

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

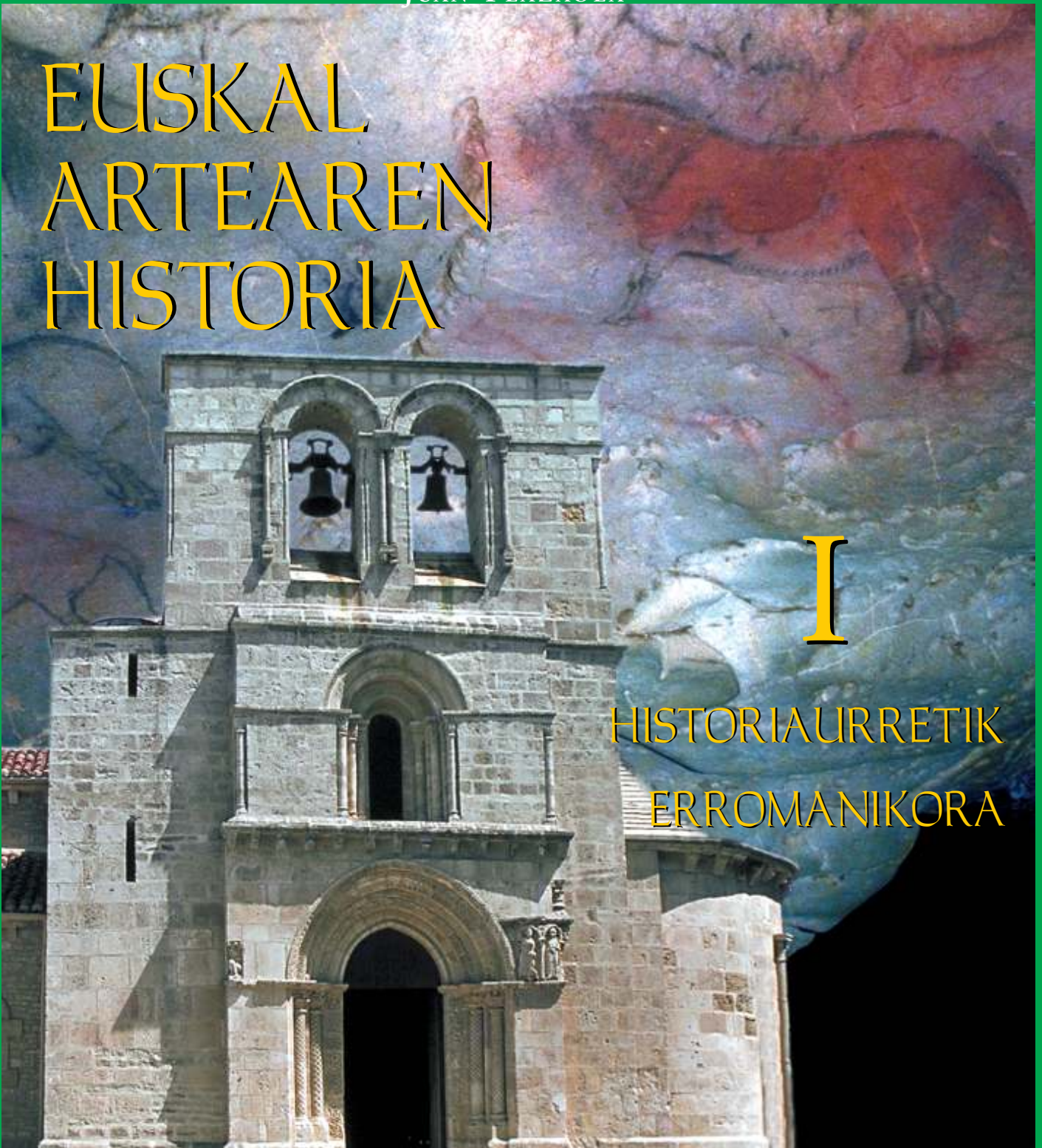
ETOR - OSTOA

JUAN PLAZAOLA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

I

HISTORIAURRETIK
ERROMANIKORA

ZUZENDARITZA
Enrique Ayerbe Echebarria

EGILEA
Juan Plazaola Artola

ARGAZKIAK
SAHATS (Luis Mª Azpilikueta eta José Mª Domench)
Iñaki Agirre
SORMEN (Armando Llanos)
Bertako artxiboa

Irudizatzea
Irudiztate saila osatzen duten argazkiak Bertako Artxibategitik atereak dira, baina baita Iñaki Agirreren SAHATS argitalpen zerbitzuetatik eta SORMEN Sorkuntzetatik eskuratuak ere.

Irudien aipamenak
Ia kasu guztietan irudizko aipamenak orri ertzetan jarri dira eta badute beren erreferentzia. Beren tokian jada adierazirik geratu diren aipamen haiek eskuratu dituguneko argitaletxei geure esker ona azaldu nahi diegu.

Eraikin eta monumentuen planoak, aurrealdeak eta kasuren batetan argazkiak ere, gehientsuenetan honako hauetatik datoz: Gasteizeko Aurrezki Kutxa Munizipalak argitaraturiko *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria*-tik, Nafarroako Gobernuaren Príncipe de Viana Institutoak argitaraturiko *Catálogo monumental de Navarra*-tik, Euskal Jaurlaritzak argitaraturiko *Monumentos nacionales de Euskadi*-tik, Aranzadi Zientzi Elkartearen *Munibe* aldizkaritik eta Encuentro Argitalpenak argitaraturiko *Navarra Romana*-tik.

Irudi batzuetarako hainbat alditan jo dugu Nafarroako Aurrezki Kutxak argitaraturiko *Gran Enciclopedia Navarra* eta *Signos de identidad histórica para Navarra* liburuetara, Diario de Navarra-ren eskutik argitaraturiko *Historia de Navarra* eta *El Arte en Navarra* lanetara, Auñamendi Argitaletxearen *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*-ra, *Bizkaia* sailera. Bizkaiko Foru Aldundiak eta Deustuko Unibertsitateak (Deiker) argitaraturiko *Arqueología, urbanismo y arquitectura histórica*-ra, Lur Argitaletxearen *Nosotros los Vascos*-era, Arabako Foru Aldundiaren eskutik argitaraturiko *Catálogo del Museo Arqueológico de Álava*-ra, Nafarroako Gobernuaren argitalpena den *Catálogo del Museo de Navarra*-ra, Espasa Calpe Argitaletxearen *Summa Artis, Historia General del Arte*-ra, Instituto Gallach-en *Historia de España*-ra eta Planeta Argitaletxearen *El Arte y el Hombre*-ra.

ITZULPENA

Karme Urdanpilleta Urdanpilleta

MAKETAZIOA ETA DISEIUNU GRAFIKOA

José León Huarte Ros
Begoña Goikoetxea Amonarraiz

Irudien tratamendua

Ana Jubín Ábalos
Pedro Tapias Anabitarre
Arantxa Merino León

ARGITALETXEA

© OSTOA S.A.

Pza. del Caddie, 1. Lasarte-Oria

FOTOKONPOSAKETA
OSTOA S.A. Lasarte-Oria

INPRIMAKETA ETA KOADERNAKETA
GRAFO S.A. Basauri

ISBN: 84-88960-76-X
Lege gordailua: BI-716-02

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

– I –

HISTORIAURRETIK ERROMANIKORA

Juan Plazaola

ETOR - OSTOA

AURKIBIDEA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA Juan Plazaola HISTORIAURRETIK ERROMANIKORA

1. BASKONIARIK EZ ZENEAN

TESTUINGURUA	2
Prehistoriaren ingurumaria	2
1. PALEOLITIKO ARTEAREN ALDERDI OROKORRAK	3
<i>Teknikak eta langaiak</i>	3
<i>Formak eta irudiak</i>	3
<i>Aldiak, estiloak eta kronologia</i>	4
2. ARTE HIGIKORRA	4
<i>Zati aipagarriak</i>	5
Isturitzeko altxor higikorra	5
<i>Langaien ugaritasuna</i>	6
<i>Espaziozko eta artezko testuingurua</i>	6
3. HAITZETAKO ARTEA	6
Pinturak eta grabatuak	7
Haitzetako irudiak dituzten kobazuloak	7
Santutegi handiak:	8
<i>Santimamiñe</i>	8
<i>Altxerri</i>	9
<i>Ekain</i>	10
4. PALEOLITIKO ARTEAREN ESANAHIA	11
<i>"Borondate artistikoaren" ulerkerak</i>	11
5. PALEOLITIKO ARTEAREN AMAIERA EUSKAL HERRIAN	13
<i>Bereizitako probintzia artistiko bat</i>	13
<i>Bilakaera baten mugarrak eta bere amaiera</i>	13
BIBLIOGRAFIA	14

2. LEHEN ARTE ABSTRAKTOA

TESTUINGURUA	24
Antropologia eta Ingurunearen esparrua	24
Kultur aldiak: Neolitikoa, Brontzea eta Burdina	24
Populazioa	25
1. EPIPALEOLITOKO IBILBIDE MENTALAK	26
<i>Eskematismoaren eta naturalismoaren auzia</i>	26
<i>Epipaleolito eta Postpaleolito aztarnategiak</i>	26
<i>Postpaleolito aldiko arte moduak</i>	27
<i>Artelanen esanahiak</i>	27

2. HABITAT EDO INGURUGIROAREN GARAPENA	27
Bizimodua eta arkitektura	27
Bi herrixka	28
3. MEGALITISMOA. TRIKUHARRIA	28
<i>Eraikuntza megalitiko eta bere esanahia</i>	28
<i>Megalitismoaren jatorria</i>	29
Trikuharrria	29
<i>Zenbait trikuharrien aipamena</i>	30
<i>Kronologia</i>	30
<i>Gizarte eta espirituzko adierazpena</i>	31
Megalitikoak ez diren hileta ehorzketak	31
4. ZERAMIKAK	31
<i>Buztingintzaren adierazpena</i>	31
<i>Egituren garapena eta apainketa</i>	32
<i>Segida osoko bi aztarnategi</i>	32
<i>Zeramika ale aipagarriak</i>	32
5. HORMIRUDIAK ETA GRABATUAK	33
Estilizazioak eta eskematizazioak	33
<i>Solakoba</i>	33
<i>Alto de la Cruz</i>	34
<i>Yurdinasetako babespeak</i>	34
<i>Peña del Cantero</i>	34
<i>Lazaldaiko haitzuloa</i>	35
<i>Liziti haitzuloa</i>	35
<i>Los Moros haitzuloa</i>	35
<i>Goikolauko haitzuloa</i>	35
<i>Urratxa III Haitzuloko errakarri margotua</i>	35
Kronologia, estetika eta esangurak	35
6. APAINGARRITAKO ETA ERABILERAKO TRESNAK	36
Aztarnategiak	37
Edergarritarako gaiak eta tipologia	39
7. ZEZEKAKO ESKULTURA	40
Espatulak eta idoloak	40
Hiru dimentsiodun zintzilikarioak	41
8. HARRESPILAK ETA IRUINARRIAK	41
Harrespilak	41
Iruinarriak edo Menhirrak	42
BIBLIOGRAFIA	44

3. ERROMATARREN ETORRERA

TESTUINGURUA	56
Erromatarrak gure herrian	56
Bilakaera baten faseak	56
Eraikuntzak eta komunikabideak	56
Erromanizazioa: geografiako eta kulturazko eragileak	57
1. INGURIGIRO BERRI BAT EUSKAL HERRIAN	62
Erromatarren hiriak eta beren hirigintza	62
<i>Iruña</i>	62
2. MOSAIKOAK	63
Hirietao mosaikoak	63
<i>Cascante</i>	63
<i>Kara</i>	63
<i>Pompaelo</i>	63
<i>Andelos</i>	66
Erromatarren hiribilduetako mosaikoak	66
<i>Kabriana</i>	66
<i>Liedena</i>	67
<i>Ramalete</i>	67
<i>Arronitz/Arrellano</i>	67
<i>Beste hiribildu batzuk</i>	72
Formen eta estilistikaren aldizkakotasuna	72
3. ESKULTURA-ONDARRAK	72
Eskulturak	72
4. HILARRIAK ETA OROITARRIAK	73
<i>Latinezko fintasuna eta bertan jaiotako kutsua</i>	73
<i>Zaldun irudizko hilarriak</i>	73
<i>Lagun taldeak dituzten hilarriak</i>	76
<i>Beste irudikapenak dituzten hilarriak</i>	76
<i>Sinbolodun hilarriak</i>	76
<i>Nafarroako hilarriak</i>	77
<i>Nafarroa-Aragoar aldeko hilarriak</i>	77
5. OSTILAMENDUAK ETA ZERAMIKAK	80
<i>Zeramikak</i>	80
<i>Brontzeak</i>	81
BIBLIOGRAFIA	84

4. FRANKOEN ETA BISIGODOEN ARTEAN

TESTUINGURUA	86
Barbaroen zemaia eta gizarte eta ekonomia mailako talka ..	86
Bagauden auzia	87
Inbasioak baskoinen lurraldean	87
Baskoiek erasoaldiak frankoen eta Hispaniako isigodoen aurka	87
Frankoen eta bisigodoen etsaigoa	87
1. ARKEOLOGIAREN ISILTASUNA	88
<i>Geografia aldeniak eta landa bizimodua</i>	88
<i>Ikerketado itzaropide eta ikuspegiak</i>	88
2. APAINGARRIAK ETA LANABESAK	89
<i>Argibide historikoen urritasuna</i>	89
<i>Arkeologia hondarrak</i>	89
<i>Bi hilerri</i>	90
3. BAKARTEGI BISIGOTIKOAK	91
Kukullako bakartegien gunea	91
Arabako bakar tegiak	92
<i>Tribiñoko Konderrioa</i>	92
<i>Laño</i>	92
<i>Albaina</i>	93
<i>Faido</i>	93
<i>Markinez</i>	93
<i>Araba aldeko sartaldean</i>	94

Baskoien lurraldeetako beste zenbait kobazulo	94
4. LABURBILKETA	94
BIBLIOGRAFIA	96

5. EUSKAL ARTEA KRISTAUTU ZENEKOA

TESTUINGURUA	102
Politika eta erlijiozko esparrua	102
Iruñako Erresuma	102
Nafar erregeak	102
Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa	103
Agirietako iturriak	103
1. EUSKAL HERRIAREN KRISTAUTZEA	103
<i>Eztabaida baten ikuspegia</i>	103
<i>Mañarikuaren tesia</i>	104
<i>Lakarraren tesia</i>	105
<i>Beste zenbait jarrera</i>	106
2. KAROLINGIO ARTEAREN ERAGINA	106
<i>Elizak</i>	106
<i>Monastegiak</i>	107
<i>Gazteluak</i>	107
3. MUSULMANEN ETA MOZARABEEEN AZTARNAK	107
Tuteran. Musulman eraikinak	107
Musulmanen bi kutxatila	108
Mozarabeen arrastoak dituzten kristau elizak	108
<i>Araba</i>	108
<i>Erriaxa</i>	108
<i>Aragoi</i>	109
Aragoiko arkitektura militarra	110
4. ASTURIAR-LEONDAR ARTEAREN ERAGINA	111
<i>Garaiak</i>	111
<i>Villatuertako San Migelen aztarnak</i>	111
5. BIZKAIKO ETA GIPUZKOAKO PRERROMANIKOA	112
Bizkaia: Abrisketa	112
Gipuzkoa: Astigarribia	113
6. PRERROMANIKO IKONOGRAFIA	114
Marfilak	114
Miniaturak	114
Kodizeak	114
<i>Kodize Albeldarrak</i>	115
<i>Kukulako Kodizeak</i>	115
<i>Beatoak</i>	115
<i>Kukulatik irtendako Beato miniatuak</i>	116
<i>Nafar erreferentzi dituzten beste Beato importanteak</i>	117
BIBLIOGRAFIA	119

6. EUSKAL ARTEA EUROPARTU ZENEKOA

TESTUINGURUA	146
Politikako une gogoangarriak eta kultur oihartzunak ..	146
1. ERROMANIKO ARTEA, EUROPAR HIZKUNTZA BAT	148
<i>Erromanikoa: kultur gertakaria</i>	148
<i>Erromanikoa: artea</i>	149
<i>Erromanikoa: espirituzko elkartasuna</i>	149
2. EUSKAL ARTEA ERROMES BIHURTUA	150
<i>Erromes bideak eta gurutzadak</i>	150
<i>Ibilbide konpostelarrak</i>	150
Ibañeta-Orreaga igarobidea	150
<i>Orreagatik Garesen</i>	151
Sonporteko igarobidea	151
<i>Sonportetik Garesera</i>	151

<i>Garestik Lizarrara</i>	152	<i>Olletako Jasokundea</i>	163
<i>Lizarratik Logroñoa</i>	152	Beste hamaika baseliza	164
Baionatik Mirandarako ibilbidea	152	Bideko foku handiak	165
Beste ibilbide batzuk	152	<i>Gares</i>	165
3. LEHEN EUSKAL ERROMANIKOA	153	<i>Lizarra</i>	166
<i>Azalpena, Ezaugarriak eta Esanahia</i>	153	<i>Tutera: mugako erromaniko bat</i>	167
<i>Leireko monastegia</i>	153	6. IPARPIRINIOTAKO BASKONIAN ERROMANIKO ARTEA	169
<i>Jakako katedrala</i>	154	<i>Lapurdi</i>	169
<i>Uxueko eliza</i>	155	<i>Nafarroa Beherea</i>	169
<i>Aralarko santutegia</i>	155	<i>Zuberoa</i>	170
4. IKONOGRAFIA ERROMANIKOA	155	7. ERROMANIKO ARTEA ARABAN	171
<i>Esanahiak eta jatorriak</i>	155	<i>Armentia</i>	172
<i>Kultur ilunaldi bat</i>	156	<i>Estibalitz</i>	172
<i>Kultur laburbiltze berri bat</i>	156	<i>San Bizentejo</i>	173
<i>Arte txikiak</i>	156	<i>Tuesta</i>	174
<i>Monumentuzko eskulturak</i>	156	<i>Markiz</i>	174
Esteban maisua	157	<i>Arabako beste erromaniko eliza</i>	175
<i>Iruñean</i>	157	8. ERROMANIKOA BIZKAIAN	176
<i>Leiren</i>	157	9. ERROMANIKOA GIPUZKOAN	178
Iruñeko klaustroaren maisua	158	<i>Leihoak, Atariak</i>	179
<i>Kapitelak</i>	158	<i>Antiguako baseliza</i>	179
San Joan de la Peñako maisua	159	10. ZENOTAFIOAK, IRUDI SOLTEAK, LUXUZKO ARTEAK	180
Uncastilloko maisua	159	<i>Zenotafioak</i>	180
Beste maisu batzuk	160	<i>Marianen irudiak</i>	180
5. NAFARROAKO ERROMANIKOAREN HEDAPENA	160	<i>Ikonografia</i>	180
Eliza-faroak	161	<i>Gurutztizaturiko Kristoren irudia</i>	181
<i>Vadoluengo</i>	161	<i>Luxuzko arteak</i>	181
<i>Eunate</i>	161	<i>Margolanak</i>	182
<i>Torres</i>	161	11. LABURPENA	182
Hiru eliza-barne eta oso edeturiko elizak	162	Ugaritasunaren zeinupean	182
<i>Aibar ko San Pedro</i>	162	<i>Itxuraren eta izatearen ugaritasuna</i>	182
<i>Zangozako Santa Maria</i>	162	<i>Eraikuntza eta estilistika ugaritasuna</i>	182
Eliza-barne bakarreko eta tronpa kupuladun elizak	163	<i>Kanpoaldekoen eragin ugaritasuna</i>	183
<i>Azuelokoko San Jurgi</i>	163	Euskal "genius loci" baten zantzuak	183
<i>Katalaingo Kristoa</i>	163	BIBLIOGRAFIA	184

■ SIGLAK

A.A.E.: Archivo de Arqueología Española.	E.A.A.: Estudios de Arqueología Alavesa.
A.E.A.A.: Archivo Español de Arte y Arqueología.	E.D.: Estudios de Deusto.
A.E.A.: Archivo Español de Arte.	E.V.: Estudios Vizcaínos.
A.M.N.: Arte Medieval Navarro.	H.S.: Hispania Sacra.
A.H.: Ars Hispaniae.	L.D.: Letras de Deusto.
A.P.M.: Sociedad de estudios Vascos. Artes Plásticas y Monumentales.	M.N.E.: Monumentos Nacionales de Euskadi.
B.A.C.: Biblioteca de Autores Cristianos.	O.C.: Obras Completas.
B.C.M.V.: Boletín de la Comisión de Monumentos de Vizcaya.	P.V.: Príncipe de Viana.
B.I.S.S.: Boletín de la Institución Sancho el Sabio.	R.A.B.M.: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
B.R.S.B-A.P.: Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País.	R.I.E.: Revista de Ideas Estéticas.
B.S.A.A.: Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid.	R.I.E.V.: Revista Internacional de Estudios Vascos (Eusko Ikaskuntza).
B.S.E.E.: Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.	S.A.: Summa Artis.
C.M.N.: Catálogo Monumental de la diócesis de Navarra.	T.C.P.: Temas de Cultura Popular.
C.M.V.: Catálogo Monumental de la diócesis de Vitoria.	T.V.: Temas Vizcaínos.
C.A.E.: Cuadernos de Arte Español.	V.: Véase.
	V.V.: Varios Autores.

Oker ez banago, Euskal Herriko artearen (arte plastikoak, esan nahi dut) bibliografiak ez dauka bere baitan oraindik bere historia osoa eskulburu bakar batetan **laburbildu** dezakeen lanik. Baditu, bai, Euskal Herriko artearen ondoz ondoko aldi historikoak nolabaiteko egokitasunez estali nahi dituen taldeelanak, garai ezberdin bakoitzean adituak diren historialari batzuen elkarlanaren bitarteko, nahiz eta era honetako elkarlanek nahitaezko metodo eta sentiberatasun desberdintasunak berezo dituzten mugak azaltzen diren. Baieztapen honek, orrialde hauen egilea, bere irakurleei, unibertsitateko ikasleak izan, nahiz arte gaietan zaletuak edo eta herri honek kulturaren maitale soilak izan, ikuspegi panoramikoa eskaintzearen saiakera ausarditsua zurriz behartzen du.

Liburu honen jatorrizko arrazoia oso xumea da: Egileak idazteko garaia iritsi dela uste izatearena da, alegia. Eraikin baten oinarriak jarriak daudela ikustean, zaila da eraikitzen hasteko tentaldia-ri eusten. Eta Euskal Artearen Historia baten oinarriak jarriak daude. Irakaskuntzan eta ikerkuntzan adituak direnen artean asko dira, alorreko ikerketetan saiakerekin, agirien bila ibiltzarekin, beren hausnarketa aztertzaile eta laburpenekin eta beraien argitalpenekin, euskal arte historiaren prestaketan parte hartu dutenak. Aldez aurretik esan beharko litzateke, kronologiari gagozkiorarik, prehistoriaren oinarriak jarriak zeudela XX. mende inguruko gure arkeologo eta antropologoek eskitik.

Baina, XX. mendeko 70.eko hamarkadaz geroztik euskal lau hiriburuetan Unibertsitate eta Arte Ederren Eskolak sortzea izan zen, Euskal Herriko artearen muina zenaren laburpen bati bederen, forma bat eman ziona. Doktore-tesiak egiteak eta beren argitaratzeak, arte munduko zenbait alderdi tekniko eta geografikoetan trebatutako aldizkarietan azaldutako lanekin batera, izugarri areagotu zuten gure ezagutzaren alorra eta ikasle gazte askoren langintza honen diziplina saiakeran murgiltzeko gosea esnatu zuten.

Esan bezala, Goi-mailako Ikasketen delako guneak kokatu zirenetik, gure prehistoriaren ikerketa metodologiko eta guztiz zientifikorako oinarriak jarriak ziren. Ikeritzaile talde sonatua osatzen zuen hirukote honek –T. De Aranzadi, Joxe Migel Barandiaran eta E. Eguren– aurretik eginiko halako lanaren ondoren, hauen ikasle izandako Jesus Altuna eta Joan M. Apellanizek jarraitu zuten gogo biziz. Laster, maisu bilakaturik, ikerketarako gero eta talde gehiago bultzatu zituzten, prehistoriako ikerketen alorrean jada ezagunak egin zaizkigun ikerlarien izenak agertzen zirelarik: L. Peña Basurto, A. Llanos, J.J. Vegas Aranburu, Amalia Baldeón, T. Andres Perez, S. Corchon, Patricia Caprile, eta abar.

Baina, arkeologia alde batera utziz, artearen benetako **historian** sartzan saiatzen bagara, XX. mendean, sortu ahal zitekeen "euskal eskola" baten inguruan soinu asko egiten zen une batean, arte modernoaren gaien aldizkarietako kroniken holako garrantzi berriaren ondoan, profesional gutxi ziren, gure ondare zahar artistikoarekiko zaletasun beroak artxiboetako pergaminoen hautsak astintzera bultzatutako zituenak. Hain zuzen ere, horregatik izan behar dute bereziki estimatuak ikeritzaile: Felix Lopez del Vallado, Fidel Fita, Julio Altradill, Tomas Biurrun, Francisco Sesmero, J. Ybarra eta Berge eta beste hainbat gehiagoren lanak. Osasuntsu zahartu diren lanak baitira. Gure udal artxibategi asko, bertan behera utziak izateak, beren hondamenak eta askoren desagertzeak, sarritan ikeritzaile txalotu hauek, agiritan oinarritutako frogan hautaketa eta

epaietan baino estatikazko sena eta hezitako sentiberatasun batetan gehiago oinarritzera behartzen zituzten.

Euskal Artearen Historiako bibliografiaren egoera modu deigarri batetan handiagotu eta argitu da, unibertsitateak eta Arte Ederretako eskolek ikerketa jardueran eritimo normala iritsi zutenetik. Gaur egun ehunka dira, bai erlari, lan, estilo eta gure iraganeko artearen altxorri dagozkion alderdiez burutu eta burutzen ari diren doktore tesiak

Gure **antzinako** historiari dagokionez, biltzarrek, taldeko lanek, doktore tesiek eta liburu eta aldizkari berezitueta argitalpenek jada uzta ona emana dute, Blas Taracena, J. M. Blazquez, eta abarren merezimendu handiko lanen ondoren M^o Angeles Mezquiriz, J. Rodriguez Solis, Ignacio Barandiaran, Juan Carlos Elorza, Amalia Baldeon, J. L. Tobie, Milagros Esteban, A. Llanos, Eliseo Gil Zubillaga, I. Filloy Nieva, A. Iriarte, J. C. Labeaga eta abarren ekarpenak iritsi ziren. Eta lan hauen bidez, antzinako Baskoien lur honetan arte jarduerak izan zuen ustekabeko hedadura eta bazterreratzeak ez den kalitatea egiaztatu ahal izan da.

Era berean, **mende ilunen** zeruertze historikoa, bisigodo, asturiano eta merovingio erreinuen artean hesitutako Baskonia batentzat Kristautasunaren argia pixkanaka egunsenti izaten hasi zena, Agustín Azkarate, J. Alberto Monreal Jimero, J. J. Sayas Abengoetxea, Latxaga, eta beste aditu askoren sakonera handiko ikerlanei esker izan da argitua.

Erdi Aroko arteari dagokionez, Araban Micaela Portilla eta S. Andres Ordax, Nafarroan Concepción García Gainza, Bizkaian J. Anjel Barrio Loza, eta Gipuzkoan M^o Asunción Arzola eta Manuel de Lekuona egileak benetako eskola sortzailetzat har ditzakegu, eta honek ez du esan nahi beren maisu lana Erdi Aroari buruzkoa bakarrik izan denik, izan ere, beraienak dira goi mailako beste Errenazimendu eta Barrokoari buruzko ikerlanak ere. Zorionez, beren lana eskuzabalez bultzatua izan da Araban, J. Martínez Marigorta, Dulce Ocón Alonso, Lucia Lahoz, J. M. Gonzalez de Zarate, J.J. López de Ocariz, Ruiz de Loizaga, G. López de Gereñu; Bizkaian, Kosme M^o de Barañano, J. González de Durana, A. Santana Ezkerra, Agustín Gómez Gómez; eta Gipuzkoan, J. Erentxun, L.P. Peña Santiago, I. Zumalde, Juan San Martín, Edorta Kortadi eta beste zenbait egileren lan eta argitalpeni esker. Nafar Erreinu zaharri dagokionez, Erdi Aroko arteaz bereziki jantzia dena, Iñiguez Almech eta J. Esteban Urangaren bost liburukik osatzen duten **Nafarroako Erdi Aroko Arteari** buruzko funtsezko lanak, ondoz ondoko ikeritzaile ugari aurkitu du, hara non, J.M. Jimeno Jurio, M.C. Lacarra Ducay, Clara Fernandez Ladreda, J. Martínez de Aguirre, Soledad Silva y Verastegi, Mercedes de Orbe Silvatte, M. Moleto Moneo, eta abar.

Garai **modernoetan** sartzean ikeritzaileen zerrenda biderkatu egiten da. Eta aipaturiko talde buruzagien (C. García Gainza, M. Portilla eta J. A. Barrio Loza) ondoan gogoratu beharrezkoak dira Errenazimendu eta Barrokoko gure ondare artistiko zati handi bat estaltzen zuen ilunpea argitzen lagundu duten eta ezagunak zaizkigun P. L. Etxeberria Goñi, J. Velez Chaurri, M^o Isabel Astiazarain, J. Manuel Gonzalez Cembellin, A. Santana Ezquerria, Ignacio Cendoya eta Julen Zorrozuaren izenak.

Azken mendean sartuz gero, euskal arte garaikideari buruzko ikerketak zenbat jendek egin eta argitaratu duen aipatzea bera ere ezinezkoa gertatzen da. Multzoa handia da, eta ia denak monografiko modukoak. Biografi ikerketak, lanen azterketak, ohar kri-

tikoak, erakusketa katalogoak, baina baita, gure garaiko euskal artista ezagunenei buruzko doktore tesiak ere ugari dira.

Aipatu ditudan egileek argitaratutako lanen ondoan, badugu gaur, Eusko Ikaskuntzak (Agustin Gómez Gómez, Luzia Lahoz, Arantza Cuesta, Pedro Pérez, Raquel Sáenz, Rosa Martín Vaquero eta bereziki, Julen Zorrozuaren lankidetzarekin) bultzatutako bibliografi bildumez osaturiko tresna preziatu bat, eta baita, gure lurralde eta elizbarrutiko ondare artistikoaren katalogoak ere, erakunde publiko nahiz pribatuek babestutakoak: orain arte argitaratutakoetan, Nafarroako Monumentuen Katalogoko bederatzib liburukiak eta Arabako zortziak; hauei, Euskadiko Monumentuen Katalogoak erantsi behar zaizkie, bereziki hiru lurraldeetako bakoitzari eskainitakoak, baita Nafarroako Arteari zuzendutako sortak eta abar eta abar ere.

Uste osoa izanik, sarritan, aspaldiko arte lanak gorputz mutuak izan ohi direla, beren garaiko gizon emakumeen historiak bizierazten eta hitz eginez ez badiete, kapitulu bakoitzean, aipatutako lanak ingurune sozio-politiko baten inguruan kokatzen saiatu naiz. Gai honetan, asko izan dira beren lanekin lagundu didaten

historialariak, azken berrogeita hamar urte hauetan Euskal Herriko Historia orokorrak ere bultzada eta garapen bereziak ezagutu baititu. Ezin hemen gogoratu gabe utzi, ospetsuak diren Euskal Herriaren historialariak, hara non, J.M. Lacarra, L. Vázquez de Parga, A. Mañaricua, J. Goñi Gaztanbide, Adrian de Lizarralde, Jose Anjel García de Cortázar, Pierre Narbaitz, J. Zabalo Zabalegi, J. M. Jimeno Jurio, Jose Luis Orella Unzué, Ignazio Arozena, M. Goyenetxe, Beatriz Arizaga, Rosa Ayerbe, Elena Barrena, eta abar. Aurrekoen antzera, ia bukaezina izan daitekeen zerrenda honek erakusten du zein libre zegoen bidea laburpen lan bat saiakera egiteko prest egon zitekeenarentzat.

*Sentitzen dut eta barkamena eskatzen, gure historiaren eta ondare artistikoaren ezagutza ugariagoa eta zehatzagoa den kultur lanbide honetan partaide izan diren egileen zerrenda bat aurkezten saiatzean, zalantzarik gabe, aipatzeke utzi ditudanei. Baina saiatu beharra neukan jendaurrean eta argiro eskertzen, Euskal Artearen Historiaren **Laburbildura** apala izan nahi duen lan hau, jakin gabean agian, burutzen saiatu direnak.*

Badira jada hogeit hamar urte, Euskal Herriko arteari buruzko elkarlan bati hitzaurrea egiten ari nintzaiola, **arte** eta **euskal** bi hitz hauek elkartzeak zentzurik ba ote zuen galdegiten niola nire buruari.

Gure herriko artearen historiaren lehen saiakera haren ondoren ez diti gutxi, galdera bera, nahiko aurrez aurre eginaz azaldu diren liburu eta aldizkariak. Ondorioa etsiarazlea izan da beti. Puntu honetan nahiz beste askotan euskaldunak iritzi berekoak izatea, iritsi ezinezkoa dela onartu behar da.

Oraintsu arte **euskal** artearen historiaren kontzeptua **arraz**a ideia-aren abiapuntutik osatu behar zela pentsatzen zuenik ez da falta izan. **Etniazko** deituriko eragileak, **euskal izaera** ikertu, aztertu eta definitzerakoan erabakitzaileak izan behar zuten. Euskal artisten arrazaren eraginari buruz, mende honen lehen hamarkadatan Juan de la Encina, Carmelo de Etxegarai, Tomas de Elorrieta bezalako idazle serioek hitz egin zuten. Etniaren nagusitasuna giroan arnasten zen ganiak ziren, nahiz eta germaniar nazismoaren amets gaitzesgarriak bazkatuko zituen arrazaz desberdintasunei buruzko Gobineau Kondearen ikusmolde fundamentalistak onartzen ez baziren ere.

Baina, argi dago **arraz**a baten osagaietan, badenaren, izango denaren edo gizonak egingo duenaren arrazoi, frogatzen edo interpretapenak, metodologikoki hutsean salto egitea suposatzen duela. **Arraz**a kontzeptua argi eta garbi defini badaiteke, iluntasunaren eta nahasmenduaren arriskua nahi ta nahiez sortzen da, historiari eta zehazkiago euskal herriaren historiari atxikiz zentzu zehatz bat eman nahi zaionean. Horrela ulertu abal izateko, aski da prehistoriatik hasi eta piriniar eskualdean bertako biztanleek bat bestearen atzetik nozitutako akulturatzeen ezaguera oinarritzeko bat izatea. Ez da erraza, kanporik zetorren herri uhinen aurrean gure geografiko eskualde bakoitzean etnia sinbio-ziak zein mailatako indarra iritsi zuen mugatzea. Egia da behintzat, oso desberdina izan zela gure herriko zenbait ibarretan. Erantsi diezazkiogun oraintsu arte gure biztanleriak ezagutu dituen inmigrazioak, eta ezin zehaztua gertatuko zaigu **arraz**a hitzak gure kasu honetan adierazi dezakeena. Ondorioz, delako printzipio horrek gure saiakera historikoaren alorra mugatzeko ez digu balio.

Bestalde, nabarmena da **euskal** izenlagunak mugatzen duen zehaztapena ez dela homologarria **espaniar** artearen historia edo **italiar** artearen esanahia irakurtzen dugun harekin. Edozein irakurlerentzat delako izenlagunek gaur **estatu** edo elkarre **politiko**ek okupatutako Espainia edo Italia deituriko herrialdeen erreferentzi argi eta zehatza dute. Eztabaidagarria iruditu dakiguke, baina hor dago jazoera: **espaniar**rik ez da harrizten **ARS HISPANIAE** sailak bisigodoen arteari kapitulu bat eskaintzean; eta Milango edo Siziliako unibertsitateko edozein ikasleri bistakoa deritzo Andre Chantel-ek bere **Italiako Artean** Ravennako bizantziar arteari buruzko kapitulu bat sartzea. Onar dezagun, irizpide "politiko" hori hartzeak ez badu oztoporik aipatutako adibideetan, baina delako jarren hau gure tokian askoz onargaitzagoa izango litzateke. Arnazoi politikoetan oinarritzeak ez

luke zentzurik —bai gertakari bezala, eskubide bezala, nahiz borondatezko gurariak bezala erabili— jakina den bezala, behin besterik kora bakar baten (Nafarroako Santxo Handiaren) menpean elkarturik egon ez ziren lurraldeetako artearen azterketa batenatu batek.

Zenbaiti atsegin zaion bezala, proposa genezake (entzumen modernoari gustagarriago gerta dakion) **etnia** kontzeptua **kulturaren**arekin barneratzea edo baita identifikatzea ere. Hain zuzen ere, sarritan hitz egiten da **etniko-kulturalaz** Euskal Herriko erroak, jatorria, garapena eta gizon emakumeak ukitzen dituzten zentzu guztiak aztertzeo onluan kontuan eduki beharrezko osagai bezala. Helburu honekin neurtu izan da, herri baten kultur nortasun baten ikuspunturik, berezko hizkuntza baten jabe izateak duen garrantzia, bereziki euskara bezalako hizkuntza hain desberdina denean. Baina, aztergai honen ikuspuntua ere ezin daiteke aurrera atema oztopo sendorik gabe. Gure inkestatik kanpo utzi behar al genituzke "lingua navarrorum" ohoragarria dagoeneko hitz egiten ez den geografi eskualde haiek? Iraganera begiratzen badugu, hain zuzen ere, artearen "historia" egin nahi genukeenez, historia bera da euskaldunen herriaren mugak ere, etengabeki atzera eginaz, mugikorrak izan direla erakusten diguna. Aragoien, Errioxan eta Gaztelan, filologoek kontu handiz bildu eta aztertzen dituzten euskal izenak aurkituz joan da toponimia, itsasoak, milurteko atzera egitean gure estuarioetan utziz joan den iktiolo eta numulito horiekin paleontologoak egiten duten bezala.

Zailtasunak gehitu igiten dira kultura kontzeptua errealtate hain zehatza den euskal hizkuntza horretara mugatzen ez bada, eta zenbaitzuk euskal nortasuna deituriko horren euskal kulturaren osagai erabakitzailea izatea nahi bada. Ezin ukatu baitaiteke kultura —edozein herri historikoren kultura— bera dela historia, hau da, mugimendu eta aldaketa.

Astakeria litzateke **euskal izaera** betiereko esentzia eta ia platoniko bezala hartzea. Zeren, gizonak, zioen Ortegak, Diltley-ri jarraituz, "ez du izaerarik, daukana historia da; zeren **historia** izate baten, osagaiez, erabatekotasunez, **mugimendu** eta **aldaketa**" den izaera bat da. Voltaire bera ere horretaz konturatzen hasi zen, historialariaren egitekoari buruzko bere **hausnarketetan**, kontseilu ematen ziolarik, gertaera txikien pasadizozko alderdiak alde batera utzi eta hel zekiola ohiturak eta mugimendu politiko, sozial eta ekonomiko handiak aztertzeari, baina beti ere fenomeno dinamikoak bezala begiztatuz: "Les changements dans les mœurs et dans les lois seront enfin son grand projet".

Etniko-kulturala irizpidea, Juan de la Encinaren defendatzen zuen bezala, zentzu oso zehatz batetan hartzen bada, eta batez ere, herri baten **kultura** osagai dinamikoan multzo bat bezala ulertzen bada, historialariarentzat oso emankor eta azken batean, estimulagarri izan daitekeela uste dut, gani bakoitzean euskal artearen ezaugarrien trazuak arrotzen saiatzea. Erromaniko artea eta gotiko artea gizarte kristauren adierazpide bezala, bere ideologia, bere kultura eta mende jakinetako bere historiaren baldintza sozio-ekonomiko bezala ikasi badugu, a priori ez da ikusten inolako arnazoirik trazu jakin batzuetako komunitate

te izaera mende luzeetan erakutsi duten giza taldeen arte historia baliogabetzeko. Herri baten benetako arte historia egiteak, gutxi edo gehiago iraukorrak eta sakonak diren, beti historikoak izan behar badute ere, bere ezaugarrien bata bestearekiko zentzua argitzea eskatzen du, bizitzako beste alorretan kanponatzen direnak: familiako ohituretan, bere gizarteko ohituretan, bere erlijiozko ohituretan, politikoki bere burua gobernatzeko eran, eta abar, beti ere, herri guztietako kulturaren izaera aldakorra, ukazina bezala onartuz.

Artearen historialari batentzat, gai honi heltzenakoan, arazorik gutxiena duen metodologia jarrena, lanaren esparrua zehaztea izaten da, **geografiak** eskaintzen dion errealtate saihestezin eta aldaezinean finkatzen baita. Euskal artearen baliokidea **Euskal Herriko artea** edo **Artea Euskal Herrian** litzateke. Hain zuzen ere, Herri hitzak erreferentzia topologikoa, in recto tartekatzen duela dirudi. Euskal artea, zentzu honetan, gaur **Euskal Herri** deitzen diogunaren mugen barruan historikoki egiten edo kokatzen denari deitu diezaiokegu. Zehaztapen honek, lehen begirada batetan, kalterik gutxiena dakarrena eta politikoki berotasun txikiena pizten duena inuditu arren, ez du kontzeptuetan aho bateko adostasunik eskaintzen, mendeetan zehar, lur hauetako mugak eta askok Euskal Herria deitzen diogun jende taldeak, beti berak ez direla izan kontuan hartzen bada.

Halaz ere, anazorik gutxiena eskain dezakela dirudien metodo honen aplikapenean ere ez dugu fundamentalistak izan nahi. Baliagarri deritzogu, kulturalista irizpide hau erabat ez baztertzea, beti ere, euskal **kultura** eta **identitatea** kontzeptuak ez mitifikatzearen aldera. Claudio Sánchez Albornoz historialaria euskal herriari buruz ari zen, hain zuzen ere, honako hau idatzi zuenean, “herrien idiosinkrasia, mendera ezinezko tenperamentoa, zeinarenandik sortzen diren bere joera eta ohitura nagusiak ia batera aldatu gabe irauten dute, aldien aldaketa sakonetan zehar; eta txinpart bat aski izaten da, erabat itzali gabeko suteak bizteko. Aski izaten da historian, herri batetan lehendik emanak izan diren antzeko gertakariak sortzea, bere nolakotasun, sena, zaletasun eta ohitua zaharrak esnatuak izan daitezen”.¹

Sánchez Albornoz bera bezala, nazionalista izaera leporatu ezin dakiekeen arte historialariak, izatez ez baitira euskaldunak ere, “euskal gotikoaz” hitz egiten dutenean, edozein ikerlari zintzok, XVI. mendearen bigarren erdialdeko arkitekturaren “euskal era” hori bereizten duten ezaugarrien interpretapen bat emateko tentazioak izango ditu, arrazoizko tentazioak gainera. Arte kritikariak XX. mende hasieran “euskal pintura” batetaz hizketan hasten direnean, eta ez kontraesanik gabe, edo 50.eko hamarkadan, gure lurreko eskultore taldea nazioarteko estimuaren eszenaurren irten eta “euskal eskolaren” bere proiektua aldarrikatzen ikustean, bistakoa da historialariak gertakari hauei arretaz begiratu eta arrazoi objektiboak aztertu nahi dituela eta ez esanahi handirik gabeko gertakari moduna gutxiestea.²

Jakinaren gainean gaude, gure iragan historikoaren arte emaitzetan **euskalduntzat** har daitekeena finkatuko lukeen trazuen bilaketan, zuhurtasun handiz ibili behar dela. Lehenik eta behin trazuen (tekniko, estilistiko edo edukierazko) **elkarrekotasunik** baden baiezatu beharko litzateke. Bigarrenez, frogatu egin beharko litzateke (batez ere denborazko tarteak jarduera soziak urri bat eskaintzen duenean aldenaketak egiteko elementuan artean) trazu horiek objektiboki zehatzak eta behar adinako inaupenezkoak ote diren; eta azkenik, inkesta, delako trazu estetikoaren eta garai bereko euskal kulturaren beste ezaugarrien arteko ahaidetze semantikoa ikusiz egin beharko litzateke.

Jarrena guztiz zientifiko batek bultzatu zituen gure antropologo Juan Mª Apellaniz eta Jesus Altuna, madeleiniar animalien kontaketa sail handiaren barruan, Ekaingo zaldi bikainen trazu bereizgarriak begiratu eta azpimarratzen. Baina ezer gutxitarako ditugu beren ondorioak euskal plastikaren ezaugarriak ematenakoan, zeren badirudi Eneolito gamaira arte ez zela osatu geroa **euskal gizona** deituko zen biologia mota ere.

Iritsiko ote gara —galdegiten nion neure buruari orain urte batzuk— Gastiaingo hilarrian, Berdunjo zeramika arruntetan, edo Iruñeako karolingio nekropolietako orratzetan euskal hatsa

sumatzen? Gaur gaurkoz erantzuna ezezekoan dago. Baina horregatik ez da bidegabekoa gure galdera.

Euskal ikonografian sumatu dira —gure kuxtatan, ateburuetan, inpostetan edo bataiarrietan ikus daitezkeenak— badirela irmotasunez azaltzen diren zenbait irudi figuratibo eta geometrikoak. Baina, marnazkiak Euskal Herriko oso urruti dauden beste alderdietan ere azaltzen dira eta arketipo unibertsalei erantzuten diela esan daiteke. Bereizi ote daitezke bezaz, irudi horietan bertan, euskal eskulangileak delako diseinuei ematen zien **ñabardura** edo berezitasunik? Litekeena da, baiezko erantzun bat indar subjektibo batek emagindakoa izatea eta ez adienazpen kritiko bategatik.

Garai historiko zehatzetako artearen aurrean, historialariari tankera honetako galderak gero eta premiazkoagoak inuditu dakizkioke, eta testuinguru historiko zehatz bati buruz bildu daitezkeen agiri idatziak zenbat eta ugariagoak izan, orduan eta premiazkoagoak. VIII-IX. mendeen abagunean, Liebanako Beatoa deritzan monjeak Apokalipsiko bere ikuskariei eite harrigarria ematen zien, estilo bat sortuz —idatzi, eite eta margo—, zenbait mendeetan Sartalde kristau osoko Beato sonatuen artean zabalduak izango zirenak. Euskal historialari batek jakin nahiko lukeena da, bi mende beranduago bere patrikatik eta euskal jatorrikoa izan zitekeenetik zer jarri zuen beste monje batek Saint Sever sur-l'Adour santutegi sonatuko idazmahaiaren eskuidatzi ospetsua kopiatzean, bere miniatūra zoragarriak “Stephanus Garcia Placidus” izenez izenpetuz, edo baita euskararen eta gaztelarako erromantzeen aragoa izan zen Donemiliaga Kukula errioxar santutegian gonderiko eskuidatzen marnazkilaria zer jarri zuen.

Euskaldunak al ziren, Santxo Handiaren ondorengoek, XI. mende erdian Loarrean, gazteluko elizaren kupula zoragarria enaitzeman eraman zituzten harginak? Euskalduna al zen, “San Juan de la Peñako Maisua” edo “Iruñako Klaustroko Maisua”? eta hala baziren, beren euskaldun sentibetasunetik geratu al zen ezer arku haien lerroetan eta kapituletako fauna eta floran harnapatuta? Horregatik, derrigorrezko galdera bat datorkigu gogora: Zientzia gizon bat lanean jartzeko adinako beste alderdi guztien **globalizazioa** saihestezinezkoa dirudien garaiotan?

Honek eta honen antzeko beste galderak zirikatuz dezakete Euskal Artearen benetako historialari bat. Eta zirikaduna gero eta larriago eta garaiezina egiten da gure ondare historikoaren alor bakoitzean, diakronikoki eta geografikoki hitz eginda, historia guztiz zorrotz, aztertzaile eta deskribatzailea jada burutzen ari dela ikusten dugunean.

Euskal artearen historia ezin has naiteke idazten, orain urte batzuk jadanik egin nuen oinarritzko ohar bat egin gabe. Euskal Herria gaur neurritz txiki den herri bat da, geografia estu samarrekoa. Bestalde, nahiz eta milaka urtetako izaera duen, Euskal Herriaren denbora **historikoa** data berrietakoa da. Iragan honen historialariak, beste herrialdeetakoekin aldenituz, agiri urriak ditu. Horrela bezaz, hain misteriozkoa den herri baten ikerketa zailagoa gertatzen da, orain arte beste kultur estetika ikerketetan erabili diren kontzeptu eta metodoekin heldu nahi badiogu. Zintzotasunez bederen, orain urte asko ez dela, “euskaldunok pentsamendu eta plastiko balioak sortzeko eta zabaltzeko jenio hilezkorra goiengo mailan dugula” pentsatzen zutenen baikortasun suharnarekin ezin gaitzeko bat etorri.³

Artea, sartaldeko zibilizazioan bost mendeetan oinarritutako artea, bere zentzu zorrotz eta zehatzetan hartzen badugu, gure gabeziaren aitormen zintzo eta apal bat ezinbestekoa dugu, eta bat-bateko sentimendu honen susmoa, euskal herriaren benetako Literaturaren eta Artearen Historia ezin eraiki izanaren eta emiki nahi ez izatearen oinarrian dago.

Oraintsu arte, oso hedatua zegoen iritzia zen euskalduna ez zela poeta eta ez zegoela inolako euskal literaturarik, **literaturaz** beti ere, literatura kultu eta idatzia ulertzen baitzen. Literatur kontzeptu estu hau utzi eta gure erromantzeen e bertsolarien etorria balioztatuz behar izan dugu konturatu ahal izateko badela, beste edozeinek haina balio duen euskal literatura bat.

Hemen jardun nahi dugun arte plastikoekin antzeko zerbait gerta dakiguke. Euskal arteak, eskulangintzan mila urteetako bizia eta errealitatea hartu du. Euskaldunaren sormen plastikoa egunoroko bizimoduari loturik dago. Mende askotan sormen saiakera honek gogor egin dio, beste herrietan bezala, jarduera "bitxi" bat, pribilegiozkoa, ia esoterikoa eta bizitzako funtsezko esperientziatik at legokeen zerbaitetan bihurtzeari, Euskal Herrian hain sustmitua izan den familia eta gizarte bizitza horretatik bereizitako izaerazkoa izateari.

Chueca Goitiak Errenazimendua Euskal Herrian gaiari buruzko bere ikerketa hastean, inadokizun hau idatzi du: Baskoniaren benetako estiloa sakona, oinarrizkoa eta jatorrizkoa da; paisaia baten, araza baten eta gizarte baten barruan idatzia dago; Florentzian bezala ez da jeinu buru batzuen oinarri gaitan finkatzen. Ez da Historia, Izaera baizik.

Gaur egun, teknologia garapen zorabiagarriak eragindako kultur krisialdi batetan murgilduta gaudelarik, badira historia-ren filosofo eta artistak, arteak bizitzarekin uztartu behar duela diotenak. Eta hain zuzen ere, lanbidez ertilari diren askok ez digute lanez hitz egiten "bizikizunez" baizik. Bizikizunean bilatzen da artea; egunoroko gauzen artean kokatzen da. Bizikizun estetikoak, objektu estetikoak ordezkatzen du. Espazioak gau-

zakia ordezkatzen du. Urbanizatzaileak eraikilea. Artea "ekologia" bihurtzen da. Eta Marchall McLuhan soziologo ezagunak umorez idatz dezake: "Artea zerorrek egin dezakezun guztia da". Eta horrelako isekarik gabe beste askok esan du: "Edozer izan daiteke artea" (R. Rauschenberg).

Alegia, Errenazimendu garaian hasitako abentura handia Sartaldean ixtean, "jenioekiko gurtza" amaitzean, arte esanahiak bere profila berriro ere, gami batean bezala bizitzarekin bat egiteko ezabatu egiten dituela ziurtatzean, egunorokoa sakonki bizitzearen bizikizunarekin, konturatzen gara euskaldunak ia ez duela bere estetikaren filosofia zuzendu beharrik, euskaldunaren jarduerak ez duela bizitzara eta egunerokotasunera itzuli beharrik, ez baitzen inoiz beniaietatik irten.

Euskaldunaren emgingarritasun plastikoa tradizionalki bizitzari loturik egon izan da... Eta heriotzari. Bere artea ateburuak, hilarriak, kutxak, uztarriak, katiluak eta argizaiolak lantze horretan gauzatu zen. Haize-orratzak, aldabak, sarrailek eta bere gurutzak burdinez lantzean.

Eta, nire hausnarketa honetaraino ekarriz, konturatzen naiz Euskal Herrian artearen historia kontatzeak izan dezakeela zentzurik agian, pentsatuz, aldi berean Euskal Artearen historia ezagutzen lagunduko dudala.

1. "En torno a los orígenes del feudalismo". 1942, III, 61-65. or. Vascos y navarros en su primera historia-en berrargitaraua (Madriren 1974) 222. or.
2. Gure mendeko pinturaren "euskal eskola" bati buruz hain eztabaidatua izandako gaia ikus K. M. Barañano, J.Gz. de Durana eta J. Juaristik, *Arte en el País Vasco* (Madril 1987) 12. or. eta beste. Euskal artearen historiaren laburpen honen idazleei ez zaie arrazorik falta pentsatuz, euskal artearen ikusmolde goresgarri kritiko guzti honetan, historia zehatzetik ezer asko ez dagoela eta bai "bertako azoketako aginduek babestutako kazetari mitiko mentalitateak".
3. Horrela pentsatzen zuten *La trama del arte vasco*. Juan de la Encina-ren argitaldoriek, (Bilbo 1920). Berrinp. Faksimile edizioa Arte Ederretako Museok (Bilbo 1998).

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

1. BASKONIARIK EZ ZENEAN

2. LEHEN ARTE ABSTRAKTOA

3. ERROMATARREN ETORRERA

4. FRANKOEN ETA BISIGODOEN ARTEAN

5. EUSKAL ARTEA KRISTAUTU ZENEKOA

6. EUSKAL ARTEA EUROPARTU ZENEKOA

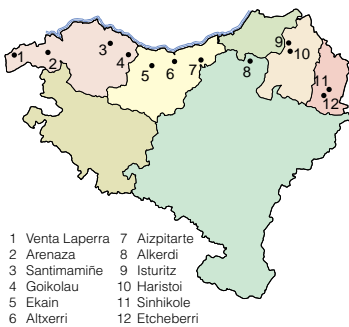
Ekaingo haizetako pintunak. Deba. Gipuzkoa.

L

BASKONIARIK EZ ZENEAN

De 200.000 a 40.000		De 40.000 a 13.000		
PALEOLÍTICO				
Inferior	Medio	Superior		
Acheulense.	Musteriense.	Aurifiaciense.	Solutrense.	Magdalenense.
Bifaces.	Puntas. Raederas. Denticulados. Enterramientos con ajuar y alimentos.	Azapatas. Láminas. Raspadores.	Hojas de talla facial.	Arpones cilíndricos. Laminillas y puntas. Azapayas.
Arte rupestre y mobiliar.				

YACIMIENTOS CON ARTE PALEOLÍTICO

Suharrizko bialdea.

Arabako Aikeologia Museoa. Argk. A.Llanos.

TESTUINGURUA

PREHISTORIAREN INGURUMARIA

GIZAKIA, ANIMALIAK, INGURUGIRO BALDINTZAK ETA ZIBILIZAZIOAREN OSAGAIK

Euskal Herriko -prehistoriako aztarnategi aberatsenak dituen eskualdetako bat izanik- arkeologia eta paleoantropologiako etengabeko ikerketen garapenak eta beraietan burutzen ari diren aurkikuntzek, gure lurrian gizonaren lehen kokapen datek gero eta atzerago joanarazten gaituzte.

BEHE-PALEOLITIKOA. Berriki Atapuercan eginiko indusketek geografiko hurbilketagatik pentsa arazten dute Euskal Herrian giza kokapena, Behe-Paleolitikora, 200.000 urte baino atzerago eraman behar dela. Orduan bizi zen gizona Pithecanthropusa zen eta uroak, zaldiak eta oreinak ehizatzen zituen.

Haiz zabal gaineran (silex eta kuartzita) amandaitxura eta ertz zorrotzeko **bialdeak** edo harrizko aizkorak lantzen ditu.

Urruneko garai horietatik giza bizitzaren kokapena gure Herrian etengabekoa izan da. Baina, izaki haien pentsamoldeari buruzko gure ezjakintasuna erabatekoa da.

ERDI-PALEOLITIKOA. Erdi-Paleolitikoko, Musteriense ere deiturikoan, oinarriko tresnagintza baten lanketan hasia zen gizakiaz, badakigu zerbait gehiago.

Giroa epela eta hezea zela ere badakigu; giro horrek "Neanderthaleko" deituriko gizakiari kobazuloetan, haizpe babesetan edo baita aire librea ere bizitzen uzten ziola ere badakigu; baita erre-kuntza erabiltzen zuela, sarriokak, oreinak, uroak, bisonteak, basahuntzak eta basa zaldiak ehizatzen zituela ere. Gargarzako (Arrasaten) Lezetxikin bitxikeri hau ere gertatu da, errenozirontearen hezur batzuk azaldu direla, aro glaziarraren amaieran desagertuko zen espezie batenak.

Gizakiak, animalia horiek ehizatzeo eta eguneroko bizitzako beste eginkizunetarako oinarriko tresna batzuk lantzen zituen, baina oraingoan landuagoak, **hartxabal gaineran eginak** (haiz baten muina lantzerakoan saltatzen duten ezpalak).

Tresna hauek, Gatzarria, Olha, Isturitze, eta batez ere J. Migel Barandiaran eta Jesus Altunaren eskutik 13 ikerraldi izan dituen Lezetxiki deituriko kobazuloan izan dira aurkituak. Karraskagailuak eta zeharkako ertza zuten aizkorak ziren; zentzu zehatz batetan esanda, inolako arterik gabekoak.

Halaz ere, "garai horretako zenbait aztarnategietan, aurkitutako **okre aloktonoak** bezalako margo pilaketengatik, kobazuloetara ekarri izandakoak alegia, uste izaten da beren gorputzak erritozko zenbait jardueratarako margotu egiten zituztela". Hitz egin ote daiteke jada, horren arabera, "body-art" batetaz?

Garai horretako mailaketari dagozkio zenbait tresna bitxi-galena eta berunezko piezak, haizetako leiarrak (Dima ondoko Axioren eta Lezetxikin), **Ehorzketak** egiten zituztela ere jakina da, non, gorpua ondoan armak eta janariak jartzen zituzten; zeinarekin nolabaiteko erlijiozko sentiberatasuna, edo hil ondorengo bizitzarekiko sinesmena aditza ematen duten.

GOI-PALEOLITIKOA. Goi-Paleolitikora (30.000-10.000 K. a.) iritsi behar dugu gizaki haien gorpuzkeraz gainera, beren bizimoduaz zerbait zehatzagorik ezagutzen dugula baieztatzeo.

"Homo Sapiens" edo baita "Cromagnon-eko gizakia" deiturikoaren aldia da. Giroa hotza zen (Würmiense azken izoztea) Kantauri isurialdeko gizakia kobazuloetan bizi zen, herriko alderik behe-renean nahiago. Aurreko aldiaren antzekoa zen fauna eta ekonomi sistema ere bai. Bere elikatze-ko moduan, prehistoriako gizakiak itsaskitan, beste iturri berri bat topatzen du.

Teknikak ere aurrerapenen bat egin zuen. Harri ezpalen gaineko langintzari beste bat lotu zitzaion, **harri orrien gaineko langintza**. "Kilo bat Silexekin 15 metroko ertz zorrotza egin zitekeen" (J. Altuna).

Bestalde, armaz hornitzeko, harriaz gainera, **hezurra eta adarrak** erabiltzen zituzten jada.

ARTEAREN DIRDIRA. Eman dezagun: Egun batean, une batez begiak argitu zitzaizkion hargin haietako bati harraskatu berria zuen xaflaren gainean puntzoia sartu eta orein baten muturra marraztea oti zitzaion. Bere ondoan zegoen tribu-kidea begira geratuko zitzaion eta agian, zer ote zi-

tekeen hura galdegin zuen. Hobe zitekeen xafla hobeto harraskatzea edo aizkora hobeto zorroztea. Azken batean, zertarako balio zezakeen diseinu hil hark, garrantzia zuena animalia bizia bazen? "Zertarako zen hura?". "Homo faber" hark, une batez "homo poeta" bihurtutako hark ez zuen galdera haren erantzunik. Bultzada bitxi bat sumatu zuen, bere eguneroko ezinbesteko zereginetatik atera zuena. Eta kobazuloaren barruko airean mamitua gelditu zen erantzunik gabeko galdera.

Eta galdera hark denboren kobazuloa zeharkatu eta bere oihartzunak milurteetan zehar iraugo zuen: Zertarako da artea? Eta zertarako da lore baten usaina, eta ostargia, haur baten irribarrea?... Zenbat erantzunik gabeko galdera!... Baina, puntzoi batez orain 30.000 urte markaturiko arrasto hura, gizadia konposatzen hasi zen eta inoiz bukatuko ez zen sinfonia bikain baten lehen nota, lehen konpasa zen: Arte abentura handiaren hasiera zen.

I.

■ PALEOLITIKO ARTEAREN ALDERDI OROKORRAK

Ez dirudi Euskal Herrian Würmiense izoztearen azken aldia baino lehenagoko benetako arte sorkuntza batetaz hitz egin dezakegunik. Ordukoak ditugu, hain zuzen ere, nolabaiteko langintza handien frogak, bai ehiztari eta bai uzta-biltzaileenak, kostatu inguruan 350 m. baino altuera handiagoak ez dituzten lekuetako kobazulo eta babes naturaletan bizi izandakoenak. Gizaki hauek **Madeleine-aldiko kultura** bere goi eta azken aldiaren garatu zuten. Santimamiñe, Lumentxa, Bolinkoba, Urtiaga, Ekain, Aitzpitarte, Ermitia, Isturitze eta Berberria dira aztarnategi garrantzizkoenak, bai dituzten estratigrafia betelanengatik, nahiz beren langintzako tresnen aberastasun eta ugartasunagatik: xixelak, harraskailuak, xaflatxoak, arpoiak, azagaiak, hagatxoak, orratzak eta abar.

Arte historiagileak garen partetik, beren esparruko diren galdekizun zehatzak arkeologoi uzten dizkiegu. Galdekizun eztabaidatuak dira, batez ere, milurte luzeetan gizakiaren bizitoki izandako prehistoriako aztarnategiok, ezinbestean bata bestearen gainean dituzte indusketetan azalduko aztarnen zenbait "facies" horien kronologia, aldikotasuna eta identifikatzeak zalanza handiak sortzen dituztelako. Delako arazook bazterreratuz eta arkeologo eta antropologok beren ikerketa eta eztabaidetatik ateratako ondorioetan oinarrituz, arte jarduera bezala uler daitekeenari dagokion horretan besterik ez gara geratuko.

TEKNIKAK ETA LANGAIK

Hasieratik bertatik gizakiaren jarduera hori, gaur egun **teknika** desberdinetako: pintura, grabatua, erliebea eta baita eskultura bezala ere, jotzen ditugun gauzen emaitzei dagokie. Bere **langai** mota orokorrari dagokionez ere bi al-

Baina filosofiak gaur, arte sormenaren sena inkosziente eta gorde horren arrazoia ezagutzen lagunduta ere, ez dakigu halako ezkutuko bultzadak kanporatu zituen gogo koszienteak zeintzuk izan ziren. Ilunpetan gaude ezagutzen garenean zein motatako nahimen, behar eta erabaki suharrak bultzatu zituzten halako lanak egitera. Milurteko ugari gaindituz gureganaino iritsi dira hainbeste eta hain miragarriak diren adierazpenak.

Bestalde, ez da asko harritu behar euskal lurraldean eman bazen garapen hori, geografía kokapena kontutan hartuz bere, garai horretako arte sorkuntzetako oinarriko gunearen bihotz-bihotzean; Akitze eta Kantabria bateratzen dituen gunean alegia, nahiz eta ez den ahaztu behar, maila batetan bederen, gertakaria leku hauetako oso urritkoetara ere iristen dela. ■

derdi bereiz daitezke: *arte higikorra* eta *haitzetako artea*.

Tresna higikorrak harrizko xafla gainetan edo errekarrietan aurkitzen dira, baina, baita hezur, adar eta marfilezko gaietan ere. Paleolitikoko eskulangilea batzuetan, azagaiak eta arpoiak bezalako lan tresnen gainean eginiko irudi ez figuratiboetara mugatzen zen. Adituek azpimarratzen dute komeni dela *harrizko tresnen langintza* eta *hezurrean landutako ebakiduren artean* bereizkuntza egitea, ohartaraziz ez direla arte adierazpen bezala jotzen erretenak, askak edo ebakidurak, sarritan, tresnaren eraginkortasunari baizik ez dagozkien **langaiaren ezaugarriak** izanik.

Estetikako jarduera baten hasera zintzilarioetan eta lan tresna ez diren bestelakoetan errazago suma daiteke, batzutan harriandak direnak, baina sarriagotan hezurrezko xafla eta zatietan, baita harrizko, hezurrezko, adarrezko edo marfilezko irudixoen ere.

Kobazuloetako horma gainetan eginiko **haitzetako artea**, *pinturak* ala *grabatuak* dira. Baidira erliebeak ere, baina arraragoak dira. *Er-liebe* kasu bakan hauetako bat Isturitzen ematen dena da.

FORMAK ETA IRUDIAK

Paleolitikoko gizakiak diseinaturiko **fomen** artean, arte higikor nahiz hormetakoetan, baidira *figuratiboak* direnak eta *figuratiboak ez direnak*.

Figuratiboan artean, maizenik azaltzen direnak, garai hartako zenbait abere adierazten dituztenak dira: bisonteak, zaldiak, oreinak, elur-oreinak, basahuntzak, uroak eta abar. Ia inon ez da giza irudirik azaltzen.

Figuratiboak ez direnen artean ugaritasun handia dago, ia beti nekez ulertzen direnak. Luzerazko lerro soilak, sigi-sagako okerrak, ondulatuak, izar irudizkoak, hiruki itxiak, erronboak, obaloak, laukizkoak, eta abar.

LANA BESEN GARAPEN TEKNIKOAK.

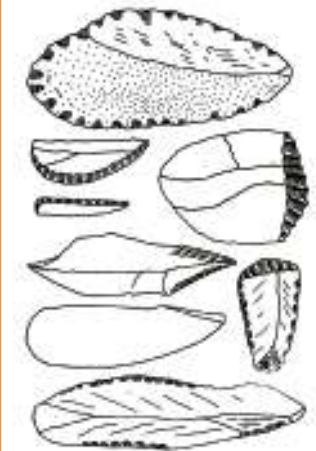

Behe eta Erdi Paleolitoko langintza.

Erdi Paleolitoko langintza. Moustier aldia.

Irudien erreferentzia: Gure Lehen Urratsak. Etor Argte.

Goi Paleolitoko langintza. Karraskailuak, puntak, harraskailuak eta zizela.

LAN ESTETIKOA

Aitzpitarte, Bolinkoba eta Isturitzeko aztarnategietako zintzilario edo apaingarrien adierazpen eskematikoak. Moluskuak, hortzak eta bezurnak.

ARTE ALDERANTZ

Ezker eskuaren aztarna negatiboak, gure eskualdeko artearen lehen zizkadunak. Gazteluko kobazuloa Santanderren.

Irudi erref.: Nsotros los vascos. Ar te I. Iur Arg.

ATXETAKO ESTATUATXOA

Irudi erref.: Bizkaia II. Deustuko Unib. Arg. Deiker.

Irudi erref.: Munibe, 40. 1988.

Atxetan Azken-Goi Madeleine aldiko kataburua. Etnografia eta historiako museoa. Bilbo.

Sadi Zañarturen argazkia. 1935. Oteiza.

Irudi erref.: Munibe, 40. 1988.

Itsaso-txakurra. Constantin Brâncuși.

Haitzetako arte lanen daten arazoa konponzeko bide eraginkorrak bilatuz, prehistorialariek arte higikorrenkin harremantzeko ahalbidetaz azaldu izan dituzte beti, hauek datatzea errazagoa baita, aztarnategiko geruzetan, delako geruza datatu dezaketen beste gai batzuei loturik azaltzen baitira eta ondorioz berauek ere datatu.

Haitzetako irudiak aldiz, aztarnategiko geruzetatik aparte hormetan aurkitzen dira, margotu ala grabatu zituzten artistak, Goi-Paleolitiko edozein garaitakoak izan zitezkeelarik. Hortik dator bada arkeologoen eta hauen artean, Henri Breuil ospetsuak, betidanik bi arte modu hauek harremantzeko izan duten interesa. Baina, metodo hau oso eztabaidatua izan da. Bi arte jardueren hauen arteko kronologia paraleloak ez du ia inoiz ziurra izateko bermerik eskaintzen. Desberdintasun hau, ziurrenik honegatik emango da, alegia, plastika adierazpen hauen izaera ez dela estetika sen hutsezko emaitza, baizik eta gaurdaino ziurtasun ezagutzen ez diren arrazoi sakonago batzuen ondorioa. Guzti honek pentsarazten du arte higikorraren eta haitzetako artearen helburuak eta asmoak desberdinak zirela.

ALDIAK, ESTILOAK ETA KRONOLOGIA

Hala ta guztiz ere, arkeologorik ospetsuenak paleolitiko artearen zenbait zatien ezaugarriak zehazten saiatu dira, kronologia prozedura bat finkatzeko balioko zuen moduan. Henri Breuil izan zen sistema bat gauzatzen saiatu zena. Argudio tekniko eta estilistikoetan oinarriturik, **bi ziklotako** prozesu bat asmatu zuen, *auriñako-perigordiensea* eta bestea *solutro-madeleine aldia*.

Egun, prehistoriagileek André Leroi-Gourhan-en irizpidea onartu nahiago izan dute, alegia, "oinarrizkoena ez da beti antzinakoena izaten", eta orokorrean prehistoriagile ospetsu honek finkatutako sistema jarraitzen dute. Horretarako ez zen haitzetako arteaz bakarrik baliatu, baita arte higikorrak ere.

Leroi-Gourhan, **estiloaren zenbait egituraketa faktore** hautatzetik hasi zen; hain zuzen ere, *kokatze*, *konposatze*, *artikulatze* eta *animazioan*.¹ Segida honi, beste bigarren mailako osagai batzuk erantsi zizkion. Eta guzti hauez baliaturik, ehunka arte muestren ikerketari aplikatuz eta "ez figuratibo" artearen lehen denboraldi bat ziurtzat hartuz, **lau talde edo estilotan** zatitu zituen:

I. Estiloan (Auriñaciensea, K. a. 30.000-27.000) oso mugatutako segida duena, estilo zakarreko sexu ezaugarrien irudi eta sinboloena.

II. Estiloan (Solutrensearen hasieraraino iritsiko litzatekeena, 25.000-18.000) giza eta animalia iruditxo eta arte higikorretan aberatsa den aldia (Isturitzeko kobazuloa); hormetako arte ziurraren lehen lanak azaltzen dira, naturalista ziurakoak eta estilizazio alderakoak besteak; irudiak, animalien lepoa eta bizkarrak eta bere espeziea ezagutzeko xehetasunak adierazten dituen marra guztiz oker baten gainean eginak daude; adar eta adajeak guztiz erztetaka edo aurrez aurre ("perspective tordue") adierazten dira, eta behealdera xehetasunak desagertu egiten dira.

III. Estiloa (Solutrensea eta Erdi-Madeleine aldia, 17.000-13.000) II. goaren ezaugarri batzuk gordetzen ditu, baina teknika landuagoekin. Zaldiek gorputz luzaska dute (Ekain). Bisonte, zezen eta ahuntzetan aurrealdearen lodiera handiagotu egiten da; hankak oso xehetasun handikoak dira, apoak eta hatzazkalak ere markatuak, baina normalean motzak dira eta horrek animaliak altura txikikoak eta lodiera handikoak bezala azaltzen ditu (batzuetan, horregatik hitz egin izan da puztutako animaliez). Adar, adaje eta azkazalak perspektiba desberdinetan azaltzen dira, baita "perspective semi-tortuen" ere.

IV. Estiloan (Azken-Madeleine aldia, 13.000-9.000) irudien ertza argazkietako errealitatearen gertukoa da, zenbait ohizkotasuneki: adar, adaje eta hatzazkalak perspektiba arruntan adieraziak daude eta irudiak lantzeko moduetan kodifikazioak azaltzen dira eta abar. Gutxi gora behera, % 78 paleolitiko haitzetako arte lanak aldi honetakoak dira.²

Leroi-Gourhan-en ustetan, lau estilo hauek bakoitza aldiatan bana daiteke (antzinako aldi, berri...) eta guztiak, Henri Breuil-ek izendatutako Madeleine aldi guztiekin identifikatu litezke, gutxi gora beherako modu batetan. Arkeologoak gaur egun Leroi-Gourhanen zatiketa moduari eusten badiote ere, ez zaie kritikarik falta izan.³

2.

ARTE HIGIKORRA

Arte higikorra deitzen diegu leku batetik bestera eramán daitezkeen giza eskuz landutako gauzei. Erliebeko apaingarriekin landutako arte mota hauetan aztarnategi aberatsak, sartaldeko Pirinioetako kobazuloetan aurkitzen dira, eta guztien artean Isturitzeko da nabariena.

Ezer baino lehen ohartarazi dezagun piriniar eskualdeko arte higikorrean ia ez dela erlieberik aurkitzen eta eskultura librerik ere gutxiago oraindik. Oso gutxi dago eta estetikoki kalitate gutxikoa da. Inola ere, Frantziako hegoaldean eta beste eskualdeetan aurkitu diren estatuatxo ezagunen "Venus" deiturikorikalerik ere ez da aurkitu.

ATXETAKO ESTATUATXOA. Juan Mª Apellaniz irakaslearen arreta merezi izan duen estatuatxo bitxi bat **Atxetan** (Forua, Bizkaian) aurkitutakoa da, zeinaren gainean, paleolitikoko ehiztari batek *katu buru bat* landu izan zuen hondar-harri harkoskor bat izan da.⁴ Luzeran 15 cm. Ditu eta zabalera 7. Apellanizek K. a. 10.000 inguruan kokatzen du, eta konturatzen da ertilarriak, gauza natural bat inidi bihurtu duela, aurrealdeko eta goiko hausturaren eskubialdeko erdiaren tarteko angelua landuz, kopeta, bekokia, garondoa, begi bat... eta ahoa erakutsiz.

Azalpen emaileak, honi dagokionez **Jorge Oteiza** eskulturagilearen "Sadi Zañarturen argazkia" gogorarazten digu. Orain dela urte batzuk, eskulturagile euskaldun honek berak "aurkitzearen" bere teoria bat asmatu zuen. Teoria

1. A. LEROI-GORHAN, *Arte y grafismo en la Europa prehistórica* (Madrid 1984) Ikus bere sistemaren laburpen bat H. DELPORTE, *L'image des animaux dans l'art paléolithique* (Paris 1990), 64 eta hu.
2. Ikus Leroi-Gourhanen sailkapen honen laburpen bat Eduardo RIPOLLEN, *El arte paleolítico* (Paris 1989, "Historia 16"), 104-114. or.
3. Ikus, "pentsamendu tradizionalen krisialdia" hau, A. BEJIRAN MARTINEZ-en, *Ensayo sobre el origen y significación del arte prehistórico* (Madrid 1989), 33-37. or.
4. "La cabeza de felino del Magdaleniense Superior/Final de Atxeta". *Munibe* 40an, 1988, 3-7. or. Artelan hau Bilboko Etnografiako Museoa aurkitzen da.

honetan "arte" bezala izenpetzen da, naturako indar gorabeheratsuak sortutako zenbait gauzaki "aurkitu" eta bere edertasuna begiztatzeko estetika sentiberatasuna izatea. Dena delarik ere, esan daiteke Atxetako Madeleine aldiko "katu burua"k, gogora diezagukeela garbitzaile eta laburtzailea den artea, zeinarekin **Bracusik** bere irudi batzuei forma eman dien; bere "itsas zakurra" ezagunari, adibidez.

ZATI AIPAGARRIAK

GRABATU APAINGARRIAK. Piriniar ehiztaria, esan daiteke, plastika librean baino gehiago, grabatuan hasi zela artista izaten. Eta Azken Goi Paleolitiko aldian jada, hitz egin daiteke arte jardueraz, gauzen erabilgarritasun soila zeinu apaingarri batzuek tartekatuta eta gainditu dituztela ikustean.

Honetan, zenbait alderdi desberdin aipa daiteke: bere forma diseinua (lerrozkoa, lerromakurra, puntuduna), bere antolaketa (sailetan, paralelotan, taldetan, aurkako ala gurutzatutako osagaietan, eta abar), adierazpen formatan (gutziz abstraktuak, irudizko naturalista, estilizatua edo eskemaduna, geometrizatua). Ikuspegi guzti horietatik, motibo desberdinetako dozenaren batzuk sailkatzea iritsi dira.⁵

Ignazio Barandiaranek, eskulangileak lan-gaian zituen tarte hutsak nola ulertzen zituen eta baita langai horietan irudiak nola burutzen zitueneko argibide esanguratsuak eskaini ditu.⁶ Frantsese arkeologo (H. Breuil, A. Laming Emperaire eta A. Leroi-Gorhan) batzuen proposamena ondo igarria iruditzen zaigu, **atxikitako arte higikorrean**, hara nola, azagaia eta etengabe baliatzen ziren eta gogortasuna eta iraunkortasuna ezer baino lehen kontutan eduki behar zen espatula baten lanketa eta apainketa pertsonaleko zintzilikarien **arte garbiaren** artean, non ziur asko beren balio estetikoaren ezaguera argiagotz burututakoak zirenen arteko bereizketak egitearen proposamena, alegia.

GRABATUDUN ZENBAIT ZATI. Euskal paleolitikoaren arte higikorraren sukalde handia izan zen Isturitzeko kobazuloan sartu baino lehen, aipa ditzagun beste lekuetan aurkitutako bereziki nabarmenak diren pieza batzuk. Euskal Herriko kobazuloetan aurkitutako arte higikorreko gauzen azaleko deskribapen eta zerrenda ikus daiteke, figuratibo motiboak eta apaingarritarako soilik zirenak bereiziz, Ignazio Barandiaranek, 1965.eko Sinposiumean, Euskal Prehistoria eta Etnologia Arazoei buruz oso irudi didaktikoekin aurkeztutako ikerlanean.⁷ Hurrezker, arte higikorraren emaria azaltzen eta nabarmenki handiagotzen joan da eta sailkapan lan bikainak agin ahal izan dira.⁸

Higikor artearen ondare handi honetan bereizi beharko liriteke:

- **Berroberriako** (Urdax) aztarnategian, zenbait grabatu dituen eta beroien artean **orein buru bat** bere adar eta guzti landutako **orein adarrezko zizel bat**,
- **orein** grabatuzko **harkoskor** sail bat **Aitzbitarten** (Errenterian),
- kuartzitazko **errekari bat** lau hankako (aze-riak?) **bi irudi** erakutsiz **Santimamiñen**,
- **adar zati bat** "xehatutako" zenbait zaldien irudi dituen (euskarriaren bi alderdietan) eta

zenbait **abelgorri buruekin** *Lumentxan* (Lekeitio),

- beste **zaldien** zirriborro irudiak *Urriaga* eta *Ermittia* (Deban) eta *Lumentxan*,⁹
- eta **ahuntzak** *Bolinkoban* (Abadino), **elur-oreina** izan litekeena *Urriagan*.

Baina egiaz benetako artelan direnak, bi gauzaki higikor dira, gipuzkaldeko kobazuloetan azaldutakoak.

DORRE KOBAZULOTXOKO HEZURRA. *Oiartzungo Dorre kobazulotxoan* zanga baten kubitoan zazpi irudi bikain azaldu dira, nahiz eta osoak ez izan, bi lerrotan kokatuak: goialdean, orein bat, zaldi bat eta ahuntz bat; behealdean, sarrion bat, uro bat, ahuntz bat eta antropomorfo bat. Agerpen honen ondoan zeinu ugari azaltzen dira animali irudiekin antolatuz. Pieza hau bere ingurune arkeologikotik kanpo azaldu da, kobazuloan prehistoriako aztarnategiren bat ba ote zegoen jakiteko azaleko miaketa bat egitean. Eta Joxe Migel Barandiaranek eta Jesus Altunak adierazi zuten bezala, bere azterketan, Azken Madeleine aldiari dagokiola omen dirudi eta iparpiriniar eskolari hobeto uztartzen omen zaio Santander eta Asturiaskoari baino. Gainera pieza honek Juan M. Apellaniz idea bat eman dio, alegia, Isturitzeko azagaia baten egile berarena izan litekeenarena.¹⁰

EKAINGO XAFLA. Bigarren pieza bikainetako bat **Ekaingo** kobazuloan Azken Madeleine mailan (K. a. 10.000) azaldutako **xafla** da, hiru irudi grabaturik zituela: **basahuntz** bat, trazu sakonean landua; **orein** baten burua, lepoa eta adarra, trazu finago batez landua; eta **zaldi** bat, muturra eta gorputz aurrealdea besterik diseinatzen ez zaiona. Gaur ezagutzen ez den esanahi bat duen "hirukoa" zalantzarik gabe. Grabatu hauek ere piriniar eskolarekin ere hobeto uztartzen dira.

Kronologia ikuspegi batetatik, esan liteke Kantauri aldeko arte higikorraren ugaritasun handia Goi Paleolitikoaren azken bost milurteko eta Mesolitiko alderako igarobidean kokatzen dela, alegia, Madeleine III. alditik Azilien-sera: K. a. 13.500etik 8.500era.¹¹

● ISTURITZEKO ALTXOR HIGIKORRA

Isturitzeko (Lapurdi) kobazuloko aurkikuntzak, euskal paleolitiko arte higikorreko aztarnategian azaldutakoak, itzal handieneko eta enblematikoenak dira, eta europarren mailan ospetsuenetako bat. Bestalde, Euskal Herriko beste aztarnategiekin homogeneotasun gutxi-kekoa dugu.

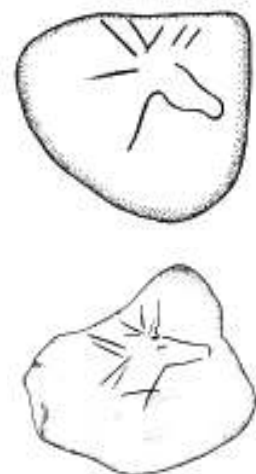
Orain mende bat baino gehiago (1885) aurkitua da, Nafarroa Behereko Isturitze eta Arberoueko San Martinen tartean. Indusketa nagusiak Emmanuel Passemardek egin zituen 1913tik 1922ra bitartean, eta 1928tik 1956ra berriz Saint-Périer kondeek ere. Materialak zoritxarrez, oso sakabanatuak daude museo eta bilduma partikularretan; eta zatirik txikiena, eta gainera ez inola ere esanguratsuen, pasa da Baionako Museora.

Aurreago esan dugun bezala, Isturitzeko aztarnategiak oso kultur maila garrantzizkoen segidak dauzka, musteriense mailetatik hasi eta,

ARTE HIGIKORRA. GRABATURIKO ALEAK.

Grabaturiko orein adarrezko zizela. Berroberria. Urdazubi (Naf.).

Grabaturiko errekarriak. Aizpitarte. Errenteria (Gi.).
Irudi errer.: Nosotros los vascos. Arte I. Iur Arg.

5. S. CORCHON, *El arte mueble paleolítico cantábrico* (Madrid 1987), 109 eta hu.

6. Jordi irakaseari eginko omenaldia. (Salamanca 1984).

7. "Paleolitiko artea Euskal Probintzietan". *Problemas de la prehistoria y de la Etnología vascas*. "Peninsulako Prehistoriaren IV. Symposiuma". (Iruñea 1966), 48-79. or.

8. Soledad CORCHON RODRIGUEZ, *El arte mueble paleolítico cantábrico. Contexto y análisis interno*. (Madrid 1987).

9. T. DE ARANZADI eta J. M. BARANDIARAN, *Contribución al Arte Moviliar Magdaleniense del País Vasco*.

(Santimamiñe, Lumentxa, Bolinkoba y Urriaga). O.C. Xlean, 197-211. or. (Lehen "Eusko-Folklore" VIIan argitaratutakoa, 1927).

J. M. APELLANIZ, "La plaquette à chevaux hypertrophiques de Lumentxa (Biscaye) et les styles du Magdalénien Supérieur/Final dans le Pays Basque". *Munibe 40an*, 1988, 9-14. Lan honetan idazleak, artelana espresionista joera bati egotzen dio, eskematiiko estiloarekin nahasten delarik. "Les plus importants détails anatomiques ont été supprimés, comme l'oeil, le nez, etc. La bouche a été transformée en un petit espace en réserve à l'extrémité du nez, etc.". Eskematizatzerako joera bat adierazten duten arrasto desitxuratzaleak.

10. J.M. APELLANIZ, *El arte prehistórico del País Vasco y de sus vecinos* (Bilbo 1982), 37. or.

11. Ignazio BARANDIARAN, "Kantabriar arte higikorra". *En la prehistoria de la cornisa cantábrica*. (Santander 1975) 144. or.

ARTE HIGIKORRA.
GRABATURIKO ALEAK

Lauhankakoen zilueta dituen errekarría. Santimamiñe. Kortezubi (Bizk.).

Abelgorri buru bat duen adar zatia. Lumentxa Lekeitio (Bizk.).
Irudi erref.: Nosotros los vascos. Lur Arg.

Zaldi irudia duen xafla. Urriaga. Deba (Gi.).
Irudi erref.: Munibe, 36. 1984.

erromatar, Erdi Aroko eta baita geroagoak ere. Hauen artean, badira, Goi Paleolitiko aldiko hamar maila gutxienez, guztiak ere harrizko eta hezurrezko ostilamendu pila ugari dutenak.¹²

Arte higikorreko lanetan, mailarik aberatzen artean Erdi-Madeleine aldikoa nabarmen-tzen da, bai zenbatekoarengatik, nahiz adierazpenen kalitatearengatik.

LANGAIEN UGARITASUNA

Berauen barruan aipa ditzagun kontutan eduki beharrezko bezala, lehendabizi, elur orein baten adarrean erliebe txikiz landutako **hagatxo** erdizirkularrak, okerdurak eta kurbaleroak deskribatuz, estetika faktore modura, erritmoaren, paralelismoaren eta kontrastearen zentzu oso garatu bat adierazten dutenak. Breuilen ustez, gauzaki hauen dekoratze eskematis-moa, animalien (arrain eta oreinen) benetako adierazpenen garapeneko azken zatia izan zen, hau da, dekorazio errealista baten degradaturiko ondorioak bezalakoak dira, behin eta berri-errepikatzearekin guretzat esanahirik gabeko marratan bukatzen direnak.

“**Makilak**” deiturikoak ere erliebe txikian landuak dira, eta hauen artean badira, forma naturalak begiratu eta errepikatze gaitasun deigarria erakusten duten grabatuak. Zulatu eta dekoratutako “makila” guztien artean erliebe txikian bikainki landua dena **bisonte burua** daramana, nabarmen-tzen da, moldatua dagoeneko marraduragatik, Leroi-Gourhanek Niauxko kobazuloko marrazkiekin zerikusirik baduela adierazi du. Badira **zaldiak**, **elur-oreinak** eta **arrainak** grabaturik dituzten makila batzuk ere. Batzuen batzuk, azagaiak makilarekin lotzeko bitarteko pieza bezala erabiliak izan-go ziren.

Hirugarren artelan mota animalia buruen **zilueta txapalena** da, **zaldiena** bereziki, animalia espezie horren hioides hezurrean moztu eta grabaturikoak. Hioidesa, delako zilueta egitura laua baldintzatzen duen oso hezur txapala da. Zintzilikatze zulo bat edo bi izan ditzake, tokiren batetan zintzilikatu ala kokatzeko seguru asko. Isturitzen **elur-orein**, **hartz** eta **izokinen** zilueta ere ikus daitezke.

Kobazulo honetako beste artelan multzo bat, hezur, adar eta hondar-harrietan landutako animalien **eskulturak** osatzen dute. Sartaldeko Paleolitiko arte agerpenetan oso ugariak dira animaliak adierazten dituzten irudi txiki hauek. Ugariagoak dira, halaz ere, Europako Erdialde eta Ekialdean. Sartaldeko esparru barruan Isturitze gailentzen da, ezagutzen diren gehienak kobazulo honetakoak baitira. Nabarienak, beste batzuen artean, **hartz** baten iruditxoak, **lehoi** batena eta **bisonte** batena dira.

Azkenik, Isturitzetik aipatzekoak ditugu **hezurrezko ala harrizko xaflak** (beren egitura laua dela eta sarritan “**espatulak**” deitzen zaienak), **bisonte**, **elur-orein**, **zaldi**, **ahuntz** eta **antropomorfo** irudiz apainduak.

Uste izatekoa da, delako **estatuatxo** hauek, aurreko garaietan grabatutako **xaflen** modura, ez zirela erabilgarriak, azagaiak eta arpoiekin gertatu ohi zen bezala, ezta ere norberaren apaingarritarako zintzilarioekin gertatzen zen

bezala. Horrexegatik hartu izan dira **erlijiozko artelan** bezala. Horretako artearen egituratan antziz handiena dutenak plaketak direlako egiten da hain zuzen ere baiezta-pen hau eta hauei arkeologo guztiak esanahi erlijioso bat ematen diote.¹³

ESPAZIOZKO ETA ARTEZKO TESTUINGURUA

Bestalde, Isturitze **espaziozko testuinguru** batetan kokatuz, Pirinio erdialdeko aztarnategi handiekin hobeto uztartzen da Euskal Herriko beste sartalde aldekoekin baino. Kantabriaren erdialdeko eta sartaldeko –Santander eta Asturias– non, berriro adierazpen bikainak azaldu diren, artearekin duen antzekotasuna baita ere, askoz txikiagoa da Pirinier erdialdekoarekin baino. Beraz, “esan daitekeena da, paleolitiko garaian, Pirinio erdialdean garatu zen erlijiozko-arte bizi-tza bikain honen sartalde-eruntzako aitzinamendua Isturitze dela, baina berezitasun batekin, oraingo honetan hedaturaren ertzak beronen erdigunea gailentzen duela”.¹⁴

Isturitzeko kobazuloa, beraz, garrantzirik handienekoa izan zen Paleolitiko aldian, batez ere, Erdi-Madeleine aldian. Artelanen aberatasun eta edertasunaren bere adierazpenak, beste gainerako euskal paleolitiko kobazuloekin alderatzean, orduan eta gehiago gailentzen dira, zeinetan, Oartzungo Dorreko hezurra eta Ekaingo plaketaz aparte, gainerako euskal arte higikorra pobra den.

Arte higikorraren distiraren kontrastean, Isturitzeko aztarnategiak ez du Ekain, Altxerri eta Santimamiñeko aztarnategiekin **alderatu daitekeen haitzetako arterik**. Eta erantzun konbentzigarri bat aukitzea zaila litzateke, Isturitzeko arte higikorraren kalitate bikainari dagokion kalitate bera zergatik ez den azaltzen haitzetako artean galdegingo balitzagu. Ingaratzen gaituen ezjakintasun bera gurek, Santimamiñeko bisonteen egileek beren aztarnategiko konpresore eta plaketan artean alderagarria den ezer zergatik ez zuten utzi galdegingo balitzagu.

Jesus Altunak, Isturitzeko arte altxor horri buruz, zera adierazten du, artearen perfektzio horrek berak **Madeleine arte higikorraren “azken zatia”** adierazten ote duen dirudiela: “K. a. 10.000. aldera artelanen dekorazioak Isturitzen halako dinamismo eta askatasuna iritsi izateak, abstrakturako garaian atarrietan egotea esan nahi duela”. Antropologo ospetsuaren adierazpen hau guztiz garrantzizkoa iruditzen zaigu, gure ustetan, artearen historiaren beste garai batzutan ikus daitekeenarekin bat datorrena. Azpimarra dezagun jadanik, berandua-gertakari honi buruz aritu beharra izango baitugu, euskal artearen garapen estilistikoari lotzen gaitzazkionean.

3.

■ HAITZETAKO ARTEA

Euskal Herrian ezaguna zen haitzetako artea ez zen bereziki adierazia izan ia oraintsu arte. Baina, azken urteetan izan diren aurkikuntzak, gure herria, paleolitiko artearen benetako garrantzizko lekuen artean kokatua dute.

12. X. ESPARZA SAN JUAN, *La cueva de Isturitze. Su yacimiento y sus relaciones con la comarca cántabra durante el paleolítico Superior*. UNED (Madrid 1995).

13. Ikus, “Isturitzeko segida” J. M. APELLANIZEN, *El arte prehistórico...*, 23-25. or.

14. J. ALTUNA, “Haitzetako errrealismoa”. *El arte vasco*. (Donostia, Erein, 1982), 20. or.

15. W. WORRINGER, *Abstraktion und Einführung* (München 1908); gaztelarako itzulpena: *Abstracción y Naturaleza* (México 1953).

16. A. LEROI-GOURHAN, *Los primeros artistas de Europa. Introducción al arte parietal paleolítico*. Encuentos Ar gitaletxea 1983, 37. or.

17. *Trois essais sur la signification de l'art pariétal paléolithique* (Kronos 1906) 44. or.

18. Herbert Kühn, *Die Kunst der Primitiven* (Munich 1923, 24 or.); ikus baita G. OUY-PARCEWSKA, “Les origines des règles de l'art. Une première enquête”. *Annales* 27an, 4-5 zbn., uzt.-urri. 1972, 1264-1316. or.

● PINTURAK ETA GRABATUAK

Euskal Herrian haitzetako artea franko-kantauriko sailean kokatzen da. Prehistoriako gure pinturen aurkikuntzen aurretik Lascauxekoak (1940) Dordoñan (Frantziako erdialdean) ezagunak ziren eta askoz lehenago Altamirakoak (1879). Lascauxekoak antzinagokoak dira; Auriñaciense aldikoak dira, nolabaiteko giro epel garaikoak; Altamirakoak Madeleine aldikoak dira. Dirudienez, orain berriki (1995) Ardèche departamenduan (Frantziako hegoaldean) gertatua da lehen mailako garrantzia duen beste aurkikuntza bat haitzulo batetan, adituak ikertzen ari diren ehunka animalien irudienak, alegia.

Goi Paleolitikoan haitzetako artea, zehatzago esanda, Madeleine aldian, **pintura eta grabatu** bezala azaltzen da.

Batzuetan, pinturak haitzen erliebe naturalei egokitzen zaizkie eta beroiek iradokiak direla dirudite. Madeleineko ertilariak beltzez (ikatz edo manganeso dioxidoz), **zuriz eta okre**z, eta hau horitik gorriera eta bioletarako aldaketekin margotzen du.

Eskualderen batzuetan, denok ezagutzen ditugun faunazko adierazpenaz gain, gutxi edo gehiago geometrikoak diren **forma bitxiak** azaldu dira –“makaroniak”– marra okerren trazuak, behatzez eginak bezalakoak; baita **esku osoaren aztarnak** ere, negatiboan, ia beti ezker eskuarenak. Esan liteke gure eskualdeko artearen lehen zizkadurak hor ditugula. Giza eskuaren silueta horiek kanpora azaltzeko modu bat dira, unibertsoan izen ematekoak; “jabegoa hartze” modu bat, nolabait esan. Ez dezagun ahaztu plastiko gertakari honen eta euskarazko “esku-bide”aren esanahiarekin bat etortze hori.

Gero etorriko da “**antzekotasun**” aurkikuntza **mimesiar**en harridura, milurtekoak beranduago Aristotelek arte figuratiboaren iturri bezala aipatuko duena, alegia, “honoko hau (marrazitutako gauza) hura dela” ziurtatzearen atsegina. Eta beranduago, edo agian aldi berean, “**zeinu abstraktua**” eta “**sinboloa**” azalduko da.

Gure paleolitiko artearen ondare bezala har dezakeguna gaintetik aipatu eta azaldu baino lehen egin ditzagun edozein historialariren berezko ohar batzuk. Ezer baino lehen, egin dezagun ohar hau, guri naturala iruditu dakiguken zerbait, hasierako gizonarengan kreazio ahalegin bitxi eta goiztiar baten balioa du: hiru dimentsioetako gauzakiak horma baten **bi dimentsioen adierazpenetara** murriztea, alegia. Aipa dezagun gainera, **eskala laburtuko** erreproduktzio bat dela. Dirudienez Afrikako zenbait herri oraindik ez da iritsi abstrakzio maila horretara.

Beste abstrakzio bat zera litzateke, **margo bakar batez egindako marrazki**ena, eredu naturalaren margo aniztasuna ordezkatzen duena.

Paleolitiko gizonak bereganatutako abstrakzio hauek bultzatu zituzten lehen arkeologoak a priorizko ideia bat izatera, alegia eskultura marrazkigintza baino lehenagokoa dela pentsatzera; baina ideia honi ezin eutsi izan zaio, prehistoriako azterketa objektiboaren aurrean.

Gainera, egiaztatu egiten da prehistoriako artean **naturalismotik eskematizatze simbolikora** pasatzen dela, nahiz eta badiren bi margo motak elkarren ondoan bizi zireneko kasuak; baina hasieran naturalismoa da nagusi. Gai honi dagokionez, gogora dezagun Wilhem Worringerren tesia, XX. mende hasieran jadanik bere teoria erantsiz baieztapen hau egin zueneko, alegia, benetako arte sormena ez dela abstrakzio eta geometriari baizik hasten.¹⁵ Bistan da madeleiniar artistak ez zuela eskortzoan irudiak marrazteko eta beren bolumenak itxuratzeko zailtasunik.

Zalantza handiagoak daude bere **konposaketaren zentzuari** buruz. Denbora luzez uste izan da ez zuela ezagutzen. Baina aldarrikapen hau, bere horretan, arte historian konposaketa kontzeptu honi eman izan zaion zentzu zorrotzera mugatuz baizik ezin diogu eutsi; alegia, paisaiatzko hondoera guztiak, eta eszena posible guztiak erdiratu, enmarkatu eta antolatze-ko espazioko erreferentzia txikiak alde batera uzten direnean. *Eskuaren esparrua* (artista-entzatzat gorputz jarrera bat aldatu gabe iritsi dezakeen espazioa) eta gainjarritako irudiak, kokapenak, simetria eta perspektiba aztertu ondoren, Leroïn-Gouhanek ohar hau ematen du, pintura edo grabatuan gaur arte zoruko marraren adierazpenik ez bazen ezagutzen ere, paleolitiko ertilariak “sarritan erabili izan dute beraren ordezkio hormako pitzadura edo erlaitzen bat.”¹⁶ Leroïn-Gouhanek baino askoz lehenago, salatu izan diru Max Raphaelek “paleolitiko artea, espazioak, mugimenduak eta konposaketen arazoak aurrez aurre heltzeko gai ez zen hasierako arte bat bezala jotzen zutenak.”¹⁷

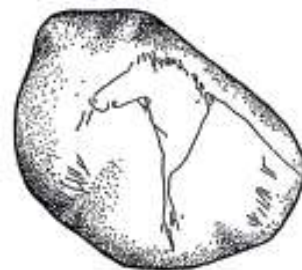
Alderantziz berriz, orain asko ez dela, “paleolitiko aldiko geometriariak” deitu dionik ere izan da, beren marrazki eta margoetan zenbait “**trazatu erregulatzaileetan**” erabilera kontzienten baten ustea dutelarik: “urrezko ebaketa” bikoitza, 2 aren erroteta proportzioa, eta abar; dena delarik ere, errealitatea begiz harrapatze-ko eta plastiko egituretan bersortzeko zuten ahalmen honen aurrean, Herbert Kühnek idatzi zuen bezala, “miresmenez ahoa isilik geratzen da”¹⁸.

● HAITZETAKO IRUDIEN DITUZTEN KOBAZULOAK

Beroien aurkikuntza berriki egin bada ere, Euskal Herriko aztarnategietan prehistoriako gizonak utzi dituen haitzetako arte multzoak ugari izaten hasiak dira –hamabi bat guzietara– eta hauen artean, batzuk garrantzizkoenak bezala jotzen dira.

Beren aurkikuntzako gutxi gora beherako kronologia segida bati jarraituko gatazka, garrantzi gutxienekoetatik habiatuz.

AIZPITARTE. Paleolitiko aztarnategi handi baten lehen aurkikuntza **Aitzbitartekoa** (Errenterian) izan zen, herri mailan “**Landarbasoko kobazuloa**” deiturikoan. Zenbait mailatan sailkaturik, prehistoriako gizona luzez bizi izan zeneko giza langintza ugariaren arrastoak (orriak, hartxabalak, zenbait eratako karrakagailuak, puntzoiak eta abar) aurkitu dira; gutxienez, Auriñaciense garaitik hasi eta Mesolitikora arte. Animalia irudiz dekoratutako hezur batzuk

ARTE HIGIKORRA.
GRABATURIKO ALEAK.

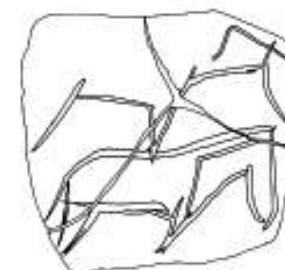
*Zaldi burua duen xafla.
Urriaga. Deba (Gip.).*

Irudi erref.: G ure Lehen Urratsak. Etor Argte.

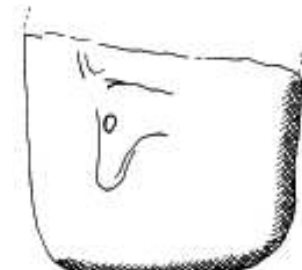
*Zaldia duen harrizko konpresorea.
Ermittia. Deba (Gip.).*

Irudi erref.: Nosotros los vascos. Artel. Lur Argte.

*Zaldidun xafla.
Lumentxa Lekeitio (Bizk.).*

Irudi erref.: Munibe 40, 1988.

*Harri gaineko abuntz burua.
Bolinakoba Abadiño (Bizk.).*

Irudi erref.: Nosotros los vascos. Artel. Lur Argte.

*Abuntz burua duen xafla.
Urriaga. Deba (Gip.).*

Irudi erref.: G ure Lehen Urratsak. Etor Argte.

Aizpitarteko haitzuloa.
Errenteria (Gip.).

HORMETAKO ARTEA
HAITZETAKO IRUDIAK.

Bisonte irudiak, antza eta geometriazko zirriborroak.
Venta Laperra. Karrantza (Bizk.).
Irudi erref.: M unibe 1971.

Gmbatuak. Alkerki.
Urdazubi (Naf.).

Irudi erref.: Historia de Navarra. Temas de Navarra, 7. alea. Nafarroako Gobernuak Agt.

bezalako aurkikuntza harrigarriak azaldu diren III. haitzuloa arakatuz hasi badira ere, hor bertan diren bostetatik, IV. haitzuloko aztarnategia izan da ondoen ikertu dena. Bertan aurkituak dira orein burua grabaturiko plaketaren bat, zulodun makilaren bat, hagatxo dekoratuak eta ebakiduraz burututako animalia irudiak dituzten zenbait hezur.¹⁹

LAPERRA BENTA. Laperra Bentako (Karrantzan, Bizkaia, Kantabriako mugetatik gertu) kobazuloan 1904.ean haitzetako artearen lehen aurkikuntza egin zen: Kobazulo sarreraren bertan, irudi bat. Bi urte beranduago, Breuilek beste lau irudi gehiago aurkitu zituen: hiru bisonte azefalo (buruzagirik gabekoak), hatz oso bat, gutxi zehaztutako bobido bat eta ulertezinezko lerro segida bat. Haitzean nolabaiteko sakontasuna duen grabatu batez eginak daude. Grabatu hauen bereizgarritasuna honetan datza: kobazuloaren sarreraren egotean, eguzki argitan ikus daitezkeela. Gure herrian aurkitu ditugunen artean, zaharrenak dira eta Auriñaciense aldiari dagozkionak. Apellanezi gertakari honek zera pentsarazten dio, paleolitiko aldi antzinakoetan, **Kantauriako artea**, Euskal Herriko sar talderaino zetorrela, beste arte formula batzuk (**piriniarrak**) hartu ahal izateko edo bere bereak sortzeko, Herria libre utziz.²⁰

ISTURITZE. Lehen ere aipatu dugu **Isturitzeko kobazuloari** buruz, arte higikorrean hain aberats izanik ez dela horrela ematen haitzetako artean: bi zaldi eta bi elur-orein; horietako bati, isats motzeko eta egitura ederreko baina adardura desagertu zaien bi hausnarkariren gorputzak gainjarri zaizkio. Beste maila beheragoko batetan beste hiru zaldi eta interpretatzean zalantza sortzen duten beste irudi batzuk agertu dira. Nabarmenena zera da, haitzgaineko erliebe txikian burutuak direla irudiak. Beren estiloz Erdi-Madeleine aldikoak dirudite, berrienaren muga aldekoak, alegia.

HARISTOL Isturitzeko kobazulotik oso gertu eta azpialdean, **Haristoiko** kobazuloa dago, **Otsozelaya** ere deitzen zaiona, non lau zaldi, bisonte bat, orein bat eta hegazti buru bat ikus daitezkeelarik. Erdi-Madeleine aldikoak dira.

ALKERKI. Urdazubin (Nafarroan) **Alkerki kobazuloa** lehen haitzetako pinturak Casteretek aurkitu zituen 1939. urtean. Beranduago, J.M. Barandiaranek beste lau aurkitu zituen. Kobazuloa bi gunetan kokatutako bi grabatu multzo dira. Bata, sarreraren aurre dago, 20 bat metrotara. Bigarrena berriz, beste honetatik 40 bat metrotara pasabide estu baten sakoneran. Beste batzuen artean gailentzen dira orein baten grabatua, osatu gabeko, baina konkorra eta isats oso luzea nabarmenduak dituzten bi bisonterenak, eta beharbada otso baten buruaren grabatua. Behe-Madeleine aldian kokatzen dira.

ETXEBERRI. Gamere-Zihigan (Zuberoan), **Etxeberriko-Karbian**, Boucherrek 1950. urtean aurkitu zituen oso nekez igo zitekeen leku batetan, sarreratik 200 bat metrotara zenbait irudi. Irudiak zerbait itxusituak daude, beltzez eginak dira baina puntu eta mantxa okreak dituzte. Kobazuloaren bi aldetako hormetan, hamabi zaldi, bisonte pare bat, eta beste ahuntz pare bat ere zenbatu daitezke. Irudi batzuk buztin zuri gainean behatzez eginak dirudite.

Oraindik ere igoera zailagoa duen tontor batetan, beste bost zaldi eta beste baten trazuak, eta gehitu behar zaizkien ahuntz bat, bisonte bat eta zenbait tanto gorri multzoa aurkitu da. Leroi-Gourhanen ustez, bi animalia parekatzea zaldia-bisonte eta beste hirugarren animalia baten (hemen ahuntza) etenik gabeko gaiari buruzko bi multzo berdinen santutegi bat da. Antropologo batzuk, zenbait irudi Auriñaciense aldiaren kokatzen dituzte. Leroi-Gourhanek Erdi-Madeleine aldiraino atzeratzen ditu.

GOIKOLAU. Berrituan (Bizkaia), **Goikolau kobazuloa** irudiak J.M. Barandiaranek aurkitu zituen 1962.ean. Bost taldeetan banaturiko grabatu sail bat da. Batzuetan, bata bestearen gainean bizkarra jarria duten animalia eskema osatugabeen irudiak dira; hainbesteko pila bata bestearen gainean, non, erraza ez den izaten zein animalia espeziea den ezagutzen, ahuntzen bat edo beste izan ezik. Aurkitzailearen beraren ustetan, postpaleolitikoan kokatu behar dira eta aztarnategiko zenbait mailetako hilobi izaerarekin lotu.

SINHIKOLE. Burdeoseko espeolologo talde batek 1971 eko abuztuan **Sinhikoleko-Karbia** kobazuloan haitzetako arte aztarnategi berri bat aurkitu zuen. Areto bakar bat da, luzeran 60 cm. eta zabaleran 10 dituen, oso irudi gutxi baina, kalitate bikaineko zaldi bat eta bisonte bat azaltzen dira. Zaldia, ingurune beltzez eta oso isats luzeaz margotua dago. Barrutik, ilajearen eta buruaren margotze bikoitza gorritz eginga da, hutsarte bat begiarentzat utziz. Bisonte, zaldiaren gainean kokaturik dagoena, osatu gabea da. Bere ilezerra haitzaren ertzak osatzen du. Bi irudi hauen eskuinetara, bisonteara dirudien beste irudi osatu gabeko bat dago. Zaldiaren aurrealdeko azpialdean, nekez uler daitezkeen trazu gorri batzuk ere badaude.

ARENAZA. Aranzadi Elkarteko kideek, 1973.go neguan haitzetako arte aztarnategi berri bat topatu zuten Galdameseko **Arnazako kobazuloan**. Irudiak, nekez igo daitekeen ganbara txiki batetan daude. Erdi-esferazko gela bat da, sarreraren ia bestaldeko muturr ean kokaturik, goraka doan luzapen bat dago, eta orein eme talde bat azaltzen da. Gutxi zainduta edo, oso egoera txarrean daude, haitzak nozitu duen zartatzearen ondorioz. Orein emeak, Kantabriako beste kobazuloetan erabilitakoaren antzera, punteatze teknika erabiliz, gorritz margotuak daude. Xehetasun honetako oreinak nagusi izateak, astur-santander tar aldeko artearekin ahaidetasun gerutuagokoren bat adierazten duela dirudi, **Laperra Bentan** buruz aipatu den bezalaxe, ipar-piriniar artearekin baino. Beren estilogatik badirudi irudi hauek antzinako madeleiniar sailean atxiki behar direla.

● SANTUTEGI HANDIAK:
SANTIMAMIÑE, ALTERRI ETA EKAIN

SANTIMAMIÑE

Haitzetako arte multzo handi bat aurkitu zen 1916.ean **Santimamiñen** (Kortezubi) kobazuloan.²¹ Arkeologi ikuspegitik Santimamiñen garrantzia izugarria da, maila guztiak es-

kaintzen baititu, antzinako Auriñazienetik hasi eta behe Inperioraino.

Arte historialariarentzat, **benetako santutegia** deitzen dioguna da esparru garrantzizkoena: 20 bat metrotako luzera du eta 4 edo 5 m. altueran. Irudien talde nagusia Ganbara txiki batetan dago ("aretoa"), normalean oso sarbide zailekoa eta honen aurretik Ganbaraurre bat dago, osatugabeko zenbait bisonte eta zaldiz gainera marra sail bat ere ikus daitekeelarik. Ia borobila den ganbara edo "aretoa" (Leroi-Gourhanek "errotonda" deitu zion) delakoaren inguruetan banaturik oraindik ere irudi multzo gehiago daude.

IRUDIAK ETA BEREN KOKAMENA. Bere ikusgarritasunagatik, taula bat nabarmentzen da, oso argi eta garbi sei bisonte, zaldi bat, orein buru bat eta ulermen zailagoko beste trazu eta marra multzoa goza daitekeelarik. Zer adierazi nahi ote du behin eta berrizko zaldi-bisonte parekatzeak eta beste sei bisontek, (hauetako batzuk zutikako jarreran) erdi erdian marraztutako zaldi bakar batek seiak inguruan dituela? galdegiten du gaurko ikusleak jakin min ez. Erantzunik gabeko galderak.

Bi multzo hauetaz gainera, kobazuloaren oso barruan, sarreratik 150 m.-tara, 1953 eta 1962. urte bitartean irudi berriak aurkitu dira; hauen artean, bisonte batzuk, zaldi bat eta ahuntz bat.²²

Guztira, animalia irudiak ia berrogeita harrera iristen dira. Espezierik azalduena bisontea da.

TEKNIKA ETA ESTILOAREN ALDERDIAK. Hemen, Altxerri ez bezala, irudi gehienak margotutak eta pintatutak daude, batzuk itzal eta guzti. Grabatutako irudiak oso gutxi dira. Perfekzio eta estiloan aldaketa sumatzen da baina ez da erraza hortik kronologia bat ateratzea.

Henri Breuilek zioen itzalekin moldeatutako lau bisonteatatik hiruk, beren lau hankak erakusten zituztela, eta trazu soil bakar batez marraztutak berriz bi besterik ez zituztela; era berean, madeleiniar aldiko ezaugarri moduan denek beren adardura proflez erakusten badute ere, bederatzik bakarrik erakusten dituzte beren bi adarrak.²³

Talde handiko bisonteen artean Ignazio Aldekoak ere desadostasun horiek ematen ditu: "marra trazu soilko irudien ondoan, badira beste batzuk zenbait tokitan profilarren lodieraren biziagotzegatik edo ia lauak direnak gutxi edo gehiago bular, konkor, papar... tinten betelanagatik argi-ilun gehigarri bat planteatzen dutenak. Zenbait aletan arte onkoko izan ohi da delako moldeadura".

Esan daiteke, estilistikoki nahiko aurreratuak bezala hartu behar direla; ziurrenik, Erdi-Madeleine aldi aldera gauzatuak. Benta Laperrakoen ondorengoak dira. Eta beren teknika eta ohizkotasunagatik piriniar santutegien uztartu daitezke.

ALTXERRI

Aiako (Gipuzkoan) **Altxerri** kobazuloak, 1962. ean harritu zituen aditu guztiak, ustekabean aurkitu baitzuten bertan (Arantzadi Zientzia Elkarteko hiru kidek) ordura arteko haitzetako arte aztarnategirik garrantzizkoena:

ehun irudi baino gehiago eta oso espezie berberdinetakoak gainera, zazpi multzotan banatuak.

Aurkikuntza deigarri honen informea egitean, J. M. Barandiaranek inudi guztien deskribapena egin zuen, marrazki bikainak erantsita gainera;²⁴ baina ondorenean Jesus Altunak eta Juan M^a. Apellanizek argazki ekipamendu bikain batekin, azterketa osoago bat aurkeztu zuten, irudien ikerketa kronologiko eta paleontologiako bat eginez.²⁵

ADIERAZITAKO IRUDIAK. Lehendik jadanik baziren (azken aurkikuntza hau baino lehenagotik) bisontek agintzen dute, ia hogeita hamar bat ale guztira.²⁶ Baina, badira elur-oreinak, oreinak, zaldiak, uroak, ahuntzak, sarriok, azeriak, arrainak, hegazti bat eta baita suge bat ere. Giza-itxurako bi irudi ere ikusten dira. Eta gainera, ulermen zaileko zainu sail bat ere bai. Leroi-Gourhanek, lan hauen kalitate plastikoa azaltzeaz gainera, "espainiar kobazuloetako elur-oreinaren garrantziaren lekukotasuna" azpimarratzen du.

FORMEN BEREZITASUNA. Bitxia da, irudia osatu gabea dagoelako zein espezieetakoak diren identifikatzeko zailak diren animalia ugari egotea ere: batzuetan burua bakarrik azaltzen zaie, beste batzuetan atzealdearen laurdena. Irudi batzuk besteen gainean daude; adibidez azeri bat, gerora margotutako elur-orein baten barruan azaltzen da; eta zenbait animalia azaltzen da 4,20 m. bider 2,10 m. zabalerako bisonte izugarriaren barruan. Ger takari honek lagun dezake lanen kronologia prozedura bat zehazten.

Lehen aurkikuntza honen ondoren, Jesus Altunak,²⁷ beste bi bisonte aurkitu zituen kobazuloaren leizean: zera ikus daiteke beraitan, gorputz zati batzuk galduak badira ere, artistak animaliarren gorputzeko zatirik lodienean **margo gorria** erabiltzen zuela eta, margoa zenbait puntutan desagertu bada ere marra gogor batek zehazten duela egoki bere silueta. Bestalde, hemen ere ikus daiteke, beste lekuetan bezala, gorputz zati batzuk zehazteko **haitzaren koskak** erabiltzen zirela.

Altxerriko berezitasunik nabariena da, garai bereko beste aztarnategiekin alderatuz gero, **grabatua pinturari gailentzen zaiola** (ia erdiak dira); eta erliebearen barruan, teknika ugariatsun handia. Honek, adituei zera pentsarazi die, ertilar bat baino gehiago izango zirela.

Animalien anatomia marrazkietan, bere gorpuzkera berdin-berdina egitearen saiakera antzematen da, besteetan aldiz, zenbait trazutan bakarrik tematzen da, gaur espresionista estilo bezala izenda dezakegunarekin. Zenbait gradutan azaltzen den **estiloaren azpimarratze** hau, bisonteen marrazkietan erabiltzen da batez ere, marradura trinko batez ilajea iradokitzeko. Honetaz aparte, **zabaleko marradura teknika** bat erabiltzen da zeinaren gainean gero, animalia margotuko den. Zabaleko marradura, gainean jarriko zaion animalia hobeto egokitze erabiliko den haitz oinarri soil bat bakarrik ez da askotan, baizik eta irudiaren modelatzea hobetzearen egitekoa ere badu. Ignazio Barandiaranek eta A. Beltranek, edukitze, ehizatze edo suntsiketa zeinutzat jo daitezkeela proposatzen dute, zalantza artean bada ere.²⁸

HORMETAKO ARTEA HAITZETAKO IRUDIAK

Bisonte grabatua. Etxeberri. Gamere-Zhiga (Z).
Irudi erref.: Euskaldunak I. Etor Argte.

Abere irudiak eta ideomorfoak. Goikolau. Berriatua (Bizk.).
Irudi erref.: Nosotros los vascos. Lur Argte.

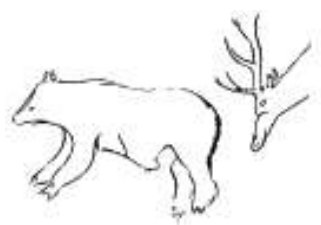
Uro baten irudia. Arenaza. Galdames (Bizk.).

Ahuntz irudiak. Bolinkoba. Abadiño (Bizk.).
Irudi erref.: Munibe. Barandiaran.

19. Kobazulo honetan egindako hainbat indusketa kampana 1961ean Munibe auzkariari eginiko zenbait emanalditan deskribatuak izan dira, 3-4 zenb. 1961an, 1-2 zenb. 1963an, eta 1965ean, marrazki ugari apainduak.
20. Prehistoriako artea... (1982), 25-101 eta 219. or.
21. Henri Breuilek 1916an bisitaturiko Santimamiñeko kobazuloa, T. Aranzadi, J.M. Barandiaran eta E. Eguren taldeak ikertua izan zen bederatzik kanpainetan, 1918tik 1926ra bitartean. Guztien ondorenak beren Lan Bildumaren IX. liburukian daude. (La gran Enciclop. Vasca, 1976).
22. Kobazulo honetako haitzetako irudi guztien deskribapen zehatza J.M. APPELLANIZEN, *La caverna de Santimamiñe* liburuan dago. Bizkaiko Dipt.-ak argitaratua. (Bilbo 1971).
23. *Quatre-cents siècles d'art pariétal. Les cavernes ornées de l'âge du renne.* (Paris 1974) 342. or.
24. "Las cuevas de Altxerri y sus figuras rupestres". Muniben 1964, 3-4 sorta, 91-141. or.
25. "Las figuras rupestres paleolíticas de la cueva de Altxerri (Gipuzkoa)" Muniben, 1976, 1-3 liburuk., 3-242. or.; ik. baita J. ALTUNA, *Ekain, Altxerri. Dos santuarios paleolíticos en el País Vasco.* Haranburu ed. (Donostia 1947).
26. Munibe 16, 1964, eta 28, 1976.
27. Munibe 42, 1996.
28. "Paleolítico artea Euskal Probintzietan". *Problemas de la prehistoria...* "Penintsulako prehistoriaren IV. Simposiuma" (1966) 41. or.

SANTIMAMIÑEKO HAITZULOEA

Bisontea, hartza eta oreina.
Santimamiñe. Kortezubi (Bizk.).
Irudi marrazkien erref.: Nosotros los vascos I.
Lur Arge.

Bisonte irudia hormaren ertzez
baliatuz. Ekain. Deba (Gip.).
Irudi erref.: M unibe. Barandiaran.

EGILETASUNAK, ESTILOAK ETA KRONOLOGIAK. Altxerriri buruz egiten duen azterketa zorrotzak, grabatuetan, onartutako teknika eta adierazpen modu bezala erabiltzearen bolada, Kantabriako antzinako Madeleine alditik behintzat, grabatzaile eta “marratzaileen” aldetik, oso era berezian sentitua dela esatera eramaten du Apellaniz. Altxerriko formula ez da beste inongoekin bat etortzen, eta horregatik suposatzen da guztiz Euskal Herrian bertako talderen bate-nak direla.²⁹

XX. mendeko gizaki bezala, estetikako eta arte sormenezko ezagueraren berezitasunak, eta gure ustetan baita “artearen prehistoriarenak” ere, onartzen dituen kultur oinordeko izanik, Apellaniz maisuak santutegi handi honetako apainketan jardun izan ziren artista desberdinak (edo esku desberdinak) “identifikatzeko” eta sailkatzeko egin dituen ahaleginak, ezin ditugu duten balioaren neurrian estimatu gabe utzi, eta bere ondorioei jarraikiz, beste santutegien ahaidetasunak bilatzen eta kronologikoki ordenatzen saiatu. Baina, era berean, hormetako arte ezaguera hartzeko, delako saiakera hauen eraginkortasunari buruz ere galde daiteke, beti ere, talde izaerazko adierazpenak izanik, oso zorrotza zen kultur esparruaren arauz behartutakoa gainera. Azken batean, eta ondorio orokor bezala, –Apellanizek dio– Altxerriko kobazuloa, “leku desberdinetan lan egin duten bi giza talde desberdinez apaindua izan dela. Bakarka hartu izan diren guneen armonia ikusita, badirudi, talde bakoitzaren irudien arteko desberdintasunak ez direla denboraren iragaite arazoa, baizik eta maisu bakoitzaren nahierakoa”.³⁰

Altxerrin dagoen aztarnategia solutrense-madeleine aldiari dagokiola dirudi, irudiak, batzuen ustetan Antzina eta Erdi Madeleiniar aldiaren kokatu beharko lirarteke;³¹ baina, Juan M. Apellaniz, beren estilistika astiro aztertu ondoren zuhurragoa da eta Solutrensea eta Antzina Madeleine aldia kanpoan uztea eta “sailkapen tradizioaletako Madeleine aldiko IV, V, VI an (H. Breuil) datatzea ziurragoa dela deritzo.

Dena delarik ere, Altxerriko irudiek azaltzen dute Santimamiñekoekin ahaidetasunik, eta beren estiloa haitzetako arte iparpiriniarrarekin gehiago uztartzen da astur-santandertarrarekin baino.³²

Arte adierazpen hauen esanahiari buruzko zerbait sendoa esan nahiko genuke; baina, adituek honi buruzko isiltasuna gorde nahi dute zuhurki. Hala ta guztiz ere, honi dagokionez Jose Migel Barandiaranek 1964.ean iradoki zuena oso garrantzizkotzat daukagu, Altxerriko animalia irudirik gehienak ez daudela osatuak azpimarratuz. Alegia, “irudiak berak ez zirela ziurrenik, zeinuak besterik, ikusiezinak ziren izakien ageriko formak, leize-zuloetako biztanle bezala euskal mitologiak hartzen zituen (zaldiak, ahuntzak, zezenak) animalia haiek bezala”.³³

Ekain

Euskal Herriko paleolitiko haitzetako artearen aurkikuntzarik garrantzizkoena, **Ekaingo** kobazuloan 1969an azaldu zena da, Debako udalerrian kokatua bada ere Zestoatik gertu dagoena. Zulo estu batetatik sartu behar izan

zuten aurkitzaileak³⁴ eta arrastan joan hogei-eren bat metro, nabarmenki goraka egiten zuen barne-bide batetara iritsi arte. Zutik jarrita, gero eta zabalagoa eta ederragoa zen kobazulo batetatik igaro ahal izan zuten. Harridura gero etorri zen. Benetako santutegi bat zen, zaldi multzo ugari eta gero beste irudi sail luze bat marraturik zituena. Jarraian, santutegi hartako erlijiozko-arteazko altxorraren ezaguera harrigarriro areagotu zuten indusketaaldiak egin ziren.

IRUDIAK ETA MAISUAK. Ekaingo irudiak bikainak dira. Talde zoragarriak osatzen dituzte. Horma-zati bat, zaldirik gehiena dituena, Leroi-Gourhanek “koaternario arte aldi osoko zaldi talderik bikainena” bezala izendatu du, inola ere, jada ezagunak ziren Altamira, Niaux eta Lascauxkoen edertasunaren bekaitzik izateko arrazoirik ez dutenak. “Ekaingo irudiak, Niaux eta Altamirakoen garai berekoak izanik, gutxi gora behera, franko-kantauriar artearen aldi klasikoaren gailurretako bat azaltzen dute”.

Ekainen, **zaldia** da erdigunean dagoena. Badira 33 zaldi irudi, 10 bisonte, lau ahuntza, bi orein, bi hartza eta bi arrain. Ikonozko gorputz perfektzio bikaineko adierazpenak dira, bitarteko urriak erabiliz eginak, bestalde. Iru-dietako batzuk **koloreanitzekoak** dira. Beren estiloz, Erdi-Goi Madeleinar aldikoak dirudite. Ez zaigu beharrezko iruditzen, Ekaingo irudi hauen egitura xehetasunak deskribatzen eta aztertzen hastea, jada ugari argitaratu diren argazki margodunek mila hitzek baino gehiago balio baitute.

Juan M. Apellaniz arkeologoa saiatu da Altxerriko moduan, Ekaingo santutegi honetan eskuartu zuten “**maisudesberdinen**” ikerketan. Horretarako hiru alderdi aztertu ditu: ertzak markatzeko modua, gorputz xehetasunak eta erabilitako teknika. Horrela iritsi da lau “zaldi maisu”, “bisonte maisu” bat eta “ahuntz eta arrain maisu” bat bereiztera. Guztietan “teknika batasun bat” badela ezagutzera iritsiz.

PROPOSATURIKO GALDERAK. Badira, adierazita dauden irudietan, beren kokamenean eta zenbait xehetasunetan azaleratzen dituzten hainbat galdera.

Ohar hau egin dezagun, gerora multzo guzti honen interpretapen bat ematen saiatzeko nahiko datu ditugunean garrantzizkoa izango zaiguna. Kobazuloko leku garrantzizko batetan, zaldien horma-zati handiaren eta kobazuloko azken muturrean aurkitzen denaren artean, alegia, **bi hartza** ikus daitezke. Bietako bat **azefaloda**; “bere zentzua –dio Leroi-Gourhanek– oraindik ez da argitu; baina, bere esanahia garrantzizkoa izango zen”.

Beste baldintza bitxietako bat zera da, alde batean eta bestean kokaturiko zaldi gehienak hartzak dauden aldera begira daudela. Asmo berezirik gabeko edozein marrazkilariren joera natural eta bat-batekoaren kontrajarrian azaltzen den xehetasun hau, oso kontuan hartu beharrezkoa da pintura hauen esanahia aurkitu nahi denean.

Adierazitako espezieen bestelako tratamendu da Leroi-Gourhanek ohar tarazi zuen beste berezitasun bat. Berak, “gorputzen moldeatzea (beltzez eta okreaz eginikoa) eta bereiziki

29. Prehistoriako artea... 220.

30. Muniñe 1976, 1-3 liburuk. 153.

31. A. BELTRAN, “Avance al estudio de la cronología del arte parietal de la cueva de Altxerri”. *Problemas de la prehistoria vasca, lanean*. “IV Symposium... (Iruñea 1966) 81-91. Lan honetan Altxerriko irudien katalogo deskribatzaile eta osatu bat ere azaltzen da, baina irudi grafikorik gabe.

32. J. ALTUNA eta JUAN M^o APELLANIZ, *Las figuras rupestres...*, 147. or.

33. *Ibid.*, 139.

34. Bi espeleologo gazte A. Albizuri eta R. Reizabalek 1969an aurkitutako santutegi bikain hau berehala izan zen ikertua eta ondorioak J.M. Barandiaran eta J. Altunak argitaratu zituzten. Aranzadi Zientzia Elkarteak babestuta.

35. A. LEROI-GOURHAN, *Prehistoria del arte occidental* (Bartzelona 1968) 337. or.

36. J. ALTUNA, *Ekain, Altxerri. Dos santuarios paleolíticos en el País vasco*. (Donostia 1997) 199. or.

37. *Ibid.*, 28.

zaldien lepo eta burukoa, bere fintasunagatik nabarmatzen dela esaten du. Alderantziz berriz, bisontek (Madeleiniar IV; IV. estiloa) oso estilo egokian moldatuak izanagatik, zaldiekin alderatuz gero zabarragoak dirudite; guztien arteko bat besterik ez dago okrez margotuta, besteak ia profilarren trazu beltzez bakarrik azalzen dira mugatuak”.³⁵

Pintura hauen zentzua oraindik ere misteriotsuagoa egiten duen eta kontutan hartzeko beste xehetasun bat **ehizaturiko eta adierazitakoaren artean alderantzizko proportzioa izatea da**. Izan ere, aztarnategiko madeleiniar maila beretan hezur aztarnarik ugariena orein eta ahuntzenak dira. Kobazuloko hormetan gehien adierazten zutena zela, alegia, gutxien ehizatzen eta jaten zutena. “Ehizarako garaian paleolitiko gizonaren gurariak eta ezagutzen zituen animaliak irudikatzerakoan zituen interesak ez zetozen bat”.³⁶ Beste hau ere kontuan hartzekoa da: Ekaingo zaldi batzuk azagaiaz eta kirtendun muturrez zaurituak ikusten dira; totemiko interpretapen bat egitea zailduz.

Ekaingo irudien eta Etxeberriko-Karbiakoen artean ahaidetasun bat ikusten dela ohar-tarazi nahi da, bai espezien itxuragatik, nahiz zaldi espeziearen ugaritasunagatik. Baina Ekaingo irudien kalitatea hain da goragokoa non, alderatuz gero, santutegi honek “ermita batekin alderatutako katedrala” emango lukeen (J. Altuna).

4.

■ PALEOLITIKO ARTEAREN ESANAHIA

“BORONDATE ARTISTIKOAREN” ULERKERAK

Benetako edozein artetan bateratuta ematen dira edertasuna eta zentzua, forma eta adierazpena. Artearen benetako historiagileak ez du aski alderdi bat besterik ikertzea. Ezin liteke formak eta irudiak arakatzeko soilan gelditu, galdegin gabe, zein nahi edo indarrek, barneko ala agerikoak eraginda burutu zituzten edozein harritzerainoko lan hauek, gaur guk dakigun bezala edozeinek dakien bizimodu xume-ko haiek? Zein izan zen, gaur esaten den bezala, beren “kunstvollena”, beren borondate artistikoa?

Askoz errazagoa da estiloak eta teknikak alderatzea, eta halako irudiren zenbatekoaren eta banaketaren estatistikak gauzatzea, galdera hauei erantzutea baino.

Delako ezkutukiak ziur tasunez eta guztien adostasunez argitzeko ditugun ezinen aurrean, mende honetan zehar ateratzen joan diren interpretapenak azaltzen saiatuko gara, egia iristeko inolako usterik gabe.

ARTEAGATIKO ARTEA. Frantziako paleoantropologiako aitzindaria eta *H. Christy*-rekin batera Eyzieseko (La Madeleine, eta abar) gunearen ikertzailea, eta Aurignac-eko aztarnategiaren aurkitzailea izan zen *E. Lartet* (1801-1871) eta Laugeire-Basseko eskulturen aztartzailea den *Emile Cartailhac* izan ziren, arte orokorren berri eman zutenak, beren garaian modan

zegoen azalpena proposatuz. “Arteagatikoa artea” izatearen azalpena zen. Ez zen beste misterioren bilatu behar. Bere garaian oraindik ez zen haitzetako arterik aurkitu. Lartet-en azalpenak arte higikorri buruzkoa izan behar zuen nahita nahiez, Les Eyziesen, Dordoña aldean bezelako berak aurkitu zituen gauzei buruzkoa, hain zuzen. Altamirako aurkikuntza zazpi urte beranduago etorri zen. Lartetek uste zuen paleolitiko ehiztariak gaurko ertilariaren helburu berak, indar bera eta gaitasun bera zituela. Ehizatzen edo arrantzan harrapatzen zuenarekin eroso bizi eta gainera aisialdiko jardueretarako eta estetiko gozamenerako bazuen asia. Horrela dekoratu ahal izan zituen kirtendun makilak, apainketarako zintzilarioak eta ehizarako tresneria.

Horren arabera, Lascaux, Altamira edo Ekaingo ertilariak ikusi beharko ditugu “paleolitiko Montparnasse antzekoan, ikasleak sarri baten hankan trazu bat zuzentzen eta bisonte baten adar keraren zentzuaren zuzenketak egiten utziko zuten baserri giroko lantegi” batetan bizitzen eta lan egiten.³⁷ Askorentzat XIX. mendean azken aldean egokia izango zen, orduko artearen historialari askoren teoriei erantzuten zien azalpen hau, baina, haitzetako artearen edertasunak agertzen hasi zirenean, indar gutxikoa gertatu zen.

MAGIA. Estetika esperientzia soilak ezin adierazi zezakeen guztiz, arte gertakari hura. Aurkitutako irudiak haitzuloko barrualdean zeuden, leku guztiz ilunetan eta ez, normalean egile haiek egunoro bizi ziren sarreratik gertu. Bestalde, haitzeko horma-zatian, bat beraren gainean sarritan kokatutako irudiak kontraesan jartzen zuten estetiko ala apaingarri izatearen interpretapen soil bat.

Salomón Reinachek 1903.ean argitaratu zuen bere **Arte eta magia** liburuan ideia bat proposatu zuen, argibide sinisgarriago baten bila etnografiara jo behar zela, alegia. Haserako jende haien arterako joera haren sustraia ehizaren magia zegoenaren pentsamendua ekarri zuen etnografia ikerketak. Izaki ala gauzaki baten irudia edukitzeak gauzaki berarengan nolabaitteko agintea ematen duela eta gutiziatzen zuten animalien irudia bera egitera bultzatuko zituen herri haiek. Espiritu ala animalia baten gorputza margotua izan den leku hartantxe bertan egotera behartu litekeenaren printzipioa zen. Izan ere, paleolitiko hormako artean animaliarik marraztuenak, gizakiak ehizatzen zituen belarjaleak ziren. Basatiak eta beste animalia arriskutsuak oso gutxitan azaltzen dira kobazuloetan marraztuta. Arrazoi beragatik ez da normalean giza irudirik ere azaltzen. Marrazten zutenean, gordean azaltzen zen giza irudia, hain gordean ere non, **antropomorfo** deitzen zitzaion.

Azalpen berria tentagarria zen: Ehiztaria ahula eta bizitzako mila halabeharren menpe, gero hilko zuen harrapakinaren zelatan bizirauten zuen. Animalia zen bere etsai handia, bere heriotzaren bitartez ehiztariari bizitzen laguntzen ziona. Ehiztariak nagusi irten behar zuen. Baina, bere arrakasta porrotaren ondo-ondoan zihoan, zeren zenbat eta animalia gehiago hiltzen zuen orduan eta gutxiago gertatzen ziren hiltzeko. Magia zen alde batetik

EKAINGO KOBAZULOAN

Zaldi buruaren xehetasuna.

Zaldiak.

Hartzak.

Bi margodun eta gmbaturiko zaldia.

Bi margodun eta gmbaturiko bisontea.

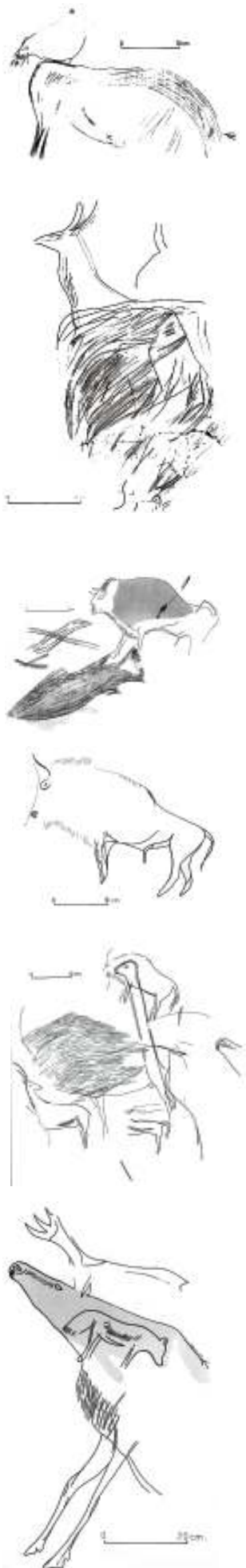
Irudi erref.: Munibe, 1-3. 1978. J. Altuna eta J.M. Apellaniz.

Zaldi irudiak, J.M. Barandiaran eta J. Alzunaren ustetan.

Irudi erref.: Estudios de Arqueología Alavesa, 6. alea.

ALTXERRIKO KOBAZULOLOA

Irudi erref: Munibe, 1-3, 1976.
J. Altuna eta J. M. Apellaniz.

ehizaren erorketa bermatzen zuena; eta bestalde ziurtatu behar zuen ugaritasunaren neurria.

Magiaren ideia, lehenbizi, *Henri Breuil* paleontologo ospetsuak bereganatu zuen eta ondoren arkeologo gehienak. Ia mende erdi batean iraun zuen beste ororen gainetik, magiaren azalpen honek, nahiz eta arazoaren konplexutasunagatik, osagarriak izan zitezkeen beste azalpenak bazterrerara ez uztea eskatzen zuen zuhertasunak. Laster ikusi zen magia ezin zitekeela azalpen sistema bakarra eta nagusia izan, zeren iruditako %14k bakarrik agertzen zituzten suntsiketa zeinuak.

Izan ere, ehiztarien berehalakoan elikatu eta biziraun beharri lotzen zitzaion magiaren azalpenari, *Breuil*ek beste azalpen bat erantsi zion, sakonean magiari berdin lotua, baina emakumearen ernalketaren gurtzari lotua, baita animalienari ere. Baina, azalpen honek ere baditu bere zailtasunak. Eta euskal lurraldeko hormetako arteari dagokionez, egia bada Altxerri eta Ekainen kobazuloetako barrenenean ugari direla zaldien marrazki eta grabatuak, egia da baita ere, zaldi aztarnetan bera dela agerpenik txikiena duena.

TOTEMISMOA. Mendearen hasieran aldekoak izan zituen beste interpretapen bat **totemismoarena** izan da. Berau ere etnografian oinarritzen da. Hasierako bezala izendatzen ditugun herri askok, animalia espezie baten azpian arbaso bat bera izatearen oinarritzko ustea dute. Totem bat sakratua da. Inizituak ez direnak ezin ikusi dute. Horregatik egon ohi da santutegi batetan ezkutatua.

Azalpen erakargarria. Ekainen totema zaldia litzateke. Baina horrela bada, zergatik azaltzen da bere irudian zauria? Eta gainera, zergatik azaltzen da beste espezie, bisonte, ahuntz, orein eta abarri... lotua? Totemen elkartetan, talde bakoitzak bere totem berezia dauka. Ez da hau dekoratutako kobazuloen kasua. Beraian azaltzen diren irudiak gutxi dira eta haiek berak franko-kantauria alde guztian. Espezierik nagusia zaldia eta bisonteak dira; gero, oreina, mamuta, ahuntza, uroa eta elur-oreina. Hain espezie gutxi izate hau eta forma bereko adierazpen orokortu hau ez dator bat totemismoaren teoriarekin.

SEXUZKO BIKOIZTASUNA. Beste azalpen bat gure garaiko frantses antropologo batzuk, hain zuzen ere, *Annette Laming-Emperaire* eta *Andre Leroi-Gourhan*ek iradokia izan da.

Hain zuzen ere, filosofo eta arte historiagile zen *Max Raphael* (1889-1952) izan zen Elizietara bisita bat egin ondoren ulermen zuzen batetarantz jotzeko aztarna berri bat iradoki zuena. Berak, *Henri Breuil* honela idatzi zion eskutitz batetan: "Jatorrizkoen aurrean, hipotesi hau sortu zait, gertutasun espaziala dagoen animalia batzuen artean, badela argitu beharrezkoa zaigun asmoren bat" izan ere, ezin zalantzan jarri "delako irudi horiek zerbaitegatik daudela elkartuak eta baduela horrek esanahiren bat".³⁸ Gainera, ("palinsesto" deituriko) bata bestearen gainean dauden irudien besterik gabeko kronologia interpretapen baten aurkako jarrera hartu zuen.

Pentsamolde hauen ondoren, *Laming-Emperaire* eta *Leroi-Gourhan*ek behin betirako

utzi zuten, zenbait egilek hartua zuten "etnografiko" ikuspuntua, zeinaren arabera "orainak (alegia, gaurko lehenagokoak) lehengoaren berri eman behar duen", eta paleolitiko artearen interpretatze ahalegin guztiak aurkituak diren datu nabarmenetan oinarritu behar zutela. Irudiak azaltzen direneko formak xehetasun gehiagoz aztertu, ikertu eta klasifikatu behar zirela, eta beren artean zein modutara elkartuak dauden hobeto begiratu behar zela. "Zergatik hain ezohizko taldeak hain errealista den arte batetan?" -galdegiten zuen, *Laming-Emperaire*rek.³⁹ Halako espezieek edo espezie taldeek okupatzen duten pribilegiozko kokapena, ongi mugatu beharko litzatekeen, eta gai nagusiak bigarren mailakoetatik bereizi, eta abar. Hiru urteren buruan, 66 haitzuloetako 2.188 irudi norabide horretan aztertutako ikerlanetan frogatu zuten beren ondorioak bat zetozela.

Beren ikerketa moduak azpimarratze hau egitera zeramatzen, badela sistema bikoitz bat tankera jakin batetako animalia eta zeinuak, beste tankera desberdineko animaliak eta zeinuak osatu eta enkoadratzen dituen. Behin eta berrizko zaldia bisontearekin parekatze figuratiboak, inola ere ustekabez ematen ez denak, iradoki zien "oinarritzko sinboloen diada" ideia. Bikoiztasun honek, izadian dagoen bikoiztasun sexuala adierazten du. Zalantzarik gabe prehistoriako gizakiak bazekien espezie bakoitzaren barruan sexua bereizten, baina bere horretan, adierazpena ez dirudi asko axola izan zaionik. Sexu ezaugarrien adierazpena urria da eta honi dagokionez, hain zuzen ere, paleolitiko artearen "neurrigabeko lotsaz" hitz egin izan da. Bestalde, guzti honek, animalia espezie bati sexu jakin bat eranstearen sinbolo balioa eman behar zitzaioela pentsa erazten du. Horrela, *Leroi-Gourhan*en arabera, zaldia, ahuntza eta oreina alde batetik eta azkonak, azagaiak, lerroak eta puntuak bestaldetik, arraren sexua adieraziko lukete. Bisontea eta arma jaurtigaiez zauritutako animaliak emeari zegozkion gaiak. Funtsean bitarra den konbinaketa hau, besteak bezain sinboliko eta gehigarriagoa den beste hirugarren batekin osatuko litzateke: A (zaldia) eta B (bisontea) beste osagarriekin, albokoekin edo bazterrekoekin elkartuak egon daitezke: D (mamuta, ahuntza edo oreina) edo E (katua, hartza edo errinozerontea)

Irudi hauen haitzuloetako banaketa topografiko ere, balio sinboliko zehatza duten eskemekin bat dator. Haitzuloetan hiru irudi talderen banaketa honako hau da: Animalia eta arren zeinuak, sarreratik gertuko tokietan, emeak, arren bat lagun dutela, erdialdean eta arrak kobazuloaren barrenenean.⁴⁰ Beraz, gai figuratibo arruntena, zaldiaz osaturiko bisontearena da. Kobazuloa bera emearen sinbolo bezala hartua izaten da; sarrera eta barreneko animalia eta arren zeinuak haitzulo beraren osagarriak lirateke.

Sexuaren ulerkera honetaz gainera, heriotzari dagokion beste bat legoke. Azagaia eta zauria, sexuaren elkartze eta heriotzaren sinbolo bezala harturik, berritutako bizitza aldi batetan kokatuak lirateke, zeinetan egileak bi lerro paralelo eta osagaietan antolatuko liratekeen: gizona-zaldia-azagaia, eta emakumea-bisontea-zauria.

Interpretapen korapilotsu guzti honen aurrean, begirale soila, zintzilika eta zalantza gehiegirekin gelditzen da. Annette Laming-Emperairek 1972an zintzoki aitortzen zuen, interpretapen honek "datu pila handi samarra uzten zuela ezkutuan eta erakustaldi zehatzetan baino iradokizunetan gehiago oinarritzen dela". Leroin Gourhanek ere honela dio: "Sexu dualismoaren hipotesia, egiaz hutsala eta osatugabea dela; langaiei buruzko esperimentazio berri bat beharrezkoa dela".

KOKAPEN KRITIKOAK. Prehistorialariak, oro har, estimazio ederra azaldu dute Leroi-Gourhanen interpretatze sistema honek suposatzen duen ahalegin handi eta arduratsuagatik.

Agian, azterketa kritiko bakarra *Ucko eta Rosenfeld*-ena izango zen. Hauek izan baitziren behin eta berriz, paleolitiko artearen esanahia ulertzeko eragozpenik handiena, izan ere, bertako biztanleek kobazuloen zein erabilera egiten zuten ez ezagutzearena dela esan dute-nak.⁴¹

Teoria guzti hauen laburpen bideratzaile baten ondoren, honela irizten zuen hain zuzen, *Altunak*: "Paleolitiko artearen hain erreallitate zabal eta ugaria, hainbeste milurtekotan iraun duena, bide bakar batetatik adierazten saiatzea neurritz kanpokoa dirudi". Orain, azterketak, batez ere, "Leroin-Gourhanen lanak hobetzera jotzen du eta berrietatik abiatuta bide berriak urratzera, nahiz eta ekarpenak urriak eta oso astiro gertatzen direnak izan".⁴²

Badinudi azkenaldiotan *M. Conkey* hasi ote den, zenbait haitzetako multzotan, adierazpen hauek eman zireneko giza taldeen antolaketa sozialaren agerpen sinbolikoa ikusten. Horrela bada, eme zeinuzko erdiko taldeek, matriarkal-uztabiltze-ehizatze gizartean emakumearen erdiguneko kokalekua sinbolizatuko lukete. Berak, taldearen betiraunkotasuna ziurtatu eta familia zaintzen zuen, gizonak berriz, inguruko animaliez sinbolizatuak, ehizara iriten dira.

"Teoria hauek denak akats bera dute. Denak, guztia, ideia bakar batez adierazten saiatu dira. Agian, denek badute egirik...". *Leroin-Gourhanek* adierazi duen bezala, figuratibo erduak, paleolitikoak izan ala ez, ontzien modukoak izan dira, neurri handi batetan desberdinak diren eduki ideologikoak beren baitan hartu zitzaizkatenak.

Baina, desberdinak izanagatik ontzi horiek badute esanahi sakoneko kidesun izaera orokor bat. Denaren arabera, giza historiaren hain haserako aroan, gerorako hainbestetan bezala, artea erlijioari loturik doala adierazten da.

5.

■ PALEOLITIKO ARTEAREN AMAIERA EUSKAL HERRIAN

BEREIZITAKO PROBINTZIA ARTISTIKO BAT

Paleolitiko aldiaren oraindik euskal arteaz ezin badezakegu hitz egin, garai honetan ez dugulako gorputzez eta kulturaz etnia euskalduna osatua denik aurkitzen, bai ordea, ohar

arazi dezakegu azaldutako arte adierazpenek badituztela, piriniar artearen barruan eskualde berezi baten antzekoa osatuko luketen elkarte zantzu batzuk.

"Ez dago adostasunik Euskal Herria, onartutako eremu batetan nahiz bestetan sartzeko deseroso senti erazten duten berezitasunak badituela erakusten duelako" Zein taldetan sartu behar da Isturitze? *Stauss*-en arabera Solutrense aldiko Euskal Herria; *I. Barandiaranen* arabera ez du paralelorik Euskal Herria. Eta paleolitiko artearen zeinuen arabera, *Casadoren* iritziz Euskal Herria berezko nortasuna duen elkarte bat da, kantabriar nahiz piriniar auzoetatik desberdina dena".⁴³

Euskal Herriko paleolitiko santutegiak sakonak dira. Hauetako bakoitzean animalia bat nagusitzen da. Egiturari dagokionez, irudigileak beren artean nekez harremanetan jar daitezkeen "maisuk". Nolanahi ere, euskal eskualdeko artean ikusten diren plastiko egiturak kantabriar-astur arteatik bereizita geratzen dira, zalantzarik gabe. Bestalde, Isturitzek estilistikazko muga bat markatzen duela dirudi piriniar-ipparraldetar artearekin.

Euskal Herria paleolitikoari buruzko bere ikerketak bukatzean *Ignazio Barandiaranek* gure paleolitiko artearen beretzitasuna aipatzean iradokitzen zuen Pirineoak "benetako galbahe baten modura jokatu zuela kultur korronteen iragaitea mugatuz eta hautatuz, ezaugarritsuenaren agerraldia zehaztuz, baldintzatuz eta nortasun berezi bat emanez". Baina, lehenago, Altxerri eta Ekaingo aurkikuntza handiei buruz idatzi zuen, bertan asturiar edo sandantertarrarekin ahaidetasun estuagoa zuela zirudiela piriniar frantsesarekin baino.⁴⁴

Euskal gizonak oraindik ere milurtekoak pasako ditu gorpuzten eta kulturaz osatzen. Baina, Jose Migel Barandiaranek, Boch Gimperak, Jesus Altunak eta beste antropologoek ohar arazten duten bezala, Goi Paleolitiko azkenaldian giza gorpuzkeran gaurko euskal kera alderako garapenaren hasiera ikusten da.

BILAKAERA BATEN MUGARRIAK ETA BERE AMAIERA

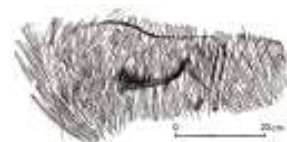
Izozte garaiaren azken aldean bukatzen dira baita ere Madeleiniar azkenaldiko arte adierazpenak. Animaliaaren atal desberdinen irudikapena berdintzen duen nolabaiteko pintura kode batetatik datorren **araututako arte** batek, azkenaren berri ematen duela dirudi, (Azken Madeleiniarraren IV. estiloa, Leroin-Gourhanen ustetan) eta erliebetako marren ugaritasunean azaltzen da. Arktiar animaliak desagertu egiten dira franko-kantauriako arteatik. **Arte esanguratsuen isiltasuna** dator gero. *Breuil*ek Madeleiniar VI.a deitutakoaren ondoren, paleolitiko artearen formen deuseztatzea hasten da. Paleolitiko arteak 20 milurteko iraun du (K. a. 30.000tik 10.000ra bitartekoak), ondorengo arte abentura handi guztietan emango den bezala, haurtzarotik hasi eta hemen 5.000 urte iraun zuen sasoi aldi handi baten ondoren, azkar doan gainbehera batetatik bapateko amaierara doan bilakaera koherentean bukatuz.

Mesolitikoaren hasiera da. ■

ALTXERRIKO KOBAZULOA

Marratzeak, abere zatiak erakutsiz.

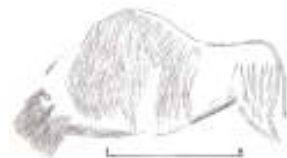
Marraz eginiko eta margoturiko bisontea.

Marra aunitzeko ingunua duen bisonte margotua.

Aurre alderik gabeko zaldia, hanketan marratzeak dituena.

Lerro anitzeko ingunua duen bisontea.

Irudi erref.: El arte prehistórico del País Vasco y sus vecinos. J. M. Apellaniz. Desclée de Bouwerrek Arg.

38. 1954ean bere hipotesiak ez ziren ia aintzakotzat hartuak izan. Askoz beranduago izan ziren bilduak *L'art pariétal paléolithique* (Paris 1985 an) Patrick Brault-en aurkezpen batekin. Ikus baita ere M. LORBLANCHET. *Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regards* (Paris 1995) 81. or.

39. *La signification de l'art rupestre paléolithique* (Paris 1962) 280. or.

40. A. LEROI-GOURHAN, O. c., 147. or.

41. P. J. UCKO eta A. ROSENFELD. *Paleolithic Art* (Londres 1967); gaztel. Itzp. J. M. Gomez Tabanera. Guadarrama Argital. (Madrid 1067).

42. E. RIPOLL, *El arte paleolítico* (Madrid 1989, Historia 16) 125. or.

43. Juan M^o APPELLANIZ, *El arte prehistórico...* 21. or.

44. I. BARANDIARAN, A. c., 79. or.

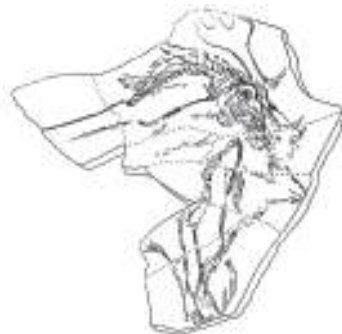
Irudi erref.: Bzkaia I. D eustuko Uhib. Arg. Deiker.

*Hematites xafla gorria.
Bi aldeak.*

Lumentxa. Lekeitio (Bik.).

Irudi erref.: Nosotros los vascos. ArteI. Lur Argte.

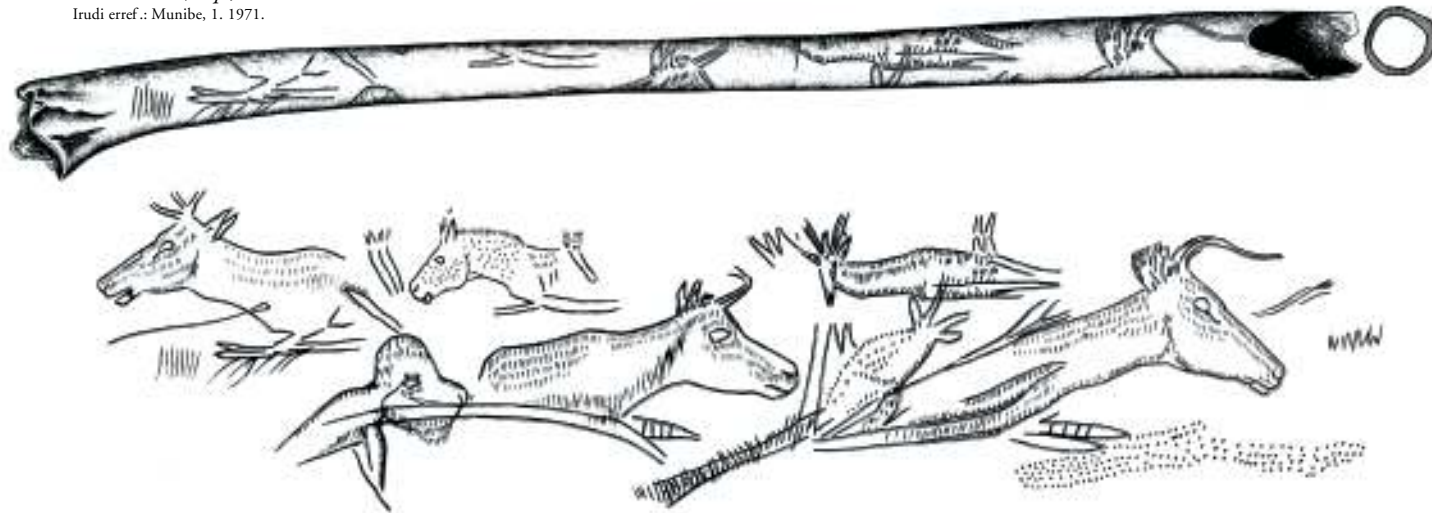
*Ahuntz baten zatiak eta adarrak
dituen hareharrizko xafla. Ekain.
Deba (Gip.).*

Irudi erref.: G ure Lehen Urratsak. Etor Argte.

*"Ekaingo hareharrizko xafla C-14ak
data eman eta Azken Madelein aldiko
maila batetan kokaturikoak Altxerrin
lerroaren zatiketa bat eman bada ere,
aldi horretan bizi izan zen estiloetako
bat ezagutzeko balio du."*

*Grabatua eta bere garapena dituen
bezurra. Dorre kobazulotxo.
Oiantzun (Gip.).*

Irudi erref.: Munibe, 1. 1971.

BIBLIOGRAFIA

- APELLANIZ, J. M.: Egilea zehaztearen metodoa... "Zephyrus" en, 30-31. or. 1980. *El Arte Prehistórico del País Vasco y de sus vecinos*. Bilbo 1982.
- BARANDIARAN, J. M.: *El hombre pehistórico en el País Vasco*. Buenos Airesen 1963.
- BREUIL, H. l'abbé: *Quatre cents siècles d'art pariétal. Les cavernes ornées de l'agè du renne*. Parisen 1974.
- CHOLLOT-VARAGNAC, M.: *Les origenes du graphismo symbolique. Essais d'anayse des écritures primitives*. Parisen 1980.
- CORCHON RODRIGUEZ, S.: *El arte mueble paleolítico cantábrico. Contexto y análisis interno*. Madrilen 1987.
- DELPORTE, H.: *L'image des animaux dans l'art préhistorique*. Parisen 1990.
- NOUGIER, L. R.: *Les grottes préhistoriques ornées de France, d'Espagne et d'Italie*. Parisen 1990.
- OUY, G., OUY, K. et PARCEZEWSKA, K.: *Les origenes des règles de l'art. Une première enquête*. "Annales" en azaroa-abendua, 1972, 1264-1316. or.
- LAMING EMPERAIRE, A.: *La signification de l'art rupestre paléolithique*. (Parisen 1962). *Pour une nouvelle approche des sociétés préhistoriques. L'omme de Cromagnon-en. 1868- 1969*. Parisen 1970.
- LEROI-GOURHAN, A.: *Los primeros artistas de Europa. Introducción al arte parietal del paleolítico*. Encuentros Ed. 1983. *Préhistoire de l'art occidental*. Parisen 1965. *Arte y grafismo en la Europa prehistórica*. Madrilen 1984. *Símbolos, artes y creencias de la prehistoria*. Madrilen.
- LLANOS, A.: *Los primeros impulsos artísticos. Alava en tus manos-en*. Arabako Aurrezki Kutxa Probintziara. Gasteiz 1983. *Carta arqueológica de Alava*.
- LORBLANCHET, M.: *Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regards*. Parisen 1995.
- RAPHAEL, MAX.: *Trois essais sur la signification de l'art pariétal paléolithique*. Kronos 1986.
- VV.: *L'art de cavernes. Atlas des grottes ornées paleolithiques françaises*. Parisen 1984.

Zaldia. Santimamiñe. Kortezubi (Bizk.).

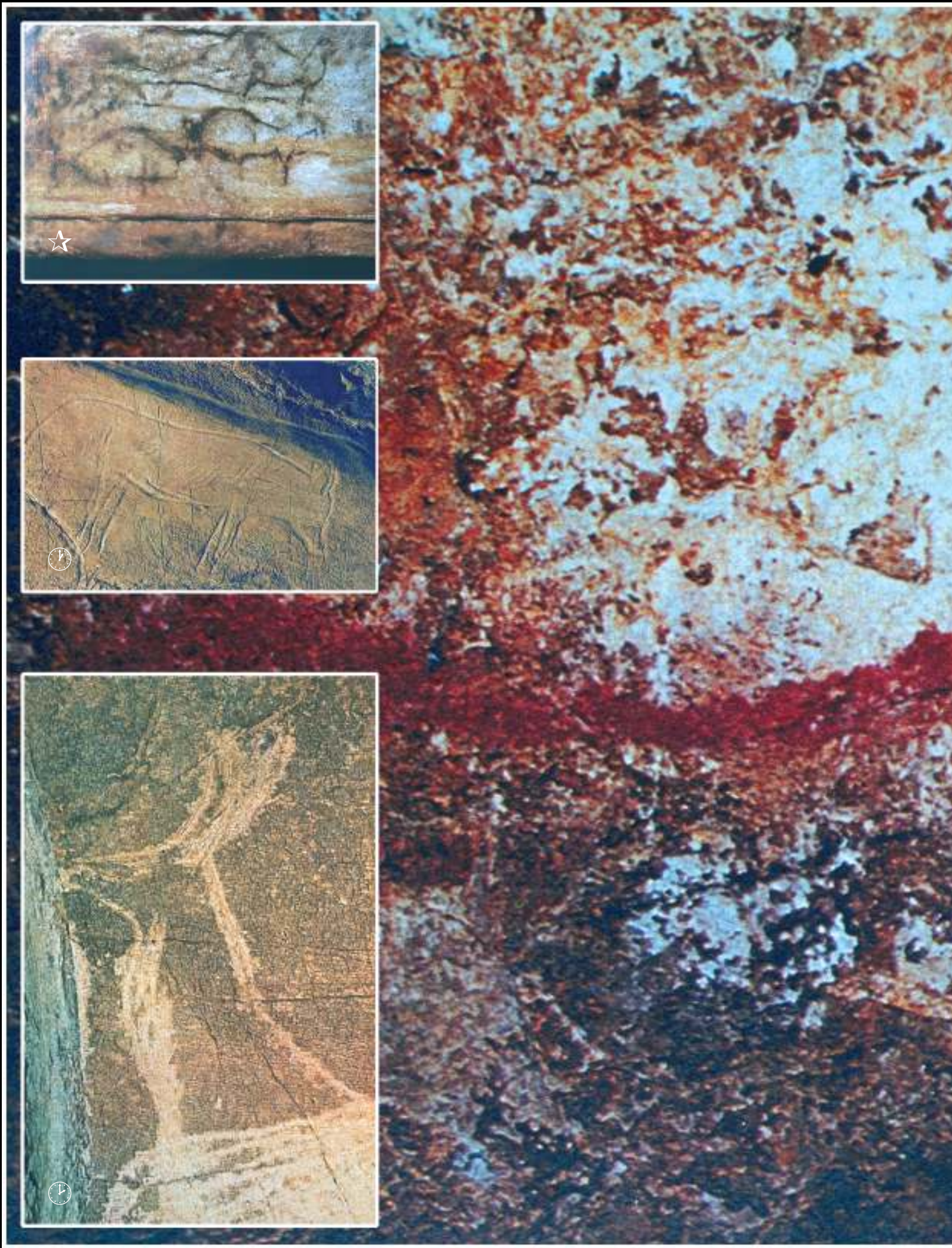
Bisontea. Santimamiñe. Kortezubi (Bizk.).

1.- Giza irudizko grabatua eta zaldi buru zati bat dituen xafla. 2.- Hareharri gainean bisonte estatuatxo bat. 3.- Adar gainean eginiko makila zatia, bisonte burua baxuerliebean duena. 4.- Elur-oreinaren adarrezko hagatxo apainduak. 5.6.7.- Abuntz eta zaldi bioide bezurrezko ertz lauak. 8.- Zaldi baten aurrealdea grabaturik duen adarra.

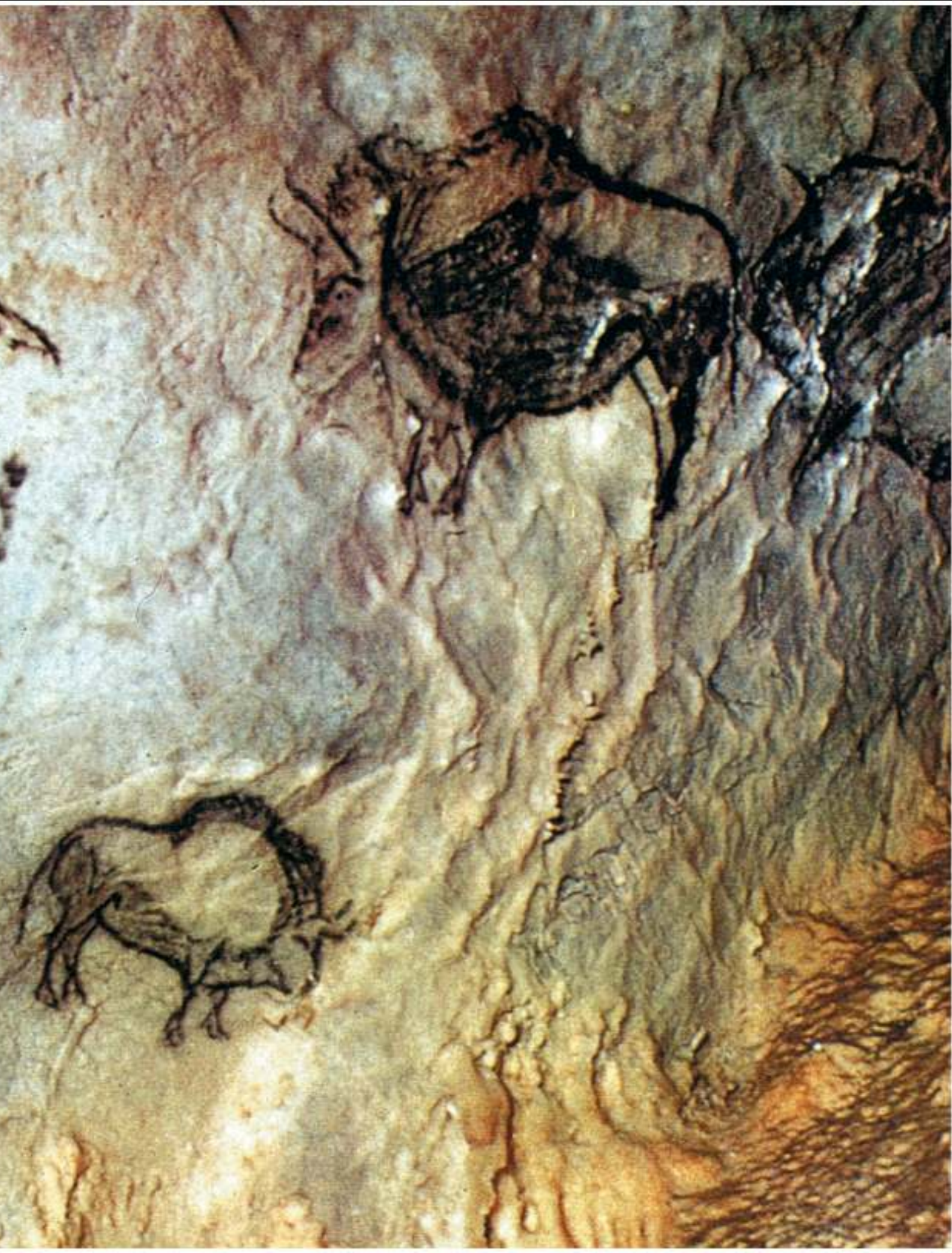
1.- Bisonteen pinturak Altxerrin. 2.- Azeriaren grabatuak Altxerrin. 3.- Saiga (ala sarrioa) grabaturik Altxerrin.
4.- Oreina. Galdamesen, Arenaza I. kobazuloan (Bizk.).

Hechiceraren trikubarria. Bilarrin (Ar)

2.

LEHEN ARTE ABSTRAKTOA

GURE AROA BAINO LEHENAGO	LEHEN GIZONAK	KULTURAK	
0	HOMO SAPIENS SAPIENS	ERROMANIZATZEA	
700		BURDIN AROA <small>Herrixkak, harrispilak, iruñariak</small>	
1.000		EBRONTE AROA <small>Trikuharriak, ezkila formako zeramika</small>	
2.000		KALKOLITOA (Eneolitoa) <small>Trikuharriak ezkila formako zeramika</small>	
3.000		NEOLITOA	
5.000		MESOLITOA (Epipaleolitoa)	
8.000		CROMAGNON	MADELEINE ALDIA
14.000			SOLUTRE ALDIA
18.000			AURIÑAC ALDIA
30.000			MOUSTIER ALDIA
75.000	NEANDERTHAL	ACHEUL ALDIA	
200.000	HOMO ERECTUS		

TESTUINGURUA

ANTROPOLOGIA ETA INGURUNEAREN ESPARRUA

Paleolitoaren bukaeran, orain 10.000 bat urte, zenbait aldaketa oso garrantzitsuak iritsi ziren, kultura berri bati sorrera emanaz, hasiera batetan Euskal Herrian K.a. 9.000 eta 5.000 artean kokatu ohi den eta Neolitoa jarraitzen zaion Epipaleolito aldiaren barruan gelditu zena.

Ingurugiroaren aldaketak, hein handi batetan, azken izoztea amaitu ondoren giroa epeldu eta hezetzen hasi delako eman ohi dira. Erdi eta hegaldako lurraldeetatik arktiar animaliak Iparraldera alde egiten dute. Ehzitarien helburu izaten jarraitzen dute orainak, sarioak eta ahuntzak; basurdeak eta orkatzak ugartu egiten dira. Urki basotxoan ordeztatuak azalduko dira. Hostogalkor basoak hedatzen doaz; eta euskal lurraldean, 800 metrotatik goragoko garaieratan pagadiak dira nagusi, gaztainadi eta hariztiak berriz beheragoko mailatan.

Bestalde, eskualde honetako gizakia aldatuz doa gorpuzkeran. **Urriagako kobazuloan aurkitutako buru-hezurrek** geruzagrafia arrazoiengatik, Paleolito aldiaren koka zitezkeela pentsarazi zuten.¹ Gero kronologia kokapen hau alde batetara utzia izan zen, eskuartearen erabiltzen ziren aztarna antropikoen zenbatekoa urria zelako.²

Frantses irakasle Paulette Marquerrek, 1963an euskal erraza baten batasuna ukatu egin zuen, mediterranearen eitezko aldagai bat bezala baieztatu, piriniar sartaldeko eiterik ez zuena.

Azkenik aztarnategiko geruzen ikerketa arretatsua batego batek eta C14 probek, antropologoak lehen daten balioztatze kritiko batetara eraman zituzten, delako buru-hezurak Bronzte Aroan kokatzera bultzatuz.³

Hori ez zen oztopo izan zenbaitzuk Azillense aroan (K.a. 9.000-6.000) aurkitutako giza aztarnak gaurko euskal eitearen alderako iragaita joera azaltzen zutela pentsatzeko eta esan zitezkeela Eneolitikoan eta Bronzte Aroan izan zirela, orain 6.000 bat urte, gaurko euskaldunaren antzeko arraza eitea osatua gelditu zen aldia.⁴ Tesi hau hizkuntzalaritza bidez baieztatua geratzen zela pentsatu izan

zen, Harri Aroa gogorarazten duten hitzak euskararen gordetzen zirela ikustean.

Halaz ere, ikerketa berriagoen arabera pentsa daiteke euskal eitearen osaketa genetikoak uste zena baino konplexuagoa dela; Herriaren hegoaldean, K.a. IX. mendean Pirinioetatik sartu ziren indoeuropar taldeen aldetikako etnia eraginak izango zirela, eta baita Goi-lautadatik ere mende batzuk beranduago, eta gaurko euskal biztanleriaren artean berezitasun bat gordetzea dela zuhurrena pentsatzen da. Biztanleriaren transformazio genetiko maila "kultur erantzunek baldintzatua izan zitezkeen, hein handi batetan, oinarritzko beharren asetzeari zerkusia dute eta gurutzamendurako oztopoak izango diren kultur oztopoak izatearekin eta ondorioz biologiko eraginekin".⁵

Ebro ibaiaren haranean aurkitutako giza aztarnen ikerketak, non mediterranearen eiteari lotutako antropologiazko trazuak azaltzen diren, arraza aniztasun baten ondorioa dakarke, euskararen euskalki anitzek eta Euskal Herriko eta oro har, sartaldeko iparpiriniar eskualdeko beste kultur adierazpenak baieztatutakoa, bestalde.

KULTUR ALDIAK: NEOLITIKOA, BRONTZEA ETA BURDINA

NEOLITIKOA. Euskal Herrian neolitizazioa, K.a. bosgarren milurtekoetik abiatzen da, Ekialdeko kulturekin alderatuz gero, atzerapen puska batekin. **Neolitikoaren finkatzeko** funtsezko moduan hartzen diren alderdiak, gradu eta aldi berean izan ez badira ere, hauek dira:

- Kobazuloetan eta haitzpeko babesetan bizi izateatik, aire libreakin bizitzera pasatzea;
- harrapakinen ekonomia utzi eta elikagaiak, nekazaritza eta abereen etxekoitze ekoizpen teknika erregular moduez baliatzea;
- industria osagai berrien agerpena (harri landuak, zeramikak), oso bistakoa den ostilamenduen hedapena eta aniztasuna dakartena.

Aldaketa honek ondorio garrantzizkoak izango zituen. Biztanleriaren gorakada, talde edo tribuen sedentarizatzeko gero eta handiagoa eta honen batera gizarte sisteman eta giza harremanetan aldaketak. Horregatik, litekeena da, goiko indarenganako sinismena aldatua izatea, erlijioz-

1. J.M. BARANDIARAN, *Antigüedad del País Vasco*. 1039. Obras Completas, XII, 65-67.
 2. C. de la RUA, "Revisión de los cráneos prehistóricos de Urriaga". *Munibe*. 1988, eranskinean ó. alea, 269-280. or.
 3. J. ALJUNA eta C. de la RUA, "Dataciones absolutas de los cráneos del yacimiento prehistórico de Urriaga". *Munibe* 41ean, 1990, 23-28. J. M. Barandiaranek ere 1954. ean jada zehazten zituen bere baieztapenak: Paleolitikoaren azken aldiaren "euskal antropologia motaren zirriborroak ...Haiek euskal artzainaren arbasotzat har daitezke". Deban 1954.

ko norabidea oraingoan izadiarengana, hazien iturri eta giza bizia beraren iturria den ama izadiarengana aldatzea.

Ziurtasun osoz oraindik konpondu gabe daukagun arazoa, euskal lurraldean "neolitizatzeko" gertakaria nola eman zen jakitea da. Jakinarene gainera, "neolitikoko erreboluzioa" deitu ohi zaionaren zenbait alderdi ez zirela aldi berean eman leku guztietan. Baina, bertan jaiotako biztanleriaren gertakari berezia izan al zen edo beste herri berrien etorrerak eragindakoa izan al zen? Eta horrela bada, bertan jaiotako biztanleriarengana zein neurritako eta mailatako etnia-kulturazko aldaketa gauzatu zuen?

Euskal Herrian, Epipaleolito eta Neolito aldiei dagozkien **aztarnategi nagusiak** Arabako Montico de Txarratu eta Husos kobazuloan, Gipuzkoan Marizulon, Lapurdin Moulignen aurkitzen dira.

Gerora, neolitikoko aztarnategiak aurkitu dira Arabako (Fuente Hoz eta Peña Larga) kobazuloa haizpe babeslekuetan, Nafarroako (Zatoya, Abautz eta Aita Areson) eta ikertzen ari diren beste azaleko kokapen batzuk gehiago.

Aztarnategi guzti hauen **kronologia** K.a. hiru eta bosgarren milurtekoen artean kokatu daitezke.

Bizi moduei dagokienez, gauza jakina da Euskal Herrian aire libreko ingurugiroa lehen garapen batetan Eneolitoko arte ez dela ematen, gerora, benetako herriak Azken Brontze aldiaren egituratu eta ezagutuak errotok direlarik. Bestalde, jakina den gauza da kobazuloetan bizitza egiteari ez zitzaioela erabat utzi oso Burdin Aro aurrealdera arte eta baita beranduagoa arte ere. Animaliak **etxe-kotze** aztarnak oso urriak dira, ehizean luzez jarraitu izanaren aztarnekin gainera. Oinarritako hiru espezieak (ardi-ahuntzera, idi-behiena eta zerriena) baitarazten dituen abeltzaintza ere berantiarra da. **Nekazaritzaren** garapena frogatzen duten tresneriak, igitaiak, eta esku-erota ere berandu azalduko dira, beti ere lautadetatik barrualdera ekarrita, Nafarroako erdialdetik eta Erriberatik.

Tresnerien langintzari dagokionez, esan dezagun bi eratakoak direla:

- bata, Paleolitikotik oinordetzan jasotakoa, etxe-ko lanetan erabiltzekoa: harraskagailuak, zizelak, zulatzaileak, ebakitzailak, xaflatxoak, eta abar.
- eta beste multzo berri bat, geometriazkoen antza handiagoa duena, ehizarako arma bezala erabiltzekoak ziurrenik, Epipaleolitikoko berriak azaldu eta luzez irauten dutenak. Aldi honetako ehizatariak arku erabiltzen zuten eta beren azkonak harri zati txikiak prestatzen zituzten, "mikrolitoak", muturrak edo xafak, oso geometrizatuak ziren, egurrezko kirtenetan sartu eta arma jaurtitzaile eta arpoi bezala erabiliko zituztenak.

BRONTZEA ETA BURDINA EUROPEAN. Eneolito edo Kobre Aroaren iragaitzaren ondoren, Europan Brontze Aroa hasten da (K.a. II milurtekoa) eta ezaugarri hauek izango ditu: harri langintzaren behar handia, salerosketaren hasiera, herrien gotortzea, ehorzketak taldeko egiteak banakakorra pasatzea eta gizartearen nolabaiteko jerarkizazioa, behar bada, metalazko armek ematen duten indarrak eragindakoa.

Burdin Aroan, bere bi aldietan, bata Halsatt-ena (K.a. VIII-V mendeetan) eta Tène-na bes-

tea, (K.a. V-I mendeetan) demografi hazkunde nabaria ezagutu zen eta horrekin batera mediterraniar laborantza anitza, teknologia berrien sartzea (tomuzko zeramika eta budin metalurgia) eta azkenik lehen hirien agerpena eta mediterraniar itsasertzeko kolonizazioak.

KRONOLOGIA

Euskal Herriaren kultur osagai hauek nolabaiteko atzerapen kronologiko batekin azaltzen dira.

Euskal Neolitikoren lehen zatia bosgarren milurtekoetik aurrera datatu liteke; Abautz, Zatoya, Kobeaga eta Fuente Hoz-eko aztarnategiak. Hegoaldean mediterraniar eragineko gune bat eta iparraldean kontinental eragineko ikuska daitezke, horregatik isolamendu ala inkomunikazioa esan nahi izan gabe.⁶

Eneolito edo Neolito oso aurreratu bat aurki daiteke Husos-eko IV. geruzan, C 14aren bitartez K.a. 2.800 eta 1.900en tartean datatu daitezkeena, I mailan Marizulorena eta I Can Arenazakoa hemen etxe-abereak aurki daitezke, nahiz eta ez den laborantzaren aztarnarik.⁷

Euskal Herriaren Brontze Aroa, K.a. 1.200 eta 600 bitartean kokatu behar da.

Burdin Aroa data horretatik erromanizatzeko aurreratu da.

POPULAZIOA

Garai hauetan orduko populazioa handiagotua izan zen indoeuropear etorkinengatik, sartalde aldeko Pirinioetatik sartuz, baina luzez mendi artean gelditu gabe Nafarroako hegoaldera jo zuena, horrela, neurria zehazten zaila den kultur aldaketa bat sortuz.⁸ Agian, "euskal-zeltar" kultur osaketa batez hitz egin daiteke, erromatarren kultura gabetzeari iparraldekoek baino eragozpen txikiagoa jarri ziena izanik.⁹ Nolanahi ere, badirudi kultur eta etnia ugaritasun horren elkartzek ez zuela eraginik nolabaiteko identitate bateratzailea, nahikoa izan baitzen erromatar inbaditzaileek herri bakar baten elkarte sumatzeko: Baskoiena.¹⁰

Neolitikoz geroztik gure arkeologia ezagumena areagotuz eta zehatzagotuz joan da. Horrek eraman gaitu kultur desberdintasun ezaugarriak azaltzen dituzten taldeak kokatuz, euskal lurraldearen nolabaiteko geografia bereizketa bat ikustera. Apellaniz irakasleak nahiko datu aurkitu du Euskal Herriko bi alderdiei dagozkien bi talde definitzeko, atlantiar-mediterraneanaren marra zatitzailearen iparraldean eta hegoaldean; iparraldekoari "Santimamiñeko taldea" deitu dio eta hegoaldean bizi denari "Los Husoseko taldea". Administrazio eta sozio-politiko gune (beti ere, antzinako garai haietan tribu bizimoduaren barruan hitz hauek izan zezaketen zentzuan) bezala jardungo zuten aztarnategi handien inguruan banatutak aurkitzen diren taldeak dira.

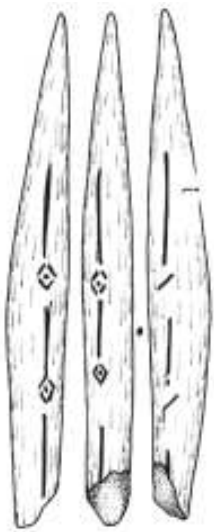
Santimamiñeko taldeak Pirinioekin zerikusi handiagoa du, Husosekoak berriz, Goi-lautada eta Ebroko Haranarekin, hauetatik zetozen herriekin odolez nahastu zirelarik. Lehenengoa artzain abeltzaina da, bigarrena ere bai baina, nekazaritza batez ere. ■

4. J. ALTUNA, "La race basque". *Etre basque-n.* (Toulouse 1983) 95 or. Orain dela 30 urte jada, Juan Maluquer de Motesek bazioen Brontze Aroaz geroztik hiru edo lau araza motatako taldeak bazirela, non Euskal Herria erromatarrek sartu zirenean ezin esan zitekeela araza batasun jakin bat bazenik. Horregatik, "neolitikoko eta eneolitikoko aztarna gutxi batzuetan oinarritutako agiriak araza ezaugarri batzuk euskal arrazaren osaketa inposatzea harrizkoa izateaz gainera, Herriko antropologiaren misterio handietako bat ere dela". "Euskaldunon osaketaren arazoari buruzko hausnarketak". *En Problemas de la Prehistoria y la Etnología vascas.* "IV Simposium de Prehistoria Peninsular. Iruñea 1966, 115-126. or.
5. Arkeologiak, Prehistoriako azken aldiaren, zabalkunde bat eman zela pentsatzeko nahiko agiri ekarri du. Europako erdialdetik mediterraniar kostaldera iritsi eta hortik Euskal Herriara sartuz; eta bere eragina Herriaren zatirik hegoaldekoenean fexertzen da, kultur mailan nabaritzen da batez ere, baina, ez biologik mailan. C. de la RUA, *El poblamiento del País Vasco desde la antropología biológica.* ILLUNZAR 94 ean. *Problemas de la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco. Un enfoque interdisciplinar.* (Gemika 1993) 79-85 or. Ikus baita ere P. RIGUET, "Anthropología aquitaino-vasconne". *Bulletin du Musée Basque-en* 92. znb.: Philippe GARDES, "Les piémonts pyrénéens occidentaux: unité ou pluralité culturelle au début de l'âge des métaux." *Congrès du C.T.N.S.en, Pau* 1993.
6. Ana CAVA, "El Neolítico en el País Vasco". *Munibe* 42, 1990, 103. or.
7. J. M. APELLANIZ, "Neolítico y Bronce en la costa cantábrica." *V.V.n., Prehistoria en la comarca cantábrica.* (Santander 1975) 205. or.
8. I. BARANDIARAN eta E. VALLESPI, *Prehistoria de Navarra.* (Iruñea 1980) 224. or. Ikus baita ere, E. VALLESPI, "La romanización del País Vasco". *E. D.* 46an, 1972, 41 or. eta ondorengoak.
9. A. MARCOS POUS, "Nafar eskualdean euskaldun, indoeuropear eta erromatarren arteko kultur harremanei buruzko eskema". *Problemas de la Prehistoria Peninsular-en.* "Actas del IV Simposium" en (Iruñea 1966) 172. or.
10. J. J. ZAYAS, "Baskoien alorreko erromatarren populazioa". *Los vascos de la Antigüedad-en.* 1994. go. katedra, 13-21. or. Ikus baita ere Maluquer de Motesen iritzia gure 4. oharrean.

APAINGARRI
ESKEMATIKOAK
DITUZTEN LANABESAK

Goi-Paleolitoko bezurrezko lanabesak, Bolinkoba eta Urutiaga haitzuloetan, Madelein aldiko apaingarririk dituztela.

Apainduriko bezurrezko azagaia baten hiru aldeak. Ermittia haitzuloa Deba (Gi). Irudi erref.: Nosotros los vascos 1. Lur Arg.

I.

■ EPIPALEOLITOKO IBILBIDE MENTALAK

ESKEMATISMOAREN ETA NATURALISMOAREN AUZIA

Oraindik ez da azaldu paleolitotik irudizko eta naturalista artearen desagertzea argi adieraziko duen arrazoi bat bera ere. Honek ez du esan nahi arte eskematiko ala abstraktua, aurreko arte errealistaren ordeztoria zenik, jakina baita Goi Paleolitikoan itxura abstraktuz hitz egin daitekeela. Eskemazko artearen adibideak Asturiasko kobazuloetan añañazien se multzoetan nagusi dira eta batez ere Solutremse eta Madeleiniar kobazulo ugarietan, sarritan marra, puntu eta mantxa soiletan geratzen direnak, egia bada ere askotan naturalista irudikatzei lotzen zaizkiela. Ezin hitz egin liteke, beraz, figuratibotik abstrakziorantz eskematismoan zehar eman beharrezko garapen edo iragaitearen ondorioez, norbaitzuk Levanteko arteari buruz interpretatu nahi izan duten bezala. Eskualde horretan hain zuzen ere, animalia irudi eskemazko batzuk beste batzuen gainean jarriak izan zirela ikusi ahal izan da, horrela frogatuz, zenbaitetan bederen, "eskematismoa naturalismoa baino zaharragoa dela".¹¹

Denon gustura konpondu gabeko arazoa da gaur oraindik, estilizazioaren eta eskematizazioaren erabateko zabalkundea, eta aldi berean naturalista artearen zokoratzea zerk eragin ote zuten erabakitzea.

Errealitatearen ikuspegi estetikoaren sakon sakoneko aldaketa da, gertakari bitxia bereziki, artearen forma eta estiloaren garapena mendeetan zehar industria, ekonomia eta bizi moduaren eraginak adierazten dituzten historialari haientzat; zeren antzina antzinako garai horietako arkeologi ikerketek azaltzen dute, Paleolitikoaren hurrengo zenbait milurtekoetan harri langintza sistema berak jarraitzen duela, eta ekonomia sistema berak, ehizak alegia, nahiz eta aldi batez kostaldeko itsaskiez babestua izan zen. Aziliense aldia, tresna teknika erabileran etenik gabe agertzen da, Azken Madeleiniarraren jarraipen soil baten moduan, txikiagotze joera nabarmentzen bada ere, beste zenbait aldaketen artean.¹²

Postpaleolito aldi hauetan, eskematara eta geometriazko abstrakzioetarako joeran behin eta berrizko marrik besterik ez dira azaltzen gizakiaren arima eta eskutik, bai arte higikorrean nahiz haitzetako artearen alorrean. Kanpoko munduaren egiturekiko joera figuratiboa desagertu egiten da. Mental egituren agintealdia da orain.

Aldaketa honen arrazoiak bilatu nahiñik (historiaren mendeetan eman diren estetikazko sentsibilitatean txandakako aldaketekin nolabaiteko antza baduen aldaketa) batek izaten ditu, aldaketa horietan arrazoi psikologiko soilak ikusteko tentaldiak, egitura errealisten behin eta berriz errepikatzen ibiltzearen neke arrunta, izan litekeena eta abar. Beste batzuk arrazoi sakonagoen bila ibili ohi dira. Franzisko Jordá Cerdák adibidez, eskematiko artea Iberiar Penintsulan sortutako erlijio sinisme-

nekin zerikusia duten garrantzizko mugimenduen ondorioa izan zela pentsatzen du.¹³

Uste izatekoa da, aldaketa eragin zuten arrazoi arazoez kanpo, pragmatiko ikuspegitik bederen, iragaite urratsak irudien mailaz mailako simplifikatzearen bitartez eskematizatzeko, simbolizatzeko eta azkenik abstrakzioan amaitu ziren alderako joeran eman zirela.

AUZI HAU EUSKAL HERRIAN. Agian, hemendik jada, azpimarratzea komeniko da arte abstraktuaren sorrera hau, hispaniar penintsulan aldi honetan nahiko arrunta eta geografikoki orokorra izan bazen ere, piriniar eskualde honetan nabarmen samarra dela eta hain zuzen ere, eskualde honen mendialdean, euskal arraza itxura nolabait osatzen ari denean ematen dela.

Herriko zenbait aztarnategitan gai abstraktu batzuk azaltzen dira, hezurrean grabaturiko lerroak edo marrik, interpretazio zailekoak; hain zailak izan ere, non hurrez haragitik askatzerakoan erabilitako tresnek eginiko marra soilekin nahastu litezkeela. Batzuetan zaila gertatzen da artistaren asmo garbia eta haragi kentze arrasto horietan muga bat jartzea. Esanahi "artistiko" garbiko lerroak batzuetan marra txiki paraleloak izaten dira, *Arenazan* bezala, *sigi-sagan* bestetan, *Lumentxan* bezala.

Gure artean berriro haitzetako artea azaltzeko, beste milurteko batzuk gehiago itxaron behar da, Brontze Arora arte. Hain zuzen ere, aro honi eta gero etorriko den Burdin Aroari dagozkio gure herrian azaldu diren eta berehala kontatuko ditugun haitzetako artearen aurkikuntza aleak.

EPIPALEOLITO ETA POSTPALEOLITO AZTARNATEGIAK

Asko dira Paleolitiko geruzak gainera, Epipaleolitoko tresnak aurkitu diren aztarnategiak: *Isturitze*, *Berroberria*, *Urutiaga*, *Ermittia*, *Lumentxa*, *Bolinkoba*, *Santimamiñe*, *Moulligne*, *Kobeaga II*, *Arenaza* eta abar.

Baina, badira postpaleolito aldikoagoak bezala har daitezkeen beste batzuk. Delakoak bezala aipa daitezke, Araban, *Montico de Charratu*, *Fuente de Hoz* eta *Kukumakoa*.

MONTICO DE CHARRATU. Trebiñoko Albainan kokatua den Montico de Charratu J.M. Barandiaranek (1965-1966), eta ondoren Amelio Baldeonek (1976-1978) ikertutako aztarnategia da. Aire librean dagoen aztarnategia da. Finkapenik zaharrena Aziliense ez geometrikoarena da, Epipaleolito geometrizaturantz garatzen doana, honen gainean ematen delarik zeramika duen neolitizatzea.

FUENTE HOZ. Araban, aldi honetako beste aztarnategi bat Fuente Hoz deritzana da, Anuzitan kokatutako kobazulotxo Bayas ibaiaren haranean. Orain arte geometria itxurako epipaleolitiko maila bat zulatu da, C14 ak K.a. 6170 eta 4170 aldeko data eman du, data jada neolitiko, ostilamendu tresna ugari duena, geometriazko armadurak, ukituak emandako xafak, hortzadun piezak, harrastailuak, karraskatzaileak eta abar.

KUKUMA. Arabako ipar muturrean kokatzen da hirugarren epipaleolito aztarnategia, azken ehiztarien graikoa: Kukuma. Alzania mendi-

11. A. BELTRAN, "Porto Badisco-ko kobazuloko pinturak eta haitzetako arte eskematiko espainiarrak", *Zephyrus*-en 37-38, 1984-1985, 217-225 or.
12. J. ALTUNA, *Arte Vasco*, Donostia 1982, 35 or. Ikus baita ere J. BARANDIARAN, "El proceso de transición Epipaleolítico-Neolítico en la cueva de Zatoya", P. V. n 146, 1077, 5-46 or.
13. "Iberiar Penintsulan eskematiko artearen arazoei hitzaurrea", *Zephyrus* 36.ean, 1983, 8. or.

zerran (900 m. tako garaieran) Gipuzkoarekiko mugan bertan dagoen koba txiki bat da. Agian, hor izanak dira lehen ehiztari-uztabiltzaileak, izoztearen ondoren goialdeko lautadetara igarotzen direnak. Harrizko erremintak, ehizarako eta animalien zati bigunak mozteko tresnak egiteko xaflak han utzi dituzte.¹⁴

POSTPALEOLITO ALDIKO ARTE MODUAK

Artistikotzat jo daitekeen guztia miatzea egokitzen zaigunez, tresnagintza jarduera soila adierazten duten harri hondar guztiak alde batetara utz ditzagun, prehistoriako gizakiaren eskua, irudimen sortzaile baten eraginez mugitzen dela dirudien hartan kokatzeko. Alor honetan arkeologoentzat begikoena den lau eratako arte zatiketan oinarritzen garelako ohararaziz hasiko gara —*errealismoa, estilizazioa, eskematismoa eta abstrakzioa*— erraza delarik nahiko argitasun teorikoz¹⁵ zehaztea, baina beti ere onartuz, delako estilistiko aldakaien artean ez dagoela kronologia eratorpenik.

- **Errealismoa**, gure zentzuek harrapatzen dituzten moduan eta adierazi nahi den gauzakiaren ideiera, berehalakoan eta xehetasunez eramango gaituen izadiko formak leialki imitatzen saiatuko den irudikapen modu bat da.

- **Estilizazioa** ezaugarritzkoenak eta nolabait esateko, egiturazkoak diren zantzueta bartzuk bakarrik nabarmentzen dituen adierazpen konbentzionala da.

- **Eskematismoa** irudi baten identifikatzeko, gutxiengo zantzu bartzuk bakarrik agertzen dituen adierazpen konbentzionala da.

- **Abstrakzioa** forma lantze jardueran, izadiaren ageriko irudiak gogora ekartze edo imitatze saiakera guztiak utziz, ideia baten edo sentimenduen bat adierazten saiatzen da.

EUSKAL HERRIAN. Bere zentzu zorrotzean hartuz gero, bistakoa da Euskal Herrian gordeko postpaleolitiko artea urria dela Penintsulako eta bereziki Lebanteko eskualdeekin alderatzen badugu. Haatik, orain dela urte gutxi, Araba eta Nafarroako zenbait kobazulo, haitzpe babesetan eta aire libreko aztarnategietan aurkituntza garrantzizko bartzuk izan dira, berehala adieraziko ditugunak eta aipatu berri dugun estilistika sailkapen honetan egoki txertatzen direnak.

- **Errealismoa.** Inon ez da aurkitu arte **errealista** irudirik, ez behintzat hitz honi arte historialariek ematen dien zentzu zorrotzekorik eta madeleiniar arteak eskaini zizkigun hainbat eta hain eredu ospetsurik.

- **Estilizazioak.** Euskal postpaleolitoan giza irudiaren **estilizazioak**, arkularienak gehienetan, aurkitu dira Solakoban (Jócano, Araban) eta Kortesen (Nafarroan).

- **Eskematismoa.** Hain zuzen ere, **eskematizazioak** bezala hartu behar dira aipatutako Solacueva kobazuloko irudiak eta Lazaldaien (Zarate), Morosen (Aurari) eta Goikolauen (Berriatua) azaldutako gutxi bartzuk.

- **Abstrakzioa.** Azkenik, irudi **abstraktuak** dira Lizitin (Ardagoia) aurkitutako puntuak, marrak, gunutzeak eta angeluak eta Urratxa IIan (Orozko, Bizkaia) margotutako ertzekoak.

ARTELANEN ESANAHIAK

Nolako zentzua eman behar zaie aldaketa estilistiko hauei? *Francisco Jordá Cerda*-ren iritziz, Neolitiko bitarteko eskematismoaren hedapena, kronologikoki megalitismoarekin uztartu behar da. Idazle honek hipotesi bat kanporatzen du, alegia, Ekialdean ez bezala, non gizarte hiritartu alderako garapen egiten den, Sartaldean, larrez larreko artzainen eta ehiztarien gizarte bat azaltzen da, abeltzaintza eta hedaturazko nekazaritzan oinarritua. Komunitate zentzu bat gailentzen da, bai taldekako ehorzketatan eta bai beren megalitoetan, elizarik ez dutela eta beren sinismena, idoloetara —ehorzketakoa, inpersonala eta eskematikoa— jotzen duen forma erlijiosoetan sustraitua dago, gizakia eta harantzagokoaren arteko harremanetako elementu bezala hartuz.¹⁶ Geldialdi bat egin dezagun, beraz, **Baskonian megalitikoaren gertakaria ingurugiroaren arloan deskribatzeko.**

2.

■ HABITAT EDO INGURUGIROAREN GARAPENA

● BIZIMODUA ETA ARKITEKTURA

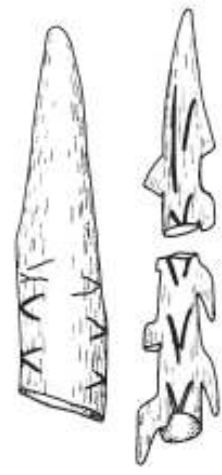
Bistakoa den bezala, prehistoriako gizakiaren ingurugiroak badu zerikusirik arkitekturaren historiarekin. Gizakiak **arkitekturarekiko izan zuten lehenengo bultzada, babeslekuaren premiagatik** sortua izan zen: bizi eta biziraun ahal izango zuten lekua, izadiaren indarren kontra, animalia basatien eta beste gizonengandik babesteko lekua. Babesleku hau izadian bertan topatu zuten: kobazuloak eta haizpeko babeslekuetan; baina, berehala bere buru-argitasuna helburu horretan jarriko zuten, babes espazioak sortuz, berak funtsean menderatzen zituen material hauekin (egur, buztin eta harriak).

Nahiz eta kobazulo eta haizpeko babeslekuetan bizitzen Epipaleolitoan eta Neolitoaren hasieran oraindik ere jarraitu, zenbait milurtekotan, alegia, euskal lurraldeko zenbait gunetan aire libererako joera nabari da jada neolitiko garaian bertan. Eta naturala da delako babes eta defentsarako kokapenak, egitura korapilatsuetan garatzen joateko joera.

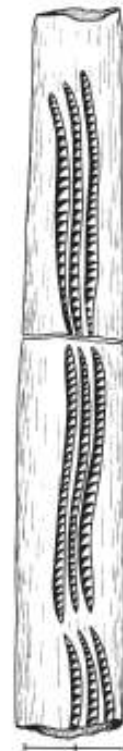
Demografia hazkundeak eta beste gora behereketaren —borda, etxola edo txabola— eraikuntzaren beharra senti arazi zuten, pixkanaka, eraikuntza sendagoen aldera garatuko zirelarik.

“Denboraren iragaiteak, egiturak berak eta erabilitako materialak berak gauzatu dute ia erabateko desagertzea, onenean, zoruaren azarna besterik ez geratuz”.¹⁷ Epipaleolito eta Neolito aldietan “eraikuntza” edo hirigintza modu horretan izandako guztia desagertu egin da, beren material eta tekniken ahultasun eta hauskortasunagatik, zalantzarik gabe. Berri txiki bartzuk, La Renke, Bernioloko (Araba) aztarnategiak eman dituen aztarnetatik atera ahal izan dira, delako herrixka multzoaren sorrera Neolitiko aldiaren eman eta Eneolitiko arte iraungo zuelarik.

APAINKETA ESKEMATIKOAK DITUZTEN LANABESAK

Apainduriko bezurrezko printza bat eta arpoia. Aizpitarte. Errenteria (Gip.).

Achelienseko hezur apaindua. Aizpitarte IV. Errenteria (Gip.). Irudi erref.: Nosotros los vascos I. Lur Arg.

14. A. BALDEON eta E. BERGANZA, *El yacimiento epipaleolítico de Kukuma*. (Gasteiz 1976) 34. or.
15. F. JORDA CERDA, “Iberiar Penintsulako prehistoriako eskematismoaren kronologia eta aldakotasuna”. *Zephyrus* 36.ean, 1983, 27-35 or.
16. F. JORDA CERDA, *Introducción a los problemas del arte esquemático de la Península Ibérica*, 9. or.
17. José I. VEGAS ARAMBURU, “Arte potpaleolítico en el País Vasco”. *Munibe* 42an, 1990, 192. or.

ZENBAIT ALDITAKO AZTARNATEGI UGARIEI GUNEAK ADIERAZTEKO MAPAK

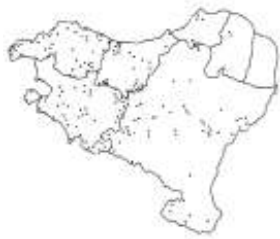
Neolitoko aztarnategiak.

Trikuharri guneen kokalekuak.

Epipaleolito edo Mesolitoko aztarnategiak.

Eneolitoko aztarnategiak. Brontze Aroa.

Azken Brontze aldiko aztarnategiak. Burdin Aroa. Mapa hauek aldi bakoitzeko aztarnategien trinkotasuna ikusten laguntzen digute, guneak nabarmenduz.

Euskal Herria pëhstorian. Xabier Peñalber. Orain Arg.

Euskal gizonak K.a. II. milurtekorako ikasia zuen metalak erabili eta urtzen. Brontze Aroa zen (K.a. 1.600). Nafar-arabar lautadako gizona bereziki, izadiaren aldiak hobeto ezagutzen hasia zen, denborarenak, urtearenak, alegia. **Nekazari** bihurtu zen: Erein egin zuen, uzta bildu eta berriro erein egin zuen. Euria eta hotza iristen zen, baina dena berriro bero eta argitsu izaten zen. Begiek ez zuten gosez bilatzen ehiza; zerura ere begiratzen zuten, uraren eta beroaren iturrietara. Izarrak eta ilargia bizitzarako funtsezko gertakari, aurreikusi zitezkeen gertakarien zeinu bezala balio zuten. Bizimodua egonkor bihurtu zen. Lehengo ehiztaria egoneko, sedentario bihurtu zen. Garai honetakoak ziren, Burdin Aroa baino lehenago Euskal Herriko alderdi batzuetako industek ezagutza nahiko zehatzak eman dizkigute, kokaleku apaletan antolatutako herrixkenak.

Horrela, "berreraiki" ahal izan dira **herrixka zeltiberiarrak**, defentsarako egurrezko edo harritzko hesiez inguratuak eta hormaz eraikitako etxeak, egurrezko armazoidunak.¹⁸ Horregatik, aipatutako leku hauetan, geroztik etortitako herriek okupatzearrekin, aztarnak oso nahasian azaltzen dira eta kronologia ziur bat erabakitzea zaildu egin da.

Lastra, Atxa, Intxur, Maruelaza eta abarretako **kastroetan**, nahiz Nafarroako beste batzuetan, zaharrenetakoak *Oro, Henayo, Barrio* eta abarretan berriki burututako ikerketek, espazio naturalen arabera eraikitzen ziren etxebizitza eta hirien ereduaren izaera iradokitzen digute eta baita unibertsaiki onartuak diren beste datu batzuk ere. Harria, zohia, lurra eta egurra dira jadanik eraikuntzako osagai nagusiak.¹⁹

● BI HERRIXKA

LA HOYA. *El Torreón* deituriko leku batetan, **Biasteritik** (Laguardia) oso gertu kokatutako aztarnategia, oso garrantzi berezikoa izan da.

Antzinako Beroien lurraldetik gertu dago kokatua, Kantauriko mendizerraren oinetan, eta ez Ebrotik oso urruti. Lehen miaketak 1935.ean hasi zirenetik eman zitzaion **La Hoya** izena. Ondorenean arkeologo desberdinen eskutik ikerketa lan batzuk burutu ziren, 1973.az geroztik *Armando Llanos* izan zelarik alorreko lanen zuzendaria. Ikertzaile honek zuzenduriko 18 kanpainen ondorioz, aztarnategiko hiru alderditan eta maila desberdinetan hiri gune garrantziko bat aurkitu izan da.

Indusketei esker, **herrixkaren** gutxi gora beherako antolaketa "berreraikitzea" posible izan da, 4 hc-tako zabalera duen espazio baten inguruan 360 m. tako esparru hesitua.

Etxebizitza mota ere berreraiki ahal izan da: solairu laukizuzen bat, ia trapezio-formakoa, hasieran egitura guztiz egurrezkoa eta erdiguneko zutoinen gainean eutsitako sabaia. Zutoinak eusten zituzten zuloen eta harritzko zirien seinaleak guztiz identifikagarriak dira, ertz askoko poligonoen gorpuzkerazko egitura hauen forma zehazten lagunduz.

Espazioaren erabilera handiena hesiaren ondoko ingurumenean gauzatzen da, lehen aldi batetan erdiko espazioak ia erabat libre gelditzen direlarik, gerora guztiz betez.

- **Lehen betetze** hau K.a. XIV-XIII. mendearen inguruan koka daiteke, etxebizitzaren azarnek erakusten dutenez.²⁰

- **Bigarren aldi** bat etxebizitzak harritzko zokalo gainetan altxaturikoak eta egurrezko armaduraz estaliak izatearen ezaugarria duena dirudi.

- **Hirugarren aldi** batek jarraitzen du, eraikuntzak harritzko zorua duenekoak.

- **Bada laugarren aldi** bat zereal-nekazaritza baten sarrera indartsuak eragindakoa izan zitekeena eta ongi antolatutako sare formako arkitektura moduan, erdiko espazioa zeharo okupatuz zentzu estetiko nabariak iztukatu eta margotutako hormekin azaldu zena.

Etxebizitzaren barnuan badira haurren **erri-tozko ehorzketak** ere, gure Herrian oraintsu arte iraun izan duen ohitura delarik, etnografiako lekukotasunen arabera.

NAFARROAKO KORTESAK. Garrantzi berdinekoa, harriharritzkoa ez esateagatik, 1946.ean Nafarroako Kortasetan, **Alto de la Cruzeko herrixken** aurkikuntza eta ondorengo miaketak eta berreskuratzeak izan dira. Agi danean zenbait kokaleku edo auzoen aztarnak osatuak ziren mendixka artifizial honen azalera zabaleko lau alderdi gainean *Blas Tamcena, L. Vázquez de Parga* eta *O. Gil Farrésen* ²¹ lanak aberastu handikoak izan dira euskal-zeltiko habitataren ezagutzeko.

Corteseko herrixka Brontze Aroaren (K.a. 850) azkenaldian, gutxienez 500 bat urtetako aldi luzean izango zen, eta ez zituzten falta izango suteak, suntsiketak eta berreraikitzeak.

Corteseko herrixka konplexua, etxebizitzak paraleloan zituen auzoetan antolatzen eta osatzen joan zen. Lurrak eskaintzen zituen osagaiez eraikiak: lastoz eta uholde haraneko lurrez osatutako zohiez eta Ebro behe terrazatan oso ugari diren azalgabetutako pinuez eusten ziren etxeak egin ziren. Etxebizitza hauek, irudikatu ditzakegunak baino konplexuagoak ziren, izan ere, gela nagusiaz gainera bazituzten sotoa eta jakitokia; ostilamendu izugarria aurkitu zaien etxeak dira, bestalde, kokamen batasun bati erantzuten dien kale luzeetan antolatuak eta mehelinezko hormak. Auzo bakoitza batasun bat zen, zeinak autoritate baten osaketa eta ohituretan eskubide tinkoa iradokitzen duen talde ahalegin bat adierazten zuen.²²

3.

■ MEGALITISMOA. TRIKUHARRIA

ERAIKUNTZA MEGALITIKOA ETA BERE ESANAHIA

Baina arkitektura, **aterpearen** berezko behar horren irtenbide soil bat baino gehiago da. Gizakiak berehala sentituko zuen, funtsezko iraupen senazko erantzun horren bizikizunean bertan, bere eskulana nabariarazi nahia, bere bizitzarako espazio baten mugaketa horren egitekoaren garrantzia adierazteko: **monumentua** da arkitektura bezala. Baina, herri abeltzain eta ehiztarien artean arkitekturaren monumental izaera ez zen bere ingurugiro arloan emango, ehorzketak erlijioso izaera zuten eraikuntzetan baizik.

18. A. LLANOS, "La Hoya. Un poblado de la Edad del Hierro". V.V.n. *Los Celtas en la Península Ibérica, Arkeologiako aldizkaria*. Zugarto, 1991.

19. J.I. VEGAS, A.c., 190. or. *Kokapen hauen topologia eta hirigintzako alderdian eta beren ugartasuna -lautadan, lur-muturrean, harkaitzean, muinotan edo mendixketan-* Ikus A. LLANOS,

Milurteko batzuk lehenago, paleolitikoko ehiztariak beren halabeharraz oso kezkatuak egonak izan ziren. Bizirautea bakarrik ez zen garrantzia zuena. Heriotza oso gauza misterioitsu eta izugarria zen, eta litekeena zen denaren amaiera ez izatea. Inspirazio misterioitsuen mesedea irabazi beharra zegoen. Horrela, bada, iritsi zen haitzuloa bizitoki bat gehiago izatera. Santutegi izatera ere iritsi zen. Barruko ilunpeak bizitza eta heriotzari buruzko eta baita harantzagokoari buruzko zeremonietarako gorde ziren.

Gainera, giroaren gozoagotzeak garai hartako gizakiak kanpoan gero eta sarriago bizitzera bultzatu zituen. Baina, aldaketa horrek ez zuen "bizimoduan" beraiengan benetako "humanismoa" galarazi, zeinak, beste gauzen artean bizitzaren eta heriotzaren zentzuaz hausnarketak egitea suposatzen duen. Megalitismoari buruz, zenbait idazlek, izadiak gaineko indarrei zieten begirunezko beldurrez, eta talde erantzunak eragin zituzten elkarte osoaren izuaz hitz egin izan du. Gauza da, izadiak gaineko izuak edo bizirauenezko eta bizimodu hobe baten helburu soilak elkarte mailan sentituak izan zirela, eta modu berean elkartearen adierazpenak eskatzen zituela. Horrela sortua izango zen ziurrenik, gizakia bizi zeneko geografia osoan hedatu zen megalitismoa. Eta megalitismoarekin batera arkitektura sortu zen, gaur ulertzen dugun bezalakoa: **espazio** bezala eta **bolumena** bezala; **babesleku** bezala eta **monumentu** bezala.

MEGALITISMOAREN JATORRIA

Urte luzez eztabaidatua izan da megalitismoaren jatorria. Orain urte batzuk, iritzi orokorra Mediterraneo ekialdetik zetorren **zabalkunde** tesiaren aldera makurtu zen.

Aldi moderno honetan, megalito multzo handienak Europa atlantiarrean aurkitzen ditugunez, sartaldekoko jatorria eman nahiago izaten zaie, gutxi gora behera, aldi berekoak eta bertakoak bezala hartuz zenbait eskualdetan, erlijiozko ulerkerak batzuetatik eta zenbait aldeko baldintzetatik abiatuta, hara nola, demografia hedapena eta neolitiko erreboluzioak eragindako ekonomi eta gizarte baldintza berriak.

Euskal Herriari dagokionez, megalitiko tipoen eta beraietan aurkitutako ostilamenduen azterketek, arkeologo batzuk "poligenismo edo zabalkunde neurritsua" deitu litekeen jarrera batetara daramatzate. Megalitiko fenomenoak (ez dezagun "kultura" megalittoa esan, kultura desberdinetako esparruan emaniko gertakari batenez) "atlantiar sartaldekoko ertzaren zenbait fokuetan" izango zuen bere jatorria: Portugal, Britainia, Hegoaldeko Ingalaterra, Irlanda, Danimarka eta Iberiar Penintsulan. Hain zuzen ere, Boch Gimpera, Maluquer de Motes, Palol eta beste batzuen ondoren, Arabar Errioxako megalitotoetan Portugal aldeko eragina ikusi da.

Horren arabera, euskal megalitotoen zabalkunde, arabar aldeko lurraldera hain zuzen ere, sartaldekotik eta hegoaldekotik etorritako herri berrien eraginezkoa izango zen.²³ Askoz milurteko lehenago Neardenthal gizonak bere hildakoak banaka lurperatzen zituen. Orain Neolitoan berriz, taldeka lurperatzea ohizkoa

bihurtzen hasi zen.²⁴ Arkeologoen, garai honetan, hain zuzen ere uste dute "biztanleriaren gorakada izugarria" gertatu zeneko arrastoak aurkitzen direla. **Banakako ehorzketen gainetik jarriko da nekropolia.**

TRIKUHARRIA

Neolitoaren azken garaietan agian hasitako zabalkunde honek Brontze Aroan zehar iraungo du. Eta bere eraikuntzak Burdin Aroan amaitu direla badirudi ere, honek ez du esan nahi gehiago erabili ez zirenik.

Hilobi egitura bat da trikuharria, zutik sartutako harlosa (*ortostatos*) eta estalki modura beste batzuek osatutako ganbara bat da eta aldizka, baita sarbidea ere, estalitako korridore bat duena. Hilobi gela, gehienetan Ekialdetik sartaldera begira egon ohi da. Euskal Herritik kanpo ez da harrizkeko hurbilpenezko errenken "kupula faltsuz" estalitako dolmenak aurkitzea.

Lurperatzeak janarien **eskaintzekin** (ardiak, ahuntzak, behiak eta abar) egin ohi ziren eta baita tresnekin ere: zeramikak, landutako eta tailatutako harrizko materialak, harri txiki geometrikoak, gezi muturrak, labanak, botoiak espatulak eta abar.

Trikuharriak, gizar te batasunaren ideia sendo bat baieztatu nahi du.

Hemen ordea, trikuharrien gertakari hau, **eraikuntza eta estetikaren ikuspuntutik** bakarrik interesatzen zaigu, nahiz eta ez genukeen alderdi tekniko eta eitezkoen behaketari besterik gabe lotu nahi, baizik eta, ahal den neurrian behintzat, beren esanahietan barna abiatu, giza eta gizar te ikuspuntutik orain milurteko batzuk euskal biztanleria nolakoa zen hobekien ezagutuz.

TRIKUHARRI MOTAK. Egituren, neurrien eta Euskal Herriko geografi kokapen ugarien arabera, bi trikuharri multzo osatzera behartuak gaude: haranekoak eta mendikoak.²⁵

Mendietako trikuharriak monumentu txikiak izan ohi dira, normalean lurperatze gutxiak eta ostilamendu urrikoak.

Haranetako trikuharriak, berriz, eraikuntza handiak dira hezurdura eta eskaintza ugari dituztenak eta badirudi biztanleria handien unek direla, herrixkako hilobia izan nahiko balute bezala. Haranetako trikuharrietan egitura ere askoz soilagoa izan ohi da.

Trikuharrien artean hainbat eratakoak bereiz litezke:

Trikuharri luzea, laukizuzena, bi edo gehiago ortostatoz osaturiko bi hormadunak, itxi ala irekiak izan daitezke, ixteko harlosa sarrean izatearen ala ez izatearen arabera.

Trikuharri motza harrizko kaxa soil bat da, hiru hormadun harlosa bakar batetan murriztua. Itxia ala irekia izan daiteke; *poligonozko trikuharria*, ehorzketa gelako zoru poligonala duena da, batzuetan borobil aldera jotzen duena; *korridoreko hilobia*, ehorzketa gela, zoru karratu, poligonal edo borobila duenera korridore batetatik sartzen dena; eta *galeriako hilobia*, aurrekoaren antzekoa, baina, gela eta sarbideko korridorea berezi gabea dituena.²⁶

Trikuharria babestu egin ohi zen **tumulu** edo mendixka artifizial batez estalita, oraindik

La Hoya aztamategia.
Biasteri (Ar.).

La Hoya herrixkaren irudizko berberaikuntza, zeltiberiar mailan.
Biasteri (Ar.).

Iruki erref.: A.Llanos.

Henayo kastrotako etxebizitza baten irudizko berberaikuntza.

Iruki erref.: A.Llanos.

"Urbanismo y arquitectura en el primer milenio antes de Cristo". V.V. n: *El habitat en la historia de Euskadi*. (Bilbo 1981), 49-64. or.

20. A. LLANOS, A. c., 116. or.

21. *Excavaciones en Navarra*. III. libk. (Iruña 1954). La Hoya (Araba) eta Nafarroako Kortesezako aurkikuntza bikainek, giza taldeen hirar zibillazioaren egoera oso ugaria izango zela irizten zutenel badiirudi arrazoi ematen diela, hasi "atzerapenezkoak" kalifika litezkeen egoeratik - kastroetako gehiengo giroa- bertan jaiotakoan *apida*, atatus protourbano aurreatu bat arte, hau agian Hoyan soilik eman zena. (Eliseo GIL ZUBILAGA, *El instrumental metálico en época romana en Alaba. Testimonio de actividades domésticas y profesionales*. 1º Coloquio Intra. Sobre la Romanización de Euskal Herria. T.II. Istituzio 9an, 1997, 559. or.

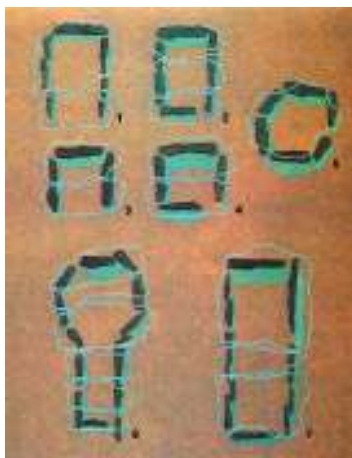
22. J. MALUQUER DE MOTES, *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra*. (Iruña, 1954), 2 liburuki.

23. Onartu dezakegu hirugarren milurteko betean "euskal alderdiko biztanleriak, lehendabizi sartaldekotik eta hegoaldekotik eta ondoren kataluniar sartaldekotik zetozen giza taldeei esker berekin zekarten eritua megalitotia beretzat hartu zuela". MALUQUER DE MOTES, *Consideraciones... IV Symposium-en 115-115; berdin, Notas sobre cultura megalítica navarra*. (Iruña 1963); ikus baita ere Teresa ANDRES RUPÉREZ, "Las estructuras funerarias del neolítico y el Eneolítico en la cuenca media del Ebro: Consideraciones críticas". P.V.n 1977, 38 znb., 65-129 or.

24. Gehienetan uste izaten da Carnac-eko (Britainia) hitu pieza itzaleko trikuharri erraldoia banakako hilobia zela.

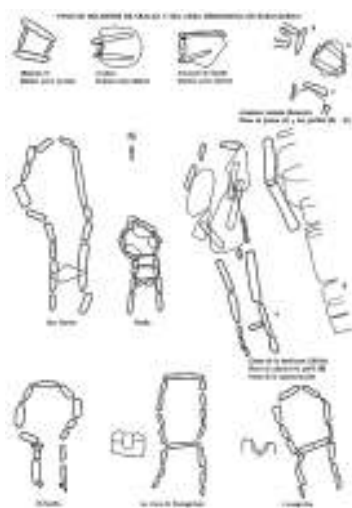
25. J.M.Apellanizek bere *Corpus de materiales prehistóricos...* delakoan, zeramikari zegokiolarik nahiago izan zuen geografi banaketaren arazoengatik, bi talde hauek izen hauekin bereiztea "Santimamiñeko Taldea" eta "Los Husos-eko taldea".

26. Ikus, trikuharrien tipologia ugari buruzko azterketa oso osatua den, Juan Jose VIVANCOn, "Orientación y tipología de los dólmenes de montaña y de valle". E.A.A. 10 ean. 1981, 67-144 or.

Trikuharri moten oinplanoak.

Irudi erref.: Álava en sus manos, 18. A. Llanos.

Aralar eta Euskal Herriko hegoaldeko guneko trikuharri motak

Irudi erref.: Mendiak 2. Etor Arg. J. Altuna.

Euskal Trikharrien oinplano esanguratsuak. 1. Aizkomendi.

2. Arteko Saro. 3. El Sotillo. 4. Gurrpide, hegoaldea. 5. Jentilarri, ekialdea.

Irudi erref.: Munibe 1990. Apellaniz.

ere kasu askotan badirenak. Batzuetan tumulua eusgarri bezala, bobobileko harriz inguraturatzen da goitik behera jausi ez dadin.

Bestalde, badira ehorzketarik eta trikuharri gabeko tumuluak, bere horretan monumentuztat jo behar direnak. Beren betebeherra eta berezko esanahia izango zuten, zalan-zalarik gabe.

Trikuharriak sarritan kontzentrazio deigarriko geltokiak osatuz azaltzen dira. Hori dela eta azterketak errazak izan dira. Halaz ere, Euskal herrian katalogatutakoak hain ugari izanagatik, gaur 800²⁷ paseak izango dira, sistematikoki oso zati txiki bat izan da miatua, batez ere Araban.²⁸ Baina oso zaila da data guztiz jakin bat gaineratzea, estratigrafiarik ez delako hain zuzen ere, eta beronen erabilerak, aurretik ehortzita hilotzen aztarrenak erretiratzeko eskatuko lukeelako.

Antropologoentzat garrantzizkoak izan dira trikuharrien azterketak, beraietan azaldutako giza aztarnen ikerketek eman izan dituzten ondorioengatik. Horrela miatu eta aztertu dira Aralar aldeko trikuharriak (hamabiren bat gutxi gora behera), Aizkorrikoak (dozena erdiren bat), eta Ataun-Burunda aldean beste batzuk, eta Entzia mendilerroan (Arabian), eta abar. Hauetatik eta batez ere, Nafarroan bereziki dauden beste trikuharri askotatik atera zituen Telesforo de Arantzadik, euskal gizonaren antropologia ikerketak burutzeko giza aztarnak.

ZENBAIT TRIKUHARRIEN AIPAMENA

ARABA. Araban aurkitu eta miatutako berrogeita hamar bat trikuharrietako azterketen arabera, badirudi, Maluquer de Motesen²⁹ hitzetan, Araba aldera trikuharrien arkitektura, Portugal sartaldeko megalitiko zabalkundetik zetorren hau, oso antzinako une batetan iritsi zela; eta trikuharri lekune hauen gainean, une jakin batean osagai berri bat azaldu zela *edalon-tzi ezkilafoma berantiarreko* kulturarena, dagokion gizarte aldakuntzarekin.

Arabar trikuharrien artean badira aipatzeko moduko batzuk.

Aizkomendiko trikuharria Egilazen azaldu-takoa, Euskal herrian aurkitutako lehen prehistoriako monumentua da, ez da ezkilafoma zeramikaren kultura baino lehenagokoa.

Zaharragoa da *Biasteriko (Laguardia) San Martineko trikuharria*, trapezio formako gezi muturrak batez ere, erabiltzen ziren garaikoa.

El Sotilloko trikuharria (Errioxa Arabarrean), bi pare ortostato dituen korridorea duena eta 9 harlosez osatutako areto batetan bukatzen dena; hemen, ugari izan ziren topatutako harrizko materialak eta zeramikak.

Letonan, Kurtzebideko trikuharria Euskal Herriko zaharrenetakoa da.

Arrizalan, Sorginetzeko trikuharria.

Kuartango aldean beste batzuk.

Bilarreko (Elvillar) Sorginaren Txabolako (Chabola de la Hechicera) trikuharriak, Juan Mª Apellanizek eta Domingo Fz. Medranok zehaztasun eta xehetasun aberatsez aztertutakoak, megalitiko hilobien antzinakotasun urrutikoa baieztatuz balio izan digu, gutxienez Neolitiko aldiraino atzeratuz.³⁰

Kripanen, Los Llanoseko trikuharria Errioxa Arabarreko trikuharrien marran ekialderakoena da.

NAFARROA. Nafarroan bi eratako trikuharri ugari azalduz joan da, mendikoak eta lautadakoak.

Mendiko artean *Baztan aldekoak* aipatu behar dira.³¹

Lautadako artean, arreta bereziz aztertu dira *Artaxonako* megalitiko hilobiak: **Portillo de Eneritzen** eta **Mina de Farangostea** deritzanetan. Pasaia duen trikuharri bat da hau, ezaugarriarik deigarri eta berezkoena, arkitekturazko ikuspegitik, aretorako sarrerako atek zulatutak izatea da, funtsean esan nahiez bezala, sarrerako zuloa erabat itxi nahi dela.³²

FRANTZIA ALDEKO EUSKAL HERRIAN. Frantzia aldeko Euskal Herrian ere, megalitiko garaiko hilobi asko samar aurkitu eta miatu da, sarritan oso handiak ez direnak. Orain dela urte gutxi, aztertutako 104tatik, 68 Lapurdikoak ziren, 28 Nafarroa Beherekoak (hauen artean handienak, **Gaxteenea, Buluntza, Xuberaxain, Amiaga**), eta 8 besterik ez Zuberoan. Gauza higikor guztiak desagertuak badira ere, bere azterketek Sortaldetik-Sartalderako alderako norabidea baieztatu egiten dute, baita ehorzketak zela ere bere egitekoa.³³

KRONOLOGIA

Arkeologoei bereziki axola zaien gaia, trikuharrien kronologia zehaztea da. Apurka apurka, onartuz joan da, esan dugun bezala, megalitiko gertakariaren antzinakotasuna.

Aurkitutako ostilamenduagatik, metalaurrekoa eta ezkilafomakoa izanik, **zaharrenak** Azken Neolitiko eta Eneolitikoan kokatzen dira. **Kurtzebideko** tumulo-trikuharriko ostilamenduei C 14aren bitartez data jarri ahal izan zaie K.a. 2945. urtean, 95 urteren aldearekin. Aurrez aipatutako arabar trikuharriak garai berekoak izan behar dute gutxi gora behera.

Beranduagokoak izan behar dute beren ostilamenduetan, ezkila formako edontzien aztarnak azaldu zaizkien trikuharriak. Garai honetan kokatu behar lirateke **Sorginaren Txabola** (Chabola de la Hechicera) trikuharriak, **San Martingo** goieneko maila, eta ia ziur Egilazko **Aizkomendikoa** eta Kuartango beste zenbait.³⁴ Eskualde honetako megalitoen eta beren ostilamenduen azterketatik Teresa Andrés Ruperezek, K.a. 3.300 eta 1.700 urte artean trikuharrien eraikuntzako sei aldi finkatzen zituen.

Denborazko hedadura trikuharrien erabilera Brontze Aro Betera artekoa izatearen arrazoia metalezko gai bakan batzuen eta une horretan kokatzen diren zenbait zeramika azaldu izanak egiaztatzen du.

Dena dela, trikuharrien gertakaria erromatarren garaira arte iristen da, bere erabileran behintzat. Kristau aroaren hasieran desagertu egingo zen, zeren erromatarren kulturak "elkar bizitzeko alderdi guztiei eragin zien eta gizarte-ideologiaren jarraipena moztu egin zuen, pixkanaka erlijio naturalista, tribuen arteko harremanak eta lurralde antolaketaren ulkerak geldituz"³⁵.

27. Apellanizen "Corpus"ean (Munibe, eranskina 1973) 302 trikuharri katalogatzen dira. *Carta Arqueológica de Vizcaya*-n 1984. goan, J. Gorrotxategi eta Mª Jose Yarritik lurralde honetan bakarrik, trikuharri eta tumuluen artean ehun bat jasotzen zituen. Armendaritzen katalogoan, 1987. goan (M. Teesa Andres, "El fenómeno dolménico en el País Vasco". Munibe 42an, 141-152. or.) 800 tik gora dira.

28. Bereziki ikasgarriak eta garrantzizkoak dira J. Migel Barandiaranek aurkeztutako El Sotilloko (Errioxa Arabarra) eta San Martingo (Biasteri) trikuharriak buruzko berak zuzenduriko miaketan txostenak: *Investigaciones arqueológicas en Alaba* 1957-1968. (Gasteiz 1971) 135-173 or.

29. J. MALUQUER DE MOTES, "en torno a la cultura megalítica de la Rioja Alabesa". E.A.A. 6an, 1974, 83-100 or.

GIZARTE ETA ESPIRITUZKO ADIERAZPENA

Beren urrutiko jatorriaren gaiari berriro helduz, megalitiko gertakariak jende haien gaitasun tekniko eta artistikoei buruz hausnarketak egitera bultzatzen gaitu. Eskualde batzuetako trikuharrietako ortostatoen barrualdeko hormetan pinturak eta grabatuak aurkitu dira, ia beti geometrikoak eta oso gutxitan figuratiiboak; baina holako ezer ez da aurkitu Euskal herriko monumentuetan. Hemen, jende haien gaitasun artistikoaz ari garenean, arkitekturaz ari gara pentsatzen.

Megalitismoa da, gure historiako **lehen arkitektura monumental**a. Arrazoi handiz ohar-tarazi izan da, jarduera hau, bai harlauzak atera, garraiatu, beren lantzeak, eramateak, igotzeak eta eraikitzeak, ehunka edo milaka lanordua sartzea eta hartan ematea eskatuko zuen, baita gizabanako askoren ahalegin koordinatu eta ongi gidatutakoa, eta lanaldi guztien planifikatze egoki eta xehetasuneko ere. Guzti honek, orain dela 5.000 urteko gizon haien gizarte hierarkizatu eta bateratuaren ideia ematen du.

Megalitismoa da “**espazioari buruzko mugarr**a adierazten duen lehen arkitektura; lehen arkitekturak, denborari, desafioa egin bakarrik ez, baizik eta gainera, desafioa egiteko, gogor egiteko eta bere gaintik jartzeko sortua eta egina izan da”.³⁶ Hain zuzen ere, megalito horien handitasuna eta menperatzaile izaeraz, toki estrategikoetan nahita kokatze eta horretaz pentsatuz Colin Renfrew-ek argudioak iradokitzen ditu trikuharriak ez zirela hildakoen toki bakarrik izan, baizik eta menderatzen zituzten espazioen gaineko jabego sinbolo izaera ere gauzatu zutela; **lurralde zeinu** bezala ere ihardun zutela, eta “lurraren etengabeko okupatzearen sinbolo iraunkorak” bezala ere bai.

Hain ospetsuak ziren monumentu hauen eraiketak, sarritan erlijiozkoa baino gizarte mailako egiteko handiagoren bat izango zuten, elkarte bati ematen zioten izen onarengatik. Esan liteke, horregatik bizien begirunegatik eraiki zituztela, hildakoen oroimenetan baino gehiago.³⁷

Trikuharrietako indusketatan aurkitutako gauzen eta ikonografi tradizioetatik beren aldibereko desagertzeak aztertu ondoren, Maluquer de Motesek, itxura guztien arabera erlijio izaeraren galera (aldaketa, esan beharko litzateke) atera du; “metalgintza eta mehatz etako jarduerak gehitzeak ziurrenik, eragindako talde dinamikaren ondorioz eta beste herriekiko harremanengatik, eta bestalde, Brontze Aro guztian iraungo zuen ikonoklasta aldi bat erakarri zuen espiritualitate handiago baten garapenagatik” izan dena bere ustetan.³⁸

● MEGALITIKOAK EZ DIREN HILETA
EHORZKETAK

Begien bistakoa da, trikuharrien eta beren hilobi izatearen azterketak, beste megalitikoak ez diren monumentuetara eramaten gaitu, tumulu egiturakoak eta zulodun eta zitzadun hilobiak begizatzerara, alegia.

Tumuluen azterketa arazo asko sortzen duena izan ohi da, mende luzeetatik datorren nekazaritzak goldatutako lurak direla eta. Dena

delarik ere, tumuluetako ehorzketak arraioak izango ziren Euskal Herrian, azterna gutxi azaldu direla kontuan izanez gero: errausketa batzuk, erretako giza aztarnak, eta zeramika eta harrizko ostilamendu xume batzuk.

Arte historialariari tumulu eta kobazuloetako hilobiak arreta gutxi eragiten diote, gordetako ostilamendu urriak direla eta, lanabes teknikoan aldetik bakarrik dira interesgarriak.

EHORZKETA BEREZI BAT. Bere antzinakotasun eta lurpetik ateratako giza aztarnen aberastasun handiagatik ezagunenetako bat toponimo honen bitartez, **San Juan ante Portam Latinam** ezagutzen den babestokia da. J. L. Vegas Aranbururen taldeak 1985 eta 1991. bitartean burututako miaketetan antropologiazko ikuspuntutik ondorio ikusgarriak atera dira.

Milaka hezur zatik, 289 pertsona, ar nahiz emerren izaera eta lurperaketa azaldu dute, haietako asko gerra borrokaldietan jasotako gezikaden ondorioz hildakoak. Aztarnategiaren kronologia ikerketa zorrotz batek, oso denboraldi mugatu baten inguruan burututako lurperaketentzat jo ditu, K.a. 3.365 eta 3.035 urte bitarteko gutxi gora beherako data bat eman duelarik.

4.

■ ZERAMIKAK

BUZTINGINTZAREN ADIERAZPENA

Lehen aipatu dugun bezala, Epipaleolitiko aldian, aurreko aldietakoen garapenak sumatzen diren harrizko tresnak erabiltzen jarraitzen da, ekarpen txikikoak dira. Aizkora leunduak azaltzen dira; tresna geometrikoak ugari dira eta “igitai piezak” deiturikoak azaltzen dira, aleak biltzearekin zerikusirik badutenak zalan-tzarik gabe. Neolitikoan zeramika azaltzen denean zenbait berrikuntza ere ikus daiteke, **behar berriei** erantzunaz, hara nola, aleak bihitegiatan pilatzea, elikagai modu berriak, eta abar. Ondorioz, ekonomia-gizarte egituretan modu berriak agertuko dira.

Gure ikuspuntu guztiz estetikoak ez dugu ia ezer aipatzekorik, balio berezia duenik epipaleolitikotik ger tuko oinarritzko harri langintzari gagozkio-larik. Buztingintzaren behaketa eta azterketak, berriz, errazago erakartzen gaitu. Zilegi litzateke, mendeetan zehar, prehistoriako gizona burutzen ari den garapena buzingintzan argiago sumatzen dela esatea, bai bere estetika sentsibilitatean eta bere arte sormenean. Esan liteke buztinaren berzko biguntasuna eta zuzeneko eskulangintzarako bere erabilera errazak jende haiek gonbidatu egiten zituela dekorazio eta artea burutzera, izatez iheskorragoak eta gogorragoak ziren beste lan-gaien euskarriek ez bezala.

Bizitzaren praktikotasunerako eta eguneko-rako buztinezko ontziak erraz egokitzeak bere erabilera orokorra adierazten du. Horregatik esan izan ohi da, ozenei agian, “buztingintza dela giza adimenaren sorkaririk bikain eta emankorrenetako bat”³⁹.

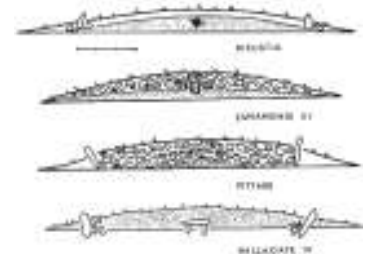

Organbideko trikuharria.

Burdin Aroko aztarnategien mapa Euskal Herrian.

Irudi erref.: Mendiak 2. Etor Arg.

Inguruan harrespilak dituzten tumuluak eta harrespila gabeko tumulu mota desberdinak.

Irudi erref.: Munibe 1990. J. Blot.

30. "Chavola de la Hechicera-ko (Elvillar, Araba) hilobia eta segmentaturiko galeria. Indusketa eta zaharberrikuntza". E.A.A. 9, 1978, 141-221 or.
31. F. ONDARRA, "Baztan eta ingurueta megalitiko monumentu berriak". R.V. 138-139, 140-141, eta 142-143 or. (1975-76)
32. I. ANDRES RUPEREZ, "Artaxonako megalitiko hilerriak". Munibe 140-149 (1977) 405-422 or.
33. J. BLOT, "Nouveaux vestiges mégalithiques en Pays Basque. VIII. Contribution à la préhistoire en Pays Basque". Bull. Du Musée Basque 61 ean, 1974, 65-100 or.
34. "Kurtzebideko tumulu-trikuharria Letonan. Indusketa frostena". E.A.A. 10 ean, 1981, 19-65 or.
35. I. ANDRES RUPEREZ, "El fenómeno dolménico en el País vasco" Munibe, 1990, 152 or.
36. F. CRIADO, M. J. Ana RODRIGUEZ y F. DIAZ-FERROS, "La construcción del paisaje: Megalitismo y ecología. Sierra de Barbanza (Galicia). Xunta de Galiziako argitalpena. (Santiago 1986) 173 or. G. DELIBESen aipamena, El megalitismo ibérico. (Madrid 1985).
37. G. RENFREW, El alba de la civilización. La revolución del radiocarbono y la Europa prehistórica. Istmo argit. (Madrid 1986), 147-151 or.
38. J. MALUQUER DE MOTES, "Errioxa Arabararen megalitiko kulturaren inguruan". E.A.A. 6ean, 1974, 83-100 or.
39. L. SILVAN, La cerámica del País Vasco. (Donostia 1982) 41. or.

Los Husos aztarnategiko ostilamendu neolitikoa (Ar.).
Irudi erref.: Álava en sus manos.

Indoeuropear aldiko zeramika ostilamendu jatorra.
Irudi erref.: Álava en sus manos 18. A. Llanos.

Tornuaren sarrera, zeramika zeltiberiarenaren egitura berriak.
Irudi erref.: Álava en sus manos 18. A. Llanos.

Modelaturiko zeramikak. Azken Brontze eta Burdin Aroak. La Hoyako herrixka. Biasteri (Ar.).
Irudi erref.: A. Llanos.

EGITUREN GARAPENA ETA APAINKETA

NEOLITIKOA. Buztingintza artea Euskal Herrira Neolitikoarekin iritsi zen. Euskal haitzuloetako neolitiko maila antzinakoetan aurkitutako zeramika eskuz egina da, teknika zakarrekoa, kimikoki ez purua, arrauzkarazkoa eta ez oso itxura gozokoa, bere akats eta irregular-tasunengatik. Aztarnategi batzuetan aurkituriko gaiçi buruzko ondoriozko ohar batzuk gogora ditzagun.

- **Arenaza** I.ean Neolitikorako iragaite alderako harrizko ostilamenduen artean, zeramika leuna aurkitu da, arrauzkarazkoak, dekorazio kardiala txertatutakoak batzuk.
- **Santimamiñen**, ildo ebakien dekorazioa duten kareztaturiko edontzi zati ugari.
- **Kobeaga II n**, Ispasterren azaltzen da jada ezkila-formako edontzia.
- **Marizulon**, (Urnietan) zeramikak eta norberaren apaingarritarako gauzak maila berriagoetan.
- **Fuente Hoz-en** (Anuzita) neolitiko zeramika zati bakar batzuetara murrizten da, dekoratu gabeak, beranduago hilobi mailan azalduko direnen antzekoak: pasta iluneko edontziak, lauak, arrauzkarazkoak

Kutzamenditik, (Olarizu) Gasteiztik gertuan dagoenetik datoz ebakidura *zeramika zati* batzuk.

Ez zeramikako gauza apur horietan, ez eta (K.a. laugarren milurtearen azkenekoak) harrizko tresnetan ere, ez da aurkitzen beren egitura edo dekorazioko gehigarriengatik zentzu estetiko bereziren bat adieraziko duenik.⁴⁰

TRANTSIZIOKO NEOLITIKOA. Los Husosen Neolitiko transizioko (K.a. 3.000. aldekoa) bezala hartzen den aztarnategian Elvillar herrian, Kantauri mendilerroaren hegoaldeko isurialdean kokaturikoan 1965 eta 69 bitartean Apeñanizek miatutakoan, harri langintzako xafla eta harraskagailu askoz gainera, zeramika ugari azaldu da, leuna, *arrauzkarazkoa*. Baina, honetan jada, azaltzen da *oinarrizko dekorazio* bat, marra horizontalezko ebakidurak, triangeluak eta tresna zulatzaileen grabazioak.

Garai honetatik aurrera, zeramikan, modu desberdinetan egindako aldaskak dituen apainketa bat zabalduko da, aparteetan modelatu eta edontziak erabilgarriagoak izan daitezten gainean itsatsita, profilaren aldaketa bat eragingo dutenak. Guzti honi erastekoa da gainazalaren apainketa bariatatea, behatz muturrez, hatzazkazalez eta espatula ertzez gauzatu, guztiak Euskal Herrian zabalduz eta mende askotan zehar bere erabilerari eutsiz.

ENEOLITOTIK BURDINETARA. Eneolitikoaren azken aldean eta Brontze aldiaren hasieran aldatzen eta konplexuagotzen hasten dira zeramikaren profilak. Aldatzen hasten dira eta erasotarikoak izaten zeramikaren profilak, *kono-enbor egiturakoak* eta *karena gorenean* duten beste batzuk nabarmentzen dira, Euskal Herriko uren zatikatze goi-lautada aldean kokaturiko bizitzeko kobazulo askotako ezagarrria den silueta izanik.

EZKILA-FORMAKO ZERAMIKA. Metal garietako trikuharri aztarnategiek *ezkila-formako* zeramikaren lekuko batzuk eman dituzte, kultura

honen gainerako esparruetan bezala, iparraldeko nahiz hegoaldeko eraginez apainduak, *“orrazeen apaingarriak”, ondadun ildoak, sigi-sagak, ttanttoz beteriko triangeluak, digitazioak* eta abar.

SEGIDA OSOKO BI AZTARNATEGI

Euskal Herrian badira aztarnategi batzuk, zeramikaren garapena Azken Neolitikotik hasi eta erromanizaziora arte jarraitu ahal izango litzatekeenak.

LOS HUSOS-EKO ZERAMIKA. Santimamiñeko taldean horrelako ezer aurkitzen ez den bitartean, **Los Husoseko** kobazuloetan baditugu, arestian esan dugun bezala, apaindu gabeko zeramika zati batzuetan Neolitiko aztarna batzuk, baina baita, hasi Eneolitikoko zenbait faseetako ereduetatik, pastilla bidez apaindutako zeramikak eta arrauzkarazko profil ireki eta itxiak dituztenak eta karenatu batzuetatik eta baita Metalen hasiera berekoak diren ezkila-formako edontziak arte ere, eta ondorengo eredu batzuk orraze apaingetak bezalako berrikuntzekin; eta horrela Burdin Aro eta erromanizaziora arte.

LA HOYA-KO ZERAMIKA. Talde berekoa den beste leku bat, zeramikaren garapen tekniko eta artistikoa nahiko ondotik jarraitu dezakeguna **La Hoya** herrixka da.

Bere kokapeneko **lehen aldian** (K.a. XIV. mende inguruan), ebakidurazko edergarriak eta polipodo ontzien gainetan zenbait kasutan azaltzen diren kordoitutako gainazalak dituzten zeramikak daude.

Bere kokapenaren **bigarren aldian**, ebakidura finezko teknikak, gero mozketa apainketak, ildoazkoak, tonu gorristaz edo barbotina txuriz margotuak ikusten dira; baita behatzez, azkazalez edo kordioez eginiko grabatuak ere.

Burdin II aldian, kultur aurrerapen nabari bat eragindako nekazaritzan oinarritutako ekonomia garaian, manganesoz pintaturiko laranja koloreko edergarriak eta gehienak lerromakur abiadura duten geometriko apaingarriak dituen tornuzko zeramika hedatzen da. Hauen ondoan badira eskuz egindako beste batzuk, pasta beltzezkoak, ebakidura, mozketa eta inprimatze apaindurazkoak.

Egituraren arabera, era askotakoak daude, **erabileraren** mahaiko ontzi zeramikeetatik hasi, katilu, edontzi, txarro, kantiplora eta abar, eta **erabileraren** berezikoak, kopak, onilak eta abar., mozketa apaindutako hankadun kaxa bitxiak eta biltegitratze pieza handiak “batez ere, aleak gordetzekoak”.⁴¹

ZERAMIKA ALE AIPAGARRIAK

Hiru milurteko iraungo duen eta herrian erromatarrek ekarritako beste eredu batzuk sartu arteko ontzigintza honetako estetika eta sormenezko sentiberatasunaren pixkanakako garapena aipatzen ezin gelditu gaitezkeenez, multzo handi horretatik, eskulangilea artista bihurtuko deneko ibilbideaz irakatsiko digun zenbait artelanen behaketa eta ikerketa nabarmentzen saiatuko gara.

EZKILA FORMAKO EDONTZIAK. Santimamiñeko taldea deituriko horretatik datorren adibide-

ren bat jartzeko **Pagobakoitzako ezquila-formako edontziak** merezi du gure arreta, Gipuzkoan, Aitzkorriko Urbia zelaiko trikuharraren ostilamenduan aurkitutakoa da, ontzi inguru guztian ebaki paraleloak dituen apainduria xume eta funtsezkoa duena (gaur San Telmo Museoa dago).

Apainketa ugariagoak eta konposaketa zentzu bizi eta nabariago bat dutenak dira Arabako (Vitoria) Arkeologia Museoa gaur gordetzen diren edontzi batzuk.

El **Sotillotik** datorren **ezquila-formako katilua** zoragarria iruditzen zaigu, bere inguruko jokoan balioa areagotuz, geometria irudiz tardeka zituen ebakiduretako pasta zuria galdu aurretik, bereziki dotorea izan behar zuena eta azken batean, profil soil baten xarma gordetzen du, erritozko distirarena antzo.

Ezquila-formako profil irekikoa da **Sorginaren Txabolatik (Chabola de la Hechicera)** ataratako edontzi txikia, sareko inguruketak, puntu, marra eta erronbo guneak txandakatu zabelalde osoa estaliz.

ZERAMIKAKO KAXAK. La Hoyako ontzigin-tzako bilduma joritik, arte historialariaren begirada, bere forma eta profil ugaritasunak erakartzen du eta ugaritasun horretatik aukuraketa bat egin behar izanez gero, berorren bikaintasun bezala azpimarratuko genituzke lau hanka gainetako **zeramikazko kaxa** ospetsuak. Mende batzuk beranduago, euskal etxe tradizionalan erabili eta apaintzeko ziren **kutxa** haien ebaketa eta mozketak banda paraleloetan eta kontrastean puntu, marra, singi-sanga eta triangeluez apainduriko edertasuna ekarriko digute gogora kaxa hauek.

Neolitiko garaiko zeramiken apainketa urri eta landu gabekoak ez badu arte historialariaren arreta zirikatzen, ezin esan daiteke gauza bere edergarritarako gauzakiez, non, sarrientan apaingarritasun asmoa bera den, bakarra ez bada ere, nabariena, erabileraren ondoan garrantzi handiz datorrelako.

5.

■ HORMIRUDIAK ETA GRABATUAK

Ez da eginkizun xamurra Burdin Aro eta Brontze Aroaren arteko mugak finkatzea. Bestalde, postpaleolitoko pinturek oso gutxitan ematen dituzte kronologia nabarmenak. Berrienak Burdin Aroan eta erromanizazio aldian kokatu litezke. Baina, zenbaitzuk badira Solakoba eta Kortesen Brontze aldiraino eta baita, ikerlari batzuek ustetan, Neolitikoraino ere eramanez beharko lirakeenak.⁴²

● ESTILIZAZIOAK ETA ESKEMATIZAZIOAK

Hormetakoak diogu eta ez *haizetakoak*, aipatuko ditugun pintura eta grabatu apurrak kobazuloetan aurkitzen direlako; badira haizpe babesetan aire librean eta berriki miatu ditugun horma eta bizitokietan ere, Nafarroako Kortsetan gertatzen den bezala.

Ordenamendu formal eta estilistiko bati jarraituz, oraingoz badaezpadazkoa besterik ez den eta eztabaidagarri eta litekeenaren alorrera

eramaten gaituen kronologia arazoa utzi eta, has gaituzen **estilizazioak** bezala aipatzen ditugun aztarnak aurkitu izan diren lekuak izendatzen.

SOLAKOBA

Jokano herriko **Lacozmonteko Solakoban**, 1961. urtean J.M.Barandiaran jada, bere lehen probak egiten hasi zen, gerora indusketa zenbait kanpaina A. Llanosekin burutu bazituen ere. Delako kobazulo honetan zazpi maila ere izendatu dira, Brontze Arotik erromanizazioa arte doan denboraldi luze bati dagokiolarik.

Azken Brontze alditik erabilia den kobazulo bat da, baina, K.a. 700etik K.o. 300 bitartekoa izan litekeen aldirian bertan behera utzia izan zena. Kanpotik nekez ikusi daitekeena eta malkar arrokatsu batetan kokatua den kobazulo hau Apellanizen ustetan, kultura desberdina zuten kastroetako biztanleetatik gordetzeko babeslekua izan zitekeen.

Litekeena da, kobazulo hau bizitoki ez izatea, eta giza errautsik aurkitu ez badute ere, erritozkoak izan zitezkeen suen arrastoak azaltzen dira. Kobazuloa **erlijio ospakizunetarako** erabilia izan zitekeen, eta zentzu honetan ulertu beharko lirakeete hormatik askatuta gaur egun blokeetan ikusi daitekeen edergarriak. Grabatu apur batzuk badaude, baina, pinturak dira gehien azaltzen direnak.

GIZA IRUDIAK. Kobazuloaren egitura, galeria luze eta ia zuzen baten modukoa da, altuera bikoitz batetan kokaturiko aretoa duena. **Areto handi** honetan daude giza adierazpenak. Estilizazio oso nabarmen bat erakusten duten pinturak dira, hain nabarmenak izan ere, non, ez ginakeen batera harrizko norbaitek benetako **eskematizazio** bezala izendatuko balitu. Nolanahi ere, Solakobako irudi bat beraz ere ezin daiteke (Llanos eta Maluquer de Motesek egiten duten bezala) **errealismoz** hitz egin, hitz honi arte historialariek ematen dioten esanahi arrunta eman nahi izanez gero.

Irudiak marraztu izan direneko harrizko blokeen kokalekuari dagokien bidezko ordenamendurik badenik ez dakigunez, ez du axola zein ordenatan deskribatzen ditugun.

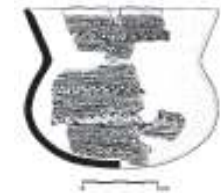
Solakoban giza irudiak ehiztarien ala gerrarien itxuran azaltzen dira. Hauetako batzuk desagertu egin dira. Hobekien gorde dena eta estilizazio bezala izenda daitekeena, marra soil batzuen bidez marraztua dagoen **ehiztaria ala gerraria** da: arrauzkara batek burua deskribatzen du; handik zutikako marra bat irteten da gorputza adierazi nahi duena, eta hauetatik beste marra batzuk irteten dira soin-adarrak adierazteko. Beste ezaugarri bat badu irudi honek, buruaren arrauzkarari gainjartzen zaion motots moduko bat. Zeharkako marra batek aldenik alde pasatzen du gorputza beso eta zangoen tartea erdibitzen duena, armaturiko gizon bat dela iradoki nahiez, zeren eta marra horren muturretan arkua eta gezia daude marraztuak.

Badira oso antzeko estilizaziokoak diren beste irudi batzuk eta **bi ala hiruko taldeak** eta ez inoiz gehiago, osatu nahi balute bezala, azaltzen direnak. Gaur denak "haur" marrazki bezala izendatuko genituzke beren estiliza-

Pagobakoitzako ezquila-formako edontzia.

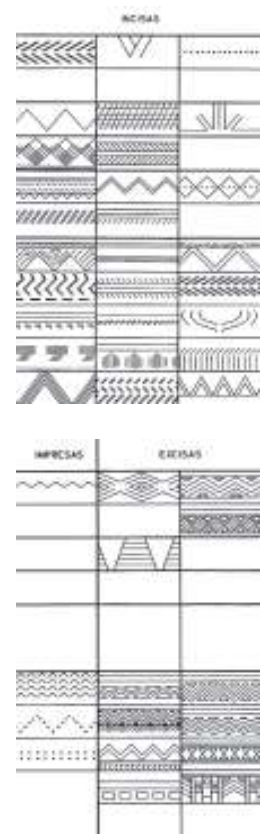
Munibe 1988.

Chabola de la Echiceraren trikuharriko ezquila-formako edontzia.

Irudi err ef.: Estudios de Arqueología Alavés 9.

ZERAMIKEN MARRAZKI APAINGARRIAK. HENAYOKO GAZTELUA

Irudi err ef.: Estudios de Arqueología Alavés.

40. Euskal museoetan bildurik dagoen Neolito aldiko zeramika M. MUÑOZ AMILIBIAK aztertuta izan da, "El Neolítico del País Vasco" lanean. *Problemas de la Prehistoria Peninsular*-en. IV Symposium...107-114 or.

41. A. LLANOS, *La Hoya*... 110-113 or.

42. Iku Apellaniz eta J.L. Uribarriren monografia: "Atapuerca (Burgos) buruzko azterlanak. -I. Suharrizko Galeriko Santutegia". *Cuadernos de Arqueología de Deusto*, 5. alean, 1-197 or., non, neolitiko testuinguru agi batetako zeramika apaindu bat duen Solakobako santutegiaren antzeko bat aipatzen den.

MARGOLANAK ETA GRABATUAK. ESTILIZAZIOAK ETA ESKEMATIZAZIOAK

Arte eskematikoa duten Euskal Herriko aztarnategien mapak. Estudios de Arqueología Alavés, 1. A.Llanos.

Zehaztu gabeko puntu batetamantz joaten diren marrak; mugitzen direla diruditen irudiak erdian. (Solakoban).

Eskematizazioa (Solakoban)

Arnak danmatzaten giza irudien estilizazioak. (Solakoba).

Giza irudien eskematizazioak. (Solakoba).

Zehaztu gabeko puntu batetamantz joaten diren marrak; mugitzen direla diruditen irudiak erdian. (Solakoban).

Irudi erref.: Estudios del Grupo espeleológico alavés. 1962-1963. Las pinturas esquemáticas de la provincia de Álava. A. Llanos.

zio honek ez balie erantzungo, ez ezintasun tekniko bati, baizik eta, gerra edo ehizarako eszena baten mugimenduak biziagotzeko saiakera bati bezala.

MARRA ETA TRAZUAK. Solakobako marrazkien estilizazioa areagotu egiten da areto handiaren aurreko galerian marraztutako eszenetan. Mugarik gabeko punturantz elkartzen diren marra eta trazu sailak dira, zeinaren erdian animaliak diruditen irudi eskematiko batzuk agertzen diren; hauen gainean zentimetro gutxitara giza irudi eskematizatu bat ikus daiteke. Armando Llanosek litekeena dela iruditzen zaigun irudi hauen interpretapen bat eman du. Marrak elkartzen diren tokian, zeinaren erdian konposaketaren eskuineko behealdeko ertz batetarantz korrika doazen animalia batzuk dauden, **loberak** deituriko ehizarako tranpak direla pentsa erazten digu, Arkamo eta Gibijoko lurralde hauetan orain gutxi arte erabiliak izan ziren horietan.⁴³

Dena dela, gaurko arteak hain berezkoa izan den intuizio bati erantzuten diola dirudien estilo honen jarioak, plastiko faktore soilen bitartez adieraztearen hizkerak, eragozten digu "haurrena" bezala begiratzea Solakobako artisten pintura artea.

APAINGARRIESKEMATIKOAK. Haitzulo beraren beste puntu batzuetan, eskematizazioaren garapenagatik interesgarri diren beste apaingarri batzuk ikus daiteke, batzuk geometria soilera ekarriak; angeluzko erlazioa duten puntu eta marra eta ia beti dinamismoa eta mugimendua iradokiz, gaurkoontzat ezinezko interpretapena dutenak.

ALTO DE LA CUZ

Alto de la Cruz-en **Korteseko** aztarnategia izan zen marraztutako lehen irudi estilizatuak (1950) azaldu zirenekoa. Herrixkako etxebizitzaren horma bakarretik geratzen zen hartan azaldu ziren. K.a. 650 eta 550 urte arteko kronologia eman zaie.

MARGOLANAK. Geometriazko eskematizazio zorrotzak dira. Hauetan marra zuzen eta triangelu alderako joera nabari da. Ez-figuratibo diren geometria marrazko apaingarrien ondoan, garbi ezagutu litekeen **giza irudi bat**, bitriangelu soilaz osatutakoa, ageri da. Ia esan liteke, XX. mendeko arte abstraktu geometrizatuaren erroleak, 2.500 urtetarako distantzian, Burdin Aroko jende haien urrutiko kimuak senti zitezkeela.

Korteseko eta Solakobako gizakiari buruzko pinturen kronologia, Azken Brontze aldia baino atzerago eramaten ez zen ausartu Armando Llanos, beroiegi aldi horretako zeramikaren antza aurkitu zela, eta nekolatriazkoak direla dio.

Apellaniz hain beranduko kronologiarekin⁴⁴ ez dago ados, Llanosen tipologia bera ere ez du onargarria ikusten, garapen irizpidea erasten bazaio, kobazulo-santutegi batetako (Solakoba) pinturak, Levanteko artearekin zerikusi handiagoa dutenak, eta aire libreko (Nafarroako Korteseko) herri batekoen arteko desberdintasunak argudiatuz. Bestalde, ez dago pintura hauek Burdin Arokoak direla ziurtasunez esan daitekeen aurkikuntza estatistiko

korik. Halaz ere, bat dator A.Llanosekin nekolatriazkoak, hildakoen gurtzazkoak direla esatean.⁴⁵

LEVANTEKO MARGONANEKIKO ALDERAKETA. SOLAKOBA. Ezin ukatu liteke arrazoirik badela, **Solakobako** pinturak batez ere, (eta ez hainbeste **Kortesekoak**) Levanteko artearekin parekatzeko, biek duten eskematizatzeko joera eta mugimendua iradokitzen irrika dela eta. Hatik, euskal pinturretan, espiritu desberdin bat onartu beharko litzateke, "eratorpen" horrekin batera. Hasteko, Levanten, giza irudiaren pinturak hain dira ugariak non, euskal lurrean duen adierazpide apurrarekin alde handia dagoen.

Levanteko pinturak, oso ugariak izateaz gainera, beharbada goiztiarragoak dira, Kalkolitikoan azaltzeaz gainera Neolitikoan ere azaltzen dira. Estilistikoki Levanteko artean estilizazioa ahulagoa da eta pintura errealistez ezin hitz egin badaiteke ere, bai esan liteke nolabaiteko espresionismoa lortzen duela, azalduko gaia oso adierazkorra izatera iristen delarik. Mugimenduaren eta giza taldearen artea da. Badirudi gizonak animaliak baino garrantzi handiagoa duela. Hain zuzen ere, gizona talde biziaren ikus daiteke. Pertsonaiek elkarte bizi-zako zereginetan esku hartzen dute: zeremonian, ehizean, borrokan. Levanteko ertiarri irrika bizia soitzen dio orain **ekintzak** eta **mugimenduak**, gizakia eta animalia gorpuz egituraren silueta oroiterazleak baino askoz gehiago. Franko-kantauriar artistak berriz, irudia normalki, eskema geometriko batetara murrizten du.

YURDINASETAKO BABESPEAK

Erabakitako **estilizazio** eta **eskatizazio** arteko zatiketa hau ez da ez eroso eta ez egokia gertatzen zenbait margolan tipologia horren barruan sailkatu behar direnean. Hori gertatzen da, adibidez, arabar lurraldeko hegoaldean, Yurdinasko (**Peñacerrada-Urizaharra**) babespean aurkitu direnekin.

Bi margolanetaz ari gatzazkizue, **emakume bat eta abelgorri baten burua** dira, bi margoren konbinaketaz (gorria eta marroia) eta tinta laua teknikaz eginak dira.

Emakume irudia aurrez ikusten da, puntadun ertzez bukatzen duen kanpai formako gonaz jantzia, udare-formako itxura duen burua eta buruz beherako Y moduan besoak dituen. Irudiak 28 bider 15 cm. neurtzen du.

Abelgorriaren burua saiheska dago eta iparrera begira. 21 bider 15 cm. neurtzen du. Litekeena da animalia zati bat besterik ez izatea, izan ere, horman bai baitira zenbait azal-arrotu.

PEÑA DEL CANTERO

Iruñeko sakanean, **Etxaui** herrian, ustekabean **Harginaren Haitza** (**Peña del Cantero**) deritzen tokian, **margo okre gorri** margotutako hiru iruditxo aurkitu ziren.⁴⁶

- **lauoin**eko bat, nahiko eskematiko eran ingurunea marraztutakoa, oso isats motza eta muturretik hasi eta isats muturrera 6,5 cm. neurtzen duena, **ahuntza** izan litekeela uste dena;

- **ahuntz** bat oso garbi adierazten duen beste irudi bat, tinta lauaz margotua eta 8 bat cm. neurtzen du eta ez da osoa, atzealde guztia falta baitzaio;
- eta **giza irudiko** gorputz silueta traketskoa eta osatu gabea gainera, zangoen behealde eta besoak falta baitzaizkio; hau ere tinta lauaz margotua da eta 13 cm. baino gehiago neurtzen du garaieran.

Beste adierazgarri batzuenak izan litezkeen beste **zati bakan** batzuk ere badaude, oso ongi zaindu gabeak. Pintura hauek hego-ekialdera begiratzen duen haizpeko babesleku batetan aurkitzen dira, eta ez daude sarbide errazean, lurretik 10 m. goragoko leku batetan baitaude.

Etxauriko pinturrek ere, beren **kronologiar**en **arazoa** azaltzen dute. I. Santistebanen (1968) lehen azalpen batetan "Levanteko moduko" erreferentzia bat iradokitzen zuen, hipotesi soil baten modura. Baina, nahiko nabarmena den eskematizazio alderako joerak eta mugimendu eszenarik ezak, delako hipotesi hau ez du oso ziurtatzen. Bere garrantzia bestalde, beste baldintza berezi batetatik dator: bere kokapena. Lehendabizi aztertu zituzten arkeologoen adierazi zuten bezala "Etxaurin irudi horien azalpenak garrantzi berezi bat du, delako ebidentzia hauek ezezagunak ziren eskualde horretan haitzetako arte eskematiko adierazpenen kokapen gunea zabalagotu egiten duelako".⁴⁷

LAZALDAIKO HAITZULOAK

Oso maila gorengo **eskematizazioak** dira Zuia herrian, Zarate herritik gertu, Gorbeia mendiaren hegoaldean kokatutako **Lazaldai** hilobi haitzuloan azaltzen diren irudi pintatuak. Sarreratik 62 m. tara daude, erdiko galerian eta berau bitan banatzen deneko hiru galerietatik batetan. *Margo beltzez* horman margotuak, oso ulermen gaitza duten **lerro eta puntu zerrenda** zenbait azaltzen da. Maila berean aurkitutako osagaiengatik margolan hauei **Burdin Aroko** data eman dakieke,⁴⁸ erromanizatzerako arte ere atzeratu litezkeelarik.

LIZITI HAITZULOAK

Gibijo mendilerroaren Ekialdeko egian, Ardagoya herritik 2 km. tara gutxi gora behera **Liziti haitzuloa** aurkitzen da, areto moduko zabalera batetan bukatzen den galeria luze bakar bat du, guztiaren luzera-neurria 135 m. tara iristen delarik. Haitzuloaren bukaera aldera, ezker eskuin margoturik, bakan diren **marra soil** batzuk ikusten dira.

LOS MOROS HAITZULOAK

Honen antzeko zenbait aurkitzen dugu Atauri (Araba) inguruan, **Los Moros** edo baita **Peña Rasgada haitzuloa** deituriko zulo batetan. Luzeran 15 m. baino ez dituen kobazulotxo batetan sarturik, luzera-neurria 50 m. dituen kobazulo batera iristen da, hezur eta zeramika aztarnaz gainera, irudirik gabeko **beltzez margoturiko mantxa** batzuk aurkitu dira; beste kobazulotxoetan azalduz doazen beste marra eta ttanttoen antzekoak dira.

Pentsatu izan da, geometria hutsezko irudi hauek, kobazulo hauen ehorzketa izaerarekin zirikurik izango dutela eta ondorioz liteke-

na dela **Brontze Aroan** kokatu behar izatea, eta Kortesekoa bezala, beste zenbait **Burdinezkoan agian**, erromanizaziotik oso gertuan. Mundu honi dagozkienak dira Basaurako (Nafarroa) eta Uriogañakoa, Faardiko Harria (Lapurdikoa Sara) haitzuloak.

* * *

Azpitarratu ditugun pintura hauek denak "Husos taldekoak" deritzan aztarnategikoak dira. "Santimamiñe taldekoak" deitzen diogunetik eredu bat bederen gogoratu dezakegu.

GOIKOLAUKO HAITZULOAK

Berriatua udalerrian (Bizkaian) dagoen **Goikolau** haitzuloa. J. M. Barandiaranek bizitoki eta ehorzketa aztarnak aurkitu zitueneko galeria estu eta motz bat da. Hormetan, berak Goi Paleolitikotzat jo zituen grabatu batzuk aurkitu zituen, osatu gabeko animalia eskematizazioak ezagutu zitzaizkela uste izan zuelarik. Deszifra ezinezko zeinu batzuk ere aurkitu zituen grabaturik, trazu solte batzuk ziren, bakanak edo gurutzatuak, **Burdin Arokoak** ziruditenak. Beste ikertzaileek ez dute uste halako forma ugaritasuna baieztatu daitekeenik ez eta ere, beraz, halako kronologia tarterik; aitzitik, uste dute Azken Brontze aldiari dagozkiola.⁴⁹

URRATXA III HAITZULOKO ERREKARRI MARGOTUA

Arte abstraktuari buruzko ala abstraktu alderako joerakoari buruzko kapitulu hau bukatzeko pentsatzen dugu, inbentarioak irabaztekoan, merezi duela, agian antzinakoa delako, orain berriki **Urratxa III** (Orozko, Bizkaia) haitzuloan aurkitutako **harkoskor margotua** aipatzea.

Errekarri bat da, luzean 82 mm., zabalera 39 mm. eta lodieran 22 mm. dituena. Bere gainazaleko batetan, **koloregai gorritz**, ziurrenik burdin oxidoz eginikoak diren **hamaika zeharkako marra paralelo** margotu ziren. Marrak, etenak diren ttantto gorri txikiz osatuak dirudite (delako itxura hau nahita eginga bezala ulertu behar bada eta ez margo erortze soil baten modura). **harkoskor**aren izkinetan eta azpialdeko alderdian ere tanto txiki batzuk ikusten dira, marratan baino bakanagoak. Marrazki mota hauek sarritan ematen dira Frantzia aldeko **harkoskor** margotuetan, baina, harri gaineko zeharkako marren paralelismo hau Penintsulan ezezaguna da.

Antzeko errotarri eta kobazulo berean aurkitutako hezur aztarnei C14 bitartez eman zaien kronologiaren arabera, badirudi Urratxako errotarriari kantaurialdeko Aziliense aldiko data eman beharko litzaiokeela.⁵⁰ Data honek eta Urratxako errotarriaren zeharkako marren funtsak, Mesolitikoko plaketan eta hezurren arazoa birplanteatuko liguke, hauen gainean ere zeharkako marra paraleloak aurkitzen baitira eta arkeologoen ezin argitu izan dute nahita eginiko zeinu artifizialak ala azalgaltze marra soilak diren.

• KRONOLOGIA, ESTETIKA ETA ESANGURARI BURLIZKO HAUSNARTZEAK

Postpaleolito aldi hauetako haitzetako pintura ia guztien **ezaugarri berdin bezala** honako

MARGOLANAK ETA GRABATUAK. ESTILIZAZIOAK ETA ESKEMATIZAZIOAK.

Yurdinas-etako haitzetako margolanak. Urizabarra (Ar.).
Irudi erref.: A. Llanos.

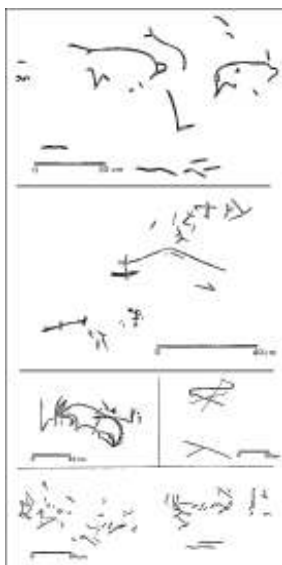
Lakozmonteko Solakobako barrunbean haitzetako margolanak. Jokano (Ar.).
Irudi erref.: A. Llanos.

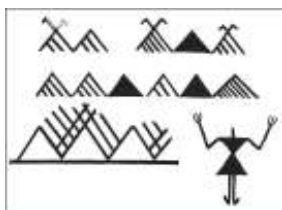
Lakozmonteko Solakobako barrunbean haitzetako margolanak. Jokano (Ar.).
Irudi erref.: A. Llanos.

43. A. LLANOS, "Las pinturas rupestres esquemáticas de la provincia de Álava". *Estudios del grupo Espeleológico Alaves-en* (Gasteiz 1963) 112. or.
44. J.M. APELLANIZ, "El Grupo de Los Husos durante la Prehistoria con cerámica". E.A.A. 7an, 1974; ikus baita ere, "Interpretación de la secuencia cultural y cronológica del Castro de las Peñas de Oro (Zuya, Alava)". *Muniben*, 1974, 1-2 znb. 3-26 or.
45. J.M. APELLANIZ, *El arte prehistórico del País Vasco y sus vecinos*. (Bilbo 1982) 192-193. or.
46. I. SANTISTEBAN, "Primeros vestigios de pinturas rupestres en Navarra". P.V. 112-113 an. 1968, 327-328. or. Ikus baita ere, I. BARANDIARAN eta E. VALLESPIREN, "Prehistoria de Navarra". *Trabajos de Arqueología de Navarra 2 an* (Iruñea 1984), 185-186. or.
47. I. BARANDIARAN eta E. VALLESPI, O.c., 185. or.
48. A. LLANOS, "Las pinturas rupestres...". *Estudios del Grupo Espeleológico Alaves-en*, (Gasteiz 1963), 113. or.

MARGOLANAK ETA GRABATUAK. ESTILIZAZIOAK ETA ESKEMATIZAZIOAK.

Goikolau haizuloko grabatuak. Estudios de Arqueología Alavesa, 1.

Grabatuak. Cortes de Navarra. Estudios de Arqueología Alavesa, 1.

hauek aipatu dira: Kobazulo barrunbetan azaltzen dira eta gehienetan sarreeratik urruti samar gainera; gorriz ala beltzez margotuak Yurdinasetan bakarrik dira; harritzar handien ertzetan margotuak daude; denak neurri txikikoak dira; eta arkeologia gauzetan leku emankorrek diren eta aurkitu dira.

Baieztape hau egin ondoren, Euskal Herriko delako pintura eta grabatuen behaketa eta azterketak bi galdera egin arazten ditu historialariaren buruan: kronologia eta esanahia.

Kronologiari buruz, batek sartaldeko arte historiaren prozedura ezagutzen duela eta senak bultza eginda joaten utzi ezker, estilizazioetik abstraktu alderako, pixkanakako eskematizazioan zehar batetik bestera ondorioz etengabe pasatzearen printzipio orokorra, bistakoa bezala onartuko litzateke, 1954.ean Camon Aznarrek proposatzen zuen modura; eta horren arabera, onartuko luke nolabaiteko kronologia bat A. Llanosek 1966.ean egin zuen bezala honela aurkeztuko liratekeena: erdianaturalismo oso estilizatua nabarmentzen zaien pinturak Azken Brontze aldian sar litzateke, eskematikoak eta beste nahastutako konposaketa dutenak Burdin Aroan kokatuko lirateke, eta gutxi edo gehiago geometrizatutako abstraktuak Azkan Burdin Aroan eta Erromanizazioan bertan ere sartu beharko lirateke. Baina, gauzak ez dira hain samurrak, lehen genioen bezala, zenbait lekutan zeinu abstraktuak eskematizazioak baino zaharragoak dirala egiaztatzen baita.

Pintura hauen **esanahiari buruz**, ehorzketen lotutakoak bezala azaltzeak pentsa arazi du nekrologiazko izaera bat adierazi nahi dutela.⁵¹ Nolanahi ere ez da erraza transzendentzia zentzuaren ideiatik kanpo geratzea. Eta honi gagozkolarik oso interesgarri eta arreta eta ikerketa merezi dituela inuitzen zaigu A. Llanosen oharra, C.G. Jung-en pentsamendua gogoraziz, zeinak arte barnerakoaia, matriarkal aldeko gizarte batekin eta nekazaritza ekonomia garbi batekin lotzen duen, bi ezaugarri hauek Euskal Herrian milurteko traizioa bezala ezagutu izan direlarik.⁵² Bestalde, eta dena delarik egiten den interpretazio horren geografia norabidea ere, postpaleolitiko aldiko arte abstraktizatzaileari ematen zaion balio barnerakoi eta espiritualak eduki dezake esplikazio bat diakroniko ikuspuntu batetatik, prehistoriako artearen eta zehazki historiko aldiatiko artearen gora beheretan paralelotasun bat ezaugarritzen badugu.

Arte historialariak, eta kristau artearenak are gehiago, froga dezala, arte sinboliko, eskematiko eta abstrakzio alderako batez ordezkatzeko, zenbait alditan arte naturalistatik urrutze edo bertan behera uzte bat eman den gutzietan, bizitzaren ikuspegi guztiz haraindikotasun batek behartuta sentitu diren pertsona edo talde sozial batetatik etorri dela halako indar berriatzailea. Kristautasunaren kasuan, frogatu liteke espiritualitatearen neurri kanpoko heterodoxia eta Eliza paleokristau guztiz espiritual eta mistiko baten mirak, irudiak baztertzera eramanez izan duela beti.

Arrozioa guztiz, beraz, pentsa daiteke antzinako prehistoria aldi haietan ere, pintura sinbolo horiek eta hain "errealismo" gutxiko ar-

tearen eskema horiek "pertsonek espiritual egoerari buru barrutik lotutako kontzeptu eta sentsazioak argitzeko eta ez, ukitu daitezkeen gertaera materialak islatzeko"⁵³ sortuak izan zirela; honek ez du eragozten zenbait egoeratan, egiteko horri erantzea, historian beste batzutan gertatu den bezala, beste helburu pragmatiko batzuk ere, apainketa eta edergarritarako jarduerakoak soil-soilik. Hau da Nafarroako Kortesen etxebizitzako pinturatan ikus daitekeena.

Bestaldekik, Metal Aroetako pintura abstraktizatzaile horien atzean, errealitate espiritualei eta haraindikoei irekitako talde sentsibiltate bat taupaka ari zela sumatzeak ez du ezer askorik esan nahi arte historialari batentzat. Jakin nahiko genuke, sentsibiltate hori zein ideologia edukitan gauzatzen zen, prehistoriako gizakiaren bihotza eta eskua dardararazten zuela dirudien harantzagokoaren sentipenak zein sinismen zehatzetan hartzen zituen profil dogmatikoak. Eta horretaz, oraingo zenbat eta guregana etorri diren marrazki eta pinturak ez figuratikoagoak izan, orduan eta handiagoa da gure ezjakintasuna.

6.

■ APAINGARRITAKO ETA ERABILERAKO TRESNAK

Izenburu honekin giza gorputza apaintzeko erabili ohi den **gai** sail handi batetaz aritu nahi dugu. Bi dimentsioetako (marrazkia, pintura eta grabatua) alorra utzi eta lan plastiko eta nolabaiteko hiru dimentsioetakoetan jarriko dugu gure arreta.

Arkeologiak, **erabilkortasunaz gainera, egiteko estetiko eta arte balioak** ezagutzen dizkieten gauza ugari ateratzen ditu lurpetik, eras ten zaien egitekoaren araberrako mota ugarietan sailkatuz: fibulak, gerriko belarriak eta krisketak, botoiak, orratzak eta abar. Balio du, batzuetan bi helburuak dituen –estetikoa eta erabilerrakoa– gauza hauen erakusgai multzo zabal honi kapitulu motz bat eskaintzea, bi egiteko hauen harmonizazioak, zeinak mende historikoetan, arte mota desberdinei kutsua emango dien: Arkitekturari inola ere, beste askotan berriz eskulturari eta bereziki lehen "txikiagoak" deiturikoak eta orain guk **luxuzkoak** bezala izendatu nahiago ditugun beste horiei ere. Hauetako kasu askotan, apaindurazko eta estetikazko helburua nagusitu egiten da, askotan beste helbururik gabea izanik, besokoe kin, eraztun, koilare eta abarrekin gertatu ohi den bezala.

Gure arkeologoak gauza guzti hauetatik adibide ugari ari dira ateratzen trikuharri, hillobi kobazuloetatik, eta Euskal Herriko gainerrako aztarnategietatik, Neolitikotik hasita, prehistoriako aldiei dagozkienak.

K.a. IX. mendetik hasita, Baskonian sartzeko zenbait herrik zein bide erabili ote zituzten gaiari buruzko **arkeologoek eztabaidatan sartzen ez gara hasiko**, ezta Euskal Herrian kokatu eta kobazuloetan, haizpeko babesetan, kastrotan eta herrixketan bizitu ziren jendea-ri dagozkion aztarnen araberrako kultur berezitasunak eta sailkapenak egiten ere.

49. J.M. APELLANIZ, *El arte prehistorico...*, 207. or.
 50. M. MUÑOZ, *El yacimiento de la cueva de Urratxa III (Orozko, Bizkaia)*. Deustuko Unibertsitatea, (Bilbo 1997).
 51. J. Camón Aznarrek *Las artes y los pueblos de la España primitiva* (Madrid 1954) lanean jadanik, kapitulu batetan eman zien interpretapen hau.
 52. J. CARO BAROJA, *Nosotros los Vascos*. (Bilbo 1995). Ikus baita ere, A. ORTIZ OSES, *El inconsciente colectivo vasco*. (Donostia 1982).
 53. A. LLANOS, "Resumen tipológico del arte esquemático en el País Vasco-Navarra". E.A.A. Izan, 1966, 157. or.
 54. Pilar UTRILLA eta C. MAZO, "Informe preliminar sobre la actuación de urgencia en la cueva de Abauntz". *Trabajos de Arqueología navarra*, 11, 1993-1994, 9-30. or.
 55. J. MALUQUER DE MOTES eta beste., "Alto de la Cruz, Cortes de Navarra. Campañas 1986-1988". *Trabajos de Arqueología Navarra* 9, 1990.
 56. *Ibid.* 10, 1990, 317-336 or. Ikus baita ere, Juan Cruz LABEAGA, "Los broches de cinturón en el poblado de La Custodia. Viana, Navarra". *Trabajos de Arqueología navarra* 10, 1991-1992, 317-336. or.
 57. J.I. VEGAS ARAMBURU, et al., *El enterramiento neolítico de San Juan ante Portam Latinam*. (Gasteiz 1999).

Aurkikuntza hauek gaur egun bildu eta museoetan erakusten dira, beren ingurune naturaletik urruti alegia. Gauza hauen behaketan arituko gara, berauenganako arreta eta azterketan, **arte ikuspuntutik** sumatu litekeen baldin badute behintzat, arkeologoen egin ohi duten bezala, beren kronologia zehatzaren arazoa zabalik utziz.

Apaingarritarako gauzak edozein eratako tokitan aurkitzen dira: kobazuloetan, kobazuloetxoetan, zuloetan, hilerrietan, trikuharri eta edozein eratako lurperatzeetan, hilkutxen zelaietan, herrixkatan eta abar. Araban bakarrik 1986an, 70 lekutako gauzak atereak ziren. Materialak ere edozein eratakoak dira: harria, hezurra, kristala, marfila eta metalezko zenbait. Egiturak ere desberdinak dira, baita egiteko bera duten sailekoen artean ere. Zintzilikarioak adibidez, badira borobilak, laukizuzenak edo trapezioak; batzuetan osorik eskuratu dira, zatiak gehienetan; badira tutu formakoak ere, esfera, zilindro eta abarretan segmentaturikoak.

• AZTARNATEGIAK

ABAUNTZEKO AZTARNATEGIA. Abauntz haitzuloko ⁵⁴ indusketetan kanporaturiko emarien artean daude antzinakoak. Han, harri-brontze materialezko apaingarri ugari aurkitu da: hobi sakoneko lurperatzeari loturiko 20 hezurrezko espatula (hauetako zortzi, osorik eta bikain gorde direnak); hezurrezko 16 hezurrezko puntzoi eta apaingarritako zintzilikario modura erabilitako zenbait gauzaki, basurde letagin landu batzuk, suharrizko 17 gezi mutur; harri, hezur edo maskor gainean zulaturako 28 gauzaki eta konta ezin ahaleko haina disko-formako aleak.

Sail honen barruan lepoko baten antzeko koilarea nabarmentzen da, basurde letagin izugarri batetan egina, kanpoaldeko diametroa ia 15 cm-takoa duelarik.

KORTESEKO AZTARNATEGIA. Nafarroako mugetatik irten gabe, baina Abauntzetik oso urruti (eta denboran ere gureganantz salto handi bat emanaz), jada aipatua dugun *Alto de la Cruz herrixkan*, Nafarroako Kortese deritzanean, metalezko material ugari aurkitu dugu: fibulak, gerriko belarriak, arkuak, besokoak, lepokoak, botoiak eta abar. Multzo hau K.a. VIII. mende azkenaldi eta VI. erdialdean kokatu behar da. ⁵⁵

Material guzti horretatik gauzarik adierazkorrena bezala aipa ditzagun euskal lurraldeetan oso arruntak ez diren **malguki bikoitzak** duten fibulak.

TORRAZAKO AZTARNATEGIA. Nafarroako erdialdeko aztarnategietatik atera ahal izan diren eta gaur Nafarroako Museoan (Iruñean) erakusgai diren apaingarriak ere ugari dira. Metal gaineko **apainketak** ez dira ugari izaten. Seguruenik zeltiberiar herriren batek fibula eta beste metalezko gauzen gainetan eginitakoak, **Balterran** (Nafarroa) eta **Torraza** deituriko beste leku batetan aurkitu diren bezalakoak, garrantzi handikoak dira.

Multzo horretatik bereziki **brontzezko diadema** bat aipa dezagun Maluquer de Motesen ustetan, Ebro sakaneko *Burdin Aroko* bitxite-

giko ale bakartzat hartua dena. Irregularki moztutako zinta bat da, gainaldea ponpatua eta ertzetara mehetua dena. Hallstatiko aldiaren egin ohi zen bezala mailukadaz sakatutako borobil sailez apaindutakoa. Zentrokide diren borobilez osaturiko zortzi "botoiezko" hiru lerrokadek osatzen dute piezaren alderdi zabala eta diametro handiagoa duten beste batzuk kokatzen dira ertzetan, konposatzeka bikaina sortuz. Teknikari begiraturaz K.a. 450 eta 400. urte aldeko data eman zaio.

LA CUSTODIAKO AZTARNATEGIA. Neolitikotik hasi eta erromanizatzera arteko arkeologia materialetan oso aberatsa den Ebro Haraneko protohistoriako herrixkarik aipagarriena den **Vienako** (Nafarroa) **La Custodian**, aurkitutako gerriko belarriak oso garrantzizkoak dira. Bere aztarnategitik 16 gerriko belarri atera ziren: bi zeltar modukoak eta 14 iberiar modukoak, ia denak zatiak ziralarik. Filigranazko lan fin eta aberatsa duten brontzezko piezak dira, denak ere guztiz geometrikoak diren apaingarriak, kurbaleroak eta kiribilak ugarien azaltzen direlarik. Badira pieza lauak, baina beste batzuk ebaki trazu bikainak azaltzen dituzte, trokelatuak ala sakatuak, eta beren metala galdua duten urrez ala zilarrez damaskinatuak ere. Estetikoki edertasun handia izango zuten bai lerrozuzen eta kurbatuen erritmo konbinaketatik, nahiz apaingarritarako osagai bertikal eta etzandakoen kontrasteetatik. ⁵⁶

SAN JUAN ANTE PORTAM LATINAM. Ebro ibaian gora joanaz, arabar Errioxan sartzen bagara, denboran berriro ere urrutiraturaz, Biasterri inguruan gune bat aurkituko dugu **La Hechicera**, **Los Husos**, **San Martin** eta abarretako trikuharrietan eta haizpeko babesetako aztarnategi ugarietan aberatsa dena.

Eskuratu den ostilamenduari buruz berriz, ehorzketatan eman ohi den bezalako ez dela baieztatu da. Eskuratu den guztia Azken Neolitikoko aldiari dagokiona dela esan daiteke. Ostilamenduaren lautatik hiru osatzen duten zeramika apurrak, gezi muturrak eta suharrizko zenbait gauza alde batetara utziz, esan dezagun **norberaren apainketarako ez diren** gauzakien artean nahiko ugariak eta deigarriak direlarik, **9 basurde letaginezko** sail bat azaltzen dela, hauetako asko oso handiak eta zortzi parekatuak daudenak, gargantila moduko apaingarri bat osatuz. Zulaturako bi letagin zati eta beste espatula itxurako bat ere badaude. ⁵⁷

URREZKO HAITZETAKO AZTARNATEGIA (PEÑAS DE ORO). Zuia (Araba) haranaren hegoaldean, Gorbeia eta Badaya Mendilerroaren artean bada **Urrezko Haitzak** deituriko gain batetan 1918. urtean aurkitutako aztarnategi bat, gerora zenbait kanpainatan miatu zena. Lan hauen ondorenean Azken Brontze aldiko (K.a. VIII. mendea) jendeen eta gero Burdin Aroko herrixka baten kokalekua izan zela argi azaldu zen. Hainbat sailetan eta I. go Budin aldiko maila desberdinetatik eta beren bizitokietatik material desberdineko ehun baino apaingarri gehiago atera dira, nabarienak eta askoz gainera, brontzezkoak izanik.

Brontzezkoak dira orratzak, fibulak eta bere malgukiak, fibulazko orratzak, erdiesferiko kasket zatiak, eskumuturreko osoak ala

Aizkora uztaidunak.
Alava en sus manos 18. J. Llanos.

Uztairik gabeko aizkorak. Nafarroako M.

APAINKETA ETA ERABILERA O GAUZAK.

La Atalaya herrixkako fibulak. Kortez (Naf.).
Irudi err ef.: Estudios de Arqueología Alav esa 2. J. Fariña.

Urrezko Haitzak (Peñas de Oro) (Ar.).
Irudi err ef.: A. Llanos.

La Hoya herrixka. Gurpilezko zintzilarioak dituen lepokoa, mailuz edo pikatua.
Irudi err ef.: A. Llanos.

zatiak, eraztun itxurako fibulak, lepokoan aleak, xaflak, hagatxoak, erdiesferiko botoiak, eta abar.

Burdinazkoak ere badira eraztun itxurako fibulak, oso zaharkitutako eskumuturrekoa, malguki zatiren bat eta abar. Badira baita beira pastazko eta baita urrezko eraztun bat ere (kanpotik ekarria zalantzarik gabe) “salomonika” kiribilez okertutako hagatxoaz osaturikoa, bere bi muturretan ezik, gurutzaturik daude eta bola zapalduz bukatuak.

HENAYO GAZTELUKO AZTARNATEGIA. Gasteiztik 14 km-tara dagoen lautada arabarrean, Dulantzi herrian ezaguna da aspalditik Henayoko Gaztelua deritzan toki eremua. Hemen bertan 1969.etik indusketa aldi zenbait burutu da. Kokaleku antzinakoak, oinplano borobil edo kurbalerroko bizitoki aztarnak (Urrezko Haitzetan bezala) badinudi K.a. 750 eta 670. urteei dagozkienak direla.

Aztarnategi honetatik atera dira baita ere, batez ere **brontzezkoak** diren gauzaki batzuk: Eraztun itxurako fibula orratzak, fibula eta gerriko krisketa baten zatiak, erdiesferiko grapak, eraztun itxurako piezak, hagatxo zatiak, zuldun gauza borobil txikiak. **Burdinazkoetan** eskumuturrekoen bat salbatu da.

BERBEIA KASTROKO AZTARNATEGIA. Berbeia kastroan, Barrio herritik gertuan, Arabako alderik sartaldekoenean eginiko indusketak hainbat kokapen maila zituen erromanizatu gabeko herrixka baten aztarnak eman zituen, zeramika ugariz gainera, brontzezko eta hezurrezko apaingarri batzuk bildu zirelarik. Iparrereko goi-lautadako herrien kultura berekoak direla uste izaten da.

LAKOZMONTEKO SOLAKOBAKO AZTARNATEGIA (JOKANO). Haitzetako pinturak direla eta aipatzen dugun Lakozmonteko Solakoba (Jokano) aztarnategiak erabilera eta apaingarritako material ugari eskaini du: Maila sakonetatik, Erdi Brontze aldiari dagokionetik errekupearatu dira igitai piezak, gezi muturrak, lauki ebaketako puntzoiak edo burdin ziriak eta apaindutako zeramikak.

Maila berriagoetakoak baina, beharbada Erdi Brontze aldi berekoak, hiru eskumuturreko (urrezkoak, zilarrezkoak eta zilarrezko aleaziozkoak), apaindutako gezi muturrak eta hezurrezko diskoak.

Lazaldaiko (Zarate) kobazuloak ere, badu apaingarritako gauzen ikuspuntutik nolabaiteko garrantzia.

Garrantzizko beste aurkikuntza batzuk, apaingarritako gauzaketan “Hoyos-eko gordeleku” zenbaitetan eta arabar lurraldeetan barreiatuak dauden Brontze eta Burdin aztarnategietan eman dira, Gasteiztik oso gertuko **Kutzemendi-Olarizun herrixkan** bezalako kokalekuetan, non 1950 urteaz geroztik miaketak izan diren, brontze, burdin eta hezurrezko apaingarriak ater eaz.

Apaingarritako tresnen bila, arabar lurraldeetan Brontze eta Burdin aztarnategietan zeharreko gure ibilbideak, bi tokitan

geldialdi luzeago bat eskatzen du: La Hoyan eta Landatxon.

LANDATXOKO AZTARNATEGIAK. Landatxokoak, Gardelegi herritik gertuko hondarleku batetan, arkeologoek “Hoyos-eko biltegia” deitzen diotenetik datozen bi gauzaki sail eskuratu ahal izan dira, garrantzizkoenak batzuk antikuario bati erosiz eta besteak indusketen bidez lortuz; gaur egun denak Arabako Arkeologia Museoa ikus daitezke. Hilerri batetakoak zirela uste izaten da eta zeramika eta metalen arteko halako desberdintasunak kronologiazko alde izugarria erakusten du eta horren ondorioz esan liteke alor hau luzez erabilitakoa izan zela.

Erositako gauzen artean, borobilean moztutako kimua duen orratz bat, apaindutako buruarekin eta etenak dituena, fibula oso bat botoiena deiturikoa, hau etenaz apaindutako xafla; eraztun itxurako fibula hispaniarra, “erramu hosto” deitu motatakoa, orratza galdu duena; eta zenbait belarri etenak.

Sail honetan bi pieza nabarmen azpimarratu behar dira: oso dotore apaindutako **biribil bukaera batez amaitzen duen oineko fibula** bat, 8,5 cm luzeran eta 4,6 altueran dituena. Deigarria da oso fibula batzen duen zenbait zatiren apaingarritako ebakien oparotasunak, eta erdigune bereko marra jokoan arte konposaketaren zentzu harrigarriak, inguruko marrazkien kontrasteak.

Miresmena sortzen duen beste gauzaki bat, **hamabi hortzetako apain-orraze** bat da (bat galdu baitu) ia 10 cm-tako luzera eta 6 altuerakoa, eskuan erraz erabiltzeko, zubi tankeran bukatzen dena eta behealdearekin ederki lotuz; dena gorputz batetan bildua. Baina, diseinugatik miresmena sortzen duen pieza hau gerroagoko aldi batetan txertatu behar da, erromanizatzeko eragindako beste batetan.

LA HOYAKO AZTARNATEGIA. Lehen aipaturikoa La Hoya herrixka honetako indusketetatik hainbat kultur aldietako aztarrenak atera dira, Erdi Brontzetik hasi eta Azken Burdin aldera artekoak (K.a. XIV. mendetik II. arterainokoak), zeltiberiarren arrastodunak.⁵⁸ Bata bestearen gainean hiru kulturen arrastoak aurki daitezkeen leku baten garrantzia du, beraz: bertakoa, indoeuroparra eta zeltiberiarra.

Herrixkaren egituraren ikerketatik, kokapeneko hainbat aldietan nabarian azaldutako kultur desberdintasunetatik (suteak, suntsiketak eta berreraiketak) gizarte, ekonomia, errotuzko alorre buruzko ezagutza garrantzizkoak sumatu dira eta baita bertako biztanleen ezaguri etniko-kulturalak eta gainerako herrietako jendearekiko harremanak ere, zeinarekiko arazoak ez dagokigun gaur hemen ikustea. Aurretiaz esana dugu, herrixkako bizitza lau alditatik pasa zela, milurteko batetan gora behera handiak nozituz; eta bilakaera hori jarraitu litekeela zeramikazko tresnen ugaritasunean eta eraikuntzako tekniken garapenean.

Eta aurkituz joan den apaingarritako materialen artean, harritu egiten du herrixka honetan agerikoa den **burdinaren** metalgintzarako ahalmenak. Edergarritako eta norberaren erabilera gauzen zenbatekoa –fibulak, eskumuturrekoak, zintzilarioak, lepokoak eta abar luze bat– oso handia da, sarrirentan zatiki mo-

58. A. LLANOS, *La Hoya...*, 112. or.
59. P. CAPRILE, “Estudio de los objetos de adorno del Bronce Final y edad del Hierro en la Provincia de Alava”. E.A.A. an (*Gasteiz* 1986), 416. or.
60. Ikus lehen aipaturiko Patricia Caprileren lanean marrazki ugari eta argazkiak dituen deskribapen zehatzagoa.

dura azaltzen dira eta gehiengoa brontzezkoa da, dozenaren bat burdinazkoak eta beira paszako eta hezurrezkoak beste batzuk.

Beren egitura bitxiengatik **gizairudizko zintzilikario** batzuk gailentzen dira, **brontzezkoak** dira, eta idolo txoen nolabaiteko antza dute eta hauxe izango da, erabilera soilaren edo norberaren apaingarri izatearena baino zentzu sako- nagoa eman behar izateko arrazoia.

TRIKUHARRIETAKO AZTARNATEGIAK. Gure gauzakien zerrendak oso agoa izan nahi balu, luze-agoa izan beharko luke eta bere baitan hartu adibidez, **San Martineko** (Biasteri), **Ipar Gurpideko** (Katadiano) arabar trikuharrien ekarpenak, eta **Kurtzebideko** (Letona) tumulua; eta Urbasa Aralar eta abarretako mendizerratako nafar trikuharri askotan aurkitutako *lepokoan aleak eta baitzetako kristalak*; edo *lantza bihurturiko metal muturrak* eta **Sakuloko** (Erronkari) trikuharriko *basurde letagin handian eginiko zintzilikarioa*, eta abar. Ezin ahaztu izango genuke ezta ere **Ausokoi** (Aralar, Abaltzisketa) trikuharriko bi birako kiribilean eginiko *urrezko eraztun* sonatua.

• EDERGARRITARAKO GAIK ETA TIPOLOGIA

Ederturiko tresnerien kapitulu honetan, Brontze eta Burdin Aroko gizonaren sormenaren zentzu estetikoak ageri den honetan, gogo bera sentitzen dugu, **delako gauza horiek zer "adierazi"** nahi zuten jakitekoa. Benetako arte lanik ez da, bere egituraren balioaz gainera beste "erantsitako balio" hori ez duenik, adierazpen gaitasuna erakusten duen, begiz osatzen den hizkera, egin eta 25 edo 30 mende berandua- go guretzat zezekatzeko nahasi bat besterik ez dena, baina zalantzarik gabe, nekazari, abeltzain eta ehiztari talde haientzat adierazpen modu joria zuena. Bere erara, zer mezu idazten saiatzen zen eskulangile hura zinka eta ezta- nua- ren nahasketa haien gainean bere burdin- ziria sartuz grekak, adarrak eta bihurtutako marraztean? Zertan zuen burua etzandako *eseak* fibula eta zintzilikarioen burdin beroaren gainean bere trokela zanpatzen zuenean?

GAI ASTRALAK ETA EMANKORTASUN GAIK. Araban ⁵⁹ aldi horretako apaingarritako gauzakiei buruz Patricia Caprilek burututako ikerketa bikainean, nabari da, euskal-zeltar deituriko arte baten xafren gainean azaltzen diren edergarritako gaien artean **sinbologia astralari eta emankortasunari dagozkion gaiak** aurkitzen direla. Gai hauek, egiaz beren urrutiko jatorria Ilgora Emankorrean dute eta Mediterraneoan zehar Europara iritsi ziren. Erdigune bereko zirkuluak, kiribila, lau alde berdin dituen gurutzea, izarra eta gorpila. Orratzen erdian azaltzen diren gaiak dira.

Emankortasunaren sinbologia jakina denez, *ofidioen eta landareen sinbologian* aurkitzen ditugu ezkutaturik. Badira kiribil edo biribilez apaindutako orratzak, baita ongi adierazitako benetako sugeak ere bere buru, isats eta guzti. Badira baita ere *eguzki sinbologiarekin* lotu daitezkeen beste batzuk, beren tantodun borobilak, ebakizko zirkulu txikiak eta abar. direla eta. Agian ezin aldera daitezke, berebiziko

xumetasunagatik, era bereko beste hegoaldekoekin, baina ikusten da ideia bera adierazi nahi dela.

SUGEAREN GAIA. Sugearen gaia beste gauzaki- kietan azalduko zaigu berriro. **Eskumuturrekoen** artean badira animalia horren adierazpenaren zenbait adibide; gauzaki beraren egitura, sarritan "suge" forma esanez deskribatzen dugu horretarako egokia delako. Gehienetan, narrasti horren trazuak, buruarenak besterik ez dira izaten, **La Hoyako** eskumuturrekoaren mutur bat osatzen du eta beste muturra falta zaion eta orain ez duen isatsa irudikatuz osatu dezakegu.⁶⁰

Doroñon (Trebino Konderriaren sartaldeko lurraldeetan) ikus daiteke **beste ale bat**, non, Burdin kulturaren segidan, suge gorputz biribildu formako **besoko bat** aurkitzen dugun, erliebez adierazia, ongi zehaztutako burua eta isatsa duena.

Sugea, emakumearen emankortasunarekin loturik dagoen animalia da. Adiera txarrak ere bazituen, bizitzaren hasera eta bukaerari buruzko guztiari zegozkionak, alegia. Horregatik, beraz, aldi berean bizitzaren eta heriotzaren sinbologia den animalia izanik, antzinako herri-entzate lurraren indarra, nekazari giroko sinismen zaharrean, edozein bizidun jaio eta hazi erazten zuen lurraren emankortasun ia-ia magikoa sinbolizatzen zuen.

BERTAKOTASUNA ALA BEREGANATZEA. Brontze eta Burdin Aroetako piriniar eskualdeko apaingetarako osagai multzo honetan, bertako kulturaren berezko ezaugarriak bereiz ote litezke? Sumatu ote liteke gerora etorriko zen Euskal Herriko bertako arte tradizionalen eraginean bat izan zuela? Arkeologia ikerketen eremua korapilatsuki iluntzen du, Herrian izandako behin eta berrizko inmigrazioen gertakariak, bereganatze kulturala izan zena eta haserako jatorrizko sorkuntza bezala ulertu behar-ko litzatekeena bereiztea eragotziz.

ZENBAIT EGITUREN EUSKAL TRADIZIOA. Prehistoriako hilarrietan ikusten diren egituren arabera –lauburuak, esbastika, marratxoak, bihotza, sei izpietako arrosa, helize-formako arrosotoiak, eta abar eta abar– eta zeltar artearekiko duen loturan ikusi izan da hain zuzen ere, berazko egituraren gaineko geometrizatzeak berak bereizten duela gure herriko artea. Hasiera batetan ezin hitz egin zitezkeen euskal artearen izaera jakin batetaz. Baina, Brontze Arotik gaur arteraino milurteko leialtasun hau, euskaldunak kanposantuetako hilarri borobilak lantzeko eta bere mahaiak, kutxak, eta eguneroko altzariak tailatzeko apaingarri modu honi eutsi diola ikustean, batek ezin dezake, dekoratze modu abstraktu honetan euskal arimak aurkitu duen bere irudimen sormenerako irteerarik naturalena eta beharrezkoenaren ideia alde batera utzi.

AXTROKIKO KATILUAK

Hain zuzen ere, inolako estratigrafiako testuingurutik kanpo eta ustekabean ateratako aurkikuntzak –**Axtrokiko** (Eskoriatza) **urrezko bi katilu** bikainek–, alde batetik beren tipologian data jakin bat adierazten badute, bestetik bertako emaitzetatik urru-

APAINGETARAKO ETA ERABILERAKO GAUZAK

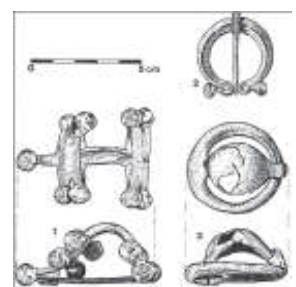
La Hoya (goian) eta Kutzemendi aztarnategiko fibulak.
Estudios de Arqueología Alav esa 2. J. Fariña.

Landaxoko hilerria. Gardelegi (Ar.).
Estudios de Arqueología Alavesa 5. A. Llanos, J. A. Agorreta.

Landaxoko hilerria. Gardelegi (Ar.).
Irudi erref.: A. Llanos.

Gardelegiko fibulak (Ar.).
Estudios de Arqueología Alav esa 2. J. Fariña.

Bigarren Burdin Aroa.
Estudios de Arqueología Alav esa 3.

Bigarren Burdin aroa.
Estudios de Arqueología Alav esa 3.

Burdinez landuriko sugea,
La Hoya zeltiberiar mailan
aurkitua.

tikoak bezala hartu behar dira. Seguruenik, Germanian landuak, beren jatorririk gertukoena, 26 km-tara dagoen eta alderdi guzti hartako zelata postu eta salerosketa leku izango zen Urrezko Haitzetako Gotorlekua izan zela suposatu izan da.

Aldenik aldeko zerrendaz apainduak eta Europaren Erdialdeko lehen Burdin Aroko edontzietan aurkitzen diren antzeko motiboak diren zanpaturiko hauek, bistan da handik eka-rritakoak zirela. Biak antzeko neurriak dituzte: 205 eta 210 mm-tako diametroa, urre nahiko garbiko xaflatan landutakoak dira, moldura lauak txandakaturuz, gai nagusi bezala errosetak izanik, aldenik alderako zerrendaz apainduriko erliebeak dituzte, sasi-zanpaketa teknika bidez landuak. Erliziozko eskaintza modura Axtrokin dagoen haitzaren oinetan gordeak izan zirela uste izaten da.

7.

■ ZEZEKAKO ESKULTURA

Prehistoriako artearen kapitulu hau ezin itxiko dugu, Goi-Paleolitotik jada hasi eta Postpaleolitoan jarraitu zuen jarduera bat aipatu gabe. Edergarri izatearen helburuetatik aparte, berezko balioa duen eskultura baten lehen zezelkatzeak bezala izendatzera behartuak gaude.

● ESPATULAK ETA IDOLOAK

Hiru dimentsioetako arte honek postpaleolito aldi hauetan egitura xumeak hartzen ditu, neurri txikikoak, hezurrezkoak (ardi edo ahuntz baten tibia jeneralki) **espatulak**⁶¹ deritzenak, eta sarritan beroiek izan dira Neolitiko aldiko kultur eskualde oso ugarietan modu bat berean antropomorfo irudiz landuak eta apainduak.

Nahiz eta 60. urte aldera aurkituak izan, Euskal Herriko mediterraniar isurialdeko zenbait trikuharri eta igarobidezko hilobietan, espatula hauen zatien egoerak eta urritasunak ez zuten ikerketa arretatsu eta zehatz bat burutzen lagundu, harik eta urte batzuk berandua-go, zatiak ugariagoak izatera iritsi ziren arte.

Lehendabizi tibiaren epífisis distal (goikoa) deritzanari dagokion gorpuzkia **ikus daiteke espatulan**, normalean urradura bat eginaz edonolako gorpuzt zatia ezagutzeko arrastoa galdu arazi zaiona. Azpitik, erdiko zatiari edo hezuraren diáfisisari dagokionak jarraitzen du eta ia beti horizontalak diren ildo zabal eta sakonez apainduak izaten dira; eta azkenik, hiru-garren behealdeko zatia, kaina-erdiko sakonera landu zaionekoa izan ohi da eta tresnaren kirten mutur moduan bukatua izaten da. Plastikotasun barietate hau, neurri txikiko hezurretan landu dena, ardi ala ahuntz hezurretan eginga asko interesatzen zaio zalantzarik gabe, gizadiaren lehen urteetako eskultura gaitasuna aurreratuz eta garatuz joan zeneko lehen aztarren bila, gainean dabilen historialariari.

HUSOSEKO TALDEKO TRIKUHARRIETAN. Bistan daramaten edo adierazten dituzten giza irudiengatik **idolo-espatulak** izena merezi izan

duten gauzaki hauen adibide batzuk euskal herriko aztarnategi batzuetan aurkitu izan dira. Geldiune bat egin dezagun hauetako batzuk deskribatu ahal izateko.

Lehenengoa, **Ipar Gurrupideko trikuharriari** (Katadiano, Araba) aurkitu zen beste zeramika, gezi mutur eta abarren aztarna ondoan. Jatorrizko tibiatic zati batzuk geratu dira, urraduraz oso leundutako epífisis bat, hain zuzen ere, eta gainerako beste espatulen apaingarritarako geometria zeinuen tailarik gabekoa.

Jose Migel Barandiaranek eta F. Fz. Medranok miatutako **San Martingo korridoredun hilobian** (Biasteri) eskuratu ahal izan dira zenbait **idolo-espatula**.

Haietako batetan, oso leundua dagoen epífisis haietako baten azpian, erdialdean apaingarri bitxi bat ikus daiteke, erliebeko bi borobil koskor paraleloekin hasten dena, emakume bularrak izan daitezkeenak agian, eta zeharkako ildo zabal eta sakonez eginiko ildaskazko apainketaz jarraitzen duena; azkenean, kaina-erdi egiturako hondoeraz bukatu duena.

Bigarren ale batek aurrekoaren ezaugarri berdintsuak erakusten ditu; goiko bi zatiak bereizten dituen haustura bat azaltzen du; erdialdeak berriz, geometriazko irudi desberdinen ildaskazko apainketak gordetzen ditu: zeharkako ildoak, zatiki marra, marra zuzeneko arku irudiak. Antzeko egiturako beste bi espatula zati ere aurkitu dira.

Kurtzebidetako tumulu-trikuharriak (Letona) ostilamendu ugari eskaini zuen. Osorik epífisis aldea eta diáfisisaren hasiera bakarrik agertuz, eta bien artean eraztun moduko gorpuzt segmentatu bat duen **espatula biren** zatiak nabarmentzen dira.

Los Llanoseko korridoredun hilobian, J. L. Vegasen zuzendaritzapean 1985-87. arteko urteetan miatutakoan ostilamendu ugari azaldu zen neolitiko emarietan baina baita modernoagoetan ere. Aretoan azaldutako aurkikuntzen artean nabaria da ia osorik dagoen idolo-espatula bat, bi muturrak falta bazaizkio ere. Ildaskatoko apainketak badu kirtenaren erdi distalean kokatutako segmentaturiko irudi bat.⁶²

Chabola de la Hechicerako (Bilar) korridoredun hilobian arkeologiako nahiko material aurkitu zen; erraustutako eta ebakidura sakonez apaindutako hezur zati txiki honek bakarrik gogora arazi diezaguke idolo-espatula mota hori.

Aurkitutako ale hauek denak, "Husosko taldea" bezala deitzen den geografik alderdikoak dira.

SANTIMAMIÑE TALDEKO PRAALATAKO TRIKUHARRIAN. Baina, J. M. Barandiaranek 1917. urtean aurkitutako **Praalata** (Ataun-Idiazabal, Gipuzkoa) trikuharri bakunean 1992.ean indusketatan berrasiz eneolitiko ingurune batean oso gaizki zainduriko bi erraustutako hezur zati azaldu ziren, biak ere, hemen aipatzen ari garenen artean kokatzeko modukoak. Ardi-ahuntzen baten tibiaren diáfisis zatiak dira, ezagutzen ditugun idolo-espatulen oso antzekoak diren apainketako zeharkako ebakidurak dituztelarik.

61. **Espatula** tresna bat zen, orri zabal baina estu batez osatua, hezurrezkoa izan ohi zena. Postpaleolito garaian hain izan zen erabilia, non zaila gertatzen den kasu bakolitzean zehaztea; beharbada zeramika leuntzeko, larrua lantzeko eta abar. erabiliko zuten.

62. Aipamen honetan J.A. Mujikak bere "Idolos-espatulas del País Vasco. Fabricación, cronología y paralelos" monografi lan osoan egiten duen deskribapenari jarraitu diogu. "Veleia" 15ean, 1998, 121-144. or.

63. *Ibid.*, 135. or.

64. J. M. APELLANIZ, *El arte prehistórico...* 194-195. or.

ESPATULA ETA IDOLOEN AZTERKETA

Antzekotasunak. Euskal herriko **idolo-espatulen** ikerketa osatuago bat egin duen J. Antonio Mujika arkeologoak, hemen deskribatutako ereduak, beste Iberiar Penintsulako sartaldeko paraleloekin eta ekialdeko mundukoekin (Grezia eta Siria) alderatu ditu, eta harrigarria gertatzen da ia-ia langai bera eta lantze teknika bera dutela eta egituretan bat dartzela ziurtatzea, "apaindura xumeagoa duten idolo-espatulekiko eta zehazkiago Gurrpidekoekin duten antzekotasuna nabaria izanik".⁶³

Ikertzaileak berak **erabilkortasunaren galdera** kanporatu du iradokitako zenbait uste azalduz: idolotxoak, orratz-ontzia, orratza, erritotzko koilara... Pieza hauetako batzuk okrez zikinduak ageri direnez, okrea barreiatzeko edo sustantzi honen lantzeko erabiltzen zituztela pentsatzekoa da. Litekeena da beraz, ehoizketekin zerikusia baduten espatula hauek, hildakoak okrez hautsutzeko ala gantzutzeko praktikan ere erabiltzea. Ondorioa da, pieza hauen biltegia lurperatze guztietan ematen dela, eta batez ere herriakoko gizabanako jakinekin duela zerikusia. Bestalde, **eritotzko izaera** ere ziurtatu egiten dela dirudi, ale batzuk azaltzen direneko trikuharrietako hileta munduari loturik, "heriotzaren jainkosari" deituko liezaioketen emakumetasun adierazpenekin.

Bere kronologiaren arazoa ere oso korapilatsua da. Idolo-espatulak trikuharrietako kulturarekin harremanetan jarri behar direla bistakoa dirudi; trikuharrien neolitiko adin bera eman behar izatea, ordea, besterik da.

Apellaniz irakasleak 1982an **Kurtzebidetako** trikuharriaren arkeologia testuinguru jaramon eginez nolabaiteko datak proposatu zituen, trikuharri honetako idolo-espatulei K.a. 2.495 urte ingurukoa emanaz, aldi berean iradokitzen zuelarik, oro har gauzaki horiek, lagun zituzten ostilamenduengatik, Eneolitiko aldian kokatu beharko lirakekeela. Gaur egun, beren testuingurua ezagutzen laguntzen duten ale berriez gainera, beren kronologia megalitiko testuinguruan kokatzen laguntzen duten data zehatzak dauzkagunean, ziurtatu ahal izan dira delako datak, mugapen batzuekin beti ere, delako estatutxoei dagokien kronologia lapsusa zertxobait zabalagotu beharko litzaiekeela pentsatuz.

Denboraz urrutikoenak agian, **San Martingo** idoloak lirakeke, iberiar beste ale batzuen ondoan. Beranduagoko beste aldi batekoa **Los Llanoseko** geometrikoen eta idolo-espatulen sorta litzateke, IV. milurte azkenaldiko data dutelarik, lehen proposatutako datak **Kurtzebidetako** trikuharriarentzat gordeaz eta beste ale batzuk **Praalatakoko** bezala, III. milurtekoaren bigarren erdialdera arte atzeratuz.

Dena dela, orain 20 urte Apellanizek egiten zuen aipamenak zutik dirau, eta Euskal Herriaren arte historia urratsez urrats jarraitu nahi duenarentzat garrantzi berezia luke: "honen ondorioa da, Neolitiko garaian buruzko arte iritziak bazterrera utzi behar ditugula datu gabeziagatik. Baina honek, aldi berean interpretapen erraza ez duen hutsunea uzten du".⁶⁴

● HIRU DIMENTSIODUN ZINTZILIKARIOAK

Eneolitikoa eta harrizko eta hezurrezko gauzakien alorra alde batetara utziz eta Metalen Aroan sartuz, arte balioa duten gauzaki plastikoen gure bilaketak, aurrez deskribatutako apaingarriak, bi dimentsioen alorrekoak alegia, gainditzan dituzten beste tresna batzuetan geratu beharko luke. Apaingarritako arte piezetako sorta hartatik askatu behar dutela diruditen zenbait gauzaki, marra soileko trazu eta apaingarrietatik arte jarduera askatu, eta beste zentzu estetiko berri bat erakusteko, hiru dimentsioetako plastikotasun argiarena, zeinaren gatik esan litekeen eskultura soltea sortzen (edo birsortzen) ari dela.

Adibidez, **La Hoya** bezalako aztarnategi bereziren batetatik eskuratutako ondasunen barruan hau nabarmendu egiten da. Arte historialariaren begiradak ezin du **gizairudia duten zintzilikarioetan** pausatu gabe gelditu.

- Bata, lehen miaketetan jada eskuratutakoa da eta ia geometrizatuak dituen lau gorputz zati zehazten dituen —burua, bularra, enborra eta soin-adarrak—: modu zakar eta eskematikoan aurpegiko arrastoak markatuak dituen buru bat, laukia eta besorik gabeko bular enborra, apaingarritako ebakiak bere hiru alderdietan, gerri estu bat eta beheko soin-adarren orde, buruz beherako hirukizko zakil bat.

- Beste gizairudi bat oraindik ere eskematizatuagoa dago. "Odolki zintzilikario" bezala deitu zaion sailari dagokio: pieza bakarreko brontze urtuzkoa da, bere buru eskematizatua zulatutako eraztuna da, eusten duen uztai katea kakoan sartzeko zeregina duena.

- Hirugarren gizairudi batek, hau ere pieza bakar batetan urtua denak, lehenengoak bezala lau alderdi bereizi ditu: buruak badirudi motots batez koroatutako kasket batez estalia dagoela; ebakidurez markaturiko enbor eta soin-adarrak angelu zuzenean tolestean dira, bular aurrean elkartu eta bi zulo zabal osatzeko; zangoak, gerritik hasita gonaz estaliak daude eta gero irekiak; eta azkenik kono egiturako oinarri bat lau erretan ahur eta zentrokidek osatua eta zabalduz doazenak, horrela irudi osoaren oinarria osatzen dutelarik.

- Laugarren gizairudi batek kasko modura badu gandor bitxi bat zaldi buru baten irudia duena.

8.

■ HARRESPILAK ETA IRUINARRIAK

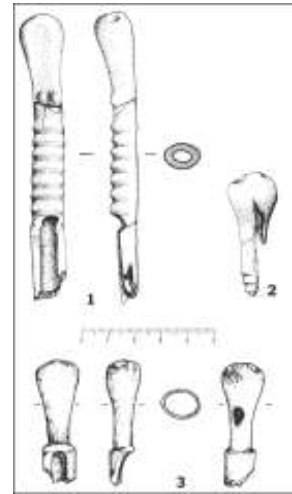
● HARRESPILAK

Euskal eskulturagile ospetsu eta garaikidea den Jorge Oteizak, euskal identitateari buruz egiten dituen hausnarketetan euskal harrespilak eman dien garrantzi handia dela eta besterik gabe, kristau aroaren aurreko milurteari dagokion egitura horretan geldialdi bat egin behar dugu.

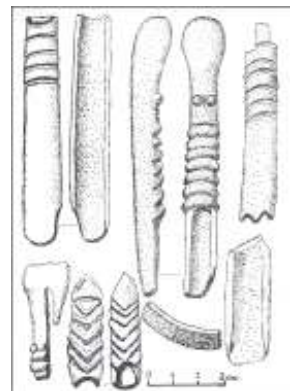
Herri espedizionarioen etorrerarekin, zeltarrak izango ziren ziurren, piriniar eskualde zati handi batetan kultur mota hau sartu zen, iparraldeko zelaietan batez ere. Adierazpenetako

ESPATULA IDOLOAK

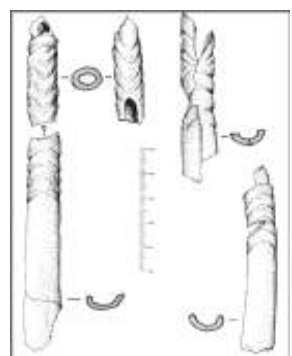
Hezurrezko lanabesak San Martin eta ipar Gurrpideko trikuharrietan.

1. eta 2.a San Martinen.
3. Ipar Gurrpiden.

San Martingo trikuharria.

San Martingo trikuharria.

Irudi erref.: Estudios de Arqueología Alavés, 10.

Arkeologia testuingururik gabeko Ordoñanako idoloa.
Irudi erref.: Estudios de Arqueología Alavés, 3.
Bigarren Burdin Aroko beste bi aurkikuntza Araban. A. Llanos.

Iruñarriko zutarria. Ezkurru. (Naf.).

Errolan Harria. Ata hamnean (Naf.).

bat *harlosazko biribila* izan zen, euskal lurraldean sarritan **harrespil** edo **baratza** izenez deitzen zaiona, baina normalean **cromlech** izen zeltarraz ezagutzen dena.

Piriniar harrespilak Ariège lurretatik hasi eta Nafarroa eta Gipuzkoako azken mugetarainoko lurretan kokatuak daude.⁶⁵ Zeltar kulturaren egitura bat da, Jose Migel Barandiaranen ustetan Bohemian eta Bavieran izan zuen sorrera, eta Britainiar Uharteetara iritsi zen aztarna erraldoiak utziz, 396 m diametrozko Aveburyko santutegi borobila, edo Stonehenge-koa, bere handitasun eta arkitekturazko kalitatean hobekien gorde dena.⁶⁶ Harrespila, Suitza eta Italiako Iparraldetik igarota, piriniar eskualdetan zabalduko zen.

Gure eskualdean **zutik sartutako harlosazko zirkulua** bezala agertzen da **harrespila**, diametroz 4 eta 10 m. tartean neurtu ohi duen barruti bat mugatuz. Erdian, gorpuen arrautsak gordetzen diren harrizko kutxa bat egon ohi da, ideia erlijioso berrien agerpena adierazten duena. Euskal harrespila, batzuetan tumulu edo trikuharri batez inguratua egon ohi da.

Gure Herrian **Pirinioetatik hasi eta Leitzaian ibarrera arte** hedatzen da, salbuespen bezala, Bizkaiko Sartaldean berriro azaltzeko.

J.M.Barandiaranek 1948an, Ariègetik hasi eta Berastegira (Gipuzkoa) arte Piriniar lurraldean 24 harrespila leku zenbatzen eta deskribatzen zituen labur-labur.⁶⁷ Luis Peña Basurtok, 1960an Gipuzkoan bakarrik 107 harrespila kontatzen zituen. Vegas Aranburuk 1988an argitaratutako azterketan 143 harrespila zenbatzen eta deskribatzen zituen (6 Araban, 3 Bizkaian, 28 Gipuzkoan, 51 Nafarroan eta 55 Ipar Euskal Herrian). Gaur esan daiteke, Euskal herrian banatuta 400 harrespila baino gehiago ezagutzen ditugula. Ziurtzat eman daiteke hilobi monumentu egitura hauek alderdi horietako artzain kulturaren ezaugarri direla eta Brontze Aroko zenbait gauza jasotzen badute ere, gure Herrian K.a. 1000 eta 650 urteen artean kokatu litezkeela.⁶⁸

OIANLEKUKO HARRESPILAK. Protohistoriako monumentu mota hauen azterketa bikain bat Jesus Altunak **Oianlekuko** (Oiartzun, Gipuzkoa) harrespilaren eginikoa da. Diametro desberdinetako bi zirkulu ukitzailen eraikuntza bat da. Beren aztarnategian zeramika, harraskagailuak, hartxabal puskak, brontzezko gauzaren bat, erraustutako hezurak, eta abar. ugari azaldu da. Guzti honek errausketa ez zela harrespilaren ber tan gertatzen erakusten du. "Oteizak" ⁶⁹ nahi bezala, monumentuak ehorketaz bestelako eta inolako zerikusirik ez zuen egitekoa izatea, litekeena da, baina guztiz merkea da. Are gehiago, Oteizak bere hipotesiarentzat harrespilaren barrutik ezer ez ateratzea eskatzen du. Hara bada, hona hemen kontrakoaren frog nabariak".⁷⁰

IPARRALDEKO HARRESPILA. Harrespila eta tumuluak ugariak dira Pirinioez bestaldeko euskal lurraldeetan. Beraietan azaldutako materialen miaketa eta azterketa lanak, Jacques Blot eta beste arkeologoen zuzendurikoak, "Bulletin du Musée Basque"eko zenbait aletan eta "MUNIBE" aldizkarian argitaratzen dira eta horietan azaltzen denez Iparraldeko harrespi-

lak neurri txikikoak dira. Euskal herriko hegoaldekoetan bezala, miatutako ia erdiak, diametroz bataz beste 5 eta 7 m.takoak dira, eta harrien zenbatekoa berriz, 5 eta 12 bitartekoa. Datari dagokionez berriz, C 14ko azterketak K.a. 1000 eta 600 artekoa eman du.

Bere aztarnategiaren azterketak baieztatu egiten du eta gutxi gora bera, bat dator hegoaldeko Euskal Herriko harrespilatan nabarmentzen denarekin: Harrespilaren egitura ez da aldatzen funtsean mendeetan zehar, geografia esparruz, herriaren sortalde aldera kokatzen da, **Burdin Aroko artzainen kultura** islatzen du, "halaz ere, Brontze Aroko zenbait tradizio gordetzen duelarik; beste ondorio hau ere atera liteke, burdinaren erabilera ekarri zuen eta agian zeltarra zen sarraldi uholdearekin zerikusia baduela harrespilatan agertzen den **errausketak**".⁷¹

Harrespilaren kontu honetan oraindik erabat argitu ez dena beroien sorburua eta jatorria da. Bere sorburua non jarri behar da, Europaren erdialdean, frantziar Britainian ala piriniar eskualdean bertan? Eskualde honetan da, hain zuzen ere, azaltzen da gehientsuena, non badirudien artzainen larrez-larreko ibilerarekin lotu behar dela, **harrespilak** hemen azaltzen baititu ezaugarri berdin eta zehatzenak.

Izan ere, ezaugarri hauek J. Bloti, euskal artearen historialariari egoki datorkigun ohar bat iradokitzen diote: "xehetasunaren bilaketaren bitartez, burutzerakoan izandako arreta erakustean, konzeptu gintza azkeneraino agortzean eta hildakoenganako erlijio erantzukizunekiko arreta nabarmenaren bitartez erakusten digute errausketa errituen konplexutasuna. Guzti honek ez al du bada, pentsamendu "moderno" osatzen eta Protohistoriako artzaina, bitxia bada ere, guregandik oso gertuan zegoela adierazten?".⁷²

Bitxia da **harrespila eta trikuharri guneetan** begiratzea garrantzizkoa da, izan ere, "Burdin Aro garaiaren gure Herriko sor taldeko mendialdean bizi zirenak errausketa bidez lurperatzeo (harrespila eta tumuluetan) eredia hartu bazuten, sartalde aldekoak berriz, trikuharrietan hobiratzen jarraitu zuten eta Burdinaren kulturari sarbide guztiak eragotzi zale azaldu ziren".⁷³

Euskal Herriko harrespilaren gaiari orrazketa egiterakoan Vegas Aranburuk aholku hau ematen du, alegia, geografia hedaduraren mugak, berak "arabar ekarpena" deritzan hegoaldekoak batez ere, ez zehazteko zorrotasun handiegiz.⁷⁴

● IRUINARRIAK EDO MENHIRRAK

Harrespila hauei loturik, eskualde berean badira beste harri-bakar edo menhirrak, **Iruinarrri**, **Samsonarri** eta abar deritzanak eta ustez garai berekoak direnak.

Lehendik beharbada, trikuharrien aroan eta berauen aro arteko aldia markatu zuten maila txikiko inuinarrriak izan ziren, zeren eta, **San Martingo** (Biasteri) trikuharriari buruz aurkituntza egin zutenek beste hinu hilarriren berri atera zuten, altueraz 75 bat cm-takoak eta antzina tente egondakoak zirenak, ia elkarren ondoan hegotik iparrera lerroan jarriak trikuharrian hobiratutako antzinakoenen betiko loa

65. L. BARBÉ, "Aux origines de l'art des Basques. Influences et résurgences". *Hil-harriak-en. Actes du Colloque Inter. Sur la stèle discoidale. "Musée Basque"*, (Baiona 1084), 89-105. or.

66. Stonehenge-ko multzoa ez zen hilarria, santutegi baizik. Uztai zentrokidez eraikia eta erdian aldea, bere inguruan berriz bost trillito zituen. bakoitza bi oin zuzenez osatua, 40 bat tona pisatuz bakoitzak, ateburu izugarri bati eutsiz.

67. L. PEÑA BASURTO, "Reconstitución y catalogación de los cromlech existentes en Guipuzcoa y sus zonas fronterizas". *Muniben* 1960, 2. eta 3. koadernoak, 89-212. or.

zaintzen zeudenak. Jose Migel Barandiarani bururatu zitzaion, han lurperatutako hildakoen zaintzarako jainkotasunak adierazi nahi zituztela.⁷⁵

Esanahia. Iruinarria, neolitiko kulturen oso arrunt zen monumentu mota izan zen. Agian, lurrean sartuta, alor irekia erakusteko jaso ziren elkar bizitza zibilizatua gogorarazteko indarrarekin, zuhaitz artifizialak balira bezala.

Erljiozko esanahia ere segurua da. Zerura aldera jasoak izaten ziren handik jainkozko ahalmenak erakarri nahiez. Biblian irakurtzen duguna da: "Jakob egunsentian jaiki zen, eta burukotzat jarria zuen harria hartu eta oroitarri bezala jaso zuen olio gainean isuriz. Eta

leku hari **Betel**... eman zion izen, gero promesa egin zuen Jakobek: Jainkoa nirekin badut eta bide honetan babesten banau ... eta bizirik eta osasuntsu itzultzen banaiz, orduan Jauna izango dut neure Jainko eta oroitarri gisa erai ki dudan harri hau Jainkoaren etxe izango da" (Has. 28, 18-22).

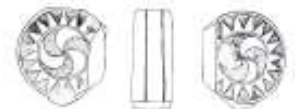
Deskribatzen aritu garen Azken Burdin Aroaren edo euskal-zeltiberiar lanak burutzen ari izan ziren jendeengan **erromanizatzea** deituriko gertakaria azalduko da orain, Herriko lurralde lau eta hegoaldekoetan sakona izango dena eta arina mendialdean. ■

EGITURETAKO EUSKAL TRADIZIOA.

Eskandinabiako artea. Hiliarria. V. mende aldekoa.

EUSKAL TRADIZIOA EGITURETAN

2. hiliarria. Berreagan.

Lezamako Santa Mariako hiliarria.

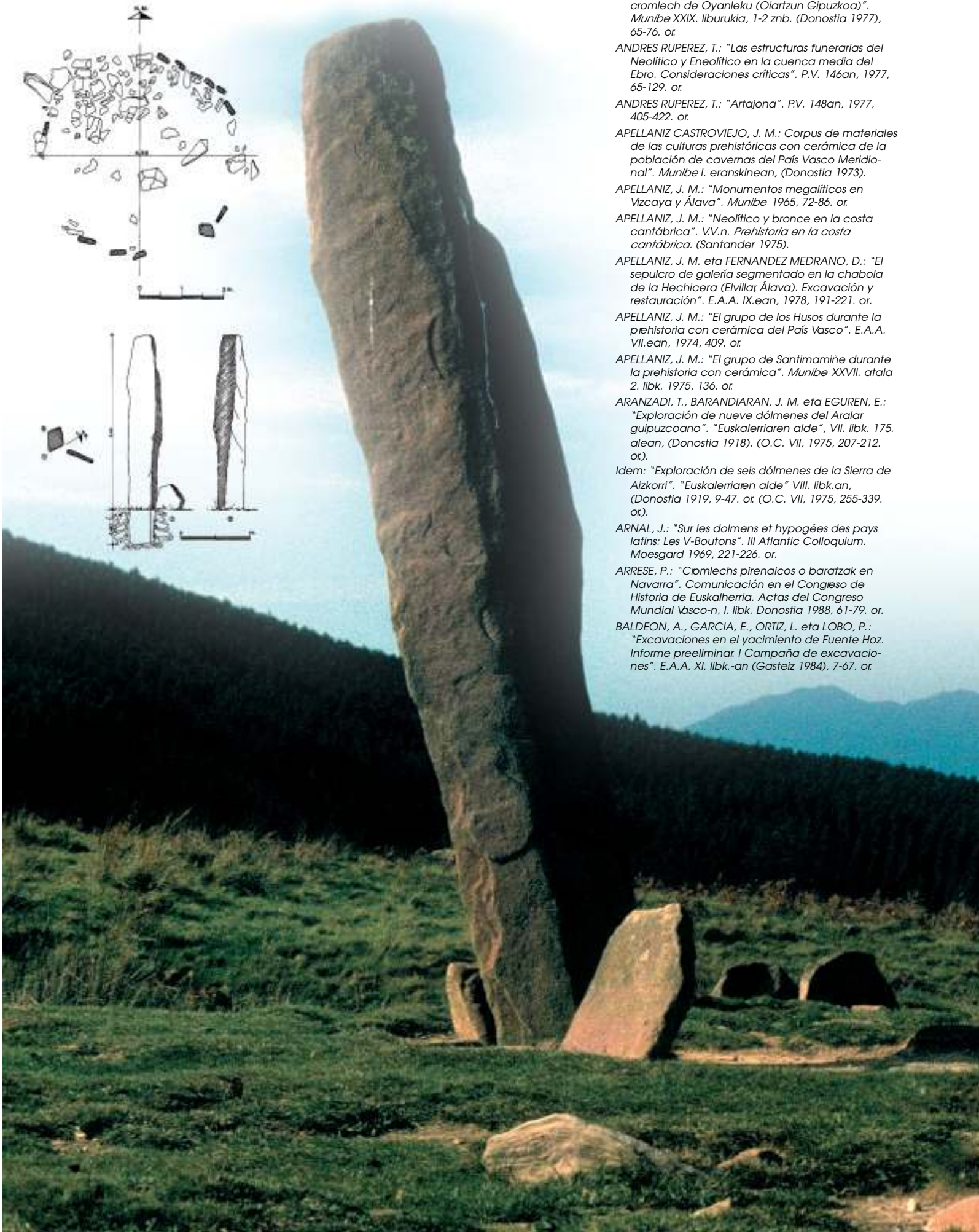
Mañariako Andre Mariaren atariko giltzarria. (Bizk.). (XVI. mendea).

EGITURETAKO EUSKAL TRADIZIOA.
Historiaurreko hiliarrietan ikusten diren —lauburu, marra, bihotza, sei arradiotako arrosa, elizearen egiturako arrosotoia eta abar— egitum eta beren zeltar artearen barnan kokatzeari buruzko horretan ikusten da berezko egituen gaineko geometrizatze horrek betek bereizten duela, hain zuzen ere, gure herriko artea. Hasieta batetan behintzat ezin hitz egin izango da Euskal arteak berezkoa duen izaera batetaz.

Hiliarria. Baionako Museoa.

68. "Contribución al estudio de los cromlech pirenaicos". B.R.S.B.A.P. Ilean, 1948, 197-212. or.
69. Ekarri gogora askotan aipaturiko Jorge Oteizaren teoria, euskal harrespilaren egitekoaz eta zentzuaz.
70. J. ALTUNA eta P. ARESO, "Excavaciones en la cromlech de Oyanleku (Oiarzun, Gipuzkoa)". *Munibe* 1977, 1-2, 65-76. or.
71. J. BLOT, "Les rites d'incinération en Pays basque durant la protohistoire". *Munibe* 31lean, 1979, 219-236. or.
72. J. BLOT, "Les cromlech d'Errozate et d'Okabe (Basse Navarre)". *Munibe* 29an, 1977, 92. or.
73. J. ALTUNA, *Excavaciones en la cueva de Oyanleku...* 72. or.
74. "Revisión del fenómeno de los cromlech vascos. A raíz de la reciente incorporación de Alava al catálogo de los conocidos hasta hoy". E.A.A. 16an, 1988, 285-442. or. Honako hau Euskal herriko harrespila gertakariari buruz argitaratu den azterketarik osena da.
75. J. M. BARANDIARAN eta D. FERNANDEZ MEDRANO, "Excavaciones del dolmen de San Martín (Laguardia). Investigaciones arqueológicas en Álava, 1957-1968. (Gasteiz 1971), 147-173. or.

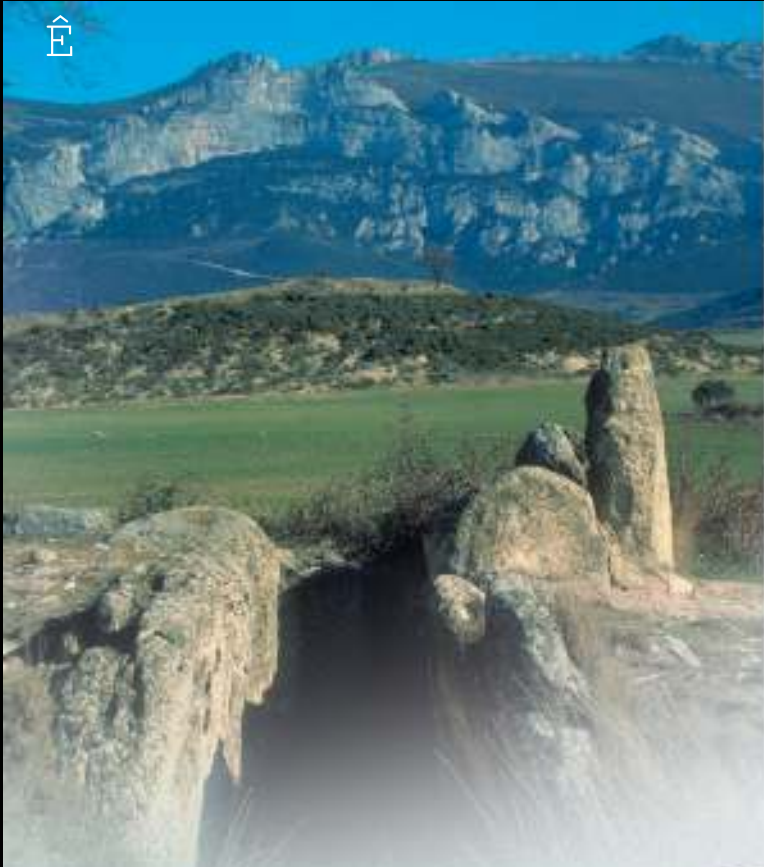

- ALTUNA, J. eta ARESO, P.: "Excavación en los cromlech de Oyanleku (Oiartzun Gipuzkoa)". *Munibe* XXIX. liburukia, 1-2 znb. (Donostia 1977), 65-76. or.
- ANDRES RUPEREZ, T.: "Las estructuras funerarias del Neolítico y Eneolítico en la cuenca media del Ebro. Consideraciones críticas". P.V. 146an, 1977, 65-129. or.
- ANDRES RUPEREZ, T.: "Artajona". P.V. 148an, 1977, 405-422. or.
- APELLANIZ CASTROVIEJO, J. M.: Corpus de materiales de las culturas prehistóricas con cerámica de la población de cavernas del País Vasco Meridional". *Munibe* I. eranskinean, (Donostia 1973).
- APELLANIZ, J. M.: "Monumentos megalíticos en Vizcaya y Álava". *Munibe* 1965, 72-86. or.
- APELLANIZ, J. M.: "Neolítico y bronce en la costa cantábrica". V.V.n. *Prehistoria en la costa cantábrica*. (Santander 1975).
- APELLANIZ, J. M. eta FERNANDEZ MEDRANO, D.: "El sepulcro de galería segmentado en la chabola de la Hechicera (Elvillar Álava). Excavación y restauración". E.A.A. IX.ean, 1978, 191-221. or.
- APELLANIZ, J. M.: "El grupo de los Husos durante la prehistoria con cerámica del País Vasco". E.A.A. VII.ean, 1974, 409. or.
- APELLANIZ, J. M.: "El grupo de Santimamiñe durante la prehistoria con cerámica". *Munibe* XXVII. atala 2. libk. 1975, 136. or.
- ARANZADI, T., BARANDIARAN, J. M. eta EGUREN, E.: "Exploración de nueve dólmenes del Aralar guipuzcoano". "Euskalerrriaren alde", VII. libk. 175. alean, (Donostia 1918). (O.C. VII, 1975, 207-212. or).
- Idem: "Exploración de seis dólmenes de la Sierra de Aizkorri". "Euskalerrriaren alde" VIII. libk.an, (Donostia 1919, 9-47. or. (O.C. VII, 1975, 255-339. or).
- ARNAL, J.: "Sur les dolmens et hypogées des pays latins: Les V-Boutons". III Atlantic Colloquium. Moesgard 1969, 221-226. or.
- ARRESE, P.: "Cromlechs pirenaicos o baratzak en Navarra". Comunicación en el Congreso de Historia de Euskalherria. Actas del Congreso Mundial Vasco-n, I. libk. Donostia 1988, 61-79. or.
- BALDEON, A., GARCIA, E., ORTIZ, L. eta LOBO, P.: "Excavaciones en el yacimiento de Fuente Hoz. Informe preliminar. I Campaña de excavaciones". E.A.A. XI. libk.-an (Gasteiz 1984), 7-67. or.

- BARANDIARAN, I. eta VALLESPI, E.: *Prehistoria de Navarra*. 2. argitalpena, 1984, 253 orrialde.
- BARANDIARAN, J. M.: *Exploración de dieciséis dólmenes de la Sierra de Elosua-Plentzia*. Gipuzkoako Foru Aldundia. (Donostia 1922). (Ikus baita ere, O.C. Villan, 1975, 101-165. or.).
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de seis dólmenes de la Sierra de Urbasa*. "Eusko-lkaskuntzan". (Donostia 1923). (O.C. Villan, 101-165. or.).
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de siete dólmenes en la sierra de Atáun-Burunda*. Euskalerrriaren-aldeko "Memoria"tan, 1919. (O.C. VII, 167-237. or.).
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de ocho dólmenes en Altzania*. O.C. Villan, 11-81. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Los nueve dólmenes de la sierra de Encía*. O.C. Villan, 83-100. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de cuatro dólmenes de Belaíta*. O.C. Villan, 315-341. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de ocho dólmenes de la sierra de Aralar*. O. C. Villan, 351-455. or.
- BARANDIARAN, J.M.: "Contribución al estudio de los cromlech pirenaicos". "Homenaje a Don Julio de Urquijo e Ibarra. Estudios relativos al País Vasco". B.R.S.B.A.P.-tik ateratako alea, I. libk.-an (Donostia 1948), 197-212. or. (O.C. XII, 343-360. or.).
- BARANDIARAN, J. M.: *El hombre prehistórico en el País Vasco*. "Colección Zabalkundea" 3. alean. Donostia 1934.
- BARANDIARAN, J.M.: "Excavaciones de dólmenes en Álava". O.C. XV, 221-230. or. (Lehendik B.S.A.A. XVIIan agitaratua, 379-386. or. Valladoliden).
- BARANDIARAN, J.M. eta FERNANDEZ MEDRANO, D.: "Excavaciones en Álava". B.I.S.S. II. libk. 1. alea (Gasteiz 1958), 41-67. or.
- BLOT, J.: "Les rites d'incinération en Pays Basque durant la Préhistoire". *Munibe* XXXI. libk.-an, (Donostia 1979) 219-236. or.
- BLOT, J.: "Bilan de 20 années de recherches protohistorique en Pays Basque de France". *Hommage au Musée Basque. Société des Amis du Musée Basque*-en, 1989, 21-30. or.
- BLOT, J.: "Nouveaux vestiges mégalithiques en Pays Basque (VII). Contribution à la protohistoire en Pays Basque". *Bulletin du Musée Basque*, 64.lean, 1974, (Baiona 1974), 65-100. or. (Ikus gai berari buruz, aldizkari honen beste ale batzuk).
- CAPRILE, P.: "Estudio de los objetos de arte del Bronce Final y Edad del Hierro en la Provincia de Álava". E.A.A.n. (Gasteiz 1986)
- CAVA, A.: "La industria lítica en los dólmenes del País Vasco meridional". *Veleia* I. libk.-an, (Gasteiz 1984) 51-145. or.
- CAVA, A.: "El Neolítico en el País Vasco". *Munibe* 42an, 1990, 97-106. or.
- CLOTTE, J. eta MAURAND, C.: *Inventaires des mégalithiques de la France VII*, Aveyron. (Paris 1983).
- DELIBES, G.: "El País Vasco encrucijada cultural en el inicio del Bronce Antiguo. El siglo XVIII a. de C." *Varia*, II. libk., Valentzia 1983, 131-164. or.
- ENRIQUEZ NAVASCUES, J. J.: "Los objetos de adorno personal de la prehistoria de Navarra". *Prehistoria de Navarra*, III. libk. (Iruñea 1983), 157-201. or.
- GORROCHATAGUI, J. eta YURRITU, Mª J.: Carta arqueológica de Vizcaya. 2ª parte. Materiales de superficie. (Gasteiz 1984).
- JORDA CERDA, F.: "Cronología y periodización del esquematismo prehistórico en la Península Ibérica". *Zephyrus* 36an, 1963, 27-35. or.
- JOUSSEAUME, R.: *Des dolmens pour les morts. Les mégalithismes à travers le monde*. Hachette, (Paris 1985).
- LABEAGA MENDIOLA, J.C.: "Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia. Viana: Navarra". *Trabajos de arqueología navarra*. 10.lean, 1991-1992, 317-336. or.
- LAPLACE, G.: "Sepultures et rites funéraires préhistoriques en Vallée d'Ossau (Ursari)". *Hil-harriak*-en. Actes du colloque International sur la stèle discoidale". Musée Basque. (Baiona 1982), 21-30. or.
- LOPEZ, P. (argit): *El Neolítico en España*. Cátedra. (Madrid 1998).
- LLANOS, A.: "Las pinturas rupestres esquemáticas de la Provincia de Álava". *Estudios del Grupo Espeleológico Alavés*. (Gasteiz 1963).
- LLANOS, A.: "Resumen tipológico del arte esquemático en el país vasco-navarro". E.A.A., I. libk., 1966, 150-157. or.
- LLANOS, A.: "Algunas consideraciones sobre la cavidad de Solacueva y sus pinturas rupestres (Jócano, Álava)". *Munibe* 19an, 1961, 45-64. or.
- LLANOS, A.: "Avance a un planteamiento sobre el arte rupestre esquemático-abstracto". *Actas XIV Congreso Nacional Arqueológico, Vitoria 1975*. (Zaragoza 1977), 645-648. or.
- LLANOS, A.: *La Hoya, un poblado del primer milenio antes de Cristo*. (Álava 1983).
- MALUQUER DE MOTES, J.: "Las comunidades prehistóricas alavesas y sus problemas". B.I.S.S. I. libk., 1-2 znb. (Gasteiz 1957), 57-64. or.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra*. (Iruñea 1954) 2 libk.
- MALUQUER DE MOTES, J.: "En torno a la cultura megalítica de la Rioja alavesa". E.A.A., 6.lean, 1974, 235-237. or.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *Notas sobre la cultura megalítica navarra*. Nafarroako Foru-Diputazioa. (Iruñea 1963).
- MALUQUER DE MOTES, J.: "Consideraciones sobre el problema de formación de los vascos". *Problemas de la Prehistoria y Etnografía vascas*. "IV Symposium de prehistoria Peninsular". (Iruñea 1966) 115-128. or.
- MARCOS POUS, A.: "Esquema sobre la relación cultural entre vascos, indoeuropeos y romanos en la región navarra". *Actas del Symposium de Prehistoria peninsular 1966*.
- MARSAN, G.: *Le probleme du Néolithique dans le Pyrénées*. Thèse du troisième cycle. Parisko unibertsitatea, 1972.
- MUNOZ, A. M.: "El Neolítico del País Vasco". IV *Symposium de Prehistoria Peninsular*. (Iruñea 1966), 107-114. or.
- MUNOZ, M.: "Microlitismo geométrico en el País Vasco". *Cuadernos de Arqueología de Deusto*, 4.lean.
- ONDARRA, F.: "Nuevos monumentos megalíticos en Baztán y zonas colindantes". P. V. 138-139. znb.-etan, 1975, 5-46. or.; *Ibid.*, 140-141. znb., 1975, 403-433. or.
- SAENZ DE BURUAGA, A., URBINA, J. eta URIGOITIA, T.: "Pinturas al aire libre en el abrigo de las Yurdinas (Álava)". *Veleia*, 8-9an, 1991-1992, 99-107. or.
- SANTISTEBAN, I.: "Primeros vestigios de pinturas rupestres en Navarra". P. V. 112-113. znb., 1968, 327-328. or.
- UTRILLA, P.: "Excavaciones en la cueva de Abautz (Arreiz). Campaña de 1976". P. V. 146. znb., 1977, 47-64. or.
- UTRILLA, P.: "El yacimiento de la cueva de Abautz". *Trabajos de Arqueología navarra*, 3an. 203-353. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: "El túmulo-dolmen de Kurtzebide". E.A.A. X.lean. (Gasteiz 1981), 19-66. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: "Arte Pospaleolítico en País Vasco". *Munibe* 42an, 1990, 189-197. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: *El enterramiento de San Juan ante Portam Latinam*. (Gasteiz 1999).

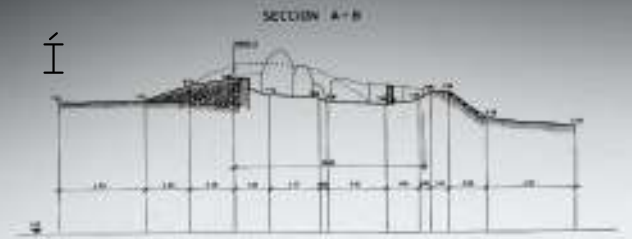
Ē

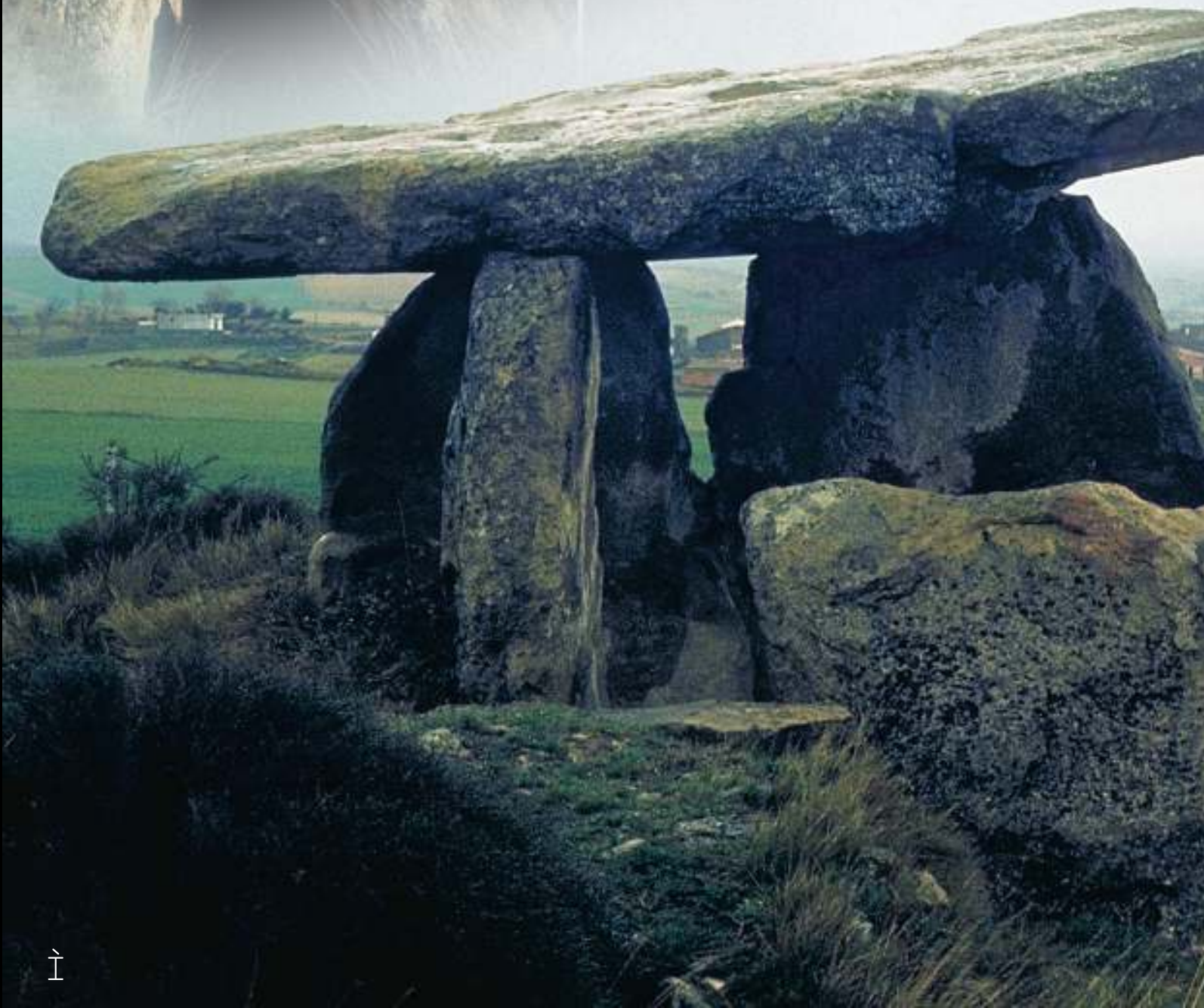
Ē

Ī

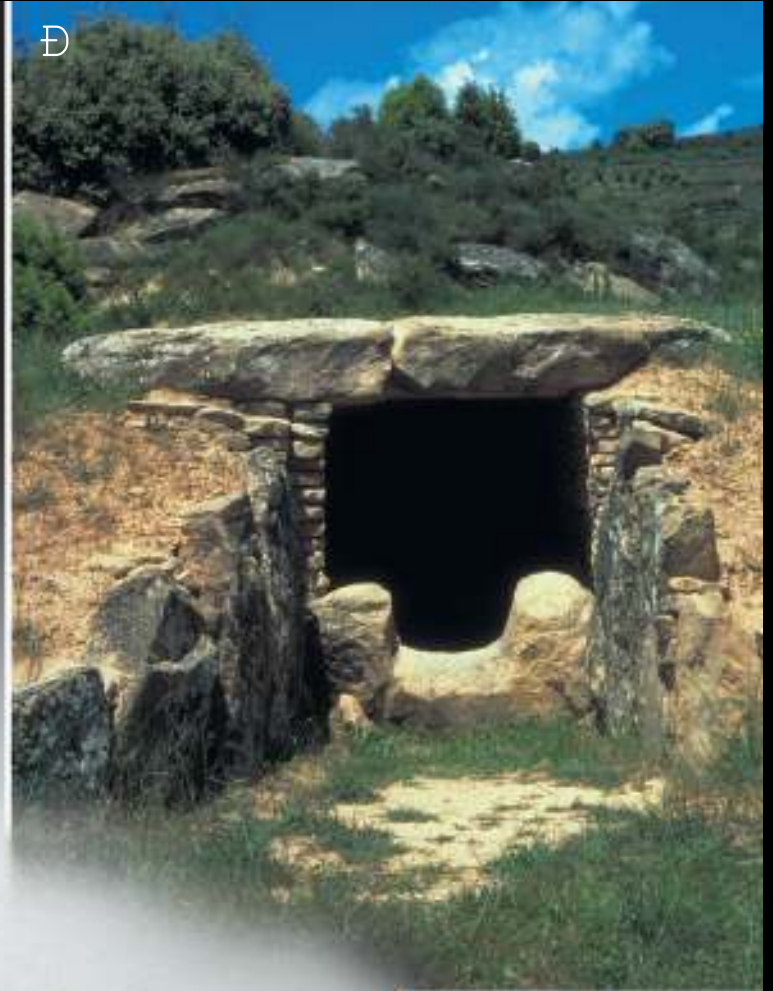
Ī

1.- San Martingo trikuharria. Biasteri (Ar.). 2.- San Martingo trikuharria. Biasteri (Ar.). 3.- Sorginen txabolako trikuharria. Bilarren (Ar.). 4.- Sorginen txabolako trikuharriko tumulu eta ganbararen ebaketa. 5.- Sorginen txabolako trikuharriaren oinplanoa. 6.- Farangorteako trikuharria. Artaxona (Naf.). 7.- Lonjarreko hipogeo. 8.etik 10era.- Sorginen txabolako trikuharria.

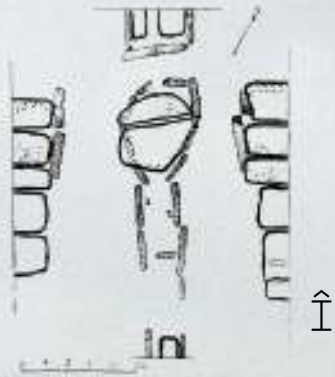
İ

Đ

İ

İ

Ñ

Ò

Ó

1 eta 2.-Mendibeko Gaxteeniako trikubarria (N B). 3.- Jentilarriko trikubarria. 4.- Jentilarriko trikubarria barrutik.
 5.- Arabako Lautadan Sorginetxeo trikubarria. 6.- Egilazeko trikubarria (Ar.) 7.- Egilazeko trikubarria.
 8.- Aralarren Harzabalgo trikubarria. 10.- Sorginetxeo trikubarriaren hiru alderdi.

İ

Ñ

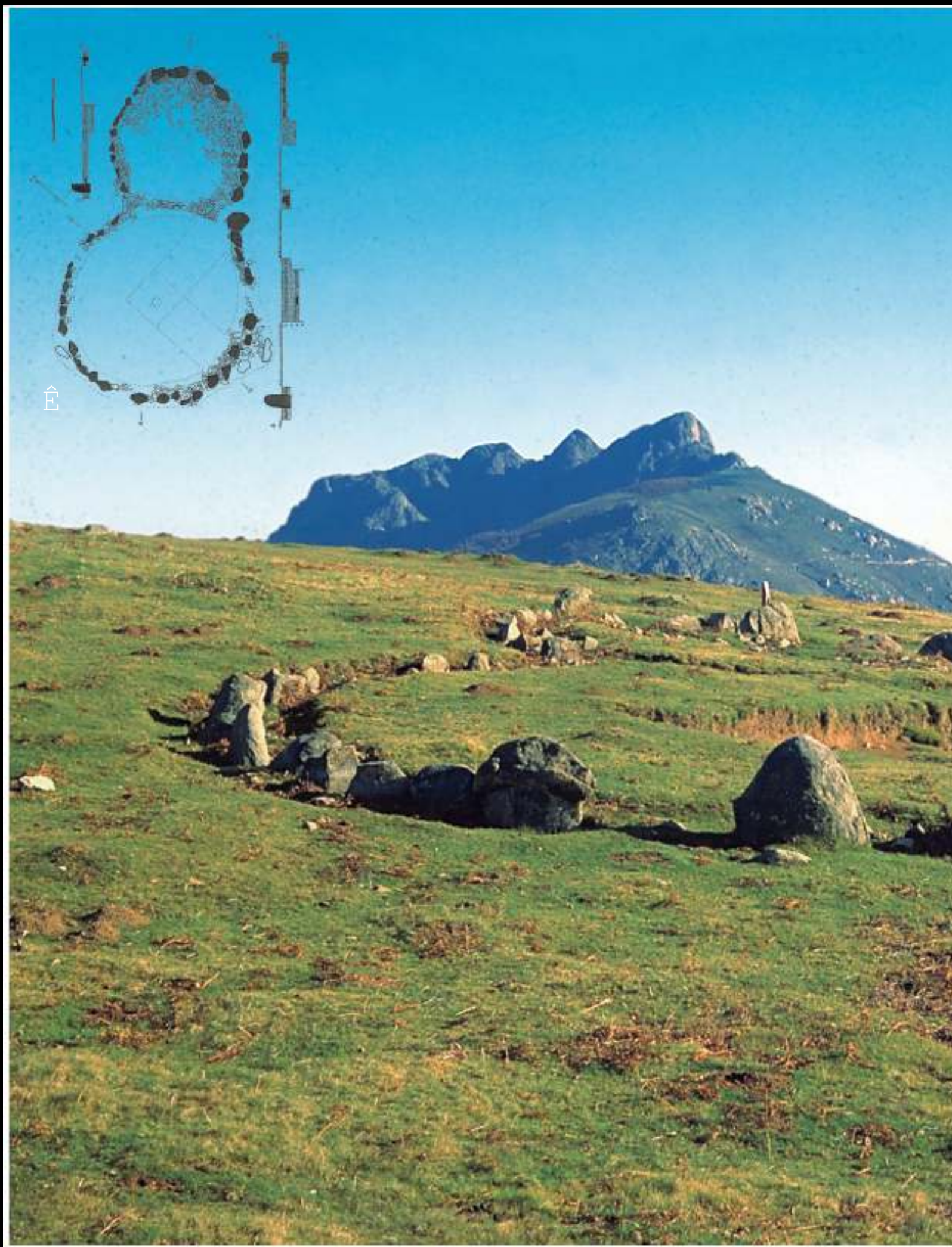

Đ

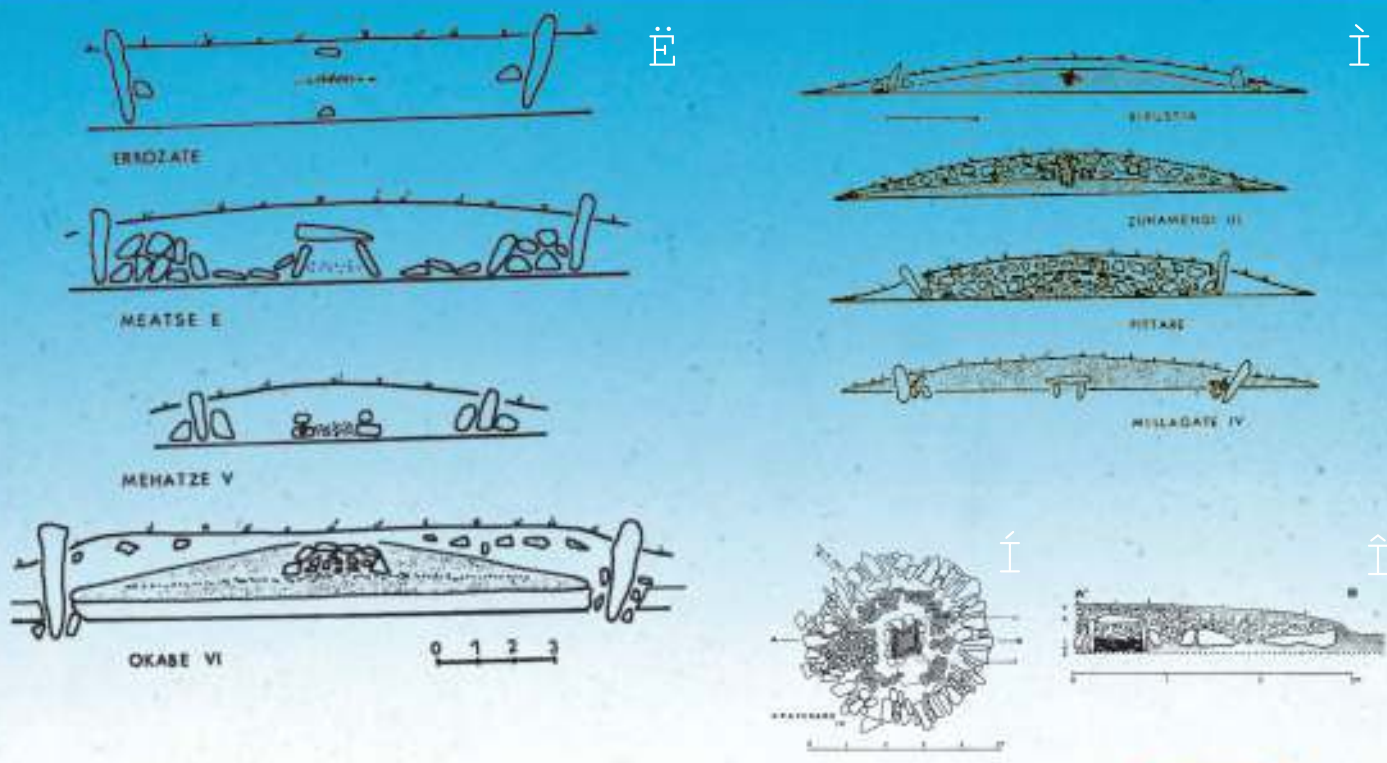

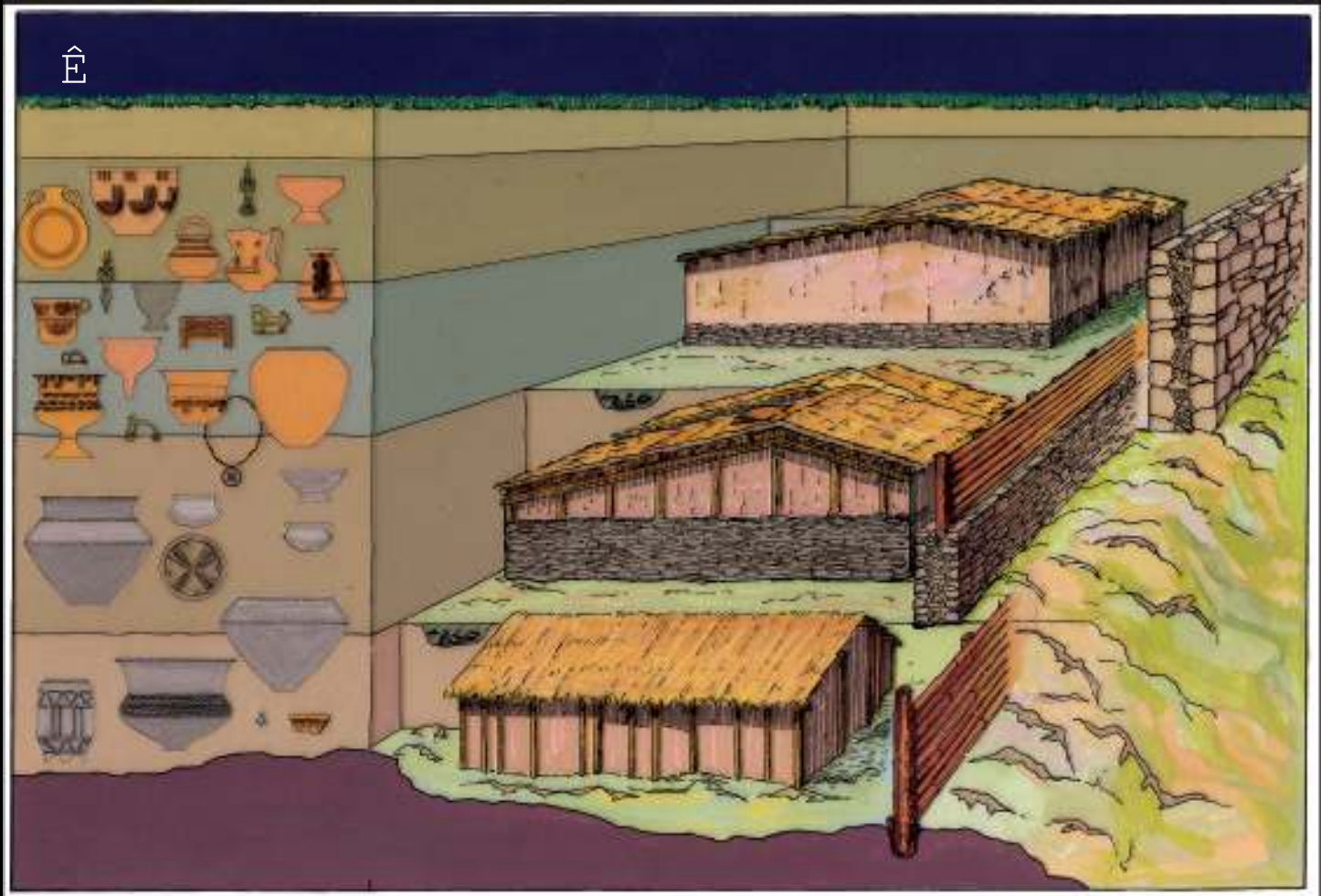
Ó

1.- Oianlekuko harrespilaren oinplanoko ebakidurak eta planoak. Oiartzun (Gip.). Irudi erref.: J. Altuna eta P. Areso. Munibe (1. eta 2. libk.) 1977. 2.- Harrespila motak. 3.- Tumulu motak, inguruko harrespildunak ala gabeak. Irudien erref.: J. Blot. Munibe 42. znb. 4. eta 5.- Apatesar IV.go tumuluaren planoak eta ebakidura (NB). Irudi erref.: J. Blot. Munibe 36. alea.

1.- La Hoyako mailetan garapen segida. 2.- Bokikeko zeramika apaindua. Los Goros. 3.- Ezkila-formako katilua. Sotillokoa. 4.- Ezkila formako edontzia. Pagobakoitze. 5.- Ezkila formako edontzia. Sorginen txabola. 6.- Zeltiberiar mailako zeramika multzoa. La Hoya. 7.- Modelaturiko zeramikak. Azken Brontze eta Burdin Antzinaroa. 8.- Zeramika apaindua. Solakoba. 9.- Indoeuropar aldiko zeramika ostilamendua. 10.- Modelaturiko zeramikak. Henayo. 10 A.- Zeramikazko kaxak. La Hoya. Irudi erref.: A. Llanos.

1.- Lanburu diseinuko lepokoa eta zintzilikarioak. La Hoya. 2.- Lepokoa eta eskumuturrekoak. Gurrupide eta Solakobako trikuharria.
 3.- Astrokiko katiluak (ontziak). (Arkeologia Museoa, Madril). 4.- Damaskinaturiko sastagaia eta bere zorroa. La Hoya.
 5.- Zalditxoaren fibula. La Hoya. 6.- Iruñako fibula zoomorfoak. 7.- Epatula idoloak. San Martingo trikuharria.
 8, 9 eta 10.- Brontzezko zintzilikario antropomorfoak. La Hoya. (Arabako Arkeologia Museoko Bilduman).

Pompaelo Teseo eta Minotauroren mosaikoa.
Nafarroako Museoa.

3.

ERROMATARREN ETORRERA

Nafarroan erromatar bideen mapa.
Irudi erref.: Historia de Navarra. Temas de Navarra.
Iturria: Sayas eta M. P e z.

1. Baskoniaren erromanizatze gertakaria, *ager vasconum-ari* (Ebro harana) dagokionez, hainbat idazlek asko aztertutakoa izan da. Iparraldeko isurialdekoa, uren zatitzearen gainaldea guxtiagi ikeritua izan da. Alderdi honetatik funtsezkoa iruditzen zaigu Milagros ESTEBANen doktore tesia: *El País Vasco Atlántico en la época romana*. (Donostia 1990). Irakurleak lan honetan Euskal Herriaren "erromanizatze" aren gai orokorrak eskaintzen dituen zenbait alderdiri buruzko oso bibliografia osatua aurki dezake. Lan honen laburpen bat, egileak berak idatzirikoa, erromatarren baloreen irradiazio aldeak, beren eragin bideak eta Goi Inperioan horrek Gipuzkoan ukituena izandako eremuak azalduz, ikus daiteke *Aproximación a la Guipúzcoa de los primeros siglos de nuestra Era*. "Munibe" 42an, 1990, 337-344 or.; eta *El poblamiento de época romana en Guipúzcoa*. Nazioarteko lehen mahaingurua Euskal herriaren erromanizatzeari buruz. "Isturitze" 8, 1997, 53-73 or. Bestalde, jakitea komeni dena da **erromanizatze** hitza bazterean uzten hasia dela berriki, okerreko zentzuz ulertzeri iritsi izateagatik, horrekin erromatar erasotzaileen aldetik eman ez zen kultur inposaketaren, hara nola, hizkuntza, erlijioa, eta abarren indarrezko inposaketa ulertu nahi bada bederen. Cf. R. SYME, "Rome and the Nations". *Roman Papers*. IV, (Oxford 1988) 64. or. Xabier ARIZEren alipamena. "Vascones y romanos". "VI. Antzinakotasunari buruzko jardunaldiak". (Donostia 1999), 1. or.

TESTUINGURUA

ERROMATARRAK GURE HERRIAN

Erromatarrek Iberiar penintsulan k. A. III. mendean sartuak ziren dagoeneko puniko gerratea zela eta. Hurrengo hamarkadatan hispaniar lurraldeak hartze hau areagotzen joan zen eta I.ngo menderako Ebro Erdi sakanera eta Baskoniara iritsi zen, modu bizian iritsi ere, Sertorio eta Ponpeioen arteko gerratea zela eta. "Ebroen iparraldeko" herriei buruz antzinako geografoek, Estrabon, Pomponio Mela, Plinio eta Claudio Ptolomeok eta Tito Livio, Salustio eta Julio Zesar bezalako historialariek, eta Silio Itálico poetak esaten digutenean atera liteke Ebro haranetik barrena edo Zeltiberia zeharkatuz, erromatar legioak, Baskonia aldera hurbildu zirenean, lau tributan banatutako herri bat aurkitu zutela, Aufrigiok, Karistioak, Bardulok eta Baskioiak izenez deitu zietenak; gure aroa baino lehenagoko azken milurtean zehar Penintsulan sartuz joan ziren indoeuropar hizkuntzako jendeak aurreko mendeetan ekarritako eragina baldin bazuten ere, beraien sustraiak guztiz definigarriak zirela.

BILAKAERA BATEN FASEAK

Euskal Herrian erromatarren barneratzeko **lehen fasea** Ekialdetik eta Hegoaldetik eman zen, K. a. II. mendeko lehen bi hamarkadatan. Sempromio Graco, Ziteriorreko Gobernari (K.a. 180. urtean) izendatu zutelarik, lurraldea "baketuz" betiketik Zeltikara igo zen, Baskoniako mugetara iritsi eta **Gracchuris** (Alfaro) sortu zuen, berandua go-inperio garaian- Baskoiek in bat egina izango zen hiria.

Bigarren fasea, Herriko urak zatitzen direneko hegoaldean eman zen, Hispania Ziteriorrean Sertorio eta Ponpeioen arteko militar kanpaina bitartean, K. a. 76-72 aldian. Kantauria aldeko Iparralderantz erromatarren balioen lehen foku hedapena sortu zelarik. Arerioen gudarosteari euste muga kokatzeko Ebro haraneko bere erasoaldian, Sertoriok itunak sinatu zituen tribu batzuekin eta aurre egin zien beste batzuei; Baskoien lurraldea zeharkatu zuen eta Berriok eta Aufrigiok eraso zituen. Ponpeioek beriz, 76-75 eko negua Pirinioak eta Ebro

arteana pasa zuen Sertorioren joan etorriak zaintzen; hurrengo urtean bere kuartela baskoien lurraldean kokatu eta **Ponpaelo** sortu zuen, lehendik bazen oppidum baten gainean, estrategiaz garrantzizkoa zena, Pirinioetako igarobidea ziurtatzen baitzuen.

Barneratzeko **hirugarren fasea** Akitanian eman zen K. a. 56an P. Craso, Zesarren ordezkok hegoaldeko Galiarren eskualde hau menperatzeko zenbait kanpaina hasi zituenean, bertan Augustoren aldira arte erreboltairen gotorlekuei eutsi egin zitzaizkien, Baskoniako Iparraldean (K. a. 27-26 ean) Mesala Corbinoren eskuatzea eraginez eta baita gerora Augusto beraren etorrera (K. a. 26-24 ean) ere, atzerapenik gabe Kantabriar gerrateak hasteko.

Hiru aldi hauek erromatarren barneratzearen faseak bezala hartu behar dira. Baina bistakoa da, gure aroaren lehen mendeetan Erromatarren Inperioaren historiako gora behereko badutela eraginik Erromak hartutako lurraldeetan eta aldaketak ematen dira beren aztarnategietan eta horren ondorioz baita zenbatekoan, izaeran eta gure arkeologiari eragingo dieten datuen kalitatean ere.

ERAIKUNTZAK ETA KOMUNIKABIDEAK

Erromatarren garaiko arkeologia aztarnak diotenez, Augustoren Inperioaz geroztik jadanik, flabiar dinastiaz geroztik batez ere, Erromak bereganatutako lurten balio geoestrategiko eta ekonomikoaren ezaguera hartzen duela eta Hispaniaren Iparraldean kokatu eta bertatik giza eta material baliabideak ateratzea erabakitzen duela. Horrela adierazten zaigu kostaldeko zenbait herrik, Galiarekin Erromak izango zituen salerosketarako **ainguratoki** bezala, burutu zezakeen egitekoaren garrantzia: Flavióbriga (Castro Urdiales), Foruan Gernikako itsasadarra, eta Bidasoako ugaltzara (Oiaso), Bizkaiko Somorrostro eta Gipuzkoako Arditurri meatzeei irteera emanez.

Historialarien idatziak irakurriz eta arkeologia aztarnak begiratuz ondorio honetara berehala iristen gara, alegia, erasotzaileen militar eta politiko presioei aurre gogor egin gabe, Baskoniak erraz eman zuela amore, zati batetan bederen, urak zatikatze marraz azpialdeko hegoalde eta sortaldean, alegia, gainerako hispaniar¹ geografian oso garatua zegoen erromanizatze ibilbidearekin

elkartuz. Sortaldetik K. a. II. mende ondoren, erromatarren baimenarekin (eta senatugintzako baskoien laguntzaren sari modura seguruenik) Baskoien mugitze bat gertatu zen Suessetarren lurraldeetan barrena Jazetaniaren hegoaldean, (Cinco Villas deritzan eskualdea gaur egun) gaur tononimiak adierazten digunez.

Okupatutako lurraldea kanpokoarekin lotzeko eta tropen eta beste edozein ondasunen ibilbidea errazteko, komunikabideak sortuz joan ziren, eta bereziki Asturica Augusta (Astorga) Burdigalarekin (Burdeos) iparraldetik eta Tarracorekin (Tarragona) sortaldetik elkartuko zituen **galtzadak** eraiki ziren.²

Nafarroako hegoaldean, Pompaeloaz gainera, beste **hirigune** hauek kokatu ziren: Veleira/Iruña, Gasteiztik gertu, Andelos (Andion), Cara (Santacara), Irunberri (Lumbier) eta Cascantum (Cascante); aipatu ere egin gabe Olite (harresidun hiria) eta Santa Cris (Eslava) bezalako kokalekuak, zeinaren aztarnategitik kapitela, harroinak eta zutabeen fusteak, eta beste monumentuzko zenbait aztarna ateratu diren; oraindik beren kokalekuak identifikatu ez diren idatzizko iturrietatik jasotako beste hiri eta oppidak ez gogoratzeke.³

Eskuarteak dakarkigun gai honetarako garrantzi handia izan zuten beste **"etxondo"** eta **"hiribilduak"** ere izan ziren, hiriburu eta udalerriez gainera, arkeologoen lanak argitara ateratzen dituenak bezala: Cabriana, Liédena, Falces eta abar.

Beranduagoan (III-IV. mendeetan) Iparraldean erromatar **soldatu-taldea** sortuko da Lapurdum-en (Baiona).

Hiribilduen artean batzuk (Falces, Funes, Villafraña, Arellano) nekazari ustiaketa handiak izan ziren, gainerako "etxondo" edo "hiribildu" txikiagoentzat erakar guneak izango zirenak.

Erromatarren eraikuntza guztiak salerosketa harremanak erraztu zizkieten galtzada ala bigarren mailako auzobideetatik elkartuz joan ziren.⁴ "Batetik, lekuri txikienetakoak beren emaitzak trukatzera hiribildu handietara joaten ziren eta, hauek berriz, era berean, hirietara bilduko ziren komunikabideetan zehar".⁵

Gogora dezagun arkeologoen datuak lekuko ditugula, ez bakarrik Bizkaian (Forua, Aloria, Lekeitio, eta abarretan) baita Araban ere (Iruña, Aitza, eta abarretan) izan zirela mineral bihurketako **lantegiak** eta zenbait aztarnategietan bai eraikuntzetarako, nahiz eguneroko bizitzarako beharrezko ziren gauzakiak lantzen zituzteneko burdin zatikiak azaldu direla.⁶

ERROMANIZAZIOA: GEOGRAFIKO ETA KULTURAZKO ERAGILEAK

Historialariak, erromanizazioak **transkulturatze** ekimenean, Baskonian, gainerako Penintsulan izan zuten bizitasuna ez izatearen eta euskal eskualde guztietan sakontasun bera ez iristearren arrazoiak eztabaidatzen ari dira.

Ekimen hau ez zen hasi K.a. I. mendearen bigarren erdira arte. Hegoaldeko eskualdean, hain zuzen ere, ("**ager Vasconum**") en Leiretik, Irunberri, Iruña eta Arakil pasa eta arabar lautadan sartzen den marraren hegoaldean bakarrik jardun zuen. Penintsulako herrietatik, Erromak bere gudarosteko soldadu laguntzaileak ateratu zituen, eta euskal tribuetatik Barduloen "Cohorte fidel" ateratu zen, militar agiriak eta hilarrietako idatziek diotenez.⁷

Kronologia. "Ager" populatzearen kronologiari buruz, esan dezakegu, aztarnategian zeltiberiarren aztarna argiak eta errepublika aldiari dagozkion beste gutxi batzuk baldin badira ere, gehientsuenak (guzti hauetatik erdiak baino gehiago) K.a. mendearen erdi aldetik K. o. II. mende azkenera arte hartzen duen kronologia dutela.

Inperioeko aldia askoz adierazpen gutxiagokoa da; Nafarroan bederen, aldi horretako zortzi aztarnategi besterik ez da. Populazioan jatsiera nabarmen bat gertatua izango zen K. o. IV-V. mende bitartean, seguruenik, inperioko dinastiaren ezegonkortasunaren arazoengatik eta frankoek eta alemaniarrek burututako raziak zirela eta hain eztabaidatua zen krisia zela eta Inperio (235-268) osoari eragin ziolarik. Gerora, "bagauda" gertakaria izan zen ezegonkortasun giro berdina eragin zuena.

Historialariak normalean ados daude, **Baskoniako bi eskualdeen** arteko desberdintasun geografiko eta ekonomikoa erabakitzailea izateaz gainera, izan zela espirituzko banaketa puntu bat ere, hau izanik Erromako kultura baskoien lurralde osoan era berean ez sartzearen arrazoiak. Agian, desberdintze honetan eragina izango zuten geografi giroaren ezaugarriak, "hainbat gertaera pilotzeak, hara non, orografia malkartsua, klima oso gogorra, eta abar. Baskoniako iparraldean erromatarren zabalkunderako benetako eragozpenak izanik".⁸

Dena den ezin esan daiteke **"saltus vasconum"** eko lurrek erromatarrentzat garrantzirik izan ez zutenik, alde hauetara, (Arditurri eta Somorostro) mehatzeen bila etorri baitziren eta esan dugun bezala, mineralen bihurtzeko eta gazigintzako lantegiak (Getari, Lapurdi) ere izan baitziren Kantabriako zirrinda guztian. Ahaztuan ezin utzizkoa da kostaldeko kastroak, Ebro eta Dueroko kulturarekin elkartuko zituen salerosketa sarea, Tarraco-Oiasso eta Pisoraca-Flaviobriga bideek trazaritako ibilbideak iristen zituztenak, nahiz eta badudien erromatarren aurreko bizimodu tradizionaletan ez zutela aldaketa handiegirik eragin delako lotura horiek.

Erantsi dezagun, itsaspeko arkeologia berrienak eta baita Gipuzkoako portuetan ere eman diren azken aurkikuntzek azaltzen dutenaren arabera K. o. I. ngo mendetik aurrera euskal kostaldeko erromanizazioan **"via maris"** ek izan zuen garrantzia. "Via maris" honek, kultur eta giza baliabideei sarbidea emateko Erromak gure lurraldearekiko harremanetako aurreneko une haietan lehen mailako garrantzia izango zuen. Kabotajeko nabigazioa erabiliko zuten material osagaiak garratze bezala, hara nola, mehatze eta harrobietako materialak, nekazaritza eta abeltzaintzako eta itsasoko baliabideak— eta baita kultur korronteen iragaitzeko ere. Gogora ditzagun **kostaldeko kokaleku** nagusienez zuten estrategi positioa, hasi Asunetik eta Bidasa bitartean: Santoña, Flaviobriga, Bermeo, Portuondo, Forua, Lekeitio, Getaria, Zarautz, Donostia, Oiasso.⁹

Bi herri bi kultura. Dena den, Lacarra historialariari ere ez zaio arrazoirik falta, inperioeko garaia bitartean, Erromatarrez okupatutako Baskonian **"bi herri eta bi kultura elkarrekin bizi zirela"** dioenean: bata arrotza, kanpoko, erromatarren zibilizazioaren fintasuna berekin daramakiena, beste berriz, berrikuntza hauekiko iragangaitza, hizkuntzaren eta egitura ekonomikoaren hesiez berezia dena.¹⁰

Hondarribiko Higer lurrmuturra eta Asturiagako ainguratokia.

Txingudi badian erromatar aztarnen kokamen mapa.

Irudi erref.: Itsasoa, Etor Arg. Rguez. Salis.

2. J. C. Elorzaren ustez, bi bide zabal hauek zenbait adarrek lotzen zituzten. Aguraindik Kanpezuko Santa Gurutzera Angostina eta Errioxatik igaroz zihona edo Kaskantetik Santacara eta Iruñetik igaroz Oiassoraino iristen zena. Kantabrialdeko isurialdeari eta gure aroko lehen mendeetako komunikabide ezfufukoei dagokionez garrantzizkoa da erromatar galtzada eta bere adarrak eta "trashumantziako bide" eta beste bide susmagarrien artean ikustekorik izan zuten aztertzea. Ikus, gai honi buruz Milagros Estebanen ondorioak, *El País Vasco Atlántico...* 61-147. or.
3. Iturriek aipatutako herri batzuk ez dira aurkitu Baskoien lurraldean, hara nola, **Mousscaria, Ergouia, Aracilus, Bitouris** eta **Curnonion**; eta Barduloeanean (gaurko Gipuzkoa) Pliniok zenbait oppida aipatzen du, hots, **Morogi, Menosca, Vesperies**, zeinaren kokalekuak ez diren oraindik ezagutu.
4. M^o Anjeles MAGALLON BOTAYA, "La red viaria romana en el País Vasco". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazioari buruz. *Isturitze* 8an, 1997, 207-233. or.
5. M^o Luisa GARCIA GARCIA, "El poblamiento en época romana en Navarra: Banaketa sistemak eta kokaleku ereduak. Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazeari buruzkoa. *Isturitze* 8an, 1997, 89. or.
6. E. GIL ZIBILAGA, "El instrumental metálico de época romana en Álava. Testimonio de actividades domésticas y profesionales". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazeari buruz. *Isturitze* 9an, 1997, 535-563. or.
7. A. GARCIA Y BELLIDO, "Los Vascos en el ejército romano". *Fontes Linguae Vasconum* 1ean, 1, 1969, 97-107. or. "Vasconum lectae a Galba cohortes" i buruz ere hitz egiten du Tácitok ere. (Hist. IV, 33).
8. M^o Luisa GARCIA GARCIA 76. or.
9. Ana MARTINEZ SALCEDO, "La cultura material de época romana en Bizkaia. Testimonios en torno a la actividad económica". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazeari buruz. *Isturitze* 9an, 1997, 577. or.
10. J. M. LACARRA, *Historia política del Reino de Navarra*. Iruña 1972, I, libk. 16. or.

ERROMATARREN HABITAT EDO INGURUNEAK

Ledea (Liedena) erromatarren hiribildua. Iruberriko harroila atzean.

Andeloseko presa.

Arabako erromatarren galtzada eta aztarnen mapa.

Irudi erref.: Álava en sus manos 19. alea.

Astorgatik Bordelerako galtzadan erromatarren milarrria, Postumo enperadoreari eskainitakoa.

Arabako Arkeologia Museoa.

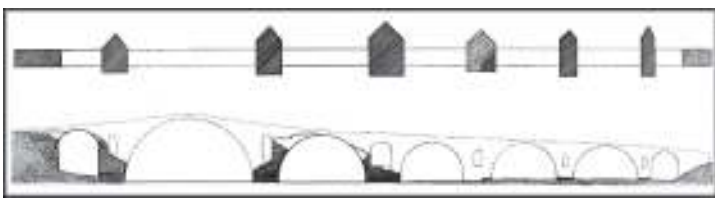
Andelos

Lodosa. Erromatarren ubidea.

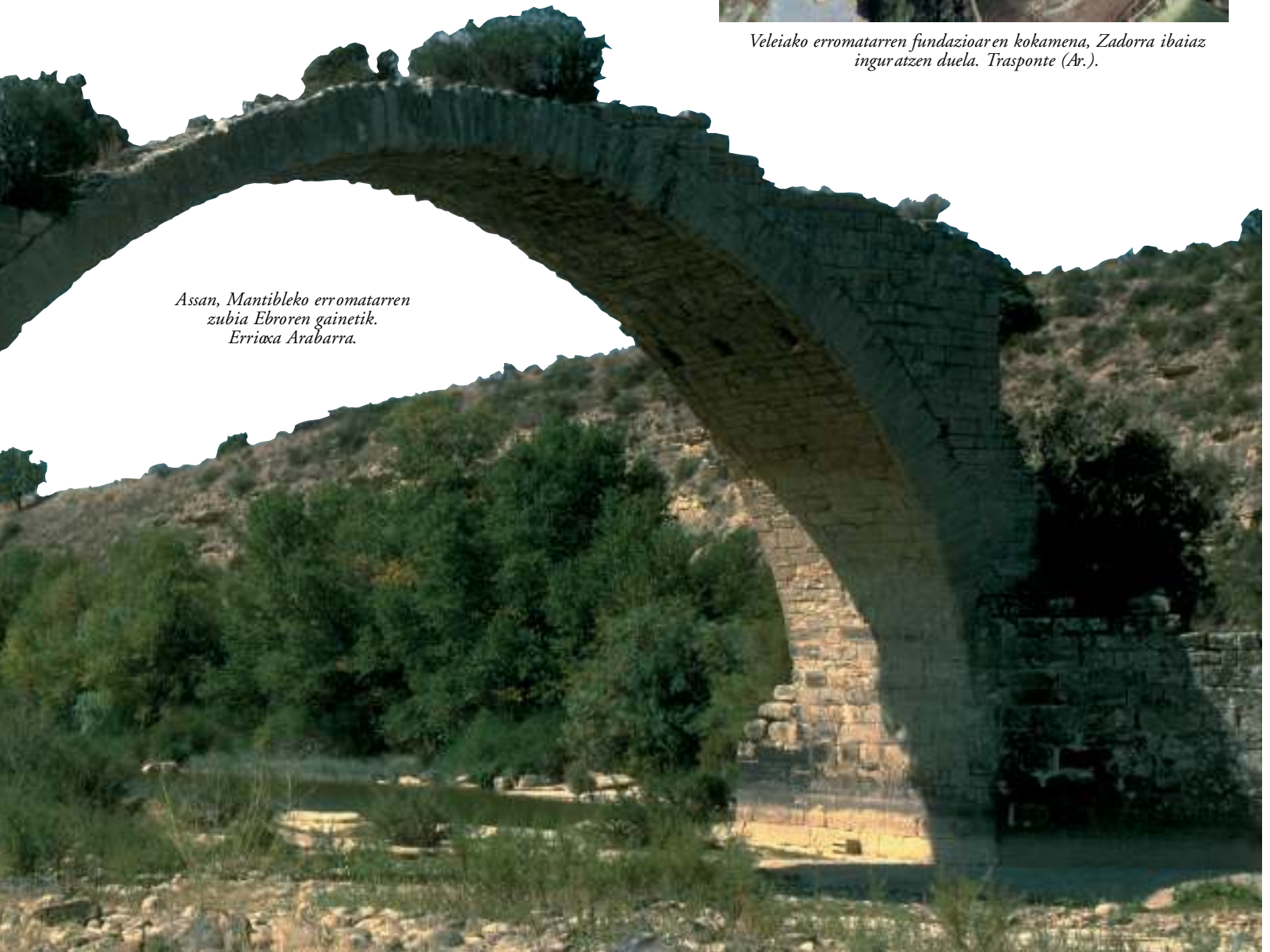
*Erromatarren aztarnak
Baionako Gaztelu
Zaharrean.*

Araban, Mantibleko zubiaren oinplanoa eta aurpegia.
Irudi err ef.: Estudios de Arqueología Alavesa, 5. aldea.

*Veleiako erromatarren fundazioaren kokamena, Zadorra ibaiaz
inguratzen duela. Trasponde (Ar.).*

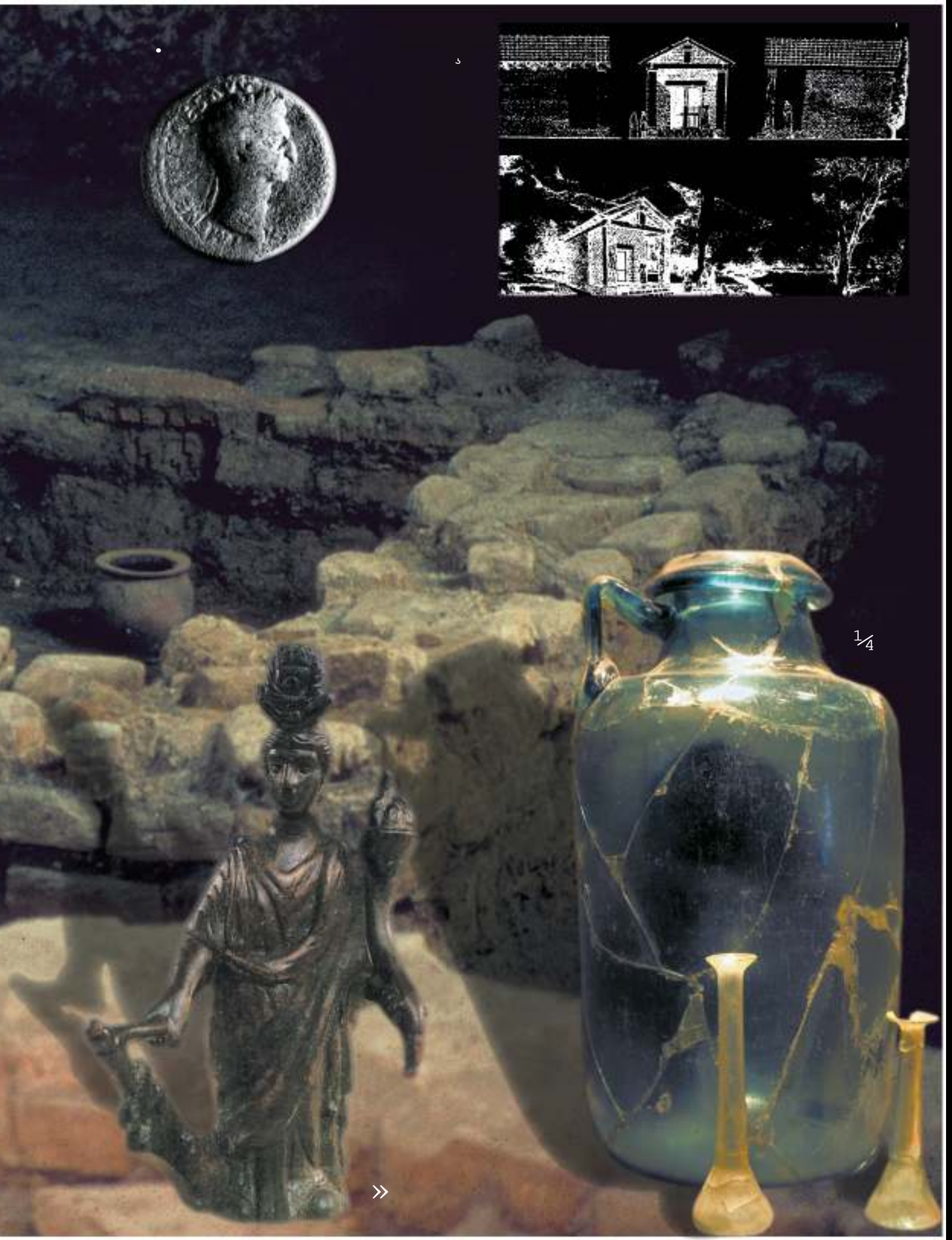

*Assan, Mantibleko erromatarren
zubia Ebroren gainetik.
Errioxa Arabarra.*

"VIA MARIS" A. OIASSO ETA FORUA

1.- Higerreko brontzeak (Hondarribia): Isis, Minerva, Helios eta Marte (Santa Elena Museoa, Irun). 2.- Jaizkibel mendian aurkitutako erromatarren txanpona. 3.- Santa Elena elizaren berreraiketa hipotetikoa. Irun. 4. eta 5.- Meatzarien pikatxoak eta Arditurriko erromatar meatzeen maketa, Irunen. 6.- Isis Fortuna jainkosa Foruako erromatarren aztarnategian aurkitua. 7.- Santa Elenako beirak. Irun. 8.- Santa Elena ermitako indusketak, lurperatze kutzak dituen bilerrian.

Nafarroako Santakamako kapitela.
Nafarroako Museoa. Iruñea.

Kastiliskarreko hilarria. Nafarroa.
Nafarroako Museoa. Iruñea.

L.

■ INGURIGIRO BERRI BAT
EUSKAL HERRIAN

● ERROMATARREN HIRIAK
ETA BEREN HIRIGINTZA

Erromatarren garaiko Euskal Herriko artearen historian ezer ezin esan dezakegu euskaldun dei diezaiokegun arkitektura eta hirigintza batetaz, zeren gelditu zaizkigun hiri gune aurriak erromatarren jatorrizko arkitekturaren lekuko dira, bertakoen geruza, hauen pean ia erabat ezkutatuturik erongo delakoan.

Historia horrek, erasotzaileek eraiki zituzten hiriez eta beren antolakuntzez dakiena laburtzetik hasi beharko luke. Delako *polis* horiek zenbat ziren jakitea bada zerbait. Berri iturrien arabera, (Plinio eta C.Ptolomeok emandako zenbakien artean bada desberdintasunik) Karistioen lurraldean baziren hiru hiri, Barduloen artean zortzi, eta hamasei Baskoien artean; Beroien lurraldean kokatutakoak sartuz gero 36 ra iritsiko lirakeke. Horretaz gainera, ezer gutxi dakigu delako hiri gune horien hirigintzari buruz, gainerako erromatarren ereduaren aurrian kontrajarrita bereizgarri izan zitezkeen modalitateei buruz.

La *civitates* horiek guztiak, nahiz gehien axola zaizkigun *villae*-ak, gaur egun Nafarroa den lurraldean daude eta zehatzago esanda *ager vascorum* aldean. Bistakoak diren arrazoiengatik, alderdi hau izan zen azkarrenik erromanizatu zena, eguraldia eta zituen baldintza geomorfologikoengatik, gizonaren kokamenerako eta erromatarren laborantzarako nahiz bide sare garrantzizko baten eraikitzeke gaia bera baitzen.

Horregatik, eskualde honetan, hirigune aztarnategi ugari izanik ere, **hirigintzako kokapenari** buruzko jakingarri askorik ez da azaldu, zeren eta gaurko herrietan hedaduraz bederen, ezin baitira arkeologia miaketak burutu.

Garai desberdinetan eta arrazoi desberdinegatik **harresiz** inguratutako herriak dira gehienetan eta ez beti babesteko helburuarekin, baita elkartearen izen onarengatik ere. Indusketa kontu hauek buka ditzakegu nafar lurraldeetan Pompaelo, Cara eta Andelos eta Gipuzkoan Irungo hiriak 12 eta 18 hektarea bitarteko hedadura izan zezaketela eta kasu bakoitzean lurraldearen topografiari egokitutako egitasmu ortogonal bati erantzuten ziola esanaz.

Arkeologiako indusketek **hirien planoak** azaleratu dituzte.

- **Pompaelon** K.o. I.ngo mendeko *Macellum* edo azoka herrikoa azpimarratu behar da, enparantza zegoela suposatu behar den tokia, *kardo* eta *decumanus maximus* artean zegoen bidegurutzean kokatutakoa.¹¹

- **Caran** indusketak *decumanus maximus* aurkitzen lagundu du, lauzadura onez eta ohizko harpausozko harriak dituena.

- **Andelosen** *decumanus maximus*ez gainera, zeinaren inguruan kokatu izan zen hiria, In-

perioko erromatarren hirien antolaketa orokorrean erantzuten dien egitura eta antolamendua duten hainbat kale ezagutu ahal izan dira. Galtzada nagusi honen luzerak hiriaren bi sarrerak edo irteerak erakusten ditu.

Arkeologiak, probintzietako hiri hauetan eskuratutako arrastorik nabarmenenak, Erroman bertan bezalaxe, **herrigintza** lanei: azoka, bainu-etxeak eta uren hornikuntza eta barre-tarako eraikuntzei dagozkienak direla ere erakusten du.

- **Horrela** bada, **Andelosen** ikusgarria da aurkitutako multzoa: presa, ur depositua, ubidea, *castellum aquaee*, ninfeoak bainu-etxe herrikoiak.

- **Irunen**, Santiago kalearen azpiko aurkikuntza berriek, luzeran 600 metro eta 300-400 zabalera 15-20 bat hektareatako zabalera bat estaliz, kokaleku batetan portua eta beste eraikuntzak nabarmendu dituzte.

IRUÑA

Iruña da arabar lurraldeko erromatar kokalekurik garrantzizkoena. Gasteiztik hamaika kilometrotara dago, Zadorra ibaiaren adar batez inguratua. Claudio Ptolomeok bere *Geographica-n* aipatzen duen antzinako **Veleia** da.

Hainbat mendetan okupatutako leku honetan arkeologiak, erromatarren aurreko bere historiaren aldi desberdinei dagokien **okupazio zenbait maila** aurkitu du.

Brontze eta Burdin Aroko beste sakonagoko bi mailen gaineko hirugarren aztarnategi bategatik gertatzen da gaur egun gure Herrian ezaguna, gure arkeologoaren artean erromatarren *oppidumaren* ezaugarriak dituen adibide garbia dena.

Kilometro eta erdi duen bere ingurune ikusgarri baten barruan, ostilamenduzko eta apaingarri pertsonaleko gauzaki ugari aterata da lurpetik, gaur Arabako Arkeologi Museoan ikusgai direnak eta Azpi Inperio batean gotortu zuten lehen *civitas* izan zitezkeen honek, halako harresitzarra izanagatik, militarra baino gehiago herritar biztanleria arrunta izan zuela uste izatekoa da. Gauza jakina da, K. o. III. mendean sozial eta ekonomiko aldakortasunagatik hirigune guztiak gotortze garapen politika eman zela Inperio osoan.

Veleiako harresia K. o. III. mende bukaeran edo IV.aren hasieran, ongi uztartutako harlandu handi eta berrerabilitako materialez eraikia izan behar zuen, luzeran 450 metro-tara gutxi gora behera iritsi litekeena eta altueran 8 m. erraz.

Arkeologiako datuek ez dute nahiko oinarri ematen **hiriaren plano** zehatzari buruzko informazioa edukitzeke, nahiz eta baieztatu daitkeen funtsean ortogonal kokamena zuela. Hiriaren berpopulatze gertakariak IV-V. mendeetan ingurunearen murriztea eta aurreko eraikinen eraistea ekarri zuen, handik ateratako materiala harresiaren zati batzuk osatzeko erabiliz.¹²

Iruñako oppidumak harresiaz gainera arkitektura multzo bezala, Astorgatik Burdeose-rako galtzadan kokaturiko hiri gune garrantzizko honen garapen artistikoaren berri ematen

11. "Erromatarren azokan bezala, Pompaelokoak arkudun atari laukizuzen bat du *tabernae* baten hondarrak eta zoru karratua duen eraikina sarrera zabala eta habeak aurrean dituela, *cella* modura jainkotasan babesleentzat gordea seguruenik. Delako *tholos*-ik ez du baina, berunezko tutu batzuek iturri baten izaera erakusten dute". M^o Luisa GARCIA GARCIA, O.c., 79-80. or.

12. Veleiako harresiari buruzkoa, ikus Aitor IRIARTE, "La muralla tar dorromana de Iruña/Veleia". Lehen Nazioarteko mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizatzeari buruz. *Isturitze* 9an, 1997, 699-733. or. Idazleak, harresiaren "berreiriketa"ren ikus-itakasbidezko proposamen bat egiten du.

13. M^o Angeles MEZQUIRIZ, *Descubrimiento de pavimento de opus signinum en Cascante*. On Jose Esteban Urangaren omenetan. Iruñea 1971, 277-292. or. Ikus baita *Recientes hallazgos de arqueología romana en Navarra*. "Letras de Deusto"n 1972, maiatza-abuztua, 261-173. or.

14. M^o Angeles MEZQUIRIZ, "Diversos tipos de pavimentos romanos hallados en las excavaciones de Pamplona". L. D. Veau, 1973, 115-116. or. Ikus baita J. M. BLAZQUEZ eta M. A. MEZQUIRIZ, *Mosaicos romanos de Navarra*. (Madrid 1985) 53-60. or.

duen eraikuntza eta edergarritako zenbait osagai badu:

- konu ebaki baten formazko kapitela txiki bat arrabaz apaindua;
- zenbait etxebizitza janzteko erabiltzen ziren zolen errematerako marmol moldurak;
- apaindutako ala margotutako adreilu puskak, eta abar.

Inperioko probintzietako erromatar artearen historialariak, bai hirietako kokalekuetako nahiz "ager vasorum" en aurkituz joan diren nekazal herri ugarietako lan esparru zabala dute. Baina, bertako biztanleriaren espiritu sortzaila miatu nahi lukeen ikertzaile baten lanerako zein oinarri eskain dezake, Nafarroako hegoaldeko eta erdialdeko arkeologia ikusmirak eskaintzen duen nahasmena kontutan harturik, lehendik bertakoen, indoeuropearren eta zeltiberiarren kultur pilaketak direla eta?

2.

■ MOSAIKOAK

● HIRIETAKO MOSAIKOAK

Euskal lurrian erromatarren eraikuntzako eta etxebizitzetako lehen gaia harria zen, hondar-harri ala kare-harria. Egurrak, sabaletako armazioa egiteko balio zuen. Zorua mosaikoz estaltzen zituzten (hauetako asko aurkitu zituzten eta aurkitu gabe askoz gehiago geratu dira) eta hormak marmolez jazten zituzten edo sarriagotan baita *iztuku margotuz* ere, Andelos, Cara Pompaelo eta beste hiri askotan jakin ahal izan den bezala.

CASCANTE

Cascanten (zeltar hiria, gerora baskonizatu izan zena) aurkitutako aztarnek, gaur Nafarroako Museoan daudenak, herrian erromatarrek egon zireneko lekukorik zaharrenak dira, K. a. 70-50. urtekoak behar bada. Horma paralelo bidez mugatutako hiru gela dira, harlandu handiez eraikitako horma baten elkarzuta; menditxoaren, zeinaren pean kokaturik zeuden etxe hauek, aldapari eusteko balio zuen horma zen hau.

HEXAGONODUN ZORUAK. Gelatan mosaikodun zola bat aurkitu da *opus signinumekoa* txuri beltzeko marrazkiduna, apaingarri soilak: gelatako batetan 10-12 mm. tako teselak hexagono ebakitzailak diseinatuz, eta erronbo erregular marrazki sortzen dituzte; bestean berriz, erroseta eskematikoko marrazki ttipi bat osatzen dute.¹³

KARA

Kara hiria (gaurko Santakara) garrantzikoaren zenbait arkitekturazko aztarna ezagutzen zen 1969.az geroztik. Ondorengo miaketa batetan (1974-1975) I.ngo Burdin Aroa eta K. o. I.ngo mende arteko kronologia segida bat agertu zen. 1994. ean berriz, ibilbideren baten osagaiak izandako harlandu ugari. *Decumanus zolatu* baten zati bat ere azaldu da, harri losa

handiz zorua emana eta beronen ondoan soilairu laukizuzen ala karratuko etxe hondarrak ageri dira.

Orokorrean gutxi dira artelanezkoak bezala jo daitezkeen eraikin osagaiak: oinarriren bat, Augustoren garaiko lantegi italikoetatik ateratakoen antza duen zenbait kapitela korintio, lanketa ederrekoak. Zoritzarrez, gelak zoruan zituzten teselak ez dira kontserbatu.

POMPAELO

Pompaelon, bere izena eman zion erromatar generalak ezarritako gotorlekuan XIX. mendean geroztik eginiko indusketetan, erromatarrek iritsi baino lehenago bertakoen *opiduma* bazenaren arrastoak azaldu dira. Indusketak, Artzapezpikutegi inguru eta beste toki estrategikoetan burutu ziren, eta hain zuzen ere, azken urte hauetan zaharberritze lanak direla eta katedralean bertan gauzatu diren. Estratigrafiako segida I.ngo Burdin Aroa eta K. o. V. mende artean kokatzen da.

HARRESIKO MOSAIKOA. Lehen erromatar aldi hartatik (K. a. I. mendea) ez da ia artistikotzat jo litekeen aztarnarik geratu. Nafarroako Museora pasa dira "harresiko mosaikoa" sonatua osatzen duten bi zatiak; tesela zuri beltzekoak, zati batean bi dorre eta bestean dorre bat eta ate bat dituen bloke handiz osaturiko harresi almenatu adierazten dute. Sarritako gai hau, hispania barruan nahiz kanpoan, agiri asko duen gaia da; eta hiriaren enblema edo sinbolotzat hartua izan behar du.

HIPOKANPOAREN MOSAIKOA. Zoruko bigarren iruñear mosaiko bat figuratiboa da; hipokanpo baten irudiaz (mitologiako animalia) dago apaindua, gai hau ere oso landua dago bai erromatarren Espainian eta handik kanpo ere. Geometriazko eta lorezko mosaiko zati ugari dago.¹⁴

TESEO ETA MINOTAUROAREN MOSAIKOA. Baina, antzinako Pompaelotik Nafarroako Museoak gordetzen duen bikainena "Teseo eta minotauroa" deituriko mosaikoa da. Seguruenik, K. o. II. mendeko zati txiki bat da, (1,05 x 1,60 m.) tesela beltz eta zuriak, beste margo okre, gris eta gorri nahasian dituen.

Mitologiako gaia adierazten du, eta Plinio naturalisten iritziz mosaikoen egileentzat gertakirik gustukoena zen: Minotauroa eta greziar heroien arteko borroka. Dirudien inperioko arteak nahiago zituen mitologiako heroien agerraldiak, jainko eta jainkosanak baino. Irudiei dinamismo izugarri bat ematen jakin du artistak, gorpuzkeraren leialtasuna gordeaz, bi borrokalarien zangoak ahal den gehiena zabaldu eraziz. Greziar heroiak Minotauroari bere adar batetatik heltzen dio eta eskuineko besoa jasota dauka, Perifetes erraldoiari kendu zion maza (egun galdua dena) eskuan zuela. Cretako laberintoa ere agertzen deneko zoru baten erdiko zatia da; agerraldi hau inguratzen duten zirkuluen zati txiki bat ikusten da, zeren eskuineko aldean tesela beltzen ilera bikoitzaren bigarren zirkulua eten egiten da eta angelu zuzena eginez eskuinetara jotzen du.

Iruñako Kapitela (Ar.).
Arabako Arkeologia Museoa.

Iruñako erromatarren kapitela (Ar.).
Arabako Arkeologia Museoa.

Iruñako erromatarren kapitela.
Arabako Arkeologia Museoa.

¶

Andelosen Bakoren Garaipenaren mosaikoko zertzelada. Nafarroako Museoa.

ANDELÓS

Nafar herria den **Andion**, antzinako **Andelos** izandakoa, Mendigorriatik gertu eta Argaren eskuinaldean dagoena, 1941.ez gerotik behin eta berriz miatu da. Blas Taracena *opus signinum* zoruak eta K. a. I.ngo mende eta K.o. IV. mende arteko beste hainbat material ezagutu zituen. Ondorengo behin eta berrizko indusketek, lekuaren estratigrafiazko garapena ezagutzen lagundu dute, I.ngo Burdin Arotik hasi eta K. o. II. menderaino hedatzen den ur bilketa eta gordetzearekin zerikusia duen azpiegitura garrantzizkoa erakutsiz.

BAKOREN GARIPENAREN MOSAIKOA. 1986.ean mosaiko bat aurkitu zen (gaur Nafarroako Museoa dena) margo neutroz eginiko teselaz marraztua, gaur gorpila bat besterik ikusten ez zaion gurdi baten gainean Indiatic garaila itzultzen den mitologiako **Bakoren garaipena** adieraziz.

Bako landarekiz eta geometriazko irudi txuri beltzez inguratua dago, baina, bere irudiaren esku ezkerre besterik ez da ageri, hau oso finki landua, erdiko eta erakusle behatzen eraztunak eta era berean *cantharus* bat uhaletik duela, bere ahalmen jainkotierra adieraziz. Lagun duen beste irudi bati ez zaio burua besterik geratzen; gorputz biluziaren zati bat sumatzen da klamide muturra airean mugituz.

Mitologiako kontaktaren arabera gurdia bi panterak eramana da. Bati ia gorputz osoa ikusten zaio zeharka eta burua aurretik. Piztien aurrean, Pan, artzain bizimodu eta dionisiakoa duen greziar jainkoa altxatzen da. Ahuntz hankak eta gorputzaren azpialdea laruz estalia, bizkarra biluzik erakusten du. Bere kopetatik bi adar luze eta zorrotz irteten dira eta eskuineko eskuz zigor indartsu bat astintzen du panterak zirikatuz. Bigarren mailan Bakante baten irudi zati bat ikus daiteke eta goiko eskuineko zatian *musivarius*-aren izenpea denaren hizki batzuk. Agerraldi osoa, kordioez eta huntz hostoak daramatzan errolezko mendel batez inguratua dago. Angeluak kraterraz okupatuak daude.

M. Angeles Mezquirizen ustez, "helinistiko tradizioko mosaiko bat dugu hau, zalantzarik gabe, erromatar gustura burutua bada ere. Sala triklinar bat zen zoladura, ohatzeak jartzeko, U egiturako txuri beltzezko gune batetan. Mosaikoaren azpiko geruzan aurkitutako arkeologia aztarnak, K. o. I.ngo mendean burutu zeneko data jartzeko agiriak eman dizkigu".¹⁵

● ERROMATARREN HIRIBILDUIETAKO MOSAIKOK

Hiri guneen aztarnetatik **nekazal populazioa** deiturikora joanez gero, arte historiagile harrizten duen lehenengo gauza, hainbeste eta hain desberdinak diren erromatar kokaleku aurkitzea da. Gaurko Nafarroan bakarrik badira 250 kokaleku nabarmenduak eta ugaritasun honek arkeologoak tipologia bat finkatzera eraman ditu.¹⁶ Guk, gure aldetik erakusketak hau laburtu egingo dugu "hiribilduetan" aurkitutakoetan bakarrik oinarrituz.

KABRIANA

Arabar lurraldean zalantzarik gabe izan ziren erromatar herri hauetan ezagunena **Kabriana**koa da, gaur **Komunion** deritzanaren inguruetan. Miranda de Ebroko iparraldean 3 km-tara dago kokatua aztarnategia. Litekeena da, Astúrika-Burdigala ibilbideko *mantsio* bezala iturri latinoek adierazten duten **Deóbriga** han izatea. Aurriak, XVIII. mendean azaldu baziren ere, indusketak XIX. mendean gauzatu ziren eta nahiko terra sigillata eta zeramika arrunt eta beirazko ontziren bat ere aurkitu zen. Orain (1970-1972) berriro hasi ziren indusketak eta bere emaitzak, K. o. I. go eta II. go mendeetan hiribildua bizirik izan zeneko arrastoak ekarri zituen, gerora sute batek errea izan zela eta III eta IV. mendeetan berriro eskuratua.

MOSAIKOETAKO MARRAZKIAK. Bere zoladurak mosaiko ederrez apainduak egonak ziren eta Lorentzo del Prestamero akademikoak XVIII. mendean ikusi eta deskribatuak izan ziren, eta marraztu, data jarri eta sinatu berriz Aranberriko Balentinek egin zuen 1794. urtean. Marrazki hauek, Madrilgo Historia Akademian daude jasorik gaur egun. Orainsu, J. C. Elorzak burutu zituen indusketa kanpinetan zoladura horietako bi puska aurkitu ziren, bietako bat oso zahartua. Baina, delako mosaiko horien ezagupenik handiena Historiako Akademiaren jasorik diren marrazkiei esker dugu. Berrietan azaltzen denez zortzi mosaiko bederen *opus tessellatum*-ezkoak ziren, txuri beltzezko, gehienetan geometriazko motiboak eta eskematizatutako landarekiez agertzen dituztenak, hara nola, piñaburu, grekak, Diana ehiztariaren irudi bat eta lau urtaroen adierazpenak.¹⁷

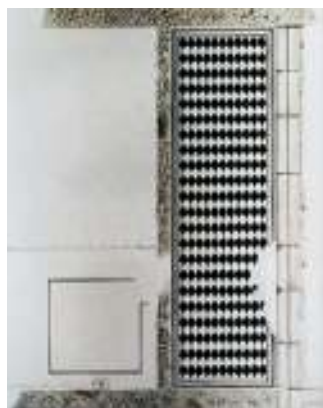
Mosaikoen oso deskribapen zehatza, beren aurkitzailea izan zen Prestamerok egin eta 1802.ean **Historia eta Geografia Hiztegiak** argitaratu zuena transkribatzeak merezi du: "Mosaikoen artean, gorputz erdirainoko lau emakumeek urtar bakoitzari dagokion ezugarriez, adierazten dituzten **lau urtarok** eta bi grifo dituen nabarmentzen da, dena gustu hobereneko grekaz apainduriko sei karratuetan banatuak daude eta zoladura guztian grazi ederrean gurutzatuak. Harritxozko mosaiko honen osagaiak marmol beltz, berde eta zuria eta buztin egosizko beste gorri eta horiak ziren. Beste zoladurak, ertzetatik doazen grekaz gainera, erdi erdian **Diana ehiztariaren** irudia zuen karratu handi bat zuen, arku ezkerreko eskuan eta eskuineko sorbaldaren gainean geziz beteriko karkaj-atik gezi bat eskuineko eskuaz hartuaz. Jainkosaren soineko zati bat, atze aldean geratua, kristaltxo urdin eta berdekoa zen; oinetakoak berriz, aurrealdean zintzilik zuen korapilo seguruz, berna gainean lotzen zen sandalia antzeko bota ala galtzerdia zirudien. Jainkosaren atzetik oreina, bere galga edo uhaletik arrastan lurretik zuela..."¹⁸ Cea Bermudez, mosaiko hauetaz eta Prestameroren informez ari da eta berriro ere bere *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España...* (1832) delakoan deskribatzen du.

* * *

Erromatarren mosaikorik gehiena eta hobekien zainduenak Nafarroan aurki ditzakegu.

KABRIANA

Mosaikoetako marrazkiak, Prestameroren eskutik.

Irudi erref.: La arqueología en Álava en los siglos XII y XIX. Carlos Ortiz de Urbina. D.F.A.k Arg., R.E.H.ren argazkia.

Hauetako batzuk, gerora eginiko eraiketak tapaturik daudenak gehienetan errepublikar garaikoak dira. Miaketek gaur egun ez digute eraikuntzen forma eta antolaketa bakarrik ezagutarazi, baita beren langintza eta egunerokotasunari buruzko beste xehetasunak ere: ardoa noiz eta nola egin eta aleak noiz eta nola bilzen zituzten, eta abar.

LIEDENA

Liedena hiribilduko lehen aldiko mosaikoak Goi-Inperio aldiari dagozkionak dira. Irunberriko arroiaren aurrez aurre kokaturiko benetako pentzea den hiribildu aberats eta garrantziko honetatik, zeramika klasiko, metalezko eta beirazko ostilamendu ugari aterata lurpetik.

Peristiloko zoladurak eta gela dotoreak, Lacioren hirietan sarritan ematen ziren **edergarri gaiak** erakusten zituzten mosaiko eder eta erromatarren jatorriko ez estaltzen ziren. Aldi askotakoak daude, II. mendetik IV. erakoak. **Geometriazko gaiak**, margo askotarikoak eta ugariak gailentzen dira (hedeak, erronboak, izarrak, hexagonoak, zirkulu ebakitzailak, esbastikak, ajedrezatuak, eta abar.), eta Blas Taracenaren¹⁹ lehen informeen ondoren, xehetasun osoz deskribatu ditu egiturei eta teknikei buruz M. A. Mezquirizek.²⁰

Irudien konposaketak ez dira falta, nahiz eta oso zahartuak izan, **Bakoren garaipenaren** moduko mitologiako jazoera den honetan, Andionen aurkitutakoan ez bezala, ikusten dena baino gehiago asmatu behar da. Bakoren mitoa ezagutzen duenak, panterek tiraka daramaten gurdieren irudikapena egin dezake, hauetako baten atzaldeko zati bat besterik ez baita ikusten. Agerraldiaren erdiko zatia galduta dago eta aurrealdean zaldi, satiro eta bakante baten hanka muturrak ezagutzera iritsi daiteke. Agerraldia, goiko eta beheko aldetan zesteriazko bi zirrindez mugatua dago, geometriazko irudidunak eta guzti hauek kordoi batez inguratuak. Erdiko agerraldiaren eta zirrinda zabalaren margoak, gorria, horia eta beltza dira.

RAMALETE

Tuterako **Ramalete** hiribildutik datoz gaur egun Nafarroako Museoa jasorik dauden hainbat mosaiko. Berebiziko etxalde honetako jaunak zoladurazko zenbait gela eta IV. mendekoa izan litekeen hipokaustoz berotutako urberotegi bat zeukan. Zoladurako mosaiko horietan lore uztaiak eta antzeko gaiak ugari dira, baita izurde baten irudi estilizatu ere.

DULCITIUSEN MOSAIKOA. Etxalde garrantziko honen zoladura estaltzen duten mosaikoen artean 8. zenbakiko gelak berebiziko arreta merezi du, baskoien lurraldean gaur arte aurkitu diren handienetakoa delako. Oktogonal da, gelaren egiturari egokitutakoa zalantzarik gabe. Ardatza 7,35 mm-takoa da eta 8 x 10 mm-tako tesela txuri beltzez eta baita 8 mm-tako beste margo ugariak ere (grisa, gorria, okrea, berde eta horia) dago eraikia. Honi, IV. mendea baino harantzago ez doan antzintasuna ematen zaio.

Angelu bakoitzean ikusten diren landareetatik jaiotzen diren erroleo landarekiek ixten dute konposaketa. Ingurune horren barruan gurutzatzen diren hosto berde eta gorrizko lore uzta batez osaturiko borobil handi bat dago, erdian dominatza bat beste zortzi txikiagoak honen inguruan dituela. Erdiko dominatza ehitari zaldun bat (etxaldeko nagusia seguruenik) adierazten du, orein eme bati gezi bat sartu dioneko unean besoa garaile jasoaz. Zaldun buruaren bi aldetan banatutako idatzi batek gorde digu bere izena:

DULCITIUS.

Ehiz kinkan *dominusa* adierazpen modu hau etxaldeko nagusiaren aginpide eta handitasunaren berri emateko izaten zen, "bai ekonomian, gizar tean, legedietan, erlijioan, eta abar. batasun itxi bat izateko joera zuena".²¹ Estilistikari dagokionez, Ekialde hurbileko eragina izan zezaketela esan izan da. Dena dela, paisaia, klasiko eta ilusionista izaeratik urrutikoa da, zuhaitz eta landare eskemaz soilak ditu eta artistaren maisutasun arrakasta, eszenaren bizitasun izugarria profitez eta siluetaz adierazten jakitean gauzatu da.

KANTHAROSEN MOSAIKOA. Etxalde beraren, (5 znb.) beste bizitoki batetako zoladura, 8 mm-tako teseladun mosaiko ederrez estalia dago eta enbleman 5 eta 6 mm-tako oso margo ugari: zuria, beltza, grisa, okrea, horia, laranja, gorria, arrosa, berdea eta urdin kolorezkoak. Gelan, landare hornituriko mosaikodun soto batetan zehar sartzen zen.

Gela estaltzen duen mosaikoak, bi metro baino gehiagotako alderdia duen karratu bat osatzen du. Koadriku oinarri baten aginean, karratu, triangelu eta paralelogramozko geometriko konposaketa duen zirrinda batek inguratzen du. Txandaka esbastika egitura hartzen duen lokarizko motibo batek osatzen du alorra. Kontu handiz eta apainketa aberatsago batez landu den mosaikoaren zatia da enblema eta era berarean bi alderdiz osatua da: kanpoaldekoa ugaritasun-adar eta hostotza gurutzatuz osatutako zirrinda zabal bat da txori eta mahats-hostoak tartekaturik dituen; barrualdekoa berriz, koroa modura lore-uztaiaz inguratutako karratu bat da. Tarteak osatzeko fruituz betetako saskiak ikus daitezke eta lore-uztaiaren barrualdean *kantharos* handi bat bi heldulekueetatik egodun *puttiak* dituela, zeinaren ertzean bi uso makurtzen diren. Badiudi adierazpen honi zorte onaren zentzua eman behar zaio.²²

ARRONITZ/ARELLANO

Nafarroako arte historialariari ez zaio kexatzea baino geratzen **Arronitzen-Arellanon** aurkitutako mosaikoa ez delako nafar lurra geratu. 1882. urtean jada izan zuten bere berriren bat eta gerora Fidel Fita eta José Ramón Mélidak ikeritua izan zen. Taracena eta Vazquez de Pardak (1945) burututako laginek etxalde garrantziko bat zenaren ziurtasuna ekarri zuten. Nekazari etxaldean bertakoak diren, ardoa egiteko tokia, pilaketarako biltegiak, zanpaketako gelak, *cortinale* eta *fumariuma*, biltegi karratu handi bat, ukuilua eta morroientzako bizitokia aurkitu dira orain berriki. Hormetako pintura zati batzuek eta mosaiko sona-

KABRIANA

Mosaikoetako marrazkiak, Prestameroren eskutik.

Irudi erref.: La arqueología en Álava en los siglos XII y XIX. Carlos Ortiz de Urbina. D.F.A.k Arg., R.E.H.ren argazkia.

15. M^o A. MEZQUIRIZ, Museo de Navarra. Nafarroako Gobern., (Iruña 1989) 39. or.
16. Erromatarren populatzaeri buruzko bere lanean, M^o Luisa GARCIAK (O.c. 86. or. eta hu.) zortzi motatakoak bereizten ditu: *vici, villae, baserriak, aterpeak, militar egiturak, bainu-etxe iturriak, mehatzeak eta kobazuloak.*
17. "Los mosaicos de la villa romana de Liédana". P.V. XVII, 1956, 37, 62. znb., 9-35. or.; ikus baita J. M. BLAZQUEZ-M. A. MEZQUIRIZ, a.c., 25-52. or.
18. Arabako Arkeologia institutua: "Excavaciones en el siglo XVIII en el yacimiento romano de Cabriana (Comunión, Álava)". E. A. A. 10ean, 1981, 307-308. or.
19. B. TARACENA, "La villa romana de Liédana" II. P.V. XI, 31ean, 1950, 9-40. or.
20. "Los mosaicos de la villa romana de Liédana (Navarra)" P.V. 62an, 1956, 9-35. or., 30 lamina baino gehiago.
21. J.M. BLAZQUEZ, "Arte y sociedad de los mosaicos romanos en Navarra". Primer Congreso General de Historia de Navarra II, 307-337. or.
22. M.A. MEZQUIRIZ, Museo de Navarra, 37. or.

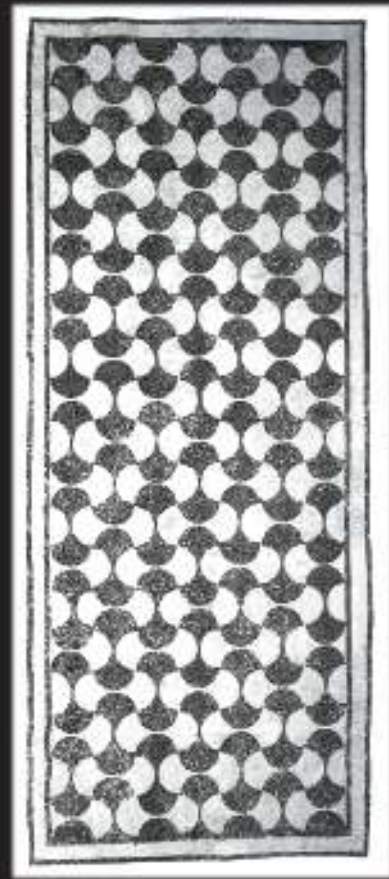

PITXERRAK. RAMALATE

LIEDENA ETA ALESBESEKO (VILAFRANCA) MOSAIKOAK

Zezen sakrifizioarako aldare-harriak (tauribolikoa) Arusas hiribilduan. Arellano (Naf.).

Leireko zezen sakrifizioarako aldare-harria. Nafarroako Museoa.

Erromatarren aldare-harria. Uxue. (Naf.). Nafarroako Museoa.

tuaz aparte etxeko santutegi txiki bat ere aurkitu da (bi aldare tauriboliko eta erritoetako azpil bat), oso berrian gorde diren leihuetako burdin sareak, zainarengatik badirudien *dominus*²³ baten presentzia adierazi nahi duela. Kanporatutako guztiarengatik, K. o. I.ngo mendetik V. mendera bitarteko segida kronologiko bat baieztatzen da.

BEDERATZI MUSEN MOSAIKOA. Gure ikuspuntutik bederen, zalantzarik gabe, oktagonala den gela baten zoladura da deigarriena, ardatzez 4,90 m-takoa dena. Oktagonon honetan diseinaturiko bederatzi zatikietan dauden irudiak interpretatzen jakin zuen Augusto Fernandéz Avilése.

Bederatzi musen mosaikoaz ari gatzazkizue, zenbait gora behera zirela eta Madrileko Arkeologia Museoa gelditu ziren kokatuta. 1,66 m-tako erdiko dominatza ia guztiz desagertua da, zaldi baten atzealdeko laurden bat besterik ez delarik gorde. Oktagonoa konposaketa guztia kanpoko ertzean lotua dago, zinta gurutzatuz apainduriko eta neurritz 0,20 m. dituen zirrinda batez. Honen eta dominatzairen artean trapezoide formako bederatzi zati daude, bakoitzean, gizonezko ("mais" bat) laguna duela musa bat azaltzen da eta gainean etxalde baten eskema. Zati bakoitzean adierazitako etxalde hauek ematen ditugun egitura ugariengatik eta figuren jantzien xehetasunengatik, mosaiko hau esanahi berezikoa da eta historialarientzat aparteko garrantzia du.²⁴

BESTE HIRIBILDU BATZUK

Mosaikoen sail hau ezin bukatuko dugu **Alesbesen** (Villafranca) azaldutako aipamen bat bederen egin gabe, non tesela beltz, zuri, okre eta gorriez diseinatzen diren geometriazko eta landareen gaiak.

Zoritxarrez, beste nekazal etxaldeetan zegoen arkitekturazko apainketa eta arte baliozko zen ia guztia galdu egin da *ager vasconum*-en: **San Esteban** eta **Los Villares de Falceskoetan**, **Funesko** aztarnategian, **Xabierren Gaztelukoan**, **Sadako Villa del Cerrao**-koan, **Unxeko San Martingo Santa Kurutzen**, **Gillipienzon**, **Mues-en**, **Irunberri**n eta abar.

Hala ta guztiz ere, "Arronitzeko eta Liedanako El Ramalete baskoinen hiribilduek, Hispaniako gainerako beste hiribilduetako aldean ez dute meriturik falta; eta ez eta kanpoko behe-inperioko hiribildu gehienetako mosaiko eta hirigintzagatik ere, beren jabeek maila on bat iritsi izanaren lekukoa izanik".²⁵

● FORMEN ETA ESTILISTIKAREN ALDIZKAKOTASUNA

Erromatarren garaiko mosaikoetatik ikusten joan garena laburtuz, egiturazko eta estilistikoaren ikusmoldeetik hiru garai aipatuz laburbildu daiteke.

- Mosaikorik zaharrenak, *errepublikar ganitik* Seberoak arterainokoak, sarritan *opus signinum*-ekoak Pompaelo, Casa eta Andelosen aurkitutakoak, esate baterako, egitura alde-tik soiltasun handia azaltzen dute eta tesela zuri beltzez eginak dira.

- Beranduago tetrarkiaren agintepean, jauntxoak beren lursailietara joaten dira bizitzera eta, Nafarroan beste tokitan bezala, etxaldeak margo ugaritasun aberatsezko mosaikoez edertzen dituzte, Ramaleten (Tutera) eta Liedanan ikusten ditugun bezala.

- Azkenik, *Bebe Inperioan*, III. mendeko krisia gairiditurik, mosaikoez irudizko eszena ugari (ehizak, mitologiako gertakariak, eta abar) eskaintzen dute, hauetan ekialdekoen eragina eta agian zuzenago Afrikarra, argi sumatzen dela.²⁶

* * *

Arkeologiak Baskonian, eta batez ere, gaurko Nafarroan, zeruertz zabal baten ikusmira dauka. Benetan izan zenarekin alderatuta, arkitekturan eta hirigintzan batez ere, oso gutxi da aurkitu dena. Gabezia horren kontrastean, hiri eta etxaldeetako aztarnategietan lurpetik ateratzen joan den etxeko gauzen ostilamenduaren ugaritasuna eta kalitatea handia da.

HORMA-MARRAZKIEN AZTARNAK

Gaur egun erraza zaigu ulertzea, erromatarren garaiko apaingarritako marrazkigintza muestra batzuk, bai Baskonian nahiz beste Penintsula eta Inperioko lekuetan, mosaikoetan erabilitako teknikari esker, gaur arte iraun izana, eta baita hormetako marrazkigintzari buruz ezin aritua ere, aztarnak gutxi direlako.

Arabar lurraldeko hormetako marrazkigintzari buruz **Iruña/Veleia** eta **Cabriana** eta **Arkaya** herrietako bezala finkatu izanak, marrazki hauek, gelaren batzuetako sabaia, hormak eta zokaloak apaintzen zituztela ziurtatzen digute gutxienez. Tenplea zen teknikarik erabiliena.

*Sabaia*k, ertzetan lerroketa zuzenak marraztuak zituzten kasetoi karratuz apaintzen ziren, zirrinda modura zentrokide ziren zirkuloez erdiko lore-handia inguratuz gordean zutelarik. *Angelu guneetan* hosto hirugingildunak margotzen ziren, lirioak eta geometriazko beste zenbait, margotuak, gorria eta beltza nabariena. *Zokaloetan* erabiltzen ziren margoak hauexek ziren. Hormetako inongo apainketan ez da giza irudirik edo jada ezagunak ditugun mosaikoez azaltzen dituzten antzeko eszenarik agertzen.²⁷

3.

■ ESKULTURA-ONDARRAK

● ESKULTURAK

Erromatarren garaiko harri langintzaren ikerketak Penintsulan edo zehatzago esan, Euskal Herrian aurkitutakoak, bertako ukitu garbia ikusten uzten du batzuetan erliebe eta hilarrietan tailatutako irudi eta formetan. Baina, bistakoa den bezala, delako lan gehienetan agerikoak izaten dira latin kulturaren fintasunak.

Izan ere, aldare, hilarri eta eskulturaren antroponimiko ikerketak badirudi garbi uzten duela, harri idatzi gehienak duten erromatarren **urtebetetzeko idatziez** kanpo, badira ber-

23. A. FERNANDEZ AVILES, "El mosaico de las Musas de Arróniz y su restauración en el Museo Arqueológico Nacional". A.E.A. XVIIIan, 1945, 342-350. or.
 24. M.A. MEZQUIRIZ, "La villa romana de "Las Musas" en Arellano". T.A.N. 10, 1991-1992, 444-445. or.; T.A.N. 11, 1993-1994, 55-100. or.
 25. J.M. BLAZQUEZ, O.c., 327. or.
 26. J.M. BLAZQUEZ, *ibidem*.
 27. I. FILLOY, E. GIL, A. IRIARTE, "La pintura mural romana en Navarra. Estado de la cuestión". Primer Coloquio de pintura mural romana en España-n. (Valentzia 1992), 107-113. or.

takoen sustrai garbia dutenak ere: *Illuna, Aitea, Vinumburu, Aituneo, Belteson* (?), eta abar.²⁸

Esan beharrekoa da baita ere, **erromatarren jainkotasun** oso ugari ondoan, **hispaniako inspirazioei** egindako zenbait eskaintza ere aurkitu dela –*Belisto*– (Elortzak dioen bezala, euskarazko *Beltz-etik* ez badator behintzat), –*Tullonio*– iberiarra, edo guztiz bertakoak, *Matribus Useis*, batzuek, euskal Uxuakin alderatzen dutena bezala.

Oraingoz behintzat, arkeologiak eskaintzen dituen oharren arabera, antroponomiak ziurtatua daukan kultura erasotzailea eta erasotua- ren arteko sinbiosia edo kutsaduraz gainera, euskal kutsukoak bezala ezagutu ditzakegunak ez dira asko, bai formen eta egituren alorrean nahiz eduki eta ikonografiazko gaietan.

Eskultura lanei buruz berriz, garbia da ezin diezaiokegula euskal artea izenez deitu baizik eta artea **Euskal Herrian**.

EMAKUMEZKO ESKULTURA. Iruñatik datorren marmol zuriz landutako emakumezko eskulturari, hasera batetan *Gran Herculanesen* kopiatzat hartu zena eta gerora Zeres, Fortuna eta Livia, eta abarren ordezkotzat bezala hartu denari, batzuk I.ngo mendeko data eman diote eta beste batzuk, Juan Carlos Elortzak bezala “Orante” izendatuz, II. mende lehen erdiko helenistiko pieza bezala sailkatzen dute.

THORAKATO SOIN-ENBORRA. Iruñako oppidumetik bertatik datorrena da Gasteizko Museoko **thoracato soin-enborra** deiturikoa ere, Madrilgo Lazaro Galdiano Museoa dagoen originalaren igeltsuzko kopia da berau, aurrekoaren garai beretsuko lana.²⁹ Bertako artearen inongo arrastorik ezin bereiz daiteke delako eskulturetan.

GIZON ARGAZKIA. Lehen inperio aldikoa den eta “Carenses” (Santakara) antzinako hiri hondarretan berriki aurkitutako marmol zuriz (24 cm-takoa) eginiko gizon argazkia.

SOIN-ENBOR HANDIA. Zangozan 1965ean aurkitutako gorputz-enbor handian (80 cm-takoa), Balil-ek agiri zoragarriez idatzitako artikuluan, **Artemis** ehizako jainkosa bezala ezagutzen duen eta II mendekoa izan litekeena.³⁰

TOGADUNA. 1895.ean Iruñan aurkitu eta seguruenik Flabios-en garaikoa den eta inongo jainkosarik ez baizik eta soinekoaren bi aldetako bueloak eusten dituen **togadun bat** adierazten duen brontze handia.

SATIRO KOPARIA. Xabierko Gaztelutik Nafarroako Museora pasa zen brontzezko txikia.

BRONTZEZKO ESTATUATXOA. Gaur non den ezagutzen ez dugun arren, Erreterian aurkitutakoa.

Pieza hauek denak espirituz nahiz formaz oso dira erromatarrek, beste hauen modura:

- **Kastilskarreko sarkofago** ederra, IV. mendeko kristau sarkofagoen adibide jatorra den hau bezala, Hispaniara kanpotik ekarritako erromatar lantegi batetako emaitza dena, zallantzarik gabe.³¹
- **Aizkorriko erromatarren aldea.**
- Euskal lurralde osoan, baita erromanizatu gabeko gunetan ere, lurpetik atera diren **txanponak**

4.

■ HILARRIAK ETA OROITARRIAK

LATINEZKO FINTASUNA ETA BERTAN JAIOTAKOEN KULTSUA

Erromanizatutako Baskoniako hondar haie- tatik arte balio garbia dutenak bakarrik azpi- marratzera mugatzen gaituen gure metodolo- gia hautaketak, arkeologoak numismatika eta epigrafiko grabatu soilen alorrean aurkitzen ari diren garrantziko eta baliotsu denetik le- rro hauetan aipamenak egitetik aske uzten gaitu, beti ere, hauek, esanahi estetiko bat duten zeinu, sinbolo eta irudien ondoan ager- tzen ez direnean.

Erromatarrek, beren hildakoenganako oroim- ena uzteko eta oroitzapena biziagotzeko edo beren jainkotasun zibil nahiz etxekoei eskain- tzak egiteko aldar eak eraikitzeko landu ohi zu- ten harria. Pertsonaia ospetsuen ohoretan egi- niko oroitzapenezko grabatuak dituzten hila- rri eta oroitarririk dira. Sarritan, landu zituen eskuaren sena artistikoaren lekuko dira.

Zorionez iritsi da guganaino zenbait hila- rri, non, landutako taila beraren zakar tasuna- gatik badirudien bertan jaiotako norbaiten es- kuak egin dela. Sumatzekoa denez, aurkitu- tako hilarri gehienak Araba eta Nafarroako lur- raldeetan daude. Isurialde atlantiarrean topa- tutakoetan landare eta geografiazko gaiak nar- barmenak dira apainketan, gurutzea oso sarri azaltzen delarik. Hau dela eta, Euskal Herria- ren kristautze goiztiarraren arazoa berrazaltze- ra behartzen gaitu; dena den, arazo hau, arte ikonografian dituen eraginagatik, beste kapi- tulu batetan azalduko dugu.

ZALDUN IRLIDIZKO HILARRIAK

Hilarrietan grabaturiko gaien alorrari da- gokionean, batez ere, zaldunak adierazten di- tuzten hilarrietatik has gaituzen. Caro Barojak honi dagokionez zera esan du, euskaldunak zaldiarekiko eta zaldi kontutan duen abilezia, arbasoen artean zaldiak izan zuen bai ekono- miko nahiz erlijioso egitekoarekin lotu liteke- ela, alegia.

ANDREARRIAGAKO HILARRIA. Egun, Donos- tiako San Telmo Museoa dagoen **Andrearria- ga** hilarri ezagunean (Oiartzun) grabatu baten gaineko zaldun irudi oso zakar bat ageri da

–VABELTESONIS (?)-

honek zeregin handia eman die epigrafiala- rieiei eta Inazio Barandiaranek

VAL (erius) BELTESONIS

bezala ulertu du, garai honetan jadanik, bertakoen izendegian hasia zen latinizatzearen eraginaren zantzuak ikusiz. Arkeologo honek oroitarrria hilarriaren izaerakotzat jotzen du eta Augustoren garaian landua bezala kokatzen du. Ezer gutxi esan liteke haur marrazkiz adierazi- tako zaldi irudiaz.

URBIOLAKO HILARRIA. Euskal jatorriko beste bi oroitarririk azaltzen dira Donostiako San Tel- mo Museoa, eta hauetan bertako artista ba- ten eskua ikus liteke.

Kabrianako aldare-harria.
Arabako Arkeologia Museoa.

Erromatarren aldare-harria
Santa Madalena ermitan,
Atharratzel Tardets.

Jupiterri eskainitako erromatarren
aldare-harria, Aibarren (Naf.).
Nafarroako Museoa.

28. Euskal Herri Atlantiarreko erromanizazio eta lingüistikaren egoerari buruz, ikus M. ESTEBAN, O.c., 224-262. or. Arabari dagokionez, ikus M^o Lourdes ALBERTOS, “Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico”. E.A.A. 1970, 107-223. or.

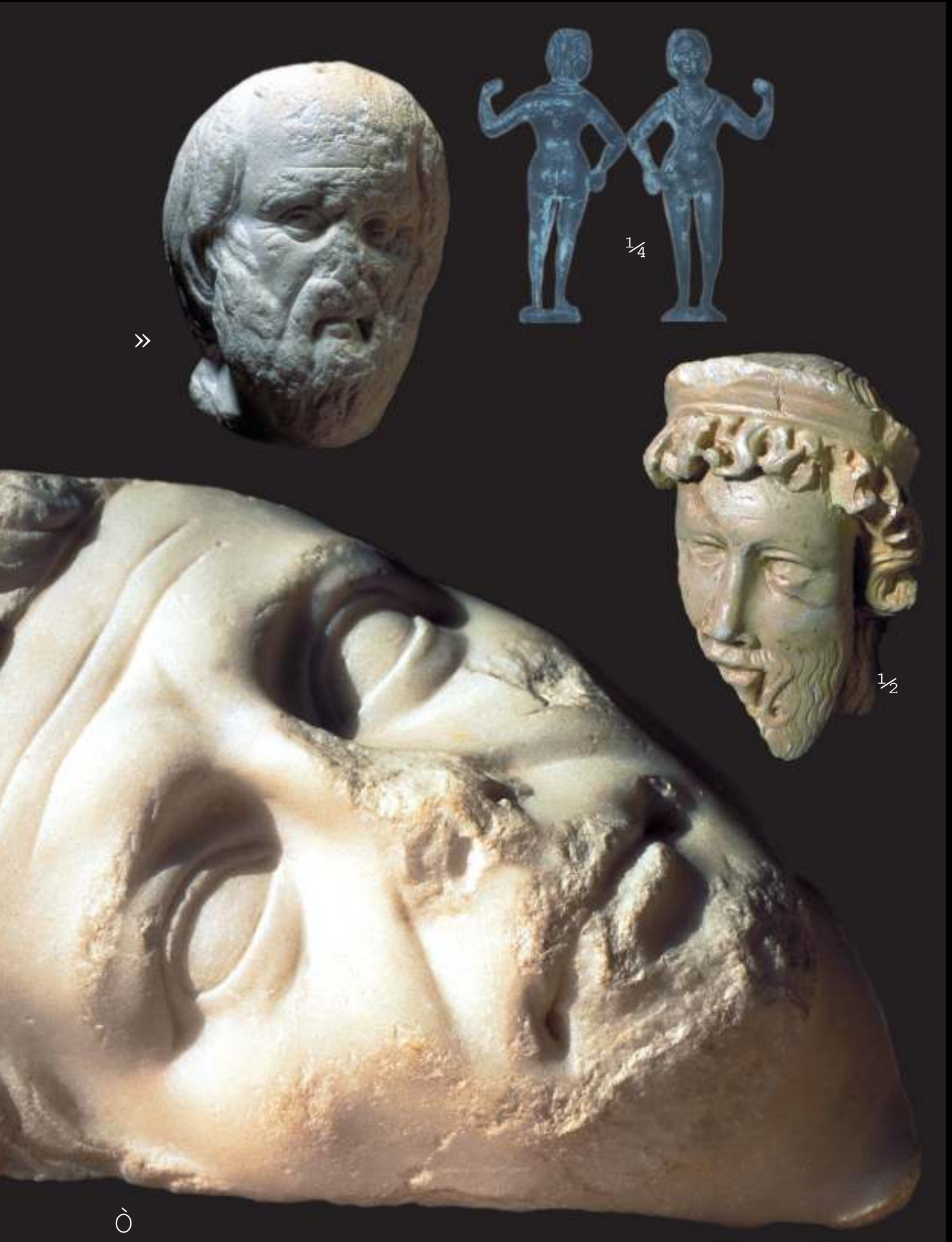
29. J.C. ELORTZA, “La escultura “thoracata” de Iruña”. E. A. A. 5ean, 1972, 195-207. or.

30. J.C. LABEAGA, “Cartas arqueológicas del término municipal de Sangüesa (Navarra)”. *Trabajos de Arqueología Navarra* 6an, 1987, 7-106. or.

31. H. SCHLUNK, “El sarcófago de Castiliscar y los sarcófagos paleocristianos españoles de la primera mitad del siglo IV”. P.V. 28an, 1947, 305-353. or.

1.- "Iruñako thorakatoa" (Arabako Arkeologia Museoa). 2.- Iruña/Veleiako Anderea (Herkulanesa handia) (Arabako Arkeologia Museoa).
 3.- Artemisen gorputz-enborra. (Nafarroako Museoa). 4.- Satiro koparia (Nafarroako Museoa). 5.- Merkurio (Nafarroako Museoa).
 6.- Arkaiako Sokratesen burua (Arabako arkeologia Museoa). 7.- Errenteriako brontzezko estatuatza. 8.- Arkaiako Dionisos/Bakoren burua (Arabako Arkeologia Museoa). 9.- Santakarako gizon burua (Nafarroako Museoa).

ZALDUNA DUTEN HILARRIAK

Bearingo hilarria (Naf.).
San Telmo Museoa (Donostia)

Bertako artea duen hilarria.
San Telmo Museoa (Donostia)

Lergako oroitarria (Naf.).
Nafarroako Museoa.

Markinezeko baxuenliebea (Araba).
A. Llanosen argazkia.

Bata Urbiolatik ekarritakoa, goialdean aurrez aurreko hiru irudi laukizuzen batetan sartuak erakusten ditu, baina zangoak eta profila eskuin aldera begira dituela. Belaunerainoko tunika dute soinean eta sorbaldez besarkatzen dira. Irudien gainean geratzen den tarte estuan bi mailu ikusten dira (ertz bakoitzean bat) eta baita ezagutzen ez diren beste bi gauza ere. Konposaketa osoaren ertza denean, zutikako lantza bat dago eskuin aldean, eta bi lau-hankako (zaldiak?) azpian.

BEARINGO HILARRIA. Beste oroitarria, Lizarrako Bearindik ekarritakoa bere erdialdean, Erdiko irudiari markoarena egiteko balio dion tenplete baten eskema dauka; aurrez aurre jarritako gizon bat, belaunerainoko tunikaz jantzia, ezker aldean makila ala lantza bat daramana; bere sorbalda gainean bi ilgorako ilargi ikusten dira. Erdi-erdiko gaiaren inguruan zortzi zirkuko doaz; behealdean berriaz, paleografoek horrela deskribatu dituzten hitzak:

D (i s) M (anibus) FI (lio) SUI P (ecunia) S (ua) P (lus) M (inus) A (norum) VII LEO,
gure aroko I eta III mende arteko data eman dietelarik.

ZALDUNAREN HILARRIA. Iruñan (Gasteizko Museoa) lurpetik ateratako *zaldunaren oroitarria*, mota honetako irudikapenen artean garrantzi handia duenetako bat da marrazkiak duen adierazpenerako indarragatik; oso fina den ebaki marra baten bidez, bisutsik eta lantzaz armatua eta erasorako keinuz doan zaldunaren irudia da. Bere adierazpide biziagatik Iparraldeko iberiar kulturako antzeko adierazpenen parean jartzekoa litzateke; baina, Gratiano Nietoren ustetan, azterketa sakon batek nabarrian azaltzen du "gerrariaren irudiak duen ekialdekotze ukitu, Ebro sakanean zehar sar zitekeen honaino eta bertako batek marra adierazpide bezala erabiliz irudia gauzatu". Arkeologo berak azpimarratzen du gerrariak daraman lantza motak zeltar jatorria iradokitzen duela, eta K. a. II. mende azkenaldiko Iruñan kokatutako bertan jaiotakoez pentsarazten du.

MARKINEZEKO ERLIEBEA. Markinezeko kobazulo artifizialeko haitz batetan aurkitutako erliebeak aipamen berezi bat merezi du, bi irudi zakar dira bata oinez (1,30 m. altuerakoa) eta zaldizkoa bestea, Elortzaren ustetan galiarren jatorriko jainkotasuna den Epona, II eta IV. mendeen artean Inperioan hedatu zen zalduneriaren herri jainkosaren deboziozko eskale baten (zaldizainen bat agian) adierazpen bezala ulertu behar dena.³²

LAGUN TALDEAK DITUZTEN HILARRIAK

Zenbait pertsona irudi (bi, hiru edo gehiago) gainean idazkun bat dutela, baldin badute behintzat, ildo zoko karratu barruan eskematiko ki diseinatuekin eta zalantzarik gabe hiletan izaera duten hauekin oroitarri multzo berezi bat osatu daiteke.

NARBAXAKO HILARRIA. Narbaxatik (Araba) datorren oroitarri batek bi pertsonaia adierazten ditu, gizona eta andrea, biak makiladunak; bien artean *situla* izan litekeen gauza karratu bat daramate. Bi irudien artean ilgora bat dago. Oroitarria inguratzen duen ebakizko gurutzaduren greka apaingarri arrastoak gorde ditu,

baina bere oinean azaltzen zen idazkuna galdu egin du.

KANPEZUKO HILARRIA. *Santa Kurutze Kanpezutik* zetorren oroitarri baten idazkuna ere desagertu egin da. Alaka taila teknikaz lortutako geometriazko apaingarrien lauki bat darama oroitarriak. Hiru zerrendetan zatitua dago saila: Goikoenean ilgora bat dago azpian D M hizkiak eta nabarmendutako zirkuluan sei hostotako erroseta bat dituela; eskuineko alderdian agian, antzeko beste bat izango zen; Erdiko zerrenda zabalean hiru pertsonaia daude adieraziz: hauetako bik, beren ondoan azkon pare daukate bakoitzak. Azpiko zerrendan joango zen galdutako idazkuna.

IRUÑAKO HILARRIA. *Iruña/Veleia* tik (Arabako museoa) datorren oroitarri batetan arkuteria baten pean eta hondoera zanpatuzko teknika, bi giza irudi oso eskematiko adierazten dira: burua disko lau batez adierazia, begiak sudurra eta belarriak erakutsi nahi luketen ebakiez. Azpian dago idazkuna:

D M AUNNIA SECUNDIANA.

BESTE IRUDIKAPENAK DITUZTEN HILARRIAK

KONTRASTAKO HILARRIAK. *Kontrastan* ermita batetako horman sartuta zenbait oroitarri ikus daiteke eskaintza idazkunekin. Hauetako bik **erradio okerretako gurgilak** dituzte, eta jakina denez hispaniar-erromatar oroitarrietan sarritan eman ohi den eguzki sinboloa da.

OKARIZKO HILARRIAK. *Okaritzen* oso bi oroitarri deigarri gordetzen dira, ez idazkunagatik, ezin irakurritakoak baitira gaur egun, baizik eta beren apaingarriagatik. Batek **zezena** eta **nekazaritzako zenbait tresna** ditu.

MARKO SENPRONIOREN HILARRIA. Marko Senpronio deritzan bati eskainia da eta landaretza apainketa eder baten artean, orein bat eta beste animalia bat azaltzen dira.

DURRUMAKO HILARRIA. *Durruma Donemiliagako* oroitarria elizako horman sartua dago. **Hostoak eta hiru orrazek** apaindua dago, agian hiru emakumei eskainia delako.³³

GALDAKAOKO HILARRIA. Hauekin zerikusirik baduela uste izan bada ere, **Galdakaoko** (Bilboko Arkeologia Museoa) oroitarriak ez dirudi eskola berekoa denik. Lauki baten barruan, **erliebe lauez hiru irudi** azaltzen dira: ezker aldekoa gizonetzko pertsonaia biluts bat da, haur bat ziur asko; Erdiko pertsonaia askoz bikainagoa da eta tunika motz bat darama; eskuinaldekoa erdi ezabatua dago, baina bere tunika luzea dela eta emakumetzat har liteke.

SINBOLODUN HILARRIAK

Ilgora bezalako sinboloz apainduriko oroitarrien aparteko multzoa osatu liteke, zeinaren esanahia Garcia Bellidok aztertua daukan. Arabar eskualdean ilgora hau batzuetan bakarrik azaltzen da eta bestetan erradiodun disko, erradio okerreko gurgil, erroseta, eta abarri loturik.

Erradiodun ala beren artean ebakitzailen diren **zirkuluak** Erdi Aroko euskal arte sailean azalduko dira gerora, adibidez, kutxa eta baitarrietan (Ormaiztegi, Zaldibia, eta abar.).

32. J.C. ELORZA, "Un posible centro de culto a Epona en la provincia de Álava". E.A.A. IV an. (Gasteiz 1976), 187-193. or.; A. LLANOS, "En torno al bajo relieve de Marquínez (Álava)". E.A.A. 2 an. (Gasteiz 1967), 187-193. or.

Era berean **gamma gurutz**e edo esbastika, zeinaren balio arketipiko eta unibertsala zuzen-tasunez aipatu izan dena, gure herriaren tradizioan bereziki sendotuko da.

NAFARROAKO HILARRIAK

Sumatu litekeen bezala, Nafarroako hegoaldea da erromatar oroitarri gehien dituen eta hobekien gordeak izateaz gainera arte kalitate-rik hoberenekoak dira.

PORCIUS FELIXEN HILARRIA. *Zarrakazteluko* aztarnategitik atera eta Nafarroako Museoan gordetarik den oroitarri bat **Porcius Felix**, 70 urtekoari eskainia da. Idazkuna, ia trapezoidala den gorpuzki prismatiko baten erdialdean kokatua dago. Bere zirkulu erdiko burualdeari sei hostotako arroseta bat egokitzen zaio, eta honen azpian bi arroseten artean ilgora bat ikusten da. Idazkunaren azpian, laukizuzen baten barruan hiru ilgora azaltzen dira, hauen azpian arku soil bat dagoelarik.

AGILARREKO HILARRIA. Hilari baten zatia dator *Kodesko Agilarretik*, gainaldean M (=Manibus) hizkia ageri da, bera **Manes-ei sagarutako** adierazpena, eta zanpatutako horma-irudi batetan sarturik **bi emakume irudi** zutik (eta hirugarren baten zatia) hiurak elkarri eskuak emanda.

Beste hilarriak. *Kodesko Agilar* eta *Manñon*-eko lurralde honetan, gaurko Nafarroa eta Araba probintzien arteko mugan, eta erromatar garaian Barduloak izan zireneko honetan, espiritu bera arnasten duten zenbait hilarri aurkitu da: ia zehaztu gabeko gorputz eta jantziak dituzten irudiak azaltzen dira; buru batzuetan bakarrik suma litezke begiak, sudurra eta ahoa. Irudiak aurrez aurre agertzen dira, arkuaren azpian batzuetan, soineko motzez jantziak, eskuak emanaz. Aleren batetan, irudi bat beste batetatik orraze batez bereizita gertzen da; beste batean irudi eta irudi artean triangulu bat ageri da, epigrafiako tartekatze normal bezala.

Gastiaingo hilarriak. Arte kalitate-rik handienekoak *Gastiaindik*, (epigrafia aurkikuntzetan Nafarroako gunerik garrantzizkoenetakoa izatera iritsi den ermita) San Sebastian ermitatik datozenak dira. Hilarri hauek, normalean, animalia irudiak dituzte, zezenak, oreinak, buruz buru jarritako hegaztiak, beti ere hileta esanahia dutenak.

BUTURRAKO HILARRIA. *Gastiaingo* sail honetako oroitarri-rik ederrena (Nafarroako Museoan 1946 an sartu zena) Buturra, delako **Viriato** baten alabari eskainia dago. Behealdean kokatutako bi pitxarretatik jaiotzen diren mahatsondo hostoz eta mahats mordoz hasi eta goialdean aldare baten buruz buru bukatzen den zerrenda apainak, lau zatitan banatutako laukizuzen bat inguratzen du: garaienak, ultra zirkuluerdiko arku batez osaturiko hilobi-zulo bat dauka, zutabez eutsia; hilobi-zulo horren erdia eserita dagoen emakume batek okupatzen du, orrazeak alde banatan dituela; goialdeko tartetetan errosetak eta kardak daude, erritoko siglen ondoan D (i i s) M (anibus); behealdekoetan bi patera daude. Goialdeko horren azpian *tabula ansata* moduan idazkuna dago:

AN (n) IA BUTURRA

VIRIATIFILIA

AN (norum) XXX H (IC) S (ita).

Behe aldetik, bi zuhaitzen artean metopa bat okupatuz, eskuinaldera jiratu dagoen abelgorri baten irudia dago. Azkenik, beheko solairuan, hosto askotako lore bat daukan disko bat daroma, eta alde banatan erradio okerreko gorpilak eta kraterak. Multzo osoak konposaketa sena ederra adierazten du.

M. JUNIUS PATERNUSEN HILARRIA. Beste oroitarri batek jatorri bera du (Museo berean jasoa dena eta data berean) eta eskaintza bat dauka. Aurrekoan bezala, mahats-ondo hostoak eta mordoak et goialdean buruz buru aldarean bukatzen dutenaz, apainduriko zerrenda ederrez inguratua dago. Barruan bi sail ikusten dira: Bata zabal, hortzadun zirkulu baten barruan erradio ezkerbirazko okerrak dituen gorpila duena. Honen azpian bi hegazti eta mahats mordo bat, eta bi aldetara kraterak eta paterak. Behealdean azaltzen da idazpurua, bi lerrotan eta baketa handi mehe batez inguratua:

M (arcus) JUNIUS PATERNUS

CANTABRI FILIUS AN (norum) XXX

Begien bistakoa da osoa ez den oroitarri bat dela. Azpialdeko zati bat galdua du, Fidel Fita historiagilearen ustetan, zaldun baten irudiz apaindua zegoen.

Ikusi izan da, oroitarri hauen ezaugarri diren osagai formal gehienak —erliebe ia laua, ebaketa eta marrazki zaletasuna, eta abar— bertakoen ala zeltarren tradizioan sendo oinarritutakoak diruditelako, honen gainean erromanizazioak bere irudigintza naturalistagoaren zaletasuna sartzean eragin erabakitzailea burutu zuelarik.³⁴

Bestalde, *ikonografia* aldetik oso mediterraniarrak diren mahats ondoak, huntzak, koroak eta kultur helburuen agerpena baieztatzen bada ere, bertakoen tradizioan ongi sustraitutako behin eta berrizko gai arketipikoak azaltzen dira: zirkulua, ilgora, arkuak eta zenbait animalia sinboliko.

NAFARROA-ARAGOAR ALDEKO HILARRIAK

Jose E. Urangak bederatziriko hilarri sailkatu zituen, guztiz erromanizatu zegoen nafar-aragoar lurraldean, zalantzarik gabeko genesiako izaerazko zezenaren gurtzaren seinaleztat jo zuzena berak. Hilarri hauetako batzuetan zezenaren irudia izarren zeinuak ondoan dituztela ageri dira: eguzki borobila eta ilgora. Uranga konturatu da, **zezenaren gurtza** utzi izanda ere, nafar erdi aroko artearen hainbat adierazpenen inkontzienteko oroitzapenek irau egin zutela: Iratxeiko kaneziloak, Iruñeko katedraleko mentsulak eta kapitulak, eta abar.

Hainbat irudi. Beste oroitarri batzuk, eskaintza idazkunak edo giza irudiak, batzuetan zaldizkoak, edo animalienak eta baita ezagutu ezinezko zeinuak dituztenak ere, Villatuerta, Lerga, Eslaba eta abarretan azaldu dira eta A. Marcos Pous eta R. Garcia Serranok aztertu dituzte hauetako batzuk. Berauek, ikerketa ikonografikoa, artistikoa eta sinbolikoa, epigrafiaren ikerketa mailan ez egon izanaren pena izan dute, hau izan baita orain artean arkeologoen

GIZAKIAK DITUZTEN HILARRIAK

Narbajako hilarria (Ar.).
Arabako Arkeologia Museoa.

Iruña/Veleiako hilarria (Ar.).
Arabako Arkeologia Museoa.

Manibus hilarria.
Agilar (Naf.).
Nafarroako Museo.

Galdakaoko hilarria (Bizk.).
Estudios de Arqueología Alavés, 6. alea.

Okarizeko hilarria (Ar.).
Arabako Arkeologia Museoa.

33. Lurralde honetako erromatar oroitarrien deskribapen osatu samarra ikus, J.C. ELORTZAREN, "Estelas romanas en la provincia de Álava". E.A.A. IVean, 1970, 235-250. or.

34. F. MARCO SIMON, "Las estelas decoradas de la época romana en Navarra". *Trabajos de Arqueología Navarra* 1, 1979, 205-250. or.

¶

1

0

»

1.- Gastiainen Busturraren hilarria (Nafarroako Museoa). 2.- Donemiliagako San Erromanen oroitarria. 3.- Kanpezuko hilarria (Arabako Arkeologia Museoa). 4.- M. Junius Paternus-en hilarria Gastiainen. (MN). 5.- Lemonako hilarria. 6.- Okarizeko hilarria (Villatuerta),(MAA). 7.- Bilatortako hilarria (MN). 8.- Marco Sempronio Fuscoren hilarria Luzkandon (MAA). 9.- Marañoneko hilarria (MN). 10.- Andrearriagaren hilarria (San Telmo Museoa). 10a.- "Zaldunaren" hilarria Iruñan (MAA).

1/4

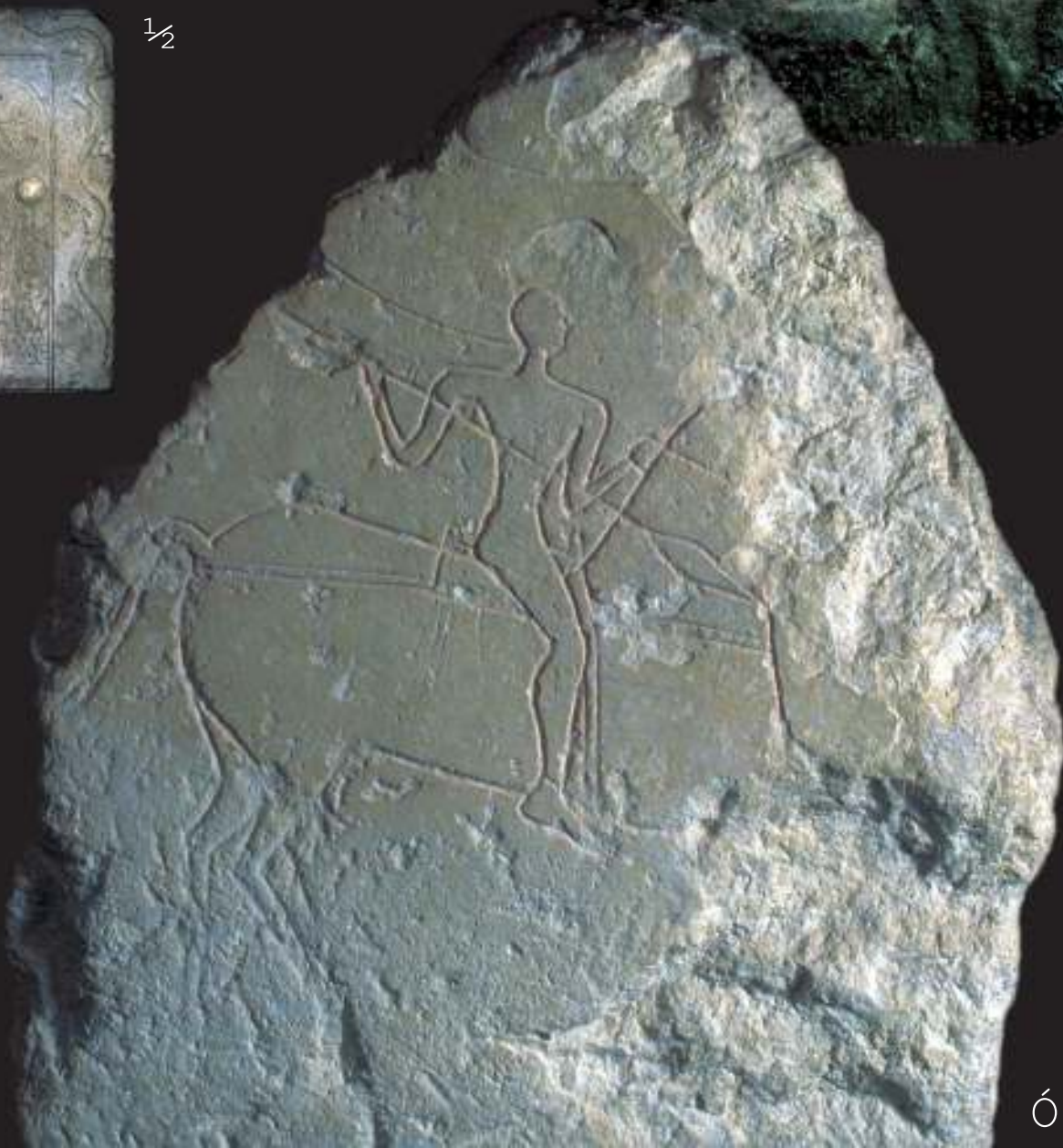
ò

ó

1/2

ó a

Agilarreko hilarria (Naf.).
Nafarroako Museoa.

Marañoneko hilarria (Naf.).
Nafarroako Museoa.

Poncius Felix-en hilarria.
Nafarroako Museoa.

35. M. ESTEBAN, *El País Vasco Atlántico en época romana*. (Donostia) 1990, 403-425. or. Ikus baita A. MARCOS POUS eta R. GARCIA SERRANO, "Un grupo unitario de estelas funerarias de época romana con centro en Aguilar de Codés (Navarra)". // *Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1976) 369-380. or.; A. RODRIGUEZ COLMENERO eta M. C. CARRERO. "Epigrafía vizcaína. Revisión. Nuevas aportaciones. Interpretación histórica". *Kobie* 11n, 1981, 81-163. or.
36. M. URTEAGA ARTIGAS, "Reconstrucción del paisaje urbano de Guipuzcoa". "Antigua-n". VI Jornadas sobre la Antigüedad. 1999, 24-31. or.
37. I. BARANDIARAN, "Irun romano". *Munibe*, XXVn, 1973, 19-28. or.; J. RODRIGUEZ SALIS, "Romanización en el Bidasoa. Datos para su estudio". // *Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973), 363-366. or.
38. Bildutako hainbeste zeramikek (14.000 milar en bat zati), Ardituri mehatze barrutiaren halako hedapenez hartutako ziurtasunak, Irungo Santio kalearen azpialdean berriki (1992) aurkitutako erromatarren kaia eta portu egiturak eta bertan bildutako milaka gauzak, Olasso erabateko erromatar hiria izan zela pentsatzera bultzatzen gaitu. Bestalde, Gipuzkoako lurralde osoan zehar banaturik dauden erromatar arras toek, gure herrian erromatarrik izan ziren ari buruzko planteamendu berriak egitera behartzen gaituzte.
39. M^o A. MEZQUIRIZ, *Pompaelo I*.an IV. geruza, 30 eta 45. or. ; V. geruza, 30 eta 64. or., VII. geruza, 20 eta 95. or.
40. M^o A. MEZQUIRIZ, *Pompaelo I*, (Iruñea 1958), *passim*; *Pompaelo II*, (Iruñea 1978) 39-49. or.

arreta guztia erakarri duena; aldi berean zera azpimarratu dute, geografia eremuaren arabera sailkatzeko oroitarraren antzekotasunak aurkitzea garrantzizkoa dela, azken batean.

Arkuteria marrazkiak. Iruña/Veleiako **opidumetik** datozenak eta irudi eskematikoak dituztelako aurrekoen antza dutenak dira arkuteria marrazkiak dituzten oroitarrak batzuk. Aipatutako arkuaren esanahia hiletetako dela uste izatekoa da, baina ez da aho batekoa jakitunen iritzia. Zeruko atea al dira? Hildakoaren etxeok? Garcia Bellido eta beste batzuek uste dute ez direla ate modura hartu behar, zubi arkuak bezala baizik. Hainbat kasutan, Iruñakoan bezala, ultra zirkuluerdikoak dira arku hauek.

Aurrez aurreko irudi geldi eta oso eskematikoak dituzten kantabriar sakaneko oroitarrak, Milagros Estebanek bere Euskal Herri Atlantiarreko erromanizatzearen funtsezko lanean kontu ematen duen oroitarrak gutxi horiek aipatzeari ez diogu helduko, arte balio gutxiokoa direlako.³⁵

5.

■ OSTILAMENDUAK ETA ZERAMIKAK

Arkeologoak konturatu dira, Euskal Herriko erromanizatutako alderdietan aurkituz joan diren eskulangintzako aztarna

txikiak, soina aipantzekoak batez ere, edergarriak, soineko zatiak lotzeko orratzak, orratzerako orratzak, eta abar. Hispania eta Galiako beste lantegietatik datozen estilo berekoak direla. Langaia gehienetan hezurra bada ere, ugari dira marfilezko, zilarrezko eta brontzezkoak, urrezkoak berriz oso gutxitan.

Gauza bera esan liteke, gure hilerrietan eta beste aztarnategietatik kanporatu diren edoniziez ere.

ZERAMIKAK

Bildutako ontzi gehienak, gure herritik kanpo ezagunak diren hainbat motatakoegi dagozkiek dira: *hispaniar sigillata*, *galiarpeko sigillata*, *zeramika arruntak*. Bertako zeramika **arrunt** bezala sailkatu litekeen horretan, beti ere, bertako jatorriaren izaerazkoa dena zehazteko zailtasunak gelditzen zaizkigu.

IRUÑA/BELEIAKO AZTARNATEGIA. Iruña/Beleiako (Arabian) azpiko mailetan aurkitutako bertako zeramikaz, azalera distiratsukoa, pareta lodikoa, orean mika askokoa, ebaki edo behatz marraz ederturiko kimu nabarmenduz apaindua den hau, erromatarren aurrekoa dela eta Europaren erdialdeko ezaugarriak dituela esan liteke; baina, —Maluquerrek dioen bezala— gertakari hau ez da jende berrien etorreragatik eman denik azaldu behar, herri indoeuropar hiztunen kultur eragin soilagatik baizik.

SANTA ELENAKO AZTARNATEGIA. Bidasoaren itsasoratzean (1971) Jaime Rodríguez Salísek eginiko indusketek, eta gerora Santa Elena ermitapean (1973) 80 m. baino ez askoz gehiagotan, jarraitutakoak ustekabe onorioak eman zituzten: Irunek, Pompaelo eta Veleia lo-

tzen dituen mugako hiri modura duen garrantziaren ziurtasuna, "euskararen, hiru kokaleku hauek izan duten hiri izaeraren garrantzia: Irun-Iruña: *hiria*"³⁶ baieztatzea. Santa Elenako aztarnategitik guztira 106 hil kutxa bildu ziren, bertako zeramikaren zenbait egitura-takoak, torneatu gabeak.³⁷ Hiri aldeko indusketak ere (Junkaleko Santa Maria), ondorio bikainak eta hispaniar, galiarpeko eta aretina sigillata mostra ugari eman zituzten. Hauen artean, bai denboraz (K. a. I.ngo mendeko azken bi herenetan) eta bai espazioaz, Pirinio-etako Atlantiko aldean aurkitutako oso mugatutako mota bat geratzen da, eta ez da ez Iruñan ez Iruñean azaltzen.³⁸

PONPAELOKO AZTARNATEGIA. Ponpaeloko hondarretan, aldizka eta sistematikoki burututako indusketek, antzinako Iruñean bizitutako Inperioko aldi desberdinei dagokien hainbat geruzen arabera katalogoratu joan diren ehunka zeramika puska atera dituzte argitara, eta ondoan azaldu zaizkien txanponengatik ziurtasunez ezagutu litekeen kronologia ere bai.³⁹

Garairik antzinakoenetik, ponpeiar finkapenarena, alegia (beste nonbait kokatua izango zen hiri gunea) bertako emaitzen gainetik jartzen da *galiar sigillata*. Zatiaren batzuetan eltzegileen izenpeak agertzen dira: *Iulius, Nomus, Calus, Corius*, eta abar., guzti honek Galiagealdearekin salerosketa indartsu bat egiaztatzen du, baskoniako Irunen bere ohiko portua aurkituko zuen salerosketa. Aitzitik, geruza honetan aurkitutako *hispaniar sigillata* urriak garbi erakusten du langintza hau bere hastapenetan zela. *Aretina sigillata* eta I.ngo mendeko beste mota batzuen zatien ondoan argizulo kiribilak eta Tiberioren garaiko *beirazko* ontziak azaldu dira.

Flabiosen garaian (I. ngo mendea) *hispaniar sigillata* ugaritzen hasia dela ikusten da eta galiar sigillata bai egitetik nahiz salerosketatik alde batera saihestua dela. T.S.H. moldeen aurkikuntzak sinistu arazten du langintza mota honetako lantegiak badirela II. mendeaz geroztik Iruñean. *Beirazko* botila batzuk azaltzen dira baita, I.ngo mendeko lehen erdian datatu litezkeenak.

Cardoko lauzaduraren aurkikuntzak, I.ngo eta III. mende artekoak, hiriko auzo honen hiri-berrikuntza bat adierazten du. Erromatarren hiriko geruzarik berrienean, suntsituta utziko zuen sute baten aztarna nabarmenen ondoan, zeramika ugari topatu da, eta ez antzinako T.S.H.koa, baita beranduagoko erak iragartzen dituzten beste batzuk ere.

Estetika alderdia. Zeramika, ikuspegi estetikitik bakarrik begiratuz gero, arte "txikiago" bat izanik, moten deskribapena eta beren materia, beren teknika, beren egitura, bernizadura, bere margoak eta bere apainketa ugari arabera azterketa egiten ez gara geldituko, horretan jakitun direnen modura. Aski izan dezagun, ugaritasun horren izaera, egituren edertasuna eta bereziki, oso sarritan geometrikoa den (zirkulua, galloiak, gurutzak eta abar.) baina, baita gutxi edo gehiago estilizatuak diren landare eta animalien formakoak begiratzea.⁴⁰ Araba eta Nafarroako zenbait herritan ere ez dira falta,

giza irudiz apainduriko terra sigillatazko arrastoak.

Gehigarri modura esan dezagun, zeramikazko ale ugarietz gainera, antzinako Pompaelako miaketek arkeologoaren eta historialariaren arreta erakartzen duten metalezko, hezurrezko eta beirazko gauza asko eman dituela.

LA CUSTODIAKO AZTARNATEGIA. Nafarroako hego-sartaldeko lurraldeetan egin diren aurkikuntzetan garrantzi berezikoak izan dira **La Custodiako** (Biana) erromatarren aurreko herriakakoak, hain zuzen ere.

Gerriko **orratz** batzuez gainera, arkeologoaren eta historialariaren arreta zirikatzen dute **brontzezko sei tesera** (txartel), hauetako lau iberiar idazkunez grabatuak, zerri, behi eta zezen formaz itxuratuak eta urtuak, erromatarren aurreko herrien beren arteko edo erromatarrekiko harrera on itunen enblema bezala ulertzen direnak. Txerri hauetako batzuk sena estetiko handiz itxuratuak daude, eskematiko eta baita karikatura espresionista alderako joera dutenak, ongi nabarmendutako mutturra, belarri nimiñoak eta hanka mutur zorrotz eta moztak dituztela nahita moldatutako desitxurazteak eginaz.⁴¹

LA GRANJAKO AZTARNATEGIA. Bianatik gertuko alderdi bereko erromatarren beste kokapenetan **giza irudiz** apaindurikoak izategatik oso garrantzizkoak diren zeramika aztarnak atera dira.⁴²

Logroño-Mendabia errepidearen hegoaldeko soro batetan, **La Granja** deituriko tokian, ore gorriskako tegulen eta teilen ondoan, itxura askotako apaingarriak zituzten *sigillata zeramika* zati ugari kanporatu zen; batzuk ore bikainekoak, zuri-gorri kolorekoak eta berniza oso distiratsukoak, apaingarri gai askodunak; giza iruditxo biluziak eta oparotasunaren adarra dutela, ehiza agerraldiak eta Eros bat nabarmentzen direlarik. Badira, izan, zakur eta hegazti, untxiak eta abar. landare eta geometriazko formak: errosetak, lirioak, palma irudiak eta zirkuluak.

Honako hau nekazal etxalde baten kokapenari dagokiona izango zen, gure aroko I.ngo mendean finkatu litekeena, eta IV. mendera arte izandakoa.

SOTO GALINDOKO AZTARNATEGIA. La Granjako kokapenetik kilometro gutxitara, **El Soto Galindon**, azaldu berri ditugun antzeko apaingarriak dituzten zeramika hondarrak aurkitu dira. Hemen ere gaiak oso ugariak dira: larrugorriko *gizon iruditxoak*, gerrariak eta zaldunak, ezagutza zaila duten ugaztun eta hegaztiak, huntzezko *landareki* uztaiak, palma irudiak, zenbait hostotako errosetak, zir kulu gaiak nagusitzen diren *geometriazko irudiak*.

URALDEKO AZTARNATEGIA. Arabako herri batzuetan burututako indusketek antzeko zerbait eskaini digute. **Uraldeko** (Trebino) aztarnategian adibidez, *sigillata zeramika* ugari aurkitu da galiarpeko gaiez apainduak, baita *giza irudiz* ere, **metopadas** deituriko zeramiken estilokoak, laukizuzen edertuen artean, irudi (metopas) eta beste bereizgarritako marra bertikal trazu soilekoekin txandakatuak dir elako. Sarritan delako apaingarri zerr endak hauek, konposaketa sena jakintsuz jartzen dira beste *geometriazko gai* soilen gainean, estetiazko gustu zoragarri bat erakutsiz.⁴³

KARASTAKO AZTARNATEGIA. Araban, **Karastan**⁴⁴ (Caicedo Sopena) eskuratutako zeramikez ere, eta "ager vasconum" erromatar beste kokaleku askoren aipamenarekin batera errepikatutako beharko da zalantzarik gabe, arkeologoaren lan txalogarria laguntzen jarraitzen bada.

BRONTZEAK

Bertako euskaldunen artearen nolabaiteko isiltasuna, hein handi batetan erromatarren kultura ahaltsuak bereganatua delarik, zenbait mendetan zehar jarraituko du horrela. Iruñeko hilerrian aurkitutako gauzak, badirudi, gehienak VI eta VII mendeetan kokatu behar direla; orduan beraz, frankoen eta bisigotikoen nagusigo aldikoak direla esan behar da eta ez erromatar berantiarrekoak. ■

SINBOLODUN HILARRIAK

Elizmendiko hilarriak.

Irudi erref.: Nosotros los vascos. Arte I. Lur Arg.

Gastiaingo hilarria (Naf.).

Nafarroako Museoa.

Espejoko hilarria (Ar.)

Arabako Arkeologia Museoa.

41. J. C. LABEAGA, *Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia, Viana (Navarra)*. "Trabajos de Arqueología Navarra" 10, 1991-1992, 317-336. or.; J. C. LABEAGA eta J. UNTERMANN, *Las téseras del poblado prerromano de la Custodia, Viana (Navarra)*. Epigrafía eta lingüistikako deskribapena. "Trabajos de Arqueología Navarra" 11, 1993-1994, 45-53. or.

42. Juan Cruz LABEAGA, "Los enclaves romanos junto al Ebro. Viana (Navarra)". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazioari buruz. *Isturitze* 8, 1997, 175-185. or.

43. I. FILLOY eta E. GIL, "Intervenciones arqueológicas en el valle de Uralde, Condado de Trebiño". E.A.A. 17an, 1970, 7-36. or.

44. I. FILLOY, "Memoria de la 1ª campaña de sondeos estratigráficos en el yacimiento de Carasta (Caicedo Sopena, Álava)". E.A.A. 17an, 1990, 7-36. or.

II

1

o

»

1/4

1/2

HIGERREKO BRONTZEAK
(ZAHARBERRITIAK)

Isis

Isis

Helios

Marte

Santa Elena Museoa. Irun.

Erroma jainkosaren kameua.
Oiaso, Irun.

Irudi erraf.: Kameua, argizuloak eta Santa Elena elizaren berreraikitzea ARKEOLANen (Historia-Arkeologia Ker keta eta azterketa Gunea) informazio buletinoko 8. aletik hartu dira.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTO, M.L.: "Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico". A.A.I. 4an, 1970, Gasteiz, 107-233. or.
- ALTADILL, J.: "De red geographica-historica: vías y vestigios romanos en Navarra". *Homenaje a C. Etxegaray-en*. (Donostia 1928) 466. or eta hu.
- ARCE MARTINEZ, J.: "Conflictos entre paganismo y cristianismo". P.V. 32an, 1971, 245-255. or.
- ARCE, J.: "Vascones y romanos". *Antiguan. Antzinateari buruzko Jardunaldiak*. (Donostia 1999).
- BARAIBAR, F. de: "Álava durante la dominación romana: las ruinas de Iruña. *El Ateneo*. Gasteiz.
- BARANDIARAN, I.: *Guipúzcoa en la Edad Antigua. Protohistoria y romanización*. Donostia 1973.
- BARANDIARAN, I.: "Iruñ romano". *Munibe* 25ean. 1973. Donostia. 19-28. or.
- BLAZQUEZ, A., SANCHEZ, ALBORNOZ, C., "Vías romanas de Briviesca a Pamplona y de Briviesca a Zaragoza". *NJSEA-an*, (Madril 1917) 4-14. or.
- BLAZQUEZ, J. M.: "Arte y sociedad de los mosaicos romanos en Navarra. *Primer congreso General de Historia de Navarra, 2*, Comunicaciones, 1986, 307-337. or.
- BLAZQUEZ, J.M.: "Los vascos y sus vecinos en las fuentes literarias griegas y romanas de la antigüedad". MALUQUER DE MOTES (Ed.)ean: *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*. (Iruña 1966) 177-205. or.
- BLAZQUEZ, J. M.: "Mosaicos de Comunion (Álava). Grifoak. Urtaroak. Diana. *II Congreso Mundial Vasco*, (Donostia 1988), 234-252. or.
- BLAZQUEZ, J. M., MEZQUIRIZ, M^a. A.: *Mosaicos romanos de Navarra*. (Madril 1985).
- CARO BAROJA, J.: *Los pueblos del Norte de la Peñínsula Ibérica*. Donostia (berrargt. 1972).
- ESTEBAN DELGADO, M.: *El País Vasco Atlántico en época romana*. (Donostia 1990).
- ESTEBAN DELGADO, M.: "Acercas de la época romana en el País Vasco atlántico. Método y resultados de una investigación". *Munibe* 41ean, 1991.
- ESTEBAN DELGADO, M.: "Aproximación a la Guipúzcoa de los primeros siglos de nuestra era". *Munibe* 42an, 1992, 337-344. or.
- ESTEBAN DELGADO, M.: "El poblamiento de época romana en Gipuzkoa. *Primer Coloquio Intern. sobre la romanización de Euskal Herria*". *Isturitz* 8an, 53-57. or.
- ELORZA, Juan C.: "La romanización del País Vasco. *Historia del País Vasco-n*. (Donostia 1978) I, libk., 7-16. or.
- FERNANDEZ, Mª C.: *Villas romanas en España*. (Madrid 1982).
- FERNANDEZ AVILES, A.: "El mosaico de las Musas de Arroz y su restauración en el Museo Arqueológico Nacional". A.E.A. 18an, 1945, 342-350. or.
- FILLOY NIEVA, Idoia: "Memoria de la primera campaña de sondeos estratigráficos en el yacimiento de Carasta (Caicedo Sopeña, Álava)". A.A.I. 17an, 1990, 7-36. or.
- FILLOY NIEVA, I., GIL ZUBILLAGA, E.: "Intervenciones arqueológicas en el yacimiento de Uralde (Condado de Treviño)" A.A.I. 18an, 1993, 101-339. or.
- GARCIA GARCIA, Mª Anjeles, "El poblamiento en época romana en Navarra: Sistemas de distribución y modelos de asentamientos". *Primer Coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an, 1997, 75-110. or.*
- GERMAN DE PAMPLONA, Fr.: "Los límites de la Vasconia Hispanorromana Peninsular y sus variaciones en la época Imperial". *Problemas de Prehistoria y Etnología Vascas. IV Symposium de Prehistoria Peninsular*, (Iruña 1966), 288. or. eta hu.
- GIL ZUBILLAGA, E.: "La romanización en Álava". *Munibe* 42an, 1990, 327-336. or.
- GIL ZUBILLAGA, E.: "El instrumento metálico de época romana en Álava. Testimonio de actividades domésticas y profesionales". *Primer Coloquio Intern. Sobre la romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9an, 1997, 535-563. or.*
- GONZALEZ RODRIGUEZ Mª C.: "Indígenas y romanos en el territorio del País Vasco actual". *II Congreso Mundial Vasco*. (Donostia 1988), I libk. 143-162. or.
- IRIARTE, A.: "La muralla tardorromana de Iruña/Veleia". *Primer coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9an, 1977, 699-733. or.*
- LABEAGA, J. C.: "Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia, Viana (Navarra)". *Trabajos de arqueología Navarra* 10, 1991-1992, 317-336. or.
- LABEAGA, J. C.: "Los enclaves romanos junto al Ebro. Viana (Navarra)". *Primer Coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an, 1997, 175-185. or.*
- LABEAGA, J. C. y J. UNTERMANN, "Los téseras del poblado prerromano de la Custodia, Viana (Navarra). Descripción epigráfica y lingüística". *Trabajos de Arqueología Navarra* 11ean, 1993-1994, 45-53. or.
- LARRAÑAGA ELORZA, K.: "El hecho urbano antiguo en Euskal Herria y en su entorno circumpirenaico. Apuntes y consideraciones". *Cuadernos de sección. Historia y Geografía* 21, 1993, 11-42. or.
- LOZA LONGARAN, R.: "La incorporación al mundo romano". *Álava en sus manos-en*, 3. libk. Gasteiz, 41-72. or.
- LLANOSA, A.: "La romanización de Álava. Elementos arqueológicos". *II Semana Internacional de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973).
- MAGALLON BOTAYA, Mª Anjeles: "La red viaria romana en el País Vasco". *Primer Coloquio Intern. Sobre la romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an 1997, 207-233. or.*
- MAÑARIKUA, A.: "Fuentes literarias de Epoca Romana acerca del Pueblo Vasco". *II Semana Intern. De Antropología Vasca. D.I. XX*. libk. 46, 1972.
- MAÑARIKUA, A.: "Fuentes literarias de época romana acerca del Pueblo Vasco". *Segunda Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973) 273-291. or.

MAÑARIKUA, A.: *La Romanización del País Vasco*. Bilbo 1972, 221. or eta hu.

MAECO SIMON, *Las estelas decoradas de época romana en Navarra*. "Trabajos de Arqueología Navarra" 1, 1979, 205-250. or.

MARCOS, A.: "La romanización en Navarra (Avance provisional)". *II Semana Internacional de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973), 311-315. or.

MARCOS POUS, A. y GARCIA SERRANO, R.: "Un grupo unitario de estelas funerarias de época romana con centro en Aguilar de Codés". *II Semana Intern. de Antropología Vasca-an*, 369-380. or.

MARTINEZ SALCEDO, Ana: "La cultura material de época romana en Bizkaia. Testimonios en torno a la actividad económica". Primer coloquio intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9, 1997, 565-578. or.

MEZQUIRIZ, M^o A.: *Las excavaciones estratigráficas de Pompaelo I. Campaña de 1956*. (Iruñea 1958); *Pompaelo II*. (Iruñea 1978).

MEZQUIRIZ, M^o A.: "Materiales procedentes del yacimiento romano de Andiñón". P.V. 18-79. ean, Iruñea 1960, 57-67. or.

MEZQUIRIZ, M^o A.: "Las excavaciones de la villa romana de Falces (Navarra)". P.V. 122-123, Iruñea 1971, 49-76. or.

MEZQUIRIZ, M^o A.: "Descubrimiento de pavimentos opus signium en Cascante (Navarra)". *Homenaje a J.E. Uranga*. (Iruñea 1971), 277-283. or.

MEZQUIRIZ, M^o A.: "La Arqueología histórica en época romana en Navarra". *Munibe* 42an, 1990.

MEZQUIRIZ, M^o A.: *El territorio de Navarra durante los siglos de influencia romana*. (Donostia 1991).

MEZQUIRIZ, M^o A.: "La villa romana de "Las Musas" en Arellano". *Trabajos de Arqueología Navarra* 11 ean, 1993-1994, 55-100. or.

NIETO, G.: *El Oppidum de Iruña (Álava)*. (Gasteiz 1958).

RODRIGUEZ SALIS, J.: "Romanización en el Bidasoa. Datos para un estudio". *Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973), 363-366. or.

SANCHEZ ALBORNOZ, C.: "Divisiones tribales y administrativas del solar del País Vasco y sus vecindades en la época romana". B.R.A.H. 95 ean. *Vascos y Navarros en su primera historia-n berregina*. (Madrilen 1974), 15-40. or.

SANTOS YANGUAS, J.: "Conquista y ordenación del territorio de Álava por los romanos en época altoimperial". *Formación de Álava-n. 650 aniversario del Pacto de Arriaga (1332-1982)*. (Gasteiz 1984), 447-466. or.

SANTOS YANGUAS, J.: "El poblamiento romano en el área de Autrigones, Corintios, Vardulos y Vascones. Estado actual de la investigación y perspectivas". *II Congreso Mundial Vasco-n*, (Donostia 1988), I libk., 217-234. or.

SAYAS, J. J.: "El poblamiento romano en territorio vascón". *Veleia* 1-ean, 1984, 289-310. or.

SAYAS, J. J.: "Indoeuropeos y vascones en territorio vascón". *Veleia* 2-3. ean, (Gasteiz 1985-86), 399-420. or.

SAYAS, J. J.: *Los Vascones y el poder romano. Asimilación y resistencia a la romanización en el Norte de Hispania*. (Donostia 1984).

SAYAS, J. J.: *Los vascos en la antigüedad*. Catedra Ed. (Madrilen 1994).

SEGURA MUNGIA, S.: *Mil años de historia vasca a través de la literatura greco-latina. De Aníbal a Carlomagno*. Deustuko Unibertsitatea Argitl., (Bilbo 1977).

SCHULTEN, A.: "Las referencias sobre los vascones hasta el año 800 d. C." *La Gran Enciclopedia Vasca*, XVIII. libk., (Bilbo 1971) 225. or. eta hu.

TARACENA, B., VAZQUEZ DE PRADA, L.: "Excavaciones en Navarra" P.V. VII. ean, 24 znb., 1946, 413-469. or.

TOBIE, J. L.: "Fouilles romaines à Saint Jean le Vieux". *Bulletin du Musée Basque*, 34. ean, 1966, 146-164. or.

TOBIE, J. L.: "La mansio d'Imus Pyrenaeus. (St. Jean le Vieux, Pyr. Atlantiques). Apport à l'étude des relations transpyré-

nennes sous l'Empire Romain". *II Semana Intern. de Antropología Vasca*. (Bilbo 1971).

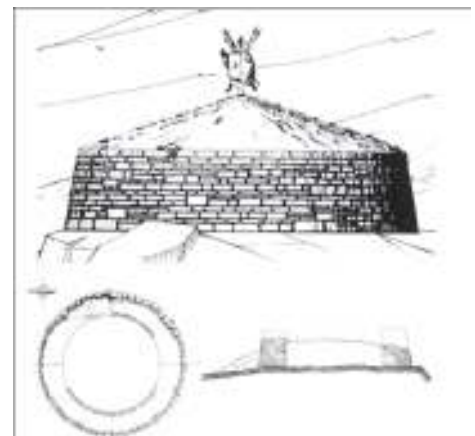
TOBIE, J. L.: "Le Pays Basque Nord et la Romanisation (1er. Siècle a. J.C. 3ème siècle a J.C. *Bulletin du Musée Basque* 95. ean, 1982, 1-36. or.

TORRES, M.: "Los mosaicos descubiertos en el siglo XVIII en la villa de Cabriana Álava)". A.A.I. 10 ean, 1981, 311-340. or.

VALLESPI PEREZ, E.: "Hipótesis de trabajo sobre sustrato arqueológico de la romanización del País Vasco meridional (Álava y Navarra)". *II Semana Intern. de Antropología Vasca*. D.I. 46. libk.an (Bilbo 1972), 273-282. or.

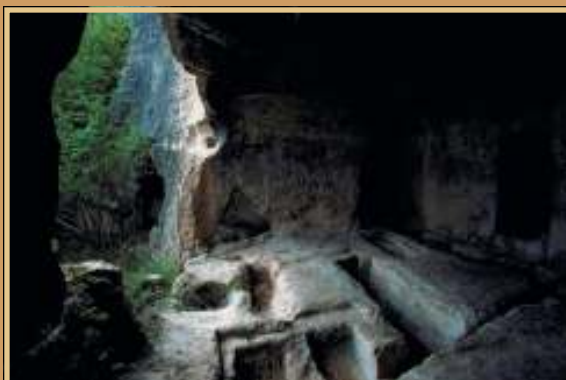
URTEAGA, M.: "Reconstrucción del paisaje urbano de Gipuzkoa". *Antigua-n, VI Jornadas sobre la Antigüedad*, (Donostia 1999), 24-31. or.

Z.E.: "Primer Coloquio Intern. sobre Romanización en Euskal Herria". *Isturitz* saileko 2 libururu, 8 eta 9 znb. (Bertan 17 hitzaldi eta 25 jakinarazpen azaltzen dira) Eusko Ikaskuntza 1999, 934 orrialde.

Urkuluko erromatar trofeoa eta eskema.

4.

FRANKOEN ETA BISIGODOEN ARTEAN

Donemiliaga Kukula monastegiko kutxatilatxoaren marfilezko erliebeak. Goian, San Emiliano Kantabria hiriko biztanleak Leovigildoren zemaiaz ohartuzten ditu. Behean, Leovigildoren ensoa.

TESTUINGURUA

BARBAROEN ZEMAIA ETA GIZARTE ETA EKONOMIA MAILAKO TALKA

Euskal herriko politikaren egoera aldatu egin zen IV. mendearen azken aldean. Baskoniako lurraldeetan, aurreko mendean jadanik, berri gutxi eta ilunak ditugun barbaroen eraso batzuk, Goiz Inperioan gozatu ahal izan zen elkarbizitza bake-tsua asaldatu egin zuten. Horren berri zenbait **hiri-bilduren** suteek ematen dute, baita gure arkeologiak kanporatzen duen Pompaelo berarena ere. Gertakari hauek ulerterraztu egiten dute militarren goarnizioak jarri izana Lapurdumen (Baiona), Ilurion (Oloroen), Beleian (Iruña), Juliobrigan (Kantabria), eta abarretan. Inperioarentzat germaniar herrien pixkanakako gerturatzea, mehatxu bezala sentitzen hasten da. Merkataritza bera, lehen indarrean zena, Zesaraugusta, Barzino eta Tarrako bezalako hiri handietara baztertzen dela egiaztatzen da, eta hutsik geratzen hasten dira Kalagorri bezalako beste gertuagoko hiriak.

Honorio enperadorearen zerbitzuan zegoen Estilikon basatiaren genio militar eta politikoa ez du lortzen herri berrien uhina geldiaraztea. V. mendearen lehen urteetan, mertzenario barbaroek osatutako Britanniaren gudarosteak bere ofizialeko bat Italiako gobernari izendatzen du. **Konstantino III.** izenarekin Galien hegoaldera iritsi eta Pirinioetako igarobideen zaintzaille bere burua izendatu eta Hispanian sartu zen, Osorioren ustetan, Inperioaren agindupeko lurraldeetan barbaroak sartzearen erantzukizuna gudaroste horrena izan zen.

Halako militar mugimendu honek hankaz gora jarri zuen zalantzarik gabe, Euskal herriko jendea eta biztanleriaren gizarte eta ekonomiako aldaketak areagotu egin zituen. Barruko egoera bake-tsua aztoratu egin zuten IV. mendearen azken alditik herri arrotzen indarkeriazko sarrerek eta (bidelapurreria eta harrapaketekin loturiko talde errebolta) **bagauda** gertakari ilunarekin zerikusirik duen zerbait bezala hartu beharko litzateke agian, oraindik asko argitu ez den gertakaria hau, Tarrakonnense aldean hasi zen eta ezin jakin liteke oraindik gizarte-ekonomiazko protesta ala errebolta politikoa bezala sortua izan zen eta nekazari giroko Baskoiak izango ziren partaide ziurrenik.

Hainbat barbaro herri (**Alanoak, Sueboak eta Bandalooak**) 407. urtearen hasieran Rin zeharkatu eta bestaldeko Frankoen artekin bidea egin eta (**directo impetu** esango dute Osoriok eta Isidorok) Galien hegoaldera arte jarraitu zuten, Akitania eta Novempopulania, Lugdunensea eta Narbonensea probintziak suntsituz. Didimo eta Viriniano "erromatar ohoretsu eta indartsuak" ziren anaien ahaleginak hutsak izan ziren, Pirinioetako igarobideak militarki ixteko. Eta 409. urtean inbasioa gauzatu egin zen. Baina, lehenengo inbasio horiek gero beste germaniar herri batek zantputua izango dira: bisigodoak.

Alarikok gidaturiko **Bisigodoen** gudaroste nahasia, non ez baitziren falta beste germaniar herrietako zatiketak, Erroman sartu eta ordura arte "caput mundi"tzat hartua zen hiria garbitu egin zuten.

Alariko hil zenean, bere koinatu **Ataulfok**, Honorio enperadorearekin (Rabenan kartzelaratua) ituna egin, enperadorearen arreba Gala Plazidiarekin ezkondu eta Inperioaren defendatzaile aterra zen. Italiatik Narbonense aldera gidatu zuen bere gudarostea 412. urtean, germaniar tribuei Toulouse eta Burdeos harrapatuz. Gero Tarrakonnense ere okupatu zuten.

Bartzelonan eraila izan zen eta bere oinordeko **Waliak** agindu zuen zenbait urtez Galien hegoaldean: Akitania, Novempopulania eta Narbonensearen sartaldean. Bisigodoen erresuma orduan, Rodanotik Ozeano aldera hedatzen zen. Akitaniak eta Baskoien herri osoak jasan zituzten bisigodoen kokapenak. Alanoak Afrikara igaro ziren eta Sueboak berriz, laster izan ziren Teodorikoren gudarosteaz suntsituak.

Gerra eta inbasioaldi guzti hauen laburpen bezala, esan liteke nahiz eta **Baskoiak** egoera nahaste borrostetsu honetan kaltetuak izan, barbaroen eta erromatarren arteko gerra honetan baztertuak sentituko zirela, funtsean bi zibilizazioen arteko borroka baitzen.

Erromatarren uztarpetik askatutako baskoien herri honi ez zion barbaroen sarraldiak berotasunik eragin. Aitzitik, erabateko eta etengabeko hoztasuna sortu zuten Pirinioen bi alderdietan, guztiz aske³ izatearen posibilitatearen kontzientzia gauzatu zuen erabateko hoztasuna izan zen baskoien herriarentzat, eta aurreneko aldiz historian, "nahiz

1. Ez da asmatzen eta onartzen zaila, V. mende hasieran gudarosten etorrerak, barbaroen erasoaldiek, Bisigodoen *ex autoritate Romae* ondorengo jarduerak eta azken batean, inperioaren boterearen porrotak, hazkunde likidoa prestatu zutela gutxien erromanizatutako Baskoiak beren fidakaitzasuna elikatu eta barbaroak eta Erromak penintsulan beren aginpidea ezartzeko zuten garrantziaz jabetu eta beren ahalbideen kontzientzia hartu zutela". J.J.SAYAS ABEN-GOETXEA, *Euskal Herria y los pueblos germánicos*. II, Congreso Mundial Vasco-n. Historiako Biltzarra, 1988, I. no libk. 393. or.

Gerrari frunkoak. XI. mendeko miniatua.

Saint Severreko Apokalipsia. Bibliothèque National. Paris.

Baskoien aurkako godoen etsaigoa, gutxienez Leovigildoren garaitik datorrena, Victoriacum-en sortzailea bera, Vitoriarekin¹⁴ nahastu behar ez dena, etengabekoa izan zen Recaredo eta Gundamaroren garaitik (Baskoien aurkako kanpaina 610 ean), Sisebuto (Errukoi edo errioxar euskaldunen aurkako borroka), Suintila (kanpaina berri bat 621 ean eta Olliteko gotorlekuaren eraikuntza), Recesvinto (baskoien kanpaina gogorra Zaragozan), Wamba (Baskoniaren suntsiketa "zazpi egunen buruan"), eta horrela arabeen erasoak penintsularen iparraldean euskaldunen aurka borrokan harrapatu zuen Errodrigoen garaira arte.

Arabiar eta berebereen (711-734) erasoaren ondoren, eta Poitierseko bere porrota eta penintsulako lurralderako erretiratze ezinbestekoaren segidan, Baskoien eta musulmanen arteko harremanak argi ikusteak zaila den aldia hasten da. Garai hartako berriemalle karolingioek Carlomagnok hezi nahi izan zituen "Baskoi erreboltaiez" hitz egiten jarraitzen dute. Eta guzti honen arabera, Zaragozatik itzuleran Iruñeko harresiak suntsituta zetorrela, 778. urteko abuztuaren 15 ean Enperadorearen gudarostearen erretagordiak jasandako Orre-

agako porrota, uste izatekoa da, ez zela gertaera bakan bat izan, baizik eta Frankoen eta Baskoien arteko etsaigoari erantzuten ziola.¹⁵ Laburtuz, bistakoa da Pirinioetako bi alderdietan, euskaldunek franko-bisigodotarren erasoari behin eta berriz gogor eutsi ziotela, euste honek, Iruñeko Erreinuaren sorrera inguruan, 824 an ixten badugu aldi hau, lau mende iraungo zuen Frankoen aurka behintzat, zeren, VIII. mendean jada musulmanek godoen erregealdia suntsitua zuten. Etengabeko gerra honek baskoien familia bildu egin zuen (gaur nazio deituko genioke, antzinako berriemalleen "gens Vasconum" eta "Vasconum patria" ren gertuko itzulpena eginez), askatasunaren aldeko borroka setatsu batetan.

Mende hauetan Baskoniako Dukerria deitu litekeen herri honen mugak zehazte lana guztiz zailtzen du iturri hain urriak izateak. Borroka lekuk, historiagilearentzat beti mugikorrek izaten diren mugetan kokatzen dira. Garona eta Ebro artean finkatutako eremua bakean bizi da. "Bi ibaietan edo inguruetan kokatzen da Baskoien eta etsaiaren arteko borroka tokia, Ollite-Gasteiz-Kalagorriaren behingoa eta Garona bera bigarrenean".¹⁶

I.

■ ARKEOLOGIAREN ISILTASUNA

GEOGRAFIA ALDERDIAK ETA LANDA BIZIMODUA

Baskoniako historialariek sumatzen duten hainbat mendetako isiltasuna harrizkekoa gerta liteke, arte kulturaren hondarrei dagoiolarik. Herri honen izaeraz pentsatzen jaritzean, azalpenen bat eduki dezaken isiltasuna da, geografikoki mugatua, gehiengo nekazari girokoa, mendi aldetan estutua, aske izatearen sena jeloskorrez elikatua, bizirautearen beharragatik larritasunean murgildua eta gudaroste erasotzaileen eta erregealdi ahaltsuetatik bere burua gordetzera behartua dena. Aipatutako baldintza hauek ezin zezaketen bada, kultur garapenik, ez eta ondorengo mendeetan gorespina merezi zezakeen arte sorkuntzarik ere erraztu.

Multzo hau biltzen duen kultur eragilea, bi alderdi tradizionaltan banatu behar dena, mendialdekoa eta artzain girokoa bata, eta Ebro haranekoa bestea, hizkuntza da, **euskara** alegia, latina ekintza ofizialtarako utzi eta mendeetako setaz herrialde osoan iraungo duena. Litekeena da, bat-bateko bertsolaritza sormen jenero berezi horretan adierazten den gizarte eta giza adierazpen maila setatsu horrek, denboraren irenskortasunari aurre egin ahal izango zion plastiko izaerazko beste adierazpide moduekiko axolagabetasuna bezera bultzatu izatea.

Bestalde, arkeologiaren isiltasun hori ez da harrizkekoa, kontutan hartzen badugu beste kultura garaikideek ere (Toledoko erregealdi ahaltsuko kristau arkitektura ezik) ez digutela V,VI eta VII. mendekoak lirakeen arte plastiko aztarna ez ugari eta ez nabarmenik utzi. Euskal Herriari dagokionez, arkeologiaren isil-

tasuna hein handi batetan, materialaren hauskortasun arrazoi soilarengatik azaldu liteke, egurrarena alegia, eta gordeak izan beharko luketenak, Gipuzkoan, Bizkaian eta Nafarroako Iparraldean bereziki, lur heze eta arbola trinkodunak direlako, zalantzarik gabe.

IKERKETAKO ITXAROPIDE ETA IKUSPEGIAK

Geografia baldintza hauei, gure euskal arkeologoak ia besterik gabe prehistoriako aldien edo erromatarren munduaren desagertze aurrerako aldien ikerketak erakarriak sentitu izana, erasten badiogu, uste izatekoa da, gure Goiz Erdi Aroko kultura arrastoak, gai gogorragoetan (harria, zeramika, metala) setatsu eta etengabeko bilaketa jardun ezker, gure arkeologia museotan erakutsi nahi zaiguna baino esku zabaltasun handiagoz eskertua izango litzatekeela.¹⁷ Kasualitatez eta ustekabeen, azken urteotan Buzaga (Nafarroa) eta Aldaietako (Araba) hilerrietan eman diren aurkikuntzek pentsa arazten digute gure iragan antzinatean eta goizerdiaroko ezjakintasuna ez dela hainbat monumentu ezagatik, baizik eta arkeologia ikerketa etengabekoa eta nahiko sistematikoa ez izategatik.

Akitaniako Dukerriaren VII. mendeko garrantzi historikoa eta Baskoniakin zuen harreman estuak eraman ditu zuzentasunez historiari batzuk uste izatera, *akitaniar-baskoiak multzoan* batasun bat bezala zutela, non, mendialdeko euskaldunak "akuiluaren eztena" izan ziren etengabeko borrokan eskualdearen askatasun bila. Ezin bestean beraz, pentsatzekoa da "Frankoangandik guztiz berezitateko talde politiko batek egin duela agerraldia"¹⁸ eta piriari mendikatearen bi aldetako baskoiak elkartuko dituela orain arte uste izan den baino estuago, gainera. Euskal Herriaren hegoaldeko hilerrietan aurkitako armamentuek baieztatzen dute hipotesi hau.

14. Gasteizko lurpean aurkitutako aztarrenik zaharrenak bisigodoen garaioak baino beranduagoak dira. A. LLANOS, *Notas breves. Estudios arqueológicos de los orígenes de la ciudad de Vitoria*. E.A.A. 3an, 1968, 150. or.

15. Hainbatetan eta halako kontraesaneko kronika eta elezaharrek gogoratutako borroka sonatu honen interpretaziorik hoberena dela uste dugu Lacarrak utzi digun hau: "La expedición de Carlomagno a Zaragoza y su derrota en Roncesvalles". *Investigaciones de historia navarra-n.* (Iruñea 1983) 17-91. or.

16. B. ESTORNES LASA, "El Ducado de Vasconia". V. V.n. *Historia del Pueblo Vasco*. (Donostia 1978) I.ngo libk., 45. or.

17. A. GARCIA CORTAZAR, "La organización del territorio en la formación de Álava, Vizcaya en los siglos VIII a finales del XI". *El Habitat en la historia de Euskadi*. (Bilbo 1981) 135. or.

18. M.ROUCHES, *L'Aquitaine. Des Visigoths aux Arabes (418-781). Naissance d'une région*. (Paris 1979), 99. or. Ikus baita ee., Baskoien eta Akitaniarren ezagutzari buruzko gure bereizketa honen arazoari eta ondorioen azalpen zentzuzkoa, J.J. SAYAS ABENGOECHEAREN *Euskal Herria y los pueblos germánicos*. 385-387. or.

2.

■ APAINGARRIAK ETA LANABESAK

ARGIBIDE HISTORIKOEN URRITASUNA

Euskal Herriaren historia inguratzen duen iluntasun luze eta sakon horrek, artearen alorra ere ukitzen du erromatarren mundutik erromaniko mundurako iragaite aldi horretan.

San Isidororen berrien arabera bisigodoek 466.ean, Iruñea, Zaragoza eta beste hiri batzuk menperatu zituzten; Tourseko Gregoriok dio, Childeberto I.ngo, Armonikako jaunak eta Clotario I.ngoa, Austrasiako jaunak Pirinioak zeharkatu (511-561) eta Iruñea atzeman zutela. Beste berri emaille baten arabera, Chindasvinto errege-aulkira igoa izan zen Iruñean 642.go apirilaren 7 an.

Zehaztasunez ez dakigu Euskal Herrian mende horietan zein politiko gobernurekin bizi izan zen eta zenbaterainokoak ziren bat bestearen atzetik etorritako, merobingioen berriemaileek idatzirik eraso eta gerren arrakasten ondoriozko kokapena eta euskal lurtean frankoen edo bisigodoen politiko aginpidea.

Azaltzen denez, germaniarren erasoan ondorenetan, antzinako izendatze bereizgarriak barduloak, karistioak eta autrigoiak desagertu eta berriemaileek *Baskoiez eta Baskoniaz* besterik ez dute hitz egiten. Iruñeak bere baskoien hiriburu izaera gordetzen duela, eta bisigodoen aldian, gotzain-egoitza izan zela ere azaltzen da, zeren Toledoko kontzilio batzuetan bere gotzainen sinadurak azaltzen dira. Agian, egunen batetan arkeologia, erromanizazioko aztarnetan den bezain emankorra izango da franko-bisigodoen aldien aztarnetan, miaketa kanpainak jarraitzen badira behintzat.

ARKEOLOGIA HONDARRAK

ARGARAYKO HILERRIA. Argaray herrian (Iruñeko zorupea, egun, zezen plazatik gertu) bisigodoen hilerri bat aurkitzen, bisigodoen alagian frankoen eskulangintzako lan ugari ezaizte suposatu zuen: 18 gerriko belarri eta plakak, denak ere brontzezkoak eta penintsulako bisigodoen hilerrietan jada ezagunak direnen antzeko samarrak batzuk; bi orratz puskak, brontzezko bi besoko, sei belarritako eta zilarrez eta brontzez landutako hogeiren bat eraztun¹⁹, eta arma tresna pila eder bat (aiztoak, lantza eta gezi muturrak):²⁰ oso garrantzizkoa arkeologoarentzat, baina ez hainbat arte historialariarentzat, nahiz eta ezin ukatuzkoa den pieza hauetakoa batzuk edertzeko eginak dauden geometriazko apaingarrien estetiko gustu nabaria.

Jatorriari dagokionez arkeologoek ustetan, laburtuz, "hamaika gerriko belarrietatik, seik, Pirinioetako iparraldera igortzen gaituzte oker handirik gabe, eta beste bostak berriz, penintsulako hileta testuinguru batetan sarri ematen direnetakoak dira. Halaz ere, deigarri egiten da Iruñean bisigodoen eta hispaniar-bisigodoen toreutikako alerik ezaugarritsuenak ez azaltzea".²¹

Blas Tarazenaren ustetan Nafarroa bisigodoari **Arronizen** aurkitutako gerriko belarri

bat eta baita **Gastiaingo**²² apaingarri aztarna batzuk ere.

Nafarroako hiriburua erromanizatutako hiri izarrik, baina, hainbatetan gudaroste eta bisigodo jendeaz txikitua ere izan dena, Katedraleko artzapezpikutegiko zoruetan burututako miaketa aldietan IV. mendean geroztikako geruza mailarik, alegia Erromatarren Inperioren azkenalditik, lehenengo katedral erromanikoaren eraiketa arte *hiatusen* bat ez egotea, guztiz arraro eta etsipengarria egiten da. Argidago, ohar honek ez du aditzera eman nahi, V. eta X. mende artean leku honetan hiri eraikuntzarik izan ez zenik, baizik eta "aldi horri zegozkien geruza mailak suntsituak izan zirela katedrala eraikitzeko lurra berdindu zutenean".²³

GOROSEN KOBAZULOA. Eman izan zaie, noski (Nafarroatik itenik) **Hueto Arriban** arabar *Goros* deritzan kobazuloan aurkitutako gauza batzuei bisigodoen tankerarik (gaur, Arabako Arkeologia Museoan direnak). Euskal lurtean aurkitutako mota honetako hain gauza gutxi izana azpimarratuz eta horrexegatik historiagilearentzat garrantzia nabarmendu nahiez, Pedro de Plol beraien deskribapena eta balorapena egiten aritu da.

Badira hainbat gauza, baina denen artean ikuskizun handiena **gerriko baten krisketa** batek sortu du, zaharberitu denean, bere kalitate tekniko eta estetiko izugarria azalduz. Hispaniar-bisigodoen artean jakituna den honen deskribapena itzultzeak balio du; krisket honen 105 mm. ditu luzean eta 35 mm. zabalean, lirio egiturako profila duena da eta VII. mendeko hispaniar-bisigodoen ostilamenduetako pieza jatorra da:

"Gerriko belarri artikulatua gorde du, baita, bere hortza ere. Krisketa plakaren aurrealdeko azala estaltzen duen urre eta zilar damaskinatu apainketa ederrak sortzen du harridura. Teknikoki, burdinazkoa da pieza, eta apaindutako alderdiaren gainean brontzezko xafla bat dauka, berde koloreko herdoilarena. Ezkutuana, bi orein ala orein bat eta otsoa, ala zakurra erdialdean marrazten dituen burdina azaltzen da, eta piezaren muturreko gingil borobilean beste haragijale bat.

Animalia hauek gainera, damaskinatu teknikaren bidez, zilarrezko hariz eta urre kalkoa itsastean lortutako marra zuriz apainduak daude. Horrela lortutako apainketa, marra soil baten bidez elkartzen diren trokelezko zirkuluz inguratutako ertza eta orein bat duen erdigunea dira; aurrealdean gainera, hegal baten moduko bat du. Ez dugu uste, garai bereko franko edo burgundiar artean hain arrunki azaltzen diren eta VII. mendeko hispaniar-bisigodoen lantegietan hainbesteko eragina duten kanila horietako bat denik. Orratzaren atzealdean, gingil borobil batetan, salto egitera doan lauhankako bat azaltzen da, hau ere zakurra agian, eta bere azpian damaskinartuak txori hegal batzuen antzeko marrazkiak ditu; baina, toki horretan bertan piezak duen itxurak ez digu uzten gai hau erabat ezaizte".²⁴

Kobazulo horretan bertan aurkitu da baita ere:

- burdinazko **aizto** bat, muturrez bukatzen duen laukizuzeneko orria eta kirten zatia

Emilianense kodizea. Gotzaindegi hispano-godoen azalpena, Tarragonako eli-probintziaren barruan zegoen Iruñea azaltzen delarik besteen artean.

19. Gauza hauetan bisigodoen jatorria ez da nabarmena, izan ere, garai hartakotzat hartzen genituen eraztun batzuk, seiulan daramatzaten arabeen grabatuaren arabera, gerorako erasotzaileek hilerria berrituz zutela adierazten zuten. J. NAVASCUES Y DE PALACIOS, "Rectificaciones al cementerio hispano-romano de Pamplona". P.V. 37an, 1976, 119. or.
20. M^o A. MEZQUIRIZ, *Necrópolis...*, 111. or. Ikus baita ere, A. AZCARATE, "Francos Aquitanos y Vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos". A.A.E. 167-168. znb.-tan, (1993), 149-176. or.
21. A. AZCARATE, *Ibid.*, 157. or.
22. Blas TARACENA, "Epigrafía romana de Navarra". P.V. 24 znb.an. 1946, 44. or.
23. M^o A. MEZQUIRIZ, *Pompeo*, I, 27. or.
24. P.de PALOL, "Los objetos visigodos de la cueva de los Goros". *Investigaciones...* en, 26. or.

Burdin zatiak. Aiztoa, aihotza eta aizkora. Los Goros (Ar.)

Irudi erref.: Arabako Arkeologia Museoan.

Gerriko-belarria. Los Goros Hueto Behean (Ar.) (Arabako Arkeologia Museoan)

Irudi erref.: Gasteiz en el Arte, 1.

duena, luzean 145 mm. eta zabalean 22 mm. dituena,

- eta horrekin batera 145 mm.-tako **aizkora**, luzean 102 mm.-tako aho indartsua eta beso luzea eta ahoaren bestaldeko tutuaren luzamenaz kirtena estalia duena.
- **aihotz** oker bat bada, bi aldetan aho biko zorrotza duena, 220 mm-tako gehiengo luzera eta 65 mm-tako zabalera dituen.

Aipatutako gerrikoaren krisketari buruz, hispaniar-bisigodoenetik gordetakoetan, teknikoki honen antza duenik ez da ia ezagutzen eta oro har guregana ez da iritsi hispaniar lantegietatik datorren damakinatutako burdin piezarik. Teknika hau frankoen eta burgundioen artean sarritan erabilitakoa da.

Baina, merobingiar eta burgundiar eragina dela pentsa badaiteke ere, Palolen ustez, Goros kobazuloan aurkitutako piezak, lehendik jada ezagunak diren beste piezen antzagatik, zalantzarik gabe hispaniar jatorrikoak dira, eta VII. mendearen bigarren zatiko bezala hartu behar dira. Aldi batetarako izaera duen lurperatze batenak lirarteke eta ez hilerri izaerakoena.

BESTE ZENBAIT GAUZAKI. Arabako Arkeologia Museoan bisigodoen eskulangintzazko beste zenbait gauza iritsi ziren **ustekabeko aurkikuntza** batetatik.²⁵ Tutu motako makilari ka-teatutako erronboidezko orria duen bi lantza mutur, aizto bat, ferra zati bat eta beste gerriko belarri puska bat dira.

AZUAKO OSKULATORIOA. Garai bateko Azua herrian, hau ere oso ustekabean *oskulatorio* bat aurkitu²⁶ zen, beranterromatar eta bisigodo munduan noizbehinka azaltzen zen pieza horietako bat, aldaretik eliztarrei eukaristia²⁷ ospakizuna bukatzean benedikapena emateko erabiltzen zena; beste interpretapen desberdin batzuk ere eman dira, hara nola, jentil jarduerakotzat jotzen dute batzuk, kuttun gnostiko bezala besteak. Gure kasuan, ale oso bat da, 8,6 cm-tako luzerako hoga txo edo makila eta 0,35 eko ebakidura duena, ohiko borobila mutur batetan eta, bestean buruz buruko bi uso oso estilizatuak dituena. Brontze urtuaz egin da eta 13,1 gramo pisatzen du. H. Zeissen²⁸ lanean gai hauetako asko azaltzen da erregistraturik.

MAÑARIAKO OSPAKIZUNETAKO PITXARRA. Iñurrietako marmol harrobiko kobazuloetako batetan, Mañaria (Bizkaia) **ospakizunetako pitxartxo** bat agertu zen (gaur Bilboko Arkeologia Museoan dena). Oraintsu eginiko bere zaharberitzeak ongi kanporatu du erdialdeko apaingarri gaia, koskadun zuztarra, huntza hostoak eta zintzilikarioak txandatuz dituela, guzti hau bi uztai paraleloen arteko markoan sartua eta pitxarraren bira oso inguratuz. Neurriak hauek dira: 16,60 cm altueran; ahoaren diametroz, 5,20 cm.; oinarriaren diametroa, 5,80 cm.; diametroz zabalena: 6,30 cm.

Nahiko ale ezagutzen diren hispaniar-bisigodoen mota arruntekoa da eta bibliografia²⁹ ugariko gaia izan da. Palolen ikerketa sakonean uste da ontzi hauen tradizioa mediterranean ekialdekoa dela; Espainiara Italiatik barrena iritsiak izango ziren, penintsulan lantegiak falta ez baziren ere. "Berorien egitekoari buruzko hiru

hipotesi hartu dira kontuan: bataiatzeko balio izan zutela, patenarekin batera eukaristiako higigarriaren zati bat zela, eta apaizgintza sagaramenduan erabili ohi zela". Bere kronologia 680 tik mozarabeen aldira arte hedatzen da.

Mañariako alea, L. Garcia Valdésen ustean tipologikoki bigarren taldeari darraio -I. ngo mota- galdaketaz eta pikatzez lortzen da *La Horadada* (Mave) kobazuloan alearen modura. Bere edergarritasuna, espazio libreetan, zintzilikario eta huntz okerdurazko oinarritzako, Palolek liturgiako brontze hauen apaingarritzat izendatutako V. motakoan kokatu behar da. Kronologikoki zazpigarren mendeko bigarren erdian edo agian beranduagokoa, izan dira kokatuak.³⁰

BI HILERRI

Orain berriki, euskal arkeologoak antzinaberantiar eta goizerdiar aztarnen gabezia setatsuaren aurrean nolobait akiturik, euskal lurraldetan azaldutako bi hilerri berrien aurkikuntzek biziki harritu eta poztu ditu, hauek direlarik aurkikuntzak: **Buzaga** (Elortz, Nafarroan) eta **Aldaieta** (Nanclares de Ganboa, Araban).

Bi hilerri hauek VI. mendearen azken hamarkada eta hurrengoaren hasierakotan data-tu daitezkeela dirudi.

BUZAGAKO HILERRIA. Iruñetik 13 km-tara dagoen Buzagako ustekabeko aurkikuntzak, 1986. go otsailan, arkeologiari, mota askotako lantza mutur ugari samar, "scramasax" (aho bakarrek ezpata) zenbait, bi sastagi, hogeiren bat aizto, gezi mutur batzuk, zazpi gerriko x-fla, mota ugariko krisketa asko, eta beste ostilamendu eta apaingarritako gauza asko ekarri dio. Aldi historiko honetatik arkeologo eta historialariei ardura gehien sortu diena armamentu ugaria eta zalantzarik gabe, azaldutakoa iparpiriniar aldekoak izatea da.

ALDAIETAKO HILERRIA. Buzagako hilerria azaldu eta urtebetera, beste bat agertu zen Arabako lurraldean, Aldaietan (Nanclares de Ganboan). Gudako ostilamendu ugaria duenez "Penintsulako bakarra"tzat har litekeen hiletetako biltegi handi bat da³¹: 40 baino gehiago lantza mutur, mota askotakoak, batzuek egoera bikainean gordeak, aiztoak, gerrikoen krisketak, gerriko belarri zilarrezko eta brontzezkoak, ezkutu-formako orratzak, brontzezko ezarkinak, orratzak, eraztunak, anbarrezko aleak, beirazko edontziak, zeramikazko ontziak, eta abar.

Arkeologoen, Aldaietan lurperatutako giza-kien etnia-kulturazko izaerari buruz okerrik gabe gero jarrekar har tzeko garaia oraindik ez dela iritsi uste izan arren, "harrigarritzko eta ez ohizko arma pila horrek, bisigodo eta hispanobisigodo hilerrietatik urrutiratu egiten ditu, zalantzarik gabe, hilerri hauek ehorzketako ostilamenduez umezurtz azaltzen direlarik, aitzitik, merobingio mundura gerturatu egiten dira, hauetan bai baitira azaltzen gudako armak ondoan dituzten gizonezkoen ehorzketak".³²

OHAR EGOKIA. Dena den, uste dugu Araba eta Nafarroako hilerrietan aurkitutako armen teknika eta estilistika berdintasunaren aurrean eta ipar Pirinioetakoekin ahaidetasun nabar-

25. A. LLANOS, "Descubrimiento fortuito en Guereño (Alava)". E.A.A. 2an, 1967, 118-119. or.

26. E. GARCIA RETES, "Un osculatorio en los alrededores del embalse del Zadorra". E.A.A. 13an, 1986, 291-295. or.

27. J. FERRANDIS, "Artes decorativas visigodas". *Historia de España-n* (Menéndez Pidal-en zuzendaritzapean) III, España Visigoda, 1940, 699. or.

28. H. ZEISS, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*. (Berlin-Leipzig 1934) 91-92. or.

29. P. de PALOL, *Bronces hispanovisigodos. I. Jarrillos y patenas litúrgicas*. (Barcelona 1950). 65-67. or. Ikus bibliografía H. VALENTÍN D BERRIOCHOA "El jarrillo ritual visigótico de la cueva de Iturriaga de Mañaria-an". B.R.S.B.A.P. XIV. ean, 1958, 454-455. or.

30. L. GARCIA VALDES, "El jarrillo hispanovisigodo de Mañaria". *Acta Historica et Arqueologica Medievalla* 3an, (Pedralbes 1982), 145-154. or.

mena dutela eta Mª Anjeles Mezquirizek Iruñeko hilerrian aurkitutakoez, penintsulan aurkitutako gainerako enbura eta forma oso antzekoak dituzten (pitzartxoak eta eltzeak) zeramikei dagokionei buruz egiten duen oharra gogora dezakegu:

“Etniari buruzko ikuspegi batetatik, hilerria beste herri batekoa bezala hartu behar da, Baskoiena bezala agian, zeren, beren ostilamenduetan Piriniar Iparraldeko erasotzaileek ekarritako gaiak edo behin eta berriz Iruñea menderatu nahi zuten bisigodoenak azalduko lituzkete, uka ezinezkoa baita Gaztelako hilerrietako hainbesteko batasuna duten materialen eta hemen aipatzen ari garenen arteko desberdintasuna”.³³

3.

■ BAKARTEGI BISIGOTIKOAK

Hispaniar geografia osoan Bisigodoen bi mendetako aginpidetaren inolako arkitektura zibileko arrastorik ez da geratu. Kristau gurtzari eskainitako eraikinak aldiz, badira jada dozena eder bat, osorik ala zatiren bat azalduz joan diren bezala zaharberitu direnak, Gaztela, Galizia, Andaluzia eta Lusitania lurraldeetan barna, hara nola, San Juan de Baños, San Pedro de la Nave, Santa Comba de Bande, Quintanilla de las Viñas, eta abarretakoak, nahiko bikain gordetzen direnak.

Nolabait ere **urria den azaleko arkitekturan** ondoan, ikusgarria da benetan bisigodoen garaiko zenbat kobazulo, natural edo artifizial, aurkitu izan diren hispaniar geografia osoan zehar beren biztanleen erlijioso bizimoduko kokaleku izanak. Ingurugiro mota berezi horrek eta bisigodoen garaiko bakar-tegi modu horren ugaritasunak arkeologo eta historialariengan bidezko arreta biztu du.

HAITZETAKO BAKARTEGIAK. Euskal lurralde honen barruan, **bakartegi** hitzak berak bat-batean eta lehenengo aldiz kristauen ideien munduan sartzen gaitu. Euskal Herrian kristautasunaren sarreraz hurrengo kapitulu batetan hitz egingo dugu. Oraingo honetan, bisigodoen edo goizerdiarrek bakar-tegietaz hitz egiteak ez du Euskal Herrian kristautasunaren erabateko sarreraren datari buruzko ezer aurreiritzen.

Bada hemen egiazkorik: Hispaniar geografia osoan, euskal lurra da behar bada, goierdiarrek eta bakartegietan **haitzetako arkitektura** ugariena duena. Gaurko Arabako probintzian ematen gertakaria da bereziki, Valdegobiako eremuetan (Villanueva, Tobillas, Corro, Pinedo, Quejo, eta abar), eta Trebiñoko Konderrian (Markinez, Urarte, Laño eta Albaina herrietan) hain zizen ere.

Haitzuloetako ingurugiro honen ikerketa oraingo mende hau iritsi arte ez da aztergai bezala hartua izan. Arkeologia eta historiaren ganako arretaren piztea dela eta, *haitzuloetako bakar-tegien* ikerketa sistematikoaren deskribapenari ikuspegi askotatik heldu izan dio zenbait idazlek, arkeologiazko, erlijiozko eta artezkoetatik hain zuzen ere. Aldizkarietan argitaratutako lan monografiko frankoz gainera, doktore tesiak eta taldekako ikerlanak argita-

ratu izan dira, bata besteagandik bai metodologia eta bai lan gaiaren hedaturagatik bereizten direlarik, zeren eta batzuk gaurko Euskal Herriko esparru zehatzera mugatu dira eta beste batzuk aldiz ikerketako beren geografia esparrua inguruetara zabaltzea nahia go izan dute. Zabaltze hau guztiz ulergarria da, oraingo muga politikoez harantzagoko eskualde batetako tipologia marraztu nahi duen ikertzailearentzat.

Kobazulo hauen kronologiari buruz berriz, esan liteke XX. menderen lehen erdira bitartean, ikertzaileak, gure prehistoria zientzietako hiru itzal handiko maisuak barne, —Arantzadi, Barandiaran eta Eguren— beren jatorria prehistorian, Neolitiko eta erromatarren aldia artean kokatzearen aldeko azaldu izan direla. **Bisigodo jatorriaren** azpimarratzea 1955.ean Iñiguez Almechek³⁴ egin zuen eta ordutik zabaltzen joan da iritzia hau, beti ere, kobazulo hauek ondorengo aldietan ere okupatuak izan zirela onartuz, kronologia zehaztapena zaildu egiten da horregatik kasu jakin bakoitzean.

Gure begirada, gaurko Euskal Herriko kobazulo artifizialen gainean kokatzen da zuzen zuzenean; baina, delako eraiketa horien eragilea kristau erlijioaren elkarre alderdi hori dela gogoan hartuz eta hitz egiten ari garen aldi hauetan euskaraz egiten zela Euskadiz gaindiko mugetatik aurrera, uste dugu Gaztela, Aragoi, Kantabria, eta bereziki Errioxan dauden antzeko bakar-tegien aipamena egitea ez dela lekuz kanpokoa.

● KUKULLAKO BAKARTEGIEN GUNEA

Errioxan diogu bereziki, hain zuzen ere, han —Donemiliaga Kukulla monastegian—, bilatu behar dela uste baitugu Hispania iparraldean bakar-tegien gertakariak ezagutu zuen bizitza ireki eta aberatsaren muina.

Aldiberekotasun esanguratsua da, Euskal Herrian zehar hedatuko den bakar-tegi gertakariaren inspirazio iturrien agiriak izateaz gainera, euskara idatziaz en lehen hastapenak agertu diren tokia eta Liebanako Beatoaren arte miniaturarik zaharretako batzuk egin zireneko lekua ere badela jakitea. Honek esan nahi du, nolabait ere, Errioxaren bihotz horretan begiztatu ditzakegula euskal adierazpidearen lekuko zaharretako batzuk: bere hizkuntzan, arkitektura eta pinturan.

Zaragozako gotzain San Brauliok bere *Vita Sancti Emiliani* lanean, santu bakar-zalearen heriotza baino mende bat gerorago, bere erretirorako hautatu zuen lekua izan zela esanaz idatzi zuen. Monastegiak, historiako-artezko aldi normal guztiak ezagutu zituen eta etenik gabe ziurenik: Izango zen bisigodoen otoitz-leku bat, baita mozarabeen beste bat eta erromatarren hirugarren bat ere.

Susoko Donemiliaga kobazulo artifizialak, harea-lur naturaletako hutsuneetan zulatuak, bi solairutan antolatuak dira, lekunerik zabalena behekoan dagoelarik. Bat-bateko eraisketak zirela eta mendeetan zeharreko ondoz ondoko handitzeak zirela eta zoritxarrez, bakar-tegia izandakoa lekaime etxe bihurtzeak ez du bisigodo garaiko zehatza dena ziurtasunez ezagutzen uzten.

Ostilamenduak. Aldaieta. Langara Ganboa (Ar.). (Arabako Arkeologia Museoa). Irudi erref.: Gasteiz en el Arte, 1. 14 or

Gerriko-belarria. Aldaieta. Langara Ganboa (Ar.). (Arabako Arkeologia Museoa). Irudi erref.: Gasteiz en el Arte, 1.

31. A. AZKARATE, GARAI-OLAUN, *Francos, Aquitanos y Vascones...*, 166. or. Ikus idazle beraren Aldaietako Indusketei buruzko txosten berria: *memoria de la excavación e inventario de los hallazgos (Nancloares de Gamboa, Alava)*. (Gasteiz 1999).

32. AZKARATE, *Ibid.*, 169. or.

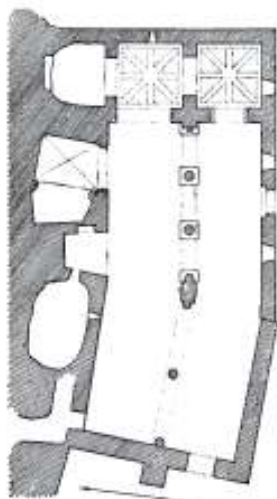
33. Mª A. MEZQUIRIZ, *O.C.*, 131. or.

34. "Algunos problemas de las viejas iglesias españolas". *Cuadernos de trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma-n*, CSIC (Erroman 1955), 7-182. or.

DONEMILIAGA
KUKULAKO MONASTEGIA

Donemiliaga Kukulako monastegiaren barrualdea.

Donemiliaga Kukulako monastegiaren planoa.
Irudi erref.: R. Puertas.

Kobazulorik gehienak bizitokiak izango ziren. *Goiko solairuan*, korridore batetara irekiak dauden hiru ganbara bereizten dira. Desberdinak dira hirurak; hinuetako batetan, txikitxoengan, aldaretxo bat jarria da berriki; ate bakarrekoa da. *Beheko solairuan*, bi kobazulo daude, otoitz leku izanak agian. Bi eliza elkarren ondo ondoan izatearen arrazoi nahiko argirik aurkitzen ez zaion gertaera hau euskal lurraldeetako beste kobazulo artifizialetan sarri emango da.

Bi ate izan zituzten Hegoaldera, baina ez da gorde irekiak izen zireneko aurrealdea. Ekialdekoenak, "egoki norabidetutako aldaretxo bat du hutsarte batetan, hargintzako puntu erdi duen arkutxo bat du apaingarri, beregina izan dena dirudienez. Otoitz lekua zen zoru ia karratua da eta sarrerako bere arku, elizaren zatirik bisigodoena da eta honek kobazuloen data jartzeko laguntzen du".³⁵ Haitzuloko beste kapera, luzaska da, hutsarteko aldare hirukoitza du eta bere aurrean Donemiliagaren hilobi-hutsa dago, bere erlikiak Yusoko monastegira eraman zirenean egina izango zena. Badira beste hutsarte batzuk ere, hasieran logelak izango zirenak baina gerora lurperatokiak izatera iritsiak.

• ARABAKO BAKARTEGIAK

Bakartegien gertakari hau, beharbada, Donemiliagatik arabar lurraldeetara hedatua izango zenaren iritzizko gara. Najerilla eta Iregua haranetako kobazulo natural eta artifizial ugariak eta Valvanera, Naxera eta Albelba monastegien inguruan mendeetan zehar bizi izandako tradizio eta elezaharrak, arabar lurraldeetako haitzulo gune izugarri hauen alderako bidea errazten digute.

Hain zuzen ere, esan dugun bezala, arabar kobazuloak beren artean, bi gune desberdin samarretan sailkatzen dira: **Trebiñoko Konderrikoak** eta **Gaubeako alderdia**.

TRIBIÑOKO KONDERRIOAN

Bisigotikoa nabarmenagoa eta ugariagoa dela dirudien Trebiñoko Konderritik has gaitzen.

LAÑO

Bolundia ibaiaren ezkerrealdetik **Laño** herrixkarantz doan bidean gora igoz, errepidearen alde banatan zulaketak dituzten kare-haitzetako bi haitzez uztaituriko haran baztertu batetan sartze gara. Eskuinaldekoak (ibaiaren ezker ertzekoak) **Las Gobas** deitzen dira; ezkerrealdekoak **Santorkariako** kobazuloak dira.

LAS GOBAS. **Las Gobas**³⁶ deritzan guneak, Santorkaria baino hobeto gorde denak, ikusgarriak diren *dozena bat* kobazulo ditu.

Lehengoa eta **Ditora** (dotorea) euskal izezez ezagutzen dena, zoru eta sabai irregularrak dituen gela bakar bat da. Laukizuzenezko ertza duen ate batetatik sartzen da bertara, eta hiru hilarri daude gordean, bi lurrean eta antzinako eserlekua zen tokian hirugarrena.

Lurretik metro gutxitara zulatutako **bi kobazulotxo** txikiaren zoruaren ere, zenbait hilarri ikusten da, lurrean batzuk eta laukizuzen moduan horman zulatua beste bat.

Hiru hutsarte hauetatik gertu **kapera edo elizatarako balio zuen kobazuloa** irekitzen da. Gutxi gora behera, 8 m. baino gehiago luzean eta 3 m. zabalean dituen, bere jatorrian eliza nagusi oinarrikoa izango zen, absidea, kontra-absidea eta alboko aretoa zituena. Hondo-jotze batek, ia eliza-barne osoa eta horman barrena doan haitzean tailatutako eserlekuaren zati bat eraman zituen. Lurrean zulatutako hilarri bat dago. Agian harrigarriena, kanoi-ganga arkuduna da, elkarren artean oso gertu eta azaleko inposta soil batetatik abiatzen dena. Absideak, berriz, ultra zirkulu-erdiko zoru duena eta oskolez estalia jatorrian, badu oraindik osoko aldarea (0,65 x 0,38 m.) hormari itsatsia 0,95 m-tako altueran. Bertara, gaur egun oso gaizki gordea den garaipen-arku bat zeharkatuz sartzen zen, bi eskailera maila igoz. Kontra-absidea ia osorik desagertua da baina, ultra zirkuluerdi oinarrikoa zela ikus daiteke. Horman, gangaz estalitako alboko aretoa doan laukizuzenezko hutsarte bat dago. Aretoa honen zoruaren bi hilarri ikus daitezke eta beraren iparraldean, lurretik 0,50 cm-tara harrizko aulki bat (etzauntza?). Absidearen ondoan, ia irakurri ezinezko idazkun bat dago eta absidean bertan, ebakidura finez marraztutako latin gurutze bat.

Laño jarraikiz, aurrekoaren antza apur bat duen **beste kobazulo-eliza** bat dago: laukizuzenezko oinarria, abside bikoitza eta alboko aretoa dituen. Zoruaren zortzi hilarri zulo daude, neurri handikoak batzuk. Absideak eta kontra-absideak ultra zirkuluerdiko oinarria dute, eta labe ganga, aurreko elizaren moduan. Garaipen ankuaren alde banatan ere horma-zuloak ikusten dira, eta iparraldean begira, laukizuzenezko oinarria eta kainoi ganga duen alboko aretoa bat dago irekia.

Eliza hau garrantzi berezia duena da, ia inskripzio guztiak aurrealdeko horman, absidearen alde banakoetan eginek daudelako; kristau idatziak dira, krismoi bat aurrean dutenak baitira, eta santuen izenak adierazten dituzte (*Atanasio, San Primitivo...*) eta *orate pro me lectoris...* eta antzeko otoitz eskariak. **Beste adierazpen batzuk** ere ikus daitezke, beharbada simbolikoak: giza irudi bat, lauhankako batzuk, hegazti bat eta abar.

Aurreko hauen ondoan badira beste sei kobazulo ere bizitoki izanak diruditenak, ez gara beroien aipamena egiten geldituko, ez baitute ezer berezirik azaltzen. Irregularra duen batek ezik, beste guztiak zoru laukizuzena dute, sarbidea ere bai, sabai laudunak, ganga bat ezik, kanpoaldera zenbait zulo dituztela eta hormatan zuloak, metxinalak eta artekak, espazioa zatitan banatzeko, eta ia beti zoruaren hilobi zulo handiak.

SANTORKARIA. Ibaiaren bestaldeko harea-harritzko haitza zulatzen duten **Santorkariatara** pasatuz gero, beste hainbat zulgune artifizial aurkituko ditugu (zenbaki zehatza adieraztea ez da erraza, izan ere, espazio zabal batzuk elkarren artean batzen diren kobazulo desberdin bezala har baitaitezke), oso egoera desberdinetan gorde izan direnak.

Basilika oinarria duen eliza bat nabarmentzen da besteen artean, aurrez aipatutako **Gabasetako**en antzekoa, sabai jaitsi batez estalia.

35. L. A. MONREAL JIMENO, "San Millán de Suso. Aportaciones sobre las primeras etapas del cenobio emilianense". P.V.n, 1988, 183 znb. 74. or. eta beste.

36. L. A. MONREAL JIMENO, "El visigotismo de los eremitorios rupestres de "Las Gobas" de Laño (Condado de Treviño)". Euskal Herriko Historiaren Biltzarreko txostena. Actas del II Congreso Mundial Vasco, I (1988), 367-379. or.

37. L. A. MONREAL JIMENO, *Eremitorios Rupestres Altomedievales (El Alto valle del Ebro)*. Deustuko Unibertsitate (Bilbo 1989), 135. or.

38. "Excavaciones en el Montico de Charritu (Albaina). Primera campaña, 1965". E.A.A.n (Gasteiz 1966) 41-62. or. Ikus Jose Migel Barandiaran beraren txosten osoago bat, "Excavaciones delante de las grutas artificiales en el Montico de Charritu y en Sarracho (Izkiz, Alava)". *Investigaciones arqueológicas en Alava*, 203-216. or.

39. *Eremitorios*, 132. or.

40. *Ibid.*, 148. or.

Abside bakarrekoa da eta oinarria zirkular soila da. Baditu bere hutsarte txikiak, bere aulki edo esertoki luzea, alboko aretoan landutako horma-zuloak, eta hilobi zuloak zorua ia osorik okupatuz.³⁷

Bada bereziki bitxia den **beste kobazulorik**, oso estua izateaz gainera harkaitzetik ia-ia zintzilik dagoen bat, sartu ere sartzeko modurik ikusten ez zaiona. Bere espazioa hilarri batek estaltzen du ia osorik; hori dela eta bizitoki bat ez dela pentsatzen da, hilarri bat baizik.

Bere gertutasunagatik, **Santorkaria multzo** harrigarriaren zati bat bezala hartu liteke hilobi kobazulotxo hau, zeinaren osagaiak Montreal Jimenok deskribatu aurretik honela izendatzen dituen: Sarbidea goian eta bi areto dituen kobazuloa; hiru aretok osatzen duten kobazulo korapilatsu eta zaharkitua; desagertutako kobazulo apal beten hondar formarik gabek; oso goian zintzilikatutako kobazuloa, eta azkenik eliza (?) multzoa, sarrerako aretodunak. Korapilatsu izendatutako kobazuloa, horrexegatik eta bere zabaleragatik eliza baten ideia iradokitzen badu ere, ez da erraza horretaz ziurtasunez konturatzeko. Hingarren bizitokiagatik aukera gehiagoz baieztatu da gauza bera, zeinetan, gurtza leku baten berezko zenbait liturgia gune banatzeko erabiltzen diren mailen bereizketa dirudien. Halaz ere, kobazulo hauek sakonki aztertu dituzten artean ez dago batasunik, gune sagaratua izan zitekeenari buruzko iritzietan; izan ere ez da harriztekoa, guztiak ere zein egoera zaharkitu eta osatugabeen dauden ikusita. Gaineratu dezagun, hilobi zuloz ia estaliak direla zoru guztiak, kanoi erdiko eta labe gangak ikusten zaizkiela, baina **Gobasetan** ez bezala, ez da kontra-abside eta ferra-arku arrasto nabarmenik ere.

ALBAINA

MONTICO DE CHARRATU. Lañotik iparraldeantz igoz 10 km. baino gutxiagotara **Albaina** iristen gara, eta han bi kobazulo multzo bisita daitezke: ia guztiz desegina dagoen **Sarraxokora** eta **Montico de Charratukora**, Joxe Migel Barandiaranek³⁸ behin eta berrizko kanpainatan aztertu eta Mesolitikotik hasi eta bisigotiko aldira arte erabiliak izan zireneko ziurtasunera iritsi zeneko kobazulo artifizial multzoa. *Bost kobazulo* dira, bata bertan bizitzeko modukoa ez dena, eta bi elizak dira, ezaugarri arruntak dituztenak, eliza-barnea laukizuzena, absidea eta kontra-absidea, burualdeko bukaera oinarrian ferra joera duena, aldare prismatikoa, alboko aretoa, hilobiak, hegoalderako atean, eta abar... Kobazulo hauen azterketa laburtuz Montreal Jimeno irakasleak honela dio: "Azken batean, ez dago Las Gobas multzotik bereizten dituen ezer, alderantziz berriz, berdintzen duten asko, hurbiltasuna barne, zeinarenagatik bere bisigodo garaiko kronologia baieztatu litekeen bere auzokoa den Las Gobasetan hain ongi zehaztu dena eta partaide ere izan litekeelarik".³⁹

FAIDO

Albaina eta Laño herrietatik kilometro gutxi batzuetara, Trebiño Konderriaren hegoaldeko marra arabar herri **Faido** aurkitzen da. Handik Lagran alderako bidea hartu eta beste

kobazulo multzo deigarri bat aurkituko dugu. **Peñako Ama** da zalantzarik gabe deigarriena.

Hiru mailetan (Monreal Jimenok bostetan banatzen ditu) dauden hutsune zabal pila da Peñako Ama.

Maila horietako bitan, oso bistakoak diren **liturgia espazioak** daude; lehenengoan oraindik ospatzen da gurtza katolikoa. Eliza barnea bakarra da, zabal eta ezker hormaz erregularrak; atzealdean etenik gabeko horma dago. Estalkia kanoi erdiko da eta burualdea, barnealdea baino estuagoa, baina siniskaitza dena, altuera berekoa da. Bi areto daude, bata buru aldetik gertu, barnealdearen maila gainetik halako altueran sarbidea duena eta aldarea erdian; eta beste areto bat atzealdean hilobi handi bat lurrean zulatua duena, gaur egun bataio harria dagoena.

Buru aldetik abiatuta haitzean landutako eskailera batek, behekoaren antzeko ezaugarriak dituen goiko eliza batetara eramaten du: bi areto ditu (handiena eliza-barnearen paraleloan hedatzen da), hilarriak, erlikientzako hutsuneak eta eliza-mahaitxoak, harkaitzean landutako aldarea, argitasunerako zulo estuak. Eliza honen bitxitasuna, burualdearen ultra zirkuluerdiko diseinua da, baita eliza-barnearen altuera bera izatea ere, aldare-aurrearen margo gorria, eta berziki areto nagusiaren horman zuhaitz-erako eskema duen pintura, elizaren burualdean berriz azaltzen den gai figuratiboa.

Goragoko maila batetan bada beste zulo bat eta honen horman ferra irudi latz baten grabatua dago eta latinezko idazkun bat ateburuan, irakurgaitza den idazkera, baina VII. mendearaino garamatzala dirudiena.

Tradizionala izan behar zuen gurtza modu bat zela eta denboran zehar aldaketak nozitu dituelarik ez da erraza, gela multzo korapilatsu honetan bisigodoen garaikoa zer den erabakitzeko. Nolabait ere, bi elizen kasuen, pentsatzekoa da bietako bat lekaime elkarre bati gordea izan zitekeela. Zuhaitz-erako pinturak eta goiko gelako idazkunak bisigodo garaietara garamatzate, agian bakarregi bizitzatik lekaime elkarre bizimodurako igarotze aldia da.⁴⁰

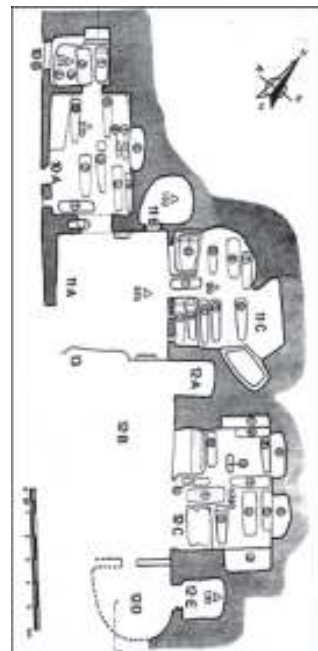
SAN JULIAN, KRUTZIA ETA LOZA. Faidoko San Migel mendian, **San Julian** deritzan bi kobazulo osagarri eta xumeen aurrean ez gara geratuko, ez eta mendi hegalean kokaturik eta gertuan dauden **Krutzia** deituriko bi kobazulotxoetan ere, ez arabar herririk **Loza** deiturikoan ere, non eta ez den zenbait hormetan ebakiduraz azaltzen dien **zeinuek** izan dezaketen arkeologia garrantzia azaltzeko: gurutzeta eta marra zuzeneko beste sinbolo batzuk eta hauen ondoko **hizkiak**, oraingoz ulergaitzak diren hizkiak, Krutziako atezango baten gainean idatzitakoak.

MARKINEZ

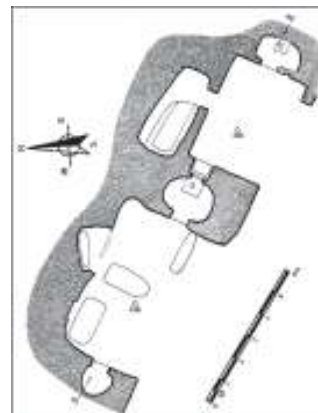
Markinezko arabar alderdian (Trebiñoko Konderriaren Soraldean) badira ezaugarri eta mota desberdinetako 40ren bat kobazulo.

ASKANA HAITZA. Garrantzizkoenak, **Askana** haitzean zulatutakoak dirudite, zeinaren oinetan Santa Leokadiaren parrokia eliza dagoen kokatua. Kobazuloetako batek sartaldeko horman gorri margotutako egonak ziren erliebe ba-

SANTORKARIAKO
HAITZULOAK

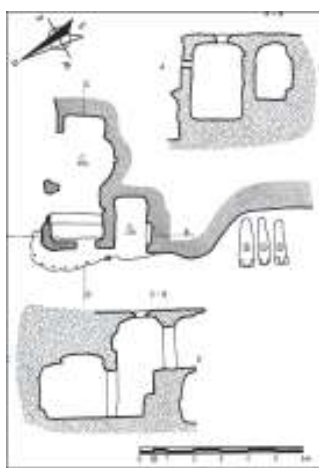

MONTICO DE CHARRATU

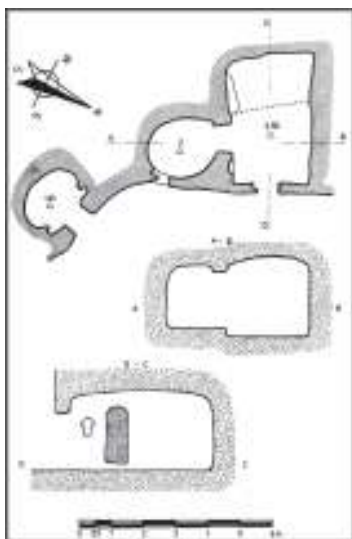

Irudi erref.: Arqueología cristiana. De la antigüedad tardía en Araba, Gipuzkoa, Bizkaia. A. Azkarate.

SANTIAGO HAITZULOAK
PINEDON. GAUBEA

San Salbatoroko haitzuloak.

San Julian haitzuloaren plana. Faido (Ar.).

tzuk ditu, aldi desberdinetan eginak agian; bi giza irudi eta animalia bat (zaldia?) adierazten dituzte; egituraren zakartasunagatik, irudien proportzio gabetasunagatik eta aurrealdeagatik, bai kronologikoki eta bai estilistikoki oso zaila da sailkatzen.

ZENBAIT KOBAZULO. Labur tuz esan genezake, Marquinez ingunuko kobazulo multzo aberats honetan badirela (**Salbatoreren kobazuloak**, **Basoko kobazuloak**, **Chorrondaren amildegikoak**, eta *San Juan ermita erromanikoaren gertukoak*, nahiz **Urarte** sailetan kokatutakok), bakartegi txiki hauek, zorua, ferra forma joerakoak ala laukizuzenekoak eta gangak labe edo kanoi egiturakoak dituzte guztien gainetik. Batek berak ere ez du eliza izateko egitura ager tzen, nahiz eta ziurra izan elizkizunetarako erabiliak izan direla, bai dituzten deitura izengatik, tradizionalki ermita bezala hartuak izateagatik, nahiz han hemenka ikusten diren gurutze grabatuengatik eta beste ohar multzoen artean talde anakoretan presentzia agerian jarzten den.

ARABA ALDEKO SARTALDEAN

Arabar ekialdeko sail hauetatik sartaldekoetan barna joan ezker, **Valdegobia alde eta Omecillo sakanean**, bakartegi eta monastegi bizimoduaren lekuko diren kobazulo artifizialez osaturiko sare itxi bat aurki dezakegu, bestalde agiriak ez dira falta.⁴¹ Aranzadi, Barandiaran eta Eguren ikertuak izan ziren.⁴² Ez gara deskribatzen hasiko baina arkeologoentzat talde bakoitzak badu bere garrantzia.

Tobillas ingunuko kobazuloetako agiriak IX. mendean berrokupatuak izan ziren aldira garamatzate. **Corro** aldekoetan, "mairuen etxeak" deiturikoan, VII. menderako jada erlijio bizimodua izana zen, sarrerako harkaitzean zizelkatutako gurutzeak adierazten duenez. **Pinedoko** lekaike bizimoduari buruzko agiriak, gogora ekarrarazten dute bere kobazuloak X. mendeko monastegien lehenengo bizi inguru izan zirela.

Valpuesta, Quejo eta Villanueva de Valdegobia kobazuloen antzinakotasunari buruz antzeko zerbait esan liteke, Goiz Erdi Aroko zeramikak azaldu direla eta.

● BASKOIEN LURRALDEETAKO BESTE ZENBAIT KOBAZULO

Baskoien lurraldeetan Goiz Erdi Aroko troglodita gertakariaren informazioak osoa izatekotan Ebro ezker aldeko erriberatan kokatutako hainbat kobazuloren berri eman beharko luke. Badira errioxar lurraldekoak, **Kantabria** eta **Ausejo** eta nafar udalerrietakoak, **Lodosa, Cárcar, Andosilla, Lerín, San Adrián, Falces**, eta abar.

Hautako batzuk prehistorikoak izan litezkeela ere pentsatu izan da; beste batzuetaz aldiz, Berant Erdi Aro aldean berrerrabiliak izan zirela bistakoa dirudi. Osorik goitik behera eroriak badira, baita ezinezko sarbidea duten tokietatik zintzilikatuak ere. Ebro erriberan barrena ematen den ugaritasuna eta sakabanaketa da deigarriena, eta baita elizarik ez izatea eta erabilgarritasun zehatz bat adierazten duen ezaugarriarik ez izatea ere, zalantzan jarri daitekeelarik betetako bakartegien izaera.

4.

■ LABURBILKETA

Atal honetan euskal lurraldeko Goiz Erdi Aroko bakartegiei buruz azpimarratu dugunaren laburpen bat eginaz, eta bakarlarrien bizitokiko gelak alde batetara utziz, arte historialariei, arkeologoek eta alor honetako ikertzailen lanak aurkitu dutena, alde batetik, lur gaineko eraikuntzetan mendeetako tradizioa duen eruedetan oinarritutakoa eta bestetik, kristau arkitektura handiaren historian lekuko eta sortzaile izan eta izaten jarraituko duen eliza arautegi bati erantzuten dien gurtzarako toki, harkaitzetan zulatutako gela hauetaz aurkitu dutena nabarmentzea axola zaie.

Egin berria dugun laburpen motz honek, Euskal herriko Goiz Erdi Aroko aldian haitzulo erlijiosoak asko direla erakusten du, baina gehienak penagarritzko egoeran aurkitzen dira, gaur egun otoi eta gurtza leku izateko moduan nahiko zaharberriak izan diren batzuk ezik.

Beren **erabilkortasunaren** xehetasunei buruzkoetan berriz erabateko ilunpean uzten gaitu, inolako ostilamendu eta ondasun higikorrik ez dutelako eta honek zenbait gairi buruzko ziurtasunik eza adierazten du, delako eliza hauen egitura eta historiako agerietan ongi azaltzen den bisigodoen liturgia zehatzaren arteko uztartekaren hipotesia besterik ez dugularik.

Kanpoaldekoari buruz, haran baztertuetan kokatuak badira ere, ez daude ibaietatik eta erraz lotzen duten ibilbideetatik urruti, nahiz eta bakarkako eta agian behin-behineko egin-kizuna zuten bakartegiak izan, "zintzilika" diren sarbide zaileko kobazuloak badiren.

TIPOLOGIA. Euskal bakartegietako barrualdeek nahiko eredu bateratua dute:

- Laukizuzeneko zorua, absidea, eta askotan kontra absidea (Afrikatik zetorren kristautze bisigotikoaren hastapena, agian) marra zuzen ala okerraren zoru txikia burualdean, ahal zen neurrian Ekialdera begira eta aho estu baten bitartez eliza barnera irekia eta areto nagusia baino goraxeagoko mailan kokatua ohi zena.
- Burualdetik gertuan, zuloak ikusten dira santutegiaren aurre aldean errezelak zintzilikatzeko beharbada; askotan errepikatzen da, burdin-langen arrastoen ondoan, gunerik sagaratuena isolatzeko asmotan edo, misterioaren zentzu handia duten elkarteetan ematen dena.

Aldarea oso txikia da eta harkaitzean landutako harri puska gehienetan, nahiz eta hortatik berezitako mahai moduan azaltzen badira ere. Sarritan ikusten dira eliz mahai bezala erabiltzen diren zuloak eta abside aldean ebakiz egindako edo erliebez landutako gurutzeak.

Kobazulo gehienetan ia etengabe ikusten diren **hilarriei** buruz, uste izaten da Araban behintzat, bakartegien lehen jatorriaren ondorengoak direla; egituraz berriz, laukizuzen, trapezoide eta arrauzkarazkoak edo "bainuontzikoak"; ia inoiz ez dira zuzen zuzenean giza itxurakoak izaten, beren antzinatasunaren seinale.⁴³

INSKRIPZIOAK ETA GRABATUAK. Kronologia data hau da hemen gehien axola izan behar zai-guna, bisigodoen aldiari kokatu nahi ditugun arkitektura ala ikonografiako lanak direnez. Eta helburu honetan, inskripzioak eta grabatuak dira lagundu gaitzaketenak.

Las Gobas kobazuloetako batetan ebakitzailen artean bost idazle desberdin, eta gari desberdinetan aritutakoak ezagutu uste izanagatik, *latinezko kurtsiba arruntaren* arrasto jatorrak dira, bisigodo klasikoaren osaketa aurre gertuenekoak.

Beren artean duten antzarenatik, ez nabaria delako baina, litekeena delako, **Las Gobasetako** beste kobazuloetako edo baita, **Santorkaria**, **Peñako Ama Birjinarena** eta **Krutziako** epigrafia zatien *bisigodotasunaz* hitz egin liteke.⁴⁴

Bestalde, epigrafiakoak ez diren hormetako ebakidurek (giza-itxurakoak, zoomorfak, gurutz-formakoak, eta beste eratakoak) ez digute datu gehiegirik ematen zalantzarik gabeko data jartzeko, baina, paleokristau sinboloen gertuko sentiberatasuna, bai, iradokitzen dute.

KRONOLOGIA. Bukatzeko esan dezagun, badi-rudi arkeologiako testigantzak –Sarraxoko sigillata berantiarrak, Los Moros de Corroko Kobazuloari C14aren bitartez data jartzea,

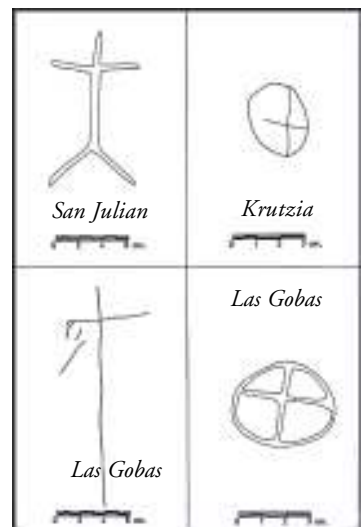
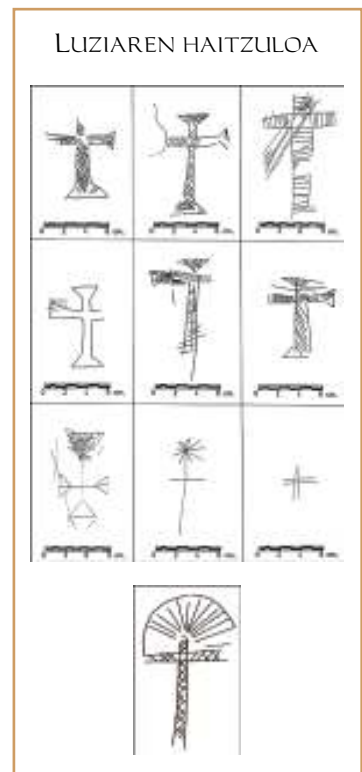
zenbait epigrafiako inskripzio, haitzuloetako elizen egitura, beren kontraabsideak eta abar– eta datu horiek guztiak multzo batetan hartuz, VI. mende haserako data nabarmen batetara garamatzatela.

MAHAI GAI NEAN JARRIRIKO ZENBAIT GALDERA.

Ziurtasun honek ez du esan nahi, historialariaren buruan sortutako galderari nahiko erantzun konbentzigarri bat emango zaionik:

- Bakartegi horiek nola sortu ote zitezkeen, errege bisigodoek “baskoi hezikaitz” hauek sarri samar eraso bazituzten? Baskoiak eutsi eta bermatu nahi zituzten *muga* horiek markatzen zituztenak bakartegi berauek zirela pentsatu behar al da?
- Recaredo aurreko ariotar menperatzaileen presiopetik ihes egiten zuten katoliko taldeen jarduera erlijioso eta kulturazko batetarako ezkutalekuak ez ote ziren izango?
- Ez zen bada izango, V. mendean jada eman zen eta Prudentzio kalagorritar poetak bere *Cathemerinon-en* testigantzaren arabera, Kalagorritik gertuko elizbarrutiko anakoretaren tradizioari bizirik iraun erazte bat?

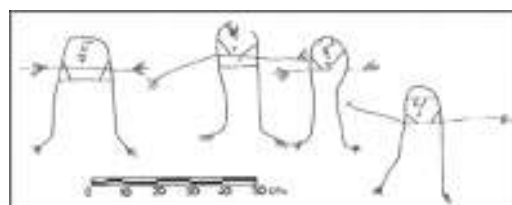
Zeren, beste argigarriren bat ematen bada, –bakartegietako biztanleak, arabeen erasotik iheska joandako anakoretak izan zirela edo– ondorengo mendeetara joan beharrean gertatuko gara.⁴⁵

Irudi erref.: Arqueología Cristiana. De la antigüedad tardía en Araba, Gipuzkoa y Bizkaia. A. Azkarate.

Harkaitzeko Andra Mariren kobazuloa grabatuak. Faída. Urizaharna (Ar.).

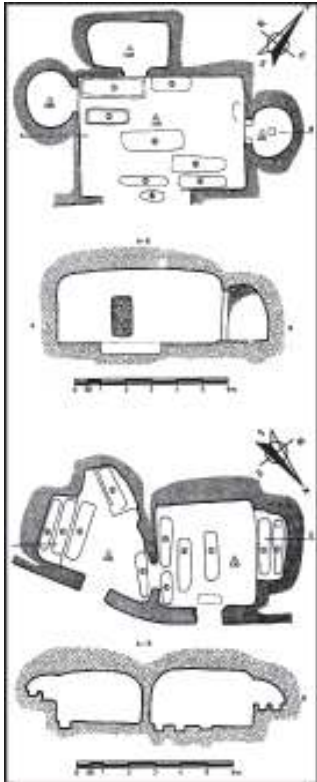
Giza-irudien grabatuak Santorkaria haitzuloan (Ar.).

41. S. RUIZ DE LOIZAGA, *Monasterios altomedievales del occidente de Alava. Cómo nacieron los pueblos.* (Gasteiz 1982).
42. Indusketen eta aurkikuntzen abiada berean argitaratu ziren bere lan monografikoak. *Arabako kobazulo artifizialak, saillean izan ziren bilduak.* (Donostia 1923).
43. A. AZKARATE GARAI-OLAUN, *Arqueología cristiana de la Antigüedad tardía en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya.* (Gasteiz 1988) 330. or.
44. VI. mendearen azkenaldean edo beranduenik hurrengoaren lehen erdian kokatzen dira. AZKARATE, *Arqueología...*, 408. or.
45. Arazo korapilatsu honi buruz, ikus AZKARATE, o.c., 492-497. or. Zaragozako kontzilioan (380. urtean) “mendira ihes egiten zuten” (*petere montes*) eta mendiko ezkutalekuak bilatzen zituzten (*Laticula montium*) kristau zorrotzen kartsutasunaz egiten da aipamen. Ikus, gai honi buruz A. GONZALEZ BLANCO, “El cristianismo en el municipio de Calahorra del 380 al 410”. *Memorias de Historia Antigua* 5, 1981, 195-202. or.

GOBASETAKO
HAITZULOAK

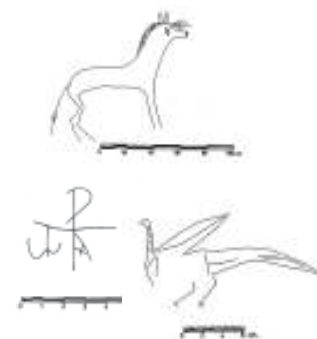
Haitzuloetako monastegien
kokalekuak.

Kobazuloen planoak.

Idazkunak.

Grabatuak.

Iruñe err. ef.: Arqueología cristiana. Aip

AGORRETA, J. A.: "La alta Edad Media". *Guía del Museo Provincial de Arqueología de Álava*-n. (Gasteiz 1987) 73-75. or.

ALVAREZ, J.: "El problema del eremitismo occidental". *España eremítica*-n. "Analecta Legerensia", I. (Iruñea 1970), 21-39. or.

ANDRIO, J.: "Aportaciones a la arqueología altomedieval del valle del Ebro". XIV Congr. Nac. De Arqueología. (Zaragoza 1977) 1221-1226. or.

ANSOLEAGA, F.: "El cementerio franco de Pamplona". B.K.M. 1918.ean, 1, 71, 131. or.

ARANZADI, T., BARANDIARAN, J. M. eta EGUREN, J.: *Grutas artificiales de Álava*. Eusko Ikaskuntza, (Donostia 1923. Berrargitaratua, BARANDIARAN J. M.: Idazlanak, VII, 1975, 239-287. or.)

AZKARATE GARAI-OLAUN, A.: *Arqueología cristiana de la Antigüedad tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. (Gasteiz, 1988).

AZKARATE GARAI-OLAUN, A.: "Francos, Aquitanos y Vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos". E.A.A. 167-168.ean, 1993, 149-176. or.

AZKARATE, A., GARCIA CAMINO, L., URTEAGA, M.: "Arqueología medieval en el País Vasco. Estado actual de las provincias de Guipúzcoa y Vizcaya". *Congreso de la Arqueología Medieval Española*. Huesca-n. (Zaragoza 1986), 131-146. or.

BARANDIARAN, I.: "Novedades sobre el Alta Edad Media en Guipúzcoa. Datos arqueológicos". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* Xean (1975), 9-48. or.

BARANDIARAN, I.: "Excavaciones en grutas artificiales en Álava". A.A.I. 3an. (1969), 99-116. or.

BARANDIARAN, I.: "Excavaciones delante de unas grutas artificiales en el Montico de Charratu y Saracho (Izkiz-Álava)". *Investigaciones arqueológicas en Álava*-n, 1957-1968. (Gasteiz 1971), 203-217. or.

BARBERO, A. eta VIGIL, M.: *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: Cantabros y Vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana* (1965). *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*-n berrargitaratua. (Bartzelona 1974).

BARBERO, A. eta VIGIL, M.: *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. (Bartzelona 1978)

BERGA MARROQUIN, A.: *La situación política de los pueblos del Norte de España en la época visigoda*. (Bilbo 1983).

DIAZ Y DIAZ, M. C.: "El eremitismo en España visigótica". R.P.H., 6an (1964), 217-237. or.

ESPENOSA RUIZ, U.: "La iglesia hispano-visigoda de Albelda". *Primer Coloquio sobre la Historia de la Rioja*-n. "Cuadernos de Investigación. Geografía e Historia"-n, IX. libk., 1. sorta. (Logroño 1983), 231-241. or.

EYNDE, E. Van DEN: "La problemática de la datación cronológica de las iglesias rupestres". *Sautuola*, I vean (1985), 361-365. or.

FERNANDEZ DE PALOMARES, V.: "Valdegobía hace más de 1000 años. San Cipriano de Pando". "S.A.E.A. XXIV.ean (1980), 626-643. or.

GARCIA MORENO, L. A.: "Algunas cuestiones de Historia navarra en la antigüedad tardía (V-VII. mendeak)". *Primer Congreso General de Historia de Navarra*-n. (Iruñea 1988)

GARCIA DE CORTAZAR, J. A.: "Los oscuros comienzos. La Alta Edad Media". *Álava en sus manos*, 20. sorta, III. libk. (Gasteiz 1983), 73-104. or.

GARCIA VALDES, L. F.: "El jarro hispano-visigodo de Mañaria (Vizcaya)". *Acta Historica et archaeologica medievalia*, 3.an. (1982), 145-154. or.

GOÑI GAZTAMBIDE, J.: "La vida eremítica en el reino de Navarra". *Analecta legerensia*-n, 1970, 327-344. or.

HERAS NUÑEZ, M. A. de las: "Arte visigodo, prerrománico y románico". *Historia de la Rioja*-n. 2. libk. La Edad Media. (García Prada J. ren zuzendr.). Caja de Ahorros Provincial de la Rioja. (Logroño 1983) 27-49. or.

LATXAGA, *Iglesias rupestres visigóticas en Álava. La Capadocia del País Vasco o el Complejo rupestre más importante de Europa*. (Bilbo 1976).

LECLERQ, J.: "Problèmes de l'érémisme". *Studia Monastica*, 5.ean. (1963), 179-212. or.

LECUONA, M.de: "¿Arte visigótico en Guipúzcoa?". R.S.A.P.A., XX.ean (1963), 193-199. or.

LECUONA, M.de: "Regreso a las cuevas". *Arte Vasco*-n. (Donostia 1982), 55-72. or.

LOPEZ, C. M.: "Apuntes para una historiografía del eremitismo navarro". *Actas de la IV Semana de Estudios Monásticos* en. (Iruñea 1970), 320-326. or.

LLANOS, A.: "Descubrimiento fortuito en Guereñu". A.A.I. II, 1967, 118-119. or.

LLANOS, A.: "En torno al bajorrelieve de Marquínez". A.A.I., 1987, 194. or.

LLANOS, A.: "De arqueología cristiana alavesa". A.A.I. 9.ean, 1978, 301-316. or.

LLANOS, A.: "Necrópolis Altomedievales en la zona occidental de la Rioja Alavesa". A.A.I. 5.ean, (Gasteiz 1972), 219-145. or.

MARTINEZ DIEZ, G.: *Álava Medieval*. 2 libk., Foru Al- dundia, (Gasteiz 1974).

MEZQUIRIZ, M^o A.: "La necrópolis visigoda de Pamplona". P. V. 98-99. znb., (1965), 107-131. or.

MEZQUIRIZ, M^o A.: "Cerámica medieval hallada en la excavación estratigráfica de la catedral de Pamplona". *Archivos Leoneses*-en, III. libk., (Zaragoza 1977), 75-89. or.

MONREAL JIMENO, L. A.: *Eremitorios rupestres altomedievales (El Alto Valle del Ebro)*. (Bilbo 1989).

OLARTE, J. B.: *San Millán de la Cogolla*. (Madrid 1976).

PALOL, P. de: "Esencia del arte hispánico de época visigoda: Romanismo y germanismo". *Settimana di Studio del Centro Italiano di Studio sull'Alto Medio-*, 1955, 44.

PALOL, P. de: "Los objetos visigodos de la cueva de los Goros (Huelto Arriba, Álava). V. V.-an: *Investigaciones arqueológicas en Álava 1957-1968*. Inst. Sancho el Sabio", (Gasteiz 1971), 25-32. or.

PUERTAS TRICAS, R.: *Cuevas artificiales de época altomedieval en Nájera (Logroño)*". *Noticario Arqueológico Hispánico*-n. (Madrid 1976) 251-186. or.

RODRIGUEZ COLMENERO, A.: "El habitat en el País Vasco durante la época romano-visigoda". *El habitat en la historia de Euskari*-n. (Bilbo 1981), 77-107. or.

ROUCHES, M.: *L'Aquitaine. Des Wisigoths aux Arabes* (418-781. or.). *Naissance d'une région*. (Paris 1979).

ROUCHES, M.: "Les relations transpyrénéennes...". *Les communications dans la Peninsule Ibérique au Moyen Age*-n. "Actes du Colloque de Pau 28-29 mars 1980". (Paris 1981).

RUIZ DE LOIZAGA, S.: *Monasterios altomedievales del Occidente de Álava. Valdegobia. Cómo nacen los pueblos*. (Gasteiz 1982).

SAENZ DE URTUBI, F.: *Cuevas artificiales en Álava. Guía para una visita*. Gasteiz 1985.

SANCHEZ ALBORNOZ, C.: *Vascos y Navarros en su primera historia*. 1974, 72-78. or.

SAYAS ABENGOETXEA, J. J.: "Euskal Herria y los pueblos germánicos. (siglos V-VI)". *Congreso de Historia de Euskal Herria*. II Congreso Mundial Vasco, (Donostia 1988) 383-409. or.

SCHULTER, A.: "Las referencias sobre los Vascones hasta el año 810 despues de J. C.". E.I.N.A., 18. libk-an (1937), 225-240. or.

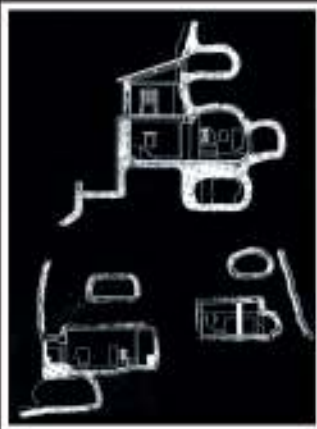
VV.: "Problemas de Prehistoria y de Etnología Vascas". *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*-en. (Iruñea 1966).

ZEISS, H.: *Die Gradfunde aus dem spanischen Westgotenreich*. (Berlin-Leipzig 1934).

Iruñe err. ef.: Catálogo monumental de la Diócesis de Vitoria.
Iruñe err. ef.: Euskadiko Monumentu Nazionalak.Araba.

Ἰησοῦς Χριστὸς ἡμεῖς ἵνα ἴδωμεν τὴν εὐφροσύνην σου ἡμεῖς ἵνα ἴδωμεν τὴν εὐφροσύνην σου ἡμεῖς ἵνα ἴδωμεν τὴν εὐφροσύνην σου

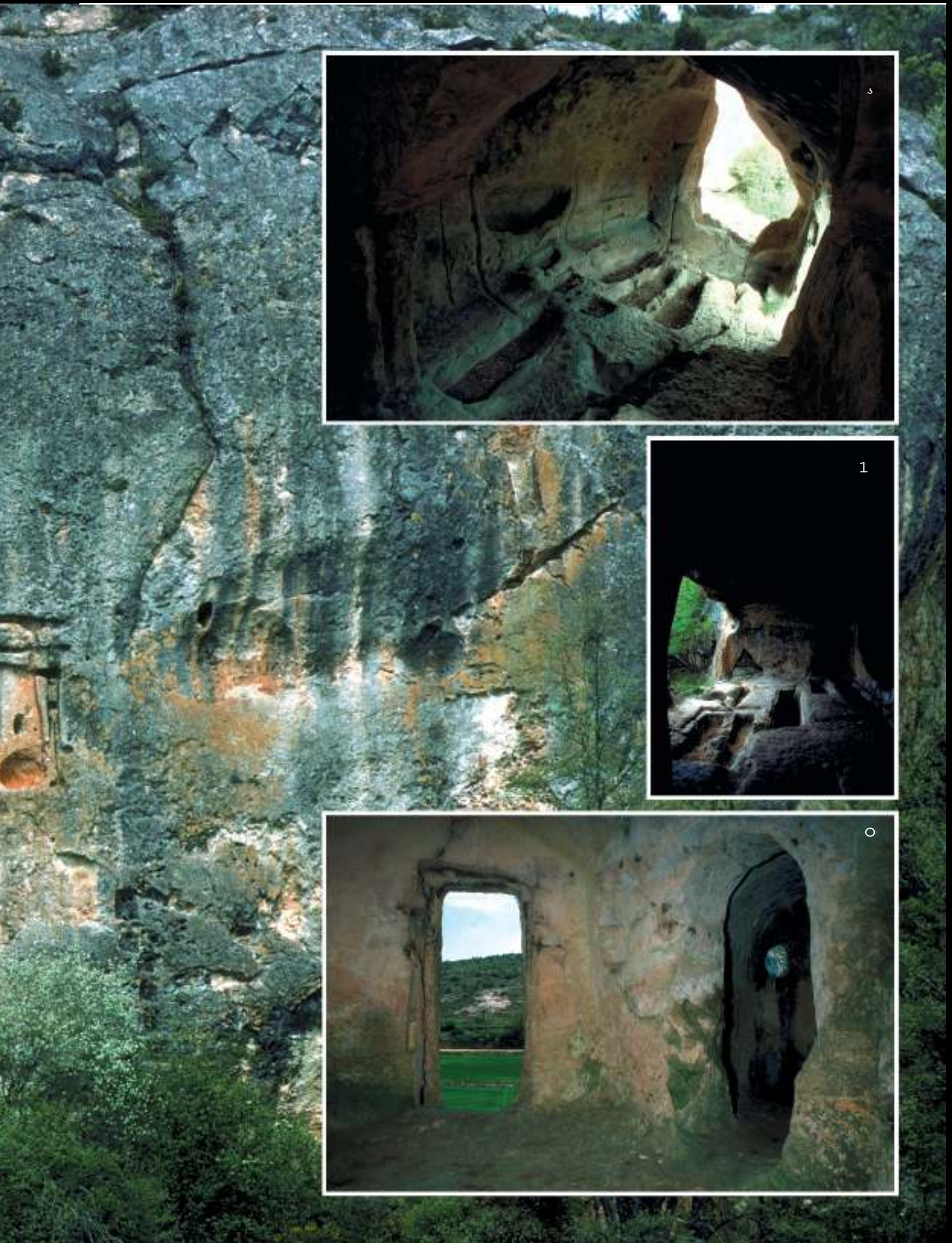

ĭ

¶

1.- 2.- Gobasetako kobazuloa. 3.- Santorkaria. Laño. Trebiño. 4.- Gobasetako kobazuloa. Laño. Trebiño.
5.- Faidoko kobazuloa. Urizabarra. 6.- Santorkaria. Laño Trebiño.

¶

»

1.-Gerriko-belarria, zabarberitu aurretik. Gorosetan. A. Llanosen argaz. 2.-Berant erromatar eta bisigodoen aldiko hilerriekin lotzen den oskulatorioa. 3.-Gereñuko armak. M.A.A. 4.-burdin Aroko txarrotxoa. Mañaria. Bizkaia. 5.-Gorosetako ontzia. M.A.A. 6.-Argaraiko hilerriko gauzak.

Saint Severreko apokalipsia. Bibliothèque National. Paris.

5.

EUSKAL ARTEA KRISTAUTU ZENEKOA

Nafarroako erresuma,
925etik 1092ra arte.

Irudi errcf.: H^a de Navarra. Temas de Navarra.
Nafarroako Gobernuak arg.

TESTUINGURUA

POLITIKA ETA ERLIJOZKO ESPARRUA

Antzinako Baskonian IX. mendean gurutzatu ziren gertaera pilak, oso sakonetik aldatuko zuen bere historiaren norabidea: iberiar penintsulan zehar musulmanen aurrerakada, karolingio inperioaren deuseztatzea, asturiar-leondar monarkiaren eraiketa eta hazkundera eta euskal herriaren erabateko kristautzea. Antzinako baskoientzat guzti honen ondorioa, joan-etorri handiko gertakaria izango da: Iruñeko Erresumaren jaiotza.

KAROLINGIOEN BABESA ETA BANU-QASIEKIKO ITUNAREN ARTEAN. Garai horretan Iruñean baziren elkarren aurkako bi talde: batzuk karolingioen babesua onartu zaleak ziren; besteak Cordobako emirrekin izendatutako itunak gordetzearen aldekoak, horretarako Ebro haranean kokatutako Banu-Qasi-en, ezkontzaz sendotutako laguntza eta adiskidetasuna zutelarik.

Ludovico Pio enperadoreak bere inperioaren batasuna aldarrikatu bazuen ere, bera hiltzean, bere semeen –Lotario, Pipino eta Luis, eta ondoren, berauen anaiatzako Carlosen artean– agintaritza banatzeak sakabanatzeari hasera eman zion.

Iparaldeko Baskonian garai hartan, enperadoreak izendatutako printze batek agintzen zuen (Santxo Lupok) eta bere aginpidea, ia Ebro erriberaraino hedatzen zen teorikoki eta ipar-pirinioen aldetik –feudal konderriz burutzen zena– Comminges, Bigorre, Bearn eta abar.¹ arte gutxienez. Baina berriek diotenez, Carlomagno-enganako menpekotasuna guztiz itxurazkoa izan zen eta bere semearen aginte bifartean, Ludovico Pio baskoien jazartzearekin jarraitu zuela aldizkako matxinadak sortuz.

Pirinioez azpiko Baskoniari dagokionez, gauza jakina da VIII. mendean musulmanek Iruñea hainbat alditan eraso eta hartu izan zutela, baina "Goieneko Mugako" kristauen aginpidetza, itun eta zergen bidez, onartzea iritsi ziren.

Iruñeko euskaldunak IX. mendean jada, hainbat alditan saiatu ziren karolingioen babes uztarpetik askatzen: Ludovico Pio 812. urtean gudaroste zigortzailer bat bidali zuen; Santxo-Lupo Dukearen heriotzan, 816. urtean beste saiakera

batetan galdu egin zuen; eta hirugarren bat 819. ean enperadorearen seme Pipinok menperatu zuen. Badirudi 824 urtera arte ez zela zoria aldatu. Oso fidagarriak ez badira ere, arabeen iturrien arabera, bi Konde frankotar, Eblo eta Aznar, Iruñera joan ziren "gudaroste baskoiekin" (Gaskuñakoe-kin seguruenik), beren aginpidea ezartzera. Baina, ahaidetasunez Banu-Qasi-en babesua zuen kristau printze Iñigo Arista delako baten jarraitzaileek garaitu zituzten.

Banu-Qasiak muladi familia bat ziren (bisigodo arnegatu baten seme, Kasius-en oinordekoa) emirerriko estatu burujabe bat gobernatzen zena. Muza II. ena, Iñigo Aristaren suhiak, Zaragoza, Tuter eta Hueskako jauna izateaz gainera, beste erregeen begirunea eta adiskidetasuna irabazi zituen, baita Carlos Burusoilarena ere, eta bere buruari "Espainiako hirugarren errege" deitzera ere ausartzen zen.

Banu-Qasiak, Aristatarrekin eginiko ituna zela eta, hauei, besteen duda-mugako leialtasunaren zoriari jarraituzera bultzatzen zien, eta horrela berau hausten zenean emirrearen indar eraso gogorak jasan behar izaten zituzten. Baina, "inoiz ez zen eztabaidan jarri, beren lurrekiko zuten aginpidearen legezkotasuna –dio Lacarrak– emirrak ez baitziren beraien jabe egitera inoiz iritsi". San Eulogiok, 851. ean Cordobatik Iruñeko gotzain Willesindori igorritako eskutitzean, bere Cordobako kartzelako egoera, nafar gotzainaren kristau printze ("Christicolae Principis") baten babesean jarritakoarekin alderatzen du.

NAFAR ERREGEAK

Garai hartako agiritetatik ezin jakin liteke, geroa Nafarroako erresuma deituko den Iruñeko erresuma horren mugak edo mugaldek zeintzuk diren. Zailagoa da oraindik, antziz ere ez duten berrien labirinto horretan, lehen nafar erregeak zeintzuk izan ziren argitzea. Roda genealogia kodizearen arabera, baziren bi dinastia ere Nafarroan, Iñigo familiarena eta Jimenarena.

Lehen erregea, IX. mendean (824ean) Iñigo Arista da; bere seme Gartzia Iñigez jarraituko zaio eta Fortun Garzes ondoren. Cordobako emirrek onartzen zuten Iruñeko erregearen subrotasun izatera, zergen ordainketa trukean. Cordobako emirre-riren gudarosteek euskaldunen eta Banu-Qasien

1. Jaurgaineko Jeanek dioenez, euskal populazioa IX. mendean hasieran lau estatutan zatiturik zegoen: Pirinioen iparraldean Baskoniako Dukerria; hegoaldean berriz, Iruñeko erresuma txikia, jaiio berria; nafarren Dukerria Araba eta Arga bitartean, berehalakoan Iruñeko erresuman bilduko dena; eta Arabako Konterria Bizkaia eta Gipuzkoa ere bere baitan zituena, eta oraindik asturiar-leondar erresumaren menpekotasunean gobernatzen zena. (*La Vasconie*, 1879, II, libk. P.V)

2. J. M. LACARRA, *Estudios de historia de Navarra*. Pamplona 1971, 44. or. Zaila da Gregorio Balpardarekin ados egotea, asturiar erregeak errege godoen jarraitzaile bezala sentitu zirelako suposatutako behar bada hasieratik gobernatu zutela Bizkaia, Araba, Ordizia eta nafar lurraldeetan. Lacarrak erasten du "ez dago inolako lekukorik lur horien gaineko asturiar aginpidea ziurtatuko duenik. Alfontso III.aren kronikan jarritzen du Alfontso I.ngoak Errioxaren zati bat eta Enkarterrietako herriak. Sopuerta eta Karrantza arte hedatu zituela bere jabegoak". Uste izan behar dugu hortaz, asturiar erresumaren mugak ez zirela ez Gipuzkoara, ez Nafarroara eta ez Araba eta Bizkaiko zatirik handienera iritsi. Ikus baita ere, F. de ZAVALA, "Guipuzcoa entre Navarra y Castilla". *Historia del Pueblo Vasco-n*. (Donostia 1978) I. libk., 176. or.

lurren txikitzea IX. mendean hainbat aldiz eragin zuena, ez zen subiranotasun horren ukatzea izan, baizik eta zergak ez ordaintzea. Horrek ez zuen eragotzi Iruñean kristau erregeak zuen aginpidea onartzea, ez eta ere, nafarren eta cordobarren arteko ahaidetasun harremanak lotzea ere, izan ere, Fortun Garzes, Cordoban 20 urtez preso egonaren alaba Abd-el-Raman III. Kalifaren ama izango zen.

Egoera aldatu egin zen 905. urtean. Iruñean, arrazoirik ezagutzen ez den dinastiako krisialdi baten ondorioz, **Gartzia Jimenezekin dinastia berri bat** kokatzen da, bere seme Santxo Garzes (905-925) eta bere oinordeko Santxo Handia (1004-1035) arterainokoekin. Dinastia honek hasiera hasieratik asturiar-leondar monarkiaren babesia izan zuen, kristau errekonkistaren egitasmoetan sartuz. Banu-Qasiekin etena eginez, zeinaren boterea itzaltzen hasia zen, nafar monarkiak zuzen zuzenean eutsi beharko zien gehiagora zihoan cordobar gudarostearen atzeuei, horregatik estuago lotuko zirelarik asturiarrak eta nafarrak.

Muezeko irtenaldietan, Santxo Garzes I.ak, Abd-el-Raman III.aren sarraldiak jasan zituen, Valdejunquera (920) eta Iruñeko (924) hondamenarekin; baina bere erresumako mugak zabalagoztea lortu zuen, Naiara, Tutera, Balterra eta Biguria bereganatuz. Gartzia Santxezi (925-970) bere emaztearen dotezko Aragoi bereganatzea egokitu zitzaion. Bere oinordeko Santxo Garzes II.ak (970-994) Alhakan II. eta Almanzorren iskanbila suntsitzailleak jasan behar izan zituen, baina errekonkista asmoari leial jarraiki zitzaion.

Eta Santxo III Handiarekin (1004-1035) ezagutuko zuen gorengo maila Nafarroako erresumak mendearen bukaeran. Santxo Handiak, bere aginte makilaren azpian biltzen ditu, bai oinordekotzan nahiz lorpenez, sortaldetik Nafarroa, Aragoi, Sobrarbe eta Ribagorizako lurraldeak, sartaldetik Araba, Bizkaia eta Gaztela, Gaskuñia eta Bartzelona konderriei morrontza inposatzen die, horrela penintsulako errege kristaurik boteretsuena bihurtuz.

ARABA, BIZKAIA ETA GIPUZKOA

Aldi honetako ezer gutxi dakigu gaurko Bizkaiko lurraldeetan bizi izan ziren biztanleez, eta are gutxiago Gipuzkoakoetaz, beren bizimodu eta gobernukeraz, "Alfontso III.aren kronika"k dioenez, Alfonso I. ngoa Leongo erregeak Duero sakanetik harrapatutako jendeaz bere jabetzako lurak birpopulatu zituela Asturiastik Karrantzara bitartean, baina ez Araba eta Bizkaia, "beti hango biztanleenak izan baitira".

Leongo erregeek, Kondeen aginpidez **Arabako** lurraldeekin, gotorleku baten antzekoa egin zuten musulmanen iskanbilan kontra, IX. mendean aldizka errepikatu baitziren, 912. urtera

arte, orduan Araba (orduan arabar Errioxa kanpoan uzten zuena, eta Bizkaia aitziatik, itsasoraino eta Gipuzkoa berriz Deba sakaneraino hartzen zuen) Errekonkistaren atzealdean gelditzen hasi baitzen. Araba, 932. urtean Gaztelaren eremuan sartzen da Fernan Gonzalez Kondearen babespean; eta hurrengo mendearen hasieran nafar errege Santxo Handiaren babespean eroriko zen.

Bizkaiaren lehen aipamenak (Alfontso III.aren kronika aipaturikoan) erakusten duenez, IX. mendean, alderik sartaldekoena asturiar erregearen menpe egon behar zuen, lurralde horren gaineko buruzagitza moduren baten bitartez, azkenik Jaurri bakar bat osatzera etoriz. Momo Kondearen berri aipatzen da X. mendean. Beranduago, Iñigo López (1053) eta Diego Lopez de Haro (XIII. mendean) Kondeen izenak azalduko ziren. Orduan Bizkaia, Arabakin batera Nafarroako erregeen eraginpeko esparruan gelditu ziren. Elizaz berriz Bizkaialdeko lurraldeak, Araba eta Errioxako bi gotzaingoetan kokatuak geratuko ziren, Armenia eta Valpuestako egoitzekin.

Gipuzkoaren gainean isiltasun osoa izango da XI. mendera arte. Ez da historian sartuko 1025 urtera arte (Olazabalgo San salbatore, Altza, San Juan de la Peña monastegiari eginiko dohaintza agiria). "Seniores" eta "tenentes sistemaren baten bidez, Iruñeko erregeen menpe eta elizaz berriz bere gotzainaren menpe egon behar zuen.²

AGIRIETAKO ITURRIAK

Goiz Erdi Aroan euskal lurraldeei buruz dakigun guztia IX-X. mendeetako agirietatik dator, ia beti elizak eta beren ondasunak, partikularrek dohaintzan monastegi handiei egindakoetatik: Leireko San salbatore, Naiarako Santa Maria, Oñako San Salbatore, Peñako San Joan eta Donemiliagako Kukulakoei bezala, alegia. Goiz Erdi Aro aldirian Euskal Herriko arte eta kulturaz egokia den zerbait esan nahi duen historialariak, monastegi horietako larrukietan agiriak ikustera behartua dago.

Santxo Handiaren (1002-1035) erregealdiko aginpide eta boterearen hedadura zabalak Baskonia zaharrari XII. mendeko kristau kultura eta artearen jaiotza eta garapenean eskuartzen utziko dio. Baina, halako monumentu erromaniko distiratsuen aurretik, bi mendeetan euskal ertiliariek zizakatu behar izan dute, beren kristau kredo berriaren adierazpideak aurkitu nahiez, landu gabeko formatan, duten ingenuitateagatik direlarik deigarri, ez edertasunagatik eta egituren osotasunagatik. ■

Iruñeko erresuma Santxo III.a Nagusiaren erregealdian.
Irudi err cf.: H^a de Navarra. Temas de Navarra. Nafarroako Gobernuak arg.

Santxo Gartzes II. Vigilano kodizea.

Frankoek Iruñea setiatu zutenekoa, Karlomagoren Kutxan erakusten da baxuerliebe moduan. Aguisgran. Alemania.
Irudi err cf.: H^a de Navarra. Temas de Navarra. Nafarroako Gobernuak arg.

I.

■ EUSKAL HERRIAREN KRISTAUTZEA

EZTABAIDA BATEN IKUSPEGIA

Hemengo gaia, arte jarduera baten historia egitea denez, Euskal Herriak, ia Sartalde osoak bezalaxe, bere etorriaren iturria eta guztien gaintetikako gai nagusia kristau dogman eta Bibliako eta Ebanjelioetako historiari izan dituenek, ezin utziko dugu bada, Baskonian kristautasuna sortu zeneko gaia

ukitu gabe. Kontua da, historialariek jarrera oso desberdinak eta baita kontrakoak ere hartu dituztela gai honetaz; badira Euskal Herriaren Ebanjelioaren zabaltzearen garaia goiztiartzen dutenak, gure aroko lehen mendeetara eramanez eta baita Berant Erdi Aroa arte berandutzen dutenak ere.

Eliza Katolikoaren historialariak uste dutenez, Ebanjelioaren zabalkunderako probidentzi-bide izan ziren Erromatar Inperioko bideak. Baina, erromatarren eta euskaldunen artean bistakoa den kulturazko, hizkuntzazko eta gizarteko bereizketa V. mendera arte eman zelarik, ez da harriztekoa kristaututako

Aralarko San Migelen santutegia.

Nafarroako dorrearik zaharrenetakoa. Xabierko gaztelua.

Mendilerroaren magalean Leireko monastegia.

erromatarrek beraian apostolutza lan eraginkorrik ezin egin izana. Orduko garai hartan kristau elkarterik hurbilekoena Kalagorriakoa izango zen.

Kristautasuna Erdi Aro ongi aurreratura arte atzeratzen dutenak zenbait argudiotan oinarritzen dira. Lehenengoa, *arkeologia eta historiako iturriaren isiltasuna* bera da. Nafarroa eta Arabako etxaldeetako indusketetan ez da erromatarren garaiko kristau inskripzioirik aurkitu (nahiz eta baieztapen hau aho-pean egin beharko litzatekeen "Iruña/Veleiako zeramiketan aurkitutako krismoitza grafitatuak hauen aurrean, Eusebio Gil Zubillagak adierazten duen bezala): ez zaigu iritsi ez (Akitaniako San Martzial edo Nafarroako San Ferminen elezhar ezagunez gainera) literatur eta ez historiako euskal aldean emandako erromatar garai horretako kristau gurtzaren berririk.

Gabezia hau azpimarratzen duten Lacarra, eta Caro Baroja eta beste historialariek uste dute, V. mendean Euskal Herrian kultur atzeratze bat eman zela germaniar erasoek eragin zutena. Hauek hiritar bizimoduaren ezerezte, baserri giroa nagusitzea eta euskaldunak isolatzea, ondoriozko kultur atzerapena eta anarkiazko (*bagaudena* alegia, ia ziurtasun osoz euskaldunak parte hartu zutela uste baita) egoera orokor bat gauzatzeko ekarri zuten; baldintza sorta ederra, Ebanjelioaren *zabalkundea eragotziko* zutenak gainera, ordurako hasia baldin bazen bahintzat.³ Lakarraren susmoaren arabera, VI. mendean hasieran tribu erregimen batetara itzultze bat eman zen, non Gasteiz (581) eta Olite (625) bezalako plaza gotortuak eraikitzea, baskoi jentilei eusteko kristau go-doen ahaleginez sortuak izango ziren. Hatik, ezin ahaztuko dugu, V. mendean jada *kristau elkarrean testigantzak* badirela baskoien hirietan,⁴ *Kalagorriaren eta Kaskanten*, eta hurrengo mendean Iruñean badela gotzain bat, Liliolo, Toledoko III kontziliara joan zena (589).

Tesi bera babesteko beste arrazoi batzuk bitan banatzen dira: garai hartako euskaldunak, "bihurri eta basati" ezizenez deskribatu izana kristau berriemaileek eta VII. mendean bizitutako monje baten, San Anselmoren sermoi baten idatziari buruzkoa.

Vita Amandi da baskoien jentilak zirela dioen idatzi bakarra. Erdi Aroko berriemaileek eta historiagileek San Amandoz hitz egin duten guztietan errepikatu izan dute ideia bera. Baina erakutsia geratu da *Bizitzia* hori ez zela bere ikasleetako batek idatzia izan, askoz beranduago baizik. Horregatik eta barruko beste kritika arrazoi batzuegatik, historiagile batzuk ez diote historiako zehaztasunik eranstu bibliografia honi, nahiz eta beste batzuk, nolabaiteko balioa eman beharko zaiola uste duten.

Bisigodoen aldirian, baskoien kristauek aurka izandako krudelkerien berri emateko, Zaragozako gotzainak zen *Tajónek* Bartzelonako gotzaina Quiricori eginiko *eskutitzean* ematen den testigantza da, non, euskaldunak kristauek eta berauen gurtza lekuen aurka eginiko hondamena kontatzen den, hauek, Recesvinto-

ren aurkako matxinadan Froya Kondeari eskaini zioten laguntza zela eta. Egia da Tajónek eskutitz horretan inoiz ez duela esan euskaldunak kristauak ez zirenik.

Bestalde, beraien aldeko aipamenak eginenez Andres Mañarikuak argudiatzen du esanez, Tajónek, gizon odolbero izateaz gainera ez dirudiela oso neurritsu eta egiazalea izan zenik, eta garai hartako idazleek bezala oso goitik eta neurritz kanpo idazten zuela.⁵

Euskaldunen basatik eta bihurrikari aldirietan buruz (*Aymeric Picaud*-ek Goiz Erdi Aroko berriemaileen idazleku sonatua izan zen *Guide du Pèlerin*-en hain bereziki deskribatutakoan) behingoan gogoan izan dezagun, Lacarrak egiten duen guztiz zentzuduna eta zuhurra den oharra: Antzinako eta Goiz Erdi aroko euskaldunak, beroie buruzko inolako berri historikorik utzi ez digun herriak direla; beroie buruz dakigun guztia, beren etsai izan eta beren aurka borrokatu zuten herrietako berriemailetatik iritsi zaigula.

MAÑARIKUAREN TESIA

KRISTAUTZE GOIZTIARRA. Kristautze goiztiar baten tesia baieztatuz, Mañarikuak dio, Ebanjelioaren zabalkunderako bideak ez zetoze beti bat erromatar Inperioarekin, Afrikan baiztatu litekeen bezala, non, zenbait berebere eskualdeak erromanizatzearen menpe jarri aurretik kristautu baitzen. Bidezkoa da, Tarragonatik, tradizionalki San Pablo berak sermoiak egin zituela onartzen denez, Zaragozan kristautasuna erromatarren galtzadak jarraituz hedatu izana, III. mendean erdialdean eta Kalagorriaren berriz, IV. mendean lehen urteetan jada, bada Emeterio eta Zeledonio Santuen martiritzaren berririk. Prudentzio olerkariak, V. mendean jada, Kalagorriako bi zaindarien martiritza aintzatsuz hitz egiten zuen, euskaldunen "antzinako" jentil izaera aipatuz ("*Iamne credis brutaqueondam Vasconum gentilitas...*").

Bestalde, ezin bazterreraz utzi Iparraldetik bazenik beste komunikaziorako erromatarren galtzadarik: Burdeostik Astorgarainokoa, Euskal Herria zeharkatu eta II. mendean arte baskoien hiria izandako Kalagorriaraino beste adar bat zuena.

Euskaldunen lurraldean kristautasunaren sarrera goiztiarraz hitz egiten hasteko argudioirik sendoena arkeologiak ematen digu agian, aurreko atalean aztertu ditugun **bisigodoen kobazuloak** eta beharbada Abrisketako San Pedro (Arrigorriagan) egin diren indusketa berrietan atera diren aztarnak. Arabaldeko kobazuloetako azterketan azaltzen denez VIII. mendean gutxienez ematen zen kristau gurtza.

Mañarikuak historialaria bisigodoen bakarregien argudioak neurtzen ere ia ez da gelditzen, baina aldiz, garrantzi handia ematen die Pirinioez bestaldeko **euskal hirietan gozaindegiak** eratzeari, hauetako zenbaitzuk Inperio aldirian administratibuki Novempopulaniaren barruan sartzen ziren (azken batean, izendapen honen barruan biltzen ziren hiriak ez ziren bederatzi, hamabi baizik). Mañarikuak ohar arazten gaituenez, Novempopulaniaren bildutako Akitaniako hamabi hirietatik hamaika, (Dax, Bazas, Auch, Oloron, Couserans, Eauzes, eta abar) VI. men-

3. J.M. LACARRA, "La cristianización del País vasco". *Estudios de Historia de Navarra*-n, Pamplona 1971, 5. or eta ur.; J. GONZI GAZIANBIDE, *Historia de los Obispos de Pamplona*. Iruña 1979, I, 31-56. or.

4. Hilario Altasantuar (461-468) idatzitako eskutitzak dira, Kalagorriako gotzaiak, Silvanok sortutako gatazka bat zela bide. Gogoratzea da gainera, Iruña/Veleiako aztamategian arkeologoak harriztuta geratu direla berri aurkitutako erliebezko krismoitza apainduriko berant sigillata zenbait zatirekin, V. mendeko data eman zailen eskulangintza-etxeitar giro bateatik aterea. Ikus, E. GIL-ZUBILLAGA, "Iconografía cristiana sobre sigillata tardía de Iruña/Veleia". *Primer Coloquio Inter. Sobre la romanización de Euskal Herria*-n. "Isturitze" 9 an, 1997, 817-821. or.

5. A. MAÑARICUA, "La cristianización del Pueblo vasco". V.V.n, *Historia del Pueblo Vasca Donostia* 1978, I, 59-61. or.; "Cristianización del País Vasco. Vías de penetración". *Congreso de Estudios Históricos: Vizcaya en la Edad Media*-n. (Bilbo 1986), 41-48. or.

dearen hasieraz geroztik badute gotzaina. Honek, ez digu hastapenetan dagoen Eliza bat erakusten, aitzitik baizik, guztiz kokatua dagoena”.⁶

Ordurako desagertuak ziren Estrabonek idatzitako tribuen izenak (Barduloak, Karistioak, Autrigoiak eta baskoiak) eta denek batutako herri bat osatzen zuten: Baskoiena, alegia. Horrela bada, bukatzen du Mañarikuak “herri batu honetan hasia zen jada, kristautasunaren sarrera, Hegoaldetik hasiko zena beharbada, aipatutako Prudentzioren lekukoaren arabera III. mende aldean. Eta sarrera hori VI. menderako bazter guztietara iritsia zen”.

Iturri oneko agirietan oinarrituta Mañarikuak egiten dituen baieztapenen indarra ezin ukatzukoa bada ere, uste dugu arazoak konpondu gabe jarraituko duela semantikako esanahi zehaztetan erroak ez badira bilatzen, hain zuzen ere, gure kasu jakin honetan ez bada mahairatzen eta argitzen saiatzen kristautasunaren sartzeta eta hedatze horien artean dagoen desberdintasuna. Kristau Eliza administratibuki ongi eratu egon liteke –gaur bertan zenbait asiar herrialdetan gertatzen den bezala– baina, horregatik ezin hitz egin liteke kristau nazioez.

Kristautasunaren sartzeta, VI. menderako “Euskal Herriko bazter guztietara” iritsi izana da, preziskiki onartzen zaila dena, zeren eta guztizko hedatze hori da Mañarikuak mahai-ganeratutako argudioez nahiko frogatzen ez dena, eta euskal mendietako biztanleak leialtasun irmoz eutsi zion euskara hizkuntzak misiolaritza lanari eskaintzen zion zailtasunaz pentsatzean oraindik ere nekezago gertatzen da. Kulturaz eta hizkuntzaz erromanizatu ezinakin, aldi berean berekin zekarren erlijioz ere erromanizatu ezina. “*Ager-en* ematen ari zen kristau elkarte ugaritasunaren aurrean, *Saltus*-eko baskoiak jentil jarduereri gogor lotuak jarraitzen zuten”.⁷

LAKARRAREN TESIA

KRISTAUTZE BERANTIARRA. Gai honetako aurkezpen zehaztetara hurreratzeko, araberean iturrietako berrien arabera, Lacarra irakasleak asmatu egin zuen penintsulako Baskonian **zenbait eremu** bereizten hasi zenean.

Lehendabizi, baskoi beraiena zen *erdialde bat*, Iruñetik Iparralderakoa.

Beste *alderdi bat*, *Iruñetik Sortalderakoa*, Aragoirekin mugan zegoena, eta Levy-Provençal-ek “gaskoiena” deitu ziona, hemen aurkituko ditugularik erlijio guneen aipamenik zaharrenak. San Eulogiok 848. urtean bisitatu zituen Leire, Zillas, Urdaspal, San Zakarias edo Siresako monastegiak dira. Ez dut uste –idazten du Lacarra– “Hegoaldetik emigratuz, musulmanengandik ihesi datozen monastegeiak direnik, baizik eta Iparraldetik, karolingioen Inperiotik datozenak dira seguruenik”.

Azkenik *Sartaldetik*, Islamarekin muga egiten duen alderdia dago, asturiar erresumaren aurrera hedatze moduko bat osatzen duena. Veleiako edo Arabako gotzaindegia laster azalduko deneko alderdia da.

Alderdi hauetako bakoitza, guztiz ongi finkatutako antzinako kristau elkartearen (karolingio edo asturiar-leondar) eragina bereganatzen zihuan heinean, kristautasun eratu zabalduz joango da, Iruñeko Iparraldeko mendialdea, isolatutako alderdia, egoera zakarrago eta basatiagoan geratuz.

Dena den, goizago kristaututako eremuetan nahiz beranduago kristaututakoetan **jentilizaeraren hondarrak** noiz desagertu ziren jakin gabe gelditzen gara. Lacarraren ustetan, “kristautasunaren sarrera eta jentiltasuna sustraitik ateratzea arte mende asko joanak izango dira”.⁸ Eskuarterko gai honekiko agiririk ezak kokamen sendoak hartzea eragozten digu. Hizkeraren hutsaltasunak ere horretara bultzatzen du, izan ere historiagileak batzuetan “kristautasunaren sarreraz” soilik hitz egiten baitute. Arazoaren konponketa zaildu egiten zaigu, gaurko nazioak Brasil, Haití eta beste amerikar lurraldeetan kristautasun antolatu eta guztizkoa eman litekeela eta aldi berean, jende talde handi batek jentiltasunetik hartutako errito eta aztikeriazko jarduereri eutsi ere egin diezaiekela pentsatzen jarri ezkerro.

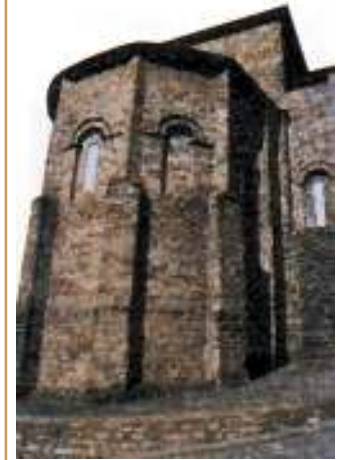
Beste alde batetik, ezin dezakegu kristautasun guztizko hedatze batetaz hitz egin, ez eta eskualde kristautuez ere, Eliza eta bere hierarkia ongi kokatua dagoelako bertan soilki, gaur egun Indian ala Japonen gertatzen den bezala, non Berri Ona orain dela mende ugari “sartua” izan zen. Honi buruz, Roldán Jimenok asmatzen du, oso kristaututzat daukagun hispaniar eskualdeetan VI. mendean jada, gotzainak idolatriaren aurka borroka egiten saiatu zirela gogora araztean. “Horrela bada, Astorgako gotzaina zen Polemiok Bragako (572) Kontziliaora joan zenean... Bragako San Martini idolatriaren aurkako Kristau-ikasbide bat osatu zezala eskatu zion”.

Kristau fede eta bizimoduaren zabalkunde baten adierazgarriarik nabariena **monastegiaren eratzea** da agian. Hego Euskal Herriaren kristautzea –dio Lacarra– X. mendean ekimen pribatuz eman zela; bizimodu erlijiosoa egiteko erretiratzen diren jendeek, zenbait mendetan *ius patronatus* izenpean biziirik iraungo duen sistema bat erabiliz, harira datorren basilikako monje-sari ondasunak gotzainaren eskumenetik atera eta berauek libreki erabiltzen uzten zuten bisigodoen itun tradizio sistema bidez, apaiz bakar bateko edo batzuetako **monastegiak** sortuz.

Nekazari giroan XI. mendean kristautasunak aurrerapen handiak ari da egiten eta ekimen pribatuko monastegi asko abatetxe baten araudipean sartzen da. Nolabaiteko Eliza kolonizatzaile hori X-XI. mendean gertatzen ari da **Bizkaian** (Durangaldean, Mundaka, Albondiga, Busturiako Axpe, Luno, Ugarte, Gernika, Iurreta eta Abadiñon; kostaldean berriz, Bermeo, Gaztelugatxe, Barrika eta Santurtzin). **Gipuzkoan** monasterio fundazioak dira Leirekoaren menpe dagoen Donostiakoa, eta Olazalkoak eta Astigarrubiako San Andresenak San Joan de la Peñari emandakoak.

Bitartean **gotzain egoitzak eta gotzain hierarkia** osatuz doa, Erromaren oniritziz. XI. mendetik XIII.era monastegi aginpideak, go-

SIRESAKO PEDRO

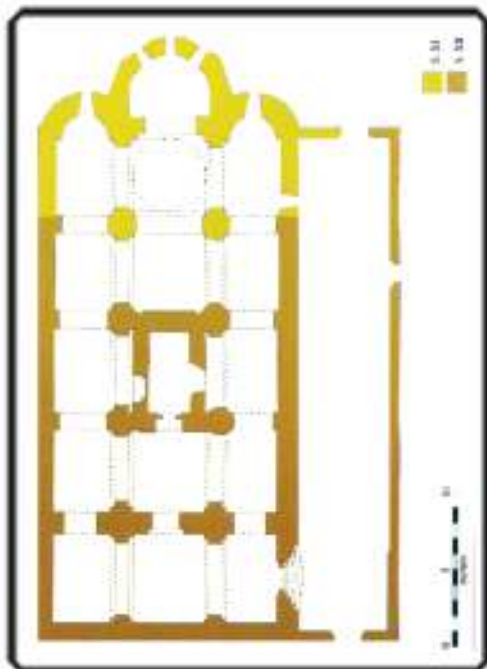

6. O.c., 70. or. Mañarikuaren argudioa epel samarra geratuko litzateke J. J. Sayasekin onartuko balitzateke Kalagorriako bi martiriak, Emeterio eta Zeledoniok ez diruditela bertan jaloak, eta K.Larrañaga eta A.Azkarate Garay-Olaunekin pentsatu ezkerro, herrialde baten kristautze aurrerabide osoan kontuz begiratu behar dela, berez gertakari bakun bezala, esanguratsuek diren eragileak, ea elkarte oso bati dagozkion eragile bezala ba ote diren. Ikus baita ere, Roldán JIMENO, “Red Vía y cristianización”. H.S.n. 104. znb. (Iruñea 1999), 725. or.

7. Ikus Baskoniaren kristautze goiztiar baten aldeko eta aurkako argudioen laburpen on bat, grekolatindar iturrietatik dagozkien laguntzarekin eta gaztelarako itzulpenaz Santiago SEGURAn, *Mil años de Historia Vasca a través de la literatura grecolatina. De Aníbal a Carlomagno*. Deustuko Uniber. Argit. (Bilbo 1977).

8. J. M. LACARRA, O.c., 27. or.

Aralarko San Migel santutegiaren oinplanoa.

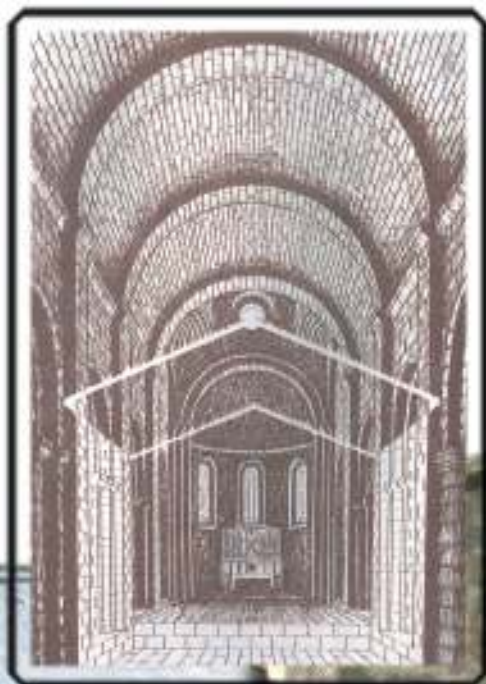

Eliza eta barruko kapera, P. Thomas de Burgiven arabera.

Irudi err ef.: Xehetasunezko argazkiak, oinplanta eta zeharkako mozketa "El arte en Navarra"tik hartua izan dira. Diario de Navarrak argit.

Aralarko San Migel.

Irudi err ef.: Gran Enciclopedia Navarra IX.

Nartexa.

Absidea

*Berribeitiko eliza
atarian San Migelen
irudia. (Naf.).*

KAPITEL MOTAK.
TUTERAKO MESKITA

Irudi erref.: El arte en Navarra. Tütera.

tzain aginpideari egingo dio leku eta gotzainak izango dira nekazari taldearen zaindaritza espiritualara beren gain hartuko dutenak.

Kristau Elizak Baskonian izan duen garapeneren eskema marraztu ondoren, Lacarra irakasleak **ondorio** hau ateratzen du “kristau euskaldunak eta jentil euskaldunak elkar bizi-tza luze bat eraman behar izango zutela, zehaztu ezin bada ere, ia oraintsu arte”.⁹

BESTE ZENBAIT JARRERA

Julio Caro Baroja, bere aldetik, datu historikoak eta elezaharrak (azken hauek testuinguru baten erakusle diren heinean) luze laburrean aztertu ondoren, honako ondorio honetara iristen da: “Funsean, IX. mendera arte Gipuzkoan, Bizkaian eta Nafarroako ipar muturrean kristaurik bazela uste izateko daturik ez dago. Litekeena da kristautasuna eratuki ematen hasi izatea X. mendean”.¹⁰

Antzeko zerbait uste dute *Barbero eta Vigilek* ere, hiriko bizimodu baten gabeziak, goztzain egoitzik ez edukitzeak eta historiako agirietatik ateratako beste datu batzuk argudiatuz, baskoiak beren jentil izaerari denbora luzez eutsiko ziotela, alegia; eta beren “ebanjelizatzea Frantzia aldetik hasiko zela VII. mendetik hasita, San Amandoren iharduera zela eta”.¹¹

Horregatik, esan dugun bezala, Bizkaian orain berriki egin diren miaketa batzuen ondorioek diotenez, sartaldetikako kristautasun sarrera bat eta hegoaldeko mozarabeen eta baita bisigodoen eraginezkoa ere ez da bazterrera utzi behar.

2.

■ KAROLINGIO ARTEAREN ERAGINA

Agiri garaikideen (VI-VIII mendeak) gutzitzko gabezia eta lurgaineko Goiz Erdi Aroko euskal arkitektura ia osoaren desagertzea dela eta existitu ez denaren pentsamenduak harrapa gaitzake. Halaz ere, arkeologiak garai horretan harrizko eraikinak izan zirela erakusten digu, baita kristautasuna oso berandu txertatu izan zela uste izan den iparraldeko lurraldeetan ere.

ELIZAK

Irungo Santa Elena ermitan burututako indusketak erakutsi dute, **I. ngo mendeko jentilen hilerri baten hondakinen** eta hurrengo mendeko **erromatar eliza txiki baten** gainean, mende batzuk beranduago kristau elizatxo bat eraiki zela.

Hormatal eta sabai baten hondarrak, hesiaren barrualdeko zati bat betetzeko aprobetxatuz, hormak eraiki ziren (jatorrizkoak baino meheagoak), harrizko xafla mehezko erabateko zorua bota eta aldare trinko edo blokezko (1,25 x 0.90 m-tako) bat eraiki zen hegoaldeko hormari itsatsia. Akitanian antzeko kasuak ezagutzen dira, jentilen elizatxoak aprobetxatzea, Goiz Erdi Aroko kristau elizak egiteko.

Aztarnategian ber tan txanpon ugari aurkitzeak, Burdeosko Kondea eta Gaskuñako

Dukea Guillermo Sanchorenak batzuk, gutxi gora beherako data bat jartzen lagundu dute: X. mendearen azkenaldia. Honek, Santa Elena elizatxo, “Gipuzkoan kristautasuneko arkeologia (ezagutzen direnetatik) aztarnarik zaharrenetarikoa bihurtzen du”.¹²

Bistakoa da, baita ere, IX. mendeko kristau elizak gaur egun, karolingioen eta asturiar-leondarren eraginekoak lirakeen lekuetan kokatutako aztarna eta hondarretan aurkitzen direla. Arkeologiako datu gutxi ditugu, musulmanek aldizka eraso eginez suntsitzen zituzten lekunetan nolakoak ziren antzinako elizak sumatu ahal izateko.

Badira bi eliza, Leire eta Aralarko San Migelena beren neurriagatik nabarmentzen direnak, hispaniako erromaniko aurreko beste adin berekoekin alderatuz gero (Gironan Rodako San Pedrorena ezik).

LEIREKO MONASTEGIA. Ezin eduki dezakegu, bere geografia kokamenagatik, **Leireko** monastegia izan behar zuen eta arabeen erasoaldietan errege eta gotzainak gordetzen zireneko gotorleku haren ezagutza zehatzak izateko asmorik ere, ez eta 848. urtean Cordovako Eulogiok monastegia bisitatu zuenean ere. Egia ez bazen ere (idatzi izan denez) Iruñeako¹³ gotzainak Leiren aukeratuta ateratzen zirela, aztarnak behintzat badira monastegian X. mendean zehar eskaintza ugari jaso zirela.

Lehendabiziko eliza. Leiren, XIV. mendeko aliza-barne handi gotikoaren azpian burututako miaketek azaldu dute erromatarren aurreko beste eliza bat izana zela.

Eliza-barne eta abside bakarrekoa, alboetan atalak dituena, arkupea oinetan eta solairua honen gainean; multzo hau IX. mendekoa izatea litekeena da, mozarabea beharbada.

Eliza horren burualdean bi abside X. mendean erantsi zitzaizkiola ere. Hiri absideak ultra zirkulu erdiko zorudunak ziren barrualdean eta poligonalak kanpoaldean.

Bere egitura orokorrean erdigune motakoa izango zen segunuenik karolingioen eskualdeetan (Germigny-des-Près, adibidez) eraikitzen ari zirenen antzekoa, eta ziurrenik zurezko estalkia zuena izango zen.

Dena suntsitua izango zen Iruñaren aurkako Almanzorren erasoaldietan (995-999) edo piriniar gotorlekuen aurka Abd-al-Malikentan (1006).

Aralarko Santutegia. Musulmanen sarraldien aurkako babesleku bezala baita ere, Leirekoa baino askoz ziurragoa, bere “goitartasun” geografiazkoa kontutan izanik (1200 m. itsas mailatik gora), eta etsaien begiradetatik gordean dagoelarik inguratzen duten pagoak direla eta, **Aralarko San Migelen** santutegia da; haziz joango zen X. mendean, zenbait elezaharren berotan, beraien artean, berriemaitale, historialari eta nobelagileek bildu duten Teodosio Gofiñena. Hurrengo mendean zehar eskaintzak jasotzen zituen jada, nafar errege eta pertsonaia nobleen eskutik, eta bertako aldea sagaratu ere egiten zen (1074).

Aralar mendiko San Migel “in excelsis”en **lehenbiziko eliza**, zeruko milizien printzeari

eskainia (Kristautasuneko beste eliza asko bezala samintasun eta uzurtasuneko aldi hartan) izan zena, Leirekoa bezala, azken zaharberritze lanek agertu dutenaren arabera, eliz-barne bakarrekoa da, abside ultra zirkulu erdikoa barrualdean eta poligonal kanpoaldean eta aurreko atarian.

Absidearen azpialdeko zatian geratu diren aztarna apurren arabera, eliza txikiren bat izango zela pentsatzen da, ia karratua den harlandu txikiz eraikia, kare-harri gogor eta beltzakakoa, bata bestearen atzetikako lerroetan eta harri meheko pareta-hariak agian, txandaka dituela, karolingio taldeko elizetan, Tarrasakoan bezala, erabilitako adreiluen orde.

Lehenengo eliza hau X. mendean bertan izan zen suntsitua, Abd-al-Rahman-en sarraldietan 924. urte aldera edo beranduago agian. Absidea eta ganga laster eraikiak izango ziren, hiru bao ireki zitzaizkion ferra-arkudunak. Baina, berriro ere sute batetan suntsitua izan zela eta XI. mendeko erromaniko erako berrikuntza handiari heldu zitzaion, eta orduan erantsiko zitzaizkion beste bi absideak eta eliz-barne txikiagoak.

MONASTEGIAK

San Eulogiok 848. urtean bisitatu zituen monastegi haietatik, biren zati txiki batzuk besterik ez dira gelditu: **Usunenean eta San Zakariasenean**.

USUNEKO SAN PEDRO. Arbaiungo Arroilan garrantzi handiko monastegia izan zen, gerora Iruñeko artzapezpikutegi baten burua izango zen, Opilano gotzainak sagaratutakoa 829. go urriaren 28 an. Bere XI. mende azkenaldiko zaharberritzean antzinako krismoierdi eder bat gorde egin zen, eta bere apariluaren harlandu gatauetan geratu da oraindik mozarabeen oroigarriren bat.

SIRESAKO SAN PEDRO. Gaur Siresako San Pedro (Huesca) den San Zakariasen zoru XI. mendean berregina izan zen, oraindik ere ataria eta solairua zutik dituelarik. Zillan eta Urdaspalekotik ez da ezer ere gelditu. **Igal**-etik berriz erromaniko berantiar eliza bat geratzen da, puntadun kanoia arku zerranda zabalena gainetan.

GAZTELUAK

Mendeetako borrokak erasotutako euskal lur honetan, elizak eta gazteluak beti izan dira, eraikuntza artearen adierazgarri iraunkorrak eta etengabeko harrapaketa eta lapurretarako xede, gorrotoa nagusi zen garai haietan.

Manuel Lekuonaren iritzian, prerromaniko aldian, Kantauri itsasaldean eta Baskonia barru sakon aldean defentsarako gotorlekuz¹⁴ jositako zegoela erakusten duen militar toponomia bat badela euskararen, erakusten ez gara geldituko. Ez eta ere, Nafarroan eta Araban gain eta muinoetan ziren eta gaur galduak diren eta IX-X. mendetako kristau abangoardia zirelarik sarrasuen militar gudarosteen aldeetako eraso txikitzaileak nozitu zituzten gaztelu ugariak aipatzen.

Aipatu besterik ez, paradigma historiko modura, **Xabier gazteluko** "torraza", prisma laukizuzenezkoa, oinarri erraldoien gainean

dena eta Errekondoren ustez, gaur "Nafarroako militar dorreerik zaharrenetarikoa" da.

3.

MUSULMANEN ETA MOZARABEEN AZTARNAK

Cordobako kaliferriaren menpeko eskualdeen gertutasunak eta Bani-Qasitarren jabegoekin harreman adiskidetsuak zirela eta, IX. mendean bederen, musulmanen eta mozarabeen arteak eragina izan zuen eskemak eta ereduak hartzerakoan, bai arkitekturaren nahiz bere edergarrietan. Mozarabeen¹⁵ arte aztarrenak Nafarroako erresuma zaharrean zehar sakabanaturik diren gaztelu eta elizetako leihotetan gelditu zaizkigu.

TUTERAN, MUSULMAN ERAIKINAK

Beharbada, nabariena, guztiz musulmana den horretan, **Tuteran** bilatu beharko litzateke, bere harresia eta gotorlekua zirela eta, laster iritsiko zen penintsulako mahomatar hiririk garrantzitsuenaz izatera.

Bertako eraikinik bikainena **Mezkita Nagusia** izan zen, Muza II.ak (841-862) eraikia nonbait. Bere aztarnak azaldu ziren katedralerako lanak burutzerakoan. Aztarna horietatik ikusteko atseginenak zenbait kapitel eta mensulak dira, gaur Nafarroako Museoan direnak.

Kapiteletan mota desberdineko batzuk gorde dira:

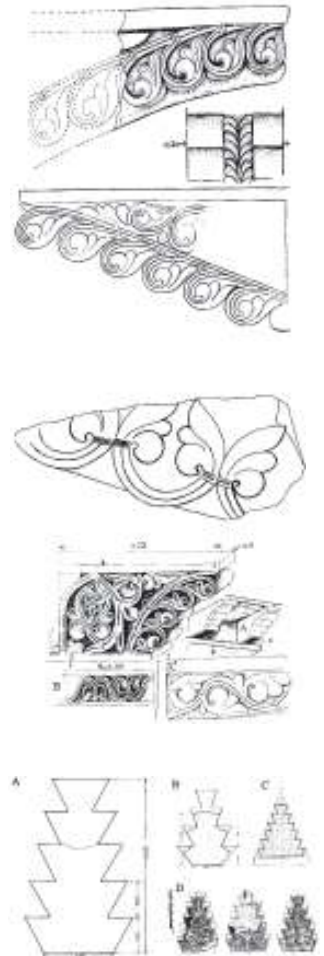
- Batzuk, leden, korintioen ereduari gertutik jarraitzen zaizkionak, akantu digitatuzko hosto liraindunak.
- Besteak zaharkitutako itxura dutenak, kubo alderako egituradunak, marmol-kararrizkoak, alakaz landutako palmetak.
- Hirugarren mota bat berriz, izugarri liraina da, bere 0,40 m-tako altuerak, hirukoizten duela eta bere zabalera, bisigotikoaren itxurakoa da eta arabeen ikurrez eginiko epigrafiak du.

Azkenik, neurritz txikiagoa den pieza bat bada, arku bikia zuen **leiho** bati zegokiona nonbait, zaharkituriko itxura duena kizkur alakatuak eta saskiari erantsitako koilarinoak duena. Ferra-arkutxoak pieza bakarrean dituen leiho bat geratzen da.¹⁶

Tuterako mezkita berekoak dira dotore apaindutako **harzurizko ukondoak**, atariko aterpearen hegaletan zirenak. Egiturazko itxuraren arabera sailkatuz Iniguez Almechek hirutan zatitu nahi izan zituen.

- Sail bat, 0,35 m. zabalera eta 0,38 m. altuerakoa da, koskaren kurba ukitzen duten birililena da, aurre aldetik biribilena lokerako zain bat dute erdian eta hauek saihetsean tulipan hostoz apainduak daude.
- Beste sail batek, ukondoaren kanpoaldeko zatia osatzen duen koskaren kurba inguraturiko tajuketatik sortutako zuztarrez lotzen ditu biribilak edo erroiloak.
- Hirugarren talde batek, lerro zuzenetan bitzen ditu biribilak oso modu bitxi ugarien arabeko zuztarrez osaturikoak. Abd-al-Rahmanen garaiko islameko artetzat jo litezke;

UKONDOAK TUTERAKO MESKITA.

Iruñe err. ref.: El arte en Navarra. Tuter. a.

9. *Ibid.*, 30. or.
10. J. CARO BAROJA, *Los pueblos del Norte*. (Donostia, 2. Argitaletza 1973an) 137. or.
11. A. BARBERO Y M. VIGIL, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*. (México 1979), 94. or.
12. I. BARANDIARAN, "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipúzcoa". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, X-n., 1975, 549-80. or.
13. M. de LEKUONA, "Arquitectura medieval castrense". V. Vn. *Arte Vasco*. (Donostia d/g) . 68. or.
14. Iruñeko gotzainak Leireko monastegian aukeratu irtenak izatea ez da XI. mendean ongi sartu arte gertatuko. (J. GOÑI GAZTANBIDE, *Historia de los obispos de Pamplona*. (Iruñea 1979) 119-155. or.)
15. Historialariak, (mozarabea?, populatzeakoa?, mugakoa?) estilo honentzat egokiena den deitura bilatu ibili direnean, harrituta eta ziurtasunik gabe aurkitu dira, egiturazko ezaugarrien arabera definitzen saiatu direnean bezainbat. Jacques Fontaine, mozarabeen artearen egituren berretako bateragilea espazioen barruko banaketan dagoela uste du, bisigodoen arkitekturaren baino askoz garbiago banatuak egotean, alegia. Kanpoaldean kordobarrak ekin bat datozen lau osagalez bereizten dira: biribilak erlatiboki, alifeko hozkadurak, leiho bikien aljimek eta oso gainditutako ferra egiturako arkuak. Osagai hauek absideetan harrizko sabalekin eta gurutzaduren besoekin nahastuak daude, jada erromanikoa aldarrikatuz. (*La mozarabe*, 52-54. or.)
16. B. PAVON MALDONADO, "La Mezquita Mayor de Tudela". *El arte en Navarra*. "Diario de Navarra" Argit., (Iruñea 1994) 2. znb., 17-32. or.

1

2

5

4

3

SUSOKO MONASTEGIA

Suso monastegiko ikuspegi orokorra eta planoak. Donemiliaga Kukula. Errioxa. Planoaren irudi erref.: R.Puertas.

Yusoko Monastegia.

SAN JUAN DE LA PEÑAKO MONASTEGIA.

17. M. de LEKUONA, O.c., 68. or.

18. Donemiliagako monastegiak, nahiz eta gora behera tristeak izan, bai txikiketak direla, edo suteak eta berreraiketak, izan du bada zorrikeria ere, zeren eta Zaragozako San Braulio biografía, monastegiaren sortzaile izandako santu bakarzalearen garaikidea izan zen, San Millan hil baino urte gutxi batzuk lehenago jaioa baitzen.

baina beranduagoko aldiak gogora arazten dituzten zantzuak ere azaltzen dira.

Musulmana da baita garbiketako **ur-haska** zati eder bat ere, katedralaren ipar aldeko abside baten zoruaren azpian aukitutakoa. Berauen aurrealdeak hiruguingilezko arkuez apainduak dira, eraztun eta soka izpizko ingurune bikoitz batetan mugatuak, andaluziar ereduaren aztarna garbiak.

● MUSULMANEN BI KUTXATILA

Ez dugu bukatutzat utziko “musulman” sail hau, artelan bitxiak diren Fitero eta Iruñeko marfilezko kutxatila aipatu gabe. Gerrako har rapakinak izango ziren eta beharbada zenbait jaberaren eskuetatik igarotakoak ziren.

FITEROKO KUTXATILA prisma egiturakoa da: 89 x 128 mm. luze-zabalean eta 83 altueran. Medina-Zaharako Halaf marfil eskulangileak egindako sinadura darama, gure aroko 966. urtean, emakume bati eskaintza eginaz, agian Alhakam II.aren arreba ala emazteari. Horrela bada, kaliferrietako lantegietako lehen aldikoa da. A taurike fineko apainketa du landaretza hutszko gaien buruzkoa, hondoera bera ere lau duen erliebe lau bat nabarmentzen da.

LEIREKO KUTXATILA. Oraindik ere oparagoa da, edozein alderditan ere, **Leireko kutxatxo** da (Iruñeko Museoa) han, Nunilo eta Alodia martiriaren erlikia-kutxa bihurturik dago.

Baditu 33 cm. luzeran, eta 22 cm. zabalean eta altueran. Medina-Zaharatik datorrena berare ere, gure aroko 1005. urtean Faray eta hainbat ikaslekin izenpetua dago, eskaintza luze bat dauka Alah-en eta buruzagi baten ohoretan, beharbada Almanzorren semea, Abd-del-Malik-en ohoretan, marfil gaineko erliebe finak ditu bere alde guztietan eta baita estalkian ere. Bi aurre luzeak, hiru dominaundi gingilduetan zatitzen da, eta saihetsetakoak bitan.

Fiteroko kutxatilarekin kontrajarriz, Leirekoa ataurikea gutxitu eta animalia multzoak (ehize agerraldiak) eta giza irudiak (kalifa, musika tresnak jotzen ari diren emakumeak, zerbitzariak eta abar.) gehitzen dituelako nabarmentzen da, eta litekeena da ekialdeko ereduaren inspiratua izatea; baina, dena dela, konposaketa zentzu handikoa da eta irudietan plastikotasun orekatua duena, non, hau dela eta cordobar marfilgintzako piezarik ederrenetarikoa den.

● MOZARABEEN ARRASTOAK DITUZTEN KRISTAU ELIZAK

Musulmanen eraikinetako artetik kristau elizetara igarotzen bagara, errekonkista lanagatik pixkanaka hedatuz joandako Iruñeako erresumaren alderdian ez dugu bere gurtzaren aztarna gabeziarik sumatuko. Muga aldeko lurrak zirenez, mozarabeen aztarnak eta baita bisigodoen oroigarri zenbait ere suma liteke lehen begirada batetan.

ARABA

AISTRAKO SAN JULIAN (ZALDUONDO). Arabako iparraldean orain gutxi aurkitu eta zaharberri zen (garai bateko *Aistra* udalerria) **Zalduendoko San Julian** ermita. Eliza hau, hala

uste izaten denez, behintzat, Julian eta Basilisa Santuei eskainia da, egiptiar martiriak biak, eta beren aldeko jaiera VII. mendetik hedatu zen Penintsulan.

Neurriz txikia da, eta zorua laukizuzenekoa du, harriztar handiz eta hutsen muntatua eta erromatarren tradiziozko tresneriaz eraikia da. Eraikina zeharkako alaka erlantz batetan bukatzen da, teilatupetik doana, sortaldeko eta sartalaldeko hormen goialdean frontoi baten oinarriak osatuz. Bere hegala hainbat eratako harburuen gainean datza: bata leuna da, bestea animalia buruz apaindua eta beste zenbait giza buru zakarrekoak.

Ekialdera, **leiho** tailatu txiki bat ageri da okre kolorekoa, harri monolitiko baten gainean, besteak baino nabarmenagoa da eta bere zuloa, itsu-leiho estu bat da, marra bikoitz paralelo batez apaindua, alde banatan bana, eta burualde modura ferra begi itxura duen zabalune batez koroatzen da, harriztekoa bada ere, Ambiakoa Santa Eufemiaren (Orense) antzekoa da.

Eliza txiki honi bisigodoen garaiko¹⁷ data jarri dionik ez da falta izan: baina, bere antzinakotasun itxura hori, arkitektura tradizioetako bizirik iraute baten moduan hartu izan ohi da.

ERRIOXA

DONEMILIAGA KUKULA. Errioxan, X. mendean lehen hamarkadatan, zalantzarik gabe, nafar monarkia bere sartalde aldetik hedatzen hasi zenean, “mugako” artea deitzen zaion hori, bistakoa egiten den monastegiak sortu ziren. **Donemiliaga Kukula** izan zen agerpen horren bihotza.

Errioxar monastegi ospetsu hau erruz aztertua izan da hainbat ikuspuntutatik: historikotik (Lacarra, Pérez de Urbel, García Cortázar, Ubieto Arteta, eta abar.), arkeologikotik (Alberto del Castillo, Marcos Pous, L. Alberto Monreal, eta abar.) eta literaturatik eta agerrietatik (Díaz y Díaz, Linaje, Vázquez de Praga, Minguella, S. Silva y Berastegui, eta abar.). Gure historia-artistiko ikuspegitik Manuel Gómez Moreno, Iñiguez Almech eta Jacques Fontaine bezalako idazle ezagunen ikerlanak emandako emaitzak eduki behar ditugu kontuan.

Aurretiaz gogora arazten dugu inork ez duela eztabaidatzen leku honen identifikazioa, Zaragozako San Braulioaren “**Vita Emiliani**”k diotenaren arabera bere erretirorako eremitau santuak aukeratu zuenarekin, zeinatan ikasle multzo bat bildu zuela eta 574. urtean hil zela.¹⁸ Leku bazterra izanagatik, geografiaz leku garraia eta babesten duen arboladiengatik, hasierako monastegiak, bisigotikoa zalantzarik gabe, musulmanen gudarostean eraso suntsitzaileei ezin egin izan ziren aurre eta gaur ikus litekeen, espirituzko bizimodu latz eta indartsu baten lekuko bezala lurpeko hutsarte batzuk utziz desagertua izango zen.

Halaz ere, asko dira monastegi elkarte baten aparteko bizimodu haren mendeetan zeharreko bizi iraupenezko lekuko diren datoak, beren idazmahaiako uztetatik hasita, denen artean ezagunenak “glosas emilianen-

ses" deritzanak, gaztelako erromantzeen eta euskararen lehen zizakadurak erakutsiz, eta beranduago "román paladino" n eginiko poema, zeinarekin XIII. mendean Gonzalo de Berceok sortzailearen mirariak kantatu zituen.

Naiara hartu ondoren eta Nafarrak Errioxa Garaia berreskuratu ondoren, X. mendean bigarren zatian **Susoko Donemiliaga** "basilikari" buruzko agiriak biderkatu egiten dira, hanean bertan X. mendean jada bazen **Yuso** monastegitik bereizi behar dena. Baina ez da erraza gertatzen hain desiratua eta behin eta berriz, bai moroek, gaztelauak (Fernán Gonzálezek 947 tik 960 arte eduki zuen) eta nafarrek harrapatua izandako eraikin baten seinale bakoitzaren data zehaztea. Litekeena da, abatetxeko onibarren jabegoa baiezteko agiria, 984.ean Nafarroako errege, Santxok eta Urrakak, eta Sisebuto abateak sinatutakoa, oraindik zutik diren eraikinei buruzkoak izatea. Bere idazmahaitik ateratako eskuidatzi batzuen ezaugarri zantzuak eta bere lantegian landutako marfilarenak mozarabeak direla ukatu ezinezkoak da. Behin eta berrizko indusketa lanek agerian utzi dituzte ehun baino gehiago hilari IX. mendetik hasi eta XI. mendera arteko data dutenak.

Badinudi lehenengo monastegia, izen hori ematea merezi badu eta ez bakartegiarena hain zuzen ere, antzinako *martyria* modura izan zen eratua, **San Emilianoren** hilobiaren inguruan. Almanzor etorri zen 1001. urtean su ematera. Nahikoa izan zen huraxe, XI. mendean zehar Iruñeako erregeek, batez ere **Santxo Handiak**, monastegiaren "zaharberritzaile" bezala agirietan azaltzen denak, **Donemiliaga** zaharberritu, zabalagotu eta aberasteko.

ERAIKIN KONPLEXUA. Ez da erraxa Donemiliaga bezain konplexua den eraikin bat deskribatzea. Sarreran jada, harritura uzten gaitu sarrerako atearen atzealdeak, oso ukitutua denak, bere despizeagatik badirudi bisigodoen muina dela; nahiz eta ferra-arkuak erradioaren hirutik bat gaindituz dagoenak cordobarren joera ekartzen duen gogora. Bixikeria da atezango bakoitzean hiru zutabe gainetan datzala. Ate horren aurrean bi lekune karratu daude.

Eliza bi eliz-barnetakoa da, zabalera desberdinetakoa (4,20 eta 3,30 m.), material desberdinez eginak (hareharria eta karaitza), gutxi garatutako bi ferra egiturako arkudun bi zutabez bereziak, erradiozko gangak, arku-gain irregularrak, abiatze salmeretan zabalagoa da eta hedadura handiagokoa erdikoa; guzti honek bisigodoen tradizioa iradokitzen du. Arkuteriak gainaldean zirkuluerdiko sei arkutxoren hutsartea duen solairu bati eusten dio. Gurutzadura garai bat badu musulmanen gangez estalia eta burualde bikoitzekoa, oso hondatua gelditu zen han Santa Aurearen hilobia kokatu zenean, XI. mendean.

Atzean **kobazulo sail** bat bada, *bisigodoen bakartegiei* eskainitako aurreko atalean gogoratu genuen bezala. San Millanen hilobi hutsa (etzanda dagoen estatua erromanikoa du) erakusten duenak hilobozulo hirukoitz bat dauka, hauetako bat Santxo Handiaren garrietan berritua izan zena. Bere puntu erdiko

arkuak apaindu gabeko mainel latzez berezita daude.

Jacques Fontaineek "**Iurreko tapiz apainduaren**" edertasuna azpimarratzen du, errekarri gris eta adreilu gorriz egindakoa, errosetak eta ebastikak marraztuz, XI. mendekoa izan litekeen lan zoragarria.¹⁹

GORA-BEHERA HISTORIKOAK. Iñiguez Almechek bere aldetik, ohar arazten digu hainbeste suntsiketa eta berreraiketa eta nozitutako erreketak salatzen dituzten kiskalketa ugariak multzo honi halako konplexotasuna ematen dien non, beren aldiak patxadaz begiratzen badira bakarrik ulertzen diren.

"Kobazuloak, beren aldare bisigodoekin San Millanen garaikoak dira; kobazulo aurreko aterpea eta bi saihetsetara doazen erremateak, sartaldekoa galdua dena eta sor taldekoa berritua, Santxo Gartzes I.ngoaren sagaratze aldikoak dira; Almanzorrek erretako eliza osoa, Santxo Gartzes II.aren ardura aldikoa; eta azkenik Santxo Handiaren eskuan jarri behar dugu hainbeste hondamendiraren konponketa eta eliz-barneen luzamendua".²⁰

ERRIOXAKO BESTE ELIZA BATZUK. Errioxan bertan ere geratu dira hargin mozarabeen zenbait adierazgarri,

- Adibide modura, **Kamerosko Torrecillako San Andres ermita** apalean ferra egiturako oinazalean, antzinako galloi kupulatxo galdua duelarik,

- Peñalbako Santa Maria elizatxoan, (Arnedillotik gertuan) non antzinako ferra-arkuak sumatu eta musulman alfiz jatorrak ikus daitezkeen;

- eta *Donemiliagatik 20 km-tarako Santa Columan*, martyrium baten aztarnak ikus daitezke, gaur egun "*babestua*" dena, *Erdi Aroko eliza handi baten eskuinaldeko eliza-barnearen horma azpian; eta hor bertan, ataurikeko barneate zatiak, mozarabeen ezaugarriak zalan-tzarik gabe.*²¹

ARAGOI

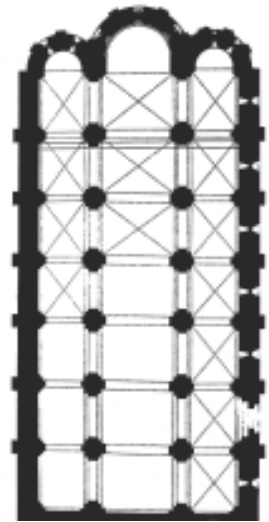
PEÑAKO SAN JOAN. Donemiliagakoarekin alderatzekoa da, *Santxo Handiaren jabegoen* beste muturrretik, **Peñako San Joanen** monastegia, geografikoki non kokatua dagoen kontuan hartzen bada, 1220 m-tako garaieran alegia, aragoialdeko bakartegi honek musulman eta mozarabeen arteko eskaini dezakeena urriagoa izango da.

Urrenez urren eraikitako zati askodun monastegi honen bere lehenengo zatia bi mailatan osatu zen.

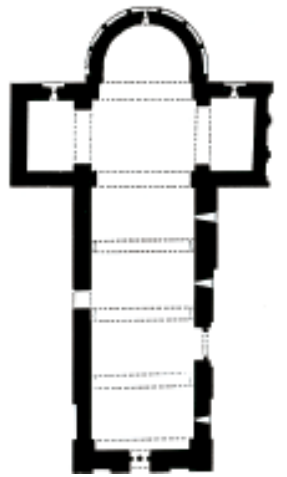
Goieneko maila. Hasierako gunea (*egun, kriptan moduan dena*) bi kapera biki ziren aurrez aurre aldare zuloak zituztela eta zirkulu erdiko kanoi sabaia zuelarik. Bi atek eta zuloetako aldareak ere erdi puntukoak dira. Bi absideak erdiko horman irekitako zulo batek elkartzen ditu, ferra-arku batek estalia dago eta bi aldareentzat bazter mahai bezala balio du.

Kaperen aurrean, hein handi batetan haitzean zulatutakoak eta pixka bat zaharberrituak diren hauek eliz-barne txiki bana dute (3,15 eta 3, 30 m.) zabalera desberdinez eta

OBARRAKO SANTA MARIA

LARREDEKO SAN PEDRO

Irudi erref.: Por el Pirineo aragonés. Salamankako C.E.k arg.

19. J. FONTAINE, *El Mozárabe*, 288. or.
20. IÑIGUEZ ALMECH, *A.M.N. I*, 195. or.
21. J. FONTAINE, *O. c.*, 264. or.

Aistrako San Julianen ermita Zalduendon (Ar.).

Yusoko Monastegia. Donemiliaga Kukula. Errioxa.

Yuso Monastegiko ukondoak.

Aistrako San Julian ermitako leihoa. Zalduondo (Ar.).

Susoko Monastegia. Donemiliaga Kukula. Errioxa.

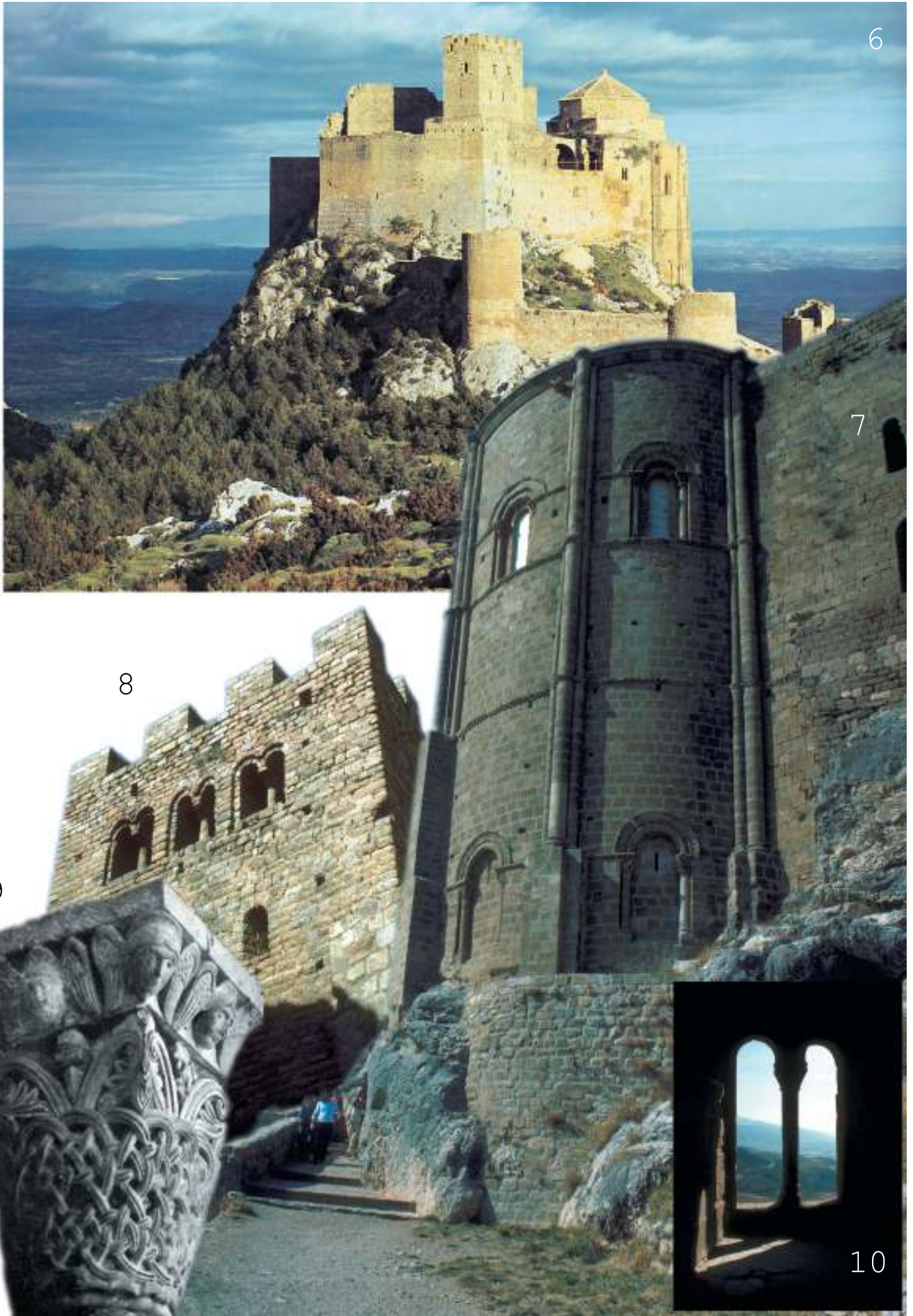
MOZARABEEN AZTARNAK. SAN JUAN DE LA PEÑA

MOZARABEEN AZTARNAK. ARAGOIKO ELIZAK

1.-Hueskan, Serosko Santa Gurutzeko ikuspegi orokorra. 2.-Serosko Santa Gurutze. 3.-Serosko Santa Gurutze. 4.-Serosko Santa Gurutze. 5.-Serosko Santa Gurutze. San Kaprasio. 6.-Hueskak, Loarreko gazteluaren ikuspegi orokorra. 7.-Loarreko gazteluaren absidea. 8.-Loarreko gazteluaren dorretzarra. 9.-Loarreko gazteluaren kapitela. 10.-Loarreko gazteluaren leihatea.

MOZARABEEN AZTARNAK. ARAGOIKO ELIZAK

4

5

6

SEROSKO SAN KAPRISIO

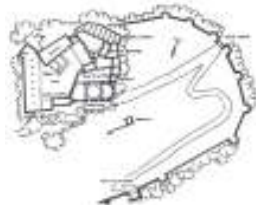

Irudi err ef.: Diario del Altoaragón.

Irudien err ef.: Por el Pirineo aragonés. *San Kaprisioko oinplanoa, barrunbea eta absidea. Serosko Santa Gurutze. Aragoi.*

LOARREKO GAZTELUA

Loarre gazteluko aurriak eta oinplanoa.
Irudi err ef.: Diario del Altoaragón.

luzera txikikoak (4,50 eta 7, 05 m.), XVI. mendeko tramu batzuetan luzatuak izan zirenak. Aldare zuloetako zirkulo erdiko arkuek eta hormako ferra egitura gutxi nabarmendutakoek, uztaiak dituen zutabe motz baten kontra daudela bi antzinako eliz-barne txikiak zatitzen dituenak, bisigodoen tradizioaren berri ematen dute.

Aurrealdeko bi kaperak erromaniko pinturak daramatzate. Lehenbiziko elizatxo honen data, M. Gómez Morenoren ustetan, IX. mendearen bigarren zatikoa litzateke.

Beheko maila. Luzatu egin zen antzinako zati hau, pixka bat beheagoko mailara, eliz-barne bakarrekota da eta badu «kontzilioaren» aretoa deituriko bat, orain lehenbiziko kaperara sartzeko balio duena. Bere sabaia, IX. mende hasierakoak, XV. Mendeko sutearen ondoren berreraiki ziren.

Lurrazpian gelditu zen multzo hau dena, gaineko eliza Santxo Handiaren garaian (1020-1030) eraiki zenean.

Militar defentsarako behar zurrupatzaileak ez ziren nahiko eragozpen izan elizak eraikitzen jarraitu ahal izateko. Beren garaian, ordukoen miresmena sortuko zuten egituren konplexotasunak, eta gurean berriz hainbat idazle behartu du Aragoiko «lehen erromaniko-lonbardiar artea» ren jaiotzaz hitz egitera.

OBARRAKO MONASTEGIA. Eliza horien artean sartu beharko litzateke Galindo Abateak berreraiki zuena (Abd-el-Malik-ek suntsitu ondoren) Obarra monastegian: hiru eliza-barnetako basilika oi-azala duen eliza, erdikoa saihestetakoak baino zabalago eta garaiagoa delarik, abside hirukoitza eta presbiterio aldea zerbait gorago eta sei tarte gehiago dituena.

SEROSEKO SAN KAPRASIO. Beste adibide garbi bat, Santa Cruz de la Serós-en, San Kaprasio eliza da, XI. mendearen lehen hereneko arkitektura erlijiosoa duena, eliz-barne bakarrekota eta zirkulu erdiko absidea labez estalia eta aldare-aurre kanoi sabaiduna eta eliza-barnean bi tarte, hiru muturretako zutabe gainean arztadun sabaia dituztenak eta inolako begikotasunik ez apaingarriek.

Kanpoak besterik ez, zerrenda bonbarden gaineko arkutxoak «lehen arte erromaniko» deituen jatorrikoak, arrasto hauek dira, Obarrakoa bezala, eliza hau ere, hurrengo atalean sartzera bultza gaitzaketenak; baina hemen gogoratzea nahiago izan dugu gure historiaren kronologia eskemari leialak izateagatik, izan ere eraikin hauek XI. mendearen lehen hamarkadatan datatzekoak dira.

Gaurko Aragoi aldeko lurraldeetako eliza batzuk, mozarabe eta prerromaniko zantzuak nabarmenagotzen direnak Serrablo edo Gállegoaren sakanean eraikienak dira, Biescasetik hasi eta Ordués eta Rasalerraino hedatzen den eremuan. Hoberenak eta hobekien gordeak aipatuko ditugu. *Eliz-barne bakarrekota elizak* dira, *zirkulu erdiko absidea* eta *egurrezko* estalkia dutenak.

LARREDEKO SAN PEDRO. Besteen artetik salbuespena dirudi 1933. urtean Frantzisko Iñiguezek zaharberritu zuen **Larredeko San Pedrorenak**, elkartutako zutabeetan zutikako zerrenda gainetan kanoi erdiaz gangatua dagoena.

Absideko arku itsuak, alboetako gelatan jarraitzen dute, ferra egiturazko ate eta arkuak badira, arku-gain bazterrekota, eta ondorioz kakoan giltzarriak gizenagoak dira alboetako abiapuntutan baino, cordobar tradizioaren arabera. Euskarri ertza eta abiapuntuzkoa (koska eta zubi-bular) pieza bakarrekota dira erradio despiezearekin bisigodoen tankerara; baditu oso itxian ferra-arkutxoek bukatzen diren leihoak. Sarrerako arku, hegoaldeko alboko ate gainekoa, lurreraino luzatzen den alfiz bikoitz baten azpian irekitzen da.

Zantzu guzti hauek mozarabe artera garatuzate, Camón Aznarrek nahi bezala, asturiar prerromanikora baino gehiago.

ARAGOI ALDEKO BESTE ELIZAK. Larredekoa imitatuz, **Busango San Joan** eliza-barneari bira eman nahi izan zitzaion arku zerrenden gaineko kanoi erdi eta zutabe alkartuez, baina lantegi hau sabaia abiapuntuan moztua gelditu zen. Iñiguezaren iritzian goitik behera etorri zen.

Antzeko ezaugarriak dituzten gaiak aurki ditzakegu:

- **Gavineko San Bartolomen** bere dorre lirainarekin,
- **Susin**-eko eliza, non hutsarteko arkutxoaren berezitasuna den, beste erdi puntuko arku batzuen azpian babestuek geratzen direla,
- eta baita **Satué, Oliván, Isún** eta abarretan ere.

Lehen ohartarazi dugun bezala, Serrabloko eliza hauek «lehen arte erromanikoetan» sailkatu nahi dituzten egile jakitunak izan badira, mozarabeen etorrikoak eta «bertako» zenbait ezaugarri direla eta, oso agerikoak direlako egileak berauek aitortzen dutenak, ez digute eragozten prerromaniko lanen taldean katalogoraten.

Dorreak. Musulmanen mundutik getu izateak eraginik izango zuen dorre batzuen eraikitze garaian, dorre hauek ez baiziren kanpandorreak izan eta honegatik litekeena da musulmanen mainu-dorreen antza izatea.

Kronologia. Bestalde, historialariaren arreta zirikatua izaten da eraikuntza hauek kronologia goiztiarragatik, izan ere, fidagarriak diren agirietatik guztientzat ere, data baieztagarri bat ateratzen da: X. mendearen azkenaldekoak ala XI. hasierakoak.²²

● ARAGOIKO ARKITEKTURA MILITARRA

Azkenik bada, euskal «prerromaniko» artearen atal honen aipamenean, nahi izan dugun bezala, sartzan baditugu Santxo Handiak eragindako lanak, herentziatzeko eskubideak argudiatuz 1017. urtean berak okupatu zituen Sobrante eta Ribagorza konderriak barne direlarik, gaingiroki bada ere, gogoratu beharko genuke garai hartako arkitektura militarra.

Ikuspuntu honetatik nabarmentzen dira **defentsa dorreak**, **Fantovan** eraikitakoa (oinazal borobilekoa) eta **Abizandan** (oinazal laukizuzenekoa).

22. IÑIGUEZ ALMECH, "Un grupo de Iglesias del Alto Aragón". A.E.A.A. IX an, 1933, 213. or eta hu.

LOARREKO GAZTELUA. Batez ere nabarmen dena, **Loarreko gaztelua** da, multzo horren antzinako muina eta eraikin multzo zoragarrikoa duena. Hasierako muin hori, zenbait idazlek lonbardiaren lehen erromanikoa bezala ezagutzen eta deskribatzen dutenak, badu oraindik hesitutako ingurune batetan, hainbat dorre eta laukizuzeneko eliza-barnea, kanoi ganga eta oskol estalkia duen absidako kapera bat; guztia gainera xumetasun harrigarrienean.

4.

■ ASTURIAR-LEONAR ARTEAREN ERAGINA

Bistakoa den bezala, bai estiloz eta arte formulazioz besteetatik guztiz bereizitako geografia esparruak marrazten uzten ez duen eraginen interpretapen bat onartuz, ongi etorriko da gogora ekartzea Espainiako Iparraldeko kristau erresumetako eragina nabarmen azaltzen dela dirudien zenbait lan.

Nafarroako Museoa daude jasorik X. mendea baino berriagoak ez diren antzinako eraikuntzetatik askatutako zenbait pieza, hara nola:

- bisigotiko zantzuak dituen **kapitelen** bat;
- Unxeko San Martin inguruetan aurkitutako beste bat, sokaduraz eta kontrajarritako triangelu sailengatik asturiar aldekoekin zerikusia duena;
- **ponte harri** bat geometriazko landarediak grabaturik kopan dituela eta sokadurak eta zutabeak oinarrian, bere egitura latzagatik bisigotikoan eredia hartu duen herriko norbaiten eskua adierazten duena.

● GARAIAK

Zuzen zuzeneko hispaniar eraginaren ikusipuntu honetatik, Orba haranera eginiko bisita suspergarriagoa gertatzen da **Iratxetako hazi-tegia** (garaia) begiztatzeko bada, zeinaren aurrean asturiar artearen oroimena baztertu ezinezkoa den. Hispaniako Iparraldean garaien ohitura, IX. eta X. mendeetako agiri ugariz jantzia dago. Gero, mende luzeetan zehar iraun zuen ohitura da hau, eta beronen aleak arte historiagileari baino gehiago axola zaizkio etnologoari.²³

Iratxetako eraikinak neurri txikia du: laukizuzeneko oinazala eta bi solairukoa da. *Beheko solairua*, sailhets luzekoa delako erdi puntuko hiru arkuren gainean etzaten da eta bere alde motzak biren gainean, alde banatan erdiko harroin bat utziaz. *Goiko solairuak* lehen, hazi-tegietan berezkoak diren ate eta zubia egurrezkoak ziren, karraskariak ez zitezen igo; baditu kanpoaldera mozketaren erregularrezko hiru gezi-leiho zulo; bi, alde motzetako hormapikotan eta hirugarrena atearren ezkerrean. Zorua berriz, Inñiguez en ustetan, egur gainean harlosaz egin izan ohi zen.

Iratxetan *harraren landuem* ona da gehien harrizten duena; honek lagundu dio mende luzeetan ongi gordea izaten. Bere *ertzak* han-

di samarrak dira; gainerako aparejuak harlanduetarako joera du, nahiko anguludun harri eramanez, apareju handiangoaren itxura emateko ertzetako finkatuak dira. Puntu erdiko arkuak abiatzen diren *oinarriak*, ozkadurarik gabeko oinarri baten gainean kokatzen dira, eta kanpoalderako ilara mehe batez bukatzen dira: “dena Asturiasko Valdedios herriko hormapikoen antzekoa guztiz (X. mendeko azkenaldian) eta asturiar arteak eraginiko mozarabeen elizen antzeko... *Arkuek* ez dute giltzarrikeria eta apareju guztia, karariz finkatua bada ere, hezurrezko juntura finenez prestatua dago”.²⁴

Garaia horren zahar itxurak ez du eragozten oso geroagoko data duela pentsatzea, “asturiar” delakoren biziraupenezko beste bat denik.

Eparozeko Garaia. Antzinako garaiez hitz egitean, ezin utziko dugu oroimenera ekarri gabe **Eparozekoa**, harrizkoa berau ere, eta ateburu egurrezkoen gainean dagoena eta asturiarren zenbait zantzu baditu ere, seguruenik Iratxetako baino berriagoa da.

● VILLATUERTAKO SAN MIGELEN AZTARNAK

Historialariarentzat garrantzi berezikoak dira Lizarrako lurretan den **Villatuetako San Migelen monastegiko aztarnak**, gaur egun oinazal irregularreko ermita txiki bat besterik ez da geratzen, X. mendeko jatorrizko hormak galduak dituelarik.

Barruan itsatsitako inbelpak geratzen dira, horman sartutako uztaiez eutsitako harri zilindriko luzeak dira, kanoi-ganga erorien fajoiak zutikatu zituztenak. Honi, bere deformazioetan, hondora joandako jatorrizko sabaia bultzada eta erromaniko aurreko garaitan mailuz soilik landutako hormetako harlanduak nabari zaizkio.²⁵

Data hau, hain zuzen, **oroitarri baten idatziak** baieztatzen du, Santxo erregearen eta Blasgo gotzainaren izenak gogoraraziz, zenbait aldiekin bat etor zitezkeenak dira eta horren ondorioz data desberdinak izan. XI. mende aldera zuzentzen gintuzten T. Biurrun eta J. Gudiolen iritzien aurka Iruñako P. Germanen ikerketa baten ondorioak irabazten dutela dirudi eta Santxo Gartzes II.aren erregetza aldira bidaltzen gaitu X. mendeko azken herenera (971-978).²⁶

Nafarroako Museoa gelditu dira Villatuetako monastegiko zenbait harri, prerromaniko jatorri garbiko **erliebe figuratibo** landuak dituztela eta. Jacques Fontaine bidezkoa dela dio, X. mende honen azkenaldian “asturiar plastikaren oso pareko eskultura trinko eta latzeko motaren bat azaltzea... beren grafismoagatik hain dotoreak diren Kataluinako prerromaniko edo protorromanikoaren lehen saiakera haiekin baino indar handiagoz”.²⁷ Azpimarra ditagun erlieberik interesgarrienak:

- Hauetako batetan mutur zorrotzeko mitra daraman **gotzain bat** asmatu liteke, zaldi gainean doana, eskuineko eskuan artzain-makila daramala eta ezkerrez zaldiari eusten diola sermoia egiteko jarreran.

- Beste batetan berriz, aldare txiki baten au-

IRATXETAKO GARAI

“Beheko arkupeak oso Asturias aldekoen trazu eta neurriak ditu”.

Irudi erref.: Navarra Guia y Mapa. C.A.N.ek arg.

Valdediosoko San Salbatore. Oviedo.

Begiratu arkuterran Iratxetako aletegiarekiko (garaia) antzekotasunak.

San Julian. Oviedo.

Irudi erref.: El prerromanico Encuentra Arg.

Luserretako garaian, Iratxetako gogomrazten duten berdintasunak.

Navarra Guia y Mapa. C.A.N.ek arg.

23. Nafar Aezkoan antzinako ohitura izan da garaiena. Garaiei buruzko berri grafiko nahiz bibliografiko gehiago ikus. *Nafarroako garaia*. San Telmo Museoa. (Donostia 1995).

24. INÍGUEZ ALMECH, A.M.N. I, 171-172. or. 25. *Ibid.*, 115. or.

26. P. GERMAN DE PAMPLONA. “La fecha de construcción de San Miguel de Villatuerta y las derivaciones de su nueva cronología”. *P.V.* 15, 1954, 222-235. or.

27. *El Mozárabe* Ed. Encuentros (Madrid 1984) 267. or.

IRATXETA ETA EPAROKO GARAIAK

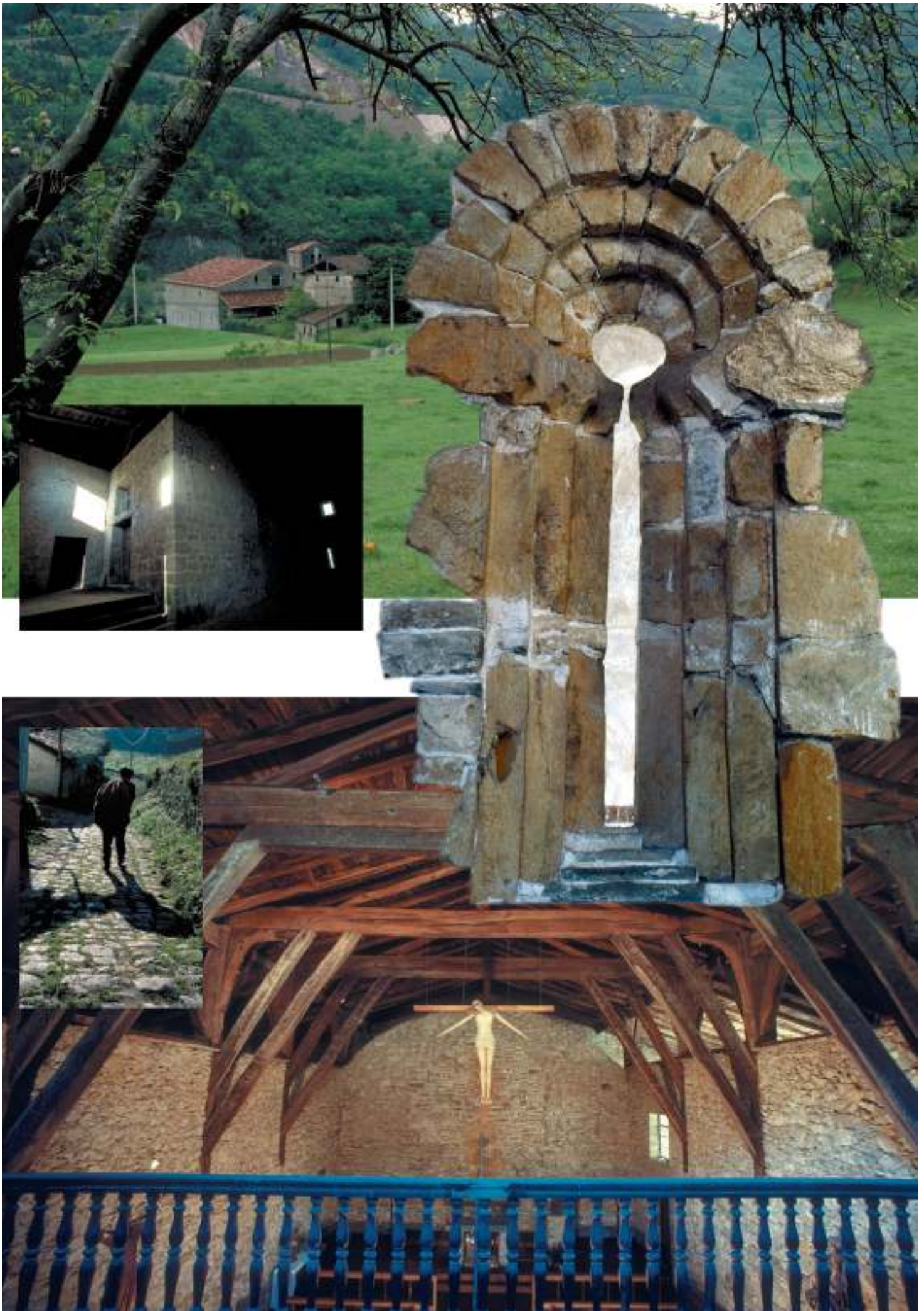

ABRISKETAKO SAN PEDRO

ASTIGARRIBIAKO SAN ANDRES

ERROMANIKO AURREKO LEIHOAK

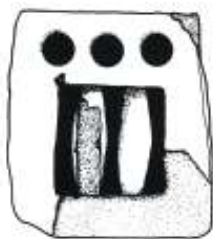
Ozoloko San Lorentzoren ermita. Arteaga. (Bizk.)

Goiuriako Andra Mariaren ermita. Iurreta (Bizk.)

Zarandonako San Sanbatoreren ermita. Larrabetzu. (Bizk.).

Gerrikako Santa Luzia ermita. Munitibar-Arbatzegi-Gerrikaitz (B). Irudi erref.: Bizkaia II. D.ustuko Uniber. Arg. DEIKER.

28. Abrisketako San Pedrori buruz, ikus, J. A. BARRIO, *La Arquitectura Vizcaina*. (Bilbo 1979); A. AZKARETE-OLAUN, "Elementos de arqueología cristiana en al Vizcaya altomedieval". *Cuadernos de Sección E.V. "Prehistoria-Arqueología"*, 2, 7-135. or.; I. GARCIA CAMINO eta beste, "La arquitectura románica vizcaina". *Koble-n. Arte Ederrak* 4, 1987, 7-37. or.
29. J.R. VALVERDE, *Abrisketako San Pedro, Arrigorriaga. Caja de Ahorros de Vizcaya, d/g.*; S. RODRIGUEZ COLMENERO eta M. Covadonga CARRERO, "Epigraffa Vizcaina". *Koble-n* 11. znb., Bilbo 1981.

30. I. GARCIA CAMINO, J.M. GONZALEZ CEMPELLIN, A. SANTANA EZQUERRA, "La Arquitectura prerrománica vizcaina". *Koble*, 4ean, 1987, 7-37. or.

rrean **mezaren ospakizuna** interpretatu liteke, ezkerreko besotik zintzilika manipulo bat daramala ospatzaileak, eta beste aldean bi irudi, hauetako batek antza denez, prozesioetako gurutze bat daramala; dena soil eta zakarki landua eta mendeetako ekaitzek urrututako hareharria da.

- Hingarren agerraldi bat, bi harriren erliebeak erabiliz osatu litekeena da, ondorioa **gurutztzatutako Kristo** bat da **hegalak dituen San Migelen** irudi baten gainean.

5.

■ BIZKAIKO ETA GIPUZKOAKO PRERROMANIKOA

Lurrari lotutako bizimoduaz eta Euskal Herriko kultur atzerapenaz lehenago esan genuena aurrean daukagula, ez da bada uste izatekoa, kostaldeko bi probintzia hauetan prerromaniko arte gogoangarriren bat aurkitu dezakegunik. Aspaldiko garai hartako euskal eskulangilearen gaitasuna indartsu azaldu zitekeen egurrezko eraikinei buruz ez dakigu ezer, izan ere, eskualde honetan jarduera mota hau oso bizia izan zitekeen bertan izan diren zuhaitziak ikusita.

Euskal Herriko historiagile guztiek onartzen duten gertakaria, gure aroko lehen milurtean bertako biztanleriaren "nekazari giroartzea" da. Eta milagarren urtea izan da giroberritze honen mugarrria. Henri Focillon, frantses historialariak data honi eskainitako liburu batetan (Milagarren urtea), ez du zalantzan ere jartzen aurreko aldia "zuraren zibilizazioa" bezala izendatzerakoan. Data-goren horren ondoren badirudi Europa osoan sartaldeko gizonaren hirira itzultzea eta **harrizko eraikineta-ria** abiatzeaz dagoela.

● BIZKAIA

Hortaz, Bizkaiko oroitarraren eraikinei dagokionez, Abrisketako San Pedrorenak (Arrigorriaga) kentzen bazaizkio, eraikin oso xumeen hondarrak besterik ez da gorde, eta ez X-XI. mendeak baino lehenagorik. Izan ere, harriosoko leihoak dira, oso landuera latzekoak, oso ekintza teknika zakarra dute eta estetikoki berriz ez dute ia ezeren garrantzirik, eraikuntzako eraikinetan sartuta edo ondorengo berreikuntzetan daude gaur egun.

ABRISKETAKO SAN PEDRO. Hala ta guztiz ere, gure ustetan **Abrisketako San Pedro** elizatzako arreta berezia merezi du. Zaharberritu eta gurtzara itzultzeko prestatutako ermitak **absideko leiho** bitxi bat dauka: jakar takatekoz markaturiko zoruen arteko saliente baten azpian, argi begia arki bolta moduan koska batzuz inguratzen da, eta alde banatan bi gurutze ebaki agertzen ditu, moztu samarrak eta itxura guztien arabera bisigodoarrak. Bada **horman sartutako beste harlandu** bat ere, sigi-saga zirrinda batean uztaurik gurutze bat eta beragandik zintzilika alfa eta omega erakusten dituelarik. **Sarreako atezangoan** bisigotiko guretzeko bat azaltzen da borobil batetan sartuta.

Eraikinaren hegoaldeko apaingarrietan, ate itsu baten esturan erliebe figuratiboak dituen

bi ukondo ikusten dira; bietatik hobekien irakur litekeenak sexual koito itxurazko jarrean dagoen bikote bat erakusten du. Eraikin erro-maniko hauen hormetan sartutako harlandu hauen lehen begiradan gogora etortzen dena da, bisigotiko gai hauek mimetismoz landuak izan zirela bertan, XII. mende bete bete. ²⁸ Halaz ere, orain berriki zaharberritu zen ermitaren eraikuntzan berrerabilitako antzinako hainbat hilarri puska azaltzeak, guztiz bisigotikoa zen eliza baten osagaiaz baliatuta egin-dakoa izatea litekeena dela proposatzen da berriro. Nolanahi ere, ezin ukatu liteke prerromanikoa denik. ²⁹

AZTARNA PRERROMANIKOEN EZAUGARRIAK

Bizkaiko Goiz Erdi Aroko arkitekturaren beste aztarnei dagokionez, Arrigorriagako elizatzakoak dituenak baino zatituagoak direlarik, denak harri landuz eginiko leihoak besterik ez dira, gaur desagertuak dauden eraikinetako erliebiak. Bizkaiko lurraldean 16 kasu izan dira aztertuak sistematikoki. ³⁰

Kontutan hartzeko da berrietan erabiltzen den harria beti **hareharria** dela. Harri-bakarretan eta prisma egiturakoetan landuak izaten dira beti leiho begiak, altueraz metro erdikoak dira gutxi gora behera, erregularki landuak nahiz eta, gaur egun eguraldiaz xahutuak ikusten baditugu ere.

- **Ajimezdunak.** Oso argi gutxi sartzeko moduko tartekak irekitzen dira bertan. Delako tarte horien erdiko ardatzean, bada ia beti, ajimez ala mainelen bat, egitura inolako egitekotik ez duena, zutabe txiki baten moduan jarria, apainketa gai soil bat bezala. Horrelakoak dira, **Urrielduko San Migelen** (Gorozika, Muxika), **Artako San Pedron** (Markina-Xemein), **Bermejilloko San Lorentzon** (Güenes) eta **Gerrikako Santa Luzian** (Arbazegi-Gerrikaitz).

- **Erdi puntuko arkudunak.** Argi-begiaren goialdea erdi puntuko arkuan bukatzen da batzuetan; **Lamikizko San Juan** eta **San Lorentzon** (Mendata) adibidez. Ez da ahaztu behar puntu erdiko arkuan bukatzen duten tarte bikoitzak, Penintsulan zehar tradizio handia dutela bisigodoen aldiataraino iritsi daitekeena gainera. Baina hemen, asturiar eta mozarabeen gertutasun geografiko eta kronologikoaren emaitza bezala ikusi behar dira batez ere.

- **Begidunak.** Hutsarteetan irekitako argien gainean sarritan aurkitu ohi dira bi begi (hutsartearen begi edo tarteko bana), **Amazako San Martinen**, Iurretan, eta **Zarandoako San Salbatoren**, Larrabezuan, ferru arkuaren atrofiaz gauzatu direnak bezala hartu beharko lirartekeanak, pixkanaka itxiz joan direnak eta azkenik, bakanduta, begi bihurtzeraino.

- **Ultrazirkuluerdiko arkudunak.** Badira, halaz ere, kasu pare bat, **Goiuriako Santa Marian** (hareharrizko harlandu bat, alde bakoitzean 45 cm. neurtzen duena), eta **Busturiako San Kristobalen** begi-zulorik ez dago, ultra zirkulu erdiko arku baizik, mozarabe klasikoko arkuarekin elkartzen dela dirudiena.

GURUTZE EGITURAKO LEIHOAK. Diseinu mota honen bereizgarritasun bat gurutze egiturako leihoak dira, **Barañanoko San Antonio** eta **Argiñanoko San Adrianen** (biak Zeberioakoak) daudenak: Bloke karratu baten gainean, zirkulu bat marrazten da eta bertan beso sendoko gurutze bat sartzen da.

Leiho hauen neurri txikiak eta teknikaren lastasunak argi erakusten dute egitura oso soiletan jartzen zirela eta barrualdeko lekua jende talde handiak sartzeko eta liturgia ospakizun konplexuetarako desegokiak zirela.

LABURBILDUZ. Laburpen modura demagun, aztarna hauei dagokien arkitekturak ez zuela eskatzen ez irudimen handirik ez arte sentsibilitate berezirik ere, eraikin eta hargin abilezia garapen apartekorik ere ez bere eraikuntzetan.

Estilistikoki ere, asturiar-leondar prerromaniko ereduaren eraginik ere ez zen izango. Eta nahiz eta bizkaitar lurraldeetan ikusten diren hutsarte bikoitzak galden eta asturiarren aleak gogora ekartzen dizkiguten eta kantabriar hegalean aurkitutako ale guztietan hainbat berdintasun adierazten bada ere, ez da egokia egituraz eta kronologiaz delako eredu horiekin identifikatzea.

Bizkaiko kristautasunaren arkitekturako adibide horiek sistematikoki aztertu dituztenek "XI. mendearen erdialdeko urteak, hutsarte horien taila egin zeneko garaia kokatzeko egokienak bezala" hartu behar direla diote. Hargin lanean eta ageriko hastapen maila zela eta beren kalitate tekniko txikiagatik herriko artearen agerpen bezala jo behar dira, "zeren eta hemen inguruko hurbilekoenak aipatzearen, Donemiliagako Kukula, Eskaladako San Migel edo Lebeñako Santa Maria monastegietako arku landuagoak ez dakite ala ez dituzte imitatu nahi".³¹

KRISTAU EZARPENAREN LEKUKOAK. Euskal Erdi Aroko arkitekturaren aztarna hauek eta bereziki **Abriasketako San Pedrorenak**, eta gaur **Argiñetan** bilduriko (bibliografia ugaria duten hogeiren bat gutxi gora behera) Durangaldeko hilobiak bultzadarik ez die eragiten arte historialariei. Beren geografia kokapena eta Goiz Erdi Aroko eliza eta hilerri aztarnak aurkitu diren lekuetako miaketan ondorioekin alderatuz gero, (Garaiko **Momoiñtioko San Juanen** eta **Zenarruza** Kolegio-eliza, adibidez) eta X-XI. mendeetan Bizkaiko antzinako abate-txei emandako "monastegiei" buruzko agirien argitan begiratu (Mungia, Abadiano eta Zenarruza-Bolibar), XI. mendean jada, euskal mendietan kristau fedearen eta jardueraren hedapen handia frogatzeko garrantzi handiko emaitzak ditugu.

Bestalde, bizkaialdeko delako eliz kokapenen trinkotasun desberdina ikusiz, gutxi sartzaldean eta ugariagoak beste alderdietan –Ibaizabalko goiko sakanean (14 eliza), Oizko iparraldeko hegoaldean (7 eliza), Gernikako itsasadarren ezkerreko ertzean (13 eliza)– ekonomi arrazoiak jartzen ditu agerian³². "Ekonomia ahalbide hauek izan ziren zalantzarik gabe, erbesteko monastegi indartsuen begirada erakarri zutenak, hara nola –Naiarako Santa Maria, Peñako San Juan, Oñako San Salbatore, eta funtsean Cogollako San Millan– Kantabria aldera zabaldu nahiez beren eragina".³³

● GIPUZKOA

ASTIGARRIBIAKO SAN ANDRES. Bizkaitik Gipuzkoara igarotzen bagara, eta jada aipatua dugun Irungo Santa Elena eliza-hilerria alde batetara uzten badugu, lurgainekoetan aurkitzen dugun garrantzizko bakarra **Astigarribiako San Andres** eliza da, Mutrikuko udalerrian dagoena, eta XI. mendeko agirietan Cogollako San Migelen Larrukian bere lau aipamen aurki daitezke. Ongi da gogoratzea Astigarribiatik Santiago Bideko alboko adarretako bat igarotzen zela.

Eliza bikoitz batetaz ari gatzazkizue, bikoitza diogu, **barrunbe sagaratu** bat, beste handiago batez inguratua dagoelako, biak ere estalgarri bat berak estaltzen dituela. Kanpoaldean, ia karratua den laukizuzen baten egitura du, 21,5 m. luzeran eta 18 zabalean. Bi isurialde dituen teilatu batek estaltzen du eta bere hormapikoak 10,5 m. altuera harrapatzen du. Hortik goragokoan, kanpandorre baten gorputz karratu bat besterik ez da igotzen, eta sartzaldeko saihtesean (sarrerakoan) 4 m-tako ataria erantsi zitzaion teilatupe soil batez estalia.

Kanpoaldeko barrunbea harri-hormaz egin, lodieraz 90 cm-tako hormaz osatzen da, gezi-leiho moduan tunuta antzeko leihoak ditu. Kanpoko horma horien prestaketak adierazten duenez bi aldi desberdinetan eginikoak dira.

San Andresko gauzarik esanguratsuenaz lantzarik gabe, barrunbe honek, oinazal laukizuzeneko beste bat bere baitan izatea da. Luzeran 16,70 m. ditu eta 10,20 zabaleran, hormak berriz 70 cm-takoak dira. Horma honen eta kanpoko eraikinaren artean "erronda igarobide" moduko bat egiten da. Hemen axola zaiguna ez da kanpoaldeko barrunbea, XIII. mendean eraikia izango zena, zalantzarik gabe hasierako eliza zen barrukoa baizik.

Barruko eliza honek lau ate ditu: bata, sartzaldetik elizara sartzekoa; bi hegoaldeetik "erronda igarobidera" irekitzen direnak, hantxe bi toki estu sortuz, bataio kapera eta sakristia; eta laugarrena iparraldean dagoena, kanpoaldeko barrunbera sartzeko eta korura joatekoa. Barruko eliza honetako indusketak, kanpoaldeko barrunbea bere sarrerako ate nagusi eta guzti eraiki zenean, desagertua izango zen ixte hormaren oinarria azaldu zuen.

Zenbait hilarrien gizaitzurako zuloak zorupetik azaldu zituen indusketak, lehendabiziko aldare-aurreak hiru mailatako zutoin altxagarri bat ere bazuela erakutsi zuen, zeinaren gainean seguruenik prisma tankerako antzinako aldaera izango zen.

Hiru eliza-barnekoa izango zen barruko esparrua, erdialdekoari bakarrik zegokion burugain batekin eta barne-ate batez berezia, agian.

Absideko leihoak. Absideko hormatala zuzena da, errekarri gizenez egin; bere erdian bata bestearen atzetik ardatz bertikal bera jarraikiz, **bi leiho** izugarri bitxiak irekitzen dira, hargin teknikaz hareharri finean landuak biak. **Goikoa** tutu-egiturakoa da.

Behekoa da deigarriena: ferra-arku zeharo itxi batez bukatzen da, arkuak bere erradioaren lautik hiru gaunditzen duelako. Bere bi neurrien kontrastea ere oso bitxia da: bere altuera 1,42 m-takoa eta 9 cm-takoa zabalera. Lei-

Abriasketako San Pedroren ermita. Arrigorriaga. (Bizk.)

San Andres eliza. Astigarribia (Gip.).

ARGINETAKO HILOBIAK

31. I. GARCIA CAMINO eta beste, O. c., 20. or.

32. Monastegi eta dekania izenpean ez zen erlijiozko eraikin bat bakarrik aipatzen, baita material ondasun multzoa ere, zeinaren erabilerako ziren elizaren zaintza eta jabearen ondasunak.

33. I. GARCIA CAMINO eta beste, O. c., 26. or.

34. I. BARANDIARAN, "Excavaciones en la Iglesia de San Andrés de Astigarribia (Mutriku, Gipuzkoan)". *Noticario Arqueológico Hispano*, 15, 1971. Ikus baita ere, "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipuzcoa. Datos arqueológicos". *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*. en. (Zaragoza 1987), 549-580. or.

DONEMILIAGAKO MARFILA

Donemiliaga Kukulako prozesioetako gurutzearen besoa. (Arkeologiako Museo Nazionala). Irudi erref.: Signos de identidad Histórica Navarra.

Prozesioetako gurutzearen besoak. (Louvre Museoa).

Garrazarreko altzarreko gurutzea. Irudi erref.: Historia General del Arte.

Los Anjeles-eko gurutzea. Oviédoko katedrala.

ho hau inguru guztian (kanpoaldeko nahiz barrualdeko barrunbean) koska hirukoitza osatzen duen mozqueta kar ratuko arkibolta zenbaitez enkoadratua dago. Beraz, hutsarte honen zirriztura bisigotikoan baino hobeto kabitzen da mozarabeen.

Ondorio honetara iritsi zen 1969–70.ean³⁴ indusketak zuzendu zituen arkeologoa, Astigarribiako “monastegiaren” lehen eraikuntza 1025 eta 1075. urte artean kokatu behar dela; Donemiliagako Larrukineko agiriak aipamen egiten duen 1108.eko elizaren sagaratzea (Donemiliaga Kukulako abadearen aginduz Bernardo de Lapurdum gotzainak burututakoa) lehenengo barrunbearen burualdea zabaldu zela eta aldare berriaren sagaratzeari buruzkoa izango da.

6.

■ PRERROMANIKO IKONOGRAFIA

Prerromaniko ikonografiaren orririk distiratsuenak dira IX-XI. mendeetatik gorde diren miniaturak. Izan zen liturgiako arte figuratiborik gai solidoetan baina, ia ezin egin izan dio aurre gizonen ondasun goseari eta suntsiketari. Gure eskualdeari dagokionez, aurrez aita-tua dugun Villatuertako San Migelen monastegiko erliebeaz aparte, aipamen berezia merezi dute hemen, zalantzarik gabe mende horietan izan ziren marfil lantegitik gureganaino iritsi den pixka horrek.

● MARFILAK

Musulmanen³⁵ marfilgintzako eragin zuzena ikusi nahi izan den Donemiliaga Kukulako marfil lantegitik itendakoa izango zen hiru zati (bi Louvr-en eta hirugarrena Madrileko Arkeologia Museoa) besterik jaso ez diren prozesioetako gurutzea, apaingarritako gai figuratiboak, zutzarrak eta animalia buruak besterik agertzen ez dituelarik, estilistika egitura osagai hauek dituen emilianense lantegiko gurutze honek, Oviédoko Anjelesetako asturiar gurutzeen parean jartzera behartzen gaitu.

Aldareko aldare-harri bat edertzen duten eta orain erromaniko estiloko aldare higikor baten barruan txertaturik aurkitzen diren marfilezko zirrinde batzuk emilianense lantegi berekoak izango dira. Marfilezko bi zerrenda dira, zabalean 18 eta 22 mm., ataurike lanak eta bestiarioko irudiak, benetakoak eta fantasiakoak agertzen dituztenak. Eman zaien data 984, urtekoa da.

● MINIATURAK

Baina ez dago zalantzarik Iparraldeko Hispania kristauaren estetikako sormenezko erakuslerik ospetsuenak “mende ilunetan” kodizeak ilustratze artelanetan utzi dituela eta historialariak beroiei eskaini beharko die bere arretarik handiena. Nabaria da, kasu askotan miniaturak edergarritarako jarriak izaten direla, baina sarriagotan ematen da idatziaren iruzkin eta ikus-irudi izan nahi dutela. Era askotarikoak izan ohi dira hauek: Bibliako atalak dituztenak, Ebanjelioetakoak, Irakaspenetakoak, Antifonetakoak, kanoniko eta zi-

bil izaera duten lege bildumakoak, Eliza-gurasoenak eta abar. Aipatu ditugun ilustrazio hauen egileak elkarte berekoak ala beste monastegietatik etorritako monjeak izan ohi ziren, bereziki eginkizun horretarako iaioak eta arituak.

Nafar-euskaldun arte historiari dagokionez, eman dezagun ohar hau, gaurko Nafar lurraldetik datozen miniaturarik zaharrenak ez direla erromaniko aroa baino lehenagokoak.³⁶ Eskuarteke gai honi buruz Goñi Gaztanbidek aitortzen du garai horretan, nafar monjeen literatura jarduera oso urria izango zela Europako beste abatetxeekin alderatuz gero eta monastegi horietako bat ere “ez zela iritsi, XI. mendean kultur gune izatera”.³⁷

Literatur eta kultur prozedura baten adierazgarri argitsu eta distiratsuak XI. mendean, Errioxako monastegietan bilatu behar dira, Albedako San Martinen eta Donemiliagako Kukulako³⁸, hain zuzen ere, aldi berean ohar hau ere eman dezagun, abaderik nagusienak nafar jatorrikoak zirela.

Bi monastegi hauek, X. mendeko lehen herenean sortuak Iruñeko erresumarentzat mende horren azkenaldian behin betirako konkistatuak izan ziren eremuan aurkitzen dira. San Eulogiok IX. mendean bisitaturiko nafar monastegiez gainera, Errioxan badugu mende horretan gutxienez beste dozena erdi baten berri ere;³⁹ baina, bi monastegi etxe ospetsuenak Albedako San Martinena eta Donemiliaga Kukularena izan ziren Iruñeko erregeek berezien lagundu eta babestu zituztenak, eta beraien idazmahaietatik irten ziren kodizeen ilustrazio lanik ugariak eta artezkoenak. Nafar jabegotza bat beroiei leporatzea merezi dute. Beren pergaminorik jantzienak eta dotoreenak gaur egun Espainia, Europa eta Ameriketara artxibategi eta liburutegietan sakabanaturik aurkitzen dira.

● KODIZEAK

Hemen, aipatzea dagokigun lanak ikonografian arte balio argi bat azaltzen dutenak dira.

Albelbako idazmahaia. Abeldako San Martinen idazmahaietatik datozenen artean bi kodizek merezi dute aipamena, **Gomesano** eta **Vigilanok**, biak ere horrela deitzen dira beren egileen izenagatik.

Kukulako idazmahaia. Gaur arte jasoak izan diren kodize ilustratuen zenbateko oraindik ere handiagoa Donemiliaga Kukulako idazmahaietatik itendakoa da. Hauen artetik, dozenaren bat historiako agerraldiez eta pertsonaien argazki ilustratuak dira; eta dozena horretan X. mendeko hainbat Beato azaltzen da.

Gau egungo jabeak aipatzearekin batera has gaitzen zenbatekoa ere kontaktzen, nolabait esateko, bi monastegietako idazmahaietatik sortutako marrazkigintza ondare horretatik gordetzen dena esanaz:

- **Historiako Erreal Akademiako Beatoa** apaintzen dute 49 miniatura;
- **El Escorialeko Beatoak** 53 ditu.
- **Liburutegi Nazionalekoei** 27 gelditu zaizkie;
- **86 miniatura** erakusten ditu **Vigilano Kodizeak**.

- 65 **Emilianenseak**; hauetaz gainera badira garrantzi txikiagoa duten beste kodizetan sartuak.

BEATOEN GARRANTZIA. Guztien artean **Beatoak** azpimarratu behar dira, ez bakarrik Bibliako kanoniko azkeneko liburuaren ilustrazioa izateak duen berezko garrantziagatik bakarrik (Erdi Aroko kristau jaiera eta kulturaren hain esanguratsua zena) baita, **emilianenseko hiru Beatoei X. mendeko data** luketen zortzi edo bederatzien artean egotea egokitu zaielako ere. Hauexek dira "*Apokalipsiari Iruizkinaren lehen marrazki tradizioa*" Liebanako Beatoak gureganatzen dituenak.

Errioxatik bertatik irten zen **Cirueña zatia** ere, hau da, "orain arte ezagutzen den Beato zati ilustraturik antzinakoena".⁴¹

Ezin ahaztuko dugu, Goiz Erdi Aroan gauzatutako ilustratutako eskuizkribu oparoenen artean aurkitzen direla **Beatoak**, eta ez dago beraien parean, ez zenbatekoan eta ez beren marrazkien kalitatean jarriko zaienik. Beraz, zerbaitek harritu bagaitu, ez da historiagileak beren azterketan jarri duten arreta setatsuak, Erdi aroko gure arte jardueraz hitz egin eta idatzi duten euskal idazleek kontutan hartu ez izan baizik.

KODIZE ALBELDARRAK

Espainiar eta atzerritar ikerlariek hainbeste aztertutako **Beatoei** buruz aipamenak egiten hasi aurretik, esan dezagun zerbait *Hispaniako Kanonigo Sailak* ilustratzen dituen errioxar bi monastegietako beste eskuizkribu horien arte balioaz, hain zuzen ere, S.Silva eta Berastegik sakonki aztertu ondoren idatzi duen bezala, delako Kanoniko sail horren idatzien ilustrazio sistematikoa azaltzen duten bakarrak direlako duten balioaz.

GOMESANO KODIZEA (gaur Parisko Liburutegi Nazionalean dena) San ildefonsoren *de Virginitate* araudia bere baitan duena, Konpostela bidean zihoala, Albeldatik igarotzean Puy-en-Velayko (927-962) gotzain Godescalcoren eskariz **Gomez** abateak ilustratua izan zen.

VIGILANO KODIZEA. Garrantzizkoagoa da **Vigilano** kodizea, egile nagusia izan zen **Vigila** monjearen izenez deitua eta bere azken orrian bere kide Sarracino eta ikasle Gartziaren ondoan argazkian azaltzen dena. Zenbait kontzilio nazional nahiz berezietako aktak, Fuego Juzgo, mozarabeen egutegia eta kronologia eta aritmetikako hainbat tratatu dituen kodize bat da. Miniatura asko ditu, batzuk, orri osoa betetzen dutenak. Ilustrazioen edukiak, begiz aipatu nahi dituen idatzien gaiak dagozkienak dira eta horretan adituek, "Hispaniako Kanoniko Saileko" hiru agiri taldeetan zatitzen dituzte: Irakurlearen eta kodizearen irudiak, kontzilioetako agerraldien eta pertsonaien irudiak eta pontifize Dekretal irudiak.

ARTISTIKO ALDERDIA. Beren arte egiturari bagogozkio, **Gomesano kodizearen** apainketa soila da. Karolingio eragin garbiko gurutzadurezko inzialen apainketa besterik ez dute, gaztelako monastegietarako Florencio eta Magiok

burututako miniaturatan ere berdin azaltzen den eragina.

Gomesano edo Godescalcoko soiltasunaren kontraste modura, **Vigilano kodizea** ikonografiaz neurritz kanpoko edertasuneko da. Giza irudiaren argazkiaganako joera nabaria du. Adibidez, 428. orrialdean, Santxo Garzes II.a iruñear erregea eta bere emazte Urraka eta Viguerako Ramiro "errege" agertzen dira. Hitzaurrean adierazten den bezala, argi dago kopia-tzaileak bere burua ezagutzera eman nahi zuela, "Iruñeko lurraldeko abade bezala Abelda monastegian". Argazkilaritza irudigintzan, X. mendeko kodizeetan hain arrunt eta berariazkoa den honetan mozarabeen ohizko zantzu moten alderako joera baieztatu daiteke artistarengan, sartaldekoagoak diren eta adibidez, Garonako⁴² Beatoarekin nolabaiteko ahaidesuna iradokitzen duten beste ezaugarriekin jokatuz. Giza adierazpenetan Vigilaren estiloa ezagutzea ez da zaila. Janzkeretako zenbait ohituraz gainera, miniaturagileak pertsonaia guztiak arrauzkara profil berdinez marrazten ditu.⁴³

KUKULAKO KODIZEAK

EMILIANENSE KODIZEAK. Donemiliaga Kukulatik dator Vigilanoaren kopia baten antza duen kodize bat. **Emilianense** deritzo, 992. urtean jarria du data eta bere albeldiar ereduaren antzera, Iruñeako eta Viguerako Err egeen irudiak agertzen ditu, azpian duten idazkunagatik eta ondorengo argibideengatik ezagutarazten dituelarik: *In tempore horum regum atque regine perfectum est opus libri huius discurrante era TXXX*. Erregeen argazkien azpian, liburuaren egileen izenak irakurtzen dira: Belasco scriba, Sisebutus episcopus, Sisebutus notarius".

Kodize honek, bere eredu den albeldarrekiko zenbait aukera eskaintzen ditu. Beste edozer baino lehen, ikonografiaz argitu zitekeela pentsatu gabe eginiko idatzi bat delako, berezko marrazki leku baten erreferentziarik gabeko bazterretan marrazten direlako miniaturak. Bigarren taldeko idatziei buruz –Kontzilioenak– gaiez, ilustrazioen hautaketekin ez dator bat, eta hirugarren taldeari buruz, Emilianenseak Dekretalesetako ilustrazio guztiak, hara nola Aita Santuen argazkiak, (albeldarrak bezala) alde batera uzten ditu eta era guztietako ikono gaiez oso apainduriko hizki inzialak besterik ez du marrazten. Albeldarrean falta ez den idazle-miniaturistaren irudikapena ere alde batera uzten du. Laburtuz, Emilianenseko marrazkilariak Vigilano eredu hartu dutela ikusten da, baina baita beste eredu-tako iturrietatik edatea ere onartuz.

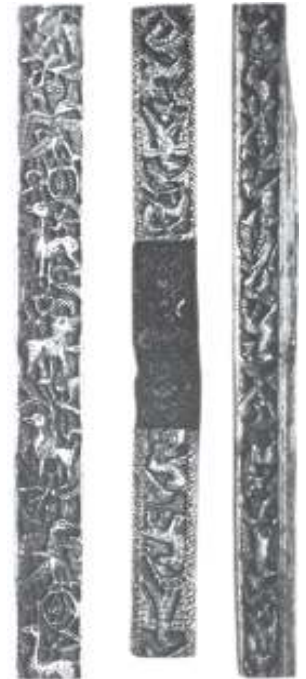
BEATOAK

LIEDANAKO BEATOA. Goiz Erdi Aroko aldi honetako miniaturaren artearen barruan, eta Euskal Herrian artearen historia egitea denez gaia, ez da zalantzarik ere, Errioxa aldetik datorren **Beatoen** taldean kokatu behar dela gure ardurara. Jakina denez, **Liebanako Beatoa** (798), San martin monastegiko monjea (gaur Toribio Santua) Liebanakoa, Alfontso II.a Garbiaren

DONEMILIAGAKO MARFILA

Aldare eramangarria.
Irudi erref.: El arte y el hombre.

Irudi erref.: Summa Artis.
Historia general del Arte.
Espasa Calpe Arg.

35. S. SILVA Y BERASTEGI, *Iconografía del siglo X en el Reino de Pamplona-Najera*. (Iruñea 1984) 59-90. or.
36. S. SILVA Y BERASTEGI, *La miniatura medieval navarra*. (Iruñea 1988).
37. J. GOÑI. GAZTANBIDE, *Historia de los Obispos de Pamplona*. (Iruñea 1979) I, 244. or.
38. S. SILVA Y VERASTEGUI, *Iconografía...* 405. or.; J. PEREZ DE URBEL, "La conquista de la Rioja". *Estudios dedicados a Menéndez Pidal-en*. (Madrid 1950) I, 513. or.; J. GOMEZ GAZTANBIDE, *O.c.* I, 135. or.
39. "Errioxan, X. mendean gutxienez hamaika monastegi loratu ziren: Logroñotik gertu dagoen Abeldako San Martin, Donemiliaga Kukula, Valvanerako Santa Maria, Laturtzeko San Prudencio, Viguerako San Kosme eta San Damián, Zirueñako San Andres, Naiaratik gertuko Santa Koloma, Naiarako Santa Agueda eta Nunilo eta Alodia Santak Naiarako inguruetan". (J. GAZTANBIDE, *O.c.*, I, 125. or.; ikus baita ere, A. LINAJE, *Los orígenes del monasterio benedictino en la Península Ibérica*. (Leon 1973), II. libk.
40. Albeldako monastegia Santxo Garzes I eta bere emazte Todak sortua izan zen 924. urtean; handik gutxira bazituen bertan 200 monje. (J. GOÑI GAZTANBIDE, *O.c.*, I, 131. or.
41. S. SILVA Y VERASTEGUI, *Iconografía...* 486. or.
42. J. DOMINGUEZ BORDONA, "Miniaturas..." A.H. XVIII an, (Madrid 1962) 31. or.; J. CAMON AZNAR, "El arte de la miniatura española en el siglo XII". *Goya* 8-an, 1964, 286. or.; J. GUILLMAIN, "Interlace decoration and the influence of the Noeth on Mozarabic Illumination". *Art Bulletin* 42-en, 1960, 215. or.
43. Arrauzkara profil hori "marra zuzen batez egina dago, eta kokotza osatzeko okertu egiten da masail hezuraren parean, bestaldeko belarriraino luzatuz, zeina beste masail hezur bat den, trazu zuzen batez bukatzen delarik. Begiak, betazalak, sudurra eta ahoak ere, trazu berdinak errepikatzen dituzte, etab." (S. SILVA VERASTEGUI, *Iconografía...* 48. or.)

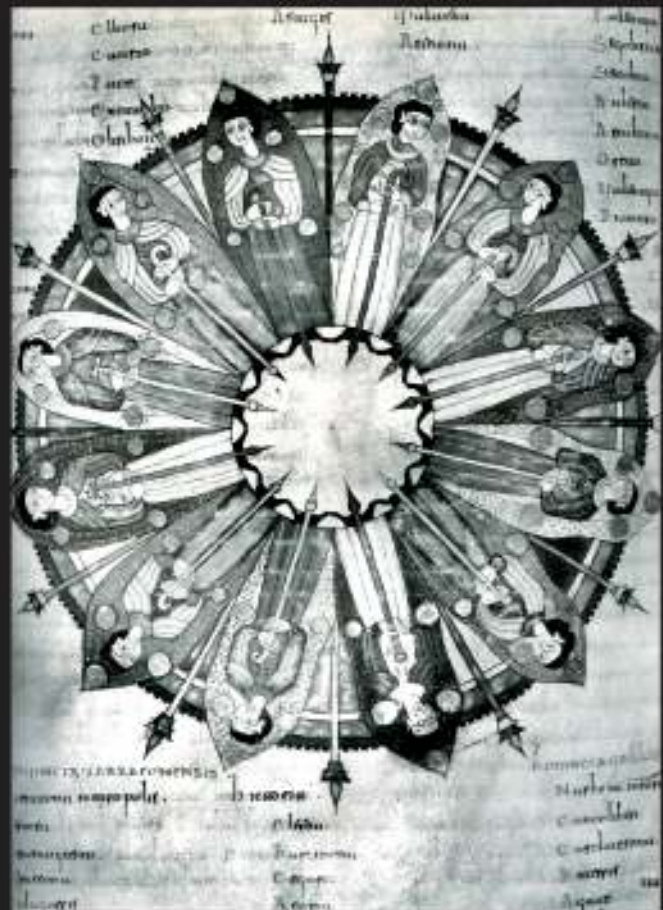
1

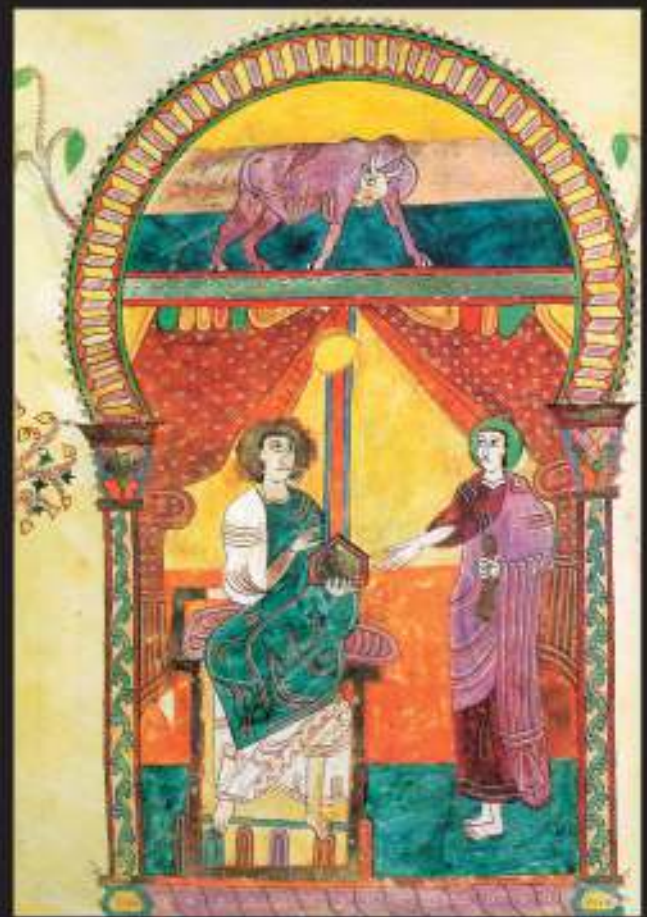
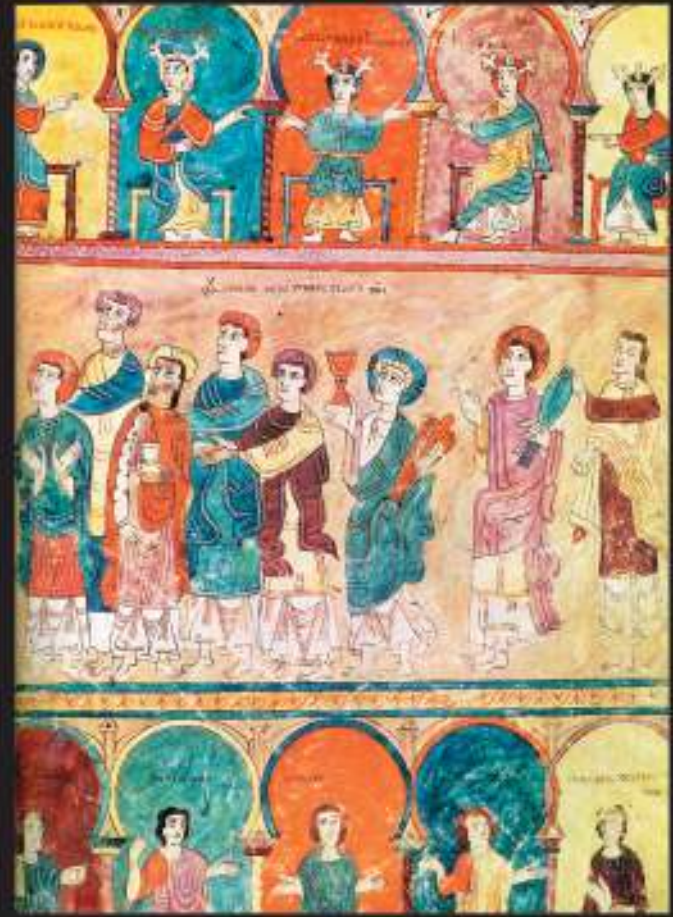
2

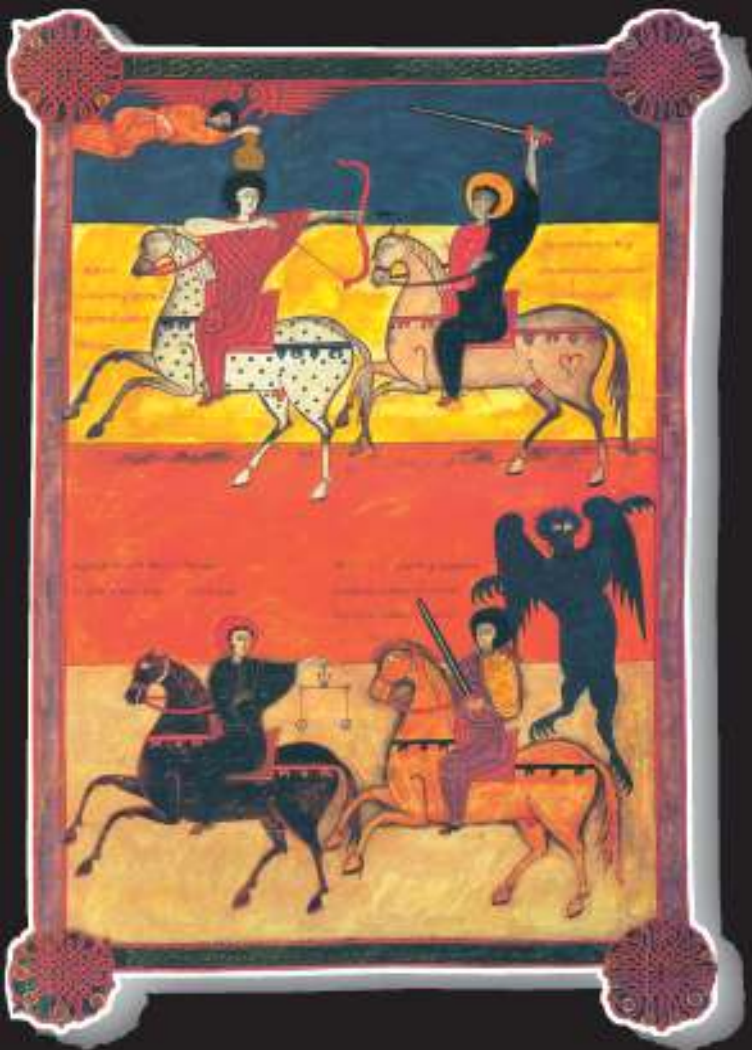
3

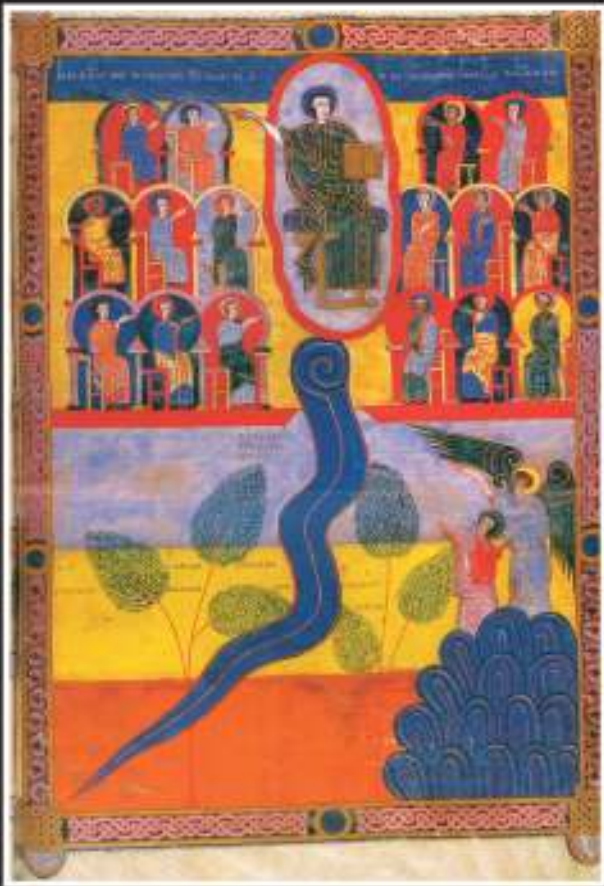

4

LIEBANAKO BEATOA

Nafarroako Beatoaren
Orbis terrarum-a.
(Parisko Liburutegi Nazionala).

Iruñeko Beatoaren
Orbis terrarum-a.
Irudi erref.: Historia de la cultura y el Arte de
Pamplona. C.A.M.P.

Saint Severreko Beatoaren
Orbis terrarum-a.
(Parisko liburutegi Nazionala).

abate kontseilaria, adopzionista heresiaren gaitzaile sutua izan zen, —hau arrianismoaren oroipen baten antzekoa zen— (VIII. mendean azken aldera) kristau askok musulmanekin nahastuta bizi behar izan zuten garai hartan, Toledoko Elipando eta Urgelleko Felix gozainek babestua izan zen.

Idazkia. Beatoaren liburu nagusia, 776.ean idatzia Apokalipsiari eginiko azalpen bat izan zen, hamabi liburutan, aurretik sarrera, hitzaurre eta guzti emana. Liburu hauetako bakoitzean lehendabizi Bibliako idazki bat aipatzen da (*Istoria*) laburkiro, jarraian gertaeraren azalpen luze bat (*Explanatio*) Eliza-Guraso eta eliz gizon zenbaitzuen idazki batzuekin.

Miniaturak. Idazki hauek miniaturaz ilustraturik daude (agian Beato monjearen bere jatorrizko lehen lanetik bertatik); eta behar bada ger takari hau, lan honek zabalkundean izan zuen arrakasta bereziaren arrazoen artean sartu behar da. Ikuskarietan aberats zen aldi hartan “Zorionekoak ikusezina ikusten dutenak” idazten zuen Beatoak bere azalpenetan.

Kopiak. Beatoaren azalpen honen kopia ugari zabaldu zen IX. mendetik XIII. era. Idazle batek hala zioen, begirunezko edozein monastegik Beato bat izan behar du bertan. Kodize horietako hogeita hamarren bat (oso zatituak eta deseginak batzuek) gaur arte jaso izan dira. Horietako hogeita bik badituzte miniaturak. Garai desberdinetakoak dira eta ondorioz, denbora igaro ahal estilistiko xehetasun desberdinak hartuz doaz. Kodize bakoitzak ber “ikuskarriak” birsortzen ditu idazkiaren lagungarri doazen miniaturretan. **Liebanako Beatoaren Apokalipsiako Azalpenetik** gordetzen ditugun lehen ale ilustratuak, X. mendean egin dako kopiak dira eta Leon, Gaztela eta Errioxako idazmahaikoak dira.

Idazkaria. Gogoan har dezagun, orokorrean, idazkia idazten duen idazkaria ez dela miniatura marrazten duen monjea bera. Wilhelm Neuss, eta beronen atzetik beste iker tzaile batzuk, zuhaitz genealogikoa egiten saiatu dira idazkiaren nahiz ilustrazioen azterketa bateatik abiatuz. Idazkian erabilitako idazkera funtsezkoa da azterketa egiterakoan. Hara bada: 17 kopia tzailek, beren idazkiak bisigodoen idazkeran ematen ditu; bostek gotiko aldera doan karolinan; bik, gotikoan, eta beste bik humanistikan. Noski, hemen ez da idazkera, arte historia batetan, *miniaturak* deitutako ilustrazioak baizik guri axola zaizkigunak.

Miniaturak. Beatoetako miniaturren egiturazko ezaugarriak dira berehalakoan ezagutarazten dituztenak. Historiagileak bat datoz hauetako ia denak hispaniar jatorrikoak direla pentsatzean eta, zehatzago berriz, mozarabeak. Lasarteko Ainaudek estilo horretan bisigodoen hispaniar ereduaren segida ikusten du.⁴⁴ Mozarabeen eskuizkribu guztietan bezala, marrazkia anatomikoki ez da zuzena, marrazkilariari ez baitzaio gorputzaren errealitate materiala axola espirituaren adierazpidea baizik; espressionismoari indarra emateko begi irten handi batzuk jartzen zaizkio. Kontaketako pasadizoa ere ez da hain garrantzizkoa (askotan agerraldia argitzeko, historiak eta pertsonaiak ezagutaraziz izenak jartzen zaizkio gainean) ez han-

ditasun eta misterio bat aditzera ematea haina. Margoak, lehen mailakoak eta biziak dira —gorria, horia, urdina, purpura, ubela...— ur-margoari nahasiz ore gizen eta trinkoarekin. Eta sarritan ematen da irudiak, benetako leku baten adierazpiderik gabe kokatzea, ezker-eskuinerako hainbat zerrenda margotuen gainean. Teknikan aurrerapen handi bat ematen da X. mendea igaro ondoren eta Beatoen ur-margoa distiratsua goa eta biziagoa egiten da eransgarri berriak erabiliz (arrautza, ezitia, goma).⁴⁵

Azpitarratzekoa da miniaturretan, pergaminoetan kopiatzen diren liburu eta idatzien egileen argazki adierazpenak duen garrantzia: Ebanjelariak, santuak, Eliz-Gurasoak, eta abar. Kasu batzuetan gainera, giza aurpegiak adieraztea garrantzi gehiagokoa da beraietzat, idatziaren edukiak ikusteko egiturak adieraztea baino. Haatik, eskuizkribuetan, bizantiar, karolingio eta otoniar tradiziozko ohitura bati erantzuten dion egilearen adierazpenak, X. mendeko hispaniar artean eskuizkribuaren egilea ez da ikusi ohi bere zereginetan okupaturik. Honekiko, Vigilano kodizea da salbuespen bakarra, zeren eta Vigilaren argazkia erakusten du lanmahaian eserita. Miniatura honen bixitasuna eta berritasuna honetan dago, alegia S. Silva Verastegik ohartarazi zuen bezala, miniaturretan argazkia, idazlearen lekuan dagoela.⁴⁶ Denborarekin idazlearen eta miniaturretaren protagonismo hau areagotuz joango da, eta ondorengo kodizeetan amaieran ikusiko ditugu batzuetan lana ongi bukatu izanaren eskaintza eta eskerrak emanez.

Hara bada, Espainiak gorde diren Beato sail guztien artean ederrenetarikoa eta garrantzizkoen hirurak Donemiliagako idazmahaitik irten ziren.⁴⁷ Gaur egun hauetako bi Madrilén jasoak dira eta hirugarrena El Escorialen.

KUKULATIK IRTENDAKO BEATO MINIATURAK

MADRILEKO LIBURUTEGI NAZIONALEKO BEATO (ms. Vit. I 4-1, olim Hh.58) ez zaigu osorik iritsi. Baditu 144 orri eta 27 ilustrazio, baina orri batzuk galdu zaizkiola ikusten da eta zenbait miniatura kenduak dauzka. Eskuizkribua ere osatu gabe dago, hasiera eta bukaera falta baitzaizkio. Miniatura guztiak Apokalipsiaren idatziaren aipamena egiten dute eta Bibliako kontaketaren ondoren jarriak daude, “explanatioa” baino lehen, Beato monjeak idatzi sagaratuari azalpen bezala erantsi zizkionak. Orokorrean, idaz-mutilak zutabe idatziaren tartean libre uzten dituen lekuak okupatzen dituzte, baina batzuetan horietatik kanpora zabaltzen dira. Pinturak bi estilokoak dira: batzuk mozarabetik zertxobait badutenak dira, besteak erromanikoagoak. Denak Apokalipsiako idazkiak ilustratzen dituzte beti, eta ez dago Beatoaren azalpena argitzeko egin dako bat ere.

HISTORIA AKADEMIKO BEATOAK (co. Aemil. 33, F.199) 282 orri ditu eta gaur 49 miniatura gordetzen ditu. Orri osoko Oviedoko gurutzearen irudikatze batez hasten da, garai hartako kodikologiari dagokion ikonografia gaia delarik: X. mendea. Horretan, zenbait artegi-

44. J. AINAUD DE LASARTE, “Giza irudia Beatoetako ikonografiaren adierazpidean”. *Actas del Simposio para el estudio de los códices del “Comentario al Apocalipsis” de Beato de Liébana*. (Madrid 1978) 19-23. or.

45. Galerietako asko oraindik ere argitu gabe daude edo, zenbait ikertzaileen aldetik onarpen orokor bat lortu gabe gutxiarik: Bere lanaren bertso bat bakarrik egin al zuen beatoak ala, 776. urtean lehenengoan egin ondoren, hainbat alditan birmoldatu al zuen 784. eta 786.ean? Lehenengo argitalpena edo lehenengoetakoak, irudizatuak al ziren jada? Lehen jatorrizko hura gaur jasotako zeinek adierazten du hobekien?, eta abar.

46. Anscari M. MUNDO, “Beatoaren kodizeei buruz”. *Actas del Simposio...* n.114. or: “Berauei erantsi beharko litzaieke, gaztelar-errioxar garairik hoberekeno idazketa batena den Montserratren zatia”.

47. S. SILVA VERASTEGUI, *Iconografía...* 115. or.

lek hainbat alditan eskuartu zutela baieztatzen da, zeren eta etenik gabe, mozarabeen trazu garbiak azaltzen dituzten irudiekin, bere hasieratik V. atalaren 14 zenbakiraino, apokaliptiko idazkia ilustratuz 92. orrira arte garatzen den egitasmoa eten egiten da, eta beste XI. mende bukaera edo XII. mende hasierako artista edo talde batek ematen dio jarraipena. Halaz ere, bitxia dena, ondorengo estilo horretako miniaturen artean, mozarabeen estiloko beste zenbait miniatura tartekatzen da, hain zuzen ere X. mende bukaera aldean Albino eta beste miniatuagilek burututakoak, zeinaren gaiak apokalipsiako pasarte sakabana-tuen VIII, XVI, XVIII eta XX atalei dago-kiak diren.⁴⁸

EL ESCORIALEKO BEATOA (&. II.5; olim III. A. 4), bere 151 orri eta 52 miniaturekin, emilianense jatorriko kodize sail horretako ikonografiako egitarau osoena eskaintzen digun eskuizkribua da. II. Liburuari hitzaurrea ilustratzen dioten bi miniatuaz aparte, gainerako berrogeita hamarrak, ohizkoa den bezala, Beatoetan daude txertatuak, Apokalipsiako gertakariaren "istoria" eta "explanatio" artean, egileak berari buruz egindakoak. Kodize hau osatu gabea iritsi zaigula kontutan hartuz gero, gertatzen dena da, esaterako, Apokalipsiako "historia" guztiak jaso dutela beren ilustrazioa. Gehienak idazketa zutabeari dagokion tartea baino handiagokoak ez direnak okupatzen dituztela. Kodizeen egileek marrazkien argiztatzeari eman zioten garrantzia goiburu batetarik ateratzen da, honela dio:

INCIPIT SEQUENTIS PICTURE STORIA,

egileentzat "historiaren" balioa eta zentzua, pintura bati egokitze batetan balego bezala.

NAFAR ERREFERENTZI DITUZTEN BESTE BEATO IMPORTANTEAK

PLN-KO BEATOA. Zentzu honetan, nafar monarkiaren monastegietan eta beronen eragina dutenetan aurkitu ditzakegu jarraibidezko adibideak. Ezin utziko dugu aipatu gabe Parisko Liburutegi Nazionalako **Beatoa** (ms. n.a. lat. 1366), nafar jatorrikoa dena, zeren eta, P. Moretek 1665.ean Iruñeko katedralean ikusi zuenarekin identifikatu behar da. Baina ez gara horretan geldituko, bere karolina-gotika idatzia eta bere 60 miniatuak ondorengo garai batekoak bezala hartu behar baitira: XII. azkenaldekoak.

SAINT-SEVERREKO BEATOA. Halaz ere, gure begirada XI. mendekoa den arte bitxi horren gainean pausatuko behar du, Parisko Liburutegi Nazionalan gordetako dena hau ere: **Saint Sever-sur l'Adour-ekoa** (Bibl. ms. lat. 8878), Gaskuñan.

Saint-Severreko Beatoa, Sourdiseko Charles d'Escoubleau Kardinalaren liburutegian XVII. mendean zehar egon zenak, 290 orri ditu, ohizko gainerako hitzaurre, sarrera eta guzti, eta apokalipsiako **istoria**, Danielen liburuari San Jeronimoren azalpena, San Ildefonsoaren *De virginitate Sanctae Mariae*, Saint-Severreko monastegiaren agiriak eta hagiografiako idatzi bat. Apaindurik dagoen kodize hau, 102 miniatuarekin bihurtzen dute ezagutzen diren **Beatoen** artean ederrenetarikoa. Eman behar

zaion data XI. mendearen erdialdekoa da guzti gora behera.

Saint Sever-sur l'Adourreko monastegiaren jatorria iluna bada ere, uste izaten da Gaskuñako Dukea Guillermo Santxo (bere jabe-goetako lurraldeetan monastegiaren benetako birjaiotzearen eragilea) eta Iruñeko erregeren⁴⁹ arteko ahaidetasunak zirela eta, monastegia nafar lauzpabost monje taldeak sortua izango zela.⁵⁰ Landatan, Aturriren ertzetan kokatutako abatetxe bat izan zen, Goiz Erdi Aroan gotzainaren eskumenetik guztiz kanpo izan zena. Eskualde horretako kanpo aldea samarrean badago ere, beste monastegi beneditarrak kokatuz joan zirelarik, Saint-Sever X. mendeko bigarren erdian espiritu lekuri ahaltzuen zena eta eskualdeko hiriburuaren egitekoa zeukan.

Santxo Guillermo kondeak, abatetxearen sortzailearen semeak, 1028. urtean leinu nobleko klunitar monje bat jarri zuen buru Montanerreko Gregorio (1028-1072), Lescar eta Akizeko gotzaina ere izango zena. Monastegiaren aurrerakada eta arte ekimen handiei emandako bultzada bere nortasun suharraren eraginez eman zirela dio P. D. Du Buisson historiariak. Besteak beste, ez zen goraipamen txikienetakoa izan **Sain-Sever-ko Beatoaren** lortzea. Gaskoien konde hau, Santxo Abarka eta Gartzia Santxez (osaba bata eta lehengusua bestea) Iruñeko erregeen gortean izana zen. Honek, 992 eta 996. urtetan Errege agiriak sinatuak zituen Nairan. Ez dirudi oso ausarta denik pentsatzea –idatzi zuen Lacarrak–, Espainian jada, Santxo-Guillermo eta bere iloba Santxo Handiaren artean adiskidetasuna hasia zela eta hura izan zenik honako hau Gaskuñako lurraldeetara bideratu zuena.⁵¹ Fr. Justo Pérez de Urbelek dioenez, baskoien jatorriko (Agenais, Couserans, Comminges) zenbait lurraldez jabetzeagatik Toulouse kondeekin honek izandako borroketan Santxo Handiak lagundu ziola Gaskuñako dukeri eta laguntza honi esker Santxo Guillermo, Nafarroako Santxo Handia errege gaztearen menpeko bihurtu zela. Beste alde batetik, Gonzalo Mz. Pidalen ustez, Montaner abatea espainiarra zen eta mairuen aurka aritu zen borrokan Espainian.

Gertakari guzti hauek datuak pilarazten dituzte, delako paristar kodizearen **nafar-errioxar kidetasunari** eusteko.⁵² Halaz ere, espainiarrek ez diren John Williams eta Meyer Schapiro bezalako adituak ez dira falta, kopiazaileak erabilitako idazkeran –karolar hizki txikia– eta beste arrazoiaren oinarriturik zera diotenak, Saint-Severreko Beatoa ez zela kanpotik ekarria, gaskoi abatetxean bertan sortua baizik⁵³; baina, beste batzuentzat, eskuizkribuaren egile nagusiaren izena **Stephanus Garsia Placidus** nafar jatorreko hotsa duenak pentsa arazten du kodizea Espainian kopiatua izango zela Montanerreko Gregorioren aginduz.⁵⁴

BEATOARI BURUZKO IKERKETAK. Goiz Erdi Aroko miniatuarekin aditu eta jakitunak gordeak diren Beato bakoitzari buruzko monografiarik ia ez izatearen pena badute ere, **Saint-Sever-ko Beatoak** arreta berezi bat piztu du. Kodize honen sona hainbat arrazoierekin zaie. Ezer baino lehen, Emile Mâlek bere

Saint Severreko Beatoaren Orbis terrarum-aren xehetasunak. Akize eta Baskoniaren errotiluak jarriak azaltzen zaizkionak.

48. *Ibid.*, 489. or.

49. *L'Art religieux en France au XIIe siècle*. Paris 1920.

50. Kritika guzti horien azalpen luze bat ikus daiteke X. BARRAL I ALTER-en, "Repercusión de la ilustración de los "Beatos" en la iconografía del arte monumental románico". *Actas del simposio para el estudio...* (Madrid 1980) 33-54. or.

51. Beatoen zuhaitz genealogiko marraztu zuten Neussek, hiru adar edo familia oinarritzat hartuta: Henry Sanders-ek onartu zituen hiru familia hauek, baina hurrenez-hurreneko bertsioa bezala; Peter Klein-ek birzuzendu egin zituen hiru familia hauek, ondorengo bertsioetan ilustrazioen zenbatekoa gehituz joango zirenen ideiatik abiatuz.

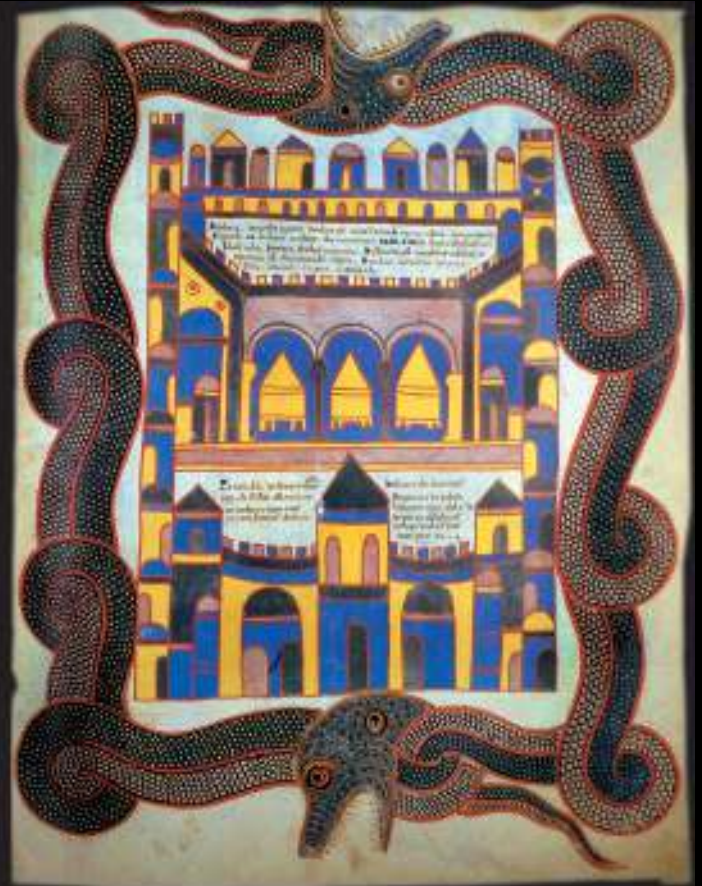
52. Piñiñoko bi isurialdeetan agintzen zuten familia handien artean oso aspaldiko garailetatik izanak zituzten harremanak, nahiz eta beti ezin dugun nahi adinako zehaztasunez azaldu agerietan. Baskoniako Dukerrian orain agintzen zuten Gartzia Santxez haren ondorengo zena, zeinaren alaba, Azibella, IX. mende azkenaldean Aragoiko Galindo Aznar II. arekin ezkondu zen... Gaskuñako Dukerria Gartzia Santxezaren eskutik bere seme Santxo Gartzesenera eta honengandik bere seme Guillermo Santxezengana, Urrakarekin ezkondu zena, Iruñeko Santxo Garzes I erregearen alaba bera eta Fernan Gonzalez Gaztelako kondearen alarguna (J. M. LACARRA, *Historia Política del reino de Navarra...*, 199. or.).

53. V. V., *Saint-Sever. Millenaire de l'Abbaye*. Colloque Intern., 25-27. or., 1985. go maizta. CAHAG Arg. 1986, 37. or eta hurren. eta 51. or. Ikus baita ere P. du BUISSON, *Historia monasterii S. Severi libri X*.

54. *Ibid.*, 200. or. Hain zuzen ere Iruñeko Erregea Saint Jean-d'Angély-ra iritsia zen, 1010. urtean San Joan Batzaitzailearen burua azaldu zela eta egin ziren ospatuzinetara.

SAINT SEVERREKO BEATOA. (B.N.P.)

IKONOGRAFIAZAKO
OIHARTZUNA

Pikassok Gernika margotu zuen urte berean, Parisen Saint Severreko Beatoaren miniatura batzuk ikusgai jarri ziren. Errepikatzen ditugun xehetasunetan zalantzarik gabeko antza sumatzen da.

Erref.: El Gernika y otras obras de Picasso: contexto iconográfico. Murcia 1984. Santiago Sebastian. Ikus: La literatura en las Artes. J.M. Glez. De Zarate.

bi miniaturretan frantses erromaniko artearen bi erliebe sonaturen eredu inspiratzailea ikusi zuelako;⁵⁵ egia bada ere, Emile Mâle honen ulerkerari honi ez zaizkiola esamesak eta zehatzasun zorrotzak falta izan, hainbat ikerlarien eskuetik.⁵⁶ Bestalde, Beatoetan hain aditu handia den Wilhelm Neuss-ek burutapen hau bota zuen, gaur babestu ezin daitekeena, alegia **Saint-Severreko Beatoak** jatorrizko kodizearen gertueneko bertsioa eskaintzen duela eta beste guztien oinarrian dagoen arketipotzat jo behar-ko litzatekeela.⁵⁷

Françoise Abrilek eskuidatzi honi eskaini zion ikerlan monografikotik ondorio interesagarriak eta nahiko zehatzak atera daitezke, Goiz Erdi Aroko aldi haietako arte gaiak ukitzen ditugunean inguratzen gaituen iluntasunarekin alderatuz. Ikerlan horretatik, hain zuzen ere, garbi ateratzen da kodizearen lan osoan **hainbat kopiazaile** aritu zela lanean eta **hiru miniatu-ragile bai gutxienez**; eskuizkribuaren 6. orrian margoturiko zutabe baten oinean idatzirik azaltzen den *Stephanus Garsia Placidus*-ek ematen digu miniatu-ragile nagusiaren izena, eskuizkribuaren osoko antolamenduaren arduraduna zena eta eskuidatzi honen ezaugarria den batasun nabarmena lortzeko bere bi laguntzaileen lana gainbegiratu zuena.⁵⁸

Stephanus Garcia Placidus-en ikusgarritzako adimena, irudimena eta ausardia dituen margolari iaio bat ikusi behar da. Hasieratik bertatik, Beatoko ilustrazioak **istoriae**-en hitzez-hitzezko irudizko itzulpena bezala sortzen dira. Esteban Garciak ikonografia tradizionalean, Vulgataren arabiarako Biblia baten eraginpean, aldaketak sartu ditu. Idazkera motaren arrazoiengatik, Saint-Severreko Beatoari hispaniar jatorria eman nahi ez diotenek, miniatu-ragileak uztaiatze moduan eta beren koloreengatik zuzen zuzenean eta oso nabarmen, X. mendeko mozarabeen Beatoetatik datozeneko oztopoarekin aurkitzen dira. Dena delarik ere, ez dirudi zorrozki uste izan behar denik egilea mozarabe bat zela, izan ere ohartarazi dugunez, ilustrazioetatik desager tu egin dira ferra egiturako arkuak.⁵⁹

Saint-Severreko Beatoaren orrialderik bitxi eta aipatuena delako **mapa-mundirena**, Erdi Aroko geografia maparik zaharrenetakoa da, eta bestalde aldaketak eginez beste 13 Beatoetan ere azaltzen dena.⁶⁰ Jakina, Saint-Severreko marrazkigileak ezin zezakeen bere mapan, Pirinioen Mendi Ierroa, WUASCONIA eskualdea eta Saint-Sever, Lescar eta eskualde bereko beste zenbait agertu gabe utzi.

ARTE IKUSPEGIA. Arte ikuspuntutik, berau delarik hemen gehien axola zaiguna, Fracoise Abril berauen miniatu-ragileen kalitate desberdintasun nabarmenaz konturatu zen eta 121 eta 122. orrietan dauden **Maiestas Dominiren** (Ap VII, 11-13) adierazpideak zatiturik direneko bi erdiak aztertuz baieztatu zuen. Bi orri horietako batean azaltzen da bikaintasun handieko bezala ematen den ertiliariarena dela dirudi estilistikari dagokionez **Stephanus Garsia Placidus** izenpea azaltzen deneko miniatu-ragilea bera. Beraz, deitu diezaiogun horrela. Konturatuko gara, bere laguntzaileengandik marrazki fin eta dotorea, luma arinez, margo ubel edo gorrizko trazuengatik bereizten dela. Bere izakera fina, margo gama zabal zoragarritz

azaltzen da, bere laguntzaileen kontraste ugari eta nabarrietan kontrajarriz. Bera bakarra da erdiko tonuak erabiltzen dakiena, arrosa, lila, almendra-berdea, okrea, urdin grisaska. Marraztutako irudietan asko, gerora ukituak izan dira; eta ez da erraz zein eskuz gertatu den jakitea. Nolanahi ere, azterketa honek F. Abril ziurtasun honetara iritsi da, Esteban Garciak aurrez marraztutako irudiak margotzea izan behar zuela bi laguntzaileen egitekoa.

Ertilari hau, *Mauleko Esteban* ere deitzen zitziona, Zuberoako bizkondeen familiako ahai-dea, Oloroeko gotzaina izan zen.⁶¹ Ez gaitu harritu behar marrazkigintza arte jardunean bikaintasuna agertzeak duintasun gorenak okupatzeko gomendio izatea, izan ere, ziur gaude, aipatutako errioxar idazleak –Gómez eta Vigila– ere Albeldako monastegiaren gidaritzara igoak izan zirela. Bai zorioneko garaiak haiek, miniatu-ragilearen eta sormen poetikoan iaioak izateak (Vigila margolaria eta poeta izan zen) monastegi elkarte bat gobernatzeko nahiko meritu izaten zirenekoak!

MINIATURAREN ERAGINA IKONOGRAFIA ERROMANIKOAN. Eta bukatzeko aipa dezagun, X. mendeko miniatu-ragileetako arteak erromaniko ikonografiaren sorreran izan zuen jaurtiketa.

Ezer baino lehen, Goiz Erdi Aroko miniatu-ragileak bere **gai multzoan aberaste** bat jaurtitzen du.

Beatoetatik datoz Adan eta Ebaren beka-tuaren kontaketa bertsioak, aingeruen hierarkiako irudiei loturiko **Maiestas domini**, gurutzaren besoetako gurutzadurako **Agnus Deia**, muturretan Tetramorfoak inguratzen dutela, eta abar. erromaniko arkitekturaren eskultura apaingarriak hartuko dituen egiturak dira, non hauetako batzuk ikusgarritzako handitasuna lortuko duten.

Baina, Goiz Erdi Aroko miniatu-ragilearen eta batez ere, aipatu ditugun errioxar ala nafar **Beatoen** gaiak aparte, **hizkera egitura berri** baten alderako aurrera pauso bat suma daiteke, bere oinarritzako espresionista izaera bazterreara utzi gabe, plastikotasun orekan goiengo maila bat harrapatzen duena, erromaniko artearen konkista handia izango delarik.

Erromaniko artea, ordura arte nahiko aparte egondako joera batzuen laburpen baten ondorio modura sortuko da: edukia eta egitura artean, arkitektura eta irudigintza artean, imitatzeko eta irudimen artean, egitura naturalak eta amets sorkuntzen artean.

Adibide bat besterik ez jartze arren, idatzien haserako hizkiak diseinatzerakoan landare-diak eta animaliak, giza aurpegiak eta pizti izugarriak, eta abar elkartuz, zenbait Goiz Erdi Aroko miniatu-ragilestek atera zuten fantasiak, laster erromatarren atezango eta kapiteletan oroi-tarrietako osaketa ikusgarrietakoak inspiratuko ditu.

Hain zuzen ere, nafar monarkiako miniatu-ragileistak inspiratu zituen Liebanako monjearen Apokalipsiako Azalpenak argiztatutako eskuidatzi zenbait alderatuz, X. mendeko lehen hamarkadatik (**Liburutegi Nazionalako Beatoa**) XI. mende erdira aldera arte (**Saint Sever-sur l'Adour-eko Beatoa**) doan arku horretarik, monjeen sormen estetikoaren burutzen ari den ibilbide hori miatu dezakegu, aldi berri bat hastera doala dirudien unera arte: erromaniko artearen aroa.

55. G. MENENDEZ PIDAL, "Mozarabes y asturianos en la cultura de la Edad Media", *Boletín de la R. Acad. De la Historia-n*. Madrid 1954.go ekaina, 134. znb., 1377-221. or.; E. EFELS, "Saint Sever-sur Adour", *Saint-Sever sur l'Adour. Congrès Archéologique Bordeaux-Bayone*. 1939, 346. or.

56. J. WILLIAMS, "Le beatus de Saint Sever. Etat des questions", *Saint-Sever. Millenaire...*. n. Meyer Shafirok aho betez ukatzen du eskuidatzi hispaniar jatorrikoa denik, zeharo gaskoiztat dauka berak, eta ez gainera mozarabeena erromanikoa baizik. *Estudios sobre el Románico*. Alianza Argit. (Madrid 1984), 363. or.

57. Zera suertatzen da, *Saint-Severreko eskuidatziaren azkenean*, San Ildefonsoren *De Virginitate*-ren araudiaren kopia datorrela, Albelda monastegiako *Gomesano* eskuidatziaren bezala. (J. DOMINGUEZ BORDONA, "Ex libris mozarabes". A.E.A.A. maiatza-abuztua, 1935)

58. Fr. AVRIL, "Quelques considerations...", *Actas del Simposio para el estudio...*. 1980, I, 261-272. or.

59. A. BARCENILLA, "Las bibliotecas de la Alta Edad Media. III. Los escritores de los Beatos", *Perfici*-en 2. saila (Salamanca 1997) 4-36. or.

60. G. MENENDEZ PIDAL, "Mozarabes y asturianos..." 64. or.; ikus baita ere, Marcel DESTOMBES, *Mappemondes A.D. 1200-1500*. Catalogue préparé par la Comisión des Cartes anciennes de l'Union Géographique Intern... (Amsterdam 1964).

61. Jean de JAURGAIN, *La Vasconie* (Paris 1898) II, 458-459. or. Manex GOIENETXEREN aipamena, *Histoire Générale du Pays Vasque*. (Donostia 1998) I, 229. or.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV.: *Actas del Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liebana*. 3 libk. (Madrid 1978-1980).
- ARCE, J.: "Conflictos entre paganismo y cristianismo". *Historia durante el s. IV-n*. P.V. 32an, 1971, 245-255.
- AZKARATE, A.: "Elementos de arqueología cristiana en Vizcaya altomedieval". *Eusko Ikaskuntzan. Cuadernos de Sección. Prehistoria-Arqueología*, 2,7-135. or.
- BARANDIARAN, I.: "Excavaciones en la Iglesia de San Andres de Astigarribia (Motriku Gipuzkoa)". *Noticiario Arqueológico Hispano XV*.ean, 1971, 189-217. or.
- BARANDIARAN, I.: "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipuzcoa. Datos arqueológicos". *Est. De Edad Media de la Corona de Aragón X*.ean, 1975, 549-580. or.
- BARBERO, A. y VIGIL, M.: *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*. (Bartzelona 2. argitalp. 1974)
- BARRIO LOZA, J.A.: *La arquitectura románica vizcaína*. Deustuko Unibertsitatearen argitalp. (Bilbo 1979).
- CAMON AZNAR, El arte de la miniatura española en el siglo X. "Goya" 58, 1964, 266-287. or.
- CARO BAROJA, J.: "San Amando y los Vascones". P. V. 122-123.ean, 1971, 7-26. or.
- CARO BAROJA, J.: *Los Vascos*. (Madrid 1972).
- CARO BAROJA, J.: *Los pueblos del Norte*. (Donostia 3. argitalp. 1977).
- DIAZ Y DIAZ, M. C.: *Libros y librerías en la Rioja Altomedieval*. (Logroño 1979); "La circulación des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIII. s. au XI siècle". *Cahiers des Civilisation médiévale* 12an, 1969, 391, 231-138. or.
- DOMINGUEZ BORDONA, J.: "Ex libris mozárabes". A.A.E.A. 11ean, 1935, 153-163. or.
- DOMINGUEZ, X.: "Orígenes del cristianismo en Vizcaya". *Zumarraga. Revista de estudios vascos*, 2. znb.-an, 1953, 84-91. or.
- DURAN GUDIOL, J.: *El castillo de Loarre*. Public. De la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja. (Zaragoza 1971).
- FONTAINE, Jaques: *El Mozárabe*. Ed. Encuentro, 1984.
- GARCIA CAMINO, I.: "La necrópolis medieval de San Juan de Garay". *Kobie-n*, (Paleoantropología saila), 13, 1983, 485-586. or.; 1984, 14-555. or.
- GARCIA CAMINO, I., GONZALEZ CENBELLIN, J. M., SANTANA EZQUERRA, A.: "La arquitectura prerrománica vizcaína". *Kobie* 4.ean, 1987, 7-37. or.
- GARCIA CORTAZAR, J. A. eta best.: *Introducción a la historia medieval de Álava, Guipuzcoa y Vizcaya en sus textos*. (Donostia 1979).
- GARCIA CORTAZAR, J. A.: *Vizcaya en la Alta Edad Media*. Caja de Ahorros Vizcaína. (Bilbo 1983).
- GARCIA CORTAZAR, J. A., ARIZAGA BOLUBURU, B., RIOS RODRIGUEZ, M. L., VALDIVIESO, I.: *Vizcaya en la Edad Media*. I. libk. (Bilbo 1985).
- GARCIA CORTAZAR, J. A.: *El dominio del monasterio de San Millán de la Cogolla (siglos X al XIII)*. (Salamanca 1969).
- GOMEZ MORENO, M.: *Iglesias mozárabes*. (Madrid 1919), 2 libk.
- GOMEZ MORENO, M.: "La mezquita mayor de Tudela". P. V.n (Iruñea 1945).
- GOMEZ MORENO, M.: "El arte mozárabe". A. H.n III. libk., (Madrid 1948).
- GOMZALEZ BLANCO, A.: "El cristianismo en el municipio de Calahorra del 380 al 410". M.H.A. 5ean, 1981, 195-202. or.
- GUILMAIN, J.: "Some observation on mozarabic manuscripts illuminations in the lighth of recents publications". *Scriptorium* XXX.en, 1976, 183-191. or.
- IÑIGUEZ ALMECH, F. y SANCHEZ VENTURA, R.: "Un grupo de iglesias del Alto Aragón". A.A.E.A.n (Madrid 1933).
- IÑIGUEZ ALMECH, F.: "El Monasterio de San Salvador de Leyre". P. V.n, (Iruñea 1968) 169-220. or.
- JIMENO ARANGUREN, Rondán: "Red viaria y cristianización". *Hispania Sacra* LI libk. 104 znb., 1999, 717-740. or.
- LACARRA, J. M.: *Vasconia Medieval. Historia y filología*. (Donostia 1957).
- LACARRA, J. M.: "La cristianización del País Vasco". *Estudios de historia navarra-n*. (Iruñea 1971).
- LACARRA, J. M.: *Historia política del Reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*. (3 libk.). (Iruñea 1972-73).
- LACARRA, J.M.: *Estudios de historia navarra*. (Iruñea 1971).
- LACARRA, J.M.: *Investigaciones de historia navarra*. (Iruñea 1983).
- LACARRA, J. M.: "Textos Navarros del Códice de Roda". *Estudios de E. M. de la Corona de Aragón*, I. libk., (Zaragoza 1945), 193-184. or.
- LACARRA, J. M. y GUDIOL, J.: "El primer románico en Navarra". P. V.n, Iruñea 1944.
- LAMPEREZ y ROMEZ, V.: "Historia de la arquitectura española en la Edad Media". (Madrid 1930, 2. argtl.), 3 libk.
- LARRAÑAGA, K.: "En torno al caso del obispo Silvano. Consideraciones sobre el estado de la Iglesia del alto y medio Ebro a fines del Imperio". *Veleia* VI.ean, 1989, 171-192. or.
- LARRAÑAGA ELORZA, K. y AZKARATE GARRA-OLAUN, A.: "La cristianización del País Vasco. Estado de la cuestión y supuestos metodológicos para la redefinición de los términos de un debate secular". II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia. I. libk. *De los orígenes a la cristianización*. (Donostia, 1988), 325-366. or.
- LINAJE CONDE, A.: "El monacato visigótico. Hacia la benedictinización". *Actas de la Semana Internacional de Estudios Visigóticos. Antigüedad y Cristianismo*. III, (Murcia 1986) 189-195. or.
- LOPEZ DOMECH, R.: *El románico de Vizcaya*. (Bilbo 1985).
- MAÑARICUA, A.: *Obisposados en Álava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI*. (Gasteiz 1963).
- MAÑARICUA, A.: "Al margen del himno I del "Peritaphanon" del poeta Prudencio (I. Larrukia, 94)". D. I. 15ean, 1967, 255-270. or.
- MAÑARICUA, A.: "La cristianización del País Vasco". *Historia del País Vasco-n*. (Donostia 1978) I. libk., 51-72. or.
- MAÑARICUA, A.: "Introducción del cristianismo en el País Vasco". 1ª *Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco*, 1981, 27-41. or.
- MAÑARICUA, A.: "Cristianización del País Vasco. Orígenes y vías de penetración". *Congreso de Estudios Históricos: Vizcaya en la Edad Media*, (Bilbo 1986) 41-48. or.
- MARTINEZ DIAZ, G.: *Álava Medieval*. I. libk., (Gasteiz 1974).
- MENENDEZ PIDAL, G.: "Mozarabes y Asturianos en la cultura de la Alta Edad Media". *Bol. de la R. Acad. De la Historia* 136ean, 1954, 137-291. or.
- MENENDEZ PIDAL, G.: "Sobre el escritorio emilianense en los siglos X al XI". *Bol. de la R. Ac. de la Historia*, 143an, 1958, 7-20. or.
- MENTRE, M.: "Problèmes de figuration et d'espace dans les miniatures du Haut Moyen age: le Beatus mozarabe de l'Escorial". *L'Information de l'Histoire de l'Art* 17an, 1972, 55-63. or.
- MOE, E. A.: *L'Apocalypse de Saint-Sever, mf. Laf. 28878 de la Bibliothèque Nationale (XI siècle)*. (Paris 1943).
- MUNDO, A. M. y SANCHEZ MARIANA, M.: *El comentario del Beato al Apocalipsis. Catálogo de los Códices*. Bibl. Nac. (Madrid 1976).
- NEUSS, V.: *Die Apokalypse des Hl. Johannes in der altspanischen und altchristlichen Bibel-Illustrationen. (Das Problem der Beatus-Handschriften)*. (Münster 1931).
- ORLANDIS, J.: "El Cristianismo en el reino visigodo". *Actas de la III Semana de Estudios del Alto Medioevo Europeo*. Spoleto-n (1955), 153-171. or.
- PAMPLONA, P. Germán de: "La fecha de la construcción de San Miguel de Villatuerta y las derivaciones de su nueva cronología". P. V.n (Iruñea 1954), 222-230. or.
- PEÑA DE SAN JOSE, J.: "Los códices emilianeses". *Berceo* 12an, 1957, 65-85. or.
- PEÑA SAN JOSE, J.: *Los marfiles de San Millán de la Cogolla*. (Logroño 1978).
- PEREZ PASTOR, C.: *Indice de los códices de S. Millán de la Cogolla y S. Pedro de Cardena, existentes en la biblioteca de la R. Academia de la Historia*. (Madrid 1908).
- PEREZ DE URBEL, J.: "La conquista de la Rioja y su colonización espiritual". *Estudios dedicados a Menéndez Pidal-en*. I, (Madrid 1950), 495-534. or.
- PORCHER, J.: "Beatus in Apocalypsim: the Apocalypse de Saint-Sever". *Graphis*, XII. libk.-an, 1936, 218-225. or.
- RECONDO, J. M.: "El castillo de Javier". P. V.n, (Iruñea 1957), 261-417. or.
- SANCHEZ ALBORNOZ, C.: "Problemas de la historia navarra del siglo IX". *Cuadernos de Historia de España-n*. Buenos Airesen, XXV-XXVI (1957), 5-82. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Ermita de San Pedro". *Monumentos de Vizcaya-n*. (Bilbo 1986).
- SARACHAGA SAINZ, J., NOLTE ARAMBURU, E.: "Ventana geminada primitiva de la ermita de Ntra. Sra. De Goukouria o Goyuria, Iurreta (Vizcaya) y sus paradigmas". *Kobie*, 9an, 229-237. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "Algunas consideraciones sobre la cristianización de los vascones". P. V. 46an, 174 znb., (1985), 35-56. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "La presión cristiana sobre los territorios vascónicos en época bajoimperial". *Congreso de Estudios Históricos. Vizcaya en la Edad Media*. (Donostia 1986), 51-61. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: *LOS Vascos en la Antigüedad*. (Madrid 1994).
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "La búsqueda visigoda de la unidad territorial y el caso vasconico". *Veleia-n*, 1988, 189-206. or.
- SCHLUNK, H.: "Arte carolingio". A. H. II. libk., (Madrid 1947).
- SEGURA MUNGUÍA, S.: *Mil años de historia vasca a través de la literatura greco-latina. De Aníbal a Carlomagno*. Deustuko Unib. Argtl., (Bilbo 1997).
- SILVA Y VERASTEGUI, S.: *Iconografía del Siglo X en el Reino de Pamplona-Nájera*. (Iruñea 1084).
- URANGA, Jose E. y IÑIGUEZ ALMECH, F.: *Arte Medieval Navarro*. (5 libk.), I, sorta, (Iruñea 1971).
- V.V., *San Millán de la Cogolla en su XV Centenario*. (Logroño 1974).
- WERCKMEISTER, O. K.: "Pain and Death in the Beatus of Saint-Sever". *Studi Medievali* XIV, (1973), 565-626. or.

Iruñeko katedralean Job-en kapitela.

6.

EUSKAL ARTEA EUROPARTU ZENEKOA

Naiarako Gartzearen aginpideko lurak.

Irudi erref.: Historia de Navarra. Temas de Navarra. Nafarroako Gobernuak arg.

Sancho Ramirezen zilarrezko txanpon baten atzeko alde.

TESTUINGURUA

POLITIKAKO UNE GOGOANGARRIAK ETA KULTUR OIHARTZUNAK

NAIARAKO GARTZEA. Santxo Handia hil zenean, bere legezko lehenseme Gartztea gelditu zen Iruñeko erreinuaren oinordeko; beste seme eta bere ondorengo izango zirenen artean, "erregeari zor zaion leialtasuna zela eta, erreinutik erabat bereizi gabe zeudenez"¹ banatu ziren gainerako ondare-ondasunak: Aragoiko konderrria Ramirorentzat, Gaztela-Leon Fernandoentzat eta Sobrarbe-Ribargortza Gonzalorentzat.

Gaztelako kondeen ingurumarian zalantzan ibili ondoren, Araba, Bizkaia eta Durangori, eta baita Gipuzkoari buruz ditugun datak, Iruñeko erresumaren eta San Joan de la Peñako sorreraren lehen berri historikoen garai berekoak dira.

Gartzteak (1045ean) Kalagorria konkistatu zenean, behin betirako etenak gelditzen dira nafarren eta musulmanen arteko harreman onak, eta etenik gabeko errekonkista aro bat hasi zen, 1492. azkenerarte jada amaituko ez dena. Aldaketa politiko honek bere arte-kulturazko isla izango du mozarانبismoaren atzera egitean.

Naiarako Santa Mariaren monastegiko sortzaile izan zen eta hori zelako Naiarako Gartztea deitzen zitzaiena, Donemiliaga kukullako monastegiko babesle sutua ere izan zen. 1067an inauguratu zen Yusoko monastegira santuaren erlikiak lekuz aldatzea bere aginpide aldian egin zen.

Zoritxarrez, mugen jabegoaren auziak Gartztea eta bere anaia Fernandoren artean eragindako lehiak, azken honek bere buruari 1037az geroztik Gaztela eta Leongo Errege izena (eta ez konde) ematen ziolarik, Atapuerkako topaketan amaiera lazgarria izan zuen. 1054ko irailaren 1a data tamalgaria izan zen: alde batetik, Nafarroako erregeak bizia galdu zuelako, eta baita Nafarroa eta Gaztelako bi erreinuen arteko areriotasun luze baten hasera markatzen duelako ere.

Errege lurralde batzuk "seniores" edo tenenteen bidez gobernatzen ziren orduan, Bizkaia eta Durangoko lehen kondea zen eta Naiarako Gartztea erregearen alaba Todarekin ezkondu eta zegoen Iñigo Lopezen kasuan bezala, zeinak

Santxoren erregetzan bere aginpidea mantendu zuen².

PEÑALENGO SANTXO. Gartztea erregea errioxar monastegien babesle sutua izan zen bezala, traizioz hil zuteneko lekuarengatik modu honetara izendatutako bere seme **Peñalengo Santxok** (1054-1076) abade Veremundok gidatzen zuen **Iratxeko monastegiaren** alde egin zuen bereziki. Baina ez zion **Donemiliagako monastegia** zaintzeari utzi, izan ere, Gaztelarekiko mugan egonik "bi erreinuen arteko oreka politikoan zeregin oso garrantzitsua jokatzeko baitzuen".

Peñalengo Santxoren 1076. go heriotza datak, Baskoniaren bizkar Gaztelar eta Aragoarrek zuten zabalkunde egarriaren hasera adierazten du. Bere anaia Santxo II.aren Zamoran eraila izan ondoren Leonen birtronuratu eta Gaztelan beranduxeago onartua izan zen **Gaztelako Alfontso VI.a**, krisi politikoaz eta nafar monarkiaren ahultasunaz baliatzen da errioxar plaza gotortuz jabetzeko (Naiara eta Kalagorria). Era berean Bizkai-guneaz, Durangoz, Arabaz eta Gipuzkoaz jabetzen da eta baita Egaren mendebaldean Mojardin arteko nafar lurraldeez ere.

SANTXO RAMIREZ. Peñalenen erailpenaren ondoren, nafar nobleziak bere jaraunspenera Sobrarbe eta Ribagortzako konderriak erantsi zituen **Santxo Ramirez**, Aragoiko erregeari eskuratu zion erreinuaren aginpidea, zeinaren erregegoak egonkortasun eta sendotasun irudia ematen zuen. Erromara (1068) erromes joan zelarik, Aita Santuaren begiko izatera iritsi zen nonbait Nafarroa eta Gaztelak baino lehenago Aragoiarentzat erromatar liturgia eskuratuz eta San Joan de la Peña eta San Victorianeko monastegiak gotzaingo zaindaritzapean jarzea lortuz. Bera izan zen ekonomia indartu batekin gerora **Jaka** izeneko hiriburua izango zenaren zimenduak ezarri zituena eta bertan gotzain egoitza ipini eta katedralaren eraikuntza hasiko zuena.

Bere erregetza (1076-1084) eta bere seme **Pedro Santxezena**, Gaztelako Alfontso VI.aren atxikitze asmoekiko aurkakotasunaz eta, Errekonkistarentz begira, bere jabegoen ekialdeko alderdietan frankiziak edo foruak ematez markatuak egon ziren. Alderdi hauetan mende bukaera hartan, nafar-aragoar kristau gudarosteak, Aierbe (1083), Arquedas (1084), Huesca (1094), Monzon

1. J. M. LACARRA, *Historia política del reino de Navarra*. Iruñea 1972, I. libk. 228. or.
2. "Jaurerri honen piofla -J.A. García de Cortázarrek dioenez- bi osagai dituen da: bere onibar eta ondasunen jabegoa izatearen baldintza, eta agintaritzaren publikoaren izatera Bizkai-gune multzo osora (Nerbiotik Debara) hedatua eta Durangalatearena". (Vizcaya en la Alta Edad Media. Bilbo, 1983, 44. or.)

(1089), Milagro (1098) eta Barbastro (1100) hartzea lortu zuten.

MOMENTUZ, GAZTELA bere Nafarroako aurreko lorpenei uko egitera behartua suertatu zen. Baina kidegotza garrantzitsu bat irabazi zuen Bizkaian **Iñigo Lopez** edo *Eneko Lupis* Bizkondearen familiarekin. Berau 1076an hiltzean bere seme **Lope Iñigezek** (*Lope Enneconis*) Gaztelako Alfontso VI. erregea omendu zuen eta agiritan Araba, Gipuzkoa eta Bizkaiko Konde izenarekin azaltzen da 1081etik 1092ra.³ Kristauen armen Zalakako hondamenak (1086ko urriaren 23an) Alfontso VI.aren handinahi inperialak geldiarazten ditu, zeinak Europako kristandadeari laguntza eskatu behar izan zion, Cid-arekin adiskidetu eta Santxo Ramirezekin akordio batetara iritsi; ondorioz, Nafarroa erreinu autonomo bezala denboraldi batez desagertu egingo zen.⁴

EUSKAL LURRETAN bere familiak lehenago Errioxan izan zuen jauntasunarengatik *Lope Iñigezek* bere seme **Diego Lopez de Haro** deitua, (1093-1124) izan zuen oinordeko. Familia honetan XI. mendearen bukaeratik "**Bizkaiko jaun**" izendapena ukaztzen egiten da sasi-monarkia hereditarioetan "tenentzia" edo konderrien itzultze prozesua hasten delarik, eta Bizkaia hain zuzen ere Gaztelaren zainzapeko feudo printzerria bilakatuko da.⁵

PIRINIOEN IPARRALDEAN, Lapurdin, Gaskuinako Duke-riaren barruan bizkonterra bat kokatzen du 1023.ean baina euskal lurralde hau ingeles bilakatu da 1154.ean Akitaniako Leonor eta Plantagenet-eko Enrike II.aren arteko ezkontzarekin, eta ez da Frantziako koronari 1451.era arte itzuliko.

Zuberora XI. mendean ere Santxo Gillermoren menpeko Bizkonterra bat da, 1307.ean Ingalaterraren menpeko izango da eta 1449.ean Biarnorekin egingo du bat.

Behe Nafarroa bakarrik geldituko da Nafarroaren barnean XII. mendetik 1512.era arte, "*Ultrapuertoseko merindade*" bezala.

Elizari dagokionez euskal biztanleria hiru **goztaitegiaren** menpe zegoen: *Baiona, Dax eta Oloro*. Eta lurralde hartan ez zen monastegi fundazio handirik.

ALFONTSO BORROKALARIAREN. Nafarroako erreinuko krisi politikoa Alfontso Borrokaliaren tronutzarekin (1104-1134) amaitu zela esan liteke, baldin eta Aragoi eta Iruñeko errege berriaren garaipen militarrik kontutan hartzen baditugu. Nairatik Lopez de Haro bidaltzen du eta Balterra (1110), Zaragoza (1118) eta Tuteraren (1119) jabe egingo da Ebro haranean, kristau errekonkistan eta egungo Nafarroako lurraldeak berreskuratuko diren aldi garrantzitsuak adierazten dituen garaipenak direlarik.

Bereziki esanguratsua eta garrantzi handikoa izan zen setio eta liskarrez beteriko hilabete batzuen ondoren *Zaragoza hartzea*, bertan Borrokaliaren aldeko nafar eta aragoar noble asko bildu izanaz gainera Frantziako hegoaldetik etortako nobleen hainbat gudarostek hartu baitzuten parte.⁶ Artearen eta Kulturaren edozein historian azpimarratu beharreko garrantzia duen gertaera da hau, izan ere, Gurutzadaren idealen kartsutasuna adierazteaz gainera Donejakue alderako erromesaldiak erraztu zituen eta europar herrialdefako kultur batasuna gauzatzeko lagundu zuen. Latinaren erroetatik sortutako erromantze hizkuntza ezberdinak garatuz zihozaren heinean, kultur batasuna berrituz zihozaren hizkuntza artistiko bateragile baten bidez: Erromanikoaren bidez.

Baina kristau erreinuen bateratze asmoarekin burututako Alfontso Borrokaliaren eta Gaztelako Urrakaren arteko ezkontzak porrot egin zuen, eta 1134.ean erregea ondorengorik gabe hiltzean (Fragako batailan) Nafarroako krisia berpiztu egin zen. Iruñeko errege aulkia hutsik gelditu zen eta Nafar-

roa bi botere handizalez inguraturik aurkitu zen berrito: Aragoi eta Gaztela.

GAZTEA RAMIREZ. Nobleen aukeraketa Santxo Handiaren ondorengo zuzena den Gartzia Ramirezen gan eskuetara etorriko da berrito. Erreinuak XI. mendeko mugak berreskuratuko ditu. **Gartzia Ramirez "Berrezarleak"** bere burua "*regnante in Navarra, et in Alava et in Bizcaya*" izendatuko du. Lurralde honetan Lopez de Haro familiaren konde-aginpidea indargabetezko Gartzia Ramirezek konde agintea *Gebarako Ladron Iñigezi* eskuratuko dio. Baina familia honek XII. mende osoan zehar Nafarroa eta Gaztelaren arteko hara-honako politika eramango du, egoera eta jokoan zeuden interesen harira.

SANTXO JAKITUNAK, (1150-1194) zailtasunez hasi zuen bere erregetza, bere egiazkotasuna Erromako kuriak zalantza jarria izan baitzen. Hala ere bere erreinuari indarra eta egonkortasuna ematea lortu zuen. Bere kantzelaritzak *Pampilonensium Rex* izena utzi eta bere orde *Rex Navarorum* hartu zuen. Gaztelako Alfontso VII.aren gutxiengoak baliatu zuen Peñalenen heriotzaz geroztik 1076an Gaztelaren babespean zegoen Errioxaz jabetzen saiatzeko. Baina gutxi iraun zuena izan zen bere arrakasta eta 1176an su-etena sinatu behar izan zuen eta ondoren 1179an, bakea. Izatez, 1174.az geroztik Alfontso VII.ak Bizkaia berreskuratua zeukan luzerako.

Bere alaba Berengela Ingalaterrako errege Rikardo Lehoi Bihotzarekin ezkontzeaz gain, Santxo Jakitunaren politikaren lorpenik handiena Gipuzkoa eta Araban hiritar **biztanleriarentzat gune berriak** sortzea izan zen: Donostia, Biasteri, La Puebla de Arganzón, Antoñana, Bernedo, eta abar. Horrela mugak sendotu, hiri eta merkatal garapena bultzatu eta jauntxo eta baroiek burututako eraginaren kaltetan ingurune sozio-politiko berri baten arautzaile bihurtu zen. Iruñeko Andre. Maria katedralean hilobiratu izan zen Santxo Jakitunak errege onaren irudi idealizatua iradoki zien bere berriemaileei: "*homme de gran savoir, bon catholique et hijo obediente de la Iglesia de Dios, muy querido y amado*".

SANTXO INDARTSUA. Santxo Indartsuaren erregealdian (1194-1234) nafarren jabetzaren aurkako gaztelar operazio maltzurari jarraipena eman zitzaion. Nafarroako erregearen "*afrikarra*" deitutako ekimenaren arrazoia eta ikuspuntuari dagokionez historialariak argitu ezinik dabilta berriemaileen kontraesanak direla eta. Ez dirudi Nabas de Tolosako (1212) heroitzat hartua izan zenari kristau Errekonkistako bere idealak uka dakizkikeenik. Baina kontua da Gaztelako erregea nafararen kanpoan izateaz (edo agian, batzuen aburuz, bere gaixotasunaz) baliatu zela Gasteiz eta Trebiñoren jabe egiteko... eta horrela "jabetu ziren Araba eta Gipuzkoaz".

Berengela eta Rikardo Lehoi Bihotzaren ezkontzaz geroztik Nafarroak beste erreinu europarren asaldaketa politikoen eraginak sentituko ditu, eta bereziki Rikardo ondorengorik gabe hil eta bere anaia eta oinordeko zen Joan sin Tierra eta Frantziako Felipe Augustok bultzatutako hautagai Bretainiako Arturoren artean sortzen den gatazkak eragindakoak (1180-1223). Rikardoren arreba Leonorrek ezkondu zegoen Gaztelako errege Alfontso VIII.ak (1158-1214) ere nahi izan zezakeen oinordekotza. Santxo Indartsuak inguruan zituen auzoek irentsiko zutenaren arriskua sentituko zuen, eta behar bada beldur hori izan zen musulmanen artean ere laguntza bilatzea iradoki ziona. Gaztelako erregeak azpitjoko haiek Erromako Kuriaren aurrean salatzen zituen. Eta Zelestino III.ak Aita Santuak Santxo Indartsua bere politika bideratzera bultzatu zuen, nahiz eta **Nafarroako errege** izendapena onartu egin zion (1134az geroztik ukatua) eta Gaztelari Nafarroako subiraufatasunari begirune izan

Santxo Azkarraren erregetza. Irudi erref.: Segin Arlas de Navarra. Nafarroako Aurretiki Kutxak arg.

Santxo II.a Azkarraren zigilua.

3. Ordezkaritza hau, Gaztelako erregeri berak izan zion leialtasunaren ordaina izan zen; baina, trukean, bere aitak gobernatua izan zen Nairako Jaurreiri uko egin behar izan zion, izan ere Nairara eta ia Errioxa osoa Garzia Ordoñez kondearen eta bere emazte Urrakaren menpeko izatera pasa ziren, Alfontso VI. arentzat hauek baitziren "gure erreinuko aintzaren buruzagi" (LACARRA, O. c., 274. or.)
4. Hitzarmen honen ahalmenez (1087) Errioxan eta Egaren hegoaldean Marañonekin, Araba eta Bizkaia hain zuzen ere okupatu zeteren lurraldeak gaztelarok igaro ziren behin betirako. Aragoiarentzat Mendiko lurralde izango ziren, Aragoi ibaiaren Sortaldean kokatutakoak... eta Irati ibaiaren Iparraldean eta Iruñeren sakanean... Erriberan Santxo Ramirezek azkena konkistatu zuenaz gainera, Arkedas bezala (1084). Nafarroako konderra sortu zen, Iruñea, Albar eta beste zenbait hiribildu... konderririk hiru bat Santxo Sánchez kondearen gobernupean eta Gaztelako erregearen menpeko, Santxo Ramirez Aragoiko erregearen agintepean gertatzen zena. (J.M. LACARRA, O. c., 275. or.)
5. Prozedura honen lekukotza egiten dute agirik: "Alfontso errege, Espainia osoa gobernatuz, Bizkaiko konde Lopez Ennekonisek, Araba eta Gipuzkoa..."
6. Toulouse bilduriko kontzilio batetan, Arles, Auch eta Lescarrekoak, Iruñea, Baiona eta Barbastroko gotzainek, denak ere frantses jatorrikoak, parte hartu zutenak, gurutzada bezala kanporatuz Espainiarako bidalketa onartu izan zen. Dei honi erantzunaz ultrapirinioetako erresumek Zaragozako biltokira etorri ziren, Blamoko Gaston Bizkondea, Zentulo bere anaia, Bigorreko kondea, Bernardo, Commingeseko kondea, Pedro, Gabarreteko Bizkondea, Auger, Miramonteko Bizkondea, Lavedango Arnaldo eta Guy de Lons, Lescaarreko gotzaina. Hiria errenditu ondoren, zeinarekin mende batzuetako musulmanen aginpidea bukatutzat ematen zen, Zaragozako Jaun Blamoko Gaston izendatu zen, errekonkistaren benetako egilea. (J. JAURGUILIN, *La Vasconia*, 1979, II. libk., 113. or.; ikus baita ere, J. M. LACARRA, O. c., 310. or.)
7. M.G.OYHENETX, *Historia general del País Vasco*, I. libk. (Donostia 1999) 261. or.

DONEMILIAGAREN
KUTXATILATXOA

Irudi erref.: Summa Artis. Artearen historia orokorra. Espasa Calpe-k Arg.

ziezaiola eskatu zion. "Santxo Indartsuak bere hartan jarraitu zuen eta horregatik Alfontso VIII.aren kantzelaritzak burututako eskumiku bat nozitu behar izan zuen".⁸ Bestalde, Alfontso VIII.ak atseginez eta konplizitatez ikusiko zuen Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako kondeek, 1180az geroztik Nafarroako erregeek zuten hiribilduen sorrerako antolaketari zioten gaitzespena, nobleziaren pribilegio politiko-ekonomikoen aurka zihoan jokaera izanik.

Eskuratutako lurraldeen aginpidea **Diego Lopez de Haroren** esku utzia izan zen (1170-1214), Nabas-eko garaipenean eman zuen laguntzaren gatik Gaztela eta Errioxan zituen gaztelu batzuek gain, Durango, Enkarterriak, Balmaseda eta Orduñako aginpidea ere jaso zuen; delako herri hauek feudalizatze bide batean zihoazen eta gaurko Bizkaia dena izatera iritsiz Diego Lopez de Haro jaunaren agintepean geratu ziren Gaztelaren eskumenean.

Gaztelarren aldeko historialariek (Garibai besteak beste) gertakizun hauei sarraldi militarren izaera emateari uko egiten diote. Gasteiz elkartzeak garrantzi ekonomiko handia zuen, izan ere Ozeanotik Burgosera hedatzen zen ekonomi gune baten osaera errazten zuen.

KULTUR OIHARTZUNAK. Batze honek elizaren administrazioan ere isla izan zuen eta ondorioz garapen kultural eta artistikoarekin lotura estua zuten elizaren gune eta eraikuntzen antolaketan ere bai. Horrela, XI. mendean Armentiako gotzaindegia desagertu egin zen Kalagorriren mesedetan. Jaun nobleak, Gaztelako errege Fernando Santuaren laguntzarekin, Lopez de Haro V.etik hasita, ederki baliatu ziren elizen behin-behineko agintea eskutatzen. Familia nobleetan (patronato) zaindari es-

kubidearen sistema hori bereganatutako eskubide bat bihurtu zen.

Hemen azpimarratu nahi dena zera da: euskaldunek eta nafarrek iparpirinioetako botereekin bat eginik jokatu zuteneko gertaera politiko eta militar guzti hauek Baskonia zaharra estatu europarretako kultur mugimendu handian sartzea eragin zutela. Nafarroa ezkon loturen bitartez jada irekia zen XI. mendean Europara. Erromes bideak sortuak zituen gainera Santxo Handiak bere estatuetan zehar.

Europar garbitasun hau indar handiagoz sumatu zen Alfontso Borrokariaren garaian. Bera izan zen Baionatik Iruñerako ibilbidearen sortzailea eta bere Gurutzadetako politikak Pirinioen alde bietan komunikazioa erraztu egin zien. 1108.ean Gurutzadara abiatzeko zen Toulouseko Konde Bertranen bisita jaso zuen eta errege aragoarraren zaintza-pean bere agintepeko hiri batzuk utzi nahi zituen. Antzeko arazoak zituen Béziers bizkondeak ere Alfontsoari feudoan eskuratzeko bere hirietako batzuk. Eta, lehen esan bezala, ez ziren gufxi izan Zaragozaren setio eta ondorengo bereganatzean parte hartu zuten Akitaniako, eta baita Normandiako nobleak ere.

Gartzia Berezartzaileak bere estatu propioen defentsan buru-belarri saiatu behar izan bazuen ere, bere seme Santxo Jakituna bere alaba Ingalaterrako errege Rikardo Lehoi Bihotzarekin ezkonduz Frantzia eta Ingalaterrako arazo dinastiko eta politikoetara oraindik ere gehiago ireki zen. Iparpirinio aldeko Baskoniaren zati bat 1451ra arte ingelesena izango zen eta Iruñeko erreinuak 1234an frantses dinastia baten agindupean bukatu zuen.

I.

■ ERROMANIKO ARTEA,
EUROPAR HIZKUNTZA BAT

ERROMANIKOA:
KULTUR GERTAKARIA

Erromanikoa arte estilo bat baino zerbait gehiago da. Kultur gertakari bat da. Mendebaldeko kristautasunean X. eta XI. mendeetan zehar osatuz joan zen pentsatzeko, sentitzeko, adierazteko eta bizitzeko modu jakin bat da. Izaera oso ezberdineko eragileen elkartzea izan zen eraketa hau gauzatu zuena:

Politika alorrean, kristau estatuak lehenago arriskuz estutzen zituzten kontrako indarren (Hungaroak, Bikingoak, Musulmanak) aurrean lortzen ari ziren nagusitasun gero eta handiagoak sortutako ziurtasun egoera. Nafar-euskaldunen lurraldeari bagagozkio, sortu berri zen Aristatarren monarkia Ebro harraneko Banu-Qasiren gorteko interesetatik urrundu zenean eta musulmanen aurkako frontearen behin betiko atzeratzea lortu zenean hasi zenaldi hori eta ehunka familia monastegi txikiak bereganatu zituzten sarrazenoek utzitako lurrak.

Bizimodua gizarteko eta ekonomiako kimu berrien garapenari esker ere aldatu zen eta demografia handitze ikaragarri batekin batera merkataritza eta hiri gizarte baten sorrera erraztu zuen. Iruñeko erreinuari dagokionez, Lacarrak XI. mendean dir uaren garapenak izan zuen

garrantzia azpimarratzen du, musulmanei eskatu zitzaizkien zergetako urrearen bitartez eta, Iruñeko errege-erreginak ibilbide konpostelarretik pasatzen ziren kanpotarrentzat sorturiko ostatuen bidez sortzen zen gaur egun "dibisen mugimendua" deituko genioken horretan oinarrituz eta Iruñea, Lizarra eta Garesko "Frankoen" burgo berrien ezarpenekin lor tuak.⁹

Giza alderdia ere erabakigarria izan zen: pertsona erlijioso ospetsuen agerpenak egiteko handia izan zuten gizalegeari dagokionez. Aski da kultur alorrean ezohiko eraginkortasuna izan zuten artzain batzuen izenak aipatzea, Clunyo abade ospetsuetatik hasita: beraien abadia ikaragarriaren eraikitzaile Mayolo (906-984), Odilon (962-1049), eta ondoren Hugo Handia (1034-1109); bere garairako jakituria entziklopedikoa zuen balioanitzeko Gerberto (938-1003), Silbestre II. izenarekin gotzain duintasunera igoa izan zena; Adson bere laguna, Saint-Benigne de Montier-en-Der abadiako lehenengo berritzaileetako bat; Oton III.aren hezitzailea izan zen Hildesheimeko Bernward (960-1022); Gauzlin (980-1030), Hugo Capeto Frantziako erregearen sasiko semea eta Fleury-sur-Loireko abadea; Caengo Saint-Etienneko abade eta Ingalaterrako gotzain Lanfranco (990-1030); Dijongo St. Benigneko abade Volpianoko Gillermo (962-1033); Chartresko gotzain, zientzialari, poeta eta musikari, Europa guztiko ikasleak biltzen zireneko eskola humanistiko ezagunaren sortzaile izan zen Fulberto (960-1028); bere monastegiari Naiarako Gartzia erregeak Gari-

noingo eliza (Monrealdik gertu) eta Erroko Santxo kondeak Erronkariko Burguko eliza eta ospitalea eman zion Conqueseko Sainte-Foyeko Odalrico abadea; konde eta erregeen kontseilaria, “avant la lettre” deitzen zioten europar bat, Fleuryko Gauzlin eta Clunyo Odilon abadeekin eskutitzeko harremanak izan zituen Ripolleko Oliva abadea; Toledoko artzapezpiku Clunyo Bernardo (1086-1124); eta Baskoniara etorri, Saint-Sever-sur-l'Adoureko abade Montanerko Gregorio; Rodako (Rodez) edo Andouqueko Pedro (1083-1115), Iruñeko gotzain bizia, eta abar, eta abar.

ERROMANIKOAK: ARTEA

Noiz eta nola jaio ote zen **erromaniko artea**? Azal dezagun, lehenik eta behin, XVIII. mendean erabiltzen hasi eta latinetik eratorritako **Erromaniko** hizkuntzak oroitzen dituen **erromanikoaren izendapena** desegokia dela; izan ere XI. mende hasieratik “iparraldeko erromaniko” azaltzen da, mediterranean eraginekin zerikusi handirik ez duena, eta erromaniko artean arragoa bat berean elementu kultural arras ezberdinak urtu ziren, bai latindar mundukoak eta baita germaniar, zeltar, bizantziar eta baita arabiar eta ekialdeko munduetakoak ere.

Erromanikoaren sorreran **bidearen eragina** eztabaidatua izan den gaia da. Denboraldi batez erromesaldiei oinarritzko garrantzia eman izan zaie erromaniko artearen jaiotzan. Aro modernoan iritzi hori kritikatu izan da. “Ez da Bideko arterik”, idatzi zuen Bango Torvisok nolabaiteko ambiguitasunez.

Ziurrenik, eta Donejakueko katedrala salbuespen bezala hartuz, Bidea erromanikoaren foku nagusien sorreran ezinbesteko eragilea ez zela izan frogatu liteke; hau da, monumentu erromaniko nagusiak erromesaldiak bultzatu nahia ez bezalako arrazoiengatik eraiki zirela.

Baina uka ezina da erromesen joan etorriek erromaniko arteari nahiko bateratzailea zen hats estilistikoa ematen zela eta Europako herrialde ezberdinetan bere zabalkundea errazten lagundu zuela.

Eraikuntza erromaniko handietariko asko Europako iparraldetik jaitsiz Donejakue aldera Frantzia eta Espainiako monastegi eta elizetatik pasatzen diren lau ibilbide nagusi ezagunetan kokaturik dauden monastegi eta elizetan daude. Donejakuerako ibilbideak Ostabat eta Garesen elkartzeak nahikoa frogatzen du Baskoniako arte erromanikoaren **garapenean** Bidea erabakigarria izan zela dioen tesia.

Baina, non jaio zen erromanikoak? Baina Donejakue izan al zen estilo honen ama, edo Burgundian edo Languedozen jaio ote zen gerora Pirinioen hegoaldera eramana izateko?

Iparramerikakato ikertzaile handi Arthur Kingsley Potterrek baieztatu egin zuen Donejakue-rekiko lehen tasuna. Bere teoriaren aurka Emile Mâle eta Paul Deschamps bezalako frantses aditu batzuk altxa ziren, eta hauek estilo berriaren bultzatzaile nagusia Clunyo Ordena izan zenaren iritziri eutsi zioten. Historialariak sutu egin zituen eztabaida honek 1920-1930. urte haietan. Hasieran frantziar tesia sutsuki babesten zuen

George Gaillard, besteen jarrerak arindu eta “korronte paraleloei” buruz hitz egitera iritsi zen.¹⁰

Gaur egun ez da jada eztabaidarik sortzen arazo horri buruz eta artisauek, eraikuntza irakasle eta monjeen bi norabideetako joan etorriak zentzu bietan eraginak sortuko zituela onartzen da.

ERROMANIKOAK: ESPIRITUZKO ELKARTASUNA

Donejakuerako ibilbideen bitartez egin zitezkeen eraikin formula eta modu estilistikoen transmisioari garrantzia eman behar, agian europar herrialde ezberdinetako jendea topatzen zeneko bide eta bidegurutze hauetan sortzen ziren izpiritu elkar teak azpimarratu behar genituzke. “Jainkoaren ibiltari” haiek herrialde eta gizarte maila ezberdinetakoak ziren; eta jende heterogeneoen aldibereko mugimendu hark “**Europa erromaniko**” deituko den kultur batasun handia erraztuko du.

Baina Europari nolabaiteko batasun bat eman zion izpiritu erromanikoaren elkarte ez da era berdineko egituren izaera bat bezala ulertu behar, izan ere garaiko monumentuak gutxi behatzen direnean harrigarria da egiturazko eta eraikuntzako irtenbideen ugaritasuna. Zentzu materialean baino gehiago **balio simbolikoan** begiratu behar den XI. eta XII. mendeetako ia nomada zen gizakia ezaugarritu zuen **mugimendu haren zentzu** sakonean sartzea da historialariari gehien axola zaiona: lurretik askatu eta betikotasunaren bilaketarako prestutasun seinale da Bidea. Bidearen mistikak (Gurutzetako mistikak bezala) horrela bat egiten du mistika eskatologikoarekin.

Lehendabizi, mende haietako sinestunak erlikia sagaratuak ikusteko, ukitzeko eta muin emateko sentitzen zuen egarri bizi hura zuela eta, ibiltari izatea fedearen kanpoko zeinu bat ote zen ulertu behar da, Raymond Ourselek idatzi zuen bezala egarri hura “debozio erromanikoaren zutabe eta hazgarrietako bat izan zen”.¹¹ Bekatuaren kontzientzia, gaztiguaren beldurra, epaimahai baten epaia betetzeko beharra, bizitzako une zail batean emandako zin hitzarekiko leialtasuna edo bidearen **aszetika gogorren** bidez martiri eta santuen antzeko izan nahia oso bizia zen mende hartan ez zen falta egarri hura sentitzeko arrazoirik.

Monjeek beraien egonkortasun botoa unibertsoaz haraindiko erromesaldi izpiritu bategin elkartzaren zuten monastegietako *peregrinatio in stabilitate*-ren aurrean, bere fedean sendo zegoen herri bat astintzen eta mugitzen zen *-stabilitas in peregrinatione-* santuen, erlikien eta mirarien etengabeko bilaketan.

Hain zuzen ere, 1200. urtearen ingurumarian, ikusi daitekeen guztiaren sinbolizatzeko perzeptzioa, unibertsoaren arrazoi mailako ikuskerak batez ordezkatzu joango den XIII. mendearen hasera honetan izango da erromesaldiekiko zaletasunaren gainbeheraren hastapena. Eliz eta katedralak benetako kristau liturgian oinarritutako gurutzatze arrazionalizatu baten menpe debozio hori egonkortzen denean amaituko da garai erromanikoa.

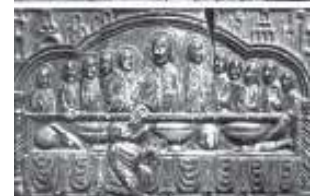
Gerora ere, monjeak izango dira *-baina ez lehengo kontenplariak, berriak baizik, “Mendikanteak”- “martxan jarriko direnak”*.

Donemiliaga Kukulako kutxatilatxoa.
Errixa.

Irudi err ef.: H^a de Navarra.
Diario de Navarra arg.

SAN FELICES-EN KUTXATILATXOA

Irudi err ef.: Summa Artis. Artearen historia orokorra. Espasa Calpe arg.

8. Badirudi Erromak bazuela erresumine-rako beste arrazoirien bat nafar erregeekin: Judutarrekin harrera onezko politika, hain zuzen ere.

9. J. M. LACARRA, *Historia Política del reino de Navarra*, I. libk. 337. or. eta beste.

10. “Nous n’avons aucun raison de supposer que le courant ait été unilatéral; au contraire, il est vraiment vraisemblable qu’il y a eu influence réciproque et action dans les deux sens” (G. GAILLARD, *les débuts de la sculpture romane espagnole*. Leon, Jaca, Compostelle. Paris 1938, 227. or).

11. R. ORSEL, *El mundo románico*. Encuentro Arg., 1983, 100. or.

LOS CAMINOS DE SANTIAGO

Irisarryko Ospitalepea.

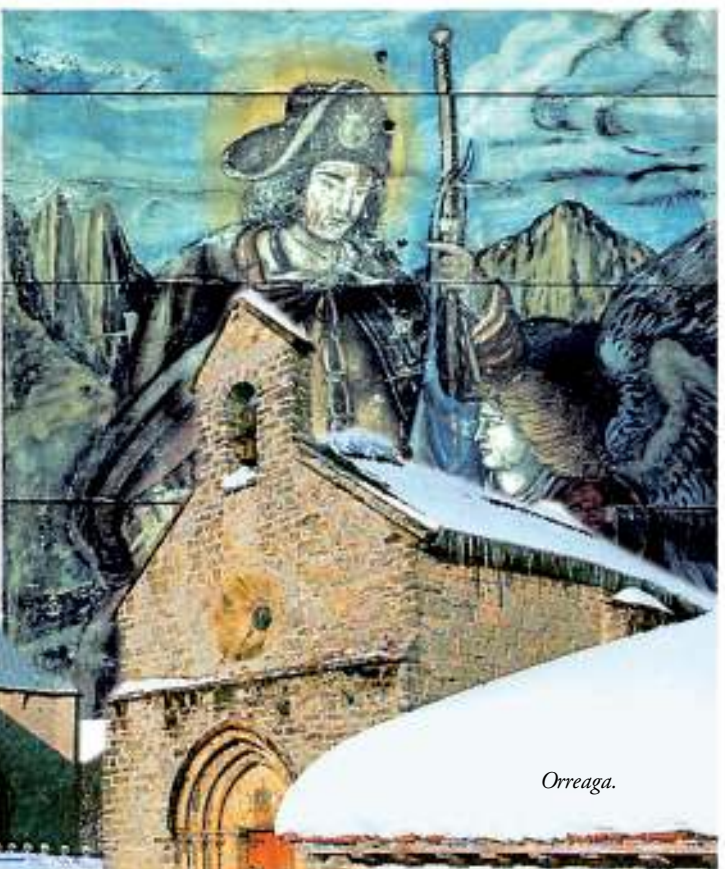
Haphat Ospitalepea. Donezaharra.

Hamnbeltzeko Ospitalepea eta ermita.

Ohol gainean eginiko margolana Haranbeltzeko San Nikolasen.

Ospitalepea (Saint Blaise).

Orreaga.

Eunateko eliza (Naf.).

*Santiago Beltza.
Gares (Naf.).*

*San Adrianeke
tunela,
Zegama
(Gip.).*

*Santiago
Erromesaren
alabastrozko
eskultura
Santiagomendin.
Astigarraga
(Gip.).*

*Gares zeharkatzean, Arga
ibaiaren gaineko zubi
enblematikoa (Naf.).*

SANTIAGO BIDEKO MUGARRIAK

Ibañetako gaitza, Orreagako kolegio-eliza magalean duela.

Otzaizetako bideko gurutzeta. Nafarroa Beherea.

Galtzeturburuako gurutzeta. Nafarroa Beherea.

Mendibeko Salbatore ermita, Iratin. Nafarroa.

2.

■ EUSKAL ARTEA ERROMES BIHURTUA

ERROMES BIDEAK ETA GURUTZADAK

Agiri ofizialak Santiagoren hilobiaz eta bere gainean eraiki beharrezko eliza batetaz IX. mendean hitz egiten hastearrekin batera, **Kristautasuna erromes bihurtu zen**, habiatu egin zen eta gaur egun, kristautasunaren Hirugarren Milurteko inguru honetan, Apostoluaren hilobi alderako jaiera ibiltarian hamaika mende igaro dela esan dezakegu.

Hasierako mendeetatik jada ez ziren gutxi, Eteria moja galiziarrek bezala, Salbatzailearen Hilobi Santua Jerusalemen bisitatzeko ametsa betetzen zuten lagunak. Eta X eta XI. mendeetan Jesusen lur honetako aberriaren gainean musulmanen indarrek Palestina alderako bidaia guztiz arriskutsua bihurtu zutenean, Erromako Gotzainek deituriko borroka santuarenganako berotasuna hedatu egin zen Kristautasunean.

Gurutzadak gerra ekimenak izan ziren, Kristautasun osoak bereak bezala hartu eta Palestina aldeko santutegiaren profanazio eta txikiziotik salbatzeko eta halako lekuetara sinistadunak joaten jarraitu zezaten lortzeko beharrezkotzat hartu zituzten gerrak.

Erromes ala gurutzatu izatea bekatuetatik askatu eta salbamena ziurtatzeko bi modu izaten ziren. Kokatuak gauden garai honetan hiru izen mitiko izan ziren Jerusalem, Erroma eta Donejakue; eta XII. mendean sortutako Gesta-Kantak ematen dute horren berri.

Baina erromesaldi eta gurutzaden erlijiozko ikuspegi honek ez dizkigu beste ikuspegiak ahaztu arazi behar: Berauek nazioarteko merkataritzari indar berria eman baitzioten eta arte eta kultura egitura berriak lotzeko bitartekoak izan baitziren. Donejakue aldeko bideak

Santxo Handiak¹² burututako lan itzela laburtu nahi izan denean, artearen historiarekin zuzen zuzeneko zerikusia duten hiru gertakari aipatu izan dira: Donejakuerako erromes bideak, Almanzor eta Abd-al Malik-ek txikitutako elizen berreraiketa eta mugetako gotorleku marrak.

Nafar errege handia izan zen Donejakue bideko aldaketaren sustatzailea, euskal probintzietan sartzeko bide deserosoak utzi eta Pirinioetan bi igarobideak, Orreagako eta Sonportekoa hartuz, Nafarroatik eta Errioxatik Gaztela aldera sartzeko "frantses Bidea" sortu eta sustatu zuena. Santiagorako bide berriak XI eta XII. mendeetan barna garrantzi oso eraginkorra izan zuen Europa Zentraleko herrien sozio-ekonomiazko eta kulturazko loturak eragiteko, izan ere, gertakari honek era guztietako fundazioak, hasi zubi eta ospitaleetatik eta auzo edo "burguak" eta baita, Galtzadaren zerbitzu hoherako jaioak ziren hiri osoak ere, egokitu behar izan baitzuten.

LAU BIDEAK. Egia bada ere erromesen hedapenik handiena XIII. mendean eman zela, egia da baita ere erromanikoko arte ikusgarrienak gaur Donejakue aldera doazen Europa aldeko lau ibilbide famatuetan aurki ditzakegula. Hori dela eta kapitulu honetan aipatzea mer ezi dute:

1) Frantziako Iparraldetik zetorrena (Paris eta Orleans) Tours, Poitiers eta Angulemetik pasatzen zen, eta "turonense" a deitzen zitzaiona;

2) Alemaniako Iparraldetik Burgundian sartuz, lehendabizi Veزالay-ko abatetxe eta santutegitik eta ondoren Limoges eta Perigeux-etik pasatzen zena (limusina bidea);

3) eta Alemaniako Hegoaldetik Lyonera zetorrena, Le Puy-en-Velay santutegitik eta Conques eta Moissac abatetxetatik igarotzen zena. Hiru bide hauek "ad Hostavalem" en (*Erromesaren gida*), 1140. urte aldera hiri pilaketa bezala aipatzen den gaurko Ostabat euskal herrixka ondoan elkartzen ziren, Nafarroan, **Zize (Ibañeta) mendatetik** sartzeko.

4) Laugarren bideak Italia eta Frantziako hegoaldeko erromesak biltzen zituen eta Arles, Tolosa eta Olorotetik pasatuz, **Somport mendatetik** zeharkatzen zituen Pirinioak. Handik Jaka eta Monreal zeharkatuz **Garesera** iristen zen, aipatutako beste hiru bideekin bat eginez.

BESTE BIDE BATZUK. Euskal Herriari dagokionez, ez dugu ahaztu behar Burdeosetik eta Baionatik zetozen **bi bide** bazirela euskal itsasaldetik sartzeko zirenak eta besteak baino gutxiago ibiliko ziren bideak nonbait.¹³

- Bata Baionatik Gasteizera jaisten zen eta Burgos aldeko lurraldeetara Mirandatik sartzeko zena;

- Bestea Kantauriko itsasertza jarraikiz Zumaia eta Astigarribatik Kantabriari sartzeko zena.

Bi bide hauek XI. mendean arte izango ziren ibiliak, Errioxako ibilbidea musulman zelatarien hatzaparretatik oraindik aske ez zen garaian.

● IBAÑETA-ORREAGA IGAROBIDEA

Baina Ibañeta eta Orreaga ziren Nafarroa eta Frantzia arteko ibilbide arruntak. Antzina, Burdigalatik Asturikara zihoan erromatar galtzada egin zen "summus Pyrameus" horretatik.

Lacarraren ustetan Orreagako inguruetan egona izango zen San Zakariasen monastegia, San Eulogiok 848. urtean bisitatu zuena, ("situm ad radices montium Pyrinaeorum", dio Cordobar santu martiriak), zeinak bertatik monastegi liburutegiko altxur aberats bat eraman zuen. Orreagatik ger tuan izan ziren Leire eta Sante-Foy de Conques-en menpe egonak izan ziren monastegi eta ospitale fundazioak.

Calixtino Kodizeko Erromesaren Gidak delako **Crux Caroli** batetaz hitz egiten du, elezaharrak dioenez, mendiaren gailurrean Carlomagnok kokatua, zeinaren gainetik erromesek ohikoa zuten Santiago apostoluari beren lehen otoitza zuzentzea.

Santxo erregek, Peñalengoak 1071. urtean **monastegi** bat eman egiten du —*Sanctus Salvator de Ibañeta*— edo *Rolandik Kaperak*. Monje edo kanoniko elkarte txiki bat izango zen, agustindarrak seguruenik, kaperaz arduratuko zena. Lehenbiziko eraikin hura behin eta berriz suntsitua eta berreraikia izan zen.

Oraindik ere XVII. mendean erromesak Ibañetan igaro ohi zuten gaua, biharamunean Orreagara jaitsiz. Egun, eguraldiak eta beste, zenbait alditan hondatutako monumentu xume

12. J. E. URANGA eta F. IÑIGUEZ ALNECH, *Arte Medieval Navarro* (N. E. A. A.) Iruña 1973. II. libk. 9. or.

13. J. L. ORELLA eta E. KORTADI, "Santiago bidea Gipuzkoan. Zuberotatik Zaldudora". *Eusko Ikaskuntzan. Arte plastikoak eta Monumentuzkoak*, 3, 1985; Elisa GARCIA REYES, "El camino de San Adrián (Gipuzkoa -Araba) en la ruta jacobea. Análisis documental y arqueológico". E.A.A. 15ean, 1987; M. PORTILLA, *Una ruta europea. Por Alava a Compostela. Del paso de San Adrián al Ebro*. (Gasteiz, 1991)

14. "In vertice montis qui dicitur Roncesvals, iuxta capellam Caroli Magni. in quo ut incolae testantur, multa millia quampures vivi devorati sunt ab impetu luporum..." B.A.H., IV. libk., 1884, 180. or. J. M. LACARRAK aipatua, "Roncesvalles". *Estudios de Historia navarra-n.* (Iruña 1971) 114. or.

batek, Pirinioetako ospitaletan fundazio zaharretarikoa eta han gertuan nonbait hil zen *Chanson de Roland*-en egile heroiagogora arazten dizkigu.

Ibañetaren magalean, mendiaren hegalean bertan, **Orreagako Andre Mariaren Kolegio-etxe Erreal**a dago.

Mendiko lehen ostatu bat sortzetik hasi ziren 1127. urtean.¹⁴ Gerora mendiaren hegalea ekarria izan zen, gaur egun Kolegio-etxea dagoen lekura. Urteekin Iruñeko Kabildoaren ondasunez eta beste emaitzez jantziz joan zen eta aldi berean ospitalea eta aterpetxea bihurtuz, Erromako Gotzainaren babes eta eskumen zuzenean erromesen aldeko osasun, ospitale eta onegintza zeregina burutzen zuelako sona handia hartu zuen ondorengo gizaldietan. Pixkanaka aipatutako zeregina hau Erroldan heroia-aren elezahararekin lotu zen, eta azkenean "Erromesen Gidan" *Hospitale Rotolandi* deitzen zaio.

Ostatuaren ondoan **Sancti Spiritus** kapera eraiki zen, Orreagako eraikinik zaharretarikoa da, XII. mendekoa; karratua da eta egitura bera duen kobazulo baten gainean dago kokatua, ospitalean hiltzen ziren erromesen hezurtegi bezala erabiltzen zena.

Kolegio-etxearen hegoaldean 1215. aldera seguruenik, **Santiagoren Kapera** eraiki zen, eta utzia badago ere Orreagako eraikinik zainduena da. Txiki eta xumea da, ojibazko bi tarte dituena, saihestetan kapitela loreztatuak dituen hiru zutabe pare dauzkan atea du eta krismo bat tinpanoan.

Orreagako eraikinik galantena **Santa Maria Elizarena** da, nafar gotikoaz hitz egitean aipatu beharko duguna.

ORREAGATIK GARESERA

Orreagatik erromesak Auritz, Aurizberri eta Bizkarretatik igaroz Zubiri zubia zeharkatu eta XI. mendean Santa Maria eta San Agustini eskainitako monastegia eta ospitale bat sortu ziren **Larrasoañara** iristen ziren. Eraikin luze bati eusten zioten horma-bular zati batzuk geratu dira oraindik, zeinetan aurrealdeko horma batetan Orreagako gurutzea ere ikus daitekeen.

Hurrengo ibilaldia **Iruñean** bukatzen zen, non erromesak, harrera atsegina eta ostatu ero-soaz gainera, guk ezin ikus dezakegun edertasun bat goretsi zezaketen: bere Katedral erromanikoa.

Nafar hiriburua barruko ohiturazko ibilbidea, Katedralaren mendebalde aldera zihuan, Kuria eta Merkaderes kaleetan zehar San Zernin auzora arte. Han bazen ospitale bat Burgoko frankoek gobernatzen zutena, XIV. mendean bai behintzat. Erromesentzat jaiera bereziko eliza bat zuen honek, **-San Saturninori-** eskainia, leku honetan San Saturninok lehenengo kristauak bataiatu zituela uste izaten baitzen. Hemen ere izan zen lehen erromaniko eliza bat, gerora, XIII. mende azken aldera gaurko eraikin batek ordezkatua izango zena.

Nafar hiriburua utzi ondoren, erromesen batzuk agian, **Gazolazko** eliza bisitatzeko kilometro pare bat desbideratuko ziren, izan ere, bere atariko kapitelen ederra gozatu ahal izango zuten. Gehienak ordea, Erreniega mendikate aldera abiatuko ziren errenkan. Gaurko erre-

pidetik ezkerretara saihestuz **Zizur Txikin** kokatutako ospitale batetara iristen zen. Gaur, Jerusalemgo San Joan Ordenari 1135. urtean emandako **eliza** bat besterik ez da dago, han emaitza ugariak jasoaz jarraitu zuen honek, XII. mendean Ordenako gunerik garrantzikoena bilakatuz. Protogotiko estiloko eliza hau, lau tarte eta zirkulu erdiko absidea duena da, 1835. urtean desamortizazioaren ondoren, bazterratze tristea izan zuen, orain berriki (1989) zaharberritua izan den arte.

Zizur Txikitik ospitale txiki bat zegoen **Astrain** aldera jarraitzen du bideak eta mendikatearen gorenean, mendi berari izena eman zion Barkamenaren deituriko ermita. Jaitsieran, erromesek San Joan Ordenako etxe bat topatzen zuten, Gareseko Gurutzearen zaintzaren menpe zegoena, **Legar datik** jarraitu eta beharbada **Obanosera** hurbilduko ziren beren ibilbidea **Garesen** bukatzeko, non beren jaiarrentzat berotasun handiagoa eta arte aberastasun handiagoak aurkitzen zituzten, geroxeago azalduko dugun bezala.

Garesen bide guztien elkargunea. Kale Nagusitik herriari izena ematen zion zubi ospetsura iristen ziren. Gaur egun oinezkoek eta animaliek besterik erabiltzen ez duten zubi hau, sei arkuz osatutakoa da, XI. mende hasierakoa eta beraz, Santiago bidean zutik daudenatik erromaniko zubirik garrantzikoena da eta hemen batzen ziren Santiagora zihozten bide guztiak.

● SONPORTEKO IGAROBIDEA

SONPORTETIK GARESERA

Frantziako hegoaldetik edo Erromatik zetozen erromesak Somporetetik sartzen ziren, Santa Kristina Ospitalean ostatu hartzen zutelarik.

Canfrac-tik barrena **Jakaraino** jaisten ziren, han Antso Ramir ezek XI. mendean eraikitako katedral erromanikoa bisitatzen zutelarik. Santutegi bikain honen oroimena bide luzean lagun izango zuten halako bikaintasuneko beste eraikinik ez baitzuten topatuko Konpostelako Santiagora bitartean.

Nahiz eta batzuen batzuk **San Joan de la Peñako** monastegia ikusteko ere, desbideratuko ziren. Aurrerago Tiermas herria aldenik alde igaroz, Nafarroan sartzen ziren, ordurako ospetsua zen Leireko monastegira igoaz, zeinaren izen ona, IX. mendean San Elogio martiriak bisitatu zuenean hasitakoa, Europa osoan barreiatzen hasia zen.

Leiretik auzoan zegoen **Zangozara** pasako ziren, herri hau lehendabizi Rocaforte muinoan eraikia izan bazen ere, gaurko kokalekura Sancho Ramirezek (1076-1094) eramana izan zen Aragoi ibaiaren ertzean, erromesaldiak sustatu nahiez eta bere menpeko lurretan frankoak finkapena har zezaten erraztasunak bilatuz. **Santiago eta santa Maria la Realeko elizak** bisitatu ondoren, zeinaren eraiketa eta irudizko apaintza XII. mendean zehar osatuz zihoa, Aragoi ibaia han bertatik igaroko zelako, **Vadoluengo** zeritzan **San Adrianeko ermita eta ospitalea** bisitatzen zituzten erromesak.

Monreal aldera jotzen zuen bideak, herri hau, Erromesen Gidak dioenez Aragoiko Bi-

SANTIAGO BIDEKO MUGARRIAK

Iruñean, Arga ibaiaren gainean Santiago Bideko Madalenaren zubia.

Ibañeta gainean Erroldanen oroigarri berria.

Erromesen gurutzea (XIV. mendea). Auritzen (Burgete) (Naf.).

Orreagako kolegio-elizako armarria.

Orreagan Santiagoren edo erromesen kapera.

SANTIAGO BIDEKO MUGARRIAK

San Adriango eliza. Zangoza (Naf.).

Eunateko eliza (Naf.).

Santiago Bidea Nafarroan zehar. Irudi erref.: Camino de Santiago Nafarroako Gobernuak arg.

derako azken txangokoa bezala aipatzen duena da. Aragoiko galtzada honetako erromesak Garesera iritsi aurretik **Eunateko eliza** lilurgarri honetatik pasatzeko zoria ere bazuten.

GARESTIK LIZARRARA

Garestik erromesak **Mañeru** eta **Ziraukitik** jarraitzen zuten, bertan San Romanen eliza ederra bisitatu eta atariko eskulturak kontentatzen gelditu ondoren. Gero, gaur egun oraindik baden zubi batetik erreka zeharkatuz **Vilatortako San Migelera** iristen ziren, han bertan izandako eliza eta ospitaletik arte latz batez landutako harlandu batzuk besterik ez dira jaso; hitz egin dugu berrietaz aurreko kapituluari. Ez oso urrutira, beren ibilbideko txango baten azkena ikusiko zuten: **Lizarra**. Calistino Kodizearen Gidak herri hau Bideko txango oso nagusienetako bezala goraputzen du: "Erromesak han, ogi ona, ardo bikaina eta haragi eta arrain ugari eta era guztietako zoriona aurkitzen du". Herria oinetan begizatzen zuen muinoan, Sancho Ramirez (1063-1094) "aragotarrak", Borrokalariaren aitak, gaztelu bat eraikia zuen (1572. urtean botatakoa) eta XII. arean azken aldean **Nafarroako Erregeen Jauregia** altxatu zen. Anaidiek zaintzen zituzten ospitalez betetzen joan zen hiria. Ez zen falta ez, urte horietan eraikitzen hasi ziren santutegi eta erlijiozko monumenturik: **Lizarra**ko San Pedro, **Ruako San Migel**, **San Pedro**, **San Joanen** parrokiarena eta **Hilobi Santuarena**.

LIZARRATIK LOGROÑOARA

Logroñoeko Bideak, aldaketa gutxi batzuk gora behera, XIX. mendeko gaurko errepide beretik jarraitzen zuen. **Rocamadoretik**, non frantzes erromesak, Quercy-tik zetozenak alegia, lortu zuten bada beren zeruko zaindaria han ere gurtua izateko modua, berehala **Iratxeko** monastegia eraikiko zen, X. mendeko monastegi beneditarra, Zisterko monjeek monastegia okupatu zutenean altxa zen hiru elibarnetako eliza erromaniko bikaina.

Iratxetik Bideak, Montejurra eta Monjardinen artetik jarraitzen zuen, delakoen gaztelua "Turpinen Kronikan" aipatua azaltzen delarik. Gaur ez da aurriak besterik geratzen. Mendiaren oinetan berriz, **Villamayor de Monjardin** aurkitzen da, atari eder bat bistaratzen duen erromaniko *parrokia eliza* duena, zeinaren kapiteletan gurutzadetakoa heroien borroka eszenak ikus zitezkeen.

Urantziatik, XIII. mendetik aurrera garatuko zen hiri gunea berau, eta ospitale bat zegoen **Santzoletik** igaroz erromesak **Torresera** iristen ziren, Santiago Bideko "eliza-faro" deiturikora, hau hilobi eliza izan zen Eunatekoa bezala. Gurutzatutako nerbioak zituen kalifa ganga bereziek erromesek, Pirinioak zeharkatu aurretik Oloroen eta Done Bladin lehen ikusiak zituztenak ekarriko zizkieten gogora.

Torresetik, Poyoko **Andre Mariaren ermitaren** ondotik pasa ondoren, erromesak **Vienara** iristen ziren. Santxo Indartsuak eraikia izan zen hau, Gaztelaren noizbehinkako erasoetatik Nafarroa babesteko. Berehalakoan hazi eta garatu zen, gaur desagertuak dira eliza batzuk eraiki zirelarik. Bazen han erromesek aurki zezaketen aterpetxe bat baino gehiago; hantxe

indarberiturik bide lauetatik barrena, baratza oparo eta zelai berdeetatik pasatuz **Logroñora** iristen ziren.

Ebro gainetik zubia zeharkatzean, Errioxan sartzeak, ibiltarientzat beste erreinu batetan sartzen zireneko ezaugarria zen, txanpon aldaketak egin behar baitzituzten, eta ez oraingoan nafar kornaduez, Gaztelako marabediez baizik. Orain zeharkatzen hastera zihoazen lur haiek eta bide haiek Gaztelakoak ziren 1076.az geroztik.

● BAIONATIK MIRANDARAKO IBILBIDEA

Gaztelakoak ziren baita ere Baionatik zetozen erromesak hautatu zituzten Gipuzkoa aldeko lur eta bideak ere, erlijioso eta estetiko ikuspegitik interes gutxi eskaintzen zuen bidea izateaz gainera, Beasaindik hasita bihurria eta neketua izango zena, izan ere, Aizkorri mendikatea, aldenik alde igaro behar baitzen elezaharretako **San Adriango zubitik** San Adrianetik **Araia** jaisten ziren eta **Aistrako baselizak** (San Joan eta Santa Basilia) eta **Amianoko San Joan**, denak ere **Zalduendon** (Erdi Aroko "Saldodon") direnak bisitatu ondoren, harrapatzen zuten bada, Arabar lautada: **Agurain** eta **Gasteiz**.

Han, halako paisaiaren erabateko aldaketak asko harritzen zituen. Gasteiztik (1200.az geroztik hau ere Gaztelari lotua) bidea lau zenez ez zen inolako eragozpenik aurrera egiteko, gotzain-egoitza zuen eliza zoragarri bat daukan **Armentiatik** antzinako Iruña (Veleia) inguratu eta **Arganzon** eta **Lakorzana** herriak aldenik alde zeharkatuz **Mirandara** iritsi arte.

Araba aldeko ia herri guzti hauek, nahiz eta oso desitxuratuak dituzten izenez erromesaldietako kroniketan askotan aipatuak diren herri hauek, gaur arte oso gutxi gorde dute "Jaingoaren ibiltari" haiek kontentatu zutenetik eta zenbait lekutan gordeak izan direnak ez dira hain zuzen ere, arte baliorik handikoenekoak. Santiago Apostoluaren hilobiari muin egin nahi zioten milaka erromes haiek barren barrendik bilatzen zuten atsedena eta babesleku atsegina eskaintzen zien leku haien garai haietako garrantziaren kontzientziaren jabe izatea oso da zaila gaur egun.

● BESTE IBILBIDE BATZUK

Donejakuerako Bidearen eskemaren laburpen honetan aitatu ditugun izenak berriro ere ahoan erabili beharko ditugu erromaniko eta gotiko arteaz hitz egiterakoan. Baina ezin ahaztuko ditugu bigarren mailako beste bide batzuk:

- Baionatik Iruñera Baztandik barrena zihoana;
- Iruñetik Gasteizera Arakilgo Uhartetik eta Aralartik zihoana,
- Ebroko Erriberetara, Tafalla, Olite, Balterra eta Tuterira iritsiz jaisten zena bezalakoak ere izan zirela.

Ez da zalantzan jartzekoa antzinako Baskoniaren arte garapenerako erromesaldiko bide hauek izan zuten garrantzi itzela, ez eta Santxo Handiak Europa aldera irekitzeko egin zituen saiakerak ere. Arrazioiez zioen Iñiguez Almedek, Santxo Handiaren Frantzia aldeko ibile-

15. A.M.N., II, 48. or.
 16. L. GRODECKI, Au seuil de l'art roman. L'Architecture ottonienne. 1958.
 17. L'Arquitectura Romanica a Catalunya, II, 32. or.
 18. R. OURSEL, El mundo románico. Encuentro Argi., 1983, 95. or. Euskal Herrian erromanikoari buruz, XX. mende hasieratik jada, baina 50 urtetik aurrera batez ere, bibliografia oso ugaria da. Ikus, A. GOMEZ GOMEZ, "Bibliografía de la arquitectura y escultura románicas". A. P. M. 15ean, 1996, 529-561. or. Bibliografía funtsezko bat Dulce OCON ALONSO, "La arquitectura románica vasca: Tipos, modelos y especificidad". Ibid. 55-58. or. beste oharrek. Oraindik berrikiago, A. GOMEZ GOMEZ, "Asimilación y transición del arte románico en el País Vasco". Koble (Arte Ederak) 12an, 1996, 241-261. or.

rek eta klunitarren aldeko proiektok baiez-tapen egokia dutela eragin zituen artelanetan,¹⁵ halaz ere irekitze horrek ez zuen erago-tzi Nafarroak ohizkoa zuen bere berezko zinegotzi izaera eta arte tradizioaren zati handi bat gordetzea.

Ibili beharrezkoak dira erromesaldiko gal-tzada zabal eta bide estu horiek Nafarroan eta Araban dagoen arte aberastasun galant horren ezaguera osoa hartu ahal izateko. Ez dugu ahan-tzi behar, esan izan den bezala “bide guztiak daramatela Erromara” egia baldin bada, beste hau ere hala izango da, gure Euskal Herrian, “bide guztiak Donejakuera garamatzatela”.

3.

■ LEHEN EUSKAL ERROMANIKOA

AZALPENA

“Lehen arte erromaniko” kontzeptu hau Puig i Cdefach-ena da, eta berak eman nahi dion zentzu zehatz hori, Penintsula mailan, Kataluniako eliza batzuetan bakarrik ematen hasten den eta gerora erromaniko arkitektura izango den berrikuntzari dagokio. Bestalde, gogoan izan behar da beti, lonbardiarraren ondoan oso bestelakoa den “otoniarra” deitu diezaiokegun beste “*Ipparraldeko* lehen erromaniko arteaz” hitz egin daitekeela.¹⁶

Puig i Cadafalchek lehendabizi bere ideiak katalaneraz argitaratu zituen *L'Arquitectura románica a Catalunya* izenburua zuen lan baten lau liburukitan 1911 eta 1918. urte bitartean. Gerorago azalduak dira gai berberari gaztelaraz eskainitako, *El Primer Arte Románico* eta *Geografía del Primer Arte Románico* izenburua duten beste bi lan hauek (1929-1932). Kataluniar eraikitzaileek herri eta eskualde desberdinetatik jasoko zituzten eragin ugariak aztertu eta aipatzen ditu egile honek, hara nola: Ekialde, Italia, Languedoc-a eta Proventza, Cluny, musulmanen Hispania eta abar. eta ondoren Kataluniako lurraldeetan azalduz joan ziren hainbat kristau eliza diakronikoki kokatuz eta horien hainbat motatako desberdintasunak deskribatuz jarraitzen du.

EZAUGARRIAK

Puig i Cadafalchentzat “Lehen arte erromanikoa” bere eraikuntzako ezaugarriengatik ezagutzen da: Aparejuan harri zakarra erabiltzen du, kolpekako tresneriaz moztua, *opus spictum* eran kokatua sarritan; bere hutsar-teak oso estuak dira, barruko espazioak kanoi erdiko gangez estaltzen da; eta ez du apaingarritako eskulturarik.

Erromaniko zakar eta funtsezko hau hasieran bere buru-jabetzaz garatzen da baina, asko baino lehen X. mende erdialdean edo,¹⁷ Italiako Ipparraldeko eragina jasoko du eta “lonbardoar estiloaz” bat egingo, bere kanpoaldeko apaingarriak alaitzen dituzten zerrenda eta arkuengatik ezagutu litekeena. Kanoi gangen gainean, XI. menderako jada azaldua da, italiar elizatan bezala tronpa gainetan kokatua dagoen oskolpe edo kupula eta beroietan bezala, leiho askoz zulatutako dorre garaiak sa-

ihetsetan eta arkuen apainduria dutela (Ripoll, Cardona, Cuixa, eta abar.)

Espainiaren Ipparraldeko erromanikoari buruz Raymond Oursel-ek (Kataluniaz batez ere pentsatuz) azpimarratzen du, sistema berriak, ordura arte erabiltzen ziren mozarabeen formulak utziz egitura hizkera bat sortu zuela, bere ferra-arkuen profil gaindituak bezala; eta horien orde-z, hartu zituen “italiar Lakuetan garaitu hartan bertan nagusi ziren egitura eta apainketa osagai guztiak, egundoko antzarekin, alegia, mailuz moztutako apareju txikiak, zerrenda eta arku makurrak, absidedeko horma-hilobiak eta sigi-sagako apaingarri osagaiak”.¹⁸ Arkitektura hau, “lonbarda” deiturikoa, (geografikoki etenaldi bitxiak dituena) ia Italia, Dalmacia, mediterraniar Frantzia, Katalunia, Suitza, Errenania, Burgundia eta Herbehera osoan hedatu zen.

Euskal eta Nafar monumentuetatik mozarabeen eragineko osagaiak baztertu zituena, lonbardiarr eragina izan zen XI. mendearen azken aldean; mozarabe hauen agerpenak “perrromanikotzat” hartzea bultzatu izan gaitu, batzuetan behintzat, (Aragoiko Serrabloko elizak), eta kronologiako irizpideetatik kanpo utzirik aurreko kapituluan kokatzea bultzatu gaitu. Dena delarik, kultur ikuspegitik behintzat, gogoan hartu behar dugu kristau errekonkistak beti eta nonahi ez zuela islameko kultura deuseztatzea eragin, eta XI. mendetik Ebro haran aldeko judutar kokapenek, arabeen kultura eta kristauen kulturaren arteko transmisio ildoak ezarri zituztela.

“Lehen Arte Erromanikoaz” hitz egiten duten idazle guztiak ez zaizkio katalan historialari honek duen irizpide zorrotzari lotzen. Eta azken batetan, hizkera edo deitura horrekin normalean, *erromaniko estiloaren lehen aldia* izendatu nahi izan du, idazle bakoitzak bere erara definitzen saiatzen dena.

“LEHEN ERROMANIKOAREN” ESANAHIA

Hemen behintzat, “lehen arte erromanikoari” izenburuari kronologiako esanahia emango diogu batez ere, ohartaraziz, Europako arte estiloen historiako ibilbide guztian gertatzen den bezala ez dela sinkroniarik izan hainbat herrialdeetan.

Guretzat “lehen arte erromanikoa” arkitekturari bakar bakarrik atxikitzen zaion kontzeptua izango da.

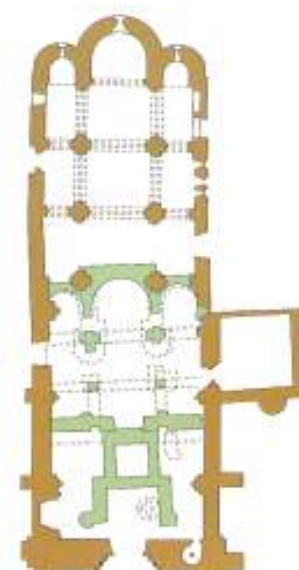
Eraikuntza mota berria da, harrizko gangez espazioak estaltzen hasi dena eta hainbat eliza-barne artikulatzeko edo erdiko eliza-barnea bere gurutzadurarekin lotzeko egiturazko konponbideen bila dabilena.

Gehienetan bere aparejuak zakarrak dira, eta normalean ez du eskulturarik. Eta noizbait azaltzen bada, oso soiltasun latz eta esanahirik gabekoa da, apaingarritako erliebe bezala begiratu litezkeen ebakidurak dituzten ateburu eta kapitelak alaitzeko besterik ez da izaten.

LEIREKO MONASTEGIA

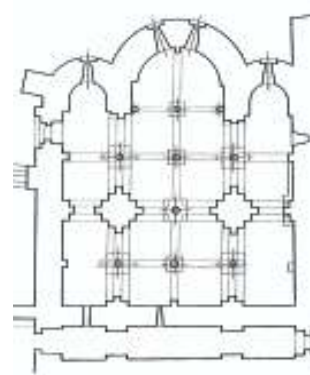
Santxo Handiak nabarmenki lagundu zituen jada bai material nahiz espiritualki Nafarroako monastegiak, izan ere, jabego berezie-

LEIREKO MONASTEGIA

Leireko San Salbatoreren oinplano orokorra. Berdez daudenak, gaurko eliza-barne gotikoaren azpian aurkituriko erromaniko aureko oinplano baten aztarnak.

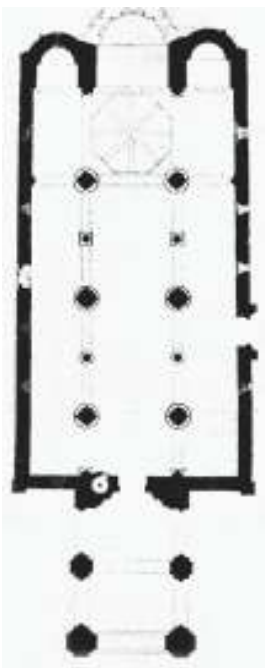
Irudi erref.: El arte en Navarra. Diario de Navarra-k arg.

Kriptaren oinplanoa.

Irudi erref.: Catálogo monumental de Navarra.

JAKAKO KATEDRALA

Katedralaren oinplanoa.
Irudi erref.: Summa Artis.

takoak zirelako ugariak izan arren, kulturaz eta erlijioz bizimodu ahuldua zeramaten.

Erreforma politika garbi batetan saiatu zen Errege Handia, monastegietan beneditar arautegia sartuz eta jabego pribatu eta laikoen eskutik berauek askatuz; helburu hauek hartuta Clunytik etorri arazi zituen zenbait fraide, Paterno buru zutela eta San Juan de la Peña monastegian jarri zituen bizitzen. Litekeena da bere eskutik zaharberritua izana Iruñeko eliza 1022. urtean, laster botea izango zena.

Santxo Handiaren ondoren, Nafarroako beste erregeak ere jokaera bera izan zuten eta behin eta berrizko emarien ondorioz **LEIREKO** monastegia erreinuko **egoitza erlijiosorik** garrantzikoena izatea lortu zuten.

Goñi Gaztanbidek azaltzen duen bezala, kultur gune handi bat izan ez bazen ere, materia gauzetan behintzat aurrerapen maila handia iritsi zuen bere baitan beste monastegi asko bildu zituelako.¹⁹ Leire iritsi zen bere **eskumenean** 72 monastegi eta zazpi herri izatera ere.²⁰ “Leireko abatetxea Nafarroak Frantziarekin izan beharreko harremanak ziurtatzen zizkion monastegi guztiak bilduz joan zen”.²¹

Antzeko gertakariak esan litezke **Iratxeko monastegiari** buruz ere, non santu baten (San Verebundo) itzalak erakarmen handi bat sortzen zuen, egia bada ere XI. mendeko hamarkada horietan Nafarroako monastegi hain handi bati buruzko agiriak guztiz urriak direla. Iratxeko ondarea nabarmenki areagotuko da eta honek XII. mendeko eliza erromaniko bikaina eraikitzen lagunduko dio. Leireko ondaren aurrerabideak monastegiaren berreraikitzearen zeregina erraztu egin zuen.

LEIREKO SAN SALBATORE ELIZA, 1057.ean sagaratua izan zenak monastegi bizitzako unerik gorena erakusten dute Santxo eta Juanen abadetza aldietan, hauek Iruñeko gotzain ere izan ziren. Lanbide honi, Santxo Handia erregearen lehen eta ziurra izan litekeen babesaren ondoren, bere seme Gartzia Santxezek eman zion jarraipena.

Leireko eliza erromanikoak bakearen gozotasunera baino borrokako ohituretara jarriagoak dauden gizon batzuen espiritua kanporatzen du. Lanak kriptatik hasiak ziren eta burualdetik jarraitu, biak ere batera sortuak nonbait, eta aldaketarik gabe burutuak, Lamperezen ustetan. Horregatik gorde dute halako oreka. Horma lau eta bilutsen, profil garbien eta ñabardura desberdineko hondar-harrien margo berogangako zaletasun modernoa duenarentzat, Leireko abside hirukoitzaren kanpoko ikuskizunak edertasun liluragarria eskaintzen du.

Lur sailaren maila desberdintasuna gaintzeko pentsatutako **kriptak** burualdearen zama izugarria jasan behar du. Horregatik nonbait halako harriztat izugarriak, baita bere inbelpeen garaiera txikia eta kapitelen ikusgarrien bikaintasuna (uste izaten da berriz erabilitako erromatarren garaiko harroinak direla). Erdiko eliza-barneren zabalerak beldur emango zien, goiko elizaren zama guztia jasan behar izan zuten harrizko gangaren ziurtasunagatik, eta arrisku guztietatik ihes egitea erabaki zuten, espaziorren estetikazko ikuskizunaren kontura: eusgarri

rri ilara berri bat kokatu zen erdiko eliza-barnearen ardatzean. Arkitekturazko kontraesan hori eta guzti, eta egitura osoaren laztasun itzelaz aparte, bisitaria ez da geldituko gogoan ezabatu ezinezko harridurarik gabe.

Goiko elizaren **burualdea** halako oinarri sendoen gainean finkaturik, oldartsu altxatzen da goialdera. Zirkulu erdiko oinazala duten hiru abside zoragarri ditu, nolabait ere mozarabe zaporedunak. Luze zabalean eliza-barneen berdinak dira, honek berrikuntza suposatzen duelarik Hispaniako artearen historiaren barruan. Bi tartetako hiru eliza-barneak, (ez dakigu gehiago egin ziren) Kriptakoei dagozkienak dira; lerdinak dira eta jarraiezko kanoi gangaz estaltzen dira. Harlanduen ohizkoa ez den neurri galantak edonor harrituta uzten du.

Arrazoi osoz idazten zuen On Luis Mª Lojendiok Leireko San Salbatoroko funtsezko pieza burualde erromanikoa dela eta bere garrantzia antzinakotasunean sustraitzen dela esatean. Lehenengoz, 1057.ean izan zen sagaratua eta 1090.ean hurrengo aldia.²² “Espainiako erromaniko monumentu handietan lehenengoa da, lonbardiar joerako eragina duten kataluniar eliza batzuen salbuespenez. Jakako katedrala, Leongo San Isidoro, Fromistako San Martin eta zalantzarik gabe Santiagoko katedrala baino lehenagokoa da. Bere marren zehaztasunak, bere handitasunak, bere kapitelen berezitasunak eta aitortzen zaion antzinakotasuna dela eta Leireko burualdea parekorik gabea gertatzen da, bakarra”.²³

J.Gudiol eta J.A.Gaya Nuñok “Nafarroako erromanikoko lehen lan gorena” dela diote eta “monumentu jakin honetan eta Aragoiko haranetako eliza zenbaitetan guztiz zehaztua gelditzen dela bertan jaio zirenen eraikinena zen eskola baten posibilitatea” ere erakusten duela.²⁴

Lehendabiziko ataria –gaur egun **Porta Speciosa** deiturikoa– ondoren egun dagoen kokalekura eramana izan zen, XIV. mendean handiagotu zen multzo gotiko osoaren ate bezala. Horregatik bada, bere eskultura zatiak neurritz kanpoko handitasuneko ate markoetan txertatuta azaltzen dira.

JAKAKO KATEDRALA

Ramiro I. goak, Santxo Handiaren semeak, oinordekotzan Aragoiko konderrira bereganatuz dinastia bat sortu zuenak, 1063.ean kontzilio bat bildu zuen Jaka hirian. Idazle batzuen ustez, errege hori edo bere seme eta oinordeko **Santxo Ramirez** izan zen bere eraikuntza hasi eta bultzatu zuena (1076-1082): baina iritzi berriago batek bere hasiera data 1094-1098. urte artean kokatzen du.

Euskal-nafar arkitekturaren ondoren etorriko denaren gainean jakar eragina izan zuen eraikin honek, merezi du hemen arreta pixka bat. Eraikina, Leireko erromaniko eliza baino askoz georagokoa izanik, ez baitzen 1130. urtera arte bukatu, Pirinioetako alde honetan egindako guztiaren gaintik jartzen da handitasunean.

ELIZAK baditu hiru eliza-barne, gurutzadurara eta absidea. Horma trinko eta sendoek eta hutsarte gutxi batzuk, garai hartako borrokarako indar latzaren espirituaren berri ematen dute. Oinarriak zutabeekin txandakatzen dira.

19. J. GOÑI GAZTAMBIDE, *Historia de los Obispos de Pamplona*. (Iruñea 1978), I. libk. 236. or.

20. *Ibidem*, 304. or.

21. J. GOÑI GAZTAMBIDE, *O.c.*, 235. or.

Hiru absideek begirada berezia merezi dute, jatorrizko sorrerakoa, bat besterik ez delarik geratzen: zoruen arteko altueran garatzen diren inpostaz markaturiko hiru gune horizontaletan, tako edo zerrenda klasiko apaindurikoei “**Jakar xakeztuei**” izena emango diena eta ondorengo eraikin erromaniko askotan aurkituko dena.

Gurut zaduraren besoak kainoi gangaz estaltzen dira eta erdiko zatia nerbidun gangaz, kupula itsu moduan, tronpa gainetan etzanak daude eta ez dira kanpora azaltzen.

Eliza-barneen gangak gotikoak dira eta oso beranduan altxatutakoak dira.

Sartaldeko atariak uztaitzen du elizaren bi sarbideetatik bat. Atari ederra da, landutako kapitela dituzten zutabe eta arkioltekin, bi lehoiek uztaituriko krismoia duen tinpanoaz. Eskulturazko erliebeak, erromaniko arte guztia goi-argiz jasuten zuen espiritua oroimenean edukitzeko, behingoz buruz gogoan hartzea komeni izaten den idatziez uztaiturik izaten dira sarritan. Jakako katedraleko sarrerako krismoiaren ondoan latinezko bertsoetan idazkun batek bere sinbologia azaltzen du:

HAC IN SCULPTURA,
LECTOR, SIC NOSCERE CURA:
P. PATER, A GENITUS,
DUPLEX EST SPIRITUSALMUS.
HII TRES QUIDEM
DOMINUS SUNT UNUS ET IDEM

“Irakurle, eskultura honetan saia zaitez hau ikasten: P aita dela, A semea; bikoitza Espiritu Saindua. Hirurak Jaun bat bera dira”.

Alboetako irudiztatzeak Kristo adierazten dute lehoi irudian (Ap. 5, 5) eroritako gizonari barkatzen eta sugaren gainean ibiliz doana edo, hartzari cutsiz, herensugaren gainetik dabilela (Ps 91, 13). Bi erliebeak bakoitza bere idazkuna buruan duela daude. Lehengoak honela dio:

PARCERE STERNENTI
LEO SCIT, CHRISTUSQUE PETENTI

“Lehoiak badaki bere aurrean makurtzen denari barkatzen, eta Kristok bere izenari dei egiten dionari”

Bigarrenean irakurtzen denak honela dio:

IMPERIUM MORTIS
CONCULCANS EST LEO FORTIS

“Herioaren erresuma zapaltzen duen lehoi indartsua da”.

Tinpanoaren azpian beste idazpuru bat hedatzen da:

VIVERESI QUAEERIS
QUI MORTIS LEGE TENERIS
HUC SUPPLICANDO VENI
RENUENS FOMENTA VENENI.
COR VICIIS MUNDA,
PEREAS NE MORTE SECUNDA.

“Heriotzaren legeari lotuta zauden horrek, bizi nahi baduzu, zatoz hona otoizlari, sen pozoitsuak utzirik. Garbi ezazu zure bihotza bekatu guztietatik bigarren heriotza batetan ez zaitezen hil.”

Ez da zalantzarik eliza honen egitura berriek miresmena sortuko zutela. Eta laster asko asko asko berri haren imitazioak ikusi ahal

izan ziren. Pentsatu izan da Carcipollera ibarreko **Iguacel** elizak Jakakoaren eragina jaso zuela; baina dena galderatan gelditzen da, Jakako katedralaren data zehatza argitzen ez den bitartean, izan ere, Iguaceleko atariaren gainaldean idazpuru batek elizaren eraikitzea Santxo Galindez eta bere emazte Urrakari zor zaiela dio, Santxo Ramirez agintean zela, 1072. urtean.

UXUEKO ELIZA

Jakako eredu hau Uxuera eramana izan zen, zalantzarik gabe, Gartzia Berreratzailea Erregearen erabakiz. Baina Uxuera, 1089. ean eraikitzen hasi zen eliza ikusi nahiez joaten den bisitaria uste gabekoarekin topatuko da. Eliza-barneak eraitsiak izan ziren beranduxego eta absideak estali egin ziren eta deanbulatorio modura, gotiko garaian eraiki zen eliza-gazteluan bereganatua geratu zen. Halaz guztiz ere, tako ilarak ikus daitezke oraindik, baita Jaka aldeko artearen eragineko apaingarri latzak ere.

Nolanahi ere, Dulce Ocon Alonsok hain zehazki idatzi duen legez, Leire eta Uxuerekin “Nafarroa Europartutako arkitektura joeratan sartua zela” da garrantzizkoena.

ARALARKO SANTUTEGIA

Aralarko San Migel in excelsisen Santutegiari dagokionez, bere karolingio jatorriaz aipamenak eginak ditugu. Iruñeko elizakoa zen eta, nahiz eta hasieran *Zamartzeko monastegia*-ren menpe izan, bere ondareak gero eta gehiago aberastuz joan ziren azkar, Pedro I. goa Erregeren ustezko mirarizko sendakuntza zela eta. Horrela, abatetxe bihurtu zen.

Lehendabiziko eliza erromanikoa, eliza-barne bakar eta ultra zirkuluerdiko absidea zituen, agian 1074. urtean sagaratu zena, bukatzerik gabe geratua izango zen; garai horretakoak dira absideen azpieneko zatiak.

Ondorenean, aurrealdea berregin zen absideen altuera haziz, har-buruzko erlaitzak erantsi zitzaizkion eta tronpen gaineko kupula egin edo berreraiki zen. Hiru eliza-barneak eta nartexa ere eraiki ziren. Alfontso Borrokaliariaren garaian beharbada hasiak izango ziren lan hauek, XII. mendean zehar luze jo zuten, baina ez da ziurtasunez bere sagaratzearen datarik azaltzen.

Azkenik elizaren barruan monjeen otoitzerrako kapera bat eraiki zen. Zamartze eraikitze lana egin zuen arkitektoa bera izatea litekeena da, oinazalaren planteamendua, inposten egitura, erroseten eta zerrenden apainketa eta hutsartetako diseinu urria berdin berdinak baitira.

4.

IKONOGRAFIA ERROMANIKOA

ESANAHIAK ETA JATORRIAK

Erromaniko eskulturaren azterketa, bai Euskal Herrian nahiz kanpoan, lehen mailako garrantzia duena da kristau artearen historian.

JAKAKO KATEDRALA

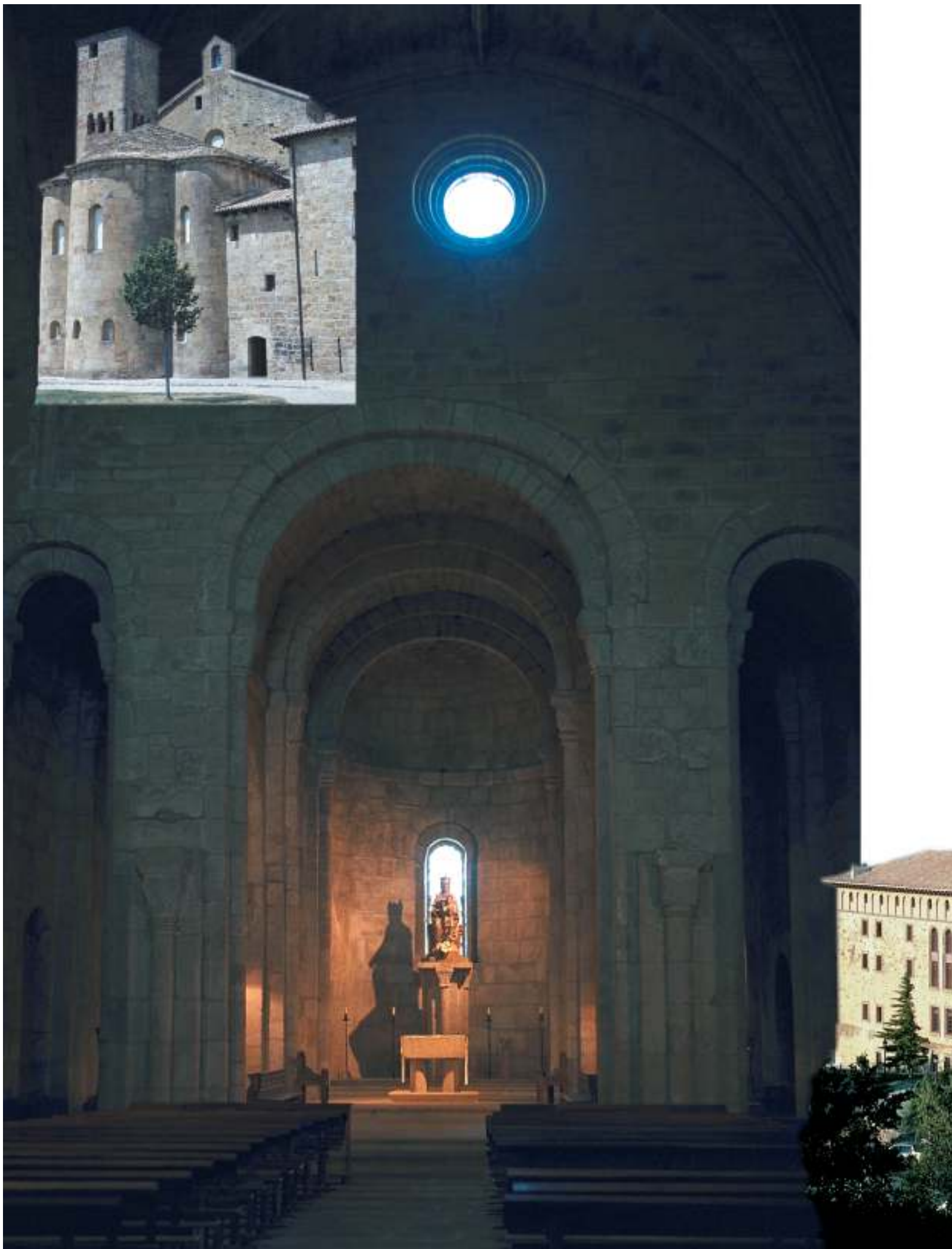

Irudi err ef.: Summa Artis.

22. J. Goñi *Gaztanbide* dio (o.c. 304. or.) ziurra dela azken eta behin betirako sagaratzea 1098. urtean izan zela. Monastegietako antzinako larrikietan elizen sagaratze data bikoitz hori sarritan ematen da. Badu ordea honek azalpenik, izan ere, sarritan aldarea sagaratzen zen lehendabizi eta bukatutako eraikina azkenean.

23. Luis M. LOJENDIO, *Navarre Romane. Zodiaque Arg.*, 1967, 61-120. or.; 370-371.

24. “Arquitectura y escultura románicas” A.H.n V. libk., 1948, 121. or.

Ezkerretara, Leireko monastegiaren absideetako barruko eta kanpoko ikuspegiak (Naf.).

Jakako katedralaren santaldeko atarian krismoia. Amgoi.

Jakako katedralaren absidea eta barrualdea. Aragoi.

Leireko monastegiaren ikuspegi orokorra (Naf.).

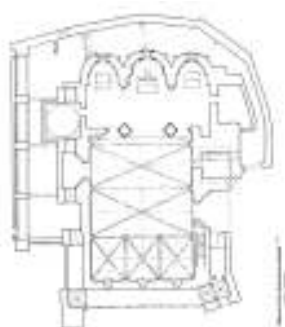

UXUEKO ELIZA

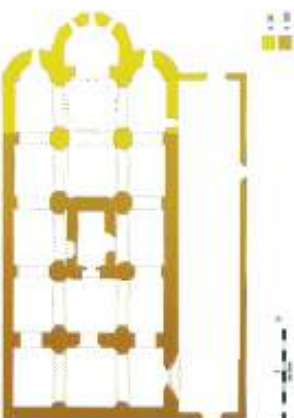
Gotiko aldiko defentsarako eraikinaren eta hasierako eliza erromanikoaren absidearen arteko igarobidea.

Irudi erref.: Navarra Romana. Encuentros arg.

Irudi erref.: Catálogo monumental de Navarra III.

ARALARKO SAN MIGEL

Aralarko San Migelen gaurko oinplanoa. Berdez dagoenak hasierako erromaniko elizaren trazatua adierazten du.

Irudi erref.: El arte en Navarra. Diario de Navarra arg.

Zenbait mendeetako ikonozko isiltasuna igaro ondoren, Europa berriko kristau elkarteak, plastiko egituren sorkuntza lanen bitartez bere fedea adierazteko beharra izango du, “salbamen historia” deituko dena bistaratuko dutenak. Goiz Erdi Aroko plastikotasun mututasuna gaindituz, erromaniko artea izan zen, XI. mendeko bigarren erdi aldean fedearen misterioak kanporatzen saiatu zena, adierazpide horretan txetxetx utziz aldi berean kristau eliza hornitu eta edertzearen zeregina.

KULTUR ILUNALDI BAT

Edozein arte historialarientzat antzinako kulturak nozitu zuen bi ala hiru mendetako geldialdia, non Iparraldeko herriek mediterraniar eskualdeak indarrean hartu zituen, nonbait nabaritzekotan ikonografian izango da. Zenbait mendetan sar taldeko gizonak inguratzen zuen mundu naturala beste nonbait adieraziaz ikusteko gogo guztia galdua zuela esan liteke. Axolagabetasun honek, beste sentiberatasun bat adierazten zuen honek, grekolatino artelariak burutu zituen arte klasiko zoragarri haiek burutzeko erabilitako teknikak ahanztea ekarri zuen. Herri horiek kristautzen eta baita nolabait ere “erromanizatzen” joan ziren heinean, marrazketa eta eskulturaren berezko teknikak berreskuratzea apurkakoa eta geldia izan behar zuen, besteak beste, judu-kristauak inguratzen zuen mundu sentikorra adierazteko sentitu behar zuen mesfidantzagatik.

Gizon Egitearen misterioaren ondorio logikoak norberaganatzea eman zenean, desagertu egin zen mesfidantza hori, antzinako arte klasikoaren edertasunak ezagutzen eta miresten ziren abiada berean, ertiliarik figuratibo artea menderatzen eta eskuratzen hasi ziren eta Europa, estilo berri baten jaiotzarako prestatua zegoen.

KULTUR LABURBILTZE BERRI BAT

Erromaniko ikonografia, –marrazketa eta eskultura– orduan, zenbait iturrietatik ateratako osagaien bilduma bezala jaio zen: Jainkoa Gizon Egitearen dogma, ekialdeko irudimen bitxi eta zoragarria, iparraldeko herrien edergarrienganako sena, eta paganismoarik sakoneneko herrien “genius locia” elkar-tzetik, alegia.

Erromaniko artearen ikonoen estilistika bilduma batetatik sortzen da: mediterraniar errealismoaren eta ekialdeko abstrakzioaren arteko bilduma, imitatze irudiaren eta sinbolo adierazgarrien bilduma, eta berezko egituren edertasunarekiko heleniar nahiera eta apaingarri atseginen eta edergarri bikainenganako zeltarren eta anglosaxoien zaletasunaren laburpen bezala.

Garai bateko Baskonian, kristautasunaren sarreraren aurka luzez gogor eutsi ondoren, eskultura, prerromanikoa deitu diogun arkitekturari herabetasunez atxikia azalduko zaigu. Leireko kriptako kapiteletako ebakidurak eta Villatuertako harlanduen egitura lau eta eskematikoak ezin suma litezke jaiotzen saiatu nahi duen arte baten hastapeneko bultzadak bezala ezik.

ARTE TXIKIAK

Euskal artearen historialariaren arreta eskatzen duen esparru tekniko bat arte txiki ala luxuzkoena da, non arterako jeinu ala talentua, Europako Iparraldeko jatorriko herrien tradizio handiko edergarrietako saiakeratik abiatuta, **egitura naturalerako irudigintza** lileratua sentituko den. Kristau ikuspegitik, lileratua honi mesedegarri zaio, neurri txiki gaurkiak izatean (kutzak, erlikia ontziak, antipendioak, ostilamendu liturgikoak) idolo gurtzako jarrerarik ez baitute eragiten. Hortxe dago beraz, arte historiaren begirale soilarengan nahasmena sortzen duen nolabaiteko kontraste hori, gorputz irudienganako leialtasuna eskatzen duenarentzat konkorreraren borobileko, hegalkin handiko eta beti ere, osatu gabea eta muntzatzeko denaren bitxitasuna, eta beste alde batetatik, arte txiki ugarietan –marfilak, metalak, esmalteak, eta abar– teknika menderatze baten ondoan, egitura naturalerako, kontaktetan eta adierazpenetan errealismo alderako joera garbi bat adierazten den eskulturan artekoa.

Marfilezko kutxak. Atal honetan hain zuzen ere, gogoratu behar ditugu Donemiliagako monastegian gordetzen diren marfilezko kutxak. **Donemiliagako kutxa** deritzana, erasoan etorritako soldaduen irrikak metal bitxiez gabetutako kutxa da gaur, non zorionean, monastegiaren sortzaile bakarzalearen bizitza eta mirariak kontatzen direneko marfilezko lauki txikiak salbatu ziren. Naiarako Gartzearen garaiak dira, 1053. goak eta Leongo San Isidroko, San Joan eta San Pelaioaren kutxa osatzen dutenen oso antzekoak dira. Beste beranduagoko data –XI. mende azken aldekoa– Yusoiko San Millan monastegian jasotako bigarren kutxari dagokio: **San Felicesen kutxa**.

MONUMENTUZKO ESKULTURA

Monumentuzko eskulturaren sorrerari dagokionez, erromaniko arte bikainaren ezaugarri izango denari buruz **Henri Focillonek markatu dituen aldiak** gogoratzea onuragarria gerta dakiguke.

Lehenengo aldia “tutu egiturako” deitzen zaiona da, naturako egiturak eskema batetan tolesten direlako non geometriazko tutu egitura azaltzen diren gorputz atalak.

Bigarren aldi bat “arkupeko pertsonaia” duena bezala ezagutu liteke, sarritan aldaire aurrealdetan eta ateburu antzinakoan ikusten dira, zeinetan giza irudiak oso modu zapalean erakusten diren, arkuek eta beren eusgarriek eskaintzen duten tartean zorrozki menderatuak direlarik.

Hirugarren aldi bat “frisoen artea” z osatua izango litzateke, non giza irudia, gorputz egiturari leialago izango zaion eta berezkoa duen dinamismoa erakutsiz, arkitekturaren esparruko menpekotasun orokorraren arauak hautsi gabe joango da.

Erromaniko eskulturak berezkoa duen bere sasoin klasikoa den (XII. mendeko bigarren azken zatian) **“Atearen mendekotasun” horren ondoan**, ezaugarri orokor bezala aipatu litezke nolabaiteko irrealitate espiritualista, sinbolizazio alderako joera bat eta bere apaingarri eta edergarrien zainketagatik “horror vacui” an ins-

25. J. M. LACARRA, “La catedral románica de Pamplona”. A. E. A. A. VII.lean, 1931, 73-86. or.

piraturikoa. Ezaugarri horiek, erromaniko artearen eskulturari kutsu berdín eta nahastezinezko bat ematen diote, horrek, Europako eskualde bakoitzean “genius loci” aren agerpena eragotzi gabe.

Atal honen hasieran aitatu dugu **erromaniko artearen jaiotzaren kontua**: data eta kokamenak, historialari batzuen nazionalista espiritua sutan jarri zuen kontua. Delako gorabehera hau eskulturan kokatu zen batez ere, eta eztabaidan sutsuen eskuartu zutenak arte esparru honetan adituenak izan ziren.

Erromaniko eskulturaren jatorria, Frantzia (Tolosa eta Moissac monastegietan) jarri behar al da?, edo Espainian (Jaka, Silos, Donejakuen)? Arazoa konpondu gabe gelditu zen eta batak bestearenganako izan zuen eraginaren interpretapen bat aurkitu zen eta konbentzigarria izan ez bazen ere, bakerakoa bai behintzat.

Arte historialariarentzat bereziki interesgarria gertatzen da gorabehera hori Euskal Herrian, izan ere herri hau, Nafarroa zehazkiago, Bidearen erdian dago finkatua, Pirinioen alde bateko nahiz besteko eragin posibleen tarte berdinean. Gure eskualdeko lehen eskultura lanei buruz hitz egiterakoan, Nafarroako Erdi Aroko Arte lanaren egileak Jaka aldeko joera nabarmentzen zuten Iguacel, Uxua eta Naiarako eraikinetan.

Zenbait maisuren talentua bi mendeen abagunean agertu zen eta beroien lanak ondoren ekarriko zuen erromaniko plastikoaren garapen bikainaren norabidea. Uste izaten da 1100. urtea baino hamar urte lehenago jarri beharrezkoak direla Nafarroako erromaniko artearen maisu bikainen artelanak: mende haren bukarran Nafarroako bi eliza nagusienak eraiki eta apaintzeko hautatu zirenak: Iruñeko katedrala eta bere klaustroa eta Leireko eliza. Has gaitezen, zorigaitzez azkar asko eraitsi zutenetik: Katedraletik.

• ESTEBAN MAISUA

Magister Stephanus da euskal erromaniko artearen historiak gogoan gorde behar duen lehenengo izena. Nafar batekin zegoen ezkondua, Marina bere izena, agiritan azaltzen da, maisuaren beste etxe, lur eta errentak bezala.²⁵ Biziki ibiltaria izango zen. Egiazat hartu liteke, **Leongo** (Barkamenaren Atean), **Donejakuen** (Zilargintzako Atea) eta **Iruñeko Katedralean** aritu izan zela; “erromesaldietako artea” deitura zuzenesten duten (Durliat bezala) haiei argudio sendoak ematen dizkien gertakaria.

IRUÑEAN

KATEDRALE ERROMANIKOAREN KAPITELAK. Baina, 1100. urtean sagaratua izan zen (eta 1391. urtean eraitsia) Iruñeko katedralaren inguruan nahiko harri gelditu da, 1101 eta 1127. urte bitartean landu izan zirenak, Esteban maisuaren (edo bere lantegiaren) estetikako kalitatearen berri emateko adina: Bi erlaitz eta eliza atariko zazpi kapitel handi.

Haietako bat, “**txorien kapitela**” deritzana, hankak mokokatzen dituzten eta batzuetan beren lepo luzeak elkar gurutzatzen dituzten

bi txori izanik, beste Nafarroako eta Aragoi mugako beste elizetan kopiatua izan da.

Nahiko ederki gordeak izan diren hainbat zatiren artean, hiru dira eskulan bikainekoak, hauetako bat zapatarri bat adierazten duena.

LEIREN

Leireko eliza erromanikoaren eskulturari heltzerakoan, ez da imitatzeaz hainbeste hitz egin behar, baizik eta **Esteban Maisua** egilea beraz baizik. Bertako kripta eta burualdea eraiki zutenek zelaitua zeukaten bidea.

Gogora ekar dezagun, bere **kripta** zirrargarian sumatzen direla, nolabaiteko zantzu figuratiboa duen apaingarrirako eskultura baten bilaketa saiakerak. Han XI. mende erdialdera, kapitelak lantzen zituzten batzuen tolesgabeko lanak harrizten gaitu, zeinetan ildoak eta kiribildurak tartekatua ikusten diren, buruak edo fruituak adierazten dituzten bolekin. Oso oinarrizko lana da, kriptaren berehalako segidan eraiki izan zen elizaren burualdeko beste kapiteletan ikusten direnen antzekoa. Historialariak berauetan, Erdi Aroko Katalunia eta Frantziako beste lan garaikideen ahaidetasunik aurki dezake.

Baina, Leireko **elizaren kapiteletan** ezagunak ditugun marra eskemak, erroleoak, erronboak, eta marradura geometrikoez gainera, giza aurpegiak ere azaltzen dira, oso oinarrizko trazu kerak ferra arkuetan uztaiturik, desagertu nahi ez duen mozarabiar joera baten isladak, zalantzarik gabe.

Alderantzizko zentzuan berriz, elizaren hegoaldeko saihetsean, XIV. mendeko zistertar handiagotzea egin zeneko hartan, zenbait leiho eta XII. mendeko (**hegoaldeko atea**) erromaniko artekoa den eliza-atari erromaniko bat errespetatu egin ziren: Tinpanoaren erdian krismoia dago; eta kapiteletan, estilizatutako landare gaiak, erromesaldietako bideetan ematen zen estiliorik hoberenaren arabera.

SPEZIOSA ATEA. Garatutako eskultura erromaniko bat elizako **ate nagusian** aurki dezakegu, bi mendeetako egoera hartakoa. Ate hori ordea, agiri zehatzik agerian ez dagoenez, benetakoa misterioa da.

Bere itxura bikainak zirrara eragiten du, alde bakoitzean inbelle lauak dituen hiruna zutabe dituela, bor obilezko ertzez bihurrituak izatean, badirudi sei direla. Alboetako atezangoetan eskulturazko irudiak egonak izango ziren, eta haietatik bat bakararra gelditu da ezker aldean.

Erdi erdian, kanpai-egiturako janzkerak dituzten irudi zaharreko tinpano bitxi bat dago, errosetazko zirkuluerdiz inguratua, lehoi eta zezen baten burugainera jaisten da. Erdian mainel zutabea, kapitela eta harroin oso apainduekin.

Tinpanoaren gainean eta ertzetan irudi mordoia eta talde sakabanatuak, beren arteko antolaketa gabekoak, halabeharrez jarriak, tarte hutsak betetzeko besterik gabe.

Eliza-atari honi itsatsitako irudietan antolaketa gabezia honek (hau hala izanagatik **Porta Speciosa** deiturikoa) ez du bermatzen inongo ziurtasunik **Sar taldeko Atearen Maisu** bakar bati dagozkiola bere pieza guztiak esateko. Az-

AIPATUTA KO ERROMANIKO FRANTSESAK

Moissac-eko elizaren tinpanoa.

Arkupeko kapitela. Moissac-eko elizan.

Atearen xehetasun bat. Toulouseko Saint Sernin-en. Irudi erref.: Summa Artis IX.

ESTEBAN MAISUA

Leongo San Isidroko Barkamenaren ateko tinpanoa.

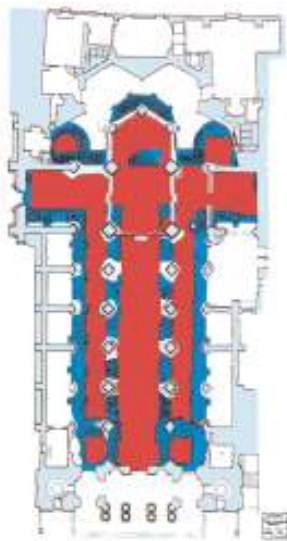

Zilargintzako ate bikoitzaren tinpanoak eta xehetasunak. Santiagoko katedrala. Irudi erref.: Summa Artis.

IRUÑEKO KATEDRALA
ERROMANIKOA

*Iruñeko katedrala
erromanikoaren
hondarrak.*

Katedralaren oinplanta.
Irudi erref.: Signos de Identidad
Histórica Navarra.

terketa formalak, alderantzizkoa esan nahi duela dirudi, multzo osoaren eraketa astiro egina dela alegia, eta eskulturen eraiketa **hiru une** desberdinetakoa dela.

Tinpanoa. Tinpanoko tailak dira zaharrenaren garaikoak. Jatorriz zazpi irudi egonak ziren, gaurkoa baino txikiagoa zen tinpano bati zegozkionak. Irudietako bat desagertua da, beste biri burua falta zaie. Ongi samar gorde diren beste lau geratzen dira: Salbataileak erdiko tartea hartzen du; bere eskuinaldean Birjina Maria dago eta bere ondoan San Pedro bere giltza eta guzti; bestaldean apostolu gazte bat, San Joan Ebanjelaria izan behar duena, eta gero beste apostolu bat. Kontrako aldean Ebanjelari bat izan litekeen irudi bat, burua falta zaiona.

Eskulturen beren egilearengan, esanguratsuak diren xehetasunak errealismoz osatzeko arreta azaltzen dute. Kristok ongi samar landutako bizar joria du. Besteen aldean, Ama Birjinari bere jantziaren aberastasuna nabarmentzen zaio, harri bitxi ilaraz osatua.

Gainerako eliza atariko irudietakoak baino okre margo ilunagoko harria da beronena, kronologia desberdintasuna honexegatik baieztatu daitekeelarik. Itxura guztien arabera, neurri txikiagoko aurreko eliza atariko tinpanokoa zen, 1098. urtean sagaratu zen elizari sarbidea ematen ziona. Neurri desegokitasunak une honetantxe berdindu nahi izan ziren erroseta zerrenda bat sartuz.

Kapitelak eta arkiboltak. Leireko bigarren eskultura multzoa bere kapitel eta zutabeek osatzen dutena da. Ezkerraldean eskuinaldera, jakaldekoko eragina duten lauhankako batzuk adierazten ditu lehenengoak. Bigarrenak kuzkurtuta dagoen irudi bat du, erromesen bideko irudi jatorra da. Hirugarrena lepoak gurutzuak dituzten txoriena da, eta lehen aitatu dugun Iruñeko katedraleaz pentsa arazten dute. Gainerako kapiteletan landare gaien geometrizazioak dira nagusi.

Tinpanoaren gaineko jiran lau **arkibolta** jarri ziren, era guztietako animalia irudidunak, oso finki landuak, zalantzarik gabe moral simbolismoaren balioa dutenak. Hemen ere, beste erromaniko multzoetan bezala, bizipoza, bihurrikeria eta moral mailako asmoak nahastu dira.

Arkuteriaren gainean. Horretaz gainera badira, atearen arkuen gainean, hormatal bat eta ertz pareta, oso bitxi eta heteroklitoena izan daitekeen irudi sail bat nabarmen jarriak dituen: Kristo Pantokratorretik eta San Pedro edo San Migel bezalako Santuetatik hasi eta, Ebanjelioko (André Maria Gizakundekoa eta Aingeruak bisita egin zionekoa) irudietarainokoak, infernuko irudiak eta abar., hau dena —diote Gudiol eta Gaya Nuñok— “Santiagoko Zilargintzako atearen urrutiko islada” da.²⁶

● IRUÑEKO KLAUSTROAREN MAISUA

Esan liteke katedralean Esteban Maisuak egindako lanak eta Leireko eliza atariko lanak, dena delako Maisuarenak, Nafarroako eskualdean XII. mendeko erromaniko eskultura galantaren osotasun miresgarri alderako bidea libre uzten zutela jadanik. Horretatik

sartu zen bada laster asko **Klaustroko Maisua** deituko dioguna.

KAPITELAK

Klaustroa 1122. urte aldera hasi zen eraikitzen. Oraindik ere lanean ari ziren behintzat 1122. urtean, izan ere, agirietan azaldu egiten da bukatu ahal izateko eskupekoak eskatzen zirela. Biziraun izan duten kapitelak, uste izan da 1120-1140 aldiari dagozkiola, eta bada gainera Melero Moneok bezala uste duenik Moissacen lantegiaren eragina jaso dutela. **Bederatzi kapitel bikoitz** dira (gaur egun Nafarroako Museoan dir enak), landare apaingarriak dituztenak dira hauetako sei, eta gainerako beste hirurak berriz istorioak dituzten tailak.

Kapitel landaredunak. Hosto zuztar eta gurutzadurez (horietako batzuetan animalia irudi txikiak ere sartzen dira) hornitutako sei landareetan tailaren trebezia gorengo mailara iristen da. Aski da lanbide horren fantasma egiaztatzea bere egilearen ala egileen (itxura guztien arabera lantegi bat baldin bazen) ertiar kalitatea zenbaterainokoa zen ikusteko.

Kapitel istoriodunak. Hiru kapitel istoriodunek talentu handi baten eskua azaltzen dute. Gaiak hauek dira, **Joben** bibliako historia, **Kristoren Nekaldia** eta bere **Piztuera**. Hiruretan, ikusgarria da irudimen bizia, simetriaz eta simetriagabeko antolaketen jakintsu baten bidez lortutako konposaketa plastikoaren estetiko sentiberatasuna, eta harriaren esku lanketa oso iaioa.

JOBEN KAPITELA. **Jobenak** harrিতa uzten gaitu, bere indar eta adierazpeneko hizkeraren trinkotasunagatik: Jainkoak bidaliko dion frogara aurreko Joben bizimodu zorionsua; Jainkoarekin hizketan dagoen deabrua; artaldean akabatzea; etxearen hondamendia (deabruzar batek erdiko ardatzetik gogor astintzen duen oihal denda bitartez adierazitakoa), Joben bihotz berritzea bere emazte eta lagunekin; Job zauri artean; Jon bere zaurietatik sendatuta...

Nola esan liteke hainbeste kontu hain leku murriztean?. Ez da inola ere harriztekoa pieza hauek “Nafarroako erromanikoaren gailurra” bezala izendatzen badira. Benetako harridura sortzen du eskulturagile honek, zein maisuki dakien filigrana lanketa bidez, itzal sakonak sortzen dituen puntu jakinetan benetako zulaketa operazioa jokatzen non, puntzoiak arropaia finak iradoki behar dituen.

Ahaidetasunak eta kontrasteak. “Deus ez dakigu egileaz —idazten du Lojendiok— baina ez da zalantzarik ere Nafarra dela, Aragoi aldeko eragina duena, eta artelanetan ahaidetasuna Uncastillo, Unxeko San Martin eta beste Frantzia aldeko lantegiak duena”. “Gaiari heltzeko moduan, Frantzia aldekoa bezala esan dezakegunarekin kontraste garbia duena. Bai baitago beste Joben kapitel bat Toulouseko **Agustindarren Museoan**, La Daurade monastegitik datorrena. Frantziar kapitel hau urregintza garbikoa da, oso ederra gainera. Iruñeko monumentu eskulturagile handi batena da, bere trinkotasun eta adierazgarritasunaz gainera, historian zeharreko hispaniar arte jatorraren kerak azaltzen zaizkio”.²⁷

26. A.H.n V. libk., 142. or.
27. L. M. LOJENDIO, *Navarre romane*. Zodiaque Argit. 1967, 233. or. *Zein mailataraino iritsiko zen, horren arabera, Moissac-en taileraren eragina, M.L. Molerok baieztu duena? Cf. “La sculpture du cloître de la cathédrale de Pampelune et sa repercussion sur l’art roman navarrais”. Cahiers de civilisation médiévale 35.ean (1992) 241-246. or. ID.: *La escultura románica en Navarra*. Espainiako artearen kuadernak. “Historia 16”, 1992, 6-12. or.*

NEKALDIAREN KAPITELA. Eskulturagileak, nekaldiaren aipamenerako nahiago izan du gai nagusiak kapitelen alderdirik estuenetan azaltzea, gainerakoak bere kontaketa osatzeko utziz.

Judaren iruzurraren agerraldia da indartsuen adierazita dagoena. Musuan, Kristoren ezpainak eta apostolu iruzurgilearenak hara nola elkartzan diren non, badirudien pertsonaia bakar batenak direla. Salbatzailearen buru ederra, gurutzezko argi-koroi batez inguratua konposaketa osoaren erdian dago, alde bakoitzeko hiru lagun simetria-ko osatzen dena. Juda bera da hirutako bat. Beste bostak Jesusen bila datozen borroeroak dira. Batek Bere gainean dauka eskua.

Gainontzekoak lan tresnak dituzte eskutian arma modura. Agerraldi hau beste alderdietan osatzen da. Alde batetara hiru lagun (bata, ezpatatza bat duela), eskribau eta farisearren segizio taldea osatuz. Deabru itxura duen makur bat ere ikusten da, eta baita San Pedro bat ere, (besomotza, zoritxarrez) indarrez besoa jasotzen duena defentsazko jarrera hartuz, beste besoarekin pertsonaia txiki bati heltzen diolarik, belarria moztu zion morroia.

Eskuineko aldean (kapitelaren alde bikoitzairenean) irtetera doan Kristo ikusten da, Anas eta Sanedrinen etxetik kanpora botata bezala. Gozotasuna eta noblezia isurtzen duen irudia da.

Bere bigarren erdian, kapitelak **Gurutzetzearen gaiari** heltzen dio: Alderdi estuan, Kristo gurutzean dagoen ohiko eszena kokatzen da, eta bai alde batera eta bai bestera, lapur onaren nahiz txarraren oinazeak azaltzen dira.

PIZTUERAREN KAPITELA. Kapitelaren lau aurraldetan piztuerako hiru unerik funtsezkoenak garatzen dira: Gurutzetik jaistea, hobiratzea eta piztuera.

Jaitsierakoan gurutzearen besoak nahiko goian azaltzen dira Kristoren gorpuari neurria berezia emateko. Nikodemo eta Arimateakoaren irudiak bizitasunetz beteak daude.

Baina batez ere, **Hobiratzearen** eszena da edertasunik plastiko berdin ezinezkoena harra-patzen duena. Hilarrria luzaska da eta bi zutabe sailez eutsitako aldare baten antza du. Estalgariak arku baten itxura du eta bi lagunek eutsita, erdian Kristoren gorputza ageri da hiloialez guztiz bildurik. Honek delikatuki areagotzen du gorputz sagaratuaren tamaina. Hiloialaren eta mihiseen tolesturetako errealismoa eta simetriarik gabeko antolaketa oso erakargarriak dira, erromanikoaren erliebetako jardueran aurki daitekeen onena da. Konposaketa osoak, Kristoren irudiari darion misteriozko argia mantentzen du.

Kapitel bereko beste aurre bikoitzak **Piztueraren** eszena gogora arazten du. Erdian, hiloti hutsetik aingeru batek eta emakumetako batek estalkia altxatzen dute; eta azpian, soldadu eta tankera guztietako arma nahaste bat pilatzen da. Eszenako pertsonaia guztietatik, aingerua da erakargarriena, kapitelaren bazter batera eramanez diren emakumeei piztueraren berri ematen die eserita jarriarik; berauetako batek lurrin gozoko ontzia lurrean utzi du hilotiaren estalkia altxa ahal izateko.

Kapitelaren beste aurre estu batetan ertilariak sentiberatasun handiz **Madalena** landu du Pedrori mirarizko gertakariaren berri emanaz. Ederra emakume honen burua, finki landutako kapela jantzita, esku batean bere lurrin ontzia daramala eta besteaz zerua erakusten. Soina makurtua, jantziaren eta zangoaren mugimendua, sorbaldeetatik jaisten zaion mantua, denak eszenari berotasuna eman nahirik.

● SAN JOAN DE LA PEÑAKO MAISUA

Aldi honetan kokatu behar dugu, hain zuzen ere, **San Joan de la Peñako Maisua**, monastegi sonatu horretako klaustroko eskulturen egilea. Egile honetaz esan izan da, oso garbi zituela gogoan Iruñeko katedralean ikusiak zituenak.²⁸ Bere jarduerak 1145 eta 1175. urte artean kokatzen den maisu honek lan handia egin zuen Aragoiren alde.

Bere lanik ezagunena Huescako **San Pedro el Viejo**-n ikus daiteke. Han aginduko zitzaion noski, Ramiro Monjearen (1147) hiloti kapera, izan ere, han gelditu baitziren bere hilotiko idazkunak.

Litekeena dirudi Iruñeko Klaustroko Maisuagandik ikasia izatea bere taldeak sendoki uztartzen. Baina, bestalde bere nortasuna ahaztu ezinezkoa da. Ezer baino lehen esan dezagun, bere irudien kanona oso motza dela: ez ditu lau buruak gainditzen. Gainera begi erraldoituak jartzen dizkie, beren profilak zakarki kanporatuz. Bere pertsonaia guztiak hotz ageri dira bai aurpegiz nahiz jarreraz. Bere eskulanean nahiago ditu zoru zertxobait uhineztatutak. Bere irudien arropaia marra txikitxo burutzen diren ilarazko ildoez gauzatzen da.

Maisu horren eskua ikusi nahi izan da beste hainbat lekutan ere: Zangozako Andre Mariaren eliza atari korapilatsuaren goieneko aldean, (Huescako probintz.) Santiago de Agüeroko eskulturatan eta (bere azken aldirian, agian) Egea de los Caballeros-eko eliza atarian.²⁹ Ez dirudi Nafarroan lan egiteko tratu-rik egin zuenik.

● UNCASTILLOKO MAISUA

Aragoar Maisuaren garaikide zorrotza izan zen beste ertilaria, nafarra agian Gudiol eta Gaya Nuñok **Uncastilloko Maisua** abizena eman zioten herri horretan egin baitzuen bere lanik ezagunenetako bat: **Santa Marta** eta **San Migel** elizako tinpanoak eta kapitelak (gaur Bostonen direnak).

Leireko Maisuarenak izan litezkeen itza-lez eta Artaizko erlaitz harburuen antzaz hitz egin izan bada ere, Uncastilloko Maisuaren hizkera plastikoa oso berea da. Jantzera handi eta zabalen eta aurpegietako bibote luzatuak libre uzten dituzten ezpain guztiz handietarako joeraz ezagutera ematen du bere burua. Arkiboltako hutsuneak betetzeko dituzte bere irudiek; eta kanpoaldeko baketoiez zapalduak bezala ikusten dira. Kapritxoak txibistetan, hostoil lauak edo pitxiz beteak, eta tximino-buru exotikoak egiten atsegin hartzen du. Delako irudiei eman behar zaien esanahiagatik garbi ikusten da satiriko eta barre-garrizkorako duen joera.

La Daumde Monastegian Job-i buruzko kapitela.

UNCASTILLOKO MAISUA

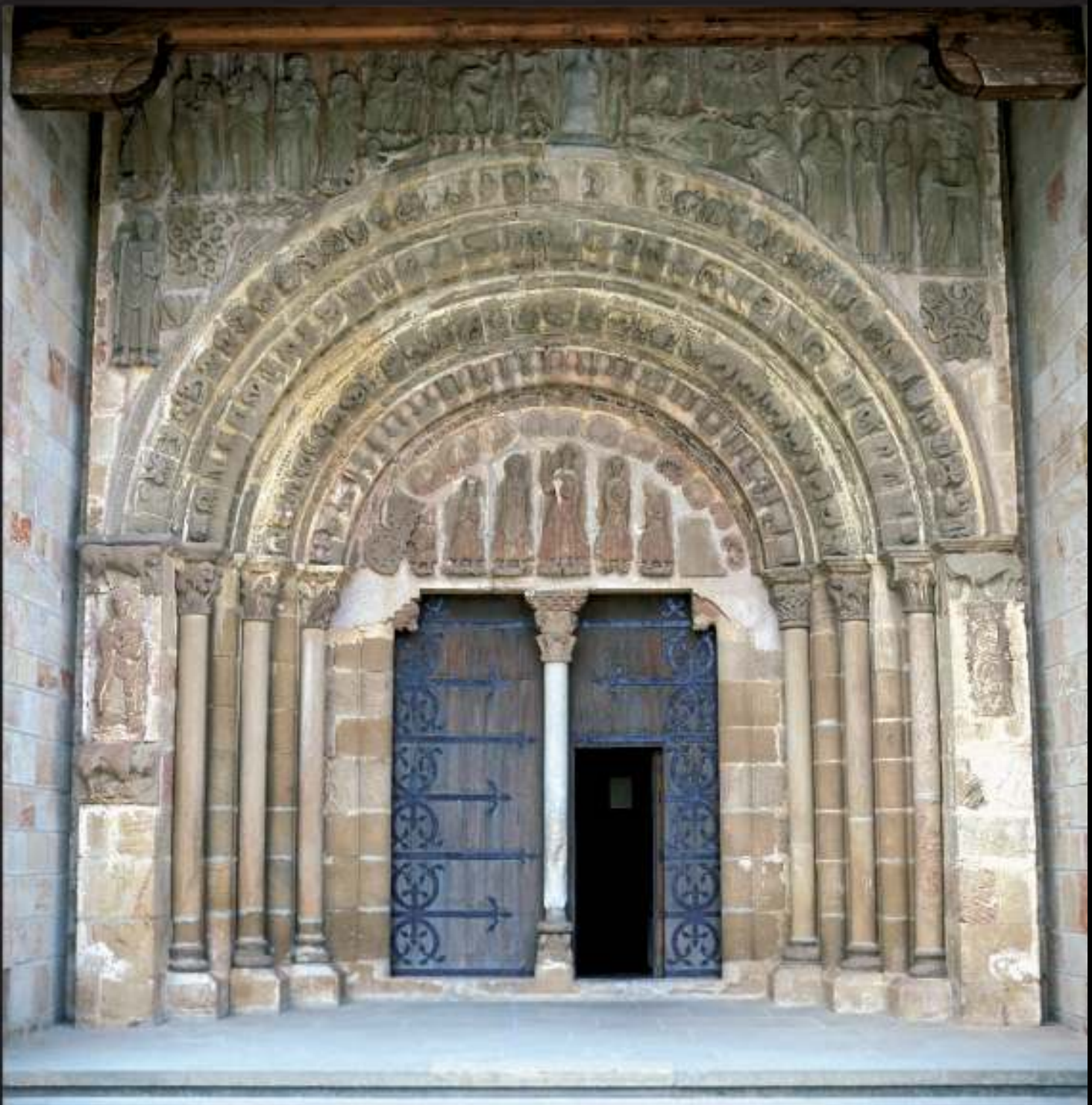

Uncastilloko Santa Mariaren eliza. Aragoi.

28. URANGA-IÑIGUEZ, A.M.N. III. libk., 23. or.

29. J. GUDIOL, J. A. GAYA NUÑO, "Arquitectura y escultura románicas". A.H.n V libk. 156. or eta hur.

SAN JOAN DE LA PEÑAKO MAISUA

1.- San Joan de la Peñako klaustroaren xehetasuna. 2.-San Joan de la Peñako klaustroaren kapitela.
3.-Hueskako San Pedroren klaustroa. 4.-hueskako San Pedroren klaustroko kapitela. 5.-San Joan de la Peñako klaustroa.
6.-Hueskako San Pedroren klaustroko kapitela. 7.-San Joan de la Peñako klaustroa.

OLITEKO MAISUA

Oliteko San Pedroren eliza.

● BESTE MAISU BATZUK

Hain urrutiko mendeetan Euskal Herriko artisten bizitza eta jarduera zuzen zuzenean aipatuko dituzten agiri gabeziak baldintzaturik gaudenez, gure eliza erromanikoetako monumentuzko apaintetan eginiko hain lan handia, nolabaiteko zuzentasun eta argitasunez azaltzen lagunduko digun azterketa estilistiko batetara jo beharra daukagu hari gidatzaile bezala.

J.E. Urangak³⁰ dioen bezala, XII. mendearen erdialdean, Nafarroan arte bultzada berri bat gertatu omen zen erromaniko eskulturaren, Iruñean mende horren hasieran bertan gertatu zenaren parekoa. Nafar eskuen iaioetasun plastiko eta arte sentiberatasunaren lekukoak aurki daitezkeen eliza atarien zerrenda luzea egin du idazle honek berak, hasi Iratxe, Artaxona, Gazolaz, Orisoain eta Zarikiegi eta Ziraurkara arte eta abar.

Nabarmendu dezagun, adibide modura *fibolizanziar artista nafar baten* lan fina **Oliteko San Pedro elizako atearen** kapitiletan eta zimazioetan dagoena.

Beranduago *beste ertilari bat* etorriko zen tinpano eta ateburu gotiko batez apaintzera. Iniguezek badu susmo bat, Silosko bigarren maisuaren lana izan zela, alegia loratze horren bultzada erabakigarria.

Orokorrean onartua izaten da, XII. mendeko elizen arkitekto maisua ados izaten zela monumentuzko apainteta lan osoa zuzentzen zuen eskulturagile nagusiarekin. Hori dela eta, XII. mendeko euskal erromaniko eskulturari heltzean, ez dugu aldi berean arkitektura aipatuz baizik egingo. Ikuspegi honek, kristau figuratibo plastikoa Kristautasunaren arkitektura sagaratuko Erromaniko handi eta oparoa den barrunbe horretatik jaiotzen dela dakien inor ez du harrutuko.

5.

■ NAFARROAKO ERROMANIKOAREN HEDAPENA

Erromaniko ondare aintzatsuak, beste toki askotan bezala, Nafarroan eta oro har Euskal Herri osoan izan zuen zoritxarreko halabeharra gogoratuz hasi beharko dugu.

“FRANCOEN ELIZ-ERASOA”. Nafarroa eta bere erresumaren europartzea, hau da, iparpiriniar irizpideen, liturgia errituen eta kultur ereduak bereganatzea hasia zen Santxo Handiaren garairako jada. Baina Aragoi eta Nafarroako errege **Santxo Ramirezen** (1076-1094) agintealdian areagotu zen batez ere, mugimendu hau. Errege hau, bigarren ezkontzaz Roucy kondearen alaba Felizianarekin ezkondu zen hau, Iruñeko egoitzan bere anaia jartzen ausartu zelako Erromarekin zeukan lehenengo arazo bat gainditu ondoren, jakin zuen onartzen Saint-Pons de Tomières-eko abade eta Aita-santuaren (Gregorio VII.) eskualde hartako gorabeheretako ordezkaria zen Frotardok bere gustuko gotzaina aukeratu zezan. Honako hau Pedro de Rodez izan zen (edo Pedro Andouque), monje frantziar bat, jantzia, azkarra eta bizia, Saint-Foy

de Conques monastegitik zetorrena eta elizbarrutiko historiografian **Rodako Pedro** bezala ezagutzen dena. Bera izan zen San Agustinen araudiaren araberrako kanoniko aginpidea Iruñeko elizan sartu, eta Goñi Gaztanbidek “frankoaren eliz-erasoa” bezala izenpetzen duena babestu zuena.

Bestalde badirudi, nafar errentak, eliza eta monastegi frankoetara bidaltzen neurritz gainezka ibili zela; eta horretaz gainera, ez zuen eragozpenik jarri bere elizbarrutiko aginpide karguetarako frantziar monjeak ekartzetarakoan. Deyoko San Esteban monastegian monje frantsesak sartu ziren indarrez nafarrak bidali ondoren. Pedro gotzainak bere katedraleko nagusi izendatu zuen Aymon frantziarra. Ez zen bakarra izan kontu hau. Hugo de Conquesek duintasun bera lortu zuen. Eta Iruñeko katedraleko Artxibategian elkarteko kononigoei buruzko izen frantses ugari azaltzen da.³¹

Frantses “eraso” hau ez zen elizbarutian bakarrik gertatu. Nafar erregeek populatze politika eraman zuten aurrera **frankoan burguen kokapena** erraztuz eta, harrigarritzko moduan ematen hasi zen ekimen hau, batez ere Iruñea, Zangoza, Gares eta Lizarran.

XI. MENDEKO ONDAREAREN SUNTSIKETA. Ezin jarri daiteke zalantzan, Iruñeko katedraletik hasita, nafar-aragoar erresumaren jabegoetan erromaniko arteak izan zuen garapenaren eta hedapenaren eragileak, maila guztietako Iruñeko egoitzaren aurrerapen nabaria, eta Alfonso Borrokalari hedapenzalearen (1104-1134) babesa izan zirela. Arkitekturaren loratzean, Raul Glaberrek esan zuen esaldi ezagun honetarako gai izango zen: “Kristautasuna elizen mantu zuriz jantzi zen”. Historialariaren lumatik atara zen lilurazko berotasun lehertze haren ondoren, hurrengo urteetan halako ondare aberatsak desagertu arazi zituen hondamendi suntsitzailearen gainean negar egiteak jarraitu beharko dio. Nafarroari dagokionez, J.E. Urangak gure hausnarketa merezi duten eta arte ederrenganako maitasun apur bat duenari zirrara eragingo dion zati baten zenbatzea egin du datuekin:

“Kristautasunak XI. mendekotik Naiara eta Yusoko San Millan bezalako monumentu nagusiak galdu zituen. Bolada berak jarraitu zuen XII. mendean eta Iruñeko katedrala, klaustroa eta burgoetako eliza guztiak, Zangozako Santa Maria eta Gareseko Santiago izan ziren txiki-txiki. Lizarrako hasierako eliza guztietan gauza bera gertatu zen, beraien abside batzuk bakarrik utzirik zutik. Eta hauei eransten badizkio gu mila monastegi eta monastegi ondo, Tenplarioen eta Jerusalemgo San Joanen ospitale-aterpetxe fundazioak, ondorioa da erromaniko artearen gune handiak ziren haietatik funtsezko guztia falta dela eta Leondik zetorren eta Naiaran garatu zen arkitektura handia izango zenaren zati bat besterik ezin irudika dezakegula; edo Jaka aldetik zetorrena, Zangozan garatuz Iratxeko burualdean bukatu zena; ez eta Donejakue aldekoa ere, Iruñeko katedralean inspiratu izan zena”.³²

BESTE HONDAMENDIAK. Eta antzeko zerbait esan liteke gainerako euskal lurraldeez ere, Barrio Loza irakasleak idatzi duen bezala, gure lurtean borroka eta gizarte gatazkak zirela eta

30. A.M.N. III, 149. or.

31. J. GOÑI GAZTANBIDE, O.c., 297. or.

32. A.M.N.,

33. J. A. BARRIO LOZA, *La arquitectura románica vizcaína*. (Bilbo 1979), 13. or.

eman diren hondamendiei buruz: “1794.go frantziar inbasioa, Independentzi gerra, Karlisten Gerra Zibilak, eta Espainiako Gerra Zibila. Guzti honi, gizarte gatazka eta bukaezinezko Bandoen Gerrak eransten badizkiogu, erraz ulertuko dugu Penintsulako zigortuena dela euskal artea eta batez ere Erdi Arokoa”.³³

Suntsitua izan denaz gainera, aberatsa da Nafarroan erromaniko arkitektura, beste gainerako euskal probintzietan baino gehiago. Hainbestekoa da non merezi duen ezaugarri beretsuak dituztenak taldeka aipatzea.

● ELIZA-FAROAK

Dorre ireki eta argitsua bat zutelako eta galzada bazterretik Santiago Bidean erromes zihonanaren bidea argitu eta bere urrats sutsuak biziagotzen zituelako merezi zuen eliza talde honek izen berezi hau.

VADOLIENGO

Zangozako ingurumenean aurkitzen da **Vadoluengoko San Adrian eliza**, erromesak nafar eta aragoar Pirinioetako mendi adarrak utzi eta Aragoi ibaia zeharkatzeko eta Ebroko erribera aldera beren urratsak abiatzeko prestatzen ziren tokian, hain zuzen ere. Alfontso Borrokalaria eman zion Clunyo abatexeari, 1141. urtean sagaratu izan zen hau.

Bere **oinazala** bi zatitako laukizuzen xume bat eta burualde zirkulu erdikoa du. Garaipen arkuak, erdi puntu tolestuzkoa, zutarri gainean etzaten da. Zimazioen altuera berean inposta bat du inguru osoan. Barruan apaingarritako osagai guztiak Jacatarrak dira. Arku zerrenda gainean kanoi-erdiko ganga dauka; absidea labe tankerakoa da.

Kanpora aldeko eliza **ataria** Epistola aldeetik irekitzen da; baditu bi arkibolta lau; inbelpe motzeko bi zutabeen gainean etzaten da barrukoa. Ateburua eta tinpanoa oraintsu zaharbertzean osatuak izan dira; baina krismo bat gordea izan da. Apaingarrizko osagaiak eta animaliak adierazten dituzten harburu ilara bat doa teiletegal osoan zehar.

Eliza-barnearen azken zati gainean, behealdean gezi-leiho bat duen dorre lauki bat jaikitzen da, eta goiengo gorputzean leiho biki pareare alde banatan, profil oso lirainekoak, eliza-faro izena egiaztatuz.

ELINATE

Garestik ez oso urrunean, zelai artean bakariti, erromesaren zain beti **Eunateko Santa Maria eliza**, 1175. urte inguruan eraikia izan zen erromaniko eliza erakargarria.

Bere **oinazalaren** berezitasuna oso harrigarria gertatzen zaio bisitariari, Torresen bezala oktagonoa da, eta batez ere ermita bere alde guztietatik inguratzen duen **arkupea** da berrietasun bakarra, ez egituran eta ez eraikinean kaperarekin inolako loturarik ez duen oktagonozko arku irregularrez osaturikoa.

Gauza jakina da eraikin honen egitekoa 1520. urtean **hilerria** izatea zela. Baina bere jatorriari buruzko ezer ez dakigu. Urteak dira

Tenplarioen Ordenako fundazio bat izan zitekeenaren gogoetak ibili zirela, egitekorik garrantzizkoena erromesak zaintzea zuelarik. Orain berriz, Jerusalemeko San Joan Ordenaren ondasuna izan zitekeela uste da, eskualde honetan izan baitzuten fundazio batzuk.

Ermitak, bi gorputzeko abside nimitio bat du, behealdekoa arkupe itsua duena, eta goialdekoa erdi-puntuko arkuduna. Ermita honen berezitasunetako bat sarrerako atea eta absidea bata bestearikiko elkarzutasunean kokatuak izatea da. Aurrealdean, bi solairu biltzen dira, inposta lau batez bereizten direnak. Goialdekoak, inbelpe oso motzez inguratutako hutsartetan irekitako leihoak ditu. Zutabetxo horien gainean gangen nerbio hasierak daude kokatuak, udare-egiturako musulman kutsuko kupula. Gangak biltzen dituzten nerbioak okertzen hasten dira, nahiz eta kokatzen direneko horma, beste inposta lau batetaraino zuzen igotzen bada ere.

Multzo osoaren oktagonozko tamaina ez da **prismazko dorretzarra** han dagoelako baliogabetzen, ez horixe, baizik eta teilatura igotzeko eta Izarbeibar lautadan kokatua dagoen ermita erakargarri horrek **faroaren eginkizuna** duela ere esan daiteke.

Multzo osoaren apaingarritako osagai bakarrik bere zutabeetako **kapitelak** dira. Landa-reak, benetako animalien eta mamuen irudiak, baita giza irudiak ere; hauen artean dantzari eta musikarienez ena bitxiak ere bai. Baina argi dago eraikin honen estetikazko balioa eta erakargarritasuna bere arkitekturaren edertasun soil, berezian, eta apartekoa esan litekeenean dagoela. Gauza bera esan liteke gertuan dagoen Torreseko eliza faroaz ere.

TORRES

Hilobi sailduaren eliza. Donejakue Galzada zaharraren ertzean dagoen herri xelebrea da **Torres**, Urantzia eta Viena tarteko bidean. Badakigu han bazela ospitale bat; baina oraindik eztabaidan dago Hilobi Sailduaren Zaldunena izan zen ala Iratxe monastegiaren menpekota izan zen.

Bera 1170. urtean izango zen eraikia. Beranduko data badu ere, hargini ez zien eragotzi mozarabeen oroimena gordetzea eta bere esparru hori kalifa gangaz estali zuten, gurutzatzen diren baina giltzarrian elkar tzen ez diren arkuez.

Bere **erdiratutako planak**, Jerusalemgo elizaren aztarna bezala, badirudi lehenengo hipotesia iradokitzen duela, baina, egia esan eliza horren oinazala ez da borobila, nabarmenki **oktagonala** baizik.

Elizako sarrera hegoaldeetik da; bere aurrealdean, altueraz txikiagotzen diren bi gorputzen bitartez batzen da jakaldeko tradiziozko takeatutako inpostaz bereziak. Barruko esparruak horrela oso multzo trinkoa osatzen du, edertasun plastiko ahantzezinezkoa.

Benetako “Faro” izan zedin eta eliza bukatzen deneko eskuargi lirainean suari pizturik eusteko **dorretzarra** eraiki behar izan zen eraikin nagusiari sartalde aldean karakola itsatsia eta guzti; kontrako aldean abside txiki bat irekitzen da buruko bezala ibili izateko.

SAN JOAN DE LA PEÑAKO MAISUA

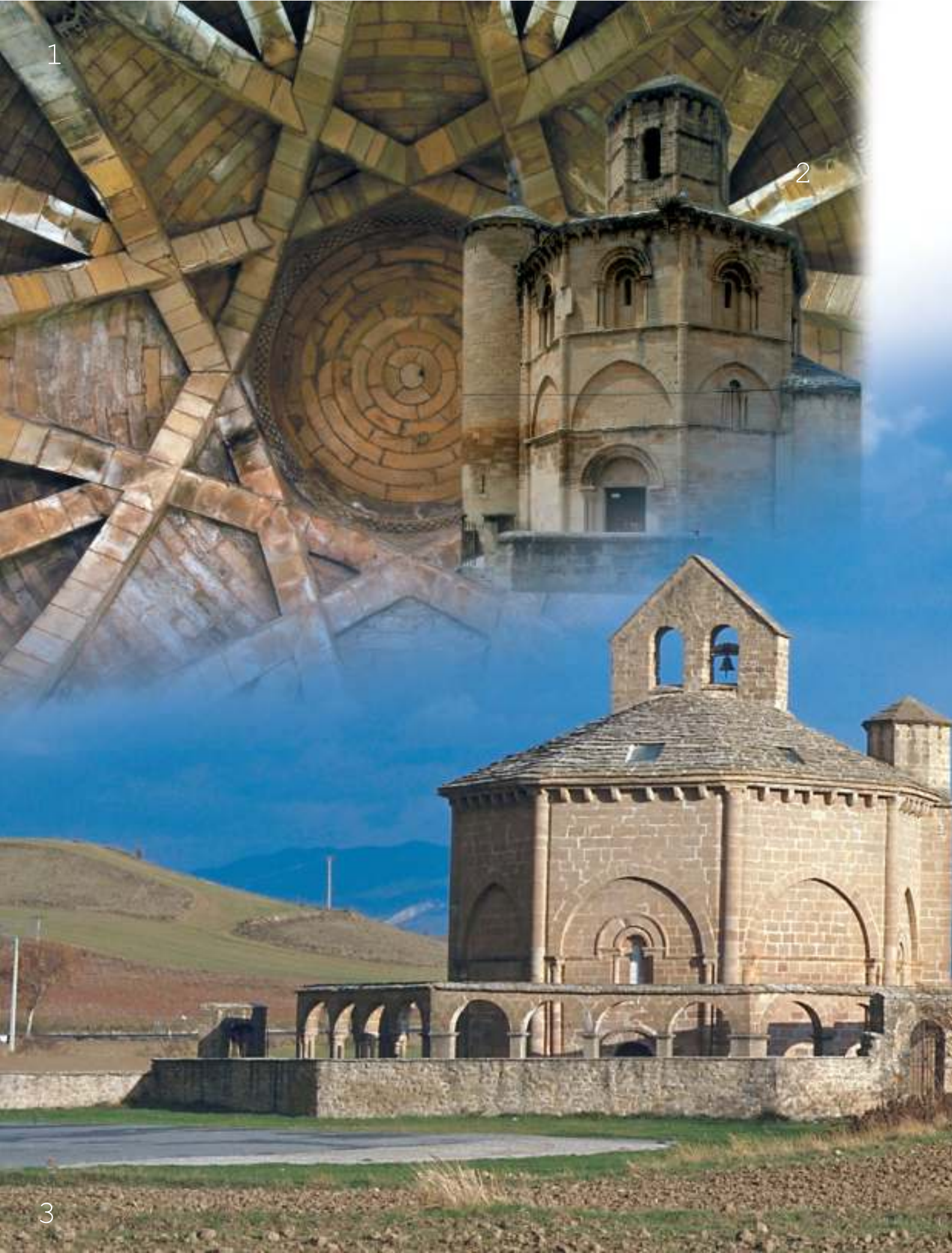

Hueskako San Pedro zaharraren tinpanoa, klaustroa eta kapitela, San Joan dela Peñako maisuarenak.
Irudi erref.: Summa Artis.

SAN JOAN DE LA PEÑAKO MAISUA

San Joan de la Peña monastegiko kapitelak.
Irudi erref.: Summa Artis.

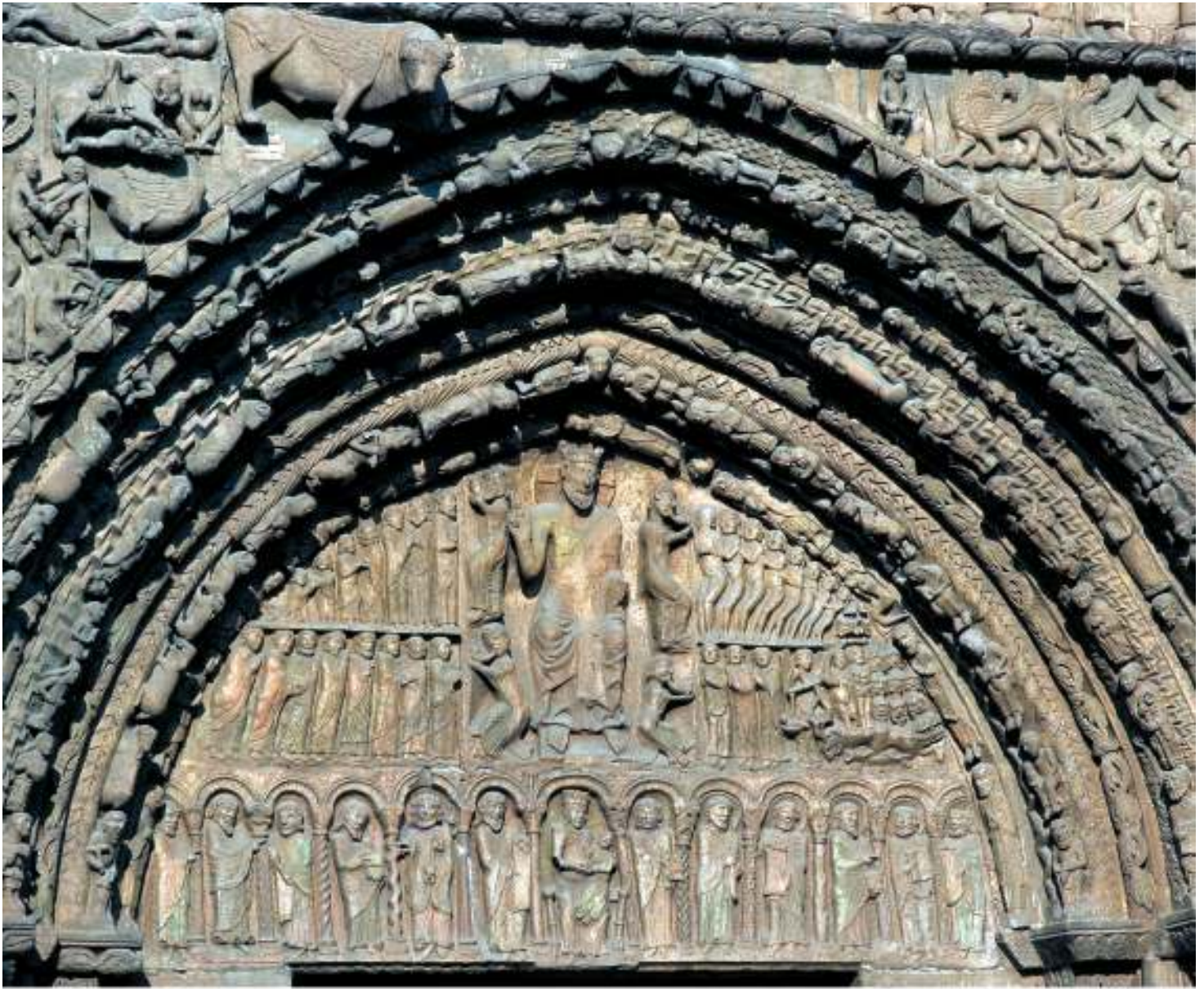

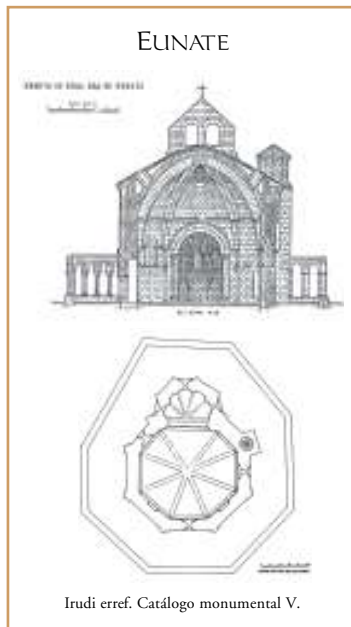
1. eta 2.-Torrreseko elizaren kupula eta kanpoaldeko ikuspegia (Naf.). 3.-Eunateko Santa Maria eliza (Naf.). 4. 5. eta 6.-Vadoluengoko San Adrianen Elizako barrunbea, absidea eta kanpoaldea. Zangoza (Naf.). 7. eta 8.-Eunateko Santa Mariaren elizako barrunbea eta kanpoaldea.

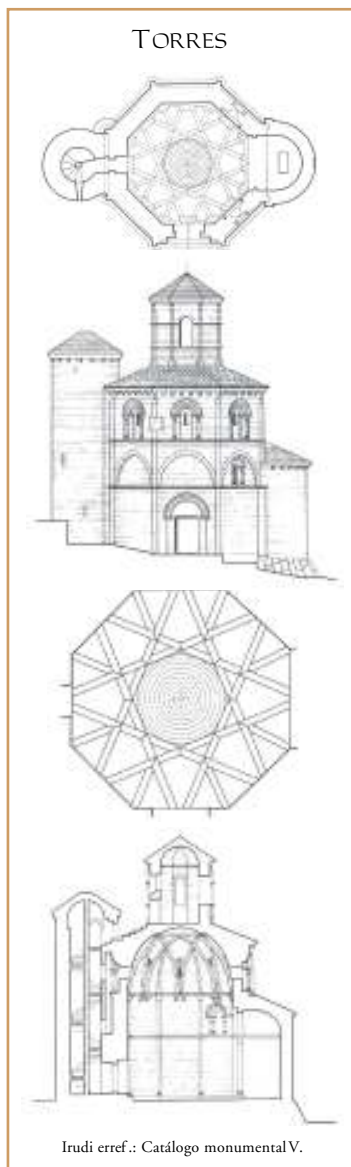
ZANGOZAKO SANTA MARIA

Irudi erref. Catálogo monumental V.

Irudi erref.: Catálogo monumental V.

Iniñuezen³⁴ ustetan, **eskulturak**, Iruñeko oroigarriak, San Vicentejoko (Araba) eta Ozkabar teko emariak biltzen ditu bere baitan. Batzuk badira, **kapitelen** artean ederki landuak. Beren ikonografiatik bereziki garrantzizkoak dira garaipen arkuko zutabeetako kapitelak, Piztuerako gertakariak sirobizanziar tradizioaren erara erabakitzen dituztenak. Absideko tutu-erako **leihoak** uztaizten dituzten zutabeteoetan nagusi dira apaindutako kapitelak, hostozkoak edo animaliazkoak (gameluak), hautako batzuek Ozkabartekoen eragin garbikoak direlarik. Badira zistertarren tradizioak ere.

● HIRU ELIZA-BARNE ETA OSO EDERTURIKO ELIZAK

Eliza berezi bezala, lehenik eta behin, monumentuzkoak direnak aipatu beharko lirateke (nekazal topografian kokatutakoak gainera batzuk), hiru eliza-barne eta edergarri ugari dituztenak.

AIBARKO SAN PEDRO

Aibarko San Pedro 1146.goa da: Bideko elizetako erromaniko arte jatorra duenetakoa da.

Honek agertzen duen berezitasuna hiru ataletako **hiru eliza-barne** izatearena da, eta uste izatekoa da XVI. mendean eliza zabalagotu zenean desagertu ziren zirkuluerdiko hiru absidetako burualde bat bazuela. Altxaeran eliza-barneak gurutze egiturako sei zutarriz bereziak daude, kapitelak dituzten beren aurrealdei atxikitako zutabe erdiekin.

Hain zuzen ere, bere **23 kapitelen** aberatasun eta ugaritasuna dira Aibarko San Pedro honen benetako arte altxorra. Ezin ditugu deskribatu. Baina berauetan aurki daiteke erromaniko helduaren monumentuzko apaingarrietan gai aberatsen agerpen zabala: Hasi kiribildura eta aldaskekin bukatzen diren landare geometrizatuetatik eta lehoi eta lauhankakoak, arranoak, sirenak eta beste irudimenezko izakietarainokoak.

Eskultura multzo aberats hau leondar erromanikoarekin zerikusia duena bezala jotzen da, nahiz eta beste batzuk gertuagoko ahaidetze batetara jotzen duten, Loarreko gaztelura, alegia, txori eta arranoen gaiak hangoak izan baitaitezke. Baina, aho bateko hautaketa da Aibarko maisua Ozkabar teko erromanikoaren gai eta estilistikan guztiz murgilduta dagoela.

ZANGOZAKO SANTA MARIA

Aibartik kilometro gutxitara, **Zangozako Santa Maria** arkitekturazko multzo oso interesgarria da, iradokitzaile moduan zaharberritua, mende batetan zehar luzatu zeneko lan baten emaitza konplexua ikus daitekeena, erromanikoetatik hasi eta protogorikoetarainokoak.

Arkitekturaz hizketatu garenean esan dugun bezala, **Zangozako Santa Maria** mendearen bigarren herenean eraikitzen hasia bezala hartu behar da, San Joanen Zaldunen mesedetan 1131 .urtean Alfonso Borrokalariak fundatu zuenetik laster.

Guztiz erromanikoa den horretan hiru eliza-barne geratzen zaizkio (erdikoa alboetakoak

baino garaiagoa da), hiru solairutan egituratua, bi inposta marrez bereziak, kanpoaldean bezala jacaldeko eragina azaltzen dutelarik.

Baina, Santa Maria eskultura da erromesaren eta bisitariaren arreta erakartzeko duena eta historialariari igarkizunak kanporatzen dizkiona.

Miresgarria da monumentuzko apaingarrien mota eta ugaritasuna, bere eliza ataria estaltzen duena, espainiar erromanikoetan lanke-tarik aberatsena duena.³⁵

ATARIAREN MAISUAK. Zenbait eskuz landua da zalantzarik gabe, gutxienez bi maisuren zuzendaritzapean; argi dago, bata XII. mendeko azken laurdenekoa eta bestea XIII. mendean hasierakoa denaren ondoz ondoko bi atariei dagozkien eskulturak berrerabili izan zirela. Garai honetantxe osatua izango zen ataria gaur ezagutzen dugun bezalaxe; zabartasun handi samarrez, gainera, bi aldeak zentratu gabe gelditu zirela ikusten bada.

San Joan de la Peñako Maisu bezala ezagutzen den egilerik zaharrenaren egin bezala hartzen da goiko aldea, hau da, Pantokratorra buru dela apostolutza estaltzen duen koraduran dauden bi arkuteriak; geldi geldian dauden irudiak dira, ebakidura soilezko tolesturak eta begi handietako aurpegi karratuak dituztenak.

Beste maisua **Leodegario** da, ezkerreko atezangoko zutabe-estatuan sinatzen duelako da ezaguna. Aurrekoa baino garatuagoa da maisu hau, frantsesa izango da agian, edo *Chartreseko Portail Royaleko* eskultura bikainen berri bazuena behintzat, nahiz eta beste batzuk borigoinar artearekin lotzen duten.³⁶

ATEA. Zangozar atea tutu-itxurakoa da eta bost arkibolta puntadunez egituratzen da zutabe-estatuaren gainean finkatzen direlarik (hiruna alde banatan) eta 1200 baino lehenagokoak ez direnak. Berauetan monumentuen hieratikotasuna, plastiko adierazpide bezala, erritmozko eta kontraste zentzu on batez bikain uztartzen da.

Ezkerretako hiru atezangoetakoak hiru Mariak adierazten dituzte –Madalena, Jesusen ama eta Santiagoren eta Joanen ama– Birjina Mariak eusten dion liburuaren gainean utzi nahi izan zu egileak bere sinadura: LEODIGARIUS ME FECIT.

Eskuineko hiru atezangoetakoak San Pedro, San Paulo eta apostolu iruzurgilea JUDAS MERCATOR idazkunaren bitarteko ezagutza egileak bilatu duena izan da, agian erromesei laguntzen zien merkataria lukurreroen mehatxuen aurka ohartaraziz.³⁷

ATARIKO ERDIKO ATALA. Alboan utz ditza-gun kanpoko arkiboltak eta kapitelak eskaintzen duten arte aberastasuna eta lanketa fina, bai barrukoak nahiz kanpokoak (zeinetan batzuek Iruñeko Klaustroko Maisuaren eta Nariarako hilobi-hutsaren egileren antza hartu dioten), atariko erdiko atalean begirada pausatzeko.

Ateburuan, berriro ere hamabi apostoluak ikusten dira Andre Maria buru dutela. Apostoluak, bakoitzak berea duen idazkunagatik ezagutzen dira eta jantzian dituzten soingainekoak toledura txiki eta lerro itxurakoak dituzte.

34. A.M.N., III, 70-79. or.
 35. Ikus. Zangozako Santa Maria la Realeko eta bere atariko deskribapen zehatza, bibliografia ugariduna, C.M.N. IV. libk., 2: Merindad de Sangüesa, 367-381. or.
 36. J. E. URANGA, "Zangozako Santa Mariako eskulturak". *Las esculturas de Santa Maria la Real de Sangüesa-n*. Pirineos VI-an 1950, 53-66. or.
 37. C.M.N. IV, 2, 372. or.

Tinpanoan, oso gizatiar eta benedikatzaileraren Kristo, sorbalda agerian eta belaun gainean liburu bat duela, Azken Epaiaren adierazpena dago. Sumatzen da Epaila sagaratuak salbatuko direnengan gehiago pentsatzen duela (bere ezkerretan) ilara estuetan pilatuta, alde batera beren galerara eroriz doazelarik galduko direnengan baino.

Atariko **ertzetan**, hainbat neurritako eta mota askotako edukizko erliebe sailak txertatu dira multzo askotatik datozenak zalantzarik gabe. Ikonoetako nahaspila honek, atariaren funtsezko zatietan azaltzen diren proportzioarekiko zentzu handi horrekin desegoki direlarik, berriro ere erromaniko sentiberatasunaren "horror vacui" ari erantzuten dio, baina kategoria gutxiagoko maisuen eskuartzea ere susmatu arazten du.

● ELIZA-BARNE BAKARREKO ETA TRONPA KUPULADUN ELIZAK

Nafarroan ere badira hainbat eliza, beren egitura berezia dela eta erromaniko artearen mota aberastasuna agertzen dutenak. Beronen ikerketak, itxurazko batasun ideia baten gainean gure erromanikoarekiko irizpidea ez zehazten laguntzen digu. Bada Nafarroan eliza txiki talde txiki bat, eliza-barne bakarrekoak, gurutzadurarik gabeak gainera, baina tronpa kupula batez bere erdi erdiko gunean estaliak direnak.

Uste izatekoa da, Loarreko elizaren kupula eraiki zuten maisuak ala hauen ikasleak direla hauetan lan egin zutenak.

AZUELOKO SAN JURGI

Leku honetan izango zen azkar desagertu zen beneditar monastegi bat. Naiarako Santa Mariaren menpe zegoen abatetxe bat izaten hasi zen 1054.ean. Gaur eguneko eraikina, **Azueloko San Jurgiren elizarena**, XII. mendeko lehen laurdenekoa da. Baina, zaharberritua izan da hainbat alditan. Bere ganga, adibidez, XVI.go berrikuntza bati dagokio.

Erromanikoz egin zen lehenengo eraiketak Loarre gazteluko eliza izan zuen eredu.

Bere **eliza-barne** bakarra bi tartetako karratu zabala da, horma-konka artean du gurutzadura, eta burualdea kanoi erdiko tarte batez osatua eta zirkulu erdiko absidea lau esferaz estalia. Gurutzaduraren erdiko tartea, tutu egiturako lau tronpa gainetan finkatzen da, karratua oktagonon bihurtzen dutelarik, zeina garai batean gaur galdua den oskolpe batez estaliko zen.

Bere altxaera zutabe lirainez batzen da poligonalak diren harroin bikoitzetan eta zenbait kapituletan.

Kanpotik ikusita, eliza honek horma sendoak ditu ongi laukotutako harlanduzkoak, eta bere burualdeak bolumen joko ederrak eskaintzen ditu gurutzadurako gorputz kubikoaren bitartez, estalkiaren poligonozko gorputzetan eta bere absidede zirkuluerdian amaituz.

Bere gurutzaduraren **barrualdean** kapitela istoriodunak dira eta Loarrekoak etortzen dira gogora: Badituzte lehoiak eta beste irudi sinbolikoak, Kristo aintzatsua nabarmen

delarik. Absideak hiru leiho ditu zutabetxoak eta mota desberdinetako kapitela, landareki gaiak besteak baino gehiago direlarik.

KATALAINGO KRISTOA

Katalaingo Kristoren Santutegia Orreaga kolegio-etxeari emana izan zitzaion antzinako monastegi genuen. Donejakueko erroresen ospitalea bezala erabilia izan zen. Eta denbora pasa ahala garrantzia galduz joan bazen ere, gaur arte iraun izan du Katalaingo Kristorenganako jainera herrikoiak.

Erromaniko eraikina den santutegia XVIII. mendeko lanak batetik eta orain berriki egindako zaharberritzea dela bestetik, oso aldatua iritsi da guranaino. Gorde diren XII.eko zatia, altxaerako sistema, absidea bere estalkiarekin, eliza-barne bakarreko lau tartedun inguruko hormak eta elizaren aurpegia dira. Multzoari batasuna eta izaera ematen dion oskolpea eta elizaren aurpegia koroatzen duen kanpai-horma berriz, beranduagoko zaharberritze aldietaoak dira.

Monumentuzko apaingarriak, beharbada gehien axola zaiguna izanik, jakar artearen ukitua duena da, eskualdeko (Valdorba) gainerako elizak bezala. Absidetza bi inpostaz bereizitako bi erregistroetan zatitua dago, behekoa takeatua da eta goikoa boladuna. Behealdeko gorputzak erdi puntuko zazpi arkuen galeria aurkezten du, Loarren bezala, eskematiko hostoz apainduriko kapituletako zutabeen gainetik, zeiaeren gainetik zimazioa doan. Bigarren erregistroan tutu-egiturako hiru leiho gaude irekiak, aurrerago labe tankerako ganga datorrelarik.

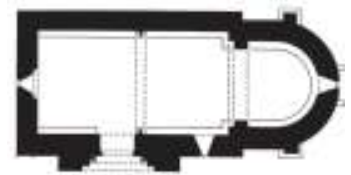
Elizako **ataria**, goialdeko zatian, hiru leihoz zulatutako hormatal bat du. Azpian, erdi puntuko bi arkibolta lau ditu, eta hauei, kiribilean errolez apaindutako kanpoko arkua eta behean hosto eskemazko beste bat erantsi behar zaizkie. Alde banatuko bi zutabeak zenbait motatako kapitela koroatuak daude: harpiak eta asko ezagutzen ez diren pertsonaiak. **Tinpanoan** krismoi bat dago. Jakako estiloaren eragina ikusten da denean, baina era zakarragoan.

OLLETAKO JASOKUNDEA

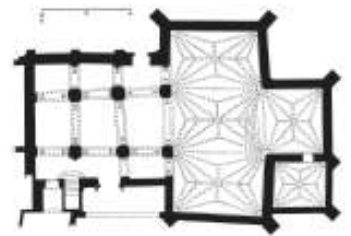
Olletako Jasokundeko parrokia XII. mendeko bigarren zatian sortua izango zen, biek duten antzagatik, aurreko bi elizen eraginpean; eta berauek bezala, zenbait zaharberritze nozituak dituzte.

Oinazala laukizuzena da hiru zatitan, erdi zirkuluko abside sakona, kapitela sendoak eta tronpa gaineko kupula handia, egitura karratuko dorre batetan kokatua. Azuelon bezala, alboetako horma-konkak (iparrean eta hegoan) tronpak baino lehenagoko mailan, oskolpearen zama botatzen dute. **Oinarriek** zutaberdikako entregak dituzte kapitela eta zimazioekin. Barruan halako kapitela sail handiaren artean, badira figuratiboak (eseritako irudiak, animalia mamuak), landarekiak eta apaingarritako beste gaiak ere.

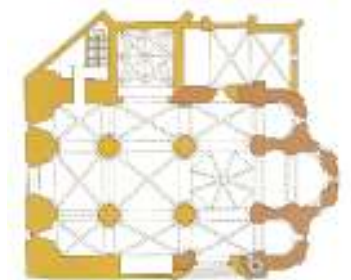
Absidea, hostoz apaindutako inposten gaineko labe egiturako gangaz estaltzen da, zeinaren azpian tutu itxurako erdi puntuko hiru

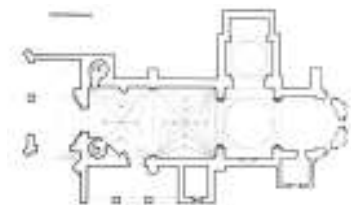
Zangozako Vadoluengoko San Adrian (Naf.)

Aibaroko San Pedoren oinplanta (Naf.)
Irudi erref.: Navarra Romana.

Zangozako Santa Maria eliza (Naf.)
Irudi erref.: El arte en Navarra.

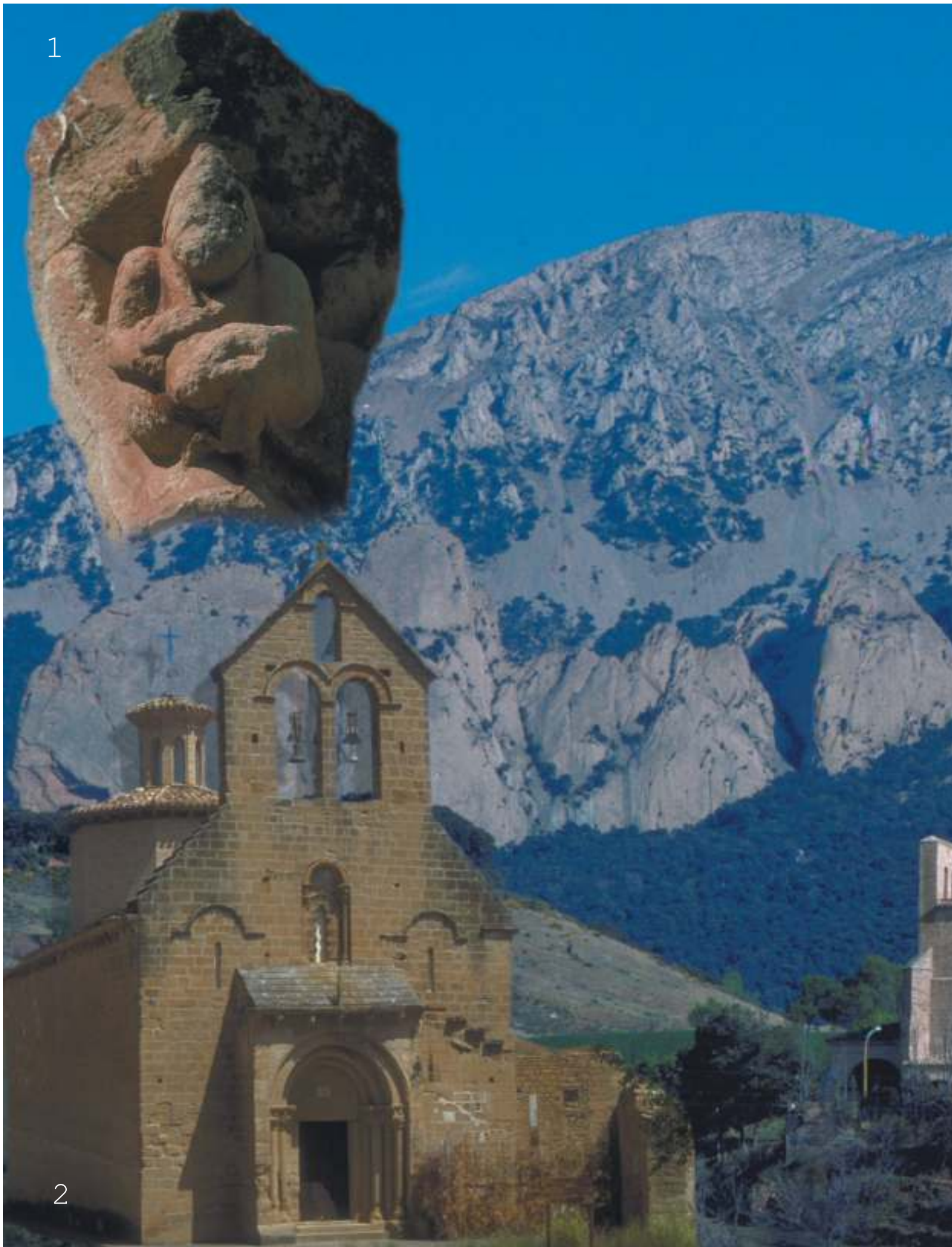

San Jurgiko monastegia. Azuelo (Naf.)
Irudi erref.: Catálogo monumental II.

LEODEGARIO MAISUA

Chartres-eko Eliza Nagusiaren sartaldeko ataria eta xehetasun bat.
Irudi erref.: El arte y el hombre.

3

4

5

6

1.-Berriobeitiko elizaren kapitelak. 2. eta 3.-Etxanoko ermitaren ataria eta kanpoaldea. 4.-Zamartzeko Santa Mariaren ermitako kapitela. 5. eta 6.- Artaitzeko kapitela eta ermita.

1.-San Bartolome ermita. Agilarren. 2.-Artzeko eliza. 3.-San Martingo eliza. 4.-Santa Maria eliza. Egiarte. 5.-San Migel ermita. Badostain. 6.-San Migelen elizako kriptak. San Martin Unx. 7.-Zamartzeko monastegia. Arakil.

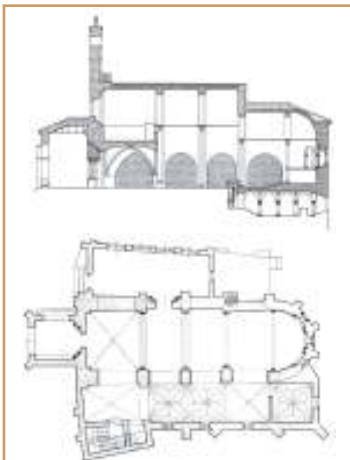

Katalaingo Santo Kristoren ermitako kapitela.

Irudi erref.: Historia de Navarra.

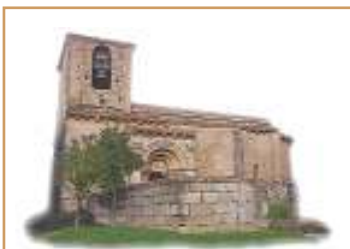

Olletako Jasokundeko eliza.

San Martin Unxeko aurrealdea eta oinplanoa.

Irudi erref.: Catálogo monumental. Nafarroa.

Artaizko San Martinen eliza.

Irudi erref.: Navarre Romane.

38. Urangaren ustez, beren hankak mokokatzen dituzten hegaztien gaia, Sosen hasi zen. Leiren jarraitu zuen, iruindar katedraleko hondarretan eusten eta Uncastillon (1156), Ozkabarten (1160), Agüero (1170), Zangozan eta abarretan berrazaltzen da.

leiho ireki dauden. Inguruko horma, era guztietako harbur uz apaindurik dago hegalean, eta lau kontrahorma lirainez sendotua dago.

Sarrerako atea, erdi puntuko arkuduna da borobileko bi arkibolta lodiez –kanpoaldekoa, erroseta eta boladuna– inbelpe lauzko ukondotutako zutabetxoez zutikatua. Kapiteletan buruak ikusten dira kiribildura eta aldaska artean; beraietan zimazioetan bezala, jaka aldeko aztarna ikus daiteke.

● **BESTE HAMAIKA BASELIZA**

Aitatu berri ditugun hiru eliza hauetaz gainera eta beren neurri eta topografiatik hiri guneetatik urr utiratuak diruditen hauek (Azuelokoa, Gudiol eta Gayak, “XII. menderen lehen erdiko landa eraikinik hoberena” bezala izendatu dutena), hementxe gogoratu behar genuke Nafarroako zelaitan barrena sakabana-tuak diren landa izaera bereko erromaniko elizatxo mordoska, eta mereziko lukete, ez bere egituretan ezta edergarrietan ere fintasun bezirik dutelako, baizik era honetako eraikuntza natural eta xumearen berezko grazia, sentiberatasunez begiratuko lukeenaren bisita. Honek ez du kentzen batzuen batzuk beren eskulturazko apaingarriekin uste gabeko oso atseginik eskaintzen ez digutenik.

Horretan adituak direnak gustuz aritzen dira lehen aitaturako maisu handien lanak eta nafar zelaitako beste eliza askoren arteko berdintasunak erregistratzen, monumentu berezirik ez duten ermitak bezala bazterretan gordeak. Nabarmendu ditzagun haietako batzuk.

ARTAIZKO SAN MARTIN. Irunberri eta Iruñearen artean dagoen *Artaizko San Martinen* ate ederrean Iruñeko Klaustroko Maisuaren arrastoa ikusi nahi izan da. Egia da bai, atearen alboetan diren lehoi sinbolikoak bazterrean utziz gero, bai alde bakoitzeko zutabeak eta bai arkiboltak eta kapitela bereziki iaioa den artista bat erakusten dutela.

Bere sei kapiteletatik, bi finki landutako landareak dituzte, beste bik harpia irudiak dituzte eta gainerakoak istoriodunak dira. Harburuetan ezagutzen zailak diren irudiak ikusten dira; eta metopatan, badira (arimak pisatzen, meza, Epulon aberatsa, eta abar.) esku-langintza zakarragokoak.

ZAMARTZEKO SANTA MARIA. Arakilgo Uhartetik ez oso urrunean, *Zamartzen* antzinako monastegi bat izana zela agirieta jarria dago, Iruñeko egoitzari X. mendetik lotua. Hurrengo mendean, San Migel in Excelsiseko monastegia, Zamartzeko monastegiko buru azaltzen da; baina beste honek ondorngo urteetan iritsi zuen garrantziak, hasierako monastegia bigarren mailara bultzatu zuen.

Eliza txikiaren eraikuntza, gaur egun ikusten dugun bezala, Aralarko eliza baino beranduagokoa izango zen. Bere arkitektoa, jakar erromanikoa egoki ezagutza zuenak, hutsartean inguruei arkuen zorioneko konponbide eman zien, Zangozako ereduak jarraituz.

Eskulturetako apainketa, landareen egiturakoa da. Bere palmeta eta gurutzelarkak sentiberatasun handikoak dira, Artaizko elizakoen antza puska batekin.

UNXEKO SAN MARTIN. Muino bat garaituz, Uxuetik hurbil, *San Martingo* eliza dago, *Unxeko San Martinen* baserriari izena eman ziona eta gaur desagertua den gaztelu baten bueltan osatuz joan zena.

Elizak lau tartetako eliza-barne bat, kripta gaineko zirkulu erdiko absidea eta oinetan koru garai bat badu, arku zorrotz baten gainean (XIV. mendeko lana). Absidea eta kripta zatirik antzinakoak dira. Absideak hiru leiho ditu erdi puntuko arku tolestuekin, eta lazki landutako mamu buruak dituen harburu figuratibo gainetan inposta lauez amaitzen dena. Epistolaren alboan XVIII. mendean eraikinari beste eliza-barne bat erantsi zitzaion.

Atari nagusia (iparraldetik beste bat badu) lehen erromaniko egiturari dagokio. Arkupe moderno batek babestua den bere eskultura landuak erakartzen du bisitariaren arreta. Tutu egiturako hiru arkibolta ukondotutako zutabe-zurkaizturikoak dira, zimaziodun kapiteletan amaituz. Hauek Uncastilloko Maisuari egozten zaizkio. Hauen arteko bat funtsean edergarria da; gainontzeko hirurak irudidunak dira. Batean, leku hartako zaindari santua, San Martin dakusagu, bere kapa eskalearekin erditbitzen. Ateangoetan buru arraroak ikusten dira txibistez nahasian; arkiboltak oso soilak dira edergarritan, eta harburutxoetan musikariaren eta bihurrikariaren irudiak sortzen dira, Artaizkoen ikusten diren haien modukoak.

KODESEN, AGILARREKO SAN BARTOLOME. Kodesko mendilerroaren oinetan, Azuelotik ez oso urruti, *Agilarreko San Bartolomearen* ermita dago.

Eliza, eliza-barne bakarrekota da, bi tarte eta abside zirkulu erdiko duena, XII. mendeko hormak zutik ditu baina, gerora zenbait alditan zaharberritua izan da; bere estalkia sexpartitako ganga da, eliza-barneetan protogotiko estilokoa et galloi-kupula absidean.

Honen lehenengo eraikinetik nagusia bere **ataria** da, eta zenbaiten ustez, bere zutabeen irudizko kapitelengatik (harpiak, hegazti harrapariak, arrano buruak eta abar) Esteban Maisua etortzen omen da gogora.³⁸ Tinpanoa, lehoi eta ahuntzen buruen harburuen gainetan kokatuak, bere baitan hartzen ditu Bibliako idazkun batekin, ateburu estu batetan, makurtutako bi aingeruk eutsitako Krismo baten barruan Bildots Mistikoaren erliebea; Armentiakoaren kidea den lanarekin lotu litekeen gaia.

AMA BIRJINA LARREKO. Nabaskozetik gertuan, errepidearen ondoan, *Ama Birjina larreko* ermita aurkitzen da, gaur egun hilerriko kapera modura erabiltzen bada ere. Xumeetan xumeena, XI. mendearen azken aldikoa ala XII. aren hasierakoa dirudi.

Tarte bereizgarri gabeko **eliza-barne** bakarrekota da, zirkulu erdiko absidea esfera-laurden batez estaltzen dena. Eliza-barnearen gainean, ganga zorrotz bat abiatzen da, inguru osoa ibiltzen duen inposta lau batetatik.

Bere barneko **kapiteletan** eta harburutxoetan, batez ere, lumaje gogorreko eta moko sendoko txoriak, eta XII. mendeko hasierako hamakada horietan oso herrikoiak ziren bestiarrietako irudiak ikusten dira. Kuzkurtutako

giza irudiak, ileak laztanduz, musulman eskatologiako arima zigorkatuak, eta abar.

BERRIOBEITIKO GARBIKUNDEA. Berriobeitiko Garbikundeko gaurko eliza parrokiak 1200. aldeko protogotiko eraikina badu.

Elizak hiru tartetako laukizuzeneko oinazala duen eliza-barnea, eta labe itxurako ganga eta zirkuluerdiko burualdea ditu. Eliza-barnearen estalkia kanoizkoa da, zutabe karratuetan zintzilikatutako erdi puntuko arku zerrendaz eta korurakotze arkuan atxikitako harroin bikoitzez eutsitakoa.

Ataria da behin eta berrizko zaharberritzeetan oso aldatua izan den eliza honen bitxikerietako bat. Baketoiak dituen hiru arkiboltako ataria da, arkibolta hauetako zutabe gainetako kapitlak, zentauroen eta san Migelen arteko borroken irudiez apaindurikoak dira, Baskonian goiaingeruaren adierazpenik zaharrentariko delarik. Sarrerako arku zorrotza krismoi batez bukatzen da. Eskulturazko lan guzti honek oso antzinakoa den herriko zaporea du.

ARTZEKO SANTA MARIA. Artze harana erromaniko eliza txikiz betea izan zen. Gelditu direnetakoen aztarnetatik eta oraindik eremuetan aurki daitezkeen ermitetatik, **Artzeko Santa Mariaren** eliza nabarmentzen da.

Eliza oinazal laukizuzeneko da hiru tarte desberdinetakoa eta aurretik tarte zuzen bat duen burualde zirkuluerdiko bat, arku zerrenden artean kanoi erdi batez estaltzen da, garaipen arkuak besteak baino makurragoa delarik. Zerrendak harroinetan finkatuak inposta lauez bira osoa inguratzen du. Beste takeatutako inposta bat aurrekoa baino behegoko mailan dago kokatua. Absidean hiru leiho daude eta bi eliza-barnearen alde banatan. Erdi puntukoak dira, landarezko kapitlak edo errisetak eta palmairudiak.

Kanpoan, hegalaren azpiko harburuak, igaduraz nahiko hondatuak badira ere, Artaizkoak gogorarazten dituzten giza aurpegi eta irudiak sumatu ahal daitezke. Kanpoko hutsarteetako arkuen kapitlak, landareki eta eskematiko estilo berekoak dira.

Atariak, hegoaldean kokatua denak, hegal baten azpian hiru arkiboltako erdi puntuko arku bat azaltzen du puxtarriz, burutxo eta pinaburuz apainduak. Arku hauei eusten dien zutabeek ederturiko kapitlak daramatzate, kanpoko biak gurutzatutako landaredunak eta barrukoak irudidunak; eskuinekoak mandorlako Kristo bost lagunez inguratua, eta ezkerretakoa sei irudizkoa. Oso hondatua badago ere, Igokundearen gertakaria ezagutu uste izan da.

JAKAKO ERAGINAK. Eraginei buruz hizketatu ezker ez da zalantzarik ere, erromesaldietako Galtzadan kokatutako eliza askotako gramatika zeinuak badirela. **Jakaldeko apainketa** modua Nafarroako leku askotan ezarria izan zen, hain zuzen ere lehen aipatu ditugun, Vadolungoko San Adrianen, Aibarko San Pedron, Katalain, Azuelo eta abarretan. Nahiko zaharrak diren datak aipatu ditugu jada.

PROTOGOTIKO ELIZAK. Nafar landa aldeko beste eliza asko beranduagoko aldietan koka-

tu behar dira, sarritan protogotikoak bezala izendatzekoak, izan ere, guztiz erromanikoa denetik oso gutxi baita. Horrela bada, adibidez, **Aberingo** San Joan Bataiatzailean, **Badostaingo** San Migelen, **Ziraukiko** San Romanen, **Lergako** San Martinen, **Etxanoko** (Oloriz) San Pedro ad Vinculako ermitan, **Eusako** San Estebanen, **Orisoaingo** San Martinen, **Egiarteko** Santa Marian, eta abar. eta abarretan.

• BIDEKO FOKU HANDIAK

GARES

Konpostela alderako erromes bide nagusienak **Gar esen** biltzen ziren. Hiribildu honen jatorria, erromaniko zubiari estuki loturik aurkitzen da, honen ondoan kokatuz eta haziz joan baitzen. Zubia XI. mendean eraiki zen hiribilduaren sorrera bera baino lehenago, Arga ibaiaren beste aldera erromesak igarotzen launtzeko ezinbestekoa baitzen.

SANTIAGO ELIZA. Rua (kale) nagusian kokaturik, Santiago elizaren ataria Donejakueko galtzadara begira dago zuzen zuzenean. Antza denez 1142. urterako eraikia zegoen. Baina hasiera hartako elizatik, eliza-barne oso zabal bat inguratzen duten hormak besterik ez diraute zutik; baina XII. mendean hiru izango ziren agian.

Hegoaldeko ataria da eliza honetan garrantzizkoen eta erromanikoena dena. Tinpano gabeko ate baten gainean arku gingildunak Ruako San Pedron (Lizarran) eta Ziraukin bezala, bere bost arkiboltetako puntu erdiko arkuak tunuta itxura hartzen dute, eskultura landuz bete-beteak, ez erradio eran kokatuak, baizik eta arkibolta bakoitzaren lerroa jarraituz segidako eskulturekin.

Arkiboltak, oso egoera hondatuan dauden giza buruak eta beste gai batzuk ikusten diren kapitel txikiak dituen ukondodun zutabeen gainean daude kokatuak. Alboetako hormak apainduz eta egoera hobean gordeak diren harpia zerrenda batek Garesen, San Joan de la Peñako Maisuaren presentzia iradoki nahi duela dirudi.

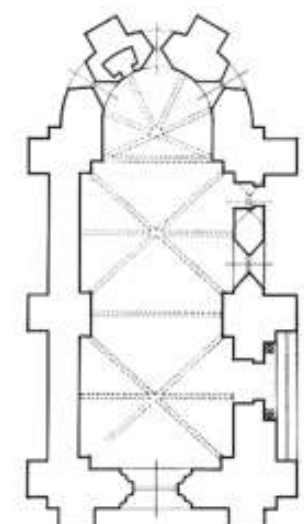
Arkiboltetako edergarriei buruz berriz, egoera onean zaindu izan balira, 79 erliebeek arretaz egindako azterketa bat mereziko lukete, izan ere, multzo osoa oso ongi hausnartutako egitarau bati dagozkionak dirudite.

Hau oso nabarmentzen da adibidez, arkibolta bakoitzaren giltzarria okupatzen duten irudiak begiratu ezker. Birjina Maria dago lehenengoan; aingeru bat bigarren; Espiritu Saindua hirugarrenean; **Gizakunde** bat, "Erospenaren historia"ko oinarrizko gertakaria gogora arazten duena.

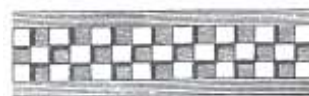
Arkibolten borobilean aingeruak ezagutzen dira lehenengoan; San Jurgi eta zentauro batzuk bigarren; Hautzaro aldiak hirugarrenean; Sorreraren saila, azkenekoan.

GURUTZEAREN KAPERA. Gurutzearen kaperan, Murugarren auzoan kokatutakoa, (Garesko *Hiribildu zaharra* deiturikoan) gaur egun hiribildu historiko honetan gorde den erromaniko elizetan zaharretakoa da. Lehenbiziko elizak XII. mendearen azkeneko data dauka. Tenplarioen Ordenak eraikia izango zen. Na-

SAN BARTOLOMEREN
ERMITA. AGILAR.

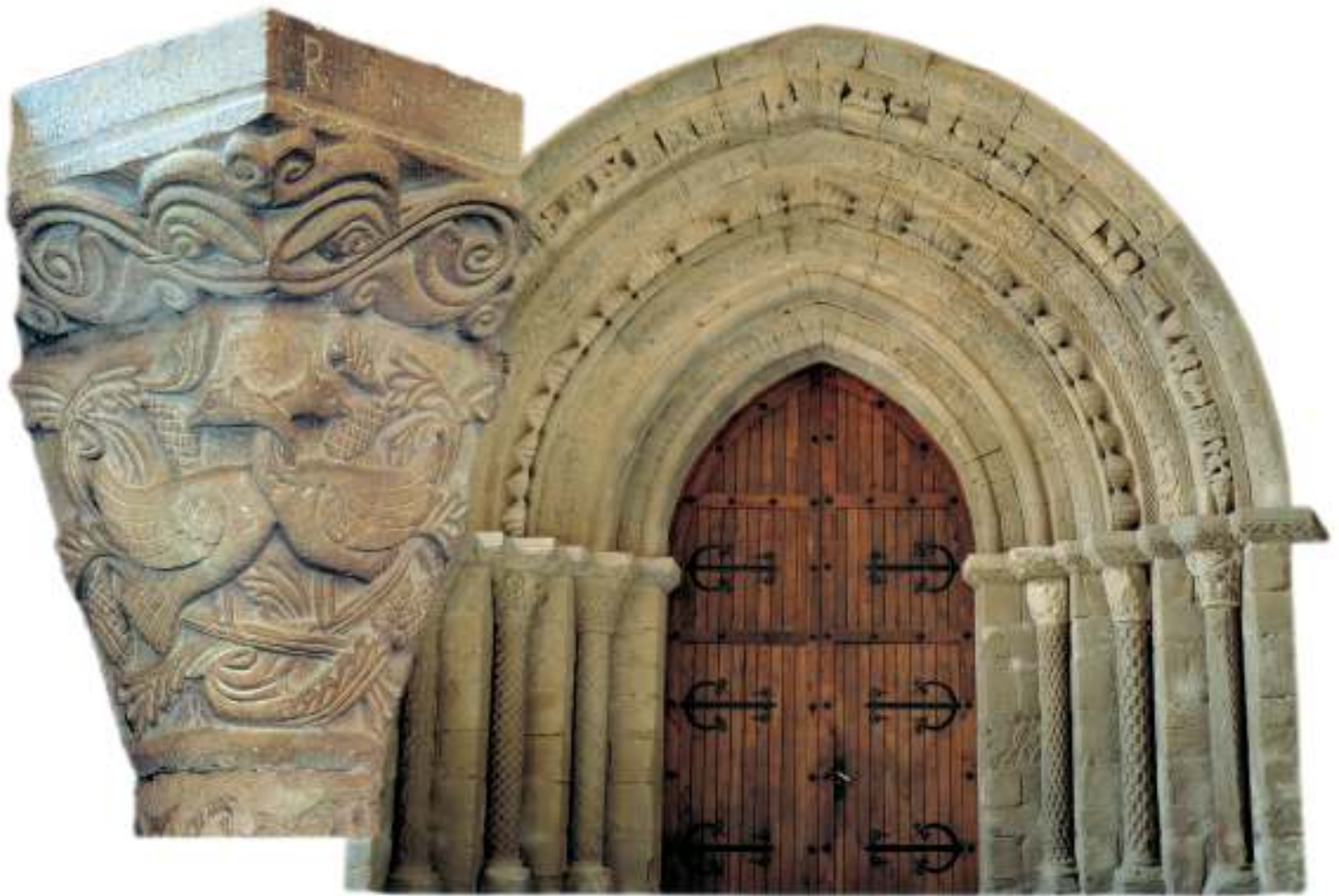
Irudi errif.: Catálogo monumental II.

Xakeztaturiko apainketa.

Irudi errif.: Arquitectura en arqueología sagrada.

Santo Kristoaren elizako ataria eta kapitela.

Santo Kristoaren eliza barrunbea.

Ezkerrertara, ataria. Lerro bauen azpian Santiago eliza.

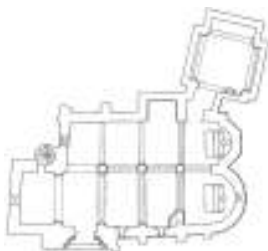
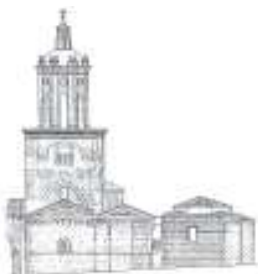
Santo Kristoaren elizako barrunbea.

Santo Krsitoaren eliza

GARES

Santo Kristoaren eliza.
Gares (Naf.).

Santiago parrokiaren
gnabatua.

farroako erromaniko elizetan hainbestetan errepikatu den eskema jarraituz eraiki zen: lau tartetako eliza-barne bakarrekoa, tarte zuzen batez eta abside zirkuluerdiko batez osatutako burualdea duena, zorrotasun apur bateko arku zerrenda duen kanoi gangez estalia.

Erromaniko eraikinari XIV. mendean iparraldetik beste eliza-barne gotiko bat erantsi zitzaion.

Absideko erromaniko monumentuzko apaingarri zenbaitez aparte Gurutzearen gauzarik nabarmenena bere hegoaldeko ataria da.

Hiru arkibolta eta beroien artean leudekeen bi baketoi ditu. Atari honetan gure begirada erakartzen dute oso finki landutako moldurak. Ataria inguratzen duen azken moldura, bizantziar garbiko hostoak dituen da.

Bisitariaren begirada liluratzen du bere arkiboltetan pilotzen diren hainbeste gai figuratibok. Hostoenak eta guutzelarkatuak ugari dira, baita hegazti eta lauhankakoak ere; baina batez ere harrigarrienak gizakiaren grina txarrak gogora arazi nahi dituen irudi ugariak dira: diruzalekeriarena, haragikeriarena, haserrearena, sabelkoikeriarena, emakume tentatzailearena... katekesi oso bat erromesen erabilerako.

LIZARRA

Gure erromesaldiari jarraituz Garestik laster iritsiko ginatetik Lizarra, lehenengo herri gune batetatik, Lizarra, eta XI. mendean Santxo Ramirez errege babestutako ondoko ondoko burguen fundazioetatik (frankoenak eta nafarrenak, ongi bereziak hasieran) hiria garatuz joango da eta erromesen igaro bidea denez, bere garrantzia haziz. Aurkitzen zituzten bai erromes hauek han, ospitaleaz gainera arte eta jaiera-leku galanki.

RUAKO SAN PEDRO. Ruako San Pedro XII. mendean azken laurdenekoa da. Muino baten gainean eraikia eta San Juan de la Peña monastegikoa izan zen hasieratik, Iruñeko Gozaitegiarekin auzi luzeak izan bazituen ere.

Elizak bere hiru eliza-barneak ez ditu zabalera berekoak. Hiru abside dituzte; erdikoak hiru absidiolo ditu. Arkuak zorrotzak dira, zisterarren eraginekoak. Alboetako eliza-barnean gangak XIV. mendean berritu ziren, eta beranduago XVI. mendean, zaharberritze baten premian izan zen.

Ruako San Pedroren ikusgarritasunik handiena agian, bere erromaniko **klaustro handian** egonen da, Nafarroako eskulturgintzako multzorik aberatsena delarik. Zoritxarrean gaur bi hegal besterik ezin ikus ditzakegu, izan ere, beste biak 1572. urtean txikituak izan ziren eliza gainean kokatutako gazteluaren hondoratzeko dorpe baten erruz. Inondik ere, 1170. urtean landua izango zen. Egile honek ezagutzen zuen Iruñekoa, zalantza handirik gabe, eta baita San Joan de la Peñiako maisuaren lanak ere beharbada.

Bere **kapiteletako gaiak** oso dira aberats eta ugariak. Badira landarekiak, baita animalienak eta argitzen oso erraz ez diren harpien sinboloak ere. Ebanjelioen arabeko Kristoren bizitzako gertaerak eta beren martiritzako akten arabeko apostolu eta martiriarenak jarraitzen dira. Hauetako batzuetan, eszenak epigrafiako azalpena ematen du:

San Lorentzorena,
“*Hic tadit Laurencius tesauros*”
San Andresena,
“*Hic iubet eum Egeas incarcenari*”.

Ikonoetako bitxitasunagatik eta ia lauak diren azalera kurbatuen gaineko tolesturen grabatuengatik, J. E. Urangaren ustetan, etilariak bere ereduak, ez hainbat Silosko klaustroan baizik eta aragoar erromanikoan bilatu zituen.³⁹

SAN MIGEL. San Migelen eliza ere erromaniko berantiarrekoa da. Berau, 1187. urako bazela, auzo eta azoka berria populatzeko Santxo Azkarraren agindua ezagutzen delako, baieztatu daiteke. Elizak hiru zistertar eliza-barne ditu. Burualdea besterik ez du erromaniko arteduna.

Iparraldeko ataria. Bere bi sarreretatik (hegoa eta iparra), iparraldeko ataria da interesgarriena, aro modernoan berrarmatua da, nahaspilatsua beraz. Nafarroako erromaniko eskulturaren sinkretismoaren adibidea da San Migelen ataria, protogotiko estilo baten barruan hainbat eragin biltzen dituen eta hurrengo urratsa Tuterako Epaia⁴⁰ eta beste ondorengo multzoak izango dira. Han, beste ateren batetatik ekarritako Apostoluak daude, baztuk zutabeei itsatsiak eta parametro lauei besteak, Zangozako eliza ataria gogora arazten dute. Estilistikako azterketaren arabera badi-nudi hainbat maisuren lana dela.

Lehenengo maisuak beretzat hartu zuen tinpanoaren lanketa (Kristo Pantokratorra tetramorfoekin eta Maria eta San Joanen imajinazio alboetan), arkiboltak (aingeru lurrinkariek, profetak eta abar.), kapitelak eta Apostoluen bi erliebe handiak. Beren identitate ikurrak, buru iletsu eta zapien keretan zehaztu daitezke. Ertilari garden bat da, burdin-ziri kaligrafiazko eta okerduetako lanketa nahia-go izan zuen jantzietan eta aldi berean aurpegi-nolabaiteko idealizatzea, gotikoaren aldarrikapena eginez. Komentatzaile batek egiten duena gehiegizkoa iruditzen zaigu, honen estiloa, Silosko Andre Maria Gizakundekoaren Maisuarenarekin lotzean.

Tinpano erdian Kristoren irudia inguratzen duen argi-koroan epigrafiaturiko latinezko *bi sei-oineko* adierazpen trinkoa interesgarria da, idolatriazko sineskerietan erortzeko tentaldia- ren aurka erne jarrerazteko.

NEC DEUS EST NEC HOMO
PRAESENS QUAM CERNIS IMAGO;
SED DEUS EST ET HOMO
QUEM SACRA FIGURAT IMAGO

(“Ez da Jainkoa ez eta Gizona ere ikusten duzun gizona;

baina Jainkoa eta Gizona da irudi honek adierazten duen Hura”).

Lau **arkiboltak** Bibliako gaiak eta ebanjelioetako gertakariak estaliak daude. Kanpoaldeko eraztuna, bosgarren arkibolta bat izango litzatekeena, santuei eskainia da: San Pedro, San Joan Ebanjelaria San Lorentzo eta abar. Ezker aldeko zutabeetako **kapiteletan** Hautzaroko aldiak eta beste gaiak doaz. Ateangoetako erlibetan: San Migel herensugea lantzaz zauritzen eta arimak haztagan pisatzen; hilobi hutsa eta emakume santuak: hau dena lanketa fi-

39. A.M.N., III, 151. or. eta hu.
40. J. M. AZKARATE, “Nafar eskulturaren sinkretismoa”. P.V.n 1976, 142-143. znb. 131-150. or.
41. C.M.N., II, 1, 483-487. or.

nez egina, oihalen kokatze ugarietan, eta zentuzko konposaketa ederrean.

Zutabe-estatuak **bigarren maisu** batenak direla esan behar: apostolu eta profeta irudi handiak, aurpegi eskematiko eta modelatu laburrekoak, lerrodura handieneko tolesturak dituztelarik.⁴¹

Hirugarren esku batek tailatuak izango dira atariko eskubi aldeko muturreko bi kapitelak, erromesaldiei dagozkien gai buruzkoak. Konposaketaren oso bestelako irizpide bat adierazten du; eta bere teknika sakona da, argi-ilunen eragina bilatzen duena.

Hemen ez gara geldituko **Lizarrako San Pedro** elizaren aipamena egiten, Lizarrako zaharrena delarik ere, zalantzarik gabe, baina gerora gotiko bihurtua; ez eta ere **Hilobi Santuko**a, non beranduko erromaniko hasierako eliza baten eskema errepikatua aurkituko dugun, burualde hirukoitza eta zistertar estiloko hiru eliza-barnetan jarraitzen duena, eta beharbada izan zuen eskultura lanetatik baliozkoa duen ezer gelditu ez zaiona. Dena aldatu egin zen ondorengo mendeetan.

ERREGE JAUREGIAK. Err ege Jauregiak aldiz, merezi du bisita bat, bera baita erromaniko zibiletik gelditzen zaigun aztarna apurra. San Martingo plazan dagoen hau, XII. mendearen azken herenekoa bezala jo litekeen erromaniko eskulangintza izugarri handi bat da.

Eraikinak harlanduzko bi gorputz eder badiu, moldurazko inpostez markatua aurpegi alde bakoitzean, maila desberdinetan. Bere apainduretako **edergarrietan**, giza eta gai adierazkorren apaingarrien ordez zistertar artearen geometriazko eta lorezkoen aldaketa hasia ikusten da. Arku eta zimazioen edergarri guztiak zerra hortz edo moldura soiletara mugatzen dira. Leihoetako kapitel txikiak behin eta berriko osagaiak errepikatzen dituzte, harpiak eta irudimenezko animaliak Ruako San Pedroko klaustrokoen senideak inola ere.

Orreagari buruzko Gesta Kantuetan inspiratutako gaietatik **Erroldan eta Ferraguten arteko borroka** adierazten duen kapitel bat ezauna da, eta horrela sinatzen du:

MARTINUS DE LOCROONIO ME FECIT.

Mitikoa den duela baten historia da eta borroka garaiko uneak nolako errealismoz gogoratzen diren eta armen eta janzeren benetakotasunak merezi dute begiratu pausatu bat.

IRATXKO SANTAMARIA. Iratxeko Santa Maria monastegiaren antzinako jatorriaz ezer gutxi dakigu. Monastegi hau, Nafarroatik Errioxarako igarobidean kokatuta egoteak bere hazkunderari mesede galanta egin zion XI. mendean zehar. E mari asko jasotakoa da. Eta mende honen bigarren erdian santu batek –San Verbundok– gobernatu zituen bere bideak. Gaur oraindik baden eliza bikain hau, hainbat alditan izan zen eraikia hurrengo mendearen erdialdean, eta osatu berri, zistertarrak bertan monastegia okupatu zutenean osatu zen. Bere gainbehera XIII. mendean hasi zen, disziplina lasaitu egin zen eta eraikina bera ere hondatuz joan zen. Maila guztietako berreskuratzea lortzeko eta bere plateresko klaustro ederra erai-

kitzeko XVI. mendea etorri arte itxoin behar izan zen.

Beharbada, aurreko beste prerromaniko baten ordez etorri zen, **monastegi eliza** XII. mendean erdi aldera hasi zen eraikitzen. Garai horretakoak dira abside hirukoitza duen burualdea eta gurutzadura. XIII. mendean iritsi ziren ondorengo aldi batzuetan gurutzadura eta hiru eliza-barneak zistertar erara estali ziren, gurutzeriazko gangaz.

Atariko altxaeran, hiru gorputzetan zatitzen da erdiko eliza-barnea takozko inpostez, landare gaiez eta gurutzaduraren besoetatik luzatzen diren diamante muturrez bereziak. Erdiko eliza-barnearen beheko gorputza itsua da; honen gainean dagoen bigarrenak badu zutabetxoaren gaineko puntu erdiko arku sail bat eta bien artean tutu-egiturako hiru leiho daude irekiak. Hirugarren gorputzaren amaiera begi-zulo eta arku txiki itsu sail batek ematen du. Guztiak multzo orekatu eta bitxia egiten dute.

Monumentuzko bere apaingarriei buruz lehendabizi Ebanjelarien lau irudi antropomorfoak (animalien buru sinbolikoez) aipatu behar dira, gurutzaduraren tronpa azpian egokituak eta beharbada XIII. mendean landuak direnak. Bere **ataria** ere zistertar eraginekoa da XII. mendekoa.

Baina **kapiteletan** azaltzen dira dotoreen eskultura apaingarriak. Zutabe handien buruetan direnak bikainak dira; baina leihoak uztaizten dituztenak ez dira gutxiago. Eliza-barneetan eta gurutzaduran ugari dira zistertar jatorrikoak direnak, landarezkoak eta geometrizatuak alegia. Absideetakoak zeharo erromanikoak dira, istoriodunak eta landarezkoak elkarren ondoan direlarik.

Garaipen arkuan kokatutakoak dira ederrenak: Ezkerretako zutabeak zaldunen arteko borroka bat dauka eta eskuinaldekoak berriaz Agerkunderarena. Biak, kurbalerrozko eta tratamendu laburreko marrazki bikaineko irudiak dituzte agerian. Interesgarriak dira San Martin bere kapa ebakitzen eta ametsetan Jesus azaltzen zaiola ikusten direnak. Gainerako kapiteletan gerrarien borrokaldiak, sagittarius bat, zuztarrez elkar lotutako zomorroak (Lizarran bezala). Desagertuak dira arkiboltak eta haien ordezkoak dira gotikoko moldurak.

TUTERA: MUGAKO ERROMANIKO BAT

Ebro haraneko hiriburua delarik, Tuterako erromanikoa, kronologiazko eta aldi berean geografiazko nolabaiteko muga batetan garatzen da. Ezin harririk gaitu, sorreraz islamdarra den eta Alfontso Borrokariari 1119. urtean bere errekonkista burutu zuen arte, zenbait mendez musulman, mozarabe eta juduez populatua izan zen **Tuterak** erromaniko berantiar eta protogotiko baten ezaugarriak azaltzeak.

MADALENAREN ELIZA. Gorde diren etatik elizarik zaharrena Madalenarena da. Ba omen da han, XII. mendean hasierako urteetatik dirudenez mozarabea izan litekeen eliza bat.

Gaurko eliza mende horretako bigarren erdikoa da. Trazu irregularreko eliza-barnea eta ardatz desbideratua duena, zazpi tartetan be-

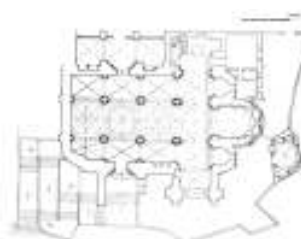
LIZARRA

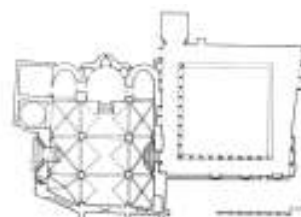
Tinpanoan Abraham

Tinpanoan San Joan

San Migel parrokia

San Pedro Ruakoa
Irudi erref.: Catálogo monumental II.

Infernuaren kapitela.
Erregeren jauregia.

Hilobi Sainduaren eliza.

SAN MIGEL ELIZA, LIZARRA

SAN PEDRO ELIZA. LIZARRA

IRATXEKO MONASTEGIA, LIZARRA

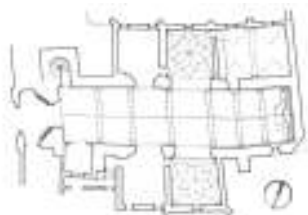

MADALENAREN ELIZA.
TUTERA

Irudi erref.: H^a de Navarra.

Madalenaren elizako planoa.
Tutera (Naf.)

Irudi erref.: Catálogo monumental.

reizia. Kanoi erdiko ganga zorrotz batez dago estalia, zutabe erditan bukatzen duten arku zerrenda indartsuez zuinkatua dago. Denbora joan hala eliza honi kaperak erasten joan zitzaizkion; hauetako batek kanpoaldera, gaur egun oso zaharkituak dituen apainketa desberdineko arkiboltak eta kapituletan istorioa duen ataria zeukan.

Eliza honetan deigarriena zalantzarik gabe bere **atari nagusia** da, erdi puntuko dena eta berezitasun bat du, nafar erromaniko ataritan bitxia dena, bere lau arkiboltetan erradioetan kokatutako irudi landuak dituela.

Barru aldeko arkiboltan, Gizakundeko Andre Mariaren gertakaria landu zen. Oso bitxia da bere diseinua: eserita entzuten du Andre Mariak belauniko dagoen Aingeruaren berria. Gizonoi eskaintzen digun Jainko Haragi eginaren Egoitza soil izatearen Andre Maria baten antzinako ulerkeratik urrutiratzen ari gara. Oraingoan bera da koroatutako Erreginaren begirada eta begirunea erakartzen duena. Eta hantxe bertan dago aingeruaren ondoan, argi-koroatan dagoen usoa, Espiritu Sainduaren sinbologia, Birjinaren sabela sagaratutzen duena. *Bigarren arkiboltan* harpia eta animalia sinboliko sail bat dago: benetako eta fantasiazko animalia sail oso bat.

Laugingildun mandorla baten barruan tetramorfoz inguratutako Kristo dakusagu **tinpanoan**; eta bi emakume (zalantzarik gabe Marta eta Maria, zeina Madalenarekin identifikatzen zen). Azken Epaia gogorazten duten tronpetak joaz, aingeruak ikusten direneko mentsula gainetan kokatua dago tinpanoa.

Kapitelak, kanpoko atarian (oso egoera txarrean) nahiz barrukoan, Kristori buruzko *ebanjeliotako gaiak* dira, haurtzarokoak batez ere. *Landarezkoak* ere badira eta hauek estilistiko-ki Katedraleko lehenbizikoenekin zerikusia dutenak dira. Multzo hau, Iratxen ala Ozkabarten ikus daitekeen harburuen oso antzekoek osatzen dutena da.

Beronen *datari* gagozkiolarik, badirudi Madalenaren eliza hau, Tuterako katedrala beraren klaustroko lanak baino zerbait lehenagoko bezala sailkatu behar dela.

SAN NIKOLASEN ELIZA. Izan ziren bai, zalantzarik gabe Tuteran beste eliza erromaniko batzuk, baina ez da beraien zati batzuk baino geratu. San Nikolasen eliza aipa dezagun 1131. urtean eraiki eta Oñako monastegiari eman zitzaiona. Eraitsia izan zen beranduago eta horren ordez eraikin barroko bat jaso zuten.

Hasierako elizatik **tinpano** erromanikoa besterik ez da gorde. Gaur egungo elizaren saihetseko ate baten sarrerako arku gainean izan zen kokatua. XII. mendearan azkenaldikoa da. Bere erdi puntua hostotza mardul eta pinaburuak dituen zuztar zerrenda aberats batez apaindua dago.

Hirutasun Santua da bere gaia, goitik behera agertua: Usoa mendelaren muinean, eta azpian Aita, bere belaun gainetan Semea, ezkerreko eskuan ebanjelioa daraman Jesus Haurraren moduan duela. Aita eta Semea hesitzen duen mandorla mistikoa tetramorfoen eta ertz batetan kuzkur tuta dauden Dabid eta Elias irudi profetikoez inguratua dago.

Ohartaraz dezagun Silosko hirutasun taldea ere (1160-70), zeina bere **eredua** izan zitekeen, bertikalean egituratua dagoela Jeseren Zuhaitzaren amaiera bezala, baina Tuterako hirutasuna ez bezala, izan ere Aitaren esku benedikatzailea ez dago konposaketaren ardatzean kokatua.

Bizantziar ereduak izan litezkeenaz hitz egin izan da. Dena delarik ere, hemen molduren, zuztarren eta profeten lantzea San Nikolasen lanaren parean jartzen da batez ere, Lizarako Magdalena eta San Migelekin.

Erromaniko ukituak dituen hirutasun gaiaren antzeko garapen bat Donejakueko Aintzaren atarian besterik ezin aurkituko dugu. Gai-nontzekoak gotikoak baitira.

KATEDRALA. Abia gaitezen orain **Katedraleko** lanetara. Berau eraiki aurretik *Santa Maria Zuria* izeneko eliza bat bazen. Berari itsatsita gauko **klaustroa** eraikitzen hasi ziren. Gerora eliza osoaren berritzea etorri zen, katedrala eraikiz.

Klaustroa. Egokia da beraz, gure aipamena klaustrotik hastea. Gauza jakina da zenbait klaustro gela bazela, 1160. urte aldera. Hormako oroigarri batetan data bat ikus dezakegu: 1174. Eta agirietan ere azaltzen da 1186. urtean oraindik eskupekoak ematen zirela "klaustroko lanetarako". Beraz, kronologikoki mendearan azken hereneko eraikin bezala kokatu dezakegu.

Bi hegal ditu (ipar eta hego) bederatzi arkuz osatuak; eta beste bi (sortalde eta sartalde) hamabikoak, txandakako bi eta hiru zutabe talde gainetan zurkaiztuak direnak. Bada desegindako kapitelen bat baina, onkorrean, nahiko ongi gordeak dira beren gaiak ezagutu eta bere taila ederrak estimatzeko. *Ipar galeriako kapitelak* Kristoren bizitzari eskainiak daude, ebanjelioen arabera, Nekaldiko eszenak falta badira ere. *Hego aldeko galerian* apostolu eta santuen historiak ikus ditzakegu. *Sartaldeko galerian* berriz era guztietako animalia eta zomorren gaiek ugari dira.

Estilistikoki, tolesdura ugari eta astunez jantzitako irudi trinkoak nagusitzen dira gorputzaren nabarmentzea lortzen dutelarik. Badirudi klaustroko maisuei buruak axola zaizkiela gehien, nabarmenki markatutako begiak dituzten buru handiak, arima begietaratzeko behar gotikoa sentitzen hasiko balitz bezala. Ileak eta bizarrak batzuetan ildo soilez zirriboratuak daude, eta besteetan berriz kizkur eta txirikorda mardulen zehaztasunez landuak. Irudiak batzuetan arkitektoniko edo landarezko hondoera baten gainean emanak dira, estilo berri bat aldarrikatzen duen paisaiaren garapena.

De Eglyren arabera, zeinari, bai estilistikazko nahiz ikonografiazko Tuterako klaustroaren ikerketarik osoena zor zaion, ohizkanpoko lan honen "nafar" berezitasuna azpimarratzen du,⁴² eta antza denez *hiru esku* desberdinen ezagutza sumatzen du kapitelen horien lanketan: Ipar eta sortaldeko kapitelak esku bat-berarenak dira; aurrekoaren antzeko estiloko eskua, baina askeagoa, hegoaldeko horma tartea, eta hirugarren batena, sartaldeko arkutera, non, estilo aurreratua eta naturalista bat nabaritzen den.

Eliza. Klaustrotik **katedralera** igarotzen bagara garai berri batetara igarotzen ari garela

TUTERAKO KATEDRALA

Asto arpajolea.

Sanson lehoiarekin borrokan.

konturatuko gara. Neurritz oso handia den eliza protogotiko bat da, kolegio-eliza izaerakoa (XIX. mendean bakarrik jaso izan zuen katedrala izena), antzinako mezkitaaren sailean eraiki zen eta harlandu onez jantzi XII. mendean azken eta hurrengoaren hasieran, Santxo Azkarraren eta Santxo Indartsuaren erregealdi artean.

Zistertarren arkitektura eskemak jarraituz lau tartetako hiru eliza-barne ditu, hauetatik nagusiena garaia goa eta zabalagoa da, eta tarteak laukizuzenekoak, alboetakoak berriz karratuan dituzte. Bost zatitan ongi markaturiko gurutzadura batez jarraitzen du, erdikoa karratua eta burualdea erdizikloko erdigune sakoneko absidea, zirkuluerdiko eta karratuko kapera bikoitz artean, Zistertarren tradizioaren arabera. Bai eliza-barneak eta bai gurutzadura, hirugingildun zuinezko gurutzadura gangaz estaltzen dira, beren ertzetan baketa handiz zuinkatutako arku zerrenda indartsuez berezitatekoak, zistertar ezaugarri jatorrak, bere ia erabateko apaingarriak eza bezala.

Barnualdeko erromanikoena, burualdean eta gurutzaduran bilatu behar da, zeinaren ipar eta hegoaldeko ateeak, aldi hartan, ziur asko, lanean zebilen klaustro lantegietan egindako kapitela dituzten.

Ateak. Katedralera eginiko bisita batetan bere hiru ateeak azpimarratzea komeni zaigu. Hiru etan zaharrena hegoaldekoa da, "**Birjina-aren atea**" ere deitzen zaiona. Ez du tinpanorik; baina ongi gordetako kapitela bai, nahiz eta ez diren oso kalitate onekoak. Kristoren Piztuaren gai bat kontatzen du.

Iparraldeko gurutzaduraren ataria, "**Santa Mariaren atea**" deituarena, arku zorrotzetakoa da. Joan Bataiatzailearen historia eta San Martinen kaparen agerakidatzen deneko hiru arkibolta ditu. Bere tinpanoa atlante pare batek osatzen du, Sansonek eta Dabidek.

Ate nagusia da **Epaia-aren atea** deitzen zaiona bisitariaren jakin minik handiena sortzen duena. Galduta du tinpanoa; baina nahiko ongi gorde ditu joritasunez apainduriko bere zortzi arkiboltak. Zenbait irudi lerroan ditu giltzarrietan: Agnus Deia, Andre Maria, ain-gerua eta martiria.

Arkiboltetako gai nagusia Azken Epaia-rena da dohatsuen pozetan, ikuslearen ezker aldean eta kondentatuen saminak beste aldean. Eskatologiazko adierazpen batzuen arabera gozadiaren amaierari buruzko erdiaror pentsamendua laburbiltzen duten 51 dobelak ditugu: sartaldekoak, bizantziarrak eta musulmanak. Herri arimaren ezten zirikatzailak irudimena aske utzi duela dirudi bekatuak higuin garri- nei buruzko bere epaia adierazteko eta zigorrak finenak irudikatze⁴³: Merkatarik gezurtiak, trukatzailak eta lukurrerak, baita infern-utik ateratako "ehiztari makurra" ere.

Atearen alde banatara mentsula gaintan, hirien irudiak ikus daitezke pizti eta animalia musikariek. Gorago, errosetoi handiaren azpialdean harbur utxoaren erlaitz bat.

Arkiboltak zurkaizten direneko kapitela, nekez gaintu daitezkeen kalitatezko Hasierako gaiak garatzen dituzte. Sinestun kontenplaria gizonaren sorrerako irudietatik azken

hondamendikoetara igarotzen da. Aldi baten amaierako igarotze krisialdi eta arrazionalismo gotikoko aldiaren inguru hartan "gozadiaren historiaren" laburpen baten moduko bat zen. Margoanizdun bezala irudika dezagun, halakoak izango baitziren klaustroko kapitela ere, garai hartako gizon emakumeengan sortu zuen eragin emozionalaren antzeko ideia hartu nahi izanez gero.

Eliza atari honen barrokotasuna estilo baten akidura adierazten ariko zen. Katekesi baten irakasbide zorrotzetan baino gainezka eginiko eta gaiztotutako herri fantasiaren irudikapena gehiago sartzen utzitako estiloa zen hau nonbait. Monastegietako artea, ikonoetako la- saikeria horrek kutsatu gertatu zen, zeinaren aurka haserre biziz altxatzen hasiak ziren, nahiz eta aldi bateko eta erdizikako arrakastaz izan, Klarabaleko San Bernardoren asmoak.

6.

■ IPARPIRINIOTAKO BASKONIAN ERROMANIKO ARTEA

Iparraldeko Euskal Herriaren erromanikoa, baseri girokoa bereziki, ugaria izango zen. Baina, gehienetan XII eta XIII. mendetako elizak ondorengo mendeetan funtsean aldatuak izan ziren eta burualde eta abside batzuk besterik ez da gelditu.

LAPURDI

AINHOAKO AMA BIRJINA. Bada Ainhoan, Andre Mariaren eliza bat, hare-harrizko harlanduen aparejua eta okre eta more kontrastezko margoak dituena, bisitariaren begirada liluratuz. Birmoldatu egin zuten XVI. mendean; bere barnunbean ez da dotoreziarik, ez berezitasunik falta, labe abside ederra, eta sinestun elkartearantz gordetzen den esparruaren ingurune guztian, euskal erako zurezko balkoi bikoitz bat doa aldenik alde. Bere bost mailatako dorrea, oktogonoz hesitutako dorretxo batez bukatzen da, lau piramidetzarrez karratuan sartua eta arbelezko xafladun gezia duelarik buruan (XVII. mendea).

DONIBANE LOHITZUNEN SAN JOAN BATAITZAILEA. Donibane Lohitzunen, Luis XIV.a eta Espainiako printzesa zen Maria Teresa Austriakoak ezkondu zireneko San Joan Bataiatzailearen eliza oso adibide argia da lehen aipatu dugun berrikuntzen kontu honetan, bere oinarri erromanikoak besterik ez baititu gorde.

IRISARRIKO OSPITALEA. Gaur egun oraindik XII. mendeko eraikin bat ikus daitezkeen **Irisarriko** ospitale-priorretxea, Jerusalemgo San Joanen zaldunena izan omen zen, hau ere XVII. mendean "zaharberritu" zutena da.

Senpereko elizak ere, XVII. mendeko erre- taula galantean interesaturik eta bere euskal ezaugarri erako zurezko eliza-balkoia ikustera turista ugari biltzen duenak, baditu bere egitura XII-XIII. mendetako aztarrenak.

NAFARROA BEHEREA

Zuzen zuzenean Iruñeko erregeen menpe zegoen eskualde honetan XII-XIII. mendetako

TUTERAKO KATEDRALA

Irudi erref.: Catálogo monumental I.

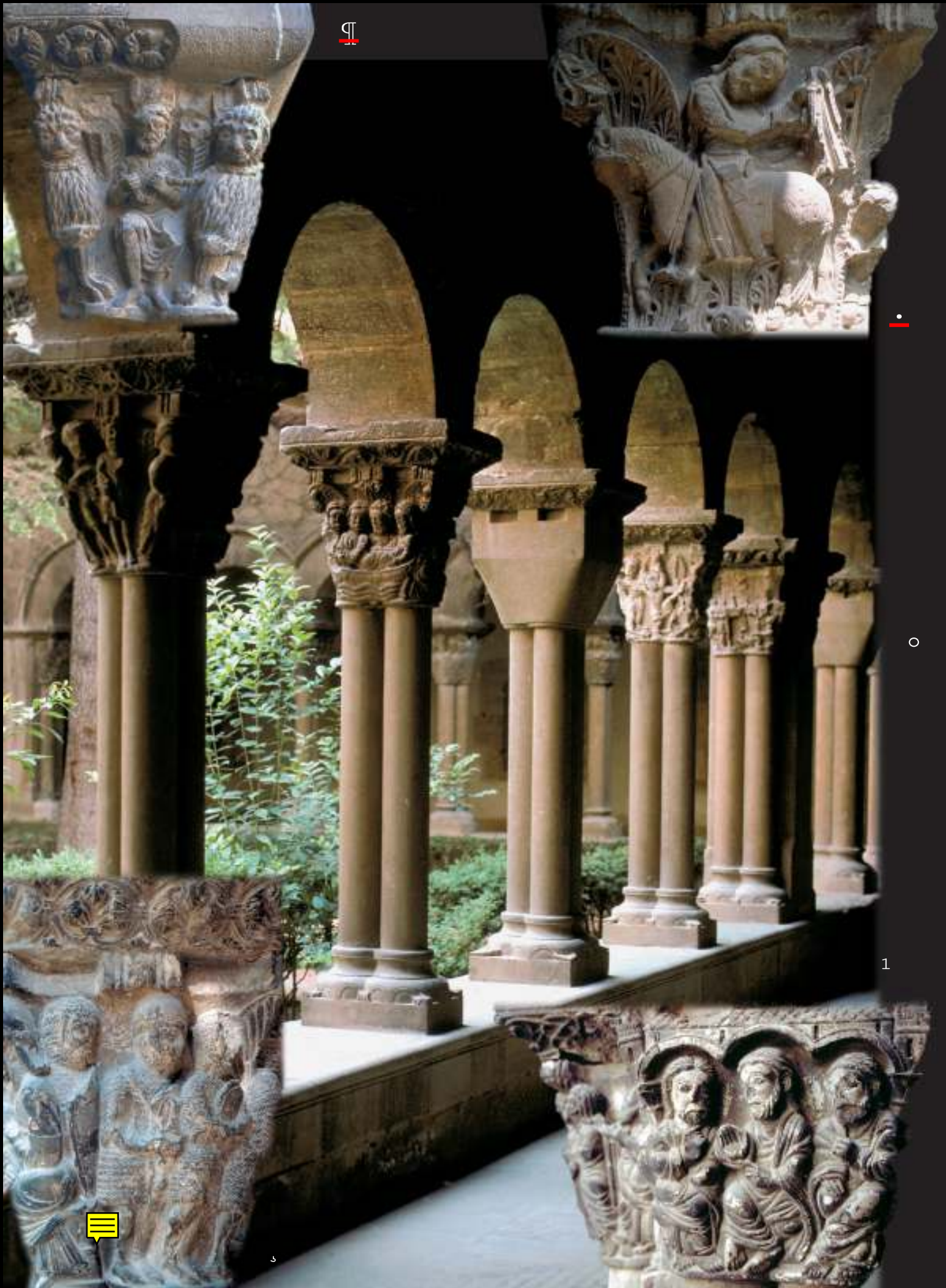
42. Anne de EGRY, "Tuterako katedralaren klaustroko eskultura". P.V.n. 74-75 zenb., 1959, 63-107. or. gehi 164 irudi. Ikus baita ere, A. de Egryn artikuluaren laburpen on bat J. R. CASTRO ALABAr en *Tudela monumental* en T.C.P., 227. znb. III. libk. Iruñea d/g 16-27. or. Anne de Egryn bae azterketa sakonean, Aragoiko artisten eragina aitortzen du baina ohar bat ematen du, bere aurreko aragoarretatik berezi egiten dela tuterar klaustroko kapitelaetako estila "ezzenen arkitekturazko uztaizetean eta irudien gaineko tarteak adierazpide berdinekin betetzear. Berau, XII. mendean orokortu egiten den jardueraren da. Nafarroako klaustroetako eskulturen kidetasunean, adibidez, Iruñeko katedralaren klaustroko XII. mendeko antzinako kapitela bezala edo Lizarrako Ruako San Pedrokoak..."

43. Ikus, Tuterako Epaiketaren atariaren ikonografiako deskribapen on bat, J. E. URANGA- F. INIGUEZ ALMECH, A.M.N. III. lanean, 169-170. or.

TUTERAKO KATEDRALA

»

$\frac{1}{4}$

$\frac{1}{2}$

HARANBELTZEKO
SAN NIKOLAS

Haranbeltzeko San Nikolas.
Iholdy. Nafarroa Beherea.

Donezaharra. Nafarroa Beherea.

Lahontzeko eliza. Lapurdi.

Bidarrayko eliza. Nafarroa Beherea.

Mendibeko Salvatore. Irati.
Nafarroa Beherea.

eliza aztarnak ez dira gutxi, baina, beti ere ondorengo mendeetan birmoldatuak eta abestuak.

BIDARRAIKO ANDRE MARIA. Kanbotik 16 km-tara, baserriz ereindako, zelai berdezko paisaia eder bat begiztatu litekeen muino batetan **Bidarraiko Andre Mariaren** elizak, eskualde horretan ugari den hare-harrizkoa berau ere, bere hasierako erromaniko eraikuntzako aztarrenak baditu.

Laurhibar haranean, Donibane Garazitik bost kilometrotara **Alzietako Gurutze Saindua** eta **Baskasango San Andres** kapera erromanikoak daude, hargin berak eginak dirudite, hain baitira berdinak. Begien gozamenarako kanpoaldeko itxuraren goxotasuna eskaintzen dute, barrualdeko aberastasun ezohikoa lagun dutela: esku sotil baina jakintsu batek margo-tutako zurezko gangak.

HARANBELTZEKO SAN NIKOLAS. Nafarroa beheara alde horretan bertan, **Haranbeltzeko San Nikolasen** kapera beroa topa dezakegu, abeltzaintzako, merkataritzako eta erromesaldietako bide zahar ertzean kokatua. Priorretxe-ospitale batena zen eta XII. mendeko agirik diotenez Maltako Ordenako "kideek" agintzen zuten bertan, Ostabat (4 bat kilometro harantzago, ez gehiago) alderat eta handik Orreagako igarolekura zihoazen milaka erromesei lagundu zietenak.

Badu oraindik aterpe ireki zabal bat, agian oso eroso ez bada ere, gauak harrapatu dituen erromesentzat segurua den aterpetxea. Erdi puntuko arku zabaleko aterpe hau, eskuairaz, kapera xume baten ondorengoa da, laukizuzeneko zorua du eta XII. mende aldera eraikia izango da seguruenik, eta barroko aldiaren berrearaikia. Barrualdean ez du erromaniko estiloa gogora arazten duen ezer. Bere eliza atariak barruko zatian badu zorionean, Kristoren monograma duen krismoi eder bat, Alfa eta Omega, zirkulu batetan sartutako Maltako gurutzearen azpian.

BIDAXUNE. Baskonian beste asko bezala XIII. mendean eraiki ziren baina, erromaniko airea arnastuz, **Bidaxuneko** (XIII. mendekoa) eliza, erdi puntuko arku bikoitz bat duen eliza ataria ageri du, berezitasun batekin, inon kokatu gabeko giltzarri zintzilikako bat duela.

IRATIKO SAN SALBATORE. Haritzgurutzeko lepoa igaroz, prerromaniko abside baten zatia gordetzen duen **San Salbatoreren** kaperara iristen da. Bere eliza-barnea XII. mendekoa da, ondorengo mendeetan birmoldatua. Prerromaniko gurtza egin zitekeeneko toki batetan dago eraikia. Malta Ordenako ospitale zahar hau, kanpoan zutabe txikien gainean Gurutze-bide bitxi bat duena. Bere barrua, garai batean irudietan aberatsa zena, orain zoritxarrean hutsa dago.

Saint Jean le Vieux-ek (**Donazaharrek**) badu oraindik *imus pirineus*-etako iragan laztaren zenbait oroigarri. Hemendik gertu, utzia dagoen **Done Bladiko** erromaniko santutegia dago, **Aphat-Ospital** deitua, Donejakue alderako erromesen ospital-aterpetxea izan zena. Badu oraindik zorrotz samarrak diren arkuen ataria.

Usakoako San Pierre eliza XII. mendekoa da, baina oso zaharberriua dago. Hala ta guztiz ere, badu oraindik bere atari zaharra, istoriodun kapitela eta irudimenezko piztiak dituena.

Donibane Garazin merezi du historialariaren bisita **Ugandeko Santa Eulalie** elizak, non oraindik ikus daitezkeen erromaniko artearen aztarna batzuk, **Baigorriko Doneztebeko** elizak bezala.

ZUBEROA

Ordierpen (Zuberoa) Nive ibaiaren ertzean, paisaia ederren batetan, zutik da oraindik **San Migel** erromaniko eliza.

Zilindro egiturako bi oinarrik, gotiko garaiakoak ziurrenik izan litezkeenak, eliza-barne soila beste ondoko biretatik bereizten dute. Erromaniko burualde zabala, erdiko zati bat eta alboetako biz osatua dena, kanoi erdiko gangaz estaliak, hiru zirkulu erdiko absidetan bukatzen da, baina berauen aurrean lotsatuki arku zorrotza azaltzen da, uste gabeko eta itxaropen sortzailea den kimu baten antzera. Itsatsitako zutabeak dituen oinarri gainetan kokatzen da burualde erromanikoa; Hurrengo zatia konpondu beharra izango zuen, izan ere, oinarriak kapitelik gabeko eusgarri zilindriko landuez ordezkatuak izan baitziren arkuak han kokatzeko.

Raymon Ourselen ustetan, multzo hau dena "Zuberoako bizkonterri osoko eta baita Euskal Herri osoko ederrenetako eta bitxienetakoa da".⁴⁴

DONE BLADI OSPITALE. Biarnoren mugan Zuberoako azken muturrera iristen bagara, bere historian Baskoniari hertsiki loturiko herrialdea izanik, aurkituko dugu bai azkenik, erromaniko artearen barruan benetan berezia den zerbait. Garai bateko **Done Bladi Ospitale** erromaniko-bizantziar eliza bat gertatzen da, XII-XIII. mende bitartean horretan eraiki izan zena seguru asko. Ipar Euskal Herriak gaur duen erromaniko lanik ederrena eta interesgarriena da zalantzarik gabe, eta Euskal herrian Erdi Aroko frantziar ondareetan behar bezala zaindua izan den eraikinik bakanrenetakoa. Bi zaharberri aldiz jasoa da (1903 eta 1980).

Greziar gurutzearen egiturako **oinazalaren** gainean oreakatzen eta antolatzen dira bere gorputzak gurutzeriazko gangari eta oktagonozko linterna ikusgarri bati eusteko, tronpa gaineko kalifa-kupula bat buruan duela, berau delarik euskal lurraldeko ale bakarra.

Elizak gorde du bere hasierako gangaren egitura zati garrantzizko bat; harrituta utzi dituzte eraikuntzetako arkeologoak, absidearen hormetan atxikitako zurezko erlaitzaren egitura apartak eta erlaitz hori, estalkiaren egiturarekin elkartzen zituzten habeek. Zuraren hondakinen dendrologiko azterketak, lanak hasi izan zireneko ustezko data eman dute, 1184a.

Multzo batu eta trinko guzti honek, kanpotik begiratuta, tamainen joko eder eta oreaktuak ukituta uzten du.

Historialariari eliza honek emango dion beste ustekabekoa *klaustroz* ala hare-harrizko

konbinaketa geometrikoz, mudejar tankerako **leihu** itxiak dira. Xehetasun honen eta kalifa-gangak (gertuan duen Oloroeko Done Marian berrazaltzen dena), eskualde honek hispaniar lurrekin (Torr es, Almazan eta abar.) izandako kultur batasuna adierazten du.

Donejakuera alderako erromesentzat Done Bladi bigarren mailako ibilaldia zen, non Euskal Herri aldera sartuz, Arlestik Somport-erantz zihonetik desbideratzen zen.

HIRUTASUN EGITURAKO KANPANDORREAK. Gure herrialde honetan zenbat eta ekialderago sartu, orduan eta erromaniko aldiko aztarna ugariago eta bitxiagoak topatuko ditugu: adibide modura, **Laguinge-Restoue** elizan, Aturbetik 3 kilometrotara, **Sunhar**-ekoan, **Haux**-ekoan, non labe absideak, atari ederrak eta abar ikusten diren.

Baina ikusgarritasun bitxiena, hirutasun egitura duten kanpandorreak dira: hormapiko oso garaia, pinakulu hirukoitz batetan bukatzen dena, erdiko hortza garaiera handiagoa hartuz nabarmentzen delarik. Mota bitxi honetako erakinik adierazgarriena **Gotañe-Libarrreux**-eko **André Done** elizan dago (Aturbetik 10 km-tara). Baina ez dirudi erromaniko garaikoak direnik.

SANTA GRAZI. Biarnoko mugan, baina Zuberoako lurralde berean, eskualdeko santutegirik ospetsuena aurkituko dugu, historiari abaratsa dena, frantziar bidean kokatua delako eta bereziki garrantzizkoa erromanikoaz eskaintzen eta gordetzen duenagatik. **Santa Graziko** eliza da, erromesaldietako santutegi honetan, Zaragozako zaindaria den, santa martiriaren besoa gurtzen da. Antzinen abatetxe bat izan zen, XI. mendean Frantziako erregeek, Aragoikoek eta Nafarrek sortua izan zen, toki hunkigarrian mendi lepo eta uharren artean estuki itxia dago.

Kareharriz eraikitako elizak badu kanpandorre erdi bat, estalgarri eta guzti, eta oso berriak diren kontrafuerte handiak (XIX. mendea).

Eliza zaharrak hiru eliza-barne ditu, lau tartetakoak eta hiru abside. Transeptuko eta absidetako oinarriek enborkonikoazko kapitela daramatzate, bibliako historiak ongi zizelatuak (emakume santuak eta Apostoluak Kristoren hilobi aurrean) eta profanoak (ehizakoak, txalupariak, sinbolo irudiak).

Iparreko arkupea, elizarako sarbidea dena, gai figuratiboak dituzten kapitela eta arkiboltaz apaindua dago, eta bere tinpanoan alde banatan aingeru bana duen krismoi eder bat.

OLORUEN. Eskualdeko erromanikoaren begizko ezaguera osatzeko Baskoniaren muga estuetatik irten eta euskal lurarekin bere historiako hainbat elkertasun, bai ahaidezkoak nahiz politikoak gogoratuz **Biarnon** sartu beharko genuke eta lurralde honetako hiriburua bisitatu.

Santa Gurutze. Oloruen deigarriena **Santa Gurutzeko eliza** da: Hiru eliza-barne, hiru tarte eta hiru abside ditu, kalifa estiloko tronpa eta nerbio gainean oktogono ganga nabarmena duelarik; istoriodun kapitela.

Andre Maria. Hiri berean **Andre Mariaren** eliza bisitatzea merezi du, garai bateko katedrala.

Ikonografia konplexuzko **atari** sonatua dauka: arku handiaren azpian, erromaniko irudimenean oso arrunta ez den gaia, Kristoren gorputz hila gurutzetik jaisten. Arku handi horren barruan beste bi daude, alde banatan kokatuak, non, Apokalipsiako 24 zahar Bildotsaren inguruan eseririk dauden bileraren adierazpena den. Arkuaren arkiboltatan hainbat urtaretan gizonaren lanei dagozkien eszenak daude adieraziak: Badira ehiza, arrantza, mahats biltzeak eta batez ere, etxeko eta herriko otorduen eszenak. Hemen, erromaniko ertilari herrikoia hizkera bizi eta ekintzailean adierazten da.

7.

■ ERROMANIKO ARTEA ARABAN

Arabako lurraldean, zorionez gorde ahal izan da bere erromaniko artearen ondare zati handi bat. Bere ezaugarria da, monumentuzko apaingarrietan kalitateaz gainera ugaria dela emaitza. Arabako erromanikoaren historia osoaren azterketa, behar bada, oso oinarrizko "lehen erromaniko" baten urratsak miatuz hasi beharko litzateke, XI. mendean jada bere lehen haur hotsak emanak izango zituen probintziaren iparraldean Donejakue alderako erromesek ezkutuko bideen bila ibilitako haie-tatik, hau da, Ayuda haranean zehar, Valdego-viatik eta Ebroko goialdeko aldetik, non defentsazko dorreen babesean bizirik gordeak izango ziren populazio guneren batzuk.⁴⁵

Hain urrutiko kronologia hori agian **Toberako Santa Maria** elizatzko bitxiari eman beharko zaio, zirkuluerdiko burualdea eta kapitela irudidunak, oso erliebe lauez landuak, eta prerromanikoa gogora arazten duen kanpai motako janzkerak dituztela.⁴⁶

Egia da, benetako monumentuzko erromanikoa den eta azterketa egiten uzten duen ongi zaindurikoa Araban aurkitzea ez dela posible, **XII. mendean oso aurrera** ez bada, nafar errege Santxo Azkarra eta Santxo Indartsuaren eskutik fueroak Trebiño (1161), Biasteri (1164), Labranza (1196) eta Gaztelako Alfontso VIII.ak Lapuebla (1190) bezalako herriei eman hasi zirenetik, hau da, erromanikoaren beranduko aldietan. Atzerapen hau erraz ulertu litekeena gertatzen da, eskualdearen politiko historiatik begiratu gero, izan ere, arabar lurraldeko ia gehientsuenetan erlijiozko eta kulturazko ezarpen egitasmo gutxi egitaratu zitezkeen sarrazenoen matxinaden aurrean abangoardiako gotorleku iraun behar izan zuen urteetan. Iruñeko erregeen zaharberritze egitasmoetan, Araba, XII. mendearen erdialdetik aurrera bakarrik sartu izan zitekeen.

Halaz ere, atzerapen hau berehala izan zen berdindua erlijio-arteazko eraikuntzen egitasmo ugariak ibilian jarri zirenean. Arabako muge-tatik errekonkista borroka frentea betirako ihes egin zuenetik gertatu zen biztanleriaren hazkundeak eta ondoriozko biztanleriaren kokapenak eta lekune irekiak laborantzan jartzek gurtza tokien benetako beharra erabaki zuten. Erromaniko arkitekturaren ernamuntze hau, bi ezaugarri orokorretatik deskriba daiteke: ugari izatea eta landakoa izatea (bi edo

KANPANDORRE
HIRUKOITZAK

Gotaineko eliza. Maule. Zuberoa.

Altzürüküko eliza. Maule. Zuberoa.

Hauzeko (Haux) eliza. Atarratze. Zuberoa.

OLLIEREKO STA. MARIA

Olorueko ikuspegi orokorra eta Santa Mariaren katedraleko atariaren xehetasuna. Biarno. Iduri erref.: Auñamendi.

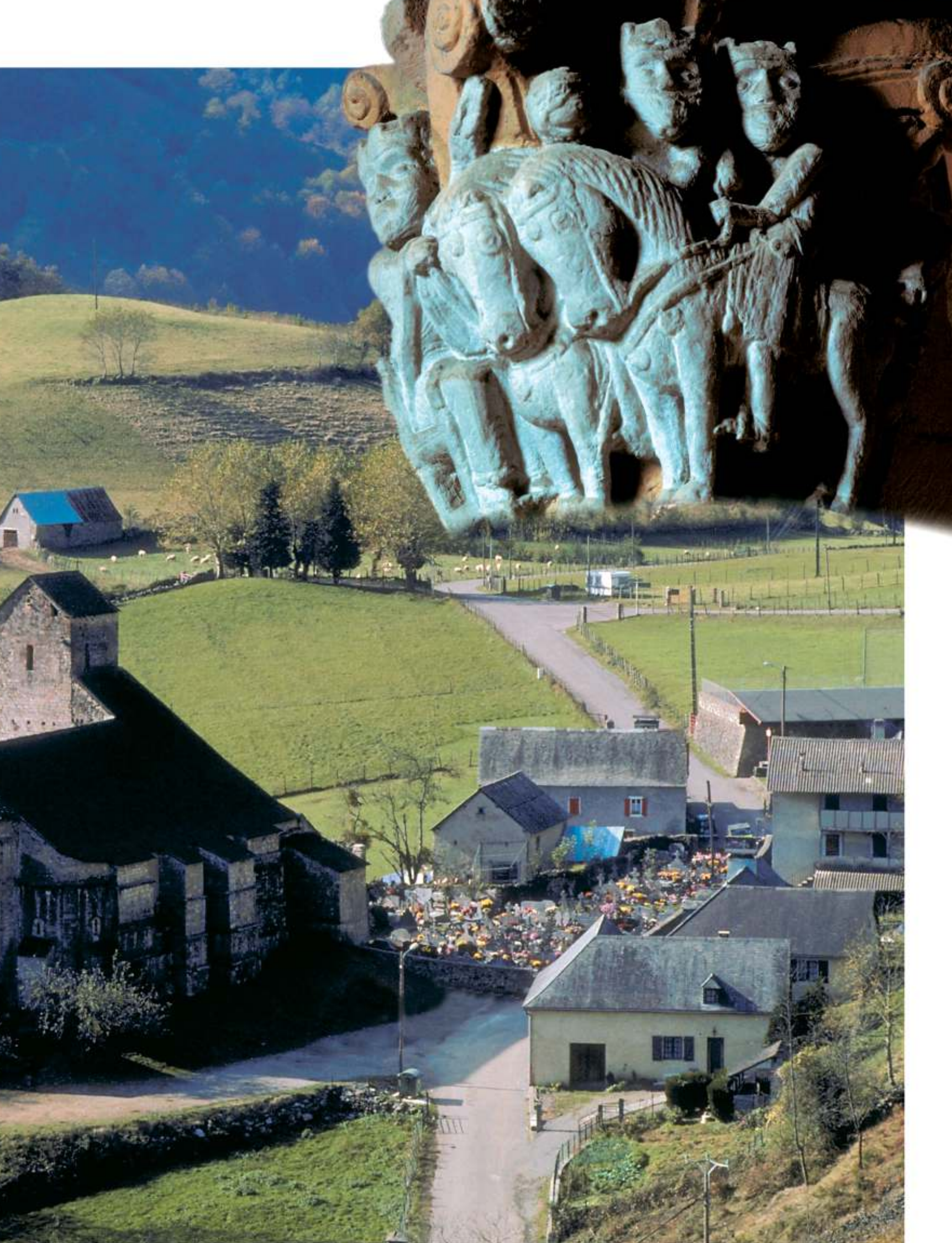
44. R. OURSEL, *El mundo románico*. Encuentro Arg., 1983, 278. or.

45. Izengabekoa. "Erromanikoa eta protogotikoa Araban". *Alava en tus manos-en* (A. Llanosek zuzen.). (Gasteiz 1983), IV. libk., 46-49. or.

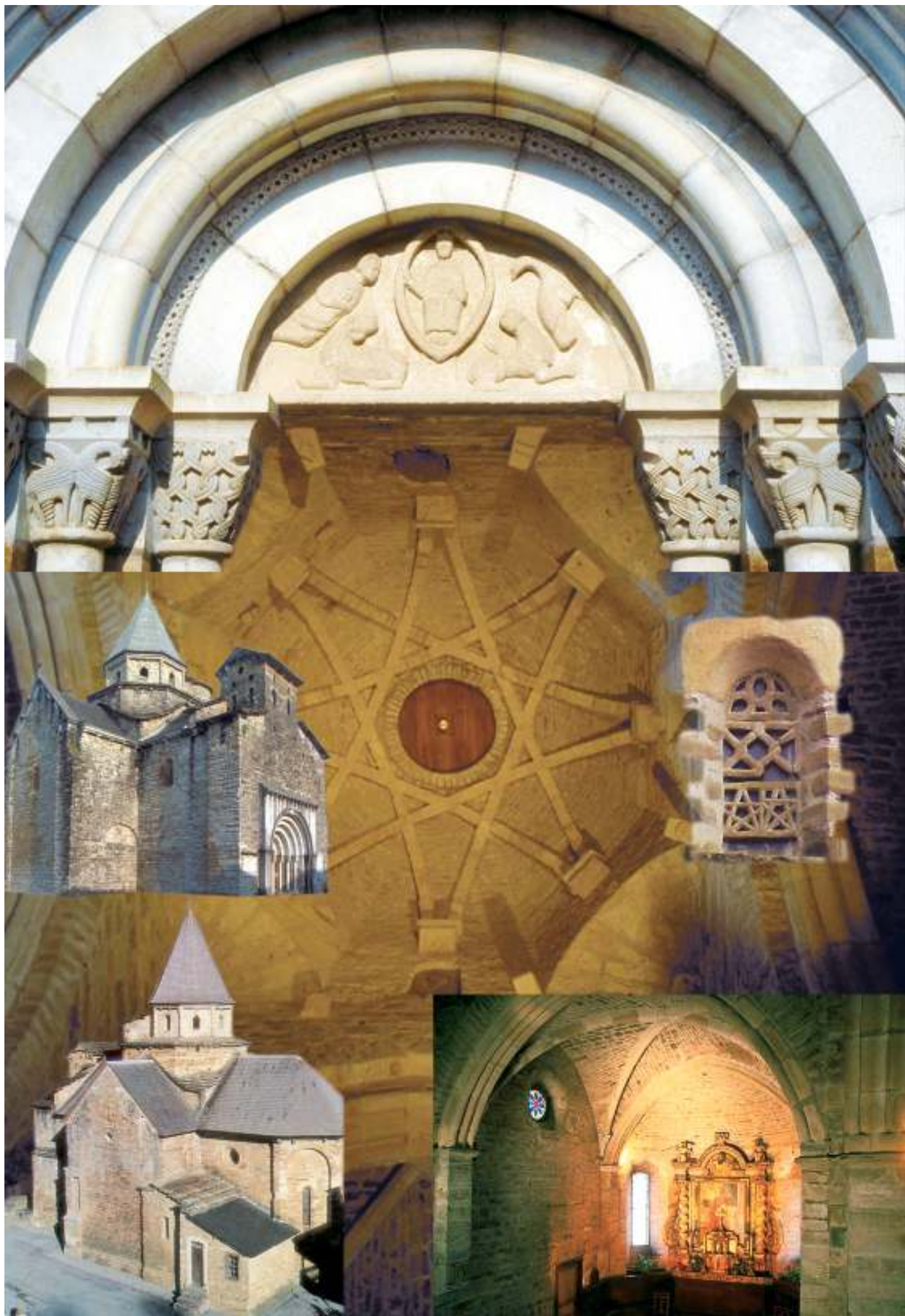
46. A. GOMEZ GOMEZ, "Toberako Santa Maria". *Kobie (Arte Ederrak) 6an*, 1989, 269-276. or.

SANTA GARAZI, ZUBEROA

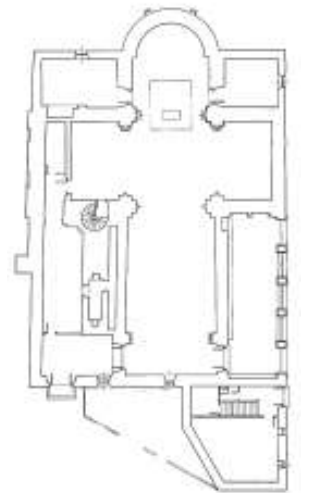
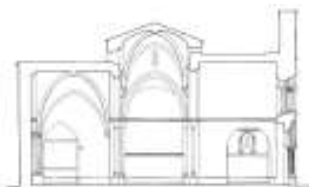
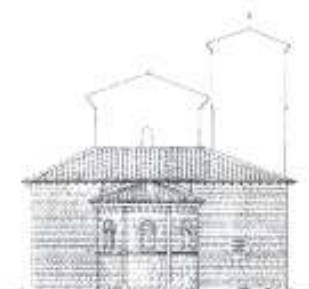

SAN BLADI OSPITALEPEA

ARMENTIAKO ELIZA

Irudi erref.: M.N.E. Araba. 9. or.

hiru monumentuzkoagoak diren eraikuntzak izan ezik). Lopez del Valladoren ustetan, erromaniko monumentuetan ehun arte ere konta daitezke, osorik nahiz zatian gorde direnak, zenbaki horretan protogotiko estiloa azaltzen zaien eraikinak sartuz gero.⁴⁷ Eraikinik ezagunetatik lauzpabost aipatzetik hasiko gara.

ARMENTIA

ARMENTIAKO EGOITZA. Velegiako gotzaina zen Alvaro baten ziurtasuna badugu agiritan 881. urtean jada, arabar lurraldean izan zenekoa, eta 987. urtean berriz Munio azaltzen da “Arabako gotzain” bezala, baina ez da zehaztasunez agertzen gauko Gasteizetik 3 km-tara dagoen Armentia noiz aldatu zen egoitza. Kalagorria musulmanen eskuetan erori zenean eta Valpuestako elizbarrutia sortu zenean, zeinaren menpe geratu zen arabar iparrekialde osoa, Bizkaia Enkarterrietara arte elizaren babesik gabe geratua izan zitekeela uste izaten da; inola ere, hau izango zen Armentian egoitza zuen Arabako gotzaindegia sortzeko. Eta han gelditu zen 75 urtez, nafar indarrek Kalagorria berreskuratu eta herri hartakoan berriro Arabako gotzaindegia bat egin zuen arte (1087).⁴⁸ Armentia egoitza Kolegio-etxe bezala 1498. urtean, Gasteizko Santa Mariara eramana izan zen arte, gelditu zen.

ELIZA. Armentia eliza lehendabizi San Andresi eta azkenik San Prudentziori eskainia izan zen. Kaskanteko Errodrigo, 1146tik 1190era Kalagorriako gotzaina izan zenak sargaratua izan zelarik, argi dagoen bezala, XII. mendeko bigarren zatian izango du eraiki zeneko data.⁴⁹ Berrikuntza handiak egin ziren 1776. urtean, batez ere, kanpoko alde ukitu zutenak, desagertu egin baitzen ataria, arkupea (zimitoria) eraikiz eta horma berriz eraikin zahar osoa inguratuz, absidea ezik.

Eliza-barnea lehenbiziko egiturakoa izango da, latin gurutzekoa, orain ganga modernoz estalitako gurutzadura duena. Alboetako bere bi besoak puntudun kanoizkoak dira. Gurutzaduraren gainean zinborioa altxatzen da, gurutzeriazko bi arkuz osatua dena eta bere abiapuntutan tetramorfoaren (lau ebanjelariak, lehoi, zezen, arrano eta aingeru buruetan simbolizaturikoak) irudiez eutsitakoa; Iratxekoa eta Lizarrako San Migel elizakoak gogora ekartzen dizkigun kupulako gangak eta Gaztela-Leongo antzeko egitura garaikideetan, Poitou frantsesarenak izan litezkeen iturriko jatorrikoak jartzen gaitu pentsatzeko.

Armentia aldare aurea bi zatitan antolatzen da; kanoi gangaz estalia bata, gurutzadurarekin elkar tzen den garaipen arkuaren egiturari egokitutakoa; eta ondoren, txikiagoa eta estuagoa den absidea, labe gangaz estalia. Absidearen sakonean hiru turuta-antzeko leiho irekitzen dira, erdi puntuko arkuez; beroien azpitik bost ilaratiko erlaitz xakeztatu bat igarotzen da.

ELIZATEA. Oinetan bi ate zeuden, iparraldera bata, komentuko gelatara sarbidea zuena eta hegoaldean bestea, gaurko modura, kanpoaldera ematen zuena. Elizpean, 1776. urtean kokatu ziren eliza hasierako ate nagusian zeudenak ziren erliebeak.⁵⁰

Antza denez hegoaldeko atariak bi mailatan landutako lanak dauzka. Azpikoan, erdi puntuko arkuaren azpian Bildotsaren tinpanoa erakusten zuen ateburudun ate bat zegoen; gainean, begi ala agian leiho baten inguruan, Apostoluen Salbatzailearen tinpanoa zegoen kokatua eta saihetsetan Santo Entierro eta Anastasisenak izan behar zuten erliebeak. Eskultura lan guzti hori, XVIII. mendeko berrikuntzan eliza aurrera ekarri zen.

Ulertzekoa da, jatorrizko elizari egin zaion berrikuntza garrantzizko horren ondorenean Armentia basilika horrek gaur eskaintzen digun gauzarik nabarmena eta interesgarriena **eskulturazko apaingarrietan** dagoela esan behar izatea, ez berrikuntza aldian zorionez salbatu ziren bere kapitelen eta erliebeen kalitate eta berezitasunagatik bakarrik, baita erliebeei ikonologiazko interpretapen bat eman eta jatorrizko ordena eta kokapena agiritaratu nahi duen historialariarengan sortzen duen arazoaren larritasunagatik ere.

Estilistikako azterketak erakusten duenez eskulturen tailatzea hiru maisuen artean egin da.⁵¹

Lehenengo maisuarenak lirakeke absideko leihoaren kapitelak. Aldarte herrikoia, tolesgabea eta adierazkorra duen etilaria da, egitura nolabaiteko arkaikotasuna duena, zenbait geometria sinplifikazio alderako joera duena. Egitura bitxiko mamuak, deabruzko buruak adieraztea gustatzen zaio, landare gaiez nahastuak. Bere lanei XII. mendearen azken hereneko data jarri diezaiekegu.

Bigarren maisua, Galtzadako ar tearen egitura eta gaiei dien leialtasun batetan azaltzen da. Berari zor izango litzazkioke gurutzadurako zortzi kapitelak; eta baita agian bertako harburutxoak eta ebanjelariak ere. Gizakundearen, Konstantinoren eta eliza aurreko beste erliebe batzuetan ere bere eskua sumatzen da: berauen artean Bildotsaren tinpanoa. Bere lan honi 1200. urte aldeko data eman diezaiekegu.

Hirugarren maisuak, XIII. mendean jada, Silosko arteraino eramaten digu pentsamendua, bai Kristoren hilobiko Marien irudiarengatik eta baita eliza aurreko Anastasis eta Apostoluekin dagoen Kristoren tinpanoagatik ere.

HARRI PONTEA. Bada Armentian baita erromaniko harri ponte bat ere, zimazio baten zatia izan behar zuen oinarri baten gainean jarria dagoena. Kopak tailatutako apaingarriak ditu, angeluetan ferra lankera batzuk imitatuz, koruko zutabeen oinarrietakoak gogora arazten dituen arkutxo batzuk guztia inguratzen dutelarik.

ESTIBALITZ

Gasteiztik 8 bat km-tara, mendixka baten gainean, 1074. urtean jada bazen Naiarako Santa Maria la Realaren menpean zegoen monastegi bat. Bi tartetako eliza-barnea zuen. Mende honen hasieran hirugarren tarte bat erantsi zitzaion. Eta 1972-1973 bitartean burutu zen hirugarren zaharberri aldian.

ELIZA. Gaur latin gurutzeko oinazal gainean eraikitako basilika bat ikus daiteke, gurutzaduran linterna duena, erdiko eliza-barnean

47. F. LOPEZ DEL VALLADO, "Kristau monumentuzko arkeologia Euskal herrian". *Primer congreso de estudios vascos-en*, 1919, 846. or.
 48. A. MAÑARIKUA, *Obisposados en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI*. (Gasteiz 1963) 37. or.
 49. J. AMADOR DE LOS RIOS, *Estudios monumentales*. 44-45. or.; BARAIBAR, *Epigrafía armentense*, 257-260. or.
 50. P. Lopez del Valladok uste duen bezala, litekeena da han, XI. mendekoa baino lehenagoko eliza bat egona izatea. Beste XII. mendekoaz ere zalantzak eta iritzi desberdinak daude hainbat ikertzaileengana... Ikus, Dulce Ocon Alonsoren ikerlan berria: "Lehenbiziko Armentia (Araba) San Andres ataria: Agiritako oharra". *Kobie*, 9an, 1992-1993, 107-180. or.
 51. V.V., M. N. E. I. libk.: Araba. Eusko Jauriritza 1985, 6-12. or.

abside bat eta gurutzaduraren beso gainean irekitzen diren bi kaperei dagozkien beste bi. Armentian bezala, elizaren burualdea, aurreko tartea baino txikiagoa den laukizuzenezko tar-te bat eta zirkuluerdiko abside batez dago osatua. Honako hau gurutzadurara irekia dago puntadun garaipen arku baten bitartez eta kainoi gangez estaltzen da. Labe gangaz estaltzen da absidea eta xakeztatutako lau ilaratoko erlaitz batetatik abiatzen da. Erdi puntuko arkuak dituen bi leiho bakarrik irekitzen dira sakonean, lauak dira, hona ermita batetatik ekarriak izan zirela suma arazten dute. Hegoaldeko absideak ere bi leiho ditu.

Hegoaldeko gurutzaduraren gangak eta eliza-barnearenak puntudun kainoizkoak dira, iparraldeko gurutzadurako besoetakoa berriz ojibazkoak. Eusgarriak prismakerazkoak dira, zutabeak itsatsita dituztela, arku zerrendak eta barruak zurkaiztuz, zeinetan gangaren ojibak zamalkatzen diren. Oskolpea edo zinborioa kanpoaldera nabarmentzen da, dorre karratu moduan eta angeluetan zutabexkoak dituela. Berandukoa da bere data, arkuen zurkaiztetatik eta bere eskultura apaingarrien garapenetik atera litekeen ondorioa izanik.

ESKULTURA LANAK. Eskultura lanak, bere eliza-barne bakarrean, kapitel eta zutabeetan banatzen dira. Hemen ere estilistikazko azterketak hiru maisuen aipamena egin arazten du.

Lehenengo maisua gurutzaduratik burualderako lau kapitelengatik erlaitz litzateke. Beroietan Erosenaren misterioa azaltzen da ikusgai: Adan eta Ebaren bekatua, paradisu-tik jaurtitzea, Aingenuak Mariari eginiko bisita, bekatu nagusiak.

Bigarren maisua, zenbait islandar aztarnei loturiko hainbat klasizismorengatik, eta zulgailu teknika dela eta ezagutuko litzateke. Barruko kapiteletako zenbait zor zaio: bata gurutzadurakoa, bestea eliza-barne abiapuntukoa eta bi Epistola aldean.

Eliza **atariei** buruz berriz, esan dezagun **sartaldekoak** ez duela ezer berezirik: Berregindako ate bat da horma bular edo kontrahorma lauen artean kokatua, arku zorrotza eta kiribilezko kapitel eskemak dituen bost arki-bolta lauak dituen.

Hegoaldeko atea deigarriagoa da, monumentuzko eskulturaren benetako harri bitxia; nahiz eta Lopez del Valladoren ustetan, edergarritako ugaritasunak kalte eragiten badio ere osotasunaren dotoreziari, bere eusgarrien apaintaketak miresmena sortzen du, berauetan Borgoinako klunitar elizatako inspiratze ongari bat ikusiz, Gaztela edo Aragoitik (Uncastilloko Santa Maria) agian zeharka jasotakoa.⁵² Eliza ataria inolako zalantzarik gabe XII. mendean landua izan zen.

Atezangoetan ukondotutako bi zutabe ditu alde banatan, apaindutako fusteak, simetriki irudi berak errepikatuz; halaz ere eskuinaldekoak ezkerrekoak baino taila lan finagoa agertzen du, izan ere, lehenengoaren perlaz tar-tekatutako lau loreostotako nerbi-dun loreak, marrazki geometriko lauak bihurtzen dira ezkerreko zutabeetan.

Atearen ondo ondoko beste zutabeetan, fusteetako apaingarriak txirikordazkoak dira,

gurutzatutako lau harizpien zerrendatan. Beren kapitelak eliza barruko aldean bestelakoak dira. Hauetako bik badute nolabaiteko korintio aiererik, beste biek landarezko erroleoekin jokatzen dute.

Atezangoetan irudiak azaltzen dira: ezkerretara Pantokratorraren gaia: eskuinetara, San Joan Bataiatzaileaz gainera, gurutzatutako zenbait irudi apaingarritako hostotzekin. Lau arki-boltak agerian dituzten egiturak eta eskemak apaingarritako soilak dira. Beren erliebeetan Gizakundearen Birjina, sagitario bat eta abar ageri dira.

Estibalitzeko eraginak egiatzkoa dirudi Argandoñan, Duranan, Lasarten, eta bereziki Lopidanan.

SAN BIZENTEJO

San Bizentejo ermita zoragarria, gaur egun San Bizenteko arabar herriko Guztiz Garbiari eskaintako ermita bezala ezagutzen dena, 1963. urtean izan zen zaharberritua. Epigrafiako idazkun bat daukenez, 1162. urteko data zehatza emateaz gainera, eskaintza bat ere baduena:

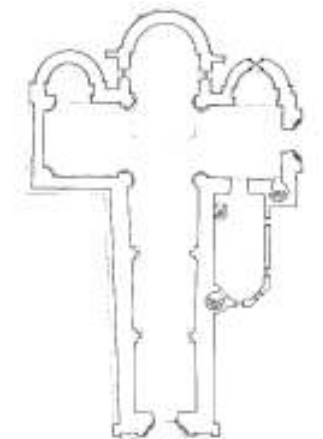
IN NOMINE DOMINI NOSTRI JHESU CHRISTI
AEDIFICATUM EST HOC TEMPLUM
IN HONOREM SANCTI VICENTII
ERA MILESIMA CC.

Eliza gozo honen bizantziartzaille jatorrizko eiteak ez harritzeko, gogora dezagun garaitsu horretan bertan Zamorako katedraleko kupula eraikitzen ari zirela (151-1174), hain bizantziar joera garbikoa dena. Oso neurri txiki-koa da, euskal erromanikoan aurkitzen dugun ia guztia bezala, San Bizentejo Gasteizko elizbarrutiko eraikinik ederrenetarikoa da.

ELIZA. Oso da soila bere arkitektura: eliza-barne bakarra, bi tar-te eta hirugarren tar-te motzago batez osatzen den aldare-aurrea eta zirkulu erdiko absidea. Harlanduzko gangez estaltzen da, kainoi erdi zorrotzez eliza-barnean eta labe gangaz absidean. Arku zerrendak, zutabe erdiak itsatsian dituzten harroinez osatuak diren babesgarrietan etzaten dira. Neurri handiko bere kapitelek badituzte akantu eder estilizatuak eta giza aurpegiak ere. Lanketaren fin-tasunak eta beren buru zuloen sakontasunak bizantziar eta musulman eraginak kanporatzen ditu. Barruko hormetan apaindu gabeko mensuletan kokatutako erlaitz bat doa, burualdean giza eta animalien irudiz eta landaredi eta geometria gaiez edertua bada ere. Absidean dauden hiru turuta-antzeko leiho irekitzen dira modu berean kanpoaldera. Aldare-aurreko tar-tearen alde banatan bakoitzak erdi puntuko arku bikoitza duen bi horma-konka egin ziren, mainel sendoetan kokatzen direnak eta egun inork ez dakien moduan galduak badira ere.

Kanpoaldean, absidea horma bularrez be-reizten diren bost planotan zabaltzen dira, zutabe erdiz eta beren arteko poligonozko oinarri-er osatuak; zutabe erdi hauek hiru hutsarteko arkuak zurkaizteko balio dute. Harroinak teilaturaino igotzen dira urratuz, hau da, beren neurria haziz. Bi kapitel erakusten ditu bakoitzak, garaiera desberdinetan. Teilaturaren ondokoek, oso zulatutako hosto sortez apainduak daudenak, paregabeko edertasuna dute.

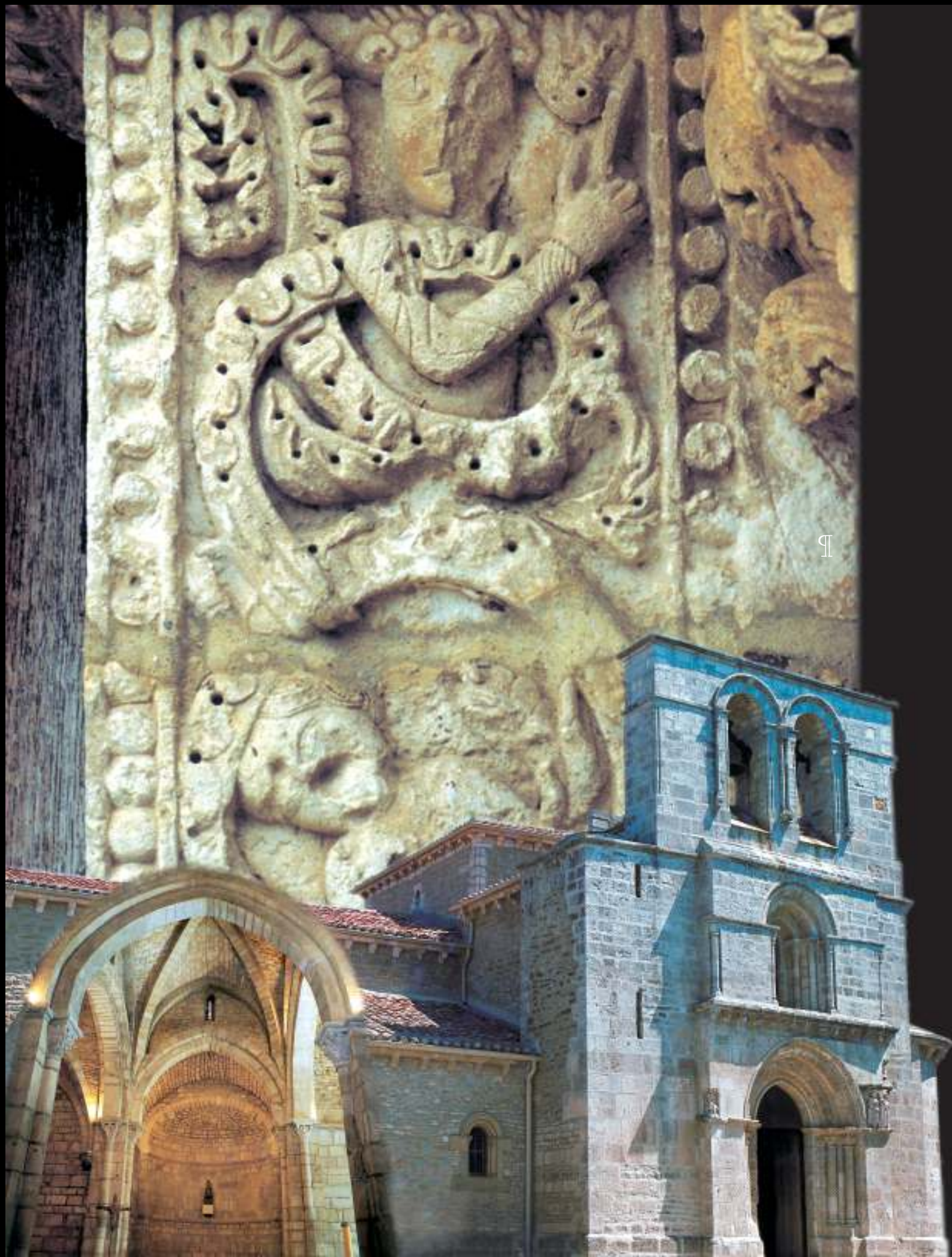
ESTIBALITZEKO SANTUTEGIA

Irudi erref.: M.N.E. Araba 114. or.

52. F. DE MENDOZA, *El ornato arquitectónico de Estibalitz*, (Donostia 1931) 14. or.; A. GOMEZ GOMEZ, "Erromaniko artearen barneratzea eta transmititza Euskal Herrian", *Kobie* 11n, 1995-1997, 241-261... or.

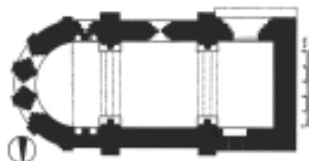
1

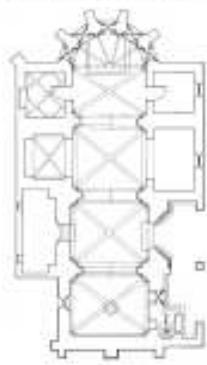

SAN VICENTEJO ERMITA

Irudi erref.: Catálogo monumental. Asteizko Elizbarrutia II.

TUESTA

Irudi erref.: M.N.E. Araba.

Bata bestearen gainean jarritako gorputzek absidearen neurria goialderako mugimendua areagotu egiten dute. Lehen gorputza trinkoa eta zirkuluerdikoa da. Bigarrenak bost horma-tal osatzen ditu, aurretik aipatu ditugun hiru hutsarteetako erdikoan irekiz, landaretza apainketa naroa duten arku eta kapitelak dituztela. Hirugarren gorputza berriro ere zirkuluerdikoa da eta bere apainduretan, elaitzetan kokatutako hirugingildun arku itsuak daude itsatsiak.

Elizako sarbidean zistertar kapiteletan zurkaiztutako sei arkibolta dituen ate bat dago, musulman airea duten biribilak dituzten eta apainketa soileko hiru ezik, lauak diren harlandu hegala baten pean. Oso ederrak dira bere kapitelak, korintio arte garbi samarrekoak bazuk, hostotzak jakintsuki tratatuak daude, buru zulaketa egokiez.

San Bizentejo oso eraikin berezia da euskal erromanikoaren barruan. **Estilistikazko antz** ugari erantsi izan zaizkio: Silos, Donejakue, Zamora, Burgundiakoa eta abar.; eta guztien gainetik bizantziar eta musulman ereduak. Bestalde, San Bizentejoko ereduak Araba, Errioxa, Nafarroa eta Gaztelan hedatzen direla esan izan da. Begien bistakoa dirudiena da egilea, kanpotar ertilariren bat izan zela.

TUESTA

Arabako hego-mendebalde ingurunean Tuestako Jasokundearen parrokia, "Gaubeako katedrala" deitua izan da. Harritzekoa da, hain antzinakoa den lekua izanik (993. urtean jada agiriataratua da) bere eliza erromaniko-berantiarak historialarien arretarik ez erakarri izana mende honetara arte.⁵³ Agian, ahazte honen arrazoa estiloetako nahasmenduan eta eliza honen eraikitze aldietan eman den kronologia desberdintasunetan bilatu beharko da. Eraikitzen XIII. mendean hasia bazen ere, bere gorputz eta esparruak ondorengo eranskinez aldatuz joan da.

ELIZA. Eliza-barne bakarrekoa da, 29 m. luzean eta 11 m. zabalean, lau tartetakoa eta santutegiaren zatia ere erantsi behar zaiona, poligonozko burualde batez itxiz, bost horma-taletan bilduak non, beste hainbeste leihotan irekitzen diren. Bere aparejua ezin hobea da, isodomozko kare harri landuak dituen, oso berdinduak neurrian eta bukaera zaindua er-tzetan. Erromanikoaz pentsa arazten digun gauza bakarra bere burualdea da: erdigunea den espazioa, zeinarengan marra indargarriak giltzarrian biltzen diren, gurutzea daramaten aingeruan inguruan, eta batez ere garaipen arkuaren amaieran kokatua dagoen Pantokratorraren, zeinaren gainean badirudien gangako sei zainak batzen direla. Hauek gangetako osagaiak, absideko poligonoko angeluetan sartuak dauden zutabe ederren kapitelen gainetan zama arintzera datoz.

ELIAS MAISUA. Ez dugu arrazoirik ikusten maisu eraikitzailearen izaera zalantzan jartzeko, zeinaren izena *-Elias-* idazkun bati itsatsia doan eta erromanikoaren espirituaren arabera eskatologiazko egia galanten aurrean sinestunari bere betebeharrak gogorazten dizkion:

"O DIVES, DIVES,
NON OMNIS TEMPORE VIVES
FAC BENE DEO IN VIVIS,
POST MORTEM VIVERE SI VIS.

ELIAS ME FECIT"

(*Oi aberats, aberats,
ez zara betirako.*)

*Egizu on Jaungoikoarentzat gizonengan,
hil ondorenean ere bizi nahi baduzu.
Eliasek egin ninduen.)*

MARKIZ

Trebiñoko konderriaren mugako arabar mendialdeko eskualdean dagoen hiribildu Markizetik kanpo dagoen **San Joan ermitaz**, mintzatu gara aurreko atalean. Hau ere, gaurko egunotara arte katoliko gurutzaleku bezala gorde izan den erromaniko monumentu deigarria da. Berari buruzko agiririk ez da ia geratu baina, bere aurrealde nagusian duen idazkun batek 1226. urtera garamatza, bere eraikuntzaren eta Juan Perez, Kalagorriako gotzainak sortu zueneko data modura.⁵⁴

ELIZA. Iragaita aldiko eraikin baten aurrean gaude, lanketa oneko harlanduez jantzia, hegoaldeko eliza-barne horma ezik, hau harlanduskoz eraikia baitago. Kanpoaldetik, eraikin osoa bisitariari erliebe deigarritz azaltzen zaio, bai aldaparen galga konpontzeko bere burualdea altxatzen deneko harroinengatik, nahiz edergarritarako dituen apainketa gaiengatik: takeatuzko apaingarriak dituen erlaixa eta horma bi gorputzetan zatitzen duen eta goialderako mugimendua, multzoaren zabalerako garapenarekin oreka ederrean zatitzen duen altuera erdiko inposta marra bat.

Arabaldeko eliza txiki guzti hauen eskemaren arabera, bere oinazala areto egiturakoa da, hiru tartetakoa eliza-barne bakarrekoa, zertxobait zorrotza den kanoi ganga, pilastratan zutitutako bi arku zerrendez zatitua. Bi tartetan zatitutako zirkuluerdiko burualdea da, zeinaren altuera pixkanaka gutxituz doan. Burualdearen eta gainerakoaren altuera desberdintasunak tamainen arteko joko ederra eskaintzen du. Estalgarria, hasieran egurrezkoa izango zena, zaharberritze aldiaren batetan beste zeramikazko burdin lan batek ordezkatu zuen.

Bat bestearen atzetik estutzen diren bi tartetan zatituta dago burualdea. Absidearen erdigunean, gainerakoak baino neurri txikiagoko hutsarte bat dago. Erdi puntuko arku egiturakoa da, eta inposta batean kokatutako bi baketoiez osatua da. Burualde osoa horizontalki tarteatuta dago biletzez apaindutako inposten bitartez. Harritu egiten du barruko apainketa soilak, eta bere landarezko kapiteletako eskematismoak.

Atari bakarra, eliza-barnearen bigarren tartearen hegoaldeko aurrealdean dago irekia, turuta antzeko ate bat jartzen uzten duen kanpoalderako gorputz bat osatuz: Landarez eta besante sortez apainduriko hiru arkibolta ziriez (baketoiez) tartekaturik. **Arkiboltak**, hiru-na atzapar harroinezko zutabeen gainetan atsedean hartuz eta baketoiak zutabe bitartetan; eta sistema bera azaltzen da atezangoetan. Kapiteletan landarekiak azaltzen dira gehien. Lopez Valladori arkiboltak lantzeko erak iradoki dio,

53. Berriki, merezimendu handiko ikerketak izanak dira Tuestari buruz: F. LOPEZ DEL VALLADO, "Erromanikoa Araban... Tuesta". *Geografía General del País Vasco-Navarro*. (Carrera Candil en Zuzen.), 846-851. or.; S. RUIZ LOYZAGA, "Tuestako parrokia-eliza". B. I. S. S. XXII.lean, 1978, 55-85. or.; M. PORTILLA, "Erromaniko artea. Sustraiak eta garapena". *Alava en sus manos-en* (Gasteiz 1983), 41-72. or.; Izengabea: "Tuesta. Gure Amaren eliza". M. N. E. n Araba (Eusko Jaurlaritzak Arg.), 1985, 337-347. or.; J. LOPEZ DE OCARIZ, *Templo de Nuestra Señora de la Asunción de tuesta* (Gasteiz 1986).

54. Inskripzioan *Gartzia Pangua* "Armentiako maisua" aipatzen da azken tokian. Ez dugu berari buruzko inolako berririk. Frial Fernando de Mendozaren itziz, "Armentiako maisuaren" izengoitia, ohoragari hutsa izan liteke. "Araba artistikoa. Markinezko San Joan ermita. San Vicentejoko Sortzez Garbia". *Euskal Herriaren-alden*, Bilbo 1974. V. libk. 134. or.

lan hauen egilea Estibalitzeko edo Duranako eskolako ertilaria izan zitekeela.⁵⁵

Hegoaldeko horman bi antzeko leiho daude, bata atariaren ondoan eta eliza-barnearen lehen tartean bestea. Erdi puntuko arkuak dira, baketoiztatuak eta hiruna atzapar harroinezko zutabe pareta, inposta soilak eta akantozko kapitelen ongi landuak eta zutabe atzeko harroinetan besante sorta.

ARABAKO BESTE ERROMANIKO ELIZA

Arte historialariarentzat garrantziko alderdiak eskaintzen dituzten beste elizen artean, arabar lautadakoak dira nabarmenenak, gotzain egoitza izan zenetik ez oso urrutian.

LASARTEKO ELIZA. Lasar teko lehendabiziko elizatik absideko bi turuta antzeko leiho gelditu dira, Armentia eta Estibalitzeko eskultura eta erliebeen garai berekoak diruditenak eta beharbada egile berak tailatuak. Hego aldean dagoenak akantoz apainduriko hiru arkibolta ditu, bai barrualdean nahiz kanpoan.

Lasar teko deigarriena absidearen hego-ekialdeko horman duen beste leihatea da. Apostoluen irudiak ditu bere leiho-zangoetan, sei kanpoaldean eta beste seiak 1974. urteko zaharberritzean bistaratu diren barrualdeko turuta antzekoan. Irudiek ez dute ezaugarriarik eta kapitelen azpiko ondo ondoko fusteen ordez jarriak daude, antzinako kariatideen tradizioa eskuratu nahi izango balitz bezala. Hauetan, Armentiakoen gelditasun bera eta zapien kokamen bera sumatzen da. Leiho honen gainerako apainketa akanto hostoen eta geometriazko gurutzelarkatuetan oinarritua dago.

Zaharberritzearen aurretik Aingeruak Andre Mariari eginko bisitaldiaren bi irudiak hutsartean saihetsak hartzen zituzten, beste irudien kariatide jarrera berdin berdinean. Ezkerretara aingerua lore bat eskuan duela; eskualdean Birjina, barkila antzeko tolesturak dituen soingainekoaz jantzita. Azkenekoz zaharberritu zenean bi irudi hauek eliza barnera sartu dira.

DURANAKO SAN ESTEBAN. Duranako San Estebanen XIII. mendeko elizan ere, antzinakoena eta ikusgarriena ataria da, zeinari burualdea XVI. mende aldera bi tartean zabaldu egin zitzaion. Bere arku zorrotza, lau zutabe bihurtuen gainean iraultzen da alde banatan eta hauek hostotza soilaz apainduriko harroinetan. Lau arkiboltak daramaten apainketak harrituta uzten du ugaritasunez eta ekialdekoatasunez.

Apainketa nahiko laua da. Arkutxoak, palmondo hostoak (garoak), izarreztatutako zirkuloak, zinten sigi sagak eta sugeak dira oinarrien apaingarriak eta zutabeen oinarriak. Ate-zangoen izkinak eta hauen aurreneko aurpegiak eta arkibolta batzuk, ekialdeko airea dutenak dira. Eta agian Ekialdetik etorriak izango ziren baita ere, (Lopez del Valladoren uestez) kapiteletan, buru latzak, gezurrezko kiribildurak, palmondo hosto zakarrak, zirkulu eta triangeluak landu zituztenak; eta zenbaitzuen izkinetan borrokan ari diren mamuak, arrano hatzparlariak, kopa beretik edaten duten hegaztiak eta abar.

ARGANDOÑAKO SANTA KOLUNBA. Gasteiztik eta Estibalitzetik kilometro gutxitara Argandoñako Santa Kolunba elizak XIII. mendeko arabar erromaniko elizak duten egitura ezaguna erakusten du: eliza-barne bakarra, puntudun kanoi erdiz estalia, hiru tartetako arku zerranda, zirkulu erdiko absidea, eta abar.

Badu atari eder bat ere, Estibalitzekoaren antzera zestozko fusteak dituen zutabeduna; eta absidean, leiho bikain bat, lehen ziren bietatik bat. Harrigarriak dira bere zimazioak eta bere sei pare zutabeetako kapitelenak eta hauek kokatuak direneko atezango izkinak dituzten apaingarri ugariak. Duranako ahaidetasuna oso begien bistakoa da.

LOPIDANAKO ELIZA. Arabar elizetan, Estibalitzeko eragina nabariaren agertzen zaiona, agian Lopidanako parroki-eliza da. Bere arkuen zurkaiztea oso deigarria da, hutsartean batez ere. Laukizuzenezkoa du burualdea, bizkaitar erromanikoa bezala. Absideak zenbait leiho dauzka baketa handiz osatutako arkiboltak dituztenak, baketa handidun zutabeetan zatikatzen direnak berauek ere, baina kapitelen oso bereziki; hauetako batzuk giza buruez soilik osatuak.

Zalantzarik gabe Lopidanako gauzarik deigarriena bere atari ederra da: Hiru arkibolta ditu, hiruretan erdikoa akanto estilizatuz edertua da. Alde batetako zutabeak beste aldekoen berdina dira. Kanpoko lauak zestozkoak dira eta barruko biak erretikulatuak.

Argandoña eta Lopidanako bezalako fuste zestodunak Okarizen ere ikus daitezke, zalantzarik gabe Estibalitzeko monastegia izango zen arabar erromanikoaren fokua den horren eraginean sortutako lana.

BASELIZAK. Nafarroan bezala Araban ere, erromaniko arkitekturaren zerranda oso batek lekuen sail luze bat aipatzera behartuko gintuzke, parroki eliza izan ziren baselizetatik hasita. Bi aitaturiko ditugu, hara nola:

Amamioko San Joan, Donemiliagaren menpeko Araia eta Albeniz komunitate herrian; oinazal laukizuzenezkoa duen eraikin txikia, burualdea zuzena, ongi eraikia eta bertan turuta antzeko leihate bat. Burualdeko saihetsetan inposta xakeztatua beste apaingarriarik ez duena.

Toberako Santa Maria ermita, lehen esan dugun bezala, probintziako hego-mendebaldeko eskualdeetan erromaniko elizetan zaharrena dena.⁵⁶

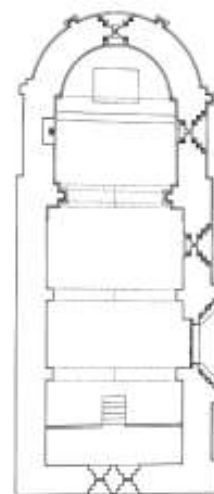
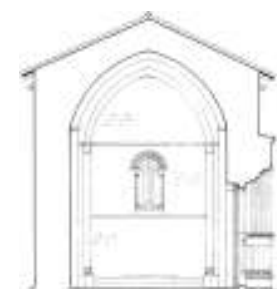
GOTIKO ALDERA IRAGAITEKO ELIZAK. Tuesta eta Markinezen frogatu dugun bezala, gotiko alderako iragaitea beste eliza askotan ere adierazten da eta hauetako batzuk merezi dute hemen aitatzea:

Aiarako Ama santutegia (Dulantzi) protogotiko egitura garbikoa da, deskribatu dugun eskemaren arabera; apaingarri gutxikoa: apaingarriko landareak dituzten kapitelen batzuk, aldare aurrearen hegoaldean hutsarte garrantziko bat, hegaleko harlandu sail bitxia eta abar.

Huetoko bi parrokiak-elizak, beren egituran XIII. mendeko protogotiko kerari dagokio.

Hueto Goikoan dagoenak, harlanduzko horma zabalaren monotonia, hiru gorputzetan

MARKINEZAKO
SAN JOAN ERMITA

Irudi err ef.: M.N.E. Araba.

Toberako Andra Mariaren ermita (Ar.).

55. LOPEZ DEL VALLADO, O.c., 858-859. or.
56. A. GOMEZ GOMEZ, "Toberako Santa Maria: Nekazari erromanikoaren agerpen bat Araban", "Koble-n" (Arte Ederak) 1987; Idem: Toberako Santa Maria. Koble-n. Arte Ederak. 6, 1989, 269-276. or.

¶

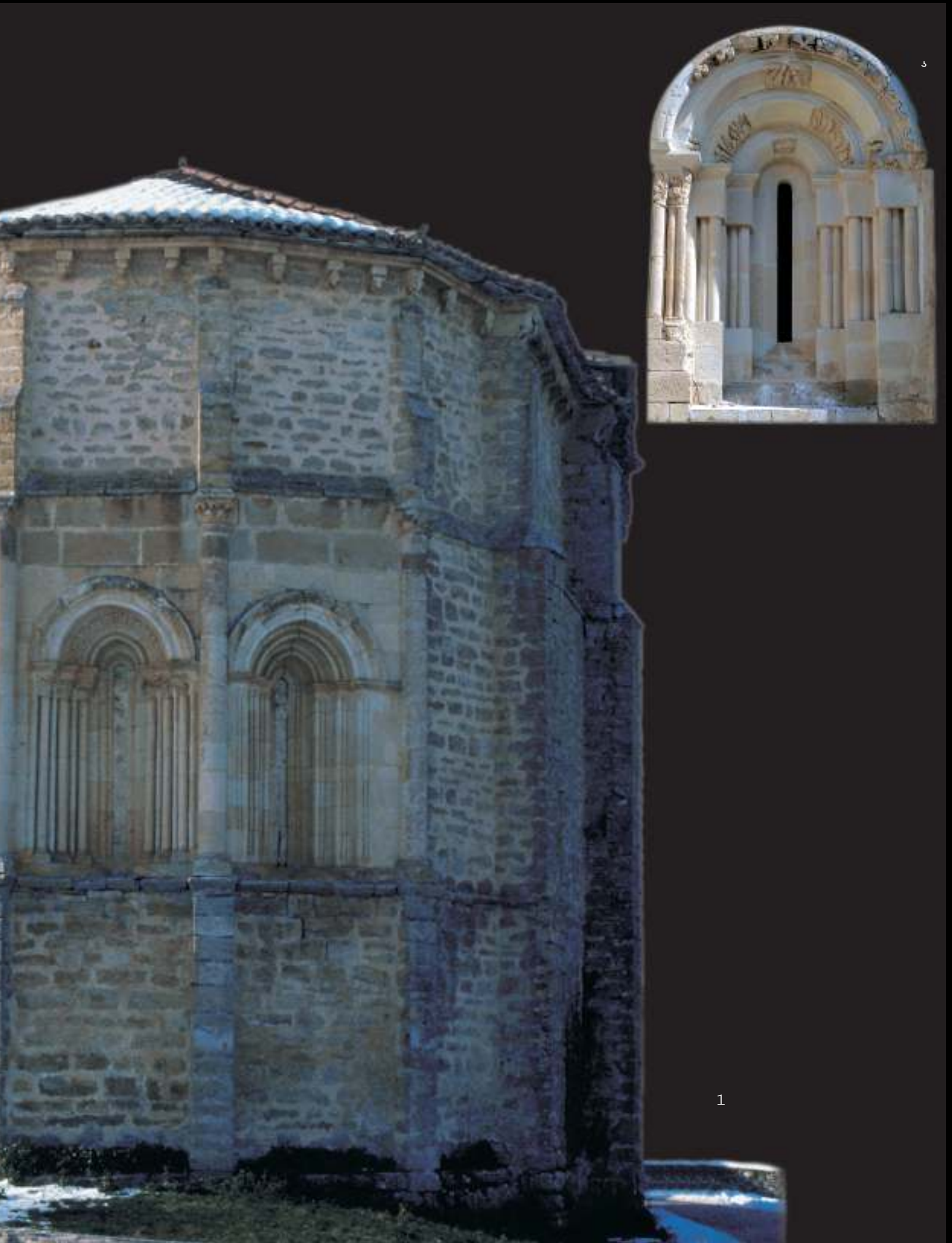

¶

1.-Amamioko San Joanen elizako leihoa. Araia. 2.-Añuako elizaren absidea. Elburgo.
3.-Gazeoko elizaren leihoa. 4.-Hueto Beheako eliza.

Ugarteko eliza ataria.

ZUMETXAGAKO SAN MIGEL

Zumetxagako San Migel. Mungia (Bizk.).

BAKIOKO SAN PELAIKO

Irudi erref.: Bizkaia.

57. K de BARAÑANO eta J. GONZALEZ DE DURANAK gaur arte (1982) ezagutzen diren Bizkaiko erromaniko eraikin eta aztarna guztien erolida egin zuten beren "Etxebarriako San Agustinen erromaniko arteari buruz eta abar." ikerketan. *Koble-n* (Arte Ederrak), Bilbo I, 1983, 65-131. or.

58. Fuste hauen urrutiko izan litekeen iturburuar buruz, ikus, J.A. BARRIO LOZA, *La arquitectura románica vizcaína*, 56-57. or.

banatzen duten bi inpostek eta erdi puntuko bi leihok hausten dute, baina ez hauetan, ez erlaitzetan, ez hegaletan, ez eusgarri dituzten harlandutxoetan ez da ikusten inongo apaingarri eta moldurarik.

Hueto Behekoan berriz, apainketa lana oso bereziki zaindua da. Burualdean bere hegalak oso apaindutako harlandu ilara agertzen du; gero, absideko erdiko gorputzeko txanponetan, itsatsitako zutabe erdiez banatuta, ia erdi puntuko hiru leihotzar daude, akantozko eta xakeztatuak diren arkiboltaz apainduak batzuk. Ederrak dira baita ere kapitela apaintzen dituzten akantoak. Arku zorrotza duen elizako ataria, baketoiak dituen bost arkibolta dituena da eta hauek apainketa ugaria duten kapitela koronatuak diren baketa handietan etzaten dira: hostotzak, giza irudiak, buruz buruko animaliak, eta abar.

Betoñoko San Estebanen atariak, proportzio ederrak ditu eta ia zurkaiztu gabea da. Bere hiru arkiboltak, begi apainketa urrikoak, ia kapitela berdinak dituzten hiru zutabe paretan atsutzen dira, soil soilik, akanto hostoz, kiribilduraz eta pinaburuz apainduak dira.

Beste garrantzizko aztarnak **Urrialde, Miñano Txiki, Gaceo** eta **Biasteriko** San Andres, eta abarretako elizetan ikus daitezke.

8.

■ ERROMANIKOA BIZKAIAN

Bizkaiko erromanikoa, zalantzarik gabe Arabakoa baino gutxiago da, bai zenbatekoan nahiz nolaketasunean. Halarik ere, lurralde honetan aurki ditzakegu zati eta puska ugari gainera, erromaniko aldikoak izan daitezkeen eta ia osorik dauden eraikinak ere.⁵⁷

Hemen ez dugu (Arrigorriaga) **Abrisketako San Pedro** ermita hitz egingo, aurreko atalean jada, prerromaniko eta agian bisgotiko aztarna batzuk dituen kapera oso antzinako honen aipamenak eginak baititugu.

Muxikan, erdiaror arte historialariarentzat garrantzizko diren bi gurtza leku aurki ditzakegu: **Ugarteko San Bizente** parrokia eta **San Erroman** ermita.

UGARTEKO SAN BIZENTE. San Bizenteren elizak, erromanikoa izango zen garai bateko eliza baten arrastoak baditu, hara nola, oinazal laukizuzena, bi tarte karratu eta burualdea. Gogoratu ditugun arrastoak, iparraldeko horman hutsarte bikoitz pare bat, gauritsuak badira ere, eta zenbait harlandutxo bestaldeko horman, eliza aurrean babesten direnak eta profil ganbil bateko erlaitzari eusten diotelarik. Erlaitzean, apainketa gaiak arte hostozkoak dira, modu zakarreen landuak baina berezko halakoxe grazia dutenak. Bost harlandu txikiak figuratiboak dira, baina denboraren zaharkitzea dela eta ezagutu ezinezko gaiak dituzte. Teknikaz berriz, esku zakar bat erakusten dute, nahiz eta beste alde batetik lan osoa, XII. mende bete betearen aurrekoa ez den erromaniko arteari dagokiona izan.

SAN ROMAN. San Roman ermita, tontor atsegin batetan dago kokatua eta ohiko eliza-barne bakarra eta burualde laukizuzen

eskemari jarraitzen zaio. Harri-horma xumekoa da, harlanduak ertzetan dituena. Estua izateak, hasiera hasieratik beharbada, zurez estaltzen utziko zuen. Hegoaldetik egiten da sarre-ra, zortzi dobelak handiz burututako arkuaz zurkaiztutako hutsarte batetatik. Dena lanketa latzeko inposta baten gainean dago kokatua. Sartaldeko paretan bi hutsarte daude. Baina, beharbada deigarrienak bere absideko bi leihobikiak dira, maineldunak, kanpoalderako isuri nabarmena dutenak; xumeak diren arku zorrotzak dituena estalgarri. Bitxia da baita ere, tinpanoa eta inguruan dituen arkuak harlandu bakar batetan landuak izatea.

ZUMETXAGAKO SAN MIGEL. Zumetxagako San Migelen ermita, kokapen eroso, inguru netatza eta estetikazko kalitatearengatik Bizkaiko erromaniko artearen maitaleek gehien bisitatzen eta estimatzen duten tokia da.

Akitekturaz ohiko eskemari jarraitzen zaio: Oinazal laukizuzena, eliza-barne bakarra eta absidea ere laukizuzena. Bere prestaera hormarri txikiz osatua da ermitaren ertzetan eta hutsarteetan harlanduz tartekatua. Horma gizenetakoa izan arren, sendogarri horma-bular batzuk jarri behar izan zaizkio bere eraikuntza ondorenean. Jarraian doan inposta batetatik abiatzen den kanoi ganga bat du barruan. Absidea karratua eta estua da (4 m. baino gutxiago) eta puntudun kanoi erdi batez estalia da.

Badu leihate zoragarri bat turuta antzerako joeratxo duena, bi arkutakoa, landare eta gurtzaketa tailak dituena bata. Bi arku hauek zutabe gainetan daude, bata fuste lau duena eta bestea apaindua; geometria alderako kapitela nahiz eta bakarren batetan giza bururen bat ikus daitezkeen.

Hiru sarbide ditu ermitak. Interesgarriena hegoaldekoa da. Bi arkibolta lau dituen turuta-antzerako joera duen atea. Kanpo aldeko horma gainean atsutzen da eta besteak atezango gainetan. Deigarri egiten da apainketa ez ikustea. Arkiboltak zutitzen direneko zutabeek hainbat tankeretako fusteak dituzte. Hauen arteko bik, geometriazko eta landarezko nahasketak dituzte; besteak zestozkoak dira. Hainbat tankeretakoak dira bere kapitela ere, izan ere, batak giza aurpegia dauka eta bestetan hostotzak eta pinaburuak nagusitzen dira, akantoak eta aldaskak dituztela. Barrio Lozak, kanpotik ikusita, leihotxo honen edertasuna azpimarratzen du, "bai apainduria ugariengatik, herri estetikan hain sustraitutako gaiengatik eta hain ongi gordea egoteagatik".⁵⁸ Herri usaia handia bada ere, bere fuste zestozkoetan Arabarekin (Estibalitz eta Argandoña) zerikusia baduela eta honekin batera euskal hargin talde ibiltariak izan zitezkeela ere pentsatzera behartzen gaitu.

BAKIOKO SAN PELAIKO. Bakioko San Pelaiko elizak, Bermeotik askatu zenetik Bakio deitzen zaiolarik (1927), Gaztelugatxeko San Joanera igo eta jaitsi ibiltzera behartuak zeuden jendei liturgia zerbitzu erosoago bat eskaintzeko balio izan zuen monastegia, 1053. urtean San Joan de la Peñari emana izan zitzaion.

Zumetxagatik gertu dagoen **San Pelaiko** betiko eskematan sartzen da, eliza-barne bakarra eta abside laukizuzena. Eliza-barnea teilatu-zu-

rez estaltzen da, eta absidea gangaz. Prestaketa hare-harrizkoa da ertzetako harlanduez tartekatuta. Hormak metro batetakoak dira zaballean, eta azken zaharberritzearen ostean itxura bikaina erakusten du.

Barruan **garaipen arku** zorrotz batek hartzen du eliza-barnearen zabalera osoa. Zarpadun harroin euskarrietan babestutako zutabe erditan eusten da. Bere fustak ahulak dira, kapitela ez bezala, hostodun zestozko oso handiak baitira. Zimazio lau eta ez oso lodi batek nazelaturako inposta garbi bat bideratzen du. Zabal samarra den absidea (4 m. eta erdikoa) turuta antzeko leihate atsegin bat du, zutabe txikietan kokatutako arkuak, alde banatan bana eta zestozkerazkoak dituena.

Atea. Ermitako sarrera bakarra sartaldeko eliza aurrean dagoena da. Turuta antzekoa da; atearen arku aldetik kanpoalderako hiru arki-boltak lauak ditu; inposten bitartez zutabe ukondotutako zutabeen gainetan kokatuta daude, fuste lauetan, eta berezitasun batekin, plinto kubiko batzuen gainean lurretik tarte bat utziz daudela kokatuta. Kapitelek itxura latza dute, beren diseinu bakarra profil okerrezko barne-barneraturiko ildoak dituela, nekazari giroko egileak zirela nabarmen utziz.

FRUNIZKO SAN SALBATORE. Frunizko San Salbatoreren antzinako eliza erromanikotik geratu den gauza deigarri bakarra bere ataria da. Elizaren hego aldean kokatua dena, fuste garai eta mehezeko zutabeek utsita dagoen kanpoalderako gorpuz batek utzaitua eta babestua dago, multzo osoak metro erdiko zokalo baten gainean uzten du bere zama.

Atearen hutsarte, argiz 1,22 m-takoa dena, atezango, erlaintz eta arki-boltaz zorrotz mugaturik dago. Hauetarik ederrena barne aldekoa da, landare eta akantoz landutako dobelaz osatua dago (giza irudia agertzen duen erdikoaz aparte). Atari honetan arreta handinez landua dena bere eusgarrietan dago, animalia figuratiboen harroin gainetan kokaturik dauden ukondotutako zutabeak dira. Ertzetako fusteak bikiak dira txirikordazko sare estu batetan sartuak, erronbozko zirrikitu sakonekin.

Piramide-enborrezko kapitela ere interesgarriak dira, kementsu zulaturiko hostoak, pinaburuak eta kardo hostoz apaintzen direnak. Beste bi kapitela figuratiboak dira pertsonaia geldiak eta zaldunak azalduz, oso litekeena da torneo ala borroketako eszenak adierazi nahi izatea. Multzo hau dena, uste da kronologikoki 1200. urte aldean kokatu litekeela, arabar erromanikoaren eraginekoa izan litekeenarekin.

LEMOIZKO ANDRE MARIA. Atari bat, absideo leiho bat eta beste arrastoren bat geratu da XIII. mende hasierako elizaxo zahar batetatik, Lemoizko Andre Marin. Ataria, erdi puntuko hiru arku dituen sarrera txiki bat da, zainari bi arki-bolta eta bukaera arku dagozkion. Kapitela eta jakatar takeaketaz bizitzen den erlaintzaz gainera, atari honen gai guztiak —atezangoak, zutabeak eta arkuak— apaintzarik gabeak dira. Kapitela bakarrik dute apaingarri ugari, ikonozkoak batzuk, eta estilaturiko landareak eta geometrikoak besteak. Haietan ez da erraz irudiak eta gaiak ezagutzera. Batean badirudi gotzain bat adierazi nahi izan dela. Kapera honen hormetan leihate erromaniko bat

ere gorde da, oso xumea, zutabe gizontxoak eta hosto zabaletako kapitela dituen.

TOBIRAKO SAN PEDRO. Bizkaia aldeko lurraldeetan agerian antzinakoenak Durango aldekoak dira. Jakina den gauza da han XI. mendean zenbait monastegi txiki izan zirela. Horietako bat **Tabirako San Pedrorena** izan zen. Bere antzinakotasuna paretetako horma oihal batzuen lekukotasunak bakarrik adierazten du: eta beraien begiztatzeak dio ez doala XII. mendea baino harantzago.⁵⁹ Agian 1180. urteari dagokio, garai hartan eman baitzion Santxo Azkarrak, Nafarroako errege bere fueroa Villanueva hari (Durangokoa). Nahiz eta oso eraldatua dagoen XV. mendeko eranskinez eta ondorengo zaharberritzeaz, garbi ikusten da hasierako elizak ohiko erdukua zela, laukizuzenezko oinazala eliza-barnearentzat eta absidearentzat.

Hegoaldeko horma-oihalean badira bi bao: bata erromaniko profilezkoa eta okatutako arku-barnera duena bestea, zister tar joerakoa. Beste ikusgarriak diren bi pieza, koruko baranda, tailaketa mozarabea, zeinaren jatorria XII. menderaino atzeratu duten batzuek, eta harri ponte bat erronboide eskemaz apaindua, XIII. mendekoa izan litekeena.

BARRIKAKO ANDRE MARI. Barrikako Andre Mariaren eliza ere, monastegi bat sortzearekin lotu beharra dago, zeinaren XI. mendeko emarien agiriak badiren.

Baina, hasierako elizatik absideo horma besterik ez da geratu **leihate** bat duena. Honek agertzen du garaiko bizkaitar elizetan turuta antzik handiena. Erdi puntuko hiru arki-bolta ditu eta bolaz apainduriko hauts babesa. Kanpoaldeko arki-bolta laua da; beste biak zirkuluto soilez daude apainduak, turuta-antza osoan zehar doan inposta baten gainean kokatzen dira, atezangoak barne direla. Kono-enborrezkoa eta inolako fintasunik gabe landare gaiak eskematizatzen dituen kapitela da. Zutabetxoek geometri tankerako ebakidurez apur bat apainduriko fusteak dituzte.

GALDAKAOKO. Estilistiko eta ikonografiako esparru baten barruan, nahiz eta kronologikoki saihesten bada ere, oraindik ere erromaniko bezala sailkatu dezakegun Bizkaiko elizarik deigarriena Galdakaoko **Elexaldeko Andre Mariarena** da. Ikerlariak XX. mendearen hasieratik gehien bisitatu eta aztertu duten bizkaitar Erdi Aroko arte monumentua da.⁶⁰ Barrio Loza eta F. Malo Anguianoren arabera, badira 1250. urteko data emateko agiri frogagarriak. Bestalde, Leopoldo Torres Balbásek dioenez, Galdakaoko zenbait burutako emakume kapela Alfontso Azkarraren (1252-84) eta Santxo IV.aren (1284-95) erregealdian modan zegoela. Elexaldeko Andre Mariaren eliza, beste euskal eliza asko bezala oso eraldatua izan da ondorengo aldietan.

Eliza. Erromanikoz arnasten duen eraikin zabal bat da, gotikozko zantzu nabariak baditu ere. Aurretik beste eliza bat izana da, agirietan eliza "zaharra" bezala aitatzen dena. Gaur egun ikusten duguna, bere atzealdean XIII. mende aurreratuko da: eliza-barnearen bi tarteak oinetan. Gerora errenazimendu berrikuntza bat iritsi zen burualde osoari eragin ziona, eta 1738. urtean bestea. Zaharberritze haue-

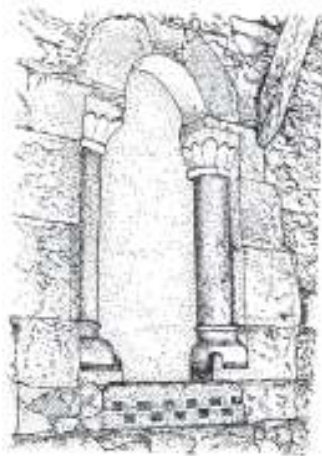
FRUNIZKO SAN SALBATORE

Irudi erref.: Bizkaia.

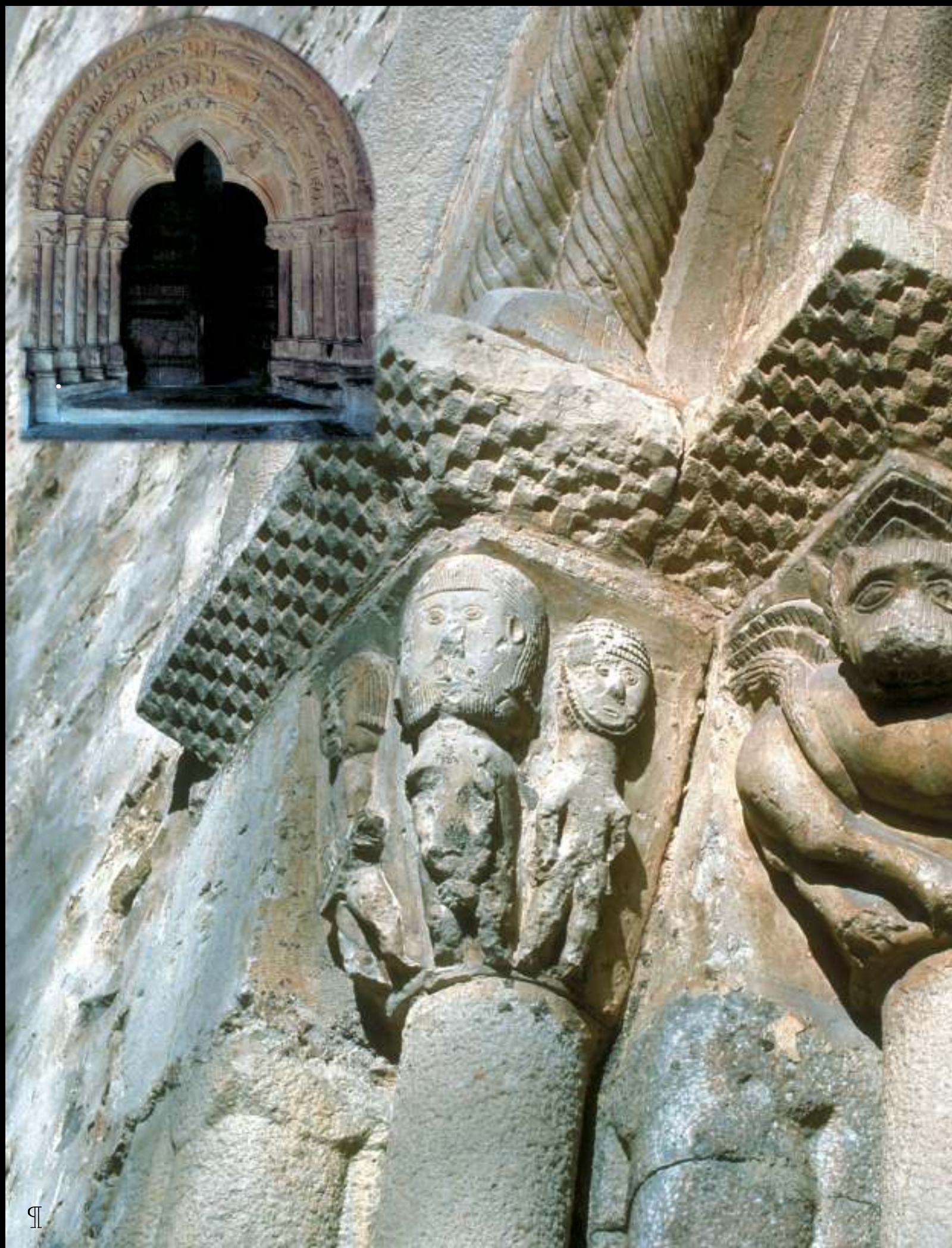
Frunizeko San Salbatoroko atari erromanikoa (Bizk.).

Lemoizko Andre Mariaren absideo leihatea (Bizk.).

59. Hormoraren zenbait tokitako aparailuaren desberdintasunak Lopez del Valladori zera pentsa arazten dio, agian segidan burututako eralkuntza batzuk izango direla, denak ere antzinakoak (Arkeologia... 870. or.

60. Galdakaoko santa Mariari buruz, ikus: P. VAZQUEZ, "Zumetxagako San Migelen ermita". Bol. De la Comisión de Monumentos de Vizcaya, I.lean, 1909; eta baita, Bol. de Excursiones, XVI. libk., 127. or.; P. LIZARRALDE, *Andra-Mari. Ikonografiakoa, elezaharretako eta historiako salakera*. (Bilbo 1934); N. PIQUERAS, "Galdakaoko Santa Maria". *Vida Vasca*-n 1966; J. M. BARREBETXEA, "Galdakaoko eliza-aurrea". *Vida Vasca*-n 1966. F. MALO ANGUIANO, *Galdakao. Etxebarri eta Zaratamo. Historia-artezko ikerketa*. (Bilbo 1997).

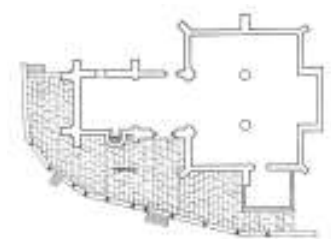
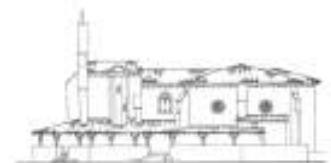

II

1.-Lezamako San Martinen elizako atariaren xehetasuna. Amurrio (Ar.). 2.-Galdakaoko Andra Mariren elizako ataria. 3.-Zumetxagako San Joanen ermitako leihatea. Bakio.

GALDAKAOKO
ANDRA MARI

Eskematako irudien erref.: Euskadiko Monumentu Nazionalak. Bizkaia.

San Jurgiren tinpanoa.
Santurtzi (Bizk.).
Irudi erref.: Bizkaia III.

Kolitzako San Sebastianen ermita.
Balmaseda. (Bizk.)

tan hutsarte batzuk itxi egin ziren, aire korronteak eragozte arren, ospakizunak zailtzen baitzituzten. Eraikuntza sendoa da, horma-bular indartsuez babestua, eta harlandu onez burututako aparejua. Eliza-barnea zabala da (30 m. luzeran eta 18 m-tako zabalera gurutzaduran eta 7 eliza-barnean). Eraikin hau protogotiko bezala jo behar da, baina badu erromaniko jatorrizko zerbait, zutikako parpainarri arku gizenen egituran, nerbioak eusten dituzten barneratutako zutabeen kapiteletan, eta jasaten dituzten harr oin garaietan. Eliza-barnea hegoaldeko horman irekitako bi leihotzarrez argiztatzen da, bata turuta antzekoa da eta bestea atari gainean dagoen bikoitza. Eraikina, oso zaharberitutako kanpandorre indartsu batez koroatua dago eta gotorleku baten tankera ematen dio.

Elizako ataria, isurki batez eta ia hiru zirkuluerdiko arkiboltaz eta bere barrualdean hirugingildun beste arku batez mugatua dago. Hirugingildun arku honen eta azken arkiboltaren artean gelditzen den tartean Gizakundearen (Aingerua ezkerretara eta Birjina eskuinetara) eszena ikus daiteke, gai nagusia bera dela nabarmendu nahi izango balitz bezala. Gainontzeko arkitektura apainketa arkibolta eta kapiteletan isurtzen da. Hauek fuste monolitiko laueta ukondotutako zutabe ginetan kokatuak dira, turuta antzean. Goitik atea bederratzi harburu txiki dituen hegal batez mugatua dago. Bere egituraren zenbait ezaugarriak protogotikoaz pentsatzen jartzen bagaitu ere, bere atariko ikonografiak erromanikora itzuli arazi ere egiten gaitu.

Isurkia bere ertzetan bi aingeruren gainean babesten da, eta landarez apaintzen. Kanpoeneko arkiboltak hildakoen piztuera gogora arazten du. Beste arkiboltatan apainketa era askotakoa da: landareak, animaliak eta gutxi eza gutzen diren giza irudiak. Kurba-lerroan daude irudi guztiak, gotiko erresel zakarren azpian. Zenbait aurpegietako irribarre zirriborroek azaltzen dituzten espresio bilaketan loratzen den naturalismo hasiberri batetaz hitz egin daiteke. Kosme Barañano eta Gonzalez de Duranaren lan jakintsu eta agiri asko duenak atari honen ikerketa ikonografiako osatu eta xehetasuneko egiten da, aldi berean oharraziz ikonologiazko azterketa bat oraingoz ezinezkoa dela, garai horretako kultur berririk ez dagoenez.

Azpimarratu behar dugu, atari nagusiko ikonografia horretaz gainera, horman beste gai figuratibo batzuk txertatuak direla, ezagutzen zailak badira ere, eta bigarren ate bat ere badela, txikia eta zutabe, kapitel eta abakoetan kokatutako arku zorrotza eta berauen gainean oso zaharritutako bi aingerutxo.

Ikono gaietan nahasketa bitxia duen hau hasierako eta espiritualki gutxiagotua den gizartearen berezko ezaugarria izanik eta frantziskotarren bizitzarekiko ikuspuntuarekin zerikusia izan dezakeen naturaltasun irribarretsu baten bilaketak ematen dio Galdakaoko eliza berezi honi jatorrasuna.

ERROMANIKO AZTARRENAK. Kapitulu hau bukatzeko zenbatu ditzagun erromaniko aztarrenak ikus daitezkeen lekuak, hauetako batzuk ez dira arte garrantzirikgabeak eta. Bizkaiko

sartalde aldeko lurraldeetan zehar abiatuz **Kolitzako** mendia gainean **San Roke** eta **San Sebastian** ermita aurkituko dugu, horma-egitura xumea duen eraikina, zalantzarik gabe denboran zehar bere egitura eta horma-egituraren zakartasuna errespetatu duten behin eta berrizko berrikuntzak jasandakoa eta antzinako bi sarbide salbatu zaizkiona: Oso estuak diren baketa handizko bi arkibolta dituen erromaniko ataria mentsula mehe gainetan kokatuak direnak, eta hegoaldeko beste ataria protogotiko estilo handiagoa duena.

Fede eta gurtza beraren elkarte baten sinboloa bezala, antzinako elizaren zati baten begirune izatea XVI-XVII. mendeetako berreiriketa guztientzat agindu ofiziala balitz bezala **Artzentaleseko San Migelen** elizan zuhurki, geometri marrazkiz apaindutako bi arkiboltako atari estu bat gorde da. Era berean Bizkaiko hegoaldeko mugatik jada oso gertu, **Olarteko San Bartolome** (Orozko) antzinako elizarena izan zen atari erromaniko bat ikus daiteke.

Baketo zakarrezko arkiboltak dituzten ateak ikus daiteke baita ere, **Iurreko San Kristobalen**, arku zorrotzen erromaniko baten testigantza. Modu berean **Arteagako Andre Marin**, bertako turuta antzeko atariak baditu oraindik ere zorrotzagoak diren hiru arkibolta.

Beste erromaniko ala protogotiko aztarrenak **Getxoko Santa Marian** eta **Murgiako San Pedron** (kapitelak bietan ere), **Kortezubiko** parrokia elizan (bataio harri bat), **Sondikako San Joan Bataiatzailean**, **Bermejilloko San Lorentzoren** ermitan, eta abar. Gaur egun aztarna hauetako batzuk Bizkaiko Historia Museoa erakusgai daude.

SANTURTZIKO SAN JURGI. Museo honetan bertan dago jasota **Santurtziko San Jurgi** elizarena zen tinpano bitxia: bitxia esan dugu, Bizkaian gordetzen den zirkulu erdiko tinpano ale bakarra izateagatik; eta bitxia baita ere, bere lanketaren zakarragatik.

Apokalipsiako Teofania adierazten da bertan, Kristo Aintzatsuaren inguruan Tetramorfoa duelarik. Irudiaren diseinu zakarrenekin kontrajarria dagoen sigi saga apainketa finezko zerrenda batez inguratua dago. Baina agian irudien marrazketa eta lanketaren zakartasunak baino gehiago oinarritzko espresionismo itxuragabetzaile batetaz hitz egin beharko litzateke.

Bere kronologiaz eztabaida luzek izan dira. Batzuen ustetan, "itsas ertzeko San Jurgi monastegia" elizaren emailearen agirietan azaltzen denaren garaikide egin behar da (1075. goa alegia). San Jurgiren hasierako elizaren beste ohar batzuegatik bada tinpano hau XII. mende bete betearen kokatzen duenik (Apraiz). Gaya Nuñok ere, bere lanketaren lau eta zakarrenean lastasuna azpimarratuz, XII. mende aurreratutakoa dela uste du.

9.

■ ERROMANIKOA GIPUZKOAN

Astigarribia (Deba ibai arroan) alde batera utziz, gauko Gipuzkoa den lurraldean, erromaniko arteak aztarna apal batzuk beste-

rik ez du utzi. Beste behin ere esan beharra daukagu probintzian erromaniko eraikinik ez aurkitzeak, ez duela adierazi nahi izan ez zirenik. A. Felix López del Valladok ematen duen azalpena guztiz zuzena iruditzen zaigu, zeinarentzat, XVI. mendean gipuzkoarrek nazioko bizitzan izan zuten eskuartze handiaren ondorioa izan zen erdiaror elizen desagertzea, eta “herri honetara datozen aberastasun ugariak, zeinetan bere eraikin handi guztiak berreraikitzen diren ala berriak altxatu” honen arrazoia.⁶¹

LEIHOAK

BEDOÑA. Arkeologo honek berak dio, probintziako erromaniko aztarnarik antzinakoenak Arrasatetik 3 km-tara dagoen **Bedoñan** ikus daitezkeela: gaurko elizaren hormetan itsatsita dauden leiho bat eta beste baten zuta-beak. Hasierako eliza beraren beste leiho bat apaiz etxera eramana izan zen.

IGELDO. Eta erromaniko profileko leihoak zenbatzen jarraitu behar izanez gero, **Igeldoko** (Donostian) elizan aldare-aurreko horman azaltzen diren bi leihotxoak gogoratu beharok lirake.

ASTIGARRIBIA. Gogora ekar ditzagun lehen aipaturiko Astigarribiako leihoak.

ATARIK

Baina Gipuzkoako erromanikoaren lekukorik esanguratsuenak gorde diren atariak dira. Edertzeko hartu den arretarengatik zenbait desberdintasun sumatzen zaien dozena atari horiek, esan liteke arte fineziagatik ez bada ere, ia beti historialariaren arreta erakarri behar luketela neurriengatik, izan ere, nabarian jartzan dute nekazari herri sakabanatu baten erlijio zerbitzuari eskainitako barrualdeko lekuek izan behar zuten handitasuna.

TOLOSA. Adibide garbi bat gaur egun **Tolosako** bataiategian dagoen atea da, hiribilduaren kanpoaldean zen San Estebanen antzinako ermita batetatik ekarritakoa. Sei arkibolta dituen turuta antzekoa da, atezangoak bezala eskailera tankeran dituen, baketa handien zutabe sendoetan kokatzen direnak, arkuen abiada osoa etengabeki zeharkatzen duen erlaintz alakatu eta xakeztatu deigarri batek korroatzen duelarik. Horma honen ertzak ere baketa handizkoak dira. Inpostaren kanpoen aldeko zatitik izarrez apainduriko arkibolta bat irteten da eta era berean hurrengo biak, hauetako bat barrualdera takeatuz edertua dago eta zerra hortz handiez bestea.

ABALTZISKETA. Neurriez, apaingarrien soiltasunaz, eta arkibolten zenbatekoaz Tolosako honen antzeko ataria duena **Abaltzisketako** elizarena da. Bere sei arkuen aurrealde zati lauan sigi sagako soka bat darama eta kapiteletako uhinak (horrela deituz balezko) kordoi edo kiribildurez marr ezatuak daude.

IDIAZABAL. Aurreko bien antzekoak, baina neurrietan handiagoa eta berebizikoa **Idiazabalgo** parrokia elizakoa da, izan ere, zazpi arkibolta ditu. Lehenengoan arkutxo zorrotz koskadun hirugingildunak ikusten ditugu. Inposta lokarri handi batez koroatua da; atezangoen izkinetan zenbait buru tailatu ziren eta berauen aurrealde lauak, baketa handirik ga-

beak, lokarrien apainketaz edertzen dira, lauhostoz, gurutzaketaz eta irudi geometrikoen zirkuloak osatuz, López del Valladoren ustez “ekialdekoen ukitua duena”.

Aipa ditzagun, Gipuzkoako beste erromaniko atarien aleak, ez ordea mota askotakoak eta beren apainketa oso soila dela, ezer ere gabea dela ez esateko eta bakoitzean desberdina gainera.

ERDI-PUNTUKO ATARIK. Pasai San Pedron gaurko hilerrian, antzinako eliza izanaren zati bat den honetan, bere atari bikoitzean erromaniko aztarnak ikus daitezke. Antzeko beste kasua da **Aretxabaletako** kanposantuko atea, antzina parrokia elizakoa izana. Era berean, **Azkoitiko** parrokia elizaren antzinako atea, orain aurkitzen deneko hilerria eramana izan zen.

Hain zuzen ere, tokiz aldatutako hiru ate hauek, erdi puntu garbikoak dira. Erdi puntu hau bera ikus daiteke Amezketako **Ugarteko** atean eta Arrasateko **Garagarzakooan**.

ARKU ZORROTZEKO ATARIK. Urnietan berriz, dorrepean, San Migelen parrokia elizako atari handia, arku zorrotza duena da, iragaite aldietakoa bezalakoa, baina oraindik badute kare-haitzezko arkibolta eta kapiteletako joan nolabaiteko erromaniko espiriturik.

Hemanin, agustindar lekaimeen elizako ataria XVI. mendera arte antzinako parrokia eliza izanaren atea arkibolta lau eta soilak ditu.

Berastegi, Elduainen eta Berrubiko ataritan azaltzen da jada gotikoa den egitura.

ANTIGUAKO BASELIZA

Zumarragan Antiguaz, –“Gipuzkoako ermiten katedrala” deiturikoa– Manuel Lekuonak azpimarratu egiten du, absidako egitura lau, eta estiloetan sailkapena egiten erraza ez den leiho txiki bat, “halaz ere, –dio berak– erromanikotzat har liteke, egitura osoa erromaniko tankerakoa denez eta batez ere, zurez hornitua delako bere barrualde osoa, dena ere erromaniko usainekoa”.⁶² Horretaz gainera Lekuonak ohartarazten du atariari eman behar zaien kronologia desberdintasuna hegoaldeko hormako leiho itsuen aldean, berak, XII. mende betekoa bezala hartzen duena, alde horretan elizari itsatsian zeuden aurreragoko eraikuntzak botatzean azaldu zirenak.

Antiguaren barruan landutako zureria eder eta interesgarriaz, honela dio Lekuonak “erromaniko jatorra den lanketak, atxiki ezinezko gure kutxa maiteen artearen oroimena ekartzen digu gogora, hauek ere hain erromanikoan inspiratuak, beti lerro simetrikoz eta geometriazko trazatuak zituztela, ia beti erregela eta konpasaz burutuak”.

Arrasto hauek denak, Gipuzkoaren hedadura estua gogoan ez duenarentzat, gutxienekoak eta esanahi txikikoak izango dira. Baina arkitekturazko zatiak izanik, halaxe baitira, garrantzizkoak dira, lurralde honetan erromaniko arkitektura bat izan zela erakusten baitute. Beste alde batetatik, arrasto guztien arabera zurezko gangez estaltzen ziren eliza txikiak zi-

Santa Eulaliako leihate erromanikoa. Bedoña (Gip.).

Andre Mariaren eliza barruan berreraiki zen San Estebanen ermitako ataria. Tolosa (Gip.).

Abaltzisketako eliza ataria (Gip.).

61. J. A. BARRIO LOZA, O.c., 76. or.

62. “Erdi Aroko artea Euskal Herrian”. *Cultura Vasca-n* (Donostia 1978) II. libk. 63. or.

1.-Idiazabalgo San Migel elizaren atariko xehetasuna. 2.-Santa Eulaliako leihate erromanikoa, Bedoña.
3.-Idiazabalgo San Migel elizaren ataria. 4.-Aretxabaletako kanposantuko leihoak.

GIPUZKOAKO ATARI
ERROMANIKOAK

Azkoitiko elizaren ataria.

Ezkioko ataria.

Pasaiaiko elizaren ate itsutua.

Idiazabalgo eliza ataria.

Ormaiztegiako eliza ataria.

ren eta beronen ahultasunak berak eragin zuela (kasu hauetan eta beste askotan ere ziur asko) sendoago eta iraunkorragoak ziren beste elizez ordezkatzea.

10.

■ ZENOTAFIOAK, IRUDI SOLTEAK, LUXUZKO ARTEAK

● ZENOTAFIOAK

BLANKA NAFARROKOAREN ZENOTAFIOA. Monumentu itxurazkoetatik mende horretako beste arte erakusgaietara igaroz gero, bere arte baliogatik Naiaran XII. mendean **Blanka Nafarroakoaren hilobi hutsa** aipatu beharrezkoa genuke. Sarkofago bat da, Santa Maria elizan bere senar Santxo Desiratua, Gaztelako eta Leongo erregek kokatu zuena. Lan hau 1156 eta 1158. urte bitartean egina izan daiteke, senar emazteen heriotza datari lotzen bagatzaizkio.

Bere estiloan aurkitu ditu Urangak hainbat eragin: Iruñeko klaustroko Maisuarena eta Borgoinako eskulturagileena, Gislebertus frantsesarena hain zuzen ere, agian, honek Autuneko San Lazaron tinpanoko Azken Epaia zirrargarria urte batzuk lehentxeago, 1148. urtean, bukatua zuelako; eta Blanka Anderearen hiletarien samin agerpenetan eta Errugabeen Zintzur ebakitzean, Autungo infernura zigortuak zirenen aurpegi izutuetao kidetasuna erraz suma zitekeelako. Baina eragin hori ez da oso konbentzigarria Hilobi hutseko irudien kanon motza kontutan hartuz gero Gislebertorena desberdinegia da, izan ere, izugarri luzea eta hizkera expresionistarekiko guttiz leiala baita berea.

SANTXA ANDEREAREN ZENOTAFIOA. Modu berean hemen aipatzekoa da mende bereko maisu lan bat, arkitektura apainketa sailekoa ez dena: **Santxa Anderearen Hilobi hutsa**. Printzesa hau, Ramiro I. goaren alaba zen, Santxo Handia erregeren biloba, beraz. Aragoiko lurretan bizi eta hil bazen ere, Nafarroako gorteetako bere ahaidegoa eta topologia hurbiltasunagatik bere hilobia, nafar erromanikoaren esparruan burututako lan bezala har liteke.

Santxa Anderea Serosko Santa Gurutze monastegira erretiratu bizi zen eta 1095. urtean hil zen. Monastegi horretako erlijioso elkarte Jakara lekuz aldatua izan zen, eta urte gutxi batzuen ondoren (1622. go azaroaren 22an) Santxa Anderearen sarkofagoa ere, hara eramana izan zen. Arte lan hau XII. mendearen azken urteetako da eta bera burutzea, beste lan batzuen artean, maisu ezezagun batena bezala jotzen da, **Santxa Anderearen Maisu** bezala ezagutzen delarik. Harri gris gogor batean landua den sarkofagoa, trapeziozko oinarria eta garaieran 65 cm. eta mutur bateko zabalera 85 cm. eta 55 cm. bestean dituena da. Harlosa lau batez estalia dago eta landu gabea da; lau alderdietan berriz landua da, hauetatik bat istorioduna da eta besteak sinbolozkoak.

Konposaketa ezin hobea ikusten zaio **alderdirik nagusienari**; erdian, hildakoaren arima, gorpuz biluz eta sexurik gabearen irudian, zerurantz bi aingeruk daramatela ikus daiteke. Alde

batean, aulki tolesgarri batetan eserita eskuan liburu bat duela eta bi anderez inguratua Santxa Anderea dago; beste aldean, erdiguneko pertsonaia, gotzain ala abade, gotzain makila daramana, apaingarriak daramatzaten bi eliza-gizon lagun dituela. Talde hauek babesten diren arkuen sostengu, hegoak zabalduriko eta hartzaparren artean liburuak eusten dituzten bi arranoen oinpeko kokalekua diren kapituletako zutabeak dira.

Bigarren aurrealdeak, lehengoaren kontrakoak, arkuez mugatutako hirutan zatitze bat agertzen du, eta lehenbiziko bi zatietako bakoitzean zaldizko gerrari armatu bat adierazten da, erdikoa ezkutuz, ezkerrekoaren aurrez aurre jartzen delarik, eskuinaldekoa lehoi baten gainean zamalkatuz.

Sarkofagoaren ertzetako batetan bi grifo daude, edergarri gaiez, zuztarrez eta hostoz apainduriko zirkulu batetan finkatu eta itsatsita.

Beste ertzean finki landutako krismo oso eder bat erakusten du; erdiko zirkulu fimiñoan gunutzea duen Bildots mistikoa dago. Krismoaren hizkiak, diseinu fineko apaingarri gaien zerrendaz osaturik dago.

● MARIAREN IRLIDIAK

IKONOGRAFIA

Europako erromaniko artean oroena den bezala, Euskal Herrian eskultura askeak etorri gai bezala kristau fedearen oinarriko biak hartzen ditu: Gizakundearena eta Erospenarena: Jaungoikoaren Ama eta Gurutziltzatutako Kristo.

Jaungoikoaren Amaren eskulturi buruz –Erdi Aroan gairik ohizkoena delarik– bi irudi mota bereizi izan ohi da, inposatua zaigun bereizketa bestalde, bai edukiaz nahiz egituraz eta estiloaz, hauetatik atera daitekeelarik nola-baiteko data.

SEDES SAPIENTIAE TANKERAKO IKONOA. Bada hasierakoa eta arkaikoa den eredu bat **Birjina Haurra** duela, **Sedes Sapientiae** deitu ohi zaion jarrera horretan, izan ere, Birjinaren *Theotokos edo Kiriottisa* bezalako adiera bati erantzuten dio, normalean XI-XII. mendeetako Eliza ofizialak ezagutzera eman izan duena, arianismo berpiztu bati aurre egiteko, Birjina Mariaren dogma nabarmentzea beharrezkoa zelarik, Jaungoikoaren Hitzaren ontzi bezala gizasemeoi erakusteko eta emateko.

NAFARROA. Nafarroako lurraldean Pirinioen ekialdean, dogmazko ideia horri erantzuten dien Mariaren hainbat irudi bada. Tronurata eta jarrera hieratikoa dagoen Birjinak, Jainko-Haur bedeinkazioa emalea erakusten du magalaren erdian eserita. Talde horretako zenbait erakuts dezakegu:

- **Iharnotzeko Birjina**, erromanikoan ohikoa den bere burua eta gorputzaren arteko proportziorik gabekoa eta amaren magal batean eseritako Haur baten eskaintza hieratikoa keinu nabarmen hori duela;
- **Uxuekoa**, aurrekoaren antzekoa da, nafar erregeek hainbeste gurtzen zutena eta XIV. mendean zilarreztatua izan zena;

- **Tuterako “Birjina Zuriá”** deitua, harrian landua eta hieratikoa, baina finki landua dena bere janzkeraren toles geometriazkoetan, oraindik baditu bere jatorrizko koloreaniztatik gorri eta urdin arrastoak;
- **Iratxekoa**, gaur egun Dicastillon dena, zurean landua dena, baina mailuz jotako zilarrez jantzia, baina (Uxuekoak bezala) eskuak eta burua koloreanitzeko zurez utzi zaizkiona.

ARABA. Beste euskal probintzietan badira, asko ez hala ere, Birjina mota arkaikoago hau irudikatzen duten beste batzuk:

Estibalitzekoa esate baterako, 1898. urteko eraberritzean oso aldatu bazuten ere, bizantziar ereduari jarraitzen zaiola ikusten da, simetria ardatz bakarrekoa eta toles oso soilak dituen baita; XII. mendekoa izango da agian.

Artziniégako **Arteondoko Andre Mariarena** ere hasierako eskemari jarraitzen zaio, zeinetan Maria ikus dezakegun aurrez aurreko jarreran, bere bi eskuak luzatuz, Kristo salbatzaile bezala, bere magalean janzkera ospetsuan eta Bizitzako Liburua daramala Jesus munduari eskaintzeko.

Sendadianokoa ere, (egun, Gasteizko Elizbarrutiko Museoa dena) erromaniko bezala izendatu beharko dugu, nahiz eta hau XIII. mendekoa den jada, aurrez aurre jarrita eta simetrian, erromanikoak bere bereak dituen goitik beherako toles ezaugarriak eta guzti.

GIPUZKOAN. Gipuzkoan, **Junkaleko Andre Mari** Probintziako erromaniko Birjinetan zaharrena bezala hartu ohi da. **Itziarkoa** eta **Heraniko Zikuñagakoa**.

Badira elezaharretan “**Birjina Beltzak**” izenez sartu diren beste batzuk, XIII. mendekoak, hauetako bakarren bat jendearen gurtza tokitik desagertu egin da, esku pribatueta joanaz, antza denez.

PROTOGOTIKO TANKERAKO IKONOA. Gure antzinako santutegietan sarriagotan ikusi ohi ditugu, sorreraz eta egituraz protogotikoak diren **bigarren mota** honetako Birjinaren estatuak. Hauetako batzuetan –**Bizkaiko** zaharretan gertatu ohi den bezala– erromaniko zenbait taxu ikusten bada ere, ez da zalantzarik gizatiarrago diren iritziaren atzetik doala eta horren ondorioz estilo aldaketa bat hasten da. Birjina Mariarengan oraingoan ama gizatiarrago baten adierazpenaren bilatuko du. Beste garai batetako espiritua kanporatzen duten irudiak dira, eta haietaz gotiko estiloari eskainitako atalean hitz egin beharko dugu.

● GURUTZILTZATURIKO KRISTOREN IRUDIA

Gure eskulturagile eta tailagile antzinakoen artea iradoki zuen beste teologia gaia **Gurutztaturiko Kristorena** da.

Gauza jakina da, gurutzeko Eroslearen irudia, teknika guztietan berregina izan dena, (miniaturatatik hasi eta marfilezko erliebeetara) arte historian etengabeko tradizioa duena da, VIII eta IX. mendeetan nolabaiteko ilunaldia izan bazuen ere.

IKONOGRAFIA. Gurutziltzatuaren irudia XI-XII. mendeetan indarrez azaltzen da eta ikonografiako trazuak erraz ezagutu litezkeenak

dira: Gurutziltzatuaren irudia zuzen azaltzen da, gutxi batzuetan ezik, bere oinak, bi hiltzedun finkoak hasieran zabaltu eta gero paralelo egiten dira; besoak oso dira horizontalean edo oso apur bat okertuan; behatzetako hatz lodiak “abdukzioan” irekitzen dira hasieran eta beste behatzengana biltzeko joera hartzen dute; burua zuzen sarritan, apurka apurka eskuineko sorbalda aldera makurtzera jotzen du: ez du minik adierazten eta errege koroa darama sarrienen (ez da ohikoa arrantzazko koroa); hasieran zurr una bada ere, antzinakoen irudietan gorputz osoa siriarrak jatorrikoa den *colobium* edo errege estalkiz jantzia azaltzen da; gerora *perizonium*-ez (“garbitasun oihal” deitua) jantzia, gerrian lotua eta belaunetaraino iristen zaionaz besterik ez dute azalduko.

Eredu honetakoak dira Kaparrosoko Kristo hunkigarri eta barea (gaur egun iruindar katedraleko Santa Kristina Kaperan dena), **Pitillasekoa**, **Torresekoa** eta beste batzuk.

PROZESIOETAKO GURUTZEAK. Gainerako euskal lurraldeetan (bulto solteei gagozkiolarik) aipatu trazu jakin batzuk besterik ikus ezin dakizkiokeen Gurutze batzuk gorde izan dira, erromanikoak gotiko aldera garatzen ari deneko garaioak direla diruditelarik, izan ere arruntena den Kristoren oinak hiltze bakar batez zulatua ikustearen ikonografiako xehetasun hau, gorputz atalak bigundu nahi honekin uztartzen dela dirudi, gotikoko errealismo alderako ezaugarria izango delarik. Mende haietatik orokorrean, Kristo gurutziltzatuaren gurtzaren lekuko geratu zaiguna, prozesioetako gurutzeetan kokatzen da.

Gipuzkoan adibidez, **Zegamako** prozesioetako bi gurutzeak (Aizkorrikoa) eta **Zeraingoa** XII. mendeko azken aldekoa ala XIII. mendearen hasierakoak izan daitezke.

- Zeraingoak errege koroa darama, baina besoek eman egin dute gorputzaren zamapean;
- Zegamakoak besoak horizontalki dauzka baina bere errege koroaz, bere garaian buruan eusteko behar zituen bi hiltze besterik ez zaio geratzen. Bietan ere, zangoak gurutzaturik dauzkate. Aurpegiko jarrera bare eta baktea da.

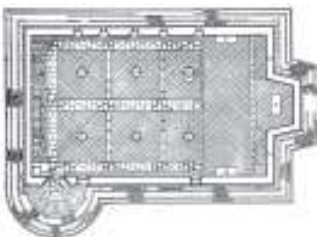
● LUXUZKO ARTEAK

ORREAGAKO EBANJELARIOA. Luxuzko arteari buruz berriz, Euskal Herrian ez da benetako arte kalitatea duen ezer geratu. Izatekotan, gogora dezagun Orreagako ostatuko **ebanjelio liburuaren** azalean, erromaniko trazuak dituen Gurutziltzatuaren irudia, dena mailuz landua da, zilarreztatua eta filigrana eta harri-kristalez apaindua.

ARALARKO AURREALDEA. Balio handi eta kalitate oraindik ere bereziagokoa da **Aralarko San Migelen aurre aldea**, batzuen ustez “Europako esmalteztatutako kobre lan hobereana” bezala izendatua. Bere iturburuan, Iruñeko katedraleko aldare nagusiko antependioa izan zen, Santa Mariaren gorespinari eskainia baitago eta ez dago bertan San Migelen inolako adierazpenik.

Marko modura 1765. urtean eraberritzeko agindua zuen urreginak letoizko burutezko ertza erantsi zion taulak baditu 2 m. luzean eta

ANTIGUAKO ERMITA.
ZUMARRAGA

I rudi erref.: E uskadiko Monumentu Nazionalak.
Gipuzkoa.

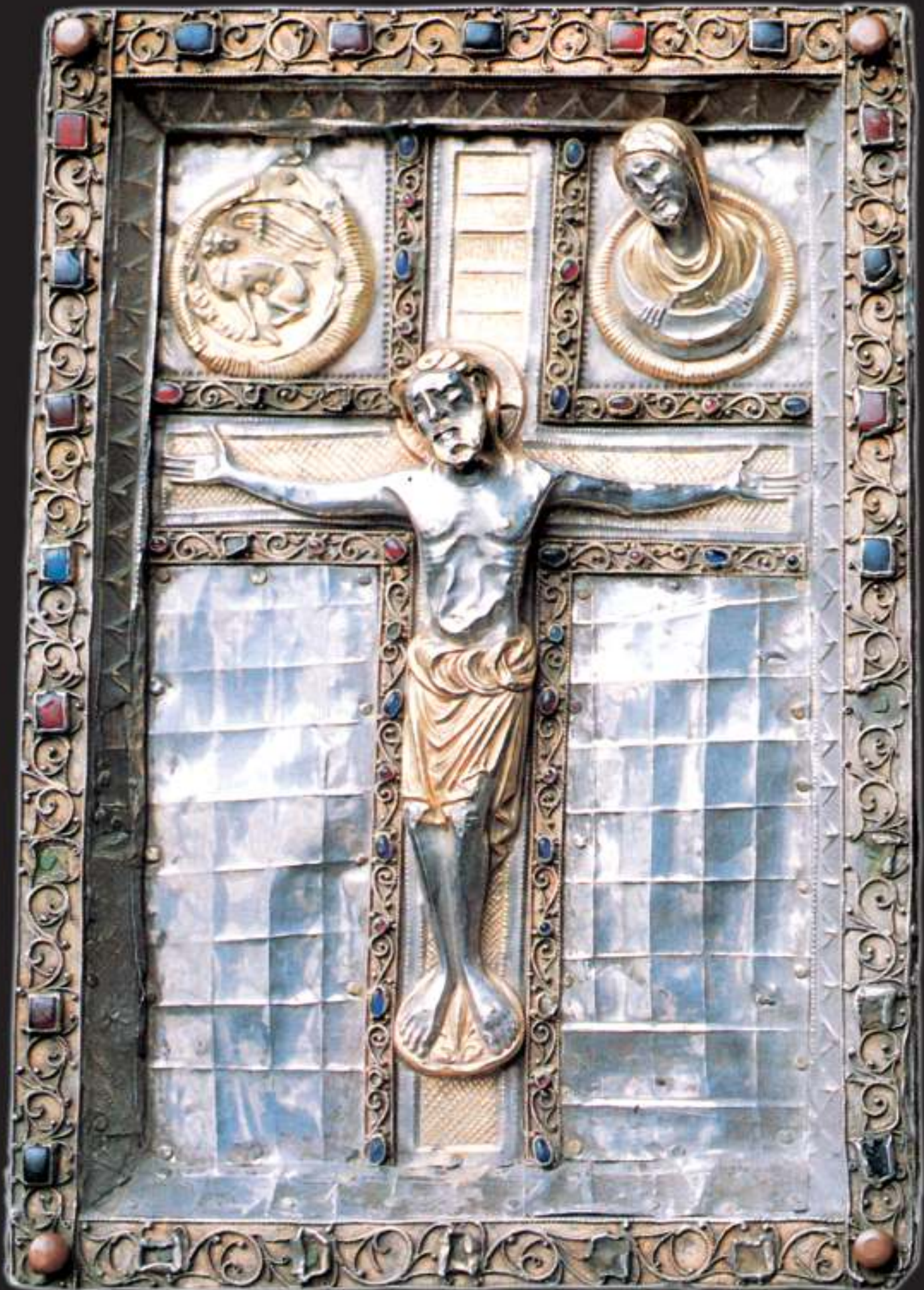
¶

5

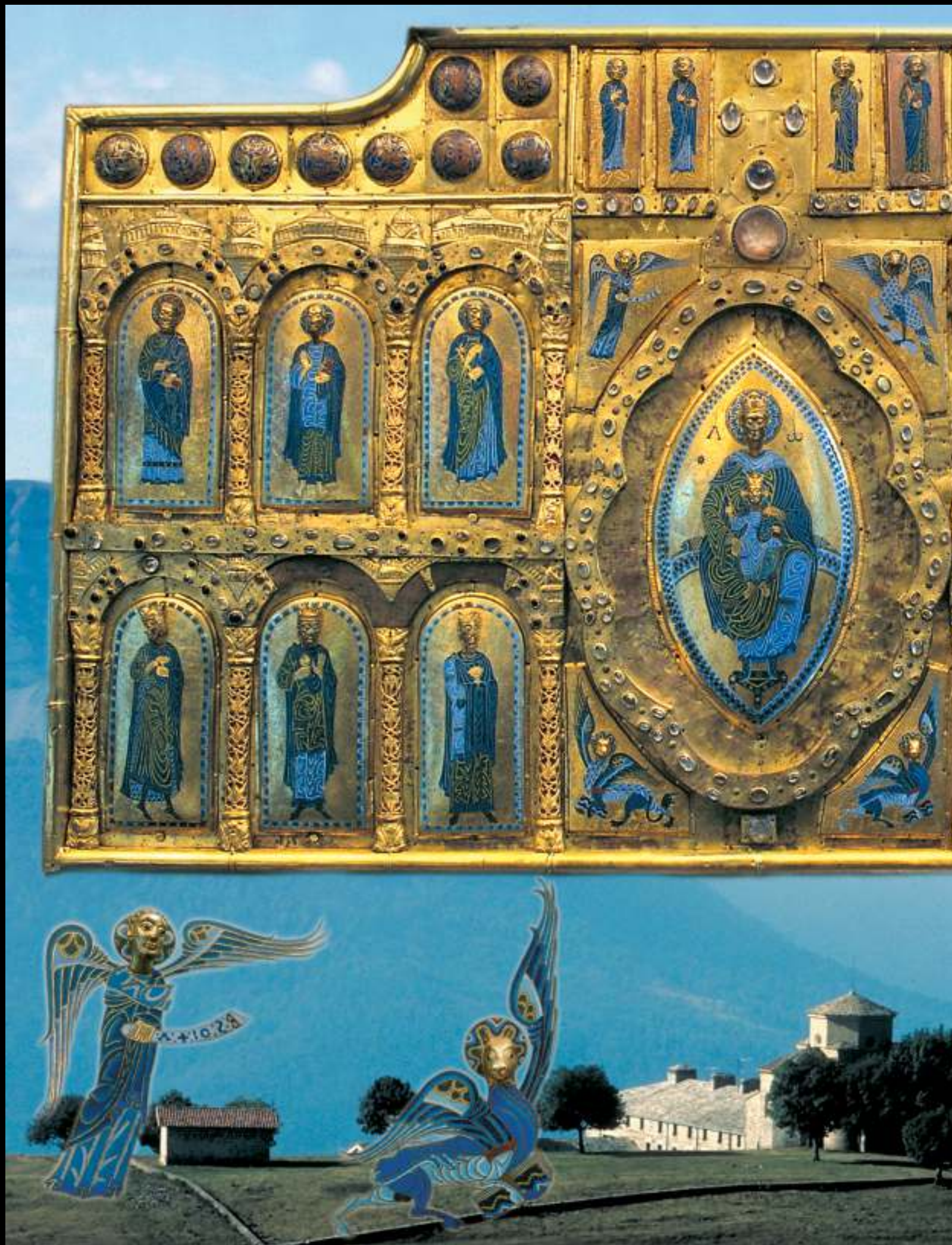

1

o

SAN MIGEL "IN EXCELSIS", ARALAR, NAFARROA

Orreagako ebanjelarioa

Irudi erréf.: Turismo en Navarra 87-go Udaberria.

1,40 m. zabalean. Erdian badu mandorla moduko gorputz bat, saihetsetan bi solairuzko arkuteriaren babesean, apostoluak eta 18 domina handi adierazten dituzten irudi esmaltezta- tuak. Taularen hondo guztia apaindua dago ebaki sailez eta harri naturalez.

Adierazita dauden pertsonaiek burua erlie- bean dute, bikain landua. Erromanikoko hie- ratismoa distiratzten badute ere, irteten da jada berengandik XIII. mendeak berea duen indar adierazkor bat. Amanda begietako irisak esmal- tezko bolatxo pittinez osatuak dira, bizitasun zoragarria ematen dietelarik. Laino urdin eta izarr eztatutako zeru baten erdian tronuratutako Birjinaren erdiko irudiak, bere magalean be- nedikapena emanaz Jainko Haurra duela, plas- tiko edertasun liluragarria du.

“Bai jarrerak, pertsonaia bakoitzak duen janzkera desberdin zoragarria, industrializatu- tako artean errepikapenik gabekoa, nahiz iru- dien estilizazio espirituala eta landetako esmal- teen margo banaketa orekatuak maisu baten bikaintasuna azaltzen dute”.⁶³

● MARGOLANAK

Margolanen alorrean, ia ez dugu Baskonian zeharo erromaniko bezala izenda litekeen adibi- derik aurkitze **Añastroko** (Trebiñon) erretaula gogora dezakegu, gaur egun New York eta Zuloaga Museoaren (Zumaia) artean banatua: Sorrierako eta San Andresen bizitzako eszenak margotu zireneko taula da. Erromanikoak be- rea duen estilo zurruneak baldin bada ere, ez dirudi 1300. urtea baino lehenagokoa denik.

II.

■ LABURPENA

● UGARITASUNAREN ZEINUPEAN

ITXURAREN ETA IZATEAREN UGARITASUNA

Baskonian erromaniko artearen garapena laburtuz ondorio batzuk atera beharko bage- nitu, lehendabizi nabarmendu beharko litzate- keena bere ugaritasuna da, bere izaeratik hasita gainera, zeren eta, Nafarroan eta maila ba- tean baita Araban ere, erromanikoak lekuko ugari eta deigarriak baditu, urriak dira gaine- rako probintzietan. Izatekotan, maila bateko urritasuna Bizkaian eta Gipuzkoan eta gainera erraz adierazi litekeena; eta xehetasunak eman gabe baieztatu beharko ez litzatekeena.

Urritasunaz hitz egiten dugunean beti zen- tzu mugatu batetan ulertu behar da, **gorde izan denari** buruz eta ez benetan izan zen hartaz. Gorde izan denaren gabezia hau bi arrazoi- enatik izan zen.

Ezer baino lehen, eta *lehen arrazoi* bezala erabili izan zuten **gaiagatik**: zura. Lehenbiziko eraikin erlijiosoak, XI. mendekoak zurajez es- taliak zirela, ez da funtsik gabeko iritzi merke bat. Europa erromanikoko beste nekazari es- kualde askotan ziurtatua izan den historiako gertakaria da, eta honek Henri Focillon histo- rialariari motiboa eman zion “zuraren zibiliza- zioaz” hitz egin ahal izateko. Hemen ere, nekazari eta mendi arteko Baskonia honetan, XI.

mendean benetan izan ziren eliza asko desa- gertu egin ziren, agirietan azaltzen den bezala. Berauen inolako arrasto materialik ez da geldi- tu, toponimiazkoak ez badira.⁶⁴

*Bigarren arrazoi*a, Bizkaia eta Gipuzkoan hurrengo mendeetan eman zen ekonomia eta **demografia hazkundera** da, honek eraikinen botatzea ekarri zuen beste handiago eta pres- taketa hobe zutenak eraikitzeke.

Beste ikuspegi batetatik, Nafarroa eta Ara- bako zenbait leku eta hiribilduetako “monas- tegi” eta eliza batzuen garrantzia nabarmendu dugularik, alde batetara uzten baditugu, amai- tzeko esan beharra dago Baskonian gorde den erromanikoa **apala** dela. Ia eliza guztiak neurri oso motzekoak dira. Nafarroan, hiru eliza-bar- netakoak dira baina, gainerako euskal lurral- deetan eliza-barne bakarrekokoak dira nagusi. Eta eliza-barne horietatik, hiru tarte gaintzen dituztenak gutxi dira.

Monumentuzkoagoa den artea **hiribilduen** sorrera eta garapenaren ekin batera etorri zen, XIII. mendearen hasieran. Hirigintzaren gabezia, eta populazioa sakabanatua izateak lehenengo eliza erromaniko haien egitura eta izaeran mugatzaile izango beharko zuten, hain zuzen ere beren monumentu izaeran, beren esparru za- baleran eta egituraren konplexutasunean. Esan litekeena da, Baskonia, erromesen joan-etorriko lekua izanik erromaniko artea, jaio, hazi eta hedatu demografiaren abiada berean eman zela.

Bizkaiaz hitz eginaz Barrio Lozak arrazoi du “Euskal Herrian garrantzia duten politiko nahiz erlijioso gunerik ez izateak” ezin zezake- ela erraztu eliza handien eraikuntza erromaniko nahiz gotikorik, adierazten duenean, europar beste herrialdeetan gertatzen zen bezala eta Baskonian bertan bi mende beranduago ger- tatuko den bezala. Bizkai aldeko erromaniko artearen nolabaiteko “lehertzea”, azken hamar- kadatan adieraziz joan denak, ezin dezake inol- rarritu XI. mendean zehar dohaintzan eman- dakoen agirietaturiko berriak gorde diren egoitza sagaratuen trinkotasuna kontutan har- tuz gero.⁶⁵

Arte estilo bati loturiko demografiaren ger- takari hau bereiziki nabarmena gertatzen da Arabako erromanikoan, non hiribilduen sorre- rek berekin dakarten gurtza egoitzen handia- gotzea estilo berri batetan, **protogotikoa** derit- zanean, bere teknikari esker gainera, gero eta ugariagoak ziren eliztarrak hartzeko gai izan- go zen lekuaren zabalagotzea ekarri zuena. Halaz ere, XII. mendean populazioa oraindik ere nekazaria eta sakabanatua da. Irizpide ho- nek Bizkaia eta Gipuzkoa, eta Nafarroako zati handi batentzat balio duela uste dugu.

ERAIKUNTZA ETA ESTILISTIKA UGARITASUNA

Eraiketa eta estilistika gaietan azpimarratu behar da batez ere ugaritasuna. Euskal erroma- nikoan kalifa-artearen, mozarabearen, bizan- tziarraren, frantses eta iparraldeko erroma- nikoaren eraginak suma daitezke. Baina era- gin hauetako bakoitzaren garrantzia desberdi- na da eta eraiketa bakoitzaren kronologia eta geografia kokapenaren arabera modu desber- dinean sumatzen da.

63. J. M. JIMENO JURIO, *Aralarko San Migel*. Irúnea d/g. . T. C. P., 78 znb., 30. or.

64. J. A. BARRIO LOZA, O.c., 27. or. eta beste.

65. Ikus, monastegiekin elkartutako ala beraiei dohainez emanikoak bezala azaltzen diren elizen zerrenda luzea, nahiz eta horrek ez duen esan nahi delako elizak materialki izan zirenik. A. MAÑARIKUA, *Gotzaindegiak...* 167-174. or.

66. Barrio Lozak Bizkaiko erromaniko artearen deskribapena bereizgarri dituzten ezaugarriak, bai landare, burualde, estalki, kapitel, eliza-atari nahiz horma aparailu eta abarri dagozkienak laburbilduz bukatzen du. Kostaldeko erromanikoaren nolabaiteko urritasun eta apaltasunari buruz, Dulce Oconen iritziarekin bat egitea besterik ez zaigu gelditzen, Euskal Herriaren ekonomia historian oinarrituta, Bizkaia eta Gipuzkoako erromaniko monumentuen nolabaiteko urritasuna eta bere antzinakotasuna Santiago Bidearen egitura zela eta sortutako baldintzei dagozkien bizirautearengatik eman zirela, non honek barrualdeko hiriei lehenetasuna eman zien kostaldekoen aurrean. “Une hauetan sortutako kostaldeko hiribilduek (*Getari* eta *Mutriku* 1209.ean, *Hondarribia* 1203an, *Bermeo* eta *Zarauz* 1236.ean) ez dute ekonomi gaitasunik izango, ekialde-mendebalde ardatzean garrantziaren mailakako galera eta ipar- hego ardatzaren gorakadaren ondorioz sortutako baldintzei erantzuteko. Orduan, barrualdeko hiriak izango dira salgaiak bideratuko dituztenak ekonomi irabaziak eskuratuz, eraikin berriak sortzeko erabiliz zati bat”. D. OCON ALONSO, *Euskal erromaniko arkitektura*. Motak, ereduak eta berezitasunak. Saileko kuadernak. Plaskiko eta monumentuzko arteak. 15. libk. 1996, 77. or. Ikus baita ere E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, “Berant Erdi Aroko Gasteiz eta bere inguruko ekonomia eta gizarte gaiak”. *Vitoria en la Edad Media*. Historiako Ikerketen Lehen Bilkura: 1981. (Gasteiz 1982) 65-73. or.

67. Badirudi Gaya Nuñez izan zela ipar itindar jatorria iradoki zuena euskal erromaniko artearentzat (Borrow eta Kells-en liburuetako artearena); **via maris** bitartez etorria izan zitekeena, eta Anjel Apraizek litzatekeena bezala onartu zuen eta baita Barrio Lozak ere beranduago. Ikus, gai honi buruzko bibliografia A. GOMEZ GOMEZ-en, “Ikerlanen hastapenak Erromaniko Arteari buruz Euskal Herrian”. “Ondare-n” (Eusko Ikaskuntza) 16, 1997, 173. or.

Irizpide honetatik has gaitezen agian kanpokoak izan ziren **maisu** handiek izan zuten garrantzia azpimarratzen (Esteban Maisua, Leodegarius, Adelbertus, Iruñeko klaustroko Maisua eta abar.) eta **gurtza leku** handiak (Leire, Iruñea, Jaka, Lizarra, Gares, Estibalitz, eta abar.) aurreko orrietan gogoratu ditugunak.

Bestalde, eraikuntza eta edergarrietako gai jakin batzuk **geografia kokalekuetan**, haranetan eta abar. hedatzen direla ziurtatzen da, eragile nagusia gertutasun fisikoa balitz bezala onartuak izateko garaian. Nafarroan ohikoak dira burualde erdizirkularrak; Araban ere bada halakoak, baina laukizuzenezko diseinuak ere ikus daitezke. Bizkaian, azkenik, oinazal karratuko absideak orokorragoak dira. Nafarroan kupulazko estalkiak ez ziren bakanak; Araban ere bada halakoak; Bizkaian berriz ia ez dira ageritu ere egiten.

Harburuen, mentsulen, kapitelen, arkioboten, atezangoen, tinpanoen eta erlaitzpeen *edergarritakoei* buruz, Nafarroan gai figuratibo eta gizatiarrak (Bibliakoak gehientsuenetan) ugari dira; beste eskualdeetako kontrastean, non zenbait irudi izugarrien ondoan, landare eta abstraktu gaien estilizazioak eta geometrizazioak nagusi diren.

Gertakari hau agian norbaitzuk gure eliza protogotikoetako zistertar espirituak eragindakotzat bezala joko dute; baina, Zisterrak Nafarroan ez bestetan erroak egin ez zituenetz, pentsatu nahiago dugu ikonoen gartsutasun honen arrazoa sakonagoa dela eta "Saltus Vasconum-eko" biztanleei zuzen zuzenago dagoiena dela.

Beste alde batetik, Jakako artearen talka aipatu behar da, izan ere, bere edergarrietako xakeztatuak Ebroren hegoaldeko Nafarroaraino iristen dira eta Arabaraino ere sartzen da.

Zuzena da eman izan den oharra, Erdi Arotik populazioak, Arabar Lautadan gertatu izan den bezala, ia herri antolaketaren sorrera bereetik gora beherarik nozitu ez duen eskualdeetako **eliza eta ermiten trinkotasun** berezia kontutan hartu beharrezkoa dela. Bizkaiko Jauerrian ere antzeko zerbait suma liteke, non "ibar eta hegi artean eta herri eta auzo artean" ia berdinean banatutako elizak, "erromaniko txikia, Erdi Aroko estetikari emaniko funtsezko laguntza" horren arrazoa nabarrian utziko duen azterketa sakon baten gonbidapena egiten ari dira.

Kostaldeko probintzietako erromanikoaren apaltasun hori, bere *demografia eta komertzial ahalbideen* mugak ekarririkoa izango zen, burualdeko hiribilduen aurrean, Nafarroako eta Arabako lautadetan barrena Santiago Bidea erabateko nagusitasunez ezarria izan zenetik.⁶⁶

Aipatu sakan hauetan eraikuntza eta egituretako ezaugarrien elkartasun garbiak, batetik bestera beren langintzako jardunean ibiliko ziren *hargin taldeez* jartzen gaitu pentsatzen, mende batzuk beranduago euskal hargin beste belaunaldi batek egingo duen modura, baita Baskoniako mugetatik kanpora ere.

KANPOALDEKOEN ERAGIN UGARITASUNA

Eragin herrikoi eta endemiko horietaz aparte, guztiz naturala eta edozein herritan ematen

dena izateaz gainera, zein beste eragin suma daiteke "euskal erromanikoan"? Burgundia eta Frantziako-Uhartearen frantses erromanikoarena oso nabarrian jartzen da Nafarroako erromanikoan.

Beste batzuk "iparraldeko" eraginak ikusi nahi izan dituzte, Araban bereziki eta baita Nafarroan ere, fusteetan, arkiobotatan eta "sarraldi handien artea" deiturikoa iritsi dela dirudien beste puntu batzuen apaingarrietan ziurtatu litekeena, "erromatarren klasizismoa –dio Barrio Lozak– landareki, gurutzadurak, zesteriak eta abarretako gaiak geometrizatuz eraldatuko duen artea". Iparraldekoen talkak nabarmena dirudi eta erromaniko artea orokorrean, iturburu desberdinetako korronteak eta bereziki zeltar mundukoak eta Europako iparraldeko arrazetako urtzen diren arrago handi bat bezala deskribatu genuenean baieztatu genuen. Baina baieztapen hori dela eta esan ote liteke eragin horiek bide zuzenetik datozela Euskal Herrira, bikingoen sarraldien bidetik, adibidez?⁶⁷ Honek baino iritzi hobea dirudi, Kosme de Barañanok irizten duen bezala, erromaniko ez zela Euskal Herrira itsasontziz sartu, baizik eta lurretik barrena eta hego aldetik.

• EUSKAL "GENIUS LOCI" BATEN ZANTZUAK

Dena delarik ere, ez da zentzugabekoa Euskal Herrian bi mende horietan, espiritu bat bera ezagutu litezkeen etengabeko zantzu zenbait begiztatu eta azpimarratzea, horixe baita guk historia bihurtu nahi genukeena.

Azken batean, orokorrean, erromaniko ikonografiari berezkoa zaion gaiari baldin bada-gokio, **europar artearekin espirituzko elkartasuna** da. Lehenago ere arituak gara horretaz, garai horretatik iritsi zaizkigun **Birjinak eta Gurutzak** aipatzean. Europak XI-XII. mendeetan erlijio ideal bat bera bizi du. Leku guztietan, historialariek aipatzen dituzten moral gaitz nabarmenaz aparte, hautsiezinezko berotasunez bizi zen Kristoren jainkotasuna, Birjina Mariaren amatasun jainkotiarrenganako fedea, adopzionista heresiaren arrastoaren aurrean. Bestalde, betiko kondenamenduari ziztaion beldurra endemikoa zen. Tuterako Kolegio-etxeko Epaiaren Atean, zeinetan fededunek bere arkiobotatan ikus zitzaizketen infernuko oinaze finak, Jakako ala Tuestako katedraleko latinezko idazkunak (*Oi dives, dives...!*), elizako liderren egitarauari jarraikiz, gizarteko maila guztietan espiritual jarrera berdin baten adierazpide ziren erromanikoaren mendeetan (eta ez Berant Erdi Aroan bakarrik, zeinari buruz *Beldurri Sartaldean* lan ezagunean Jean Delumeauk aipatzen duen). Bere gurutzeko heriotzaz kristauari errukiaren eta jainko barkamenaren ziurtasuna zekarkion Berrerosle baten beharraren sentipena eta fedea piztearena zen ahalegina. Hauexek ziren erromaniko ertilariek ukitu behar zituzten gaiak. Garaiko ikonografia hasiberriari ukitzen dionez, erromaniko arte motak estilistikan baizik ezin harrapatuzkoak dira; eta hor ere, autonomia eta berezitasuna topatzea ez da erraza gertatzen, Frantzia eta Borgoinako zizelari handienak zirenen arte sonatu eta liluragarria Konpostela aldeko galtzadaren guztietan zurrustaka sartzen zenean.

IRAINKORTASUNA EGITURETAN

Luzkandoko hilarria.

Apaingarri izarrezatuak.

Sei hostoko loreak.

Gurutzaketak.

Erradiozko apaingarriak.

Jatorriz Tolosakoa den kutxa (G).

Sukaldeko labe baten aurre alde. Baionako Euskal Museoa.

Irudi erref.: V Congreso de Estudios Vascos. Arte popular Vasco. Bergara 1930, Eusko Ikaskuntzak arg.

1.-Torr eseko Santo Kristoa (N). 2.-Kaparrosoko Kristo Erregea (N).
 3.-Pitillasko Santo Kristoa (N). 4.-Zeraingo Santo Kristoa (G).
 5.-Zegamako Santo Kristoa (G). 6.-Sendadianoko Birjina (A)
 7.-Estibalitzeko Ama Birjina (A)

1.-Itziarko Ama Birjina (G). 2.-Sagrarioko Ama Birjina (N).
 3.-Artziniegako Ama Birjina (A). 4.-Junkaleko Ama Birjina. Irun. (G)
 5.-Uxueko Ama Birjina (N). 6.-Tuterako Ama Birjina Zuria. (N)
 7.-Iratxeko Birjina. Deikaztelu. (Dicastillo) (N).

¶

1

o

>>

1/4

IRAUNKORTASUNA
EGITURETAN

"Mendeetan zehar, baita milurtekotan ere, hainbat arte gaitetan eman den jarmipen edo errepikapena guztiz frogatua den gertakaria da. Eta Euskal Herriari lotzen gaitzaizkiolarik, zera esan behar dugu: gaurko arte herrikoien emaitza batzuk, gurearen aldean oso urrutiko aldiak ematen diotela dirudienaz". J. M. B.

A. Amban gaur eguneko gurutze egiturak.

B. Historia aurreko giza estilizazioak Galizian, Cabre-ren ambera.

Erronbo egiturazko marrazkiak Zikujanoko kutxarroan eta Santimamiñeko (Madeleine aldikoak) eta Ermittiako bezurretan.

Uztarri portugaldarna. Frankowiski-ren marrazkia.

Zikujanoko jatorria duen kutxarroa.

V Congreso de Estudios Vascos. Arte Popular Vasco. Bergara 1930. Eusko Ikaskuntzak arg.

Gure "genius loci" izan litekeenaren arrasot bat, gure erromanikoaren bereizgarria den **edergarrien gartsutasuna eta apaingarri geometrizatu ala estilizaturiko naturalarenganako** joera izan daiteke. Egia esan, delako apainketa biluzi, soil eta geometrikoa herrialde askotan berdina da, baina Euskal Herrian areagotu egiten dela ere egia da, eta hizkera horri mende luzeetan lur honetako jendeek gogor eutsi diotela ere, non badirudien koherentea dela gero euskal arte herrikoia deituko dugunarekin.

Gipuzkoari buruz ari zenean Manuel Lekuonak erromanikoaren herrikoia izaera azpimarratu egin zuen. Eta Joxe Migel Barandiaranek arkeologia eta etnologia elkarrengana biltzeko zuen joera bidezko horretan, **euskal arte herrikoian, antzinako arteak bizirik iraun** zuteneko orrialde iradokitzaileak idatzi izan ditu. Euskal Herriak unibertsaletik zerbait baduten plastiko gai horiek bereganatu egin ditu, eta mende luzeetan zehar tinkotasun bereziarekin eutsi, beste kulturak baino modu sakonago eta zorrotzago batetan islatuko balitu bezala herri beraren nahimen eta sentipenak.⁶⁸

"Euskal herriko arte herrikoien gai gehientsuenak —idatzi zuen Joxe Migel Baran-

diarane— artzain eta nekazariei zor zaizkienak dira, edo langintza horien ezaugarrien beharrei erantzuten dietenak gutxienik. Artzaina eta nekazaria langintzetan jarduten dira eta hainbat gai erabili behar dute... Hauek eta antzeko herriko jatorrizko jarduerak sortu dute arte adierazpen zenbait, nolabait ere oinarrikoak direnak".

Edergarritarako gaiak. Euskal Herriko Artearen erakusketa batetan, 1930. urtean erakusten ziren gauzakiak begiratu, hara zer dion: "Hemen ikusten ditugun lan batzuk oso antzinako garaietako arteari eskua ematen die... Sarritan euskal nekazari etxeetan ate eta leiho zangoetan ikusten ditugun grabatu eta margolanak gurutze egiturako zeinuak adierazten dituzte. Egitura ugarikoak azaltzen dira... Eta artzainek eta abeltzainek batez ere erabiltzen dituzten adarrezko tresna eta edontzi asko hainbat irudiz apainduak izan ohi dira. Zerra egiturak eta xakeztatu apaingarriak adibidez, sarritan ematen da delako ontzietan eta baita esku makila, piparen ahotxoetan, inauterietako antzinako jantzietan eta abarretan. Edergarri gai hauek ugari dira hemen, Erdi Arotik hona gutxienez".⁶⁹

BIBLIOGRAFIA

ARTADILL, J.: "Nuestra escultura románica". *Bol. de la Com. De Monum. Hist. y Artísticos de Navarra*-n, 1925, 224-229. or.

AMADOR DE LOS RIOS, J.: "La basílica de San Andres de Amentia y la Iglesia de Santa María de Estibalitz (Álava)". *Museo Esp. De Antigüedades*, Villan, 1872, 383-393. or.

ANDRES ORDAX, S.: "Arte". *País Vasco. Tierras de España*. (Madrid 1987).

IZENGABEKOA: "Iglesia de San Juan de Laguardia". E.M.N. Araban. (Bilbo 1985), 219-234. or.; "Iglesia de Nuestra Señora, Tuesta". *Ibid.* 337-347. or.; "Iglesia de la Asunción, Lasarte. (Álava)". *Ibid.* 247-253. or.

IZENGABEKOA: "El románico en Vizcaya". *No-sotros los vascos. Arte 2. libk.*, Bilbo 1987, 196-207. or.

IZANGABEKOA: "El Románico y el protogotico en Álava". *Álava en tus manos-en*. (Armando Llanosen zuzend.). (Gasteiz 1983) 4. libk. 46-72. or.

APRAIZ, A.: "El Románico en Álava". *Revista Euskal Herria*, 65ean, (1911), 154-156. or.

APRAIZ, A.: "La Historia del Arte en el País Vasco. Problemas e indicaciones". *Hermes. Revista del Arte Vasco*, 13an (1918).

APRAIZ, A.: "Problemas en la Historia del Arte del País Vasco". *Primer Congreso de Estudios Históricos Vascos*-en (Bilbo 1919-1020) 741-754. or.

APRAIZ, A.: "Ermita de San Miguel de Zumécha-ga". E.I.N.A.-n. 1925, 367-370. or.

ARAGONES ESTRELLA, Mª E.: "El Maestro de San Miguel de Estella y su escuela: Relaciones estilísticas entre la obra esculpida de varias iglesias navarras. *El arte español en épocas de transición*.-en IX C.E.H.A., Leonen 1922.

ARCO, R.: "El monasterio de Santa Cruz de la Serós". *Linajes de Aragón IV-an*, 1913, 431-455. or.

ARCO, R.: "El Real Monasterio de San Juan de la Peña". (Jaka 1919).

ARCO, R.: "El Real Monasterio de Siresa". "I.E.E.A." XXVII-an, 1919, 270-305. or.

ARIGITA Y LASA, M.: *Historia de la imagen y santuario de San Miguel in Excelsis*. (Iruñea 1904).

68. Cristina LLANOS URRUTIA, Euskal Herriko arte adierazpenetako sinbolo iraunkorren azterketa. Gasteiz 1991) 64. or eta hu.

69. J.A. BARANDIARAN, "Zenbait oinarritzko arte kasu euskal herriko gaurko etnografian". "V. Congreso de Estudios Vascos-en", (Bergara 1930), OC. V. 353-361. or.

- ARRONIZ, J.: "La basílica de Estibalitz vista por los arqueólogos y los críticos de arte". *Estibalitz, Fe, Historia y Arte-en*. (Gasteiz 1973).
- AZCARATE, A.: "Elementos de arqueología cristiana en la Vizcaya Medieval". *Eusko Ikaskuntza. Prehistoriako eta arkeologiko saila*, 2 (1984) 7-135. or.
- AZCARATE, J. M.: "Sincretismo en la escultura románica en Navarra". P.V. 1976, 131-150. or.
- AZCARATE, J. M.: *La basílica de San Prudencio de Armentia*. (Gasteiz 1984).
- BANGO TORVISO, I. C.: *El arte románico en España*. "Historia 16". Madril 1922.
- BARAÑANO, K.: "El capitel en el románico en Vizcaya". *Congreso de Estudios Históricos. Vizcaya en la Edad Media.-an* (Bilbo 1984).
- BARAÑANO, K. y GONZALEZ DE DURANA, F. J.: "Acerca del arte románico en San Agustín de Etxebarria (Elorrio), Santa María de Galdakoa y de Vizcaya en general". *Kobie-n* (Arte Ederrak), 1 (1983), 65-131. or.
- BARAÑANO, K., G. DE DURANA, F. J., JUARISTI, J.: *Arte en el País Vasco*. (Madril 1988).
- BARRIO LOZA, J.A.: *La Arquitectura románica vizcaína*. (Bilbo 1979).
- BASAS, M.: *Vizcaya monumental*. (Donostia 1987).
- BECERRO DE BENGUA, R.: "Contemplaciones artísticas: Armentia". *Ateneo lean*, (1870-1871), 77-80. or.
- BECERRO DE BENGUA, R.: "Contemplaciones artísticas: Estibalitz". *Ateneo lean*, (1870-1871), 84-86. or.
- BIURRUN, T.: *El arte románico en Navarra*. (Iruñea 1973).
- CAMON AZNAR, J.: *Las bóvedas de crucería de la catedral de Jaca y Santa Cruz de los Serós*. CSIC. Estación de Estudios Pirenaicos-en. 1945.
- CHUECA GOITIA, F.: *Historia de la arquitectura española. Edad Antigua y Medieval*. (Madril 1965).
- DIAZ DE ARCAÑA, M.: *La basílica de Nuestra Señora de Estibalitz*. (Gasteiz 1904).
- DIAZ DE ARCAÑA, M.: *Armentia, su obispado y su basílica de San Andrés*. (Gasteiz 1901).
- DURLIAT, M.: *España románica*. (Madril 1993).
- EGUIA Y LOPEZ DE SABANDO, J.: "Elucubraciones en torno a la basílica de San Prudencio de Armentia (Álava)". *Fiestas de San Prudencio, patrón de las Tierras de Álava*. (Gasteiz 1984).
- ENCISO VIANA, E. y CANTERA ORIVE, J.: *G.M.K.I. libk.: Rioja alavesa*. (Gasteiz 1967).
- ESNAOLA, J.: "La antigua basílica de San Andrés de Armentia". I.E.E.A. Xean, 1902.
- ESNAOLA, J.: *Monografía histórica de Santa María de Estibalitz*. (Gasteiz 1919).
- GAYA NUÑO, J. A.: "El románico en Vizcaya". "A.E.A."n 1944, 24-48. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Estudio iconográfico de la portada románica de Lemóniz". *Kultura lean* (1990) 57-61. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: *Rutas románicas en el País Vasco*. Encuentro Argf., 1998.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Algunos aspectos del arte románico en el País Vasco. Extensión y relaciones de un arte periférico". *Actas del VIII Congreso Nacional de la Historia del Arte*. (Mérida 1992), 73-79. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Asimilación y transmisión del arte románico en el País Vasco". *Kobie-n*. Arte ederrak saila, 12 (1996).
- GOMEZ GOMEZ, A.: "La escultura románica en Navarra, Álava y su entorno". *Revisión del arte medieval en Euskal Herria-n*. Saileko koadernoak. Plastiko eta monumentuzko arteak. Eusko Ikaskuntza, 15. znb. (Donostia 1996), 98-101. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Los inicios de la investigación sobre el Arte Románico en el País Vasco". *Ondare 16an*, Eusko Ikaskuntza (Donostia 1997) 167-174. or.
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M.: "La imagen de la Virgen y su entorno iconográfico-bíblico en la basílica de Estibalitz". *Estibalitz-en*, 1985, 4-8. or.
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M. eta beste: "En torno a los motivos ornamentales en la portada Speciosa en la basílica de Estibalitz". *Estibalitz-en* 1987, 19-26. or.
- GUDIOL RICART, J. y GAYA NUÑO, J. A.: "Arquitectura y escultura románicas". A.H., V. libk. (Madril 1948).
- HUICI, S.: "La iglesia de los Templarios de Torres del Río". *Arquitectura*, Veian, 1923, 52. znb.
- HUICI, S.: "Arqueología vizcaína. Ermita de San Miguel de Zumechaga". *Euskalerraren alde*, 14ean (1924).
- IBANEZ, E.: *Esbozo histórico de Villatuerta*. (Iruñea 1930).
- IÑIGUEZ ALMECH, F.: "Sobre tallas románicas del siglo XII". P. V. 112-113. ean, (1968), 203-207. or.
- LACARRA, J.M., y GUDIOL, J.: "El primer arte románico". P. V.n 1944.
- LACOSTE, J.: "San Miguel de Estella". *Homenaje a J. Mª Lacarra-n*. 5. libk. (Zaragoza 1977), 101-132. or.
- LAMBERT, E.: "El pórtico octogonal de Eunate". *Bol. de la Com. De Monum. Hist. Y Art. De Nav.*, 1925, 219-223. or.
- LAMBERT, E.: "La catedral de Pamplona". P. V.n, 1951, 9-35. or.
- LAMPEREZ, V.: *Monumentos arquitectónicos de España*. 8 libk. (1859-1881).
- LAMPEREZ, V.: *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media*. II. libk.
- LAMPEREZ, V.: "Portadas de Ujué y Olite". "I.E.E.A."-n VI, 1898.
- LEKUONA, M.: "El arte medieval en el País Vasco". *Cultura Vasca-n* II. libk., (Donostia 1978).
- LLANOS Y ORTIZ DE LANDALUCE, A.: "Hallazgos arquitectónicos en Estibalitz". *Estibalitz-en* 1973.
- LOJENBIO, L. M.: *Navarre romane*. Zodiague Argf., 1967.
- PEREZ DE OCARIZ, J. J., y MARTINEZ DE SALINAS, F.: "El arte prerrománico y románico en Álava". *Eusko Ikaskuntza*. (Plastiko eta monumentuzko arteak) 5ean (1988).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: *Templo de Nuestra Señora de la Asunción de Tuesta*. (Gasteiz 1986).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: "El temor al infierno hacia 1200. Análisis iconográfico de la anástasis de Armentia". *II Curso de Cultura Medieval*. Alfonso VIII y su época-n. (Aguilar del Campóo 1990).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: "El tetramorfos anglomorfos en Iratxe y Armentia. Análisis iconográfico e iconológico". P. V.-n. Primer Congr. General de Hist. de Navarra. 11. eranskina (1988) 317-331. or.
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: "Arqueología monumental cristiana en el País Vasco". *Primer Congreso de Estudios Vascos*. 1919, 755-771. or.
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: "El románico en Vizcaya". *Geografía del País Vasco-navarro*. *Arqueología*. Bartzelona, data gabea, 878-889. or.
- LORENZO VILLAMAYOR, F.: "Iglesia de San Pelayo-Bakio". *Monumentos de Vizcaya*, II. libk.an, (Bilbo 1987) 15-21. or.
- MAÑARICUA, A.: *Santa María de Begoña en la historia espiritual de Vizcaya*. (Bilbo 1950).
- MAÑARICUA, A.: *Obispos en Álava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI*. (Gasteiz 1963).
- MARTINEZ DE AGUIRRE, J. M.: "La portada de San Miguel de estella. Estudio iconológico". P. V. 173an, 1984.
- MARTINEZ DE MARIGORTA: *San Prudencio de Armentia y su maestro Saturio*. (Gasteiz 1939).
- MARTINEZ DE SALINAS, F.: "Temas decorativos en el románico del condado de Treviño". *La formación de Álava. 650 aniversario del pacto de Arriaga (1332-1982)-an*. Congreso de Estudios Históricos, Gasteiz 1982, (Gasteiz 1985) II. libk. 627-654. or.
- MENDOZA, F.: *Los relieves del pórtico de Armentia*. Ateneo (Gasteiz 1913).
- MENDOZA, F.: "Álava románica". *Euskalerraren alde* 2an, 1912, 43-47. or.
- MERINO URRUTIA, J. J.: "La ventana románica de la iglesia parroquial de Barrika". *R.S.A.P.A.n*, (1954), 351-354. or.
- MOLERO MONEO, L. M.: *La escultura románica en Navarra*. E.A.K. "Historia 16", Madril 1992.
- OCÓN ALONSO, D.: "La primitiva portada de San Andrés de Armentia (Álava). Datos documentales". *Kobie-n* (Aret Ederren atalean) 9 (1992-1993), 167-180. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "Los ecos del último taller de Silos en el románico navarro-aragonés y la influencia bizantina en la escultura española en torno al año 1200". *El románico en Silos-en*. IX Centenario de la consagración de la iglesia y

- claustro 1088-1988. Silos (Burgosen 1990), 501-510. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "Ego sum ostium, o la puerta del templo como la puerta del cielo en el románico navarro-aragonés". *Cuadernos de Arte e Iconografía. Fundación Universitaria española*. 2, 3 (1989) 125-136. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "La recepción de las corrientes artísticas europeas en la escultura monumental en torno a 1200". *El arte español en época de transición. IX C.E.H.A.*, (León 1992) 17-26. or.
- OCÓN ALONSO, Dulce: "La arquitectura románica vasca: tipos, modelos y especificidad". *Cuadernos de sección. Plástiko eta monumentuzko arteak* (Eusko Ikaskuntza), 15. znb., 1996, 51-78. or.
- PINEDO, R.: *El santuari de Estibalitz*. (Madrid 1940).
- PIQUERAS, W.: "Para que no se pierda. Santa María de Galdácano, el primer monumento románico de Vizcaya". *Vida Vasca*-n, 1939, 191-193. or.
- PORTER, Arthur K.: "Spain or Toulouse? And other questions". *Spain or Toulouse? And other questions. Art Bulletin Bulletin*-en (1924-5).
- PORTER, Arthur K.: *Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Rouds*. 1923, I. libk.
- PORTILLA, M.: *Álava artística y monumental*. "Diccionario Enciclopédico Vasco", I. libk., (Donostia 1970).
- PORTILLA, M.: "Arte románico. Raíces y evolución", *Álava en sus manos*-en. (Gasteiz 1983).
- PORTILLA eta beste.: G.M.K. 8 libk. (Gasteiz 1967-2001).
- RODRIGUEZ VALLE, E., PÉREZ BARRIO, M., PASTOR VELEZ, B., IBISATE ARREGUI, A.: "Estibalitz, escuela iconográfica para las iglesias de la Llanada alavesa". *Estibalitz* 1988, 27-31. or.
- RUIZ MALDONADO, M.: *Escultura románica alavesa: el foco de Armentia*. (Bilbo 1991).
- RUIZ DE LOIZAGA, S.: "El templo parroquial de Tuesta". S.A.E.A. 22an (1978).
- SANTANA EZQUERA, A.: "Ermita de San Miguel de Zuméchaga-Munguia". *Monumentos de Bizkaia*, 2. libk. (Bilbo 1987) 167-274. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Iglesia de San Salvador-Fruniz". *Monumentos de Vizcaya*-n, 2. libk. (Bilbo 1987), 101-108. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Ermita de San Pedro de Abrisketa-Arrigorriaga". *Monumentos de Bizkaia*-n 3. libk. (Bilbo 1987) 79-85. or.
- SERRANO, E.: "Esculturas románicas navarras". I.E.E.A., IX, 1901.
- SOTO, S. M.: "Recuerdos arqueológicos de Álava". *Estibalitz*-en. (Gasteiz 1984).
- TEJERA, L.: "El monasterio de San Juan de la Peña". I.E.E.A., XXXVII. ean, 1929, 31-59. or. eta 179-198. or.; XXXVIII. ean, 1930, 204. or.; XXXIX. ean, 1931, 52-66. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "La iglesia parroquial de San Jorge de Azuelo". P.V. 3. znb-an, 1940-41. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "Esculturas románicas de Codés. P.V.-n, 1942, 249. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "Esculturas románicas del Real Monasterio de Irache". P.V. 6an, 1942, 9-20. or.
- URANGA GALDIANO, J. eta IÑIGUEZ ALMECH, F.: N.E.A.A. II eta III. libk.-ak (Iruñea 1973).
- VAZQUEZ, P.: "Ermita de san Miguel de Zumetxaga. Bol. de la Com. De Monum. De Vizcaya", I, 1909.
- VAZQUEZ, P.: "Monumentos artísticos de Vizcaya". I.E.E.A., XVI, 1902, 35-49. or.
- VAZQUEZ DE PARGA, L.: "La historia de Job en un capitel de Pamplona". A.E.A. XI-Vean, 1940-41, 410. or.
- VAZQUEZ DE PARGA, L., LACARRA, J. M. eta URÍA RIU, J.: *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. 3 libk. (Madrid 1949).
- VEGAS, J. I.: "Románico en Álava. Itinerarios para su visita y conocimiento". *Eusko Ikaskuntza*-n. Plástiko eta monumentuzko arteak. 4, (1986).
- VEGAS, J. I.: "San Vicentejo (Álava). XIV Congreso Nacional de Arqueología". (Zaragoza 1977) 27-28. or.
- YARNOZ, J.: "Las iglesias octogonales de Navarra". P.V.-n 1945, 515. or.
- YARZA, J.: *Arte y arquitectura en España 500/1250*. (Madrid 1985).
- YBARRA, J.: *Catálogo de los Monumentos de Vizcaya*. (Bilbo 1958).
- YBARRA BERGE, J.: "Una joya del románico en Fruniz". *Vida Vasca*-n, 1947.

EUSKAL HERRI

ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

JUAN PLAZAOLA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

GOTIKOTIK
ERRENAZIMENTURA

II

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN
HISTORIA

— II —

GOTIKOTIK ERRENZIMENTURA

ZUZENDARITA
Enrique Ayerbe Echebarria

EGILEA
Juan Plazaola Artola

ARGAZKIAK
SAHATS
(Luis Mª Azpilikueta eta José Mª Domench)
Iñaki Agirre
Darío Garrido
Bertako artxiboa

Irudizatzea

Lan honetako irudizatze sailean azaltzen diren argazkiak *Bertako Artxibategitik* eta *Iñaki Agirereren SAHATS* argitalpen zerbitzuetatik atereak dira, baita *Donostiako Gotzaindegiko* arte ondarearen artxibategitik ere. Eusko Jaurlaritzako Kultura Saileko inudiak erabili ditugu, baita Gipuzkoako Foru Aldundiak zaharberritze zerbitzukoak eta *Albatalde* zaharberritze enpresakoak ere.

Irudien aipamenak

Irudien aipamenak ia kasu guztietan orri ertzetan jarri ditugu eta badute beren erreferentzia. Aipamen horiek eskuratu dituguneko argitaletxei geure esker ona adierazi nahi diegu, orokorrean beren tokian adierazirik geratu badira ere.

Halaz ere, beroiek hemen bereziko aipatuko ditugu.

Eraikin eta monumentuen planoak, altxaerak eta kasuren batetan beren argazkiak ere, gehientsuenetan honako hauetatik datoz: Gasteizko Aurrezki Kutxa Muzikazaleen argitaraturiko *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria*-tik; Nafarroako Gobernuaren Principe de Viana Institutoak argitaraturiko *Catálogo Monumental de Navarra*-tik; Eusko Jaurlaritzak argitaraturiko *Monumentos nacionales de Euskadi*-tik; Gipuzkoako Foru Aldundiak argitaraturiko Mª Asunción Arrazolaren *Renacimientos en Guipúzcoa (Arquitectura)*-tik eta Castor Uriarteren *Las iglesias "salón" vascas del último periodo del gótico*, 1978.ean Gasteizen argitaraturikotik. Irudi batzuk eskuratzeko hainbat alditan jo dugu Añamendi Argitaletxearen *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*-ra, Nafarroako Aurrezki Kutxak argitaraturiko *Gran Enciclopedia Navarra*-ra, Bizkaiko Foru Aldundiak argitaraturiko *Bizkaia. Arqueología, urbanismo y arquitectura histórica* sailera eta Deustuko Unibertsitateak (Deiker) argitaraturiko *Summa Artis-ena*.

Espasa Calpe Argitaletxeak *Historia General del Arte*-ra, Gallach Institutuko *Historia de España*-ra eta *Ars Hispaniae*-ra.

Plus-Ultra Argitaletxeak *Historia universal del arte hispánico*-ra, Eusko Jaurlaritzak, Arabako Foru Aldundiak eta Gasteizko Udalak argitaraturiko *Vitoria-Gasteiz en el Arte*-ra, Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak argitaraturiko *Retablos*-era eta Nafarroako Aurrezki Kutxak, Nafarroako Gobernu eta Iruñeko Metropoliko Batzarrarekin batera argitaraturiko *La Catedral de Pamplona*-ra.

Ondorengo liburu hauetaz ere baliatu gara: Maria Asunción Arrazolaren *Renacimientos en Guipúzcoa (Escultura)*-z, Maite Barrio Olano, Jon Berasain Salvarrediren *Retablo renacentista de Bidaurreta*-z, *Santa María de Deba una iglesia marinera*-z eta *Los Retablos de la parroquia de San Esteban de Oiarzun*-ez, laurak ere Gipuzkoako Foru Aldundiko Kultura Sailak argitaraturikoak, Etorrek argitaraturiko J.M. Gonzalez de Záratearren *La Literatura en las Artes-etaz*, Arabako Aurrezki Kutxa

Probintzialak argitaraturiko *Álava en sus manos-etaz*, Mª Concepción García Gainzaren *La escultura romanista en Álava* eta Mª Carmen Lacarra Ducay-ren *La pintura mural gótica en Navarra (Aportación al estudio de)*-az, biak ere Principe de Viana Institutoak argitaraturikoak, Salvador Andres Ordax-en *EL escultor Lope de Larrea* Arabako Foru Aldundiak ateratakoaz eta Bilboko Arte Ederretako Museoak eta Bizkaitar Aurrezki Kutxak argitaraturiko J. A. Barrio Lozaren *Los Beaugrant-etaz*.

ITZULPENA

Karme Urdanpilleta Urdanpilleta

MAKETAZIOA ETA DISEINU GRAFIKOA

José León Huarte Ros

Begoña Goikoetxea Amonarraiz

Irudien tratamendua

Ana Jubín Ábalos

Arantxa Merino León

FOTOKONPOSAKETA

OSTOA S.A. Lasarte-Oria

INPRIMAKETA ETA KOADERNAKETA

GRAFO S.A. Basauri

ISBN: 84-88960-82-4

Lege gordailua: BI-1526-02

ARGITALETXEA

© OSTOA S.A.

Pza. del Caddie, 1. Lasarte-Oria

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

– II –

GOTIKOTIK ERRENZIMENTURA

Juan Plazaola

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA II Juan Plazaola GOTIKOTIK ERRENAZIMENTURA

7. LEHEN GOTIKO ARTEA

TESTUINGURUA	242		
Euskal Herria, XIII-XIV. mendeak	242		
1. ARKITEKTURA GOTIKOAREN MUINA	244		
Katedrala: Eraikuntza eta apainketako osagaiak	244		
Gotikoaren jatorria	245		
ZISTERTAR ARKITEKTURA	245		
<i>Fiteroko Santa Maria</i>	246		
<i>Oliba monastegia</i>	246		
<i>Irantzuko monastegia</i>	247		
<i>Beste fundazio eta zistertar eraginak</i>	247		
NAFARROAKO LEHEN ARKITEKTURA GOTIKOA	250		
Nafarroako frantses gotikoa	250		
<i>Orreagako Kolegio-eliza</i>	250		
<i>Baionako katedrala</i>	251		
<i>Izpiritu Sainduaren kapera</i>	251		
<i>Oloroeko katedrala</i>	251		
Beste eraikin gotikoak	251		
<i>Oliteko Santa Maria</i>	251		
<i>Saturnino Saindua (Zernin Saindua) Irunekoa</i>	251		
<i>Artaxonako Hesiko Saturnino Saindua</i>	256		
<i>Osagai eta aztarna gotikoak</i>	256		
Iruñeko klaustroa	257		
Arkitektura militarra	257		
ARABAKO ARKITEKTURA GOTIKOA	258		
<i>Biasteri</i>	258		
<i>Gasteiz</i>	258		
BIZKAIKO ARKITEKTURA GOTIKOA	259		
<i>Santiago katedrala, Bilbon</i>	259		
<i>San Anton, Bilbon</i>	260		
<i>Lekeitioko Santa Maria</i>	260		
Gipuzkoako arkitektura gotikoa	260		
<i>Getariako Salbatore Santua</i>	260		
2. LEHEN GOTIKOKO MONUMENTUZKO ESKULTURA	261		
Lehen eskultura gotikoa	268		
		Iruñeko katedraleko estatuak	269
		<i>Jantokia eta Barbazana kapera. Klaustroa.</i>	
		<i>Eskultum solteak. Hilobiak. Ateak.</i>	
		<i>Beste eskultum taldeak</i>	271
		Arabako eskultura gotikoa	271
		<i>Biasteriko Joan Saindua</i>	276
		<i>Tuestako Santa Maria</i>	276
		<i>Gasteizko katedrala zaharra</i>	276
		Eskultura gotikoa Gipuzkoan	277
		<i>Debako Santa Maria</i>	277
3. IRUDI SOLTEAK	282		
Mariaren imajinak	282		
<i>Andre Mariren Ikonografia</i>	282		
<i>Mariaren imajinak Nafarroan</i>	283		
<i>Mariaren imajinagintza Araban</i>	283		
<i>Mariaren imajinagintza Bizkaian eta Gipuzkoan</i>	284		
Gurutze gotikoak	284		
<i>Ikonografia bereizgarriak</i>	284		
<i>Nafarroako Kristoak</i>	284		
<i>Arabako Kristoak</i>	284		
<i>Gipuzkoako Kristoak</i>	285		
Durangoko Krutziaga	285		
Gizaseme eta emakume saindu herrikoiak	285		
4. PINTURA GOTIKOA	288		
Teknikak eta aldiak	288		
Lehengotiko estiloa	288		
<i>Artaxonako Maisuaren bi lan</i>	288		
<i>Oliteko Pedro Sainduko margolanak</i>	289		
<i>Miniatuak</i>	289		
Lerroen gotikoa	289		
<i>Nafarroan</i>	290		
<i>Kodizeak</i>	291		
<i>Arabako lerrozko gotikoa</i>	291		
5. LABURPENA	300		
Gotikoaren sistematizatzeko batetarako irizpideak	300		
BIBLIOGRAFIA	303		

8. ERDI AROKO ARTEAREN AMAIERA

TESTUINGURUA	304
Feudalismoaren egunsentia	304
1. NAFARROAKO BERANT ERDI AROKO ARKITEKTURA	305
Arkitektura erlijiosoa	305
<i>Iruñeko katedral berria</i>	305
<i>Bianako Santa Maria</i>	310
Zibil eta militar arkitektura	310
<i>Gazteluetatik Gotor-etxe jauregiatara</i>	310
<i>Erriberriko Errege Jauregia</i>	310
2. ARABAKO GOTIKO BERANTIARRA	310
Arkitektura erlijiosoa	310
<i>Agurain</i>	310
<i>Urduña, Laudio eta Artziniega</i>	311
<i>Gotiko zirriborroak</i>	312
Zibil eta militar arkitektura	312
<i>Landa-dorrak eta hiri-dorrak</i>	312
<i>Arabako Gotorlekuak</i>	313
3. AZKEN GOTIKOA BIZKAIAN	318
Arkitektura erlijiosoa	318
<i>Begoñako Ama</i>	318
<i>Portugaleteko Santa Maria</i>	318
<i>Bermeoko Santa Eufemia</i>	318
<i>Bermeoko Frantzisko Sainduaren klaustroa</i>	318
<i>Balmasedako Seberino Saindua</i>	319
Zibil eta militar arkitektura	319
<i>Muñatones Gaztelua</i>	319
<i>Arangurengo dorretxea (Orozko)</i>	324
<i>Muntzaraz</i>	324
<i>Aranzibia-Berriatua</i>	324
4. GIPUZKOAKO AZKEN GOTIKOA	325
Erliziozko arkitektura	325
<i>Donostiako San Bizente</i>	325
<i>Oñatiko Migel Saindua</i>	325
<i>Beste eliza batzuk</i>	325
Zibil eta militar arkitektura: gotor-etxeak	330
<i>Defentsarako ezaugarriak eta bizitokikoak</i>	330
5. MONUMENTUZKO ESKULTURA GOTIKO BERANTIARRA	331
<i>Olite, Nafarroa</i>	331
<i>Araba. Biasteriko ataria</i>	331
<i>Bizkaia eta Gipuzkoa</i>	336
6. IRUDI SOLTEAK ETA ERRETAULAGINTZA	336
Erretaulak	336
<i>Araba</i>	336
<i>Bizkaia</i>	337
<i>Gipuzkoa</i>	340
Hilobietako eskultura	340
<i>Karlos III.a eta Leonor Andearearen hilobia</i>	341
<i>Villaespesa senar-emazteen hilobia</i>	341
<i>Aialatarren mausoleoa Kexaan</i>	344
7. MARGOLAN GOTIKO BERANTIARRAK EUSKAL HERRIAN	344
Italiar-gotiko estiloa	344
<i>Asiain gotzainaren kapera</i>	344

Nazioarteko gotikoa	345
<i>Nafarroa</i>	345
<i>Miniatuak kodizeetan</i>	346
Hispaniar-flamenko gotikoa	346
<i>Nafarroa</i>	346
<i>Araba</i>	347
8. LITURJIA GAIK ETA LUXUZKO ARTEAK	347
Bataiarriak	347
<i>Bataiarrien ereduak</i>	347
<i>Nafarroan</i>	352
<i>Arabian</i>	352
Liturgiar urregintza	352
<i>Nafarroan</i>	352
<i>Arabian</i>	353
<i>Bizkaian</i>	353
<i>Gipuzkoan</i>	356
9. LABURPENA	356
<i>Nafarroa: Frantsesturiko artea</i>	356
<i>Lehen euskal burgesiaren artea</i>	356
<i>Formen estilizazioa</i>	356
<i>Flamigeroaren sarbidea</i>	357
<i>Azken gotikoaren lorratzaren atzetik</i>	357
BIBLIOGRAFIA	358

9. INPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: PLATERESKOA

TESTUINGURUA	360
Oparotasunaldi bat	360
1. LEHEN ERRENAZIMENTUA BASKONIAN	361
<i>Lehen nahastea</i>	361
<i>Barneratze heterogeneoa</i>	361
2. PLATERESKO ESTILOA	362
<i>Errenazimentu edertzaillea</i>	362
<i>Metalaren arkitektura eta artea</i>	362
<i>Plateresko hiztegia</i>	362
<i>Platereskoa Euskal lurrian: Ikerketarako zailtasunak</i>	363
3. ARBALDEKO JAUREGIAK	363
Gasteiz	363
<i>Bendañako Jauregia</i>	363
<i>Montehermosoko Jauregia</i>	364
<i>Salinas Jauregia: Villa Suso</i>	364
<i>Eskoriatza-Eskibel jauregia</i>	364
4. PLATERESKOA ARABAKO ELIZETAN	364
Platereskoa arkitekturan	364
<i>Koruak</i>	365
<i>Atariak</i>	365
Erretaula eta eskultura solteak Araban	370
<i>Kanpotik ekarritako aleak</i>	370
<i>Berpizkundeko gotikoa</i>	370
<i>Hilobiak</i>	370
5. XVI. MENDEKO ELIZA GIPUZKOARRAK	371

6. SAN TELMO MONASTEGIA DONOSTIAN	371
7. HIRIBILDU PLATERESKO BAT: OÑATI	376
Bidaurretako Monastegia	376
Miguel Sainduraren Parrokiako platereskoa	377
Sancti Spiritus Unibertsitatea	378
8. BESTE PLATERESKO ERRETAULA BATZUK GIPUZKOAN	380
Erretaulak	380
Tryptikoak	381
9. PLATERESKOA BIZKAIAN	388
Plateresko eraginak	388
Erretaulak	388
10. LEHEN ERRENAZIMENTUA NAFARROAN	389
Plateresko arkitektura Nafarroan	389
Errenazimentuko apaingarriak	390
Handiagotzeak eta Aldaketak	391
Arkitektura zibila	391
Errenazimentuko lehen eskultoreak Nafarroan	392
Esterban Obray-koa, Domingo Segun,	392
11. LEHEN ERRENAZIMENTUKO PINTURAK	398
Nafarroan	398
Probintzian	399
Margolanak Araban	399
Bizkaia	404
12. URREGINTZA	404
Nafarroako zilargintza	404
Parrokietako kalizak eta gurutzeak	405
Euskal probintzietako urregintza	405
Arabian zilargintzaren Urrezko Aroa	405
Gipuzkoa eta Bizkaia	408
13. LABURPENA	408
Euskal lurraldean platereskoaren sarrera	408
Erretaula eta honen esanahia	409
BIBLIOGRAFIA	409

10. ERREFORMA KATOLIKOA ETA URREZKO AROA

TESTUINGURUA	410
Erreforma katolikoa eta urrezko aroa	410
Aro bateko argiak eta itzalak	410
Monarkia eta eliza	410
Lehen errenazimentua-platereskoa-errenazimentu klasikoa ..	411
1. TRANTSIZIOKO PINTURA	411
Nafarroako margolari eta lantegiak	411
Ororbia maisua	411
Joan Bustamante	412
Joan Bosque	412
Erramun Oskariz eta bere lantegia	413
Migel Bakedano	414
Pertustarrak	414

Joan Landa	414
Joan Lumbier eta bere lagunartea	415
Arabako manierista margolariak	415
Manierista margolanak Bizkaian	422
Gipuzkora inportaturiko margolanak	422
2. IGAROALDIKO ESKULTOREAK	423
Platereskoaren lorratza	423
Erbesteko eraginak	428
Beaugrant-tarnak	428
Bruselako Arnao	429
Andres Araotz eta bere lagunartea	429
Joan Lizarazu	431
Araotzen onigarria: Errukiak	431
Manieristak Araban	431
Joan Aiala II.a	431
Nafar manieristak	432
Migel Espinalekoa	433
3. ERROMANISMOA	440
Italiako eragina	440
Espainiar era bat	440
Manierismoa	440
Migel Anjel eta bere kutsua	440
Euskal erromanismoa	441
4. JOAN ANTXIETA	441
Trebakuntza aldia	442
Euskaldun aldia	442
Iruñeko lantegia	442
Manierismo erreformatzailea	443
5. ANTXIETAREN LANKIDEAK	452
Pedro Gonzalez San Pedrokoa	452
Ambrosio Bengoetxea	452
Ondorioa	453
6. ANTXIETAREN ESKOLA	458
Errioxako erromanistak	458
Erromanismoa Gipuzkoan	458
Erromanismoa Araban	459
Erromanismoa Bizkaian	462
Erromanista lantegiak Nafarroan	463
Iruñeko lantegia	463
Zangozako lantegia	463
Irunberriko lantegia	464
Lizarrako lantegia	464
7. LABURPENA	465
Errenazimentua erlijioan, atearen gorakada	465
Artisautza eta arte	470
Handitasuna eta monumentutasuna.	
Aurrebarrokoaren ezaugarriak	471
Erromanismoaren zentzua	471
Ikonoграфия gehiegi	471
Eliza kolumnarioak	471
BIBLIOGRAFIA	473

11 EXPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: ELIZA KOLUMNARIOAK

TESTUINGURA	474
XVI. mendearen bigarren erdiko gizar tea, izpiritua eta sentiberatasuna	474
<i>Eliza zabalagoak</i>	474
<i>Lasaialdi ekonomikoak eta herri ekimena</i>	475
<i>Arkitekturen oinarriak eta ideiak</i>	475
1. BIZKAIKO HARGINAK	475
<i>Arkitekto leinuak</i>	476
<i>Hargin euskaldunak Espainian</i>	476
<i>Lanbidea eta artea</i>	476
2. ELIZA KOLUMNARIOAK: JATORRIA ETA DESKRIBAPENA	477
Estilo baten ezusteko sarrera	477
Ezaugarriak	477
Aurretikoak eta penintsulan barrura sartzea	478
3. ELIZA KOLUMNARIOAK	478
Eliza kolumnarioak Araban	479
<i>Gasteizko Bizente Martiri Santua</i>	479
Eliza kolumnarioak Gipuzkoan	479
<i>Erreterriako Jasokundea</i>	479
<i>Bergarako Pedro Santuar en eliza</i>	479
<i>Begarako Santa Marina</i>	482
<i>Azkoitiko Santa Maria</i>	482
<i>Azpeitiko Soreasuko Sebastian Santua</i>	482

<i>Eibarko Andres Santuar en eliza</i>	483
<i>Tolosako Santa Maria</i>	483
<i>Irungo Junkaleko Andre Maria</i>	486
<i>Zumarragako Santa Maria</i>	486
<i>Debako Santa Maria</i>	486
<i>Segunako Jasokundeko eliza</i>	486
<i>Idiazabalgo Migel Santua</i>	487
Eliz barne bakarreko elizak	487
Eliza kolumnarioak Bizkaian	487
<i>Abandoko Bizente Santua</i>	487
<i>Elorrioko Guztiz Garbia</i>	487
<i>Zamudioko Martin Santua</i>	487
<i>Arteagako Jasokundea</i>	490
<i>Markina-Xemeingo Santa Maria</i>	490
<i>Gernikako Jasokundea</i>	490
<i>Beste eliza batzuk</i>	491
Eliza kolumnarioak Nafarroan	491
<i>Zentronikoko Joan Bataiatzaile Santua</i>	491
<i>Kaskanteko Jasokundea</i>	491
4. ESTILO BERRIAREN ZABALKUNDEA ETA ELIZA-BARNE BAKARRAREN ALDAERA	491
<i>Eliza-barne bakarrez</i>	491
<i>Errenazimentuko manierismoa</i>	494
5. LABURPENA	494
Artea, izaera edo idiosinkrasiaren isla	494
BIBLIGRAFIA	495

■ SIGLAK

A.A.E.: Archivo de Arqueología Española.
A.E.A.A.: Archivo Español de Arte y Arqueología.
A.E.A.: Archivo Español de Arte.
A.M.N.: Arte Medieval Navarro.
A.H.: Ars Hispaniae.
A.P.M.: Sociedad de estudios Vascos. Artes Plásticas y Monumentales.
B.A.C.: Biblioteca de Autores Cristianos.
B.C.M.V.: Boletín de la Comisión de Monumentos de Vizcaya.
B.I.S.S.: Boletín de la Institución Sancho el Sabio.
B.R.S.B-A.P.: Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País.
B.S.A.A.: Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid.
B.S.E.E.: Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.
C.M.N.: Catálogo Monumental de la diócesis de Navarra.
C.M.V.: Catálogo Monumental de la diócesis de Vitoria.
C.A.E.: Cuadernos de Arte Español.

E.A.A.: Estudios de Arqueología Alavesa.
E.D.: Estudios de Deusto.
E.V.: Estudios Vizcaínos.
H.S.: Hispania Sacra.
L.D.: Letras de Deusto.
M.N.E.: Monumentos Nacionales de Euskadi.
O.C.: Obras Completas.
P.V.: Príncipe de Viana.
R.A.B.M.: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
R.I.E.: Revista de Ideas Estéticas.
R.I.E.V.: Revista Internacional de Estudios Vascos (Eusko Ikaskuntza).
S.A.: Summa Artis.
T.C.P.: Temas de Cultura Popular.
T.V.: Temas Vizcaínos.
V.: Véase.
V.V.: Varios Autores.

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA II

7. LEHEN GOTIKO ARTEA

8. ERDI AROKO ARTEAREN AMAIERA

9. INPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: PLATERESKOA

10. EUSKAL IKONOGRAFIAREN URREZKO AROA

11. EXPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: ELIZA KOLUMNARIOAK

Oliba Monastegiko klaustroa (Naf.)

7.

LEHEN GOTIKO ARTEA

TESTUINGURUA

EUSKAL HERRIA, XIII-XIV. MENDEAK

NAFARROAKO ERRESUMA

CHANPAÑAKO DINASTIA. Nafarroako erresuma XIII. mendean, gaurko Nafarroa, Nafarroa Beherea eta arabar Biasterik bestek ez zuen osatzen. Santxo Azkarra ondorengorik gabe hil zenean, nafar nobleziak Aragoi eta Gaztelaren espansionista goseak bultzatuta, eta bere askatasunaren jelskor zelarik, Champañako kondea **Teobaldo I. go** defuntuaren iloba errege hautatzen azkar ibili zen, horrela beronekin dinastia berri bat sortuz.

Errege berri honek lortu zuen Jaime I. goa, Aragoiko erregearen gutzia makurtzen, Tuter eta beste gotorlekuak dagokienez, eta Gaztelako erregeren konkista nahik zapuzten. Nafar Fueroen begirunearekiko zina egin bazuen ere, laster azaldu zitzaion bere indarkeriazko joera; baina bere joera hori laster indargabetu zuten nobleek, antzinako beren eskubideenganako begirunea, erregeren kanporaldian gobernurako nafar seneskal baten hautatzea eta bere Fueroen idatzizko adierazpena eskatu ziotenean.

GURUTZADAK ETA KONPONDU EZINA. Bere poesia eta musikaganako zaletasun eta dohainak ez zioten eragotzi errege berriari 1239. urtean Gregorio IX.ak sustatutako Gurutzada gidatzea, abentura, arrakasta baino porrot gehiagorekin amaitu bazen ere. Bere erregealdian arazorik larriena, agian, 1253. urtean bera hil zen arteraino iraun zuena, Iruñeko gotzaina, Gazolazeko Pedro Ximenezekin konpondu ezina izan zen, honek ez baitzion erresumako hiriburuan benetako gobernari izatearen eskubideari uko egiten, lege mailan gozaingoak jarraitzen baitzuen hiriarren guztizko nagusia izaten.

FRANTZIA ALDEKO ERAGINA. XII. mende bukaeratik errekonkistaren aurrerakada eta merkataritzaren garapenari esker, Nafarroak gainerako Penintsulak bezala XIII. mendean zehar beriztatze artistiko ekimenak aurrera eramaten lagundu zion ekonomiaren garapen maila ezagutu zuen, mende honetan Frantses Jabegoetan sortzen ari

zen edertasun eta handitasunezko lan hilezkorrek eredu hartuta. Kultura eta arte mailan frantziar eragin hau batez ere Nafarroan eman zen, **lingua navarroruna** gordetzearen bizkar izan bazen ere. Eragin horri berorri lagundu zion frankoen burgoen garapenak, XII. mendearen hasieratik jada Erresumako hirigune nagusienetan kokatuak zirenez eta ekonomia aurrerapen handiago batetarako erregeen laguntza izan zutelarik.

Frantzia aldeko eragina areagotu egin zen **Teobaldo II.a** (1253-1270) Luis Sainduaren alaba Isabelekin ezkondu zenean. Bererekin Aragoi eta Gaztelako erregeekin harremanak hobera egin zuten. "Hiribildu on" askok beren fueroak eta berezitasunak baieztatuak izan zituzten. Eta Alfontso X.ak Gaztelako errege Donostiako eta Hondarribiako gotorlekuak eman zizkion.

Nafarroako errege gazte honen egonaldiak behin eta berriz etenak izaten ziren Frantziarako bere joan etorriak zirela eta, aginpide zuzena seneskal baten eskuetan geratzen zirelarik. Teobaldo II.a zoritxarreko **Tunezko Gurutzadan** izurriteak jota hil zen, bere aitagarreba, Frantziako errege saindua hiltzen ikusi eta handik gutxira hil ere, Nafarroako monastegi eta ospitaleenganako bere maitasuna eta onginahia adierazten duen testamendu historiko bat idaztera eman ondoren (1270).

NABARRERIAKO BORROKA. **Enrike I.aren** izen on handirik gabeko erregealdiaren ondoren (1270-1274) zeinak, Nabarreriarren harresiak eraikitzen utzi zuen (hasierako populazioa, guztiz nafarra zena), hiriburuko gainerako beste bi burgoen (Zerinin eta Nikolas sainduak) arteko zatiketa sakonagotuko zuen ekimena izanik, errege makila neskatila baten gainera etorri zen, **Juanarengana**, bere erregina-amaren agintaritzapean. Bofere nagusiaren ahuldadeak eta Aragoi eta Gaztelaren alde zeudenen handinahi eta haserre onorio bat ekarri zuten, frantses alderdiaren indartzea eta tristeki bada ere, hain ospetsu izan zen "Nabarrieriako borroka zibila", burguaren suntsiketa eta bertako biztanleenganako **sarraski** basatia frantses erasotzaileen eskutik (1276).

FRANTZIAREKIKO MENPEKOTASUNA. **FELIPE EDERRA** deituak (Frantziako IV eta Nafarroako I. goa) hartu zuen errege aulkia. Iruñeak miltzaren menpeko izateari utzi egin zion eta Nafarroa osoa

Nafarroa eta Evreux-eko ezkutua, Iruñeko Katedraleko giltzarri batetan. Irudi erref.: Iruñeko Katedrala.

Teobaldo I.aren zigilua Irudi erref.: Nafarroako Errege Aulkiak

1. J. L. BANUS ETA AGUIRRE, "El movimiento municipalista de Guipúzcoa", V.V.n: *Las formas del poblamiento del Señorío de Vizcaya durante la Edad Media. III. Historiaren Batzarreko Aktak*, 1975. go martxo. (Bilbo 1978) 58. or.

mende erdi batez errege ordezkoren agindupean izan zen, denak frantsesak ziren. Nafarrek, frantses erregearen hiru semeak jasan behar izan zituzten, kapeta familiakoak: **Luis Hutin** (1314-16) erresistentzia oro bihozgabeki zapuzten zuena, **Felipe V.a Luzea** (1316-22), eta **Karlos IV.a** (1322-28) errege bezala zinik ere egin ez zuena.

EVREUX-TARREN ETXEA. Nafarroako errege aulkia 1328an **Evreux-tarren Etxera** aldatua izan zen, Joana, Luis Hutinen alaba, Evreux-eko Felipe kondearekin ezkondua zena, erregina hautatua izan zenean. Baina, galiarreganako mendekotasun egoerak berdin jarraitu zuen, erregeak Frantzia bizitzera jarraitu baitzuten Nafarroarako agintari eta gotzain frantsesak izendatuz. Bistakoa da Nafarroako kultura eta artearen modu eta estiloetan eraginik izango zuela, XIV. mendearen azken aldera Evreuxen dinastia 100 urte horietan, 1276.etik hasi eta gertatzen hasi zen "nafarretzera" arte.

HIRU PROBINTZIAK

LEINUAK ETA BANDOAK. Aldi berean hiru euskal probintziak zenbait leinu nobleen jauntasunaren menpean gobernatuak izan ziren. Araba eta Gipuzkoak Gaztelaren eremuetan iraun zuten. Gizarite antolaketan, "baserri lur-ondasun" zenbaiten oinarri gainera boteredun "etxeak" sortzen eta hazten joan ziren, "monastegi" ala ermitaren bat, dorre bat, errotaren bat, beste burdinola, gehi soro ala baratza, mendi edo basoak zituztelarik.

Berauek **Leinu Nagusiak** deituak ziren jabeak izanik, alorretako "jende xeherearen" babesle izateaz gainera menderatzailak ere baziren. Leinu hauek **bandoetan** bilduz joan ziren (Oinaztarrak eta Ganboatarrak Gipuzkoan, Butroiak eta Abendainoak Bizkaian, Mendozatarrak eta Gebaratarrak Araban) horrela luzez bizi izan zirenak etengabeko eta bihozgabeko haserreetan. Denbora joan ahala, XV. mendearen bigarren erdialdean beren artean itunak eta hitzarmenak sortzen ari ziren beharko zuten etsai beraren aurka borroka egiteko: hiribilduak, izan ere, beren ordain-arazpenetatik gordetzeko, "nekazaritza lurretako jendeak" **hiribilduetan** auzoko izaten hasiak baitziren.

HIRIBILDUEN SORRERA. Gipuzkoan, nafar errege batek, Santxo Azkarrak, emandako fuero batez sortutako Donostiaz kanpo, Gaztelako erregeak Kantauri aldeko portuen aldera komunika guneen bila zebiltzalarik, 1203.etik (Hondarribia) 1383.era arte (Urretxu) hogeita lau hiribildu sortu zituzten. "Gipuzkoako hiribilduak bat bestearen atzetik sortzea benefakto iraultza izan zen, izan ere, oso denbora laburrean landako leinu taldeen antolaketan, hiriko burgesen antolaketa berriak ordezkatu zuten"¹.

Bizkaiaz ere antzeko zerbait esan liteke, non, bi mende baino gutxiagotan 21 hiribildu sortu baitziren. Hiribilduetan antolatzekeo lur laua uzten zuten jendeek segurtasunagatik egiten zutelara esan behar, eta beren ahalbideak areagotzeko eta industria eta merkataritza sustatzeko bultzatzen zituzten jauntxo eta erregeek.

Arabian hiribilduen jatorriek beste arrazoi zehatz eta desberdinak dituzte. Etsaiak ziren bi monarkien artean kokaturik, Araban populazio guneek beren sorrerako fueroak arrazoi politikoak zirela eta nafar ala gaztelar erregeengandik jasotzen zituzten, aginpidetaren pendulua alde batetara ala bestera joaten zenaren arabera. Eta landako izaera gehiago gorde zuten beste bi probintziak baino.

GIZARTE ALDAKETA. Hiribilduen demografia eta ekonomia hazkunderarekin eta **Anaidiek** beren eskubideen babesean, Ahaide Nagusien neurritz kanpoko eta bidegabeko ahalmenari aurka egiteko errege agintaritzaren aldetik jasotako lagun-

tza zela eta, ondorio izugarriak izango zituen gizarite aldaketa bat emango zen berehala.

Arabar lurraldeak Gaztelako Alfontso VIII.ak 1200. urtean indarrez hartu zituenetik nafar aginpidetik bereizita zeudelarik, "señorio apartado, et este era cual se lo querian los Fijosdalgo y Labradores, naturales de aquella tierra de Alava" eta aginpidetaren egonak zirenak, **Arriagako Kofradia** osatu zuten. Hau, lur sail handien eta herrien jabe zen "antzina-antzinako garaietatik", Gasteiz, Agurain eta Trebiño hiribilduak eta herrirka batzuk, jada errege lurak zirenak ezik.

ARRIAGA EMATEA. Kofradiako ordezkariak, 1332.ean Kalagorriako gotzaina buru zutela Arriagara iritsi ziren non, ordurako Burgosen zegoen **Alfontso XI.ari** dei egin zioten. Eta han, Araban ondasunak zituzten pertsonaia goren multzo baten aurrean "erotikako aldakuntzan zegoen nobleziak", erregetzari lurak eman zizkion abantaila eta mesede batzuen trukean.

Arriagako eskaintzaren lekuko noble haien seme eta ilobetatik irtengo ziren gero, XV-XVI. mendeetan Gaztelako noblezia gorenaren ki-deak.

Aialako On Pedro Lopezek, XIV. mendearen bigarren erdian jada, nobleziako erantzukizunik garaienak iritsi zituen **Enrike II.a**, **Joan I.goa** eta **Enrike III.a** erregeren enbaxadore eta 1398. urtetik Gaztelako Kantzelari Nagusia izanik, 1406.ean eman zen bere heriotza urtera arte. Ez da esan beharrik, erregetzari Arriagako Kofradiak eginiko emaria borondatezkoa, maila batetan bakarrik izan zela, izan ere, alde batetik Kofradiaren menpe zeuden herrirka gainera Gasteiz egin zuen estutze ahaleginaren emaitza izan baitzen.

"Nolanahi ere, esan liteke Arabako Kofradeek, aitoren-seme, ezkutari, apaiz eta nekazariak, garaien aldiei begira zeudelarik, erregetzaren eskuetan uztea erabaki zutela, hizarmen eta arauen bidez, beren eskuetan orain korapilatsu batetan zeukaten lehena, gerorako salbatu nahi baitzuten, bai pertsonalki eta bai instituzio mailan egoera korapilatsu horretan zeudenez"².

NAFARROA ETA HIRU PROBINTZIAK

Euskal probintziekin Nafarroak zituen harremanak XIV. mendearen lehen erdian, asaldatuak gertatu ziren muga aldeko nafar herrialdeen gainera eraitsitako **bide-lapurren jarduerak** zirela eta, lurralde haietako **Ahaide Nagusi** haietako batzuegan (Oinaztarrak) babesa hartzen zutelarik.

Gipuzkoak ibarjaunarekin ulermen saiakerak bertan behera utzita, nafarren aldetiko **mendeku ibilaldiak** eman ziren, etengabeko etsaigo giroa horrela sortuz, eta Nafarroa eta Gipuzkoako Anaidien adostasun saiakerak ez zuten erremediarik jarri ahal izan.³

Liskar hauek ez zuten eragotzi halaz ere, Iruñea eta gipuzkoar kaien artean **merkatari harremanik**, Lekunberri-Tolosako bideetatik eta Bidasoako haranetik, ez eta nafar errege Karlos II.aren zerbizuan, saripeko bezala, zaldun gipuzak aritu izate Normandiako (1353) irtenaldian.

HUTS EGINDAKO SARRALDIAK. Nafar errege Karlos II.ak (Gaiztoak) Gipuzkoa eta Arabako jabeago eskuratzen saiatu zen Gaztelako Pedrorri Trastamarako bere anaiorde Enrikerekin zituen borroka dinastikoetan bere laguntza militarren ordainetan; baita sartu ere egin zen 1368.ean Gipuzkoan. Delako saiakera hauek bertan behera gelditu ziren Pedro Ankerraren heriotzagatik lehenbizi, eta dirudienaz, herriko jendeak "Gaztelarekin elkarturik jarraitu nahiago zuten, eta hori, nahiz eta orduko aginpidetzan hutsunea baze- goen ere" horrela erabaki izateagatik.⁴

Pedro Lopez Aialako Kantzelaria eta bere seme On Fernan, Blas Santuaren aurrean lehiatsuki eskean. Del Cabello Brjninaren erretaula. 1936.

- Emate hau ezin har daiteke gutzizko eta jakinaren gainean eta askatasun osoz egin bezala, izan ere, Anaiartearen mende zeuden herririketan Gasteiz burutu zuen beharrezaren emaitza izan zen. Azken batean esan liteke "aldien zantzu" begira erne zeuden Arabako Kofradeek, Aitoren seme, ezkutariak, apaizak eta nekazariak errege aldera igarotzea erabaki zuten, bai pertsonalki nahiz erakunde mailan murgildurik sentitzen ziren orainaldi gatazkatsu batetan eskuetan zuten iragana, gerorako salbatzen saiatuko zen hitzarmen eta arau baten bitartez". M. J. PORTILLA, "La cofradia de Alava en 1332". V.V.n: *Historia del Pueblo Vasco*. I.ngo libk. 206-221. or. (Donostia 1978).
- "Gaizkile haien mugaz" eta "Beotibarko gatazka" sonatuaz, ikus J. ZABALO ZABALEGI, "El reino de Navarra en la baja Edad Media". V.V.n: *Historia del Pueblo Vasco* (Donostia 1978) I.ngo libk. 134.a eta hur.
- J. A. Garcia de Kortazarrek Bilboko portuaren eraikitze eta garapenari buruz egiten duen galdera zilegia da delako gertakizunaren ondoan: "Banderizoak ala merkatariek? 1300. urtean, On Diego Lopez de Harok Bilbora bere fueroa eman zion urtean bertan, "quemaron de noche los de Leguizamón al mayor de los de Martiartu...e fueron azotados por el Señor de Vizcaya... E desde a 20 años quemaron los de Martiartu a los Zamudianos con los Alcaldes de la Hermandad a los hijos de Diego Pérez de Leguizamón e a sesenta omes e catorce mujeres, e...derribaron la dicha torre"... "En 1337 mató Juan de Avendaño... a Pedro Ortis de Avendaño... siendo primos... La causa porque lo mató fue porque en Arratia manda más que no él, que era tenido por mayor. E porque no dejó hijo, quedó todo el poder de Arratia en el dicho Juan de Avendaño... Se envalentonó Juan de Avendaño y le movió a nuevas y encarnizadas peleas... Y en 1342 este Juan de Avendaño sendo bullicioso y guerrero e para mucho, fasia guerra al Concejo de Bilbao... Pero tuvo mal fin... En 1356 mató el Conde Don Tello, Señor de Vizcaya, a este Juan de Avendaño, en la villa de Bilbao, dentro de su palacio, etc. etc.". Beraz, urte horietan "Bilbo gauza da Santiagoko eliza bezalako bat eraikitze, katedral neurrikoa; baita beranduagoan, frantziskotarren komentu bati eusteko ere, eta zerbait beranduago, dominikoena eta, azkenik, zenbait serorategiren jaiotza bultzatzeko ere. Hiru gertakariok hiri garapenaren azarrenek dira". J. A. Garcia de Kortazar, "Sociedad y poder en la Bilbao medieval". *Bilbao, arte e historia*. Bizkaiko Dip. For., (Bilbo 1990) 22. or.

IRANTZUKO MONASTEGIA (N).

NAHASPILEN ARTEAN EDERTASUNA

Elizaren bizitzari dagokionez, esan dezagun, mendearen azken laurdenean **Mendebaleko zisma** deitua gertatu zela (1378-1417), Espainia eta Baskonia, Aviñoneko (Klemente VII.a eta gero Benedikto XIII.a) gotzainen esaneko geratzen direla eta euskal noble bat dela, Aialako On Pedro Lopez, bere Rimado de Palacio delturikoan, Elizaren egoera tristea gehien deitoratzen duena.

la kaotikoa zen elizaren agintaritzaren baten erdian, taldekideen etengabeko gehiegikerien ondoriozko gizartearen ezegonkortasun egoeran, beren hasereren mendekatzea eta beren aginte gosea legetzat harturik, ez da erraza gertatzen salerosketaren gorakada nabarmena eta ondoriozko kultur aurrerapena nola eman zitekeen ulertzea; baina eman egin zen. Bere Bienandanzas y fortunas-etan Lope Garcia de Salazarrek kontatzen dituen etengabeko mendeku odoltsuetako

I.

■ ARKITEKTURA GOTIKOAREN MUINA

Euskal herrira gotiko artea, Europako hainbat eskualdeetan dagoeneko distira nabarmen bat iritsi duenean iritsiko da. Giorgio Vasarik godoengandikoa zela uste izan zuelako gaizki deituriko "gotiko" estilo berri hau, erromanikoaren berezko garapena delarik, ez da eragozpen, egituraz eta adierazpenez guztiz desberdina izateko. Azken batean, beste espiritu bati dagokio.

Nolanahi ere, "gotikoa arkitekturaren osotasunaren muina da -idatzi du orain berriki Pier Luigi Nervik-, eta eraikitzaileak garen partetik, ez dugu bera gaintzerik inoiz lor tu. Egiturretan, berak erabateko garbitasuna du, inola ere gaur egun errepika ezin daitekeena".⁶

- KATEDRALA: ERAIKUNTZA ETA APAINKETAKO OSAGAIK

Katedrala, aurreko abatetxe erromanikoaren ordezko paradigma-eraikina da. Oso nabaria da bere **egituren berezitasuna**, orain harmorak galdu egiten baitute eusgarri izatearen egitekoa, eta gangen zama toki jakinetan kokatzen baita, arku sistema diagonal eta arbotanteen bitartez, zama hori eraikinetik kanpora eramaten dutelarik. Horren ondorioz ganga ez da pieza osokoa, elkarren artean menpeko diren lau edo sei osagiduna baizik, bakoitza, plastiko eta egiturazko izaera desberdina duena. Bi ondorio lortzen dira horrela, zeinagandik, estiloa berehalakoan bereiz eta ezagutu litekeen:

- bere etengabeko bertikaltasun nabaria
- eta bere argitasun bikaina.

GURUTZE GANGA

Arkitekturaren historialariak nahiko luzez galdegin dute ea, estilo berriaren ezaugarrien artean, gainerakoen bereizgarri izan zitekeen **muin muineko osagaririk** ba ote zegoen. Aho batekoa dirudi, estiloa jaio eta garatu logikoki, eraikinei zabalera eta garaiera handiagoa

egutegi horretan **katedralak jasotzeko eta monastegiak eraikitzeko** nahiko denbora eta gogo tartekatuta ahal izatea ezinezkoa dirudi. Gertakari honek, landa gizarte batetatik hiri gizarte batetara eta lurraldeen feudal erregimen batetatik udalerrir egituraketara iragaitze iraultza zer izan zen ideia bat ematen du.⁵

GOTIKO ARTEA

Historiako testuinguru honetaz, "gotiko" deituriko artearen kokapen eta lehen zabalakundea aipatzeari eskainitako gure historiaren atal honetarako muga eta "terminus ad quem" bezala **XIV. mendeko azken hamarkada** jarriko dugu, zehinetan ikusiko dugun, bai Nafarroan, nahiz beste probintzietan, Euskal Herriaren historian tinkotasun-puntu bezala hartu litezkeen zenbait gertakari eman zela.

emateko eta "gurutze ganga" bikainaren asmakuntzatik abiatuta sortu zela dioten iritzia.

Aurreko ertz-ganga, arku diagonalen bidez "ikusgarriago" egin nahi izatea, edo gutxi edo gehiago elkarteko eta nazionalak ziren zenbait joera ala sentimenduei garrantzizko adierazpidea eman nahi izatea, badirudi gaur egituretako asmakizun baten ondorioa dela, estilo berriaren alderdi erabakigarria baino.⁷

Dena dela ere, gurutze ganga eraikuntzako tresneria soil bat besterik ez zela izan uste duenik ere bada, eta baita ertz-gangarekin jada asmatu zegoela egiturazko benetako berrikuntza erakutsi nahi duenik ere.

HISTORIA. Gurutze ganga, Durham-eko (1096-1104) erromaniko katedralaren koruan eta Britainia Handiko eta Normandiako beste elizetan azaldu zen lehendabiziko aldiz.⁸ Baina, eskarmentu erabakitzaileak frantziar Errege Jabegoetan eman ziren (l'île-de-Francen), **Saint-Denis basilikan** bereziki, nartexean eta burualdeko kaperetan gurutze gangak jarri zituzten Suger fraide ezagunak bultzaturik. Handik sistema Europan hedatuz joan zen non, **opus francigenum** bezala izendatua izan zen.

BILAKAERA. Eraikuntzarako gurutzetarako gangak eskaintzen zituen abantailak zirela eta berehala hartu zuten berentzat **zistertarrak**, estalgarri sistema berriaren zabalzaile handiak bezala beroiek hartu behar direlarik.

Hasieran, eliza arrunta **tribunaduna** zen; gerora etorriko zen "bitan banatutako harmora" deitu zaiona, **triforioa** sortuz eta katedralari lau maila edo solairuetako altxaera emanaz. Aurrerago tribunak alde batetara utzi ziren, bertikaltasuna aragotuz; ondoren, gotikoaren "mural gardentasuna" iturburuari erantzunez, **triforioa gardendu** egin zen, azkenean behintzat, deuseztatu egin zen, erdiko eliza-barnearen arkuteria gaintan **leihate handiak** besterik ez ziren jaso, Beauvais-eko katedralan bezala.

Prozedura guzti honekin adierazi nahi dena hau da: arkitektura atal guztiak ez zirela ez aldi berean eta ez maila berean gotiko bihurtu. Gaur egun oraindik XII. mendean eraikitzen hasitako zenbait katedral handitan ikus daitezkeen, eraikinaren behe aldeko zatiak, al-

5. Kontraste modura, gogora ekar dezagun, 1368. urtean bertan Karlos II.ak Logroño, Gasteiz, eta Araba aldeko beste herriak -Agurain, Kontrasta, Santa Gurutze Kanpezu- nahiko erraz konkistatu zituela, eta bere mende eduki 1372-1373. urtera arte. Ikus, J. ZABALO ZABALEGI, O.c. 140. or. Gipuzkoari eta 1200. urtean Gaztelaren bere "gogozko" itsaspenari dagokionez berriz, historialarien iritziaik bata besteaganalik urrutiratu egiten dira. Dena delarik ere, gertakari hau, hiribilduen eraketa eta merkataritzaren hedapenarekin lotu behar da. Alde batetik, Gipuzkoa zabalkuntza aldi batetan bizitu izan zen eta nahi ta nahiez berekin ekarri zuen emaitza soberakinak izatea. Beste alde batetatik, Nafarroako monarkia lehendabizi eta Gaztelakoa ondoren kostaldeko zerrendan aginpidea izatearen garrantziaz konturatzen hasi ziren beren emaitzei irtenbidea emateko (Nafarroa Bidasoaren bidetik eta Gaztela Kantauri aldeko portuetatik). Ikus J. L. ORELLA (zuzen.): *Gipuzcoia y el Reino de Navarra en los siglos XIII y XIV.* (Donostia 1981) 23. or.

daketak oraindik ezin harrapatu izan zituenean, gurutzegangak jada ezin hobek ziren.

BESTE OSAGAIK

Katedral gotikoan **eskulturak** kanpoko arkupetan eta atezangoetan arkitekturatik askatu egiten dira, mukulu borobileko eta beren berezko balioa izateko joera dutelarik.

Barrualdean, **ezarritako zutabeek** beren nortasuna gordetzen dute eta beren *kapitelak mendekotasunik gabekoak* dira (maila desberdinetan), eta bitartean, *seizatitako eta terzelezteko gangak* zabaltzen dira.

Zutabeak laster galtzen dira oinarrietan. Denbora joan ahala, **gangak**, teknika izugarri bat erakutsiz, *izar eta sarezko egiturak* hartuz joango dira.

Arku egitura berriak azalduko dira XV. mendean: *karpanelak, eskartzanoak, konopialak*. **Kapitelak** gero eta txikiagoak dira, egituraren goiengo maila azpimarratzearen egitekoa galduz; gerora "*landareki*" *edergarriak* dira ugari, zerrenda jarraian *kardina* osatzen dutenak.

Erromaniko idibegia, **arrosotoi gotiko** bihurtzen da, hiru sarrera nagusietako hormatan eraikiak direnak. Arku zorrotzeko leihate gainera hormetan zulatutako delako arrosotoi horiek, hasieran beren barruan egitura zuzenak azaltzen dituzte; gerora hauek uhindu egiten dira eta beren diseinua aberasten, nahiz eta beren erradio-banaketa gordetzen duten.

● GOTIKOAREN JATORRIA

Aurreko kapituluan ikusia dugu erromaniko artearen iturburuan, ekonomia, gizarte, politiko eta erlijioso mailako zenbait gorabeherak nolako eragin mugatzailea izan zuten. Gotiko arteari buruz ari garelarik, antzeko oharra jaso ditzakegu.

Arte estilo baten sorreran, filosofiako nolabaiteko zorrotasunez hitz eginda, baldintza eta arazoien arteko bereizketak egin ditzakegu. Ekonomia eta gizarte mailako baldintzek behintzat, erraztu zuten gotiko artearen jaiotza.

EKONOMIA, GIZARTE ETA POLITIKAKO BALDINTZAK. Gurutzegangaren asmaketa izan zela gotikoaren sustrai bakarra erakusten oso zaila litzateke, besteak beste gotiko artea ez delako arkitekturaren bakarrik ematen. Estilo berri bat da, zeinetan, teknika eta egitura estilistiko multzo korapilatsu oso baten heldutasun bezala, lehendabizi Zistertar Ordenak erabili zituen arkitekturazko irtenbide berrietatik letorkeen guztia gaintzen duena.

Eraikuntza ikuspegi soiletik begiratuta, gurutzeganga, erromanikoaren eraldakuntza logiko bezala hartu badaiteke, onartu beharrezkoa da baita ere, abiapuntu itzel horretan eta hiru mendeetan zehar arte egitura berrien jaiotza eta garapena sustatuko dituen eragin ahaltsu horretan, Europa mailan baldintza eta egitura ekonomiko, gizarteko, eta batez ere politikoari eragingo zion aldaketa nagusi batek esku hartu zuela.

Historialariek Europako herrialdeetako ekonomian XII. mendearen azken aldean gertatu zen aldaketa ikusia dute, Mendebaldeko Europako nekazal jardueran atzerapen bat eman

bazen ere, ekonomia aurrerapena handiagotuz joan zen. Hiribilduen sorrerarekin batera beste gizarte mota berri bat jaio zen, burguena alegia, zeinetan, artisautzan eta merkataritzan jardungo zuen talde ugari sortu zen. Nazioarteko joan-etorriko ekonomia garatu egin zen, txanponen erabilerak eta Gurutzadek irekitako Ekialde gerturako joan etorriko komunikabideek erraztua.

Euskal Herriari dagokionez, delako baldintza horiek Nafar eta Gaztelako erregeek erraztuak izan ziren, hiribilduak sortu eta Kantauri aldeko kaletara bideak irekitzearekin.

HIRI INGURUNEA. Nekazal giroetan ere sartu zen merkataritza sistema berri hau, eta ondorioa, talde desberdinetako harremanen aldaketa eragin zuela izan zen, desberdintasunak areagotuz eta aurretik zuten oreka hautsiz. *Burgesiaren* aginpidea handitu eta areagotu egin zen, noblezia apurka ahuldu eta *nekazal giroetako* zapalketa egoera larriagotu egin zen.

Feudal sistemaren gain-beherakada eta errege aginpidearen etengabeko indarberritzea hasia zen, zeinaren hazkundeak presio fiskal handiago bat eta zibil eta erlijioso bizimoduaren eskuarte zuzenago, eraginkorrago eta ikusgarriago bat eskatzen zuen.

Nekazari gehientsuenak baserriak utzi eta hirietan kokatu ziren; eta honako hau, garatu beharrean gertatu zen, bai zerbitzu publikoak, industriaren bulegoak eta merkataritzaren biltegiak hazi beharrez; guzti honen eraginez hiri arkitekturaren fisionomia aldatzera etorri zen.

Sarri askotan populatze guneetatik aparte izaten ziren antzinako abatetxe erromanikoaren orde zetorren hiri erdiko *katedralaren agerpena* izango da, egoera berriaren adierazpide bat.

ZISTERTAREN ERAGINA. Arrazoizkoa dirudien bezala, beste adierazpen moduetan erromaniko espiritua gaintze bat sumatu aurretiko jardunetan nabaritzen den aldaketatik hasten bagara, deskribatu berria dugun eta **Frantziako uharteran XII.** mendearen erdialdean arkitekturazko tresneria zabaltzen hasia dela ohartarazi behar dugu, mende horretan bertan Nafarroan sartu "monje zurien", San Bernardoren semeen eskutik sartu zelarik. Espainiako kristauengan klunitarren eragina, XII. mende horren erdialdean gainbehera hasia da; eta horren ondorioz Donejakuerako erromesaldien arte eragina txikiagotu egiten da Zistertarren Ordena berriaren eraginarekin alderatuz gero".⁹

■ ZISTERTAR ARKITEKTURA

Nafarroako zistertarren lehen hastapenezko jatorriari buruzko zalantzak, handiak dira. Nafarroa Aragoi eta Gaztela arteko mugetan kokatutako bakartegiak direnez, zenbait agiri benetakotasuna zalantzan jartzeko badira arrazoiak; agiri horien arabera Olibaren eraikuntza Ramon Berenguer IV. kondetari ematen zaio (P. Moret-ek uste izan zuen bezala) eta Tulebras (serorak) eta Fitero (fraideak) berriz, nafar Errege Gartzia Ramirez, Berrezarleari.

OLIBAKO MONASTEGIA (N).

Irudi erref. E Arte en Navarra.

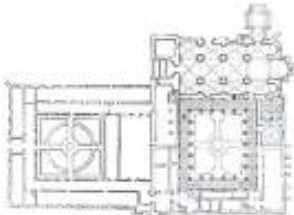
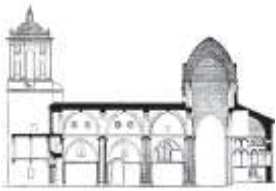
6. Zenbait idazle alemanen usteetan, Gotikoa germaniarren arimari dagokion estiloa da; beste batzuen ustez aldiz, Europaren espirituari egitura ematen diona da: Gotikoa, kristau gizartearen egitura konplexua ala Eskolastika filosofiarren arrazoizko prozedura logikoa adierazten duena dela uste duenik ez da falta.

7. "Domus"en, 710. znb., Milan 1990, 30. or. Paloma Gilék aipatua, *El templo del siglo XX*. (Bartzelona 1999) 164. or.

8. Elie Lambertzen zenbait lanetatik abiatuta, batzuk, gurutzeriazko gangen jatorria, kalifa eragineko, denentzako giltzarriak gabeko gurutzaturiko nerbioadun erromaniko gangetan ikusten zela zioten.

9. E. LAMBERT, *El arte gótico en España en los siglos XII y XIII*. (Madril 1977) 76. or.

IRATXEO MONASTEGIA (N).

Irudi erref.: Gran Enciclopedia navarra.

Egia da, zistertarren erako harrizko lehen eraikuntzak nafar lurralde honetan, ez zirela XII. mendeko azken herenera baino lehenago emanak izan. Garai eta data horretarako, estilo berria monje "zurien" edil arautegian finkatua zen jada.

ESTILO GARTXU BATEN EZAUGARRIAK. Sobera ezaguna da San Bernardok bere Ordenako eraikuntzei erantsi zien gartxutasun espiritua. Ez ziren neurri ikaragarriak onartzen, bai luzean nahiz garaieran (arbotanteak erabiltzen ez zuten lanik izan); beirate koloreztatuak, eta zoladura ikusgarriak debekatuak ziren; ikonografia ere desagerrarazia zen, Kristoren gurutzeta besterik ez zutelarik.

Gurutze itxurako **oinplanoa** hartu zen, **burualde** laukizuzena emanaz, deanbulatorioa edo ingurubidea eta **kaperak** ere laukizuzenekoak. **Traseptoak** era bereko hainbat kapera zeramatzan, bere bi besoetan irekiak.

Estalkiak hasieran fajoi-arkudun **kanoi-gangak**, xumetasun handiko gurutze-gangetan bihurtuz joan ziren. Estalgarrien zistertar teknikak, gotikoaren lehen une hori erakusten du (*lehengotiko* deitzen dena), zeinarengan, erdi puntuko arku diagonalak kanporatzean fajoi-arkuak zurkaizteko beharra sortzen da. Hasierako Zistertarrean, barruko arkutaria guzti horiek laukizuzenezko ebakidura nerbio soilez osatuak daude.

Zistertar elizak gordetzen du **erromaniko aire apur bat**, ez baitauka arbotanterik eta bere eusgarriak **oinarri eta kontrahomak** dira, bizkarrean zutabe erdiak finkaturik, harmoran txertatzen direnak zoruraino jaitsi baino lehen; eta zutabetxoak angelu edo ukondoetan.¹⁰ Oso gutxitan ematen dira irudiak **kapiteletan**, eta ia beti landar eki egiturak besterik ez dira apaingarritan.

FITEROKO SANTA MARIA

Ikerketa berrien arabera, **Fiteroko Santa Maria** monastegia, Nafarroako **zistertarrik zaharrenetarikoa** da eta baita agian Espainiakoa ere. Bere lehen egoitza Yerga mendian egon zen. *Scala Deitik* zetozen monjeak ziren, Morimond-en harikoak, Tarbeko elizbarrutikoak, Yergako elizan egiten zuten araututako bizimodua, Durandoren zuzendaritzapean Gaztelako Alfontso VII.ak Niecebaseko (1140. urteko urriaren 25ean) lekua eman zien unean.¹¹ Baina leku hartako lehorteak ikusi ondoren, berriro ere lekuz aldatzea behar tuak gertatu ziren. **Erraimundo abade Saindua**, Nafarroako eta Gaztelako erregeen, Aita Saindu eta gotzainen babesaren lortzen jakin zuena Fiteron kokatu zen, monastegiaren behin betirako egoitzan (1152).

Hasiera batetan monastegi gaztelaua izan zen. Gaztelako erregeek sortu eta babestua, bere ondasunik gehienak Gaztelan kokatuak zituen. Baina azkar hasi zen Nafarroaren arreta erakartzen eta horretarako epaile izendaturik, Bolognako Guido kardinalak erabaki zuen monastegia, Tuteran eta Korella herri mugen barruan kokatua zenez, Nafarroarena zela.¹²

Eliza. Fiterok, zorionean ongi samar gorde duen bere elizak (gaur egun parrokia), bere kapitulu-gelak eta bere klaustroak arreta biz-

ten dute *apaingarrien soiltasunagatik*, zalantzarik gabe lehen zistertar arteari dagokion gartxutasun bera. Antza denez, 1152. eta 1237 urte bitartean eraikia izan zen dena, monastegiaren mezenas izan zen Toledoko artzapezpikuak eliza sagaratu zuen urtea. Gerora, Inozentzio IV.a Aita Sainduaren bulda etorri zen, 1247.ean barkaberatasunak eskainiaz.

Eliza zistertarren zabalenen artean nabarmentzen da Espainian. Bere **girolak**, Veruelakoa bezalakoak, zorroztasunean gaintitzen du. Leihoetako batzuk kanpoaldera, jarraian doan moldura batez babestuak daude, ez harroin eta ez kapitel, Iratxe eta Ozkabartetik (Santo Domingo de la Calzada) kopiaturikoa. **Ganga guztiak gurutzeria xumekoak** dira, erdiko eliza-barnearen lehen arteak ezik, XIV. mendean eraldatuak ziurrenik. Girolen **pila-reak** zilindrikoak dira eta bizkarrean finkaturiko zutabeak daramatzate, deanbulatorio edo ingurubidearen saihestaldetik bakarrik. Gurutzeriaren oinarriek ere bizkarrean finkaturiko zutabeak dauzkate, landu gabeko hostoak dituzten kapitelen. Eliza-barne nagusiarenak aldiz, oso gurutze egiturakoak dira, zutaberik gabekoak eta kapitel izugarri soilak dituztenak, pilastren kanpoalderako angeluetan zeharka jarriak. Agian honexegatik ikusi behar da zati honetan, E. Lambert-ek iradokitzen duen bezala, **Borgoina aldeko eragin** zuzenago bat, eliza beraren burualdea inspiratu izan zezaketen Akitania aldeko ereduaren aurrean.

Kapitulu gela. Fiteroko kapitulu-gelari ere apaingarrien gartxutasunaz distira dario, landaredun kapitel estilizatu nahiz geometrikoetatik. Mendebaldeko atariaren kapitelak gotiko estilokoak dira, baina frantsestuagoak.¹³

OLIBA MONASTEGIA

Oso litekeena bezalako iritzia moduan berderen gaur onartzen da **Oliba** fundazioa Garzia Ramirez Berrezarleari zor zaiola. Lehenengo urteetan zehar, eliza eta lur sailak biltzen ditu emaitza modura, jarraian hainbat Aita Sainduen pribilegioak, emariz jasotako ondasunez baieztaturik.

Lehendabiziko eraikina **San Jesukristo** deituriko elizatxo bat izan zen, zenbaiten ustetan 1140. urteko data izan lezakeena. Baina emaitzarik nagusia Zarakasteluko elizarena izan zen, zeinaren lur saila 1164. urtean hartua izan zen ("*ut possint ibi ecclesiam aedificare*"), Iruñean Santxo Azkarra errege zelarik. Eraikina, 1198. urtean, Santxo Indartsuaren garaian bukatuko da. Urte horretako uztailean egin zen eskaintza (burualdea, aldea berekin zuela bakarrik ziurrenik), urte luzeetako lana izango baitzen kapitulu-gela, klaustro, logela, jantoki eta sukaldea bukatzen.

Eliza. Eliza *zistertar jatorria* da: gurutze latinezko **oinplanoa**, hiru eliza-barne eta sei tarte, kanpoaldera horma-bular handi eta zabalak dituztenak, trantseptua, lau absidiolo zuzen eta zirkuluerdiko burualdea, Claravalekoaren modura.

Erdiko eliza-barneak 74 m-tako luzera badu eta trantseptuak berriz, 39. Funtsezko egitura **erromanikoa** da baina, estalkia erantzen **irtenbide gotiko** baten bila zebiltzala ere ikus-

10. "Oinarrien aurrealdean zutabe bikoitzak agertzea langedoziar eskolako ezaugarrietako bat da eta 1171. urtean jada hasia ikusten dugu Tarragonako katedraleko burualdean, eta 1185. urtean hasi zen Fiteroko gurutzerian". J. M. AZKARATE, *Arte gótico en España*. (Madril 1990) 12. or.
 11. Hurrengo urtean monjeak Yergatik bi legoatara zegoen baserri honetara lekualdatu ziren. Niecebaseko aldea Santxok zabaldu zuen, Kalagorriako gotzainak, eta bere lehen abadeak, Fiteroko Erraimundo Sainduak beronengandik jaso zuen benedikapena. Saindu honek eskatuta, Niecebaseko monastegia eta bere ondasun guztiak bere zaindaritzapean hartu zituen Eugenio III.ak.
 12. Tomás MORAL, O. S. B.: *Monasterios*. T. C. P., 35. znb. (Iruña, d/g) 17. or.
 13. J. JIMENO JURIO, *Fitero*. T. C. P., 72. znb. (Iruña d/g). Ikus bere bibliografia.

ten da, zeren eta, arku zorrotzak gurutzeriazko gangarentzat kokalekuak prestatuak dituzte. Gurutze itxurako harroinek, beren aurrealde bakoitzean, ezarritako zutabe bikoitzak dituzte zeharkako arku eta formeroak biltzeko. Arku zorrotzak badira ere barrualde osoan nagusi, gurutzeriaren gertuko bi arku formeroak, erdi puntukoak dira, honen bidez ikusten delarik XII. mendean eraikitze lanak, alde horretatik eta burualdetik hasi zirela.

Eskulturekiko apainketa guztiz gartxua da: *Kapitelak*, bi figuratiboez kanpo (sirenak eta barregarriak), gainerakoak landare gaiak dira, beti ere kapitel beraren kopari neurrira doazkion gaiekin. Zaharrenenak uste izaten diren kapiteletan, burualde eta absidiolo aldeko kaperetakoak dira landare aberatsen eta ugarienak azaltzen dituztenak. *Lepazuriak* ere oso finki landuak daude, arroba, hosto mutur eta zintzilikako pinaburuak dituztela... eskulturagileak *zistertar lehen soiltasunarekiko* begirunea azaldu nahi balu bezala gai kontutan baina, *formen edertasunarenganako* bere iaotasuna eta sentiberatasunari uko egin nahi ez balio bezala. Elizako kapitel guztiak hiru baketa handizko molduraz osatuak daude, non jarraian doan inposta bat dirudien.

Trantseptuak bost tarte ditu; eta beren angeluetatik bereizita dauden zutabe fin eta garaiak, ojiban zehar doazen arku formeroak biltzen dituzte. Arku toralak zorrotzak dira, eta diagonalak, hiru baketa osatutako molduraz inguratzen dute plementaria. Barrualdean gangak, kupula baten zirrara eragiten du, kanpoaldetik berriz, kanpandorreko oktagonozko zinborio dotore bat irteten da.

Gurutzadurako kaperak, alde bakoitzeko bi direnak, oinplano karratukoak dira eta gurutzeriazko tarteak dituzte. Erdiko kaperak, antzinako "San Jesukristoren kaperaren" kopia zehatza dena, jarraian doan bi tartetako kanoi-erdi zorrotzez eta, lurretik irteten diren ezarritako zutabe gainetan, elkartzen diren lau nerbiduraz, zatitzen den esfera laurdeneko ganga batez estaltzen da.

Burualde osoa, turuta-antza sakoneko eta isurtze luzea eta jatorrizko hutsarte hirukoizten duen bost puntu erdiko *hutsarte edo bao* eder eta urratutakoek argiztatua geratzen da, eta eguzki jaio berriaren argia abside gainean astiro irristatzen uzten dute. Saihetsetako eliza-barneak baino pixka bat gorago altxatzen denez erdikoa, bere leihateek ezin dezakete garaiera handirik izan.

Monastegiaren alderdi batzuk, hara nola, elizako **atariak**, (harburutxoak, jarraian doazen kapitelak, eta abar.) erromaniko espiritua baldin badu ere, XIV. mendekoak diruditen edergarriak baditu.¹⁴

Klaustroa. Olibako klaustro ederraren diseinuak, zistertarren estilo ortodoxoa urruti uzten du. XIV eta XV. mendeetan burututako lanak dira, eta Iruñeko klaustroaren garaikideak direnez beranduago aipatu beharko ditugu, nahiz eta bere lau hormarteko gangak, 6 tartetako bakoitza, erromaniko horma zaharretan eta kanpoaldeko ostikoetan kontraerriak dauden.

IRANTZUKO MONASTEGIA

Andia mendilerroaren oinetan eta Lizarratik 8 km-tara dagoen **Irantzuko** monastegia, Fiterokoaren antzera, *Scala Dei* (Gaskonia) monastegiari eginiko emari bezala jaioa izan zen eta Parisiko Pedro gotzainak sortu zuen 1174. urtean. Badirudi hasiera batean han erromaniko aurreko monastegi bat izana zela, eta ondorenean baita beste beneditar erromanikoa ere. Zistertarren bakartegiak, Santxo Azkarra eta bi Teobaldoen aldetik etorritako emari ugarien laguntza jaso izan zuen.

Mende luzeetan hondoa jota egon ondoren, orain berriki **zaharberritua** izan da eta gaur egun Teatino fraideak bizi dira bertan. Monastegiaren zatirik garrantzizkoenak eliza eta klaustroa dira.

Eliza. Hiru eliza-barne eta hiru buru-horma zapaleko absideak dituena da eliza. Bere gangak, Olibakoak baino nerbidura profil aurreratuagoz daude osatuak. Hala ta guztiz ere, harmoren zenbait puntutan, aurrez ikuskatu ez ziren gurutzerientzako tupusteko sostenguak bezala gangen abiapuntuak ikusten dira.

Klaustroa. Elizari bizkarrez ezarritako klaustroa aurkitzen da: bere bi hormartekoak erromaniko estilokoak dira; beste bietan gotikoa agertzen da. *Sukaldea* eta *kapitulu-gela* ere gotikoak dira; azken hau txikia eta xumea da, erdi puntuko arkuaz eta alde banatan leiho bakar bat duela klaustrora begira dago.¹⁵

BESTE FUNDAZIO ETA ZISTERTAR ERAGINAK

FUNDAZIOAK. Nafarroan izanak dira beste lekaike zistertarren fundazioak ere: **Tulebrasen** (Espainiako lekaikeen zaharretarikoa), **Martzillan** (Karitateko Andre Mariarena), **Lizarran** (Salasko Andre Mariarena); eta gaurko Nafarroaren mugetatik kanpo badago ere, nafar erregeek sortutakoa litekeena, bada beste lekaike-etxe bat **Barrian** (Arabaren iparraldean), Burgosko Las Huelvas monastegiaren kidea izan zena; baina toki hauetan ez da geratu zistertarren artetzat hartu litekeen ezer.

Eraginak. Nafarroan zistertarrak sartu aurreko eraikin askotara ere iritsi zen estilo honen ortodoxia edo baita, XIII-XIV. mendeetan eraiki zirenetara ere.

Ekar ditzagun batzuk gogora. **Iratxeko monastegiaren elizari** Zistertarren eragina Ozkaber tetik (Santo Domingo de la Calzada) zehar datorkio; eta eliza-barneetako harr oinetan finkatutako zutabe bikoitzetan erakusten da; zeharkako arkuak baino askoz beheragoko mailan jarritako arku diagonalen abiapuntuetan; kapitel askotako xumetasunean eta hutsarte batzuk inguratzen direneko baketa handi xumean (Fitero eta Ozkabartekoan).

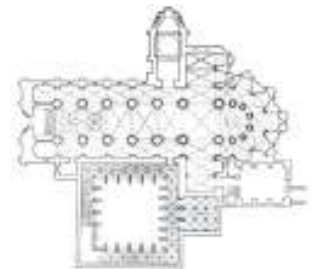
Oso txertatua da baita ere, aurreko atalean esan bezala, **Tuterako katedralean** zistertarren eragina, non "eskola berriaren eraikuntza teknika onak, erromaniko apaingarrien aberastasunarekin"¹⁶ ongi uztartzea lortu zen. Gurutzeriako pilareek beren aurrealde guztietan zutabe bikoteak dauzkate ezarriak eta baita ukondotxoetan ere beste batzuk; lehengotiko languedoziar motatako bereizgarriak, Katalu-

TULEBRASEKO MONASTEGIA (N).

Iruñe err. ef.: El Arte en Navarra.

FITEROKO MONASTEGIA (N).

Iruñe err. ef.: Gran Enciclopedia navarra.

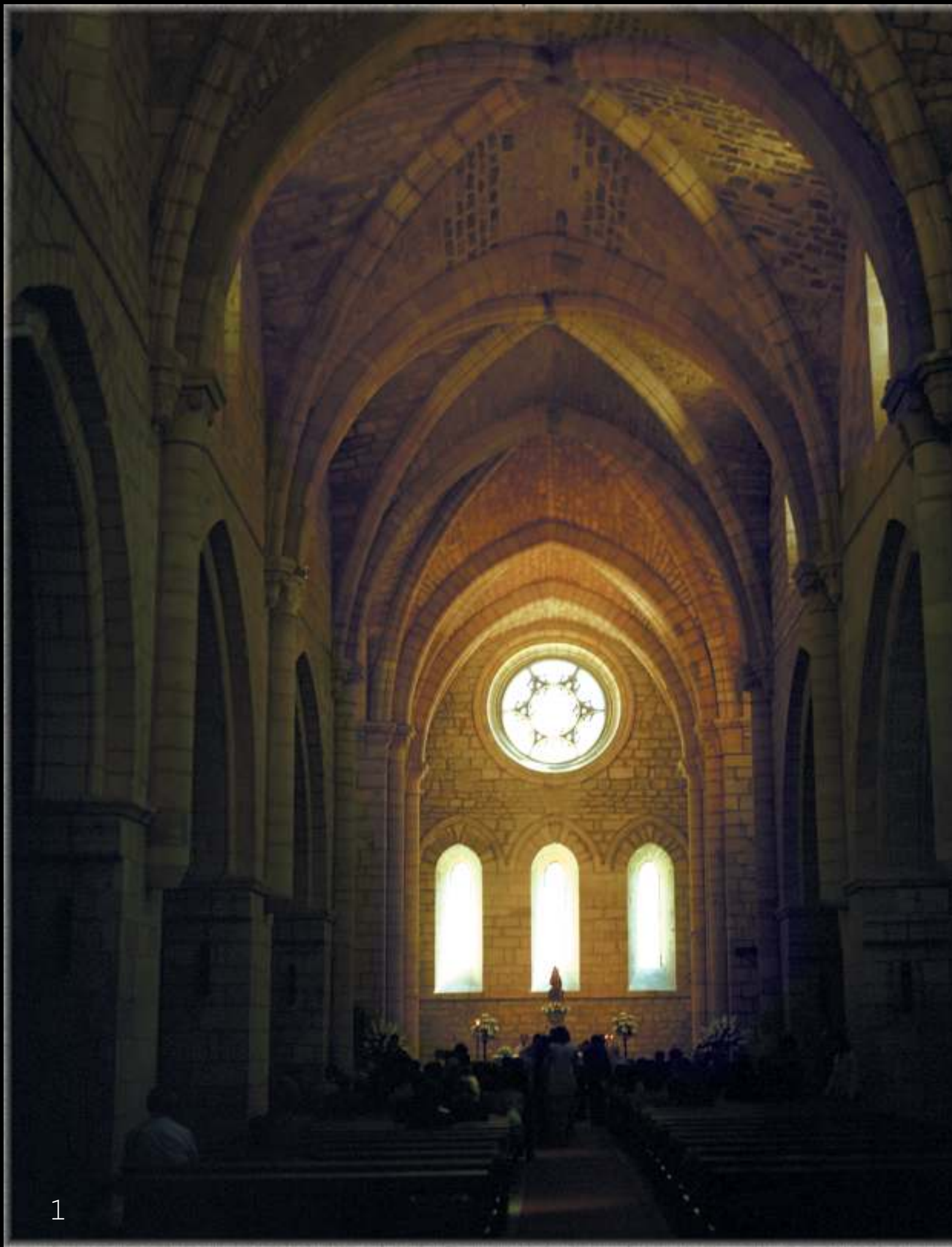
Tuterako Katedrala.

Iruñe err. ef.: El Arte en Navarra.

14. J. JIMENO JURIO, *Monasterio de la Oliva*. T. C. P. 66. znb. (eta berak aitazten dituen idazleak); H. M^{re}. MARIN, *Abadía cisterciense de la Oliva. Historia y arte*. T. C. P. 242. znb. (Iruña d/g).

15. J. JIMENO JURIO *Iranzu*. T. C. P., 69. znb. (Iruña d/g). Ikus, berak aitaztutako beste idazle batzuk.

16. A. M. N. IV. libk., (Iruña 1973), 72. or.

1

1.- Irantzuko Monastegiko elizaren erdiko eliza-barnea. 2.- Tuterako Katedraleko erdiko eliza-barnea.
3.- Oliba Monastegiko elizaren erdiko eliza-barnea.

ORREAGAKO
KOLEGIO ELIZA (N).

Ikuspegi orokorra.

Klostroa.

BAIONAKO KATEDRALA (L)

Katedraleko ganga giltzarria, Ingalaterrako koroaren ezkutuko lehoiabarrak eta frantziarraren lirio loreak dituelarik.

Saint-Esprit. Baiona (L).

17. Olifeko Santa Mariari buruz, ikus BIBLIOGRAFIAN, J. JIMENO JURIO, TORRES BALBAS eta J. M. AZKARATEren... lanak.
18. A. M. N. IV. libk. 107. or.

niako distiratik datozkionak. Gogora ekar dezagun Tuterako Kolegio-elizako aldea Tarragonako artzapezpiku On Ramón Rocabertik sagaratua izan zena. Era berean, burualdean ere, Olibako elizaren imitazioen bat ikus daiteke, zeren eta erdiko kainoi zorrotzak gurutzeriazko tarte zuzen bat badu eta zirkuluerdiko gunea, zeharkako arku bertikalean hiltzen den erradiozko nerbioez sendotua dago.

Olifeko Santa Mariak ere badu zister tarren ukiturik, bere eliza-barne bakarrean oinplano xumean eta bere angeluetan kontrahorma sendoz finkatua dagoen bere burualdeko poligonozko absidean, gainerako eliza-barnean errepikatzen direnak, non, hormura gainetako gangen bultzada sentitzen duten fajoi-arkuak.¹⁷

Zistertar arteak Euskal Herriko arkitektura gotikoan sartzeko gonbitea egiten digu. Hemen bertatik eta behingoz esanda utzi nahi digu **hautaketa zorrotza** egitera behartuak daudela, eta gotikoari dagokionetan, arte baliola benetan berezia eta nabarmena den erai-kin eta lanak besterik ez dugula aipatzerik izango bai Nafarroan eta bai beste lurraldeetan ere.

■ NAFARROAKO LEHEN
ARKITEKTURA GOTIKOA

NEKAZARI EKONOMIA. Goiz Erdi Aro bitartean, gainerako Europa aldeko eskualdeetan bezala, joera berak bizitzera etorri ziren Euskal Herrian demografiari eta ekonomia-gizarteari zegozkienetan. Euskal gizartea, nekazaritza erabat nagusi zen ekonomia baten gainean ezarria zegoen, XI. eta XII.aren hasieran lurren jabe eta elizetako agintarien (monastegietako abade, baroiak, jaunak, ahaide nagusiak eta abar) eta nekazari eta abeltzain zen populazioa, lurrarekin bat eginda bizi zena, zerbitzu baldintzetako populazioaren (nekazari-morro, behartsu, eta abar.) arteko harreman ia-feudalak agintzen zuelarik.

HIRIBILDUEN JAIOTZA. Baina, XII. mendean azkenetan eta XIII. mendean zehar, nekazari multzo handi batek etengabe lurra uzteak eta hiribilduetan kokatzeak, industria eta merkataritzaren garapena sustatu zuen eta honek gainerako Europan bezala, **gizarte eta politiko krisialdi** berdinarak erakarri zituen.

Euskal Herrian, **fueroen eta hiri-gutunen** bidezko hiribilduen fundazioek herri xehearen erregearekiko harremanei, aurrez nekazari nobleziarekin jasan behar izan zituzten aldean, oso desberdina zen ekonomia bizimodu baten egitura eman zieten. Inola ere aldakuntza oso astiro joan zen, eta historialariaren arreta ezerk pizten badu XV. mende honen aurreko aldi honetan zera da, **gizartean etengabeko ezadostasun** giro honetan, irtenbide tekniko eta estilistiko profil berriak azaltzen zituen **erlijiozko artea** bultzatzeko eta garatzeko gogoak eta bideak izateak, alegia.

● NAFARROAKO FRANTSES GOTIKOA

ORREAGAKO KOLEGIO-ELIZA

Orreagako Kolejiatako eliza, XI. mendean azken aldean behintzat izan zen beste eliza baten ordekoa da. Ostatu sonatuko eliza da,

1132. urtean Ibañetako tontorretik, mendi magalera eta Konpostelako Galtzadaren ertze-ra lekuz aldatua izan zena. Agustín Sainduaren kanonikoek gobernatzen zuten ostatu honetan erromesak eta gaixoak aurkitzen zuten zerbitzu egokiagatik gotzainen pribilegioak eta XIII. mendeko olerkari batek eskaini zion latinezko gorespen-olerki (batzuen ustez Radako Rodrigo Jimenez gotzainarena da) bat merezi izan zuen, delako latinezko poemaren eskuidatzia Kolegio-elizan jaso da.

Elizak, suteak (1445), hondoratzeak (1609), konponketak eta itxuragabetu zuten eraberritzeak nozitu zituen: Ez dira garaikoak ez sarrerako arrosoia, ez eta tinpanoa ere. Hau gutxi balitz, 1940-45. urteetan zaharberritzen saiatu ziren, eraberriturik bere hasierako edertasuna galdu ezariz: beirateak, pulpituak eta aldareak jarri ziren; eta Birjinen irudiaren gainean zilarrezko baldakino bat jarri zuten, Gironakoaren kopia zena.

Eliza. Agirietan azaltzen denez Santxo Indartsuari esker egina izan zen eliza, **hiru eliza-barnetako** da. Erdikoa albokoen gainetik igotzen da eta pentagonozko burualdea du eta leihate galantak harmoratan. Ez da oso handia; 25 m. ditu luzean eta 18 zabalean eta 15 garaieran. Bost tartetako eliza-barneak, zutabeez bereziak daude, diametro desberdinetakoak txandakatuz (0,94 eta 0,72 m.); berauek kapitelen bidez, sexpartita gangetako nerbioak zutikatzen dituzte, harmoratan ezarritako zutabetxo bidez. Harrizkoak diruditen gangetek, itxurazko atalkapenak izanik ere, egiaz adreiluzkoak dira.

Torres Balbásen iritzian, arkitektoa frantses bat izango zen dirudenez, frantziar Jabegoko eraikin gotikoetako jakituna bera, Paris aldekoetan batez ere, izan ere Orreagako elizak XIII. mendean hasierako katedralen ereduak jarraitzen ditu, hara nola, Sens, Noyon, Senlis, Bourges eta Pariskoak. Hauek bezala, tarte bakoitzeko lau arkutako **triforio** lerdan bat du, eta bere gainean **arrosotai** zabalak irekitzen dira; Jouy-le-Moustier eta Marey-Marly-n gertatzen den bezala. Parisko katedralean bezala bere euskarriak **zutabe zilindrikoak** dira. Nafarroako eliza batetan lehenengo aldiz ikusiko ditugu gangen zama kanpo aldera botatzen dituzten **arbotanteak**.

Orreagako erdua. Baina eduki gogoan, Orreagak, Penintsulan ikusi zen **lehenengo frantses gotikoa** duela eta Leon, Burgos eta Toledoko katedralik bikainenak ondorengo tankera bati dagozkionak direla, "gotiko diriratsu" deiturikoari.

Orreagako eliza "eskola egina"¹⁸ izango zen, **Zangozako Santiagon imitazio** bat aurkitzen baita. Eliza honen erromaniko barrualdea aldatua izan zen, zirkulu sekzioko oinarriak ezarri alde batzuetan, zeinetan gangen nerbiadurak, laukizuzenezko tartekak (ez sexpartitoak, Orreagan bezala) jasotzeko bizkarra finkaturiko zutabeak zutikatzen diren. Beroietan, idibegiak aurkitzen ditugu hutsartean, eta baita mainel eta trazeria xumezko beste batzuk ere.

Agilarreko Bartolome Sainduaren ermitako absidede gangatan eta bere sartaldeko fatxadaren hormapiko soil-soilean ere hainbat zistertar eragin sumatzen da.

BAIONAKO KATEDRALA

Iparpirinioetako Baskonian eraiki izan diren eraikin gotikoetan, inolako zalantzarik gabe, nabarmenena, Lapurdiko hiriburuan (garai bateko Lapurdum) **Baionako** katedrala da. Eskualde honek ingelesen menpe bazeramatzan mende eta erdi jada, Goiz Erdi Aroko eliza baten ordezko katedrala eraikitzen hasi zirenean¹⁹: Baina ez da Ingalaterra bakarrik izango eraikin berriari ukitua emango diona.

Eraikitze lanak XIII. mende hasierakoak badira ere (1258. urtean jasandako sute baten ondorenean), bere gauzatzea XIV. mendekoa da, **gotiko dirdiratsu estilokoa**.

Elizak. Hasteko, latin gurutzeko oinplanoa du, baina alboetan erantsi zaizkion kaperak direla eta ez da ikusten kanpotik. Itxura bikainekoa da, 80 m. baditu luzean eta 33 m. zabalera, bere gangak 26,50 m. iristen ditu garaieran, eta baditu zazpi tarte hiru solairukoak. Iparraldetik sei kaperak eta bataiatagia erantsi zaizkio. Elizaren espazioa hegoaldean ere zabaldu egin zen, klaustroko lau hormarte moldata eta kaperak bakar bat osatzeko (Leon Sainduarena) eta elizan baitaratzeko; eta beste tarte bat (gurutzaduraren eskuinaldeko hegalari zegokiona izateagatik, gainerakoak baino zabalagoa zena) ere klaustroari ostu egin zitzaion sakristia egiteko. Elizaren beheko arkuteriaren gainetik eraikina **triforio** batek zeharkatzen du aldenik alde. Beronen atzetik, XIX. mendean zaharberritutako **errenazimentu garaiko beirategi** ederrek distiratsen dute.

Ganga-giltzarri batzuetan **Ingalaterraren koroako armak** ezagutu daitezke (hiru lehoinar) eta besteetan berriz, **Frantziako lirioak** lirain azaltzen dira. **Burualdea**, Lambertentzuz, Soissons-eko katedrallean inspiraturikoa bi kaperak karratu (alde banatan bana) eta poligonozko bostek osatzen dute ingunubide edo deanbulatorio batez elkartzen direlarik. Beraren aurrean, atxikitako lau zutabexoz osaturiko sei oinarriz inguratua dago **aldare-aurrea**.

Klaustroa. Elizaren esparrura baitaraturiko klaustroaren ipar alderdiak baditu hiru hegal, multzo homogeno arrunt bat osatuz.

Baionako katedralaren **kanpoaldeko ikusmira** bikaina da. Harrituta geratzekoa da leihatuen garaiera eta arbotanteen andana osoa ikusita, bere dorretxoz koroatutako kontrahorma eta guzti. Harriak duen margo argiagotatik XIX. mendeko eraikinak bereiztea erraza da: lehenengo hegoaldeko dorreari erantsitako gezia, eta iparraldeko dorrea, bera ere 80 m-tako gezi batek koroatzen duena.

IZPIRITU SAINDUAREN KAPERAK

Sonatu da Baionan baita ere, antzinako **Izpiritu Sainduaren kaperatik** geratu dena, A turriren gainean eraiki zen zubi bat zela eta ospitale batekin batera erromes eta bidaiarientzat eraiki zena. Luis XI.ak 1483. urtean Kolegio-eliza bihurtu zuen eta multzo osoa eraberritua izan zenez ezin jakin dezakegu nolakoa zen jatorrizko kaperak gotikoa.

OLOROEN KATEDRALA

Oraingoz iparpirinioetako eskualde honetatik irten gabe, aipa dezagun Baionako kate-

dralaren plano bera, burualdeko erradioko kaperen batasuna hain zuzen ere, **Oloroneko Santa Mariaren katedralera** igaro zela²⁰ eta, hemen aipamen bat merezi du geografia gertutasunagatik eta Biarnok Nafarroa Beherearekin sarritan izandako harreman politiko eta kulturazkoengatik bederen.

• BESTE ERAIKIN GOTIKOAK

Elie Lambert, gotiko historialariaren ustean, erromaniko artea Espainiako Ipar eta Sartaldean sakonki girotua gertatu zen, "hainbeste girotu ere, non, Nafarroak bere horretan leial jarraituko zuen ia XIV. mendera arte ere".²¹ Eta egia da, zistertarren elizak eta Orreagakoa alde batetara uzten baditugu, Euskal Herrian aurki ditzakegun eliza gotiko zaharretarikoak ez direla **XIII. mendeko azken urteetan** baizik hasten.

Gure arreta merezi dutenak, bilduma honetan beren eraikuntza kronologia izan litekeenaren arabera azpimarratuz joango gara.

OLITEKO SANTA MARIA

Zerrenda honetan lehenengoa, nolabaiteko zistertarren eragina aipatu berria dugun **Oliteko Santa Mariarena** da. Bere eraikuntza XIII. mendearen lehen herenean hasia bazen ere (1243. ean agirian agertzen da), mende horretan zehar burutuko da. Egia da bai, bere estalgarriaren egiturak erromaniko aldera garamatzala bere arku zerrendak direla eta.

Eliza. Bere eliza-barne bakarra, laukizuzenezko sekziadun nerbio sendoz osatutako lau zati soileko tartzetaz estaltzen da. Eraikinaren oinetako koru uari dagokion gurutzeria ere gotikoa da, aurrerapen gehiago antzematen bazaio ere, (1300. alderakoa ziurrenik) eta gainerakoa baino garaiago kokatua dago. Kaperak nagusia, zistertarren loreak gogora arazten dituzten landarezko kapitelen gainetan bukatzen diren zutabeetan kokatutako baketoi hirukoitzetako nerbioez gallonaturiko gangaz estaltzen da.

Jauregi multzo batetan bildua gelditu zen eliza, hori dela eta kanpoaldeak ez dira apartean geratzen, burualdea ezik, guztiz gazteluan txertatua baita, eta ataria, zinetan, Azkaratearen ustez, Balearretako eragina ezagutu litekeen.²² Eliza aurrean behealdean atari gotiko eder eta turuta-antzeko bat nagusitzen da, eskulturak babesten dituen hirugingildun arkuen frisoz erdiratua.

SATURNINO SAINDUA (ZERNIN SAINDUA) IRUINEKOA

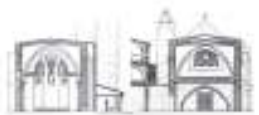
Iruñean, **Saturnino Saindua** (Zernin Saindua) oso da interesgarria. Bere berezitasunagatik izan da historialarien aldetik aipatua.²³ Bere eraikitze lanak XIII. mendeko azken laurdenean hasi ziren (1276-1297), Nafarrerria borroka bukatu eta berehalaxe. Baina ez da agiritan ezer geratu eraikitze lan honi buruzkorik.

Eliza. Eliza-barne bakarra eta oso zabala du (15,30 m.), sexpartita gangez estalitako bi tarte, 25 m-tako garaierara igotzen dena. Bere burualde zabala, bitxia bada ere, eliza-barnearen zabalera berekoa denak bost kaperatara irekitzen den pentagono bat marrazten du.

HESIKO SATURNINO SANTUA. ARTAXONA (N).

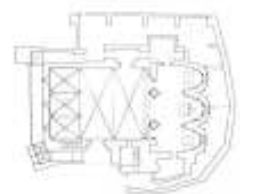

SANTA MARIA. ERIBERRI (N).

Irudi erref.: C.M.N.

UXUEKO SANTA MARIA (N).

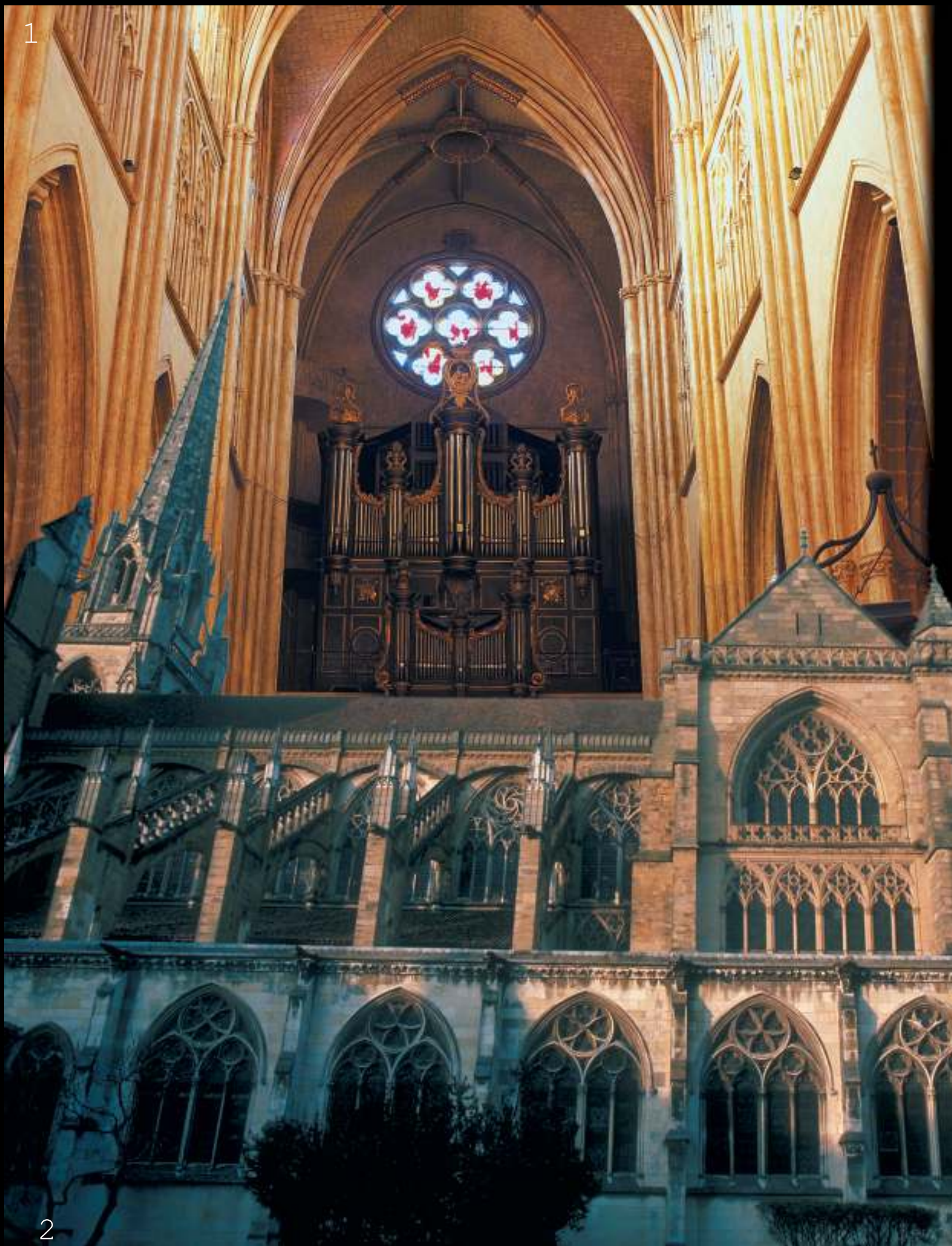
Irudi erref.: Gran Enciclopedia navarra.

19. Baionako katedralaren datari buruz, ikus, E. LAMBERT, O.c., 240-247. or.

20. Oloroen buruz, ikus E. LAMBERT O.c., 244. or. 21. *Ibidem*, 21. or.

22. J. M. AZKARATE O.c. 46. or.

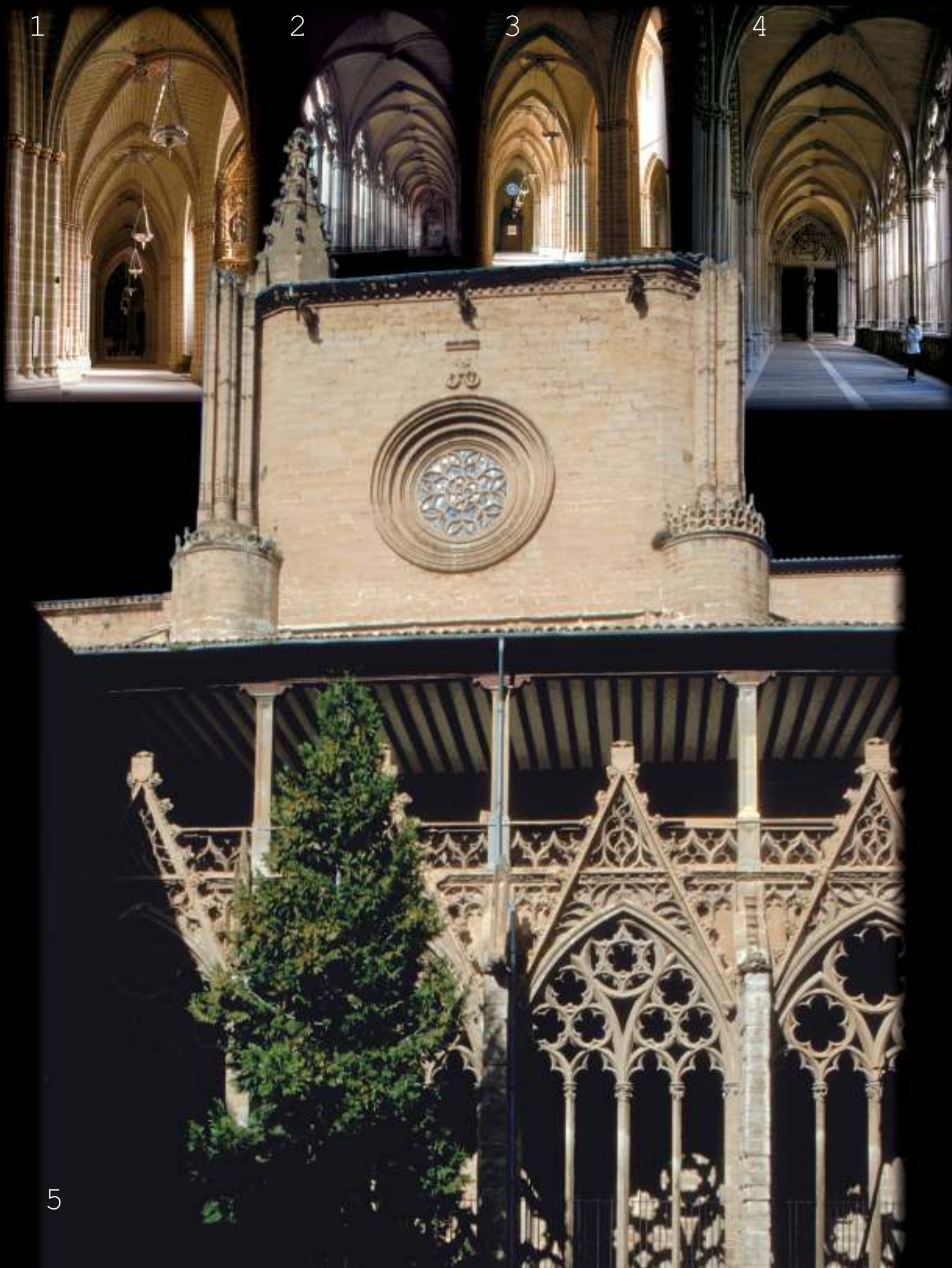
23. Iruñeko Zernin Sainduari buruz, ikus aljamenak A.M.N. IV, 134. or.; G. E. STREET, *Some account of Gothic architecture in Spain*. (Londres 1963). Ikus baita ere, V. LAMPEREZ, *Hist. De la Arquitectura cristiana Española* (Espasa-Calpe 1930), III, 225; L. TORRES BALBAS, "Arquitectura gótica". A. H. VII. liburukian, 221. or.; J. M. Azkarate, *Arte gótico en España*. (Cátedra 1990).

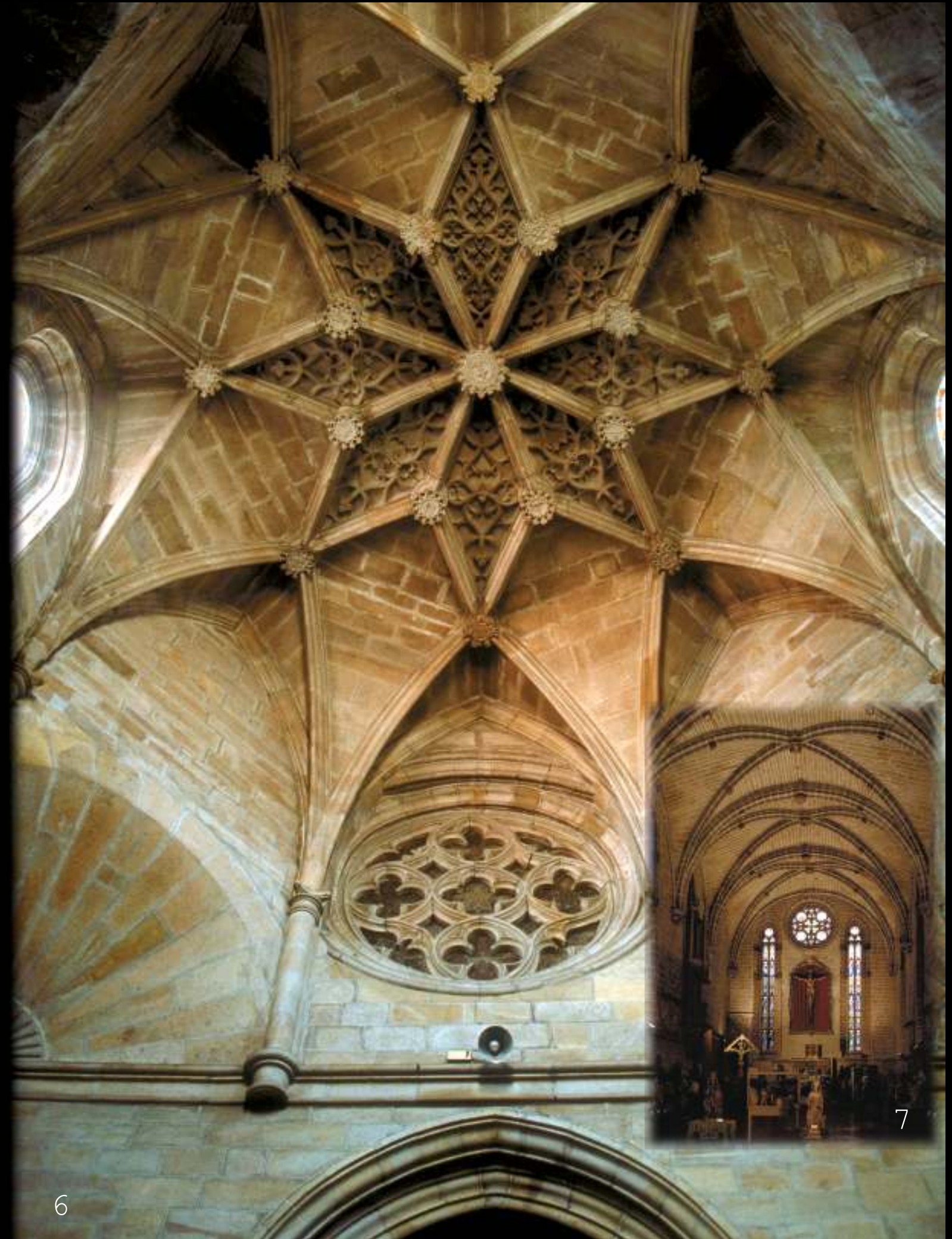
1.- Baionako Katedralaren erdiko eliza-barnea. 2.- Baionako Katedralaren kanpoaldea eta klaustroa.
3.- Orreagako Kolegio elizaren erdiko eliza-barnea. 4.- Baionako Katedralako klaustroa.

ARKITEKTURA. FRANTZIAKO GOTIKOA

1.- Iruñeko Katedralaren eskuin aldeko eliza-barnea. 2.- Iruñeko Katedralako klaustroa.
3.- Eskuineko eliza-barnea, absidetik buru-horma artekoa. 4. 5. eta 6.- Iruñeko katedralaren klaustroa.
7.- Iruñeko katedraleko jantokia (gaur egun Iruñeko Elizbarrutiko Museoaren Egoitza dena).

IRUÑEKO KATEDRALA.
HELIZE-FORMAKO ESKAILERA.

Irudi erref.: Iruñeko katedrala.

Erdikoa gainerakoak baino handiagoa da, eta alde bakoitzean ondoan dauden biak poligonozko oinplanoa dute; beste biak gainean dorreak dituzten (burgoen arteko borroken oroimenetan seguruenik) karratuak dira. Erdiko kaperera, hasierako arrosotien ordez jarriak izango ziren leihate garaiek argizatzen dute. Beste kaperakitsuak dira eta kanpotik ikus daiteke beren poligonozko egitura.

ARTAXONAKO HESIKO SATURNINO SAINDUA

Artaxonan, nafar lurretan Erdi Aroan eraiki ziren gotorleku ugarien artean, harresi multzo ikusgarria gorde duen hiribildu bakarra den honetan, Hugo de Conques gotzainak, 1100. urtean eliza erromaniko bat eraiki erazi zuen gerora eraitsia izan zena bere izendapena eta bere egitekoa beste eliza gotiko bati utziz.

Hesiko Saturnino Saindua **eliza-gotorlekua** horma hesiaren zati bezala, XIII. mendean hasi zen eraikitzen. Eliza-barne bakarrekoa da, zabala eta liraina, beren kapitlak galdu dituzten sorta moduan babestutako zutabe gainetan gurutzeriazko gangaz estalia. Burualdea poligonala da, ikonozko kapitlak dituzten zutabetxoak alboan eta arku zorrotzeko hiru leihate dituen. Eliza berriaren buru-horma eraiki ondoren, denbora joango zen eliza-barnea eraiki baino lehen, burualdekoen kontrastean, bere leihateen liraintasuna eta argitasuna kontutan hartzen bada.

Ikusgarria da bere **ataria**, turuta-antzeko arku sakona duena, arkutera itsuez inguratua eta irudirik gabea da eta Saturnino Sainduaren martiritza eszenak irudietan azaltzen dituen tinpano eta ateburua.

OSAGAI ETA AZTARNA GOTIKOAK

AZTARNAK. Historialarientzat garrantzia baldin badute ere, XIII. mendeko eliza gotikoen artean, zein egoera galgarritan dauden ikusita arkeologoen aldetik arreta gehiago merezi duten azterna garrantzizkoak utzi dituzten batzuk aipatu ditzakegu:

Bianako Pedro Saindua 1250. urtea baino pixka bat beranduago hasi zen eraikitzen. Iruñeko Zernin Sainduarekin zerikusia duena da, Iruñekoaren hiruen ordez aldare-aurreko erradiozko bost kaperak dituelako.

Lizarrako Domingo Saindua, sermolaritzako asmoz eskeko fraideek (domingotarrak eta frantziskotarrak) 1258. urtean sortua izan zen hau, eliza-barne bakarrekoa eta diafragmazko arkuduna da.

Lizarrako Hilobi Santukoa (1272) ere, bestea bezala eliza-barne bakarrekoa zen, gurutzaria xumeko gangaz estalia, apaingarritako arkutera atarian, molduraturiko arku zorrotzeko arkiboltaz ataria inguratzen zuena.

BERRIKUNTZAK. Nafarroako gotikoaren berrikuntzetakoak izan ziren:

- elizatik bereizita altxa ziren **babeserako dorreak**: **Iruñean**, (Zernin Saindua eta Nikolas Saindua), **Biastein**, (Joan Bataiatzaile Saindua eta Santa Maria),
- **kanpandorretako geziak** ere garaitu horretan sortu ziren, **Oliteko Pedro Sainduaren** elizan.

OSAGARRIAK. Era berean gogora ditzagun XIV. mendean gotiko eraz osatu ziren erromaniko elizak:

- **Leireko** eliza-barnea orain luzatu eta tertzelete gangez estaliko dena,
- eta **Uxueko Santa Mariakoa**.

UXUEKO SANTA MARIA erro-errotik eraldatua izan zen eta Birjina honi bere bihotza eman eta bere gangetako giltzarri batetan bere ezkutu jarri zuen Karlos II.a erregeak, alegia. Hasierako elizaren mendebaldeko zatia 1349.etik hasita bota egin zen eta ondoren beste eliza berri bat eraiki: bere oinplanoa gradu batzuk ipar-mendebalde aldera aldatu zen norabidez, erromaniko eraikinaren ardatza era honetan tokiz aldatuz; eta zabalean 15 m. zituen eliza-barnea zabal bat eraiki zen, gango oso garai batez estalia, kanpoaldeko horma-bular sendoz arindu zena. Hauek arbotante luze batzuez sendotuak gelditu ziren iparraldetik eta sar taldeko harmorearen muturrean kokatutako bi dorrez, bietatik bat bukatu gabe utzi zena. Hiru eliza-barnetako burualde erromanikoari berorien zabalerako bakar bat erantsi zitzaion.²⁴

Nafarroan XIV. mendean zehar eliza-barne bakarrekoko elizak pilaka ziren, Kaseda, Munarriz, Bilatorra, Urzainki eta abarretan ikusi daitekeen bezala, XV. mendean zehar era honetako landa elizei eutsi zitzaielarik.

IRUÑEKO KATEDRALA. Iruñeko katedrala eta klaustroa aipatzen hasi aurretik gogoratzea beharturik gaude katedral-ingurune osoaren barruan hor geratzen direla XII. mende hasierako erromaniko lana den **zileñaz** gainera, eliza baino *lehenagoko gotiko artearen arrasto* presuak, adibidez:

1. **Rodako On Pedoren kaperak**, txikia, eliza-barne bakarrekoa, burualde karratua eta giltzarri gabeko eta zeharkako arku zorrotzak dituen gurutzatutako nerbioen gangak (XIII. mendea) dituen.
2. **Sukaldea**, oso zabala, oktagonozko gango duena, erdi-erdian eta ertzetan tximiniak dituelarik harridura sortzen du, ez baita horrelakorik Espainian ere;
3. **Jantokia** berriz (gaur katedraleko museoa dena), zabalera nabarmeneko, zortzi leihate luze eta estuez jantzia, sei alboetan eta bi buru-horman, arrosotoi baten saihetsetan, eta lau-zatitako gangaz estalia. Gela handi honek, latinezko idazkun batetan 1330. urteko data darama, Barbazan gotzainaren garaitan, zeinari klaustro berriaren bi hegal zor zaizkion. Jantoki honek eta sukaldeak klaustroa inguratzen dute.

KATEDRALEKO KLAUSTROA. Iruñeko katedralaren aurrekotzat hartu behar da bere **klaustroaren** eraikin luzea. Eraikitze lanak 1280.²⁵ urtean hasi ziren; eta XIV. mendean ere bertan jarraitu zuten lanean.

Barbazana kaperak. Barbazan gotzainak (1317-1355) kapitulu-gela izan behar zuena egin zuen eta bertan lurperatu zuten; gela eder bat da, **Barbazana kaperak** deitzen dena gaur egun (1319), zortzialdeko gango izar egiturazko batez estali zen, Toledoko katedralaren San Ildefonsoren zortzialdeko kaperak gaztelauetatik zetorrena bezala bereziki estimatzekoa.²⁶

24. Torres Balbask dio Aragoi aldeko zenbait elizen kopia dela Uxue, eliza-barnea inguratzen duten esparru garaiek sortuz eta gurutzeriazko gango txikien azpitik horma-bularrak zeharkatzen dituztela.

25. Uncastilloko Miguel Santxez gotzainak (1277-1287) dirua eskatzen zuen 1286. urte aldera, graziak eta barkamenak eskainiz klaustroaren eraikuntza laguntza ematen zutenentzat. Eta 1291. urtean agindu bat agirielaritzen da "Iruñeko Santa Mariako klaustro lanetarako".

26. J. M. AZKARATE, O.c., 58. or.

● IRUÑEKO KLAUSTROA

Iruñeko klaustroak alde bakoitzeko 38 m. dituen karratu ia oso bat egiten du; galeria bakoitza zortzi tarterez osatzen da (angelukoak barne), eta erdialdeko seiak lorategi aldera leihate oso handiak dituzte; bere gangen garaiera ia 9 m-takoa da eta bere bataz besteko zabalera 5 m-takoa.

LAU ETAPA. Iruñeko klaustro honen deskripzio eta historiako ikerketa osoena eta agiriz hornituenaren egileek, bere sorkuntza lau aldiean kontatzen dute.²⁷

1. **aldia.** Ekialdeko hegaletik hasiak izango ziren lanak eta iparraldeko hegalaren erdiraino iritsiko ziren.

Diseinua hemen azaltzen da hasierakoena bezala: bozel bikoitzeko *oinarriak*, inguruko *zokaloak* lau gingilez apainduak, eta kontrakoan *hiru-gingilezko arkuak*; landare edergarritzko *arkiboltak*; istoriodun *kapitelak*; eta tarte bakoitzean hiru mainel oso finez eutsitako leihatearen *trazeriak* (erdikoa zertxobait gizenagoa) zeinetan bost *arku zorrotz* finkatzen diren, babestutako bitik behin egitura bereko beste bat, eta hiru *arrosotoi zirkular*.

Diseinuak, lehen gotikoak berezkoa duen eredu xume eta arina jarraitzen du. Arkuartean arkuteriaitsuak gainjarri ziren geroago.

2. **aldia.** Barbazan gotzainak eraginda ziu-rrenik (1318-1355), bukatua izango zen iparraldeko hegala eta sartaldekoko hasi.

Bozel bikoitza galdu egiten dute *pilareek* eta gangetako nerbio guztien batasuna osatzen dute; *trazeriak* konplexuagoak bihurtzen dira idi-begi eta borobil inudi gero eta gehiagorekin, arkuarteak apaintzen dituzten *arkutxo*ei bizitasun gehiago ematen zaie, eta maila horren gainean klaustro osoa zeharkatuko duen *baranda kalatu* bat kokatzen da.

3. **aldia.** Hegoaldeko hegala dagokio, eta XIV. mendearen azken herenera arte iraungo zuen.

Bere berritasun handiena erlaitz eta barandekin gurutzatzen diren arkuarteko arkuartxoetatik doazen *gableteen* eransgarrietan dago, marrazki kalatuen *triangelu tinpano* txikiak uzten dituztelarik.

Klaustro gaina eraikitzea ere, urte horietan erabaki zen, 1472. urtera arte iraungo zutelarik lanak. Gain horretara, erdian begia eta modu polit batetan sartutako baranda bat duen *helize-eskailera* batetatik igotzen da.

4. **aldia.** Garai hartan, 1348. urteko izurrite handiaren ondorioak zirela, mendearen bukaerako gertakari politikoak eta 1391.ean erromaniko katedralaren burualdea hondortu zela eta klaustroko lanak denbora luzez geldirik egotera behartuak izango ziren, eta ez zuten jarraipenik izango XV. mendean ondortxo aurreratua izan zen arte, bukaera XVI. mendean ikusiko zelarik.

Azkeneko aldi horretan (1492?-1507), klaustro osoa ia erabat bukatua zenean, **sartaldeko hegala** bere *arkuarte*, *baranda* eta *gableteez* jantzi zen.

Klaustroaren *mendebaldeko hegalak* ez du gableterik, baina bere barandak *pinakuluz* josita daude; gainerako hegalak badituzte gable-

teak eta baranda jarraiak ertzetan pinakuluak dituztela.

LIRINTASUNA ETA EDERTASUNA. Halakoxea da, klaustroa osokiro ikusteak sortzen duen zirrarra, lanen luzapenez ezinbestean sortutako ondorioen inkoherentzia ikusten bada ere.

Azkaraterentzat, hau da “manierista txanda honetan, arkitektura gotikoaren adibide hobereenetako bat”. Lambert eta Torres Balbásen iritziz, “inongo frantses klaustro ezin daiteke Iruñekoaren parean jarri”.

● ARKITEKTURA MILITARRA

NAFARROAKO GAZTELUAK

Gotiko garaian Nafarroan oso ugaria izan zen militar arkitektura, tipologia askotarikoa:

- mugen zainketarako **gazteluak**,
- seinale **dorreak**, inoizko erasoan aurkako defentsarako dorreak,
- gotorlekuen egitura eta itxura duten **gazteluak** eta abar.

Gaztelu ugariak. “Hirurehun gaztelu baino gehiago, agian” idatzi zuen gai honetan jakitun den Jose Mª Errekondok. Hauetako batzuk ia guztiz desagertuak dira; beste batzuk, egoera oso galgarrian daude, Cisnerosen eraipean aginduei eta betiko bandalismoari esker; baina ez da agirien bitartez guztiak katalogatzeko saiakerarik falta izan.²⁸

DORREAK. Nafarroan badira **erregerenak** eta **nobleziarenak**; hauek, hasieran dorre bakan bezala eraikiak izaten dira, Longida haranean **Aiantzeko** almenazko guztiz ederrak bezala, ala **Zilegietakoa**, angeluetan bere zilindrozko kuboak eta guzti. Inguruan barrendegi apalagoak gehigarri eta sarritan **ezarriak** dituen **dorretzar bat**; zeren eta “XI eta XII. mendeko dorre xumeari, Omen bezala geratu litekeenari, saihestetan beste bi dorre txikiagoak sortzen zaizkio; gortina eta harresi-barruzko poligonoei hesiak ixten dituzte eta kanpoan uzten ate-ixilak eta arrasteluak dituen zuloak” (J. M. Errekondo).

GAZTELUAK. Baina gero, angeluetan defentsarako kuboak dituen harresitzarrez inguratutako dorrea duten gazteluak sortzen dira. Gogora dezagun adibide modura, zaharberritua dagoen **Xabierko gaztelua**.

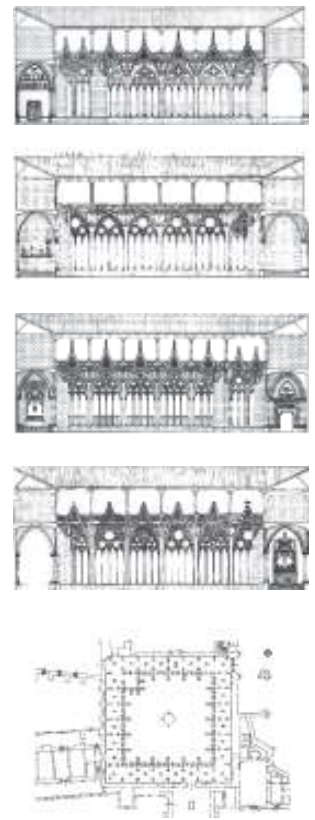
Neurri handietan eraikitzen dira, harlandu oneko harmorekin, murruarteka zulatuak, kanoi-zulo eta matakarak beren garaiera egokian.

ARKITEKTURAZKO ESKEMAK. Eraikin hauen oinplanoari buruzko agiri zehatzik ez bada, eta barruko esparruaren zatiketari buruzko ezer gutxi badakigu ere, hauetako batzuez zerbait zehatzagorik jakin badakigu.

Zangozako Gazteluaz dakiguna da, 1390. urtean bazuela “zain-etxola bat gainean zuen ate nagusi bat, barbakana (harresi apal bat) gazteluaren inguruan, hiru dorre ertzetan, ganbara garai bat eta areto handi bat”.²⁹

Garañoko dorrea babesten zuen barbakanan ere hiru dorre altxatzen ziren.

Teobaldo II.aren (1253-1270) erregealdikoa dela esaten den **Tiebasko gazteluaren** aurriek erakusten dute XIII. mendean defen-

IRUÑEKO KATEDRALA.
KLAUSTROA.

Irudi erref.: Iruñeko katedrala.

NAFARROAKO GAZTELUAK

Zilegieta.

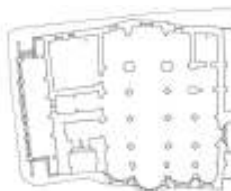
Tiebas.

27. Clara FERNANDEZ LADREDA AGUADE eta J. LORDA, “La catedral de Pamplona. Arquitectura”. V.V. n. La catedral de Pamplona, 1394-1994. Ed. Nafarroako Gobernua, I.ngo libk. 163-273. or. Ilkus baita ere, A.M.N., IV, 162 eta hur.

28. J. ALTADILL, *Castillos medievales de Navarra*. (Donostia 1934), 3 libk.; J. M. RECONDO, *Castillos*. T. C. P. 22. znb. Ed. Nafarroako Foru Aldundia, (Iruñea d/g); J. MARTINEZ DE AGIRRE, “Castillos y Palacios góticos en Navarra”. *El arte en Navarra*. 12. znb. an, *Diario de Navarra* Argit.; Aitor IRIARTE KORTAZAR, “Algunas observaciones acerca del Palacio Real de Olite”. A. P. M. 15ean, 1996, 331-340. or.

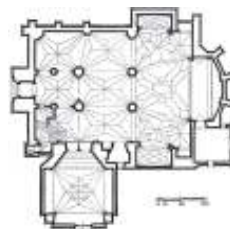
29. J. MARTINEZ AGIRRE, O.c., 101. or.

PEDRO SANTUA. GASTEIZ (A).

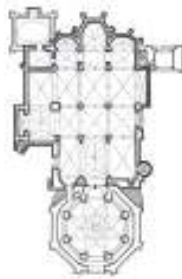
Irudi erref.: Monumentos Nacionales de Euskadi. Araba.

SANTA MARÍA. LAGUARDIA (A).

Ref. gráfica: C.M.V.

SANTA MARIA. BIASTERI (A).

Irudi erref.: C.M.V.

tsa izaeraz, nolako errege gazteluak eraiki izan ziren: Eraiketa sendokoa, laukizuzeneko oinplanoa duen patio bat inguratuz. Horrelakoxea izan behar zuen **Olitiko gazteluak** ere bere lehen garai hartan.

■ ARABAKO
ARKITEKTURA GOTIKOA

BIASTERI

Logikak eta kronologiak **Biasteritik** hasiera bultzatzen gaituzte, izan ere hiri hau Gaztelak 1461. urtean bereganatu zuen arte Nafarroakoa baitzen. Gotikoaren lehen aldi honetan erlijiozko lantegia, ez da aurreko aldian jozuen defentsarako behar konplexu batetatik askatu oraindik. Araban eta Nafarroan “harresiak, elizak eta hirigintzak egitasmok baten azpian daude”. Hauxe geratzen da Biasteri, Aguirain eta Gasteiz bezalako hirietan, “oso maisuki hautatutako beren kokalekuetatik, topografia beren defentsarako erabiltzen dute eta mui-noetan kokatuta, inguruko eskualde osoa, bai begiz eta estrategiaz menderatzen dute”.³⁰

JOAN BATAITZAILE SAINDUAREN PARROKIA. Eliza erromanikoan hasi eta gotikoan bukatu zuena da. Gerora zenbait estilozko gehigarriekin garatu zen; baina eraikinaren zatirik garrantzizkoena XIII. mendekoa eta XIV.aren hasierakoa dela esan liteke.

Hiru eliza-barne dituen **eliza** da, zeinari XVI. mendean Iparraldean beste bat eraiki zitzaion. Zati desberdinak ditu, gurutzeria xumez estalia, konuaren erdiko tartea estaltzen duena ezik, hau tertzeleteak dituen baita.

Arrosetoi (3,40 m. diametroz) izugarri bat izan zen atarian, XIV. mendekoa seguruenik, eta Pilareko Amaren kapera eraiki zenean hormaratu geratu zen. Hiru zirkulu zentrokidek inguraturiko arrosetoi berezi hau, lau-gingildun zirkulu sail batez dago osatua. Abside aldetako hiru kaperetako leihateak luze eta XIII. mende jatorrekoak horma-bular sendoen artean altxatzen dira.

Bere ateetako baten gainean militar defentsarako **dorrea** dago zutik, elizatik kanpo gertatzen dena baina beraren babesean.

ERREGEEN SANTA MARIA ELIZA. Honek ere aldakuntza handiak izan zituen, eta Joan Bataitzaile Sainduaren modura, hau ere erromanikotik gotikora igaro zen. Koruaren atzedeko harmorearen babesean dauden zutabeak, oinarri batzuk eta koruko eskaileraren gaineko arku zorrotzeko leihatea **trantsizioko erromaniko** bati dagozkie.

Gaur egun **eliza** hau zabala da, hiru eliza-barnetako; **gotikotik**, gaur behe aldeko bi tarreak gordetzen dira, izan ere, XVI. mendean gaineko beste tar te bat eta burualdea desagertu egin ziren beste errenazimendu garaiko batez ordezkaturia izateko. Erdi Aroko eliza-barneak terzeletezko gangaz estaltzen dira.

Lan hau XIV. mendean eman zen bukatutzat, **atari** ederrekoa bera, turuta-itxurako oso arku zorrotz handi bat, bost arkiboltakoa, Apostoluen irudi batzuen gainean historia duen tinpanoa, arku eskartzanoa eta hiru-gingileko bi ate eta Birjinaren irudi airoso duen mainela, dituelarik. Atari oso hau XVI. mende be-

tean itxi egin zen, izar itxurako gangaz estalitako kapera osatuz.

GASTEIZ

KATEDRALA ZAHARRA. Gasteizko **Santa Mariaren Katedrala**, inolako zalantzarik gabe Araba osoan sortutako eraikinik ederrenetarikoa. Gaurko eraikin honek beste erromaniko bat ordezkatu zuen, 1181. urtean nafar errege Santxo Azkarrak hiri-gutuna eman bezain azkar eraiki zena. Burgu zaharrean goi-lautada estu baten ipar muturreko estrategi kokamenak pentsa erazten du eliza gotorleku baten osagaie-tako bat izango zela. Eta hala izan ere, azken urteetan egiten ari diren eta hasierako erromaniko elizaren azpiko **kripta** argitara ateratzen ari diren indusketetan azaltzen da antzinako Gasteizena zen harresia aprobetxatuz eraiki zela eraikina. **Eliza-gotorleku** bat zen, bere inguruko zati handi batean (Iparraldean), Erdi Aro garaiko eliza-gotorlekuaren berezkoa zen igarobidea salbatu duena.

Kolegio-eliza izatetik Katedrala izatera. Baina gaur begiztatzen dugun eliza hau, 1350. urte arte agiritik ez izatea harrigarria bada ere, Alfontso X.aren erregealdian hasia izango zen eraikitzen, 1340-1345. urte bitartean. Liturgia ospakizunak ziurtatzea beharrezkoa izan zen eraikina estali aurretik, gehigarri kapera bat (1390-1400) eraiki zelarik, gaur parrokia egitekoak burutzen dituen. Eliza nagusia, **Santa Mariari** eskainia, 1498.ean Kolegio-eliza izatera etorri zen (Armentiakoa lekuz aldatu zelako) eta 1861.ean katedrala izatera igaroko zen.

Eliza hiru eliza-barnekoa, gurutzadura oso nabarmena oinplanoan eta hiru tarte alde banatan, delakoen besoetara zistertar estiloko bi kapera irekitzen dira alde banatar, hirugarren trapeziozko tartea girolaren abiapunturako gertatzen delarik. Gurutzaduratik abiatuta eliza-barneek sarrera aldera bost tarte dituzte; eta burualdetik bost tartetako girola bat hasten da (aipatutako abiapuntuko bi barne direla) zeinari absidean pentagonozko hiru kapera irekitzen zaizkion. Eliza-barneen saihetsetan, horma-bularren artean, sakontasun gutxiko kaperak daude.

Oinarriak oinplano zirkularretakoak dira, gangetako nerbioekin egokitzen diren ezarritako zutabetxoekin. Egia dirudi, lehenengo eraikin gotikoak egurrezko estalkia zuela eta honen orde harrizkoa egin zitzaionean horma-bularren kokamena eskasa gelditu zela eta, eusgarrien erortzeak (gaur egun begien bistan dagoena) eraikinaren sendotasuna ziurtatzen bultzatu zuen oinarrien liraintasuna eta gangen batasuneko edertasuna sumatzea eragozten zuten eusgarritzko arku apaldu batzuk gainjarri zirelarik.

Zaharberitze lanak, 1962 eta 1964 bitartean egindakoak, lau “ukondo arkuak” kentzeko burutu ziren hain zuzen ere. Hogeita hamar urte beranduago, badirudi katedralaren egitura berriro ere mugitzen hasi dela eta gaur egun sendotze lanetan dihardute.

Kapitelak, landare estilizatuak dira ia denak. Gangen gurutzeria xumea da. Katedral honen ezaugarri bereziak **triforioa** da, pasabide bezala estua dena (50 m.), elizaren in-

guru osoan zehar doa, hiruringildun arkuak, lau-orridun baranda eta moldurak multzo osoa inguratzen duelarik. Oinetan eta gurutzaduraren sartaldeko angeluetan dauden karakolezko eskaileretatik igotzen da bertara.³¹

Argia barrura eliza-barneran idi-begitik sartzen da eta burualdean, eliza-barnearen lehenengo tartean, eta alboetakoan XIV. mendeko zizatutako trazeria duten leihateetatik. Elizan sartzen denari, kanpotik begiratuta bloke itxiaren itxuraren kontrastean, argitasunak eragiten dion inpresioa ahaztu ezinezkoa da, eta baita, triforioa eta arrosoiekin eliza-barneko jakintsuarena arkuteria zorrotzen konbinazio ere.³²

Eliza hau aberasten eta bisitaria hunkituta uzten duen beste osagai bat bere **eskultura lanen** ugaritasuna da, batez ere XV. mendeko bigarren zatiko bere arkupeko hiru ateetakoak, dugularik berehala jardungo horietaz.

PEDRO SAINDUAREN ELIZA. Badu batek pentsatzeko joera, proportzio oneko triforio batek Santa Maria elizari ematen dion edertasunak inspiratu zitzaizkeen gasteiztar Pedro Sainduaren eraikitzaileak, inola ere, Santa Marian oraindik lanean ari zirela, eliza eraikitzen hasiak izango zirenez. Bada oraindik eliza honi buruzko 1257. go agiririk, baina litekeena da gaurkoa baino lehenagoko beste eliza bati buruzkoak izatea, alderdi batzuetan behintzat. Hiriaren harresiari atxikita eraikia izan zen, honek oraindik ere bere harmoretako zati batzuetan gordetzen diren **gotorlekuko zenbait izae-
ra** esplikatu dezakeelarik.

Eliza. Hiru eliza-barne oso motz ditu, hiru tarte besterik ez trantseptutik hasita. Honek, bost tarte ditu, zeinak gurutzeriazko ganga xumez estaltzen diren; koruari eta gurutzeriaren hegoaldeko muturrari dagozkionak ezik, tertzeletezkoak baitira.

Burualdea bitxia da, non, latin gurutzeko oinplanoari dagozkion abside aldeko hiru kaperei, laugarren bat erantsi zitzaion Ebanjelioaren aldetik, laugarren eliza-barnea osatu zelarik horrela. Erdiko absideko kapera heptagonal da, beste hirurak berriz pentagonalak. Lau kapera hauek leihate luzangak dituzte, kanpoaldera ordea, horma-bular sendoak.

Gurutzaduraren ezker aurrealdean, katedral zaharreko hiruringildun baoak eta lau-orrien kalatuzko barandak kopiatuak dituen triforio bat badu.

Burualde eta gurutzadurako oinarriek lau aldeko gune bat badu atxikitako lau zutabetxoekin. Kapiteletan nabarmenenak landareak dira, errealista samarrak; badira erromaniko zapora sakona duten animalia irudiak dituztenak ere.³³

GASTEIZKO BESTE ELIZAK

Arabar gotikoaren garrantzizkoena denaren aipamena nahia nahiez laburtu beharrez, gogoratu besterik ez dugu egingo XIII-XIV. mendean zehar, hainbat eliza gotiko eraiki izan zela eta haietatik batzuk desagertuak direla, **San Ildefonsoarena** bezala (Gaztelako errege Jakintsuak sortua), eta dominikarren eta frantziskotarren komentuetako elizak.

Biziraun dutenen artean aipamen bat mezezia dute.

- **Migel Sainduaren** eliza, funtsean Santa Mariarena bezain zaharra izanik, XV. mendean zehar eraikiz joan zen, ondorengo mendeetan berritua eta eraldatua izan zena;

- eta **Bizente Sainduarena**, hiru eliza-barne dituena, XV. mendean hasia eta hurrengo mendean *hallenkinben* edo euskal areto eliza eredura egokitua, zeinari atal berezi bat eskainiko diogun.³⁴

Bizkaia eta **Gipuzkoako** lurraldeetan gotikotik gorde den ia guztia XIV. mendekoa ala hurrengoa da. Ez hori bakarrik, XVI. mendean bertan euskal maisu batzuk gotiko formulatan itxita jarraitzen dute. Bizkaitik hasiko gara, elizarik zabalena eta garrantzizkoenak besterik ez aipatuz.

■ BIZKAIKO ARKITEKTURA GOTIKOA

SANTIAGO KATEDRALA, BILBO

Bilbon **Santiago** jauna gurtzen zen XIII. mendean bederen, Begoñako portua besterik ez zenean. Portu-auzoa 1300. urtean hiribildu bihurturik, eliza eraikitzen hasi ziren, baina ez mendea erdialdera iritsi aurretik. Eta 1379.ean zabalagotzea erabaki zen, 1404.ean ia gaur eza gutzen dugun bezala gelditu zelarik. Denbora pasa ahala erantsiz joan zaizkion hainbat osagaiak (kaperak, atariak, arrosoiak eta abar.) ia ez dute bere arkitektura gotikoaren garbitasun inpresioa eragozten kontenplazterakoan.

Euskal Herriko eliza gotikorik handiena da, eta azkeneko garbitasun eta eraberritzeak (1997-2000) Euskal Herriko eraikin jatorretan adierazten den edertasun zurrunaren monumenturik duinen eta adierazkorrena bihurtu du.

Elizak. Lau tartetako hiru eliza-barne ditu, horma-bularren artean babestutako kapera txikiak eta txandakako tartetako girolak, behin trapezoidalak eta triangeluarrak besteetan. Azken hauek hiru nerbioetako gangez osatzen dira, zilindrozko oinarrietan bukatzen direlarik eta bizkarrean finkatutako zutabetxoekin. Gurutzadurako zeharkako eliza-barnea bere aurre altxieran besterik ez da nabarmentzen.

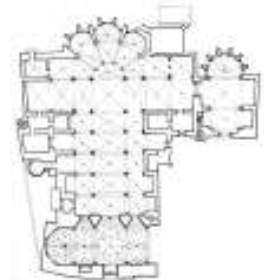
Eliza-barne nagusiaren, aldare-aurrearen eta gurutzaduraren besoetako paramenduak triforio batek biziagotzen ditu. Kanpoaldera triforio itsua bada ere, barrualdera, Gasteizko katedraleko ia marrazki berdina dituen zutabetxo ugarien trazeria apaindua; bere gainean hainbat trazeria konplexuzko leihoak dauzka.

Gangak diagonaleko nerbio soilak dituztenak dira, gurutzaduraren erdiko tartekoak eta aldare-aurrekoak ezik, hauek tertzeleteak eta lokarriak baitituzte. Gangarik garaienari eusten dioten oinarriek tinkotasuna ematen diete arbotanteek.³⁵

KLAUSTROA. Elizaren ezkeraldera klaustroa hedatzen da, gurutzeria gangazko lau horma artez inguratua eta trazeria flamigeraz ederturiko leihate handien bitartez patio karratu batetara ematen duena.

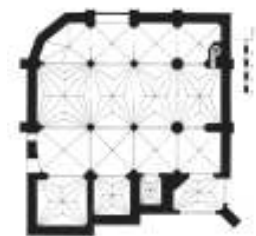
AHAIDETASUNA ESTILOETAN. Oso egoki adierazi den bezala, bere girolaren berezitasuna,

GASTEIZKO KATEDRALA ZAHARRA. SANTA MARIA (A).

Irudi err ef.: M.N.E. Araba.

ANTON SANTUA. BILBO (B).

Irudi err ef.: M.N.E. Bizkaia.

30. J. M. AZKARATE, O.c., 59. or.

31. L. LAHOZ, *El Arte Gótico en Alava*. Arabako Dip. For., (Gasteiz 1999) 28. or. eta hur.

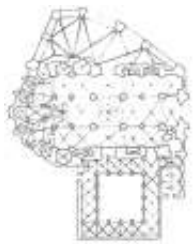
32. Eliza honen ezaugarriak Gasteiz bertako Pedro Saindua, Leketio, Gernika, Bilboko Santiago eta Anton Saindua bezalako beste euskaldunekin, nahiz Ozkabarre eta Toledo, Palentzia, Leon eta abarretako burualdeekin bazuen zerikusirik. C. M. V. III. libk., 85. or.

33. M. PORTILLA, *El arte en los templos vitorianos*. (Gasteiz 1981); Ikus baita ere, C. M. V. III, 148. or.; L. LAHOZ, O.c. 32. or. eta hur.

34. G. LOPEZ DE GERENÜ, *Das noticias para una monografía de de la parroquia de San Vicente de Vitoria*. (Donostia 1958). B.R.S.B.A. Pko separata, XIV. urtea, 2. kuadernoa; ikus C.M.V. III, 221. or.

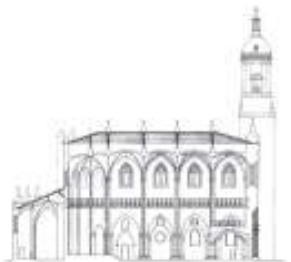
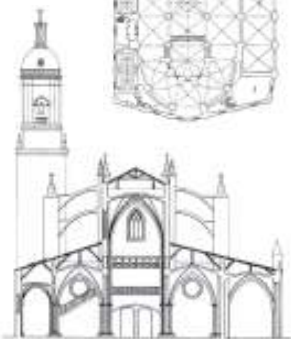
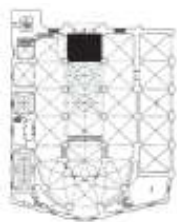
35. L. TORRES BALBAS, "Arquitectura y Escultura góticas". A.H. VII, 160. or.

BILBOKO KATEDRALA (B).
SANTIAGO.

Irudi errref.: M.N.E. Bizkaia.

SANTA MARIA.
LEKEITIO (B).

Irudi errref.: M.N.E. Bizkaia.

esan berri dugunez, trapezoidal eta triangeluar tarte zatituetan, hispaniako zenbait katedralen antzeko diseinua aurki daiteke, baina Torres Balbásek, Bilboko portuko merkataritza harremanak gogoratuz, Frantzia, Flandria eta Normandiako elizen eta askoz zehatzago Normandiako *Caudebec-eko katedralarekiko* berdintasunak aipatu nahiago ditu.³⁶

SAN ANTON, BILBON

Bere eraikuntza data eta apaingarrirako bere osagai batzuen estiloa dela eta **San Antonen** parrokia-eliza **gotiko berantiarraren** atalean aipatu beharko litzateke, barrunbearen zuhertasunak eta Santiagoko katedralarekiko egitura eta eitearen antzak, **XIV. mendean** Bizkai aldean eraikitako elizen ahaidetza handiagoa leukake.

Ibaiaren gertuan dela eta bere kokapenaren estutasunak oso baldintzaturik eraiki behar izan zen. Horretan datza bada, bloke trinko eta batua, ia karratua izatean (32 x 28 m.), areto baten modura, beranduago hiru kaperera erantsita iparraldetik luzeago egin nahi izan zena.

Eliza. Hiru eliza-barnetakoa da, erdikoa zabalagoa izateaz gainera, alboetako eliza-barneak baino bi aldiz garaiagoa dena; berezitasun bat badu, kokamenaren zailtasunak eragingo zituen **zenbait arazo** zirela eta, ez eliza-barneak eta ez lau tarteak ez dira neurritz guztiz berdinak; eta ez du absiderik, bere barrualdeko frontisa harmora zuzen zehatz batez ixten delarik. Pilaareak zilindrozko nukleo handi batez osatuak daude bizkarrez finkaturiko zutabetxoak eta harrointxoak dituztela, aurreneko haiek arku perpiñoak eta beste hauek arku formeroei dagozkienak. Kapitela truxa lau baten modukoak dira taulamendu baten antzera.

Tertzeleteen gangaz estaltzen da erdiko eliza-barnea, alboetakoak berriz gurutzeria xumeez, Epistola aldeko lehen tarte ezik, poligonozko oinplanoa duenez, erradiozko gangaz estalia baita. Kanpoko eusgarriak prizmazko horma-bularrak dira, zeinetan arbotanteak, egitura ziurtatuz bi kokalekuetan finkatzen diren.

Bizkaia aldeko beste elizatan bezala, San Antonek triforiora itsua du, lau-orritako baranda duen hirugingildun hutsarteez zehaztua; igarobide bezala estua da, beste Bizkai aldeko eliza handitan bezala: 60 m. Goialdeko hutsarteeak, trazeria zabalak dituzten lau bikoizketako arku zorrotzeko zulo zabalak dira.

Lehenengo liturgia ospakizuna 1433. abuztuaren 5ean egin zela ere gauza jakina da; eta eraikuntza eta egiturazko beste osagaien azterketak ondorio honetara eramaten gaitu, eliza estaltzea eta bukaera ematea **1500. urteaz** geroztik egin zela.³⁷ Gaur egun zaharberritze sakon batetan murgilduta dago.

LEKEITIOKO SANTA MARIA

Bizkaiko **gotiko jatorrenetarikoa** dugu **Lekeitioko Santa Maria** eliza. Itsasoa aurrez-aurre duela gailur batetan, eta Bizkaiko Jaunen jauregi ondoan eta portura zihoan ate ondotik gertu egoteak ondotox adierazten du, **XV. mendean** eta **XIX.ean** azkenik hainbat eskuartz

nozitu izanagatik, hasieratik eman nahi izan zitzaion zabalera, sendotasuna eta tinkotasuna (bost eliza-barne).

Eliza. Gaur egun hiru eliza-barnetakoa da, lau tarteduna, alde bakoitzean kaperila bat duela horma-bularraren artean kokaturik. Baina aldaketa oso garrantzizkoak gauzatu zitzaizkion 1882-1883. urteko berrantolatetarekin. Ebanjelio aldeko kaperak, kanpoaldeko arkupe bihurtu ziren; alboetako absideak desagertu egin ziren, girolak bereganatu zituelarik; sakristia ere, lehen absidearen atzean Ebanjelioaren ondoan zena, Epistola aldera eramana izan zen. Bere hiru absideetatik, pentagonal dena besterik ez da gordetzen gaur egun.

Bilboko bi eliza gotikoen sistema jarraitzen duen **triforiora** du. Igarobide bezala estua da (2,05 m. altueran, eta 0,65 m. zabalera, gutxi gora behera); eta bere **trazeria** XIV. mendeak berea duena da: lau-orridun baranda baten gainean, hirugingildun arkuak daude erdi puntuko arkuteriatan txertatuak.

Lekeitioko elizak ez du gurutzeriarik. Estalgarriari buruz berriz, absideko ganga erradiozkoa da; girolakoak lau zatitakoak dira trapeziozko diseinu behartu baten gainean; erdiko eliza-barnearen lehen zatia estaltzen duena, luzetako joskera bat duen lau-zatiduna da, gero izar itxurako bi ganga eta tertzeleitezko beste batek jarraitzen dute; gainerako guztiak gurutzeria xumekoak dira. Aipa dezagun xehetasun bitxi baten modura, eraikin osoak duen **okerdura**, bere atzealdeko ardatza iparraldera desbideratzen duena.

Kanpotik begiratuta Lekeitioko elizak badu nortasunik bere pinakulu eta guzti, **arbotanteen bateria bikoiztagatik**; eta bere **kanpandorreagatik**, eraikitze aldiko istorio luzeak dituen; Epistola aldeko arbotantei babes bezala ongi datoitkie bere hormen sendotasuna.

ERAGINAK. Bere burualdearen egituragatik Elie Lambertek Gaztela aldeko katedralen eragina ikusi du, **Cuencakoarena** batez ere; beste batzuen ustez berriz eragin hori **Gasteizko Pedro Sainduaren** elizatik hartua da zuzen zuzenean.

Ingeles gotikoaren eragina ere ikusi izan da leihateen trazerietan, ulertzen erraza den eragina bestalde, **XV. mendean** Kantauri aldeko portuak Normandia eta Ingalaterrarekin izandako merkataritza harremanak kontutan hartuz gero.³⁸

● GIPUZKOAKO ARKITEKTURA GOTIKOA

GETARIAKO SALBATORE SANTUA

Euskal lurralde txiki honetan, garai honetan gorde den eraikin gotikorik deigarriena (bakarra ere esan liteke) Getariako Salbatore Sainduarena da. Torres Balbásen ustetan eliza hau, **Bilboko San Antonen** inspiraturikoa da. Bere barrunbe honetan (aurreko eliza batetan) **1397. urtean Batzar Nagusiak**³⁹ ospatu zirelako da sonatua, zeinetan, Gonzalo Moro Korregidorearen zuzendaritzapean antzinako lege foralaren oinarriak onartu izan ziren eta bando-kideen gehiegikeriak zapuzteko Ordenantzak aldarrikatu ziren, eta merezi du bere ba-

36. "Iglesia de Santiago, Bilbao". M. N. E. n (J. A. BARRIO LOZA), III libk. (Bilbo 1985) 85. or. eta hur. J. IBARRA, *La basilica de Santiago*. 1950; T. MARTÍNEZ, *Del Señor Santiago*. (Bilbo 1982).

37. "Iglesia de San Antón, Bilbao". (J.A. Barrio Lozaren zuzendaritza). *Monumentos Nacionales de Euskadi*, III libk., 67-81. or.

rruko edertasuna eta trazuen berezitasuna ikusita gaurko elizagatik bere ospea gordetzea.

Gaurko eraikina 1420. urtean bukatu omen zena XIV. mendearen hasieran erromaniko tradizioko pilare erabiliz eraikitzen hasia izango zen eta alboetako bi eliza-barneekin batera elizaren zatirik zaharrenak dira.

Elizak. Hiru dira bere eliza-barneak, erdikoa –20 m. altueran, 31 luzeran eta 10 zabalera dituen besteak baino garaia goa delarik. Hiru tartetakoak dira, oinarri zilindrikoz bereziak daude ezarritako zutabetxoekin, eta gurutzeriazko gangaz estaltzen dira, xumeak dira alboetakoak eta erdiko eliza-barnekoak izar-itxurakoak, erliebezko soin-enborren egitura tailatutako lora handi moduan giltzarrietan bukatzen direnak. Arku zorrotzen bultzada, berauei dagozkien harmoren horma-hortzetan biltzen direnak, arbotanteen bidez kanpoko horma-bular lau batzuetara igortzen da, **gotiko estilo klasikoaren** arabera.

ZANTZU BITXIAK. Eliza honen zantzu bitxi-tako bat *aldare-aurrear* en kokaleku garaia da, bertara igotzeko hamalau harmaila igaro behar dira alboetako bi eskaileratik. *Triforioaren* handiak ere arreta pizten du, *kalatuzko arkuteriaz* bukatzen delarik erdiko estalkiaren garaiera harrapatzen du.

Baina bere berezitasunik aztoragarriena oinplanoko *trazaduraren irregular tasuna* da, izan ere ez harmorak dira paraleloak ez eta eraikinaren luzetako ardatzarekin simetrian egokitzen ere, non, harmora batetik besterako tarte handiagoa den oinetan burualdean baino. Horretaz gainera, honen eta oinen artean bada metro batetako *desnibela*, hegoaldeko sarrerako ate aldera maldan jarria, honako hau kaleko sestra mailan aurki dadin. Gaur egun barrokoa den sarrera nagusiko ate hori, kanpoko elizpe batek babestua aurkitzen da.

Elizpe gainean **dorre** bat altxatzen da, bost gorpuzkitan egituratua dena, oinarrian laukizuzena da eta goiko aldean kanpaiak kokatuak direneko zortzialdea izatera iristen da.

Getariako elizak, 1836. go karlisten gerratean asko nozitu zuen, bere erretaulak eta Araotzeko Andresen harlanduak galduz, oraintsu berritua izan delarik.

2.

■ LEHEN GOTIKOKO MONUMENTUZKO ESKULTURA

MONUMENTUZKO ESKULTURA ETA ESKULTURA SOLTEA

Arte historialariek monumentuzko eskultura eta eskultura soltearen artean egin ohi duten bereizketak ez du argigarri handien beharrik. Delako bereizketa, monumentuzko plastikak funtsean duen **apainketa helburuagatik** bakarrik adierazi daiteke, esanahia eta balioa ematen dien helburuak berak baldintzak ere ezartzen dizkio era berean.

KRISTAU IMAGINAGINTZAREN ITZULERA. Bestalde aipatzen ari garen une historiko honi gagozkiolarik, bereizketa hau beste arraz oibide osagarri batek argiagotzen du. Errromaniko artearen

hasieraz eta Goiz Erdi Aroko zenbait mende iraun zuen plastiko irudimen gabeziaz hitz egiterakoan, noizean behin kristau elizan sortzen den harako hoztasun tradizional edo *irudienganako alergiari* buruz ari gara, non une horretan, kristautasun aurrean (ikonoklasta) edo kristau-heterodoxo (adopcionista) izaerazko ideologia kokamenen arrasto luzea izan zen. Bernard de Angers eskola maisuak XI. mendean oraindik bere erromesaldiko lagunari honela zioen Santa Fe de Conques-en zilarrez-taturiko irudiaren aurrean: “Anaia, zer deritzozu *idolo* hau?”⁴⁰

Erromaniko arteak Berant Erdi Aroko Europako kristautasun sentiberatasunari hoztasun horren gainditzea eta *kristau irudimen horren berpiztea* ekarri zion, baina *arkitekturaren edergarri* mugen barruan mantentzen jakin zuen, San Bernardok gaitzesten bazuen ere. Aurreko atalean, arkitekturari eskainitako alderdian hau zela eta aipatu genuen bada erromaniko eskulturan nabariena zena.

ASKATASUN PLASTIKOA. Baina XII. mendean amaierak natura begiratzeko eta historiaren egia sentitzeko modu berri bat adierazi zuen. Oraingoan, irudi naturalaren edo gertakizun historikoaren errepikapen plastikoak berezko balioa izan zezanaren beharra sumatu zen eta ez eraikin multzo baten edergarri bezala bakarrik.

Katedraletako eliza atariko *eskultura* askea izaten hasi zen; *estatua bihurtu zen*, eta apaintzen zuen tokitik jaisteko eskatzen zuela zirudien, arreta eta *gorespen autonomo* bat izan nahi balu bezala. Aurreko mendeetan delako autonomia horren adibide, erlikitegi-estatua batzuk ez baziren falta izan ere, oso noizbehinkakoak izan ziren. Erromaniko artean berezkoa izan zen arkitektura esparruan menpeko legea, *askatasun plastikoaren* legeak ordezkatu egin zuen, bere jatorrizko apaingarritako erliebe izaera utzi eta beste izaera bat zuen eskultura sortuz, *solte edo mukulu eskulturaren* izen esanguratsua jasotzen hasi zena.

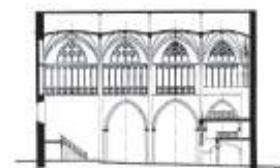
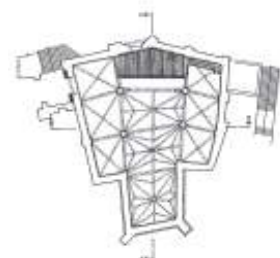
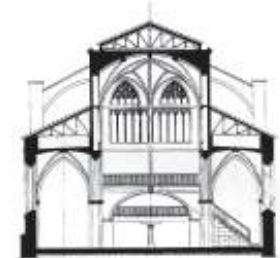
Halaz ere, aldaketa hau ez zen bat-batekoa izan. Atal hau eskaintzen ari gatzazkion gotiko klasiko honek markatzen du, bere apaingarri izaera erabat utzi gabe, eskulturak bere berezko balioa hartzen hasiko den unea. Horrela, XIII eta XIV. mendeetan *mukulu bibileko* deitu daitekeen eskultura aurkitzen dugu, baina bestalde, honen zati handi bati ezin diezaiokegu *solte* deitu, izen hori dela eta, sarritan gure elizen *apaingari* eta *atarietako* oinarriko edergarriak diren apainketa helburu guztiak erantzi nahi bazaizkio.

Esatekoa da baita ere, lehendik aitatu dugunez, estilo berriaren osagairik erabakigarrietako bat eskulturaren autonomia baldin bada, guztiz naturala da **giza soina** izatea historialariaren lehen mailako arreta eskatuko duena, beste edonolako apainketari dagozkion alderdien gaintetik. Eta aldi berean figuratibo eta monumentuzko eskultura den hori da ondorengo orriotan azalduko dena.

ESKULTURA GOTIKO UGARI

Baiona, Iruñea, Bilbo eta Gasteizeko gure **katedral** ederretan bakarrik ez ditugu aurki-

SALVATORE SANTUA. GETARIA (G).

Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa.

38. Pilar del VALLE LERTXUNDI, “Estudio arquitectónico de Santa María de Lekeitio”. *Kobien. Arte Ederak*, 7, 1990, 51-84. or.; “Iglesia de Santa María de Lekeitio”. *Euskadiko nazio monumentuak-en*, (M.N.E.) III, 221-239. or.

39. Gipuzkoar probintzia mailako bizitzaren hastapeneko uneak bezala har daitezkeen Batzar horietan, erregeren aginduz eta Gonzalo Moro Korrejidorearen zuzendaritzapean bildu ziren Hiribildu guztietako eta bost alkateztetako ordezkariak, hau da, orduan Gipuzkoan ziren udal mailako erakunde guztietako ordezkariak. Ikus Kontzeju horien zerrenda J. L. BANUS Y AGIRRE, “El movimiento municipalista de Gipuzcoa”. *Las formas de poblamiento en el Señorío de Vizcaya durante la Edad Media*. Bizkaiko Dip. For. Probintzialak argitaratua. (Bilbo 1978) 62-63. or.

40. Ikus pasadizo honen kontaketa eta zentzia J. PLAZAOLA-ren, *Historia y sentido del Arte Cristiano*. B. A. C., (Madrid 1996), 292. or.

1.- Pedro Santuaren barrualdea. Gasteiz. 2.- Biasteriko Joan Santua (Irudi erref.: C.M.V.).
3.- Biasteriko Santa Maria (Irudi erref.: C.M.V.). 4.- Santa Maria Katedralaren barrualdea. Gasteiz.

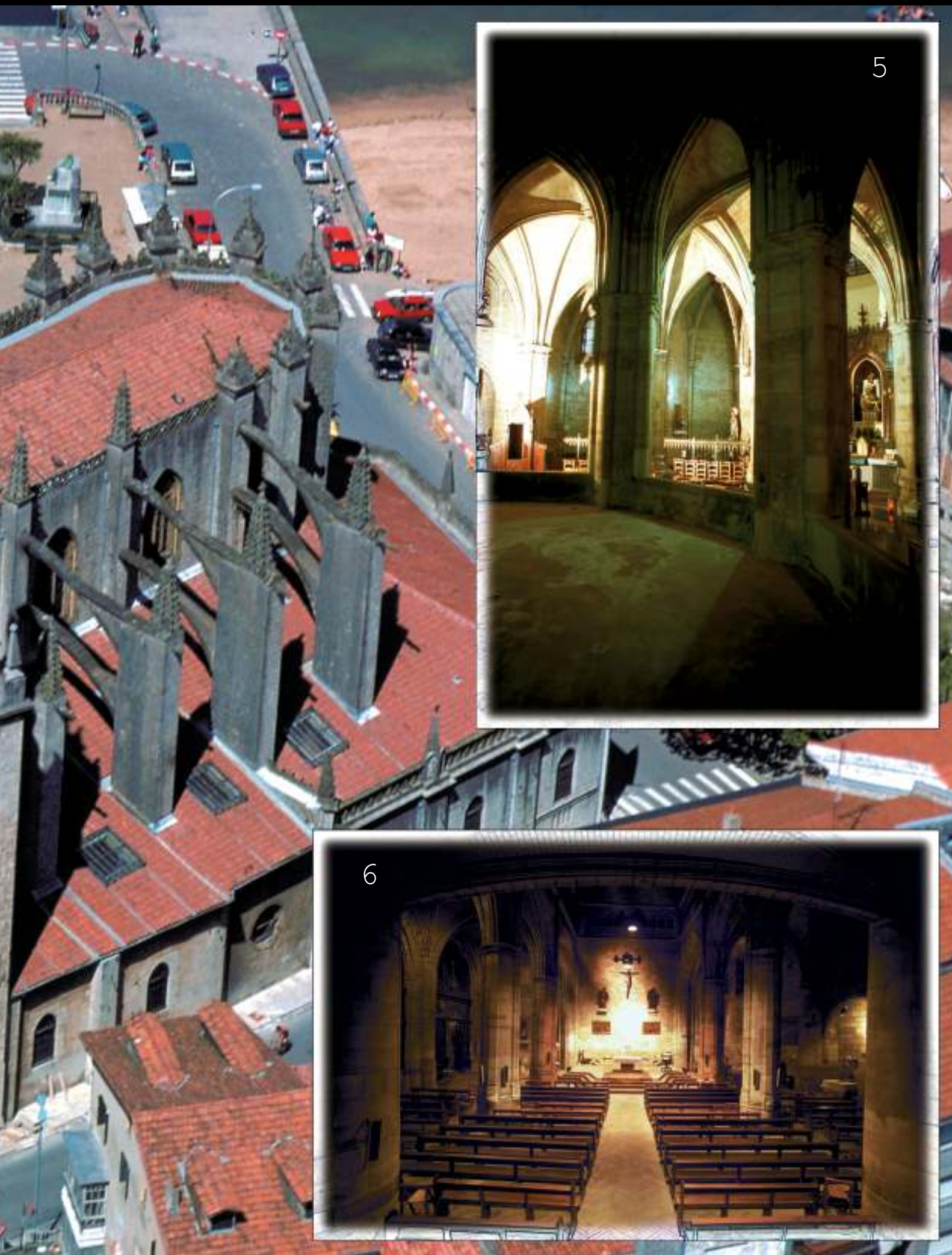

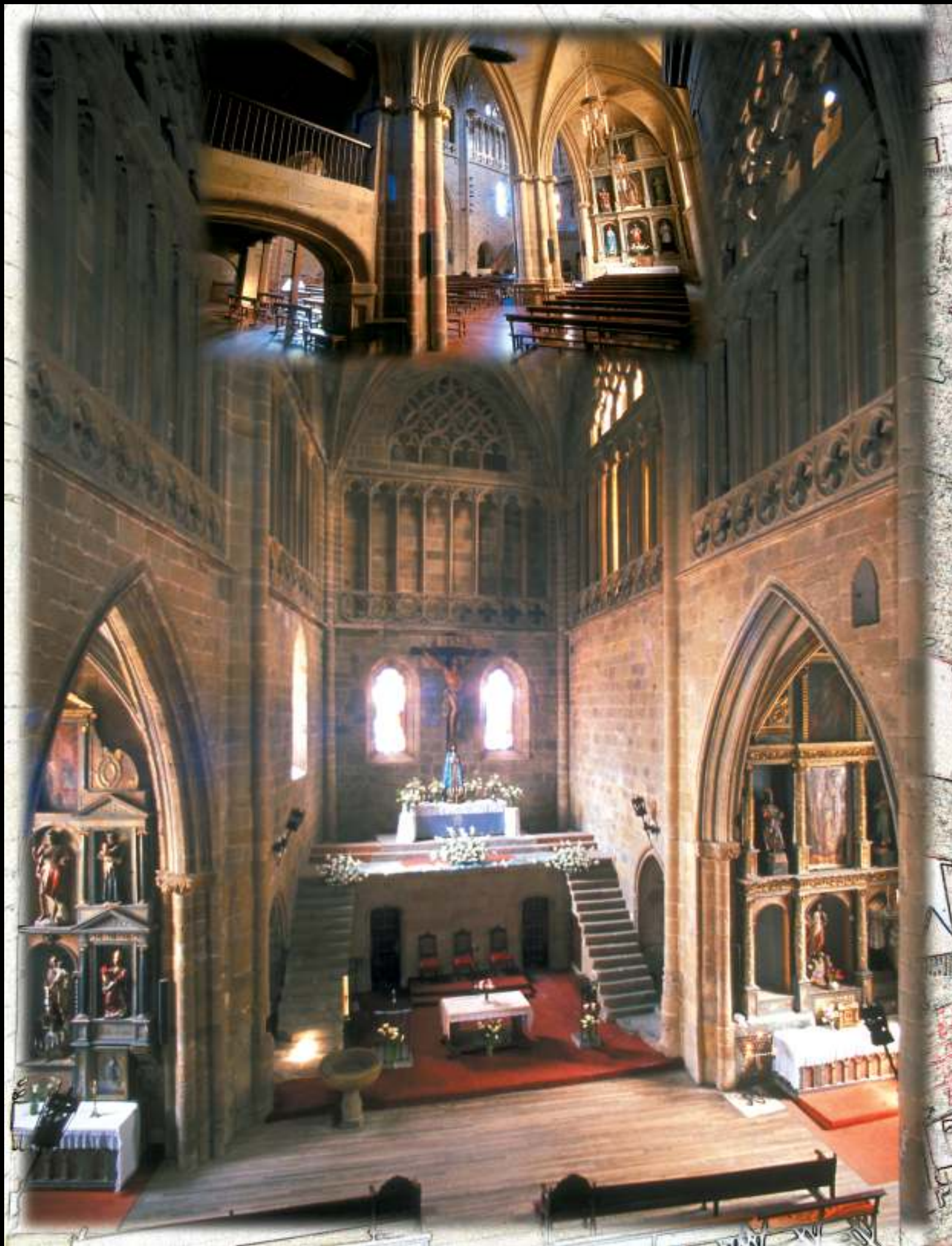
4

ARKITEKTURA GOTIKOA. BIZKAIA

1. 2. 3. eta 4.- Lekeitioko Jasokundeko Andre Maria, 5.- Bilboko Santiago Katedrala, 6.- Bilboko Anton Santuaren eliza.

GETARIAKO SALBATORE SANTUAREN ELIZA

HILOBI SANTUA.
LIZARRA (N).

Irudi erref.: *Arts Hispaniae VIII*.

ERRIBERRI (N).

Pedro Santua.

Irudi erref.: *Gran Enciclopedia navarra*.

Santa Maria

Irudi erref.: *Arts Hispaniae VIII*.

tuko gotiko estiloko eskultura lan bikainak, baita beste eliza batzuetan ere. Eguraldiaren gogortasunak eta giza axolagabekeriak eragin-dako kalteak galantak badira ere, garai horretako euskal eskultura ondare guztiak deskribatzea, oraindik egin litekeen gauza dela esan dezakegu, ugari baitira. Hautaketa zorrotz bat eginga izanagatik, oso gaitza gertatzen da kronologia irizpide zehatzen arabera adieraztea eta ordenatzea, izan ere, kasurik gehienetan euren buruzko agiri zehatzak falta zaizkigu, eta gainera beroien ondoan, edergarri moduan zauden eraikinak bi eta hiru mendeetan zehar haziz eta garatuz joan baitira.

● NAFARROA, IMAJINAGINTZAREN ATEA

Baskonian irudigintza gotikoak oso lotsati eta oinarritzko mailan egin zuen bere agerpena, Giovanni Pisanok landutako *Bertuteak* jada, Pisako pulpituari eusteko adinako soin indar bazuenean eta *Paris*, *Chartres* eta *Reims*eko katedraletako atartetako *Aitalehen* eta *Profetak* jada irribarre egiten zutenean.

Euskal Herrian, 1234.az geroztik frantses dinastiaz gobernatua izan zen *Nafarroa* da zailantzarik gabe, Konpostela aldera Iparraldetik datozen erromesak igarotzen diren lekuetan, aurrea hartuko zuena.

● LEHEN ESKULTURA GOTIKOA

LEGARDAKO ANDRE MARIA. Mendabian, **Legardako Andre Mariaren ermitan** ikusi zituzten F. Iniguez eta J. E. Urangak eskultura gotikoaren lehen saiakeretako batzuk. Bere atariaren egiturak erromaniko erari erantzuten dio.

Bere lehenengo eraikinetik, gai geometriko eta figuratiboz apainduriko zazpi arkibolta dituen sarrerako ia zorrotza den **arkua** geratzen da.

Tinpanoan, Azken Epaiaren gaia kontatzen da. Erdiko irudia, ohiko Tetramorfoa duena –*Kristo Epailea*, *zaurietako Kristorekin* bat eginenez– kristau artearen bi aldi, bi estiloren arteko igarobideko une hori nahikoa adierazten du.

LIZARRAKO HILOBI SAINDUA. Baina, bere gotikotasun eta arte balioa garbiagatik lanik nabarmenei dagozkionei begira jartzen bagara, litekeena da Lizarrako **Hilobi Sainduaren elizatik** hasi behar izatea.

Bere atarian *Azken Afariaren* ateburu bat erakusten da, zeinaren irudietan nolabaiteko zurruntasun eta monotonia azaltzen den eta idazkun batetan data ere badakarren (1270). Irudimen ugari eta kalitatezkoagoak bere **tinpanoko** bi erregistroetan azaltzen dira. Gorenekoan *Kalbarioko* eszenak garatzen dira, Birjinaren, Joan Sainduaren, Longinos eta Stefanosen irudiak barne direla; beheerenekoan, Ebanjelioek kontaturiko *Piztueraren* une desberdinak, infernuko munstro baten aurpegiaren sinboloa hartuz, Kristo Linbora jaisten.

Janzkeretako tolesduretan, kokamenetan eta pertsonaien jarrera eta keinuetan **naturalismo** hastapenetako nahia ezagutzen da. Ate-zangoetako horma-konkatan kokaturiko Apostoluen estatuetan ere, beren kanon motza eta

jarrera zurruna eta guzti, aurpegi-tako *espresibitate* alderako joera antzematen da.

ARTAXONAKO HESIKO SATURNINO SAINDUA. Artaxonako Esparruko **Saturnino Saindua** elizaren eskulturaz, bere **atari** nagusia nabarmentzen saiatuko gara, zeinaren ateburuan Nafarroa frantses erregearen jabego izatera heldu zenean (1284-1305) garatu ziren seguru asko, zaindari sainduaren martiritzako elezaharren gertakariak.

Tinpanoan gotzain saindua ikusten da zutik bere martiritzako zenenaren gainean eta emakumezko deabru bat uxatzen duela. Sainduaren irudi azpian errege baten (Felipe Ederria) eta erregina (Nafarroako Joana bere emaztea) han inudikatua dagoen deabruaren uxaketari sinbolozko adierazpena eman nahi izan zaio: zera adierazi nahi luke eszena honek, bi erregeen jabego –Languedoc eta Nafarroa– lurraldeetatik jentil izaera ororen kanpora igoetzea.⁴¹

Errealismo gogo nabari bat azaltzen bazaie ere, erliebe hauek nolabaiteko zurruntasuna eta **zahartasunaren** akatsa dute eta zenbait idazle, erromaniko artelana izan zitekeela pentsatzen ere jarri zuten.⁴²

UXUEKO SANTA MARIA. Agian, une honetan ezarri behariko litzateke, hau da, nagusi eta egileak gotiko errealismoaren begiradaren alde argi eta garbi azaltzen diren baina oraindik estilo berriaren *savoir faire* iristen ez duten honetan **Uxueko Santa Mariaren** monumentuzko apainketa.

Utz ditzagun alde batetara, bai bere eliza-barne bakarrek landarezko historiadun kapituletan, nahiz mentsuletan eta beren atezangoetako kapitel eta kanpoko harmoretan ugari diren eskultura lanak, non ia maisulan⁴³ handiko egitura duten zenbait karatula alai ikus daitekeen eta koka dezagun gure arreta bere bi atean. Eskulan handi hau Karlos II.aren garaian eman zen inola ere, berak eliza honi zion jaiera handiagatik (1349-1387).

Sartaldeko atearen figuratibo lana, irudi monotono osaturiko *Azken Afariaren* adierazpena agertzen duen ateburuaren eta *Epifaniaren* misterioko bost pertsonaia ikus daitezkeen tinpanoren artean banatzen da. Hiru Errege Magoak ezkerrean daude kokatuak, be-laniko bata eta zutik beste biak; hauetako batek besoa jasotzen du eszenaren buruan eta espazioko ardatza okupatzen duen izarra erakutsi nahiez. Aurrez-aurreko jarreran azaltzen da Birjina, eta Haurra berriz amaren belau gainean zutik dela, Erregeei harrera egiten diela dirudi.

Ertilaria saiatu da pertsonaien jarreratan kontrasteak sortzen baina bere modelatua oraindik lehor eta gogor samarra da eta ez da erabat askatzen **erromaniko lerr ozkotasunetik**. Gotiko eskulturagileak hondoko paisaia sintetikoki gogoratzen jakingo duten garaia laster iritsiko da, baina, Uxueko ertiliarik ez daki zer egin oraindik esparru hutsekin.

OLITEKO ANDRE MARIA. Gure arreta eskatzen duen beste multzo bat **Oliteko Santa Mariarena** da, errege kapera bihurtu zen eliza, ia osorik jauregi multzoaren barruan gelditu zelaririk.

41. J. JIMENO JURIO, *Artajona. T.C.P.*, 45. znb., (Iruñea d/g) 15. or.

42. M^o Eugenia IBARBURU, "La iglesia fortificada de San Saturnino del Cerco de Artajona (Navarra)". P.V. 37an, 1976, 179-180. or.

43. Ikus argazki kopiak A.M.N.V.ean, 246-258. or. irudiak.

ATARIA. Bere atariko artelan ederra aipagarria da, 1300. urtearen inguruan, edo zerbait lehenago landu zena.

Turuta-itxuratze handi bat duen arku zorrotz batez osatua da, saihetsetan arkuteriaz babesturiko *apostoluen estatuak* dituelako erakartzen du begirada. Atearen arkuak, droseleteen azpiko irudiez nahasturiko landare ugari apainduak dauden zortzi *arkiboltaz* osatua dago. Modu berean, droseleteen azpian, arki-bolten abiapuntuetan, *Jesusen haurtzaroko* irudiak ikusten dira. Kanon laburreko irudiak dira, baina duintasunez erabiliak, urritasuneko tolesturak harmoniatu dituztelarik. Arki-boltak zutikatzen direneko zutabetxoak txikiak dira, eta beraz, animalien borroka eta Hasierako eszenak, Birjinaren irudi bat eta erlijio gizon batzuk daude irudizaturik, izenpe-tze honekin: "Franciscus fecit".

TINPANOIA. Baina, atari honen gauzarik deigarriena tinpanoa da. Ateburu baten gainean, landareak eta trufa asmozko eta satiro-moralezkoak⁴⁴ diren egunoroko eta fantasiako bizitzako irudi txikiak pilatzen dira, **erdian** Maria Birjina eserita eta koroatua azaltzen delarik, bere belau gainetan, bedeinkapenak emanez eseritako Jesus Haurra erakutsiz.

Alboetan, tinpanoia bitan banatua geratzen da:

Azpiko agerkarian Jesusen Haurtzaroko eszenak ageri dira; erdiberri bezala etzanda dagoen Maria erakusten duen Jaiotzarena, Jose Saindua pentsalari, eta sakonean, sehaskan estalitako Haurra, astoaren eta idiaren arnasez berotua nabarmentzen dira.

Goiko agerkarian Jesus elizara eraman zuteneko eszena ikusten da, Jose Saindua usoak daramatzala, angeluko esparruari egokitua; erdian, aldare txiki baten gainean Haurrari eusten dion Birjina; Simeon zaharrak osatzen du eszena. Eskuinaldean, Kristoren Bataioa. Bi aingeru azaltzen dira, beste aldean, Simeon eta Jose Saindua azaltzen diren lekuan.

Ateburuan, eskultura lan oso fin bat azaltzen da: landare eta paisaia ugari, giza eta animalia irudi benetakoak eta irudimenezkoak.

KLAUSTROA. Santa Mariako klaustroan ere lan bikainak ikus daitezke; besteak beste *erregina irudi* bat orrazkera hanpurusa duena eta otoitzerako jarreran; hegoaldeko hormatearen oinarrian bada *Haurra duen Birjina* bat, zoritarrean buruak falta bazaizkie ere.

Oliteko maisua. Iniguezek zalantzan jartzen du, *erdiko Madonnari* bizia eman zion esku bera izan zela haurtzaroko eszena biziak landu zituena. Bestalde berriz, atariaren alboan dauden horma-konka okupatzen duten apostoluen estatua batzuk bereak izan litezkeela uste du. Estatua hauek bikainak dira egiaz, eta beren zorrotasunagatik eta aurrez aurreko jarragatik gotiko klasiko garaia oraindik ez zaie la iritsi ikusten bada ere, ez daude heldutasun oso horretatik urruti, izan ere, eskulturagileak kontu handia izan du pertsonaia bakoitza bereizterakoan, bai janzkeren mugikortasunean, eta euren aurpegietako kera bereizgarrietan, orrazkeran, bizar eta ilajeen. Hauetan, ziurrenik jatorrizkoetatik asko bereiziko ez den *ko-loreaniztasun* baten arrastoak aurkitu dira.

Ongi uste izan da, Artaxonako maisuekin alderatuz, Oliteko Santa Mariako eskulturagileak aurrera pauso bat ematen duela, *errealismo* handiagoa eta bizi *adierazpen* handiago eta *azkartasun* handiago bat lor tuz. Berezko errealitateaz frantziskotarrak duten ikuspegi horretan pentsatuz, Jimeno Juriok iradoki du egilea (*Franciscus fecit* sinadurarekin identifikatu litekeena) dohain bereziak zituen eta erlijioan senide zituen talde batek ongi babestutako *frantziskotarr etako fraideren* bat izango zela.⁴⁵

OLITEKO PEDRO SAINDUA. Aurreko atalean, eta Oliteko Pedro Sainduaren erromaniko lanari buruzkoan, bere **atari** gotikoko osagarriak aipatu genituen.

Ataria. Hain zuzen ere, **tinpanoak**, hiru arku-xo hiruringildunen azpian eta neurri txikian, San Pedro benedikatzailearen irudia azaltzen du, saihetsetan Andres eta Santiago Sainduak eta bi aingeru intsentsulari dituela.

Ateburua deigarriagoa da, irudi oso txiki bidez izenburuaren historia kontatzen duena: Giltzak ematea, apostoluen epaia, bere gurutziltzatea, eta "Pedroren ontzia"; guztia frantses naturalismoan inspiraturikoa eta XIII. mende oso aurreratu batetan eginiko lana, agian.

Klaustroa. Elizako atariaren garaikidea eta gotikoa gainera da **klaustro** ere, zeinaren kapituletan hostoen, loreen eta buruen konposaketak ikusten diren, denak ere kalitate kaskarrekoak, herri sentsibilitatetik geratu zeuden ertiliarren lana ziurrenik.

• IRIÑEKO KATEDRALEKO ESTATUAK

Nafarroako hiriburuko **Zernin Sainduko arkupeaz**, bere kapitela eta hilobiaz aipamena besterik ezin egingo dugu.

Iruñeko katedraleko klaustroan ikus daitekeen estatua lan ugarietan kokatuko gara, inolako zalantzarik gabe Euskal Herriko Erdi Aroko eskultura *multzo garrantzikoena* denez. Lan honekin sartuko gara jada XIV. mende bete betean.

JANTOKIA ETA BARBAZANA KAPERA

Klaustroko horma artean sartu aurretik, *jantokiko* hamalau *mentsula* eta *Barbazana kaperako* hamabiak ikustetik hasi behar ko genuke.

Bere **gaiak** era askotarikoak dira: ehizak, animaliak, irudi mitikoak edo irudimenezkoak, egunoroko bizitzako gorabeherak. Satiriko-morala izan litekeen balio sinboliko bat eman izan zaie, baina beraietan multzo bateratu samar bat ere ikus daiteke, "gizonak naturarengan duen nagusitza adierazi nahiko lukeena" batez ere.⁴⁶

Nolanahi ere, euren egileengan konposaketa zentzuarekiko gaitasun artistiko bikaina, esparruan egokitzea, irudimena eta naturalismo alderako joera adierazten dute.

KLAUSTROA

Klaustroaren barruan, mende bat baino gehiago luzatu zen prozesu batetan zehar landutako **kapitelen** erliebeak alderatuz, lehenaldi

IRIÑEKO KATEDRALA (N).
JANTOKIKO
MENTSULAK.

44. Eukene MARTINEZ DE LAGOS: "¿Una marginalia realizada en piedra? A propósito del dintel de Santa María de Olite" A.P.M. 15ean, 1996, 383-395. or.

45. J. JIMENO JURIO, *Olite monumental*. T. C. P., 93. znb., 31. or.

46. N. E. A. A. ko idazleak izan dute beren azalpenak erreportaje grafiko ugari eta ordezkatu ezinezko lagundurik emateko ardurak; ikus, T.V. V. ean, 9-11. or. Ikus baita ere Clara FERNANDEZ-LADREDA, "La catedral de Pamplona". *El arte en Navarra*, 10. znb. 153. or.

IRUÑEKO KATEDRALA (N).
KLAUSTROKO
GILTZARRIAK

batetan burututakoaren *irudikatzeak* ugari direneko –ekialdeko hegala eta iparraldekoaren zati bat– eta hurrengo aldieta bezala izenda daitezkeen hegoalde eta mendebaldeko hegala arteko desberdintasunak sumatzen dira, zeinetan irudiak desager tzer a egingo duten eta *landare apaingarriak* parrastatzen hasiko.

Ekialdeko hegala *kapitel irudizatuak*, xehetasun harrigarri batez adierazten dituzte Hasierako gaiak: Adan eta Ebaren historia, Noerena, Babel dorrearena, eta Joben kontakizuna.

Galeria honetan bertan eta hegoaldekoan eskulturagileek gai ugari landu dute: egunoroko gaiak eta jolas-iharduerak, dantzak, ehizaldiak, torneoak, agerpen bukolikoak, animalien eta elezaharretako gaiak, eta Erdi Aroan herrikoi bihurtu ziren satiriko-moral izaerazko alegiak ez direlarik falta.

Kasu askotan harria larriki urratua aurkitzen da eta ez da erraza gaiak ezagutzea. Beste batzuetan, aldiz, hegoaldeko kapituletan torneo agerpenak ikusten diren tresnadura ederreko zaldietan bezala modelatutako bikaintasun eta osotasuna nabaritzen da.⁴⁷

Garrantzizkoak dira baita klaustroko *gangen giltzarrietako* eskultura apaingarriak eta hormarteko *arkuak* ere. Euretatik 46 irudiz apainduak daude: Alegia moduan, gizonaren lurreko bizitzaren kosmologiko ikuspegi bat erakusten dute: Paradisuko ibaiak, lau haizeak, ur teko hilabete eta urtaroak, berioei dagozkien giza langintza eta guzti, Kristoren bizitza eta santuen martiritzako agerpenak ere ez direlarik falta.

ESKULTURA SOLTEAK

Kontsolamenduaren Birjina. Klaustroa apaintzen duten eskultura solteen artean, lehen kalonjeen jantokia apaintzen zuen eta orain Barbazana kaperaren buruan dagoen *Kontsolamenduaren Birjina* nabarmendu beharko litzateke. Harrian landua da eta koloreanizduna, aurrez aurre dago Birjina, soingaineko eta mantuz jantzia, aurpegiaren inguruan zirkulu bat marrazten duen buru zapi batez estalia du burua, bere ezkerreko besondo gainean Haurra jasoaz bere sorbalda alderaino.

Zantzu hauek eta berezkotasun osoz goitik behera eta zango gaineko okergunea apur bat adieraziz erortzen diren soineko tolesturak XIV. mende *erdialdeko* data iradokitzen dute.

Berri Onen Birjina. Gotiko eskulturaren okerrune hau Europako Mariaren irudi askotan areagotuz joango da *manierismo* alderako joerara eratorriko delarik, zeinaren adibideak Iruñear katedralak ere erakuts ditzakeen, hara nola, klaustro aldera ematen duen atearren eskuinaldera zutarri batean galkatutako mentsula baten gainean aurkitzen den *Berri Onen Birjina* bezala. Haurraren aldera itzulitako amaren aurpegiko samurtasun keinua nabarmendu egiten da, baina honen irudiak badauka nolabaiteko zurruntasun bat; eta multzo osoari XV. mendean Europan hedatzen diren frantses inspirazioko Birjinen liraintasuna falta zaio.

Pedro eta Paulo Sainduak. Kaperaren sarrean, alde banatako saihestetan bi apostolu, *Pedro* eta *Paulo* adierazten dituzten bi eskultura

daude. Jarreraren bizitasuna eta jantzien tolesduren bitartez gorputz mugimendua eta barru indarra adierazi nahi izan duten bi irudi dira; beren garaieraren kanon urriak XIV. mendeko lehen herenaren data iradokitzen du.

HILOBIAK

Barbazan gotzainaren hilobia. Kaperan behin sartuz gero, giltzarriaren azpian *Barbazan gotzainaren hilobia* dago. Artzain etzananen irudia bere gotzain janzkeraz azaltzen da. Garai horri dagokion hilobi irudi bat da, zeinetan *neurritasuna, idealizazioa eta gustu bikaina* bat egiten diren. Barbazango Arnaldoren ehorzketa agiritan, 1355. go azararen 6ak egin izanak eskultura honen data egiaztatzen du.

Asiaingo Santxez gotzainaren hilobia. Iruñeko klaustroa doan bisitariak, Barbazanen mausoleoa kontenplatu ondoren, 1364. urtean, bere aurrekoa baino bederatzi urte berandutago hil zen *Asiaingo Santxez gotzainaren hilibiarekin* alderatze bat egin gabe ezin geldituko da. Asiaingo Santxezen hilobia arkusolio baten azpian dago babestua, harmorako horma bat betetzen duen trazeria zulatu eta guzti. Defuntua, Barbazan bezala dago estalia, bere gotzain janzkeraz harlandu laukizuzen handi batetan landua da irudia, zenbait tokitan moztuak ditu zati batzuk, zoritxarrez, multzo trinkoegiaren sentipena sortzen du, adierazpen naturalista baten bilaketa saiakeraren kaltetan.

ATEAK

ARTZAPEZPIKUTEGI ETA JANTOKIKO ATEAK. Klaustro aldera ematen duten ateetako bik –*Artzapezpikutegikoak eta Jantokikoak*– ikonografiazko ziklo bat bakar adierazten deneko tinpanoak dituzte, Kristoren Nekaldirik Piztuera arterainokoa eta Elizaren garaipena. Euren egileek errealismo eta ugaritasunezko bilaketa noble bat erakusten dute, giza irudiaren kanonean eta talde jendetsuen konposaketan bete betean asmatzea lortu gabe.

Iruñeko klaustroaren eskultura irudirik nabarmenenak, bisitariaren miresmeneko artearik falta ez zaion beste bi atean ikusi behar da: Babesekoa eta Zoragarria deritzatzenena.

BABESEKOAREN ATARIA izango da seguruenik zaharrena, 1330 eta 1340.aren bitarteko data duena.

Atearen mainelean beste Birjinen irudi bat altxatzen da, *Babeseko birjinarena* ere, baderitzana. Nahiz eta oso litekeena den biak garaikideak izatea, Kontsolamenduko Birjina ez bezala, honek, bere ezkerreko eskuan duen eta bere buruko zapiak estaltzen duen Haurraren gana itzultzen du burua. Badirudi, Jesus Haurrak bere Ama gonbidatzen duela bien artean eutsirik duten Orduen liburuan otoitz egitera.

Tinpanoan. Tinpanoko erliebee dagokienez, beren gaia *Birjinen Loaldia* da: Ekialdeko bizantziarren elezahar hain ezagunetik atera eta Mendebaldeko artera ekarria izan zena da: Aingeru batek Birjinari bere berehalako igaro beharraz hitz eginik, apostolu guztiak Mariaren etxera eramanak izan ziren bere heriotzan han izan zitezten, zeinaren ondoren,

Jesukristok bere Amaren arima jaso eta zerura eramane zuen, han gorputz eta arimaz koroatua izango zelararik.

Katedraleko eskulturagilea, Toulouse aldeko Rieux⁴⁸ lantegitik etorritako ertilaria izan litekeenak, agerpen honetan jakin izan da *errealismoa* eta *dramatismoa* elkartzen. Pertsonaia guztien buruak Birjinaren ohe gainean pilatzen dira eta bai argi-ilun sakonen moldatzea nahiz itxurazko ordenarik eza eta buruen ardatzen arteko urduritasunak eta irudi bihurtuak aipatutako eszenaren espirituzko eta mistiko berotasuna adierazten laguntzen dute; azkenik, *espresionista indar* itzeleko multzo honek ez du zerikusirik handirik **Zoragarria** deritzan atearren ordena, arrazoizko argitasun eta kontaktaren logikarekin.

ATE ZORAGARRIA. Klaustroa antzinako lojelarekin batzen duen ate hau, kalonjeak honen azpitik igarotzen kantatu ohi zuten salmoagatik jaso zuen bere izen hau: "*Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius*".

Atezangoetan, ebanjelioko aingeruaren Deikundeko agerpena gogoratzen da, berezko neurrian azaldurik, Aingerua eta Birjina alde banatan bereiziz.

Beste alde batetik, bitxia da atearren **tinpanoan,** Babeseko atearren elezaharretako gertaera bera berregitea, baina hemen bere lau sortetan xehetasun handiagoz garatua, Mariaren **koimesisa,** abuztuaren 15ean ospatzen duen ekialdeko Elizaren jasokundeko apokrifoen kontaktaren arabera delarik,⁴⁹ Sergio Aita Sainduak (687-701) Erroman sartu zuen liturgi ospakizuna.

Lehenengo sortan aingeruak Mariari adierazten dio bere berehalako igaro beharraz, honak bere ahaideei berria ematen die eta Joan Saindua laino batek ekarria da; Birjinak bere soingainekoa eta hil-oihala erakusten dizkio Joani. **Bigarren sortan** apostoluak iristen dira eta Mariak bere ganbarara eramango ditu; hirugarrenean, Mariak bere soingainekoa eta mantua hiru emakumei emango die; Loaldia-aren eszenak jarraitzen du, apostoluen negarrak, eta Birjinaren gorputza lohitzen juduen saiakera. **Laugarren** eta azken agerpena **Mariaren Koroatzeari** eskainia izango da. Eta egin dezagun behingoz gai honi buruz, ikonologia moduko behaketa bat: Errege gorenak, Jesusek, bere Ama Erregina bezala koroatuko du. Irudi honen **esanahi mistikoa,** garai hartako errege erreginen koroatzeak zirela eta gero eta gehiagoko ahalbide eta luxuzko ospakizunak bereziki begi ninian eta herri irudimenean eragina egiten zuena izanik, Europako monarkien **errealitate politikotik** ezin bereiztuzkoa da.⁵⁰

Ate Zoragarria **estilistikoki** Babeseko atearren antitesi bezala agertuko da. Historia baten arrazoizko irakurketa egitera gonbidatzen duen ordena eta argitasun logiko eta naturalista gailentzen den gotiko **une klasizista** bati erantzuten dio. Ikusi dezagun urte gutxitako epe laburrean, zenbaterainoko garrantzia duen urratsa eman den Babeseko Birjinaren **ia erromaniko mentalitate** batetik, non historia baten une desberdinak konposaketa bakar batetan biltzen diren eta hau, plastikoki oso trinkoa den moduan burutzen den, emanaldietan zaitzen den historia, jarraian baina bakan, esze-

naratze batetan ematen den arte, eskolastika ikuspuntuarekin bat eginez. Egilea, **1380.** urte inguruan lan egingo zuen frantses bat izan liteke.⁵¹

BESTE ESKULTURA TALDEAK

Errege Magoen taldea. Jesusi eta Mariari beren eskaintzak agertzuz hiru **Errege Magoak** adierazten dituzten taldeko estatuak ere XIV. mendekoak dira, eta talde hau klaustroaren ekialde eta iparraldeko hegalean arteko harmorearen babesean aurkitzen da. Talde bat baino, hiru estatua bakan dira, beren arteko tarte puska batez ezarriak eta landarez apainduriko mensula baten gainean. Noizbait oso hondatua geldituko zen **Agerkundera** da, izan ere, zurez egindako soin-adar batzuen berrikuntzak ditu.

Nahiz eta zeharkako eta mugimenduzko jarreran dagoen Birjinaren irudiak, modelatze artean eta mugimenduzko irudien konposaketan oso iaioa den eskulturagile bat adierazten duen, esan liteke, gotiko naturalista alderako bere joerak ez duela iristen ate Zoragarriko eskulturagilearen kalitate plastikoa. Egileaz ezagutzen dugun bakarra bere frantses nazionalitate da, bere lana izenpetu egin baitzuen: **Jacques Perut: fit. ceste: istoire.**

Profeta eta Apostoluen eskulturak. Klaustroko galeriak apaintzen dituzten **Profeta eta Apostoluen** beste eskulturetz ez dugu deus esango, ez eta XV. mendean jada **gableteak** apaintzen zituztenaz ere, izan ere denboraren higadurak hain nabarmen hondatu ditu, non estilistikako balioztatze zuzena eragotzi egiten duen.

Neskatala Printzesa baten hilobi-irudia. Estalperik gabe ez dagoenez eta izaera berezia duelako begirada arretatsuago bat merezi du, antzinako katedraleko kaperaren batetik datorren eta orain, zutik jarrita Babeseko atetik gertuan, hegoaldeko gurutzaduraren harmoran itsatsita dagoen neskatala printzesa baten **hilobiko irudiak.** Bi aingeruk neskatalaren gorpua atsedentzen deneko hil-oihala prestatzen dute eta lehoi bat oinetan etzaten da bere inozentziaren zaindaria. Neskatoak begiak irekiak dauzka eta eskuak bata bestearen gainean goxoki jarriak.

Ezin zalantzan jarri, eskulturagileak ereduarekin berdintzea bilatu duela, agian bere aurpegitxoko borobiltasun trazuen fintasuna nabarmenduz eta irudi osoaren grazia, izan ere, bere sorbalden estutasuna, gorputzaren liraintasunarekin kontrajartzen da. Ez da ezagutzen nor zen printzesa; baina babesten duen erresela eta oinetan duen lehoia XIV. mendearen bigarren erdiko klaustroetako tradizioak dira.

ARABAKO ESKULTURA GOTIKOA

Monumentuzko gotiko eskulturatan hiru euskal probintzietako aberatsena **Araba** da; eta litekeena da kalitatean ere bera izatea hoberena. Arrazoiez idatzi izan da "artearen historiari probintziak eman dion laguntzarik adierazgarriena gotiko eskultura dela".⁵² Ohiko kronologia desfasekin, arrazoi ekonomikoak, gizarte eta politikoak direla eta Baskonian artearen estilistikoko prozedura aurrera doa Frantziaren ondoan, Araban gotiko lantegien ekimena XIV. mendearen bigarren herenetik aurrera sortuko delarik.

IRUÑEKO KATEDRALA (N). KLAUSTROA

*Asiaingo Santsez
Gotzainaren hilobia.*

*Arnaldo Barbazanen hilobia,
Iruñeko Katedralako
Barbazanaren kaperan.
Irudi erref.: Ars Hispaniae VIII.*

*Pedro eta Paulo Santuak Iruñeko
Katedralako atarian.*

47. Iruñeko klaustroko kapiteletako lanketa guzti honen deskribapen zehatz bat A. M. N. Ivan ikus daiteke, 229-231. or.; eta oraindik ere zehatzasun eta xehetasun gehiagoz V.V.n, *La Catedral de Pamplona*. I.ngo libk., 274. or. eta hur.

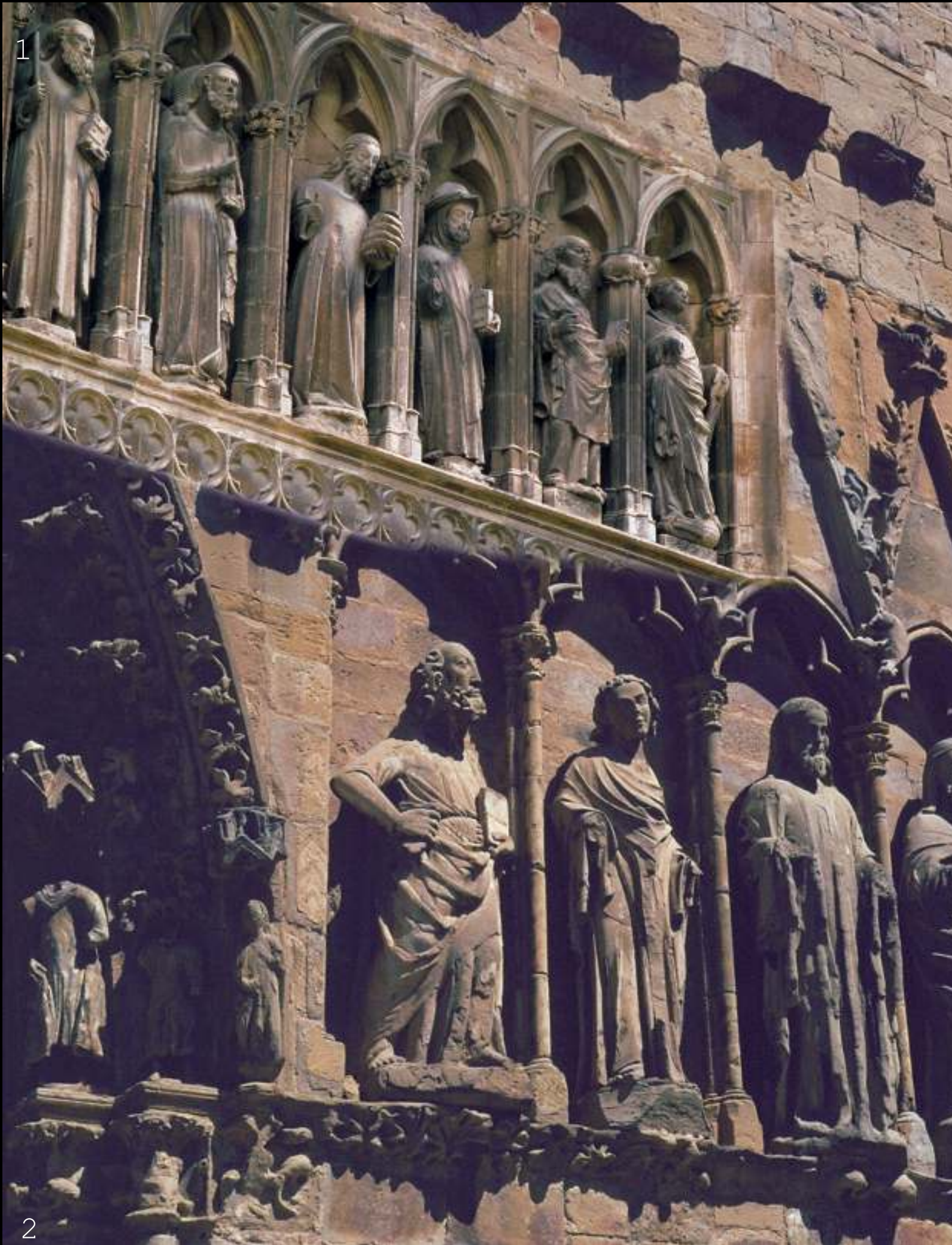
48. Rieuxeko lantegi hau azaltzea, historiako arazo interesgarri bat da, zeinarengandik jaso diren *Kristo* bat, *Maria* bat (Baionako Bonnat Museoa) eta *Apostoluen* irudi zenbait (Toulouseko Museoa), ia manierista den errealismo izugarria azaltzen dutenak.

49. L. VAZQUEZ DE PRAGA, "La domición de la Virgen en la catedral de Pamplona". P.V., 1946, 241-258. or.; *La catedral de Pamplona* idatzi zutenek uste dute nahiko agiri badela inspirazioaren iturburu, Tesalonikako Artzapezpiku Joanen lana izan zela pentsatzeko.

50. Monarkiaren goraitze politikaren baten barruan, ez da gehiegi neurtuko erregeren koroatze ospakizunak edukiko zuten garrantzia, tradizio handia zuen errikoa izanik, miniatuerez ilustraturik zihozten elizkizunen idazketa laster eskatuko zuena. Adibide modura gogora dezagun, Westminster (Londres) abatezteko *Liber Regalis*, eta zehatzago esanda **Erregeen Koroatze Elizkizunaren** kodizea (abatete berekoa), miniatuza ederrez apaindua dena, zeinaren batzuk S.Silva y Berastegiren liburuan kopiak datozen. (O.c. 94. or.). Hauetako batetan bi gotzainen eskutik koroatua den erregina bat ikusten da, elezaharrek dioenez: "die quo regina sola coronada est".

51. C. FERNANDEZ-LADREDA, O.c., 158. or.

52. L. LAHOZ, *El arte gótico en Alava*, Gasteiz 1999, 41. or.

1

2

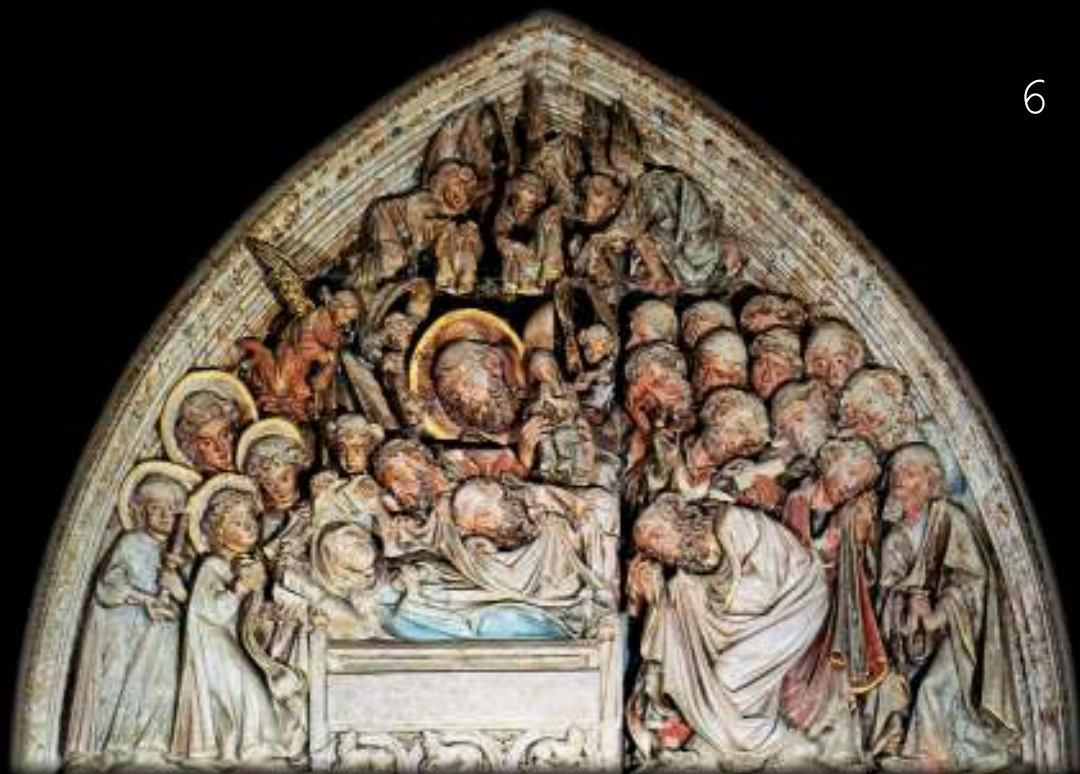
1.- Hilobi Santua Lizarra. 2.- Erriberriko Santa Mariaren atariko apostolu taldea. 3.- Uxueko elizako tinpanoa. 4.- Erriberriko Pedro Santuko tinpanoa. 5.- Hesiko Satumino Santuko ataria. Artaxona. 6.- Hilobi Santuko tinpanoa. Lizarra. 7.- Santa Mariako tinpanoa. Erriberri.

ESKULTURA GOTIKOA. IRUÑEKO KATEDRALA

1.- Babeseko Andre Maria. 2.- Infanta baten hilobia. 3.- Berri Onetako Andre Maria. 4.- Barbazandarren kaperako Birjina. 5.- Erregeen gurtza klaustroan. 6.- Babeseko atea klaustroan. 7.- Ate Ederra klaustroan.

6

7

BIASTERIKO JOAN SANTUA (A)

Deikundea.

Pilareko Ama.

GASTEIZKO KATEDRALA ZAHARRA (A).

Irudi erref.: Ars Hispaniae VIII

53. "El friso de Tuesta y los comienzos de la escultura gótica en Alava". P. M. A. Ilean, 1993, 57-72. or.

BIASTERIKO JOAN SAINDUA

Deikundea. Lehenbiziko agerpena Biasterin izango da. Jada, *Joan Saindua parrokiako hegoaldeko atarian Deikundeko* zutabe-estatuak mugimendu txiki bat egiten dute beren erromaniko zurruntasunetik askatzeko.

Pilareko Andre Maria. Baina zalantzarik gabe garrantzikoena bezala **mendebaldeko aurpegiaren** izaera gotikoa da, zeinaren atarian, Birjina Maria adierazten duen maineleko irudia gorde den. Herriaren aldetik mendeetako jaiera duen eta Biasteriko **Pilareko Andre Maria** deituaren irudi hori, gaur egun elizaren barruan aurkitzen da, oktogonozko kapera handiaren erdiko horma-konkan, zeinaren erakitzeak delako atari nagusiaren bota beharra ekarri zuen. Zutik dago, gorpuzkeraz luzanga eta zurr un samarreakoa da eta bere aurpegi politean irribarre estereotipatu samarra marrazten du. Bere jantzietako tolesduretan eta amaren ezkerreko beso gainean eseritako Haurraren jarreran, lehen gotikoak bereak dituen izaera alai baten zantzuak sumatu litezke. Bere data 1300. urte ingurukoa izango daiteke.

TUESTAKO SANTA MARIA

Frisoa. Biasteritik irtenda, Arabako hiriburura iritsi aurretik, denboran atzera egitea beharrezkoa zaigu Tuestako Santa Mariaren eskultura lana bisitatu ahal izateko; aurreko atalean aipatu bezala *eliza berant-erromanikoa* da eta bertan dago zehaztu ezin daitekeen *zazpi irudien friso* sonatua, zehaztu ezin daitekeen garai batetan atariaren gainean jarri arazi zena, arkiboltaren goialdeko giltzarria eta hegalaren artean irekitako hutsarte batetan kokaturik.

Eskailera-mailatako oinarri gainean daude kokatuak, Haurra duen Mariaren irudi hieratikoa aurrez aurreko jarreran, ohiko **Andra-Mari**, *Sedes Sapientiae* modura. Berari begiratzen diote alde banatan hirunaka jarririk dauden gainerako irudiak. Eskuinaldera, *Jose Saindua* (*Isaias*, agian) eta *Deikundeko* eszena. Ezkerraldean, koroa buruan, soingaineko eta kapaz jantzita hiru *Errege Magoak*, eskaintzak daramazkiote Jaungoiko Haurrari.

Eskulturagilearen izena –**Tuestako Martin Lopez**– XIV.go esku-idazti baten bitartez aurkitu uste izan du Ruiz de Loizagak. Elizaren egilea izan zen **Elias** ez dela behintzat ziurtatu liteke, izan ere, zazpi estatuen gaia erromaniko espirituzkoa bada ere, estiloz gotikoa da eta elizako gainerako eskulturen ondorengoa. Arabar gotikoan jakitun handia den Mª Lucia Lahozek irizten duenez, eskultura hauek **XIII. mendekoak** dira, eta "Arabako eskultura gotikoaren hasiera" markatzen dute, eta euren estiloz "*Burgoskoen* jirabiran dabiltzanez han bilatu beharko da beren iturburua".⁵³

GASTEIZKO KATEDRALA ZAHARRA

Gasteizko hiriaren amanda-itxurako kasko zaharrean gotiko estiloak agintzen du.

Hango **Santa Maria eliza**, *Katedral Zaharra* deitzen zaiona, Erdi Aroko Arabar hiriburuko eraikinik artistikoa eta interesgarria da. Agiri gabeziaren aurrean, frantziar katedral handien eta Leon eta Burgoskoen antzeko, eskultura lan aberats eta miresgarria du-

ten **hiru atetako elizpe** oso zabal bat, eraikina- ren oinetan kokatzera bultzatu zuen halako gotiko eragin mardularen kronologia eta arrazoiez, argibideak eman diezazkiguen bakarra, estiloaren azterketa da. Denaren arabera XIV. mendeko lana da.

SANTA ANAREN ATEA. Agerian utzi zuen 1962.go zaharberritzeak gurutzaduraren hegoaldeko besoan dagoen Santa Anaren atea. Zoritxarrez oso hondatua dagoen eskultura lan ugari dauzka honek.

Bost **arkiboltaz** jantzirik, oso nekez ezagutu litezkeen aingeruen eta sainduen irudiak agertzen dituzte hauetako lauek, barrualdekoenak berriz, *Haurtzaro* aldia garatzen du.

Ateburuan, Jesusen *Abaidetza Saindua* adierazi nahiko lukeen sail batetan zazpi pertsona heldu eta bi haur ikusten dira.

Tinpanoak bi grabatu auzketzen ditu: azpialdekoan, ezagutu ezinezko zortzi irudi daude eta goikoan, *Kristoren bataioko* agerpena, oso hondatua dagoena hau ere. Ebanjelioko gaiena, inola ere, parrokiako bataiatokiaren gertutasunak behartuta etorriko zen.

Atezangoak, bi mailetako horma-konkaz ederturik daude; baina gorengo mailan baka- rrik gorde dira irudiren batzuk; nitxoan garaie- rak eskatzen duena baino askoz neurri txiki- goko sainduak, gizonetakoak eta andrazkoak, agertzen dituzte, eta hori dela eta jarriak izan- go ditu XVI. mendean oinarri batzuk.

MENDEBALDEKO ELIZA-ARUPEA. Halaz ere, Gasteizko katedralako eskultura lan garran- tzizkoenak, mendebaldeko elizako arupe handian irekitzen diren hiru atarietan aurki- tzen dira.

Atari aurretan badira aurreko arupe bate- nak izango ziren **pilareak**; hor bertan XIV. eta XV. mendeetako irudiak babesten dira, drozel sendoen azpian, profeta txar tel luze bat ezau- garriz daraman *Isaias*, eta *Aingerua* eta *Deikun- deko Birjina*, biak ere irudi zapal samarrak baina jada errenazentista litekeen mugimendu alaiak dituztenak adieraziz.

Ikonografiako egitaraua. Hiru atariei buruz, laburtuz esan liteke erdikoa *Birjina Mariari* eskainia dela, eskuinaldekoa *Azken Epaiari* eta ezkerraldekoa Elizako *andere eta gizon sainduei*. Frantzia eta Espainia aldeko XIII eta XIV. mendeko beste eliza handietan begiztatu litezkeena baino askoz desberdi- nagoko egitaraua ez da.

Erdiko ataria. Erdiko eliza-ataria begiratzen badugu, **atezangoetan** saindu ugari ikusiko ditugu, *Alexandriako Santa Katalinaren* irudia nabarmentzen delarik, bere martiritzako gur- pila dela eta ezagutu liteke eta XIII. mendeko tradizioz hoberenaren barruan eredu bikain bati erantzuten diona da. Arkiboltetan ohitu- ra jarraitu egiten da, alegia, *aingeru*, *profeta* eta *andere* eta *gizaseme saindu*ez betetzen dira, hauetako asko oso hondatuak azaltzen badira ere. **Mainelean Birjina Mariaren** irudi oso alai bat altxatzen da. Bere gorputzeko okerdura ari- nagatik, tolesdura ugari eta zimurrengatik, txo- ritxoaren duen Haurraren irudiagatik, eta beste gai batzuetako sinboloak diren borobila, lorea, dragoia direla eta germaniar maisuen eragina ikusi uste izan da.⁵⁴

Tinpanoko lau grabatuetan garatu diren agerpenak, Erdi Aroko tinpano eta erretabletan hainbat alditan adierazi izan diren *Maria Birjinaren* eszenei buruzkoak dira. Biasteriko Erregeen Santa Mariarena da Gasteiztik gertuen dagoena. Gasteizko katedral honetan, tinpanoko eskulturak, *kanon lirain* bat nahia go duen maisu bati zor zaizkio, agian aipaturiko Santa Katalinaren irudia landu zuen etilari berarena da.

Eskuinaldeko ataria. Sainduen irudiz okupaturiko atezangoak daude, zeinetatik, ukenduaren pitxarra daraman *Santa Madalena* bederen ezagutu litekeen. **Tinpanoko** irudi batzuk ezin ezagutu izan dira; beste batzuetan aldiz, oso nabarmena da *Azken Epaiaren* adierazpena, arimak pisatzen ari den Aingerua, zauriak erakusten dituen Kristo, aintzara sartzeraren doan Birjina eta abar.

Ezkerraldeko atariak ez du eskulturarik atezangoetan; **arkiboltetan** aingeru musikari ala kantariak, sainduak, erregeak eta profetak ikusten dira. Ziurtasunez ezagutu ez diren agerpenak eskaintzen dituzte **tinpanoko** lau grabatuak. Apraiak maisuak, Santo Toman apostoluarekin lotzen zituen agerpen batzuk. Errukizko ekintzen aipamena ikustea iruditu zitzaion Canterari.

Oraintsu pentsatu izan da Gilen Sainduaren historia dela atari osoari ikonografia batasuna ematen diona, bere bizitzako agerraldiak adieraziz, *Urrezko Kondairan* kontatua dagoenaren arabera.

● ESKULTURA GOTIKOA GIPUZKOAN

Lehen gotiko honi dagokiona izan litekeen Gipuzkoako gotiko monumentuetan lanik deigarriena Debako parrokia elizaren ataria da.

DEBAKO SANTA MARIA

Monreal de Itziaroko auzotarrak, 1292. urteaz geroztik hiri-gutun batez baliatzen zirelarik, XIV. mendea erdira iritsi zenean, Alfonso XI.ari haranaren barrenean eta itsasoaren ertzean kokamen berri bat eskatu zion, *porque sean más ricos y más guardados*. Itsas ertzeren jaisatea koherentea zen, nahimen bikoitz eta orokorra gogoan hartuz gero, babestuago izatea eta merkataritza eta ekonomia mailako arrazoiengatik itsasoa bilatzea. Hau dena, gizarteko desadostasun eta ezinikusi izugarrien giroa bazegoen ere, azkar azalduko zen kultur eta arte aurrerapen ekimenetan.

Eliza eraikitzea izango zen ezer baino lehen, biztanle berriek izango zuten egitekoa. Litekeena da XIV. mendean jada hasia izatea eraikitze lanetan, mende horretan bertan aurrera egingo zuelarik lanketak, urte horietan bertan zureriaz estaliz, izan ere, gauza jakina da 1390etik bere barrunbean udal biltzarrak ospatzen zirela,⁵⁵ behin, XVI. mendean aurrera samartuan eliza-barneak guztiz berritzea eta harrizko gangaz estaltzea erabaki zen arte, Euskal Herrian hain bertakoak diren zutabedun eliza sortzeko aukera emanez; aurrerago eskainiko diegu atal berri bat.

ATARIA. Erdi Aroan landutakotik mendebaldeko ataria da garrantzizkoena. Lehenengo eliza egiten hasia izan zeneko defentsarako do-

rrearen oinarrian gelditu zen hutsarte handi hartan dago kokatua.

Bere ate bikoitz handi eta mainel eta guzti duenak bere alde banatan arkitekturako paramendu sendoak agertzen ditu, gutxi gora behera garaiera berdina duten bi zatitan banatuak: zimentarriak behearean eta atezangoak gora-gokoan.

Zimentarriak, harmora lauez, jarraian doan harralkia eta geometriazko apainketak dituen frisoetan bikoizturiko goragoko hirugarren gorpuzkiz osaturiko zokalo altu batez dago egina.

Ateangoetan, estatuak idulki gainetan daude, arkibolten baketoi handiei dagozkien zutabe finez bereizten dira eta kanopial profitezko tontorrez amaitzen dira. Litekeena baldin bada ere *Apostoluen* ikonografiazko egitasmoa goiztiar samarra izatea, Biasteriko Santa Mariaren ereduari inspiratua bezala, lanaren burutzeak askoz beranduago data eskatzen duela dirudi.

Errioxar ereduaren batez ere **arkiboltetan** azaltzen da. Biasterin bezala, *Itun Zaharreko* irudiz janzten dira profetak, erregeak, musikariak, emakume martiri sainduak, birjinak eta sainduak. Irudietan diren pertsonaia guztiak ezagutzea erraza ez bada ere, garbi dago tinpanoan hedatzen diren egitarau nagusiarekin zerikusia duten irudiak direla.

Hiru erregistroetako tinpanoa. Birjina Mariaren biografiari eskainitako tinpanoak, Biasteri, Gasteiz eta garai bereko beste askok bezala, hiru erregistro ditu.

1. go erregistroa. *Jesusen Haurtzaroko* gertakariak txertatzen dira. *Deikundearen* xehetasun berezia, Gabriel Goiaingeruaren jarrera da, grabitate legeaz kanpo, airean aurkezten baita. *Ikustaldian*, Elixabet, berau, adin helduari dagokion bere buruzapiagatik ezagutzen delarik, bere lehengusuaren aurrean erreberentziako belaunikatzen makurtzen dela dirudi. *Jaiotzaren* gertakarian, ohean etzanda dagoen bere Ama Birjinak eusten duen Haurra ikusten da, ertz batetan Josek Saindua bere burukoa bigundu nahirik, eta beste ertzean mirarizko erditzea laguntzen duen emagina. Badirudi Birjinak Haurra altxatzen duela goiko zatian ikusten den eta zainera bi animalien buruak azaltzen direneko estalpean jarri asmotan.

Erregistroaren erdigunea, *tronuratutako eta koroatutako Birjinaren* irudi batez okupatua dago, magalean Haurra duela, simbolismo ezezaguna eta eskematikoak diren bi multzo sailhetsetan dituelarik. Amaren magalean eseririk, Jaungoiko Haurra, bata belauniko izarraren azpian eta beste biak zutik baina jarrera desberdinetan, lerroan dauden *Errege Magoetara* zuzentzen da apur bat.

2. erregistroa. Hemen ere, *Birjinaren Loaldia* elezaharretako gaiari eskainia dago.

Ezker aldean hamaika buru ikusten dira —hamaika apostoluak modu miraritsuan laino gainean doaz—; erdigunea zeruetara *Jasotako Birjinaz* estaltzen da, bere mandorla mistikoaz inguratua, jada koroatua eta soineko ikusgarritz jantzia. Zeruko izaera mailara hiru aingeru utxoak jasoa ala eutsia dirudi,

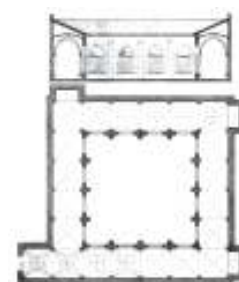
SANTA MARIA. DEBA (G).

Ataria.

Irudi err. ef.: Debako Santa Maria.

Irudi err. ef.: M.N.E. Gipuzkoa.

Klaustroa.

54. C.M.V., III libk., 91. or.
55. Beatriz ARIZAGA, *Urbanística medieval (Gipuzkoa)*, Kriselu Argit., Kantabria. (Donostia 1990), 193. or.

ATARIA. SANTA MARIA, GASTEIZKO KATEDRALA ZAHARRA

1. 3. eta 4.- Atariko xebetasun bat. 2.- Santa Anako atea.

4

1

2

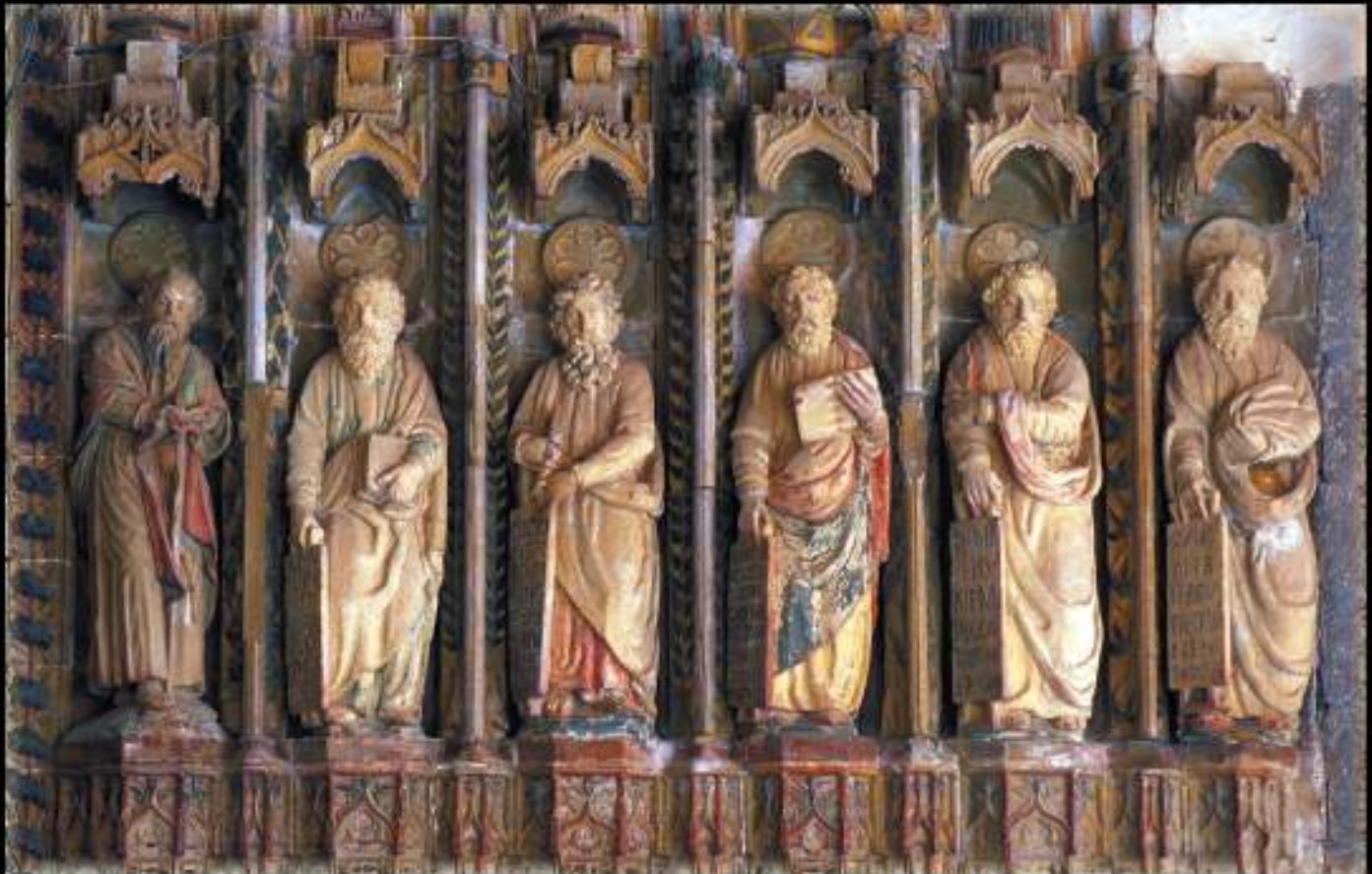
3

ANDRE MARIA ERREGINAKO ARKUPEA, DEBA

1. eta 5.- Apostoluak. 2.- Aingeru mistikoa. 3.- Maria Haurrarenkin. 4.- Jainko Aitaren irudia. 6.- Atariaren ikuspegi orokorra.

5

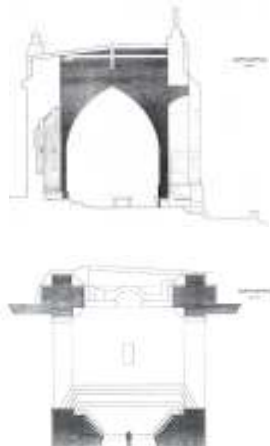

4

6

ELGOIBARKO HILERRIA (G).

Irudi erréf.: M.N.E. Gipuzkoa.

Irudi erréf.: Debako Santa Maria.

"Bartolome Santuaren irudia Elgoibarko arkupe zaharrean, Debako ataria egiten ari ziren garai berean Joan Atxak zizelatu".

Irudi erréf. eta idatzia: Debako Santa Maria, marinel-eliza.

56. M^o A. ARRAZOLA, *El renacimiento en Guipúzcoa*. (Donostia 1968) II, 193-200. or.

57. Debako atariaren datari buruzko iritziak ugariak izan dira eta oso desberdinak gainera. Denak ere, L.Lahozen lan sakonean topatu litezke, bibliografía aldetik ere bera delarik osoena: *Aproximación estilística e iconográfica a la portada de Deba*. "Ondare" 16, 1997, 5-54. or.

hirugarren batek –sinesgogorra eta damutua den Tomas apostolua– bitar tean, belaunikaturik Birjinaren gerriko ospetsua jasotzen du. Berezko kronologiari inolako begirunerik gabe, hurrengoan *Mariaren heriotza* gertaera garatzen da, Kristok besoetan jasotako arimaren ohizkoa den xehetasunarekin, eta zenbait interpretazio egin izan zaizkion pertsonaia bizardun bat, eskuetan liburu bat daramana. Ezker aldeko eszena estaltzen duten emakumezko bi irudik arazo bera agertzen dute ezagutzerakoan.

3. **erregistroa**. Bistakoa denez, goieneko erregistroa *Mariaren Koroatzeari* eskaintzen zaio. Saihetsetan, Aita Jaungoikoa, Semea eta Espiritu Sainduaren aingeruki irudia, bi aingeru intsentsulari, eta bere oinetan belaunikaturik beste bi aingeru musikariak dituela ikusten da.

Estiloa Tinpano hau arretaz begiratu ez-keru, bere azterketa egin ondoren, ikonoetako elezaharrari zaion *leialtasun zaindua* eta *plastiko jarduera zakarraren* artean dagoen kontrasteak sentipen bitxi bat sortzen du, batez ere atezangoetan dauden apostoluen estatuekin alderatzen bada.

Irudi hauetan, motza bada ere, gorputzarekiko leialtasunak, oso fin modelatua izateak eta jantzien tratamendu ugariak, *errenazentista klasizismoa aldarrikatzen duen gotikoaz* pentsatzen jartzen gaitu. Tinpanoko lanarekin duen kontrastea izugarria da.

Gauza bera esan liteke **maineleko** irudiaz, *piztu den Kristo* erdi-jantzia, bere zauriak erakusten dituena eta heriotzaren gaineko bere garaipenaren ezaugarria daramala; bere kanonaren moztasuna besterik ez da hemen benetako *Errenazimentu baten hastapenaz* hitz egitea galarazten duena.

Kronologia. Bai barneko ikuspuntu bate-tatik, nahiz alderaketak eginez, Debako atariaren estiloa ikertu dutenek oso nabarmenki aurkitu dute jatorrizko moldea *arabar eredu-tan: Biasteri eta Gasteiz*.⁵⁶ Harridura, kronologiak finkatu nahi direnean azaltzen da.

Bada, gipuzkoar atariaren eiteetako zakartasuna ikusita, arabar lanekin alderatuz bere kronologiazko lehentasuna zalantzarik gabekoa dela uste duenik. Baina gaur egun ezin jarri dezakegu zalantzan, denborazko estilistikako garapena ez dela gainerako irizpideen baztertzaila ez eta nagusia ere. Talentu itzeleko eta abangoardiako maisu bat izan liteke formula zaharkituei itsatsitakoa edo kanpoko joera berritzailei asko irekitzen ez zion beste baten garaikidea. Hauxe bera izan liteke Debako tinpanoaren maisuaren kasua.

Deba inguruan giza kokapena eta Berant Erdi Aroko bere eliza garai beretsuan hasiak izango zirenez, ikonografia egitaraua Biasteri (K.o. 1350) eta Gasteizkoaren (K.o. 1390) adin berekoa izan badaiteke ere, oso litekeena da atariaren gauzatzea beranduagokoa izatea –**XV. mendean** zeharrekoa– *bi maisu ala lantegi*ek egin gainera, apostolutzar en arduraduna modernoagoa eta aurrerazaleagoa zelarik.⁵⁷

* * *

Bizkaian lehen gotikoko monumentu eskultura bezala ia ezin dugu ezer aurkitu, izan

ere, bere eliza nagusienak ez baitziren XV. mendea ongi aurreratu arte bukatutzat hartuak izan.

3.

■ IRUDI SOLTEAK

Aurreko orrietan irudigintza plastikoari dagozkionetan kristau arteak nozitutako gora beheren zergatia azaldu genuen, eta Berant Erdi Aroa berreskuratze aldia izan zela ere esan genuen, baita Elizako agintariak idoloen sinakerietan berriro erortzearen beldurra galdu zutela ere. Helburu didaktikoekin burututako *Biblia pauperum*-etik, irudien gurtzaren onartze dogmatiko batetara igaro zen.

Irudigintzako arteek kristau gizartearen barruan, bultzada berri bat ezagutu zuten. Harrez gero kristau artearen historia ez da, elizako hierarkak eliztarrak katekizatzela lanarekin batera apaindu nahi zituzten gurtza leku batzuen historia bakarrik. Elizako agintaritzagandik etorritako *irudien gurtzaren bultzadak, imajinagintza* deituriko beste plastiko arte horren berpiztea eragin zuen. Mendebaldeko artearen historian, XII. eta XIII. mendeetatik atal berezi bat izango da **ikono sagaratuena**.

Imajina solte honi buruz ariko gara orain modu berezi batetan, izan ere, erromanikoaren atalasean birjaioz geroztik, irudi sagaratuak berebiziko garapena eta birbalaratze berezia ezagutu zuen gotiko artearen mendeetan. Beste alde batetik, gertakizun honek uste gabeko tontorrak iritsi zituen, zeren eta Europa kristauan, bere helburu erlijioso soiletik aparte, irudi sagaratuaren gurtzak, eskultura soltearen garapen orokorra ere erraztu egin baitzuen.

● MARIAREN IMAJINAK

Erdi Arokoak izan eta gaur arte Euskal Herrian gorde diren Birjina Maria eta sainduen irudiak aipatu ezin hainbat badira. Nafarroan bakarrik, gorde eta jaso direnak bostehunen zenbatu badira, hauetatik hirurehun bat Birjinak dira. Euskal Herriko azken muturreko bazterretaraino kristautasuna berandu hedatua izango zela hitz egin bagenuen ere, litekeena da Birjina Mariaren irudi zaharragoren batzuk gordeak izatea; baina, Nafarroan eta beste euskal lurraldeetan gorde direnetik zaharrenak *ez dira XII. mende erdikoak baino aurreragokoak*.

Hauetako gehienak zurezko tailak dira. Gutxi batzuk dira beren jatorriko koloreanitzeko zatiren bat gorde dutenak. Oso gutxi badira ere, badira harriz, marmolez eta alabastroz landuak. Batzuek, erromaniko garaian jada, zilarrez estaliak dira, eskuak eta burua ezik.

ANDRE MARIEN IKONOGRAFIA

Aurreko atalean esana dugun bezala, Euskal Herrian **Andra Mari** deitu ohi zaion eta Haurra duen Birjinaren irudi solte motako eskultura gehienak, *gotiko espiritua* dutenak dira jada.

Oraingoan, *Theotokoseko, Jaungoikoaren Ama*, dogmazko egiaren esanahia baino gehiago, **giza amatasun** sentimenduen adierazpena bilatzen da. Jesus Haurra orain amaren belau

baten gainean eseririk aurkitzen da eta erre-nazimendu aldera hurbiltzen goazen heinean, Ama-Seme harremana nabarmenduz joango da.

Birjinak berekin izaten du *koroa* (Haurrak ez bezala, oraingoan koroatua izatea bitxiagoa baita). Maria *soingaineko* estuz jantzia egon ohi da, loroï batez lepoan ixten duen *atorma*, eta guztien gainetik belaunetan tolestean zaion *mantu* zabal batez jantzia; burua berriz *buruko zapi* eta *koroaz* estalia izan ohi du. Eskuineko eskuan, ia beti *lore bat ala fruitu bat* izaten du, bestea Haurraren sorbaldan kokatuz, berau berriz, janzkera berdina duela *ezkerreko* belaunetan eseririk, *liburu* bati helduta eta eskuinaz *bedeinkatuz*. Amaren jarrera eta kei-nua gozoagoak dira orain, eta batzuetan *irribarra* sortzen zaio.

MARIAREN IMAJINAK NAFARROAN

Nafarroan Erdi Aroko Birjinen ugaritasunaren aurrean, lau edo bost taldeetan banatzeko saiakerak izan dira, ikonografiako ikuspuntutik ikusirik, beste askoren eredu izateko balio izango zutela eta bereziki estimatzen eta gurtzen ziren irudiak bazirelarik.⁵⁸ Hemen ere gure ardurakoa izan behar duen estilistika ikusmoldetik, ederrenetariko batzuk aipatuko ditugu.

ROCAMADORREKO ANDRE MARIA. XIII. mendeko bukaera ala XIV.aren hasierakoa da; delako izenak bere iturburua Rocamadour saindute-gian du (Quercy frantsesean), eta *Zangozako Santa Maria erregina* elizako erretaula nagusia buruan dago; Mariaren irudi goxo, eskuak eta aurpegia ezik, gainerakoa, zuzeko arima zilarreztatua, aurr ez-aurreko jarreran koroatu eta tronotatua agertzen da, sagarkia eskuineko eskuan duela eta Haurra besarkatuz ezkeraldekoaz.

URANTZIAKO BIRJINA berezko neurrikoa da (154 cm.): Amaren belaun gainean eserita dago Haurra. Birjina hau aurrez aurre egoteak eta Haurrarekin inolako harremanik ez izateak erromaniko irudietara eramaten gaituzte, nahiz eta bestalde, janzkeretako tolesdurek XIII. mendearen azkenaldira eramaten gaituzten.

Gauza bera esan litezke **Oliteko Santa Mariako** zaindariak.

Garatuagoak dira *Garesen Santiago elizako Soterrañakoa* eta *Pedro de la Rua Saindukua, Lizarran*.

LIZARRAKO PUY-EKO BIRJINA. Herriak jai-era handiagoa dion Birjina, **Lizarrako Puy-ekoa** (100 cm.) zilarrez jantzia dago: bai Amak eta bai Semeak aurrez-aurreko jarrera gordetzen dute eta antzinakoa den keinu hau, Haurraren sorbaldan kokatzen ez den Amaren besoaren jarrerarekin harmonian dago; halarik ere, soinekoaren modelatuak, XIV. mendearen hasierara eramaten gaitu.

ORREAGAKO BIRJINA. Zilarrez xaflatua dena baina, gotiko garbiagoa den bestea **Orreagako Birjina** da (90 cm.): honengan aurr ez-aurreko erromanikoa hautsi egiten da; ikuslearekiko proflez dago Haurra; Ama eta Haurra elkarri begira daude; Ama samurtasun begiradaz; soinekoan agertzen diren tolesduren benetakotasuna eta ugaritasunak XIV. mendearen biga-

rren erdira igortzen gaitu; eta iturburua izan litekeen lehen aitaturako *Rieux-eko* (*Toulouse*) lantegirako norabidea ematen digu.

ARTAXONAKO BIRJINA. Oraindik ere, zalan-tzaririk gabe XV. mendekoa den eta *flamenko eragineko* gotiko aurreratuagoa eta arte kalitate hobea duena **Artaxonakoa** da, bere edertasun fina *Hesiaren elizako* erretaula nagusian eskaintzen duena.

ESERITAKO JARRERAN DAUDEN NAFAR BIRJINAK. Eseritako jarreran dauden nafar Birjinen artean Iruñeko katedralako Birjinez aritu gara lehenago:

- **Kontsolamenduko Birjina**, Barbazana Kaperakoa,
- **Babeseko Birjina**, izen bereko atearn maialekoa,
- eta **Berri Onetako Birjina**, klaustroko atearn ondoan dagoena.

FRANTZIA ALDEKO ERAGINA DUTEN IMAJINAK. *Berri Onetako Birjina*, "hancheuses" deitu izan diren galiar eragineko Birjinen eredia da, hain zuzen ere, kurbalero mugimendu bat gorputzari ematearren, izter gaineko hezurri ematen zaion okerdura dela eta; irribarra isurtzen eta modelatu manierista azaltzen dutenetako hainbat Birjina dira.

Halakoxea da **Uharteko Birjinatxo** ere, Frantziatik ekarria zalantzaririk gabe, marmol zurikoa, oinazpiko marmol beltz gainean dagoena, eskuan lore sorta eta buñaren makurtzarekin kontrastea egiten duen gorputz osoko mugimendu alai bat hasiz, eta tolesdura sinfonia eder bat sortuz, goitik beherakoak soingainekoan eta zeharkakoak mantuan.

Uhartekoaren oso antzekoa eta frantses jatorri berekoa da **Soraurenko Birjina** ere.

Antzekoa baita ere, nahiz eta Malinasetik (Flandes) ekarria izan **Kortsetako Birjina** da, bere aurpegiko neurritz gaineko trazuen fineziak –kopeta argia eta ponpatua, betazal kurbatuak, aurpegi borobildua– Europako *iparraldeko errenazimentuaren* ateetara garamatza (XV. mendea).

MARIAREN IMAJINAGINTZA ARABAN

Arabian gorde diren Birjinak ere molde bereko **Andre Mariei** erantzuten die, zeinetan *naturalismoa eta gotikoaren alaitasuna* azaltzen diren. Ia beti Birjinak bere Haurrari lore bat, fruitu bat ala makila loreztatu bat eskaintzen dio.

BIRJINA ZURIA. Zentzu honetan, Trebiñoko Pedro Sainduaren elizako Birjina Zuritik hasi beharko genuke. Elizaren kanpoaldean dago kokatua, hiribilduaren nagusi bezala, XIII. mendeko irudi polit bat da. Oinazpiko baten gainean eta errezel gotikoa duen horma-konka batetan babesturik, Jesusen Ama koroatuak, herensuge gaiztoa zapaltzen du, bere Semeari begiratzen dion bitartean, este-reotipatu irribarra marrazten duelarik. Haurraren aurpegia naturalagoa eta adierazkorragoa da; eta zapiak erortzerakoan badute graziarik, ez protogotiko geometrizaziotik kanpo.

ESKLABUTZAKO BIRJINA. Sail honen barruan, merezi du ezohikoa toki bat *Gasteizko Santa*

Santiago apostolua (A).

Hiru belaunaldi.
Klaratararen komentua.
Elgoibar (G).
Irudi erref.: Euskal Artea.

Santa Ana, Birjina eta Haurra (A).

58. Beste batzuen artean, eredu hauek Zangoza-Rocamadoreko, Otsagabia (Muskilda) eta Orreagako birjinak lirateke. Zangozakoaren modukoak eta euskal-nafar-errioxar modukoak igarobide garai batetik aurrerakoak dira, zeren eta Haurra alde batetara lekualdatzen bada eta mugimendu alderako nolabaiteko joera azaltzen badu ere, beste kera batzuk erromaniko aldekoak dira eta ez dira XIV. mendetik aurrerakoak. Askoz gotiko garbiago motatakoa da Orreagako Birjinak adierazten duena, 1350. urte aldera burutua izango zen irudia delarik. Ikus FERNANDEZ LADREDA, "La Sonrisa Gótica". *El arte en Navarra*. 15. zbn.an. *Diario de Navarra* Argit.; ikus baita ere J. CLAVERIA URANGUA, *Iconografía de la Virgen de Navarra*. (Iruñea 1942-44); José Esteban URANGA, *Cien imágenes navarras de la Virgen*. (Iruñea 1972). *Diario de Navarra* Argit.; Clara FERNANDEZ-LADREDA eta M^o Concepción GARCIA GAINZA, *Salve, Mariarenganako artea eta jaiera 700 urtez Nafarroan*. Erakusketak. Nafarroako gobernua Argit., Nafarroako Kutxa eta Iruñeko Artzapezpikutzak. (Iruñea 1994)

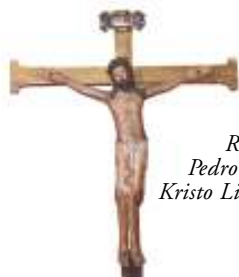
Lezoko Kristo (G).

Alegiako Kristo (G).

Albizturko Kristo (G).

Ruako
Pedro Santuko
Kristo Lizarri (N).

Kaparroso Kristo,
Iruñeko
Katedralean (N).

Lazkaoko Kristo (G).

59. L. LAHOZ, *El arte gótico en Alava*, 108. or.; ikus baita ere, G. LOPEZ DE GERENU, *Andra-Mari en Alava. Iconografía mariana en la diócesis de Vitoria*. (Gastelz 1982).

Mariako Birjinak, Alfontso X.a Jakintsuak emana izan litekeenak, Gasteizen gaixotasun larri batetatik Birjinaren bitartekotza zela eta sendatua izan ondoren.⁵⁹

GOTIKO BERANTIARRA. Gotiko berantiarretakoak (XIV. mendea) jada, eta besteak bezain eder eta garrantzizkoak dira:

- Okaritzekoa,
- eta **Aguraingo San Joanekoa**, zoritxarren bi besoak moztuak dituen (Okaritzekoa bezain nabarmena bere neurriengatik, metro eta erdira iristen baita),
- eta **Zurbanoko Erremedioetako Ama** deitzen zaiona. Honako hau Probintziako Museoa dago gaur egun; aipatu ditugun zantzu ikonografiazko guztiak baditu; nahiz gaur egun oso hondatua dagoen, XVIII. mendean egindako ukituak eta estaldurak zirela eta, ez du bere edertasun plastikorik galdu.

Gotiko berantiarren artean, XV eta XVI. mendean, Errenazimentuko atalean kokatzera gonbidatzen dutenen artean dago, **Kutxoko Esneko Ama**, adibidez.

Ahaztuan gelditu beharko ez luketen beste batzuk:

- **Martiodako, Sokorroko Ama**, Frantzia aldeko grazia duena, non uste izan den kanpoko jatorrikoa dela;
- eta jakina, **Gasteizko Migel Sainduaren elizako Birjina Zuria** deitzen dena, koloreanitzeko harrizkoa eta 2 m. altueran dituen, eta data jartzeko garaian, agirien hutsuneagatik, iritziak erdibiturik daudena, zeren eta batzuk XIV. mendean kokatzen badute ere, beste batzuk uste dute egilea gotikoaren adierazgarritasun tolesgabekoa imitatu nahi izan zuen errenazimentuko eskulturagile bat dela.

MARIAREN IMAJINAGINTZA BIZKAIAN ETA GIPUZKOAN

Bizkaian, jaiera biziko foku bezala **Begoñakoa** nabarmentzen da. Bizkai aldeko lurretan nabarmentzen diren beste batzuk:

- Galdakaon,
- Elejabeitia-Gatzeluan,
- Arratiako Arantzazun,
- Lekeition.

Gipuzkoako ugarien artean, lehendik aipatuak ditugunak alde batetara utziz, Irungo **Junkalekoa** eta **Itziarkoa (Deban)**, berezko hieratikotasun erromanikoa ikusiz, hemen azpimarratzekoa litzateke **Arantzazuko Birjina**, XIII ala XIV. mendean harrian landua da eta XVI.ean zertxobait itxuragabetua, 36 cm. neuritzen du. Munduaren bola eskuetan duela eserita dago eta Haurra bere ezkerreko belaur gainean eserita.

Aipatzeko Birjinak lirarteke baita:

- **Zikuñagakoa** (Hernanin),
- **Guadalupekoa** (Hondarribian),
- **Ordiziakoa** (eseritakoa)
- **Aizarnakoa**,
- **Loinazko Amaren ermita**, (Beasainen), eta abar.

● GURLITZE GOTIKOAK

IKONOGRAFIA BEREIZGARRIAK

Gotiko estiloko berrikuntzak azaltzen dira baita ere, eta agian modu bereziago batetan **gurutziltzaturiko Kristoren** irudietan.

Hasierako *errealismo aldenako joerak* nola baiteko *gorputz leialtasunera* eramaten du; gorputz atalei mugimendua eman nahirik hiltze bakar batez gurutzeari *bi oinak josiak* irudikatzen eramango du, Jesusengan sufrimeanean egonariaren paradigma ikustea behar duen herri debozioak gero eta hizkuntza *espresionistago* batetara bultzatuko du; osoko soingainekoa eta erromanikoen espiritu mistiko eta sinbolo zaleak sortu zuen errege koroa desagertu egingo dira, eta *perizoniuma* belanetaraino luzatuko.

Ikonoetako bereizgarri hauek funtsezkoak dira garaiko Kristoak ezagutzeko, baina ez uste salbuespenik gabeko araua denik.

NAFARROAKO KRISTOAK

Kristo gotikorik zaharrenetarikoa **Peñako parroki elizakoak** izan behar du (XIII. mendea), erromaniko aldiko Kristoek duten bakea, zerbait gordetzen duena.

Gurutziltzatuaren aurpegian min gogorregiaren arrastorik gabe, ia alderantziz baizik, egonaria eta bakea adierazten dituelarik, gurutziltzatuaren oinazea eta heriotzaren abaildura aditzera eman nahi duten beste hauek berantiaragoak diudite; horrela bada:

- **Lizarrakoa**,
- **Allokoa (Uretako Santo Kristoa)**,
- **Iruñea** (Katedrala), eta abar.

Estimazio berezia merezi duten bi ale nabarmendu beharko lirarteke:

Oliteko Santa Mariako Heriotza Onaren Kristoa, zeinari, aurpegiaren luzeak, saiheitshezur nabarmenduen xehetasunak, zangoen tolestadurak eta gorputz osoko makurdurak, hunkigarritasun berezia ematen dien; XIV. mendeko lana da zalantzarik gabe, Gaztelako esparrukoekin zerikusi gehiago duena, hispano-flamenko eskulturarekin baino.

Oinaze adierazpen handiagokoa da oraindik ere, bera barruan babesten duen elizari izena eman zion **Garesko Gurutzea**, *benetako zuhaitz* bat imitatzen duen gurutzearen irudia da eta Eroslearen gorputzak, beheko zatia ezkeraldera begira jarrita eta goieneko enborra aurkako aldera itzulirik daukanaren arteko kontrastea hasten du.

Tipologiagatik, ia ezin daiteke zalantzan jarri ere, gurutze honek, Germanian ikusten diren batzuen batzuekin zerikusia duenik, adibidez, **Coloniako** Santa Maria del Capitolio-koarekin (1314), eta **Italiakoa**, hain zuzen ere, Sienako Katedraleko Museoko Giovanni Pisanokoarekin (1296). Zeharkako nolabaiteko agiri batek Garesko gurutzea XIV. mendeko lehen herenean datatu behar dela pentsa arazten digu.

ARABAKO KRISTOAK

Araban garai honetako taila onen artean nabarmentzea komeniko lirarteke, honako Kristoak:

- **Zurbanorena** (Elizbarrutiko Museoan) XIV. mendearen hasierakoa,
- **Arrianokoa** (gotiko berantiarrekoa), bere parrokiara apaleko erretaula xumearen buruan dagoena,
- eta hiltzetik askaturiko besoagatik eta jarrera baketsu eta minkorragatik, oraindik ere hunkigarriagoa den **Trebiñoko San Pedrokoa** (XV. mendea).
- Askoz neurri txikiagokoa dena baina, bere gorputzaren okertasunagatik oso nabarmena da **Sojoko Lorentzo Sainduaren ermitatik** ekarritako gurutzea (gaur egun Probintziako Museoan dena): Besorik gabe, tolestutako oinak hiltze batez zulaturik, gorputzaren kurbalerro gozoak, jarrera minberatsua, aurpegi zorrotz eta baketsua eta garbitasun oihala angeluzko tolesduretan jarria; XIV. mendean koka liteke.

Kexaako Santo Kristoa, XV. mendekoa jada, eskema errealistago eta ez hain estilizatu bati erantzuten dionak Gurutziltzatuaren giharreran eta garbitasun oihalean zurtasun handiago du.

KALBARIOAK. Izan gogoan gainera, Araban gotiko arteak **Kalbario osoko** hainbat adierazpen plastiko utzi duela (Maria eta Joan Saindua gurutzearen bi saihestetan): Nabarmentzen diren kalbarioen artean, hor ditugu:

- **Erentxungoa**,
- **Egiletakoa**,
- eta **Biasteriko Joan Sainduarena**, guzti hauen multzoak, non tailaren xehetasuneko osotasunak, gotikotasunaren gainditzea dela pentsatzera behar tzen gaituen.

GIPUZKOAKO KRISTOAK

Gainontzeko euskal probintzietan gotiko aldiaren kokatu beharko litzatekeen kalitate bereziko Kristo gurutziltzatuaren ikonografiarik ez da. Gipuzkoan aipatzeko Kristoak lirarteke:

- **Albizturkoa**,
- **Andoingo Zumea ermitakoa**,
- **Alegiakoa, Lazkaokoa, Segurakoa** (Frantziskotarren mojen komentukoa),
- eta hain ezaguna den **Lezoko Santo Kristoa**, zeinaren jatorriaz ezer ziurrik azaltzen ez delarik.

● DURANGOKO KRUTZIAGA

Eroslearen Gurutziltzatzeko gaiak, **Krutziaga** deituriko **Durangoko Kalbariora** garamatza, oso aberatsa den ikonografia deigarria eta plastikotasun kalitate handiko monumentua delarik.

Ez da landa gurutze bat, ez mugarri, eta ez bidegurutzetako bat ere; hiri-gurutze bat da, gaur ezaguna ez den helburu jakinen bategatik jasotakoa. Durangon, 1442.ean Beguinoen eta Bergandoen heresiari eutsi zion Anaia Alonso de Mellari ortodoxo erantzun bat emanez jarritakoa izan zitekeela ere uste izan da; iradokizun hau Karmelo Etxegarairi zor zaio.

Irlandako gurutzear ahaidetasuna ere bilatu nahi izan zaio, eta zehatzago esanda Behe Bretaniakoekin; baina, hain bitxia izanik ez

da erraza gurutze ezagunetan antzik aurkitzea.

Ikonozko multzo honek denak izan dezakeen sinbolozko garrantziak asko hitz egin izan da eta bibliografia ugaria da.⁶⁰

Altueran 4,30 m. dituen gurutzea da. Multzo osoak oinarritzat daukan **pilare** lirain baten gainean **gorpuzki zilindrozko** bat hedatzen da, zeinetan zirkulu eran adieraziak dauden **hamabi apostoluak** (Elizaren sinboloak?) kanon motzeko irudiak baina, taila sendoa dutenak, bakoitzak daraman tresnagatik ezagutu litezkeelarik.

Zilindro horren gainean, 1,60 m. neurtzen duen **gurutzear**en masta dago zutik; bere ingurune osoan emakumezko aurpegia duen **Paradisuko sugea** kiribiltzen da eta Lehen Bekatua eta bere zigorra gogora arazten dira. Baina ebanjelioetako berezko historiako irudiak ere pilan azaltzen dira (**Maria eta Joan Sainduarena**) eta gainerako zeinu eta **Kalbario** tradizionalen bere bereak dituen irudiak. Bistan azaltzen da teologoren batek diktaturiko egitaraua, **Bekatua eta Erospena** uztartuz.

Gurutzeak badu irudirik atzealdean: **Andra Mari** bat, eta **gizaseme eta andere Sainduen** irudiak, denak ezagutzen ez badira ere.

Nolanahi ere, lan honen plastiko balioa azpimarratzea da kontua, **naturalista adierazpiderako** iaioitasun jakintsu batez erromanikora erakartzen gaituzten irudietan azaltzen dela dirudien **lanketako laztasuna**, eta **konposaketa zentzua** eta **egituretan edertasunerako** sentiberatasun izugarriaren arteko bilduma bitxia. Zentzuzkoa dirudi monumentu hau **gotiko-berantiar** bezala izendatzea eta 1490 eta 1510. urte bitartean datatzea.

● GIZASEME ETA EMAKUME SAINDU HERRIKOIAK

Kristauen saindu izendegiko heroien gurutzak, gotiko artearen hiru mendeetan zehar, haziara bat sumatu zuen. Baskonian irudietan gehienetan azaltzen diren saindurik gustukoena hauek dira: Santiago eta Pedro Saindua, eta eliza zaindari batzuk, Migel Saindua, Martin Saindua, Jurgi Saindua, Nikolas Saindua, Saturnino Saindua, Santa Maria, Esteban Saindua, Santa Katalina eta abar.

NAFARROAN: Sainduen iduri batzuk, ez askok halaz ere, teknika menderatze handia eta plastiko hizkeraren jakinduria berezia azaltzen dute, eta tailak kanpotik ekarritakoak izatearen susmoa sortzen dute, hara nola:

- **Sansol parrokiako Pedro Saindua**
- **Gareseko Santiago**.

Beste batzuk aldiz ez dute jatorriz herrikoiak direnaren zalantzarik ere pizten:

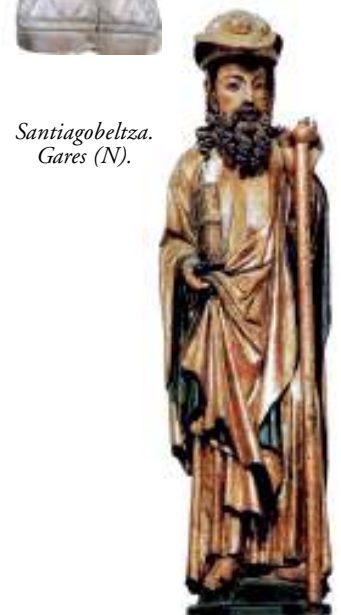
- eserita dagoeneko **Pedro Sainduaren** zenbait irudi,
- **Lizarrako San Pedro de la Rua elizako Nikolas Saindua**,
- **Tuterako Santa Magdalenako Blas Saindua**, eta abar.
- oso neurri handian eta hispaniar-flamenko zantzuak dituen da **Lizarrako Migel Saindua elizako** sainduaren kaperako **Jurgi Saindua** (1500.a);

Krutziaga.
Durango (B).

Santiago Erromes.
Santiagomendi
ermita.
Astigarraga (G).

Santiagobeltza.
Gares (N).

60. Ezezagun batena da, Cruz de Kurutzia. M. N. E. Illan, 125-133. or.; R. PINEDO, *La cruz de Kurutzia*. 1942; M. GRANDE, *Kurutzia*. Bizkaia 25, 1965; Jesus LARREA RECALDE, *La cruz de Kurutzia*. (Durango 1972); W. GIESE, *Monumentos religiosos de piedra en el País Vasco. Homenaje a J. M. Barandiaran*, II, 1966, M. VIAR, *Cruces de Vizcaya*. Deustuko Unibertsitatea. Arteren Historia Saila, 1980.

1.- Krutziagako gurutzeara, Durango (B). 2.- Heriotza Onaren Kristo Erriberriko Santa Marian (N). 3.- Zurbanoren Kristo. 4.- Segurako Kristo, Frantziskotar lekaimeen Komentuan (G). 5.- Zumeako Kristo, Andoaín (G). 6.- Sojoko Kristo. 7.- Kristo, Gares (N). 8.- Zuria, Uharte (N). 9.- Arantzazuko Ama Birjina, Oñati (G). 10.- Trebiño. 10.a.- Aizarnako Ama Birjina, Zestoa (G). 10.b.- Zurbanoren Andre Maria.

Orreagako Ama Birjina (N).

Puy-eko Ama Birjina. Lizarna (N).

Erriberriko Ama Birjina (N).

Rocamadorko Ama Birjina.
Zangoza (N).

Kutxo-ko Esnearen Andre Maria (A).
Irudi erref.: C.M.V.

61. Juan Carlos STEPPE, "Las pinturas murales de Gaceo. Una catequesis a través del arte". C.M.N.V. libk. 1982, 100. or. eta hurengo.

- Flandestik datorrena izango da taila fineko (XV.K.o.) beste **Jurgi Saindu** bat, zutik jarririk herensugea lantzas zulatzen, *Zangozako Santa Maria elizak* daukana.

GIPUZKOAN berriz, Eliza-barrutiko Museoan ikusgai dauden batzuk nabarmentzeak merezi du:

- **Astigarragako Santiago erromesa**, oraindik erromanikoa den hizkera batez, funtsezkoena bilatzen duen alabastro txiki eta trinkoa da (XIII. mendea).

Egitura herrikoia, baina jada gotiko naturalismo aldera irekiagoak dira, garaiera ederreko zenbait emakume irudiak, XV-XVI. mendeetan kokatu litezkeenak:

- *Goroeta* (Aretxabaleta) *eliza-aurrekoa* den **Santa Ines** alaia, 53 cm-takoa,

- *Oximondoko* (Bergara) *Santa Marinatik* datorren **Santa Katalina**, 86 cm-takoa;

- eta *Oñatiko Migel Sainduaren elizako Santa Madalena*, 113 cm-takoa, soinaren okerdura alaiez Errenazimentua aldarrikatzen duena (XVI. mendea).

Belaunaldi hirukoitza izendatzen den gai bakar bati buruz, (Santa Ana, Maria Birjina eta Jesus Haurra) baditu Donostiako Museoak "gotiko artea" deitzen den horren azpian zenbat gauza den adierazten duten bi multzo: biak ere **Elgoibarkoak** dira; hauetako batean eskulangile herriko baten xalotasuna nabarmentzen da, eta bestean (**Santa Klararen komentutik** datorrena) teknika menderatzeari loturiko flamenko arte lantegi baten berezko naturalista joera ezagutzen da.

4.

■ PINTURA GOTIKOIA

Aurretik esana dugu, guztiz erromanikoa bezala izendatu daitekeen inolako pinturarik ez dela gorde Euskal Herrian, nahiz eta pentsatu behar den, izan, izan zela gainerako hispania aldeko eskualdeetan bezala. Erdi Aroko jendeari ez zitzaion gustatzen harriak bistan uztea bere eliza eta ermitetan. Nahikoa adierazia dago *karez zarpeatzea* eta gaineratik *margoz* estaltzea atsegin zitzaiola, absideetan batez ere, *irakaspenezko eta apainketa asmoz*.⁶¹ Orokorrean, "lehorrean" eginiko margo baten ahultasunak ezin jasan izan ditu hezetasunen erasoak eta eguraldi baldintza kaskarrak.

Oihaletako margogintzan, nahiz oholetako margoetan gotiko garaian, bai gertutasunagatik eta bai iparraldeko erregeen dinastiarekiko bere ahaidetasuna zela eta, *Nafarroako erresuman* da, Europako gorteetako pinturaren joera berrietara irekia den margolaneko artean garrantzizko lanik gehienak aurki ditzakegun lekua, zalantzarik gabe.

Nafarroatik kanpo, ezer gutxi dira, gainerako euskal probintzietan aurki ditzakegun guztiz gotiko margolanak. **Gotiko berantiarrekoak** dira, XV. mende bukaerakoak eta XVI.aren hasierakoak. **Oholetako margolanak** dira ia denak (erretaulak eta aldare aurrealdeak) eta **errenazimentukoak** bezala sailkatu daitezke, nolabait ere.

● TEKNIKAK ETA ALDIAK

Atal honetan azpimarratzen ari garen gotiko artea hiru mendeetan zehar hedatzen dela dakigularik, jarduera honetan hainbat estilistika aldi bereizterra behartuak gaude, sartaldeko gainerako herrialdeetan gotiko pinturaren hainbat aldien elkarkidetasunean, Frantzia eta Ingalaterrakoetan batez ere, era berean ahaztu gabe, erabilitako teknika desberdinek ezarritako desberdintasunak: *beira margolanak*, *horma-margolanak*, *oholetako margolanak*, eta *eskuidatzietako margolanak*.

BEIRA MARGOLANAK: Euskal Herrian lehen eliza gotiko haietako hutsarteak betetzen zizuten hasierako beirateetatik ez dela ezer gorde baieztatu liteke, eta ziurrenik ez zirela arte ikuspegitik begiratuta balio handikoak, izan ere, bertako beira lantegien agiririk ez baitago. Hormetako margolanak ere, susmoa izatekoa da, maila ekonomiko batetako elizetan bakarrik emango zirela.

HORMA-MARGOLANAK: Beraz, gaur egun ezusteko atseginak hartzen dira landa giroko eraikinetan, helburu praktikoa batzuk betetzeaz gainera —eguraldiaren eragineko hondamenen aurkako harmorako aparejuen babes hobea, argitasun gehiago eta abar.— aurkitzean, benetako arte kalitate on bat lortzen dutelarik.

Baskonian hormetako margolanik gehienak oraindik asko ez dela aurkitu izan dira, eta behar bezala 1944. urtetik aurrera izan dira eraberrituak, Nafarroari dagokionez, arreta handiz izan dira Museora eramana, nahiz eta badiren *in situ* uztea nahiago izan diren beste batzuk.

BOST ETAPA: Erdi Aroko artearen historian ohizkoenak diren deiturretara egokituz, eta berriro ere lan hauentzat *gotiko* hitzaren ezegokitasuna onartuz, berrietan **bost aldi** bereiziko ditugu, gutxi gora behera kronologia aldiekin egokitzen direnak:

- lehengotikoa,
- gotiko lineala;
- eta, Erdi Aroaren azkenetan jada,
- italiar-gotikoa,
- nazioarteko gotikoa
- hispaniar-flamenkoa.

● LEHENGOTIKO ESTILOA

ARTAXONAKO MAISUAREN BI LAN

ARTAITZEN. Gaur egun Nafarroako Museoan dauden **Artaitzeko Martin Sainduaren elizako hormetako margolanen** zatiak XIII. mende azken hamarkadatarakoak izan behar dute.

Absideko zilindro erdia betetzen dute eta adierazten duten gaia guztien gaineratik erromanikoa da, (Ap. 7-9) *Bildotsaren Gurtzarena*. Gizonzkoen irudiak dira, bizardunak denak eta beroien soingainekoengatik apaiz, gotzain eta noble ohoragarriak direla adierazten dute, erdi-puntuko lau arkuen azpian ikusten dira, erdiko hutsarte estuaren alda banatan kokatuak. Apokalipsiako idatzietan goiargituriko *dohatsu jendetza pilak* iradoki nahi izan ditu margolariak, bata bestearen gainean ezarritako buruen bidez, erdiko domina handian margo-

turiko Bildotsa mistikoaren sinbolo aldera gurtza jarreran burua itzulirik dutela.

Irudi oso luzeak dira, jantzita daramatzaten mantu zabalen tolesdurak, hasiera batetako naturalismoa, erritmo zentzu nabarmen batez jokatuak daude; marrazketa garbi eta sendoz nabarmenduak dira, eta oso margo beroez margotuak daude batez ere. Erromaniko margolan bezala ere har litezke, pertsonaiak profil erdizka adierazte alderako joera irekia azalduko ez balute. *Artaxonako Maisu ezezagunarenak* direla uste izan da.⁶²

ARTAXONAN. Artaxonako Maisua deritzo izen bereko hiribilduko *Saturnino Sainduaren elizako burualdean* apaingarri ziren marrazkien (hauek ere gaur Museoan) egileari, eta Kristok bere apostoluei eginiko agintzaria gogorazi nahi dutela dirudi: "Nire atzetik etorri zaretenak, zuek....., Gizonaren Semea bere aintzazko tronuan esertzen denean, eseriko zaretze zeuok ere, eta..." (Mt. 19-27 eta hu.).

Ertilariak hemen *Kristo Aintzatan* adierazi du, saihestetan bi goiaingeru dituela, eserita dauden apostoluez gurtua, leihoaren alde banatan itxurazko horma-konkatan zutik jarritako Pedro eta Paulo Sainduak oso nabarmen-tzen direlarik. Erdiko hutsarteak lorezko apainketa zoragarri bat gordetzen zuen, erromanikoa zirudiena. Baina, zahar tankera guzti horren erdian egunsenti berriak ikustaten dira: Aintzetako Kristo, *Nafar Erdi Aroko Artearen*⁶³ egileek ederki asko adierazten duten bezala, ez da Epaila Nagusia ez eta ere azken egunean aintzazko distiretan etorriko dena ere; bere zauri salbatzaileak erakusten dituen Kristoa da.

Santo Domingoko erromaniko girolan, *Lebanzan* (Palentzia), *Tuterako klaustroan*, eta batez ere, Donejakueko *Aintzaren Elizpeko tinpano* handian ere azaltzen den bezala. Hau, gure itxaropena eta aro berri baten gozamen epel eta arrazoibidezko bat biztu nahi dituen margolana da: **eskolastika teologiarena.**

OLITEKO PEDRO SAINDUKO MARGOLANAK

Nafarroako Museora ekarriak dira **Oliteko San Pedroko** dorre azpian kokatua zegoen kaperabatetako margolanak ere. Gangako lau plementoetan lau ingeru margotu ziren. Inposta batez bi erregistrotan banatuak diren kaperako hiru harmorak hainbat gaiez apainduak daude.

Aurrez-aurreko harmoran, goieneko aldean, *Pantokratorra* eta *Tetramorfosa*, eta *Jesusen Hautzaroko* irudiak behe aldekoan.

Eskuineko horman, goieneko mailan *Saturnino Sainduaren* bizitzako agerpenak eta inpostaren azpiko aldean *Pedro eta Paulo Sainduen* irudiak.

Ezkerraldeko horma Mariaren Koroatze agerpenez, eta beste pertsonaiez eta ezagutzen oso zailak diren Bibliako pasartez estali zen.

Olitetik datozen margolan hauek, *Artaxonakoak baino zertxobait arkaikotasun handiagokoak* dirudite (Pantokratorra, adibidez, erromaniko zoragarria da), baina, bestea baino gaizkiago gordea izan denez, ez da egileak eta kronologia zehazteko bistako oharrik ematen. Dena delarik ere, Iñiguez Almech eta Uranga

ados daudela dirudi W. W. Spencer Cook-en iritzian, hau da, margolan hauen egilea, **Sigenako** kapitulu-gela sonatuan lan egin zuen maisu beraren lana dela aitortzean.

MINIATUIAK

Erdi Aroko eskuizkribuen margolanik Euskal Herrian ia ez denez gorde, jaso ditzagun benetako kalitatezkoak diren batzuk.

FITEROKO SAKRAMENTU-LIBURUA. Gotiko estiloaren lehen aldi honetakoak dira **Fiteroko Zistertarren Sakramentu-liburuko** miniatuak, (gaur egun Nafarroako Artxibategi orokorrean direnak) *Urtean Zeharreko* mezaren hainbat idatzien hasierako hizkien egitura eta neurrietan txertaturiko margolan garrantzizko sail bat dela.⁶⁴ Sakramentu-liburuetan ohizkoak diren ebanjelioetako pasarteak adierazten dituzte, *Deikundekoak*, *Agerkundekoak*, *Mendekostekoak* eta abar.

Azken kasu honetan gertakari bitxi bat azpimarratu behar da, *Te digitur*-arekin batera Mezaren Kanona hasten deneko ohizko Gurutziltzatuaren irudia, **Kristoren Zigorkadak** ordezkatzeko duela.

Miniatuak hauek XIII. mendeko data dutenak dira, erromanikoaren nolabaiteko tolesgabetasuna eta aurrez-aurreko jarrera oraindik ere gordetzen dutenak, baina jada gotiko espirituaren arrasto garbiak *aurpegi*en adierazkortasunetan, *tolesduretan*, *keinu eta jarreretan* *errealismo* bilaketetan ematen direlarik, *margoen harmoniaren* sentiberatasun on bat gordeaz gainera, hondoak urdinez margotuz eta uztaien gorria kontrastean dutela. Miniatuak sail honen *Maiestas Dominiak* Artaxonako Saturnino Sainduaren gai bereko horma-pinturarekin ahaidetasun nabaria du.

LEIREKO SALBATORE SAINDUAREN IRAKURLIBURUA. Antzeko zerbait esan behar da **Leireko Salvatore Sainduaren Irakurliburuaren** miniatuak (Nafarroako Artxibategi Orokorrean), hau ere XIII. mendekoa da eta aurrekoaren ondoan desberdintasun hauxe duena, margoen gama aldatu egin dela, oraingoan urdinaren ordezkari gorriz nahasten den morea nabarmen-tzen delarik.

Gai honi buruzko bere ikerketan Silva Berastegik erromaniko ezaugarriak gorde dituzten beste agiri miniatu batzuk deskribatzen ditu, nahiz eta hauetako batzuetan irudien luzatzeak eta hasierako makurdurak edo bere kaligrafia estiloak gotiko alderako joerak bisaratzen dituen.

● LERROEN GOTIKOA

Inola ere, miniatuak margolanak eta baita gotiko arteak ere eragindako **lerroen gotikoa**, **franko-gotikoa** ere deitzen zaiona, irudi lauak zehazten dituen **lerroengatik** da ezaguna, normalean **margo bakarrek**o hondoan gainean izatearen joerakoak.

Gogora ekar dezagun zenbait mendeetan Nafar erregeak frantses sendietakoak izan zirela eta Parisen edo Iruñean bizi zirelarik nafar erresumaren gobernamentua Pirinioez gaindikotzain eta ordezkarien bitartez burutzen

Olitzeko Ama Birjina. Azpeitia (G).

Andre Mari Zuria. Gasteiz (A).

Ordiziako Ama Birjina (G).

62. M. C. LACARRA DUCAY, *Aportación al estudio de la pintura mural gótica en Navarra*. (Iruñea 1974, 48-56, or.; ikus baita ere "Pintura mural gótica en Navarra y su ámbito de influencia". A.P.M. 15ean, 1996, 171-193, or.

63. A.M.N. V, 220, or.

64. S. SILVA BERAESTEGI, *la Pintura Medieval en Navarra*. (Iruñea 1988).

65. M. Carmen Lacarra Ducay bere *Nafarroako Erdi Aiar margolanak buruzko ikerlanean Iruñeko margolanaz gainera (Katedraleko, Zer nin eta Nikolas Sainduak) biltzen ditu "Ribaseko Pedro Sainduaren monastegi zaharreko (Iruñea) beste batzuk, Ekayko Martin Sainduaren elizako (Zangozako merindadea) margolanak, Arellanoko Erroman sainduaren parrokia-elizan azalduko beste batzuk, Eristaingo Joan Bataiatzaile Sainduaren (Oliteko merindadea) elizakoak, Giliplenzoko Salvatore sainduaren elizakoak eta estilistika joera honetako azken aldian suposatzen zuen Oliteko San Pedroko dorrearen beheko zatikoak". *Pintura mural gótica en Navarra...* A.P.M. 15ean, 1996, 178, or.*

NEKALDIAREN HORMA-
-IRUDIA. IRUÑEKO
KATEDRALA. JANTOKIA.

Irudi erref.: La pintura mural gótica.

zutela, Karlos Noblearen erregetza aldira arte beder en. Nafarroako artearen *frantses eragina*, bai gaietan, nahiz estiloan nabarmena izan zen.

NAFARROAN

Nafarroan, horma-pintura honen eredu eta adierazgarritasun nagusia **Iruñeko katedralean** bilatu behar da. Katedraleko eta bere klastroko margolan asko Nafarroako Museora eramana izan dira, hauez gainera baita erresumako eliza batzuetakoak ziren beste lan batzuk ere.⁶⁵

JESEREN ZUHAITZA. Margolan horietan nabarmenetako bat **Jeseren Zuhaitza** gaia ukitzen duena da. Isaiasen mesias-profeziaren bibliako iturburua duen gaia “Jeseren zuhaitz enborretik kimu berri bat sortuko da...”, XI. mendean sartu zen artean, bikainki kokatu zuen *Suger Abadeak Saint-Denis-eko beinate* batetan, eta handik miniatura ugarietara hedatu zen, beirateetara, horma-margo eta oholetara eta baita eskulturetara ere (*Siloseko Klaustorra*). Frantziatik igaroko zen ziurrenik.

Iruñeko katedraleko bertsio hau. Iruñeko klastroan, Ate Zoragarriaren ondoan dagoen harmoraren zati bat estaltzen zuen margolan bat da. Gaur egun Nafarroako Museoan ikus daiteke. Neurri handiko konposaketa bat da (6,05 bider 4,14 m.) tenplez egina oliozko ukituak baditu ere, eta klastroko hezetasuna dela medio, zoritxarrez ia guztiz galdua du bere koloreaniztasuna. Hori dela eta bere garrantzia **ikonoe**k dutena da soil soilik.

Bere adarrak dituen zuhaitzaren eskema hartzen badu ere, “Jesusen arbasoak” gai tradizionala bakandua da, lau mailatan agertzen diren irudi eta gertaera garrantzizkoen batzuetan finkatzeko: *Deikundea eta Agerkundea, Jesusen Ama, Gurutziltzatzea, eta Hirutasuna*. Ebanjelioetako gai horietako bakoitzaren inguruan sortzen dira Kristoren “*zuhaitz genealogiko*” sagaratuaren adarrak eta beroietan, giza izaeraren Eroslea den Jesusen arbaso eta profeta bezala, beren larrutxekin Judako *hamabi erregeak* daude kokaturik. Badirudi, “Jeseren zuhaitza” ez baino, “**Gurutzearen Zuhaitza**” deitu beharko litzaiokeela.⁶⁶ Lan honi 1305 eta 1328. urte arteko data eman zaio. Dena delarik ere, bere gaia eta estiloagatik, Frantziako eta Iruñea bertako *XIV. mendearen lehen erdiko* beste margolanekin ongi uztartzen da; adibide modura, gaur egun katedralaren aldare atzean ikusgai dagoen *Gurutziltzatzearen oholarekin*.

GURUTZILTZARTUAREN OHOLA. Ohol bikain honek, lerrozko edertasun zoragarri batez *Lignum crucis*-aren historiako mistikazko gaia azaltzen du: urrezko hondo baten gainean, zuhaitz gurutze batetan josirik Jesus hilotzaren irudia altxatzen da, sinboloz inguratua eta hiru Mariak (Jesusen Ama, Simeonek iragarritako ezpataz bularra aldenik alde zulatutakoa) eta Joan saildua alboetan dituela.

Kalbarioko eszena apostoluen irudiak dituen zerrenda batek inguratzen du; eta euren azpian, katedraleko hiru eliza-barneetan gartzten dela dirudien *elizaren-historiazko gertakari* bat kontatzen da: saihetsetako eliza-barneetan kokatutako bederatzita pertsonaietako bi talde –apaizgo eta nobleak– eliza-barne nagu-

sira begira daude, non badirudien gotzain bat bere egoitzaren jabe egiten dela.

JOAN DE OLIVERREN HORMAIRUDIAK. Beranduxego, **Joan Oliverrek** (*Johannis Oliveri depinxit istud opus*) *kanonikoen jantokiko* horma-margolana izenpetu eta datatu zuen, (gaur katedraleko Museoan) *Nekaldiko gertakariak segidan* dituen.

Laukizuzeneko konposaketa handi bat da, tapiz baten moduan jantokiko hormaren zabalera osoa estaltzen zuena, Kristoren nekaldi, heriotza eta piztuerari buruzko berezko neurriaren erdia duten irudiak dirielarik. Bata bestearen gainean jarritako lau zerrendaz osatua da, goitik behera irakurri beharrezkoak:

- Goieneko zerrendan, hiru ingildun arkuteriaren azpian bi eszena bereizi ikus daitezke: *zigorkadak eta Kalbarioko bidea*;
- hurrengo zerrenda, jendez beteriko eszena bakar batetan, *gurutziltzatzeari* eskainia da eszena osoa;
- hirugarrenak *hilobiratzeko* bi uneak osorik eta *piztuera* agertzen dizkigu.
- Behereneko, predela moduko zerrenda estu bat da *heraldiko armariak* dituen, eusle eta guzti.
- Konposaketa handi honen saihetsetan, goitik beherako bi zerrendatan *hamabi profeta* azaltzen dira, seina alde bakoitzean, beren filakteriekin.

Beraz, berealdiko konposaketa konplexu bat da. Freskoan egina dago tonu distiratsu eta koloreaniztasun ugarietako paleta aberatsez. Bete marra gailentzen bada ere, maisu handi bat adierazten duten nabardura eta tonu aberatsak nabarmentzen dira. Ikonografian bada zenbait *bizantziar-erromaniko inspiratzeaz* hitz egitera bultzatzen duen xehetasun; adibide modura, lapur gaizto baten gainean igotako deabru baten irudia.

Zein zen Joan Oliver? Adituak ez dira ados jarri. Bada, erregeren zerbitzuko Iruñear margolaria den Joan Oliveri buruzko agiririk, baina beranduagokoa duten datagatik pentsatzen da ez dela gure margolaria, bere semeren bat baizik. J Gudiolen ustez, honako hau Bartzelonan (1364) Pedro Zeremoniatsuren zerbitzuan egondako artilaria zen; beste batzuk mendearen erdian Avignongo Aita saildu gortean zegoen margolari bat bezala ezagutzen dute. Dena den, Nafarroan luzaz bizi izandako norbait izan behar zuen eta bere ikasketak Frantzia ala Ingalaterran egin zituen ziurrenik.⁶⁷

ARTAXONAKO SATURNINO SAINDUAREN HORMAIRUDIAK. Joan Oliverren garaikidea da **Artaxonako Saturnino Sainduko** elizan *kapera nagusiko saihetseko harmorak* apaindu zituen.

Hegoaldeko harmoran, Karlomagoren aginduz Saint-Denis abatetxetik (Paris) Toulouse-raino *Saturnino Sainduaren gorpua eraman* zeneko langedoziar elezaharra margotu zuen.

Iparraldeko harmoran berriz, Toulouseko egoitzan Saturnino Sainduaren ordezkari zen Exuperio Sainduaren bizitzako eszena bat irudikatu zen.

Hobekien gordea zelako, konposaketa hauetako lehenengo izan zen museora erama-

na. Bere neurriak 1,62 bider 3,46 m. dira eta sei tarte berdinetan zatitua dago, hiruringildun arkuetz koroatuak, zeinaren gainean zerrenda estu bat doan gotiko hizkizko idazkuren batek pertsonaia eta eszenak kontatzen dituelarik: Sainduaren gorpuari harrera egitera irte den Toulouse herriko *jendea*, *Karломagno*, *soldadua* eta abar.

Zorionean, beheargoko beste zerrenda batetan egilearen eta dataren berri ematen zaigu: "Rokek margotu zuen 1340. urtean...."

Bistakoa denez, **Artaxonako Roke** ez zen, lehen aipatu dugun Saturnino Sainduko elizan bertako burualdean Azken Epaiaren eszena margotu zuena. Estilistikoki ikusi egiten da aurreko mendetik emandako urratsa. XIV. mendeko **frantses miniatuaren** artearen lerro-tze zehatz eta melodiatsuaren eragina sumatzen da, eta baita zenbait puntutan arkitektura ikuspegiaren bilaketa ahalegin zenbait ere.

EKAY-KO MARTIN SAINDUA: Garai berekoak, XIV. mendean erdialdekoak eta estilo berekoak dira (Zangozako merindadean) *Ekay-ko Martin Sainduaren kaperana nagusian* margoturik daudenak eta gaia berriz zaindari sainduaren bizitzako gertaerak dira.

IRUÑEKO NIKOLAS SAINDUA: *Iruñeko Nikolas Sainduaren* aurkitu berriak direnak bezala, eraikinaren bi pilareen aurrealdeak apaintzen zituzten *Eloy* eta *Mauro Sainduen* irudiak. Hain gaizki zainduak aurkitu ziren non, salbatu ahal izateko zurezko euskarri gainean eraman behar izan ziren.

GALLIPIENZOKO LEHEN MAISUA: Beste XIV. mendeko margolan batzuk ere eraman ziren 1947. urtean Nafarroako Museora, oso zaharkituak, *Gallipienzoko Salvatore Sainduaren elizan* hurrengo mendeko margolanen azpian orain berriki aurkitu direnak.

Margolan hauek Kristoren bizitzako hainbat eszena adierazten dute. **Gallipienzoko Lehen Maisua** deitzen zaion egile ezezagun hau kaskar samarra da nolabait esateko eta iaotasun gutxikoa orduan arrunt zen naturalismo alderako joeran; ñabardura beroen zaletasunagatik eta bere espresionismorako joeragatik bereizten da.

OLITEKO BIGARREN MAISUA: Marratzko gotikoko margolanen artean agian ikusgarrienak *Oliteko Pedro Sainduaren elizatik* ekarritakoak dira.

Kanpandorrearen oinetan kokaturiko Kanpanaleko Birjinaren kaperako beheereneko zatia apaintzen zuten eta margolari ezezagun batek (**Oliteko Bigarren Maisua** deitu izan zaio) burutuak dira, gangetako eta lehen gogoratu ditugun harmorako margolanen dezentz beranduagoko aldian.

Zatiren batzuk galbidean utziak izan badira ere, Deikundetik hasi eta Koroatzerainoko *Birjina Mariaren bizitzako* hainbat une adierazten dituzte.

Errealismo alderako joera ausartak, azalerako *konposaketan* zentzu estetiko bat izateak, eta *koloreanitzetako zatietan kontrasterako* iaotasun berezi batek XIV. mendean zehar eman zen margogintza artearen aurrerakada erakusten dute. Oraindik gorputz profilak edo

janzkerenak eta errainu figuratiboak erabakitzen dituzten marren nagusitasunaren barruan, lan hauek margo apaintetaren historian aldi berri baten hasiera adierazten dute.

KODIZEAK

Gogora ditzagun baita ere Iruñeko *katedralaren Liburutegian* gordetzen diren zenbait kodizeen margolanak.

Gauza jakina da Arnalt de Barbazanen gozain aldian miniatuarez argiztatu ziren bi Orduen Liturgia liburu egin zirela, bata 1332an eta bestea 1354.ean bukatu zirelarik. Orriak urre eta margoetako **kapitalez** apainduak dira eta ertzetan **zerrenda** ederrez.

Margolan miniatuak neurri txikikoak dira eta idatzien zutabe artean txertatzen dira, zenbait idatz buruetan dauden hizki kapitalen apaingarri bezala, dagokion idatziari aipamena egiten dien *ebanjelioetako eszenak* adieraziz.

Miniatuagileak ger takarrietan hondo bezala margotzen duen urdin, arrosa eta urrezko geometriazko sareak pertsonaia hobeto nabarmentzeko balio dio. Beharbada, irudien gorputzetan zehaztasunaren bila dabilenari apur bat huts egingo dio. Baina egia da zoragarriak direla, bai *grafismoaren graziagatik* eta beren *adierazkortasunaren indar eta trinkotasunagatik*.⁶⁸

ARABAKO LERROZKO GOTIKOA

GAZEOKO HORMAIRUDIAK. Lerrozko gotikoaren margolan sail honen barruan dute beren toki egokia **Gazeoko** (Arabako ekialdeko Lautadan) **parroki elizako** horma-irudiak, 1967an aurkitu zirenak, estaltzen zituen 1700.go erretoaula kendu zenean aurkitu ziren. Aurkikuntza honek ikerketa berriak bultzatu ditu eta Araba aldeko elizetan hormetako margolanak, erromaniko berantiarrean eta gotiko artearen garaietan ohitura arrunta zela ziurtatzera eraman dute, eta pentsa arazi ere egiten dute, bai Araban nahiz Nafarroan, aurreko garaietan joan-etorriko maisuen ordezkio izan ziren *lantegi egonkorrak* izan bazirela. Gazeoko margolanak Gasteizen kokatua zen ertilariren batenak izan zitezkeen. Eman zaien data **XIV. mendean** *lehen hamarkada* izan da.⁶⁹

Ikonografiako egitasmoa. Irudi multzo honek (batzuk galdu eta besteak zaharkitu egin dira) abside aldeko zatia eta aldare-aurrekoak besterik ez zuten apaintzen.

Absidean, Graziatzko Tronuaren ikonografiako ereduaren arabera **Jainkotasuna** dago adierazia. Hirutasunaren irudikatze bat bezala ere har liteke, izan ere, konposaketaren hainbat tokitan margoak galdu duenez gero, badirudi usoa ere galdu egin duela, Aitaren eta Kristoren aurpegiaren artean egonez Espiritu saindua sinbolizatuko zuena. Dohatsuek kontenplaturiko *Hirutasuna* litzateke.

Behargoko mailan, absideko zilindro erdiaren ezkerretako aldean, gurutziltzatzea dago irudikaturik, *lapur On* eta *Txararen* irudiek, *Maria* eta *Joan Saindua*, *Longinos* eta *Stephanton*; eskuin aldean, arima bat pisatzen ari den *Migel Saindua*, *Bartolome Saindua* eta *Santa Marinaren* ondoan.⁷⁰

ARTAXONAKO MAISUA Horma-irudiak. Saturnino Santuaren eliza (Nafarroako Museoa gaur egun).

Irudi err ef.: La pintura mural gótica.

"JETSEREN ZUHAITZA" (HORMA-IRUDIA). IRUÑEKO KATEDRALA. KLAUSTROA.

Irudi err ef.: La pintura mural gótica.

66. Erdi Aroko Nafar margolanetan emakume jakitun den honen iritziz, egileak "Lignum crucis-aren omenetan Itallako Venancio Fortunato (530-600), Poitierseko gotzainaren latinezko poema luzea den Nekaldiaren ereserkia *Pange lingua gloriosae* erabiliko zuen ikonografiako iturburu bezala". O.c., 179. or.

67. A.M.N. V. 230. or.; R. MESURET "De Pamplona a Toulouse. En torno a Juan Oliver". P. V. XIXan, 1948, 9-18. or.; M. C. LACARRA, O.c., 103. or.; J. MARTINEZ DE AGUIRRE, "La pintura mural gótica". *El arte en Navarra*, n. 13. znb. (Diario de Navarra Argit.), 198-199. or.

68. S.SILVA Y BERAESTEGLI, *La miniatura Medieval en Navarra*. (Iruñea 1988) 110-140. or. Nafarroako Fuenen kodizearen irudiak eta liburutegi berak jasoak dituen beste batzuenak eskematikoagoak dira eta ez hain dotoreak.

69. J. GUDIOL, "Pintura gótica". A.H. IX.ean, 1955; J. C. STEPPE, O.c., 191. or.

70. Azken batetan, arima baten Epai gogoratzea da helburua, bere ekintza onak pisatzen direneko une estu horretan, deabruaren erasoan aurrean eta saindu babesleen laguntza dutela, Euskal Herrian jaiera handia zaion Santa Marina, Galiziar santa esate baterako, zainari Araban bakarrik 50 santutegi eskaini zaizkion. J. C. STEPPE, O.c., 200-211. or.

¶

LERROZKO GOTIKOKO MARGOLANAK, NAFARROA

1

2

1.- Joan Oliverren horma-irudi gotikoa (Nafarroako Museoa). 2.- Saturnino Santuaren gorpuaren lekualdatzea. Bigarren Maisua. Artaxona. 3.- Kristobal Santua. Bigarren Maisua. Olleta. 4.- Martin Santuaren bizitzako eszenak. Ekai. 5.- Jesusen Jaiotza. Erriberriko Pedro Santuaren eliza (Nafarroako Museoa). 6.- Artzainei emaniko Berri Ona, Erriberriko Pedro Santuaren elizan (Nafarroako Museoa).

LERROZKO GOTIKOKO MARGOLANAK, ARABA

LERROZKO GOTIKOKO MARGOLANAK. ARABA

1

2

Jainkotasuna kontenplazten dauden *dohaustuak* santutegiaren *ganga* ere estaltzen dute. *Kondenatuak* aldiz, aldare aurreko *hegoaldeko hamoran* azaltzen dira, ertiliarik nahi ez balu bezala halako ikuskizun izugarri hau, liturgiara etorritako eliztarren begi aurrean zuzen zuzenean agertzea.

Aldare-aurre beraren *iparraldeko harmora* gainean, gangetaraino iristen diren bat bestearen gaineko zerrendatan, *Kristoren bizitzako* gertaerak azaltzen dira, kontaketa modu guztiz didaktiko batetan deskribaturik.

Estiloa. Nahiz eta, ikonografiaren zati batek eta bat bestearen gaineko zerrenda gaintan margotzeko zaletasun honek erromanikoa ekartzen digun gogora, estiloa oro har *gotiko aurreratuko* da, *franko-gotiko* izendatu litekeena.

Eta ertiliarari, pertsonaia bakoitzaren bakar adierazpena ez zaiola axola izan iruditu arren, hala ta guztiz ere, zuhaitz gurutze bati hiru hiltzez jositako Kristo gurutziltzatuak, *adierazpen lazgarri* eta era berean *estetikoki atsegin* bat lortu du, Jesusen aurpegiko egiturazko edertasunaren eta bere gorputzaren hasierako "contraposto" jarrera orokorraren bidez.

Margo-sota urria eta aberatsa da. Gorri iluneko margo-bakarrak agintzen du zenbait lekutan eta urdin-berdaska hondoetan. Jatorrizko margo-aniztasuna biziagoa izango zen zalantzarik gabe. Baina, nolana ere, margoak lauak dira eta *marrak* gainditzen dira irudi guztietan. *Marrak nagusi* izateak eta soinekotan mailakatutako *tolesdura* angelutsuen eta ia simetrikoen zaletasunak pentsamendu honetara eragiten digu, alegia, XIII. mendearen azkeneko *frantses miniaturen margolanen* eragina izan dezaketela.

Alboetan, nekezago ikus daitekeen Gazeoren lana, Europa aldeko lantegietako fintasuntan gutxi zaildutako herri mailako maisu batek dela esan daiteke; baina bestalde, abside erdiko pertsonaien luzatzeak, *ia espresionista* den *marrazkigintza bikain* baten ausardiaz zehazturikoak, *zertxobait zaharkitzearen aldeko bere joaren* barruan, uzten digu *lerrozko gotikoaren maisu handi* bat izendatzen.

AIALATARREN FRONTALA ETA ERRETAULA. *Kexaako dorrean*, *Aialatarren kaperako* aurrealdea eta erretaulako margolanak ere lerrozko marrazketaren barruan kokatu behar dira, izan ere, Araban, XIV. mendetik gorde diren apurretakoak baitira. Kaperaren zaharberritzea zela eta 1959. urtean burutu zirenak orain erakusten dira jatorrizko aleen *errepikapen zehatz* moduan, izan ere 1913. urtean saldu eta Londresen enkantean izan ondoren, Chicagoko Arte Institutura izan ziren eramanak.

Erretaula eta aurrealdeak Birjina Mariaren ondoan *Kristoren Hautzaroko* misterioa erakusten dute. Aiala eta Guzmantarren armak ertzetan dituela dagoen erretaula azpiko zerrendako idazkunak honela dio: "*mandaron fazedon Pero López de Ayala e donna Leonor de Guzmán su mujer al servicio de Dios e Santa Maria en el año del nacimiento de nuestro Señor Ihu Xpo de mil e trescientos e noventa e seis años*".

Erretaulak bi zerrenda ditu:

Azpiko zerrenda

- **Ezkerretako zerrendan** *on Pedro* eta bere seme *on Fernanen* otoitz irudiak azaltzen dira, *San Blasek* zaindu eta bedeinkatuak; jarraian, *Deikundea*, *Ikustaldia*, *Jaiotza* eta *Magoen Gurtza*, *Elizan Sartzea* eta *Egiptorako Ihesa*;

- **Eskuinaldeko muturrean**, belaunikaturik dauden *Leonor Anderea* eta bere erraina, *Maria Sarmientokoa Anderea*, *Tomas Akinoko Sainduak* bedeinkatzen dituela.

- Zerrenda honen **erdiko tartean** Virgen del Cabello deituaren erlikitegiaren eki-saindutarako erabili zen.

- **Aurrealdean** *Epifaniaren* eszena errepikatzen da. Irudi horiek denak arkitekturazko esparruetan kokatuak daude, saihetsetan urrezko zutabeak dituztela eta hirugingildun arkuez burutuak, hauek urreztatutako gableteak eta erdian lau-orriak gainjarrian dituztelarik.

Bigarren zerrendak.

- Antzeko zazpi eszena azaltzen ditu: *Jesus eliza-gurasoen erdian*, *Kanako Ezteiak*, *Piztueria* eta *Gurutziltzaturiko Kristo*, kantzeliariaren bi biloben otoitz jarrerako irudiekin. Ondoren, *Igokunde*, *Mendekoste* eta *Birjinaren Jasokundeko* eszenak.

Aurrealdean *Magoen Gurtzaren* eszena errepikatzen da berriro.

"Irudi hauen hondoak lauak, leunak eta krema-antzeko ñabardurak dituena da. *Kontaketa zentzu handi bat nabarmentzen* zaie, *irakurriak* izateko eginak dira. Irudiak beren keinuz hitz egiten dute, aurpegiek ez baitute ezer adierazten. Garaiko janzkeraz jantziak daude, Errege Magoen kasuan bezala, batzuetan oso aberatsak dira, eta besteetan berriz herrikoiak, baina beti ere xehetasun handikoak dira. Konposaketak xumeak dira eta *paisaiako xehetasunetan naturarekiko maitasun* handia azaltzen dute".

Egile ezezagun honek *frantses zaletasun* puska bat azaltzen du; garaiari zerion italiar kutsua ezaguna zuena antzematen zaio. Gogoan har dezagun Aialako On Pedro Lopez Frantzian enbaxadore izana zela; zazpi aldiz ere joana zen bertara, eta 1381. urtean lortu zuen franko eta gaztelarren arteko ituna; Avignonen ere Klemente VII. Aita Sainduaren aurrean enbaxadore ere izana zen Italiako ertilari hoberenak han behar zireneko aldi hartan. Dena den, erretaula burutzeko hartua izan zen ertiliarik *ikonografian* eta *baita bere grafismoa gailentzean* ere, **gotiko tradizioaren** barruan finkaturik jarraitu zuen.⁷¹

AZKENEKO AURKIKUNTZAK. Antzinako eliza batzuetan gaur egun arte erretaula barrokoez estalitako horma-margoak bilatzeko saiakerek emaitza baikor batzuk eman dituzte. Horrela gertatu da Gaubeako hainbat tokitan:

- **Belloginen**,

- **Alaizan**

- eta **Ribera de Valderejoko** absideetan agerian gelditu dira hamabi Apostoluen irudiak eta beheragoko beste maila batetan, *Adan* eta *Ebaren* bekatuzko eszena.

ERRETAULAREN XEHETASUNA.
AIALATARREN KAPERAK
KEXAAKO DORREA.

71. J. CAMON AZNAR, "Pintura medieval española", S.A. XXII, 1966; J. GUDIOL RICART, "Pintura gótica", A.H. IX.ean, 1956; M. ARANEGI, "El Canciller Ayala", B.I.S.S. XVIII.ean (Gasteiz 1974); J. M. PORTILLA, *Torres y casas fuertes...* II. libk. 1978, 853-886. or.; S. SILVA Y BERASTEGI, "Las empresas del Canciller Pedro de Ayala", *Congreso de Estudios Históricos: Vitoria en la Edad Media* (Gasteiz 1985), 761-778. or.; M. N. E. 298-299. or.; C.M.V. VI. libk., 786-792. or.

GALLIPIENZO
LEHEN MAISUA

Salbatore Santuaren eliza.
(Nafarroako Museoa gaur egun)

Irudi erref.: La pintura mural gótica.

■ LABURPENA

Euskal Herriko gotiko estiloaren lehen adierazpeni eskainitako atal honetan aipatu dugun guztiaren laburpena egiten saiatuko gara.

Gotiko artea. Arte historialariak beren langaia, helburu didaktikoekin kronologikoki antolatuz behartuak direlarik, hiru mendetako (XIII, XIV, XV) tarte luze horretan Europan ekoiztutako arte adierazpenak pilatzen dituztenean **gotiko artea** deitura onartuz, ez lirakeke ahaztu behar hiru gizaldietan zehar, bat bestearen atzetik doazen **estilistika forma ugariak**, batzuetan deitura jakin batzuen bitartez bereizi nahi lirakekeen formak baina, beti ere “gotiko” hitza eskutik utzi gabe.

Aldaketa garaiak. Beti gogoan izan behar da, artea gizartearen ispilua baldin bada, **hiru mende gotiko** horietan Europan, Espainian eta Euskal Herrian gertatu direla berebiziko ondorioak dituzten **gertakariak**:

- erregetza boteretsuen menpeko estatu nazional ezarpenak
- burgesiaren jaiotza
- hiri-gizartearen azalpena
- nazioarteko merkataritzaren hedapena...

Iraultzakakoak bezala izendatu litezkeen aldaketak.

EUSKAL INGURUNEA. Halako denbora tarte luzeetan ezarritako aldaketa horiek gutxi balira bezala, Baskonian, bere barruan **egitura politiko desberdinen** gertakaria erantsi behar zaio.

Frantziar dinastiaz gobernaturiko **Nafarroako erresuma**, 1234.az geroztik nolabait ere finkaturiko mugak zituela eta Errege Kontzejuak eta Gorteak bezalako erakunde zehatzez hornitua dagoela bere berea dituen bide gorabeheratsuetan dabil harik eta (nahiz eta harako “Nafarroan lehenago izan ziren Lege eta Erregeak ...Gaztelan baino”) Gaztelako Koroak bereganatzea lortu zuen arte.

Bitartean, Lapurdi eta Zuberua eta **kontinente aldeko Baskoniaren** zati bat ia hiru mende hauetan zehar **ingelesez aginpidean** erortzen dira.

Eta **Pirinioez azpiko probintziak** errege nafar ala gaztelarren eskumenean, **tenentzia eta jauntasunen** menpe bizi dira, azkenean Gaztelaren eremuan bizi izanaz bukatu zuten arte.

Hau horrela izanik, eta nahiz eta politiko gobernamentuan funtsezko desberdintasunak izanda ere, esan liteke hiru mende hauetako gizarte-ekonomiako garapen transzendental hau ez zela asko desberdindu antzinako Baskoniako lurralde guztietan.

● GOTIKOAREN SISTEMATIZATZE
BATETARAKO IRIZPIDEAK

Bi aro bereiztetik hasi gara, “gotikotasun” konplexutasun aberatsaren aurrean, zeinaren muga bereizgarria XIV. mendeko azken hamarkada izango litzatekeen, beste atal berri batetarako utzi dugu **gotiko berantiar artea** bezala izanda dezakeguna.

Beste alde batetatik, hautatu dugun **metodologia irizpidea** eztabaidagarria da, inola ere

–arte adierazpideak, Plastikoa Arte tradizionalen ugaritasunaren araberako taldeak eginaz–ezegokitasunetara eraman gaituzten irizpideak bestalde, hara nola, beharbada guztiz garaikide izan ziren lanak, hainbat sailkapenetan zatitu behar izatera; honen adibide izan litezke Gasteizko Santa Mariaren bunualdea, Biasteriko Erregeen Santa Mariako eskulturazko ataria eta Kexaako erretablea eta aurrealdea.

Denbora aldietan zehar estilistika garapena eragiten duten arazoiez arduratzen diren historialariek, hiru edo lau eragile mugatzaitan laburbildu ohi dute arazoa: **langaia, teknika, gizarte**, eta **ertilaria**.

Gotiko arteari dagokionez, atal honen hasieran ohartarazi genuen horretaz, estilo berriaren **egitura berrikuntzak** maila batetan behintzat, langaien eta teknika mailako asmaketa bikain horrek, **gurutze** ganga eragin zuela; sistema horren erabilerako teknika aldaerak eragiten zutela, aldi berean **euskal-nafar gotiko arkitekturan** suma daitezkeen tokiko eta denborazko aldaerak ere.

OSAGAI IDEOLOGIKOAK. Gauza jakina da bestalde, Europa aldeko munduaren ideologia, erlijio eta kultur batasun trinkoak, tresna ofizial bezala **latin hizkuntza** bitarteko eraspenez, goi mailako kulturari, dogma katolikoen fede berari, erlijio gurtza bat bera burutzari eta Aita Sainduaren autoritatearen menpetasunari loturik ez zuela oso norbereak ziren adierazpide moduen erretzea errazten. Ideologia edo sentimenduen mailako nahimen autonomoei erantzunez, norberaren estiloak, aro modernoan besterik ez dira sortu ahal izango, Errenazimentuaren kemenak **gizabanakoaren gorralpenaren** bandera jasotzen duenean. Honek ongi adierazten du, hein batetan bederen, Berant Erdi Aroko ertiliarik ia orokorra zen **anonimatuan** gelditzea ondorengoztat. Beraz, gotiko artearen estilo aniztasuna, hiru mende horietan **gizarteak** nozitu zuen garapenarekin alderatuta ikusi behar da batez ere.

ARTEA ETA GIZARTEA BASKONIAN

Baskonian, bere populatzeetan, udal erakundeen jaiotzetan, demografia gora behertan, landa ekonomia hiri ekonomia bihurtzearen aldaketan, eta nekazal ekoizpen sistema nagusi izatetik eskulangintza eta merkatal sistema batetara igarotze historian nabarmen izan da garapen hori.

Baskonian “**lehen gotiko artean**” atal honetan eskaini dizkiogun orriak, gizarte garapen horren lehen aldi edo aroei dagozkienak dira.

Nafarroako Erresuman galiarren dinastiaren ezartzetik hasi eta Evreux dinastiakoaren erreekin XV. mende hasieran emango den “**naifarrenatzen**” arte doan denbora tarte horretan, **frantses kulturaren arrasto** indartsuaren berri eman genuen.

Euskal probintziei bunuz berriz, Leinuen aginpideen aurrean **hiribilduen fundatzeak** markaturikoa bezala azaltzen den gizartearen garapena, uste dugu, XV. mende ongi aurreraturara arte bandoen borrokak luzatu baziren ere, 1397. urte⁷² inguruan desbideratze puntu bat ikus daitekeela, Bandoen arteko gehiegikeriak menderatzeko Gaztelako Erregeen eta beren

72. Kamelo Etxegarayk, bakea ez zela berehalakoan lortu ohartarazten badu ere, 1397. urtean ospatu zen Getariako Batzarri berealdiko garrantzia ematen dio, data gogoangarria omen bere ustetan, izan ere, baserri giroko eta hirietako herri xehearengan banderitza ahalmena berehalakoan desegingo zenaren itzaropena biztu zuen. *Las Provincias Vascongadas al final de la Edad Media*. (Donostia 1985) 150. or. eta hur.

errege Korrejidoreen ekintza gogorak hasi zirenean. Orduan sumatzen da hain zuzen ere, ekonomia askapena hasten deneko *gizarte-politiko antolaketa berri* bat eta nagusigoa hiritar popularen eskuetara pasako da. Egoera berri horretan zera gertatuko da, Bandoen eta Hiribilduen arteko gogorkeria beste batez ordezkatzeko hasiko dela, hein batetan bederen, **udalen arteko gatazka** batez, lurraldeen arteko muga egonkorak kokatzearen arazoak eraginik. Dena delarik ere, oraingoan *udalerriei* egokituko zaie *kultur eta arte mailako ekimentera* eskuartu eta murgiltzea. Berant Erdi Aro aldi horri eskainiko diogu hurrengo atala.

BIZKAIA ETA GIPUZKOA. Ikusi genuen bezala, Kantauri aldeko probintzietan erromaniko elizen eskasia, eskualde horietako populatzeen atzerapen garbi eta naturalaren ondorioa izan bazen, oraingoan, Nafarroakoaren aldean, Bizkaiko eta Gipuzkoako arkitektura gotikoaren beranduko dataren azalpen bezala antzeko zerbait ziurtatu liteke. Sartaldeko Baskoniaren hiribilduei buruzko agiritan azaltzen denez, sarritan *hiribildu baten fundatzea, eliza baten enikitzearekin* loturik dagoela erakusten du.

Gipuzkoan giza taldeei emaniko *fueroak* ia beti *monastegiren* bati lotuta daude. Antzeko lotura bat azaltzen da zehazturik Bilboko (1300), Portugaleteko (1323), Lekeitioko (1325), Markina-Xemeineko (1355), Gerrickaitzeko (1366), eta Ermuko (1372) sorrerako agiritan. Beste batzuetan monastegi ala elizari dagokion aipamena egiten da, izen edo deitura aipatu ere egin gabe. Beste hau ere gertatu ohi da, herriaren esparrutik kanpo eraikitzearen egitasmo bezala eliza aipatzea.⁷³

Datak alderatuz gero, hiribildu garrantzikoaren eraiketa, berari dagokion elizaren eraikitzearen erabakiarekin bat datorrena, behin hiribilduak sortu zirenetik ekoizpen edo kontsumo ondasunen (Gaztelako artileak, Bizkaiko burdina eta abar) joan etorriak Kantauri aldeko portuetara erraztu zituenean ematen hasi zen **ekonomia lasaitasun** aldiei dagokiona da, hau da, **1280 eta 1350** urte bitartean.

Aldi honetan, eraikitzen hasten ez badira ere, eraikuntza erabakitzen eta **neurri handi-goko eta estilo berriko eliza** batzuk planifikatzen dira (Bilboko Santiago, Getariako Salbatore Saindua, Arrasateko Joan Bataiatzaile Saindua); eraikuntza kementsu horrek *XIV. mendearen* bigarren erdian bere abiada moteldu egiten du –bizimodu garestitzearen eta izurriten aldia izanik– bere abiadura ona *XV. mendea* ongi aurreratuan berreskuratzeko, aurreakada ekonomiko nabarmeneko hamarkadak dira eta beste **eliza handi** batzuen hastapena ekarriko dute, zeinaren eraikuntzak *XVI. mende* erdiraino ere iraungo duten.

HIRI GOTIKOAK

Ondoko gertakizun hauek gogoan harturik, hainbat euskal eskualdeetako –*politiko antolamenduaren desberdintasunak*, Nafarroako Erresumarekin *lotura politikoen pixkanakako etena*, eta *XV. mendean*, itsas merkataritzaren irekitze eta jarduerarekin euskal probintzietako *ekonomia berreskuratzea*, eta abar.–, hiru estilistika aldi proposatu dira gotiko arkitekturaren garapenean eta oroimenari laguntzeko as-

motan, erraztuz, izen hauek jarri zaizkie: **Nafar gotikoa, Gaztelako gotikoa, eta Euskal gotikoa.**⁷⁴

NAFAR GOTIKOA. Frantziako hego eta ipar-ekialdeko elizetan inspiraturik **frantsesa** ere deitu daitekeena, eta arrazoi berberetz Frantzia aldeko katedral handien trazu jakinak nahiko leialtasunez birsortzeagatik, Lamperezek **garbizale** deitu zuena da, Baskoniako monumentu handien eta nobleenetan erakusten dena, **Baiona**⁷⁵ eta **Iruñeko** katedraletatik hasi eta Bizkaiko elizarik nagusienetan bukatuz: **Bilboko Santiago** eta **San Anton**, eta abar.

Orri hauetan deskribatu ditugun bezala, eliza hauek:

- *girola* duten hiru *eliza-barnekoak* dira, *transeptua* eta *triforioa* bere ia ingurune osoan,
- *arbotanteak*,
- *atari* zabal eta bikainak,
- eta sarritan *klaustro bat*.

Frantses ereduaren ziurtapena zehaztu egin behar da, izan ere, seguruenik euskal probintzietan Nafarroako eredueta zehar sartua izango da, eta bestalde geografia eta psikiko eta gizarte baldintzek izango dute eraginik **hainbat desberdintasun** nabaritzen delarik:

- argia ez da premiazko bezala bilatzen eta horren ondorioz horma beiraz ordezkatzeko joera etena geratzen da;
- zenbaitetan transeptua moztu ala kendu egiten da;
- leihateak eta arrosotoiak oso gorengo mailan kokatzen dira;
- eta barrunbeetan ez da apainketa oparotasunez eskaintzen.

ARTEA, PENTSAMENDUA ETA IZPIRITUALTATEA

Kontu jakina da mende horietan arte ekimenak printze zibil nahiz elizakoen artean bultzatu eta zati batzuetan bederen elkarren artean ordainduak izaten zirela.

Nafarroari dagokionean, Iruñeko eta Baionako errege eta gotzainen laguntza arkitekturazko ekimentera kementsua eta berehalakoa izan zitekeen.⁷⁶

Ez da horrela ordea gainerako euskal probintzietako hiribilduetan non, errege eta elizaren laguntza ez zen hain berehalakoa izan, baina bai gorabehera gehiago izan zituena eta berantiarra. Ohar erazi dezagun, Bizkaia dagokionez, bere gotzainari (Kalagorriakoa) ez zitzaiola zilegi Jaurerriko mugak zeharkatzea.

Baina, elizako buruzagi horien izpirituaren eragina zenbaterainokoa izan zen, ez bakarrik Europan jada hedatuak ziren eraikuntza formula berriak bereganatzean baizik eta baita arte figuratiboetan eman zen funtsezko aldaketan ere?

Gure azalpenetako hainbat unetan aritu gara Baskonian pintura eta eskulturen estilistiko berrikuntzak nolako atzerapenez jasotzen diren esaten eta ugaritasun eta berrikuntza horiek direla eta jaso izan dituztela historialarien aldetik deitura zehatz desberdinak, hara nola, **lerrozko gotikoa, italiar-gotikoa**, eta abar. Jakinagarria eta irakaspenezkoa izango li-

GALLIPIENZO.
BIGARREN MAISUA
Salbatore Santuaren eliza.
(Nafarroako Museoa gaur egun)

Epifania.

Zigorkatzea.

Xehetasuna. Kalbarioa.
Irudi erref.: La pintura mural gótica.

73. F. SESMERO PÉREZ, "Erdi Aroko hiribilduetako erlijiozko arkitektura". *Las formas de poblamiento en el Señorío de Vizcaya durante la Edad Media*. Bizkaiko Dip. For. Argit. (Bilbo 1978) 355-368. or.

74. F. SESMERO PÉREZ, *Ibidem*, 358-359. or.

75. Manuel VALDES FERNANDEZ, "Euskal gotiko erlijiozko arkitekturaren batasun eta bereizitasun eragileak". *Revisión del arte medieval de Euskal Herria*. A. P. M. 15. znb. 111. or., oharra: "Baionako katedrala da Pirinioen alderako Champaña ereduaren zabalkundearen adibiderik garrantzikoena".

76. Honi buruz oso egoki aipatu izan da, "Baionako gotzaina, Guillaume de Godin kar dinalaen eta Klemente V.a Avignongo lehen Aita Saindu. Villadraut (Gaskonian) jaio zenaren artean emandako elkarlanen emaitzak 1258. urteko suferearen ondoren Baionako Amaren katedralako lanen berreirikitzean eragin itzela izan zuela". M. VALDES FERNANDEZ, O.c., 111. or. eta hur.

77. J. PLAZAOLA, *Historia y sentido del arte cristiano*. (Madrid B. A. C., 1996) 462-482. or.

GALLIPIENZO.
BIGARREN MAISUA

Ref. gráfica: La pintura mural gótica.

EKAI

Kristobal Santua.

78. J. GOÑI GAZTANBIDE, *Historia de los obispos de Pamplona*, 163. or.: Jon Joaniz Aizagakoak sortutako Parisko ikasketxeak oso bizimodu laburra izan zuten. Aldi batez Itxirik egon zen. Agian kalonjeek Teologiazko ikasketak baino nahiago izango zituzten Zuzenbide ikasketak, eta Arnalt de Puyanek bezala Toulouse nahiago izango zuten Paris bera baino. Azkenean, apaiz jendeak ehun liberaz saldu zuten”.

tzateke nolako elkarrekikotasuna eta aldi bereko izaera (errotikakoa ez bada guztiz) izan zuten delako egitura aldagaiok eta aldi bakoitzeko **pentsamendu** eta **erlijioso sentiberatasun** sakonenen trazuak aurkitzea. Beste toki batetan argitaratua dugu ikonozko ikerketa mota honetako saiakera bat, gotiko arteari buruzkoa, bere Europako maila zabal eta orokorrean.⁷⁷

MONASTEGIEN ERAGINA. Kontura gaitzen ezer baino lehen Europako kristau bizitzak XII. mendean eman duen aldaketaz. Bizitzaren kristau ikuskeran alderdi erabakigarria **monjeak** ziren. Ordura arte Kluniko Ordena libreak burutu zuen eragina, Zisterrak esnatu zuen jaiera harrigarriaren arrakastak ordezkatuko zue-na izan zen.

Kluniko monjeak arautegi beneditarra jarraitzen zuten; hauetan nagusi zen otoi-tza, kontenplaritzeta eta liturgia; burulanak eta eskulanak oso gutxi okupatzen zituzten. **Monje Zistertarrak** lana hautatu zuten, hain zuzen ere xumetasunaren eta pobretasunaren eredu izateko.

Klunitarrak pentsatzen zuten dena ere gutxi zela elizaren otoi-tza edertzeko eta aberaste-ko. Muin muinean *kontenplariak* ziren (Betaniako Maria bezala), hitz honen adiera oinarrikoen gainera. Klunyn ez ziren inola ere falta izango *erromaniko arte handiaren* egitura-zko edertasunerako sentiberatasun handia zuten gizonak.

Claravaleko Bernardok gidatzen zituen **zistertarrak** ordea, *langileak* ziren (Betaniako Marta bezala). Eskulan gogorretara erakarritako hauetan, euren artean harria, adreilua eta mortairua lantzen eta erabiltzen iaioak ziren asko sortuko ziren. Horrelaxe bihurtuko ziren, logika, sendotasuna, soiltasuna eta praktikotasuna bilatuko zuten arkitekturea berri baten maisu. Hau, **lehen gotiko artea** zen.

Bigarren aldi batetan, **gotikoak** arrazoi ideologikoengatik egin zuen aurrera batez ere: Heziketarako monastegi guneak, eliza sekularrak gidaturiko eskolez ordezkatuak izan ziren. Unibertsitateetan kristaututako Platon baten idealismoa, Aristotelesen logikaz ordezkatua izan zen. Gotiko artea, bere garapeneko aldirik bikainenean, mende haietan **Unibertsitateetako pentsamenduari zegokion estetikazko elkarkidea** izan zen.

BASKONIA

Euskal Herriko muga estuen artean gotiko arteari dagokionean, delako elkarkidetasunak aurkitzea eta agiriez ziurtatzea ezinezko egin zaigu. Garaiko kristau gizartearen ideologia, bere iturbururik sakonenean Bologna, Paris, Padua, Oxford, Salamanca, Praga eta abarretako Unibertsitateetako maisu handien idazlanetatik zaigu ezaguna. Baina, ikuspuntu horretatik begiratuta, hiru mende horietako Baskonia basamortu bat da. Ez dugu filosofia edo teologia pentsamenduko buruzagirik aurkitzen, Europako liderrekin alderatu daitekeenik; eta herri honetan ez dira oraindik jaio Gasteizko Frantzisko, ez Azpilikueta Martin (“Nafar sendagilea”), ez eta Loiolako Inazio, eta Uharteko Joan Saindua ere. Ez eta monas-

tegi Ordenetako maisu ospetsuen artean, zeinaren kokamena Euskal Herrian berantiarra izan zen, ez eta iruindar egoitza okupatu zuten gotzainen artean ez zen inor filosofian edo teologian jakinduriaren arrakasta sonatua izan zuenik.

Teologia tratatu bat (Hirutasunari eta Gizon egiteari buruzkoa) XII. mendean idatzi zuen bakarra **Parisko Pedro** (1167-1193) gotzaina izan zen, horrela deitua, hain zuzen ere Senako Unibertsitatean ikasia zelako. Hurrengo mendeetan **Asiango Semen Garztaengana** (1317) iritsi behar da, San Fermingo egoitza urte betez bakarrik okupatu zuenarengana, edo **Zalbako Martin** kardinal sonatuarengana (1404-1416), XV. mendekoa dena jada, maila zientifikoa duten gotzainak aurkitu ahal izateko, eta beti Zuzenbidearen mundura mugaturiko goren maila batetakoak.

Goñi Gaztanbidek aztertu duen Iruñeko gotzainen historia, administrazio mailan, politikoa batzuetan eta ia beti ekonomiakoan ziren gaiei buruzko *zuzenbide jatorrizko gatazka eta eztabaiden* segida tamalgarri eta etengabekoa da, non, inoiz ez den Bibliaren exegesia, dogmazko dotrina edo filosofiako pentsamendu gairik azaltzen. Orokorrean, kalonjetza lorturik, Parisko Unibertsitate ala beste Unibertsitate batetara ikastera joan zitezkeen apaizak (lortzen zutenean, beti ere katedraleko Bartzarrean tokia bermatu ondoren izaten zen) inola ere neurritz kanpokoak ez zen Zuzenbide gaietan ezaguera hartuta etorri ohi ziren. Egia da, Ganbarako Artxidialako **Aizagako Joan Juanizek** 1305eko martxoan Ikastetxe bat sortu zuela Parisen, bertako Unibertsitatean ikasketak egin nahi zituzten lau kalonjeri ostatu emateko gai zena; baina ikastetxea denbora luzez egon zen hutsa, eta azkenik itxi egin zen.⁷⁸

Gotiko artearen lehen urteetan, ikonografiazko nahiz estilistikazko gaietan ikusten diren aldaketei buruz, Europa mailako pentsalari-ek hartutako hainbat jarrerak egiteko erabakitzailea izan zuten: Abelardorengandik Alberto Magnorengaino doazen filosofoak, Claravaleko Bernardorengandik Akinoko Tomas eta Esaeren Maisuarengaino doazen teologo berri-tzaileak, eta heroi bizimoduko gizasemeak, ebanjelio ikuspuntua berritua zuten, eta pastoralgintzako metodologia iraultzailea zutenak, hasi Asisko Frantziskorengandik eta Guzmaneko Domingo eta Gerardo Groot-en artera-inokoak, azken hau Elkar Bizitzako Anaien eta *Devotio Moderna* deritzanaren sortzaileak. Guzti hauek, ideia berrien eta portaera berrien isuria mugimenduan jarri zuten, non erakunde eta gizarte mailako ikuspuntutik erlijiozko bizimodu berrietan gorputz nabaria hartzen ari ziren, ebanjelioetako perfekzioa aparteko bakartegietan ez baina hiri-aglomerazio handien artean bilatzen zuten Eskeko Ordenak ziren.

Horrelaxe jaio zen gizarteko talde mota berri bat, **hiri kristaua**; horrela bada, jakitearen guneak, **arrazoimenaren eskubideak** onartzen hasi ziren ospea galdua zuen autoritate argudioen kontura; horrela, arrazoimenaren oinarri bezala onartzen hasi zen ezagutza ala **espe-rientziaren balioa**; hala, **gizabanakoarekiko** kristauaren funtsezko balioa onesten hasi zen

eta horren ondorioz onartu egin zen kristautau *misterioaren adierazpide objektibo* ez zedila jada eragozpen izan norbere sentipen tolesgabearen adierazteko.

Guzti honek izan zuen eraginik arte egituretan. Gotiko artearen estilistiko

modu ugariak sortuz eta garatuz joan ziren horrela.

Hara bada, munduari eta bizitzari buruzko begirada berri hori, eta Errenazimentuaren hurbileko kultura aldarrikatzen zuen *ethos* berri hori, oso *berandu*

iritsi zen Baskoniara. Horren ondorioz ezin harrituko gara aldaketa horiek adierazten zituzten arte egiturak Euskal Herrira ere berandu iritsi baziren.

BIBLIOGRAFIA

- ARTADILL, J.: *Castillos medievales de Navarra*. (Donostia 1934).
- ANDRES ORDAX, S.: "Arte". *País Vasco*-n. Noguera Argitl. (Madrid 1987) 173-185. or.
- APRAIZ, A.: "Algo nuevo sobre la vieja Catedral". *Boletín de la Sociedad de excursiones Manuel Iradier*-en. (1966), 96. znb.
- ARANBURU, M^o J.- KORTADI, E.- MORENO, M.: *Euskal Artearen Historia: Gotikoa Gipuzkoan eta Iparraldean*. Kriselu Argitl. (Donostia 1990).
- AZCARATE RISTORI, J. M.: *Arte gótico en España* (Madrid 1990).
- AZCARATE RISTORI, J. M.: "El protogótico alaves". *Vitoria en la Edad Media*-n. "Actas del I Congreso de Estudios Históricos, 1981", (Votiria-Gasteiz 1982) 43-54. or.
- BANGO TORVISO, I.: "Arquitectura gótica". *Historia de la arquitectura española*-n (Zaragoza 1985) II. libk., 552-556 eta 580. or.
- CAMON AZNAR, J.: "Pintura medieval española". S.A.n, XXII. Libk., (Madrid 1966).
- CANTERA ORIVE, J.: *El Pórtico y la portada de la catedral* (Gasteiz 1951).
- CHUECA GOITIA, F.: "La iglesia de Santa María de los Reyes de Laguardia". B.I.S.S., 1957, I. libk., 39-45. or.
- CLAVERIA ARANGUA, J.: *Iconografía de la Virgen en Navarra* (Iruñea 1942-1944).
- CLAVERIA, J.- VALENCIA, A.: *Crucifijos en Navarra. Esculturas. Cruces procesionales. Cruces de término*. Gomez Argit. (Iruñea 1062).
- ENCISO VIANA, J.: "La primera construcción gótica de Santa María de los Reyes de Laguardia, Álava". B.I.S.S. 195an, I. libk., 21-32. or.
- ESNAOLA, I. - MORENO, Merche: *Euskal Artearen Historia: Gotikoa Bizkaian*. Kriselu Argit. (Donostia 1990).
- FERNANDEZ LADREDA, C.: "La Sonrisa Gótica". *El Arte en Navarra*-n. 15. znb., Diario de Navarrak Argit.
- FERNANDEZ LADREDA, C.- GARCIA GAINZA, M^o C.: *Salve: 700 años de arte y devoción mariana en Navarra*. Erakusketa. Gobierno de Navarrak Argit. Nafarroako Aurrezki Kutxa, Iruñeako Arpp. (Iruñea 1994).
- GARCIA GAINZA, C.(zuzd.): *Catálogo Monumental de Navarra*. (C.M.N.) 9 libk. (Iruñea 1980-1997).
- GIL MASSA, J. - ARAMBURU, M^o J.: *Euskal Artearen Historia: Gotikoa Nafarroan*. Kriselu Argit. (Donostia 1990).
- GRANDE, M.: "Crutziaga". *Vizcaya* 25ean. (Bilbo 1965).
- GUDIOL RICART, J.: "Pintura gótica" A.H. IX.a, 1955.
- JIMENO JURIO, J.: *Monasterio de la Oliva*. T.C.P., 66. znb., (Iruñea d/g.).
- JIMENO JURIO, J.: *Fitero*. T.C.P. 72. znb., (Iruñea d/g.).
- JIMENO JURIO, J.: *Artajona*. T.C.P. 45. znb., (Iruñea d/g.).
- JIMENO JURIO, J.: *Olite Monumental*. T.P.C., 93. znb., (Iruñea d/g.).
- KORTADI, E.: "Arte Gótico". *Arte Vasco*-n (Donostia 1982) 101-130. or.
- LACARRA DUCAY, M. C.: *Aportación al estudio de la pintura mural gótica en Navarra*. (Iruñea 1974).
- LACARRA DUCAY, M. C.: "Pintura mural gótica en Navarra y su ámbito de influencia". A.P.M. 15ean, 1996, 171-193. or.
- LACARRA DUCAY, M. C.: "Pintores aragoneses en Navarra durante el siglo XIV". P.V.n, 1979, 81-86. or.
- LAHOZ, L.: *El arte gótico en Álava*. Arabako Dip. For. (Gasteiz 1999).
- LAHOZ, L.: "El friso de Tuesta y los comienzos de la escultura gótica en Álava". A. P. M. 11ean, 1993, 57-72. or.
- LAHOZ, L.: "Aproximación estilística e iconográfica a la portada de Deva". A. P. M. (Ondare 16), 1997, 5-54. or.
- LAMBERT, E.: *El arte gótico en España en los siglos XII y XIII*. (Madrid 1977).
- LARREA,,: "La cruz de Krutziaga", E.D. III.ean, 1911.
- LOPEZ DE GUEREÑU, G.: *Álava solar de Arte y de Fe* (Gasteiz 1962).
- LOPEZ DE SABANDO, J.-PORTILLA, M. J.: *Euskal Artearen Historia: Gotikoa Araban*. Kriselu Argit. (Donostia 1990).
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: *Arquitectura monumental cristiana en el País Vasco*. (Bilbo 1920).
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: "Santa María de los Reyes y San Juan Bautista de Laguardia". R.I.E.V.-en (Donostia 1921).
- MARIN, H. M^o: *Abadía circercense de la Oliva: Historia y Arte*. T.C.P. 242. znb.an, (Iruñea d/g.).
- MARTIN IBARRARAN, I.: *Santos Cristos en Álava* (Gasteiz 1993).
- MARTINEZ DE AGUIRRE, J.: "Castillos y palacios góticos en Navarra". *El arte en Navarra*, 12. znb.an, Diario de Navarrak Argit.
- MARTINEZ DE AGUIRRE, J.A.: "La pintura mural gótica". *El arte en Navarra* 13. znb.an, Diario de Navarrak Argit.
- MARTINEZ DE LAGOS, E.: "Una marginalia realizada en piedra? A proposito del dintel de Santa María de Olite". A.P.M. 15ean, 1996, 383-395. or.
- MARTINEZ DE MARIGORTA, J.: *La catedral de Santa María de Vitoria* (Gasteiz 1964).
- MARTINEZ DE SALINAS, F.: "Portada de la parroquia de San Pedro de Treviño". A.P.M. 2. znb.an, 1983, 7-19. or.
- MESURET, R.: "De Pamplona a Toulouse. En torno a Juan Oliver". P-V- XIX.ean, 1948, 9-18. or.
- MOLERO, M^o L.: "La sculpture de cloître de Pamplune". *Cahiers des civilisation médiévale*, 35, 1992.
- MORAL, T.: *Monasterios*. T.C.P. 35ean, (Iruñea d/g).
- ORBE SIVATTE, M. de: "Relicarios medievales". *El arte en Navarra*. 16. znb. Diario de Navarrak Argit.
- RECONDO, J. M^o: *Castillos*. T.C.P. 22.ean, (Iruñea d/g).
- SAN JOSÉ SEIGLAND, *Castillos y Torres-Fuertes del País Vasco*. Lancia Argit. (Leon 1994).
- SESMERO PEREZ, F.: "Arquitectura religiosa en las villas vizcainas durante la Edad Media". *Las formas de poblamiento del Señorío de Vizcaya durante la Edad Media* (1975). (Bilbo 1978), 355-368. or.
- STEPPE, J.C.: "Las pinturas murales de Gaceo. Na catequesis a través del arte". C.M.V., V. libk., 1982, 179-245. or.
- TORRES BALBAS, L.: "Arquitectura y escultura góticas". A.H. VII. libk.an.
- URANGA, J. E.- IÑIGUEZ ALMECH: *Arte Medieval Navarro*. (Iruñea 1971-1973), III, IV eta V. libk.ak.
- URANGA, J. E.: *Cien imágenes navarras de la Virgen* (Iruñea 1972). Diario de Navarrak Argit.
- VALDÉS FERNANDEZ, M.: *Factores de unidad y diversidad en la arquitectura religiosa vasca gótica*. A.P.M. 15ean, 1996, 103-123. or.
- VALLE LERSUNDI, P. del: "Estudio arquitectónico de Santa María de Lekeitio". *Kobie-n. Arte Ederak*, 7, 1990, 51-84. or.
- VAZQUEZ DE PARGA, L.: "La Dormición de la Virgen en la catedral de Pamplona". P.V. 1946, 241-258. or.
- VV.AA.: *Nosotros los vascos. Arte. El estilo gótico*. LUR Argit. 1990, II. libk., 220-381. or.
- VV.AA.: *Monumentos Nacionales de Euskadi*. (=M.N.E.) (Bilbo 1985), 3 ale.
- VV.AA.: *Catálogo Monumental de la diócesis de Vitoria*. (=C.M.V.) (Gasteiz 1967-2001) 8 libk.
- VV.AA.: *Bizkaia. Arqueología, Urbanismo y Arquitectura histórica* (J.A.Barrio Lozaren zuzd.pear). Bizkaiko Dip. For. (Bilbo 1989), 3 libk.
- VV.AA.: *Euskal Artearen Historia*. Kriselu Argit. (Donostia 1990).

Lekeitioko Santa Mariako erretaula Nagusia. Xebetasuna. Ama Birjinaren Lokartzea.

8.

ERDI AROKO ARTEAREN AMAIERA

Bianak Printzea Errege ikuren artean.

TESTUINGURUA

FEUDALISMOAREN EGUNSENTIA

ERRESUMAREN "NAFARRERATZEA"

Nafarroako erreinuan, **XV. mendean zehar**, frantses gortearen ekintza kultural eta artistikoen mailara iritsi nahirik jarraitu zen. Baina Nafarroako koroak ez zuen l'Île de France-ko bere ereduak zeukan bitarteko ekonomikorik. Erregeek lege fiskal gogorrez baliatu behar zela ulertu zuten. Nafarroako lurrik gehienak koroarenak ziren eta zati eder bat noblezia eta Elizari zegokien. Gizarteko beheko mailak miseriatik gertu zegoen egoera ekonomiko batean bizi ziren. **Karlos II.aren (Gaiztoa)** agindupean behintzat, lege fiskal berriak bete nahi ezlik zebiltzanen aurkako gaztigu latzak ezarri ziren. Gainera, bere nafar tronurako igoera baino urtebete lehenago (1348) izurri beltza Nafarroarekin grinatu zen bereziki, biztanleria sarraskituz.

Karlos II. (1349-87) eta Karlos III.aren (1387-1425) Evreuxeko dinastia ezkontza lotura eta harreman politiko berrien bidez "hispanizatuz" eta "nafarreratuz" joatea garrantzi handiko gertakaria da.¹ Eta batez ere, Karlos III.ak bere aitaren-gandik zetorkion frantses lurretan menderatze goseari amaiera eman zion, eta administrazioko goi karguak betetzen zituzten frantsesak Nafarroako noblezia eta burgesiako lagunez ordezkatuak izan ziren. Baina zerga bilketak herri xehearentzat oso neketsua izaten jarraitzen zuen, izan ere, erregeak dirutza handiak behar baitzituen luxuzko gorte bat mantentzeko eta Olliteko bere jauregia eta katedral berria eraikitzeko.²

KLASE BATEN SORRERA

Ordurako Zistertarren Ordenak Nafarroan hainbat fundazio sortuak zituen. Eskeko Fraideen Ordena berriek hartuko dute aurrea XIII. mendean erditik aurrera: **Frantziskotarrak, Domingotarrak, Karmeldarrak eta Mertzedarriok**. Gizarte maila berri baten, **burgesiaren**, jaiotzak eta garapenak, eta Europako monarkiaren botere nabarmena imitatuz **klase nobleen** indarrak ekintza gero eta eraikitzaileagoetara bideratzeak, klase dirudunen aldetik arte mezenasgoa lagundu behar izan zuten; aldi berean, **herri xeheak** (nekazariak, mo-

roiak, mairuak eta judutarrak) zapalkuntza fiskal gogor bat jasaten zuen. Aurreko atalean azaldua dugu garapen ekonomiko horrek gotiko artean ekimen handiak eragin zituela, eta ondorioz, eliza eta jauregiak estilo honetan eraikitzen jarraitu zen.

NAFARROA KRISIALDIAN

Gaztelan XV. mendean zehar Trastamaratarren aginpidea eta errege boterea etenik gabe handiagozten zen bitartean, Nafarroan leinu berri batzuen nagusitasuna hazten ari zen, lurraldearen zatirik handienean agintzen zuten errege odoleko sasiko seme-alabena (Karlos III.ak legezko zortzi seme-alaba izan zituen eta sei sasikoak).³

Errege Noblearen heriotzan (1423an) **Aragoiko Joan II.aren (1441-1479)** ezkontuta zegoen bere alaba **Joana Anderea** izan zen oinordeko, modu honetan Nafarroa **aragoiar dinastia** batean kokatua gelditzen zelarik, nahiz eta bien seme **Bianako printze Karlosi**, adin nagusitasuna iristean Joana Anderearen testamentutik zegozkion eskubideak ezagutu. Aragoiko erregearen (**Agramondarrak**) eta bere seme Karlosen (**Beaumontarrak**) aldekoen artean gertatu ziren Gaztelako erregeen handinahiak lagundutako liskar eta guduak, Joan II.ak, Foixeko kondearekin ezkonduko zegoen bere alaba Leonor Anderearen agindupera Nafarroa pasa nahia ekarri zuen ondorioz. Denboraldi batez Nafarroako lurrak bi aginpidetan banatuta egon ziren. 1474tik Joan II.aren seme Aragoiko Fernando eta honen bigarren emazte Joana Enrikezek gobernatua zegoen Gaztelaren aldeko politika erraztu zuen Bianako printzearen heriotzak 1461ean eta baita bere arreba Blanka Anderearenak ere (1464). Joan II.a hiltzean (1479an) Nafarroako koroa **Foixeko (Febo) Frantziskorengana** pasa zen, Leonor Anderearen iloba izateagatik. Baina hau laster hil zenez (1483an) erregearen alar gunak Gortek deitu zituen eta erreginatzat bere alaba **Katalina Anderea** ezarri zuen **Albreteko don Joaquin** ezkonaraziz (1484an). Ezkontza honi Nafarroako ipar eta hegoaren arteko (Iruñea eta Tuter) tentsio eta gudu bukazinek jarraitu zitoten eta ondorioz, ez zen lortu Katalina eta Joan errege-erreginak beren erresumara sartu eta Iruñean koroatuak izaterik 1494ko urtarrilaren 12ra arte.

Gaztelarekin loturak hitzartzeko Nafarroako errege-erregina berrien saiakerak huts egin zuen,

1. J. ZABALO ZABALEGI, "El Reino de Navarra en la Baja Edad Media". *Historia del Pueblo Vasco*-n. Donostia 1978) 141. or.
2. Ikus inbertsio hauei buruzko ohar zehatzak ZABALO ZABALEGI-n, O.c., 144. or. eta hur.
3. Erregeen sasiko semeetatik jaiotakoak eta errenta handiez hornituak ziren etxe handi hauek, Beaumontarena, Nafarroarena, Peraltakoa, eta Nafarroarekin elkartuak bukatu zuen Kortez Kondeenak izan ziren. Gainerako nobleak baino ahaltzugaokak ziren, historia eta tradizio ospindua zutenak; ez zeuden lur batetan ala etxalde batetan sustraituak, baina erregeen emariez handituak sentitzen zirelarik, beren handinahia bereziki berekoi eta inorenganako atxikimendurik gabea zen, eta beren arteko haserre eta gataska armatuak ziela eta etengabe erregearen autoritatearen aipua galduz joan ziren eta erresuma hondamendira eramatera iritsiko ziren.

bai Gaztelako errege "bizilagun" Felipe Ederraren ustekabeko heriotzarengatik, bai beaumontarren buruzagi zen Leringo konde guduzalearen areriotasunarengatik eta baita Fernando Katolikoaren eskuartzarengatik ere, zeinak Frantziari gerra deklaratu ondoren indarrez hartu zuen Nafarroa, Iruñea 1512ko uztailan bere menpe hartzea lortuz.

GAZTELAN SARTURIK

Ordutik, Albretearrek (Albreteko Joanen oinordekotza bere seme Enrikek hartu zuen) eta Frantziako errege-erreginek erreinua berreskuratzeko hiru saiakera eginagatik (1512, 1517 eta 1521) Pirinioez azpiko Nafarroa Gaztelako koroaren menpe sarturik gelditu zen behin betirako bere Erreinu kategoria onartzen zion itun baten bidez, bere aginpide erakunde bereziak, Errege Kontseilua eta Gorteak izaten jarraitu zutelarik. Albreteko Enrikek Behe-nafarroan agintzen jarraitu zuen eta baita XI. mendetik 1456 bitartean ingelesena izan zen Lapurdin ere. Goi Nafarroaren autonomia pixkanaka murrizturik geldituko da Hispaniako monarkia XVI. mendean zehar hartuz zioan nagusitasun gero eta handiagoa zela eta.

ERREGERENGAN FINKATZEA

Bitartean, euskal probintzietan bake eta askatasunaren itxaropenaren egunsentia jaiotzen ari zen hiribilduentzat, esan genuen bezala, Leinuen uztartirik askatzeko **Anaidietan** elkartzen hasiak baitziren. Lehen Anaidia 1329an sortu zen. Une horretatik aurrera Anaidiak errege Korrejidoreen arduraren bitartez, Gaztelako erregeak onartuak eta lagunduak ziren Ordenantzak edo **Araudiak** aldarrikatzen hasi ziren. Hiribildu askori harrisia egin zitzaion eta bando ezberdinetan bildurik, lehen elkarren artean borrokatu ziren noble edo "Ahaide Nagusien" artean elkartzeko joera sortu zen (su-eten eta ezkontza loturen bidez) antzinako nagusigoa gal ez zezaten. Nekazal herriek inguruko hiribilduetan herritartzeko baimena eskatuz Erregeari zuzendutako eskaeren inguruko agiri ugari da gorderik. Nekazal jendearen hiribilduetarako etengabeko leku aldaketa honek gi-

zarte maila berri baten sorrera ekarriko du, burgesiarena, zeinak indar ekonomiko eta finantzariak bidegabeki edukitzeaz gain, botere politikoa eta hirietakoa eskuratuz joango zen.

Bestalde, maila xehe eta burgesaren garapeneren arteko elkartasunak eta nobleziaren gaitan beren boterea finkatzen hasiak ziren monarkia batzuen interesak, herriaren gurari erlijiosoek erantzuten zien **ekintza berrezartzaile artistiko** guztiekiko errege-erreginen babesaren erraztu zuen. Gotikotik aurrera, arkitekturako lan askok eta arte plastikoek orokorrean, "errege" izendapena jasoko dute.

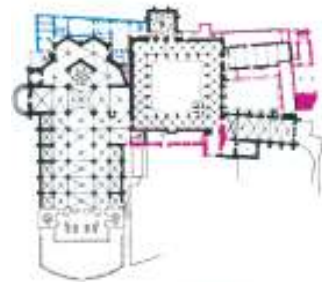
"UDAZKENA ERDI AROAN"

Euskal gotiko arte berantiarren atal hau gertakizun esanguratsu batzuk batera egokitzen direla dirudien **XIV. mendeko azken hamarkadatik** hasiko dugu: Nafarroan, Evreuxtarren dinastiak lagunduriko **bizitza politiko baten "nafarreratze"** baten hasera; eta Probintzietan, **Leinuen boterearen beharpen** nabarmena, feudalismoaren amaiera eta gizarteko **udalgintzaren politikaren** gorakada. Hain zuzen, 1397. urtea data transzendente bilakatzen duten (Getariako Junta ezagunen urtea) bi gertakirien garrantzia azpimarratu da: **harreman komertzialen garapen** egokia eta **lurraldeetan oinarritutako botere politiko berri baten** hasera.

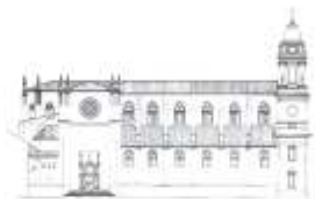
Erljioari dagokionez, Euskal Herriko kristau gizartearen egoera, Europako gainerakoa bezala, gainbeherakoa da. Mendebaldeko zisma luzearen (1378-1417) eta gotzaingoaren hutsegiteen seinale endemikoaren, agintari zibil eta eliztarren diru-gosearen, kleroaren ezjakintasun eta moraltasun ezaren, ... ondorioz, meretzitakoa da aldi honi Huizinga izengoiti ezaguna ematea, "Erdi Aroaren udazkena" alegia.

Guzti hau ez zen eragozpen izan **XV. mendea** Euskal Herriaren zatik **kultur eta arte mailan ugaltasun** garaia izateko eta hau Aragoi eta Gaztelako koroekin euskal lurraldeen etengabeko loturak eragindakoa izango zen.

IRUÑEKO KATEDRALA (N).

Irudi erref.: Historia de la cultura y el arte de Pamplona.

Irudi erref.: La Catedral de Pamplona.

Erref.: C.M.N.

Irudi erref.: Hiriburua. Iruñea.

I.

■ NAFARROAKO BERANT ERDI AROKO ARKITEKTURA

Kronologikoki XIV. mendeko azken hamarkadan kokatzen dugun Berant Erdi Aroko artearen azken aldia, Iruñeko katedralako lanekin adieraz daiteke.

IRUÑEAKO KATEDRAL BERRIA

Koroa 1391.ean hondoratu eta urte batzuk beranduago hasi zen katedralaren eraikuntza. Ebanjelioko eliza-barnetik hasi zuen gotzain eta gero kardinal izango zen *Martin Zalbak* (1403.ean hila) eta lanak **XV. mende** osoan zehar iraun zuten. Dakigunez 1439an behintzat, (1449an Bianan hilko den) *Jehan Lome Toumaiko* maisua eraikuntzaren gidari dago eta lana zuzentzen jarraituko duten hargin nagusien izenak agiritaturik daude.⁴

Elizak hiru eliza-barne ditu: erdikoak altueran 26 m. eta zabaleran 12,20 neurtzen ditu, alboetakoek berriz altueran 12,80 m. eta zabaleran 7 besterik ez dute neur tzen. Hauek alboetako eliza-barneak bezain garaiak diren **kapera** batzuk dituzte kontrahormen tartetan. Beraz, eliza-barne zati bakoitzari kapera bat dagokio mendebaldeko aurpegitik gertuen dauden bi kaperei ezik, bikoitzak direnez bi zatien azalera bereganatzen baitute (hegoaldeko bi lehenengoetan bezala).

Gurutadura, zeharkako eliza-barne batek osatzen du, oinplanoan eta aurrealdean pixka bat nabarmenduko dena.

Elizaren **burualdea** bereziki bitxia da; gurutaduren ondoko kapera nagusia oinplano pentagonal irregularrekoa da, lau zati erradial inguruan dituen, erdiko bietan hexagono erregularrak eta pentagono irregularrak muturretan. Hauetako bakoitzaren aurreko erdiak girolatarako balio du eta besteak, kapertarako.

4. Iruñeko katedrala eraikitzeke finantzen alder dientzako, horetan lan egin zuten maisu eta langileen kontratuak eta Nafarroako erregeek, Karlos III.a Nobleak batez ere, eman zuten diru laguntzaz, ikus Xabier MARTINEZ DE AGIRRE, "Artea eta monarkia Nafarroan 1328-1425". P.V. 1987an, 254-272. or

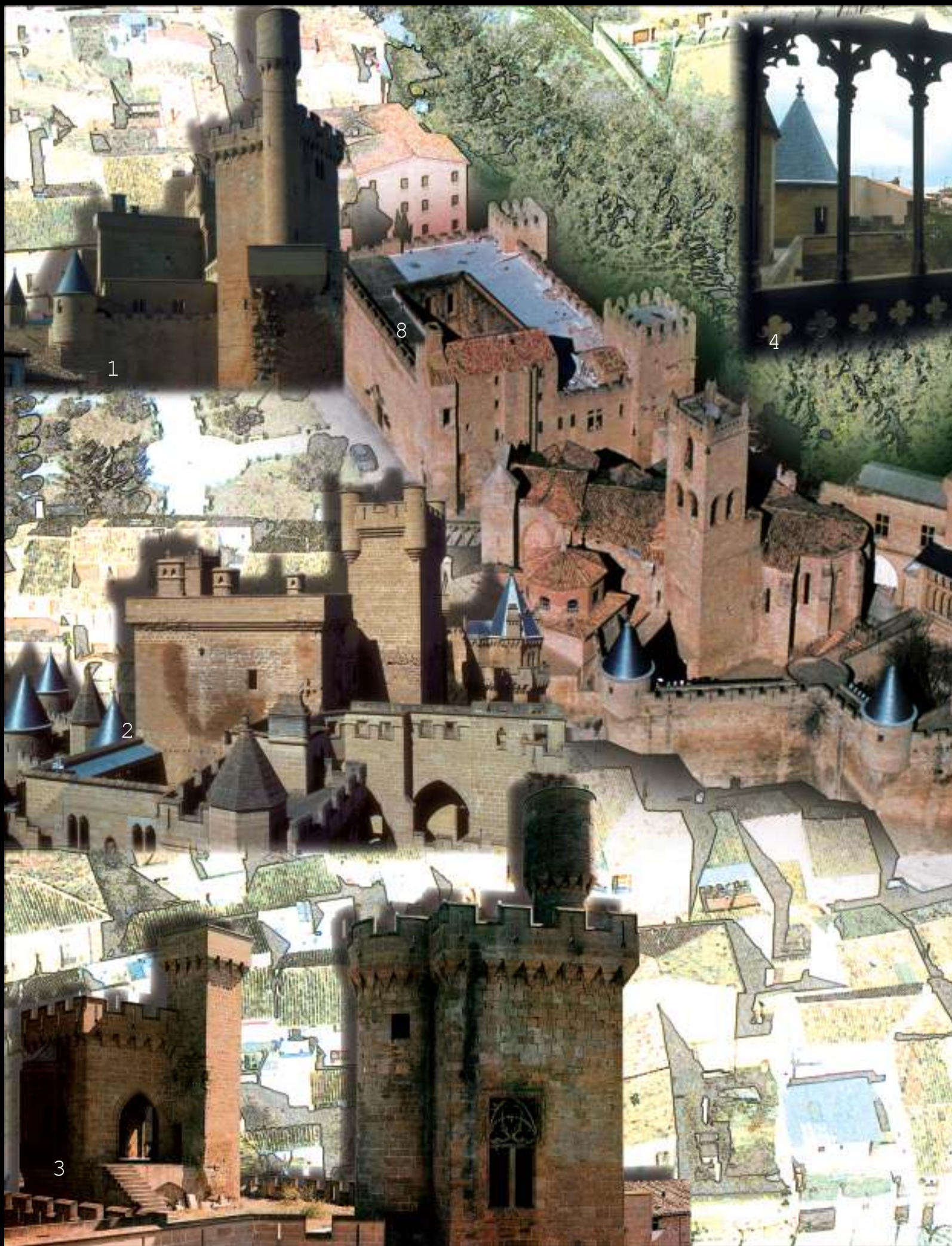
ARKITEKTURA. GOTIKO BERANTIARRA. NAFARROA

1.- Pedro Santuko aurriak. Biana. 2. eta 3.- Iruñeko Katedraleko eliza-barne nagusia (C.M.N.). 4.-Iruñeko Katedrala.
5.- Iruñeko Katedraleko ezker alboko eliza-barnea. 6.- Iruñeko Katedraleko eliza-barne nagusiaren ganga.

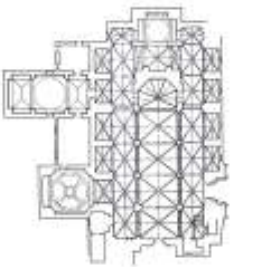
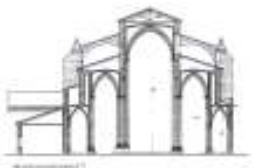
ARKITEKTURA. ZIBIL GOTIKOA. NAFARROA

1.2.3.4. eta 8.- Erriberriko (Olite) gaztelu-jauregia. 5.- Aiantzeko dorrea. 6.- Martzillako gaztelua. 7.- Artiedako dorrea.

SANTA MARIA. BIANA (N).

Iruidi erref.: G ran Enciclopedia navarra. XI. libk.

5. L. TORRES BALBAS, "Gotiko arkitektura eta eskultura". A.H. VII. libk. 520. or.; *Filiación arquitectónica de la catedral de Pamplona*. P.V. 24. znb., 1946, 471-508. or. Street, Madrazo, Brutails eta Lamperezek ere aipatu zituzten katedraleko aldare-aurreko ezohikotasun bitxi horiek; baina Elie Lambert (P. V. 1951, 29. or.) izan zen xehetasun handienaz azpimarratu zituena: Ekialdeko absideko ardatzaren kokapena "angeluzko erpin batetan kokatua, ardatzaren perpendikularrek alde zuzen batekoaren tokian; sakontasun gutxiko erradiozko kaperak, ojiba-ganga sistema beraren bitartez giroari elkartuak; aldare-aurrearen alboen inguruan, ondoan jarritako lau hexagonoz lotutako oinplanoaren trazu orokorra; gurutzaduraren hurrengo bi seialdekoen ezohikotasuna, honen muturreko tarteetan itinguneak iristeko, ekialdera gurutzaduraren besoak ixten dituzten harmora trinkoen alboetan angelu zorrotzak osatuz; azkenik, desberdintasunak hegoaldera burualdea ixten duten bi hexagonoetan, klaustroko harmoraraino iristen direnak, baina iparraldera, antzinagoko erromaniko eraikuntza txikiaren zabalera, zati batetan bederen garai klasikoan berreraikia izan zena, libre utzi..."

Eliza-barneak banatzen dituzten *eusgarriak* erronbo formako pilareak dira, moldura ahurrez berezitako hamabi zutabetzoz osatuak; zutabe hauek fajoi-arku eta formeroen pisua jasaten dute eta baita nerbio diagonalena ere.

Gangakojibazkoak dira, xumeak eliza-barneetan, alboetako kaperetan eta eliza-barne nagusian bezala makurdura edo luzerako lotura bat gehitu zitzaion gurutzaduraren besoeetan; gurutzadaren muturreko zatietan bada gainera, beste zeharkako bat. Erdikoa bizkardun eta terzeletedun ganga izartu batek estaltzen du. Kapera nagusikoa mota berekoa da, baina korapilatuagoa. Inguratzen duten lau tarteek giltzarri bat berean bat egiten duten sei nerbiotun gangak dituzte.

Oso handiak ez diren eta eliza-barne nagusian altura handian ezarririk dauden lehiatuetatik, alboko eliza-barneetako beste hutsarte txikietatik eta XV. mendeko trazeriadun gurutzadurako bi *arrosetoietatik* sartzen da argia.

Eliza honen *bitxitasuna*, eta bere *ezohikotasun* nagusia, aztertu duten historialariek (Street, Madrazo, Brutails, Lampérez eta Lambert)⁵ adierazi bezala, bertan egindako bi kokamenen bateratzean datza: absideko kapera eta giroarentzat ganga bateratuarekin egindako *estaltze bakarra* eta aldare-aurre eta giroaren komunikazio *arkuen kopuru bikoitia*, ardatzean dagokion pilarea duela.

Horren aurrealde bitxiaren ahaidetasuna aurreko katedraletan bilatu da, *Normandiar eta Ingalaterrakoetan*, eta modu zuzenago batean, bere eraikuntzaren lehen aldian Ingalaterrako koroaren menpe zegoen *Baionakoan*.

Egia da, eliza-barne nagusiak triforiorik ez izatean nolabaiteko *gartxutasun eta lehortesentipen* bat adierazten duela. Kanpoaldea ere soila da, harmora hutsak baino trinkoak gehiago direlarik. Hau horrela izanik ere, Torres Balbásek barneko espazioaren *handitasuna* goraiatzan du "bere eliza-barne nagusiak ez baitu leiho azpian oihal on batzuk ezartzea besterik behar gure Erdi Aroko elizarik eder eta zirraragarrietako bat izateko".⁶

BIANAKO SANTA MARIA

Nafarroako hiriburutik irten gaitezen orain Berant Erdi Aroko gotikoko lan bikain bat gogoratzeko, **Bianako Santa Maria** eliza handia, data ezagunik ez izan arren *XV. mendean azken herenean* hasia izan zela uste dena.

Eliza, bere hormen beheko zatian *triforio* bat eta oinplano karratuko *girola* bat duen arkitektura konplexukoa da; atzeko bi kontrahorma erradialen artean gelditzen den *kaper*a bat ere badu eta ziurrenik hau da hiru eliza-barneen amaiera moduan pentsatutako hirutatik egitera iritsi zen bakarra. *Eliza-barne* nagusia alboetakoak baino bi heren garaia goa da eta zabalaren hirukoitza baino zertxobait gutxiago, hau 8 bat m-takoa delarik. Arku bakar bateko arbotantez arindua dago, Iruñako katedralean bezala. Eliza-barne eta giroren alboetara kaper

ZIBIL ETA MILITAR ARKITEKTURA

GAZTELUETATIK GOTOR-ETXE JAUREGIETARA

Aurreko atalean ikusi genituen XII. eta XIII. mendeetan nafarroako lurak gazteluz estali zirela arkitektura militarren arrazoi eta moduak.

XV. mendean Oliteko errege gaztelua **Arazuri Gaztelua** eta **Artiedako nobleziadun Gazteluentzat** eredu izan zen bere lau horma atalak eta arma patio baten inguruko lau *dorrerekin*.

Karlos II. gerrazalearen errege agintaldia bere seme Karlos Noblearen agintaldira zihoan bezala, Gotor-Etxeen eredu bere itxura hertsiki babeslea galduz joango zen eta bere *jauregi norabidea* garbiago azalduz: hutsarte ugariago eta zabalagoak, defentsarako tresneriaren gutxiago eta abar.

Botere eta handinahia nabarmenduz zutitzen direla dirudien bizitoki-gaztelu hauen zaletuagoa da Karlos Noblea, gerra asmoz erakitako gazteluena baino; zoritxarrez suntsitua izan zen **Tafallako gaztelua** kasu.

Errege nahiei aurka eginez Peraltako Moisés Pierresek (1425) **Marzillan** eraiki zuen adreiluzko **Jauregi-gotorlekua** bereziki handia izan zen. **Torres** ere gotorlekua ez, baino jauregia izan zen XVI. mendean, bere *Dorre Garaia* beti zutik izango badu ere.

ERRIBERIKO ERREGE JAUREGIA

Dena den, Nafarroako Erdi Aroko gazteluen arteko erdurik nabarmen eta eraikuntzarik imitagarriena, beti **Erriberriko errege jauregia** izango dela onartu behar da, erromatar garaiko jatorria duen eraikuntzaren gainean altxatutakoa.

Gaur egun ikusten duguna **Teobaldo II.aren** erregealditik abiatuta eginiko eraikuntza prozesu luzearen ondorio bat da, eta bertan bizi izan zen 1269tik Karlos III. Noblearen garaia arte; honek handitu egin zuen, dorre batzuk (orotara hogeitau gehiago), galeriak, klaustroa,... gehituz eta gela guztiak *frantses gustuko* apainketa aberats batez edertu zirela, dekoratzaile nafar, aragoar eta mairuen laguntza izan bazuen ere, modu honetara "Espainiako multzorik ederrenetarikoa" bilakatu.⁷

Azken zaharberritzeak egin ondorenean, gaur egun gordetzen denak ez du zoritxarrez Bienako Printzeak erakutsi zionean Munzer zaldun alemana txunditu zuen jauregi multzo hura izan zenaren ideia zehatzik eskaintzen: "Ez da urre koloreko hainbeste gela dituen jauregi edo gaztelurik duen erregerik".

2.

ARABAKO GOTIKO BERANTIARRA

ARKITEKTURA ERLIJIOSOA

AGURAIN

Arabako hiriburutik 25 km-tara, probintziaren ekialdeko lautadararen erdian, Agurain-

go hiribilduak gotiko berantiarren bi ale on eskaintzen ditu.

SANTA MARIA. Santa Mariako parrokia XV. mendean hasi eta XVI. ean bukatutako Euskal Herriko hainbat elizen eredu ederra da.

Kanpotik, altura handiko gune laukizuzenak eliza honi *gotorleku militarren itxura* guztia ematen dio, eta itxura hutsa ez dena. Kontrahorma sendoen sistema batek eraikinaren burualde poligonal eta gorputz altua babesten ditu, eta baita kanpoko beste kontrahorma batzuetan oinarritzen diren arbotanteak ere; hauek osotasun guztia inguratzen duen ingurabide batez zulaturik daude.

Barruan espazioaren zabaltasuna harrigarria da, hiru eliza-barneetan banaturik eta erdikoa altuena izanik, eta modu honetara hegoaldean irekirik dauden hutsarten bidez barruko argitasuna lortzen da. Lau tarte ditu, eta baita kapera nagusira irekitzen den beste bat ere.

Gangak era ezberdinetakoak dira: erradiala burualdekoa, honi gertuen gelditzen zaiona eta oinetatik gertuen dauden alboetakoak gurutzadura xumekoak eta erdiguneko gainontzekoak eta burualdetik ger tu dauden bi alboetakoak terzeletez izar tuak. Oinetako tar teetan, estalkia, zutabetxo itsatsiak dituzten pilare zilindriko lodien gainean kokatua dago. Meharragoak diren beste pilareak arku formero, fajoi-arku eta gangen loturen moldurazioari dagozkien baketa handiez osatuak daude.

Korua plateresko eran eraiki zen 1530ean. Eta estilo honetako eta errenazimenduko forma edergarri, abstraktu eta figuratibo ugariak multzo osoan zehar barreiatzen dira eliza hau *multzo hibrido* oso bitxi bat bihurtuz.

JOAN SAINDUA. Santa Mariakoa bezala, **Joan Sainduaren parrokia** XV. mende bukaera eta XVI.aren haserakoa da. Oinazal pentagonaleko *aterpe barroko* ikusgarri bat eliza gotiko zabalaren atearan aurrean dago, paralelepipedo egiturako multzo soil bat.

Elizak: altuera ezberdineko hiru eliza-barne, arku zorrotz eta ertzetan ebakidura zilindrikodun zutabetxo itsatsiak dituzten laukizuzenezko pilareekin bereiztuak, eta gurutzadura xumeko ganga eta erdiko eliza-barneko lotu-ekin estaltzen diren sei tarte. Hiru eliza-barneetako zazpigarren tarte *koruaren* oinarria da. Pilareetako kapitelen haritz hostoak irudikatzen dituzte.

Bai kapera nagusiak nahiz ganga erradialez estalitako *absideek lerrozuzeneko egitura* bat izatea da eliza honen bitxitasuna, Santa Mariakoari bezala, eliza honi kanpotik ikusita *gotorleku itxura* ematen diona. Barrualdeak, aldiz, ondorengo mendeetako eranskin ugari du, kaperak, erretaula eta eskulan ederreko eskulturak.

URDUÑA, LAUDIO ETA ARTZINIEGA

Bizkaia inguruko iparraldean badira aipamena merezi duten eraikuntzak.

URDUÑAKO SANTA MARIA. Urduñako Santa Maria eliza, *latin gurutzeko oinplanoa eta hiru eliza-barne* dituen eraikin gotiko bakarra da alde honetan. Alboetako sei kapera ditu, saihets bakoitzean hiruna. Haserako eliza bat bazen jada XIII. mendean bigarren erdian. Baina

gaur ikusten ditugun arkitektura osagairik nagusienak oraingo eliza *XIV. mende* bete-betean hasi zela adierazten du, eta bere eraikuntza hurrengo ehun-urteko osoan zehar hedatu zela eta ez zela bukatu XVI. mendean amaierara arte.

“Harresiari erantsitako *eliza-gotorleku* bat da, bere burualdean ingurabide paseoa edo adarba duena eta honen kontrahormak pasabide honetatik ibiltzeko zulaturik daude. Eliza honek bere eraikuntzan, osotasunean dagoen arte baten gartxutasuna eta dotor etasuna erakusten ditu, bere osagaietan egiazkotasuna eta bere arkitektura emaitzetan garbitasuna adieraziz. Xumetasun bera sumatzen da itxura soileko kapitelen dituzten pilare zatikatuetan, apainketa figuratiborik gabeko zerrenda jarraiak osatuz, burualdean kokaturiko bik eta eliza-barnean beste bik izan ezik, hauek alegiazko animalia eta giza irudiez apaindurik baitaude. Denak ere zorrotzak diren eraikinaren arkuek, toralak, fajoi-arkuak eta formeroak, hutsarteak moldura finez nabarmentzen dituzte, eraikin osoari dagokion soiltasun dotoreari erantzunez”.⁸

EREMUKO AMA. Gotiko berantiarren adierazgarri ona da **Eremuko Amaren Santutegia**, Laudion, XV. mende amaierako edo bere zati batzuetan XVI. mende oso haserakoa den eraikina.

Elizak bi eliza-barne ditu, erdikoa garaiena eta albokoa lehenengoaren hegoaldera zabalitzen dena. Erdiko giltzarri batean sei nerbio elkar turik dituen ganga batez estaliriko burualde oktagonala bi aldetara zabalitzen da gurutze gangaz itxitako bi kaperen bidez. Bi tartetako bi eliza-barneak gurutze ganga xumez estaltzen dira eta apaindu gabeko kapitelen dituen pilare zatikatuetan oinarritzen dira. Aldare aurrean irekitako bi leihateetatik, alboko eliza-barneko hirutatik eta elizaren oinetan kokatutako beste batetik *argitzen* da eliza.

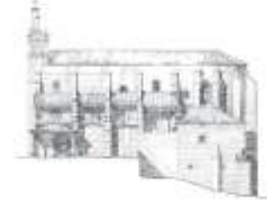
Kanpoaldean azpimarragarriak dira bere arkuterian zurkaizte zantzu batekin baketa handiz osaturiko elizaren *sarrera arku* konopialak, kanpoko ostikoen lodiera eta elizaren oinetako gezi-begia kaliz modura zaintzeko altxatzen den zerrenda edo erlaitza, XV. mende amaierari dagokion gustuaren arabera atzeko fatxada guztia besarkatu arte luzatzen dena.

ARTEKO GURE AMA, ARTZINIEGAN. Artziniegan, **Arteko gure Amaren saindutegia** lehen mailako beste eliza bat da.

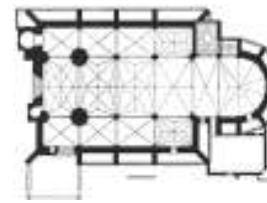
Elizak, oinplano laukizuzenekoa, *hiru eliza-barne* ditu, giltzarri batean elkartzen diren nerbioak dituen aldare-aurre oktagonala eta aldare-aurrea erdiko eliza-barnearekin lotzen duen ganga sexpartita zati motz bat. Hau, oinazal karratuko hiru zatiz eta nerbiodun gangaz estaltzen da; hauetako bitan nerbioak ez dira gangaren muturretan elkar tzen baizik eta urrutitik bada ere, musulmanen arkitektura emaitzak gogorarazten dituzten zati karratuak mugatzen dituzte; beste gangak terzeledeunak dira, XV. mende amaierakoak.

Eliza honek ez du hutsarte zabalik eta atari nabarmenik. Pilareetako kapitelen eraztun molduratuarekin apaintzen dira eta fajoi-arku eta formeroek ez dute apainketarik. Azken go-

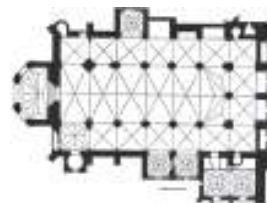
SANTA MARIA. AGURAIN (A)

Irudi erref.: M.N.E. Araba.

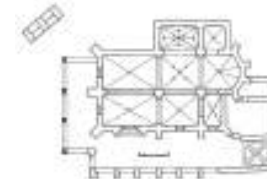
ARABAKO ELIZAK

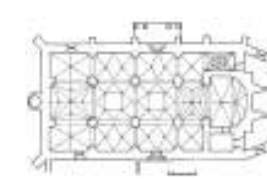
Joan Santua. Agurain.

Santa Maria. Urduña.

Eremuko Santa Maria. Laudio.

Arteko Andre Mariaren Santutegia. Artziniega. Irudi erref.: C.M.V.

6. L. TORRES BALBAS, "Filiación arquitectónica de la catedral de Pamplona". P. V. 24. ean, 1946, 501. or.

7. Ikus, C. M. N. III. ean, 312-335. or. *Olifeko gaztelu-jauregiaren historiako eta arteko azterketa oso bat, bibliografía ugariduna.*

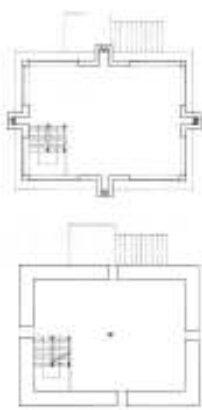
8. Urduñako Andre Mariari buruz, ikus C. M. V., VI. lib., 103-104 eta 663-681. or.

GEBARAKO JAUREGIA (A).

Irudi erref.: M.N.E. Araba.

MENDOZAKO DORREA (A).

Irudi erref.: M.N.E. Araba.

9. Santa Gurutze Kanpezuko Andre Mariaren elizari buruz, ikus M. A. PORTILLA, J. EGIA, *Arzoprestazgo de Treviño-Albaina*. C. M. V. II. libk., 317-319. or.; ikus baita ere, J. LOPEZ DE GUEREÑU, *Nuevas aportaciones a Alava, solar de arte y fé*. B. I. S. S.n 1974, 427-504. or.; ezezagunarena, M. N. E., I. go libk., Araba, Gasteiz 1985, 55-70. or.
10. M. J. PORTILLA, *Torres y Casas Fuertes de Alava*. (Gasteiz 1978) II. libk.
11. Inazio Arozenak eskema honen bidez J.A. García de Cortazar historialariaren ideiak laburbiltzen ditu *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de los siglos XIV y XV* liburuan. (Bilbo 1975), 285. or. Ikus I. AROZENA, *Ahaide Nagusiak eta Gipuzkoa eta Bizkaiko bandoen arteko gatazkak*. Euskal Herriaren Historian. Donostia 1972, I, 151-172. or.; ikus baita ere egile beraren: *Euskal bandokideak*. B.R.S.B.A.P. 1969, 217-312. or.; eta ikus, *Euskal landa eta hiritar gizartea XIV eta XV. mendeetako krisialdiaren inguruan*. "Sinposiumeko Aktak". Bilbo 1973. (Bilbo 1975); B. AGINAGALDE, *Gipuzkoako Dorretxeak eta Leinuak*. "Bertan" 11. znb. Gipuzkoako Foru Aldundiak Argit. (Donostia 1997), 76. or.: "Ez ohikoa eta berezia da, XVI. mendean hasierarako merkataritza leinuren batekin, olagizonak izan ala ez izan, elkartu ez den Ahaide Nagusia; denak ondare nagusiztat dorreren bat dutela".

tikoaren edergarrien ugaritasuna hemen *gantetako margoetan* soilik azaltzen da, batzuk XV. mendekoak dira eta besteak XVI.aren haserakoak; 1498ko data duena da bat. Gainontzekoan, eraikuntza sendoa, soiltasun ederra eta arkitektura dotorea ditu.

GOTIKO ZIRRIBORROAK

Azpimarraturiko eliza gotikoez gain, garrantzi ar tistikoren batengatik aipatu daitezkeenak oso berantiarak dira eta orokorrean gerora oso eraldatuak izan dira.

Ganga, arkuteria eta atariei dagokienez, eraikin gotikoak eliza hauek bezalakoetan aurki daitezke:

- Eskolunbe, Andagoia eta **Koar tango** aldean beste batzuk; **Urarte, Añastro, Trebiñoko Joan Saindua**, eta abar.
- *Trebiñoko konderrian*,
- eta **Atauri, Leorza, Alaiza, Galarreta, Ordoñana, Okariz, Birgala Goien, Alegria, Andollu, Arriaga, Gamiz, Gereñu, Martioda, Urrialde, Lautadan**.

Lautada beronen ekialdean oraindik bere jatorrizko langintza gotikoa nabarmentzen zaion *Santa Gurutze Kanpezuko Amaren eliza* azpimarratuz, sendotasun nabarmen eta *gartzutasun ia erromanikoa* duena azaltzen da, harlandu eta harlanduskoak tar tekaturik dituen. Kontrahormen arteko alboko kaperadun areto *oinplanokoa* da, burualdean poligonozko absidea bukatzen duena eta oinetan, dorrea. *Absidea*, oktagonala eta trinkoa, kanpoaldean isurialde bikoizdun hormapikoetan bukatzen diren bost kontrahorma sendoen gainean oinarritzen da, zeinaren tarteetan gaur egun itsuturiko arku zorrozdun hutsarteak tartekatzen diren.⁹

ZIBIL ETA MILITAR ARKITEKTURA

Arte gotikoko historialariak ezin du alde batera utzi Arabako zibil eta militar arkitektura bere historiako garai honetan. Ongi eza-guna da arkitektura horietatik gorde dena gaztelu eta etxe-gotorretan gauzatzen dela, eta Araba inguruari dagokionez, Micaela Portillak lan osatua eta sakona eskaini zien hauei.¹⁰

Arabar ikerlari entzutetsu honek 130etik gora **dorre** aztertu zituen. Egia da hauetako batzuk arabar historian oso garrantzitsuak izanagatik erabat desagertuak direla; besteetatik, oso esanguratsuak ez diren aztarnak besterik ez da gelditu; eta ez dira falta nahiz eta gotiko berantiarreko ezaugarriak dituztenak izan, XVI. mendeko eraikuntzak ere.

GOTORLEKUAK ETA LEINUA

Hain zuzen ere, egoki aipatu izan da da (J.A. García de Cortazar) dorre gotorren forma eta egitura aldetiko aniztasuna ulertu ahal izateko (eta azterketak hiru euskal probintzientzat balio du) zentzu bepeko borrokan diharduten bi multzo osaturiko gizarte antolamenduaren ideia –Ahaide Nagusiak eta herri xehealde batera utzi behar dela.

Piramide egitura batean pentsatu behar da, baita nobleziaren barruan ere, zeinaren gailu-

rrean leinu bateko Ahaide Nagusirik garrantzitsuen egongo zatekeen, *leinu-buru* deiturikoa, baina behegarriko maila batean bigarren mailako adar sail bat irtengo litzateke ezkon-politika bidez sortuz joan zena, elkarrekikotasunari eutsiz eta modu honetara leinu batzuen arteko aita-ahaidetze eta odol-ahaidetze konstelazio bat osatuz, leinu *Bandoa* osatzen delarik honela.

Ez zen harrigarria liskarra eta handinahia sortzea talde beraren barruan, jarraian zetozen istilu armatu eta guzti "gehiago nork balio" zuen frogatzeko, 1337an Abedañojo Joan eta bere lehengusu Abedañojo Pedro Ortizen artean sortu zena bezala, Arratian aginte handiena zuena zein zen erabakitzeke burutua, eta baita lehiakidearen heriotzarekin amaitu zen Butroeko Otxoa eta bere ahaide Ibargoiko Iñigo Ortizen artekoa ere, "lurrean gehiago nork balio ote zuen" argitzeko egin zena. Ondorioz, bandokideen mailaren arabera ezberdintasunak ezinbestekoak izango ziren, bai bere Dorretxearen arkitektura prestaketan nahiz eraso eta defentsarako hornikuntzaren sendotasun eta tinkotasunean ere.

LANDA-DORREAK ETA HIRI-DORREAK

Leinu buruzagiari modu gertuago edo urrunago batean loturiko familia elkartu hauetako batzuetan, garapen ekonomiko edo militarrek "Nagusien" antzeko izan nahia esnatu zuen eta euren mailara gerturatzeko dorre bizilekuak eraikitzea ekarri zuen, helbun militarrek betetzeak baino gizartean ospe irabaztearen arazoia helburuz hartuta. Pentsa baita ere arazo berberengatik landa-dorreetan batera hiri-dorreak sortzen hasi zirela han-hemenka; eta Hiribilduak, Ahaide Nagusiak garaitu eta errege boterearen menpe jarriz zihoazen heinean, egoera berrira egokitzen ari ziren eta honekin batera baita bere bizitokiak eraldatzen ere. Orduan, oinazal berriaz eraikitako edota aitzinakoa eraldatutako dorre zaharrak guda helburuei loturik ez dauden ezaugarriak hartzen hasiko ziren, **irizpide estetiko eta sinbolikoen** norabidei jarraituz.¹¹

Dorrerik gehienak *harri hormaz* eraikiak dira, baina ertz, ateburu, arku eta atezangoak ongi landuriko *harlanduzkoak*. Batzuetan azken solairua zuzeko da; gehienetan goiko solairu honetan irtengune moduko zuzeko egitura txiki bat jartzen zen, harrizko ukondo eta mentsulen gainean oinarritzen zen estalpe bat.

Araban badira *harresitutako barrutietan* kokatutako hainbat dorre; bestetan lezioen izatea baieztatzen duten aztarnak gelditu dira. Normalean sarrerako ataria lehen solairuan kokatzen zen eta bertara *patin* edo hormari itsatsitako eskailera baten bidez igotzen zen. Batzuk dorrearen angeluetan *kubo* edo *zainetxolak* daramatzate.

Dorreak bizitza zibila egitera bideratutako eraikinez inguratuko dira XV. mendea aurrera doan heinean, edo hasieran solteak zirenak, eraikin berriago batzuen artean sartuak izango dira. Bere angeluetan *dorretzarrekin* ingura-

tutako eraikin gotorrak ere ikusten dira. Beheko oinplanoaren gainean bi edo hiru solairu dituzte.

Hutsarte edo baoei dagokienez, harmoren beheko zatietan *gezi-leihoak* edo suzko armentzat *kanoi-zuloak* bakarrik dituzte. Gehiengotan, arku zorrozduen zabalera handiagoko leihoak goiko solairuetan irekitzen dira, baina beti ere eratsu, bizimodu neurritsu eta beti zelatari baten adierazle. Bere neurriak 12 eta 16 m. bitartekoak dira oinplanoentzat eta altuera orokorrean ez da 20 m. baino goragokoa. Harmoren lodiera metro bat eta biren artekoa da.

ARABAKO GOTORLEKUIAK

GEBARATARREN DORREA. Arabako gotorleku garrantzitsuenen aipamenak, bere izen hutsak Arabako nobleziaren historiako familiarik boteretsuena gogorarazten duen **Gebaratik** hasi beharko luke. **Gebarako Lapurraren** lehenengo eta elezaharretako berriek IX. mendearren iluntasunera eramaten bagaituzte ere, idazkuntetik dakigu ondorengo mendeetako bandoen arteko guduetan *ganboatar bandoaren* buru izan zirela eta txandakatuz Nafarroako edo Gaztelako erregeen alde edo kontra jokatzen zutela. Gaztelako XIV. mendeko arazo dinastikoan zalantzan ibili ondoren, familia honek Trastamara irabazlearen alde jarriz bukatu zuten; eta Enrike IV.ak Gebarako On Inñigori Onatiko Konde izendapena eman zion (1469).

Elgetako mendizerraren aurreko lautadan, Gasteiztik 15 km-tara kokatutako Gebaratarren **gatzelua** izugarritzko dorretzarra zen. Gaur egun erabat hondatuta dago, lehenengo gerrate karlistan (1839) Zurbano jeneralak 300 kilo bolboraz leherrarazi baitzuen.

Gatzeluz gain, muinoaren mendebaldeko magalean Gebaratarren **jauregia** zutitzen zen, angeluetan lau *dorretzar* eta beheko oinazal laukizuzenaren gainean (35 x 40 m.) *hiru solairuko* bizilekua zuena. Oinazal karratuko dorretzarrak, alboetan 10 m. neurtzen zuten eta 1,40 m-tako lodiera zuten. Ez da bere iraganeko handitasunetik ezer askorik gelditzen. Ipar-mendebaldeko dorretzarrek badu oraindik bere prestaketa militarretik zerbait: *gezi-leiho* asko bere hiru solairuetan eta defentsarako *zurezko estalpeen* osaketarako ukondoaren arrastoak.

MARTIODAKO DORREA. Arabar lautadatik Koartangora doan bidean **Martiodako** dorrea garai azaltzen da. Trastamaratarren laguntza jaso izan zuen **Hurtado Mendozako** familia noblearena izateagatik, Arabako historian garrantzi eta esanahi handienetakoa duen dorreetako bat da.

Eraikin *laukizuzen* liraina da, *dorretzarraren* beheko solairua eta solainu nagusia gerora estaltzen dituzten bere lau aurpegietsatiriko eraikinez inguratua, goreneko hiru solairuak besterik ez direlarik solte gelditzen. Dorretzarraren aurpegiak 17 eta 10 m. neurtzen dituzte. Bere harmorak ertzetan harlandu onak dituzten hormarritzkoak dira.

MENDOZATARREN DORREA. Mendozatarren familia noblearena zen, estrategikoki arabar lautadaren mendebaldean, Arratoko mendetik oso gertu kokaturik zegoen izen bereko do-

rra. 1963an oso ongi zaharberritua izan eta gaur egun Arabako nobleziaren armarriei buruzko **museo didaktiko** moduko bilakaera duen honek harresi barruko esparruaren erdian *dorre* sendo bat du.

Harresi honek, 1,70 m-ko lodierako kareharrizko harlanduz prestatuturikoak, 5 m-tako garaiera du eta 25 m-tako luzera alde bakoitzean. Lau angeluetan 6 m. baino gehiagoko diametroa duten *dorretzarrak* ditu.

Dorretzarrak laukizuzen aldera egiten du (11 m. inguru), 1,30 m-tako lodierako harmorak ditu eta 21 m-tako garaiera harrapatzen du. *Gezi-leiho* sail bat badu harresiak bezala. Lau solairu ditu; eta ate nagusia, sarre-rako *patinarekin*, lehen solairuan dago; eta bada beste bat beheko solairuan, *gezi-leihoen* ondoan. Bere goialdeko hutsarteak urriak eta estuak dira nahiz eta handituz doazen, garaiera hartu ahala. Badirudi XIII. mendearren lehen hamarkadetan eraikia izan zela. Berreraikuntza modernoan almenak eta gatzelu-begiak erantsi zitzaizkion.

ORGAZKO DORREA. Fontetxan, probintziaren hego-mendebaldera eta Ebrotik gertu, kokaleku benetan estrategiko batean eta Hurtado Mendozakoaren jaurreriaren barruan, badira Erdi Aroko bi dorre.

Orgazko dorrea deritzona probintziako ederrenetakoa da gaur egun, jauregia eta dorrea bereiztuz patio bat duena.

Dorreak XIV. mende bukaeran edo XV.aren hasieran eraikia izan behar du. Bere oinazal laukizuzenak 17,20 x 13,50 m. neurtzen ditu eta bere garaiera handiak (25 m.) garrantzia hartzen du multzo gutzita lur aldapsuan zutitua dagoelako. Harmorak bi metroko lodierakoak dira. Leiho bikoiztuen alde banatan *gezi-leiho* handiak ditu.

Bat egiten zaion **jauregia** ere *laukizuzena* da, 27,30 m-tako bi aurpegi dituen eta alboetako 13,50 m-tako birekin. Bi solairu zituen, baina gaur egun bere barrualdean aurria besterik ez dago. Lehenengo soilaruan lau *gezi-leiho* ditu eta bost bigarrean.

KONDESTABLEAREN DORREA. Fontetxako beste dorrea, **Kondestable** izena duena, hiribilduaren ipar-mendebaldean dago, hirigunetik ez oso urrun. Belaskotarrekin (Kondestablearen Gaztelako familiarekin) ahaidetasuna izan zuen Solorzanotarren familiarena izango zen.

Oinazal ia karratua du: 12,50 x 11,20. Bere altura 20 m-takoa da, *almenez* burutua dago eta angeluetan ukondoan gaineko *zainetxol* txikiak ditu eta defentsarako *gatzelu-begiren* bat ere bai. Azpimarratzeko moduko beste osagai batzuk bere *gezi-leihoak* eta bere arku zorrotz eta ezkutudun *leihate bikoiztuak* dira. Gaur egun ez du estalkirik, baina badira beso bidez harmoretan oinarritzen zen ostikoz bere egitura ziurtatzen zueneko zantzuak. Bere **defentsarako itxura latz** hori izanagatik badirudi bere eraikuntza, Orgazko dorrearena bezala, ezin dela XIV. mendearen azken herenera baino gehiago atzeratu.

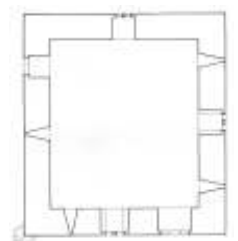
MURGA DORREA. Aiarako haranean kokaturik, lezoi natural bat eskaintzen duen ibaiaren ertzean, **Murga** dorreak baditu artearen historialari batentzat garrantzitsu egiten duten ezau-

VILLANAÑEKO DORREA
ETA JAUREGIA (A).

Irudi err ef.: M.N.E. Araba.

ORGAZ KODEAREN
DORREA ETA FONTETXA
KONDESTABLEAREN
DORREA (A).

Kondestablearen dorrearen
oinplanoa.

Orgazko dorrearen oinplanoa.
Irudi err ef.: M.N.E. Araba.

ARKITEKTURA. GOTIKO BERANTIARRA. ARABA

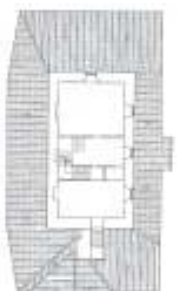
1.- Aguraingo Santa Mariaren barrualdea (Irudi erref.: C.M.V.). 2.- Artziniegako Arteko Andre Mariaren Santutegia. 3.- Aguraingo Santa Mariaren aurrealdea. 4.- Aguraingo Joan Santuaren aurrealdea eta atari barrokoa. 5.- Aguraingo Joan Santuaren barrualdea (Irudi erref.: Álava en tus manos). 6.- Aguraingo Santa Maria elizaren atzealdeko ikuspegia.

MARTIODA (A).

Irudi erref.: M.N.E. Araba

garri batzuk: ondoren zetozen mendeetan defentsarako elementurik gabe (gezi-leihoak eta abar) utziak izan ziren eta bere hiru aldetan jauregi dotore batez inguratuak aurkitu ziren **dorre solte** eta **defentsarako dorreak**. Dorrea Aialatarren leinuko Joan Santxezek eraiki zuen XIII. mendean.

Haserako eraikuntza ertzetan harlanduskoak dituen hormarrikoa da. Gaur egun beheko solairua eta beste lau solairu ditu, baina XVI. mendeko berrerrabiltzean eraikia izan behar du laugarren solairuak, adreiluzko prestaeraz, angeluetan zain-etxe antzeko **kuboak** eta **loggia** edo barru-bide bat kanpoalderantz. Beheko solairuan goiko solairuak eusten dituzten bi oin zuzen daude. Sabaia hormetan horizontalki oinarritzen diren habeetan eusten da.

KEXAAKO DORREA. Baliteke **Kexaako** dorrea izatea Arabako txundigarriena. Dominikar lekaimeen Joan Bataiatzaile Sainduaren monastegia hantxe bertan eraiki ondoren, klaustroko bakardadera erretiratu zen **Aialako Fernan Perez** jaunak eraikia da XIV. mendeko lehen herenean.

Aialatarren sehaska izandako jauregia eta gotorlekua, 1737.eko ¹² berrikuntzekin oso eraldatua izan zen. Oinplano laukizuzenekoa eta bi solairukoa, eraikuntza indartsu, latz eta dotorea da, mentsula berdineko erlaitz baten gaineko **almenekin** eta lau isurialdetako teilatu batez estalia. Bere sorreran, kanpoko saihestetako lau muturretan hiru solairutako **dorreak** zituen, hauetatik bakarra gelditu da zutik.

Esparruaren barruan **patio ireki** bat du, klaustro moduan jarriarik arkuteria eder baten jabe zen eta solairu nagusiko gelen barru-bideari eusten zion. Barruan Aialatarren **hilobi-kapera** du.

VILLANAÑEKO DORREA ETA JAUREGIA. Arabar dorre ugarien aukeraketa hau **Varonatarren** familiako Villanañeko dorrea eta jauregia aipatuz bukatuko dugu, probintzian ongien iraun duen gotorleku multzoa berai; lehenengo jabeen ondorengoak gaur egun arte bertan bizi izan baitira.

Multzoa solairu bikoitzeko **jauregi gotorleku** bat da aurrean urezko lezo bat eta almenatutako adarbe bat duelarik eta dorretzar bati itsatsia iparraldetik eta mendebaldetik. Dorrea ia karratua da (10 x 9 m) eta arau arruntaren arabera, harlanduzko ertzak dituen hormarri egina dago, eta lau isurialdetako teilatuz estalirik dago. Gaur egun itsuturik dauden **almenak** izan zituen. Ziurrenik XIV. mendean eraikia izango zen.

3.

■ AZKEN GOTIKOA BIZKAIAN

● ARKITEKTURA ERLIJIOSOA

BEGOÑAKO AMA

Bilboko hiri-gutunean, 1300.ean, Begoñako eliza aipatzen da. Baina gaur egungo **Begoñako Amaren basilika** 1511.ean hasi zen eraikitzen. Hiri eliza-barne ditu erdikoa altuena izanik, eta hiru abside, erdikoa poligonala

eta alboetakoak burualde laua dutenak. Zutabetxo itsatsiak dituzten baketa handizko pilareek denak izar tuak diren gangei eusten die. Ez du triforiorik.

PORTUGALETEKO SANTA MARIA

Hau, XVI. mendearen lehen erdiko eraikuntza izugarria da nahiz eta badakigun hiribilduaren foruetan aipatzen delako (1322), XIV. mendean bazela lehenagoko beste eliza bat orube berean. Hiribilduko udalak eta baita kaperen kargu egingo diren pertsona pribatuek ere lagundurik, eliza berezi honen eraikuntza oso luzea izan zen (XVI. mende osokoa esaterako). Badakigu, 1541-49 urte artean behintzat, eraikuntzaren arduraduna **Juan Garita** maisua izan zela; bere izena Ebanjelioaren aldeko atarian azaltzen baita.

Tenplu hau **hiri eliza-barnetako** da, lau tartetako, kontrahormen artean **kaperak** dituelarik; ez du gurutzadurik eta hiru horma-tal dituen abside oktagonala bakarra du beste biak baino altuagoa den erdiko eliza-barnean.

Alboetako eliza-barnetako **gangak** lau tartetakoak dira, erdikoa tertzeleduna, absidea sei puntadun izartua eta kaperetakoak korapilatsukoak, bizkardunak. Gangak zutabetxo itsatsiak dituzten pilare zilindrikoetan oinarritzen dira eta kapitelen orde harroinak eta landare apaindura duten moldurak dituzte. **Arkuak** zorrotzak dira, baketa handiz molduratuak. Eraikin honen aurrealdea arku konopialeetan burutzen diren hutsartedun **triforioagatik** bereizten da. Goiko aldean, absidean jarraipena duten hutsarte bikoitzu eta zorrotzak ditu eta barrura argi aski gutxi ematen dute. Erdiko eliza-barnearen oinetan kokaturiko **korua neo-gotikoan**, 1894an, zabalagotu egin zen zabalera osoa hartuz (Julio Sarazibarren eskutik).

Kanpoan, alde bakoitzean kokaturiko lau arbotanteen bidez, estalkiak kontrahorma sendoen gainean oinarritzen dira. Dorrea eta sakristia gotiko aroa baino beranduagoak dira. Elizak, beren lehen apainketaren zati handi bat galdu duten erdi puntuko bi **atari** ditu.

Bere zabaltasuna eta formen laztasuna direla eta monumentu honek **Errenazimentuko airea** arnasten duela esan liteke eta gero aipatuko ditugun "eliza kolumnarioek" sistematikoki eskainiko dutenaren aurrerapena da.

BERMEOKO SANTA EUFEMIA

Bermeon ikusgarria da **Santa Eufemiaren zin-eliza**, mende batzuetan zehar berreraiketako, konponketak eta aldaketak jasan dituzten eraikuntzen lekuko on bat da; izan ere, oraindik gordetzen baititu absidearen kontrahormen arteko **harburutxo erromanikoak**, XIII. mendea adierazten duten baketa handi eta nerbioz osatutako **gurutzeriak** eta XV. mendeko ganga eta leihoetan eskuartze argia duen **eliza-barne** bat.

BERMEOKO FRANTZISKO SAINDUAREN KLAUSTROA

Gurtza lekuez kanpo, Bizkaiko gotiko berantiarren aldiaren barnuan **Bermeoko Frantzisko Sainduaren klaustroak** aipamen bat

Murgatarren etxea. Aiara ibarra (A).

KEXAAKO JAUREGIA. AIARA IBARRA (A).

Irudi erref.: M.N.E. Araba.

12. M. J. PORTILLA, O.c., II, 858. or.; S. SILVA Y BERASTEGI, *Las empresas artísticas del Canciller Pedro de Ayala. Congreso de Est. Historicos, Vitoria en la Edad Media, 1981* emaniko berriak. Gasteiz 1982; Ezezagunarena, *Palacio Casa-Solar de Ayala en Guejuna. M. N. E. an. I, 287-299. or.*

merezi du. Garai hauetan mirariz gorde dena, eman zaion uestezko erabilera dela eta –udal alondegi eta horniduren merkatu bezala–, elizak jasan zituen funtsezko aldaketan ondoren eta 1811.ean frantsesek sute batekin monastegiaren barrunbeak hondatu ondoren eta jazarpen erlijiosoaren ondorengo hamarkadetan jasandako jabetza kentzeen ondoren, gelditu zaigun monastegiaren lehen garaiko aztarna bakarra da. Bermeoko Frantzisko Sainduaren klastroa 19 m-tako aldea duen *laukia* da, 3,85 m-tako sakontasuna duten eta zutabetxo itsatsita dituen gune karratu batez osaturiko pilareen gainean molduraturako *arku zorrozduen patio* batera irekitzen diren barru-bidez inguratua. Harroin eta kapitelen diseinua, estilo gotiko berantiar baten barruan, ezin xumeagoa da. Euskal Herrian gordetzen diren gutxietatik *zaharrena* izateagatik, gorde ahal izateko zainketa berezi bat eskatzen ari den klastro honen estalketa moduaren inguruan ez dago ziurtasunik.

BALMASEDAKO SEBERINO SAINDUA

Bizkaiko eliza gotiko nagusien aipamena ez litzateke osoa izango, bere zabaltasunarengatik bederen, Balmasedako **Seberino Sainduaren eliza** aipatuko ez balitz. Beroni buruz gaur egun ikusten duguna baizik ezin esango dugu, ez baitugu bere eraikuntzari buruzko agiririk.

Eliza, *hiru eliza-barnetako* eraikuntza da, lau tartetako hauetariko bakoitza, erdikoa alboetakoak baino garaia izanik eta zazpi hormaletako abside oktagonalean amaitzen duena. *Transeptuak* alboetakoak garaieran eta zabaleran ere gainditzen ditu. Oinplanoaren banaketak XIV. mendeko eliza gotikoen antzeko antolaketa bat adierazten duela dirudi, baina eraikuntza ondorengo izan zitekeen eta guzti honek eraikuntza denbora luzekoa izan zela eta haserako antolaketan aldaketak behartu zituela adierazten du, tarteen **formatu ezberdintasuna** argitzen delarik horrela.

Euskarriak, arku formero, gurutzadura eta perpiñoei erantzuten dien zutabetxo itsatsiak dituzten gune zilindrikoak dira, nahiz eta hemen ere aldaketak izan ziren, izan ere toki batzuetan arku diagonalei zegozkien zutabetxoak falta direla ohartzen gara. Antzeko aldaketa bat sumatzen da *kapiteletan*, batzuk figuratiboak diren bitartean besteak kardabera itxura hutsa edo zerranda molduratura mugatzen baitira.

Kanpoan, barruko euskarri bakoitzari dagozkion kontrahorma prismatikoak daude. Hutsarte guztiak zorrotzak dira; bost leihate handik burualdea argiz betetzen dute eta alboetako buru-horma bakoitza hauetako batek argitzen du. Elizako sarreran *bi atari* dira: bata mendebaldean, bost arkibolta xumeduna eta bestea hegoaldean, nagusiena, lau arkiboltakoa da. Bai bere apaintetan nahiz bere tinpanoan ez dugu artistikoki azpimarragarria den ezer aurkitzen. Seberino Sainduaren eraikuntza **XVI. mendearen hasieran** bukatu zela uste da.

APAINGARRI FLAMIGEROAK

ERANSKIN BATZUK. Eraikuntza gotiko berantiar hauen zerrendari aurreko gotiko eraikinen

edergarrietarako bilatu ziren **elementu flami-geroen** aipamen bat erantsi beharko litzaioke.

Eranskin hauek badira, adibidez, XV. mendean klastro bat gehitu zitzaioneko **Santia-goko katedralean**. Bertan, leihateetako traze-riek ertz flami-geroetako egitura luzatuak dituzte.

Era berean gogora genitzake hemen, **Bilboko San Antonen** eraikuntza berantiarra, bere zatikaturiko euskarriak, bere moldurazio fina, bere kanpoaldeko leiho eta boladun erlaitzak.

Hala nola **Lekeitioko Jasokundea**, ziurrenik XIV. mendean egituratua izan bazen ere, hurrengo mendean eraikiz joan zena eta mendeetan zehar eraldaketa handiak jasan dituen; bere aurrealde zizelaturiko irudiz apaindutako zerranda bat eta trazeria flami-gerozko leihate handi bat duena da.

Hemen etengo dugu eliza bizkaitar gotikoen gure izendapen hau, XVI. mendean eraikitako eliza **gotiko** sail jakin moduan izendatu badaiteke ere, **Gernika, Zamudio, Arteagako Gautegiz, Guenesko Santa Maria**, eta abar bezala, Lopez de Valladok “bigarren gotiko” izenez adierazten duena, eta beste zenbait “euskal gotikoa” izendatua, ohartaraziz nahiago ditugula Errenazimentuari dagokion atalean kokatu, izan ere, gure iritziz, hori baita arnasten duten izpiritua.

Antzeko zerbait esan daiteke **Durangoko Ulibarriko Santa Maria** elizaz, aztarna errenazimentu-gotikoak dituenaz; baina Barrokoari dagokion atalean gogoratu beharko dugu.

• ZIBIL ETA MILITAR ARKITEKTURA

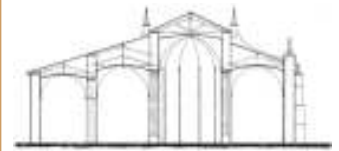
Berant Erdi Aroan mende hauetako zibil eta militar arkitekturaren atal honek, Ibarra eta Garmendiaren Katalogoan erroldan sartuak eta XIV-XVI. mende artean eraikiak diren **Bizkaiko 166 dorre**ren (beraueetan gehienak Enkarterrietan daudenak) axaleko berri emateko besterik ez bada ere, zerranda luze eta aspergarri samarra izateko arriskua dauka. Laburki bederen eredu adierazgarrienetako batzuk azalduko ditugu.

MUÑATONES GAZTELUA

Lope Gartzia Salazarrek bere *Zoriontasun eta Halabeharrak* banderizoz gaur egun dagigun guztiaren iturburu nagusiena **Muñatones-en** idatzia izateak aski izan beharko luke, historialaria gaurko Muskiz udalerrian dagoen eta **Muñatoneseko Martin Sainduaren Gaztelua** izena merezi duen mukulu hau gogoratzten hastera behartua izateko. Banderizen borroken arteko berriemaile sonatua izan behar zuenak 1450-1460 urte bitartean burututako berreraiketa bat da. Zalantzarik gabe, jatorrizko eraikinari leialagoa izan zitzaion berreraikitzea izan zen, XX. mendean egin ziren gainerrako bizkaitar gazteluenak baino, hara nola, Butroe eta Arteaga bezalakoak baino.¹³

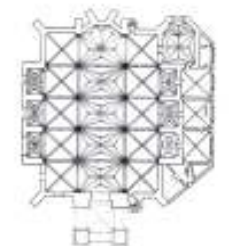
Muñatones **gazteluak** goitik behera eraitsia izateko Enrike IV.ak emandako agindua jasan zuen eta gero Errege Katolikoen (1498) agin-

SAN SEBERINO
BALMASEDA (B).

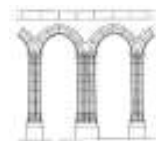
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

SANTA MARIA.
PORTUGALETE (B).

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

FRANTZISKO SANTUKO
KLAUSTROA. BERMEO (B).

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

13. Butroeko dorrea, oinaztarren bandoko “leinu buru” zenaren oinetxea zen partetik, antzinako grabatuetatik besterik asmatu ezin daitekeena, sendotasun izugarriko gaztelutzarra izan zen. Gaur egun ikus daitekeena gaztelu zoragarriak. 1864. urtean berreraiki zen erromanikoak ez du jatorrizkoarekin zerikusirik. Gauza bera esan liteke **Arteagako** dorreaz (Arteagan). XIX. mendean Eugenia de Montijo enperatrizarren gustura frantses château moduan jarriaz.

ARKITEKTURA. GOTIKO BERANTIARRA. BIZKAIA

1. eta 2.- Portugaleteko Santa Mariaren barrualdea. 3.- Begoñako Santutegiaren barrualdea. 4.- Portugaleteko Santa Mariaren kanpoaldea. 5.- Begoñako Santutegiaren kanpoaldea.

1

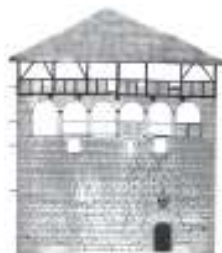
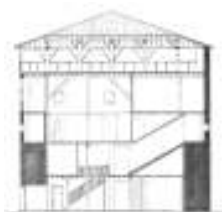

MUÑATONESEKO
GAZTELUA MUSKIZ (B).

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

MUNTARAZ DORREA
ABADIÑO (B).

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

duaren ondorioak, gotor etxeak eraikitzea debekatzen zuena alegia. Eraikin erraldoi hau gerora utzikerian egotera kondenatu bazen ere, gorde denaren azterketak Muñatones dorrea, Euskal Herrian ezagunak diren eta arabar dorreei buruz aipatu ditugun **landa gaztelu** motari erantzuten diola erakusten du. Bi aldiz hesitua den **esparru lau-angeluar** baten erdian, bi adarbeen artean lau saihetsetatik doan **lezoi** batez **kuboa bertikalean** ahaltu igotzen da, bere jatorrian jada almenatua, hertsia beheko solairuetan, 30 bat eskailera maila zituen **patin** batetatik lehen oinplanorako sarbidea zuena. Lehen **adarbea** almenatua da eta bazituen hainbat dorre; bigarrena kanpoko baina garaiago eta lodiagoa denak, baditu lodieran 2,80 m. eta bataz besteko garaiera 7,50 m-takoa da; bere kanpoko perimetroak 49 x 39 m-tako laukizuzen bat deskribatzen du.

Dorretzarra 15 x 13,30, eta 30 x 25 m-tako laukizuzeneko oinarria duen paralelepipedo bat da, bere neurriengatik eta ia hiru metroko zabalera duten harmorengatik ikusgarria dena. Banderizen arteko borroka garai larrieneko euskal dorre ahaltzuenak –**leinu buruzagienak**– izango zirenen adibide on bat da. **Beheko solairua** ia guztiz itsua da; dobela handietako arku zorrotz azpian sarrera kokatzen deneko **bigarren solairua** eta **hirugarrena** bera ere, oso hertsia dira; maila bakoitzean, bere horma oihalak erdi puntuko arku ala arku zorrotzeko bat edo bi hutsarte bikiez alaitzen dira. **Laugarren solairua** gelarik nagusienena izango zen. Barruko esparruen banaketari buruzko ezer ez dakigu, halakoa da izan ere, bere egoera galgarria. Hormetako habe-zulo batzuk bakarrik erakusten dituzte habeen sostenguenak, baina ezin jakin izan dugu egitura osoari eusteko erdiko zutaberik bazen.

ARANGURENGO DORRETXEA (OROZKO)

Gorbeia mendiko bularrean, Ibarra eta Urigoititik oso hurbil dagoen Arangurengo (Orozko) dorre-etxea, **bigarren mailako leinuen landa-dorreak** izan zitezkeen **eraikin-mota** izan liteke.

Oinplanoz 13 m-tako alde duen **karratu** bat da. Beheko bi solairu ditu, hormarrizkoak, zeinetan simetriarik gabeko modu irregular batetan **gezi-leiho** batzuek gainera, handi samarrak diren **leibo** batzuk badituen, arku konopialaren azpian bakarren bat badelarik, inola ere XV. mendearen azkenaldira burututako eraldaketei dagozkienak.

Etxe aurre nagusian, alde batetan eta simetriarik gabe kokaturik zoruaren mailan, hareharrizko dobela izugarrien azpian **endi puntuko arku** duen **ate** handi bat dago; bere giltzarrian familiako armarrak dago grabaturik. Goiko aldean bada jatorrian nagusia izango zen beste ate bat, bertara **patin** txiki batetatik igotzen zena. Goienero solairua, bere etxe aurre nagusian eta atzealdekoan **hegal-kin** bat eginez ateratzen da, eta garapen irregularreko zurezko bilbaduratan, adreiluzko ilaraz prestaturik dago. Egitura osoa harmoretan eta solairuetako habeei eusten dien barruko zutoinetan sostengatzen da, eta lau isurialde dituen piramidezko estalki batez babesten da.

Dorre honetan badira **tradizio herrikoari** leialtasuna adierazten dien hainbat osagai, euskal arkitektura herrikoian gordeko direnak. Prestaketa kokamenean bertan nabarmentzen diren **irregularitasun eta simetriarik ezetan** edo hutsarteen banaketetan, ez da nolabaiteko edertasun eta lilurarik falta. Bizkaiko beste landa dorreetan behin eta berriz ematen dena da, Muntzaraz dorrean adibidez.

MUNTARAZ

Muntzarazeri (**Abadiño**) dagokionez, dorreaz ez baino **jauregi**az hitz egin genezake. Hasiera batean Enrike IV.aren aginduz moztu zitzaion dorre bat izana zen, gerora berreraikitze berantiarra izan zuena, XVI. mende aldi historiko horretan ohikoa zen antzinako Dorre ala Gotor-etxeak **landa jauregiak** bihurtu zireneko unean.

Erein soroen erdian egonik, duen kokameneagatik, 17,78 x 15,85 x 15 m-tako **kubo** hau, xigor margoko harearri landuz jantzirikoa, harlangaitz eta adreiluzko zenbait erantsigarri dituelarik eta zurezko **bost solairu** izan eta lau isurialdeko teilatuz estalia dagoen jauregi hau zirraragarria da.

Une bakoitzaren egokitasunaren arabera, zalantzarik gabe aldatuko ziren barruneko esparruen banaketaren berri gaur egun ez da jada ezagutzerik ahal. Behereneko solairua ia itsua dela begirada hutsez agertzen da; berak eta hurrengo beste biak lodiera izugarria dutela: 2,45 m.; hirugarren eta laugarren solairuak gelatarako erabiliko zirela.

Laugarrenean, eraikinari izaera ematen dion **loggia** edo barru-bidea hasten da dorreari **italiar errenazimentu** kutsua ematen diolarik, beste batzuetan ikusiko denaren –Gordejuelan Oxirando (Bizkaia), Araban Murga– aitzindari-tzat har litekeena eta XVI. mendean bereziki emango diren dorre-jauregi mota berri bat osatzen dutelarik.

Azken solairua ere, oin zuzenen gainean aire libreko **barru-bide** edo galeria bat da, bere ia zabalera osoan bilbatutako baranda eta jabalkoiak dituena eta ziurrenik guzti hau aletegi bezala erabilia izango zen.

Bigarren solairura iristean hormen erabateko **lodiera aldaketak**, arkitektura honen historiak beti igortzen digun soziopolitiko aldaketa historikoaren adierazgarria da. Zentzu honetan Muntzaraz **aldaketa honen paradigma** izango litzateke, baldin eta batzuek uste duten bezala, bere goialde guztia XVI. mendearen lehen hamarkadatan hasi eta 1595. urtean bukatu izanaren data eraikin lanetan batzuek grabaturik ikusi zuten eraikuntza izango balitz.¹⁴

ARANZIBIA-BERRIATUA

Estetikako ikuspuntua historiakoarekin elkartuz, zoritxarreko historia duten beste **dorre** batzuk gustu handiz aipatzera iritsiko ginateke, **Aranzibia-Berriatuko** (Ondarroa) bezala, adibidez, zeinaren suntsiketaren zorigaitz-toko berria Lope Gartzia Salazarrek utzi digun. Gaur egun miraz eta ia atseginez begiratzen dugu muino txiki baten gainean berreraiki izan zen dorrea: badu kanpoaldean eskailera bat, aji-

14. Ezezagunarena: *Muntzarazko dorretxea*. M.N.E.an, III. libk., 1-10. or.; J. IBARRA Y P. GARMENDIA, *Torres de Vizcaya*. (Madrid 1946), III. libk., 218-222. or.

mezatuak dira hutsarteak eta oso zaindutako harlan gaitzez prestatua dago; antzinako zurrezko estalpea sostengatzen zuten harburu txiki ilara bat bada oraindik goialdeko zatian. Hegoaldean baditu hiru *leiho bikoitz*, gezi-leiho bat eta, lehen solairuaren parean, sei metrotako garaiera duen *patin* txiki batetatik igotzen zeneko *ojibazko atea*.¹⁵

4.

■ GIPUZKOAKO AZKEN GOTIKOA

● ERLIJOZKO ARKITEKTURA

DONOSTIAKO SAN BIZENTE

Jakina den bezala Donostiako hiria oso berandu arte ez zen historiako agirietan sartu. Santxo Jakituna, nafar erregeak merkataritza itsasora irekitzea erraztu nahirik, inola ere, fuero bat eman zion; hirigune bat *Antiguon* gel-ditu zen Sebastian martiri Sainduari eskainitako monastegi txiki baten ondoan. Santxo Indartsuaren garaitan hesitua izan zen eta bere harmoren barruan *Santa Maria* eta *San Bizenteri* eskainitako beste bi eliza sortu ziren.

Lehenengo eraikin haietako bat berak ere ez du zutik iraun. Haien ordez eraiki zirenetik eta gaur egun zutik dirautenetan *San Bizente* da zaharrenetakoa. Agirietatik dakigun gauza da 1314. urteko sutean desegin zen beste erromaniko baten ordezkoa dela. Lanen hasiera 1507. urtean¹⁶ izan bazen ere, izugarri luzatu ziren. Absidea bukatu nahian ziren 1574. urtean. Eliz aterpeak 1619. urtera arte zain egon behar izan zuen, sakristiak berriz 1666.a arte, handik aurrerako mendeetan zaharberritze eta eraberritze ugari izan zituen.

Eliza. San Bizenteko elizak *hiru eliza-barne* ditu, erdikoa alboetakoak baino garaiagoa delarik. Albokoetatik ez da gailentzen gurutadura, barrualdean bakarrik sumatzen da bere garaiera dela eta. *Gurutzeria* soilez estaltzen dira eliza-barneak, kapera nagusikoarena ezik, hau XVIII. mendean berreraikia izan baitzen. Zortzialdekoa da *absidea* eta horma-bular handiak ditu. Eliza-barneen eusgarriak zilindrikoak dira zutabetxoak itsatsian dituztela eta estilizatutako hosto soilak kapiteletan. Gotiko oso berantiarreko ohikoak dira hutsarteak.

Lau *arrosetoi* handi ireki ziren 1929. urtean; bi handienak alboetako harmoretan. Hareharri urdinez landuak daude. Barroko al-dian eginak dira *arkupea* eta beheko koruko ganga.

Kanpotik begiratuta, elizaren hegoaldean itsatsita dagoen defentsarako asmotan eraikitako *zain-txolatzarrak* begirada erakartzen du, eraikinaren lehen garaitik gorde diren *xurrutari* eta *zirrikitu* batzuk ere ikus daitezke. Kanpoko lanketaren osagai ugarien eta barruko harmonia eta koherentzia plastikoaren arteko nolabaiteko **kontrastean** dago guztia, azken zaharberritzean birbalioztatu dena (1998).

OÑATIKO MIGEL SAINDUA

Gotiko prestaketa nabarmena duen beste eliza bat Oñatiko Migel Sainduarena da, gaur

gipuzkoarra bada ere, hiribildu hau konderri askea izan zen garaian sortutakoa da. Bazen XII. mendean jada han "monastegiren bat" (garai hartan izaten ziren familiako eta laikoa izan eliza horietakoren bat) *Gebara eta Oñati etxeetako* Jaunaren mende zegoena. *Erromaniko eliza baten hondarrak* gorde dira (XII-XIII. mendeak), XV. mendean eraikitzen hasi zen beste batek ordezkatu izango zuena.

Eliza. Garaiera desberdineko *hiru eliza-barne* dituena da, kanpoko arbotanteen gainean sostengatzen den erdikoa garaitzen delarik. Epistola aldean itsatsitako lehorpea, XVI. mendean laugarren eliza-barnea bihurtu zen, klaustroa egin zenean. Eusgarri zilindriko sendoek bereizten dituzte eliza-barneak eta berauetan sartzen dira kapitelik ez duten *gantgetako* arku eta nerbioak. Eliza-barneak gurutzeria soilez estaltzen dira; eta giltzarrietan sortzaileen *armarriak* ikus daitezke: antzinako eliza-barneetan Gebarako kondearenak, eta **Merkado Zuoazolako on Rodrigorena** XVI. mendean eraiki zenarenean. Hiru eliza-barneak absidean dute bukaera; poligonozkoa dena erdialdekoan eta Epistola aldekoan; Eta Ebanjelioarenean lau dena. Garaiera ederrean dago *aldare aurea*, izan ere, 1612 urtean Oñatik Kondeak bere hilibia kriptan eraiki nahi izan zuen, aldare nagusiaren azpian. Erdiko eliza-barnearen goieneko aldean irekitako *idi-begi* handien bidez argizatzen da barrunbe osoa. **Kanpotik** begiratu ezkerreko elizak ez du batasun trinko bat adierazten, izan ere, aldi desberdinetan burututako lanen emaitza denez, bere atariak bereziki.

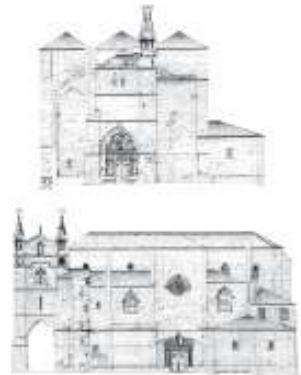
Klaustroa. Badu *klaustro* bat Migel Sainduaren elizak, harlanduz prestatua kanpotik eta hormarri barruan, Merkado Zuazolakoak ordaindu zuena, 1526. urtean Pedro Lizarazu maisuarekin sinatu kontratua zela bitarteko. **Gotiko loretsu** estiloan, XVI. mendeko bigarren heren bitartean eraikia izan zen, eta bere oinetatik igarotzen den Ubao ibaiko uretan begiratzen diren gailurreria zeren-oker, atezango, ezkutu eta filigranazko multzo eder bat da.

BESTE ELIZA BATZUK

Arrasateko Joan Bataiatzaile Sainduaren eliza. Ez da gorde 1355.az aurretikako agiririk, Uribarri, Udala, Garagarza eta Gesalibaroko Santa Ageda elizaurreak elkartu zireneko data honen aurrekorik. Ezer baino lehen eliza eraikitzea pentsatua izango zuten.

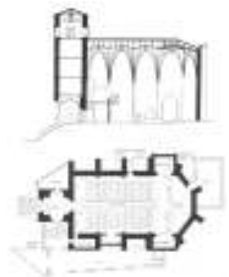
Harlanduz eraikia da, *hiru eliza-barne* eta *hiru abside* ditu. Gotorleku kutsua duen *do-rire* bat eraiki zen 1520. urtean. Orain berriki, 1653. urtean, absideko erretaula kendu egin zen eta argi gehiago izan zezan leihate gotiko bikoitzak urratu ziren.

Askizuko Martin Sainduaren emita. Gainerakoan, eta **Askizuko Martin Sainduaren** eliza bezalako beste gotikoren bat ahaztu gabe, inola ere Donejakue alderako Kantauri aldeko galtzadan geldialdiko toki izango zen honek bisitaren bat ongi merezia du. Asko dira *gotiko soil* estiloko parrokiak eliza izan zuten Gipuzkoako herriak, bakoitzak bere berezitasuna duelarik. Adibide modura aipatuko ditugu:

SAN BIZENTE.
DONOSTIA (G).

Irudi err ef.: M.N.E. Gipuzkoa.

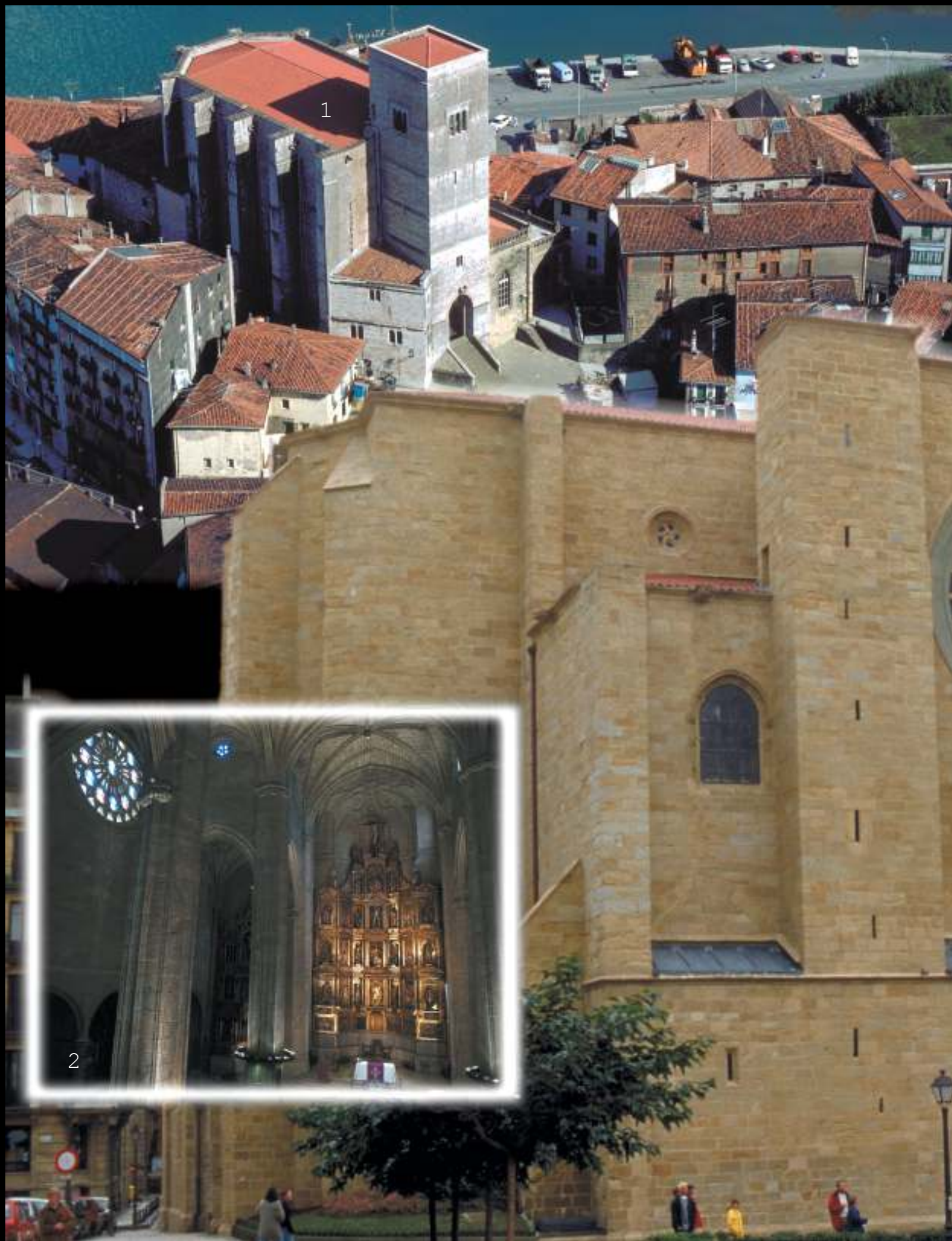
PEDRO SANTUA. ZUMAIA (G).

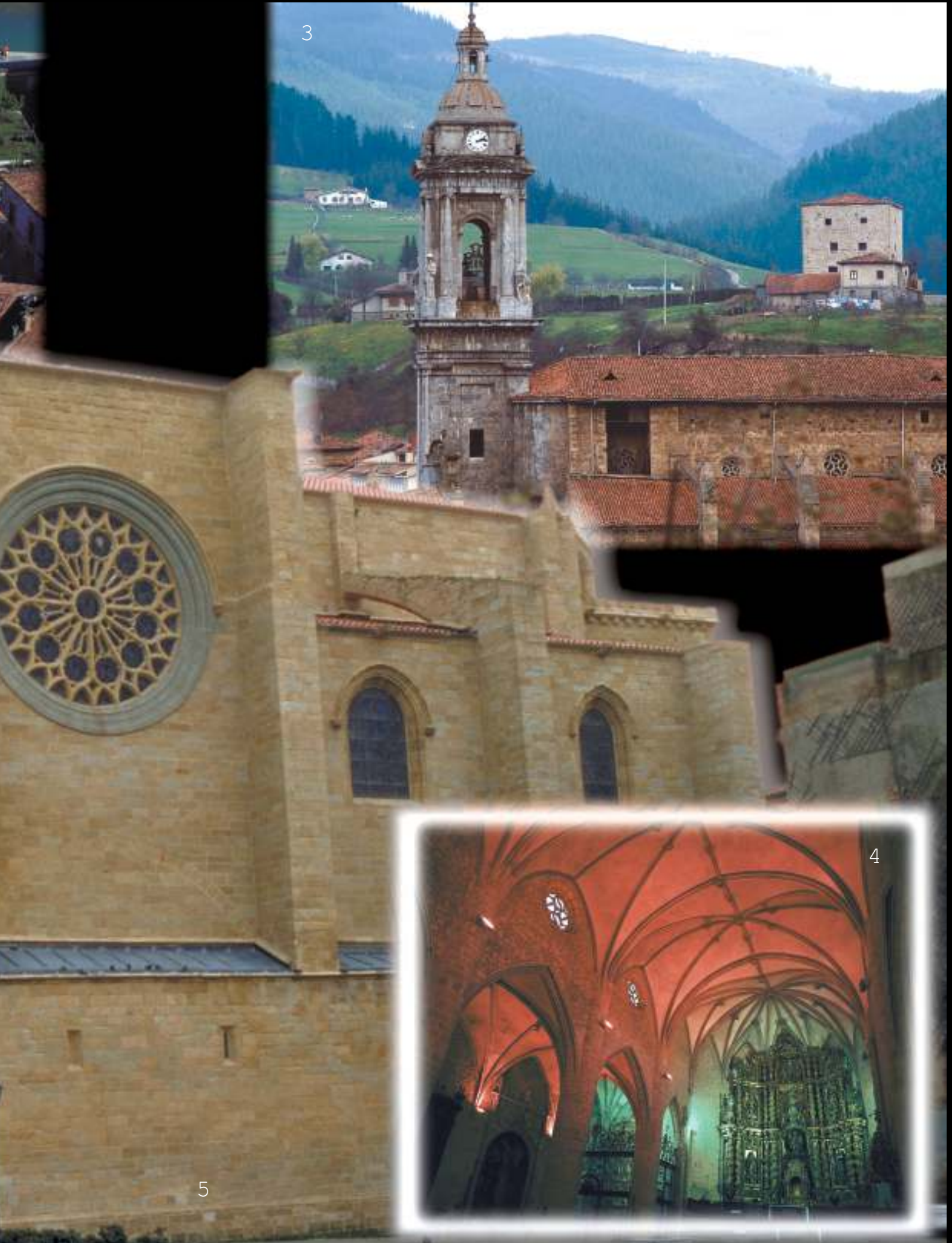
Irudi err ef.: M.N.E. Gipuzkoa.

15. M. BASAS, *Las Casas-Torres de Vizcaya*, 1977; J. IBARRA, *Catálogo de monumentos de Vizcaya*, 1958.

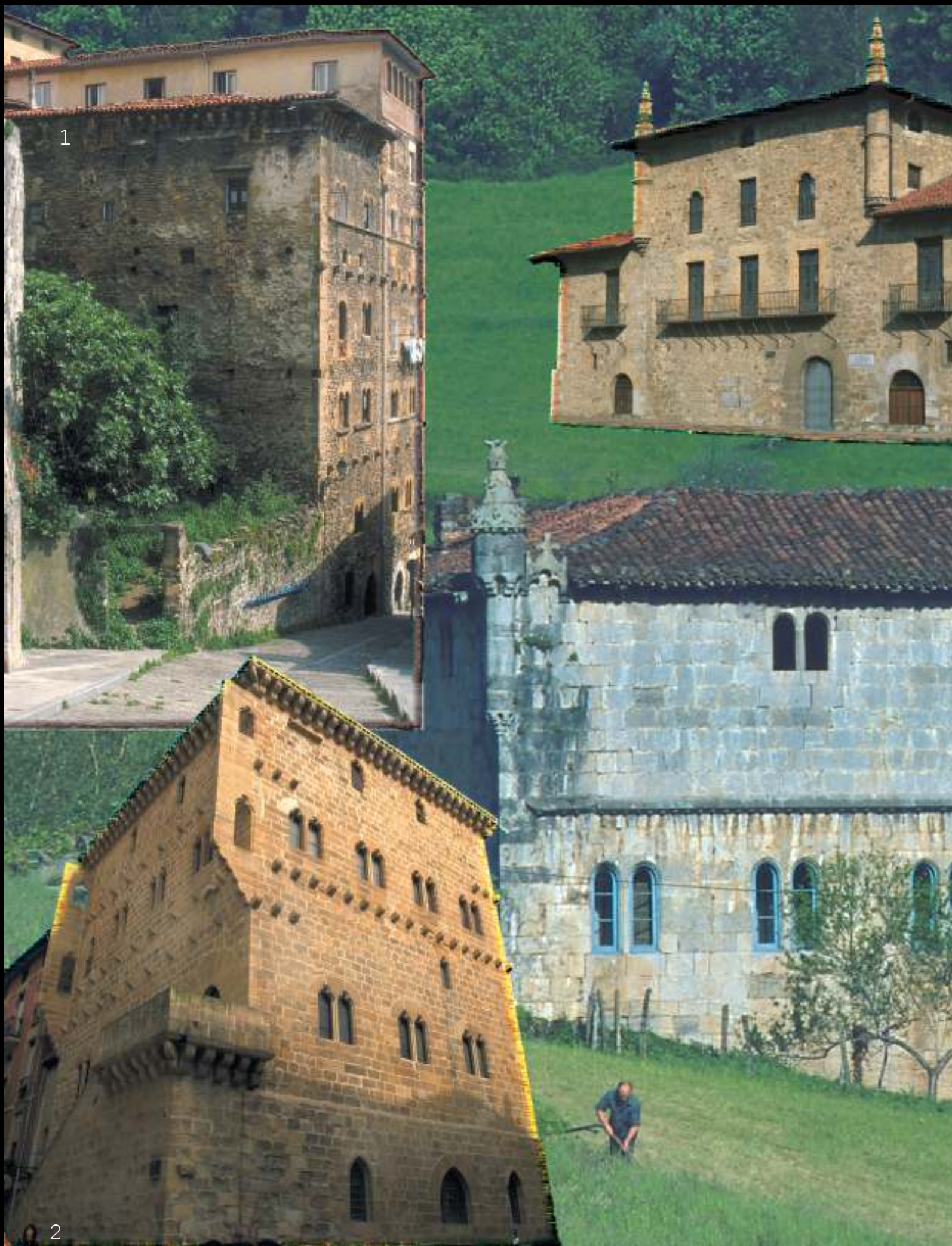
16. S. CAMINO y ORELLA, *Historia civil, diplomática, eclesiástica, antigua y moderna de la Ciudad de San Sebastián*. (Donostia 1963); L. MURUGARRREN, *San Sebastián*. Donostia. Gipuzkoako Argitaldarien Elkarte. (Donostia 1978).

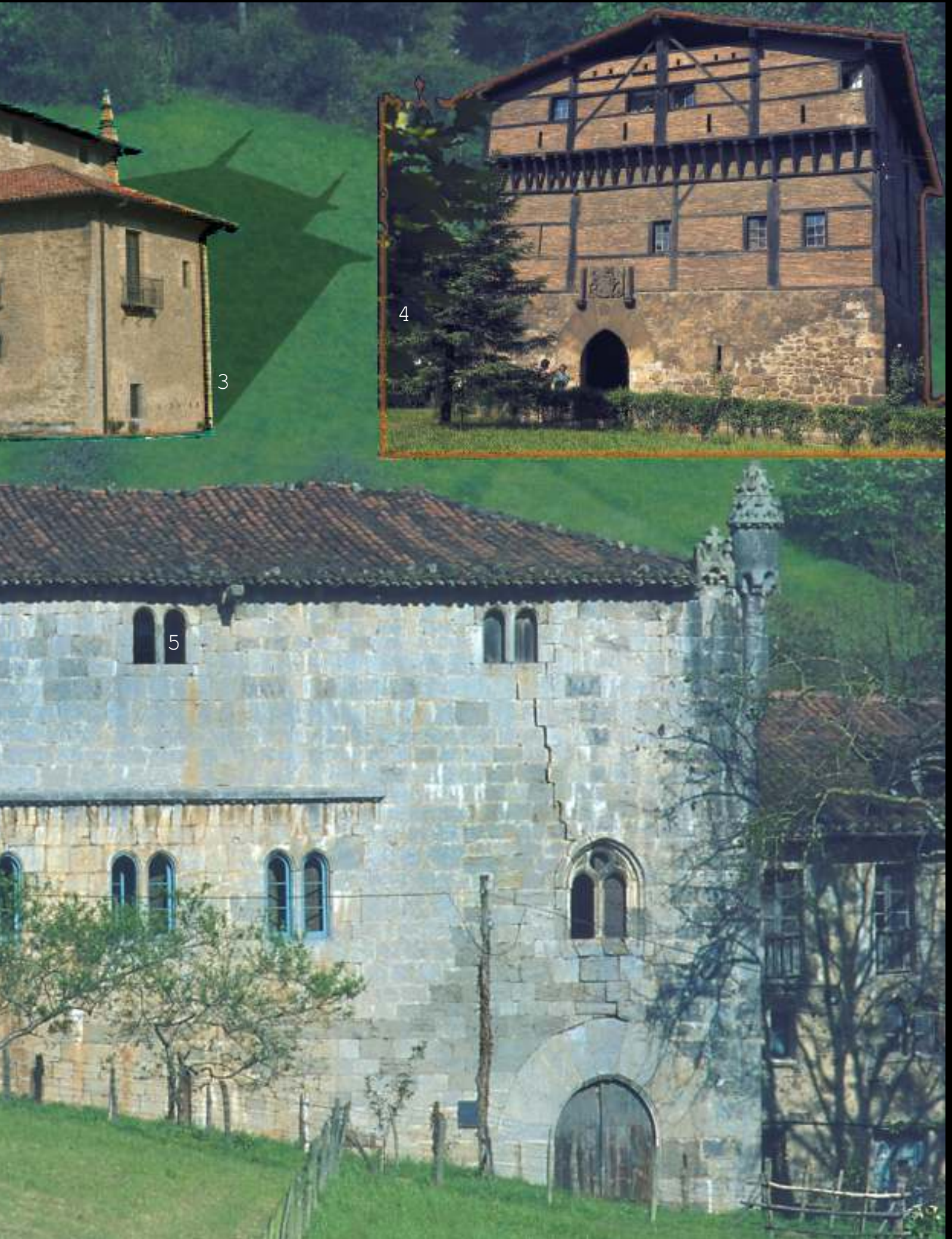
1.- Zumaiako Pedro Santuaren eliza. 2.- Bizente Santuaren elizaren barrualdea. Donostia.
3. eta 4.- Oñatiko Migel Santuaren eliza. 5.- Bizente Santuaren eliza. Donostia.

ARKITEKTURA, ZIBIL GOTIKOA, GIPUZKOA

1.- Berriatua Dorrea, Mutriku. 2.- Dorre Luzea, Zarautz. 3.- Enparan Jauregia, Azpeitia.
4.- Legazpi etxea, Zumarraga. 5.- Lili jauregia, Zestoa.

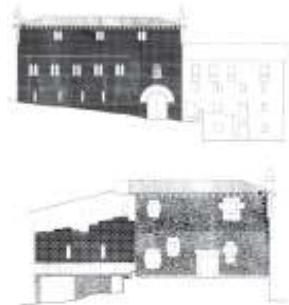

Gebaitarren jauregia, Seguran (G).

LOIOLAKO DORRETXEA, AZPEITIA (G).

LILI JAUREGIA, ZESTOA (G).

Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa.

Balda dorretxea, Azkoitia (G).

Zumaiako Pedro Sainduaren eliza. Gotorleku baten gainean dago eraikia, itsas gaineko tontor batetan eta hiribilduaren gune guztia menderatzen duela. *Dorre* soil bat badu, oinarri ia karratua duena eta lau tartetako; gorpuzta garai darama eta mainelez bereizitako leihoak; halaz ere denak erromaniko dorre baten antza du. Eliza berriz, eliza-barne bakarrekoa izateaz gainera zortzialdeko poligonozko absidean biltzen den lau tartetako da, neurritz 30 x 14 m. ditu. Oso nerbio nabarmenak eta hareharrizko giltzarri zintzilikariak dituen terzeletezko gurutzeriaz estalia dago.

Zumaiako Pedro Sainduaren prestaketa ga-beak badira ere, badira eliza-barne bakarreko beste eliza asko XVI. mendean bukatuak ala berreraikiak izanagatik, aurreko eraikin **gotikoen arrasto** nabariak gordetzen dituztenak: Horrela bada, **Aizaman, Anoetan, Arroan, Alkizan, Adunan, Sorabillan, Berastegin, Aia, Amasa, Asteasu, Usurbil, Ormaiztegi, Eldua** eta abar. eta abar.

● ZIBIL ETA MILITAR ARKITEKTURA: GOTOR-ETXEAK

Mende honek berea duen arkitektura zibil eta militar bezala, Gipuzkoan **Dorre** ala Gotor-etxeen gaira itzuli behar da, probintzia honetan izan ere, agian beste ezer baino gehiago, hiru mendeetan zehar Herriaren *historiaren protagonista gaiak* baitira. Beroiek dira garai horretako gizarte antolaketaren *osagaiarik bistakoen eta enblematikoena* eta bere arkitekturaren garapena (defentsarako dorretik hasi eta jauregi bizitokitara artekoak) Gipuzkoan XIV. mendetik XVI.era ger tatutako gizarte eta politikako aldakuntzarren adierazle izango dira.

DEFENTSAKOA EZAUGARRIAK ETA BIZITOKIKOAK

Ahaide Nagusien Dorre ala Etxe Gotortuetan pausatuko dugu begirada; baina banderizen gaira berriro etorri gabe eta gure oharrak Oinaztarren eta Ganboatarren borrokarako etxe dotore haietako bakoitzaren berezitasuntan gelditu gabe, ohiko dorreen **zantzu** batzuk aipatzera mugatu gaitezen, alde batetara beste asko utziz, dorreak baino gehiago “baserri noble” bezala hartu behar direnez.

Lehen garai batetan Dorreak *harlangaitzez* eta *zurez* nahastu beharko ziren. Borrokarako helburuak ezinbestean agintzen hasi zirenean bakarrik izango zen behar beharrezkoa *harria*.

Hiribilduek eragindako banderizen dorreak erre ondoren eta Enrike IV.ak agindutako **mozketak** zirela eta (1456), dorrearen batzuk beren goiko solairuetan *adreibiluz* berreraikiak izan ziren eta beren erasorako nahiz defentsarako borroka tresneriaz erro-errotik gabetuak izan ziren, **Baldakoa** (Azpeitia) edo **Loiola** (Azpeitia) bezala; beste noble batzuei **Berastegi** edo **Amezketakoei** bezala, utzi zitzairen harriz eraikitzen baina altuera txikiagokoak.

Oñatiko Gebara eta Azkoitiko **Isasaga** bezalako familia batzuei bakarrik utzi zitzairen eta hori gertakizun bereziengatik, kanpoko itxura bikaineko etxeei eusten.

Guzti hauetan *egitekoaren aldaketa* (gaur egitaraua esango genuke) *kanpoko egituretan*

nabarmentzen da (gezi-leihoak, leihoak, gaztelu-begiak, almenak, zainetxol handiak eta abar.), nahiz eta osagai hauetako batzuk, angeluko zainetxol handiak batez ere, **Enparan** eta **Loiolan** (Azpeitian) bezala *estetika eta apainketa* modura gorde diren eta ez benetan egitekoren bat izateagatik.

Garai gatazkatsuen ezaugarri diren beste osagai batzuk kendu egin izan dira baina aztarraren garbiak utzi izan dituzte, gaztelu-begietan kokatzen zireneko *mentsulak* bezala, adibidez. Horrela gertatzen da esate baterako, **Berriatuko** dorrean (Mutriku), garai bateko egurrezko estalpearen ukondoazko erlaitza gorde izan baitu, edo baita **Legazpiko** (Zumarraga) dorrean, non bere atarian oraindik ere ikusten baitira altuera desberdinetan dauden hiru mentsula. Legazpi edo **Jauregiko** (horrela ere deitzen baitzaio) dorre honek bazuen gainera *adarbe* edo horma-aurreko bat (gaur egun kendua dena) aurpegi aurrean, orain *ojibazko ate giltzarriiduna* ikusten den tokian, zeinaren gainean bizitokia eraiki zen.

XVI. mendean dorrearen batzuk eraikitzeak oraindik ere garbiago adierazten du **Erdi Aroko itxura baino errenazimentu** garaiko itxura handiagoa hartu dutenez, bizitzeko jauregia izan nahiarena, Loiolako Inazioaren iloba, Beltran Lopez Gallastegi jaunak **Ozaeta** (Bergara) hegoaldeko orube gainean 1550. urtean eraiki zuen dorrean egin zuen bezala.

Gainerako lurraldeetako dorretzarrekin alderatuz Gipuzkoa aldeko dorreetan *egitura isolatu ala solteak* gehiago ematen dira. Bizitazarako eraikinak oso gutxitan itsastan zaizkio dorreari, Araban sarritan gertatu ohi den bezala. Era berean, Araban Fontetxa, Gebara edo Kexaakoak edo Bizkaian, Salzedo de la Cuadra (Guenes), Muñatoneskoea eta Butronekoa (bere XIX.go zaharberritzea baino lehenago) bezain trinkoak diren dorreak Gipuzkoan ikustea ez da ohikoa.

Neurrietan zehar adierazten badute ere, adibide modura, **Oñatikoak**, Zestoako **Lilikoak** ala **Berastegikoak**, sarritan baserri giroko bakartasunean eta hondoa hostotza edo zelaietako berdeen gainean dauden Gipuzkoako dorre horiekin begiz topo egiteak sortzen duen zentzuen eta emozioen talka estetikoki ahaztu ezina da.

BARRUKO EGITURA: Gipuzkoako dorreen barruko egitura ez zen Arabako egituren oso desberdina izango. Erdiko oin zuzen baten gaineko *zutoi handi* batek (zenbaitetan bi izan ohi dira **Loiola** ala **Dorre Luzean** (Zarautz) bezala) lodiera nabarmena duten harmoretan (metro bat edo metro eta erdi artean) sostengatzen diren habeen bilbadura guztiari eusteko balio dute eta solairuen sendotasuna ziurtatzen dute.

Gainerakoan, hutsarteak, gezi-leihoak, itsu-leihoak, goiko solairuetako leihoak, patin batetatik lehenengo solairura sartzeko ateak, eta abar. ez dira bereizten Euskal Herriko eredu orokorretik. **Patin** zoragarri bat da **Ereño-zu** ala **Zarautzekoa** bezalako beste dorre batzuen edertasunaren adierazgarri.

Zarauzko Dorre Luzea. Estetiko ikuspegitik oso erakargarria da. Hareharrizko harlandu onekoa, bere 16 mailatako kanpoko eskai-

lera, ajimezaturiko hutsarteak, eta bere aurpegi nagusian aurrera egiten duten bi harrizko ostiko, egurrezko estalpea sendoagotzekoak inola ere, **Dorre luzea** da zalantzarik gabe Gipuzkoako hiri dorreetan ederrena; horretan bere dorrearen itxura trinkoa eta bere liraintasunaren arteko eta behe aldeko borrokarako hertsitasunak eta goialdeko solairuetako leiho biki simetrikoen diseinu finaren arteko kontrastea lagungarri duelarik.

Garai modernoetara egokitutako dorreen hainbat osagaietan antzinako gauzen alderako halakoxe zaletasun bat suma daiteke, hara nola, ate eta leihoetako *erdi puntuko arkuak* bezalakoetan. Antzinako gipuzkoar dorreetan leinu **armarriak** dorrearen sarrierako ate gainean itsastea oso gauza bitxia da (badira salbuespenak ere, **Loiolakoa** bezala), baina Errenazimendu eta Barroko aldian orokorra den ohitura bihurtuko da burges jatorriko pertsonaiak noleekin elkartzen direnean.

5.

■ MONUMENTUZKO ESKULTURA GOTIKO BERANTIARRA

Aurreko atalean azpimarratu dugun bezala Erdi Aro berantiarrean elizak erliebez eta eskulturrez edertu ondoren, bereziki monumentuzkoa den plastikan ez zen oso aberatsa izan XV. mendean. Horretaz arituko gara Euskal Herrian nabarmenena dena orokorrean adieraziz.

OLITE, NAFARROA

HIRUTASUNAREN ERLIEBEA. Oлитеko Pedro Sainduaren elizaren *zutarripeko* baten gainean erakusten da *Hirutasunari* eskainitako erliebe bitxi bat, 1432. urteko data duena eta bere eragilea izan zen Eneko Pinel notarioak izenpeurikoa. Horretaz gainera, Hirutasunaren azpian, emalea, bere emaztea eta beren lau kimu txikiak azaltzen dira irudietan, Pedro Sainduaren esku zaintzailepean babesturik notarioa eta bere emaztea berriz Santa Katalinarenean. Batasun trinkoan adierazitako hiru jainkozko pertsonaien agerpena ikusgarria da, hirurak ere giza aurpegiak dituzte, baina Hitza eta Espiritua, Aitaren goitik beherako mantu atzean batasunean ia desagertuak eta erdi ezkutatuak.

BI ESTATUA. Azken gotikoko eskulturak dituen Olite utzi dezagun, baina, bere jauregitik datozen neurri naturala baino handiagoak diren bi estatua bikain Nafarroako Museoa baidirela gogoratu.¹⁷

Buruak falta zaizkie; **errege Noblearen** eta bere emazte **Leonoren** argazkiak izan zitezkeela hartu izan da susmoa. Burua moztua izanagatik, sumatzen da eskulturagileak gotikoko heldutasuna iritsi duela, gorputz atalak ez daitezela nabari, oihalen modelatu bikainarekin lortuz, jantziei dotorezia ematearen arteagatik Reimseko eskulturagile handiak gogora araztea baino egiten ez digun klasizismo modu bat delarik. Aurreko aldi bateko gotiko lehorrigo eta errealistago baten aurrean, kontrasteak ezin gaitu denboran atzerago (hiru mende gerorago) eramanez, gorputzen anatomia egiturei nabarmentasun ikusgarria ematen saiatzen ziren gainerako garaikideak, Duquesnoy

bezalako ertilariek zituzten zalantzen aurrean, Bertinik janzeretan benetako hizkera adierazkor eta plastikoa aurkitzen zekien aldieta alegia.¹⁸ Jantziatiko *tolesduren* dotoreziak eta irudien *okerdura* arinek XIV. mendean lehen urteetan datatzera bultzatzen gaituzte.

* * *

Iruñeko katedralaren eta bere klaustroaren inguruan burututako hainbeste eta hain kalitate oneko lanak ikusita, erreinuaren hiriburuan, estilistikako zantzu elkartasuna zutelako, batez ere Evreux dinastiaren erregealdietan heldu eta loratu zen **Iruñeko Eskola** batetaz hitz egin litekeen lantegi bat baino gehiago izango zenaren ziurtasuna ematen du.

ARABA. BIASTERIKO ATARIA

Gotiko berantiar aldi honetako eskultura lanik deigarriena Biasterik gorde duena da, **Erregeen Santa Maria deituriko parrokia elizaren** atari zoragarrian. Hasiera batetatik arkupe baten zatia osatuz eraiki zen, kanpoaldera irekia zena, bai aurre aldetik eta bai saihetsetatik baina, ez zen erabat hertsi Kapera bihurtu zen arte, XVI. mende ongi aurreratua baino lehen.

Eliza ataria multzo bikain bat bezala azaltzen zaigu, *bost arkibolta eta mainela dituen turuta antzeko atari* handi bat du saihetsetan *atezangoak* dituela.

Atezangoak. Atezangoetan, ohizkoa den bezala *hamabi apostoluen* irudiak azaltzen dira, alde banatan seina, idulki garaietako oinarrien gainean altxatzen diren horma-konketan kokapena hartuz, arkitekturazko eta figuratibo gai desberdinez landuak dira.

Naturala baino egitura handiagoko apostoluen irudietan tailaren erreialismo garbia erakargarria da eta oso nabaria den liraintasunarekin bat eginda, gorputzen edertasuna baino gehiago adierazkortasunaren bila dabilen ertilaria salatzen du. Bestalde, gorputzen jarretan lortutako ugaritasuna nabari da, ia denek badute halakoxe mugimendu arrasto bat, eta aurpegitan, keinuetan, soingainekoen tolesduretan eta ezagutarazten dituzten enblematan badute bereizgarriren bat. Horrela bezaraz, Euskal Herriko gotiko eskulturen barruan alderatu ezinezko eskultura multzo baten aurrean gertatzen gara.

Apostoluen irudiak estaltzen dituzten dro-selen gainetik abiatzen dira arkiboltak, irudiz eta landarez txandakatzen direlarik.

Tinpanoa. Gotiko tradizioko eskemaren arabera, hiru erregistroz osaturiko *tinpanoa*, *Birjina Mariaren* historiari (kanoniko eta elezaharretakoa) eskainia dago.

Lehenengo mailan Deikundea, Ikustaldia eta Erregeen Gurtza kontatzen da. **Bigarrenean** Birjinaren Igaroaldia, Apostoluen mirarizko etorrera eta bere Amaren arima daraman *Jasotzearen* irudia, elezaharretako Tomas apostolua berandu iritsi eta Birjinaren gerrikoa kontsolamendu bezala jasotzen dueneko aipamena eginaz. **Hirugarren erregistroak** eskuin aldean eserita dagoen bere Ama koroatzen duen Jesusen adierazpena dago, biak ere saihetsetan aingeru musikariak dituztela.

ERRIBERIKO GAZTELUKO ESTATUAK (Nafarroako Museoa)

Iruñe errif.: Ars Hispaniae, VIII. libk.

Iruñe errif.: C.M.N.

SANTA MARIA. BIASTERI (A).

Atariko maineleko irudia.

17. A.M.N., IV, 221. or. (Ikus 109 eta 110. irudiak).

18. Hori dagokionez, Jimeno Juriok, eskulturren historiari dagozkion estiloen arteko kontrasteak aipatzearen burutapena oso egokitzat daukagu: Soingainekoen modelatu ahur bikainek, gorputz egitura adierazi baino gehiago, nagusi zen ingurunearekin egiten dute bat gorputz antisentsualak osatuz, bigunerako joera duten egitura ganbil edo konbexuak kontrajarritakoen ordez". *Olite monumentalen*, 31. or.

ESKULTURA GOTIKO BERANTIARRA. BIZKAIA

1

2

3

1.- Santiago Katedraleko ataria, Bilbo. 2.- Anton Santuko ataria, Bilbo. 3.- Santa Mariako ataria, Guenes. 4.- Santa Maria parrokiako ataria, Gernika. 5.- Seberino Santuko ataria, Balmaseda. 6.- Jasokundeko Andre Mariaren ataria, Lekeitio.

4

5

6

SANTA MARIA. GUENES (B)

SANTA MARIA. LEKEITIO (B)

Seberino Santuaren eliza.
Balmaseda (B)

Askizuko kalbarioa (G).

19. L. LAHOZ, "Biasteriko Santa Maria de los Reyeseko arkupea". *El arte gótico en Alava, 154-157.* or.

20. Sainduen erlikiak absidako eta aldarearen arteko horman jarzteak, liturgia ospakizunerako zoritxarreko bi ondorio ekarri zituen: Aldarea erlikien eusgarri modura hartzen hasi zela, bata eta apaizak ospakizunak eliztarrei bizkarra emanda egiltera behartzen zutela, bigarrena. Erretaularen sorrera eta bere garapenari buruz, ikus laburturik, J. PLAZAOLA, *El Arte Sacro Actual*, BAC, 1965, 136-138. or.

Mainelean, eskartzano eta hingingildun arkuetako bi ateren erdian Maria Birjinaren irudi eder batek, lirain eta apur bat makurtua denak, *errenazimentua aldarrikatzen* duen gotiko osatu baten gailurra adierazten du.

Idulkietan Nafarroako armarriak erakusten dituen eta orain berriki koloreanitez apainduriko atari bikain honen agiririk ez daukagu. Bere data XIV. mendean azken aldian ala XV. hasieran izan dezake; nolana ere, 1461.a baino lehenagokoa, Biasterik Nafarroakoa izateari utzi zioneko data baino lehenagokoa.¹⁹

BIZKAIA ETA GIPUZKOA

Gipuzkoa eta Bizkaian, gotiko monumentuzko eskultura benetan baliotsua denik oso gutxi agertzen da, beti ere hitz honi hemen ematen ari gatzazkion zentzu mugatuan jasotzen bada, alegia, apaingarritako eginkizuna ukatu gabe, beste egiteko didaktiko eta liturgiako betetzen duen eskultura figuratiboa. Ikonografietan halako urritasun hau, euskal hiribilduen lehen garai hartako baliabide ekonomiko mugatu baten ondorio bezala hartu beharko da eta baita antzinako *saltus vasconum*ean bizi zen euskaldunak ia berezkoa zuen ezaugarri bat bezala ere agian, izan ere, bere eguneroko bizitza edertasun figuratiboz apaindu eta inguratze kontu horretan ikonoetako naturalismo horren oso zaletu ez baita azaltzen.

Zentzu honetan, bi probintzia hauetako eskultura gotikoak ez du jasaten Nafarroa eta Arabako estatuekin alderatzea.

BIZKAIKO ATARIAK. Bizkaiko XV. mendeko elizetako atarien artean, mugatu gaitzen agian guztietan ederrena dena aipatzera:

- Guenesko Santa Mariako eguzkiaren ataria da agian denetan ederrena, zeinak, *isabeldar gotiko* estilo aldera ematen duen; hemen, konopialezko beste batetan bukatzen duen arku zorrotz baten eta erroleoz apainduriko tinpano baten pean arku karpanelezko bi sarbide irekitzen dira, mainelez bereizian eta zeinaren gainean Haurra duen Birjinaren harrizko irudia sostengatzen den, filigranazko droselete gotikoaren azpian, bi aingeru saihetsetan dituen.
- Lekeitioko ataria: badu antzik Gueneskoarekin, bere bederatz arkibolta, triforioaren trazeria jarraitzen duen tinpano baten azpiko Haurra duen Birjinaren irudiaren mainela duenez;
- Gernikako ataria, Santxo Enparanek 1449.ean data jarri eta sinaturikoa.
- Aingeruaren ataria *Bilboko katedralekoa*,
- San Antoneko arkupekoa,
- eta Axpeko Santa Mariaren bi atariak, beren arku konopialez, beren orratz eta dominatzarrez, oso bistakoa den bezala, *isabeldar* estiloaren ahaide direnak.
- Balmasedako Seberino Sainduaren gurutadura atariari ere eman diezaiokegu hemen garrantzia, oso apaindutako tinpano babesten duten lau arkibolta, bere atezango hutsetako horma-konkak eta mainelean zutik bi atek zaitzen dituen Salbatoreren irudiarengatik.

ASKIZUKO KALBARIOA. Gipuzkoari dagokionez, aipatu dezakegu Askizuko Martin Sainduaren absidaren buru den Kalbarioa. Eliza berean hegoaldeko horman ikusten den *Magdalenaren eskultura* gotikoa, horman zegoen hutsunea betetzeko beste nonbaitetik ekarritako eskultura solte bat da, batez ere.

6.

■ IRUDI SOLTEAK ETA ERRETAULAGINTZA

● ERRETAULAK

Erretaulen jatorria antzinako data duena da eta martirien erlikiak gurtzearen historiarekin lotua dago nolabait ere. Aldareari zor zitzaion lehenasunaren kontura, kristau liturgian honetaz zuten funtsezko esanahia ahaztuz, gurtza hau ugaltu zenean, XI. mendean, Kristoren, Birjinaren, Sainduen eta Martiri zaindarien irudiak berregiten zituen predela eta aldare atzeko taula (*retro-tabulum*) azaldu ziren taulak margotuak.²⁰ Baina erretaulak arte historialariari axola zaion garapena izaten, gotiko aurretatua zegoen garaian hasten da. Margoturiko erretaulaz gero hitz egingo dugu.

Orain aipa ditzagun Euskal herrian tailatu ala landutako erretaula ospetsuenez edo bertara gotiko aldian ekarritakoez. Aro Modernora inguratzean, hain zuzen ere, XVI. mendean lehen hiru hamarkadatar hurbiltzean, Baskonia kinka larrian bizi da, non gotiko tradizioa errenazimentuaren haize boladaz bultzatua sentitzen den, birbitzen ari den Italiatik baino gogorrago bultzatzen duelarik Europako iparraldetik.

ARABA

IURREKO SANTIAGO. Iurren zorionezko paradoxa hau aurkitzen dugu, halako herri txikia eta berant Erdi Aroko halako artelan bikaina. Iurreko Santiago parrokiaren, bere erretaula nagusi barrokoaz aparte, gurutzaduraren eskuineko kaperan triptiko moduko erretaula txiki bat (1,90 bider 2,05 m-takoa) aurkitzen da, itxi ahal izateko bisagra eta guzti.

Hiru atal ditu, erdikoa eta atetilak; hirurak ere, hiru solairutan banatuak. *Eseritako Birjinaren* irudia darama erdikoa, bakarrik eta egonean dagoena, hasiera batetan beregan izango zuen eta elizari izena emango zion Haurraren besoak luzatuz. Solainuak, huringingildun arkuez uztauriko zatietan banatzen dira. Bertan, ezagunak ditugun *Haurtzaroko eszenak* babesten dira, Deikundetik hasi eta Elizan Sartzerainokoak adierazteko helburua duten irudiak. Eman zaion data XVI. mendekoa da.

Irudien taila oso oinarritzakoa eta traketsa da; baina oso atsegina da bere xalotasuna. Eman zaion data XIV. mendea da, eta *Euskal Herrikoetan zaharrenetarikotzat* jotzen da.

ASPURU. Iurrekoa baino patxada eta neurri handiagokoa den Aspuru erretaulak (Barrundiako Haranean), beste harri txiki baten adibidea ematen digu, non, ikonografia eta artezko hainbat balio baduen lana azaltzen duen. Oinarriak eta sagraioa erromanista es-

tilokoak dira eta apur bat lehenagokoa aulkia, baina hemen ardura zaigun erretaula gotikoari XVI. mendean erantsitako zatiak dira, eta orain berriki zaharberitu direnak.

Erretaula hiru kaletakoa da, eta alboetakoek hiru solairu dituzte, gotikoak diren pilastra txikiez bereziak, drozeleteen azpiko irudidun pinakuluetan bukatuak, eta apaingarrizko zerr endabikaina duen hauts-babes batez bilduak. Predelan **Hilobiratze Saindua** eszenaritzen da pertsonaia ugari dituelarik; erretaularen buruan zaindariaren eskultura soltea dago, **San Joan Bataiatzailea**: Zurrun samarra den irudia da, zimurtutako tolesduretaren erortzen den mantuz jantzia dago, bere eskuineko eskuez ezkerreko eskuan duen Bildotsa erakusten duela. Nitxo nagusiaren gainean Kristoren Bataioa adierazten da; eta alboetako bi kaletan Aitzindariaren bizitzako eszenak dituen sei erliebe hedatzen dira.

Ikonografia multzo bezala lan interesgarria da; eta estilistikoki pertsonaiek nolabaiteko zurruntasuna eta estereotipozko jarrerak erakusten badituzte ere, bai multzoaren, nahiz eszena bakoitzaren **konposaketa zentzua**, bikaina da. Oso litekeena den bezala, XVI. mendean hasieran gauzatu da eta gaztelaren esparruko eskultura garaikideekin lotu izan da.²¹

ARTEKO ANDRE MARIAREN SAINDUTEGIA. *Arztiniegako Arto Birjinaren saindutegiko erretaula nagusia*, zeinaren arkitekturaz hitz egin dugun jada, Euskal Herriko multzorik ederrena bezala estimatu behar da. Ziurrenik XVI. mendean hasieran egina izango da.

Erretaula. Hauts-babes zabala duen hau aulki garai batetan muntatu dago, hiru solairu alboetako kaletan eta bi erdikoan, gehi, Kalbarioz koroatzen den atiko bat. Alde bakoitzeko **hiru etxeak**, bost kaletako erretaula dela dirudiela, nahiko berezita dauden bi eszenatan zatitzen da. Eszena guztiak trazeria flamigero garai batez babestuak gelditzen dira.

Dituen neurriengatik ikusten da erdiko eszenari lehentasuna eman nahi izan zaiola: artearen gainean **Birjina Azaltzea** eta berari buruzko gertakariak eta mirarizko gertaera hau ziuratzeko eman ziren urratsen prozedura. Aulkian azaltzen diren eszenak Atzematea eta Zigortzea dira, erdian Afaria dutela. Erretaularen gainerakoan osatzen da ikonografiako egitaraua, Birjinaren eta Kristoren Nekaldiaren historiarekin.

Estiloz, inudiak modelatze gaitasunak, eta beren keinu eta jarrerak, eta perspektibaren hastapen garbiak Errenazimentuan jarraitze gaitasunak, hainbeste gainera, non, bere tauletako batzuetan **Dureroren Birjinaren Bizitzako** estapan dauden kopiaturik; baina bada oraindik gotikoak diren ezaugarri batzuk. Erretaula bikain hau Luzia Lahozek **Burgosko gunearekin** elkartzen du. Dena den, kristau artearen bizkarroi tipologia horren adibide goiztiar bat da, absideak erabat estaltzeko helburua duena, liturgia egitekorik funtsezkoena ahaztu arazteko. Bere data 1515 eta 1520. urte bitartean koka daiteke.²²

BIZKAIA

URDUÑAKO SANTA MARIA. Bizkaiko probintziako Urduñaz (Gasteizko elizbarrutikoa bada

ere), aipatu beharrezkoa da **Santa Maria parrokiaren** Herrandarren Kaperan dagoen erretaula gotikoa. San Pedrori eskainia dago. Errenazimentuko xehetasun batzuk baldin baditu ere, funtsean gotiko berantiarrean sailkatu beharko litzateke, 1520. aldera zehatzago esanda.

Erretaula. **Hiru kaletako** gorputz batez osatua dago erdiko alboetakoak baino garaigoa delarik eta badu hauts-babes bat ere. Kale bakoitzak erliebeak dituen bi etxe ditu. Garaiera handiagoa duen erdiko kaleak, beheko etxeak leku gehiago izaten uzten du zaindari sainduaren gurtzarako eskainia dagoen eszena nagusiarentzat: **Pedro Santuarentzat**, alegia. Egonean agertzen zaigu, bere Aita Sainduta nagusiaren ezaugarriez jantzirik ikusten da eta bi aingeru saihetsetan dituela.

Goieneko etxean, Gurutziltzatzearen irudia, ondoren etorriko diren erretaulagintzako egitura guztietan atikoa, koroatzeko Kalbarioaren tradizioa horrela sortuz. **Saihetsetako goieneko etxeetan Nekaldiko bi eszena** adierazten dira: **Gurutzea bizkarrean daramala**, eta **Jesus zigortua**; behekoetan, **Pedro Sainduri** eskaintako bi eszena: **Elizako itsasontzia** eta **Pedro Sainduaren martiritza**. **Bankuan**, erdiko zatian, **Gregorio Sainduaren Meza**, eta alboetan, lau irudi solte, kale bakoitzean bina egokitzen direlarik: **Joan Bataiatzaile Saindua**, **Andres Saindua**, **Paulo Saindua** eta **Alexandriako Santa Katalina**.

Weisek **triptiko** bezala izendatzen eta aztertzen duen erretaula osoak, eszenak inguratzen dituzten uztaiezko apainketa ugariengatik **gotikotasuna** arnasten du: hozkatutako arkuteriak, nerbidun gangatxoak, tontorrak eta errezelak, baranda kalatuak eta burdinsare txikiak. Bada oraindik nolabaiteko **nazioarteko manierismo** bat, baina baita "beste xehetasun batzuen artean, gurutzatutako estoletan, aingeruen manipuluetan eta batez ere beren puntazorrotz hegoetan".²³

LARRABETZUKO ERRETAULA. Egituran Urduñakoaren antza apur bat duena da **Larrabetzuko Goikolexeako zin elizako Emeterio Sainduaren eta Zeledonio Sainduaren** erretaula.

Bere lau plafoietan bi zaindarien bizitza dago irudikatua, erdiko aldea bi zaindarien irudientzat delarik, eta goieneko nitxo berriz, gotiko berantiarreko trazeriaz apainduriko errezelaren azpian dagoen eseritako Andra Mari batentzat.

ELIZBARRUTIKO MUSEOA. Bilboko Elizbarrutiko Museoa jasorik dago **Gizaburuagako Triptiko** ederra, gotiko errezen azpian Kristoren Hautzaroko eszenak dituen tailak kokaturik dituenak, birjaiotzen ari den aldiko ezaugarriak dituen trazu oso naturalistak ditu. Eszena, goienean Martin Sainduaren irudia buru duela azaltzen da.

Aretoaren beste muturrean, hormari itsatsian, harri landurikoa, orratzak, errezelak eta tontorrak dituen loredun gotiko estiloko **Urduñako erretaula** ikus dezakegu.

LEKEITIOKO ERRETAULA

Baina, gotiko flamenko erretaulagintzan ez da Euskal herri osoan **Lekeitioko parrokiako** erretaula handiarekin alderatu daitekeenik.

Iurreko triptikoa (A).

Anton Santuko erretaula. Zumaia (G).

Gizaburuagako triptikoa (B).

Goikolexeako erretaula nagusia. Larrabetzu (B).

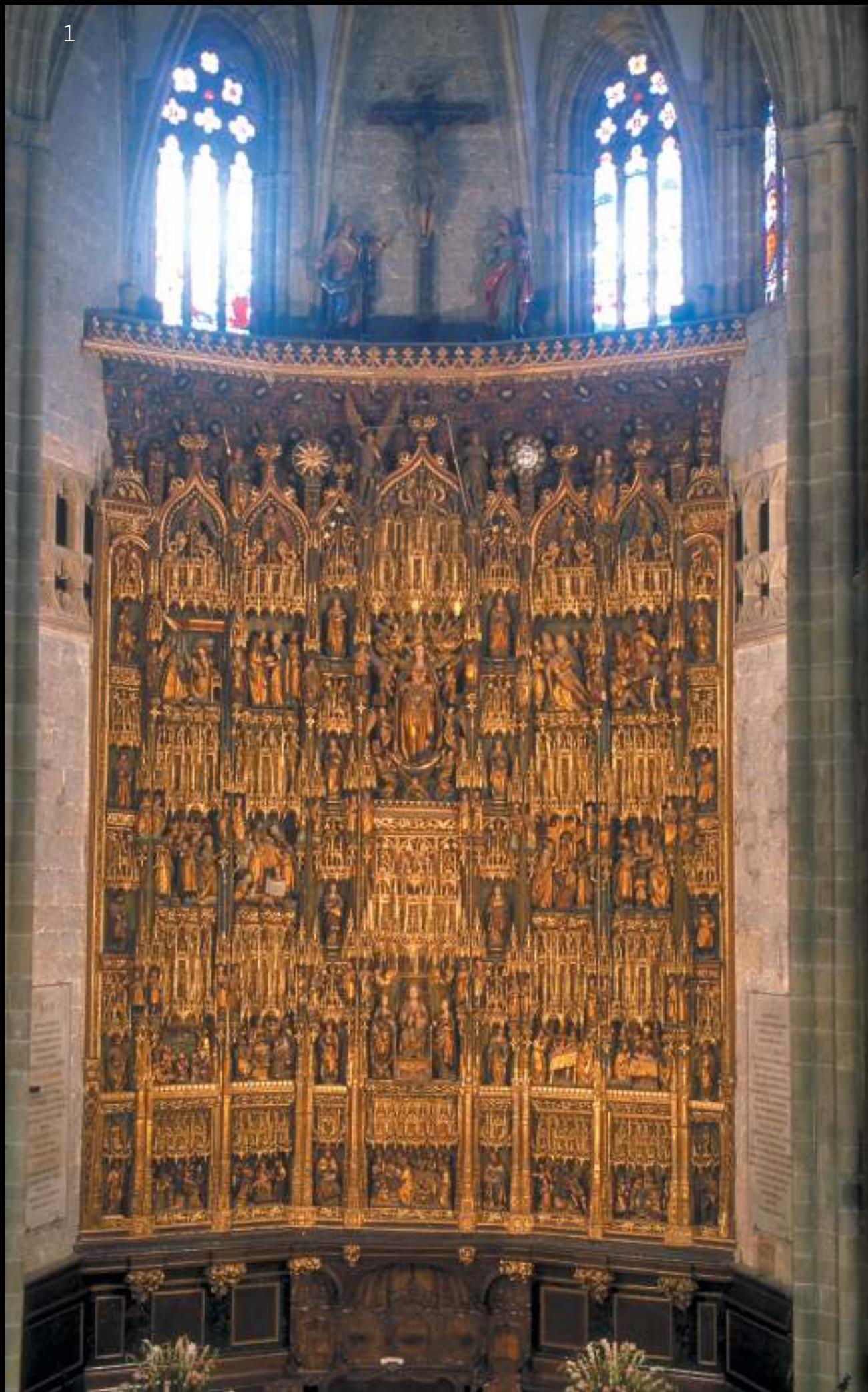

21. Ikus: C.M.V., V. libk., 327-329. or. P.L. ECHEVERRIA GONÍ (zuzd.): *Erretauloak*. Retablos. II, 492-500. or.

22. L. LAHOZ, "El retablo de Nuestra Señora de la Encina en Arcienaga". *Koble* 10ean, 1994, 73-86. or.; J. M. AZKARATE, *Santuariario de la Virgen de la Encina*. *Arzaniaga*. C.M.V., VI. libk., 175-188. or.; P. L. ECHEVERRIA GONÍ, *Erretauloak*. Retablos. II, 484-491. or.

23. C. M. V., VI. libk. 691. or.; P. L. ECHEVERRIA GONÍ, *Erretauloak*. Retablos. II, 501-508. or.

1

1.- Lekeitioko Santa Mariako erretaula (B). 2.- Pedro Santuko erretaula, Urduña (B). 3.- Migelen Santuaren erretaula Azpeitiko Errukiaren kaperan (G). 4.- Joan Bataiatzaile Santuaren erretaula nagusia, Aspuru (A). 5.- Koroatzearen erretaula, Errenteria (G).

2

3

4

5

KARLOS III.A, PRESTUA ETA TRASTAMARAKO LEONORREN HILOBIA. Iruñeko Katedrala (N).

Irudi erref.: Historia de España. Gallach.

DON LIONEL GARRAREN HILOBIA. Iruñeko Katedrala (N).

Irudi erref.: A.H. VIII. libk.

24. "XVI. mendeko eskultura". A. H.an, XIII. libk. (Madrid 1958) 85. or.; P. L. ECHEVERRIA GONI, O. c., II, 471-477. or.

Joan Gartzzea Crialekin tratua 1508. urtean egin ondorengoa da.

Erretaula. Bere egitura gotikoak abside osoa estaltzen du, baditu banku bat eta hiru gorputz, bost kale, lau kale tarte eta hauts-babes bat. Osotasunean *koloreanitzeko zurean* taitua da, eta *64 taila* konkorr baditu, zeinetan filigranazko gotiko aterpetxoan azpian kontakteta moduan garatzen diren *Birjinaren bizitzako aldi jakinak, Kristoren haurtzarora eta Kristoren nekaldia* eta kale tarteetan banatuta profeta, ebanjelari eta apostoluen irudiak gainera.

Ale batzuen gainean azaltzen diren markek gutxienez zazpi egileren eskua erakusten dute, hauetatik, gauza jakin bezala hartzen da batzuk *frantsesak* zirela. Irudigintza hau, eginak izan zireneko data gogoan harturik, *zabar itxurakoa eta herrikoia* da, baina, bere neurria eta konplexutasuna ikusita euskal gotiko erretaulatako elerik nagusia bezala hartu behar da. Echeverria Goniaren ustetan "Sevilla eta Tolodoko katedralatiko erretaula handien atzetik leku duin batetan dago".

GIPUZKOA

Gipuzkoan badira gure arreta erakartzen duten erretaula batzuk, **gotiko berantiarraren tradizioa**, *errenazimentuko hainbat ohartxorekin* jokatzeko ikusten ditugunak.

KOROATZEAREN ERRETAULA. ERRETERIA. Erreterriako parrokiari, Ebanjelio aldeko lehen alboko kaperan jarrita, **Koroatzearen erretaula** gordetzen da, hain zuzen ere horrela deitzen zaio, bere erdiko erliebearen gaia hau izategatik. Alde banatan, badira beste bi erliebe *Azken Afaria* eta *Mendekosteri* eskainiak. Altuera, nolabait ere murriztua duen gorputz batez osatua da, baina badu nahiko zabalera, eskulturazko erliebe eta gotiko apaintetaz betetako *hiru kale* osatzeko.

Esku flamenkoez egina izango zen inolako zalantzarik gabe, Bruselakoak agian, 1505-1510. urtean inguruan. Hain neurri txikiko irudi eta aurpegi gainean lortutako tailaren fintasuna eta arimar en adierazpena neurtu izan dira.

Halaz ere **estetikoki** miresgarriena multzo osoaren *konposaketan asmatzea* da: Adierazten diren hiru eszenetako bakoitza, funtsean borobilla den banaketa plastikoa batetan antolatua dago. Eskema hau *Afariarenean* oso nabarmena da eta **lehen flamenkoe** margolan batzuk ekartzen ditu gogora, adibidez, Lovain dagoen Dirck Bouts-en *Azken Afari* zoragarria. Azkarateren moduan, G. Weisek triptikotzat daukan erretaula hau, estilistikoki **Urduñako triptikoaren** parean jartzeko du.²⁴

AZPEITIKO MARTIN SAINDUAREN ERRETAULA. *Azpeitiko parrokiari, Errukiaren kaperan, Martin Sainduaren erretaula* daukagu, Azpeitian jaio zen on Martin Zurbano, Tuyko gotzainak sortua. Agirietatik dakigun gauza da, erretaularen tratua Joan Paris eskulturagilea eta bere suhi Antonio Pigmelekin egin zela, eta 1521. urtean ezarri zela. Neurria 3 x 5 m-takoa da.

Erretaula. Banku bat eta beste bi gorputzez osatua da; goitik beherako zentzuan berriz, baditu hiru kale eta hauts-babes bat. Saihe-

tsetakoak baino zabalagoa den erdiko nitxoan Martin Sainduaren estatua dago. Bankuan, eskuineko aldean Bildotsarekin dagoen Joan Bataiatzaile Saindua ikus daiteke; ezkerrean berriz, Joan Ebanjelari Saindua kaliza eta arrano bat dituela. Bi irudiok belauniko daude. Gainerako erliebeetan Martin Sainduaren bizitzako eszenak daude adierazita eta Nekaldiko hainbat pasarte.

Badirudi etilaria *errealismo adierazpide* baten bila dabilela, *koloreanitzasunaz* areagotu nahi duena; baina gotiko tradizioak oraindik ere bere eragina badu eta ez dio osotasun klasikora iristen uzten.

Burdinsarea. Aipamen bat mereziko luke hemen, kaperaren bereizten duen *burdinsare ederrak* (5 m. zabalera eta beste hainbeste luzera), nahiz eta lan osoaren data aurreratu izan (1520), berekin ditu gotiko edergarriak eta gailurreria lerdena. Mª Asunción Arrazolarenean ustetan, bere egilea agirietan azaltzen da: Elgoibarren bizi den **Marigortako Kristobal**.

ZUMAIAKO SAN ANTONEN ERRETAULA

Historian zehar, estilo batetatik beste batera bat-batean eta errotikako aldaketa ematen deneko une eta lekurik ia ez da aurkitzen. Igaroaldian, delako uneetan historialaria harri eta zur geratzen da ohizko estilistikazko hitzez lan bat sailkatu nahi duenean. Zalantza hau, esate baterako, hemen deskribaturiko erretaula batzuen aurrean gertatzen da eta berriro ere azaltzen da Zumaiako parrokiako eskulturazko erretaularen aurrean.

San Antonena deituriko erretaula *Zumaiako parrokiako Sasiola kaperan* dago. Ebanjelioaren aldean dago kokatua eta kaperaren altuera guztia betetzen du. Erretaula mistoa da, zeren eta erdiko triptikoak bi gorputz edo solairuz eta hiru kalez osaturik dagoenak eskulturak jasotzen ditu, bere atea berriz koloreanitzeko pinturaz daude apainduak barru aldetik eta grisailaz kanpotik. Al-bokoen aldetik gorago igotzen den erdiko kalere goieneko solairua betetzen du *Kalbarioak*, beheko solairua berriz, erreza aberats eta kalatu baten azpian San Antoni eman zaio. Saindu herriko honetako, oso irudi adierazkorra du. Saihetsetako kaleetan *Kristoren Nekaldiaren* hainbat pasartei eskainitako sei erliebe hedatzen dira.

Oso berariak bilatu izan da *errealismoa*, bai apaingarrien nahiz koloreanitzasunen bitartez areagotzen dena. Afaria, Ikuzketa, Piztuera eta Madalenari egindako Agerpena kontaktatzen dituzten lau agerraldien pinturak jada *errenazimentukoak* bezala har daitezke, Martin Schongauer-en grabatuetan inspiraturikoak neurri batetan bederen. Mazoneria eta erliebeetako kera gotiko nabarmenengatik erretaula polit honek XVI. mendean lehen urteetako data izan dezake.

● HILOBIETAKO ESKULTURA

Eskultura gotikoaren aipamen honek, XIII. mendean geroztik garrantzi berezi bat izaten hasi zen hilobietako eskulturgintzak merezi du bakarkako atal berezi bat.

KARLOS III.A ETA
LEONOR ANDEREAREN HILOBIA

Ez kronologia arrazoiengatik inola ere, beronen arte eta ikonografia bereziko balioagatik baizik, Iruñeko katedralaren erdiko eliza-barnearen aldre aurrean kokaturik dagoen hilobi hau gorai patuz hasia dagokigu. Zalantzarik gabe, Nafarroako hilobietako gotiko artearen *lanik nabarmen eta adierazkorrenetakoa* delako.

Mausoleoa, prisma erregular egitura duen ohe batetan gainean bi estatua daude etzanik, kalatuzko traxeria fina duten errezela zabalaren azpian.

Champmol-eko (1404) kartusian, Felipe Ausarta, Borgoinako dukearen hilobi ospetsuan Claus Sluterren lanean mailarik gorena aurki daitekeen ikonografia tradizio baten arabera, ohearen aurrealdean *28 negar-kantarien irudiz* apaindua dago. Alabastro finez tailatutako Iruñeko negar-kantariak ez dira mukulu biribilekoak, baizik eta beren bizkar lauak, hondo berde ilunezkoa duen hareharri lauzari atxikitzen dizkiote. Champmol-en irudietan inspiratuak badira ere, Sluterren negar-kantarien ondoan dituzten desberdintasunak nabariak dira.

Hain agiriataratua dagoen alabastrozko hilobi zoragarri honen *egilea Jehan Lome Tournakoa* da. Oso gaztea zelarik errege Noblearen eskutik Nafarroara etorritako Lome deritzan hau, erregeren arte ekimenen aurrean izan zen 1411.etik, Bienan 1449. urtean eman zen bere heriotzara arte.²⁵ Hilobiko lanak 1413. urtean hasi ziren. Esku askok hartu zuen parte lan horretan, eta ezagutzen dira maisu batzuen izenak (denak arrotzak), baina azkar asko Jehan Lome izan zen arduradun nagusia "maestre de fazer las ymagines" bezala.

Errege inudiaren hazpegiak. Erregina 1415. urtean hiltzean, Oliteko jauregian burutzen ari ziren lanak bizkortu egin ziren eta hainbat zati Iruñera eramaten hasi. Karlos errege Noblea deituaren irudia bera bizirik zela egina izan zen nonbait, izan ere, ziurtatuko lukeen agiririk ez badago ere, estatuaren aurpegiaren azaltzen diren giza banakoaren arrastoak ikustea aski da argazkiaren benetakotasuna baieztatzeko.

Erregeren hazpegiak adierazteko iaioitasunari, erabateko aurrez aurreko jarreraren kokatua, otoitz jarreraren bular gainean eskuak bilduta, betazal zabalez estututako begiak irekita, eta betiereko bakea islatzen duen itxura batez, eskulturagileak jakin izan du, **alabastroaren gaineko argiaren** erabilera ikasia eta errege mantuen eta soingainekoaren tolesduretako kontraste ederra elkartzen. Irudi honen edertasunak egiaz, erreginaren estatuaren irudi zertxobait zimelduarekin kontrastea egiten du.²⁶

VILLAESPESA SENAR-EMAZTEEN HILOBIA

Bestalde berriz, **Tuterako** katedralean Epistolaren aldetik, gurutzadurako kapera baten alde bateko harmora hartzen duen Villaespesako Moseen Francesen eta Uxueko Isabel bere emaztearen hilobi bikaina Jehan Lomer en lana dela esaten digute agiriek.

Villaespesa, errege Nobleak 1397. urtean kantzelari izendatu zuen aragoar sendagilea,

nafar gortean oso estimatua izan zen. Oliten hil zen 1421. urtean, bere emaztea baino hiru urte beranduago eta uste izan da kapera eta hilobia 1425 eta 1445. urte bitartean izan zirela eginak, eta aragoar eskulturagileenak bezala hartu izan dira zuzenean, **Joan de la Huertarenak** zehatzago esanda, Darokako maisu handia, Borgoinako gortean bere maisutza azalduz Claus Sluter ordezkatu zuena.

Hilobiaren kanpoko aldea **gotiko flamige-roa** da, bere aurpegiaren *zortzi negar-kantari* txapeldun ikusten dira, bizardunak batzuk eta gabeak besteak, beren artilezko mantuen tolesduren zabaleragatik Borgoina aldeko airea dutenak. Gainean *etzandako biak* tolesdura ugariako gonak dituzte jantzita. Kantzelariak doktore-birretaz estalia du bere burua, esku batez ezpatari heltzen dio eta bestean liburu bat dauka. *Lehoi* bat datza bere oinetan. Bere emaztearen burua durbante moduko txano batek estaltzen du eta gurutzea duen lepoko luze batek inguratzen dio lepoa.

Etzanik dauden maila gainean, **beheko solairuan**, hondo nahiz saihestak predela modura estaliz *lurperatzearen* liturgia ospakizuna garatzen da, zortzi taldetako desfilea, beste hainbeste hozkatutako arku konopialen azpian: apaizak, eliza-mutilak, gotzainak, mitradun abadeak eta monjeak, denak ere argazki teoria eder bat osatzen dute, errealismo zoragarrikoak direlarik batzuk.

Hondoko **bigarren solairuan**, Birjina eta Joan Sainduaren artean, hilobitik ateratzen dela dirudien gorputz erdiko *hildako Jesusen* irudia Nekaldiko hainbat tresnen gainean. Goialdeko zatian kerubinezko laino baten azpian eta bi aingeru intzentsulari alboetan dituela *Hirutasuna* adierazten da.

Saihetsetako erliebeek, ezkerretakoak *San Gregororen meza* (elezahar urrikaltsu honen irudikatze zaharretariko bat) adierazten du aldarearekin eta gainean Kristoren irudia eta guzti; eskuinetara, Mosen Frances eta bere emaztea belaunikaturik, atzean beren seme eta ilobak dituztela, beren hiletetara etorriak.

Etzanak dauden bi estatuak eta bai hileta elizkizunetan parte hartzen duten lagunak **errealismo izugarrikoak** dira. Jakinaren gaineko arreta jarri du ertilariak *arima adierazpide ugaritasuna* lotu nahirik: arreta, jaiera, tristezia eta abar., nahiz eta bestalde, multzo osoan ohiturazkoagoak diren beste buru batzuk ere ikusten diren, non pentsatzekoa den lan hau burutzen beste **esku batzuk** ere hartu zutela parte.

JEHAN LOMERENAK BEZALA HARTZEN DUEN BESTE BATZUK. Agian Jehan Lomer en lanen artean kokatu beharko da **San Joser en atea**, izan ere, *Iruñeko katedraleko* klaustroa kanpoarekin lotzen duen arku zorrotzetako ate xumea da hau, eta bere tinpanoan Espiritu Sainduaren usoaren azpian *Mariaren Koroatze* eszena dago adierazia. Harria zaharkitua egoteak ez du eragozten, soingaineko tolesduren antolaketa ren edertasunean eskulturagilearen iaioitasuna ezagutzen.

Oliten, erregina argazki bat ertilari bera-rena bezala hartu izan da, errege Noblearen albarean irudia ziurrenik, Blanka Anderearena,

Villaespesa Kantzelariaren hilobia. Tuterako katedrala (N).

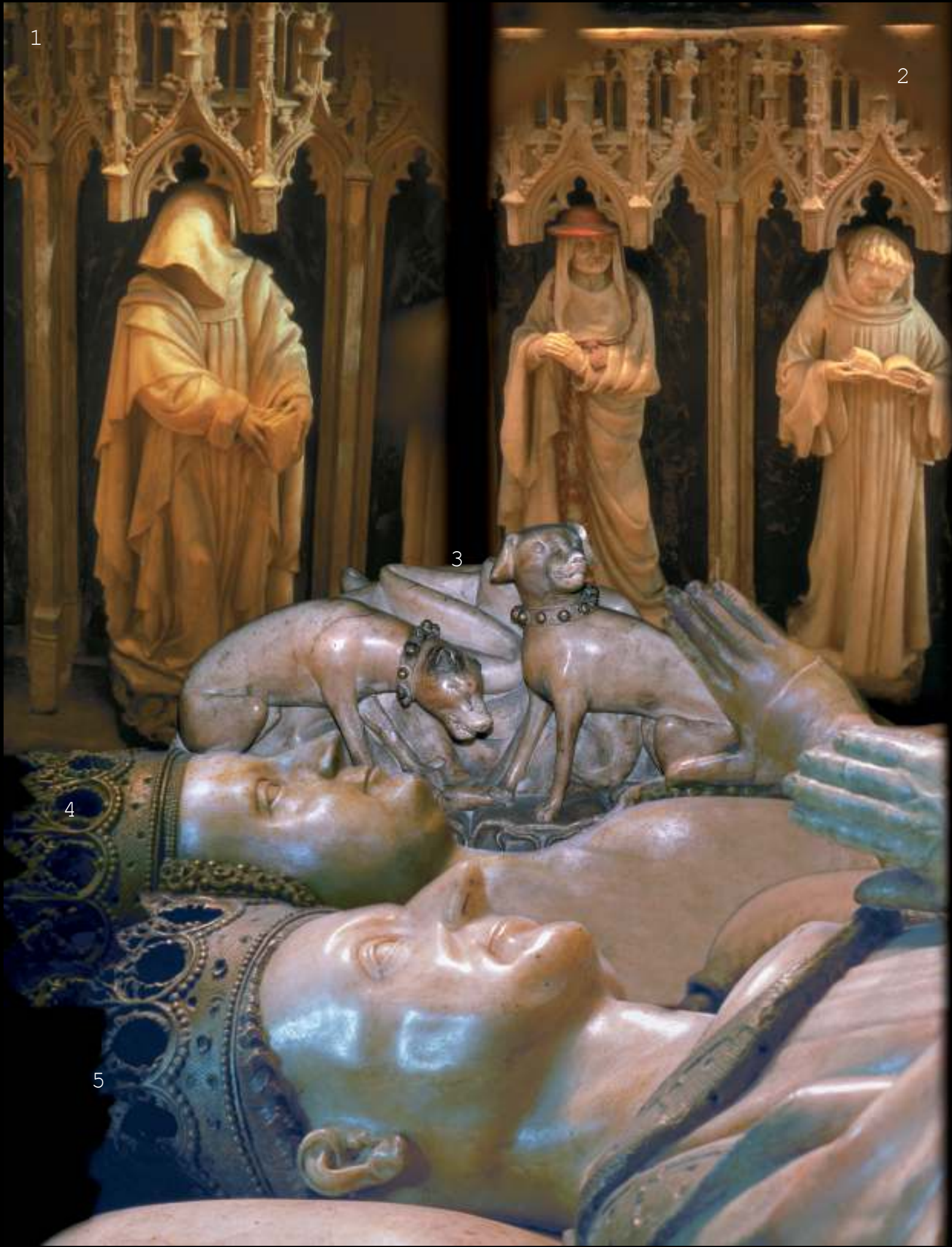
Santxex Oteitzako Gotzainaren hilobia. Iruñeko katedrala (N).

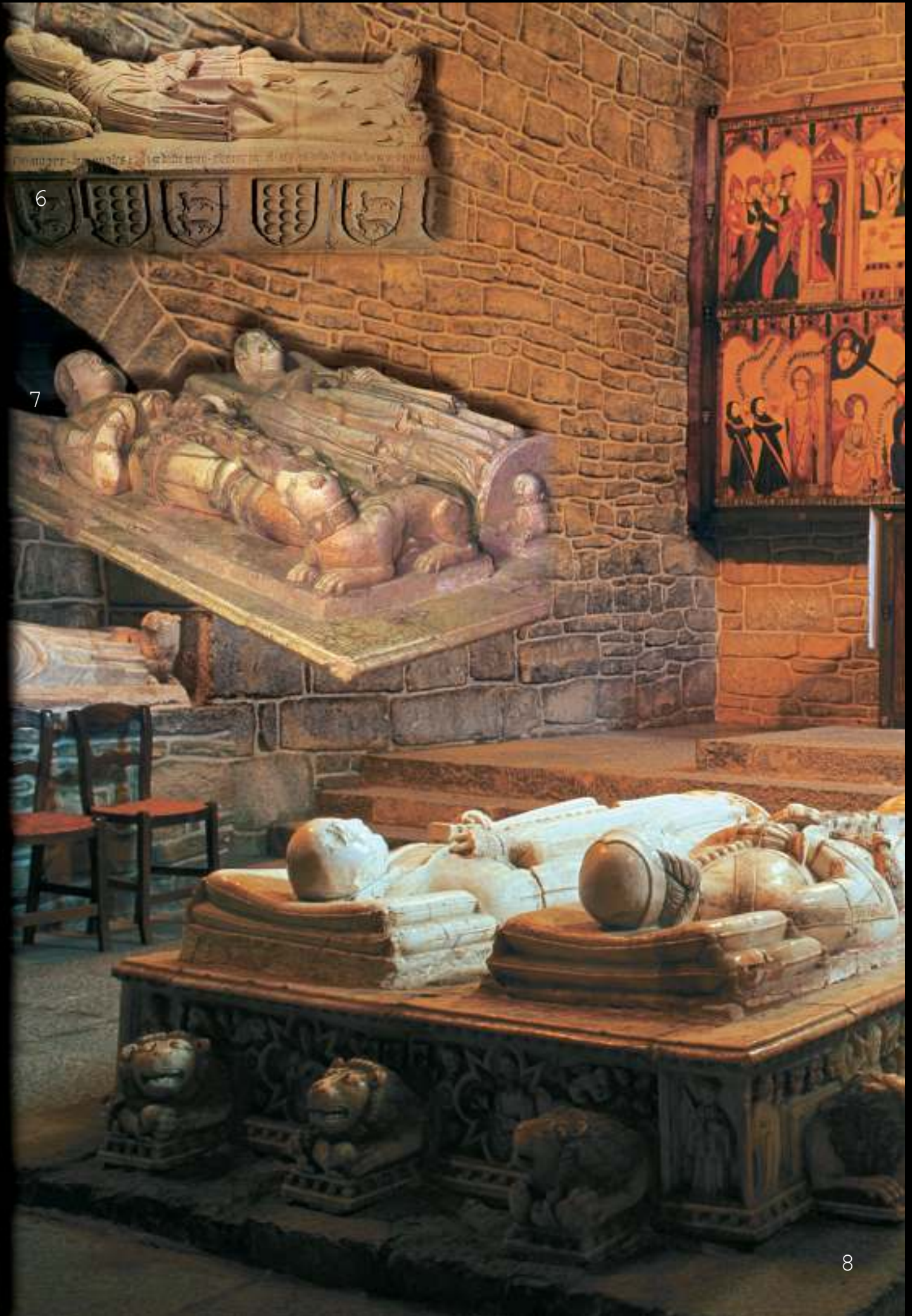
Pedro Lopez Aialakoaren eta bere emaztearen hilobia. Kexaa (A).

25. Carlos MARTINEZ ALAVA, O.c. *La catedral de Pamplona*, I, 342-348. or.

26. A.M.N., *Vean*, 145. or.; C. FERNANDEZ ALAVA (O. c.). Zenbait ezaugarritan berizaleagoa den Dijoneko hilobiko Sluterren lana. *Erdi Aroko tradizioari leialago eusten dion Jehan Lomer en Iruñeko hilobikoaren artean dauden desberdintasunak azpimarratzen ditu.*

1. 2. 3. 4. eta 5.- Karlos III.a eta Leonorren hilobiko xebetasunak Iruñeko Katedralean. 6.- Maria Sarmientoren hilobia. Kexaako Komentu eliza (Irudi erref.: Álava en sus manos). 7. eta 8.- Pedro Lopez Aialako Kantzelariaren eta bere emazte Leonor Guzman Anderearen hilobiko ikuspegiak.

Santxez Asiainen Hilobiko margolanak. Iruñeko Katedrala (N).

Tomas Santuaren erretaula. Irudi err. ref.: C.M.N. V. libk.

Saturnino Santuaren erretaula nagusia. Artaxona (N).

Aragoiko Joanekin bigarren ezkontza aldiz ezkontdua, eskulturaren egoera txarra dela eta adierazten zaila den ziurtapena, halaz ere.

Hilobi batzuk ere leporatzen zaizkio, besteak beste:

- Joan Sainduaren kaperan dagoen **Santxez Oteiza gotzainaren hilobia** (1425 erdialdean) katedralean,
- eta **Nafarroako ustezko Lionelenaren hilobia**, kareharriz egina, zeinetan oso ongi adierazten den XV. mende horretako urteetan nafar eskultura arteak gauzatzen duen aurrerakada. Hilobiaren hondoa apaintzen duten irudien naturaltasunak, beren jantzien konposaketa ederrak, Nekaldiko Birjinak bezalako aurpegiengaz grazia eta fintasunak hurbileko Errenezimentu inguruak aldarrikatzen ari dira. Uletu egiten da, lan hau Jehan Lomeren lan bezala hartu nahi izan bada ere, multzo hau maisu flamenko handiaren *heriotza ondorengoa* dela ziurtatzera eraman izana agiriak (1449).

AIALATARREN MAISOLEOA KEXAAN

Euskal arte historialariarentzat garrantzi berezia duen beste mausoleo bat Aialatarrena da. Izen bereko haraneko jaunak eta Erdi Aroan politiko sonatuak izan ziren **Aialatarren** hiru belaunaldien hilobiak biltzen dituen multzoa da.

Zalantzarik gabe tolosar lantegietan alabastroz landutako hilobi antzinakoena, XIV. mendearen bigarren erdiko hileta eskultura alerik onenen artean aurkitzen dira.

Pedro Lopez Aialakoak, dorrearen sortzailearen semea eta Gaztelako Kantzelari eta *Rimado de Palacio* sonatuaren egilea izan zenak eraiki zuen **Ilearen Andra Maria** deituaren erdiko **kaperan** kokatua dago beraren eta Leonor de Guzman bere emaztearen mausoleoa. Etzanak dauden irudiak dira, beren garaiko gustuz jantziak: gizona armaduraz jantzia eta lanketa fineko ezpata eskularruean eta zorroan; anderea berriz, mantu, buruko eta eskularruz, zoragarriri landutako Orduen liburua eskuetan duela. Bi gorputzak, hamabi lehoiez eutsitako eta saildu, aingeru, monje, andere eta soldaduez apainduriko oinarri artistiko baten gainean hartzen dute atseden.

Kapera bereko harrizko hil-kutxetan, alde batetan kantzelariaren aita **Aialako Fernan Perezen** hilobia dago, eta beste aldean berriz, bere emazte **Elvira de Ceballos** Anderea, kantzelariaren amarena.

Kexaako komentu beraren **Joan Sainduaren elizako** sarreran arku sendoetan kokaturiko on Pedro Kantzelariaren seme **on Fernan Lopez de Guzman** eta bere emazte **Maria de Sarmiento Anderearen** XV. mende erdialdeko harrizko hileta mukuluak ere ederrak dira: "Errealismoa, aurpegiatoko fintasuna, janzkeren berezko erabilera. Bukatu da jada aurrekoen estilizazioekin. Hemen, alderdi honetatik gertuen dauden eta garai honetako estilistiko kanonekin adostuago dauden Gaztela aldeko eskolen naturaltasun joera da nagusi".²⁷

MARGOLAN GOTIKO BERANTIARRAK EUSKAL HERRIAN

ITALIAR-GOTIKO ESTILOA

Baskonian, *italiar-gotiko estiloa ez dago Nafarroan besterik*. Ez da zalantzan jar zezkoa XIV. mendearen erdialde horretan, Nafarroako gottearen eta Avignongo Aita Saindu aldeko gottearen artean bai politikan nahiz kulturaren harreman estuak izan zituztela. Avignongo Aita Saindu Klemente V.a eta Joan XXII.ak Iruñeko eliza-gizon eta elizarekin ezin konta ahala epai eta arazo erabaki behar izan zituzten XIV. mendearen lehen hiru hamarkadatan.

Urte horietan zehar, inguru honetan ertilari handi asko mugitu da, frantsesak, nahiz kataluniar eta italiarrak. *Giottok*, 1307 eta 1310 bitartean Klemente V.a Aita Sainduarentzat pintatu zuen. *Giovanneti de Viterbok* 1343.ean egoitza bereko beste Aita Saindu batzuentzat egin zuen lan. *Simone Martini* ere hara deitua izan zen Stefaneschi kardinalaren partetik 1340-1344. urteetarako.

Ez da inola ere harritzekoa beraz, Nafarroako erregeek kontrataturiko frantses eta aragoar margolariak Giottoren naturalismoarekin liluraturik gelditzea, nahiz eta florentziar ertilari handiaren berrikuntza iraultzaile batzuk delako maisu hauek kolpetik ez bazituzten hartu ere. Irudien modelatuan errealista efektua lortzeko *argi-illunen* erabilera jakintsua, oraindik Giottoren auserdia lortu ez badu ere, nafar gotteko **Joan Oliver** eta bere ordeko beheren batzuetan sumatzen da, adibide modura, zoritxarreen ia erabat galdua den **Iruñeko klaustroaren** ekialdeko harmoran margoturiko **Maria Birjinaren Bizitzaren** egilearengan. Joakin eta Ana, Birjinaren gurasoen "historia apokrifoa" kontatzen deneko margolan batzuek hobeto zainduak izan balira, ikonografiatzko gai berak garatzen dituen Giottoren Asis eta Paduako freskoekin alderaketa bat egitea ahal izan zitekeen.

Ez da harritzekoa ezta ere, *Pietro Lorenzettiren* lanak ekartzen badizkigute gogora **Oliteko bigarren Maisuak** margoturiko ebanjelioetako pasarteek, beren hondo ilunegatik eta ia espressionista izena merezi duten keinu eta jarrerekin, beren gainean Ebanjelioetako irudi dramatikoek hartzen duten garrantziagatik.

ASIAIN GOTZAINAREN KAPERA

Eraginen esparru honetan, margolanen estilistika eta estetikoaren kalitatearen garapena ulertu egiten da, mendearen hirugarren laurdenean jada, **Asiain Migel Santxez gotzainaren hilobi kapera** apaindu zutena bezalakoetan (1357-1364), zeinaren aipamena egina dugun aurrezagoko orrialdeetan. Gaur egun hobekien gorde diren margolanak, nitxoak (3,99 bider 2,30 m.) eta arkubarnera (0,58 m.) estaltzen zutenak **Museora** eramanak izan dira eta hilobi monumentuaren erreproduktzio batetan kokatuak daude.

Margolanaren konposaketa nitxoaren hormetako bi aldetan banatzen da. Konposaketaren

27. Ikus: C.M.V., VI. libk., 1988, 796-800. or.; L. LAHOZ, O.c., 96-104. or., ikonografia azterketa bikain bat egiten duena; ikus baita ere, S. SILVA VERASTEGI, O.c.; Ezezaguna, M.N.E., I.ngo libk., 294-295. or.

behe aldeko erdian, ezkerretara, *Mariaren Jaiotza* adierazten da eta eskuinaldekoan beraren *Elizan Sartzea*.

Goieneko zatia, guztiz kristaua eta dogmatikoa den gaiari lotua dago, gizadiaren Salbatzailearen bitartekari sagaratuena: Ia erdian, *Maria*, janaritu zuten bularrak Kristori erakutsiz,²⁸ eta eskuinaldean *Kristo*, erosmeneko bere zauriak Aitari erakutsiz, saihetsetan diren ainguek *Nekaldiko* ezaugarriak eusten dituzte.

Behereneko mailatan, *humanitatearen* sinbolozko adierazpidea, zorionekoen eta gaitzetsien arteko zatiketarekin. Bada *otoizlari pare* bat ere, –gotzain bat eta noble bat– Maria Birjinaren alde banatara belaunikaturik.

Hilobiaren egilea nor izan zen ez dakigun bezalaxe, margolanen egilea ere ez dugu ezagutzen. Baina estilistikako xehetasun zenbaitengatik dakigu, *Elizan Sartze* eszenako hondoko arkitekturagatik adibidez, *ertilari italiaratzaileraren* bat izango zela. Avignongo italiar artea *itzuli zuen* frantses bat izan zitekeela pentsatu zuen Emile Bertaux-ek.

● NAZIOARTEKO GOTIKOIA

Europako gorteetan, Errenazimentuaren aro aintzatsua, Giotto jenioak estreinatua izan zena, Masaccioekin ireki behar zuen italiar arte berriaren eragina sumatzen hasi zen garaian, frantziar miniaturen eragina erabakigarria izan zen, paraleloki, *eskola berri* bat sortzeko, nolabait ere florentziar estiloarekin leian ibiliko zena. *Sienako estiloa* *Frantziako gorteetako* estiloarekin elkartzea izan zen nolabait ere. Sienako pinturaren marra uhintsuenganako zaletasuna, frantses gotiko lerrozkoak eragindakoa izango zen agian, XIV. mendearen azken aldiko margolari galiarren koloreaniztasunarenganako arreta, Sienako Duccio de Buoninsegna eta beste ertilariengandik ere etor zitekeen.

Kontua da, elkarrenganako eragin honi esker, frantses gotikoaren Sienako koloreaniztasun apainketaganako joritasun horren eta flamenar ertilariak Paris eta Borgoinako gorteetan egoteagatik jaiotza, azaltzen dituen analogiengatik horrela deitzen den *nazioarteko estilo* hau, XIV. mendearen bigarren erdian eta XV.aren hasiera bitartean Europako hainbat herrialdeetan: Paris eta Borgoinako gorteetan, Espainia aldeko Levanten, Alemaniako ipar-ekialdean, Bohemian eta Italiako iparraldean.

EZAUGARRIAK. Eskualde guztietan eta ertilari guztiengan maila eta modu berean onartuak ez izatearen salbuespenarekin, beraren ezaugarriak hauek dira:

- irudiak **luzeagotzeko** joera,
- **kurba lerroaren mugimenduaren** zaletasuna,
- **margotzatze** diz dizari eta bikaina,
- **gorteetako kutsua** duen eta gero eta handiagoa den **naturalista** ardua,
- eguneroko bizitzako **gai laikoenganako** lehenetasuna eta paisaiaren agerpena,
- oso bizi den **paisaia** miniaturetan eta lotsatiagoa horma inudietan.

Nazioarteko azpiegitura honenganako italiar infiltrazioak direla eta behartuak gaude *“linguistika anitez”* etengabe hitz egitera, hau

baita izan ere, mendearen bukaeran Europako denekiko gertakaria.

NAFARROA

Hispaniako erreinuetan, mende horretan Europara irekienak zeudenak Nafarroa eta Aragoi izanik, atzerapen puska batez bazen ere, ezin gera zitezkeen arte berritzaile horien bazterera joan gabe.

HORMA IRUDIAK. Aldi estilistiko horretakoak bezala sailkatu daitezkeen horma-margolanak ez dira ugari.

Adibide bat, XV. mendearen hirugarren hamarkadan *Iruñeko katedralean* *Per e Arnaut Garroren hilobi nitxo*a apaindu zuten *Apostoluen margolanak* izan daitezke.

OHOL GAINEKO MARGOLANAK. Nazioarteko estilo honek Nafarroan ohol gaineko margolanetan utzi zituen adierazpen bikainenak, baina ez XV. mendea baino lehen.

Lizarrako erretaulak. Kronologia sailkapenak *Lizarrako Migel Sainduaren elizako* bi erretaula gogoratu hastera bultzatzen gaitzake.

- *Sebastian Saindua eta Nikasio Sainduaren erretaula* hauetako bat (Arkeologia Museo Nazionalean) *Sebastian eta Nikasio Saindu* eskainia dago, bien irudiak, gorputz osoz margoturikoak erretaularen bi kaleetan daude, emaleak oinetan dituztela.

- **Gurutze Sainduaren erretaula.** Bestea, *Gurutze Sainduaren* eta bere *Santa Elenaren* “asmakuntzaren” elezaharra gai duela azaltzen da, eta berekin duen idazkunak adierazten duenez Eulateko Martin Perez eta bere emazte Toda Santxezen aginduz egin da.

Erretaula, predela bat, hiru solairutako hiru kale eta hauts-babes bat duen konposaketa zabal bat da, dena ere apainketa figuratiboz. Erdiko kaxan Santa Elenaren irudi erraldoi bat dago nabarmen, eskuineko eskuan gurutze bat duela; eta emaleen sendietakoak bere oinetan. Erretaularen *zazpi kaxatan* *Urrezko Legendaren* araberako kontaketa sonatuaren gertakariak garatzen dira. Predelako bost arkuteria gingildunak Kristoren Nekaldia, Heriotza eta Piztueraren eszenak erakusten ditu.

Estilozko batasun handi bat dauka multzoak, hondoetako urreak eta mantu eta soingainekoen gorri eta urdin biziek margoen oreka ederra erakutsiz. Lagunen finezia eta liraintasunak, indarrean zegoen “nazioarteko gotikoaganako” joera, hasiera batetako behintzat adierazten du. Erretaula horretan zaragozar lantegiko *Joan Leviren* aztarna sumatu izan dela dirudi; oraindik ere zehatzago, Mª Carmen Lacarrak bere laguntzaile batena, *Pedro Rubertena* dela dioena.²⁹

TUTERAKO SANTA KATALINAREN ERRETAULA. Aragoar ertilarien multzo beraren eta data (XV. mende hasiera) bereko bezala hatu izan da, egitura eta estiloa ezagutu izan baitzaio, **Tuterako** Kolegio-elizan burualdeko kapera batean kokaturiko **Santa Katalinaren erretaulari**.

Baditu, Maria Birjinaren bizitzako zazpi eszena dituen predela bat eta Alexandriako martiri herrikoia den santaren bibliografiazko gertakariak dituen hiru solairutako bost kale. Aurreko erretaulan bezala, erdiko kaxak santa-

Itzaropeneko Andre Mariaren erretaula. Tuterako katedrala (N).

Santa Katalinaren erretaula. Tuterako katedrala (N).

Urantziako elizako erretaula nagusia (N).

Ingalaterako Erregeak koroatzearen zeremonia liburua.

Irudi erref.: Navarra: Historia y Arte.

28. Gai honen iturburua, Bonneval-eko abatea eta San Benardoren laguna zenaren Amaud de Chartresen *De laudibus Beatæ Mariæ Virginis dela* dirudi. Berant Erail Aioan, *Speculum Divinae Salvationis* (39. atala) honen eraginez kristau artearen ohiko gaia bihurtu zen, X. mendean batez ere.

29. M. C. LACARRA DUCA, *Pintoren aragoñes en Navarra durante el siglo XIV*. P. Vn 1979.81-86. at.; ikus baita ere, S. SILVA Y BERAESTEGI, *El retablo gótico. El arte en Navarra*. n. 14. zbn., 213. or.

ARANAKO ERRETAULA.
TREBIÑO (BURGOS).

Irudi erref.: C.M.V.

ren irudi erraldoia erakusten du bere martiritzaren ezaugarriekin, oinetan emaille apaiza duela.

Oso litekeena da erretaula hau Lizarakoaren lantegi beretik irtena izatea, beregan ikusten diren urdin eta gorrien nagusitzak baieztatzen duela baitirudi; baina hemengo honetan *margoen ugaritasuna* handiagoa da eta nazioarteko estiloaren bereizgarriak areagotu egiten dira: irudiak argalagoak dira eta dotoretasun handiagoz makurtzen dira.

TUTERAKO ITXAROPENAREN BIRJINAREN ERRETAULA. *Tuterako katedraleko Itxaropenaren Birjinaren erretaula* bikaina egin zuen **Bonnat Zahortiga** ere aragoar eskolako izango zen zalantzarik gabe; erretaula hau Villaespesa kantzeliariaren aginduz egin izan zen, zeina Karlos III.aren gortean garrantzi handiko laguna izanik, bere hilobiaz hitz egin dugu aurreko orrietan. Hilobi honen buru izatea zen hain zuzen ere erretaula honen egitekoa.

Baditu *Kristoren Nekaldiko* eszenak adierazten dituen zortzi tartetako predela, garaiera desberdineko bost kale eta bi kale tarte eta irudidun hauts-babesa. Beren kaxatan *Maria Birjinaren, Frantzisko Sainduaren eta Gil Sainduaren aldiak* garatzen dira.

Une hartako ohituraren arabera, erdian, Itxaropenaren Birjinak betetzen du erdiko kaxa, neurri handikoa da, bere magal gainean ezkerreko eskua duela, laster izango duen erdiratzearen misterioa iradokiz. Bere oinetan emailleak azaltzen dira, Villaespesa kantzeliaria eta Uxueko Isabel Anderea, bere emaztea.

Litekeena da **Zahortiga** izatea erretaula multzo osoaren egituraketa konplexu eta dinamikoaren arduraduna eta espazioaren ikuspuntu errenazentistago bat adierazten duen zenbait eszenen egile zuzena. Baina, irudien pilaketa neketsu samarreko beste eszena batzuk bere lantegiko laguntzaileenak izango ziren.

MINIATURAK KODIZEETAN

Nazioarteko estiloak ukitutakoak dira **Ingalaterrako Erregeen koroatze Zeremonia** irudizatzen duten miniaturak (Nafarroako Artxibategi Orokorra); XIV. mendearen azken aldeko kodize zoragarria da, Nafarroako Gortera zein unetan eta zein bidetatik iritsi zen ez jakin arren, errege Noblearen garaian izango zena ziurtenik.

Garai berekoa den eta Karlos III.a errege berari zuzendurik agian, Iruñeko Katedraleko Liburutegira, San Agustinen Eremitar Ordenako monje baten, *Jacobus Magniren Sophilogium*-aren ale bat iritsi zen; eskaintza orria estaltzen duen miniaturagatik hemen aipatu dezakeguna, izan ere, ohizko sare itxurako koloreanitzen gainean margolariak liburuaren egilea, Maria Birjinaren aurrean belaunikaturik adierazi baitu. Irudien koloreanitzasun ugariak, pertsonaien liraintasun politik eta margoen kontraste egoki eta biziak, miniaturak honen Orduen Liburu nazioarteko estiloarekin duen ahaidetasuna erakusten du.

Nafarroaz gain, Trebiñon, Koartango Pedro Sainduaren erretaula nagusian eta **Aranako erretaularen** aztarren zatiren batzuetan bezala,

Arabako leku oso gutxitan ikusi daitezkeela dirudi nazioarteko gotikoaren eraginak.

● HISPANIAR-FLAMENKO GOTIKOA

VAN EYCK-EN IZPIRITU ETA MATERIA

Tuteran Villaespesa kantzeliariaren erretaula ederetsi izan eta urte batzuk beranduago, 1432.ean Holandako Limburg-en jaiotako margolari flamendarra zen *Jan van Eyck-ek*, Borgoinako Dukeen zerbitzuan egon izan zenak, Jossin Vydt eta bere emaztearentzat margotu zuen bere *Bildotsaren Gurtzaren* (Ganten, San Bavon elizakoa) poliptikoarekin benetako harridura sortu zuen. Harrez gero, ertilari hau bere lanak izenpetzen hasi zen: *Rolin kantzeliariaren Birjina* (Louvre), *Van der Paele Kalonjearena* (Brujas), *Arnolfini senar-emazteak*, eta abar.

Izadiak, paisaiak eta eguneroko bizitzak izugarriko garrantzia hartzen duten pintura berri bat da; **espazioaren ikuspegia**, zientifikoki zuzena izan gabe ere, zoragarria bihurtzen da, gizakiaren bizitza inguratzen duen tresnarik txikiak ere, inoiz ikusi gabeko distira hartzen dute eta ikusleari ikusten den munduarekiko bat-bateko eta atseginezko lotuta adierazten diote. **Kristauaren erlijiozko izpiñitua** eta inguratzen duen **mundu naturalaren arteko adiskidetz**e baten antzekoa da.

NAFARROA

Margolan iraultzaile honen berri Peninsulara iritsi eta harridura eta imitatze gogo sortuko ditu, baita ikonografia eta estiloen aldaketa bat ere.

Aragoiko errege Alfontso V.aren margolaria zen **Luis Dalmau** Flandesera, Van Eyck-ek Ganteko bere erretaula handia margotzen ari zen egunetan bidaiatu zuen ikertu eta kopiatu egin zuen, eta Valentziara itzulirik bere *Virgen de los Consellers* (1445) lanarekin estilo berria sartu zuen. Bide beretik sartuz, baina nazioarteko estiloa erabat utzi gabe, **Jaime Huguet** Tarragonatarrak eyckiar estiloa apur bat bereganatu egin zuen.

“Hispaniar-flamenko” estilo horretan Valentzian, Bartzelonan eta Zaragozan XV. mendearen erdialdean lan egiten duten ertilari hauetatik sartu zen Nafarroan eta berrikuntzak onartzen ohiko atzerapenez bada ere, ikusten da erretaulagile batzuk bereganatzen ari direla.

MIGEL SAINDUAREN ERRETAULA. Nafarroako hegoaldeko muturrean bada hiribildu bat **Barillas** izenekoa eta bertan **Migel Sainduaren** parrokiako erretaula, 1470. urteko data duena eta erdigunean Goiaingeruari eskainia den inudia, margotua eta urreztatutako hondoaren gainean herensugea ziztatuz eta emailleak bere oinetan belauniko dituela oso eder nabarmentzen dena.

Alboetako oholetan *Mariaren Bizitzako* lau gertakari kontatzen dira; aulkian estigmatizatutako *Frantzisko saindua*, *Piztuena*, *Mendekoste* eta *Sebastian Sainduaren* martiria daude; hainbat saindu hauts-babesean eta predelan. Lan hau **Jaime Hugueten** laguntzaileena dela uste da.

TUTERAKO KOLEJIO-ELIZAKO ERRETAULA. Nafarroan estilo berriaren ordezkari nagusia **Oviedoko Pedro Diaz** da, Zaragoza eta Hueskan lan egin zuen maisua, zeinarengatik esan daitekeen 1487 eta 1494. urte bitartean **Tuterako Kolegio-elizan** erretablea nagusian utzi zuela bere maisu lana.

Erretableak baditu *aulki azpia*, *aulkia* eta *hiru solairutako bost kale*, mazoneria gotiko-flamigero hauts-babesetz uztaiturik. Erretablearen azpiko aldean behintzat, tratua eginiko ertilariaren laguntzaile bezala **Diego del Aguila**, **Joan Gasko** eta beste batzuk esku hartuko zuten.

Erdiko horma-konka mende bat berandua go betea izan zen (1606), **Joan Bazkardoren** eskultura batez, Bere Jasokundeko *Birjina Mariaren* irudiaz. Aulki azpian *Apostoluen* buruak ikus daitezke; aulkian Nekaldiko irudiak, hauts-babesean *zortzi profeta*. Eta aurrealdeko hamabi tarte handietan, Mariaren irudiaren inguruan, bere bizitzako hamabi *gertaera* daude hedaturik.

Lan itzel hau, aurreko erretableen gainetik jartzen da bere *handitasunagatik*, bere koloreaniztasun *arranditsuagatik*, eszenatokien *benetakotasunagatik* eta espazioan irudien *kokapen* ugari eta zabalagatik. Nahiz eta pasadista joerakoak diren gustuei dagozkien erliebetako nabardura urrezatuak, ikuspegienganako bere arduragabetasuna, eta soingainekoen tolesdurretan zurruntasun gehiegizko bat eduki, esan liteke Oviedoko Diaz gotikotasuna gainditzen ari dela eta **Errenazimentu pinturatik oso gertu** aurkitzen dela.

MARKOS SAINDUAREN KAPERAKO ERRETAULA. Diaz Oviedok beste erretablea batzuk ere burutuko zituen Nafarroako hainbat tokitan; besteak beste, bada agiriataraturiko lan bezala, *Kaskanteko Erromeroko Amaren ermitan* **Markos Sainduaren kaperako erretablea**. Lau tartetan buru den sainduaren bizitzari eta beste saindu irudi batzuei eskainitako ikonografiazko egitarau bat garatzen duen XVI. mendeko lan bat da.

BESTE ERRETAULAK. Aurreko honetan bezala, *Oviedoko Diazen estiloaren arrastoa* nabaritzen deneko beste pintore ezezagunen erretablea mistoak, eskultura eta margolanen nahasteak dira, erdiko tartea betetzen duen saindu zaintzailearen estatuaren inguruan kokatzen dira margoturiko tarteei dagozkielarik. Horrelaxe gertatzen da:

- *Artaxonako Hesiko Saturnino Sainduaren elizako erretablea* nagusian,
- *Urantziako Santa Maria elizan*, *antzina Eulatarren kaperan* buru zen **Ikustaldiaren erretablea txikian**
- eta **Iruñeko** katedralako kapera batetarako Kaparroso senar-emazteek agindu zuten **Santo Tomas Apostoluari** eskainitakoan.

Guzti hauetan errealismoaren kaltetan bada ere, apainketari xarmantasuna ematen dion **urre** ugariren erabilerak, franko-gotiko estiloaren joera eta Siena aldeko pintura kontserbatzaile horren *koloreaniztasunaren bikaintasunak*, bereziki iaioak diren pintore horiek oraindik ere **gotiko jarrera** batetan eusten dituzte; baina bestalde, **espazioaren** zentzu berri

horrek, **adierazkortasuna** eta **konposaketan** argitasunaren bilaketak errenazimentuko pintoreen hurbileko agerpena aldarrikatzen du.

ARABA

Nafarroatik kanpo, Araban baditugu hainbat erretablea ala erretablea zati, Iparraldetik “inportaturikoetatik” bereizteko “bertakoak” deituko ditugunak eta gotiko bezala izendatu beharko lirakeenak. Halakoxeak dira, esate baterako:

- **Torturaren erretabletik** gorde diren panelak.

- Araban, **Labrantza eta Olanokoak** ere, gotiko berantiarrekoak bezala hartu litezke,

- eta Bizkaian, **Zeanurikoak**.

Hala ta guztiz ere, errenazimentuko zenbait keragatik eta XVI. mende barruan bere kronologia aurreratuagatik, berueta hurrengo atalean jardungo dugu.

8.

■ LITURJIA GAIK ETA LUXUZKO ARTEAK

Bistakoa dirudi, kristau gurtza apaintzeko eta edertzeko ardura, oinarrizko bi sakramentuak emateko behar diren gai guztiei lotu beharko litzaiokeela: Bataioari eta Eukaristia-ri. Hasierako garai haietan garrantzirik gabeko altzari bat zen **aldarea** esanahiez osatuz joan zen eta azkenik Kristo bera sinbolizatzen iritsi zen. Harrez gero jainera bereziz erabilia izan zen eta aparteko arretaz egina izan da. Erdi Aroak jainera hau zehaztu egin zuen, ez hainbat eman zitzaion egiturari, baizik apaindu zeneko aurrealdean (*antipendia*), lehendik aipatua dugun *Aralarko Migel Sainduaren aurrealdean* (ez erretablea) bezala. Arte balio berezirik duen erdiaror ardarerik ez da gorde Euskal Herrian.

● BATAIARRIAK

Erdi Aroko Arte Historia batetan erakar-garriagoak izan daitezke bataiarriak edo ponteak, izan ere, kristau gurtzaren barruan beraren egitura eta eiteak historia ugaria eta luzea izan du. Aintzira eta erreketako uretan bataioa hartzen zenetik, urtegi batetan sartze elizkizun orokor batetara igaro zen ondoren eta elizatik kanpo zegoen arkitekturazko egitura zuen esparru batetara gero, hasieran igerileku baten itxura bazuen ere, haurren bataioa zela eta aldatuz joan zen, *barrura sartuz* egiten zeneko *ontzi zabal* bat eratorriz eta hau ia beti, esanahi bat adieraziz, elizaren *sarreenan* kokatzen zen. Euskal Herria Kristautasunean nolabait ere berandu sartu izanak lagundu egiten du herri honetan ez dela inolako urtegi edo bataioetako “iturrik” ez dela ezagutzen ulertzeko.

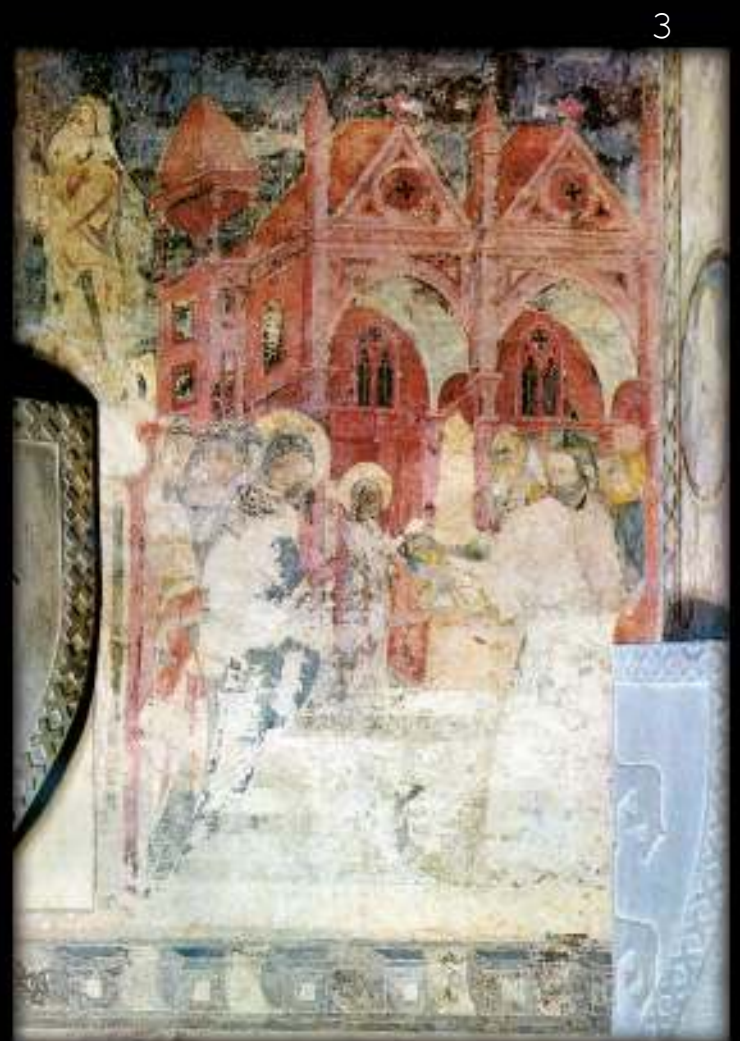
BATAIARRIEN EREDUIAK

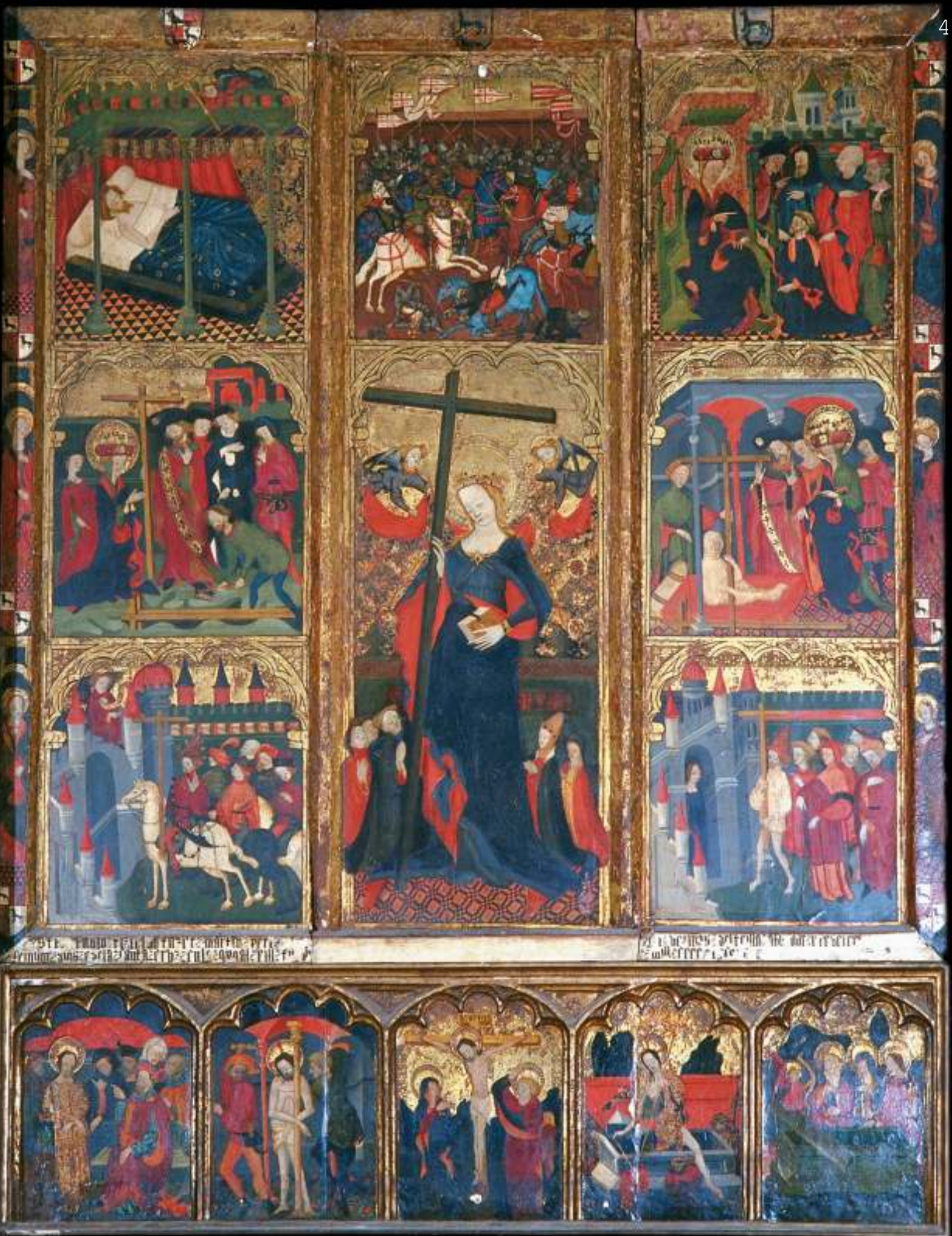
Euskal Herrian ikus daitezkeen bataiarri zaharrenak ez dira XII. mendea baino lehenagokoak, eta estilistikoki erromanikoak diruditen asko XIII. mendekotzat hartu behar dira.

TORTURA

Irudi erref.: C.M.V.

HISPANIAR-FLANDESKO GOTIKO MARGOLANA

1. 2. 3. eta 4.- Tuterako Kolegio elizako erretaula (N). Diaz Oviodoren lana. Ikuspegi orokorra eta xehetasunak. 5.- Oholak. Torturako Andres Santuaren parrokia (A). 6.- Migel Santuaren erretaula. Barillas (N). 7.- Markos Santuaren erretaula, Kaskanteko Erromeroko Andre Mariarenean (N).

BATAIARRIAK.
NAFARROA

Agoitz.

Arraul Beiti.

Sagaseta.

BATAIARRIAK.
ARABA

Estibalitz.

Armentia.

Hauetatik asko ikus daitezke Nafarroako antzinako elizatxoetan oraindik ere. Erabateko soiltasuna dute hauetako batzuk bere bi zatietan —oinarria eta kopa—, egitekoa edo eginkizuna besterik bilatu ez balitz bezala. Beste batzuek aldiz, kristau elkartea erritoaren izaera sagaratuaren oso konszientea zela adierazten dute, ontziaren *apainketa eta sinbolismoa* gurutzatzen arreta jarriz.

Sarrienen *fustea* zilindrozkoa da, nahiz eta karratuak eta prisma egiturakoak ere badiren. Ia beti erdiesferiko egitura duen *kopan* ikusten dira sarrienen apainketak. Honek askotan *gailonaturiko* egitura hartzen du; beste batzuetan koparen goialdeko zatian geometriazko zeinuak dituen *zerrenda* bat izan ohi da, eta ez dira giza eta animalien *buruak* falta.

NAFARROAN

Bataiarriak edo ponteak. Nafarroa eta Araban gordetzen diren ale ugarietatik ez da erraza landu zituenarengan borondate argia eta arte abilezia handiena adierazten dutenak aukeratzin. Edertuenetariko batzuk aipa ditzagun:

- **Lizarrako Pedro Saindu Ruakoarena**, erromanikoa eta XII. mendekoa ziurrenik, eta bere kopa erradiozko eran jarritako hostoez, eta goieneko zatian palmeta frisoaz apaindurik du kopa, zeinaren zutoin zilindrikoa buru eta landare irudiz estalia dagoen.
- **Ekizakoa** ere erromanikoa da, bolaz eta sokateriaz apaindua fuste zilindriko baten gainean.
- Neurri handikoa eta herrikoia delako interesgarria da **Bidaurrekoa** ere, gailoien ordez, musika tresnak babesean dituen arku sail bat erakutsiz.
- **Agoizkoaren** modura batzuetan zutoina bera ere estaltzen du, oinarrian koskaz apaindua, zerra hortzez ala bolaz eta zutoinean berriz, zutabe eta bolazko enborra.
- Gailonatuak, baina apaingarri berezirik gabeak dira **Sagaseta**, **Zalba** eta **Erantsusekoa** (bereziki handia).
- Erromanikoa, **Liberrikoa** guztiz soila da; **Azueloko Jurgi Sainduarena** bezala.
- **Berroiako** zirkuluerdiko kopa giza aurpegiek apaintzen dute.
- Nafarroan berezi eta interesgarriena bezala jotzen duguna **Ripodasko** (Urraul Beiti) bataiarria da; XIV. mendekoa da; bere hiru alderdietan apaindua dagoen kopa karratu bat dauka; **Jainko bizitzaren iturri** bezala Kristoren bi izaerak eta bere erospeneke ekintza ukitu nahi dituela dirudien gaiak dituena da kopa hau. Bakedanoko Rodriguezen *ezkutua* darama.

ARABAN

Arabian, **bataiarrien** artean:

- zaharrenetakoa **Armentiakoa** da, XII. mendekoa; guztiz soila da, koparen ertze gainean erliebezko arku zerrenda soil bat duena. Sartaldeko lautadako beste batzuk ere erromanikoak ala lehengotikoak dira eta oinarri karratu gainean erdi gune bat dutelako dira ezagunak.

- **Estibalitzekoa** nabarmentzen da, oinarriko zutabeek kapitelak baitituzte eta kopak apaingarri oso eder bat dauka. **Elburgo**, **Txintxetru**, **Gordoa** eta abarretakoak gotikoak dira, geometriazko gaiak dituzten erliebezko zerrenden apainketa dutenak.

- Sail honen barruan apainketa joria duten beste nabarmen batzuk **Ilarduia**, **Arkaia**, **Roi-tegi**, **Arriano** (azken hau hainbat edergarri dituzten bost zerrenda dituena da: takeatuak, arrosetak, izarrak, zerra hortzak, eta abar.)

- eta oso bereziki **Donemiliagako Erroman Sainduarena**, edergarri guztiz estalia bere hiru gorputzetan: oinarrian, fustean eta kopa; honek *luxuzko apainketa* agertzen du zenbait gai dituzten zerrendez: zerra hortzak, singi-sangak, zirkuluetan sartutako palmetak, arrosetak eta abar., denak ere konposaketa *estetiko zentzu ederrekoak*.

Biasteriko parrokian eta baita gasteiztar elizbarrutiko landa lurretan ere ikus daitezke gainera edertasun bikaineko beste bataiarri batzuk, baina XVI. mendekoak dira jada eta batzuk guztiz platereskoak.

Kantauri aldeko lurraldean elizetako bataiarriak ezin jasan dute Nafarroa eta Arabakoekin egiten den alderaketa. Hala ta guztiz ere, **Gipuzkoan** gogoratzea merezi dutenak dira:

- agian erromaniko aurrekoa den **Ormaiztegiakoa**,
- **Zeraingo** gotikoa,
- eta **Asteasukoa**, *isabeldarra* jada.

LITURGIAR URREGINTZA

Sail honetan, bereziki liturgia ospakizunetarako diren Nafarroa da ondarerik ugariena eta baliotsuena daukana, aitortu beharrezkoa bada ere, askoz ugariagoak izan zirela Nafarroako ondare alor honek nozitu zituen galerak XIX. mendeko borrokak eta bigabeko besterentzeak zirela eta sortutako goseak eragin zituenak.

NAFARROAN

PROZESIOETAKO GURUTZEAK. Erdi Aro aldiak diren **prozesioetako gurutzeak** ez dira gutxi Nafarroan. Badira metal desberdinez egina *Anazurin*, *Sorauren*, *Itsason* eta abar.

Denetan deigarriena **Iruñeko San Zerningo gurutzea** da. Egituraz eta estiloz gotiko bada ere, XVI. mende hasierakoa da. Droseteen azpian Jesus eta Saturnino Sainduaren irudiak erakusten ditu, modelatu ausarditsu batez landuriko hostotza gotikoen “kriseilu” gainetan Kalbarioa, Birjina eta Joan Sainduaren irudiekin. Multzo hau maza gotiko eder batez bukatua dago apostolutza eta ia platereskoak diren mendel txikiak dituela.

Iruñea eta Zangotzako zilargin lantegietatik prozesioetako gurutze ugari sortu zen (gaur egun gehienak desagertuak dira). Ziurtatu daitezke jada, XV eta XVI. mendeetatik gordetakoetan **Errenazimentuko plateresko** edertasunak, baina filigrana eta kalatuetan flamihero diseinu tradizionala gordeaz, gotiko leihateen traxeria imitatuz.

ERLIKIA-ONTZIAK. Hilobi Sainduko erlikia-ontzia. Erlikia-ontziari gagozkolarik, sail honetan, denen artean buru *Iruñeko katedraleko Hilobi Sainduko erlikia-ontzi* bikaina jarri behar da. Gurutzadatik itzultzean Luis Sainduak Parisera ekarritako Arantza Sainduaren erlikiarekin lotu izan zen, eta hori zela eta uste izan zen, bere alaba Isabelen Teobaldo II. arekin (1258) ezkontzen zela eta frantses errege sainduak eginiko erregalia zela Iruñeko bitxi hau. Baina erlikia-ontziaren idazkunak "Hil-oihal Saindura" eramaten du eta zentzuzkoagoa dirudi barrualdean adierazten duen eszena kontutuan hartuz gero.

Sorreraz gotiko egiturakoa eta eskemaz eta trinkotasunez Parisko Kapera Saindua irudikatuko zuen Iruñeko erlikia-ontzi honek bere barrualdeko zuloan *pazko goizeko* irudikatze bat darama, emakume sainduak hilobira iritsi eta aingeruak berria eman zienekoa: "Piztu da...Ikus non egon zen".

Laukizuzeneko oinplanoa du, lau lehoi txiki eusten dioten idulki baten gainean dago osatua; hilobia inguratuz ebanjelioko pazko gertaerako lau irudiak eta oinetan lokartuak dauden bi soldadutxo erromatarrek erdiratzen dute antolaketa.

Osatuak direneko irudien modelatueta bai neurritz eta bai politasunez asmatu dutelako eta urrezko xafletako lore eta geometria gaien diseinuagatik multzo osoa zoragarria gertatzen da. Estilistikako azterketen arabera, Felipe Ederra deituak eta bere emazte Joanak babesuriko lantegietatik XIII. mendearen azken aldera frantses urrezgarri ateratako maisu lan bikain bat dela ziurtatzera eraman gaitu.³⁰

Lignum Crucis-aren erlikia-ontzia. Beste garrantzi handiko erlikia-ontzi bat, Konstantinoplako enperadore Migel II.a Paleologoak 1401. urtean Karlos Noblea erregeari bidalitako erlikia gordetzeko frantses lantegietan landutako *Lignum Crucis*-ena da. Elizatxo baten irudia duen pieza hau, lau lehoi txiki eutsitako oinarri gingildun zabal baten gainean dago zutik. Goialdetako mugimendua, agian desoreka apur batez nabarmenduz, kontrahormak, leihoak, arkuak, arrosotoiak eta gableteek osatzen duten arkitektura osagaien antolaketa bat da multzo osoa, saihestetako bi gurutzez eta erdiko askoz garaia batez koroatzen dena, denak ere kolore oparotasun zoragarriko esmaltez apainduak.

Besoaren itxurako erlikia-ontziak. Nafarroako urrezgarri gotikoko zerrenda neketsuak alde batetara utziz, *Iruñeko Zemin Saindukoak* bezalako besoa altxaturiko egiturako erlikia-ontziak badirela aipatzera mugatu gaitezke.

Sagrarioak eta erlikia-ontziak. Badira material desberdinez baina trazu oso finez egindako beste sagrario eta eki-saindu batzuk ere, Oibarko (*Aibarko*) *Pedro Sainduaren elizakoa* bezalakoak.

Zangozako eki-saindua. Zangozar zilargintzako benetako bitxi bezala azpimarra dezagun (dagokion puntzoiez bermatua) *Zangotzako Santa Mariako prozesioetako eki-saindua*, ia zalantzarik gabe bere jatorrian eukaristia gordetzeko sagrarioa izango zena. Txikiagotuz doan zortzialdeko hiru gorpuzki dituen arkitektura

multzo bat da, bibliako gaien erliebez apainduriko oinarri baten gainean dago, berau ere zortzialdekoa delarik. Egitura hirukoitz hau gurutzean hildako gizaseme gotiko batez koroatua dago. Hiru gorpuzkien aurrealdeak irudiz eta kontrahorma eta trazeria gotikoko saretaz hertsirik agertzen diren leihateen imitazeez apainduak daude, hauetako bat sagrario-atea izan zitekeelarik.

ARABAN

Arabako lurraldeetan urrezgarriak utzi ditubada, inola ere apezgoaren eta nobleziaren ekonomia baldintzek parrastatze sagaratu hau egin zezaketen garaian data eman beharko litzatekeen ale eder batzuk ere. Esmaltez apainduriko gain-urrezko zilarretan landuak izan ohi dira.

Ilearen Andre Mariaren erlikia-ontzia. Erlikia-ontzien alorrean, arkitektura itxuran eginiko Europako moda jarraitzen denetan, *Kexaako monastegiko Ilearen Andre Maria* deritzanaren erlikia-ontziak aipamen berezia merezi du, Avignongo lantegiren batetatik irtena izan daitekeelarik. Ale zoragarri hau monastegiari Aialako Fernan Perezek, Kantzelariaren aitak emana izan zen 1378. urtean.

Poliptiko txiki bat bezala burutua dago (40 cm. garaieran), lau lehoi txiki eutsitako oinazpi baten gainean, gain-urrezko zilarrez landua dago. Ireki eta zabaldu ondoren, gotiko gezi eta gableteez bukatzen diren bi solairu agertzen dira. Erdiko horma-konkan Mariaren irudi polit bat azaltzen da buru, altueran 9,50 cm-takoa,³¹ bularra eskaintzen diola dirudien Haurraren ama xamurtasuna adieraziz, honek bitartean amaren ezkerreko belaun gainean profitez eserita, amaren mantuaren eusgarri aldera eskua luzatuz. Erlikia-ontziak elizatzoko baten itxura du. Irekia dagoenean, bere atean Hautzaroko bost gertaerak ikus daitezke: Deikundea, Ikustaldia, Jaiotza, Agerkundea eta Elizan Sartzea.

Dituen neurriak eta zilarra mailuz landutakoa izanik ezin bilatu zeinu adierazkor oso xeheak, baina keinuak oso adierazgarriak eta egokiak dira. Mugikorrek diren atetila hauen urrezaturiko xaflatan, elizatzoko zituen erlikia jasotzeko egitekoa duten *lauhostozko guñeak* daude.³²

BIZKAIAN

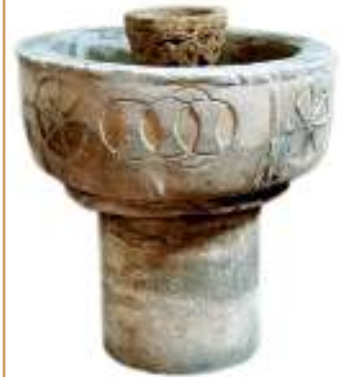
Bizkaiko liturgia ostilamendua agiritan ugaria bada ere, esan behar da Erdi Arotik gumanaino iritsi dena zatikatua, urria eta nolabait esan, pobre samarra dela.

Gaiari dagokionez, zilarra ez da ugaria eta **kobrea** eta **zura** dira gehienetan erabiltzen direnak. Azaleko ebakidurak besterik ez dira apaingarriak eta gehienez ere, **esmalteen aplikazioak**. Kalitate handiko lanak gelditu dira azken gotiko alditik, zeinarengatik badirudien **zilarra XV. mendean sustraitu** zela.

Prozesioetako gurutze eder batzuk baditu Elizbarrutiko Museoa, *Etxeberriko Andres Sainduaren* elizatik datozenak, kobrezkoak eta *Bolibarko Santo Tomasena*.

Lan ospetsu bezala hartu behar dira **zilarrezko bi kopoi**, *Santurtziko Jurgi Saindutik* dato-

BATAIARRIAK.
GIPUZKOA

Ormaiztegi.

Zerain.

Asteasu.

30. Mercedes de ORBE SIVATTE, *Relicarios medievales. Historia del arte en Navarra-n. 16. znb. Diario de Navarra* argit.

31. Irudiaren buruan da hain zuzen ere, Birjinaren koroaz inguratzen den harri-kristalezko harri-bitxi baten azpian gordetzen da erlikia handia, izena ematen dion "Birjinaren ilea" nahi litzatekeenaren azpian.

32. C.M.V., VI. libk., 792-796. or

1.- Santa Mariako Ekisaindua. Zangoza (N) (Erref.: C.M.N.) 2.- Gotiko-flandestar bake-emailea (G). 3.-Ilearen Andre Mariaren erlikia ontzia. Kexaa (A). 4.- Saturnino Santuaren erlikia ontzia. Iruñea (N) (Erref.: C.M.N.). 5.- Lignum Crucis-eko erlikia ontzia (N) (Erref.: Iruñeko Katedrala). 6.- Prozesioetako gurutzea. Zumarraga (G). 7.- Prozesioetako gurutzea. Oxirondoko Santa Marina (G). 8.- Hilobi Santuko erlikia ontzia. Iruñeko Katedrala (N). 9.- Saturnino Santuko prozesioetako gurutzea. Iruñea (N) (Erref.: C.M.N.).

Asteasuko kaliza (G).

Mutrikuo kaliza (G).

Antzuolako ziborioa (G).

rren urreztaturikoa bata, eta *Igorrako elizako* beste bat, biak ere XVI. mende hasierakoak eta bilbotar katedraleko **intsentsu-ontzi** zoragarria.

GIPUZKOAN

Erdi Aroko liturgiako zilargintza gaietan Gipuzkoako arte altxorari dagokionez, Donostiako Elizbarrutiko Museoak jasoak dituen alerik baliotsuenak gogora ekar ditzagun.

Beste ezer baino lehen, Dorletako santutegitik (Lenitz-Gatzaga) datorren **letoizko intsentsu-ontzia**, goiko zatian hirugingildun egiturazko kalatu eder batzuk erakusten ditu.

PROZESIOETAKO GURUTZEAK. Museo berean probintziako hainbat parrokiatik bildutako **proziesioetako lau gurutze** ikus daitezke: Zumarragakoa, Bergarakoa, Albizturkoa eta Goiaztekoa.

- **Zumarragakoa, XVI. mendeko** zilarrezko egundoko ale bat da gotiko berantiarreko gurutzeek berezkoa duten ikonografia duena: lirio lorezko muturretako lau besoetan tetramorfoak dituen Gurutziltaturiko Kristo, plateresko ukitu nabaria duena, baina filigrana gotikorik falta ez zaiona; nafar lantegietako lana izan litekeelarik.

- Oxirondoko (Bergara) Santa Marinatik ekarritakoaz ere gauza bera esan liteke, 110 x 46 cm-takoa da, Iruñea aldeko lantegietako markak begien bistakoak direlarik.

EDONTZI SAGARATUAK. Mutrikitik datorren zilarrezko kaliza urrekolorekoak (emailen idazkuna duena) landare gaietan eta familiako ezkutua zokalo kalatuan, helduleku filigranaduna, gailurreria gotikoa duen korapilo aparta eta kanpai egiturako kopa apaingarri dituen gotiko aberats bat agertzen du.

- Beste urreztatutako kaliza batek, **Asteasutik** datorrenak, aurrekoaren egitura eta estilo oso antzekoa du.

- Bada beste urreztaturiko zilarrezko **bake-emaile** bat, erdian Gurutzetik Eraistearen irudia gotiko-flamenkoan duena.

- Gain-urrezko zilarrezkoa den beste **kopoi** bikain bat, Antzuolako parrokiakoa zenari, Gasteizko puntzoia ageri zaio, eta baditu oina, bi ataletako helduleku erdian korapiloa duela eta kopa, biak ere kalatu zoragarriak landuak.

Horretaz gainera badira plateresko estiloko bi **eki-saindu** urreztatuak, baina gotiko arrasto garbiak dituztenak.

9.

■ LABURPENA

Baskoniako gotiko artearen historia laburtzea ez da gauza erraza, euskal lurralde guztiei elkarren arteko ezaugarriak bilatzen hasi ezker, hauetan guztientzako erregimen politiko jakin bat ez baitzen ematen, oso bestela baizik, erreinu desberdinetakoak izanik, nolabait areriotasun sentipenak sortu eraziko zituen honek, gizarte, ekonomia eta kultura mailan elkarrekikotasun eta senidetasun harremanak egiteko oso aldeko ez zirenak.

NAFARROA: FRANTSESTURIKO ARTEA

Nafarroan Karlos III.aren erregealdiak **luxua** eta **fintasun** artea ekarri zuen ediletara. Oso nabaria da errege Noblearen gorteko distira alderako zaletasun beroa eta europar gainerako gortekin leian ibiltzeko borondatea, Berry eta Borgoinako Dukeak, bere osaba-izebak imitatuz, hauek izan baitziren izan ere, “nazioarteko estiloa” deituaren dotoretasunaren sustatzaileak. Eta nahiz eta dinastien arteko borrokak zirela, nobleen eskuartze politikoa zela, eta beaumontar eta agramondar bi bandoen arteko borrokak zirela eta geroztik erregetzaren aginpidearen batasuna gutxiagotzen joan bazen ere, baldintza hauek denak etzen eragozpen izan Nafarroa XV. mendeko **gotiko loreztatuko** adierazpenik nabarmenena izan zituen eskualdea izateko.

LEHEN EUSKAL BURGESIAREN ARTEA

Ulertu egiten da, arteak gainerako probintzietan, frantziar gorteen tradizioari hain lotua zegoen nafar monarkiarene ildo berberak ez jarraitu izana. Politikoki Gaztelako koroaren menpean egoteak probintzia hauetan nobleziaren ahultzea eta burges klasearen sorrera ekarri zuen. XV. mendearen bigarren hamarkadatik abiatuta demografia eta ekonomiko hazkunde bat nabaritzen da eta era berean, hiriko gizartearen barruan etena, aberatsak eta behartsuak. **Hiriko burgesia** klase-buru bihurtuko da eta Bilbok ekonomia hazkunde nabarmena ezagutuko du, Kantauriko lehen portua izatera iritsiko delarik. Leinu nobleak amorrurru aldi batzuk izan ondoren, XV. mendearen bigarren zatian beren aginpidearen amaierara iritsiko dira.

Demografia hazkunderaren eta hiriko klaseen ekonomia eta gizarteko aurrerakadaren ondorioz, ez du harritzekoa gertatu behar gurtzari eskainitako lekuak handiagotu nahi izateak, eta erromaniko eliza zaharren orde *estilo berriari* erantzuten dien *eliza handiangoak* eraikitzeak. Baina, ez da ezer harritzekorik gertatzen, gainerako Europako estatuetan sumatzen den bezala (Italiako hirietan batez ere, non oso nabarmena izaten den nobleziaren eta burgesiarren arteko gustuen kontrastea) Euskal Herriak, Iruñeko gortean ikusten den bezalako arte “noble” baten fintasunen aurrean Kantauri aldeko hiribilduak *ekonomia, xumetasun* eta *irizpide pragmatikoe*k zuzenduriko artea nahiago badu. Horrela ulertzen da bada, Nafarroa eta gainerako probintzien arteko desberdintasuna “gotiko loretsuaren” harreran.

● FORMEN ESTILIZAZIOA

Guztietariko “Gotiko” deiturari eutsi bazazio ere “**gotiko flamigero**” deiturikoa estilo berri bat da. Henri Focillonon ustetan, edozein estilok azken aldia iristean iragan behar duen edertasun eta manierista gutizien azken garai bat baino gehiago, *baldintza jakinetako arrazoi historikoetan oinarrituriko* artea bezala ulertu behar da, *europar monarkia* ahaltsuen adierazpen eta finkapen berezko garaietakoa, adierazpide modu berriak eskatzen dituen erregetza berrien gorespen eta harrotasun aldi batena.

Hispania aldeko hainbat eskualdetan, *neurrietan* eliza orain apur bat apalagoa izango da (Sevillako Katedrala bezalako salbuespen batzuk ezik), baina handitasunean galera dena, *gizatasunez eta edertasunez* irabaziko du.

Eraikinaren nerbidurak estilizatu egingo dira; aurreko izar *gangatan*, sarezko bateraketa konplexuak osatuko dira, era desberdinetako lotura ugariagoen bitartez, gangari eustea baino gehiago hondoera apaintzeko asmoa izango balute bezala. *Arbotante* eta *pilastreetan* uhindurak bilatuko dira; hauek, batzuetan kiribil egitura hartuko duten zutabe finez osatuak geldituko dira. *Kapitelak*, desagertzen ez badira, txikiagotu eta poligonozkoak egingo dira.

Neurri izugarriak hartuko dituzte leihateek, Ingalaterran batez ere ("perpendikularra" estiloz) eta *arkuteriaraino* jaitsiko dira triforioa desagerraraziz. Orain, Aurreko mendeetako *arku* zorrotzak oraingoan, lau erdigunetako konopialak, eskartzanoak, karpanelak edo apalduak izango dira. Kontra-hormetan mailaz maila kokaturiko *pinakuluak* biderkatu egin dira, bai garaieran, aberastasunean eta bai profilen ugaritasunean irabazi egin dute. *Leihoak* eta *argizuloak* parrastatu egiten dira, eta hutsarte guztietan harmoren ohiko lautasuna hirusta-sailez edo gingil-anitzeko *kalatuez* zulatu nahi izango da, beti ere lerroak eta *kurbatuen* eta *kontra-kurbatuen* jokoak bilatuz, ia landarezkoa den grazia eta bizitasuna adieraziz.

Harrizko profilugarrezko hauek izen berria eman diote *flamboyant* edo *flamigero* estiloari. Inolako zalantzarik gabe, festa giroko dantzaren bizitasuna gehiago gogora arazten dute Erdi Aroko gazteluen gartxutasun sendoa baino. Nobleen bizimodu gatazkatsua jauregiko erosotasunean bigun bihurtuko deneko aldia da. Gaztelu eta elizetan dorre graziosoak altzako diren aldia da, eta airearen arintasunarekin leian ibili nahi balitz bezala, katedraleko *geziak* sortuko dira, harrizko *titakaduna* erakargarriak osatuz. Kontra-horma eta ostikoetan *dorretxoak* zutitzen dira eta eliza-atariak *gablete* eta *pinakulu* zorrotzez koroatzen dira.

● FLAMIGEROAREN SARBIDEA

Historialari batzuen ustetan flamigero estiloaren jatorria Ingalaterran bilatu behar da. Handik igaroa izango baita Frantziara XIV. mendearen azken aldira. Dena delarik ere, herrialde horietan aurkitu zituen adierazpenik distiratsuenak. Hispaniako arte historialariak konturatu dira Espainian ez dela aurkitzen, bere egitura eta ikuspegi orokorrean, Frantzian ikus daitezkeen zenbait elizetako itxura hain kargatu eta konplexua duen elizarik. *Osagai flamigeroak Oviedo, Murtzia, Burgos, Sevilla* eta abarretako katedraletan besterik ez da ikusten.

EUSKAL PROBINTZIAK, KORRONTE IRAGANKOR BAT. Gaztelaren eragina baldin bazeukaten ere, euskal probintziek ez zuten gotikoaren azken aldi horretan gaztelarren estilistikako gartxutasunaren lekukotasunik behar izan, bai gizarte mailako arrazoiengatik nahiz estetika-koengatik.

Euskal Herrian *egitarauetako gartxutasunak* darrai. Bere probintzietan, *esparru zabalak*

derako zaletasun eta gustua salbuesten bada, oso nabaria da etxezainek, zinegotziek eta elizako agintariek gehiegizko gastuak mozteko eta har-ginen eta eskulturagileen lana zaindua izan dadin jartzen duten arreta. Beste alde batetik, ez dirudi barrokismoak Euskal Herriaren espirituari erantzuten dionik.

Honen ondorioz, herri honetan flamigero estiloa iragankorra den moda bat bezala hartuko zen, Europako gortetako gorengo klasearen ezaugarria den dotoreziak eta bikaintasun gustuak ezarritakoa. Izan ere, ez dira ugari gure herriko elizetan flamigero egiturak.

NAFARREN ZALETASUNA. Ezin esan daiteke Nafarroaz gauza bera, non, Karlos III.aren erregealditik noble eta printzeen zaletasuna norabide horretatik abiatu baita jada. Errege Noblea izan zen zalantzarik gabe bere Oliteko jauregian *hispania aldeko joera frantses eta nazioartekoarekin elkartu* nahi izan zuena, erregeren gelak oparo edertuz eta urreztatuz, eta mudejarren igeltsuak berak ere erantsiz.

Errege Noblea bera izango zen katedraleko *klaustroari* espiritu berbera erantsi ziona, nahiz eta aurretik esan izan dugun bezala, katedrala bera, arkitekturazko gartxutasun zorrotz izaeraz jantzia izan. Dena den, Frantziako gortetako artearen gertutasuna lagungarri izan zen, jada oso aurreratuak zeuden klaustroko lanetan, *flamigeroaren grazia aldera irekitze* garbia gauzatuz. Katedraleko gurutzadurako *arrosotoiak* mendearen bukaeran eginak izango dira eta oraindik amaitu gabe ziren klaustroko hormarteei estilo berri bat erantsi zitzaieen, alaia eta festa girokoa. Begi bistan ditugu gaur ondorioak: Iparreko, hegoaldeko eta batez ere mendealdeko galerietako arkuaren zati bat koroatzen duten *gablete* zorrotzak dira, flamigerazko trazeria kalatuzkoak, multzo osoa XVI. mendera arte ez zelarik bukatu; espiritu beraren emaitza da klaustro gainera igotzeko eraiki zen *helize egiturako eskailera* batez ere.

AZKEN GOTIKOAREN LORRATZAREN ATZETIK

Iruñeko klaustroak ezin ahantzi araziko digu beste klaustro eder bat: **Oñatiko Migel Sainduaren** parrokiakoa, bere *lerro-nabaziko gailurreria* eta bere harrizko *filigranak* manierista tenore horri erantzuten diona. **Bianako parrokiako** arkitekturazko zenbait xehetasunetan espiritu bera sumatzen da, **Biasteriko Erregeen Santa Maria** deiturikoaren kaperan, **Laudioko Eremuko Andre Mariaren** konopial arkuterietan edo **Portugaletoko Santa Mariaren** triforioan, eta agian britainiar eraginekoak diren **Lekeitioko** leihateetako trazerian.

Azken gotikoko manierista berari erantzuten diela dirudi, bai **Aguraingo Santa Marian** ikusten diren zutabexko finak ezarrian dituzten zilindrozko pilareen lerrozko mehetzek, nahiz **Bilboko San Antonekoek**, edo **Portugaletoko parrokiakoek** eta **Balmasedako San Seberinokoek**.

Irudigintzan garai honetan, dogmen objektibitatearen gainetik jartzan hasiko da *sentimendu subjektiboa*. Giza sentimenduen adierazpide hau indarra hartuz joango da errenazimenduko artean amaituko den arte. Aipa dezagun, go-

HILOBI SANTUKO ERLIKIA ONTZIA. IRUÑEA (N). XEHETASUNAK.

tiko berantiarraren atal honetarako *terminus a quo* bezala finkatu genuen data (1397), *Devotio Moderna* deitu izan dena zabalduko duten Elkar Bizitzaren Anaidia Erakundea (1398) Flandesen eratuko zeneko data ere badelarik. Estilistikoki *manierista alaitasunaren* eta *nazioarteko estiloaren* fintasunen garaia ere bada. Iru-di sailduak graziaz *kulunkatzen* dira, antzinako estiloaren seguitasuna saihestuz; eta Errenazimentu inguruetan arte profanoa erabiltzen hasiko den eszena mun-

dutarraren mugimenduek sagatutako artearen adierazpideak kutsatu egingo ditu.

Figuratibo arte gutxi dago Euskal Herrian (Nafarroaz aparte) manierista garaiko ikonografiarekin beste Espainiako edo Frantziako eskualdeetan ikus daitekeenekin lehiatzeko. Halaz ere, esatea beharrezkoa da, Euskal Herriko *jauregi eta kaperetan XV. mendearen azkenean* finkatu zela gotiko loretsuarenganako zaltetasuna eta hau dela *hispaniar-flamendar artearen inportazioa* argitzen duena.

Errege Katolikoek erregealdian gotiko loretsuak "isabeldar" deituko den ezau-garri bereziak hartzen hasiko da. Espainia osoan eta Euskal Herrian bereziki XVI. mendearen lehen hamarkadatan gotiko loretsuaren, isabeldarraren, mudejarren eta platereskoaren ur-lasterrak elkartu egingo ziren ideia berrien eta egitura berrien erreak handi horretan, **Errenazimentuan** bukatzeko, alegia.

BIBLIOGRAFIA

- AGUINAGALDE, B.: *Gipuzkoako Dorretxeak eta Leinuak*. "Bertan", 11. znb., Donostia 1997.
- BASAS, M.: *Las Casas-Torre de Vizcaya*. Bizkaitar gaiak sailleko XXXIV.a, (Bilbo 1977).
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L.-ALVAREZ RUIZ, Ana R.: *Erretaulak. Retablos*. Eusko Jaurlaritzza, 2 libk. 2001.
- FERNANDEZ LABREDA, C.-LORDA, J.: *La catedral de Pamplona*. Arquitectura. VV.AA.n: *La catedral de Pamplona 1394-1994*. 1. go libk. Nafarroako Gob. Argit.
- LAHOZ, L.: *Sepulcros góticos de la catedral de Vitoria*. "Cuad. De Sección. Artes Plást. Y Monumentales", 11. znb., 1993, 73-91. or.
- LOPEZ DE GUEREÑU, G.: *Dos noticias para una monografía de la Parroquia de San Vicente de Vitoria*. (Donostia 1958) (RSBAP-ko aldizkariaren separata, XIV. urtea 2. kuadr.).
- LOPEZ DE GUEREÑU, G.: *Nuevas aportaciones a Alava, solar de Arte y de Fe*. B.I.S.S.en, 1974.
- LOPEZ GEREÑU, G.: *Andra-Mari en Alava. Iconografía mariana en la diócesis de Vitoria*. (Gasteiz 1982).
- MARTINEZ ALAVA, C.: *Escultura. La catedral de Pamplona*-n, I. libk., 274-354. or.
- MARTINEZ DE AGUIRRE, J.: *Arte y monarquía en Navarra, 1328-1425*. Iruñea (Nafarroako Gob. Argit. 1987).
- M. PINEDO, R.: *La cruz de Cruzziaga*. 1942.
- PORTILLA, M. J.: *Torres y Casas Fuertes de Alava*. 2 libk. (Gasteiz 1978).
- SILVA Y VERASTEGUI, S.: *Las empresas artísticas del Canciller Pedro de Ayala*. "Congreso de Est. Históricas, Vitoria en la Edad Media" iragarritako berria.
- SILVA Y VERASTEGUI, S.: *El retablo gótico. El arte en Navarra*-n. 14. znb. Diario de Navarra argit.
- TORRES VALVAS, L.: *Filiación arquitectónica de la catedral de Pamplona*. P.V. 24. znb.an, 1946, 471-508. or.
- VV.AA.: *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV eta XV*. "Actas del simposio, Bilbao 1973". (Bilbo 1975).
- WEISE, G.: *Apänische Plastik...I*. go libk., 90.
- YBARRA, J.: -GARMENDIA, P.: *Torres de Vizcaya*. (Bilbo 1946), 3 libk.

Hilobi Santuko erlikia ontzia. Iruñea.

Artziniogako Arteko Ande Mariaren erretaula nagusia (A).

Oñatiko Unibertsitatean atariko eserlekuko erliebea (Gip.).

9.

INPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: PLATERESKOA

BIANAKO SANTA MARIA (N)

Atariko esenlekuetan mitologiako gaien erliebeak.

Irudi erref.: La literatura en las Artes.

TESTUINGURUA

OPAROTASUN ALDI BAT

ERREGE KATOLIKOEN AGINTARITZA

Gaztelako Isabel eta Aragoiko Fernandoren ezkontzak bi erresumen batasuna iritsi bazuen ere, ez zuen dinastia nazionalaren jarraipena bermatu, izan ere, 1497. urtean hil baitzen Austriako Margaritarekin ezkondua, semea eta oinordekoa zen Joan, eta 1500. urtean, bi urtetako haurra zelarik, hil baitzen on Migel ere, Errege Katolikoan biloba eta Isabel printzesaren eta Portugaleko Don Manuel printzearen semea zena. Baina, urte horretan bertan jaio zen Ganten Errege Katolikoan beste biloba bat, Karlos printzea, Joana Anderea printzesaren eta Felipe Ederra Artxidukearen semea izateagatik laster iritsiko zena Espainiako errege koroaren oinordeko izatera eta Alemaniako koroa inperialarena gerora.

Dinastiaren jarraipenezko kinka txar hura, Espainiaren geroa mende erdi batetan zehar gobernatu behar zuenarentzat ez zen oztopo izan Espainiako erresumetan politikan, gizartean, ekonomian eta kulturalen egoera bikain bat aurkitzeko. Errege Katolikoek kristau erresumetako batasuna burutua zuten azken musulmanak garaitu eta penintsulatik botatzear ekin; estatuaren baketzea lortu zuten antzinako nobleziari eta jauretxeei atzean euste erabakigarri bat eraginez; beren monarkiaren egonkortasuna iritsia zuten Beltranejaren aldekoen xedeak suntsituz Toroko guduan; ekonomiaren benetako onbideratzea lortu zuten, beste zenbaiten artean Mesta eta artilearen merkataritza Flandes eta iparraldeko herriei babestuz (Euskal Herrian, Gaztelako kultur eta arte eraginei bideak ireki zizkion gertakaria berau); Espainiaren izen ona areagotu egin zen Italian, Kapitain Handiaren garaipenak zirela eta, horrela Espainiara italiar Humanismoa eta Errenazimentuaren igarobidea erraztuz; Espainiari ozeanoaz harandiko Inperio handi eta ezezagunaren gaineko aginpidea eta aberastasunak erdietsiko zizkion Kristobal Kolonen egitasmoa finantzatu eta lagundu zuten; eta azkenik kultura babestu eta hedatu zuten, zientzia eta arteei ezin neurtu halako bulzada emateko gai zen inprentaren bitartez.

BASKONIA

Baskoniari dagokionez berriz, barrualdean bake aldi bat ekarri zuen **bandoen desagertzeak**, **baserri giroko biztanleriaren hazkunde nabarmen bat bezala adierazi zena**. Baserri giroko parrokien zenbatekoa nabarmen hazi zen, zeinak, berehalako ekonomia garapen bati lotuz, **eliza zaharren berritzea** ekarri zuen, ala haien ordez beste **eliza berri** batzuk eraikitzeo guraria iradoki zuen.

Ahaide Nagusien aurrean udalerrien ahalbidetaren aurrerapena eraginez Erdi Aroko feudalismoaren gainbehera bultzatu zuen erregetasunak bere aginpidea tinkatu eta areagotu egin zuen, Korrejidorearen irudiak ordezkotza egiten zuelarik. Koroa gailendu izanak ez zuen oraindik emango ordea, gerora gertatuko den bezala, Estatu absolutista bat. Honetatik, **monarkia eta foru erregimenaren arteko antolaketa orekatu bat** sortuko zen, nolabaiteko "elkarbanatutako subiranotasun" bat, adibidez, Bizkaiko Foru Berria (1526) islatua gertu zena, eta betebeharretan zehaztuz, Jaunak Fueroei zin egin beharra, eta eskualdetako agintariak lurraldearekin zerikusia zuten errege aginduekiko Foru Baimen edo onespren formal bat izan beharra.

Ekonomia mailan, XVI. mendearen lehen hamarkadatan Euskal Herrian **merkataritza garapen baten oinarriak** finkatu ziren. Europako abaguneak erraztu egin baitzuen izan ere, penintsula eta eskulangintzetako iparraldeko nazioen (Ingalaterra eta Flandes) arteko harremanak areagotzea. Aginpide feudalaren zapuztearekin lortu izan zen bake egoera baserrietako biztanleen gogokoa izan zen, nobleengandik hainbeste lapurreta nozitu izan zituztela eta, baita hiri burgesiaren interesei ere mesede ederra egin zien, oraingoan hedatu ahal izan baitzituzten bere industria, merkataritza eta itsas garraio ekimenak.

Oraingoan, **burdin langintzak** berebiziko garapena ezagutu zuen, Bizkaian, mendearen bigarren zatian bakarrik nozitu zuelarik nolabaiteko gainbehera, Flandesekin izandako gerra zela eta. Baina, Ameriketako lurraldeen aurkikuntza medio, eskakizun kolonialak zirela eta metal (urre eta zilar) bidalketen iristeak eta eraikuntza eta nabiga-

zio egitasmoen garapenak elkartu egin ziren berreskuratze baldintzekin XVI. mende bete-betean.

NOBLEZIA ARTEAREN BABESLE

Zisneros Kardinalak bere etorreraren xehetasunak kontzientzia osoz prestatu ondoren, 1517. urtean Karlos aginpidean jarri zenean, honek aurkitu zuen herria bere historiaren garairik hobereanean zegoen agian. Errege berriarentzat oztopo garrantzizkoa izan zen Komunitateen altxamendua, baina bi urtetan gainditua geratu zen. Demografia eta ekonomia baldintzak ere aurrera bidean zihoazen.

Nobleek berriz, Hispania aldeko lurrik gehien jabe izanik ere, hedatuz zihoazen hirietan kokatuta hartzen zuten (Burgos, Medina del Campo, Valladolid, Madril, Salamanca, Toledo, Córdoba, Sevilla eta abar.)¹ eta errege politikan eta bere kultur eta arte garapenaren egitasmoetan sartzeko borondatea adierazten zuten. Lehenengo eta "isabeldar" estiloko jauregirik garrantzizkoena Guadalajaran Infanterriko Dukeena, On Iñigo Lopez Mendozakoak eraiki zuen (1480-1492), "para más onrrar la nobleza".

KLEROAREN BERRIKUNTZA

Erligio mailan, kristau eliza osoak maila guztietako gainbehera nabarmen bat nozitu zuen. Berziki, bere gorenko hierarkietan gainera. Halaz ere, baziren egoera hark nahigabetzen zituen arima osasuntsu eta garbiak, erromako gortetik hasi

behar zuen berrikuntza berehalako baten beharra aldarrikatzen zutenak: *reformatio in capite*, esan ohi zen. Baina, berrikuntza beranduegi etorri zen. Ekonomiaz ongi izateak, XVI. mendearen hasieran nolabaiteko oharkabetasunez bizitzea eragin zuen eta inork ere ez zuen aurrez sumatu, 20 urte gutxi batzuk beranduegi, gertatzekoa zen hondamendia: kristau batasunaren haustura.

Egia da Espainian nolabaiteko baikortasunezko arrazoiak bazirela, izan ere, Alfontso Madrigoalekoak ("Tostado-ak"), Hernando Talaberakoak, Diego Dezakoak eta Zisneros Kardinala bezalako izpirituko nobleak bultzaturik Errege Katolikoak hasiak ziren **elizako jendeen artean eta monastegietan berrikuntzak** egiten. Beraz, esan liteke une historiko itxaropentsu horri dagokiola plateresko artea, "arte gozo, alai, arin, bat-batekoa, alegia", hazkundealdi dotore eta bete-betean hirietan eliza eta jauregiak apaintzera zeforrela zirudiena.

PLATERESKO ARTEA GURE ARTEAN

Euskal probintziak Gaztelaren barruan izateak eta 1515. urtean bi koroak (Gaztela eta Aragoi) bat egin behar duten erreinu bati Nafarroa lotzeak, XVI. mendearen bigarren herenean Baskonian sartu eta bultzatuko diren teknika, egitura eta estiloetan erabakigarriak izango dira. Baina integratze hau motela eta murriztua izango da, platereskoaren alaitasunak Euskal Herriaren izpirituen sakonenean erosotasunik iritsiko ez balu bezala.²

I.

■ LEHEN ERRENAZIMENTUA BASKONIAN

Historialariek etnia, politika, gizarte eta erlijio ikuspuntu batetatik idiosinkrasia oso aparteko bat duen eskualde batetako arte moldeen bizia aditzera ematen saiatzen direnean, sarritan eman ohi da aldaketa estilistikoaren sus-traiak, endogenoak dei diezaiekegun arazoietan bilatzen ahalegintzea. Horrela, estilo berriak eta egitura berriak aurreko beste baten logikazko garapen bizi eta ia ildo bereko uzta natural bezala jaioko lirake. Europako herrialde askotan eskema hau Errenazimentuaren sortuntzari egokitzea ez da gauza erraza.

Penintsulako erreinetan, hain zuzen ere, **Errenazimentua** hasiera hasieratik beharrezko berrikuntza baina kanpotik ekarritakoa bezala hartua izan zen, Italiatik ekarria zehazki. "Erromako erara" eraikitzen saiatu ziren berriazaleak, antzinako Erromako ereduaren arabera alegia, berriki iragandako artearen (gotikoaren) aurkakotasunean. Italiatik, antzinako kulturaren zaharberritzea bezala, **Humanismoa** XIV. mendeko poeta eta literaturagileekin hasi zenak XV. mendean iritsi zuen bere betea eta errenazimentuko berrikuntzak ez ziren Espainiako erresumetara *mende horren bukaera edo XVI.aren hasiera* arte iritsi.

LEHEN NAHASTEA

Baskonian berriz, bitarte horretan gotikoa eta flamenkoan arnasten jarraitu zen. "Erromako erara" pentsatzen, eraikitzen eta adieraz-

ten hasi zenean, mugakide ziren eskualdeetako Aragoi eta Gaztelako dialektoan izan zen batez ere. Berandu iritsi zen beraz, Errenazimentua, XVI. mendearen bigarren herenean, eta ez gainera bere "italiar-erromatar" garbitasunean, nahiz eta euskal arkitektura berriaren alorrean mezenas kementsuen batzuk, esaterako, Oñatiko Lehen Kondea izan zen on Iñigo Gebarakoak, Tuterako deana zen on Pedro Villalongoak eta Oñatiko gotzaina zen Errodrigo Mercado Zuazolakoak zuzenean, ezagutu izan zituztelako, alegia, beren berezko eskarmentuaz elikaturiko italiar errenazimentuko edertasunen berotasuna ekar tzen bazuten ere.

Goi ala behe mailako euskal mezenak, bidaiariek, militarrek edo erbesteratuek zuzenean izan zituzketen errenazimentuko ideal berrien bizikizun eta ezagutzak alde batetara utziz, itxura guztien arabera, herriko **harginak**, litekeena da, **grabatu ala marrazkietatik** besterik ez ezagutzea, eta Burgos aldeko humanista eta errege kaperaua zen **Diego Sagredokoaren** (1526) *Medidas del Romano* delakoaren argitalpen data inguruan "erromatar" ereduez hizketan hasi izana. Alde batetatik hau izango litzateke gure herri honetan gotiko berantiarrek hain luzez bizirik irautearen arrazoia eta bestalde, mendearen lehen hamarkadatan "erromatar" lehen inportazioak Baskonian gotikoarekin, **flamenkoarekin eta mudejarrarekin** hain nahasketa bitxia osatzearen arrazoia ere.

BARNERATZE HETEROGENEOA

Dena delarik ere, Baskonian Lehen Errenazimentuko artea testuinguru batetan kokatu nahi izanez gero, bistakoa dirudi, iragana-

BIANAKO SANTA MARIA (N)

Atariko esedekuetan mitologiako gaien erliebeak.

Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa.

Bidaurretako Erretaularen zutabe platereskoak. Oñati (G).

Irudi erref.: Bidaurretako errenazimentuko erretaula.

1. "Gaztela Zaharrean nekazariak bere lurren jabe %30etik ez ziren pasatzen, eta Gaztela Berrian beriz %20; gainerakoak jabego-lurrak ziren, erregearenak ala Elizarenak". F. CHUECA GOITIA, *El plateresco. Imagen de una España en tensión*. Avila 1998, 10. or.

2. F. CHUECA GOITIA, *Arquitectura del siglo XVI*. A.H. XI.ean, 343. or.; G. WEISE, *La Plástica del Renacimiento y del Barroco en la España septentrional. Aragón, Navarra, las provincias vascas y la Rioja*. Alemanezko testuaren laburpen bat, I eta II liburukiak. Tübingen. 10. or.

Bidaurretako erretaularen zutabe platereskoak. Oñati (G).

Irudi erref: Retablo renacentista de Bidaurreta.

3. F. MARIAS, *El Renacimiento "a la castellana" en el País Vasco: concesiones locales y resistencia "a lo antiguo"*. Errenazimentuko Artearen berrikusketa. "Ondare" 17, A.P.M., Donostia 1998, 17-31. or.
4. "Honek ekarri zuen italiar errenazimentuko formetan inspiraturiko artearen ezaguera hartu ahal izatea, beti ere, Flandesko maisuen etorrierak eta inportaturiko artelanen bitartez, Europako iparraldeko adierazpen ikuskera berezira itzulia izan bazen ere". Mª Anjeles MARTIN MIGUEL, *Arte y Cultura en Vitoria durante el siglo XVI*. Gasteizko Udala, Gasteiz 1998, 513. or.
5. "Eraikinen inbentarioak erakusten digu, hain zuzen ere, errenazimentuak ia garrantzirik ez duen baserri inguruneak gehiago direla, esaterako, Koartango Haranak, Gaubea, Ajarako Lurraldeak eta Arabako Mendialdea. Erlijio gaitan, haran horietan nagusi dena ez da beste Erdi Aroko arkitektura baizik, erromanikoa, xamatz beteriko eliza txikien paisaia aberatsa". J.A. BARRIO LOZA, *Paisaje aproximado de la arquitectura renacentista en el País Vasco*. "Revisión del Arte del Renacimiento". "Ondare" 17, A.P.M., Donostia 1998, 34. or.
6. Baskonia honetan Errenazimentu latindarraren astiro egokitzeari buruz Chueca Gaitiak adierazten zituen ohar lirikoetan badela egarri onartu behar da, non "oraindik lur arkaiko eta amatiararen usaina gordetzen du, eta muga menditsu honetara mundu modernoaren distirak XVI. mendean iritsi orduko, are sarkorragoa izango zen. Matriarkatutik hurbil zebilen jatorrizko eta oinarrizko bizimoduaren murgildurik, gizabanako arimak sentitzen dituen forma eta lerrozko, proportzio eta erritmozko nahimen zehatz horiek, ez ziren iristen edo ez ziren sentitzen haran estu eta hezeen hondoenean, zeinetatik, luraren elikagai den humusak irakiten duen ukuluetako lurruna beheerenerako zeruak ukitzera arte igotzen dela dirudien". *Arquitectura del siglo XVI*. A.H. XI.ean, 342. or.
7. Sona handikoak dira Espainiako ekisainduak, eta beroekin oso loturik dago Arte-arren izena: Toledo, Avila, Granada, Cuenca eta abar. katedraletako ekisainduak. Bere **De varia conmesuratione** liburu sonatuan ohartarazten zuen "antiguamente no avia diferencia de los Artífices que agora llamamos Escultores y Arquitectos a los que agora son plateros; por lo cual es cosa cierta que los preceptos de los unos son necesarios a los otros".

ren (gotiko berantiarra) eta modernoaren (erromatarra) arteko lehen nahasketa horri, iparraldetik eta hegoaldetik aldi berean eman ziren bi joerek mesede egin ziotela.

Historialari batzuk Hegoaldeko (Toledo-Madril-Burgos-Gasteiz) eragina azpimarratzen dute, euskal noblezia ala goi-burgesiaren eta Gaztelako pertsonaia ezagunen arteko *ezkontza ala langintzako harremani* buruzko argudioak emanaz.³ Beste batzuen ustez ordea, euskal probintzia eta Europako Iparraldeko portuen artean irekitako *merkataritzako joan-etorriak* izan ziren arrazoiak.⁴

Hau horrela, esan egin behar da, Baskonian errenazimentuko arkitektura ez dela hari bereko⁵ egitura bezala azaltzen, badirela errenazimentuak ia txertatzea lortzen ez duen eskualdeak, Nafarroa, Araba eta Kantauri aldeko probintziatako errenazimentuko arkitekturaren mota ugartasun bat antzematen dela eta lanen ardura duten pertsonak, bai mezenak eta nagusiak nahiz ertilari eta eskulangileak badiuditela batzuetan eta ia data beretan "isabeldar" arauen eta "erromatar" arauen artean zailtzan dabiltzala. (Ez gara "isabeldar" estiloaz hitz egiten geldituko, Baskonian ez baitzuen sustrairik bota eta platereskoan edo Lehen Errenazimentuan berehala barneratua gelditu baitzen.)

Era berean, oso erraz ikusten da bere tradizioei hain lotua, hain matriarkala, mendeetan zehar (*Ama Lurrari*) hain loturik bizi izandako Herri honetan errenazimentu estiloak oso egitura bitxiak hartzen dituela.⁶ Bistakoa da bestalde, mintzaira berri hau onartu izanagatik, bere garapen erritmoa ez zaiela Hispania aldeko beste herrialdeetako lotzen.

2.

■ PLATERESKO ESTILOA

ERRENAZIMENTU EDERTZAILEA

Jakopo Burckhardt-ek XIX. mendean hain maisuki deskribatu zuen **Errenazimentu** aldiko izpiritua aski ezaguna da, (*antropozentrismoa, banakakotasuna, arrazionalismoa*, eta abar.) eta bere mintzairaren ezaugarriak ere ezagunak dira (*neurria eta proportzioaren zentzua, konposaketaren ordena eta argitasunarenganako zaletasuna, simetria* alderako joera, eta abar.).

Italiako Errenazimentuak arkitekturaren nahiago zituen *perspektibako legeen* araberako espazioaren antolaketa, antzinako eraikuntzetako osagarrietara itzultzea, hara nola, zutabe-tara, kapituletara taulamendu eta frontoietara, *arkitekturazko bost ordenen* (doriarra, joniarra, korintiarra, konposatua eta toskanarra) berreskuratzea, kuboak eta karratuaren oinarritzotasunerako joera duen *espazioaren sinplifikatzea*, eta gurutze grekoaren oinplano eta *kupuletako erdiesferikoaren* bitartez bere bateratzea. Egiturazko osagai hauekin batera, batez ere, Lombardiar Errenazimentuan garatu ziren beste edergarri batzuk erantsi zitzaizkion.

Berrikuntza pila guzti hauetatik, **edergarritako alderdiak** izan ziren, hain zuzen ere, Espainian berotasunik handienaz onartu zirenak,

inolaz ere, flamigero eta isabeldar gotikoaren egitura nabarretatik igarobide samurra eskaintzen zutelako. Horrela jaio zen espainiar "**Lehen Errenazimentu**" horren estiloa, gerora **Platereskoa** deituko zena.

METALAREN ARKITEKTURA ETA ARTEA

Bitxia eta ezegokia baina, bai izen polita: **Platereskoa**. Bera asmatzea, edo zabaltzea bederen, badirudi Diego Ortiz Zuñigakoak eginga izan behar duela, zeren eta, bere *Annales eclesiásticos y seculares de ... Sevilla* (Madril 1677) (urtekarian) aipamenik egin zuen estilo honi buruz "hostotzaz eta fantasiaz jantzia eta egileek berak platereskoa deitzen diotena" dela esanaz.

Nahiz eta estilo honen oinarritzko formak Italiatik datozenak izan, ez da zalantzarik bere edergarritako joeratan eta apaingarritako bere zenbait zantzetan "isabeldar estiloa" deitua-rekin antzik baduela, hori horrela izanik, bada hain **Hispania aldeko estilo jatorria** ikusteko arrazoirik.

Izen hori gaur egun **Lehen Errenazimentu** izenez ordezkatu nahi bada ere, ez zen oso desegokia "plateresko" deitura hori, izan ere, XV. mendearen azken aldean eta XVI.aren hasieran **zilargintzaren arte** honek garapen ikusgarri bat izan zuen Espainian, erlijio izaerako zilargintzak batez ere, horrela eginak izan baitziren hamaikatxo ekisaindu, kaliza, krisma-ontziak, erlikitegiak eta liturgian erabilgarriak ziren beste hainbat ale.⁷

Beste alde batetik, metalaren artea arkitekturarekin harremanetara hain guztiz natural bihurtu zen. Honi dagokionez oso adierazgarria da **katedraletako burdinsareen** egile sonatu batzuk elizen eraikuntzetan hain estuki esku hartu izana.

Gogoan izan dezagun **XVI. mende osoan zehar gotikotasuna ez zela desagertu** eta errenazimentuko ia eliza eraikuntza guztietako egitura, gotikoa dela. Erdi Aroko arrasto honetaz gainera aldi honetako eraikin askotan **etengabeko mudejarren mintzairak** ezagutzen dira, beti ere errenazimentu garbiak diren osagaiez, plateresko motatakoak, hain zuzen ere.

PLATERESKO HIZTEGIA

Plateresko deiturak Espainia aldeko zerbait iradokitzen badu ere, egia esan, **Italiako jatorria duen apaingarritako osagai sail bat** erabiltzen du, ukatu ezinezkoa bada ere Espainian modu berezi batetan bereganatu izan zituela. Apaingarritako osagai horiek "plateresko hiztegi" bat dira eta horregatik ezagutu litezke hain errazki.⁸

Gruteskoa. Lehenik eta behin, lehen Errenazimentuan **gruteskoak** duen garrantzia aitatu behar da, Italia aldeko jatorria salatzen duen izena denez, apaingarri apertatsuetara, hostotza, suge, zomorro, suzko-mamu, izaki hibrido eta mamuez osaturikoetara, begira jartzen gaituelarik; deitura hau Titoren **harpeetan** edo aurrietan aurkitu izan zirenak imitatu izateagatik hartu zuen eta Espainian Italiako grabatuak inportatu zirenean eta bi penintsulen arteko joan-etorrian zebiltzan ertilariengatik ezagutu ahal izan ziren.⁹ Litekeena da, formatan halako ugartasuna duelako plateresko es-

tiloan bere *apaingarri osagaietan berezkoena* gruteskoa izatea. Esan bezala, Espainian isabeldar gotikoaren irudimenez ongarrituriko lurrak aurkitu zuten.

Zutabe kalostraduna. Zutabe hau, goialdean erraboila egitura eta hostoz (*balastium*, granada-ondoaren lorea bezalakoa) eta beste alde hondoratuak ala zutabearen egitura zilindrikoari lore-uztaiak, ontziak, fruitu-kordak, kartela zintzilikariak, eta abar. bezalakoak gainjarritako zatiez jantzitako oinarrian bukatzen duen fustea duena da.

Argi-mutilak. Kalostrekin tartekatzen dira **argi-mutilak** (*candelieri*), sarritan *suzko muturretan* bukatzen direlarik.

Kapitelak. Platereskoaren beste ezaugarrietako batzuk, kapitelak askotan hartzen dituzten egitura bitxiak dira, beti ere, funtsean korintio **ordenaren** eskema jarraituz. Oso gutxitan eman ohi dira dorikoak ala toskanoak dei diezaiekegun kapitelak, guztiz jonikoak direnak ere oso gutxitan azaltzen direlarik. “Kiribildura txikiak kaulikulo eran eraikitzen ziren, marra melodiatsuak osatuz, S-ak eginez gurutzatzen zirenak. Diego Sagredoren liburua tankera honetako kapitel ugaritasun handi bat erakusten digu”.

Arkuak. Arkuak, ugaritasunean, berebiziko aldaerak dituzte. Erdi puntuko arkuak eta ateburu eta leihoburuetako arkuak gailendu dira; baina ikusten dira baita arku karpanelak, arku ezkar tzanoak, arku peraltatu, zintzilikarioetako ala gortinazko arkuak, arku florentziarrak eta beren artean gurutzaturiko osagai figuratiboez eraikiak direnak, eta askotan beren gorputzak nobleen armarietatik datozen animalia sinbolikoez osatuak direnez geometriazko esanahirik gabeko beste batzuk ere. (Guadalajaran Infanterriko jauregia).

Nobleziaaren sinbolodun **armarri heraldikoak** izugarri ugaritu ziren isabeldar arte espainiarrean.

Domina handienganako zaletasuna sortzen da, gizaseme nahiz emakume buruak erakutsiz, ia beti antzinako heroiak direnak, biribil edo domina handien barruan normalean. Buru hauek batzuetan irtenune handizkoak ala konkorrak izan ohi dira, besteetan aldiz oso lau eta ziluetan bezala. Arkuarteetan kokatuak ikusten dira gehienetan. Ez dira falta atari, leiho, tinpano eta baita zokalo batzuetan ere.

Gailurreriak. Azken ezaugarri bezala aipa ditzagun gailurreriak, aurrealde garrantzizkotan oparo eman ohi direnak (Salamancako Monterrey Jauregia), beren *flamijero ala erdi-landarezko profilez* burdinsareetako burualdeak eta klaustroetako, dorreetako eta eraikinetako paramentuak koroatuz.

PLATERESKOA EUSKAL LURREAN: IKERKETARAKO ZAILTASUNAK

Historialaria zalantzan geratzen da plateresko estiloaren jaiotza eta garpenaren bere aipamena egiterakoan Euskal Herriko zein probintziatetik hasi behar duen erabakitzeke garaian. Hainbat alderdiri ematen dien garrantziaren arabera egongo da aukera.

Italiatik ekarritako estilo baten bat-bateko sartzeari izanik, eraikuntza bat “aipamen” soil

batzuen gainean, hitzezko nahiz plastikazko, “erromatar erara” hasi izanaren gertaera azpimarratu nahiko al du, ala estilo berriaren eraketa heldu eta osokoa neurtu eta pisatzea nahia izango al du? Nafarroako elizetan Errenazimentuaren lehen kimuetan Aragoiko ertilarien eragina balio handiagoko bezala joko al du, ala Arabako hiriburuko nobleen jauregiei buruzko Gaztelako arkitekturaren egiletasunari jarri nahiko al dio arreta batez ere?

Zalantza, **Lehen Errenazimentu** honen *terminus ad quem*-a kokatzeko garaian sor liteke era berdinean. Geure aldetik, aldi honi beste historialari baten moduan, historiako aipamen honetan **Trentoko Kontzilioaren** amaierako data ematearen aldekoak gara, honen ondorioz gruteskoak galaraziz joan baitziren.

Arabatik hasiko gara, ez ordea plateresko adierazpenak ugari direlako, ez baitira asko, Gaztelak Flandesekiko salerosketaren bidean beronek zuen geostrategiazko kokamenagatik eta Gaztelatik gertuen egoteak abantaila bikoitzen baldintzak bere baitan izateagatik baizik, “Euskal Herriaren errenazimentuaren lehen adierazpenak eta nabardura fin eta Burgostarrenak” jasotzen zituelako, bidezkoa den bezala.¹⁰

3.

■ ARBALDEKO JAUREGIAK

Arabian ez dira ugari errenazimentuko jauregiak. Aitzitik baizik, gaztelu gotikotik XVII. mendeko jauregi barrokorra igarotzea dela arruntena baieztatzen da.¹¹ Berpizten ari den estilo berria, zatiren batetan edo osorik bereganatzen duten Arabako jauretxeak hiru hirigune handitan pilatzen dira: Gasteiz, Agurain eta Biasteri.

● GASTEIZ

BENDAÑAKO JAUREGIA

Gasteizen, bata bestearen segidako denbora aldiaren eraikia izan zenez, Bedañako jauregian ikus daiteke **Gotikotik Errenazimenturako** iragaitea. Lehenengo aldi honetan, 1525. aldera Joan Lopez Arrietakoak eraikia izan zen eta bere bigarren aldiaren bere biloba Pedro Lopez Arrieta eta Eskoriatzak 1545. urtetik hasita. Aurrealdean eta dorrean bi familien armak azaltzen dira. Jauregi hau, XIX. mendean oinordekotzan Bedaña izeneko markesarena izan zen gaur egun horrela deitua dena, kar ten **Fourrier Museoa** da.

Hiru solairutako **eraikina** da, bi isurialdetako teilatua, bere aurrealdearen itxura itxi eta trinkoa, bao gutxi eta estuak izanik, barruko patioaren baranda irekia ez bezalakoa da. SARBIDEA, txaranbeldura txiki bat, zilindrikoa bata eta geometriazkoa bestea osatzen duen bi arkioltaz uztaituriko ojbazko arkuaz zurkaizturik dagoen ate handi batetan barrena egiten da. Ate-uztaia alfiz bat duena da eta frantziskotar hedeaz apaindua da gainera.

Ikusgarriagoa da **barrualdea**. Lehendabizi eraikitako multzoa, ondorenean egin zena baino garaia da. Hiru solairutan eginga da, es-

ESKORIATZA ESKIBEL JAUREGIA. GASTEIZ (A).

Barrengo patioa.
Irudi erréf.: La literatura en las Artes.

Irudi erréf.: Gasteiz en el Arte 2.

Arrieta Maeztutarren edo Bedañako Jauregiaren Patioa. Gasteiz (A).

Irudi erréf.: Gasteiz en el Arte 2.

8. Ikus. CHUECA GOITIA, *El plateresco...*, 28-30. or.

9. *Badirudi delako kimu hauek italiar monumentu askotan adierazten zirela, era guztietako arkitektura osagaietan landuak, eta baita "Napoloko eta Erromako antzinako eraikuntzetan, lurpean, haizuloetan edo italiarrek grote deitzen dioten gangetan margotuak ere, zeinetatik groteskoa atara zuten". Felipe de GUEVARA, Comentario de la pintura (c.560), 68. or.*

10. F. CHUECA GOITIA, *Arquitectura del siglo XVI*. H.A., Xlean, 343. or.

11. J. ZORROZUA, *El arte del renacimiento en Alaba*. Gasteiz 1989, 40. or.

PLATERESKO KORUIAK

Santa Maria elizako korua. Agurain (A).
Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 6. znb.

Iñigo Ortiz Zarragaren korua. Estarronako parrokia (A).
Irudi erref.: Gasteiz en el Arte 2.

Santa Gurutzeko parrokiako korua (A).
Irudi erref.: C.M.V. II. libk.

Andres Santuaren aurrealdea. Eltziego.
Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 6. znb.

kuairazko *barru-bidedun patioa* osatuz, fuste lauezko zutabe gainetan eskartzano arkudun hiru solairu bere baitan hartuz.

Osotasunari begiraturaz *Gaztelako isabeldar hatsa* sumatzen da, baina bere harroinak, kapitelak arkuarteak eta kalostrazio barandak *platereskoaren itxura* ematen diote.

Patioa eta eskailera **Domingo Oriakoar** i zor zaizkio. Baranda honi ezarririk multzo modernoago bat azaltzen da, **Pedro Elosukoari** zor zaio (1556-1560), non arkuteria eta zutabeteoak errenazimentu profitezkoak diren. Burgos aldeko arte onaren moduan egoki elkarturiko tronpa gainetan igeltsuzko ganga oktogonala, izarrezko batek estaltzen du eskailera.

MONTEHERMOSOKO JAUREGIA

Estilo berriaren hastapeneko adierazpen honen ondoren *errenazimentuko beste lan aursarditsu* batzuk etorriko dira *Araba-Eskibeldarren* jauregia lekuko, 1714.etik **Montehermosoko Jauregia** izenez ezagutzen dena bezalakoak. Mendeetan zehar hainbat egiteko izan zituen: Ospitalea, Apaizgaitegia, artilleriako kuartela eta 1887.ean Gotzain Jauregi izatera iritsi zen arte.

Laukizuzeneko oinplanoa duen eraikina da eta *barne patio* karratu baten inguruan antolaturik dago, bere lau ertzetan *dorreak* dituela. Harmora lauak agertzen ditu kanpoaldetik eta baita gaur egun guztiz aldatuak dituen leihoak ere; *erlantz* bikain eta bitxi bat ere bada, zertxobait soildua bada ere, Donejakueko ospitalekoan iradokia dirudiena, kate handiaren maila sendoen apaingarri bereziak errepikatuz.

Sendotasun eta prestutasunagatik atsegina da *ataria*. Ate zabal lau bat dauka eta bere gainean, bigarren solairuaren altueran frontoi zorrozduen leihoa. Atea eta leiho horren artean apainduriko zerrenda zabal bat dago barnerraturik, Burgos aldeko erara, *erlantz* bat erdian duela, alboetan, armarren lehoi tenanteak, aingeru eta erdizkako irudiak.

Barruko patioak, beheko solairuan ia erdi puntuko arkuak ditu eta arku karpanel oso irekiak goienekoan, ildaskaturiko zutabeak, kalostrapeko baranda eta zizela urduriaz tailaturiko domina handi oso ederrak. Beharbada 1530 eta 1540 bitarteko data eman dakieke.

SALINAS JAUREGIA: VILLA SUSO

Gasteiz aldeko beste jauregi garrantzizko bat, *Martin Salinasekoak*, Fernandoren enbaxadore izan zen Erromatarren Erregeak 1538 eta 1542 bitartean eraiki zuena eta gaur *Villa Suso* deritzana da.

Lau solairutako aurrealde sendoa duen eraikina da hamar zutabe dorikoz arkitraturiko *kanpoaldeko galerian* multzo nagusia amaitzen denekoa nabarmentzen delarik eta Guadagni (Pollaiuolo-ren 1503.go lana) jauregi florentziarraren *loggian* inspiratutakoa dela diotena.

Salinas jauregiak *atari buruduna* du, gainjarritako pinakuluzko bi korintiar zutabez apaindua; eta frontoian lanbrekin ugarien artean fundatzailearen *ezkutua* dago bi lehoi tenanteek eusten diotelarik.

ESKORIATZA-ESKIBEL JAUREGIA

Baina, Euskal Herrian bere osotasunean errenazimentu estiloa ezbairik eta erantzukizunik gabe onartzen lehenengo bezala jo litekeen jauregia **Eskoriatza-Eskibeldarrena (1540-1550)** da. On Fernando Lopez Eskoriatzako¹² medikuak aginduta egina izan zen eta *italiar nabiz gaztelar eragin* nabarmenak ditu agerian, etilari desberdinenak bezala jo nahi izan direnak; lehendabizi Juan de Vallejo eta Diego Siloe-nak bezala eta Karlos Enperadorearen arkitektoa izan zen **Luis Vegarena** eta orain berrikiago gorteko beste pertsonaia ospetsu batzuenak bezala. Madril, Toledo eta Sevillako alkazarretako maisu nagusi izendaturik, Enperadorearen sendagile zen Eskoriatza jauna topatuko zuen gortean 1539. urtean.¹³ Horrela, eskuhartze honek ez zuen *bentako har-ginen* jarduera inola ere eragotziko, ez eta *Burgosko keren* nolabaiteko kutsatzea ere.

Ataria eta *patioa* aipatu beharrezkoak dituen *laukizuzenezko oinplanoa* duen eraikina da.

Edergarri dituen mitologiako irudietan –Herkules eta Hidra, Teseo eta atezaina– adierazgarri azaltzen dira *atariaren mezu humanista* eta *Florentziarrean*, Ongia eta Gaizkiaren ideia orokorra baino harantzago joan nahi izanez gero interpretapen zaila duena.

Patioak Luis de Vega arkitektoaren lanen arrastoak iradokitzen ditu. Bere neurrietan txikitasuna izanagatik –alderik luzeenean erdi puntuko arkuak dituen hiru tarte eta bi eskartzano motzetan, goieneko solairuan bezala–, Gasteiztar patio honek Salamancako Fonseca Ikastetxea ekartzen du gogora.

Klaustroko eskailera, –Fernando Mariasen ustetan, Euskal lurlean eraiki zen lehenengo– patioarekin duen loturarengatik eta zutabeen gozotasunagatik Pardoko Jauregiaren hurbilekoa gertatzen da.

4.

■ PLATERESKOA ARABAKO ELIZETAN

Lehen Errenazimentuko arkitektura erlijio-soa Bizkaian baino lehenago esnatzen bada ere probintzia honetan, ez dago ugaritasunean adierazia. Egia bada ere, XVI. mendearen lehen erdian jada eraikuntzaren bultzada handi bat sumatzen dela, Erdi Aroko antzinako elizen *handiagotzeak* edo *eraberritzeak* dira, batez ere, oinplano eta estilo berriko eraikuntzak baino. Bestalde gainera, funtsean garapen horrek *nekazari gunek* ukitzen ditu.¹⁴

● PLATERESKOA ARKITEKTURAN

Arabaren nekazari guneean eraikuntza estilo berria nola sortzen den ikusi nahiko bage-nu, aipatzekoak lirateke:

- *Sortaldeko Lautadako* eliza batzuk, hara nola, **Aranako San Bizente, Heredia, Munain eta Bikuñakoak**;
- *sartaldeko Lautadan* ere badira beste batzuk: **Antezana, Ilarraza, Mendiola, Etxabarri-Viña** eta **Estarronakoak**;

12. Pertsonaia honi buruz ikus, Julio César SANTOYO, *El doctor Escoriaza en Inglaterra y otras ensayos británicos*. Gasteiz 1973; Juan VIDAL ABARCA, *Linajes alaveses: los Escoriaza*. B.I.S.S.n. 1977.

13. Gasteiztar etxea aztertzerakoan, Alcalá de Henares-eko San Ildefonso Ikastetxeari egin zaizkion aipamen jada klasikoak, langintza horretako arkitekto bezala Luis de Vegaren eskuhartze protagonista kontutan hartuz gero, izendatze horretan bertan aurkituko zuten bere oinarririk logikoena, arabar lana Rodrigo Gil eta Aita Martín de Santiagori arabar lana lotzeaz baliatzearen aurrean. F. Marias, O.c., 22. or.

14. JO. ZORROZUA, O.c., 19. or. eta hur.

- *Errioxan* honako hauek nabarmenduko genituzke: **Eltzieso**, **Billar** eta **Samaniegokoak**;
- *Trebiño konderrian* **Obekurikoa**, **Trebiñokoa**, **Gesaltzakoa** eta beste zenbait.

Guzti hauetan, estilo berria eraikinaren osotasunean baino gehiago **berriztatzetan**, **zabalgotzetan**, **erretaulagintzan** eta **edergarrietan** azaltzen da.

Eraikin hauetan gehienak **euskal hargin** adituek diseinatu eta eraikiak dira, berauen maisutasuna gure gaurko egunotan gero eta estimagarriagoa delarik. Hargin ibiltari bikain hauek ala beren oinordekoek, beranduxeago aipatuko ditugun hiru eliza-barnetako eliza zutabedun zabalak eraikitzen hasi aurretik, **laukizuzeneko eliza-barne bakarrek** eta burualde zuzena dutenak, (gutxi dira poligonozko absidedunak) **bi edo hiru tartetakoak**, eusgari modura fabrikako harmorak berak dituzten eta pilastrak barrualdera loratzen zaizkien **nekazari giroko elizak** eraikitzen ikustea da ohikoena.

Gotikoak beti irauten du estalkietan, **tertzeleitezko gangak** direlarik, platereskoaren alderako joera aurrera doan heinean, gero eta konplexuagoak diren konkordunak direnak sarritan.

Lehen Errenazimentuaren berrikuntza, bereziki **koroak**, **atariak**, **hilobiak** eta **dorreak** burutze lanetan kokatzen da. Plateresko estiloaren osagarri diren gaiak aurkitzen errazagoa gertatzen zaigu puntu horietan. Aurkitzen ditugunetan baliorik handiena eta garrantzizkoena duenetik aipatuko dugu.

KORUIAK

AGURAINGO SANTA MARIA. Arabar lurraldeko zaharrenetakoa Agurainen, **Santa Maria elizako koroaren tribuna** da, XVI. mendean lehen hereneko eraikuntza dotorea, "hasierako plateresko jorienaren eta aurreko isabeldarraren nahastura nabarrarenganako barroko zapoz betea" (Chueca Goitia).

Baranda kalostrakoa da eta erdian Enperadorearen armen **edikulo** bat darama. Inolako zalantzarik gabe, platereskoak Euskal Herrian eskaini zezakeen arte kalitaterik handieneko koroa da. Karlos I.aren armarría ezarri zeneko beste baten ordezkoa da; izan ere, azken batean lan bikain hau, Enperadoreak komuner oen buruzagia zen On Pedro Lopez Aialakoa, Aguraingo Kondea garaitu zueneko **garaipen arku** bezala hartu behar da.¹⁵

Elizaren oinetan, alderik zabalenean eskartzako arku baten gainean eta alde estuetan arku zorrotz zuzenen gainean jasoa da, hirurak ere zapore gotikoa duten pilare sorta gizenetatik abiatzen direlarik, tertzeleitezko ganga korapilatsu eta trazeria ederrez estaltzen dena; berotian **35 giltzari** bikainetan eskulan zoragarriko buruak dituzten borobilak daude sarturik.

Arkitekturazko lanaren egile izena¹⁶ ageriatan azaltzen da, baina ez eskultura eta ikoneen egileena. Lan horretarako, gutxienez bi eskultura taldeen ekarpena behar izango zela uste izaten da. **Burgos aldeko tailagileen** eskua ikusten dela errepikatzen du behin eta berriz Chueca Goitiak (Esteban Sainduaren eliza eta Santa Dorotearen hilobia aipatuz) Agurainen

apaingarrirako gai berdinarak, erramu arteko domina handi berberak eta gain guztiak betetzen dituzten grutesko pilaketa berdinarak begiz joaz; edergarritako sokatxoetan **isabeldarraren eraginari eutsiz** eta benetan ausarditsua den koruko gangak sendoagotzeko elizako pilareetan jarritako zutabetxo eta orratzen estalkietan **gotikoaren jatorria** ahanzi gabe.

Oraintsu, koru honen irudi eta apaingarrien ikonogintza azterketa hoberena burutu duenak Europako iparraldeko **Guiot Beaugrant** ertiliaria iradoki du egiletzat, izan ere, aldi horretan bertan Bizkaiko zenbait lanez arduratzen baitzen delako hau hartzen baita Brujasko tximiniako taila sonatuen egiletzat, non Aguraingoan bezala irudietan txertatu zen dinastia inperialaren gorespen bat.¹⁷

BESTE KORU BATZUK

- **Kanpezuko Santa Gunutze elizari** mendearen erdialdera estalkia jarri zitzaionean, erantsiko zitzaion zurrerik, oso apaindutako pilastratan kokaturiko arku apaldu handi bat duen **errenazimentuko koroa** ere. **Gotiko traza** gordetzen badu ere, arkuarteak goraka doazen zuztar grutesko handiez, maskaronak eta hostotzen arteko irudimenezko izakiz apaindurik daude. Litekeena da, 1521. urtetik 1551. urtera arte lanak ordaintzen zitzaizkion **Domingo Gebararen** lana izatea.

- Antzeko zerbait esan liteke **Erentxungo elizaren koroaz** ere (1556-1558), eskartzano arkuduna, arkuarteetan oso ederrak diren gruteskoak eta borobilak dituela;

- **Dulantziko San Blas parrokiarenaz** ere (1529-1551), arku eskartzanokoa berau ere, oso apaldua eta elizaren azken tarteko pilareei ezarriak, oraindik ere gotikoak diren harroin garaidun pilare sortetan zurkaiztua. Oso nabarmenak diren gruteskoiez edertzen dira arkuarteak eta perla-txirikordaz berriz taulamendua. Koru-azpia giltzarrietan loroiak dituen nerbidun gangaz estaltzen da.

- Gauza bera gertatzen da **Estarronako Andres Sainduaren** parrokiaren ere, 1560. urte aldera **Iñigo Zarrago** maisu handiak ataria eta dorreaz gainera, plateresko apaingarriak gorde dituen **koru** eder bat diseinatu zuen.

ATARIK

ELTZIEGOKO ANDRES SAINDUAREN. Lan bikaina da, baina ez bere koruagatik bakarrik, baita bere aurrealdeko handitasun eta bitxitasunagatik ere **Eltziegoko Andres Sainduaren parroki**a.

Kanpotik harrituta uzten duena bere garaiera eta erantsitako apainketarik eza da, ataria alde batetara utzita noski. Ekialdean, absidre egiturako burualde bati horma-bular bezala, hormei ezarritako bi obelisko erantsi zitzaizkion. Sartaldean, alboetan bi **dorre** dituela, zirkulu erdiko arku izugarri baten azpian sartutako ataria azaltzen da, arkupea balitz bezala esparru huts bat sortuz.

Ataria xumea da: goitik beherako bi hozkadurak uztaitzen dute atea, prismazko mainela eta hozkadurazko erdi puntuko eta tinpano laua duen handiagoko beste arku batek estaltzen dituen arku apalduak dituelarik. Bi dorreen artean hedatzen den arku handiaren

Dulantziko On Kristobalen hilobia. Gasteizko Katedrala Zaharra (A).

Aspuruko erretaula (A).

Arrosarioko Andre Maria. Gasteizko Katedra Zaharra (A).

Irudi erref.: C.M.V.

15. M. PORTILLA, C.M.V. Gasteiz 1992, V. libk., 96. or.

16. Eraikin lanaren tratua bizkaitar Sancho Martinez Arego maisuarekin eta bere seme Pedrokekin egin zen, baina ez da tailagileen izenik ematen.

17. "Koru honen ikonografiazko egitaraua, Erasmozale ideologiaren eragin handia zuen bururen batek sortua izango zen, inperioko duintasunaren aintza handiagotzeko. Hortxe bildu ziren oso goiztiarrak ziren Carlos V.aren pertsonarenganako gorespen topiko guztiak, hots, gerrari heroia, bertutetsua, garailea, bakegilea eta Erromako antzinatean sustraituriko dinastiaren ideia". Ana Isabel UGALDE GOROSTIZA, *El coro de la parroquia de Santa Maria de Salvatierra. Una loa al Emperador*, "Revisión del Arte del Renacimiento", "ONDARE" 17. A.P.M., Donostia 1990, 363. or.

1.- Ortiz de Luyandotarren hilarria, Katedrala Zaharra. 2.- Diego Araba eta Eskibelen hilobia. 3.- Martin Salinasen hilobia, Katedrala Zaharra. 4.- Santa Maria elizako korua, Agurain.

PLATERESKOA ARABAN

1

3

2

1. eta 2.- Katedrala Zaharreko Izen Gozo deritzan erretaulako xebetasan bat. Gasteiz. 3.- Aberasturiko erretaula.
4.- "Santa Urtula eta lau birjina lagun" bezala ezagutzen den soin-erlikia ontzi taldea". Bizente Santuaren parrokiatik ekarritakoak dira. Arabako Arte Ederren Museoa. Gasteiz.

ABERASTURIKO ERRETAULA (A).

Izen Gozo deituriko erretaula. (Arabako Elizbarrutiko Museoa). Irudi erref.: Retablos II.

Biasteriko Joan Santuko Kalbarioa (A). Irudi erref.: C.M.V. II. libk.

gainen, aurrealde osoari izaera bitxia ematen dion zazpi arku apalduzko *loggia* batek zeharkatzen du aldenik alde.

Barrualdean, eliza hiru tartetako *eliza-barne bakarrekoa* da, neurri txikiko gurutzadura duena, eta konkordun *estalki gotiko* izarrezkoa, pilastra klasiko handiez eusten dena. Gotiko eta klasikoaren nahaste hori bera sumatzen da *gurutzaduran* batez ere.

Eraikuntza lana 1551. urtera arte Joan Asteasuokoak zuzendu zuen eta 1553. urtetik aurrera Domingo Emasabelekoak, aurrealdea, ataria eta *loggia* bukatu zituelarik. Bera hil ondoren, XVII. mende aurreratu samarrera arte bukatu ez ziren eraikitze lanen ardura bere semeak hartu zuen.

SANTA GURUTZE KOMENTU ELIZA. Plateresko zaporea gorde duten *atarien* artean (*Ozaeta*, *Villafanca*, *Exabarri-Urtupiña*, eta abar.) Errenazimentu klasiko alderako estilo aurreratu garbian nabarmenena **Santa Gurutzeko komentu-elizako ataria** da (*Gasteizen*), 1530 eta 1547. urte artean eraikia izan zena Domingotar serora elkarte hasiberriar entzat. Atari eder honek bi zutabe pareen artean erdi puntuko arku bat badu, eta gainean taulamendu estu bat zeinaren gainean komentuaren fundatzaile familiako bi armarriren artean *Nekaldiko Bidearen* erliebe bat erakusten duen laukizuzeneko plaka handi bat itsatsita, multzo osoa inperioko ezkutu handi batez koroatzen delarik.

HARGINAK. Platereskoaren aztarrenak utzi dituzten XVI. mendearen lehen erdian eraiki ziren eta ia beti eliza-barne bakarrekoko diren elizen zerrenda oso bat ezin egingo dugu, ez eta bere egileen izendegia ere. Azken hamarkadatan Herri honetako ikerlariek bete dute eginkizun hori, Araban “*bizkaitar*” (euskaldun) **harginak** izanak zirela eta hari berari jarraituz, hurrengo belaunaldian Kantabria aldetik etorri zirenenak erakutsiz.¹⁸ Hauetariko asko Bizkaia eta Gipuzkoatik zetozen, sarritan gurasoetatik semeetara igarotzen zirelarik, horrela familatan maisu leinu benetakoak osatuz. Berrezko zantzuez ezagutu zitekeen beren lana, mendearen bigarren erdian, oso desegokiro aipatuz, “*Gotiko vascongadoa*” deitu izan zaiona eraginez.

● ERRETAULA ETA ESKULTURA SOLTEAK ARABAN

Harginlan platereskoak. Araban, gainerako beste euskal lurraldeetan bezalaxe Errenazimentuko idealak adierazten dituen kalitaterik handieneko eskultura, kapitulu berezi batetan aipatuko dugun *espresibista* eta *erromanista* deitu behar omen zaien estilistikako bi unean egindakoa da.

Baina, zera da gertatzen dena: taila hauek irudikatutik daudeneko mazoneriazko markoak sarritan badutela oraindik **plateresko egiturarik**. Horrela beraz, ez da erraza zein eskultura eta zein lanekin igarotzen den estilo bateatik bestera zehaztea. Nolabait ere zehazteztasun hau gainditzeko, gure aldikako antolamenduan, **kronologia irizpide** bati jarraikiko gaitzaizkio batez ere.

KANPOTIK EKARRITAKO ALEAK

Irudiak. Araban, eskulturazko Lehen Errenazimentua, gainerako beste euskal eskualdeetan bezala Europako Iparraldetik ekarritako aleen bitartez hasiko da.

Hauxe gertatu zen **Arrosarioko Ama Birjina** txikiarekin (0,41 m.), tradizioak dioenez Flandestik ekarri zuen 1510. urtean Diego Martinez Maestukoak eta egun *Katedral Zaharreko bere kaperan* jarria dago. Gauza bera esan liteke *Santa Urtsula eta bere lagun martiriaren erlikiontzi-soinez* ere (c. 1520-30), Gasteizko eliza batetarako izendatu eta gaur egun Arte Ederretako Museoaan ikusgai daude.

Izen Gozoko erretaula. Iparraldeko lurraldeetatik erretaula oso-osoak ere iritsi izan ziren: Hauen artetik bereizi egingo dugu lehen katedralako Santa Anaren kaperan zen **Izen Gozo** deitua, gaur egun Gasteizko Elizbarrutiko Museoaan dena. Erretaula misto bat da (margoturiko hiru taula bankuan eta sei erliebe gaineko gorputzetan), 1550. urtean egina, erdiko goieneko hutsunean, garaipen arku baten azpian *Mariaren Loaldia* duen Andre Mariaren egitarau osoa garatzen da eta Anberesko eskolaren arrasto ugari dituelarik *plateresko apainketaren eta errenazimentu flamenkoko imajinagintzaren* bateratze fin honek bertako ertilariengan sortuko zuen eraginagatik da batez ere garrantzizkoa.

BERPIZKUNDEKO GOTIKOA

Biasteriko Joan Sainduaren Kalbarioa. Hispaniar-flamenko estiloak XVI. mendearen lehen herenean zehar irauten du, *gorpuzkera eta janzkeren xebetetasunetan* areagotuz joango da, pixkanaka jaiotzen ari den arrastoa **Biasteriko Joan Sainduaren Kalbarioan** ezagutu litekeen bezala, XVI. mendean zabaldu zen gurutzaduraren garaikidea seguruenik, «gotikotasunaren garaitzearen» lekuko bezala aurreko kapituluan aipatu genuen multzoarena.

Une honetan bertan aipatuko ditugu **Iurre, Aspuru eta Artziniegako** erretaula gotiko-berpizkundekoak.

Gogoan izateko beste erretaula batzuk, garrantzikoena besterik ez aipatzearren **Arnako Bizente Sainduaren, Obekuñiko Joan Bataiatzaile Sainduaren, Aberasturiko Esteban Sainduaren** (k. 1531) **erretaula nagusiak** beren harginlan plateresko aberats eta armonia-tsugatik eta beren imajinagintzaren xalotasun biziagatik nabarmentzen dira.

Aberasturiko erretaularen eskulturagileari Bezerrilen **Joan Balmasedaren** lanaren antza hartu izan zaio.¹⁹

La Puebla de Arganzoneko (egun Burgosko probintzian) erretaula nagusia zenbait arrazoiengatik da bereziki garrantzizkoa: bere tinpano zorrotz egiturako amaieragatik, Birjinen bizitzako aldi osoa bertan duelako eta aulkiko taula galantetan azaltzen diren Adan eta Ebaren irudiengatik.

HILOBIAK

Eskulturagintza artearen historia batek, errenazimentu garaian ezin utziko du alde batetara **hilobi eta hobi-hutsetako** artea, berau

18. J. ZORROZUA, O.c., 21-23. orriak; ikus baita ere J.A. BARRIO LOZA, *Los canteros vizcainos* (1500-1800). *Diccionario biográfico*. “Kobie” 1981.
19. C.M.V., IV, 142. or. eta hur.

izanik *errenazimentuko banakotasunaren, indibidualismoaren* hizkerarik adierazkorrenetako bat.

Aldi honetan, baliabiderik zuena heriotzatik deabrua aienatzen saiatzen zen hilobi arranditsuen bitartez.²⁰ Jada azaldu da **plateresko mintzaira**, (putti-ak, arrabak, argimutilak eta abar.) **isabeldar osagaieiz** (eskudeteetan eta filakteriatan) oraindik nahasian bada ere, zenbait oroitzapenezko ereinotz-koroetan.

Baina errenazimentuko gauzarik adierazkorrena etzaniko irudia eta apainketa ugaria duen **arkusoliopeko hilobia** da, delako hilobi hau XV. mendean Italian asmatu eta Espainiara bere lehenbiziko ekarpena *Diego Hurtado Mendozakoa kardinalaren hilobi* deigarriarena izan zen, Toledoko katedralean dagoena.²¹

- Arabari dagokionez berriz, aipa ditzagun:
- **Alvaro Diaz Eskibel** eta bere emaztearena, *Gasteizko katedral zaharrean* dagoena,
- **Don Martin Saez Salinaskoarena** (c.1530), hau ere Gasteizko katedral zaharrean;
- Gasteizko Pedro Sainduaren elizan dagoen **Migel Estellakoarena** (c.1540),
- eta *Buradon Gatzagako Akufiako Joana Anderearena*.

Bereziki ikusgarria da **Arriagarren hilobi arku ala kapera** (ez arkusolioa) (1530) **Joan Herbetakoak** eta Martin Azurioko harginek landua, gaur egun *Gasteizko Migel Sainduaren parrokiako kapera* nagusiko alboko horma-alde baten aurrean jarririk dagoena, plateresko irudi ugariz edertua eta *Piztueraren eszena* adierazten duen erliebe eder batez koroaturik dagoelarik. Gogora ekar ditzagun garai honetako humanista giroan “garaipen arku” formako egiturarekin kapera honek sortuko zituen oroitzapenak.

5.

■ XVI. MENDEKO ELIZA GIPUZKOARRAK

ARKITEKTURAZKO HANDIAGOTZEAK. Araban bezala, XVI. mendeko lehen erdian Gipuzkoan *eraikuntzako bero-aldiak* dira. Mezenas entzutsuen eskuzabaltasunagatik plateresko errenazimentuak leku gutxi batzuetan utzi zizkigun eta berehala aipatuko ditugun ale bikain batzuez aparte, Gipuzkoako hiribildu gehientsuenetan burutu ziren arkitektura lanek ia ez dute bereziki artezkotzat aipa litekeen ezer azalzen.

Ia beti, delako lan hauek lehendik baziren elizen **handiagotzeak** izaten ziren, eta honek ekonomi arazo serioak suposatzen zizkien nagusi eta etxezainei, Kontzejuei eta gainerako auzokideei, sarritan beren ondasunak zeregin horretan arriskatuz. Tratuen arabera ordaindu ezin izana sarritan eman ohi zen eta hagin maisuak hasitako eraikuntzak bertan utzi eta beste leku batzuetara lanera joatea baita ere.

Gipuzkoan eliztarrak elizaren handiagotzea eskatzera bultzatzen zituen erlijio berotasunak ez zuen ematen plateresko filigranaz gauzatzen ari zen hartaz baliatzeko adina, ez eta eraikinarren alderdi jakin batzuetan egiteko ere, hara

nola, kaperetan, atarietan, koruetako kalostrotan ala mentsula eta kapiteletan, Arabako beste eliza garaikideetan egiten ari ziren bezala.

AZKEN GOTIKOAK. Gipuzkoako errenazimentua liburuan, Mª Asunción Arrazolak kapitulu bat eskaintzen dio era honetako elizari; nolabait ere, gai honetan sartzeko balio duen kapitulu bezala hartu behar da, aipaturiko elizek *errenazimentutik oso gutxi* baitaukate.

Oiartzun, Zumaia, Lezo eta Ordiziako parrokia elizak eta **Itziarko saindutegia** (zenbait landa giroko elizak ez aipatzearen) azken gotiko mota berarekin bat datoz.

Denak ere:

- *eliza-barne bakarrekoak* dira,
- *gurutzadurarik gabeak* normalean,
- estalgarriaren antolaketa berriz, hormak berak eta berauei atxikitko *pilastrak* izan ohi direlarik eusgarri, batzuetan zutabe sortak osatuz,
- barruko pilastrei kanpoaldetik *horma-bular prismatiko* sendoak egokitzen zaizkie, multzo osoari astuntasun eta seriotasun itxura emanaz,
- gurutzeriazkoak dira gangak, batzuetan izarrezkoak eta konkordunak.

ESTILO BERRI BATEN ALDARRIKAPENA. Egia da eliza handiagotzearen saiakerak, esparru huts zabalak sortzeak, alegia, eta gangetako nerbio sareak pixkanaka korapilatzeak, berahalakoan “**eliza-areto**” izango direnak iradokitzen eta aldarrikatzen dituztela. Aitatutako elizen luzera normalean 25 eta 30 metro inguruan ibiltzen da; eta beren zabalera 15 m. inguruan. Esanguratsua da handitasun alderako joera hau, izan ere, berau da **estilo berri bat** sortzen ari dela pentsa arazten duena.

6.

■ SAN TELMO MONASTEGIA DONOSTIAN

ERAIKUNTZAREN HISTORIA

Donostian, San Telmo monastegiaren fundazioa eta eraikuntza “historiaurre” luzea izan zuen lanbidea izan zen.²² **Domingotarrak XVI. mende hasieran** jada galdegina zuten Probintziaren hiriburuan kokamena hartzeko nahia. Karlos enperadore gaztearen gorteak bultzatua zela zirudien nahia bestalde, baina, elizgizon zati baten eta hiriburuko zenbait erlijio gizonen ukazioa oztupo izan zuten. Domingotarren Ordenak ordezkari bat hautatu zuen 1520-1530 urte bitartean biziki jardungo zena, fundazioarentzat egoki izango ziren lurak erosten. Aginpidean zegoen erregina **Isabel Portugalekoa** 1530. urtean egitasmoaren alde azaldu zen eta erreginarene borondate horren babesle **Martin Santxex Arayz** errege kontatzailearen lanbide onak berehala elkartu ziren.

Domingotarrak komentua, **Pedro Gonzalez Telmo**, Palentziako sainduaren izenpean jarri zuten, XIII. mendeko saindua zen berau, zeina, herri jaiera tronpatu eta Erasmo Saindua bezala ezagutu zuen, Formiako gotzaina eta IV. mendeko martiri hau marinel eta itsas-

SAN TELMO MONASTEGIA (Museo) Donostia (G).

20. J. PLAZAOLA, *Historia y Sentido del Arte Cristiano*. BAC Maier, 1996, 682. or. eta hur.

21. Uste izatekoa da errenazimentuko garbiak diren Mendozako Kardinalaren hilobiko formak, Diego de Sagredoren *Medidas del Romano*ren (1526) emaitza izan zirela; baina, Fernando Marias-ekin batera “lan horretatik isurtzen diren arauak askoz gainditzen dituztela” ere onartu liteke. Ikus, 1986. urteko faksimil-edizioaren sarrera.

22. Lehendabizi G. MANSO DE ZUÑIGAK kontatu eta ageritaratua izan da, *Historia del monasterio de San Telmo* lanean. Donostia 1951; eta gerora Tarsicio de AZCONAK, *Fundación y construcción de San Telmo de San Sebastián*. Donostia 1972.

PLATERESKOA GIPUZKOAN

1

2

3

1.- Bidaurretako erretaularen xebetasunak. Oñati. 2.- Bidaurreta komentuko kanpoaldea. Oñati. 3.- Jaungoiko Aita. Bidaurretako erretaularen irudia. (Irudi erref.: Bidaurretako errenazimentuko erretaula). 4.- Unibertsitateko kaperako erretaula platereskoa, P. Picart-ek egina, agidanez (Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa).

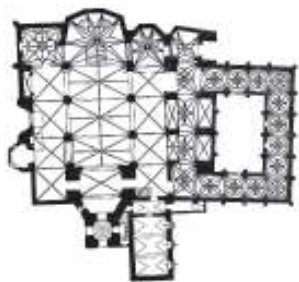
1

2

MIGEL SANTUA. OÑATI (G).

Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa.

gizonen zaindaria zen. Egitasmoak ez zirudien bere portura iritsi behar zuenik, Enperadorearen Estatu Kontzejuko idazkaria, Tolosako *Alfontso Idiaketz*, Gartzia Olazabalekin ezkondu izanak eragin zuen senar-emazte hauek egitasmoa sakonetik heltzea (1539) zailtasun handiena konponduz, diruarena alegia, bere errenta kopuru handiei norabide oparoa emanaz.

Hainbat urtetan zehar burutuz joan ziren fundazioaren estatutu juridikoak eta trazaren egitasmoa Salamancako Esteban Saindua komentuan bizi zen eta hiriburu honetako Monterrey Jauregian Rodrigo Gil Hontañonekoarekin eskuartu zuen arkitekto **Aita Martin Santiagori** eman zitzaion. Egitasmoa, komentua, klaustroa eta eliza eraikitzea zen eta bi tratuegin behar izan ziren horretarako (1544 eta 1547an). Lanak oso abiada geldian hasi ziren 1544. urtean.

Aita Martin Santiagoren traza burutzeko 1547tik 1550era behar izan ziren hargin maisuak lau izan ziren: **Domingo Arantzaldekoa** (Donostiakoa), gerora Errenteriako elizaz arduratuko zena, **Martin Gorostiolakoa** (Aiarra), Tolosako Santa Mariaren traza zor zaiona, **Domingo Estalakoa** (Hondarribiakoa), Berastegiko eta Irungo elizaz arduratu zena, eta **Martin Axobingoa** (Donostiarra).

Beranduago, Alfonso Idiaketz hil ondoren bere alargunak jarraitu zuen egitasmoa ordaintzen baina, fraideengan utziz egitasmoaren gobernamendua eta kudeaketa. Lanak zuzentzera 1551 eta 1562 urte bitartean beste maisu –**Martin Barbukoakoa** eta **Martin Sagazolakoa**– sartu ziren, horrela 1562. urtean amaiera emanaz.

DOMINGOTARREN ELIZA ETA KLAUSTROA

San Telmoren zaharberritzea 1928-1932 urteetan zuzendu zuen Frantzisko Urkolaren ustetan, Gipuzkoan “isabeldar arkitekturaren ale bakarra da”. Egia da bai, hispaniar gotikoa gogorarazten duten osagaiak badaudela; baina, eraikinaren **aurrealde** serioaren aurrean jasotzen den bihozkada nagusia **berpizkundeko aztarna** garbiak dituena da.

ELIZA. Bere *ojibazko* arkuen *estalki* gotikoa eta *eusgarri zilindrozko gurutzeriazko gangekin* (“berealldiko zutabeak” dituena, Jovellanosek bere *Diarioan* esan zuenez) eta barrunbeko **batasun joeraren** arteko elkartasunagatik da bereziki interesgarria.

Gurutzadura balitz bezala, aldare-aurrearen gertuko tartearen zabalagotzeak elizaren oinplanoa *gurutze latindarraren* tankerakotzat har litekeela iradokitzen du. Eliza-barne nagusiak luzeran baditu 48 m. eta 10 m. zabaleran eta 20 garaieran.²³ Chueca Goitiak “sekulako eraikin bezala izendatu du, baina soila, nabarmen-tzeko arte bikaintasunik gabea”.

Gaur egun, 1998.ean zaharberritu ondorengo San Telmon bereziki zatirik ederrena **klaustroa** da, Salamancako Esteban Sainduaren komentuan inspiratutakoa seguruenik.

Beheko solairuak *horma-bularren artean leihate zabal* eta xumeak, Rodrigo Gilen estiloko mainelen ordezko zutabetxoak eta idibegiak dituelarik; goieneko solairuan, *errenazimentuko barru-bidea* jatorra arkuetan zenbakterkoa bikoizten delarik.

Salamancako osagaiak kontutan harturik, Aita Martin Santiagoren planoen arabera **Joan Santisteban** maisuak burutua izan zen. Ez da ziurra gaur miresten dugun eta zorionean gorde den klaustroa Salamancako fraidearen lehen trazukoa denik zuzen-zuzenean. Fernando Mariasen ustetan, Aita Martin Santiagoren traza urrutitik burutua izan zen, eta ez zela oso osorik gaur ikusten dugun bezalakoa. Beste hau ere uste du, San Telmo multzo osoaren ernalkuntza luzea eta beronen burutzearen kronologiari buruz dagoen ilunpeak sumatu arazten duela **Gil Hontañon 1556**.etik *klaustro gainaren* diseinuan eskuartua izan zitekeela.

Dena delarik ere, Aita Martin Santiagoren San Telmo elizako trazak Joan Arabakoak Salamancako Esteban Sainduaren monastegian egin zuen birmoldapenera igortzen gaitu, beharrezko aldagairen bat tarteko dela, noski.

KLAUSTROA. Klaustroari dagokionez berriz, Mariasek zera gogorarazten digu, lur sailaren baldintzek eragotziko zutela **klaustro** guztiz ortogonal bat eraikitzea eta baita bere oinplanoaren irregularitasun logikoa eta bere barrubideen ondoriozko asimetria. Bestalde, klaustroan ikusten dituz “Alfonso Cobarrubias-ekoren Taverako Ospitaleko irtenbidearen oihartzunak, baita klaustroan Ocañako Domingotarren patio garaikidean ere”, horrela adieraziz “Aita Martin eraldatze une oso garrantzizko batetan zela, nahiz Gaztelan, Toledoarrak sartu zituen simetria eta koherentzia mintzairaren baliabideak menderatu ez”.²⁴

Antzeko klaustro bat, baina goieneko barru-biderik gabea eraiki zen Gasteizko Domingotarren komentuan. Klaustro hauek talde bat osatzera iritsiko dira XVI. mendean, Mª Asunción Arrazolak iradokitzen digun bezala, **Domingotarren klaustroak** bezalako izena eraman dezakeena.

7.

■ HIRIBILDU PLATERESKO BAT: OÑATI

Konderri feudal bat izan zen Oñati, Gebara Kondeen menpekoa; baina hiribilduaren agintaritzaz, bere udalerriko Kontzejuaren esku zegoen, Alkatea buru zuela, XIV. mendetik bederen. Kondeak zibil eta militar mailako eskubide sail bat bazuen eta honen eskumen eta jarduera zela eta behin eta berrizko gatazkak izaten ziren hiribilduko jendeekin. Oñati, bandoen garaian anaidietatik kanpo geratu zen; *Jauntasunezko hiribildua* izaten jarraitu zuen 1845. urtean behin betirako Gipuzkoako probintzian sartu zen arte.

● BIDAURRETAKO MONASTEGIA

Aurreko atal batetan aipatu dugu herriko seme batek, **on Joan Lopez Lazarragakoak**, Isabel Katolikoaren diruzaina izan zenak eraikia izan zela Bidaurretako monastegia 1510. urtean, Gipuzkoako lehen moja monastegia.²⁵

KOMENTUA ETA ELIZA. Bai elizan eta bai komentuan *gotiko estiloa* da nagusi. Bere diseinua Kantabria aldeko maisu **Juan de Ruesgak** egina da, zeinak 1510. urtean hasi zirenetik

23. M^o Asunción ARRAZOLA, *El Renacimiento en Guipúzcoa*. (2. argit.) Donostia 1988, I, 106-114. or.

24. F. MARIAS, O.c., 17-31. or.

25. Bere lurperatzea Migel Sainduaren parrokiaren jartzearen eskakizuna egin zionaren nahiri Oñatiko Kondeak ezetz erantzutearen ondorioz etorriko zen monastegi honen eraikitzearan erabakia.

gidatu zituen lanak 1520ra arte, bere ordezkoi **Pedro Gartzia Olabeok** ordutik jarraitu zuelarik. Eraikitze lanak izugarri luzatu ziren, fun-datzailearen ondasunetatik errerentak bermatuak bazituzten ere, ez ziren aski izan, honek, erabateko soiltasunez eta handinahi guztiak alde batetara utziz, eraikitzea borondatea baldin bazuen ere.²⁶

Klaratar Serorentzat bizitzeko behar ziren gelaz aparte, egiturako osagaietan oso soila zen **klaustro** zabal bat eraiki zuten: zurez eta adreiluzko arkuteriaz.

ERRETAULA. Hemen gehien axola zaigun pieza erretaula da. Tailatzen saiatu zirenean, jada iritsiak ziren errenazimenduko aireak. Eta fundatzaileak bere testamentuan ikonografiari buruz finkatu zituen arau zehatzei ez zitzaizkien lotu egileak. Orain berriki zaharberritu den lehendabiziko erretaula hori (beranduago, gaur egungo barroko estilokoa jarri zen bere ordezkoi) gurutzaduraren eskuineko besoan azaltzen da.

Gipuzkoako lehen erretaula plateresko da. Oraintsu arte uste izan da, bere testamentuan Joan Lopez Lazarragakoak agindu zuenaren arabera, erretaula hori Busgosen landua izan zela (gaur ezezagunak diren eskuez) ondoren Oñatira ekarri. Oso oraintsu aurkitu berriak diren agiriengatik baieztatu daiteke erretaularen egilea urte horietan (1532-1533) Oñatiko Migel Sainduaren parrokiaren Errukiaren kaperan ari zen **Joan Martinez Olazarango** oñatiarra izan zela.²⁷

Bost kale eta eserlekudun (edo predela) bi gorputz dituen erretaularen egitura. Irudiak erliebean landuak dira, taila oso fin batean. Aulkian, lau multzotan (alde bakoitzean bitan) **Apostoluen eginak** kontatzen dira; lehenengo solairuan, **Andre Mariaren historiaren** lau eszena; hirugarren mailan **Kreazioari** eta **Adan eta Ebaren** bekatuari buruzko beste lau eszena. Erretaula **Kalbario** eder batez amaitzen da.

Edergarritako osagaiek ederki baieztatzen dute **plateresko estilo** ausart eta **garbiena**: maskorrak, kalostrak, gruteskoak eta protoerrenazimentu espainiarreko beste osagai ugari.

Fundatzaileak alboetako kaperak eta erretaulak egin zituzten agintzen zuen; baina, inoiz eginak izan baziren ere, gaur egun ez dira azaltzen. **Arrosarioko kaperan** bakarrik ikus daitezke Andres Urgoitiko eskulturagileak landutako XVI. mendeko **Errukiaren** multzo bat.

● MIGUEL SAINDIRAREN PARROKIAKO PLATERESKOA

Aurrez ikusia daukagu Oñatiko Migel Sainduaren parrokia XV. mendeko lehen urteetara hasia zela eraikitzen. Baina berari bukaera ematea lantegi luzea izan zen, **azken gotikoaren** aztarnak utziz joan zena; esaterako, **klaustro** ederrean Ubao ibaiaren gainean balkoi korritu alai bat bezala, On Rodrigo Mercado Zuazola gotzaina eta ongile eskuzabala zenaren bizkar **Pedro Lizarazukoa** oñatiarrak XVI. mendearen bigarren herenean burutu zuena; aurreko atalean oroimenera ekarri genuen lana.

Errenazimentuaren mendeko estilo aldaketaren erakusgai ederra da Migel Sainduaren parrokia **eliza**, izan ere, gotikoaren taupadak oraindik bizirik daudeneko harri horien ondoan platereskoaren ale ederrak ikus daitezke.

Estilo berriaren zantzu batzuk, lotsati antzean, **pulpituan** ikus daitezke adibidez; platereskoak Espainiako hiri nagusietan ale ikusgarri ugari hedatzen zituenean, eta jada mende honen bigarren erdikoa zen Martin Iragorrikoa eskulturagileak, berau ere oñatiarra zenak, errenazimentuko sentiberatasuna erakutsi zuen. Pulpitu honek baditu edergarrietan platereskoaren xehetasunak bere kalostrari eusten dioten zutabe txikietan.

Alboko eliza-barnearen eta klaustroaren arteko atean ikusten da, era berean, eliza honen errenazimentuko arkitekturaren lehenengo osagaia agian izan litekeena.²⁸

ERRUKIAREN KAPERA

Baina, estilo berria ongien sumatu eta gozatu **Errukiaren Kaperan** egiten da, non, sortzaile izan zen gotzainaren gorpuzkinak dituen eta erabateko soiltasunez landua den **hil kutxak** ez bezala, kalitate handieneko eskultura lanak miretsi daitezkeen. Hil kutxaren gainean on Rodrigo gotzainaren heriotza data irakur daiteke: 1548. Baina, kapera honetara datorren ikuslearen arreta hil kutxan baino gehiago hiru puntutan kokatzen da: erretaulan, burdinsarean eta sortzailearen mausoleoan.

BURDINSAREGINTZA. Kaperan, aurrealdetik eta aldare aurrera ematen duen aldetik bereizten duen **burdinsare** bikoitza bere alorrean benetakoa harbitxia da. Egilearen berririk ez da ezagutzen. Burdinsarezko lan hau nagusiaren nahierara landua izango zen, inola ere bizirik zelarik, idazkun batetan data irakurri baitaiteke: 1535.

Aurrealdeak berak 7 x 8 m. neurtzen du gutxi gorabehera. Hiru espaziotan bereizitako bi gorputz horizontalez osatua da; Ateak betetzen du erdikoa.

Ate gaina burdinazko benetako filigrana bat da, **Hilobiratzeko Sainduaren** taldeak osatzen duena, arku artistikoaren azpian eta muturretan kanpaitxoak dituzten kimu finez eta irudimenezko sugeez apainduriko plateresko bikaina. Guztia **gailurreria** handiz amaitzen da; eta zatirik garaienean Mercado gotzainaren **ezkutua** dago.

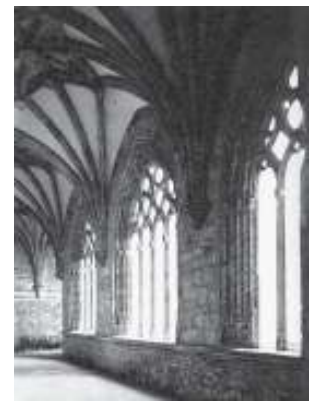
MAUSOLEOA. Baina, kaperaren gauzarik nabariena hileta kutxaren aurrean aurkitzen den **mausoleoa** da. Egileari buruzko agiri guztiz frogagarriak gorde ez bada ere, 1525-1530 urteetan Mercado gotzaina eta Diego Siloekoarekin Granadan aldi berean tokatu izanak eta ikonoetako gaien eta estilistikazko egituren azterketek ikertzaile gehientsuenak ziurtasun honetara eramaten dituzte, alegia, **Diego Siloekoa** izan zela egilea, urte haietan zehar Oñatin ibilia zela gauza jakina denez.²⁹ Inolako zalantzarik uzten ez duena, erretaula Granadan landu izanarena da, Filabres mendilerroko marmolaz.

Mausoleoak errenazimentuko lan baten ezaugarri guztiak baditu. Erdiko zatia, puntu erdiko hil kutxan gotzainaren irudiak betetzen

OÑATIKO MIGEL SANTUA. KLAUSTROA

Irudi err. cf.: Oñatiko historiako inbentarioa.

26. Ikus Bidaurretako komentuari buruz M^o Jose LANZAGORTIA eta M^o Anjeles MOLEROren agiritun lan monografikoa, *Los Lazáruga y el convento de Bidaurreta (siglos XVI-XVIII). Un linaje en la historia de Oñate*. Eusko Ikaskuntza 1999.

27. M^o J. LANZAGORTIA eta M^o A. MOLERO, *O.c.*, 64. or.

28. Ikus, Montserrat FORNELLS, *La Universidad de Oñate y el Renacimiento*. Gipuzkoako Foru Aldundia, 1995, 60. or. Migel Sainduaren parrokiaren eraikuntzari buruz, ikus M^o Asunción ARRAZOLA, *Oñate*. Donostia 1973; Ignacio ZUMALDE, *Historia de Oñate*. Donostia 1957, 470. or. eta hur.

29. Siloeren egilea izan litekeenari buruz, ikus Manuel eta M^o Elena GOMEZ MORENO, *El sepulcro de Don Rodrigo Mercado de Zuazola en Oñate*. "Oñate" aldizkarian, 1950, 40-46. or.; M^o A. ARRAZOLA, *O.c.* II. libk. 1988, 87. or.; J. M. GONZALEZ DE ZARATE eta M. RUIZ DE AEL, *Humanismo y arte en la Universidad de Oñate*. Ephialte Argit., Gasteiz 1989, 56-57. or.; Montserrat FORNELLS, *O.c.*, 67. or.

MIGEL SANTUAREN ELIZA.
OÑATI (G)
ERRUKIAREN KAPERA.

Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa.
Erretaularen xebetasukak.

Kaperako plateresko erretaularen Errukiaren xebetasukak.
Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa.

Errukiaren kapemko burdinsarearen xebetasukak.
Irudi erref.: Summa Artis.

du, belaunikaturik eta atzean familiakoren bat duela, berau ere belaunikaturik eta bere ondoan santaren bat ala alegiazko irudia, babesle jarrean.³⁰

Erakarmen eta edertasun bereziko taldea da. Idulkidun basamentu gainean dauden lau zutabe korintiarrez osatzen den arkitekturazko antolaketa da; euren artean *gotzainaren irudia* estaltzen duen arku eta horma-konkak; behean, gotzainaren goraiamenezko hiltartitza latinezko bost biko-neurtitzetan, hiru lehoi gainetan grabaturiko txartel batetan, erdiko aurrez-aurre eta zeharkako jarrean besteak.

Adan eta Ebaren irudiak ikusten dira arkuarteetan eta arkuaren alde banatan bata bestearen gaineko bi horma-konka, *lau ebanjelariaren* irudiak estaliz kalostrazko zutabeak alboetan dituztela.

Goieneko multzoan fundatzailearen ezkuta eta gainean *Haurra duen Birjinaren* irudi bat zizelatu ziren. Alde banatan *Pedro eta Paulo Sainduak*; multzo osoari amaiera emanaz *Jainko Aitaren* irudia duen domina handi bat.

Alde guztietatik eta zerrendak, proportzio egokitako egitura honen zutabeak eta taulamenduak alaituz igali, mamu, aingeru eta domina sortak ikusten dira; sinbolo irakurketa zaila duen *xehetasunezko plateresko* mundua.

ERRETAULA. *Mariaren Errukiari* eskainia dago. Gipuzkoan ikus daitekeen plateresko estiloaren hoberenetakoa da. Baditu bost kale eta trianguluzko frontoia duen atiko batez amaitzen diren hiru gorputz ere bai. Gaspar de Tordesillas Valladolideko eskulturagilearekin tratua egindakoa izan zen, zeina muntaketaz eta edertzeaz arduratuko zen.

Imajinagintzan aldiz, azaltzen dena da, **bertako zenbait eskulturagile** aritu zela: *Joan Aiarakoa*, *Gasteizkoa*, *Martin Iragorrikoa*, *Andres Mendigurengoa* eta *Joan Olazarangoa*, Oñatikoak.³¹

Pierres Picart-ek eskuartu izana ere litekeena da.³² Weise eta Camon Aznarrek erretaula honen edertzea besterik ez badiote uzten ere Tordesillasko honi, irudien plastikan beronen zuzen zuzeneko eskuartzea, *a priori* behintzat ez zaio ukatu behar, izan ere, 1536. urtean amaitutzat eman zuten Valladolideko ertiliararen eskulturazko iaotasuna bai baitauka honen.

Erretaularen egiturak azken gotikora eraman arazten du pentsamendua, baina edergarrien eta irudien taila lana (Birjinaren bizitzako eta Kristoren Nekaldiko eszenak) **errenazimentu bete-betekoa** da. Alde guztietan agintzen dute *gruteskoek*, marrazkien benetako oparotasun eta ugaritasunean. Nahiz eta egia den *Nekaldia* kontatzen duten erliebeetan Aialako Joan II.aren oso tankerakoa den irudien eta karikaturatik ger tuan dauden aurpegi batzuen nahaste-borrasteko gotikotasun bat badela, halaz ere, badira maisutasun eta fintasun handiz tailaturiko irudiak ere, *Nekaldiar* en erdiko multzoa bezalakoak, non oihalgintza bikaina eta oso ongi gordea den.

* * *

ESKULTURAK. Migel Sainduaren parroikia berean, aldaie barroko batetan, zorionez lau

eskultura gorde dira, *Bataiatzailea*, *Jeronimo Saindua*, *Frantzisko Saindua* eta *Santa Mariaren* irudiak, eta inolako zaltzaririk gabe XVI. mendearen lehen erdikoak dira. Gotikotik jasoa dute adierazgarritasun indarra, baina, giharren adierazpen zuzenak eta janzkeren askatasun eta malgutasunak Lehen Errenazimentuari ireki zaion eskulturagile baten eskua sumarazten du.

● SANCTI SPIRITUS UNIBERTSITATEA

HISTORIA ETA EGILEAK

On Rodrigo Mercado Zuazolako gotzainak, bera jaio zeneko hiribilduko kultur maila zabalagotu nahiak bultzaturik erabaki zuen Unibertsitate honen sortzea 1540. urtean, Aita Sainduaren (Paulo III.aren) bula batez onartua izan zen egitasmoa. Erakunde honek gorabehera ugari eta era askotakoak izan zituen. Dekretu bidez 1807an desagerrarazia izan zen, ondoren Karlistek berreraikia izan zen, baina 1842. urtean berriro ezabatu eta Bigarren Mailako Institutu bihurtua izan zen. Eusko Ikaskuntzen Lehen Biltzarraren agertoki izan zen 1920. go irailaren 1etik 8ra. Gaur egun erai-kin honetan Gipuzkoako Protokolo Agiriak gordetzen dira.

Eraikina oso ongi zaindu da zorionean, mendeetan zehar hainbat eginkizunek eragindako beharretara egokitzeko aldaketa batzuk nozitu baditu ere. Hispaniako Lehen Errenazimentuko ederrenetako bat bezala hartu behar da, bere teknika eta egiturazko ezaugarrietatik penintsulako platereskoaren ikusmira zabalaren barruan berezia gertatzen delarik.

Eraikinaren plangintza egiterakoan, oso litekeena da Mercado Zuazolako sor-tzailea aritu izana aginduak ematen, zeina, Zuzenbidean, Matematikan eta beste zientzietan ezagutza zabalaren barruan berezia gertatzen delarik. Eraikinaren plangintza egiterakoan, oso litekeena da Mercado Zuazolako sor-tzailea aritu izana aginduak ematen, zeina, Zuzenbidean, Matematikan eta beste zientzietan ezagutza zabalaren barruan berezia gertatzen delarik. Eraikinaren plangintza egiterakoan, oso litekeena da Mercado Zuazolako sor-tzailea aritu izana aginduak ematen, zeina, Zuzenbidean, Matematikan eta beste zientzietan ezagutza zabalaren barruan berezia gertatzen delarik. Eraikinaren plangintza egiterakoan, oso litekeena da Mercado Zuazolako sor-tzailea aritu izana aginduak ematen, zeina, Zuzenbidean, Matematikan eta beste zientzietan ezagutza zabalaren barruan berezia gertatzen delarik.

DESKRIBAPENA

Zertxobait laukizuzeneko oinplanoz 1732 m. karratu dituen eraikinak baditu *bi solairu*, klaustroko eskaileradunak, harrizkoak, kalostira xumeak dituztenak, baina **mudejar kasetoidura** bikaina, **klaustro** handia eta **kapera** dituen. Garai modernoetan beste eskailera bat eraikia izan da sarrerako sotoan, ate nagusiaren aurrez-aurrean.

AURREALDEA. Eraikinari **izaera** ematen dioena Unibertsitatearen **aurrealdea** da, agian. Hiru gorputzez egituratua da. Erdikoak du **ataria**, oso ongi apaindurikoa erakutsiz. Hemen, tenplete modura apainduriko bi **horma-bular**

30. "Jakinduriaren alegia bat izan beharko du, bere atzean Espiritu Sainduaren irudi bat azaltzen denez". M. FORNELLS, O.c., 65. or.
31. M. A. ARRAZOLA, O.c., 35. or. Ikus baita ere, J. LATORRE ZUBIRI, *Retablo de la Piedad (Oñate)*. Restauración. Gipuzkoako Foru Aldundia 1999.
32. G. Weise litekeena bezala jotzen du. *Die Plastik der Renaissance in Spanien*. I. Ilibk., Tübingen, 1957, 83. or.
33. "Aviljan gotzain aukia berea izan zuen bitartean, 1530 eta 1540 urteetan, bere kezkarik nagusiena, bere jaioterrian Sancti Spiritus Ikastetxea sortzea eta eraikitzea izan zen, horretarako bere heriotza baino lau urte lehenago Valladoliden testamentuan bere ondasun guztiak emanaz zin egin zuelarik." M. FORNELLS, O.c., 83. or.
34. F. Mariasek, *Rodrigo Gil de Hontañonen aldaie erabaki d*; O.c., 24-25. or.

mardul agertzen dira, gotiko tradizioan bezala, zokalo dotoreen gainean, korintiar ordenako horma-konka bi, gailur handiz bukatzen direlarik.

Salamanca Santa Gurutze Ikastetxeak bideratzen lagunduko ziola oso litekeena da, aurrealdean nabarmentzen diren horma-bullarrak ikusten baitira han izan ere, eta **Pierres Picart** eskulturagilearekin tratua sinatzerakoan aipatu baitzuen on Rodrigok. Jaiotzez frantsesa zen eta Oñati hiribildukoa zen Elorduyko Katalinarekin ezkondu eta bertan kokatu eta Euskal Herriko zenbait herritan lanean jardungo zuen ertilari hau izango zen aurrealde honen apainketa lanaz arduratu zena.³⁵

Aurrealdearen erdiko gorputzak altuera berean jarraitzen du, alde batetara eta bestera, eraikinaren ertzetan, erdikoak baino oraindik ere dotoreagoak diren bi **horma-bular** ala **pilastratzar** daramatzen **dorre** moduko bi gorputzekin elkartu arte. Chueca Goitiaren ustetan, pilastratzar (1545) hauek eraikitzeke Pierres Picart-ekin tratua egin zenerako egina zen atari hau eta egiturazkoak ez baina **apaingarrirako soilak** diren hauek eraikitzeke Valladolideko Santa Gurutze Ikastetxeko horma-bularretan inspiratua izango zen. **Errenazimentuko ideia** zuzenekin bat eginez, dorreek altuera proportzioa gorde zezaten eta gorpuzkien simetriazko araua salba zedin Pierres Picartek jarri zuen ardura erakusten diguten agiriak gelditu zaizkigu.

Ekialdeko dorretzarrari ezarrita, gerora desagertu egingo zen **atarre** bat eraiki zen ekaitzetatik babesteko.

Multzoa **klasiko erakoa** da, baina alboko dorreen kokamenean nahiz, alde batetako eta besteko horma bularretan, beren liraintasun eta garaieragatik, gailurria **gotikoaren aztamak** ikus daitezke. **Klasikotasunaren aurka doan apainketa** ugarian, estatuen mentsulatan, zutabeen inbelpetan, zerrendetan eta gustu zoragarriko erremateetan batez ere, eragin hori nabariagoa gertatzen da. Espazioa betetzen duten **estatuak, gruteskoak eta erlaitzen ugaritasuna** izugarria izanagatik arkitekturazko egitura ez da ezkututzen.

Idulkietako zokaloetan Herkulesen balentriazko gaiak dituen erliebeak ikus daitezke: Nemeako lehoia itoaraziz, suge itxuran giza burua daraman Aquelorekin borrokan, Anteo garaituz. Atetik gertueneko erdiko zokaloan, Zentauro bat azaltzen da lepa gainean neska gazte bat daramala: **Deyanira-ren bahiketa**.

Atarian, arkubarnerak kasetoiak daramatzen erdi-puntuko arku handi baten azpian, on Rodrigo gotzainaren otoitz jarrerako irudia ikus daiteke. **Eskultura multzoa**, parrokiako Errukiaren kaperan dagoen mausoleokoaren oso antzekoa da, baina hemen, gotzainaren irudiaren ondoan han dagoen morroia ala familiaritekoa falta da.

Arkuarte eta atezangoetako osagai apaingarriak, baita nitxoetan sarturik dauden eskultura irudiak ere edertasun handi bat erasten diote atari honi **plateresko aldiko errenazimentu ukitu** nabarmen bat emanaz. Ataria, goie-

neko aldean Karlos V.aren **ezkutu** handi batez errematatua dago.

Hormak **harlanduxko** zakarrekoak dira, harlanduaren aberastasun eta apaingarrirako zatiaren eskulanaren fintasunarekin kontrastatzen duelarik.

Ikonografia. Beren horma-konken barruan, sinboloez ala martiritzako tresnez aurrealdearen pilastratzarrak apaintzen dituzten birjinen ala santen irudien ikerketa oso bat egitea beharrezkoa zen. **Mª Asun Arrazola, Ael** eta beste ikertzaileek jada hasitako ikonografiako lan hori ia guztiz osatua izan da oso modu sakonetik **Montserrat Fornell-en** eskutik.³⁶ Eguraldiarengatik irudiak urratuak badaude ere, ezagutu litezke gaur egun historiako lagun harietako batzuk, batzuetatik alegiazko irudiak ote direnaren zalantza airean geratze bada ere. Birjina Mariaz gainera, Santa Barbara, Santa Ines, Santa Apolonia, Santa Katalina, Santa Maria Ejiptziak, Santa Maria Madalena, Santa Elena, Santa Urtzula, Santa Dorotea eta hauetaz gainera Itxaropenaren eta Karitatearen alegiazko ezagutu dira.

KAPERAKO ERRETAULAK ez du agian eliza kategoriarik merezi, Salamancako Fonseca-ren modura, gurutzadura eta arku zorrotza duen eliza-barne gotiko txiki eta soil bat baita, izan ere; baina badu **errenazimentuko erretaula** aberats eta jori bat. Ez dago erretaula horren egileari buruzko agiririk, baina Weise eta beste ikerlari batzuen ustetan, **Pierres Picart**-ena da, estilistikazko azterketagatik eta agirietan berea bezala azaltzen den Martin Sainduaren ermitako erretaularekiko bere antzar engatik.³⁷

Erretaulak badu predela eta bi mailatako atiko batetan bukatzen diren hiru gorputz. Kaleak zazpi dira lehen bi gorputzetan, eta bost hirugarrenean eta atikoan. Irudi guztiak nolabait ere erdi aldeko kalera begira bezala bideratuak daude.

Profeta irudiak ikusten dira **eserlekuan**. Erdiko hutsarteetan, **Migel Sainduari** eskaini zaio lehenengo gorputzean, **Mendekosteri** bigarrenean eta **Mariaren Jasokundeari** hirugarrenean.

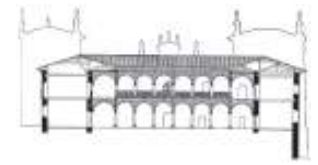
Lehenbiziko bi gorputzetako kaleak, erditi gertuenekoak lau **ebanjelarietza** gorde ziren eta gainerakoak hainbat **saindu** eta **gotzaintzat**. **Hirugarren solainuan Jasokunde**ko **Birjinaren** alboetan **Sebastian Saindua** eta **Gabriel Saindua** ikusten dira alde batetan eta **Roke Saindua** eta **Rafael Saindua** bestean. **Lau garren gorputz** batetan, arkitekturaz egokitu ahal izateko oso neurri txikian eginikoa da on Rodrigo Mercadoren **ezkutua** eta zenbait **soin-enbor**.

Azkenik, aparatu izugarri hau koroatuz, erdi puntuko **arkusolio** handi batetan **Beti**erako **Aitaren** irudia dago serafinez inguraturik.

Plateresko estiloak agintzen du erretaula osoan. Gruteskoetan, zutabeetan, kalostratan, dominatzarretan eta irudietan ikusgarria da **edergarrien aberastasuna**.

Alde guztietan azaltzen diren on Rodrigo gotzainaren armak, apaingarrirako osagaiak emateaz gainera, Unibertsitatean bere lanaren lekukotza egiten dute aldi berean. **Armarria**, urdin-ilun zoru baten gainean urrezko zerren-

SANCTI SPIRITUS
UNIBERTSITATEA.
OÑATI (G).

Irudi err. ef.: Oñatiko historiako inbentarioa.

35. Unibertsitateko kaperako erretaularen egilea ere baden Perres Picart-en estiloak, "Gaztelako eskulturaren eta zehatzago esanda, Valladolidekoaren ingurumarian guztiz bertaratutako ertilari bat erakusten du". M. FORMELLS, O.c., 99. or.; M^o Elena GÓMEZ MORENO, O.c.

36. M. FORMELLS, O.c., 110-137. or.

37. Azkarateren hitzetan, gruteskoek eta elegiazko osagaiak "Gaspar de Torresillasen tailagintzako aberastasuna gogora arazten badute ere, Burgos aldeko Siloe eta Forment-en lantegien sorburukoekin zerikusia dutenak bezala azaltzen dira eta Picart frantsesak ere eskuhartu izana ere oso litekeena da". La escultura... A.H.n. IX. libk., 205. or. Echeverria Goñik ere, inolako duda-mugarik gabe frantses eskulturagilearena bezala hartzen du. Erretauloak. Retablos. Eusko Jauritaritza 2001. II. libk., 594-600. or.

ITZIARKO ERRETAULA (G).

Ezkioko erretaula (G).

PEDRO SANTIKO ERRETAULA. BERGARA (G).

da batez erdibituriko bi eguzkiz eta elezahar batez osatzen da: *Ad iustitiae Xpo. Deus noster a solis ortu usque ad occasum.*

Oso liraina ez den kanona, gorpuzkera menderatze zuzena, keinuketan adierazpenerako joera eta gorpuztaren mugimenduzko jarraera dira Picart-en irudien ezaugarriak.

KLAUSTROA. Unibertsitateko Ikastetxe honen ale eder bat klaustroa da.

Sarrerako ate gainean latinezko idazkun batek sortzaile izan zen gotzainaren izena ekarri arazten digu gogora berriro ere, bere titulurik gogokoenak –Avilako Gotzaina, Nafarroako Erregeordea, Granadako Lehendakaria– eta lanaren amaiera data ondoan duela: 1548. go otsailaren 4a. Moldura finez apainduriko bere erdi puntuko arkuak, kapitel klasikoak eta bere zutabeetako idulki atikoak, dominatzarretako soinak eta arkuarteak apaintzen dituzten ezkutuetak, nahiz xurrutarriz koroatzen den hozkadurazko erlaitz zabalak klaustro hau Gipuzkoako **errenazimentuko lanik hobere-na** bihurtzen dute.

Klaustroko eskailerak lotzen dituen *bi solairu* baditu. Barandaren *kalostra* xumea da eta berdin esan liteke *bi solairuetan* sabaletako *apainduraz* ere; beren kasetoien giltzarrietan Kristoren anagrama eta Gotzainaren ezkutuko eguzkia tartekatzen dira.

Klaustroak zertxobait *laukizuzeneko* egitura dauka; sei arku ditu alderik estuenetan eta zazpi besteetan. Arkuak eusten dituzten zutabeetan jakingarri bitxi hau ikusten da: zutabeetako bat bakarra dago bukatuta, sotoko atearen gertuko ilara paraleloan hirugarren zenbakia egiten dagoena; gainerako besteek azken ukitu bat falta zaie arkuarte eta inbelpetean.

Klaustroa apaintzen duten **biribilgu** edo medailoiak 32 dira. Baina, buru guztiak ez dira ezagutuak izan. Patioa edo aldabearen eraikuntza data gogoan izanik oso erraz ezagutu litezke Karlos V.a enperadorea, Isabel enperatriza, Felipe II.a eta bere emaztea eta Portugaleko Maria. Mitologiako zenbait buruk ere ezaguna dirudi, hara nola, Herkules eta Deyanira, Ulises eta Penelope eta abar. Modelatu iaio eta urduri batez adierazia dagoen **edertasun erdiragarria** duen saila osatzen dute, Berrugute oroitazten duen gaztelar eragina oso urrutian sumatzen ez dena.

Oso deigarriak gertatzen dira Unibertsitateko kasetoidurak. Mudejar **edergarriak** dira. Agiriataratuak daude eta agidanean, jaiotzez Avilakoa zen **Gibajak** idatziz jaso arazi zuen 1552. urtean on Rodrigo Mercado Zuazolakoa urrezko 1020 dukaten ordainetan eginarazi zizkiola Unibertsitateko kasetoidurak eta tratua egin zuen urte berean amaitu zituela bere lanak.

PIERRES PICARTEN BESTE LAN BATZUK. Lehen esan bezala, Unibertsitateko lanen buru egin zen hargin maisua Domingo Gerra izan bazen ere, Onatin bere izena hilezkor bihurtu zuena Pierres Picart izan zen.

Donostiako Santa Maria basilikako kapera batetan gaur egun gurtzen den eta antzinako harresiaren horma-hilobi batetatik ekarritakoa bezala ezagutzen den **bake eta egonariaren**

Kristoren egilea izan litekeena bezala ere hartu izan da bera.

Kristo honen beste oso antzeko bat da *Oiarzungo Esteban Sainduaren elizan* aurkitzen dena.

Pierres Picart agiriataratu gabeko lan ugari egina izango zen bere bizialdi luzean, bai Gipuzkoan nahiz Nafarroan, ez eskulturagile modura bakarrik baina burdinsaregile eta bordatzaile bezala ere, aurrealderago gogoratuko dugun bezala, manierismo erromanista alderako garapenean. Hainbat arte ekimenetan ere eskuartu izan zuen, lekuko, tasatzaile eta kontratista bezala, Euskal Herrian erromanismoaren aurrelari handia izan zen Joan Antxietakoa ere hil zen urte berean, 1588. urtean hil zen arte.

8.

■ BESTE PLATERESKO ERRETAULA BATZUK GIPUZKOAN

Kronologia irizpide bati jaramon eginez agian, Lehen Errenazimentutik inportaturiko (lehenatasunez pikturikoak, beraz) erretaula batzuk aipatetik hasi behar ko genuke, Bergarako Pedro Sainduaren parrokiako Migel Sainduarenetik adibidez; baina, delako lan hauek beste atal batetan biltzea nahiago izan dugu, eta hemen bertan burututako eskultura adin berekoekin hastea.

BERGARAKO PEDRO SAINDUA. Camon Aznarrek “luxuzko erretaula platereskoa” bezala izendatu zuen eta parrokiako zaindariari izenburua ematen dion honek bost kale eta atiko bat duten hiru gorputz ditu. **Eserlekuan**, lau *ebanjelarien* imajinak daude beren idazmahaien aurrean eserita eta animalia sinbolikoak ondoan dituztela. *Pedro Saindu* eseriaren irudiak betetzen du lehen gorputzeko **erdiko nitxo**a. **Alboetako kaleetan Apostoluak** daude adierazirik lehen gorputzean; beste *saindu* batzuk bigarrenean; *Nekaldiaren* eszenak hirugarrenean; eta **atikoan** berriz *Kalbarioa*.

Estilo ugaritasuna. Imajinagintza, gutxienez *bi aldi desberdinetan* egina izan zela erakutsi dute agiriak.

Ia irudi guztietan **gotikotasun** argi bat nagusitzen da; Kalbarioan bai behintzat; baina, Pedro Sainduaren erdiko irudiak, zurrunezia den itxura, espresiorik gabeko aurpegia eta proportzio gutxiko gorputz atalak erakusten ditu. Bistan denez, **XVI. mendeko lehen hereneko** irudiak dira.

Ondorengoak eta **errenazimentuko kutsu** garbikoak dira predela apaintzen duten Ebanjelarien imajinak: beren jarreretan arinak dira, gehiegi izateagatik buruetan proportziorik ez badute ere, beren janzkeren toledura biziengatik ederrak dira. Harreman zuzen bat ikusi izan zaie (Biurrun, Weise, Arrazola) Gastiain eta Portugaleteko erretaulatiko irudiekin, hori dela eta bigarren aldi batetan agian, irudi hauek **Joan Aiala II.** arenak bezala har daitezke.

Gainerakoan, artearen kalitatezko ugaritasun honen barruan, erretaulak merezi du **plateresko** deitura bere mazonerien apaingarritzko joritasun eta berezitasunagatik.

ITZIARKO AMA. Gipuzkoako platereskoaren beste ale zoragarri bat da. Gaur egun bere jatorrizko osotasunean miretsi ezin duguna, 1718 eta 1893. urteetan nozitu zituen suteetatik geratu zena besterik ez, alegia. A. Felix Lopez del Valladok gehiegitxo ere goraiatzen du, "Itziarkoan —dio— platereskoaren arte fina bere betera iristen da". Bere ustetan, badira "Berriugueten ala Antxietaren hoberenak adinakoak badiren" buruak.³⁸

Baditu eserlekua eta erlantz-gaina, lau gorputz eta bost kale, baita Kalbarioa duen atikoa ere. Bere imajinagintzak *Kristoren eta Birjinaren bizitzako* misterioak adierazten ditu.

Mª Asuncion Arrazolak erretaularen egileari buruz zenbait historialarik bota dituzten iritziak oso zorrozki aztertu ditu, eta bere epaia emanaz eta adierazita dauden eszenen osaketa egiteko bi modu desberdin bereiziz bukatzen du, zeinak, **bi ertilarri ala hainbat lantegietan** burututakoak direla uste izatera eramaten duen: "bat bera baita estiloa eta konposaketa, Lapuebla de Arganzonekoarekin bat datorrena (erliebezko taldeak) eta bestea bigarren gorputzeko taldeetakoak: *Deikundea*, *Jaiotza*, eta *Erregeen Gurtza*, beste ertilarri bat islatzen duena edo bestela dezentez beranduagoko aldi bat".

Lehendabizikoa, Oñatiko lanarekin hainbatetan bat datorrelako **Joan Aialakoarena** izan daiteke. Konposaketa aurreratuago batetako eszenek **Andres Araozkoak** eskuhartu izango zuela pentsa arazten digute.

Nolanahi ere, Itziarko erretaularen arkitektura begiz jo ondoren, kalostradun zutabetxoaren apainketa joria, argimutil, buru eta gruteskoak dituelarik, bat-batean jasotako zirrara ahaztu ezinezkoa da. *Ugaritasuna*, *armonia* eta formen, profilen eta bolumenen *konposaketa* zuzena nagusi den *igeltserutza mazoneria* konplexu hori moldatu zuena maisu handi bat zen.

ALTZAGAKO MIGEL SAINDUA. Gaur egun Altzagako parrokiaren aurkitzen den erretaulari **Idiazabalgoa** deitu beharko litzaioke, hiri horretatik ekarria baita izan ere, bere ordeztatu barroko bat jarri zutenean. XVI. mendeko lehen erdikoa da.

Predela baten gainean baditu bi gorputz eta atikoa; hiru kale ditu. Erdikoan ekisainduaren nitxo gainean zaindarien irudia, *Migel goaingeru saindua*; eta bere gainean, *Betiereko Aita* atikoan. Alboetako kaxatan, badira **Ebanjelari** eskainitako erliebeak eserlekuan eta besteetan berriz, Gargano Mendian Migel Sainduaren *agertzeari* dagozkion eszenak.

Gotikotasuna falta zaio estiloari, adierazpena baino gehiago formen edertasuna eta dotoretzia bilatuz. Halaz ere, errenazimentukoak da mazoneria: txirla azpiko eszenak, kalostradun zutabetxoak, kerubinak eta gruteskoak.

GARAGARTZAKO MIGEL SAINDUA. *Arrasateko* lau elizateetako bat den **Garagartzako Migel Sainduaren** erretaulak estimazio zertxobait baikorragoa mereziko luke agian, bere egitura oso antzekoa bada ere: eserlekua, bi gorputz, hiru kale, eta atiko bat. Erdiko nitxoan zaindarien estatua falta da, aldaie nagusira eramana izan baitzen, honen ordeztatu, *Bataiatzaileraren* jarritz.

Erretaula txikia da, urreztatu eta apaingetetan Altzagako baino zertxobait aberatsagoa, eta bere gruteskoetan eta aingeru buruen joritasun handiagogatik platereskoagoa. Bere erliebetako imajinak Luzia, Katalina eta Agata *emakume saindu martiriei* eskainiak dira; eta Gargano Mendian *San Migelen* agertzeari.

Estilistikoki errenazimentuko artearen aurrerapen bat suposatzen dute, izan ere, irudien jarrera eta mugimenduetan berismoa kalitate handiagokoa baita.

EZKIOKO MIGEL SAINDUA. Aurreko beste biak bezala, Ezkioko erretaula ere **Migel Sainduari** eskainia da, eta beroriek bezala XVI. mendeko lehen hamarkadetakoa da. Baditu eserlekua, hiru gorputz, hiru kale eta hauts-babes bat. Erdiko kaleko hiru nitxoak *Migel Saindua*, *Birjina* eta *Kalbarioarentzat* eskainiak dira. Beste nitxoetan *Kristoren Bizitza* eta *Nekaldiko* eszenak ikus daitezke.

Era askotako kalitate duena da estiloa, beharbada hainbat eskuez tailatuak izan zirela adierazi nahi duena. Eseririk, koroatua eta aingeruz inguratua dagoen *Birjina Mariaren* erdiko irudia tailatu zuena iaioagoa izan zen. Beronen ondoan, Nekaldiaren gertaldiko irudiak aldea dute, non gorputz atalek buruekiko duten proportziorik ezaren axolagabetasunak areagotu egiten duen adierazkortasuna. Arkitektura, platereskia da inolako zalantzarik gabe.

TRIPTIKOAK

Normalean erretaulari buruz dugun ideari erantzuten ez badie ere, hemen aitatu beharko lirateke neurri txikiko triptikoak, zenbait familia nobleren onurarako otoi ez egin ala Eukaristia ospatzen zeneko aldaie edo kaperak koroatzeko ala buru izateko egiten zirenak.

Gipuzkoari dagokionez, **inportaziokoak** deitu litezkeen arte lanak dira ez baitirudi bertako ertilariek eginak izan zirenik. Talde honetakoak dira **Rodrigo Mercado Zuazolako Gotzainaren triptikoa** *Oñatin* eta *Albizturkoa*.

OÑATIKO TRIPTIKOA. Lehendabizikoa, Gotzainari bere kaperaren Meza esateko balio izan zion. Erdiko tarreak, egurrezko karratu batetan Jaiotzaren eszena alabastrozko pieza borobil bat dauka txertaturik; ixteko hegaltan, bi mailatan, lau eszena: *Gizakundea* eta *Erregeen Gurtza* alde batetan eta *Ecce Homo* eta *Pizkundea* bestean. Bistan denez, erretaula txo hauek ez dute apaingarrietarako toki handirik. Triptiko honetan (gaur egun Elizbarrutiko Museoa dena) apaingeta xumea da, baina errenazimentukoak da bene-benetan, irudiak eta beren sakonerak diren bezalaxe, non ikuspegi eta paisaiaren oharrak nabarrian azaltzen diren.

ALBIZTURKO TRIPTIKOA. Beste bigarren triptiko aipagarri bat lehen *Albizturko parrokiaren* jasotzen bazen ere, gaur jabeago berezikoak da. Bere gai nagusia, *Kristo hilaren aurrean Birjinaren Negarra* da, guntzeko jaitsieran lagun zituen pertsonen inguraturik.

Gorputzeko neurrietan nolabaiteko proportziorik eza eta irudien modelatuan zakartasun puska bat ikusten bada ere, irudi nagusiengatik gorputzeko perfekzioak eta eskortzoetako

OÑATIKO TRIPTIKOA (G).

Irudi erref.: Oñatiko historiako inbentarioa.

Albizturko triptikoa (G).

Irudi erref.: Renacimiento en G uipúzcoa. 2 libk.

38. Felix LÓPEZ DEL VALLADO, *Crónica del Primer Congreso de Estudios Vascos*, 755. or.; ikus baita ere, *Arqueología. Provincias Vascongadas. Geografía General del Pueblo Vasco. Provincias Vascongadas*, 936. or.

1

1.- Pedro Santuaren elizako aldare nagusiko erretaula. Bergara. 2. eta 3. eta 4.- Itziarko erretaulako panelak.
5.- Jesusen Jaiotzako triptikoa. Migel Santuaren eliza. Oñati.

5

4

PLATERESKOAREN ERAGINAK. BIZKAIA.

Seberino Santua. Kristoren kapera. Balmaseda.

Begoña. Bilbo.

Gizekondeko ataria. Bilbo.

Markina-Xemeingo Andra Mariaren erretaula nagusia. Irudi erref.: Erretauloak.

eta paisaiako ikuspegi-tako ia iotasunak errenazimentu aurreratua adierazten du. Horrela, XVI. mendearen **erdialdeko** data frogatua litzateke.

9.

■ PLATERESKOA BIZKAIAN

Bizkaiko lurraldeetan ez da XVI. mendean eraikitakoak bezala errenazimentukoa deitu daitekeen eraikinik, eliza kolumnarioak salbuesten badira; baina, jada eraikiak diren platereskoaren eragin garbiak ikus daitezke, zalantzarik gabe.

PLATERESKO ERAGINAK

GUENESKO SANTA MARIAREN ATARIA. Ez da Errenazimentua, Gotikoaren iraunkortasuna baizik, XVI. mendearen inguru haietan nabarmentzen dena, **Guenes-eko Santa Maria** elizan bezala, beroni buruz hitz egiten du Sesmerok "erdia gotikoarena da beste erdia berriz errenazimentuarena" dioenean. Errenazimentu lotsati antzekoa da **Martin Sanchez Olabe**ko hargin maisuak 1516. urtean hasita eraiki zuen **alboko atari** ederra oraindik ere gotiko flamenko estilokotzat jo daitekeena.

BILBOKO SAN ANTONEN ATARIA. San Anton (Bilbo) elizak ere atari noble eta ongi konposaturikoa du, ertzeko atarte garai batez babestua dena. Arku karpanel baten saihestetan, zutabe korintiarren artean, Pedro eta San Paulo Sainduentzat bi **horma-konka** daude. Horma-konka hauetako batek atarekin angelua osatzen du. Arkuaren zubi-bularrean Rodrigo Gilentzat hain maiteak ziren hostoak ikusten dira. Erreskadak, moldurak eta xehetasunak arte onekoak eta ongi landuak dira, izpiritu klasiko eta jantzi bat erakusten dutenak. Data giltzarrian landua dago: 1534.

San Antoneko atari honekin alderatuz, **Begoñako** santutegikoa, **Gizekondeko** komentukoa eta **Albiako San Bizente** elizakoa askoz gutxiago dira; Chueca Goitiak herriko maisu traketsen saiakerak bezala epaitzen ditu, Rodrigo Gilen ereduak ezaguera gutxi eta inolako jeinurik gabe kopiatu-rik.

BEGOÑAKO SANTUTEGIAREN ATARIA. Begoñakoa, 1519tik 1588ra berreraikia izan zen eliza, bere arku karpanel eta hostozko zubi-bular eta hegaldun atikoarekin Gaztelako maisuaren eredu-eran leialagoa da, baina, Chueca Goitiaren ustetan, proportzio gabe- zetan, trakeskerietan, irudigintza txikietan eta beste akatsetan nabaritzen dela maisu baten eta imitatzaile txar baten arteko desberdintasuna.

GIZAKUNDEKO KOMENTUAREN ATARIA. Atariko horma-konkan 1554. urtea eta giltzarrian 1560. goa daraman **Gizekondeko** komentuan, Salamancako Esteban Sainduaren aurrealdeko egitura eskematikoki antzeratzen saiatu ziren, baina ez da oso atsegina gertatzen atearen errenazimentuko traza eta mar kotarako balio dion arku zorrotz eta zaharkituaren arteko arrun-keria. Kanpai-horma eta erremate barrokoak erantsi zitzaizkion XVII. mendean. Eliza honek burdin forjatuzko **pulpitu plateresko** bat zaindu du.

BESTE BATZUK. Sesmerok errenazimentuko atarizat hartzen ditu:

- **Areatza-Billaroko** San Bartolomekoa,
- **Morgako** San Martingoa
- eta **Zornotzako** Santa Mariakoa.

ZENARRUZAKO KLAUSTROA. Platereskoaren harrizko arkitekturaren hondarretan eskas samarra da gainerako Jaurerriaren lurraldeetan. **Zenarruzako** kolegio-elizaren klaustroa nabarmentzen da; oinplano karratukoa, alde bakoitzean 13,05 m. dituena, atikar oinarriak dituzten zutabetxo xumez lau tartetan zatitzen dena, lehen multzoan erdi puntuko **arkuak** eta apalduan bigarrean; harrizko **kalostraz** inguratua eta hozkadazko **erlantz** batez amaitua dago. **Migel Zengotitakoa** eta **Joan Beznongo** hasi ziren klaustroa eraikitzen 1530. urte aldera eta 1560. urte aldera bukatu zuten beste hargin batzuk.

BALMASEDAKO KAPERA. Balmasedako parrokia eliza ederrean, tronpa gaineko oktagonozko (izarrezko) ganga estalia duen, **kapera** eraiki zuen on Joan Urrutikoa, bere erdian lan kalatua daramana, zeinarekin badirudien Burgos aldeko kaperen ezaugarria denaren zerbait kopiatzen duela. Horrela bada, XVI. mendean eraikitakoak bezala baditu errenazimentuko xehetasunak eta hozkadura erromatar- raka.

ERRETAULAK

Arkitekturazko aleetan bezainbat ala argiago distiratzten du Bizkaitar platereskoak, **Lehen Errenazimentu** deituriko erretaula batzuetan; Markinan ala Galdakaon gertatzen den modura.

MARKINA-XEMEINGO ERRETAULA. Markina-Xemeinen, gotiko berantiarreko txirlak eta garai hari zegozkion edergarriak, pitxer handiak, irudimenezko animaliak, haurrak eta kerubinak falta ez diren erretaula nagusi galanta mendearen bigarren ala hirugarren hamarkadan hasiko zen eraikitzen; multzo oso honetan, badirudi **Joan Aiala zaharrak** eskuhartu izan zuela. Baina erretaula horren plateresko zati handi bat, bere itzaera espresionistaren arabera beranduagoko data batetan kokatu beharrezkoa da (1540-1545).

Gauza bera esan liteke **Galdakaoko** erretaula nagusiaz, bere etxeetan eskulturak eta erliebeak ziren kokatuak, **Birjinaren** bizitzari buruzkoak gehienetan. Oso korapilatsua da estilistikoki erretaula hau, **gotiko berantiarretik barrokor**a ar terainoko lanak dituenez. Bertan, hiru maisuren eskua ikusi ahal izan da.³⁹ Oraindik ere gotikoaren oso aldekoa bakarren bat. Platereskoa oso era deigarrian ikusten da, etxetxo bakoitzaren barrunbe guztia betetzen duten **hamar txirla** erakutsiz.

ERRETAULA FLAMENKOAK. Ez da ahaztu behar Bizkaian ere gainontzeko probintzietan bezala, flamenko artelanen inportazioak izan zirela mendearen lehen erdialde horretan. Adibide soil modura, gogora ekar dezagun **Portugaleteko Santa Mariaren** sakristian jasoen dagoen **triptiko** ederra, ohol gainean olio- z margoturiko hiru panel agertzen ditu, Mariaren Jasokondeko, bere Koroatzeko eta Jaunen Igokondeko misterioak adieraziz, Men- ling-en ohitura txarrak dituela dirudien esti-

39. P. L. ECHEVERRIA GONI, eta best.: Erretauloak. Retablos II. libk., 564. or.

loa da, Koroatzearen eszenan bederen. Irudietan, manierista fintasun bat azaleratzen dela egia da, baina italieratzaile airea bere baitan duela.

10.

■ LEHEN ERRENAZIMENTUA NAFARROAN

Artelanetan bereziki oparota izan zen Nafarroan XVI. mendea. Gainerako Euskal probintzietan aldi horretan eman zen ekonomia nahiz kulturazko nolabaiteko garapen mailagatik, noski.

Iruñeko eskualdean eta batez ere Lizarrako lurretan eta bere merindadean, non Donejakue alderako erromesaldiek artearen distira berezien egokiera ekarri izanak, dinastien arteko borrokan amaierka eta Gaztelan barneratzeak mendearen hasieran **kultura humanistikoaren** eta **arte jardueraren** gorakada berri bat ekarri zuten.

Iratxeko monastegian Ikastegi Orokor bat bazen 1534. urtetik; Lizarran XVI. mende horretan bertan jardun zuen **Udal Ikastegi** batek merezitako sona iritsi zuen irakasle batzuen bikaintasunagatik. Lizarran berehala (1546) ireki zen Egia⁴⁰ sendiaren **inprinta**, besteak beste Nebrijaren *Gramatika* eta Erasmoren zenbait lan argitaratuz.

Tuteran, 1512.go bere hitzarmenaren ondoren eta Nafarroaren Hispaniako erresumatar biltzearen ondoren, kultur mailan gorakada nabaria eman zen. Bere *Estudio de Gramatica-k* humanistikako ideiei aurrerapenean bultzada eman zien eta Kolegio-elizako baztar-burua eta Erroman Julio II.aren etxezaina izan zen on Pedro de Villalon-engan Errenazimentuaren mezenas sutsu bat izan zuen.

Lehen Errenazimentuko formak hedatuz doaz XVI. mendearen bigarren herenean, askotan plateresko egituretako osagai batzuk neurritz onartuz, elizen edergarrietan eransten dirarik mendea jada oso aurreratua izanik ere. Hori dela eta, arkitekturazko estiloaren ikuspuntutik ez da erraza gertatzen errenazimentuko artearen une desberdinen arteko mugak gardentasunez bereiztea, eskulturak azaltzen dituen hainba aldiatan eman ohi den bezala. Ikonografiazko alor honetan, Nafarroan jasotzen diren eraginez ohartzea errazagoa gertatu ohi da, gainera. **Erribera** aldean, adibidez, arte plastikoek nahiko agerian uzten dute *Aragoi aldeko ertilarien eta lantegien eragina*, beste sakanetan aldiz, gertuago dagoen *Errioxa aldeko arrastoak* hobeto antzematen dira, baita *Gaztelakoak* ere.

● PLATERESKO ARKITEKTURA NAFARROAN

Aldi horretan eraikiko dira parrokiak eliza berri batzuk, baina handiagotu eta eraldatu egingo dira batez ere aurreko mendeetatik jada badirenak.

Handitze honek Nafar erresumako sakan guztietan oso arrunta den **eliza mota** ekarriko du:

- oso luzea ez den **gurutzadura** duen **eliza-barne** bakarreko oinplanoa,

- eta poligonozko **burualdea**.

- **aparailua** harlandu onekoa izan ohi da, Ebroko Erribera inguruan izan ezik, arruntenean adreilua erabiltzea baita.

SANTIAGO ELIZA IRUÑEAN. Iruñean garai honetako eraikinik adierazgarriena domingotar Ordenakoen **Santiago eliza** da, 1529. urtean Bergarako **Pedro Etxabururekin** tratua egin ondoren eraikitzen hasi zena eta 1543.era arte amaitutzat eman ez zena; baina komentua eta klastroaren eraikuntza oraindik urte batzuk gehiago luzatuko zen.

Honetan, Donostiako San Telmon bezala, oso litekeena da **Aita Martin Santiagok** eskuhartu izana.

Eliza, **domingotarren elizen tipologia** berekoa da:

- eliza-barne zabala, horma-bularren tartetan beren artean komunikatzen diren kaperak dituen,

- gurutzadura irtena

- eta bi kaperak karraturen arteko burualde pentagonalak.⁴¹

SAN AGUSTINEN ELIZA. Iruñean izen bereko komenturako jaso zena 1525 eta 1530 urte artean eraiki zen. Deigarria da bere eliza-barnearen sei tarteak osatzen dituzten erdi puntuko arkuen zabalengatik, Erdi Aroko elizaren hondarra dirudien burualdeko estutasunaren aldean. Saihetsetan kaperak daramatza, hiru alde bakoitzean, komunikaziorik gabe beren artean. Baina eliza-barne handiaren errenazimentu adina ondorengo aldakuntza asko artean ilundurik gelditu da.

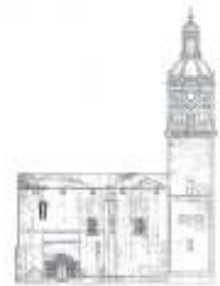
GURE AMA ERUKIORRAREN OSPITALEA. Hiriburu berean eraiki zen **Ama Erukiorraren Ospitalea** (gaur egun Nafarroako Museoa) garai horretan bertan, mendearen laugarren hamarkadan on Remiro Goñi elizbarrutiko diruzain eta bikario orokorrak sortua.

Bere *ataria* berriz, 1556. urteko data duena, gotzaindegiko lanen begirale zen **Joan de Villarreak** burutua izan zen, Serlioren idatzietan inspiraturiko manierista egitasmoaren arabera, dirudienez. Bertan, gizaitzurako estipiteak erabiltzen ditu garaipen arku baten saihetsetan. *Toulouseko eskolako* litekeen eraginen bat aipatzeak ez gaitu harritu behar, izan ere bertako Unibertsitatean irakatsi zuen aipatutako Remiro Goñik, delako lan horren sustatzaileak.

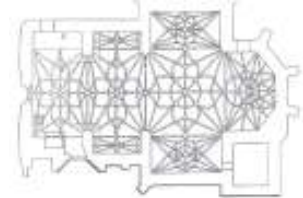
SANTIAGO ELIZA. Garesen XVI. mendean eraiki zen **Rua Mayor-eko Santiago** eliza aipatzea ezinbestekoa da. **Martin Oiartzabal** gipuzkoar harginarekin tratua egindakoa da 1543. urtean. Hau hil zenean, Albizturkoa zen **Lazaro Iriartek** jarraitu zuen eraikitze lanean, 1554. urtean amaituz.

Eliza-barne nagusia antzinako *harmora erromanikoetan* finkaturik dago, baina gurutzaduraz, burualdeaz eta horma-bularren arteko kaperaz zabalagotu egin zen espazioa. Errenazimentukoak diren eraikin guzti hauetan ohikoa denez, sabaiak *izar itxurako gangak* dira eta nerbioak, garaiari dagokion moldurak dituztela, hostotzadun zirkuluerdiko mentsuletan kokatuak daude. Elizaren oinetan dagoen *korua* 1575. urtean gauzatu izan zen.

SANTIAGO ELIZA. GARES (N).

Irudi err ef.: C.M.N.

40. Delako inprimategiaren lan humanistiko garrantzikoari buruz, ikus J. GOÑI, *El impresor Miguel de Eguía, procesado por la Inquisición*. H.S. I. libk., 1948, 35-88. or.

41. C.M.N., V. libk., 3. 229. or.

SANTA MARIA. BIANA (N).

BIANAKO SANTA MARIA ELIZA. Oso egoki aipatu izan da, Euskal Herriaren mendeak iraungo duen tradizio baten arabera, euskal maisuak barreragotik heltzen diotela eraikinaren sendotasunari apainketari baino.

Arau horren salbuespen distiratsua **Bianako Santa Maria eliza** izan daiteke, bereziki nabarmen ikusten baita platereskoaren zaletasuna, bere Gaztelarekiko loturengatik ziurrenik. Katedral tamainako eliza hori dagokion kronologia tokian kokatzea ez da erraza ger tatzten historialariarentzat, izan ere, bai baititu garai desberdinetakoak diren maisutasunezko lanak.

Eliza. Gotorleku izaera duen **Erdi Aroko** lana da sorreratik, *hiru eliza-barne* ditu, bakoitza lau tartetako, horma-bularren artean kokaturiko beste bi kaperadunak alboetan, alde bakoitzean bina eta gurutzadurarik gabe. Harritu egiten du bere *handitasunak*; erdiko eliza-barneak 22,25 m. altueran eta 14,35 m. albokoetan, modu berean harritu ere, inguruko harmoretan zehar doan gotiko berantiarreko trazeria duen *triforio* ederrak, ipar aldekoak itsuturik daudelarik.

Bianak eta batez ere bere elizak mende horretan ezagutu zuen garapen ekonomiko izugarriak, hamarrenen zergek aberasturik, eta une hartako errenazimentuak pozturik eraikinari kaperez inguraturiko *girola* zabal bat, *kapitulu areto* bat eta *sakristia* bikain bat erantsi zitzaizkion. Bai kapera nagusian nahiz saihetsetako kaperetan erre-taula barroko ikusgarriak jarritz joan ziren, gehien-tsuenak XVII. mendearen azken herenean eta XVIII.aren lehen erdian.

Ataria. Baina, errenazimentuaren sarrerak funtsean kanpoko itxurari eragin zion, eta bereziki hegoaldeko bere atariari. Lanak, 1549. urtean hasi ziren, Burgosen prestaturiko ertilaria zen **Joan Goiaz** maisuaren zuzendaritzapean eta bera hil zenean (1556) hargin bizkaitarra zen eta tasatu behar izan zuen Oñatiko Unibertsitatearen platereskoak ziurrenik ukitua izan zen **Joan Otxoa Arranotegi** maisuak jarraitu zituen. Bianako eraikina astiro eraman zen aurrera eta 1567a baino lehenago ez zen bukatu.

Ataria. Atari bikain hau da kanpoaldeari izaera ematen diona, Bramanteko erromatar Belvederearen "nichione" famatuan inspiraturikoa dirudiena esedra egituragatik, eta Chueca Goitiaren ustez Hispaniako errenazimentuan *ale bakarra* da, eta gure eskualdean georagoko hainbat elizatan kopiatua izango da: *Logroño*, *Suruslada* (Sorlada) eta *Donostian*. Horretaz gainera, zutabe konposatu dotoreak dituen horma-hilobi handia bere garaipen arkuaz aberasturik gelditzen da. "Goieneko zati-tan arkitekturazko indar gabeziak eta friso eta enkoadratzeetan apaingarriak parrastatzeak oraindik ere egitasmo hau platereskoaren zordunago egiten du".⁴²

ARAS-EKO SANTA MARIA. Joan Goiaz maisuak eta Bienako bere ondorengoek lehen errenazimentuko beren ukitua utzi zuten, orduko hartan Bianaren menpeko hiribildua zen **Aras-eko Santa Marian elizan** burutu zuten handiagotzean.

Erdi Aroko elizatik, gurutzadura eta burualdearekin batera XVI. mendean eraiki zen eliza-barnearen oinetan zati txiki bat besterik

ez zen gelditu. Tertzetezko bi *ganga* berriak eta bunualdeko galloiduna nerbioez egituratuak dira eta platereskoarenganako joeraren arabera, kerubinez eta kiribildura bikoitzez hozkatu eta ederturiko zilindrozko mentsuletan finkatuak dira.

BARBARINGO ELIZA. Pedro Mendizabal eta **Frantzisko Alzaga** harginek XVI. mendearen erdialdera handiagotu zuten *Barbaringo Joan Ebanjelari Sainduaren* parrokiak antzeko zer-bait esan beharko litzateke.

URANTZIA. Bianakoaren pareko langintza egiten zen Urantziako parrokiaren. Aurreko eliza lehengotikoaren eraldaketa bat izan zen, Zaragozako Maestranza jauregian jada eskuhartu zuten **Martin eta Joan Landerrain** hargin gipuzkoar sonatuei agindu zitzaiena, hori horrela izanik, Chueca Goitiak atari honetan "Gaztela aldeko dotorezia duen Aragoi aldeko plastikoa indarra"-ren laburbiltze bat sumatzen du.

Hori baino lehenago ordea, Urantziako **ataria**, Bianakoan, garaipen arkuari dagokionean inspiratzen da. Alde bakoitzean, ildaskaturiko inbepedun lau zutabe agertzen ditu, horma-talak *Pedro eta Paulo Sainduen* irudientzat diren horma-hilobitarako erabiliz. Tinpano zuzen baten azpian Birjina duen edikulo batez amaitzen da antolaketa. Turuta antzeko arkua-ren gainaldean lau kasetoi sail antolatzen dira, lore gaiak, kerubinak, apostolu eta profeta soinak, Betiereko Aita buru dutela.

Bertan zenbait plateresko xehetasun aurki badaiteke ere, Urantziako **klaustroa**, gotiko berantiarreko egitura bezala hartu behar da.

Biana eta Urantzia, XVI. mendearen hasieran, errenazimentuko Nafar arkitekturak ibilitako bidearen erakusle on dira.

ERRENAZIMENTUKO APAINGARRIAK

IRATXEKO KLAUSTROA. Apaingarritan aberastasun nabaria duen beste adierazlea **Iratxe**ko **Monastegiko klaustroan** aurki dezakegu.

Martin Oiartzabal Gipuzkoar harginarekin 1540.ean egindako tratua, agiriduna da; baina 1545. urtean bere laguntzailea zen **Juan Agirrek** ordezkatu zuen lanaren arduraren, zeinari, klaustroa elizarekin elkartzen duen eta "apaingarri eta irudi maskal eta dotoreenak" agertzen dituen **Ate Ederra** leporatu behar zaion.⁴³ Beste maisu batzuk sartu ziren eraikina bukatzera.

Klaustro hau oraindik egitura gotikoak irauten duteneko platereskoaren adibide jatorra da, "erromatar eratik" ateratakoak bizikide dituelarik. Funtsean ikusleari zirrara eragiten diona kapiteletan, mentsulatan eta giltzarrietan dauden apaingarritako gaiak dira, zuhurtasunezkoak, erromanismoa aldarrikatzen duela diruditenak.⁴⁴

KORUA ETA BURDINSAREA KOLEGIO-ELIZAN. Errenazimentu mugimenduak **Tuteran** on Pedro de Villalon deana Errenazimentuko ideien sustatzaile eraginkorra izan zuen.⁴⁵ Kolegio-elizako korua eta burdinsarea egiteko **Esteban Obray** etorri izana berari zor zaio, horrela Nafarroan errenazimentu edergarriari hasiera emanaz.

PLATERESKO OSAGIAK ELIZETAN. *Erribera* aldean oraingoan areto-oinplanoa duten hiru

42. Ikus, Juan Cruz LABEAGaren monografia polita, *Santa Maria de Viana, joya del Camino de Santiago*. Iruñea 2001; era berean, C.M.N., II. libk., I, Lizarrako Merindadea, I, XXVIII.

43. F. CHUECA GOITIA, *Arquitectura del siglo XVI*. A.H., IX, 352. or. Egile honek imajinagile izan zen Hernando Maisuaren izena idazten du, zeinarena litzatekeen "apurra ez den apainketa honen aintza".

44. Manierista da jada klaustro gaina, platereskoaren inolako arrastorik ez dagoelarik. C.M.N., II, I, XXX.

45. M^o C. GARCIA GAINZA, *El mecenazgo artístico de don Pedro de Villalón de Calcaena, Deán de Tudela*. "Seminario de Arte Aragonés", XXIII, 113-120. or.

eliza-barnetako eliza batzuk azalduko dira; baina arruntenak eta ohikoena bada deskribaturik dauden **Balterra** (1532-1548) eta **Argetasko** (mendearren bigarren erdian) monumentu eliza bezalakoetan bereziki adieraziak diren motatakoak dira:

- bi tartetako **eliza-barne** bakarra,
- **gurutzadura**,
- pentagonozko **burualdea**
- eta **konu** garaia oinetan,
- lerro nahasizko nerbiadun **izar gangaz** estaltzen dena.

Argetasko plateresko edergarrien ugaritasunagatik da nabarmena: kerubinak, txoriak, burezurak, eta abar.

Argetasko parrokia eliza bere **alboko atariagatik** ezagutzen da, pilastren arteko garaiaren arku modura erdi puntuz osatua dena, arkuarteetan bustoen tondoak, bukaera emanaz serafinen erlaitzepe bat eta Betiereko Aitarene irudia duen trianguluzko frontoia dituelarik.

Eskualde bereko eliza batzuetan ez da **gurutzadura markatzen Tuterako** (1568-1572) **Graziasko Santa Marian** eta **Kaskanteko** (1587) **Victorian** bezala.

HANDIAGOTZEAK ETA ALDAKETAK

Guzti honi erantsi diezaiogun, Nafarroako zisterar elizetan garaiko zaletasun joerei ere amore eman zitzaizela eliza eta klaustroetan egin ziren handiagotze eta aldaketetan.

Tafallako Santa Marian antzinako eliza-barne gotikoaren harmoraz baliatu ziren eraldaketa sakon batetarako, izan ere, estalkia berritu egin zitzaion eta eliza-barne bakar bezala eraldatua gelditu zen, latin gurutzeko oinplanoa, hiru tartetako, beso luzeetako gurutzadura irtena eta pentagonozko burualdea zituelarik.

Tafallako Pedro Sainduaren elizan antzeko handiagotze bat eman zen, errenazimentu joeraren araberkoa, nahiz eta Errege Katolikoaren estiloko hainbat apaingarri kertzu eutsi zitzaion.

Mendea aurrera doan heinean, zenbait elizetako eraldakuntzetan beren plateresko arrastoak galduz joango dira; adibidez, Diego Erasoren Maisuarena dela uste den **Mendigorriako Pedro Sainduarenean**; **Barasoaingo Jasokundekoan**;⁴⁶ eta **Larragako Migel Sainduarenean**.

Larragako Migel Sainduarena, XVI. mendearren bigarren erdian zabalagotu zen, eliza-barnearen bi aldeetan kaperak sail baten bitartez, bere burualdean guztiz errenazimentuko garbia den irtenbide bat eman zitzaielarik. Lehendabizi, 1571. urtean gurutzadura berria eraiki zen bere kaperak nagusiarekin, garai hartan fama handiko arkitektoa eta Iruñeko gozaindegiko begiralea zen **Juan Villarreal** maisuaren planoaren arabera; lana berriz, **Anton Anotako** harginak burutu zuen lehenik eta **Joan Agirrek** gerora; baina 1617. urtean, antzinako burualdea bota zen arte ez zen amaiturik gelditu; halaz ere, bere kaperaren baten isabeldar estiloaren arrastoren batzuk geratu dira.

IPAR- EKIALDEKO NAFARROAN. Eskualde honetan aipatzekoa litzateke **Otsagiko Joan Eban-**

jelari Sainduaren parrokia elizan eraiki zen eliza-barne zabala; hiru eliza-barnetako da, izar egiturazko gangaz estalia, gurutzadura modura kaperak eta pentagonozko burualdea duena.

Zirraragarriagoa da, halaz ere, **Izabako San Ziprianoren** eliza garai eta zabala, bere lau tarte eta bere pentagonozko burualdea, hainbat puntutan apaingarri **gruteskoak** gorde dituelarik, XVI. mendean burutua izan zenaren lekukotasuna emanaz.

Lerro nahasizko lokerak dituen gotiko berantiarreko ganga korapilatsua estalia dagoen **Kasedako parrokiak** ere badu handitasunik. Eraikin lana 1532. urtean hasia da eta jakinaren gaineko eskemari jarraitzen zaio, eliza-barne bakarra, gurutzadura txikia eta poligonozko burualdea; Epistola aldean errenazimentu soil estiloko **ataria** azaltzen zaio, plateresko eranskinik gabea.

Estuagoa eta halako handitasunik gabea, baina eredu berari leial zaion **Agoitzeko San Migelen** eliza **Joan Oses** harginak eraikia izan zen, mendearren azken aldera jada.

Aibarko eliza erromanikoan XVI. mendean eginiko handiagotze ean lehengo bere burualdearen aldaketa ekarri zuen beste laukizuzen batez ordezkatu zena eta eraikin osoaren gorputzarentzat handiegia zen gurutzadura erantsi zitzaion. **Lazaro maisu** famatua aritu zen lanean eraikin honetan eta berari zor zaio hegoaldeko **errenazimentuko atari** ederra.

XVI. MENDEKO ELIZAK. Eraikinetan XVI. lehen erdialdeko bezala aipatzea merezi duten elizak dira:

- **Erronkariko Esteban Sainduarena**, gotiko berantiarreko XVI. mende erdialdeko eraikin dotorea;
- **Burgiko Pedro Sainduarena**, latin gurutzaduna, hiru tarte, gurutzadura nabarmena eta trapeziozko burualdea duena;
- **Uztarrozeko Santa Garazirena**, lerro nahasi en diseinu ederrezko gangaduna;
- **Urzainkiko Martin Sainduarena**
- eta **Eslabako Migel Sainduarena**, zeinetan data oso desberdinetako osagai nahasketa ikus daitekeen, hasi erromanikotik eta XVII. mendera arterainokoak.

ARKITEKTURA ZIBILA

Euskal Herriko arte historia batetan, Nafarroako XVI. mende hasierako arkitektura zibila bereziki deigarria gertatzen da. Garai honetan, Hispaniako gainerako erresumetako beste lurraldeetan bezala, noblezia hiri giroan behin betirako kokatuko den aldia da. Jauregiak ari gatzazkizue, non badirudien Errege Katolikoaren eta Karlos Enperadorearen giroa arnasten dela. Arte ikuspegitik dotoreenak aipatzen saiatuko gara.

LIZARRA oso aberatsa da delako eraikuntzetan. **Kristobal Sainduaren Jauregia** da denetan deigarriena, **Lizarrako Aita Diego** ere deitzen zaiona, Ruako erdienean dago kokatua. **Balkoi** kalostradun oso aberatsak eta une hartako humanista giroari zegozkion sinboloen balioa duten mitologiako irudiez apainduriko frisoak erakusten ditu. Aurrealdea kiribildura

URANTZIA (N).

IRATXEKO MONASTEGIA (N).
ATE ZORAGARRIA.

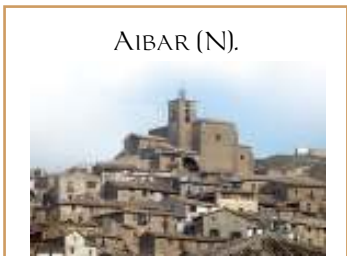
46. Martin Agirre alokatu zuten 1561.ean gurutzadura eta burualdea handiagotzeko, hurrengo mendera arte bukatuk ez zen lana izan zelarik hau. C.M.N. III, 33. or.

Otsagi (N).

Erroñkariko eliza (N).

AIBAR (N).

47. "Agiritako datek eta eraikitze lanen azterketek emaitzak uzten dituzte, - idatzi du Garcia Gainzak- Gabriel Joly eta Juan de Morenoren giroa dela eraginik handiena duena". *Revisión del Arte del Renacimiento*. "ONDARE" 17, A.P.M., Donostia 1998, 59. or.

48. Esteban Obray-koaren izateari eta lanari buruzkoik, ikus: J. R. CASTRO, *La escultura en Navarra en el siglo XVI*. Donostia 1936; Idem, *Cuadernos de Arte Navarro. Escultura*. Iruñea 1949, 18-23. or.; M. C. GARCIA GAINZA (zuzd.) C.M.N., I, 72. or.; J. GOÑI GAZTANBIDE, *El coyo de la Catedral de Pamplona*. P.V.n, 1966, 381. or. eta hu.; P. ECHEBERRIA GOÑI eta R. FERNANDEZ GARCIA, *Precisiones sobre el Primer Renacimiento escultórico en Navarra*. P.V., 168. alea, 1983.go urtarrila, 29-60. or.

49. P. ECHEVERRIA GOÑI, *La Catedral de Pamplona*. Iruñea 1994, II. libk., 6-18. or.

50. "Iruñean, Guillen de Olandaren ezaugarriak buru motak irauten zuen, bere marra gogorren xehetasuna, gotikoaren argitasuna eta aurpegiaren luzetasunaz, gogo bilduren seriotasun, aszetiko eta tinkodun jarieran". G. WEISE, *La Plástica del Renacimiento y del Prebarroco en España septentrional: Aragón, Navarra, las provincias vascas y la Rioja*. Alemanerazko idatziaren laburpen bat. Tübingen, s.a., 25. or.

51. J. ECHEVERRIA GOÑI eta R. FERNANDEZ GARCIA, *Precisiones sobre el Primer Renacimiento escultórico en Navarra*. Esteban de Obray y Jorge de Flandes. P.V. 1983, 49. or.; J. C. LABEAGA MENDIOLA, *Noticias de algunos retablos aragoneses del taller de Sangüesa (Navarra)*. El Arte Barroco en Aragón. "Actas del III Coloquio de Arte Aragones". Huesca 1983, 207-221. or.

deigarriez apainduriko hegalkin moduko egurrezko *teilategal* batez bukatzen da. Apainketa aberatseko *patio* bat bada barruan, Lizarrako platereskoaren gailurra adierazten duena.

TUTERA. Adreiluzko eraikuntza gailentzen da, aparailu mudejarreko joko ederretarako ahalbideak eskaintzen dituelarik.

On Pedro Villalon Deanaren jauregiko aurrealdea aipatzea merezi du, zeinak, Julio II.aren ganbarazain bezala Pontifizetzako *armarria* erabili zuen aurrealdearen edergarri modura. Honek, behealdeko adreiluzko gorputz bat badu erdi puntuko *arkuan* sarraldia duena, plateresko estiloko laukizuzenezko bao handi bat duen *oinplano nagusi* bat, *barrubide* jarraia, mudejar eskulanak dituen egurrezko teilategalak atsedean hartzen dueneko arku apalduak dituena. Friso eta pilastratan zehar *grutesko* apainketa igarotzen da.

Beranduagoko errenazimentu batetakoak dira **jauregiok**:

- adreiluz eraikitakoa eta soiltasun klasikoa eta *errenazimentuko patio* bikaina duen **San Adriango Markesarena**,
- **Almirantearen** adreiluzkoa eta hiru gorputzetako multzo bikaina, agian Tuterako antzinako kaskoan eraikinik erakargarriena dena.

TAFALLA arkitektura zibileko artean beste hiri aberats bat da. Bere etxe handirik entzute-suena, **Nafarroako Mariskalen jauregia** da, aurrealdeko baranda edo erlaitzari edergarritarako balio dion *frantziskotarren lokarri* lodiatatik "Kordoi-Etxea" deitzen zaiona. Ongi txertatutako harlanduak dituen sekulako multzoa da eraikina, bi gorputz lirain eta atikoa dituena.

Olite. Errenazimentu berantiarreko ale bikaina da **Radako Markesaren jauregia** ikusgarria. Deigarria da bere harlanduen handitasun eta neurriengatik eta putti biluzi eta aurrealdean dagoen armarri deigarri baten arteko maskaroidun gruteskoen friso baten gainean atsedean hartzen duen egurrezko teilategalarengatik.

JAURETXEAK. Errenazimentuko mendearen bigarren aldi eta azken aldekoak dira **Zangozan** eta beste lekuetan ikus daitezkeen hainbeste jauretxe. Adibide bat besterik ez aipatze arren, gogora dezagun **Barasoingo Azpilikueta jauregia**.

● ERRENAZIMENTUKO LEHEN ESKULTOREAK NAFARROAN

ESTEBAN OBRAY-KOAK

Aipatua dugu jada, **Tuterako** errenazimentuko humanismoaren sustatzea, hein handi batetan, Pedro de Villalon deanari zor zaiola. Bera izan zen **Esteban Obray-koa**, Saint-Thomas-en (Ruán) jaiotako frantsesa, Tuterako kolegio-elizan 1519.etik lan egitera ekarri zuena, harlandu berrien arduradun jarriz. Nafarroan lan egin eta gainera baita Aragoi aldeko lantegietan ere prestatu ziren eskultore batzuk bezala, sendi arteko eta lanbidezko harremanak izan zituen Esteban Obray-koak Aragoiko Errenazimentuko etilariekin, eta been lane-

tako batzuk ezagutu ere egingo zituen, zuzenago esanda Jaka, Zaragoza eta Tarazonan florentziar eskulturgile porrokatua izan zen Juan de Moretok burutu zituenak, zeinarekin ahaidetasunera iritsi eta 1542-1548 urteetan zehar Zaragozako Pizarreko harlanduetan lagunduko zuen, berau izanik penintsulako platereskoaren lantegirik garrantzizkoena.⁴⁷

Tuterako harlanduak. Baina, Esteban Obray-koaren **Tuterako harlanduetarako** kera, 20 urte lehenago, funtsez oraindik ere gotiko-flamigeroa da eta errenazimentuko apaingarri batzuk bakarrik erretzen dira. Era berean, esparru hau ixten duen *burdinsareaz* ere arduratu zen Obray, platereskoa guttiz nagusi den honetan hain zuzen.

Zentronikoko erretaula. Ertiliarik 1525ean **Zentronikoko parrokiako erretaula nagusiaren** tratua egingo du. Erretaula eder hau, jarlekua, kalostra eta oso oparo apainduriko zutabez berezitako horma-konkadun hainbat gorputz dituena da, non Aragoi aldeko maisuen gertutasuna sumatzen den. Imajinagintza, frantses Gotzain Guillen-ena dela uste izan da, zeinari Obrayk eskualdatua izngo zen igeltserotzaren tratua.⁴⁸ Espresibismo joeran Forment-en eragina sumatzen da eta baita agian, Joly-rena ere.

Burlatako erretaula. Zentronikon zuen erantzukizunetik askaturik, Obray **Burlatako** (1529) **Joan Bataiatzaile Sainduaren erretaulako igeltsero** lanaz arduratu zen, gaur egun Nafarroako Museoa aurkitzen dena eta agian, Juan del Bosque-k margoturiko oholengatik axola zaigu gehienbat.

IRUÑEKO KATEDRALEKO AULKITERIA. Urte batzuk beranduxeago, artez heldutasun betera iritsi zenean, Obrayk bere lanik garrantzizkoaren tratua egin zuen (1549.go abuztua): **Iruñeko** katedralaren **koruko aulkiteria** egitekoarena. Oraingoan lanbide honen sustatzailea katedralako priorea zen Kaskanteko on Sancho Miguel Garces (1517-1549) da. Obrayren begiradapean, koruko lanak nafar zurgin talde baten eta arrotzen batzuk burutuak izan ziren.⁴⁹ Katedralan orain gutxi egindako zaharberrietan, korua aldare aurrera ekarria izan da.

Bi mailatan jarritako bi aulki sail ditu, aulki bakoitzak eserleku eraigarria, "erukia", besokoa eta sorbalda dituelarik. Goreneko aulkiteriaren gainean eserlekudun *ohol* bat, pilastradunkalostrak, kontra-pilastrak eta frisoak jasotzen dira. Badirudi oholetako *erliebeak* **Holandako Guillenen** eta ordurako Kalagorriako koru aulkiterian lan egina zen bere tailagile taldearen ardurapeko lana izan zela.

Oholetako irudi tailatuak (Profetak, Apostoluak eta Sainduak) bakarti azaltzen dira, inolako paisaiadun sakonerarik gabe. Gorputz egituretan zehaztasuna eta ugaritasuna erakusten dute; denak ere geldi egoneko jarraian azaltzen dira, nahiz eta jarrera desberdinetan, Vignary-ren estilo paregabe eta baketsua, Berregueteren zoroaldi eta manierista baino gehiago gogora ekarri; biak ere maisu handi ziren hauek lehentsuago (1538-1543) Toledo-ko aulkigintza zoragarrian utzi berria zuten beren sormen izaera desberdinen adierazgarria. Weisek ere irudiren batzuetan, lehenago Kalagorriako katedralaren aulkigintzan lan

egina zen “tradizioaren iraunkortasuna Holandako Guillenen erakoa” ikusten du.⁵⁰

Aulkiteria hau osatzen duten friso, **trenkada**, **lauki** eta **ohol horizontaletan** ugari dira errenazimentu humanistikoaren gaiak, hara nola, antzinateko jentilen **jainkoen eta herotien** irudiak eta balentriazko ekintzak, nahitako sinboloen helburua dutenak seguruenik, eskurgarrienak diren zatiak berriz, **plateresko apaingarritz** josiak daude: igali saskiak, lore sortak, pitxarrak, kalizak, txoriak, kerubinak, haurrak, argimutilak, eta abar.

Iruñeko aulkigintza erabakitzailea izan zen, mendearen lehen erdialdera jada, inguruko elizei erretaulak egin zizkien **lantegi** baten ala zenbaiten prestakuntzarako. Erreinuko hiriburua **eskultura fokua** izango zen, berpizten ari den artea erromanismoaren azken alderantz joan araziko duten maisu bikainak lan egingo duten hiriburua delarik.

ZIZUR NAGUSIKO ERRETAULA. Ez da ezkutuakoa, lehen errenazimentuko eskulturari, zailtzarrik gabe, gogokoen zaion esparrua erretaulagintza dela. Zorionean gorde den **Zizur Nagusiko** erretaularen igeltserotza 1538. urtean bukatu zen. Grutesko pilastraz, kiribildurazko **friso** eta burudun domina handiz korroaturiko **eserleku** artikulatu batek osatua da. Eserlekuaren gainean bost kaletan antolaturiko bi gorputz, alboetako kaleetan kaxak saihesten dituzten kalostraz bereizitakoak daude eta horma konkak erdikoan. Hegaltzarren arteko hiruko **atiko** batek korozten du igeltserotza lana, trianguluar frontoi batek estaltzen duela dena. Erretaula berezi honen ikonografiazko edukia, bai erdiko kalea betetzen duten eskulturazko hiru taldeak, nahiz margoturiko oholak espresibista estilokoak direnez beste atal batetan aipatuko ditugu.

LEGARDAKO ERRETAULA NAGUSIA. Zizurko erretaularen antzekoa eta geroagokoa da **Legardako** erretaula nagusia, deigarriagoa eta handiagoa bada ere. **Joan Iturmendi tailagileak** 1552. urtean tratua egindako honek arkitektura korapilatsua du: lau pilastra gainetan kokaturiko eserleku txiki bat, bost kaletan zatituriko hiru gorputz, hegal handien arteko atiko bat eta amaiera trianguluar duen frontoia. Kaleak, hainbat eratako zutabez uztaituriko bat datozen horma konketan erabakitzen dira: kalosttradunak batzuk eta ildaskatuak besteak.

Mendearen bigarren erdiko erretaula batetan oraindik ere, gruteskoz, kerubinez, maskaroez, pitxarrez eta abarrez, friso, horma-hilobiak eta taulamenduak estaltzen dituen **plateresko egitura** gordetzen dela ikustea garrantzizkoa da.

Ikonografia oso era askotarikoa da: Eserlekuan **Pedro eta Paulo Sainduak**, humanista kultura barneratzearen lekukoak diren **itsastar eta bakotar eszenak** azaltzen diren panelez bereiziak; lehen gorputzean **lau ebanjelariak** daude irudikatutak, eserita eta idatz mahaitan ihardunean; **sainduen eskulturei** (denak ez dira errenazimentu garai berekoak) eskainia da bigarren gorputza; hirugarrenean berriz, **Gizakundearen**, **Jaiotzaren** eta **Magoen Gurtzaren** eszenak adierazten dira; atikoan, **gurutziltzaturiko Kristoren** irudia eta gainean, trianguluar frontoi batetan, **Betiereko Aita**. Hinugarren gorpu-

tzaren erdian horma-hilobiaren erakustokian bizi da XVI. go **Sebastian Saindu** bat.

Erretaula honek bere igeltsero lanaren handitasunagatik eta bere urreztatzaileak eman zion distira eta margo aniztasunagatik liluratu dezake; baina eskulturazko artelana oso maila kaskarrean aurkitzen da; irudi potxoloegiak eta adierazpenik gabeko aurpegiak herriko esku baten berri ematen dute, teknikoki iaioa den norbaitena baino gehiago.

TUTERAKO SANTA MARIA MADALENA. Esteban Obayren irudiaren atzetik **Domingo Segurakoarena** kokatu behar da; berau izan baitzen, 1551. ean enkantean jarria, 1556. ean amaitua eta Aragoi aldekoen erakoa izanik plateresko oso aurreratu bati dagokion **Tuterako Santa Maria Madalenaren erretaula nagusiaz** arduratu zena. Eserlekua, lau gorputz eta atikoa ditu. Frisoak eta zutabeetako inbelleak plateresko apaingarri jatorrez jantzirik azaltzen dira, baina nolabaiteko gartzutasunez jada. Bere ikonografiaren estiloan gero oroituko dugun espresibismo eder bat azaltzen da.

ERRIBERIKO SANTA MARIA. Eskulturako lantegirik izan ez badu ere, errenazimentuko plastika nabarmendu egiten da. Bere diseinua gotikoa da, baina kalosttradun idulki edo zutoi platereskoa eta soinez apainduriko sei tondo dituen eserlekua du. Erretaulak bost gorputz ditu, pinakuluz zatituriko zazpi kale eta amaieran atiko zuzena dituelarik. Erretaulari amaiera ematen dien **Kalbarioko** hiru irudien edertasuna aipa dezagun. Badirudi **Ugert Maisuaren** eskutik 1514. urterako bukatuak zeudela. Beste irudi batzuk **hispaniar-flamenkoaren** adierazle dira batez ere, pinturazko oholetan gehien ematen den estiloa dena gainera, berehala gogoratuko dugun bezala.

Arrosarioko kaperan Birjina Mariaren estatuatxo zoragarri bat gurtzen da, tolestura txokodunez jantzia, buru estalki oso bitxia duena, bere jarreraren eta gorpuzkeraren finezian inspirazio klasiko bat erakutsiz.

ZANGOZAKO SANTA MARIA. *Aragoi aldeko errenazimentuaren eragina Zangozako* (1540) Santa Mariaren erretaula nagusian sumatzen da, lehenago **Jorge Flandesena** bezala aipatua, 1552 eta 1586. urte bitartean hiri honetan bizi zena, hemen baitzuen bere lantokia.⁵¹ Inondik ere, lantegi honetatik eta Aragoi aldeko ingurumarian lanean zebiltzan beste batzuen eskuetatik sortuak izango dira Lehen Errenazimentuko erretaula batzuk.

Zangozar erretaulako **Ebanjelarien** irudiak Georg Weisek, Espainiar Iparraldeko eskulturgileen aldetik (Uhar te eta Elkanoko erretaulatan, adibidez) errenazimentuko ereduen hasierako gorakada objektibo eta pasiboa ematen ari deneko pixkanakako igarotzearen adibide bezala jartzen ditu, “janzeretako prestaketa mugikorragoa eta jarrera eta adierazpenetan tentsio handiago batetarantz” doana.⁵²

MENDABIAGO JOAN SAINDUA. Gaztela aldekoen eragina, eta zehatzago esateko Errioxar platereskoarena, oso nabarmen da **Mendabiago Joan Saindua** bezalako beste erretaulatan, bere neurrien handitasunagatik eta, 1546. ean Mendabian bizi ziren “**Maese Metelin irudigilea**” eta **Jaques Tomas**-ek tailatu-

Zentronikoko erretaula. (N).

Zangozako Santa Maria (N).

Zizur Nagusiko erretaula (N).

Izabako erretaula (N).

52. G. WEISE, *La Plástica del Renacimiento y del prebarroco en España septentrional... Laburpen bat...* 17. or.

2

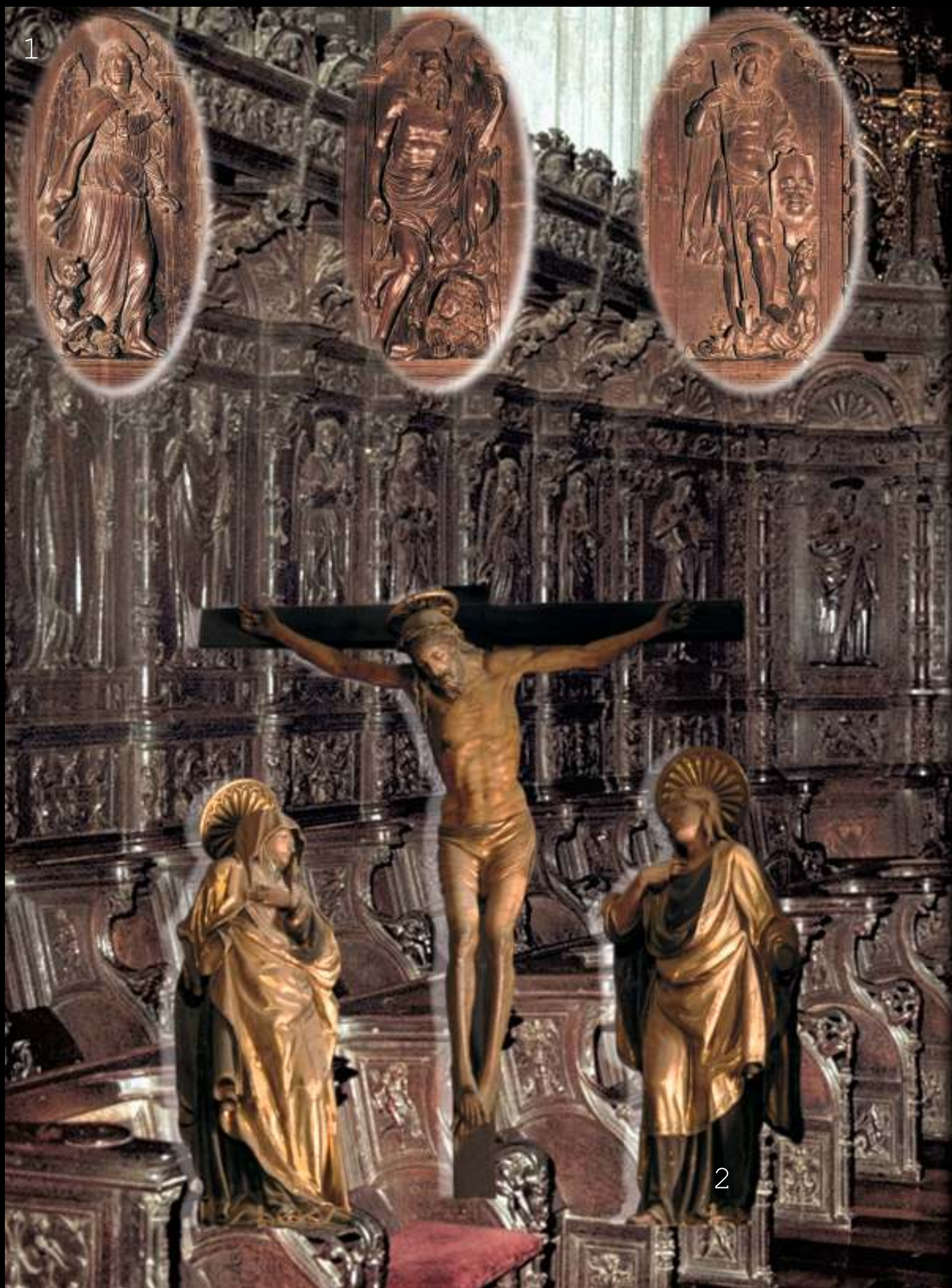
1

1.- Santa Mariako ataria. Biana. 2.-Santa Mariako atariaren xehetasuna. Kaseda. 3.- Iratxeko monastegiaren klaustroko ate Zoragarriaren xehetasuna. 4.- Nafarroako Museoko ataria. Iruña.

3

4

1.- Iruñako Klaustroaren itxura orokorra eta koruko aulkiteriaren xehetasunak. 2.- Santa Mariako Kalbarioa. Erriberri. 3.- Zangozako elizako erretaularen xehetasuna. 4. eta 5.- Joan Bataiatzaile Santuaren ikuspegi orokorra eta erretaulako xehetasunak. Tabar.

ERRIBERRIKO ERRETAULA (N).

riko Bataiatzailearen bizitzako eszenak adierazten dituelako.

Horretaz gainera, Weisek erasten du, **Franzisko Ximenez** errioxar eskulturagilearen eskuartzea litekeena dela, igeltserotzaren gotiko-platereskoa izaera, Juan Balmasedaren estiloarekin eskultura lanek duten antza eta irudi batzuen gotiko berantiarrekoak izatea azpimarratzen du.⁵³

IZABAKO ERRETAULA. Izabako erretaula itzalean ere platereskoa da nagusi. **Migel Garrizekoak** egin zuen 1555.ean tratua eta mendearen bukaeran urreztatu eta margo anitzez jantzi zen. Eserlekuan, Nekaldiaren eszenak tailatu ziren; lehenengo gorputza Zipriano Saindu zaindariari gorde zitzaion Pedro Saindu eta saindu batzuekin; bigarrenean Birjinaren bizitzako eszenak ikusten dira; atikoan berriz, saindu andre nahiz gizonen irudi gehiago.

TABARREKO ERRETAULA. Tabarreko erretaula nagusi hunkigarria XVI. mende erdialdekoa da, **Pedro Pontrubel-ekoarena** bezala jotzen dena, igeltserotza lanak (oholak, frisoak eta zutabeen beheko herenak) platereskoaren apaingarri gaietara eusten jarraitzen duelarik.

INDURAINGO ERRETAULA. Mendearen erdialdekoa den **Induraingo erretaulaz** ere antzeko zerbait esan liteke, eserleku garaia, bost kale eta ohiko amaiera duten bi gorputz eta arte kalitate urriko ikonografia bat duena; guztia ere gruteskoz eta platereskoan berezkoak diren gaiez ederturikoa.

Hemen beste Nafar erretaula batzuk aitatu litezke, kalitate bikainekoak gainera batzuen batzuk, **Uxanbilla (Genevilla)** eta **Meanurikoak** (La Población) eta **Garesko** lantegieta-tik eta abar. irten ziren bezalakoak, mendearen bigarren herenean eginak eta oraindik ere plateresko hainbat ezaugarri dituztenak dira; baina, errerazimendu manierismokoa den ez aurrerago aterako dugu.

II.

■ LEHEN ERRENAZIMENTUKO PINTURAK

Errenazimentuko pinturaren ezaugarriak aski ezagunak dira eta aurrez aipatu ditugun **ideologia eta kulturazko irizpide** (errrealismo arrazionalista, antropozentrismoa, indibidualtasuna eta abar.) edo oinarrietan dagozkienak dira:

- **egitura naturalekiko** arreta handiagoa,
- pertsonaien **gorputz egiturekiko** begirunea,
- historiaz gaindiko sinbolismoarentzat baino zaletasun gehiago **kontagintzarako**,
- **perspektibako** legeenganako leialtasuna,
- **paisaiaren** aldera haziz doan zaletasuna,
- **konposaketaren** argitasun eta armoniaren zentzu handiagoa egiazko espazioaren iradokitzearen barruan, eta abar.

● NAFARROAN

Berehala sumatzen da Nafarroan erretaula-tako laukietan jartzeko, eskultura eta erliebeak

ordezkatzuz edo baita beroien artean tartekatuz, **ohol margotuak** sartzearen alderako erakarmen berezi bat. Badira Nafarroan agiridun **lantegi** batzuk, XVI. mendearen lehen hamarkadatan erretaula-tarako pinturak hornitzen zituztenak: Iruñean, Zizur Nagusian, Lizarran.

Nafarroako Museoa badira jasoan ohol-pintura batzuk, oso kalitate onekoak ez badira ere, **Barbarinen** Santa Katalinari eskainia dagoen erretaula txikitik ekarritakoak.

ERRIBERRIKO ERRETAULA. Badirudi errenazimendu nahiko goiztiarrekoak direla, **Erriberriko Santa Mariako erretaula nagusiko** pinturak, zeinaren igeltsero lanak eta tailak Erriberriko zen "imajinagintzako Ugert Maisuari" ordaindu zitzaizkion.

Pinturetan, Ebanjelioaren arabera Kristo eta Birjinaren bizitzako gertakariak adierazten dira. Atikoan, lau ebanjelariak, Kalbarioa-gatik etenda.

Estilistikako azterketak litekeena bezala jotzen du **Pedro Aponte** eta bere lantegiak esku hartu izana. Ertilari honek bere agiridun lanean azaltzen duen **margo anitz gogorak eta kontraste** alderako osagarriak diren zale-tasunarekin batera, Germaniar pinturan hain arrunt den edertasunaren aldera baino **adienzkortasun** alderako joeran, keinuka ari diren aurpegiak nahiago ditu, ia-ia karikatura iristen direlarik.

URANTZIAKO SANTA MARIA. **Urantziako Santa Maria parrokiaren** gorde den **Ikustaldiaren erretaula** txikia ere bereziki interesagarria iruditzen zaigu. Bai bere egitura plastikoa nahiz hauts-babes edo hegazpea eta pinturak koroaturik daudeneko baldakinoak, egitura **gotiko aldekoak** dira.

Gorputz bakarra du, hiru kaletakoa, sei paneletako predela edo eserleku garai baten gainean. Erdiko kalean, zaindaritzako taldea **-Maria eta Elixabete-** hispaniar-flamenko estiloko adierazpena duen taila ederra da. Gai-nontzeko ikonografiak Mariaren bizitzako eszenak kontatzen dituzten ohol margotuak dira, **Pedro Diaz de Oviedo** gogorarazten duten estiloan, aurpegietan adierazpen keinu oso nabarmenak eta margo anitz dardaragarriak multzo osoan. **San Blasen** eseritako irudiak agintzen du erdiko kalearen antolamen osoan. Aulkietako paneletan beren filakterietatik ezagutu litezkeen aitalehen eta profeten sei irudi margotu ziren.

Multzo honek, pintura lan batzuen hondoan dituen urrezko distira eta uztaizten dituzten marke gotikoen aberastasunez harridura sortzen du; pintura lanaren estiloak, bestalde, Juan Borjoñaren pintura sumarazten du.

ARTAXONAKO ERRETAULA. **Artaxonako Saturnino Sainduaren erretaula nagusian** ere azaltzen dela dirudi **Diaz de Oviedoren** garaikideak diren pinturen talka. Urantziakoaren antzera, 1505. urtean tratua egindako lan hau diseinu gotikoa duena da, baina hanpuru-tsuagoa, aulki garai baten gainean bost kaltetako hiru gorputz azaltzen baitzaizkio, izan ere, erdikoa bata bestearen gainean dauden eta tailak sartzen direneko horma-konkrentzat delarik, hauek dira tailak: eseritako **Saturnino Sain-**

ARTAXONAKO ERRETAULA (N).

Irudi erref.: C.M.N. III. libk.

URANTZIAKO ERRETAULA (N).

duaren bat, *Haurra duen Birjina* (gotikoa) eta *Kalbarioa*. Alde banatan bana dauden gainetako kaleetan zaindariaren bizitza, Birjinaren eta Kristoren Nekaldiko eszenak dituzten ohol margotuak daude. Hegazpean ere margotu dira saildu eta profeten irudiak ere.

Aparteko erretaula honen agiriak 1505. urtean tratua egindako Tafallako "Maese Francisco pintor" delako batengana igortzen gaituzte.

Antolaketa hau, zalantzarik gabe, bere eder-garri urreztatuen eta balio estilistikoaren aberastasunagatik da erakargarria, bere irudian, izan ere, oso baitira **errealismo** handikoak, hispaniar-flamenko motatakoen antzera "keinu garbi eta adierazkorrak", era berean toledura hezurtsu ugari duten jantzi astunen itxura gogor eta kartoizkoak ere, kontrajarritako argi ikerketak sortzen dituztelarik.⁵⁴

Esan beharrezkoa da erretaula honetan, Gizakundearen esena ondoan, *Gutziz Garbiaren* adierazpenik zaharretariko bat azaltzen dela, zutik dagoen "Tota pulchra" irudi modura, otoitzeko jarreraren letanien sinboloez inguraturik, gerora Espainiako Errenazimentuko ertilariek adieraziko duten bezala: Juan Juanes eta beste zenbaitek.

● PROBINTZIATAN

Euskal probintzian Lehen Errenazimentuko pinturak ezin alderatuzkoak dira bai kalitatez nahiz kantitatez Nafarroakoekin. Ertilari flamenkoen lanak **inportatzen** eta italiar margolarien grabatuen **ezagutzatik** hasi zela esan liteke.

Delako inportatzeetatik Bizkaian eta Gipuzkoan gorde dena oso urria da eta bertako ertilariengan izan zezakeen eragina oso berandukoa izango zen, horregatik, XVI. mendearen bigarren erdiko arteari eskainiko diogun atalean aipatuko dugu.

Dena delarik ere, **Portugaletoko Santa Maria** elizako Gorostizatarren kaperako **triptiko flamenkoa** agian hemen aipatzea komeniko litzateke, Bizkaiko Errenazimentuari buruzko bere lan monografikoan Sesmerok egiten duen bezala.

MARGOLANAK ARABAN

Arabian gorde denak deigarriagoa dirudi, zeren eta bertako museoan XV. mendeko *benetako ale batzuk edo aurrelari flamenko handien kopiak* bai baitira gaur egun.

Flandesekin izandako etengabeko merkataritzak eraztu egin zuen delako inportazioa eta Anberesetik barna Gasteiz eta euskal probintzietako beste lekuetara **Peter Coeck** (1502-1550) eta bere suhia **Jan van Dornicke**-ren lanegiarekin lotu izan diren hainbat triptiko iristen hasi zen.⁵⁵ Beraz **flamenko** (Van Orley) eta **italiar** (Rafael) **eragin bikoitz bat** sumatzen da, kontakizunerako, zehaztasunerako eta margoen bikaintasunerako zentzua dutelarik ezaugarri.

Hautetako batzuk, esan dugun bezala, gaur egun Gasteizko **Arte Ederretako Museoan** dituzten dute. Flamenko eskolako margolariak sonatuenen lan orijinalak ala kopiak dira:

Hugo van der Goes, Gerard David eta Quentin Mechys.

Gasteizko Museoko aleen artean data eta agiri onak dituzten batzuk gailentzen dira, **Peter Coeck-en lantegiko Agerkundearen triptikoa** eta *Birjinaren Negarra*, 1540. urteko data duena, Jaitsiera eta Piztueraren eszenak atearren paneletan dituelarik.

Pintura flamenkoak erretaulatiko margolanetan badu eraginik zalantzarik gabe, **hispaniar-flamenkoa** deitura egiaztatzen duen eskola osatuz.

LABRANTZAKO MIGEL SAINDUAREN ERRETAULA. "Bertako" eskola horrenak bezala hartu behar dira mendearen lehen hamarkadatak zenbait margolan, **Labrantzako Migel Sainduaren antzinako erretaula nagusitik** datozenak bezala.

Bere erdiko oholek Gargamo mendian Goiaingeruaren agerpena kontatzen dute; pre-delakoak izan daitezkeen beste seiretan, binakako taldeetan, beren sinbolo jakinetatik ezagutu litezkeen Apostoluak adierazten dituzte. Estiloz, "horror vacui" moduko baten, kon-taketako xehetasunen, oinarritzko margoen dramatismo sakonen eta urrea hainbat tartetan, argi koroetan, zerrendetan eta zenbait hondotan erabiltze horren bitartez finkatzen da.⁵⁶

OLANOKO BARTOLOME SAINDUAREN ERRETAULA. Arreta berezia merezi du mistoa den **Olanoko** (Araba) **Bartolome Sainduaren erretaula nagusiak** ere, mistoa den honen eserlekuan eta atikoan Apostoluen eta zenbait santen erliebeak, eta erdiko hiru kaxatan, goitik behe-rako zentzuan, zaindari sainduaren, Maria Koroatzearen eta Kalbarioko eskulturak daudenez; alde bakoitzean bina dauden alboko kaleetan Bartolome Sainduaren bizitza, Kristoren Haurtzaroa eta Nekaldia kontatzen da sei ohol margotuen bitartez.

Kronologikoki 1520. urte inguruan kokatzen da. Denboraz hondatua eta XVIII. mendeko birmargotzeak direla eta oraintsu zaharberritze bat egin duenez erretaula hau XVI. mendeko lehen herenean Arabakoan artean estimagarriena bihurtzen da.

HUETO BEHENAKO SAN BIZENTE. Aldi honetan margoturiko erretaulatan baliotsuena eta adierazgarriena *Hueto Behenako* (c.1530) *San Bizente parrokiako San Blas* erretaula da.

Olioz margoturiko *zortzi ohol* ditu aterpetxoan azpian, San Blas gotzainaren irudi soltea inguratuz. Aulki-zamuan, Kristo egonarrisua nabarmen da eta alboetan hirunaka eta "sacra conversazione" jarreran dauden zenbait Apostoluen gorputz erdien irudiak, erretaularen bigarren solairuan azaltzen direneko beste bi eszenetan bezala, Joan sainduen irudiak in-dikatzen dira alde batetan eta Santa Katalina eta Lorentzo Sainduarena bestean. Erretaularen lehen gorputzean zaindariaren bizitza eta martiritzako eszenak doaz.

Multzto honek adierazten du *Lehen Errenazimentua* urrats sendoz doala aurrera Arabako erretaulagintzako pinturan 1540 eta 1570. urte bitartean: Harrigarria da benetan **giza gorputza** nolako iaotasunez adierazten den, mugimenduan dabilen gorputz jarrera batzuen **naturaltasuna**, "ukimenezko balioenganako"

MIGEL SANTUAREN ERRETAULA. LABRAZA (N).

Irudi erref.: C.M.V. III. libk.

BIZENTE SANTUAREN ERRETAULA. HUETO BEHENA (A).

Irudi erref.: C.M.V. IV. libk.

53. *Die Plastik der Renaissance und des Frühbarok...* Tübingen 1957, 39. or.

54. "Saturnino Saindua eta Nekaldia-aren historiak konposaketa trinko bezala daude antolatutik, Mariaren eszenak beriz lasaiago azaltzen dira, baina beti ere pertsonaiak, espaziozko eta perspektibazko efektuak baino lehenago jarri, nahiz eta errenazimentu ulermen batetarrantz egiten duten". C.M.N. III, 9. or.

55. Gairik adierazgarrienak alde batetik, *Haurra duen Birjinarena, Familia Saindua eta Jaunaren Agerkundearenak* dira, eta bestetik, *Kalbariokoak* eta *Kristo hilaren gaineko negarrena*". J. ZORROZUA, *El Arte del Renacimiento en Alava*, 81. or. eta hurr.

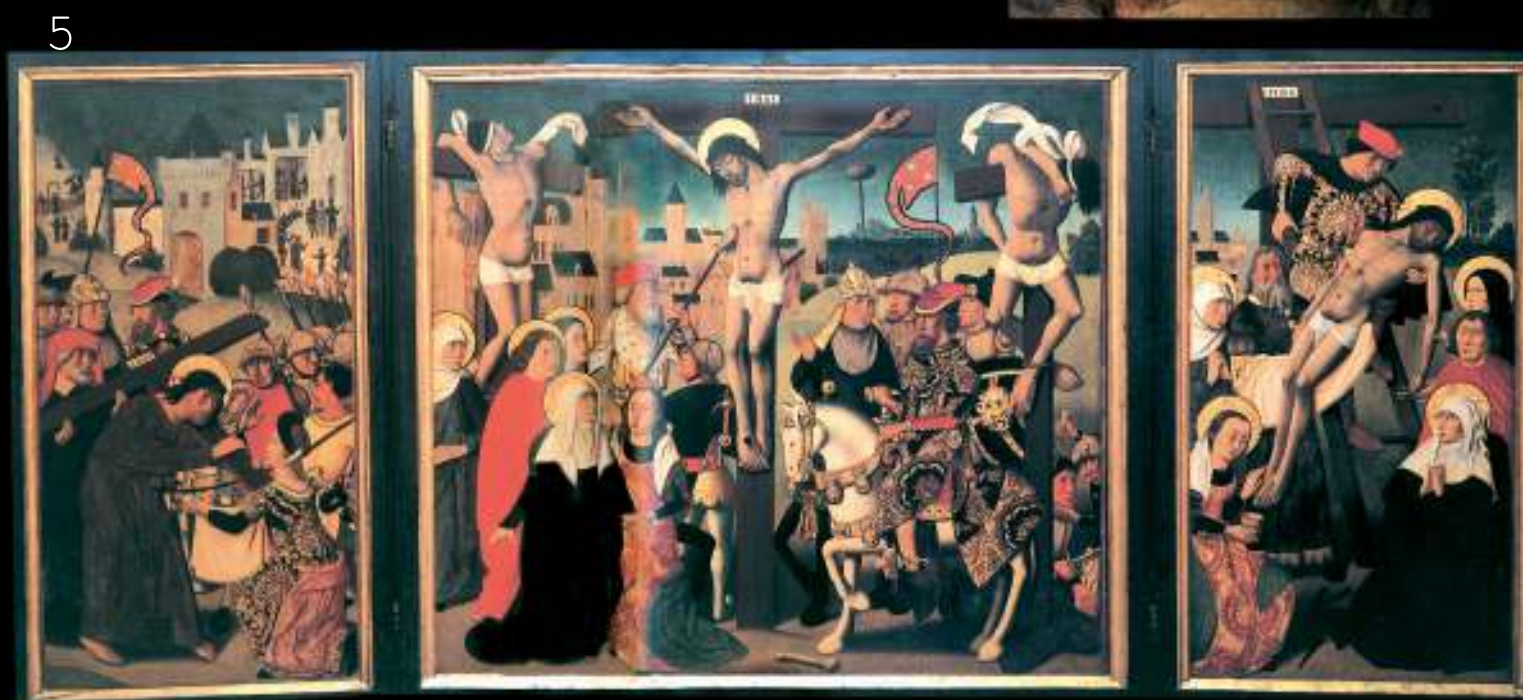
56. Harritzekoa ez den arretaz hartu izan da Labrazan, erretaularen barruko taula batetan erretaulatxo margotu bat azaltzea. Raquel SAENZ PASCUAL, *El dualismo pictórico en la primera mitad del siglo XVI*. V.V.n. *Erretauloak. Retablos I*, 166-177. or.

1

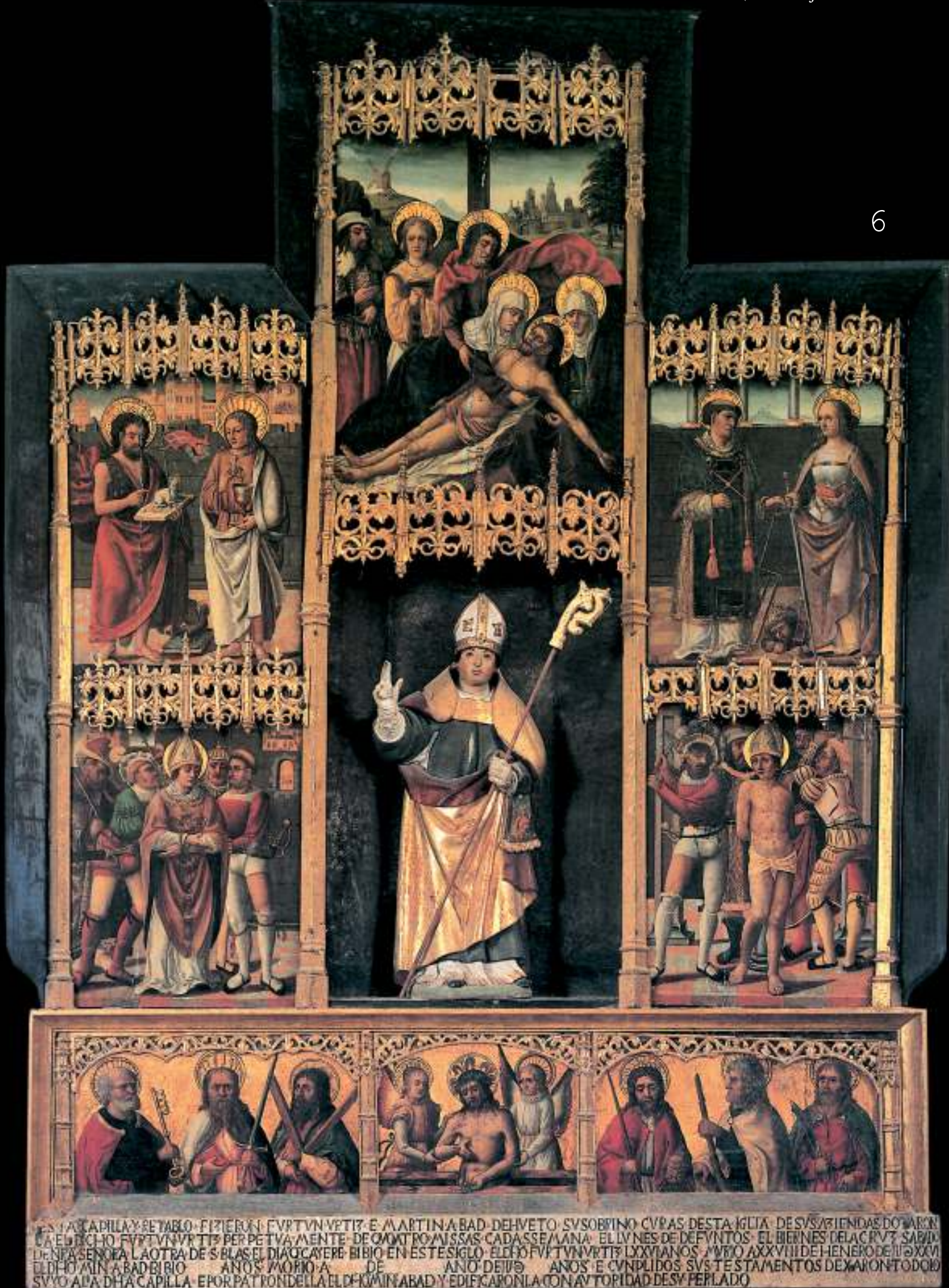

LEHEN ERRENAZIMENTUKO MARGOLANAK. ARABA

1.- Jaunaren Agerkundeko triptikoa. P. Coeck eta Jan Van Dornicke. Arabako Arte Ederretako Museoa. 2.- Hildako Kristoren gaineko negarrak. P. Coeck-en lantegikoa. Arabako Arte Ederretako Museoa. 3.- Pedro Santua. Aguraingo triptikoaren erdiko ohola. Elizbarrutiko Museoa. 4.- Antzinako Erretaula Nagusiaren erdiko ohola. Labranza. (Irudi erref.: C.M.V.). 5.- Nekaldiaren triptikoa. Santa Godelivaren elezaharraren maisua. Arabako Arte Ederretako Museoa. 6.- Blas Santuaren erretaula. Hueto Behena (Irudi erref.: Gasteiz en el Arte 2.).

6

TRIPTIKOAK.
GASTEIZKO ELIZBARRUTIKO
MUSEOA (A).

Jaunaren Agerkundera,
Jaiotza eta Aurkezpena.
Anberesko eskola.

Gurutzetik Eraistea, Kalbarioko
bidean eta Piztuem. Anberesko
eskola. Behean xehetasuna.

Irudi erref.: C.M.V.

Kexaan Joan Santua komentuan
Agerkunderaren ohola (A).

Irudi erref.: C.M.V. VI. libk.

57. J. ZORROZUA, O.c., 84. or.; C.M.N. IV, 450-451. or.

58. Erretaula honen xehetasunezko ikonografia azterketa bat ikus, Raquel SAENZ PASCUAL, *En torno al retablo de Ribera de Valderejo. Revisión del Arte del Renacimiento*, "Ondare" 17, A.P.M.n, Donostia 1998, 423-433. or.

59. María del Carmen HEREDIA, *Platería del Renacimiento. El Arte en Navarra sailean*, 24. alea Nafarroako Dip. For., Iruñea, 1994, 374. or.

60. C.M.N., V.2, 628. or.: "A candelieri" kokamena jarraitzen duten zizelaturiko landaredi gaien apainketaz estalia du gainalde guztia, gurutzearen profil guztia zeharkatzen duen hosto eta lore handizko gailurreria batez osatua delarik". Aurrealdeko gurutzaduran Kalbarioa dago irudikatutik, atzealdekoan berriz Esteban Saindua eta Tetramorfoaren sinboloak.

arreta, eta formak zehazten dituen marrazketa sendoa ukatu gabe, lehen mailako koloreen nagusitasunezko **margo anitzen amonia**.

BERTAKO EGILEAK. Zuzen esan izan da, Kantabria aldeko beste bi probintzien aldean, honako hau une garrantzizkoa dela Arabako margogintzan eta Errenazimentu klasiko batetarrantz eginiko aurrerapena erakusten duela: irudiak gero eta estilizatuagoak eta klasikoagoak bihurtuz doaz eta erabilitako paletaren margoetan fiabardura hotzak hasiko dira agintzen.⁵⁷

Bertako egile batzuk ezagunak dira jada eta horien artetik, Gasteizen erroturiko ertiliarren dinastia baten fundatzailea zen **Martin Oñateko**a nabarmentzen da, zeinari zor dizkiogun pintzelezko oholak eta **Domaikia** eta **Morillas**-ko (1554) *erretaula nagusiko* taila urreztatuak.

Bigarren erretaulan, bere seme **Tomas** eta bere suhi **Pedro Lopez Marietak** bukatu zuten honetan argi ikusten da aulkiko *Apostoluetan* bere lan egiteko modua, pertsonaiak hirunaka jartzeko horretan, erretaularen lehen taldean ikusten ditugun **Pedro Sainduaren Bizitzari** eskainitako oholetan bezala eta bigarrenean kokaturiko *Birjinari* buruzkoetan.

ERRETAULEN GALERIA. **Luzuriagako elizako** sakristian gorderik da antzinako erretaula nagusiaren aulkia (1556-57), zeinaren oholetan aingeru arteko Kristoren irudiaren saihetsetan idazten ari diren lau ebanjelariak dauden irudikatutik, bada hauetan nolabaiteko **hispaniar-flamenko** estiloko zerbait baina, adierazpen handirik gabea.

Subilana de Morillaseko Jasokundeko parrokiaren 1571.a baino lehenago bukatutako erretaula misto bat aurki daiteke, non **Joan Salazarreko** nafarra eta **Tomas Oñateko** eta **Andres Miñanoko** gasteiztarrak aipatzen diren. Lehenengoari zor zaizkio multzo osoko alerik ederrenak, aulkian kokaturikoei, *Ama Birjinaren Ikustaldiari*, *Jaiotzari*, *Erdainkuntzari* eta *Agerkunderari* eskainitakoak.

Mesanzako Jasokundeko erretaula anonimoak (c. 1550) ere aurreko gai hauetaz gainera Kristo hilaren gaineko Negar Saminena jasotzen du; lehen aipaturiko besteetan bezala grabatuetan inspiraturikoak dira eta oso lerrozko da pintura.

Arabako margogintzaren historiarako une garrantzitsu horretako ale bat **Gaubeako parrokiako erretaula** da. Alde honetan bertan bada, gaur egun **Gasteizko Arte Ederretako Museoan Ribera de Valderejo** (1548) **Esteban Sainduarena** den deigarri bat. Igeltserotza plateresko oso apainduan laukitunik dagoen erretaula honek **lau oholezko** predela bat dauka Apostoluei eskainitakoa, zaindariaren martiritza kontatuz daude lau lehen gorputzean eta Birjinaren bizitzari buruzko beste lau bigarren gorputzean. Idazkun batek data ematen du: **1548**; baina harrez gero asko kaskatu da eta birmargotze gehiegi nozitu ditu.⁵⁸

Azkenik, margolanak dituzten erretaulak hain gutxi izanik, aipagarriak dira:

- **Añuan Otazutarren kaperako Sebastian Sainduaren triptikoaren ateak**, 1560. urte ingurukoak dira, sainduaren Bizitzako eszenak dituenak,

- eta baita beste ohol solte batzuk ere, **Kexako Joan Sainduaren komentuko Agerkunderako oholak** bezala, Rafaelen artelanak gogora ekartzen dituztenak.

BIZKAIA

ZEANURIKO ERRETAULA. Beste euskal bi probintziei dagokionez, ondorengo atal batetan aitaturiko ditugun erretaula eta margolan inportatuen ondoan, ezin ahanztziko dugu lehenago **gotiko berantiarreko** alea bezala gogoratu dugun **Zeanuriko erretaularen** aipamena. Haatik, bere irudien handitasunagatik leporatzen zaion data izan dezaketelako (c. 1520), nahiko gorputz egokiak dituelako, ukituzko balioen arreta eta perspektibako oharrengatik ale hauek ez daude lekuz kanpo hemen, Lehen Errenazimentuko aleen ondoan.

12.

■ URREGINTZA

● NAFARROAKO ZILARGINTZA

"Txikiagoak" deituriko artearen barruan oso teknika ezberdineko lanez hitz egin behar gogoratu behar genuke, baina laborpen honi ezarritako mugen zilarzintzari helduz behartzen gaituzte.

Frantzian landuriko zilarzintzako ale ederrak Nafarroako erresumara inportatzeak, aurrekoa atalean ikusi genuen bezala **liturgiako eskulangintzaganako** zaletasuna eragin zuen, zalantzarik gabe, eta **bertako lantegien** sorrera eta garapena ekarri zituen. Arte hau XVI. mendean hasieran zehar hedatuz joan zen eta gorakada izugarria izan zuen bai kalitatez nahiz kuantitatez, Nafarroan eta Araban batez ere.

Zilarzintzako lantegiak XVI. mendean zehar, agiritan azaltzen diren ehun bat izan daitezke **Nafarroan** lanean ari direnak. Anaidietan eta gremioetan bildurik, beren zaindari sailduak hautatu, estatutuak idatzi, araudiak aldarrikatu, eta beren lantegietako ikurrak sortuko dituzte, zilarzintzaren gainean ikusgai izango direlarik, metalezko puntzioen bitartez landuak.

Zilargileen gune nagusiak **Iruñean**, **Lizarran** eta **Zangozan** kokatuko dira. Astiro-astiro azken gotikoaren ereduak errenazimentuko egitura eta teknikaz ordezkatuak izango dira, Aragoi eta Gaztelako zilarzintzaren harremanetik inportaturik. Apainketan, **gnuteskoak** eta **argimutilak** hedatzen dira, azken gotikoak bereak zituen landareki gaien ordezkotzat.⁵⁹ Aurrerapen hau berantiar samarra da eta bai Iruñeko nahiz Lizarra eta Zangozako lantegietan guztiz errenazimentukoak diren ereduak XVI. mendean erdialdera arte ez dira azalduko.

IRUÑEAKO KATEDRALEKO EKISAINDUA. Lan hauetako bat, agian deigarriena, **Iruñeko katedraleko Eki-saindua** da, 84 cm. baditu altueran eta 42/37 oinarrian. Gingil anitz duen oina, oso barrokoz jantzitako heldulekua eta gainean hexagonozkoa dirudien tenpletea, erdiko esparru karratuak eta bi aldeetan triangeluarrak osatzen dute. Plateresko apaingarri ugari eta bibliako irudiz estalia dago. Iruñeko ikurra darama eta **Pedro de Mercadorea** (c.1550)

eta Aragoiko zilargintzarekin zerikusia duena bezala hartu da.

SANTA URTSULAREN ERLIKIONTZIA. Beste ale bikaina **Pedro Otxobiren** (1538-48) lantegitik ateratako **Santa Urtsularen soin-erlikiontzia** da. Baditu 78 cm. altueran. Soina zati batzuetan bederen urreztatua eta plateresko ebakiz apaindurik dago, burua eta eskuak berriz koloreanitzeko haragi kolorezkoak ditu.

Nikolas Sainduaren parrokiak ere, lehen errenazimentuaren geroztikako liturgia ostilamenduetan oso aberatsa denak badu **erlikiontzi-eskultura** berezi bat, **San Markos** ebanjelariari eskainitakoa, *kontraposto* apur bat duela osoko irudian adierazia, sinbolozko lehoia oinetan duelarik. Bai estiloagatik eta podiumean zizelaturiko plateresko apainketa osagaiengatik, **XVI. mendearen bigarren hereneko** data izan dezake.

EBANJELIO LIBURUA. Nafarroako hiriburuko altxorrean, jada aipatuak ditugun lanen artekin ere nabarmenduz, ale bitxia bezala aitatu beharrezkoa da **ebanjelio-liburuaren estalgarria**, urre koloreko zilarrezkoa zuzeko arima gainean zizelaturikoa. Neurritz, 28 x 18 cm. baditu eta **Pedro de Mercadoren** ikurra darma.

Estalkietan, alde batean pizturiko eta tronuraturiko Kristo irudikatu da Ebanjelariaren sinboloen artean eta bestean berriz, Gurutziltzatzea. Bi eszena hauek ertzetan eta hondotan kiribilduraz, landarekiz eta plateresko beste apaingarritz jantzita daude.

PARROKIETAKO KALIZAK ETA GURUTZEAK

Errenazimentuaren lehenaldi honetan liturgiako ostilamenduko alerik gehienak parrokietakoko kalizak eta gurutzeak dira eta delakoen ugaritasunagatik estilistikako garapena ongi jarraitu daiteke.

EDONTZI SAGARATUAK. Kalizei dagokienez berriz, zenbait kalitatezko ale, **Fiteroko Santa Klararen kaliza** esate baterako, igaraldiko lan bezala har litezke.

Ohizkanpoko ale bezala izendatu daiteke **Lizarrako San Migeleko kaliza**, berpizkunde estilo oso soilekoa eta plateresko arrastorik ere ez duena eta 1500. urte aldean kokatuz, Cruz Valdivinos-en ustetan Toulouseko Pierre zilarginarena dena.

Nafarroako sakristietan ikusten diren gurutze, kaliza eta eki-saindu asko Errenazimentuaren azken hamarkadetan bezala kokatu behar diren aleak dira eta espresibista eta manierista artearen atalean aipatu beharrezkoak lirateke. Nolanahi ere, zera da ikusten dena, XVI. mendea aurrera doan heinean gotikotasuna murrizten ari dela, kalizen oinetara mugatuz.

Kalizen ezaugarriak. Hara nolakoak izan ohi diren hauek:

- gingil anizdunak
- heldulekua zilindroz artikulaturiko kalostraduna azaldu ohi da,
- eta kopa-azpia kalatua duen kopa, plateresko apaingarrikerubinez eta abar.

Erronkan eta **Otsagiko** kaliza ederretan jarraitu ohi den erredua da. **Erriberriko Pedro**

Saindukoak (1552) koparen borobileko dominetan gorputz osoko erliebe figuratiboak ditu bere baitan.

GURUTZEAK. Gurutzetan berriz **XV.go ereduak** jarraitzen du **XVI. mendearen erdian** arte,

- zitori horizko besoak
- gurutzadura karratuak,
- baina plateresko apaingarriez estaliak daude.

Halakoxea da batez ere, **Lizarrako Migel Sainduaren gurutzea**, eta halakoxeak Iruñeko lantegietatik irrendako beste batzuk: urregintzako benetako bitxi bat da **Alkotezko gurutzea**, gurutzadura karratua, erdi parean zabaluneak dituzten beso zuzenak eta zitori horizko amaieraren eskema jarraitzen duena.⁶⁰

Gurutzearen eskema gotikoak ez du ez du moteltzen berpizten ari diren irudiak, formak eta osagaiak ezartzen duten estilistikako berrietasun inpresioa.

Gauza bera esan liteke **Leitza, Baraibar, Tirapu, Amekoako Martin Saindua**, eta abarretako *proziesioetako gurutzeek* ere, denak **XVI. lehen mende erdialdekoak** ziurrenik.

Mendearen bigarren herenean **egitura joera** ezberdinak nahasian jartzen dituzten gurutzeak garatzen dira:

- kalostradun beso lauak, plateresko apaingarriez,
- eta irudikatze espresibistaz estaliak.

• EUSKAL PROBINTZIETAKO URREGINTZA

ARABAN ZILARGINTZAREN URREZKO AROA

Nafarroan bezainbeste lantegi eta hainbeste zilargintzako emaitza iritsi ez bazuen ere, **Arabak** eta zehatzago esanda Gasteizko liturgiako zilargintzan garapen harrigarri bat ezagutu zuen. Zilargintzako lantegien bizitza eta jarduerara, beren ikur eta puntzioiaz eta euskal zilarginez eta batez ere Araba aldekoen gaur jakin daitekeen guztia sakonki aztertu duen Rosa Martin Vaquerok Errenazimentua euskal zilargintzaren "Urrezko Aro" bezala dauka.⁶¹

Lehen aldia gotikoak bizirauten duelako bereizten da.

Gurutze, kaliza eta kopoietan:

- oinak gingil ugaridunak dira,
- heldulekuak poligonalak
- eta korapiloak berriz egitura borobiletara jotzen dute.

EDONTZI SAGARATUAK. Aipagarriak dira *Heredia* eta *Markinezeko* kalizak.

Egitura soila dutenak baina plateresko ebaketa politak dituztenak dira Andolluko **kaliza** eta **Argomanizko zilarrezko kopoia**.

GURUTZEAK. Baina inolako zalantzarik gabe, Gasteizko elizbarrutiak dituen plateresko aldi honetako bi alerik ederrenak zilar zizelaturiko **proziesioetako bi gurutze** dira:

- **Aliko** (c.1540) **Donemiliagako gurutzea**
- eta **Samaniegokoa gurutzea** (c.1550), Naierako ikurra eta **Juan Alonso Butronen** puntzioia duena, gaur egun Gasteizko Katedral Zaharrean gordetik da.

ESTEBAN SANTUAREN ERRETAULA. RIVERA DE VALDEREJO (A).

Irudi erref.: C.M.V.

61. R. MARTIN VAQUERO. *Artes decorativas en el Renacimiento Vasco: la Edad de Oro de la Platería*. "Revisión del Arte del Renacimiento" "ONDARE" 17, 115-151. or. Ikus egile berberaren doktoressa tesia: *La platería en la diócesis de Vitoria (1350-1650)*. Gasteiz 1997.

1.- Arrasateko ekisaindu platereskoa (G). 2.- Hernaniko intzentsu-ontzia (G). 3.- Billabonako prozesioetako gurutzetza (G). 4.- Iruñeko Katedraletik ekarritako prozesioetako ekisaindua. Elizbarrutiko Museoa. 5.- Mutrikuko kaliza (G). 6.- Mercadoreen kaliza. Oñati(G). 7.- Iruñeko Katedraletik ekarritako ebanjelio-liburua. Elizbarrutiko Museoa. 8.- Santa Urtsularen erlikia ontzia (Irudi erref.: Iruñeko Katedrala).

INTZENTSU-ONTZIAK

Berastegiko intzentsu-ontzia (G).

Errezilgo intzentsu-ontzia (G).

Arrasateko ekisaindu platereskoa.

PROZESIOETAKO GURUTZEAK, GIPUZKOA

Albiztur.

Billabona.

Goiatz.

62. J.A. BARRIO LOZA eta J. R. VALVERDE, *Platería antigua en Vizcaya*. Bilboko Arte Ederretako Museoa, 1986. Ikus baita ere, F. SESMIERO, *El arte del Renacimiento en Vizcaya*, Bilbo 1954, 143-145. or.

63. G. WEISE, *La Plástica... Laburpen bat*. 50-51. or.

64. F. CHUECA GOITIA, *Arquitectura...* A.H. XI, 343. or.

65. *Ibidem*.

Bietan ere, Gurutziltzatuaren irudi inguruan, bai kimu-sortan nahiz kalostradun eslekuan eta zitori horizko besoetan, grutesko, soin-enbor eta "a candelieri" apainketa gai ugariren ondoan ikonografia eszenen aberas-tasun sinestezinezko bat hedatzen da.

Ekora, Santa Koloma edo Aretxabale-takoak bezalako gurutze *benntiarrak* manie-rista estiloan sartzen gaituzte jada.

GIPUZKOA ETA BIZKAIA

GIPUZKOAN. Gorde direnak eta XVI. men-dean kokatu beharko lirakeen liturgia zerbitzurako aleak ez dira asko. Ia denak **Elizbarrutiko Museoan** daude jasota. Urre koloreko zilarrez daude zizelaturik gehientsuenak.

EKI-SAINDUAK. Zenbait eki-saindu plate-resko aztarnak gorde ditu, Bergarako *Oxiron-doko Santa Mariatik* datorrenak eta *Armsateko* parrokiak dituen biak bezala. Berauen artean denetan garaienak (0,96 m.) bereziki ederra da, gruteskoz apainduriko hexagonozko oina, tenpleta moduko korapiloa eta Kristo, Pedro Saindua eta Tetramorfosa biltzen dituen go-tiko orratzak dituelarik.

Gurutzeak. Ondorenean, pizkundeko arrasto oso argiak dituztenak dira *Billabona (Amasa)*, *Albistur*, *Goiaz*, *Zumarraga*, *Usurbil* eta abarretik datozen **prozesioetako gurutze** batzuk, baita *Errezil*, *Benastegi*, *Hernani* eta *Ur-nietatik* datozen zilarrezko **intsentsu-ontzi** zen-bait ere.

Kalizak, hauetako batzuk sinaturik daude-nak, *Arrasate* eta *Urretxukoak* bezala; baita "Erromako erara **zizelaturiko**" bakarren bat ere, on Rodrigo Mercadok bere Migel Sainduaren kaperarako opariz eman zuena bezalako.

Agian edertasunik handiena **eki-sainduetan** bilatu beharko litzateke, kalostrazko zutabetxo eta plateresko apaingarrientzat egokiak dire-lako.

BIZKAIAN. 1500.aren inguruan **Bilbon** eta ia beste inon bizi ez ziren **egile** eta **lantegi** uga-riren agiriak badira. Galduak dira lanetako asko, baina **XVI. mendean** eman beharrezko kalitatezko ale batzuk gelditzen dira:

- **kalizak**, *Plentzia*, *Ondarroa* eta *Elorrión*, *Etxe-barriko San Agustinen* bezalakoak;
- zenbait **kopoi**, *Sopela*, *Santurtzi* eta *Onda-rroakoak* bezalakoak;
- hainbat **eki-saindu** bikain, beren apainketa ugarri eta dotoreagatik deigarriak direnak, *Axpe-Busturiako Santa Mariakoa* beza-lakoak.

Prozesioetako gurutzeak dira lapurretei, honda-zalekeriari eta denboraren irabaziei hobeto gogor egingo balie bezala, gehien gor-de direnak. Besteak beste nabarmendu deza-gun:

- *Kortezubiko Santa Mariakoa*, hain baita ongi zizelatu,
- *Axpe-Busturiakoa* ere, Ebanjelarien irudiak dituen, arkitekturazko osagaiak eta plate-resko apaingari ugarri dituenez;
- *Mundakakoa*, bere irudietako batzuetan au-rrekoaren antza duena baina apainketaz xu-meagoa dena;

- *Urdulizkoa* berriz, kontrako aldean Tetramor-foa grabaturik duena;
- eta beste zenbait *Arrieta*, *Anantzazu*, *Galdakao* eta *Mañarian*.

Hauetako ale batzuen egituretan *gotikotasunak* jarraitzen duela eta *pizkundekoa* dena apaingarrietan azaltzen dela sumatu liteke.

Ez da ahantzi behar **inportaturiko nahiko ale** ere gorde dela, hara nola:

- *Markina-Xemeingo Jasokundeko eki-saindua* bezalakoak, **Castillo** deituriko zilargile sevillar batek landua eta parrokiari erregalatu zitzaiona.

- *Maskurua Sendiaren Triptikoa* ere ziurtatu liteke Espainiako gorteetatik ekarria dela, zeinarengan tradizioa denez, Felipe II.ak bere idazkarietako bati opariz emana.

Bilboko Arte Ederretako Museoan 1986an, **Bizkaiko** antzinako zilarrezkoen erakusketa bat zela eta, erakusgai zen guztiaren argazkiak zituen katalogo eder bat argitaratu zen, zeinari berrehun bat zilarginen izenen berri zuten *Hiz-tegi* bat erantsi zitzaion.⁶²

13.

■ LABURPENA

PLATERESKOA: LEHEN ERRENAZIMENTSU BAT; INPORTATURIKO ESTILOA. Baskoniako Errenazimentuaren azterketa sakonak emandako ondorioak, kapitulu hau izendatzeko erabili dugun *inportazioa* deitura ongi frogatua dela erakutsi digu.

Georg Weise historialariari ez zitzaion oharretan jartzea ahaztu, *gure penintsulako iparraldeko probintziatan* "erromatarren" hizkera berria onartzeko erabili izan ziren **itzulinguru** eta **atzerapenak**. Estilo hau onartu zuen bai eskualde honek baina, oso beranduan eta nolabaiteko **gotikotasun espresibismoaren loturatik** erabat askatu gabe. "Italiarren estilistikako oinarriak eta arte idealak beretzat hartze soilaren hasierako jarrera geldi eta lotsati batetatik, norbanako bereziaren adierazpen gero eta indartsuago eta sujetibismo espresionista estasia arterainokoetara" oso poliki igarotzen zen —dio Weisek.⁶³

Espainiako Iparraldeko lehen errenazimentuari buruz alemaniar ikertzailearen aipamen arrunt horretatik Euskal Herriko gure alor berezira etorri, *italiartasun inbaditzaileari gogor egite inkontzientea* adierazpen zorrotzagoz baieztatu beharko dugu, Chueca Goitiak egin ohi duen bezala, alegia "platereskoa ez zela euskal azal gogorra biguntzera iritsi".⁶⁴

EUSKAL LURRALDEAN PLATERESKOAREN SARRERA

Eragin hori gazteleratu zen elite baten bitartez hasi zen: jaiotzen ari zen Hispaniako monarkian barneratzen joango zen arabar noblezia, hori horrela, ikusi dugun bezala, hegoalde-tik datorren joeraren arabera eraikitzen baitzuten jauregiak.

Baita Oñatin ere, "hiribildu platereskoaren" izendapena erantsi diogun lekua izanik, non estilo berriaren aztarnak saihestea ezinezkoa

izan zen Oñatiko Kondea zen Iñigo Gebara, Erregeen idazkaria zen Juan Lopez Lazarraga, Nafarroako Erregeorde eta Gaztelar Kontseiluko Lehendakaria, on Rodrigo Mercado Zuazolakoa bezala Gaztela aldera hain irekirik zeuden gizonen eraginez, eraikin sendo bati, egituretako nolabaiteko xumetasunari, harlanduzko zakarraren teknikari eta apainketako **antiklasikotasunari** zaion leialtasunak ezarritako mugen barruan azken berrikuntzak ixteko, euskal joera bera onartu beharra daukagu.

Platereskoaren jai-giro iskanbilatsura bat-batean eta azkar irekitzea baino **xumetasun alderako** joera nabarmenagoa duen eraikuntza publikoen tradizioari zitzaien **leialtasuna** da. "Esaten ari garenean ispilurik hoberena –idazten du Chueca Goitiak– Oñatiko Unibertsitatean dago, herri baten estilo baten aurkako tinkotasunean, bere langintzen barruan honek azaltzen duen zorroztasunean".⁶⁵

Nafarroan Lehen Errenazimentua ez zen sartu harik eta goi mailako pertsonaia batzuk beren **Humanismo Eskolaren** bitartez (Lizarran, Iratzen, Tuteran, eta abar.) soroa ongi prestatu zuten arte.

Orokorrean esan liteke, eragile berezi eta elitisten eskuhartzea erabakigarria izan zeneko (Oñati eta San Telmo) puntu haie-tatik kanpo, estilo berria zabalera osoan ez zela onartua izan Gipuzkoa eta Bizkaian sakonenean aspalditik euskaldunak ziren lekuetan, **muga aldetan** baizik (Biana, Tuteran, Otsagabia) Gaztela eta Aragoiko iragazpenak errazkien ematen ziren lekue-tan, hain zuzen. Baita azkenik estilo berriak sartzea lortzen duen leku hauetan ere: Bizkaian, (Begoñako Gure Ama, Bil-

boko Bizente Saindua,..). Historialariak zera egiaztatzen du, estilo baten barneratzea baino gehiago direla, hispaniar mai-su handien **imitatze kaskarrak**.

ERRETAULA ETA HONEN ESANAHIA

Atal honen amaieran egin beharrezko beste egiaztatze bat elizetan erretaul-ek orain lortua duten garrantzia da. Aski ezaguna izanagatik erretaulen jatorria, historialariek ederki egingo dute eliza-ren barruko bizitzako arazoak eta har-tzen ari den forma ugariak eta, kristau eli-zen multzoa Europa guztiko museotako aberastasun osoa baino handiagoa den 20 mendetako **ikono-arte**ko **ondare** baten erakusleho bihurtuz, sozio-erlijiozko arazoak eragin duten makinaria honen garapen izugarria sakonetik aztertzen ba-dute.

Elizak Kristoren lekuko heroiko iza-teagatik eukaristiako aldarean jarri behar ziren martirien erlikiaz ezin horniturik gelditu zirenean, beren ikonoez baliatu ziren; eta horrela jaioa da **predela**. On-doren, hemendik, aurreko kapituluetan hitz egin dugun **triptiko** txikira igaro zen.

Triptikoa bikoiztu egin zen, biderkatu egin ziren eta bere neurriak hazten eta itxura denez aldare gainean ezartzera iri-tsi zen, aldare honek kristau liturgiaren misterioaren erdigune bezala duen garran-tzia itzela ilunduz; aldi berean liturgia ofiziala apezgoak bahituta geldituko zen **aldare-aurrea** absidearen hondoraino **era-manaz**, sinestudun laikoarentzat ulergai-tza zen **liturgia hizkuntza** bati eutsiz eta herri leialarentzat barneratzen zailak zi-ren **sinbolo eta alegiazko egitura** batzuek erabiliz.

ELIZAREN ZENTZUA ETA ARTEAREN PRESENTZIA

Lehen Errenazimentuko kristau artea humanismoaren, bere idealen zuhurtasun, oreka eta neurritsu izatearekiko leialta-sunez gotiko berantiarreko arkitekturearen neurri itzelak gaitzesten bazituen, beste alde batetatik, bere elizen barruan, Eliza beraren bizitzagatik besterik ulertzen ez diren arazoak zirela eta, aurretik suma-tu ezin zitezkeen aldaketetara eramana izan zen: misterioaren erdigunea zena **ka-tekesi gela** bilakatu zen, isiltasun mistago-gikoaren bizitokia **fedearen jauregi** bikain bat izaten hasia zen, hara nola, elkarte otoizlariaren bizileku xume izanaz hasi zena, partaide izateko gurtza leku baten orde z museo baten antza handiagoa zuen zerbait izatera etorriko zen.

Plateresko arteak, gainerako Espainia aldeko eskualdeetan bezala, Euskal Herrian ere, gotikoko mendeetan ematen hasia zen noraezko honen lekukoa izaten hasi zen. Eta Baskonian Lehen Errenazimentuaren arte kapituluak ematen dizkigun lekukoetan, meza emalea den gotzainaren (on Rodrigo Mercado Zuazolakoa) begietara eskaintzen den jauregiko kapera batetan dagoen triptiko xume batetatik hasi, eta Oñati, Bergara, Altzaga eta Garagartzan bezala eliztarren arreta erakartzen hasi zi-ren erretauletatik igaroz, Zentroniko, Iza-ba eta Mendabiako elizatar zihozten ne-kazari leialak harritzeko bai baina, ez ber-o-tzeko, aldare gainezka jartzen eta absidea estaltzen duten egundoko aparatua arteko adibideak eskaintzen dizkigu; hetero-doxiaren berrikuntzen aurkako erantzun bezala, Kontrarreformak Barrokoaren ge-hiegikeria guztiak harrapatu ditzan arte.

BIBLIOGRAFIA

- ARRAZOLA ECHEVERRIA, Mª Asunción: *El Renacimiento en Guipúzcoa*. Donostia, 2. argit. 1988, 2 libk.
- AZCARATE RISTORI, José M^a: *La influencia miguelangelesca en la cultura española*. "Goya", 74-75. aleak, 1966, 104-121. or.
- BARAÑANO Kosme M^a, GONZALEZ DE DURANA J., JUARISTI I.: *Arte en el País Vasco*. Madril 1987, 95-122. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: *Los Beaugrant*. Bilbo 1984.
- BIURRUN Y SOTIL, Tomas: *La Escultura Religiosa y Bellas Artes en Navarra, durante la época del Renacimiento*. Iruñea 1936.
- CAMON AZNAR, J.: *La arquitectura plateresca en España*. 2 ale. Madril 1945.
- CAMON AZNAR, J.: *La escultura y la rejería españolas del siglo XVI*. S.A. XVIII. ean, Madril 1961.
- CASTRO, J.R.: *Cuadernos de Arte Navarro*. Iruñea, 1949.
- CHECA CREMADES, F.: *Pintura y Escultura del Renacimiento en España, 1450-1600*. Madril 1983.
- CHUECA GOITIA, Fernando: *Arquitectura del siglo XVI*. A.H.n, Madril 1963.
- CHUECA GOITIA, Fernando: *El plateresco. Imagen de una España en tensión*. Madril 1998.
- CONDE, P.J.: *Historia de Santo Domingo de Pamplona*. P.V.n, 1977, 513-563. or.
- ECHEVERRIA GOÑI, Pedro L. eta FERNANDEZ GARCIA, Ricardo: *Precisiones sobre el Primer Renaci-*
- miento escultórico en Navarra. Esteban de Orbay y Jorge de Flandes*. P.V.n, 168. znb., 1983. go abe.an, 29-60. or.
- ECHEVERRIA GOÑI, Pedro Luis eta FERNANDEZ GARCIA, Ricardo: *Arquitectura religiosa en Navarra durante los siglos XVI-XIX*. "Ibaia eta Haranak", 8. libk., Donostia, 1991.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L. eta beste batzuk: *Erretauloak. Retablos*. 2 ale, Eusko Jaurlar., Gasteiz 2001.
- FORNELLS ANGELATS, Montserrat: *la Universidad de Oñate y el Renacimiento*. Gipuzkoako Foru Al-dundiak, 1995.
- GARCIA GAINZA, Mª Concepción: *La escultura navarra del Renacimiento*. "Historia del Arte Hispá-nico", III. libk., 1980.
- GARCIA GAINZA, Mª C.: (Zuzend. pean), *Catálogo Monumental de Navarra (C.M.N.)* 9 libk. Iru-ñea, 1980-1997.
- GONZALEZ DE ZATARE, J. M.: *La literatura en las Artes. Iconografía e Iconología en las Artes en el País Vasco*. Donostia 1987.
- ITURGAIZ, Domingo: *Iglesia de Santiago. Convento de Santo Domingo. Padres Dominicos*. Iruñea 1994.
- MARTIN VAQUERO, Rosa: *La Platería en la diócesis de Vitoria (1350-1650)*. Gasteiz 1997.
- MARTIN MIGUEL, Mª Anjeles: *Arte y Cultura en Vi-toria durante el siglo XVI*. Gasteiz 1998.
- SAGREDO, Diego de: *Medidas del Romano (Ma-dril 1986, 1549. go Faksimile Argit.)*.
- TARIFA CASTILLA, Mª Josefa: *Juan de Villarreal: tra-dicción e innovación en la arquitectura navarra del siglo XVI*. P.V.n, 221. znb., 2000. go irail-abend., 617-654. or.
- SEBASTIAN, Santiago: *En torno al Primer Renaci-miento*. P.V.n, 10. eranskina, (1991), 103-107. or.
- SEBASTIAN S., GARCIA GAINZA, M.C. eta BUENDIA, R.: *El Renacimiento*. "Historia del Arte Hispánico" III. ean, Madril 1980.
- URANGA GALDEANO J. E.: *Retablos navarros del Renacimiento*. Iruñea, 1947.
- V. V., *Monumentos Nacionales de Euskadi*, 3 libk. Bilbo 1985.
- V. V., *El País Vasco y la Rioja durante el siglo XVI*. L. D. 31. ean, 1985.
- V. V., *Damián Forment, escultor renacentista*. Do-nostia 1995.
- WEISE, Georg: *Spanische Plastik aus sieben Jahrhun-derten*. Reutlingen 1927.
- WEISE, G.: *Die Plastik der Renaissance und des Frühbarock in nördlichen spanien*. 2 libk. Tübin-gen, 1959.
- WEISE, G.: *La Plástica del Renacimiento y del Barro-co en la España septentrional. Aragón, Navarra, las provincias vascas y la Rioja*. Aleman idazkaren I. go eta II. aleen laburpen bat. Tübingen, d/g.
- ZORROZUA SANTISTEBAN, Julen: *Errenazimentuko Artea Araban. El Arte del Renacimiento en Ala-va*. Gasteiz 1999.

Santa Mariako erretaularen xebetasuna.
Antxieta. Tafalla (N).

10.

EUSKAL IKONOGRAFIAREN URREZKO AROA

ERREFORMA PROTESTANTEA

Nafarroako erregina Joana
III.a Albretekoaren erretratoa.
1571. urtean biblia
protestantearen euskal
itzulpena egin arazi zuen,
Leizarragaren Biblia bezala
ezagutzen dena.

TESTUINGURUA

ERREFORMA KATOLIKOA ETA URREZKO AROA

Historialariak ohartu dira Europan eta Espainian bereziki, XVI. mendearen erdialdean gertatu zen politiko-erlijiozko giroaren aldaketaz. Karlos enperadoreak protestante heresia suntsitze eta enperadore katoliko baten agintepean Inperioa batu nahiaren saiakeran porrot egin eta bertan behera utzi, eta turkoen mehatxuetatik Europa kristaua askatze saiakeran huts egin zuela aitortu zuen. Erlijio gerrek XVII. mende ongi aurreratura arte iraungo dute eta Espainia barruan sartuta gertatuko da. Jasanberatasun edo tolerantzia haizeak jotzen hasiak direla ere egia da eta bada Wesfaliako Bakean oinarrituko puntua zein izango den sumatzen hasia denik: "cuius regio, eius religio". Baina iberiar penintsulan oraindik suma ezinezkoa zen halako amaiera.

Europako estatuetan, politikoki absolutismo joerakoak ziren monarkien sendogotze bidean aurrera egingo zen. Espainia bere baitan ixten joango da eta errege aginpidearen gailurra **Felipe II.**aren Espainiako erregealdiak markatuko du eta baita nobleziaren aldetik botere politikoaren sakabanatze helburuen azkena ere.

Mende honetan erlijioaren arnasten zen giroaz, katolikotasun bera zelarik, era berezian arduratu behar dugu, izan ere, Baskonian bezala, gainerako Espainia osoan ere erlijio katolikotik jaioko da artelan sormenari dagokion guztia.

Kontrareforma deitu izan zaion horren lehen fasea, azken batetan, **erreforma katolikoaren** (beste batzuk **katolikotasunaren zaharberritzea** deitu izan diote)aldi luze baten amaiera izan zen; zeinaren erdigune Kontzilioa izan zen, garrantzi handikoa bera, zeren eta, beranduegi iritsi zenez, ezin izan baitzuen Elizaren zatiketa, **erreforma protestantea** deituriko mugimendu berezilea galarazi.

ARO BATEKO ARGIAK ETA ITZALAK

Gezurra badirudi ere, Espainiako historialariak iberiar penintsulako letra eta arteetako "Urrezko Aroa" inkubatu zeneko garaia eta guk berriz **euskal ikonografiaren "urrezko mendea"** deitzera auzartzen garen hori, akats handi eta hispaniar erre-

sumekin izandako eten aldiena ere bada. Felipe II.aren erregealdia garaipen aintzatsuengatik nabarmendu zen baina, baita porrot eta huts egite askorengatik ere. Nagusitza politikoa ez zen Gaztelaren pobreagotzeaz baizik lortu eta fede katolikoaren ziurtatzea, kalbindar eta islamdarren aurrean ez zen bermatu **Inkiszioaren** bitartez baizik, aipaturiko guzti honek indarren eta pozbideen xahutze izugarri bat ekarri zuelarik. Zuzentasunez hitz egin izan da "gutxi edo gehiago arrazionalismo filosofikoak eta burgesia kapitalistak moldeaturiko" Europako herrialdeetan sortzen ziren joeren aurka Felipe II.ak ezarri zuen norabide aldaketaz. Errege Zuhurraen heriotza, hispaniar gizarteko maila gorenetan bederen, arintze bat bezala jasoa izan zen. Bere botere eta guzti, Felipe II.a ez zen gauza izan, bere erresuma, gerra, zorra eta gainbeheraren zurrunbiloan harrapatuta gertatu ez zedin asmatzeko.²

Baina gaitz hauen kontzientzia orokorra ez da hurrengo mendera arte emango. Oraingoz, ekonomiar dagokionez, Mundu Berriko urreak eragiten dituen irabazietatik biziko dira, politikari dagokionez, antzinako erresumak eta "Espainiatako" jauntasunen batasun gainetik jaikitzen den errege botere baten harrotasunetik eta erlijioari dagokionez berriz, Trentokoaren ondoren, heresien gainontzeko garaipenak sortzen duen pozalditik eta dotrina katolikoaren sendogotzetik eta moralaren eraberritze eta diziplinaren sentimendu orokor batetatik.

BASKONIAN. Halaz ere, Frantzia aldeko Euskal Herria aipatzerakoan ezin daiteke gauza bera esan, non **kalbindarra den erregina** baten garrak, **Albreteko Joanarenak**, gehiengoz katolikoa den Nafarroa Behereko populazioa etengabeko gerra aztoramenduan edukiko baitu.

Pirinioen azpiko Baskonian demografi gainbehera mendearen azken aldera nabarmenduko da eta ekonomi krisialdia areagotu hasiko da, eta XVII. mendean lehertuko dira beronen ondoriozko gizarte gatazkak.

MONARKIA ETA ELIZA

Oraindik ere, XVI. mendearen hirurogeiko hamarkadan erlijiozko eta gizarteko giroa usteonekoa eta baikorra da, arte ekimenetarako bizigarria izango dena. Trentoko eta Pio V.a eta Grego-

1. V.V., *Introducción a la historia de España*. Madrid 1971, 330. or.
2. Henry KAMEN, *Felipe de España*. Siglo Veintiuno Argit. 1997, 340. or.
3. C.M.N., V. 2, 459. or.
4. P.L. ECHEVERRÍA GOÑI, Voz "ORORBIA". G.E.N.an, Iruñea 1990, 422-428. or.

rio XIII.a bezalako aita santuen politikaren ondoriozkoa izan zen, kristau zerbitzuaren kudeaketan eta bizitza zibilean hierarkia katolikoaren agintuari zegokion guztian, **elizaren eskubide eta askatasuna** onartua izatearen eskakizuna, nahiz eta horren orde, Felipe II.a "pase regio" delakoari eusten saiatu zen, Elizaren kargurik nagusienak errege aulkari leialtasuna frogatua zuten pertsonari emanak izan zitezela eskatuz eta lortuz. Herriaren eta elizjedearen alderdi askotan, benetako ebanjelio bizimodu bati beti lagundu ez zion erlijiozko suhertasuna nabariaren azaldu eta santutasun goreneko pertsonailetan forma bizigarria hartu zuen eta horren ondorioak kultura eta arte munduan ere agertu zirelarik.

LEHEN ERRENAZIMENTUA –PLATERESKOA– ERRENAZIMENDU KLASIKOA

Georg Weise historialari alemanak aditzera ematen duenez, Felipe II.aren etorri eta gutxira eta 1560 aldera, Trentoko Kontzilioaren azken etapan "bat-bateko" etena eman zela: **Errenazimendu Betea** gerora **barroko aldia** deituko denarekin bereizten duena. Italian eten hau agerikoagoa da Espainian baino.

Euskal Herrian Errenazimenduak gehiago iraungo du eta aurreko atalean esan bezala, ez da erraz **Lehen Errenazimendua** eta **Errenazimendu klasikoa** bereizten dituen mugak zehazten, zeren eta lehenbizikoa **platereskoarekin** lotzea normala dela kontutan hartuz, gruteskoak eta mintzaira horren beste apaingariak aurkitzen ditugu **Errenazimendu heldu** baten ordezkooak bezala izendatu behar ditugun artelanak eta lan multzoak uztaitzen eta baita osatzen ere.

I.

■ TRANTSIZIOKO PINTURA

ARTELANAK ETA ERTLARIAK. Kronologia orientabide bezala hartuz *gotikotasunaren mugak gainditzeko* ahaleginak sumatzen zaizkien margolanak miatzetik hasiko gara.

Bestalde, XVI. mendearen erdialdera iritsiz gero, artelanei buruzko agiri ugari izaten hasi garenez, arte historia hau etilarien izen berezitan oinarrituz has daiteke, lehenago sarritan oso gaizki gordetako artelanen barru barruko azterketak uzten zizkigun zalantzak eta zehaztasungabeziak behin betirako gaindituz.

Hain zuzen ere Italiako Errenazimendu manieristan, 1550. urtean zehatzago esanda, argitaratuko da italiar artearen Historiako lehen lana—Giorgio Vasari-ren *Bizitzak*— nolabait ere, *artelan* eta *estiloen* historia baino gehiago *ertilariena* izango dena. Adibide bera jarraituko dugu hemen eta XVI.go data aurreratu horretatik gure historia kronologikoki mugatzeko eta bideratzeko etilarien izenez baliatuko gara batez ere.

LURRALDEA. Beste alde batetik, gremioen antolaketak eta bertako etilarien lantegiek mende honetara artean eta izan duten eta oraindik ere irausten dien garrantzia kontuan izanda, gure ikerlana hedatu dezakegu Baskoniako hainbat lurraldeetan arduraz berezia jarriz, nahiz eta jakinaren gainean gauden zenbait etilariarentzat, garrantzitsuenentzat batez ere, Herriko hainbat probintzietan lan tratuak egiten eragotziko zien mugarik ez zela izan.

PINTURA ETA ESKULTURA. Historialari batzuk aipatu dute XVI. mendean euskal eskulturak margolanen ondoan duela dirudien garrantzia eta kalitate hobea. Irizpide hau bat dator errealtatearekin, Kantabria aldeko probintziei buruzkoa baldin bada batez ere, ez baita hain zehatza gertatzen Nafarroako erresuman pentsatzen bada, non badirudien, margolariak gutxieste bertako ikerlarien merezimenduzko lanari ezker oraintsu agertuz joan diren agirien ez ezagutzeak ekarri duen emaitza dela. Nafarroa izango da, beraz, Goiz Errenazimenduko margolarien buruzko aipamena egiten hasiko gareneko eskualdea.

● NAFARROAKO MARGOLARI ETA LANTEGIAK

ORORBIA MAISUA

Ororbiako Julian Santuaren parrokiak du Nafarroan XVI. mendearen lehen erdialdean margotu ziren ohol multzo estimagarrienetako bat. Eliza XV. mendekoa da; baina inola ere ez zen bukatu izango hurrengo mendearen lehen hamarkadak baino lehen.

Dataz 1530.³ urtekoa izan daitekeen **erretaula** hiru solairuz eta bost kalez osatua da, eskulturak eta margolanak nahasturik dituelarik. Lehen gorputzeko ohol margotuek *Urrezko Legendatik* ateratako Julian Santuaren bizitzako eszenak azaltzen dituzte: oreina santuari bere gurasoak hiltzera doala berri emanaz, San Julianen emazte berari gizahilketaren berri ematen, eta abar.

Bigarren solairuak Kristoren Hautzaroko pasadizoak azaltzen ditu; goiko solairuan, Gizakundea, Birjinen Ikustaldia, Haurrarekin Birjina Abdon eta Senen santuen artean, Jaiozta eta Agerkundea. Atikoan Gurutziltzatzearen irudiak.

Ororbiako Maisu ezezagun honek konpromisozko **estilo bat** agertzen du, *germaniar-flamenko* eta *italiartasun errenazimenduen* joerako eraginen artean. Badaki konposaketa simetriaren bidez orekatzen; kontaketa maite du; paisaietan arduraz azaltzen du eta beroien gainean nabarmentzen ditu irudiak; hauetan berriz keinuen dotoreziak nahiago ditu; eta gozatu egiten du bere arkitekturan, perspektibaren ikerketan; guzti honek adierazten du margolariak Italiatik iritsitako joera berrien ezagutza izan zuela.

Baina, aldi berean, eta mendearen lehen urte hauetan ohikoa den bezala, zantzu hauek Flandes eta Alemaniatik iritsitako beste batzuekin nahasten dira: xehetasunetarako isuria, konposaketaren osagai guztiak lantzen ditueneko zehaztasuna, pertsonaien jantzien toledura urrutiek eta paisaien hondoek Durero eta Flandesko rafaeldar margolarien estanpetako eragina iradokitzen dute.⁴

ERREFORMA KATOLIKOA

Irudi hauetan azaltzen den bezala Kontrarreforma ala Erreforma katolikoaren prozeduran Jesusen Lagundiaren egitekoa erabakitzailea da.

ORORBIAKO JULIAN SANTUAREN ERRETAULA (N).

JOAN BUSTAMANTE

ZIZUR NAGUSIKO ERRETAULA (N).

ORITZEKO HORMAIRULDIK (N).

SANTA MARIAKO ERRETAULA. EGIARRETA (N).

Beharbada, **Joan Bustamante** hartu behar da bere belaunaldiko nafar margolarien artean iaioena bezala. Bere lanik hoberenetako bat **Uharteko Joan Bataiatzaile Santuaren erre-nazimentuko erretaularen** margolan multzoa da. Ertilari honen 1553. urteko testamentuan erretaula hau ordaintzeko falta ziren 120 dukatez hitz egiten du; eta Iturmendiko Katalina, margolariaren alarguna 1555. urtean parrokiarekin tratu bat egitera iritsiko da, zeinetan esaten duen lana hori 20 bat urte lehenago burutu izan zela (c. 1535 edo 1536).⁵

Zizur Nagusikoaren garaikidea izan behar duen Uharteko erretaulak bere bigarren solairuan margoturiko lau ohol dauzka, Gizakundea, Mariaren Jaiotza, Agerkundea eta elizan Sartzea adierazten dituena; erdiko horma-konkan Birjinaren Koroatze taila doa. Atikoa berriz, Nekezko Bidearen eta Gurutzetik Jaisteari buruzko margolanak, Maria eta Joan Santuaren artean Gurutziltzaturiko Kristo baten tailaren saihetsetan.

Joan Bustamanterengan **ezaugarri** azpimarragarriak dira *marmuzkigintza* menderatzen duela eta *margo hunkigarriez* osatzen du. *Konposaketak* garai honetan hispaniar lantegietan banatzen ziren grabatueta oinarriturikoak dirudite. Gurutzetik Jaitsierako multzoarentzat, adibidez, eredu bat Marcantonio Raimondi-ren estapan aurkituko zuen. Gurutzea sorbaldan eramatearen eszena Zizurko erretaularen berdin-berdina da. Bestalde, Gizakundearen eta Jaiotzaren efektu berezietan azaltzen den maisuaren *italiartasunezko estilo* honetan ez da zenbait oihartzun flamenko falta.

ZIZUR NAGUSIKO ERRETAULA. Benetako monumentu multzoa den **Zizur Nagusiko erretaula** bestea bezain garrantzizko eta baliotsua da.

Lau gorpuzteko eta bost kaletako **erretaula** da, hamabost ohol margotu erakusten dituen, izan ere, erdiko kalean erdiko hiru nitxoetan eskulturak ditu. Aulkian, Juan Bustamantek Nekaldiko bost eszena margotu zituen. Lehenbiziko gorpuztean elizaren zaindari den Andres Santuaren bizitza eta martiritza kontatzen da; bigarrenan Birjinaren bizitza; atikoko bi oholak, alde batetan Santiago eta Roke Santuak agertzen dituzte eta Migel Santua eta Julian Santua bestean.

Zizurren Joan Bustamanteren **estiloan** aregotu egiten da *espresibista airea*. *Italiar eta Eskandinaviar ezaugarrien* nahastea, konposaketa korapilatsuenganako nolabaiteko zaletasunari eta pertsonaien mugimenduari lotuta doa. Larritasun hau argi asko gelditzen da aulkian garatzen diren eszenatan. Beste bereizgarri batzuk ere baditu Joan Bustamantek, *margoen bizitasuna*, eta bere gizonen inudietan, zertxobait behartutako jarrearen alderako zaletasuna, bazueta bizkarrez ikusten direlarik, gorpuzte indartsuak eta aurpegi zokodunak, eta baita Errenazimentu ondorengo aldietan desageratuz joango den nolabaiteko "horror vacui" ere.

GALARKO ERRETAULA. Agirietan ez azaldu arren, **Galarko** (Espartza) erretaulako margolanak **Joan Bustamanterenak** bezala har ditezke. Eserleku baten gainean (eskulturadunak) bi gorpuzte zutitzen dira, bost kale (eskulturak

dituen erdiko barne delarik) eta hiru etxe dituen atikoa. Denetara badira hamar margoturiko xaflak, Jesusen Hautzaroa, Esteban Santuaren bizitza eta Nekaldiari buruzko gaiak dituztelarik; margolan hauek 1945. urtean izan ziren zaharberriak.

Estiloari dagokionez badira, perspektibazko efektu interesgarrietan eta pertsonaien aurpegi eta jarreretako larritasun biziakin nahastean diren hondoko arkitektura handietan islatzen diren *italiar kenak*.

Hau dena, oinarrizko margoen bizitasunaren alderako joerari loturik, Rogelio Buendiak gaineratu ahal izan du **Joan Bustamanteren ingurumariaren** barruan kokatzen dela obra, eta oso litekeena dela bere lantegian, izan ere irudiek ez baitute Uharteko eta Zizur Nagusiko erretaulatan maisuaren ezaugarriak dituzten manierista-urreko luzamendurik. Angulo Iñiguezek berriz, **Joan Bosque** margolariaren lana den (Nafarroako Museoa) Burlatako Joan Bataiatzaile Santuaren erretaulako margolanekin zerikusirik baduela dio.

Izendapenak. Joan Bustamanteren ingurukoak bezala gutxienez jo diren margolan batzuk dituen beste **erretaula Zabaltzako Jasokunde parrokiakoa** da.

Gauza bera esan liteke, gaur egun Nafarroako Museoa den **Setoaingo erretaulaz** ere.

JOAN BOSQUE

Oriz jauregiko (gaur egun Museoa) "**Baitaletako aretoa**" apaintzen zuten margolanen loturik agertzen da Joan Bosqueren izena, zeinetan Mühlberg-en Karlos V.aren garaipenaz bukatu zen Saxoniako Guduko pasarteak irudizaturik zeuden. Garai hartako grabatueta inspiraturik daude zalantzarik gabe eszenak eta grisailaz burutuak dira. Ematen zaien data 1550. urte aldekkoa da.⁶

BURLATAKO ERRETAULA. *Burlatako Joan Bataiatzaile Santuaren parrokiako* erretaulako margolanak ere Joan Bosquerenak dira, zeina, Foru Aldundiak 1956. urtean erosi eta (garai bateko Iruñeko Erruki-ospitalea) *Museoko kaperana* eraman eta bertan kokatua izan zen.

Eserlekua, bi gorpuzteko eta bost kale dituen **erretaula** Joan Bataiatzaile Santuari eskainia dago; eta eserlekua eta Esteban Obray-ren eskultura lanak barnean dituen erdiko kalea ezik, ikonografiako multzoa hainbat margolan oholetan osatzen dute.

Erretaularen *lehenengo taldeak* Bataiatzailearen eszena batzuk agertzen ditu: Kristoren Bataioa, santuak Herodes eta Herodias eginiko ohartarazpenak, Bataiatzailearen burua ematea –Lucas de Leyden-en eredu bat errepikatzen duen eszena, berau– eta Bide-erakusle Santuaren zintzur ebaketa.

Bigarren gorpuztean binaka jarritako santuen konposaketak aurkitzen dira. Atikoko behe-erreneko sortan, Deikundea, Jaiotza, Birjina Haurra duela eta Joan Txiki Santua, Ikustaldia eta Epifania, erretaularen koroatzea berriz, ainguruz inguraturiko (Dueroren grabatu bati jarraiki) Hirutasun Santuarentzat jasoa dena Lukas eta Mateo Santu ebanjelarien artean.

Estiloagatik, Joan Bustamanterenean bezala, Joan Bosquerenean ere sumatzen dira *ita-*

5. Margolana 804 dukat zahar eta zilarrezko 9 erral eta erditan izan zen tasatua. Joan Bustamante berak margolanarekin batera tratua egin zueneko eskulturari buruz ez da ezertxo ere esaten.

6. F. SANCHEZ CANTON, *Las pinturas de Oriz y la guerra de Sajonia*. Iruña 1944.

liar kerak eta flamenko *inspirationen* nahasteak, *Aragoi aldeko eskolako* margolarien nolabaiteko eraginez osatuak. Zoladuretan eta arkitekturetan perspektibak bistaratze joerak eta enperadorearen modaren arabera jantzitako irudien dotoreziarekiko zaletasunak Italiar jatorrikoak dirudite. Halaz ere, aldizka egitura luzeko aurpegi-tako adierazkortasunetan, janzkeretako zehaztasunetan, adatsen forma eta oro har, irudien kera eta paisaien hondoetan pintura flamenkoaren korronearekiko nolabaiteko lotura nabarmentzen zaie.

ERRAMUN OSKARIZ ETA BERE LANTEGIA

Iruñeko Oskariztarren lantegitik irteerakoa da XVI. mende honetako lehen erdiko margolanen emaitza oparoa.

Hiru belaunaldietan ertilariak izan zituen familia izan zen. Familia leinu honetako burua **Menaut Oskariz** izan zen; baina bere emaitzen kantitate eta kalitateagatik gailendu zena honen seme eta oinordeko **Erramun Oskariz** izan zen. Bere garaikoen aldetik oso estimatua izan zen ertilari honi "Arma Errege" ⁷ karguaren ohorea eman zitzaion, beraren aurretik kargu honetan Joan Bosque izana zelarik.

EGIARRETAKO ERRETAULA. Bere lehenengo eta estimatuenetako lan bat **Egiarretako Santa Maria parrokiako erretaularako** margotu zituen ohol multzoa da.

Joan Landaren (1540) eskultura lanak erakusten diren *erretaula platereskoa* da. Pintura lanak urte batzuk beranduago eginak izan behar dute, 1551 eta 1553 artean.

Margolanak. Erretaularen hiru gortuzko kokaturik dauden pintura hauek *Pedro Santuaren bizitza eta martiritza* kontatzen dute, *santu* batzuen irudiak ere erantsi zaizkiolarik: Frantzisko eta Domingo Santuak, Brixida eta Marina emakume santuak, eta abar.

Agiria duen lehen lan honetan Erramun Oskarizek agertzen du **bera duen estilo** berezi bat, batez ere, zenbait eszenei ematen dakien larritasunean, eta pertsonaien keinu adierazpenak gogortzeko joeran kanporatzen den *flamenko eraginak* bereganatuak dituen ertilari bezala. Gainerakoan, *italiartasun zaletasuna* neurritsuagoa da eta irudien estilizazioan eta sakonerako arkitekturekiko zaletasunean azaltzen da. Bere-berea duen ezaugarrietako bat, paisaien gainean nabarmentzen diren *santuak binaka* jarzteak, *oihalez, brokatuz eta harribitxiz* bere pertsonaiak janztea eta *oinarrizko margoak*, gorri, hori eta berdeak erabiltzearen zaletasuna da.

AGINAGAKO OHOLAK. *Aginagako Pedro Santuaren parrokiatik* Elizbarrutiko Museora eramanak izan ziren Erramun Oskarizek 1550.a baino aurreagoko urteetan margoturiko **zortzi ohol**.

Maisuaren eskuak eginga bezala jotzen den *Nekaldiaren* agerpena adierazten da hauetako lau aletan; *Pedro Santuaren bizitzari* eskainitako gainerako lauetan, lerrokoago estiloz eginak direlarik, bere lantegiko langileak eginak bezala har daitezke.

AKERRETAKO ERRETAULA. Egiarretako lanen estilistikazko antzagatik, Erramun Oskarizenak bezala hartu dira, **Akerretako (Esteribarren)**

erretaulako errenazimentuko margolanak, ertilariaren erdiko etapakoak izan daitezkeelarik.

Idulki txiki baten gainean lehen gortuzko bat altxatzen da, *Nekaldiaren* eszenak adierazten dituzten oholak agertzen direlarik; bigarren solairuan gizon *santuen* irudiak ikusten dira; hirugarrenean, *emakume santuen* irudiak eta *Mendekoste*.

Margolan hauetan Erramun Oskarizek flamenkoaren eta italiarraren erdi bidean irauneko jarraitzen du.

BERRIOGOITIKO ALDAREA. Berriogoitiko (Antsoain) *Santa Eulalia parrokiako* **aldare nagusian** Erramun Oskariz aritua izango zen bere iloba **Pedro Altzo** eta **Oskarizekin** batera, mukulu eskulturak eta ohol margotuak nahastuz ziren *egitarau misto* bat osatzen.

Bigarren gortuzkoan bata bestearen atzetik azaltzen dira Santa Eulalia epailearen aurrean, emakume zaindaria santuaren mukuludun irudia eta beronen martiritzako irudia. Hauts-babesetan, Ebanjelioaren aldetik Luzia eta Fermín Santuen margolanak gainjartzen dira eta kontrako aldean Barbara eta Martin Santuak.

Oskariztarren lantegiko estiloari dagozkien margolanak dira: *kanon luzeko* irudiak, konposaketa osoa estaltzen dutenak —hauts-babeseko santuen kasuan—, edo trazu sendoko arkitekturez uztaituriko eszenak osatzen dituztenak.

ARREKO ERRETAULA. Arreko Erroman Santuaren erretaulako margolanak, Erramun Oskarizen lanik *adiazkorren* eta *hoberenekoak* bezala hartzen dira.

Plateresko mazoneria lanez uztaiturik dauden lehenengo gortuzko pinturak *Erroman Santuaren bizitzako* gertakariak adierazten dituzte: Bere gurutziltatzea, sutearen prestaketa, santua erregeren aurrean eta atxilotzea. Santuaren estatua irudia erdieneko horma-konkan dago kokaturik. Bigarren gortuzko pinturak *Birjinaren bizitza* kontatzen dute, Jesus Haurrarekin eseritako Mariaren eta Joan Txiki Santuaren aingerudunaren eskultura taldearen alde banatan kokaturiko oholetan. Atikoa berriz, Kalbarioaren saihestetan *Nekaldiaren* eszenak dituela.

Armetako Erregearen emaitza zabalaren barruan, Arreko erretaula bere *aldi helduan* kokatzen da, 1570.a baino lehenago... Hondoak paisaiarekin banatzen diren errenazimentuko arkitektura handien aurrean mugitzen dira pertsonaiak. Oskarizek *bere ezaugarri duen giza eredia* errepikatzen du, masaila irtenak eta begi gorriak, gogortasun apur bat falta ez zaion keinu berezia ematen diotelarik, karikatuta alderako joeran.

BESTE LAN BATZUK. *Leteko (Itza) Donemiliagako parrokiari* Blas Santuari eskainia eta 1554. urteko data duen erretaulako margolanak ertilari berari zor zaizkiola dirudi. Baditu Blas Santuaren zigorkatze eta martiritzaren eszenak eta beste santuen irudiak adierazten dituzten oholak.⁸

Esan beharrik ere ez da, Nafarroako erresuman banaturik ez dela **erretaulako beste margolanik** falta delako tokiotan (*Sarriguren, Irotz, Aldatz, Zia*, eta abar.) non, badirudien Erramun Oskarizen edo bere lantegiko laguntzaileen eskua ikus daitezkeela.

Akerretako erretaula (N).

Leteko Donemiliagaren erretaula (N).

ERROMAN SANTUAREN ERRETAULA. ARRE (N).

7. Arma liburuak gorde eta Aitoren seme agiliak luzatzea zen karguaren egitekoa. Oskariztarren leinuari buruzko gehiago, ikus. M^o C. GARCIA GAINZA, *Los Oscáriz, una familia de pintores navarros del siglo XVI*. P.V.n. 114-115 znb., 1969, 5-52. or.; P. NAVASCUES PALACIO, *R. Oscáriz, pintor navarro del siglo XVI*. P.V.n. 1965, 26. or.; E. CASADO ALCALDE, *La pintura en Navarra en el último tercio del siglo XVI*. Iruñea 1976.

8. Bi erretaula hauen xehetasun handiko deskribapena ikus, M^o C. GARCIA GAINZA, O.c., 19-22. eta 26-27. or.

MIGEL BAKEDANO

ITSASOKO ERRETAULA. Adituek Migel Bakedano margolaria Joan Bustamanterekin batera, Nafarroan Rafaelen formen sartzaile bezala kokatzen badute ere, eta nahiz eta **Itsason** (Bababurua, Nafarroa) bere lanen agiritako data goiztiarra izan (1546), Iruñeko biztanle izandako ertilari hau, kronologikoki *mendearen bigarren erdiko manieristen* artean kokatu nahia-gu dugu.

Pedro Santua zaindariaren bizitza ospetsuari buruz margotu zituen **Itsasoko erretaulako** hamalau oholak, nafar artea azken italiar Errenazimentuko sorkuntz etara egiaz eta behin bertirako ireki izan zenaren frogak dira.

Joan Bustamanteren eta Erramun Oskarizen **estiloan** aztoramendu eta margo aniztatik urr utiratzuz, Bakedanorengan nagusi dira *lerrozko perspektibaren* ia guztiz menderatzea, konposaketan *rafaueldar argitasuna, paisaiaren esparruari* emaniko zabalera handiagoa eta irudien plastikotasun bilaketan, *argi itzalen* arteko kontraste joko iaioa. Koadro erdia ilunpean hondoratuar ekin, Pedro Santuaren askapeneko eszenak *Caravaggio-ren aurrerapen* bat diñudi. Tamalgarria da ertilari honen agiritako lanetatik Itsasoko elizako hau besterik ez geditu izana.⁹

PERTUSTARRAK

XVI. mendeko azken herenean, *manierismo erromanistaren* eraginpeko bezala kokatu behar da nahiko agiritaraturiko nafar margolari batzuen jarduera, hauen artean Pertustarrak, **Joan Landa** eta **Joan Lumbier** nabarmendu daitezkeelarik.

Pertustarrek, aldi honetako euskal historian hain sarritan eman ohi den margolarien beste leinu bat osatzen dute.

Pedro Pertus. Tuterako Martin Mezkitan, Tarazonako katedraleko diruzaina zena eta *Tuterako katedralean* zegoen Martin Santuaren kaperaren nagusiak, 1578. urtean Zaragozan bizi zen **Pedro Pertusekin** tratua egin zuen, **Martin Santuaren erretaula** Tourseko gotzainaren bizitzari eta izen bereko Apaiz Nagusi Santuari eskainitako erretaulako margolanak egiteko. "Ohol guztiak estilo bat bera dute, kalitate apalekoa, veneziar manierista alderako jarrera eta margoekin eta argi-ilun efektu biziak".¹⁰

Migel Pertus. *Kaskanteko Garaipenaren parrokiari*, *Paulako Frantzisko Santuaren kaperan* oihal handi bat gorde da zaindaria adierazten duena eta 1587.ean Migel Pertusek margotua.¹¹

Pertusen ingurukoa ere izan liteke (Joan Lumbierrekoa alde batera utzi ez badaiteke ere) **Korellako Migel Santuaren parrokiari** santuaren erretaulaxoko eserlekua apaintzen duen *Bartolome Santuaren martiritzari* buruzko koadroa eta delako nafar herri horretan Arte Sakroko Museoak duen beste margolanen bat ere.

JOAN LANDA

Iruñean eta bere eskualdean jardun zuen **Joan Landak** (belaunaldi bat lehenagoko izen bereko eskulturagile batekin ez da nahastu behar) ospea hartu zuen XVI. mendeko azken hamarkadatan eta hurrengoaren hasierakoan.

Bere ospe hau, hein handi batetan, *margolanak* egiteaz gainera, eskultura lanen eta erretaulen *apaintzaile, estofari* eta *margolari* bezala tratuak egiten zituelako ere lortu zuen. Margolari bezala, bere estiloaren berezitasunak dira, aurreko aldietakoak baino konposaketa argiagoak eta askatuagoak izatea, bere eskortzoak, gizonezkoetan nabarmentzen duen muskulatura eta kera indartsuen kontrastean emakumezkoen irudiei ematen dien dotorezia eta edertasuna.

MARGOLANAK TAFALLAN. Agiritako bere lanen artean, 1596 eta 1599. urteetan egindako tratuegatik **Tafallako Santa Marian** daude bere margolanak.

Sagrarioko margolanak **Landarenak** dira, baita **Joan Antxietaren erretaula** osatzen dutenak ere, zeinaren **polikromiaz eta estofatuaz** Landa bera arduratu zen. Aipatutako lan hauek, 1976. urtean eginiko zaharbertzearen ondoren eder distiratzuten dute, marradurak, punteatzeak eta arreta handiko eskamen bitartez burututako lan fina nabarmenduz. Berezi aipatu behar dira ainguekin, txar teletako paisaiekin eta bitxien antzera perladun zerrendekin xehe-tasun handiz margoturiko eserlekuetako *fri-soak*. Era berean, *sagrarioko* margolana ere fina da, zutabeartetako laukietan agertzen diren soin-enbor txikietan bereziki. Landa berari zor zaio "del Miserere" deituriko *Gurutze* antxietararen haragitzea ere.

KASEDAKO ERRETAULA. Kaseda parrokiari, XVII. mendearen hasieratan jada, Antxietaren erretaula *margo anitzten eta urreztatzen* zuen bitartean, **Landak Santa Katalinaren erretaula** margotu zuen.

Eserlekuan emakume santuaren zigorkatzearen eszena, eliz gurasoekin izandako eztabaidea eta gurpilaren miraria daude adierazirik. Erretaularen gorputz bakarra emakume santuaren martiritza eta gorespenaren oihal handiak estaltzen du eta atikoan bere gorpuaren lekualdatzea. Atikoaren alde bakoitzean, nahiz bere zehar-simetriari, erromanista erako apostolu bat ikusarazten da. Zaindariaren oihal handian emakume santuaren zintzurra ebakitzea kontatzen da eta manierismo aurreratua berea duen handitasun eta dotoreziatik osatua da, iluntasun ukitu batzuk baditu elarik.

Baltarrako Santa Maria parrokiako Katalina eta *Santa Luziaren erretaulako* margolanaz ere gauza bera esan liteke.

OHOLAK ETA ERRETAULAK. Erantsuseko (Egues, c. 1600) erretaula **nagusiko** lau oholak Joan Landaren estilokoak dira, 1611. urtekoak bezala balioztatu zirelarik. Kristoren Hautzaro eta Nekaldiaren ebanjelioetako pasartei eskainiak daude, baina zoritxarreen oso egoera txarreen gordeak izan dira.

Sagasetako oholak ere bereak bezala hartzen dira, beste margolarien partaidetza ere ikusten delarik. Bi multzoetan lehen aipaturiko ezaugarriak ikusten dira, *iluntasun aldenako joera* apur batez bada ere.

Agiritaratuak ez dauden **Antsoingo erretaula nagusiko** pinturak ere, Landaren margolanen bide berean topatzen dira. Une hartako ohituraren arabera, eserlekuan eta alboetako kale muturretan banatuak dira (eskultura la-

Martin Santuaren erretaula. Tuterako katedrala (N).

Santa Garaziko erretaula. Sagaseta (N).

Irudi erref.: Gran Enciclopedia Navarra X.

KADEREITAKO ERRETAULAK (N).

9. C.M.N., V, 1, 263. or.

10. C.M.N., I, 255. or.; ikus baita ere, J.R. CASTRO, *Cuadernos de Arte Navarro. Pintura. Iruñea 1949*, 37-59. or.; E. CASADO ALCALDE, *O.c.*, 56-59. or.

11. C.M.N., I, 51. or. eta 139. or.

nak erdietarako utziz). Predelan lau inudi daude: Birjina Haurrarekin, Santa Ana Birjinarekin, Jeronimo Santua eta Agustín Santua. Kaleetako oholetan, Pedro Santuaren bizitzako pasarteak; atikoan berriz, Kalbarioa; dena ere, mendearen azken aldeko *manierista estiloan*.

Ertilari beraren eskua suma litekeen beste margolan batzuk **Aritzaleta** eta **Ilundainen** aurki ditzakegu. Baina ez da gure asmoa hemen Joan Landaren margolanen katalogo osoa agortzea, eta zenbatu eta estimatu ere ezin izango ditugu Nafarroako toki askotan (Tafalla, Irunberri, Obanos eta Añorbe, eta abar) *urreztaizaille eta estofari bezala* egindako lanak.

JOAN LUNBIER ETA BERE LAGUNARTEA

Badugu beste margolari bat ere, **Joan Lunbier**, Joan Landaren garaikidea dena, zeinaren mendearen azken aldian berezkoak diren *manierismoaren* ezaugarri berak dituena.

KADEREITAKO ERRETAULA. *Kadereitako Migel Santuaren parrokiaren, Gurutze Santuaren Goralpenaren* erretaulan, eserlekuko margolanak italiaritze manierismo erakoak dira, margolari honen ezaugarri handiak diren konposaketa eta koloretasunak dituenek. Beronek, 1608. urtean hartu zituen tratuz margolan hauek, Tuterako protokoloetako Artxibategian agiritan azaltzen denaren arabera.

Erretaula beraren **beste ohol batzuk** gurtzaduraren aurrealdeko hormetan gordeak dira oraindik. Litekeena da beronenak ala bestela, bere lantegikoak izatea, eliza bereko **Jasokundearen erretaulako** ohol gainekoak, agiritan **Blas Arbizukoa** erretaula-*mihiztatzailearena* bezala azaltzen direlarik.

Beste zenbait lan. Joan Lunbierrenak dira *Nafarroako Kortzetako Joan Bataiatzailea Santuaren* erretaulan margotu ziren **Bertuteen** alegiak. Beronek 1608. urtean tratua egindakoak dira.

Baita *Kaskanteko Garaipenaren elizako Joan Santuaren* erretaula eta sakristian aurkitzen diren Santa Ageda eta Santa Garaziri eskainitako oholak ere.

Argetasko Esteban Santuaren parrokiako Arrosarioko Amaren erretaulako margolanak Iniguez Angulok¹² mendearen azken urte horietan kokatzen ditu, *italiar aldeko estiloan*. *Aragoi aldeko eskolan* ikasitako maisuenak bezala har daitezke, hauetako batek Joan Lunbierren estiloa ekartzen badu ere gogora. *Rafaeldar estiloa* lehen gorputzeko laukietan sumatzen da batez ere, Birjinaren bibliografia egiteari eskainitakoetan. Lehen mailako pertsonaiak, ilunpetako hondoan gainean egoki argiztatutak nabarmentzen dira. Efektu hau jaiotza eta Haurra Aurkeztearen eszenatan bereziki bikaina eta asmatua da. Bigarren gorputzean, Arrosarioko Ama Letanien sinboloak dituela, bere oinetan Domingo Santua eta Ikustaldia irudiztatzen diren horretan esku ezberdinez eginiko margolanak daude eta kalitatez apalagoak.

Ablitasko Santa Madalenaren parrokiaren, italianatze manierista estilo berekoak dira Kristoren Haurtzaroko eszenak dituelarik, **Gutziz Garbiaren** erretaulako margolanak.¹³ Juan Lunbier eta Pedro Fuentesek 1625. urtean tratua egindako erretaula da. Hemen, *Egiptoko*

Ihesa nabarmentzen da, bere konposaketa eta argi kontrasteengatik, gainerako eszenak eta konposaketaren orekak rafaeldar eragin apur bat salatzen dute berriz.

Tuterako merindadean, zenbait elizetan sakabanaturik, **erromanista ukitu** argia duten margolanak aurkitzen dira, XVII. mendearen hasierako data eman liezaieketenak (Joan Lunbierren inguru mariakoak batzuen batzuk):

- **Kabanillaseko** parrokiako sakristian;
- **Zentronikoko Joan Bataiatzailea Santuaren parrokiako** Santa Anaren erretaulan;
- **Korellako Migel Santuaren parrokiako** Bartolome eta Jokin Santuen erretaulatan;
- **Korellako Arte Sakro Museoan**,
- **Alesbeseko parrokiako** Isidoro Sainduaren erretaulan;
- eta **Fiteroko parrokiako** beste erretaula batetan.

Joan Lunbierren inguru maria ekartzen dute gogora baita ere:

- **Tuterako katedraleko** koru atzeko **horma irudiak** ere, hildakoen piztuera eta Azken Epaiari buruzko gaiak dituztenak;

- baita **Tuteran, Kristoren Eskolako klastroko kaperan** aurkitzen den antzinako **Joakin Sainduaren erretaulakoak** ziren zenbait oholak ere, gaur zatikatua dagoena da.

ARABAKO MANIERISTA MARGOLARIAK

Ez dira kalitate handikoak Arabako erretaulatan aurkitu daitezkeen Lehen Errenazimentuko margolanak. Hauetan, *margolan herriko* batek bereak dituen *bereizgarriak* gailentzen dira eta arte gutxiespen horrexegatik agian, denboraren gorabeherei ihes egin dieten zati batzuk besterik ez da gelditu.

Aipatzea merezi duten *bi margolan multzo Morillaskoak* dira:

- **Martin Oñatikoaren** pintzelari zor zaizkion Pedro Santuaren bizitzari buruzko margolanak dituena,
- eta **Morillasko Subilanako** (Subijana) erretaula mistoa, 1563. urtean enkantean emana, zeinaren margolana egiteko hurrengo urtean **Joan Salazarrekin** tratua egin zen, 1967. urtean delako tratua **Tomas Oñate** eta **Andres Miñanoren** eskuetara aldatu bazen ere. Gure Amari eta Kalbarioari eskainitako erdiko bi eskultura multzoen salbuespenez, gainerako erretaula, Kristoren Haurtzaro eta Nekaldiaren misterioari, Ebanjelari, emakume santuei eta Bertuteen alegiei buruzko margolan oholez osatutakoa da. Guztietan ere garaikidea den *Valentziako eskolako* ereduaren imitatzeak oso nabariak dira, hara nola, Massip-tarrenak, eta Joan de Joanesenak.¹⁴

Hemen aipatzea agian merezi duten margolan batzuk **egoera zatikatuan** iritsi zaizkigu:

- **Muniaingo Joan Santuaren erretaulako Kristoren Bataioko** adierazpen bat,
- **Eginoko Sortzez Garbia**,
- **Gereñako Astegietako erretaulako bi Joan Santuekin Birjina**,
- gaur egun Gasteizko Museoan diren **Añes-eko Jaiotzaren eta Epifaniaren** oholak, grabatuetatik Martin Vosen lanetan inspiraturikoa.

ESTEBAN SANTUA.
ARGETAS. (N).

Irudi errref.: Gran Enciclopedia Navarra I.

PEDRO SANTUAREN
ERRETAULA. MORILLAS (A)

Irudi errref.: Erretaulak 2.

12. *Pintura del siglo XVI*. A.H.n. XII. libk., 1954, 334-335. or.

13. C.M.N., I., 5. or.

14. M. PORTILLA, *Los retablos de Morillas y Subijana de Morillas (Álava)*. B.I.S.S., 1962, 94-97. or. eta 81-85. or.

1

2

4

5

6

7

8

1. eta 2.- Julian Santuaren elizako erretaularen xebetasonak, 3. eta 10.- Santa Mariaren elizako erretaularen xebetasonak. Egiarreta.
 4.- Joan Santuaren elizako Arrosarioko Ama Birjinaren erretaulako xebetasonak, 5.- Erroman Santuaren elizako erretaula. Arre.
 6. 7. 8. eta 9.- Andres Santuaren elizako erretaularen xebetasonak, Zizur Nagusia.

3

10

9

1

2

5

7

8

1. 5. eta 7.- Antzaldatzearen elizako erretaularen xebetasuna. Akerreta. 2.- Donemiliagako elizako erretaularen xebetasuna. Lete.
 3.- Martin Santuko erretaularen xebetasuna. Tuterako katedrala. 4.- Andres Santuaren elizako erretaularen xebetasuna. Zizur Nagusia.
 6. 9. eta 10.- Pedro Santuaren elizako erretaularen xebetasuna. Itsaso. 8.- Santa Maria elizako erretaularen xebetasuna. Egiarreta.

3

4

6

10

9

1

3

4

1.- Martin Santuaren erretaula, Tuterako katedrala. 2.- Jasokundearen erretaula, Kaskanteko Garaipenaren eliza.
 3.- Mikel Goiaingeru Santuaren erretaula Kasedako Santa Maria elizan. 4.- Alexandriako Santa Katalinaren erretaula
 Kasedako Santa Maria elizan. 5.- Itsasoko Pedro Santuaren erretaula.

2

5

ZENARRUZAKO KOLEGIO ELIZAKO ERRETAULA (B).

Irudi erref.: Erretaulak 2.

Eskumuinak Fernando "Katolikoaren" aurrean.

ZUMAIAKO TRIPTIKOA (G).

Irudi erref.: Erretaulak 2.

15. Erretauloak. Retablos. 2 ale. Eusk. Jaurilaritza, Gasteiz 2001.

HORMA-PINTURA. Margolan figuratibo eta jaierazkoa baino gehiago mendearen azken aldi honetan halakoxe margolan mota bat ugari da, apainketa osagarria dena eta **horma pintzelada** deiturikoa.

Apainketa mota honen arrastoak gorde dituzten **Araba aldeko elizak 39ren bat** badira; ia guztiz **apaingarritakoak** diren trazuetako margolanen gainjartze modukoak dira, margo beltz ala grisezkoak, *lehorrean emandako tenpera* teknikaz eginak. Apaingarri bereziak bezala aipatu litezke:

- Oteoko Mames Santua parrokian (1541) **Martin Oñatek** buruturikoak,
- **Joan Elejalderenak** (Artatza 1569),
- **Tomas Oñaterenak** (Ariñez 1578),
- Eskolunbeko koruko *grisailak* **Joan Armonak** (1541) sinaturikoak.

Mendearen azkeneko margolanetan, batzuetan nolabaiteko figuratibo gurariz eginiko margo berezitasun hau, garai hartan bereziki estimatua eta preziatua zen eskulturen estofatu eta margo anitzen artearekin lotu beharko litzateke.

● MANIERISTA MARGOLANAK BIZKAIAN

ZENARRUZAKO ERRETAULA. Zenarruzako (Markina-Xemein) *antzinako Santa Maria kolegio elizako erretaulak* bibliografia ugaria du, izan ere, historialariei arreta sortu zuen bere konplexutasunak, arkitektura osagaien, eskulturen, erliebeen eta margolanen nahasketa bat delako. Orain berriki, P. L. Etxeverria Goñiren zuzendaritzapean eta Euskal Jaurilaritzak babesturik, Euskal Herriko erretaula nagusienak aztertzen dituen lan bikainean sartzeko hautatua izan da.¹⁵

Zenarruzako erretaulak baditu eserlekua, predela, bi gorputz eta atikoa; Hiru kale ere baditu, erdikoa eskulturazkoa eta alboetakoak margolanezkoak.

Lehen gorputzeko erdiko horma-konkan dagoen XIV. mendeko Andra Mari eta goieneko mailetan XV. mendeko Mariaren Koroatzea eta Kalbarioa bazter utziz, Birjinaren ohizko lau gertakariak azaltzen dituzten alboetako *lau margolan oihalen* arte kalitatea jakinarazi nahi dugu. **Frantzisko Vazquez**enak direla uste da.

Gure ustetan Lehen Errenazimentua gainditzen duten ohol hauen **kalitatea** ez da behar bezala handietsi. *Anatomian* jakitun, *konposaketen* maisutasuna, non perspektiba sartzen ederki asmatzen duen eta urrutiko urdinen erabileraekin margo beren *koloreaniztasun armonia-tsua*, denek ere maila handiko manierista bat azaltzen dute.

Bere **mazoneia** lana, **Joan Aialarena** dela uste dena ere, konplexua da, zutabeak eta harroinak dituen, tinpanoak atikoan, plateresko apaingarritako zerrenda eta banda eta barroko osagai zenbait.

IBARRURIKO ERRETAULA. Beste hemen aipatu beharrezko erretaulatxo *Ajuriasko parrokiatik* (Ibarruri) ekarri eta gaur Elizbarrutiko Museoa jasorik dena da, Gurutziltzatzearen gaia adierazten duen; *guztiz flamenko* bezala har daiteke.

PORTUGALETEKO ERRETAULA. Ardura eta estimua merezi dituen beste bat, Santiago (ala "Gorostizarena") deituriko kaperan buru izan

ondoren, *Portugaleteko Santa Mariako sakristian* jasorik den erretaula txikia da.

Hiru ohol dituen **triptiko flamenko** eder bat da, erdikoan Birjinaren Koroatzea eta alboetan Jaunaren Igokundea eta Birjinaren Jasokundea adierazten dituztenak.

Bertako irudietan nolabait ere fintasun manierista azaltzen da; egilea berriz, batzuen usteetan **Guiot de Beaugrant** izan zitekeen; Memling-en margolanekin lotu izan bada ere, italieratze kutsu bat bazterreratzen ez zaiolarik.

MENDE ERDIKO ISILTASUNA. Jaurerrian sortu den hutsuneaz hitz egiten du Sesmerok, mendearen erdiko urteetako bertako bi margolan multzoen artekoetan, gorde direnetan bederen, Zenarruz eta Ibarruri, Elorrión jaiotako ertilari eta eliza apainketari zen **Frantzisko Mendieta** bezalako margolari batengana iritsi arte, zeinak, mendea gainbehera doan garaian "**Eskumuinak Fernando Katolikoaren aurrean**" bezalako lanak egin zituen, berau ikaragarri deskribatzailea den koadroa izanik, bere esanahi historikoa dela eta gehiago estimatzen dena sorkuntza lana baino gehiago.

● GIPUZKORA INPORTATURIKO MARGOLANAK

Probintzia honetan, eskulturak urreztatze eta koloreaniztatze lanetan jakitun egin ziren ertilari familiez kanpo (Araotz, Olazarán, Breheville, Elexalde), ez dugu aurkitzen XVI. mende bigarren erdi horretan, benetan artezkoa den bere lanagatik gogoangarria izan litekeen inolako ertilaririk.

Baliozkorik gorde izan bada, dena ere kanpotik ekarritakoa da; zehatzago esanda, **triptikoak** ziren gehienetan ale hauek, kapitain eta almirantegoak **Flandesko lantegietan**, beren kaperara eta elizetako aldaerak edertzeko asmoz erosi ala eginarazten zituzten aleak dira. Triptiko flamenko hauek, Flandesko maisu onak italiar errenazimentuko artearen oso eraginpean zeuden garaikoak dira, XVI. mendean jada oso sartuak ziren garaikoak, alegia. Inportatze haiek, mendearen bukaera aldera espainiar margolarien aleekin egin ziren: Luis de Morales, Grekoa eta abarrekin.

Beren balioarengatik nabarmentzen diren aleak azpimarra ditzagun.

ZUMAIAKO TRIPTIKOAK. *Zumaiako parrokian Bernabe Santuaren kaperan*, Elorriaga almiranteak eginarazi zuen triptiko bat gorde da. Erdiko oholean Gurutziltzatzea adierazten da, emailan behean eta bien artean Pedro Santua.

Honako hau XVI. mendeko margolan bat da, baina aurreko mendeko maisu flamenko handiak imitatzen ala kopiatzen dituen, Van der Weyden ala Van der Goes, agian. Ikerlari batzuei, konposaketak, marrazketak eta koloreztatzeak Jan Joest de Calcar-en eta baita Quentin Metsys-en arrastoak ere gogora arazten dizkiete.

Zumaiako eliza berean, *erdian kaxan eskultura multzoa* duen **triptiko** txiki batetan (1,75 x 1 m.) atek Ikuzketaren eta Madalenari eginiko Ageretzeaz margotuak ditu; alderantzian berriz, paisaian eta arkitekturan duten estiloa dela eta, **Van Connixloo**-renak bezala hartu diren ebanjelioko beste pasarte batzuk daude margoturik.

BERGARAKO POLIPTIKOA. Gipuzkoara ekarritako errenazimentuko margolanen atal honek lanik garrantzizkoena, inolako zalantzarik gabe *Bergarako Pedro Santua parrokian* jaso den poliptikoa da (sakristian gordetik dena), zeinaren jatorriaz, egileaz eta bere egitekoaz ezer ez dakigun.

Baditu hiru kaleetan *bederlatzi ohol*, erdiko ohola desagertua da. Ohol bakoitzak 0,66 x 0,61 neurtzen du. Emaileak eta beren familia handia ikusten direnak dute arte baliorik handiena, erditik gertuen daudenak direlarik. Besteak, Gregorio Santuaren Meza ezik, ulertzen zailak diren gaiak dituztenak, kalitatez apalagoak dira.

Oraintsu, oholetako gaiak *Migel Santuaren Gargamo Mendiko elezaharra* bezala ezagutu dira, jakinaren gainekoa delarik erretaulako zaindaria Goiaingeru Santua zela, gaur egun XVII. mendeko Pedro Santuaren taila batez ordezkaturik dena erdiko horma-konkan.¹⁶ Apostoluen irudiak dituzten predelako oholtxoak bereziki balioetsuak dira. Poliptiko honek enkuadraketa gotikoa du; XVI. mendeko laugarren hamarkadan datatua da eta ziurtasun osoz ez bada ere, Van Orley-rena dela uste izaten da.

Bertako ertilariengan delako lanak sortu dezaketen eraginagatik bederen kanpotarren eskua duten eta aipatu litezkeen lanak dira:

- **ELGETAKO TRIPTIKOA.** Nahikoa zaharkitua dena;

- **HAURRA DUEN BIRJINAREN OHOL BAT.** *San Telmo Museoaren* jabegokoa da, Gerard David-en inguru-mariakoa (esana dugun bezala) ez bada, aipatutako Van Connixloo-ren lantegikoa bezala har daitekeena, eta beste bi (Museo berekoak) XV. mendeari dagozkion Joan Santuak adierazten dituztenak.

- **LOIOLAKO DEIKUNDEAREN OHOLA.** Berri gehiago badugu *Loiolako Dorretxeko Antzinako Otoiztegiko Deikundearen ohol* txikiak, jakin, bai baitakigu Erregina Katolikoak bere dama zen Araozko Madalena andereari egin zion ezkontza oparia izan zela Loiolako lehensemearekin ezkondu zenean. Joan Prevost margolari flamenkoarena bezala hartu izan da.

- **AIZARNAKO TRIPTIKOA.** *Aizarnako parrokian* gorde den triptikoa interes eta kalitate berezikoak iruditzen zaigu. *Kristoren haurtzaroko* gaiari helurtzen diolarik, erdian ohol handian Artzainen Gurtzari buruzko lana erakusten du eta saihestetako atean berriz, alde bakoitzean Jesusen Haurtzaroko bi irudi.

Marraski eta koloreztatzeek *sentiberatasun manierista* bat erakusten dute (c. 1540) eta ertilariak (Anberesko Aertsen-en inguru-mariaz pentsatu izan da) oso konplexuak eta pertsonailetan aberatsak diren eszenak iaotasun berezi batez osatzen asmatu du.

Oholen kontrako aldean (beste eskuren baktek margotuak) emaile bikotea ikusten da, gizona zaldizko Santiagok babestua eta anderea Alexandriako Santa Katalinaz.

- **DONOSTIAKO SAN TELMO MUSEOAN.** *Donostiako San Telmo Museoak* gaur egun bere baitan dituen inportaturiko margolanen artean

flamenko jatorriko ohol batzuk ere azpimarratu daitezke,

- hara nola, XVI. mendearen hasierakoa den **Beronika**

- eta **Mahasdun Birjina**, Gerard Daviden jarraitzairenen batena izan daitekeena,

- **Susana Garbia** deituak XVI. mende betekoa dirudi, zeinetan italiar arte klasikoan zaletua den flamenko bat sumatzen den (Jan de Metsys, agian).

2.

■ IGAROALDIKO ESKULTOREAK

● PLATERESKOAREN LORRATZA

PIERRES PICART. Oñatin lan egiten zuenean **Gaspar Tordesillasen** eragina nolakoa izango zen lehen ere hitz egin genuen. **Pierres Picart**-ek hiribildu honetan burutu zuen eskultura lan garrantzizkoaren aurrean ere gelditu izan gara. Agirietatik dakiguna da ertilari hau Nafarroan eta Araban lan egina zela eta azkenik Uhart-Arakilera etorria izan zela bizitzera.¹⁷

Uhart-Arakileko erretaulak. Han urte batzuetan bizitua izango zen, 1574. urtean, gorde ez diren hiru erretaulen tratua egin baitzuen, eta laguntzaile talde batekin¹⁸ erretaulako eskultura lanak tailatzen hasi. Erretaula hau beranduago askatu eta beste rococo batez ordezkaturia izan zen; baina halaz ere antzinakoaren *eskultura lanak jaso* egin ziren. Nekaldiaren erliebeak Picart eta bere laguntzaile Pedro Frantziskoren eskuz eginak bezala jotzen dira eta Haurra duen Birjinaren eskultura, Salomeren erliebea eta emakume santu batzuen irudiak berriz "Fraidearenak" bezala.

Agurainen ere lan egin zuen Picartek, Uhart-Arakildik ez oso urruti; hemen herritartu eta bere alaba, berehala hitz egingo dugun Lope Larrea eskulturagilearekin ezkondu zuen. Hemen aipa dezagun, Picarti urte luzez bizi izanako estilistiko mailan gartzeko aukera eman ziola *Erromanismorako igaroaldiari* helduz. Prestaketatxoren bat ere bazuen horretarako, zeren eta, irudien mugimenduan, oihalen tolesturetan eta ilajeen tratatzeko eran Bernugeten eragina suma daiteke.¹⁹

DOMINGO SEGURA. Mendearen bigarren herenean lehen Errenazimentuari leialtasuna gorde dion eskulturagile bezala izena gogoan jaso behar zaiona da.

Tuterako Santa Maria Madalenaren erretaula nagusiko enkantean eskaintzak egin zituzten maisuak beste batzuk izanik ere, egiaz 1552.etik aurrera burutu zuena Domingo Segura izan zen.

Aurreko atalean aipatua dugun **plateresko mazoneria lana** duen erretaula honek baditu eserlekua, lau gorputz, eta atikoa, bost kale eta lau kaletarte dituztenak. Laukizuzenezkoak diren kaxak garai hartako aldareetan ohikoak ziren santuen irudiz betean daude: Apostoluak, sartaldeko Eliz Guraso Santuak eta beste gizon eta emakume santuak, erdiko kalean berriz, Gurutziltzatuaren irudiak, Ecce-Homo bikain eta berezi bat eta azkenik, Madalenaren Jasokundea aingeruz inguraturik.²⁰

Anton Santuaren erretaula. Zumaia (G).

Elgetako triptikoa (G).

AIZARNAKO TRIPTIKOA (G).

Irudi erref.: Erretaulak 2.

Beronika baten margolana. San Telmo Museoa (G).

16. V.V., *Erretauloak. Retablos*. II libk., 544. or.

17. Horrela azaltzen da 1562. go agiri batetan "vecino de Oñate, de presente residente en la villa de Huarte de Valdearaquil".

18. Haietako bat Pedro Frantzisko ozkalaria izan zen; beste batzuk, garai hartan oso estimatua izan zen Fray Joan de Beauves eskulturagilea eta Lope Larrea, Pierres Picarten suhia izan zitezkeen.

19. M^o A, ARRAZOLA, *Escultores del siglo XVI EN EL País Vasco*. E.D.n. XX. libk., 45. alea, 1972, 51. or.

20. C.M.N., *Ilean*, 295. or.

1

2

1.- Bernabe Santuaren triptikoa. Pedro Santuaren eliza. Zumaia. 2.- Elgetako obol flamenkoa. 3.- Pedro Santuaren elizako poliptikoa. Bergara.

3

1

2

5

1.- Santa Maria elizako erretaula. Markina-Xemein. 2.- Mabastiko Andre Maria. Margolan flamenkoa. San Telmo Museoa. Donostia.
3. eta 4.- Loiolako dorretxeke kaperako erretaula. Azpeitia. 5.- Aizarnako triptikoa, Andre Mariaren Jaiotza elizan. Zestoa.

JOAN BATAIATZAILE
SANTUAREN ERRETAULA.
TABAR (N).

Lan honek, Weiseren ustetan, *Tuterako Nikolas Santuaren*, elizaren hego alde zatiko sartaldeko kaperan gorde izan den **erretaula** txikiaren arrastorik badu. “Horrela izatekotan, ertilarien artean Domingo Segura sartu behar-ko litzateke, zeinak, mendearen erdia igaro arte luzez iraunarazi baitzuen Joly eta Forment-en Zaragoza aldeko tradizioa: Errenazimentuaren hasierako fasean sustraitu zen estiloa”. Horre-egatik, egoki iruditu zitzaigun aurreko atalean Tuteran Domingo Segurak burutu zuen lana aipatzea.²¹

PONTRUBELEKO PEDRO. Mendearen erdial- de honetan nagusi den norabidea erakusten duen beste eskulturagilea **Tabarreko (Nafarroa) aldare nagusian** behe aldeko erliebeak landu zituen da. Lan honegatik bakarrik eta **Ezka- rozen Erroman Santuaren erretaula** hasi zue- lako ezagutu izan zen **Pedro Pontrubel** izatea oso litekeena da.

Zalantzarik gabe mendearen azkenekoak diren goieneko gorputzetako eskulturen kontrastean, Tabarreko Pontrubelen lanak aurrea- goko estilo bat ekartzen du gogora, bai gorpu- tzen liraintasuna eta mugimenduen urdurita- sun ñabardura zalearengatik ere.²²

Euskal probintzietan badira, **Joan Aiala II.aren** kasuan ikusiko dugun bezala **espres- bismoaren aldera** garatzen diren eskulturagi- leak. Zera esan nahi du honek, Lehen Errena- zimentuko korrantea ez zela zakarki eten, ez eta mendearen erdia igaro izanagatik ere.

Baskoniara, Valladoliden Berruguetek adie- razten zuen korrantea eutsiezinezko indarrez iritsi baino lehen, Briviescan Lopez Gamiz eta Antxietaren lanaren bitartez bakarrik azalduko den korrantea izanik bestalde, **beste eragin bat- zuk** ere barneratu beharko ziren.²³

● ERBESTEKO ERAGINAK.
EUROPAKO IPARRALDEKO
ERRENAZIMENTUAREN ARRASTOAK

Euskal probintzietako artea, XVI. mendea- ren bigarren herenean Errioxatik, Gaztelatik eta Europako iparraldetik datozen eraginaren arra- go bat da. Argi eta garbi delako kanpoko era- gin hauek Gasteizera eta Errioxa Arabarra iri- sten dira, non **Ortega Cordova** bezalako bur- gostar ertiliariek nabarmenduko diren, beroni, zor zaiolarik, adibide modura, **Fontechako erre- taula** (1539).

Europatik datozen ertiliariek ere iritsiko dira, flandestarrak batez ere, artean motela den erre- nazimentuko eskultura baten garapenean la- gunduko dutelarik. Atzerritar horien artean merezi du nabarmentzea:

- **Pedro Borjesek** (Brujasen jaioa izango zen agian, Barrio Lozak Bizkaia aldeko jatorria ematen badio ere), 1548. urtean bukatua izan zen **Arriolako elizako erretaula plateresko** eder eta aztoratuaren egilea eta **Amorotoko Martin Santua elizako** beste **erretaula** xume- ago eta baita manieristagoa denarena ere izan zelarik;²⁴
- eta baita batez ere, **Beaugrant-tarrak** eta **Ar- nao Bruselakoa**, zeinak berehalakoan izango direlarik **Joan Aiala II.a** eta **Andres Araotz** bezalako bertako ertiliariez ordezkatuak;

hauek beste horien estiloaren jabe eginik, gerora Euskal Herri eta Nafarroa osoan he- datuko dute.

Berauek dira gerora pixkanaka lasaituz joan- go den euskal eskultura *manierismo expresibista* bezala nabarmenduko dutenak, ondoren italia- raturiko Gaztela baten bitartez, *erromanista uholde* bilakatuko delarik.

BEAUGRANT-TARRAK

Euskal Herrian izan zuten jardueragatik gehien axola zaizkigun **Beaugrant-tarrak** hiru dira: Familia multzoaren buru izango zen **Guiot, Joan** bere anaia ere, nafar-euskaldun gunean errenazimentuko plastikoan pertsonaia nabarmena izan zena; eta hirugarrena, **Mateo** izeneko aurrekoen iloba.

GUIOT. Guiot Beaugrant 1526. urtean jada Flandesen agiritan azaltzen da eta **Brujasko tximinia** sonatua zor zaio berari (1529-1532). Ezkondurik etorri zen Euskal Herrira eta Bil- bon kokatu zen (1533).

Barrio Loza irakasleak Beaugrant-tarrei²⁵ eskainitako oinarrizko monografian uste du, **traza** jasorik deneko **Bilboko katedralean** des- agerturiko **erretaulan** egin zuela lan 1533.etik 1546.era; eta Guiot-en estiloaren aztarnak ikus- ten ditu lan horretatik geratu diren zatiren bat- zuetan. Katedraleko Guraso Santuen **lau esta- tuak** bereak izan daitezke. Bere aldetik, Weisek berriz, **Anton Santuaren elizako** Errukia berea dela dio.

Guiot Beaugrant-en artean **Gaztelako ma- nierismoaren** eragina eta bereziki *Berruguete- rena* begien aurre samarrean azaltzen da.

PORTUGALETEKO ANDRE MARIAREN ERRETAU- LA NAGUSIA. Agiritataraturiko bere lehenengo lana da, 1549. urtean tratua eginikoa.

Multzo handi bat da, harrizko zokaloa, bost solairu, hiru kale eta Hirutasunak Kalbarioa ordezkatzeko dueneko atikoa. Bost gorputzen kale tarteetan Ebanjelarien, Apostoluen eta Eliz Gurasoen estatuak daude. Jakinaren gaineko kontua da Deikundearen, Jasokundearen eta Hirutasunaren erdiko eszenak Guiot Beau- grant-enak direla. Gainerakoei buruz berriz, azterketek, gutxienez bi estiloetakoak diren sus- moa ematen dute.

Eskuin aldeko eskultoretan Guiot Beau- grant-en lantegiko tradizioa nabarian azaltzen da, kanon oso luzeko inudiak dira, kolokazko eta aztoraturiko jarrerak, aurpegiak edertasun klasikodunak eta tolesdura txiki eta biguneko janzkerak dituztelarik. Barrio Lozaren ustez, **Guiot eta Joan Beaugrant-en lantegiko** eskul- turak bezala hartu behar dira.

Ezker aldean berriz, lehortasun handiagoko irudiak dira nagusi, aurpegi zokotsuak eta to- lesdura gogorreko soinekoak. Georg Weisek ere iritzi bera adierazten du “gorputzen liraintasun gotiko aldekoa” ikusiz.²⁶ Eta agiritan erretau- la horretan **Joan Aiala II.ak** eskuhartu zuela azaltzen denez, bi historialariak ados daude ez- kerretako eskulturak honek eginak direla esate- rakoan.

PORTUGALETEKO ANDRE MARIAN ERREEGEN ERRETAULA. *Portugaleteko eliza* berean, alboko kaperan batetan dagoen **Erreegen Gurtzako erre- taula** txikia ere Guiot Beaugrantena izan dai-

BILARREKO ERRETAULA (A).

Irudi err ef.: Erretaulak 2.

21. Domingo Segurari buruz ikus, CASTRO, O.c. 51. or eta hur; ikus baita ere, G.WEISE, *Die Plastik der Renaissance...*, 84. or.

22. M^o C. GARCIA GAINZA, *La escultura romanista en Navarra. Discipulos y seguidores de Juan de Anchieta*. Iruñea, 2. argit. 1986, 505. or.

23. T. BIURRUN SOTIL, *La escultura religiosa y Bellas Artes en Navarra durante la época del Renacimiento*. Iruñea 1935, 191. or.

24. M. PORTILLA, *El retablo mayor de Arriola y los escultores Pedro de Borges, Andrés de Araoz y Felipe de Borgoña*. “Archivum Artis Lovaniensis”. Lovaina 1981, 279-298. or. Ikus baita ere, J.A. BARRIO LOZA, *Pedro de Borges y el retablo mayor de San Martín de Amoroto (Bizkaia)*. L. D.n., 22. libk., 56. znb., 1992, 175-180. or.

25. *Los Beaugrant. En el contexto de la escultura manierista vasca*. Bilbo 1984.

26. *La Plástica del Renacimiento... Un resumen*. Tübingen 1959, 28. or.

teke, zeinaren irudietan kanon luzea, toles zabaletako soinekoak eta Birjinaren aurpegi luzea azaltzen den.

BALMASEDAKO ALDAREA. Gutxi gora behera 1545. urte aldekoa izan behar du *Balmasedako Seberino Santuan*, kaperako Kristo Santuaren aldareak, bertan, Gurutziltzatuaren ondoan, Kalbarioetan ematen diren irudi normalak ikusten ditzakegun. Egia da Guiot-en lanetan zokalo loko irudiak normala baino kanon motzagoa dutela, eta taldeko langileenak bezala har daitezkeela; baina, lantegiko nagusiaren eskua berriro azaltzen da Kristoren irudian eta Birjinaren eta Joan Santuaren eta Pedro eta Andres Santu eta apostoluen aurpegi luze eta haragi-gabetuetan. Hauetan berriz, "gorputzen liraintasunean, taila zokotsuan, mugimenduen gehiegizko kontrastean, izurdura finean eta tolesen pilpira apatetsuan *manierista alderako joera* garbia ezagutu liteke".²⁷

ZENARRUZAKO ERRETAULA. Beaugrant-en lantegitik irten zen, datarik ez duen arren, 1540 eta 1550. urte bitartekoa izan litekeen *Zenarruzan Kolejio elizan* dagoen *Irusta abadearen kaperako* erretaula ere. Hemen Estuasunetako Birjinaren eszena tailatu zen, keren arabera batzuentzat Guiot Beaugrant-ena edo bere iloba Mateoren dena eta beste batzuentzat berriz Joan Aiala II.arena izan litekeelarik.

ELBILARREKO ERRETAULA. Errioxa Arabar osoan zalantzarik gabe *erromanista aurreko erretaularik hobere*na den *Bilarreko erretaula* hasi zuena Guiot Beaugrant da. Maisua 1549. urtean zendu zenean, hainbat maisuren bitartez bukatu zen bukatu zen erretaula interesgarri hau: *Joan eta Mateo Beaugrant, Andres Araotz eta Arnao Bruselasen* bitartez, hain zuzen.

Gotiko berantiarrean eraikitako elizako aldare eder honetan oso argi ikusten da Ezkarayko Errukiaren erliebeekin eta beronen bitartez manierista flamenkoaren estilistikako talde osoarekin duen zerikusia. Oraindik bere arkitekturazko *egitima plateresko* izaerakoa izanik eta eskulturazko xehetasunengatik Bilarreko erretaularen jatorria 1549-1560 urte aldera kokatzeko aztarnak bezala har daitezke; urte hauetan bertan bukatutzat eman zen Portugaleteko aldarea ere. Beaugrant-tarrak gutxienez, 1548. urtean hasi zenetik 1550. urtera arte gidatuko zuten lana, gero Andres Araotz geldituko zelarik arduradun 1559. urtera arte.

Erretaulak baditu zokaloa, bi solairu, hiru kale eta lau kale tarte, eta hiru etxe atikoan. Erakusgai jarria den ikonografia garai hartako aldareetan ohikoa zenari dagokio: Kristoren Hautzaroko eta Nekaldiko eszenak, santuen irudiez tartekatutak.

Badirudi estilistikazko ikerketek diotenez, *Beaugrant*-enak bezala hartu behar direla eskuin aldeko irudirik gehienak, eta ezker aldekoak berriz *Araotzenak* bezala, jasokundekoaren irudia berea delarik aurpegiko zantzuengatik.²⁸

MARKINAKO ERRETAULA. Hauxe izango da, bada, *Markinako erretaula* handia aipatzeko garaia. Jarduera luze eta korapilatsua izan zen; eta Birjinaren eta Kristoren (Hautzaroko eta Nekaldi) misterioei, ebanjelarietako eta gizaseme eta emakume santuei eskainitako 36 etxetxotan kokaturik dauden lan ugari hauek ez dauke nahiko agiriataratuak. Errioxako imajinagi-

lea zen *Diego Ruizekin, Martin Basabe* Aulestiakoarekin eta *Joan Beaugrant*-ekin loturarik aurkitu izan zaie. Nolanahi ere, espresibista estilo garbia duten zenbait erliebe badirudi azkenengo honenak bezala hartu behar direla.

BESTE LAN BATZUK. Beaugrant-en lan eta estiloaren guztizko azterketa oso batek, *Errioxan* batez ere burutu ziren beste lan asko baitaratu beharko lituzke, hara nola:

- Sonsierrako San Vicente,
- Esteban Santua eta Abalosko Santa Maria,
- Cañas-ko Santa Maria,
- eta Ezkarayen),
- baita **Bizkaia** eta **Nafarroako** (Meanurin eta Buston) beste elizetan seguruenik eskuhartu izandakoak ere.

BRUSELAKO ARNAO

Logroñon kokaturiko flandestarra zen *Arnao Bruselas-ek* izan zuen partaidetzaren bat, aipatu dugun bezala, Bilarreko erretaulan. Hispaniar Errenazimentuko imajinagilerik hobereena da eta *irudien liraintasuna, ilaje eta bizarraren* landutasuna, asaldaturiko *jarreraketa janzkera* biziengatik bereizten da.

Weisek atal luze bat eskaintzen dio Arnaori eta erretaulokin lotzen du:

- *Alberiteko San Martinen* (Logroño)
- eta *Jauregiko Santa Mariaren* (Logroño)
- eta *Uxanabillako* edo Genevilla (Nafarroa).²⁹

Erdiko horma-konkan *Santa Kolomaren taila* berezia nabarmentzen deneko *Angostinaren erretaularekin* ere lotu izan da (c. 1550), beronek, Arabako eskulturaren barruan alerik ederenetakoa delarik, garrantzi berezia du bere aurpegiaren adierazkortasunari erromatar manierismotik ger turatzen duen jarrera barea kontrajartzen zaiolako.³⁰

Bereziki Errioxa, Araba eta Bizkaiko alderdietan lan egin zuten ertilaritaz atzerritar hauen izendapenari *Nafarroan herritar*tu zirenak erantsi behar zaizkio, besteen artean nabarmentzen den *Jorge Handeskoa* nafar manieristen atalean beranduago gogoratuko dugularik.

• ANDRES ARAOTZ ETA BERE LAGUNARTEA

Andres Araotz, Oñatitik (Gipuzkoa) hegoaldera km. gutxitara dagoen bere izeneko herri txiki horretantxe jaioa izango zen. Baina bere bizialdian leku ezberdinetan herritar-tua izan zen (Gasteiz, Uxanabillan...), bere langintzak Nafarroako, Arabako eta Gipuzkoako beste puntu batzuetan "bertako" bezala sinatzera behartzen bazuen ere.

Araotz da *Valladolideko korrantea* ongien adierazten duena, Errioxan Burgos aldekoarekin eta Forment-enarekin elkartzen denean. Bere estilo berezian Berrugueteren arrastoa *Gaspar Torresillaskoaren* bitartez hartua izango zuen. Beste alde batetik berriz, ez da erraza, kasu bakoitzean *Arnao Bruselakoarengandik* zerk bereizten duen nabarmentzea.

Euskal eskulturagile handi honen jarduera zenbait lekutan agiriataratua dago: Bilarren,

GUIOT DE BEAUGRANT

Santiagooren burua. Arkeologia eta historiako Museoa. Bilbo (B).

Erregeen Gurtzaren erretaula. Portugalete (B).

*Kristo Santua. Jasokundea. Bilar (A).
Irudi erref.: Los Beaugrant.*

*Estuasunetako erretaula. Guiot de Beaugrant. Zenarruza (B).
Irudi erref.: Erretaulak 1.*

27. Idem, 27. or.

28. Artzainen eszena da Guiot de Beaugrant-en eskulturarik seguruenak bezala jo dezakeguna. J.A. BARRIO LOZA, *Los Beaugrant*, 92. or., Beaugrantaren eta Araotzarren bi lantegi garrantzitsuetako emaitza bezala, Bilarreko erretaula oso erabakigarria izan zen eskualde honetan Manierismoaren sarreran. P. L. ECHEVERRIA GONDI, *Erretauloak. Retablos*, II, 607. or.

29. G. WEISE, *Die Plastik...*, 69-75. or.

30. C.M.N. II.lean, 225. orrialdearen arabera, Santa Kolomaren irudi honi Meanuriko (Nafarroa) eseritako Birjinaren antza nabaria ateratzen da.

ARAOZTARRAK

Uxanabillako erretaula (N).

Meanuriko erretaula (N).

Armañantzaseko erretaula (N)
Irudi erref.: C.M.N.

Oikiako erretaula (G).

Jasokundeko erretaula. Bilar (A).
Irudi erref.: Alava en sus manos.

Uxanabillan, Meanurin, Eibarren eta abarretan, baina beti ere, beste ertilariez laguntza zuelarik. Hori dela eta agian, ezaugarri zaizkion bere estiloko kera batzuk hain konplexuak ez diren beste erretaula batzuk begiratzetik atera behar-ko genituzke, hara nola Gipuzkoakoan bereak dituen lan batzuk: Zarautzen, Aian eta Oikian.

Aiako elizan jardungo du 1554.etik 1556. urtera arte. Bere lan bat bukatzen atzerapenez ibili zela eta 1559. urtean epai bat eragin zion eta ez zen berau 1563. urtean bera hil zenean ere bukatua izango. Oso litekeena da atzerapen hau beste lanen baten tratua egin zuelako izatea, esate baterako, 1597. urtean zoritxarrean sute batetan irentsia izan zen *Getariako elizako koruko aulkiterian* agian. Araotzek “bertako” jarraitzen du Aian, (1561) Uxanabillan eta Meanurin hitz emanda dagoen bitartean.

UXANBILAKO ERRETAULA. Uxanabillan egon izana agiritan azaltzen denez, **Esteban Santuaren parrokiako erretaula** bikaina berea bezala hartzeko frogatzen izan behar lukeela dirudi; nahiz eta egilea Arnao Bruselakoa dela proposatzen duenik ere baden.³¹ *Lehen gorputzeko erliebeak* Andres Araozkoaren ala bere laguntzaile minenenak izan behar dute, zeinetan eskartzako arkupetan hirunaka biltzen diren Apostoluak eta zaindarien bizitza eta martiritzari eskainiak diren bigarren gorputzekoak. Erdiko kaxan dagoen lehen martiriaren eseritako irudia da, Arnaorena bezala hartzen dena, klasikotasun handiena duena dela eta.

MEANURIKO ERRETAULA. *Meanuriko Jasokundeko parrokiako* erretaula nagusia ere, tradizioaren arabera Andres Araozkoarena bezala hartu izan da. Plateresko edergarriez egokitutako egitura da, zokaloa, hiru gorputz, hiru kale, bi kale tarte eta hiru gorputzetako atikoa dituelarik. Ikonografiak berriz erliebeak nahasten ditu eskultura solteekin. Estilistikaz Uxanbillakoe-kin duen antzagatik **Andres Araozkoaren** eta **Arnao Bruselakoaren** inguruan kokatu izan da. Lanaren zatirik handienaren egilea bi ertilari hauek bigarrenarena dela esatearen aldeko azaldu da kritikarik berriena.³²

BILARREKO ERRETAULA. Araotzek **Bilarren** (Araba) eskuhartu zuela esana dugu jada, *Guiot Beaugrant-en heriotzan*, bere **erretaula bikaina bukatzeko** lana bere ardurapean hartuz. *Zeruetara Jasotako Birjinaren* erdiko irudian ezagutu daiteke bere eskua eta ez hor bakarrik, zeren eta, gure ustetan berea baita erdiko arkuaren arku-arte betetzen duen *Deikundearen* eszena bederen.

EIBARKO ERRETAULA. Araotzi zor zaio *Eibar-ko Andres Santuren elizako erretaula nagusien* zati bat. Izugarritzko tramankulu honetan zokalo txiki baten gainean zazpi kale dituzten (erdikoa barne delarik) lau gorputz eta atiko bikain bat altxatzen dira. Laukizuzenekoak dira horma-konkak eta zutabe klasiko bereizirik daude. Eskulturari dagokionez, Araoztarren lana, *behealdeko taila* ikusgarriak egitea besterik ez zen izan.

Lehenagotik agiritunak diren lanekin alde-raketak eginez gero, estilistikako azterketak ziur tasun hau ematen du, *eserlekuko eskulturak* bakarrik direla **Andres Araotzenak**, eta bere seme **Joanenak** berriz *erlantz gainetako* eta *bigarren gorputzeko* erliebeak.

Andres Araotz. Kristoren Nekaldiko eszenak dituen eserlekuko erliebe txikietan eta lehen gorputzeko Apostoluen irudi zoragarrietan ezagutzen da aitaren eskua. Andres Araozkoarengan *Berrugueteren emagina* sumatzen da, baina ez zuzen zuzenekoa, Arnao Bruselakoaren bitartez jasotakoa baizik.³³

Halere, Arnaorekin antzekotasunak baditu ere, hain da pertsonala giza irudia tailatzeko duen modua non, Mª Asuncion Arrazolaren ustez, erraz samar ezagutu litezkeen bere lanak: buru hezur zabal eta hezurtsuak, ile nahasi eta kizkurak, esku eta oinetako zainen erliebe nabariak eta tolesdura ugari eta meheak agertzen badituzte ere, beti egiatzko gorputzak gardentzen diren, janzkeretako tolesdurak, jada *erromanismoaren* ezaugarri diren *baliabide guztiz plastikoen* mintzaera horren bila abiatua balitz bezala da.

Joan Araotz. Beherenean, eserlekuko erliebe-*been* Sorrerako lehenengo gertaerei eskainitako estiloa (Adan eta Ebaren, Kain eta Abelen eta abarren kreazioa) bere seme Joan Araotzena dena, ezberdin samarra da.

Bere gorputz biluziak indar eta errealismo nabarmena dute barnean, bere aita Andresen lantegian ikasitako modelatze sendoak dira, baina jantzien tolesdurak sinpletu egiten ditu eta bere pertsonaiak hondo lauetan nabarmen-tzen uzten, espazioaren antolaketa trebezian ezintasun baten ezaugarri bat bezala har litekeena,³⁴ baina konposaketaren argitasun aldeko *errenazimentuaren gustutik* gertuago dagoen sentiberatasun baten zeinua da.

ZARAUZKO ERRETAULA. **Andres Araozkoa**, 1560. urtetik aurrera Zarauzko **erretaula nagusiaz** arduratuko da. Eibarkoaren antzekoa da bere arkitektura: erlantz gaina, eserleku zabala, lau gorputz, bost kale eta atikoa; ia ez du plateresko zantzurik. *Errenazimentu oso aurreratu* batetako sarrera da. Agiritan azaltzen da erretaula hau Araoztarrek egin dela.³⁵

Erlantz gain bezala balio duen frisoko erliebeak, eserlekuko zati batzuk eta Jasokundearen erdiko taldea Andresenak direla erakusten du estiloak. Nekaldiko gertaerak kontatzen dira erliebeetan. Irudien konposaketa trinkoek, adierazkortasun aldeko joerak, pertsonaien mugimendu aztoratuek, soinekoen tolesdurek eta eskortzoren batzuk baieztatu egiten dute izendapen hori.

Jasokundearen (aingeruz inguraturiko Birjina) erdiko multzo handia, eta ekisantuko nitxoaren (zeinaren jatorrizko lanak desagertua izan behar duen) saihetsetan dauden **Moises** eta **Eliase**n bi irudiak ere maisu handiarenak direla dirudi.

Andres hil zenean bere seme **Joan** arduratu zen lanarekin aurrera jarraitzeaz, baina amaitu gabe utzia izango zuen, *hirugarren gorputzetik gora atikom arteko eskulturak* kalitatez maila apalagokoak dira eta XVII. mendeko eskulturaragileenak bezala hartu behar dira (agian *Domingo Gara*, *Diego Mayor*a eta abarrenak).

OIKIAKO ERRETAULA. **Oikiako** herri txikian oraintsu zaharberitu duten **Bartolome Santuaren erretaula** ederra dute. Beroni buruzko agiritik ez daukagu, baina **Andres Araotzena** dela baieztatu ahal izateko adinako ikonografiak eta egiturazko zantzu erakusten du.

31. Erretaula honen zaharberritze bikaina egin zela eta bibliografia, ikonografia eta estilistikako ikerketa bat egin eta argitaratu zen, erretaula hau bere historia-artezko testuinguruan estimatu ahal izateko ereduagari eta ezinbesteko irizten dugun eguneratutako agiria berekin zituela: P.L. ECHEVERRIA GOÑI, *Asunción de ORBE SIVATTE*, Fco. Javier ROLDAN MARRODAN, Raúl MANZANAL NOGALES: *Renacimiento y Humanidades en Navarra. El retablo de Genevilla*. Iruñea, Nafarroako Gob., 1991.

Erdiko kalean, lehen maila batetako egitura txiki bat da, zaindariaren estatua bat erakusten duena, ederra dena baina betetzen duen tokirako proportziorik gabekoa, (zeinagatik, uste izatekoa den erretaula baino beranduagokoa dela); Kalbarioa gainean eta Betiereko Aita atikoan. Lukas eta Markos ebanjelariak alboetako bi kaleetan eta Bartolome Santuaren martiritzako lau eszena goieneko bi gorputzetan.

Plateresko aldia gaintu dela eta XVI. mendearen bigarren erdian gaudela

erakusten du mazoneriak. Zaindari Santuari eskainitako altuerlibeek oso nabarmen salatzen dute Andres Araotzen estiloa, beren adierazpenetako bizitasuna, irudizaturiko pertsonaien tolestura ugari eta meheak eta beren adats uholdetsuengatik. Uste izatekoa da lan hau, eskulturagilea Aiako San Pedron bizi eta lan egin zuen urteetan (1554-1563) tailatua izan zela.

BUSTOKO ERRETAULA. Bustoko erretaula nagusian ere Araotzen eskua ikusi behar dela dirudi Nekaldiko irudietan gorputzak gardentzen dituzten oihalak, ilajeetako kizkurak eta oro har, mugimendu aztoraturiko pertsonaien espresibismoa gogoan hartzen badira.

Gauza bera esan liteke *Armañantzaseko elizako erretaula* txikiak.

SAGRARIOAK. Gasteizen bizi izandakoa izanik, zalantzarik gabe Araba aldeko zenbait elizetako sagraioak ere bereak direla uste izan da, hara nola: *Erroman Santua, Kortez, Apinaniz, Bikuña.*

JOAN LIZARAZU

Andres Araotzen lorratzean kokatu behar ko litzateke jaiotzez Urretxuarra zen **Joan Lizarazu** eskulturagilea, **Pedro Lizarazuren anaia**, lehen Merkado Zuazola gotzainak agindutako lanak egiten Oñatin topatu duguna.

Itsasoko erretaula. Agirietan Joan Lizarazurena denik gelditu da zerbait: **Itsasoko** (Gipuzkoa) **erretaula**, mendian dagoen herri txiki honetako *Bartolome Santuari eskainitako elizak* erretaula eder bat du, 1575. urtean tasaturikoa, baina bere *mazoneriaren* arabera mendearen erdialdera eraikia izan behar zuen, zeren eta jada zutabe klasikoak azaltzen badira ere, gehiago dira plateresko osagaiak: maskorrak, kalostrak, aingeru burutxoak, gruteskoak.

Errezilgo erretaula. Andres Araotzen talentuak Euskal Herrian sortuko zuen miresmenaren bitartez ziurrenik, Berrugueteren eragina sumatzen da *Errezilgo* (Gipuzkoa) *Martin Santuaren* parrokiako **bi alboetako erretaulatan**. Baina, txiki samarrak dira.

Bietako bat *Pedro Santuari* eskainia dago, zaindariaren irudi handi bat erdiko nitxoan duela; bestea, *Birjinari* eskainia, 1562. go data ematen duen idazkuna duela, **Martin Arbizuk** eginiko lana bezala azaltzen da agirietan. Honetan, bai Haurrarekin dagoen Birjinaren erdiko estatua, nahiz Santiago, Joan Bataiatzaile Santua, Santa Barbara eta Santa Luzia adierazten dituzten erliebeak bikainak dira eta egilearengan *Andres Araotzen estiloaren antza estua* azaltzen dute.

ARAOTZEN OROIGARRIA: ERRIKIAK

Kristoren Nekaldiaren historia, XVI. mendearen lehen erdian kristau herriaren jaiera edo

debozioa erdigunera ekarri zuen gaia izan zen, XV. mendean Europan zehar hedatu zen "devotio moderna" delakoan goiargitu ala inspiratu ziren idazle izpiritualen eraginez seguruenik. Jaiera honek kristau hunkiberatasunaren sakoneko gai hauei buruzko gogoeta eskatzen zuen, *gurutziltaturiko ala hildako Kristoren* adierazpenaz gainera, eta erretaulatiko multzoek kanpo *Errukiaren gertakaria* bezalakoak. **Gotiko berantiarrak** berea zuen xamurtasun trinkoa, *Errenazimentuko* aurrelarietzat zenbait gorputz biluzi eta jantziak konposaketa pilatuan adierazteak zuen erakarmenarekin elkartzen zuen gaia zen.

Euskal Herrian gorde diren mota honetako eskulturak ez dira gutxi, zalantzarik gabeko arte balioa duten **erliebeak** gehienetan. Hauetako zenbaitetan *Andres Araotzen oroitzapena* esnatzen da berez. Gogora ditzagun batzuk:

- *Azpeitiko Sebastian Soreasuko parrokian*, alboko kaperata batetan gurtzen den **Kristo** bat;
- *Hernaniko Joan Bataiatzaile Santuaren parrokian* aurkitzen da, agian konposaketa eskasagoko bat duena.
- Zalantzarik gabe aipatutako hauek gaintzen dituen *Hernaniko parrokia* berean aldare aurrean kokaturik bukatu duena da: Eroslearen gorputz hilaren gainean pilatzen den **errukizko taldea** azaltzen duen erliebea da, ohizkanpoko laztasun sakona eta konposaketan edertasun nabaria duena.

ELGETAKO ERRETAULA. *Elgetako Santiagoren kaperako erretaula* gogoratzeko lekua eta unea ote den ez gaude ziur, edo bestela hobe izango litzatekeen beranduxago, Joan Antxiaren lanekin batera azaltzea.

Mendearen bigarren erdiko lehen urteetako bezala hartu behar dela dirudi, bere arkitekturak izan ere atzean utziak ditu plateresko fantasiak, eta bere mazoneriazko ohiko zutabe ildaskatuek eta kapitelen jonikoek, nahiz bere hiru gorputz etako eskultura solteek italiar manierismora garamatzate zuzen-zuzenean. Weisiek bezala Camon Aznarrek ere³⁶ Inkisidorea Nafarroan lanaren nagusia izanik, *nafar lantegiren* batetatik ekarpena iradokitzen du.

Nolanahi ere, harritzekoa gertatzen da bertako historialariek erretaula hau hain gutxi ikeritu izana eta gure ustetan baita merezi duen estimu handia azaldu ez izana ere.³⁷ Gur e iritziaren eta dastamenerako, beheerenerako bi gorputzeko nitxoetan irudikaturik dauden lau santuen (Santiago, Andres eta Joan Bataiatzaile Santuak eta beste ezezaguna) *contraposto* ausartak, beren *gorpuzkeren eta janzkeren modelatu orekatsua*k maisu handi bat agertzen dute. Orain berriki eginiko agiri batek³⁸ **Migel Llorente** eskulturagilearen izena eta tratua egin zueneko bere data ematen digu: 1564.

• MANIERISTAK ARABAN

JOAN AIALA IIA

Euskal Herriko eskulturaren historia batean, arreta berezi baten merezimendua behar duen erlari arabarra dugu hau, ez bere lanen beretzko balioagatik bakarrik, baita *espresibismo*

LIZARAZU

Itsasoko erretaula (G).

Errezilgo erretaula (G).

Irudi erref.: Renacimiento en Gipuzkoa 2.

Joan Bataiatzaile Santuaren eliza. Hernani (G).

32. J. RUIZ-NAVARRRO PEREZ, *Arnau de Bruselas, imaginero renacentista, y su obra en el valle medio del Ebro*. Logroño 1981, 16. or.
33. Eragin honi buruz, ikus M^o A. ARRAZOLA, *El Renacimiento en Gulpuzcoa*. Donostia, 2. argit. 1988, 100. or.
34. M^o A. ARRAZOLA, O.c., 105. or. Andresen heriotzaren ondoren bere seme Joaneke jarraitu zuen tramankulu handi honetako lanetan, Pedro Arbulo Margubetekoaren laguntzarekin, eta Hilario eta Joan Bta. Mendizabal eibartar erlariaren eskuhartzearekin XVIII. mendera arte ez zen amaitzerik izan. Ik. Pedro L. ECHEVERRIA GOÑI, *Erretauloak*. *Refablos*, II, 617-624. or.
35. M^o A. ARRAZOLA, O.c., II, 107-109. or.
36. G. WEISE, *Die Plastik*, II, 16. or.; J. CAMON AZNAR, *La escultura y la rejeria españolas del siglo XVI*. S.A. XVIII. ean, 302. or.; Jose M^o AZKARATE, *Eskultura del siglo XVI*. A.H. XIII. ean, 301. or.
37. Harrigarria egiten zaigu Azkaratek beraganako estimu berezirik ez azaldu izana, baita Errenazimentuko euskal eskulturagileengan ezaugarri diren balio formalekiko beti hain erne agian ohi den M^o A. Arrazolok anatomiako akatsak besterik ez azzimarratzea ere. Berrugue eta apartaren eskulturretan egongo ez balitz bezala!
38. M^o A. Arrazolaren arabera, O.c., 131. or.

JOAN AIALA II.A

Aberasturiko erretaula (A).

Hilobiratze Santuko Taldea.
Irudi err ef.: Vitoria en el Arte 2.

Eskolunbeko Andre Maria, Katadiano.
Irudi err ef.: Erretaulak 1.

ERREGEEN GURTZAREN
ERRETAULA. PEDRO
SANTUA. GASTEIZ (A).

Irudi err ef.: C.M.V.

tradizionalaren eta birjaiotzen ari den italiarizatze inbasorearen elkartasunaren igaroaldia markatzeagatik ere, zeinetan, sormen sentiberatasuna Baskonian *erromanista korrontearen egonkortasuna* aldera makurtzen ari den.

Bere aita *Joan Martinez Aiala "zaharra" deituarengandik* bereizi egin behar da, berau, 1526. urtean jada, *Markina-Xemeingo erretaula* handian lanean, tailari eta margolari bezala ari zeneko agiriak dituen da, zeinari zor zaion *Tuiuko* (c. 1540) *Santa Anaren erretaula* ere.

JOAN AIALA II.AREN LEHEN URRATSAK. Joan Aiala II.a oso gaztetan hasia izango zen bere langintzan, izan ere, *Aberasturin* aurkitzen baitzen lanean 1531. urterako, eta horren jarraian Arabako zenbait tokitako erretaulak gomendatuko dizkiote. Ikusia dugun bezala, 1536. urteko uztailean *Oñatiko parrokiako* Errukiaren kaperako erretaulan eskuhartu zuen.

Bizkaian lan egiten zuen 1543. urtean, *Zenarruzako Kolegio elizako* erretaularen mazonerian; on *Diego Irusta* abadearen hilobia ere eman zaio han bertan.³⁹

Era berean, Mª Asuncionen iritzian, oso litekeena omen da Aialak *Itziarko* erretaulan ere eskuhartu izana, Oñatiko Errukiaren kaperako erretaulako panelak gogora arazten dituen zenbait erliebe badagoenez.

Joan Aiala II.ak bere anaia Frantziskorekin batera eginikoa bezala hartzen da, Berrogei eta hamarrek hamarkadan burutua den *Domai-kiako* (Araba) *elizako erretaula mistoa*.⁴⁰

Joan Aiala II.ak *Beaugrantarrek*in batera jardun zuen *Portugaletako erretaula* nagusian urtealdi horietan. Ordurako Gasteizen bizi zenez, urteak joan hala etsi-etsian espresibismora irekitzen ikusi izan da.

ESKOLUNBEKO ERRETAULA. Garai hartan Gasteizen bizi zen eta urteak joan ahala *espresibismo* aldera ausarditsu irekitzen dela ikusiko da, bere lanik garrantzikoena den *Eskolunbeko* (Katadiano) *santutegiko* agiridun erretaula nagusian egiaztatu daitekeen bezala.

Hirurogeiko hamarkadan eginiko erretaula hau bereziki garrantzitsua da zenbait arrazoiengatik: Aialaren gordetako lanen artean, *agiriduna*, berau *bakarra* delako; *fantasiatzko manierismo* bezala izendatzen den bere edergarri bereziengatik, Urduñako ertilaria eta nazio alderako joerakoa eta Gaztelan erromanismoaren sortzailea izan zen *Jeronimo Noguera* sen laguntzagatik. Erretaulako lanak, erdibana zatitu ziren Noguera eta Aialarren artean, Ebanjelioaren aldeko zatia Aialari agindu zitzaizlarik.⁴¹

ERAGINAK ETA BERE BEREIZGARRIAK. Berrugeteren bihurtaririk gabe, badirudi Aialak bere eskolako hainbat ezaugarrien eraginak bereganatuak dituela. Pierres Picart, Inberto eta Pedro Troasen moduetara zorrozki lotu gabe bada ere, ez da berauengandik asko aldentzen.

Camon Aznarren iritziz, *aurpegieta*n edertasun nahia, *eskueta*n kurba antza joera, erliebe gizen bezala eritmo borobileko plastikotasun nabarmenean hedatuko direnak eta aldi berean, buruetan bat-bateko *errealismo* herrikoia nahasten direnko errenazimentuko artea da Aialarena. Bere gorpuzkerak honela erabaki daitezke, "aurpegi luzaskak, kokotsa zorrotzak,

txapel moduko ilaje zurrinak eta matrail hezur itenek".⁴²

Atxikitzeak. Estilozko ezaugarri horiek direla eta Joan Aiala II.arenak bezala hartu izan dira,

- Gasteiango erretaula,
- Ullibarri-Viñako erretaula,
- eta Markinezko Santa Eulaliako erretaula.

Biak ere arkitrabadun multzoak dira eta delako "fantasiatzko manierismo"ari dagokion apaintekadunak, grutesko nabarmen, *a candelieri* osagai, maskara, soin-enbor, txartel eta kerubinez osatuak.

Estilistikazko arrazoi berberengatik Weisek uste du *Bergarako Pedro Santuaren elizako* beheereneko zatian ikusten diren *Eliz Gurasoen eseritako irudiak* bereak bezala har daitezkeela.

Eskultura hauek, inguruan dituzten plate-resko apaingarri aberatsak direla eta, Zenarruza eta Gasteiango lanekin duten antza dela eta, bere Portugaleteko lana baino aurreagokoak (c.1548) izango lirarteke.

Georg Weisek, Mª Asuncion Arrazolaren onepenez, berea dela dio, *Gasteizko Pedro Santuaren elizako erretaulan* dagoen *Erregeen Gurtzaren* multzoa, 1564-1567.a bitartean burutu zena (behera etorritako Domingo Santuaren komentuko erretaulakoa zena dirudienez).

Joan Aialaren bat 1563. urtean "Gasteizko herritar bezala" azaltzen da agiritan; eta hiri honetan *egingo zituen bere anaia Frantzisko* lagun zuela *desagertuak diren erretaularen* baztuk.

Bere azkeneko urteetan, agiritatik jakin liteke "Zuñigako biztanle bezala". Aldi horretan badirudi *Zuñigako* erretaulaz arduratu zela. Nolanahi ere, bukatu behintzat (1577) *bere seme Diego Aialak* bukatua izango da.

Joan Aiala II.aren azken lanetan, eta Araban lan egin zuten beste ertilari bizkaitar batzuen lanetan ere *manierismo nabarmen bat sumatzen da*, *erromanismoa aldarrikatu nahi duena*.

Igaroaldiko joera hau bera erretauletakoz *mazonerietan* bistaritzen da:

- gruteskoak alde batetara uzten dira,
- manierista apainteketa osagaiak hartzen,
- eta erromanista zantzu batzuk azaltzen.

Kartelak, hermes, arrauzkarak, geometriazko kateatzek, adibidez azaltzen dira *Biasteri Joan Santuaren eta Eltziegoko* koruko aulkiterietan, 1558.etik *Parisko Joan Bertin* tailari frantsesak gauzatuak, lehenengoan *Nikolas van Haorlem-en* laguntzaz eta bigarrenean *Martin Otaloren* partaidetzarekin

Lagrango erretaula nagusia ere egin zuten *Otalora* eta *Bertinek* (1563).⁴³

● NAFAR MANIERISTAK

ERAGINA DUEN IRUDI BAT: JORGE FLANDESKOA: Erromanismo aurreko ertilarietaz hitz egin baino lehen, atzerritar baten izena gogora ekartzeari egoki dirudi, *Jorge Flandeskoa*, alegia; inolako agiririk ez badugu ere, ez bere lanez hitz egiteaz beharrezko zaigulako, baizik eta mendea-

ren bigarren erdi honetan Zangozako merindadean bertako ertilarientan izan zuen eragina dela eta.

Douai-n jaioa zen, Lille-ren hegoaldean. *Jorge Erigueta* zuen izena, baina 1552. urtean *Zangozan* kokatu zenetik **Jorge Flandeskoaren** izena eman zitzaion, non 1586. urtean hil zen artean hiri honetako ertilarien giroan nagusi izan zen. Lantegi bat osatu zuen bertan eta bertako nahiz atzerriko beste ertilari askorekin harremanak izan zituen.⁴⁴

Aragoiko elizetan egin zuen lan batez ere, Jaca, Valdonsella eta Cinco Villas eskualdeetan, *Jacako Seo-ko abside erromanikoaren* buzu den **Jeronimo Santuaren erretaula** bikainak eman ziolarik ospea, lan honek plateresko ezaugarri ugari ditu bere mazonerian. **Zangozako Santa Mariaren erretaula** berea bezala jotzen da.

MIGEL ESPINALEKOA

Migel Espinalekoa 1553.etik 1590. urterako jardun izan zuen ertilaria dugu, *erromanismo estilotik oso gertuko* zenbait erretaula egina da nafar elizetan.⁴⁵

BADOSTAINGO ERRETAULA. Badostaingo erretaularen egilea da eta bere eserleku, hiru gorputz, hiru kale eta atikodun bi kale tarte dituen egiturakoa izanik, platereskoa alde batera uzten hasia da eta bere laukizuzeneko kaxaz eta eskultura solte ugariak *hurbileko erromanismoa* aldarrikatzen du.

Ikonografiaz berriz, garaiko jaierari dago-kion kristau santuen erakusketa bat da: beste inor baino lehen Apostoluak, Eliz Guraso garrantzitsuenak, hainbat emakume santu eta erdiko kaxan zaindariaren irudia, Migel Santuarena.

Garai hartako **sagrarioa** ere gorde da, atean Piztuerari eta alboetako aurpegietan Pedro eta Paulo Santuei eskainitako bere erliebeak dituela. Jatorrizko koloreanitzak berekin dituzten estatuak kalitate bikainekoak dira.

MENDIOROZKO ERRETAULA. Ertilari beraren agiridun lana *Mendiorozko zaindaria den Pedro Santuaren* bi irudi on gorde izan diren parrokiako erretaula da: zaindariarena eta eseririk dagoen Madonna eder batena, forma beteak, gizontxoak eta mugimendu arinekoa.

URROZKO ERRETAULA (URROZ-VILLA). Espinallek 1570. urtean **Urrotzeko erretaularen** tratu egin zuen, honek baditu bere baitan, beheko eusgarri edo predela, zeinaren gainean, hiru kaletako eta bi kale tartetako hiru gorputz altxatzen direlarik, hiruko atiko batetan bukatuz.

Eskultura lana –goitik behera– erdiko kalean, tabernakulari, Haurra duen eseritako Birjinari, Jasokundeokari eta atikoan bi profeta saihetsetan dituen Kalbarioari eskainitakoen artean banatzen da. Bi kale artetako horma-konketan Pedro eta Paulo Santuen, bi emakume santuen eta bi profeten taila solteak daude; eta kaletako sei kaxatan Birjinaren biztari buruzko altuerlibeak dituzte ikusgai.

Platereskoa oroimenera ekartzen duten apaingarrizko osagirik falta ez bada ere, –kerubinak zerrendetan, eta erliebeak kalostratan– arkitekturaz *manierismo alderako joera* nabaria da, Migel Espinalen eskultura lanetan ere azal-

tzen dena: *adierazpen urritasuna eta irudien zutitasun alderako joera.*

OTSAGIKO ERRETAULA. Espinalen lanik garrantzizkoena **Otsagiko** parrokiarentzat 1574. urtean tratua egin zueneko izan zen: erretaula nagusia eta bere alboetako biak. Hauek Santiago eta Katalina Santuei eskainiak dira.

Maisuaren lanik garrantzizkoena erakusten duena **erretaula nagusia** izan zen eta bere data jakin nahiak azterketa eta ziurtapen prozedura luzeak ekarri zituen. **Joan Bataiatzaile Santuari** eskainitakoa, *Nafarroako handienetako eta estimatuenetakoa da.* Zortzialdeko traza duena da, eserlekuak, lau gorputz, hiru kale eta lau kalte eta hiruko atiko bat ere badituena. Apaingarritako xehetasun batzuk gorde baitu ere, erliebeetan nagusi da *soiltasun klasikorako* joera.

Bi triptiko ditueneko kale nagusian arreta berezi batekin jardun zuen ertilariak, lehenengoak Joan Santua duelarik erdian eta Ama Birjina bigarrenak. Eskultura lanetan berriz, mukuluak eta erliebeak daude txandakaturik. Ikonografia Badostaingoaren antzekoa da: Apostoluak, Eliz Gurasoak, beste emakume eta gizaseme santuak, Bataiatzailearen eta Kristoren Nekaldiko bizitzako eszena gehiago.

Espinalen eskulturak *espresibista bihurritze txiki* bategatik bereizten dira; klasizismo joerako beste eskulturagileenak bezala hartu behar diren plomuzkoagoen aldean.⁴⁶ Erretaula handi hau oso azkar margotu, urreztatu eta estofatu zuten, XVII. mendeko lehen urteetan, hain zuzen ere; eta 1988. urtean zaharberritu ederra hartua da.

ELURRETAKO BIRJINAREN ERRETAULA. Migel Espinalen **lantegitik** irtena izatea oso litekeena da *Iruneko Santiago Monastegiko* Elurretako Birjinaren erretaula edertzen duen *Ahaidetza Sagaratuaren* gaiari buruzko panel ezin ederragoa ere, zalantzarik gabe antzinako beste erretaula batetatik ekarritako panela delarik. Nolanahi ere, talde berezi bat da, Birjina, Jesus Haurra eta Santa Anaren taldea inguratzen duen hamabi irudiko taldea. Ezezaguna zaigun egileak irudi bakoitzaren tailan erromanismo aldera egiten zuen, baina ez zuen Goiz Errenazimentuko ertilari handiak bereizten dituen konposaketa ahalmenik.

Gauza jakina da Migel Espinal beste erretaula askotako jardueran eskuhartua izan zela, XVI. mendeko bigarren erdian; baina kasu bakoitzean bere eskutik edo bere laguntzaileen eskuetatik zeintzuk irten ziren jakitea ez da gauza erraza. Bere **lantegitik gertuko bezala hartzen diren tailak** badira zenbait:

- *Laragetako* (Antsoain) *elizako sakristian Haurra berekin duen Birjina;*
- *Burutaineko erretaulako eskulturak,*
- *Egozkueko Migel Santuaren parrokiako erretaulako eskulturak;*
- *Zigandako Esteban Santuaren parrokiako erretaula nagusiko eskulturak*
- *Erbetikoko parrokiako* erdiko horma-konka betetzen duen **eseitako Birjina Haurraren;**
- *Zirizako parrokiako* sakristian gorderik den **Jesus Haurra duen Birjina eta San Joan Txikiren taldea;**
- **Madonna** batzuk *Orikain* eta Atondon (Iza);

MIGEL ESPINALEKOA

Otsagiko erretaula (N).

Urrotzeko erretaula (N).

Elurretako Andre Maria Birjinaren erretaula. Santiagoko Monastegia. Irudi erref.: C.M.N.

39. Itxuraz egilea dirudienari buruz G. Weise (*Die Plastik...*, 55-56. or.) *Sesmeroren iritziaz lotzen zaio: El arte del Renacimiento en Vizcaya.* 75. or.

40. P. L. ECHEVERRIA GOÑI eta J. J. VELEZ CHAURRI, *Un retablo mixto del primer renacimiento. Martín de Oñate y los Ayala en Domaquia.* "Sancho el Sabio", 6. urtea, ep. 2, 6. znb. 291-316. or.

41. P. L. ECHEVERRIA GOÑI eta beste, *Erretauloak. Retablos II*, 636-642. or.; *Idem.* eta J. J. VELEZ CHAURRI, *Joan de Ayala y Jeronimo Noguera: Adan y Eva. Mirari-n. Un pueblo al encuentro del arte.* Erakusketaren katalogoa. Gasteiz, 1989.go-1-1, 1990.go urtarilla, 252-255. or.

42. P. L. ECHEVERRIA GOÑI, *Erretauloak. Retablos I*, 195. or.

43. J. ZORROZUA, *Errenazimentuko Artea Araban.* Arabako Dip. For., Gasteiz 1999, 58. or.

44. Ik. Bere laguntzaileen nomina P. L. ECHEVERRIA GOÑI eta R. FERNANDEZ GARCIA-rengan: *Precisiones...* P.V. 44, 169-170. znb., 1983, 30. or.

45. M^o C. GARCIA GAINZA, *Migel de Espinal.* P.V.n, Iruña 1985, 145-160. or.

46. Garcia Gaintzaren iritzi, "Fray Juan de Beauves-en eskua egon daiteke atzean, zenbait eszenatan Lizarrako Joan Santuaren erretaulakoekin duen antzagatik". C.M.N., IV, 2, 323. or.

1

2

4

5

1. eta 2.- Joan Bataiatzaile Santuko erretaula nagusiaren xebetasmak. Tabar (N).
3.- Portugaleteko Santa Maria elizako erretaula (B). 4.- Bilarreko Jasokundeko erretaula nagusia (A).

1.- Jasokundeko erretaula nagusia. Bilar (A). 2.- Oikiako elizako erretaula. Zumaia. (G).
3. 4. eta 5.- Eibarko Andres Santuaren erretaularen ikuspegi orokorra eta elizaren xebetetasunak (G).

3

4

5

1. 2. eta 3.- Sortzez Garbiaren elizako erretaularen ikuspegi orokorra eta xebetasanak. Urrutz (N).
4. 5. 6. eta 7.- Joan Ebanjelari Santuaren elizako erretaulako xebetasanak. Otsagi (N).

4

5

6

7

ANTXIETA

Kalbarioa. Bilboko Arte Ederretako Museoa (B).

Gorde-aldareko Sagrarioko xeheetasuna. Santa Klara komentua. Tolosa (G).

Roke Santua. Orio (G).

Migel Santua. Oitz (N).

- Aldatzeko Martin Santuaren parrokiako emakume santu bat, eta abar...

3.

■ ERROMANISMOA

ITALIAKO ERAGINA

Fernando Katolikoaren agintealdian eta Karlos I. goaren lehengo urte bitartean Espainia eta Italiako estatuen artean gauzatu ziren harr eman politiko eta militarrek Errenazimentuko eskulturagile italiar famatu batzuen etorrera erraztu zuten: Domenico Fancelli, Pietro Torrigiano, Jacopo Torni, Giovanni Moreto, eta abar.

Aldi berean, Italiatik, korronte berriak bereganatu ondoren, Espainiako ertilari handiak itzuli ziren, hara nola: Zarzako Euskalduna, Bartolome Ordoñez, Alonso Berruguete eta Diego Siloe.

Ertilari hauen lanak kronologiako irizpidez aztertzen badira, *gotikotik Errenazimentura doan garapenaren* lekukoak aurki daitezke beraien gan, *adienazkortasun indarna* maiteago izatetik hasi eta *edertasun formalari* emaniko lehentasunera arterainokoak.

ESPAINIAR ERA BAT

Garapen hau, halaz ere, ez zen bat batean eta zalantzarik gabe eman. Mendearen lehen herenean oso laster desagertu ziren Zarzako Euskalduna eta Bartolome Ordonez salbuespenarekin, Hispaniako eskulturagile hobereenak, beren italiar ereduaren handitasunaren miresle izanik ere, ez zioten Hispaniako ikonografia tradizionalaren ezaugarri den *izpiritualtasunari* ukorik egin.

Burgos eta Granadan burutu zituen lan bikainetan eskolatua izan behar zuen, Espainiako Errenazimentuko arkitekto eta eskulturagile handienetako bat izan zen, *Diego Siloeren* lanari buruzko aipamenean honela dio Azkaratek “*Cinquecento-ko* hautatze idealismoari, lerroen goxotasunari eta edertasunaren zentzu klasikoari ere ukorik egin gabe, bere estiloa *espainiartu* egin zen”, espainiar tradizioarekin ongi kokatzen den *adienazpide erlijioso* kutsu hori bereganatu egiten zuela, alegia.

Joan Valmaseda, mendearen lehen erdiko palentziar eskualdeko eskulturagilerik entzute-suena zen honengan, oso nabaria da konposaketa eta formetako bere gotikotasuna, soin-adarren mehetze alderako joeran, egitura klasikoaren erabateko lasaitasunaren orde, dramatikotasun eta adierazkortasun indartsua nahiago zituelarik.

Berruguete, italiarren artean halako harri-dura sortu zuen delako “Alonso spagnuolo” harengan eta gerora Espainian ere bere Valladolid, Toledo eta Extremadurako erretauletakok keinu okertuekin sentipen bera sortu zuen honengan oraindik ere nabarmenagoa da halakoxe *naturaltasunaren aurkako*, gorputz zuzenekiko gurarizko zabarkeria eta lasaitasun klasikoa gutxiesten duen *gehiegizko dramatikotasun* hori, inortxok ere ez dakielarik gotikotasun bezala ala bere azken muturrera eta zoraturako adieraz-

penera eramaniko manierismo klasizista bezala hartu behar den.

MANIERISMOA

Beste alde batetik, Italian bertan mendearen hirugarren hamarkadan *klasikotasunetik iritea* deitu dezakeguna gertatu zen arte plastikoetan, eta zuzenago esanda, ikonografiaren alorrean (hemen gehiago axola zaigunez).

Manierismoa *naturaltasunaren aurkako joera* izan zen, eta ez da erraza bere esentzia eta arrazoiak zehaztea, lanetan oso nabaria bada ere. Itxura formalaren ikuspuntutik, ezaugarri orokor bezala azpimarra daiteke:

- **manierista pintura** espazioaren *perspektiba legeari eta errerealismoari* uko egite bat bezala azaltzen da;

- eta **eskulturaren** berriz, *lasaitasun eta orekaren arbuia* bat bezala.

Nabarmen eta sutsu, ohizkanpoko eta bizkorgarri, ezohiko eta ziztatzaile bezalako zale-tasunengatik definitu ohi da.

Manierismoaren izaera ziztatzaile eta paradoxiko hori, honetan legoke, “edertasuna azken muturreraino eraman beharraz errealtate-tik kanpoko egiten duela; indarra, hain neurriz gain erabiltzeaz akrobazian amaitzen dela; edukia, zamatzearen zamatzear, ezer esatekorik gabe uzten dituela; forma, hainbesteko garantzia emanaz, aske, bere kasako eta huts bihurtzen duela”.⁴⁷

Manierismoa zer den argi eta garbi definitzea ez bada iritsi, eragin izan zuten arrazoiak buruzko adostasun batetara oraindik ere gutxiago iritsi gara. Soziologia mailako arrazoiak jartzen dituzte batzuek, urte haietan Italian eman zen *ezeگونkortasun soziopolitiko*a bezalakoak; beste batzuek aldiz, *erlijiozko eta izpirituzko arrazoiak* aipatu dituzte.

MIGEL ANJEL ETA BERE KUTSUA

Eskulturaren, klasizismoaren *edertasun idealarenganako desengainu* hori lehendabizi bizitu izan zuena Migel Anjelen talentua izan zen, eta Florentziako medizistarren hilobi kaperatan jada hasi zen edertasun klasikoaren kanonak apurtzen. Pinturan bezala, bere erromatar garaian batez ere, (Sixtina Kaperako *Azken Epaia*) eman zen izpiritualtasuneko aurrerabideak eta *giza bizitza etengabeko borroka etsia* dela bezalako ulermen batek, *izpiritualtasun goren* baten atzetik dabilen eskultura bat iradokitzen dio, haragizko edertasun baten adierazkortasun batek baino gehiago.

Frantziako Frantzisko I.aren gortean bezala, ez Erroman eta ez Toscanan, eskolarik osatu gabe Buonarroto, gaur egun “Manierista” izendatzen ditugun eskulturagileez izan zen imitatua. Eta Erromatik, bertatik zetozen grabatu eta marrazkien eta zenbait ertilarien inmigrazioen bitartez “erromanismoa” Espainian sartzen hasi zen.

Juan Juni eta **Alonso Berruguete**, Oviedoko katedraleko erretaulako tratua sinatu zutenean 1522. urtean Gasteiztik igaro zela dioten hau, ⁴⁸ joera berria “Espainia aldera” ekarri zutenak bezala har daitezke, Gaztela aldeko eskolan nolabaiteko manierismoaren sortzaile modura.

47. A. HAUSER, *El Manierismo*. Madril 1965, 40. or.

48. S. ANDRES ORDAX, *La escuela romanista en Álava*. Gasteiz 1963.

Baina, **Gaspar Becerra** da, batez ere, migelanjeldar mintzaera Espainiari emango diona. Florentziar talentu handiarengandik jasoko du irudien muskulu jorien haziera, "Berruguetenak baino haragi gehiagokoak" Juan Arfek zioen bezala. Bere lanik adierazkorrena **Astorgako erretaula** (1558) da, joritasun handiko irudi deigarritz jantziak diren hiru gorputz eta bost kale dituen tramankulu izugarria, non oso litekeena den **Joan Antxieta** bere lehen esperientzia hemen gauzatu izatea, oraindik inkontzienteki bederen, eskulturak eskaini zitzakeen plastiko baliabide soilen bitartez adierazi zitezkeenak.

ESTILO ALDAKETA BAT. Gure iritzi, *erromanista* eskolak ez du ikonografiako alderdian aldaketa jakin bat adierazi nahi, **estilistikako** aldaketa bat baizik. Ikonoen edukiei dagokienez, Trentoko Kontzilioak eraginik izan zuenik ez dugu ikusten, ez baitzen 1563. abendu 3ko azken saiora arte imajinagintza arduratu, ez eta Kontzilioaren jarraian iritsi ziren Sinodo Konstituzioak ere. Ordurako ezaguna zen jada Buonarrotiren lanen "terribilita".

Gaietan berrikuntza bezala aurki daitezkeenak, erreforma zaleen bultzada bezala hartu behar dira, ortodoxoak ala disidenteak izan, hasi Erasmorengandik eta Karlos Borromeorengana arte eta Sabonarolagandik Gurutzeko Joan Santuarenganaino ebanjelioen historiari eta benetako tradizioari zegozkien ikonografien irizpide garbitasuna aldarrikatzen baitzuten. Eta Trentoko eta Kontrarreformako artearen garai hori beranduxeko agertuko da, mendearen azken bi hamarkadatan, hain zuzen ere.

Oraingoz bederen, -Espainian 1550-1570. urte bitartea gaude- erromanismoa uholdeka ari da sartzen. Bada **erromanismo klasikoa**, espresionismoa itsatsian duen **erromanismo manierista**, eta baita **arte "trentino"** edo "escurialdar" deitu izan den horretan amaituko duen **erromanismo zorrotz** eta indartsua ere.

Alemaniar ikertzailea den Georg Weisek Baskonia eta Espainiako Iparraldean errenazimentuko eskulturari buruzko hain behar beharrezko bere lanean, aurreko gertueneko etapetako eskulturagileetan hunkigarritasun adierazpenaren pixkanakako gutxitzea eta berak "arbitrariedade piktoriko subjektibo" deitzen duena, alde batetara uztea adierazten kontu handiz aritu da.⁴⁹

EUSKAL ERROMANISMOA

Gaspar Becerra eszenan sartu izatearekin markatzen den Hispaniako Migelanjel alderako hirugarren eta azken etapan kokatzen da ondoen *Joan Antxieta*ren bitartez, *euskal-nafar eskulturaren erromanismoa*, nahiz eta berarengan ez den zaila gertatzen aurreko etapen arrastoak ikustea, beste erlarietarik gertatu ohi den bezala.

ESTILISTIKAKO EZAUGARRIAK. Antxieta **erromanismoak** ezaugarri dituen estilistika trazuak dira keinu handitsu eta heroikoak, eskortzo ausartak, arimaren adierazpenaz zerikusirik ez duen muskuluen betetasuna, ezpain estuetan azaltzen den keran basatasun lasaia, profilak idorrak, kokotsak tinkoak, ileak banatuak, guzti hau tolesdura iletuen soineko astunen bitartez sendoagotzen diren jarrera baketsutan.⁵⁰

ERRETAULETAKO ARKITEKTURA. Mintzatzen aritu gareneko **arazketa** edo garbiketa erretaulaketako arkitekturaren ere gauzatu da. **Gainak dituen arkitektura** da, konposaketa oso garbikoa, aurreko aldiko gehiegizko apaingarri guztiak suntsitzen direnekoa, gruteskoak desagertu eta lerroen geometriazko zorrotzitasuna bilatzen delarik.

Hauek, *erretaula-fatxadak* dira, non mailaketa klasikoak geruzetan azalduko diren eta irudiak gordetzen dituzten kaxak arkitekturako atariak bezala diseinaturik dauden ildaskazko zutabeen, erdi puntuko arkuen eta batez ere kurbatuak eta triangeluarrak, osoak ala zatiak diren era askotako frontoien bidez.⁵¹ Horrela, *horma-konka zabaletan azalduko dira eskultura solteak*, eliztarraren begirada berenganatu eta berenez biziki adierazgarriak izan daitezten lortuko da.

BI LANTEGI. Euskal Herriko erromanismoan zalantzarik gabe, bi lantegi izango dira eragin-godutenak, zeinaren jatorria *Astorga eta Brivieskako erretauletan* ikus daitezkeen: **Lopez Gamizkoa** Burgostarraren lantegia, eta **Joan Antxieta** gipuzkoarrarena, berau izango delarik, zuzenean ala bere ikasleen bidez, estilo berriaren hedatzailea Espainiako Iparralde osoan.

Pedro Lopez Gamizko mirandarrak Burgosen ikasi zuen, Joan Karrantza bere koinatuaren lantegian, gerora berriz Diego Guillen eskulturagilearekin. Brivieskako Santa Klararen erretaulako bere lanak, Gaztelako eskolako maisu ospetsuenen oniritzia jaso zuela azaltzen da agirietan, besteak beste, Joan Juni bezalako aztertzaileena. Miranda de Ebron kokatu zuen bere lantegia eta 1561 eta 1584 artean bere agintepean izan zituen ikasle eta ikasi sail bat, hauetatik sona irabazitakoak batzuen batzuk, hauetako batzuekin garrantzi handiko lanak burutua ahal izan zituelarik, aipatu berri dugun *Brivieskako erretaula eta Estavillo* bezalakoak.⁵²

Mirandar eskulturagile honek *Estavilloko Martin Santuaren* (1561-1566) erretaula nagusi honekin *Arabako, nahiz baita, Euskal Herri osoko erromanismoaren aurrelaria* izan zen; honen bidez, egituretan eta irudietan *eskulturako hizkera berriaren italiar sustraiak* aldarrikatzen dituelarik.⁵³

Briviescan bere lana zuzentzen zuen bitartean, Lopez Gamiz iparraldeko eskualdean Erromanismoaren eragile nagusia izango zena-rekin harremanetan jarri zen: Joan Antxieta-rekin, hain zuzen ere.

4.

■ JOAN ANTXIETA

Penintsula Iberikoan, Erromanismoko eskulturagilerik handiena Azpeitiko (Gipuzkoa) hirian, Urrestila auzoan jaio zen, agirietan datarik azaltzen ez den 1533. urtean ziurrenik. Abizen horretako bi eskulturagile, Migel eta Joan izango zirenen iritzia behin betirako ezeztatua geratu da. Gutxi gora behera 1533. urtean jaioa izan zela, eskulturagile berak 1579. ean 46 urte zituela eginiko aitopenetik suposatzen da.

ANTXIETA

Goitz (N).

Haurra duen Birjina eta Joan Txiki Santua. Joan Bataiatzaile Santuaren parroki. Obanos (N).

Haurra duen Birjina. Agustindar Errekoletako Lekaimeen Komentua. Iruñea (N).

49. Georg Weise-ren itzultzaileek "malerisch" izena literalki itzultzen duten "piktorikoa" izendapenak, H. Wölfflin-engan ere honako hau adierazi nahi du: teknika plastikoetan sumatzen den eta berez, margoen beharrik ez duen argi eta ilunen kontrasteen bizitasun hori.

50. P. L. ECHEVERRIA GOÑI, *López de Gámiz y Anchieta comparados...* P.V.n. 105. zbn., 1988. 511. or.

51. J. ZORROZUA, O.c., 60. or.

52. López Gámiz buruz ik. S. ANDRES ORDAX, *El escultor Pedro López de Gámiz*. "GOYA" 129. ean, (1975), 156-167. or.; G. DIEZ JAVIZ, *Pedro López de Gámiz, escultor mirandés del siglo XVI*. Miranda de Ebro 1985; A. BARRON GARCIA, B. IBARGUCHI eta P. RUIZ DE LA CUESTA, *El escultor mirandés Pedro López de Gámiz*. Burgos. 1988.

53. P. L. ECHEVERRIA GOÑI, *Erretauloak*. Retablos. II, 666-672. or.

ANTXIETA

Sagrarioko atea. Santa Klaren eliza. Tolosa (G).

Irudi erref: Renacimiento en Gipuzkoa II.

TREBAKUNTZA ALDIA

Bere trebakuntzako urteei buruzko agiririk ere ez daukagu, eta Italiako lantegietatik Antxieta igaro izana oso ziurtzat hartu izan duenik ere falta ez izanagatik, gaur egun bere arte prestaketa Gaztelan eman zela uste da, Valladoliden hain zuzen ere, non italiar Errenazimentuko maisuen marrazki eta grabatuak eskuz esku ibiltzen ziren zenbait obradoreetan.⁵⁴

Agirietan azaltzen denez Antxieta Valladoliden bizi izan zen 1564 eta 1569. urte artean, non Juan Junioren arte mardula nagusi den eta zeinetan Antxietak partaide izan zuen; baina berez, Gaztelako hiriburu honetan auzotar izana izango zen urte batzuk lehenago, zeren eta *Astorgako erretaula* (1558-1560) lanetan Gaspar Becerraren zuzendaritzapean eskuhartu zuela gauza ziurra da, agian baita *Simancas-eko Salbatorearen parrokiako erretaulan* ere.

Era berean, bai agirien bidez eta bai estilistikako ikerketen ondorioz, Antxietaren partaidetza baieztatu liteke, 1569ra arte amaitu ez zen eta arduradun nagusia Pedro Lopez Gamiz Burgosko eskulturagilea izan zen *Brivieskako Santa Klararen erretaulako* (bertara Valladolidetik etorriko zenez) lan honetan.⁵⁵

EUSKALDUN ALDIA

Azpeitian herritar tu zen Antxieta 1570. urtean eta Ana Agirrerekin ezkondu. Harrez gero Iruñean ere biziko da aldizka eta *Zaragozako Seoko Migel Santuaren kaperako erretaulan* ere jardungo du.⁵⁶

Jacako katedraleko Sarasako kapera urte horietakoa izango da, "Migel Anjelen Moisesi eginiko erantzunetan handiena den" *Hirutasunaren talde* hunkigarriarekin.⁵⁷

Onarpen handiko izena duen maisu izanik jada, Hirurogeigarren hamarkadan, aldi berean lan egin zuen gipuzkoar etilariak bai eskal probintzietan, Nafarroan eta Aragoian ere.

Gipuzkoan, *Pedro Santuaren* erdiko irudia besterik gelditu ez zaion *Asteasuko erretaula* (1572) burutu zuen.

Zumaiaiko Pedro Santuaren erretaula (1574). Bertan, geroztik erantsitako erlaitz gaina ezik, eserlekuan *Azken Afariari eta Oinak Garbitzeari* buruzko bi panel bikain kontenpla daitezke; eta saihetsetan Migelanjeldar *Pedro Santuaren irudia* eta bere bizitzako bi gertaera, eta aingeruen artean zeruetara jasotako *Madonna* bikain baten alboetan, *Mariaren Deikunde eta Jaiotzaren* eszenak.

Gutziz **Antxietarena den multzoa** jator hau Gipuzkoak duen Azpeitiko maisuren lanetatik osorik den bakarra izanik eta erromanismo estiloaren amaierari dagokiona izategatik bereziki estimatua da.⁵⁸

Zumaian lanean ari zen bitartean Antxietak egina izan behar du, egun desagertua den *Azkoitiko parrokiako* (1575) *Ana Idiak ez Anderearen kaperako erretaula*; eta baliteke bereak izatea gaur egun *Donostian eta Azpeitian* aurkitzen diren eskultura batzuk ere.⁵⁹

GASTEIZKO MIGEL SANTUAREN ERRETAULA. Urte horietan bertan **Gasteizko Migel Santuaren erretaula nagusiaz** (1575) ere arduratzen hasia zen, baina bukatu gabe gelditu zen eta gerora, 1624 eta 1632a bitartean *Gregorio Fer-*

nandezek burutu zuen beste batez ordezkatua izan zen.

Migel Santuaren eliza beraren bazterretan orain berriki topatu diren erretaula horretatik salbatuak izan dira zenbait **erliebe** eder, erretaularen eserlekurako eginak izan zirenak, Kristoren *Zigorketaren* eta *arantzaz Koroatzearen* gertaerak adieraziz, *Moisesen* eta *Dabid* erregearen irudiak, elizako zaindaria den *Migel Santuaren* eskultura bat eta *Paulo Santuaren* soin erdi bat.⁶⁰

Iruñeko Lantegia

Gipuzkoan aldizka bizi izaten bazen ere, Antxieta 1577. urtean jada Iruñearra zen, bere lanerako erdigune izanik, baldintza bikoitza betetzen zuten, erresumako hiriburu izan eta goetzaindegia edukitzearena, gotzainarekin eta kalonjeekin harreman zuzena eta etenik gabekoa errazten ziolarik.

Lantegi handi bat eraiki zuen Iruñean eta handik garrantzizko mandatu batzuei erantzunaz joan zen:

- **Kasedako erretaula** (1577),
- **gurutziltzatuñiko Kristo** miresgarri bat (1579) *Iruñeko katedralerako*, manierista formalismoaren hunkiberatasuna eta edertasuna laburbiltzen dituen,
- eta gaur egun Nafarroako Museoa miretsi daitekeen **Jerónimo Santu** bat;
- beste gurutze txiki bat
- eta *Agustindar Errekoletentzat* gorputz erdiko **Madonna** polit bat;
- *Añorberako erretaula* (Nafarroa), berau agiritaratu ez badago ere, erdiko **Birjanarengan** eta multzo osoaren gainean dagoen **Jasokundearengan**, Antxietaren Birjina erromanistak betiko ezaugarria duten edertasun bikaina ongi asko adierazten da, Juan Juni bere maisuarengandik jada ongi urrutiratua den mintzaira batez.

Bere sona Baskoniatik kanpora irteten da eta *Las Huelgas-eko monastegirako* (1577) **erretaula** bat eskatzen diote, bertako zenbait eskultura gordetzen delarik oraindik, zorionean.⁶¹

Bere laguntza ere eskatzen dute **Burgosko katedraleko erretaula** handirako (1578), bi estatua bikain bederen eskaini zituelarik: *Jasokunde* eta *Birjinaren koroatzea*.

AZKEN LANAK. Bidaietan eta bere garaikoak ziren lanen (Balterra, Otsagi, El Escorial, Donostia eta Gipuzkoako beste lekuetan) tasatzaile lanetan murgildurik, bere ardurapean hartzen du:

- **Tafallako Santa Mariako erretaula** (1581-1583)
- eta zoritxarrez sakabanatua den **Agoitzeko Migel Santuarena** (1584).

Bere azken urteetan egindako beste tratu batzuk *Nabarrete*, *Fuenmayor*, *Moneo*⁶², *Sotes*, *Tolosa* eta beste lekuetara eramango dute. Zatiurik ala sakabanaturik diren erretaula hauen aurrean jakitunak zalantzan jartzen du Antxietaren gubia izan den egile zuzena ala bere ikasleetakoren bat.

Antxietaren lanak dira egiatan *Obanoseko Joan Bataiatzaile Santuaren erretaula*, hone-

54. Bere osotasunean Antxietari buruz, ik.: J. CAMON AZNAR, *El escultor Juan de Anchieta*. Iruñea 1943; 2. argit. 199. or.; M^o C. GARCIA GAINZA, *La escultura renacentista en Navarra. Discipulos y seguidores de Juan de Anchieta*. Iruñea 1969; Idem: *La obra de Juan de Anchieta en Navarra*. "El Arte en Navarra"-n, 21. znb. *Diario de Navarra* Argit. Iruñea 1994; M^o A. ARRAZOLA, *El Renacimiento en Guipuzcoa*. Donostia, 2. argit. 1980. ean; G. WEISE, *La plástica. Un resumen* 56-59. or.; P. L. ECHEVERRRIA eta J. J. VELEZ, *López de Gámiz y Anchieta comparados. Las claves del romanismo norriño*. P. V., 189. znb., 1988, 437-534. or.; Joan PLAZAOLA, *Los Anchieta*. Bilbo, Mensajero Argit., 1997.

55. P. Lopez Gamizekin harreman hau ez zen bakarra izan, zeren eta garai horretan Antxieta "Valladolideko Jordan, Inozentzio, Berrugue eta oso bereziki Joan Juni bezalako eskulturagile nagusienekin" harremanetan zegoen. M. C. GARCIA GAINZA, *La escultura en el último tercio del siglo XVI*. 146. or.

56. A. SAN VICENTE, *La capilla de San Miguel del Patronato Saporta en Seo de Zaragoza*. A.E.A.n, 1963, 99. or.

57. J. CAMON AZNAR, O.c., 50. or.

58. P. L. ECHEVERRRIA GOÑI, *Erretauloak. Retablos*. II, 679-685. or.

59. Azpeitiko zutabeko Kristoari buruz ik. M^o C. GARCIA GAINZA, *Algunas novedades sobre Juan de Anchieta*. "GOYA"n, 1988, 207. znb., 137. or.

60. F. TABAR, *Del retablo de San Miguel de Vitoria: Una escultura inédita de Juan de Anchieta*. A.E.A.n, 1974, 328. or.; Idem: *Ante un nuevo hallazgo. Estado de la cuestión sobre el retablo de San Miguel de Vitoria, contratado por Anchieta, Velasco y Larrea*. "KULTURA", 4. znb., 1992, 9-17. or.

61. L. MONTEVERDE, *Esculturas de Antxieta en las Huelgas de Burgos*. A.E.A.n, 1955, 77. or.

tatik gordeak ditugularik Haurra duen Birjina zoragarri bat eta Joan Txiki Santua.

Tafallako Santa Mariako erretaula nagusia, "nafar erromanismoaren lanik garrantzizkoena", non eserlekuko eta erlaitz gaineko erliebeak besterik ez zuen egiterik ahal izan.⁶³ Heriotza garai horretan iritsi baitzitzaion (1588.go azaroaren 30ean), erretaula amaitzeko lanak *San Pedroko bere ikasle Pedro Gonzalez* esku geratu zirelarik.

Bost urte lehenago (1583) *Tafallako parroikia* bererako tenplete tankerako **sagrario** miresgarri bat tailatua zuen, bata bestearen gaineko hiru ordenetako eta eukaristiako gaiet buruzko erliebe finak zituena, arkitekturaren eskultorekiko nahasketa harmoniatsu batetan.

Tafallan eman zuen bere azken etapakoa izan behar du **Urrikalpenaren Gurutze** famatuak, eskultura honetan badirudi Antxietak alde batera uzten dituela erromanismoaren gehiegikeriak eta Kristok azken arnasa eman dueneko unea adierazten du apolinari edertasunean eta zutikako jarreran betiereko jainkotasunaren bakea iritsi duela erakutsiz.⁶⁴

MANIERISMO ERREFORMATZAILEA

EDERTASUN IDEALA. Antxieta Errenazimendu helduko ertilaria dugu batez ere. Italiar erduek giza soina teknikoki menderatzen irakatsi eta greziarrek beren jainkotasunak adierazteko lortu zuten *edertasun ideal* har taz beren pertsonaia sagaratuak hornitzeko ilusiozko nahimen hura sartu zioten. *Añorbeko* bere *Jasokundea* arrazoiez izendatu izan da "jainkosa klasikoa" bezala, metaforazko aipamen bera ezarri diezaiekegu beste batzuei ere (*Zumaia, Burgos, Tafalla*, etab.etakoei).

MANIERISMOARI AURKA EGITEN. Maisu handi honetan hasieratik bukaerara azaltzen da edertasunaganako gurtza, manierismoaren gutzia itxuragabetzaileen aurrean makurtu nahi ez duen iraupena azalduz.

Baina, aldi berean erantsi beharrezkoa da Espainiako iparraldean Antxieta bada Migel Anjelen ikaslerik sonatuena, bere inspirazioetako erdua ez zela edertasun paganoaz harapatua zen Migel Anjel gaztea izan, Buonarroti heldua baizik, zeina izpiritueltasun mistiko baten idealaren atzetik ibilia eta aldi berean eskulturaren mintzaera oinarritzakoaren atzetik ere ibilia zenaren, *bolumenen adierazkotasunean eta kontrajarritako formetan* aurkitu zuelarik.

Gaztelako aldeko lehen erromanisten bihurritze epileptikoak lasaitzea, ikonoetakoak baino gehiago baliabide plastikoen ahalbide adierazkorak aurkitzea eta horrela jainkotasuna beren baitan duten izakiek berezkoa duten bake eta handitasuna horrela gogoratzea egokitu zitzaion Antxietari.

IZPIRITUALTASUN MISTIKOA. Erreformista ingurune batean kokatu behar da Antxietaren artea, eta jada egin izan den bezala, ongien egokitzen zaion izena eman "manierismo erreformatua",⁶⁵ edo hobeto esanda "manierismo erreformatzailea".

Antxietaren erromanismoa hein batean berderen Gaspar Becerragandik dator, bere Birjina eta emakume santuetan edertasun plas-

tikoarekin batera bizitasun izpirituaren adierazpidea bilatzen duen neurrian behintzat; horik dator bere gizonezko irudiei heroi eta indartsu deitura ematea. *Jacako katedraleko Sarasa kaperako aldarean Gurutziltzaturiko Kristori eusten dion Betiereko Aitak*, ezinbestean Migel Anjelen Moises oroiterazle duelarik, edozein sinestunengan ahanzi ezinezko talka egiten du. Beroni buruz hara zer dioen Camon Aznarrek, "sartaldeko artearen barruan *Jainkotasunaren adierazpenik jatorrenetarikoa* da agian".

MUNDU MENTAL BATEN ADIERAZPIDEA. *Juan Junik* 1577. urteko bere testamentuan aditzera ematen du "no ay otro ninguno del dicho arte de quien se puede fiar la dicha obra (bukatu gabe uztera zihoan Medina de Rioseco-ko erretaula) si no es el dicho Juan de Anchieta, escultor residente en Vizcaya, que es persona muy perita, hábil y suficiente y de los más esperitos que hay en todo este reyno de Castilla".⁶⁶

Baina Antxietak *bere berea duen estiloa* sortuko du. Junirengandik jasoko du erraldoitasuna, baina keinu eta jarretetako kanpoko hunkigarritasunaren esku ez du utziko adierazkotasuna. Juniar bihurritze ezaugarritsua eta bere eskuetako espantua alde batera uzten saiatuko da, *masen indar abstraktuetan eta bolumenen kontrasteetan* buru-belarri sartzeko.

Etorri handikoak dira bere irudiak, baina beren adierazkotasunaren indarra ez dator mimikatik; bere pertsonaietan azaltzen diren eskortzoak sarritan sinesgaitzak dira ala bizkarra ematen digute (Agoitzeko eserlekuko Apostolu batzuk, Kasedako Azken Afarikoak, Tafallako zenbait irudik, etab.). Bere pertsonaiak gehiegizko naturaltasunetik husteko egiten duen ahalegina nabaria da. Camon Aznarrek dioen bezala, sortzen dituen formak "buru premisetatik abiatuak" dira. Izan ere, Antxietak gorputzen bikaintasun fisikoean, neurri gabeko muskuluen ahalmenean, soingainekoan neurritz kanpoko hanpaduratan eta aurpegietako bekozko adierazezinetan, *egunoroko benetako munduaren ikuskerarekin zirikusi gutxi* duen *mundu mentalean* sartzen gaitu.

ANTXIETA ADITUETAN. Bukatzeko, Antxieta arreata handiz ikertu duten historialariek eman dituzten iritzi laburtuak berraiptatzea komeniko da.

Antxietari buruz hara zer dioen **Azkaratek**, "mendearen azken heren honetako eskulturgilerik garrantzizkoena... *Migel Anjelen manierismoaren ordezkarietan talenturik handienekoa*" da.

Bere estilistikako berrikuntzak neurtuz, honako hau baieztatzen du **Elena Gomez Morenok**, "klasizismoaren azkenaldietan mehatxatutako eskultura dekadenteari *gizontasun latz eta benetako* eransten dio".

Camon Aznarrentzat "*Migel Anjelen ordezeko logiko eta talentuzkoa* da. Herentzian hartzen ditu bere egitura eta izpiritua, eta irudi ilun eta etsiak, maisuak berak ezarri zitkien mugak baino harantzago, joan arazten ditu. Migel Anjelen hutsaltasun klasiko hartatik, baxuerliebetako pasadizokoetatik zegoen gutzia, desagertu egiten da Antxietarengan eta *oinarrizkoa, itxuren hizkera ozen eta apokaliptikoa* dena besterik ez da biltzen".

ANTXIETA

Kaseda (N)

Irudi erref.: Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco.

Tafalla (N).

Irudi erref.: Summa Artis. Argazkiak: J.E. Urangaren ar txibategia.

62. S. ANDRES ORDAX, *El retablo de Antxieta en Moneo (Burgos)*. B.S.A.A.n, Valladolid 1977, 437. or.

63. Garcia gainzaren iritzi. "Tafallako erretaulako Berpiztuaren irudiak Santa Maria sopra Minerva-koa (Erroma) eredu bezala hartzen du". *Navarra ante el Renacimiento y el Barroco*. C.I.H.A. XXIII. ean eginiko hitzaldia. Granadan 1973, 290. or eta hurr.; ik. baita ere J. CABEZUDO ASTRAIN, *La obra de Antxieta en Tafalla*. P. Vn, 1947, 772. or.

64. Ikus, Tafallako gurutzearen Iruñekoarekin alderatze azterketa egoki bat, M^o C. Garcia Gainzar en, *Algunas novedades sobre Juan de Antxieta...* "GOYA" n 1988, 207. znb., 134-136. or.

65. J.A. BARRIO LOZA, *La escuela romanista en la Rioja*. 17. or.

66. J. J. MARTIN GONZALEZ, *Juan de Juni. Vida y obra...* 304. or.

1

2

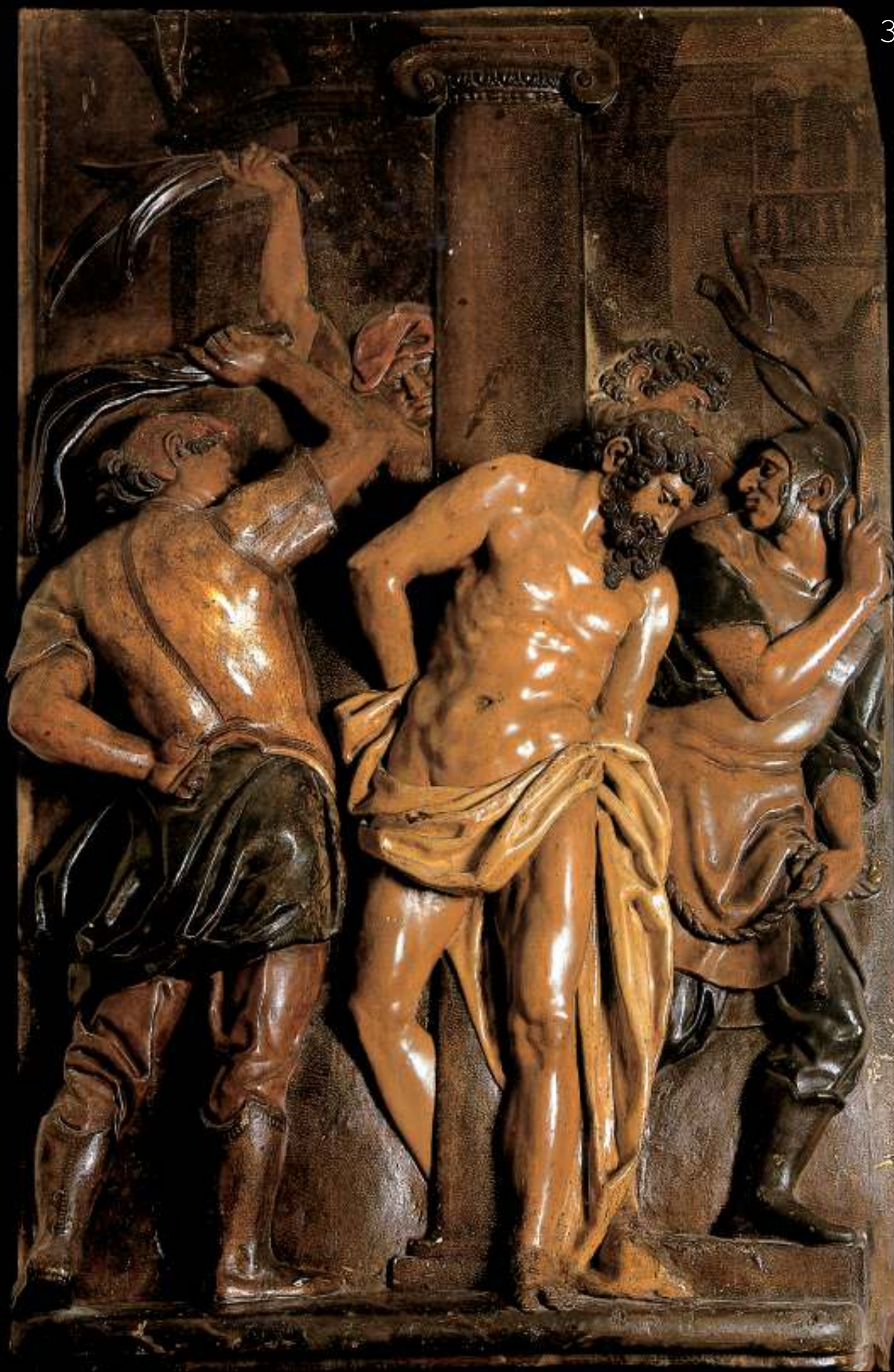
4

5

11.- Pedro Santuaren erretaula. Joan Antxietairen Ama Birjina. Zumaia (G). 2.- Koroatzearen erliebea Migel Santuaren elizan (Erref.: Vitoria en el Arte 2). 3.- Zigorkatzearen erliebea Migel Santuaren elizan. (Erref.: Vitoria en el Arte 2). 4.- Asteasuko Pedro Santuaren irudia. 5.- Zumaiaiko Pedro Santua (G).

3

2

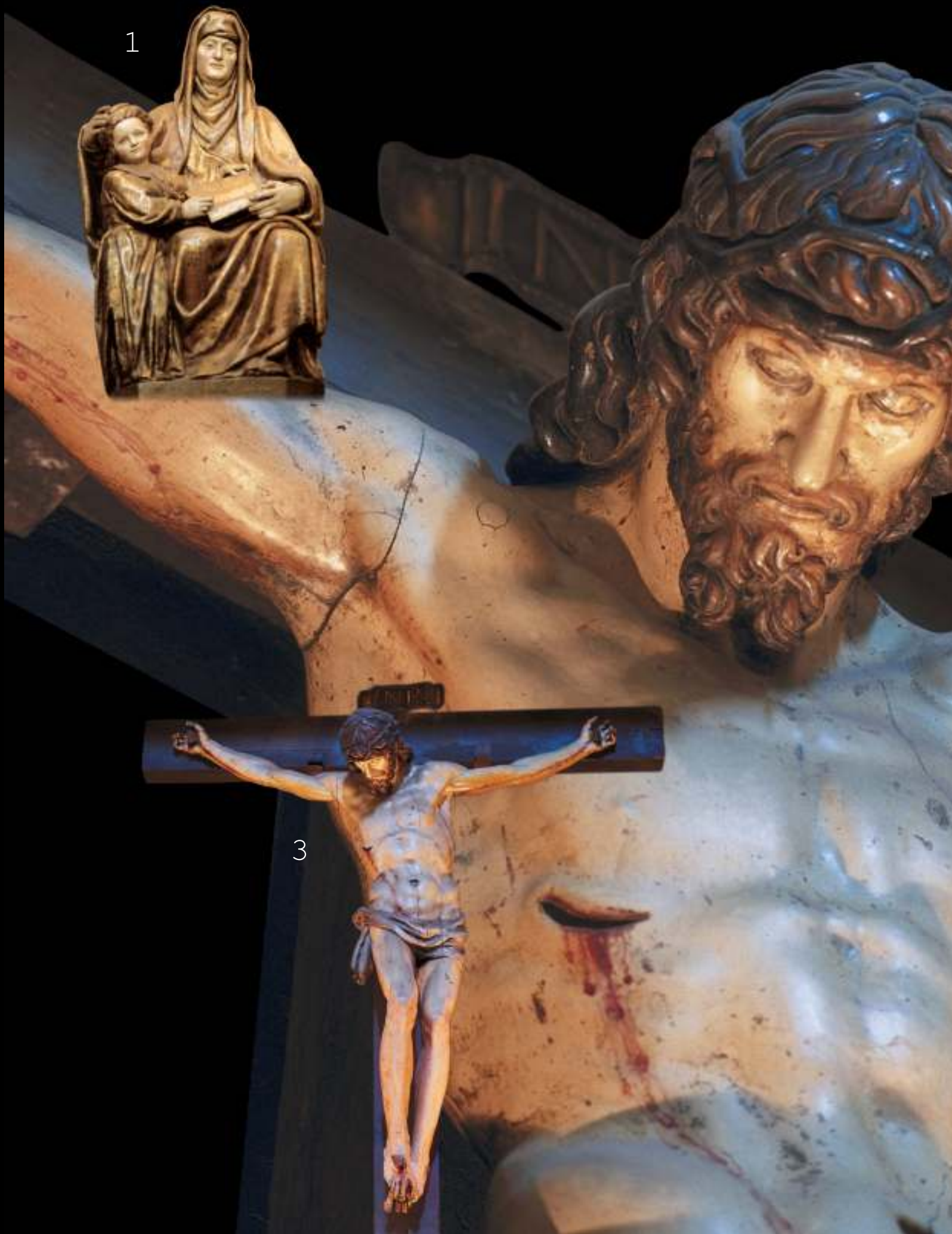
4

5

3

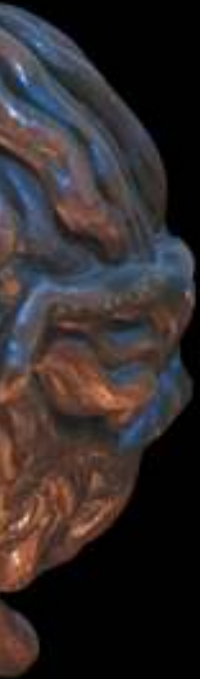

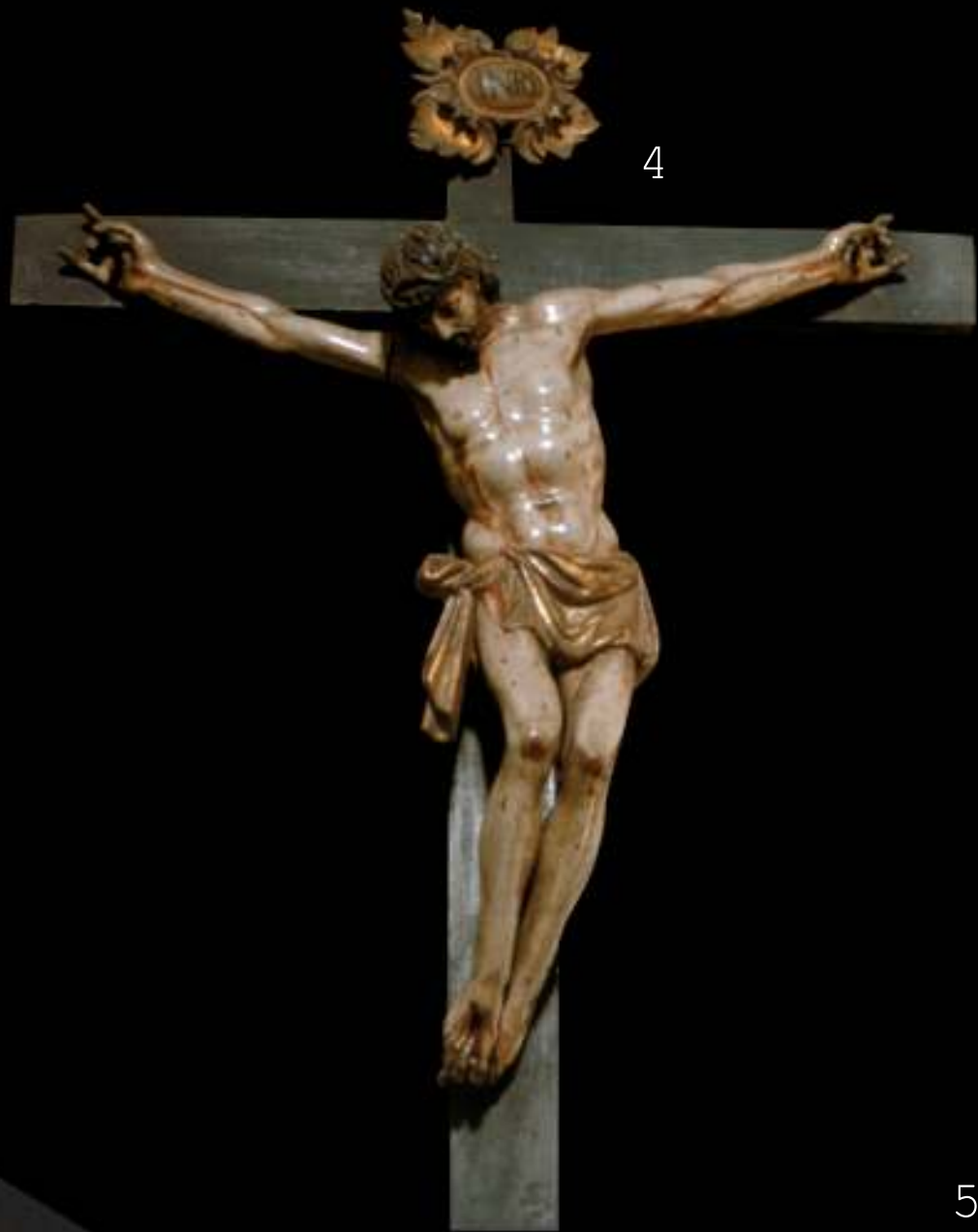
1

3

1.- Santa Ana eta Birjina haurra. Pedro Santuaren parrokia, Zumaia (G). 2. eta 3.- Tafallako Kristo (N).
4.- Azpeitiko Kristo (G). 5.- Agoitzeko Lukas Santua (N).

2

4

5

1.- Santa Klara elizako erretaula nagusia. Briviesca. Deikundea. Antxietak izan zuen zerikusirik erretaula honekin. Beyonetan sumatzen da jada bere-berea duen Migel Anjeldar banditasuna. 2.- Burgosko katedraleko erretaula nagusia. Koroatzearena. 3.- Santa Mariako Gurutzetik Jaistea. Tafalla (N). 4.- Moises. Santa Maria elizako erretaula Tafalla (N). 5.- Kasedako erretaula (N). 6.- Santa Maria. Tafalla (N). 7.- Agoizko elizako erretaula (N). 8. eta 9.- Hirutasun Guztiz Santua. Jaka.

ANTXIETA

Santa Klara elizako erretaula nagusia. Briviesca. Irudi err ef.: Arts Hispaniae.

Irudi err ef.: Erretaulak 1.

Burgosko Katedraleko aldare nagusia. Irudi err ef.: Summa Artis.

Hintasunaren kaperako erretaula Jakako katedralean. Irudi err ef.: Summa Artis.

5.

■ ANTXIETAREN LANKIDEAK

Antxietaren bi lankide nagusiak Anbrosio Bengoetxea eta Pedro Gonzalez San Pedrokoa izan ziren.

● PEDRO GONZALEZ SAN PEDROKOA

Nafarra zen, Arabako mugan, Kabredon jaioa. Antxietaren lankiderik gertuenekoa izan zen bere lanetako batzuetan, honen lan egiteko modua hain bereganatu zuelarik non zaila gertatzen den, agiriataratu gabeko zenbait lanetan, maisuaren eskua ala lankidearena noraino iristen den erabakitzea.

Antxieta beraren irizpidea jarraituz, bere heriotzan bukatu gabe geldituko zen Tafallako Santa Mariako erretaula bukatzeko egin zitzaion tratua. Gonzalez San Pedrokoaren lan garrantzizko honek sona eman zion eta laster garrantzizko lanetarako beste tratatu batzuk egin zizkieten.

Iruñeko gotzainak 1598. urtean katedraleko erretaula baten eraikuntza bultzatu zuen, Gonzalez San Pedrokoaren lantegian egiteko emana izan zena, hain zuzen ere. Gerora hiri bereko Migel Santuaren parrokiara eramana izan zena. Arkitekturaz Errenazimentu klasikoak bere-berea duen erretaulatiko hoztasuna dauka; eta kalitatezko eskultura lan bati egiten dio leku. Bereziki deigarria da Jasokundea eta baita Kristoren Haurtzaroko erliebeak ere.⁶⁷

Kabredon, bere jaioterrian bertan 1600. urtean lantegia ireki zuen ikaslez eta lankidez inguraturik, denen artean Diego Jimenez gailendu zelarik eta honekin batera Errioxa Arabarrean Antxietaren ikurra garbi auzaltzen deneko erretaula batzuk egin zituen.

DESAGERTU ZIREN BI ERRETAULA. Anbrosio Bengoetxearekin batera guztiz bikaina izan behar zuen Kaskanteko Jasokundeko Parrokiako erretaulako (1593-1601) tratua egin zuen, baina zoritxarreko sute batean suntsitua izan zen. Gaur egun Santo Kristoren kaperako sarreran Esteban Santuaren Harrikatzea eta gorputz hila koloreanizterik gabeko zurezko bi erliebe ikus daitezke, aipatu erretaula honetakoak izango ziren.

Kalagorriako katedraleko erretaula nagusiaren geroa antzekoa izango zen, 1602. urtean Gonzalez San Pedrokoak hasi zuen hau, bera hil zenean bukatu gabe gelditu bai zen (1608); bere suhia izan zen Joan Bazkardok bukatu bazuen ere, XVII. mendeko sute batean jausi zen azkenean.

BERE ERAGINA ERRIOXAN. Gonzalez San Pedro nafarraren bidez batez ere, hedatu zen Errioxan Antxietaren erromanismoa, atzerapen apur batez iritsi bazen ere, ordurako Gaztelako (Briviesca eta Miranda) lantegietatik eskualdera etorria zen errenazimentuko manierismoaren ondoan.⁶⁸

Honen bidez ulertu daiteke oso nabarmenki Kabredoko eskulturagile handiarena bezala ez hartzea **Azueloko Jurgi Santuaren erretaula**, eta espresibismoko arrasto batzuegatik "Errioxako erromanista maisuren batena" dela pentsatu nahiago izatea.⁶⁹

● ANBROSIO BENGOETXEA

Antxietaren beste ikasle sonatua, **Anbrosio Bengoetxea** Alkizan (Gipuzkoa) jaio zen 1552. urte aldera; baina bere ohiko bizilekua Asteasun izan zuen, hara ezkondu bai zen. Agirieta-rik⁷⁰ gauza jakina bada ere Nafarroako eliza batzuetan lan egina dela, Bengoetxearena den eta gordea izan delako guganaino iritsitakoa, Gipuzkoako probintzian aurkitzen da.

BIZENTE SANTUAREN ERRETAULA. Bere maisua oraindik bizirik zela, Bengoetxeak **Donostiako** erregidoreei hitz eman zien **San Bizente parrokiako erretaula** egingo zuela. Antxietak esku hartuko zuen beronen ikerketa eta tasatze lanetan. Berak, era berean Antxietak burutu zuen Asteasuko erretaularen koloreztatze eta urreztatze lanetan eskuhartu zuen.

Donostiako erretaula da (1583-1596) gorde diren Bengoetxearen erretaularik handiena. **Joan Villarreal marrazketari eta ikuskatzaileak** tratuan jarritako baldintzetan lana hiru urtetan amaitua izatea eskatzen zen. Oso zorrotzak izan ziren 1586. urteko erretaularen ikertzaileak eta zenbait irudi eta beren erretaula multzoko kokamena aldatzera behartu zuten Bengoetxea, berarekin desadostasunean baitziren, bai neurri eta formatan, nahiz ikonografiazko gaitetan eta Trentoko arauarengatik, (kontura gaitetzen 20 urte igar o direla jada kontzilioa amaitu zenetik) non sagrarioak ez zuen erretaulan egon behar aldre gainean baizik.

Bengoetxearen laguntzaile modura, **Joanes Iriarte** arduratu zen *frisiko paisaiadun oholetan*—Nekaldiaren, arantzas Koroatzearen, Nekaldiko Bidearen eta Gurutziltatzearen— kalitate bikaineko lau gertaerak tailatzeaz. Friso honen azpian eta harroinaren gainean, Azken Afaritik hasi eta Pilatoren epaia arteko eszenak dituen bost paneletako eserleku bat doa.

Bereizketarako dagoen frisoaren gainean altxatzen da **erretaula** bera, hiru gorputz, zazpi kale eta Kalbario polit batez amaitzen den atikoa dituen.

Gelditu zen bezala eta gaur arte iritsi diren bezala, erdiko kaleko eskulturak eseritako Bizente Santua, bere martiritzako Sebastian Santua eta Jasokundea dira. Beste kaxatan berriz, bi zaindari martirien martiritzako historiak azaltzen dira eta baita Kristoren eta Birjinen bizitzako eszenak ere. Kale tarteetako hutsuneetan eta kalerik baztertuenetan hamabi Apostoluak adierazten dira.

Desberdintzen duten ezaugarriak. Estilistikoki, erdiko taldeetan, Jasokundekoarenean batez ere, sumatzen da **Antxietaren Birjinen** gertutasuna.

Baina, halaz ere, Bengoetxearen lehenengo erretaula handi horretan, bere maisuarengandik bereizi ahal izango duten zantzu batzuk sumatzen dira: irudiak Antxietarenak baino lirainagoak dira, alde batera makurtutako buruak *contraposto* pitin bat hasiz, sarritan irudiak begiratzen duen norabidea erakutsiz soin-enborraren gainean gurutzuriko beso bat; beste eskua berriz jasota ala gainjantzia edo tunikari helduz; gihardun besoak erakutsian uzten dituen jantziak; oihaletan oparotasun handia eta tolesdura sakon eta borobilduak azaltzen dira janzkera horietan,⁷¹ eta honek ez du esan nahi tolesdura hautsi eta zokotsuak gustatzen hasiak ez zaizkionik.

67. M. de LEQUONA, *El autor de los retablos de Pamplona y Calahorra*. P.V.n. 1945.
68. J.A. BARRIO LOZA, O.c., 252-253. or.
69. Ik. Honi buruzko bibliografia C.M.N. II, 1.ean, 139. or.
70. Anbrosio Bengoetxeari buruzko ikerketarik osoena M^o A. Arrazolarena da oraingoz. *Renacimiento en Guipuzcoa* II.ean, 181-238. or.
71. Euskal Herriko erromanismoaren garapenean San Bizenteko erretaulak izan duen garrantzia behar bezala azpimarratu du P. L. ECHEVERRIAK, *Erretauloak. Retablos*. II, 702. or.
72. *La plástica del Renacimiento...Un resumen*, 63. or.
73. M^o A. ARRAZOLA, O.c., II, 206-213. or.

Weiseren iritiz, "Bengoetxearen Apostoluak, *gorputzkeraren dotoretasuna* eta oihal finez eginak diruditen *janzkeren* ulertzeko era trebeagatik ezagutu litezke; hortxe adierazten da Pedro Gonzalezen irudien ondoko desberdintasuna".⁷² Orokorrean, manierismotik urrutiratze apetatsu eta trebe moduko bat sumatzen da, *errealismo klasizista* joera duena.

Bengoetxeak 1592an *Gazteluko parrokia elizarako Kristo* bat egin zuen, altueran bi metro badituen taila eder eta barea; hemendik gutxira Pedro Gonzalez San Pedrokoarekin tratua egin zuen, esan dugun bezala, zergatik ez dakigula, sute batetan galdu zen Kaskanteko erretaulan.

BERASTEGIKO ERRETAULA (1600-1602). Donostiako Bizente Santukoaren antzeko arkitekturazko egitura du eta ia-ia hangoa bezain galanta da. Zokaloa, eserlekua eta zerrenda bereizgarria baditu, gainean berriz hiru kale eta lau kale-tartetako hiru gorputz ere bai. Neurritz egindako edergarriak eta arkitektura atalak klasiko estilokoak dira.

Bizente Santuan bezala, zerrendan Nekaldiko gertaerak daude irudikatutik; eserlekuan aldiz, Itun Zahar eta Berriko historia eta pertsonaiak, bakoitza berari dagozkion ezaugarri ala sinboloak dituela. *Lehen gorputzean* erdiko kalea Martin Santu gotzain zaindariaren lekua da; eta alde bakoitzeko bere saihestetan bi martiriak, Sebastian Santua eta Esteban Santua, eta bazterretako kale tarteetan Pedro Santua eta Joan Bataiatzaile Santua. *Bigarren gorputzean* Lorentzo Santuarena da erdigunea eta emakume santuena alboetako tarteak; hirugarren gorputzean jasokundeko Birjina dago erdienean eta alboetako erliebeek Kristoren haurtzaroko gertaerak erakusten dituzte.

Lan honetako kide guztietan joera bat bera sumatzen da, *erromanista estilotik askatze aldeko*, errealitate natural eta berezkoaren nolabaiteko *arintasun eta bat-batekotasun* aldeko joera duena.

TOLOSAKO ERRETAULA. *Tolosako Frantzisko Santuaren elizarako erretaula* egiteko tratua egin zuen 1604. urtean. Nagusiek tratua hiru zurutu nahiez hara zer dioten "porque el dicho Ambrosio de Bengoechea era de los mejores que por estas tierras al presente se hallaban".⁷³ Hondarribiako erretaula egin behar zela eta Joanes Iriarterekin tratua egiterakoan Bengoetxea lagun har zezala gomendatzen zitzaion, izan ere, "es ombre de primor para semejantes obras". Lan hau 1609rako amaiturik egotea erabakia bazegoen ere, 1615.era arte ez zen bukatu.

Gaur egun bere *estofatua* eta ongi gordetako *koloreaniztasuna* dela eta distiratzten duen *erretaula* honek baditu hiru gorputz, bost kale eta ni nitxoan arteko Kalbarioa. Ertzetako bi kaleetan badira Frantzisko Santuaren bizitari buruzko erliebeak, erdiko kalean eta ondo ondoko kaxetan frantziskotar santuen irudiak ikus daitezke. Badirudi Bengoetxearen eskuak zaindariaren gaztaroko gertakariak kontatzen diren lehen gorputzeko erliebe batzuk eta beste santu batzuen estatuak besterik ez zituela tailatu.

Erliebe hauetan, Bengoetxearen prestutasuna nabaria da, bai aurpegietako adierazpenei nahiz janzkeren ugaritasunari naturaltasuna

emateko, nahiz eta espazio perspektiban ondorioak sortzeaz arduratu ez.

Santuen estatuaren artean, *Antonio Santuaren* eta *estasian dagoen Frantzisko Santuarena* nabarmentzen dira. Arte kalitate nabaria duena da *sagrarioa* ere, Hilobiratze Santuaren erdiko adierazpidean konposaketa polita dela eta.

BESTE LAN BATZUK. Hiru multzo handi hauetaz gainera, Bengoetxeak eman digunetik gertzen direnak lan apalagoak ala zatiak dira.

Adibide modura, *Tolosako frantziskotarren elizan* Petronila Idiakenez Andereari eraikitze baimena eman zitzaion kaperata bateko *erretaula* XIX. mendean bertan behera erori zen eta *Tolosako Santa Maria parrokiara* eramanaz salbatu direnak, *Kalbario*ko hiru irudiak besterik ez dira: Gurutziltaturiko Kristo, benetan anxtietar estilokoa, eta alde bakoitzean zutik, Nekeetako Birjina eta Joan Santua, Alkizako eskulturagilearen ezaugarria diren irudi bikainak.

Badirudi desagertu zen erretaula honetakoak direla baita ere, *Hilobiratze Santua* bat eta *Errukiarena* besteak, adierazten zituzten *bi erliebeak* eta gaur parrokia horretan bertan gordetzen dira. Bi erliebe hauek harridura sortu zioten Jovellanosi.⁷⁴

Sagrarioak. Gipuzkoan herri txiki askotarako egindakoak dira Bengoetxearen *tabernakulu* batzuk, maisutasun berezi batez tailatu ziren irudiak gaurko gizonarentzat bereziki erakargarriak gertatzen dira dituzten neurri txikiengatik eta ikusiak izan daitezkeen gertutasunagatik. Halakoxeak dira:

- bere jaioterria den *Alkizako sagrarioa* (gaur egun Elizbarrutiko Museoan jasorik dena);
- eta *Hernaniko Joan Bataiatzailea Santuaren parrokiako sagrarioa* (1069), gorputz bakarra eta oinplano borobilekoa, Eraistearen erliebe polit bat erakusten duena.

- Bengoetxeak 1615ean *Errenteriako* Santa Maria parrokiarako sagrario bat egin zuen, behealdeko zatia besterik gordetzen ez bada ere, atean Azken Afariko adierazpen eder bat du.

Erretaula txikiak. Bengoetxea berarekin dira *Zarauzko parrokiari* (1612) gorde diren bi *erretaula* txiki ere:

- *lehenengoa* zorrotzasun klasikoa duen diseinukoa da, mukulu biribileko lau estatua eta *Deikundearen* erliebe zoragarri bat erakusten dituelarik;

- *bigarrena* oraindik ere xumeagoa da, erdiko erliebe baten azpian *familia santua* (Santa Ana, Birjina eta Haurra) adierazten duten hiru estatua ditu, kalitate ederrekoak hauek ere.

ONDORIOA

Bengoetxearen lanen ibilbide motz honen laburpen trinko bezala, esan egin beharko litzateke, anxtietar erromanismotik hasita, Alkizako maisua urrutiratu egingo da bai *Antxiatarren* tankeretatik nahiz *Lopez Gamizenaren*etik. Ez da ahaztu behar, Antxieta desagertu eta 37 urte beranduago hilko zela Bengoetxea.

Espainiako iparraldean artezko erromanismoa luzaroan ikasi duen Georg Weise alemaniar historialariak baieztatzen duenez Ambrosio Bengoetxearengan *erromanismoaren nolabai-*

BENGOETXEA

Sagrarioaren xehetasun bat. Joan Bataiatzaile Santuaren eliza. Hernani (G).

Sagrarioaren xehetasun bat. Alkizako eliza (G).

Frantzisko Santuaren elizako Sagrarioaren xehetasun bat. Tolosa (G). Irudi erref.: Renacimiento en Guipúzcoa II.

74. Honela idazten zuen Jovellanosek **Hilobiratze Santuari** buruz bere *Egunkarian* 1791. urteko abuztuan: "Ezingo nuke nahikoa goratu zenbat gustatu zitzaidan eskultura hori, Espainian ikusi ditudanetatik, oso goi mailakoa marrazketan, gustuan, adierazpenean eta gauzatze fin eta onean. Gregorio Hernandez eta Joan de Juni oso dira atzean geratzen". Eta **Errukiaren** multzoari buruz berriz: "Hainbeste errepikatu den misterio honetan Hernandezek egin duen onenaren apustua egiten du". Antzeko hitzez goraiatzen du Kalbarioko multzoa ere: "Neuk honetaz zerbait ulertzen badut, sinets lezadazu dena harriarria dela". G. Melchor de JOVELLANOS, *Diarios. (Memorias intimas)*. Madrid, 1915.eko argit., 28. or. lk. baita ere, S. INSAUSTI, *Visita a ala iglesia del convento de San Francisco de Tolosa en compañía de Jovellanos*. B.R.S.B.A.Pn, XI, 539. or.; eta Mª A. ARRAZOLA, O.c., II 216. or.

PEDRO GONZALEZ SAN PEDROKOA

1. eta 4.- Hilobiratze Santua eta Errukia. Tolosa (G). 2.- Hernaniko sagrarioaren xebetahun bat (G).
3.- Sebastian Santua, Bizente Santuaren Elizako Erretaula Nagusian. Donostia (G). 5. Aieteko Andre Maria (G).

3

5

BENGOETXEA

Berastegiko elizako erretaularen eserlekuko irudiak eta enliebeak (G).
Irudi erref: Renacimiento en Gipuzkoa II.

teko egitura subarren deuseztatzea eta XVII. mendera iragaite bat ematen dela;

- Eta maisuaren berezko **estilistikako ezau-garri** bezala azpimarratzen diru:
- ertz gehiago dituen formak erabiltzea,
- tolesduretako borobiltasunen eta izurren modelatzean zuritasuna desagertzea,
- buruetan nolabaiteko idealtasuna,
- eta **errealismo** alderako joera orokorra.⁷⁵

6.

■ ANTXIETAREN ESKOLA

Antxietaren eragina kanporatzen duten XVI. mendeko eta XVII. goaren hasierako eskulturagileak asko dira. Hain izan zen handia eragin hau, non Camon Aznarren iritziz “ziurtatu liteke aldi guztietako espainiar maisurik handiena izan zela, *ar tean aztarna gehien utzi zituen...* Mendearen azken honetako eta hurrengo ia guztian Nafarroako arte guztia Antxietaren formalismoarekin kateaturik dago. Eta ia beti halakoa izanik maisutasuna eta leialtasuna, agirietako frogarik ezean Antxietari atxikitzen jotzen dugu bere ikasle ala imitzaileenak diren lanak”.

Nahiz eta historia honetan eta erromanismoaren atal honetan Baskoniako mugetan geratu nahiko genukeen, logikak Errioxako eskulturagile erromanistak ahanzteara eragotzi egiten digu, hauetako batzuk ongi jar duten baze-kitenaren lekukoak utzi baitzituzten Nafarroako elizetan. Beste alde batetik, logika horren ondoan, metodologia zuzen bati zor zaion leialtasunak lehenengo tokian oroitzera behartzen gaitu, Joan Antxietaren garaikideak baitira izan ere, hauetatik garrantzizkoenak.

● ERRIOXAKO ERROMANISTAK

PEDRO ARBULO MARGUVEKOA. Berauen artean ospetsuena izan zen, *Ozkabartekoa* (Santo Domingo de la Calzada) zena 1565. urtean eta Briones hirikoa (Logroño) gerora eta 1608. urtean han hil zena. Arte kontutan bere nagusitasuna *tasatzaile* bezalako eskuhartzeetan nabarmendu zen; Antxietaren iritzi berekoa ez izanik bere erabaki batzuetan; bere ertilarik kategoriatan Cean Bermudezen iritziarekin gomendatzen da, izan ere honek “Alfonso Berrugueteran ikaslerik trebeena” bezala izendatzen baitu.⁷⁶

Gaztaroko lan bezala har daiteke *Brionesko Santa Mariaren parrokiako Guztiz Garbiaren erretaula*, 1564 aldeko data ematen zaiona, Birjinen bizitzako erliebeak eta erromanista estilo garbiko zaindariaren irudi ederra dituen.

Fernandez de Vallejoekin batera bere lanik handiena *San Asensioko (Logroño) erretaula nagusia* izango zena (1570) sute batean desagertu zena.

Desojoko (Nafarroa) erretaula bezala, bere aldirik goreneko bezala hartu litekeena, 1571.ean Arbulok tratua egindakoa. Lan honetako **lau erliebek** (Deikundea, Ejiptorako Ihesa, Getsemani eta Gurutzetik Eraistea) eta irudi batzuk bizirik irauten dute, eskulturagilearen balioa neurtzeko adinako aurriak, lehen mailan, maisu honetan oso berezkoa den lerromakur jarreraren dagoen apostoluarekin Baratze-

ko Otoitzean oso bereziki adierazten denez eta Eraistearena, bere ezaugarri zuen maskor-itxurako erliebea eskainiz.⁷⁷

JUAN FERNANDEZ DE VALLEJO. Fernandez de Vallejo errioxarrak Baskonian Antxietaren aurretik erromanismoa sartu izanaren merezimendua du, **Lantziegoko bere erretaula** Gipuzkoarra bere herrira itzuli aurretikakoa (1567-1570) baita, izan ere.

Erretaula miragarri honek (lehenago Weise eta Camonek, Arbulo Marguvete-koarena zela zioten) baditu zokaloa, hiru kaletako hiru solairu, telamonak edo atlanteak dituelarik eserleketan eta medizien hilobi modura, frontoien gainetan eratzanik dauden haurrak.

Fernandez Vallejoren **estiloa**, Pedro Arbuloaren oso antzekoa dena, hara nola azaltzen den: “oso nahasian dauden erliebe eta eskultura multzoak dira eta Migel Anjelen arkitektura batean benetako espazioarekiko larritasun bat adierazten dute”.⁷⁸ Egundoko multzo honen erdigungean dagoen *Jasokundeko* irudi itzel honetan ere Sansovino eta Migel Anjelen oihartzunak sumatzen dira eta nahiezean ere *Antxietaren Birjina* indartsuak gogora arazten dizkigu.

Vallejorena da **Lezako San Martinen erretaula** ere, gaur egun Berganzon Migel Santuaren izenpean ikus daitekeena.⁷⁹

● ERROMANISMOA GIPUZKOAN

JERONIMO LARREA ETA GOIZUETA. Antxietaren ikasleen artean izendatu behar den hau, beharbada *Jakan* jaiotakoa izango zen (c. 1562-1616), baina Gipuzkoar emakume batekin ezkondu zenetik aurrera probintzia honetan kokatu zen.⁸⁰ Honako hau, historialarien aldetik, 1945. urtean bere testamentua azaldu zen arte ia ezagutu ez eta estimatzen ez zen ertilaria zen. Hala ta guztiz ere, eskulturagile estimagarria izan zen eta sona handi samarrekoa gainera, lan askoren ikerketak eta tasatzeak egitera deitzen baitzuten. Ugariak izango ziren bere lanak, baina ez da asko salbatu eta gure arteraino iritsi ahal izan dena.

Ezagunena 1595. urtetik hasita burutuko zen **Oiartzungo Ospitale Santuko erretaula** da. *Estilo klasikoa* duen erretaula da, garai hari zegokion soiltasuna berekin duena.

Eserlekua, bi gorputz eta beren baitan sei estatua dituzten nitxodun hiru kale ditu, baita Kalbarioarentzat atikoa ere alboetan bi irudi dituelarik: Migel Goiaingeru Santua eta Joan Bataiatzaile Santua. Bi solairuak bereizten dituzten zerrendatan Kristoren Lurperatzeari eta Piztuerari dagozkien erliebeak daude. Bere erdiko kalean, mukuluetan Joan Bataiatzaile Santu zaindaria eta Haurra duen Birjina daude irudikatutik; besteak santuen estatuak dira.

Egilea Larrea dela frogatzen duen agiririk ez bada ere, ia ziurtasun osoz berea dela uste da **Sebastian Santuaren estatuak**, Larreak bere testamentuan aipamenak egiten dituen **Azpeitiko** “Kristo Nahigabetua”-rekin duen estilo koherentzia dela eta.⁸¹

Arrazoi beragatik esan liteke **Pasai Donibane**ko **Barealdiko Kristo** ere berea dela, garbitasun oihala Azpeitiko Kristoren berdina baita.

Erretaulako **beste irudi** batzuk Larreak egin zituela ere azaltzen da, adibidez;

75. G. WEISE, *Die Plastik...II*, 95-97. or.
76. J.A. CEAN BERMUDEZ, *Diccionario de los más ilustres profesores...* Madrid 1800, I, 43-46. or.
77. Pedro Arbulo eskulturagilearen beste lan garrantzizko bat. A.E.A.n. 200. znb., 1977, 415-417. or.
78. PL. ECHEVERRIA GOÑI eta beste batzuk, *Erretauloak. Retablos*, II, 677. or.; A. BARRON GARCIA, *Juan Fernández de Vallejo en Lanciego y Obécure*. B.I.S.S.an 1996, 339-352. or.
79. J.A. BARRIO LOZA, *El retablo de Berganzo (Álava)*. B.I.S.S.an, 1977, 261-275. or.
80. Jeronimo Larreaki buruz, ik. M^o A. ARRAZOLA, *O.c.*, II, 239-257. or.; S. INSAUSTI, *Jeronimo de Larrea*. B.A.P., 1945.
81. Arrazolaren ustetan, bi irudien arteko berdintasunak asko dira: jarrera, bee lotura eskuak atzean dituela, era berean tolestutako zangoa, zimur minberarik gabeko aurpegiak, eta garbitasun oihaleko formaren antza. *O.c.*, 248. or.

- **Donostiako** Santa Mariaren kofradia batetarako,

- eta **Antzuolan** Uzarragako Joan Santurako; baina ez da erabat ziurra, aipatu erretaula haue-
tatik gorde dena benetan berea denik.

Ezaugarriak. *Biluziak tratatzeko moduaga-
tik* ezagutzen da Larrea, gihar eta zainak na-
barmenak ditu, baina biguntasun eta leunta-
sunez, *Joan Antxieta oso gertutik jarraitzen due-
larik*. Baina oso urruti dago azpeitiar maisua-
ren indar itzel eta edertasun plastikotik.

JOANES IRIARTEKOA. Altsasun (Nafarroa)
jaioa bada ere, **Joanes Iriarte** gipuzkoar
(m.1595) bezala hartu beharko litzateke, ia bere
bizitza osoan Donostiakoa izan baitzen.

Bere lanik garrantzizkoenak:

- **Donostiako** Bizente Santuko erretaula, Ben-
goetxearekin batera egindako lana, ikusia
daukagun bezala.

- **Hondarribiako parrokiako** (1590) antzinako
erretaula,

- eta ezer ere gorde ez den **Oiartzungo parro-
kiako Santa Katalinarena** (1594) izan ziren.

Iriarteri buruz hara zer esaten zen “dicho
maestro es hombre perito en el arte de la ima-
gineria y de escultor y esta reputado, por haber
hecho otros retablos semejantes” parrokiako
erretaula nagusiaren tratua zela eta. Bukatu gabe
hil zen ertilari hau eta beste esku batzuk aritu
behar izan zuten (**Martin eta Esteban Ostiza-
tarrenak**, batez ere) bukatuko bazen urreztatze
eta estofatu lanetan. Eraitsi eta askatu egin zen
eta bere orde bestea bat jarri XVIII. mendean.
Iriarteren “erretaula aberats” hartako lanetatik,
sakristian gordetzen dira *Kristo eta Birjinaren
bizitzako erliebe* eder batzuk, erromanismo
arrasto garbikoak.

BESTE JARRAITZAILE BATZUK. Hemen labur-
biltzen ditugun gipuzkoar maisu gutxi hauen
lanen inguruan, profesionalen beste lan ugari
ematen da, guztiz arte ikuspuntutik begiratu-
ta, gogora ekar ditzagun, Mª Asuncion Arra-
zolak bere agiri ugariko azterketa lanean egiten
duen bezala, estimazio berezia merezi duten
lanak:

- **Joan Basayazanak;**

- **Domingo Garoarenak;**

- **Pedro Goikoetxearenak** diren ia guztiak, beste
batzuk, Altzo, Ibarra, Eldua eta Irurakoak ez
dute maisutasun berezirik azaltzen;

- azkenik, beste batzuen agirietako berriak ba-
ditugu, baina erromanismo garbiko arrasto-
rik ez izateaz gainera, kalitate baliorik ezak
berak eragingo zuen sakabanatze eta *disiecta
membri* mailan geratu izana.

● ERROMANISMOA ARABAN

Antxieta Araban azaldu izanak eraginik izan-
go zuen erromanismoko kanonak hartze eta
erabiltze kontuan Probintziako elizgizon, na-
gusi eta ertilarien artean.

LOPE LARREA ETA ERZILLA (c. 1540-1623) da
Arabako erromanismoaren talenturik aipagarrie-
na. *Agurainen* jaioa da eta hiri horretatik garatu
zuen batez ere bere arte jarduera Nafarroan,
Gipuzkoan eta Araban. Ertilari honi, luzez bizi
izanak (83 urte zituela hil zen) etengabeko lan

ugari egiteko aukera eman zion, *Lehen Errenazi-
mentuko espresibismotik hasi eta Barrokona bitarte-
koa* den arazoizko **garapena** sumatzen zaiolarik.⁸²
Pierres Picartekin hasi zuen bere trebakuntza eta
inola ere honek, Nafarroako artelanetako ibilera-
tan lagun izango zuen, eta bere alabarekin ez-
kondu zen azkenean.

Larreak, 1572. urte aldera **Agurainen lan-
tegia** ireki zuenean bertako kide egin zuen *Pi-
cart* bere aitaginarreba, baita aldi baterako Li-
zarrako Joan Santuaren erretaulako eskultura-
gile bikaina izan zen *Juan de Beauves fraidea*
ere, ofizial mordo batekin batera. Horrela, es-
kualde hartako espresibista tradiziozko hobere-
netakoa barneratu eta eguneratu egin zuen
Erromanismoko hats berri bat emanez. Lope
Larrea *ez da, beraz erromanista garbi bat*, bere-
gan bai baitaude Picarten adierazpen zantzu ba-
tzuk eta baita Erromanismoko neurrigabetasun
erakarleetatik askatzen duen formei eusteko
modu bat ere.

Agirietan azaltzen den lehenengo bere lana
Ulibarri-Aranako (Araba) **erretaula nagusia** da,
(c.1572-1575), oraindik ere Picarten irakaspe-
na erakusten duelarik. Hemen azaltzen dira
Birjinaren Bizitzako eta Kristoren Nekaldiko
aldiak eta baita Joan Bataiatzaile Santu zainda-
riaren bizitza eta martiritzakoak ere.

Urte hauetan zehar, Lope Larreak **Irañetako**
(Nafarroa) **erretaularako** tratua egin zuen
(1574), Picarten egiteko modua azaltzen dela-
rik eta kasu honetan gainera, bere partaidetza
agirietan azaltzen da.

Beste aldetik, kontutan izan behar da, ga-
raitsu honetan, **Gasteizko erretularako** tratua
sinatu zuela Antxietaekin batera. Maisu gipuz-
koarraren laguntzagatik izan beharko zuen, ara-
bar katedraleko traza eta lanen hasierako garai
honetan, maisuaren lanik gorenena den **Agu-
raingo Santa Mariako** erretaula nagusian jada
loratzen den *erromanismo alderako garapen ar-
giaren* arrazoia.

**Aguraingo Santa Mariako erretaula nugu-
sian**, maisuaren lan goren honetan nabarmen-
tzen da garapen hau.

Diseinua eta gauzatzea Larrearenak dira 1584.
urtean eginiko tratuaeren arabera, eserlekua, hiru
gorputz eta atikoz osaturiko tramankulu izuga-
rria eraiki zituelarik. Lan honek gora-behera as-
koko eraikuntza izan zuen, Larrearen biziadialan
en chantir moduan izan zen izan ere, eta bere herio-
tza ondorenean ezin bukatu izan zen 1638. urte-
ra arte, urte honetan kolore aniztasuna hartu zue-
larik. Nolanahi ere, eserlekuko ongi trazaturiko
eseritako irudietan dauden Ebanjelarien erliebeak
aski lirerateke Larrea eskulturagile handi bezala har-
tzeko. Meretzimendu horiei Deikundearen (Uso
jainkotiarraren eta zeruko mezulariaren aurrean
Maria eskortzo ezin ederragoan belaunikaturik)
eta Ikustaldiaren (zeinetan, era berean Elixabete
bera den jada Jainkoaren Ama denaren aurrean
belaunikatzen dena) eszena zoragarriak erantsi
behar zaizkie, bi erliebeak ere garai hartako italiar
arterik hoberenarekin lehiatu litezkeenak dira eta
iparraldeko Erromanismorik hautatuenean artean
aurki daitezkeenak.

Biloriako erretaula. Eskulturagileak, XVII.
mendea hasia zelarik jada, Migel Anjelen Moises
islatzen duen Andres Santu zaindariaren
Biloriako erretaula (Nafarroan) hasiko du.⁸³

LOPE LARREA

*Aguraingo Santa Mariako
erretaula nagusia (A).*
Irudi err ef.: El escultor Lope de Larrea.

*Santa Maria elizako erretaularen
eserlekua. Agurain (A).*
Irudi err ef.: Erretaulak 1.

IRIARTE

*Santa Maria Elizako antzinako
erretaula. Hondarribia (G).*

Irudi err ef.: Renacimiento en Guipúzcoa II.

82. S. ANDRES ORDAX, *El escultor Lope de Larrea. Gasteiz 1976*. 39. or.; ik. Egile beraren, *La escultura romanista en Alava. Gasteiz. 1973*.

83. M. C. GARCIA GAINZA, *La escultura romanista en Navarra. 67. or.*

Esteban Belasco.
Arriagako erretaula (A).
Irudi err ef.: Álava en sus manos IV.

Andres Araotz. Esteban Santuaren
erretaula. Uxanabilla (N).
Irudi err ef.: Ars Hispaniae.

JOAN ARAOTZ

Erlaitz gaineko Eibarko erretaula (G)
Irudi err ef.: Renacimiento en Guipúzcoa II.

Emaitza ugari. Pierres Picartekin ikasia zen eta une horretan lanbide honetako trebatuenak zirenekin, Joan de Beauves edo Joan Antxieta bera bezalakoekin ere harremanetan zegoen eta esan bezala, bere bizitzaren luzeak Larreari estilistikoki Barroko aldera garatzen laguntzeaz gainera, estatua eta erretaula oparo uzteko ere bide eman zion.

Bikuñako parrokiaren, Rodrigo Saez Bikuñakoaren hilobi-eskulturan ere aritu zen, alabastroz defuntu otoizlariaren irudian, hain zuzen.

Erretaula trazua. Hauek burutzeko bi eratako trazuen alde erabakiko du: handientzako zortzialdekoa eta zuzena alboetarako, bere irudietan berriz, egituren akabera on bat eta gainerako eskulturagile erromanistetan sumatzen ez den nolabaiteko idealismoa erakusten ditu.

Aipatu litezkeen lanak dira:

- 1598. urtean tratua egin zueneko **Bikuñako Pedro Santuaren kapera** betarako erretaula
- eta **Narbaxako elizara** erdian dagoen **erretaularen eserlekua eta lehen gorputza** (1596-1616).

ESTEBAN BELASKO. *Gasteiz aldeko gunean estilo berriaren eragiletzat* har daitekeen Esteban Belaskorengan eragin handikoa izango zen Antxieta itzala. Mota askotako lanbideei, erretaulak bezala hilobietako monumentuak eta ezkutuei ere heltzeko jarreraren ezaugarriaz ezagutzen zen familia batetako zen. Gasteizko Migel Santuaren erretaularen tratua egin zuen 1575. urtean Antxietaekin, baina hiru urte beranduago azpeitiar ertilaritari eskualdatu zizkion bere mandatua eta eskubideak.

Berak eskuhartu izandako lan ugarien artean **Arriagako Bizente Santuaren erretaula nagusia** (c.1575) nabarmen da. Hemen, nekezko erliebeetan *Antxieta*ren arrastoak nabarrian daude: pertsonaia batzuetan bekozko lehorrak, ilaje nahastuak, sufrimen keinuetan arintzeak, eta abar.; baina azpeitiar maisuagandik bere giza kanon motzagoak nahiago izateak eta klasizismo handiagoak bereiz arazten du.

Esteban Belaskoren estiloa, 1573. urtean tratua eginiko **Gazteluko erretaulako eserleku aldean** ere igartzen da. Ale hauek XVII. mendeko erretaula baten oinarritarako balio dute eta bertan penintsulako Erromanismotik baliatu izandako zenbait gai aurkitzea ere litekeena da: landare gaiez eginiko apainketak, geometriazko kateatzeak, eta Julio II.aren hilobiko jopuen estiloko telamoi edo atlanteak ala Sixtina Kaperan margoturiko *ignudi*-etakoak.

Etxabarriko erretaularen zati bat ere Belaskorena bezala jotzen da; zehatzago esanda, bere eskuz eginak dirudite eserlekuan tailaturik dauden Baratzeko Otoitza eta Ikuzketako erliebeak, eta eserleku bereko kale tartean kokaturiko emakume eta gizaseme santuen irudi handi eta dotoreak.

Bereak bezala hartu dira era berean, Araba aldeko eliza batzuetako sagraioak ere.

JOAN ARAOTZ. Ez litzateke lekuz kanpokoa izango hemen Gasteizekin elkaturik dagoen **Joan Araotz** ertilaria gogora ekartzea, aurreko orrialdeetan bere aita Andres Araotzi laguntzen **Eibarko erretaulan** ikusi genuena, alegia. Aitar en zantzu batzuk baztertera utziko ditu, Antxieta hizkera itzelak liluratuta beharbada.

Joan Araotzek **Orbisoko Andres Santuaren erretaula nagusia** utzi digu oinordeko, gaur egun XVIII.go rococo antolaketa batetan izendaturik datorrena. Honetaz, Mª Asuncion Arrazolak idazten duen bezala, agian pentsa liteke Andres Araotzen lana Berrugueteren lanaren argitan hobeto ulertu daitekeen bezala, era berean bere seme Joanenak Antxietaena ekartzen duela gogora.⁸⁴

BESTE ESKULTURAGILE BATZUK. Maila apalagoko beste eskulturagile batzuk ere hemen aipatzea mereziko luke, hara nola:

- **Ozanan** (1579-1585) eta **Añastron** (1584-1593) gorde diren **erretaulen egilea den Diego Markina**.
- **Joan Martinez Periztegi**, 1595. urte inguruan Agilloko Pedro Santuaren eta Urarteko Jaskundearen erretaulen egilea.
- **Andres Gartzia Urigoitia**, mendearen azken urte horien inguruan jardunean ari zen, herriko artearen oso gertuko estiloa zuen eta jatorriz Bizkaitarra (Otxandio) bazen ere, Araba aldeko elizetan lan egin zuena. Berari zor zaizkio, beste lan batzuen artean, **Marietako sagraioa** (1593), **Burugako erretaula nagusia** eta **Lukas Santuaren soin-enbor** bat, eta *Gasteizko Pedro Santuaren elizan* kokaturik zegoen eskribau anaidi batentzako burutu zuen erretaula baten hondarra (c.1586).
- Araban lan eginak dira **Mirandako lantegiko** hainbat ertilaria, Briviescako Santa Klararen herentzia bizirik duteneko ertilaria, berauek.
- **Naiarako lantegikoak** eta bertan sustraiak bota zituzteneko Kantabria aldekoak diren **Juan Alvarado** eta **Juan Gomez de Barcena** egileena azaltzen da *Villanuevako Andres Santuaren erretaula nagusiaren* (1587-1594) ale hau.

• ERROMANISMOA BIZKAIAN

MARTIN RUIZ ZUBIATE. Aldi honetako egilerik sonatuena da, Arratzun (Bizkaia) jaio bazen ere, Burgosen bezala, Briviescan biziua omen zen eta antza denez hortxe ikasia. Beroek Burgos aldeko arte guneetan izandako harremanak agiriartatuak daude eta gauza jakina da lantegiko tresneria, Burgos probintziako erretaula onen egilea zen Domingo Ambresen lantegitik hartu zuela ertilaria hau hil zenean. Agirieta *erretaula*ren *arkitektoa* bezala izendatzen den Ruiz Zubiate hau eskulturagile ona zen eta Briviescan Antxietaekin aritua zen, Huelgas-eko monastegiarekin gipuzkoarrak zuten tratua honen ondoan amaitu zuelarik.

Behin Bilbora bizitzera etorri zenetik aurrera, Ruiz Zubiatek **Durangoko Uribarriko Santa Mariako erretaula nagusia** egin zuen, beronen trazua, ederturiko zutabeak dituelarik, Briviescasekoan inspiraturikoa da. Lehen begirada batean, erretaula honen ezaugarria handitasuna da (erlaitz gaina, eserlekua, hiru kolairu, hiru kale eta bi kale tarte, eta baita Kalbarioa ere amaieran), eta baita bere jatorria Gaztelako manierista eskolakoa den egitura erakusten duen apaingarri arranditsuak izatea ere. Ertilaria ekonomiazko larritasunak eragin zizkion eraikuntzak 1578.etik 1598.era arte iraun zuten. Ohizko gaien banaketak, Nekaldikoak eserlekuan eta Mariarenak goieneko etxeetan direla

84. M^o A. ARRIZOLA, *Escultores del siglo XVI en el País Vasco*. E. D. an, 1972, 55. or.

85. G. WEISE, *Die Plastik...* II, 93. or.; Dolores de MONTE FERNANDEZ, *Martin Ruiz de Zubiate y el retablo mayor de Santa Maria de Uribarri de Durango (1578-1590)*. "ONDARE" 17an, A.P.M., Donostia 1998, 321-334. or.

86. J. M. ESPARZA GONZALEZ, *El retablo de San Pedro de Munguía*. L. D., 14 libk., 28. znb., 1984, 43-58. or.

87. J. ZORROZUA, *Reflexiones acerca de la escultura romanista en Vizcaya. Martin Ruiz de Zubiate en Ceberio*. "ONDARE" 17, A. P. M. 1998, 365-373. or.

88. M^o C. GARCIA GAINZA, *La escultura romanista en Navarra. Discipulos y seguidores de Juan de Anchieta*. Iruña 1969.

erromanista estiloa nabarmendu egiten da irudi eta keinuetan, erdiko nitxoan aingeruz koroatua den Mariaren irudi arranditsua erakutsiz. Zubiaren erromanismoa zuhurra da.

Antxietaren mintzaera sumindutik urrutisamar dagoena. Aurrez aipatu ditugun euskal erromanisten indar erakargarria falta zaio.⁸⁵

MARTIN BASABE. Ruiz Zubiaterekin jardun zuen Aulestikoa zen **Martin Basabe** eskulturgileak, gaur desagertua den **Mungiako Pedro Santuaren erretaularen** eraikuntzan.⁸⁶ Basaberenak bezala har daitezke:

- **Maruriko Lorentzo Santuaren erretaula**, 1582. urtean tratua eginikoa.
- **Lekeitioko Nekaldikoarena**, gaur egun barroko osagaiez nahasia dena, 1587. goa.
- **Murelagako Joan Bataiatzaile Santuarena** (1600),
- eta **Zeberioiko Olabarrietako Tomas Santuarena** 1592. aldera bukatu zena.

Zeberioiko honetan badira eserlekua, bi gorputz eta hiru kale, zeinetan mazoneria zorrotz eta erromanista moduari guztiz leial zaionaren barruan, beheko erdiko etxean, Tomas eta Lorentzo bi Santu zaindarien estatuak eta goienekoan berriz, Mariaren Jasokunde-Koroatzea erakusten diren; albokoetan Zigorraldia eta arantzez Koroatzearen gertakariak eta baita Lorentzo Santuaren martiritza eta Tomas Santuaren Sinesgaiztasuna ere, perspektiba efektuak barne badituztelarik. Eserlekuko erliebeetan, paisaia moduan kontatzen dituzten Harrapatzearen eta Getsemaniko eszenak kalitate bikainekoak eta erromanista estilo onekoak dira.

Oraingoaz, agirien ikerketan eta honen ondorioz Bizkaiko erromanista eskulturari dago-kionaren bibliografian nozitzen dugun eskasiak ez du inola ere frogatzen aldi honetan erromanista eskulturgile onik ez zenik. Julen Zorrozuak jaso ditu hauetako batzuen izenak: *Franzisko Urizar, Joan Arriola, Pedro Goitisoló, Joan Perez Gorrio*, eta abar.⁸⁷

● ERROMANISTA LANTEGIAK NAFARROAN

Lehenagotik ere aipatu dugu Antxietari Camon Aznarrek eskaintzen dion gorespen hitzaldia, "mende honen azkeneko eta hurrengoaren ia osoko nafar arte guztia Antxietaren egituretan kateaturik dago". Egiaz, hiru nafar lantegi nagusiak azpeitiar maisu handiaren eraginak erakusten dituzte: Iruñeak, Zangoza, Irunberri eta Lizarra auzoak izateak eta arte lankidetzaren loturak elkar turik⁸⁸ Antxietarekin zorretan dira.

IRUÑEAKO LANTEGIA

JOAN GAZTELUZAR. Logikoki, garrantzizkoena da bera, jardunean iraungo duelarik ia XVII. mendearen erdi aldera arte. **Joan Gazteluzar** mihiztazailea edo muntatzailea izan zen bertako pertsonaiarik famatuena, nahiz eta honek benetako eskulturgile eta sagrario eta liturgia tresnerietarako urregintzan trebeziarik falta ez izan, mihiztazaile bezala izan zen ezagutua eta estimatua batez ere. **Aezkoako erretaula** berak egina da, eskulturgintzaz Ambrosio Bengoetxea arduratu bazen ere.

Gazteluzarrek bere garaiko eskulturgilerik hoherenekin egin zuen lan eta erromanista estiloari oso leial izan zitzaion, zeinetan erretaula asko diseinatu eta burutu zituen delako parroikia hauetan: *Zolinan, Eguesen, Imarkoainen, Elbeten, Larraian, Eneritzen, Latasan, Ororbian, Sunbillan, Arraitzan*, eta abar.

DOMINGO BIDARTEKOA. Erromanista aroko beste mihiztazaile sonatu bat **Domingo Bidarte** izan zen, Iruñeko gotzaina zen Antonio Zapatak bereziki estimatzen eta laguntzen ziona.

Iruñeko katedraleko Errukiaren erretaula txikiaren egilea da, aipatutako ikonografiatik eszena bakarra duena, beraietan Migel Anjelen gisako estereotipatzeak azaltzen direlarik.

DOMINGO LUSA. Bidartek bere suhi **Domingo Lusarekin** elkartuta egingo du lan, nahiko talentu duen eskulturgile honek bere eskulturan erromanismo berantiarra Gregorio Fernandezekin eraginarekin elkarturik gordeko du. Bere lanetan, aurpegi borobilduak eta janzkera hanpurutsuetan gorderik geratzen diren gorputzera indartsuak gogoko zaizkiola ikusten da. Dena delarik, Valladolideko jatorria izan dezakeen zenbait angelutsutasunetatik errealismo barrokoa bistaratzen da jada. Delako kera hauek honako hauetan azaltzen dira:

- **Arronizko Santa Maria Madalenaren erretaulako** erliebe bitxietan;
- **Ardanazko Santa Katalinarenean** (santaren irudia zertxobait estereotipatua dena);
- gurutziltzatutako hainbat **Kristorengan**,
- **Imarkoain** eta **Ziritzan**.

Orokorrean, nafar parroikia batzuetarako egin zituen **erretauletak**o tailatan:

- **Galarko Espartzan**,
- **Muru-Arteederretan**,
- **Zubitzen**,
- **Berriobeitin**, (1621-1629)
- eta **Ziritzan** (1632).⁸⁹

ZANGOZAKO LANTEGIA

Mugatik hain gertu izateagatik lantegi honek, auzoan zuen Aragoi erresumatik zetozen mandatuak hartzen zituen. Zangozako bi ertilarik, **Nikolas Berastegi** eta bere suhi **Joan Berroetak** 1587 eta 1594 bitartean Erromanismoko ederrenetarikoa den Huescako katedraleko aulkiteria bikaina burutu zuten, bizkarraldean gorputz osoko irudiak dituela, denen artean Mikel Goiaingeru Santu biluziaren adierazpen eder bat nabarmentzen delarik.

NIKOLAS BERASTEGI. Agiriren batetan "arkitekto" bezala izendaturik azaltzen den Berastegi lehenago *Mirandako Jasokundeko* parrokiaren koruko aulkiterian, *Agoitzeko Migel Santuarenean* eta gaur egun desagertua den *Santiago monastegiarenean* (Iruñea) jarduna zen.

JOAN BERROETAK. Joan Berroetak bere aldetik, *Huescako elizetako erretaulak*, **Lorentzo Santua** eta **Pedro Santu Zaharrarenak** egin zituen.

Gerora Nafarroan kokatu zuelarik bere jardura, *Zangozako Salbatore Santuarenean* (1608) hasiz.

Joan Etxenagusia mihiztazaileak trazaturiko bere **erretaula** nagusirako plastiko lana

JOAN GAZTELUZAR

Aezkoako erretaula (N).

89. Iruñeko Agustindar Errekoletoen komentuko erretaula nagusia dela eta 1631ean, Domingo Lusa eta bere aitaginarreba Domingo Bidarte mihiztazaileari honela deitzen zitzaion: "Erresuman diren ofizialik hoherenak". C.M.N. V, 3, 315. or.

GIRGILLANOKO
ERRETAULA (N)

Joan Huiziren laguntzarekin burutu zuen Joan Berroetak. Tafallako Santa Marian inspiraturikoak dira erliebe eta eskulturak.

Laguntzaile bera izango du *Bizente Santuaren elizako eskulturak* tailatzeko *Urraul Beitin*. Zangozara itzuliko da gero Joan Burdeos-en laguntzarekin *Karmel komentuko* elizaren eskultura batzuetaz arduratzeko. Lan honen ondoren etorriko dira beste tratu batzuk:

- Tafallan Sortzez Garbiaren ordenako komentuko sagraioa egin zuen;
- Uxueko erretaula nagusirako harrizko hiru irudi (1617);
- eta Gallipienzo, Ledea, Irunberri, Zare eta abarretako erretaula nagusietarako zenbait taila eta erliebe.

IRUNBERRIKO LANTEGIA

Irunberriko fokuan gehien nabarmendu ziren ertilariak Joan Huizi, Gaspar Ramos eta Joan Hera mihiztatzaille dira. Hauek, XVII. mendeko lehen herenekoak diren arkitektura zuzeneko eta eskultura onargarriak dituzten erretaula sail bat burutu zuten.

Eskultumgile bezala Gaspar Ramosi eta mihiztatzaille bezala Joan Herasi zor zaizkie zenbait erretaula bikain:

- *Santakarako* Jasokundearen erretaula nagusia,
- *Geretzeko* Sebastian Santuarena, Urraul Beitin,
- *Abaurregainako* Martin Santuarena (1611), oso klasizista egitura duena, mukulu eskultura nabarmenak, horietako batzuk edertasun handikoak –Jasokundea eta Esteban Santuarena– Gaspar Ramosena den klasizista ezaugarrian.
- *Garaioa* parrokiakoa,
- *Espartzakoa* benetako maisu lana,
- eta *Irunberriko parrokiako* bi alboetakoak ere;
- *Orotz-Betelukoa* bukatzeaz ere arduratu zen.

Beste erretaula batzuk ere bereak bezala hartzen dira, hara nola, *Arbonies*, *Armeño*, eta *abar. parrokietakoak*.

GASPAR RAMOS egile izan zen era berean:

- *Orreagako* erretaularen egokitze lanean, *Esako (Yesa) Esteban Santuaren elizan* burutu zuelarik (1618-1624);
- *Lakuntzako* Salbatore Santuaren elizako erretaula korapilatsuaren (eskultura eta erliebeak) egilea, lan honetan tratua egin zueneko data gogoan hartuz (1637) bere seme Frantzisko Ramos ertilariaren laguntza izan zuela uste izatekoa delarik.⁹⁰ Dena delarik ere, erretaula honetan Orotz-Betelukoan bezala, *naturalismo barroko* alderako nolabaiteko gerturaztea suma daiteke.

LIZARRAKO LANTEGIA

Lizarrako lantegia, denbora aldi luzeetan, belaunaldiz belaunaldi datozen familiako lantegietan biltzen diren ertilarien jarduerari esker azalduko da eraginkor, batez ere. Troas eta Inbertotarren familiak gailenduko dira.

TROASTARRAK

Frantses jatorriko familia batekoak dira Troas-tarrak (Troyes-ekoak), beroietatik Pedro,

Joan Nagusia, Joan Gaztea eta Julian dira Nafarroan ezagunak.

JOAN TROAS NAGUSIA mihiztatzaille bezala zen ezaguna.

Bestea, **JOAN TROAS, GAZTEA** deituak alegia, bere testamentuan (1600) *Galdeanoko Pedro Santuaren parrokiaren erretaula nagusia* hasia zuela aitortzen zuen, zeinetan 1570. urtean eginak zeuzkan jada zaindariaren irudia eta sagraioa. Larrioneko erretaulan ere eskuhartua zen Jasokundeko irudi erromanista tailatuz. Berari zor zaizkionak dira:

- *Antzin-eko Fausto Santuaren parrokiako* parrokia (c.1576),
- *Aiegiko sagraioa*
- eta *Etaiuko* erretaula nagusia ere (c.1600).

PABLO TROAS. Lizarrako Troastarren eskulturagilerik gogotsuena Pedro izango zen. Beronek lehenbizi burutu zituen lanen artean kokatu behar dira beharbada, **Alloko** parrokiako saihetsetakoak, berau bukatzeko Logroñon bizi ziren laguntzaile frantsesen laguntza behar izan zuten, erretaula horietan plateresko eta espresibista arrasto garbiak utziz.

Honako erretaulotan jarduna zela dirudi:

- *Iguzkitzakoan* (c.1580)
- eta *Biloniakoan*.
- *Surusladako (Sorlada) erretaula nagusia* berea bezala hartu da (c.1580), baita *Doneztebe-Deioko* beste lan batzuk ere.
- *Arbeizako* erretaularen tratua egin zuen 1595. urtean, gerora *Bernabe Inbertok* bukatu zuena, hain zuzen ere;
- *Iratxeko klaustroan* ere partaide izan zen,
- eta *Berebundo Santuaren kutxatila*ren egilea ere bera izan daiteke.

PEDRO TROAS Bilatortako Migel Santuari eta Santa Katalinari eskainitako alboetako bi erretaulen egilea da (c.1596).

Egiazkoa dela dirudi Troastarren arte lanei dagokionez, ia erabat XVI. mendearen bigarren erdira mugatzen dela eta mende honen bukaran amaitzen.

INBERTOTARRAK

Inbertotarrekin ez da gauza bera gertatzen, zeinaren katalogoan *erromanistik eskultura barrokorako igaroaldiaren* hasiera ikusi daitekeen.

JOAN. Familiako lantegiaren sortzailea izan zen **Joan Inberto**, Troastarren lehenengoa bezala XVI. mendearen lehen erdiko espresibismoan jantzi zenak Lizarrako Joan Santuaren parrokiaren eta Abazuzarako tailatu zituen erretaulatan erromanista baino plateresko estilo gehiago azaldu zuen. **Estenotzeko** erretaulan eta bere semeen laguntza izan zuen beste elizetan bistaratzen da erromanista arrastoren bat.

PEDRO. Hiruetatik –**Pedro, Joan II** eta **Bernabe**– lehengoak, Joan Antxietak diseinaturiko Alloko aulkiterian eskuhartu zuen, baina oso gazterik hil zen.

Bere anaiek, Joan eta Bernabek, hartu zuten 1590.etik familiako lantegiaren emaitza garrantzizkoenen ardura.

Familiako beste bat –**Tomas Troas**– Zamoran porturatu zuen eta han (c.1600) Andres San-

90. C.M.N. V, 2, 186. or.

91. *Remembranza. Las Edades del Hombre. Zamora 2001*, 225. or.

tuaren elizan gorde den Haurra duen Birjina tailatu zuen intxaur zurean.⁹¹

JOAN II.A. Joan Inberto II.aren erromanismoak *zakartasun apur bat* badu ezaugarri bezala, bere erretauletako taila batzuetan ikus daitekeenez: Muzkiko Madalenaren elizan (1596), Urbiolan, Ollobarrenen, Jaitzen (Salinas), Bilatorra, eta abar.

BERNABE bere familiako eskulturagilerik jantzia eta bere garaikoen artean aipamenik gehiena bereganatu zituen izan zen. *Fiteroko parrokiaren* beretik gorde denetan **KRISTO** gurutztzatua maisulan bikaina da: okerturiko gorputzaren edertasun plastikoak eta bere gorputz biluziaren profil eta bolumenen kontraste harmoniatsuak Antxietaren oroimena pizten dute, nahigabe ere.

Gauza bera esan liteke **Mendigorriarako** tailatu zuen **KRISTO**az eta berdin **Mañeruko KRISTO**az ere, non Bernabek *erromanista erretauletako* bat ere utzi zuen.

Bernabe Inberto izango zen agian XVII. mendeko lehen urte horietan Nafarroan erretauletako eskultura eta erliebeak egiteko eskulturagilerik bilatuena. *Mazonerietako trazatzailer* ona zen gainera.

Mendigorriako erretaula. Eserlekua, erlaitz gaina, bi solairu, hiru kale eta bi kale tarte, frisoa eta atikoa diseinaturiko **Mendigorriako** erretaula bikainean 1594 eta 1610 artean ederki erakutsi zuen Bernabe Inbertok egiten zekien gutzia eta erromanismo estiloarekiko leialtasuna. "Gorputz mota indartsuak ugari dira, menperatutako indarra azalduz. Eseritako Pedro Santuaren irudia, bere bekozko iluna eta ile, bizar eta tolesduren tratamendu plastikoagatik bereizgarritasun handiz nabarmentzen da, egitura bigunagoak eta keinurik gabeko emakumezko pertsonaien ikusmoldearen aurrean. Inberto eszena korapilatsuen konposaketan iaioa da".⁹²

Mendigorriako eliza berean, **Berpizturiko KRISTO**ren erretaulatik askatua izan zenetik salbatu den (sakristian) **KRISTO**ren irudia azaltzen da, *migelanjeldar kutsukoa*, ertilar beraren lana den *Andosillakoak* bezala, alboetara zabaldutako beso biluziak, berpiztutako gorputza zati batean mantuz estalia, honen mutur bat aingeruak jasoaz, beste bik gurutzeari eusten dioten bitartean: benetan lan bereizi eta indartsua da.⁹³

Erretaula nagusia eta alboetako bi Andosillan. 1597. urtean erretaula nagusia eta alboetako biren tratua egin zuen. Sebastian Santuari eskainitako erdikoan ikusten da garbi erromanismoari leial zaion maisuaren eskua: "konposaketa egokia da, barru aldera sailkatutako pertsonaien pilaketak, Erromanismoko jatorreko bekozodun aurpegiak dituen, nahiz eta lanke-tako laztasunak lantegiaren eskuhartzea suposatzen duen".⁹⁴

Berek dira:

- Traza bikaineko 1592.ean tratua egin zeneko **Alloko erretaula**, *erromanismo bete-beteko* da.
- *Etaiuko Sebastian Santuaren elizako erretaula eta tabernakulua*, 1603an ordainduko zaizkionak.

Berek bezala hartzen dira:

- Iratxetik datorren **Deikazteluko erretaula**,

- **Murilloko Esteban Santuaren erretaula** (c.1588)

- eta zenbait **irudi eder Desoioko Haurra duen Birjinaren** antzekoak, solte geratu diren baina inola ere, askatu eta sakabanatu diren erretauletakoak.

Bernabe Inbertok 1622. urtean *Eneritzeko parrokiako Madalenaren erretaula* nagusia bukaturik zuen jada, erdiko horma-konkan emakume zaindaria Santuaren irudi lirain bat zuelarik.

Garisoaingo Jaiotzaren elizako erretaula nagusia eta alboetako biak, XVII. mendeko lehen hamarkadan mandatu garrantzizkoak izan ziren. Beste maisulan handi bat da erretaula nagusia, non ikusleak berehalakoan, ugaritasun harmoniatsu eta ekintzaile jarretan irudiak maisuki pilatzen jakitegatik Joan Juni eta Antxietaren arrastoak ikusiko dituen.

Bernabe Inberto 1632. urtean hil zen, bere aitak hasi zuen **Etxabarriko (Alli) erretaula nagusia** bukatu berri zuela.

XVII. mendearen hasieran egindako lanak hizpide direnean, Inbertotarren lantegiaren erreferentziak etengabeak dira, Bernaberen eskuari buruzkoak zehatzago esanda, eta beraien agiririk ez bada, 40 urte lehenago Joan Antxietaren aipamenekin geratu ohi zen modura.

JOAN III.A. Inberto familiako azken laguna, lantegiaren sortzailearen iloba bat da, bera ere **JOAN** izenez deitua eta XVII. mendeko erromanista tradizioari eutsiko diona.

Aipatu **JOAN III.** honen **erromanista leialtasuna**, honako erretaula hauetan sumatzen da:

- **Amillaoko Erroman Santuaren** zaindaria irudi bikain bat tailatu zuen erretaulan,
- eta **Etxarrentxuloko elizan** sumatzen da (1618);

Baina gerora **nolabaiteko naturaltasun barrokoa** azaltzean aldi berri bat aldarrikatuko da:

- **Galdeanoko erretaulan** (Joan Troasek bukatu gabe utzi zuen hartan),
- **Ziraukiko** bi alboetako erretauletan (1614)
- eta gehiago oraindik **Zubielkin** (1624), **Sesman** (1625) eta **Bilatorrako** (1641) erretauletan, non kanon luzezko irudietan, aurpegi-tako kera errealistatari eta tolesdura zokotsuetan eragina sortuko zion *gaztelar eskolatan* inspiraturiko zaletasuna sumatzen den, zeren eta agirietan azaltzen denez 1614. urtean Valladoliden eta 1621ean Segovian lan egina zen.

Andosillako erretaula (N).

Girgillano Etxarren erretaula (N).

Garisoaingo erretaula (N).

Mendigorriako erretaula (N).

7.

■ LABURPENA

- ERRENZIMENTUA ERLIJOAN, ARTEAREN GORAKADA

Euskal Herriko arte historialariari lehendabizi deigarri gertatzen zaiona, aurreko ala hurrengo aldiakoeekin alderatuz gero, garai honetako arte emaitzen ugaritasuna da, eskulturrena batez ere. Lehertze artistiko hau (atal honi eman diogun **Urrezko aroa** izenburua ziritu

92. C.M.N. V, 2, 186. or

93. Mercedes de ORBE, *Estudio histórico-artístico de la parroquia de San Pedro de Mendigorria. II. Esculturas*. P.V. 116. znb., maizta-abuz. 1982, 551-581. or.

94. C.M.N., II, 2, 168. or

1. 2. eta 3.- Garisoaingo elizako erretaularen xebetunak (N).
 4.-Hiriberriko elizako erretaularen xebetunak. Aezkoa (N).
 5. 6. eta 7.- Andosillako elizako erretaularen xebetunak. (N).

6

7

1

3

5

6

2

4

7

PEDRO ARBULO
MARGUBETE

Lantziegoko elizako
aldare nagusia (A).
Irudi err ef.: Summa Artis.

Uxanabillako erretaula (N).

Kristo Hilik. Joan Santuaren elizako
erretaula. Lizarra (N).
Irudi err ef.: Summa Artis.

95. J. GOÑI GAZTMBIDE, *Historia de los obispos de Pamplona*. Iruñea 1985, III, 346. or.

96. Idem, 372-415. or.

97. Lehenengo josulagunak Euskal Herrian kokatu eta Begoñako santutegia beren esku har dezatenari buruzko ideialaren inguruan, Bernal Diez Lucoren eta Loiolako Inazio Santuaren arteko adiskidetasun eta gutun harremanak sei urte baino gehiago iraungo duena da (1543.etik 1551.era), Monumenta Histórica S. L., gutun-sortan azaltzen denez Inazio Santuak barkamena eskatzen zuen libre zegoen jende faltagatik, baina Kalagorriako gotzainaren apostoluzaren suhartasuna miresten zuen: "Del cuidado que V.Sria. me exhorta a tener a los vascongados, no dudo que, como prelado de tantos de ellos, lo deba tener mucho V. Sria. Y lo haya de mostrar en sus obras: con esto, en lo poco que a nosotros fuere posible, espero en Dios N.S. no faltaremos al debido oficio de la caridad... Por alli anda Araoz fundando un colegio en Oñate..." (1550.eko uztailaren 8ko eskutitzak. Mhsi, MI III, 100. or.)

98. "Felipe II.aren garaiko artea Erromanismoa da, bere sorkuntzetan kontrarreformako eskakizunak gauzatzen dituen errealitate objektibo, soil eta handitasuneko duintasunarenak, eta printzipio hauen eraginpean, goiz Errenazimentuarekin zerikusia duten heroi-ideialaren oinarriak berrituzten". G. WEISE, *La plástica... Un resumen*, 50-51. or.

behar zenez gero, zenbatze neketsu baten bitartez nabarmendu nahi izan duguna) hainbat baldintzengatik adierazten da.

1.go. Mendearen lehen hamarkadatan eman zen **aurre-rapen ekonomikoa** da eta historialariek horretarako arrazoiak aski aztertuak dituzte, aurkitu berriak diren lurraldeetara eman zen **emigrazioaren** eta Kantauriko portuen **merkataritzea** jardueraren emaitza bezala kontuan hartuz.

2.a. Bigarren arrazoa ez da arreta berarekin aztertu izan. Kristau gizartearen –baita Baskonian ere– Europa osoan XV. mendearen azken aldietatik jada ematen ari zen **erreforma erlijioso eta katolikoaren** mugimenduak, hain zuzen ere gerora Trentoko (1545-1563) kontzilioak bideratu eta azken egoki batetara eramango zuen mugimenduak sortuko zituen ondorioak dira.

Ez da inolako zalantzarik urte horietan **erlijiozko pizkundea**, fedearen gorakada eta erlijiozko jaiera Euskal Herriko kristau herriaren maila guztietan ematen dela erreformarako arnasten zen izpituzko giro baten eta hurbiltzen sumatzen zen estatus ofiziala emango zion Kontzilio Ekumeniko baten ondorio bezala. Erlijiozko artearen eragile haren zergati nagusia itxaropen hauxe izango zen ziurrenik, herri herri kutsatuta, Herriko elizarik urrutien eta behar tsuenetara ere iritsi zelarik.

TRENTOKO KONTZILIOA ETA GOTZAIN EUSKALDUNAK

Aldarrikatutako erreforma desberdinei eta, merezimendu eta kulpen banatzeari dagozkion deituei buruz ematen zaizkion hain beranduan deituriko Kontzilio unibertsal baten interpretapen desberdinen aurrean, ukatu ezinezko errealitatea da **Trentoko Kontzilioaren** emaitzak ondorengo ehun urteetan **Europar aberttasun** direla, **moralaren, kulturaren eta artearen** ikuspuntutik.

Baina, kontzilioaren aurre gertueneko aldiari gagozkolarik, euskal eliz barrutietako gotzain goren batzuk eragin eta bultzaturikoa zen moralaren erreforma eta erlijio berrikuntza baten nahia ikusten da.

IRUÑEAKO ELIZBARRUTIA. Arte-erlijiozko sormen bikaineko urte hauetan **Iruñeko elizbarrutia**, Nafarroaz gainera Gipuzkoaren zati handi bat ere osatzen zuten gotzaindegiko **Pedro Pacheco** (1539-1545), gero kardinala izango zena, **Antonio Fonseka** (1545-1550) eta **Albano Moscoso** (1550-1561) hiru **gotzainak** artzain arduratsuak izan ziren, elizbarrutiko sinodoak deitu, **obituren erreforma** eragin, **elizgizonen prestakuntza** bultzatu eta **Jainko Guruzaren duintasuna** handiagotzen saiatu ziren.

Pacheco gotzainaren garaitan egina da Iruñeko katedraleko koru bikaina; hurrengo gotzainaldian Pasai Donibaneako parrokia eraikitzen hasi ziren, Lezokotik askatuta, Donostiako elizetara hainbat bisita egin ziren eta **Foncheca gotzainak** sortu berria zen Jesusen Lagundiko ikastetxeak sortzen lagundu ere, lagundu zuten.⁹⁵ Bere aldetik, **Moscoso gotzaina** erreforma katolikoaren eragile sutua izan zen, Misericordia ospitaleko estatutua berritu zuen han haur behar tsuenentzako ikastetxe bat sortu eta bere erreforma ahalegina Trentoko Kon-

tzilioraino eramane zuten. Batzar nagusi honetan Pacheco kardinala ere nabarmendu zen. Bereauekin lantegi honetan bertute eta jakindurian itzal handiko hiru nafarrek esku hartu zuten: **Bartolome Karrantza**, **Pedro Iruroski** domingotarra eta tuterar humanista zen **Domingo Gaztelu**, Badajozeko gotzainak.⁹⁶

KALAGORRIAKO ELIZBARRUTIA. Kalagorriako elizbarrutikoa den Euskal Herriaren beste zatia dagokionez, aurreko besteak bezala Trentoko Kontzilioan esku hartu zuen itzal handiko beste artzain bat aurkituko dugu han. Jaiotzez gasteiztarra zen **Bernal Dias de Luco** gartsua, Loiolako Inazioaren laguna zen eta Kontzilioaren garaian, bere Herrira⁹⁷ bertako hizkuntza hitz egiten zekiten Lagundiko predikari batzuk bidal zitza eskatuz ez zen isildu, eta apostolutzako ardura sobera izan zuen, arrazoirik gabeko ohitura "Kalagorriako gotzaina ez zedila Jaurerrian sartu" delakoari jaramonik egin gabe bizkaitar parrokiak bisitatu ahal izateko.

● ARTISAUTZA ETA ARTE PLASTIKOAK PROBINTZIATAN ETA NAFARROAN

Ez da zalantzarik ere, kristau berrikuntzako mugimendu orokor horrek une hartako kultur eta arte gauzetan ere eragin handia izango zuenik. Erlijiozko eta herriminezko kartsutasunak, XVI. menderen lehen erdian egitekorik suharrera **gurtzaren duintasuna eta elizetako garbitasun eta edertzea** izanik bere lehenengo adierazpenetako bat, zuzen zuzenean liturgia zerbitzuari, zentzu osoan loturiko **erlijiozko eskulangintzak** iritsi zituen eskari eta kalitatean, **zilargintza eta metalgintzako lantegi** ugari sortu eta aldi horretan jardun zuten emango zen. Plateresko arteari eskainitako atalean, jada gogora ekarri dugu, eta hemen aski zaigu, eutsi izan zitzaion eta benetako artisautza tradizioa sortu zuen arte emaitza ugariari dagokiona, han esan genuenera bidaltzea.

Liturgiako zilargintza bezalako, hiru dimentsio motatako artisautza baten eskakizun suhar honek, pentsatu behar dugu, **zentzu estetikoaren** kutsu orokorrean eraginik izango zuela eta oraindik ere zehatzago, aldi honetan gutxi edo gehiago euskal probintzietan bederen, plastikak azaltzen duen nagusitasunak beste apaintetako eta pintura izaerazko hain pragmatikoak ez diren jardueren aurrean zerikusirik izango zuela.

Zera da gauza, eliza berrietako aldareetan jartzeko pinturazko oihal eta panelen eskariei erantzuteko **Nafarroan pintura lantegiak ugaritu** zirenean, **Kantauriko beste probintzietan ia ez zela erabili** teknika hori. Eta ez dirudi probintzia hauetako izpirituak zorutzen dituztela esateko adinako ugaritasunez ekartzen direnik ere **hasierako flamenko** haien oholak.

PINTURAREN LORALDIA NAFARROAN. Zein izan liteke XVI. mende honetan Nafarroan ematen den **pinturazko loraldi** bikain honen arrazoa? Gai honi buruz, oso aspaldi ez dela, estetikoki baliozko zen lanik ez zenaren gezurrezko ueste subkontzientepan eduki izan den axolagabetasuna gainditua izan da zorionean azken hamarkadotan, bertako ikerlarien aldetik. Gaur egun, zenbait nafar margolarien (Joan Bustamante, Joan Bosque, Erramun Oskartz, eta abar) lanen balioa aitortu eta estimatzeko bal-

dintzak baditugu, berauen beste hispaniar probintzietako eta europar garaikideen alderaketak ongi jasaten dituztela, ziur dagokigularik.

ALDIAK BEREIZI ETA EZAUGARRIAK BILATU. Arkitektura eta eskulturari dagokietan, bertako maisuen ikerketako lanik berrienen zorioneko emaitza, mende oso bat bete duen arte sormeneko korrante aberats horren *aldi desberdinak bereiztu eta ezaugarriak bilatu* beharra gertatu da. Historialaria, bete beteko *Errenazimentua bukatzera* doala dirudien aldiaren eta *Barroko aldiaren arteko bereizketa garbi bat kokatzera* behartzen duen korrantea da, Elizaren eta Kontrarreformako gizartearen hispaniar adierazpide jatorraren bila ikerlariaren begiak senez jotzen duten korrantea.

- HANDITASUNA ETA MONUMENTITASUNA. AURREBARROKOAREN EZAUGARRIAK

Barrokoaren izpiritua oraindik jaio ez deneko une horretan Espainiako iparraldean plastikaren ezaugarri den **handitasun** horren jatorri eta arrazoiaren arazoa mahai gaineratu duen ikerlariak kanpotarra behar zuen izan. **Georg Weiseren** us-tetan, Berrugete eta Joan Juni, Ordoñez eta Balmasedaren, Giralte eta Diego Siloekoaren **“aurrebarrokoa”** da bere garaian, nolabaiteko apartekotasunez espainiar plastikaren azalpena kokatu duena, estilistika generikoaren esparru barruan monumentuzko eta egituretan zorrotz bezala bereiziz, “pinturazko joera subjektibo eta espresionista guztien aurrean erreakzio bezala eman zena eta bere egiturazko eta izpirituzko oinarriak Errenazimentu helduarekiko harremanetan aurkitu zituena, Andrea Sansovino eta Migel Anjelen lanetako osagai klasiko eta heroiko-idealetan, alegia”.

Abangoardia sortzaile eta aurrebarroko horren barruan kokatu eta balioetsi behar dira, hain zuzen ere, *Andres Araotz*, *Joan Antxieta* eta berauen gertueneko jarraitzaileen lanak.

Felipe II.aren garai horretako gizar-tean, handitasun eta monumentaltasun plastikoa areagotzearen, irudi solte eta erliebeen egitura eta estiloari dagokionez bere baitan itxitako gorpuztasun horren eta *XVI. mendearen bigarren erdian* egitura handi eta dotoreak nahiago izan zituen **gustuaren erreakzio indartsu hori**, eta beharbada nafar-euskal herriaren **jite estetikoaren** barru adostasuna aurkitu zuen arkitektura multzoetan kokamen argi eta logikoa areagotzearen arrazoiak aurkitzea, historialariari dagokio.

ERROMANISMOAREN ZENTZUA

EUSKALDUNEN EZAUGARRIAK ETA PRESENTZIA. Osotasunezko fenomeno bezala Erromanismoak orain urte gutxi arte, historialarien arretarik ia aurkitu ez izana –eta gauza bera esan liteke talde honetako eus-

kal maisurik nagusien arte balioari dagokionez–, “erromanista” sortzaileek artearekiko atsegintasun eta sentiberatasun moderno (XX. mendekoa) ez goraiatu izanarekin lotu beharko litzateke, ez Grekoaren espresionismoak edo bere ahaide-tasuna duen aurreko espainiar Errenazimentuko eskulturako eskolak adina behintzat.

Guztizko soiltasunera eramaniko formalismoa ezaugarri duen mugimendu honetakoak dira gorengo mailako eskulturgile batzuk, zeinaren, arkitekturaren alorrean garaikide diren Herreraren antzekoak diren sormen lanekin loratzen da –Weiseren iritziz– zigilu nazional nabarmena eta goren mailako esanahi historiko duen korrantea.

Mugimendu honetan euskal etilariak, **arte kontutuan garbitasun** eta **handitasun** joerakoa den eskola batetako lehen mailan kokatuak izango diren lanetan eskuhartuko dute; mugimendu honek Felipe II.aren erregealdia ongi aurreratua den aldira arte iraungo duelarik, eta aipatu historialariak esan bezala –“beharrezkoak diren baldintzak emango ditu Espainiak Barroko aldiko arte erlijiosoan eta distira nazionalerako aldira eskuhartu ahal izan dezan”.⁹⁸

ARTEA ETA ERLIJO-PENTSAMOLDEAK. Erromanista arteak, –Weisek izendatu zituen bezala– estasi-espresionista estilo baten joerak ezabatu ondoren, errege Zuhurra (1556) tronura igotzearekin indarrean jarri ziren **neurri zorrotz**ei erantzun gabe, neurri hauek *heresiaren aurka egitea* eta “Argituen” *gizabanako-mistiko pentsamoldearen suntsitzea* zuten helburu.

Erdi Aroan hamabost mendeetako tradizio baten kristau heroien ganako jaiara, legenda herrikoiak bereganatu eta irudi solte mirarigileetan hezurmamitutako zenbait irudietan kokatuko zen; irudi hauek

herri bakoitzean eta eskualde bakoitzean naturaz gainekoaren laguntzaren beharretan eta larri ziren erromesen herri mugimenduaren muina ziren. Baina, herriaren kultur aurrerapenarekin batera jaiara hau, gehiegizko sentimendu eta fantasiaren loturetatik garbituz joan zen eta formula soil, **objektibo** eta **handitsuagoak** bilatu zituen. Berauekin Kontzilioaren mentalitateari erantzuten zitzaioala dirudi.

IKONOGRAFIA GEHIEGI

Baina bestalde, XVI. mendeko “ikonografiako leherketa”, ez da besterik gabe eta ezerk baino lehentasun handiagoz Erromatik saihestutako Erreformisten ikonoklasta gehiegikerien aurkako erreakzio bezala hartu behar, ez eta Kontzilio eku-meniko batek Kristautasuneko Martiri eta Santuenganako gurtza eragitea espero balu bezala ere.

Dezentez lehenago, aldare aurretan ebanjelioetako gertaerak eta santuen “urrezko legendak” gogora arazten zituzten predela eta triptiko txikiak, gertaera horiek, estatua eta erliebeetan, kontatzen zituzten egitura erraldoi bihurtuz joan ziren eta kristau gurtzaren funtsa denaren galera nabaria eraginez, azkenik elizetako absideak guztiz estaltzera iritsiko ziren.

ELIZA KOLUMNARIOAK

Euskal Herriko elizetara eginiko ikusaldietan Jovellanos harridura sortzen zion handitsu eta itzel alderako atsegin horrek eta gainera Euskal Herriko erretablea izugarri haietako ikonografiatan ere nabaria egiten zen hori –Araotzena zen Eibarko Andres Santutik hasi eta Aurizberrira arte Otsagin–, **hiru eliza-bar netarako** arkitektura trazuak onar tzen zireneko atsegin horretan ere nabarmen zuten hasia zen, berebiziko lekuneak izango zituzten trazuak ziren: gure **eliza kolumnarioak**.

Antxietairen taila.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRES ORDAX, S.: *La escultura romanista en Álava*. Gasteiz, 1973.
- ANDRES ORDAX, S.: *El escultor Lope de Larrea*. Gasteiz, 1976.
- ANDRES ORBAX, S.: *Actuación del escultor romanista Lope de Larrea en Álava*. "Actas del XXIII CIHA (Granada, 1973)". Granada 1077, 211-213. or.
- APRAIZ, E.: *El arte en Vitoria en los tiempos de Adriano VI*. B.I.S.S., IV. libk. 1960, 151-191. or.
- AROCENA, F.: *Ensayo de filiación de Juan de Anchieta*. B.R.S.B.A.P., (1952), 123-124. or.
- ARTECHE, L.: *Anchieta y no Anchieta*. B.R.S.B.A.P. (1949), 275-276. or.
- ARRAZOLA ECHEVERRIA, M^o A.: *El renacimiento en Guipúzcoa*. 2. argit. Donostia, 1988, 2 libk.
- ARRAZOLA ECHEVERRIA, M^o A.: *Escultores del siglo XVI en el País Vasco*. E.D., X. libk., 45. sorta, 1972, 25-36. or.
- AZCARATE, J.M.: *La influencia miguelanjesca en la escultura española*. "Goya" (1966). 104-121. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: *La escultura romanista en la Rioja*. Madril, 1981.
- BIURRUN SOTIL, T.: *La escultura religiosa y Bellas Artes en Navarra durante la época del Renacimiento*. Iruñea, 1935.
- CABEZULO ASTRAIN, J.: *La obra de Anchieta en Tafalla*. P.V. (1941), 277-287. or.
- CAMON AZNAR, J.: *El escultor Juan de Anchieta*. 2. argit.
- CAMON AZNAR, J.: *Un crucifijo de Juan de Anchieta*. P.V. (1947), 145. or.
- CAMON AZNAR, J.: *La escultura y la rejería españolas del siglo XVI*. S.A.n., XVIII. Madril 1947.
- CASADO ALCALDE, E.: *La pintura en Navarra en el último tercio del siglo XVI*. Iruñea, 1976.
- CASTAÑER, X.: *Imágenes y artistas en el Renacimiento del País Vasco: el caso alavés*. "Kobie" (Arte Ederrak), 5. znb., 1988, 97-112. or.
- CASTRO, J. R.: *Pintores navarros del siglo XVI*. P.V. 1943.
- CASTRO, J. R.: *Cuadernos de Arte Navarro*. Escultura. Iruñea 1949.
- DIEZ JAVIZ, C.: *Pedro López de Gámiz, escultor mirandés del siglo XVI*. Miranda de Ebro, 1985.
- ECHEVERRIA GOÑI, P.L.: "Orígenes y proyección del manierismo romano navarro". *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*. Gasteiz (1985), 1371-1382. or.
- ECHEVERIA GOÑI, P. L. eta VELEZ, J. J.: *López de Gámiz y Anchieta comparados. Las claves del Romanismo norteño*. P.V. 185. znb., irail-abendua 1988.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L.: "Las artes del Renacimiento". *Álava en sus manos*, IV. ean. Gasteiz, 105-136. or.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L.: "Nuevas luces sobre la escultura renacentista en Álava". Francisco de Ayala en Estavillo". V.V.n. *Estudios de Arte. Homenaje al profesor Martín González*. Valladolid, 1995, 32-326. or.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L.: *Renacimiento*. V.V.n: *Vitoria-Gasteiz en el Arte*. Gasteiz 1997, 310-377. or.
- ECHEVERRIA GOÑI eta GONZALEZ DE ZARATE, J. M.: *Vitoria renacentista*. Gasteiz, 1985.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L., ORBE SIVATE, A., ROLDAN MARODAN, J. eta MANZANAL NOGALES, R.: *Renacimiento y Humanismo en Navarra. El retablo de Geneville*. Nafarroako Gobernua, 1991.
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L. eta beste: *Erretaulak. Retablos*. 2 libk. Eusko Jaurilaritza, Gasteiz 2001.
- ENCISO VIANA, E.: *Guiot de Beaupré en Elvillar de Álava*. B.S.A.A., XXVII. libk., 1961, 103-121. or.
- GARCIA GAINZA, M.C.: *Miguel de Espinal y los retablos de Ochagavía*. P.V. (1967), 339-353. or.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *La escultura romanista en Navarra. Discípulos y seguidores de Juan de Anchieta*. Iruñea, 1969 (1986 berargt.).
- GARCIA GAINZA, M. C.: *Navarra entre el Renacimiento y el Barroco*. XXIII. CIHA (1973), 290-293. or.
- GARCIA GAINZA, M. C.: "Escultura". *Historia del Arte Hispánico III*, Madril, 1980.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *La obra de Juan de Anchieta en Navarra. El Arte en Navarra-n*. 21. znb. El Diario de Navarrak argit., Iruñea.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *Algunas novedades sobre Juan de Anchieta en el IV Centenario de su muerte*. "Goya", 1988, 207. znb. 132-137. or.
- GOÑI GAZTAMBIDE, J.: *Historia de los obispos de Pamplona*. (11 liburuki) Iruñea, III. eta IV. libk., 1985.
- INSAUSTI, S.: *El escultor Juan de Anchieta en Asteasu*. B.R.S.B.A.P., XIII.a, (1957), 415-428. or.
- LEKUONA, M.: *Esculturas anchetanas en Guipuzcoa. El escultor Hierónimo de Larrea y Goizueta*. B.R.S.B.A.P. (1955), 47. or.
- LOPEZ DE GUEREÑU, G.: *Álava. Solar de Arte y de Fe*. Gasteiz, 1962.
- MARTIN GONZALEZ, J. J.: *Juan de Juni. Vida y obra...* Madril, 1974.
- MARTINEZ DE MARIGORTA, A.: *Los tripticos de la casa Velasco, de Vitoria*. V.V. 1958, 54-58. or.
- MONTEVERDE, J. L.: *Esculturas de Anchieta en las Huelgas de Burgos*. A.E.A. (1955), 77-79. or.
- PORTELA VICTORIA, M. J.: *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria*. Gasteiz, 8 libk., 1967-2001.
- PORTILLA VITORIA, M. J.: *El retablo mayor de Arriola (Álava, País Vasco) y los escultores Pedro Borges, Andres de Araoz y Felipe de Borgoña*. "Archivum Artis Lovaniensis", Leuven (1981), 279-288. or.
- PORTILLA VITORIA, M. M.: *El retablo de San Blas de Hueto Abajo, Álava*. B.I.S.S., II. libk., 1958, 71-89. or.
- PORTILLA VITORIA, M. M.: *El Arte en los templos vitorianos*. V.V.n, Gasteiz, 800 años. 8. znb., Gasteiz 1981.
- SAENZ PASCUAL, R.: *Pasión y Resurrección en las pinturas alavesas (siglos IV-XVI)*. A. P. M., 12. znb., 1994, 69-119. or.
- SAN VICENTE, A.: *La capilla de San Miguel del Patronato de Zaporta en la Seo de Zaragoza*. A.E.A. (1963), 99-119. or.
- SANZ GARCIA, J.: *El retablo de Santa Clara de Briviesca (Estudio documental)*. B.M.B. (1934), 114-121, 140-147. or. (1935), 170-181, 225-230, 266-269, 319-323. or. eta (1930) 346-356. or.
- SESMERO Francisco: *El arte del Renacimiento en Vizcaya*. Bilbo 1954.
- TABAR ANITUA, F.: *Ante un nuevo hallazgo. Estado de la cuestión sobre el retablo de San Miguel de Vitoria contratado por Anchieta, Velasco y Larrea*. "KULTURA" 4. znb., otsail. 1992, 9-17. or.
- URANGA GALDEANO, J.E.: *Retablos navarros del Renacimiento*. Iruñea, 1947.
- VELEZ CHAURI, J. J. eta DIEZ JAVIZ, C.: "El escultor romanista Esteban de Velasco". *Pedro López de Gámiz, escultor mirandés del siglo XVI* (1985), 26-36. or.
- VELEZ CHAURI, J. J.: "Juan de Ayala el Viejo y el retablo renacentista de Tuyo (Álava)". AA.VV. *Estudios de Arte. Homenaje al profesor Martín González*. Valladolid, 1995, 457-462. or.
- VELEZ CHAURI, J. J. eta ECHEVERRIA GOÑI, P. L.: *Nuevos aportes sobre el Romanismo. El escultor de Orduña Juan de Ullvarri y el retablo de Astulez*. L. D. 73. znb., 1996, 116-124. or.
- WEISE, Georg: *La plástica del Renacimiento y del Barroco en la España septentrional...* Tübingen d/g. (Hurrango lanaren laburpena da).
- WEISE, Georg: *Die Plastik der Renaissance und des Frühbarock in nördlichen Spanien (Aragón, Navarra, die Baskischen Provinzen und die Rioja)*. Tübingen, 1959.
- WEISE, Georg: *La sculpture espagnole du temps de la Renaissance et le problème du Manierisme*. "L'Information de l'histoire de l'Art". (1964), 104-117. or.
- ZORROZUA, J.: *Errenazimenduko Arte Araban. El arte del Renacimiento en Álava*. Gasteiz, 1999.

Tolosako Santa Maria elizaren barrualdea (G).

II.

EXPORTAZIOKO ERRENAZIMENTUA: ELIZA KOLUMNARIOAK

Joan de la Cosaren mapa. Amerikarekin izaniko harremana adierazten du, etxijio-arkitekturaren islatuko den ekonomia lasaitasuna ekarriko duena.

TESTUINGURA

XVI. MENDEAREN BIGARREN ERDIKO GIZARTEA, IZPIRITUA ETA SENTIBERATASUNA

Mende handiaren erdialdera euskal arkitektura handiaren politiko-erlijioso agertokia den momentu historiko honi buruzko zerbaiten berri ematea komeni bada, zerbait hori Felipe II.aren erregealdi hasieran eta Trentoko kontzilioaren amaieran sortu zen **izpirituaren egoera berria** izango litzateke. Hispaniako gizartearen bizitzarako, eta orokorki esanda egitura artistikoen garapenerako, oinarritzakoak izan ziren bi gertakariok. Baina kapitulu honetan Euskal Herriko erlijiozko arkitekturaren mugetan kokatuko dugu gaia, hain zuzen ere "eliza kolumnarioen" agerpenari lotuz.¹

ELIZA ZABALAGOAK

Espainiako erresuman eta baita Baskonian ere **demografia hazkundera**² garrantzitsu bat emango zen XVI. mendeko lehenengo erdian eta ondorio bezala, **gertakari migratzailea**.

Hazkunde biak batera gertatzeak, kontzejuetan, elizgizon, parrokiako kofradia eta orokorrean kristau elkarteetan **eliza handiagoak** eraiki behar zirenean kontzientzia sortzen du. Agiriak adierazten dutenez, "de algunos años a esta parte se ha poblado de gentes en esta dicha villa (San Sebastián) en tanta manera que en los divinos oficios no caben en las yglesias, en especial en la Iglesia de Santa María".

Eraikuntza publikoak zurezko³ egiturez eraikitzearen ohitura zaharra betirako alde batera uzteaz gain, **zabalera eta handitasun** neurritsu bat bilatuko da.

Administrazio aldaketa. Bestalde gurtzarako eraikinen zuzendaritza eta administrazioa esku pribatuetatik elkarteko eta elizaren aginpidearen eskuetara igaroz joango zen. Erdi Aroaren amaieran gehienetan liturgia ofizialek at zeuden zenbait dogma edo misterio, edo emakume ala gizezame santu zaindari jakinen bereziki zale ziren kofradia eta talde edo pertsona pribatuen bidez bideratzen zen herri jaiera kaperautza itxura hartzen joango zen, zerbitzuak Patr onatuzko elizen sistema zaharra ordezkatzeko zutelarik.

Mendearen erdialdean **Trentoko kontzilioko** Gurasoek zerbitzu hauek bideratzeko norabideak zehaztuko dituzte eta horren ondorioz, Trentoko dekretuak ezarri nahian dabilzan elizbarruti askotako Sinodo Konstituzioek arau zehatzak emango dituzte beraien eusteko, bai erakunde laguntzaileen aldetiko gehiegikeriak eragozteko eta baita apaiz onuradunen bizitza duin eta zintzoa babestu eta zaintzeko ere.

Eliza, bere kompetentziaren jelskor jartzen hasiko zen arrazoi osoz, gurtza eta sakramentuak ematearen egitekoari dagokionez; eta ondorioz bere eskubideak eskatuko zituen iragankorrak ziren ondasunak kudeatzeko ere.

Baskoniar dagokionez Ahaide Nagusiak, orain parrokia edo kapera bihurturiko "monastegien" Nagusiak zirenez, amore ematen hasi beharrean gertatuko ziren erranta edo gestioko eskubide batzuk mantendu ahal izateko, erabat zaharkituak izaten hasiak baitziren zerbitzu erlijiosoak ordaindu eta eskatzeko moduan bitartekaritza nahi ez zuen herri kristau baten kontzientziarentzat.

Honela, **herri eta elkarleen ekimeneko** bilakatu zen eliza eta kaparen eraikuntza, XVI. mendeko Elizbarrutiko Sinodo batzuek zehazki adierazten dituzten gehiegikerien egile ziren "gizon botereetsuen" kontrolatik bereiztuz.

LASAIALDI EKONOMIKOAK ETA HERRI EKIMENA

Bestalde, merkataritzaren hazkunderak hiribilduen populazioan eragin zuen **lasaialdi ekonomikoak**, gurtza lekuak berri eta zabalagozko aldeko egoera bat eskaintzen zuen.

Ameriketako urrea. Karmelo Echegarayk, XVI. mende honetako **Gipuzkoako** erlijiozko monumentuen historia egiterakoan, ezinbestekoa du aberraste hau Ameriketatik ekarritako urreari lotzea eta Debako parrokia aipatzen du, hain zuzen ere; berau delarik kapitulu hau eskaini nahi diogun eliza zabal horietako bat: "El dinero que vino de América, por la participación extraordinaria que los hijos de este país tuvieron en las magnas empresas de exploración y colonización del Nuevo Mundo, y el mayor bienestar material que como consecuencia de nuevos elementos de riqueza se difundió en la tierra guipuzcoana, contribuyó por modo poderoso a la transformación más ó me-

1. E. Tormok asmatu zuen deitura hau erabili nahiago dugu, V. Lampér ezek hartu zuen "Gotiko Bascongadoaren ordez eta Ramon Ayerza arkitektoa, gai honi buruzko estilistikako hausnarketa zentzuzko eta zorrotzetan itzulginguruka ibili arren.
2. Parrokiaren kantitatearen hazkundera gogoan hartuta kontuak egiten badira, 1478 eta 1557 bitartean Bizkaiko populazioa % 38 hazten da; Arabako zati mugatuagotan ere antzeko hazkunde bat eman zela ziurra daiteke, antza denez. Hazkunde honek XVI. mendean ongi sarturik ere jarraitzen du: Araba 1537 eta 1560 bitartean % 5 eta 15 bitartean haziko da. Luis M^o BILBAO, "Transformaciones económicas (siglos XVI y XVII)". *Cultura Vasca*, Donostia 1978, 124. or. eta hu.
3. Ezaguna da, Enrike IV.aren harriiduraren inguruko pasadizoan Durangoko hiribildua bisitatuz eta egurrezko etxeak eraikiz jarraitzearen arriskua onartzeagatik bertako biztanleari egindako kritika. Esteban Garibaik bere *Compendio Historial* delakoan eskainitakoa.
4. C. de ECHEGARAY, *Monumentos Religiosos de Guipúzcoa*. Bartzelona 1921, 8. or.

nos radical según los recursos con los que se contaba de muchos edificios destinados al culto...".

HERRIAREN PARTAIDETZA. Herriak hartzen zituen bere parrokia, ermita eta gurtza lekuetako (kontzejuak, zaindariak eta etxezainak) kudeaketa lanetan zituen ordezkarien bitartez, **zein artelan** egin eta **zein maisuk** burutu behar zituzteneko erabakiak, lanak ordaintzeko, parrokiak izan zitzaizkeen fondoak ezarritakoak eta Gotzainak emandako arauen mugak besterik ez zituelarik.

ARKITEKTURAREN OINARRIAK ETA IDEIAK

Esan dezagun XVI. mendearren bigarren erdiaren hasieran, **arkitekto hispaniarren** sentiberatasun estetikoak **soiltasun formal** handiago aldera egin-goa duela. Estiloa bi oinarriren argitan garatuko da:

- egitura gotikoen iraunkortasuna

- eta **eraikuntza eta forma aldetiko garbizale-tasun** handiago bat (gruteskoen pixkanakako desagertzea eta abar), zeinaren paradigma **El Escorialerako Errege Monastegia** den, eraikuntza erraldoi honetan "Bizkaiko harginek" oso era berezian eskuhartu zutelarik.

Arkitekturan irizpide arautzaile bihurtuko diren ideiak dira eta teoriarik bederen, tratatuen bidez ere (Vitruvio, Serlio, Palladio, Vignola eta Joan de Herrera) elikatuko direnak, beraien argitalpena mendea bukatu aurretik Espainiar iristen joango delarik:

- neurrietan handitasuna,
- espazioetan bateratzea,
- trazatuetan soiltasuna.

I.

■ BIZKAIKO HARGINAK

Baskonian zurezko eliza zaharrak harrizko eraikuntzez ordezkatuak izatearen ohitura zabalduz zihoan heinean, hargin lanetan adituak ziren gizonen beharra sumatzen hasi zen.⁵ Gai gogor eta iraunkorretan eraikitzeko beharra osatzera Kantabriako eta Galiziakoekin batera etorri ziren euskal harginak, gehienak **herriaren barrualdetik** zetozenak ziren.

AITOREN SEMETASUNAREN BALIOA EZARRI. Orokorrean kapitulu honetan jarraituko diogun Barrio Lozaren agiridun azterketa arabera—jende anonimoa zen, beren lurrean sustraituriko ondasunik gabeak, baina hala ere hau ez zen eragozpen beren aitoren semetasunaz harro egoteko, El Escorialearen eraikuntza bitartean euskal hargin ofizialek senti arazi zuten bezala, 1577an, altxamendu bat eragin eta danbor-kolpe greba aldarrikatu zuten, hiribilduko Alkate Nagusia hilko zutela mehatxatuz, azkenik barkatuak izan baziren ere, P. Sigüenzak pasadizo soila goitik gaudituz eta esanguratsua den kontakizun batean dioen bezala.

Gertakari honek, El Escorialeko monastegia izan zen ekimen izugarri hartan barne ziren langile euskaldun batzuen giza eta gizarte sentiberatasunarekin duen esanahia dela eta, ez dugu uste beraien kontakizuna hemen soberan dagoenik:

"Garrantzi handirik gabeko arau hausteren bat zela eta, El Escorialeko hiribilduko Alkate Nagusiak... hargin bizkaitar batzuk atxilotu zituela gertatu zen. Eta berak esan zuenez, ez lotsatzeko asmotan, ikaratzekotan baizik, asto batzuk bilatu eta ekarri arazi zituen zigortzera atera ahal izateko... Ahoz aho pasa zen berria. Hauek eta menditarrek, beraien buruak hain zituzten aitoren seme bezala sentitzen, non matxinatu egin ziren eta askok gau osoa beilan igaro zuten beren ezpatekin kartzela zaintzen, arratsaldean izan baitziren atxilotuak, Alkate Nagusia eta Aguazila hiltzeko asmotan, kartzelakoak ateratzen bazituzten. Goizerako guztiak elkartuta zeuden jada eta lan egiten zuten harrobietan inor ere

gelditu gabe, leku honetara etorriak ziren danborra eta bandera batekin, beraien kapitaina seinalatuz. Gogor jo zuten lanera deitzen zuen kanpaitxo eta momentu hartan dena gelditu egin zen eta lan egiteari utzi egin zioten..."

Azkeni matxinatuekin mintzatu ziren... "eta amorrua hoztu eta arindu egin zitzairen"... eta fraideak bitar teko zirela egun haietan El Escorialera etorria zen Erregek barkatu egin zien errudunei, izan ere "eurek ez baitzuten aitoren seme, zintzo eta ergelak izatea beste bekatuik egin".⁶

IZENAK ETA JATORRIA. Haietariko gehienak bere jatorrizko lekuaren izenez izendatzen ziren eta ez berezko abizenek: honela, **Joan Arabakoa, Joan Lesakakoa, Diego Bergarakoa, Pedro Gatzari** (Salinas) eta abar.

Barrio Lozaren iritiz geografia-ekonomiazko alderdiak egiturazko mendekotasunak, harginaren lanbidea Baskonian (Kantabrian bezalaxe) alde guztietan modu berean banatu gabe egotea ekarri zuen: "Hegoaldeko eskualdeetan oinarriko betebeharrak nekazaritza mailakoak dira, Kantabria aldekoetan berriz lanbide eta zerbitzuzkoak dira nagusi. Eskuetan darabilgun dokumentuen arabera, Kantauri isurialdean bertan ere ikusten dugu, ia ez dugula itsas ertzeko Donostia, Zarautz, Zumaia, Mutriku, Ondarroa, Bermeo, Santurtzi... bezalako hiribilduetan bertan jaiotako harginik ezagutzen, Kantauri eta mediterraniar isurialdea banatzen dituen mendizerren oinetan kokaturiko eskualdeetakoak berriz, Gipuzkoako Goierri, Durangaldea eta Aiarako harana edo Leniz eta abarretan ugariak diren bitartean.

GIZARTEKO PENTSAMOLDEAK. Ongi ikasitako lanbide baten jardunarekin bizitza irabazteko bere lurretatik zeharo irtenda, badirudi euskal hargina ez dela espiritualki atzerriratzen, izan ere "euskaraz pentsatzen baitu beti" eta sarritan argudiatzen du bere aitoren seme izaera eta bere jatorrizko "viscaino" izaera.

Emigranteak izanagatik hargin guztiak ez ziren beren herrialdean bizitzeko modurik ez eta besteren menpe lan egin behar zuten proletarioak. Baziren bai ofizialak eta baita maisuak ere; hauentzat hargin langintza beren on-

LOGROÑOKO SANTA MARIA DE LA REDONDAKOA KATEDRALA

Erréf.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

SANDINOKO PARROKIA ELIZA. BURGOS

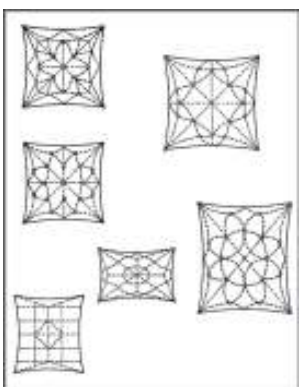
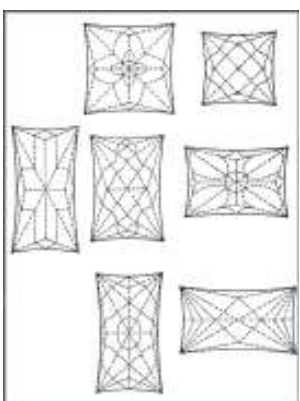
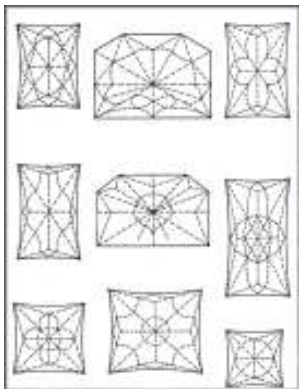
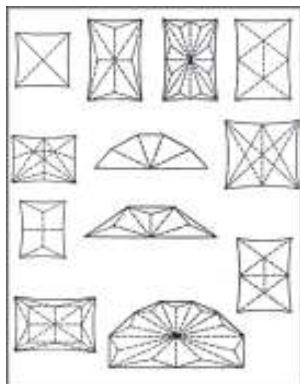
Err.e.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

Kapitulu honetan sarritan, barrunbetako argazkietara jotzen dugu eta Castor Uriarte arkitektoaren "Azken gotikoaldiko "areto" eliza euskaldunak" bilduma zabalak eskaintzen dituen zenbait oinplano berregiten dugu (argitaratzailearen oharra).

5. J.A. BARRIO LOZA eta J.G. MOYA VALGAÑÓN, *El modo vasco de producción arquitectónica en los siglos XVI y XVII*. "KOBIE" X, II. libk.n (1980): *Los canteros vizcaínos (1500-1800)*. Diccionario biográfico, II. zatia. "KOBIE", II, libk. 1981.

6. P. SÍGUENZA, *La fundación del monasterio de El Escorial*. Aguilar Argitl. 1988, 115. or. *El modo vasco...*, 287. or.

GURUTZE GANGAK.
GIPUZKOAKO ELIZAK

Erref.: El Renacimiento en Guipúzcoa. I. libk.

dasunak zorpetzen zituzteneko lantegi bat zen. Baziren "jauntasunezko" jabe zirela aitortzen zutenak ere.

GIZA SAKABANAKETA. Nahita nahiez "giza" merkaturia hedatzen zeneko garai bat zen. Asko ziren, eta lanbide oso ezberdinetakoak gainera, XVI. mendean zehar Euskal Herriatik kanpo joan zirenak: harginak, eskribauak, itsasgizonak, artisauak eta mirabe eta morroiak Gaztela eta bere kolonietako lurretan sakabanatuz joango dira.⁷ Mendek ziren arkitekto, margolari, tailari, imajinagile eta abarren **nazioarteko joan-etorri hau** ezagutzen zela.

LANBIDE MAILAKETAK. Euskaldunak normalean hamabosteko "nekazari" **koadrilatan** joan ohi ziren, ia penintsulako eskualde guztietan zehar enkante lehiaketatan parte hartuz.

Gehienak hainbat teknika ezberdinetan jantzitakoak ziren: **leuntzaileak**, lankari edo **harbastatzaileak**, **harlangileak**, **harginak**, **harri-pikatzaile**, **ezartzaileak** eta abar.

Ofizialen artean baziren **aparejadoreak**, **langilezainak** eta abar. Eta azkenik baziren **maisu** edo **arkitektoak** ere. Eta hauetatik izen euskaldun asko gelditu zaizkigu, batzuk eraikuntzako benetako enpresari bilakaturik.

ARKITEKTO LEINUAK

Eskultoreen artean bezala, arkitektoen artean ere badira, sarriagotan agian, belaunaldi batetik bestera beren lanbidea eskualdatzen duten leinu edo familiak. Kontaizinak dira XVI. mendetik irten gabe, agiritan dauden familia abizenak:

- **Otsoatarrak** jatorriz Ipaztertarrak izan eta, Errioxan lan egiten zutenak;
- **Ganboatarrak**, XVI. mendean Salamancara bizitzera joan eta XVIII. mendera arte probintzi horretako lanen eta auzien ardura izango dutenak;
- **Garaizabaldarrak**, Errioxan herritartu arren Euskal Probintzietan ere lan egingo duten bizkaitarrak;
- **Garitatar**, Bilbo eta Begoñakoak, Bizkaiko elizetan Beaugrantarrekin elkarlanean aritu zirenak;
- **Lanestosatarren** hiru belaunaldiak, Salamanca herritartu eta eskualde honetan lan egingo zutenak;
- **Olabetarrak**, XVI. mende guztian zehar Kalagorriko katedraleko lanen zuzendariak;
- **Perez de Solartetar**, jatorriz Markinarrak, Errioxan bizitzen jarri eta hainbat elizen eraikuntza ardura izango zutenak;
- **Tolosatar**, Salamanca eta Valladolideko eskualdeetan jardundakoak;
- **Zarragatar**, Baskonia, Errioxa eta Kantabriako ingurune zabal honen barruan mende honetako hargintzak izan zuen familiarik esanguratsuenetako bat;
- **Olar tetarrak**, Lantziegon kokatuta Bizkaiko (Zenarruza), Arabako (Fuenmayor) eta Errioxako (Naiara) lanen arduradunak;
- **Agirretarrak**, izan bereko familia ezberdinetako kideak, hauetariko zenbait Espainiako hegoaldean sakabanaturikoak;

- eta gauza bera esan liteke **Arteagatarrengatik** ere, penintsulan barreiaturiko (Araba, Errioxa, Burgos, Salamanca, Valentzia, Granada eta abar) eraikuntza lantegi oso ezberdinetan agertzen den izen bizkaitarrak.

HARGIN EUSKALDUNAK ESPAINIAN

Beren lurretan ohikoa zen **elkartasunarekin**, euskal harginak bate bestearen fidatzaile agertzen ziren kontratatatan eta batzuetan auzietan elkarren ordezkari ere izaten ziren, Erdi Arotik XIX. mendera arte iraun zuten **artisaunen kofradiei** oso loturik dagoen gizarte gertakari bat delarik berau.⁸

"Bizkaitar" taldeek El Escorialen, Salamanca, Kordoban, Granadan, Sevillan, Errioxan, Huescan, Barbastron eta abarretan egin zuten lan. Eta lantegi hauetariko batzuetan **maisu nagusien** mailara iritsi ziren.

"Bizkaitar" maisu batzuei buruzko erreferentzia oso zehatzak ere badaude:

- **Joan Arandia** elgoibartarrak Toledoko Alkazarrean eta Valladolideko Benito eta Santiago Santuen elizetan lan egin zuen.
- **Joan Olozaga**, Hernialdekoa, Cuencako katedralean tratua egin eta eraikitzaile eta eskultore moduan aritu zena;
- **Martin Gaintzako** eta **Migel Zumarragako** Sevillako katedralaz arduratu ziren;
- **Domingo Lasarteko** Salamancakoaz;
- **Diego Mendietako** Cartuja de Mirafloresen egin zuen lan;
- **Goyzoko Joan** eta **Martin Mendiola** Karlos V.aren zerbitzura egon ziren.

Granadako katedraleko maisu **Diego Siloerekin** gipuzkoar eta bizkaitar maisu asko egin zuten lan. **El Escorialen** lan egin zuten **hamalau harginen** zerrendatik, **zortzi euskaldunak** ziren. Hauetako bat, **Pedro Tolosako**, gerora Uclesera pasa eta han ospe handia hartuko zuen. El Escorialeko monastegian bertan, P. Sigüenzak dioenez, **Zalduatarren** moduko arkitekto onen jaioterria zen Asteasuko harginek egin zuten lan.⁹

LANBIDEA ETA ARTEA

Dudarik gabe, ez dira esperientzia duten eta lanbidea menperatzen duten gizonak soilik. Beraien artean izango ziren formen eder tasunaren zentzu fina zuten **egiazko ertiliariak** ere, atzerritar jatorrikoa izan arren, bere zentzu estetiko asaldatuko zuen platereskoa bezalako estilo baten erdian aukitzen diren irtenbideak aditzera ematen duenez.

Euskal Herrian lan egin eta "eliza kolumnarioak" mota aldera hartu zen norabidearen arduradun bezala aurkituko ditugun ospetsuenek, merezi dute euren izenak Euskal Artearen Historian gogoratuak izatea:

Francisco Marrukiza, **Domingo Aranzalde**, **Joan Olozaga**, **Martin Armendia**, **Pedro Mendiola**, **Andres Leturiondo**, **Pedro Ibarra**, **Joan Emasabel**, **Martin Agirre**, **Domingo Legarra** eta beste zenbait.

Harriturik utzi eta ustekabeen harrapatu zituen **barrokoaren gainbehera** bat-batean etortzean, batez ere XVIII. mendean estilo

7. Josetxo URRUTIKOETXEA, *Euskal Demografia Historikoa. Historia de la Población. Euskal Herria. Historia eta Gizarte. Historia y Sociedad-en. Euskadiko Kutxa*, I. libk., 171. or.
8. Armando MATEO PEREZ, *El marco socioprofesional. La cofradía de San José. V.V., Erretauloak. Retablos-en. Eusko Jauriaritza 2001*, I. libk., 93-115. or.
9. M^o I. ASTIAZARAIN, *Arquitectos Guipuzcoanos siglo XVII. Gipuzkoako Foru Aldundia 1988*, I. libk., 861. or.
10. Otto SCHUBERT, *Historia del Barroco en España*, Madrid 1924.

honek euskal harginen talde batzuk Ameriketara joan arazi zituen.

2.

■ ELIZA KOLUMNARIOAK: JATORRIA ETA DESKRIBAPENA

“**Baskongadetako Gotiko**” eliza (Lampérez) edo “**Areto-eliza**” izena ere eman izan zaie, eta kopuruagatik –herrialde txiki honetan ugari samar direlako– eta bere estilo jakinagatik, arkitekturako historialarien arreta merezi izan duen gertakizun tipiko bat osatzen dute. Oso esanguratsua de “Hallenkirchen” hauei buruz ari dela alemaniar jakitun batek (Otto Schubert) “euskal probintzietan” **garaiera bereko hiru elizbarne** dituzten eliza mota honek izan zuten garapen berezia azpimarratzea.¹⁰

ESTILO BATEN EZLISTEKO SARRERA

Gotiko arteari zegokion kapituluan ikusi genituen zeintzuk izan ziren XII eta XIII. mendeko europar eraikitzaileek gurutze ganga asmatzera eraman zituzten arrazoiak eta ondorioz estilo berri bat nola sortu zen. Euskal Herrian, XII eta XIII. mendeetan hiribilduen erakuntzak Europako beste herrialdeetan azaldu ziren arkitekturazko arazo berdintsuak sortu zituen, **gotiko estiloaren sistema berriaren** bitartez konpondu ziren arazoak.

Gotikoa atzerapenarekin sartuko da gure herrialdean, XIV. mendean **erdialdean** hain zuzen. Mende honen bigarren erdian eta XV.aren hasieran, etengabeko hazkundean ari zen populazio batentzat sagaratuak ziren tokietan eraikuntza gero eta premiazkoagoa zenean, aurreko orrietan aipamen egin diegun hiru eliza-barnetako eliza batzuk altxatzen hasi ziren poliki-poliki:

- Gasteizen, *Santa Maria* eta *Pedro Santuarena*;
- Bizkaian, *Santiagoren katedrala* eta *San Anton* parrokia, eta *Lekeitio* eta *Gernikakoak*;
- Gipuzkoan, *Getariako Salbatore Santuarena*, *Oñatiko Migel Santuarena* eta abar.

Eta *abar* diot, ez baitago dudarik gotiko klasikoko eraikuntzak, nolabait deitzearren, beste tokietan ere eraiki zituztela lehen eliza erromanikoak ordezkatzuz, nahiz eta eliza erromanikoetatik zuzenean XVI. eta XVII. mendeetako eraikuntza irtenbideetara pasa zirenen kasuak ere ez diren falta. Agirieta dakigu XVI. mendean eraiki ziren **ia eliza kolumnario** guztiak, **gutziz gotikoak** ziren beste batzuen lekuan altxa zituztela.

Eliza hauen egitura eta formak iradoki zituen **arrazoirik** erabakigarriena zein izan zen galde daitekeen gauza da. Gotiko klasikoaren berezko espazioaren zatiketa eragozteko joera zuen **aldarte estetiko-erlijioso** jakin bat bezala izendatu genezakeen borondatea izan al zen batez ere? edo Chueca Goitiak jada esana zuen bezala “arbotanteen erabilera eskatzen zuen eta okerturik amaitzen duten pilareetan zama eszentrikoak sortzen zituen altura ezberdinetako bultzaden arazo estatiko zaila” konpondu nahia bezalako arazoi **teknikoagoak** izan ote ziren?

Hortxe dago gertaera: XVI. mendean zehar katedraletako elizgizonei, kontzejuei, nagusiei eta fededunei beraien parrokia-elizak modu oso berezi batean **zabalagotu eta handiagotzera** eragin zien **eraikitze gogo handi** baten leherketa moduko zerbait izan zen. Gogo honek kantauriar kostaldean zutik gelditzen ziren eliza erromaniko ia guztien eta neurri txiki-kiko gotiko batzuen desagertzea eragin zuen.

EZAUGARRIAK

ESTALKI GOTIKOAK ETA ERRENAZIMENTUKO EUSGARRIAK. Beren tradizioei atxikirik, XVI. mendeko euskal harginek nahiago dute eurek ikasi duten **estaltze gotiko** motari eustea; baina estalki horiek eusteko estilo berri bateko osagaiak onartzen hasten dira, errenazimentukoak alegia, mendearen bigarren herenean Espainian zehar zabalduz joango dena: **zutabe handiak** pilare gotikoa ordezkatzeko du.

ESPAZIOAREN BATERATZEA. Honek Eliza horien itxura formalean aldaketa ikusgarri bat gertatzea eragingo du: *espazioaren bateratzea*. Eliza hauetan sarreratik bertatik, begirada bakar batek barruko espazioaren zabalera handia barneratuko du, soila, xaloa, apaingarririk gabea ageri dena eta begiradak aurrez aurre, pilare gotikoen ordezkari jarri dituzten harrizko euskarri zilindrobakarrekin egiten du topo, gainetik palmondo erraldoien moduan itxura harrigarriko gangetako arkuak sortzen direlarik.

Hasieran, **kapitelik gabeko inbelpeetatik** sortzen dira *gangetako arku hauek*, ez baita frogatuko dituen ezer ikusten, **Gasteizko San Bizentzen** gertatzen den bezala. Gero *izar gangen* jaiotzak eusten dituzten txertaketen konplexutasunetik saihestu nahirik, doriko, joniko edo toskano motatako **kapitel sasi-klasikoak** lanzen dira.

ERAIKUNTZAREN EZAUGARRIAK. Ondorioz, eliza mota berriak ondorengo ezaugarriak ditu:

- Oinplano laukizuzena;
- Hiru eliza-barne, erdikoan normalean, alboetakoak baino zabalagoa den absida bat duela;
- **garaiera berekoak** dira hiru eliza-barneak;
- Arbotanterik eza;
- Gangen zama **barruko euskarri** ikaragarrietara eta normalean **harlandu gogor** eta ongi landuz prestatu eta barruko aldetik harmorari itsatsitako **pilarez** sendotuak eta batzuetan kanpotik mailakatuak diren **kontrahorrez** indarturik dauden **hormetara** jausten da.
- Gangak gotikoak izanik eta berauek sostengatzen dituzten zutabe altuak berriz leunak, **kapitelen abakoetan** edo **inbelpearen** jarraipen solean hartzen dute atseden gurutzeriak.
- **Izar itxurakoak** izan ohi dira **gangak**, askotan lotura eta era desberdinetako konkorrak dituztenak, arkuaren nerbio-sareak apaintzen dituztelarik.
- Ganga gotikoak XVII. eta XVIII. mendeetan beste **ganga trenkatu** batzuek ordezkatu zituzten, *sare itxurako* nerbioek **kasetoiak** osatzen zituztelarik.

Guzti honek **hutsune harrigarri eta itzela** sortzen laguntzen du, **argi gris** batez, nahikoa

EUSKARRIAK

Aulesti

Pedro Santua. Tutzioz.

Jasokundearen eliza. Kaskante.

Zentroniko

Santa Maria. Gernika.

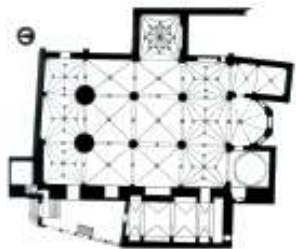

Gutziz Garbiarena. Elorria

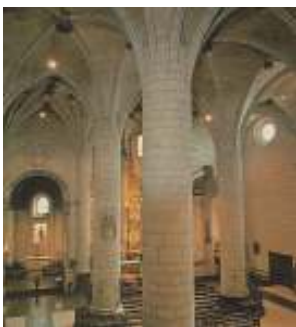
BIZENTE SANTUA. GASTEIZ (A)

Erref.: Ibaiak eta Haranak 6.

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "a eto eliza" euskaldunak.

Erref.: Alava en sus manos. IV. libk.

baina diskretuki argitu daitekeen eremua, gotiko klasikoko argi koloredun eta Errenazimentuko argi gardenarekin kontrajarrit.

GOTIKOA ALA ERRENAZIMENTUKOA? Eliza hauetan gotikotik eliza-barneen altuera eta gantetako gurutzadura besterik ez da geratzen. Zilegi da, beraz, eliza hauek gotikoak ala errenazimentukoak bezala kontutan hartu eta sailkatuak izan behar ote direnoko galdera egitea.

Guk errenazimentuko moduan izendatzea nahiago dugu, arkitektura gotikoaren oinarriko irizpideak alde batera uzten baitira:

- gotikoko egitura artikulatuar en irizpidea, **ba-teratutako egiturak** ordezkatu du;
- eta arbotanteen bidez zama guztietatik hormak arinduz garden bilakatu eta kristal bihurtzeko irizpidea ere ez da errespetatzen, zeren eta **hormak** hemen, erromanikoan bezala, **euskari osagai** bilakatzen dira berriz eta ez dira itxitura soila.

ARGIZTAPENA. Gotikoak hainbeste arduratzen zituen argitasunaren auzia egoki asko konpon daiteke, izan ere leihateak altura berekoak diren alboetako eliza-barneetan zehar zuzenean eliza-barne nagusira irekitzen baitira, giro garden bat sortzeko behar adinako altuera duten baoak irekiz.

Baina egia da Euskal herrian argitasuna nabarmen samar neurtzen dela, izan ere bao gutxi eta txikiak irekitzen baitira, honetan eguraldi giroaren baldintzak eragile dira, zalantzarik gabe, Martin eta Pedro Armentiako maisuek Azpeitiko Soreasuko Sebastian Santuaren parrokiarako beren diseinua aurkeztean sinatu zuten idatzian ziurtatzen den bezala: "iparraldetik bost leiho egitea komeni da... sei horma-bularren artean, erlaitzaren gainean... ura eta haizearen haserreak ugariak direla eta beste leihoen beharrik gabe, eta ez lirateke aski beirateak eta beste tresnarik ere... eta abar".¹¹

● AURRETIKOAK ETA PENINTSULAN BARRLIRA SARTZEA

Eliza mota hauen jatorria dela eta, –Barrio Loza eta Moya Valgañonek¹² egiten duten bezala– gogora dezagun **XII. eta XIII. mendeetan** jada Frantziako **Poitou-en** bazirela garaiera bereko hiru eliza-barnetako elizak, gero eredu hau, XIII. eta XIV. mende bitartean Alemanian zabalduko zela eta **Hallenkirchen** (areto-elizak) izena hartu; eta handik Europa erdialdean barrena zabalduko ziren.

Iberiar¹³ Penintsulan ia garai berean **XVI. mendean** eskualde ezberdinetan agertu ziren, eta Gaztelan batez ere. Oraindik ere badira zutik jarraitzen duten batzuen batzuk Toledo, Burgos, Soria, Guadalajara, Badajoz eta Logroñoko probintzietan.

Otto Schubert historialariaren arabera, erakitzeke "modu" hau Euskal Herrira **Gasteiztik** sartu zen. Frogatzen ez duen arren, **Bizente Santu Martiriaren** eliza "euskal parrokia elizentzat eredu bilakatu zela" pentsatzen du.

Bestalde, hispaniar eskualdetara zabaldu zezaketenak **euskal harginak eta menditarrak** izan ziruela uste izaten da. Castor de Uriarte arkitektoak, gai honi buruzko bere monografikoan, Espainiako eskualdeetan¹⁴ berak aur-

kitzen dituen hiru eliza-barne berdineko elizen kontaketa bat egiten du, agerietako kokamen oharrik eman gabe Eliza mota honen funtsezko ezaugarrien agerpena zehaztasun apur batez datatu ahal izateko; baina berak "Euskal herriko areto-elizen eragina dutenak" bezala kontutan hartze alderako joera du. Halaz ere, ez dugu ahaztu behar **Rodrigo Gil de Hontanón**ek egin zuen testigantza goiztiarra, alboetako eliza-barneak nagusiaren garaierara altxatzeko aholkatuz.¹⁵

Azkaratek **Toledoko eskualdekoak**¹⁶ ikeritu ditu bereziki, eta hauetako batzuetan pilare gotikoak mantentzen direla ohartzean, **pilare gotikotik errenazimentuko zutabera** eman zen urratsa naturaltasunez eman zela iradokitzen du "batez ere menditar eta bizkaitar hargin maisuen" lanari esker.

Barrio Lozak, bere aldetik, esanguratsua izan litekeen gertaera jakin baten inguruko agiriak eskaintzen ditu: Santxo Legarra **euskal harginarena**, Cuencako Klemente Santuaren elizaren eraikuntzaren arduraduna izanik, **1554an** zaindariei alboetako hormak goraino altxatzen utz ziezaiotela eskatu zien, alboetako kaperak kenduz; eta garestiegi irudituko balitzaien, nahi zutena egin zezatela; baina berak proposatzen zuena "askoz hobea eta dotoreagoa izango zela... azpimarratuz, modu horretara egonaz (eliza-barneak) alaiago egongo zirela eta kaperak bakoitzean leiho bat egon zitezkeela eta elizari argitasun handia emango liokeela".¹⁷

3.

■ LANAK

Ez da zaila Euskal Herrian "eliza kolumnarioa" izena bere zentzu osoan merezi duten eliza ia guztiak izendatzea. Eraikuntza bukatzeko erabili behar izan zen aldia luzea zela eta, bera burutzeko lanetan hainbat gora beherak eta jasandako etenak zirela eta batzuetan berari dagozkion agiriak eskaintzen dituzten iluntasunak direla eta Mª Asunción Arrazolak nahiago izanagatik, gure azalpenak, *XVI. mendean lehenengo edo bigarren erdian eraikiak izan zirenen artean desberdintasunen bat* kokatu nahi izatea ez zaigu beharrezkoa iruditzen.

Bere zabaltasunagatik arreta berezia mer ezi duten eliza haietan bakarrik geldituko gara. Hara nola:

- **Araban**, Gasteizko Bizente Martiri Santuarena;
- **Gipuzkoan**, Irungo Junkalekoa eta Errenteria, Azkoitia, Azpeitia, Eibarko eta Bergarako Pedro Santua eta Santa Marina parrokiak;
- **Bizkaian**: Abandoko Bizente Santua, Elorrioko Sortzez Garbia eta Zamudion, Arteaga, Markina-Xemein eta Gernikako parrokiakoak (azken hau XVI. mendean eraldatua);
- **Nafarroan**: Zentroniko eta Kaskantekoak.

Euskal herriko hiribildu garrantzitsuei dagokien tokien izendapen hau aski da historialariak atal berezi bat eskaini eta Errenazimentu Klasikoko une historiko honetan euskal luiretan eraikuntza mota honen nagusitasuna zer

11. Agiriak ikus I. ELIAS ODRIOZOLA-ren, *Iglesia parroquial de San Sebastián de Soreasu de Azpeitia*. Donostia 1993, 30. or.

12. *El modo vasco...*, 316. or.

13. *Die spanischen Hallenkirchen der Spätgotik und der Renaissance*. Tübingen, 1953.

14. *Kastor Uriartek biltzen dituen elizak honako hauek dira: Errioxan, Logroñoko Santa Maria la Redonda eta Donemiliaga Kukula; Sorian, Berlanga del Dueroko kolegio-eliza; Burgosen, Villasadino eta Roa de Dueroko parrokiak eta Lemako kolegio-eliza; Toledon, Yepes, Villatobas, Quintanar de la Orden, Toboso eta Villanueva de Alcarate-koak; Guadalajaran, Pareja eta Albarate de Zorita-koak; Badajozen, Olivenzako Gaztelukoak. Ikus *Las iglesias-salón vascas del último período del gótico*. Bastida 1978.*

dela eta eman zen galdetzera behartua senti dadin.

● ELIZA KOLUMNARIOAK ARABAN

GASTEIZKO BIZENTE MARTIRI SANTUA

Euskal Herrian agertzen den eliza kolumnarioen lehen adibidea 1484 eta XVI. mende hasiera bitartean eraiki zen Gasteizko **Bizente Santuaren** eliza da. Eta ia bakarra dela ere gehitu behar da, eliza mota hau ez baitzen errotu, izan ere arabar lurraldean.

Diseinu egilea nor izan zen ez da ageri. Kareharrizko eraikina da, 32'69 m. bider 22'60 m. tako *oinplano laukizuzen* baten gainean, eta 16 m. tako garaiera duena. Handitasun sentipen orokor bat ematen duen neurri handiko *harlanduen* teknikaz ederki landutakoa da.

Gurutzadura bakuneko gangak zuzenean txertatzen dira, kapitelik gabe, 2'50 m. tako diametroa duten zortzi zutabe lirainetan, hauek atzeko koruari eusten dioten oraindik ere gizenago diren beste birekin kontrastatzen direlarik, izan ere lodiera hau (10'50 m. zirkunferentziak) lehenagotik zeuden bi zutabeak erdiraino harriz estaltzean iritsi zuten. *Zortzi euskarriak* palmera moduan eta hormetako hamabi mentsulen gainean oinarritzen diren ojiba arkuetan irekitzen dira. Gangako arkuetan irudiz eta ezkutuez apainduriko *54 giltzarri* borobil daude.

Elizaren eraikuntza data baino dezentez beranduago, alboetan edo hormei itsatsirik al-dare, irudi eta hilarridun *kaper*a batzuk sortuz joan ziren. Bi gorputzetako *dorre* lirain bat eraiki zen XIX. mendean eta oraintsu berriz kanpoko *aterpe* bat erantsi zitzaion desagertutako Frantzisko Santuaren komentuko arkuak aprobetxatuz.

Esan bezala, eliza mota hau ez zen errotu Arabako lurraldean. **Gesaltzan** besterik ez da azalduko berriro, hemen **Villaconeseko Santa Mariaren eliza** zaharra (XVI. mendea), bere oinplano laukizuzena, gurutzaduraz estalitako bere hiru eliza-barneak eta poligonozko absidea dituen ikus dezakegu.

● ELIZA KOLUMNARIOAK GIPUZKOAN

ERRENERIAKO JASOKUNDEA

Gipuzkoara etorriko bagina, altuera bereko *hiru eliza-barneen* gainean *ganga gotiko* batzuk *zutabe klasikoekin* bateratzea burutu zuen Probintziako lehena izan behar du **Errenerian** aurki dezakegun **Jasokundeko** parrokiak; eta edonola ere, Eliza berean **gotikotik Errenazimenturako aldaketa** nola egin zen adierazten duen adibidea da.

Eraikuntza 1523an hasia da, *ganga gotiko* nerbioak biltzen dituen baketa handiak gordetzen dituen *kaper*a nagusiko pilareak orduan eraikiak direlarik. Ahaztu dezagun une honetan XVIII. mendean Bentura Rodriguezek *Kaper*a Nagusia erabat eraldatu zuela. Hiru mende lehenago, 1542an, lanen zuzendaritza Francisco Marrukizak hartu zuen. Seguru asko

estilo berri alderako urrats erabakitzailea eman zuena bera izan zen, alboetako eliza-barneak nagusiaren altura berera igotzea erabakiz eta estalkia eutsi ahal izateko zutabe dorikoak jarri: gotiko aldiaren normalean erabiltzen zirenak baino konplexuagoak diren gangak, baina XVI. mende aurreratuko urte hauei dagozkienak baino xumeagoak direlarik.¹⁸

Domingo Aranzalde arduratu zen 1557an hasi eta 1571ra arte bukatuko ez diren lanaren jarraipenaz. Marrukiza eta Aranzaldek, eta ondorengo guztiek, aldaketa barneratuz, emaitza honek momentu historikoaren eskakizun espiritual eta erabilgarriari erantzuten ziola oso sinetsita egon behar zuten, zeren eta dudarik gabe elizaren egitura eta formatan sartzen zituzten *inkoherentziak* sentituko zituzten, izan ere, gaur egun elizak dituen *zortzi euskarrietatik* (lau alde bakoitzetik) aldar e-aurretik gertuen daudenak *pilare gotikoen* itxura gordetzen baitute ordutik.

BERGARAKO PEDRO SANTUAREN ELIZA

Gure maisuek XVI. mendean garapen horren eta sortzeko askatasunaren beste adibidea Bergarako Pedro Santuaren elizan aurki dezakegu.

Bazen ziurrenik gotikoa izango zen eliza bat 1348. urtean ere. Berri bat eraikitzea erabaki zen 1527an.

Lanaren kontratua egun haietan aldi berean Oñati eta Azpeitian aurki dezakegun **Pedro Lizarazu** maisuari egin zitzaion. Dudarik gabe berari zor zaiona da *kaper*a nagusiaren zatiko *ganga gotikoaren* abiatzea. Zabalera handi bat eman nahi zitzaion eliza bat da, baina gotiko klasikoko kanonetatik irten gabe. Nolanahi ere, gangaren nerbioek, logikoki, euskarria gangako nerbioei dagozkien baketa handiak dituen pilare bat izatea (kasu honetan borobila) eskatzen dute. *Kaper*a nagusia besterik ez zen eraiki 1545. erako. Ziurrenik esparruaren **zabal-tsun handia** jadanik erabakia zegoen, eliza-barneen zabalera kontraste ikusgarria zuelarik: eliza-barne nagusiak 13'35 m. neurtzen ditu eta alboetakoek 4'60 m.; habearteko luzerak, 9'75 m. eta zutabeen diametroa berriz 1'68 m.-takoa da.

Urteak igaro dira eta 1569an **Pedro Ibarra** arduratzen da lanez. Bakarren batek eraikin moderno bat nahi zela aginduko zion eta arkitektoak *erromatarren erara* eraikitzea erabakiko zuen. Emaitza gaur oraindik begi bistan dago: *lau zutabe klasiko* jarri ziren —alde bakoitzeko bina—; baina aldare-aurretik gertueneko bietan gangaren nerbioei dagozkien *baketa handiak* mantentzen dira. Atzeko korutik gertuen dauden bi zutabeak berriz lauak dira.

Pedro Ibarrak 1569an bukatu gabea zuen lana eta bere seme **Pedro Martinez Ibarra** eman zion jarraipena.

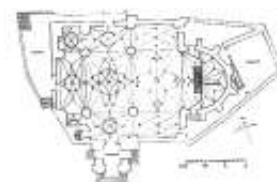
Lanak luze joan ziren, atzeko euskarriak ahulak zirela konturatu zirelarik. Anaia Migel Aranburuk XVII. mendean hasieran, aipatutako euskarriak aztertu ondoren eman zuen informean, aholku bat eman zuen "*toskanar oinarri* bat eman ziezaietela". Argi dago XVI. mende amaiera aldera zutabe klasikoetan oinarrituz eraikitzea behartu egiten zutela. Eta, hain zu-

ERRENERIAKO JASOKUNDEA (G).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko 'areto eliza' euskaldunak.

PEDRO SANTUA. BERGARA (G).

15. "Yendo así a un alto, es el edificio más fuerte, porque todo se ayuda uno a otro, lo qual no hace quando la principal sube más, porque es menester que desde la colateral se le dé fuerza a la mayor, y desde la omacina a la colateral, lo qual se da con arbotantes". (M^o Josefa TARIFA CASTILLA-ren aipamena, *Juan de Villarreal. Tradición e Innovación en la arquitectura navarra*. P.V. 2000-n, 642. or. 119. oharra).

16. J.M. AZCARATE, A.E.A. XXXI. ean, 122. znb., 213-236. or.

17. *El modo vasco...* 316. or.

18. M^o A. ARRAZOLA, *El Renacimiento en Guipúzcoa*, I, 120. or.

1

1.- Sebastian Santua elizaren barrualdea. Soreasu. Azpeitia. 2.- Jasokundearen barrualdea. Zumarraga.
3.- Joan Bataiatzaile Santuaren barrualdea. Hernani. 4.- Pedro Santuaren barrualdea. Bergara.

2

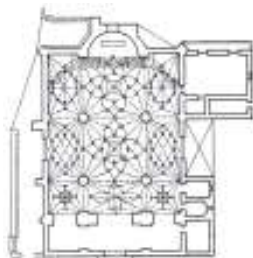

3

4

SANTA MARINA BERGARA (G).

Erref.: El Renacimiento en Guipúzcoa. I. libk.

zen ere, korutik gertu dauden azken bi ostikoek *kapitel klasikoak* daramatzate.

BERGARAKO SANTA MARINA

Anaia Migel Aranburu bera izan zen **Bergara** hiri bereko Pedro Santu elizaren garaikidea izan zen **Santa Marinako** eliza aztertzeaz arduratu zena.

Aldi berean Azkoitiko elizaz arduratzen zen **Andres Leturiondo** maisuaren zuzendaritzapean hasia zen 1542an. Santa Marinako lanak, Pedro Santukoak bezala, luzatuz joan ziren eta beste maisu batzuekin jarraitu behar izan zuten: **Pedro Estibururekin** (1552-1559), **Pascual Iturrizarekin** (1559-1563) lehenago Eibarko lantegia zuzendu zuen, **Joan Emasabelekin** (1563-1575), **Gaspar Balzola** (1575-1581) eta beste batzuekin. Azken txanpa **Hernando Loidiren** zuzendaritzapean egin zen, 1607an bukatuz, data hau delarik lan guztia anaia Migel Aranburuk gainbegiratu izan zenekoa.

Hala eta guztiz ere, 40 urte beranduago (1648) Madrilgo mezenas bati lanen konponketarako diru laguntza eskatzen zitzaion, "eliza itxi zeneko zuzeria eta oholak kaltetuak eta ustelduak baitzeuden euri eta ekaitzen eraginez".¹⁹

Santa Marinaren elizak altura bereko *hiru eliza-barne* ditu, diametroz 1'68 m.tako zuta-beak dituena, *atikadun oinarri* baten gainean eta *kapitel doriko* batekin koroatuak daudelarik. Eliza-barne nagusiak 10 m. neurtzen ditu eta alboetakoek, 5'45 m., eta distantzia hau bera dute habeartek. Atzeko *koruak* ostiko sendo eta burudun arkuek eutsitako hiru eliza-barneak hartzen ditu bere baitan. Kanpoaldean, eraikina prismazko *kontrahorma* indartsuetan itsatsia dago eta hego mendealde eta ipar ekialdean berriz bi *arkupetan* kokatua dago.

AZKOITIKO SANTA MARIA

Azkoitiko hiribilduak, aurreko mendeetatik, bazuen **Antigua** edo **Baldako Andre Maria** deituriko eliza bat. Eliza berri bat eraikitzea erabakiko da 1528. aldera: gaur egungo **Santa Mariaren** parrokia-eliza izango da.

Planoak 1528an diseinatzen dira. Honetaz hiru maisu arduratuko dira: jadanik aipaturiko **Pedro Lizerazu**, **Pedro Alzega**, Soreasuko Sebastian Santuarenean ere lan egin zuena, Azpeitian, eta **San Joan Arteaga** delako bat, inondik ere 1512. urte inguruan Kalagorriin Santiagoko kapera nagusiaz arduratzen zena.

Badirudi 1540-1547 urte bitartean lanez **Pascual Arrandolaza** arduratuko dela. Bera hiltzean hainbat arkitekto eskuhartuko du, 1559an lana Bergarako Santa Marinarako planoak eman zituen **Andres Leturiondoren** eskuetan gelditu arte. Lana 1564an bukatutzat hartu zen. Eliza berriak sute bat jasan zuen urte gutxi batzuk beranduago eta ondorengo urteetan berritu beharra izan zen.

Altura bereko *hiru eliza-barnedun areto oinplanokoa* da, aipamena egiten ari garen eliza mota hauen kanonei dagokienez. Harroin atikadun eta zokalo prismatikoen gaineko kapitela dorikodun *zortzi zutabe zilindriko handik* eusten dute sabaia. Euskarrien garaiera 14

metrotakoa da. Kapitelen gainetik arkuak tarte jakin batetik irteten dira. Zabaleran 9'82 m.takoa den eliza-barne nagusiko *gangak* petxina gaineko kupuladunak dira; alboetako eliza-barnetakoak (5'52 m.takoak) arku beheratukoak dira eta bertara kapera batzuk irekitzen dira. *Koru garai* batek Elizaren zabalera osoa hartzen du, hiru arku beheratuko aurrealde batean oinarriturik. Zortzi zutabeez gain hormari itsatsitako zirkuluerdiko ebakiduradun *ostikoek* eta angeluzuzeneko ebakiduradun kanpoko kontrahormek laguntzen diote gangari eusten.

Logikoa dirudi, Mª Asunción Arrazolak uste duen bezala, **Errenazimentu alderako** itzulia Leturiondo maisuak eman zuela pentsatzea, izan ere Bergarako Santa Marinaran ere bera izan baitzen Gotikotik estilo berrirako iragaitea erabaki zuena.

AZPEITIKO SOREASUKO SEBASTIAN SANTUA

Azkoitiko elizaren garaikidea da **Azpeitiko Soreasuko Sebastian Donearen** parrokia berria. Hemen ere bada 1534an **Pedro Alzegari** agindu zitzaion elizako lanen berreraikuntza baten hasieraren berri ematen duen agiririk. Maisu ezberdinak etorriko dira bata bestearen atzetik lan honetaz 1541ean **Domingo Olozaga** arduratu zen arte; honek ordea, Hernaniko elizarekin kontratu bat sinatu ostean 1545ean Azpeitiarekiko bere konpromisoak bertan behera utziko dituelarik. Hasitako lanen geldotasunak Udala bilera garrantzitsu bat egitera behartzen du 1568ko urriaren 7an, bertan, egina zegoen eraikinaren zati bat aprobetxatuz eliza berri baten eraikitzea erabakitzen delarik.

Iruñako Gotzainaren onespina lortuko da eta lan berria **Pedro eta Martin Armendiako** hargin maisuei aginduko zaie. 1570eko urrian hauen hautamenean uzten da elizak eliza-barne bakarria ala hiru izango dituen erabakitzea. Egia esan Iruñako Gotzain Don Diego Ramirezen ideia izan zen, Azpeitira 1568an eginiko bisitaren ondoren aholku hau eman zuena, eliza berrian "diseinuaren arabera hiru eliza-barne-takoa egitea, eta ez zedila eliza-barne bakarrekoa egin sortu zitezkeen arazoak zirela eta, eta oinarritu behar zireneko pilareak borobilak izan zitezela eta errematean jartzen ziren diseinu eta aginduekin bat etor zitezela".²⁰

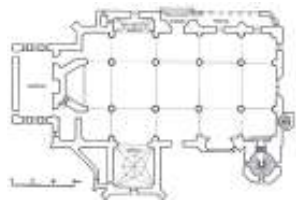
Eta beraiek dira 1571ko urriaren 2an Udalaren onarpenerako aurkeztu duten xehetasuneko diseinuan zehazten dutenak: "hiru eliza-barnetako eliza, eliza-barne bakarrekoa baino hobea da, bai betikotasunerako nahiz horrelako emakin baten osperako eta inongo norbanakoren kalterik gabe, gainera erabilgarri eta mesedegarriagoa da norbanakoarentzat zein orokorrerako, zeren eta pilare toralak txikiagoak egingo dira eta bi pilare erdiak kendu eta burualdeko hormara gerturatuko dira, eta hori dela eta burualdea itzal handikoa eta zabala geldituko da eta delako elizak lehenagokotik duen horretako zabalera eta luzera berean geldituko da, eta abar."

Aizarnan, Zestoan, Deban eta Seguran eskuhartu zuen **Martin Armendia** Errezilgoa maisu oso preziatuak berak erabaki zuen eta

SANTA MARIA ERREGINA, AZKOITIA (G).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

19. M^o I. ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos*, I, 115. or.
20. I. ELIAS ODRIOZOLA, *O.c.*, 27. or.

altura bereko **hiru eliza-barnetako** eliza baten diseinua aurkeztu zuen, elizaren neurriak, luzeran, zabalera eta altueran zehaztu eta euskarri zilindrikoetan burualdearen ondoan zuden "bi pilare erdien" eraldaketa, eraikin osoan zehar geroago eraiki behar zirenak guztira zortzi *zutabe doriko* zoragarri nolakoak izango zirenak erabaki zuena.

Proiektu honen gauzatzea ikaragarri luzatu zen. Lan honen aurrean bata bestearen atzetik hainbat hargin aritu ziren (Migel Bolivarkoa, Joan Apoitakoa, Pedro Mendiola) eta hauek, Armendiaren diseinua gauzatu joan ziren, ez ordea auzi haserrekorrik gabe, eta hauei zor zaiena da ziurrenik *gangen* eraikuntza; XVII. mendera arte amaitu ez zen lan luzea berai.

Eliza-barne nagusiak 8'30 m. tako zabalera du eta alboetakoak 4'50 m.-takoak, habear teak 6'45 m. tako luzerarekin, aldare-aurretik gertuen daudenak izan ezik, 10'90 m. neurtzen baitute. Absidea poligonala da; eta elizaren oinetan Azkoitikoaren antzekoa den *korua* eraiki zen.

EIBARKO ANDRES SANTUAREN ELIZA

Eliza kolumnario mota honen jaiotza eta garapenean kasu berezi eta irakasgarria da **Eibarko Andres Santuarena** da. Etengabeko hazkunde demografikoak (1551ean 250 biztanle bazituen) Eibarko "elizateko" Kontzejua elizaren handiagotzearen beharra proposatzera behartua zegoen 1499an, bere zaintza "elizaren harremanak eraman izan eta eramaten dituen" **Olasotarren etxeko** jaunaren eskumenean zegoelarik.

Elizaren eraikuntzarako, hiribilduak Jaunari (on Joan López Ganboakoaren Ahaide Nagusiari) honako hau eskatzen dio: "*que dexa a la dicha yglesia para ello las dos tercias partes de los dichos diezmos que son menester; el cual dis que non lo ha querido nin quiere faser, poniendo a ello sus excusas e dilaciones yndebidas*".²¹ Auzia Errege Kontzejua eraman zen eta azkenean jaun zaindariak etsi egin behar izan zuen. Baina gaia eliztarrek nahi baino gehiago luzatu zen lokalaren estutasunekin jarraitu behar izan zutelarik aspaldiko garaietatik Kontzejua biltzen zeneko arkupearen moldaketa batetat baliatu.

Deba Behereko hainbat elizetan parte hartu zuen eta jatorriz Mutrikuarra zen **Pascual Iturriza** maisuaren zuzendaritzapean jarri ziren lanak, 1538-1540. urtean hasi ziren arte. Eta nahiz eta "*Maese Pascual tenía en su compañía cinco o seys hombres de su oficio*", 1548an Eibarko lana utzi egin zuen alboko Elgoibarraren lan egiteko. Lanek jarraitu zuten eta gurtza bere onera etorri zen, 1558an sinatu baitzen, izan ere, ikusi genuen bezala, erretaula handiaren kontratua **Andres Araotzekin**. Bere seme **Joanek** 1572an jarraitu zuen eta XVII. mendearen hasierara arte bukatu ez zen lana.

Berezitasunak. Eibarko elizak baditu hainbat. Bata ohiko eliza kolumnarioetan agertzen ez den *gurutzadurako eliz barnea* duena dela. Bestea, bere *kapitela estilo ezberdinetakoak* direla; batzuk dorikoak dira eta besteak korintioak. Eta bestea, bereziena, bere *norabidea* aldatu egin zitzaioela da. Eliza beti be-

zala aldare-aurrea Ekialdera begira zuela hasi zen eraikitzen. Gero, XVII. mendearen hasieran alderantzizko norabidea ematea erabaki zen: oraingo burualdea **Mendebaldera** dago eta XVII. mendean jada eraikia izan zen. Horregatik kapitela dorikoak (lantze zaharrena dutenak) atzeko zutabeetan gelditu dira; eta korintioak, berriki eginak direnak aurrealdean daude, gurutzadurarekin batera.

Altura bereko *hiru eliza-barneetatik* erdikoak zabalera 8 m. neurtzen ditu eta 4 m. alboetakoak. Habear teak neurri ezberdinetakoak dira: gurutzadurakoak 9 m. neurtzen ditu, ondorengoak, 4'40 m. eta koru azpian (hiru eliza-barneak hartzen dituen) 6'20 m. neurtzen ditu. Eibarko Andres Santuareneko *gangak* izar gurutzadurak dira, lotura oso konplexuekin, eta edertasun handiko giltzarrietan domina handiak dituztenak, bereziki koruko gangetan kokaturikoak, zaharrenak direlarik esan dugun bezala. *Hiru absideak* poligonalak dira.

Kanpotik ikusirik, goi samarrean kokaturiko bere *leihatetik*, *trantseptu* guztiz irtena, *kontrahorma* soilak eta hormetako prestaketa *guztiz latza* dituen eliza hau **euskal eraikitze estiloaren paradigma** da bere historiako une honetantxe.

TOLOSAKO SANTA MARIA

Tolosako Santa Maria eliza estilo honetako **handienetariko bat** da. 1501ean erre zen beste baten ordez zegoen eliza hau, XVI. mendearen bigarren erdian hasia zen (1548) eraikitzen eta XVIII.aren amaieran bukatu zen, justu-justu 1789ko urriaren 9an Joan Bazkardoren erretaula ederra irentsi zuen beste sute ikaragarri bat nozitu, eta gerora XIX. mendean **Silvestre Perez** en egitura batez ordezkatua izango zen: jaspeko baldakino baten azpian aldare nagusi bat, 1820an derrigorrezkoa zen bezala, guztia estilo neoklasiko batean. Jasokundearen koadro bat ere jarri zen, Antonio Zabala bergararrak margoturikoa.

Ziurrenik eliza kolumnario honen arkitektura arduradun maisua **Martin Agirre** izan zen, lanak 1559.etik 1581. arte zuzendu zituen, alboko Ibarako elizaz ere arduratu eta Donostiako San Bisenetako ere aztertu zuen urte horietan.

Luzeran 59 m., zabalera 34 m. eta altueran 31 m. neurtzen dituen Tolosako eliza handi honetan ikuslearen arreta erakartzen dute segurtasun arrazoiak direla eta 2 metro eta erdiko diametroa iristen diren eta astuntasuneko eta liraintasun ezaren inpresioa sortzen duten Silvestre Perezen berritze lanean loditutako *sei zutabeek*. Altura bereko eliza-barneak *gurutzetanga* izarrezkoak estalirik daude, eliza-barne nagusian erdi puntuko arkuak eta albokotan arku zorrotzak daudelarik. Sei zutabe sendoez gain karga botatzeko balio dute horiei itsatsirik harroin erdiek ere. Erdiko eliza-barneak 11'40 m. neurtzen ditu, eta albokoak 6'63 m., luzeran 10'80 m. tako habear teekin.

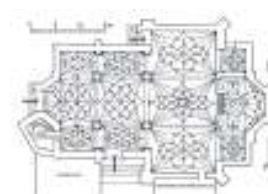
Kanpoaldera, fatxadak *atari ederra* bistaratu, *dorreak* eta **Martin Karrerak** (1761-1764) diseinatutako *kanpai-horma* airosoak jadanik aldi barrokoan gaudela adierazten du.

SOREASLIKO SEBASTIAN SANTUA. AZPEITIA (G).

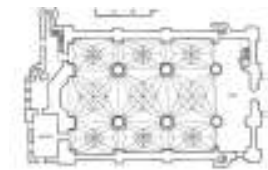
Erref.: G otikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

ANDRES SANTUA EIBAR (G).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

JASOKUNDEKOA. TOLOSA (G).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

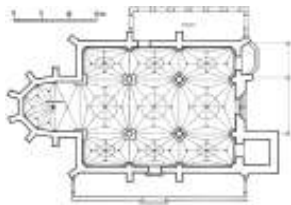
21. Auzi honen inguruko dokumentazio guztia Valladolideko Errege Txanzileriarren Artxiboan eta Simancaskoan dago. R.G.S., 302. znb. (Javier ELORZA MAIZTEGUI-ren aip. Eibar: Orígenes y evolución. Siglos XIV al XVI. Eibarko Udala 2000. 152-167 or.)

ELIZA KOLUMNARIOAK, EIBAR

MIGEL SANTUA. IDIAZABAL (G)

Baina alboetako horma “kolumnario” estiloaren soiltasun guttizkoak dira.

IRLINGO JUNKALEKO ANDRE MARIA

Junkaleko Andre Maria den Irungo zaindariak, hiribildu horretan eliza zoragarri bat du. Ez dakigu zaharren toki berean dagoen ala tokiz aldatua den. Errenazimentuko beste euskal elizetako bat, bere eraikuntza ustekabean luzatzen dena –kasu honetan ia mende bat– eta horren ondorioz, *aldi ezberdinetako* eraikuntza eta estilistiko ezaugarriak barneratzen dituena. Proiektua, edo gutxienez burutzaren erabakia 1587tik 1605 arterako ordainketa eskutitzak sinatzen dituen **Domingo Legarra** maisuarena da.

Hemen, XVI. mendeko urteetan ongi sartua egonagatik, gotikoa hasten da, azkenean Joan Bazkardoren erretaula bat (1647) jarri zeneko aldare-aurreko pilareek erakusten duten bezala. Eliza kolumnarioen artean azken hau *ezohikoa* da, erdiko bi tartetan bakarrik dituelako *hiru eliza-barne* berdin, aldare-aurre eta konuko zatia eliza-barne bakar batekoa izanik. Aski ditu beraz, *gurutzeria ganga* eusteko alde bakoitzean *bi zutabe* bakarrik (1'65 m.tako diametroak), aldare-aurrekoa mendearen azkenaldian eman ohi zena oso korapilatsua izanik. Harrizko ganga hauek indarra galdu zuten zementuzko gangez ordezkatuak izan ziren XX. mendearen hasieran. Eliza mota honetako zabalaketak bat den erdiko eliza-barneak, 14'50 m. neurtzen ditu; eta alboetakoek 4'60 m., habearteak berriz 9'17 m.takoak dira.

Kanpoaldean, irten samarrak diren *kontrabormak* ikusten dira. *Idibegiak* XVII. mendea oso aurreratuan ireki ziren, baita beirateak jarri zireneko leihobatzuk ere.

ZUMARRAGAKO SANTA MARIA

Zumarragako kristau elkarteak bi eliza zahar gordetzearen zortea du. 1565ean bertako bizilagunek parrokia (gaur egun “Antigua”, “ermiten katedrala” deitua) menditik lautadara jaisteko eskatu zuten. Zaindari jendearen aldetik aurka azaldu ziren. Baina azkenean, bizilagunen alde ebatzi zen auzia. Ordurako, hazkunde demografikoak gurtzarako toki berri eta zabalak eskatzen zituen toki haietan eraikitze-modu berria ezartzen hasi ziren.

Lanak 1578an hasi ziren eta **Santutu Arresti** eta **San Joan Altuna** maisuei eman zitzaizkien. Honen heriotzan **Joan Agirrek** hartu zuen bere lekua (1600); baina honen lanak ez ziren apaizgoaren eta Kontzejuaren gustukoak izan eta, elizaren amaiera hamarkada luzez atzeratzea lortu zuten auzi luze bat hasiz. Guzti honek ez zuen eragotzi *sei euskarri* borobil harroin atikadunak, ekinoetan arrabak dituzten kapiteldorikoak eta barnetik *balkoi jarraia* duen altura bereko *hiru eliza-barnetako* eliza eder eta zabal bat lortzea. Erdiko eliza-barneak 7'20 m. neurtzen ditu, alboetakoek 5'35 m., eta habearteak 5'60 m.

DEBAKO SANTA MARIA

Debako Santa Maria eliza, bere *jatorri gotikoa* ezkututzen ez duen Gipuzkoako beste

eliza handienetako bat da. Bazen XIV. mendeko eliza bat sarriarako arkupea egiteko defentsarako gaztelu zahar baten dorrea aprobetxatu zuena. XVI. mendeko eraikin berriarentzat **Joan Arostegi** maisuaren diseinua jarraitu zen Gorosabelek dioenez, eta 1629an **Joan Martinez Olaetak** amaitua izan zen.

Jada 1554rako lan garrantzitsuak eginak ziren. Aurreko eraikin aldiko hormak gordez, aurretikako horma-bular gotikoak zortzi *zutabe klasiko* handiz ordezkatu ziren, alboetako eliza-barneak erdikoaren altuera berera igoz. *Azpiko korua* eta bi *kapera* egitea ere erabaki zen. **Martinez Arrona** maisuak 1554 eta 1557. artean erdiko eliza-barnea estali zuen. 1557 eta 1575 bitartean kapera nagusian lanak hasi zituen **Migel Armendiaren** diseinuan oinarrituz *gurutzadura* egin zen; eta honen heriotzan bere lehengusu **Pedro Mendiolak** amaitzen du aipaturiko kapera.

Mende erdi bat baino gehiagoko lanaren emaitza 37 bider 22 m. dituen eta Gipuzkoako altuenak diren hiru eliza-barne berdineko *eliza kolumnario itzel* bat da. Nagusiak, 7'20 m. neurtzen du, eta alboetakoek 5'30 m.. Eliza-barne nagusiari bakarrik dagokion *zortzialdeko abside* bat du. Bere *zortzi euskarri* zilindrobakarrekoetan (azkeneko biek koruri eusten diote) atikadun oinarria du eta kapiteldoriko-toskanoak. *Gangak* aberatsak dira tertzelete eta nerbio gotikoetan. Garaiera handi samarrekoak direnez, ez da erraza harrizko giltzarri eta filigranen edertasuna estimatzea.

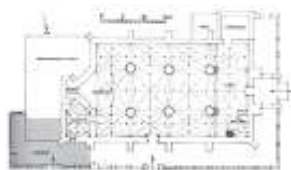
SEGURAKO JASOKUNDEKO ELIZA

Segurako Jasokundeko elizan alboetako eliza-barneen zabalagotze eta altxatze lanak 1564an hasi ziren. Horretarako Burgosko katedralako **Joan Vallejo** arkitektoaren laguntza eskatu zen; eta lanak burutzea Azpeitiko lanak zuzendu zituzten **Domingo Urrestarazu** eta **Martin Armendia** hargin maisuei agindu zitzairen. Hamabi urteko epea eman zitzairen baina gero 1580ra arte luzatu zitzairen.

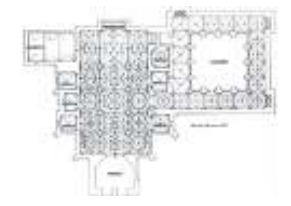
Jatorriz *gotiko estilokoa* zen, ziurririk XIV. mendekoa. Beharbada horregatik estua egiten da kapera nagusia elizaren zabalasunarekin alderatuz. *Hiru eliza-barneak* zabalera ezberdinekoak dira (10'50 m.takoa erdiko eta 6'75 m.takoak alboetakoak) baina altuera berekoak. Lehenengo zutabe pareen inbelpeetan oraindik gordetzen dira jatorrizko eliza-barneetako arkuak biltzen zituzten *kapitelak*; eta aldare-aurreko arku formeroak eusten dituzten euskarri gotikoetan, aipaturiko kapitelen altuera berean, kapera nagusia lehenengo zutabe parearekin lotu behar zuen *toral arkuaren* hasiera ikus daiteke.

Euskarriek dagokienez, ez da zilindrobakarraren araua jarraitzen. Bere *sei zutabeetatik* azken biak bakarrik dira doriko-toskano ordeneko klasikoak, korua eusten dutenak; beren harroinak handiak dira, ebaketa angeluzuzenekoak. Beste lau zutabeen inbelpeek beraietara moldurak egokitzen kapiteldorikoak bitxiak sortzen dituzteneko angeluetan itsatsiriko zutabetxoak daramatzate. Dituzten fintasun handiko trazeria aberats bat bistaratzen dute *gangek*, oso giltzarri apain eta guzti. *Absidea* oktagonala da eta kapera nagusi modura dagoen

JASOKUNDEA. ZUMARRAGA (G).

SANTA MARIA ERREGINA. DEBA (G).

Irudi errref.: Gotikoaren azken aldiko “aureto eliza” euskaldunak.

beste tarte baten ondoren doa. Denborarekin kanpotik ikusten ziren *bi kapera* gehitu zitzaizkion, horietaz gainera *kontrahorma* handiak ere nabarmen agertzen dira.²²

IDIAZABALGO MIGEL SANTUA

Idiazabalgo Migel Santuaren eliza ere errenazimentu estilo honetakoa da, baina XVII. mendekoa. Bere **gurutze gangak** hiru tartetako espazio bat mugatzen duten harroin laukiko eta kapitela dorikodun lau zutabe zilindrikok eutsita daude. **Zutabeek** 1'52 m. tako diametroa dute. Erdiko eliza-barneak 8'10 m. neurtzen du eta **poligonozko abside** batean amaitzen da, eta alboetako eliza-barneak 3'70 m. besterik ez dute, 7'25 m. tako habeartekin. Hiru eliza-barneen zabalera osoa har tuz eta arku beheratuen bidez lotutako azken zutabeei jarritako gehigarri batzuetan oinarrituz, 1709an goiko **koru** bat eraiki zen. Gangen oinarria, zutabe txiki itsatsiak dituen **kontrahormekin** osatzen da, zirkuluerdi egiturakoak barrialdean eta angeluzuzenezkoak kanpoaldean.

● ELIZ BARNE BAKARREKO ELIZAK

Aski da eliza kolumnario hauei buruz esandakoa XVI. mendeko gipuzkoarren eraikitze gogo handia noraino iritsi zen eta zein izan zen bere lanaren izaera, dagokion neurrian preziatu ahal izateko, eliza-barne bakar bateko beste elizak deskribatzeko beharrik gabe, gogora ekar ditzagun besterik gabe, XVI. eta XVII. mendeetan errenazimentuko antzeko seriotasun eta edertasunez sortuz joan ziren haiek. Beraien historia Mª Asunción Arrazolak dagoeneko kontatu eta deskribatzen du hamaika agiriz jantzitako lanean.

Hauek izan ziren delako elizak: **Hernaniko Joan Bataiatzaile Santuaren** eliza (1540-1595), **Zestoako Andre Mariaren Jaiotzako** (1550-1594), **Usurbilgo Salbatore Santuarena** (1556-1596), **Zarauzko Santa Maria Erregina** (1563-1600), **Plentziako Santa Mariarena** (1532-) eta **Orioko Nikolas Santuarena** (1563-1596).

● ELIZA KOLUMNARIOAK BIZKAIAN

ABANDOKO BIZENTE SANTUA

Abandoko Bizente Santua XII. mendetik izen bereko elizateari zegokion Bilborekin elkartu zen arte, eta gaur egun beraren erdian aurki daiteke. Beste toki askotan bezala, gaur egun ikusten dugun eliza baino lehen don Vela, lehen Aialako Kondearen oinordeko zen Garcí Galindezek sortutako antzinako eliza bat zegoen Abandon, Erdi Aroaren amaieran gotikorantz garatuko zena ziurrenik. Denborarekin auzo sakabanatu samarrak zituen herri bat bilakatuz joan zen Abando, 1890eko uztailan **Bilboko** hiribilduak multzo guztia zurgatu zuen arte.

Eliza, gaur egun ikusten dugun bezala, **zazpi urtekoa** (karlisten lehenengoa) izena eman zitzaion gerran jasan zituen akatsen ondorioz, 1840an emandako berrikuntzen emaitza da.

Zabal samarra da: luzeran 37'87 m. neurtzen ditu eta 28 m. zabalera. Altuera bereko **hiru eliza-barne** ditu, harroin atikadunak eta kapitela dorikodun 1'40 m. tako diametroko **zortzi zutabe** zilindriko dituelarik, eta **izar gangaz** estaltzen dena. **Abside eta kontrahormak** kanpoaldetik ditu. Eliza-barne nagusiak zabalera 7'20 m. neurtzen ditu eta alboetakoek 5'30. Hiru eliza-barneen atzealdea hartzen duen **koru altu** bat badu. Agian aurreko elizarena izango zen **ate gotikoa** gordetzen du.

Aurrealde nagusia oso garai dagoen horma-hilobi batez konpondua dago, alde banatan erdi puntuko arkuen bitartez amaiera jasaten duten kontrahormak dituelarik **arkupea** estaliz, **Joan de la Peñaren** lana (1556) da. Eliza eraikitze lanak gutxi gora behera mende bat iraun zuen, 1650ean **Martin Ibañez de Zabildea** maisuak bere estalkia erabat itxi zuenera arte.

ELORRIOKO GUZTIZ GARBIA

Elorrioko Guztiz Garbiaren eliza 1459an hasia zen egiten eta kaperak 1506an gehitu zitzaizkion.

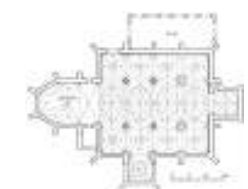
Gaurko eliza 1550. urteaz geroztik **Pascual Iturrizaren** diseinuaren pean burutu zen handiagotzearen ondorio da, honi berriz, bere egitekoan, 1566tik 1589ra bitartean alboetako eliza-barneak estali arazten ari zen **Andres Mendraka** maisuak jarraitu zuen bere arduraren. Beste maisu batek, **Martin Omarrek**, hain zuzen bukatuko zuen erdiko eliza-barnearen estaltze lana 1595. aldera. Katedral handietan bezala, **mende bat eta erdi** luzatu zen eraikuntza baten fruitua izan zen, beraz. Gaur egun ikusten duguna **Euskal Herriko eliza handienetariko** bat da; luzeran baditu 43'68 m. eta zabalera bezain altua da: 26 m.. Bere **hiru eliza-barneek** hiru tarte dituzte eta burualdea zortzialdekoa da, nahiko korapilatsua, eta eliza-barne nagusiaren zabalera hartzen du. Eta hainbat apaingarri alderdi bitxien bidez nabarmentzen da, hala nola "**zutoihal leihoak, sabai leihoak, errotuluak, giltzarriak** eta koloreanizdun inudien **kapitelak**, Euskal Herrian parekorik ez dutenak, Eibarko Andres Santuaren elizakoak baino askoz goragotik dagoelarik".

Oso lirainak dira bere **lau zutabe** zilindrikoak, diametroz 1'50 m. dutelarik. Luzeran habeartek 9'20 m. neurtzen dituzte. **Gangak gurutzadurazkoak** dira.

ZAMUDIOKO MARTIN SANTUA

Zamudioko Martin Santuaren elizak lehen begiradan harridura atsegin bat sortzen du bere **harlanduen** estereotomia bikaina dela eta. Altuera bereko **hiru eliza-barne** ditu, lau tarte eginak, 1'05 m. ko diametrozko ebakidura borobila duten **sei zutabe**, plinto altu hexagonal eta kapitela bezala toskano erako taulamendu moldurazio bat duen atikadun harroina. **Arkuak** toralak eta formeroak zorrotzak dira, eta bere **gangak** ertzadunak. Gangen diseinu fin honek eta euskarrien liraintasunak **xumetasun eta arintasun** zirraratsegin bat sortzen du. Eliza-barne nagusiak 7'05 m. tako zabalera du, alboetakoek 3'40 m. takoa, habearten luzera 7'05 m. takoa delarik. Eliza-barne nagusia **po-**

JASOKUNDEKOA. SEGURA (G)

JUNKALEKO AMA. IRUN (G)

BIZENTE SANTU MARTIRIA. BILBO (B).

22. L. LOPEZ DEL VALLADO. *Arqueología Monumental Cristiana en el País Vasco*. Euskal Ikaskuntzaren Lehen Kongresua, 755. or.

1

1.- Aulestiko elizaren barrualdea. 2.- Sortzez Garbiaren barrualdea, Elorrio.
3.- Jasokundekoaren barrualdea, Markina-Xemein (Erref.: Bizkaia II). 4.- Ipazterko elizaren barrualdea.

2

3

4

GUZTIZ GARBIARENA.
ELORRIO (B).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

ligonozko absidean amaitzen da; eta *koru altu* batek beheratutako hiru arku dituzten bi zutabek eutsitako hiru eliza-barneen hondoa hartzen du.

Elizaren barnean 1545eko data ageri da; baina igeltserotzako gangak 1748an kokatu ziren, Gabriel de Elorriagaren lanak dira eta aurreko lanaren ildotik ez dira asko aldentzen. *Dorrea* ere neoklasiko aldikoa da, **Joan Bautista Belaunzararen** diseinuaren arabera altxaturikoa.²³

ARTEAGAKO JASOKUNDEA

Arteagako Jasokundeko eliza ere antzekoa da. XII. mendean eraikia, Errenazimentuko eliza hauen eredia jarraituz 1600.ean berreikia izan zen. *Gurutze gangak* eusten dituzten *lau zutabe* zilindriko ditu. Elizaren oinetan dagoen *koruak* hiru eliza-barneen zabaleira hartzen du. XVII. mendean hasieran amaitu zuten baina geroztik zaharberritu eta aldatuta batzuk jasan ditu. Eliza-barne nagusiak 6'75 m.tako zabalera du; alboetakoak 5'60 m. neurtzen dute; habearteak 8 m.takoak dira. Kanpoko kontrahormen artean kanpoko *arkupetik* sarrera duten kaperak daude.

Elorrioko **Guztiz Garbiarenak** bezala, *bi sarbide* ditu: bata, nagusia, elizaren atzealdean, koruaren azpian, *atari barroko* bat duelarik; eta beste sarrera, Epistolaren aldetik, *erromaniko erako* ataria duena, eliza zaharraren hondarra dena zalantzarik gabe. Hinugarren sarrera, Ebanjelioaren aldeko horman eta gotiko estilokoa dena gaur egun hormaz estalia dago. Bada baita ere, Epistolaren aldeko hormari eta zati batean baita sarrera nagusikoari ere *erantsiriko arkupe* bat.

MARKINA-XEMEINGO SANTA MARIA

Markina-Xemeingo Santa Mariaren jatorria, diotenez X. mendeko Hiri Gutunean aipatzen den **Xemeingan** izeneko lehen "monastegi" batean dago. Litekeena da kokapen honetan altxatua izatea XVI. mendeko eraikina, bere hedadura 1.120 m. karratu eta guzti, ziu-rrenik **Euskal Herriko elizarik zabalena** izango dena. *Eraikitzeke modu berri* honekin lortu nahi zela dirudiena ondoen erakusten duena ere bada: **konpartimendurik gabeko zabalune handi bat**.

Aurreko eraikinetatik ezer gelditu ez denez, oinplano berrikoa dela uste izatekoa den eta 1510. urtean tratua eginiko eraikuntza hau agiri dezente duena da. Hargin maisuen lehenengo izenak 1545-1555ekoak dira: **Martin de Albisua** zen garrantzizkoena, Rodrigo Albiz eta Migel Elorriaga laguntzaile zituelarik. Gangak egitearen fasea (1564) Bergarako Santa Marinaran egindako lanagatik ezaguna dugun **Joan Emasabel** maisuaren zuzendaritzari dagokiona da.

Badirudi eliza honen eraikuntzak ez zuela eten aipagarririk izan. Eta XVII. mendeko lanak erantsitako zatiei dagozkie: korua, sakristia, dorrea eta abar. Ez dakigu eraikina diseinatu zuenaren izenik. Baina beste lanen inguruan ditugun datuen arabera, oso litekeena da **Emasabel** izatea *elizaren eredia* erabaki zuena.

Bere hedadura guztiak laukizuzen ikaragarririk bat estaltzen du: 37'80 m. luzeran, 28'50 m. zabalera eta 19 m. altueran absidea kontutuan izan gabe. Esparru handi hau *hiru eliza-barnetan* lau tartez eta hiru zutabetako bi lerrotan, diametroz 1'85 m.takoak, banaturik dago. Eliza-barne nagusiko gangen tartetek gutxi gora behera 12'25 x 9'50 m. neurtzen dute.

Kareharri landuzko *zilindrikozko zutabeek*, hauek ere zilindrikoak diren plintoen gainean altxatukoak, kapitelen bitartekaritzarik gabe jasotzen dituzte erdiko gangetako arkuak. Gainera, alboetako eliza-barnetakoak metro bateko lodiera duten kanpoko *hormetan* sostengatzen dira mentsulen bidez kanporako irekigune apurrak. *Gurutze gangen* diseinua oso ezberdina da, konkordunak dituztelarik ugari batera eta gangarik korapilatsuen oso beranduko data duena koruko izanik: 1619-1623.

Eliza handi honek *bi sarbide* ditu: nagusia, elizaren oinetan, ia erabiltzen ez dena, bi kontrahorma lodiren arteko 8 m.tako argia duen *horma-konka ikaragarri* bat da eta hauetako batek dorrera igotzen den helize formako eskailera bat dauka. Alboko beste sarrera, *bikoiztua* da eta hau ere bi kontrahormen artean irekitzen da.

ESPazio BATERATUA. Markina-Xemeingo eliza hau bertatik ikusteak, ziu-rrenik hemen aipatutako ale guztietatik, hunkipenik sakonez eta garbitasunik handienaz sentiarazten du mota honetako elizen artean espazio nagusi bateratu bezala, eskaintzen duena. **Iluntasuna** da bere gabeziarik nagusia, zeren eta Epistola aldeko tartetara batez ere, irekitako (ez guztietara) puntu erdiko leiho txikiak besterik ez baititu.

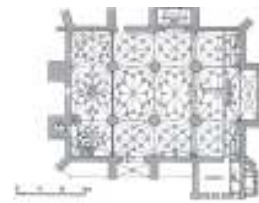
GERNIKAKO JASOKUNDEA

Bizkaiko arkitektura gotikoari buruzko kapituluaren adierazi genuen, osagai gotiko asko izanagatik ere, ez ginela eliza batzuetan geldituko, eraikuntza alderdirik begi bistakoena, izan ere, XVI. mendeari eta Errenazimentuko izpirituari zegokionak zirela eta. Gernikako Jasokundeko elizarena horrelako adibide bat dugu.²⁴

Eliza honen historia luzea eta gorabeheratsua da. Bere eraikuntzari buruzko lehenengo berriak 1418ra garamatzate; baina sute bat jasan zuen 1470ean eta honen konponketaren ondoren beste bat jasan zuen 1521ean. **Santiago Emparan** maisuak hasi zuen berreraiketa 1518an. Baina bere diseinua XVI. mendeko hinugarren hamarkadan aldatu egin zen, Foruako hargin **Martin Basagoitiari** egindako lehen ordainketak agiriartatzen direnean.

Elizak, altueran irabazi egin zuen baina argirik galdu gabe, *bost leihate handi* egin baitziren, lau alboetako hormetan eta bat aurrealdearen erdian. *Gangekin* estali zen, korapilatsuak gurutzadura faltsukoak bakarrik zirelarik; eta *hiru eliza-barneak* diametro ezberdinetako *zortzi zutabe* zilindrikoen gainean kokatu ziren: 1'56 eta 1'35 m. arteko diametroak. Azken zutabe parearen gainean eraiki zen *korua* berrogeita hamar urte beranduago. Lanak ez ziren bukatu XVIII. mendera arte.²⁵

JASOKUNDEKOA.
MARKINA-XEMEIN (B).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

23. BIZKAIA. *Arqueología. Urbanismo y arquitectura histórica*. Bilbo 1989, I, 300. or.

24. Eliza honetaz, bere aurrekoetaz eta orohar Gernikako Erdi Aroko historiaz, agiritako ezer gutxi esan daiteke, ongi jakina den bezala, bertako artiboak 1937ko apirilean hiribildua suntsitu zuen sute eta bonbardaketa tamalgarrin desegin baitziren.

25. F. SESMERO, "Tres siglos de historia de Guernica". *Tres estudios sobre Guernica y su comarca*. n Bilbo 1970, 96-07. or.; J.A. ARANA MARTIJA, *Santa María de Guernica*. T.V.n., 163-164 znb., 1988.

BESTE ELIZA BATZUK

Honen antzera, "areto-elizen" kronologia normalari dagokionez ezohikoa den beste kasu bat **Rigoitian Idiubalzagako Santa Maria** deituriko elizarena da, gaur egun hiru eliza-barne berdin dituen baina agiritan azaltzen denez, behin baino gehiagotan berriro eraikia izan dena. Badakigu oraingo eliza honen aurreko hurbilenekoa eliza-barne bakar batekoa zela, gangarik ez zuela, dorre bat ere bazuela eta XVIII. mendearen amaieran egoera galgarrian zegoela. Gaur egun ikusten duguna ia erabat berriua izatearen emaitza da, XIX. mendearen hasieratan egina.²⁶

Bizkaian eredu honi dagozkion elizak ere ikus daitezke, Guenesen, eliza-barneetako batean altueraren gora beheraren bat baldin badauka ere, **Galdakaon, Arrazuan, Amoroton, Aulestian...** inola ere, guztiak XVI. mendekoak ez direla jakinaren gainean gaudelarik. **Amorotoko** Martin Santuaren parrokoa bazen, adibidez, XV. menderako jada, baina litekeena da bere egungo egoeran, bere hiru eliza-barne eta toskanar bi zutabe ilarak 1798az geroztik burutu zen berreraiketa baten emaitza izatea.

● ELIZA KOLUMNARIOAK NAFARROAN

ZENTRONIKOKO
JOAN BATAIATZAILE SANTUA

Zentronikoko Joan Bataiatzaile Santuaren parrokoa ere mota honetako eliza handitako bat da. Eta XVI. mendeko lehen urteetan hasi bazen ere eraikitze lanak, aldi desberdinetatik igaroz mende beraren bukaera arte luzatu ziren.

Aurreko eliza erraustu ondoren, lau tartetako eliza berri bat buru uratu zuen **Iñigo Zarra** maisuari dagokio lehen diseinua. Lehen etapa hau, lana tasatu zenean, 1520an amaitu zen, eraikitze lanak 1577ra arte gelditu zirelarik. Orduan markinarra (Bizkaia) zen **Pedro Aulestiaren** zuzendaritzapean hasi ziren berriro lanak, Martin Urizar eta **Pedro Nabaskuesen** laguntzarekin eta hauek, gangak eta estalkiak modu egokian bukatzen dituzten tasatzaileen iritzi. Dударik gabe maisu hauei zor zaie eraikinen egungo itxura; elizari XIX. mendean, tarte bat gehiago erantsi eta eliza-barne nagusian zegoen korua kendu bazitzaion ere aldaire-aurrearen eskuinetara eramanez.

Bere gaur egungo egoeran baditu altuera bereko **hiru eliza-barne**, **hamar zutabe zilindriko** markaturiko bost tarte, atkadun harroinak dituztenak, plinto altuak eta kapitel toskanoak. Zutabeak 1'55 m.tako diametroa dutenak dira. Erdiko eliza-barneak 8'75 m. neurtzen ditu eta alboetakoek 5'95 m.. Habearteak ia 6 m. iristen dira, aldare-aurretik gertuenekoak 8 m.takoak izanik. Alboetako eliza-barneen burualdeek 3'45 m.tako sakonera dute.

Aurreko mendeetako Euskal herriko ohiko elizekin alderaketak eginez harrigarria gertatzen den espazio hau izar **gurutze gangaz** estaltzen da, tarte bakoitzean diseinu ezberdin bat duten nerbio zuzen eta okerdunak txandakatuz. **Poligonozko absidea** du, aurreko kapituluan aipatu genuen Esteban Obray-ren Errenazimentuko erretaula duena.

Eliza handi honek **bi sarbide** ditu: bata eliza-barne nagusiaren atzealdean eta bestea Epistolako eliza-barnean.

KASKANTEKO JASOKUNDEA

Zentronikotik ez oso urrun, beste eliza handi hauetako bat bisita daiteke: **Kaskanteko Jasokundeko** parrokia. Biak ere Tuterako harginak ziren **Joan Lopez Soroa** eta **Luis Garmendia** eta **Anton de Albizturren** diseinuaren arabera eraiki zen 1527 eta 1558 urte bitartean. Mende beraren bukaeran konponketa lanak egin beharrean gertatu zen.

Ia altura bereko **hiru eliza-barne** ditu, **zortzi zilindrozko zutabe**, harroin altuak, moldurazio gotikoa eta kapitel erdi jonikoak eta izar **gurutze gangak**. Zutabeak 1'50 m.tako diametrokoak dira. Erdiko eliza-barnearen zabalera 8'35 m.takoa da eta kapera nagusian amaitzen da. Alboetako eliza-barneen zabalera 6'20 m.takoa da, eta habearteak 7'30 m.takoak aldare-aurretik gertuen daudenak izan ezik, hauek 8'35 m.tara iristen direlarik.

Eliza handi honen barrualdea, orain dela gutxi berreraiki beharrean gertatu zen, 1939an gertatu zen ustekabeko sute bat izan ondoren. Berreraiketa honek korua, euskarri zilindrikoak eta terzeletudun gangak ukitu zituen; baina jatorrizko diseinuaren begirune izan zen. Hasiarako eraikinetik **harlandu erregularrezko** kanpoko hormak, arku eskarzanodun Epistolako eliza-barnearen **ataria** eta Lehen errenazimentuan ohikoak ziren Ebanjelarien inudiak dituzten mentsuletan oinarritzen den **gurutze gangatxo** bat gordetzen dira. Inguruko hormari itsatsitako **kontrahormak** zirkuluerdi ebakidurazkoak dira, kanpokoak berriz ertz angeluzuzeneko profilezkoak.

4.

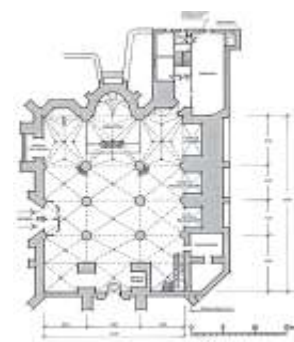
■ ESTILO BERRIAREN
ZABALKUNDEA ETA ELIZA-BARNE
BAKARRAREN ALDAERA

Arte historialaria gehien kezkarazten duena, gotiko-errenazimentuko asmakizun hibrido honek izan zuen **zabalkunde** eta **sakabanaketa geografiko** ikaragarria da. Bi Gazteletan bakarrik, G. Weisek gai honi buruz bere alemanezko monografian aipatzen dituenak (argazki eta oinplanoaren diseinuarekin) ehun bat "Hallenkirchen" izatera iristen dira. Eta Barrio Loza eta Moya Valgañónek, beren aldetik, modu honetako berrehun eraikuntza baino gehiagoren inbentarioa egin izana aitortzen dute.

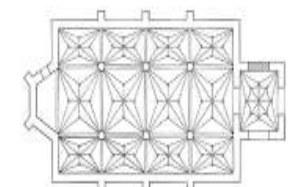
Bistakoa da **euskarri zilindrobakarrekoak estalki gotiko batekin** elkartzeak XVI. mendeko euskal arkitekturari nolabaiteko izaera berri bat ematen bazion, "eliza kolumnarioen" **berariazko balioa** eta bere "areto-elizen" izendapena dena eta ikuspuntu teknikotik zein espazioaren ulermenetik, arkitekturako historialarien arreta berezi baten merezimendua jasotzen duena, **altuera bereko hiru eliza-barnetako** elizak izatean datza.

ELIZA-BARNE BAKARREZ

Hau horrela dela jakinik, komeni da, hiri-bildu batzuetan Eliza handi hauek altxatzen

JASOKUNDEKO
SANTA MARIA.
GERNIKA (B).

Erref.: Gotikoaren azken aldiko "areto eliza" euskaldunak.

Tomas Santuaren eliza. Arratzu (B).
Erref.: Bizkaia II.JOAN BATAIATZAILE
SANTUA. AULESTI (B).

Erref.: Bizkaia II.

26. Durangoko lanen maisu zen Martin Etxabururen diseinuaren araberako berreraiketa 1816an hasi zen. Ikus Eneko PEREZ GOIKOETXEA, *Monografías de Pueblos de Bizkaia. Rigoitia*, Bilbo 1993, 143-148. or.

JASOKUNDEKOA.
KASKANTE (N).

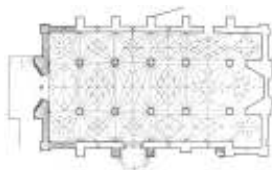

Err ref.: Tierras de España. Navarra.

JOAN BATAIATZAILE
SANTUA. ZENTRONIKO (N).

Errref.: Tierras de España. Navarra.

Iruidi errref.: C.M.N. I

27. *El modo vasco...*, 315. or.
28. J. ZORROZUA, *El arte del Renacimiento en Alava*. Gasteiz 1999, 33. or.
29. F. CHUECA GOITIA, *Arquitectura*. A.H. XI.lean, 348. or.

zituzten bitartean, beste asko **eliza-barne bakarrek antzeko elizak** eraikitzen jardun zirela aipatzea. Zabalenera mugatzearen, lehen aipaturiko Gipuzkoako sonatuenak eta Ma^a Asunción Arrazolak *Gipuzkoako Errenazimentuari* eskainitako ikerlanean agertzen direnak gogoratuko ditugu.

ARABAN. Hiru eliza-barnetako eredu hau Gasteizko San Bizenten eta Gesaltzan (Salinas de Añana) bakarrik aurki dezakegu, **burualde laua duten eliza-barne bakarrek** elizak, gutxi gora behera, bere zabalaren luzera hirukoitza dutenak baitira ugari.

Bi Lautadetako parroketan ohikoa da *hiru tartetako* elizak ikustea, hara nola: **Otaza, Etxabarri-Urtupiña, Okina, Arbulo, Biloda, Alesbes** (Villafranca), **Zerio, Adana, Urabain, Gerñu** eta **Albeniz**.

Baina badira txikiagoak ere, *bi tartetakoak* **Arkauten, Artatzen, Subilanan, Bolibarren, Txintxetrun, Martiodan, Aletxan** eta **Erroietgin** eta abar.

Hauetariko batzuk *zortzialdeko ala poligonozko absidean* amaitzen dira **Arangiz, Mendibil, Ilarratza, La Puebla de Labarkan, Billairen** eta abar.

BIZKAIAN. Behaketa bera egin daiteke Bizkaian aldi honetan eraikitako eliza-barne bakarrek elizei dagokienez. Berak egindako ikerketa sakonean Barrio Lozak, areto-eliza mota hau mende hartan lortu nahi zen ideala zela suposatzen du eta irtenbide ugari asko erakutsiz erdi bidean gelditzen ziren saiakera askoren bitartez bilatzen zena zirudiela.

Eliza-barne bakarrek elizaren eredu, *kontrahormen artean kaperak dituelarik*, aretotik gertuen dagoena **Berriatukoa** da. “Adibide honetan eta beste batzuetan esatekoa da **–Ipazter, Sonsierrako Bizente Santua, Briñas...**– egin ahala, **nahia eta ezina** zuzendu zirela”.²⁷

ERRENAZIMENTUKO MANIERISMOA

Hiru eliza-barnetako areto-eliza handien izendapenak, bere ezaugarri diren euskarri zilindro-bakarrak eta guzti, hiribildu bakoitzeko zaindari, kontzeju eta apaizgo mailan ondoko hiribilduarekin lehiatzeko gosea piztuz, kristau elkartearengan sortu zen **eraikitzeko grinaren** ideia bat ematen badu, garai horretako maisu eraikitzaileengan, lehendik eraikita zeuden elizak **osatzeko eta edertzeko** izan zuten **sormen sena** ere ez zen azaldu gabe gelditu.

Errenazimentu haizeek eta ondoren zetorren manierismoak berrikuntzak iradoki zituzten zaindari eta ongileek elizetan, koruetan, atarrietan, eta hilobietan ireki arazten zituzten kaperetan.

Eliza kolumnarioen **bikaintasun eta soiltasunak**, ia guztiak XVI. mendeko bigarren erdian altxatu izan zirenak, ez digu garai horretan gure herrialdera **errenazimentuko manierismoa** iritsi zela ahaztarazi behar. Eta berari ematen zaizkio eredu berrietako adierazpen aukerak, **kalostrak** eta kateamendu geometrikoen zulaturiko **karelak** agertzen dituzten **koruak**, euskarri ildaskatuetan ezarritako **arku** beheatuak eta eskulan bikaineko **eskulturrak**; eta baita ere arku beheatuarekin, kasetoiaik dituzten ganga trenkatuekin, mota ezberdine-

tako armarri eta erliebeekin **kaperak apaintzeko** moduak ere, askotan **platereskoaren mirak** diruditenak.²⁸

5.

■ LABURPENEA

● ARTEA, IZAERA EDO IDIOSINKRASIAREN ISLA

Euskal Herriko Eliza gotikoen gure aipamen honen barruan eliza kolumnarioen multzo hau banandu nahi izan badugu, bere tipologia aldetik, bere berezitasunak, kultura ezberdinetako osagai tekniko eta soziologiko berdinez oso baldintzatua dagoen arkitektura bezalako arte batean izanik ere, **arte** aldi jakin batean **herri baten idiosinkrasiaren isla** izan daitekeela behin eta berriz esateko balio digulako izan da. Zergatik errotu zen horren sendoki Europan ezezaguna ez zen “areto-eliza” mota hau Baskonian?

Azkarate maisuak erantzun bat aditzera eman digu: “Euskal izaerak **soiltasun eredu** bat txertatu zuen XVI. mendeko artean. Maisu flamenko eta mudejarrenak diren XV. mendeko forma gotikoen garapenean sumatzen den funtsezko apaingarrizko kontzeptuen aurrean, euskaldunak bere saiakeraren indarra **eraikuntza onetan, sendoetan**, ondo burututako lanaren **handitasunetan** eta **espazioaren zentzu** horretan jartzen zuen eta batez ere, Erdi Aroko sentipenekin hain gogor kontrajartzen den horretan”.

Ez da zaila gertatzen eliza kolumnario hauen tankeran eta euskaldunon herriaren eta identitate zantzu batzuen artean harremana aurkitzea: **agindutako lanaren sendotasun eta gogortasunari lehentasuna ematea, eraginkortasuna, pragmatismoa, soiltasuna**.

BALIAGARRIAREN ALDEKO JARRERA. Ohar honek ez du kontraesanik sortzen aldi horretako euskal arteak, neurriren batean, Lehen Errenazimentuan gainetza egindako egitura alaiak hartu izanarekin; baina plastikaren alor haueetan, bai figuratiboa nahiz apaingarrizkoa izan, Araoz eta Antxieta bezalako euskaldunek nagusitasuna lortu zuten tokietan ere, nekez hitz egin dezakegu Gaztela, Aragoi edo Andaluziakoaren ezberdina den Baskoniako estilo batetaz.

Monumentuak eta arkitektura lekuak aztertuz, historialariek “**euskal gotiko**” batetaz hitz egin behar izan dute; baina inor ez da “**euskal platereskoaz**” hitz egin beharrez tentaturik sentitu. Honek agian esan nahi du, **erabilgarria den arteak bakarrik**, eguneroko eta gizarte bizitzaren behar etatik, erabileratik eta aginduetatik gertu dagoen arte batek islatzen dituela **euskal arimaren ezaugarri** bezala izenda daitekeen eragin biziak.

EKONOMIA ALDERDIA. Baskoniako landa elizak orokorrean Gaztela eta Asturiaskoak baino zabalagoak eta garrantzitsuagoak direla ikusirik, **Jovellanos**ek bere *Diarioan* bere harridura adierazten zuen, eta berak “erraldoi” edo “katedraletako” izendapen ematen zien eliza eta zutabeen neurrietan herri oparoago eta bizitza maila goragoko baten adierazpena ikusten zuen.

Ekonomia alderdiaren eragina izan litekeen horri buruz eta Gipuzkoako areto-eliza kopuru handiaren islari dagokionez, esan dezagun euskal ekonomiaren historialariek azpimarratu duten bezala, XVI. mendearen bigarren erdian Flandesko gerrek Bizkaian demografia hazkundera moteldu arazten dutela, **Gipuzkoan** berriz, Frantzia eta Ingalaterrarekin duten saler osketa handiago bati eusteko, bere **demografia abiadaririk handiena** mantentzen da, eta horren

ondorioz gurtzarako leku zabalagoen behar handiagoa sentitzen du.

Azkenik, Fernando de Chueca Goitia arkitektoak bere aldetik kontutan hartu beharreko alderdi berri bat erasten du: "Baskonia, **ertiliariak baino eraikitzaile gehiago** dituen lur honek, neurri eta gardentasun handiko elizak eraikitzeke ahalbidea uzten zuen halako eraikuntzako elizak duda mugarik gabe onartzea, oso berezkoa du".²⁹

BIBLIGRAFIA

ARRAZOLA, M^o Asunción: *El Renacimiento en Guipúzcoa*. I. go libk.: *Arquitectura*. Donostia, 2. argit. 1988.

BARRIO LOZA, J.A.- MOYA VALGAÑÓN J.G.: *El modo vasco de producción arquitectónica en los siglos XVI-XVII*. KOBIE-n X, II. libk. (1980)

BARRIO LOZA, J. A.- MOYA VALGAÑÓN J.G.: *Los canteros vizcaínos (1500-1800)*. *Diccionario biográfico*. II. zatia. "KOBIE", 11. znb., 1981, 173-282. or.

CHUECA GOITIA, F.: *Arquitectura del siglo XVI*. A.H. XI.ean.

ECHEGARAY, Carmelo de: *Monumentos religiosos de Guipúzcoa*. Bartzelona, 1921.

ELIAS ODRIOZOLA, Imanol: *Iglesia parroquial de San Sebastián de Soreasu de Azpeitia*. Donostia 1993.

JOVELLANOS, G. Melchor de: *Diarios (Memorias íntimas)*. Madril 1915.

LOPEZ DEL VALLADO, L.: *Arqueología monumental cristiana en el País Vasco*. Euskal

Ikaskuntzaren Lehen Kongresua. Bilbo 1919-1920, 765-771. or.

SCHUBERT, Otto: *Historia del barroco en España*. Madril 1924.

SESMERO, Francisco: *El arte del renacimiento en Vizcaya*. Bilbo 1954.

SESMERO, Francisco: *Tres estudios sobre Guernica y su comarca*. Bilbo 19

URIARTE, Castor de: *Las iglesias-salón vascas del último período del gótico*. Bastida 1978.

V.V.: *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria (C.M.V.)*. III. libk. *Ciudad de Vitoria*. Gasteiz 1968.

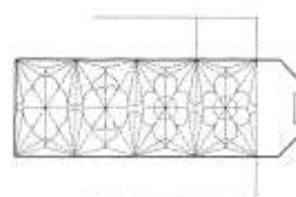
V.V.: *Catálogo Monumental de Navarra*. I. go libk. *Merindad de Tudela*. Iruñea 1980.

V.V.: *Monumentos Nacionales de Euskadi*. 3 ale. Eusko Jaurlaritzak, Kultura Saila, 1985.

WEISE, Georg: *Die spanischen Hallenkirchen der Spätgotik und der Renaissance*. Tübingen 1953.

YBARRA Y BERGE, J.: *Catálogo de monumentos de Vizcaya*. 2 ale. Bilbo 1956.

ELIZ BARNE BAKARREKO ELIZAK. ORIO (G).

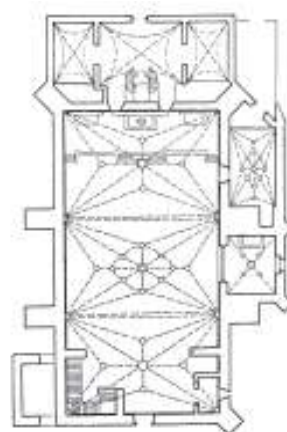
Plentziako elizaren oinplanoaren eskema.

Irudi erref.: Renacimiento en Gipuzkoa.

ITZIAR. DEBA (G).

Itziaroko Andre Maria elizaren kanpoaldea, barrualdea eta oinplanoa.

2002an, uztailaren 31ean
Inazio Santuaren egunean
burutu da liburu honen argitalpena.

EUSKAL HERRI
ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL
ARTEAREN
HISTORIA

III

BARROKOTIK XIX. MENDERA

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN
HISTORIA

— III —

BARROKOTIK XIX. MENDERA

14. ARKITEKTURA ZIBILA

TESTUINGURUA	604
1. FAMILIA ETXEA	604
Baserri-Etxea	605
Eginkizuna	605
Arkitektura	605
Edergarriak	606
Hiriko etxea	606
Populatzeguneak	606
Orubea	606
Morfologia	606
Estetika	606
Jauregiak	607
Gipuzkoa	607
Bizkaia	615
Araba	616
Nafarroa	617
2. UDALETXEAK	623
Kontzeju erakundea	623
Kontzejurako eraikinak	624
Arkitektunaren garapena	624
Gipuzkoako udaletxeak	625
Bizkaiko udaletxeak	628
Arabako udaletxeak	634
Nafarroako udaletxeak	634
3. LABURPENA	635
BIBLIOGRAFIA	639

15. EUSKAL ARTEA ZENTZATU EGIN ZEN

TESTUINGURUA	640
1. NEOKLASIZISMOA. PENTSAKERA, ARKITEKTURA ETA HIRIGINTZA	641
2. EUSKAL SOILTASUNA ETA NEOKLASIZISMOA	642
Sarreraren prozedura	642
Arrazoa eta gustua	643
Mugak eta aldiak	643
3. ARKITEKUTRA NEOKLASIKOA EUSKAL HERRIAN: LEHEN ALDIA	643
Ventura Rodríguezen Euskal eraso	643
Ventura Rodríguezen ikasleak	646
Lehen aldiko beste arkitekto batzuk	647
Bizkaia	648
Arabako maisu handi bat: Justo Antonio Olagibel	648
Silbestre Pérezen lehenengo lanak	656

4. BIGARREN ALDIA. GERRA ARTEAN (1814-1841)	657
Silbestre Pérezen bigarren aldia	657
Hirigile handi bat: Pedro Manuel Ugartemendia	658
Bigarren aldiko beste arkitekto batzuk	659
5. AZKEN ALDIA (1841-1860)	662
6. ARTEAREN ALOR BERRI BAT: KANPOSANTUA	663
7. ARTE FIGURATIBOAK EUSKAL NEOKLASIZISMOAN	667
Eskultura neoklasikoa	667
Margolan neoklasikoak	671
Neoklasizismoko euskal margolariak	671
Luis Paret eta Alcázarren euskal lana	674
8. LABURPENA	675
Ilustrazioa eta arte sormena	675
Kultura ilustratuaren hiru alderdi	675
BIBLIOGRAFIA	677

16. MIRA ERROMANTIKOAK

TESTUINGURUA	678
1. ERROMANTIZISMOA, EZAUGARRIAK ETA ARKITEKTURAKO ISLA	679
Arkitektura historizista	680
Jaungoikoaren etxerako arkitektura	680
Gasteiz	680
Donostia	681
Bilbo	682
Bizien hirirako arkitektura	683
Zabaldegiak	683
Eraikinak	690
Hildakoen bititokirako arkitektura	692
2. ESKULTURAGILE ERROMANTIKOAK	693
Eskultura erlijiosoa	693
XIX. mendeko euskal eskulturagileak	694
Atzerriko eskulturagileen lanak	700
3. MARGOLARI ERROMANTIKOAK ETA ERREALISTAK	701
Nazaretarrak eta garbizaleak	703
Errealismoko talentu aparta: Leon Bonnat	708
Errealistak eta kostunbristak	709
Impresionistak	709
4. LABURPENA	716
Hiri garapena	716
Erlijiozko artearen gainbehera	717
Margogintzaren tonu apala	717
Errealismoa eta Impresionismoa	717
Sinbolismoa eta impresionismoa	717
Mende amaieraren ikuspegia	718
BIBLIOGRAFIA	718

ARGAZKIAK
OSTOA
SAHATS

(Luis Mª Azpilikueta eta José Mª Domench)

Iñaki Aguirre
Darío Garrido

Irudizatzea

Lan honetan irudizatze sailean azaltzen diren argazkiak honako artxibategi hauetatik hartuak izan dira: OSTOAREN artxibategitik eta SAHATS Argitalpen Zerbitzuen artxibategitik, *Iñaki Agirre*enetik, *Darío Garrido*enetik, *Donostiako Gotzaindegiko* arte ondarearen artxibategitik, eta *SORMEN Sorkuntzetatik*.

Irudien aipamenak

Irudien aipamenak ia kasu guztietan liburuaren orri ertzetan jarri ditugu eta badute beren erreferentzia. Aipamen hauek eskuratu dizkiguten argitaletxei geure esker ona adierazi nahi diegu, bakoitzari dagokion tokian, gehienetan banaka adierazirik geratu badira ere. Aipamen zehatza egingo dugu hemen.

Eraikinetako eta monumentuetako planoak eta altxaerak, eta bere lekuan argazkiren bat, gehienetan honako lan hauetatik datozenak izan ohi dira: Micaela Portilla Vitoriak zuzenduriko *Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*-tik (8 liburuki). (Planoak: Jose Egia López de Sabandorenak. 2.3. eta 4. liburukien irudizatzeak: Agustín Peña Resarenak; 5. eta 6. liburukiak: Juan Jose Sampedrorenak; eta 7. eta 8. liburukiak Migel Anjel Quintasenak. Gasteizko Gotzaindegiak argitaraturikoa. Gasteizko Aurrezki Kutxa Munizipalaren eta Vidal Kutxa Fundazioaren obra delarik, 1967-2001; *Catálogo Monumental de Navarra*-tik (9 liburuki), Mª Concepción García Gainzak zuzendurikoa. (Oinplanoak: Iruñeko Artzapezpikutegiaren eta Vianako Printzea Erakundearenak. Argazkiak: Vianako Printzea eta Larrion/Pimoulier Erakundearenak. Vianako Printzea Erakundeak, Iruñeko Artzapezpikuak eta Nafarroako Unibertsitateak argitaraturikoa dena, 1980-1997); *Euskadiko Monumentu Nazional*-etik (3 liburuki), Jesus Muñoz-Baroja Peñagarikano eta Manu Izagirre Lacostak koordinaturikoa. (Arabako planoak eta krokisak: Jesus Muñoz-Baroja eta Manu Izagirrenak dira). Bizkaikoak: Jesus Etxaniz Arriolarenak. Gipuzkoakoak: Jesus Muñoz-Baroja eta Manu Izagirrenak. Eusko Jaurlaritzako Kultur Sailak argitaraturikoa, 1985 delarik; *La plaza en la ciudad*. Jose Luis Garcia Fernandez eta Lena Saladina Iglesias Rouco-rena. Hermann Blumek argitaraturikotik. Madril 1986; *La casa en Navarra*. Julio Caro Barojarena. Nafarroako Aurrezki Kutxak argitaraturikotik. Iruñea 1982.

Irudi batzuk eskuratu ahal izateko zenbait alditan jo dugu: Pedro Luis Etxeberria Goñik zuzendu eta bilduriko *Erretaulak/Retablos* lanera. (Argazkiak Sormenenak dira). Kutxa Gizarte eta Kultur Fundazioak 2001. urtean argitaraturikora; Jose Anjel Barrio Lozak zuzenduriko *Bizkaia. Arqueología, urbanismo y arquitectura histórica* (3 liburuki), Bizkaiko Foru-Aldundiak eta Deustuko Unibertsitateak (Deiker) 1989.ean argitaraturikora; Miguel González de San Román-ek zuzenduriko *Vitoria/Gasteiz en el Arte*-ra (2 liburuki), (argazkiak: Quintas Argazkilariak), Eusko Jaurlaritzak, Arabako Foru-Aldundiak eta Gasteizko Udalak 1997.ean argitaraturikora.

Ondorengo liburu hauetaz ere baliatu gara: Iñaki Moreno Ruiz de Eguinoren ordezkari eta koordinazioaz eginiko *Artistas vascos en Roma*. Erakusketaren katalogoko lanera. Kutxa Gizarte eta Kultur Fundazioak 1994.ean argitaraturikoa; *Pintores vascos/Euskal margolariak. Aurrezki Kutxetako bildumetan* (1etik 8rako liburukiak); *Portraits d'apogée. Léon Bonnat (1833-1922)*. Bonnat Museoaren lanaz, Baiona, 1998; Jose Antonio García Díez-en *La pintura en Álava*, Vital Kutxa Fundazioak 1990.ean argitaraturikoa; Salvador Martín Cruz-en *Pintores navarros*, Iruñeko Aurrezki Kutxa Munizipalak eta Ikerketa eta Argitalpenen Fondoak, S.A.k 1981.ean argitaraturikoa; J. M. Alvarez Enparantzaren *Origen y evolución de la pintura vasca* lanaz, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialak 1973.ean argitaraturikoa; J. R. Eguillor S.I.-ren *Loiola. Historia y Arquitectura*. Etorrek 1991 argitaraturikoa; *La Compañía de Jesús en Bizkaia*, Bizkaiko Foru Artxibategiko Erakusketaren Aretoak 1991.ean argitaraturikoa; Mª Mercedes Urteaga Artigasen *Guía Histórico Monumental de Gipuzkoa*. Arleolan. Gipuzkoako Foru-Aldundiak 1992.ean argitaraturikoa; Alberto González Langarikaren *La Nueva Catedral de Vitoria*. Arabako Foru-Aldundiak 1987.ean argitaraturikoa; Mª Isabel Astizarainen *Gipuzkoako Erretablistika I. Tomas de Jauregi*. Gipuzkoako Foru-Aldundiak 1994.ean argitaraturikoa; Mª Isabel Astiazarainen *Gipuzkoako Erretablistika II. Miguel de Irazusta*. Gipuzkoako Foru-Aldundiak 1997.ean argitaraturikoa; Enrique Ayerbe Echebarriak zuzenduriko *Hiriburuak. Donostia, Bilbo, Gasteiz, Iruñea*. Sendoak 1994.ean argitaraturikoa; *Ibaiak eta Hamanak*. Etorrek 1990.ean argitaraturikoa.

ITZULPENEA

Karme Urdanpilleta Urdanpilleta

MAKETAZIOA ETA DISEINU GRAFIKOA

José León Huarte Ros

Begoña Goikoetxea Amonarraiz

Irudien tratamendua

Ana Jubín Ábalos

ARGITALETXEA

© OSTOA S.A.

Pza. del Caddie, 1.

Lasarte-Oria

FOTOKONPOSAKETA

OSTOA S.A. Lasarte-Oria

INPRIMAKETA ETA KOADERNAKETA

GRAFO S.A. Basauri

ISBN: 84-88960-96-4

Lege gordailua: BI-2680-03

EUSKAL HERRI ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

– III –

BARROKOTIK XIX. MENDERA

Juan Plazaola

ETOR - OSTOA

AURKIBIDEA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA III Juan Plazaola BARROKOTIK XIX. MENDERA

12. BARROKO SOILA

TESTUINGURUA	498
1. BERRITURIKO KRISTAUTASUNARENTZAT ESTILO BERRI BAT ..	499
2. XVII. MENDEKO ARKITEKTURA	500
<i>Arkupeak</i>	501
<i>Atariak</i>	501
<i>Dorreak</i>	501
Arkitektura trentiarra	501
<i>Bizkaia</i>	501
<i>Araba</i>	503
<i>Gipuzkoa</i>	503
<i>Nafarroa</i>	508
<i>Iparpirinioetako Baskonia</i>	510
3. ESKULTURAK ETA ERRETAULAK	511
Erretaula berriak	511
Gregorio Fernandez: bere eragina gure herrian	516
<i>Gregorio Fernandezen euskal eskultura</i>	516
<i>Beste zenbait lan</i>	518
Erromanismoaren eta barrokoaren artean	518
Joan Bazkardo	521
Joan Bazkardoren lorratza	526
Lehen Barrokoa	527
Nafar eskulturagileak	527
Bizkaiko, Kantabriako eta Errioxako lantegiak	527
Inportaturiko irudiak	528
4. XVII. MENDEKO EUSKAL MARGOLARIAK	528
Inportaturiko artea Nafarroan	529
Baltasar Etxabe: atzerriratu ospetsua	529
Bizente Berdusan: bertako maisu bat	538
Bertako beste zenbait margolari	538
5. LABURPENA	539
<i>Bizitza eta Artea barrokoan</i>	539
BIBLIOGRAFIA	540

13. BARROKO APAINA

TESTUINGURUA	542
1. BINOMIO ZAIL BAT XVIII. MENDEAN: ARTEA ETA FEDEA ...	544
2. ARKITEKTURA CHURRIGUERESKOA ETA ROCOCOA	544
Estilo churriguereskoa	544
Rococo estiloa	544
Nafarroa	545
<i>Tutera, Korella, Iruñeko Merindadea</i>	550
<i>Kanpandorreak</i>	560
<i>Erretaulak eta aulkiteriak</i>	560
Gipuzkoa	560
<i>Tenpluak, Atariak, Dorreak eta Erretaulak</i>	563
Bizkaia	573
Araba	578
3. BERTAKO ETA KANPOKO ESKULTURAGILEAK	579
Kanpoko eskulturagile batzuk	579
Luis Salvador Carmona: bere euskal artea	581
Juan Pascual de Mena: Bere euskal lana	587
Bertako eskulturagileak	587
<i>Nafarroa eta Araba</i>	587
<i>Gipuzkoa</i>	588
<i>Bizkaia</i>	594
<i>Baskonia kontinentaleko erretaulak</i>	594
4. XVIII. MENDEKO MARGOLANAK	600
5. URREGINTZA	600
6. LABURPENA	601
<i>Fedearen epeltzea eta sormenaren krisialdia</i>	601
<i>Rococo, polit, zentzumen eta sentimenduen artea</i>	602
<i>Itxuraren balioa</i>	602
<i>Eskulturagilea ahantzian</i>	602
<i>Kristau artearen amaiera</i>	602
BIBLIOGRAFIA	603

■ SIGLAK

A.A.E.: Archivo de Arqueología Española.
A.E.A.A.: Archivo Español de Arte y Arqueología.
A.E.A.: Archivo Español de Arte.
A.M.N.: Arte Medieval Navarro.
A.H.: Ars Hispaniae.
A.P.M.: Sociedad de estudios Vascos. Artes Plásticas y Monumentales.
B.A.C.: Biblioteca de Autores Cristianos.
B.C.M.V.: Boletín de la Comisión de Monumentos de Vizcaya.
B.I.S.S.: Boletín de la Institución Sancho el Sabio.
B.R.S.B-A.P.: Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País.
B.S.A.A.: Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid.
B.S.E.E.: Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.
C.M.N.: Catálogo Monumental de la diócesis de Navarra.
C.M.V.: Catálogo Monumental de la diócesis de Vitoria.

C.A.E.: Cuadernos de Arte Español.
E.A.A.: Estudios de Arqueología Alavesa.
E.D.: Estudios de Deusto.
E.V.: Estudios Vizcaínos.
H.S.: Hispania Sacra.
L.D.: Letras de Deusto.
M.N.E.: Monumentos Nacionales de Euskadi.
O.C.: Obras Completas.
P.V.: Príncipe de Viana.
R.A.B.M.: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
R.I.E.: Revista de Ideas Estéticas.
R.I.E.V.: Revista Internacional de Estudios Vascos (Eusko Ikaskuntza).
S.A.: Summa Artis.
T.C.P.: Temas de Cultura Popular.
T.V.: Temas Vizcaínos.
V.: Véase.
V.V.: Varios Autores.

Baltasar Etxaberen "Loiolako Inazio Santua" koadroaren xehetasuna. Guanajuato-ko Lagundiaren elizan, Mexiko.

"Hizkuntza kantabriarraren antzinatasuna" liburuaren azal ondoko orria, Baltasar Etxaberen, bere erretratua eta armarria azaltzen dituen.

Baltasar Etxaberen "Apropiano Santuaren martiritza" koadroaren xehetasuna.

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA III

12. BARROKO SOILA

13. BARROKO APAINA

14. ARKITEKTURA ZIBILA

15. EUSKAL ARTEA ZENTZATU EGIN ZEN

16. MIRA ERROMANTIKOAK

Bilbon Santiago Katedraleko arkupearen grabatua.

12.

BARROKO SOILA

BARROKOA

• Mugimendu irudikapena.

Santiago Apostoluaren erretaula nagusia. Ermua (B).
Irudi erref.: Retablos II, 849. or.

Bizente Berdusanen «Santiago Matamoros» (1665). Funes (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

TESTUINGURUA

KRISIALDI OROKORRA

Bidezkoa da esatea Espainiak Europan nagusigoa ehun urtetako tarte batean lortu bazuen ere, mende bat baino gutxiago (1621-1700) behar izan zuela, Felipe IV.a (1621-1665) eta Karlos II.a (1665-1700) agintaldian zirenekoa, hain zuzen ere, gainbehera nozitu eta bigarren potentzia mailara jaisteko. Maldan behera joate hau, Europaren ikuspegi orokor batetatik begiratu behar da, hara nola, ekonomiaren krisialdia, gizartearen polarizazioa, Estatuaren krisialdia, Hogeita hamar Urteko gerra eta abar.

Gainbehera orokor horren barruan kokatu behar da Barrokoa, sentiberatasunaren krisialdi bezala, gezurra badirudi ere, espainiar arte eta letrtako "Urrezko Aroaren" aldi berean emango da, eta erantzun modura frantses "klasizismoa" eragingo du. Bizitza eta artearen arteko etengabeko dialektika da: indar kreatorik bizirik sortzen ez duenean, berari abesten ahaleginduko da.

Beste aldetik, pentsatzekoa ere bada, letra eta arteetako ustekabeko "Urrezko Aro" honetan, bere menpekoei Europako ateak itxi izan zizkien Felipe II.aren (1559) Pragmatismoa baliogabetzea bitarteko, (eraginkorra, legezkoa izan ez bazen ere) zerikusirik izango zuela europar kulturarenganako irekitzeak.

Potentzia politiko eta katolikoa bezala Espainian ematen den krisialdia –espainiar bankariekin negoziok bertan behera utzi eta atzerriko bankariei bidea zabal uztea, aitoren semetza eta nobleziarekin elkartezinak bezala hartzen ziren langintzei ospe-kentzeak eta bertan behera uztea, Westfaliak Bakean (1648) hispaniar idealen eta erlijiozkoen hondamena, porrota militarrek (Rocroi, 1643), Kataluniako altxamendua, Aragoiko hitzartzea, Valentziako matxinadak, Pirinioetako Hitzarmenaren lagapenak (1659), eta abar– alde batetara utziz, hemen axola zaiguna Espainiako barru eta kanpoko egoera Euskal Herrian nola islatu zen ikustea da.

EUSKAL HERRIAN ISLARA

Arabian lehenbizi eta Bizkaian eta Gipuzkoan ondoren, XVI. mendearen amaieran biztanleriak nozituriko izurriteen ondorioz, hurrengo mendearen hasieran demografiaren beherakada etorriko zen.

Bestalde, eskulangintza industriaren egoera galgarriaren ondorio bezala, ekonomian nekazaritzaren alderako mugimendua eman zen, zenbait hirigune utzi eta baserri lurak okupatzera itzultz. Artisauen jarduerak ere murriztera egin zuen eta burdingintzak ozta-ozta eutsi ahal izan zion industria honek Europako beste herrialdeetan garatu zen lehiari.

Era berean, Espainiak itsasoko nagusigoa galzteak eta itsas lapurretek Kantauriko probintziatan arrantzaleen atzera egitea eragin zuten. Guduek berriz, merkataritzaren trukaketetan haustura ekarri zuten Ingalaterrarekin lehendabizi eta Herbehereekin ondoren.

Halaz ere, Euskal Herrian asmatu egin zen egoera zail hau apur bat leuntzen beren ekoizpen oinarriak funtsetik aldatuz. Ameriketatik ekarritako artoa gariaren ordezko bihurtu zen. Burgosko merkataritzaren gainbeheraren ondorioz eta zorionez, Bilbo negozio gune bihurtuz joan zen eta horrela bere ohizko garraiobideari eutsi ahal izan zion. Astiro gertatu zen lehengoratzeta eta ekonomia egoeraren nolabaiteko hobekuntza, XVII. mendearen azken aldera sumatu zen.

Gizartearen ikuspuntutik begiratuta, 1526.go Bizkaiko Fueroak (Fuero Berriak) bizkaitarren aitoren-semetzako unibertsalak finkatu bazuen ere, kontuan hartzekoa da ez zirela gizarteko desberdintasunak desagertu. Sozio-ekonomiaren gailentasuna eskualdatu egin zen eta antzinako odol leinuengandik goi-burgesiarengana, jauntxo deituengana aldatu zen prestigioa; jauntxo hauek merkataritzaren eta bertako politikaren buruzagi handikien antzeko bihurtu ziren.

Bizkaiko Jaurerriak harreman onak zituen Koroarekin; baina mailarik apalenetan ondoezik handiena sortu zuena ekonomiaren krisialdia izan zen. Gatz Bilttegiko Matxinada gertatu zen 1631.eko iraillean, Bizkaiko talde heterogeneoak foru agintarien aurrez aurre jarri zitueneko altxamendua, hain zuzen ere. Argi geratu zen foru erregimenak ez zuela hiritar guztien elkartasuna sortzen Jaurerriaren ordain-arazpen fiskalen kontra jartzeko. Gizarteko zuzengabekeriak zirela eta Koroarekin ustekabeko ituna egitera bultzatu zituen jauntxoak eta azkenean matxinatuen aurkako zigor gogorrek emanaz amaitu zen, euskal "berdintasuna" mito bat zela horrela argi erakutsiz, historialarientzat oraindik ere nabarmenagoa izango dena, bestal-

de, hurrengo mendean emango diren matxinadak direla eta.

NAFARROA

Nafarroan XVI. ia mende osoan ekonomia mailako askapen bat eman zelarik noblezia alderdiak gora egin zuen bai kantitatez nahiz kalitatez. Erresumaren mugen barruko nahiz kanpoko alde-rik Koroaren zerbitzuan nafar asko jarri zen armada eta administrazioan. Eta noblezia tituluak erosteko diru-sarbide guriak zituztelarik "Espainia osatzen duten erresumak, inolako berezitasunik gabe, Gaztelako estilo eta legeetara makurrarazteko"¹ helburuaz Olivares ministroak Felipe IV. Erregeari aholkaturiko politika maltzuraren aurrean horrela beren buruak makurtuz. Noblezia tituluaren bitartez gora-egite honek izango du sarbiderik mezenasgoan eta gortearen inguruko jendearen eragina sumatuko da arte eta kultur alorretan.

Bestalde, Nafarroan ere, gainerako Kantauriko probintzietan bezala, pribilegiozko egoera hauek liskar eta herri matxinadak (1627, 1675) eragin zituzten, oso gogor geldiaraziak izan zirenak. Mende honetan barrena gizarte eta kultur desberdintasunak areagotu egin ziren, bi talde edo bloke handi sortu zirela esan daitekeelarik: klase zuzendariak eta nekazari mundua. Populazioari lurralde historiko bakoitzaren barruan eragin zion sozio-ekonomia eta kultur desberdintasun horri, XVII. mende honetan sortu eta zenbait euskal lurraldeetan garatuz joango den desberdintasuna erantsi behar zaio.²

ERLIJIOAREN INGURUNEA

Espainian nahiz Euskal Herrian XVII. mendean demografia, sozio-ekonomia eta politikako krisial-

di garaia izan bazen ere, erlijio gaietan aldiz, berri-ze eta aurrerabide aldia izan zen: Trentoko Kontzilioaren ondorio bezala Apaiztegiak sortu ziren eta hauen bidez berehala agertu zen apaizgoaren eraberritzea, bai bizimoduaren zintotasunean, nahiz teologiazko prestaketan eta artzain arduetan; elizjende sekularrek laguntzaile eraginkorrak izan zituzten erlijioso eta erregeladun elizgizonen artean, hauen arte-rik santutasun nabarmeneko lagunak sortzen zirelarik; ikastetxe berriak sortu ziren eta lehenagokoak berritzeaz gainera, hauen hazkunde ugaria ikusita komentu berriak sortu eta eraiki behar izan zituzten. Eukaristia, Birjina eta Santuenganako jaiak eta gurtzak ohi ez bezalako gorapena iritsi zuen eta arte plastikoaren laguntza beharrezkoa izan zuen. Hauetako ikastetxe Erlijioso batzuk garapen ikusgarria izan zuten, Jesusen Lagundiak bereziki, gaztediaren irakaskuntzan eta aurkitutako ala kolonizaturiko lurraldeetan Berri Onaren zabalkundearen lehentasunez ihardun zuelarik.

Erlijioaren goraldi hau, hainbat historialarik "Katolikotasunaren Leheneratzea" bezala izendatu duten hau ekonomia krisialdi batetan eman bazen ere, XVII. mendeko arteak aldeko izan zuten eta zenbaitek **Kontra-erreformako Artea** bezala izendatzean adierazi nahi duen horri dagokio. Izan ere, Espainian eta are Euskal Herrian, XVII. mendeko artea, arte historian **Barroko** izendapenak iradokitzen duen nabarmenkeria eta gehiegikeriatik urruti dago oraindik. Kapitulu hau eskaintzen diogun aldi hori, klasizismotik oraindik gertu dagoen "**Lehen Barrokoa**" dugu, Trentoko Kontzilioaren irizpide estetikoenganako begirune handikoa, eta aurretik aipatu ditugun gizarte-ekonomia eta politikako baldintzak direla eta gehiegizko distirarik gabea.

BARROKOA

• Ikusgarritasunaren zale.
"Paulo Santuaren bibotz-berritzea". Jurgi Santuaren eliza. Tuterak (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

• Heroismoa.
«Bartolome Santuaren martiritza». Jaskundearen eliza. Barasain (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

• Erotismoa
«Santa Teresaren zehar-zulaketa». Bizente Berdusan (1676).
Funes (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

I.

■ BERRITURIKO KRISTALITASUNAREN ZAT ESTILO BERRI BAT

*Barroko*³ deiturari buruzko etimologiazko jatorriak liokeena berriro ere isilean utziz, eta hitz horren bidez gaur adierazi nahi den errealitate horretara inguratuz, historialariak hiru ikuspuntu desberdinetatik aztertu dutela esanaz hasi beharko dugu:

- forma adierazkorretatik
- adierazitako ideologi edukietatik
- kronologia irizpide soiletik.

FORMA ADIERAZKORRAK. Barrokoaren mendea da XVII.eko mende hau, zehazterakoan adostasunera iritsi gabeko estiloa dugularik. Bere alderdi ezkor eta gustu txarreko bezala (Neoklasizismotik) ulertzetik hasi eta estimatze baikorretara igaro gara, edo alderdi ezkor eta baikorrak berekin dituen garai jakin bateko izpirituaren adierazpide bezala ikustera, besterik gabe.

Barrokoa, *Cornelius Gurlitt*-en iritziz, erregulartasun klasikoaren aurrean askatasuna nahita bilatzen duen sentiberatasun berri baten adierazpidea da, nahiz eta gainkargadun forma nabarmenen aldeko zaletasunean bukatu zuten.

Heinrich Wölfflin-ek barrokoa ikuspuntu formal batetatik aztertu zuen, talde-sentibera-

tasunak, gelditasunaren, pilaketaren eta itzel-tasunaren aurrean, pintoreskoa (argi-itzen kontraste handiak), mugimendu itxurak, arauen deuseztatzeak, simetria gabetasunak eta bizia nahiago izan zuen aldi bat bezala aurkeztuz. Bere funtsezko lanean⁴ aldi historiko jakin batzuetan Barrokoa beharrezko estilo bat bezala jotzera iritsiko zen, klasikoaren aldean, barrokoak, modu argitsu baina behartu samarrez, *bost kontzeptu* hauen bereizgarritasun ezaugarriak zituela esanez:

- izaera pikturikoa,
- sakona,
- forma irekikoa,
- bateratua,
- argi samarra.

Wölfflin-en teoriak bere balioa baduela esan liteke zati batean, formarekiko bere azterketak oraindik ere objektibotasuna gordetzen duten heinean behintzat. Ezin liteke gauza bera esan Barrokoari buruzko arte historiaren ikuspegi botanikoa, "astunak diren formak" eta "hegan doazen formak" alderatzen dituen *Eugenio d'Ors*-en liburu argitsu eta entretengarriaz.

IDEOLOGIA EDUKIA. Barrokoaren ikusmolde formalista honen aurrean, beste batzuk, berak adierazitako edukietatik ulertu dute.

Horrela bada, *Werner Weisbach*-entzat Barrokoa Kontrarreformako artea litzateke. Antzeko ikusmolde bat baitaratu zuen *Emile Mâle* historialariak, Trentoko Kontzilioaren erabakien ondoren Erromako Kristau herriak bizi-

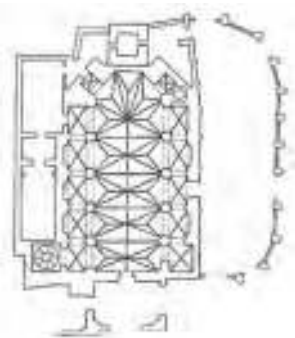
1. "Majestate horrek iristen badu –erantsi zuen ministro guztia hutsuak– munduko printzerik ahaltsuena izango da". V.V.A. Introducción a la Historia de España. (Barcelona 1971), 394. or.
2. Ekonomikoki bateratua eta homogeneoa den Euskal Herri nahastu baten aurrean barrietate eta kontrastedun Euskal Herri baten errealitatea gaineratzen da: itsasoko fatxadaren aurrean barrualdekoa; mendia, haranen sakonaren aurrean; azkenik, hegoaldeko lautada zabalak eta azkeneko espazioak Eboren sakonunean barreneratuak". L. Mº BILBAO: "Transformaciones económicas (siglos XVII-XVIII)". Historia del Pueblo Vasco-n. Donostia 1978, II.a, 112. or.
3. J. PLAZAOLA, Historia y Sentido del Arte Cristiano. B.A.C. 1996, 745. or.
4. H. WÖLFFLIN, Conceptos fundamentales de la Historia del Arte. (Espasa-Calpe, 4. argt. 1961)

SANTA MARIA LA REAL
ELIZAKO ARKUPEA.
SORALUZE (G)

Soraluzeko elizaren arkupeko
planoak (G).
Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 358-359. or.

SANTA MARIA ELIZAKO
ARKUPEA DURANGON (B).

Tenpluaren oinplanoaren planoak
gangan proiektzioa eta arkupearen
ingurunea dituela.
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 121. or.

Arkupearen kanpoaldea eta zurezko
arkitekturaren marrazkiak.
Irudi erref.: La Plaza en la ciudad, 334-335. or.

turiko erreakzioetatik XVII. mendean katolikoaren artean jaio zen ikonografia berri eta bikainak ikusmolde jakingarriak iradoki zizkiolarik. Zenbait historialarik eduki duen kultur gertakari beraren ikuskera ez da hain baikorra izan, alderdirik ezkorrenak nabarmendu dituztelarik barrokoaren balioztatzean, herrialde katolikoetara eraitsi zen krisialdia—hizkera goren, puztutasun eta ihesbidean—ezkutatzeko beren nahia azpimarratuz. “Adibide modura, Italia, Espainia... bezalako herrialde hauen gainbeherako errealitatea eraikin barrokoen fabrikarekin alderatuz, bere pobrezia nabaria da: oso arrunta da, harlanduen orde, adreiluz, harlangaitzez ala buztin-hormaz eraikitzea; baina langai hauek, apaingarri ugarien azpian ezkututzen dira, Konde eta Duke de Olivarensen iragarkiek, beren aldetik egunoroko beharretan ahal den gutxien pentsarazteko edonolako ihesbideak ezinbestekoak dituzten espainiarrei, monarkia unibertsala aldarrikatzen dien modu beretsuan”.⁵

KRONOLOGIA IRIZPIDEA. Kapitulu honetan egin nahi dugun mende honetako Euskal Herriko arkitektura eta ikonografiari buruzko aipamenak, barroko gertakaria, arte estilo guztiz korapilatsu, garai baten bereizgarri bezala hartzeraz garrantzitsua, XVI. mendeko bi hamarkadatan Italian agertzen hasiko dena, hainbat herrialdeetan—baita Euskal Herrian ere—XVII. mendean zehar eta XVIII.aren hasieran garatu eta hedatuko baitira eta bere ezaugarri batzuk gordinkiago azalduko ditu (*rococo*) Neoklasizismoaren erantzuna eraginez, hurrengo kapituluetan ikusi ahal izango dugun bezala.

Manierismoak XVI. mendearen erdialdean jada, Italian estilo berriaren bereizgarri zenbait aldarriak gai izango ditu. Ikonogile manieristen arkitekturazko konposaketetan eta irudikatutako giza irudietan hausten da proportzio klasikoetako legea. Erlaitz hanpatuak sartu ziren eraikinetan gainazal lauen kontrola bilatuz, edo beharrezkoa eta neurritzkoa zenaren irizpideari gainezka egiten zioten zutabe erraldoiak eraiki ziren; eta gizonaren adierazpenean luzamenak eta okerdura harrigarriak agertzen zituen giza gorputzak.

Joera hauetako batzuk Barrokoak azken muturreraino eramane zituen:

- *deigarri eta ikusgarriaren alderako zaletasuna* areagotu egingo da arazoizkoaren eta pragmatikoaren bizkar;
- *mugimendu itxura* gelditasunaren ordezkotzat izango da;
- *sakontasuna iradokitzea*, ustezkoa (margolanetan) ala egiazkoa (arkitekturan), aurreko konposaketak nahiago izatearen ordezkotzat izango da;
- *giza gorputzeko eta espirituzko dinamismoa* gelditasun eta neurriaren ordezkotzat izango da;
- *biziaren adierazpen sakona*, berekin dakarren askatasun, nahasmendu eta guzti, baina naturaltasun eta egiazkotasunetik ere baduena, forma argi eta profil garbienganako sentiberatasunaren kaltetan. Barrokoaren bereizgarri hauxe izango da bera manierismotik gehien aldentzeko duena.

XVI. mendearen azken aldetik, sumatzen da nolabaiteko “ordena, konposaketa argia eta

batez ere, kontatutakoaren sinesgarritasun alderako itzulera, pertsonaiek egiazko giza itxura berreskuratzen eta espazioek berriz, manierismoaren “inolako lekurik” abstraktu batetan pinturak ezabatu zuen birtualtasunaren zentzu osoa eskuratzen dutenez”.⁶

Beste honetaz ere kontura gaitzen, *Barrokoaz* baino areago, *Barrokoaz* hitz egin behar genukeela, izan ere, Rubens-en barrokoa ez da inola ere Rembrandt-en barrokoa, eta Caravaggio-rena ezin liteke Poussin-ena izan. Azkenean, izan ere, badirudi kronologia ikuspegia gainetik jarri behar litzatekeela ikuspegi orokor batetan hainbat eta hain errotikako desberdintasunak bildu nahi izanez gero.

BARROKOA KONTRARREFORMAKO ARTEA. Azkenik, Euskal Herriko barrokoaz hitz egin aurretik, horretan aurkitu behar duguna, izatez, bereziki erlijiozko edukia duena denez, gogora ekar ditzagun Barroko Kontrarreformako arte bezala ulertu zuenak erakutsitako ezaugarriak:

- *heroitasuna*, benetako indar eragile eta sakonaren adierazgarri baino, sarritan imintzio ikusgarriena besterik ez dena,
- *mistizismoa*, garai hartako mistikoen dotrina eta bizimoduari emaniko erantzun litzatekeena;
- *erotismoa*, zalantzarik adigaita, lehen aitatu dugun ezkutapen hori adieraziko lukeena, non garaiaren bertako joera sentsualak erlijiozotasunez jantziko bailirateke;
- *azetismo krudela*, honen bidez arte katolikoak, ekintza onen eta bere martiri eta santu penitenteen sufrimen ia masokistak estimatzen zituen benetako elizaren tradizioarekin fede ortodoxoaren elkartasuna nabarmentzea bilatuko lukeena;
- *mirarizkoaren, santutasunaren, harantzagokoaren zentzua.*

Hauxe da beraz, Jainkotasunarekin adiskidetasun samurrean eta etenik gabeko harremanean beti bizi diren gizon eta emakumeen irudi horietan arte kristauak hartzen duen forma.

R. Wittkower-ek idatzi duen modura, barroko aldiko erlijiozotasunak denetarik onartu zuen: “mundu izaera erakargarri bat eta sentiberatasun samur bat eta jaiera txepel eta sentimental batetatik hasi eta, pietate fanatiko eta hantuste mistiko arterainokoa, jakinaren gainean eginiko politikari baino gehiago, orduko izaera aldaberari ertilariek ematen zioten erantzunaren aurrez aurre gaudenaren lekukotasun frogagarria”.⁷

2.

■ XVII. MENDEKO ARKITEKTURA

Historialari batzuei (Llaguno, Kubler...) ez zaie arazoirik falta euskal arkitekturan mende honetan gainbehera bat eman zela baieztatzen dutenean; beste eskualde batzuei buruz ere erantsi daitekeen oharra da berau, izan ere, Barrokoan arkitekturazko handitasuna, antzerki-izaeraren eragina baino gutxiago bilatzen baita.

Baskonian gainbehera hau kantitatean antzematen da. Ameriketako urreak eta biztanleriaren hazkundeak XVI. mendearen hasieran eraikuntzan bultzadak eragin zituzten bezala, XVII. mendean gainbehera politikok eta demografiaren geldialdiak arkitekturazko egitasmoen ezarpenak geldiarazi egin zituzten.

Beste alde batetik, aurreko aldiaren hasitako eta bukatu gabe zeuden eraikinak bukatu beharrean zeuden: atariak edertu, arkupeak eta ate ondoak erantsi eta dorreak eraiki behar zitzaizkien.

Beraz, zehazki esanda, arkitekturari dagokionez, XVII. mendearen bigarren erdialdean geldialdi bat eman zen (begien bistan azaltzen da, adibidez, orain igeltsuz jantzen hasiko diren zurezko gangetan), eta, XVIII. mendetik edergarrietarako zaletasunari, neoklasikoa iritsi zen arte, nabarmendu zenari, hemen suspertze labur bat sumatuko zaio.

Trentoko Kontzilioaren kontrarreforma zaleen norabide eta eraginean pean sortu eta berriztaturiko ikastetxe erlijioso berriak izan ziren tenplu eta bizitoki berrien premia sumatu zutenak.

Ez dira asko, beraz, oinplano berriko elizak. Maisu euskaldunak behar izan dira antzinako tenpluak arkupeaz, koruz eta atariez osatzeko eta edertzeko.

ARKUPEAK

Horrela ikusiko dugu Bilbon, **Martin Ibañez Zalbidea** maisua **Begoñako Santutegiaren** arkupe ederraren traza egiten.

Euskal Herrian aldi honetan eraikitakoen artean handiena **Bilboko Santiago Katedralako arkupea** da. Oinplano irregularrekoa da, trapezio-formakoa, erdi puntuko arkuteria zabalenez loturiko zazpi pilastra handiz eusten zaiona, den guztia, tarte irregularretan kokaturiko gurutzeriaz estalia. Eraikuntza XVI. mendearen azken hamarkadan egin izan zen astiro-astiro; eta orain gutxi izan da zaharberritua.

Zoragarria da **Durangoko Uribarriko Santa Mariaren arkupea**. Injinerutzako zurezko lan itzela, harrizko baranda batez mugaturiko esparru zabal bat estaltzen du eta zorua 1775. urtean harriztatu zitzaiona.

Bere bitxitasuna dela eta oso interesgarria da Gipuzkoako Soralezeko Santa Maria Erregina elizako **arkupea**, den guztia zurez tailatua da, baita bera egin zeneko 1666.go data ere tailatua duelarik.

Araba aldeko lurraldeetara igaroz gero, 1750. urte aldera, mende bat beranduago **Aguirango San Joan elizan** "Ekialdeko Lautadako arkuperik hoberena"⁸ eraiki zela ohartuko gara, **Inazio Ibero** azeptiar maisuak trazaturikoa.

Urte horietan eta hiri berean **San Esteban parrokiaren** eraiki zen erdi puntuko **arkuteria** duen arkupea ere kalitatezkoa da.

ATARIAK

Barroko aldi luze horretan zehar eraikitako eliza atariaren kapituluaren, **Bilboko Mesedetako fraideen komentuko elizaren ataria** gogoratu beharko litzateke, 1680. urtean eraiki zena. **Joan Ortiz de Colinaren** lana da, nahiz eta

Frantzisko Elorriagak amaitua izan. Geroztikako ordezeko kanpai horma duen ataria ageri da, bertan hiriak berea duen arte giroko lautasuna eta soiltasuna da nagusi.

Antzeko eranskin bat ezagutu zuen **Guesko (Bizkaia) Santa Mariaren elizak**; XVI. mendearen lehen erdian barrena eraikitako eliza gotiko-berantiarra da eta prozesu luze baten ondoren *eliza-areto* bihurtu zen 1577. urte aldera, lehen gogorazi dugun bezala. Lehen aipatua dugun *berpizkunde* estiloko bere *alboko atariak* gainera, elizaren oinetan aberastu bat hartu zuen 1603 eta 1611. urte bitartean Burgoako artzapezpikuaren ikerlaria zen **Joan Gonzalez de Cisniega** maisu menditarrak trazaturiko *herreratar atari* bikainarekin. Burgos eta Valladolideko (Diego de Prades) klasizismo fokuekin eta segoviar (Pedro de Brizuela) fokuekin loturarik ikusi izan zaio.

Arabaren badira plateresko aldiaren egindako atari oso duin batzuk eta berpizkunde beteko (Eltziego, La Puebla de Labarka) beste bikain batzuk, eta horrela jarraitzen da tradizio berberarekin **Kripan, Benasperi, Bilar, Biasteri** eta abarretan.

DORREAK

Beste kapitulu interesgarri bat osatu daiteke aldi horretan eraikitako dorreekin, tenplu berari dagokion data baino beranduago eraikiak direnekin. Elorrioren 1661. urtean eraikitzen hasi zen Guztiz Garbiaren elizako dorre ederra hamar urte beranduago bukatu zen.

• ARKITEKTURA TRENTIARRA

BIZKAIA

Arkitekturaren bultzadan indar gabezia eman zela lehen aipatu badugu ere, aldi honetan sortu ziren ukaezinezko estetika agerpenak dituzten eraikinak.

• **Bi Joan Santuen eliza.** Goiztiarrenean artean aipatzekoa da **Josulagunen ikastetxeko eliza**, 1624. urtean *Andres Santuaren* izenean Bilbon eraiki zena.

Eliza hau, hondamenagatik bertan behera utzi behar izan zen bi *Joan Santuen deitura* zuen beste antzinako parrokiaren ordezkaria zen; 1767.ean Karlos III.aren aginduz Borboien jabego guztietatik botea izan zen Jesusen Lagundiaren eraikina lekualdatu zenean ere, izen deitura hau gorde egin zuen.

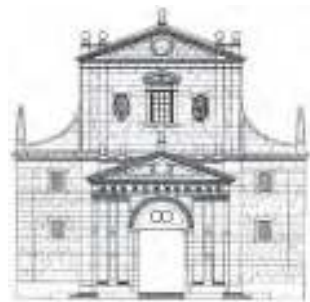
Barroko soilaren ereduari jarraitzen zaio eraikina, italiar arkitekto Vignolak, Erroman, *Gesu eliza* eraiki zientetik Josulagunek berentzat hartu zuten eredu hari, hain zuzen ere.

Aurrealdea edo fatxada bi gorputzez osatua dago: ataria bera eta gainekoa, tenpluaren eliza-barne nagusia kanpora ematen duen eta estilo honen berezko okerdurak alboan dituen, multzo osoari batasuna ematen dion piramidezko kapituletan bukatzen duela. Beheko gorputzaren erdian erdi puntuko arkupean irekitako atea, alde bakoitzean atxikitako zutabe doriko garai pare batez mugatua dago.

Baditu bere *barrualdean* garaiera desberdinetako hiru eliza-barne, gurutzadura eta beronen gainean Lagundiko santuak margoturik

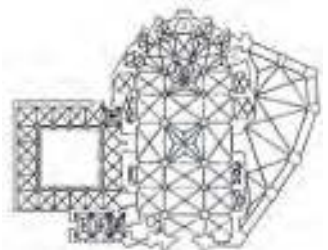
ARKITEKTURA TRENTIARRA

BI JOAN SANTUEN ELIZA.
BILBO (B).

Irudi erref.: Ibaia eta Haranak 4. znb., 116. or.

BILBOKO KATEDRALAREN ARKUPEA

Katedral multzoaren planoak. Tenpluaren, klaustroaren eta arkupearen oinplanoak, gangen proiektzioak dituela.
Irudi erref.: Bizkaia III, 161. or.

- J. REGLA CAMPISTOL, "La crisis del siglo XVII (1621-1713)". Introducción a la Historia de España-n. (Barcelona 1963), 380. or.
- A. PEREZ SANCHEZ, "El concepto de lo barroco hoy". Revisión del Arte Barroco. "Ondare" 19an, APM, Donostia 2000, 19. or.
- R. WITKOWER, Arte y Arquitectura en Italia (1600-1730). Madrid 1988, 137-138. or.
- P. L. ETXEBERRIA, Álava en sus manos, IV.ean, 141. or.
- J. A. BARRIO LOZA, M.N.E., III.ean, Bizkaia, 211. or.

ARKITEKTURA TRENTIARRA

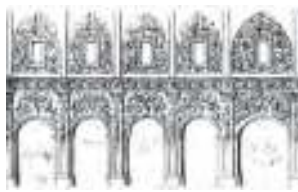
Durangoko Santa Maria eliza (B). Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 117. or.

Lekeitioko Jose Santuaren eliza (B). Irudi erref.: Ibaik eta Haranak 4. znb., 105. or.

IGELTSUZKO APAINKETA

FRANTZISKO SANTUAREN KOMENTUA. GASTEIZ. (A).

Erreforma barrokoaren proiektua (1691).

Desagertutako tenpluko eliza-barnearen argazkia. Irudi erref.: C.M.V. III, 514. or.

daramazkien kupula eder bat ere. Eliza-barne nagusia kanoi-gangaz estalia da eta barrunbeari argia eman ahal izateko sabaileiho edo ilar-gixkak ditu. Ez da handia eliza, baina han ez da falta peraltatu samarrak diren erdi puntuko arkuen gainetan ganga aberatsik, ez eta jesuiten elizetan jatorrizkoak diren eta garai hartako erromatarren eraikinen erara apainduriko frisoak dituzten galeria eta tribunarik ere.

Eliza eta ikastetxearen arkitektoa oso litekeena da, Lagundiaren ordezkaria, honen eta Udalaren arteko hitzarmenean, **Martin Ibañez Zalbidea** izatea.¹⁰

Josulagunen eraikuntza honetan aurkitzen zuten Jovellanosek herrertar kutsuren bat eta Lagundiak Santanderren burutu zuenaren garaikidetzat jotzen zuen.¹¹ Oraingo hau "Juan de Nates-en lana da, Perez de Regueraren ustetan Bilbokoaren egilea ere berau litzateke-elarik".¹² **Ibañez Zalbidea** beraren eskuatzea ere ezagutzen da Bizkaiko beste zenbait lekuean: *Urduñan*, *Balmaseda*, *Artzentales*, eta abar.

• **Uribarriko Santa Maria eliza. Durango.** Durangoko Uribarriko Santa Maria ere klasiszismo garaikoa (1620) da eta oso erabatekoa dirudien birmoldaketa batetan, berpizkunde-gotiko eraikin baten gainean, zeinaren oinplanoa errespetatua izan zen, **Joan Urizar-zabalaren** trazari jarraikiz jaso izan zenaren ondorioa da. Gurutze itxurako pilare lodien bidez bereziak daude hiru eliza-barneak eta multzo osoari handitasun harrigarri bat ematen diote. Denbora joan ahala, "galdu egingo da estiloarekiko leialtasuna *Domingo Vélez de Palacio*, *Juan de Setién*, *Juan Hernando* eta *Pedro de Potón* eta beste zenbait bezalako ertiliarik izango direlarik klasiszismo soila desitxuratzear arduratuko direnak, benetako norabide barroko batetarantz joanez".¹³

• **Agustindarren Komentua. Durango.** Durangotik irten ere egin gabe, hiri eder horretan Agustindarren komentua aurkitzen da, zeinaren trazan **Joan Ansola** gipuzkoarrak nahiago izan zuen formula berriak asmatzea baino Tolosako Frantzisko Santuaren elizako eskema jarraitzea.

• **Pedro Santuaren eliza. Santurtzi.** Mendearen erdira jada iritsita, Nerbioi ezkerreko ertzean Santurtziko Pedro Santuaren eliza eraiki zela gogoratzea merezi du. Gerora berrikuntzak nozitu baditu ere, gorde du oraindik eliza barroko baten itxura bera, izaera soila eta lerro garbiena, alegia.

• **Urrutia sendiaren ermita. Zalla.** Beste multzo aipagarri bat Zallan Urrutia sendiak mendearen bukaeran eraiki zuena da. Jauregia, burdinola eta ermita bat dituen jabego partikular bat da; ermita hau gurutze-toki erakoa da eta badu elizkizunetara joateko balio zuen jauregi aurrera irekitze zabal bat. Esparru honen burualdea abside erakoa da, eta bere atariak trinkotasun eta hustasunarekin jokatuz erdiko ardatza handiagotu egiten du, sendiaren armarrria jada oso era barrokoan nabarmenduz.

• **Familia Santuaren eliza. Urduña.** Bilbo eta bere inguruetik urrunduta, Urduñan, Familia Santuaren eliza topatuko dugu, on Joan Urdanegi eta Villafuerteko markesa zen bere

emazteak fundatutako Jesusen Lagundiaren Ikastetxeko antzinako kapera izan zen honetaz Aita Josefinoak arduratzen dira gaur egun. Tenplua 1680. urtean Luxenburgoko Santiago Raón arkitektoak diseinaturiko da.

Aurrealdea bi Joan Santuen bilbotar elizaren ereditik apur bat aldentzen da; pilastra erraldoien bidez zatitzen da hiru gorputz zutetan, arkuperako sarreratzat balio duten, apaindu gabeko, erdi puntuko arkuez bere beheko solairuan. Alboetako kaleak, fundatzaileen armarridun kalostra bidez bereizitako kanpai horma lirinez amaitzen dira. Nonahi azaltzen dira hostotza edergarriak eta Jesuiten IHS anagrama.

Barrunbez jesuiten elizetako bat da, baina ez guztiz jatorra, ez baitu alboetako tribunarik. Gurutze latindar oinplanoa du, burualde laua, hiru eliza-barne, erdikoa zabalera ederrekoa dena eta gurutzadura ere oso zabala, kupula bere gainean duela. Alboetako eliza-barneak, elizaren ardatzarekiko luzetarako norabidean kokatuak dauden ilargixkadun gangaz estaltzen direla. Fajoi-arku eta formeroak erdi puntukoak dira eta pilare sendoen gainean ezarriak daude. Hostotza mamitsuz, erliebe geometrikoz eta loroiez eginiko apainketak aurreratu samarra den barroko aldiko eraikuntza bat jartzen du bistan.

• **Jose Santuaren eliza. Lekeitio.** Urduñako elizaren antzekoa eta ia data bera duena, gaur egun *Jose Santuaren eliza* den Lekeitioko *josulagunen eliza* da. Eraikuntza 1688. urtean hasia zen gurutze latindar oinplanoa eta horma-bularren arteko kaperak dituena; goiko tribuna lotu baten aldaera badu, kanoi-ganga ilargixkadunaz estalia dago eta kupula itsu bat gurutzaduran. Hainbat osagai erantsi zitzaizkion XVIII. mendean edergarri gehitxo betez.

Enkartazioetara iristen bagara, zenbait tokitan, aitzitik, eraikuntza apalagoak topatuko ditugu, hirietako harresiez kanpo kokatuak direnak.

• **Sandamendiko Santa Elixabeten komentua. Gordexola (1682).** Frantziskotar lekaimen eliza honetan, inguru horretako eliza askotan errepikatzen den gisa onartu zen: hiru edo lau tarte dituen gurutze latindar oinplanoa, gurutzadura eta burualdea laukizuzeneko, ilargixkadun gangak, gurutzaduraren gainean petxinadun kupula, batzuetan zarpeatua den harlangaitzezko aparailua, eta ertzetan eta baoben bazterretan harlanduak.

• **Santa Klararen eliza. Balmaseda.** Garai berekoa eta gurutze itxurari leial zaioa da Balmasedako Santa Klara eliza ere (1675). Klasiszismo aurreratu samarrekoa eta eliza, bizitokia eta prestaketa eskolak (prezeptoria) osaturiko multzoa da, Panamara emigratu zuen Joan de la Piedra herritarrek utzitako ondareari esker sortutakoa delarik. Eraikin guztien elkartzea funtsezkoa da planteamenduz, eta oso litekeena da lana Trasmierako egilearena izatea, bi gela multzo dituen prestaketa eskola ezik, **Pedro de Ozejok** (1653) eraikia baita hau.

Astiazarainek aipatzen du garai honetan bizkaitarren eta menditarren (*Trasmierakoak*) artean ematen den lehia eta aldi berean zein bat

10. M. BASAS, *Miscelánea histórica bilbaina*. Bilbo 1971, 205-209.

11. G. M. de JOVELLANOS, *Diarios* (1915. argt.), 22. or.

12. M. I. ASTIAZARAIN, *Puntos de encuentro y comportamientos tipológicos en la arquitectura barroca vasca*. "ONDARE" 19an, A.P.M., Donostia 2000, 28. or.

13. *Ibidem*, 27. or.

datozen bi taldeak, ia herreratara den barroko soilarekiko. Halaz guztiz ere, *Lucas de Longa* bezalako euskal maisuengan harridurarik sumatzen da barrokoa baitaratzerakoan, edergarri oso urriko kasuak emanaz eta hizkera abanguardistagoa ematera doan beste batzuetan.

Garai honetan ez dira gutxi langintzaz, era askotariko jardueratan murgilduta, gaurko gure artelanen ikusmoldetik begiratuta espezializazioa eskatzen duten zereginak pilotzen dituzten maisu eta lantegiak. Garai honetan Bizkaian, gainerako Baskoniako beste lurraldeetan bezala, arkitektoak, trazatzaile, mihizatzaile, hozkalari eta baita sarritan eskulturagile ere baziren orduan. Horrela izango ziren *Antonio Alloitz*, *Joan Boliialdea*, *Martin Olaizola* azpeitiarra eta Bizkaia, Araba eta abarretan lanean topatuko dugun *Frantzisko Martínez de Arce* Kantabriakoa ere.

ARABA

Araban ere, XVII. mendearen lehen erdian, aurreko eraikuntza jarduera apur bat gutxitua gertatu zen. Hala ta guztiz ere, halako kategoria bat duten eraikin batzuk altza ziren:

- **Guztiz Garbiaren komentua. Gasteiz.** Egun **Antonio Santuaren komentua** (1611-1619) deritzan hau, Araba Etxeko Maria Ana de Gebara Andereak sustatua izan zen, eskema klasikoetara bildu ziren Trasmierako (*Vélez de la Huertatarrak*) maisuekin hitzarmena eginez. Tenpluaren gorputza, gurtza-toki eta jauregiaren artean kokatu zen, horrela hementdik gurutzadurako tribuna batetara sarbidea izan zezakeen moduan kokatuz. Elizaren oinplanoak Villagarcía de Campos-eko Luis Santuaren kolegio-elizaren eredia jarraituko du. Barruak edergarririk gabeko soiltasuna du ezaguarria. Aurrealdeak berriz, badu herrertar kutsu garbi bat: arkuteria hirukoitza duen arkupea, lerromakurreko frontoia eta bigarren mailan nitxoak, Gebaratarren bi armari alboetan dituen laukizuzeneko leiho handia hirugarren solairuan; eta guzti honen buruan triangeluzko frontoi bat. Madrileko Gizakundearen, Avilako Santa Teresaren, eta Madrileko Erret Fraide Oinutsen komentuetatik hartutako edo iradokitako ereduak liratekeenak aurkitu zaizkio.

Gasteizen bertako beste leku batzuetan barrokoa uzkur ala lotsati samar azaltzen da:

- Mikel Santuaren parrokiako **Martin Santuaren kaperan**, (egun Guztiz Garbiarena),
- Santa Maria katedraleko **Santo Kristoaren kaperan** (egun bataiategia), eta abar.
- gaur egun desagertua den eta ezer esango ez dugun **Frantzisko Santuaren komentu eta elizan**, zeinaren jatorria Asisko Santu berarena bezala jotzen den eta gelditu diren eraikinaren irudizko agiriek XVII. mendearen azken urteetan igeltsuz eginiko apainketa barroko arranditsua erakusten duten.¹⁴

Arabako hiriburutik kanpo, XVII. mendean zehar, barroko izaeraz zertzen ari diren hainbat lan hemen aipatzea egoki litzateke.

- **Bastidako Jasokundekoa**, *aurrealdea* eta *dorra* egitea *Trasmierako maisuen* esku izan zena.¹⁵

- **Aguraingo Klaratarren komentuan** nabaria da **Joan** eta **Lukas Longa** (1679) gipuz-

koar arkitektoen eskuartzea, urte batzuk lehenago erre zen beste bat ordezkatzuz beste eliza bat sortu zuten, bere alboetako eliza-barneetan, burualdean eta gurutzaduran toskanar ordenako pilastradun pilareak erabiliz, jada ilargixkadun kanoi-ganga erabiltzen den hiru eliza-barnetako eliza, hain zuzen ere.

DORREAK. Aipa ditzagun izpiritu berari erantzunez eraiki ziren dorre barrokoak:

- **Gasteizko Santa Mariaren katedrala**,
- **Bastidako Jasokundearena**,¹⁶
- **Oiongo Santa Mariarena**,
- **Arrietako Santiagorena**...

Baina, batik bat eta orokorrean, Euskal Herriko kanpaien dorreak eraikitzearen lana, XVIII. mendean gauzatuko den zeregina da.

Jauregi eder bikainak eraikiko dira garai honetan; hainbeste izanik, bada barrokoaren arkitektura zibilari buruzko kapitulu berezi bat eskaintzeko adina arrazoibide.

GIPUZKOA

Gipuzkoan, parrokia eliza berriei lotzen bagatzaizkie ez da ageri emateko berri handirik. Eraikuntzak astiro eta nekepean doaz aurrera, berreraikuntzak ugariago izanik, ehun-urteko honetan, eta lehentxeago esan bezala, ia beti koru, arkupe, sakristia eta dorreen osaketak eta eranskinak egiten direlarik.

Halaz eta guztiz, badira oinplano berria duten komentu eraikuntza garrantzi handikoak ere, **Segurako Sorkundetarren eliza** galanta, esate baterako.

- **Josulagunen Ikastetxeko eliza. Bergara.** Josulagunak 1593. urtean kokatu ziren lekuan, oinplano berriko ikastetxea eraiki nahi izan zuten berari zegokion eliza eta guzti, 1628 hasi zen eraikuntza mende erdi batetaraino luzatu zelarik. Desagertu egin zen ikasgelen eraikin osoa, XIX. mendean.

Oraindik ere funtsezkoenean gorde den eliza josulagunen erara eraiki zen, **Vignola**-ren Arauei jarraikiz: hiru tartetako eliza-barne bakarrekoa den gurutze itxurako oinplanoa, gurutzadura zabala eta laukizuzeneko aldaure-aurrea, bere alboetan sakristiak kokatu zirelarik; eta arauari jarraikiz, beren artean pasabidea duten kaperak irekitzen dira eliza-barne aldera.

Eliza ilargixkadun kanoi-gangaz estalia da eta gurutzaduraren gainean laranja erdiko kupulaz. Aurrealdea ere garai hartako kanonak zioenari jarraitzen zitzaion: hiru eliza-barne erakusten zituen, alboetakoak baino garaia zela zelarik erdikoak, bertan, alboetan atari pilastraduna, armariarentzat tartea uzteko, frontoi lerromakur eta aldapatsu baten bidez burutua.

Joan Martinez Agirre azkoitiar maisuaren zuzendaritzapean hasi ziren lanak 1628. urtean, **Mateo de Ocejoren** trazari jarraitu zitzaizolarik. Eraikuntza honen bigarren etapa batetan **A. Matos** arkitekto josulagunak eta bertako beste maisu batzuk esku hartu zuten, jatorrizko traza berari jarraikiz ziurrenik.¹⁷

Guztiz eraldatua izan zen gerora aurrealdea. Trentotar barrokoaren berezko soiltasunez sortutako tenplua berak gorabehera ugari no-

JASOKUNDEKO ELIZA. BASTIDA (A).

Elizaren ataria eta dorrea.
Iturri erref.: M.N.E. Álava, 159. or.

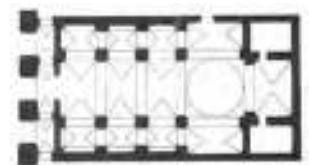

Bakea Plaza.
Iturri erref.: La plaza en la ciudad, 13. or.

FAMILIA SANTUA. URDUÑA (B).

Iturri erref.: La plaza en la ciudad, 340. or.

Iturri erref.:
Compañía de Jesús en Bizkaia, 61. or.

14. *Ibidem*, 27. or.

15. E. ENCISO VIANA, *Labastida*. C.M.A. I.ean, 206. or. eta hur. Ikus baita ere, P. L. ETXEBERRIA GOÑI, *Álava en sus manos*, IV.ean, 145. or.

16. C.M.A. I.a, 209-211. or.

17. M^o J. ARANBURU, *El antiguo colegio de la Compañía de Jesús en Bergara. Historia de su construcción. "ONDARE" 19an, Revisión del Arte Barroco*, A.P.M., Donostia 2000, 257-267. or.

1

6

2

1.- Uribarriko Santa Mariaren eliza. Durango (B). 2.- Bilboko katedralaren arkupea (B). 3.- Joan Santuaren eliza. Agurain (A).
4.- Elorriko Sortzez Garbiaren elizako kanpandorrea (B). 5.- Soreasuko Santa Maria La Real elizako arkupea (G).
6.- Durangoko Santa Maria elizako arkupea (B).

3

4

5

BARROKOKO GANGA
EGITURAK

Antonio Santuaren komentua.
Gasteiz. Komentuetako arkitektura
klasizistaren eredu.
Irudi erref.: Gasteiz en el arte II, 384. or.

Markina-Xemeingo Karmengo
Amaren eliza (B). Soiltasun eta
apainketaren erdi-bide arteko
adibidea.
Irudi erref.: Gasteiz en el arte II, 101. or.

Laukizuzen erako fatxada.
Frantzisko Santuaren komentua-eliza.
Tolosa (G).
Irudi erref.: País Vasco, 257. or.

zitu behar izango zituen Ordena (1767) bota ondorenean, azkenean ia guztizko hondamena joko delarik.

• **Bartolome Santuaren eliza. Elgoibar.** Bergarako jesuiten elizako lanen hastapena eman zuen Martínez Agirre berak emana izan behar du Elgoibarko (1646) elizarako traza ere.

Gerora, berau eraikitzen, **Lucas Longak** (1692) esku hartu zuen. Honek, ilargixkadun kanoi-gangak jarri zizkion eraikinari eta kupulari eusgarritasuna eman ahal izateko, Italian XVI. mendean erabilitako manierista formulak jarraituz, pilareak alkatu egin zituen. Probintziako beste elizatan gertatu ohi den bezala, kupula ez da kanpora ageri, danborrik ere ez du eta petxinen gainetan hartzen du atsedena. Guztiz barneratuak dituen dorre eta arkupeak, benetako esanahia dute egitasmoetan, aurrealde berezia osatzen duenez, hurrengo menderako abiapuntu bezala jokatuko du.

* * *

Ikerkuntzetan azalduz doa, *gotzaindegiko ikerlariaren* irudiak eta eginkizunak zuen garrantzia, izan ere, eliza jakin bat eraikitzeko aurkezturiko egitasmoak aztertzeko egiten zen bisita zela eta, ez baitzen inola ere harritzekoa, ikerlariak berak zekarren traza onartuz amaitzea.

Jazoera hauxe gertatu zela dirudi **Alegian Joan Bataiatzaile Santuaren elizan**, berreraikitzen eta irekitze berriak egiten ehun-urteko erdi bat iraun zuen eta korua berriz hurrengoan egina da. Bere oinplanoa gurutze latindarra da.

Pasai Donibaneko Joan Santuaren eliza ere *gurutze latindar oinplanoa* duena da, 1700. urte arte gangaz estaliko ez dena. Hauek gotiko berantiarreko gurutzeriaz apaindu ziren, korua elizaren oinetan, altuera dezentean kokatzea gipuzkoar barrokoan oso orokorra zen joera dugularik.

Gipuzkoan *laukizuzeneko aurrealdea* onartuko da, **Azkoitiko Santa Klararen komentuan**, Karlos V.aren diruzain eta kontseilari zen Pedro Zuazola jaunak fundatua, **Lucas Longaren** trazadun eliza 1684. urtera arte eliza burutuko ez bada ere. Honen barruan sartzen da *arkupea* ere, erabateko soiltasunez gauzatu dena.

Eskema berari jarraitzen zaio, ikusmoldeetan aldaerak dituztela, halaz ere, **Lazkaoko Karmeldarretan** eta **Zistertarretan**, eta **Segurako Sorkundetarren** lekaimenean, azkeneko komentua eta eliza multzo handi honen traza **Juan Raóni** esker dugu, frantses jatorriko arkitekto sonatua berau, Bianan kokatu eta Nafarroa eta Errioxako eraikuntza askotan esku hartu zuena. Segurako komenturako bere traza **Miguel Martinez** maisuari eman zitzaion.

NAFARROA

KOMENTU-ELIZAK

Nafarroa ere ezta oso aberatsa XVII. mendean eraikitako oinplano berriko parrokia elizetan. Ugari dira, nola ez, komentua-elizak eta santutegiak, noblezia laiko nahiz eliztarren debozio eta eskuzabaltasunari esker orokorrean, gehientsuenetan beren hobiratzeak delako eli-

zitan ziurtatze arren, eta beste batzuetan sendiaren armarrira elizaren aurrealdean jartzea ala sortzailearen jauregiko gelatik elizarako sarbidea izatea nahi izaten baitzuten.

Ikastetxe Erlijiosoek sartutako eraikuntza eskemek erakutsiko duten eragina halakoa izango da, non, XVII. mendean osoan eta XVIII. zatirik handiengan iraungo baitute, komentuetako eremua ere zeharkatuz eta santutegi eta parrokiei inspirazioa eraginez.¹⁸

Nafar komentua elizen eredu orokorra hauxe da:

- egituretako osagai modura *adreibidua* nagusituko da, eraikinaren zenbait alderditan bere orde *harlanduak* jartzen badira ere.
- oinplano arrunta, *gurutze latindarra* da, sai-hetsetan, josulagunen barroko estilori jarraituz, beren artean komunikatzen diren garaiera txikiagoko *eliza-barneak alboan* dituela.
- *edergarriak gehiagotu* egingo dira denbora joan ahala.

Erriberako eskualdeetan, esate baterako, hurrengo mendeko barroko apainegia aldarrikatzen duen aldaketa hori sumatzen da. "XVII. mendean azken laurdenean altxa ziren tenplu horietan eta garaitsu horretan berriro ziren besteetan gangak eta kupulak, nahiz arkitekturazko beste osagaiak oso lauak baina konposaketa dinamikoak diren erroleoak osatzen dituzten igeltsuzko sare moduko batez estaltzera jotzen da".¹⁹

Tuteran eliza mota horren eredu zabala aurkituko dugu.

• **Jesusen Lagundiaren ikastetxeko eliza.** Jesusen Lagundiak 1600. urtetik hasi zen bere ikastetxeko eliza eraikitzen, berpizkunde soil eta trentotar estilokoa eraiki zuen, eta apainduriko barroko bihurtzeko XVIII. mendera arte zain egon behar izan zuen.

Tenplu honek Ordenako lagun batek egina izan behar zuen.²⁰ Eta jesuiten ereduari jarraitzen zaio:

- eliza-barne zabala,
- hiru tarte,
- sai-hetsetako kaperak,
- kanoi-erdiko gangak, gurutzaduraren erdiko tartearren gainean kupula duela.

Badu honek bitxikeria bat, eliza hau Espainiako josulagunenak diren ia eliza guztiak baino zaharragoa dela.²¹

Bere *aurrealde soilak*, nafar Erribera inguruko komentua-eliza batzuetan, eredarako balio izango zuen: *Korellako Karmeldar Oinutsen Arazeliko Santa Mariaren komentua* aurrealderako, adibidez. Karlos III. erregeak, Jesuitak handik bidali ondoren, bere eliza, **Jurgi Santuaren parrokia** bihurtu zuen.

• **Domingotar lekaimen eliza.** Gurutze latindar oinplano gainean hasi ziren eraikitzen 1635ean, bost tartetako da, koru garaia oinetan eta kanoi-erdiko gangak ilargixkadunak, gurutzaduraren erdiko tartean ezik, hau, linterna batez amaitzen den petxina gainetan laranja erdiko kupula batez estaltzen baita. Eliza honi XVII. mendean azkenera igeltsuzko eta pinturazko apainketa bat egin zitzaion; eta XVII. mendeko harrizko aurrealde jator bat

18. J. J. AZANZA LOPEZ, "El barroco conventual". El Arte en Navarra, 25. znb. Diario de Navarra argt. Iruña 387. or.

19. C.M.N. I, XXXII.lean.

20. Agirietan Joan Gonzalez Apaolazaren izena azaltzen da, litekeena da, gerora mende erdi bat luzatu ziren eraikuntza lanen lehen egilea izatea.

21. C.M.N. I.lean, 314-315. or.

jarri zioten: gorputz zut bakarreko aurrealdea, bi solairutako beste batez konbinatuz, hiru kaletan zatiturik lehengoa eta bakarrean bigarrena. Bao batzuez eta erdi puntuko arku baten pean, giza irudi eta landare gaiak dituen mentsulaz oso ederturiko pilastrak alboetan dituela, gorputz bakarreko atari handi baten bidez alaitzen dira bere paramentuak.

- **Karmengo komentu-eliza.** Domingotar lekaimen elizaren antz handikoa da, egun Filipotarrena den Karmengo komentua. Eraikitzen hasi, **Frantzisko de Gurrea eta Casadoren** trazaren arabera, XVII. mende hasieran hasi ziren eta mende beraren erdialdean handiagotu egin zuten. Eskema jakin berari jarraitzen zaio, gurutze latindar oinplanoa, bost tartetako eliza-barne luzea, horma-bularren artean kapera dituela, oinetan korua eta kanoi-erdiko ganga, gurutzaduraren erdiko tartean ezik, han laranja erdiko kupulaz estaltzen baita.

Erriberatik Nafarroaren *erdialdera* igaroz gero, herrigune nagusienetan XVII. mendeko komentuetako edil arte galanten hainbat eredu ikusi ahal izango ditugu.

Garaiko arkitektura erlijioso bezala aipagarriak dira **Lizarrako** zenbait komentu:

- **Beneditar lekaimen komentu-eliza** (hurrela deitzen ziren, gaur “San Benitorenak”) menderen lehen erdiko komentu-eliza motaren egiturakoa da eta gaur egun hondatu samarra aurkitzen da.

- **Klartarren komentu-eliza.** Aurrekoaren oso antzekoa da Klartarrenena, XVII. mende erdialdera, beste XV. mendeko baten ordezkia izan zena. Gaurkoa, egitasmoa enkantean atara eta Joan de Larrañaga maisuari eman zitzaionaren ordaina da, 1654. urtean bukatutzat eman zuelarik.

Eliza-barne bakarrekoa den eliz hau, garai honetako era xume eta soilari egokitzen zaio. Deigarriena, klaustro zabala da, bere inguruan monastegi multzoa banaturik duela. Herreratar soiltasuneko klaustro hau, adreiluzko bi solairutan egina da, bat bestearen atzetik pilareen gainetan arkuteriaitsuak dituela, bertan burudun leihoak txandakatuz.

- **Gutziz Garbiaren lekaimen komentu-eliza.** Gutziz Garbiaren lekaimen Errekoletoen eliza ere aipagarria da, 1688. urtean hasita luxenburgotar Santiago Raon maisuaren trazaren arabera eta bertako maisu famatuak esku hartuz eraiki zen.

Elizan, ohiko gurutze egitura hartu zuten, eliza-barne bakarra, gurutzadura oso zabalaren gainean esfera erdiko estalkia duela eta burualde zuzena. Harrizko aurrealde izugarria du, josulagunen elizen aurrealdean kutsukoa, erdiko paramentuan hiru mailatan egituratuta, erraldoi ordenako pilastraz uztaiturikoa eta alboetan hegaltzarrez profilduriko bi gorputz gehiago dituela. Behereneko mailan hiru arku desberdineko arkupe bat dago; bigarrenean berriz, hegaltzar ahurren artean hormakonka bat, zainaren saihetsetan komentuari fundatzaileen bi armari handi baitaude kokaturik; goieneko mailan leiho handi bat dago alde banatan, aurrekoak baino txikiagoak diren armariak dituela.

Tafallan lehen barroko aldiko bi eraikin bikain ikus daitezke:

- **Kaputxinoen komentua.** Ana Ollakarizketak fundatua eta 1658. urtean fraideak berak eginiko traza gainean eraikitzen hasi zena. Gurutze latindar oinplanoa da. Bere herretar aurrealdea, kanpai horma bat biltzen duen zatitutako frontoi zuzen batez amaitzen den laukizuzen bat besterik ezta.

- **Sortzez Garbiaren lekaimen Errekoletoa.** Domingo Agirrek 1674 eta 1694. urte bitartean eraikitako hau, askoz handiagoa da. Garai honetan arrunt zen erari egokitzen zaiona da eta fundatzaileen –Guatemalako gobernari Martin Carlos de Mencos eta Arbizu eta honen emaztea– jauregiari, elizako tribuna batetara ematen duen pasabide batez, lotuta agertzen da. Kanpoaldera, saihetsetako hegalez elkarturiko hiru kaletako aurre-oihal bat erakusten du, elizaren barrualdeari ez dagokiona, halaz ere, hau eliza-barne bakarrekoa baita.

Hauexek dira **Korellan** aipa ditzakegunak:

- **Karmeldar Lekaimen Oinutsen eliza,** lehen ere zerbait esana dagoena.

- **Migel Santuaren eliza.** Korellako elizarik zaharrena da orain ikusten dugun hau, XVII eta XVIII. mendeetan berreraikitze baten ondorioz eliza barroko bihurtu bazen ere. Gaurko erdian kupula duen gurutzaduran Erdi Aroko fabrikaren eraldatzea eta alboetako eliza-barneak zutitzea izan zen, batez ere, eraldaketa hori. Lan hau *Juan Martinez, Santiago Raon* maisuak eta *Anaia Anizeto Ansa* domingotarrak eta beste maisuren batzuk egina da.

- **Gizakundearen komentu-eliza** (Beneditarrak). Gaur egun komentua hau *Arte Sakratuaren Museoa* da eta XVIII. mendeko eransgarri barroko ez oso eraldatuta dagoen bere elizak argi erakusten du trazaz, aurreko mendeko komentu-elizen ereduari dagokiona dela, eliza-barne bakarrekoa, kanoi-erdiko gangaz estalitako lau tarte eta kupula duela gurutzaduraren gainean.

Eliza-barnearen zabalera eta tarteen arteko luzera apurraren proportzio bitxiak eta lau tartetako bi estaltzen dituen koru bat izatea berak, ondorioz dakar, erdiratutako gune baten inpresioa ematen duela, gurutze grekoaren alderakoa. Harlanduzko oinarri gainetan adreiluzko aurrealdeak baditu hiru kale, eta bere estiloa, Aita Lorentzo de San Nikolas tratatu-idazle eta agustindarraren egitasmoen bidez hedatutakoa da, berau Madrileko Calatravas-tarren elizarako trazagatik delarik ezaguna.

Mende honetan **Iruñean** zenbait erlijioso elkartek hartu zuen kokamena; baina ez dira gorde beren eraikinak edo gorde direnak oso egoera hondatuan iritsi dira guregana. Hemen aipatzea mereziko luketenak hauexek lirateke:

- **Karmeldar moja Oinutsen eliza,** 1644. urtean eraikitzen hasia eta ohikoa den gurutze latindarrari darraio eta lehen barrokoari dagokion soiltasunaren arabera aurrealde ikusgarri bat erakusten du.

- **Errekoletoa mojen eliza.** Felipe III.aren arkitekto zen Juan Gomez de Mora arduratu zen

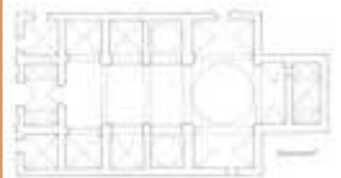
KOMENTU ELIZAK

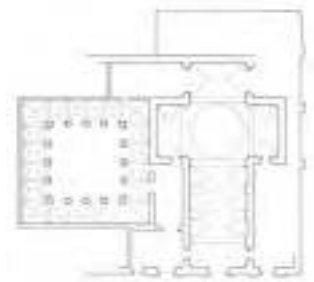
Frantzisko Santuaren komentua. Frantziskotarrak. Biana. Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 392. or.

Irudi erref.: C.M.N. II, 599. or.

Irudi erref.: C.M.N. II, 597. or.

Gizakundearen komentua. Korella.

Irudi erref.: C.M.N. II, 129. or.

Sorkundetar Errekoletoa. Lizarra. Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Irudi erref.: C.M.N. II, 553. or.

HIRUTASUNAREN ELIZAK.
PIRINIOZ GAINDIKO BASKONIA.

Gotañeko eliza. Maulen (Z).

Irabarneko eliza. Maule (Z).

Galeriadun eliza tipikoa.

trazaz. Eraikin lanak Domingo Iriarte errege lanetako maisuak zuzendu zituen (1624-1634). Gurutzadura irtena duen eliza-barne bakarrekoa da eliza, bere gainean, kanpoaldera zinborio batez disimulatzen den kupula bat altxatzen da. Ongi bereizitako bi alderdi ditu aurrealdeak, kuxinduriko harlanduzkoa behe-nerkoa eta adreiluzkoa goialdekoa, bertan Sortzez Garbiaren irudia eta Montejasoko Markesa zen Juan Ziriza fundatzailearen armariak gailentzen dira.²²

Bianan, XVII. mendeko arkitekturari dagokionetan deigarrienak ondorengook dira:

- **San Frantziskoren komentua**, anaia Pedro Uruelaren trazaren arabera 1642 eta 1677. urte bitartean eraikia da.

Elizak, markatu gabeko gurutzadura duen gurutze latindar oinplanoa du, lau tartetako eta kontrahorma artetan kokaturiko kaperak baditu, kanoi-erdiz estalia dago gurutzadurako tartea ezik, hau kupulaz estaltzen baita. Kupula hau laster, igeltsuzko apaingarriez eta denbora igaro bezala elizaren goieneko alderdi-tera hedatuz joan zen horma pintura batez edertu zen, azkenerako barrunbeari barroko zama-tegiaren itxura emanaz.

Harlandu onez egina da aurrealdea, soiltasun handikoa, komentuetako ereduarekin bat datorrena, bi solairuetan paramentu lauak ditu eta triangeluzko frontoiez koroatzen da. Behereneko solairuan ataria, bi pilastra pare alboetan dituela, bi hegaltzarrez osaturiko paramentu lauak, aurrealdeko bi mailak ebakitzen dituen erlantz gainaren erdian hormakonka bat ageri da, Birjinaren irudia duela.

Komentuak badu bi solairutako klaustro bat, soila berau ere: behe-nerkoa harlanduzkoa eta erdi puntuko arkuak eta idibegidun hutsarte edo baoak dituen, eta goienekoa adreiluzkoa, burudun leihoak dituela.

Zangozako merindadean apenas edil mailan erakusteko ezer dagoenik, izatekotan ere:

- **Irunberriko lekaime Beneditarren monasterio-eliza**, 1677 eta 1682. urte artean burutu zena, ilargixkadun gangaz estaltzen den gurutze latindar oinplanoa duena, komentuetako arkitekturan eman ohi den bezalakoa.

IPARPIRINIOETAKO BASKONIA

Iparraldean XVII. mendea, eliza ugari eraiki eta aurreko eraikinak birmoldatze eta handiagotzeko aldia izan zen.

Elie Lambert historialari frantziarrak Iparraldeko Euskal Herrian Erdi Aroko elizen berrezko ezaugarri bezala aipatu zituen batzuk, garai modernoetan eraikitako elizei erantsi daitezkeenak dira. Bere edertasuna eta dena delako indar hunkigarria, bere xumetasun beretik sortzen zaizkio; xumetasun horrek, hala ere, onartzen du hainbat aniztasun Pirinioen harantzagoko hiru probintzietan batetik bestera igarotzen den heinean.

Gurutze latindar oinplanodun (galeriarik gabekoa, beraz) **Miarritzeko San Martin eliza** bezalako salbuespen bakan batzuk ezik,

eliza-barne bakarrekoko eliza txikiak izan ohi dira eta horrela izanari ez zaio azalpenik bilatu behar, populazio txikiko nekazari lurraldeak izatearena baino. Lambert-ek²³ uste du, eskualde honek, bere kultur eta artearen arloan era berezi batetan jasotzen duela abatetxeen eragina; iritzi eztabaidagarria da batzuen ustez, izan ere, euskal bizimoduan parroquia funtsezko taldea izatea azpimarratzen baitute, sendoki antolatua eta gizarte mailan garrantzi handikoa.²⁴

Egia esan, Lambert-ek aitatutako eskualde desberdintasunek ez gaituzte arkitekturaren oinarriko osagaietara eramaten, batez ere, lehenetasunez erabilitako materialetara eta kanpandorreen moduko beste osagai eransgarrietara baizik.

LAPURDI. Lurralde honetako dorreek honako ezaugarri hauek dituzte:

- *atartea dute* aurrealdearen erdian, XVIII. mendean Gipuzkoan sarritan izango den bezala.²⁵

- *oinplano karratukoak* izaten dira, edo zortzialdekoa inoizka.

- *zortzialdeko oinarria duen bigarren solairuren bat* izaten dute batzuk, atarte karratua gortez.

- *dorre mota honen garaiera makurra*, eliza-barnearena ia gainditzen ez duena eta ez duela gezirik.

ZUBEROA. Zuberoako elizako dorreak beste egitura bat dute. Dorreak izan ohi dira:

- *luze eta zorrotzak*,

- *arbel beltz* xafraz estaliak, pirinioz azpiko Nafarroaren ekialdean ikusi daitezkeen bezala, beste bi eskualdeetan ez bezala (Lapurdi eta Nafarroa Beherea), hauetan estalgarri modura teila borobila erabiltzen baita,

- *atartea oinetan* dutela.

Zuberoako *dorreak* elizaren aurrealdean altxatzen dira eta ertz askotako hiru gailurrez amaitzen, hauei beti, Hirutasunaren dogma gogorarazteko asmoa ikusi izan zaielarik.

Eskualde honetan, zenbaitetan, eliza-barne nagusiaren ondoan beste alboko eliza-barne bat eraiki ohi zaio, aurrekoarengandik zutabe zilindriko bat ala beste zutsitako arkuen bidez bereizirik.

BEHE NAFARROA. Geografikoki beste bi probintzien arteko delako, Behe Nafarroak, Lambert ustez, bietatik harturiko ezaugarriak bereganatuak ditu, nahiz eta forma ugariak izan eta Lapurditik Zuberoatik baino gertuago egon, badago ere.

Jatorriz Erdi Arokoa, eta zehatzago esanda erromanikoa den eliza mota honek XVI. mendeaz geroztik norabide aldaketa nabaria izango du, aipaturiko historialari eta Sorbonako irakaslearen ustetan. Aldi berrietako aldakuntzarik esanguratsuenak aldare-aurrean eta alboetako galeriatan gauzatzen dira.

Horme jositako, eliza hauetan eraiki ziren zurezko **galeriak**, biztanleria nabarmen hazi eta eliza-barne bakarra alde batera utzi nahi ez zenean, irtenbiderik egokiena zirelakoan eraiki ziren. Pierre de Lancre mariskalak, 1609. urtean bere ibilbideetako Egunerokoan, galeria hauen bitxitasunaz harriturik idazten bazuen,

22. C.M.N. V, 3an, 309-313 or.
 23. E. LAMBERT, "L'Architecture religieuse dans le Pays Basque français" Annales du Midi, 1952, 97-112. or.
 24. René CUZACQ, "L'architecture des églises au Pays Basque français". Gure Herria-n, 1942, 97-113. or.
 25. F. LAFAYE, L'église basque. Gure Herria-n, 1953, 75-86. or.
 26. R. CUZACQ, O.c.
 27. Aski bedi kandela piztu baten aurrean ospatzen zen era honetako enkante baten adibidea ezagutzea. Afaunen, San Martingo elizako erretaula nagusirako 1641. urtean ospatu zen enkantea: "Zabaliako Mateok 6.000 dukatekin ireki zuen enkantea, ondoren Arabarra zen Zozayako Migelek 5.000 eskaini zituen, Diego Mayorak 4.000, Joan Mendarazek 3.900 dukat, eta azkenik Diego Mayorak 3.150 dukat; kandela luzez egon bazen ere piztuta, ez zen apustu hoberik eskaini zuenik azaldu". J. de ARIN DORRONSORO, Clero y religiosos de Afaun. Gasteiz 1964. I. CENDOYA-k aipatua, El retablo barroco en el Goyerri-n. Donostia 1992, 171. or.
 28. J. J. MARTIN GOZALEZ, "Tipología e iconografía del retablo español del Renacimiento". B.S.E.A.A., XXX. libk.-an, Valladolid 1964, 5-66. or.
 29. M^o C. GARCIA GAINZA, "Notas para el estudio de la cultura barroca navarra". L.D., Vean, 10. zbn., 1975, 127-145. or.
 30. Zendoyak laugarren erretaula barroko mota bat ere onartzen du Gortetik datorrena eta berak "madritarra" deitzen diona eta "churrigueresko aurrekoa" beste zenbaitzuk. O.c., 91-124. or.
 31. J. ZORROZUA, El retablo barroco en Bizkaia. Bilbo 1998, 88-118. or.

uste izatekoa da XVI. mendean sarritako ohitura zela galeria hauek eraikitzea.

Elizako hormetan zehar luze doazen galeria hauek bi ala hiru mailatan jarriak izan ohi dira; baina bada bost solairuetako kasuren bat ere.²⁶

Iparraldeko Euskal Herrian hain bertako eta berena duten ohitura honek, elizkizunetara doazen gizonetzkoen mugimenduaren erraztasunean laguntzen ez badu ere, gertutasunera behintzat behartzen ditu eta ikuskizuna errazten, barrualdeko esparrua ikuskizunetako areto moduko zerbait bihurtuz. Garrantzizkoak zituzten, arreta handiz edertzen eta batzuetan margo desberdinez pintatzen zituzten eta.

Korua (aldare-aldea) sarritan oso goiko mailan aurkitzen da, dozena luze bat eskailera igo ondoren. Ohitura honen zuribidea Lambertentzat, sakristia aldare-aurre honen zoru azpian jartzea litzateke; eta honek erromesetako elizek berea zuten antzinako erlikia-kriptan izango luke bere jatorria.

Bestalde, **aldareak** altura berezia du eta santutegi aldearentzat toki garaia gomendatzen zuen Trento ondorengo eliz jarraibideei dago-kiena izan liteke, hain zuzen ere.

Elizara zetozen gizonetzkoak gehienak galerietan barrena kokatzea sustraiturik dagoen ohiturak eragingo zuela, uste izaten da, ospakizunetako aldea, zorua eta galeriaren bitarteko mailan egotea bilatzeko.

Oraindik esan dezagun, ikonografia ikuspuntutik eliza hauetako batzuk, **erretaula** ikusgarriez aberastu eta edertuak geratzen direla, normalean hurrengo mendekoak direnez, beranduago aipatu beharko ditugularik.

3.

■ ESKULTURAK ETA ERRETAULAK

● ERRETAULA BERRIAK

Eskulturen arte maila XVII. mendean, aurreko eskola erromanistak lortutako tontorrak ez baditu iritsi ere, kalitate on samarreako izaten jarraitzen du. Eskulturgintza hau, kokamen desberdinetan azaltzen zaigu:

- koruko aulkiterian,
- parroikia eta komentuetako horma-konkadun aurrealdeetan,
- jauregien aurrealdeetan,
- zaindaritza duten kaperen apainketatan,
- hilobi monumentuetan,
- eskultura garrantzizkoa den erretaulatan, batez ere.

Esan liteke, *urreztaturiko eta koloreanitzeko zuraren erresuma* dela espainiar barrokoa eta euskal barrokoa.

Hitzarmenak. Erretauletak artearen ohar orokor bezala, argi eduki behar da, lantegi komplexua zela erretaula baten eraikuntza, prozesu luzea eskatzen zuena, elizbarruti bakoitzean bertako Sinodo Konstituzioetan aurreikusitako eta arauturiko ondorengo hauei buruzko arauak ematen zituelarik:

- zehatz-mehatz hitzartu eta agirietan bildu beharrezko tratuei buruzkoak,
- nahiago zen estiloari (gehienetan jada bukatuak ziren erretaulakin alderatuz) buruzkoak,
- bere mazoneria eta irudiak zein materialez zertu behar ziren, ordainketa moduak, beren azterketa eta tasazioa, eta abarrei buruzkoak.

Hitzarmena arkitektoarekin egiten zen eta batzuetan trazaren egilea bera izaten bazen ere, imajinagintzako eskulturagileak bilatzeaz eta tratua egiteaz berak arduratu behar izaten zuen. Hori dela eta, erretaularen hitzarmen baten agiriak ez zaizkigu beti informazio iturri gertatzen, gaur gehien axola zaizkigun erretauletak eskulturagile eta erliebegileen izenak eza-gutzeko orduan.

Euskal Herrian garai horretan arrunta zen hitzarmen horiek jendaurreko enkantean eta “kandelaz” egitea.²⁷

Egitura. Komeni da jakitea Berpizkundera, bere solairuetan eta erliebeentzako nitxo eta laukidun (edo kaxadun) kaleetan, apainketa aberastu eta aldatu bazuen ere, *bateraturiko multzo bat* bezala igaro zen Erdi Aroko erretaula gotikoaren egiturak, XVII. mendera arte iraun zuela.

Multzo hori XVIII. mendean baizik ez zen soildu, eta erretaula *gorputz konplexu bakar* baina ongi batutako batetan eraldatu zen, hau eragozpen ez izanik *ezarritako irudiek* kokalekua izan zezaten, ohikoena inolako irudi-uztai garrantzizkorik gabeak baitziren, ertilari churriguereskoak ala rococoak izan zezakeen konposaketaren zentzuaren arabekoak.

Tipologia. Erretaula barrokoen labirinto polimorfikoetan ez galtzeko historialariak hauen tipologiaren arabera aldizka sailkapenak egiten saiatzen dira. Martin Gonzalezek,²⁸ Garzia Gaintzak,²⁹ Inazio Zendoiak³⁰ eta Julen Zorrozuak³¹ aukeratutako edozein eskemek balio diezaguke Euskal Herriko erretaulagintzari heltzen diogunean. Baina, Julen Zorrozuak eskaintzen duen sailkapen hirukoitzaren alde erabaki dugu:

- erretaula **klasizista** (c. 1620-1680),
- erretaula **churriguereskoa** (c. 1680-1740).
- erretaula **rococo** (c. 1740-1780).

Sailkapen honetan ez gatzazkio data horri zehatz-mehatz egokituko, hiru mota hauetan nolabaiteko kronologia ezkutapen bat badela eta, aldaketak azkarrago gertatzen diren eskualdeetako hurbilpenaren arabera, Baskoniako hainbat eskualdeetan emandako desberdintasunak kontutan harturik.

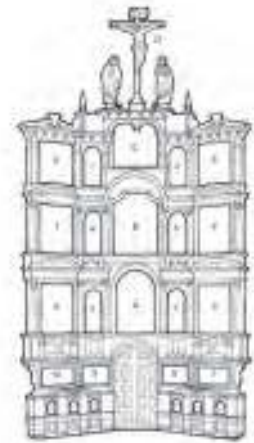
ERRETAULA KLASIZISTA. Klasizista deitzen zaion XVII. mendeko erretaularen ezaugarriak hauexek dira:

- ildaskaturiko *zutabe* klasiko handiak,
- *dekorazio* kargatu samarra, erretaula erromanistaren soiltasunaz alderatzen bada.

Ikonografia:

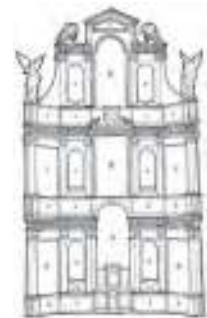
- Hasiera batetan eta Trentoko Kontziliotik sortutako katekizate ahaleginaren ondorio bezala, *kontaketa eszenak dira nagusi*.

ERRETAULA MOTAK

ERROMANISTA

Uribarriko Santa Maria elizako erretaula nagusia, Durango (B).
Irudi erref.: Retablos II, 689. or.

KLASIZISTA

Migel Santuaren elizako erretaula nagusia, Gasteiz (B).
Irudi erref.: Retablos II, 730. or.

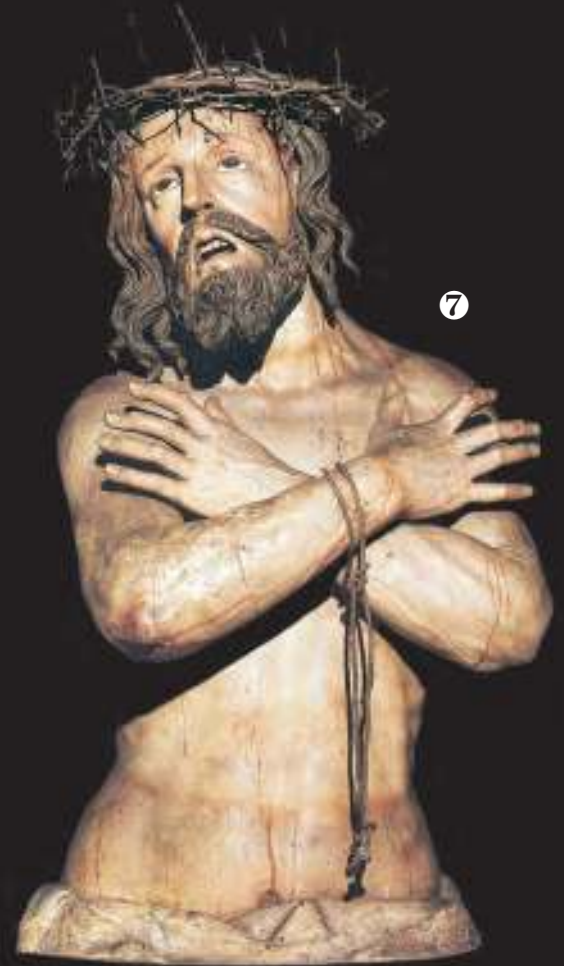
CHURRIGUERESKOA

Migel Santuaren elizako erretaula nagusia, Oñati (G).
Irudi erref.: Retablos II, 829. or.

ROCOCOA

Santa Klara komentuko erretaula nagusia, Azkoitia (G).
Irudi erref.: Retablos II, 863. or.

3

2

1.- Migel Santuaren elizako erretaula nagusia. Gasteiz. 2.- «Ikustaldiaren» erliebea (Migel Santuaren erretaulan). 3.- «Artzainen gurtza» erliebea (Migel Santuaren erretaula). 4. eta 5.- «Pedro Santua eta Paulo Santuaren» irudiak (Migel santuaren erretaulan). 6.- «Jose santua». Antonio santuaren komentua. Gasteiz. (Irudi erref.: Gasteiz en el arte, 398. or.). 7.- «Ecce Homo» Jose Santuaren ermitan. Azkoitia (G).

1.- Saturnino Santuaren elizako erretaula nagusia, Pedro Ayalarena. Zaldundo(A). 2.- «Isidro Santuaren miraria», Joan Angulorena. Pedro Santuaren eliza. Gasteiz. 3.- «Aingeruaren Ystoria» bezala ezaguna den Aingeru Zaindari Santuaren erretaula Pedro Santuaren elizan, Joan Angulorena. Gasteiz. 4.- Jasokundearen irudia, Nikolas Santuaren erretaulan, Joan Angulorena. Gasteiz. 5.- Jesusen bahiketa erliebea, Joan Angulorena, Jasokundeako erretaula nagusian, Barasoain (N).

2

5

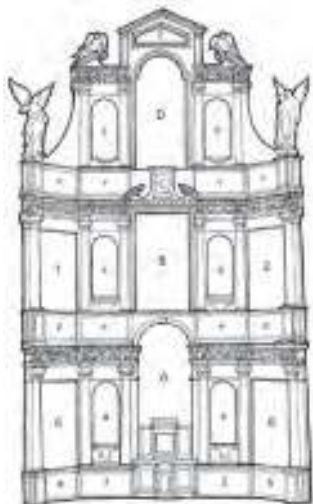

3

4

MIGEL SANTUAREN
ELIZAKO ERRETAULA.
GASTEIZ

IKONOGRAFIAREN
ANTOLAKETA

- A. Sortzez Garbia
- B. B. Mikel Goiaingeru santua
- C. Izpiritu Santua
- D. Kalbario
- E. Betiereko Aita

- 1. Mikel Santua Gargamo Mendian
- 2. Sipontumgo gotzaina Mikel Santuaren aurrean
- 3. Birjina elizan sartu zenekoa
- 4. Deikundea
- 5. Ikustaldia
- 6. Artzainen Gurtza
- 7. Erregeen Gurtza
- 8. Erdaintzea

- a. Apostoluak (Pedro, Paulo, Felipe eta Santiago Santuak)
- ar. Goiaingeruak (Rafaek Santua eta Gabriel Santua)
- e. Ebanjelariak (Markos, Lukas, Mateo eta Joan Santuak)
- p. Eliz Gurasoak
- s. Santuak (Sebastian Santua eta Joan Bataiatzaile Santua)
- v. Bertute Kardinalak (Zuhurtzia, Indarra, Justizia eta Neurritasuna)

Irudi erre.: Retablos II, 730. or.

32. Euskal Herrian Francisco Vázquez eta Diego Basoco valladolidearrek Gregorio Fernandezen eskulturen zatit egin zituzten trazak eta erretaulak, 1590. urtetik hasita, Juan Herrerak marraztu eta Perret-ek grabatu zituzten El Escorialeko Lorentzo Santuaren basilikako erretaula nagusiaren estapanaren banatzea, eta Bernabé Cordero edo Joan Bazkardo bezalako bertako arkitekto eta eskulturgilek 1543. urtean itzulia izan zen Vignolaren Erregela eskuetan izatea dira Euskal Herrian erretaula klasizistaren sarbideari eutsiko dioten oinarriak". J.J. VELEZ CHAURRI, *La escultura barroca en el País Vasco. "ONDARE"* 19, A.P.M., Donostia 2000, 54-55. or. Ikus baita ere, J.J. MARTIN GONZALEZ, *O.c.*

33. J.J. Martín Gonzalezek berregin egiten du Gregorio Fernandezi buruzko bere lanean (123. or.), bere traza García Gaintzak argitaratua dela gogoraziz. Prestameroren ustetan muntaketa Joan Velazquezi zor zaio eta erretaula 1637. urtean kokatu zen. Ikus, Martín Gonzalezen bibliografia, *O.c.* 122. or.

34. J.J. VELEZ CHAURRI, *O.c.*, 51. or.

• Baina, hurbiltzera doan *XVII. mendearen azkenaren* eta rococo alderako urratsen arabera, honako ezaugarriok nabari dira:

- kontaketa erliebeak noizbehinka azaltzen dira,
- ikuspuntu plastiko batetatik irudi soilak eta solteak garrantzi gehiago dauka (nor den ezagutzera ematen duen enblema bat ondoan duela azaltzen den irudi soil eta solte batek bere biografia esanahia, berez laburbiltzen duela dirudi).
- imajinagintza, historiari baino gehiago kokatzen da *personaia* sagaratueta (Kristo, Birjina, Apostoluak, martiriak eta santuak). (Personaia sagaratu bakoitza bere berezko eremuan agertzen da, ongi mugatua eta bakar).
- margo-oihalak ugari dira.

• **Trentoko eragina.** Trentoko Kontziliotik pixkanakako urrutzeak, eta pretestanteen *sola fides*-aren aurrez aurre *ekintza onak* dituzten balioak behin eta berriz aldarrikatzen zituen Kontrarreformako borroka pentsamoldea uzteak, santuen heroitasunean arreta handiagoa jartzea ekarri zuen. Oraingoan, hauetako bakoitzak merezi du elizarren jarraibide eta jaierarentzat kristau arteak norberari toki berezi bat izendatzea, hori dela eta mukulu borobil aldera egingo dute erliebeek.

Trento-ondoko ikonografia plastikoa izugarri ugaria denez, ertilarri eta lantergi sonatuen lanak laburbiltzen saiatuko gara, euskal eta nafar eskulturgileek beste arte hispaniarren maisu handiengandik jaso zuten eragina azpimarratuz.

Ikuspuntu honetatik Euskal Herriko lehen eskultura barrokoaren historia izen entzutetsu baten eraginpean hasi behar da: Gregorio Fernandez, Valladolideko eskola barrokoa sortu zuen galiziar maisu handia.

• GREGORIO FERNANDEZ:
BERE ERAGINA GURE HERRIAN

Erretaulen egitura. Gregorio Fernandezen eragina erretaulen egiturari bertan sumatu behar da lehendabizi; horrexegatik zenbait agiritan "arkitekto" bezala izendatzen da. Eragin honi bere lehen jatorria italiar trazatzaileengan bilatu behar zaio, Vignolaren *Regole delli cinque ordini d'architettura* delakoan hain zuzen ere, gaztelera bi argitalpen azkar asko izan zituen horretan (1593-1630).

Begirada mailan Vignolaren eragina Espainian *El Escorialeko erretaularen* bidez sartu zen; lehen ikusi dugun bezala, hain lan itzel eta harrigarri hau ederki ezagutu zuten bizkaitar harginek ez ezik, tokia ezagutzera iritsi ziren maisu erromanistek ere, Joan Antxietak berak, esate baterako; eta hau, grabatuen bitartez burututako eragina kontutan hartu gabe.³² Baskonian (Bergaran 1614ean eta Gasteizen ondoren, 1623tik aurrera) Gregorio Fernandezen lehen egonaldietatik bertatik hautabide hau azaleratu behar izan zen:

- *erretaula erromanista*,
- eta *erretaula klasizistaren* albista.

Hain zuzen ere *Gasteizko Migel Santuaren erretaula* gertatu zen erakargarriena bere egi-

turaren berritasunagatik, eta berau gertatuko zaigu eredu, oraindik ere nagusi zen erromanista gogoko hari, aurka egin ziolako, oso poliki baizik sartu ez zen aldaketa hura zer izan zen ulertu ahal izateko.

"Korintiar ordenako bi gorputz zituen erretaula itzel, bost kalez eta atikoaz zatiturik dagoen hura, banatze garbiko lana da, Nava del Rey-ko Joan Santuen ala Plasenciako katedralekoaren antzekoa.³³ Egituren funtsezko marrak inoiz ere ezkutatzera iristen ez den apainketa dotorea eta egokia da eta baditu galloiak, uztaietan itxurazko harriak, zintadun haurrak eta fruituak argiune eta oxkarretan, txartelak eta girnaldak idulki eta zerrendetan. Trazaren egile bezala *Francisko Velasquez Valladolideko arkitektoa* hartu behar da, izan ere, honek eta bere anaia Joaneke erretaula hau eta beste asko egin baitzituzten *Gregorio Fernandezentzat*". Erretaula mota honen jatorria ez da zaila klasizismoaren haserako ereduaren ikustea.³⁴

Beranduago, funtsean klasizista izateari utzi gabe, erretaularen arkitektura, egituretan eta apaingarrietan modalitate batzuk erakusten hasi zen, azkenean erretaula churriguereskoa izango zena iradokiz. Euskal Herrian erretaulagintzak norabide horretan aurrera jotzea **Pedro de la Torre** arkitektoak markatua eta eragina izan zen, *Tolosako* (erretaula desagertua), Bilboko *Begoña* eta (1640-42) *Santiago* elize-tan.

Ukaezina da, XVII. mendeko euskal sormenaren barruan erretaulen trazari dagokiona, kapitulu oso garrantziko bat dela, baina historia honi ezarritako mugek behartzen gaituzte aipamen urriak egitera eta gai honi buruzko historiako ikerketa agiridun eta sakona burutu duten aipaturako egileei lotzera.

GREGORIO FERNANDEZEN
EUSKAL ESKULTURA

Gaztelako maisu handi honen estiloak berrikuntza nabariak jarri zituen, erromanista kultura lasai eta hotz honen aurrez aurre. Eskultura hau, batetik *klasizismo* deitu ohi diogun eta bestetik *barrokoa* aipatzen dugunean gure gogora etortzen zaigun horri egokitzen zaio:

- *naturalismo alderako irudiak*: anatomiako eiteetan eta janzkeretan egiantza bilatzen dute.
- *sentimenduaren adierazmena*: baina adierazpen hau arranditsua, ozena izaten hasia da Trentoko Kontzilioaren ideologiaren arauetaz erantzunez, gure debozioa behartu eta beren keinu eta imintzioekin otoitz egin arazi eta gure nahimena menderatu nahiko balute bezala.

Bera eskulturan halako jenioa izanik, *Trento-ondoko ikonografia* tailatan ikusi behar da, Gregorio Fernandezek nolako eragin handia izan zuen euskal eskulturgintzan mendearren bigarren hamarkadaz gozotik

• **Inazio Santuaren irudia.** **Bergara.** Fernandez, Valladolideko josulagunen ikastetxerako Loiolako Inazio Santuaren irudi bikainean lanean ari zela, santu beraren beste irudi bat eskatu zitzaion Bergarako ikastetxerako. Aurrera zihoan 1614. urtea. Bost urte joanak ziren,

zortzi urte beranduago kanonizatuko zuten Jesusen Lagundiaren fundatzailea dohatsu aitortu zutenetik. Mende eta erdi beranduago, Espainiako erregeren aginpideko lur guztiatarik josulagunak boteak izan zirelarik (1767), ikastetxea Bergarako Erret Mintegira eskualdatu zen, eta azkenik Domingotar Erlijiosoen eskuetara. Bergarako domingotar ikastetxe horren elizan bada oraindik delako maisu horren lan bikaina.

Bere ondoren beste eskulturagile eta margolari askok bezala, ertilari hau Sanchez Coellok (1931. urtean izandako sute batetan desagertu zen margolana) santuari egin zion argazkian inspiratu zen, A. Rafael Hornedoren³⁵ iritziz "agian kokatua izan behar zueneko herriak gidaturik, euskal arraza jatorraren hazpegiak areagotu egin zituen Fernandezek". Esan litekeena da eskultura horretan santuari bere aurpegian eta bere begiradan ematen jakin izan zuen izpiritu mistiko adierazpen ezaugarriek hunkipena sortzen dutela.

Estiloaren ikusmoldeetik, ikusten da eskultura honek, historiako une horretan berezkoa bezala aipatu dugun oreka hori, markatzen duela, erromanista formalismoaren ordezkio izan zen *errealismo adierazkorren* eta hurrengo hamarkadatan bistako egingo den *dinamismo barroko* horren artekoa.

Gerora, *Martzelo Martinezek* koloreaniztu zuen, eta *Martin Aranda* zilarginak metalezko apaingarri batzuk erantsi zizkion; oraintsu izan da zaharberritua (1991).

Fernandezek egin zituen beste eskultura batzuk Euskal Herrian gerora esango dugun bezala, gutxi izan badira gorde direnak.³⁶

• **Migel Santuaren elizako erretaula.** Maisuarenak izan litezkeen beste eskulturak, bakanak nahiz erretauletatik datozenak izan, oraindik ere ezagutuak izan daitezkeenetik Euskal Herrian Gregorio Fernandez lanik garrantzikoena eta baita eraginik handiena izan duena ere, **Gasteizko Migel Santuaren** parrokiarako eskatu zioten erretaula da.

Osagaien nolakotasunak, taila lanetarako prozedura teknikoak, koloreanizte eta urreztatzeak, eta ikonografiako edukia xehetasunez baldintzaturik egin zen hitzarmena 1632. urtean eta denak ez egin arren, zehatz-mehatz bete ziren. Tratuan hitzarturikoa hiru urteren buruan amaitua egotea zen, baina egiaz badi-rudi zenbait urte gehiago behar izan zirela bukatzeko, zeren eta Prestamerok ematen dituen berrien arabera, 1632. urtera arte ez baitzen bere tokian jarria izan. Fernandezek Valladolidedeko bere lantegian gidatu eta burutu zuen lan hau, bere ofizialek lagundurik, eta halako lanaren handitasunak, konplexutasunak eta ikonoen ugaritasunak (erliebe eta mukulu solteak) asko zailtzen dute lantegiko nagusien esku zuzena bereizten.

Erretaula harrizko idulki baten gainean kokatua dago eta lehen esan bezala baditu atikodun bi solairu, hiru kale eta bi kale tarte.

Hiru solairu edo mailen artean badira istoriodun erliebeak dituen eserleku ala frisoak. *Behereneko oinean* ebanjelioetako lau eszena azaltzen dira: Deikundea, Epifania, Aurkezpena eta Ikustaldia. *Bigarren gorputzaren oinean*

dagoenak lau ebanjelarien eta sartaldeko lau Eliz Gurasoak erakusten ditu; *goieneko frisoa* bertuteen alegie eskainiak dago.

Multzoaren buru, lehen solairuko *erdiko horma-konkan* Sortzez Garbiaren irudia da, bigarren gorputzeko zaindaria Migel Santua, eta atikoan Kalbarioa.

Erdiko Birjinaren irudia, kale tartetan Pedro San eta Paulo San alboetan dituela dago, eta artzainen Gurtza eta Erdainkuntzaren eszenak kaleetan; Migel Santuaren parean kale tartetan Sebastian Santua eta Felipe Santua ikusten dira eta Gargano Mendiko elezaharra kaleetan; atikoan berriz, gurutziltzaturiko Kristoren alboetan Joan Bataiatzaile Santua eta Santiago apostolua.

Ikus daitekeen bezala, ikonografia multzo aberats eta askotariko honek, bere neurriak ikusita, zenbait urtez eduki beharko zukeen lantegi oso bat lanean. Parrokiak eskulturagilearekin egindako zorra 1637. urtera arte ez zuen kitatu ahal izan, maisua hil ondorenean, alegia.

Erliebeetan nahiz mukuluetan, imajinagintzak, bere **ezaugarrietan** estilo berriaren haserako une hartan maisu gaztelarrarena bezala aipatu dugun *naturalismo ozenari* erantzuten dio. Uste izatekoa da Maria Birjinaren erdiko irudiaren erantzukizun zuzena Fernandezek beretzat hartuko zuela, eder eta gazte, aurrez aurre zutik, bere aurpegi borobildua eta lepoa zilindrikoa, bere begiak erdi bilduak, eskuak alde batera bildurik, eta ia bere sinadura den ezaugarria, soingainekoa eta mantua kartoi-antzeko tolestura zokotsu modura tailatuak. Ertilariak, hitzarmenaren arabera, bi aingeru jarri zizkion oinetan, eta hondoan berriz, hodeidun paisaia eta aingeruak.³⁷

Erretaula honetan Fernandezen sormen ahalmena erakusten duten mukulu eta erliebeak *baliorik nabariena*, *espresio ugaritasuna* da.

Apostoluen bi printzeek maiestate hanpatu samar bera agertzen dute: lehenengoa bere ezkerreko esku gainean irekita daukan Ebanjelioetan arreta jarrita dagoela dirudien bitartean, Jendearen Apostoluak entzuleengana zorrozki zuzentzen dela dirudi. Gorpuzkera eta imintzioetan aberastasun bera ikusten da Jesusen Haurtzaroko erliebeetan konposizioak simetria eta dinamismoarekin joka dezala bilatuz. Deikundeko Birjinarengan, aingeruaren mezuaren aurrean, beldurbera bezain harritua den jarrera iheskorak harrigarriko edertasuna du.

Ertilari maisu honek, beti jakin izan du bere pertsonaiak ezaugarriak janzten, monotonian jauzi gabe; hitzarmenaren baldintzetan eskatzen zen bezala, ia mukulu borobilekoak diren bere istoriodun erliebeetan beti lortu izan du dinamismoa eta bete-beteko konposaketa uzartzen. Istorio horietan ikusten da ertilaria, oroitu nahi den agerraldietan naturaltasuna bilatzen duten garaiko estampak izan direla inspirazio iturri.

Egituren azterketari soilik lotuz, ez da gauza samurra, maisuaren eskua bakar-bakarrak non ezagutu daitekeen erabakitzea, izan ere, eszena eta irudi guztietan azaltzen baitira:

Sortzez Garbiaren irudia, Migel Santuaren elizan Gregorio Fernandezek egina. Gasteiz. Irudi erre.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

Inazio Santuaren irudia Bergarako Seminarioan (G). Irudi erre.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

«Ecce Homo» Santa Maria elizan, Felipe Arizmendirena. Donostia. Irudi erre.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

35. R. M^o HORNEDO, La "vera effigies" de San Ignacio. "Razón y Fe", 154 (1956), 203-224. or.

36. Gregorio Fernandezek Euskal Herrian utzitako emaitza eta eraginari buruz, ikus. J.J. MARTIN GONZALEZ, Escultura barroca castellana. Madrid 1959; eta egile beraren. El escultor Gregorio Fernandez. Madrid 1980; M^o C. GARCIA GAINZA, la influencia de Gregorio Fernández en la escultura navarra y vascongada. B.S.A.A.n (1972), 371-379; S. ANDRES ORDAX, Gregorio Fernández en Álava. (Gasteiz 1976); J.J. VELEZ CHAURRI, O.c. "ONDARE" 19, 54-55. or.

37. Euskal Herrian eredu hau behin eta berriz kopiatua izan zen. J.J.VELEZ CHAURRI, O.c., 53. or.

MIGEL SANTUAREN ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
GASTEIZ.

Erretaularen hirugarren gorputza.

Eserlekuko xehetasunak.

Eserlekuko xehetasunak.

«Erdaintzea».
Lehen gorputza.

Irudi erref.: C.M.V. III, 359-361-363-367. or.

- ezaugarri duen hanpatasuna eta mantuen irekitzea,
- tolesdura hautsi berak,
- aurpegi eta lepoetako borobiltasun bera,
- adierazkortasun zorrotza eta ugaria, eta abar.

Erretaula honen eragina. Gregorio Fernandez lan hau Euskal Herrian izateak ukaezinezko eragina sortu zuen euskal eskulturagi-leengan, *Hernaniko erretaulan*, esate baterako. Garcia Gaintzak jaso duenaren arabera, eragin hau Valladolidtar guneko zenbait ertilariren artetik iritsi zen baina, Nafar jatorrikoak zirengandik, hara nola, *Migel Elizalde* ala *Pedro Jimenezengandik*.

“Elizaldetarrak Olatzagutiakoak ziren jatorriz. Migel, Gregorio Fernandezen alaba batekin ezkontzera iritsi zen. Pedro Jimenez, Bianako nafarra berau, Oionen (Araba) Joan Bazkardorekin jardun zuen eta Fernandezekiko mendekotasuna azalduko zaio honi ere, bere lantegian lan egindakoa baitzen”.³⁸

BESTE ZENBAIT LAN

- **Gasteizko Frantziskotar Konzepzionisten komentuko** elizan, (San Antonio deritzan eliza) *erretaula nagusiaren* eta bi alboetako enbiziaren hizarmena egin zuen 1618. urtean; multzo honetatik *Santa Teresa eta San Frantziskoren* irudiak besterik ez dira gorde.

- Bere ardurapean, 1624. urtetik aurrera **Eibarko Frantziskotar lekaimen komenturako** zenbait *erretaula* ere hartu zuen, baina 1936. urteko gerra zibilean dena erre eta kiskali zen.

- **Arantzazuko santutegiko erretaulak eta aulkiteriak** garrantzi gehiagokoak izan behar zuten, baina lan hauei buruzko agiri ugari gorde bada ere, artelana bera, lehen karlistada garaian (1834) monastegia erre zuen sutean desagertu egin zen.

- **Azkoitiko Ecce-Homoa.** Maisu handiarenak diren ezaugarriak dituela eta, naturaltasuna eta deboziozko adierazmena duelako oso berezitat daukagun lan bakana da Azkoitian gorde den Ecce-Homoa. Ipeñarrieta-Idiaker sendiaren ondasuna izan zen eta bere egilearen izena, 1640. urtean on Pedro Ipeñarrietak luzaturiko testamentu agirian azaltzen da. Irudi hau, koloreanitzeko zurean, garbitasun oihaleraino luzatzen den mukulu irudia da, erreialismo izugarri egina dago, zainak, tendoiak eta ile eta bizar oso finak nabari zaizkiola. Bular gainean eskuak gurutzatuta, Aitari otoizka ahoa erdi ireki jarreran eta begirada zerura jaso duen eskultura hau Euskal Herriak duen Gregorio Fernandezen ederretako bat dugu.

● ERROMANISMOAREN ETA BARROKOAREN ARTEAN

Lehen eskultura barrokoaren kronologia irizpidearen antolamenduak **bi ertilariengandik** edo hobeto esanda, **bi lantegietatik**, hastera behartzen gaitu, nolabait ere, *manierismo Antxietarraren oinordeko* bezala hartu behar baitira: *Pedro Aiala* eta *Joan Angulo*. Eskulturagile hauek, beren taldeekin, Gregorio Fernandezen aurpegietako erreialismoa, neurri desberdinetan, baitaratu zutenak dira:

- ertz askoko tolestura bereziak,
- ilearen tratamendu bera, ile-xerloa kopetan duela,
- erliebeak mukulu borobil alderakoak.

PEDRO AIALA. Aurreko orrietan gogoratu genuen Gasteizko eskulturagile sendi korapilatsu eta luze batetako kimua zen hau jaio zen 1569. urtean. Frantzisko Aialaren semea zen, eta Joan Aiala II.aren biloba. 1569. urtean jaioa zenez, bere artelanak XVII. mendekoak dira.

Familiako lantegian ikasi zuen erromanismoa eta honakootan ageri zaigu:

- **Bilodako erretaulan** (1606),
- **Gopegiko sagrarioan** (1610),
- **Doroñoko erretaulan** gelditu denean (1610),
- **Zurbanoko sagrario** hunkigarrian.

Baina Gregorio Fernandez lanak goizegi begitatzegatik bere arte emaitzak bi erretaulatan apur bat eraldatzeko aukera eman zion bere zahartzaro luzeak:

- **Bergaran** (1614), Gregorio Fernandez Inazio Santua hartu zuen erretaula burutu zuen,
- **Gasteizen** (1618).

Eskortzoen eta adierazkortasun naturalisten bila ikusten zaio, handitasun *erromanista* ukatu gabe, **Zalduondoko** (1623), **Letonako** (c. 1630), **Zurbanoko** (1633-1642) eta **Uribarri Ganboako** erretaulatan.

Uribarri Ganboako azkeneko erretaula honetan erdiko *Birjinaren irudiak* Gregorio Fernandezen Birjinen imitazio leial bat dirudi.

JOAN ANGULO. Bere aita Bartolome Angulo eta *Pedro Gonzalez de San Pedrokekin* egin zuen lan **Barasoingo** (Nafarroa) *erretaula nagusian*.³⁹

Etxalarko (Nafarroa) **parrokiako Kalbarioa**, XVII. mende hasierakoa, berea bezala hartzen da, eta oso kalitate ederreko Kristo bat gelditzen zaio.

Gero Gregorio Fernandezekin egin zuen lan eta harrez gero hainbat enkargu gauzatu zuen Araban:

- **Zalduondo** eta **Ozaetan** bere anaia eta *Pedro Aialarekin* egin zuen lan;
- **Arriatoko erretaularen eserlekuan aurki** zen lanean (1621);
- **Gasteizko Pedro Santuaren** parrokiaren tailatu zuen:

- haur bat babesten duen **“Aingeru zaindarien istorioa”** erliebea (litekeena da Gregorio Fernandezen estiloan Migel Santuak dragoia lantzez zulatzen duenekoaren imitazioa izatea).⁴⁰
- **Isidro Santuaren erliebea** iturburu bat mirariz sortaraziz, Erroman buruturiko grabatua da, Isidro Santu Nekazariaren alderara igotzearen ospakizuna zela eta (1622).

Joan Angulo, bere seme **Jose Angulorekin** burutuz doan lana oso ugarria da. Bere lantegitik sortuz doaz honako **erretaulak** hauek:

Sagastieta (1630), **Munain** (1633), **Dulantzi** (1635), **Añua** (1635), **Ali** (1639) eta **Lukoko** (1640) erretaulak beharbada.

38. M^o GARCIA GAINZA, La influencia de Gregorio Fernández... B.S.A.A., 371.ean; J.J. MARTIN GONZALEZ, O.c., 83. or.

39. C.M.N. III.a, 36. or.

40. Teresa BALLESTEROS IZQUIERDO, El retablo del Santo Anjel de la Guarda en la iglesia de San Pedro de Vitoria. "Kultura" 4. znb. Ots. 1992, 19-27

Guztietan sumatzen da Gaztela aldeko eskulturaren kutsua.

* * *

Araba aldeko lurraldetik Gipuzkoa aldeko-
ra igaroz gero, probintzia honetan ere aurkitu-
ko ditugu beren lanetan *Gregorio Fernandez-
zen eragina* antzeman diezaikegun eskultura-
gile sonatuak. Garrantzizkoenak nabarmen-
duko ditugu: *Joan Mendaraz*, *Diego Mayora*
eta *Gartzia Berastegi*.

MENDIARAZTARRAK. Mendaraz familiak
Urretxun zuen bere lantegia.

Ezer gutxi dakigu **Domingo Mendarazi**
buruz, Antxietaren inguruan trebatua izan zela
uste bada ere.

Bizente Mendarazi buruz berriz, 1625 eta
1627 bitartean *Legazpi eta Zumarragako erre-
tauletan* jardungo duela badakigu, eta haue-
tako bat *Legazpiko Migel Santuaren* ermita bar-
terako izango dela.

JOAN MENDIARAZ. Domingo Mendaraz hon-
en semea eta agian Bizenteren anaia den Joan
Mendarazen lana da hain zuzen ere, gehien
axola dakigukeena, honetaz Inazio Zendoiak
egindako ikerlanen ondoren berri gehiagoren
jabe garenez.⁴¹

• **Legazpin.** Ermitaren izena daraman *Mi-
gel Santuaren irudia*.

• **Zumarragan** agiritan azaltzen zaizkio-
nak:

- *Gurutze* bat (1618),

- eta aurretik *Piztuera* eta *zutabeko Kristo* bat.

Bere jatorritik gertuko Zumarraga eta Le-
gazpiko ingurumen estutik kanpo, Araban
beste lan batzuk ere bere gain hartu zituela azal-
tzen da agiritan:

• **Maetzun**, gerora ordezkaturia izan zen *sa-
grario* bat egin zuen;

• **Erroetan**, *Sebastian martiri Santuaren erre-
taula* baten arkitektura berari esker egin zen;
santuaren irudia **Diego Mayoraren** ardurapean
geratu zen.

• **Legazpin alboko erretaula.** Joan Mendaraz
1631. urtean Gipuzkoara itzuli zen eta bere
suhi *Joan Gartzia Berastegirekin* batera Legaz-
piko parrokiarako *alboko erretaulatxo* bat egi-
ten jardun zuen.

• **Inazio Santuaren irudia.** Mendarazek
bere bururi betebeharrak hau jarri zion "Azkoit-
tiko parrokia elizan dagoena bezalako Loiolako
Inazio Santu Jaunaren irudi mukulu bat, erre-
taula eta guzti egingo zuela, zeinarengatik 100
dukat jasoko zuen". Loiolako Inazioaren kano-
nizatze eta Probintziako Zaindari izendatu ze-
neko garaia zela eta (1622) Batzarrek Santua-
ren estatuak ala irudiak egin zitezela agindu
zuten. Mendarazek Legazpirako tailatu zuen
Inazio Santuaren irudian, Migel Goroa eskul-
turagileak Azkoitirako egin zuenaren ereduari
jarraitzeko gomendioa egin zitzaion. Gipuz-
koako Zaindari Santuaren betiko irudia da,
XVII. mendean ohikoa, eskuineko eskuan
Jesusen Izenaren enblema edo anagrama dara-
mala eta liburua (Konstituzioenak ala Gogo
Jardunenak) ezkerrekoan.

Mendarazen eskultura, irudi zurruna, gra-
zia eta mugimendurik gabea da, eredutzat har-
tu zuen Azkoitiko bano kaskarragoa kalita-
tez.

• **Arriarango erretaula.** Joan Mendarazek,
1624. urtean Arriaranen elizako erretaula egin
zuen. Urte horietan bertan Gregorio Fernan-
dezek Gasteizko Migel Santuaren erretaulan eta
Arantzazuko Andre Mariaren santutegikoan
ziharduen. Beranduago desegina izango zen az-
keneko lan honetan, Mendarazen alaba bate-
kin ezkondu zen *Gartzia Berastegi* izan zuen
lagun gaztelar maisuak. Familiako egoera hon-
ek lagun ziezaiokeen Mendarazi Gregorio
Fernandezekin harreman zuzen bat izaten eta
Urretxuko eskulturagilearen lanen barruan,
Arriarango honek duen kalitatea baino hobe-
a lortzeko eragiten. Hauxe baita agian bere lan-
nik hobereena; *erromanista itxura* argi baten
ondoan, *errealismo barroko hasberri* bat suma-
daiteke.

• **Lazkaoko sagraioa.** Mendarazek 1633.
urtean, 140 dukaten truke sagraioa egiteko
Lazkaoko parrokiarekin egin zuen hitzarme-
na; delako sagraioa ez da gorde.

DIEGO MAYORA. Mendarazek baino garran-
tzi handiagoa du, Seguran bizi zen eta traza-
zailea ere izan zen Diego Mayora eskulturagi-
leak, kalitatez hobeak ez bada ere, bai ordea kan-
titatean.

Bengoetxearen ikasle honek erromanis-
moaren jarraibideak eredu izan zituen bere le-
hen lanetan. Gerora, Gregorio Fernandez
Arantzazuko lanaren eraginez, aldatu egin zuen
bere estiloaren norabidea.

Zendoiak diotenaren arabera, aurreko esti-
loari nagusigoak hartu zion atxikimendua zela
eta, eta itzal izatera ere iritsiko zitzaion beste
imaginagilerik ere ez zelako, 1620 eta 1650.
urte bitartean Goierri (Gipuzkoako goialde-
nean) bere artea ia monopolioa izana ulertu
egiten da.⁴² Bestalde, bizi izandako urte luzeek
(1650. hamarkadan zendu zen) eta bere jar-
duera emankorrak, mendearen lehen erdi hon-
etan, bere eskulturetan, erretaula lanetan bai-
no hobeto sumatzen zaion estiloaren garape-
nera eramango zuten.

NAFARROA. Bere eskualdeko erretaula na-
gusietan eginak izan ziren bere lehendabiziko
lanak. Baina, oraindik gazte zelarrik, badirudi
Nafarroako erretauletan ere esku hartu zuela.

• **Migel Santuaren erretaula Olatzagutian.**
Zehazki esateko, 1627. urtean *Migel Santua-
ren erretaulan* aurkitzen zen lanean.

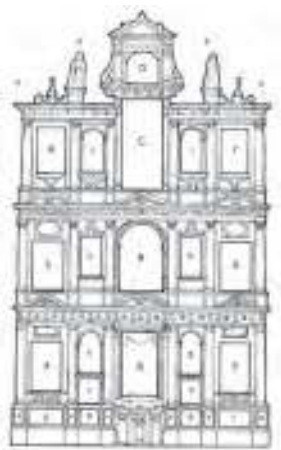
Erretaularak baditu zortzi taula eta beste
hainbat mukulu. Ia bere bizitza osoan Mayo-
rak erakutsi zuen erromanismoaren estetika-
rekiko leialtasuna zela eta, uste izatekoa da
berari emango ziotela eserlekuko erliebedun
taula lana. Baina, ikonografiako egitasmo hain
korapilatsuak denbora luzez ertilari bat baino
gehiago esku-beteko lanez eduki zuenez gero,
ez da erraza bere egilearen nortasuna ziurta-
sunez erabakitzea.

ARABA. Mayorak, Arabako parrokiatan ere
egin zuen lan:

SATURNINO SANTUAREN
ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
ZALDUONDO (A).

Saturnino Santua.

IKONOGRAFIAREN
ANTOLAKETA

- a. Jasokundea (XVI. mendea)
- b. Tolosako Saturnino Santua
- c. Kalbarioa
- d. Beteriereko Aita

- 1. Kristau-berrien bataioa
- 2. Saturnino Santuaren kartzelaratzea
- 3. Gotzain Santuaren zigorkatzea
- 4. Saturnino Santuaren martiritza
- 5. Deikundea
- 6. Ikustaldia
- 7. Zigorkatzea
- 8. Eroraldia Kalbariorako bidean

- e. Ebanjelariak (Mateo, Joan, Lukas
eta Markos Santuak)

- a. Santiago erromesa
- b. Bartolome Santua
- c. Asisko Frantzisko Santua
- d. Domingo Santua Guzmango
- f. Pedro Santua
- g. Paulo Santua
- h. Gotzain Santuak
- i. Birjina martiriak
- p. Eliza latindarreko Eliza-gurasoak

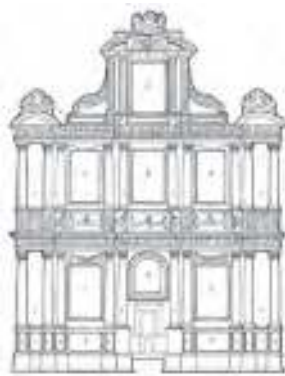
Kalbario bidean.

Irudi erref.: Retablos II, 722-726. or.

41. El retablo barroco en el Goyerri,
183-185. or.

42. O.c., 152. or.

JUNKALEKO AMA
BIRJINAREN ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
IRUIN (G).

IKONOGRAFIAREN
ANTOLAKETA

- A. Junkaleko Ama
B. Jasokunde
C. Kalbarioa
D. Beterreko Aita
1. Urrezko ate aurreko besarkada
2. Birjinaren jaiotza
3. Deikundea
4. Ikustaldia
5. Ikuzketa
6. Baratzeko Otoitza
- a. Apostoluak (Santiago, Pedro, Paulo, Andres, Apostolua, Felipe, Joan, Bartolome, Simon, Mateo eta bi Apostolu Santuak)
b. Mikel Goiaingeru Santua
c. Joan Bataiatzaile Santua
d. Ebanjelariak (.....Joan, Markos, ...)
e. Eliza latindarreko Eliza-gurasoak
s. Santuak

Irudi erref.: Retablos II, 753. or.

• **Okarizeko parrokiarako Kristobal Santuaren irudi** bat egin zuen 1625. urtean, eta beste batzuk beranduago **Antonio Abade Santuaren irudia** eta **gurutze** bat eliz bererako, baina, artelan hauetakorik ez da bat ere gorde.

• **Erdoñanako (Araba) erretaula nagusian**, 1633 eta 1639. urte bitartean laukizuzenezko zortzi nitxotan kokatuak dauden **irudiak** tailatu zituen eta baita ederki asko asmatu ere, **Jasokundearen erdiko irudi** eder eta hunkigarrian.

• **Erroetako parrokiari**, 1646. urtean, **Sebastian Santuaren irudia** egin zuen, lehen esan dugun bezala Joan Mendiarezek hitzarmen egin zuen alboko erretaula batentzat. Imintzio barrokoak dituen irudia dugu, eskulturagilearen bizitzako azken aldiko data salatzen duena.

GIPUZKOA. Gipuzkoan berak egin zituen lanak ere ongi agiriataratuak daude:

• **Lezoko erretaula nagusian**, **Domingo Gorroa** erretaula-mihizatzailearekin hitzarmena egin zuen hartan Mayora izan zen eskultura lanez arduratu zena, horretan Gorroa berak esku hartua behar izan bazuen ere.

• **Zeraingo erretaula nagusian**, 1624. urtean, inola ere azkar samar eginak izan behar dute imajinek. Erromanista egiturako erretaula batetan, bakoitza bere horma-konkan sartuta, **santuen zortzi irudiek** eta hauetaz gainera, **Jasokunde irudiaren** mukulu nagusiak eta atikoko **Kalbarioak ohizkoa den erromanista egitura** agertzen dute:

- aurrea aurreko jarrera,
- monumentu alderako joera apur bat duen gelditasuna,
- anatomian egokitasuna baina, baita aurpegi-tako adierazkortasun gabezia garbia ere,
- eserlekuko erliebeetan naturalismoa baino manierismo gehiago duten irudiak agertzen dira.

• **Gaintzako erretaula.** Denbora gehiago behar izango zuen 1626. urtean Gaintzako erretaula nagusirako hitzartutako tratua handia burutzen, 1653. urtean oraindik Mayora eta bere laguntzaile **Joan Ayerdi** asebetetzeko eran ordaindu gabea zelarik.

Erretaulako gaiak ohikoak dira (**Kristoren haurtzaroko** eta **Nekaldiko irudiak** eta **Migel Santuaren elezaharrekoak**), Gregorio Fernandezek garaitu horretan Gasteizko Migel Santuarenean garatu zituenak, eta Mayoral ikusiak izan zitezkeenak; dena delarik ere, hori ez zitzaion aski izan erromanismotik askatzeko, ez eta bere artelaren kalitatea hobetzeko ere.

Segurako ertiliarik ez du ia inoiz konposaketa zentzu on bat harrapatzen eta giza irudi lerdaren aurrean sor geratzen da, beti mozote samarrak sortzen baitzaizkio hauek.

• **Legazpiko Jasokundearen parrokiako erretaulan** ere ez du kaskarkeria gaintu. Erretaula hau 1639. urtean egin da eta **Santa Ana** eta **Birjina Haurrari** eskainia dago.

• **Ataungo Martin Santuaren erretaula nagusian** Mayorak egokiago jardun zuela iruditzen zaigu. Hainbat eszenatan, **Artzainen Gurtzarenean**, esate baterako, konposaketan egokiago asmatzea lortu du; eta oro har, argi dago irudiek naturalismoan eta mugimenduan ira-

bazi egin dutela erretaula honetan; tolesduren batzutan Gregorio Fernandezen eragina ere sumatzen da, nahiz eta inoiz bereganatzerik lortu ez izan Valladolideko maisu handiak bereak dituen gorputzetako arintasun errealista eta aurpegi-tako adierazkortasun gozoak.⁴³

• **Beste zenbait artelan.** Hauek horrela, ez dugu beharrezkotzat jotzen Mayorak **Munain** (1631), **Heredia** (1637) eta **Alaiza** (1646) bezalako beste lekuetan egin zituen lanetan galditzea, non gutxi ala gehiago agiri-tako bermeaz, Segurako eskulturagilearen gubia ikusi nahi izaten den.

JOAN GARTZIA BERASTEGI. Beste asko lez, bi lanbide –arkitekto eta eskulturagile– elkartzen dituen maisu bat Joan Gartzia Berastegi dugu. Agiri-tan “Valladolideko erretaula-mihizatzailea” (1631) deitzen zaio. Ohar honek Gregorio Fernandez lantegiarekin harremanetan jartzen du, eta halaxe gertatu ere egingo da Gipuzkoara **Arantzazuko erretaulan** lan egitera 1627. urtean maisu Valladolidarrak tratua eskaini ondoren iristen denean; bere kontura hartuko du gerora **aulkiteriaren** lana. Eskulturagile gailego handiaren kategoria maila iritsi ez bazuen ere, “ez zela gutxiesteko ertilaria” epaitu zuen Julian de Pastor y Rodriguezek.⁴⁴

Arantzazuko aulkiteria 1834. urteko sutean ere eta desegina izan zenez, beste lanetatik epaitu behar da, Viñazako Kondeak, Fernandez⁴⁵ berarena bezala jo zuen eta bere kalitate ikusita, zenbait ikertzaileen arreta merezi duen **Zegamako erretaula nagusia** bezalako beste batzuetatik.

Berastegi, familiaz, Joan Mendiaren enborreko egin zen, bere alabarekin ezkontzean.

• **Erretaula txikiak.** Mihizatzaile ala arkitekto bezala lan eginaz erretaula txiki sail bat egingo du:

- Legazpin (1631),
- Lazkaon (1640),
- eta Seguran (1654).

• **Aulkiteria.** Gaur egun desagertua den **Gasteizko Domingo Santuaren komentuko koruko aulkiteria** (1654).

• **Zegamako erretaula.** Zegaman egin zen lanari dagokionez, erretaulako mazoneria lana gutxienez egin zuela ezin daiteke zalantzan jarri.⁴⁶

Baina, hemen imajinagintza baizik ez dugu ukituko. Berastegiren arkitektura lana aitortzen eta gorai-patzen du Velez Chuarrik, baina irudiak bereak ez direla uste du, zeren eta “nabari diren hainbat esku **Viana-Cabredoren lantegiko eskulturen** sintonia berean azaltzen baitira. Ez litzateke batere harrigarri izango Bazkardo bera ala Diego Jimenez II.a lan honen atzean balira”.⁴⁷

Dena delarik ere egilea, bereziki miresteko da aldare nagusiko erretaula. Laua da bere hedadura, eserlekua, bost kaletako bi gorputz eta errematez egituratzen dena.

Eserlekuan 4 ebanjelariak irudikatzen diren erliebeak daude; eta bi gorputz ala solairuetan berriz, eskalearekin dagoen **Martin Santua** irudikatzen da erdiko nitxoan; lau etxeetan, gorputz bakoitzeko bina **Deikundea**, **Ikus-**

43. Zendoyaren ustetan estigmatizaturiko Frantzisko Santua eta atikoko gurutzaturiko Kristoren irudiak bestek ez du merezi azpimarratzerik, beren barrokotasun kutsuagatik, nahiz Gregorio Fernandezen alipamenengatik.

44. Historia de la imagen y santuario de Nuestra Señora de Arantzazu (1880). Bilbon argit. 1985, 171. or.

45. Adiciones... Madril 1889, 260. or.

46. “Erretaula nagusiaren eraikuntza alboetako beste hiruarekin burutu zen, 1638. go maiatzaren 22an gauzatu zen idatziaren arabera, hauetako bi oraindik mantentzen dira eta bertan egilea, Zegamarra den.... arkitekto maisuaren egitasmoa “kandelara”, 3.950 dukatetara makurtuz” azaltzen da. I.CENDOYA, O.c., 191-192. or.

taldia, Artzainen Gurtza eta Erregeen Gurtza eszenak doaz; kale tartetan santuen estatua ageri dira *Pedro* eta *Paulo*, *Joan Bataiatzailea* eta *Bartolome*; atikoan, *Kalbarioa* saihetsetan *Frantzisko Santua* eta *Paduako Antonio Santuaren* irudiak dituela.

Anatomien egokitasunak, jantzien zabale-
ra dotoreak, jarreretan berezko malgutasunak, espazioaren iradokizunak eta perspektiban asmatzeak, keinuen grazia eta adierazkortasun eraginkorrak multzo osoari aparteko kalitatea ematen diote.

Arkitekto eta mihizatzaile bezala bere maisutasunaz ziur gaudelarik, Zegamako eskultura lanen egilea Berastegi dela erakutsiko balitz, Barroko aldiaren berezkoa zen espezializazioari ihes egitea lortu zuen ertilariorietako baten aurrean ginateteke. Egia da bai, galdera susmagarri honek harrapatzen gaituela: Zergatik ez zioten besterik agindu eta ez dugu bere beste eskultura lanik ezagutzen? Nolanahi ere, Velez Chaurrik dioen bezala, aitortu beharrezkoa dugu "Gipuzkoako eskultura barroko multzorik hoberenaren aurrean" gaudela.

Berastegi, Valladolidetik, Gregorio Fernandez esparruan oroitu dugun ezkeror, Araban beren artelanak utzi zituzten eta maisu handiaren ingurura iritsiak izan behar zuten beste ertilarior kanpotar batzuk ere gogoratu beharko lirateke. Rubalcaba, esate baterako.

GABRIEL RUBALCABA. Cudeyoren lantegiko **Gabriel Rubalcaba**, Salamancan egona zen Pedro Hernandezen etxean langintzako ezaguerak hobeagotzen. **Kaizedo Behekoan erretaula nagusiko erliebeak** egin zituen (1642); *Ikustaldiaren* erliebean Valladolid aldeko ukitua sumatzen da.

Bestalde, erromanismotik hasi eta aurrebarroko errealismo arteraino, XVII. mendearen lehen erdian euskal eta nafar ertilariorien bilakaera nolakoa den ikusi nahi bada, esanguratsuen den egile horretan gelditzea ezinbestekoa dugu: Joan Bazkardo nafarra.

● JOAN BAZKARDO

Margolari baten semea zen **Joan Bazkardo** Kaparroson jaio zen 1584. urtean, Gonzalez San Pedroran lantegian ikasi zuen Kabredon eta bere alabarekin ezkondu eta 1600. urtean bere aitaginarreba hil zenez, bere lantegiko buru bezala gelditu zen. Horrela beraz, Antxieta-
taren erromanismoaren oinordeko izanik, berehala bereganatu zituen naturalismoaren berrikuntzak. Erretaula trazatzaile bikaina, lehengo erromanista gustuarekiko leiala izan bazen ere, gero klasizismo alderako bilakaera izan zuen, bere eskultura lanetan baieztatu daitekeen bezala.

Mende hauetako eskultura lantegien historia egiten ahaleginduko bagina, ezin ahanzikiko genuke, erromanismoaren kapituluan aipatu genuen bezala, *Kabredoko lantegiak izan zuen garrantzia*, hainbat belaunaldi lanean egin zituen lantegia izanik.⁴⁸ Bazkardo da, inolako

zalantzarik gabe Kabredon jaio zen ertilariorien horretako eskulturagilerik garrantzizkoena.

● **Erretaulak Kaparroson.** Bere jaioterrian, Kaparroson, gorde ez diren hainbat erretaula egin zituen.

Martin Bidartek esku hartu zueneko **erretaula nagusia**, artean ere erromanista kutsu apur bat zuena zen. Handik, irudi batzuk salbatu ahal izan ziren, erretaula, beste multzo barroko batek ordezkatu zuenean:

- *Igokundea* eta *Mendekoste* irudikatzen dituen eserlekuko **bi erliebe**, barroko aldiko polikromia polit bat dutenak dira.

- alboko kaleetako *Pedro* eta *Paulo Santuen bi mukuluk* ere, Bazkardorenak izan behar dute; bolumen handiko irudiak dira, kartoi-antzeko eta ertz askoko tolesdurak dituzten mantu zabaletan bilduak.

Kaparroso *Virgen del Soto* deritzanaren egilea nor den ere ez da zalantzan jartzekoa, Gaztela aldekoekin alderatuz gero, Maria Birjinaren irudirik ederrenetarikoa da, koloreaniztasun bikain batek areagotua delarik kasu hotetan.⁴⁹

ANTXIETAREN ERROMANISMOAREKIN. Bere lehen urteetako jardunean Bazkardok Antxieta-
taren erromanismoa zabaltzen jarraituko du.

Oso litekeena da **Kabredoko parrokiaren erretaulako** eskultura batzuetan bere eskua ikusi behar izatea, bera hil zen arte gidatu baituzten lantegi hori.

Tuterako katedraleko erretaula nagusian dagoen eta erromanista eskemari leial zaion *Igokundearen estatua* berari esker egina da (1606). Baina, irudiaren uzta modura eginak dauden *aingeruak* 1620. urtean **Pedro Martinez** eta **Joan Binies-ek** eginak dira.⁵⁰

Oraindik erromanistak diren lehen lan horien artean sartu behar da **Biasteriko Santa Mariaren erretaula**.

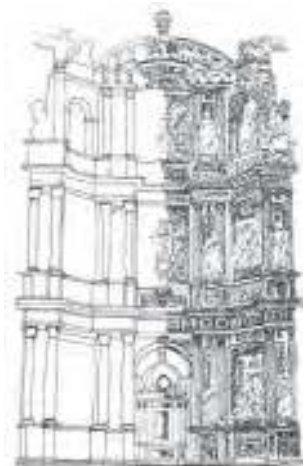
Iruñeko katedraleko bihitegiaren barruan (gaur egun **katedraleko Museoa**) Bazkardok 1616. urtean jada tailatua zuen *Gurutztzaturiko Kristoren irudi* bikain bat badago. "Kristo bizirik adierazia dago, burua ezkeraldera okertua eta begirada gora aldera. Garbitasun-oihala eskuinean korapilaturik duela, gorputza nabarmen azaltzen da bere soin-enborraren anatomia sendotasunagatik eta beso eta zangoetako muskulaturagatik".⁵¹

GREGORIO FERNANDEZEN ERAGINAREKIN. Ondoren, Gregorio Fernandezen eragina bereganatuz, Errioxa Arabarrean eta Gipuzkoan lan oso emankorra burutzen ariko da. Bera da lehen arduraduna erretaula nagusiotan:

- **Oiongoan** (1624) *Pedro Jimenez I.aren* la-
guntzarekin,
- **La Puebla de Labarkakoan** (1638) *Diego Jimenez II.aren*ekin,
- **Tolosakoan** (1643) *Bernabe Corderorekin*,
1781. urtean sute batek irentsi zuen lanean,
- **Irungoan** (167..), Junkaleko Andre Maria-
ren erretaula ederrean.
- **Meanuriko elizan:**

- 1633. urtean **koruko aulkiteriarentzako** traza emango du, *Andres Larreak* burutuko duena;

SANTA MARIA ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
BIANA.

«Behetik gora eta ezkerretik eskuinera, zuzen ordenaturik eta mukulu eta erliebeak tarteka dituzten hainbat irudi eta eszena agertzen da, azken hauek kaleetako kaxa laukizuzenetan eta beste haiek zutabe-arteetan, horma-konkatan eta atikoko erremateetan. Bat bestearen atzetik Joan Santua, Deikundea, Pedro Santua, Paulo Santua, Ikustaldia eta Santiago lehen gorputzean atzetik, goieneko gorputzean Bartolome Santua, Jaiotza, Andres Santua, Jasokundea, Santiago Txikia, Agerkundea eta Felipe Santua. Azkenean, atikoan Simon Santua, Esteban Santua, Mateo Santua—edo Matias Santua—Birjinaren Koroatzea, Tomas Santua, Lorentzo Santua eta Judas Tadeo Santua».

Irudi erref.: C.M.N. II, 570. or.

47. "Gorpuzkerak eta konposaketek zenbaitetan Gregorio Fernandezen origarriak erakusten dituzte; baina oraindik ere nafar-errioxar lantegi oparotik gertuago leudeke". J.J. VELEZ, *O.c.*, 70. or.

48. Lantegi hau, XVI. mendearen azken herenean Pedro Gonzalez San Pedroran eta Diego Jimenez Zaharraren eskumenean egon zen; Bazkardo eta Diego Jimenez Zaharrarekin kement berriak hartu; Diego Jimenez Gaztearekin iraun zuen eta gerora Bernardo Elcarafarekin, eta azkenik XVIII. mendean Frantzisko Jimenezekin. Honako hauxe da Jimenezarren ahaidetasuna: Joan Bazkardo, Ana Maria Gonzalez San Pedrorarekin ezkondu zen, eta bi hauengandik sorturiko alaba, Diego Jimenez II.aren ezkondu zen, horrela bi eskulturagileren adarrak elkartuz. J.J. VELEZ CHAURRI, *O.c.*, 67-68. or.; ikus baita ere C.M.N. II, 1. XXXI.ean, 387. or.

49. C.M.N. III, XXVIII.ean.

50. C.M.N. V, 1.ean, 259. or.

51. C.M.N. V.ean, 62. or.

ERRETAULAK ETA IMAJINAGINTZA

1.- «Jasokundea» Joan Bazkardorena, Junkaleko elizan, erretaula nagusian. Irun. 2.- «Erregen Gurtza» Bernardo Elkaretarena, Jasokundeko elizan erretaula nagusian. Bastida (A).

1

2

3

5

4

3.- «Ikuzketa» Joan Bazkardorena, Junkaleko elizan, erretaula nagusian. Irun (G). 4.- «Azken afaria» Domingo eta Martin Zatarainena, Joan Bataiatzaile Santuaren elizako erretaula nagusian. Hernani (G). 5.- «Deikundea» Domingo eta Martin Zatarainena, Joan Bataiatzaile Santuaren elizako erretaula nagusian (G). 6.- Erretaula nagusia. Bernardo Elkaretarena, Santa Maria elizan. Biana (N).

6

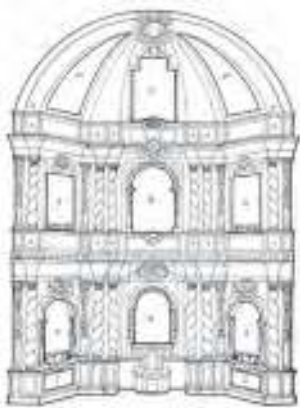

5.- Kristo Hilzorian, Joan de Mesarena, Pedro Santuaren elizan: Bergara (G). 6. eta 7.- Bernardo Elkaretaren irudiak Sortzez Garbiaren elizako erretaula nagusian. Buradon Gatzaga (A). 8.- Migel Santua, Bernardo Elkaretarena, Pedro Santuaren elizako erretaula nagusian. Bergara (G).

JASOKLINDEKO
AMA BIRJINAREN
ELIZAKO ERRETAULA
NAGUSIA. BASTIDA (A).

IKONOGRAFIAREN
ANTOLAKETA

A. Toloño Andre Maria
B. Jasokundeak
C. Hirutasuna Birjina koroatzen

1. Artzainen Gurtza
2. Agerkundeak

a. Apostoluak (Pedro eta Paulo Santuak, Joan eta Santiago Nagusia, Tomas eta Bartolome, eta ezagutu ezin ditugun bi apostolu)
ar. Goiaingeruak (Mikel eta Gabriel Santuak)
am. Ebanjelariak (Joan, Mateo, Markos eta Lukas Santuak)
p. Eliza latindarreko eliza-gurasoak (Agustin Santua, Gregorio Handia Santua, Jeronimo eta Anbrozio)

Irudi erref.: Retablos II, 800-801. or.

- hiri honetan bertan sakristian aurkitzen den *Arrosarioko Andre Mariaren* estatua tailatu zuen 1638. urtean. Estilistikako azterketak berak bultzatzen du, hainbat lekutan banatuak dauden beste Arrosarioko Birjina batzuk hain zuzen, bereak direla pentsatzen.

• **Bianako Santa Marian:**

- Bazkardok **Bartolome Santuaren erretaulan** esku hartu zuen mendearen laugarren hamarkadan; atikoko *Migel Santua* eta *bi erliebe*, erromanismoa eta naturalismoa uztartzen diren lanak ditugu.⁵²
- Bianako eliza berean, **Santiago eta Santa Katalinaren erretaulatan**, Joan Bazkardoren (1631) eskultura lana agiritan azaltzen da, *Diego Jimenez II.* ak lagunduta egin delarik behar bada.

Egitura hauen traza badirudi Logroñoiko Santa Maria la Redondako erretaulan goiargituak daudela.

IZENDAPENAK. Bazkardok, *Pedro Jimenezekin* batera 1626. urtean⁵³ egin zuen **Logroñoiko Santa Maria la Redondako Kristoren erretaula**, izendapen hauen adibidea da.

Eliza honetan bertan Bazkardoren lantegierekin zerikusirik izan dezakeen *Gurutziltzatua*ren *taila* eder bat sakristian jaso da.

Gauza bera gertatzen da **Bianako kanposantuko kaperan** gurtzen den beste *gurutziltzatuaren irudi* batekin.

Anitz dira Bazkardori ala bere lantegiari egiten zaizkion esleipenak, hona hemen adibideak:

- Asiaingo erretaula nagusiko *Jasokundearen irudia*,
- **Marañoongo** elizako *Ecce-Homo* artistikoa.

• **JOAN BAZKARDOREN LORRATZA**

DIEGO JIMENEZ II.A. Bazkardoren eraginik izan duenik izan baldin bada, lehendabizikoa Bienako dinastiako **Diego Jimenez II.a**, bere suhia da zalantzarik gabe. Mikaela Bazkardorekin ezkondu zenean, elkarturik geratu ziren **Biena eta Kabredoko lantegiak**. Gasteizen kokamena harturik, Diego Jimenezen artelanak 1641. urtetik hasita agiritan sarritan azalduko dira, La Puebla de Labarkako erretaularen eskultura erdiak bere aitagarrebak uzten dizkion garaitik.

Urte horietatik, 1660. urtean bere heriotzako ordura arte, Araba eta Errioxan lan emankor bat burutuko du, lantegiko nagusiak markaturiko ereduak jarraituz, baina horrek ez dio eragotziko hizkera hori berea duen hiztegi apur batez nabartzen:

- tamaina handiko irudiak,
- mantu zabalez estaliak,
- kartoi-itxurako tolesdurak eta
- profil zorrotzeko aurpegi adierazkorrak.

Bere lanak Errioxa Arabarrean leku askotan zehar zabalduko dira (Ekora, Paganos, Eltziego, Biasteri, Nabaridas, Leza) eta Ekialdekoan (Dallo, Luzuriaga, Erroeta).

“Artelan horietan gehienak alboko erretaulatarako irudiak dira, eta **Dallon** baizik ez zaio aginduko erretaula nagusi bat oso-osorik buru-

tzeko, *Oinak Garbitze* eta *Afari Santuko erliebeekin* eta *Pedro Santua*, *Paulo Santua* eta *Andres Santuen* tailekin”.⁵⁴

BERNARDO ELKARAETA. Asteasun (Gipuzkoan) jaio zen **Bernardo Elkarraeta**, Ozkabarten (Santo Domingo de la Calzada) bertakotu eta han lantegi bat sortuz, Kabredon ikasle bezala jardun ondoren agian. Nolanahi ere, bere estiloak Bazkardorena gogorazten du; eta bere jarduerak lehentasuna Errioxa Garaian izan bazuen ere, Burgosera ere iritsi zen, baina batez ere, bere bizitza luzean zehar Baskonia osoan barrena hedatu zen:

- **Larraulgo erretaula nagusiko** irudiak (1655),
- *Migel Santuaren* eta *Arrosarioko Andre Mariaren* irudiak **Bergarako Pedro Santuaren parrokiarako** (1656),
- **Lezarako** irudiak (1667-1670), **Buradon Gatzagarako** irudiak (1677) eta abar.

Bere lanetako zati eder bat galdu egin da, Bilboko Frantzisko Santuaren komenturako eta Biasteriko Santa Mariarako (1662) burutu zituenak, esate baterako.

Bere lanik garrantzizkoen eta esanguratsuenak Biana, Eltziego eta Bastidan ikusi behar dira:

• **Bianako erretaula nagusiak** hiru gorpuz, hiru kale eta lau kale tarte ditu. Bertan, *Elkarraetak*, *Andres Larrea*, *Joan Larrainzar* eta *Joan Bautista Susorekin* elkarlanean, 1670 eta 1674. urte bitartean *hamabi apostoluez*, *santuz* eta *martiriz* inguraturiko *Maria Birjinari* buruzko mukulu eta erliebeen egitarau zabal bat burutu zuen.

Elkarraetak apur bat areagotu egiten du barrokismoa janzkeratan, jarreratan eta keinuetan; bere pertsonaietan ezagunak diren ile mardul kizkurreko, hazpegi txikiak aurpegi herrikoiek ez dute bere maisu Bazkardorenak duten dotorezia iristen.

• **Elkarraetarekin, Eltziegoko Andres Santuaren** erretaulan elkarlanean arituko dira *Diego* eta *Pedro Jimenez*. Badirudi Asteasuko eskulturagilearenak bezala jo behar direla:

- *Apostoluen irudiak*
- eta *Birjinaren historiaren* oholak.

Beroietan “piktorkotasuna” edo bizitasun plastikoa azpimarratua izan da zenbait eszenatan, Maria belauniko eta besoak zabaldurik Jainkoaren mezua onartuz, Bianakoaren oso antzera agertzen duen *Deikundearenean* esate baterako.

• **Bastidan, mukulu handiak** gainjartzen zaizkie erliebe txikiei, Biana-Kabredoko lantegiaren lotura sumatzen zaien *Pedro Santua* eta *Jasokundearen*, esate baterako.⁵⁵

FRANTZISKO FORONDA. *Biana-Kabredoko lantegiaren* badu zerikusirik. 1625. urtean Valladoliden aurkitzen zenez, Gregorio Fernandezekin izan zuen harremanaren berri garrantzitsua ezaguna dugu. Itzuli ondoren, lehendabizi Kabredon kokatuko zen eta gerora lantegia irekiko zuen Arnedon. Bartolome Calvorenkin izan zuen lotura ere ezaguna zaigu.

Aguraingo Santa Maria parrokiako erretaula nagusiaren atikoan (1637) egin zituen

52. C.M.N. II, 2an, 567. or.

53. C.M.N. II, 2an, 572. or.

54. J.J. VELEZ, O.c., 68. or.

55. Ibidem, 69. or.

zenbait erliebe, *Jasokunde-Koroatzearena* hain zuzen ere, Valladolideko maisuaren Guztiz Garbiaren irudietan aurkitzen den ereduari jarraikiz.

Errioxan egin zituen zenbait lanez gainera, beste hauetaz ere arduratu zen:

- **Urarteko alboko erretauletako** irudietaz,
- **Benedoko sagrariokoez** (1663),
- **Hiriberriko (Tobera)** (1663) *erretaula nagusiko bi Joan Santuen* irudiez eta *sagrarioaz*, non lantegiko eskemak errepikatzen diren.

BARTOLOME CALVO. *Biana-Kabredoko lantegiarekin* badu zerikusirik honek ere. Eskulturgile honek Orbison familiako lantoki emankor bat eratu du bere seme Bartolome eta Migelekin batera. Lantegi honetatik sortuko dira Kabredoko lantegiarekin izandako harremanak nabarmenduko dituen lanak:

- **Aletxan, Esteban Santu** bat (1659),
- **Buxandako Arrosarioko Ama** (1664).

Eta hainbat irudi:

- **Orbison** (1665) eta **Oteon** (1666) alboetako erretauletakoak,
- eta **Kripango** (1663), **Maeztuko** (1666) eta **Gebarako** erretaula nagusietakoak, azkeneko hau zati batzuetan, bederen, bere semeek egina da (1680).

Agian, lan hauen kalitate estetiko eskasa, "arte herrikioia" izendapenez deitzea egokiago litzatekeen eskuhartze horrek eragindakoa izango da.

DOMINGO ETA MARTIN ZATARAIN. Beharbada, langintza Joan Bazkardoren ondoan ikasia izango zuten eta honako erretaula hauek egin zituzten:

- **Hernanikoa** (1651),
- **Andoaingoa** (1657),
- **Ordiziakoa**,
- eta **Zaldibiakoak** (1660) beharbada, bertako erretaulen kontratista *Bernabe Cordero* eta *Pedro Latijera* arkitektoen ingurunean ibiliak baitziren.⁵⁶ Nolanahi ere, balio gutxiko ikono multzoa da, bere arkitekturarekin alderatuz gero.

● LEHEN BARROKO ALDIKO NAFAR ESKULTURAGILEAK

Nafarroan XVII. mende osoan ezagutu izan zen erretaulen hedadurak, zenbait lantegiren ireki beharra ekarri zuen, non gremioetan bildurik, Erriberan bereziki, bezero elizkoi eta dirudunaren zerbitzuan jardun zuen.

GURREAREN LANTEGIA. Tuterako Joan Gurrearen lantegitik irten zen:

- *Birjinaren estatua* (1635) **Tuterako Garaziarren Andre Mariaren** (Ospitalea) erretaula nagusian erdiko nitxoan dagoen eta erromanista kutsu garbiak dituena.
- delako ospitale berean jaso den *zutabe*ko *Kristo* ederra, barroko aldiko naturaltasun handiagoa duena.

Gurreatarren lantegiari eginarazi zitzaion:

- **Ablitaseko Santa Maria Madalenaren parrokiako erretaula nagusia.** Bai *zaindari emakume santuaren* monumentuzko estatua eta kale tarteak betetzen dituzten beste *emakume eta gizon santuak*, lantegiko buruzagiaren semea zen Frantzisko Gurrea eta Casadok tailatuak izan ziren.

Lantegi berean egina da:

- **Tuterako Karmengo Amaren elizako erretaula.** Lan hauek berehala datorren barrokoa aldarrikatzen dute.

SEBASTIAN SOLA ETA KALAHORRA. Eskulturgile hauxe da "Nafarroako Erriberan Barrokoaren benetako sarbidea gauzatu zuena".⁵⁷

- Berauxe izan zen 1659. urtean **Tuterako katedraleko Ispiritu Santuaren kaperako** erretaula pentsatu zuena, gerora, *Frantzisko Gurrea eta Casado* bere laguntzaile minak egina izan bazen ere.
- Beranduago (1671-74) eta beronekin batera, **Korellako Arrosarioko parrokiaren** berebiziko *erretaula nagusia*⁵⁸ egingo du; erretaula honetan, barroko aldiko egitura jatorrean: aihenez, mahats-mordoz eta abar. apainduriko zutabe salomondarrez uztaituriko pinturazko zapi taulak dira nagusi.

BESTE LANTEGI BATZUK. Ikusezinagoak azaltzen dira beste dinastia batzuk, Zaragozarekin harreman estuak zituzten **Domingeztarrak**, Lehen Barroko aldiko eskulturgile Joan de Binies famatuaren oinordeko **Vñestarrak**, ala **Ganbartetarrak**.

Eskulturgintzan aditua eta familia guzti hauekin, batez ere, **San Joantarrekin** eta **Gurreatarrekin** lan egingo duen ertilaria Azkoiengo (Peralta) **Joan de Peralta** da, Tuteran kokatu eta Frantzisko San Joanekin ikasten hasiz, bertan 1735. urtean hil zen arte, lan egin zuena.⁵⁹

Rio-tarrena da azkeneko dinastia, baina berauekin, hurrengo kapituluan helduko diogun kultura barroko bete-bete batetan sartuko gara.

● BIZKAIKO, KANTABRIAKO ETA ERRIOXAKO LANTEGIAK

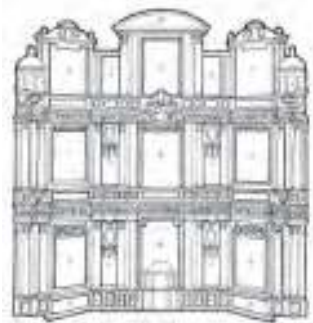
Bizkaiko XVII. mendeko erretaula-mihizatzaile eta imajinagileen emaitzen arteko bereizitasunak zeintzuk ziren erabakitzeke orduan, agiri behar bezain zehatzik ez eskuratzean, ez da samurra gertatzen egileak eta lantegiak ezagutu eta hauen lanen berri ematea.

Elizbarrutiz Kalagorrikkoa izanik, begien bistakoa da Bizkaiak errioxar artearen eraginik izan zuela.

JOAN PALACIO ARREDONDO I.A. *Limpas lantegiko* pertsonaia oso garrantzitsu bat da, Burgosen ere langile izan eta aldi baterako kokatu zenez Bilborako ere jardun zuena. **Erretaula** hauetan aritu zen:

- **Guenesko Santa Marian** (c, 1631),
- **Romañako Pedro Santuan, Turtziozen** (1632),
- eta **Arrosarioko Ama Birjinarenean, Balmasedako** parrokiaren (1637).

JOAN BATAIATZAILE SANTUAREN ERRETAULA NAGUSIA. HERNANI (G).

IKONOGRAFIA ANTOLAKETA

A. Sortzez Garbia

B. Joan Bataiatzaile Santua

C. Antzaldaketa

D. Jaungoiko Aita

1. Kristoren Bataioa

2. Joan Santuari lepo mozketa

3. Deikundea

4. Ikustaldia

5. Azken Afaria

6. Ikusketa

a. Apostolutza

d. Diakonoak (Esteban Santua eta Lorenzo Santua)

e. Ebanjelariak (Markos, Joan, Mateo eta Lukas Santuak)

f. Fundatzaileak (Domingo Guzman Santua eta Asisko Frantzisko Santua)

m. Martiri Santuak (ezin ezagutu lizekeena eta Santa Barbara, eserlekuan)

p. Eliza-gurasoak

s. (Ebanjelio aldean Asisko Frantzisko Santua eta Epistola aldean Xabierko Frantzisko ezagutu litezke)

v. Bertute teologalak eta kardinalak (Zuhurtzia eta Neurritasuna, Fedea eta Itzaropena, Indarra eta Justizia)

Irudi erref.: Retablos II, 759-761. or.

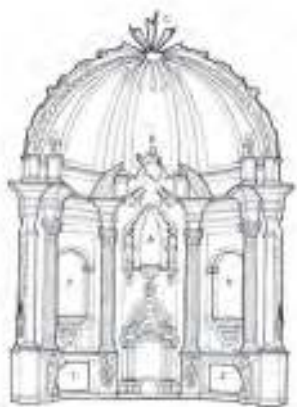
56. I. CENDOYA, O.c., 215. or.

57. C.M.N., I, XXXVII.ean.

58. J. SEGURA MIRANDA, Tudela. Historia. Leyenda. Arte. Tuteran Iruña 1964.

59. R. FERNANDEZ GRACIA, El retablo barroco en la Ribera. 457. or.

GUZTIZ GARBIAREN
ELIZAKO ERRETAULA.
BURADON GATZAGA (A).

IKONOGRAFIA
ANTOLAKETA

A. Sortzez Garbia
B. Betiereko Aita
C. Izpiritu Santua

1. Artzainen Gurtza
2. Errege Magoen Gurtza

a. Pedro Santua
b. Andres Santua

Irudi erref.: Retablos II, 916-918. or.

Funtsean beren mukulu eta erliebeak erromanisten erduei jarraitzen zaizkie, zenbait berezitasun badutelarik:

- kanon luzanga,
- gorputz tenteak,
- aurpegi lasai eta zorrotzak.

Guenesko *Deikundea* eta *Epifania* bezalako erliebeek Biana-Kabredoko lantegien konposaketak gogorazten dituzte.

FELIPE GARGOLLA RIBERO. Aldi berean erre-
taula-mihiztatzaile eta eskulturagile, ertilarik
kanpotarra, Felipe Gargolla Ribero errioxarra
izan zen, naturalismoaren bidezidorretik, egi-
tura tolesgabe eta herriko bat jarraitu zuena.
Bizkaia, Errioxa eta Burgosen egin zuen lan.
Bilbon bizi izan zen aldi batez, eta ordukoak
izan behar dute bere esku hartzeak:

- **Zamudion** (1639),
- **Turtziozen** Romañako Pedro Santuan (1640,
erliebeak baizik ez),
- **Ahedoko** Migel Santuarenean (c. 1640).

Gero Burgosen eta Errioxan jarraitu zuen
lanean.

ANTONIO ALLOITIZ. Garai horretan Bizkaian
eskulturagile seinalatu samarra Antonio Alloi-
tiz izan zen Muruetako elizatekoa izanik, *ger-
tuan zuen Foruan lantegia* kokatu zuena. Biz-
kaia, Errioxa eta Burgosen barrena ibilia zen;
Bernabe Cordero eta Pedro de la Torre mihiz-
tatzailleekin hartu-emanak izan zituen; baita
Gregorio Fernandez lantegitik irten zen es-
kulturagile hoberena zen Valladolideko Fran-
tzisko Freminekin ere, 1643. urtean. Bere lan-
tegi eraginkorrek "lehen mende barroko ar-
kitekto eta eskulturagile bizkaitar nagusia
bilakatu zuen". Azkoitiko parrokiako erretau-
la nagusia ere esku hartu zuen.⁶⁰

Baina badirudi, Alloitiz berez eskulturagile
baino mihiztatzaile eta erretaulen arkitekto
bezala gehiago aritu zela, eta *Pedro Alloitiz* eta
Joan Palacio Arredondo bezalako beste batzuen-
tzat uzten zuela eskulturgintza. Arkitekto be-
zala, nahiago izaten zituen euskarri ildaskatuak,
eta "ziri-hesi trinkodun" zutabeen hedatzaile
nagusia izan zen.

Azkoitiko erretaula nagusiaren hitzarmenean
aurkituko dugu 1660. urtean; delako erretaulan
eskulturgintzan hasi egin bazen ere, ez zuen jarrai-
tzerik izan, gaixotu eta hil egin baitzen eta **Joan
Usularrek** amaitu zuen bere lana.

Bai Azkoitiko erretaularako egin zituen es-
kulturatan, nahiz **Bilboko Anton Santuaren
elizarako** egin zituen beste batzuetan Alloiti-
zek bere irudiei adierazpen berezia emateko
gaitasun gutxi azaldu zuen. Zertxobait hobeak
dira **Zornotza** eta **Mañariako** bere *Birjinak*, eta
Bilboko katedraleko Errukiarena.

PEDRO ALLOITIZ. Lehendik aipatua dugun
hau *Foruako lantegi* beretik sortua da, eta oso
litekeena da Antonioren ahaidea izatea ere.
Berari buruz ezer gutxi dakigu zehaztasun eta
ziurtasunez:

- **Debako** (Gipuzkoa) **Arrosarioko** erretaulan
lan eginga izan behar dugu.

- **Galdakaoko** (1660-1665) **Santa Mariako
alboko erretaulak** bereak bezala azaltzen dira
agirietan.

- **Urduñako** *Guztiz Garbiaren erretaulan* esku
hartu zuela uste izaten da; eta **Busturiakoan**
ere bai.

Gregorio Fernandezen artea bereganatua
zuela, estiloan ikusten da, berari jarraitzen bai-
tzaio tolesdura zokotsuen trataeran. **Gordex-
olako** artelana herriko erako bezala izendatu
behar da, kanona motza, zurrun samarra eta
bere erliebe batzuetan erromanisten erarekiko
mendekotasun argia duena delako, adibide
modura, *Kristoren bataioan* edo *Bataiatzailea-
ren Predikuarenean*.

Ikerketen bidez, oraindano anonimoak
diren zenbait lanen egileak nortzuk diren jaki-
tean, Mañarian, Gordexolan, Errigoitian, Iu-
rren, Aretxabaletan eta abar. ikus ditzakegun
hainbat eskulturrei agian, balio berezia eman
beharko diegu.

JOAN PALACIO ARREDONDO II.a. Alloitizen
parez pare Joan Palacio Arredondoren lana aipa
dezagun, *Limpiaseko lantegiko* eskulturagilea
eta lehenago aipatutako Joan Palacio Arredon-
doren semea dena.

Erromanismoaren mendekotasunak ditu
hutsune eta baita hainbat gogortasun ere. Hu-
tsune hauek **Debako erliebetan** sumatzen dira
ondoan.

Gregorio Fernandezen erduei jarraiki zai-
zkion grabatu batzuk erabiltzen dituela ikus-
ten den bere **irudi** batzuk ezagunak zaizkigu:

- **Urduñako** Santa Marian (1648),
- **Amurrioko** Santa Marian (1655),
- **Artziniegako** Jasokundean (1662).

JOAN AZKUNAGA. Arkitektoa eta *Foruako
gunearekin* uztartzen dena, eskema eta eredu
berei eusten die **honako erretaulako** eskul-
turetan:

- **Busturian**, *Axpeko Santa Mariakoetan* (1640),
- **Gernikako** *Pedro Santuaren* parrokiakoetan
(1643).

● INPORTATURIKO IRUDIAK

Azkenik, barrokoaren hasierako mende hon-
netan Baskoniako eskultura ondarea ezagutu nahi
duenak ezin utziko ditu ahantzian Madriletik,
Andaluziatik eta baita Italiatik ere ekarritako es-
tatuak. Maisulan batzuk nabarmenak dira:

- Bergaran, Pedro Santuko *Kristo Agonian*, **Juan
Mesaren** lan hunkigarria dena (1626),
- Larreako Karmeldarren komentuko *Ecce-Ho-
moa*, **Manuel Pereirarena**,
- Gasteizko katedraleko *Joan Haur Santua*,
Juan Mesarena dena, beharbada.

4.

■ XVII. MENDEKO EUSKAL MARGOLARIAK

Barrokoaren lehen aldi honetan euskal
margolanak ez dira oso distiratsuak. Deigarri

60. Antonio Alloytizi buruz, ikus, J.
ZORROZUA, o.c. 181. or. Joan Bautista
Mendizabal Juaristi ikertzaile gogotsua
den Jaurlaritzako Turismo Sustapeneko
Zuzendariari, Azkoitiko erretaula
nagusiari buruzko ondorengo ohar
zor diot: "Hasiera batetan, bere traza
lanean Bernabe Cordero arkitektoak
esku hartu zuen; hau hil zenean, behin
betirako traza Frantzisko Bautista
Anaiarena izan zen, Madrilgo Jesusen
Lagundiaren Ikastetxe Inperialeko
trazatzailea berai. Aldera batzuen
ondoren, 1660. urtetik aurrera Antonio
Alloytizek gauzatu zuen eta 1675. urte
aldera Joan Usularre Etxeberriak eman
zion amaiera."

gertatzen da, batez ere, asto gaineko deitu margolanak kantitatez hain gutxi izatea. Ez da ahaztu behar, Espainiako eskualdeetan XVII. mendearen lehen erdia pinturaren Urrezko Aroa bezala har daitekeela. Distira horren parean, Euskal Herrian ez da ia ezer aurkitzen, ez kantitatezko alderaketa egiteko modukorik, ez eta teknikarekin parez pare jartzekorik ere. Beste eskualdeetan hain udari diren margo-oihal gaineko margolanak, oso dira urri hemen.

Mende oso batean zehar Araotzetik hasi eta Bazkardorenganaino hainbesteko distira izan zuten euskal-nafar ertiliarien erretauletak eskulturarekiko hobespenak, ongi baino hobeto asebate zituen kristau fededunen zaletasunak, non otoiitz eta gurtza lekuetan Jainkoaren presentzia baieztatzen zuten erliebe eta mukulu haien aurrean, ez zen margo-oihal edo horma gaineko margolanen mirarik izan, agian erlijiozko funtsik eta berariazko karga handirik gabekotzat hartzen zituztelako. Horrexegatik, eskulturagilearen gubiaren zerbitzuan jartzen zuten hain errazki talentu piktorikoa eta oso era berezian estimatzen zuten eskulturagileen lana duintzen eta edertzen zuen eta sagaratuaren irudikatzean kartsuki bilatzen zen errealisismo xarmangarri hori ematen zien koloreaniztasunaren artea.

Historia honi ezarritako mugek, eskulturen polikromia artea bazterreraz utzi arazten digute, bere garaian, gaur egun uste duguna baino garrantzi handiagoa eman bazitzaion ere.

● INPORTATURIKO ARTEA NAFARROAN

Erretauletak oihal eta paneletako margolan handiei dagokienez, ohartarazi behar da, ezer baino lehen, Nafarroan kanpoko margolarien lankidetzak handia izan zela. Normalean Madril eta Valladolid bezalako hirigune handietatik zetozen. Batzuen batzuk Aragoitik gertuan dagoen Zangozako merindadera iritsi ziren. Gogora ditzagun batzuen batzuk:

- Iruñeko *Hirutasuntarren komenturako "Hirutasuneko Ordenaren fundazioa"* (1666) irudi handia margotu zuen **Juan Carreño Mirandakoak**, gaur egun Louvreko Museoa jasorik duena.

- Iruñeko Agustindar Errekoletok lekaimeen klausuran beste batzuen artean, **Antonio Ricci**, **Oracio Borgianni**, **Francisco Camilo** eta **Pedro Villafrancaren** oihalak jaso dira.

- Iruñeko *Karmeldar Oinutsen elizan* Valladolideko **Diego Diaz Ferrerasen** oihalak jasotzen dira.

Nazio mailan entzute handiko zenbait sinadura eta kalitatezko lan batzuk azpimarra ditzagun:

- Orain berriki, Tuterako *Karmeldar Oinutsen* antzinako komentuan aurkitua izan da **Felipe Diriksen-ek** 1612. urtean margotu zuen "*Birjinaren koilara jasotzen Santa Teresa eta Jose Santua*" oihal bikaina.

- **Pedro Orrentek** gai beraren beste bertsio bat utzi zuen Korellako *Karmeldarretan*.

- Hiribildu berean Beneditarrentzat, **Claudio Coellok** "*Santa Jetrudizen Ezkontza Mistikoa*" eta "*Placido Santu martiritza*" margolanak egin zituen.

- **Mateo Cerezok**, *Kaskanteko Garaipenaren sakristian* jasorik den *Burgosko Kristo* margotu zuen.

● BALTASAR ETXABE: ATZERRIRATU OSPETSUA

Ezin ahaztuan utzi, une honetan, Euskal Herriko mugetatik kanpo jardun zuen margolari ospetsu honen presentzia eta lana, batez ere, bera dena izateagatik, Mexikoko eskola piktorikoaren fundatzaileetako bat bezala hartzen delako.

Eskola mexikar horren ezarpenean autodidaktikotasun bat eman zen, bertakoen arte gaitasunei probetxurik ateratzen jakin zuten misiolariak ezagutua, hain zuzen ere. Espainia Berriko bi zibilizataile ospetsuak izan ziren Pedro Gante eta Toribio Benaventeren (Molinia) lekukotasunak dioenez, gaitasun hori sendotua eta bideratua gertatu zen Europatik margolanak inportatzean.⁶¹ Eta lanekin batera, ertiliariek ere etorri ziren, asko etorri ere, non 1550-1570 urte bitartean Espainia Berriari antolatua gelditu baitzen margolarien gremioa.

Baltasar Etxabe eta Orio, *novohispanako pintura eskolaren* fundatzaile taldeko kideetat hartzen da, Simon Peyrins flandestarrarekin eta Andres de la Concha eta Alonso Vazquez espainiarrekin.

Aizarnazabalen jaio zen euskal margolaria XVI. mende erdialdera. Familia noble batekoa zen, izan ere, bere anaia zaharrena Joan Martinez, Etxabetarren oinetxeko jauna izan baitzen.⁶² Baltasar Etxabek literatur prestakuntza sendoa izan zuen zalantzarik gabe, behin Mexikora joan zenean, 1607. urtean literatur kalitate nabarmeneko gazteleraz bere *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra*,⁶³ argitaratzeko gai izan baitzen. Bere arte prestakuntzako agiririk ez da inon azaltzen, nahiz eta susmoa baden, Indiatarra joan aurretik Sevillan bizi izandakoa zenez, nolabait ere, beregana zezakeela ordu hartako manierismoaren margogintza. Frogagarritasun handiagoa ematen duten agirietako daten arabera, uste izatekoa da Mexikora 1573. urtean iritsi eta 1582.ean Frantzisko Zumaia margolariaren alabarekin ezkondu zelarik, bere aitagarre-baren ikaslea izango zela eta bere lantegian trebatua.

Baltasar Etxabe Orio (bere seme *Baltasar Etxabe eta Ibia* eta bere biloba *Baltasar Etxabe eta Errioxarekin* ez dira nahastu behar, nahiz eta biak margolariak izan) mexikar margogintzaren historialarien aldetik nahikoa ikertu eta aztertu den ertilaria izan da.⁶⁴ Berari buruz badakigu, gutxi gorabehera, 30 urte iraun zuen jardueraren emaitza (1620. urte aldera hil zen) ugaria izan zela; baina, Elizjendearen Ondasunen Nazionalizatze Legeak (1859) eragin zituen ondorio basatiek, hein handi batean novohispanako erlijiozko margolanen artean sakabanaketa eta txikizioa erraztu egin zituzten eta bereziki Errepublikako elizen erretauletak Baltasar Etxabek burutu zituenetan. Gaur egun, axola izan dakigukeen lanen zerrenda honela zatitzen da: zortzi lan dira zinatuturik eta data dutenak; hamaika dira adituek bereak bezala ematen dituztenak; hamasei berri, literatur erreferentziaz ezagutuak baina

Karmengo Komentuko erretaula nagusia. Tuterako (N).
Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 462. or.

Hirutasuneko Ordenaren fundazioa.
Louvre Museoa.
Irudi erref.: C.M.N. V, 55. irudia.

61. Mina RAMÍREZ MONTES, "Arte en tránsito a la Nueva España durante el siglo XVI". *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*, XV. libk. 60. znb. (Mexiko 1989), 203-210. or.

62. Manuel TOUSSAINT, *Pintura colonial en México*. Mexiko 1990, 86. or.

63. Lemos Kondeari eskainita, liburu honen aurpegi aldean, egilearen irudidun grabatu bat azaltzen da, familiaren armarioa eta honen inguruan latinezko idazkun bat, bere burua pintzelarekin bezain iaioa dela lumarekin aitortuz: *Patra penicillum et calamum utroque aeque artifex*. D.D.

64. Manuel TOUSSAINT, *Arte Colonial en México*. 2. argt. Mexiko 1962; Idem, *Pintura Colonial en México*. Mexiko 1965; José Bernardo COUTO, *Diálogo sobre la historia de la pintura en México*. M. Toussaint-ek prestatuturiko argitalpena. Fondo de Cultura Económica, 1947; Diego ANGULO IÑIGUEZ, *Historia del Arte Hispanoamericano*.artzelona 1945-1950, I. libk. 386-390. or.; George KUBLER eta Martin SORIA, *The Art and Architecture of Spain, Portugal and their American Dominions 1500-1800*. The Pelikan History of Art 1959; Francisco STASTNY, "Maniera y contramaniera en la pintura latinoamericana". *La dispersión del Manierismo*. Documentos de un coloquio. México 1980, 197-230. or.; Elisa VARGAS LUGO, *La expresión pictórica religiosa y la sociedad colonial*. "Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas", XIII. libk., 50/1. znb., Mexiko 1987, 61-67. or.; José guadalupe VICTORIA, *Un pintor en su tiempo*. Baltasar de Etxabe Orio. Mexikoko Uniberts. Nazional Autonomoa. Ikerkuntza Estetikoen Institutoa. Mexiko 1994.

BIZENTE BERDUSAN

SANTIAGO
APOSTOLUAREN ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
FLINES (N).

«Kalbarioa».

«Mikel Goiaingeru Santua».

«Santiago Matamoros»

Irudi erref.: Sahats artxiboa.

aurkitu gabeak. Erljio gaia dutenak dira gehientsuenak, baina, erretratu batzuk ere egin zituen.

Bezero garrantzitsuak izan zituen Etxabek, **Mexikoko Katedral Zaharreko** batzartegirako Frantziskotarrentzako, Josulaguntzako eta Pueblako katedralerako lan egin zuela azaldu egiten baita; baina eliza horiekin egindako hitzarmenak etenaldiak izan zitzaizkion eta hori dela eta, behar bezain zurrak diren osagaiak falta zaizkigu, estilistikoki zein urratsen bidez garatu zen ikertu ahal izateko. Ikertzaile guztiek baieztatzen dute **garapen** hori, *flandestar edo florentziar erako manierismo batetatik lehen barroko arterainokoa*.

Bere emaitzaren data ziurra 1606. urtean hasiko da **Guadalupeko Ama Birjinaren** irudiarekin (jabetza pribatukoa), eta partikular baten aginduz eginga den **Pontziano Santuaren martiritzari** buruzko margo-oihal batekin (gaur egun San Diegoko Erregeordetzako pinakotekan).

• **Pontziano Santuaren Martiritza** ohol batetan dago; martiriaren gorputz biluzi eta argitsua loturik eta goitik zintzilika dagoelarik hainbat pertsonaien (epailea, borrareroa eta aingeruak) konposaketa korapilatsu baten erdian nabarmentzen da, arkitekturazko hondo baten gainean. Aski da koadro hau, ez da besterik behar egileak anatomiazko marrazkigintza, koloreak eta lerrozko perspektiba menderatzen duela konturatzeke.

JOSULAGUNTZAT. *Mexiko Hiriko Profesa Etxeko* josulagunek beren elizako erretaula nagusia agindu zioten; lan honetatik gorde direnak *Erregeen gurtza* eta *Baratzeko Otoitza* dira (biak ere San Diegoko Erregeordetzako pinakotekan daude).

• **Erregeen Gurtzak**, Etxabe, marrazkigile eta margolari ona dela ere erakusten du, nahiz eta sakoneran distantziak sortu nahiaren saiakerak okerren batetara eramanez, oso egokia ez dirudien belauniko dagoen agurearenean bezala, zeren eta bere neurrien eta jarreragatik, bere irudia lehen mailara baitator Jesus Haurraren eskuan muin ematen ari deneko gertutasunarekin ezegokitasuna azalduz.

• **Baratzeko Otoitzak** Etxaberengan ezagarrria izango den sakontasuneko konposaketa estiloa erakusten du, halaz ere ezin hitz egin daiteke zalantzarik gabeko barrokotasunaz.

Arrazoizkoagoa dirudi xehetasun eransgarriak tratatzeko moduan Flandesko eragin apur batetaz hitz egitea, eta eragin hau Mexikon ugari samar ziren Martin de Vos-en (1532-1602) flandestar Italiarutakoaren oholetatik iritsi ziezaiokeelarik.

Baratzeko Otoitzaz, flandestar grabatu batetan inspiraturikoa dela esan izan da; horrela bada, nortasun ukitua ematen jakin izan du ertilari euskaldunak, Jaunaren aurpegian, agonia baten samina eta Aitaren borondatean jainkozko uztea, batera adieraztea lortuz; halako edertasun adierazkorrez lortu ere, non arrazoi osoz hartu izan den koadro hau "Espainia Berrian margotu izan den onenetariko bat bezala".⁶⁵

• **San Apronianoren martiritza.** *Mexiko hiriko josulagunen Profesa Etxerako* ere margotu zuen Etxabek, **Aproniano Santuaren Martiritza**, hain zuzen hantxe, beren elizan gorde eta gurtzen baitziren delako martiriaren erlikiak; koadro hau hizpide luzeetako gaia izan da novohispanako margogintzaren historialarien artean.

Honako hau ere, Pontziano Santuaren koadroa bezala, konposaketa zabal eta korapilatsua duena da, martiriaren erdiko irudia (erdi biluzik den gorputz ederra erakutsiz) pertsonaia ugariz inguratutako dago lepoa moztutako dioten unean, distantzia desberdinetan kokatuak, lehen mailan dauden gorputz erdikoetatik hasi eta, urrunean ia sumatu ere egiten ez direnetaraino.

Santiago Sebastiani florentziar eta escorialdar⁶⁶ manieristak gogora ekarri dizkion koadro honetan nabarmenena, bere neurriak eta edukiera korapilatsua izateaz aparte, eta hemen lerroz zuzena gainera, atmosferikoa ere bihurtzen den perspektiba jakintsua da, XVII. mendeko ertilari handiak desberdinduko dituen pintura handia aldarrikatzen duelarik.

• **Loiolako Inazio Santua.** Aipatu gabe ezin utziko dugu Loiolako Inazio Santuaren koadroa, *Guanajuaton, Lagundiaren elizaren* sakristian Elisa Vargas Lugok aurkitu berria duen eta inolako zalantzarik gabe Etxabe Orioren pintzelari esker egin zena. Lagundiaren fundatzailearen argazkirik goiztiarrena izatea da ematen den zertzelada, dohatsu izendatu berri hartan egindakoa, alegia.

Bera antzinakoa izatearen balio horri, kalitatezko margolana izatearena erantsi behar zaio, ertilariak lortu baitu santuaren aurpegi eroriari kalitate hori ematen, bi aingeruen artean Izpiritu Santuaren usaren azpian, Jainkoa ikusteak zorabiatuturik, aurpegi eroria baina mistikotasunaren mistikotasunez akitua agertzen den hau, Sanchez Coellorena den irudirik zaharrenean eta ofizialean azaltzen den bezalakoa da, eta normalean hotz eta konbentzionalak diren barroko aldiko irudietan Loiolako Santua ohi ez den bezala adierazitakoa.

FRANTZISKOTARRENTZAT. Etxabek, 1609. urtean sagaratu zen Tlatelolcoko Santiagoren frantziskotarren elizarako beste margolan pilo egin zuen. Hauetatik, bi oihal bederen gorde dira gaur arte: *Portziunkula* eta *Ikustaldia*; zenbaiten ustetan Erregeordetzako pinakotekan jasorik diren *Deikundearena* eta *Elizako Aurkezpenarena* ere multzo berekoak ziren.

• **Portziunkula.** Bisitan datozen guztientzat Frantzisko Santuari Birjinak barkamen osoa ematen dion Portziunkulako eliza horretan frogatzen da, euskal ertilariak, lerro diagonalaren lehenetsunean jarrera eta itxura desberdinetako bost pertsonaia lasai erosoan banatzeko duen gaitasuna.

Gure epaian, Etxaberen lanen artean hobekien konposaturikoa dugu hau, beti ere, konposaketatzat, pertsonaien banaketa ez, baizik eta, plastiko balioen (argiak, margoak eta abar.) kokamen organikoa (behar den bezala) ulertzen badugu.

• **Ikustaldia.** Aurkikuntza bitxia gertatzen jaugu Ikustaldian bi emakume santuak ikus-

65. J.G. VICTORIA, Un pintor en su tiempo. Baltasar de Etxabe Orio. 107. or.

66. S. SEBASTIAN, El arte iberoamericano del siglo XVI. S.A. XXVIII.lean, 247-250. or.

67. Etxaberi delako berritasunaren aukera grabaturen batek inspiratu izan ziezaiokeela iradokitzen du Diego Angulok. O.c., II, 388. or.

learen aurrez aurre jarrita, eskutik helduta eta senarrak atzetik dituztela aurkezteko modua.⁶⁷

Aipatutako beste bi lanak Etxabe Oriorenak izatekotan, halakoxe estilo aldaketaren bat sumatu beharko litzaieke.

• **Deikundea.** Deikundean pertsonaia bien jarreratan halakoxe antzeppen itxura bat eta barroko aldikoagoak lirartekeen mintzamen imintzioak ematen dira.

• **Elizan Aurkeztea.** Aurkezpenaren koadroak Etxaberi (gai hau bera ukitu duten margolariengan sarritan eman izan den bezala) konposaketa korapilatsu baten aukera eman zion: dozena bat irudi, gorputz erdiko bakarren batzuk lehen mailan, eta beste batzuk sakonean, denak geometrikoki zuzena den arkitektura perspektiba egituran uztaiturik. Halaz ere, maisuaren eskua sumarazten duten begi-tarte batzuen edertasun eta adierazkortasunaren ondoan, badira oso egokiak ez diren zenbait aurpegi (Jesus Haurrena besteak beste), koadro hau lantegiren batetan egina dela pentsarazten dutenak.⁶⁸

KATEDRALEAN. Mexikoko katedralean kokatzen ditugu:

• **Kristo zutabeari loturik.** Mexikoko katedralean aurkitzen da gure ertilariak sinaturiko beste koadroetako bat: *Kristo zutabeari loturikoa*, Nekaldiko gertaera honen berezitasuna da, Pedro Santua eta beste emaile bat, bi aingeru kontsolatzaile eta koadroaren hondoko beste irudi batzuen ondoan, Jaunaren zigorkatzearen lekuko azaltzen direla. Etxaberen azkenetako koadro bat izan behar du 1616. urteko data duen honek, eta bere edukiz, nahita nahiez gelditasuna behar duen eszena batetan mugimenduaren bilaketagatik eta gorputzaren margo argitsuen eta espazioaren hondo ilunen arteko kontrasteagatik, barrokoismo apur baten lekukotasuna du. Nolanahi ere, anatomian akatsen bat baldin badu ere, ertilariak aurpegiei adierazkortasuna emateko duen gaitasunaren erakusle on bat da.

• **Sebastian Santuaren martiritza.** Mexikar katedralean erakusten ziren oihaletako batek (eta zoritxarrez 1967. urteko sutean galdu zenak) Sebastian Santuaren Martiritza erakusten zuen. Aski da margolan horren argazkia, bere eskortzoengatik eta anatomia atletiko baten gaineko argi jokoengatik, Baltasar Etxaberen manierismoaren ale bikain bezala izendatzeko, Jose Guadalupe Victoriak seguruenik euskal margolariarena dela ziurtatzen duena baldin bada. Esan liteke, Palentziako katedralean gorde den El Grecoren egundoko **Sebastian Santuan** goiargitua izan zela Etxabe.

IZENDAPENAK. Euskal ertilariari esleituriko lanen artean balio berezia dutela uste dugun bi azpimarratuko ditugu.

• **Texcoco-ko katedraleko Eukaristiaren ezarpenak** Cornelis Cort-en koadro batetan inspiraturikoa dirudi; baina bere osaketak ez dauka, gure ustez, grabatu flamenkoak duen batasun trinkoa; horren ordez, lehen planoan, eskuintetara, ikusleari begiratzeko burua biratzen duen apostoluarengan ertilariaren autorretratu eskaintzearen abantaila du.⁶⁹

• **Bi koadro.** *Profesako antzinako eliza* beretik datorrelako Etxaberenak bezala hartzen dira bi koadro interesgarri ere:

- **Bi Hirutasunak** deritzana (Jainko Hirutasuna eta lurreko Jesus, Maria eta Joserena), boro-bileko konposaketaren eredu dena, baina pertsonaien banaketari, osagai plastikoen antolaketari baino gehiago kasu eginez;

- eta **Mendekosteko** eszena bat, beste kasu batzuetan bezala, Ufizzi-tarren florentziar Museok Ludovico Carli margolariaren grabatu batetan jatorria bilatu izan zaion koadroa da.

• **Xochimilco-ko erretaulan.** Novohispanako margolanen ezagutzaile adituak, Manuel Toussaint, Diego Angulo, Elisa Vazquez Lugo eta Jose Guadalupe Victoriak esate baterako, eman duten epaian diotenez, Xochimilcoko⁷⁰ erretaula famatu eta miresgarritik Etxabe Oriorenak izan omen litezke zenbait ohol, halako multzo zabala, inola ere, talde-lana izango delakoan.

BALORAZIOA. **Laburbilduz**, esan dezagun euskal margogintzaren eremua ia huts den XVII.eko mende honetan, Espainia Berrira emigratu zuen ertilari honen lana nabarmen-tzea ezinbestekoa dela, mende honetako ospe-suenen artean sailkatzerik ez izan arren, me-rezi baitu arreta berezirik.

Beti eutsi izan zion manierismo era bati, irudien liraintasunetan, bere behin eta berrizko eskortzoetan, argi-ilunen eta jarrera bortxatu aldeko zaletasun formalista samar batetan eta, bere hasieratan, baita goibeltasun neurritsu batetan sumatu ere zitekeelarik.

Apurka-apurka aberastuz zihoan bere pale-ta, veneziar ereduaren eraginagatik agian, naturaltasun handiago eta tonalitate ilun eta grisetan amaituko duelarik, hispaniar ereduakin etenik gabeko harremanetatik beharbada.

Bere balioa, XVII. mendeko margolari bezala, aurpegiei espresio oso biziak eta oso ugariak emateko gaitasun horretan dago, batez ere. Gorde izan direnak eta agirietan dauden bere lanak gutxi izan arren, adituak nahiko iraunkorrak diren zenbait ezaugarriengatik ezagutzen dute:

- diagonaleko antolaketarekiko zaletasunean;
- emakumezkoen aurpegiak, normalean obalatuak dira, kopeta handi eta aho txikikoak baina ezpain apur bat gizontxoak, betazal mardulak eta behatz luzeak;
- arropetako tolesdurak, aldi batetan bederen, ertz askokoak eta kartoi itxurakoak dira;
- aingeru mota berriz, lepo liraina eta adats kizkurak belarriak bistan utziz;
- gizonzkoen gorputz biluzen edertasun atletikoekiko atsegintasuna, sentsualitate joerakoa da;
- adierazpide ikaragaitz nabarmena martirien aurpegietan.

Hauetako trazu batzuetan Martin de Vos-en eragin garbia ikusi uste izan da.

Nolanahi ere, Baltasar Etxabe Oriok jakin izan zuen jasotako eraginak bereganatzen eta bere bizitzan zehar iritsi zuen ospe artistikoak handia izan behar zuen eta gure mende honetan oraindik ere gehiago estimatu izan dena.

BIZENTE BERDUSAN

«Santa Teresaren zehar-zulaketa» Santiago Apostoluaren elizako erretaula nagusian. Funes (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

«Ezkontza mistikoa». Tuterako katedrala (N).
Irudi erref.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

«Santa Zezilia» Santiago Apostoluaren elizako erretaula nagusia. Funes (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

68. M. TOUSSAINT, Pintura colonial en México. 93. or. Mexikoko margolanetan eta Etxabetarretan aditua den historialari ospetsu honek zehaztasunez esaten du, Espainian Etxabe Orioren margolan batzuk izan behar dutela; hain zuzen ere, Frantzisko Santuaren gainezkaldia aipatzen du, Bizkaian, Durangoko Arginzoniz sendiarena dena. *Ibid.*, 95. or.

69. J.G. VICTORIA, "Los autorretratos de Baltasar de Etxabe Orio". *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*, 53. znb. 1983, 75-79. or.

70. J.G. VICTORIA, Un pintor en su tiempo. Baltasar de Etxabe Orio, 139-146. or.

1

1.- «Xabierko Frantzisko Santua». Sorkundetar Errekoletoen Komentua. Iruñea. 2.- «Plazido Santuaren martiritza», Klaudio Coellorena. Gizakundearen Museoa. Korrella (N). 3.- «Benito Santua eta Santa Eskolastika», Jiménez Donosorena. Gizakundearen Museoa. Korrella (N). 4.- «Santa Jertrudizen ezkontza mistikoa», Klaudio Coellorena. Gizakundearen Museoa. Korrella (N). 5.- «Sortzez Garbia» Diego González de la Vegarena. Irunberri (N).

2

4

3

5

1.- Loiolako Inazio Santua (xebetasuna). 2.- Loiolako Inazio Santua. Lagundiaren eliza, Mexikoko Guanajaton.

2.- «Aproniano Santuaren martiritza». Josulagunen Zin-bitz Etxea Mexikoko hiriburuan.

4.- «Hiru Errege Magoen Gurtza». San Diegoko Erregeordetzako pinakoteka.

4

1

2

1.- «Gutziz Garbia Haurra». Tuterako katedralean (N). 2.- Santiago Apostoluaren elizako erretaula nagusia. Funes (N). 3.- «Eskapularioaren ezarpena». Nafarroako Museoa. Iruñea. 4.- «Familia Santua». Nafarroako Museoa. Iruñea. 5.- «Santa Katalina». Nafarroako Museoa. Iruñea. 6.- «Birjinaren Koroatzea». Nafarroako Museoa. Iruñea. 7.- «Xabierko Frantzisko Bataiatua». Jurgi Santuaren elizan. Tuter (N).

3 5

4

6

7

BIZENTE BERDUSAN

«Mendekoste»
Tuterako Katedraleko Izpiritu
Santuaren kapera (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Tomás Villanuevako
Santuaren erretaula.
Tuterako Katedrala (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Fray Juan de Torquemada Tlatelolco-ko erretaula margotu zuenean ezagutu zuen, “bere artea parekorik gabea”⁷¹ bezala izendatu zuen. Agiririk ezean Baltasar Etxabe Orioren margolanak bere seme Baltasar Etxabe Ibia eta baita bere biloba Etxabe eta Errioxarekin ere nahasten ziren aldi baten ondoren, XIX. mendean Jose Bernardo Couto idazleak euskal margolariaren berregite kritiko batetan abiatu zen,⁷² eta horren ondoren XX. mendean, arte historialari ezagunek, laudorioen artean, lan monografikoak eskaini dizkiote Etxaberi.

Manuel Tousaint, gure ertilaria sakonetik ezagutzen lehenengoa denak uste du, Baltasar Etxabe Orioren lanak “Urrezko Aroaren benetakoa goitasunak iritsi zituela”⁷³ eta beranduago berriz “kolonia aldiko gure arte guztia- ren nortasun irudirik distiratsuen”⁷⁴ bezala azalduko du.

Diego Angulo ere oso baikorra azaltzen da beronen lanari buruzko bere irizpide kritikoe- tan.

Frantzisko Stastny-k manierismoaren eta naturaltasun flamenkoaren arteko bilduma egiteko duen gaitasuna nabarmentzen du.

Elisa Vargas Lugo, mexikar artearen historialari sonatua denak “novohispanako margo- gintzako ertilaria nagusi” bezala jotzen du eta Etxaberen manierismo ausarta azpimarratzen, nahiz eta Trentoko Kontzilioaren ikonoei buruzko aginduengatik, Espainia Berrian sor- tu zen manierismoaren aurkako giroak azkar asko zapuztua izan estilo berria.⁷⁵

● BIZENTE BERDUSAN:
BERTAKO MAISU BAT

Sarritako kanpoko ekarpen hauek Madri- leko Gorteko margogintzarekiko azaltzen du- ten interesa oso bat etortzen da “gorteko est- iloa” deituarekin, bertako dei diezaiekegun margolarien artean emankorra denaren jar- duera bereiziko baitu: **Bizente Berdusanena**. Ejea de los Caballeros-en 1697. urtean jaio zen ertilaria Aragoar honek nafar Erriberan utzi zuen bere margolanetan gehiengoa. Bere emaitzen ugaritasuna eta lantegiaren izen ona ikusita ere, bere prestakuntza aldiak ez dezakegu agiritan azaltzen den ezer esan. Nabaria da, bere lanak ia mende erdi bat osatu zuela: ezkondu egin zela eta Tuteran kokatu zeneko data den 1655. urtetik hasi eta 1697. urtean hil zen artekoa.

Bere margolanak ikus daitezke:

- **Tuterako katedralean** (kapitulu-gela eta Iz- piritu Santuaren eta Hiriberriko Tomás San- tuaren erretaulak),
- **Tutera, Korella, Alesbes, Fitero, Melida, Zentroniko, Balterra** eta abarretako **elizetan**.
- **Olite** eta **Funeseko erretauletan**,
- **Zuberoako ermitako oihaletan** (Erronkari), eta abar.
- Iruñeko **Domingo Santuaren komentuan** da- goen **Akinoko Tomás Santuaren Apoteosia**, (1664. urtean sinatua).

Bere lanen batzuk Aragoera iritsi ziren.

Estiloa. Ia bere emaitza osoa erlijio gaietan oinarritzen da eta mendearen bigarren erdia estaltzen du, Austriatarren garaiko margolari

handiak desagertuz doazen aldikoa. Bere pres- takuntzari buruz agiritan ezer azaltzen ez zaigunez, asmakizunetan ibil gaitzke, beregan aurkitzen baitira, izan ere, une hartako ia mar- golari ospetsu guztien arrastoak: Velázquez, Ribera, Valdés Leal, Rizzi, Carreño eta Herre- ra el Mozo-renak, eta baita bere garaikide izan ziren Claudio Coello eta Antolínez bezalako beste zenbaitenak ere.

Berdusanen lantegitik irten zen lan ugari- tasuna, Nafarroan eta Tuteran mendearen hi- rugarren herenean oparotasun ekonomikoak gora egin zuelako eman zen zalantzarik gabe, erlijiosoen komentuek beren eliza barrokoak berritu zituztenean.

Berdusanez iluntasunetik margolan argitsu eta koloretsu aldera egingo du bere garabidea. Leial zaio ia beti Velazquezen ondorengo pin- tzelkada solte eta ausartaren teknikari, Velaz- quezi hilezkortasuna eman dion girotze mar- golana eta Berdusanez sarritan veneziar kolo- reaniztasun beroarekin nahasi nahi izaten zi- tuen efektu lurrintsuak bilatuz, bere marraz- kiak dituen akatsak disimulatu nahi dituela dirudien eklektizismo batez, alegia.

Adierazkortasuna topatu nahiez zalantza- rik gabe, bere irudiei naturaltasuna falta zaien jarrera behartuak ematen dizkie, buru eta be- soetan. Konposaketa dinamikoetarako ez zaio gaitasunik falta; baina eszenatoki konplexuak ukitzen dituen kontaketa ahaleginak zur- gatatu egiten du, konposaketaren batasun plas- tikoak baino gehiago.

Rubens-ek iradoki dizkionak dirudite oi- hal batzuk (**Paulo Santuaren Bihotz-berritzea**, Tuterako **Jurgi Santua**, Balterra Itxaropena- ren ermitako Jaunaren **Agerkundera** eta abar.), baina bere mendeko ertilariei ezagunen batekin lotu beharko bagenu, bere garaikide ziren Juan Carreño eta Frantzisko Ricci aipatu beharko genituzke.⁷⁶ Halaz ere, guzti honek ez du esan nahi zenbait maisulan zoragarri zor ez diogu- nik, hara nola, *Tuterako Santa Maria de Gra- cia ospitaleko Guztiz Garbia Neskatoa*, Zur- baranen eskolako gozotasun dirdiratsua due- na eta 1663.ean sinatua.

Hainbestekoa izanik bere lan emaitza, oso litekeena da bere seme *Karlosek* inoizka lagun- du izana, bera baita, aipatutako *Santo Domin- go komentuko Santa Teresa Irakaslea* koadroa sinatuko duena 1664. urtean.

● BERTAKO BESTE ZENBAIT MARGOLARI

Sonaren bat izan zuten beste margolari baz- tuzk hauek dira:

- **Matias Guerrero**, Korellan kokamena hartu zuena,
 - **Sebastian Garcia Camacho**, mendearen az- ken aldera Tuterako elizan margotu zuena.
- Erriberriko merindadean XVII. mendean hala-moduzko kalitateko margolariak jardun ziren. Hauetako batzuetan Madrilako eskola- ren eragina sumatzen da, esate baterako:
- Berdusanen garaikidea zen **Antonio Castre- jón, Erriberriko Frantziskotarren komen- tuan Jasokundearen** oihal barroko handia in- natu zuena.

71. Monarquía Indiana. México 1975-1983. IV. libk., 314. or.

72. José Bernardo COUTO, Diálogo sobre la historia de la pintura en México. México 1947, 162. or. eta hur.

73. Arte Colonial en México, 73. or.

74. Ibid. 95-96. or.: “XVI. mendearen amaiera argitzen duan italiaritasun su leunaren maitasunean jaiota, bere zainetan sumatzen du arrazaren kemen latza eta, metropolitik zetozen koadroen eta koloniar zetozen margolarien aurrean, soilago bihurtuko da, margo sorta gozoei helduko die eta oreka perfektura iritsiko da, hispaniar Errenazimentuko ertilaria bat... Horrela Etxabe XVII. mendeko maisu espainiar bat bezala izango da, Pacheco eta Ribaltaren garaikidea eta Zurbaran eta Velazquezen aitzindari. Bere izena, XVII. mendeko espainiar margogintzaren koadro ospetsuan sartu behar da, zuzentasun bultzadaz, distantzia eta denboraren hesi bikoitza gainditu horrela”.

75. La expresión pictórica religiosa y la sociedad colonial. “Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas”, México, 50/1.a, 1982, 64. or.

76. José del GUAYO eta LEKUONA, La pintura de Vicente Berdusán. “Historia del Arte en Navarra”, 33. znb.

77. C.M.N. II.a, 1, 475. or.

78. M. VALBUENA PRAT, La novela picaresca española. Madrid 1946, 26. or.

79. J.J. MARTÍN GONZÁLEZ, Gregorio Fernández, 275. or.

Ondorengo hauen eskuz margoturiko oihalen kalitateaz antzeko kontuak esan litezke:

- *Pedro, Migel* eta *Martin Ibiriku anaien-gatik*, denak ere desagertu ziren Lizarra aldeko komentuetan jardun zutenak dira.⁷⁷ Delako *Pedro Ibiriku* batena, leinuko aitarena agian, izan behar du *Lizarrako Pedro Santuaren elizako Sebastian Santuaren Martiritza*, une hartantxe ematen zen iluntasuneko erreallismoaren adibide egokia dena.

5.

■ LABURPENEA

XVII. mendeko euskal artearen azalpen hau bukatutzat ematen dugunean, benetan sortzaile diren balioak eranstekoan eskuzabalegiak izan denaren halakoxe susmo bat sortzen zaio bati. Aurreko mendearekin alderatuz eta baita hispaniako gorteko arte garaikidearekin ere, badirudi Euskal Herriko lehen barroko aldiko artearen orijinaltasunean eta kalitate estetikoan gainbeheraren bat hastera doala. Eta historialariari galdera sortzen zaio, munta handiko izarren gabezia, ez ote duen berezko argirik ez duten satelliteen zerrenda aipatze soilarekin leundu nahi izan.

Euskal Herrian, XVII. mendeko artea "barroko soil" bezala izendatu nahi izan dugun honek erakusten dituen kultur eta arte mailako gainbeheraren arrazoietan, ez gara behin eta berriz jardungo: krisialdia demografian, amerikar mehatze-produkzioaren atzerakuntza, noblezia berriaren guraria zuen burgesiak merkataritzari uko egitea, elizaren pobretzea, Bizkaiko itsasoko portuak behin baino gehiagotan astindu zituen izurritea, burdin industriaren gainbehera, nekazari ekonomiara igarotzea, "gatzaren errebolta" geroko matxinaden aurrerapena,...denak iragartzen zuen aurreko oparotasunaren amaiera.

● BIZITZA ETA ARTEA BARROKOAN

XVII. mendeko arteak, krisialdi orokor horrek eta garai hartako gizartean delako egoerak sortzen zuen moral eta izpiritual tesitura erakusten du, beti gertatu ohi den bezala, kode misterioetsuren baten bidez. Giza elkarten historiak erbelatzen digun kronologia desfasea da, bizitzaren eta aditzera ematen duen artearen tartekoa dena. Heroitasuna, erreallitate baino gehiago denean mira, orduantxe idatziko du Baltasar Garcianek "Herroia". Karlos enperadorearen ohorezko zaldun-ekintza gogoangarrien eta Errege Prestuaren ekintza ausartegien eta hurrengo Austriako etxekoen balidoen porrota eta erorketen ondoren, inolako zalantzarik gabe politiko estrategia baino idazle bikainagoa zen Diego Saavedra Fajardoren eskutik idatzitako Ekimen Politikoe-tan zuhurtasunez azaltzen diren hauek,

hausnarketak sakon egitera eta ondorioak zuhurtasunez ematera behartzen dute.

XVI. mendeko benetako bizitzako gailurrak izan ziren Hernan Cortes, Xabierko Frantzisko ala Avilako Teresaren orde, oraingoan, Quevedo, Zurbaran ala Calderon bezalako jeinuak jarriko dira. Gorengo mailako santuak bizi izan zireneko mende horren ondoren, aipatu irudi hauek goretsi eta mitifikatzeko beharra duen beste belaunaldi bat gailenduko da.

Lehenago bizitza eta ekimena izandakoa, orain arte eta literatur oroimen izatera etorriko da, eta baita bere nostalgian zio ere. Margolanetan, eskulturatan, kontakietan eta komedia sagaratuetan geldituko dira heroiak. Loiolako Inazio, Gurutzeko Joan, Villanuevako Tomas ala Juan de Dios bezalako santuen benetako bizimoduari "imajinagile eta barroko aldiko margolari ospetsuen, Lope kementsutik hasi eta, sakramentuzko autoen alegiazko gorespenera arteko katolikotasunaren dramagile handien mendea" jarraitzen zaio.⁷⁸

Literatur arteak, adigai zuzenagoen hizkeraz baliatuz, nabarmenago adierazi ditzake garai batetako xehetasun eta pentsamoldeak; eta une hartako literatura pikareskoak, agian satira baino gehiago, iseka merezi zuen mende erdi hori, Guzman de Afarchetik (1599) hasi eta Estebanillo Gonzalez (1646) arterainokoak islatu zuen.

Historialariaren galdera da, lehen barroko aldiko plastiko arteak ere ez ote litratekeen argipe horretan ulertu behar, eta mende honetako etxe-aurrealde handien atzealdean, igeltsuzko gangak eraikitzen dituen egitasmoetan, etsipen eta ezintasun keinu bat sumatu. Galdetu ere egin beharko litzateke, garai hartako buru zoli eta argiei ez ote zitzaieen irribarre isekatsurik irteten, hainbeste estatua arranditsuren aurrean, ertiliarik erabakitako garairako hauek bukatzeko ezgaiak zirela, eta nagusiak agindutako diruz ordaintzeko gauza ez zirela ikustean; eta azkenik, elizak berak bere erretaulerako, iraganeko bere zorientasunen irudiak nahiago zituen, erliebe kontatzaile eta konbentzi-garriak baino, bere ahuldadeen berri ze kiela, bere santuei beren santutasuna, gertaerez erakusteko betebeharra, barkatu nahi balie bezala.

Errenazimendu aldia bizitasunez bizi izan zen: XVII. mendean "giza bizitzaren behatokitik" (Guzman de Alfaracheren *Bigarren Zatiaren izenburua*) denentzat hausnarketarako gonbitea egiten zen. Egiazko tragedia serio moduan bizitutako erlijio baten ondoren, bat-batean desengainuaren keinu edo iseka imintzioa etorriko zaio; eta fede beroa izanez gero, bizitza "sub specie aeternitatis" bezala ikusteko beharra. Inkisizioaren gehiegikerien ondoren, zuhurtasunaren zurruntasuna eta kritikaren laztasuna etorriko dira. Historialaria, XVII. mende horretako belaunaldi horien ezinbesteko halabeha-

rra ulertzen hasten da, non, desilusia eta umore larria estalgarririk gabe azaltzen duen, hurrengo belaunaldietan eszeptizismo hotz eta XVIII. mendeko filosofo entziklopedisten errukirik gabeko zentsura modura aterako delarik. Baina, oraingoz arrakastarik izan ez duen heroitasun eta santutasun guraria da sumatzen dena, berri onaren idealaren arabera zinez bizituriko gertakizunak baino. Egia da, itxuraren alderako joera urte batzuk lehenago hasia zela jada, esate baterako, 1578. urtean Durangoko Santa Mariaren erre-taularako Antxietaren proiektu bat, txiki-egia omen zelako, bazterrera utzi eta "koste eta bikaintasun handiagokoa zelako" Ruiz Zubiaterena nahiago izan zenean. Lehen barroko aldiko arteak handizaletasun hori areagotu egin zuen, eta zazpiehun aldeko barrokoaren handitasunak gaur egun suma arazten digu, erreallitatea baino gehiago zela handikeria, eta bere itxura zalapartatsuen atzean porrotara doan ehun ahul bat baino ez dela agertzen.

Aipa dezagun Errenazimendu aldiaren, *post mortem* aintzaren eta osparen idearen bitartez arakatzan saiatzen ziren heriotzaren pentsamenduak, Barroko aldiaren bere gordintasun osoa hartuko duela, halabeharrezko porrota bezala. Heriotzak, oraingoan, bizitza *vánitas* balitz bezala sentiarazten du, eta ondorioz, ekimen onen bidez bere aurretik prestakuntza egitera behartzen du, esate baterako elizak eta komentuak eta beste errukizko ekintzak burutzera. Pedro Roldan eskulturagilearen *Lurperatze Santua* eta Sevillako Erruki Ospitalearen fundatzea Miguel Mañara ospetsuak gizatasun guztiaren hilkortasunaz izan zuen sentipenari bazegokion, Tafallako Sorkundetarren Komentuaren fundazioak "itsasoko haize eta arriskuei eta bizi zalantzari aurre egitearren" eragile bera izan zuen, Guatemalako gobernariaren emazte Maria Turrillos Andereak iradokitzen zuen bezala.

Lehen barroko artea, bere kontraesan eta guzti, modu horretan begiratuta ulertzen eta trazatzen deneko itxura arkitektonikoaren soiltasunari halakoxe zentzurik aurkitzen zaio; baina, bestalde ulertu ere egiten da, halako edil enpresen babesleek hainbesteko handitasun eta bikaintasunez eraiki nahi izatea eta gerora beren finantza-betebeharrak ezin osatuz gertzea. Ulertu egiten da Arantzazun, komentuan gordetzen zen zilar eta harribixi altxorraren zati eder bat xahutu behar izana; eta Gregorio Fernandez berari ere edergarri batzuk, ordain agiri modura, eman behar izana, eta Diego Valentin Diazek urrezko gurutze bat hartu izana.⁷⁹ Ulertu egiten da, Latijera moduko ertilari batzuk justiziaren iheslari izanaz amaitu beharra edo Martin Ruiz Zubiate bezala, ezin ordainduagatik epaituak ala kartzelaratuak izatea.

Bitxia eta garrantzizkoa da arteak eta literaturak garirik santu eta sagaratuenak,

hutsalkeria arrunt eta hantustearen mugaraino, eta baita profanoraino ere, nola eramaten dituzten ohartzeara. Karikaturen artearekiko zaletasuna aldarrikatzen dela dirudi. Baina, bestalde, historialari gogoetsuak galde egiten du, gizarteko pertsonaiarik igarleenen (Gracian, Saavedra Fajardo, eta abar,) jarrera kritiko hori ere "Katolikotasunaren Berrezarkuntza" deiturikoak ekarri zuen baikortasunik egiazkoenaren isla ez ote den, eta jarrera hori Berri Onaren logikatik gertuago ez ote dagoen aurreko mendean Felipe II.aren Pragmatikak ezarritako dotrina garbizale eta fundamentalistari zion atxikimendu herrikoiki sutsua baino.

Litekeena da, erreforma protestante eta katolikoaren gogo berritzailea aurrekoetatik bereganatu duen belaunaldi bat, eta heroitasunen alferrikakoa edo ezintasuna, kontzientzia maila batetan edo bestetan sentitzen duten eta delako berotza-

sunak itzali daitezten utzi beharra sumatzen edo sentitzen dutenak, garai berean elkarbizitzan bizi direla adierazia egotea barrokoaren polimorfismoan, zeinaren etiketean ezkutaturik egongo liritekeen Rubensen haragi kolore gorristak eta Zurbaranen monjeen artileki grisak: eta gure Euskal Herrian, Bazkardoren eta Gregorio Fernandezen soiltasun adierazgarriek, Berniniren imitatzailen mintza imintzioetan jarrai dezaket.

Weisbach-ek barroko artearen ezaugarri bezala adierazten duen "Heroitasuna" ez da bizi den errealtatea, heroi-mina baizik. Baltasar Gracianen *Criticón* lanean zintzotasunaren aitormena ironiaz tindatzen da, non desengainuaren sentipenak eta zuhur izan beharra garaile irtengo diren. Zerbait esan nahi du garai honen margolaririk adierazkorrena bezala Zurbaran hartzeak. Inoiz ez zaie uko egiten hondo ilunei, zeinaren gainera, bizitza

errealako argi printzak jaurtikiko baitira, Extremadurako margolari handiaren koadroetan eta Baltasar Etxabe euskaldunarenean bezala. Agerian geratzen da ohorearen zentzu hutsala eta noblezia lurterra (Valdés Leal). Munduko loria orain hutsalaren hutsala bezala sentitzen da. "Ez dut ohorerik eduki nahi ezta ikusi ere", diote mende honetako nobela pikareskoak. Eta bat-batean soldadu den Guzman de Alfarachek pentsatzen du: "Nire kapitaina ni bezain zentzuduna ez izateagatik hilko da". Nolanahi ere, hispaniar barroko artearen historialariak "gainbeheraren eta distiraren, festa eta malenkoniaren arteko elkarbizitza hori hobeto ulertzeko giltzaren" bila saiatzen diren bitartean, XVII. mendeko Euskal Artearen historialariak "distira" hori hain soila eta "festa" hori hain xumea zergatik izan diren galdezka jarraituko dute.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV.: Debako Santa Maria. Itsas Herriko eliza. / Santa María de Deba. Una Iglesia marinera. Historia-Zaharberrikuntza. Donostia/San Sebastian 1999.
- AA.VV.: Navarra. Historia y Arte. Tierras y Gentiles. Iruñea 1984.
- AA.VV.: Museo de Navarra. Iruñea 1998.
- AA.VV.: Monumentos de Bizkaia. 4 libk. Bilbo 1987.
- AA.VV.: Patrimonio Histórico de Bizkaia. I.-II.a. Bilbo 1999.
- AGUERA ROS, J.C.: "La pintura española foránea del s. XVII en Navarra: notas para un balance y estado de la cuestión". P.V., 198. znb., 1993, 29-50. or.
- ALDABALDETRECU, R.: Iglesia de Santa María (Nuestra Señora de la Asunción) de Deba. Donostia 1989.
- ANDRES ORDAX, S.: La escultura de la época barroca en Álava. Valladoliden 1973 (argitaragabeko doktoretza-tesia).
- ANDRES ORDAX, Salvador: "BARROCO". A.A.V., País Vasco. Tierras de España-n. Madril 1987, 251-288. or.
- ANDRES ORDAX, S.: Gregorio Fernandez en Álava. Gasteiz 1993.
- ANGULO IÑIGUEZ, D.: "Pintura del siglo XVII". ARS HISPANIAE, XV, Madril 1971.
- ANGULO IÑIGUEZ, D.: Historia del Arte hispanoamericano. Bartzelona 1945-1950.
- ARRAZOLA M^o Asunción: Piedras y maderas barrocas. AA.VV., Arte Vasco-n. Donostia 1982, 151-171. or.
- ARRAZOLA, M^o A.: "Artea Euskal Herrian/Historia del Arte en el País Vasco". AA.VV. Euskal Herria. Historia eta Gizartea / Historia y Sociedad-en. Oihartzun 1985, 415-419. or.
- ARRAZOLA, M^o A.: "La escultura de los siglos XVII-XVIII en Guipúzcoa". AA.VV., Cultura Vasca II-an, Donostia 1978, 304-317. or.
- ASTIAZARAIN, M.I., ARRAZOLA, M.A. eta MORENO, M.: Barrokoa I, Gipuzkoan. Donostia 1992.
- ASTIAZARAIN, M.I.: "Contribución al estudio de la arquitectura retablistica de la primera mitad del siglo XVII en Guipúzcoa: la obra de Bernabé Cordero". RSBAP-ren Bol., 1990, 259-316. or.
- AZANZA LOPEZ, J.J.: "El barroco conventual". AA.VV.-n. El Arte en Navarra II. Iruñea 1995, 385-400. or.
- BALLESTEROS IZQUIERDO, T.: Actividad artística en Vitoria durante el primer tercio del siglo XVII. Arquitectura. Gasteiz 1990.
- BARAÑANO, K. M^o, DE GONZALEZ DE DURANA, J. JUARISTI, J.: Arte en el País Vasco. Madril 1987, 128-150. or.
- BARRIO LOZA, J. A.: Las Constituciones Sinodales Postridentinas y su incidencia en el arte vasco. E.D. V, XXV.ean, 59. alea, 1977, 321-327. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: Monumentos Nacionales de Euskadi. 3 libk. Bilbo 1985.
- BARRIO LOZA, J.A.: Monumentos de Bizkaia. 4 libk. Zamudio 1986.
- BARRIO LOZA, J.A.: "El arte durante los siglos XVII y XVIII: el Clasicismo y el Barroco". AA.VV. Bilbao. Arte e Historia. I.ean, Bilbo 1990, 125-149. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: "Arquitectura religiosa en Bilbao". AA.VV.-n, Ibaiek eta Haranak, 4. libk. Donostia 1990, 93-112. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: "El patrimonio religioso de Gordexola". Patrimonio monumental de Gordexola. Bilbo 1994, 14-30. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: "Los talleres montañeses de retablos y de escultura en Carranza (Bizkaia)". AA.VV.-n : Estudios de Arte. Homenaje al profesor Marfín Gonzalez. Valladolid 1995, 289-293. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: Santa María de Lemóniz. Lapintura mural religiosa en Bizkaia. Bilbo 1993.
- BARTOLOME GARCIA, Fr.: Arte Barrokoa Araban / El Arte Barroco en Álava. Gasteiz 1999.
- BASAS, M.: Vizcaya monumental. Bilbo 1982, 83-96. or.
- BENGOETXEA, J. DE: Museo de Bellas Artes de Bilbao. Bilbo 1978.
- BECERRA, F.: "Las obras del escultor Joan de Bazcardo en Viana". B.C.M.N.-n, 1936, 57-64. or.
- BEGOÑA AZKARRAGA, A. DE: "Arquitectura civil en Vitoria. Evolución y características generales". AA.VV.-n, Vitoria 800 años, 7. znb. Gasteiz 1981.
- BERMEJO, A.: "Datos para una historia de la platería en Navarra". P.V.-n, 189. znb., 1990, 57-73. or.
- BUENDIA, R.: "Barroco". AA.VV.-n. Navarra. Tierras de España. Madril 1988, 263-292. or.
- CABEZUDO ASTRAIN, J.: "Pintores, escultores y bordadores pamploneses del siglo XVII". P.V.-n, 70-71. znb., 1958, 25-29. or.
- CAMON AZNAR, J.: "La pintura española del siglo XVII". Summa Artis, XXV.ean, Madril 1983.
- CENDOYA ETXANIZ, I.: "Arte" AA.VV.-n.: Gipuzkoa. Madril 1994, 142-154. or.
- CENDOYA ETXANIZ, I.: "Domingo y Juan de Mendiaraz, el paso del romanismo al naturalismo barroco". Cultura, 2. aldía, 1. znb., 1990, 45-56. or.
- CENDOYA ETXANIZ, I.: El retablo barroco en el Goyerri. Donostia 1992.
- CENDOYA ETXANIZ, I.: "La semana Santa en Guipúzcoa". Estudio histórico-artístico. A.P.M., 13. znb.an, 1995, 72-118.
- CENDOYA ETXANIZ, I.: "El retablo mayor de la iglesia parroquial de Asteasu". Cuadernos de sección. Eusko Ikaskuntza, 1992, 153-176. or.
- CLAVERIA, J. eta VALENCIA, A.: Crucifijos en Navarra. Esculturas, cruces procesionales y cruces de término. Iruñea 1962.
- ETXEBERRIA GOÑI, P.: "Policromía renacentista y barroca". Cuadernos de Arte Español de Historia Ióan, 48. znb., 1992.
- ETXEBERRIA GOÑI, P.L. eta FERNANDEZ GRACIA, R.: "Arquitectura Religiosa de los siglos XVI al XVIII en Navarra". AA.VV.-n, Ibaiek eta Haranak, 8. libk. Donostia 1991, 198-216. or.

- ETXEBERRIA GOÑI, P.L. eta FERNANDEZ GRACIA, F.: "Para un panorama de la pintura barroca en Navarra. Nuevos lienzos de la escuela madrileña". P.V.-n, I Congreso General de Historia de Navarra. 11. eranskina, 1988, 87-95. or.
- FERNANDEZ ARENAS, J.: Renacimiento y Barroco en España. Bartzelona 1982.
- FERNANDEZ GRACIA, F.: "La escultura funeraria en Navarra durante el Renacimiento y el Barroco". P.V. 183.ean, 1988, 51-68.
- FERNANDEZ GRACIA, F.: El retablo barroco en Navarra. Iruñea 1998.
- FERNANDEZ DEL HOYO, M.A.: "Oficiales del taller de Gregorio Fernández y ensambladores que trabajaron con él" B.S.A.A.-n, Valladolid 1983. 347-374. or.
- FOURCADE, C.: Retables basques des diocèses de Bayona et d'Oloron. Baiona 1998.
- GALILEA ANTON, A.: "La colección de pintura española anterior a 1700 en el Museo de Bellas Artes de Bilbao". Urtekarian. Bilbo 1992, 49-56. or.
- GARCIA DIEZ, J.A.: La pintura en Álava. Gasteiz 1990.
- GARCIA GAINZA, M.C. eta beste: Catálogo Monumental de Navarra. 9 ale, Iruñea 1980-1997.
- GARCIA GAINZA, M.C.: "Notas para el estudio de la escultura barroca en Navarra". L.D. 10. znb.an, 1975, 121-145. or.
- GARCIA GAINZA, M.C.: "La influencia de Gregorio Fernández en la escultura navarra y vascongada". B.S.A.A.-n, Valladolid 1972, 372-389. or.
- GARCIA GAINZA, M.C.: "Navarra entre el Renacimiento y el Barroco". Actas del XXIII C.I.H.A.-n, Granada 1977, 290-299. or.
- GARCIA GAINZA, M.C.: "Pasos e imágenes procesionales del primer cuarto del siglo XVII". B.S.A.A.-n, XLVI. libk., 1980, 425-434. or.
- GARCIA GAINZA, M.C.: "Renacimiento y Barroco". AA.VV.-n, Museo de Navarra, 4. argit. Iruñea 1998.
- GARCIA DE MENDOZA, J.M.: "El templo de los Santos Juanes". T.V.-n, 70. znb., 1980.
- GONZALEZ ETXEGARAI, M.C.: "Artistas montañeses en Vizcaya y Álava". Estudios Vizcainos. 1981, 69-80. or.
- GOÑI GAZTANBIDE, J.: Historia de los obispos de Pamplona. V-VIII. Iruñea 1979-1989.
- HEREDIA, M.C., ORBE SIVATTE, M. DE eta ORBE SIVATTE, A. DE: Arte hispanoamericano en Navarra: platería, pintura y escultura. Iruñea 1992.
- KORTADI OLANO, E.: "Patrimonio artístico de la Diócesis de San Sebastián". AA.VV.-n, I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco. Gasteiz 1981, 299-305. or.
- KORTADI, E.: "Arquitectura religiosa en Gipuzkoa". AA.VV.-n: Ibaiak eta Haranak. 2 libk., Donostia 1990, 45. or.
- INSAUSTI, S.: "Visita a la iglesia de San Francisco de Tolosa en compañía de Jovellanos". B.R.S.B.A.P., V.ean, IX, 4, 1953, 537-544. or.
- INSAUSTI, S.: "El retablo mayor de Santa María de Tolosa. B.R.S.B.A.P.-n, XV. libk., 3, 1956, 397-407. or.
- INSAUSTI, S.: "Artistas en Tolosa: Bernabé Cordero y Juan De Bazcardo". B.R.S.B.A.P.-n, XV. libk., 3, 1959, 314-331. or.
- LABEAGA MENDIOLA, J.C.: Viana monumental y artística. Iruñea 1985.
- LEGRAND, F.C.: "Catalogue de dessins de retables, tabernacles et mobilier religieux conservés dans les collections privées des Hautes-Pyrénées". Bulletin de la Société de l'Histoire de l'art français. 1976, 177-187. or.
- LOPEZ DE GUERENU, G.: Álava. Solar de Arte y Fe. Gasteiz 1962.
- LOPEZ DE GUERENU, G.: "Nuevas aportaciones a Álava, Solar de Arte y Fe". B.I.S.S.-en, XVII. libk., 1974, 425-504. or.
- MARTIN GONZALEZ, J.J.: El escultor Gregorio Fernández. Madrid 1980.
- MARTIN GONZALEZ, J.J.: Escultura barroca en España 1600-1770. Madrid 1983.
- MARTIN GONZALEZ, J.J.: El retablo barroco en España. Madrid 1993.
- MARTIN IBARRARAN, E.: Santos Cristos en Álava. Gasteiz 1993.
- MARTIN VAQUERO, R.C.: La platería en la diócesis de Vitoria (1359-1650). Gasteiz 1997.
- MARTINEZ DE SALINAS OCIO, F.: Arquitectura y urbanismo de Laguardia (Álava). De la Edad Media al primer cuarto del siglo XIX. Gasteiz 1991.
- MILHOU, M.: "Retablos en el País Vasco". AA.VV.-n, Ibaiak eta Haranak, 10. libk., Donostia 1991, 185-210. or.
- MONTERO ESTEBAS, P.M. eta CENDOYA ETXANIZ, I.: "Escultura de los siglos XVI al XVIII en el Museo de Bellas Artes de Bilbao". Urtekaria. Bilbo 1992, 73-129. or.
- MONTERO ESTEBAS, P. eta ZOROZUA SANTISTEBAN, J.: "Arte". AA.VV.-n, Bizkaia. Madrid 1993, 160-172. or.
- MOZAS, J. eta FERNANDEZ, A.: Vitoria-Gasteiz. Guía de Arquitectura. Gasteiz 1995.
- MUR PASTOR, P.: "Arte Barroco". AA.VV.-n. Enciclopedia histórico-geográfica de Vizcaya. IV.a, Donostia 1981, 289-292. or.
- NAVARRETE PRIETO, B.: "Fuentes y modelos en la obra de Gregorio Fernández". Gregorio Fernández. 1576-1636. Erakusketako katalogoa. Madrid 1999, 55-66. or.
- OMEÑACA, J.M.: "Panorama general del arte religioso en Navarra". AA.VV.-n, I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco. Gasteiz 1981, 294-295. or.
- POLO SANCHEZ, J.J.: "El retablo mayor de Trucios y la proyección de los talleres de escultura cántabros en Vizcaya". Estudios de Arte. Homenaje al profesor Martín González. Valladolid 1995, 413-417. or.
- PORTILLA VITORIA, M.J.: "El patrimonio artístico religioso en Álava". AA.VV.-n, I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco. Gasteiz 1981, 275-285. or.
- PORTILLA VITORIA, M.J.: "El Arte en los templos vitorianos". AA.VV.-n, Vitoria 800 años, 8. znb.
- PORTILLA VITORIA, M.J. eta beste: Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria, 8 libk., Gasteiz 1968-2001.
- QUINTANILLA MARTINEZ, E.: "Imágenes y pasos procesionales". AA.VV.-n : El Arte en Navarra, 31. znb., 1995, 481-496. or.
- RAMIREZ MARTINEZ, J.M.: Los talleres barrocos de escultura en los límites de las provincias de Álava, Burgos y la Rioja. Logroño 1981.
- RIBETON, O.: "Maestros artesanos en los retablos de las iglesias de Bayona y del País Vasco en los siglos XVII y XVIII". AA.VV.-n, Ibaiak eta Haranak. B.S.S.L.A.B., 151. ZNB., 1996, 131-304. or.
- RIBETON, O.: "Retables et tabernacles de trois églises de Bayonne au XVIIe siècle". B.S.S.L.A.B.-n, 145. znb., 1989, 57-111. or.
- RIGAL, J.: "Ouvriers d'art religieux en Béarn et au Pays Basque: Menuisiers, sculpteurs et doreurs au XVIIe et au XVIIIe siècles". Bulletin des Amis du Château de Pau. 4.znb., 1959, 6-15. or.; 7. znb., 1960, 10-12. or.
- SAN MARTIN, J.: "Diego Maiora, eskulture segurarra". Landuz-en: Gure herriko gauzak. Donostia 1987, 146-149. or.
- SANTANA, A.: "Historia de Santa María de Deba". Santa María de Deba: una iglesia marinera. Donostia, 1999, 14-135. or.
- SAÑUDO-LASAGABASTER, B.: "El retablo mayor de la parroquia de San Martín de Cegama". A.P.M.-n, 4. znb., 1986, 299-308. or.
- TABAR ANITUA, F.(C.O.M.): Barroco importado en Álava. Escultura y pintura. (Catálogo de la Exposición). Gasteiz 1995.
- TORRES PEREZ, J. M.: "El eco de las Piedades de Miguel Angel en algunos artistas españoles de los siglos XVI y XVII". Lecturas de Historia del Arte, 4. znb., 1994, 181-199. or.
- TOUSSAINT, M.: Pintura Colonial en México. Mexiko 1965.
- TOVAR MARTIN, V.: "El arquitecto ensamblador Pedro de la Torre". A.E.A.-n, 183. znb., 1973, 261-297. or.
- TOVAR MARTIN, V. eta MARTIN GONZALEZ J.J.: El arte del Barroco I. Arquitectura y escultura. Madrid 1990, 218-219. or. eta 255-257. or.
- URTEAGA ARTIGAS, M.M.: Guía artístico-monumental de Guipuzcoa. Donostia 1992.
- VARGAS LUGO, E.: "La expresión pictórica religiosa y la sociedad colonial". Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas, México 1987, XIII. libk., 50/1. znb., 61-76. or.
- VELEZ CHAURRI, J.J.: "Barroco". AA.VV.-n Vitoria-Gasteiz en el Arte II, Gasteiz 1977, 380-447. or.
- VELEZ CHAURRI, J.J. eta MARTINEZ DE SALINAS, F.: Vitoria Barroca. Gasteiz 1986.
- VELEZ CHAURRI, J.J.: "Arquitectura religiosa de los siglos XVI al XVIII en Araba". AA.VV.-n: Ibaiak eta Haranak, 6 libk. Donostia 1900, 100-112. or.
- VELEZ CHAURRI, J.J.: El retablo barroco en los límites de las provincias de Álava, Burgos y la Rioja (1600-1780). Gasteiz 1990.
- VELEZ CHAURRI, J.J.: Vignola y su presencia en el retablo de la primera mitad del siglo XVII. El ejemplo alavés". Actas del X C.E.H.A.-n. Los clasicismos en el Arte Español. Madrid 1994, 289-296. or.
- VICTORIA, J. Guadalupe: Un pintor en su tiempo. Baltasar de Etxabe Orio. Mexiko 1994.
- YRIZAR, J.: "Los dos arquitectos Lucas de Longa". B.R.S.A.P. 1.-2. libk.n, 1945, 109-121. or.
- IBARRA BERGE, J. DE: Catálogo de Monumentos de Bizcaya. 2 libk. Bilbo 1958.
- ZORROZUA SANTISTEBA, J.: El retablo barroco en Bizkaia. Bilbo 1999.
- ZORROZUA SANTISTEBAN, J.: "Bibliografía del Arte Barroco en Euskal Herria". "Ondare" 19. znb.-an, A.P.M., Eusko Ikaskuntza, 2001, 631-676. or.

Santa Ana kapera. Tuterako Katedrala (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

13.

BARROKO APAINA

APAIINGARRI BARROKOAK

Jasokundeko Andre Mariaren erretaula nagusiko zutabe salomondarrak. Bastida (A).
Irudi erref.: Retablos II, 801. or.

Jurgi Santuaren elizako erretaula nagusiko mentsula. Tuterako (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

TESTUINGURUA

Felipe Borboikoa, Luis XIV.aren biloba, Espainiako koroaren oinordeko izendatuz Karlos II.ak eginiko testamentuak ez zuen 1713. urteko Utrecheko Itunera arte luzatuko zen Ondorengotza Gerra saihesterik lortu. Data honetatik hasi eta ehun urtetan, borboien dinastia bereko bost tituludun izan ziren oinordeko: Felipe V.ak uko egin zion koroari 1724. urtean bere seme Luisen alde; baina hau hilabete gutxiren buruan hil zenez, honen aita izan zen berriro errege Espainian, 1746. urtean zendu zen arte. Bere seme eta oinordeko zen Fernando VI.a semerik izan gabe hil zenari, Napoliko errege zen Karlos III.a bere anaiordeak hartu zion honen oinordetza, zeinak erresuma honi uko egin zion, Espainiako tronuz 1788.era arte arduratzeko. Karlos IV.enak Napoleon Bonaparte Enperadorearen aginpidearen menpe zegoen Europaren egoerari aurre egin behar izan zion; zeinaren Espainiarekiko asmoek "independentzi gerra" (1808) deritzana eragingo zuten, hain zuzen legezko seme Fernando VII.arentzat tronua salbatuko zuen gerra. Hurrez gero, Iraultza Frantsesaren oinarrien eraginak bultzaturik, aldi berri bat hastera zihoan hispaniar erresumen bizieran.

Historialarien ustetan, XVII. mendearen azken aldi haietan Habsburgeko gorteko ingurumariari eragin zion motelaldiak eta borboien dinastiapeko Felipe V. gogogabearen akats politikoak gertatu baziren ere, herriak erreforma kutsuko politika baten beharra sumatu zuen. Hau, Felipe V.aren eta Fernando VI.aren agintaldietan administrazio aparatu berri baten ezarpena erraz onartze horretan ikusi zen.

Luis XIV.aren gose inperialistak ekarri zituen zailtasunak gainditu beharra gertatu zen, eta ondoren borroka luzea, honako hauei eusteko:

- kanpoaldean, "Familiako Itunek" eragindako gerratan itsasoko potentzien (Ingalaterra eta Holanda) orekari,
- eta barrualdean, fueroen eta Aragoiko Koroaren lurraldeetako pribilegioen ordezkari ziren indar dinamikoen eta indar geldi eta defentsazkoen arteko gatazkari, non **Nueva Plantako** (1707 eta 1718) dekretuen bidez muga ezartzea erabaki zitzaien.

Ez da ahantzi behar, XVIII. mendeko Espainiari buruz pentsaketan hastean, mende horren erdial-

dean espainiarrak oraindik erresumez, eta ez erresuma bakar batez, pentsatzen jarraituko zutela, eta errege borboien jarrera ulertu ere egiten zuten – Olivares jada Felipe IV.arekin saiatu zen bide berean – delako erresuma horiek "Gaztelako estilo eta legeetara" makurrarazteko ahaleginean. Administrazio erreformaren ezarpenetan sartua zegoen xede hori; horretarako, erregea guztizko ahalbidez jantzi beharra zegoen. Zergen batasun prozesuari helduz, Estatuak 1749. urtean lurralde osoko (Nafarroan eta Baskongadoetan ezlik) errenta nazional guztien administrazio zuzena eman zion bere buruari. Intendente arduradunen antolaketa bidez. Funtzionario hauek probintzietako ekonomiaren zaintzaz arduratzen ziren, Korrejidoreak aldiz justiziaren administrazioari eskainiak ziren batez ere.

BASKONGADOAK ETA NAFARROA

Hala eta guztiz ere, Baskongadoak eta Nafarroak herrialdeko autonomia erregimenari eusten jarraitu zuten. Botere zentrala, euskal foru erregimenean, agerian eta zuzen-zuzenean esku hartu gabe gelditzen saiatu zen. **Planta Nuevako** dekretutik "solte" deitzen ziren euskal probintzietan erregimen honek, soldaduskatik aske geratzea, zenbait zama fiskaletatik kanpo geratzea eta batez ere, herri barruan aduanak edukitzea zekarren berekin. Probintzietan Gaztelako erregea subirano bezala hartzen zen, baina, beren jauna beroiek hautatzen zuten feudotzat zeuzkaten beren buruak, eta Espainiako beste inongo alderdietan ez zen, hauen gan bezain bizia, independentzia izpiritu hori. "Bizkaiko Jauna" zen errege eta Karlos III.ak berak aitortu zuen euskal probintzietan "legeak, euskaldunen eta beren jaun erregearen artean egindako zin itunak zirela". Horretaz gainera, foru-baimena ere bazuten, "exsequatur" modukoa, zeinaren bidez egiaztatu zezaketen estatuen erabakietan foruen aurkako ezer gordetzen zen ala ez.

Nahiz eta Karlos II.a hil zenean Espainia politikoki (Cadalsok zioen bezala) "erraldoi handi baten hezurdura bat" izan, Ondorengotza Gerratik hasi eta Independentzia Gerraraino doan mende honetan alor askotan aurrerapen nabariak egin zituen herriak, populazio-gehitzetik hasita, % 50ekoa hazkundera ezagutu baitzuen. Mendearen erdi aldetik, goraka zihoan ekonomiaren egoeran babestuta, aberastasun iturriek kontutan hartzeko garapena izan zuten, gizarteko egituretan berriz, burges eta artisa klaseek aurrera egiten zuten.

Baita euskal lurraldeetan ere, non nekazari komunitateak zuzen-zuzenean bertako biztanleen bitartez gobernatuak baitziren, eta Felipe V.aren foruen administrazioarekiko ardura eta zaintza erakutsiagatik, izaera herrikoa zuen kontzeju tradizional irekiaren orde, pitinka-pitinka gertatu zen "ekonomikoki gai ziren" auzoko kontzejuaren bitartez ordezkatuak izaten hasi zirela. Eta kontzeju asko eta asko –Araban batez ere–, sindikalditu beharrean gertatu ziren "elkarrekiko laguntasun elkarteak" osatu ahal izateko.

Gizarteko eta ekonomiko aldaketan joan-etorrian, monarkiak, erreformista zeinua zuen politika bultzatu zuen. Europar eta Ameriketako Hispaniak zituen jabegoen zabalerak eragotzi egin zuen, 1559. go Pragmatika ezagunaren bidez Felipe II. ak, luterotar heresiarekin kutsatzeko beldurrez Espainia denbora luzez ixten saiatu zeneko ideologia itxiturari eustea. Inkisizioak bizirik jarraitu bazuen ere, Gailletotik hasi eta Newton-engana arte Europak ezagutu zuen aurrerabide zientifikotik Espainiak ezin irauin izan zuen aparte XVIII. mende osoan.

Bestalde, dinastiaren aldaketak Espainia eta Europaren artean berriro harremanetan hastea ekarriko zuen. Felipe V.aren errealdaren erdialdean, 1700.eko lehen belaunaldi espainiarra azalduko da, hemen pentsamenduaren alorrean irudirik adierazkorrena A. Feijóo beneditar gaillego famatuarena delarik, barroko aldiko Espainiaren mito eta konplexuen aurrean jarrera kritikaria azaleratuko baititu. Bera tradizioaren ortodoxiari leial zaio oraindik, baina, bere lana "berreraiki ahal izateko ezinbesteko baldintza denez, hondamenean dagoen eraikinaren hondakinak kentzea" bezala hartua izan da.

Hurrengo erregealdian, Marques de la Ensenada buruzagi politiko bezala hartuta, belaunaldi bat herriko indar sortzaileen hedatzearen etorkizuna prestatzeko osagaiak biltzen jardun daiteke. Zientzia historiaren alorrean, lan hau, belaunaldi jakiturari dagokio "Espainia Sagaratua" lan erraldoiaren egilea den A. E. Flórez agustindarra buru dela.

DESOTISMO ILUSTRATUA

Karlos III.aren erregealdiko hurrengo belaunaldia, **despotismo ilustratuaren** belaunaldi erreformista da, horretarako monarkaren absolutismoa zuri-turik bailegoke, nazioaren ongizate eta aurrerabidea bultzatzen duten lege estatutal bidez. Rodríguez Campomanes, Aranda eta Floridablanca ministroen buruzagitzapean kultura arrunt bihurtzeko ahaleginak bultzatuko dira. Frantses entziklopedisten arauak miretsi eta goraituko dira eta Frantzia eta Europako beste estatuak imitatuko, "goitrikako" ¹ bakezko iraultza deitu izan denaren bidez, gehiegikeriarik gabekoa izan bazen ere, denentzat gustukoa izan ez zena. Kontserbatzaile eta defentsarako zeinua zuten gizarteko sektoreek beren jarrerak sendogotukoak ikusi zituzten Espainiatik begiratuta auzoko herrialdean gertatzen ari ziren "behetikako iraultzaren" gehiegikeriak kontenplatzean. Lotsatien eta pazientziarik gabekoen arteko borrokek, belaunaldi neoklasikoko iragarlerik handienaren ahaleginak ezabatu egin zituzten; Gaspar Melchor Jovellanos ² zeritzan eskola handiko gizon honek ongi ezagutzen zituen Baskoniako jendeak, bisitan haien artean ibilia baitzen, eta aurrerago aipatu beharko dugun honek bere Egunerokoan Euskal Herriko arte eta kulturari buruzko ikuspuntu zehatzaren frogak utzi dizkigu.

MATXINADAK

Baina Euskal Herriaren bakeari eta gogaidetasunari gehien erasoko zieten gatazkarik larrienak ez ziren hainbat kultura mailakoak izan, sozio-ekonomiazkoak baizik. Aski zaigu mende honetan gertatu ziren matxinadak gogoratu eta aztertzea.

- Bizkaian (hogeita hamarren bat hildako) batez ere errepresio basati batez amaituko zen 1718.eko matxinada, Gaztelarekiko mugatik Bidasoara aduana ekartzearen saialdiak izango zituen ondorioen aurrean egindako altxamendua zen, langile klaseak aurrez sumatzen baitzuten kontsumitzen zituen gaietan prezio gorakadak ekarriko zituela foruen aurkako neurri honek. ³ Azpeitia eta Bergaran 1755. urtean, beste gipuzkoar herri batzuetara ere zabalduko ziren iskanbila batzuk eman ziren, nekazari beren aziendak kanpoan saltzea debekatzen zien dekretu bat zela bide.

- Lariagoa izan zen 1766. urtean ekonomia librekanbista berriak, antzinako protekzionista sistema ordezkatu zueneko matxinada, dirudun klaseari mesede ederra egin zion aldaketa, bestalde. Gipuzkoako 15 herri eta Bizkaiko beste gutxi batzuk ukitu zituen krisialdi bat izan zen, zeinaren benetako arrazoiak "gizarteko tenka jasangaitza, eta aleen eta lurren espekulazioak nekazari behartsuen eta kontsumitzaile jende eta talde murriztago baten, nagusi eta oro-biltzaile artean sortu ziren gogoz kontrajartzeak izan ziren". ⁴ Matxinadak probintzia osoa kutsatu zuen, eta beren aldarrikapenek jaun gorenak ukitu zituzten zuzen-zuzenean, ez ordea elizjende sekularra baino gutxiago, beren interesak orduan oligarkiarenean bezalakoak baitziren, hauek elizjendearrekin, ahaide-tasun loturak bitarteko, baitzeuden elkarturik sarritan. ⁵

ERREFORMISMOA

Nekazari eta baseritarren gizalegezko eskarrei gogor egiten zuten eta matxinatuen aurka justizia zorrotza eskatzen zuten handi-jende horien artean, ez zen E.H.A.E.ko kideen izenik falta, izan ere handi-jende honi beren ideologia klasistak ez ziren beren buruak "kristau jaun zintzo" sentitzea eragozten. Fernández Abaladejorentzat 1766. urteko krisialdia, garrantzi handiko gertakizun historikoa bat izan zen, eraldakuntza sail baten abiapuntua bezalakoak izan baitzen, Antzinako Erregimeneko Gipuzkoaren Historian, 1833. urtean gogorki amaituko ziren gertakizunaldi berri bati hasiera emateko adinako garrantziarekin. ⁶

Zuzengabeko egoera sozio-ekonomikoaren eta "jaun gorenaren" aldetiko "aukera berdintasuna" izan zitekeen guztiaren aurkakotasun gogorraren kointzidentzia deserosoak, litekeena da beraien arteko batzuegan klaserik behartsuenengan goragoko baten kultur maila bultzatzeko desio noble bat piztua izana. Kontua da Peñafloredako Kondearen eta Campomanes ministroaren erreformismoa Gipuzkoan gauzatzen ari zela, hain zuzen ere 1766. urtean matxinada pizten ari zen bitartean. Eta Euskal Herria gainerako hispaniar eskualdeetara ez bezalako lehentasunez eta eraginkortasunez iritsiko zen.

EHAE

Euskal Herriko Adiskideen Elkartea fundazioa eta honen eredura penintsulako beste lekuetan sortuz joan ziren beste Elkarteak funtsezko antolaketat bat izan ziren Euskal Herriak kultur mugimendu horretan eta Europa osoak ezagutu zuen eta "Ilustrazioaren Mendea" deitu izan zaion horretako ideien eta jarreraren berrikuntza parte har zezan. "Despotismo ilustratua" deitu izan zaion erregimen politikoa aurretik izan zuen Mendeko horri zegokiona izan behar zuen, Erdi Aroko ondarr bezala izendatu zen Barrokoaren zoroaldiak hautsiko zituen arteak: **Neoklasizismoa**.

Dena delarik, "Argitasunezko mendean" lortutako ekonomiaren eta kulturaren garapena nabaria izanagatik, zenbait historialarik zalantzarik gabekoa jotzen du arte sormen bereziaren gainberrera.

Irudi erref.: C.M.N.

1. "Erlitio sinismenetan eta eliza eta estatutaren arteko harremanetan, industria eta merkataritza sustapenean, laborantza erreforman, herri heziketan eta gizarte egituran" izan zuen eraginik "goitrikako iraultzak".
2. Frantses iraultzaileei dagokienez da Jovellanosen esaldia: "Berolek ero amorrutuak direlako, guk ergelak izan behar ote dugu?"
3. "Hitz batez, 1718.eko matxinadak jende gorenaren eta nekazarien artean zeuden tirabirak kanporatuko ditu, baita haiek botere zentralarekin zituzten lotura eta erantzukizunak, eta probintziako gobernuren aurrean azken hauek zuten konfiantzarik eza ere". R. OLAETXEA, "El centralismo borbónico y las crisis sociales (siglo XVIII)". Historia del Pueblo Vasco-n. Donostia 1978, II. libk. 207. or.
4. Ibidem, 214.
5. Ikus, ahaide-tasun loturak zirela eta auzi egoera honen adibide bat, Josulagunen Probintziakoa zen Aita Frantzisko Xabier Idiakez eta Probintziako Foru Aldundiaren ordezkaria zen don Jose Joakin Enparan, bere senitatekoaren artekoa. O. c. 221-223. or.
6. *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa (1766-1833): Cambios económicos e historia*. Madrid, Akal, 1973, 10, 11, 171. or. Halaber Xose Estevez-ek idatzia da: "Todos estos acontecimientos incidirían en la saga de los primeros eslabones de una larga cadena antifloral que remataría en 1876. De las águilas austríacas a los buitres borbónicos. RSBAP, 56. libk., 2000-2001, 252. or. I. Gurrutxagarentzat "la peor crisis que atravesó Guipúzcoa desde la Edad Media" izan zen. Ikus Fz. Pinedo eta Gurrutxagaren aipamenak lehenetik esandako R.Olaetxearen artikuluan.

BARROKO
CHURRIGUERESKOA

Santiago Apostoluaren erretaula.
Ermua (B).
Irudi erref.: Retablos II, 849. or.

BARROKO
ROCOCO

Salbatoreren elizako erretaula.
Iruvia (N).
Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 467. or.

Joan Santuen multzoa. Bibotz
Santuaren erretaula. Bilbo.
Irudi erref.: Retablos II, 795. or.

I.

■ BINOMIO ZAIL BAT XVIII.
MENDEAN: ARTEA ETA FEDEA

Sartaldeko artea, esaera sintetiko batetan laburbildu beharko balitz XVIII. mendea, Estetikaren mendea izan zela esan beharko da hasieratik, beti ere, neurketa hau bi alderdietatik hartuta:

- mende honetan Estetika zientzia filosofiko bezala jaio zen aldetik,
- eta arteak, erlijiotik estetika antzatu zuen pentsamenduaren eta bizitzaren sekularpen batekin ados datorren bidearen aldetik.

XVII. mendean (denbora chuneko z neurtzeko ohiturazko gezur hori arretaz hartuz) frantses teorikoei esker saiakerak egin ziren artea bere egitekoaren arabera definitzeko: Arteak "atsegin emanaz irakatsi" behar zuen. Halakoxea zen, Trenton eta Kontrarreformako ideoetan inspiraturiko barroko artearekin, iritsi nahi eta lortzen zen helburuetako bat. Egia da bai, teatrozkoa edo arte nabarmen samarra izan zela, baina ez inola ere nabarmenkeria mesprezagarria, baliagarria eta ugalkorra baizik sinestun izpirituarentzat. Berniniren eskulturatan enfasisrik ukatu gabe, bere iruzkingile hoberenetako batek (Hibbard) zioen "Berniniren azken helburua funtsean ez zela eskulturarekikoa, *izpirituzkoa* baizik".

Orduan beraz, XVIII. mendea aurrera doan heinean, bikoteko deituetako bat urtuz eta disolbatuz doa. Atsegin ematea, irakastea baino, garrantzizkoagoa izango da. Herri xeheak eta bere zuzendariek subkontzienteki hartutako arte aukeratan, eragin handiagoa izango du sentiberatasunaren eskariak adimenaren proposamenak baino.

Egia da, hasieran, Arrazoimenaren argitara setatsuki jotzeak, herria, Erdi Aroko izuetatik, sineskerien mamuetatik, aginpide hutsaren argudioetatik eta Inkisizioaren sinesgarritasunetik askatzeko balio izan zuela. Baita, erlijio gaietan, eszeptizismo hasiberri bat azkar iritsiko zela gizarte sekularrera ere. Historialariak luzatzen duen galdera da, sentimenei asebetetzeari pixkanaka lotzea eta galdera handi eta antzinako gai bikainenganako axolarik eza, ez ote dagoen artea beraren sustraietako nolabaiteko gainbeheran: gainbeheraz hitz egiten baitute gaur egun XVIII. mendeko artearen historialari asko eta askok.

Argitasunezko mendean Espainian eman zen hustasun artistikoak hitz egin izan da, eta zalantzarik gabe iritzi gutxiesgarri honek beronen azterketa bertan behera uztera eramandu. Esan izan da, maila guztietan eman zen frantziar dinastia berriaren etorrerak eragindako gustuen aldaketak, Espainiako sormen artistikoari nolabait ere lokartze bat eragin behar izan ziola, Goya bezalako jeinu aske eta hispaniar amorratu bat esnatu zen arte.

Laburbilduz esan genezake XVII. mendean lehen hamarkadetatik mamitzen ari den gizarte honen sakonean pentsamoldeen eta jokaeren ardatzak honela zehaztu daitezkeela:

- sinesmen tradizionalaren krisialdi bat emango da; arrazoimenaren arauak ezarriko dira misterio zentzuaren aurrez aurre.

- Baina, paradoxikoki, atseginaren printzipioa lehen mailara igoeroko da.

2.

■ ARKITEKTURA
CHURRIGUERESKOA ETA ROCOCO

● ESTILO CHURRIGUERESKOA

Jakina denez, **churrigueresko** deitura, zenbait anaia ziren familia batetatik dator, Churrigueratarrak⁷ hain zuzen, hauetako hiru Jose Benito, Joakin eta Alberto gutxienez Gaztelan aritu ziren lanean XVII. mendean azkenetik hurrengo mendeko bigarren herenera arte, arkitektura erlijiosoaren esparruan batez ere.

Jose Benito de Churriguera (1665-1725) izan zen adierazgarriena eta berauxe hartu behar da izen-emaile bezala ere. Salamancako (dorrea eta kupula) katedralaren jarraipena eta herri bereko Clerencia (Josulagunen eliza) zuzendu zituen 1693. urtetik aurrera. Bere anaiekin Salamancako plaza nagusiko azken diseinuan esku hartu zuen. Bere eraikinen arkitekturaren neurritsua bada ere, Gaztelan, **erretaula** trazatzaile barrokoenak da, honako hauek erabiltzen dituelarik:

- salomondar zutabeak,⁸ mahats-hosto eta mahats-mordoez estaliak,
- taulamendu mugituak,
- lore eta igali uztaiak,
- mugimendu jarreraren dauden aingeruak (Salamancako Esteban Santuaren erretaulan, Segoviako Sagrarioko kaperakoan, eta Plasenciako katedraleko erretaulan ikusten den bezala).

Dena den, barrokoa gorengo adierazpena eraman zuena **Pedro de Ribera** izan zen (1742), **estipitea** eta simetriarik gabeko ebakidurak zituen **baketa handi** gizenak bezalako osagai berri eta berekikoak erantsiz, non atarri (Madrileko Hospizioa), ordura arte Europako arkitekturaren ezezagunak ziren mugimenduaren eta edergarriaren aberastasuna ematen zien.

Churrigueraren zenbait trazatan lotsa-antzean azaltzen den **estipitea** —piramide zorrotz baten itxura duen eusgarria— Riberak hedatua izan zen harroina eta kapitela erantsita. Arkitekturazko paramentuei mugikortasuna eman nahiak estipete eusgarriaren konposaketa bixi bat iradoki zion Riberari, bere fusteak zati hauek dituela:

- lehenengo gorputzean buruz beherako piramidea,
- beste gorputzean kuboaren proportzioak,
- eta hirugarrenean jarrera zuta duen piramide tankerako gorputza.

● ROCOCO ESTILOA

Kronologikoki **rococoo**, churriguereskoaren ondoren, barrokoaren azken aldi bat bezala koka daiteke. Baina bi estiloen arteko mugak ezartzea ez da gauza erraza, besteak beste, penintsulako eskualde desberdinetan hainbat izaera izan baitzuten barrokoak. Andaluziako barroko bat bada, Churrigueraren

garaikidea izanik ere, adreilu eta harri zurizko estalduraz musulman erara jokatzeko duena; barroko katalan bat ere bada, europarraren arrastokoa; baita “pikor-harrizko” beste barroko bat ere, Galizian bertakoa dena, eta abar.

CHURRIGUERESKOA ETA ROCOCOIA. Churrigueresko artea arkitekturari eta bolumentako plastikotasunari lotzen zaio, “erliebe ugari duen tailari” alegia, eta kanpo aldeko argi naturala eskatzen duela dirudi; erretaulatan euskarriak eta hauen mentsulak aurrerago ekartzera joko du.

Rococo artea, aldiz, euskarrien lautasunean, lerroen eta profilen jokoetan eta barruetako intimitatean adierazpide izatera jotzen duen izpiritua da.

Churriguereskoan simetria da nagusi; rococoan simetriarik eza gailentzen da:

- Gaztela indartsuan sortutako churriguereskoak, indar kementsua eta bizi oparotasuna iradokitzen du,
- frantziar gortean sortutako rococoak, grazia, emetasun eta atseginzaletasun jarioak sorrazten ditu.

Hispaniar penintsulan, rococoia apenas itsatsi den eskualdeak badirela ikusteak, ulertu egiten da.

Estilo bezala rococoia eratzen duten osagaiak jatorri bat bera baino gehiagokoak direla dirudi. Rococoia bere jatorrian, neurri batetan bederen, agian berehalakoa ez izan arren, zenbait arkitekto italiarren (Bernini, Borromini, Andrea Pozzo) lerromakur landareen eta aurrealde gantzen diseinu zalea da.

Arkitekturan, mugimendurako joerak, rococoaren ezaugarriak berezkoena bezala hartzen den *erretaula-oskolari* forma emango dio. Frantziatik ekarria izan zen *arrokailea*, bere simetriarik gabeko profilarikin estilo berriaren bereizgarri izango zena. *Zutabeen itsatsitako plakak* dira kanpotik inportaturiko beste beritasun bat eta Oppenord eta Lepautre frantses arkitektoek asmatutako apainketa gaien grabatu bidez hedatu ziren. Bestalde, “apainketa honen alemaniar osagaia, apainketa *txinatarra* deitu ohi zaiena, garrantzia hartuz joango da”.⁹

Barruko arkitekturan, rococoaren ezaugarriak ohikoena eta berriena, oraintsu esan dugun bezala absidearen estalgarriari egokitzen zaion *erretaula-oskola* da, esfera laurdenean diseinaturikoa. Bere ahurrean egokitzen da erretaula tramankulua, eskultura multzoak eta irudiak kokatuko diren eszenatoki sakon baten modura, horrela antzerki-izaera barrokoak berea duen ikusmen eta plastiko efektu berri bat lortuz. Toki desberdin anitzetan saiakera batzuen ondoren, erretaula mota honen erdurik beteena, **Jose Benito Churriguerak** 1720 eta 1724 urte bitartean **Madriko Calatravartarren komentuko absidean** burutua ikusi zen. Inolako horma-konka eta uztaitzerik gabeko estatuak altxatzen dira absidako mazoneria ahurrari itsatsirik.

Hartu dezagun baita gogoan, Beninik asmatu zuen *baldaikin-erretaula* mota. Rococo arte bezala izenda daitezke gorde-aldare tenpleteak, erretaulatik isolatuta erakusten dituzten multzo horiek. Erretaula mota hori asko hedatu zen Gortean eta handik beste eskualdeetara igaro zen, osorik nahiz zatitan.¹⁰

Euskal Herriko eskualde desberdinetan barrokoa churriguereskoz ala rococoaz jantzi zeneko denbora tarteen aldean ikusita, hemen ez zaigu batere erraza gure ohiko kronologia irizpideari leial eustea. Bestalde, bertako eskulturgileen lanari dagokien agiri urritasuna gogoan hartzeko da, mende honetan arkitektoen trazari eta mihizatzaileen lanari funtsezko garrantzia ematen zitzaienez, hauen eskuetan uzten baitzen tailagileekin eta eskulturgileekin tratuak egiteko ardura. Hortaz, ez gara saiatuko, oso nabarmenak direnak salbu, aipatzen goazen eraikin eta erretaulatako eskultura lan hauen egiletasuna ziurtasunez erabakitzen.

• NAFARROA

Normala da churriguereskoa eta rococoia behatu nahi dituen historialaria elizetan barrura sartzea erretaulak kontenplaztera, edergarrietako berrikuntzak, izan ere, hauexetan hartu baitziren ikusteko modu garbian. Batez ere, XVIII. mendea bete-betean zen garai hartan eraiki izan ziren komentuko-elizetan ikusten da arkitekturazko egituren trazatzaileek (Erljioso Ordenetako kideak normalean) ez dutela inolako goserik aurreko mendetik jasotako eskema tradizionalak hausteko.

CHURRIGUERESKOA

Zalantzarik gabe, oraingoan edergarritan jori janzten diren egituretan eta euskarrietan oso nabarmen azaltzen diren **barrokotasunaren ezaugarrien** oharpenak aipatu beharko ditugu. Baina, churriguereskoa eliza barrutan hedatuko da oparotasun nabarmenagoz eta ausardia handienaz.

Nafarroan XVIII. menderako jada, barrokitasuna **ganga, kupula** eta beste arkitekturazko zatietan adierazten da, oso lauak baina konposaketa dinamikoa duten erroleo modukoak osatzen dituzten zenbait igeltsuzko sareen bitartez. Ezin nabarmenago agertzen da hau, *Tuterako Domingotar lekainetan*, *Alesbeseko Portalean* eta *Kaskanteko Erromesaren eliza* berrian, adibidez.

Modu berean **edergarriak** kargatzeko joera Nafarroako bi **dorre** garrantzizkoetan azaltzen da: *Tuterako katedralekoan* eta *Alesbeseko Santa Eufemiakoan*; baina, adierazi berri dugun bezala, erretaulatan bereziki.

Nafarroan, XVIII. mende honetan, **erretaulen** tailatzea gremio eta kofradietan antolatzen jarraitzen zuen langintza bat zen. Tuterakoak nabarmendu ziren berritasunarekiko beren zaletasunagatik. Erriberako hiriburu honetan, 1783. urtean gotzain-hiri bihurtu zen honetan *Gurrea*, *San Joan*, *Viñes*, *Sola* eta *Serranotarren lantegiak* ari ziren lanean eta erretaulen hitzarmenak egin eta ikonografia osatu ahal izateko, azpi-hitzarmenak irudien eskulturgileekin eta oihalen margolariekin eginez jarduten zuten lantegi hauek eta delako egitasmo hauek ordaintzeko ez zuten nagusi eta mezenasen beharrik izan.

ROCOCOIA

Beste lekutan bezala, Nafarroako Erriberan barroko soilaren klasizismo aldia igaro ondo-

ARTZAPEZPIKU-JAUREGIA. IRUNEA

Irudi erref.: C.M.N. V, 551 or.

Fatxadaren xehetasuna.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Ataria.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

7. Bost ania ziren –Joxe Benito, Manuel, Joakin, Alberto eta Migel– 1679. urtean hil zen Jose Simon Xurrigera izenarekin bat zetorren eskulturgile baten semeak. G. KUBLER, *La arquitectura de los siglos XVI y XVII*. A.H. XIV. libk. 138. or.
8. Antza denez, zutabe salomondarra Euskal Herriko kantabriar maisuek erabili eta hedatua izan zen 1680. inguruan, eta aurreagotik Espainian beste zenbait tokitan. Ikus euskarri barrokoaren garapenaren gaiari buruz Julen Zorrozuak eskaini duen irakasbideko artikulua, O.c., 118-133. or.
9. J. ZORROZUA, *El retablo barroco en Bizcaya*. (Bilbo 1998), 108. or.
10. Mexiko bezalako hispanoamerikar herrialdeetara ere igaroko da, non delako egiturak, **Ciprés** izena hartuko duen.

1

2

1. eta 2.- Santa Ana kaperako kupula, erretaula eta baldakinoa. Tuterako katedrala.
3.- Ispiritu Santuaren kaperako kupula, Tuterako katedralean. 4.- Tuterako Jurgi Santuaren elizako erretaula nagusia.
5.- Ispiritu Santuaren kaperako ataria, Tuterako katedralean.

3

5

4

BARROKO CHURRIGUERESKOA NAFARROAN

1

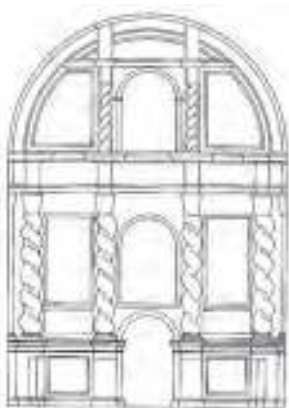
3

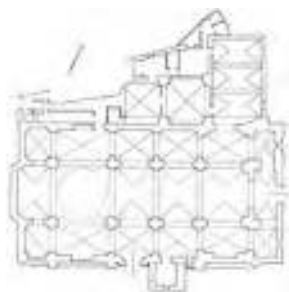
1. eta 2.- Migel Santuaren eliza barrutik eta bere kupularen xebetasuna. Korella (N).
3.- Santa Eufemiaren elizako erretaula. Villafranca (N).

ROSARIOKO
AMA BIRJINAREN ELIZA.
KORELLA (N).

Erretaulako taulamenduaren igeltsu-lanak.

Oinplanoa, gangen proiektzioak dituela.
Iruidi erref.: C.M.N. I, 102-103. or.

Izpiritu Santuaren kaperako erretaula
nagusia. Tuterako katedrala (N).
Iruidi erref.: C.M.N. I, 262. or.

Tuterako Domingotar lekaipeen
komentuko erretaula nagusiko traza (N).
Iruidi erref.: C.M.N. I, 336. or.

11. C.M.N. I, 336. or.

12. Saiatu izan dira landare sare horren osagaiak "en los productos de la huerta tudelana: cardos, aldachofas, etc." inspiraturikoak zirela ikusten. R.FERNANDEZ GRACIA, "El retablo barroco en la Ribera". *El Arte en Navarra*. Iruña 29. znb., 1. or.

13. C.M.N. I, 246. or.

14. Dinamismo sentipen bera adierazten du elizaren barruko bueltak inguratzen duen taulamenduak. Jose Xabier AZANZA LOPEZ, "El barroco conventual". *El Arte en Navarra*-n, 25. znb. 390. or.

ren, XVIII. mende aldera, aldaketa bat gertatu zen Barrokoaren "apaina" deitu dezakegunaren aldera, **bi aldi** desberdinetan hedatuko zelarik:

- lehenengo XVII. mendearen azken hamarkadatan hasitako apainketa joerak jarraituko du, Churrigueraren lanean inspiraturikoak;

- bigarrenean, Nafarroak ordain eskasa emango zion rococoarena. Izpiritu horri erantzungo diona, berehalako batean neoklasizismoari bideak irekitzeko izango da.

TUTERA

- Tuterako **Karmelgo erretaula**. Neoklasizismo alderako aldaketaren hasiera, aurreko atalean jardun dugun **Frantzisko Gurrea Casadoren** lana den Tuterako Karmelgo erretaulan suma daiteke jada. Aldi hau, aurretik eraikiak ziren elizen eraikuntza osatzeko dorre batzuk altxatzen zireneko garaia da. Barrokoa bere gailurrera, klimaxera iritsi zen gainazalen apainketan, nahiz lerromakurrak izan igeltsuak eskaintzen zituen erraztasunak egiaztatzean.

- **Domingotar lekaipeen komentuko erretaula**. Churriguereskoaren ezaugarri den landare formen loraldi harrigarri hau Tuteran emango da goizenik, Domingotar lekaipeen komentuko erretaula nagusian hain zuzen ere.¹¹ Esana dugu jada, manierista kerako bere erretaula eraikuntza 1623. urtean hasia zela, baina erretaula bera 1685. urtekoa dela. Hau ere **Frantzisko Gurrea Garziak** diseinatu delarik, badirudi Madriletik eraldatua izan zela une hartako gustu abangoardistaren arabera.

Gorputz bakarreko erretaula dugu hau, *Berdusanen zazpi margolan* uztaitzeko zeregin duena, hostotza fineko lau mentsulen gainetan kokaturiko salomondar ordenako zutabe erraldoien eremu batean. Landare apainketa hau panel eta euskarriei itsasten zaie: salomondar zutabeetan sare trinko bat osatzen dute, berauen berezko kiribilak desagertzeraire ere iritsiko direlarik.¹²

- **Santa Anaren kaper**a. Baina, estilo berri hau bereziki ikusgarria **katedraleko** Santa Anaren kaperan agertu zen, horretarako beste aurreko kapera bat erabili izan zelarik. Lanak **Joan Lazkano** eta **Joan Estanga** arkitektoen diseinuaren arabera 1716. urtean hasi eta 1724. urtean amaitu ziren.

Oinplanoa oktagonala du eta aurrealdean oihaletan txirlez estalitako horma-konkak darrakzio, eta beroien gainera zuzenean igotzen diren tondoak petxinetan; zortzi leihoz zuinkaturiko danbor kupula batez estaltzen da, Rafaelek Erromako Popoloko Santa Marian eraiki zuen Chigi kapera imitatuz.

Bere *apainketa oparoa*, zokaloetako marmoletan eta dena estaltzera egiten duen gaineko koloreanitzeko igeltsuetan oinarritzen da; geometri gaiak dituen armazoi bat ikusten da eta bertan zeregin garrantzizkoa duten xaflatuak, zeinaren gainean aingeru eta kerubin piloak, itxurazko errezelak, hostotzak eta lore kordak azaltzen diren.

Horretaz gainera Kaperan Familia Santuari, sartaldeko Eliz Gurasoei eta Ebanjelariiei eskainitako *ikonografia egitarau* korapilatsu bat garatzen da.

Oparotasun bera ikus daiteke kaperako sarrerako atearen apainketan. Kanpotik eraikuntza adreiluzkoa da, harrizko zenbait osagai badituena.¹³

- **Izpiritu Santuaren kaper**a Tuterako katedralean 1737 eta 1739. urte bitartean eraiki zen aurreko bi kaperen lekuak elkartu eta Epistola aldeko eliza-barneari itsatsirik, tarte horretako zati bat arma gangaz estalia gelditu zen eta bestea berriz linternadun kupula arrauzkarak. Baina, benetan barrokoa eta deigarria bere igeltsuzko apainketa oparoa da, Santa Anaren kaperako ikonografia egitarauaren aldean oso desberdina ez izanik, bereizten duena, apainketa modua hain geometrikoa ez izatea baita.

Tuterak, XVIII. mendean barrena, jaiera handiko nagusien eta mezenasen eskariei erantzun beharrez, barrokoaren ugaltze bidean, zenbait elizetarako ale bikainak eskaintzen jarraitu zuen:

- **Jose Santuaren eliza**. Tuterako kolegio-eliza birmoldatu zuten **Jose** eta **Antonio del Rio** anaiak arduratu ziren (1749. aldera) apainketa oparoaz **Josulagunen eliza** (gerora **Jurgi Santuaren parroki**a) "eguneratzen", jada rococo aldarrikatuz.

- **Mariaren alaben Lagunartearen eliza** izan zen birmoldaketa nabarmenena izan zuena; esfera laurdenetan, irudiak eta margolanak baitaturik dituzten laukien profiletan eta aurrekoak haina akidura sorrarazten ez zuen apainketa osoaren grazia atseginzaleetan azaltzen da rococoaren presentzia.

- **Lekaipe Kaputxinoen eliza**. Nafarroako Erriberan, arkitekturari dagokionetan, azken barrokoaren erakusle ona da lekaipe Kaputxinoen Tuterako eliza ere. XVIII. mendearen erdialdera eraikitako honek adreiluzko aurrealde agertzen du, aurreko aldiko komentuetako aurrealde rococo jatorraren aldaera izanik, atarietako eta horma-konketako taulamendu makurrei eta azalera osoa zeharkatzen duten moldura lerronahasier esker, mugimendu handiagoa duena.¹⁴

KORELLA

- **Arrosarioaren eliza**. Tuteratik Korellara jauzi eginez gero, 1657. urtean eraikitze lanak hasitako Arrosarioko elizan, oraindik oso mamiak eta beren trataeran gutxi landuak diren lehenengo *igeltsuzko lan barrokoak* azaltzen direla konturatuko gara, erlaitzetan eta elizaren beste leku jakin batzuetan itsatsirik.

Eliza honi **sakristia** erantsi zitzaion eta *Argetaseko eliza* bere garaikidearekin batera barrokoaren adierazlea da. Biak ere, otarregintzako lanak imitatzen dituzten igeltsuz apainduak daude, *Virgen del Yugo deritzanaren elizako* gurutzaduran hedatzen direnen antzekoak.

- **Mikel Donearen eliza**. Urte horietan bertan, XVIII. mendearen lehen herenean Mikel Donearen parrokiako gurutzaduradun hiru eliza-barneak *igeltsuzko* landare eta aingeru apainketaz estali ziren, tailatze lanak **Joan Antonio Gutierrez** eta **Pedro Onofrek** egin zituztelarik. Erretaula nagusiko eta bertako iru-

digintzaren arduradunak ere maisu hauexek izan ziren.¹⁵

Hasierako kanpaina batetan, 1696.ean, churriguereskoaren eztanda horretan zenbait ertilarri jardun zen: **Joan Martinez**, **Santiago Raon** eta **Joan Antonio Jimenez Romano** beren inguru eta garaiko gustu orokorrari aurrea hartuz, Jose Benito Churriguera bere Madrilko erretaulatan kanporatzen hasi zenaren il-dotik. Aldi honetako ia erretaula guztietan bezala, oraingo honetan arkitekturazko lanak ikonografiak baino harantzagoko garrantzia izango du.¹⁶

• **Alesbeseko Santa Eufemiaren eliza** bere osotasunean XVIII. mendeko eraikina da, aurretik izandako eliza baten oinplanoa aprobeztatuz gurutze latindarra aukeratu bazuen ere.

Eraikin lanak 1716. urtean atera ziren jendaurrera eta urte horretan bertan **Antonio Olea**, Alfaroko maisua azalduko da haien arduradun.

Korellako Mikel Santuaren parrokiako maisuetako batek, lehendik aipatua dugun **Joan Antonio Jimenezek** garrantzi handiagoa izan zuen, agirien arabera, "eraikinaren traza" ere egin zuenak. Bere gidaritzapean hartu zituen 1725. urtean, lau urtetan amaitzea lortu zuen gurutzadurako lanak.

1728. urtean hasita, **Anaia Luis Tafallako** kaputxinoaren planoarekin eta **Jose Arizmendí** hargin-maisuaren esku hartzearekin eraikiko da eliza-barnea; azkeneko hau bera, arduratuko zen *sakristiaz* eta erortzen ari zen *kupularen* berreraikuntzaz, 1734 eta 1736. urte bitartean.

Zabalera baino handiagoko garaiera duen eliza barneak, ilargixkak dituen kanoi-erdiko gangaz estalitako hiru tarte ditu, eta saihetsetan bi kapera ere baditu, Ebanjelio aldetik bata eta honen kontrako aldean bestea. Egitura guzti honen gainean **igeltsuzko apainketa** barroko bat garatzen da, *Tuterako katedraleko Ispiritu Santuaren kaperakoen* antzekoa.¹⁷

• **Karmeldar oinutsen eliza** aldiz, bere eraikitze data berantiarra (1754-63) izan arren, eta erdiko paramentua amaitzen deneko frontoi kurbatua kenduta, aurreko mendeko komen-tuen eskema bereri jarraitzen zaio.

SURUSLADA (LIZARRAKO M.)

• **Ostiako Gregorio Santuaren santutegia.** Ebroko Erriberatik ez oso urrun, Lizarrako merindadean, **Suruslada** baserriaren barrutian, mendiaren gainean kokamen hartuta, Ostiako Gregorio Santuaren santutegia aurkitzen da, 1044. urtean Logroñon hil zen Ostiako kardinal santuaren hilobia XIII. mendean aurkitu zutenean, erromes leku bihurtuz joan zen erromaniko aurreko antzinako ermitaren ordezkioa dena. Oraingo eraikina lauogei urtetako lanaren emaitza da, orain daukan rococo itxura emanaz 1694. urtean hasi eta 1771. urtean bukatu zena. Bere alderdirik garrantzizkoenak: ataria, dorrea, eta bere gelatxo duen burualdea dira.¹⁸

Bizente Lopez Friasek gauzatu zuen **ataria**, Nafarroako hainbat elizatan egin zituen igeltsuzko apainketa lanak medio, ospea hartu zuen Lizarrako arkitektoa bera. Hemen, ger-

tuan duen **Bianako Santa Mariaren** atarian inspiratu nahi izan zuen. Bere ereduaren modura, exedra erako ataria du eta esfera laurdean amaitua. Hormaren ahurtasuna, hegala handiz elkartutako eta azpil eran zabalduetako bi solairutako erretaula bat bezala ulertu zuen, zeinetan **Bianako euskarri klasikoak**, bere kiribiletan bildutako lore-uztaiak dituzten zortzi zutabe salomondarrez ordezkatuak izan dira: beheko solairuaren alde bakoitzean hiruna, mentsula sendoetako frisoetan ezarriak, eta beste biak zaindari santuaren irudiaren horma-konka uztaizten dutela. Txartelak, armariak eta irudiak betetzen dituzte barruti guztiak, landare gaiak nonahi direla.

Dorreak, atariaren ondoren eraikia izan behar du, Joan Larrearen ardurapean. Hargin-lan bikaineko erakina da, barroko neurritsu erakoa, txikiagotuz doan oinplano gainean hiru gorputzez osatua, eta hiru ordena klasikoaren arabera diseinaturiko pilastrak angeluetan itsatsiak dituena.

Elizaren barruan sartzeko bagara, plastiko diseinutik begiratu, harrituta uzten du eliza-barneari eman zitzaion garbiketa neoklasikotik aske geratu zen kapera nagusiak.

Burualdea, **Anaia Jose San Juan de la Cruz** zeritzanaren trazari jarraikiz eraiki zen honi, hirugingildun egitura eman zion esfera laurdenekoekin, multzo osoa, danbor airoso baten gainean kupula oktagonal eder batez erdiratuz eta koroatuz.

Ez da oso urruti errenazimentuko eraikin handien oroitzapena; baina barrokoaren ikusgarritasuna nonahi eta bere zati guztietan azal-tzen da:

- barrunbea betez danborreko leihateetatik sartzeko den *argitasun* distiratsuetan;
- hirusta itxurako gurutzaduraz lortu den *esenografia alderdian*;
- edergarrien arrokaila osatzen duten era askotariko *igeltsu* sortetan;
- gangetako gailoietan ezarritako nitxoetan, pe-txinatan eta hormetako oihaletan kokaturik dauden *imajina* konplexuetan;
- aldare nagusiaren atzealdean irekitako erliki-tegi *ganbaratxoan*.

Egituren, argien eta urreen antolaketa harmoniatsu bat eratzen da horrela, barrunbe hau Nafarroako rococoaren multzorik erakargarrien eta liluragarriena bihurtuz.

IRUÑEKO MERINDADEA

Ugari dira eliza barrokoak Iruñeko merindadean ere. Adibide batzuk baizik ez aipatze-aren, gogora ekar dezagun sarritan ematen direla aurreko elizen birmoldaketak.

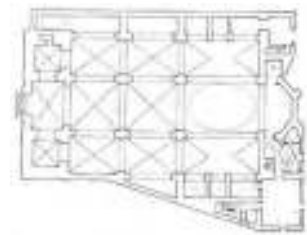
Beste batzuk aldiz, ia oinplano berrikoak bezala hartu behar dira **Azpilkuetako** (1751-52) **Andres Santuaren eliza** lekuko, Michoacan-eko (Mexiko) gotzaindegiaren diruz eraiki izan zena.

Beste zenbaitetan berriz, rococo alboko erretaulatan azaltzen da erakusgai, Karkarreko **Tomas Martinez** arkitektoak trazatu zuen **Eneritzeko** (1762-63) **Santa Katalina** eta **Martzial Santuaren erretaulatan** adibidez.

MIGEL SANTUAREN ELIZA. KORELLA (N).

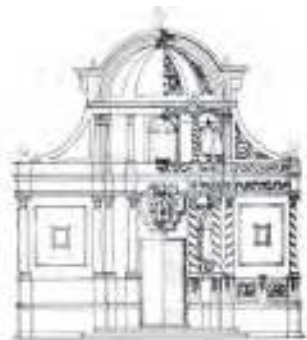

Erretaula nagusiko xehetasuna.

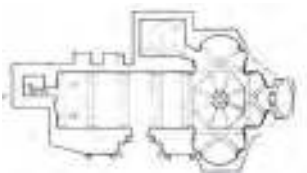

Oinplanoa, gangen proiektzioak dituela.
Irudi erref.: C.M.N. I; 92-97. or.

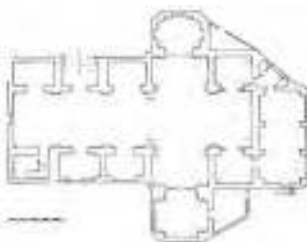
OSTIAKO GREGORIO SANTUAREN ELIZA. SURUSLADA (N).

Ataria.

Oinplanoa, gangen proiektzioak dituela.
Irudi erref.: C.M.N. II, 508. or.

Oinplanoa, gangen proiektzioak dituela. Santa Eufemia eliza.
Villafranca (N).
Irudi erref.: C.M.N. I, 420. or.

15. J.L. ARRESE, *Arte religioso en un pueblo de España*. (Madrid), 163. or.

16. C.M.N. I, XXXVII.

17. C.M.N. I, XXXIII.

18. Jesus RIVAS CARMONA, "San Gregorio Ostiense", *El Arte en Navarra*-n, 26. or.

BARROKOA SURUSLADAN, NAFARROA

2

BARROKOA NAFARROAN. DORREAK

1.- Korellako Migel Santuaren eliza. 2.- Abadeen Ama Birjinaren eliza, Milagro. 3.- Andosillako Julian Santuaren eta Santa Basiliaren eliza. 4.- Adrian Santuaren parrokia zabarra. 5.- Funesko Santiago eliza. 6.- Mendigorriako Pedro Santuaren eliza. 7.- Tuterako katedralaren dorreak. 8.- Villafrancako Santa Eufemiaren eliza.

DORRE BARROKOAK.
NAFARROA

Santa Eufemia eliza.
Villafranca.
Irudi erref.: C.M.N. I, 425. or.

Pedro Santuaren eliza. Mendigorria.
Irudi erref.: Ibaiek eta Haranak 8. znb., 216. or.

Gurutze santuaren Idorokundea.
Agilar.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Emeterio Santuaren eliza. Deikaztelu.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Eliza barroko zabala den **Iturmendiko** elizan orain (1750) eraikiko dira bere *gurutzadura* eta *burualdea*, **Martin Karrera** (1758) gipuzkoarraren trazaren arabera.

Garesen garrantzitsua da **Pedro Santuaren parrokiako** birmoldaketa, eta baita herri bereko **Hirukoiztarren komentuko** multzoa ere, neoklasizismoa aldarrikatuz.

Iruñeko hirian estilo berri honetakoak dira:

- *artzapezpikutegi Jauregia*,
- *Joan Santuaren Seminarioa*,
- eta *Zernin Santuaren* parrokiak eraikiak dauden *kapera barrokoak*.

KANPANDORREAK

Nafarroan ez dira falta barroko estiloaren adierazle eder bezala, hemen aipatu eta gogorarazi behar diren XVIII. mende honetan eraikitako kanpandorreak.

Erriberan, kanpandorreak *harria eta adreilua nahasian* erabili izanak, bereizten ditu; hauetan nabarmena gertatzen da *mudejarren tradizioa*. Bereziki eder eta bikainak dira aurrez aipaturikoak:

- **Tuterako katedralekoa**, **Domingo Gil** eta **Jose Ezkerrak** 1682. urtean hasitakoa,
- eta Jose Ezkurak berak eraiki zuen **Alesbeseko Santa Eufemiarenekoa**.

Gehienetan, aurreko aldieta oinarri prismatikoko garai baten gainean altxatzen den kanpai gorputz bat izan ohi da.

Lizarra aldeko eskualdean. Dorre horietan Ozkabarteko eta Logroñoko Santa Maria la Redondakoaren eragina ikusi nahi izan da. Hauek, *kanpai gorputz oktagonalean* amaitu ohi dira.

- Erdi-puntuko arkuak dituztela,
- eta idibegiak pilastra tartetan,
- kupula burutsu eta liternaz amaituz,
- beste erdi-puntuez hornituak
- eta kiribildura eta piramide bidez eginiko apainketa aberatsa.

Zenbait aldagai badituzte ere, modu honetako adibideak ikusi ohi dira Agilarren, Desoion, Deikaztelun, Andosillan, Karkarren eta abar. San Adriangoak *rococo* ezaugarri bat erakusten du.

Erriberriko merindadean badira *adreiluzko barroko* aldiko dorre batzuk, *mudejarren trazariak* janzten direnak: Funes, Milagro, Miranda eta abar.

Kantabriar probintzietatik gertueneko beste zenbait lekutan, maisu gipuzkoarren eragina sumatzen da; esate baterako, **Inazio Gorriaran** maisu donostiarrak diseinaturiko **Iturmendiko Mikel Santuaren** dorrean (1753).

ERRETAULAK ETA AULKITERIAK

Oraingoan Nafarroako elizetan sartu eta erretauletako arteari so eginez gero, kanpoko maisu batzuen eragin bultzatzaileaz ohartuko gara lehendabizi. Halakoa izan behar zuen mende horretan gertatu zen erretaulen eskariak, non, gauza ziurra izango den aipatutako Tuterako inguruko ertiliariek ezin izango ziotela hainbesteko eskakizunari erantzun. Korellan,

hain zuzen ere, Aragoiko, Andaluziako eta Murziako beste ertilari batzuek onartu behar izan ziren erretaulak egiteko ala apaintzeko.¹⁹ Gauza jakina da, Lesakako komentuko batzuetan ere, laster aipatu beharko ditugun kanpoko maisu batzuk, eragin handiz eskuartu zutela.

Agoizko Mikel Santuaren parrokiak, beste **erretaula nagusi** handi batek ordezkatu zuen Joan Antxietak 1584. urtean hitzarmendu zuen erretaula; erretaula honetatik, bere tokian esan izan genuen bezala, tailatutako zenbait ohol gorde izan da gaur eguneko erretaularen idulki txikian, eserlekuan eta kaleetan. Gaur eguneko **erretaula nagusia** 1745 eta 1748 urte bitartean eraikia da Jakako **Juan Tornés** eskulturgile eta erretaulagilearen eskutik. Eserlekuko lau mentsula handiengatik nabarmentzen den eraikuntza da, zeinaren gainetik erretaularen bi solairuak, hiru kaleak eta atikoa artikulatzen dituen kapitela konposatuzko kalsostradun lau zutabe erraldoi altxatzen diren. Kaleen artean gehien ikusten dena zaindarien baldakinoa duen erdikoa da.

Juan Tornés beraren lan bezala Agoizkoaren oso antzekoa, **Irunberriko erretaula** da, 1748. urtean egile ahazturen baten errenazimentuko ikonografia bat baitaratzeko eraikitakoa.

Erriberriko merindadean eta XVIII. mendeko arkitekturari dagokionez, funtsezko atal bezala, XVII. mendeko azken urteetan eta XVIII.aren lehen erdialdean Birjinari eskainitako **ermitena** adierazi izan da lehendabizi, eta garai horretan eraikitako **komentuak** gainera.

Trantsizioaldi horretakoak dira beste zenbait erretaula:

- **Kaparrosoko** nagusia,
 - **Larragakoa**, **Fermin Larrainzar**, Iruñeko arkitektoak trazaturikoa.
- Lizarrako maisuak esku hartu zuten Erriberriko merindadeko erretauletan, esate baterako:
- **Dionisio Bilodakoaren** *Sortzez Garbiarenean*,
 - **Faltzeseko Arrosarioarenean**, Neoklasizismo alderako rococo estilo garbitu batetan gainera,
 - **Erriberriko**²⁰ **frantziskotarren Komentuko Frantzisko Santuaren Estigmatizazioaren erliebean**, 1779. urtean **Lucas de Menak** egindakoa.

AULKITERIAK. Erriberriko merindadean bertako zenbait tokitan erliebe ugari duten eta barroko aurreratuak diren Rococo alderako **aulkiteria** interesgarriak ere ikus daitezke: **Mendigorrian**, **Uxuen**, **Kaparrosen** eta abar.

● GIPUZKOA

TENPLUAK

Esan litekeena da XVIII. mendean Gipuzkoan oinplano berri gainean eraiki ziren elizak ez direla bost baino gehiago izan, hain zuzen, honako parrokiak elizak:

- Donostiako Santa Maria (1742),
- Andoingo Martin Santua (1758),
- Eskoriatzakoa (1759),
- Pasai San Pedrokoa (1763),
- Loiolako Santutegia.

Aitzitik, ez dira gutxi churrigueresko eta rococo estilo berriaren arabera apaintzen diren *atariak*, *koruak* eta batez ere, erretaula berriak dituzten *kaperak*. Halakoa izango da mende honetan arkitektura zibilak iritsiko duen garrantzia, non atal berezi bat mereziko baitu.

• **Loiolako Inazio Santuaren Santutegia.** Euskal Herriko barroko eraikuntzarik handiena eta bertako arkitektoengan sortu zuen eraginagatik garrantzizkoena ere badena, inolako zalantzarik gabe, eliza aparta eta ikastetxe galant bat bere baitan dituen Loiolako Inazio Santuaren Santutegia da.

Loiolako Inazio Santuaren jaiotetxearen jabeak, 1681. urtean, Alcañizko Markesak ziren; eta hauek Loiolako maiorazkoa zena ez zatikatzeko eta ez besterentzeko ardura zeukaten beren baitan. Austriako Mariana anderea, Erregina Amak, josulagunak eraginda, inola ere, leku horretan santutegi handi bat eraikitzeko nahia agertu zienean baizik ez zuten erabaki "saldu, ukoa egin eta delako etxe ohoragarriaren eskualdatzea, bere Maiorazkoarengandik bereiziz..." beraren eskubideak erreginari emanaz, eta zenbait baldintzetan aipatu helburuarekin etxearen eta bere lurren Zaindaritza erreginarengana eskualdatuz.²¹

Konpaniaren Fundatzailearen jaiotekuan bertan eraikitako Santutegia izanik, ulertzekoa da Institutu bereko kideak izatea hainbat herrialdeetan, eta batez ere Indiak deituetan, eraikin lanak ordaintzeko baliabideen bila ibiliko zirenak, eta Erroman bizi zen Joan Pablo Oliva, Nagusi Orokorra izatea, bere aginpide eta aholkuek, trazaren egilea nor izango zen eta zein eratara eta baldintzatan burutua izan behar zuten erabakiko zuena.

Berniniren ikasle izan zen **Carlo Fontana** italiar arkitekto ospetsua arduratu zen eraikinaren planoak trazatzeaz, Santua jaio zeneko Dorretxea bere barrenean hartzeko, baina guztiz aske uzteko baldintzapean; baldintza hau ez zen bete. Fontanak, onartu eta Loiolara²² bidali ziren planoak diseinatu zituen, baina inoiz ez zen etorri, funtsezko aldaera batzuk eginez, bertako maisu sonatuen bidez burutu ziren lanak zuzentzera edo *in situ* gainbegiratuzera.

Johannes Bgrand josulagun flandestarrak zuzenduak izan ziren 1688. urtean lur-berdinketa eta zimendu jartzeko lanak. Zuzendaritza lanak, 1693. urtean, **Martin Zaldua** euskal maisuak hartu zituen. Asteasun jaioa zen Zaldua (1654-1726), Loiolako eraikuntza lanen, denbora osoko, maisu nagusi bezala 1693. urtean zuzenean sartu zelarik.²³

Fontanaren planoetan, eraikinaren oinplanoa, hegoak zabalduko arrano baten itxura iradokitzen du. Delako planoei lotzeko erantzukizuna zorrotza bazen ere, arkitekto italiarrak aurreikusitako ez zituen gure herriko eguraldi baldintzek beharturik, zenbait aldaketa egin ziren.

Ikastetxearen eraikuntza ezkerreko hegaletik hasi zen,²⁴ elizan lanean jarduten zen bitartean josulagun elkarte txiki batek lehenbait lehen jarri beharko baitzuen bizitzen.

Elizan, beronen **erdiko biribilunea** eraikitzen ari ziren eta baita **eratzun itxurako**

eliza-barnea ere (dirudienez, Martin Zalduaen zorioneko asmakuntza izan zen, Fontanaren planoak aldatu zituen).

Lanen zuzendaritza 1719. urtean Oiartzungo **Sebastian Lekuonaren** (1662-1733)²⁵ eskuetara pasa zenean, arazo larri bat agertu zitzaion honi elizaren egitura borobila, bere arku eta gangak eta arkupe zabalari heltzerakoan.

Orduan Salamancako katedraleko maisu nagusi zen *Joakin Churriguera* arkitektoari deitu zitzaion kontseilu eske. Churriguera egun batzuk igaro zituen Loiolan eta elizako arkuen arazoa konpontzeko bere aholkua erabakigarria izateaz gainera, arkupeko tinpanoari eman zitzaion benetako churriguereskoaren izaera zehaztu egin zuen, erdian armarrria, bi aldeetan kalostrak, eta bertako tailagile askori eman zitzaion apainketa sakona zituela.

Diametroz 20 m. eta eratzun itxurako eliza-barnean 33,50 m. tara zabalduko **elizaren biribiluneko** esparrua, marmol beltzeko zortzi arku ausartez mugatua dago, lau zabalagoak eta garaigoak ardatz nagusietan, eta hauen artean txandaka, beste lau makurragoak eta estuagoak, denak ere friso dotore batez korozten direlarik.

Bigarren solairua marmol argiagoko danbor zabal eta garai batek osatua da, gerra-gaiez apainduriko frisoa duela zokaloan eta zortzi leihate berdin lurrin-ontziz uztaiturikoak, dena marmolean landua.

Lekuona 1733. urtean hil zenean, eraikuntzaren aurrean **Inazio Ibero** (1694-1766) azpeitiarrak ordezkatu zuen.²⁶ Loiolako Santutegiko lehen maisuaren lanaz gain, Inazio Iberori esker ditugu eraikuntza eta erretauletakoa lan ugari eta garrantzizkoak. Berak eta bere seme Frantziskok "une hartako hirietako bir-moldaketa eta eraikuntza hidrauliko hobereenen enkarguak, eta peritutzak, tasatze eta lur-neurketak bereganatu zituzten, eta baita probintzia osoko komunikabide bizien norabideen trazaketa ere".²⁷

Frantzisko Ibero (1725-1795) Churrigueraren eraginarekiko bereziki sentikorra izan zen eta elizaren eraikuntza bere amaiera arte zuzendu zuen. **Linternako** lanak egin ziren 1731 eta 1734 urte bitartean. Pinakulua errematatzen duen eta 65 m.-tako garaiera iristen den gurutzeta, 1735. urtean, urriak 25ean jarria da.

Data horretatik abiatuta danborren eta laranja erdiaren apainketari heldu zitzaion, arrosa tankerako marmol landuzko pabiloi azpietan erregeen ezkutuez jantzi zen eta Bertutean alegiazko zortzi estatua handiz apaindu.

Aldareetako eta **erretauletakoa** lanei 1739. urtean eman zitzaien hasiera.

Erretaula nagusia eta *bi pulpituak Inazio Iberoren* diseinuaren gainean eraiki ziren. Lau zutabe salomondarren titakadura lan fina (alde bakoitzeko bina, baina zeharka jarreran jarrita), hirugingildun arkuak nitxoetan, margo ugaritako marmol bitxizko mosaiku horretako hainbeste eta hain finki landutako ale ugariak erakusten dute Iberotarrak Churriguerarekin izan zuten harremanaren eragina. Erdiko nitxoan 1758. urtean jarri zen zaindariaren estatua, **Frantzisko Bergara** valentziar eskulturgilearen lan bikaina, ikusiko dugun bezala.

DORRE BARROKOAK. NAFARROA

Santa Maria eliza. Desoio.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Migel Santuaren eliza. Karkar.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Mikel Goiaingeru Santuaren eliza. Iturmendi.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

19. R. FERNANDEZ GRACIA, O.c. 457. or.

20. C.M.N. III, XXXII eta 294.

21. Agiri berean Erreginak Loiolako dorretxea ematen dio Jesusen Lagundiari "para que la conserven y la incorporen en el Colegio que inmediato a ella se ha de fabricar".

22. Fontanaren jatorrizko planoak galduak dira, baina 1721. urtean Bolandostarrak egindako kopia bat bada jasorik.

23. Halaz guztiz, Zaldua maisuari josulagunek utzi zitoten aldi berean beste mandatu batzuei erantzuten ere, besteak beste, Bergarako Oxirondoko Santa Marinako dorrearen traza. Berritzeko elizako erretaula nagusiarena eta Hernaniko atari ederra egiten, denetan ere jada kupuletako itxura burudunarekiko eta kurbatu eta kontra-kurbatuekiko kontrastearen joera era oso neurritsuan azaltzen hasiko da.

24. Eraikuntza luze eta korapilatsu honen historia eta garabeheretaz buruz, ikus J.R. EGUILLOR, H. HAGEN eta R.M^o HORNEDO, *Loyola. Historia y Arquitectura*. (Donostia 1991); ikus baita ere, M^o Isabel ASTIAZARAIN, *El Santuario de Loyola*, (Donostia 1988); Idem, *Arquitectos guipuzcoanos del siglo XVIII*, 3 libk. (Donostia 1988), ikus I eta II libk.-k.

25. Sebastian Lekuona, Jesusen Lagundiaren oso aldekoa izan zen, heriotzako orduan bederen bertan sartzea ere eskatu zuelarik. Ermuhan hil zen Valdespina jauregiko lanak zuzentzen ari zelarik.

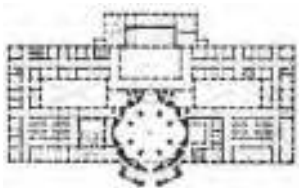
26. Inazio Ibero euskal eraikitzaileen eredu jatorra da, ikasketa akademikoak baino ihardunak eta halakoxe berezko jakinduria batek trebatzen du arkitektura artean zalantzarik gabeko maisu bezala. Bere iritzia gehien eskatu zitzaion maisua izatera iritsi zen XVIII. mendean Gipuzkoan eta Euskal Herrian.

27. M^o Isabel ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos de siglo XVIII*, II, 179. or.

LOIOLAKO SANTUTEGIA

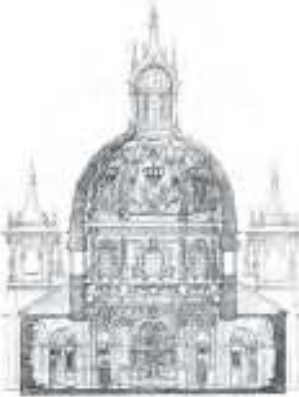
Airetiko argazkia.

Oinplano orokorra.

Altxara

Tenpluaren ebaketa
Irudi erref.: Loyola. Historia y Arquitectura.

28. Santa Mariaren eliza (gaur basilika dena) jeder honen eraikuntzari buruz, ikus M^o Isabel ASTIAZARAIN, *La iglesia de Santa Maria de San Sebastian*. (Donostia 1989). Ikerketa honek, gutxi gora behera hedatuak eta agiriataratuak diren aurreko beste informazioak biltzen ditu, Vargas Ponce, Jose Peñuelas, Antonio Cortazar, J. Antonio Alvarez Osés eta M^o Isabel Cormenzanarenak, hain zuzen.
29. Jose Lizardi arkitektoaren seme Pedro Inazio Lizardik bere aitak tratua egindako lanetan esku hartu zuen.
30. *La iglesia parroquial de Andoain. Bosquejo histórico*. (Donostia 1958); ikus baita ere M^o Isabel ASTIAZARAIN, O.c. 225-244. or.
31. Beasainen jaio eta hargin familia batetako kimua zen Martin Karrerak (1713-1768) eliza eta dorre batzuk eraikiko ditu, Gipuzkoako lau udaletxe politentzako traza emango du eta estete neoklasikoek kritikatu bazen ere, gure historiarako, XVIII. mendearen bigarren erdiko euskal arkitektoari sonatuena izango da.
32. M^o Isabel Astiazarainen oharraren arabera, exedradun atari hau gertuan duen Logroñoko Santa Maria la Redondakoaren aurretikoa da, eta baita Euskal Herrian urrutienaren diren beste batzuk baino ere. Inspirazio iturrien bat aurki daiteke agian, Bianako Santa Marian, Urantzian eta Ostitzeko Gregorio Santuan.

Gerora jarraituko zuen beste erretaula, aldare, sarrerako burdin-langa, aldareetako eta arkupeko estatuekin eta abar.

Ikastetxea. Eraikinari dagokionez, eskuinaldeko hegala bukatu gabe gelditu zen, josulagunak 1773. urtean Espainiatik botetik izan zirenean. Lanei, XIX. mendean zehar, geldialdi asko eginaz jarraitu zitzairen, 1885ean azken bultzada emanda, 1888. urtean amaituz eraikuntza. Elizaren bikaintasun barrokoaren aldea handia da inguratzen duen Ikastetxearen soiltasun ia herreratarraren ondoan.

Erabaki ausarta izan zen baina asmatu egin zuen elizako Erretoreak, Fontanaren planotan patiotarako izendatuak ziren bi leku zabaletan (alde banatan bata) harrizko **eskailerak** jartzeko erabiltzean. Beren eskailburuetan santu eta Aita Santuen estatua handiak jarri ziren gero. Harrizko eskailera dotore horiek, jangelak aurrea, jangela, liburutegia, sakristiak eta hiru klastroek edertasunez harrirtuta uzten duten multzoa osatzen dute, eta harmoniaren zentzua handitasun soil baten gustuarekin nola elkartu daitekeen erakusten du. Otto Schubert-ek “espainiar lur azaleko josulagunen monumenturik distiratsuen” bezala izendatu zuen.

• **Donostiako Santa Maria basilika.** Gaurko *Koruko Andre Mariaren basilikak*, hiri honetako parrokiarik zaharrenetarikoa dela dirudi. Agiritan azaltzen denez, leku horretan Urgull mendiaren magalean, bat bestearen atzetik Birjina Mariari eskainitako tenpluak izan omen ziren, XII. mendetik hasita hiri honek nozitu zituen suteen ondorioz desagertuz joan zirenak, azkenekoak 1575.ean eta 1688.ean Mota zeritzan gazteluko bolborategiko bi leherketen ondorioz. Koruko Andre Mariaren eta Inazio Santuaren babespean 1728. urtean sortutako Caracasko Erret Konpainia Gipuzkoarra bere zeruko zaindariari eliza berri bat eraiki beharrean gertatu zen.²⁸

Lanak 1738. urtean hasi ziren, trazaturiko diseinuaren begirunez klastro gotikoa eta alboko etxeak bota beharrean gertatu zirelarik. Bere lehenengo arkitektoak, **Pedro Inazio Lizardi**²⁹ eta **Migel Salezan** izan ziren eta hauek joan beharrean gertatu zirenez, Loiolako Santutegiko arkitektoaren seme **Frantzisko Iberok** ordezkatu zituen. Beronen eraikuntza 212.000 peso kosta zen eta ofizialki 1774. urtean inauguratu zen.

Azaleran 2.773 m. betetzen ditu. Barrutik baditu luzeran 55, 50 m. eta 32,70 zabaleran, eta 28 m. garaieran (ganga jarraituraino eta 35 m. laranja-erdiko loroiraino). Barruan 4.000 lagunentzako edukiera du. Barrokoa da bere estiloa, halakoxe rococo kutsua duena, atarian hobeto ikus daitekeenez.

Areto oinplanoa eta garaiera bereko hiru eliza-barne dituen dugu, baina gangak gotikoak izaten jarraitzen dute, garaiera handiko pilastrez eutsitakoak, kapitela kapitelen gainetan jarriaz disimulatzen saiatu ziren arren.

Barruan badira churriguereskotik eta rococotik hasi eta neoklasikora arte doazen kapera eta erretaulak. Multzo aberats eta harmoniatua da horren ondorioa, eliza honi gipuzkoar hiriburuko elizarik ederren eta dotorena izatearen sona eman diona.

• **Andoaingo Martin Santuaren eliza.** Indiano eskuzabal batek ordaindutako beste eraikin lan bat Andoaingo Martin Santuaren eliza dugu. Historia honen datu guztiak A. Manuel Lekuonak ikertu eta aztertuak izan dira.³⁰ Andoain jaioa zen Agustin Leitza eta Latijera, Peruko Erreinuako Kapitain Jeneralak, 1756. urtean jada agindu zuen eta 1763. go. abuztuaren 19an hil baino pixka bat lehenago bere testamentuan baieztatu ere bai, bere jaioterriaren aldeko beste eskaintzen artean, hiribilduko herri plaza eratzen zihonan lekuaren aurrez aurre altxa behar zen parrokia berri baten eraikuntzarako erabilia izan zedila, bere ondasunetako zati handi bat. Behar haina lur erosi zen eta A. Manuel Larramendi euskaralari sonatuaren kontseiluz, egitasmoaren traza eta burutzea, urte horietan Loiolako Santutegiaren lanen bukaera bere gain zuen **Frantzisko Ibero** maiuari eskatu zitzaion.

Badirudi arkitektoaren traza, *Lucas Longak* Elgoibarko elizan hartu zuen gurutze latindar oinplanoari jarraitzen zaiola, baina Andoain Frantzisko Iberok, dorreaz gainera, bost tartertako arkupe luze bana erantsi zuen eliza-barnearen luzeran.

Eliza berriaren eraikuntza 1759. urtean hasi zen, Buruntza mendiko harrobi harriez, eta 1770ean bukatuak zegoen jada. Frantzisko Iberorekin hargin eta eskulangile espezializatu talde handi batek esku hartu zuen, **Frantzisko Azurmendi** tailagilea jardun zelarik *aldare nagusiko eskolari* azken ukituak ematen eta *Arrosarioko Andre Mariaren albokoa* eraikitzen.

Karmengo Andre Mariaren beste albokoa egiteaz **Frantzisko Ugartemendia** arduratu zen, Azurmendi beraren traza gainean.

Sortzez Garbiari eta *Agustin Santuari* eskainitako beste *alboetako bi*, hurrenez hurren, **Jose Inazio Lavi** eta **Ugartemendiaren** diseinuaren arabera gauzatu ziren.

Arkitektura mailan emaitza sendo eta trinkoa da, eta bere barrokotasuna ez da barrunbean bilatu behar, apaintetan eta kanpaiantzako dorrearen estiloan baizik. Eraikinaren aurrealdea bete eta ataripea sortuz altxatzen den kanpandorrean alegia. Eliza 1770. urtean inauguratu zen, dorreari azken ukitua ematea besterik falta ez zenean.

• **Eskoriatzako Pedro Santuaren eliza.** Beste behin ere, indiano eskuzabalen dirua izan zen, hondamen zemaika zegoena ordezkatzeko, oinplano berriari eraiki behar izan zen Eskoriatzako elizaren gastuak ordaintzeko erabili zena. Hiribildu hau Kalagorriko elizbarrutiari zegokionez, gotzaindegitik behin baimena aterata gero, **Martin Karrerak**³¹ egin zuen 1759ko lehen hilabeteetan eliza honen traza, ziurrenik egun horietan harremanetan zegoen Inazio Iberoren aholkuak entzun ondoren. Eliza berriaren sagaratze meza ospa zitekeen 1762. urtearen azken aldera jada, baina lanak ez ziren hamarkada horren amaiera arte bukatuko.

Tenplua. Ia ezin esan daiteke bere oinplanoa gurutze latindar erakoa denik, bere besoak izan ere, oso sakonera txikikoak baitira. Fajoi-arku eta arku toralen euskarriak kapiteldorikodun pilastra ezarriak dira. Elizak poligonozko aldare-aurrea du, eta lau tarte, guru-

tzadura eta koroarena kontutan hartuz gero. Bere kanoi-gangak ilargixkadunak dira eta aldare nagusiaren aurrea ertz-gangaz estalia da. Pexina gainetan atsedean hartzen du gurutzadurakoak. Barrunbe honek ia ez du apainketarik.

Tenpluaren oinetan kokatua dagoen *dorrea* da XVIII. mendearen erdialdean gaudela senti arazten diguna; bere egitura Elgoibar eta Andoingo eredu jarraitzen zaie, eliza-barnearen paraleloan bi aldeetara arkupeak dituela.

• **Pasai Donibaneko eliza.** Pasai Donibaneko parroikia eliza da Gipuzkoan oinplano berrian eraikitako elizen adibide bakarretakoa. Jose Lizardiren plano bat txikiegia zelako eta Inazio Iberoren beste bat garestiegia izateagatik bazterrerara utziz, egun haietan Tolosako Santa Mariaren kanpai horma eta dorreetan ari zen **Martin Karrerari** deitzea erabaki zen azkenean. 1763an eraikuntza lanak hasi eta Martin Karrera 1768an hil zenez, lanak bere seme **Manuel Martinek** (1742-1804) jarraitu eta amaitu zituen 1774. urtean.

Elizak, alderdi batzuetan Herriko eliza **kolumnariaren eskema** jarraitzen du:

- pilastraz eutsitako gurutze gangak;
- garaiera bereko hiru eliza-barne, erdikoa besteak baino zabalagoa;
- hiru tarte;
- aldare-aurrea;
- korua oinetan;
- bitxia bada ere, baoak gutxi: bi leiho Hegoaldean; beste batzuk gezilehio modura dorrearen aldetik, leiho bat koruan eta beste bat aldare-aurrearen saihetsetara.

Deigarria da barroko airea oraindik arnasten den garaian eraikitako eraikin honen soiltasun eta apaltasuna, esate baterako, bere garaikidea den Donostia hiriburuko Santa Maria elizaren aldean.

Dorrea elizaren eranskina da eta egokiago datorkio kanpai horma deitzea, **Martin Karrera** bere trazatzaileak deitu zion modura.

ATARIK

Euskal Herria XVIII. mendean ez da nabarmenduko eraikuntza berri ugari dituelako ez, nolabait ere, zabalgotze, berriztatze eta lehendik direnen egokitzapenetan haina behintzat. Egokitzapen eta osatze hauek azken batean, eliza **atarietan** gauzatu ziren, estilo berri baten eta gustu berri baten adierazpidea sumatzen dugularik.

• **Hernaniko Joan Bataiatzaile Santuaren ataria.** Gipuzkoan, horren adibide garbi bat **Martin Zalduak** 1707an, Loiolako eraikinean ari zen bitartean, Hernaniko Joan Bataiatzaile Santuaren parrokiarako trazatu zuen aurrealdean aurkituko dugu.

Aurrealde laukizuzen bat da, triangeluzko frontoi bati eusten dioten bi pilastra handiz mugatua, eta hauts-babes baten modura arku erraldoi batek baitaratua duena. Atearen gainean zaindariaren irudia duen horma-konka bat dago; eta saihetsetan, zutabe bikoitzen tarteek Joan Bataiatzaile Santuaren eta Pedro Santuaren irudiak (agiritan oso argi ez dagoen

egileren batenak) hartzen dituzte barruan, idulki garai batzuen gainetan. Guzti honetan bada atari platereskoen kutsurik, baina sumatzen da une hartako barrokoaren neurritsua ere: arku-arte eta pilastratan apainketa naturalista gaiak, lore eta hosto sortak, mahats mordoak eta lurrin-ontzi lerronahasiak.

• **Oñatiko Mikel Santuaren ataria.** Barrokotasun neurritsu horretan diseinatu zuen **Martin Zalduak** berak Oñatiko Mikel Santuaren ataria. Hernanikoak bezala, atari handi honek arku handi bat du buruan: baina hemen arkubarnera deigarri bat darama, kerubinez eta errolez guztiz estalirik.

Ez da erraza Asteasuko maisuaren egiletasuna zenbatekoa den erabakitzea, zeren eta atari galant hau burutzen igaro ziren hiru urteren buruan beste maisuaren lankidetzak eskatu baitzen, eta horma-konkatan jarritako irudiak eta apainketaren zati handi bat behintzat **Juan Bautista Suso** eskulturagileari agindu zitzaizkion, eta berehalako batean hitzarmendu zen elizaren erretoa nagusirako.

• **Azkoitiko Santa Maria elizako ataria.** Arkupea, petrila eta atarirako lehen traza **Jose Lizardik** egina izan zen 1725. urtean, baina eraikuntza (**Inazio Iberoren** aldaketaren bategatik edo) ez zen bukatutzat eman **Xabier Inazio Etxeberriaren** zuzendaritzapean 1734. urtera arte.

Ataria aparteko multzoa da: nitxo handi baten irudikoa, elizaren kontrahormen artean sartuta, eta erraldoi ordenako bi pilastraz uztaiturik.

Bere ezkerrean atxikirik doa *arkupea*, luzeran elizaren azkeneko bi tarteak beteaz, eta zutabe dorikoen gainean atsedean hartuz erdi-puntuko sei arku dituela.

Atariaren exedra basamentu garai batez osaturik dago eta honen gainean zutabe bikoitzak alboetan, **Joan Bautista Mendizabal** eibartar eskulturagileak beranduago landu zituen eskulturak barruan hartzen dituzten horma-konkak hegaletan dituela.

Erdian dagoen erdi-puntuko arku batek ematen du elizarako sarbidea. Taulamendua gainean pitxerrez apainduriko apala. Kabujoez ederturiko bost gailoietako oskolak, Birjina zaindariarentzat nitxo bat eskaintzen du erdikoa.

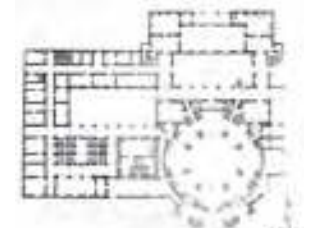
Multzoak plastikotasun alaia izan arren, klasizismoko soiltasun kutsuak irauten duela esan liteke.³²

Gipuzkoako beste lekuetan zuhurxeago diren hainbat atari ikus daitezke, **Zegamako** parrokiaren gurutzadurakoa esate baterako, **Inazio Iberok** diseinatu.

DORREAK

Une hartako barrokoa ezkututzen den arkitekturazko egituren beste kapitulu bat kanpaiei eskaintzen zaizkien dorreak dira, funtsean eta unibertsalki kristaua zen gizartean esanahi bat zuen kanpaiak jotzeak, gaur egun herrialde askotan desagertua bada ere.

LOIOLAKO SANTUTEGIA.
BARRUKO HARMAILAK

JANGELA AURREA

Irudi erref.: Loyola. Historia y Arquitectura.

JOSULAGUNEN BARROKOA, LOIOLAN

1

3

2

1

3

2

4

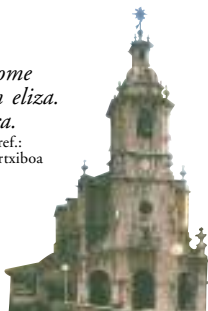

1.- Jasokundeko elizaren ataria. Segura. 2.- Joan Bataiatzaile Santuaren eliza. Hernani. 3.- Santa Maria La Real elizako ataria. 4.- Migel Santuaren elizako ataria. Oñati. 5.- Santa Maria Basilikako ataria. Donostia.

DORRE BARROKOAK.
GIPUZKOAK

Bartolome Santuaren eliza. Ibarra.
Irudi erref.:
Ostoaren artxiboa

Tourseko Martin Santuaren eliza. Andoain.
Irudi erref.: Guía Histórico Monumental de Gipuzkoa, 43. or.

Bartolome Santuaren eliza. Elgoibar.

Pedro Santuaren eliza. Bergara.

Santa Maria eliza. Hondarribia.
Irudi erref.:
Gipuzkoa I. Arquitectura, 26-30-35. or.

33. M^o Isabel ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos*, II, 316. or.

34. Id., 98. or.

• **Urretxuko Martin Santuaren dorrea.** Jose Lizardi, Asteasuko maisuari zor zaio, Tours-eko Martin Santuaren elizako kanpaien dorrearen azkeneko gorputzaren diseinua. Poligonozko oinplanoa, angeluetan pilastraduna, eta ia apaingarririk gabea da, kupula-buruz eta baita ere buruduna den kupulatxo batez estalia dago, 1720 eta 1724. urte bitartean egina dena.

• **Bergarako Pedro Santuaren dorrea.** Urretxukoaren estilo berekoa da Bergarako Pedro Santuarena (1737-1743) eta goitik beheraino arkupe-dorre hau Jose Lizardi berak diseinaturikoa da eta kupula burudunen aldeko zaleztasun berdintsua ageri zaio, baina oraingoan barrokotasuna nabarmendu egingo du, frisoen gainetan plakak sarriago, erlaintzetan zabaltsun handiagoko eta hutsarte eta konkorreren txandakatze handiagoko edergarri ugarien bidez, horrela argi itzalen jokoareagotuz.

• **Zestoako Andre Maria Birjinaren Jaiotzako dorrea.** Zestoako dorrean (1735-1738), Jose Lizardi aurreko dorreen ezaugarri berdinak erakutsiko ditu, dorrearen oinarri laukizuzen oinplanotik kanpaien gorputzeko oinplano karraturako igarobidean irtenbide egokiak aurkituz eta barrokotasun zuhur berari eutsiz; beronen edertasuna goraiatu egin zuen Loiolako maisu nagusi ospetsua zen Inazio Iberok.³³

• **Elgoibarko Bartolome Santuaren dorrea.** Inazio Ibero eta honen seme Frantziskori zor diegu Elgoibarko Bartolome Santuaren parrokiako dorrea, goialdeko zatia bederen, kanpaien multzoa, alegia; bi maisuek sinaturiko barrokotasun eder eta lirain honi buruzko irudidun agiri interesgarriak eta zehatzik gelditu zaigu.³⁴

• **Andoaingo Martin Santuaren dorreo.** Lehenago ere aitatu dugu, elizaren aurrealdean bertan, Frantzisko Iberok eraikitako Andoaingo kanpandorre-dorrea. Elizaren sarbidea bera aterpe egiten duen dorrearen kokamen honek nortasuna ematen dio eraikinari. Multzoaren simetriazko batasuna areagotu egiten du, eliza-aurrearen zabalera nabarmenduz. Honen barrokotasuna bere edergarrien xehetasun oparoetan dago. Eraikin masak landare moduko osagaiez apainduak dira, eraikin lana estaltzen duen laranja-erdiko abiagunea harrizko lori handiek inguratzen dute. Kupulatxoari ere eransten zaio osagairik, kiribildurak eta lori ñimiñoak. Hau eta erdi-puntuko arkuak koroatzen dituen zatituriko frontoi bakarren bat bezalako beste xehetasun batzuk alaitzen dute eliza honen kanpoaldeko multzoa, ia rococoda den kutsuz.

FRANTZISKO IBEROREN BESTE DORREAK

- Ia antzeko gauzak esan litezke **Usurbilgo Salbatore parrokia elizako** dorrerako arkitekto berak diseinatu zuen kanpandorreaz, kupularen abiagunean kalostra eder batez jantzi zuen horretaz (1761-1764).
- **Hondarribiko Jasokundeko parrokia elizako** dorreak ere osagai lerronahasi ugari agertzen du (1764-68).
- **Frantzisko Ibero** berak trazaturiko **Hernani, Gaztelu** eta **Ordiziako** dorreek, aldiz, bestelako estilo bat dute nabarmen, trinkoagoa eta soilagoa, azpeitiar maisu iaioa, neokla-

siko gustuaren argitasun eta xumetasunarekiko sentikorrago izaten hasia balitz bezala.

NEOKLASIKORANTZ GARATUZ

Hain zuzen ere, gipuzkoar dorreekiko ardura kronologiko batek, barroko churriguereskotik neoklasikoa aldarrikatzen duen egitura soilen alderako garapen estilistikoa erakutsi diezaguke.

• **Ibarrako Bartolome Santuaren dorrea.** Horrela, Ibarrako elizarako **Martin Karrerak** trazaturiko dorre-kanpandorreak (1761-70), adibidez, Iberoren dorreekiko kidetasun garbia du. *Eliza-aurrea dorrearen* eredu bera da, baina hemen arkupeak ez doaz eliza-barnearekiko paraleloan.

Karreraren ardura bere aurrealdearen aurrekotasuna sendotzea da, elizpearen estalgune-ko itzalak aurrearen goieneko oihal lautasunarekin kontrastea bilatuz, arkupearekin batasun estua osatzen duten hegalen bidez.

Erdiko balkoiaren gainean zutasuna azpimarratzen duen borobil erako baoarengatik desberdintzen da Iberotarrengandik eta baita apaingarrien soiltasungatik eta kanpaien multzoa edertzen eta mugatzen duten pitxarren berdintasun eta bikaintasunagatik ere.

• **Tolosako Santa Mariaren dorrea.** Hala ta guztiz ere, **Martin Karrerak** barrokoaren aldeko izaten jarraituko du kanpai-horman, alboetan bi kanpai multzo dituela koroatuko du Tolosako **Santa Mariaren** aurrealde galanta eta biluza.

ERRETAULAK

Baina ez da zalantzarik, barroko izpiritua aske, elizetako erretaulatan azaltzen dela luze eta zabal, beharbada zuzen tailan, une hone-tako zaletasunak eragiten duen gehiegikeria formala eta apainketa birtuala, harriarenean baino errazago gertatzen delako.

SEBASTIAN LEKUONA

• **Pasai Donibaneko Joan Santuaren erretaula nagusia.** Sebastian Lekuonari agindu zitzaion erretaula honen lanketa, Loiolako eraikinean maisu nagusi ziharduen bitartean.

Gorputz bakarrekoa da, eserlekuarekin eta biribileko errematea gorputzaren neurri berekoa duela. Alboetako kaleetan, idulkiko kerubin buruez ederturiko mentsula handien gainetan eta horma-konkak saihestetan dituela, bi zutabe salomondar handi zutitzen dira. Euskarri hauek, orbel eta mahats mordo gizenez nahaspilatzen diren hamaika zuztarrez inguratuturik daude. Horma-konkatak hiru arkuak ohiko erdi-puntukoak dira, sakonera txikiz baina edergarri ugari burutu eta eutsiak.

Zaindariaren irudia, alboetako Pedro eta Paulo Santuenak eta goieneko mailako Mikel Goiaingeru Santuaren tailak, gerora oroitaraziko dugun bezala, **Felipe Arizmendik** eginak dira.

• **Oiartzungo Esteban Santuaren erretaula.** Bere jaioterria zen Oiartzungo parrokiako hiru erretaula **Sebastian Lekuona** berari esker ditugunak dira; *Gurutzeitaturiko Kristori*, eta *Loiolako Inazio* eta *Xabierko Frantzisko*, bi santuei eskainiak dira (1721).

Hiru ale hauek ia egitura bera eta oso antzeko apainketa daukate, hiruguingil arkuaren

azpian dagoen Gurutzeak ezik. Neurri txiki-koien erakoa da, kupulako danbor kalostraren azpian osaturiko ilargixkekin oso egoki lotzen dena. Hemen ere, arku batek erdiratzen du erdiko horma-konka eta zutabe salomondarrak.

INAZIO IBERO. Bikaina da Inazio Iberoren erretaulen emaitza; eta historialariarentzat garrantzizkoa da azpeitiar maisu handiaren aurrerabidea ezagutzera, egiturazko eta klasizismoko zorrotasun batetatik hasi eta ia gehiegizkoa den Loiolako erretaula nagusia bezalako barroko eta rococo arterainokoa.

- **Azpeitiko Sortzez Garbiaren erretaula nagusia** (1737). Hiru kale ditu, erdiko tenpletearentzat, solairu bakarrekota eta saihetsetakoak bi solairutakoak, irudientzat horma-konkak dituztela; eta landarez jositako bost kiribileko zutabe salomondarrak igotzen dira, churrigueresko zentzu oso nabarmena dutela.

- **Loiolako Santutegiko erretaula nagusia.** Aitatu berria dugun eta M. Isabel Astiazarainen ikerketen ondoren zein egilerena den zailantzan jartzen ez den Loiolako Santutegiko erretaula nagusia, oso litekeena da Azpeitiko erretaularen garaikidea ala, agian, lehenagokoa izatea.³⁵

Harritzekoa ere bada, hurrengo erretaulen eskarietan –**Azkoitiko** (1742) eta **Tolosako** (1744) **Klaratarrentzat**– badirudi Iberok segurtasunez egiten duela rococo aldera:

- erretaula-oskola hautatzen du,
- zutabe salomondarrak alde batera uzten ditu,
- apaingarrietan neurritsuagoa da, aurreko erretaulatan irtenegia eta handiegia izan baitzen.

- **FERMIN LARRAINZAR.** Urte horietan Iraurgiko haranetik, **Goierrikora** igarotzen bagara, erretaula barrokoetan ale ugari topatuko dugu.

- **Lazkaoko Zistertarren erretaula.** Langintza anitzeko “arkitekto, eskulturagile, mihizatzaile eta arotz”³⁶ bezala sinatzen zuen Fermin Larrainzar nafar maisuari esker dituzte Lazkaoko Santa Anaren Zistertar Errekoletoen komentuko erretaula nagusia eta alboetakoak, 1714.ean Iruñeko elizbarrutiko ikuskatzailearen bisita ondoren hitzarturiko lanak. Erretaula honek, 1718.era baino lehen eraikitzen hasi ez zen honek, baditu idulkia, hiru kaletan banaturiko gorputz bakar bat, eserleku garaia, suge ildasketako lau zutabe erraldoiez mugaturik, eta elizaren burualdeari egokitzen zaion zirkulu erdiko profila duen atikoa.

Inazio Zendoiak tramankulu hau xehetasun guztiz deskribatu ondoren, lotura kronologikorik eza ikusten du, une hartakoxea zen apaingarrien aberastasun ugariaren eta ordurako erabiltzen ez ziren ildaska uhintsuak zituzten zutabe bihurrikatuen erabileraren artean.³⁷

JOAN ANTONIO IPARRAGIRRE

- **Idiazabalgo Mikel Santuaren erretaulak.** Idiazabalgo Mikel Santuaren parrokiaren arte gaietan arduraduna **Joan Antonio Iparragirre** maisua da, arkitekto eta tailagilea ere badena, Idiazabalen jaioa bazen ere, Seguran bizi zena. Berarekin egin zen 1734.go abenduan *Familia Santuaren alboko erretaularen* hitzarmena eta bi urte beranduago, erdiko nitxoan *Inazio Santuaren irudia* eta nitxo apalagoetan *Borjako*

Frantziskoren eta Xabierko Frantziskoren muku-luak” eduki beharko zituen beste berdin bat eskatuko zitzaion.

- **Astigarretako Martin Santuaren erretaula nagusia.** Iparragirrek bere ardurapean 1745.ean hartu zuen. Bere arkitektura gerora berriztatua izan zenez, ezin jakin liteke une hartako churriguereskoaren alderako zaletasuna zein mailatan bereganatua zuen.

FRANTZISKO IBERO. Frantzisko Ibero arkitektoak, bere aita Inazioren aldean, erretaula asko ditu bere eskuei esker eginak.

- **Aizarnako Jasokundeko erretaulak.** Aizarnako elizaren alboetako erretaulak eskatu zizkioten 1751. urtean, bata *Arrosarioko Amari* eskainia eta *Inazio Santuari* bestea. Egitura ahur samarra duten aleak dira, lau mentsuletako basamentu baten gainean lau zutabezko gorputz bat, eta gainean atikoa osatzen dutenak. Apainketak, xaflen, buru hegodunen, loreen eta fruituen bidez estaltzen du zoru guztia.

- **Azkoitiko Klaratarren erretaulak.** Hamar urte beranduago Azkoitiko Klaratarren alboko erretaulak ere tratatu zituen, bere aitak ordurako diseinatua zuen erretaula nagusiaren ondoan. Bere aitaren lanarekin alderatuta, Frantziskoren erretaulak oso aurreratua den barrokotasun baten ausardia adierazten dute, horma lau bati atxikitzean, zeiharka ebakitako erlaitz gainetan kokatuta dauden zutabez markaturiko bere erdiko kalea aurreratzen duten erretaulen egitura irtena. Taulamendua egitura berari egokitzen zaio.

- **Beste zenbait erretaula.** Begien bistakoa da hauetan, **Eibarko Andres Santuaren parrokiarako** diseinatu zuen alboko erretaulan bezala (c. 1765), Frantzisko Iberok churriguereskoaren plastikotasunarekiko sentikor izaten jarraitzen duela.

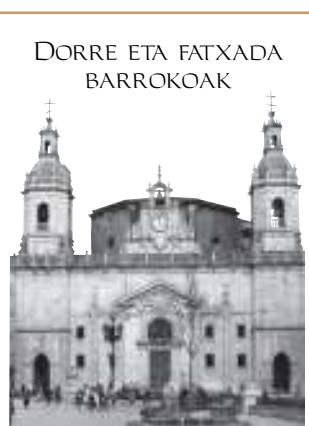
Beste zenbaitetan, bere Lizartzako Santa Katalinaren elizako erretaula nagusiaren azterketan, esate baterako, xumetasun klasiko alderako aldaketa usnatuko balu bezala, arruntasun eta xumetasun handiagoko eta apaingarritako hostotza gutxiago aholkatzen ditu.³⁸

• BIZKAIA

Uste izatekoa den bezala, Bizkaian churrigueresko erako eliza askorik ez da. Mende honetan bizkaitar arkitekturak eskaintzen duena, batez ere, jarraibidea baten erakustea, esperimentatzeko ausardiarik eza eta zaharkitutako estalkiekiko leialtasun itsua dira; fantasia sortzaileaz hitz egitera bultzatuko gaituen ezer ez, alegia.³⁹

- **Lekeitioko Jose Santuaren eliza.** XVIII. mendearen lehen herenean bukatuko zen Lekeitioko Jose Santuaren eliza (Josulagunen Antzinakoa); aurreko atalean hitz egin dugu bere eraikuntzaz. 1680. urtean sortu zenean zuen estilo soil bera dauka gaur ere; baina litekeena da bere ataria, bere apainguruko markoa eta bere frontoi oker zatitua eta guzti, Loiolako Santutegiko arkitektoek eginiko aldaketaren bat izatea.

- **Durangoko Santa Anaren eliza.** Durangon Urribarriko Santa Mariaren eta Agustin Santuaren komentuen arteko bilketa bat da Santa Anaren eliza (1720), Lazaro Lainzerak⁴⁰

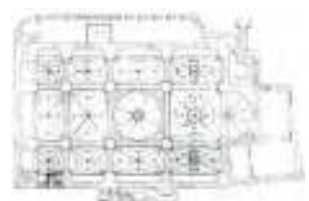

Nikolas Santuaren eliza. Bilbo.
Irudi erref.: Bizkaia III, 167. or.

Santa Maria eliza. Tolosa.
Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

SANTA MARIA ELIZA. DONOSTIA

Oinplanoa eta gangen proiektzioa.
Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 95. or.

35. Id., 47-54. or.

36. Gregorio DÍAZ EREÑO, M^o Carmen PAREDES GIRALDO, Ana M^o MENDIOROZ, "Noticias sobre el arquitecto del siglo XVIII, Fermin de Larrainzar". P.C.191. znb. (1991), 53-67. or.

37. I. CENDOYA, *El retablo barroco en el Goyeri*. (Donostia 1992), 286. or.

38. M^o Isabel ASTIAZARAIN, O.c. 288. or.

39. Idem., "Puntos de encuentro y comportamientos tipológicos en la arquitectura barroca vasca". "ONDARE", 19, 32. or.

40. Jose Lainzeraren semea zen, Loiolako Santutegiaren eraikuntzako lehen saioan lanean jardun zuen Santanderko hargin maisu honena.

BARROKOA GIPUZKOAN. DORREAK

1. eta 9.- Pedro Santuaren eliza. Bergara. 2.- Bartolome Santuaren eliza. Ibarra. 3.- Martin Santuaren eliza. Andoain.
4.- Pedro Santuaren eliza. Eskoriatza. 5. eta 7.- Sagarrondoko Ama Birjinaren eliza. Hondarribia.
6. eta 8.- Salvatore santuaren eliza. Usurbil. 10.- Bartolome Santuaren eliza. Elgoibar.

BARROKOA BIZKAIAN ETA ARABAN. DORREAK

1.- Pedro Santuaren eliza, Gasteiz. 2.- Blas Santuaren eliza, Villarreal (A). 3.- Oiongo Santa Maria eliza (A). 4.- Migel Santuaren eliza, Gasteiz. 5.- Anton Santuaren eliza, Bilbon. 6.- Pedro Santuaren eliza, Trebiño (Burgos). 7.- Santa Marinaren eliza, Otxandio (B).

Inazio Santuaren irudia, Frantzisko Bergara Bartual-ena.

MIGEL MAZO

Xabierko Frantzisko Santua.

Luis Gontzaga Santua.

Borjako Frantzisko Santua.

Koskako Estanislao Santua.
Irudi erref.: Ostoaeren artxiboa

egindako lan honetan apaingarrien biluztasuna gailentzen delarik.

• **Somorrostroko Joan Santuaren eliza.** Abangoardiari mendearen erdialde hartan ziztaion erresistentziaren froga bera da Somorrostroko Joan Santuaren hau, bere piramidezko dorre eta gurutzadura gotiko konkordun estalkiarekin.

• **Bilboko Nikolas Santuaren eliza.** Lehengo jardun dugun bezala, espazioaren barroko italieratzaile ikusmolde bakarra **Inazio Iberok** ekarri zuen 1743an Bilboko Nikolas Santuaren elizara. Hondamenean zegoelako goitik behera botatako aurreko eliza baten esparrua bera betetzen du. 1743.go egitasmoaren eraikuntzari bertako harginekin eman ziztaion hasiera, **Antonio de la Vega** menditar maisuaren zuzendaritzapean; eta ez zen amaitutzat hartu mendearen azken urteetara arte, eliz ospakizunen hasiera 1756. urtean eman bazen ere.

Tenplua. Karratu perfektu bat da bere oinplanoa, aldare-aurrea erantsita daukana. Karratu hau beste karratu handiago batetan sartuta gelditzen da, elkartzen diren bi esparru laukizuzen sorraraziz, burualdean sakristia osatzeko eta oinetan aparteko bi kapera antolatzen. Eremu oktagonaleko edo borobilaren itxura ematen diote lau exedrek, karratua nagusitzen zaion elizari.

Aurrealdean Elgoibarko dorrearen antzeko diren bi dorre zutitzen dira alde banatan. Aurrealdearen horizontaltasun kutsu gaitza leundu egiten dute dorreek eta kanpai hormak. Eliza bilbotar honen barrunbeak Santa Inesen eliza erromatarraren oroimena ekartzen du gogora; baina, badira Loiolako frontoiaren oroitzapenak ere atari artikulatuan, eta gotikoarenak dorreen sarbide zorrotzetan.

• **Balmasedako Seberino Santuaren eliza.** Lehen aitatu dugun **Lazaro Lainzeraren** traza (1728) duen Seberino Santuaren elizako dorrearen aipamena egitea ere, komeni da.

Hargintzan aditua zen Laincera, eta zenbait eraikin lanetan **Martin Zalduarekin** batera esku hartu izan zuen Euskal Herrian: Azpeitian (normalean hemen bizi izaten zen), Berritzen, Elgoibarren, eta abar. Urretxuko elizako dorrearen traza egin zuen, gerora Lizardiren diseinuak ordezkatu zuena, eta 1717. urtean **Zumarragako elizaren dorrea** ere trazatu zuen.⁴¹

Bizkaiko erretaulen trazatze eta gauzatze barroko churriguereskoari dagokionez, eskultura lanei buruz bereziki hitz egingo dugunaz gain, aski izan bekigu, berriro ere, Julen Zorrozuak Bizkaiko erretaula barrokoari buruzko ikerketa sakon eta oso agiridunari lotzea.

• ARABA

• **Gasteizko Frantzisko Santuaren komentua.** Arabar lurraldean XVII. mendearen azkenean, barrokoa bere apainketa gaietan aldirik oparoenera iritsi zenean, **Gasteizko Frantzisko Santuaren komentua eta eliza** izan ziren burutu zirenetan, lanik nabarmenetarikoak,

historia-artearen distira zenbait mendez bizi ondoren guztizko hondamendian amaitu zuen lan itzela, berau.

Komentuak XIII. mendeko klaustro polit bat zeukan eta eliza berebiziko tenplu gotikoa zen, zortzi tartetako eliza-barne bakarrekoa, beroni XVI. Mendean arkupea eta zenbait kapera erantsi zitzaizkiolarik. Eliza XVI. mende aldera, gangak eziz, churrigueresko gustuko igeltsu apainketa arranditsu batez jantzi zen guztiz; honen idatzizko agiriak eta argazkiak ugari dira. Delako 1835. urteko desamortizazioa zela eta, bere gainbehera hasia zenez, 1930. urtean multzo osoa goitik behera eraitsia izan zen.⁴²

Honen estilo eta garai berekoak dira:

- **Santa Mariaren kolegio-elizako sakristia** eta
- **Pedro Santuaren parrokiako dorrea.**

ARABAKO LAUTADA

Arabar Lautadakoetan, esan liteke, oinplano berriko elizarik ez dela aldi honetan erai-kiko.

Gangaren batzuk *eraldatu* egin ziren beren trazerietan konplexutasuna handiagotuz.

Eraiki zirenen artean:

- *arkupeak*, **Inazio Ibero** maisuaren eskuz egindako **Aguraingo Joan Santuarenean** bezalakoak,
- *atariak*, **Ilarduiako Mikel Santuaren** elizan bezalakoak,
- *koruak*, **Migel Salezanen** eskuz egindako **Nar-baxako Esteban Santuarenean** bezalakoak,
- *sakristiak* eta *kanpandorreak*.

Gustuaren aldaketa adierazten duen testigantza da dena.

Erretaulak eraikitzen. Berrikuntza gehiago antzematen da erretaulen arkitekturan, hementxe hedatu baitzen batez ere rococo estiloa.

Eliza askotako erretaulatan oraingoan asko dira arrosetak, zutzarrak, lore uztaiak, aingeruak, xaflak eta ildaskaturiko zutabeen fustek, horma-konken tontorrek eta irudien oinazpikoak estaltzen dituzten oihal zintzilika-riak.

Alor horretan izen berezia iritsi zuen **Joan Bautista Jauregik**, Gasteizen eta Arabako beste lekuetan erretaula asko trazatu zituen ertilari honek.

ERRIOXA ARABARRA

Gauza berak esan litezke XVIII. mendeko Errioxa arabarrak, eraikin lan batzuk amaitu eta hondatuak ziren beste batzuk konponduko baitira:

- Oinplano laukizuzen baten gainean zutitutako **Oioneko** Santa Mariaren *tenplua* eraikin berria da, zirkuluerdiko absidea eta ilargixka ganga duena.
- **Kripango** Joan Bataiatzaile Santuaren parrokiaren ere jarri den XVIII. mendean *ilargixkadun estalkia esferaerdiko kupulaz* (1774-1788).
- **Baños/ Mainuetako** Antiguako Andre Mariaren elizan eta Santa Maria Morenaren elizan ere, kupulaz estaliko dira gurutzadurak.

- **Eltziegoko** Andres Santuaren parrokiako zenbait kaperatan erretaula rococoak eraikiko dira.
- zortzialdeko oinplano gainean eraikiko da **Plazako Andre Mariaren ermita** eta esferaerdiko gangaz estaliko Eltziegokoa ere.

TREBIÑO-ALBAINA ETA KANPEZU

Trebiño-Albaina eta Kanpezu aldean ere ez zitzaion sarrera horren aisa eman barroko apainduari.

- **Trebiñoko Pedro Santuaren eliza** honen *ganga* hiru euskal harginek jasotakoa izan zen 1700. urtean.⁴³
- bikaina da, Axpeko arkitekto aparta zen **Jose Elejaldek** traza egin eta eraikitzen hasi zen kanpaientzako *dorrea* (1774).
- honen *kupula* eta *linterna* beranduago eraikiak dira, **Joan Antonio Etxeberriaren** eskuz 1790ean.

DORREAK. Eskualde honetan asko dira XVIII. mendeko dorre eta kanpai hormak.

- **Arrietako dorrea.** Arrietako dorre lirainaren goieneko gorputzak, gar-irudiz, esferaz eta idibegi ugariz apaindu zituenak, **Jose Elejalde** beraren eskuz eginak dira (1775).
- **Albainako dorrea.** Eskoriatzako **Joan Zubia** maisuak traza egin eta Gatzagan bizi zen **Joakin Elejaldek** eraiki zuen.
- **Paiuetako dorrea.** **Joan Zubiak** berak traza-tua da eta Eskoriatzako **Jose Elejaldek** eraikia.

3.

■ BERTAKO ETA KANPOKO ESKULTURAGILEAK

Esan liteke –arrazoiez idazten du Velez Chaurrik– urte horietan zehar (1650-1730) “Euskal Herrian eskulturaren gainbeherarik gordinenean aurkitzen garea”.⁴⁴ Ez da erraza zehatz-mehatz adierazten Euskal Herriko eliza barrokoetako imajinen ekarpen ugaria ez ote zen, ugazaben, kofradien eta mezenasen alde-tik, bertako maisuengan nahi zen kalitaterako beharrezkoa zen mailarik ez zela ematen eta horren kontzientzia hartze baten ondorioa izan. Garbi dago historialariarentzat Antxietaren jeinuak ondorengo belaunaldietan ertilar on askorengan arrastoa utzi izan zuen bezala eta Gregorio Fernandezen artelan eredugarriek bere garaikide euskaldun batzuegan fantasia sortzaile ugaldun bazuen ere, lorratz distiratsua hau urte gutxiren buruan itzaliz joan zela. Ia ezin aurki dezakegu, XVII. mendearen bigarren erdian, lanean ari ziren maisuen artean kanpoko lantegietatik ez datorren izenik, inola ere ez behintzat Salvador Carmona edo Juan Pascual de Menaren talentu sortzailearen ondoan neurtu zitekeenik.

Uste dugun bezala, bertako maisuetan talentu pobreziaren kontzientzia izan bazen ugazaba eta mezenasak imajinetako eskakizun naturala asetzeko gai ziren ertilariak herritik kanpora bilatzera bultzatu zituenak, bidezkoa da gure aipamena horietatik hastea.

● KANPOKO ESKULTURAGILE BATZUK

SIERRATARRAK. Euskal Herrian XVIII. mendearen bigarren erdian burutu ziren artelantzan, Medina de Riosecon kokatu zen Sierratarren familiaren esku hartzea nahiko aztertua izan da.⁴⁵ **Tomas de Sierrak** sortutako lantegia zen, bera hil ondoren, bere semeek eraman zutena.⁴⁶ Oso litekeena bezala suposatuta izan da **Anaia Jazinto Sierra** lantegiko bere laguntzaile, *Frantzisko, Tomas, Jose* eta *Pedroren* anai-tzakoa zela eta Gaztelan eraikitako erretaula askotan bere eskuartzea, bakarkakoa ala taldekoa, izan zen bereizten agirietatik saiaturaz.

Sierratarren Segurako eta Oñatiko erretaulak dagokionez, arrazoiak begien bistakoa da, Frantziskotarren ordenako Ayllon-go (Segovia) komentuan bizi zen, **Anaia Jazinto Sierra** eskultura maisuaren ordena berekoak izanik komentuko erretaula hauek.

• **Segurako Sortzez Garbiaren komentuko erretaula.** **Anaia Jazintori** 1742 eta 1745 urte bitarte horretarako deitu zitzaion Segurako Sortzez Garbiaren komentuko erretaula egitera eta eraikuntza lanak, zatirik handiengan, komentu horretan kide ziren Lardizabal familiako bi lekaimak ordainduak izan ziren, Segurako parrokiako erretaula nagusiaren emale eskuzabala ere izan zen Martin Lardizabalen arrebak hain zuzen ere.

Anaia Jazintok berak egin behar du, inola ere, egitura handi honen traza (eserlekua eta ordena erraldoiko zutabeak dituzten hiru kale),⁴⁷ Maria Birjinaren eta frantziskotarren Ordenaren ohorez *ikonografiako egitarau* zabal bat eskatzen zuena: Birjinaren historiak eserlekuan; Sortzez Garbia zaindari moduan, Hungariako Santa Isabel eta Portugaleko Santa Isabel lagun dituela; goragoko mailan Sahaguneko Joan Santuaren eta Santa Klararen irudiak, amaieran Birjinaren Koroatzea duela; eta alboetan Kapistranoko Joan Santua eta Paskual Bailon Santua. Eskulturen zerrenda osatzeko erantsi ditzagun alboetako erretaulatan dauden Frantzisko Santua eta Paduako Antonio Santuaren estatuak.

Nabaria da, hau bezalako multzo konplexuek arduratzen zen lantegi bat izatean, kalitaterik hobereneko lanak lantegi-buruaren egiteko zela uste izatea. Oraingo honetan Gaztelan burututako agiridun lanen estilistiko ahaidetasunagatik, Inazio Zendoian aburuz, *Sortzez Garbiaren eta Hungariako Santa Isabelen irudiak* lantegiko buru gorenarenak, **Anaia Jazinto Sierrarenak** bezala hartzea da arrazoikoena.⁴⁸

MANUEL MARTIN HONTAÑON. Kanpoko beste ertilari bat aipatuko dugu orain, jaiotzez Gaztelakoa (Burgoskoa) zen Manuel Martin Hontañon eskulturgilea.

• **Segurako Sortzez Garbiaren komentuko erretaulak.** Manuel Martin eliza bereko alboetako irudiez arduratu zen, 1754. urtean **Jose Joakin Arizaga** eta **Joan Antonio Iriarte** maisuak hitzarmendu zirelarik eraikuntza horretarako.

Alboetako erretaulatan, beren erdiko nitxoetan, adierazkortasun bikaineko aurpegiak dituzten eta seguruenik aldare nagusiko irudirik hoberenak tailatu zituenaren lanak diren

CAETANO PACE

Inazio Santua.

BERTUTEAK

Sendotasuna

Karitatea.
Irudi erref.: Ostooren artxiboa.

41. P. M. MONTERO e I. CENDOYA, “Nuevas noticias sobre Lázaro de Laincera Vega”. “ONDARE” 19, 305-313. or.

42. C.M.V. III, 304-310. or.

43. C.M.V. II, 213. or.

44. “La escultura barroca en el País Vasco. La imagen religiosa y su evolución”. “ONDARE” 19, 85. or.

45. Anaia Juan Ruiz de LARRINAGA, O.F.M., “La tradición artística de la Provincia Franciscana de Cantabria”. Homenaje a D. Carmelo Echeagaray-en. (Donostia 1928); Maria COMAS ROS, Juan López de Lazarraga y el monasterio de Bidaurreta. (Bartzelona 1936); I. CENDOYA, “La aportación del taller de los Sierra a la escultura barroca en Gipuzkoa”. “ONDARE” 19, (Donostia 2000) A.P.M., 521-537. or.

46. J. J. MARTIN GONZALEZ, *El retablo barroco en España*. (Madrid 1993), 166-188. or.

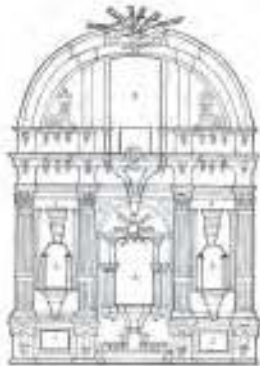
47. Erretaula honen egitura arkitektonikoari buruz ikus, Mre I. ASTIAZARAIN, “Un nuevo ensayo estructural para la retabística guipuzcoana: la obra de los Sierra en el convento de Bidaurreta de Oñate”. B.S.A.A., 1991, 453-470. or.; ikus baita, “El franciscano anaia Jacinto Sierra, un artista de Medina de Rioseco en Guipuzcoa: el retablo mayor del Convento de Concepcionistas de Segura”. *Homenaje al profesor Jesús Hernández Pereda-n*. Universidad Complutense. (Madrid 1992), 35-42. or.; ikus bereziki, egile berarena den erretaularen deskribapen zehatza eta guzti: *El Convento de la Purísima Concepción de Segura. Estudio Histórico-Artístico*. (Donostia 1998).

48. *El retablo barroco en el Goyerri*. 379. or.

GUZTIZ GARBIAREN
ERRETAULA.
SEGURA (G).

Irudi erref.: Retablos II, 870. or.

IKONOGRIFIAREN ANTOLAKETA

- A. Sortzez Garbia. B. Birjinaren Koroatzea
1. Familia Santua 2. Joakin Santua, Santa Ana eta Birjina Haurra
a. Hunfriako Santa Elixabet
b. Portugalgo Santa Elixabet
c. Sahaguneko Joan Santua
d. Santa Klara e. Kapristanoko Joan Santua, f. Paskual Bailon Santua

BIDAURRETAKO
KOMENTUKO ERRETAULA.
OÑATI (G)

Irudi erref.: Retablos II, 882. or.

IKONOGRIFIAREN ANTOLAKETA

- A. Joakin Santua
B. Santa Ana
C. Birjinaren Koroatzea
D. Jose Santua
E. Joan Bataiatzaile Santua

1. Artzainen Gurtza
2. Agerpena

e. Ebanjelariak (Markos, Joan, Mateo eta Lukas Santuak)
a. Buenabentura Santua
b. Asisko Frantzisko Santua
c. Santa Klara
f. Paduako Antonio Santua
g. Portugalgo Santa Elixabet
h. Capistranoko Joan Santua
i. Tolosako Luis Santua
j. Sienako Bernardino Santua
k. Bienvenido Santua
m. Marcako Diego Santua

Frantzisko Santua batean eta bestean **Antonio Santuaren** irudiak salbuetsiz gero, gaineko eskulturek ez dute halako arte kalitate-rik.

• Oñatiko Bidaurreta komentuko erretaula. Frantziskotar ertilariek “an echo un prodigio” gogoan hartuta, **Oñatiko Bidaurreta komentuko** Lekaime Frantziskotarrak beren eskuhartze bat eskatu zuten erretaularako. Erretaula berri hau 1751-1753 hirurtekoan egina izan zen, aipaturiko Segoviako komentuan bizi ziren Anaia Jazinto Sierra eta Anaia Esteban Lopez bi fraideen zuzendaritzapean.

Bere *ikonografia egitaraua* zeharo zabala da: eserlekuan, lau ebanjelarien erliebe irudiak eta Kristoren Haurtzaroko eszenak; lehen gorputzean, Agustin S., Frantzisko S., Jose S., Joan Ebanjelari S., Santa Klara eta Antonio Santua; bigarren gorputzean, Birjinaren gurasoak; goieneko zatian, Mariaren Koroatzea eta Eliz Gurasoak.

Badirudi Anaia Jazintoren anaien ardura-peon egon zela lan hau. Erretaularen erdian balkoi modura zintzilikatua eta aingeru handiez koroaturik dagoen Birjinaren *ganbaratxo*a bereziki bitxia eta interesgarria gertatzen da. Urreztatu eta koloreanitzez jantzitako eskulturak gailentzen dira koloreanitzez jantzi gabeko mazoneriaren gainean.

JOAN ANTONIO HONTAÑON kantabriar ertilaria **Pedro de Borjesekin** batera arituko da:

- **Amorotoko** Arrosarioko Andre Mariaren erretaulan (1737-38),
- **Elorrioko** Sortzez Garbiaren erretaulan, bertako irudiez Elorrioko **Joan Munar** arduratu zelarik (1754-58).

RAMON DE SOLAR Santoñakoa:

- *Joan Santuaren* eta *Kosme eta Damian Santuen* irudiak eta **Gordexolako** erretaula nagusian Gurutze bat tailatu zituen (1753-55),
- **Zornotzako** erretaula handiko *eskulturatan* ere esku hartu zuen.

MANUEL DE ACEBO. Jaiotzez Arnuerokoa baina Bilbon bizi zen beste kantabriar honek, **Gamiz-Fikako** *Santo Kristoren ermitan* utzi zuen lanen bat (1785).

PASCUAL DE MENA. Donostiako **Santa Mariaren** basilikan, **Pascual de Menaren** gubiari eskaini zitzaion Familia Sagaratuaren aldarea.

ROBERT MICHEL. Robert Michel frantziar honengana jotzen da, Lepantoko garaipena dela eta, mirari bat konta dezakeen erliebea tailatu dezan.

CAETANO PACE. Munduan zehar sakabana- turik zebiltzan josulagunak **Loiolako Santutegiaren** arkitektura eta artezko ekimena garai hartan berena bezala jotzen zutena izanik, bistakoa da ezagutzen zituzten ertilaririk hobere- nak esku hartu zezaten nahi izatea. Eta beroien- gana jo zuten, zalantza handirik gabe, eraikin handiaren imajinagintza eta apainketa osatzeko.

Izen oneko eskulturagile erromatarrari deitu zitzaion, Caetano Paceri, Portugalen lan batzuk bazituela eta, egokiera horri helduz, basi-

likako **arkupean** erromesari arrera eginez elizarako sarrerako ate handi nagusiaren gainean dagoen *Inazio Santuaren estatua*, Aguraingo harri zuriz landu zezan.

Eskulturagile berak, elizaren barruko alde- tik, kupularen abiapuntuan kokaturik dauden *Bertuteen zortzi estatua handiak* lantzeko eran- ztukizuna hartu zuen.

MIGEL DEL MAZO. Beste estatuagile maisu bati, Migel del Mazo santandertarrari esker eginak dira santutegian bertan arkupeko ni- txoetan jarri ziren *Xabierko Frantzisko*, *Borjako Frantzisko*, *Kostkako Estanislao* eta *Luis Gon- zaga* josulagun santuen eskulturak, hil berria zen Caetano Pacek eginiko diseinua jarraituz berak landu zituenak (1738-39).

FRANTZISKO BERGARA BARTUAL. Loiolako basilika handiaren eder lanetan lagundu zuen beste eskulturagileetako bat Frantzisko Berga- ra Bartual izan zen,⁴⁹ Erroman egin zituen bere lanen batzuegatik izen ona harturik, batez ere, Vatikanoko basilikan eliza-barne nagusian miretsi litekeen Alkantarako Pedro Santuaren estatua erraldoiagatik agindu zitzaion Loiolako erretaula nagusiko **erdiko nitxo**a betetzen duen *Inazio Santuaren estatua*. Valentziar eskultura- gile bikain honek eskultura barroko eder honen eredia egin zuen, berniniar benetako mugimenduaz eta rococo graziaz jantziz; bai- na, berau urrutako eta zizelaturiko zilar xaflan lantzea *Giuseppe Agricola* (Bauer izeneko erti- lari baten italiar izena) erromatar lantegia- ren ardura izan zen. Estatua Loiolara 1758. urtean iritsi zen.

TOMAS DE GOROZOLLO. Bestalde, **Azpeitiko** Soreasuko Sebastian Santuaren parrokiaren ere kanpoko ertilar batengana joko da, Tomas Gorozollo eskulturagilearengana, **alboko erre- taulako** *Borjako Frantzisko*, *Luis Gonzaga* eta *Kostkako Estanislao* Santuen irudiak egiteko. Erdiko horma-konkan, urte batzuk lehenago egindako Inazio Santuaren irudi bat jarri zen.

TOMAS GARGOLLO. Inazio Iberok trazatu, eta Frantzisko Inazio Azpiazu azkoitiar maisuak burutu zuen **Tolosako Santa Klararen komen- tuko** erretaularako **Tomas Gargoloren** *imaji- nak* hitzarmenduko dira, eta Tolosan (1744) bizi bazen ere, Trasmieran, Meruelo bailarakoa zen honek urtebete baino gehixeagoan beteko du bere betebeharraren erretaula josita uzten du- ten neurri desberdinetako *22 mukulu* buru- tuz.⁵⁰

SANTIAGO MARSILI. Gure begirunea eta es- ker ona merezi duten lanak Euskal Herrian egin zituen beste kanpoko ertilar bat italiar San- tiago Martini da; bertan bizitzeko etorria di- rudi, urte luzeetan Gipuzkoa eta Nafarroako hainbat lekutan bizi dena bezala aurkitzen bai- ta. XVIII. mendeko hirurogeita hamargarren hamarkadan *eskultura* ugari egin zuen Marsi- lik **Amasa eta Abaltzisketako erretaulerako**. Inazio Zendoiak eta Julen Zorrozuak agiri uga- riz bereziki jantzi dituzte hauek eta merezi be- zala, eskulturagile honen barrokoarekiko eten- gabeko leialtasuna nahiz bere lanen bikainta- suna azpimarratu dituzte.

Bistakoa da Berniniren eskulturak ongi eza-gutzen zituela, aipatutako erretauletak nitxoak betetzen dituzten santuen irudiak, izan ere, agertzen duten mugimendu eta bizitasunagatik, italiar maisu handiaren estiloa ekartzen dute gogora: tolesdura hanpurutsuen astintzearen atzean eta kontraposto apur batez anatomia ezkutatzeko iaotasun bera, adierazpen plastiko orekaturako gaitasun handi bat erakutsiz.

Marsili 1772. urtean ere hitzarmendu zen, Billabonan bizi zenean, **Andoaingo** (honen eraikuntzaz lehen aritu gara) Martin Santuaren elizan *alboko irudiak* tailatzeko. Lau dira *zaindari estatua* handiak –*Arrosarioko eta Karmengo Ama Birjinak, Sortzez Garbia eta Agustín Santua*– “bikainak egituraz –dio Manuel Lekuonak– nahiz eta ez hainbat espresioetan, graziarik falta ez zaien **dozena bat baino gehiago irudi txiki**ez gain, erlantz eta koska ginetan aingeru handiak...”.

PEDRO RAMIREZ DE ARELLANO. Ez da ahan-tzi behar Tafallako eskualdean Aragoiko ertilarien ekarpena ere, Pedro Ramirez de Arellano eskulturagilea bezalakoena, hain zuzen, bere bizitzako azken urteetan (1766-1771), **Peral-tako parrokiako erretaularen ikonografia, Ante Portam Latinam Joan Santuaren historia** eta *lau apostoluren* eskultura ederrak landu eta zuzendu zuena, Zaragozako Pilareko Amaren Kape-ra Santuan egin zuen lanagatik sonatua den eskulturagile honen lanik hoberena bezala har litekeen multzoa delarik.⁵¹

Carmonaren elkarte. Faltzeseko Joan Ebanjelari Santuaren parrokiako alboko kaperetarako Madriletik inportaturiko zenbait *estatua* ere aipa dezakegu, denen artetik *Sortzez Garbiarena* nabarmenduz, bere hazpegietako fintasuna, bere gozotasun rococoa, eta bere kontraposto apurrak salatzen dutelarik Salvador Carmonaren lantegia.

Beste zenbait. Inportaturiko estatuen atal honetan, gogoratu behar da, baita ere, Madriletik ekarritako eskultura multzoa, **Erriberriko Frantziskotarren komentu eta elizan** aurkitu zena. Eliza Marko domingotarrak trazaturikoa da eta azpeitiarra zen Frantzisko Iberok 1745 eta 1757. urte bitartean burutua.

Eta honek Euskal Herrian lan ugari utzi zuen mende hartako ertilari handiarengana eramango gaitu.

Mende honetan, Herriko arte ondarea aberasten duten kanpoko ertilarien esku hartze sail luzean, bi dira adinez eta jeinutasunez antzeko izateagatik azaldu behar diren eskulturagileak: **Luis Salvador Carmona** eta **Juan Pascual de Mena**.

● **LUIS SALVADOR CARMONA:**
BERE EUSKAL ARTEA

Ilustrazioaren mende honetan Euskal Herrian ikusi zen eskultura lanik ugariena eta arte kalitatez aberatsena Valladolideko Luis Salvador Carmonari esker eman zen (1708-1767).

Sortu berria zen Fernando Santuaren Erret Akademiako eskultura irakasle honek bere bizitzan zehar lan guztiz oparoa burutu zuen; 200

eskultura baino gehiago beharbada, hauetatik 180 gaur egun agiridunak bezala zenbatu daitezkeenak, gehientsuenak erlijiozkoak direlarik. J.A. Villabrile eta Ron-en lantegian bere sei urtetako prestakuntza eta trebakuntzan, teknikoki lortu zuen iaotasuna ia birtuosoaren mailakoa izan zen. Churrigueraren inguruko harremanetan eta berak miresten zituen aurreko maisu guztiak barneratzeko zuen gaitasun handiaz, jakin izan zuen bere eskultura lanei, modan egoten hasia zen rococo gustuarekin ederki uztartzen zen edertasun, fintasun eta sentiberatasuna ematen.

Halaxe lortu zuen bada ezagutzeko erraza den bere-berea duen estiloa, bere estatuen muturretan zurari ematen dion mehetasunean.⁵² Harrian aritu bazen ere, ere eskultura erlijiosorik garrantzizkoenak normalean zuzer eginak daude eta bere lantegitik jada apainduak eta koloreanitez margotuak irten ohi ziren, baita zenbait data jarrita eta sinatuta ere.

• **Oxirondoko Santa Marinaren erretaula.** Bergara. Euskal Herrian Carmonaren lehenengo esku hartzea Bergarako Oxirondoko Santa Marinaren **erretaula nagusikoa** izan zitekeen, Madrilén Bizi zen eta erretulari churrigueresko traza eman zion eskulturagilearen laguna zen **Miguel Irazusta** arkitektoak eskaturik beharbada. Caenek dioenez, Salvador Carmonak Bergarako aldaie nagusirako “berezkoa baino neurri handiagoko hamabi eskultura egin zituen”. Denetara hamabost dira, baina batzuk neurritz txikiagoak. Artelana 1742.ean burutua zen.

Santa Marina martiriaren irudia, erdiko nitxoan azaltzen dena, zoragarria da eta berniniren plantarik ez zaio falta.

Zaindariaren irudi inguruan, maila desberdinetan, **beste irudi** batzuk azaltzen dira:

- zutik, *Abdon eta Senen* martiri Santuen irudiak;

- *Jeronimo eta Agustín Santuenak*, eserita; baita lau *Bertuteen* alegiak diren beste batzuk ere.

Eliza bereko **beste kaper**a batzuetarako Carmonak irudi zoragarri zenbait tailatu zuen:

- *Arrosarioko Ama Birjina*, irudi atsegina, handitasunez eta xamurtasunez bete, Mariaren izenekoetan eskulturagile honen ohizkoa izango dena,

- *Jose Santuarena*,

- *Mikel Santuarena*, berezkotasun eta mugikortasunaren adierazpide harrigarria duena,

- eta batez ere, *Santa Teresa* aparta, ertilariaren jeinuaren ahaleginez lortutako maisu lana. Bergarako multzoan bera da ederrena, Karmeloko eliz guraso santari egin zaizkionetan ederrenetakoa. Gorpuzkerazkoa baino barruagoko bizitasun izpirituala den mugimendu diskretuaren isla dauka, eutsiezinezko goi-argitze mistikoaren indarra laburbiltzen duen edertasun harrigarria ageri zaio aurpegian eta taila oso fin bat azaltzen zaio, santaren soingainekoan ehunarekin lehiatzen dela dirudiena; eta bera den guztian rococo eta klasizismoaren laburbiltze txundigarri bat da.

• **Idiazabalgo Mikel Santuaren erretaula.** Bergaran bere lan bikaina burutzen ari zen bitartean tailatua izango zuen Salvador Carmo-

SANTA MARINAREN
ERRETAULA.
BERGARA (G)

Irudi erref.: Retablos II, 854. or.

IKONOGRAFIAREN ANTOLAKETA

- A. Santa Marina
B. Santaren Martirioko
C. Salbatzaile
E. Izpiritu Santuaren Usoa

- a. Abdon Santua
b. Senén Santua
p. Eliza-gurasoak (Jeronimo Santua, Agustín Santua)
v. Bertute kardinalak (Justizia, Zuhurtzia, Neurrirasuna eta Sendotasuna).

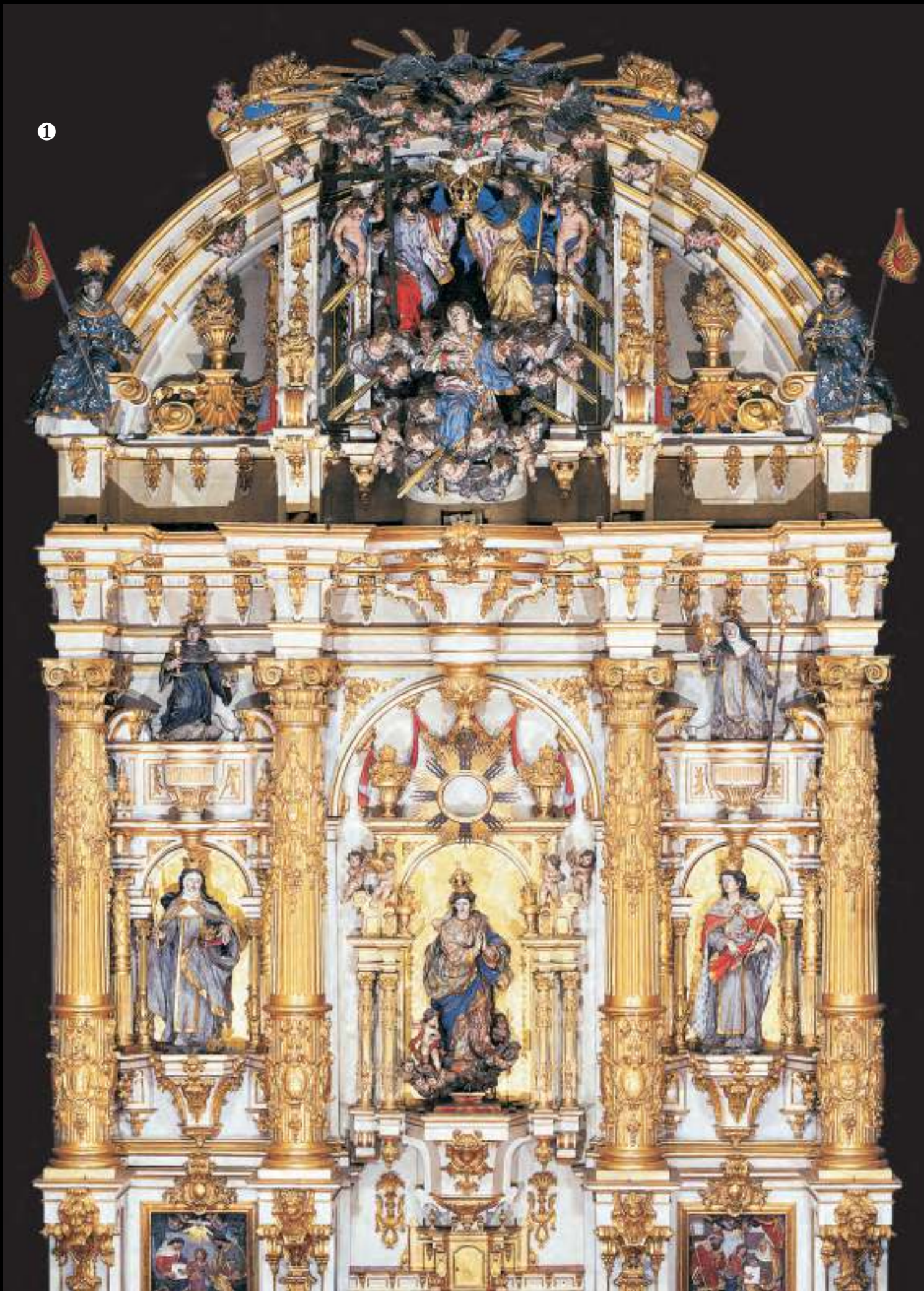
49. Ertilari honi buruz ikus, Andrés de Sales FERRI CHULIO, *El escultor Francisco Vergara Bartual (L'Alcudia 1713 - Roma 1761)*. (L'Alcudia 1997); ikus baita, VV. AA. *La estatua de plata de San Ignacio de Loyola*. (Bilbo).

50. M^o I. ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos*, II. libk., 91-97. or.

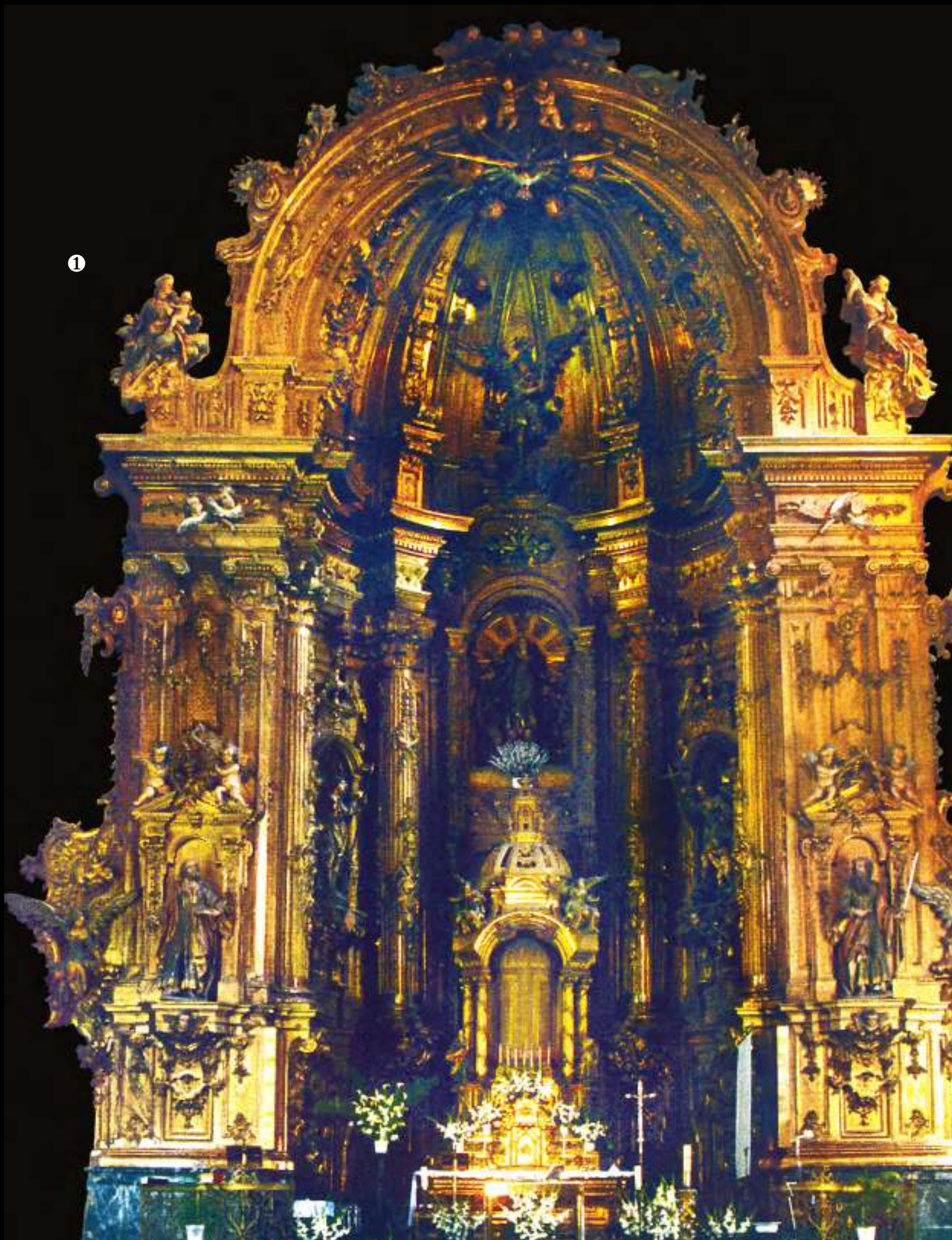
51. C.M.N., III, 384-385. or.

52. “Adelgaza la madera hasta dejarla reducida a una fina lámina en los bordes de las telas colgantes a la par que quiebra los paños en pequeños dobleces muy delicadamente resaltados y terminados en aristas que prestan a la figura gran movilidad. Lo adecuado de su planteamiento y lo apurado de su ejecución hacen de la mayor parte de las imágenes obras plenamente conseguidas”. M^o C. GARCÍA GAINZA, *El escultor Luis Salvador Carmona*. (Iruña 1990) 35. or.

53. I. CENDOYA, O.c.

1

SANTA KLARA ELIZAKO ERRETAULA NAGUSIA. AZKOITIA (G).

Irudi erref.: Retablos II, 861-863. or.

IKONOGRAFIAREN ANTOLAKETA

- A. Santa Klara
- B. Sortzez Garbia

- a. Boloniako Santa Katalina
- b. Santa Koleta
- c. Sienako Bernardino Santua
- d. Capistranoko Joan Santua

nak Idiazabalgo *Mikel Santuaren estatua*.⁵³ Delako Idiazabalgo erretaularen traza bere gain hartua zuen Migel Irazustaren aholkua ontzat ematen zen, baina Mikel Santua Carmonaren gubiaz egina izatea eskatzen zitzaion.

• **Segurako Jasokundearen erretaula.** Aurrekoa bukatu orduko Segurako erretaulako imajinak eskatu zitzaizkion, neurri naturaleko 42 estatua egin zituelarik. Lan itzel bat dugu hau, mezenas baten dirulaguntzaz ordaindua izan zen, Joan Martin Lardizabal Elortzak hain zuzen, jaiotzez Segurarra eta Indiatako Erret Kontseiluko kide zenak.

Migel Irazustak hemen ere jardungo zuen, izan ere, erretaularen mazoneria *Diego Martinez Artze* bere ikasleari eskatu baitzitzaion. Lanaren tratua 1743.eko uztailean eginda, dena bukatuta (erretaula eta horrekin batera imajinak) 1747.go martxoan ekarri ziren.

Gipuzkoako multzo barrokorik guztizkoena da, zalantzarik gabe, Segurako erretaula, rococoaren efektu xarmangarriak bere goien-go gradura iristen dituena. Beheragoko mailatan Pedro eta Paulo Santuen irudiak ganbaratxoaren alboetan. Baina goiko mailan, zerua lurrarekin lotu nahia garbi azaltzen da, Birjina Mariari bere heriotza igarotzetik zeruko aintzaraino jarraituz. Erdiko nitxoan, keinu jarrera desberdinetan apostolu guztiek hilobi hutsa inguratzen dute; eta lurreko eszena horren gainean, goialderako mugimendu batetan oskol galloiak betetzen dituzten hodeiak eta aingeruen hierarkia zalapartari bat eskatzen dira Birjina zorabiatuari zerura laguntzeko Izpiritu Santuaren eta Aitaren bedeinkapen irudiaren azpian.

Kontuan izan da, Leongo katedrala nagusiko erretaulan Tomé-tarrek eraiki zuten antzeko multzo batetan inspiratua izan zitekeela Carmona.⁵⁴

Berrogeita hamargarren hamarkadan eskultura baliotsu sail bat iritsi zen Nafarroako zenbait parroketara, antza denez, ertilari handi honek Nafarren Fermin Santua kofradia madrildarrarekin zuen loturaren bitartez egindako tratua onduz eta Gortean bizi ziren nafarren emariei esker.

• **Erriberriko Frantziskotarren elizak,** janzteko zenbait irudiz aparte, baditu bi eskultura bikain ere:

- *Asisko Frantziskorena*, jarrera gogoetsuan, gurutzea eskuetan duela, Pedro de Menak sortua izan zen ikono mota bere eginez.
- *Viterboko Santa Arrosarena*, aurreko irudiarekin bikotea osatuz, haur hazpegiak eta kristalezko begiak dituela, berriro ere ertilariak naturaltasuna eta formetako edertasuna lotzeko duen gaitasuna erakutsiz.

• **Azpilketako eliza.** Eliza honetarako, Valladolideko Museoa daukanaren oso antzekoa eta alboko kapera batetan gurtzen den *Gurutze* politaz gainera, gizon eta emakume santuen irudiak egin zituen. Nafarroako bi zaindariak, *Frantzisko Xabier Santua* eta *Fermin Santua*, eta *Andres Santua*; hauetakoren bat data duena eta sinatua da (1752).

Hauen artean gailentzen dira:

- erretaula nagusikoa, hazpegi oso bitxi eta bi-ziak dituen *Andres Santuaren* izenekoa.
- eta saihetseko kapera batetan, *Arrosarioko Ama Birjina*, distira eta gozotasun keinu hori duena behin eta berriz azalduko da, Carmo-nak oso berea eta bakarra duen eta beti eza-gutzen den Birjina sortuz.⁵⁵

Salvador Carmonaren ukaezinezko **Arrosarioko Ama Birjinaren erredua** da eta molde berari leial zaiona aurkituko dugu:

- **Arizkuneko** Joan Bataiatzaile Santuaren erretaula nagusian (1757), lehentasunezko kokamenean,
- **Azpilketako** alboko aldare batetan,
- **Lekarotzeko** Bartolome Santuaren elizan,
- **Doneztebeko** Lorentzo Santuarenean,
- **Elizondoko** Santiago elizan (izendatua),
- **Erratzuko** Pedro Santuarenean (izendatua),
- **Ziortzako** (Zenarruza) Santa Mariarenean (Bizkaia).

• **Lesakan Martin Santuaren elizako erretaula.** Salvador Carmonaren eskultura sail bat izateko zoriona duen beste nafar hiribilduetako bat dugu hau. Lehen aipatutako *Tomas Jauregi* arkitektoak *Jose Zuaznabar* (Ermukoa) eta *Manuel Ariznabarreterekin* (Tolosakoa) batera 1751 eta 1754. artean eraiki zuen **erretaula nagusi** galanterako egin ziren.⁵⁶ Erretaula horretan zutitzen diren hogeiren bat mukulu horietatik eta Carmonaren lantegiko jatorri ia ukaezina dutenak erretaulan erdiko tokiak betetzen dituzten Sortzez Garbiaren eta Martin Santuaren bi multzoak dira:

- *Sortzez Garbiarena* gustu finekoa da eta Gartzia Gaintzaren iritzi, "Salvador Carmonaren eskulturarik hoberenetako bat bezala eta alaitasun irribarretsuaren eta rococo dotoreziaren adierazle on bezala har daiteke".⁵⁷
- *Martin Santuaren taldea*, elizaren izenekoa denez erdiko horma-konka batetan kokatua dago, baina oso goian, gotzain intsignia eta guzti agertuko digu, hazpegiarik adierazkorrenak aurpegian nabarrian jartzen saiatu zaio-larik.

• **Beste hainbat lan.** Nafarroako beste leku batzuetan ere Salvador Carmonaren lantegikoak bezala izendatu diren eskulturak badira:

- **Sesman** (*Arrosarioko Ama Birjina*, *Rafael Santua* eta *Asisko Frantzisko Santua*),
- **Faltzesen** (lehenago aitatu dugun *Sortzez Garbia*, *Joakin* eta *Ana Santuak*),
- **Goizuetan** eta abar.

Euskal Probintzietan ikus daitezkeen Valladolideko maisu handiaren lanik berandukoena Loiolako Santutegirako eskatu zitzaizkion hiru eskulturak dira. Bere bizitzako azkenekoan artean ere sar daitezke, 1763 eta 1764. urteetan eginak izan baitziren:

- 1726. urtean santu aitortutako *Kostkako Estanislao Santua* eta *Gonzagako Luis Santua*- bi gazteen estatuak, zeinaren aldeko jai-erra Josulagunen aldetik oso bultzatua izango zen gazte kristauen artean eta elizako aldarretarako izendatuak ziren arren, Ikastetxe-ko ezkerretako hegalean eskailburua dotoretzen bukatu dute.

54. M^o C. GARCIA GAINZA, O.c. 57. or.

55. Adin helduko Birjina dugu hau, maiestate eta aldi berean gertutasuna adierazten duena: "Maria zutik dago, besoan Haurra duela, eta bestean, luzatuz eskaintzen duen Arrosarioko. Tunikaz eta tolestutako mantuz jantzirik dago gure eskulturagilearen ezaugarri bezala. Belo zuriak estaltzen du bere burua, trianguluzko muturra eskuineko sorbaldan gaineraturik. Apur bat jiratako buruak aurpegi arrauzkara du...". M^o C. GARCIA GAINZA, O.c., 176-187. or.

56. M^o I. ASTIAZARAIN, "Gipuzkoako Erretabilistika. I. Tomás de Jauregui". *Kutxan*. (Donostia 1994), 176. or. eta hur.

57. O.c. 97. Xehetasun handiko eta argibideak dituen deskribapena, Lesakan Carmonak egin lanarena ere ikus daiteke M^o I. ASTIAZARAIN-en, 176-187. or.

- *Zaindaritzako Birjinaren* estatua, basilikako aldare baten buru dena. Badira garrantzizko agiri batzuk Salvador Carmonaren egiletasuna ziurtatzeari buruzkoak, bere bizitzako azken urteetan murgildurik zegoen depresio eta malenkonía egoera gaindituz egin zituenekoei buruzkoak.⁵⁸ Ertilari honek igaro zuen arimako makalaldiaren lekuko izan ordez, bere jeinu izaeraren heldutasuna agertuko duen eskultura da, Birjinaren irudiari edertasun eta bake betetasun miresgarri bat erantsiz. Ondoren Arrosarioko Ama Birjinaren erdua etorriko da, Errege makilaren ordez arrosarioa hartuz.

● JUAN PASCUAL DE MENA:
BERE EUSKAL LANA

Carmona baino zazpi urte gazteagoa zen eskulturagile handi hau (1707-1784), Toledo-ko Sagra herrian jaio zen eta bere prestakuntzaz ezer ziurtasunez ez dakigun arren, Gortean sona handikoa egin zen Nafarren Fermin Santuaren elizarako burutu zuen Zaindaritzako Birjinaren estatuarekin (1746).

Bilbo hiribilduak bere zerbitzuak alokatu zituen 1754.eko otsailean Nikolas Santuaren elizako imajinak tailatzeko; eta eskulturagileak hiribildu honetara familia eta lantegia berekin zituela etortzeko erantzukizuna hartu zuen. Menaren prestakuntza Madrilen sortu berria zen akademiaren inguruan emana izan zenaren susmoa izatekoa da, laster bertako Eskulturako Maisu Zuzendari izendatua izan baitzen. Aitatu Erakundearen fundatzailea zen **Juan Antonio Olivieri** eskulturagile italiarraren inguruan mugitzen zenez, oso litekeena da, bere estiloaren prestakuntza italiar klasizismoaren ertilariek eragindakoa izatea.

Sarritan **Salvador Carmonarenak** bezala izendatu arren, Pascual de Mena ertilari emankor honenak diren lanak, anatomietan, jantzi luze ederren tolesturetan eta jarrera eta mugimenduetan duten naturaltasunagatik, eta emakumezkoen eta haurren irudietan, batez ere, ematen dien egituretako edertasun zoragarriengatik eta beti bere modelatuaren ezauzgarria den rococo "morbidezza" deitu horrenagatik ezagutzen dira.

● **Bariko Nikolas Santuaren eliza. Bilbo.** Pascual de Menak Nikolas Santuaren bilbotar elizako bost aldaretarako tailatzeko erantzukizuna hartu zuen *17 aletako eskultura* saila da "Juan Pascual de Menaren eskultura multzorik interesgarriena".⁵⁹ Erretaulak urrezatu gabe eta koloreanitzez jantzi gabe utzi ziren, intxaurrondo zuraren margo ilunean.

Sail honetan deigarriak dira:

- batez ere *Karitateko Ama Birjina*, jarraian aitatu dugun bi irudi santuen multzoari ematen dion batasun trinkoak sortzen duen harriduragatik:

- *Santa Apolonia*,
- *Santa Barbara*.

Oso bikainak dira:

- *Lazaro Santuarena*,
- *Bariko Nikolas Santuarena*, aldare nagusian buru den santuaren izenekoa.

● **Anton Santuaren eliza.** Baita Bilboko parrokia honetarako ere tailatu zituen hiru irudi, *San Antonio*, *San Roke* eta *San Sebastian*. Haurrekin dagoen Antonio Santuak oso ederki laburbiltzen ditu lehen aipaturako hazpegiak.

Goraipamenezko hitz berak esan daitezke bilbotar Arte Ederretako Museoak gaur duen Ama *Doloretakoez*.

● **Donostiako Santa Maria basilika.** Camino Doktoreak dioenez,⁶⁰ Donostiako Santa Maria elizako eskultura batzuk ere Pascual de Menari esker ditugu, hain zuzen ere **Santa Katalinaren aldarekoa** (edo "Kontsulatukoa"). *Familia Sagaratuari* buruzkoa da, Birjinaren gurasoekin eta talde osoaren erdigune bezala Jesus Haurra dutela. Hodei lehorren gainean atsedean hartzen duten lagun sagaratuak badute, halako bake adierazpen baten barruan, barroko keinu neurritsu bat eta batez ere argi dagoen rococo grazia bat. Horrelako talde ugariaren konposaketa, barrokoa baino neoklasikoagoa den simetria eskema baten inspirazio bidez lortua da.

Horma-konkak betetzen dituzten *hiru eskulturak* Pascual de Mena berarenak bezala hartu behar dira inolako zalantzarik gabe:

- *Santa Katalina* goienekoan,
- *Loiolako Inazio Santua* eta *Xabierko Frantzisko Santua* albokoetan.

● BERTAKO ESKULTURAGILEAK

NAFARROA ETA ARABA

Idatzi dugun bezala XVII. mendearen azken urteetan haizeak ez zuen kalitate oneko irudigintza baten alde jotzen. Alde batetik, egia da erretaulaketako imajinagintza pinturazko oihalez osatzen dela, estatua mukuluz baino gehiago; beste aldetik herri fededunaren artean, taila churriguereskoak zirikatze liluragarriagoa eragingo zuen apainketa zorabiagarri batekin, arte mailan baliozko eskulturarekin baino. *Samaniegoko erretaula nagusi* zamatuegiari buruz P.L. Etxeberria Goñik arrazoi osoz idatzi du, honako hau askoren artean "eskulturaren galeran, arkitektura nahiago izatearen adibide bat gehiago dela".⁶¹

Nafarroari dagokionetan, guztiz eskulturazko balioari eta benetako arte sormenezkoa denari jaramonik ez badiogu egiten, zilegi da, aldi honetan, egin izan den bezala, Tuteran Gurreatarrena, San Juntarrena, Domingueztarrena, Biniestarrena eta Kaskanten Serranotarren herentzia bereganatu zuten erriberako zenbait lantegik iritsi zuen sona txalotzea.⁶²

JUAN PERALTA. Baina, une horretan Joan Peralta bezalako ertilari bilatuenen sona, ez zegoen eskultura solte baliotsu bati hain lotuta, *Iruñeko Lekaipe Errekoletoen erretaulakoa* izan behar zuenaren modura, nahiz *Iruñea*, *Naiara ala Kalagorria* bezalako hiri garrantzikoagoetan, *nafar Erriberako elizetako erretaula churrigueresko eta rococoetan* koloreanitzezko igeltsuen bitartez eginiko apainketa lan oparoari bezainbat, behintzat.

BARIKO NIKOLAS
SANTUAREN ERRETAULA.
BILBO

Irudi erref.: Retablos II, 902. or.

IKONOGRAFIAREN ANTOLAKETA

- A. Bariko Nikolas Santua
B. Haurtxo errugabeen sarraskia

- a. Lorenzo Santua
b. Bizente Santua
c. Lorenzo Santuaren martiritza
d. Bizente Santuaren martiritza
e. Karitatea
f. Sendotasuna

58. M^o C. GARCIA GAINZA, O.c. 117. or.

59. Juan NICOLAU CASTRO, "El escultor Juan Pascual de Mena". "Goya", 214. znb., 1990, 194-204. or.

60. Joaquin Antonio de CAMINO y ORELLA, *Historia de la Ciudad de San Sebastián*. (Donostia 1963). 13. or.

61. *Álava en sus manos*, IV. libk., 158. Ikus lan honetan Arabako beste adibide ugari ere.

62. R. FERNANDEZ GARCIA, "El retablo barroco en la Ribera". *El Arte en Navarra*-n. 29. znb.

MARTIN SANTUAREN
ELIZAKO ERRETAULA.
ZEGAMA (G).

Agustin Santua.

Arrosarioko Ama Birjinaren
erretaula.

Irudi erref.: Gipuzkoako erretablistika I. 86-90. or.

Joan Bataiatzaile Santua.
Pasai Donibane (G).

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

DEL RIO SENIDEAK. Gauza bera esan liteke, *Del Rio* anaiez bezala, hurrengo belaunaldiko mihiztatzaile batzuei buruz ere, beren jardueraren barruan jarri behar baitira, ez hainbat agiri onetako eskultura baliotsuak, baizik rococo apainketak dituztenak, esaterako, **Tuterako Jurgi Santuaren parroki**an eraiki zutena bezalakoak (1749).

FRANTZISKO JIMENEZ. Biana eta Kabredoko lantegi ospetsu eta zaharrak ez ziren mende berriaren argitan desagertu. Eta *Frantzisko Jimenezek*, bere aita *Diego Jimenez Gaztearena*, ez bere aitona *Joan Bazkardoren* izen ona ezin izan bazuen berpiztu ere, gorde zuen, halaz ere, behar haina aipu bi mendeen abagunean ezagunenak ziren arkitektoen ondoan eskuhartzera dei ziezaioten. Horrela, estimatzeko lanik burutu zuen ekialdeko Lautadan eta Errioxa arabarrean.

MANUEL IZQUIERDO. Garai honetako den Manuel Izquierdo arabarrak ere mereziko luke aipamen berezirik, bere Gasteizko lantegitik atera baitziren XVIII. mendearen lehen hamarkadan, **Gasteizko Bizente Santuaren parroki**ako erretaula nagusirako irudi eta erliebeak.

GIPUZKOA

Probintzia honetan ere badirudi XVIII.aren eguerdia etorri zain egon behar dela, Salvador Carmona, Pascual de Mena eta abar bezalako kanpoko eskulturagileen lanen eragina izan zitekeenaren bidez, kontuan hartzea merezi duten euskal izenak sortzeko: *Felipe Arizmendi*, *Frantzisko Azurmendi* eta *Mendizabaltarrak*.

FELIPE ARIZMENDI (1725). Ertilari donostiarra izan zen Felipe, estimazio handiko imajinagilea, agiri askotan azaltzen denez. Berea, barroko klasizista bezala izenda daitekeen lana da.

Berea da, Zendoiaren iritzian, Olaberrian elizako erretaula nagusiaren buru den Joan Bataiatzaile Santuaren irudia, inolako zalantzarik gabe, erretaula egin aurretik ere bazena.

Santa Mariaren elizan (1710-1713), Donostian ere lan egina da Arizmendi, Pio V.aren aldareko **Jose Santuaren** irudi polita bere eskuz egina delarik. Bakardade deritzan aldarearen azpian dagoen **etzaniko Kristo** eta gaur egun basilika honetako atzealdean gurtzen den **Ecce-Homoa** ere bereak dira.

Ceán Bermudezek bere *Hiztegian*, eta Viñaza Kondeak bere *Eranskinetan* ertilari honenak diren eskultura batzuk ematen dituzte, ohar frogarri eta guzti:

Donostiako Santa Marian;

- *Pedro Apostolu Santuarena*, Kotsulatukoa deritzan aldarean,
- *Arimen dominak*, Bizente Santuaren parroki

Pasai Donibanen, aldare nagusiko irudi batzuk:

- *Joan Bataiatzaile Santua*, erdiko nitxoan buru dena,
- eta saihetsetan, *Pedro eta Paulo Santuak*, oraindik ere beren tokiak eder azalduz.

Inola ere, Pasai Donibanetik ekarritakoa da *Pasai San Pedro* herrian gordetzen den **Jose Santuaren** irudia, zeinaren egilea guztiz frogatua baita, ertilariak berak ideia bikaina izan zuen, izan ere, oinazpiko aingerutxo baten taila txokoan, hiru mende igaro arren irakur litekeen txartel bat uztekoa: "*Felipe de Arizmendi me izo y mando acer el...sr... ..Agustin Diez... En San Juan a 11 de julio de 1696*".

Ceán Bermudez eta Viñaza Kondeak Arizmendi beste zenbait aleren egiletzat ere hartzen dute:

- **Soraluzen**, *Jesus Nazaretarrarena*,
- Tolosan (1722), **Loiolako Inazio Santuaren** irudi batena eta, zalantzarik gabe 1781.go parrokiako sutean desagertu ziren *pasioko pauso* batzuen.
- **Bilboko katedralean** *Sortzez Garbiaren* eta *Santa Barbararen* estatuak bereak bezala izendatzen dira.

FRANTZISKO AZURMENDI. Erretaula trazatzaile eta mihiztatzailea da. Eskulturagile bezala ere aritzen da noizbehinka. Rococoa modan jartzen ari den garaian sartuko da horretan.

• **Donostiako Santa Mariaren basilika**ko erretaulak. Estiloa da Donostiako Santa Maria basilikan **alboetako** erretaulak bereizten dituen:

- *Pedro Santuarena*, arrantzaleen kofradiak ordaindu zuena,
- *Familia Sagaratuarena*,
- baita eliza beraren aldare-aurreko eskola apaintzen duten aingeruetan ere.

• **Andoingo Martin Santuko** erretaulak. Azurmendi berri ere, lehen esan dugun bezala, *Pedro Santuari* eta *Familia Sagaratuari* eskainitako **alboko erretaulatan** forma berdinetara itzuliko da, eta Manuel Lekuonaren iritziz, Donostiako berdin-berdinak dira.

Eliza horretako eskolaren errematea agindu zitzaion Azurmendiri 1765. urtean, gangak amaitzeko puntan zeudela; eta berehalaxe bere bizkar hartu zuen alboetako batzuen ardura, baina aurreko orrialdeetan esan bezala, *Santiago Marsili* izan zen zegozkien irudiak tailatu zituen.

Arkitekto mihiztatzaile honen azken lanean, nabarian dagoen ibilbide estilistikoari buruz ari delarik, Zendoiaren iritzi da, "bere lan ugariak lekuko hartuta, litekeena da Azurmendi Neoklasikoaren maisurik garrantzizkoena izatea, bere produkzioa Rococoaren azken aldean hasia bada ere".

MENDIZABALTARRAK. Eibarko familia leinu batekoak dira, Zorrozueta eta Zendoia historialariek orain berriki agiriataratu dituztenak.⁶³ Familia horretan gehien axola zaizkigunak, Aulestiko sagrarioa baizik ezagutzen ez diogun *Hilario Mendizabal* baino gehiago, *Joan Bautista Mendizabal I.a*, eta honen seme *Joan Bautista II.a* dira, zeinaren lanak joera neoklasikoaren barruan kokatu beharko liritekeen.

Joan Bautista Mendizabal I.a. Eskulturagile honi buruz badakiguna hauxe da, oso joria izan zela. Idiazabal, Astigarreta, Zumarra-

ga, Lekeitio, Lesaka eta abarreko irudiak egiteko hitzarmenak egina zen.⁶⁴

Mendizabal ez zen jeinua zuen eskulturgilea inola ere, baina berari bizitzeko egokitu zitzaion artearen erdi-basamortu lehorra gogoan hartuz, benetako estimazioa merezi du historialariaren aldetik. Eskulturgile barrokoa da; eta bere Zumarragako lanaren data begiratu ondoren, uste izatekoa litzateke bere barroko-tasun soila, neoklasizismoa aldera irekitzearengatik dagoen rococo sentiberatasuna iradokitzen duela; egia esatekotan, aitzitik denean, bere eskulturen azterketa batek azken barrokoari etekina ateratzeko eta dinamismo plastikoa bere azken ondorioetara eramateko ezintasuna salatzen duenean.

• **Idiazabalgo Mikel Santuko erretaulak.** Erretaula lana, Idiazabalgo Mikel Santuaren parrokiari **alboetako erretaulatik** hasi zen. *Jose Antonio Iparragirre* maisuarekin 1734-36. urteetan egindako hitzarmenak dira: bata Familia Sagaratuari eskainia da eta bestea Loiolako Inazio Santuari.

Ez da agirieta azaltzen imajinagilearen izenik; baina, *Inazio Santuaren irudia* bederen, kalitate handikoa dela esan dezakeguna da, Fundatzaile santuaren itxura bitxi bat erakutsiz, oraindik barrokismo oso soila eta anomiako zatietan xehetasunezko modelatua egoki dituela: santuaren aurpegian eta eskuetan eta liburuari eusten dion aingeru biluzean.

Urte batzuk beranduago (1742) *Migel Irazustak* Madriletik bidalitako trazari jarraikiz, Iparragirrek bere gain hartuko du **erretaula nagusia** burutzeko erantzukizuna; eta imajinagintzarako Joan Bautista Mendizabal hartuko du hitzarmen bidez.

Irazustak egitasmoan *erdiko nitxoko Mikel Santuarentzat* bereziki ikasia zen esku bat eskatzen zuen (eta litekeena da horretarako *Salvador Carmonaren* esku hartzea lortu izana azkenean); bi aldeetara gaur egun *Lorentzo eta Bizente martiri santuen* irudiak ikus ditzakegu; zutabe artetan *Apostoluen* Printzeen irudi politak zutitzen dira; atikoan *Kalbarioa*.

Emaitza kalitate bikainekoa da, Mendizabalek eginikoetan hoberenetakoa, agian. Anatomia modelatuaren egokitasunak, ia irudi guztien jarrera dinamikoak, era askotariko mantuen tolesturen aieratzeak eta aurpegietako halakoxe adierazkortasun indarrak, multzo hau gipuzkoar gubietatik sortu den eskultura barrokorik helduenaren adierazgarririk duinenen artean jartzen dute.

• **Astigarretako Pedro Santuaren erretaula.** Joan Bautista Mendizabalekin egin zen 1745. urtean Astigarretako Pedro Santuaren **erretaula nagusiko** irudien tratua. Ertiliarik Apostoluen Printzea gotzain jantziez adierazi zuen, bere mitra zorrotza eta artzain-makila luzearekin, aurpegi duin, bizarduna, begi hondoratuak eta jarrera zurrunarekin.

Alboko nitxoetako bi irudiak, Joan Bataiatzaile Santuarena eta Inazio Santuarena barrokoagoak dira, plastikoki egoki baino kontrapostoz behartuxego.⁶⁵

• **Zumarragako Santa Mariako erretaula.** Tomas Jauregi arkitektoarekin egin zen 1756. abenduaren 3an Zumarragako Santa Mariako

erretaula nagusiaren tratua, eta arkitekto honek egun berean, Joan Bautista Mendizabal eskulturgilearekin hitzarmen bat sinatu zuen, honako honek erretaulako irudiak lehenengoaren trazaren arabera egiteko erantzukizuna hartuz. Erabakitako prezioa 52.000 erreale-takoa zela eta urtean 4.000koz ordainduko zitzaiela jakitea interesgarria da; eta bi ertiliariek beren artean erabaki zutela 52.000 horietatik, 15.000 eskulturgileari zegozkiola, eta gainerako 37.000k, arkitekto maisuarentzat geldituko zirela.

Inazio Santua, oso dotoretuak diren apaiz kasulaz eta albas jantzita azaltzen da laino baten gainean. Loiolako santuaren delako hazpegien arabera, hots, erdiburusoila eta bizar motza duela, bere ezkerreko eskuan AMDG hizkiak dituen Inazioaren Araudiaren liburu irekiari helduta eta eskuinekoaz berau erakutsiz, asmatu dezakegu Loiolako Santutegirako Frantzisko Bergarak modelaturiko zilarrezko estatua famatuan duela sorburua.⁶⁶ Dakigun gauza da Loiolako estatuatik desagertu egin zela Santuaren oinetan aingeru batek eusten zuen IHS anagrama distiratsua, Zumarragakoak daukana bezalakoa baitzen, baina kontrako aldean jarrita.

Inazio Santuaren aurrez aurre jarritako *Neri-ko Felipe Santuaren* estatuak duintasunez eusten dio berarekin duen paralelotasunari.

Zakarragoak dirudite beste irudiek: Joakin eta Ana Santuak, Pedro eta Paulo Apostolu Santuak, eta lau ebanjelariak.⁶⁷

Frantzisko Iberori eskatuko zaio 1769. urtean eskulturei buruzko epaia. Hauxe izan zen bere iritzia "Inazio Santuaren eta Neri-ko Felipe Santuaren estatuak ez dutela bakoitzari dagokion nitxoaren neurria eta oinazpikoen gainean zutitu behar direla, jantzita dituzten birretak kendu eta horien ordez argi-koroak eman behar zaizkiela". *Jasokundearen estatuari* ere antzeko oharrak egin zizkion, izarrezko koroa txikiagotu zedila kontseilu emanaz. Gainerako taila guztia "arteza eraikia dagoela" irudituko zaio. Joan Bautista Mendizabalek bere adostasuna adierazi zuen eta ondorioz delako proportziorik ezak konponduko zituela agindu zuen.⁶⁸

• **Aizarnako Jasokundeko erretaulak.** Eibarko ertiliararen Aizarnako lanaren aipamena egina dugu jada. Parrokiako alboetako erretaulatan, Kantabriarra zen *Lucas de Caminok* muntatu eta agian *Frantzisko Iberok* 1746.ean diseinaturiko beren lau nitxoetan, beste hainbat irudi kokatu ziren. Mendizabalek landuak izan ziren 1758. urtean:

Erdiko nitxoan, Arrosarioko Andre Maria, saihetsetako horma-konka sendoetan *Domingo Santua* eta *Santa Teresa* dituela. Goieneko nitxoan dago *Santa Ana*.

Beste saihetsekoan:

- *Inazio Santuak* betetzen du erdigunea,

- bi *Antonio Santuak* albokoak, eta

- *Sebastian martiri Santuak* **goieneko** nitxoak okupatzen.⁶⁹

Lagundiaren Fundatzailearen irudiak, ertiliarik berak Zumarragarako egin zuenaren berdina dirudi. Biak barrokoaren ezaugarri den

JASOKUNDEKO ELIZAKO
ERRETAULA.
GABIRIA (G).

Irudi erref.:
Gipuzkoako erretablistika I, 140-151. or.

63. "Precisiones sobre los Mendizabal, escultores guipuzcoanos del siglo XVIII". "KOBIE" 1990, 5-24. or.

64. I. CENDOYA, O.c. 352. or.

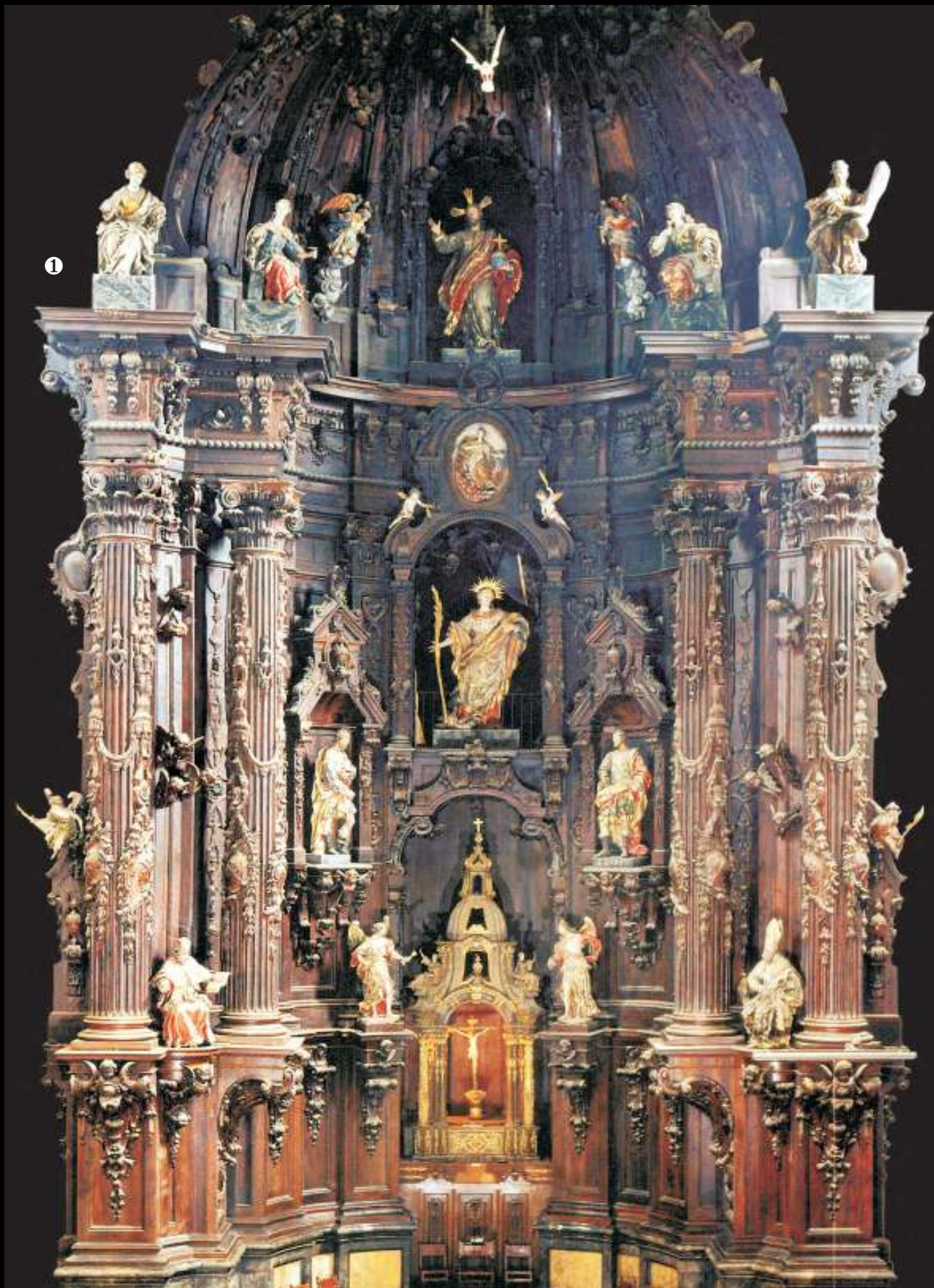
65. Ibid., 352. or. eta hur.

66. Gaur egun maisu lan hau Loiolara 1758. abenduaren 21ean iritsi zela dakigun gauza da. Joan Bautista Mendizabalek Zumarragako eskultura egiteko tratua egina zeukan data honetarako baina oraindik tailatu gabea zuen. Frantzisko Bergararen eskultura Loiolako Gelatxoan kokatzea sozio-erlijioso oihartzun bereziko gertaera izango zen inola ere. Ertiliarren eskulturak sortu zion ukituari Joan Bautista Mendizabalek ezin alde egin izan zion; eta eibartarraren eskulturaren honen eragina begien bistakoa da Zumarragan eta Aizarnan.

67. Eskultura horien ikonografia deskribapen bat ikus daiteke, M^o I. ASTIAZARAINEN "El arquitecto Tomás de Jauregui y el escultor Joan Bautista Mendizabal en el retablo mayor de Zumarraga". B.R.S.A.P. 1990, 359-390. or.

68. M^o I. ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos*, II. libk., 293. or.

69. Ibid., 283-258. or.

1.- Bergarako Santa Marina elizako erretaula nagusia.
2, 3, 4 eta 5.- Bariko Nikolas Santuaren elizako erretaula nagusia eta alboetakoak. Bilbo.

2

3

4

5

11.- Jasokundeko Andre Mariaren elizako erretaula nagusia, Zumarraga (G). 2.- Errekoletoen Komentuko erretaula nagusiaren xehetasuna, Iruñea. 3.- Arimen erretaula, Bizente Santuaren elizan, Donostia. 4.- Bizente Santuaren erretaula nagusia, Gasteiz.

2

4

3

JASOKLINDEAREN ERRETAULA ZORNOTZAN (B).

Irudi erref.: Retablos II, 896-897- 899. or.

IKONOGRAFIAREN ANTOLAKETA

- A. Jasokundeak Andre Maria.
- B. Migel Santua
- C. Izpiritu Santuaren Usoa

- a. Aingerua
- ap. Apostoluak (Pedro eta Paulo Santuak)
- ar. Goiaingeruak (Rafael Santua eta Aingeru Zaintzaile Santua)
- v. Bertuteak (Karitatea eta Sendotasuna)

Paduako Antonio Santuaren erretaula Iruñeko Errekoletoen komentuan. Irudi erref.: Sahats artsihoa.

mugimendua dute eta esan berria dugun bezala, Loiolan zilarrezko irudi ezaguna jarri zen urte hartatik abiatuta landuak daude. Argi eta garbi dago eibartarraren eskultorei, valentziarra zen Frantzisko Bergararen eskultoretan liluratzeko gaituen malgutasun naturala eta rococoaren grazia guztiz falta zaiela.

- **Errezilgo Martin Santuko erretaulak.** 1765 eta 1768 bitartean bukatutzat emanda geldituko ziren Errezilgo (Gipuzkoa) parrokiako alboetako imajinak (*Sortzez Garbiarena* eta *Arrosarioko Amarena*), beren mazoneriaz *Tomas Jauregi* arkitekto ezaguna arduratu zelarik. Joan Bautista Mendizabalekin egindako ikonografiaren eskaria agerietara eramaten da, baina ez da ziurtasunez agertzen egilea bera izan zenik, batez ere, estatua ugari dituen bi multzo baitira (hamabiren bat mukulu).⁷⁰ Gauza bat, bederen, nabaria da, jeinu bat izan ez bada ere, une horretan bertako imajinagileen artean jantziena bezala izendatu daitekeela. Bi erretaulak irudiak kalitate onekoak dira, Sortzez Garbiaren erretaulan buru dena bereziki, barroko dinamismo alderako hastapen joera bat rococoaren graziaz geldiaraziz; nahiz eta, gehiegizko koloreaniztasunak, aurpegiak batez ere, modelatuaren edertasun plastikoari zor zaion arreta galdu arazi.

ANTONIO MIGEL JAUREGI. Tomas Jauregi arkitektoaren semea da Antonio.

- **Gabiriako Santa Mariako erretaula.** Tomas Jauregik 1766. urtean egin zuen Gabiriako Santa Marian **erretaula nagusiaren** tratua, baina ezin amaitu izan zuen, 1769. urtean hil baitzen. Antonio Migel eskulturagilea zen eta bere aitaren lanak amaitzea bere gain hartu zuen, *best irudi nagusien* taila barruan zela: *Jasokundeak* ("sei oinek garaieraduna bere tronua eta serafinekin, bi mutiko lagun dituela"), *Pedro, Paulo, Mikel* eta *Lorentzo Santuen* mukulu txikiagoak gainera.

Tomas Jauregi arkitektoarekin hitzartu zen egitasmoari dagokionez, Gabirian gauzatu zena oso bestelakoa eta erraztu samarra da. Aurreikusitako zutabe salomondarrak ez dira agertzen, eta arkitekturaren rococo estiloak neoklasikorantz egingo du nabarmenki erraztuz. Eta, guztien gaineratik imajinak bestelakoak dira: eta buru den irudia, Mariaren Jasokundearena, bistan dago barrokoa dela eta besteak baino onargarriagoa bada ere, bere bolumentan modelatu kaskarrekoa eta batasun plastikorik gabea da.

- **Zegamako Martin Santuaren erretaula.** Zegaman 1769 eta 1772. urte bitartean, Martin Santuaren elizako bi **saihetsetan**, *Arrosarioko Ama Birjinari* eta *Arima Bedeinkatuei* eskaintako **bi erretaulak** ikonografian barroko-tasun bera eta gabezia berdina sumatzen dira.⁷¹

BIZKAIA

Barrokoaren azken aldi honetako eskultura lanei buruz gaur lortu litezkeen agerietako ohar guztiak ezagutu ahal izateko, ezinbestekoa da berriro Julen Zorrozuak gai honi eskaini dion azterketara jotzea, nahiz eta, salbuespen bezala, zenbait alditan ohartarazi dugun, kasu askotan ezin bereizi litekeela norainokoa den trazatzaile eta arkitektoaren lana eta non

hasten benetako imajinagilearena. Imajinagile bezala nolabaiteko izen ona duten euskal eskulturagile baieztagarrienen izenetan jarriko dugu beraz, muga.

JOAN MUNAR. Elorrion jaio zen eskulturagilea dugu.

- **Atxondoko Arrosarioko Andre Mariaren erretaula.** Joan Munarrek Arrosarioko Andre Mariaren erretaulan buru denaren mukulua egin zuen. **Domingo Zumalde** oñatiarrari *Joakin Santua* eta *Birjina Haurraren* irudiak aginduko zaizkio (1742-44).

- **Mundakako Santa Mariaren erretaula.** Munarri 1754-58.ean ordainduko zaizkio Mundakako Santa Mariako erretaula nagusiko bi mukuluak.

- **Elorrioko Sortzez Garbiaren erretaula.** Urte horietan bertan, Munarrek, *Juan Antonio Hontañon* kantabriarra lankide duela, bere gain hartuko ditu Elorrioko Sortzez Garbiaren rococo **erretaulako eskulturak**, eta 1761-63 urte bitartean *Mikel Santuaren* eta *Gabriel Santuaren irudiak* egingo ditu.

- **Zornotzako erretaula** 1761).

Gero irudi hauek egiten jardungo du:

- *Arrosarioko Ama Birjina,*
- *Paduako Antonio Santua,*
- *Antonio Abade Santua.*

- **Foruako Martin Santuaren erretaula.** Bi urte beranduago ordainduko zaizkio Munarri Foruako Martin Santuaren erretaula Nagusiko mukuluak (1763).

JERONIMO ARGOS. Oroitzapen garbi bat mezezi duen beste bertako ertilarri bat Jeronimo Argos da; Bilbon bizi zena.

- **Gernikako Santa Mariako erretaula.** Eta 1775. urtean Gernikako Santa Mariako aldaire nagusiko zenbait irudirengatik jasoko du diru-saria. Erretaula desagertua bada ere, delako erretaulakoak ziren eskulturen batzuk mantendu dira:

- parrokiaren bertan,
- **Muxikakoan,**
- Elizbarrutiko Museoa,
- eta oso litekeena da berari zor zaizkionak izate aipatu dugun Zornotzako Santa Mariako erretaula rococo eskulturak.

- **Urdulizko Arrosarioko Andre Mariaren erretaula.** Erretaula buru den *Arrosarioko Andre Maria, Santa Ana* eta *Birjina Haurraren* irudiak lagun dituela, Jeronimo Argosek egingo da (c. 1775).

BASKONIA KONTINENTALEKO ERRETAULAK

Baskonia kontinentaleko eskulturagile barrokoari buruzkoetan laburrak izan beharra daukagu, agirien urritasuna dela eta. Beste alde batetik, 1789.g. erreboluzio bandalismoetik libre gelditu zen apurra, bai arkitektura egituretan, nahiz eskultura eta margolan mailan, oso apalak diren erretaula gutxi batzuk baizik ez dira Euskal Herriko hegoaldekoekin alderatuz gero.

Hauetatik, beren neurriaren apaltasuna eta santutegiaren nagusitasuna bereizten ditu,

agian honen azalpena, Baionako gotzainek, protestanteen aurrean, *Erregeren Bertakotasunaren* dogma eta Erreserba santuarekiko jaiera bultzatu eta defenditzearren jarri zuten berotasuna izan liteke. Ipar Pirinioetako barrokoaren historialariek egokiro azpimarratu dute Euskal Elizak eukaristiaren gurtzari, eta zehatzago esanda sagraioen apainketari eman dioten garrantzia eta geldiro ikertu dute.⁷²

Bat izan ala bestea izan Baionako ia eliza guztiak beren barroko apainketa galdua dute, eta berari buruz esan litekeen pixka agiri idatzietan azaltzen den horretan oinarritzen da.

Lapurdin berriz, barrualdeko elizatan bada oraindik garai horretako erretaula xumeren bat duenik.

• **Ainhoako erretaula.** Ainhoako erretaula oraindik klasikoa da. Bere bi solairuetan, eskualde horretan sarritan ematen diren irudiak ditu:

- lehenengo mailan, *Pedro eta Paulo Santuak*, *Joan Bataiatzaile Santua* eta *Martin Santua*;
- bigarrenen, Birjinaren *Jasokundearen* alboetan *Blas Santua* eta *Alexandriako Santa Katalinaren* irudiak.

• **Donibane-Lohitzuneko Joan Bataiatzaile Santuaren erretaula.** Eskualdekorik aberats eta galantena Donibane-Lohitzuneko erretaula da. Hiru gorputz eta hiru kale ditu, frontoi hiruki txiki batez errematatzen direnak, gainean bi aingeru etzanak dituela:

- *Betihereko Aitare* irudia dena mende duela;
- bere hegalak zabaltzen dituen pelikano bat beraren azpian;
- *Pedro eta Paulo apostoluak* lehen solairuko nitxoetan.

Martin Bidatxeren lantegiko lana da:

• **Itsasuko Fruktuoso Santuaren erretaula.** Beste erretaula oso eder bat bada Itsasuko Fruktuoso Santuaren elizan, barrokoan ohi den bezala ikonografia eta apainketa oso joria duena.⁷³ **Bernard Dartigacave-ren** lantegian egingakotzat jotzen da.

• **Senpereko Pedro Santuaren erretaula.** Bere multzoagatik bisitaria gehien hunkitzen eta elizaren burualdeko frontoi osoa estaltzen duena Senpereko Pedro Santuaren erretaula da. Hobeto esateko, hiru dira erretaulak, zeren eta, absidedeko zortzialdeko aurrea estaltzen duen nagusiaz gainera, badaude eliztarren aurrez aurre alboetako hormak guztiz estaltzen dituzten beste bi erretaula ere, bikiak hain zuzen.

Hiru erretaulok badituzte erliebedun eserlekua, hiru kaleetako bi gorputz eta atikoa. Iru-dien horma-konkak erdi puntuko arkuak dituzte beheerako solairuan, eta dintelak goienekoan.

Badaude *Pedro Santua* eta *Eliz Guraso Santuen* irudiak, nahiko kalitate dutenak. Eserlekuko erliebeetan barroko soileko zenbait eszena gailentzen da, ongi samar osatuak daude; *Hilobiratze Santua* eta *Pilatore* *Ikuzketa*, esate baterako.

Sorburuko tabernakulua erreboluzioko hondamenean desagertu zen, eta XVII. mendeko **sagraio** bat jarri zen beraren orde, Aita Kaputxinoen kapera batetatik ekarritakoa: he-

men agertzen dira *Pedro Santuren* eta *Eliz Guraso*en erliebeak, eta santu bizardunek (santu Kaputxinoak zalantzarik gabe) egindako mirarien zenbait eszena.⁷⁴

BERNARD DARTIGACAVE. Lapurdiko lurralde horretan orain gutxi ageritaratu den beste ertilar bat, Biarnoko Santa Koloman jaio zen Bernard Dartigacave dugu, eskulturagilea eta erretaula urreztatzailea berau. Lanean, familiako lantegian aritua izango zen, abizen bereko beste bi ertilariren berri bai baitugu: Oloruen bizi izan zen *Joan Bautista* eta *Erienne*, emakume euskaldun batekin ezkondua eta, Mendiondon (Lapurdin) bizitu zena, bere espezialitatea erretaula urreztatzailea zelarik. *Olorueko Gurutze Santuaren erretaula*, oso-osorik gorde dena, 1706.ean landu ondoren Bernard Dartigacave Euskal Herrian lan egiteko tratua egin zitzaion. Kanbon kokatu zuen bere lantegia eta hantxe hil zen 1722.go ekainaren 20an.

Bereak ditu *Oregeko elizan erdiko erretaula* eta **bi alboetakoak** (benetako erretaulak baino gehiago ohol soilak) Bidaxuneko kanonikoen hamarrenen kontura kobratu zituelarik.

Bere alargunari eginiko ordainagiri batzuen bitartez ikusten da lanen batzuk (zehaztu gabek) egin zituela **Luhuson**.

Eskultura emaitza bezala, Bernard Dartigacaveren lanak, langintza ongi ezagutzen duen norbait adierazten badu ere, ez du Espainia aldeko barrokoaren ezaugarri den bizitasun eta malgutasunik. Estiloen bat etortzeagatik, oso litekeena da, aipatuko ditugunetatik kanpo, bere eskua ikusi behar izatea bera bizi zen Kanbotik gertuan dauden: Arrauten, Masparruten, Gabat-en, eta abar.

• **Olorueko Gurutze Santuaren erretaula.** Olorueko Gurutze Santuaren erretaula "espainiar barrokoaren" adibide bezala jartzen duten frantses historialariek uste dutena da, moda hau Luis XIV.aren emazte Austriako Ana espainiarrak sartua izan zela. Oso aldatua eta hondatua geldituko zen Gurutze Santuaren erretaula hau trantseptuan kokatzeko askatu zenean.

Erretaula hau, zutabe salomondarrez berezitako bi solairu eta hiru kale dituen da, churrigueresko apaingarriak dituela; beranduago zati batzuetan urreztatua eta koloreanitez jantzia izan zena. Beronen Kalbarioko irudiak gorde dira, orain erdiko kaxan (garai bateko ekisainduari zegokiona) daudenak, eta *lau santuren irudiak*: *Pedro Santua* eta *Paulo Santua* lehen solairuan, eta bi *Joan Santuenak* bigarrenen.

Antzerrako egitura duena da Oregeko erretaula, desberdintasun batekin, hemen erdiko nitxoan *Kristoren bataioa* adierazten duen *margo-oihal* batek betetzen duela, eta data edukitzeaz gainera sinaturik azaltzen da: "Heguy d'Orege anno 1712". Sinadura bera dute *Domingo Santua* lagun duela, *Alexandriako Santa Katalina* eta *Arrosarioko Ama Birjina* irudikaturik azaltzen diren alboetako erretaulatxo biek.

JOSEPH DE COURRÈGES. Bernard Dartigacave-ren garaikidea eta bera bezala, Biarnoko

SANTA MARIA ELIZAKO ERRETAULA. DONOSTIA

Santa Katalinaren erretaula.

Familia Santuaren taldea.

Santa Katalinaren irudia.

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

70. Ikus Me I. ASTIAZARAINek irudi hauen nolako deskribapena egiten duen, bere ezaugarri den xehetasunez, *Tomás Jauregui-n*, 193-194. or.

71. I. CENDOYA, O.c., 365-373. or.

72. Ikus, esate baterako, Odile CONTAMIN, "Le décor baroque des églises du Labourd", "ONDARE" 19an, Eusko Ikaskuntza, (Donostia 2000), 533-544. or. Artikulu honek Frantziaren Hego aldeko eliza barrokoetako tabernakuluei buruzko Bibliografiara igortzen gaitu.

73. *Ibid.* 540-544. or.

74. M. MIHOU, "Contribution à l'étude du retable de l'église de Saint-Pée-sur-Nivelle", *Hommage au Musée Basque-n*, 1989, 315-324. or.; M. MIHOU, "Le tabernacle de l'église de Saint-Pée-sur-Nivelle", "Bulletin du Musée Basque-n", 93. znb. 1981, 143-148. or.

1.- Oragarreko elizako tabernakulua. 2.- Itsasuko eliza. 3.- Jasokundeko Birjina Mariaren tabernakulua. Gabadi. Donapaleu.
4.- Donibane Lohitzuneko eliza. 5.- Hauzeko elizako erretaula. Atharratze.

1.- Baigorriko eliza. 2.- Senpereko eliza. 3.- Aiberrako eliza. Bastida.
4. eta 5.- Orzaizeko elizako erretaula. Baigorri. 6.-Oragarreko Joan Bataiatzaile Santuaren eliza. Donapaleu.

SANTA MARIA ELIZA.
DONOSTIA

Sebastian Santuaren martiritza,
Luis Bocciarena.

Donostiako Santa Maria elizako
erretaula nagusiko oihalak, lau
enakume santuei eskainiak:
Santa Maria Madalena, Santa
Urtsula, Santa Dorotea eta
Santa Marta.

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

75. "Biarnoko Saint Colome herriskatik Euskal Herrirako lan egin zuten ertilari ugari sortu zen, zeren eta, Dartigacave-tarrez gainera Joseph Courrèges ere aurki baitaiteke", azpimarratzen dute Olivier Ribeton eta Robert Poupelek: "Joseph de Courrèges et les retables de de l'église d'Ayherre". *Revue d'Histoire de Bayonne, du Pays Basque Français, du Bas-Adour-en*, 148. znb., 1989, 139. or.

76. J.M. CRUZ VALDOVINOS, "Plata y platería en Santa Maria de Viana" P.V., 156-157, 1979, 469-495. or.; J.C. LABEAGA, "Los talleres de platería en Sangüesa. Los plateros". "Ondare" 18an, 1999, 53-76. or.; J. C. LABEAGA, "Los talleres de platería en Sangüesa (Navarra). Las piezas". "Ondare-n" 2001, 43-65. or.; R. MUNOIA, "Artes decorativas en el Barroco". "Ondare" 19an, 2000, 183-196. or.

Santa Kolomako auzoan jaioa izan zen Joseph Courrèges.⁷⁵

Aiherrako elizan Bartolome Santuaren erretaula egin eta eraikitzeagatik 350 libera jasoko ditu 1729.eko urtarrilean. Desagertu egingo zen aipatu dugun erretaula hau, gaur egungoan –mahats-saredun salomondar zuta-beak dituen churrigueresko mazoneriaz– *Jesusen aurrean belauniko dagoen Pedro Santuaren* margolan bat agertzen baita erdian.

Era berean XVIII. mendeko bigarren erdiko Euskal lurraldeko eskulturagile eta margolariei buruzko agiriren batzuk azaltzen ari dira; esate baterako, agirietan azaltzen da **Lamarreko Michel-Barthélemy** izeneko bat, **Arbonako elizan** lan egin zuena; baina ia ez dira zehazki eta ziurtasunez ezagutzen bere lanak.

4.

■ XVIII. MENDEKO MARGOLANAK

Astoko margolanen gainbehera areagotuz doa XVIII. mendean, ia euskal lurralde osoan; eta pintzelezko lanbidea hartzen dutenek mazoneriako zuraren koloreanizte lanetan eta erretuletako imajinagintzan murgildurik egingo dute.

ANTONIO GONZALEZ RUIZ. Nafarroan korellarra zen Antonio Gonzalez Ruiz margolaria gailenduko litzateke, Madrilen prestakuntza egin eta sona irabazi zuena, horrez gainera San Fernando Erret Akademiaren fundazioan lagundu zuelarik. Bere jaioterrian utzi zituen zenbait margo-oihal. "Maiestatearen margolaria izan zen". Neoklasiko bezala har daiteke bere lanen batzuegatik.

GOIENETXEA. Goiendetxea nafar ertilaria margo-oihal batzuen egile bezala jotzen da, **Donostiako Santa Maria elizako erretaula nagusia** edertzen duten lau santa hauei eskainitakoena: *Santa Maria Madalena, Santa Urtsula, Santa Dorotea eta Santa Marta*. Baina, badirudi ertilari arabarra den *Jose Lopez Torrerenak* direla uste izateko arrazoi gehiago dagoela. Nolanahi ere lan kaskar samarrak dira.

LUIS BOCCIA. Bere marrazki eta koloreaniz indarragatik bitxiago eta baliotsuagoa da aipatu dugun *Donostiako Santa Mariako* erretaulan erdiko margolana, *Sebastian Santuaren martiritza* irudikatzen duena eta **Luis Boccia-
ren** (1819) pintzelari esker egin zena.

5.

■ URREGINTZA

Berriro ere, kapitulu honetan, lan honen zabalerari mugak ezartzeko beharrak eraginda, beste mailako zenbait arte xehe alde batera utzi beharrean gara, hara nola: zur eta burdin aroztintza. Gauza jakina baita Euskal Herriak teknika horietan mendeetako tradizioa izan duela: kutxak, mahaiak, oheak, idazmahaiak, uztriak, eta abar. Liturgia gurtzaren zerbitzuan

aritu zen urregintzari lotuko gatzazkio, orokorrean, gorde direnetan, gaur egun ugaritasun handiena horretan azaltzen denez.

Zilargintzaren alorrean, liturgiakoan batez ere, barrokoa distira handiko aldia izan zen. Platereskoaren urteetan zilargintzak egin zuen aurrerakada gehituz joan zen XVI. mendaren bigarren erdian zehar; Amerika hispaniarrean landutako aleak inportatzeak, bai kalitatez nahiz kantitatez, artelan hauek gehiagora egitea ekarri zuen.

Ikerketarik berrienen arabera, delako herrietan bereziki eraginkorrak izan ziren zilargin eta lantegien izenak argitara azaltzen ari zaigu.⁷⁶ Antzinako gremioen antolaketak eraldatze handi bat bizi izan zuen. Ikastetxe deitza etorri ziren gremioak, eta zilarginen jarduerak elkartu eta antolatuko zituen lege araudietara makurtu behar izan zuten, praktikotasuna helburutzat hartuta. Faltsifikazioak eragozteko, artelanak hiru ikurrez markatzera behartuak ziren, egileari, lantegiaren lekuari eta egikeraren bermeari buruzko ikurrez. Arautze hau onuragarria izan zen, "erabilerako" artelanak zirela kontutan hartuz. Gainera, Espainian meatzaritzak ezagutu zuen garapenak eta metal preziatuen ekoizpenetan eta industrian aberatsak ziren amerikar koloniekiko merkataritza harremanak, metropoliko artisauen misedetarako izan ziren.

Estilistikako egiturei dagokienez, XVII eta XVIII. mendeetako liturgia zerbitzurako tresna guztiak artelan handiek erakusten duten gustu eta sentiberatasun garapenari erantzuten diotenak dira. El Escorial garaiari dagokion egitura zorrotz eta garbietatik, luxua erabilgarritasuna baino gutxiago bilatsetik, apainketa eta era naturalenganako gustu aldera eginez joan zen.

Garai horretan, orduko ziurtasunik ezak eta gerren (Konbentziokoa eta napoleonikoa) ondorioz eman ziren harrapakinak eta lapurretak zirela medio, galdu dena asko izanagatik, izugarria da Euskal Herriko lantegietan gordetzen den zilarrerria. Eta mende batzuetako historia duten parrokiez esan liteke, kristau fedea artean bizia zeneko eta artelaren emariak egitea ondasun apalen jabe zirenen esku ere bazegoen garai haietako gauza baliosoak gordetzen ez duenik, apenas bakarren bat baden.

Gai honen harian, Hispanoamerikar lantegietako markak gordetzen dituztela edo material eta estiloengatik jatorria nabarmen adierazten duten liturgiako ontzi pila handiak historialariaren harridura sortzen duen gertakarietako bat da. Hainbat parroketan eta elizbarrutietako museoetan gordetzen dira Mexiko, Peru eta Guatemalatik ekarritako ekisainduak, kalizak eta kopoiak. Badira Espainiako hirietatik ekarritako beste asko ere. Ezinezkoa zaigu deskribapenak egiten hastea, baita zalan-zarik gabeko arte balioa duten aleak banan-banan aipatzea ere. Espezialistek ikerketak eginak dituzten garrantzizkoen batzuk aitatu ditugu.

NAFARROAN. Iruñeko, Lizarrako, Zangozako eta Tuterako lantegien jarduera hemen azaltzen da agirietan; ale bikain bezala adieraziko ditugu hainbat ekisaindu:

- *Tuterako katedralekoa,*

- *Baltarrakoa*, Madrileko jatorria duena;
- *Korellako* Encarnación Museoan gorderik dena bereziki baliotsua da, XVII. mendearren bigarren erdiko maisulan bezala har daitekte,
- *Zentronikoko Joan Santuko* ekisaindua, estiloz geroagokoa, rococo gustukoa, baina kalitate handikoa dena.

GIPUZKOAN. Probintziako herrietako jatorria duten alerik hoberenak elizbarrutiko Museoan bilatu behar dira.

- Bada *Alegiatik* ekarritako ekisaindu bat, XVIII. mendekoa, eguzkia inguratzen duen koroan urre-harizko lanen osagaietan apainketa aberatsa eta eskulekuko edergarrietan kurba eta kontra-kurba joko ugariak dituena.
- Artelan bereziko **kopoia** da ("Soreasuko Sebastian Santuaren zerbitzari eta kaperaua zen Larraizar. 1699. urtea" bezala emaileak sinatua): Urre-koloreko zilarrean, oinarri zabal gainean bi gorputz ganbil, mahats-mordo, mahatsondo eta puttiak mailuz landuriko edergarriak dituena; galloi uztaitean, ptxer zanpatuzko korapilodun eskulekua eta erroleoz eta aingeruz ederturiko azpi-kopadun kopa, gailurreriaz errematatuz.

BIZKAIAN. Ameriketako koloniek salerosketa eta emarien joan-etorri handia izango zela erakusten du zilarreari, ugari baitira Mexiko eta Perutik bidalitako aleak. XVIII. mende erdialdetik jaso direnak badira **zilarrezko ekisaindu** batzuk:

- Enkartazioetako parroketan (Guenes, Lanestosa, Balmaseda eta abar.)
- eta Jaurerriko beste elizetan; Durangon (Fausto Santua) esate baterako, Mexikoko Gonzalez de la Cueva zilarginaren ikurra duena;
- Busturiako Santa Mariarenean beste bat, hau ere mexikarra dena.

Esan beharrik ez da *lantegi espainiarretatik* datozen aleak ere badirela, Madrileko marka duen *Larreako kaliza* bezalakoak, Bizkaiko rococo kalizarik politenetakoa dena.

ARABAN. Liturgiako urregintza izan da Basconian sakonen aztertu dena,⁷⁷ arte eta teknika mailako kalitate handiko pieza ugari baitu elerik, prozesioetako gurutze eta kalizetan, batez ere. Pieza hauetako batzuk aipa ditugun, 1990. urtean Arabako Foru Aldundiak Gasteizko Amerika Aretoaren ate-irekitzea zela eta antolatutako zuenerako espezialista handia den Cruz Valdevinos-ek aukeratu eta deskribatu zituen artean, nabarmenenak iruditzen zaizkigunak.⁷⁸ Denak, kanpoko lantegietatik datozenak dira.

• **Prozesioetako ekisaindua.** Barroko aldiaren hastapeneko unearen oso adierazgarri bezala, zilarrezko prozesioetako ekisaindu eder bat gogoratuko dugu, zorrotasun klasiko oraindik gordetzen duena. Tenplete baten itxura du (160 cm. garaieran), garaieran gutxiagora datozen *hiru gorputz* dituena, emailearen izena (Frantzisko Deskibel artzapezpikua) eta data: 1653 gurutze erako eta laua den plinto baten gaineko idazkunean jarrita dituena. *Gorputz handiena* ere, gurutze erakoa da eta zutabe toskanarrak, taulamenduak, erdi puntuko zutabeak eta txandakaturiko arkitrabeak ditu,

erdiko gorputzean errepikatu egiten da egitura, azkenekoa oinplano borobilekoa izanik, pilastra eta kupuladuna da Jasokundearen irudia bere baita duela. Valladolideko **Juan Lorezoren lantegiaren** egiletasuna 1968.ean kokatu zen agerietan.

• **Aldareko ontziteria.** Kaliza eta ur-ardo ontzi apartak dira aldareko hauek, gain-urrezko zilarrezkoak, **Biasteriko Erregeen Santa Mariako** liturgia altxorreko alerik bikainenak dira.

Zilindro erako kopa du *kalizak*, arrosaz dotoretua eta arrokailea erliebean: eskuleku estutua, non profil ahurreko lau lepo txandakatzaren diren, korapiloa mugatzen duten zezen antzeko moldurak dituela; lepoak uhindura zeharrez ildaskaturik doaz (rococo xehetasun hau ur-ardo ontzietan errepikatzen da). Oina zilarrezkoa, hau ere uhin lerro erliebeak dituen, bere beheko eta ganbil zatian, arrokailea medailoietan apokalipsiko bildotsa, pelikanoa eta mahats-mordoak dituena. **Kordobako (Argentina), Damian de Castroren lantegiko** lana da eta handik 1758. urtean bidali zuen Biasteriko onuraduna eta Argentinako hiri honetako inkisidore zen Antonio Ilarduyk.

• **Aldareko zerbitzua.** Aurrekoaren antzekoa den gain-urrezko zilarrezkoa 1785. urte aldera Madriletik **Maetzuko Gurutze Santuaren Aurrakundearen** parrokia elizara bidalia izan zen. Zilindro erakoa da kaliza, eskulekua hasieran lepo bikoitza duena; udare formako korapiloa eta zezena; profil ganbil leuna duen borobileko oina eta oinarri zilindrikoa, akanto hostoz apainduriko goieneko ertz ahurra dituena. Kalizaren ia azalera guztia urre-harizko saretzoz estalia da, simetria egokian pabilioi, arroseta eta medailoien apainketa duela. Ur-ardo ontziak urre-harizko saretxo berak estaltzen ditu. Cruz Valdevinosen oharra da, urre-harizko kalizak Espainian dozena batera ez direla iristen gogora ekarriz gero, hobeto estimatuko dugu Euskal Herriko zilarzintzako bitxi hau.

6.

■ LABURPENEA

● FEDEAREN EPELTZEA ETA SORMENAREN KRISIALDIA

Aurreko orrietan esan bezala, XVIII. mendeko euskal artearen egituraketa ikuspuntu batek, lehenik eta behin, arte mailan egiaz eman zen gainbehera onartu beharra dauka, finantza mailako baliabideen urritasuna ezin izan daitekeelarik, bestalde, honen argibidea, zeren eta lehen ohartarazi dugun bezala, XVIII. mendearren hasieran lasaialdi bat gertatu baitzen ekonomia mailan. Zalantzarik gabe, beste nolabaiteko iturburuak bilatu behar zaizkio sormenaren ahuldade horri, ideologiko, kulturazko eta politika erakoak, beharbada.

Kristautasun katolikoaren barruan, XVII. mendean zehar, berotasun handiz jarraitua izan zen bizimodu egokia ulertzeko erari buruzko eztabaida, bata bestearekiko kritiko ziren **bi jarreteretan** kokatu zelarik eztabaida: *jansenisten zorrotasunean* batetik eta *josulagunen bigunkeria* bestetik.

DONOSTIAKO SANTA MARIA ELIZA.

Irudi erref.: Dario Garrido

77. Rosa MARTÍN VAQUERO, "La colección de platería barroca del Museo de Arte Sacro de Vitoria". "Ondare" 19an, 2000, 589-600. or.; *Platería en la diócesis de Vitoria (1350-1650)*. (Gasteiz 1997); M. I. PESQUERO y F. TAVAR: *Las artes en la Edad de la Razón. Álava en sus manos*, IV. libk., 193-197. or.

78. VV.AA. Mirari. *Un pueblo al encuentro de su arte*. Arabako Foru Aldundia (Gasteiz 1990), 355-443. or.

URREGINTZA BARROKOA

Guatemalako lantegietatik ekarritako urre-lanak Lesakako Martin santuaren elizan. Lesaka (N).

OSanta Maria elizako erliki-ontzia. Balterra (N). XVII. mendearen azken aldekoa. Madrileko lantegietatik ekarria. Irudi erref.: Navarra, 133-155. or.

Luis XIV.ak, mojen eta “jaun” jansenisten habia zen Port-Royaleko abatetxea lurrarekin berdintzeko agindua eman zuenean eta Orleanseko dekretua baliogabetuz kalbinismoaren hedapena izan omen zitekeenaren atea behin betirako itxi zuenean, agian, nolabaiteko kristau humanismoak eragindakoa izango zen; baina horrek ez zuen esan nahi, XVIII. mendean zehar bere erresuman hedatzen ari zen, eta Versaillesko gorteak berak babestuta gainera, Erregeordetza aldian eta Luis XV.aren erregealdian ezaugarri izan zen eta Cloderlos de Laclos (*Liaisons dangereuses*) eleberrietan azkar asko adierazita geratuko den hedonismo libertarioan, batetik eta bestetik gehiagora doan eszeptizismoan, zeinaren mezulari aldarrikatuko dituzten beren buruak Entziklopedien filosofoak, amaituko den moralaren barreiaketa geldiarazteko borondate garbia zeukanik.

Gizartean, goieneko klaseetan atseginaren sena ezkututzen zen Arrazoimenaren mantupean uzkurturik. Eta pentsamendu filosofikoaren aurrelarietan kristau Errebelazioa errefusatzeak, inkisizioaren kontu-hartzeak ez jasateko “teismoz” jantzi baziren ere, misterioaren esanahia galtzea eragin zuen. Buruargitasunak edonolako gaiztakeria zuritzen zueneko aldi literarioa zen (Voltaire). Eta Espainian, edo zehatzago esan da, Euskal Herrian bizitzaren sekulartasun hau frantses gizartean bezainbeste mailatara iritsi ez bazen ere, horren eragina sekulakoa izan zen literaturaren, artearen eta pentsamenduaren alorrean, baita gorengo elizjendeetan ere. Gradu-galtze horren lekukotasuna ematen zuen une hartako olerki herriko trufariak. Herri xehe eta fededunaren eskandaluak burutazio eta ohituren lasaikeri horren aurrean, Inkisizioaren aurrean salaketak biderkatzearen emaitza ekarri zuen.⁷⁹

Pentsa dezakegun gauza da, kristau artearen esparruan, fedearen zorabiatze horri eta atseginaren bilaketa suhar horri dagokiona dela ikonografiaren gainbehera eta era zaharreko erretaulen agonia. Filosofo entziklopedistak, zientzia positibistaren erasoak, kristau fedearen gotorlekuen aurka jaurtitzen dituzten urte horietan, “fedearen jauregi” deituak, beren “gardentasun” eta apainketa distiratsu eta guzti “rococo” tenpluak eraikitzen eta edertzen jarraituko du, berauen barruan Elizaren garaipean amets egiteko gonbitea luzatuko delarik. Halaxe egiten da gainera, amets, rococo arkitektura, izan ere, amets egiteko sortua da, egiazko munduan bizitzeko baino, non, las-ter, 1789.go eta XIX. mendeko iraultzetan zorigaiztoko amaiera izan duten tirabira larriez jositako egiazko munduan bizitzeko baino.

Lehen barroko artea eta azken barrokoa atal desberdinetan batu nahi izan badugu, XVII. mendean “Berreraikuntza Katoliko” baten ametsaz markaturiko aldi honen atzetik, jarraian, Kontrarreformako espirituan zegoen baikorra eta sendoena jada alde batera utziz, baikortasun liluragarri eta norberaren atseginzale aldi bat gertatu zelako da. Eliza, munduaren eta printzipio berrien gainean eraikitzen ari zen gizartearen errealtatea ebanjelioaren harran oinarrituriko konbentzitze politika bati uko egiten ziola zirudien eta antzinako “konbentzitze erretorika”, J. Starobinskik adierazi

bezala, klitxe nobleak errazki kateatzen direneko berritsukeria ala besterik gabeko diskurtso bilakatuz joan zen. Era tradizionalak artifizial bihurtzen dira, errazegiak gure pozetarako, eta sustantziak gabetuak.⁸⁰

● ROCOCOA, POLIT, ZENTZUMEN ETA SENTIMENDUEN ARTEA

Atal honen hasieran eman dugun oharrak dioenez, antzinako estetikako printzipioa zen *delectando prodesse-ren* lehenengo zatia baizik ez zen hautatu. *Delectare-ri* eutsi zitzaion, besterik gabe. “Avant la lettre” erako eszeptizismoa zen. Barroko arte handiari “Munduko antzerki handia” badagokio, adierazpen handien eta “sakramentuzko autoena” alegia, ez bakarrik errealtatearen “ilusioa” emateko, baizik eta honen benetako “bizikizun espirituala” edukitzeko balio zuena, rococo arteari *Commedia dell’arte* dagokio, edukirik ez duen antzerkia, keinuen eta mimikaren balioa baizik ez duen antzerkia da, uste gabekoaren eta bat-batekoaren antzerkia, ez inola ere, buruaren eta ezta bihotzaren uste sendoena, zentzumenera harpaketa soila besterik gabe. Rococo artean, aldi hartako gainerako jokabideetan bezala, errealtatea disimulatu egiten da, itxurak engainagarriak eta disimuluzkoak izateaz gainera, disimulatu egiten dutela ere ematen dute aditzera. Polit, zentzumenera eta sentimenduen artea da rococo.

Gure ustetan, gainbehera hori, mendearen bigarren erdiko erretauletako imajinak, gizarteko ikuspuntutik, zokoratua utzi zuen gutxiesten horretan islatua geratu zen. Aurreko mendean imajinen edukietan agertzen ziren historia eta ereduak bideratu zituen mezu didaktiko mardul eta konbentzigarrien ardura, erre- taula tramankuluen apainketa ederrak eskaintzen zuten guztiz sentimenduzko atxikimenduak ordezkaturik izan zen. Garrantzizko itaunketa: Zer dela eta ematen du, XVIII. mendean, ugazabak eta mezenasak ikonografietako artearen kalitaterekiko ardura galdu dutela?

● ITXURAREN BALIOA

Orain, erretaula trazatzea eta egitea da garrantzia duena. Arduraz zaintzen eta erabakitzen da itxurazko egitura bezala, erretaularen kalitatea eta estiloa, edukitzaileak edukiak berak baino garrantzi gehiago balu bezala, bitxia berak baino gehiago kutxatilatxoak. Sentiberatasunaren aldaketa da: Erretaula beraren gainean, kanpoko itxuraren gainean pausatuko da orain begirada, ez hainbeste ordea imajinen gainean, beren arte eta baita ikono mailako balioa ere asko axola izan gabe.

● ESKULTURAGILEA AHANTZIAN

Idiazabalgo erretaula egin behar zela eta, Irazusta arkitektoaren aholkua jarraibide izateko aginduko da eta honengan jarriko da uste osoa eskulturagileak hautatzeko orduan ere. Imajinagileekin hitzarmenak egin eta beren lanak aztertu eta balioztatze arduraren duten arkitektoek hauen izenak guri ez ematea gertaera adierazgarria da, baita goraipean ez onartzen badituzte ere, Errezilgo alboetako es-

79. Miguel de la Pinta Llorente: *Los Caballeritos de Azcoitia. Un problema histórico*. (Madrid 1973), 41-56. or.
 80. *La invención de la libertad*. (Barcelona 1964), 15. or.
 81. M. I. ASTIAZARAIN, Gipuzkoako erretablistika. I. Tomás de Jauregui. (Donostia 1994).
 82. *Ibid.*, 196. or.; ikus baita, I.CENDOYA, *El retablo barroco en el Goyeri*. 362. or.
 83. *O.c.*, 353. or.
 84. J. PLAZAOLA, *Historia y sentido del Arte Cristiano*. B.A.C. (Madrid 1956), 81. or.

tatuak goratzen dituenen, Frantzisko Iberorekin gertatu den bezala.⁸¹ Batzuetan zenbait ertilariren imajinen berri ez dugu izaten beren testamentuetatik izan ezik; hauetan egileak beren lanen edo hartzarmenen hartzekodun ala zordun azaltzen direnean. Bada proportzioaren funtsezko zentzuaren gabezia bat imajinen eta hauek ezarriko diren egituraren artean.

Adibide bat besterik ez jartzearen, Segurako Sorkundetarren Guadalupeko Amaren erretaularen alboetan ezarritako Frantzisko eta Domingo Santuen estatuk irrigarriak gertatzen dira, erretaula beren ondoan hauen proportziorik ezagatik. Gaur egun bitxia eta paradoxakoa iruditzen zaigu, irudiak urreztatzen eta koloreanizteaz arduratu zirenen izenekin orduko agiriak hain adierazkorrak eta argiak izanda, landu zituztenen izenak apenas jaso gabe utzi izana. Badugu 1768. urtean Senpereko erretaula ederra urreztatatu zuen eta Donostian bizi zen Esteban Irigoitiri buruzko agiririk, baina ezjakinean gaude tailatu zuen ertiliararen ize-

naz. Azalekoak garrantzi handiagoa du, inola ere, funtsezko, sendo eta iraunkorra denak baino.

Ikonografiarekiko gutxiespen hau guretzat nabarmendu egiten da ordainketako kopuruaren aurrean. Gogoan hartu, esate baterako, Gabiriako (Gipuzkoa) al-dare nagusiari 49.260 errealetako balioa eman bazitzaion, hauetatik 8.000 baizik ez zirela gorde bost mukulu eta taila-lana zeukaten apaingarrien egilerentzat.⁸² Zumarragako erretaularen tratuan, honen egileek erabakiko dute lan osoarengatik hartutako 52.000 errealetatik, 15.000 eskulturagileari dagozkionak direla, 37.000 arkitekto maisuarentzat geldituko direlarik.⁸³

● KRISTAU ARTEAREN AMAIERA

Argi eta garbi dago etika eta estetika-ren sentiberatasunean mudantza bat gertatzen ari dela, gizonaren irudiarenganako ardura, apainketa soilarenganako interesak ordezkatu duela. Edukitzailea edukia

bera baino garrantzizkoagotzat hartzen denean hasiko da arte mailako gainbehera; izpirituan sendotze osasungarria izan beharko lukeena, zentzuaren opari hutsiz tera murrizten duen anorexia estetiko bat bezala onartzen den uenean.

Argaltzen hasia zen errealitate izpiritual baten maskara bihurtzen hasia zen artea. Artearen historiak "Argien mende" horren amaieran, kristau gizartean, burges klasearen jaki nagusia "sentimendua" zela nabarmentzen du eta "polit" izatea aski zela herri xehea liluratzeko. Esan liteke, benetako kristau artearen amaiera hurbil antzematen dela. Bere kristau aldaeran, rococo arteak, gizarteko eragin ahalmen bezala, kristautasunaren gainbeheraren hasiera islatzen du.⁸⁴ Horren ordez, rococo sentiberatasunak eraginik izan zuen Elizako estamentu zuzentzaileak artea "tout court" mesfidantzaz begiratzen haste horretan; eta mesfidantza horrek sormen artearen urrutiratzea ekartzen hasiko da, Eliza ofizialak ia gaurdaino eutsi dion urrutiratzea.

BIBLIOGRAFIA

- ARRAZOLA, M^o A.: "La escultura de los siglos XVII y XVIII en Guipúzcoa". AA.VV. *Cultura Vasca II. ean*, (Donostia 1978), 304-31. or.
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *El Santuario de Loyola*. Donostia 1988.
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *Arquitectos guipuzcoanos*. Donostia, 3 libk.
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *El Convento de la Purísima Concepción de Segura*. (Donostia 1998).
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *Aportaciones a la obra de Santiago Marsili, arquitecto y escultor de la época de Carlos III*. A.H.A., 1.º znb., 1989, 229-243. or.
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *Arquitectos guipuzcoanos del siglo XVIII*. Ignacio de Ibero. Francisco de Ibero. (Donostia 1990)
- ASTIAZARAIN, M^o I.: *Arquitectos guipuzcoanos del siglo XVIII*. Martín Carrera. Manuel Martín de Carrera. (Donostia 1991).
- BARTOLOME GARCIA, F. R.: *Pintura y policromía de los siglos XVII y XVIII en Orduña*. El maestro pintor Juan Antonio Jáuregui. "Ondare", 16. znb. 1997, 143-166. or.
- BARRIO LOZA, J.A. (Zuzd.): *Monumentos Nacionales de Euskadi*. 3 libk. (Bilbo 1985).
- BARRIO LOZA, J.A.: "Arquitectura religiosa en Bizkaia". AA.VV.an. *Ibaiak eta haranak*, 1, 4 (Donostia 1990).
- BARRIO LOZA, J.A. (Zuzd.): *Bizkaia. Aqueología, Urbanismo y Arquitectura histórica*. 3 libk. (Bilbo 1989-1991).
- CAMON AZNAR, J., MORALES Y MARÍN, J.L., Y VALDIVIESO GONZÁLEZ, J.: *Arte español del siglo XVIII*. S.A.n, XXXI, (Madrid 1988).
- CEÁN BERMÚDEZ, A.: *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en España*. (Madrid 1800).
- CENDOYA, I.: "Tomás de Jáuregui. Maestro retablista guipuzcoano del siglo XVII". B.S.S.A.n, LVII. Libk., 1991, 471-486. or.
- CENDOYA, I.: *El retablo barroco en el Goyerrí*. (Donostia 1992).
- CENDOYA, I. y ZORROZUA, J.: "Algunas obras de Santiago Marsili maestro retablista y escultor italiano del siglo XVIII, en Guipúzcoa". B.R.S.B.A.P.n, 47. znb., 1991, 133-161. or.
- COMENZANA, I.: "El arte en la Basílica de Santa María del Coro en San Sebastian". B.E.H.S.S.n, 9. znb., 1975, 271-298. or.
- CUZACQ, R.: *L'église de Saint-Jean-de-Luz et son retable monumental* (Paube 1969).
- EGUILLOR, J.R.: "Los maestros lbero de Azpeitia en la construcción del Santuario de Loyola". B.R.S.B.A.P., XLIII. Libk., 1997, 281-287. or.
- EGUILLOR, J.R., HAGER, H. y HORNEDO, R.: *Loyola. Historia y arquitectura*. (Donostia 1991).
- GARCIA GAINZA, M. C.: *Los retablos de Lesaca. Dos nuevas obras de Luis Salvador Carmona*. "Homenaje a don J.E. Uranga" Iruñea 1973, 327-363. or.
- GARCIA GAINZA, M. C.: "Luis Salvador Carmona, imaginero del siglo XVIII". "GOYA", 124. znb. 1975, 206-215. or.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *El arte cortesano desde la periferia. El caso del País Vasco y Navarra*.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *Aportaciones a la obra de Luis Salvador Carmona*. Reales Sitios 1993.
- GARCIA GAINZA, M. C.: *El escultor Luis Salvador Carmona*. Iruñea 1990.
- GONZALEZ ECHEGARAY, M.C.: "Artistas montañeses en Vizcaya y Álava". E.V., 3. znb., 1971, 69-80. or.
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M^o: *Arquitectura e iconografía en la Basílica de Loyola*. (Donostia 1991).
- KUBLER, G.: *Arquitectura de los siglos XVII y XVIII*. A.H.n, XIV, (Madrid 1957).
- LABEAGA, J.L.: *La obra de Luis Paret en Santa María de Viana*. (Iruñea 1990).
- LAMPÉREZ ROMEA, V.: *Arquitectura civil española. De los siglos XVI al XVIII*. (Madrid 1922).
- LABEAGA, J.L.: *La obra de Luis Paret en Santa María de Viana*. (Iruñea 1990).
- LEKUONA, M.: *La iglesia parroquial de Andoáin (zirriborro historikoa)* (Donostia 1958).
- MARTÍN GONZALEZ, J.J.: *Escultura barroca en España, 1600-1770*. (Madrid 1983).
- MARTÍN GONZALEZ, J.J.: *Luis Salvador Carmona. Escultor y académico*. (Madrid 1990).
- MARTÍN GONZALEZ, J.J.: *El retablo barroco en España*. (Madrid 1993).
- MILHOU, M.: "Contribution à l'étude du retable de Saint-Pée-sur-Nivelle. Hommage au Musée Basque". (Baiona 1989), 325-324. or.
- MILHOU, M.: *Retablos en el País Vasco*. AA.VV.n. *Ibaiak eta Haranak*. 10 libk. (Donostia 1991), 185-210. or.
- NICOLAU CASTRO, J.: "Esculturas del siglo XVIII en la iglesia de San Nicolás de Bilbao". E.V., 6. znb., 1974, 177-192. or.
- RIBETÓN, O. et POUPEL, R.: "Du Béarn au Pays Basque. Une famille de sculpteurs-doreurs de retables au XVIIIe. siècle: Les Dartigacave". B.S.S.L.A., 145. znb., 1989, 113-137. or.
- SANCHEZ CANTON, Fco.: *Escultura y pintura del siglo XVIII*. A.H., XVII, (Madrid 1965).
- SARRAILH, J.: *La España ilustrada. De la segunda mitad del siglo XVIII*. (México, Fondo de Cultura Económica 1957).
- TABAR DE ANITUA, F.: "Más obras de Luis y José Salvador Carmona". A.E.A., 256. znb., 1991, 449-469. or.
- TOVAR MARTÍN, V. y MARTÍN GONZALEZ, J. J.: *El Arte del Barroco. Arquitectura y escultura*. (Madrid 1990).
- VIÑAZA, Conde de la: *Adiciones al Diccionario Histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en España*. (Madrid 1989).
- VV.AA. *Peñaflorida y la Ilustración* (Josefko Urrutikoetxea Argf.) (Donostia 1986).
- ZORROZUA, J.: *El retablo barroco en Bizkaia*. (Bilbo 1999).
- ZORROZUA, J. eta CENDOYA, I.: "Precisiones sobre los Mendizábal, escultores guipuzcoanos del siglo XVIII. Nuevas obras en Bizkaia y Gipuzkoa". KOBIE-n (Bellas Artes), 7. znb., 1990, 5-24. or.

Oñatiko Udaletxea (G).

14.

ARKITEKTURA ZIBILA

BASERRI-ETXEA

Eguaras etxearen fatxada gotikoaren berberaikutza (N).
Irudi erref.: La casa en Navarra IV", 373. or.

Astigarribiako baserria.
Mutriku (G).

Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 2.znb., 12. or.

Orozkoko baserri-etxea (B).

Irudi erref.: La casa en Navarra IV", 92. or.

Mumugoikoa baserri-etxea.
Urigoiti auzoa. Orozko (B).

Irudi erref.:
Ibaiak eta Haranak 4. znb., 21. or.

TESTUINGURUA

Euskal herri-arkitekturaren ikerketa lanak orain dela gutxiko data du. Bada zenbait urte, gure irakurleek gai honi buruz aurretik izan duen bibliografia aurki dezaketen liburu batetan, Juakin Lizar penaz kexatzen zela gai honekiko adituen interesik eza zela eta, horretaz gainera hainbeste baserri-etxe noble eta jauregi zaharren desagertzea ala bertan behera utziz zihozela ikusita esaten zuen, gure arkitektura tradizioaganako ardurak ez zuela besterik gabe gure eliza erraldoietara mugatu behar: "Euskal eraikuntzaren tradizio loriatua, jauretze soilak, hirietako etxe apalak eta baserri-etxe ikusgarriek osatzen dute".¹

Erdi Aroko dorreez eta jauregi jaioberriez hitz egin genuen aurreko orrialdeetan. Oraingoan aldi modernoaz, Euskal Herriko ingurumen motari buruz hitz egitea tokatzen zaigu, gorde izan denari esker, nahikoa argitu zaigun eraikin mota, ia erabat esku artean daukagun garaikoa baita.

Aurreko aldietako arteak Euskal Herriko jende xume eta nekazariaren berezko ingurumenarekin zerikusi handia izan zuela uste izanda ere, ezer gutxi esan dezakegu horretaz zehaztasunez, aldi horretako ezertxo ere ez baita gorde, Enrike IV. Erregea beldur zena gertatu baitzen, bere Compendio historial lanean Garibayek kontatzen duen pasadizo sonatuan azaltzen zenez: "Tradizioz atzera eginez zahar batzuk diotenez, Durango erregeari hiri

hura zer iruditzen zitzaion galdegin ziotenean, honela erantzun omen zuen: Ongi, baina zoro-gaiztoren baten eskumenean zegoela, ero baten eskumenean zegoela nolaz zioen galdegitean, etxe guztiak oholezkoak zirelako, erantzun omen zuen, burugabekeria ala deskuidu bat eginez eskukada lastoz hiriari su eman ziezaioken edonoren arriskutan zegoelako". Hala izan ere, guduetako erasoek, eguraldi txarrek eta batez ere, baita istripuz eragindako suteek sarriagotan suntsitzera ekarri zuten arkitektura hau mendeetan zehar. Herri xehearentzat ziren eraikuntzez XVIII. mendeaz geroztik has gaitzke hizketan, horretaz gainera Euskal Herriko hirigintzako egitasmoez ordu ezkeror iritsiko da horretaz hitz egiteko aldia. Liburu honen gainditu ezinezko neurriek eragotziko digute XVIII eta XIX. Mendeko hirigintzaren gai hau bere zabalera osoan aztertzen; beraz, hainbat herritako plaza eta udaletxeak direla eta beharrezkotzat jotzen dugunean baizik ez dugu ukituko.

Arte historialariak ezin dezake, aldiz, "euskal estilo" nabarmenaren ukitua duen eta gehienak XVIII. mendean eraikiz joan eta hauetako asko oraindik zutik eta "jardunean" jarraitzen duten Udaletxe sail baten arte errealtatea baztertuta utzi, izan ere, urrutiko Erdi Arotik Euskal Herrian udaigintzak izan zuen garrantzia historikoari dagokion kidesan plastiko baten modura uler bailiteke, beren edertasun monumental eta ifxura dotore eta guzti.

I.

■ FAMILIA ETXEA

Euskal baserri-etxearen jatorria adierazi nahi izan duten teoriak ugari dira eta desberdinak, etnologoen ustez, neolito aldi euskal etnia tipoa osaturik geratu zen aldi hartatik hasita. Hasiera batean, geografiak eta klimak baldintzaturik euskaldunen ingurune edo bizitokia abelburuak gordetzeko eta mantenua emateko oraindik ere zenbait tokitako

baserri-giro zabaletan ikus daitekeen txabolaren oso antzekoa izango zen.

Txabola hauek solairu bakarrekoak eta orokorrean, egurrez eraikiak ala harria ugari zen lekuetan harlangaitzez eraikiak izango zirela uste izan da, landu gabeko bilbadurak ahantzian utzi gabe, lokatzez hormak ala, oraindik ere baserri-etxe askotan ikus daitekeen zirizko ehunduraz beteak. Sukaldea eta lotarako lekua gela berean izango ziren, azienda eta nekazaritzako lanabesak gordetzeko tokia

1. Las Casas Vascas. (Bilbo 1980), 16. or.

hormatxo xume batez bereizita, halaz ere. Klimaren hezetasunak eta gerrek deseginda galduko ziren baserri-etxe hauek denak.

Nekazariaren bizimoduan etengabeko baldintza ekonomikoaren hobekuntzak, pixkanaka lana eta atsedena, gizonaren bizimodua eta aberen bizitza bereiztera eramango zuten, horrela, bi solairutan bereizitako bizitoki bat eraginez. Eta horrelaxe sortua izan behar du gaur ezagutzen dugun baserri-etxea.

● BASERRI-ETXEA

Euskal baserria, gorengo garrantzia duen gaia da kulturaren etnologo eta antropologoen tza; baina arte sormenari loturiko historia honetan baserriak duen garrantzia, nahitaez, oso mugatua da. Halaz ere, gai hau ez dezake artearen historialariak arretarik eskaini gabe utzi, Baskonian sormen artea eskulangintzari eta egunoroko bizimoduaren jarduera zehatzari oso loturik agertzen zela egiaztatzen hasten denean.² Beste alde batetik, oraingo hauxe izango da euskal baserri-etxearen jatorrizko bereizgarriak aipatu eta aztertzeke garaia, zeren eta, XVII. eta XVIII. mende hauetan eratu zela baitirudi baserri-etxearen tipologia.

EGINKIZUNA

Baserri-etxea nekazariaren etenik gabeko bizitokia da, bizitzeko eta lan egiteko lekua, aldi berean. Angeluzuzenekoa da bere oinplanoa eta estalgarria normalean bi isurialde dituen (laukoa ez da ohikoa) eta bi ala hiru solairutan altxatzen da, ukuilua, lantegia, bizitokia eta ekonomia mailan buruaskia dela kontutan harturik, uzten biltegi modura ganbara bezalako espazioetan zatituriko gelak ditu.

Sorrerako baserri-etxe mota honek aldaera asko onartzen ditu, hainbat faktorek eragindakoak izan daitezkeelarik: baldintza geografikoak, tokian tokiko usadioak, demografiak eta ekonomiak eragindako beharrak eta une historiko zehatzak, gizakiaren, gizartearen eta estetikaren izaerako nahikundeak eta guzti.

Denbora joan ahala, higiene eta osasunbideak eta bizi kalitatea hobek zirela eta, nekazaritza eta abeltzaintza eta bizitokiaren zereginak oso zehazki bereiztu beharra gertatuko da.

ARKITEKTURA

Esan dugunez, faktore horien eragina nolako, halakoa izango dira eraikuntzako aldaerak ere. *Pirinioz aspiko probintzietan* baserri-etxe baxua, sendoa, lurrari oso lotua, oinplanoz angeluzuzena, etxarte edo patiorik gabea, gelak eta berauei dagozkien baoak Hegoalde eta Ekialdera begira dituztenak dira arruntenak.

Pirinioz gairiko Baskonian, Lapurdin batez ere, bi motatakoak dira baserri-etxeak: oinplano zabala eta altxaera baxua dutenak, Gipuzkoako eta Bizkaiko antzera, eta estuak eta lirainak bestek.

Kanpo aldeko itxurari buruz berriz, hara nola laburbiltzen zuten A. Larramendik bere begi aurrean zuten garai hartako Gipuzkoa: "Baserri-etxeak zimenduetatik lehen solairura-

ino harrizkoak dira, eta handik teilatura bitartekoa adreiluzkoa ala, bat bestean gainjarritako oholezkoak. Gehientsuenak goialde bakarrekoak eta beren uzta gordetzeko ganbara dutenak dira. Gauza berezi bezala, orokorrean ez dute tximiniarik, eta nahiz beren etxeak noiz-nahi kez beteak ikusita ere, ez dute tximiniarik altxatuko".³

Eskema hau aldatuz eta korapilatu egingo zen denbora joan ahala, bai Gipuzkoan eta baita Gipuzkoatik kanpo ere; altxaeratik hasiko ziren eta laster izango zituen hainbat solairu. *Pirinioz aspiko baserri-etxe jatorria* honela deskriba daiteke: lehen solairuan harri eta morteroz lakarki prestaturiko hutsune handi bat ireki ohi da arkuduna ala buruduna, sotorako sarrera izango delarik. Eskualde batzuetan galduz joan da osagai hau. Beronen gainean hutsune gutxi eta armari handiak dituzten solairuak.

Fatxada, bi isurialdeko teilatu-zurajea nabarmentzen zaion frontoi batez amaituko da. Nafarroan, alderdi menditsuetan eta Zuberoan estalkia oso pikoan jarria agertuko da, elurteengatik behartuta. Lau isurialdeko estalkiak ez dira ohizkoak baserrietan, aleren batzuetan azalduko bada ere.⁴

Eraikuntza sistema aldatu egingo da: mihizadura zurezkoa edo baita harlangaitz ala harri landuz egindakoa ere. Sarritan il-daskaturiko teila duena da estalkia, baina Pirinio aldeko mendietan arbela jarriko da honen ordez.

XVI. MENDEA BAINO LEHENAGOKOAK

Esan litekeena da XVI. mendea baino lehenagokoak izan eta gerora osoki eraldaketarik izan ez duen baserri-etxerik ez dela geratzen. Zaharrenetarikoen ezaugarria da, dorretxeak bezala, haritzeko euskarri bertikalak zituztela ataripea uztaizuz, jarleku baten gainean oin zuzen txiki batetan tinkatuta.

XVII. MENDEAZ GEROZTIK

Egitura zahar hori desagertuz joango da XVII. mendez geroztik eta fatxadako armazoiari *karga-horma* jarriko zaio zuraren ordez, eta arkitraturiko ataripeko habeak baino ez du izaten jarraituko. Fatxadaren eta estalkiaren zama ertzetan harlanduz sendoturiko harlangaitzeko hormatal gizenen gainean finkatuko da.

Garrantzizko baserri-etxe batzuetan ataripetik *ezkaratza* handi batetara sartzen da, lanabesak jasotzeko balio duen ezkaratza, hain zuzen. *Ezkaratza* Nafarroa Behereko ezaugarria da batez ere, klimaren gogorak ez baitu uzten ataripe zabal irekirik edukitzen. Arrazoi berberetatik baoak urri dira, balkoirik ez da agertzen eta teilatu-hegalak zabalagotu egingo dira mendialdeetako baserri-etxeetan, mutur beltz itxura hartuz.

XVIII. MENDEAREN AZKEN ALDERA

*Arku*a sartuko da XVIII. mendeko portaleetan, fatxada zeharo harriz itxeko eta eraikinaren garaierak gora egiteko baliabidea ekarriko zuelarik horrela, arkuak, izan ere, hormaren gainera botatzen baitu herstura. Siste-

BASERRI-ETXEA

Zierre baserri-etxea. Oma. Kortezubi (B).

Irudi erref.: Ibaiak eta haranak 4. znb., 24. or.

Telletezaharra baserri-etxea. Zalakain. Lesaka (N).

Irudi erref.: La casa en Navarra IV", 107. or.

Aresti baserri-etxea. Gaztelu auzoa. Abadiño (B).

Irudi erref.: Ibaiak eta haranak 4. znb., 28. or.

Etxezuri baserri-etxea. Etulain (N).

Irudi erref.: La casa en Navarra IV", 295. or.

Laudenea baserri-etxea. Goizueta (N).

Irudi erref.: La casa en Navarra IV", 273. or.

- "Euskal Herriko arkitekturaren gauzarik interesgarriena, —ausarritu dio Yrizarrek— tipikoa eta jatorrena baserria da. Baserriarrak artelan bat egitea inoiz bere helburu izan ez zuen bezala, halaxe sortu zuen xaloki eraikin arte hain berezia bere mendietako sagar-hondaek sortzen duten zuku gazi-gezaren berez-kotasunarekin". O.c., 95. or.
- Honela erantzen du Larramendik: "Kea dario tximiniari eta etxearen zirrikitu guztiei, eta horrela zurezko paretak hobeto gordetzen direla diote". *Coreografía de Guipúzcoa* (Donostia 1969), 82. or.
- Yrizar arkitektoak xehetasunezko deskribapen bat egin du zazpi probintzietako baserri-etxeen arteko desberdintasunak azalduz. O.c., 90-121.

Zabieren etxea. Mutriku (G).

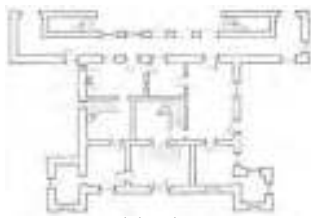
Zumaran Jauregia (desagertua).
Eibar (G).

Irudi erref.: Gipuzkoa II. Arkitektura, 40 eta 49. or.

INSAISTI JAUREGIA
AZKOITIA (G).

Fatxada nagusia.

Beheko solairua.
Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 18. or.

Zabala etxea. Ordizia (G).
Irudi erref.: Gipuzkoa II. Arkitektura, 52. or.

Atodo Jauregia. Tolosa (G).

5. O.c., 113. or.

6. Yrizarren aipamena, O.c. 70. or.

ma honek bao gehiago ireki eta balkoiak zintzilikatu ahal izatea ere ekarriko zuen. Portaletako arku hauek eskartzano behertuak izan ohi dira, zenbaitetan bikoitzak, pilareen bitartez bereziak eta ongi moztutako harlanduzko ate-zangoetan deskargatuz, mentsuletan errematatuak. Durango aldean sarritan emango diren kasuak dira hauek. Goragoko bizi-kalitatea adierazten zuten berrikuntzak ziren, baina ahalbide ekonomiko handiagoak zituzten nekazariak baizik ez zituzten burutu.

Bowles edo Jovellanos bezalako bidaiarien oharak XVIII. mendearen azken aldeko euskal nekazarien bizimoduaren hobekuntza honi buruz ari dira, zalantzarik gabe, Euskal herriko hiri eta herrietan zehar dabiltzala lur honetan ikusten dutena Gaztelako nekazari jendeak daraman bizimodu errukarriarekin alderatzen dutenean. Euskaldunen gain-gorakada hau beren foru eta administrazio erregimen burujabe baten ondorioz ematen dela esan gabe ez du utziko Jovellanosek.

Zenbait alderditan XIX. mendean ataripea ere desagertzera joango da; horrek berekin ekarriko du familiako bizitza etxebizitzaren barrura aldatu beharra, sukaldea izango delarik familiaren biltokia, gerora salara pasako dena, modu honetara baserria hiriko kale-etxeen egituretara gertuagotik egokituz.

EDERGARRIAK

Baserri-etxe antzinakoetan guztiz urriak dira edergarriak; eta klima gogorra den eskualdeetan ez da inolako edergarririk emango, Zuberoan esate baterako. Estetikoki atsegina izateko apetarik ez dela esan liteke; atsegintasun estetikoa fatxadaren eraikuntzako bilbaturaren baitan egongo da, bakar-bakarrik. Eraikuntzako osagaien batetan arrazazko indibidualtasun aratzik kanporatzen bada, –irizten du Yrizarrek– bat besteagandik hain desberdina den Gipuzkoako eta Bizkaiko bilbaturetan azaltzen da.⁵ Eta honela erantsiko du: “Halaz ere badute bientzako den ezaugarri bat, triangeluak osatzeko zehar piezak erabiltzen dituztela, ostiko hauen erabileran Lapurdikoe-tatik bereziko direlarik”.

Fatxadako profil trianguluarra da estalkiaren isurialde trianguluarrez marrazturiko frontoi hori, alegia, baserri-etxeari bere itxura berezia ematen diona; hementxe aurkitu ohi da egutera txokoa. Baina, denbora joan ahala txoko hori eta horma-bilbadura ere, desagertu egingo dira eta hauen orde, zenbait edergarri azalduko, hiriko etxeak eta jauretzeak imitatuz: armarri ugari eta harrizko eta zurezko taila-lanak.

● HIRIKO ETXEA

POPULATZE GUNEAK

Gauza jakina den bezala, hiri-etxeak hiribildu edo populazioaren elkarketak ematen direlako sortuko dira, gizarteko historia politiko eta ekonomikoan kontaezinezko ondorioak ekarriko dituen gertakaria berau, eta Baskoniari dagokionez, Nafarroako eta Gaztelako erregeak emandako foruen eskubideak bitarteko gertatuko da, “jaun ahaltsuen” (Ahaide

Nagusien) aldetik nozitzen zituzten gehiegikerietatik jende xumea eta nekazariak babesteko nagusiki, eta “mendi eta eremuatan bereziki –dio Larramendik– egunoro gertatzen ziren delitu eta sorginkerietatik babesteko”. Horrelaxe jaiok dira, denak ez badira ere, gaur egun ezagutzen ditugun herri gehientsuenak. Berauekin iritsi zen industria eta merkataritzaren garpena ere. Hiribildu bakoitzaren sorrerako Foruak defentsarako harresia eraiki beharra berekin zekarren. Baina, bando-kideen arteko borrokak amaitu zirenean, kanpotiko lapurreta eta gerra erasoan arriskua desagertu ahala eta hiribildu eta hirien populazioa hazi eta zabalagotu beharra areagotu zen heinean, hiribilduetako harresiak beren betebeharraren zentzua galduta, gehienak lurrarekin berdindu ziren.

ORLUBEA

Foru batzuen testuak baliagarri zaizkigu gaur egun, biztanle bakoitzak hiribilduetan eraikuntzarako nolako baldintza eta ahalbideak eduki zitzakeen ezagutzeko, orube bakoitzak zenbateko zabalera izan zezakeen seinatu egiten zitzaiela kontutan harturik. Horrela, Urretxun, Joan II.ak 1421ean emandako “Hirigutunean” lurren banaketa eta partiketa “omes buenos”-en eskuetan uzten zuen, baina, aldi berean, lurra zenbait familien artean banatu behar bada, oruberik handiena honela zati dadila iradoki egiten da “que sea de seis brazas en ancho e de nueve en luengo, segun uso e costumbres de la tierra de Guipuzcoa, e que el medio solar que sea la mitad de estas dichas brazadas en ancho e en luengo”.⁶

MORFOLOGIA

Hirietako etxea oinplano aglomeratua duena (etxarterik gabea) izan ohi da, antzinako baserri-etxeak bezala; baina zabalerari sakontasuna gailenduz. Antzinakoak bezala ezagutzen ditugun etxe familiabakarrak harlangaitzez eginak izaten ziren, hiru aldeetan eta fatxada nagusian, Pirinioz gaindiko Baskonian bederen, gainerakoa solairuak habe gainetan ezarritako bilbadura bertikalez osatua izaten zelarik, sarritan hegalkin modura 30 bat metro aurrera eginez. Alboetako hormak ere aurrera egiten zuten horma-bular antzera, eguzki-habeentzat sostengu zirelarik. Eztabidak ere izan dira irtengune hauen egitekoari buruzkoetan; batzuetan Erdi Aroko hiribildu harresidunetan bizitzetako eremuak oso estuak zirenean solairu nagusiarentzat lekua irabazi nahiak eraginda eginak dira; beste batzuetan aldiz, hezetasun eta haizearen aurka fatxaden defentsa modura kontsideratzen zuten, besterik gabe.

ESTETIKA

Hirietako etxeen alderdi estetikoa nabarmendu nahi dugunez, ez gara barruko esparruen banaketa deskribatzen geratuko.

FATXADAK. Frontoi moduko errematea izaten zuten sarritan eta teilatu-zurajea bi isurialdekoa; baina Gipuzkoan (Hondarribian esate baterako) aurrealdera urak isurtzen zituen estalkirik ere ikus daiteke, teilatu-hegal horizontal

batez babesturik. Balkoi handiak eta teilatu-hegal izugarriak ere ohizkoak ziren etxe hauetan.

Yrizar arkitektoak Goizuetan, Amaiurren, Lesakan, Hondarribian eta abar. Hain ongi gorde diren etxe mota honetako batzuk atseginez deskribatzen ditu. Euskal arte historia batean berauen oroimena ahanztzian, aipatu gabe, utzi beharko ez lirakeen eraikinak dira. Ohiko eskema berari jarraitzen zaizkie ia guztiak, eta eredu tipiko berari erantzuten dietela dirudi, baina, badu bakoitzak begirada erakartzen duen berezitasunen bat. Fatxada normalean zurezko bilbadura duena da; azken solairuan, zoruko soliben luzamendu gainetan balkoi handi bat ageri ohi da, baserri-etxeetako egutera ala ganbaratik letorkeena.

XEHETASUNAK. Kalostra-zirietako xehetasun guztiak, moldurak, hortzaxkak eta zuraren tailak, teilatu-hegaletako pareak, habe-buruek, horma-bularretako profilen fineziak eta leihoetako arotz-lan saiatuak bertako diseinugilearen estetikako zentzu izugarri bat adierazten dute. Eta hegalkinetan, teilatu-hegal eta leihoe-tan halako fintasuna, apainketa lanetan ikusita, Euskal Herri sakon hartako hargin eta tailagile haien sormenerako irudimenaz badu batek zer hausnarturik. Dena den, ziurrenik, akats bat litzateke maisu haiek barroko aldiko maisu haien berotasuna berenganatzeko inolako lehiarik ez zutela izan uste izatea.⁷

● JAUREGIAK

ERAIKINA. Erdi Aroan familia noble baten boterea bere dorretxearen handitasun eta sendotasunean agertzen bazen, aldaketa politikoei familia handi hauek monarkiaren egitura berrietan gizarteratzera behartu zituztenean, dorretxe hauen ordez beste batzuk eraiki ala jauretze bezala antolatu ziren, hauen handitasuna antzinako handitasunaren arabera kontsideratuz.

KOKAPENA. Berauekiko estimua, horretaz gainera, ez zen etxearen handitasun eta sendotasunaren baitan bakarrik egoten, interesa, ego-kiro ohartarazi izan den bezala, beraren kokapenetik bertatik kontempla zitekeen hartan ere jartzen zen,⁸ zeinak zuzen-zuzeneko zerikusia baitzuen hiri-kokapenaren trazatuan.

Barrokoan, aurreko aldietan bezala, *bi eratako jauregiak* bereiz daitezke:

- *Oinplano aglomeratua* dutenak, Kantauri aldeko probintzietan sarriagotan ematen dira eta zalantzarik gabe Erdi Aroko dorretxetan sorburua dutenak, gailentzen zaien egituraren arabera, hainbat aldaera agertuz: espainiarra, frantsesa ala euskalduna, "baserrietakoa".
- eta erdian *etxartea* ala patioa dutenak; honako hauek Espainiako hegoaldekoen eraginez; mota honetakoak dira sarrienetan Araba eta Nafarroako jauregiak.

ESTILOA. Horrelaxe osatuz joango da *jauretze mota kanonikoa*, zein leku ala kokapen-tan (landa ala hiri) aurkitzen den kontutan hartu gabe, hainbat osagaiez eginiko *fatxadak* ezaugarri dituztela:

- garita edo ertzetako kuboak desagertuz joango dira;

- harlangaitzeko hormak dituzte, XVIII. mendera arte zurituko ez direnak;
- harlanduak erabiliko dira leiho eta atarrietan;
- teilatu-hegalak dituzte;
- armarria gotiko aldikoa baino askoz handiagoa eta baita Errenazimendukoa bera baino ere.

XVIII. mendean sartutako osagai barrokoen barruan zenbait ataletako *eskailera* nabarmendu beharko litzateke, kupulaz edo linternaz estalia dena kasu arranditsuetan, Nafarroako jauregi handietan oso sarritan emango den bezala. Euskal probintzietan, Eltziegoko Ramirez jauregian, ala Ermuko Valdespina jauregian salbuespen bezala ikus daitezke.

Kasuren batzuetan eskailera gai nagusi bezala jarri ohi da, Ezpeletako jauregian ala Iruñeko beste batetan gertatzen den bezala.

GIPUZKOA

Probintzia honetan, guztiz barroko bezala izendatu dezakegunetik, garai bateko dorretxe ala errenazimenduko etxe dotoreak, Bergaran, **Ozaeta** eta baita **Olasotarren etxeak** izan daitezkeenak bezalakoak alde batera utziko ditugu, antzinako beste dorretxe batzuen ordezkoak izanak, zeinetan ikusten den patio-rik gabeak direla jada eta oinplanoa aglomeratua emango zaiela, horrela aurrerantzean Gipuzkoako jauregi mota arrunta izango dena eraikiz.

Mendeetan zehar aldaketa honek etxe nobleen berezko elementuen formari nola eragin-dion ohartaraziko du Yrizarrek.

Berezko ezaugarriak. Horrela koka ditzakegu jauregiak kronologikoki zenbait ezaugarri kontutan hartuta:

- Izkinako zain-etxola hartzen ari den profila, pinakulu aldera egingo duena,
- gailurreria aldera egingo duen almeneria,
- teilatu-hegalez aberastuko diren erlaitzak,
- bao konopialak "erromatar" erara eraikitako leihoak izango dira,
- liraintasuna galtzen ari diren armarriak eta abar.

Ataria. Oso sarritan eman ohi da, leinargi bat erakutsi nahiak eraginda, ataria neurritz gainezka edergarritz janzte. Honek inpresio bixia sortzen du, ez baita ongi uztartzen antzinako dorretxeen estilo orokorrek. Hau horrela, jauregi barrokoen aurkezpen batek *XVII. mende aldera atzera egitera* gonbidatuko gaitu, tradizioarekin elkartzekotan.

• **Arrese etxea.** Bergarako eraikin honek, adibidez, "goibel itxurako harri grisezko fatxadak eta angeluetako zain-etxolak hobeto uztartzen dira erdi-puntuko ate soilarekin, eraikuntzaren eta edergarrien handinahiarekin baino".⁹

• **Laureaga dorretxea.** Uztartze egoki horren adibide bat, **Bergaran** bertan Laureaga deritzan Dorretxeak eskaintzen digu; edergarrietan oso neurritsua den honek -atearen bi aldetan errenazimendutik datozen medailoiak eta armarri zuhur bat- besterik ez du, dena ere antzinako dorretxe baten soiltasunarekin

INFANTADOKO JAUREGIA. LAZKAO (G).

Altxaera nagusia.

Eraikinarene ebaketa.

Lehenengo solairua.

Beheko solairua.
Irudi erref: M.N.E. Gipuzkoa, 280. or.

Olazarrako eta Mizkiako On Lukasen etxea. Mutriku (G).
Irudi erref: Gipuzkoa II. Arkitektura, 42. or.

Saroe etxea. Usurbil (G).
Irudi erref: Gipuzkoa II. Arkitektura, 39. or.

7. Lesakako (Nafarroa) etxe baten leihoa eta balkoi bat marrazterakoak Yrizarrek honela eranstzen du, "Felipe IV.aren gorteko arkitekto famatuek berentzat nahiko litzukete, gutxiespenik egin gabe" *O.c.*, 81. or.

8. J. J. AZANZA, "El Palacio y la Casa señorial". *Historia del Arte en Navarra-n*. Diario de Navarra Argif. 28. znb., 434. or.

9. J. YRIZAR, *O.c.*, 53-54. or.

1.- Intxausti Jauregia. Azkoitia. 2.- Atxega Jauregia. Usurbil. 3.- Otalora Jauregia. Aretxabaleta.
 4.- Floreaga Jauregia. Azkoitia. 5.- Laureaga Jauregia. Bergara. 6.- Olazarra Jauregia. Mutriku.
 7.- Gebara Jauregia. Segura. 8.- Saroe Jauregia. Usurbil. 9.- Infantadoko Jauregia. Lazkao.

6

7

8

9

1.- Arepakotxaga Jauregia. Elorrio. 2.- Casajara Jauregia. Elorrio 3.- Tola Jauregia. Elorrio.
4.- Valdespina Jauregia. Ermua. 5.- Solartekua Jauregia. Markina-Xemein.

1

2

7

1.- Otazutarren jauregia. Zurbano. 2.- Dorretxea Lezaman (B). 3.- Foronda jauregia. 4.- Zuazuren jauregia. Arrazua-Barrundia.
 5.- Ardoaren etxea. Samaniegoren jaiotetxea. Biasteri. 6.- Lazarragatarren jauregia. Zaldundo.
 7.- Zurbanotarren jauregia. Arrazua-Barrundia.

3

4

5

6

Zubietta Jauregia. Gordexola (B).
Irudi erref.: Bizkaia II, 147. or.

CASAJARA JAUREGIA.
ELORRIO (B).

Fatxada nagusia.

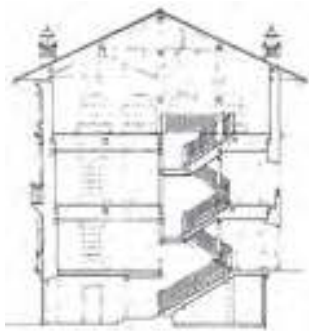

Fatxada Berriotxoa kalera.
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 153. or.

ETXEZARRETA JAUREGIA.
DURANGO (B).

Ekialdeko altxaera.

Eki-mendebaldeko ebaketa.
Irudi erref.: Bizkaia I, 80. or.

10. F. CHUECA GOITIA, *El palacio Insausti*. (Madrid 1995), 28. or. Zaharberritzeak. *Modernidad de la casas-ei buruzko* diskurtsoan inspiraturikoa behar du izan, bere *Distribución exterior e Interior* lanaren aurrekoan, alegia, Euskal Herriko Adiskideen Elkarteari hain estuki lotutako horretan.

oso bat datorrena, harlandu eta harlangaitza ongi antolatutako bere aparailua gordetzen du eta zain-etxolak eta teilatu-hegal eder bat mantentzen dituen fatxadari itxura aparta ematen. Horrela, ongi asmatutako moldaketa bat dugu, bere adina eta bere bi alditako transizio estiloa zintzoki adierazten dituen da: *XVII. mendearen hasierako euskal jauregi bat*.

• **Moyua jauregia.** Antzeko zerbait esan daiteke **Bergarako** Moyua jauregiak, berandua-goko eraikuntza bat bada ere, arkitekto anonimoak zain-etxolak, tarte ajimezatuak eta bao konopialak eskuratu nahi izan zituen, aurreko estiloekiko nostalgia hondar bat bezala.

Beste kasu batzuetan garaiko estiloarekiko leialtasuna ageriago dago.

• **Yrizar etxea.** **Bergarako** Yrizar etxeak, esate baterako, oso estilo soila du: barrokoa gainditua dago eta berau eraiki zeneko datak (1780) delako soiltasuna neoklasizismoaren eraginak jotzen hasia izatearen ondorioa dela adieraziko digu.

• **Barrenetxea jauregia.** **Ordizian** Argüeso markesen jauregi honek, beste behin, arreta pizten duen oinplano angeluzuzen izugarria badu ere, bere egitura aglomeratua euskal etxetik hartua duelako da, hain zuzen. Bere fatxada nagusian, soiltasun herrertar kutsuko horretan (beste hiruretan bezala) sekulako erdiko arku bat irekitzen da, antolaketa osoarentzat ardatz bateratzaile bezala jokatu duena, egutera jator batzuei dagozkien beste txiki batzuk elkartzuz. Aipatutako arku handian aurkitzen den eskailera harlanduz egina da solairu nagusira arte.

• **Untzuetarren jauregia.** Eibar inguruan antzinako Untzuetarren dorretxea aurkituko dugu, soiltasun handiko harlandu ilunez egindako hormak dituen jauregi-fatxada erakutsiz. Solairu nagusian balkoi irtenak dauzka eta azkenekoan esku-banda bat.

• **Lardizabaltarren etxea.** **Segurako** Lardizabaltarren etxea ere bikaina da. Solairu nagusiko balkoi irtenak, bigarreneko esku-bandak eta burdinsaredun bi leiho dituen erdiko atea, eta inposta lerroetan barrena doazen platabandak eta baita teilatu-hegala ere, Markinako Mugartegi jauregiaren antzekoak dira.

• **Lazkaotarren jauregia.** **Lazkaon**, **Lazkaotarren** jauregi galanta *XVII. mendeko bigarren laurdenekoa* da, bando kideen gudueta suntsitua izan zen oinaztarren dorretxe famatuaren ordezkoa dena. Oraingo honetan, inguruan galeriak dituen erdiko patioaren ohitura errespetatu egin zen, beheko solairuan zerbitzurako gelak zituela eta solairu nagusian, salak, jangela eta logelak. *Fatxada* nagusia ezohikoa da, erdiko zatiak eskaintzen duen kontrasteagatik, hortxe pilatzen baitira edergarriak alboetan dituen bi *dorreekin*. Arestian aipaturiko erdiko edergarriak hiru mailatan antolatutik daude: alboetan *zutabe* pareak dituen atari handia, *balkoia* eta azkenik Lazkaotarren armarria.

• **Insaustitarren jauregia.** Harlanduz trinkoturiko erdiko gorputzaren alboetan dorredun eraikinak dituen Lazkaotarren jauregiko berritasunak iradoki ziezaiokeen Peñafloidako Kondeari, *XVIII. mendeko azken berenean*, **Az-**

koitiko bere jauregia egiteko orduan. Egia esan, bere etxearen eraberritze sakona izan zen Munibek egin zuena, zoritxarrez honetaz agirieta-ki zurtasun handirik ez badaukagu ere. Baina, garai horretan etxebizitzatarako erosotasunak garrantzi gehiago zuela kontutan hartuz gero, badirudi XVIII. mende horren azken aldera “Peñafloidak bere jauregi eraberritua luxurik eta goretsiko zukeen arkitekturako eranskinik gabeko nekazarien etxetzar batetan oinarritu zuela”.¹⁰ Ez du etxarterik edo patioirik eta barruko erdigunea goienetik argiztatzen den eskailera zabal batek okupatzen du. Beheko solairua sukalde eta zerbitzu gelatarako erabiltzen zen; solairu nagusian ziren logelak; azkenekoan, Nafarroako jauregietan bezala, neskame-morroiek egiten zuten lo. Mendebaldeko fatxadaren aurrez aurre XVIII. mendeko kaperatxo bat dago, frantses kutsuko aldea duela.

• **Sarobetarren jauregia.** Usurbilen estilo desberdinetako bi jauregi gailentzen dira (Chueca Goitiak Samaniegorena aipatzen du). Usurbilgo Sarobetarren jauregiak Lardizabaltarren jauregia oroitarazten dio Yrizarri: Portalerako sarreran bi arku ditu, landako baserri-etxeetan bezala.

• **Atxega jauregia.** Usurbilen bertan dagoen jauregia, profil liraina duena da, kanpo aldeko eskailera eta guzti, sarbideko atea solairu nagusiaren mailan dauka. Bere hutsuneak, balkoiak, teilatu-hegalak, proportzioak eta abar. aztertzen jarri ezker, berdinetik ezer ere ez dutela ikusiko genuke, biak ere atzetik daukaten paisaia zoragarria kenduz gero.

• **Zumaran jauregia.** “Indianokua” bezala ere ezagutzen dena (desagertua). Yrizarrek oroitarazten du **Eibarren** Luis XV.aren garaiko barroko frantsesaren zaletua zen arkitektoen batek eraikia izan behar zuela Zumaran jauregiak, era guztietako kartel bihurrituak, harrizko maskaroiak eta burdinazko esku-bandak dituela. Baina, hain bistako eragin horretaz gain, konposaketa orokorrean euskal jauregi bat altza zuen eraikitzaileak. “Bertan jaiotako etxe bat da, XVIII. mendeko frantses dotorezia hanpurutsuz apaindua”.

• **Olasotarren dorretxea.** (Desagertua da). **Elgoibarren** dorretxerik ospetsuena Olasotarren dorretxea dugu, Alzolatarren antzinako oinetxea (**Torrekoa** deitu izan zaio beti herrian). Funtsean, bere oraingo egitura 1588. urtean berreraiki eta eraberritu zenean hartua izan behar du. Hiru solairu ditu, bakoitzean hiru bao dituela. Sarrera nagusian, erdi-puntuko arku dauka; gainerako baoak oso buru soilez antolatuak dira, solairu nagusiko hiruak balkoidunak dira, goiko solairuak aldiz, erdiko baoak bakarrik dauka. Teilatu-hegal eder zabal bat du agerian eta armari eskantzu handi bat, galeoi baten erliebea duela, zeinaren oihal batetan data hau irakur daitekeen: 1604.

Neketsua litzateke Gipuzkoako jauregi guztien deskribapena. Amaiera emateko honako hauen aipamena aski izan bedi:

- **TOLOSAN, Idiakez, Zabala eta Atodotarren** jauregiak;

- **MUTRIKUN**, Granadako dukeen jauregia eta Areizagatarren etxea;

- **ARRASATEN**, Bañez Artzubiagatarren jauregi Txikia (XVI. mendekoa izan arren edergarri barrokoak dituena), **Monterrontarren jauregia**, **Okendotarren oinetxea**, **Garigayen jauregia**, **Gerratarren etxea**, **Adan Yartzaren etxea** eta abar.

BIZKAIA

ELORRIO. Jakina denez Bizkaiko Jaurrerian eta Euskal Herri osoan agian, Elorrio da hiriko jauregietan multzorik aberatsena duen hiribildua, herri bezala duen hedadura eta populazioaren zenbatekoa kontuan hartuz behintzat. Harresiz itxita esparrutik kanpo eraikitzen joan zirenak benetako "Monumentu Multzoa" osatzen dute. Etxe dotore ia guzti hauek, begien bistan jartzeko zaiguna jauregi itxurakoa bada ere, gehientsuenak antzinako dorretxeen birmoldaketak dira. Gaur egun harlandu noblez eraikitako jauregiak dira, ojiba ala erdi-puntuko arkuak, burdineriazko balkoiak, batzuetan goieneko baoetan aldenik alderakoak, eta armari handiak dituztela, denetan ere. Jauregi hauetako batzuk, antzinako nobleziaren hainbat jaberren eskuetatik igaro ondoren, erlijioso-elkarteen bizitoki bihurtu dira ala goi-burgesiako jendearen aldetik erosiak izan dira.

Arespakotxagatarren jauregia. Elorrio. Arespakotxagatarren jauregia, hiribilduaren hasierako hirigunean eraikia izango zen XVI. mendearen bigarren erdialdean, baina, gerora birmoldatua izan da. Bere fatxada harresiaren ate nagusiari atxikita aurkitzen da. Atearen bi aldetan eta garai samar, artilleriako muturra sartzeko eginkizuna zuten borobileko zulo sendoak ageri dira. Jauregiaren (defentsarako dorrea antzina) kokalekua oso estrategikoa da, zeren eta ojiba atetik zeharreko perspektibak harresiaren esparruko zeharkako kalezulo batean sartuko baikaitu, urrutira, ibaira ematen duen ate irekia ikus daitekeelarik beste aldean.

• **Casajara jauregia. Elorrio.** Hiri barruan sartu ondoren, bertako lehen zabalune aldean Erdi Aroko gunean eta elizaren ondoan, Casajara jauregia ederren eta hobekien zaindutako bat gertatzen da. Baina fatxada nagusia berria da (1934); antzinako hegoaldera zegoen. Jauregiaren handiagotzea, antzinako atariari itsatsitako gorputz baten bitartez egin zen; bertan fatxada neoherreratar bat antolatu zen, gaur egun nagusia bezala hartzen dena, bere atari eta guzti. Yrizar arkitektoaren lan artetsu bat izan zen eta antzinako eraikinarekin ez du inolako desegokitasunik, harlandu gorritzeta eta bao txikien osaketa bere horretan utzi baitzuen. Etxe honen bereizgarri nagusia, fatxadaren erditik gora hiru solairuetara igotzen den eskailera da. Beste osagai bereizgarria, bigarren solairuko atzeko aurpegian dagoen *loggia* da, toskanar ordenako zutabeen gainean dauden erdi-puntuko hiru baoen bidez irekitzen dena.¹¹

• **Urkizutarren jauregia. Elorrio.** Plaza berean eta Casajararen aurrez aurre dagoen Urkizutarren jauregia ere Hiribildua fundatu eta handik gutxira eraikia izan behar zuen, gaurko jauregian aurreko dorretxeari dagozkion gezileihoak bizirik iraun dutela kontuan har-

tuz gero. Gaurko jauregiaren hormen atzean, lodieraz metro bat baino zabalagoak diren dorretxearen hormak eta bertara sarbidea duen ate gotikoa gorde egin dira. Atzealdeko fatxadak, ibai aldera irekiak diren hiru gezileiho agerian ditu, bitartean estalitako galeria batek berau gordetzen du atzeko lorategira joateko. Ekialdeko fatxadak Urkizutarren ezkutua babesten du –bi herensugek beren ahoaz eusten dioten banda bat– eta beste etxeetako hormetan zenbat aldiz azaltzen den ikusita, hiribildu beraren armari bihurtu dela ere esan daiteke.

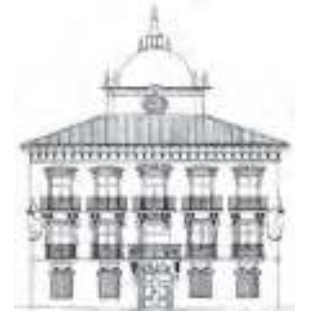
• **Tola Markesaren jauregia. Elorrio.** Euskal Herri osoko deigarrienetako bat dela esan daiteke, bai bere edertasunagatik, zaindua egoiteagatik, nahiz duen kokapenagatik, egoki asko isolaturiko prisma bolumena du baina, aldi berean, auzo oso baten erreferentzia gune bezala zutitzen dena. Hiru solairuetako multzo bat da, harlandu bikaineko aparailua duena, zain-etxola zilindrikoak angeluetan, hiru ardatz bertikaletan ordenaturiko bao burudunak, eta beste hainbeste horizontalak, hiru solairuak elkartzen eta hegoaldean galeriak dituen hainbat gelei goitikako argia ematen dien ataletako eskailera duena. Fatxada nagusiak ardatz bat osatzen du erdian, ataria, solairu nagusiko hiru baoetako balkoia eta solairu honen eta goikoaren arteko armari handiaren bidez nabarmentzen dena. Jauregiaren barrunbea, erdian jarritako eskailera nagusiaren inguruan dago antolaturik, jauregi barrokoetan eman ohi denez.

Elorrioren, ia hogeira iristen den zerrenda osatu daiteke (**Araio**, **Lekerika**, **Lariz**, **Arriola**, **Iturri** eta abar. jauregiak), baina ez luke beritasun handirik eskainiko hauetako bakoitzean.

Mugartegitarren etxea. Markina. 1660. urte aldera eraikia izan zen hau, garai hartako euskal jauregien eredu bat bezala jar daiteke. Harlanduzkoa du fatxada nagusia eta gainerako hirurak harlangaitzezkoak. Garita handiak eta pinakuluak desagertu egin dira eta burdinazko balkoi irtenak, berriz, Segurako Lardizabaltarren etxean bezala, solairu nagusian fatxadako antolaketa funtsezko atalak dira; goieneko hutsuneak ere kareldunak dira, burdinazko barandak dituztela. Behoko solairuan atea erdi-erdian dauka.

• **Valdespinako Markesaren jauregia. Ermua.** Bizkaiko arkitekturako altxorretako bat da. Andres Orbe eta Larreategi artzapezpikuak bere jaioterrian eraiki behar zen jauregi baten trazatua **Sebastian Lekuona** arkitektoari eskatu zion, zeina Loiolako santutegiko eraikin-lanetan itzal handiko maisu nagusi bezala jada aurkituko dugun, eta berehalakoan Elgoibar-ko udaletxearen trazatzaile modura ere gogoratu beharko dugun honi, alegia. Loiolako lanetan buru-belarri ari zelarik Orbe gotzainak (1729) deitu zion bere jauregiaren eta Ermuko elizaren dorrea eraiki zitzan. Egitasmo honetan, 1733. go abenduan zendu zen arte ihardun zuen Lekuonak, arduraren honetan bere koinatua zen **Jose Zuaznabarrek** ordezkatu zuelarik.

VALDESPINA JAUREGIA.
ERMUA (B).

Fatxada nagusia.

Atzealdeko fatxada.

Ebaketa.

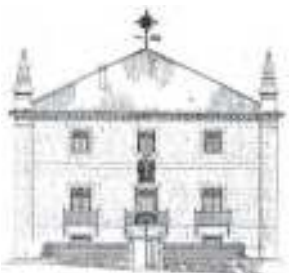
Lehenengo solairua.
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 175. or.

11. M.N.E., III. libk., Vizcaya, 149-155. or. Ale honetan Casajara eta Tola jauregien deskribapena xehetasunez egin dator. Ikus baita, Iñigo AGIRREren, *Elorrio, Aproximación a una monografía local*, (Bilbo 1992), 128. or.

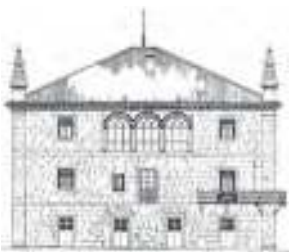

Larrako jauregia Lezaman (B).
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

TOLA JAUREGIA.
ELORRIO (B).

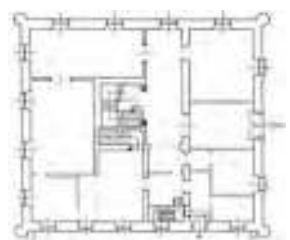
Fatxada nagusia.

Arzealdeko fatxada.

Lehen solairua.

Beheko solairua.
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 162-163. or.

Zurbano jauregia.
Arrazua-Barrundia (A).
Irudi erref.: Alava en sus manos X, 127. or.

12. Ana de BEGOÑA, "El esplendor del barroco y sus manifestaciones artísticas". *Alava en sus manos*-en, IV. libk., 142. or.

Ermuko jauregia, jauregi solte handi bat da, oinplano karratua eta hiru solairutako altxaera eta ganbara gainean duena. Bere aparailua hondar-harri errez egina da, bere fatxada nagusian ia dena harlandu isodomoz egina da eta gainerako fatxadak harlangaitz zarpeatuz, ertzetan kuxinduriko harlanduak dituztela. Lau isurialdeko teilatuz eta linternadun kupulaz estaltzen da. Fatxada nagusiari burudun ate bat ageri zaio, lerronahasizko baketoiez apaindua eta saihetsetan molduraturiko bi leiho, goieneko bi solairuetako bost kaleetan moldurez, girnaldaz eta oxkar zatituz zoragarriro apainduriko ukondoetan eskoratuta balkoiak daude. Fatxada honen ertzetan Orbe eta Larreategitarren bi armari berdin-berdin daude kokaturik. Harrizko erlaitzetan landare gaiak dituzten harburuak daramatza.

• **Zubietatarren jauregia.** Lekeitiok baditu hainbat jauregi. Barroko aldiko garrantzizkoenetako bat Migel Velez Larrea eta Josefa Jazinta Adan Yartza anderearen Zubieta izeneko jauregia 1716. urtean eraikia izan zela gogora dezagun. Honek badu etxarte bat barruan, eta aurrealde nagusiaren alboetan bi dorre azaltzen zaizkio. Honen erdian, Lazkaotarren antzera, armariaren ordez nitxo bat kokatu zuten Migel Santuaren irudia, barroko apaingarritz josia duela. Trazatzailea anonimatuari galditu da. Jakin badakigu, *Domingo Abaria* mai-sua izan zela burutu zuena.

ARABA

Erdi Aroan hainbeste dorre eraiki izan zituzten lurralde hau jauregietan ere aberatsak da, bertako noblezia azkar egokitu baitzen monarkia gaztelarraren bizimodu eta erregimenaren moldeetara. Hauetariko garrantzizkoenak berpizkunde aldikoak dira eta aurreko kapituluetan aipatuak ditugu.

Arabaren ez da gauza samurra barroko eredu-ko jauregirik aurkitzea. Bereziki barrokoak ez izan arren, deigarriak irizten ditugun eraikin zenbait gogora arazte besterik ez dugu egingo, izan ere, kapitulu honetan aipatzen ari garen garaia baino zertxobait lehenagokoak baitira, orokorrean.

• **Felix Mª Samaniegoren oinetxea.** **Bias-terin,** Joan Santuaren parrokiaren ondoan Felix Mª Samaniego alegilariaren oinetxea aurkituko dugu. Eraikin trinkoa da, hiru solairu dituena, fatxada nagusian ataria-balkoia-armaria ardatza erdian dituena. Bere atari buruduna zutabe dorikoak saihetsetan dituena da. Solairuen bereizketa fatxadan horizontalki doan inposta lerro baten bidez nabarmentzen da. Baoetan beren uztaitzeak harlandu nabarmenduz burutuak daude.

• **Lazarragarren jauregia.** **Zalduendo.** Deigarriena Lazarragarren jauregia dugu, oinplano angeluzuzen gainean eraikia dagoena, zeinaren ekialdeko aurpegian, honen erdigun-ean areagotu egiten den ardatz bertikala, alde bakoitzean bi zutabe jonikoz inguraturik burudun ate handi bat duela, gerrariak alboetan dituen neurritz kanpoko armari batez ko-roaturik, fatxadaren inolako proportziorik gabe altueran eta garbitasunean, hemen armariaren maila berean balkoidun bi bao baizik ez baita irekitzen. Orekatuagoa den hegoaldeko

fatxadari goieneko solairuan dinteldun galeria ala bost zutabe jonikoen gainean harlanduzko karel batez eusten zaion behatoki bat ageri zaio eta oso irtena duen hegala.

• **Andoi-Luzuriagarren jauregia.** **Zalduendo** bertan dagoen beste jauregi eder bat da hau, 1683. urtean bukatutik zena, data hau grabaturik gelditu baita iparraldeko alboko fatxada tolestean duen inposta batetan. Bere bi solairuak eta aurrealdeko fatxada nagusian ongi orekaturiko hiru ardatzekin, hegoaldean galeria duela berpizkundeko lan bat bezala har daiteke. Bere datagatik jauregi barroko bezala izendatu behar bada, berehalakoan aipatu beharrezkoa da bere egituretako soiltasuna; aukeraketa egitean harlangaitza eta harlanduskoak nahiago izan ziren hormen barrurako eta harlanduak berriz, bao eskantzen, inposten eta goieneko erlaitzen ertzetan kokatzeko.

• **Zurbanotarren jauregia.** **Zurbano.** Barroko bezala izendatzeko goiztiarregia den eraikinetako bat dugu Zurbanotarren jauregia eta izen bereko hirian 1621.ean eraiki zen hau landa aldeko jauregi dotore baten adibide on bat bezala har daitekeena. *Pedro* eta *Joan Eginok* burututako lana da.

• **Otazutarren jauregia.** **Zurbanon** bertan dago jauregi hau ere, baina Mikaela Portillok, *Torres y Casas Fuertes en Alava* bere liburuan aztertu duen bezala, Basterra Erdi Aroko dorrea izana zen toki berean eraiki zen Otazutarren jauregi dotore hau, 1696. urtean hain zuzen. Zalduendokoa bezala aparailu orokorra harlangaitzez egina da, hutsuneak uztaitzeko berriz, harlanduak gordeaz. Baditu erlaitz lodi batez bereizturik dauden bi solairu. Atariak eta honi dagokion goieneko armariak fatxada nagusiko ardatza markatzen dute. Beheko solairuko ezkaratzean arku buruduneko atariak, uztaidurako harlanduak molduraz eta belarriez nabarmenduak eta edertuak daramatza lau angeluetan, horrela eraikinari benetako osagai barroko bat eransten diolarik. Bestea bezain barrokoa den osagaia, eta deigarri gainera, hegalkin zabaleko teilatu-hegala da, alboetan errolez eta aurrealdean kordoitzoz oso dotore apainduriko mentsula bikoitzez jantzia. Gorputz nagusi honi erantsita, hegoaldeko pabiloiak badu bost zutabe toskanarretan ezarritako lau arku karnapelez osatutako galeria edo gutera bat ere.

• **Eskibel-Garibay-tarren etxea.** **Ilarraza.** Eraikin trinko hau 1673. urtekoa da, hiru solairu eta ganbara dituena, hormak berriz, harlangaitzez eginak eta hutsuneak harlanduz uztaiturik.

• **Mendibil-Jauregi etxea.** **Foronda.** XVIII. mendekoa da eta eraikuntza oso soila, harlangaitzez egina da nagusiki.

• **Larrako jauregia.** **Lezama.** Halako indar eta sendotasun zirrara eragiten duenez ez genuen Lezamako Larreko jauregira azaldu gabe gelditu nahi. Hiru solairutako prisma izugarri honek baditu bakoitzean bost bao eta bost arkudun ataripe zoragarri bat beheko solairuan; gainerakoan ez du edergarriarik, bi solairuak bereizten dituen erlaitza izan ezik.

Ez gara zerrenda honekin gehiago luzatuko, zeren eta erantsi genezakeen gutzia ez baili-

tzateke atal honetakoa izango; Ana de Begoñak idatzi zuen bezala, "Arabako etxe-arkitekturatik isilean igaro da barroko estila".¹²

NAFARROA

Aurrez ohartarazia dugun bezala, Barroko aldiko arte historia batek ezin ahantzi dezake arkitektura zibila, Nafarroari dagozkionetan ahanztura hau barkaezina litzateke, non oinplano berriko jauregi eraikuntzak, eraikuntza erlijiosoak baino ugariagoak diren. Inon baino hobeto frogatu daiteke Nafarroan jauregien eraikuntzak hirigintzarekin harreman estuak dituela, Barroko alditik hasita, batik bat. Bestalde, bistakoa da Nafarroan ematen dela mota ugaritasunik handiena ere, ezagunak diren hiru alderdi geografikoen arabera: Ebro ibaiertza, mendialdea eta erdialdea.¹³

ERRIBERA

Erribera edo ibaiertzetik hasten bagara, gauri honetan jauregi, jauretxe eta beste monumentu zibil ugari eraiki zela esan behar da, garrantzizko gehientsuenak Tuter eta Korellan daude kokaturik eta baita garrantzia mailatxoren bat duten Zentroniko eta Villafranka bezalakoetan ere.

Berpizkundekoan antzera, Barrokoaren mendetan bi gorputzetako **adreiluzko** multzoak dituzten eraikinak sortzen dira, amaieran *arkutxo*z *eginiko galeria* bat dutela; **harlanduak**, inoizka, beheko solairuetarako eta halakoxe garrantzia duten atarientzako gorde izan dira.

Fatxadak dotoreak izan ohi dira, balkoi jarraiak, burdin forjatu eta burdinsareak dituztela. Teilatu-hegalez errematatuak dira, forma desberdinetako adreiluz -karratuak, zakur-hortz erakoak ala molduratuak- edo baita edergarri geometriko ala landare irudiak zurean tailaturiko mentsulez ere.

Etxe handi dotore barrokoetako aurrealde eta dorreetan ikusten diren adreiluzko lan geometrikoek harrizko ala alabastrozko *armarri* deigarriak erakusten dituzte irudi geometrikoak eta hostotzaz bikain apainduak.

• **Bobadilla jauregia. Villafranka.** Tuter aldeko eskualdean asko dira sustrai mudejarreko adreiluzko jauregiak, esana dugun bezala, XVIII. mendeko indarberritze ekonomikoaren egoeraz baliatuz eraiki zirenak. Garapen honen lehen zuin edo arrastoa Villafrankako Bobadilla jauregi monumentala da, parrokiako dorrearen antzekoa denez, 1700. urte aldeko data izan dezakeena. Adreiluzko gorputz handi bat da, horizontaltasuna nabarmentzen zaiona. Lau fatxada ditu, bakoitzean bi gorputz eta atikoa dituela. Aurpegi nagusiari, mendebaldekoari, hutsuneetan eta trinkoetan antolamendu simetriko atsegin bat agertzen zaio.

• **Kateen etxea. Korella.** Monumentalagoa gertatzen da Korellako "Kateen etxea" deitua eta Felipe V.ari eta bere familiari ostatu eman ziona. Eraikuntza lanak 1700. urtean hasiak izango ziren eta 1710. erako amaituak ziren jada. Berea duen garrantzia arkitektonikoari, goieneko bi solairuetan, baoen uztaitzeetan eta paramentu desberdinetan kaxaturiko pilastratan edergarri geometrikoak eransten zaizkio;

hau dena adreiluz eginga da. Ertz bat harrizko armarri deigarri batez ederturik dago.

• **Vito de Veratarren etxea. Korella.** Beste eraikin ospetsu bat Vito de Veratarren etxea da, gaur egun eskualdeko Epaitegia izan eta hiriarren erdigune den Foruen Plazaren alde batean buru dena; hemen badira armarridun etxe batzuk. Adreiluzkoa eta XVIII. mendeko lehen erdikoa den multzo monumental hau, hiru gorputz eta atiko bat dituen kubo bat da, hutsune eta trinkotasunaren antolaketa orekatu bat duelarik: sarrerako arku handi bat, hiru balkoi bigarren solairuan, bi hirugarrenean eta erdi-puntuko bost arku atikoko galerian. Barruan, *angeluzuzeneko eskailera kaxa* bat da duen berezitasuna, elkarzutak diren eskailera mailak hiru ataletan emanak.¹⁴

• **Gomaratarren jauregia. Balterra.** Bestekin badu zerikusirik Balterrako Gomaratarren antzinako jauregiak, XVIII. mendearen erdialdera Jose Argosek eraiki zuen honek.¹⁵ Jauregi arranditsu honetatik adreiluzko fatxada besterik ez du gaur arte gorde, bi solairuetako aurpegia eta saihetsetan dorreak dituela azaltzen delarik, goieneko solairuan hiru kaleetako multzo bat osatuz, balkoia eta lau leiho (alde bakoitzean bina) eta hutsune bakarra (ataria) beheko solairuan; den-dena erabateko simetriaz antolaturik. Barrokotasun guztiz soil eta klasizista da. Taulamendu jarrai batek, zeinaren frisoak triflifoak agertzen dituen, hiru kaleak bereizten dituen erliebe gutxiko lau pilastra kaxaturiko gainetan ezarria dagoenaren plantak egiten ditu, eta beste biek ataria uztaitzen dute; goieneko solairuan leihoak frontoi trianguluar batez koroaturik daude eta arkitraturiko erdiko balkoia baketo hautsi baten mendez apaindua.

JAUREGIETAKO ESKAILERAK. Oro har, Nafarroako Erriberan etxe handi dotore barrokoetan trazatu korapilatsua duten eskailera monumentalak ugari dira, aipaturiko Vito de Vera etxeko estalkiaren antzekoak dituztenak.

• **San Adrian Markesen Jauregi-Gaztelua. Monteagudo.** Zentzu honetan, ikusgarria da San Adrian Markesen Jauregi-Gazteluko *eskailera*, Monteagudon, antzinako Beaumont-arren gaztelua izana eta XVIII. mendean jauregi bilakatu zen honetan.

• **Uharteko Markesen Jauregia. Tuter.** Bestea bezain aipagarria iruditzen zaigu garai bateko *eskailera* Uharteko Markesen Jauregia izan eta gaur egun Tuteran Epaitegiaren egoitza dena. Hemen, tarte elkarzuten bidez gurutzatzen diren *bi eskailera imperial* ipintzen dira ondoan, bere kaxa garaia erribera aldeko ganga barrokorik ausartenaz estaltzen delarik, erdian ertz-gangatxo batzuk eta kerubinak zintzilika dituen laranja erdi eliptiko bat duela.

• **Olibako abatetxe-jauregia. Oliba.** Rocco aldiko eraikinetatik Olibako abatetxe-jauregiak aipamen bat merezi du, 1780. urteko data duenez. Monasterio honen elizaren aurrean hainbat fatxada dituen plaza zabal bat osatzen da; aurpegi hauetako batek bi gorputz ditu, harrizkoa lehenengoa eta adreiluzkoa bigarrena, arkuduraitsu bat uztaitzen duten pilareen bidez antolaturik dena, arkuarteetan arrokaila dutelarik. Beraren barruan, *alboetan tribunak dituen eskailera*

ERREPARATZ JAUREGIA. OIEREGI (N).

Irudi erref.: El arte en Navarra II, 447. or.

Fatxadaren altxaera.

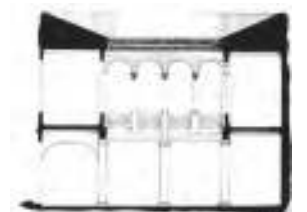
Lehen solairua.

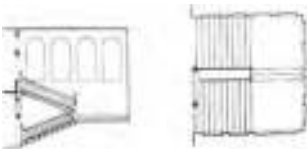
Behoko solairua.

Irudi erref.: La casa en Navarra IV, 213. or.

SAN ADRIAN MARKESAREN JAUREGIA. TUTERA (N).

Exartearen altxaera.

Eskaileraren oinplanoa eta altxaera.
Irudi erref.: C.M.N. I, 373. or.

13. J. J. AZANZA, "El Palacio y la Casa señorial". *Historia del Arte en Navarra-n*. "Diario de Navarra" Argit. 28. znb., 435. or.

14. Eraikin honek baditu beste xehetasun garrantzizko batzuk, hara nola, barruko kaxa estaltzen duen ertz-ganga: troxaz markaturiko hiru ertz-tarte bikoitzetatik zintzilik dagoen ganga, zeinaren giltzarrietatik taulamendu zati modura bi zintzilikario baitaude esekita. C.M.N., I, 143. or.

15. P. L. ETXEBERRIA eta R. FERNANDEZ GRACIA, "Arquitectura y Urbanismo en la Navarra del barroco". *Ibaialak eta haranak-en*. Guía del patrimonio histórico-artístico y paisajístico. 8. libk. (Donostia 1991).

1

1.- Gaston Iriarteren Jauregia, Irurita. 2.- Oieregiko Erreparatz Jauregia. 3.- Arizkuenea Jauregia, Elizondo. 4.- Azpilikueta Jauregia, Barasoain. 5.- Vallesantoro Jauregia, Zangoza. 6.- Kateen Etxea, Korella. 7.- Kolomotarren Jauregia, Miranda de Arga.

TOLOSAKO UDALETXEA.
IDIAKEZ PLAZA (G).

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 315. or.

koropilatsu bat garatzen da, antzoki kutsua emanaz.

ERDIALDEA

Nafarroako erdialdea dei dezakegun honetan, Lizarra, Erriberri, Zangoza eta Iruñeko merindadeak barne direla jauregi barrokoen zerrenda oso batetan aipamena mereziko luketen zenbatu ezin halako jauregi multzoa topa dezakegu. Hauetako gehienak harriz eta adreiluz konbinatuak dira, azken hauetakoak ugariago badira ere Erribera inguruko alderdietan, **Andosilla, Karkar** eta **San Adrianen**, esate baterako.

Hiriguneak. Bistakoa denez, *hirigune* garrantzizkoenetan –**Lizarra, Biana** eta **Urantzia**– azaltzen dira eraikinik arranditsuenak; hauetan sarritan ematen dira Tuterako eskualdean gogorarazi ditugun eskailera inperial motak. Nafarroako Monumentuen Katalogoan 25 orrialde betetzen dira, alajaina, **Lizarran** gorde diren hainbat motatako jauregi, etxe handi, eta mota askotako jauretxeetatik barrena egindako ibilbidearekin –*adreilua eta harlanduak konbinatuz* egindako eraikuntza nobleak orokorrean– eta hasi plateresko alditik eta neoklasikora arterainoko arkitektura zibilaz arduratzen den edonork bisitatu beharrezkoak dira.¹⁶

Landa inguruak. Baina badira *landa inguruetan* antzinako historia luzea duten herriak, adibide modura **Santzol, Solanako Muniain, Lodosa, Armañanzas, Acedo, Bargota, Mañeru** eta abar. jauregi bikainak dituztenak, ongi landutako armarriak erakutsiz, ia denak.

Harlandu onez egindako fatxadak dituzte Barasoain, Erriberri, Tafalla, Miranda, Artaxona, Mendigorria eta abarretan ikusten diren etxe handi dotoreek.

Beste batzuetan *adreiluzko aparailua* da nagusi eta arkutxodun galeriez errematatzen dira; eta sarritan leiho eta teilatu-hegaletan adreiluzko ala zurezkoak izan ohi diren edergarriez apaindurik azaltzen dira.

• **Kolomotorren jauregia.** **Mirandako** Kolomotorren jauregia taxu berezia duena da, Mirandarra zen Joan Bizkainok Santiagoren Ordenako zalduna zenak eraikiarazi zuen, zeina, Bizkaino beraren trazaren arabera 1695.ean eraikitzen hasi eta ez zen XVIII. mendea aurreratu samarrera arte bukatu. Harlanduz eta adreiluz egina da aparailua. Gaur egun garaieran gutxiagora egiten duten hiru gorputz ditu, angeluetan kaxeatureiko pilastrak dituen dorre prismatiko bikainak alboetan dituela. Hiru gorputzak erlaitz irten bidez bereziak daude, eta erdieneko zatia bere hiru garaieratan bi salomondar zutabe parez mugaturik dago.

Adreiluzko jauregietan ale ederrak Gares, Erriberri, Faltzes, Milagro, Peralta eta Funesen ere aurkitzen dira.

• **Feria Markesaren jauregia.** **Tafallan** Feria Markesaren jauregia azpimarra daiteke, XVIII. mende aurreratuko *eskailera monumental*a bere baitan duena.

• **Jauregizahar jauregia.** **Biguria.** Landa etxetan, etxe dotore handien eredu bezala, zeinari edergarriak atari eta baoen uztaitzeetan besterik ez zaion ikusiko, Jauregizaharra edo

Monternosoko Markesaren jauregia da Bigurian.

Zangoza. *Zangozako merindadean* Barrokoa, arkitekturan zibilean erlijiosoan baino oparago azaldu zen, eta Aragoikoarekin parekatuagoa ikus daiteke, gainera. Armarririk polit eta arranditsuak dituzten XVIII. go. etxe bikainak ikus daitezke Irunberri, Erronkari, Agoitz eta abarretan. Zangozan, errenazimendu aldekoak direnak, batez ere *Granada de Ega Dukeen jauregia* eta *Gendulaindarren jauregi*az gainera, XVII. mendearen azken aldeko Vallesantoro jauregia (gaur egun kultur etxea dena) azpimarratzea ezinbestekoa dela besterik ez dugu esango.

• **Vallesantoro jauregia.** **Zangoza.** Bere ataria da benetan barrokoena; kapitela korintiarrik dituzten zutabe salomondarrak alboan dituela, familiaren armarririk handi bat erakusten du fatxadan. Hau, zurezko teilatu-hegal batez koroaturik dago, amerikar bertako arte gaietan inspiraturiko edergarriak dituen teilatu-hegalez. Barrua patio baten inguruan antolatutako dago, bere lau alderdietan hiru ordenatoko zutabeetan finkaturiko *eskailera* baten biran egituratzen delarik.

• **IRUÑEA.** Iruñean XVIII. mendea hirigintza mailako eraberritze sakon baten unea izan zen, Nafarrerriaren aurreko eraikin askoren eratsi beharra eragin zuelarik.

• **Ezpeleta jauregia.** Gorde direnetan Ezpeleta jauregia nabarmenduko genuke, zeinaren eraikuntza Espainia Berriaren Leongo Erreinu Berriko Kapitain Jeneralak sustatuko zuen, eta *Pedro Arriaran* harginak eta *Domingo Gaztelu* eskulturagileak egina izango zen. Bere fatxada kuxinduriko harri zakarrez eginiko gorputz handiz, balkoidun adreiluzko solairu nagusi batez eta amaieran idibegiz osaturik dago. Harri zuriz prestaturiko atari handia nabarmena da bere edergarri ugariengatik.

Era berean, atariko barrokotasunak ematen die izaera:

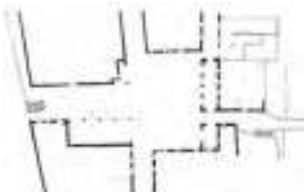
- Estafeta kaleko **Goienetxetarren jauregi** ederrari eta
- **Artzapezpikuaren Jauregi-egoitza** monumentalari.

MENDIALDEA NAFARROAN

Nafarroan, mendialdeko paisaia hiritar zaballean arkitektura barrokoaren nolabaiteko ugaritasun bat suma badaiteke ere, Otsagin gertatzen den bezala, hainbat lekutan zenbait berezitasun zantzuak dituela gainera, **Baztanen** aurkitu ahal izango ditugu benetako arte baltioa duten *etxe dotore barrokoen adibide tipiko* eta ederrenak. Hemengo eraikin nobleen berezitasuna, harlandu gorritzez eginak izatearena da.

• **Jarola jauregia.** **Elbeten,** Jarola jauregia gailenduko da, Migel Bergara novahispaniako militar eta merkataria aberats baten eskuzabaltasunari esker eraiki zena. Harlanduzko gorputz kubiko bat dugu, inposta lauez hiru mailatan antolatutako fatxada duena. Eskualde honetan ohikoa den bezala, buruduna eta molduraduna da atea, pilastra eta toskanar zutabe aurreratuen artean dagoena, zeinaren gainetik erronbozko eta triflifoen taulamendu bat

ALEGIAKO UDALETXEA (G).

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 294. or.

16. C.M.N. II., 1. libk. 361-487.

zamalkatzen den; honi erantsi diezaiozun baeon uztaizteetan eskaintzen den edergarrian aberastasuna eta ertzetako harlanduen nabarmen-tezua. Multzo osoa lau isurialdeko estalgarri batez amaitzen da, berekin zurezko teilatu-hegal bikoitz bat daramala.

• **Joanderenea Jauregia.** Lesakako Joanderenea edo Urdanibia jauregia antzeko eskema bati jarraitzen zaio; XVIII. mendeko lehen erdiko jauregi mota dugun honek gogoan hartzeko moduko garaiera du gorputz kubiko moduan, eta xingola lauez bereizitako hiru solairuetan egituratzen da, ertzetan harlanduak dituela.

JAUREGI DORREDUNAK. Jauregi dorredunak XVIII. mendean azalduko dira, fatxadak, alboan dituen garaiera handiagoko bi dorre lirainekiko, hiru mailatako erdiguneko paramentua apur bat atzerago ekarria duena. Eskema honi dagozkionak dira beste eraikin batzuk, esate baterako:

• **Oierregiko Erreparatz Jauregia.** Patiorik gabea da, harlangaitzeko aparailua, zarpeatu eta zuritua (XVIII. mendaren azken aldera Gipuzkoatik gertu dagoen alderdi honetan ohizkoa bihurtzen ari dena).

• **Gaston Iriarteren jauregia.** Iruritan, Caracasko Erret Konpainia Gipuzkoarreko On Migel Gaston, beste indiano eskuzabal batek ordaindutakoa da jauregi hau.

• **Arizkunenea jauregia.** Elizondon Arizkunenea jauregi azpimarragarria da bai bere zabaleragatik nahiz gorputz nagusia albokoe-kiko atzerago ekarria izateagatik.

• **Sagardia jauregia.** Iturengo Sagardia jauregia ere bikaina da, hiru solairuetan eta atikoan harlandu artikulatuak dituen bloke prismatikoa, dena ere zurezko teilatu-hegal bikoitz batez amaitzen delarik.

• **Arrarboa jauregia.** Yrizarrek garrantzirik baduena bezala aipatzen du **Amaiurko** Arrarboa jauregia, harlandu onak, harburutxo bikoitzak dituen teilatu-hegal zoragarria, eta Erdi Aroko dorreetan itsasten zirenen jatorrizkoa den eskailera bitxi bat kanpo aldetik dituela.

2.

■ UDALETXEAK

KONTZEJU ERAKUNDEA

Agirietan ziurtaturik dago **Kontzeju** batzarrak egitea **hiribilduen** aurretikakoa izan zela. Ibarretako Goiz Erdi Aroko erakundeek, **Unibertsitate** deiturikoez, nahiz berant Erdi Aroko udalbatza nagusiek bazuten jadanik kontzeju irekiko antolamendu bat, non auzotar eta bizilagun guztiak bilduko ziren eta gerora “gizon zintzoak” deitura emango zitzaizkien.¹⁷

Sendoturik eta sagaraturik geratuko zen antzinako ohitura hau, lehen aipatu ditugun beharrek zirela eta, hiribilduak sortzeko hiri-gutunak ematen hasi zirenean errege edo “jau-nak”. Hasiera batean kontzejuak udal-bizimodua kudeatzeko eginkizuna zuelarik, “**kontzeju irekiak**” izan behar zuten, hots, “kanpai hotsera” ala pregoilariaren ahotsera, klase be-

rezitasunik gabe, iritzi batetakoak nahiz beste-koak izan, herriko biztanle guztiak bilduko zituztenak eta udalaren eginbeharretan guzti-eku hartu zezaketela. Biltokia, zelai bat ala harizti bai izan zitekeen, baina ohikoagoa zen eliza bat edo bere ataripea edo kanposantua izatea, horrela “elizate” deitura bera, udal bilkura esanahia izatera iritsiko zen. Manuel Lekuonaren iritziak, ohitura horrekin kontzeju-ko agintariak beharturik gertatuko ziren Euskal-dunon elizetan hain ohikoak diren arkupeak ireki behar izatera. Pirinioez gaindi iparraldera dagoen Baskonian ere ohiturazkoa zen Kontzeju-erdi eliz aurrean ospatzea. 1743. urtean Aiherrereko familiatako ordezkariek beren elizako arkupe berezian bildu ziren igande batez, beren erretaulatiko urreztaketaren tratuari buruzkoa idazteko.¹⁸

Gauza jakina denez, hiribilduak Ermandadetan antolatze-ko beharra sumatu zuten, beren segurtasunaren eta beren interesen defendatzeko, nobleen gehiegikerien, ordainarazpen eta injustizien aurrean. Arrazoizkoa denez, ermandadetako nagusi edo buruak, eta baita gerora Probintzietako eta Batzar Nagusietakoak ere, udal Kontzejuetan bildutako lagunen arteko eskubideetatik sortuak izan ohi ziren. Udalerrietan zegoen probintziaren boterea, Karmelo Etxegaray-ek esan zuen bezala.¹⁹

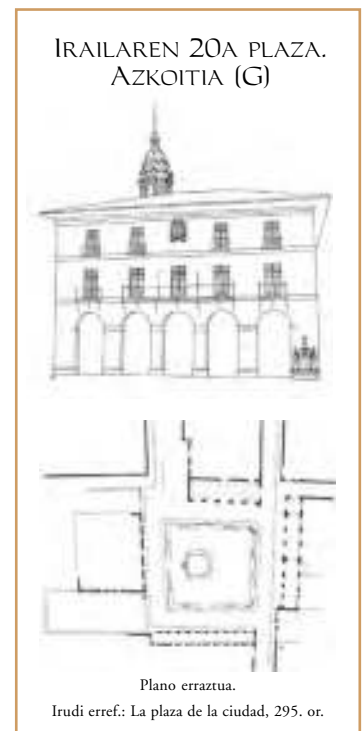
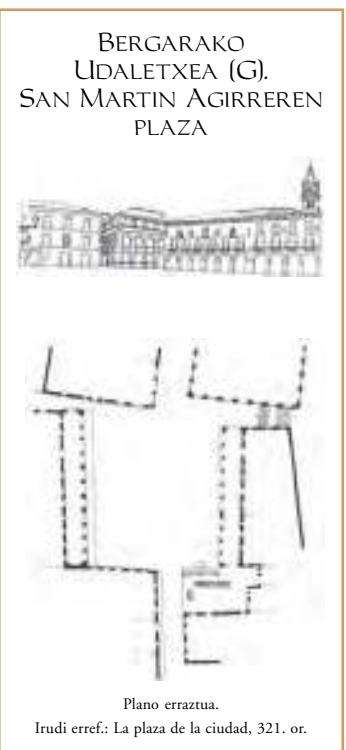
Ermandadeek probintzia “udalerrien elkartasun bezala hartzen zuten, beren pribilegioak eta, aldi berean, inguruan zituzten eskualdeen segurtasuna defendatuko zituztelarik, eta zenbait aldetan “unibertsitate” deituak izango ziren”.

Udalerrietako Ermandadeek beren kabuz erabakitzeko eskubidearen kontzientzia finkatu egin zuten, hiribildu beraren sorreran bertan bazuen arrazoibidearen kontzientzia, alegia, auzotarren elkarte bezala eraturik gelditu zen Udal-Foruan. Kontzientzia honek Euskal Herriari tinkotasun berezi bat emango dio bere Foruak defendatzeko.

Kontzejuaren ekimena, auzotarren ongizate eta aurrerabideari garrantzizko ziztaizkion zenbait arazoetara iritsi zitekeen: administrazio ekonomikoa, justizia zibil eta kriminala, zaintza eta ordena eta abar. Ekimen honek, al-dian behin eta arauen bidez zenbait kargu izendatzeko beharra ekarriko zuen. Gorosabelek dioenez, hasiera batean Alkatea eta Burua besterik ez zen izan. Gerora beste kargu batzuk izendatzeko komenientzia sumatu zen: Alkateordea, Erregidore ahalduak, Eskribaua, Sindikoa edo Prokuradorea, Etxezainak, Epaimahaia, Aguazila, eta abar.²⁰ Legez, kargu horietarako gai izateko aitoren seme izan eta errenta batzuk izatea beharrezkoa zen.

Denbora joan ahala, elkarte osoaren antzinako batzarrak desagertu ez baziren ere, horietarako deialdia kasu berezietarako utzi zen eta gai arruntak erabakitzea zuzendaritza-batzordearen esku geldituko zen. Delako sistema hau izango da **Kontzeju itxia** deituko dena.

Hiribilduen gobernamentuak hitz egitean, Larramendik honela azpimarratuko du: gobernu orokorraz gainera (Probintzietako Batzarrarena eta Batzar Nagusietakoa eta erret Korrejidoreen autoritatearena) hiribildu bakoitzak dituen ordenantzatan oinarritzen den

17. J. L. ORELLA, “Régimen municipal en Guipúzcoa en los siglos XIII y XIV”, *Lurralde*, 2.ean (Donostia 1979), 13-269. or.

18. O. RIBETON eta R. POUPEL, Notes et documents concernant le décor intérieur des églises de Bayonne et du Pays Basque aux XVII et XVIII siècle”. *Revue d’Histoire de Bayonne*, 145. znb-an 1989, 145. or.

19. *Compendio de las instituciones forales de Guipúzcoa* (Donostia 1924).

20. Udaleko ofizialek burututako zereginen deskripzio xehe bat ikus daiteke J. L. ORELLA, *O.c.*, 195-203. or.

21. *Coreografía de Guipúzcoa*. (Donostia 1969).

TXURRUKA PLAZA.
MUTRIKU (G).

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 305. or.

PLAZA NAGUSIA. AZPEITIA (G).

Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 299. or.

Plano erraztua.

22. I. GURRUTXAGA, La matxinada de 1766 en Azpeitia". Yakintza, 2. znb., Irail-urria, 1933, 374. or.

23. I. ZUMALDE, Historia de Oñate, 222. or.

24. Historia de la Arquitectura Española (1922), 129. or.

25. F. CHUECA GOITIA, Breve Historia del Urbanismo, 171. or.

26. B. SANUDO, Estudio histórico ..., 95-103. or.

gobernu partikularra dagoela, antzina-antzinako ohituretan eta pribilegioetan eta erregeek baieztatuak: mendeetan zehar, beharren arabera, aldatuz joan diren ordenantzetan. "Ez dira berdinak herri guztietan, eta gorabeherak badira beraretan, hiribilduen berezitasunaren arabera. Denek badute beren alkatea, justizia eta erregimentua, erregidore, sindiko, zerga bil-tzaileak, diruzainak, udal-eskribauak, epaimahaiak eta udaltzainak dituztela".²¹

Bestalde, frogaturik dago *Kontzeju irekien* ezarpenak ez zuela inolako demokrazia alderako joerarik ekarri, gaur egun hitz honi ematen diogun adieran. Erakundeak, bai udal mailan, nahiz zentral mailan (Batzarrena), pixkanaka-pixkanaka "aristokrazia" prozedura baten mendekotasunean sartuko dira.²² Udal-erri batetako biztanle guztiak ez zeukaten ohorezko eta autoritatezko karguetarako sarbiderik euskal errepublikan; noblea ala aitoren seme izatea beharrezkoa zen.²³ Honi dagokionez, A. Larramendik oroitaraziko digu XVIII. mendean kargu horietara aurkeztu ahal izateko "milakoak" behar zirela, fidantzapeko balioa zuen etxaldea, "kargudunen" aldetik kalterik gertatuta ere. Hiribilduan onibarrak edo lur-ondasunak eduki behar ziren, ez gutxi gainera eta goraka egingo zutenak, besteak beste, karguaren garrantziaren arabera, ez hautagaiek bakarrik, baita hautatzaileek ere, bazterrera uzten zirelarik maizterrak, artisauak eta ezer gutxiren jabe ziren pertsonak.

Udal kontuak eta arazoak areagotzen eta zailagotzen ari zirelako sumatuko zen ziurrenik *Kontzeju itxiaren* beharra, hau da, pertsona adituen esku utzi beharra. Handik aurrera oso beharrezko bezala ikusiko zen ofizialen bile-rak atea itxita burutzea, delako zeregin hauetarako bereziki pentsaturiko eraikinetan.

Errege Katolikoek Ordenamendu batek, 1480. urtean, Kontzeju guztiak "ad hoc" eraikitako etxeetan ospa zitezela agintzen zuen, eta ez elizetan ala aire librean. Baina eraikin itxietan Kontzejuak egitearen sistema hauetarako behin betirako urratsa Baskonian XVIII. mendera arte ez zen gertatu.

KONTZEJURAKO ERAIKINAK

Beste alde batetik, Kontzejuak bereak zitu- en arazoek kudeaketa onerako beharrezkoak ziren eraikinen eratzea, komunitate osoaren esku ez zegoen eginkizun ekonomiko bat zen. Euskal Herrian ulertu egiten da, Udalbatzek zuten garrantzia eta inork ere alde batera utzi nahi ez zuen foru izaerako tradizio luzearen zama izanda ere, Udaletxeen eraikuntza hainbeste denboraz luzatu izana; XVII. mendera arte ia-ia, eta eraikitzen hasi zirenean, arazo korapilatsu bat gertatzea eta patua alde izan- dako pertsona partikularrek (indianoak sarri- tan) beren jaioterriaren beharrek bat eginda sentitu eta beren dirutzaz elizen eta udaletxeen hobekuntzatan lagundu zutenean baizik ez konpondu izana ere. Garai honetako jauregi gehientsuenak Ameriketatik datorren diruari esker eginak direla baieztatzen du Vargas Pon- cek. Gerora, ikerlariak eskuraturiko agiri- ek badirudi baieztatu egiten dutela honako adie- razpen hau.

Eraikuntzak hasi zirenean gure Herrian bazen tradizio luzea zuen eraikuntza sistema- tiko bat. Ez da, beraz, inola ere harritzekoa egituretan eta teknikan ahaidetasun bat suma- tzea Udaletxe berrien eta aurreko mendeko baserri-etxe eta jauregien artean.

Euskal Udaletxe tipoa ez da arranditsua, Linazasororen iritziz, ez eta funtzionala ere, eta ez da horrexegatik arbuiagarria halaz ere, Lam- perezen ustetan zenbait Euskal Udaletxe oso bikainak direla baitio. Hauetako batzuetan Luis XVI.aren frantses estiloaren eragina ikusten da.²⁴

ARKITEKTURAREN GARAPENA

Uste izatekoa da, lurralde historikoetako hiriburu izandako hirietako Udalbatzek, uda- len zereginetarako udal egoitza modura eredu- eskain zezaketela. Baina euskal hiriburuetako antzinako Udaletxeak, barrualdeko hiribil- duetan eraikitakoen erreferentzi bezala balio zezaketenak desagertu egin ziren XVIII eta XIX. mendeetako eraikuntzez ordezkatuak izate- ko; uholde batek suntsitu zuen Bilboko Udaletxea XVI. mendean azken aldera; Do- nostiakoa 1813. go sutean galdu zen; Gasteiz- koak ez zuen "leku berezirik" Olagibelgo Pla- za Berrian biltzea erabaki zenean; Iruñekoa, XVI. mendean altxa zena gaurkoa den beste honek hartu zion lekua "XVIII. mendean erdialdera hondamendiaren arriskuan zego- nez".

XVIII. mendean eraiki ziren Udaletxeak ar- kitektonikoki, aurreko mendeko ereduak imi- tatu zituzten. Ezaugarriak arruntenak hauexek dira:

- solairu aglomeratua,
- arkuak fatxadan,
- lehenengo hormarte guztia betetzen duen ataripea,
- batzar aretoa argizatzen duten leihoak kanpo- ra aldera,
- tokian tokiko armak erakusten dituen arma- rria.

Eskema hau aberastua eta edertua gertatuko da Argien Mendean zehar, berrikuntza batzuk medio.

Saiatuko gara aurrerabide honi jarraitzen, nolabaiteko kronologia bati jarraiki, euskal lurralde historiko bakoitzaren mugen barruan, arkitekto eta bere bezeroen aldetiko halako zen- tzu estetiko bat agertzen duten xehetasun eta berrikuntzak azpimarratzen.

Agirien ikerkuntza oraindik, eraikuntza bikain hauetako batzuen egileak zeintzuk izan ziren jakitera iritsi ez bada ere, ez dugu uste aipamenik egin gabe utzi behar direnik. En- blematiko modura ikusi behar ditu historiala- riak, mendeetako bizimoduaren gizarteko eta politikako alderdien erakusle plastiko eta age- rikoak bezala. Alderdi honi buruz Leon Bau- tista Alberdi humanistarekin batera esan dai- teke: "Arkitekturaren handitasuna hiriarekin lotuta dago, eta bere erakundearen sendotasuna honen baitan babesten dituen hormen sendo- tasunez neur daiteke".²⁵ Hara hemen, euskal arkitekturaren atal honi eskaintzen diogun arreta zurrizten duen arrazoiak.

• GIPUZKOAKO UDALETXEAK

Zutik dirauten Gipuzkoako ia Udaletxe guztiak ez dira XVII. mendea baino lehenagokoak.

XVII. MENDEA

• **Usurbilgo Udaletxea.** Usurbilgo Udaletxea, bere kokalekuari²⁶ buruzko eztabaida ugari izan ondoren, XVII. mendearen bigarren erdialdera eraikia izan zen, baina, gerora sute batetan erre eta suntsituta gelditu zen.

• **Zestoako Udaletxea.** Hiribildu honek, gainerakoak baino premia handiagoa sumatu zuen XVI. mendean jada, udaletxe bat eraikitze beharra, besteak beste, Batzar Nagusiak ospatzen zireneko hiribildua izateagatik. Karmelo Etxegaray-ek espresuki arrazoitzen du esanaz: "Udaletxe handiak XVI. mendetik aurrera hasi ziren eraikitzen, Batzar Nagusiak biltzen ziren tokietan bereziki; zeinak, prokuradoreak zenbat eta nolakoak zirela ikusita areto handi eta zabala izatea eskatzen baitzuen.

Eraikina 1601. urtean hasi zen eraikitzen eta zenbait arrazoi tarteko, ez zen hurrengo mendera arte amaitutzat emango. Zestoako Udaletxeak ez du eskainiko gerora Gipuzkoan emango den udaletxeen eredu; baina beragan ikus daiteke jada, gerora osagai amankomun bezala hartua izango den balkoi jarraia. Monumentu historiko eta artezko bezala izendatua izan da, Batzar Nagusiak ospatzen zireneko aretoa gorde duelako, batez ere. Ez du edergarririk, 1973. urtean jarri zitzaion armari alakatu bat besterik, XVIII. mendeko Udaletxe berrietan egiten zena imitatuz seguruenik.

• **Tolosa, Bergara eta Oiartzungo Udaletxeak.** Tolosa, Bergara eta Oiartzungo Udaletxeak urte beretan eginak dira, 1660 eta 1680 urte bitartean. Eraikin sendoak dira, hiru solairutakoak, beren fatxadetan balkoi jarraiak dituztela, eta beren edergarri soilak hiribilduaren armarrietan; bat bestearen atzetik zetozen hargin maisuen esku hartzeen bitartez eraikiak izan ziren, eta beti ere larritasun ekonomikoen zamapean eraiki ere, aurrezte handienaren irizpideari eta arte mailako soiltasun handienari jarraiki.

• **Bergarako Udaletxea.** Bergarako Udaletxe berria, Zestoakoarekin batera, Batzar Nagusien hiribildua izateagatik, txikiegia gertatzen zitzaie eta antzinako Kontzejua aldatu beharrean gertatu zenean, beronen gainean eraiki zuten berria eta 1680. urtean ez zegoen oraindik amaiturik. Bere trazaren arduradun nagusia zein izan zen ez badakigu ere, 1680. go azaroko tratuan *Jose Zaldúa* eta *Joseph Sarasua*, hargin maisuak aipatzen dira.

Plaza nagusien Lagundiaren antzinako ikastetxea eta gerora Erret Mintegia izango zeneren aurrez aurre dago kokaturik; angeluzuzeneko oinplanoa duen eraikina da hiru oin dituen, Udaletxeetarako sortzen ari den eta behin betirako izaera izango duen motaren arabera. Bere fatxada harlanduz egin da, eta harlangaitzez alboetakoak.

Beheko solairua arkupeduna da, pilare sendo lodiez eusten zaien erdi-puntuko sei arku bidez egin. Harridura sortzen du bere itxurak, Udaletxearen eskuin aldean, eskala berari

eusten dion eta lau arku gehiagorekin arkupea luzatzen duen etxebizitzaren eraikin bat itsatsirik dagoelako. "Lehenengo solairuan bost balkoi irten irekitzen dira, kalostra xume bidez eginko burdineria dutela". Fatxada nagusiari dagokion zatia hiru armari ederrez apaindurik dago: Gaztelakoa, Gipuzkoakoa eta Bergarakoa. "Barrualdean, bere erdialdea, eskailera-ri, sarrerari eta gelei zegokiena eraberritua izan dena, erdiko eskailera bidez solairu batetan banatzen da, bertan udaletxeke gelak banatuko direlarik.

XVIII. MENDEA

XVIII. mendean altxaturiko Udaletxeekin, beren lanaren balio estetikoari arreta berezia eskaini eta beren eredu arkitektonikoaren ospea lortu zuten arkitektoek trazaturiko eraikin mota horretan sartuko gara. Amerikatik etorritako diruak eta tokian tokiko auzotarren elkartasunak garrantzizko eraikin hauek eraikitzen lagundu zuten.

• **Elgoibarko Udaletxea.** Arte ikuspegi honetatik gure arreta erakarri behar duen lehenengo udaletxea Elgoibarkoa da. Gudiol Alcolea eta Kluber-en iritzien aurka, hauek Frantzisko Iberok egin bezala jotzen baitute, badirudi Udaletxe honen benetako egilea **Sebastian Lekona** zela.²⁷

Aurreko kontzeju-etxe txiki baten ordezkoa egiteko Felipe V.a erregeak emandako baime-na 1728. go maiatzaren 22koa da. Lur-sail askeak erosi ziren elizaren ondoan eta maisu bat kontratatu zen, *Antonio Labranza*, zeinak eraikuntzarako traza eman eta 1731. urtean zimentarriak jartzen hasiko ziren. Labranza berehala hil eta traza berri batzuk aurkeztu ziren, eta Loiolako maisu nagusia Inazio Ibero etorri arazi zuten berauei eta gastuei buruzko iritzia eman zezan (1734. go otsaila). Ibero maisuak, bi hilabete lehenago hil zen **Sebastian Lekuonak** aurkeztu zuen diseinuaren aldeko iritzia eman zuen. **Tomas Labranza**, lehen trazatzailearen semea arduratuko zen, denbora joan ahala hainbat aldaketa izango zituen eraikin lanen bukatzeaz, baina, beti ere funtsean Sebastian Lekuonaren jatorrizko diseinuari begirune zitzaiolarik. *Inazio Iberok* arkupea eta eskailera handiagotu zituzten egin-dako gomendioagatik eta eraikitze aldi izandako beste moldaketak zirela eta eraginik izan zuen zenbait historialarik maisu horrek egin dela eraikin hau esatera iristeko. Eraikuntza 1737. urte aldera eman zen amaitutzat, baina, ondorengo urteetan erantsi zitzaizkion apaingarri batzuk, *armarria*, esate baterako, 1753. urtean Inazioaren seme *Frantzisko Iberok* burutu zuena.

Oso xumea da Elgoibarko Udaletxea: oinplano angeluzuzena eta bi solairu dituena da; behekoa bi hormarteetan zatitua dago, lehenengoak, barrura sartzeko, hiru atetako ataripe handi bat okupatzen du; atzean, eskailera zabal batek, bigarren hormarte bitan banatzen du, bata kartzelatarako eta bestea alondegi eta zalditegirako. Goieneko solairua ere bi zatitan banatuta gelditzen da: bata batzar areto bezala eta bestea lau saletarako.

Fatxada nagusiak, iparraldera begira dagoenak bere beheko solairuan ataripera irekitako erdi-puntuko bost arku agertzen ditu, eta goie-

ELGOIBAR (G).

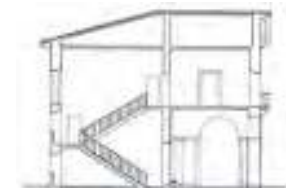

Plano erratzua.

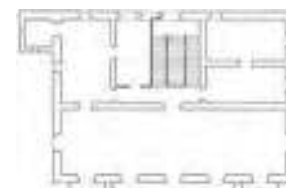
Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 300. or.

Batzar aretoa.

Eraikinaren ebaketa.

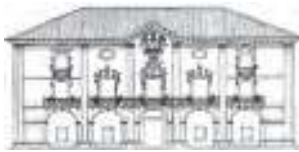
Oinplano orokorra.

Eskailera nagusia.

27. Ikus, B. SAÑUDO-ren agiritun ikerketa, "La Casa Consistorial de Elgoibar". M.N.E. II, 215-217. or.; ikus baita, M.I. ASTIAZARAIN, *Arquitectos guipuzcoanos I*, 207-217. or.

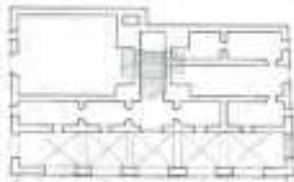
ARRASATE (G)

Fatxada nagusia.

Zehar ebaketa.

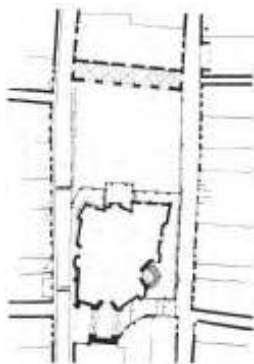

Beheko solairua.

Solairu nagusia.
Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 9. or.

PLAZA NAGUSIA

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza de la ciudad 303. or.

neko solairuan, ataripeko arku gainetan bat egokitzen diren mentsuletan ezarrita hiru balkoi. Frontoi trianguluar batek errematatzen du eraikina. Trazatzaileak proportzioetan izan zuen arreta solairuetako neurriak txikiagotuz joanaz, alboetako beste bien kontrastean frontoi erdiko armariaren handitasun bidez ardatz bertikala indartuz, baranda amankomun batez elkartutako ertzetako bi balkoien eta erdiko hiruren arteko desberdintasunak, balkoien uztaitzeetan eta mentsuletan harrizko edergarriak, armonia bare eta duintasunezko baten inpresioa ematen dute, barroko hasberri baten halakoxe alaitasun baten barruan.

• **Azkoitiko Udaletxea.** Azkoitiko Udaletxe berri bat eraikitzeke bazen XVI. mendean jada lehen diseinu bat. Dena gogo hutsean geratu zen, harik eta 1730. urteko urtarriean udal-gizon batzuk hiriko plazan kontzejuaren egoitza berria, gastu handirik gabe, eraiki beharra mahai gainean jarri zuten arte. Tratua **Jose Lizardi** arkitektoarekin egin zen; eta **Inazio Ibero** maisuak Lizardiren diseinua 1736. urte hasieran bere aditu iritzia eman ziezaiokeen.²⁸

Hiru solairutakoa da. *Oinplanoz* laukizuzen bat da eta 24 m. ditu aurrealdeko aurpegiaren eta 18 m. sakonean, bi hormarte paralelo zatiuta. Beheko solairuan, arkupearen ondoren bi esparru bereizten ditu eskailera zabal batek; beste bi solairuetan gelatarako bereizten ditu eskailerak hango esparruak, lehenengo hormarte (ataripearen gainekoa) batzar areto bezala erabiltzen delarik. Teilatu-hegal sendoa duen teilatu-zurajea hiru isurialde egiten dituen da, hauetako bi, alboetara erortzen dira eta hirugarrena nagusi aldera makurtzen da.

Fatxada nagusian bost bao ditu lehen solairuan eta lau goienekoan, ardiko tartea hiriko armariarentzat garatzen delarik. Balkoi jarriak elkartzen dituzte erdiko hiru baoak, batzar aretoa nabarmen utziz. Apainketa herrerratar soiltasuna duena da: bi troxa jarrai paralelo besterik ez solairuak eta beheko arkuteriaren inposta baxuak bereizteko. Leihoean uztaitzetarako ez da inolako edergarriarik ikusten. Esteten atseginerako opari bakarra, eraikinaren biran teilatu-hegal irtenetako zurgin-lana da eta ezin dezakegu jakin Lizardik eginak diren ala ez.

• **Legazpiko Udaletxea.** Azkoitikoarekin antzik baduen udaletxea dugu Legazpikoa; ulergarria den kointzidentzia bestalde, bi udaletxe hauen eraikuntza ia-ia garaikidea izan baitzen, Legazpiko honetan **Jose Lizardiren** esku hartze batzuk agiritan jarrita baitaude. Ziurtasunez ez da azaltzen agiritan trazatzailearen izenik baina oso litekeena da **Pedro Karrera** izatea. Kontua da, eraikuntza lanak behereko solairuko arkuetara iritsi zirenean Asteasuko maisuak “aldaketa batzuk” proposatu zituela, “oso funtsezkoak agian”, agerian utziz “bere berrikuntzak Udaletxearen goieneko bi gorputzei eragin ziotela, zein neurritan gertatu zen ez badakigu ere”.²⁹

Oinplanoz angeluzuzena da Azkoitiko bezala; eta honek bezala badiu hiru solairu eta arkupea; goieneko bi solairuek plangintza berdin-berdin bat bera dute. Baina Legazpiko udaletxea oinplanoz luzeagoa da, ia-ia karra-

tua; nahiz eta oso litekeena den atzealdeko zatia jatorrizko trazaren arabera ez izatea, gerora egindako eranskinena baizik. Hemen arkupea ez da bost arkuz egin, hirutan baizik. Teilatu-hegala ez dago Azkoitikoan bezain taila-lan ederrez jantzia. Garaiaren banaketa, eraikina inguratzen duten inposta lan beraren bidez markatzen da berriro; inpresio orokorra, Azkoitikoak eragiten duen bezain herrerrarra da oraindik ere.

• **Hondarribiako Udaletxea.** Blanka Sañudok Hondarribiko Udaletxe berriaz (1731-35) egiten duen kontaketa xehe eta agiridunean, eraikina, oso gorabehera bitxiak eta ez ezusteko handiak izan gabe burutu zuten hargin eta arotz maisuen izenak agiritan ekartzen ditu; baina ez da bere trazatzailearen inolako aipamenik ageri.

• **Antzuolako Udaletxea.** Gauza bera gertatzen da, Felipe IV. Erregearengandik Bergararen eskumenetik aske geratzea lortu eta 1743. urtean udaletxe berriaren egitasmoa onartu zuen Antzuola hiribilduko Udaletxearekin; mehin arteko eraikina da eta tipologia mailan Euskal Udaletxeen artean kokatuko litzatekeena. Historia honen helburuen artean oso esanguratsua bezala azpimarratu nahi dugu Blanka Sañudoren oharra “Hemen ikusten diren Udaletxeen handitasunak eta kalitateak agerian uzten baitute, izan ere, baita biztanleria ugaria ez den Antzuola bezalako tokietan ere, Euskal Herrian tradizio mailan kontzeju erakundeek izan duten garrantzia”-ari buruzkoa.³⁰

• **Asteasuko Udaletxea.** Bertan ezin bizia gertatu zen Kontzeju baten ordezkia egiteko lurak erosi eta 1752. urtean, hiriko semea zen **Jose Lizardiren** traza baten arabera abiatu ziren eraikin lanak, trazatzaile hau bera zendu ondoren. Baina, Asteasun ez zen inolako arazorik gabe eraikitzen jardungo zuten hargin-maisu onik falta, eta 1749.ean zenbait enkanteren ondoren Usandizaga maisuak eskuratu zuen egitekoa; baina lanen hasiera urte batzuetara atzeratu zen. Eraikin lanak 1754. urtean hasita ere, zenbait alditan eten beharra gertatu zen, arazo batzuen kontsulta bideratzeko: aurreikusitako harlangaitzaren ordezkari mutxardaturiko harlandua hautatu zen, zenbait puntutako okerdurak zuzendu beharra izan zen eta abar. Bukatutzat eman zen eraikin lana 1760. urtean, teilatuetako arotz-lanak, eskailera eta zoladurakoak barne.

Asteasuko Udaletxeak barroko kutsu handi- txoagoa du Lizardik trazaturiko beste kontzeju eraikuntzek baino. Frontoi trianguluarra hartuko du, profil berezia duena, Elgoibarko Udaletxeari Sebastian Lekuonak eman zion eta honek, aldi berean, Hercules Torrelli italiarrak trazaturiko Donostiako Udaletxetik (gaur desagertua dena) hartu zuena bera.³² Baina, bestalde, Asteasun hiru arku besterik ez duen arkupeari eutsiko zaio, Legazpin bezala, leiho soilak alboetan dituela. Eskubanden batasuna deigarria gertatzen da, lehenengo solairuan erdiko hiru balkoiak eta goieneko solairuko bostak elkartzen dituen. Baoak uztaitzen dituzten plakak, zura tailatua duen teilatu-hegal zabalaren azpiko erlantz molduratuak eta hormapikoaren ardatz bertikala azpimarratzen duen armariaren erliebe handiak alaitzen dute gainazala.

28. *Ibid.*, 298-303. or.

29. *Ibid.*, 306-311. or.

30. B. SAÑUDO, *O.c.*, 200- or.

31. *Ibid.*, 210-223. or.; M. I. ASTIAZARAIN, *O.c.*, 326-336. or.

32. J. M. AGIRREBALZATEGI, “La plaza nueva de San Sebastián”. B.E.H.S.S.-n, 11. znb., 31. or.

• **Astigarragako Udaletxea.** Asteasuko Udaletxeak Astigarragakoarekin alderatze bat eskatzen du, fatxada izan ere, oso baita antzekoa. Trazaren egileari buruzko inongo bermerik ez dute eskaintzen agiriak. Bere eraikitzailea **Joan Bautista Intxaurrendiaga** izan zela eta arkitekto honi 1744. urtean **Jose Lizardik** Donostiako Santa Maria elizaren eraikuntzarako hautatutako harriak eman zizkiola dakigun gauza da. Horrela beraz, harreman onak zituztela eta ez litzateke harriztekoa izango data horretan zenbait Udaletxetako trazatzailea zen Asteasuko maisua Astigarragakoaren egilea bere izatea ere.

• **Pasai Donibane Udaletxea.** Elkarrekin ihardun zuten Jose Lizardik eta Joan Bautista Intxaurrendiagak Pasai Donibane Udaletxe berrirako behar zen hargintzaren tasatze lanetan, zeinaren traza **Jose Lizardirena** bezala hartu behar baiten.³³ Ez da azaltzen oinplano berriko eraikuntza ala berreraikitako eraikuntza bat den. Ez da solte dagoen eraikuntza bat, plazara ematen duten bi etxeen tartean sartutakoa baizik. Bere fatxada gora egiten duen laukizuzen estu bat da, lau solairutakoa, harlanduzko aparailua duena, eta saihetsetan dituen exheetatik erraz bereizten dena. Bere leiho eta balkoi zabalek (hirugarren solairukoak eraikinaren zabalera osoa du) bereizten dute udaletxe mota hau, Lizardik diseinaturiko beste eraikinen kontrajarrarian.

• **Debako Udaletxea.** Deban XVIII. mendean eraiki zen Udaletxea, antzinako Kontzejuaren eta azpeitiar **Inazio Ibero**³⁴ maisuak trazaturiko eraikin berriaren bateratze baten ondorioa da, zeinari 1747. urtean hiribilduko zati honen moldatzearen ardura ere erantsiko zitzaion. Horrez gainera, Zestoako Udaletxe zaharrean eta bere lankide eta adiskide zuten Sebastian Lekuonak Elgoibarrerako trazaturikoan esku hartu zuelako, estimazio handitan hartu zen.

Debako Udaletxe berriaren oinplanoak irregularra izan behar zuten nahitaez. Beheko solairuak hiru arkudun arkupe sakon bat ageri du, hauetan eskuinaldekoak kalerako irteera erakusten duelarik. Beheko solairuko hurrengo hormartearen bigarren solairua iristen den lau ataletako eskaileraz osatua dago; hemen batzar aretoak betetzen du arkupeari dagokion hormartea. Hirugarren eta azkeneko solairua gela partikularretarako erabiltzen da.

Eraikinaren atzeko alde guztia, oinplano berriaren eraiki eta udal-bulegoetarako erabiltzen dena, eta bere lehengo solairu mailan plazara ematen duen aurreko gorputzarekin bat egiten duena alde batera uzten badugu, aurreko honen itxura estetikoaren berri emateko, fatxadako harlandu onez eginiko aparailua, estalkiaren teilatu-hegal eder tailatua, lehen solairuko hiru baoak elkartzen dituen kalostira jarraituak eta edergarri ezak, hiru solairuak bereizten dituzten molduren salbuespenez, eta solairu garaiaren erdiko tartea estaltzen duten hiru armarrak aipatu beharko ditugu. Guzti honen emaitza, hartzen duen soiltasun eta nobleziaren inpresioa litzateke.

• **Arrasateko Udaletxea.** Udaletxea prestatu ala handiagotzeko erabakia Arrasaten 1749. azaroan Udalak hartutakoa da. Hasiara batean, lehendik baziren etxe batzuk bildu eta hauek

prestatzea pentsatu bazen ere, orduan Zegaman bizi eta Ataungo parrokiar arduratzen zen eta euskal Udaletxeetako trazatzaileen artean osperik handieneko maisu izateko bidean zihuan **Martin Karrera** arkitektoari eskatzea erabaki zen 1755. urtean. Materialak ateratze eta garraiatzearen esleipenean eta kostuen eztabaidan sortutako tirabirengatik, 1758. urtera arte atzeratuko zen eraikin lanen hasiera; baina eraikina, 1764. urte aldera amaitutzat eman daiteke, bere egiturari dagokionean behintzat.³⁵

Arrasateko Udaletxea Euskal Herriko ederraren eta adierazgarrietako bat da. Ia laukizuzen bat da *oinplanoz*, fatxadak plazara ematen duen horretan bost karnapel arkudun arkupea eta bana alboetako aurpegietan dituela. Arkupe honen sakontasunak solairuaren heuren bat iristen du, eta hurrengo hormartearen erdian eskailera abiatzen da, esparrua bi zatitan bereizten duelarik. Goieneko solairuan areto handia, arkupeko erdiko hiru arkuen gainean, fatxadaren paraleloan doa. Baina aretoaren bi aldetan oinplano hau bi solairutan bihurtzen da, etxebizitzarako erabiliko direlarik; barruko eskailera bidez komunikatzen diren bi etxebizitza dira.

Fatxadari dagokionez berriz, lehen begirada batetan, Elgoibarko Udaletxea gogoarazten badu ere, sei pilastra erraldoiez markaturik geratzen da desberdintasuna, ezarriak eta etenik gabeak diren pilastrak, bertikaltasuna azpimarratuz arkuak eta balkoiak bereizten dituztelarik, arkitektoaren seme Manuel Martin Karrerak tailaturiko hiriaren armari handia kokatua deneko frontoi triangeluarak areagotua gertatuko da. Udaletxe berrietan jada finkaturiko ereduaren arabera, mentsuletan zurgin lan fina duen teilatu-hegal zabal eta erdiko hiru balkoiak elkartzen dituen baranda jarraia nabarmentzen dira. Churrigueresko kutsua, kanpo aldera sabelduak diren goieneko balkoien kareletako kurba eta kontra-kurbatan, erdiko leihoak uztaizten dituzten frontoi hautsietan, eta orokorrean, erlilariak berariaz fatxadan argi-ilunen kontraste bizian, hainbat koska (marko, ukondo, mentsua eta abar.) kontrajarriz bilatu dituen horietan dago.

Burdineriaren diseinu estetikoaren balkoietan, azalerako barrokotasunarekin armonian dagoenak osatzen du multzo osoaren dotoretasuna, inolako zalantzarik gabe, XVIII. mendeko gure Herriko eraikinik ederrenetako bat bilakatuz.

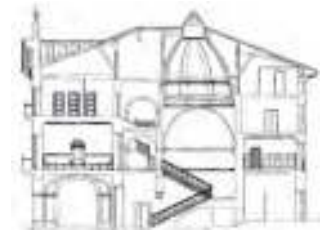
• **Oñatiko Udaletxea.** Oñatik eskaintzen duen multzo monumental ederraren barruan eta bere plaza zabal eta ederretik Udaletxea gailentzen da, zeinaren eraikuntza 1758. urtean erabakitakoa izango zen, Gaztelako Kontseiluari baimena eskatu eta beharrezko lurak erosi ondoren. **Martin Karrerari** zor zaio bere traza eta eraikuntza lanak 1764. urtean hasi ziren. Eraikinaren funtsezko egitura 1771.ean amaituta, barrukoari helduko zitzaion.³⁶

Kanpotik begira jarrita Oñatiko Udaletxeak Arrasatekoaren oroimena ekarriko digu gogora, baina berehalakoan adieraziko zaigu desberdintasuna ere, zeren eta bere alderdirik txikiena plazara ematen duen fatxada nagusia baita, eta bere hiru arkutako arkupe eta guzti, altxaeran, karratutik gertuan dabilen azalera erakusten baitu. Hiru solairu ditu eraikinak, baina eskaileraren hormartean lau altxatzen

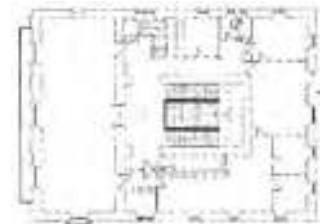
OÑATI (G).

Fatxada nagusia.

Luzerako ebaketa.

Solairu nagusia.
Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 347. or.

FORUIEN PLAZA

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza de la ciudad, 307. or.

33. M. I. ASTIAZARAIN, *O.c.*, 341-344. or.34. *Id.*, II, 79-86. or.35. M.N.E., II, Gipuzkoa 3-11. or.; M. I. ASTIAZARAIN, *O.c.*, III, 48-71. or.

36. M. I. Astiazarainen liburu bikainean (III, 158-170) kontu handiz kontatzen du Udaletxearen eraikuntza prozedura osoa. Azalpen laburragoa eta irudizko agiriak dituen M.N.E., II-n ikus daiteke. 341-349. or.

OTXANDIO (B).

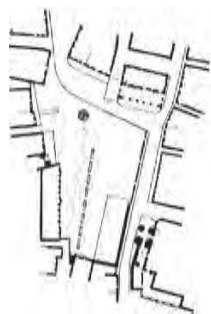
Fatxada nagusia.

Zehar ebaketa.

Solairu nagusia
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 313. or.

Plano erraztua.

Irudi erref.: La plaza en la ciudad, 337. or.

dira. Bigarren solairuan, aurrealdeko fatxadan zehar batzar areto nagusia dago, sarrerako hiru ate dituela.

Hemen gehien axola zaigun estetikako ikuspuntutik, fatxadak Arrasateko Udaletxearen eredu jarraitzen du, bere pilastrak, bere balkoiak, bere kalostra jarrai forjatuak, edergarri barrokoz apaindutako bao uztaituak, frontoi trianguluarrez koroaturiko armari handia eta abar. dituela.

Oñatiko Udaletxea, Euskal Herriko multzo solte ederrenetarikoa bat da, hiri kokapen ezin hobea batean dagoena. Martin Karreraren eraikuntzei buruz, XVIII. mendeko gipuzkoar arkitektura gaietan aditu handia den Mª Isabel Astiazarainek bere irizpide kritikoa laburbilduz, Arrasateko eta Oñatiko Udaletxeak "rococotzat jotzen ditu, frantses eragin garbia dutenak, biak ere oinarrikoenetan Martin Karrerak burutuak bezala; bietan, halaz ere, apainketari dagozkionez, Arrasatekoa soilagoa eta apalagoa da".³⁷

• **Alegiako Udaletxea.** Bere bizitzako azken urteetan Martin Karreraren talentuaz baliatu behar izan zeneko beste udaletxe bat Alegiakoa da. Maisuaren trazaren arabera ziurrenik ere, izaera soltea izango zuela alde batera utzita³⁸ gaur egun bere eskuin aldetik etxebizitza bloke bati itsatsita gelditu den hau, Beasaingo maisu famatuak aurretiaz diseinaturiko beste udaletxeen imitazio erraz bat da.

Haiengandik, *fatxadako* arkupean lau arku dituelako bereizten da, horrela erdiko altxaeraren ardatza baonetatik ez delarik igaroko. Gainera, angeluetako ertzetan kuxinduriko troxak jarriko dira, horrela plastikotasun efektu eder bat lortuz; baita armoniazkoa ere, bi troxa horien bertikaltasunaren kontrastean horizontaltasuna azpimarratuz, moldura lauen, balkoi jarraituen, baoetan lerrokako simetriaren, teilatu-hegal irten sendoen eta frontoia goratzearen bidez. Maisua hil ondoren, bere seme **Manuel Martin Karrerak** zuzendu zituen eraikin lanak eta horma-pikoa koroatzen duen armari handi bat egin zuen.

• **Albizturko Udaletxea.** Albizturaren Udaletxe berri baten eraikitzeke ere ordurako (1767) honelako ekimenetan sona handiko maisu bikainena bezala ezagutzen zen **Martin Karrerari** deitu zitzaion. Baina arkitektoak aurkeztutako egitasmoan aurrekusi ziren kostuak eta "obra zaharra ez eraitea" baldintza bezala harturik, aurreko eraikinaren zatia aprobetxatu beharrak, alegia,³⁹ egitasmoa oso modu nabarian murriztera behartuko zuten maisua.

Hiru solairutako eraikina da. Eta bere *fatxada nagusia* arkupeak hiru arku ditu; arkupe honen gainaldean taila oneko balkoi azpiak eta burdinazko kalostra soilak dituzten bi balkoi daude. Fatxada honen simetria gabeziak, gorputz honen beste aldean balkoirik ez izateak eta ia erabateko apaingarri plastikoen urritasunak susmo bat sortzen dute, eraikinaren aurrealdea aurreko Udaletxeari zagokiona izan litekeela.

Beste alde batetik, aurrekontuan arkitektoari jarritako baldintzak, eta agian tarteko osasun arazoren batzuk zirela eta (oso gazterik hil zen 1768.go abuztuaren 31ean) behartuko zuten arkitektoa gehiegizko soiltasun eta biluz-

tasuna zuen diseinu baten mugetan ibiltzera, soiltasun neoklasiko alderako gustu hasberri batek baino gehiago.

• BIZKAIKO UDALETXEAK

Baskonian Udal mailako bizimoduak nolako garrantzia izan duen kontuan hartuta, Udaletxeen ikerketa deskribatzaile bat egin daitekeen gauza da, Bizkaian saiatu diren bezala, ordenamendu irizpide bezala tipologia arkitektonikoa hartuz.⁴⁰ Guk, geure aldetik, artean bizitzaren ispilua eta izpirituaren garapena ikustearen printzipioari leialki jarraikiz, ahal den neurrian bederen, kronologia irizpideari ematen diogu lehentasuna.

Lehendik esana dugu, lehenengo kontzeju irekiak toki sagaratuaren inguruan egiten hasi zirela: elizan, sakristian, ala bere arkupean edo "zimitorioan". Honek erraz ulertarazten du leku bakarti eta erosoago bat bilatzeko beharra etorri zenean, eliza berari itsatsita eraikitzea pentsatuko zela, arkupearen gainean bere hormari batzarrak egiteko nahiko zabalera izango zuen esparru bat itxiz.

Ez gara eraikin hauen deskribapena egiten geldituko, zeren eta, eraikitzaileek, eskaintzen zitzairen lan egitarau xaloaren ala baldintzatzen zituzten baliabide ekonomiko apurren aurrean, baserri-etxeen antzeko eraikin xume ala beren eginkizunetarako baizik behar ez zituzten gelak sortzearen irtenbidea hautatzen baitzuten.

Gure ikuspuntu estetikoaren aldetik gehien axolako litzaizkigukeen eta barrokoaren mende horretan kokatu beharrezko Bizkaia aldeko Udaletxeak, Jaurerriko hiribilduetakoak dira. Beren egitura arkitektonikoan deskribatu berri ditugun Gipuzkoako udaletxeetatik ez dira gehiegi saihesten, baina hauen aldean, fatxadetan soiltasunera joko dute, apaingarri barrokoetatik itzuriz. Bikainenak aipatzera goaz.

• **Elorriko Udaletxea.** XVIII. mendeko Udaletxeei heldu aurretik, mereziko du Elorrikoak aipamenen bat, zeren eta, uste ez zen bezala agiritan XVII. mendeko eraikina bezala azaltzen baita, 1666. urtekoa, hain zuzen ere.⁴¹ Eraikinaren osaketan esku hartu zuten eskulangile batzuen izenak ezagutzen dira. Fatxada alaitzen duten bi armarietako baten egiletasuna, Borboiena alegia, izenpetuta dagoenez, (*Año de 1775. Fecit Capelastegui*) XVIII. mendeko **Gabriel Kapelastegi** maisuari eman behar zaio.

Igartzako jauregi bikainaren ahaidetasunean, Elorriko Udaletxea, garrantzia estetiko nagusia bere fatxadaren daukan eraikina da, ongi landutako harearritzko harlanduz prestatutako, azalera laua bistaratuz, oso balio mugatua duten osagai apur batzuen bidez jantzia: aipaturiko bi armariak, eguzki-erloju bat eta bi esaera zentzatzaile.

• **Lekeitioko Udaletxea.** Bizkaian, XVIII. mendean sartzen bagara, lehen Udaletxe bikaina, gogoraraztea merezi duen Lekeitiokoa da. Zorionez, eraikin honen jatorrizko trazatik gorde direnak fatxada (1706) eta lehenbiziko hartan zeukan banaketa bera du bi solairuetan, gaur egun dituen hiruen kontrastean. Eraikinari, bertako maisu **Martin Malaxbeitiak** eman zion amaiera.⁴²

37. M.N.E., II, 10. or.

38. B. SAÑUDO, *Estudio Histórico*. 225-266. or.

39. M. I. ASTIAZARAIN, *O. c.*, III, 1992.

40. A. I. LEIS ÁLAVA, "Las casas Consistoriales en Bizkaia durante el Barroco". "ONDARE" 19, (Donostia 2000), 381-395. or.

41. *Ibid.*, 385. or.

42. J. A. BARRIO LOZA, "El paisaje construido". *Lekeitio*-n 1992, 117. or.

Fatxadak erdi-puntuko lau arku dituen ohizko arkupea du. Gaur egun, inposta lau batek bereizten ditu arkupe hau eta batzar aretoa den solairu nagusia, 1732. urtean *Antonio Elortza*, gipuzkoar burdinsaregile ospetsuaren lana zen balkoi tradizionalaz ongi markaturik. Bere aurrealdean *Gaztela*, *Bizkaia* eta *Lekeitioko* hiru armari erakusten ditu, eta azken honek badu *Lekeitiren* itsasoko eta *lurreko* boterea goraiatzeko duen idazkun bat daraman ertza. Geroztik, eraldaketa nabariak jasan ditu eraikinak XIX eta XX. mendeetan.

- **Bermeoko Udaletxea.** Bermeon, XVII. mendeko Udaletxea, hiribilduak 1722. urtean jasan zuen sutean desegina geratu zen eta gaurko hau izan zen haren ordezkoa; trazaren egileak **Joan Bautista Ybarra** eta **Tomas Retes** maisuak izan ziren. Hiriko plazan du kokapena, baina ez oso aldeko baldintzatan bere fatxadaren arte balioa erakusteko, auzotarren etxebizitza lerrokada berean baitago, izan ere. Elizaren kontra ezarrita, antza denez, bolumen horizontal baten itxura eskaintzen omen zuen jatorrizko trazaren kontrastean, bertikaltasuna areagotzen zaio gaur egun.

Hareharrizko harlanduz egindako eraikina da. Beheko solairuan erdi-puntuko lau arku dituen ataripea du. Hurrengo, forjazko korapilodun karelez babesturik gelditzen diren hiru balkoi bere baitan hartzeko harrizko mentsula handitan ezarritako xafla lau etenezko inposta batez zehaztua geratzen da. Erdiko ardatzean Bermeoko armaria ikusten da, *Andres Uribe* (1731) agiritan gernikar maisuaren lana bezala azaltzen dena. Hirugarren gorputza, molderaturiko erlaitz baten bidez zehazten da, bere garaian eraikinaren orokorra zelarik. Angeluan lehoi formako xurrutarri polit bat erakusten du.

“Azken solairua, 1928. urtean **Atanasio Ispizua** udal arkitektoak altxatutakoak beste hizkera bat hartzen du, barroko jatorriko eklektizismoa, neoekuskal historizismo arrasto batzuk nahasturik dituenena”.⁴³

- **Otxandioko Udaletxea.** Otxandioko Udaletxea Bizkaian ikus daitekeen ederrenetako bat da. Ez da trazaren egilearen izenik azaldu. Eraikina 1733 eta 1737 bitartean egina izan zen, udal zereginetarako eskas gelditu zen beste aurreko baten orubean bertan.

Gipuzkoako Udaletxeetan ikusi dugun ohizko eskemari jarraitzen zaio. Bi solairuetako paralelepipedo bat da, lau isurialdeko teilatuaz estaltzen dena. Oinplanoa laukizuzen zabal bat da, 25m. x 15m. takoa, bi hormarte antzekoetan banatua. Fatxada nagusia hareharri erre bikainez prestaturikoa (gainerakoak harlangaitzezkoak dira), beheko solairuan erdi-puntuko bost arku dituen arkupe bat azaltzen du; bere bigarren hormarte eskailera hartzen du erdian, bi saihestetan biltegitarako eta beste erabileretarako bi esparru utziz. Goieneko solairuan lau balkoi: erdiko biak karelarri jarrai batez elkartuak. Lau balkoien tartetan hiru armari sartuak dira, Bizkaikoa, Gaztelakoa eta Otxandiokoa.

Estilistikoki lortu zuen trazagileak, saihestu ez zezakeen simetria gabezia eskergaitza leuntzea, lau balkoi zituen solairu bat, bost arkutako arkupe baten gainean eraikiz; Legaz-

piko Udaletxearen trazagileak, aldiz, ederki konpondu zuen arazoa, arkuen, leihoen eta balkoien ardatz bertikalak parekatuz eta erdiko goieneko hutsunea armariarentzat gordeaz.

Gipuzkoako Udaletxeekiko ahaidetasun estilistikoa une honetan nabarmen azalduko da. Bere teilatu-hegal zabal eta irtenak, bere balkoi jarraiak, ertzetan platabanda bertikalak, solairu nagusiko bere bao burudunen uztaizte zentzudunak eta edergarrietan soiltasun duinaren itxura horrek ez digute, bada, Jose Lizardik Azkoitirako eta Legazpirako diseinatu zituen Udaletxeak gogoratu baizik egiten, 1730. hamarkada berekoak baitira, izan ere.

- **Balmasedako Udaletxea.** Balmasedako Udaletxea ere, beste XVI. go baten ordezkaria da. Berau eraikitzeko Otxandioko Udaletxeak bezala, ia data berean bertan, traza **Marcos de Vierna** y **Pellón** mendietako arkitektoari eskatu zitzaion.

Herriko plazari, bere alderdi motz batetik aurre ematen dion bloke bat da, eta ongi antolatzen da parroquia-eliza puskarekin, zeinarekin mintzaera barroko bera jokatzen duen. Oinplanoa lauangeluarra da, zortzialdeko elementu bat duena, orain berriki eraikinaren oinetan itsatsirikoa eta orain eskailera kokatua daukana.⁴⁴

Antonio Goikoetxea arkitektoak 1854. urtean burutu zuen berrikuntza batean funtsetik aldatu zuen aurreko eraikinaren aurrez aurreko itxura, erdiko gorputza, izan ere, Marcos de Viernaren erakinean lehendik bazituen bi dorreen parera altxa baitzuen eta berrikuntza batzuk ere egin ziren azken honetan, besteak beste, moldura lerronahasiak eta arku karnapelak jartzeko.

- **Orozkoko Udaletxea.** Orozkoko Udaletxe honetarako (1750-54) **Miraballesekoa** zen **Joan Bautista Ybarraren** trazari jarraitu zitzaion, izaera ofizialeko eraikinetan (Bermeo) eskarmentua zuena baitzen. Zubiaur auzoan herriko plazan begiarentzat erreferentzia nagusia da Udaletxea, izan ere, honi alderdi bat itxen baitio. Fatxada nagusian hormak kareharri grisez prestaturik daude, harlangaitzez gainetakoak, nahiz eta ertzetako molduretan eta leiho markoetan harlandu onez horniturik egon.

Gorputz bikain eta sendo bat da, ohiko eskemari leial jarraikiz, hiru mailako aurrealdea duena. Beheko solairuan, erdi-puntuko hiru bao dituen betiko ataripea. Solairu nagusian balkoi jarrai aparta burdin forjatuzko karela duela. Hiriko armen armari bikain batek apaintzen du azken solairua, Bilboko **Andres Monasterio** eta **Queto-k** 1752. urtean egina. Goieneko erlaitzak erdian kordoitzoak dituen kiribildurazko harburuz osatutako teilatu-hegal irten bati eusten dio.

- **Urduñako Udaletxea.** Urduñako Udaletxeak bere jatorria XVI. mendean altxatzen ziren Udaletxe-Dorre motatako eraikinean du. Gaur egungo eraikina XVIII. mendean (1771-73) aurreratu samarrean jasan zituen berrikuntzen ondorioa da, dorrearen egitura eta aparailuko zenbait material bere horretan utzi baziren ere.

Egilea, Urduñan bizi zen **Tomas Peña** arkitektoa izan zen. Bere kokamena **Foruen Plazako** ertz batetan egoteak eta beste etxebizi-

Orozkoko Udaletxea (B).
Irudi erref.: Bizkaia I, 462. or.

Abadiñoko Udaletxea (B).
Altxaera nagusia.
Irudi erref.: Bizkaia I, 128. or.

Elorrioko Udaletxea (B).
Altxaera nagusia.
Irudi erref.: Bizkaia I, 128. or.

Lekeitioko planoa.
Irudi erref.: La plaza en la ciudad, 13. or.

43. Beste hizkera bat hartzen du, 1928. ean Atanasio Ispizua Udaltzako arkitektoak altxatutako azken solairuak, barroko jatorriko eklektizismo batena, neoekuskal historizismo batzuen zantuz elkarturik. A. I. LEIS, O.c., 387. or.

44. 1900 eta 1939 urteetako emaitza da, atarrea, hipostila areto moduko arkupe-saltoki bat izatera etorri zen, non Balmasedako Udaletxearen itxura berezia ematen dion; horregatik "Balmasedako meskita" ere deitu ohi zaio herri mailan. A. I. LEIS, O.c., 388. or.

2

3

4

5

6

5

7

BIASTERI (A).

Irudi erref.: La plaza en la ciudad, 278. or.

tzen lerro berean egoteak, begiarentzat bat-bateko erreferentzia ez badu erazten ere, dorre eta udaletxe izate berezi horrek presentzia lirain eta bixia ematen dio.

Gorputz nagusiko bere hiru solairuetako hareharrizko harlanduen eta laugarren eta azkeneko solairuko ageriko adreiluaren arteko kontrasteak, Bizkaiko eraikin bakun bihurtzen dute Udaletxea hau. Lehen begirada betean gorputz nagusiaren hormetako trinkotasuna eta bere bao zabalaren aniztasunak harridura sortzen du: Arkupeko hiru karnapel arku handik ematen diote sarbidea ataripeari; eta eskuinekoa atzeko kale batera irekitzen da sakonetik; bigarren solairuan karela jarraitu batek elkar-tzen ditu hiru balkoiak; hirugarrenean, beren neurri murrizak dorrearen hormen trinkotasuna areagotzen duten hiru leiho; eta goieneko solairuak, zeinetan armari izugarri batek erdi-puntuko bost arku dituen bi galeria be-reizten ditu.

Bizkaian XVIII. mendean hiri eta elizetan eraiki ziren beste Udaletxe batzuk deskribatze-ari ez diogu helduko, desagertuak baitira, izan ere, eta hauen ordez neoklasiko eta estilo modernoko beste batzuk eraiki baitziren.

• ARABAKO UDALETXEAK

• **Biasteriko Udaletxea.** Arabako lurraldean, oraindik ere ikus daiteke Biasterik 1574. urtean eraiki zen Udaletxe bat, geroztikako zaharberritzeak izan dituela eta eraldatu samarra badago ere. “Moldura jarraia duen erdi-puntuko ate bat gorde du, baita burudun bao beheatuak gorputz nagusietan eta **Martin Otalora** arkitekto eta tailagileak landua izan zen eta txanbrena modura trianguluar edikulu erremate bidez babesturiko enperadorearen buru-biko arranoa duen armari inperiala ere”.⁴⁵

• **Bastidako Udaletxea.** Aipamena merezi duena da Bastidako Udaletxea ere, zeinaren eraikitze erabakia Kontzejuan hartua izan baitzen 1733. urtean. **Agustin Azkarragak** egi-na izan zen traza, baina eraikitze lanak atzeratuz joan ziren, eta azkenik 1740. urtean eman zitzaion bukaera eraikinari.

“Honen sendotasun eta berezitasun este-tikoa fatxada nagusian oinarritzen da, erdi-pun-tuko arku hirukoitza duen garaipen arku bat balitz bezala pentsatua. Erraldoi ordenako lau pilastra handik zeharkatzen dute fatxada goi-tik behera, beren ibilbidean bi solairuak el-kartuz. Ertzetako pilastrak bikoitzak dira, er-diko biak berriz, soilak dira, ildaskaturiko fusteak dituztela. Eraikinaren beheareneko solai-rua ikusi dugu erdi-puntuko arku hirukoitz batez irekitzen dela, zeinaren hutsuneak goiko solairuko balkoiei dagozkien erdi-puntuko ar-ku itsuetan sartuta geratzen diren. Koskaz apaindurikoa du erdiko balkoiak burua eta belarrietan ukondotua dago. Alboetako biak molduretan xumeagoak dira eta idibegiak daramatzate beren buru gainetan. Kalostra airo-soz errematatzen da fatxada goieneko aldetik.”⁴⁶

Arabako beste Udaletxe batzuk ekar di-tzakegu gogora, baina egon ziur delako **tipologia** errepikatzen dela:

- arkupedun solairua behean;
- Batar-aretoa solairu nagusian, baita kartzela eta gainerako bulegoak ere;
- baoen inguruan kokaturiko edergarriak eta
- aglomeratu erako antolaketa barruan.

• NAFARROAKO UDALETXEAK

• **Bianako Udaletxea.** Barroko aldiko nafar Udaletxeei lotzen bagatzaizkio, bereziki eta besterik gabe, Bianakoa da monumentuz-koena, historia luzea eta udal ondasun nabar-men eta handiak dituen baita herri hau, bere harresi zaharretatik hasi eta gaur arterainokoe-tan.

Bere Udaletxea, Logroñoko Lodosako **Joan Ramón** maisuaren eskuz 1685. urtean eraiki-tzen hasi eta harlanduzko bloke soil eta izuga-rrri bat da, horizontaltasun nabarmena duena, bederatzi arku agertzen baititu, izan ere, bere bi gorputzetan, beheko solairuan arkupe mo-duan eta goieneko solairuan bederatzi galeria egutera balkoi modura.

Fatxada honek, barroko aldiko betelanez-ko zintzilikario ederrak eta mentsula tailatuz jantzitako zurezko teilatu-hegal hirukoitz bat-zet amaitzen du. Bigarren gorputzeko ertz ar-kuen gainean fatxada osoa uztaitzeko balio duten dorre xumeak altxatzen dira eta arku erdizirkularreko bao xume bat agertzen dute. Eraikinaren alboetako aurpegiak estuak dira eta estilo berekoak.

Hegoaldeko fatxada aldiz, XVIII. mende-koa izan litekeena, alboetan bi dorre dituen bi gorputzetan garatzen da baita ere, baina he-men beheko solairuak zazpi arkutako ataripea erakusten du, zeinari solairu nagusi itxi bat dagokion belarridun markoz hesituriko zazpi bao dituela.

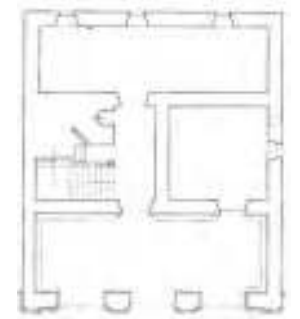
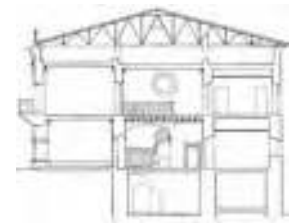
• **Larragako Udaletxea.** Larragako hau ere bikaina da, bi alderdi arkupedunak angelue-tan dituen Foruen Plazan kokatua dago, ebake-ta angeluzuzeneko pilastra lodi gainetan erdi-puntuko zortzi arku alde batean eta zazpi bestean dituen plaza angeluzuzen honetan, hain zuzen. Udaletxea zazpi arkutako bigarren arkupe honi dagokio eta beronen gainean gor-putz bat altxatzen da burudun balkoiak ditue-na, erdikoa hiriko armariak koroatzen duela-rik. Eraikuntza osoa adreiluzkoa da. Bi eryl-tzek bereziko dute solairu nagusia, behekotik eta atikotik. Hiri-esparru atseginaren barruan eraikin honek eragiten duen inpresioa, gu-txiengo adierazpena ekarritako barroko ba-tena du.

• **Urantziako Udaletxea.** Mende hauetako jauregiak badiren Urantzia honetan, Foruen Plazaren ondoan dago zutik hiri honetako Herriko Etxea, **Frantzisko Ibarra** harginaren zuzendaritzapean 1724. urtean eraiki zen, agi danean. Eraikin monumental bat da, baina xumea, arkuperik gabe horizontalki eraiki ze-nak, baditu bi gorputz eta atikoa ere, eta na-barmen azaltzen da pilastra arteko lerronahasiz-ko baketa handiz dintelduriko ate handiaga-tik eta herriko armaria gainean duela, dintel-

BASTIDA (A).

Irudi erref.: País Vasco, 266. or.

Irudi erref.: M.N.E. Álava, 198. or.

45. P. L. ETXEBERRI GOÑI, “Las artes en el renacimiento”. *Álava en sus manos*, IV-ean, 117. or.

46. Ana de BEGOÑA, “El esplendor del barroco y sus manifestaciones artísticas”. *Álava en sus manos*, IV-ean, 136. or.

duriko hiru bao garaien aurreko balkoi jarrai handiagatik.

- **Lesakako Udaletxea.** Garai hauetako jau-regi asko eta onak gorde diren Baztan alde honetan Udaletxe bikain batzuk ere ikus daitezke. Lesakakoa, esate baterako, 1668. urtean altxa bazen ere, XVIII. mende honetako estiloan eraberritua izan zen, hiru solairuetan egiturazten den blokearen horizontaltasuna apur bat areagotuz, pilare gainetan erdi-puntuko bost arku dituen arkupe bat beherenekoa irekiz eta bigarren eta hirugarren solairua harrizko mensula gainetan balkoi jarraien bidez nabarmenduz eta bere garaiera zurezko teilatu-hegal bikoitz batez itxiz. Orain berriki (1987) egindako zaharberitze batean kupulaz estalitako zurezko barru-eskailera bat kokatu zitzaion.

- **Iruñeko Udaletxea.** Nafarroako Udaltxeen ibilbide labor hau Iruñeko Herriko Etxe ezagunarekin amaituko dugu, 1753 eta 1759. urte bitartean amaitutako eraikina, hondora etortzeko zorian zegoenaren ordeztu eraiki behar izan zena.

Joan Migel Goyeneta arkitektoaren planoak jarraitu ziren, baina bere fatxada bereziko **Jose Zay eta Lorkak** diseinaturiko traza nahiago izan zen azkenean, koroatzearen eremurako **Joan Jose Catalan** maisuaren diseinu klasikoagoa hautatuko zelarik, zeinak Jose Jimenezek landutako harrizko estatua sail bat sartzea erabakiko zuen.

Arrazoi funtzionalak zirela eta, 1952.ean guztiz birmoldatu beharra gertatu zen eraikinaren barrunbea, bere fatxada errespetatuz. Harlanduz prestatua eta proportzio egokiak dituen hau da agian barroko kutsuarekin ondoen datorren nafar hiriburuko herri eraikinetako bat.

Altxaeran hiru gorputz garatzen ditu, baita atikoa ere, zeinaren ertzak frontoi gaketu eten batez uztaiturik dauden, erlojuaren gorputzaren bidez erremataturik gelditzen den triangeluarekin kontrajarriz. Solairuak balkoiez berezita daude, jarraiaz erdikoa eta bakarkakoz hirugarrena, horrez gainera, baita triglifo eta metopadun taulamenduz lehenengoan ere eta mentsulaz bigarrenengoan; atikorako urratsa harrizko kalostara bidez azpimarraturik dago.

Bertikalean, bao zuzenetako hiru kale daude, alboetan solte dauden zutabe pareak dituztela, solairuen arabera fuste desberdinak eta hiru ordena klasikoak jarraituz.

Beste elementu bereizgarriak *alegiatzko bi estatuak* dira –Zuhurtzia eta Justizia– idulki gainetara igota eraikinaren sarbidea zaintzen, baita mitologiako –Herkules eta Fama– ere atikoa koroatuz.

Sarrera erdi-puntuko arku azpiko ate bat handi bat da, Nafarroako kateen mendelak dituela eta bai arku-arteetan nahiz baoen uztaitzeetan edergarri anitzez apaindurik dagoena. Ongi elkartu eta orekaturiko osagai plastiko multzo osoak, fatxada hau, Euskal Herriko arkitektura zibilaren erakusle adierazkor bihurtzen du.

- **Leitzako Udaletxea.** Antzinako Udaletxe batzuk eraistea eta desegitea deitoragarri zaigu, Leitzakoa (1739-1745) esate baterako, izan ere, antza denez Martin Karrerak Gipuzkoan

ospetsu bihurtu zuen eredia imitatzen baitzen, zeinaren diseinua gaurko trazan nolabaiteko eklektizismoz jarraitzen saiatuko zen Tolosarra zen **Gillemo Eizagirre** (1915) arkitektoa, gero **Jose Arraras Iruñe** arrak amaituko zuelarik 1917. urtean.

3.

■ LABURPENEA

Zaharberritzaile eta arkitekto bikaina, eta gure herriko arkitekturaren historialari ospetsua den aldetik Fernando Chueca Goitiaren XVIII. mendeko euskal jauregienganako miresmena ezin gordean eduki halakoa da, “Baskoniari Hemezortzia oso neurriara datorkiola” esatera iritsi zelarik. Berak sakoneko kidetasun bat ikusten du Euskal Herriko barru sakoneko izpiritua eta “bere harrizko jauregi handi eta udal plazetako udaletxe jatorren artean”.⁴⁷ Geu ez gaude ziur horrela denik, eta historialari ospetsua egiatik gertuago dagoela iruditzen zaigu, ama lurrari lotutako herri batetaz oroitzen denean, usain trinko gozoak eta “bere lurreko ukuilu eta baserriko lurrinak maitetsuki harrapataturik gertatzen dela dioenean.

Nolanahi ere, euskaldunen mendeetan zeharreko arte jarduera azaltzerakoan ezin ditzakegu, laburtuz bederen, bai familia nahiz gizarte mailako euskaldunen inguruneak berezkoak dituen zenbait ezaugarri zehatz aipatu gabe utzi, bere izaera, pentsamolde eta bizi-moduaren zantzu batzuen lekuko lirakeenak.

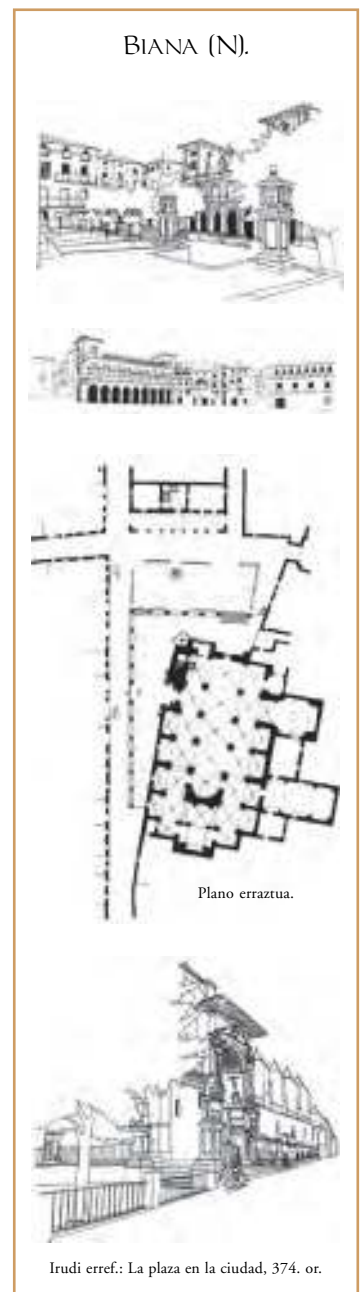
Urte horietan Euskal Herria bisitatu zuten **kanpotar ospetsuek** beren bidaietako Oroitzapenetan ez zuten nekazari populazioak bearaiei, bai familia nahiz gizarteko bizi estiloak sortzen zien miresmena adierazi gabe utzi, hauentzat askatasun garra zen, beti ongizatearen ezaugarri eta baldintza den askatasun horrena.

Asturiar sonatua den *Jovellanos*ek miresmena eta bekaitza zien euskaldunei beren lege zaharregatik, beren komunikabide egokiengatik eta aurrerapenagatik. “Asturias dohakabea, frankizietatik halako ongizatea iritsi zuten probintzien auzo!”⁴⁸

Burujabea zen administrazio erregimen baten eta antzinako ohitura jakintsuen indarrez onurak jaso zituen euskal probintziak, *Jean Sarrailh*-ek⁴⁹ esango zuen bezala, eden baten antzera auzaltzen dira atzerritarren begietan.

Kontu handiz nekazarien eta industriaren aberastasunak banan-banan aipatu ondoren, *Bowles*-ek gorapamen honekin bukatzen du: “Herri haietan barrena ibiliz Homerok deskribatzen dituen mende eta ohitura haietara itzuli nintzela iruditzen zitzaidan. Eta xalotasun, sendotasun eta benetako poztasunaren bila dabilenak mendi haietan aurkituko ditu eta jakingo, orokorrean bertako biztanleak oparotasunean ez badira ere, sakonean zoriontsuenak, herri maitaleenak eta ahaltsuenen azpian bizi ez direnenetakoak direla”.⁵⁰

*Jovellanos*ek, bere aldetik, bideen egoera ona azpimarratzen du, herrietako garbitasuna, biztanleen erosotasuna (Ordizian jauregi ugari, baserri-etxeak nonahi, jatekoa erruz ematen

47. F. CHUECA GOITIA, *El palacio Insausti*, 7-8. or.

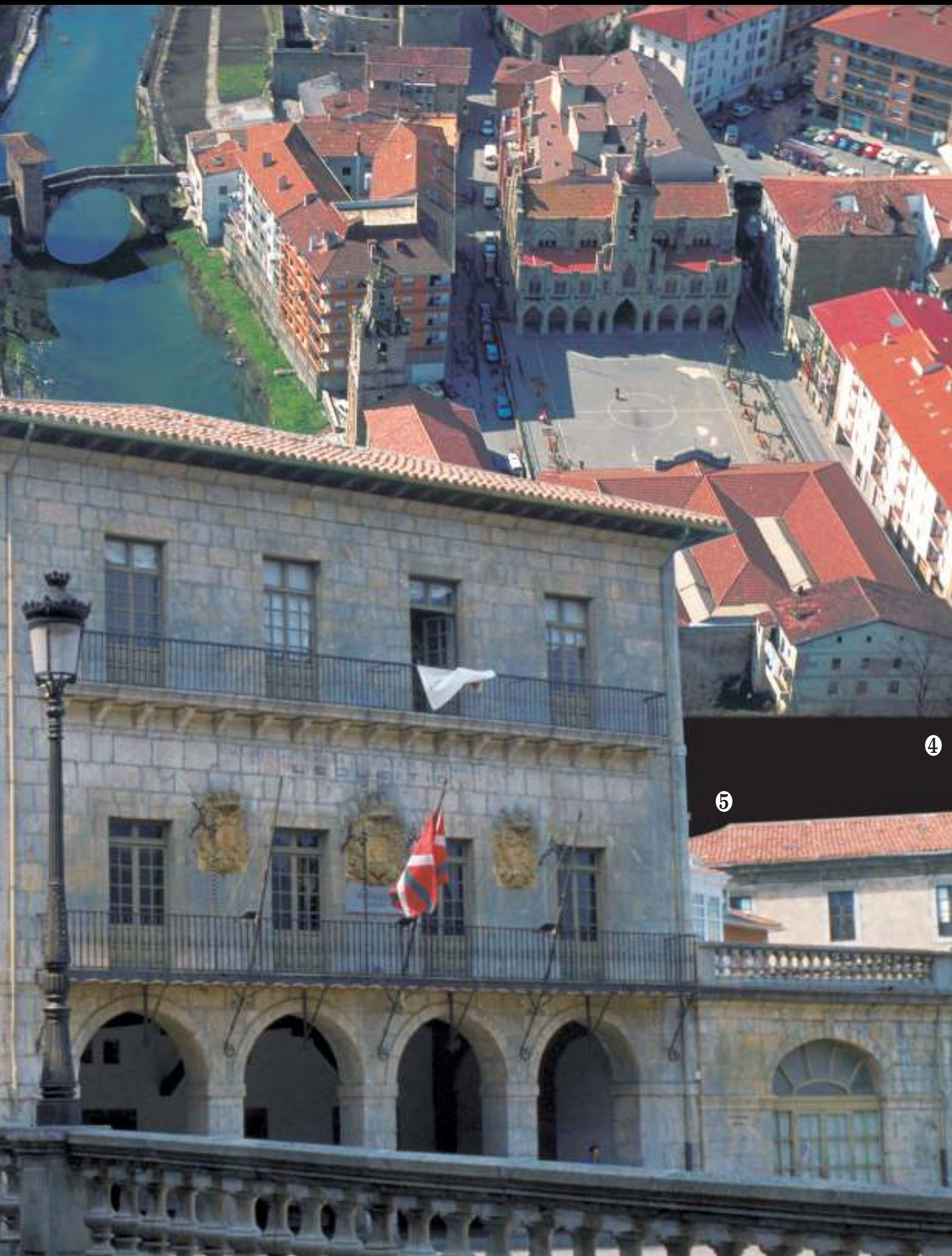
48. JOVELLANOS, *Diarios Intimos* (1790-1801), (Madrid 1915), 35. or.

49. *La España ilustrada*, Fondo de Cultura Económica de Oviedo (BAE, I, 446-447. or. Ikus baita, BOURGOING, *Tableau de l'Espagne moderne*, I. Libk., 19 eta 21-22. or.

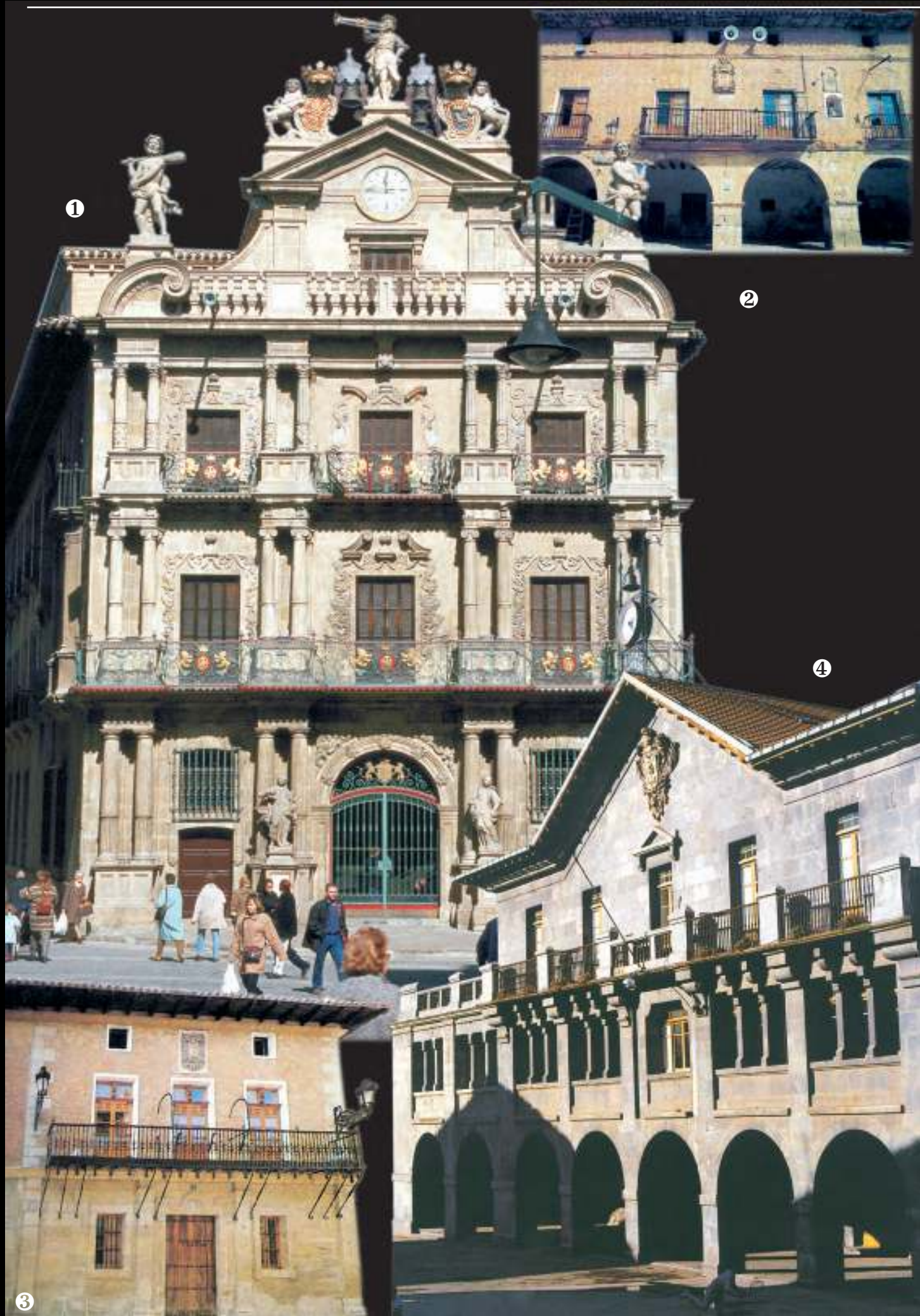
50. *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España*, 320-329. or. Idatzi hau Jovellanosek aipatzen du bere *Discurso a la Sociedad Económica de Oviedo* lanean. (BAE, I, 446-447. or.). Ikus baita ere, BOURGOING, *Tableau de l'Espagne moderne*, I. go libk., 19 eta 21-22. or.

51. JOVELLANOS, *Diarios Intimos*, 23. or.

UDALETXEAK, NAFARROA

дутен jatetxeak, ohe eta altzairuak garbitasun ederrean) eta baserritarren al-kandorak oso garbiak Tolosarako feriara abiatzen direnean. Miresmenez gelditzen da arta-soro guztiz egoki ereindakoen aurrean, “modu bikainean zaindutako eta normalean gazteak diren mendien aurrean”, lurrari eta mendiei eskaintzen zaien arretaren aurrean: “Beste hauek ere ikusi nituen –zioen– lurra arretu eta zokor-rak hausten, harriak bildu eta arreta handiz garbitzen neguan ganadua elikatze-ko arbiak ereiteko”.³¹

Inorentzat ez zen, bada, harrigarri ger-tatuko, egunoroko familia bizitzaren ka-litate ona eta garbitasuna horrela zaindu-ta, euskaldunak beren Udaletxearen do-toretasunean ere beren arreta guztia jar-tzen bazuten. Udaletxearen eta plazaren edertasuna, non sarritan islatuko den bi-zimodu osasuntsu eta gozoa, agian inkon-

tzienteki, baina, edertasunaz maitemin-duarena.

Sarrilh hispanistak, herrietako udal eta hiri egituren eta bertako biztanleriaren bi-zimodu osasuntsu eta gozoaren artean da-goen harreman zuzena ikusi egiten du: eta Euskal Herriari buruzkoetan, Jovellano-sen bihotzondokoak komentatuz, horre-la idazten du: “Zorionsua da eskualde hori. Zein izan liteke jai egunetan arra-tsaldez lehertzen den herri poztasun hori baino lekuko hobea, gure bidaiaria-ren arima sentikorra samurtzen duen hau baino? Bergarara iritsi berria da eta bereha-lakoan bertan sumatzen du hiri txiki ho-rren poza! Erromeria plazan. Hura buila! Hura poza! Ikusteak bakarrik atseginez bete nau. Txistua eta atabala, poz eta festa oihuak, suziriak, irrintziak eta iskanbila xa-loa entzun eta ikusten da alde guztietan, bihotzik gogorra ere samurtzen duena”.

Artea, arkitektura, zehatzago esanda, izpirituairean lekuko da. Arkitektura eta hirigintza, aldi berean, gizarte eta bizimo-du politiko jakin baten efektu eta ondo-rioa dira. Euskal Udaletxeen arkitektura sendoa ez dago mendeetan zehar euskal herriak bere autonomia defendatu duen indar eta iraunkortasunetik aparte eta gal-dua ala gutxiagotua ikusteaz ez du etsi.

Fernando VII.a absolutistaren Errege Zelula batek, 1824.go urriaren 17koak honako hau agintzen zuen: “Espainiako lurraldetik betirako desagertu zedila, su-biranotasuna, bere Errege izaeran ez bes-te nonbait zegoeneko burutapenik txikie-na ere, osperako joera izan zezakeenetik ihes eginez”.

Udalbatzak gogor egin zuten kon-tzejuetako hauteskundeetan independen-tziak bere horretan “ohitura zaharren ara-bera” jarrai zezan lortu zuten.

BIBLIOGRAFIA

- ALDABALDETRUCU, R.: *Torres y palacios del País Vasco*. (Madrid 1981).
- ALDABALDETRUCU, R.: *Casas solaren de Guipúzcoa*. (Donostia 1979).
- AZPIAZU, R. M.: *Arquitectura civil doméstica de Gipuzkoa. Ibaiak eta Haranak*, 2. libk. (Donostia 1990) 28. or.
- ASTIAZARAIN, M. I.: *Arquitectos guipuzcoanos del siglo XVIII*, 3 libk. (Donostia 1988).
- ASTIAZARAIN, M. I.: “El Ayuntamiento de Hernani: un proyecto trazado y llevado a cabo por Joan de Lizarraga”. B.E.H.S.S., 22. znb., 1988, 219-134. or.
- ASTIAZARAIN, M. I.: “El Ayuntamiento de Antzuola: Instalaciones deportivas compartidas con el hospital de pobres de la Magdalena”. A.E.A., 244. znb.an, 1988, 422-429. or.
- AZANZA LÓPEZ, J. J.: “El palacio y la casa señorial”. V. V.-n. *El arte en Navarra*, 28. znb., (Iruñea 1995).
- BAESCHLIN, A.: *La arquitectura del caserío vasco*. (Bartzelona 1930); (2. argit., Bilbo 1980).
- BALLESTEROS IZQUIERDO, T. Y VALVERDE, R.: “Aportaciones al estudio de la Casa Consistorial del siglo XVII EN EL País Vasco. Dos ejemplos alaveses: Vitoria y Elciego”. V.V. *II Congreso Mundial Vasco*, III, (Donostia 1988), 395-411. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: (Zuzend.): *Bizkaia. Arqueología, urbanismo y arquitectura histórica*. 3 libk. (Bilbo 1989-1991).
- BARRIO LOZA, J.A.: “La arquitectura señorial en Euskadi”. RAMALLO ASENSIO-n (Argit.), *Arquitectura señorial del norte de España*. (Oviedo 1993), 161-203. or.
- BARRIO LOZA, J.A.: (Zuzend.): *Monumentos Nacionales de Euskadi*. 3 libk. (Bilbo 1985).
- BARRIO LOZA, J.A. y PALACIOS MENDOZA, V.: *Inventario de arquitectura rural alavesa / Arabako Nekazal Arkitekturaren Inbentarioa*. (Gasteiz 1985).
- BARRIO LOZA, J.A.: “El paisaje construido”. V.V. *Lekeitio* (Erakusketaren katalogoa) (Bilbo 1992), 175-204. or.
- BEGOÑA AZKARRAGA, A.: *Las casas en la Llanada alavesa*. V.V. 1978, 15-19. or.
- BEGOÑA AZKARRAGA, A.: “Arquitectura civil en Vitoria. Evolución y características generales”. V.V.-en. *Vitoria 800 años*. 7. znb. (Gasteiz 1981).
- BEGOÑA AZKARRAGA, A.: *Arquitectura doméstica en la Llanada de Álava. Siglos XVI al XVIII* (Gasteiz 1986).
- ECHEGARAY, C. de.: *Monumentos civiles de Guipúzcoa*. (Bartzelona 1921).
- ECHEGARAY, J. M.: *La actualidad de la casa blasonada en el País Vasco. Merindad de Durango*. (Bilbo 1980).
- ECHEGARAY, J.M.: *La actualidad de la casa blasonada en el País Vasco. Merindades de Uribe y Busturia*. (Bilbo 1981).
- GIL MASSA, J.: “La Casa Consistorial de Bergara. Estudio histórico-artístico”. V.V.-en. *La Casa Consistorial de Bergara (arquitectura e historia)*. (Donostia 1996), 63-115. or.
- GOROSABEL, Pablo de: *Noticia de las Casas Menorables de Guipúzcoa*. (Tolosa 1899) 1.º libk.
- KORTADI, E. eta AGIRRE, J.: “Las casas consistoriales de Guipúzcoa. (Aproximación histórico-artística)”. V.V.-en. *La casa consistorial de Bergara (arquitectura e historia)*. (Donostia 1995), 43-66. or.
- LABEAGA, J.C.: “La Casa Consistorial y los balcones de toros de la ciudad de Viana (Navarra)”. P.V., 154-155. znb., 1979, 101-176. or.
- LARRACOECHEA, J.M. de: “La casa consistorial”. *Cuadernos de Historia duranguesa*. 1. znb., 1981, 55-57. or.
- LEIS ÁLAVA, A.I.: *Noticias sobre las Casas Consistoriales de Bizkaia durante el Renacimiento*. “ONDARE” 17, 263-275. OR.
- LEIS ÁLAVA, A.I.: *Las Casas Consistoriales en Bizkaia durante el barroco*. “ONDARE” 19, 381-395. or.
- LINAZASORO, J.I. eta ARRONDO, E.: *La actualidad de la casa blasonada en el País Vasco, III (Partidos judiciales de Azpeitia y San Sebastián)*. (Bilbo 1982).
- MARTINEZ DE SALINAS OCIO, F.: “Arquitectura civil y doméstica en la Rioja alavesa: El caso de Laguardia”. V.V.-en. *Ibaiak eta Haranak*, 6. libk. (Donostia 1990), 166-167. or.
- ORELLA, J. L. eta ESTEVEZ, X.: (Koord.): *Casa-Torre y Palacios de Guipúzcoa*. (Donostia 1996).
- RIVAS CARMONA, J.: “El palacio barroco en la Ribera de Navarra”. V.V.-en *El arte barroco en Aragón*. Actas del III Coloquio de Arte Aragonés. (Huesca 1983), 195-205. or.
- RINCÓN GARCIA, W.: *Ayuntamientos de España* (Madrid 1988).
- RUIZ DEL CASTILLO, C.: *Casas Consistoriales de España* (Madrid 1963).
- SANTANA EZQUERRA, A.: “Arquitectura popular. Tipologías históricas del caserío, técnicas constructivas y perspectivas arqueológicas”. M.M. URTEAGA ARTIGAS-en (Zuzd.): *Hiri arkeologiako heziketa ikastaroa gazteentzat / Curso de formación de jóvenes en arqueología urbana*. (Donostia 1989), 71-82. or.
- SAÑUDO-LASAGABASTER, B.: *Estudio histórico y arquitectónico de las casas consistoriales guipuzcoanas de los siglos XVII y XVIII*. (Donostia 1985).
- SARRAILH, J.: “Voyageurs français au XVIII siècle”. *Bulletin Hispanique*, 36. libk. 1934, 29-70. or.
- SARRAILH, J.: *La España Ilustrada*. (Fondo de Cultura Económica 1957).
- URABAYEN, L.: *De arquitectura popular: La casa navarra*. (Madrid 1929).
- URTEAGA ARTIGAS, M.M.: *Guía histórico-monumental de Guipúzcoa*. (Donostia 1992).
- VEYRIN, P.: “La maison Louis XIV et la maison de ville de Saint-Jean-de-Luz”. G.H. 1959, 261-285. or.
- V.V. *Casas Consistoriales de Navarra* (Iruñea 1988).
- V.V. *Monumentos de Bizkaia*, 4 ale. (Bilbo 1987).
- YBARRA Y BERGE, J. de: *Catálogo de monumentos de Vizcaya*. 2 ale. (Bilbo 1958).
- YRIZAR, J.: *Las Casas Vascas*. (Bilbo 1980).

Ventura Rodriguezen katedraleko fatxada.

15.

EUSKAL ARTEA ZENTZATU EGIN ZEN

EUSKAL HERRIKO ADISKIDEEN ELKARTEA

Elkartearen enblema.

Tracheloren grabatua, eztabaida zientifikoa simbolizatuz.

Begarako (G) nobleen Erret Mintegiaren eraikina, RSBAP-aren sorkuntzarako bat.

TESTUINGURUA

Europako Arteak XVIII. mendearen azken hamarkadatan barrokoaz nekaturik aurkitzen dela adierazten du, eta apaingarrien fardeleria rococo arindu ondoren, eta horren ondorioz frantses ereduen miresmenezko imitatzeekin, arte klasikoak izan zuen soiltasun eta neurritasun formetan inspiraturikoa dirudian garbiketa nabarmen bat hartuz bukatuko du eta hori horrela, historialarien **Neoklasikotzat** joko zuten.

ILUSTRAZIOA

Beti gertatu den bezala, eta historia honetan zehar behin eta berriz idatzi dugunez, estilo berri honek, hein handi batean, ideia berrien mugimendu bati erantzuten dio, **ilustrazioa** deiturikoari oraingo honetan. Funtsean Erdi Aroko eta erlijiozko tradizioaren ordezkapenez Arrazoimenaren argien ekarriko duen kultur gertakari bat da. Arrazoimenaren erabateko garaipena britainiar intelektualen eta bereziki frantsesen idatzien zabal-kundeagatik eman zen, beren lan famatua dela eta beren egileei **Entziklopedista** izena eman zaierik.

Frantzia delako lanen argitaratzea eta Entziklopediaren (1751-1772) zabalkundea Antzinako Erregimenaren irakaspen oinarriak azpitik jaten eta 1789. go Iraultzarako lurra prestatzen zihoan bitartean, Espainian Karlos III.aren ministroak zientziaren aurkikuntzek munduaren ikuspegi berri bat erabakitzen eta behar berriak eragiten zituztela kontzientzi harturik, beren Estatuaren Erreformako eta gizarteko pentsamoldeei estatutu-legea ematen ahalegindu ziren, beti herria bere sineskerietatik eta ezjakintasunetik ateratzea xedetzat hartuta, maila guztietarako kultura sustatuz. **Euskal Herriko Adiskideen Elkarteak**, Elkarte Ekonomiko deituetan, herrian sakabanaturik egonda, norabide horretan esku hartzen salatzen ziren erakundeen saillean lehenengoa izatearen ohorea du.

EKONOMIA ETA POLITIKA

Ensenadako Markesa bezalako ministro erreformistez inguratzen hasia zen Fernando VI.aren erregealdi laburraren ondoren (1746-1759), Karlos III.aren erregealdi luzean (1759-1788) erreformaren

bidezidor beretik aurrera egin zen, despotismo ilustratua ministroen despotismo bihurtu zuten ministroen bidez. Beren helburuen artean zeuden zentralizazio politiko eta administratiboa, Haziendaren razionalizazioa, erreformismo ekonomikoa eta gizartekoa, aginpidearen krisialdian sartua zen Elizaren eskubideen aurrean Estatuaren erregalientz baleztapena, eta hemen gehien axola zaigun herriaren heziketa sustatzea.

Sektorerik erreakzionarioenak erreformaren aurka irten eta aristokrazia zati batek babesturik zenbait garaipen (Esquilacheko matxinada, 1766) lortu bazuen ere, ez zuten erreformisten ideiek aurrera egitea eragotzi.

Sarritan gizabanakoaren eskubideen sustapenari eta horren iristeko Estatuaren esku hartzeari buruzko kontraesanean ziren ideiak defendatzen bazituzten ere, esan liteke berriztatzaileek al-daketa baten beharra sumatzen zutela eta Arrazoimenaren Argi gidatzailearen eta gizarteko Aurrakuntzaren ideala amesten zutela.

Azkenik, esan liteke kontserbadoreek lortu ez zutena, hots, erreformari Espainian galga jartzea, frantziar Iraultzak lortu zuela, zeren eta iraultzaileen gehiegikeriek (Luis XVI.a eta bere emazte Maria Antonietaren hiltzeak, batez ere) neurritasun alderako mugimendua eragin zuten ilustratuen artean (Jovellanos, Saavedra, Urkijo); hauek orokorrean, monarkiaganako eta baita Elizarenganako ere, leialtasuna gorde zutenak baitziren.

Bereziki (euskal Ilustratuez hitz egiteko) fundatzaileak eta Adiskideen Elkarteko kideak beren arerioek Inkisizioaren auzitegi aurrean salatuz eta gerora Vicente de la Fuente bezalako historialariek eta batez ere, bere Historia de los Heterodoxos Españoles² lanean Menendez Pelayok berarek buruz botatzen zuten heterodoxo edo fedegabe-ko iruditik oso urruti zeuden.

Espainiako nazioaren barruan halako egoera gatazkatsua zegoela eta Espainiak Frantziarekin sortutako harreman berrien baldintzek (zeinarekin Antzinako Erregimenaren aldian "Familiarteko Itun" ospetsuak finkatuak baitziren) aginpiderako bidea erraztu zioten Manuel Godoy "gizon berriari", zeina Argien arerio izan gabe, konpromisorik gabekoa baitzen. Berau izan zen politikako norabideak gidatu zituena, Espainiak Frantzia eta bere iraultzaileekin zituen itunak etenda, Karlos IV.a errege

1. Komenigarri litzateke, beste behin ere, iraultzaileei buruzko Jovellanosen ihardespen esanguratsua gogora ekartzea: "Beraiek eroak direlako guk inozoak izan behar ote dugu?"
2. Ikus gai honi buruz Joan Luis Cortinaren azterketa, "Peñafloridako Kondearen ideologia ilustratua". *Peñaflorida y la ilustración*-en (J. Urrutikoetxearen zuzend.), Deustuko Unibertsitateak (Donostia 1986), 21-42. or.

izan zitekeen aldi Ingalaterrara hurbildu behar izan zuelarik. Alderdi kontserbadoreak lortu zuen azkenean, Karlos IV.ak bere seme Fernando-rengan egindako abdikazioaren bitartez lortu zuen garaitzea. Baina, ordurako ideia berriak oso hedatuak ziren eta eragina zuten gainera iraultza ttipi bat ere, Kadizko Konstituzioaren epe laburreko ezarpena. Nolanahi ere, esan liteke Fernando VII.aren etorri zela XIX. mende luze eta deitoragarri hori, kontraesanez eta bi Espainien arteko barruko gatazkaz bete, kontserbatzaile eta aurrerazaleen artekoa.

BASKONIAN

Garai guzti horretan, bizimodu politikoari buruz, Baskonia, frantses ejertzitoak Donostia eta Gipuzkoaren zati bat okupazioarekin, "Konbentzio gerra" deituz inguratua gertatu zen, gerra egoera hau Basileako Pakearen (1795) bitartez amaitzera iritsi eta gerora Napoleonen inbasioaz.

Gizarte eta ekonomiako politikari buruz berriz, XVIII. mendearen bigarren erdi bitartean, matxinaden gertakari gogorak izan baziren ere, Gipuzkoak eta Bizkaiak, bederen, Planta Berriko dekretutik kanpo gelditu eta beren "probintzia solteen" estatutua gorde ahal izan zuten. Kulturari dagokionez, herri mailak gorakada nabaria sumatu zuen Euskal Herriko Adiskideen Elkarteak sortutako Bergarako Erret Mintegiaren bidez.

Normala den bezala, estetika eta moral mailan ere sentiberatasun berri bat zekarten ideia berriak atzerapenez ari ziren iristen Baskoniara eta atzerapen hori oraindik ere handiagoa izan zen artearen gauzatze mailan.

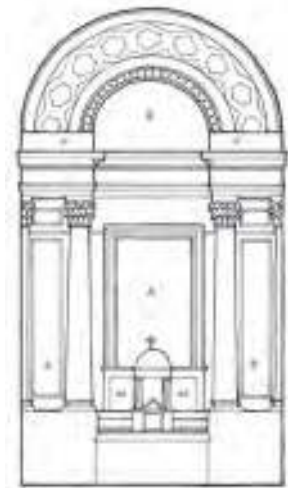
ARTEAK

Arteei dagozkienetan, Fernando V.aren erregealdian, 1744. urtean eta Despotismo ilustratuaren idealismoaren itzalean, Errege Etxeko eskulturagilea zen Domingo Olivieri italiarrak zuzenduriko lantegi-eskola pribatu batetatik abiatuta, **San Fernando Arte Ederretako Akademia** fundatu zen. Fernando VI.a errege zela 1749 eta 1751. urte bitartean baietsi ziren erakundearen Estatutuak zenbait kargu izendatuz: Babesle aristokrata bat, diziplina bakoitzeko zuzendariak eta zuzendariordeak, eta hiru arte plastikoetarako hamasei irakasle. Estatutuetan finkatzen ziren irakaskintza eta ikerketarako irizpideak; baina nabari geratu da lehenengo gailendu zela.

Bai San Fernando Erret Akademian nahiz, Madrillgoaren biderei jarraikiz eta bere baimenarekin, erresumako hiririk garrantzikoenetan gerora fundatuz joan zirenetan estilo berri bat ezartzea zen asmo, klasikoen imitatzeetan oinarrituz. Frantzia eta Italian jada baziren akademiaren arabera Europako mailan jartzea zen helburua, eta beti ere erregeren mendekotasunez eta bere interesen zerbitzuan.

Enrique Lafuente Ferrarik idatzi duen bezala, San Fernando Akademia "errege feudo bat izan zen politiko aristokratez gobernaturikoa". Ereduak eta estampak eskuratu, liburutegi bat eratu, eta irakaskintza antolatu zen, zeinarekin bertako arte sorkuntza oro kontrolatu, zuzendu eta norabidean jartzea baitzen helburu, eta gauzak horrela, Neoklasikoa deiturikoa **XVII. mendeko azken bi hamarkada** arte ez zen sortuko eta esan daiteke bizirik eta jardunean **XIX. mendearen erdialdera arte** aritu zela.

ERRETAULA NEOKLASIKOAK

Jasokundearen elizako erretaula. Artea (B).

Pedro Santuaren elizako erretaula. Araia (A).

I.

NEOKLASIZISMOA. PENTSAKERA, ARKITEKTURA ETA HIRIGINTZA

Mendebaldeko artearen historian, inoiz gutxitan gertatu da arte estilo berri baten sorrera hain errotikako eta aurreko estiloaren halako gutxiespenarekin gertatzea, Barrokotik Neoklasizismorako aldaketan gertatu den adinakoa.

Aldaketa hau eragin zuten arrazoibideak bat baino gehiago izan ziren eta izaera desberdinetakoak, zeren eta azken batean, Europako zibilizazioaren zenbait barrutitan "Antzinako Erregimenaren erorketa" bezala ezagutzen den iraultza kultural eta politikoaren isla besterik ez zena.

Aldaketa lehenbizi *pentsamenduaren alorrean* gertatu zen. Europan, XVIII. mendearen hasieran Hobbes (1588-1679) eta Locke-n (1632-1704) ideiak hedatzen hasiak ziren eta beren sensismoak gizonaren eta errealitatearen ikuskera material batetarantz egiten zuten, eta gizarte mailan berriz, zorientasunaren bilaketan oinarrituriko indibidualtasunerantz. "Norbera da bere buruaren jabe eta epaile, eta denak norbere zorionaren bila dabilta». Estatuen egitekoa norbanakoaren ongizatea zaintzea da. David Hume-k (1711-1776) errealitatearen haraindiko edonolako ikuskeraren aurkako

bide horretatik egin zuen aurrera, gizarteko morala oinarri metafisikorik gabe uzten zuen errotikako enpirismoari helduta. Kristau-dogmaren ordez iritsi zen deismoa Ingalaterran hedatu zen, gizabanakoaren eskubideak amorratuki defendatzen zituen liberalismoarekin elkartuta. Kristautasun eta eskolastikaren tradizioa hausten zuten ideia hauek frantses Ilustrazioaren buruzagietan erroto ziren. Montesquieu-k (1689-1755) bere *L'Esprit des Lois* obran, Zuzenbide Zibila goitik behera aldatu eta erlatibizatu egin zuen, legeek, herri desberdinetan lekuan lekuko klimak, gizarteak eta erlijioak sortutako baldintzekin nolako mendekotasuna zuten ikusaraziz, oinarri politiko bezala, herriaren ongizatea eta herritarren askatasuna aldarrikatuz. Entziklopediako filosofoek tolerantzia eta kontzientzia askatasuna (D'Alembert) eskatzen zuten eta edonolako dogmatismoa arbuiatzen zuten, baita deismoa (Diderot) bera ere; Voltairek (1694-1778) berriz, bere kritika harpajole eta zorrotzarekin autoritatea, bai zibila nahiz bereziki, erlijiozkoa zen edozer, satirizatu egiten zuten. Rousseau, bere aldetik, entziklopedisten razionalismoaren aurka kokatuko zen, naturaganako itzulera gomendatuz eta gizonaren berezko sentimenduen ontasuna aldarrikatuz.

Entziklopedisten errotikakotasun honen aurrean, hasieran adierazi dugun bezala, espainiar idazle ilustratuek ez zuten inolako alderdikeria eta kristautasunaren aurkako joera-

BARRU NEOKLASIKOAK

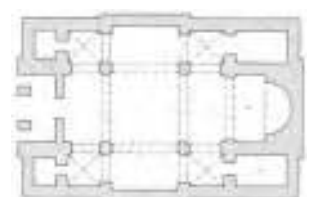

Iurretako Migel Santua. Durango (B).

Irudi erref.: Bizkaia I, 212. or.

Irudi erref.: Bizkaia III, 234. or.

Santa Maria eliza. Larrabetzu (B).

Irudi erref.: Guía del patrimonio. Bizkaia, 116. or.

Iruñeko Katedralaren fatxada.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

FERMIN SANTUAREN KAPERERA

Lorentzo Santuaren eliza.
Fermin Santuaren kaperako
birmoldaketaren proiektua.
Irudi erref.: C.M.N. V, XXXIX. Irudia.

Irudi erref.: Sahats artxiboa.

rik agertu. Hauetako batzuk benetako kristau izpiritua baitaratua zuten. Feijóo, Mayans eta Jovellanosek ausartuki defendatzen zituzten arrazoimenaren eskubideak, baina beti ere, ziurtzat jotzen zuten erlijioarekin eta kristau tradizioaren oinarriekin bateratu zitekeena zela.

Itzal handiko beste arrazoibide batzuk, mendearen bigarren erdian *gizarteko bizimoduaren aldaketa* eragin zutenak, aurreko mendetik hasita gertatzen ari ziren aurkikuntza zientifikoak ziren³. Hauekin batera etorri ziren ekonomiaren berrikuntza, gizartearen antolaketa berria, bizitza luzatzea, populazioaren gorakada eta bizi-baldintzen hobekuntza. Hauen ondorioz, behar berriak agertu ziren, eta arkitekturak ezarpen tekniko sail berri bat eskatuko zuen: herri zerbitzu berrietarako eraikinak: kale zabalak eta plazak, ospitaleak, posta-etxeak, lonjak, lantegiak, antzokiak, zubiak, bideratzeak, ubideak eta abar. Neurri handitako industria mundu oso bat zen, eraginkortasun eta erosotasun irizpidearen arabera norabideratua izan behar zuen makinaria eskatzen zuena.

Gizarte eta elkarbizitza mailako behar berri gorriak eragin zuen *hiri modernora alderako* aldaketa. Arkitektura eta hirigintza dira estetika berriak garapena lortuko dueneko bi fronteak. Neoklasizismoaren eragina pintura eta eskulturarekiko txikiagoa izango da eta, ikusiko dugun bezala, ez da arkitekturan eta hirigintzan bezain onuragarria izango. Hamazazpigarren erdialdera arkitekturak eraikina ez du solte eta berezko balioen jabe bezala mahai gaineratuko; Iñaki Galarragak ongi ohartarazi duen bezala, “antolamendua eta aniztasuna ez da etxe, jauregi eta elizari buruzkoetan bakarrik aintzat hartuko, baizik eta arkitekturako edozein erreferenziaren oinarria hiria izango da jada, hiri multzoa, hain zuzen”⁴. “Erreferentzi horrek ez du baden hiria bakarrik kontuan hartuko, hedatu eta handiagotu egingo da gainera, pentsamenduan baizik ez den hirira, ametsetan baizik posible ez den hirira”. Hartu go-goan, Boullée eta Ledoux-ek marrazturiko ametsak.

Gertakari neoklasikoaren ikuspegi zehatz batek, Neoklasizismoaren gertakariak berak dakarren konponezinezko, kontraesana ez esateagatik, izaera paradoxikoa ez du ahantzi behar. Alde batetik, bere *indibidualismoko* jatorria sumatzen zaio, eta bestetik, *Estatuaren parte hartzearen* behar gorria sentitzen da. “Civitas” berri baten asmakuntzak eta hirigintzaren utopiak, Hobbes-ek definituriko Leviatan-aren aurrean, Boterearen eta Estatuaren muntroaren aurrean, gizabanakoaren erantzuna eta arbuioa eragiten dute.⁵

Paradoxa honi beste bertsio bat eman diezaiokegu lehendik azpimarratua dugun kontraesan linguistikoz ohartaraziz. Arrazoime-nak ezarri nahi duen estiloa, gizarte honetan bertan gainjarri nahian dabilen sentimenduen lehentasunarekin ezin konpon daiteke. Hauxe dela eta, Neoklasizismoaren definizioa bera eztabaidagarriaren alorrean geratzen da, bere jaiotzatik bertatik, erromantizismoaren birusak azpia jandako klasizismo bat baita, izan ere; *Neoklasizismoaren* orde, estilo berriari, Sigfried Giedion-ek nahiago lukeen bezala, *klasizismo*

erromantikoa deitu beharko genioke. Nolana-hi ere, Chueca Goitiak idatzi duenez “neoklasizismorik ez da estilo koherente bezala”.⁶

2.

■ EUSKAL SOILTASUNA
ETA NEOKLASIZISMOA

SARRERAREN PROZEDURA

Espanian neoklasizismoaren eragina berdintasunik gabea izan zen. Erdigunetik gertue-neko eskualdeetan biziago sumatu zen Akademiaren eragina. Eta Euskal Herrira, nahiz eta azken barrokoaren eragina ez zen Gaztelan bezain bizia izan, ilustratuen izpiritua astiroago sartu zen. Lehendik ohartarazi dugu 1763.ean *Euskal Herriko Adiskideen Elkarte*a eta bere eskolak ireki izana oso erabakigarria izan zela pentsamendu berriaren sarbidean eta Euskal Herrian Neoklasizismoak izan zuen eragina ez dela aztertu behar baskongadatarako gizonen burututako lana aipatu gabe.

Izaeraz tradizionala den euskaldunak aurreiritziz eta mesfidantzaz begiratzen ditu kanpotik iritsita aurkezten zaizkion berrikuntzak, eta bereganatu ondoren, eta erabilian beren eginkizuna egiaztatzen duenean, orduan tinkotasunez eutsi eta bere izaerara egokituko ditu.

Herri baten adierazpide moduan, ikusi genuen euskal arteak ez zuela azkar eta erabateko osotasunez erantzuten XVI. mendeko platereskoak eta XVIII.go barrokoak eskaintzen zituzten berrikuntzen aurrean. Ideario ilustratuarekin bat etortzen eta Neoklasizismoa bezalako Arrazoiak iradokitako estilistika onartzera berandu etortze hori berdinduta gelditu zen bertako zenbait arkitekto paregabeengatik (Ugartemendia, Otsandategi, Olagizel) edo aldi batez bertan lanean aritu eta lan bikainak burutu zituztenengatik (Ventura Rodriguez, Silvestre Perez); haietariko batzuk espainiar arkitekturaren historian arrasto enblematikoarekin gelditu dira.

Estetikako izaera berri hau hainbat eta hainbat ekimen eta tekniketari azalduko da. Baina arkitekturaren zuzen-zuzeneko itxura, bere funtsezko erabilera, bere hirigintzarekiko lotura eta bere nahitaezko gizarteko garrantzia zela bide, udaletxeetako artearen hau izan zen bat-bateko eta modurik azkarrenean klasizismoaren zorrotasun alderako borroka erabaki zuen alor nagusia.

Halakoa izan zen itzulera, non uste izateko den, Neoklasizismoaren formetako soiltasuna euskal izaerarekin eta bere estetikako sentiberatasunarekin ongi uztartzen zela, eta koherentzia horretan ikusi behar dela euskal lurrian estilo berria hain azkar eta joriatsu hartua izatearen arrazoia. Agian, Ilustrazioaren Kredo berriak defendatzen zuen “Naturagana itzulera” izango zen mende honetan bederen, oraindik ere, aurreko mendeetan bezala ama Lurrari hain loturik zegoen herri honetako jendearengan, oihartzun konbentzigarri bat aurkitu zuena.

3. Bibliografian aipatzen dugun azterketa batean, Espainian eta Euskal Herrian Neoklasizismoaren arrazoiak eta moduak adierazten dituen laburpen bikain bezala gomendatzen dugun honetan, M^o Isabel Pesquera eta Fernando Tobarrek estilo berriaren jaiotzan eragina izan zuten aurkikuntza garrantzikoak aipatzen dituzte. “Las artes en la Edad de la Razón. El Neoclasicismo”. *Álava en sus manos* IV.ean, 169-170. or.

4. Iñaki GALARRAGA, “Ideas de arquitectura y algunos arquitectos vascos en los siglos XVIII y XIX”. *A Arte Vasco*-n (Donostia 1982), 219. or.

5. Mutrikun, “baieztazen du Sambriciok”-zeinu sagaratuaren ikuspena nagusi da beste baliagarritasun alderdien gainetik”. C. SAMBRICIO, “Arquitectura y ciudad en el País Vasco en los siglos XVIII y XIX”. AA.VV.-n. *IX Congreso de Estudios Vascos*, (Bilbo 1983), 161. or.

6. “Bada sakonean neoklasizismo deitu horren azpian datzan izpiritu erromantiko bat, izendatu nahi lukeen fenomeno guzti hori barnean hartzen ez duen hitz horren jabeagoa zolantzan jartzen duena”. *Historia del neoclasicismo*, 3. or.

ARRAZOIA ETA GUSTUA

Ilustratuak Arrazoa barroko apetatsuen gainetik jarriaz, esan eta esan, kritikan ari izatearen bidez gustu aldaketa hasita, aski izan zen obra churriguerskoak gaudituriko ezjakintasun eta ezikasi aldi baten adierazle bezala aurkeztea, Espainian ere estilo berriaren alde gurutada ausarditsu bat abian jartzeko, non arrazoimenaren, neurtuaren eta geometrikoaren erresuma ziurtaturik geratzen zen.

Dena den, klazismo berriaren garaipena ez zen berehalakoa izan, ez eta etena ere errotikakoa, aurreko joerarekiko. Arrazoimenaren legea inposatzen saiatzen zen heinean, artea sentimenduaren kontua zenaren kontzientzia areagotzen ari zen. Ez zen hain zeregin xamurra izan **Arrazoiak Gustuaren** irizpidea besterik gabe deuseztatzea. Mendearen azken aldi honetan europar kultur munduak korronte desberdinen elkartzeko bitxi bat ezagutu zuen, non frantses klasikoek eta erromaniko aurreko ingelesek elkarren ondoan bizitzen ikasi beharra izan zuten:⁷ “Begikotasunaren bidez baizik ez zaio ematen edertasunari zentzua”, idatzi zuen David Hume bere *Standard of Taste* (1757) lanean; Burke-arentzat bere *Philosophical Inquiry* (1756) obran, edertasuna, maitasunaren nahiz arrazoimenaren kontua da; eta Kames-entzat bere *Elements of Criticism* (1761) edertasuna igartzeko ikuslearen sentimenduekin harreman bat eskatzen du.

MUGAK ETA ALDIAK

Gure Herriko arkitekturan neoklasizismoaren garapenaren antolamendurako Euskal Herriko komunitate bizimodua asalatu zuten gatazka politiko eta guduek muga esanguratsuez hornitzen gaituzte, begien bistakoa baita, izan ere, delako aztoramenduek berezko zabalkunde artistikoa eragotzi zutela eta eskualdeko kultur bizimodua eraitsi zutela. Konbentzio-gerrak lehendabizi eta Independentzi gerrak ondoren eta azkenik karlistadak gure kronika osatzen laguntzen diguten datak eskuratzeko; gure kronika ez da hainbat, jakina, belaunaldi dagokiena (ez baita erraza, biazaldi batetan elkarri etengabe eragiten dieten eta tartekatzen diren gizonen jarduerak mugatzea) aldikakoa baizik, euskal artearen historiaren ia mende bat beteko duelarik:

- **Lehenengo aldia**, bere berrikuntzekin Ventura Rodriguez Euskal Herrira iritsi zenetik (1777) Independentzi gerra arteraino doana;
- **bigarren aldi bat**, Fernando VII. arekin monarkia absolutuaren berreskuratzetik (1814) Lehen gerra karlistaren amaiera arteraino doana (1840),
- eta **azken aldi bat**, ahuleziaren zantzuak dituela XIX. mendearen erdira arte luzatuko dena.

3.

■ ARKITEKUTRA NEOKLASIKOA EUSKAL HERRIAN: LEHEN ALDIA

Apaingarririk ez izate soilak arkitektura neoklasikoa definitzen duela uste izanagatik,

Chueca Goitiak, Juan de Villanueva Ventura Rodriguezekin⁸ kontrajartzean egiten duen bezala, egia da estetiko hizkerak ez zituela oso eskuragarri egiten frantses klazismoak eraginiko lehen neoklasikoaren eta azken barrokoaren arteko desberdintasunak. Neoklasizismoko maisuak errefusatu egiten zituzten, teorikoki behintzat, oinplanoak eta espazioak bat etortze hori, barroko berantiararen ezaugarri izan zen arkitekturako adarrak elkartzeko hori. Oraingoan:

- oinplanoen eta bolumenen garbitasuna eta osotasuna begirune osoz zaindu behar ziren beren formarik xumeenetan.
- Inguramenduak ez ziren eten behar, ez eta lerroak hautsi ere; uztaitzerik gabe ireki behar ziren hutsuneak hormatan talka leunduz, eta barruko bolumenak argi eta garbi erakutsi behar ziren kanpo aldetik.
- Pilastrak baztertu, eta ildaskaturiko bere fustea zuen zutabe dorikoa nahiago izan zen, bere lerroen garbitasun eta sinpletasunagatik. Elizek, greziarren tenpluen antza izango dute horrela; eta beren frontoietan estatuak jarritz gero, hauxe litzateke erantsitako apaingarri bakarra.

● VENTURA RODRIGUEZEN EUSKAL ERASOA

Euskal Herriko eraikinetan Bizkaitik hasi zela dirudi Madrilgo arkitekto ospetsuaren esku hartzea. Nolanahi ere, “lan arkitektonikoetan Bizkaia iri gailendu zitzaion lehen akademikoa” izan zen,⁹ hiru jardunaldi izan zituen honako elizotan:

- **Larrabetzuko Santa Marian** (1777),
- **Zaldibarko Andres Santuarenean**, non kanpandorra diseinatuko zuen (1777)
- eta **Durangoko Santa Ana** elizan (1780).

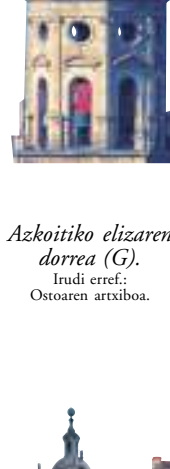
• **Larrabetzuko eliza**. Larrabetzuko Ja-sokundearen eliza funtsezkoa da, Barrio Loza-ren ustez, Bizkaiko neoklasiko estiloaren baitaratze prozeduran, “kontutan hartu behar den muga ala sinboloaren antzeko zerbait”. Zalantzarik gabe, Chuecak adierazten duen barroko klazista mota horretakoa dugu. Trazadura modelatu batetatik, laukizuzen batetan sartutako gurutze greziarra sortuz datorrena da eliza, eliza-barnea izan ere, aldare-aurre aldera eta oin aldera luzatzen baita. Moduluzkoak diren angeluetako guneak kaperatarako erabiltzen dira, eta hauekin harremanetan dauden guneak barrendegi eta eskaierentzako. Pila-reak, plaka laueko troxadun kapitela dituztela, ganga trenkatuei eusten dieten osagai dotoreak dira. Sekulakoa gertatzen da kanpoko itxura; eta elizak arkupearekin eta dorrearekin duen osotasun trinko horrek ematen dio itxura hori.

• **Azpeitiko elizaren ataria**. Azpeitiko kristau elkarteak, mendearen hirurogeiko hamar-kadan, estalpe eta atari-aurre bat egiteko beharra sumatu zuen, bere *Soreasuko Sebastian Santuaren* parrokiako eliza kolumnario handiaren sarrera nagusiaren aurrean, zeinetarako diseinu bat baino gehiago eginak zituen. Azkenean Ventura Rodriguez izan zen **arkupe** handi baten traza egin zuena eta **Frantzisko**

DORRE NEOKLASIKOAK

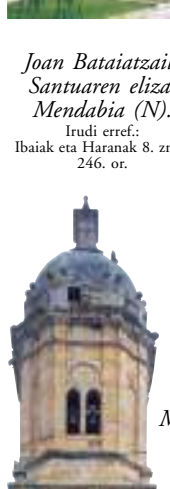
Santiago eliza.
Gares (N).
Irudi erref.:
Ostoaren artxiboa.

Azkoitiko elizaren
dorrea (G).
Irudi erref.:
Ostoaren artxiboa.

Arriagako elizaren
dorrea (A).
Irudi erref.: Gasteiz en el
Arte II, 469. or.

Joan Bataiatzaile
Santuaren eliza.
Mendabia (N).
Irudi erref.:
Ibaiek eta Haranak 8. zbn.,
246. or.

Mañeruko eliza
(N).
Irudi erref.:
Sahats artxiboa.

7. “Begikotasunetik bakarrik eman liteke edertasunaren sena”, idatzia zuen David Hume bere *Standard of Taste* (1757) lanean; Burke-arentzat, bere *Philosophical Inquiry* (1756), edertasuna maitasun kontua da, arrazoiarena bezainbat; eta Kames-entzat, bere *Elements of Criticism*-en (1761), edertasuna harrapatzea ikuslearen sentimenduekin harremanetan jartzea esan nahi du.

8. Chuecaren ustez apaingarririk gabeko eraikin oso biluzak badira, Iruñeko katedralaren fatxada bezalakoak, barrokoa arnasten dutenak halaz ere beren egitura guztietan zehar, eta aldiz beste batzuk apaingarriz jositak badira ere, Percier eta Fontaine bezalakoak, guztiz klazikoak direnak.

9. J. A. BARRIO LOZA, “Aproximación a la Arquitectura del Neoclasicismo en Bizkaia”. VV.AA.-n. *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*. Eusko Jauri. (Gasteiz 1990), 80. or.

1.- Mendabiako eliza (N). 2.- Iruñeko Katedralaren fatxada. 3.- Santiago eliza. Gares (N). 4.- Nabarrizko eliza. Gernika (B).
5.- Soreasuko Sebastian Santuaren eliza. Azpeitia (G).

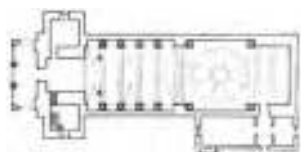
ALLOKO JASOKUNDEAREN ELIZA (N).

Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 8. znb., 248. or.

Barrunbea.

Oinplanoa, gangen proiektzioak dituela.

Irudi erref.: C.M.N. II, 106-107. irudia.

Pedro Santuaren elizako kupula. Mañeru (N).

Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 537. or.

10. M^o LARUNBE, *El academicismo ty la arquitectura del siglo XIX en Navarra*. (Iruñea 1990), 30. or.

11. Diego de Villanueva berak (Joanen anaia zaharragoak), askok beranduago inprimatu eta hedatuak izan ziren bere idatzietan eta *Papeles críticos*-etan formulatzen duena, Chueca Goitiaren iritzi, "barroko ospetsu" bat bezala hartu behar da.

12. "La fachada de la catedral de Pamplona". VV.AA.-n. *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*. (Gasteiz 1990), 185. or.

13. Otxandategiri eta XIX. mendean Nafarroan lan egin zuten maisu neoklasiko guztiei buruzko dena, ikus aipatu dugun M^o LARUNBERen lan sakona. Ikus baita ere, José Luis MOLINS MUGUETA, *Ventura Rodríguez y el academicismo en Navarra*. "Historia del Arte en Navarra", 34. znb., Diario de Navarra-k argit.

Ibero berriz, burutuko zuena. Bere aurpegi nagusia nolabaiteko barrokitasuna sumatzen da erdi-puntuko arkuek eta erdiko sarrera nagusiaren saihetsetan kokaturiko zutabeen irten-guneak sorturiko argi-itzal jokoan, ezarritako pilastren kontrastean; baina frontoi triangeluarreko eta arkitrabeko lerroen zurruntasun eta garbitasuna, funtsean neoklasikoa den ikuspegi bat agertzen ari da jada.

• **Iruñeko katedraleko ataria.** Baina, Euskal Herrian Ventura Godriguezen lanik nabarmenena Iruñean burutu zuena izan zen. Gauza jakina da Antzinako Erresuman, Erret Akademiak emandako arauak entzungor egiten zitzaiela, hainbestekoa baitzen bere erregimen bereziak ematen zioten autonomia administratiboa eusteko jartzen zuten ardura. Egiantan, gainbegiraketa akademikoa eskatzen zuten 1777 eta 1784. go Erret Zelulak ez zituzten gogoan hartu.¹⁰ Jarrera honek estiloa berengantze kontuan atzerapen garbia ekarri zuen. Ventura Rodríguez inbestiturik Nafarroara 1780. go Errege Aginduz Zubitzatik Iruñera ubidea eraikitzeke zeregina berekin zuela (non, 1782 eta 1790 urte bitartean burutu zen Noaingo ubide "erromatarra" geratu baita) iristeak, akademiako arkitekto ospetsuaren eta nafar agintarien arteko elkar ezagutza erraztu egin zuen. Bere bidaia honetaz baliatuz Tuterako Misericordia Etxearen lanak eta baita garrantzi gutxiko beste lan batzuk ere azter zitzala eskatu zitzaion. Baina bidaia honek Iruñeko Katedralaren aurpegi berriaren eraikuntza eskatzeko egokiera eman zuen.

Lan honetan, arkitekto ospetsuak diseinatu zuen azkenetako honetan (1783), ongi adierazten da Ventura Rodríguez berant barrokoaren eta Neoklasizismoaren arteko "transizio gizon" bezala hartu behar dela. Iruñeko katedral gotikorako Rodríguezek aurrealde soil bat diseinatu zuen, zeinetan elementurik deigarriena lau estiloetako arkupe bikain bat den sakontasunean bateratutako zutabe korintiarrek dituela, frontoi triangeluar sendo batez errematatzen dena. Lau estiloetako arkupe mota hau, plastikotasun handienaren bila hormen lautasunetik bereizten diren zutabeak dituen hauen aurrean, bere bolumenari ezohiko irtelegune bat ematen dion hau, Rodríguezek tenplu eta herri eraikin handietarako diseinatu zuen zarpigarrena zen. Tenplu klasikoe-tako frontis hau, berniniar arrastotik ere baduen hau, alde bakoitzetik ikusmen mailan alboetako hormatalez elkartuta geratzen da, basamentu soil baten gainean, erremate guztiz barrokoz koroaturik, altxatutako bi dorre bikain dituela.

Chueca Goitiak Ventura Rodríguezen barrokitasun hau azpimarratzen du eta Iruñeko fatxada hau "bere kontzeptuan superbarroko" bezala izendatzen du.¹¹ Diego Villanueva berak (Joanen anaia zaharrenak) askoz beranduago inprimatu eta hedatu zituen bere idatzi eta bere orri kritikoak kontutan hartuta ere, Chuecaren ustez, "barroko nabarmen" bezala hartu behar da.

Oso bestelakoa da Alberto Ustarroz arkitektoaren iritzia, zeinak, konposaketaren trazu erregularrak azaltzen dituen azterketa tekniko batetan, multzoak barrokoaren antolaketa or-

ganikotik ihes egiten duela esanaz amaitzen duen, "nahiz eta bere argi-itzalak garbitasunez azaltzen dituen, hasi horizontaleko erlaitz nabarmenetatik eta dorreetan pilaturiko bolumen bertikaletaraino".¹²

VENTURA RODRIGUEZEN IKASLEAK

Ventura Rodríguezek ikasleak egin zituen nafar ingurunean:

INAZIO ASENSIO, zeinari esker eginak badi-tugun esku hartze neoklasiko batzuk:

- **Artaxonako** Pedro Santuarenean,
- **Faltzesko** Jaunaren Jaiotzarenean,
- **Martzellako** Agustindar Errekoletonean,
- **Martzellako** Bartolome Santuaren parrokiari.

Baina bere ikaslerik handiena eta laguntzailerik estimatuen Otsandategi izan zen.

SANTOS ANJEL OTSANDATEGI. Durangon jaio eta Akademian ikasi ez zuen arkitekto gazte honen esku utzi zuen Ventura Rodríguezek Iruñeko bere proiektuaren gauzatzea eta bera izan zen trazatzailearen planoak trebetasunez burutu zituen. Nafar lurretan zebilen 1776. urtetik joera akademizalea zuten eraikinak egiten.¹³ Erresumako Bideen Zuzendari izendatu izan zen eta 22 urtez iraun zuen kargu honetan; Udalextean aurkezturiko proiektuei buruzko bere iritzia azaldu behar izan zuen eta oso zorrotz gainera batzuetan, udal ekimen publikoei buruzko Ordenantzak eta arkitektura pribatua kontrolatzeko arauak eman zituen (1786).

• **Zangoza Berriaren egitasmoa.** Bere lanik adierazkorrena, 1787. urtean Aragoi ibaia-aren gainekaldi izugarri batetan uholdeak aurretik eraman zuten aurreko baten ordezkia izan behar zuten Zangoza Berriaren proiektua (1788) izan zen. Proiektuan, ibaitik aldentuta populazioak leku goi batetara eramana izan behar zuela eskatzen zuten hiri honek angeluzuzeneko oinplanoa zuen, erdibidez inguratua eta ortogonalki gurutzaturiko kalez osatua, neurri karratuko etxadi itxiak sortuz, zeinetan, barruko patioak, karratua den plaza batera emango zuten; guztiz arrazionala eta neoklasikoa zen egitasmo hau bazterrerara utzia izan zen garestiegia zelako.

• **Mañeruko eliza.** Otsandategi arkitektura erlijiosoan ere jardundakoa da. Alor honetan bere lanik garrantzitsuen Mañeruko Pedro Apostolu Santuaren eliza izan zen; hemen erabateko zorrotasun geometrikoa duen egitasmo bat garatuko du: oinarri karratu baten gaineko gurutze formako egitura, zeinetan gurutzearen besoak exedratan bilduko diren, absidari emandako esparru handiagorekin bidez ardatz nagusia nabarmenduz. Kanpotik ikusita, ez dago inolako duda-mugarik, erdiko kuboi itsatsita baitaude, izan ere, exedren zirkuluerdi galantak; baijan kupula ezkutuan geratzen da bere nabarmendu nahia gordetzeko. Maila apalago batean azalduko dira besteak bezain egitura geometriko argiak dituzten sakristia eta gainerako gela eranskinak.

• **Uharte Arakilgo Joan Bataiatzaile Santuaren eliza.** Antzeko konposaketa azaltzen zaio, fabrika gotiko bati, inkoherentzia eskergaitzik gabe, bolumenetan erabateko gar-

bitasunez jantzitako gurutzadura berria eta alde-aurrea erantsiko zaizkiolarik.

Ongi asmatu zuen beste egokitzapen bat, **Iruñeko Lorentzo Santuaren** elizan *Fermin Santuaren* kaperan burutu zuena da, non zen-bait elementuk—ordenak, tribunak, moldurak katedraleko fatxada ekartzen duten gogora.

- **Dorreak.** Otsandategi gogotsuarenak bezala hartu behar dira bi dorre bikain hauek:

- **Garesko Santiagorena** (1776),

- **Mendabiako Joan Bataiatzaile Santuarena** (1781).

Hautan gure Herriko kanpandorreen garapena erakusten da, barrokotik hasi eta gero eta araztuagoak diren egituretar.

LEHEN ALDIKO BESTE ARKITEKTO BATZUK

Otsandategi neurri batean bederen maisu autodidakta bat, Ventura Rodriguez bezalako maisu batek aitortu eta baimenduriko eskarmentu eta balioa zuena izan bazen ere, laster sortuko ziren Nafarroan San Fernando Erret Akademiatik irtendako arkitektoak.

JOAN JOSE ARMENDARIZ. Madriletik bere herrira itzultitako nafar hau, gotzaindegiko arkitekto izendatu zuten, arkitektura erlijiosoan guztiz emanda aritzeko eta proiektu kopuru handi bat diseinatu zuen elizbarrutiko eliza eta komentuetarako, baita zaharberritze lanetarako ere. Bere proiektu asko paperetan gelditu zen, baiian gordeak diren agirietan garbi azaltzen da Akademiatik igarotakoa zela, zeren eta “mendearen azken aldeko nafar ingurumenean oraindik ere modernitate kutsu handikoa gertatzen zen arkitektura” eskaintzen zuena baita.¹⁴

Bere lehen proiektua, garestiegia zela eta onartu gabe gelditutako Iruñeko Fermin Santuaren kaperako birmoldaketa bat izan zen. Irañetako Joan Bataiatzaile Santuaren elizarako eta Arronitzeko Salbatore Santua berriatzeko trazak ere ez ziren gauzatu.

- **Iberoko Jasokundeko eliza.** Hemen berri, Iberoko parrokia berrirako Otsandategiren trazaren arabera jasotzen hasitako lanak 1787.go uholdeak eraman zituenean, Armendarizen proiektu berri baten bila jo zuten (1800) eta honek bukatu zuen obra. Bere oinplanoa neoklasikoa da, gurutze latindarra deskribatzen duena, eliza-barne bakarra, motza eta tarteetan banatu gabea, eta beso zuzenak gurutzaduran eta zuzena den absidean errematatzen direlarik. Multzo honek erdigunera jotzen du argi eta garbi, kupulaz estalitako gurutzadurako espazioari ematen dion garrantzia ikusita. “Ikuspegi honen argitasun geometrikoa ezin handiagoa izan eta kanpoan agertzen da, non, nagusituko diren gurutze egiturako multzo garaien gainean laranja erdia itsatsirik duen beste gorputz kubiko bat nabarmenduko delarik. Tenpluaren oinetan fatxada nagusiak bere baitan hartzen du kanpandorrearen gaia, aipatutako Irañetako proiektuan egin zuen bezala; bietan ere oso antzekoa eta soila da tratamendua”.¹⁵

Joan Antonio Pagola. Mendearen azken aldeko urte horietan Joan Antonio Pagola arkitekto gipuzkoarrak, gerora arkitektura pribatuan protagonista izango ziren eta denak ere

Akademiaren idealak burubide hartuta, eraikuntzako maisuak eta eskulangileak eskolatzaren oso modu eraginkorren lagundu zuen Pintura Eskola (1799) bat sortzearen merezimendua izan zuen. Bere arkitekturako lanak ez ziren asko izan ezta garrantzi handikoak ere; adibide modura:

- **Labaiengo Pedro Santuaren** elizako *kanpandorrea* (1806),

- **Nuingo Martin Santuaren** eliza (1808),

- **Iruñeko Lorentzo Santuaren** *erretaula nagusiaren* traza, ia aurriak baizik geratzen ez zen eliza hau zaharberritu beharrean zegoenez (1805-1809), eta abar.

Datei begira jarriz gero, arkitekto bezalako jarduera urri hau, Maria Larunbek dioen bezala, bizitza egokitu zitzaion aldiaren zailtasunak eragindakoa izan zitekeen, eraikuntzatarako oso egokia ez zen aldiarena, alegia.

PEDRO NOLASKO VENTURA. Akademiatik irtendako beste arkitekto bat lizarratarra zen Pedro Nolasko Ventura izan zen, Madrilen hiru kanposantuetarako bere diseinuekin 1799. urtean lehenengo saria irabazi ondoren Nafarroara ospe handiz itzuli zena. Otsandategi 1803. urtean hil zenean Erresumako Bideen Zuzendaritzan beronek ordezkatu zuen. Mendearen lehen hamarkadan ez zuen obra handirik egin ahal izan egoera politikoa zailagatik eta Independentzi gerragatik.

- **Arronitzeko Salbatoreren elizako kanpandorrea.** Eraikin neoklasiko tipiko bat egin zuen. Lau gorputzetan antolaturiko eraikuntza da: oinplano karratuko basamendu altu baten gainean eta hurrengo gorputza itsu duelarik, apaingarriz erabat soila den oktagonozko oinarri estu bat altxatzen da oinplano zirkularreko kanpai gorputza sostengutarako balio diona eta pilastra jonikoez inguraturiko baoak dituela, linterna eta kupula zorrotzez koroaturik dena. Pilastra jonikoez eta angeluetako lau garrek (zilindroa gehiago nabarmentzeko inola ere) ez dute eragozten, oso-osorik harlandu onez eraikitako dorre multzoa, neoklasikoko irizpidearen adibide garbi bat bezala, egitura arkitektonikoak berak eskaintzen duen apainketa baizik ez ikusi behar izaten. 1807. urtean eman zen amaizutzat.

- **Alloko Jasokundearen elizako dorrea.** Arronitzeko dorrearen garaikidea eta berau baino garrantzi handiagokoa da, Venturak 1805. urtean trazatu zuen. Silvestre Perezen elizak oroitazten dituen eliza-barne bakarrek tenplu bat da, hemen gurutzadura duena izatea da salbuespena, hain estua izanik ia sumatu ezina bada ere, eta estalki bezala duen laranja erdia nabarmentzea eta tenpluaren oinetaraino luzatzen den kanoi eliza-barnearekin kontrastean jartzea beste egitekorik ez duela dirudiena. Sekulakoa da kanpoaldea, beti ortogonozko profilak dituen bolumenetako biluztasun geometrikoagatik eta bere aparailuan harlanduen estereotomia bikainagatik.

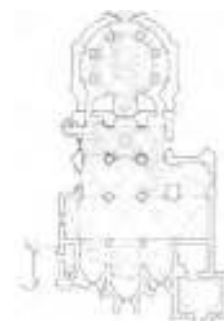
Monarkia absolutuaren berrezarpena zela eta Venturari Nafarroako bere egitekoak utzi beharra gertatu zitzaion eta Madriler a itzultita merezimenduzko Akademiko izendapena

SAKRISTIA NEOKLASIKOAK

JOAN SANTUAREN ELIZA.
BIASTERI (A).

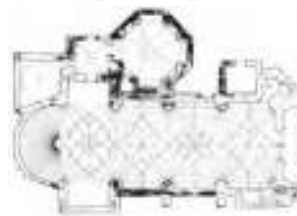
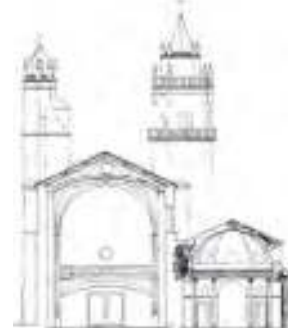

Irudi erref.: M.N.E., Álava, 219. or.

Elizaren eta sakristiaren oinplanoa, gangen proiektzioak dituztela.
Irudi erref.: M.N.E., Álava, 231. or.

ANDRES SANTUAREN ELIZA.
ELTZIEGO (A).

Zehar ebaketa eta elizaren eta sakristiaren oinplanoa, gangen proiektzioak dituztela.
Irudi erref.: M.N.E., Álava, 88. or.

Irudi erref.: Ibañak eta Haranak, 6. znb., 107. or.

14. Mre LARUNBE, “El Neoclasicismo en la arquitectura navarra”. VV.AA.-n. *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*, 149. or.

15. *Ibid.*, 149. or.

GASTEIZKO
LEHEN ZABALDEGIA

Gasteiz 1812.ean frantses
meneratze bitartean.
Irudi erref.: Hiriburua, Gasteiz 85, or.

Plaza Berria. Gasteiz.

Birjina Zuriaren Plaza. Gasteiz.
Irudi erref.:
La plaza en la ciudad, 288-289, or.

eman zioten 1822. urtean. Nafarroan utzi zuen obra *Neoklasizismo akademikoaren hedapeneko lehen aldia* deitu ohi diogunari dagokiona da, beraz.

PEDRO MANUEL UGARTEMENDIA. Eta Nafarroan neoklasizismoari lehen bultzada eman zioten arkitektoez ari garenez, ezin utziko dugu ahantzian Pedro Manuel Ugartemendia gipuzkoar arkitekto ospetsuari Nafarroan lan batzuk eginarazi zizkiotela. Lehen hamarkada honetan esku hartze garrantzizko bat izan zuen Irañetako elizan; baina honen eta Donostia berriarren proiektugile handiaren beste lan hasberri batzuei buruz beranduxeago hitz egingo dugu, zeren eta bere lanik adierazkorrena bigarren aldiaren kokatzen dena baita, Fermandoren berrezarkuntzari dagokionean.

Orain ordea Bizkaira itzultzera goaz, urte zail horietako neoklasizismoaren zenbait lekukoren lanak gogoratzea.

BIZKAIA

JOAN MILLA akademikoa izan zen, Joan de Villanuevaren delineatzailea.

• **Aldeacuevako Bartolome Santuaren eliza.** Enkartazioetan (Karrantza) 1789. urtean trazatua izan zen eta estilo eskorialdarra hartzen du molduren, erlaitzen, basamentuen eta uztaizteen diseinurako. Aldiz, abside mailan desberdina da; atzean sakristia jartzeko lerroan jartzeaz aparte, erdian horma-konka handi bat irekitzen da deitura duen santuaren irudia jartzeko eta zutabe doriko ildaskatuen artean uztaizten du, erdi-puntua, izozteko hotza den osagai abangoardista den girlanda batez ibilia den bitartean.¹⁶ Barroko aldiko *horror vacui*-aren aurka, bat-batean plano eta bolumen hutsen aldeko gustua ezarriko da laster.

ALEJANDRO MIRANDA. Joan Millak baino arrazoi handiagoz eta lan gehiago dituela, Alejandro Miranda da neoklasizismoaren lehen aldi horretako irudi nagusia. Euskal Herrian lan egingo zuen beste edozein arkitekto baino, Akademian ikasitako maisuaren irudia da Miranda eta bere bizitzako lehen uneetatik Klasiizismoaren eskemak zabaltzeaz arduratuko da, "alderdi handi batetan konposaketaren zentzu berri bat inprimatuko duelarik".¹⁷ Militantziako akademiko frantsestua den honek bi hamarkadatan egingo du lan Euskal Herrian, eta aldi batez Bergaren bizi zelarrik, mandatu ugari onartuko du eta duintasunez konponduko. Arduradun nagusi eta bakar bezala dagozkionak baino askoz lan gehiagotan hartuko zuen parte. Trantsizioko ordezkariarik hoberena izango dugu ziurrenik.¹⁸

• **Iurretako eliza.** Modulu karratuen elkarre bat da, 1801. urtean trazaturikoa eta laukizuzen batean sartuta eta ongi nabarmenduriko gurutze greziar batetan hierarkizaturiko makla kubikoak dituena. Sostengu sistemak barroko aldiko tradizioa nahikoa gogorarazten du. Aski efektu lortzen duen harritzko arkuen arkupea du aurrean.

• **Pisu-Alondegiko proiektua.** Mirandak tradizioan izandako zalantza eta emaitzak Pisu-Alondegirako trazatu zuen egitasmoan

amaituko ziren (1807), horretarako frantses klasikoetan inspiratuko delarik... Barrioren ustez, orain kanpotik azaltzen den zutabearen mesedetan, pilare eta pilastrak bazterrean uztea, Laugier eta Ledoux-en ametsak burutzea da.

• **Gorostizako Santa Mariaren eliza.** Nabarriz. Hau 1800. urtean diseinaturikoa da. Bizkaian argiro zentratutako lehenengo eliza da. (Ez dezagun ahaztu, bi urte lehenago eta oso gertuan Silvestre Perezek Bermeoko eliza altxatua zuela). Kaper nagusia eta dorrea bere horretan, lehenengoaren ardatz gainean, oinetan kokaturik zena uztera behartuta, Alejo Mirandak gurutze oinplanoa hautatuko zuen, korua sartzeko oinetako makila apur bat luzatuz, erdian gailenduriko espazio zabal bat sortuz, oktogonoetan eta fajoi-arku eta formeroez indarturiko hiru kanoi-gangatan ezarritako kupulaz estaltzen dena. Esparru hau oso argitsua gertatzen da gurutzaduraren besoetan irekitako baoengatik.

Mirandak Independentzi gerraren aurreko urteetan gorde ez diren hainbat eraikin zibiletan jardungo du, hara nola, 1816. urtean erretzen **Bilboko Komedietako Koliseoan**.

• **Ordiziako Udaletxea.** Gipuzkoan, Ordiziako Udaletxearen (1798) traza zor zaio. Eraikin hau XVIII. mendeko euskal Udaletxe tradizionalen eskema berari jarraikitzen zaio (ezkaratz gainean bi solairu), baina "erromatar" erara, hots, neoklasiko ortogonismorik garbienera makurturik, baotako markoek eta eskantzuek areagotua.

Bere lanik interesgarriena den **Antiguako Santutegiaren burualdea** ere Alejo Mirandarena da (1803).

AGUSTIN HUMARAN. Alejo Mirandaren ingurumarian beste arkitekto bikain bat mugitzen zen, Agustín Humaran (1763-1829). Erorrion jaioa zen, 1786. urtean San Fernando Akademian sartu eta 1796. urtean arkitekturako lehen saria merezi izan zuen, Aduanako proiektu batekin.

Mirandaren modura, arau ilustratuen apostolu sutsu bat dugu. Aski da Bilboko Santiagoko erretaula manieristari buruzko bere txostena irakurtzea, ondoren 1805. urtean eraitsia izango zenari buruzkoa. Ugartemendia eta Alejo Mirandarekin jardungo du 1813.az geroztik *Donostia berreraitzeko planetan*; eta nahiz bere lanek Mirandarenak adinako garrantzirik iritsi ez duten, gaitasun handiko eta edonolako klasetan planteamenduak ongi konpondutako iaotasuna duen arkitekto bat agertzen dute.

ARABAKO MAISU HANDI BAT:
JUSTO ANTONIO OLAGIBEL

Arkitekto handi honen lana Araban une neoklasikoaren adierazkorrenetakoa da, eta bere arkitektura ezarriko da estilo ofizial modura Gasteizko hirian herri izaerako arkitekturako ekimenak gidatuz XIX. mende ongi aurreratura arte.

Justo Antonio Olagibel (1752-1818) San Fermandoren Arte Ederretako Akademian jantzi zen, Ventura Rodriguezen azken aldiarekin topo eginez eta Joan Villanuevaren klaseak ere hartuko dituelarik.¹⁹ Olagibel hargin eta

16. J. A. BARRIO LOZA, A.c., 81-82. or.
17. C. SAMBRICIO, *La arquitectura española de la Ilustración* (Madrid 1986), 370. or.
18. J. A. BARRIO LOZA, A.c., 82. or.
19. Joan Villanueva da (1739-1811) Espainiako Neoklasizismoaren zalantzarik gabeko aitzindaria. Erroman bost urtez bizitzeko zoria izan zuen (1759-1764), eta han europar pentsamendu ilustratuko maisuekin harremanik izan zuen: Piranesi, Winckelmann, Mengs, Robert Adam, Dance, Clerisseau, eta abar. Espainiara itzultita, 1768 eta 1785 bitartean hainbat erakin egin zituen El Escorialerako Printzearen Etxetxoan, Historia Naturaleko Bulegoaren planoak (gaurko Prado Museoa), Caballero de Graciaren Otoitzegia, eta Madrileko Astronomiako Behatokia bezalakoak, gaur egun maisulanak bezala jotzen direnak.

lan-maisuen familia batetatik zetorren, beregan arte arkitektozik ez bazen izan ere. Baina berari egokitu zitzaion bere hirian neoklasizismoa estreinatzea, gaur egun emblematicoak gertatzen diren bi eraikin eginez: Plaza Berria eta Arquillos arkupea.

• **Plaza Berria.** Olagibelen obra handiena da. Arkitekturako aditu eta profesional guztien goraiamenak merezi izan dituen da, hasi Argien Mende horretatik eta gaur arteraino. Gaur egungo trazatzaileek berari buruz hitz egin dutenean, ez dute Udalak eta jabe partikularren artean erdizka ordainduta burutu zen obra honi buruzko goraiamenik batere gorde.

Herri erabilerako ekimenak, azokak nahiz festak, ospatu ahal izateko, eta Udaletxe berri bat duintasunez eta eroso kabituko zen esparru handi zabal bat sortzea zen helburua. Orduan Madrileko Maisu Nagusi zen Ventura Rodriguezek baiezkota eman zion proiektuari. Hiri zaharraren hormetatik kanpora herri bizimoduaren bihotza ateratzea albiste zen jada. Otsandategi saiatua zen inolako arrakastarik gabe Zangoza Berrian; eta Lukas Longak aurretiaz lortua zuen, barroko aldiaren hain zuzen, Elgoibarko parrokia eliza berria bere Udaletxearekin hiribilduko Erdi Aroko harresiaz kanpoko lurretan eraikitzen.

Plaza Berriak karratu ezin hobe bat osatzen du bere lau alderdietan itxita dagoena. Bere hiru aldea berdin-berdinak dira, Udaletxea kokatu zueneko ipar aldekoaren ondoan desberdinak. Formari buruzkoetan, plazaren lehen gorputza erdi-puntuko hamar arkuz osaturiko arkupeei dagozkie, Udaletxearen aurrez-aurrekoan ezik, non aipatu eraikin hau nabarmentzeko, dobelen sistema, solte diren sei zutabe gainetan gain-burudun sistemaz ordezkaturik baitago. Hiru dira plazak dituen sarbideak eta honen berdintasuna zutabe-erdien ordezkoko pilastren bidez hautsia gertatzen da.

Arkupeen gainetan balkoidun bi solairu altxatzen dira, lehen solairuari dagozkionak frontoi kurbatuz txandakaturiko frontoi triangeluarrez koroatzen direla. Bigarren solairuko balkoiak aldiz, erliebezko taulamendu bidez bezirik gelditzen dira. Baina Udaletxearen goieneko zatia frontoi triangeluar handi batez koroatuta dago, zeinaren tinpanoan erlojua dagoen sartuta.

Simetria eta aniztasunaren arteko elkarretaren irizpide zentzuduna jarraituz, Udaletxearen lehen solairuan gainerakoari dagokion aldakuntza txiki bat sumatzen da, solairu honetan irekita dauden sei hutsuneak harrizko kalostira batek zeharkatzen baititu, izan ere. Udaletxearen aurrealdean, pitxarrak eta hiriko armarria dauzka jarrita.

Plazatik kanpora ere kontura daiteke Udaletxeari dagokion zatia zein den, hantura apur bat duen harlanduzko aparailuaren bitartez; eta bertan atari-balkoi-armarri ardatz bat bera sumatzen da, zeinetan beste frontoi triangeluar bat daukan jarrita, plazaren barrualdean bezala.

Hiritarren bizitza erdiguneko topaleku bihurtuko lukeen plaza handi bat nahi zen, baina helburu hau ez zen apenas lortu, beste no-

rabide batean egin baitzuen hiriak zabalkuntza. Nolanahi ere, plaza berria hiri modernoan hedatzen ari zeneko mailarekin lotu beharraz pentsatzea gertatu zen, aldi berean, plaza berri hau antzinako hirigunetik isolaturik aurkitzen zela kontutan harturik.²⁰ Desnibelen eta eraikuntzako lurren lotura mailako arazo serio bat zegoen. Olagibeli bururatu zitzaion irtenbidea, eskailera bitartez lotutako horizontaleko plataformatan jaitsiaz joatea ertzerari iritsi arte, pasealeku eta behatoki bezala balio duen arkupe ezagunarekin –aldapa irensteko-zokalo-basamentu batez errematatzen dena. Gaietan, atzean eta behean zeuden etxebizitzak eta komertzioaren jabeek diru irtenbidea ekarri zuten.

Arquillos arkupea. Los Arquillos-en eraikuntza “Epaia” deituriko aldetik Lcdo. Jose Nikolas Seguraren ekimenari zor zaion honek, Kutxillera kalea Plaza Berriarekin elkartzea burutu behar zuen, eta horretarako Udalak lurra eman bazituen ere, baldintza batzuk jarri zituen, hauetako bat Plaza Berriko osagai berak erabili behar zirela. Arkupeen izaera publikoa ere finkaturik gelditu zen. Arquillos hauek, beraz, partikularren diruaz egin ziren eta aurreikusitako denboran burutu ere (1787-92).

Badaezpadazkoa gertatu zen arkuen eraikuntza, “Hegala” deituriko lekuari dagokiona. Olagibelek proiektu bat egin zuen, Segurak emandakoen jarraipen izango ziren arkudun ataripeak egiteko proposatuz, eta lurra mugatu eta zehaztu egin zuen, horrela beraz, berea da eraikuntzaren osoko ideia, azkenean Olagibelen proposamenaren oso antzekoa zen Güenes arkitektoaren azken diseinu bati jarraikiz gauzatu izan bazen ere.²¹

Arquillos eraikina egitea garrantzirik handienekoa izan zen Gasteizentzat, zeren eta, bi hiriguneeen arazoa konpontzeaz gainera, “hiri honetan berezkoa den terrazen eraikuntza mota tradizionalari eusten baitio eta pentsamolde ilustratuaren emaitza modura hiri esparruaren antolamendurekin zerikusirik baduen erabilerari pribatua beste publikoarekin nahaste hau, benetan gauzatzen baitu”.²²

• **Santuaren etxea.** Olagibel beraren beste lan zibil interesgarri bat Armentiaiko “Santuaren Etxeko” fatxada da, ekimen pribatuko lana dugun hau, Habanako gotzaina zen *Joan Jose Diaz de Espada* arabarraren aginduz egin izan baitzen 1806. urtean. Bere bolumen kubikoak ematen dion itxura trinkoagatik nabarmentzen den eraikin bat da. Harlanduz eginiko fatxada nagusia hiru gorputzetan zatitzen da, erdiko ardatza irtengunez bereizten delarik, saihestan dituen errealdo ordenako zutabe toskanarren erdian burudun ataria dago kokaturik, pilastraz uztaiturik dagoena. Atariaren gainean Prudentzio Santuaren soin-enborra ikusten da, kerubinez inguraturik, gaur bat besterik ez bada gelditzen ere. Ardatzaren koroan taulamendu lau bat aurkitzen da. Eraikin honen fatxadatik halakoxe neopalladianismo bat sortzen da, Joan Inazio Linazasorok iradokitzen duen bezala.

• **Madalenaren Fatxada.** Arkitektura erlijiosoari buruzkoetan, Olagibelek Gasteizen Madalenaren Komentuko elizaren fatxada

ARKUTXOAK. LOS ARQUILLOS. GASTEIZ.

Eskuin aldeko altxaera.

San Frantzisko aldapa alderako altxaera.

Mateo Moraza alderako altxaera.

Irudi erref.: M.N.E. Álava, 470-471. or.

DIAZ DE ESPADATARREN JAUREGIA. GASTEIZ.

Irudi erref.: Gasteiz en el Arte, 466. or.

Fatxada nagusia.

Irudi erref.: M.N.E. Álava, 21. or.

20. Susana ARECHAGA, “La Arquitectura Neoclásica en Álava”. VV.AA.-n. *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*, 66. or.: “XIX. mendean zehar Arquillosen eraikuntzak ditugun berri guztiak deskribapen izaera dutenak dira”.

21. Lanak Nikolas Aranbururen eskutian utzi ziren, proiektua merkeago egiten zuten aldaketa batzuk zirela eta.

22. Id., 69. or.

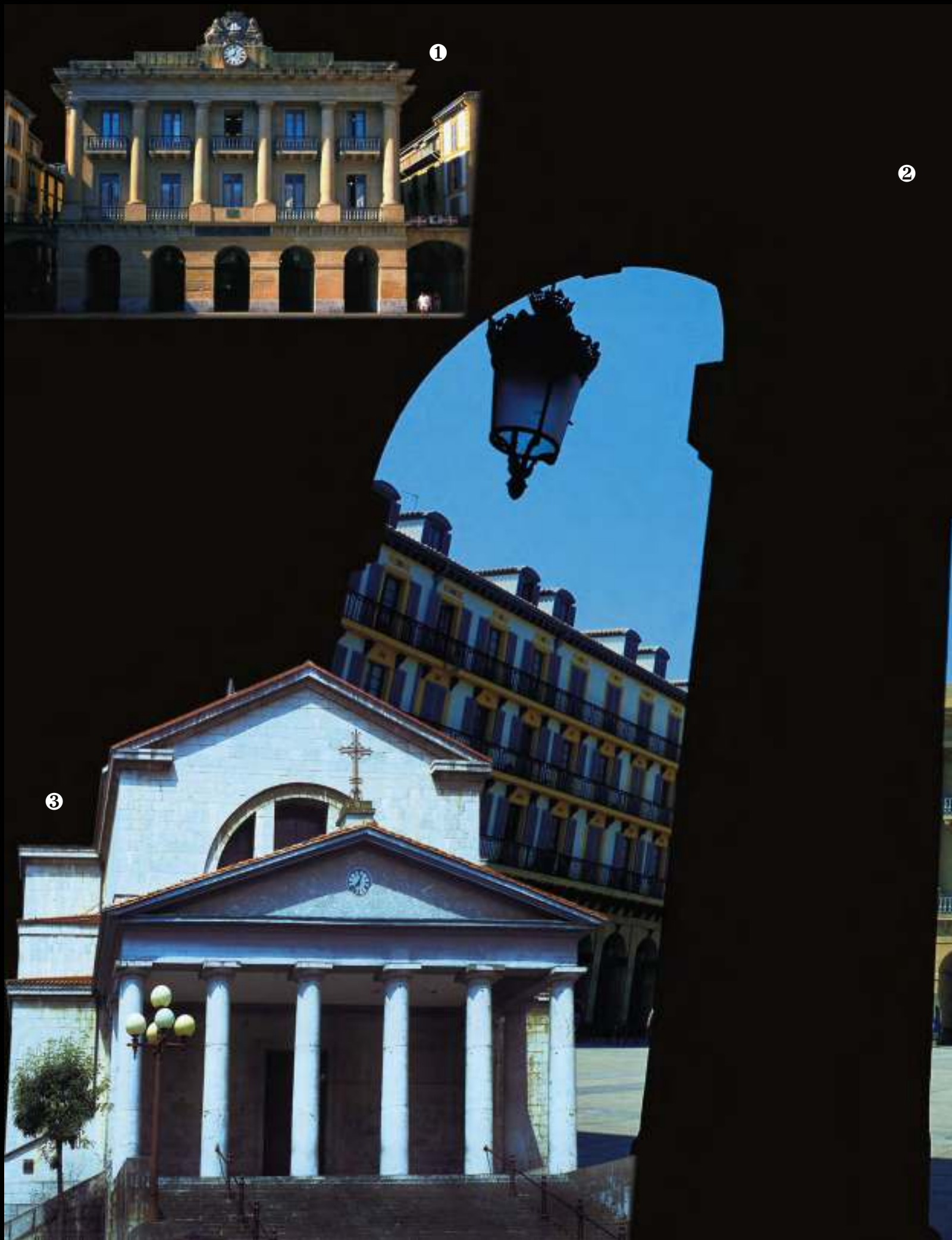
1.- Birjina Zuriaren Plaza eta Plaza Berriaren arteko igarobidea. Gasteiz. 2.- Plaza Nagusia. Gasteiz.
3.- Birjina Zuriaren Plaza. 4.- Orendaingo Udaletxea (G).

ARKUTXOAK, LOS ARQUILLOS, GASTEIZ

1. eta 2.- Udaletxe Zaharra. Konstituzioko Plazan. Donostia. 3.- Mutrikuko Jasokundearen eliza (G).
4.- Atxuriko Ospitalea. Bilbo. 5. eta 6.-Bermeoko Santa Maria (B).

JASOKUNDEKO ELIZA
MUTRIKUN (G)

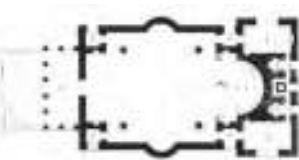
Fatxada nagusia.

Ekiialderako fatxada nagusia.

Luzetako ebaketa

Oinplano orokorra.

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia.

Alboko fatxada.

Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 285. or.

Igokundeko Martin Santuaren basilika. Beasain (G).

Irudi erref.: Gipuzkoa. Arkitektura.

23. J. CENICACELAYA eta Iñigo SALOÑA, "Catálogo de edificios". VV.AA.-n. *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*, 350-351. or.

(gaur egun bere sorburutik lekualdatua) burutu zuen, non Madrileko Gizakundearen fatxada gogora ekartzen duen errenazimentuko eta barroko aldiko aztarnak ikus daitezkeen.

- **Dorreak.** Hiriburutik kanpo Araban parrokiatako dorre batzuk diseinatu ere egin zituen, bere estilo oso berezian.

- **Eltziegoko Andres Santuko sakristia berria.** Panteoi erromatarraren miniatura bat bezala ikusi den antzeko bat diseinatu zuen, beronetan eraikin erromatar hari ahortzi ezinezko izaera ematen dion erdiko idibegi bakar hura, eduki ez badauka ere. Zabalera eta sakontasun desberdineko nitxoan txandakatzek oinplano hau zortzi-aldeko karratu bat bihurtzen du, baita kanpoaldetik ere. Bere data oso bereziki kontutan hartuta (1789-1794), "arkitekturaren berebiziko adibidea dugu hau, zalan-zarik gabe, ez Espainian bakarrik, baita Europa mailan ere".²³

Olagibelek esku hartu zuen baita:

- **Antezanako Migel Santuaren eliza** zaharberritzen,

- **Kanpezuko Jasokundearen parrokiaren, pontearen eta konketa** diseinatu zituen.

Arabako probintziatik kanpora arabar arkitekto hoberenak egindakoak bezala har daitezke:

- **Orendaingo Udaletxea** (1787). Eraikin soil honek badu Gipuzkoako herri horretarako Udaletxe proiektu bat eskatu zitzaiola azaltzen den agiria.

- **Gatzagako Udaletxea** (1789), arrazoi berberak daude berea bezala hartzeko, zeinaren egiletasuna estilistikako azterketan baieztatu baita.

- **Otxandioko Santa Marina parrokiako sakristia.** Obra hau ere berea bezala har daiteke, Eltziegoko sakristiaren kopia bat dela baitirudi, Barrio Lozaren iritziz.

Gasteiz eta bere probintzian, zalantzarik gabe, Olagibelen lanen eragina sumatzen zitzaien beste eraikin neoklasiko batzuk izanak dira. Bat baizik ez aipatzearen, **Mateo Garairen** zuzendaritzapean eraikitako **Santiago Ospitalea** (1804-1807) ekarriko dugu gogora, hasiera batean erdiko gorputz batetan eta saihestetako biretan garaturiko bi solairu zituena; baina eraldaketa erruz nozitua da. Bere garaian goraipamenak jaso da, bai bere modernitateagatik eta baita bere higienezaren neuuriengatik ere.

XVIII. mendean eginak ala diseinatuak izan ziren hauek, Araban eta gainerako Euskal Herrian gero emango zen arkitektura neoklasikorako garapenaren erabakitzaileak izan ziren.

SILBESTRE PEREZEN LEHENENGO LANAK

Epilan jaio zen Silbestre Perezek Zaragozan ikasi zituen lehen hizkiak, eta han bertan ezagutu ahal izan zuen Ventura Rodriguezen adiskide eta jarraitzailea zen Aguztin Sanz, gortean bera babestu zuena; Akademiako ikas-taroretan partaide izan eta berehala ikaslerik ezagunena izan zen. Joan Villanueva bere irakasle bezala ez bazuen izan ere, bere nortasunaren

eraginak zeharbidez bederen harrapatuko zuen. Erromara joateko dirulaguntza irabazi zuen (1790); ingurune egokia aurkitu zuen han bere ikertzaile suhar izaera heltzeko eta ontzeko. Espainiako enbaxadore Jose Nikolas Azararen lagun min egin zen eta honek erromatar giro intelektualean sartu zuen. Ertilari eta idazleekin harremanak izan zituen; hauen artean, *Arkitektoen Hiztegia* egin zuen Milizia ezagutu zuen. Greziarren arkitektura ikasi zuen, baita erromatarra ere, Palladio batez ere. Madrileren itzulirik, San Fernando Akademian ospea hartu zuen, Arkitekturako Batzordeko Idazkari izendatua zuten, eta erakunde horretako arkitekto-rik eraginkorrena bihurtu.

Hartu zituen mandatu asko ez zuten proiektu izatetik aurrera egin. Lehen aldi honetan egin zirenen artean Euskal Herriko bi eliza aurkituko dira, Arkitekturaren Historiaren barruan jada enblematikoak direnak: Mutrikukoa (1798) eta Bermeokoa (1807).

- **Jasokundeko eliza Mutrikun.** Silbestre Perezen proiektu bati dagokiona da 1799. urtean Akademiak ontzat emana, baina bere kokapenari buruzko auzi luze bat tarteko, ez ziren 1802. urtera arte eraikin-lanak hasi. Arrazoi batzuegatik berrogei urtez luzatu ziren lanak: gerrak eta diru falta. Perezen gustukoa zen kokapena, eta oso kontziente zen konpondu beharko zuen hirigintzako arazoak, hiriko etxeak elizatik bereiziko zituen aldapa handia zela eta. Perezek garaiera desberdinetako lur sail baten punturik gorenean eraiki zuen eliza, horregatik, Atenas gogora ekartzen badugu, "plaza mugatzen duen agoraren gainean" akropoli bixi batetako tenplu baten modura irudikatu liteke.

Eraikin ausart honen oinplanoa, karratu batez diseinatu dago, lau zutabe solte doriko, zinetatik lau arku toral abiatzen diren, esferazko ganga bat sortuz. Hondoanean, zirkuluerdiko abside handi bat, esfera laurden batez estalitakoa, laukizuzeneko esparru baten aurretik doa kapera nagusia bezala; oinetan, nartex batek arintzen du esparruaren erdigunea, zeina, hasierako bi exedra bidez, erdiko karratu handiaren alde banatan, apur bat azpimarratua gelditzen da. Eraikinaren aurrean arkupe exastilo bat dago, lurretik zuzenean inolako harroinik gabe sortzen diren zutabe dorikoak dituena. Arkupe honetara kanpotik, desnibela gainditu ahal izateko, harmaila batzuetatik sartzen da (Atenasko akropoliko eliza-urreen arrasto bat gehiago). Zutabeen gainetan dago finkaturik frisorik gabeko arkitrabea. Guztiz xumeki moldaturiko erlaitzak, ohiko frontoi bat osatzen du, inolako apaingaririk gabekoa dena.

Bolumenen konposaketa zorrotz honetan Perez eredu helenikoen jarraitzaile ezin leialagoa bada ere, jalgitako kupulen gabezia, halaz ere, espainiar tradizioetik gordetzen du argirik gabeko laranja erdiz eraikita; palladiar handitasuna duten lau zutabe gainetan eutsi behar-raren ideiak, bestalde, Laigierren irizpideak gogorarazten ditu, eta bestetik, Boullée eta Ledoux-en forma garbien mundua. Mutrikuko eliza, Linazasororen iritziz, "XVIII. mendeko azken eraikin handia" da, eta ziurrenik probintzia honetako historia berriko garrantzizkoena,

ez arkitektura berriaren lehen adibide bat soilik, baizik eta baita lekukorik garrantzizkoena ere.²⁴

Mutrikuko Jasokundeko Andre Mariaren parrokia da, inolako duda-mugarik gabe, zonalismo neoklasiko osoko elizarik hobere-na. Erroman egon zen bitartean Silbestre Perezek berak egin eta Liburutegi Nazionalan jasoak eta Carlos Sambriciok²⁵ argitaratuak dauden marrazkiok ikusita, ezagutu liteke aragoar arkitekto handiak Mutrikuko eliza eta Bermeokoa geroago planifikatzeko erradikal-tasun hori nola prestatu zuen. S. Perez Erroman bizi zela, orduko Erromako arkitekturik ospetsuena zen Valadier frantses arkitektoaren eragina sumatzen zaie marrazki hauetara.

• **Tolosako Santa Maria eliza.** Euskal Herrian bizi zen bitartean, eta Bermeoko elizaren eraikuntza agindu baino lehenago, Perezek Tolosako Santa Marian ere esku hartu zuen (1805), gogoratzen dugun areto-elizan honetan sute batek kalte larriak eragin baitzituen. Perezen partehartzea hau izan zen funtsean:

- desegindako erretaulen ordezkapen batetan,
- eta aldarerako tabernakulu baten diseinuan.

Horrela, gotiko berantiarreko esparru bat, Ilustrazioko arkitekturaren berezko esparru arranditsuz eraldatzea lortu zuen.

• **Bermeoko Santa Maria eliza.** Egoera galgarrian aurkitzen zen beste baten ordezkoa izan behar zuen elizarako Gabriel Kapelastegiren (1793) proiektua baztertzetik hasi ziren San Fernando Akademiako jaunak. Azkenean, Silbestre Perezek (1797) proposaturikoa aukeratu zen; baina eraikin-lanak ez ziren 1807.era arte hasi, eztabaida bat sortu baitzen herriko buruzagien artean kokapenari eta norabideari buruzkoetan.

Bermeoko eliza laukizuzen baten barruan sartutako gurutze oinplano gainean altxatzen da, erdiko tarte kupula handi batez estalia du, beso tribunadunak eta angelu hilak esparru osagarri modura erabiltzen dira (sakristia eta abar.); gurutzaren atzeko besoa apur bat luzatzen da korua sartzeko. Dena, hiriko lau kaleen lerroan jarrita, eta plaza betetzen duen arkupea buru duela, Udaletxearen aurrean. Bere monumentu izaeraren edertasun garbi eta biluzia jan egiten dute frontisaren alboetan dauden bi dorreek. Gorputz prismatikoko batek gurutzaduraren erdia estaltzen duen kupula handia ezkutatu egiten du. Estereotomia bikainez prestatutako dagoen eraikin osoa, arkupe azpitik ibil daitekeen angeluzuzeneko ingurune batetan txertaturik gelditzen da.

• **Bakearen Portuko proiektua.** Urte horietan bertan, jada sona handi baten jabe delarik, Silbestre Perez aginduko diote, hiribilduko Kontsulatuaren ideia handinahia den Bilboko Bakearen Portuko proiektua. Ez zen tenplu bat soilik, itsasadarraren ezker aldean tinkatuta egongo zen hiri handi bat baizik. Koadrikula gainean jarritako diagonal eta erradiazio fokal anitz zituen beronen trazatuak.²⁶ Dena proiektu huts bat besterik ez zen izan.

Espainia eta Frantziaren arteko egoera politiko aldaberagatik eraikuntzako krisialdia gertatu zenean, arkitekto irudimentsu batzuen maisutzak (Justo Antonio Olagibel, Alejo Miranda eta Silbestre Perez) neoklasizismoak be-

reak dituen zenbait osagaien zabalkunderako, bederen, balio izan zuen, esate baterako, zutabea eusgarri bezala ibiltzeko eta bao termalak nahiago izateko.

4.

■ BIGARREN ALDIA. GERRA ARTEAN (1814-1841)

SILBESTRE PEREZEN BIGARREN ALDIA

Napoleondarren inbasioarekin Silbestre Perez, Madrileko eraikuntza batzuetarako, Jose Bonaparteren proiektuen arkitekto bihurtu zen, hauen artean *Frantzisko Handia Santua-ren onbideratzea Kortzesetako Aretoan*. Bonaparteren erorketarekin, Perez atzerriratu beharrean gertatu zen, eta 1815. urtera arte ez zen itzuliko, erregimen berriaren aldetik mendekuz izan zitzakeen erantzunen beldurrez, Euskal Herrian babesa aurkituko du.

Horrela, Silbestre Perez historialariarentzat, Euskal Herriko garapen neoklasikoaren bi aldiak lotuko dituen kate-maila bat bihurtu zen. Linazasororen iritziz, Mutriku eta Bermeoko elizak eta Donostiako Plazaren traza egin ondoren, badirudi Perez eredu tradizionalago batzuetara itzuliko dela, horrela purismotik, erromanismotik eta Mutrikuko elizaren apaingarri gabeziatik aldentzeko delarik. Baina, nahiz eta bere lanak aldi honetan neurritsuak badira ere, beraren eta bere jarraitzaileen bultzadak lortu zuen neoklasizismoak Baskonian ale esanguratsua izaten jarrai zezan.²⁷

• **Antzoki Berria.** Silbestre Perezek krisialdi politiko aldian jada, Gasteizko hiriarentzat Antzoki Berriaren diseinua egin zuen. Eraikin garrantzitsu hau Arquillos eta Plaza Berriaren artean dagoen tokian kokatu zen, Gasteizko hiriaren esparru berria finkatuz, eta antzinako Erdi Aroko erdigunetik hegoaldera geratzen zen barrutiko hirigintza antolaketan, beste funtsezko alea zelarik. Gasteiztar arkitekto Manuel Anjel Txabarrik burutu zuen 1807. urtean; baina sute baten ondorioz desagertu egin zen 1914. urtean. Zorionean, beronen argazki agiri ugari gorde izan da.²⁸ Pedro Navascuesek aipatzen du, madrildar klasizismo erromantikokoaren norabideak gertutik jarraitzen zituela Gasteizko Antzokiak, zeinarengatik baiezta dezakegun Gasteizen eraikitze kontua bakarrik ez dagoela zuzenean Madrili loturik, baizik eta "neoklasiko gustuan aldagai arinen partaide dela, zeren eta neoklasiko garbizale (Plaza Berria) bezala har daitekeenaren aurrean Gasteizko Antzokia, azken aldiko klasizismo erromantikotik gertuago zegoela".

• **Bilboko Atxuriko Ospitalea.** Jaurerriaren hiriburuan Silbestre Perezek Atxuriko Ospitalearen eraikuntza hartu zuen parte (1817), harrizko eraikin bikaina da berau, oinplano bixi baten gainean, *Gabriel Benito Orbegozok* diseinaturikoa, Hotel-Dieu frantziarrak eta Durand-en eraikin modulatuak gogoratzen dizkiularik.

• **Donostiako Udaletxea.** Hurrengo urtean Donostiako udal arkitekto izendatuko dute eta

SANTA MARIA ELIZA.
BERMEO (B)

Alboko fatxada.
Irudi erref.: Bizkaia II, 338. or.

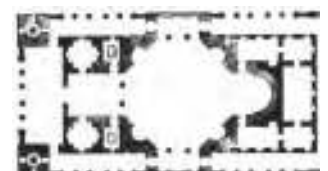
Fatxada nagusia.

Alboko fatxada.

Alboko fatxada, luzetako ebaketa.

Oinplanoa

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 40, 42. or.

24. J. I. LINAZASORO, *Ibidem*, 124. or. Zoritxarrez, garbitasun arkitektoniko liluragarri hori gaur egun batek irudikatu egin behar du kontenplatu ordez, zeren eta hain pasakorra den gustu modernoaren arabera egokitu nahi batek bere jatorriko garbitasunetik gabetu du.

25. C. SAMBRICIO, "Un cuaderno de dibujos poco conocido: el de Silvestre Pérez en la Biblioteca Nacional". AEA, 181. znb., 1973, 45-47. or.

26. Chuecaren ustez (1807) Londresko sutearen ondoren bere berreraikuntzarako Wren (1666) planoan zituen bere aurrekariak diseinu honek eta L'Enfant de Washington-en.

27. Garbitasun neoklasikoa jada ia nostalgia bat den aldi honi buruz ari da mintzatzen Carlos Sambricio: "Existe, sí, un Neoclasicismo hasta casi los años cincuenta del siglo XIX, pero carece de sentido y es independiente de lo que fue aquel arte". *Silvestre Pérez, arquitecto de la Ilustración*. (Donostia 1975), 28. or.

28. S. ARECHAGA, *A.c.*, 69. or.

HIRIAREN IDEIA
NEOKLASIKOA.
ZABALDEGIAK

*Bilboko zabaldegia*ren plano.
A. Lázaro (1862).
Irudi erref.: Bilbo, 63. or.

*Donostiako berbera*ikuntzaren plano.
Irudi erref.: Hiriburua, Donostia, 52. or.

Zangoza Berriaren proiektua.
Otxandategi.
Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 536. or.

Udaletxe galanta egingo, zutabe dorikoak dituen fatxada bikaina eta atari-aurre bezala baliotuen plaza polit bat dituen. Maila apalagoan bada ere, honen antzekoa da hilabete batzuk lehenago Perezek Bilborako diseinatu zuen proiektua.²⁹ Hiri berri baten erdigune izan nahiez asmatu zen Donostiako Udaletxearen oinplanoari ez zaio oroigarri tradizionalik falta, XVIII. mendeko euskal Udaletxeen eskemari jarraitzen baitzaio, nolabait ere, Alejo Mirandak, atondo zutabedun bat sartuz, Ordiziako Udaletxerako burutu izan zuen estiloaren arabera da apur bat.³⁰ Perez hil eta urte batzuen ondoren, 1832.era arte amaituko ez diren Donostiako Udaletxearen lanen zuzendaritza Ugartemendiaren eskuetan izan zen, zeina proiektuaren trazari leial jarraituko zaila, xehetasun txiki batzuetan ezik.

• **Bilboko Plaza Berria.** Perezek Euskal Herri osoan zehar jarraituko du maila txikiagoko lanak egiten eta konstituzioaren aldirian, 1821. urtean Madrilera itzuliko da. Handik egingo du Bilboko Plaza Berriaren diseinua, Donostiakoaren oso bestelakoa izango dena, itxiagoa, espainiar arkupedun plaza tradizionalen antza handiagoa duena. Baziren, orduko Alejo Mirandaren (1784) eta Agustin Humaranen (1805) proiektuak. Silbestre Perezek alde bakoitzean 25 bao zituen oinplano karratu bat proposatu zuen. Proiektu honetaz arduratuko ziren *Etxeberria* eta *Avelino Goikoe-txearentzat* behin betirakoa gauzatzeko oinarri gertatu zitzairen, azkenean 18 x 20 baoez erabaki zutelarik. Ondorioa, ataripeko mailaren gainean hiru solairutako eraikinak dituen plaza bat da. Horrela beraz, Agustin Humaranek proiektatu zuen bi solairutakoak baino gaitasun handiagoa du. Osotasunean hartuta, erromatar purismo neoklasikoaren adierazlerik hoberena da.

Arrazoizkoa den harriduraz dio Barrio Lozak, Donostiako Udaletxean (1818) ikus daitekeen bezala, Silbestre Perezek, bere prestakuntza erromatarra kontutan hartuta, erraldoi ordenako zutabeak nolako erraztasunez erabiltzen dituen, Jaureriko plazaren presidentzian (Foru-Aldundiaren egoitza izan behar zuena) irtengune gutxiko pilastrak erabiltzen dituela, dotoreak baina plastikotasun gutxiak. Berritua ere galdera sortzen zaio bati barruan, ez ote den denbora igaro ahala, arkitektoaren jite erradikala modelatuz joan.

Sevillara joan zen Silbestre 1824. urtean, Trianako zubian jardutera, baina bere egitasmoa baztertua izan zen. Madrilera itzuli eta 1825. urtean hil zen 58 urte zituela.

Silbestre Perezek Euskal Herriko ale ospetsuek, bere bitartez zalantzarik gabe, Akademiaren irakaskintzek ordutik aurrera izan zuten eragina erraztea lortu zuten; eta hemen bertan burutuko zituzten beren ikasketak ondorengo belaunaldiaren arkitektoen nagusienak: Etxeberria, Belaunzarán, Agirre eta gainenak.

HIRIGILE HANDI BAT:
PEDRO MANUEL UGARTEMENDIA

Esan dugun bezala, Silbestre Perezek diseinaturiko Donostiako Udaletxearen eraikuntza,

eta era berezian Plazarena, Pedro Manuek Ugartemendiari eman zitzaion.

Donostian harresiaz kanpoko zenbait eliza diseinatu bere burua ezagutzera eman zuen Gipuzkoar arkitekto hain bikain hau, **Irañetako elizaren** traza egitera deitua izan zen, eta honek erdira ekarritako gurutze greziar oinplano bat hartuz konpondu zuen, lerroetan eta bolumenetan garbitasun geometrikoa gordeaz. Donostiako hiriburua 1813. urteko abuztuaren 31ean suntsiturik gelditu zenean, hiri berriaren egituraketan bere talentua erakusteko egokiera izan zuen, non Silbestre Perezek asmatutako eraikinak kokatu beharko ziren eta zeinaren pentsaera neoklasiko eta akademikoarekin erabateko adostasunean izango zen ziurrenik.

Silbestre Perezek Udaletxea eraiki zuen Ugartemendiak eta atari-aurre bezala duen *plaza berriaren traza egin*. Eta bere lehenengo hiri modernoaren egitasmoa ez bazuen gauzatu ere, berak idatzi zituen hiriaren eraikuntzarako **Ordenantzak** begirunez hartuak eta zorrozki beteak izan zitezten lortu zuen; hau dela eta gaur egun Donostia zaharra era berdineko diseinua duena da.

Abagune honetako Euskal Herriko arkitektoari buruzko kontutan Chueca Goitiak "Perezek ondorengo arkitekto neoklasikorik hoberena" jotzen du Ugartemendia. Bere **hiri berriaren proiektuari** dagokionez, Ugartemendiak egitasmo eredu garri bat aurkeztu zuen, eta honi buruzko bibliografia zabal bat gorde dago. Barrio Loza irakasleak orain berriki egin duen lehen proiektu horri eta gauzatu zenari buruzko deskribapenari lotuko gaitzaizkio, argi eta era laburrean adierazirik dagoenez: "Lora-tegi frantses barrokoen antzeko formula lekualdatuz, berdina ziren beste zortzi kaleen alboetan eta erdian oktagonozko plaza oso zabal baten ondoan, eta karratuaren bi alderditan beste bi txikiago gehituz, denak berdina ziren sare egiturako lursailetan osatzen zuen hiri. Plazari lotuko zitzaizkion bizimodu zibileko eraikinik esanguratsuenak, zeren eta Santa Maria eliza, hiriko garrantzitsuenak, sutetik salbatua gertatu baitzen, bideetan herritarren etxeak bildu ziren bitartean, beren arteko hierarkiarik gabe". Baina, bertako burges familia garrantzitsuenak ziren lursailen jabeekin gertatu zena da, ez zeudela kalekumeak hierarkizate antolamendurik gabe uzteko zeregina- ren alde; eta plano berritzaile hura, erretako hiriaren traza bera berregiten zuen beste batek ordezkatu beharra gertatu zen, erdian angeluzuzeneko plaza bat zuela. Aldagai bakarrik etxeen bolumenaren kontzeptua izan zen, aldatu egin baitziren, eta baita fatxaden konposizioa ere, Ugartemendiak berak idatzitako ordenantzei egokitu izan behar zuenez.³¹

Iruñean azalduko da berriro Ugartemendia 1826. urtean uren *bideratzeaz* arduratzeko, baina, ez egitasmo hau eta ez *Garesko Udaletxerako* berak egindako traza ere ez dira gauzatzera iritsiko, garestiegiak irudituko direlako, beste behin ere. Nagusia-ekin esku hartu zuen zenbait egitasmotan eta bere argibideekin nafar arkitekto gazte bati lagundu ere egingo zion ziurrenik Castillo Plazaren erregulartzeari zegokion proiektuak amaiera egokia izan zezan.

29. "Catálogo de Edificios". *Arquitectura Neoclásica en el País Vasco*, 244-245. or.

30. J. I. LINAZASORO, *A.c.*, 121. or.

31. J.A. BARRIO LOZA, "El Urbanismo y la arquitectura del Neoclasicismo en el País Vasco". *Revisión del Arte Neoclásico y Romántico*. "Ondare" 21, (Donostia 2002), 24. or.

BIGARREN ALDIKO
BESTE ARKITEKTO BATZUK

JOSE NAGUSIA. Aldi honetako azken urteetan, lehen karlistadetako gerra bitartean nafar arkitekturaren ingurumarian Ugartemendiarekin *Umezurztegiaren proiektuan* (1832) esku hartu zuen Jose Nagusia gailendu zen. Bideetako Zuzendari izendatu zuten eta plano batzuk diseinatu zituen *Castillo Plaza zabala erregulatzeko* (1830).

- **Antzokia.** Jose Nagusiak antzokia plaza aldera begira eraiki zuen, maila batean behintzat Ugartemendiak trazatu zituen planoak jarraituz, zeina bere aldetik Silbestre Perezen desagerturiko Gasteizko Antzokian inspiratua zen.

- **Nafarroako Foru Diputazioko Jauregia.** Plazaren alderdi baterako, Nagusiak 1840. urtean Diputazioko Jauregia eraiki zuen, eredu klasikoak jarraituz. “Beheko solairuko ataripearen gainean bi gorputz dituen da fatxada, bere erdiko zatian errenazimentuko arkupe klasiko bat baitaratuz, bere ardatzean zutabe gainetako frontoi bat duela, Sarasate pasealekuaren erremate bezala, Jauregiaren lehentasuna azpimarratzeko. Saihetsetako edergarriek berriz, tratamendu askoz xumeagoa hartu zuten, laukizuzeneko hutsuneekin; hauetako bat luzatu egiten da Castillo Plazan barrena Antzokiarekin elkartuz”. Lanak asko luzatu baziren ere, baina zuzen asmatzea izan zen ondorioa, hirigintzaren ikuspegitik eta Nafarroako hiriburuak erdigune bizia zen aldetik, behar zituen monumentuzko edergarriari begiratuta.

Jose Nagusia beste era bateko eraikuntzetan ere lan egindakoa da: *zezen plazak* (Iruñean eta Tuteran) *biderakuntzak, zubiak, etxebizitzak* eta abar. denetan ere neoklasizismo berantiarrekiko bere gaitasunaren eta leialtasunaren arrastoak utziz eta nafar neoklasizismoaren hirugarren aldiaren, lehentasunez etxeko arkitekturaz arduratu zen arkitekto izar-talde gazte batez inguratutik.

JOAN BAUTISTA BELAUNZARAN (1769-1849). Jaiotzez Andoainarra bazen ere, zenbait tokitan bizitu zena: Donostian, Madrilan, Lekeition—bere adopzio aberria— eta Bilbon. Bi seme izan zituen, biak arkitektoak, Hermenegildo eta Pedro; oso emankorra izan zen bere lanean. Aipa ditzagun bere lanik adierazkorrenak.

- **Gernikako Udaletxea.** 1937. go bonbardaketan suntsitu zuten eta barroko berantiarreko euskal udaletxe zaharren estiloari zegokiona. Gorde diren argazkietatik, Martin Karrerak diseinaturiko Udaletxeekin alderatuta, estilistikako garapena sumatzeko oso argigarri gertatzen dira. Hiru solairutako bloke indartsu bat zen; troxa-kapitelak dituen pilare gainetan erdi-puntuko lau arkuduna lehenengo, solairu nagusian balkoi jarraia eta gainerakoetan orpodun harburu gainetan balkoitxo zintzilikariak. Eraikin trinko honen ardatza hiriko armarrak markatzen zuen eta goienean erlojuak.

- **Ajangizko Jasokundearen eliza.** Foru herriatik bi km.-tara gipuzkoar arkitektoa igarotzen ari den prozesua hobekien sumatzen zaion eraikinetako bat aurkitzen da: Ajangizko Jasokundearen eliza (1819). Eliza-elkarte txiki

baterako eliza oso handi baten proiektua egin zuen han, ibarraren ikuspegi ederrari begira. Atariaren aurrean, plaza handi bat izan nahi zuen, Mutrikun bezala, handik harmailaz elizara igotzen zela. Eraikin-lanak luzeak eta neketuak izan ziren. Arkitektoak ez zuen zimentarrietatik hormak nola jaiotzen ziren baizik ikusi. Bere seme Pedrok jarri zuen arkupea 1860. urtean; baina plaza ez zen inoiz ere egin.

Ajangizko eliza Bermeokoaren eta Nabarrizkoaren kidea da, azken honena bereziki, non Barrio Lozak ohartarazi zuen bezala, honen monumentuzko formatuan berregina dirudien. Hauxe da, hain zuzen ere, Belaunzaranez nahi zuena: erromatar jatorriko handitasuna. Izaera berezia ematen diona frontoi triangeluarrez amaiturik egotea da, ekialdera ematen duen argizulo handi bati bidea uzteko bere oinetan hautsia, antzinako irtenbideak eta neoklasikoak ekartzen dituelarik gogora.

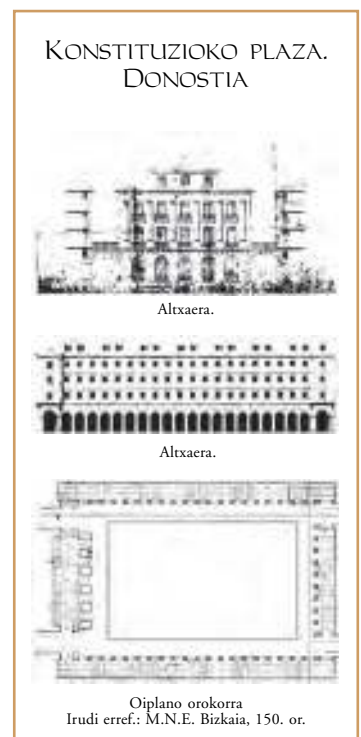
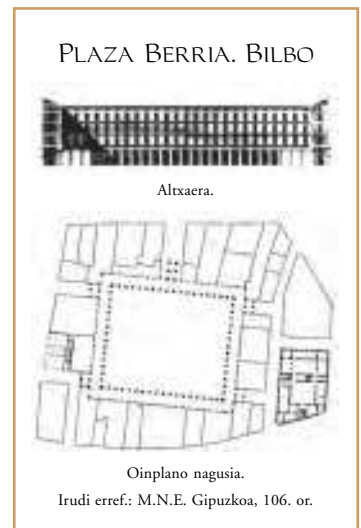
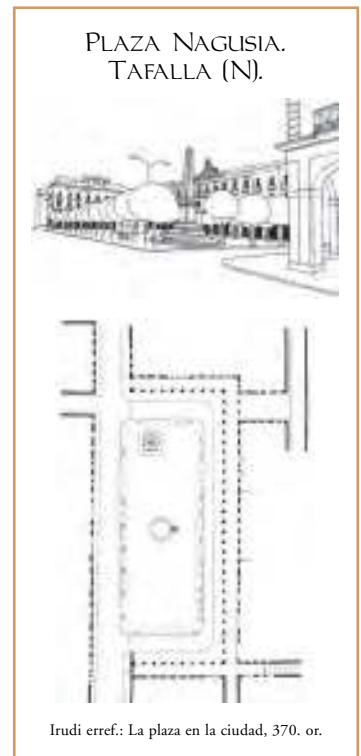
- **GABRIEL BENITO ORBEGOZO.** Euskal Herrian pilastraren orde zutabea hartzen lehenengo izango da. Orbegozo Bilboko Marraketa Eskolan hasi zen arkitekturaz ikasten, non 1785 eta 1791. urte bitartean sei deialditan izan zen saritua.

- **Bilboko Atxuri Ospitalea.** Bere lanik garrantzikoena, bere izaera berezia besterik ez badu ere eta bere eraikuntzan zenbait arkitekto (*Humaran, S. Perez eta Antonio Echevarria*) aritu bazen ere, bera arduradun nagusia deneko Atxuriko Ospitalea da. Ospitale bezala, eraikin aurrelaria izatearen meritua du, pabiloi solteetan eritasun desberdinen arabera gaixoak antolatuz. XX. mendean zehar bideratu zaizkion eginkizun desberdinak ongi gorde dituen eraikina dugu: museoa eta eskola.

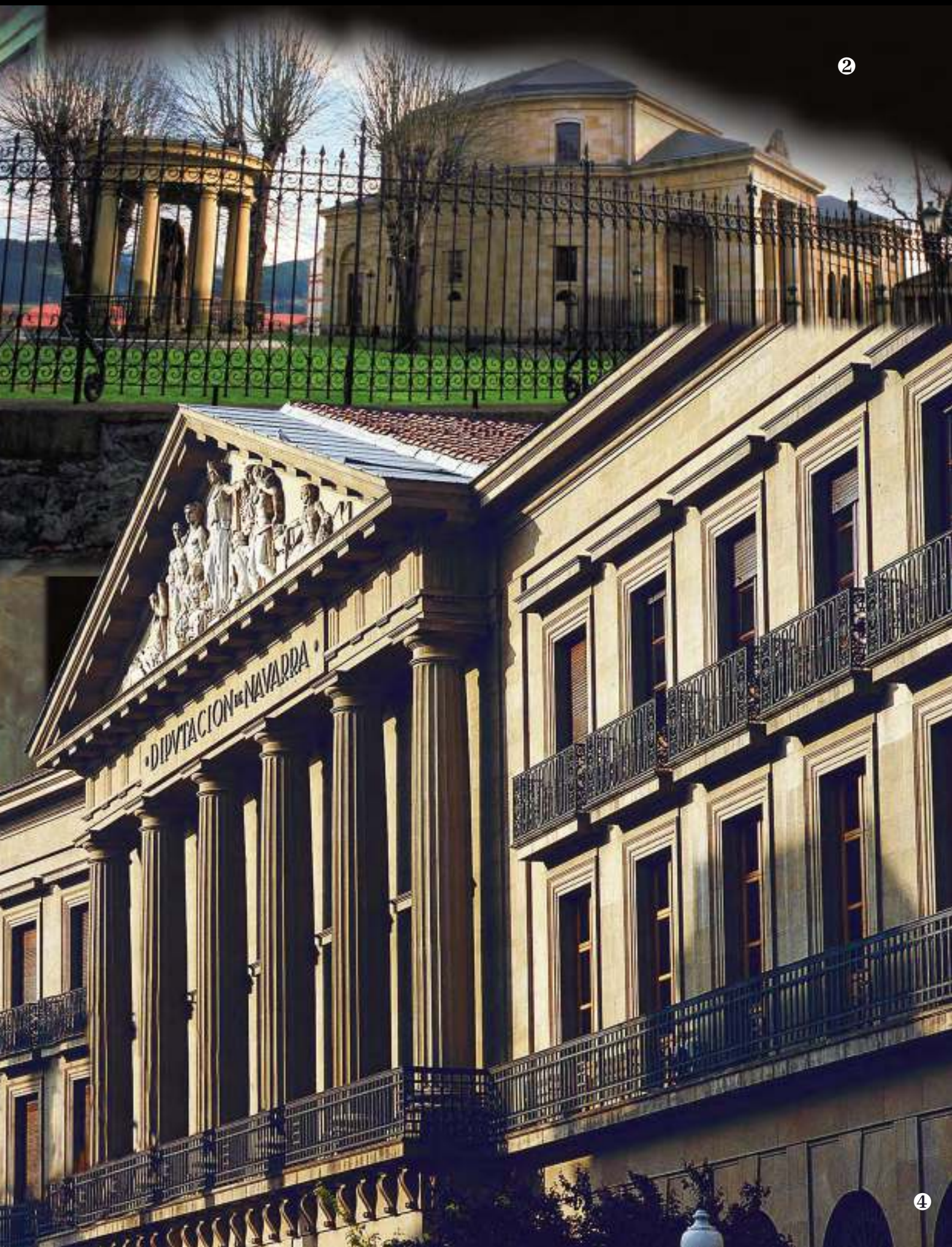
Modulu motatako multzo bat da Ingalaterrako eta Frantziako zenbait ospitale bezala: lotzen dituzten beste biekiko ortogonalki kokaturiko hiru moduluak dituen hiruhortzekoa, tartean leiho handiez zulaturiko patio irekiak sortuz. Orraze eran du beraz, aireztatzea eta egutera bilatzen duen oinplanoa. Lehenengo bi solairuetan ixten da orraza, fatxadatik kalera. Aurrez-aurreko fatxadak kritikatu izan litekeen okerdura txiki bat osatzen du, Ronda kalearen bokaleari aurre eszenografiako erremate emateko zentzua daukana; erraldoi ordenako zutabe dorikoak dituen hau, eraikinarekin topo egitean pilastrak bildurik gelditzen dena, lau estiloetako arkupe bikainaren bidez azpimarraturik geratzen den ideia da.

ANTONIO ECHEVARRIA. “Begirunerik handienaz begiratu behar den gizona” esaten du Gaya Nuño historialariak, Antonio Echevarriari buruz, bere lanik bikainena deskribatu ondoren: Gernikako Juntetxea (1827), eta egiaz berak bakarrik zuzenesten du goraipamen hau.

- **Gernikako Juntetxea.** Multzo osoa Arbola buru duela dago, zeinaren inguruan zortzi zutabetako tenplu korintiar eder batetan **Zin Tribuna** kokatzen den, erromatarren Panteoiko arkupearen isla dena miniaturan eta “lege zaharrei” izan behar zitzaie begirunearen sinbolo sakratua. Esparru murriz bat sortzen du, sakonera gutxikoa, “aitalehenei” (Juntetako kargu iraunkorrek) dagozkien harrizko zapi eserleku ozta-ozta kabitzeo adinakoa.

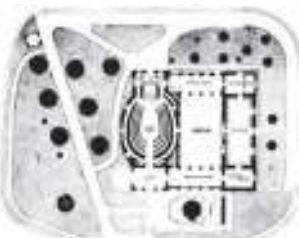

2

4

JUNTETXEA.
GERNIKA (B).

Oinplano orokorra.
Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 201. or.

Zin Tribuna.
Irudi erref.: País Vasco, 290. or.

Antzoki Nagusia (desagertua).
Gasteiz.
Irudi erref.: Gasteiz en el Arte II, 470. or.

Arabako Foru-Aldundiko
Jauregia, Joan Anjel Saen-zena.
Irudi erref.: Pintura en Alava, 64. or.

Zelula-kartzela berriaren proiektua.
Irudi erref.: Gasteiz en el Arte II, 479. or.

Gayarre Antzokia (desagertua).
Iruñea (N).
Irudi erref.: Hiriburua, Iruñea, 138 or.

Eliza honi saihets eginez eta fatxada Arbolarari erakutsiz hedatzen da *bost gorputzetako* eraikin nagusia: Erdikoa, parlamentu-areto arrauzkara, zeinetara toskanar oinarria duen arkupe *in antis* soil batetan zehar sartzen den. Aretoaren barruan arrauzkararen kurba nagusian harrizko hiru eserleku (zurez estaliak) sartzen dira ahaldunen ordezkarietzat, barandaz itxita dagoen goieneko beste jarrai bat berriz, jendea eskainia da. Arrauzkararen ardatzetan, alde batean sarrera dago, parez parekoan lehendakari mahaia, abside batera irekitzen den arku baten aurrean; eta bertan Birjinaentzat al-dare bat. Zurezko armaduraz estalia dago aretoa. Bitarteko bi galeriek barruko patioa libre uzten zuten —orain estalia dagoena— hegoaldeko hegalean kokaturik, artxibategira eramaten zuena; eraiki ez zen armategia zihoan iparraldean.

Halako egitura bitxi berezia duenez eta multzo osoak arkitekto handi baten nortasuna adierazten duela eta, Silbestre Perezen iradokizuna izan litekeenaren susmoa sortu zaio Gaya Nuñezi.

FRANTZISKO MARIA AGIRRE. Durangon jaio zen 1795. urtean. Gaur ez du ia inork ere ezagutzen; baina Barrio Lozaren iritziz, oso estimatua izan zen bere garaian:

- **Natxituan** egoera galgarrian aurkitzen zen **eliza**, areto kolumnarioa bihurtu zuen,
- **Iruetako eliza** soiltasun neoklasiko izpiritua beraren bidez berritu zuen,
- **Mañariko eliza** zabalagotu zuen, **dorre** bat erantsita;
- eta **Zornotzako Santa Mariaren arkupe** zozagarria diseinatu zuen (1847-49).

MARTIN ETXABURU. Durangon jaio zen hau, Alejo Mirandaren aparejadore izan zen. Bere jaioterrian egin zuen lan eta beste batzuen artean honako hauek nabarietak:

- **Mallabiako kanposantua** (1811),
- **Zenarruzako Ospitalea**,
- Durangon **Kalebarriako Eskolak**, eta abar.
- Irigoitin, **Idibalzagako Andre Mariaren eliza** da, beharbada, bere lanik bikainena, eliza-barne bakarrekoa izanik, berau estalita lehendik zurezkoa zena, ganga trenkatuzko eliza kolumnario izatera eraldatu zuen.

Barriok bere arkitektoen zerrenda jorian, *Manuel Ferran Vidaurre, Joan B. Escondrillas, Hermenegildo Belaunzarán, Antonio Etxanobe...* eta batzuk gehiago aipatzen ditu eta beren lanekiko oroitzapen bat eskatzen.

5.

■ AZKEN ALDIA (1841-1860)

Berrogeigarren hamarkadan, arkitekturaren ikusmolde berriaren sustatzaileak desagertu zirenean, neoklasizismoak bere baitan zeraman birusa erromantikoa azaleratu egingo da egitura aniztetan. Gainbehera etorriko da zorroztasun razionalista eta geometrikoa. Eta iraga-

neko denboraren minak ez ditu erroak arrazoiaren izango sentimenduan baizik. Erdi Aroko katedral handienganako itzulera malenkonia-tua sumatzen da.

Hirigintzak sortzen dituen arazoenganako sentiberatasuna guztiengan errotzen den aldia da, eta hildakoak kaperatan eta kanposantuetan mausoleo bidez gurtzeko beharra sentitzen dena, plazak apaintzeko, oroigarriko obeliskoak eskaintzeko, herri-iturriak lantzeko eta abar. Arkitekturaren atal konplexu honetan txez azaltzen da neoklasiko aldiaren izpirituak desagertzeari gogor egiten diola eta halakoxe itxuraren edertzea ere berreskuratu duela. Arkitekto batzuen bizitzan badira eredu klasiko handienganako zaletasuna kitatutzat eman nahi ez duten unek. Oraintsuko neoklasizismoaren kutsua gaur ere harrapa dakiekeen izen batzuk aipa ditzagun.

ANTONIO GOIKOETXEA. Akademikoa da, Foru-Aldundiko konfiantzazko gizona.

• **Muruetako Andre Mariaren Jaiotzako eliza.** Muruetako eliza (1851-52) egokirako egin zuena azpimarratzeak merezi du honengan. Karratu batetan sartuta gurutze formaz erdiratutako oinplanoa duena da, ertzetako esparruak ohizko zereginetara eskainiak dituela eta korua goienean itsatsirik, Larrabetzukoan ikusia dugun bezala. Baina, beste leketan ez bezala, hemen kupula zortzialdekotu egingo da eta linterna daramana da, barroko italiarreko antzinako elizak gogoratu nahiez. Kanpotik, estereotomia bikaina eskaintzen du, eta emaro, etendura zakarrik gabe, linterna aldera eskalatuz doazen bolumenen ñabardura gozoak antzeman daitezke. Oso urruti gaude jada, —adieraziko du Barrio Lozak— Bermeoko gogortasunetik.

MARIANO JOSE LASKURAIN. Gipuzkoarra dugun hau, Silbestre Perezekin batera lan egin zuenez, bere zorroztasunezko izpirituz ongi bustia zen. Arkitekto eta injeneru oso konplexu zen honek, bere maisuaren jaso zuen zorroztasunaren arrastoak utzi zituen Bizkaian, adibidez:

- berehala gogoratuko dugun **Markina-Xemeingo kanposantua** (1850),
- **Arbazegiko elizan**; gurutzadura moduan bi kaperak handi irekiak zituen eliza-barne bakarrekoko tenplu bat eskatu zituen 1848.ean.

RAFAEL ZABALA. Hemen aipatu beharko genuke, agian, Rafael Zabalaren izena, berak egina baita Bilbotik Gasteizera doan trenbidearen proiektua. Arkitekto oso iaioa eta trebea izan zen. Berak eginak dira:

- **Bolibarko Udaletxe** (1857),
- **Markinako Arrandegia** (1858),
- **Elorrioko eta Abadiñoko kanposantua**.

PEDRO BELAUNZARAN. Lekeition 1812. urtean jaiotakoa da, Bizkaiko arkitekturaren esanahi handiko arkitekto familia batetako hiru-garrena.

Bere lan tipikoa **Bizkaiko Irakaskuntza Ertaineko Institutua** (1847) da, 1927. urtean eraitsia izan eta **Aulestin** egin zuena ongi islatzen duena *Udaletxea* (1843) eta *Kanposantua* (1852) direlarik.

Aulestiko Udaletxea. Euskal Udaletxe ezagunen ereduari erantzuten dio bere eskemak eta era berezian arduratu zen arkitektoa konposaketaren garbitasun, xumetasun eta zorroztasunean, batez ere osagaien tratamendua eta konbinaketa ongi zainduz.

Santa Ana deritzan urbanizazioan, *Lamia-ko-Areetan*, bada izen bereko **ermita** bat neogotikoa, Bizkaia mailan ezagutzen den historikotasun erromantikoa lehen adierazle dena. Honen traza berak eginga izan balitz, Pedro Belaunzaranganen bi estilistika aldien arteko giltzarria ikusi beharko litzateke, Zabala, Mechacatarrak, Hormaetxe eta beste... bezalakoen.

MARTIN SARAZIBAR. Foru-Aldundiaren Jaurregia eraiki zuen Gasteizen, bere garaian go-raipamenak jaso zituen eraikina da, eta kritikari modernoan aldetik oraindik ere jasotzen dituen hau, etorriko diren belaunaldientzako eredugarri bezala aurkeztuz.

• **Arabako Foru-Aldundiaren Jauregia.** Ezer baino lehen, bere kokapena arreta handiz aztertu zen, halako moldez, non beste bi herri eraikin handirekin koordinaturik ikusiko den, Plaza Berria eta Antzoki Berriarekin; Erdi Aroko hiribilduaren hormetatik oso gertuko ingurune batetan.

Luzea izan zen beraren eraikuntza (1833-1858) ehun-urtekoa mugarritzen eta geldioneak eragin zituzten karlisten zenbait borroka zirela eta.

Solairu bakarreko eraikinaren jatorrizko plano 1844. urterako amaitua gelditu zen, baina gerora, behar praktikoak zirela eta eraikinaren zatietan bigarren gorputz baten altxatzea onartu zen, haserako edertasunean gutxitze nabaria eraginez.

Jauregi honi erdiko gorputz bat, zutabe toskanarren gainean, taulamendu eta kalostrak eusten dituen arkupean irekitzen dena agertzen zaio, bertara harmailetan zehar igo behar delarik, eta baita erdiko gorputzaren fatxadaren lerroarekiko aurreratua dauden bi alboetako gorputz ere.

Alboetako lehen solairuan burdinazko kalostradun leiho handiak irekitzen dira, eta 1858. urtean erantsi zitzaion solairuan berriz, eraikin osoan zehar doazen balkoiak ikus daitezke. Erdiko gorputzari dagozkionak bost dira guztira, harrizko kalostra jarraia dutenak eta pilastra joniarez bereizitakoak. Eraikinaren erdiko zatien gainean Probintziako armaria erantsi zaio. Atzeko aldetik begiratuta, gorputz nagusia eraikinaren simetria ardatz bezala, absidako borobilean amaituz, nola osatzen den ikus daiteke.

• **Kartzelaren egitasmoa.** Mendearen erdialdera Martin Sarazibarrek irabazitako osppeak (1859) Gasteizko kartzela egiteko proiektua eskatu ziezaioten balio izan zuen, bere zelula-sistemaren erabilera lehenengoa izan behar zuena. Eraikin hau ez da gorde, baina argazkiek erakusten dutenagatik, bere fatxadaren bederen, guztizko soiltasun neoklasikoa zuena zen, bigarren solairuko balkoien gainean frontoi triangeluarra eta guzti.

• **Tafallako Plaza Nagusiaren diseinua.** Berari zor zaiona da 1856. urtean eraikitzen

hasitako Tafallako Plaza Nagusiaren diseinua ere. Angeluzuzeneko plaza bat trazatu zuen Sarazibarrek etxebizitzetako hiru hormatalez osatua (Ugartemendiak bere Donostiako Plazaren behin betirako bertsioan egin zuen bezala), eta beheko solairuan arkupeak eta goieneko bi solairuetan angeluzuzeneko hutsune xumeak burdinazko balkoiak zituztela. Fatxada nagusiaren erdigunea udaletxeari gorde zion, beheko gorputzean plastikotasun handiago izateko pilastrak pilareei ezarritako zutabez ordezkaturak, azpimarraturik eta hormatal hau frontoi triangeluarrez erremataturik.

PANTALEON IRADIER. Arkitekto honen izena Gasteizko eraikin bikain bati loturik dago, **Irakaskintza Ertaineko Institutuari** (egungo Eusko Jaurlaritzaren egoitzari). Herri-lehiaketa baterako deialdia egin zen, eta Ordozgoiti, Sarazibar, Iradier eta Agirre elkartu ziren. Arte Ederretako S. Fernando akademia izan zen Iradierren proiektua hautatu zuena. Agian epaimahai horretan pentsatuz, neoklasiko aldiko garbitasun zorrotzera itzuli nahiago izan zuen Iradierrek. Proiektua 1851-55 urte bitartean burutu zen. Hemen lerro zuzena eta apaingarririk eza da nagusi, agian forma funtzioaren sinboloa izatea nahi zelako: Ikastetxe batek isiltasun, ikasketa eta zorrotzasun zientifikorako gonbidapena egin behar du.

EUSTAKIO DIEZ GÜEMES. Gasteizen herritaru eta bere Udaletxearen eskutik herri eraikinetan lan egin zuen burgostar arkitektoa dugu berau. Arquillos eraikinean jardun zuen, bere esku hartzea zehazki erabakia ez badago ere. Era berean, Santiago Ospitale berrian parte hartu zuela gauza jakina da.

Aipatu berri ditugun herri eraikin handiez kanpo –erlijioso nahiz zibil– Neoklasizismoak Euskal Herrian izan zuen ezarketa handiaren eredu bezala, Historia honi ezarritako mugek bibliografiara igortzera behartzen gaituzte eta bereziki Arkitektura Neoklasikoa Euskal Herrian elkarlanera, mota anitzetako lanak katalogatzen, deskribatzen eta kritikatzin dituen honetara, zenbaitetan maila apalagoko ala arte eskakizun beheragokoetara: arkupeak, dorreak, etxebizitzak, plazak eta abar. Atal batetan baizik ez gara geldituko, XVIII eta XIX. mendeko kinka horretan bere berritasunak eta bere berezitasunak eskaintzen duen garrantziagatik: kanposantuetan.

6.

■ ARTEAREN ALOR BERRI BAT: KANPOSANTUA

Karlos III.ak elizetan lurperatzeko ohitura eten nahi izan zuen. Baina bere Errege Aginduak ez ziren berehalakoan bete eta XIX. mendeko goi-urteetan Errege Zelula berriekin itzuli ziren kanposantuetan eraiki zitezela agintzera.

Kanposantuen garrantzia, interesik baduten arkitekturako obrak ikus daitezkeen toki bezala, Ladislao de Velascoren,³² *Memorias del Vitoria de antaño* (1889) liburuan adierazita

MAKLATURIKO BOLLUMENAK

Zortzi-aldeko laukizuzen masa garbien erantsiak.

Ajangizko eliza (B).

Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 4. znb., 108. or.

Lendoño barren. Urduña (B).

Irudi erref.: Ibaiak eta Haranak 4. znb., 284. or.

Santa Maria eliza. Murueta (B).

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

MIGEL SANTUAREN ELIZA. IURRETA. DURANGO (B).

Arkupedun ataria.

Irudi erref.: Bizkaia I, 50. or.

ABADIÑOKO HILERRIA (B).

Irudi erref.: Bizkaia I, 63. or.

Dimako Kanposantua (B).
Irudi erref.: Bizkaia I, 424. or.

Elorriko Kanposantua (B).
Irudi erref.: Bizkaia I, 237. or.

Mendiluzeko hilerriko ermita (1917).
Bermeo (B).
Irudi erref.: Bizkaia II, 339 or.

dago, eta gaur egun aski zaigu gure hirietako edozein kanposantuetara joatea hori egiazta- zkeo. Inaki Galarraga arkitektoaren iritziz, “kanposantua, zenotafioa, eta hilobi-monu- mentua izango dira arkitekturaren garaioko pen- tsamoldeak ongien adieraziko dituzten gauza- kiak”. Eta honi dagokionez, adibiderik argiga- rriena, Galarragaren iritziz, **Elgoibarko kan- posantua** litzateke, aurrietan zen elizaren bi elementu eraldatzen jakin egin baitzuten, hau da, plataforma eta atari gotikoa “pentsamendu ilustratuaren burubideen arrazoizko adieraz- pidea”³³ izango litzatekeen kanposantu bate- tan.³³

• **Bilboko Frantzisko Santu Kanposantua.** Euskal Herrian *arkupedun kanposantuak* sus- trai sakonak egin zituen. Bizkaian hauetako lehenengoa, Bilbon Frantzisko Santuarena izan zen. **Humaranek**, Hiribilduko jendeak bere hildakoak lurperatzen zituen tokian bertan diseinatu zuen, Frantzisko Santuaren komentu ondoan, arkitektoak 1815. urtean altxa zuen egitasmu topografikoan adierazten denez.

Kanposantu bezala desagertua da jada. Bai- na bere planoak gelditu dira. Barrio Lozak dio- enez “multzoaren handirasunak, mausoleo-are- na batez ere, eta patioaren soiltasun eta dot- reziak, kalkulaturiko proportzioak eta osagai guztien leuntasunak Frantzisko Santuaren kan- posantuen diseinuari ematen diotena Humarantzat aurkezpen kartarik hoberena da”³⁴.

Angeluzuzenaren ertz batetik ezarria da sarrera nagusia, itsasadarretik etorrita, komentuaren multzoa libratuta eta norabidea an- tzinako egurrezko zubi aldera duela; aurreko hesiaren sarbide naturala gertatzen zeneko pun- tu berean. Ardatz honek, kanposantuak berea duen beste batekin egiten du topo eta topa-gunea, ganga trenkatuz estaltzen den lau zutabetako aretoaren bidez, trebeki az- pimarratua geratzen da. Hiru moduluetatik lehenengoaren erdian zatitzen da multzo osoa: sarrera, itzulia, mausoleoen lekua, erromatar atari-aurre bat.

Puntu horretatik, esparru sagaratu ardatz nagusiari jarraituz garatzen da, mutur batean kapera eta biltegia exedra moduan, eta bestean, peristilo luzean zehar hilobi kaperaz erremata- tzen dela. Oinplano itxikoa den kaperaren itxura dotorea, bere sarbidearen bidez adierazten da: frontoidun arkupea, distiloa, *in antis*, zu- tabe doriko soilak, patioa inguratzen dutenen aldean neurritz bikoizten direnak. Kaperaren erdigunea kupuladun zilindro modura osatu- rik dago, bertara irekitzen diren lau nitxo dituela, zeinaren ebakiduran esfera bat barnera- tzen den erromatarren Panteoian bezala. De- nak ere bolumenen antolaketa zentzudun eta hierarkikoa azaltzen du zati desberdinetan.

• **Gasteizko Santa Isabel Kanposantua.** Santa Isabel kanposantuz badakigu denbora joan ahala zahartuz joan zela eta 1845. urte aldera birmoldaketa baten beharrea gertatu zela. Bere *Necrópolis vitoriana*³⁵ idatzian Jose Cola eta Goñik kanpoko bidaiariei miresme- na sortzen ziela eta hauek Père Lachaise-ren (Paris) kanposantuekin alderatzen zutela es- aten du; eta idazleak berak zenbait mausoleoz egiten duen deskribapenean ikusten da osagai

klasizistak nahasi zirela, zantzu neogotikoaren zaletasun hasberri bat azaltzen duten beste ba- tzuekin.

• **Markinako kanposantua.** Lehen aipatu- tako Mariano Jose Laskurain arkitektoak, Mar- kina-Xemeingo kanposantuan greziar eta egip- toar tradizio historikoko egiturak berreskura- tu zituen. Bere antolaketa garbiaz gain, gure- ganaino ia-ia bere horretan iritsi izanaren aban- taila du.

Esparru angeluzuzena du, horma lauez itxi- takoa, eta hemen irekiko da atea, bertatik ka- pera nabarmenduko delarik; ildaskaturiko zu- tabe dorikoen –sei eta hamar alde bakoitzean– gainean, inguru guztian bi uretako arkupea, zeinaren gainean bi isurialdeko estalpe baten estalkia ezarriarik dagoen; kapera sakonean, es- parruaren buru dela; eta patioan markatzen diren bi ardatz elkarzutak. Kaperaren fatxadak akroteraz amaitzen den ziluetra trapeziala du. Atariak ere, naturaltasunez nahasitako arras- toak eskaintzen ditu, greziarrenak eta egip- toarrenak. Betikotasunaren ideia, garbitasunez eta halakoxe erromantikotasun batez adierazi nahi izan dela esan liteke.

Mallona kanposantua. Bilbo. Bere osota- sunean argazkietatik baizik ezagutzen ez du- gun beste lan bikain bat **Joan Bautista Belaun- zaranek** egin zuen Mallona kanposantua da.

Mallona galtzaden goienean kokaturik, eta derrigorrezko bidea Bilbotik duela, zutik jarrai- tzen duen bakarra den garaipen arkuaren ate monumental batetik zehar sartzen zen bertara. Gero, harmailen bide luzearen ondoren plazatxo nagusira sartzen zen, topografiak be- harturiko ibilbidea kontutan hartzeko mo- dukoa zelarik.

Esparru nagusia angeluzuzena zen, –91 x 78 m.– harroinik gabeko zutabe dorikoak zi- tuen arkupe batez inguratutik, laukizuzen ba- tetan itsatsitako zortzialdeko oinplanoa duen erdiguneko elizaren adibide monumentalaren kapera buruan zuela, erromatar erara dorikoak diren lau zutabetako arkupe bikain baten buru, triglifodun taulamendu batez eta erlaitz moztu batez koroaturik. Nabarituiko den bezala, iradokizun erromantikoetatik alde egiten ez duen eraikina da, baina etengabeko erreferen- tziak izango ditu Erroma, Villanueva eta Sil- bestre Perez.

• **Dimako kanposantua. Kristobal Ber- naola** arkitektoaren lana den Dimako kanpo- santua egi batetan dago kokaturik, Pedro San- tuaren eliz ondoan. Bi garrantzizko handi-ago- tzeak jasandakoa da, esparruaren azalera 130tik 4000 m² izatera pasa baitzen. Sarrerako atea eta kapera gorde dira. Lehenengoa, burudun edikulua denak bere adierazkortasun indarra molduren soiltasunean oinarritzen du eta ez da konposaketan akatsik gabea, batez ere, pi- lastren gaineko taulamenduaren sostenguari dagokionetan. “Kaperak, esparru sagaratu ba- tean tenplu bezala, harmailen amaieran eta hondo menditsu baten kontra kokatuta, bitxi txiki bat da –greziarren zentzuan–, doriko eta toskanarraren arteko lau zutabeduna (tetrasti- lo), proportzioetan eta eraikuntza amaierako arazoak dituen. Baina itxura eta kokapena dira multzoaren gauzarik deigarrienak”³⁶.

32. S. ARACHAGA-ren aipamena, *A.c.*, 59. or.
33. I. GALARRAGA, “Ideas de arquitectura y algunos arquitectos de los siglos XVIII y XIX”. *Arte Vasco*-n (Donostia 1982) 229. or.
34. J. A. BARRIO LOZA, *A.c.* *Arquitectura Neoclásica*... 90. or.
35. S. ARACHAGA-ren aipamena, *A.c.*, 59. or.
36. VV.AA. *Arquitectos Neoclásicos en el País Vasco*. Catálogo de Edificios, 360. or.

• **Aulestiko kanposantua.** Aulestiko (Murelaga) kanposantua, 1855. urtean **Pedro Belaunzarane**k diseinaturiko hau ere aipamen helenikoz josia dago. Oinplanoa, esparru sagartu karratu handi bat da, non erdiko ardatzaren gainean, beste bi karratu txikiago kateatzen diren –sarrerarena alde batean eta kaperarena bestean–. Sarrerako pabiloiak agertzen duen fatxada, greziarren eta egiptoarren artekoa da eta atea azpimarratzen du.

Honek arkitrabadun konposaketa du, er-tzetan piramide itxurako pilarez errematua (egiptoar pilonoen oroitzapenez?); ateari arku eskartzano bat gainjartzen zaio, pilare gainetan gutxienez kapitela bat eta erlaitz bat dituela, bi isurialdeko estalki batez errematea emanaz.

Neurrietan perfektua den kapera, esparruaren barrualdera *in antis* eta distilo erako bitxi txiki bezala azaltzen da, profil bera duten –zutabea kanpotik eta pilarea barrutik– parekatu-riko eusgarriak dituela sakoneran. Berriro ere, Diman bezala, multzo hau atzean duen paisiarekin aberasturik gelditzen da.

• **Abadiñoko kanposantua.** **Rafael Zabala** arkitektoak (1854-59) egindako kanposantu hau bereziki monumental da. Arkupedun esparrua hemen, ezer gailentzen ez deneko erro-matar peristilo baten modura –alde bakoitzeko 10 zutabe dituela– erabakitzen da, kapera bera ere arkupearen gainetik lotsati modura azaltzen baita. Oso luzatua den toskanar ordena nahiago izan da, geldotasun handiagoko pilare bati angeluan ezarritako zutabe erdien bidez kantoari irtenbidea emateko. Sarrera, inguruko hormari kateaturiko toskanar pantaila kolumnario baten bitartez markatzen da, eta frontoi batez errematatzen.

7.

■ ARTE FIGURATIBOAK EUSKAL NEOKLASIZISMOAN

Historialariak, aurreko orrietan aipatu ditugun arkitekto neoklasiko bikainak eta beren lanak atzean utzita beste arte plastikoen alorrari heltzen dienez, basamortua zeharkatzen doala azkar konturatuko da. Antonio Gaya Nuñok XIX. mendeko espainiar arteari eskainitako *Ars Hispaniae*-ren liburukian, bere azalpena, mende horretako eskulturagile eta margolariei buruzko ikerlanetan ahaleginik egiten ez zuten guztiak kritikatzetik hasi zen eta Goyaren ingurumarian sailkatu zitezkeen haietara mugatzen zen honek, ez du mende honetan Euskal Herrian izan zitezkeen ertilarik plastikoei buruzko lerro txo bat bera ere eskaintzen. Bai Gaya Nuñok, nola Pedro Navazcues eta Sanchez Cantonek, XIX. mendeko espainiar arteari buruzko beren lanetan mendearen azkeneko Inpresionismora arte itxoin beharko dute aipagarri diren izen euskaldun batzuk idatzi ahal izateko (Beruete, Regoyos?). Gainerakoa isiltasuna da.

Eta, nahiz eta, Sanchez Cantonek, alegia “gure XVIII. mendeko eskultura hein handi batean ezezaguna dela” esanaz egiten duen oharren arrazoi pixka bat baldin badu, ikerla-

rien aldetik estimu eta arreta falta horri, ia mende batez iraun zuen errealitate historiko bat dagokiola ere, aitortu beharrezkoa da: Euskal Herrian benetako arte kalitatezko ikonografiagileen gabezia. Hau, Euskal Herrian arte historiaren filosofoen aldetik azterketa sakon bat mereziko lukeen gertakaria da,³⁷ zenbait inguruetan oraindik asko ez dela hedatu den izena baita, euskaldunak tradizionalki benetako arte sormenerako gaitasunik izan ez duenaren sona.³⁸

Hau ere esan ondoren, berehalakoan ohar-tarazi behar dugu, garai horretan baliorik zuen eskulturagile eta margolarien gabeziaren gai hau, arte figuratiboei buruzkoetan estilistikako hizkera zehaztearen arazoarekin korapilatzen dela. Zeren eta, historialariak azken barrokoaren aurrean, arkitektura neoklasikoaren hizkera formala zehaztea nolabait ere erraza dela egiaztatzen badu, ez da horrela gertatzen eskulturari dagokionean. Hemen ezbaian ibiliko da kronologia, eta ez da erabakigarria gertatzen. Espainian badira, historialariek rococozat hartzen dituzten ertilarik plastikoa, beste batzuek aldiz neoklasikoaren artean kokatzen dituztenak. Aski bekigu adibide pare bat aipatzea; mendearen bigarren erdian lan egin zuen imajinagile murtziarra zen Salzillo fama-tuarena eta Elias Tormo-k “polit zale sutsua”, hau da, rococo bezala izendatu zuena; eta Baskoniatik gertuen egon eta akademikoa zen Luis Paret eta Alcazar, Biana 1787-1789 bitartean egin zituen margolanengatik askok rococo bezala izendatzen dutena.

Bestalde, Baskonian eta Espainian oro har, ikonografiagile neoklasikoaren gabezia zenbateraino ez litzateke rococo berantiar baten bizi-raupenez, neoklasizismoko izpirituari aurre egin ziona bezala hartu behar?

Orokorrean, aipatzekoa da beren hizkera rococoagatik gogora ekarri genituen eskulturagileengan sumatzen da oinarri neoklasikoaren estilistikako joera bat:

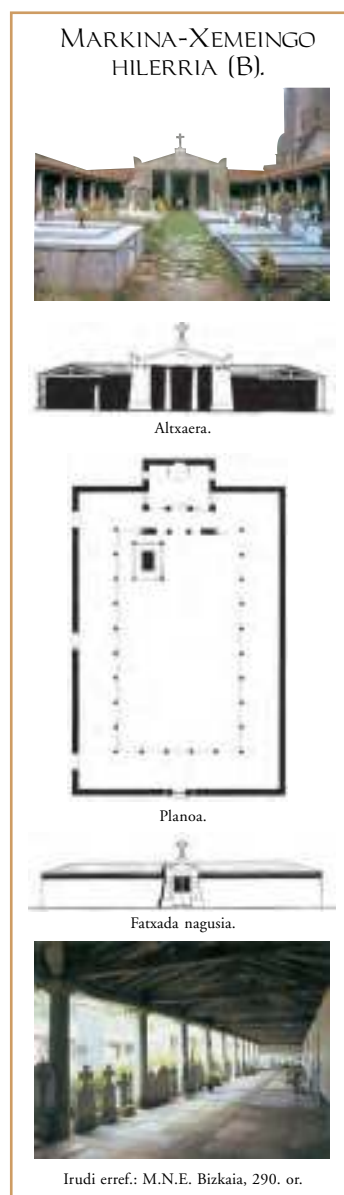
- **Frantzisko Azurmendi eta Joan Bautista Mendizabal II.a**, aurreko atalean aipatu ditugunak.

- eta **Jose Mendizabal**, *Zigorkapenen agerraldia Urduñako Santa Maria* parrokiarako (1800).

Gogora dezagun, sarriegitan, eskulturen **egiletasuna** ia beti ezkutukoa izan ohi dela.³⁹ Nolanahi ere, izen horiek aipatzen ditugunean, zenbateraino benetako eskulturagileak ala aitzitik mihizatzaileak eta erretaulagileak izendatzen ari garen zehaztea ez da gauza samurra. Baietzta litekeen gauza da aldi honetan, barroko aldiaren bezalatsu, sarritan arkitektoaren lana ala erretaulagilearena eta imajinagilearen pertsona bat beragan aldi berean ematen dela. Adibide bat baizik ez jartzearen, **Peñacerradako sagra-rioa**, borobileko tenplete egituran 1894. urtean **Pedro Martinez de la Hídalga**k egina izan zela, “aldi horretako, Arabako eskulturagile eta arkitekto bikainenak”⁴⁰.

● ESKULTURA NEOKLASIKOA

Winckelmann irakurriz ala Canovaren eskulturak kontenplatu ez da samurra eskultu-

Irudi erref.: M.N.E. Bizkaia, 290. or.

Hilobi-kapera. Barriozaletako Santa Katalinaren ermita. Elorrio (B).

Irudi erref.: Bizkaia 1, 236. or.

37. Gainbehera honetan eraginik izatea oso litekeena den arrazoietako batzuk iradoki ditu Julen Zorrozuak: egitura berrietan libre leudekeen esparruok murriztea (erretaulakoa), imajinen eskari gutxi, aurreko mendeetako behar guztiak sobratuki estali zituen imajinen leherketa handiaren ondoren, eta lanbidez horretan ziharduten ertilarien eskasia. *Revisión del Arte Neoclásico y Romántico*-n, “Ondare” 21, 59. or.

38. Aurreago kritikatuko ditugu Victoriano Juaristi sendagile-margolariaren iritzia, honi dagokionez, Flores Kaperotxipik bere *Arte Vasco lanean emandakoak*. (Buenos Aires 1954), 118-121. or.

39. Une historiko honetako erretaulatan arkitektoen garrantziaz buruz eta bere tipologiaren aldizkatasunaz, ikus Julen Zorrozuaren lana, *Revisión del Arte Neoclásico y Romántico*-n. “Ondare” 21 (Donostia 2002).

40. *Álava en sus manos*, IV-ean, 187. or.

JOSOKUNDEAREN ELIZAKO
ERRETAULA NAGUSIA.
ERRENTERIA (G).

Irudi erref.: País Vasco, 295. or.

Irudi erref.: Retablos II, 935. or.

IKONOGRAFIAKO
EGITARAUA

- A. Jasokundea
- B. Hirutasun Santua

a. Aingeruak

Pedro Santuko erretaula nagusia.
Araia (A).

Irudi erref.: Retablos II, 938. or.

41. O.c., 59. or.

42. "Las artes en la Edad de la Razón. El Neoclasicismo". *Álava en sus manos*-en, IV, 182. or.

ra neoklasiko batek eusgarri modura *marmola* behar duenaren ideiatik jaregitea. XVIII. mendeko gure imajinagileen *koloreanitzezko zurezko* irudiek ez dute zerikusi handirik Winckelmann-en irizpide estetikoekin, zeinak bere garaiko ertilariei "edertasun ideala" bilatzeko gomendioa egiten baitzien. Beste guztien gainera *adierazpidea* aldarrikatzea, ilustrazioko etikaren pentsamenduan, edertasunari eraso egitea zen. Une hartako italiar idealistentzat eta beren bozeramaile Winckelmann eta Lessing-entzat artearen helburua forma garbia bilatzea zen; "ura bezalako" da edertasuna, zio-tsaten; "zenbat eta zapore gutxiago orduan eta hobea"; hispaniar tradizioz hoberenakoa zen eskulturagileari eska ez ziezaiokeen huraxe zen, hain zuzen ere.

Herri honetan, esan dezagun, egurra ez den beste material batetan egindako eskultura (Alfontso Giralda Bergaz-ek *Erreteriako erretaularako egindako Jasokundearen taldea*, eta *Urduñako Antiguarako marmolez eginiko medailoia*) bitxia dela oso. Hamarkada hauetan, erantsiko du Julen Zorrozuak, erretuletako imajinak "estatikoagoak egiten dira, jarrera lasaiagoan eta jantzi ez hain harroekin, eta bizitasun gutxiago dutenak, aurpegia idealizatzen bila joan nahi baita".⁴¹

Erligioaren esparru barruan, argi eta garbi azaltzen dena, erretulen egituretan, imajina solteetan baino hobekiago eta ugariago gauzatu dela neoklasiko estila.

Mamiari dagokionez, *oinarrizko gai kristau*ei heltzeaz gainera (gurutziltzaturiko Kristo, Andre Maria Birjina eta parrokietako Santu zaindaria), sumatzen da Jose Santuaren, Aingeru Zaindaria eta Garbitokiko Arima Bedeinkatuen jairak halakoxe garrantzia hartzen duela.

Badira *eskultura zibileko* beste ale batzuk ere, normalean oroigarri izaera dutenak eta kale, plaza, eta herri eraikinen edergarri izan nahi dutenak, zeinaren erantzukizuna ia beti, Robert Michel, Alfontso Giralda Bergaz, Karlos Imbert, eta abar bezalako kanpoko akademikoen gainera joango den.

Esan liteke bai, Euskal Herrian urte horietako ezegonkortasun politiko larria zela medio, kanpoko eskulturagileen etorri handi samar bat eman zela.

NAFARROA

Historian espezialistak direnak, Nafar Erre- suman beren obrak utzi zituzten eskulturagileak aipatu nahi dituztenean, izen arrotzetara jo beharrean gertatzen dira:

- Robert Michel akademikoa, azken batean barroko berantiarra izan zen eta bere estiloaren errebisionista, Gages Konde Erregeordearen (1767) hilobiaren egilea,
- Frantzisko Sabando errioxarra eta Frantzisko Abella zaragozarra katedraleko arkupeko kapitela korintiarrak landu zituztenak;
- inolako famarik ez zuten Antonio Salanova, Luis de Boccia eta Carlos Pedduzzi bezalako beste batzuk Fermin Santuaren tenpletean aritu ziren eskultura gaietan, Iruñeko bere kaperan (1819);

- ezagunagoak ziren beste batzuk, Jose Piquer erromantikoa bezalakoak, marmol zuriz Espoz eta Minaren mausoleoa egin zuen Iruñeko katedraleko klaustroan;
- Luis Paret madrildarra, margolari bezala ospetsuagoa dena, eta Iruñea eta Bilbon hiriko iturrien eta zenbait oroigarri izaerako ala edergarri huts moduko monumentuen egilea da.

ARABA

Harridura berak harrapatzen ditu Araban eskulturagile neoklasikoen bila hasten direnak. Koloreanitzezko taila-lanetan adituak izan ziren elizetan eta komentuetan beti beharrezkoa zen imajinagintza baten zerbitzuan; baina ez benetako sortzaileak. Familiatan egituraturik azaltzen diren eskulangileak dira, zeinaren elkarteko hizkera, norberaren estiloaren edonolako apetaren gainera, lege modura ezartzen dela dirudien.

VALDIVIELSOTARREN LANTEGIA. Familia haue- tatik, bikainena eta bere lanaren izpiritu eta hedapenagatik herrikoiena izan zena, burgos- tar eskulturagile Gregorio Valdivielsok funda- tu zuena izan zen, bere lantegia Payuetan koka- tzeraz iritsi zena.

• Gregorio Valdivielso. Rococo estiloen egin zituen tailak:

- Galvaringo Martin Santuaren eta Apinanizko erretuletako imajinak,
- eta Kanpezuko Santa Gurutzeko sakristiako aukiteria.

• Maurizio Valdivielso, Gregorioren seme hau, familiako imajinagilerik ospetsuena izan zen, zeinari "Payuetako santu-egile" deitura eman zitzaion. Gasteizera ekarri zuen lantegia 1802. urtean. Bere lanetako batzuetan suma daiteke ilustrazioaren arau akademikoek era- ginik izan zuela beregan, bere irudien adieraz- kortasun alderdiari eusteari dagokionean:

- Betoñoko *Ecce homo-a*,
- Elorriaga parrokiako *Sebastian Santua* eta *Arrosarioko Ama Birjina*.

Baina bere ia irudi guztietan zuzentasun eta fintasun formalek erakusten dute rococoaren gozotasunetik ez zela inoiz askatu.

• Alexandro eta Inozentzio Valdivielso. Maurizioaren ilobak ziren hauek, haren lante- giaren lanekin jarraitu zuten, mandatu bere- tan elkarrekin lan eginez sarritan. Hauei zor zaizkie:

- Gasteizko Portalean aurkitzen den *Birjina Zuria*,
- eta Migel Santuaren parrokian Birjina honen kaperan dagoen *Birjina Zuria*.

Inozentzio 1874. urtean hil zenean, amaitu- zat emango zen familia honen ingurune- ko lana.⁴²

MORAZATARREN LANTEGIAK. Garaiko beste lantegi ezagun bat, eta mailaren batean Val- divielsotarrenari loturik agertzen dena, Mora- zatarrarena da.

• Manuel Morazak Araban erretaula ugari egin eta eraberritu zuen eta Valdivielsorekin jardun zuen:

- *Galvaringo Martin Santuaren eta Kanpezuko Roman Santuaren erretauletan,*
- *Kanpezuko Santa Gurutzeko sakristiako aulkiterian.*

• **Jose Moraza.** Manuelen semeak, berarekin jardun zuen, baina arkitekto ala erretauletako injineru bezala azaltzen da batez ere.

• **Benigno Moraza,** Joserren semeak, Maurizio Valdivielsoren ondoan egingo du lan. Bere familiako artean berau da neoklasikoaren kanonekiko leialena. Bere lana 1789 eta 1832. arteko arku luze batetan zehar emango da; *Aszegietako erretaula* da bere lanetan bikainena.

RUBIOTARREN LANTEGIA. Valdivielsotarren antzeko familia leinu bat Rubiotarrena da, beroni zor zaizkiolarik:

- *Audikanako erretaula nagusia,* Manuel Martin Karrerak (aurreko atalean aipatu genituen bere lanak) trazatu eta **Jose Murgaren** gubiatik sortutako imajinak dituena;

- *Elorriagako alboko erretaulak.*

Batzuetan eskulturen taila-lana "Payuetako santu-egilearen" eskuetan utzia dela ematen du. *Herediako* (1803) alboko erretauletan imajinagile eta "urreztatzaile maisu" izateaz gainera margolari bizia izan zen **Jose L. de Torre**-k esku hartu zuen.

• MARGOLAN NEOKLASIKOAK

Bi izenek hartzen dute XVIII. mendeko bigarren erdiko espainiar ikuspegi pikturikoaren gaina. Biak ere atzerritik zetozenak ziren, Karlos III.a erregearekin tratua egin ondoren: *Tiépolo* italiarra zen horma-pinturaren alorrean sonarik handienari atxiki zitzaiona eta *Antonio Rafael Mengs* bohemiarrek nagusitasun gorena zuen edergarriari, margolan erlijiosoek, tapizek eta erretratuek zegozkionetan, errenezimentuko Rafael, Correggio eta Giorgione bezalako margolari handiek eragindako margolaritzan.

Artearen teoriko bezala, batez ere, Winkelmann historialari filosofoarekin omen zuen adiskidetasuna zela eta Mengs-ek ematen zuen irizpena Arte kontutan "gustu onari" eta "erreformismo ilustratuari" zegokionari buruzkoetan, oro har. Erroman, Dresden, Viena eta Napoleonen irabazitako sona handi baten jabe zela iritsi zen Espainiara. Berak Akademiaren zuen nagusitasunak oso sakonetik eragingo zien Madriletik pasa ziren euskal ertilariei; eta adibide oso esanguratsuak dauzkagu gizon hauetako batzuk nolako gogorkeria eta destainez esaten zituzten direnak eta ez direnak beren lankide euskaldunen eta nafarren proiektuen irizpenak eta txostenak ematerakoan, Akademiako arauak goitik behera kasu egiten ez zietenaren.⁴³

• NEOKLASIZISMOKO EUSKAL MARGOLARIAK

Euskal Herriko neoklasizismo aldiko margolanei dagokionez, eskulturari buruz esan dugun gauza bera errepikatzen beharturik gaudu. Goyaren ingurumarian sartzen ez ziren XIX. mendearen lehen erdiko margolarienganako espainiar historialariek izan duten arreta

eskasa deitoratuz, Gaya Nuño saiatu da eta lortu ere bai, bere ustetan ikerketa serio bat merezi duten izen zerrenda trinko bat argitara ateratzen. Baina, zerrenda horretan, beste behin ere, ez dugu euskal izen bat bera ere aurkitu.

Erretauletan, higigarrietan eta teilatuetako eraikuntzetan egurraren erabilera galarazten zuen 1777. go azaroaren 25eko Errege Ordenak izango zuen eraginik, aurreko mendeetan parrokia elkartearen ohorezko harrotasun bezala kontenplatu izan zen imajinagintza artearen sektore bati —erretauletakoa— zegozkionetan gertatu zen gaitzespenean.

Horretaz gainera, Neoklasizismoak arkitekturetari eta bere egituren bikaintasunari ematen zion lehentasunak, beste alorretako profesionalak irudigintzara baino gehiago, edergarri hutsetara makurtzera behartzen zituen. Hauek horrela, koloreaniztasuna eta urreztatzea izan ziren trebatu zireneko alorrik zabalena eta ia zurgatzaileena. Gainera, mendearen azken aldeko gerrak zirela eta, arte apaingarrietan urrea erabiltzea murriztu izanak ondorio horretara iristen lagundu zuen.

Altzarien arkitekturako elementuak apaintzeko ohitura nagusitzen hasi zen, beren eraikuntza amaitu bezain laster, edergarririk gabe zegoen guztia, mota desberdinetako marmol eta jaspeak imitatzeko zeregina zuen koloreanizten bitartez. Badira brontzea imitatzen zuten kapitelak, baita jaspezkoak izan nahi zuten fuste kolumnarioak ere. Ez dugu beharrezkotzat jotzen, bilduma historiko honetan geldaldi bat egitea, ez eta eskulangintza jarduerara mota hau landu beharra izan zuten obra eta ertilarien izenak (zenbaitetan dinastiak ala familia leinuak zirelarik) ematea ere.

Esan berri dugun honek ez du esan nahi aldi honetan horma-pintura eta oihal gaineko figuratiborik inola ere landu ez zenik. Oro har, egia da zuzenean ala grabatuetatik ezagututako kanpoko ereduen —Carreño, Ribera, Murillo— imitatze ala kopia gehiegi ikusten dela, aurreko mendeetan bezala. Eta, estilistikako ikuspuntutik imitatzen diren ereduen garapena ere jarraitzen dela ziurtatzen da, XV eta XVI. mendeetako kolorista handietatik XVII.eko maisu handien koloreaniztazuhur eta gama hotzetara igaroz: Velázquez, Zurbarán eta abar.

Hemen, aurreko atalean aipaturiko XVIII. mendeko azken hereneko margolari batzuk gogoratuko ditugu, beste batzuen artean:

• **Antonio González Ruiz.** Nafarra zen eta Arabako Batzar Nagusietarako *Prudentzio Santuaren alegoria eta Araba* margotu zuen (1763-65).

• **Antonio Carnicero.** Erakunde horretako zenbait kide ospetsuren erretratuak egin zituen 1800. urtean.

• **Jose López Torre.** Arabar honen irudia ere aipatzekoa da, erretauletako koloreaniztatzaile eta urreztatzaile bezala nabarmendu bazen ere, margolari figuratibo ere izan zena. Urte luzez bizi izan zen honek jarduerara ere luzea izan zuen, 1778tik 1828 urtera bitartekoa. Santuen irudidun oihal batzuk margotu zituen Peñacerradako sakristiarako, Nekaldiaren eszenak Betoñoko sakristiarako, aingeru irudiak Oka-

SANTA MARIA BASILIKA.
DONOSTIA.

Irudi erref.: Inaki Agirrerren artxiboa.

Irudi erref.: Inaki Agirrerren artxiboa.

Irudi erref.: Retablos II, 926. or.

Santa Katalinaren erretaula.
Irudi erref.: Darío Garridoren artxiboa.

43. Ikus J. J. AZANZA LOPEZ eta Sara MUNIAIN EDERRAK argitaraturiko artikulua, *Revisión...*-en, "Ondare" 21. or.

1.- "Kristo". Bizente Santuaren eliza. Donostia. 2.- "Kristo etzanda". Santa Maria Basilika. Donostia. 3.- "Sebastian Santua" Valdivielsotarren lantegia. Elorriagako parrokia eliza (B). 4.- "Arimen erliebea". Valdivielsotarren lantegia. Santa Maria Katedraleko Santiagoren kaperan. Gasteiz. 5.- "Birjina Zuria". Valdivielsotarren lantegia. Zuriaren kapera, Migel Santuaren parrokian. Gasteiz. 6.- Espoz eta Minaren hilarria. Iruñeko Katedraleko klaustroa.

4

5

6

LUIS PARET

Olioa. "Areta" (1784).

Castillo Plaza. Biana (N).
Irudi erref.: El Arte en Navarra II, 548. or.

Karlos III.a bere gortearen
aurrean bazkaltzen.
Irudi erref.: El Prado, 74. or.

rizeko aldare nagusirako, Heredia, Arkaia, eta Aguraingo Joan Santua eta abar. elizetako erre-
taulak apaintzeko beste irudi batzuk. Krono-
logiaren arabera neoklasikoa izan behar bazuen
ere, López Torrek leialago iraungo du rococo
estiloarekiko, ez da oso sortzaile, aurreko mai-
suetatik asko kopiatzen duela ikusten baita, eta
ez du inoiz gaindituko kaskarkeria.

Bereak bezala hartzen dira Diego Villanue-
vak trazaturiko *Donostiako Santa Mariako erre-
taula nagusiaren* alde bakoitzean margoturik
dauden Santen irudiak.⁴⁴

• Luis de Boccia. Donostiako basilika hon-
etan bertan, zaindariaren *martiritza* irudika-
turik dagoen oihal handia ere, Luis Boccia mar-
golariak (1819) egina bezala hartzen da.

• Antonio Zabala. Gipuzkoar margolari
honena da *Tolosako erretaula nagusian* buru-
den *Jasokundearen* koadroa, esan dugun beza-
la Silbestre Perezek diseinatu zuena. Pintzelaren
profesional sail honen gainetik zalantzarik ga-
beko abantaila duen kanpoko ertilarik bat
gailentzen da, Bilbo eta Nafarroan kalitate han-
diko lanak utzi zituen: Luis Paret.

• LUIS PARET ETA ALCÁZARREN
EUSKAL LANA

Madrilen jaioa zen 1746. urtean, eta ora-
indik haurra zela San Fernando Akademian
sartu zen ikasle moduan. Laster bereizi zuten
sariekin eta Erregearen anaia Luis printzearen
mesedea iritsi zuen; babesarena alegia, bere
margolanekiko onespina erakutsi zuen
Mengs-enarekin batera, Erromara joateko pen-
tsio baten onuradun izatearen bidea eman zio-
na. Hiru urtez egon zen artearen hiriburuan
eman zuen bizialdia buruz ia ez dago berri-
rik: 1763tik 1766.era.

Madrilera itzulita aparteko talentua zuen
ertilarik bezala oso azkar azaldu zuen bere burua,
bere marrazki eta koloretasunaren zen-
tzuagatik, arrakasta itzela lortuz bere koadro
batekin: **Karlos III.a bazkaltzen bere Gortean
inguraturik**. Genero-koadroa da, maisu fran-
tzesen rococo lanetan inspiraturikoa da ziurre-
nik. Ez da arrazoirik falta izan espainiar Wat-
teau izengoitia emateko. Aipatu koadroa eta
La tienda de telas (1772) bezalakoak, ez da
zalantzarik, ertilarik frantses handiaren arte at-
segin hori oso ekartzen dutela gogora. Margo-
lan hauei buruz Sánchez Cantón-ek iritzi hau
ematen du egokiro, "ez daudela maisu-lan iza-
retik oso aparte". Oraindik ere argitara azaldu
ez diren eta ziurrenik politikako baino moral
mailako bizimoduaz zeresan gehiago duten
arrazoiengatik, Paret, Puerto Ricora atzerrira-
tua izan zen 1775.go irailean. Handik, Espai-
niara itzultzea laster lortu zuen, baldintza ba-
tekin, Gortetik urruti bizitzekotan.⁴⁵

1779. urtean Bilbon aurkitzen zen bizitzen,
han ezkondu. Jaurerrian margolanetan, ba-
tez ere erlijio gaietan, grabatuetan eta hirigin-
tzako arkitekturan murgildurik azalduko da.

• Bilbon:

- Gorde-aldare bat diseinatu zuen Aste Santu-
rako,
- Santiago parrokiarako santutegi bat,
- eta hiribildurako bi iturri.

- Kortazar jauregiko kaperan egin zuen lan,
- eta Udaletxearen eta otoiztegiaren apainke-
tan;
- Itsasadarraren paisaia margotu zuen
- eta Larrabetzuko parrokiarako koadro bat.

Kantauriko portuetako ikuspegiak egiteko
agintzen dio 1786.ean Karlos III.ak, 15.000
errealeko soldata jarrita, urtean bi lan aurkeztu
behar zizkiolarik. Bilboko Museoa eta bilbo-
tar bilduma pribatuetan Paret hiri honetan
bizi izan zenean margoturiko oihal batzuk aur-
kitzen dira.

• San Joan del Ramo-ren kaperak. Biana.
Luis Paret lanik garrantzikoena Bienan
egingo duena izango da, non Del Ramoko Joan
Santuaren kaperako apainketa eskatuko bai-
tiote *Santa Maria* parrokiaren.

Elizaren horman, *Frantzisko Oteiza* maisua-
ren trazaren arabera kaperak bat ireki zen,
Ebanjelio aldeko atzeko zatian. Oinplano ka-
rratu du eta petxina eta linterna gaineko ku-
puzal estaltzen da; 1787. urtean amaiturik ze-
goen jada eta apaingarriekin hasteko prestatu-
ta.

Horretarako kontraturik, Paret gogo-
tik prestatu zituen bere zirriborroak (gaur egun
Museo del Prado gorderik daudenak) eta **pe-
txinat** tenperaz eseritako Santutasunaren,
Jakinduriaren, Iraupenaren eta Kastitatearen
alegiako lau irudi margotu zituen, denak ere
eder beren irudian, Riparen ikonografian ins-
piraturik, bakoitzak bere ezaugarri sinbolikoa
zeramala.

Kaperan, lau sektore kurbatutan zatiturik
dagoen **ganga** erdiesferikoan Paret Bataia-
zailearen bizitzako lau eszena margotu zituen:
Hauetako baterako, Joanen basamortuko bizi-
tzarako, Urrezko Legendako Lukasen Ebanje-
lioko idatziari dagokion Gabriel aingeruak
Bataiatzaileari "ez ardorik ez likorerik ez duela
edango" agertzen dion kontakizun batetaz ba-
liatuko zen. Beste hiru margolanak, Bide-erak-
usle santua jendeari irakasten, Herodes eta
bere emaztearen aurrean preso, eta bere ikas-
leekin hitz egiten dauden eszenak agertzen di-
tuzte. Agerpen guzti hauetan Bataiatzailearen
irudia herkuluar trazu indartsuz azaltzen da,
migelanjeldar kutsua iradokiz; beste gainerako
pertsonek guztiak maisutasun handiko marraz-
kiez diseinaturik daude eta gama hotza nagusi
deneko koloretasun dizdizari eta ia gardenez,
eta bere osotasunean eszena bakoitza konpo-
saketa sen bikain batez elkarturik.

Madriletik ertilarik olio margoturiko bi
oihal handi bidali zituen Bataiatzailearen bizi-
tzako gertaldietako sarrera modura kaperaren
alde banatan jartzeko. **Bi olio** oihalak bere jai-
otza aurreko uneei buruzkoak dira:

- Zakariasi aingeruak iragartzeko
- eta Andre Mariak bere lehengusu Santa
Elixabeti egindako Ikustaldia. Oso nabar-
men daude sinadurak: *Ludovicus Paret anno
1787*, lehenengoan, eta 1788 bigarrenan.
Maisu-lan izugarriak dira, bai pertsonaiatan
eta beren jarreratan eta mugimenduetan na-
hiz, konposaketaren konplexutasun eta ar-
monian handitasuna bilatzen duen estiloan
eginak daude.⁴⁶

44. V. R. BARTOLOME GARCIA, "Aproximación a la figura del pintor vitoriano José López de Torre; eta egile beraren, "Las Artes figurativas del Neoclasicismo en Álava". *Revisión...*"Ondare" 21, 193-208 eta 209-234. or.

45. Luis Paret eta Alcázarren lanari buruz ikus: M. C. CATURNA, *Paret de Goya coetáneo y par.* (Zaragoza 1949); Osiris DELGADO, *Luis Paret y Alcázar, pintor español* (Madrid 1957); FRANCISCO SANCHEZ CANTON, *Pintura y Escultura del siglo XVIII. A.H., XVII, 134.* or. eta hur.: Ana M^{te} ARIAS DE COSSIO, "Pintura". *Historia del arte hispánico*, 3. Zatia, 255-258. or.; Joan Cruz LABEAGA, "Algunas noticias sobre la estancia del pintor Paret en Bilbao". *IX Congreso de Estudios Vascos* (Bilbo 1984), 449. or. eta hur.; Idem: "Las pinturas de Luis Paret en Viana". *Historia del Arte en Navarra*, 35. znb. "Diario de Navarra"-k argit. d.g.; J. E. URANGA, "El arte de Luis Paret en Navarra". *Vida Vasca*-n XXVIII, 1951, 134-136. or.

46. Ikus Paret-en lan honen deskribapen eder bat CMN II-an, 2., 556-558. or.

Iruñean ere lan egin zuen Paretek, hirigintza lanetarako eta Udaletxearen apainketarako egitasmoak ekarriz.

Balioztapena. Lozoya Markesak, “Goya kanpo utzita, XVIII. mendeko espainiar margolaririk ospetsuena” bezala jotzen du Paret. Bianako bere obra neoklasiko alditik gelditu den margolanik artistikoena da Euskal Herrian. Bianan Paretek egin zuen lana agian *klasizista* deitu beharko litzateke *neoklasika* baino gehiago, beren migelanjeldar kutsuagatik. Nolanahi ere, badago berauetan neoklasizismo alderako gerturatze bat, bere gazte-rococotik aldentzen den heinean. Bere arte ibilbideko aldiak aitatzean eta epaitzean Ana María Arias de Cossio “neoklasizismoan estreinatua zuen lerroaren gorespen jarrera, eta Paretek bere-berea duen duintasun estiloz landu zuena” azpimarratzen du.⁴⁷

8.

■ LABURPENEA

● ILLUSTRAZIOA ETA ARTE SORMENA

Neoklasiko artearen Euskal Herriko errepasso bizkor hau egin ondoren, historialariak lehenengo eta behin, harridura apur batez baieztatzen duena zera da, XX. mendeko arkitektoek nolako berotasunez komentatzen dituzten aldi horretako arkitekturaren ekintzak. Agian, –pentsatzen du historialariak– berauek dira, arkitektoak alegia, argi eta garbien sumatzen dutenak, bizi direneko gizarteak dituen helburu eta idealak islatu behar baditu arteak, Argien Mendeko eraikitzaileak behar zena egin zutela eta “aldien zantziekiko” halako mendekotasuna ez zela eragozpen gertatu euren arteko iaioenak maisu-lanak burutu zitzen.

Hala eta guztiz ere, Neoklasizismoa Artearen Historiako aldi bezala iker-tzerakoan hausnarketa bat ezinbestekoa gertatzen da. Europako mugimendu orokorretik kultura handiago eta zabalduago baten aldeko askaezinezko gertakaria izan zen Neoklasizismoa. Ezin uka liteke kulturaren garapenerako, Espainian eta Baskonian bereziki, Ilustrazioa onuragarria izan zela, XX. mendeko pentsalari bikain asko batzuk esan duten bezala, hara nola: Jose Ortega eta Gasset, Eugenio D’Ors, Gregorio Marañón, Jean Sarrailh, eta abar.

Beste kontu bat da, benetako arte sormena sustatzeko onuragarria izan ote zen. Bere garaian ohartarazi dugu, aipaturiko intelektualen epai laudoriotsuen aurrean badirela itzulgingururik gabe, XVIII. mendearen bigarren erdi aldera penintsulan artearen gainbehera eman zela baieztatzen duten beste historialari ugari. Behin eta berriz aritu gara horretan, eta hispaniar kulturak Ilustrazioarekin duen zorraren gaia ukitzean, Europa osoa inbaditu eta eragin zion mugimendu horrek berekin

zekarzkien mugak zehaztera beharturik aurkitzen gara.

● KULTURA ILLUSTRATUAREN HIRU ALDERDI

Gure iritiz, Ilustrazioaren kulturak artearen garapen baikor bati lagundu ezin ziezaiokeen alderdiak hiru dira.

Ezer baino lehen, eta hau da **lehenengo muga**, arteak ezin du aurrera egin askatasunik gabe, eta ez da askatasunik kanpotik bideratu nahi denean, eta hauxe da Éstatuak nahi izan zuena. Guztia, borondaterik bikainenarekin, jakina, herriarentzat mailarik goreneko kultura sustatzeko, errege eta ministro ilustratuak saiatu ziren, **Akademiaren** fundazio bidez, denak *San Fernando Erret Akademiaren* agindupean, arte ekimen guztietan, izatera herrikoia zutenetan batez ere, beren ideologia kontrolatzen, zuzentzen eta inposatzen. Delako egoera horrek Despotismo **Ilustratua** izatearen abantaila izan zuen; baina baita **Despotismoa** izatearen desabantailak ere.

Zapalketa estetiko honetatik zerbait ezagutu eta bizitu zuten, aurreko mendearen adibidez, Luis XIV.aren Frantziar dramaturgoek, eta Espainian zenbat ote ziren (bere *poetikan* Luzan bezala) antzerki konposaketa zuzenaren legeak azpian hartuta (hiru unitateak) sentitzen hasi zirenak.

Neoklasiko artearen **bigarren muga** Ilustrazioaren kultur filosofia guztiak gidatzen zuen **baliagarritasun** arauari loturik dago. Bere osotasunean ikusita Neoklasizismoak bere kredentzialak historialariari, arkitekturari egin dituenagatik azaltzen dizkio nagusiki. Arkitekturari izan ere, baliagarritasunaren aldetik, ongi baitaortorio arrazoimenaren inperioa. Ilustrazioaren mugimendua, zeinaren baliagarritasuna ez den eztabaidagarri arkitekturaz pentsatzen denean, erabilgarritasunari hain loturik dagoen artea izanik, non, Etienne Gilson bezalako pentsalari batek baieztatzen duen Arkitekturak “ez duela Arte Ederren multzo berean egon behar”.⁴⁸

Baina, delako baliagarritasunetik aske, arte plastikoei ongi doakien eta neurriren batean beharrezkoa ere badutena “arrazoimenetik ateratzea” da, sen eta sentimenduetan murgiltzea. Pentsa dezagun Grekoaren margolanak zertan izango ziren errege “zuhurrari” gustatzen zitzaizkion arrazoimenaren neurrietan makurtu izan balira. Zertara murriztuko ote zen Goyaren arte ondare bikaina, bere lehen aldiko kanon neoklasikoei leial izan balitzae?

Ilustratuen kultur norabidea baliagarritasuna izan zen, bereziki eta ia bakar-bakarrik. Zientzia eta arte baliagarrien sustapena zen kontua. Jovellanosek Asturiasko bere Institutuari jarri zion goiburua bera izan zen Bergarako Erret Seminarioa sortzeko, gidatzeko eta antolatzeko hartu

zena: *Quid verum, quid utile*. “Baliagarria dena da benetakoa”. Garai hartako unibertsitateko ikasketak oso gogorri epaitzen ziren, ikasketak guztiz formalista eta ideologikoetan, eskolastikaren estilo zaharretan irauten zutelako salaketa eginenez. Ez zuten bizitzarako balio.

Utzi dezagun alde batera, baliagarritasunaren irizpide larderiatsu horren arabera Erdi Aroko eta barroko aldiko hainbeste artelan deseginez artea gobernatu nahi izan zuten haiei egotzi behar zaien ardura, irizpide horien azpian arte sormena harrapaturik gelditu zeneko mugak adierazi ahal izateko. Historialari batek, balizkoak amesten jarrita, galdera hau egin dezake, alegia zer egingo ote zuten Grekoak, Van Gogh ala Picasso bezalako jenioek baldin Akademiaren dekretuen menpe jarri behar izan bazuten.

Azkenik, **hirugarren muga** eta Neoklasikoaren gauzarik baliagarriena Arkitekturan bilatu behar den balizkoan, zenbait arkitekto hausnarketa serio bategen bere arkitektura neoklasikoaganako miresmen sutua baretzera eramanez, eta batez ere “garbiak” dei ditzakegun arkitekto haiek, egin baino gehiago irudiztatu egin zutenak, nolabaiteko fundamentalismo ameslari eta platoniko batetan amaitu zutenak, funtsezko geometriaren gurtzaileak: Ledoux, Boullée, Durand, eta abar. Benetako arkitektoek egin behar zutena, egin zitezkeenak izan ala ez, zenbait arau abstraktuei zegozkien proiektuak “sortzea” zela uste izateraino iritsi zen. *Avant la lettre* kontzeptuzko arte modu bat zen. Neoklasizismo helduko arkitekto ortodoxoentzako garrantzizkoena –idatzitua C. Sambriocik– “gaia zen eta ez obra, sinbolismo batetarantz abiatuz”.

Neoklasizismoaren jakitun handiaren hausnarketa honek nahasketaren arriskua du, baldin eta azkeneko hitzean ez bagara oinarritzen: **sinbolismoa**. Zeren eta ideologia neoklasikoaren ondorioa ez zen, arkitektura erlijiosoan, batez ere, bere “erabilgarritasuna” izan, bere adierazpide sinbolikoa baizik. Neoklasizismoko arkitekto fundamentalista horietako gutxik galdegin zuten, ea “eliza”, kristau elkarte Jaungoikoa gurtzera biltzen zeneko eraikinak, funtzioari erantzuten ote zion. Kristauen elizak Antzinate jentileko tenplu balira bezala “ulertu” zituzten, “Jainkotasunaren bizitoki” huts bezala alegia. Eliz trazitzaileen proiektuak (eta beren txosten eta irizpenak) ezagututa harrigarria gertatzen da halako konplexutasun izugarria duen gurtza katolikoari buruzko arreta gabezia. Baina bestalde, egia da ohar kritiko hau erlatibizatu egin behar dela ere, garai hartan lanbidez eta irabaziez kristau liturgiaren erantzukizuna zuten haien ezjakintasun eta zabarkeria gogoan hartuz gero.

47. *Historia del Arte Hispánico*, V. libk. 3. zatia: “Pintura”, 257. or.

48. *Matières et formes* (Paris 1964), 49. or.

11.- "Prudentzio Santuaren eta Arabaren alegia" Gonzalez Ruizena. Arabako Foru-Aldundiko Juntetxea. 2.- "Sortzez Garbia" López de Torrearena. Gasteizko Udaltekoa. 3.- Luis Pareten margolanak. Biana (N). 4.- "Joan Bataiatzaile Santuaren jaiotza". Joan Santuaren erretaula nagusia. Agurain (N). 5.- "Salome Bataiatzailearen burua jasotzen". Joan Santuaren erretaula nagusia. Agurain (N). 6.- "Aingerua Zakariasi iragarpena egiten" Luis Paretena. Biana (N). 7.- "Mariak bere lehengusu Elixabeti eginiko Ikustaldia" Luis Pareten. Biana (N).

BIBLIOGRAFIA

- APRAIZ BUESA, E.: "Cosas de ayer. Algo más sobre rquitectos: Saracibar". Vida vasca, 1952.
- APRAIZ BUESA, E.: "Justo Antonio Olaguibel". Revista Nacional de Arquitectura-n. 84.znb., Madril 1950.
- ARETA ARMENTIA, L. M.: "El período del racionalismo". Álava en sus manos-en, (Gasteiz 1983), III. libk. 69. or eta hur.
- ARGAN, G. C.: Studi sul Neoclasicismo. *Historia del Arte*-n.
- ARTOLA, M.: *Historia de la reconstrucción de San Sebastián*. (Donostia 1963).
- BARAÑANO, K., GONZALEZ DE DURANA, J., eta JUARISTI, J.: *Arte en el País Vasco*. (Madril 1987).
- BARRIO LOZA, J. A.: *Bizkaia. Arqueología, Urbanismo y Arquitectura histórica*. (Bilbo 1989).
- BARRIO LOZA, J. A.: "El viejo campanario de Mallavia en Bilbao". L.D.-n, 41. znb., 1988.
- BARRIO LOZA, J. A.: "Aproximación a la arquitectura del neoclasicismo en Bizkaia". V.V. *Arquitectura neoclásica en el País Vasco*, Eusko Jauri., 1990.
- BEGOÑA AZKARRAGA, Ana de: *Vitoria. Aspectos de arquitectura y urbanismo durante los dos últimos siglos*. (Gasteiz 1982).
- BENYES, I. de: "Luis Paret en el segundo centenario de su nacimiento". *Destino*-n.449. znb., 1946.
- BERCHEZ, J.: *Arquitectura y academicismo*. (Valentzia 1987).
- BIDAGOR, P.: "Urbanismo y arquitectura de San Sebastián durante el último siglo". *Revista Nacional de Arquitectura*-n, 64. znb., 1947.
- CALVO SERRALLER, F. eta beste batzuk: *Ilustración y romanticismo*. (Bartzelona 1982).
- CATURNA, M. C.: *Paret, de Goya cóetaneo y par*. (Zaragoza 1949).
- CEAN BERMUDEZ, J. A.: *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes de España*. (Madril 1800).
- CENICACELAYA, J.: Neoclasicismo, dilemas y equilibrio". V.V.-n *Arquitectura neoclásica en el País Vasco*. (Eusko Jauri. Argit., 1990).
- CENICACELAYA, J. eta SALOÑA, I.: "Catálogo de edificios". V.V.-n, *Arquitectura neoclásica en el País Vasco*. (Eusko Jauri. Argit., 1990).
- CHUECA GOITIA, F.: *Varia Neoclásica* (Madril 1973).
- CHUECA GOITIA, F.: "Arquitectura neoclásica". *Historia de la arquitectura Española*-n, 4. libk. (Zaragoza 1986).
- CHUECA GOITIA, F.: Breve Historia del Urbanismo, (Madril 1977, 4. argit.).
- CHUECA GOITIA, F.: "Los arquitectos neoclásicos y sus ideas estéticas". *Revista de Ideas Estéticas*-en. 2. znb. (Madril 1943).
- CHUECA GOITIA, F.: *Historia de la Arquitectura Occidental*. IX. Neoclasicismo. (Madril 1985).
- CHUECA GOITIA, F.: "Ventura Rodríguez y la escuela Barroca Romana". *Archivo de Arte Español*-en, 52. znb., 1942.
- DENERSON, P. de, DEMERSON, J., AGUILAR PIÑAL, F.: *Las Sociedades Económicas de Amigos del País en el siglo XVIII. Guía del investigador*. (Donostia 1974).
- ECHEVERRIA GOÑI, P. L. eta FERNANDEZ GARCIA, R.: *La parroquia de San Juan en el conjunto urbano de Huarte Araquil*. (Iruña 1978).
- FERNANDEZ PINEDO, E.: *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco, 1100-1850*. (Madril 1974).
- FULLAONDO, J. D.: *La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao*. 2 libk. (Madril 1971).
- GALARRAGA, I.: "Hacia una arquitectura vasca". AA.VV.-n. *Arte Vasco*. (Donostia 1975).
- GALARRAGA, I. eta LINAZASORO, J. I.: *Estudio sobre el desarrollo urbano de Vitoria*. (Donostia 1975).
- GALARRAGA, I. eta LINAZASORO, J. I.: "Una ciudad en el País Vasco". Construcción de la ciudad, 3. znb., Bartzelona 1875.
- GAYA NUÑO, J. A.: *Arte del siglo XIX*. A.H.-n, (Madril 1958.)
- GOMEZ MORAN, M.: *Arquitectura del siglo XIX*. Historia de la arquitectura Española-n, 5. libk. (Zaragoza 1987).
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M. eta RUIZ DE AEL, M. J.: "Teoría artística e historia del arte en el siglo XVII español: la figura del artesano e ilustrado Eugenio Llaguno y Amirola". *El arte en las cortes europeas del siglo XVIII*. (Madril 1987).
- GOÑI GAZTANBIDE, J.: "La fachada neoclásica de la catedral de Pamplona". P.V.-n, 1970, 118-119. or.
- HONOUR, H.: *Neoklasizismo*. (Madril 1982).
- IBARRA, J.: Catálogo de monumentos de Bizkaia. 2 libk. (Bilbo 1958).
- KAUFMANN, E.: *La arquitectura de la ilustración*. (Bartzelona 1974).
- KUBLER, G.: *Arquitectura de los siglos XVII y XVIII*. A.H.-n, (Madril 1957).
- LABAYRU Y GOIKOETXEA, J.: *Historia General del Señorío de Bizcaya*. (Bilbo 1895-1903).
- LARUNBE MARTÍN, M^o: "Diez de Güemes, un arquitecto avencinado en Bizcaya". *Cuadernos de Cultura*-n, 1. go znb. (Gasteiz 1981).
- LARUNBE MARTÍN, M^o: "El proyecto de Ugarte mendía para el teatro de Pamplona". *Kultura*-n, 1982.
- LARUNBE MARTÍN, M^o: *El academicismo y la arquitectura del siglo IX en Navarra*. Nafarroako Gobernuak Argit. (Iruña 1990).
- LARUNBE MARTÍN, M^o: "El neoclasicismo en la arquitectura Navarra". V.V.-n, *Arquitectura neoclásica en el País Vasco*. Eusko Jauri. 1990.
- LAUGIER, M. A. *Essai sur l'Architecture*. Paris 1753).
- LINAZASORO, J. I.: *Permanencias y arquitectura urbana. Las ciudades vascas de la época romana a la Ilustración*. (Bartzelona 1978).
- LLAGUNO Y AMIROLA, E.: *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*. 4 libk. (Madril 1829).
- MARTÍN GONZALEZ, J. J.: *Historia del Arte*. 3. argit. (Madril 1982).
- MARTINENA RUIZ, J. J.: "La reedificación neoclásica de la iglesia de San Lorezo de Pamplona". P. V., 163. znb. 1981.
- MUJICA, S.: "Arquitectos municipales de San Sebastián". *Euskalerraren alde*, 1921.
- NAVASCUES PALACIO, P.: *Del neoclasicismo al Modernismo*. Historia del Arte Hispánico, V. libk. (Madril 1978).
- NAVASCUES PALACIO, P.: "Introducción al arte neoclásico en España". HONOUR H.-ren lanean, *Neoclasicismo* (Madril 1982).
- NAVASCUES PALACIO, P.: "La formación de la arquitectura neoclásica". *La época de la Ilustración. El Estado y la Cultura* (1759-1808). (Madril 1978).
- ORBE SIVATTE, M.: "Estudio histórico-artístico de la parroquia de San Pedro de Mendigorria". P.V. 1982.
- PALACIOS FERNANDEZ, E.: "Llaguno y Amirola o la Ilustración como labor de Estado". B.R.S.B.A.P., 40. znb.
- PESQUERA VAQUERO, M. I. eta TABAR DE ANITUA, F.: "Las artes en la Edad de la Razón. El Neoclasicismo". V.V.-n, *Álava en sus manos*. 4. libk. (Gasteiz 1983) 169-200. or.
- QUINTANA, A.: *La Arquitectura y los arquitectos de la Real Academia de San Fernando (1741-1774)*. (Madril 1983).
- RIVAS CARMONA, J.: "Notas para la arquitectura neoclásica en Navarra". Goñi Gaztanbideren nahasketa. *Scripta theologica*. 1984.
- RODRIGUEZ SORONDO, M. C.: *Arquitectura pública en la ciudad de San Sebastián (1813-1922)*. (Donostia 1985).
- SAMBRICIO, C.: "Arquitectura y ciudad en el País Vasco en los siglos XVIII y XIX". IX Congreso de Estudios Vascos. *Antecedentes próximos de la sociedad vasca actual. Siglos XVIII y XIX*. (Bilbo 1983).
- SAMBRICIO, C.: "En memoria de Silvestre Pérez". Homenaje a D. Diego Angulo Iniguez-en. *Miscelanea de Arte*. (Madril 1962).
- SAMBRICIO, C.: *La arquitectura española de la Ilustración*. (Madril 1986).
- SAMBRICIO, C.: *Silvestre Pérez, arquitecto de la Ilustración*. (Donostia 1975).
- SANTANA, A.: "La racionalidad de la arquitectura neoclásica bilbaína. Soluciones para una ciudad ahogada". *Arte e Historia*-n. (Bilbo 1990).
- SARRAILH, J.: *La España Ilustrada en la segunda mitad del siglo XVIII*. (Mexiko 1957).
- SESMERO, F.: *La casa de Juntas de Gernika*. (Bilbo 1957).
- TABAR DE ANITUA, F.: *Vitoria neoclásica*. (Gasteiz 1986).
- TOVAR MARTÍN, V.: El siglo XVIII español. Historia 16.a, 34. libk (Madril 1989).
- USTARROZ, A.: "La fachada de la catedral de Pamplona. Del pensamiento romano en la obra de Ventura Rodríguez". V. V.-n. *Arquitectura neoclásica en el País Vasco*. Eusko Jauri. 1990.
- VV.AA. *Catálogo monumental de la diócesis de Vitoria*. (C.M.V.) 8 libk. (Gasteiz 1967-1991).
- VV.AA. *Catálogo monumental de Navarra*. (C.M.N.) 9 libk. (Iruña 1980-1997).
- VV.AA. *El arquitecto D. Ventura Rodríguez (1717-1785)*. Erakusketaren katalogoa. (Madril 1983).
- VV.AA. *Monumentos Nacionales de Euskadi*. (M.N.E.) 3 libk. (Zamudio 1985).
- VV.AA. *Monumentos de Bizkaia*. 4 libk. (Zamudio 1987).
- YARNOZ LARROSA, J.: *Ventura Rodríguez y su obra en Navarra*. (Madril 1944). San Fernando Erret Akademian sarrerako hitzaldia.
- YBARRA Y BERGE, J.: *Catálogo de monumentos de Bizkaia*. 2 libk. (Bilbo 1958).
- ZARATE MARTÍN, M. A.: "Vitoria. Transformación y cambio de un espacio urbano". "Boletín de al Institución Sancho el Sabio-n", 25. libk., (Gasteiz 1981).

Julian Gayarrereren mausoleoa. Erronkari (N).

16.

MIRA ERROMANTIKOAK

KARLISTADAK

Karlistaden oroitzapenak.

Bergarako hitzarmena.

TESTUINGURUA

Aurreko atalean saiatu ginen Konbentzio Gerrak Euskal Herrian izan zituen zorigaitzoko ondorioak aipatzen Errepublikak "berdinzale" batek Iparraldeko probintziak beren eskubideez gabetuak utzi zituztenean, eta Godoy ministro guztiahdunak Madriletik gipuzkoarren jarrera saldukeriatzat jo zuenean inbasoreei beren buruak borrokarik egin gabe emateagatik eta Espainiatik bereizita, Probintzia Frantziaren zaindaritzan jartzeagatik. Bazirudien dena euskal komunitatearen etendurari eta XIX. mendean zehar areagotu egingo zen foru sistemaren krisialdiari laguntzeko zegoela.¹

Gertakariak lasterrarazi egin zituen Godoy-ek Espainia frantsesen eskumenean berriro jarri zuenean (Laranjen Gerra, Trafalgar), baina batez ere, 1804. urtean Enperadore bihurturik Napoleon Bonaparteren handinahiak Espainiako egoera politikoan eta Europa osokoan guztizko norabide aldateta eragin zuenean. Karlos IV.aren Baionako bahiketak eta honen seme Fernando VII.aren abdikatzeko eta Espainiako errege bezala Jose Bonaparte izendatzeak **Independentzi Gerra** eragin zuten, Cadizen bitartean Gorteak bilduko ziren (1810) eta Konstituzio famatua (1812) aldarrikatuko, Napoleonen porrotaren ondoren berriro tronura itzuli zen Fernando VII.ak unetxo batez baizik onartuko ez zuelarik. Napoleonen tropen atzera-egiteak Donostiaren suntsiketa ekarri zuen (1813) eta horren ondorioz berreraikuntza arkitektoniko aldiaren abentura luzearen beharra, gipuzkoar hiriburua, "hiri moderno" bihurtuko zuena.

KONSTITUZIONALISMOA AITZINERA

Parisko Itunak (1815) bazirudien iraultza aurreko egoera berriztatu egin zuela; baina Europan berehala eman ziren gertakariak argi erakutsi zuten ezer ez zela lehen bezala izango. Oinarri konstituzionalistak kontzientziaz sartuz zihoazen, eta herrien gobernamentu modu berri baten beharra sumatzen hasi "Antzinako Erregimen" izenez deitzen jada hasia zenaren aurka. Espainian Rie-goren altxamenduak erregeri Cadizko Konstituzioaren zina eginarazi zion; eta nahiz eta "hirurteko liberal" horrek (1820-1823) "Luis Santuaren ehun mila semeren" inbasioaz gogorki amaitu, ezerk ere

ez zuen jada mugimendu konstituzionalista geraraziko.

Azkarrago ala beranduago Europako herrialdeetan sistema berria ezarri joango zen. **Erregimen berriak** herriaren subiranotasunari helduko zion, erregeren aginpidea imitatuz ala errepublika batez ordezkaturik, Elizaren eta Estatuaren arteko bereizketa ezarriko zuen, estatuaren ala gremioen kontu-hartzerik gabeko ekonomia, legearen aurrean klase berezitasunik gabeko herritar guztien berdintasuna, eta Estatu osorako eskualdekako berezitasunik gabeko lege berdina bera. Azken eskakizun hau, iraultzak aldarrikaturiko askatasun idealen aurkakoa zirudien honek, Euskal Herriak hurrengo bi mendeetan nozitu behariko zituen liskar segida baten (norvegiagoko borroka barne) arrazoibide izango zen.

Tradizioz konstituzionalista zen Ingalaterraren salbuespenez, eta Errusian, non tsarraren aldeko autokraziak, murrizketaren indargabetzera arte (1861) bederen, gizarte mailan eta politikan atzerapentsu iraun baitzuen, Erregimen Berria astiro gailendu zen europar estatuetan, nahiz eta tentsio eta gatazka larrien bizkar izan. Iraultza burgesak (1830. go. uztaila) Frantziako monarkia absolutuaren amaiera ekarri zuen; parlamentarismoa onartu eta hazkunde industrialak erraztu zuen dinastia orleanstarrak 1848. go. otsaileko iraultzara arte iraun zuen. Errepublikak berriro ezarrita, aginpideko partiduak Napoleon III. arengan beste saiakera autoritario berri bati baizik ez zion eman leku, zeinaren inperioak 20 urte iraungo zuen, zeren eta Prusiaren aurrean Sedanen izandako porrotak Hirugarren Errepublikak ekarri baitzuen.

Europako erdialdean, Austria buru zela, 34 printzerri eta lau hiri aske bildu zituen "Germaniar Konfederakuntzaren" ondoren, absolutismo monarkikoaren desagertzeren eta konstituzio bideen bitarteko batasun handiago baten bila jarraitu zen; 1848. go. iraultza mugimenduen ondoren, kontrairaultzarenaldiak etorri ziren. Prusiako monarkiaren (Guillermo) aginpideko alemaniar federakuntzaren batasuna nahi zuen Bismarck, liberalen eta sozialisten erradikalotasunari oztopo egin beharrean gertatu zuen, baina bere erregea alemaniar (1871. go. urtarrila) enperadore bihurturik ikustea lortu egin zuen, ia huskeria bat zela medio franko-prusiar gerra eragin zuen arte.

1. J. GOÑI GALARRAGA, "La revolución francesa en el País Vasco. La Guerra de la Convención (1793-1795)". *Historia del País Vasco*-n, III. libk., 1972, 5-69. or.

Nazionalismoa eta konstituzionalismoa izan ziren Italiaren batasuna eragin zuten oinarriak. Vienako Kongresuak beren legezko subiranoei itzuli zizkien Estatuak (Napoleonen eskuz gabetuak); baina Estatuaren mosaiko haren gainean (erresuma italiar-austriarra, Ionbardiarrak-veneziarra, Piemontea, elizaren Estatuak, Bi Sizilien erresuma, Toskana, Parma eta abar.) non gainerako europar Estatuetan bezala lehendabizi Antzinako Erregimenaren berrezartzea nahi izan zen, eta 1831 eta 1848. go iraultza gogorren ostean klandestinitatean aurrena eta gerora denen aurrean, "Risorgimentoa" italiar askapeneko mugimendua zeritzana sortu zen, zeinak urte luzeetako borrokaren eta atzerrietako esku hartzeen ondoren, Piemonteko errege Victor Manuel II.aren (1856-1870) aginpidepe aldiari Italiako batasuna lortuko zuen.

NAZIONALISMOA ETA TRADIZIONALISMOA

Europako herrialdeetan nazionalismoaren butzada liberal eta konstituzionalista izpirituari lotuta bazihon, ez zen horrela gertatzen Euskal Herrian, non foralotasunari bihotz kementsuz eutsi zitzaion, batez ere tradizio errealista eta kontserbatorista aldeen artean. Eta hori argi azaldu zen Lehen Karlistadan, espainiar politikariek Lege Salikoaren aurka Pragmatikari lotu zitzaizkionean, zeinarekin Fernando VII.ak errege oinordekotza emakumezkoaren gainera etor zitekeela erabaki zuenean lehertu baitzen. Horrelaxe izan zen beraz, 1833. urtean beraz hil zenean, Isabel II.aren alde egin zuten izpiritu liberala zutenak (baita Euskal Herrian ere), tradizionalistak berriz (herri xehea eta apaiz jendeak oro har) Karlosen alde jokatu zuten, errege defunturen alde.²

Karlistada gerren gertakaria eta Karlismoaren orokorrean –euskal historiaren testuinguruarentzat behar-beharrezko osagaia, XX. mendea³ ongi aurreratu artekoa gainera– konplexutasun zeharo nahaspilatsua duena da eta gaur egun onartezina litzateke arrazoi bakarreko adierazpen bat.⁴ Begien bistakoa dirudi foru defentsarekin ezin identifikatu daitekeela karlismoa, bien artean zerikusirik baldin badute ere. Harreman argiago bat finkatu beharko litzateke estatu europaretan gertatzen ari zen karlismoaren eta Antzinako Erregimenaren krisialdiaren artean.

"Bakea eta Foruak" goiburuen azpian (gatazka honetan dinastiaren galdekizuna ez zela funtsezkoa nahiko ongi adierazten dena) eman zen "Bergarako besarkada" eta akordio bat lortu zen Liberalen eta Karlisten artean, foralotasunaren etendura zekarrela ondorioz, zeinari Esparteroren (1841. go urriaren 29) dekretu batek foru-pasea debekatu zion, Probintziaren gobernariak jartzen eta aduanak lekuz aldatzen.

I.

■ ERROMANTIZISMOA, EZAUGARRIAK ETA ARKITEKTURAKO ISLA

Erromantizismoa, kulturako beste hainbat gertakari legez, historialariaren partetik era askotara eta modu desberdinetan ulertu eta deskribatu izan da.⁶ Aldi historiko batetako literatur ala arte estilo bat bezala ulertu baino lehen "kontzientziaren egoera bat" eta baita "sentipen modu bat" dela ere esan izan da. Klasiakoaren aurkako bezala ere deskribatu izan da, egia esan, idazle eta ertilarri erromantikoen le-

Autonomiari kalte hori egin bazion ere, Madriren Isabel II.aren adin nagusitasunetik (1844) bere tronutik kentzera arte (1868) gobernu moderatuak eta aurrerazaleak txandakatuz joan ziren bitartean, Euskal Herriak karlismoaren oinordekoen eta liberal moderatuen arteko esku hartze bati esker aurrerapenaldi bat ezagutu zuen sektore guztietan: Trenbideak egiteko elkarteak sortu ziren, errepideak egin, Posta eta Telegrafoen sareak antolatu, mehatzeetako ustiaketa eta kanporatzeak gora egin zuten, euskal elizbarrutia sortu zen egoitza Gasteizen zuela (1862) eta Euskal Unibertsitatearen egitasmoa bat agertu zen, Isabel II.a tronutik jaitsi arazi zuten irailko (1868) Iraultzagatik egitera iritsi ez bazen ere.

Espainiar tronuan atzerriko dinastia baten (Amadeo Saboiakoarena) finkapen laburrak eta gerorago Errepublikan antikerrikal batenak Hirugarren Karlistada Gerra baterako (1872-1876) arazoibide gertatu ziren Karlos VII.a deituaren eskubiak aldarrikatu.⁵ Zoritxarreko eta alferrikako gerra gertatu zen, Alfonsito XII. arekin (1874) dinastia berrezarri eta handik bi urtetara amaitu eta euskaldunen Ameriketarako emigrazio ugaria eta legez deuseztaturik gertatu zen (1876. go uztailearen 21ean) **Foru Erregimenaren azkena** eragin zuena. Gerora, goi mailako klaseak bakarrik asebate zituen Kontzertu ekonomikoaren espeditentia asmatu zen. Paradoxa bada ere, foru erregimena galteak Euskal Herrian garapen kapitalistari bide emango dio, euskal lurrian kulturaren eta arteen aurrerabide bikainarentzat beharrezkoa bezain ustekabekoa zen oinarri ekonomikoa.

Espainiari, XIX. mendearen amaierak bere azken bi kolonien (Kuba eta Filipinak) galera ekarriko zion; eta Europako estatuei berriz, liberalen gailentasun politikoa, Internazional Sozialistaren gorakada mehatxugilea, kultur mailako, zientifiko eta politiko aurrerabide nabaria; eta Ameriketan Estatu Batuak, lehen mailako potentzia ekonomiko bezala goratzea.

JARRERA ERROMANTIKOA

Historialariak, haxe da mendeko gertaera sozio-politiko nagusienetan –nazionalismoa, liberalismoa eta sortzeak dagoen sozialismoa– sumatzen duena, delako jazoerak zeinetan joandako garaien mira eta Aurrerapenezko etorkizun utopikoa biltzen diren, berotasun afektiboz bizi eta sentituak direla garaikideen artean, "erromantizismo" deitu daitekeen jarrera atzematen delarik. Izan ere, XIX. mende osoa "Erromantiko" bezala izendatu daitekeena baita, eta literatura eta arteek beraren lekukotza adierazgarria egingo dute.

hen belaunaldiek beren aitorenak haien garaiari "klasikotzat" hartzen zirenak gaitzetsiz adierazi zituzten. Definitzen saiatzerakoan sumatzen dugun ziurtasunik eza bera bizitzen da, kronologia zehatz batetan kokatu behar den horretan.

Erromantizismoa, alemaniar filosofo idealisten bereizgarri den subjektibotasunaren berezko emaitza bezala eta britainiar enpiristek XVIII. mende betean jada, esperientzia estetikoari buruz argitaratu zituzten tratatuetan sentimenduari emandako lehentasunaren emaitza natural bezala sortuko da. Bestalde Iraultzak defendaturiko eta Frantziari, eta gerora Europan, larritasunez bizitutako gizabanakoaren askatasun kontzien-

GARAPEN EKONOMIKOA

Bergarako grabatua, hasierako ehungintzako lantegiak erakutsiz.

Bizkaiko lantegiak.

Irudi erref.: Ibaik eta Haranak 4. znb. 171. or.

Ormaiztegi bidezubia (G).

Irudi erref.: Ibaik eta Haranak 1. znb., 205. or.

2. Dinastien eta Karlistaden arteko harremanei buruzko kontuak, ikus. Justo GARATE, *El carlismo de los vascos*. Donostia 1980.
3. Karlistada Gerren gaiak bere baitan gure herriko historian oinarritzkoak diren elementu politiko, sozial, ekonomiko eta kulturazkoen batasun bat osatzen dute. Martin UGALDE, *Historia de Euskadi*-n, IV. libk. (1982), 242. or.
4. Karlisten gertakariaren konplexutasuna ulertzeko hainbat gilitza, aipatutako J. GARATEren lan honetaz gainera, Julio ARISTEGIren "El carlismo y los Fueros" liburuan ere ikus daiteke. *Euskal Herriaren Historia*-n, III. libk., 71-135. or.
5. Lehenengo errege-gaiaren biloba izan zen (Karlos Ma^o Isidro), Karlos Borboiko eta Braganzaren semea (Montemolingo Kodea) "Bigarren Gerra Karlista" deituaren aurrean ibili zena, batez ere Katalunian lehertu zen hartan (1855).
6. Erromantizismo hitzak eta kontzeptuak eduki ditzakeen eduki ugariak ulertu ahal izateko, ikus, Fco. Jabier de la PLAZA SANTIAGO: "El Movimiento Romántico". *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 95-112. or.

GASTEIZKO KATEDRALA

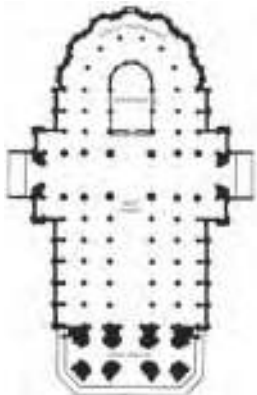
Egitasmoa.

Kriptako zati baten ikuspegia.

Kriptaren oinplano orokorra.

Katedralaren oinplanoa.

Prudentzio Santuaren alegoria
Alavatarren Kaperan.
Irudi erref.: Gasteizko katedral berria,
43, 51 eta 65. or.

tzia biziagotu egin zen. Denak ere zerikusirik izango zuen klasizismoaren oinarri hotzak gutxiesten hasteko.

Arau orokorren inperioaren aurka, **jeinuaren eskubideen** babesa eskatzen zuten erromantikoek. Arrazoiak, neurritasunak eta orekak iradokitako formen aurrean erromantikoek indarren askapen aldeko defentsa egiten zuten. Arte erromantikoaren gaia izatera iritsiko zen solte utzitako **irritsa**: bai musikan, poesian, plastikan.

Funtsezko ezaugarri erromantikoa izan zen baita ere **ihesbidea**, egunoroko egoeratik, errutinazko ohituretatik, ohizkotasun eta toki ezagunegietatik ihes egiteko beharra. Batez ere, **denboran** ematen zen ihesbidea, joandakoa, iragana “birbizi” nahiez. Ihesbidea **espazioan**, izpiritua eta irudimena beste giroetara lekualdatzera gonbidatuko duelarik (Grezia, Aljeria, Maroko, Egipto, Ekialdea). Ihesbidea **naturan**, zeinetan gizonaren luzapen bat bilatuko den; Urbanizatze gero eta handiago baten aurrean, paisaia natural baten berezkotasuna bilatuko da, basati eta koherentzia gabetasuna.

Joera hauek, eta gorentasuna eta mugagabekoa bezalako beste xedeak, bitxia eta gaixobera, zatikakoa, aurrietako eta makabroa denaren aldeko gustuak, arte figuratiboan berehalako berrikuntza eskaintzen duten hauek, arkitektura artean ere lekurik badute.

“Historiaren mendea” izan zen XIX. mendea. Hemen jaioak eta helduak dira gaur egun historialari handitzat jotze ditugun hauek (Burckhardt, I. von Ranke, Momsen, C. Weber, L. Pastor, eta abar.). “**Historizismoa**” oraingo denbora gertakari sail baten azken kate maila bezala ikusteko joera da, ikertua eta bereziki baloratua dena, eredu ideal eta abstraktuak besterik ez balioztatzeko joera zuen izpiritu klasikoaren kontrastean. Historizismoa agertua zen jada Ilustrazio garaian, baina gizatasunaren benetako filosofia bezala XIX. mendean izango da ezarria, kulturaren historia bezala aurkeztuz bere burua.

● ARKITEKTURA HISTORIZISTA

Arkitekturari dagokionez, garai honetako historizismoari “revivalismo” ere deitu ohi zaio, antzinako estiloak suspertzeko saiakera bat izateagatik. Oso litekeen gauza da arkitekturako adituen ingurumarian kontzientzia baten jabe izatea, alegia, mende hartako izpirituak eta baldintza teknikoak ez zirela estilo berri baten sormena eragiteko aldiak. Kontzientzia txar horrek eraginda agian, ia oraintsu arte *arkitektura revival* deitua gustu txarreko arkitektura bezala hartua izan da.

Iragandako handitasunarekiko nostalgiak, antzinako eruedetan bere kutsuren bat ezarritz bere burua baieztatu nahi zuen nazionalista sentimendua ez zuen bazter uzten. Viollet-le-Duc frantses arkitekto eta zaharbertzaille sonatuak esaten zuen bere gurtza neogotikoarekin batera “gure herriko jeinuak berezkoa zuen askatasuna” ere bilatzen zuela.⁷ *Katalunian* Renaixença Erdiaortasunari hurrengo modernismoa aldarrikatzen zuten zantzu batzuk eman zizkion; antzeko bertakotasun bat eman behar zaiola dirudi zenbait hispaniar eskualdetan hizkera neogotikoa kutsatzen zuen mujarismoari.

Baskoniari dagokionetan Navascuésék aipamen bat gogorarazten du J. Caveda-k bere *Memorias para la historia de la R. Academia...* (1867) lanean emandakoa, non “gure herriari jaiotakoa, gure lurra garatua, gure giro, erakunde eta ohiturekin armonian eta era berean dotorea, egokia eta berezia izango zena eta gure arkitektura deitza mereziko lukeen arkitektura bat”⁸ sortzeko nahia adierazten duen. Ez dugu uste Euskal Herriari delako helburu hau bete zenik, zeren eta gure neogotiko ale urrietan ez baitugu europar eredu zaharren mimetismo tolesgabe eta garbi bat baizik aurkituko, “gotiko baskongadoa” deitu zena gogoraziko digun ezer ez, alegia.

Arrunki, mendearen lehen erdian eman zen “historizismo revival”, eta “**eklektizismo**” deitua “antzinako estiloen hautaketa bat eginez, mendearen bigarren erdian gailendu zen arkitekturako esperientzia multzoa” izango litzatekeenaren arteko bereizketa egiten da. Bereizketa hau, arkitektura erlijiosoari jaramon eginez gero, *a priori* justifika daiteke, izan ere, poeta erromantiko erdiaroar zaleen garra erlijioso-mistikoa izan baitzen mendearen lehen hamarkadatan kristau arkitektura Europan inspiratuko zuena. Beranduago, Viollet-le-Duc agnostikoak gotikoa, adierazpen eta sentimenduengatik baino egitekoen eta egiturengatik gehiago baloratu zuen garaian, neoerdiaroar joerak eklektizismotik gertuago zeuden irtenbideak hartu izana ulertu egiten da.

Juan de Dios Rada eta Delgado arkeologo eta jakitunak, 1882.ean, Arte Ederretako San Fernando Akademian sarrerako diskurtsoan honako adierazpen honekin bukatu zuen: “Gure mendeko arkitektura arteak eklektikoa izan behar du”. Urte batzuk lehenago (1867), Juan Cavedak bere aipaturiko Memorian egiaztatu zuen errealitate bat zen: “Arkitektura jasangaitz eta bakar izatetik, aske eta eklektiko egin zen”.⁹

● JAINGOIKOAREN ETXERAKO ARKITEKTURA

Aurreko atalean jorratu genuen XIX. mendeko euskal arkitektoek hizkera neoklasikoari mende horren erdira arte eutsi ziotela. Euskal Herriari erromantizismo arkitektonikoaren berrikuntzak beraz, mendearen azken herenean atzerapenez azalduko dira.

Erljioaren alorrean, beste herrialdeekin alderatuta, Espainia aldean ikus daitezkeen neoerdiaroar lekukoak ez dira urriak baizik, ekonomiko arazoengatik agian, erdiaroar oroimena XIII. mendeko katedral handiei biziki loturik baitago. Parrokia tenplu apal batzuk baizik ez ziren behar XIX. mendeko Espainian. Hala eta guztiz ere, eredu deigarriak baditugu Euskal Herriari.

GASTEIZ

● **Jasokundeko Andre Mariaren monasterioa (salestarrak)**. Gasteizko neogotikorik zaharrenetarikoa da. Julio Sarazibarren lehen proiektua ez zen onartua izan. **Kristobal Lekunberrik** bigarren proiektu bat aurkeztu zuen eta 1879. urtean hasi zen eraikitzen, eta arkitektoa hil zela eta, eraikuntza etenda geratu

7. J. HERNANDO, *Arquitectura en España 1808-1900*. Catedra, Madril 1989, 174. or.
8. P. NAVASCUES, *Arquitectura española: 1898-1914*, 46-47. or.
9. Ib. 92. or.

zen. **Fausto Iñiguez Betolazak** jarraitu zituen lanak 1885. urtean burutu zituen arte. “Angeluzuzeneko zoru baten gainean horizontalki garaturiko honek, gorputz tenplarioa erdiratu egiten du, bere dorre bakarraren bertikalitasunaren bidez, zeinetatik abiatzen den multzoaren banaketa, alboetako gorputzei dago kienez apur bat atzeratzen delarik. Tenpluaren oinetan oso liraina den dorre bakarraren eredu hau arrunt samarra da gotiko gasteiztarrean”.¹⁰

- **Gasteizko kaperak.** Neoerdiaror joera oso gainera azaltzen da Gasteizko beste kaperak batzuetan. Fernando Taberrek gasteiztar revivalei buruzko bere azterketa zabalean erakusten dituenak, 27 eraikin kasu dira (gehienak erlijiosoak), zati handi batean ala eraberrituztako xehetasunetan neoerdiaror joerak ukirituak. Hara nola:

- **Santiago Ospitaleko kaperak, Frantzisko de Paula Hueto** arkitektoarena, Salesiarren elizaren garai eta estilo berekoa dena (1867-1884);

- **Karitateko Karmeldarren Nobiziatuko kaperak, Fausto Iñiguez Betolazak** eraiki zuena (1884);

- **Elurretako Andre Mariaren Probintziako Erresidentziako kaperak,** arkitekto berak egina, baina oraingoan neoerromanikoan (1897), eta abar.

- **Aita Karmeldar Oinutsen eliza.** Salbuespenezko bezala aipatzen dugun hau ere Betolazak eraikia da (1897-1900), eta neoklasiko soil eta edergarriak gabeko batean zaharberriua (1969) da, Bonet Correa-k “karmelitar” bezala izendatzen duelarik. Neoerdiaror joera horrek baldintzatua bada ere, bere hizkeraren ugaritasun aske horrek **Fausto Iñiguez Betolazari**, Olagibelen ondoren, Gasteizko arkitekto garrantzizkoena bezala hartu denaren eskubidea eman dio.

- **Katedral Berria.** Baina, aipaturiko XIX. mendearen azken hereneko komentu eta kaperen gainetik arabar hiriburuan *revivalen* oroimena Katedral Berriari loturik dago, lan honen XX. mendean bete-betean sartuko garelarik.

Inolako zalantzarik gabe arabar lurraldeko eraikin neogotikorik ezagunena eta aipatuena dugu. Gasteizek bazuen XIV. mendetik, ikusi dugun bezala, Santa Mariaren Kolegio-eliza (Katedral mailara 1862. urtean baizik igoa izan ez zena). Eraikin berri baten beharra zen; eta eraikitzeke erabakia Jose Cadena eta Eleta gozainaren nahi eta ekimenez hartu zen

Lehiaketa horretarako deialdira 12 proiektu aurkeztu ziren, aukeraketa bi arkitekto gazteren (30 eta 34 urte) alde egin zelarik, **Julian Apraiz** eta **Xabier Luque**-ren alde, hain zuzen. Eredu historiko handietan oinarrituriko eraikin neogotiko baten proiektua zen. “Katedralaren estiloa –zioten beren txostenean– edergarri, filigrana ala delako estiloak uzten duen lerro aberatsak berekin dituen XIII. mendeko ojiba erako garbia izango da. Neurri oso handietakoa izan behar zuen, bost eliza-barne, girola zuena, eta arkupe zabal-zabal bat oinetan.

Eraikin-lanak ez ziren XX. mendea ongi aurreratu (1907) zen arte hasi, eta mende erdi

bat baino gehiago iraungo zuten, etenak izan bazituen ere. Lehenengoa eta luzeena 1914. urtetik 1946. urtera eman zen. Eraikin-lanak maisu berrien –**Migel Apraiz**, (Julianen semea) eta **Antonio Camuñas**– gidaritzapean abiatu zirenean, lehenbiziko proiektuari mozketa garrantzizko batzuk egin zitzaizkion, edergarriak nabarmenki gutxituz, batez ere.

Erdi Aroko eredu bat, XX. mendean oraindik ere hartu izana, oso kritikatu izan da, dagoeneko gaur aire berritzaileak arnastu beharko lirakeela uste dutenen artetik. Eta garaiko giroan zegoen zaharberritze sentiberatasun orokortura eta Eugenio d’Ors-en teoriatarra (barrokoaren aldizkako itzulera) joaz bilatu dira zuribideak, baita Wilhelm Worringer-engan ere, *Gotikoaren funtsari* buruzko bere liburuan, zeinak, artearen historia, baldintzpen teknikoena baino gehiago adierazpen helburuen emaitza bezala ulertzen duen;¹¹ baina germaniar (1911) pentsalariaren teoriak gaur egun gaintuak iruditzen zaizkigu. Egia da, bai, orduko Euskal Herrian pentsa ezinezkoa zela hormigoituzko eraikin egitea eta giroan indar handia zuela Erdi Arotiko Kristautasunaren oroimen gurgarriak (Koloniko kardinalak 1912. urtean oraindik neogotiko estiloa gomendatzen zuen). Baina pentsatzea zilegi da, Gaudiren jakinduria ez izanagatik, irtenbide hain arkeologikoa izan gabe, xumetasun eta pragmatismoaren oinarriekin ados zetorrena hartu zitekeela.

Julian Apraiz eta Xabier Luqueren lehenbiziko proiektuak Gaztelako katedralen eredu arabera sortutako tenplu bat erakusten du, eliza-barneen arteko desnibela izugarrien ezaugarria duena. Gurutze latindar oinplanoa du luzetako besoan bost eliza-barne eta hiru zeharkakoan dituela. Bi eliza-barneetako girola absidako zazpi kaperaz antolatutako dago; girolaren azpian aurkitzen da kriptak. Elizaren eraikuntza hasieraren (1907) eta amaieraren (1969) desfaseak, eginkizunetan saihestezinezko desfasea eragin zuen. Kontzeptu, esparru, denbora, osagaiak, erabilera eraldaketa sakona jasanda daude, hortaz, girolarako gaurkotasan handiagoko irtenbide bat aurkitu zaio. Hortik datorkio, eraldaketa handirik gabeko Arte Sakro Museorako berrantolaketa.¹²

DONOSTIA

- **Artzain Onaren Katedrala.** Donostiako gaurko katedrala, gaur egungo Loiola eta Easo kaleetara ematen zuen beste behin-behineko Jesusen Bihotz Santua zeritzan parrokiaren baten orde, Artzain Onaren parrokiak eliza bezala eraikia izan zen. Kokapen berri bat aurkitu zitzaion Udalak emandako lurretan; eta proiektuak moral mailako eta diru sostengu orokor baten babesa aurkitu zuen, mendea bukatu baino lehenago, halako eraikin zabal eta bolumentez handi den eraikina, azkar asko amaiturik gelditu izana, honek argitzen duelarik.

Arkitekturaz ojiba estiloan eta aurrekontuz 750.000 pezeta finkatzen zituen lehiaketa bat antolatu zen. Aurkeztutako lau proiektuetatik **Manuel Etxabe** donostiar arkitektoarena aukeratu zen.¹³ Artzain Onaren elizak bere proiektuan 1.500 m²-tako azalera izan beharko zuen,

ARKITEKTURA ERLIJIOSOA

Artzain Onaren Katedrala. Donostia. Irudi erref.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

Loiolako Inazio Santuaren elizako antzinako eta oraingo ikuspegia. Donostia.

Irudi erref.: Loiolako Inazio Santuaren parrokiak.

10. Ana de Begoña, “Particularismos y reservas. Los artistas vascos en el movimiento romántico”. *Ondare* 21, Donostia 2002, 127. or. Lekaima sailestarren elizari dagokionetan. Begoñak britainiar eta germaniar ereduak igortzen du.

11. Migel Apraiz Barbero, “Catedral Nueva de María Inmaculada”, *CMV III*, ean, 123-124. or.; M. J. Ruiz de Ael, “Vida y obra del arquitecto Julián Apraiz (1875-1962)”. *Historia de la arquitectura*, 1. an, 1995, 7-17. or. lau-hilabetekaria.

12. *Arquitectura española 1808-1914*. Madrid 1993, 30. or.

13. 1866. ean jaloa zen eta garai hartan probintziako arkitektoa, eta Kasino Handirako proiektuen lehiaketan irabazle irfena zen.

HIRI ZABALDEGIAK

Donostiako zabaldegia ikuspegia.

Donostiako zabaldegia oinplanoa, Antonio Kortazarrena.

Donostiako zabaldegiko oinplanoaren aldakuntzak, N. Barriorenak. Irudi erref.: Hiriburua. Donostia, 63, 56 eta 61. or.

eta 75 m.-tako garaiera zuen dorrea; eliza-barne nagusiak luzeran 64 m. neurtu beharko zuen, 36m. zabalera eta 25 m.-tako garaiera.

Gurutze latindarra da bere oinplanoa, hiru eliza-barne ditu eta gurutzadura oso nabaria.

Bere Probintziako Arkitekto karguaren ordezkari bezala, Etxabe europar hainbat hirietatik barrena ibilia zen. Friburgo eta Ulm bezalako hiriburuetatik hurbil, orduan alemaniarra zen Mülhausen hiria, bere ibilbidearen barruan, bisita lekuetako bat izan zen. Hauen zehar, Alemaniako hego-mendebaldeko katedraletan ematen den ezaugarriak ezagutuko ditu: oinplano karratua duen oinarrian, sarre-raren gainean altxaturiko dorre bakarra, gezi kalatuz errematatzen duela, XIII. mendeko ezaugarrien arabera. Etxabek Europara eginiko bidaia eta Ulm-eko dorrearen amaiera batera toka zitezkeen XIX. mendeko azken herenean.¹⁴

Lehen hariaren kokapen 1888.go irailaren 29an eman zen, ama Erreginak eta Alfontso XIII. errege txikiak esku hartu zutelarik. Antzina padurak ziren tokiaren gainean zimen-duak eraikitzen 1889.go apirilean hasi ziren; Igeldoko harrobietako harlanduz hasitako eraikuntza ia etenik gabea izan zen aldea sagaratu zeneko 1897.go uztailaren 29ra arte. Orratz kalatuzko dorrea altxatzea baizik ez zen falta, eta beronen eraikuntza Ramón Cortázar Urruzola arkitektoari agindu zitzaion.¹⁵ Azkeneko aldi honek bi urte iraun zuen. Parrokia, gerora Artzain Onaren katedrala izango zena, 1899. maiatzerako amaiturik zegoen.

Zalantzarik gabe, Artzain Onaren katedrala, XIX. mendeko eraikin neo edo eklektiko horiek ematen duten arimarik gabeko gorputz izatearen inpresiotik ez da libratzen. Tenplu honetan ere, beste askotan bezala, mendeen igarotzeak harri gainetan uzten duen gandu urrezatu horren falta nabaritzen da, eta XIII mendeko katedral batetan baita zazpi mendetako begiradaz kontenplazten gaituzten Birjina ala santuren baten estatua azaltzen denean, edozein zokotatik sortzen dela dirudien olerki horrena ere.

Mugaketa arrunt horren barruan Xabier Hernandok Donostiako katedralaren estimatzeko bi ezaugarri azpimarratzen ditu, zeina "gure arkitektura erlijioso guztiko adibiderik dotoreenetako bat" bezala jotzen duen: bere kokamena eta burutzea bera. Artzain Onaren katedralak hiriko plaza berri baten erdigunea okupatzen du. Guztiz objektu solte izatearen baldintzak eskultura erraldoi baten balioa ematen dio, non beraren biran ibiliko den plazako bizia; esparru zabalean, Zabaldegiaeren bihotzean duen pribilegiozko kokapena dela eta, igarobideko tokia da, baina baita aisia, atsedena eta berdegune atsegina ere. Artzain Onaren dorrea, inguruan dituen eraikinen gainetik sortzen da (75m. garaieran) erreferentzia puntu bihurtzen delarik hiriko edozein bazterretatik.

Arkitekturako objektu bezala, neogotikoan eraiki behar omen programatiko hori gaitzat hartuta, eztabaida daiteke "gotiko baskongadoko" eliza kolumnarioen tradizio hura eskuratzeko garaia ez ote zitekeen. Nolanahi ere,

hareharrizko eraikuntza bikain hori oso egoki txertatzen da hainbesteko mota eta estiloetako ingurune urbanoa baldin badu ere, eta Xabier Hernandok dioen bezala "zuzentasun eta batasun handiko hizkera du, honek arkitektura gotikoaren ezagutza bikaina adierazi nahi duelarik; egiturazkoa dena gailentzen da eta ongi egokitutako edergarriak beti ere bere mende daude. Bukatzeko, espainiar neogotikotasunaren adibide eredugarria".¹⁶

• **Inazio Santuaren eliza.** Artzain Onaren elizarekin batera eraiki behar izan zen Donostiako hiriburuan, Inazio Santuaren parrokia eliza, auzo honi bere izana emango zion Jose Gros jaunak, etorkizunean begirada jarrita, erosiak zituen hondar-lurretan, hiriaren ekialdean 1870 eta 1892 urte bitartean eraikitzen joan zen auzoan. Auzoko eliztarrentzat 1883. urtetik parrokia elizkizunak ospatzen zireneko Misericordia Etxe Santuko kapera txikia ez zen lekuz aski. Eliza baten eraikuntza 1888. urteko urtarrilean erabaki zen. **Jose Goikoa** Udal arkitektoak egin zuen proiektua; eta lehenengo harria 1892.go irailaren 25ean ezarri zen Mª Kristina Habsburgoko Andere Erregina Errege-ordezkoaren aurrean. Aldi batzutan eraikin lanak etenda egon behar izan zuten hainbat urtetan finantzatze arazoak zirela eta, elizaren inauguratzea ohikoa zen handitasunez 1897.go uztailaren 24ean ospatu zelarik.

Eliza apala da, neogotikoa, berezitasun egarririk gabea, eta behar hainbat argi baduena. Hiru eliza-barne ditu; 43 m. luzeran eta 10 m. zabalera, 5m.-tako delarik alboetako beste biena. Garaiera 18 m.-tako da eta 18'50 m. alboetakoena. Gurutzadura nabarmendu egiten da apur bat saihestetatik. Elizaren azalera 1.200 m² da eta edukieraz berriz, 1.800etik 2.000ra bitarteko eliztar barruan hartzeko modukoa. Imafrentearen dorrea 31 urte beranduago eraiki zen.¹⁷

• **Antiguoko eliza.** Donostiatik irten gabe, oroitzen soil bat eskain diezaiozun Antiguoko elizari (1892) bere multzoaren garrantzikoan gaur desagertua bada ere, bere dorrearen orratz kalatua bederen gorde baitu. Tenplu hau, beste asko bezala, Udal arkitektoa zen **Jose Goikoak** trazaturikoa izan zen.

BILBO

Eliza neogotikoen atal honetan bertan, mendearen azken hamarkadan eraiki ziren Bilboko bi eliza kokatu behar ditugu.

• **Josulagunen egoitza-etxea** eta beronen eliza **Jose Maria Basterra** arkitekto gazte bati eskaini zitzaion ekimena izan zen, Cubas Markesak diseinaturiko Deustuko Unibertsitatearen eraikuntza burutzen gailendu zenari.

• **Jesusen Bihotzaren eliza.** Bi urtetan eraikia zen (1888-1890). Basterrak ez zuen josulagunen tradizioa hautatu tribunen aukera egiterakoan baizik. Gainontzekoarentzat nahia go izan zuen neogotiko berantiarra: Elizak badiu hiru eliza-barne, erdikoa, 26m zabal eta 43 m garai, alboetako bien bikoitza, denak gurutze ganga xumeez estaliak. Ez du arbotanterik, bere egituraren betekizuna alboko eliza-barneei ezarritako esparru batzuen bidez ordezkaturik, kapera eta aitorlekuz egiten da. Arkitekto gaztea (orduan 28 urte zituen), bere

14. Bere bakoak leiarrez itxeko Joan Bta. Lázaro arkitektoaren laguntza leknikoa izan zuen. Ikus, María ORDOÑEZ, "El romanticismo funerario en Polloe (San Sebastián)". *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 406. or. 20. oharra.
15. Badakigu Ramón Kortazar Urruzola, Antonio Kortazar Gorriaren semeak egin zuen Lizentziaturako lana dorre gotikoaren proiektu batetan oinarritu zela. Kortazarrek arkitekturako eskolan gotikoari buruz jasoko zuen irakaspeneri, Etxabe berarengandik jaso zuena erantsi behar diogu, orduko hartan gipuzkoar hiriburuan bere koinatu eta arkitekturako bulego bereko lagun izan zuenagandik. *Ibid.*, 406. or.
16. J. HERNANDO, O.c., 1989, 175-178. or.
17. Felix ELEJALDE ALDAMA, *Loiolako S. Inazio parrokia/Parroquia de S. Ignacio de Loyola* (1897-1997). Donostia 1996.

madrildar maisuengandik berriki halakoxe mudejartasun bat bereganatua zuelarik, adre-
ilua, Frantziako kare-harri zuriz nahasita mul-
tzoari ikusgarritasuna ematen saiatu zen
kanpoaldean, eta barrualdean berriz, lore gaiak
eta geometrikoak zituen kromatismo biziz
hormak margotzen. Erdiaroer joera, sarrera
nagusiaren alboetan ziren pinakuluz errema-
taturiko bi dorre neogotikoetan nabarmentzen
da. Bi azkon hauek, Burgosko katedralean apur
bat inspiraturikoak nolabait ere, oraintsu, gaiz-
ki zainduak zirelako eta aurrien beldurra zela
eta moztuak izan dira.¹⁸

• **Frantzisko Santuaren eliza.** Neogotizis-
moa oraindik ere gehiago nabarmentzen da
Frantzisko Santuaren (“Bosgarren parrokia”
deiturikoa) elizan, **Luis Landetxok** trazatu-
rikoa (1890). Arbotanteak dituzten hiru
eliza-barne ditu; eta ez zen 1906. urtera arte
amaitu.

• BIZIEN HIRIRAKO ARKITEKTURA

Demografia hazkunde eta hirigintza hedat-
ze handiko aldia izan zen XIX. mendea. Eus-
kal Herrian 1848. urteko iraultza eta bigarren
Karlistada gerraren artean, gizarteko eta ideo-
logiako berotasunak ahuldu egingo ziren, ga-
rapeneko ekimenak sustatu, eta erosotasuna
ausarditsuki bilatuko zen. Hiriburu handiek
sekulako maila hartuko duteneko aldia da, gaur
arterainoko ukitua emango diona; hiri Zabal-
degien garaia da, parke publikoena eta lorategi
handien zabalguneeana. Euskal hiriburuen
(Baiona barne) hirigintzako garapenaren
historiarentzako garrantzi handia duen lan
batetan, ordezkazina den balioa ematen diot-
en antzinako grabatuen erreproduzioak be-
rekin dituela, Iñaki Galarragak 1837. urteak
izan zuen garrantzia historikoa eta eliz onda-
sunen desamortizatzeak eta beren besterentzeak
zirela eta honek gerorako hirigintzaren gara-
penean izan zuen eragina azpimarratu du.¹⁹

Berezko balio artistikoa duela eta funtsean
arkitekturari lotutako espazio bezala lorategiak
sorzteko era da gogoan hartzeko moduko bes-
te osagai bat. Alderdi honetan ez gara gera-
tuko. Aski zaigu “frantses lorategiaren razio-
naltasun klasizistaren aurrean, ingeles lorate-
gien xarma erromantikoa nahiago izan zela”
ohartaraztea.²⁰

ZABALDEGIAK

Historialariak ezin utziko ditu ahantzian
XIX. mendean zehar, euskal hiriburuen zabal-
tze planoak, normalen egoki asko gainera, di-
seinatu zituzten hirigintzako diseinugileen ize-
nak.

• **GASTEIZ.** Ikusi genuen bezala, **Pantaleón
Iradierrek** eraiki zuen Foru-Aldundiko Jaure-
giari buruzko ordenamendu bidez, urte batzuk
lehenago jada hasia zen Gasteizko Zabaldegia-
ri jarraikiz, Floridako lorategiak “ingeles erara”
handiagotzea erabaki zen, “paisaia lorategi”
modura, alegia. Trenbidearen kokamena
(1856) erabakitzailea izan zen hiriko zabal-
degia jarrapenerako. Dato kalearen ardatz
nagusia irekitzea erabaki zen, Plaza Berriare-
kiko elkarzuta zena, horrela bi aldeetara doa-
zen kale paraleloak erabakiz.²¹

• **BILBO.** Bilbon ere landu zen Zabaldegi ba-
ten egitasmoa, **Amado Lazaro** injineruak di-
seinatu zuena, Bilbori, Abanto eta Begoñako
elizatearen lurra erantzen zizkiolarik. Egitas-
moak bere onespen ofiziala (1876) lortu ahal
izateko eta lanean hasteko karlisten setio ge-
rraren amaieraren zain egon behar izan zuen.
Ikusgarria izan zen honen garapena, ezker-
aldeko bazterrean batez ere, itsasadarraren bokale
aldera zabalduz. Eskuineko bazter aldetik ge-
rra aurretik eraikiak ziren hainbat etxe, eta al-
de horretatik laster sortuko ziren Areeta, Al-
gorta eta Neguri bizitegi-auzoak. Aurkakotasun
handiak izan zituen Lázaroaren egitasmoak eta
beronen distantzia mugapenak eta Zabaldegi
guneak bertan behera utziak izan ziren.

Azkenean, behin betirako egitasmo bat **Se-
berino Atxukarro** arkitektoaren eta **Paulo Al-
zola** eta **Ernesto Hoffmeyer** injineruen eskue-
tan utzi zen.²²

• **DONOSTIA.** Aldi horretako hiri zabaldegie-
dagokienetan, kasurik garrantzikoena Donos-
tiako hiriburua da, inolako zalantzarik
gabe. Donostiako biztanleak 1863. urtean,
gotor plaza izateak baldintzaturik bere histo-
rian nozitu zituen era guztietako zoritzarrez eta
galereaz mindurik eta asperturik eta bere 1813.
urteko martiritzaren (orduan zituen 600 etxe-
tatik 36 besterik ez ziren salbatu) oroitzapena
oraindik ere gogoan zuela, bere harresiaren
eraisketa onartu zuen, eta horretarako baime-
na Madriletik iritsi zenean lurrarekin berdin-
tzeari heldu zitzaion (1864).

Hori baino lehentxeago eta lehiaketa bidez
Zabaldegiko planoak onartuak ziren. Lehiaketa
Antonio Kortazarrek irabazi zuen, accesit sa-
ria berriz **Martin Sarazibarrek** proposaturiko
egitasmoak. Azkenean behintzat, bi arkitektoek
esku hartu zuten **elkarren egitasmo bat** onar-
tu zen, Udalak iradokitako zuzenketa batzuk
erantsi ondoren. Horretaz gainera, zumardien
aldeko eta zumardien aurkako eztabaida ugari
izanda eta aurrez herri bozketa egin ondoren,
lehen proiektuaren arabera, gaurko Bulebarra-
ren esparrua beteko zuten eraikuntzak ezaba-
tzea erabaki zen, horrela, Martin Sarazibarrek
bere proiektu pertsonalean aurreikusi zuen eta
gaur ikusten dugun zumarditarako gorde eta
libre utzi zelarik.

Antonio Kortazarrek 1863 eta 1885 bitar-
tean Donostiako Zabaldegia mamitu zuen
Bulebarra eta Etorbidea eta Alderdi Ederreko
lorategiaren artean. Egitasmoak “Alderdi Za-
harraren” berreraikuntzaren xumetasuna gor-
de zuen, baina neurriak handiagoak zituela eta
formen erregulartasunari eta eraikinen eskala-
tan zehaztasunari zegozkienetan Ugartemen-
diaren arautegiari jaramon eginaz, eraikinak
alakatu egin ziren.

• **Gipuzkoako arkupedun plaza polita** **Jose
Eulerio Eskoriatzak** eraiki zuen 1865. urtean
eta erdigunea **Pierre Ducasse-k** (1886) anto-
latu zuen frantses erako lorategi batez okupa-
tu zen.

Hauen ostean, gerora ibaiaren bokalea
bideratze lanak jarraitu zuten (1876) mendea-
ren azken aldera arte, eta Kortazarren (1886)
egitasmoaren arabera hiria zabaltzen ari zen,
Ekialdera (Zurriola) Gros auzoa bideratuko zen
alderdia, eta Hego eta Sartalde aldera Kon-

HIRI ZABALDEGIAK

Gasteizko zabaldegirako proiektua.
Migel eta Julian Apraiz.
Irudi erref.:
Hiriburuak. Gasteiz, 94. or.

Bilboko zabaldegirako oinplanoa.
Epalza 1900.
Irudi erref.: Hiriburuak, Bilbo, 63. or.

*Iruñeko bigarren
zabaldegirako proiektua.*
Irudi erref.: Hiriburuak, Iruñea, 91. or.

Iruñeko zabaldegia,
zabaldegi proiektua.
Irudi erref.: Hiriburuak.
Iruñea, 89. or.

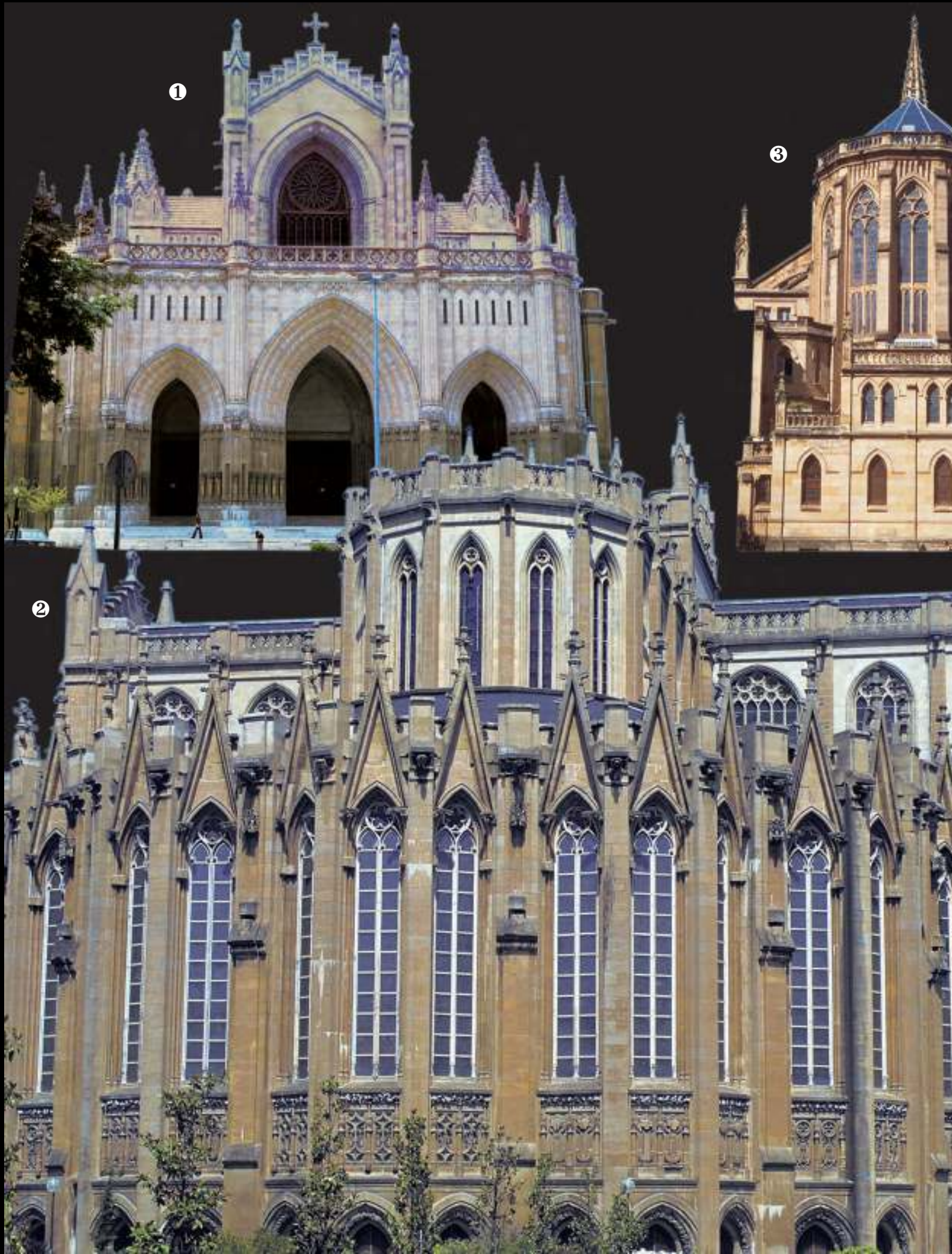
18. Nieves BASURTO, “El medievalismo en Bilbao finisecular. Nuevos templos y reconstrucciones”. Lau hilabetekaria *Historia de la Arquitectura*-n. 1. go znb., 1995, 49. or.

19. Iñaki GALARRAGA, *La Vasconoa de las ciudades*. Donostia 1996.

20. Ana de BEGOÑA, A.c., 121. or.

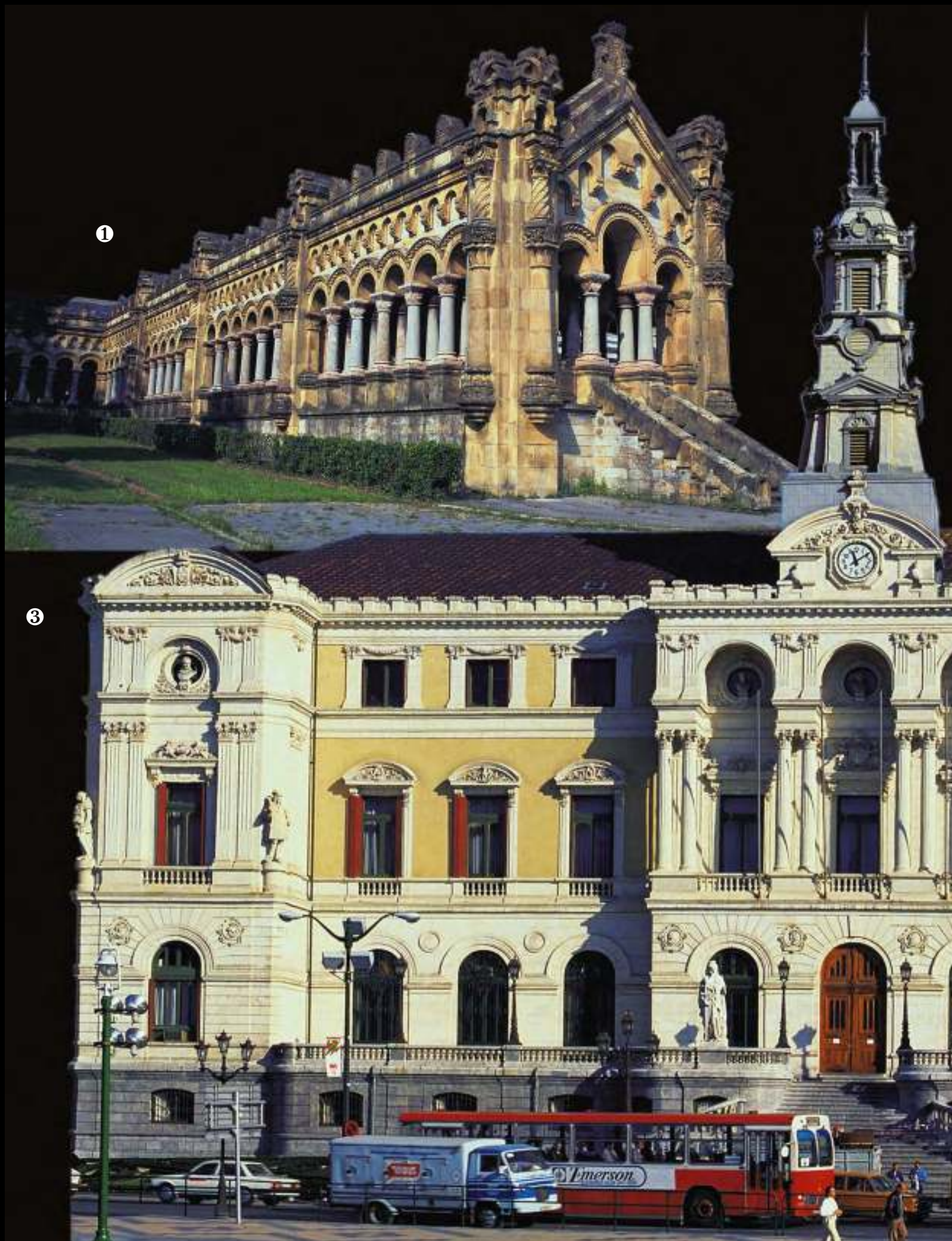
21. M.A. ZARATE MARTIN, “Vitoria: Transformación y cambio de un espacio urbano”. *Sancho el Sabio*-n. XXV. libk. 1981; ikus baita ere, Joan ADRIAN y BUENO, “El crecimiento urbano de Gasteiz y el desarrollo de la ciudad”. Jabier MOZAS eta Aurora FERNANDEZ, *Vitoria/Gasteiz. Guía de arquitectura*. Col. Of. De Arquitectos Vasco-Navarro. Gasteiz 2995.

22. Ramón LODOSA, *Historia urbanística de Bilbao*. I.V., VII. Urtea, 78. znb. 1981. ekaina; ikus baita ere, M. BASAS, *El crecimiento de Bilbao y su comarca*. Bilbo 1969.

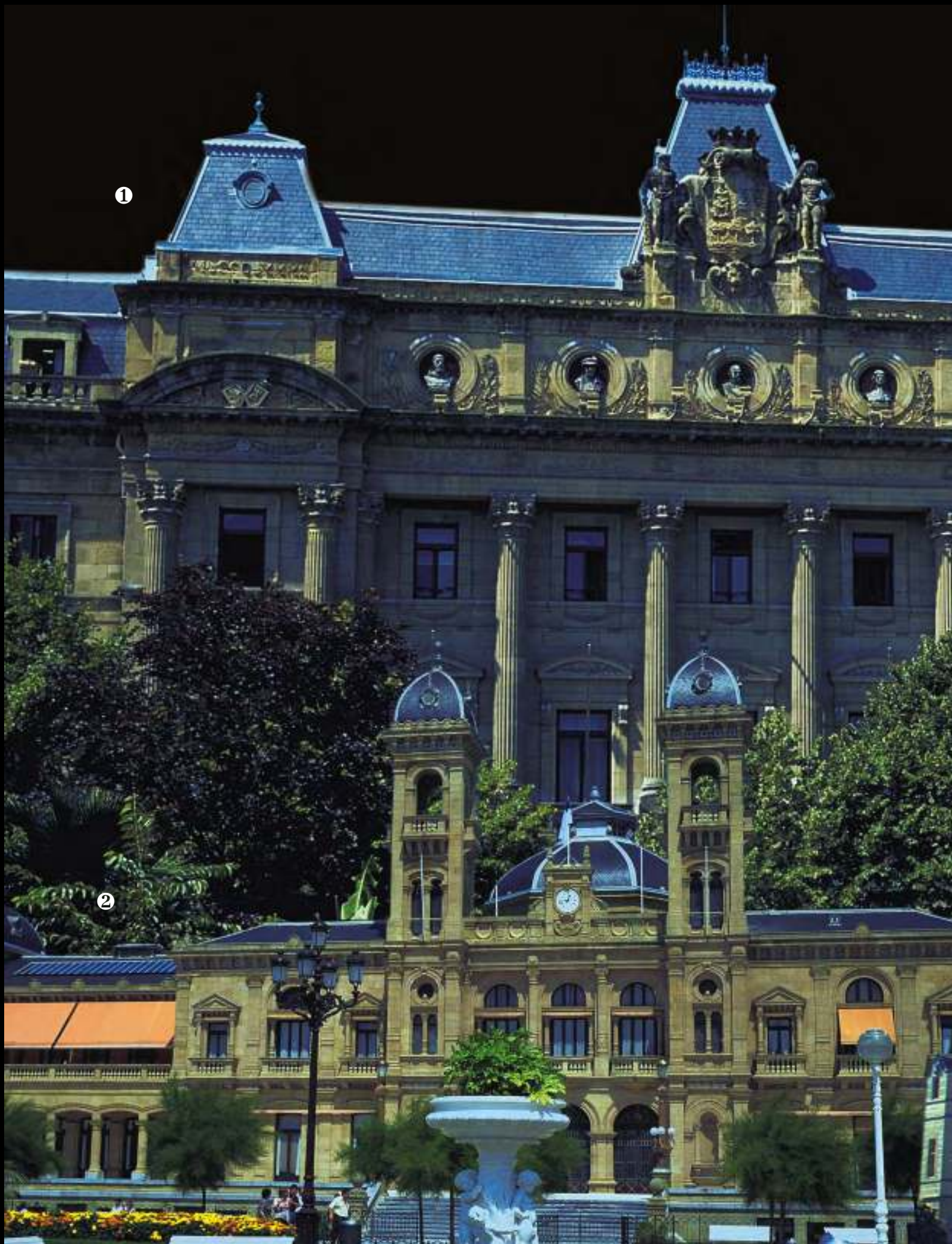

1. eta 2.- Santa Maria Guztiz Garbiaren Katedraleko fatxada eta absidea. Gasteiz.
3. 4. eta 5.- Artzain Onaren katedralaren barrua eta kanpo aldea. Donostia.

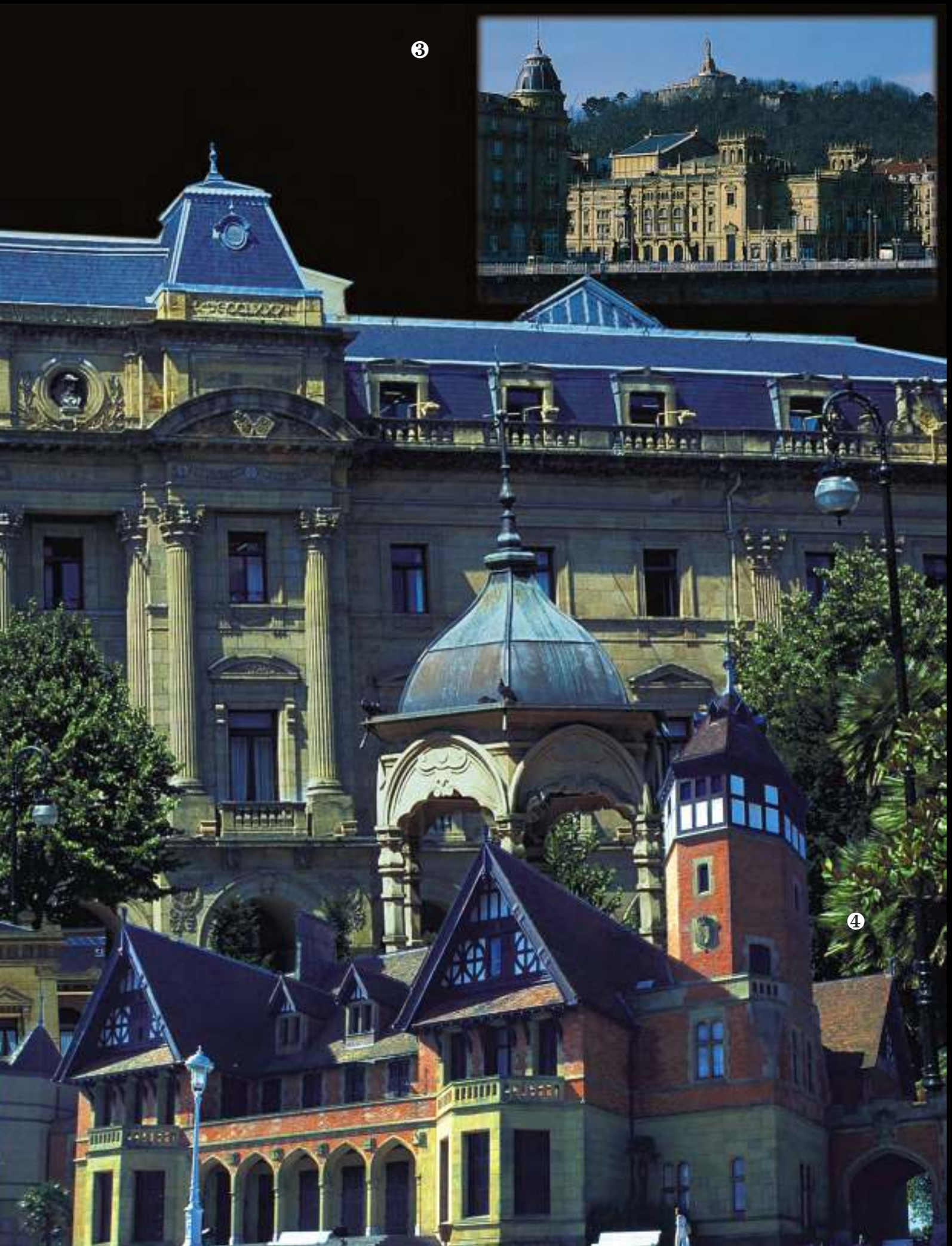

1.- Gipuzkoako Foru-Aldundia. Donostia. 2.- Donostiako Udaletxea.
3.- Maria Kristina Hotela eta Victoria Eugenia Antzokia. Donostia. 4.- Miramar Jauregia. Donostia.

IRUÑEKO
ZABALDEGIAK

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

Lehen zabaldegia.
Auzitegiaren fatxada.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Lehen zabaldegia.
Uren etxea,
neomudejar estiloan.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

txaren ertzean eraikuntza guneei eskainitako beste bat apartamentuetarako, biztanleen ekonomia mailaren eta hainbat motatakoen araberako antolatua zena.²³

Zabaldegiko lanen jarraipena eta garapena, 1867 eta 1897 urte bitartean Udal arkitekto izan zen **Nemesio Barriori** esker, eta 1870. urtetik bere laguntzaile eta 1909. urtera arte bere oinordeko izan zen **Jose Goikoari** esker egin ziren; hauexek izan ziren hiriarentzat hobekuntza garrantzizkoen arduradunak eta hein handi batean berauei zor zaie donostiar hiriburua zuzen zuzen den dotoretasuna, oreka eta xumetasuna, zeinari esker "gure hiri modernoetan hoberena, ederrena eta armoniaduna" bihurtuko duten.²⁴

ERAIKINAK

Arkitektura eraikuntza berari dagokionez, eraikin zibiletan ere aurkitu zuen neogotikoak bere atxikimena. Baina, erdiaror joera zorrotz bati buruz baino gehiago, XIX. mendearen azken urteetaz eta XX. g. lehenengoaz ari garenean, batez ere, eklektikotasun batetaz hitz egin beharko litzateke, zeinarekin arkitektoak sortzaile azaldu nahi luketela dirudien, historiako estilo ugarietan beren gustuko elementuak aukeratzen eta nahasten ahalmena izanaz.

IRUÑA. *Revival errenazimentuko* bat sumatzen da:

- Sarasate Ibilbidean altxatzen den **Justizia Jauregia**, **Julian Arteagak** egindakoan,
- **Serapio Espartzaren** traza gainean jarraitzen den **Zabaldegia**, **Karlos III.a kalera** irekiko duela, gerra zibilaren ostean, neoklasikorik deigarriena bihurtuko den **Gurutzaadako Martirien** zin-hitzeko tenpluarekin amaituko dena.²⁵

Erdiaror arkeologismo hau **Florentzio Ansoleagak** egin zituen hauetan baizik ez da ikusten:

- **Nikolas Santuaren** parrokiaren,
- **Saturnino Santuaren fatxada**,
- eta **Agustin Santuaren** eta **Lorentzo Santuaren elizetako** beste xehetasun batzuk.

Erdiaror mira berekin berreraiki zuen **Anjel Goikoetxeak** *Xabierko Gaztelua* eta bere *Basilika* berria eraiki ere (1890-1896).

DONOSTIA. Donostiako eraikinik deigarrienak hauexek:

- **Miramar Jauregia.** Neoerdiaror korronte arruntaren barruan eraikinik deigarrien eta bitxiena **Miramar Errege-jauregia** da, Erregina Erregeorde Mª Kristina Habsburgokoak erregeren familiaren udako bizitoki izateko eraikiarazi zuena. Eraikin-lana ingeles arkitekto **Seldon Wornum**-i eman zion, kokaleku bezala tokirik desiragarriena hautatuz: Kontxako ibilbidea bitan banatzen duela eta hondartzara zuzenean sar litekeen tontor leun bat duen gaina. Wornum-en trazari leial jarraituz, **Jose Goikoa** udal arkitektoak zuzendu zituen lanak 1888.etik 1893.era bitartean.

Ana-Erregina estiloa (Tudor arku galeria itsaso aldeko fatxadan, ke-irteera desberdinetako tximiniak, adreiluzko hormak leihoetako harrizko uztaitzeen kontrastean, eta abar), *Old English*-arekin (etxe aurre trianguluarretako

tinpanoetan eta dorre batzuetan zurezko bilbadurak, pilaredun galeriak eta zurezko kalostak fatxadetako batean, eta abar)²⁶ nahasian azaltzen da. Horrelaxe bereiziko da hiriko gainerako jauregi guztietatik, baina delako kokapen bakartiaren ezaugarri hau kontutan hartuz, asmatze ederreko bezala jo daiteke. Sarre nagusia Tudor arkudun atari aurre batetatik egiten da, adreiluz xakean bezalako apainketa duten bi pilare alboetan dituela. Udalaren jabegekoa da 1971. urteaz geroztik.

- **Satrustegi dorrea.** Ingeles errenazimentuko kutsu bera sumatzen zaio, britainiar abate-txe zaharretako arrastoak dituen **Satrustegi Dorre** honi; paisaia hostotsu eta berde baten erdian altxatzen da, Igeldo mendiaren ekialdeko maldan, hareharriz eginko hiru solairutako eraikina, bi dorre biki eta errematean almenak eta guztien gainetik, kokapen inbidia-garri eta bakartia ezaugarri dituelarik.

- **Kasino Handia.** Baina, Donostiako hiri eraikinen aurrean, mendearen azken hamarkadatan eraiki zirenen artean itxura eta esanahirik handienekoa **Kasino Handia** izan zen. Uda oporretako hiri bezala donostiar hiriburua hartzen ari zen garapen ikusgarriari enpresak, berezko eskakizun bati bezala erantzuten zion. Eta hirurogeiko hamarkadan Udalean hainbat eskakizun jaso ziren, atzerritarren enpresak barne, europar hiriburuaren baziren beste batzuk gandi zitzaizkion eraiki ahal izateko; 1880. urtean helburu hori zuen **Sozietate Anonimo** bat sortu zen arte. Lortu zena baino kokapen hoberik ezin aukera zitekeen, badiatik gertu sortua zen eta Alderdi Eder zeritzan parkearen aurrean.

Donostiako Kasinoaren Elkarteko zuzendari batzordeak lehiaketa baterako deialdia egin zuen, eta aurkezturiko hamabost proiektuetatik **Luis Aladrén** (aragoarra) eta **Adolfo Morales de los Rios** (sevillarra) arkitektoena izan zen aukeratua.²⁷ Proiektugileak Montecarlo eta Miarrizteko kasinoak bisitan ikusiak zituzten jada eta Donostiakoarentzat "solairuetan eta goragunetan izaera arin eta mugitua duten irtenune, behatoki eta terraza askoko etenak dituela begiradak erakarri eta aisia eta erosotasuna eskaini ditzakeena" aukeratuko zuten.²⁸ Hiru esparru zabal handi behar zituen: Udarako Zirkulua, Zirkulu iraunkorra eta Zirkulu pribatua.

Eraikinak, portuaren aurrean sarbide zuhur bat izateaz gainera, badu Alderdi Eder parke aldera ematen duen bere fatxada ederrean sarbide bikain bat. Horizontalean garatzen da, elkarzut sakoneran aurrera egiten duen erdiko gorputza duela, bere bi hegalean simetria ezin hobe markatuz. Bi solairu ditu, sotoaz gainera. Hauetako lehenengoan agertokia eta festa areto handi bat jarri zen, oso dotore apaindua. Bertara, atondo nagusitik eta batzuk jokorako, eta besteak irakurketarako, atsedenerako edo etxe-jauregiarako ziren hainbat alboko gelatik sartzen zen. Bigarren solairuan bertako kideentzat gordetzen ziren izaera pribatuko areto handiak zeuden.

Kanpotik begiratuta, fatxada handiaren edertasunagatik agertzen da deigarri eraikina. Beheko erdiko tartean hutsune handiak ageri zaizkio, sarbideetan arkuak osatuz, eta lehen-

23. Donostiako zabaldegiei buruz, ikus, Luis LARRAÑAGA BILBAO, "Historia de los ensanches". VV. AA.-n, *San Sebastián. Curso breve sobre la vida y milagros de una ciudad*. Donostia 1964, 93-105. or.; Mariano ZIRIQUIAIN GAIZTARRO, "La guerra de los folletos entre alamedistas y anti-alamedistas". *Ibid.*, 5-10. or.; Ana de BEGOÑA, "Segunda mitad del s. XIX. Reflexiones...". *Sancho el Sabio*-n, 1, 1991, 19-32. or.

24. F. CHUECA GOITIA, *Breve Historia del Urbanismo*. 164. or. eta hur.

25. XIX. mendeko Iruñeko zabaldegiei buruz ikus, CMN, V, 3. libk., 453-540. or.

26. M^o T. PALIZA MUNDUATE, "La importancia de la arquitectura inglesa del siglo XIX y su influencia en Bizkaia". *Kobie-n, ¿Arte Ederrak?*, 4. zbk., 1987, 65-100. or.

27. Aladrén hiriarekin zerikusi handia zuen arkitektoa izan zen, Kontxako Ibilbidean eraiki ziren jauregi txiki askoren egilea izan baitzen, izan ere. Donostiatik kanpo Bilboko Jauregi Probintziala eskatu zitzaion.

28. M^o Carmen RODRIGUEZ SORONDO, *Arquitectura pública en la ciudad de San Sebastián (1813-1922)*. Donostia 1985, 115. or.

go solairuan ere arku hauek errepikatzen dira, apur bat aurreratuak diren balkoi kurbatueta irekiz. Erdiko gorputz hau, multzoaren horizontaltasuna hausten duten bi dorre eder bikiak alboetan dituen da, eta hauen atzean, harmailetakoa kupula proiektatzen da. Bere neoerrenazimentu eta barrokoen aipamenean artean, ezin ukatu zaio berezitasunik eraikin honi (gaur Udalaren egoitza) donostiar hiri-multzoan jada beste saihestezinezko erreferentzi puntu dugunari.

• **Bigarren Irakaskuntzako Institutua.** Donostiako Zabaldegi berrian planifikatu behar izan zen beste eraikin garrantzizko bat **Bigarren Irakaskuntzako Institutua** izan zen. Eta Foru-Aldundiaren eta Udalaren arteko amaiezin ezkoa ztabaida eta alde zurretik eginiko lehiaketa baten ondoren, non bost proiektu aurkeztu ziren, Antonioren semea zen **Erramun Kortazar** eta **Luis Elizalde** arkitektoek diseinaturikoa aukeratu zen. Hareharrizko harlanduz eginikoa da 1897 eta 1900. urte bitartean eraikitako hau, hiru solairu ditu eta oinplano angeluzuzen baten gainean altxatutakoa, bere zutabe dorikoak behoko solairuan eta joniarrak solairu nagusian dituela, klasizismo monumentala berreskuratu ez du inolako desegokitasunik azaltzen Artzain Onaren plazan, non orduan bertan Erramun Kortazar arkitekto bera, katedralaren orratz kalatua bukatzen ari zen. Eginkizun desberdin askoren ondoren eraikinaren barrena birmoldatua izan zen orain gutxi *Koldo Mitxelena Museo* bezala.

Mendearen azken urte horietan eta eklektikotasun ber-berarekin beste eraikin publiko²⁹ batzuk eraikiz zihoazen Gipuzkoako hiriburuan, nahiz eta hauetako batzuetan modernismoa azaltzen hasia bazen ere, eta baita neurritz erabilitako hormigoit armatua bera ere.

Beste eraikin asko eta garrantzizkoen artean, **Jose Goikoa** udal arkitektoari zor zaizkio:

- **Amarako Eskolak,**

- bere lanik bereziena den **Probintziako Foru-Aldundiaren Jauregia** (1878-1885), Gipuzkoako Plaza itxi eta dotorezia ematen diona eta sute batetan desegina geratu zena; baina berreraikia izan zen **Luis Aladrén** eta **Adolfo Morales de los Rios** arkitektoen eskutik.

Jose Goikoari bere karguan **Joan Ramon Aldayk** ordezkatu zuen, eta honekin sartuko gara XX. mendean, non lehenengo modernista saiakerak egingo diren aldi berean eklektikotasun monumental alderako itzulera ere sumatu litekeelarik.

Hiriko Zabaldegien eraikuntza prozesua laburbilduz, Mª Carmen Rodríguez Sorondo donostiar hiri arkitekturaren aditua denak arkitektoen bikainen izenak idazten ditu: *Erramun Kortazar, Luis Elizalde, Domingo Agirrebengoa, Lukas Alday, Jose Gurrutxaga* eta *Frantzisko Urkola*. "Guzti hauek lan eklektiko eta monumental bat egin zuten, Kortazar eta Elizalderen eten laburraren salbuespenez, beren abiapuntutan desberdintasunik izan bazuten ere, nabariak direnak honako eraikin haue-
tan:

- **Arte eta Langintza Eskola** (D. Agirrebengoa),
- **Victoria Eugenia Antzokia** (F. Urkola),
- **Maria Kristina Hotela** (Charles Mewes)
- edo **Justizia Jauregia** (Jose Gurrutxaga).³⁰

GASTEIZ. Erdiaroan zeinuko arkitektura zibil erromantikotik azpimarragarri gutxi da Gasteizen egindakoetan, Donostiako hiriburuan 1813.go bere sutearen ondoren berre-raiki behar izan zenarekin alderatzen badugu. Revival izpiritu horrekin antzinako hainbat jauregietan burutu ziren birmoldaketa batzuk ekar ditzagun gogora.

• **Montehermoso jauregia.** Bere tokian eta garaian aipatu genuen, Montehermoso deituriko Álaba-Eskibeltarren antzinako jauregia mendeetan zehar izan zituen zeregin desberdinentatik birmoldaketa anitz jasan behar izan zituen zela. Artilleriako kuartel moduko erabilera 1887.ean utzi eta gotzain-jauregi bezalako egitekoa emateko Gotzaindegiak erosi zuenean Fausto Iniguez Betolaza arduratuko zen beharrezko ziren berrikuntzak egiteaz; eta nahiz eta angeluetan dorreak dituen erdiguneko etxartearen inguruan eraikuntzako oreka klasikoari eutsi bazion ere, gotiko aldiko hainbat apaingarri erantsi zitzaizkion.³¹

• **Rikardo Augustiren jauregia.** Pintoreskotasun eta modernotasun zantzuak zituzten gasteiztar eraikin berriak azaltzen hasiak ziren jada mendearen azken aldera. **Rikardo Augustiren jauregia** eklektikotasun deigarriago batez egindako lana izan zen, ikusi dugun bezala, Katedral Berriko traza ere agindu zitzaizen **Xabier Luque** eta **Julian Apraiz** arkitektoen lana den hau. Gerora *Probintziako Museo* bihurtu zuten Jauregia handinahi samarra azaltzen da gaur egun, errenazimentu eta barroko aldietako zantzuen amalgamaz dagoen bezala gehiegi apaindurik egonda.

BILBO. Eraikin eklektiko bezala izendatu behar dira, oraindik ere gordetzen duten monumentu itxura bereziaz jantzirik diren Bilboko eraikuntza handi batzuk ere.

• **Arriaga Antzokia** (1890). "Antzoki Berria" deitu zitzaion, leku berean zegoen "Antzoki Zaharraren" ordez, neoklasiko estiloan **Joakin Rucoba** eta **Frantzisko Hurtado Saratxoren** lana den erakin hori eraiki zutenean. Bere baitan, antzokiaz gainera, jatetxe bat eta kasinoa izango zituen eraikin bat antolatu zen. Lanak 1886.etik 1890.era iraun zuten. Elkarte pribatu baten kapitalaz eraikia izan zen, balio komertzial izugarria zuen udal lurretan eraiki bazen ere.

Frantses gustuko neobarroko multzo bat da, bere fatxada deigarria apaintzeko **Jose Soler-ek** erabili zituen elementuak Parisko Renaissance Antzokiko fatxadatik hartuak izan baitziren: zutabe mistoak, kariatideak, idibegiak, erlaitz luzeak, pilastrak, frontoi kurbatuak eta girlandak. Bi ohar erantsigarri: gerta zitezkeen suteak ekiditeko burdinaren erabilera bilbaturen eta eraikinaren euskarrietan, eta barrura sartzeko mota bikoitzetako sarbideak (aurrekoak eta saihestetakoak) bertara datorren jendearen kategoria ekonomiko desberdina adierazteko, zeinaren bidez bilbotar goiko burgesiaren aginpide ekonomikoaren sinbolo bihurtuko zen arkitektura monumental hura.³²

APARTEKO ARKITEKTURAK

*Miramar jauregia.
Donostia.*

Irudi erref.: M.N.E. Gipuzkoa, 177. or.

*Gipuzkoako Foru-Aldundiko
Jauregia. Donostia.*

Irudi erref.: Palacio de la Diputación Foral de Guipúzcoa, 6-7. or.

Arriaga antzokia. Bilbo.

Portugaleteko zubi esekia.

29. Ez dugu ukituko Zabaldegiko etxebizitza pribatuen eraikuntzako gai interesgarria, Udaletxeak onartutako arauen konplizetza bateratzeko ezinbestean sortu ziren arazoak, ez eta pertsona nahiz familien interesak eta iririkak ere. Ikus, Angel MARTIN RAMOS, "Labor de arquitectos y maestros de obras en los inicios del Ensanche donostirra". *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 345-360. or.

30. M.C. RODRIGUEZ SORONDO, O.c., 148. or.

31. Ana de BEGOÑA, O.c. 129. or.

32. Mikel BILBAO SALSIDUA, "Reatro Arriaga de Bilbao. La arquitectura como símbolo de un modelo sociocultural". *Ondare* 21ean, Donostia, 2002, 335-343. or.

BARNEALDE ERROMANTIKOAK

Bilboko Udaletxeko areto mozarabiarra.
Irudi erref.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

Bizkaiko Foru-Aldundia
Irudi erref.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

Bizkaiko Foru-Aldundia
Irudi erref.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

• **Udaletxea** (1884-1891). 1883. urtez geroztik udal arkitektoa zen **Joakin Rucobaren** lana da. Erabilgarria izateaz gainera, “hiriaren edergarri izango zen” eraikina diseina zezala eskatu zitzaion. Beste guztien gainera Rucobak fatxada jantzi behar izan zuen, erabili zezakeen sakontasuna motza zela ikusita “lurralde malkartsua zela eta horrek eskatzen zituen ebaketak zirela eta. *Loggia* bezala ulertu zuen udal balkoian jarri zuen ahaleginik handiena eta fatxada osoa, konposaketan duen nahaste-borrastea zela eta oso eztabaidatua izan zen eklektikotasun monumentalez diseinatu zuen. Egia esan, bada barroko lerroen nahasterik, errenazimentuko marrazki geometrikoen trazadunik: idibegiak, soin-enborrak, maskaroiak, irudi heraldikoak eta sarreraren alboetan diren alegoriazko estatuak (*Legea*, **Bizente Larrearen** obra, eta *Justizia*, **Serafín Basterrarena**); eta barren harrigarri bat ere badu, non erromatarren zutabeak, printze-eskailerak, pitxar rococoak, eta “Festa Sala edo Sala Arabiarreko margo leherketa, arkitektoaren “andaluziar” urteengatik bakarrik ulertu behar ez dena, baizik eta orduan nagusi zen ekialdeko eta exotikoaren aldeko modagatik emango dena”³³

• **Probintziako Foru-Aldundiaren Jauregia**. Bizkaiko Foru-Aldundiak, lehiaketa neketsu baten ondoren, bere egoitza berriaren eraikitzea, Donostiako Kasino Handiagatik sona hartu zuen **Luis Aladrén** (1890-1900) arkitektoaren eskuetan utzi zuen. Jauregi Probintziala eraikin dotore eta harranditsua da, fatxada sendoa eta bere lehen solairuan kuxindura gogorrez eta zenbait xehetasun rococo prestaturikoa, bizkaitar oligarkiaren ahalmen ekonomikoa bistaritzen duelarik, kapitalismoaren gainbalioei norabide artistikoa emanaz, artearen historiaren irakurketa marxista neurri batean bederen zuritzen duena.

• **Bizkaiko Zubia**. Bukatzeko aipa dezagun arkitekturakoa baino gehiago injinerutzako gertakari sonatua. Madrileko Erretiroko Leiarrezko Jauregia trazatu zuelako fama hartu zuen **Martin Alberto Palaciok** asmatu zuen *Areetako transbordadore zubiaren* irtenbidea; bere berezitasunagatik jeinu lana den honek, bere izena eman zion Eiffel dorrearen asmatzaile paristarraren laudorioak merezi izan zituena da.

Bilbok badu XX. mendaren lehen hamarkadatan arkitekto multzo eder bat, Bizkaiko hedapen ekonomikoarentzat berezitasun handiko herri eraikin ala pribatuak eraikiz zerbitzari izango zaiona, eta modernotasun garbiagoa dutenak direlako, aurrerago izendatu beharko ditugunak.

• **Butro gaztelua**. Erdiaroer gaztelu bat izan zitekeena baino urrunago eta euskal arimaren arrastoren bat duena da **Butro Gaztelua**, bere nagusia eta erdiaror Butroetarren oinordeko zuzena den Torrecilla Markesaren mandatuz **Cubas Markesak** eraiki zuen Gatika inguruko landan erdian (Bizkaia). 1879. urtean hasi ziren eraikin-lanak 20ren bat urte luzatu ziren. Zaharberritu berriz 1989. urtean egin zen, eta 1994. urtean turistentzat ireki. Hain bitxia den lan honek, historia honetan aipamen bat besterik ez du merezi, xebleke-

ria pintoresko bezala, non lan honekin Bavierako Luis II.aren garaira eta irudimenez gaztelutara eraman nahi gaituela dirudien.

• **HILDAKOEN BIZITOKIRAKO ARKITEKTURA**

Aurreko atalean aipatu genuen, XVIII. mendearen azken aldera jada, Karlos III.aren Agindua zela eta lehen hilerriak eraikitzen hasiko ziren Euskal Herrian. Aurrerago arau zehatzagoak emango ziren; esate baterako, hirigunetik ehun metro baino gertuago ez zitezela eraiki hilerriak.

Gutziz birmoldatuak izan ez diren antzinakoenetatik geratu diren bakar batzuetan, oraindik ere oso neoklasiko zehatzak diren egiturak hartu ditugu. Euskal kanposantuek, XIX. mendean zeharreko gustuaren garapenaren berri ematen dute. Klase dirudunak beren hildakoei eman nahi izan dien bizitokietan, mausoleo eta tenploteetan neogotiko estiloa azaltzen da gehien.

• **Polloeko Hilerria**. Donostian 1879.go kolera izurritea zela eta, Martin Santuaren auzoan zegoen hilerri txiki eta behin-behinekoa ixtera beharturik gertatu zen. Udal arkitekto **Jose Goikoarekin** egin zen Polloeko kanposantuen berriaren traza eraikitzekeo tratua. Behin betirako traza burutu baino lehen Bartzelona eta Parisko hilerriak ikustera joana zen.

Hilerrirako sarreran egin behar zen eraikina egiteko Elías Rogent katalan arkitektoaren lanetan inspiratu zela dirudi, orduantxe bukatu berriak baitzituen Bartzelonako Unibertsitateko eraikina eta Kontzilio-Seminarioa. Bere fatxadan jada azaltzen dira neoerromaniko eta neogotiko aipamen batzuk eta paleokristau zerrendako sinboloak dituen apaingarriak.

Mendearen erdialdera kanposantuetan mausoleoak eraikitzekeo ohitura hasia zen. Polloeko kanposantuetan arautegian arkitekto edo eraikin maisuei ematen zaie hilobi monumentuen proiektuak egin eta eraikitzekeo eskumena eta erantzukizuna. Ezaguna da Polloen jardun zen arkitekto zerrenda luze ederra.

Hilobi berrian lehenengo urteetako okupateetan eraiki ziren monumentuetan, nagusi dira oraindik klasiko kutsuko edergarriak; baina gerora, morfologia neogotikoaren elementuak azaltzen hasiko dira. Kapera erako hilobi monumentuak ugari dira, Polloeko kanposantuetan eraikuntzan bere gizarteko maila agertzeko posibilitatea ikusi zuen bezero jendeak ordaindutakoak.

Aipa ditzagun, arkitekto ezagunak egin dakoak izateagatik oroitzapen bat merezi duten monumentuak.

Esate baterako, Anton Luzuriagaren mausoleoa, 1879. urtean donostiar arkitekto fama-tua zen **Antonio Kortazar Gorriak** diseinatu izan zena. Mugimendu erromantikotik fantasiako eta alegiazkoaren alderako lekukoa dugu. Angeluzuzenezko oinplanoa duen kapera du, zeinaren fatxada nagusian erdi-puntu arku sarbidea azaltzen den. Gainerako fatxadak gezi-leiho moduko baoak erakusten ditu. Horma osoa inposta jarrai batek zeharkatzen du, non zartailuzko betelaren edergarriak txertatzen diren. Estalkia bi isurialde dituena da eta

33. M. BASAS, *Casa de la Villa de Bilbao. Primer Centenario 1892-1992*. T.V., 208. znb., XVIII. urtea, 1992.

frontoian arroseta itsu bat landu da. Xehetasun bitxi bat azaltzen da sarrerako atarian, lurreko bizitzaren alderdi iluna sinbolizatzen duen saguzar bikote batena, piztuera adierazten duten beste sinbolo batzuen kontrastean.

Katedral gotikoen sailetik hatutako forma eta elementuei buruzko ikerketarako eredu den beste mausoleo bat, bere burualdean bertikaleko garapena duen hilarri xume bat da. **Jose Klemente Osinalde** eraikin maisuak 1880. urtean gablete gotiko baten azpian aingeru otoizlari bat jarri zuen, defuntuaren betiko atsedenen alde ariko balitz bezala.

Oraindik ere erdiaror giro erlijioso eta erromantikoa gaude. Beranduago, modernismoaren sarrerarekin osagai plastikoak ere aldatu egingo dira, adierazpide sekularrago baten aldera, guztiz gizatiarrak diren atsekabe eta minarekiko sentimenduak gogoraraziz.³⁴

• **Derioko Kanposantua.** Bilboko hilerrikerik garrantzizkoena, Deriokoa, Mallonako bestea txikiegia geratu zela eta mendearen (1895-1902) azkeneko urteetako da. Beronen eraikuntza hiriaren zabaldegiaren garaiarekin bat datorrena da, ia guztiz. Beste kasu anitzetan bezala sare koadrikulatuaren egitasmoa onartzen, antzinako hirien planoetan bezala.

Arkitekturaz, **Enrike Epalza** arkitektoaren lana izan zen bertako antolamendua. Sarreran badu kapera arrunt bat, neoerromaniko eta neogotiko aipamenak dituen klaustroa duena; eta gero enterramendu kapera sail handi bat burgesiako familia dirudunentzat. Denetan hilobiaren kontzeptu erromantikoa bat bera da: edergarri eta apainketa berari eklektikotasunaren nagusitasuna azaltzen zaie. Ugari dira neoerromanikoak eta neogotikoak, baina badira baita errenazimentukoak, klasikoak eta egiptoarrak ere. Kapera hauetako zenbait dozenetako eskultura-lanei buruzko ikustaldi behatzaile bat garrantzi handikoa gertatzen da.³⁵ Entzute handiko **ertilariek** egindako eskultura lanak dituzte batzuk, hara nola:

- *Quintin Torrek* (zazpi eskultura);
- *Higinio Basterrak*, (hainbat),
- *Nemesio Mogrovejo, Paco Durrio, Joakin Lucarini*, eta abar. (beste zenbait).

Originaltasun handirik gabeak dira gehienak, ohiko eskemetan oinarritzen dira eta XX. mendekoak dira, batzuetan modernotasuna azaltzen delarik.

2.

■ ESKULTURAGILE ERROMANTIKOAK

Erromantikotzat jo daitezkeen euskal eskulturagileen aipamena egitea oso zaila da, ezinezkoa ez esateagatik, hitz honi esanahi oso zehatz bat eman nahi izanez gero, behintzat. Irizpide bezala, Auguste Rodin-en *–Infernuko Atea, Calais-eko burgesak, Ugolino eta bere semeak*, eta abar. – antzeko eskulturagileetan hain ageriko egiten den zorigaiztoko indarkeriaren eta energiaren gorapamenaren zaletasuna hartzen bada, ia ez dugu antzeko ezer aurkitzen une horretako euskal eskulturagileetan.

Hizkera erromantiko berari dagokionez, XX. mendearen jada hasierako hainbat ertilariren gehiegikeria formalak ez nolabait ere kronologikoki, espresionismo modernoaren adibide bezala baizik, erromantizismoaren mugen barruan kokatu beharra ez da gauza erraza.

Ulgergarri gertatzen da Barañano eta González de Duranaren *Arte en el País Vasco*-ari eskainitako laburpenean eskulturagile erromantikoei inolako atalik ez eskaintzea. Nolerebait data berantiarra den (1873) Bilboko erregistroan izena emandako hiru eskulturagile berterik ez ziren azaltzen: *Markos Ordozgoiti* gazteiztarra, eta *Bernabe Garamendi* eta *Adolfo Areizaga* bilbotarrak; horietako inork ez zuen lanbide horren barruan sona handirik hartu.³⁶

Frantzisko Durrio, Quintin Torre edo Nemesio Mogrovejo bezalako ertilariek, beren lanen data gogoan hartuta bederen, XX. mendea irekiko deneko mugimendu artistikoen artean erosoago izango dira.

Egia da, **Pako Durriok** urte luzeetan (1907-1933) Arriaga musikariaren monumenturako landu zuen *Musa*-n amets erromantikotik zerbait ikus daitekeela, eta oraindik ere “erromantizismo” garbiago bat ikus daitekeela egile berak Etxeberria (1903-1923) familiaren hilobirako altxa zuen *Kosme Santua buru-hezurra duela* espresionistan.

Nemesio Mogrovejoren lan batzuk kontentplazten direnean ere, erromantizismoaz hitz egin liteke, Bilboko Arte Ederretako Museoaren sarrerako ate ondo apaintzen duen *Orfeoren Heriotza* erliebe sendoan, esate berrako, eta Rodin eta Miguel Anjel-en oroitzapena berezkotasunez sortzen den beste batzuetan.

Lehenagotik ere ikusi dugu erlijio katolikoak Espainian, eta Europan oro har, nozitu zuen krisialdia, bere sentimenduzko eta erromantiko alderdian ez bazen ere, bai ordea bere gizarte eta politikako mailan bederen, ilustrazioaren emaitza bezala eta europar Estatu ia gehienek jasan zituzten astinaldien eraginez bezala. Egoera berri horren ondorioa, aldi horretan arte erlijiosoak nozitu zuen gainbehera izan zen. Eskulturaren historia egin nahi izanez gero, XIX. mendekoa hain zuzen, beste inon baino lehen ingurune profanoetan bilatu behar da. Ehun urteko honetako aditu plastikoek, arazo politikoez dardarazitakoek, beren lanbidean jarduteko arrazoiak eta zioak gai sekularretan topatuko dituzte.

Delako lan hauek deskribatu baino lehen, gai erlijiosoak ukituz halakoxe kalitate bat badutela iruditzen zaizkigunak azpimarra ditzagun.

● ESKULTURA ERLIJIOSOA

• **Tolosako Santa Marian.** Besteen artetik *Tolosako Santa Maria elizako alboetako aldareetan* buru izateko **Jose Piquer** eskulturagileari eskatu zitzaizkion *lau estatuek* aipamen berezi bat merezi dute.

1781. go sutearen ondoren eliza birmoldatzean Silbestre Perezek diseinatuak izan ziren sei kaperatatik lau betetzea zen gauza, aurreragoko orrialdeetan esan bezala. Tolosako eli-

ARKITEKTURA HISTORIZISTA

Butroe Gaztelua. Bakio (B).

Arteagako gaztelua. Kortezubi (B).

HILOBI ESKULTURAK

*“Berpizkundeko aingerua”.
Isidoro Uribealgorrena.
Mandas Dukeen Hilobia.
Loiolako Inazio Santuaren eliza.
Donostia.
Irudi erref.:
Parrokia de San Ignacio de Loyola, 32. or.*

34. María ORDOÑEZ VICENTE, “El romanticismo funerario en Polloe (San Sebastián)”. *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 399-413. or.

35. M^o A. FERNÁNDEZ, eta M^o del Mar ZURRURERO, “Eskultura y arquitectura en el cementerio de Bilbao”. *Kobie* (Arte Ederak), 4. znb., 1987, 115-158. or.

36. M. PALIZA MONDAUATE, “Marcos Ordozgoiti, una figura polémica de la escultura vasca del siglo XIX”. *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 416-426. or.

MONUMENTUZKO ESKULTURA

Martzial Agirre. *Okendo*.
Donostia.

Iruidi erref.: Iñaki Agirreren artxiboa.

Martzial Agirre.
Okendoren monumentua.
Donostia.

Iruidi erref.: Iñaki Agirreren artxiboa.

za-zainak beren parrokia edertzeko sona handiko ertilarien laguntza eskatzeko nahi serioa erakutsi izan zuten beti. Valentziarra zen José Piquer eta Duart³⁷ eskulturagilearengana jo zuten 1847. urtean, Karlos Santuaren Arte Ederretako Akademian eskolatu eta Erreginaren Ganbarako Eskulturagile (1841) izatera iritsi eta gerora Akademiako eskultura tailerreko Zuzendari (1844) izan zen honengana. Kezkatsu eta erromantikoa zen Piquer, Mexiko, Kuba eta Paristik barrena ibilia zen.

Bere tailerreko lagunekin batera, 1847 eta 1850. bitarteko urteak koloreanitzeko zura gainean eskatutako lau irudiri (“9 oin garaieran”) forma ematen aritu zen: *Joan Bataiatzaile Santua*, *Jose Santua*, *Paduako Antonio Santua* eta *Inazio Santua*. Piquer izaeraz erromantikoa bazen ere, Akademian izandako prestaketak gehiegi markaturik gelditu zen bere heziketa neoklasikoan. Bereziki espezializatu zen erretraturako abileziak detallismo preziosistara gehiegitxo bultzatzen zuen.³⁸ Hala eta guztiz, Tolosako bere lau eskulturetan argi eta garbi azaltzen da bere erromantizismoa.

Loiolako Inazioaren irudian ekidingo du Josulagunen fundatzaileari eman ohi zaion konbentzionaltasuna, eta sakon minaren eta barne mistikaren espresioa emango dio.

Bereziki erromantikagoa da jendeari erretrolikari ari den *Bataiatzailearen* irudia, bere idulki gainetik jaitsi nahi balu bezala, bere hitzutsuen bidez hebratar uzkurak astintzeko.

Jose Santuaren eta *Antonio Santuaren* irudiak konbentzionalagoak gertatzen dira eta hauek Piquerrek estiloan sarritxotan bere-berearen duen preziosismoa berrazaltzen da.

Nolanahi ere, uste dugu Tolosako Santa Mariako eskulturak hemeretzigarren mendeko historialariek eskaini diotena baino arreta handiagoa merezi dutela.

• **Iruñeko Katedralean.** Eskulturagile valentziarra zen Jose Piquer hau Tolosan bezain zuzen ez zen Nafarroan ibili, Iruñeko hirian *Frantzisko Espoz eta Mina jeneral famatuari hilobi monumentua* egiteko mandatua hartu zuenean ez baitzitzaion 45 urte lehenago Canovak Victor Alfieri poetari Florentziako Santa Crocen altxa zion monumentua kopiatzea baizik bururatu.³⁹

• XIX. MENDEKO EUSKAL ESKULTURAGILEAK

Erljiosoa ez den eskultura horren alorrean, gure hiriburuek zabaldegi bikainak ezagutu zituzten aldi horietan oroitzapenez ala apaingarritarako egin ziren hainbat obrak aipatu beharko dira.

1864.go urtarrilaren 14ko Errege Agindu batek herri monumentu guztien proiektuak Arte Ederretako San Fernando Erret Akademiaren azterketatik pasatzera behartzen zituen. Agindu horren ondorioa da, komentario historiko ala estetiko merezi duten ia lan guztiak estiloetan berdintasun bat azaltzen duten dirigismo estetiko eta ideologiko bat ekarri zuela, bai edukian nahiz hizkera formalean.⁴⁰

Baskonian altxatutako monumentuetan ohizko osagaia harria izaten zen, gertuko ha-

rrobietatik ateratakoa (Mutrikutik, Igeldotik eta abar.); baina Carraratik ekartzen zen marmola ere erabili ohi zen. Zenbait obra brontze urtuan eginak zira.

Ohikoa zen, Udalek ekimenaren aurrea hartu eta Herrian bertan jaiotako pertsonen ala herriaren ongileen ohoretan monumentuak eraikitzea, nazioko mugak gainditu zuen sona baldin bazuten bereziki, Getarian Joan Sebastian Elkanori ohoreak egiten eutsi izan zitzaion ahaleginak ongi erakusten duen bezala, 1800.urtean nabigatzaile ospetsuaren ohoretan eraiki zen monumentua Lehen Karlistada Gerran desegina izan bazen ere.⁴¹

Berezkoa bada ere Euskal Udal Herriko Etxeetan Herriko aintzei monumentuak eraikitzea nahiago izatea, ulergarria gertatzen da normalean beraien eraikuntzarako bertako euskal ertiliarik hautatu nahi izatea ere. Azkeneko erabakia ez zen beti hauxe izaten, ez baitziren ugari ere izaten ertilari onak. Arte Ederretako Akademiara zenbait alditan sarritasunez iristen ziren epai ezkorak ez ziren aldeko gertatzen bertakoen zaletasun horretan. Nolabaiteko izena, Euskal Herrian bezala kanpoan ere, irabazi zuten ertilarien artean Martzial Agirre aipatu beharko genuke, berari zor baitzikiogu, izan ere, zenbait oroitzapenezko monumentu.

MARTZIAL AGIRRE LAZKANO (1841-1900). Bergaran jaio zen hau, bere 22 urtetan Erromara joan zen bi urtetarako Gipuzkoako Foru-Aldundiak pentsioa eman ondoren. Italian gai erlijiosoko lan batzuk landu zituen, eta han adiskidetasun mina sortu zuen une hartako zenbait margolarirekin, Jose Villegas, Palmarioli, eta Eduardo Rosales-ekin; eta barzelonar Jeronimo Suñol eskulturagilearekin Florentzian barrena ibilia zen bidaian.

Rosalesekin izan zuen adiskidetasuna minagoa eta luzeagoa izango zen, zeinaren erretratuarako aldi batzuetan posatu baitzuen. Rosalesek ikusi bezalako eskulturagilearen aurregia ematen diguten erretratu horien bi oihaldordetzen ditu Donostiako San Telmo Museok.

Erromatik, Madrileko Erakusketa Nazionalera eskultura bat *-Ehiztaria-* bidali zuen, zeinarekin 1864. urtean hirugarren mailako domina bat lortu zuen, ospea eta mandatua ofizial batzuk ekarriko zizkion domina.

Donostian, 1875. urtean bere bizitokia kokatu eta Probintziako Foru-Aldundiaren faxada koroatzen duten soin-enborrak bereak dira: *Urdaneta*, *Elkano*, *Okendo*, *Lezo*, *Legazpi* eta *Urbiet*.

Erakusketa nazionaletan generoko lan batzuk aurkeztu zituen transzendentzia gutxi edo gehiago dutenak, hara nola, *Napolesko Jokalaria*, *Pilotaria*, eta abar.

• **Inazio Santuaren estatua.** Martzial Agirreren garrantzizko lehenengo lanetako bat Gipuzkoako zaindariaren ohorez egindako *Loiolako Inazio santuaren estatua* izan zen. Espainian sarritan ematen zen ertilariren bati agindutako lanak, lehenengo eta behin Erakusketaren batean erakutsi behar izatea. Hauxe gertatu zen *Inazio Santuaren* estatua honekin, 1867. urtean egileari Erakusketa Nazionalan

37. Jose Piquer eta Duart (1806-1871), José Piquer eta Montserrat-en semea, San Karlos Akademiako zuzendaria izan zenak bizimodu abenturazale samarra izan zuen, Mexiko, Kubara bidaiak eginez eta baita Parisen ere izana zen, non *Jeronimo Santu otaitz jarreran* lan bikaina modelatu baitzuen, gaur egun Buen Retiroko Etxean (Madril) ikus daitekeena. Bere Tolosako lanei buruz, ikus J. PLAZAOLAren, “Las esculturas de José Piquer en Santa María de Tolosa”. *Goya*, 235-236. or., 1993, 7-10. or.

38. Oso nabariaren agertzen da zehaztasun hau, gaur egun Madrileko Biblioteka Nazionaleko atondoan dagoen *Isabel II.aren* erretratuan, adibidez.

39. Plagio bat da argi eta garbi, Goya Nuñoren iritziz: “Kutxa, girlanda eta madailoiko hilobiratuaren irudia, nahiz dolu eta atsekabeturiko emakumearen irudia, plagioaren lekukoak dira, multzoan egoki ematen dutelarik, bestalde”. *XIX. mendeko artea*, A.H. 19. libk., Madril 1958, 170. or.

40. Carlos REYERO eta Mireia FREIXA, *Pintura y escultura en España, 1800-1910*. @átedra Argit., 1905, 42. or.

41. Nabigatzaile baten ondorengoak ordainduriko monumentua dugu, Filipinako Konpainiaren ikusle izan zen Manuel Agote Bonaetxeak hain zuzen ere, zeina aberrira itzuli zenean, alkate hautatua izan baitzen. Eskultura, Alfonso Giraldo Bergazek marmolez landua izan zen. *Ibid.*, 293. or.

merezi zuen Bigarren Domina eman baitzioten. Gipuzkoako Foru-Aldundiak 1868. urtean estatua hau eskuratu egin zuen Loiolako Dorretxearen aurrean kokatu ahal izateko. Urte horretan bertan idulki bat egin zitzaion harmailen aurrean basilikara begira jartzeko, eta baita babestuko zuen burdinazko hesia ere. Baina, Karlitatea Gerragatik eta beste gorabehera tar-teko zirela eta beronen inauguratze ofiziala atzeratu egin zen.

Ikastetxe-Santutegia bukatu zela eta (zeinaren eskuineko hegalak mende bat baino gehiago zeraman bukatu ezinean), 1882. urtean Santuaren irudia bere tokian jartzeko unea iritsia zela ikusi zen. 1882.eko maiatzaren 11ean gertatu zen hau. Idulki berri bat eraiki zitzaion, garaia goa, oinarri karratuaren gainean, zeinaren lau alderdian euskal lau probintzien armariak daramatzan grabaturik eta basilikara sartzeko harmaila handiaren lehen eskailburuan kokatu zen. Monumentuak gerora toki aldaketa bat baino gehiago izan zituen. Gaur egun Santutegiaren etorbidean aurkitzen da, Basilikatik 100 bat metrotara.

Marmolezko irudi bat da, bi metro dituen, ezaguna den aurpegiara adierazten duen Loiolako Inazio, tente, pentsalari jarrera lasaian dagoela, Santuaren beste irudietan ohikoa izan ohi zen barrokotasunaren mugimendurik gabea, bere ezkerreko eskuan Konstituzioen liburua eta eskuinekoan "Esaneko" leloa daraman bilkaria dituela, eta beste liburua bere eskuineko oinpean, heresien sinboloa dena.

• **Txurrukaren estatua.** Bereak dituen militar estatuen artean –*Espartero, Zumalakarregi,...*– **Mutrikuko** Udalak gurtzen duen *Kosme Damián Txurruka* Trafalgarko heroia-orenaren monumentua azpimarra dezagun.

Frantzisko Jabier Gómez eskulturagileak Mutriku Txurrukari monumentu bat egin behar zitzaionaren berri entzun zuenean marinelaren igeltsuzko estatua bat aurkeztu zuen, 1867. urtean Erakusketa Nazionalera bidali zuena bera, onartuko zitzaioela uste izanda, baina gutxietsi egin zen bere eskaintza lehiaketa baten alde jarrita. Aurrez aipatu ditugun eskulturekin gertatu bezala, hamarkada horretan gizarte eta politikako bizimodua asaldatzen zuten gertakari historikoek eragotzi egin zuten proiektu horren aurrerabidea eta ez zen abian jarri Nikolas Soraluze historialariak, bulztatuz, esku hartu zuen arte. 1882. urtean Loiolako Inazio Santuaren irudi monumentua Loiolan altxatzen ari ziren une berean, Martzial Agirrek Mutrikuko Udalarik bere txostena bidali zion estatua egitea onartzeko bere baldintzak jarrita. Bere proposamena lehendabizi artxibategian gorde bazen ere, "herriko semea" izateagatik onartu egin zitzaion, aldaketaren batzuk iradoki bazitzaizkion ere.⁴² Euskal almirante txit argia eskuineko besoa luzaturik, agintze jarreran, duin eta bare jarririk dago, ontzi-batailaren pieza sinbolikoak bere oinetan dituela.

• **Okendoren estatua.** Donostian, bere berreiriketa eta zabaldegiak zirela bide, oroitzapenezko ala besterik gabeko edergarritzko monumentuz kale eta plazak apaindu beharra sumatu zen, bat baino gehiago aipa ditzakegu baina ez dute halako arte berezitasun nabar-

menik azaltzen. Deigarriena *Antonio Okendo* almiranteari eskainitako monumentua iruditzen zaigu, lehendabizi Zurriola Ibilbidean eta gero behin betirako bere izena daraman plazan, Victoria Eugenia antzokia eta María Kristina Hotelaren artean kokatu zena.

Monumentu eder honen eraikuntza eta inauguratzea ere urte luzez atzeratu zen, zeren eta bere lehen harria 1865. urtean irailaren 5ean izan bazen ezarria, Isabel II.a erregina aurrean zela, monumentua ez zen inauguratu 1883. go. uztailaren 28ra arte, ia 20 urte beranduago arte. Bere finantzaketak⁴³ eragin zuen, hein batean behintzat, atzerapena, baina baita Martzial Agirre eta Madrileko Akademiako nagusien artean sortutako eztabaidak ere, hutsaren hurrengo gaiak zirela tartean, estatuak ereduaren aurpegia bakarrik ala janzkeran ere antzik izan behar ote zuen bezalako gai hutsalak mahairatu zirelako. Akademiaren txostenean adibidez, eskulturagileari hauxe zen egiten zitzaion oharra, Okendok "ez zuen inoiz armadurarik, ez korazarik, ez koraza-erdirik, ez inolako babesik jantzi eta lepokoa ere ez zen garaiko ezaugarria, eta bandera ere bere neurri handiagatik proportziorik gabea zen".

Estatua, harmaila batetan eta ezkutuz apainduriko lau pilare angeluar dituen idulki poligonal garai baten gainean kokaturik dago. Idulkiaren enborrak harrizko eta brontzezko osagaiak ditu: idazkunak, *Gerrako* eta *Itasoko* alegoriak, hainbat sinbolo eta ontzi-borrokak adierazten dituzten brontzezko bi erliebe. 10 m. neurtzen duen idulki korapilatsu honen gainean zutitzen da marinel txit argiaren irudia (5 m.-tako garaira duena), adore hitz jarreran adierazita, ezkerreko eskuan bandera eta zorrotik ateratako espata eskuinekoan daramala. Bere lerdentasuna mugimenduan eta bere janzkeraren bizitasun plastikoak halakoxe erromantiko kutsu bat ematen diote. Monumentua behin betirako eskulturarik gabe, brontzeztaturiko igeltsuzko bat erabiliz, 1894. urtean inauguratu zen. Behin betirako eskultura 1895. go. martxoan inauguratu zen.

BERNABE GARAMENDI (1853-1878). Zerrenda honetan gogoan hartzeko beste eskultura-gile bat da.

Bilbon jaioa zen, arkitekto familia batetan. Agrietan azaltzen denetik ez dugu bere gaztaroari eta bere arte prestakuntzari buruzko ezer. Italian barrena ibilia zela badakigu; baita bere ontasun eta eskuzabaltasunagatik ezaguna bihurtu zela ere; eta Bilbora itzuli zenean lantegia antolatu zuela eta bertan, bere maisuari bere mandatu guztietan lagundu zion Serafin Basterra zeritzan aurreratutako ikasle baten laguntza izan zuela. Serafin Basterra eta eskulturagile familia leinu batetako haslea zen Bizente Larrea izango dira Bilboko imajinagileen artean nagusienak mendearen azken urteetan.

Garamendik eginak dira:

- *Doloretako Ama*, errege jauregirako,
- *Santokristo bat*, Sebastian Borboiko jaunarentzat,
- *Doloretako Ama*, Montpelierreko Dukeentzat,
- *Gutziz Garbia*, Algortako Nikolas Santuaren elizakoa (Getxo).

MONUMENTUZKO ESKULTURA

Foruen monumentua. Iruñea.
Iruadi erref.: Sahats artxiboa.

42. Gregorio MUJICA, "Estatuas del País Vasco. Txurrukaren estatua Mutriku". E.A., III. urtea, 49. znb., (1973. ean berargitar.) 150-159. or.

43. S. MUJICA, "Estatuas del País Vasco: Estatua de Okendo". E.A.-n, 1913, 98-106. or. Jose Matxinbarrenak lortu zuen Udaletxeaz gainera Foru-Aldundiak eta pertsona pribatuek ere laguntza ematea; baina lantegia azken arte eramateko batzorde arduradunari lanak eten beharra gertatu zitzaion eraikin lanen garestitzea zela eta, horrela mendearen azken hamarkada arte ez zuelarik amaituta ikusiko.

1.- Okendo. Martzial Agirre. Donostia. 2.- Txurrukaren monumentua, Martzial Agirrerren lana. 3.- Inazio Santuaren estatua. Loiolako basilika. Martzial Agirre. Azpeitia. 4.- "Hiltzear dagoen galiarra", Martzial Agirrerena. Gipuzkoako Foru-Aldundia. 5.- "Arrantzale napoliarra". Martzial Agirre. Gipuzkoako Foru-Aldundia.

1.- Usandizagaren monumentua, Jose Llimona Bruguera-rena, Gipuzkoako Plazan. 2.- Mateo Benigno Morazaren monumentua. Benantzio Vallmitjana-ren lana. Gasteiz. 3.- Elkanoren estatua, Karlos Palaorena. Getaria. 4.- Elkanoren estatua, Ricardo Bellver-rena. Getaria. 5.- Diego Lopez de Haro, Mariano Benlliure-rena. 6.- Legazpiren estatua, Anizeto Marinas-ena. Zumarraga. 7.- Foruen monumentua. Iruñea. 8.- Iparragirreraren estatua. Urretxu. 9.- Julian Gayarrerren mausoleoa, Mariano Benlliure-rena. Erronkari (N).

FRANTZISKO BRINGAS

Jose Ma Iparagirre
Irudi erref.: Iñaki Agirriren artxiboa.

LUIS BROCHETON

Erretratoa
Irudi erref.: Origen y revolución de la pintura, 19. or.

EUGENIO AZKUE

Isabel II.a
Irudi erref.:
Gipuzkoako Foru-Aldundiko Jauregia, 29. or.

JOAN BARROETA

Alfontso XII.aren erretratu.
Irudi erref.: Euskal Magolariak I, 18. or.

44. M. PALIZA, *Bernabé Garamendi escultor bilbaíno, 1833-1878*. T.V. 297. znb., Bilbo, 1999. go iraila.

- *Gurutze-bidea*, Bilboko Nikolas Santuaren elizarako; zeinetatik *Santokristoa* eta *Lapur Onaren* irudia gorde diren.
- Bere **erlijiozko lanetatik** *Begoñako Basilikarako* egin zituen hamabi **Apostoluen** saila izan behar zuen hoberena (bere pulpituaz gainera). Berezko neurrian eta koloreanitzeko zurean tailatu eta modelatu bikain batez jantzitako sail honetako irudiak, sakabanatu egin dira eta batzuk galdu ere bai. Gorde direnen artean, *-Tomas Santuarena* eta *Pedro Santuarena*— argi ikusten da Garamendik bazuela nahiko gaitasun, beti ere erromantikotasun oso neurtu batez, aurpegiei adierazkortasuna emateko; nahiz eta azken epai bat ematen erraza izan ez, bere laguntzaile *Serafin Basterraren* esku hartzea zenbaterainokoa izan zen ezagutzen ez dugulako.

Hilobi mausoleo batzuetan ere lan egina da Garamendi (Ramales de la Vitorian, Kantabria eta Deban). Alor honetako bere obrarik garrantzizkoena **Lekeitioko Jose santuaren elizan** (antzina Lagundiarena) **Uribarren familiaren hilobia** da. Hilobi horretan eskulturagileak bi etzandako irudi landu zituen, senar-emaztek, agure eta haur baten beste bi irudi zituela (senar-emazte defuntuaren karitatezko lanaren oroiterazleak) eta betiereko sariaren sinbolo bezala, koroa eskainiz hilobiaren gainetik altxatzen den aingeru polit bat.

• **Astarloaren monumentua**. Izaeraz erlijiozkoak ziren lan hauetaz gainera, Duran gon euskararen ikerkuntzan bere bizitza eskaini eta hizkuntzari buruzko lan garrantzizkoak argitaratu zituen euskaldun poliglota eta filosofo txit argia izan zen *Paulo Pedro Astarloaren* monumentuaren gauzatzea eman zitzaion. Egitasmoa, 1885. go urtarrilaren 23an harpidetza bat ireki zuen Batzorde batek bultzaturikoa, hain zuzen, zeinetan kantitate desberdinekin, Bizkaia eta Gipuzkoako Foru-Aldundiak, beste erakundeak eta bakarkakoak hartu zuten parte. Garamendik aurkezturiko egitasmoa, beste proiektuekin batera lehiaketa bidez onartua izan zen. Eta monumentua 1886. go uztailearen 14ean izan zen inauguratua; eta beste monumentuetan gertatu den bezala, beren kokamena zabaldegien eta gainerako hiri-birmoldaketen arabera aldatua izan da, horrela, Astarloaren monumentuak Minondoko Lora-tegian kokatuta bukatu zuen.

Ertilariak bere pertsonaia zutik adierazi du, jarrera lasaian, sotanz jantzita (apaiza zenez); tolesduren egokitasuna nabaritzen da eskulturan, dinamismo erromantikoa ekiditen eta aldiz, gotiko berantiarreko eta errenazimentuko estiloaren zehaztasuna bilatuz.⁴⁴

• **ATZERRIKO ESKULTURAGILEEN LANAK**

Enkargu hauetarako herrian “bertako ertilari” lehenatasuna eman nahi izaten zitzaizela suposatuz, bistakoa dirudi bertako eskulturagile onetan urritasuna izango zela, gaur egun euskal hiriak dotoretzen dituzten monumentu eta eskulturak egiteko zenbaitetan kanpoko ertilariengana jo behar izateko.

Gipuzkoak baditu mendearen bi hamarkada hauetan jasotako hainbat monumentu, eta ho-

rren ondorioz, garai horretan modan zegoen izaera erdi erromantiko erdi errealista dutenak.

• **Elkanoren estatua**. **Getarian**, isabeldar garaiko (1861) **Karlos Palauren** lana zen *Elkanoren* oroitzapenezko brontzezko monumentu bat baten *kai*an, lehenago aipatu bezala, Alfontso Giraldo Bergaz-ek landua eta karlisten gerratean desagertutako beste marmolezko baten orde z jarria izan zena. Palauren eskultura lehenbizi kaiaren aurrean jarri zen (Elkano Plaza txikia); gerrate zibila amaitu zenean Donostiara ekarria izan zen, *Baleares* ontziko hildakoen oroimenez itsas aurrean kokatzeko, Paseo Berrian, hain zuzen; gerora Getariak galdegin zuen eta berriro bere lehenagoko kokalekura itzuli behar izan zuten.

• **Elkanoren estatua**. Baina badu kalitate hobego baten jabe den Elkanoren eskultura bat **Getariak** *Udaletxe aurrean*. Gobernu zentralak 1888an **Ricardo Bellver** eskulturagileari nabigatzaile ospetsuaren marmolezko estatua bat eskatu zion. Eskulturagilearen semea zen Ricardo Bellver valentziarrak, Gaya Nuñoren iritzi “XIX. mendeko azken hereneko eskulturagilerik osoena eta jantzierna zenak” 1876. go Erakusketa Nazionaleko Lehen Domina irabazia zuen eta bere *Aingeru eroria* (Retirokoa, Madril), Lozoyak “etsitako Laocoon-te” bezala izendatu zuen lanarekin sona handi bat iritsi zuen gizartean. Bellverrek marmol zuriz landu zuen Elkanoren estatua bat, jarrera dinamiko eta heroikoan, itsas ekimenak sinbolizatzen dituzten gauzak oinetan dituela. Egilearen sinadura darama eta 1934 Getariari emana izan zitzaion Estatuko ministroaren eskutik eta Udaletxeko plazan kokatu zen.

• **Iparagirriren estatua**. **Urretxun**, (Gipuzkoa) berriki hil zen (1881) herri kantari ospetsua zen *Jose Maria Iparagirri*ren monumentu bat jasotzea erabaki zuen. Estatua **Frantzisko Font i Pons** eskulturagileari eskatu zitzaion, zeinak 1889an bere Madrileko lantegian landu zuen. Herriko batzar batek aztertu ondoren, Urretxura eramana izan zen eta berun-koloreko marmolezko idulki garai baten gainean plaza nagusian kokatu, Mañariko harrobitik ekarritako marmola zen. Estatua 2 m.-tako garaiera duena eta marmol zuriz egina da. Modelatu egokia du, badu dinamismo erromantiko puntu bat eta pertsonaia herriak sentitzen zuen bezalakoxea da, heroitasunezko keinurik gabea eta herriarekiko gertutasuna agertuz: Peña y Goñi idazleak monumentuaren inaugurazioan esan zuen bezala, “ez da gerrari hura... ez eta jakintsu hura ere. Herriko seme behartsua da, nekazari apala, erromesa, paria. Abarka latzak oinetan, galtza motz arruntak soinean, artile-harizko gerrikoa, eta menditarren lihozko atorra, aitzurra eskuin aldean eta gitarra ezkerrean”.

• **Legazpiren estatua**. Urte horietan bertan (1890), Filipinak uhartetako konkistatzaile eta kolonizatzailea izan zen herriko seme *Miguel López Legazpi* txit gorena zutitza erabaki zen **Zumarragan**. Lehiaketa baterako deialdia egirik, lehen hiru sariak segida honetan eman zituen Epaimahaiak, lehendabizi *Anizeto Marinas*, *Martzial Agirre* gero eta *Mateo Inurria* ondoren.

Segoviarra zen **Anizeto Marinasek** (1866-1953) Erroman ikasi zuen eta han Lehenengo Domina bat irabazia zuen. Beste sari asko ere iritsi zitzaizkion; eta bizitza luze eta oparoa izan bazuen ere, hemeretzigarren mendeko idealei leial izan zitzairen beti. Legazpiri eginiko monumentua 1897. urtean inauguratu zen. Egileak sinbolismoa jarreran eta adierazi zizkion gauzetan aurkitu zuen: Aurreratu txit gorenaren keinuan gurutzearen bidez iraulitako idoloen gaitzespena adierazi nahi izan zuen, hiri-gutuna kristau legearen izaera baketsuaren enblema izango litzateke, ezpatak lege hori defendatzeko borondatea agertu nahiko zuen eta burua estali gabe izateak Jaungoikoarengana begirune eta esker ona.⁴⁵

Pertsonaia garaikidea denean edo bereganako oroimena berria denean argi dago tankeak errealistagoak direla. Norbere ondoan bizi izandako lagun haiek adabaki erromantikoz mitifikatzea ez da gauza erraza.

• **Usandizagaren monumentua. Donostia.** Monumentu akademiko zale bat gogoratuko dugu XX. mendean sartuz, halaz ere miraa erromantiko bat iradokiko diguna. **José Llimona Bruguera** katalan eskulturagileari Orfeo donostiarrak galdutako musikariaren oroimenez agindu zion Jose Maria Usandizagaren (1916) monumentua da. Eskultura Gipuzkoako Plazako berdegune batean dago zutik. Eskulturagileak ertiliararen soin-enborra zutabe joniaren baten gainean kokatu zuen, zeinaren fustean lira sinboloa ikus daitekeen, bere heriotzak sortutako atsekabea gogoratuz, idulkari bizkarra ezarritako dagoen negar-kantari baten ondoan.⁴⁶

• **Morazaren estatua. Gasteizen Venancio Vallmitjana-ri,** Gorteetan Euskal Foruak sutuki defendatu zituen politikari, legelari eta euskal diputatu izan zen *Mateo Morazari* (1817-1878) monumentua egin ziezaiola eskatu zitzaion. Vallmitjana bi anaietatik (Venancio eta Agapito) Venancio izan zen herrian estimatuena, bere anaia gazteagoa, Agapito, geroa eskultura modernoa izango zen horretan iaioena eta irekiena zela badirudi ere. Morazari Venancio Vallmitjanak egin zion monumentua 1895. urtean inauguratu zen. Lorategiak dituen gune batetan kokaturik da gaur egun Probintziako Foru-Aldundiaren plazaren alde batean. Metroa duen idulki baten gainean, zutik dago pertsonaia, zutitasun baren, eta besoa luzatuta hitzaldia ematen bezala.

• **Diego López de Haroren estatua. Bilbo.** Eskulturagile bezala XIX. mendearen azken hamarkadan **Mariano Benlliure-k** iritsi zuen sona handia, monumentu ofizial nahiz pribatuko mandatu gehien jaso izateko balio izan ziona, zalantzarik gabe giza irudia ia argazkitakoa den xehetasunez deskribatzeko bere gaitasunari zor zion. Berezitasun hori nabaria izango da, baita ezezagunak zaizkigun pertsonaia historikoei eskainitako irudietan ere, oso adierazkorra izango delarik Bilbon *on Mariano López de Harori* eginiko estatuan, zeinaren monumentua 1890. urtean izango zen inauguratua. Urte horretan bertan erakutsi izan zen eredia Erakusketa Nazionalean. Zabaldegaren lanak zirela eta eskultura hainbat lekutan ibili zuten orain kokatu, orain eraman, oinarri finkoen gainean Plaza Borobilean koka-

tua izan zen artean. Zoritzarrean, txikiagotua ikusten da, bizkaitar hiriburuko eraikinik handienez inguratutik baitago, izan ere.

Idulkian, erliebe batek Algecirasko guduan bosgarren Bizkaiko Jaunaren bizitzak izan zuen amaieraren berri ematen du. Idulki garai gainean bakarti on Diegoren irudia, hiri-gutuna ematen ari den unean adierazitakoa –Logroñoko Forua–, horrela agertuz, 1300. urtean fundatu zela Bilboko hiribildua.

• **Truebaren estatua. Bilbo.** *Antonio Trueba* idazlearen eskultura ("Kantuetako Anton"), Bilboko Udalak Albia Plazan kokapena eman zitzaionean, herri goraiamenak irabaziko zituen berriro ere **Mariano Benlliurek**, halako errealtasunez adierazten jakitegatik herri idazlea, eroso eserita, zangoak gurutzatuta, jarrera guztiz lasaian. Ohorezko domina jaso zuen Erakusketa Nazionalean eskulturak 1895. urtean.

Nafarroan ere eraiki ziren mendearen bigarren erdi honetan oroitzapenezko monumentu batzuk, bere zabaldeen eraikuntzak zirela eta; baina ez dute arte kalitate handirik. Hurrengo mendera arte egon beharko da, Fruktuoso Ordunaren eskulturen zain, benetako sorkuntzak hitz egin ahal izateko.

• **Foruen monumentua. Iruñea.** Hala eta guztiz ere, aipa dezagun Iruñeko Foruen Pasealekuko monumentua, zeinetan **Manuel Martínez Ubago** arkitektoak, Nafarroan Modernismoaren haslea izango denak eskulturak diseinatuko dituen (1896), bai beheko zatikoak –*Justizia, Historia, Autonomia, Bakea* eta *Lanaren* alegoriak– nahiz idulki garai baten gainean, multzo osoa errematatzen duen: Nafar herriaren *Askatasunen Madonna*.

• **Gayarrerren hilobia. Erronkari.** **Benlliurek** berak ere arrakasta handia izan zuen bere hilobi monumentuetan. Famatuenetako bat Nafarroan aurkitzen da. Gayarrerren hilobia da *Erronkariko hilerrian* dagoena (1896). Ez zaio berezitasunik falta ez eta ikusgarritasun erromantikorik ere, hainbat osagaiez eratua dagoen multzo honi: marmol zurizko sarkofago handi bat, neoerrenazimentuko frisoa, *putti-z* apaindurikoa, brontzezko hiru aingeruk hegoak zabalik dituztela, tenore txit gorenaren hil-kutxa ateratzen dute zeru aldera altxatuz.

3.

■ MARGOLARI ERROMANTIKOAK ETA ERREALISTAK

Arte mailan oso estimagarriak ez badira gertatzen ere XIX. mendearen azkeneko hamarkaden aurrekoa euskal eskulturagileen lan apurrak, ia gauza bera esan behar da margolanei buruz.

Argi dago mende honetako lehen erdiko euskal margolarien buruz ikerketak egin nahi dituen historialariak, ikusi dugun bezala, penintsula iberikoan Euskal Herriko Adiskideen Erret Elkarteek babestutako Margolaritzako Gela haietako ikasleen nominetan bilatzea litzatekeela. Gela haietatik ez al ziren aukeraturitako ikasleak profesionalki artean jarduteko gosez irten? Egia da zorigaiztoko ehun ho-

MAMERTO SEGUI

Nero Zentauroaren heriotza.

Latsarria.

Sebaska hutsa.

Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 595, 216 eta 217. or.ak.

ANTONIO Mª LEKUONA

Loiolako Iñigo Iruñean zauritutik.

45. G. MUJICA, "Estatuas del País Vasco. Estatua de Legazpi". E.A., 50. znb., 34-43. or.

46. M. PEÑALBA, "Monumentos y esculturas en vía pública". Donostia. *Ondare* 21ean, Donostia 2002, 427-434. or.

JOSE ETXENAGUSIA

Kalbariora iristen.

Veneziako Markos Santuaren Plaza.

Andrea balkoian, haizemailea duela, Venezia.

Amaia.

Paisaiak Erroman.

Bizkaiko Ermandadeen Konstituzioa.

Alegia. Hegan doa denbora. Bizitza.
Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 509-519. or.

Bilboko Udal Liburutegiko sabaia.
Irudi erref.: Hiriburuak, Bilbo, 284. or.

rretako lehen urteetako egoerak, Baskonian arazo gatazkatsuek josiak izanik, ez zituela ibilbide errazak eskaintzen halako zeregin noble eta doanekoetan jarduteko. Hala eta guztiz ere, bada bide horietatik miatu duenik ere eta ziurtatu ditu hispaniar lurraldeetan sakabanaturik ibili diren margolari eta eskulturgile profesionalen artean euskal izenak. Llano Gorostizak norabide horretan ikertu zuen margolaritzako euskal ikasleen sakabanaketaren gertakaria egiatzat emanaz eta elkartu nahi izatearen lehen saiakerak erakutsiz.⁴⁷

FANTASIATIK ARAUETARA. Gauza jakina denez, mendearen erdialdeko Europa erromantikoan, historiako, literaturako, bibliako eta mitologiako gertaeren oihal galantez herri eraikinetako, jauregi pribatuetako eta azkenik museoetako hormak estali zituen izurrite historizistaren aurkako erreakzio bat sortu zen. Erreakzio horrek historialariek “errealismo” bezala izendatzen duten estilo berri bat eragin zuen. Arreak garaiko kezkei eta arazoei ematen zien erantzuna zen. Egia denez, ez zen falta gogoak grina beroz eta mira erromantikoz betetzen zituen astinaldi politiko eta gizartekorik. Baina, denbora berean, bi ala hiru hamarkadatan makinak hiritarren arteko bizimodua aldatua zuen: baporea, trenbidea, helizea, metalezko itsasontziak, telegrafoa, telefonoa eta abar. Zientzia aplikatuek eta pentsamendu positibistak adimenaren metafisika eta oroimenaren nostalgia alde batera baztertzen ziharduten. Ez-kortasun erromantikoari Aurrerapenaren erlijioa baikortasuna jartzan zitzaion aurretik. Edozer zitekeen gauzak “diren bezala” begiratu gero. Fantasiaren ordez behaketa gailendu behar zitzaion; pentsamendu abstraktuari, baikortasun praktikoa.

Jarrera horrek arte sormenean islatu behar zuen; ez literaturan bakarrik (B. Pérez Galdós, Ch. Dickens, G. Flaubert, E. Zola eta abar) baita arte plastikoetan ere. Margogintzan, fantasiako ametsetan inspiratetik irtengo dira paisajistikak, eta begien aurrean duten egia zehatzaren berri ematen hasiko dira: gizona eta bere ingurunea. Frantzian errealismoaren buruzagi handienetakoa batek, hara zer zioen: “Pintura funtsean arte zehatz bat da eta ezin daiteke badiren gauzen, gauza errealen adierazpen baizik izan”.

Mendearen erdiguneko urte horietan aurkituz joan ziren argazkigintzaren asmakuntzak eta erreproduzio anizkunaren baliabideak asko lagundu zuten jarrera estetiko hori bera bultzatzen. Argiaren inguruan, argazkigintzaren asmakuntza aldera gidatu zuten ikerketa zientifikoak, eta argiaren fenomeno eta bere espektro komatikoaren deskonposatze inguruko esperimientuek biziagotu egin zuten errealtate materialaren ikuskerari zegokion guztia-rikiko ardura.

ERREALISMOA. Mendearen erdialdera, artean baziren historiako koadroenganako beren berotasun leiala gordetzen zuten ertilarri erromantikoak. Baina, beste asko, pertsonak eta gauzak beren *errealismo* horretan margotzen hasi ziren; eta goiko burgesiak menderaturiko gizarte hartan *erreturatugintza* errealistak sinestezinezko gorakada ezagutu zuen; eta horrekin batera, bere ingurune naturalak, *paisaiak*.

Gerora, argiaren aldagaien arabera formen desintegratze fenomenoak eragiten zien ikus inpresioak baino berezko gauzen egiturari arreta gutxiago eskaini zioten ertilarriak etorriko ziren. Abizenek *Inpresinistak* deitzen ziren. Erantsi diezaiegun euskal margolari hauetako batzuk beren bizitza luzeak aldi estilistiko guzti hauek lantzeko aukera eman ziela, bat bestearen atzetiko aldietan.

Beste alde batetik, aipatu jarrera hauek nor-tasun handiz eta sendotasunez sakondu ez zuten ertilarriak ziren. Beren ibilbidea XIX. mendearen erdialdera hasi zuten euskaldunen artean, (agian Zamacois-en salbuespenez) ez dirudi bikaintasunik inork lortu zuenik, arte sormena deitzen dugun horren barruan. Erromantikoak ala errealistak ziren, ia denak joera gelditi eta kontserbatzaileek baldintzaturik gelditzea onartu zuten, hara nola, kostunbris-moak, lokalismoak, genero-pinturak eta herri ikonografiak. Joera berrietara apur bat irekitzen baziren, salbuespenezko gutxitan ezik, europar ereduak jarraitzea mugatzen ziren. Honen ondorioz, urte horietako euskal izanik apenas aipatu dezakegun, egungo bibliografian ospetsu eta bikain deiturak merezi duenik. Egiatan, XIX. mendeko espainiar margogintzaren historiako eskuliburuetan, Anselmo Ginea eta kale egin zuen Zamacois-entzat bi lerrotako aipamen batzuetatik kanpo, Dario Regoyos eta Adolfo Guiard izenak besterik ez da jasotzen, hauek gerora “Euskal margogintza eskola” deitua izango denaren askapena iragarriz XX. mendean sartuko diren pertsonaiak direlarik.

Beren arte mailako prestakuntzari buruz, mendearen erdialdera heldutasuna iritsiko duten belaunaldi horretako ia euskal ertilarri guztietaz, gauza bera esan liteke. Beren jaioterrian oinarritzko heziketa bat jaso ondoren, Madrilera joaten ziren Arte Ederretako San Fernando Eskolara ikasketa praktikoa burutzera; gero batzuk, zorionekoan beka batekin Erromara ala Italiara joaten ziren, eta oso bakar batzuk besterik ez Parisera.

San Fernando Eskolatik 1847 eta 1857. urte bitartean euskal ikasle mordoska bat pasa zen, dozena eder bat. Beren ikasketak 1847. urtean han hasi zituzten gipuzkoarrak izan ziren Luis Brochetón eta Eugenio Azkue; hurrengo urtean, Bilbotik etorritako Pancho Bringas, eta Julian Arzadun Bermeokoa.⁴⁸

Hurrena etorri ziren urteetan honako gipuzkoar hauek Antonio Mª Lekuona (Tolosa-koa), Antonio Etxaniz (Getariakoa), Julian Martinez donostiarra, eta Joan Barroeta, Eduardo Zamacois, Zipriano Otaola, eta Ramon Elorriaga bilbotarrak, azkeneko hau izan zelarik belaunaldi horretan Eskolan sartu zen azkena (1857.ean).⁴⁹

BI MARGOLARI

Nazaretarrez hitz egiten hasi baino lehen, oroitzapen bat eskaini diezaiegun beren aurretik izan zituzten eta bai kantitatez nahiz kalitatez lan kaskarra egin zuten bi euskal margolari.

LUIS BROCHETÓN (1826-1863), donostiarra zen, eta Arte Ederretako San Fernando Eskolan zegoen aldi berean Antonio Gómez eta

47. Pintura Vasca, Bilbo 1965, 23-26. or.; ikus baita ere Ana Mª SAINZ GIL, “Los artistas que nacieron y/o trabajaron en el País Vasco durante el siglo XIX, a través de la obra de Mariano Ossorio y Bernard, Galería Biografica, etc.” *Kobie* (Arte Ederak), 8.znb., 1991, 43-92. or.

48. Margolari honi buruzko erreferentzia laburrak 1875. urtean hasiko dira eta Hirugarren Karlista Gerra hasia dela eta Pontevedrara lekualdatu zela esateko besterik ez dira izango.

49. M. LERTXUNDI, “Purismo y nazaretismo en los pintores vascos”. *Onbare* 21ean, Donostia 2002, 389-397. or.

Cros-en lantegian sarritan izaten zen, honekin hartu zuelarik garaiko pertsonaien erretratuak egiteko trebetasuna eta ziurtasuna: On Alejandro Oliván-ena, Mc Crohon Jeneralarena, eta Mendoza Cortinarena.

Margolan hauetako batzuk 1850. urteko Erakusketan azaldu ziren; eta beste batzuk bera hil ondoren kanporatu: *Maitagarriak*, *Marinela jolasean*, *Santurtziko oroigarriak*... Padroko Museoak gorde ditu Espainiako Erregeen kronologi Segida batetako bere erretratu batzuk. Zoritxarrez, gazterik hil zen 37 urte zituela.

FRANTZISKO BRINGAS (1827-1855), zenbaiten iritziz euskal margolan garaikideen abiapuntu den hau, erabat euskalduna zela ere esan ezin dezakegun hau Ciudad de Mexikon jaioa zen eta gurasoak santandertarrak zituen. Hemen aipamen bat merezi badu, familiako buruzagiak bere lantegia Bilbon finkatu eta Kontratazio Etxeko Kontsul kargua betetzera iritsi zenean, Pantxo Bringas gaztea (horrela deitzen zitzaion hirian) bere adopzio-aberriko bizimodura berehala egokitu zelako da. Pablo Bausac eta Sobrino arabar maisuaren Bilboko akademian arte munduan lehen urratsak eman ondoren, bere aitak ikasketak burutzera Madrilera bidali ahal izan zuen Arte Ederretako San Fernando Akademiara. Urte pare bat iraungo zuen aldi horrek; bere promozioko lagun artean entzutea iristeko nahikoa izan zen. Bilbora itzuli zenean, erromantizismo piktorikoaren jarraitzaile iraun zuen beti, pintoresko eta kostunbrista generoari beti leial izanez.

Delmas inprimategiak litografia-albuma argitaratu zion zezenketa gaiez osatua; bera izan zen Bilboko feriarako zezenen kartelak egin zituena. Bringasek ez zuen herri-gai hau utzi bere bizitzak iraun zuen aldi laburrean: Arratia eskualdeko ohiturak, euskal ala andaluziar tankerak, landa eszenak eta zezenketak.

Gaixobera zen, eta hemoptisis gaitzak ukiturik Pantxo Bringasek Pirinioetako erietxe batetan (Eaux-Bonnes) egon beharra izan zuen, handik gutxira 28 urte zituela Bilbon hil zelarik.

Bere bizitza laburra izan bazen ere ugaria izan behar zuen bere emaitzak, olioiz nahiz akuarelaz (maisutasun bereziz landua zuen teknika berau), baina sakabanatu egin zen partikularrek erosi ondoren. Bere marrazkiak Emiliano Arriagak *La Pastelera* zeritzan liburuan bildu eta argitaratu zituen, XIX. mendean Bilbo nolako zen ilustratu nahiz, horretarako marrazkilariaren lanak zituen orri-zorro handi bat erabili zuen.

Bringasen koadrorik ezagunena *Iparragirre* erretratu da (Luis Eljabeitiaren bilduma), guztiz nahitako asmo politikoz margotua, karlisten txapela buruan, makila baten gainean, bizkarretik jaka zintzilika eta bere gitarra oinetan zuela adierazi zuen herri koblakari famatua, horma baten atzerik soldadu liberalak burua azaltzen dutelarik.

Agian Bringasen gauzarik baliotsuena, XIX. mendean euskal nekazarien janzkerari buruz marrazkietan eta margoetan utzi zigun ikus informazioa izan zela pentsatu beharko da.⁵⁰

● NAZARETARRAK ETA GARBIZALEAK

Erroman ikasketak egitea lortu zuten euskal margolariak, bekadunak ala beka gabeak izan, "Nazaretarrak" deituak zirenen eskutik Kristautasunaren hiriburuan aire erromantikoa arnastea egokitu zitzaizen, Madrilera Madrazoren bitartez iritsi zen airea zen, une batetan bederen, espainiar hiriburuko akademiaren ingurugiroan laster dudagabeko gorengo autoritate bezala hartua izango zen bere seme Federiko Madrazo kutsatu gabe utziko ez zuen airea.

NAZARETARRAK

Baina, zer zen Nazaretartasuna? Hasiera betean kristau izpiritu garbiko mugimendua izan zen, Elizaren arte tradizioari berriz ekin nahi izan zion ertilarik germaniarrez osatutako talde batetan gauzatu zena, Entziklopediaren Filosofoen ideien arrasto bezala eta iraultzaren gorabeheren ondorioz haustura bat nozitu zuen tradizioa berreskuratu nahiez.

Orduan Vienako Akademian ikasketak egiten ari ziren alemaniar bi gaztek (Frederick Overbeck eta Franz Pfaff) hasitako mugimenduari laster elkartu zitzaizkien beste batzuk, zeinak azkenean Erromara joan eta hutsik geratua zen antzinako (Isidoro Santuarenean) monasterioan bizitokia hartu zuten. Nazaretarrak deitzen hasi zitzaizkien, herriko jendeak Nazaretako Jesusek ibiliko zuela irudikatu bezala ilajea solte ibiltzearen bitxitasunagatik. *Nazaretarrak* deituak, Overbeck-ek bere heriotzara arte Erroman bizi izan bazen ere hamar-kada bat baino iraun ez zuen taldea (1809-1820) Bibliako pasarteetan goiargitzen ziren, horma-murala artea eta marrazkia nagusi zuen margogintza landu zuten, Lehen Errenazimenduko ertilarik italiarrak imitatu. Taldeko partaideen artean Overbeck eta Cornelius bakarrik izan ziren, beranduago egin zituzten lanengatik, nolabaiteko entzutea lortu zutenak, kristau margogintza tradizionalaren bertsio erromantikoa eta katolikoa bezala har daitezkeenak eginez.

Hauena bezain erromantikoa zen ikuspegiak inspiratu zuen urte batzuk gerorago britainiar *Aurre-rafaeldar* taldea.

Euskal Herrian, Arte Ederretako San Fernando Eskolako ikasleak bezala izendatu berri ditugun margolari horietako batzuk "nazaretartasun" horrek ukituak bezala har daitezke. Madrilen Federiko Madrazoren guztizko sona nagusi zen orduan. Eta margogintza hori izan zen, eta Joakin Espalter (Madrilen) eta Lorenzale (Bartzelonan) bezalako beste maisu batzuen, euskal margolariengan erabateko eragina sortu zuena.⁵¹

NAZARETAR GARBIZALEAK. Llano Gorostizak dioenez, Bringasek heriotzarekin Euskal Herrian, arte mailan huts bat gertatu zen, beste belaunaldi bat, orduan artean, Madrilen San Fernando Eskolan osatzen eta ikasten ari zen eta *nolabaiteko hispaniar "nazaretartasun"* bat zabalduko duen taldea, azaldu arte. Eragina indartsuago, Erromara beren arte ikasketak egitera joan zirenen artean etorriko zen. Nazaretarren lehen biltzarra sakabanatu ondoren, beren buruzagi nagusia, Overbeck Kristautar-

ALEJANDRINO IRURETA

Haur baten erretratu.

Irudi erref.:
Origen y Evolución de la pintura, 25. or.

Negua.

Udaberria.

Uda.

Udazkena.

Veneziako kale bat.

Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 543-549 eta 183. or-ak.

50. Ana M^o SAINZ GIL, A. c., 31. or. eta hur., 7. oharra. Bringas-i buruz ikus baita ere, bere adiskide eta argitaratzailea zen J. E. DELMAS-en ohar bibliografikoa "Pancho Bringas"-en. E.H.-n, 1888, XIX. libk., 424-429. or.

51. Erromako Nazaretarren adibidea, Katalunian antzeko talde bat osatzeko eredu erabakigarri bat izan zen Pablo Milá eta Fontanals-en (humanista famatuaren anaia) ideologiaren bultzadaz lanean ari zirenen eredu. Espalter, Cerdá, Clavé, Lorenzale eta abar. margolarien bitartez kutsatu zen nazaretartasuna hainbat euskal ertiliarengan.

52. M. LERTXUNDI, A. c., 390-395. or.

INAZIO DIAZ OLANO

Bostetako tea.

Dato kalea.
Irudi erref.: Vitoria en el Arte II, 550. or.

Txutsu-mutxuak eta Zigorra.

Ipuinak.

Lehen semea.
Irudi erref.: Euskal Margolariak V, 11. or.

Amaren aholkua.

Biolontxelo-jolea.
Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 272. or.

sunaren hiriburuan gelditu zeneko aldia zen. Gutxienez lau bat izan ziren berarekin harremanak izatea lortu zuten euskal margolariak: *Kosme Duñabeitia*, *Frantzisko Saenz*, *Eugenio Azkue* eta *Ramon Elorriaga*.⁵²

Garbizaleak izengotia eman izan zaie. Izan ere, nazaretarren berezko ezintasunarekin haue-tako batzuk marrazkiaren zuzentasun eta garbitasun hotz bat nahasten zutelako deitu izan zaie "garbizale". Bere zaletu sutsuak izan zituen korronte estetiko bat izan zen Frantzian, non, koloreaniztasun odoltsuen eta Delacroix-en jarraitzaileen mugimendu zoroen erresumaren aurrean, marrazkiaren baretasun, gelditasun eta garbitasuna nahiago izan zuenik bai baitzen. Ez zitzaien falta, ez horixe, halako zantzu erromantikorik; eta horrexegatik, aurreko atalean gogoratu genuen Ilustrazioaren arteari zegokion "klasizismo erromantiko" haren oinordekotzat ere jo daitezke.

Garai hartako paristar ingurumarian, abangoardiakoa (hitz moderno bat erabiltzearren) sentimenduen bultzadak harrapatzen uztea baldin bazen ere, Espainian Goyak egin zuen bezala, eta orduan Frantzian Eugène Delacroix egiten ari zen bezala, Rafaelen arte orekatu lasaiaren mirarik zuen alderdirik ere bazegoen. Talde horrek Montauban-go maisua zen Jean-Donimique Ingres buruzagi zuela, eskola eratu zuen eta iritzi publikoa harriturik utzi zuen marrazkiaren egokitasun eta rafaeldarra zen garbitasunagatik, "artearekiko zintzotasuna da marrazkia, zioen".

Horrela beraz, marrazkiaren garbitasuna eta grinarik ez izate hori izan zen, Italiako "nazaretarrak" ere berea izan dutena, bestalde, momentu hartako euskal margolariengan eragina ekarri zuena:

- **Kosme Duñabeitiarengan**, irakaskuntzan amaitu zuelarik;
- **Ramon Elorriagarengan** (1836-1879), modako "historizismoari" zerga jakin hura ordainduz hasi zena (*Abelen heriotza*, *Lanuzta urkamendirako bidean*, *Martin Santuaren ikuskaria*), gero izaera herrikoi eta garaikideagoetara hurbilduko zelarik (*Atzo eta Gaur*, *Kantauriko itsasoan galduak...*), eta hau ere irakaskuntzan sartuko zen.

Berri gehiago baditugu Eugenio Azkue eta Joan Barroetaren lanari buruzkoetan.

EUGENIO AZKUE gipuzkoarra izan zen, Erroman bere aldia eman (1855) eta Parisena joan zena, non, 1840 eta 1850.go hamarkada bitartean hiriko eliza ugarietako hormetan frantses garbizaleek burututako lanak miretsi ahal izan baitzituen. Lan hauen egileak, Víctor Oursel, Chenavard, J. L. Janmot, A.Scheffer, Amaury-Duval eta batez ere Hyppolyte Flandrin, orduan "Bigarren Rafael" bezala hartua zena, oso estimatuak ziren apaiz-jende kontserbadoreen aldetik. "Nazaretarren" edo "integrista" galiar haiekin izan harremanak ekarri zuen eraginik *Tolosako Santa Maria* parrokiarako (1857-60), eta *Donostiako Santa Mariaren basilikako sakristianako* (1861) burutu zituen apainketa zikloetan.

Beste eragin neoklasiko batzuk ere bereganatu zituen Poussin eta David-engandik Azkuek, Tolosako horma-margolanei buruz Mikel

Lertxundik dioen bezala: "Horrela, argi eta garbi, *Salomonen Epaian* Poussinen gai bereko lanean inspiraturikoa da konposaketa, baina soldaduetako baten jarrera David-en Horazioen Zina delakotik hartua da".⁵³

Alegoriako margogintza ere landu zuen Azkuek: Bere *Irurak bat* lanean euskal hiru probintzien batasuna sinbolizatzen du: quatrozentista joeran inspiraturiko hauxe da zalantzarik gabe euskal margolariak margoturiko lanik nazaretarra, zinetan egileak, Hiru Grazien ohiko eskema jarraituz erabaki duen konposaketa".

JOAN BARROETA (1835-1906) ahaztu behar ez den beste izen bat dugu. Arte Ederretako San Fernando Eskolan Federiko Madrazoren irakaspenak, Casado Alisal, Palmaroli eta Eduardo Rosales bezalako ikasleen ondoan eman zituen; eta Eskolako sariketan bere helburuen porrotaren baten ondoren, 1856.ean Erakusketa Nazionalen Hirugarren Domina irabaztea lortu zuen, bere *Lazaroren Piztuera* aurkeztuta. Hiru urte beranduago bere *Cayo Gracoren Agurra* lanarekin sona hartu zuen.

Barroetak bidai labur bat egin ahal izan zuen Parisera 1862.go uztaila eta urria bitartean bederen. Berau estimatzen zuen Federiko Madrazok bere seme Raimundori idatzi zion Barroetaz ardurua zedila eskatuz, zeinari Federiko berak aholku eman baitzion gertutik jarrai zitzala behatuz Hipólito Flandrin-en lanak. Garrantzizkoa da maisu ospetsu honek Barroetaren aldetik merezi duen epaia.⁵⁴

Bere lanbidezko bizimodu luzean historiko koadroetaz aparte beste genero batzuk ere landu zituen. **Paisaiak** margotu zituen, non Carlos Haes-en eragina sumatuko den, zeinak Espainiara paisaiaren beste ikuspegi benetakoa-go bat ekarriko zuen, sentimentalkeria erromantikoetatik erantzia eta halakoxe inpresionismoak jada ukitu duena. Baina, batez ere, **erretratugile** bezala azaldu zituen sekulako dohainak. Guztiz bikaina da *Alfontso XII*.aren erretratua (Euskal Herriko Museoa, Gernika). Bizkaiko Foru-Aldundirako pertsonaia gaileen erretratu galeria bat margotu zuen, *Alfontso XIII*. errege gaztearen eta bere ama *Habsburgoko Mª Kristinaz* gainera, hauengatik, hain zuzen, Enrique Lafuente Ferrarik "bertako Madrazo" deitura emango diolarik.⁵⁵ Espainiako Errege Kronologia Saileko Leovigildo eta Chindasvinto... "erretratu historikoak" Barroetarenak dira.

JOSE ETXENAGUSIA. Azkue eta Barroeta ize-nei nazaretarren kutsuak ukituriko beste zenbaitenak erantsi beharko litzazkieke, nahiz eta beren lanbidean bizitza nahiko luzea eman izanak joera berrien harian garatu beharra ekarriko bazien ere. Adibidez, hauxe da Etxenagusia kasua, XIX. mendeko margolariei buruz ari direnean historialariak eman ohi dioten begirune eta estimua baino askoz gehiago merezi duen ertilaria.

Hondarribian jaio zen Jose Etxenagusia (1844-1912), Bergarako Erret Mintegian eta gerora Bilbon eta Baionan prestakuntzan hainbat urte eman ondoren burutu ahal izan zuen bere familiako herentzia baten bitartez momentuko ertilaria hasberri guztien ametsa: Italiara joan zen 1876. urtean, Erroman bere

53. Ibid., 396-397. or.

54. "Nire aurreko eskutitzen batean ez dakit esan dizudan Barroeta Parisera joango dela egunen batzuk hor ematera, hilabete agian. Aholku eman diot Flandrin-en lanak ikus ditzan (eta beste zenbaitenak) eta beraien aurrean inspiratu dadin, jakingo duzun bezala, Aranjuezen Lemak erailki dion On Bizente Bayoren Jauregiko Kapera egin beharko dituen horma-mural margolanetatik airoso irfeteke. Badakizu Barroeta azkarra dela eta talentuduna; baina aspalditxo da adorea galdurik aurkitzen dela, eta Bilbon apainketa lanak margotzen hainbeste denbora ematea, gainera, ia besterik gabe, gutxitarako izan du, uste dudana bezala, kalte egin ez badio egin ere. Ez duzu Parisera iristen denean zure ardurarik gabe, zer ikusi eta ikasi behar duen nagusiki esan gabe utziko". M. LERTXUNDI-ren aipamena. A.c., 394. or.

55. E. LAFUENTE FERRARI, "El retrato como género pictórico. Reflexiones ante una exposición.

lantegia antolatu, eta han bizi eta lan egin zuen ia hil zen artean. Dante Gabriel Rosseti Aurrerafaldarraren adiskide egin zen, baina bere margolana Nazaretarren kutsuduna izan zen batez ere. Erroma bere bizitokia hautatu izana ez zen eragozpen gertatu Espainiako Erakusketetara etorri ahal izateko.

Etxena-ren lehenbiziko lanak (horrela deitzen zioten eta berak sinatzen) akademikotasunez josiak ziren. Bere gustuko gaiak historiakoak eta literaturakoak ziren batez ere, *On Kixote eta zaldun-liburuak* bezalakoak, eta erlijio gaiak baita ere.

Bere jaioterrira egindako bidaietako batean (1882) *Hondarribiako Santa Maria parrokia elizako* sakristiako ilargixka batetan horma-margolan handi bat (12 m. oinarrian) burutu zuen *Kristoren nekaldiko eszena* bati buruzkoa.

Gai honek harrapatu ibiliko da aldi batez, eta bi urte beranduago bere bizitzako lan enblematikoa izango den koadroa margotuko du, nazioarteko izen ona irabazi araziko diotina: *Kalbariora Iristen*. Dante Gabriel Rossetiren adiskide bada ere, eta Erroman nazaretarren ingurumarian hurbil badago ere, Etxenaren margolan hori oso bere-berea duen erreallismoduna da, nazaretarren klasizismo hotz eta eztitsutik urrun samar dagoena. Madriler a igorri aurretik, non Erakusketak Nazionalen 2. mailako Domina bat (1884) besterik irabaziko ez duen *Kalbariora Iristen* lana, Erroman Arte Ederretako Quirinal Jauregiko erakusketan izan zen, kritikaren aldetik arrakasta izugarri bat izan zuelarik.⁵⁶ Oso garesti saldu ondoren, koadroa Londresen eta Ingalaterra eta Eskoziako beste hirietan erakutsiko da.

Urteak joan ahala finkatu egin zen bere marrazkiaren sendotasuna eta bere paleta kromatikoa aberastu. Ospea iritsi zuen Euskal Herrian eta ez zuen partikularren eta erakundeen mandatuen faltarik izan, *Bilboko El Sitio Elkarteko sabaia*ren *apainketa*, esate baterako.

Bizkaiko Foru-Aldundiko Jauregi berriko beirarako kartoia eskatu zitzaion *Alfontso XIII.aren Foruen Zina* gaiari buruzkoa. Probintziako Jauregi berean 1901. urtean jada hiru eszena historiko handi eginak zituen Harrera Aretoan:

- *Bizkaiko goratzarrea*, sabaian,
- *Fernando Katolikoaren Foruen Zina* eta *Bandoen arteko Baketzea*, alboetan.

Atal honetarako proposatu dugun esparru honetatik kanpo, oso zaila gertatzen da euskal margolariengan garbizaleen eragin sendoa topatzea, Bartzelonako Llotja-n prestatu ziren haien lehen lanak salbuesten baditugu, han *Claudio Lorenzale* nazaretarra izan baitzuten maisu bezala. Bere geletatik igaro ziren 1860. hamarkadaren azken aldetik eta 1870.ekotik *Alejandro Irureta*, *Mamerto Seguí*, *Inazio Díaz Olano* eta *Adolfo Guiard* margolariak.

ALEJANDRINO IRURETA (1851-1912), Tolosan jaio eta Madril eta Erromako elkarteetan hezik berak gaztetako lanetan (*Lamia*, *Ijito-kumea*, *Eskale italiarra*, eta abar.) erromantizismo eraginik izan zuen, gerora Euskal Herrian jada, ohitura-errealismoko gai eta hizkera

aldera garatuz: *Zelaian*, *Baserritarra goldean*, eta abar.

Paisaia ere landu zuen (Carlos Haes-en arrastoak zituela) eta erretratua (Madrizoren estiloan) zeinarekin donostiarrak bezero handi baten atsegineko izan zituelarik.

Edergarri handietan ere probatu zuen (Gipuzkoako Foru-Aldundiko Jauregiaren sabaia), eta arte jarduera irakaskintzarekin txandakatu eman zuen.⁵⁷

MAMERTO SEGUI (1862-1928). Bilbon jaio zen eta Bartzelonako nazaretar ingurumarian ikasketak burutu ondoren, Erromarako bidaiak egin zituen hainbat alditan, eta Bilbora itzuli, ikastetxe batzuetan irakasle jardun zuen margogintza jarduerarekin batera. Bere heziketa erromantiko eta nazaretarrak, berezitasun handirik gabeko gaiak hautatu eta lantzera bultzatu zuen, gai historikoak, euskal lurreko elezahar zaharkituak, eta batez ere, ohitura-gaiak eta genero-gaiak: *Ezkontza Bizkaian* (1890), *Erreserbistaren Agurra* (1894), *Sehaska hutsa* (1901), eta abar.

INAZIO DÍAZ OLANO (1860-1937) gasteiztarra zen, Impresionisten sarraldia baino lehenagoko belaunaldi horretakoa. Santiago Arcediano eskaini dion monografia berri eta bikainera arte ezer gutxi genekien ertilaria dugu.⁵⁸ Díaz Olano Bartzelonako Eskolatik igaro zena dugu, baita 1881 eta 1883 urte bitartean Paristik ere. Gasteizen ireki zuen bere lantegia eta ilustrazio grafikoaren artea landu zuen eta Madrileko Erakusketetan ezagutzera ematen zituen margo-lan ugari egin zituen. Italiara joan zen, Espainiako Akademia sortu berria zela eta; handik *Erromatar paisaiak*, *Veneziako hiri ikuspegiak*, *erretratuak*, *biluziak* eta abar. bidali zituen.

Díaz Olano Gasteizko Arte eta Ofizioen Eskolako irakaslea izan zen. Margolari bezala, erabiltzen zituen gaiak ugariak ziren, paisaia, ohitura-gaiak eta genero lanak nagusi baziren ere.

Estilistikoki oso distiratsua zen erreallismo batetan, batzuetan Impresionismoan sartzen dela dirudienean, leial iraun zuen, *Mahats-tortoka duen baratzezaina* lanean, esate baterako; baina berehala itzultzen da marrazkiaren profil garbietara. Bere maisutasun berezia paisaien gaineko argien banaketa egiteko moduan dago *-Lanera itzultzea*, *Segalariak*, *Zadorraren erzetan*, eta abar. — baina baita barrukoetan ere, *Lisatzaileak* koadro ezagunean bezala.

Azpimarratu berri ditugun margolari “erromantista” hauetaz gainera, euskal artearen historia oso batetan ahanztian utzi beharko ez liratekeen beste batzuk ere izan ziren, hara nola:

- **Eugenio Arruti** (1841-1889), lehen aipatu duguna, Bartzelonako Eskolako paisaiatan ukitua,
- **Pedro Benantzio Gassis**, frantses-euskalduna (1850-1896), veneziar distiratsutasunaz maiteminduriko paisaiagilea,
- **Inazio Ugarte Bereziartu** (1862-1914) errealista fin eta bihozbera,
- **Antonio Aranburu Uranga** (1862-1927),
- **Jose Salís Camino** (1863-1926).⁵⁹

INAZIO UGARTE

Donostiako Erruki-etxea.
Irudi erref.:
Artistas vascos en Roma, 599. or.

Arrantzaleak.

Lisatzaileak.
Irudi erref.:
Origen y evolución de la pintura, 101. or.

JOSE SALIS

Anberesko Kaia.
Irudi erref.: Euskal Margolariak I, 82. or.

Santiago kalea. Hondarribia.
Irudi erref.: Euskal Margolariak I, 81. or.

Itasoa.
Irudi erref.:
Origen y evolución de la Pintura, 45. or.

56. Etxanori italiar egunkarietan nolako gorapamenezko kritikak eskaini zitzaizkion, ikus Iñaki Moreno Ruiz de Eguinoren lanean, *Artistas vascos en Roma (1865-1915)*, 139. or.

57. Montserrat FORNELLS, *Pedro Alejandro Irureta Artola (1851-1912)*. Donostia 2001.

58. S. ARCEDIANO SALAZAR, *Ignacio Déaz de Olano*. Gasteiz 2001.

59. Margolari hauei buruz ikus Ruiz de Eguinoren iruzkina Kutzak Donostian antolaturiko Erakusketaren Katalogoan: *Artistas Vascos en Roma (1865-1915)*. I. Moreno Ruiz de Eguino, O.c., 361-363. or.

MARGOLARIAK, NAZARETARRAK ETA GARBIZALEAK

1

2

3

4

5

6

1.- "Anjelusa errezatzen soroan". Inazio Díaz Olano. 2.- "Malato arbola". Mamerti Segui. 3.- Gaztelako Alfontso VIII.a Foruen Zina egiten". Jose Etxenagusia. Gipuzkoako Foru-Aldundirako beirate baten zirriborrea. 4.- "Errepublikak". Inazio Díaz Olano. 5.- "Emakume adulteriogilea". Jose Etxenagusia. 6.- "Gipuzkoako ondarea". Alejandrino Irureta. 7.- "Geltokia" Jose Salís Camino. 8.- Abrako ikusmira, Algortarik ikusita. 1886. Joan Barroeta. 9.- Bilboko Udal Liburutegiko Sabaiko apainketaren xebetetasuna. Jose Etxenagusia.

7

8

9

LEON BONNAT

Perre Puvis Chavannes-koa.

Le Duc Aumale-koa.

Ernest Renan.

Alexandre Dumas.

Irudi erref.: Portraits d'apogée.
Léon Bonnat (1833-1922).
Musée Bonnat, Bayonne.
Argazkiak: Maison Braun.

Beste zenbaitzuk ere badira, errealismo distiratsu bati beti leial zaizkienak; hauen zerranda ezin luzatu dezakegu, zeren eta berauekin XX. mende bete-betea sartuko baikinake.

Hemen azpimarraturikoak aski izan bitez mende honetan hasierako urteetan indartsu sartuko den **euskal margogintza** handia, jeinuak ez izan arren, beren langintzaren ezagutzaila trebeak diren margolari ospetsu talde batez prestaturikoa izan dela erakusteko.

● ERREALISMOKO TALENTU APARTA:
LEON BONNAT

Orain arte aipatutako margolariak baino lehenago, San Fernando Eskolako gelatetik Pirinioz haraindiko euskal margolari gazte bat igaro zen, Federiko Madrazoren ikasleeta bat, beste hauek bezala.

Leon Bonnat (1833-1922), Baionan jaioa zena. Bere familiarekin Madrilera joan zen 14 urte zituela, bere aitak liburutegi bat sortua baitzuen han. Espainiako hiriburuan bizi izan zituen sei urteak Prado Museoko margolarien ezagutza hartzeko baliatu zituen, Ribera eta Velazquez bereziki.

Bonnatek bere gaitasunak azaltzen zituen jada 17 urte zituela, *Giotto bere ahuntzak zaintzen* zeritzan koadroan. Gerora historia ala elezaharretako derrigorrezko koadroak jarraitu zuten: *Ananiasen heriotza* eta abar.

Bere ikasketak jarraitu zituen 1853. urtean Baionara itzulita, eta hurrengo urtean Parisera joan zen eta Arte Ederretako Eskolan sartu, Léon Cogniet-en lantegian.

1857.ean bere erretratuak Areto ofizialera bidaltzen hasiko da; eta Erromako Sariketako lehiaketan bigarren toki irabaziko du bere *Lazaroren Bepiztea* koadroarekin.

Baionako Udalerriak Erromara joateko beka bat lortuko dio eta han italiar Errenazimentuko maisu handien aurkikuntza egingo du. Espainia, Flandes eta Holandan barrena ibiliko da. Parisen bere izen ona haziz doa eta Matilde printzesak bere tertulian onartuko du, non kultura eta politikako pertsonaia gailenkin harremanak landuko dituen. *Erromesak Pedro Santuaren estatua aurrean* izena duen koadroa erosiko dio 1864. urtean Eugenia enperatrizak.

Ondorengo hurrengo urteetan, gaien eta formen erromantikotasunen sentibera den jendeak, Bonnatek Aretora lehiazeko ekarritako koadroak miretsiko ditu:

- *Samariar ona* (1860),
- *Adan eta Eva, Abelen gorpua begiratzen* (1861),
- *Andres Santuaren martiritza* (1863), konposaketa itzela dena (3,02 x 2,33 m.) Bonnat Museoan gaur ikus daitekeena,
- *Bizente Paul Santua galeote baten ordezkari* (1866),
- *Jasokundea* (1869), Baionako Andres Santuaren kapera bat edertzeko egina,
- *Santokristoa* (1874),
- Hilobian goraki adierazitako *Dionisio Santuaren martiritza* (1880) eta abar.

- Migel Anjelen eragina nabarian duten oiha-lak.

1869.ean Aretoko Lehenengo Saria irabazi ondoren sariak eta ospe gehiago jasotzen jarraituko du: 1867.etik Ohorezko Legioko Zaldun saria, Gurutze Handia emango zaio 1900. urtean. Ikastetxeko (Akademiakoa) kide izendatuko dute, Arte Ederretako Eskolako irakasle (1888) eta ondoren zuzendari (1905). Azkenean Museotako Kontseiluko lehendakari-tza iritsiko du, zeinaren lana nazioko bilduma aberastuko duten lanak onartu ala gaitzetsi erabakitzeke eginkizuna duen. Lehiaketa ofizialetako Epaimahaiko kide bezala, Manet, Renoir, Monet eta Cézanne-en lanak epaitzeko erantzukizuna izan zuen.

Bonnat-en errealismoa. Bere ibilbide distiratsua koadro erromantiko eta historizistak eginez hasi zuen Bonnat-ek eta esan dugun bezala, genero guztiei heldu zien. Giza anatomia guztiz menderatzen zuen, Giuseppe Riberaren Paulo Santu eremutarra imitatu nahi duela dirudien *Job biluzian* (Bonnat Museoan) ederki konproba daitekeen bezala. Errealismorik handiena iristeko bitartekorik eraginkorrenak erabiltzen zituen; adibide modura, *gurutztziltzaturiko Kristo* bat behar bezalako muskulaturarekin margotzeko erodutarako balio zion gorpu bat zutik jartzen saiatu zen. Ulertu egiten da halako errealismo ikaragarri batek ez ziola balioko jainkozko Erosle baten heriotza adierazteko. Giza errealtate bizia margotzea zen berari ongien zihoakiona: **erretratu**. Ez lehen aipaturiko erlijiozko gaien koadroak, ez eta ekialdeko kutsua dutenak ere (Gérome margolariarekin 1868. urtean Egipto eta Palestinako lurraldeetara egin zuen bidaiaren ondoren burutu zituen oiha-lak), ez eta landu zituen genero-koadroak ere ez dira miretsienak, eta jendearen mesedea erakartzen dutenak, bere erretraturako dohain berezia baizik. Zeregin horretan iritsiko du sonarik handiena.

Bonnat Erretratugilea. Bonnat, bere garaiko pertsonaia handien irudia gerokotasun-erako "eskaini" zituen euskal margolaria dugu:

- *Alejandro Dumas* eta *Victor Hugo* idazleak,
- *Thiers, Jules Grevy, Félix Faure* eta *A. Fallières* lehendakariak,
- *E. Renan* historialaria,
- *Labegerie* kardinala,
- *Gambetta* politikaria,
- *Sadi Carnot* eta *Pasteur Dok.* zientzialariak,
- *Puwis de Chabannes* eta *Barye* ertilariak,
- eta gizartearen goiko klaseko dama pilo ederra.

Hauengatik merezi du Leon Bonnatek "Euskal Herriko Federiko Madrazo" izendape-na. Erretratu horietan, marrazkiaren erabateko zuzentasunaz gainera, jakin badaki Bonnatek izakeran sartzen, ez aurpegian eta begiradan islatuko duen horretan, baita jarrera eta keinuan ere, beti pertsonaiaren arimaren alderdirik noble eta duinena ongi azaldu dadin arreta handia jarritz. Gaurko ikuspegitik, Bonnaten erretratuak ez dira mugarik gabeak. Bere garaiko gustuen arabera, Bonnatek kanpoko janzkera gehiegixko nabarmentzen du; orokorrean gehiegi goersten zuen erretratua eta (Velazquez eta Rembrandt bezalako historiako

handienen kontrastean) bere erretratu guztiak gehiegizko "bukaeraren" akatsa dute.

Bonnat bildumagilea. Adiskide batzuk eta eredutarako erabili zituen zenbait har-
tzekodunek egin zizkioten margolanen oparitatik hasita, bildumak egiteko grina sortu zitzaion. Eta bere bizitzako hogeitertean gehien laztandutako ametsa museo bat eraikitzekoa izan zen. Bereak ziren koadroak Frantziako Estatuari eskaini zizkion bera hil zenean, Baionan ezartzekotan. Horrela osatu zen gaur egun hiriak duen **Bonnat Museo** bikaina.

Bonnaten inguruan "Eskola Bayonesa" deiturikoa osatu zuten ikasle taldea mugitzen zen, eta hauen artean **Helène Feuillet** gailendu zen, Baiona Hiriko Udal Margogintza Eskola zuzenduko zuena, zeinetan XX. mendeko Iparraldeko margolari batzuk heziko ziren.⁶⁰

● ERREALISTAK ETA KOSTUNBRISTAK

Nahiz eta horma-pinturak landu, marrazkien aldera gehiago jotzen zuten margolariak badiren, ezin hartu litezke nazaretar bezala, ohitura alderako eta genero-margogintza joerako errealistak bezala baizik, Paulo Uranga, Teodoro Erentxun eta agian bere lehen lanetan Jose Etxena izan ziren bezala.

EDUARDO ZAMACOIS (1841-1871) bilbotarra zen, Abandon aspaldidanik sustraituriko familia batetan jaioa zen 1859.ean bere familiarekin Madrilera aldatuko zen, non Arte Ederretako San Fernando Eskolan sartuko zen, eta Federiko Madrazoren ikaslerik aukeratuena bihurtu. Bere maisuak gidaturik Parisera joango da; han Mariano Fortuny eta Eduardo Rosales adiskideak bilduko ditu; eta orduko preziosismo piktorikoaren buruzagi zen Jean-Louis Meissonier-en lantegian sartuko da. Aldi hau, zaletuak historiako koadroetatik *tableautin*-era eta genero-margolanetara zetozen aldia zen.

Frantziako hiriburuan hamar urte iraungo zuen Zamacois gaztearen egonaldia, noizbehinka bidaiak batzuekin, 1868.ean Hirukoiztarraren jangela margotzeko Erromara egin zuena bezalakoetan eteten bazen ere.

Antza denez, Charles Dickens eleberrigile ingelesak *Landa zaindaria* koadroa erosi zion. Bere koadro txikietan, hain ezaguna den *Desgarratiko ikustaldia* bezalakoetan (Bilboko Museoan) grazia eta dotorezia liluragarriak erakusten ditu, eta uste izatekoa da, ustekabeko heriotzak bere ibilbidea hautsi ez balu, preziosista genero horretan Fortunyren aintza berdindu egingo zukeela.

ANTONIO Mª LEKUONA ETA ETXANIZ (1831-1907). Ohitura zaleen artean kokatu ohi da. Tolosan jaioa zen baina Bilbon hartu zuen bizitokia, Arte Ederretako San Fernando Eskolan agiri bikain baten bidez izen ona irabazi eta 22 urtez eraman zuen Madrilera Zientzia Naturalerako marrazkigile kargua zuela.

Egia esan, ez zen bereziki jantzitako margolaria, baina eginkizun onuragarri bat bete zuen irakaskuntzan, bilbotar ikasleen artean hainbat belaunaldien prestakuntza lagunduz,

bera bezala erretratuan, paisaietan eta ohiturazko arteetan Donostian beste margolari bat, **Eugenio Arruti** (1841-1889) egiten ari zen bezala.

Lekuonak Parisko bidea hartu zuen eta handik itzuli zenean karlista zen monarkaren (Karlos VII.a deituaren) Ganbarako Margolari bihurtu zen, zeina *Durangon Bizkaiko Merindadeetako ordezkariari harrera egiten* (1874) margotuko zuen (Durangoko Arte eta Historiako Museoa), non Antonio Mª Esquivel sebillarraren imitatze kaxkar baten multzoa dela ikus daitekeen. Printzea bera ere margotu zuen *Gernikako Arborearen itzalean zina egiten* (1875), liberalak Gernikan sartu bezain laster desegin zuten koadro batetan.

Unamunok gertutik ezagutzen zuen Lekuonaren margolanei buruzko kritika, zeren eta pentsalariaren aurpegiak *Iruñean zauriturik dagoen Loiolako Inigo* zaintzen duen sendagilea margotzeko (izugarritzako oihal "historikoa" da, Loiolako Ikastetxearen barruko harmailetako bat apaintzen duena) balio izan zionez Lekuonari: "Ez zen gailentzen -idatzi zuen Unamunok- ez marrazkiagatik ez eta koloretasunagatik ere; hau bere koadroetan hotza eta margorik gabea zen eta hura, akasduna ez zenean, arrunta. Gehiago oraindik, guzti hau horrela izanda ere, bilbotar ertilarriengan eta atzetik izan dituen baskongadoengan, oro har, bere eragina ukazinezkoa da".⁶¹

Lekuonak paisaia idiliko batzuez gainera, Bilboko elizen barru ikuspegi batzuk ere utzi dizkigu, garai hari zerion xarma erromantikoz jantziak. Llano Gorostizak, bere aldetik eranskin hau jarriko du, Lekuonaren ohitura-koadroak "ezin izan daitezke Teniers-en bertsioak baizik". Tolosarraren arte lanetan Flandesko margolariaren eragina oso nabaria da". Formatu txikiko koadroetan pentsatzen jarri ezker gorespenezkoa bezala har daitekeen baieztapen hau, konposaketa on batetarako, *Salbatoreko erromerian* gertatzen zaien bezala, pertsonaia askoko taldeak margotzen saiatzen denean, tolosarraren iaotasun apurra ikusiz, hobeto zehaztu beharko litzateke.

Nolanahi ere, Lekuonak merezi du begirunezko oroitzapen eta begirada bat euskal margolari askoren estetikako hastapenetan honek izan zuen eraginean pentsatu ezker.

● INPRESIONISTAK

Margolari frantses talde bat izan zen, ezer baino lehen errealista bezala, zentzu generiko eta hitzaren esanahi gutxien espezializatuan, izendatu beharko litzatekeena. Ikusten den errealitatea erarik zehatzenean adierazi nahi zutela eta, optika zientziatik bilatu zuten aholkua. Chevreul (1839) eta Helmholtz-en (1856-66) ikerlanek eguzkiaren argitan argituriko egiazkoaren ikuskatzea ulertarazi eta sentiarazi zien zehaztasun berezi batez. Eta margoek lege batzuen arabera erantzuten dutela aurkitu zuten; tokian tokiko margo osagarriaren bitartez itzalak margoztatu egiten direla, eta abar. Delako ertilariek beren esperientziak elkar trukatu zituzten eta beren oihalak Nadar argazkilariaren aretoan erakustea erabaki zuten azkenean: 1874.go apirila-maiatzean.

LEON BONNAT

Le Président Félix Faure.

Ferdinand de Lesseps.

Victor Hugo.

Hippolyte Taine.

Irudi erref.: Portraits d'apogée. Léon Bonnat (1833-1922). Musée Bonnat, Bayonne. Argazkiak: Maison Braun.

60. La Escuela Bayonesa. I. Moreno R. de Eguino, O.c. 361-363. or.

61. M. de Unamuno, *Recuerdos de niñez y mocedad*. Madrid 1908, 188. or.

DARIO REGOYOS

Irudi erref.: Dario Regoyos. Erakusketako katalogoa.

EUGENIO ARRUTI

"Osasun iturri"

Irudi erref.: Origen y evolución de la Pintura, 27. or.

Hauek dira beren izen deiturak, Claude Monet, Auguste Renoir, Pissarro, Sisley, Paul Cézanne, Degas, Guillaumin eta Berta Morisot. Eskandalu bat eragin zuen erakusketak. Bultzatzen ziren. Eta Monet-ek bere koadro bati *Impresion: Soleil levant* izena eman zionez, *Inpresionistak* izengotia jarri zioten destainez.

Normalean aire librean margotzen zuten eta begiz jasotako beren inpresioa adierazten saiatzen ziren; beren helburua, beraz, argia zen: egunaren une bakoitzeko argiaren zehaztasun kromatikoa, gauzen forma disolbatu egiten zuten; eta bazterrera uzten zituzten margo gris, beltz eta neutroak; beren paleta bikaina zen, oinarritzko margoak nahiago zituen: beren teknika elkarren ondoan jarrita ala gainean jarritako pintzeladak eta ez nahasiak, eginez osatzen zen; pintzelada laburrak, urretako, aireko, hodeietako eta gauzetako argi uhinek sortzen dituztenak.

Inpresionismoa ez zen Euskal Herrira egokitu, ez hasierako aldiaren bederen, nahiz eta hirurogeigarren hamarkadan euskal ertilari batzuk Parisera joaten hasiak ziren. Urte horietan Euskal Herrian inpresionista ortodoxo bat besterik ez zen izan, eta bera jaiotzez asturiarra zen, nahiz eta adopziozko euskaldun bezala har badezakegu ere: Dario Regoyos (1857-1913).

DARIO REGOYOS. Rivadesellan jaioa zen, baina bere haurtzaroa Madrilen bizitu zuen, bere aitak arkitekto bezala lan egiten zuen hirian. Aitaren karrera jarraitzeagatik arkitekturako ikasketak hasi zituen, baina, bere aita hil zenean, zeinaren herentzian zati eder bat beretzat izan zen, margogintzan jardutea erabaki zuen.

Urte batzuk egin zituen Margogintza, Eskultura eta Grabatuko Eskola Berezian, Carlos Haes-engandik ikasten, zeinak, azkenean kontseilurik onena emango zion: ihes egitea. Paristik barrena, Bruselara joan zen 1879.ean. Eta han bizitu zen hamaika urtez, Espainiara sarriritan bidaiak egiten zituen, aldizka han bizitzen zelarik. Laster sartuko zen *L'Essor* taldean, gustu eklektikoak zituen taldea zen berau, zeinak egiten zituen erakusketetako batean (1882) "denetan ausartena zena" bezala jada erakarria zuen jendearen arreta. Bere margolanak "areto baten barruan pistola-tiro bat zirudien. Handik gutxira etena gertatu zen, eta berrizaleenak *Hogeiko Elkarte*a osatu zuten, zeinetan, James Ensor, Guillermo Vgels, Van Riesselbergue eta beste batzuk hartu zuten parte. Edmond Picard mezenak eta Octave Maus kritikariak adoreturik eta bultzaturik, lan "inpresionistak" erakutsiko dituzte Monet, Pissarro, Seurat, Cézanne eta Toulouse-Lautrec-en oihalekin batera. Ia ez ziren zortzi urte igaro aipatutako Inpresionista frantsesen lehengo agerpenetik.

Regoyos Belgikan, Verhaeren, Rodenbach eta Maeterlink-en adiskide egingo da, Albéniz musikaria eta Arbós maisuak ere esku hartuko duten tertulia batean. Edmond Picard-ek 1888.ean adierazi zuen *Hogeikiak* jada kritiken gainetik garaile irten zirela. Baina Espainian eta Euskal Herrian bestelakoa zen egoera.

Van Rysselbergue-rekin eta Constantin Meunier eskulturagilearekin Bruselatik Espainiara etorriko zen Regoyos 1882. urtean, es-

kulturagile horren karrerarako oso erabakigarria izan zen bidaiaren batetan. Beranduago, 1888.ean berriro Espainiara itzuliko da Verhaeren poetarekin. Zeltiberia ezezagun hartatik barrena eginiko ibilaldietatik ateratako inpresio mordoa, *La España Negra* deituriko eta 1899.ean Bartzelonan argitaratuko den liburuan bildurik geratuko dira, eta garai hartako idazle eta pentsalariengan izango du eraginik, eta ez gutxi.⁶² Dario Regoyosek 1889. urtean Londresera egingo du txango eta 1891.ean errepikatu egingo.

Bere sentiberatasun finak gorroto zituen gehiegizko eguzkiak, "ez zen bere asmoa, halako edo beste levantar hark bezala begi-ninia lausotzea"⁶³ eta, gerora esango duen bezala, "Euskal Herria eskatzen zion joaten zen tokira joaten zelarik". Horrelaxe beraz, 1891.ean Espainiara itzultzean, bere bizitokia kokatuko du, horrela esan badaiteke behintzat, (Regoyosen bizitza etenik gabeko erromesaldia baita) beti ere, bat bestearen atzetik euskal herrietan: Irun, Bilbo, Donostia, eta abar. Adiskideak egingo ditu, Arteta, Etxeberria, Baroja, Unamuno, Maeztu eta beste. Urtero, 1890. a ezkeror erakutsiko ditu bere lanak Parisko Independenteen aretoan eta Madrileko Arte Ederretako Erakusketako Nazionalan.

Bilbora lekualdatuko da 1894.ean, eta han ezkonduko da hurrengo urtean Henriette de Montguyon paristarrarekin. Durangon finkatuko dira senar-emazteak eta sei seme-alaba izango. Lan zaileko urteak izango dira hurrengoak, erakusketak eta bidaiak, bat bestearen atzetik. Parisen Regoyosek bere adiskidetasuna sendotuko du Monet, Degas eta Rodin bezalako ertilariarekin, eta Daudet, Mallarmé eta Edmond Goncourt bezalako idazleekin.

1899. urtean Donostian aurkituko da bizi izaten eta hurrengo urtean Irunen. Bilbon Arte Modernoaren erakusketak batean hartuko du parte 1901. urtean; eta agiri bat sinatuko du Durrio, Zuloaga, Rusiñol, Uranga, Guiard eta Utrillorekin batera Inpresionismoaren aurka Mariano Benlliure-n kritika basati bati erantzunez.

Parisko Silberberg galeriatan erakusgai izango ditu lanak Pablo Uranga, Ricardo Canals eta Manuel Lodosarekin batera. Ondorengo urtean Hernanin eta Donostian aurkituko da. Eta Parisen Inpresionismotik Puntillismo eta Sinbolismo alderako bideak ibiliko diren bitartean, Euskal Herrian eta Espainian, beti inpresionistak diren Regoyosen obrak oso eztabaidatuak izango dira eta horretaz gainera zakarki baztertua kritika kontserbatzailearen aldetik.

Espainian, 1904. urtean artean goraiatu egingo da eta kritikatu aldi berean. Ohorezko aipamen simple bat lortuko du Arte Ederretako Erakusketako Nazionalan, arte kritikari sartu zen Antonio Cánovas-en aldetik eraso gogor bat pairatzen duen bitartean, zeinak Regoyosen margolanak "pintura izatera ere ez direla iristen" baieztatzen duen.

Parisko Druet Aretoan Regoyosek 1906. urtean erakusketak handi bat egingo du *Impresions de Castille et du Pays Basque* izenburupean. Durangora joango da bizitzera 1907. go martxoan, eta Aretara hurrengo urtean. Do-

62. Regoyos ez zitzaion hastapenetik eta mesfidantzarik gabe margogintza inpresionista alaiari lotu. Margogintza garrantz eta ezkorren garizuma aldia, berak "filosofiko" deitu ziona ere iragana zuen. Beranduago, errealtatearen ikuskera oinazetsu hura bertan behera uztea erabaki zuenean bakarrik "argitan hartu zuen babes" berak zioen bezala. Orduantxe berreskuratu zuen bere oreka psikikoa. Baina berreskuratzeko hau ez zen bere gizarte eta ekonomia mailako porrotaren truk baizik gertatu; harrez gero "ez-ulertu" bat izan zen ia 1913. urtean bera hil zen garaira arte.

63. P. MOURLANE MUTXELENA. La lección de nuestro Darío. Hermes (1988.ean berrargit.), 213-215. or.

nostian zintzilikatuko ditu bere lanak 1908.ean Vázquez Díaz-ekin batera, *El Pueblo Vasco*-ren egoitzan.

Euskal Herrian erabateko arrakasta 1908.era arte ez da iritsiko, Bilboko Delclaux Aretoan Manuel Lodosak antolaturiko erakusketa batean, non hamar koadro salduko dituen. Espainia mailan ertilari handitzat ezagutua izango da, bere gaitzak azkena gertu zegoela senti erazten zionean hain zuzen ere. Granadara lekualdatuko da 1910.ean, han zelaia eta bidetako margotuko dituelarik: *Elurretakoen bidetako, Erakusketak, Gailur elurtuak* eta abar.; baina Areetara itzuliko da hurrengo udaberrian.

Joan de la Encina biziak, Regoyos bere maisu Karlos Heas-ekin alderatuz, honela zioen, belgikarrak "gisatu saltsa lodiaz margotzen zuten bitartean, margo puruenean distira, bizitasuna, grazia eta garbitasuna jartzen duela Dario Regoyosek". Gutiérrez Abascal berak, Ortega y Gasset eta beste batzuk azpimarratu dute Dariok aurrean zituen gauzak begiratzeko, ia haurrarena eta frantziskotarra dirudien xalotasuna, eta beroietan gainjartzen zen argia. Gaya Nuñok ere gorapatu egin du asturiarren ikusten zuen guztiaganako berezko jakin-min maitetsua: "Lehendik dastatu gabeko era guztietako sentipenak aurkitzeko haur lehiatsu baten modura, hurbilduz joan da guztiarengana, naturako zati xamur eta ukigabeagana bezainbat gertakaririk bitxiengana ere; baskongadoetako ipar aldeko paisaia leunetara eta zezen plazan tripak ateratako zaldi erreketaren ikuskizun zorigaitzotetara. Dena axola zaio, hiria, herrixka, landa zabal... jakin-min iraunkorraren eta etenik gabeko begiratzearen kinkan beti. Kalea, hondartza, festa, ibaia, basoa, azoka, trena, oilategia, dantza...".

Bere bizitzako azken urteak Bartzelonan eman zituen. Buenos Airesen (Argentina) antolatu zitzaion erakusketa bat 1912. urtean. Bere heriotzako urtean jaio zitzaion azkeneko alaba: Pilar. Mingaineko minbiziaz gaixorik Bartzelonako San Gervasio auzoan hil zen bakean 1913.go urriaren 19an.⁶⁴ Regoyosen omenezko erakusketak bat bestearen atzetik etorri ziren 1915.etik aurrera: Bilbon, Oviedon, Madrilen eta Bartzelonan. "Bera hil zenetik berrogei eta hamar urte igaro dira -idatzi zuen Gaya Nuñok- eta oraindik ere zalan-tzan dago bere obraren edertasuna eta handitasuna ulertua izan denik. Ez eta bere nortasunaren funtsezko zintzotasun artistikoa ere."⁶⁵

ADOLFO GUIARD. Euskal Herrian Inpresionismoaren benetako sarbidea egin zuena Adolfo Guiard (1860-1916) izan zen, Regoyosen garaikide eta adiskide zuena. Bilbon jaioa zen eta bere lurrraren maitale, zalantzarik gabe, Gaya Nuñok "herrikoi, eskulangile eta apal zenaren laguna" bezala deskribatzen du. Bilbon Antonio Lekuonaren ikasle izandakoa eta Martí Alsina-rena Bartzelonan, Parisera joan zen eta han bizi izan zen 1878tik 1886.era, une hartako arte berrikuntzetan nahikoa busti ahal izateko eta Inpresionismoko maisu batzuen adiskidetasuna, Degas-ena bereziki, landu ahal izateko adina denbora bizitu zelarik. Ez da dudarik orduan ezagutuko zuela Regoyos, baina asturiarrarekin adiskidetasun estua ez zen berandutxora arte hasiko.

Bilbora itzulita zezen festen kartelak diseinatu irabaziko du bizimodua, bere doarik bikaina azalduz: marrazkilariarena. Baina argi azaldu zen paristar inpresionistekin izandako harremanek bere paleta asko aberastu zutela. Gaya Nuñok kromatismoak aipatzen ditu, zeinarekin Bilboko Museoan gordetzen diren beirateen proiektuak koloreanitzez margotu zituen, grisa, berdea eta urdina da nagusi bertan, baina alkandora baten gorria edo kandela baten okrea oso egoki lehertuz bat-batean".

Guiardek 1887an bere lan garrantziko batzuk burutuko ditu;⁶⁶ Bilbotar Elkartea apaintzen duten paisaia luzezko formatuko hiru oihalak: *Iparreko geltokiko ehiztariak* (109 x 310), *Terrazan* (110 x 470), eta *Itsasadarra Axpen* (116 x 295), lanbro inpresionista arnastuko den koadroak dira.

Unamunok bota zuen esaldia ezaguna da, Guiarden pertsonaiak "txakolinez beteriko edalontzitik zehar" ikusiak eta margotuak dardela adierazten duena; baina -beste hau ere erantsiko du- inoiz ere marra zehatzen margotzeari uko egin gabe. "Guiardek Lemoako baserriarrak kanpoko argitara ekarri eta eguzkitan jarri zituen". Baina, pertsonaiak aire libre atera eta urdin aratzez bainatzea inpresionismoa izan liteke, baina ez hala ertzak nabarmentzea eta irudia ziluetara ausartez marraztea.

Horregatik, Euskal Herrian Inpresionismoaren sartzaile izendatu zuenak berak, Joan de la Encinak, kontraesaneko ezaugarri bat eransten du, Guiard ez zela leherketa kromatikoa handien zalea eta "armonia sorrak eta tonu motelak nahiago zituela" esatean; hau da, Monet edo Renoir batzuen alderantzizkoa. Guiardek nahiko jeinutasun izan zuen Inpresionismoa bere sentiberatasun eta gustuetara egokitzen. Marrazkiaren arabeskoan maisua zen eta ez zion ia inoiz ukorik egin: *Txoa edo krabelin gorriko neskatila baserriarra* (Bilboko Arte Ederretako Museoa), *Bakioko baserriarra* (Bilduma partikularrean), bilbotar egunkarian eztabaida sutsua eragin zuen erretratu miragarria da.⁶⁷

Bestalde, denbora joan ahala Inpresionismo ortodoxotik aldenduz joan zen, ia guztiz zuria zen argia nahiago izanik, bere pintzeleko trazuak horretarako mehartzuz eta pigmentu piktorko arinduz, halako moduan, non bere azken itsas paisaietan margogintza abstraktua aldarrikatzen dela dirudien.

ANSELMO GUINEA. Guiarden merituetako bat izan zen, bera baino sei urte zaharragoa zen Anselmo Guinea modernitate inpresionistara herrestan ekarri izana, ez hainbat bere hitzez, bere estilo sortzailearen adibide konbenzigarriagatik baizik.

Anselmo Guinea bilbotarra (1854-1906) Madrazoren ikaslea izan zen San Fernando eskoletan eta Erromara joanda 1876.era arte bizituko zen han, data honetan Hiribildura itzuliko delarik inauguratu berria den Arteak eta Ofizioak Eskola berriko irudi maisu bezala plaza irabazi ondoren. Foru sentimendua herrian sutsuki bizi zen garaian Bizkaiko Probintziaren Erakusketan arrakasta itzela lortuko du 1882.ean *Joan Zuriak Bizkaiko independentzia*

ADOLFO GUIARD

Txoa.
Irudi erref.:
Origen y evolución de la Pintura, 83. or.

ANSELMO GUINEA

Maite-bizketa Arratian.
Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 535. or.

Tarrantela.
Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 537. or.

64. Regoyosi buruzko bibliografia oraindik ere ugaria da. Laburtzeko ondorengo bakar-lan hauek gomendatuko genituzke: Rafael BENET, *Regoyos* (Bartzelona 1946); Juan SAN NICOLAS, *Dario de Regoyos* (Madril 1986); Idem, *Regoyos y el País Vasco* (erakusketa Donostian, 1994); Argitaratu gabeko eskutitzak (Bilbo 1994).

65. *Arte del siglo XIX, A.H., XIX.ean*, 393. or.

66. J. GONZALEZ DE DURANA, Adolfo Guiard. Bilbo 1984, 41. or. eta hur.

67. Ikus. bibliografia duen eztabaida honen laburpen bat Jabier Gonzalez de Duranaren bakar-lan bikainean.

1.- Leon Bonnat-en "Job". 2.- Leon Bonnat-en "Labegerie Kardinala". 3.- Leon Bonnat-en "Stera Anderea". 4.- Leon Bonnat-en "Cabena D'Anvers Anderea" (Irudi erref.: Portraits d'apogée. Musée Bonnat. Argazkiak: R.M.N.: R.G. Ojeda). 5.- Eduardo Zamacoisen obra. 6.- "Don Karlos Borboikoa Bizkaiko Merindadeetako ordezkariekin Durangon" Antonio Lekuonarena. 7.- "Mozorroen denda" Eduardo Zamacoisena. 8.- "Ezgarako bisita" Eduardo Zamacoisena.

1

3

4

2

5

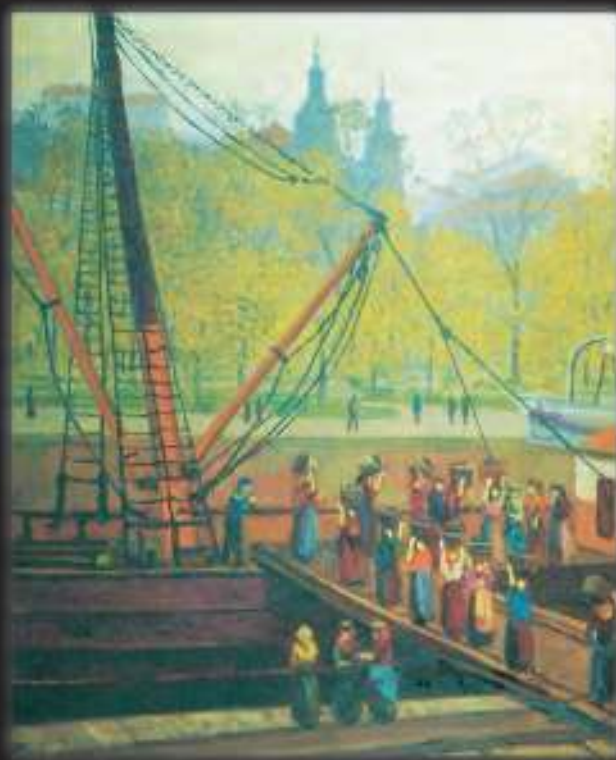

- 1.- "Hiria eguzkitan", Fernando Amáricarena. 2.- "Itsasoa", Eugenio Arrutirena. 3.- "Hiria euritan", Fernando Amáricarena.
 4.- "Kristauak", Anselmo Guinearena. 5.- "Areeta", Manuel Losadarena. 6.- "Nerbioren itsasadarra", Dario Regoyosena.
 7.- "Zamatzaileak", Dario Regoyosena. 8.- "Ondarru", Dario Regoyosena.

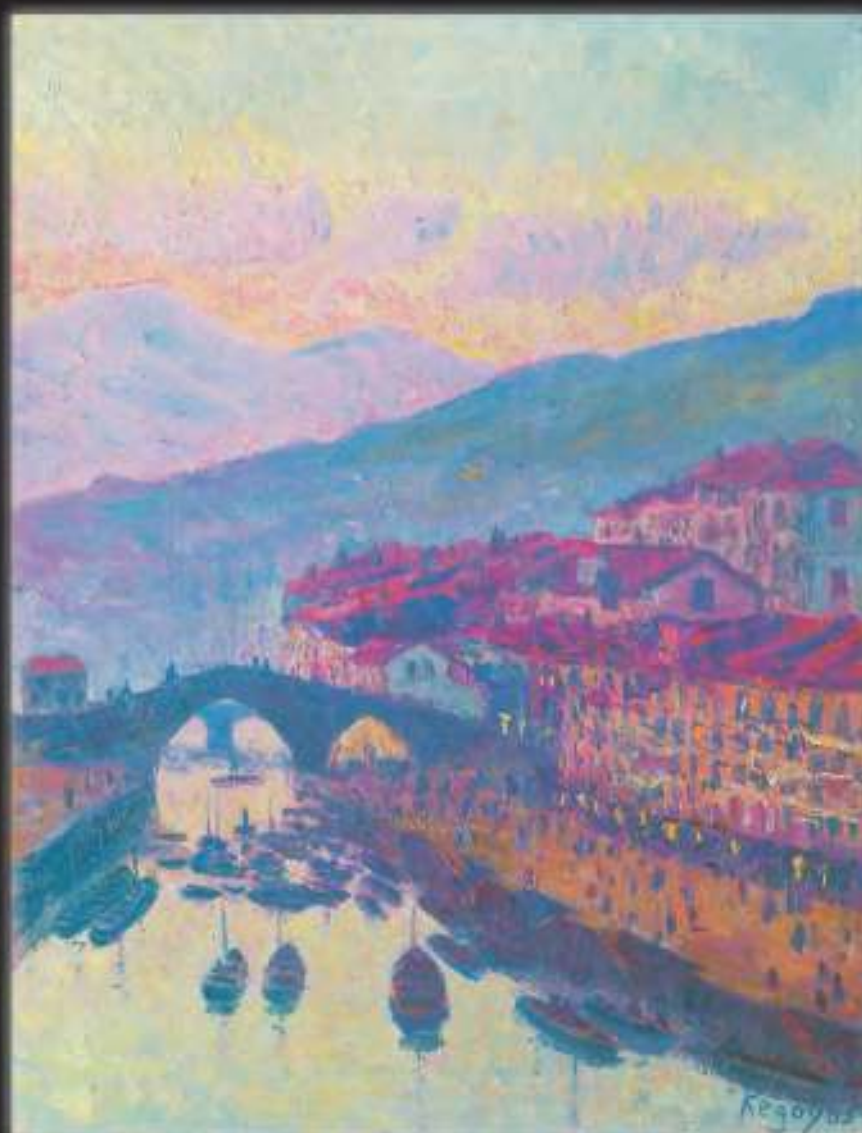

6

8

7

FERNANDO AMARIKA

Leintzeko ibarra.

Irudi erref.: Pintura en Álava, 88. or.

Lorezaina gurditxoak.

Irudi erref.: Artistas vascos en Roma, 463. or.

Euskal itsas-lurrak.

Irudi erref.: Origen y evolución de la pintura, 105. or.

"Burdinazko zubia" Manuel Losadarena.

Irudi erref.: Hiriburuak, Bilbo, 152. or.

"Orbea", Martikorenarena.

Basiano.

Irudi erref.: Pintores navarros I, 18. or.

defendatuko duela zina egin zuen-ari buruzko zirriborroarekin, delako konposaketa, gerora Bizkaiko Foru Diputazioko beirate batetarako izendatu bazen ere, delako beiratea gauzatu gabe garatu zen, azkenik *Bizkaiairen alegoria* (Euskal Herriko Museoa, Gernika) batek ordezkatuko zuelarik.

Arrakasta hauek Guinearentzat berriro Erromara joan ahal izateko eszedentzia bat ematea ekarriko dute, eta han izango da 1888.era arte. Italian barrena ibilita, Bilbon erakutsiko diren bere lan ugari bidaliko ditu handik. Italiar *macchiaioli*-en eraginak orban gardenezko akuarelak margotzera eramango du, erruz salduko dituenak. Pixkanaka bere zaletasun historizistetatik askatuz joango da eta bizitza gordineko paisaiaren errealitatera hurbilduko, marrazkiaren zehaztasun eta margoen distira handi batez Fortuny-ren preziosismoa azalduko den oihal txikiekin.

Pariseran egin zuen bidaia batek (1896) "erromantizismotik" erabat askatuko du; eta Arratiako ezkontza baten gaia duen bere *Kristina* deituriko oihal handian inpresionista deitu diezaiokegu. Italiara joango da berriro 1902.ean, eta handik Bilbora itzulita, *beirateetarako kartoiak* diseinatuko ditu (Ramon de la Sotaren Jauregitxo), eta Probintziako Foru-Aldundian *sabai* batzuk margotuko inpresionista argitasun garbiko *mural* batzuekin.

MANUEL LODOSA. Ezin ukatuko dugu estilo berriaren ekarpena Regoyos eta Guiarden lagun bilbotarra zen Manuel Lodosarengan (1865-1949). Berari dagokion Parisko egonaldia-oren ondoren, arte eta kultura modernoaren bultzatzaile adoretuena izatera iritsi zen bere jaioterrian. Bilbotar andereen erretratuetan trazu inpresionistak harrapa daitezke, pintzelkada luze eta solteetan diseinaturikoak, halakoxe goyar grazia bat badutelarik; bere Bilboko bizimoduari buruzko pastel gozo eta dardaratietan bezalaxe.

Hortaz, Inpresionismoa Euskal Herrian berandu sartu zen eta lotsati antzera. Llano Gorostizak adierazita daude, euskal ertilarri zenbaiten apunte inpresionistak nola eta zergatik izan ziren etorkizunik gabeko arinkeriak.⁶⁸ Eta nolana ere, inpresionista ortodoxo bezala jo daitezkeen haien lanak XX. mendea ongi aurreratua den garaian egingo dira. Gogora ditzagun zenbaitzuk.

FERNANDO AMARIKA. Ugaria da oso gasteiztarra zen Fernando Amariaren obra (1866-1956), zeinak bere margogintzako isuria Valladolideko Unibertsitatean Zuzenbide ikasketak amaitu ondoren aurkituko zuen. Bere "plenairista" margogintzari emana izan zelako eta Whistler ingeles margolariarekin gizarte eta afektibitate mailan izan zuen gertutasunagatik merezi du gogora ekartzea. Akademizismotik Inpresionismo alderako iheslaria izan zen. Bere hiriko Museoa eskaini dion aretoan konproba daiteke bere paisaia ugariak Sorollaren naturaltasun joritik gertuago irauten duela Renoir-entik baino. Liluraturik daukate kontraste kromatikoko gogorrek; eta ez du erakarmenik bereztat margogintza atmosferikoak. Urteekin, irudien profilak sendoago finkatzeko joera azalduko zaio Amáricari, bere inpresionismoa

Zuloagaren hizkera bikainarekin bateratu nahiko balu bezala, eta lehen mailara ekarri urrutikotasunak (lainoak edo mendiak), Cézannek bezala.

ALVARO ALCALÁ GALIANO (1873-1936), bilbotar honek bitarteko ekonomikorik izan zuen margogintzan jarduteko. Madrilera joan zen 19 urte zituela, han Jiménez Aranda eta Sorollaren ikasle izango zelarik. Arte Ederrak eta Ateneoa sortu zituen Bilbon, sariak eta dominak irabazi eta mural apaingarriak margotu zituen. Inpresionismoko kredoari leial izan zitzaion, XX. mendearen lehen hamarkadatan euskal margogintzaren aire berretzaileak beste norabide batetan astintzen zuen bitartean.

Inpresionista ukitu garbiak aurki daitezke XX. mendearen hasieran jardunean diren beste margolariengan, **Paulo Uranga** (1851-1934) bezalakoetan, zeina bai bere paisaietan nahiz bere erretratuetan eta ohituren eszenetan zalanztan ibilia baitzen, Inpresionisten argitasun alaiaren eta miresten zuen bere adiskide Zuloagaren lerroen ausardia ikaztuen artean.

Nolana ere, euskal ertilarri asko izango dira, XX. mendea ongi aurreratua dela, beren buruak inpresionismoaren itsasgorak herrestan eramaten utziko duten aldiak igaroko dituztenak, **Asensio Martiarena** (1884-1966), **Jesús Basiano** (1889-1966) eta abar. Baina aldi askoz ere gertuagokoa da, non, abangoardiako mugimendu guztiekin gertatu ohi den bezala, historia bera arduratuko den arragotik igaroko denetik baliagarri eta betirakoak besterik ez bereganatzen, jada "klasiko" bihurtu dena, hain zuzen ere.

4

■ LABURPENA

Aurreko mendeen kontrastean, XIX. mendeko artea laburtu bahi duen historialariari zerbait gailentzen bazaio, aldiaren konplexutasuna eta edozein mailatako aldaketan eritimo azkarra da, aurreikusi daitekeen bezala, gero eta azkarragoa izango dena gainera. Teknikaren etengabeko aurrerapena, gizarteko bizimoduari eragiten dioten aurkikuntzak eta asmakuntzak, eta berauen erabilera pragmatikoari azkartasunez erantzuteak arte egituretako bizitzan mutazio sasoi bat sortu zuten.

HIRI GARAPENA

Lehen begiradan sumatzen den lehenbiziko berrikuntza hiri esparruen hedapen zabala da. Askok haziko da populazioa eta honek hirigintzaren gertakaria ekarriko du. Frantziako hiriburua Baron Haussmann-en politika zuhur bai esker handiagotu zelarik, eta 150 urte igaro ondoren oraindik miresmena sortzen duen eta bere zabalkuntzan Bartzelonako eta Euskal Herriko hiriburuetan islatzen den ibilbide zabalaren sareak sortzea Arkitekturaren Historiarako eta monumentuzko eskulturarentzat goren garrantzia duen gertakaria da. Chueca Goitik idazten duen bezala, XIX. mendeko

hirigintza gertakaria ez zen industria iraultzaren ondorioa bakarrik izan, baita komunikabide eta garraioen aurrerapen izugarriarena eta ekonomia eta gizarteko ideien aldaketarena ere.

Alor horretan bederen, hainbeste kritikatu izan diren mende horretako arkitektoei ezin kenduko dizkiegu goraiamenak, bestalde. Gure euskal hirietako zabaldegiak egiten asmatu zuten ia beti, antzinakoa izateagatik gorde behar zena begirunez hartuz beti ere, eta etorkizunerako beharrezko zena, jada zelatan zegoelarik, gogoan hartuz. Eta gerora burgesia aberatsak sortu zituen bizitegi auzoak (kritikagarriak agian beste ikuspegi batzuetatik), bolumenetan proportzio handikoak ziren jauregi-txoak, lorategiez inguratutako eta etorbide arbolatsu zabalak ertzetan dituela “XIX. mendeko sorkuntza onuragarrienen artean kokatzen dira”.⁶⁹

ERLIJIOZKO ARTEAREN GAINBEHERA

Nabarmenki ezkorra den atal bat, mende honetako arte historiaren barruan, erlijiozko artearen gainbehera da. Arte historialariek sumatu dute gertaera hau, baina apenas gelditu diren beronen arrazoiak aztertzen. Gure eskualdeari dagokionez, ezin utzi dezakegu aipatu, bederen, egin gabe 1837. urteak izan zuen garrantzia erabakigarria, zeinetan elizako ondasunen desamortizatzeko dekretuak, gizarte mailatik begiratu hein handi batean zurigarria bada ere, nola egin zen ikusita gero, kristau artearentzat ondorio kaltegarriak izan zituen, aurreko mendeetan gailur gorenak iritsi zituena izanik. Eliza, bere gurtza lekuen eraikuntzarako eta berauen edergarritarako erabiltzen zituen zergen ezabatzeagatik pobreturik, erakundeetan jazarpena noziturik eta bere zenbait eskubideez gabeturik, ezin jarrai zezakeen kultur eta arte sorkuntzen mugimenduen buruan. Sormen kulturaren hegemoniak sekularren eskuetara igaro behar izan zuen.

MARGOGINTZAREN TONLI APALA

Estatuko autoritatea izango da, XIX. mendearen erdialdera, eta gerora aristokrazia kapitalista, arte ekimenen buruan jarriko dena. Eta oraingoan, ez du sormen erakusgai handirik agertuko. XX. mendearen hasieratik historia-arteazko bibliografiak hemeretzigarreneko arte begirune handirik gabe erabili du. Erromantizismo eta errealdismo aldiak arte plastikoetarako ez direla oparoak izan kontsideratu izan da. Ez da gauza samurra gizarteko bizi-moduan izandako aldaketak eta karlistadek sortutako ezegonkortasunak zenbaterainoko eragina izan zuten jakitea Euskal Herrian arte sormena hain urria izateko.

Mendearen azken hereneko eskulturagile eta margolari batzuen lanetan erromantiko bezala har daitezkeen bereizgarri batzuk erakutsi ditugu. Baina garai horretako euskal margoetan ez dago Delacoix frantsesaren ausardia eta indar nabarmena, esate baterako, edo Goyaren bat-bateko askatasun irudimentsua, ez eta gutxienez Alenza, Eugenio Lucas, ala Franzisko Lameyer bezalako bere jarraitzaile hispaniarrena gogora ekarriko duen ezer. Ia egin den guztian, mendearen bigarren erdiko eus-

kal margogintza, gai aldetik erromantikoa izan zen eta errealista formatan; baina biak ere tonu apalean. Kalitatezko “euskal margogintza” nahi litzatekeen etorkizunean dago, jada sumatu egiten bada ere; eta gauza bera esango da eskultura handiarentzat ere, XX. mendea oso aurreratura arte sartuko ez delarik.

ERREALISMOA ETA IMPRESIONISMOA

Edonolako iraultza erromantikorako gaitasunik gabe, eroso kokatu ziren euskal ertiliariak errealdismo akitu batetan, eta oso gutxi batzuk izan ziren benetako impresionismoa onartu zutenak. Baina, itxura guztien arabera hain berritzailea den mugimendu hori, guk ikusten dugun moduan drama baten azken ekitaldia da, zeinarekin amaituko den europar artearen Errealismoa.

Impresionismoaren etorrerarekin garaiko izpiritua aztertzaile eta zientifikoa azalatu egin zen. Intelektualtasunaren nekea sumatu egiten zen; eta honexegatik nahiago izan zen ikusmenaren sentipena, bazterrerara utziz, ez ezagumenak (jakinduriak) erantsi zezakeena bakarrik, baita beste sentipenetatik zetorkeena ere (ukimenezkoa, adibidez). Erromantikoen ameskeriak gaitzetsirik, oraingoan Impresionistek errealdismoaren “literatura” ere baztertu egin zuten. Guztiaren irudi sintetikoaren ordez, margogintza osatzen deneko esperientzia teknikoaren osagaiak azaldu behar ziren, pintzelada bananduta. Suntsitzearen joerari atea ireki zitzaion, XXI. mendean oraindik bere amaierara ez dela iritsi dirudienari.

Impresionismoa, bizitza aldakuntza bezala adierazi zuen artea da; gertakariaren margogintza da. Gizarteko bizimodua izaten hasia zen bezalakoa: maila guztietako dinamismoa, ideiak, modak, merkatua, ohiturak. Aldakortasuna, joan-etorri urduria, bat-bateko gertakari aldakorren zale. Ekarki gogora Dedussy baten musika impresionistaren urduritasuna, esate baterako. Mundua sendo eta egonkor dagoen zerbait izatearen esperientzia, denboraren barruko esperientzia bihurtuko da; forma prozesu bihurtuko, etorkizun. Henri Berogn-en teoria zen: bizitza isuri hutsa da.

SINBOLISMOA ETA IMPRESIONISMOA

Euskal Herriko margolariak ez zituzten begiak oso erne izan errealditate hori ikusteko, aipaturiko kasu apur hauek salbu. Frantziako ertilarik askok bai ordea, baita Espainia eta Europako beste eskualdeek ere. Baina, mendea amaitu baino lehen bazen arte begirada sakinago baten zaletasuna: **Sinbolismoa**. Eta mugimendu sinbolista honen parean, beste alorretan (arkitektura, apaintza eta arte aplikatuetan...) abian jarriko da **Modernismoa**.

Garai berri baten hasiera zen artearentzat, lehen Mundu Gerraren balazta noziturik badu ere, ez da jada akademikotasunari eta ikusten den munduaren itxura engainagarriari zaion mendekotasun guztia bukatuko duen bultzada uholdetsua geldiaraziko. Esan liteke, Elizarik gabeko eta bereziki artea beste erritorik gabeko izpiritualtasun baten aldi bat esnatzera doala. Ingurune horretan, agian, aurkituko ditu bere sustrairik sakonena euskal arteak.

PAULO URANGA

Segoviako gizonak.
Irudi erref.: Gasteiz en el Arte II, 551. or.

Prozesioa
Irudi erref.:
Origen y evolución de la Pintura, 39. or.

Gizon erretratua.
Irudi erref.: Pintura en Álava, 86. or.

Jofre de Loaysa-ren bidaia.
Irudi erref.: Palacio de la Diputación Foral de Gipuzkoa, 38. or.

ALCALA GALIANO

Itsasontziak.
Irudi erref.:
Origen y evolución de la Pintura, 107. or.

68. O.c., 58. or.
69. F. CHUECA GOITIA, Breve Historia del Urbanismo, 185. or.

Aldaketa zeinu batzuk sumatuko dira XIX. mendearen azkenetan. Eta berau burutzen euskal ekonomiaren goraldi ikusgarri batek lagunduko du.

Populazioaren hazkundeak eta hirietako zabaldegiek orubeen espekulatze mugimendu bat sortu zuten; burgesiaren sektore bat azkar aberastu zen. Kostaldera aduanak kentzearekin eta muga-zergen politika berriarekin siderurgia industriaren modernizatzea bultzatu zen, honek, aldi berean Bilbo inguruko burdin mehatze aberatsen ustiaketa jendetsuaren ha-

siera markatu zuen, mendearen azken urte hauetan ustekabeko intentsitatea ezagutuko zuelarik.

Kapitalista klase berriari ez zaio komeni gizartearen eta elizaren begietan kultur balioen aurrean desberdin bezala azaltzea. Eta monumentuzko artearen zati baten garapena ekimen pribatuak egindakoak izango dira, zuze-zuzenean ala erakundeen bidez.

Burdina azalduko da eraikinen egituretan eta arkitekturaren morfologian bere esku hartze handiagoa sumatu egiten da. Arte figuratiboei dagokienetan, zeinuak

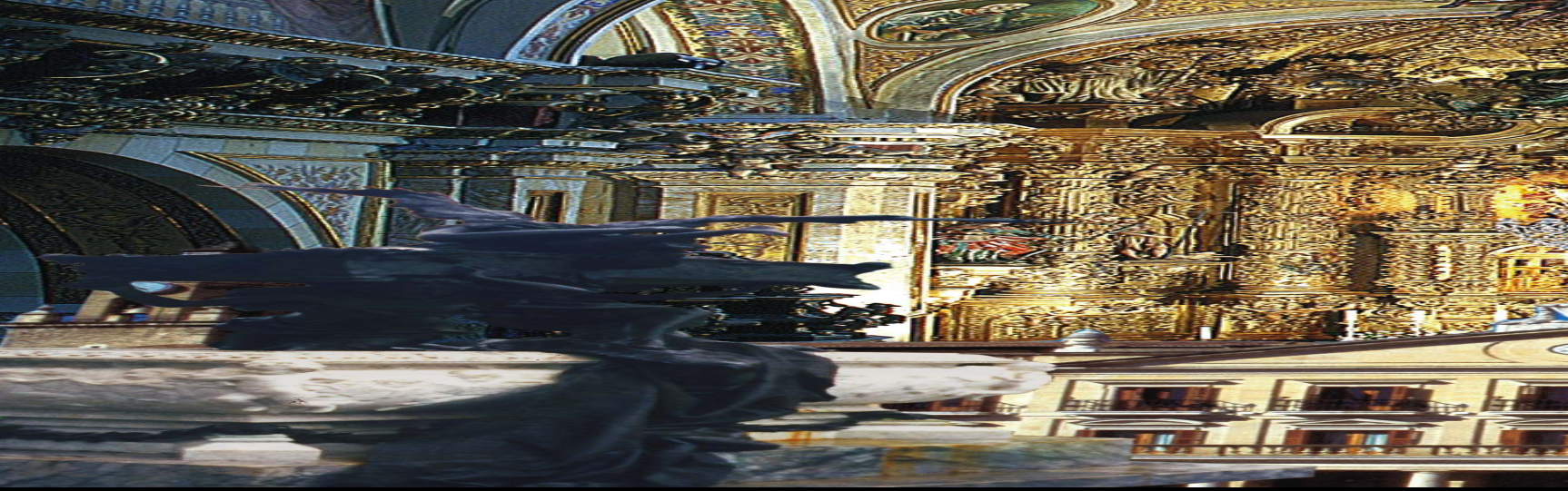
nabarmenak dira gaurko gure ikuspegitik: Egitura berrietara irekiagoak diren euskal ertiliariak kritikoen aurrean eta publiko handiaren erresistentzia setatsuaren aurrean beren burua defendatuko dute komunikabideetan; elkartean bilduko dira eta taldeak sortuko dituzte. Arte Modernoaren Erakusketan 1900. urtean hasi ziren Bilbon; eta aurrenekoan Gaudiaren lan bat erakutsiko da. Regoyos eta Guiard-en otzantasunaren atzetik "etorri ausarta" duen gazte berrizale ausarditsuak azalduko dira: Zuloaga, Iturrino, Etxeberria eta beste batzuk. Oraingoan bai hitz egin daiteke "Euskal margogintzaz".

BIBLIOGRAFIA

- ALTUBE, F.: "Posibles influencias en la obra de Marcial de Aguirre y Lazcano". *Urte-karia-n* 1991 (Bilboko Arte Ederretako Museoa). Bilbo 1992, 155-158. or.
- ANDRES ORDAX, S. . "Urbanismo en Vitoria 1780-1830" *II Congreso Español de Historia del Arte-n*, iraila 11-14, 1978, 102-116. or.
- APELLANIZ Paloma, CORREDOR MATEOS José: *El pintor Fernando de América*. Amárika Fundazioa, Gasteiz 1986.
- APRAIZ, Emilio: "Catedral Nueva de María Inmaculada". CMV III. libk., 123-137. or.
- APRAIZ BUESA, E.: "Cosas de ayer: algo más sobre los arquitectos Saracibar". VV.: XXIX, 1952, 58-61.
- ARCEDIANO, Santiago: *Ignacio Díaz de Olano*. Vital Kutxa Fundazioa. Gasteiz 2001.
- ARIAS DE COSSIO, Ana María: "El nazarenismo en la pintura española del siglo XIX". *Actas del II Congreso español de Historia del Arte-n*. Valladolid 1978, II.
- ARSUAGA, Migel eta SESE, Luis: *Donostia. Arkitekturako gida*. (Col. Oficial de Arq Vasco-Navarro) Donostia 1996.
- ARTOLA, Migel: *Historia de la reconstrucción de San Sebastián*. Donostiako Udalak argit., 1963.
- AYERBE, E. (Kit Argit.): *Iruñea/Pamplona. Vida, paisajes, símbolos*. Oartzun 1994.
- BARAÑANO, Kosme, GONZALEZ DE DURANA, Javier, JUARISTI, Jon: *Arte en el País Vasco*. Cátedra Argit.. Madril 1987.
- BARRIO LOZA, J. A.: "El cementerio de Abadiño". Abadiño. AA. VV.-n: *Patrimonio Histórico de Bizkaia*, III, 48. fitxa. Bilbo 2000.
- BASAS, M.: *El crecimiento de Bilbao y su comarca*. Bilbo 1969.
- BASAS, M.: "Las épocas neoclásicas y romántica", *Vizcaya monumental-en*. Bilbo 1982, 977-106. or.
- BASAS, M.: *Vizcaya monumental*. Donostia 1982.
- BASAS, M.: *Casa de la Villa de Bilbao. Primer Centenario 1892-1992*. T. V. 208. znb., XVIII. urtea, 1992.
- BASURTO FERRO, N.: "El medievalismo en el Bilbao finisecular. Nuevos templos y reconstrucciones". *Archivos de arquitectura-n*, Gasteiz, 1. znb. (1995) 49-60. or.
- BEGOÑA Y AZKARRAGA, Ana de: "Particularismos y reservas. Los artistas vascos en el movimiento romántico". *Ondare* 21.ean, Eusako Ikaskuntza . Donostia 2002, 113-143. or.
- BEGOÑA Y AZKARRAGA, Ana de: *Vitoria. Aspectos de Arquitectura y Urbanismo de los últimos siglos*. Gasteiz 1982.
- BEGOÑA Y AZKARRAGA, Ana de: "Contribución del País Vasco a la pintura europea entre los siglos XIX y XX". *Los vascos y Europa*. Santxo Azkarra Fundazioa. Gasteiz 2001, 279-308. or.
- BEGOÑA AZKARRAGA, Ana de; BERIAIN, Mº Jesus: *Ignacio Díaz de Olano 1870-1937*. Gasteiz 1987.
- BEGOÑA AZKARRAGA, A.: "reflexiones arquitectónicas para tres ciudades: Bilbao, Donostia y Vitoria". *Sancho el Sabio-n* , 2. aldia, 1.go znb., 1991, 19-32. or.
- BENEDITE, L.: "Léon Bonnat (1833-1922)". *Gazette des Beaux-Arts*. 1923, 1-15. or.
- BENGOETXEA, J. de: "El arte vasco (de Barroeta a Zuloaga)". *Guadalimar-en*, 25. znb., 1977.
- BERMEJO LORENZO, C.: *Arte y Arquitectura funeraria. Los cementerios de Asturias, Cantabria y Bizkaia (1787-1936)*. Oviedo-ko Unibertsitatea. Oviedo 1998.
- BIDAGOR LASARTE, P.: "Urbanismo u arquitectura de San Sebastián durante el último siglo". *Revista de Arquitectura*, 64. znb., 1974.
- BIDART, P.: *Architectes et architectures des Pays Basques, Saint-Etienne de Baigorri*. 1998.
- BILBAO SALSIDUA, Mikel: "Teatro Arriaga de Bilbao. La arquitectura como símbolo de un medio sociocultural". *Ondare* 21.ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 335-343, or.
- BUENO, Juan Adrián: "El crecimiento urbano de Vitoria-Gasteiz y el desarrollo de la ciudad". Javier MOZAS y Aurora
- FERNANDEZ: *Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura-n*. Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarros. Gasteiz 1995.
- BUENO, J. A., GONZALEZ MINGUEZ, C., MEDINA, P.: "El crecimiento urbano de Vitoria". AA.VV.an: *Vitoria 800 años*. Gasteiz 1981.
- CASADO ALCALDE, Esteban: "Pintores pensionados en Roma en el siglo XIX". A.E.A.n, 235. znb., (1986), 368-373. or.
- CASTRESANA, L. de: "Pintura y pintores de Vizcaya". T.V. 61. znb., 1980.
- CUZACQ, R.: *Bonnat, l'homme et l'artiste*. Mont-de-Marsan, 1969.
- DELMAS, J.E.: "Pancho Bringas" E.E., XIX. libk., 1888, 424-429. or.
- DIAZ PEREZ, P.: "Artistas de antaño. Pancho Bringas". V.V. XI, 1934, 205. or.
- ENCIO CORTAZAR, J.M.: "Evolución urbana donostiarra". *Boletín de Información Municipal*, 65ean, (1975) 14-34. or.
- FERNANDEZ, M. A., ZURRUNERO, M. M.: "Escultura u arquitectura en el cementerio de Bilbao". *Kobie-n, (Arte Ederrak)*, 4. znb., 1987, 115-158. or.
- FORNELLS Montserrat: *El pintor Pedro Alejandro Iurreta Artola (1851-1912)*. Kutxa Fundazioa. Donostia 2001.
- GALARETA ALDANONDO, I.: *La Vasconia de las ciudades. Ensayo arquitectónico e iconográfico*. Bilbo 1996.
- GARATE OJAMGUREN, M.: "Cambios urbanos y transformaciones económicas en la sociedad donostiarra durante la primera mitad del siglo XIX". B.R.S.B.A.P. XLII. libk., 3-4, 439-450. or.
- GARCIA GAINZA, M.C. eta beste: *Catálogo monumental de Navarra (CMN)*, 9 libk. Iruñea 1980-1999. or.
- GAYA NUÑO, Juan Antonio: *Arte del siglo IX*. A.H. 19, Madril 1958.
- GOMEZ MORENO, Mº Elena: *Pintura y Escultura españolas del siglo XIX*, S.A., XXXV. Libk., Madril 1993.
- GONZALEZ DE DURANA, Javier: *Adolfo Guiard. Estudio biográfico. Análisis estético. Catalogación de su obra*. Bilbo 1984.

- HERNANDO, Javier: *El pensamiento romántico y el arte en España*. Cátedra Argit., Madrid 1995.
- HERNANDO, Javier: *Arquitectura en España. 1770-1900*. Cátedra Argit., Madrid 1989.
- HITCHCOCK, Henry-Russell: *Arquitectura de los siglos XIX y XX*. Cátedra Argit. Madrid 1981.
- ISAC, A.: *Eclecticismo y pensamiento arquitectónico en España. Discursos, revistas, congresos 1846-1919*. Granadako Diputazioak. Granada 1987.
- JEANPIERRE, H.: *Un peintre romantique bayonnais: Hélène Feuillet*. B.S.S.L.A.B., 105. znb., 1964, 187-217. or.
- JEANPIERRE, H.: "Bonnat, peintre de tableaux religieux". B.S.S.L.A.B., 135. znb., 1979, 393-399. or.
- LARRAÑAGA BILBAO, L.: "Historia de unos ensanches". *Boletín de Información Municipal*, 17 (1963), 38-55. or.
- LARRINAGA BERNARDEZ, J. A.: "Juan Barroeta, pintor de retratos". Bilbo 69. znb., 1994, 34. or.
- LARUMBE, María: *El academicismo y la arquitectura del siglo XIX en Navarra*. Príncipe de Viana, Iruñea 1990.
- LASUEN, B. de: "Monumentos a vizcaínos ilustres". T.V., 247. eta 248. znb., 1995.
- LERTXUNDI GALIANA, Mikel: "Purismo y nazaretismo en los pintores vascos". *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 389-397. or.
- LERTXUDI GALIANA, Mikel: *Eugenio Azcue (1822-1890). Vida y obra* (argitaratu gabea).
- LERTXUDI GALIANA, Mikel: "Nicolas de Sorluce. Eugenio Azcue y los retratos de Miguel López de Legazpi". *Ondare*-n, 18. znb., 1999, 134-147. or.
- LLANO GOROSTIZA, Manuel: *Pintura Vasca*. Neguri Argit. Bilbo 1980.
- LOPEZ ALEN, F.: "Eduardo Zamacois". E.E. XVIII. libk., 1888, 113-114. or.
- LOSADA, R.: "Historia urbanística de Bilbao". T.V., 78. znb. 1981.
- MACHINBARRENA, J.: "Antonio Cortázar y Gorria (1823-1884)". B.I.M.S.S.-n, 17. znb., 1963.
- MANTEROLA, P.; PAREDES, E.: "Arte navarro, 1850-1940". *Panorama*, 18. znb-an. Iruñea 1991.
- MARRODAN, M. A.: *Diccionario de pintores vascos*, 5 libk., MADRIL 1989.
- MARTIN RAMOS, Angel: "Labor de arquitectura y maestros de obras en los inicios del ensanche donostiarra". *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 345-360. or.
- MARTINEZ, Julián: *La escultura en Guipúzcoa (Breve Introducción histórica)*. Donostia 1981.
- MAS SERRA, E.: "El camino hacia el Eclecticismo: historicismos y tecnologías". *Bilbao. Arquitectura u arquitectos*-en. Bilbo 2000, 39-56. or.
- MORENO RUIZ DE EGUINO, Iñaki (Argit.): *Artistas Vascos en Roma (1865-1915)*. Kuxta, Donostia 1995.
- MOZAS, J., FERNANDEZ, A.: *Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura*. Gasteiz 1995.
- MUJICA, G. De: "Estatuas el País Vasco....." E.A, III. libk.an, 1913 (Berargit.) La Gran Enciclopedia Vasca-n, Bilbo 1974.
- MURUGARREN, Luis: *Catedral del Buen Pastor. San Sebastian*. Donostiako Aurrezki Kutxa Munizipalak Argit. 1968.
- NAVASCUES PALACIO, Pedro: *Arquitectura española 1808-1914*. Espasa-Calpe. Madrid 1993.
- NAVASCUES PALACIO, P.: *Del Neoclasicismo al Modernismo*. H.A.H. T.V. Madrid 1996.
- NAVASCUES PALACIO, P.: "El problema del eclecticismo en la arquitectura española del siglo XIX". *Revista de ideas estéticas*-en, 114 (1971), 111-125. or.
- ORDIALES GINES, E.: *Guía del Castillo de Butrón*. Bilbo 1995.
- ORDOÑEZ VICENTE, María: "El romanticismo funerario en Polloe (Donostia)". *Ondare* 21ean. Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 399-413. or.
- OSSORIO y BERNARD, M.: *Galería biográfica de artistas españoles del siglo XIX*. Madrid 1975.
- PALIZA MUNDUATE, Maite: "El papel de las publicaciones periódicas especializadas en la renovación de la arquitectura. E torno a algunas obras manejadas por los arquitectos vascos del siglo XIX". *Ondare* 21-ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 361-376. or.
- PALIZA MUNDUATE, Maite: "La importancia de la arquitectura inglesa del siglo XIX y su influencia en Vizcaya". *Kobie (Arte Ederrak)*, 4. znb., 1987, 65-100. or.
- PALIZA MUNDUATE, Maite: "Marcos Ordozgoiti, una figura polémica de la escultura vasca del siglo XIX". *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 415-426. or.
- PALIZA MUNDUATE, Maite: *Bernabé de Garamendi, un escultor bilbaíno (1833-1898)*. T.V. 297. znb., BBK. Bilbo 1999.
- PALIZA MUNDUATE, M.: *El Castillo de Butrón. Un episodio del Romanticismo*. Bilbo 1992.
- PEÑALBA OTADUY, Mauro: "Monumentos y escultores en vía pública. Donostia". *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 427-434. or.
- PEREZ DE LA PEÑA, G.: "La fachada neogótica 1854-1891". *La Catedral de Bilbao*. Bizkaiko Foru-Aldundiak. Bilbo 2000, 109-121. or.
- PERSONNAZ, A.: "Evocación de Léon Bonnat". B.M.B., 34. znb., 1932, 345-353. or.
- PLAZA SANTIAGO, Francisco Javier de la: "El movimiento romántico". *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia, 2002, 95-112. or.
- PORTILLA VITORIA, M.: "El patrimonio artístico religioso en Álava" AA.VV. I.ean, *Semana de Estudios de Historia eclesiástica del País Vasco*. Gasteiz 1981, 275-285. or.
- PORTILLA VITORIA, M. y otros: *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria*, (CMV) 8 libk. Gasteiz 1968-2001.
- REYERO, Carlos y FREIXA, Mirela: *Pintura y Escultura en España, 1800-1910*. Cátedra Argit. Madrid 1995.
- REYERO, C.: *La escultura conmemorativa en España. La edad de oro del monumento público, 1820-1914*. Cátedra Argit., Madrid 1999.
- RODRIGUEZ SORONDO, M. C.: *Aquitectura pública en la ciudad de San Sebastián (1813-1822)*. Donostia 1985.
- RUIZ DE AEL, Mariano: Julian Apraiz arkitektoaren bizitza eta lanak. "Historia de la Arquitectura, lau hilabetekaria". 1. znb., 1995, 7-27 or.
- SAINZ GIL, A. M.: "XIX. mendean zehar Euskal Herrian jaio edo/eta lan egin zuten ertilariak, Mariano Ossorio eta Bernard-en lanen bitartez, biografia Galearia... *Kobie (Arte Ederrak)* 8.ean, 1991, 43-72. or.
- SAINZ GIL, A. M.: "Frantzisko Bringas eta Bringas-en (1827-1855) lan plastikoak. Bilbo inguruetan euskal baserritarrak eta Eaux-Bonnes XIX. mendean". *Kobie (Arte Ederrak)* 8. znb., 1991, 25-41. or.
- SAINZ GIL, A. M.: "Euskal baserritarra paratua eta paisaia irudidunak Frantzisko Bringas eta Bringasen lanen azterketa plastikoa (1827-1855)". *Kobie (Arte Ederrak)*, 10. znb., 1994, 107-153. or.
- SAMBRICIO, C.: Donostiako Alde Zaharren Berreraikuntza. Donostia 1991.
- TABAR ANITUA, F.: *Arquitectura y desarrollo urbano en Vitoria, del neoclasicismo al racionalismo (1800-1936)*. Doktore tesia. Unibertsitate Konplutensea, 1991.
- URIARTE, J. R.: "Bilbao. Don Diego López de Haro y su monumeto". V.V., XIX, 1942, 241-248. or.
- URRUTIA, E. de: "bibliografía de Eduardo Zamacois y Zabala". E.A., XVIII, 1928, 392-393. or.
- VIAR, J.: "Antonio María de Lekuona". Bilbao, 347. znb., 2001, 16. or.
- VIAR, J.: "Bilbao en el arte. 1.libk.: Del siglo XVI a 1875" T.V. 304.znb., 2000.
- V.V.: *Nosotros los Vascos. Arte, III y IV*. Donostia 1987-1989.
- V.V.: *Bilbao 1807-1943. Siglo y medio de propuestas urbanísticas*. Bilbo 1989.
- ZARATE, M.A.: "Vitoria: transformación y cambio de un espacio urbano". B.I.S.S.-n, 25. znb., 1981.
- ZORROZUA SANTISTEBAN, Julen eta GOMEZ GOMEZ, Agustín: "Bibliografía del arte neoclásico y romántico en Euskal Herria. *Ondare* 21ean, Eusko Ikaskuntza. Donostia 2002, 437-471. or.
- ZUGAZA MIRANDA, Miguel: "Generos y tendencias en la pintura vasca del siglo XIX". *Pintores Vascos en las colecciones de las Cajas de Ahorros*. Bilbo 1993.

Liburu hau argitaratzeaz
2003ko ekainaren 23an,
San Juan bezperan, amaitu zen.

EUSKAL HERRI
ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

JUAN PLAZAOLA

EUSKAL
ARTEAREN
HISTORIA

IV

XX. MENDEA

ENTZIKLOPEDIA ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN
HISTORIA

— IV —

XX. MENDEA

EGILEA
Juan Plazaola Artola

ZUZENDARITZA
Enrique Ayerbe Echebarria

OSTOA
SAHATS
(Luis Mª Azpilikueta eta José Mª Domench)

ARGAZKIAK

Iñaki Aguirre
Darío Garrido

Irudizatzea

Lan honetako iudien multzoa osatzen duten argazkiak OSTOAren artxibotik, SAHATS *Argitalpen Zerbitzuen* artxiboetatik, eta Iñaki Aguirre eta Darío Garridoren artxiboetatik ateratakoak dira.

Irudien aipamenak

Irudien aipamenak ia kasu guztietan liburuaren orri ertzetan jarri ditugu eta badute beren erreferentzia. Geure esker ona adierazi nahi diegu, aipamen hauek eskuratu ahal izan ditugun argitaletxei, beren tokian bakarka aipatuak izan badira ere, oro har.
Hona hemen aipamenak bereziki.

Eraikin eta monumentuen planoak eta altxaerak, eta kasuren batetan beren argazkiren bat ere, gehientsuenetan iturri hauetatik datoz: *Bilbao. Guía de Arquitectura Metropolitana*. Javier Cenicacelaya, Antonio Román e Iñigo Saloña. Argz.: Jose Alberto Gandia. Argit. Colegio Oficial de arquitectos Vasco-Navarro. Bizkaia (2002); *Donostia-San Sebastián. Guía de Arquitectura*. Migel Arsuaga y Luis Sesé. Argz.: Antxon Hernández y Idoia Unzurrunzaga. Argit. Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarro. Gipuzkoa (1996); *Vitoria-Gasteiz. Guía de Arquitectura*. Javier Mozas y Aurora Fernández. Argz.: César San Millán. Argit. Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarro. Araba (1995); *La Arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao 1 y 2*. Daniel fullaondo. Argit. Alfaguara (1969).

Irudi batzuk eskuratzeko zenbaitetan jo dugu: *50 años de escultura pública en el País Vasco*. Zuzendaria: Cosme Barañano. Argit. Euskal Herriko Unibertsitatea (2000); *75 años de pintura y escultura en Navarra. 1921-1966*. Erakusketa: Ordezkaría: Carmen Fernández Marcilla. Argit. Caja de Ahorros de Navarra (1966); *Arte y artistas vascos de los años 30*. Adelina Moya, Xabier Sáenz de Gorbea, J.A. Sanz Esquide. Gaur egungo arkitekturen argazkiak: Antonio Aguilera. San Telmo Museoa eginiko erakusketaren katalogoa (1986); *Euskal artea eta artistak 60ko hamarkadan*. Ordezkaría: F.J. San Martín. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia eta Kutxa Fundazioa. Koldo Mitxelena erakusketaren katalogoa (1995); *Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982*. Argazkiak, J. Uriarte eta J. Campano. Argit. Madrilgo Udaletxea (1982); *Bilbo, Arte eta Historia II*. Argit. J.M. González Cembellín y A.R. Ortega Berruguete. Bizkaiko Foru Aldundia (1990); *El Arte en Navarra II*. Argit. Diario de Navarra (1994); *Escultura vasca en la colección Kutxa*. Argit. Kutxa Fundazioa (2000); *Euskal margolariak*, 2. (1993), 3. (1994), 4. (1994), 5. (1996), 6. (1996), 7. (1997), 8.znb-ak; *Impulsando a los Artistas vascos. Kutxa, ondare artistikoaren azken lorpenak*. 1997-1998 bitartean barneraturiko aleak. Argit. Kutxa Fundazioa (2001); *La pintura en Álava*. José Antonio García Díez. Argit. Caja de Ahorros de Vitoria y Álava (1990); *Museo de Bellas Artes de Álava. Vitoria-Gasteiz*. Armando Llanos koordinatzailea. Argazkiak, Argazkia-Edergarri estudioak. Arabako Foru Aldundia (1982); *Museo de Bellas Artes de Bilbao*. Jabier Bengoetxea. Argazkiak, Argazkia-Edergarri estudioak. Argit. La Gran Enciclopedia Vasca, (1978). Caja de Ahorros Vizcaína; *Museo de Navarra*. Argit. Vianako Printzea; *Museos del País Vasco I. Museo San Telmo*. Argit. La Gran Enciclopedia Vasca, (1976). Donostiako Aurrezki Kutxa Muzizipala. Argazkiak, Sigfrido Koch; *Museos del País Vasco II. Museo de Bellas Artes. Bilbao*. Argazkiak, Argazkia-Edergarri estudioak. Argit. Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, (1973); *Panorama 18. Arte Navarro 1850-1940*. P. Manterola y C. Paredes. Argit. Vianako Printzea (1991); *Pintores Navarros I y II*. Salvador M. Cruz. Iruñeko Aurrezki Kutxa Muzizipala (1991); *Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 2 y 22*. Zuzendaritza: J.M. de Retana. Argit. La Gran Enciclopedia Vasca; *Pintura vasca*. Llano Gorostiza. Argit. Neguri argitaldaria; *Un siglo de arte*. Koldo Mitxelena Kulturunean Erakusketaren Katalogoa. Koordinatzailea: Ana Salaberria. Argz.: Alberto Martinena. Gipuzkoako Foru Aldundia (1993).

Ondorengo liburu hauetara ere jo behar izan dugu: *Andrés Nagel. Fuera de servicio*. Katalogoa. Ordezkaría: A. Zaya. J. Uriarteren argazkiak. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia (1999); *Antonio Oteiza en el D.E.M.* Koordinatzailea: K. Apestegi. J. Urretabizkaiaren argazkiak. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia (2002); *Aurelio Arteta. Una mirada esencial. 1879-1940*. Argit. Bilboko Arte Ederretako Museoa (1998); *Bizkaiko artea 87*. M.A. Nuñoren argazkiak. Argit. Bizkaiko Foru Aldundiak (1987); *Carmelo Ortiz de Elguea. Del paisaje al paisaje. 1952-1984*. Argit. Bilboko Arte Ederretako Museoa (1984); *Chillida en San Sebastián*. Cosme Mª de Barañano. J. Uriarteren argazkiak. Argit. Euskal erakundeak (1992); *Daniel Txopitea*. Katalogoa. Ordezkaría: I.M. Ruiz de Eguino. Argit. Kutxa Fundazioa (1998); *Dora Salazar*. Argit. Fundación Caja Navarra (2002); *Hace 30 años*. Argit. Gipuzkoako Foru aldundia (1995); *Ilbeltza. Por caminos de sombras y silencios. Juan Luis Goenaga. Obnuk: 1969-1995*. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia (1995); *Jesús Mª Lazkano. De los tiempos*. Argit. Rekalde erakusketa Aretoa (1999); *Joaquín Lucarini*. A. de Begoña y Mª J. Beriain. Argit. Arabako Foru Aldundiak. Arabako Arte Ederretako Museoa (1985); *Julián Tellache*. Katalogoa. Ordezkaría: I.M. Ruiz de Eguino. Argit. Kutxa Fundazioa (1997); *Julián Ugarte*. Argit. San Telmo Museoa (2003); *Los genios de la pintura española. Zuloaga*. Argit. Sarpe (1988); *Miguel Angel Álvarez*. Argit. San Telmo Museoa. Atzera begirako erakusketa (1995); *Nikolas Lekuona 1913-1937*. J. Egañaren argazkiak. Argit. Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones (1988); *Panorama 6. Gustavo de Maeztu*. Pedro Manterola. Argit. Vianako Printzea (1986); *Fructuoso Orduna*. Clara Arahuetes. Argit. Vianako Printzea (1986); *Ricardo Baroja y el 98*. Katalogoa. Ordezkaría: I.M. Ruiz de Eguino. Argit. Kutxa Fundazioa (1998); *Ucelay*. Cosme Mª de Barañano. Argit. Aurrezki Kutxa Bizkaitarra (1981); *Uztaro 94*. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia (1994); *Vázquez Díaz y el Bidasoa*. Ordezkaría: I.M. Ruiz de Eguino. Argit. Kutxa Fundazioa (1997); *Vicente Ameztoy. Karne and Klorofila. 1976-1990*. I. Royoren argazkiak. Argit. Gipuzkoako Foru Aldundia (1991); *Vicente Larrea*. Cosme Mª de Barañano. Argit. Eusko Jaurlaritza (1991).

ITZULPENEA

Karme Urdanpilleta Urdanpilleta

•

MAKETAZIOA ETA DISEINU GRAFIKOA

José León Huarte Ros

Begoña Goikoetxea Amonarraiz

Irudien tratamendua

Ana Jubín Ábalos

ARGITALETXEA

© OSTOA S.A.

Pza. del Caddie, 1. Lasarte-Oria

FOTOKONPOSAKETA

OSTOA S.A. Lasarte-Oria

INPRIMAKETA ETA KOADERNAKETA

GRAFO S.A. Basauri

ISBN: 84-96288-06-4

Lege gordailua: BI-556-04

ENTZIKLOPEDIA ENBLEMATIKOA

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

– IV –

XX. MENDEA

Juan Plazaola

ETOR - OSTOA

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA IV Juan Plazaola

XX. MENDEA

17. MODERNISMOAREN INGURUAN

TESTUINGURUA	722	5. KONTINUISMOKO MARGOLANAK	739
1. GIRO ARTISTIKOA (1898-1923)	724	<i>Jesus Basiano</i>	739
Gizar teko eta politikako indarrak	724	<i>Aszensio Martiarena</i>	739
Elkar teak, idazleak eta kritikariak	724	<i>Elias Salaberria</i>	739
2. ERAKUNDEEN ZEREGINA	725	<i>Antonio Ortiz Etxague</i>	739
3. ARTISTA ELKARTEAK ETA ERAKUNDE PRIBATUAK	725	<i>Jose Mª Sert</i>	746
Euskal Artisten Elkar tea	725	<i>Jazinto Olabe</i>	746
Erakusketak eta museoak	725	<i>Zenbait nafar margolari</i>	747
Arte modernoaren museo bat	730	<i>Pablo Tillac</i>	747
Eusko Ikaskuntza	730	6. SINBOLISMOA, ERREALISMOAREN LEHEN IRTENBIDEA	747
Euskal Jaiak	730	<i>Inazio Zuloaga</i>	748
Euskal Astea	730	<i>Anjel Larroque</i>	749
4. ARKITEKTURA MODERNISTA	730	<i>Alberto Arrue</i>	749
Modernismoa artean	730	<i>Jose Arrue</i>	756
Modernismoa arkitekturan	730	<i>Ramiro Arrue</i>	756
Bizkaia	731	<i>Aurelio Arteta</i>	756
<i>Palacio ingenaria</i>	731	<i>Zubiaurretarrak</i>	757
<i>Metalezko egitura. Teknika eta estetika berria</i>	731	<i>Balendin Zubiaurre</i>	757
<i>J. Darroqui</i>	732	<i>Ramon Zubiaurre</i>	757
<i>Leonardo Rucabado</i>	732	<i>Julian Tellaetxe</i>	758
<i>Manuel Mª Smith</i>	732	7. AURRERANZKO IRTEERA BAT: BASAKERIA KROMATIKOA	758
<i>Mario Camiña</i>	733	<i>Frantzisko Iturrino</i>	759
<i>Teodoro Anasagasti</i>	733	<i>Juan Etxebarria</i>	759
<i>Pedro Gimón</i>	733	<i>Gustabo de Maeztu</i>	759
<i>Rikardo Bastida</i>	736	8. ESKULTURAGILE MODERNISTAK	770
<i>Kalixto Emiliano Amann</i>	736	<i>Gabriel Bornas y Abella</i>	770
Bizkaiko beste zenbait arkitekto	736	Eskulturagile atzerritarrak	770
Gipuzkoa	736	<i>Miguel Blay</i>	770
<i>Ramon Kortazar</i>	736	<i>Agustin Querol</i>	770
Araba	737	<i>Beste monumentuak</i>	770
Nafarroa	737	Euskal eskulturagileak	770
<i>Manuel Martinez de Ubago</i>	737	<i>Frantzisko Durrio</i>	770
Neoeuskaldun estiloa Iparraldean	737	<i>Nemesio Mogrobojo</i>	771
<i>Henri Godbarge</i>	737	<i>Kintin Torre</i>	771
<i>Edmond Durandean</i>	738	<i>Julio Etxeandia Gal</i>	771
<i>Luis eta Benjamin Gomez</i>	738	<i>Isidoro Uribesalgo</i>	771
<i>Joseph Hiriart</i>	738	9. LABURPENA	776
<i>Garai baten emaitzak</i>	738	Hiru hamarkadetako joan-etorriak	776
		BIBLIOGRAFIA	777

18. EUSKAL ARTEA GERRARTEAN

TESTUINGURUA	778
1. ARTE GIRO BERRI BAT	779
Arkitektura	780
Pintura	780
2. ARKITEKTURAKO ARRAZIONALISMORA IRAGAITEA	780
<i>Teodoro Anasagasti</i>	780
<i>Sekundino Zuazo</i>	781
<i>Emiliano Amann</i>	782
<i>Bittor Eusa Razquin</i>	782
3. ARKITEKTURA ARRAZIONALISTA	782
Europako haizeak	782
<i>Gatepac</i>	783
<i>Jose Manuel Aizpurua eta Joakin Labaien</i>	783
<i>Joakin Zarranz</i>	790
<i>Pedro Izpizua</i>	790
<i>Fernando Arzadun</i>	790
4. ERREALISMOA GAINDITZEA	790
Sugestio surrealista	790
<i>Nikolas Lekuona</i>	791
<i>Nartziso Balenziaga</i>	791
<i>Jose Sarriegi</i>	791
<i>Joan Cabanas Erauskin</i>	791
Margogintzako neokubismoa	791
<i>Aurelio Arteta. Kubista</i>	791
<i>Jenaro Urrutia</i>	792
<i>Nikolas Martinez Ortiz</i>	792
<i>Ezohiko bat. Antonio Gezala</i>	792
<i>Vázquez Díaz</i>	793
<i>Gaspar Montes Iturrioz</i>	793
<i>Jesus Olasgasti</i>	793
<i>Roberto Rodet</i>	793
<i>Jose Migel Zumalabe</i>	793
<i>Santiago Uranga</i>	793
5. GIZARTEKO ERREALISMOA	802
Gizar te errealismoko eskultura	802
<i>Aurelio Arteta, gizar teko margolari</i>	802
6. ESKULTURAGILE ERREALISTAK	803
<i>Higinio Basterra</i>	803
<i>Moises Huerta</i>	803
Fruktuoso Orduna	804
<i>Leon Barrenetxea</i>	805
7. LABURPENA	810
Arkitektura	810
Arte figuratiboak	810
BIBLIOGRAFIA	811

19. EUSKAL ARTEA LURPERATZEA ETA ATZERRIRATZEA

TESTUINGURUA	812
1. GIRO KULTURAL ETA ARTISTIKOA	812
2. AUTARKIA ALDIKO ARKITEKTURA	813
Kolosalismoa	814
Arrazionalismoaren berreskuratzea. (50ko azken urteak)	814
<i>Bittor Eusa</i>	815
<i>Manuel Inazio Galindez</i>	815
<i>Eugenio Aginaga</i>	815
<i>J. L. López de Uralde</i>	815

<i>Enrike Ginea</i>	815
<i>Frantzisko Jabier Saenz Oiza</i>	818
60. hamarkadako eliza modernoak	818
3. EUSKAL ARTEAREN IRTEERA HANDIA	818
1936a baino lehenago atzerrian bizi zirenak	819
<i>Anjel Cabanas Oteiza</i>	819
<i>Nikolas Mujika</i>	819
<i>Jose Benito Bikandi</i>	819
<i>Jorge Oteiza</i>	826
Itzuli ez zirenak	826
<i>Martin Domingez</i>	826
<i>Tomas Bilbao</i>	826
<i>Leon Barrenetxea</i>	826
<i>Aurelio Arteta</i>	826
<i>Julian Tellaetxe</i>	827
<i>Jose Leon Kruzalegi</i>	827
<i>Joan Aranoa</i>	827
<i>Maurizio Flores Kaperotxipi</i>	828
<i>Manuel Marina Barredo</i>	829
<i>Jon Zabalo, Txiki</i>	829
Garaiz itzuli ahal izan zutenak	829
<i>Sekundino Zuazo</i>	829
<i>Joan Madariaga</i>	829
<i>Paulo Zabalo</i>	830
<i>Jose Mari Uzelai</i>	830
<i>Bernardino Bienabe Artia</i>	831
Erbesteko haurrak	831
<i>Nestor Basterretxea</i>	831
<i>Joxe Manuel Alberdi</i>	838
<i>Bizente Arnoriaga</i>	838
Migratzaileak	838
<i>Eloy Erentxun</i>	838
<i>Jose Ulibarrena</i>	839
<i>Guillermo Larrazabal</i>	839
Bertan erbesteratuak	846
<i>Agustin Ibarrola</i>	846
<i>Ziriako Parraga</i>	846
<i>Imanol Ordorika</i>	846
4. AZKEN IRUDIGILEAK?	847
<i>Rikardo Inurria</i>	847
<i>Joakin Lucarini</i>	847
<i>Jose Díaz Bueno</i>	854
<i>Karlos Elgezua Lasuen</i>	854
<i>Joan Guraya</i>	854
<i>Julio Beobide</i>	855
5. ESKULTURAREN EUSKAL ESKOLA	856
<i>Jorge Oteiza</i>	856
<i>Eduardo Txillida</i>	857
<i>Nestor Basterretxea</i>	862
<i>Jose Manuel Alberdi</i>	862
<i>Remigio Mendiburu</i>	863
<i>Bizente Larrea</i>	864
<i>Rikardo Ugarte Zubiarrain</i>	865
<i>Ramon Karrena</i>	865
<i>Tomas Murua</i>	870
<i>Agustin Ibarrola</i>	870
6. GERRAOSTEKO EUSKAL MARGOLARIAK	870
Errealismoa politikaren zerbitzura	870
<i>Carlos Sáenz de Tejada</i>	870
<i>Joan Cabanas Erauskin</i>	871
Errealismo aske bat	871
<i>Enrike Renteria</i>	871
<i>Ziriako Parraga</i>	871
<i>Roberto Rodet Villa</i>	872
<i>Pelaio Olaortua</i>	872

<i>Arturo Azebal Idigoras</i>	872
<i>Antonio Santafé Largacha</i>	872
<i>Eloy Erentxun</i>	872
<i>Antonio Valverde</i>	872
<i>UR taldea</i>	872
<i>Mentxu Gal</i>	873
<i>Enrike Albizu</i>	873
<i>Karmelo García Barrena</i>	873
<i>Karlos Añibarro</i>	873
<i>Gonzalo Txillida</i>	873
<i>Julian Ugarte</i>	873
<i>Migel Anjel Alvarez</i>	873
<i>Jesus Apellaniz</i>	880
Emakumearen agerpena.....	880
Errealismo neurritsu bat gizartean	880
<i>Luis Garzia Otxoa</i>	880
<i>Dionisio Blanco</i>	880
7. ABANGOARDIAREN BAT-BATEKO SARRERA	881
Ez-figurazioaren mugimendua.....	881
Eskultura abstraktuaren eragina.....	881
<i>Rafael Ruiz Balerdi</i>	881
<i>Jose Antonio Sistiaga</i>	881
<i>Ramon Vargas</i>	882
<i>Jose Luis Zumeta</i>	882
<i>Bonifazio Alonso</i>	882
<i>Amable Arias</i>	882
<i>Maria Paz Jimenez</i>	883
<i>Jose Barceló</i>	883
<i>Dario Villalba</i>	883
LABURPENA.....	892
BIBLIOGRAFIA	893

20. DEMOKRAZIAN ETA AUTONOMIAN

TESTUINGURUA	894
1. MUGARIK GABEKO ARTE PLASTIKOAK	894
2. ASKATURIKO ARKITEKTURA	895
Gaur egungo oinarri gidatzaileak	895
Arkitektura eskolak	896
Bizkaia	896
<i>Joan Daniel Fullaondo</i>	896
Bizkaia	897
<i>Jesus Rafael Basterr-etxea</i>	897
<i>Rufino Basañez</i>	897
<i>Frank O. Gehry (EEBB)</i>	897
Gipuzkoa	897
<i>Luis Peña Gantxegi</i>	897
<i>Arkitektura Eskola</i>	904
<i>Migel Garay eta J. Inazio Linazasoro</i>	904
<i>Migel Garay</i>	904
<i>Jose Inazio Linazasoro</i>	904
<i>Alberto Ustarroz eta Manuel Iñiguez</i>	905
<i>Xabier Unzuurrungaza</i>	905
<i>Migel Oriol Ybarra</i>	905
Nafarroa	905
<i>Iruñeko Arkitektura Eskola</i>	905
<i>Frantzisko Mangado eta Alfontso Alzugaray</i>	905
<i>Jose Rafael Moneo</i>	906
Araba.....	906
<i>Jose Erbina Arregi</i>	906
<i>Roberto Erzilla Abaitua</i>	906

3. ESKULTURAGILEEN BI BELAUNALDI	907
<i>Antonio Oteiza</i>	907
<i>Jean-Robert Ipoustegui</i>	914
<i>Jose Ramon Anda Goikoetxea</i>	914
<i>Faustino Aitzkorbe</i>	914
<i>Anjel Garraza</i>	914
<i>Kristina Iglesias</i>	915
<i>Aitor Mendizabal</i>	915
<i>Andres Nagel</i>	916
<i>Jose Zugasti</i>	916
<i>Pablo Donezar</i>	916
<i>Txomin Badiola</i>	916
<i>Koldobika Jauregi</i>	917
<i>Joan Luis Baroja Collet</i>	917
<i>Maria Jose Lacadena</i>	917
<i>Imanol Agirre Arriaga</i>	917
4. MARGOLARI GARAIKIDEAK	922
Abstraktutasunaren aldaerak	922
<i>Joakin Fraile</i>	922
<i>Joan Mieg</i>	923
<i>Santos Iñurrieta</i>	923
Espresionismoaren presentzia tematia.....	923
<i>Migel Diez Alaba</i>	923
<i>Iñaki de la Fuente</i>	923
<i>Fernando eta Bizente Ruscobas</i>	923
<i>Iruñeko Eskola</i>	923
Errealismo Surrealista	923
<i>Karlos Sanz</i>	923
<i>Bizente Amezttoy</i>	930
Informaltasuna eta keinua	930
<i>Gabriel Ramos Uranga</i>	930
<i>Karmelo Ortiz Elgea</i>	930
<i>Dario Urzaiz</i>	931
Ikerlari geldiezinak	931
<i>Daniel txopitea</i>	931
<i>Joan Luis Goenaga</i>	931
<i>Anjel Uranga</i>	931
LABURPENA	936
Joeren ugaritasuna	936
Hirigintzarekiko kezka	936
Abangoardian egotea.....	936
Teknikoen eragina	937
Kultura postmoderno bateko artea	937
BIBLIOGRAFIA	937

21. XXI. MENDEARI BEGIRA

TESTUINGURUA	938
1. EUSKAL ARTEA BIZIBIDETZA ETA KARISMA ARTEAN	938
Arte ihardueraren ugalketa	938
Elkarte artistikoen mugimendua	938
Arte Irakaspeneko Zentroak	939
Erakunde Ofizialen eragina	939
<i>Gipuzkoa eta Araba</i>	940
Arte bizibide bihurtzea	940
Arte sormena eta sentiberatasun hartzailea.....	941
2. HITZ EGIN AL DAITEKE EUSKAL ESKOLA BATETAZ? EZTABAIDA	941
"Euskal Eskolaren" zentzuak	941
3. GLOBALIZAZIOAREN AURREAN	943
Kultura eta artearen globalizazioa	943
Lurraldetasun eza.....	943
Globalizazioaren aurka.....	943
Kultura-globalizazioaren kontraesana	943

"MUGAGABEKO BIDAIA"

JUAN LUIS BAROJA COLLET

Argazkia: Luis Mitxelena
Irudi erref.: Arteko galeria. Donostia.

■ SIGLAK

A.A.E.: Archivo de Arqueología Española.
A.E.A.A.: Archivo Español de Arte y Arqueología.
A.E.A.: Archivo Español de Arte.
A.M.N.: Arte Medieval Navarro.
A.H.: Ars Hispaniae.
A.P.M.: Sociedad de estudios Vascos. Artes Plásticas y Monumentales.
B.A.C.: Biblioteca de Autores Cristianos.
B.C.M.V.: Boletín de la Comisión de Monumentos de Vizcaya.
B.I.S.S.: Boletín de la Institución Sancho el Sabio.
B.R.S.B-A.P.: Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País.
B.S.A.A.: Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid.
B.S.E.E.: Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.
C.M.N.: Catálogo Monumental de la diócesis de Navarra.
C.M.V.: Catálogo Monumental de la diócesis de Vitoria.

C.A.E.: Cuadernos de Arte Español.
E.A.A.: Estudios de Arqueología Alavesa.
E.D.: Estudios de Deusto.
E.V.: Estudios Vizcaínos.
H.S.: Hispania Sacra.
L.D.: Letras de Deusto.
M.N.E.: Monumentos Nacionales de Euskadi.
O.C.: Obras Completas.
P.V.: Príncipe de Viana.
R.A.B.M.: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
R.I.E.: Revista de Ideas Estéticas.
R.I.E.V.: Revista Internacional de Estudios Vascos (Eusko Ikaskuntza).
S.A.: Summa Artis.
T.C.P.: Temas de Cultura Popular.
T.V.: Temas Vizcaínos.
V.: Véase.
V.V.: Varios Autores.

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA IV

17. MODERNISMOAREN INGURIAN

18. EUSKAL ARTEA GERRARTEAN

19. EUSKAL ARTEA LURPERATZEA ETA ATZERRIRATZEA

20. DEMOKRAZIAN ETA AUTONOMIAN

21. XXI. MENDEARI BEGIRA

Kristalezko Jauregia. El Retiro Parkea. Madril.
Martín Alberto Palacio.

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

MODERNISMOAREN INGURUAN

TESTUINGURUA

Urrutiko kokapenerako balioko liguken **Euro-pako egoera**, zeinetan Espainia eta Baskonian eman zen arte modernoaren jaiotza bere baitan hartu beharko lukeen, estatu blokeen arteko itun politikoen joko nahasi batek menderaturik zeukan (alde batetik, Frantzia, Ingalaterra eta Errusia, eta bestetik, Alemania eta Austria-Hungariako Inperioak eta Turkia), non elkarren arteko mesfidantzak eta armamentuen lehia eroak Europako Lehen Gerraren triskantzetara eramango zituen. Versaillesko Ituna izan zen honen ondorioa eta honekin batera, aipaturiko hiru inperioen desagertzea, boltxebikeen iraultza URSS-aren jaiotzearekin, eta honen aurrez aurre, XX. mendean zehar etengabe osatuz eta indartuz joango ziren bi sistema politiko nagusien sortzea: erregimen demokratikoa eta nazionalismo totalitarioa. Krisialdi politiko handien garaia da, 1929ko porrot ekonomikoak areagoturikoa.

Alemaniar Errepublikak berrian nazionalismoaren sumindurak, garalleek ezarritako hipotekaren aurkako mendekuak eraginik, beste aurrez aurreko gerra berri batetara eramango zituen (1939-1945). Bitartean sozialista mugimenduak europar Estatu liberalen gainean (Espainia beren artean) erakar-indar moduan jarraituko du eta boltxebikeen 1917. go iraultzaren ondoren URSSen kantonaturik geratuko da.

Habsburgoko Maria Kristinaren erregeordetza-ekin eta Alfontso XIII.aren adin-nagusitza iristea-ekin Espainian monarkia Canovas zalea, 1874.etik 1931.era indarrean izango den erregimena, Espainiako historia osoan gehien iraun duen eredu politikoetako bat, sendotu egingo da.

Baskonian gaitzespen orokor bat aurkitu zuen Foruen indargabetzeak (1876). Baina hori ez zen eragozpen gertatu foru erregimena berreskuratze-ko borrokatu ziren herriko pertsona politiko ospetsu berak bizitza politikoaren barruan eroso sartu zitezten, euskal industriaren hastapen bultzatu ahal izateko Estatuaren muga-zergen babes beharrez zeuden bezala egonik. Honela, herriko ordezkari-tza parlamentarioa 80ko hamarkada arte eskola zaharreko liberal ospetsuen esku, eskuarki estatuan agintzen zuten bi alderdi handietako foruzale tolerante eta independenteen esku jarraitzen zuela, ulergarri gertatzen da.

Demografikoki populazio oso mugatua duen **Iparraldean**, nekazaritza-ekonomia tradizionalen iraun eta europar Gerraren (1914-18) zorigaitzoko bilketaz gertaturiko kultur eta politiko geraldari eusten zaion bitartean, Pirinioz azpiko **Nafarroan** foru-zaleen mugimenduak bizirik dirau, 1893. go protesta herrikoiak, «Gamazada» deituak, Bizkaitik Euskal-Nafar Batasunaren laguntzaz eta Iruñean bertatik Foru-Diputazioak finkatzen duen Euskara elkartearen eta Foru Kontseiluaren babesaz areagotzen den mugimenduak argi erakutsi zuen bezala, nahiz eta 1876.a baino lehenagoko erregimenera itzultzea besterik ez dela bilatzen egia izan. Industrializatze handirik gabekoa, eta oroz gainetik nekazaria den Nafarroako lurralde honek herri-lurren jabego eta administratze mailako eta laborantzako lurren partiketa eta helburuei buruzko hainbat arazo izan zituen urte horietan. Berandu samar iritsi zen sindikalismoa eta batez ere moderatu eta katolikoa izan zen, politiko mailan berri oso nabarmena zen haren hauteskundeetako geldotasuna, edonolako jauntxokerietarako gai zena.

Araba bera, foruen aurkako 1876. lege hori gaitzetsi bazuen ere, jarri egin zen egoera berri horretara, eta alderdi politiko bakarrak ez ziren alderdi estatalen sukurtsalak baizik izan. Artisan-lana izan zen jarduera industrialean nagusi, nahiz eta Irun-Madril trazatuan trenbidearen geltokia ezartzea aurrerapenari zerbaitetan lagungarri gertatuko zitzaion. Gasteizek XX. mendea jada aurrera samar zihoala baizik ez zuen ezagutu demografia hazkundearen gorakada handia.

Nafarroan eta Araban ez bezala, itsasaldeko probintzietan, **Bizkaia eta Gipuzkoan**, bizimodu politikoan ondorioak dituen eraldaketa ekonomiko handiak gertatuko dira. Bizkaiko industriak 1890 eta 1900. urte bitartean gorakada ikusgarri bat iritsiko du. Mehatzeetako ustiaketa aurrera doa eta burdingintza-lantegi handiak (Bizkaia, Labe Garaiak, Etxebarria, eta abar.) jaioko dira, era horretan Baskonia XX. mendeko industria aroan sartuz. Garapen honek Bizkaia eta bere ingurunea ukituko du, batez ere. Gipuzkoak bere industria-lantegiak probintzia osoan hedaturik izan zituen, Bizkaian baino aniztasun handiagoan izan ere: metalurgia, papergintza, ehungintza. Bilboko Portuko Lan Bartzordeak, 1872. urtean kokamena hartu zuenak, transatlantikoan atrakaleku eta untziratze azpiegitura bultzatu zuen. Lehen Mundu Gerrako ha-

“Bizkaiko Labe Garaiak”.
Irudi erref.: Ostoaeren artxiboa.

Meatzarien giroan Maiatzaren leheneko ospakizunerako deialdia adierazten duen gubaturia.

Irudi erref.: Hiribunak. Bilbo, 174. or.

“Bizkaiko Bankuaren aurrean”.
Jose Arrue.

Irudi erref.: Bilbo entæ dos siglos, 63.or.

sierako urteak itsas salerosketan hazkunde handikoak dira. Itsasontziak eraikitzeke eta konpontzeke lantegiak sortuko dira (Nerbioiko ontziolak, Euskalduna) Espainia mailako artean hoberenak.

Industria elektrikoak ere antzeko hazkundera ezagutu zuen. Urte gutxiren buruan, garai hartako Europar zegoen hedadurarik eta luzerarik handieneko linea elektrikoa egin zen. Euskal enpresa elektrikoek Iberdurerorekin (1944) bat eginez amaituko dute.

Industria eta merkataritza garapen guzti honek sakonera handiko banku-enpresen antolaketa ekarriko zuen. Hamarkada batzuk lehenago jaioa zen Bilboko Bankua, 1901. urtean Komertzio Bankuak bereganatuko du; urte horietan bertan fundatuko da Bizkaiko Bankua; Gasteizkoa bi urte lehenago eratua izan zen, eta Donostian Gipuzkoar Bankua. Bankuen baikortasunak hedapena ekarriko du. Bilbok eta Bizkaia 20. urtearen amaieran Espainiako enpresa industrial gehienetan gehiengo bazkide modura esku hartuko dute.

Nabarmenki haziko da urte horietan etorkinen fenomenoak. Gaztela, Errioxa, Kantabria eta Leongo jatorriko populazio ugari bertaratu da Basconian. Euskal probintzietan langile populazioaren hazkundera alderdi politikoaren eta sindikatuen jaiotza eta pixkanakako sendotasuna ekarriko du bere baitan.

Oligarkia bere alderdi ekonomikoan sendotuz doan heinean bere politika mundurako sarbideak gehitu egingo zaizkio. Zenbait historialarik adierazi bezala, aurreko mendean Europa osoan burgesiak izan zuen eginkizun iraultzailetik ihes egin zuen. Bilbotar merkatariaien liberal kutsua bera ere ahaldu egin zen. Eta sistema politikoak eskaintzen zion egokiera aprobetxatuz, irizpide erakundeetan babestu zen eta baita helburu horrekin hainbat egunkari sortu ere.

Sozialismoa azaldu eta hedatuko da eta karlisten eta foru-zaleen alderdietan krisialdia sortuz, Sabino Aranaren (1865-1903) eskutik sortuko den nazionalismoaren agerpenarekin desagertuko den krisialdia. Alderdi hau, estatuari 1839.aren aurreko egoerara itzultzea errekamatuz jaioko da, eta ez (Estatuarekin) amore-emaitze izan ala zorrotz izan foru-zale deiturikoek nahi bezala 1876.aren aurrekora. Horrela beraz, euskal sozialismoaren barruan bi joera desberdin sumatuko dira, Perezagua eta Prietok ordezkaturikoak, eta Sabino Aranaren alderdian ere zatiketa bat gertatuko da bere sortzailea hil ondorenean. Hori ordea, ez da eragozpen izango mugimendu nazionalista herri mailan indarra irabaziz joateko, 1918.ean Gortearako diputatuaren hautaketan azaldu ziren emaitzek adierazi bezala.

Bi mendeen abagune horretan, hiru izango dira Euskal Herriko alor politikoa estaltzen duten indar nagusienak. Bi alderdi –Sozialismoa eta Nazionalismoa– izango dira oligarkiaren ondoan, zeinak, gizarteko gatazkak areagotu ahala, beren Sindikatuak sortuko baitituzte. UGT-ek Bizkaian hasia zuen bere jardura 1890. urte alderako; eta hogeitau urte beranduago baizik ez da jaioko, 1911. urtean, Euzko Langileen Alkartasuna, nazionalismoaren pentsamoldea duena, eta 1917an greba iraultzailean hartuko du parte.

Euskal gizarteak, XVIII. mendearekin alderatuta XIX. mendearen azken aldera erakutsiko duen gizarteko, politikako eta ideologiko aniztasuna izugarria izango da. Gertakari historiko hau, bizimodu publikoan herriak, eredu demokratikoaren

baieztape geldia bidez hauteskundera partaide izatea eta elkarte politikoaren askatasunik bereizi ezin daitekeen esku hartze fenomeno zabalago batetatik datorrena da. Lehen greba orokorra Bizkaian 1890ean gertatua zen, non Pablo Iglesiasen alderdi zalantzarik gabeko aurrelari izango baita bizkaitar mehatzeetan. Urte honetan bertan hasiko da Arana Gairi independentzia aldeko lehen artikulua idazten.

Guzti honi lanean jarriko den intelektual klase handi bat erantsi behar zaio, oso sarritan Estatu egituraren isplu eta krisiaren leherketa eragingo duena izango delarik. Oinarrizko liberal eta aurrerapen izpirituak zutenak ziren, egoki samar asmatutako 98ko belaunaldia, eraberritzaileak eta abar bezalako delitura pean elkartu ziren idazle, politikari, historialari eta poetak. Hauexek izan ziren, herriaren gizarte eta politikako beharrien oihartzuna jaso eta beraien konponbidea iristeko erregimenaren ezgaitasuna salatu zuten lehenbizikoak.

Europako Lehen Gerrak ekarri zuen 1919. go indarberitze ekonomikoak hautsia geratu zen berari bukatu baino lehenago. Gainbehera ekonomikoarekin batera, Marokoko gerran izandako akatsengatik eta azkeneko bataz beste 14.000 hildakorekin amaituko den Anualako porrotak eragingoengatik ere, Gobernuaren aurkako erasoak gehitu egingo dira. Gogortzen ari ziren langile gatazkak, Bizkaian 1920. go langile mobilizazioak proportzio historikoak iritsiko zituen. Lanerako baldintzengatik... eta lehen kapitalismo euskaldunaren gehitzearen erantzun gisa antolaturiko 124 greba baino gehiago izan ziren. Gobernuak sozialista lider batzuk atxilotuz erantzun zuen. Espainiako hainbat hirietan grebak eta zapalketa odoltsuak jarraitzen dute. Atentatu anarkistak emango dira: 1912.ean Jose Canalejas liberalen lehendakaria eraila gertatu zen; 1921.ean berriz, Eduardo Dato kontserbatzailea. Zenbait buruzagi politikok gogor salatuko du Gobernuaren biguneria. Primo de Ribera jeneralak Estatu kolpea eman du 1923.ean eta bere eskuetan utziko dio Erregek aginpidea.

Euskal Herriko gizarte eta politikako indarren arteko oldar giro horretan, esan liteke ezinezkoa litzatekeela kultur aurrerabide batetan pentsatzea. Halaz ere, 1918. go irailan **Eusko Ikerkuntzako Lehen Biltzarra** ospatua zen Foru-Aldundietako Lehendakariak eta Gasteiz, Iruñea eta Baionako gozainek bultzaturik. Alfonsito XIII. erregeak inauguratu zuen Oñatiko Unibertsitatean. Zazpi alorrean zatitu zen: Arraza, Hizkuntza, Historia, Arte, Irakaskuntza, Zientzia politiko eta sozialak, eta Eusko Ikerkuntzak.

Hitzaldiak unibertsitateetako irakasleei edo sona handiko ikertari eta aztertzaileei agindu zitzaizkien. Arteari buruzkoak Anjel Apraizi, Felix Lopez del Vallado jesuitari, Pedro Muguruza eta Manuel M^o Smith arkitektoei, Aita Donostia musikariari, eta mendearen hasierako euskal margogintzaren egoeraz bi kritika hitzaldi guztiz egiazko eta argiak eman zituen Joan de la Encina kritikariari egin arazi zitzaizkien.

Biltzarreko emaitzetako bat Euskaltzaindiaren sortzea zen, bere jardura 1920. urtean hasi zuen hizkuntzaren euskal akademia.

Ondorengo urteetan, gerrate zibila baino lehenago eta Diktadura egoera bat ematen bazen ere, beste sei Biltzar ere ospatu ziren Euskal Herriko leku desberdinetan.

ALBERTO PALACIO

Nerbioi gaineko eraikuntzen oinarritarako baliatzen den zubia (ezker aldean, Antzoki Nagusiaren zati bat).

Irudi err. ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 260. or

Olinpia Zinema.

Irudi err. ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 350. or

Solairuetako etxea Kolon Larreategi kalean, Errekalde Pasealekuaren ertzean.

Irudi err. ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 356. or

Bilboko Zubi Estalian, barru galeriaren proiektua.

Irudi err. ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 260. or

ALBERTO PALACIO.
PROIEKTUAK

“Baskongadetako Foruei eginiko monumentua”, 1894.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 259. or.

Katedral proiektua Gasteizen.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 261. or.

Kristobal Kolon-i eginiko monumentua.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 258. or.

Alfonso XIII.ari eginiko monumentua Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 260. or.

“Jesusen Bihotz Garbiaren monumentua”.

Aingeruen Muinoa. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 261. or.

Katakombak Aingeruen Muinoan. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 261. or.

L

■ GIRO ARTISTIKOA (1898-1923)

Foru erregimenaren galera ger tatuagatik ere (1876), XIX. mende bukaeran eta XX.aren lehen hamarkadetan Euskal Herria eta bereziki itsasaldeko probintziak bizitzen hasi ziren la-saialdi ekonomikoa, kultur hazkunderako eta arte plastikoak eta arkitektura etengabe modernizatzeo aukerako giroa sortzeari, mesedegari gertatu zitzaion.

● GIZARTEKO ETA POLITIKAKO INDARRAK

Ikusi genuen bezala, aurrerapen honetan XIX. mendearen azken herenean, bakoitzak bere mailan eta bere berezko ezaugarrietan, Estatuan taxutuz joan ziren gizarte eta politikako hiru indarrek eraginik izan zuten: Ekintza Monarkikoaren elkarrean gauzatu zen *Oligarkiak*, *Euskal Nazionalismoak* eta *Sozialismoak*. Arazoaren ikuspegia asko sinplifikatuz eta nolabaiteko hurbilketa batekin baizik ezin har ditzakegun hiru gizarte mailak ordezkatzeko zituzten hiru indar ziren: diruaren «noblezia», erdi mailako burgesia eta langile taldeak.

Hiru sektoreen egitasmoetan kultura eta artea lehentasunezko gaiak ez izan arren, bertako kideek ez zituzten kultur politikaren arloan (hizkuntza, literatura eta artea), egokiera zutenean, euren zaletasun eta iritzi kritikoak adierazi gabe utzi.

Sabino Aranaren egitasmoetan kulturaren sustapena «Jaungoikoa eta Euskal Aberria» idealaren menpe zegoen; baina euskal nazionalismoaren barruan, letrak eta arteak lehenik eta behin nazionaltasunaren beraren adierazpen izan zitezten eta arrazaren benetako kontzeptuarekiko kanpoko indar arrotzek itsatsitako akatsetatik euskal tradizioa garbitzearen sustapena bideratuko zuen kultur zabalkunderako talde eta fokurik ere izan zen. Ez da faltako euskal etniaren fisionomia bereizgarriak ahalik eta zehaztasun eta leialtasun handienaz adierazten zekiten artistak (Zubiaurretarak, Flores Kape-rotxiki, eta abar) zeintzuk zirenaren inguruan eztabaida sutsurik ere.

Sozialismoaren ildoetan, bestalde, kultur joerak oso bestelako eran zehaztuz joan ziren. Ezin daiteke, gizartearen eraldaketa politikoko bat lortu nahi izatearen zentzuan, irakaspen mailako euskal pintura sozial batez hitz egin. Baina, inola ere hitz egin daiteke Tomas Meabe, Ramon Basterra eta abarren giroan sorturiko errealismo sozial apur batez egin zen pintura bati buruz. Honen lekukotasuna eman-godun Artetak lan-bizitzaren tentsioen (zeinari lotuko baitzaio Madril Bilboko Bankuko freskoetan) oroiterazle diren oihalekin eta langileen auzunetako tristezia ilunaren inguruko koadroekin. Alberto Arrue eta Tellaetxeren koadro batzuk ere ez dira itsas-jendearen lan neketsuarekiko halakoxe begikotasunik gabeak. Erantzukizunezko artea garatzeko, nazionalismoak ukitutako zenbait artista finkatuta geratu direneko folklorismo burgesa gainditzeko saiakera bezala epaitu daitekeen pintura izango da. Edonola ere, une hartako gi-

zarte tentsioen nolabaiteko deia adierazten duten artista gutxi horietan ere, beren jarduerak ez dira beti euskal kutsurik gabeak.

Kultur eta arte gaietan *oligarkia industrial eta bankarioak* hartutako jarrerari dagokionez, beraien joerak ez dira aitorten programatikoe-tan adierazten, zeharbidez lehiaketetako Epaimahaietan hartzen ziren erabakietan, ematen ziren diru-laguntzetan eta Herriko botere ekonomikoek agintzen zuten erakunde finantzarien bidez ematen ziren laguntzetan baizik.

Bestalde, ezin esan daiteke euskal artisten ideal estetikoak, korrante politikoei dagokien moduko eraginaren zuzeneko mendekotasun-ean daudenik. Europako arte berrikuntzekin zeukaten gutxi edo gehiagoko urruntasunak gehiago eragiten zien. Oraingoan ere, XIX. mendean bezala, ez ziren asko izan atzerrian trebatzera joan ahal izan zuten euskal artista gazteak. Parisko giro asaldagarri eta berritzailean bizi ahal ziren haue-tariko batzuk salbu, Frantzia edo Italian ikas-teko diru-laguntzak lor tu zituzten gehienek aber-rrira azkar itzuli behar izan zuten.

● ELKARTEAK, IDAZLEAK ETA KRITIKARIAK

Europako korrante artistiko berriak ezagu-tzera ematen zituzten erakusketak antolatzen hasi zirenean gauzak aldatzen hasi ziren, eta hori 1910etik aurrera sortuz joan ziren Elkarte-entzako jardueraren fruitua izan zen. Gisa honetara, Europan sortzen ari zen sentiberatasun berri-aren aditza bazuten garaiko zenbait *idazle eta kritikarien* pizgarri ideologikoak ere, izan zuen eraginik. Euskal Herriko idazle eta kritikarien artean desadostasun ideologikoak bazeudela nabaria da, alor politikoan batez ere, gaiztotuz joan eta gerrate zibilaren zorigaiztoko diru-direz lehertuz zoritxarrez bukatuko zirenak. Baina, mendearen lehen bi hamarkadetan euskal fronte kultural zabal baten osaketari zegoien egitas-mo bateratua berotasunez eta atseginez bizi izan zen. «El Coitao» aldizkari galkorren orrietan Bizkaiaren ahalmen sorberri eta zibiliza-garri hartan nolako fede sutsuz sinesten zena-ren testigantza ematen zuten momentuko ideologo eta idazle aurrerakoen zenbait adierazpen helburu honekin gogoratu ditu Pilar Mur-ek. Arteen sustapenetik eta lantzetik sortuko zen Bizkaiaren egiazko berpizte ba-ten itxaropenean hezuramaitzen zen berota-sun hori, non ekonomiarren gailentasun eta bultzada, kultur nagusitasun berritzaile eta eskualdekoaren parean joango baitzen. «Atlantiar isurialdeko bihotza gara... Betebeharreko eginkizun handi bat daukagu aurretik» idazten zuten Unamunok. Eta, hil berri den Mogrobejo eskulturagileari Elkarte Filarmonikoan eskaini-tako Erakusketa-Omenaldiaren irekiera-hitzal-dian, Unamuno bera, euskal ikuslegoan suma-tzen zuen arte eta musika arloko berpizteaz poz-tu egiten zen eta honela zioen: «nik asko itxaro-ten dut gure herriaren zentzu artistikotik». Or-duko hartan, Ramiro de Maeztuk grina berbe-rarekin idazten zuen: «Gure euskal lurraldean bizi berri bat sortu da, hazi eta hitz egiten ikasten hasi gara: orain arte ozta-ozta ikusten genuen hasi gara: orain arte ozta-ozta ikusten genuen bizitzan. Eta gure herri osoa horretan sartzea behar dugu».

2.

■ ERAKUNDEEN ZEREGINA

Lortutako helburu bezala goraiaturiko edo epe laburrera intelektualek lortzea espero zuten eraldaketa horretan garrantzizko eginkizuna izan zuten herrialdeko erakunde publiko eta pribatuak.

Bizkaian, artistek beraiek Bilbon antolatzen zituzten erakusketetarako lokalen antolaketan eta behin-behineko izaera zuten museoen eraketan agertzen zen erakunde politikoaren sentiberatasun estetiko eta kulturala nabarmenen. Eta ez da ahaztu behar *Foru Aldundiko* eta *Udaletxeko* ordezkarien Batzorde bati zor zaiola *Arte Ederren Museoa* (1908ko urriaren 5a) finkatzearen erabakia eta, baita urte gutxiren buruan, horretarako oinplano berriko eraikuntza baten eraikuntza, nahiz bilduma horien ondarea osatuz joateko arte lanen erosketa ere.

Gipuzkoan, Foru Aldundia izan zen *Artista Berrien* erakusketaren bidez arte gaztearen alde lan esanguratsu bat egin zuen lehenengoa, eta horretarako hasiera batean 7.000 pezetatako aurrekontua eta urterokoa bazen ere, 1928az geroztik bi urtean behinekoa bihurtu zen. Hasieran bertakoentzat sortu bazen ere, aurkezten zirenak gipuzkoarrak izan behar baitzuten, geroago arindu egin zen baldintza hau. Bere lehen aldi, hots, 1928ra arte, arte gaitasunen jabe zirenen sustapenerako Erakusketa oso onuragarria izan zela esan daiteke. Sariak atzerrian egonaldia luzeak pasatzeko adinakoak ez izan arren, kritikak balore berriak ezagutzera emateko, izena hartu zuten ertiliariek beaunaldi berriko ordezkariak adre emateko eta obraren batzuk babestu edo erosten zituzten on-egileak agertzeko bederen balio izaten zuten. Izan ere, Berrien Erakusketan lortutako sari bat Bilbo, Madril edoartzelona eritilarien ingurumarian sartzeko lehen urratsa zen.

Arabian, erakundearen ekimena gerra ostean bihurtuko da eraginkor arte alorrean, *Foru Aldundiko* Kultura Batzordeak aurreko atalean aipaturiko Gasteizen dagoen Frai Frantzisko Ibilbideko Augusti jauregia probintziako Museo eta Agiritegi bilakatzeko eskuratzen duenean, luxuzko estilo eklektikoan mende honen hasieran burututako eraikina den hau, Arabako Arte Ederren etorkizuneko Museoaren hastapena izango da.

3.

■ ARTISTA ELKARTEAK ETA ERAKUNDE PRIBATUAK

1900tik aurrera eta Bizkaiko Foru Aldundiko eta Bilboko Udaleko ordezkarien artean museoak sortzeko egitasmoa sendotzen zioan bitartean, artisten artean elkartu beharra gero eta indar handiagoz sentitzen zen; duela urte asko atzerrian ez ezik Madril etaartzelona ere gauzatu zen ideia. Gure Herrialdean, norbaitek idatzi bezala, «merkatuko errealitate berriaren aurrean dugun salbamendu-taula bakarra» izango zen.²

● EUSKAL ARTISTEN ELKARTEA

Bilbon 1910eko azaroan gauzatu zen amets hau, hasiera batean *Arte Ederren Zirkulua* deituko zena. Hurrengo urtean, beharrezko onarpen sindikal eta ofiziala lortu zuen **Euskal Artisten Elkartea** izenarekin (EAE). Bere sorreran kide izan zirenen zerrenda osoa zehaztasunez ezagutzen ez badugu ere, Elkarteen Legearen arabera 1911ko azaroaren 22an sinatutako Bizkaiko Gobernuaren onespenez agiri ofizialaren bidez ezagutzen ditugu bere Estatutuak eta Araudia. Halaber, garai hartako prentsa nahiz artista eta kritiko batzuen gutun-liburuak, hemen axola zaiguna ezagutzeko adinako informazioa ematera iritsi dira.

Elkartean partaide ziren artista guztiak ez zirela kredo ideologiko berekoak azaltzen du historia honek; baina, gaur egun tradizional eta kontserbadoreak iruditzen zaizkigun jarrerak hartuz batzuk, eta erabat abangoardista azalduz besteak, berrikuntzaren aldeko jarrera hartu zuten guztiak, Bizkaiko hiriburuan, erakusketen bidez, funtsean euskal artea kanporatzea ahalbidetuko zuen kultur dinamismo bat esnarazteko helburuarekin.

● ERAKUSKETAK ETA MUSEOAK

Berehala hasi zen EAE bere helburuak betetzen, erakusketa deialdiak egiten eta antolatzen. Erakusgai hauetariko lehenengoa, Elkartea Filarmonikoaren aretoetan izan zen 1912ko abuztu eta irailean. Udalak zuen aurrekontuaren zati bat, etorkizuneko museoaren izendatutako lan artistikoen erosketarako esleitzea ere eskatu eta lortu zen.

Arte erakusketek bere ibilbidea gorabehera handirik gabe jarraitu zuten, eta ez ziren falta izan onarpen Epaimahaiak alde batera uztean gutxietsiak sentitzen zirenen egunkarietako eztabaida eta kezak; eta hau honela izanik *Ate-neoa* eta *Arte Ederren Zirkuluaren* sorrera bultzatu zuten (1914).

Gran Vía-ko areto batean behin-behineko izaeraz kokatuta zegoen EAE-k talde erakusketak eta erakusketa pertsonalak etenik gabe antolatzeaz gain, *Euskal Artea* izeneko aldizkaria argitaratzen ere hasi zen.

Bitartean, *Museo* bat sortzearen ideia forma zehatza hartzen ari zen. Lehen esan bezala, Foru Aldundi eta Udalak bultzatutako egitasmo hau, 1914ko otsailean gauzatu zen Ospitale izandako atxuriko etxetzar zaharkitu batean.

Artearen sutapenean Lehen Mundu Gerraren urteetan Bilbon eta Euskal Herrian, oro har, egin ziren erakusketek izan zuten eraginik Madril etaartzelona (1916-1917), Zaragozan eta Parisen (1919) eta baita EAEren Bilboko aretoan (1919) atzerriko artistek egindakoan ere (Robert eta Sonia Delaunay-renak bezala).

Baina, mendearen bigarren hamarkada hartan talkarik handiena eta arte gertakizunik nagusiena sortarazi zuen erakusketa, urte bereko irailean Albia plazan Berastegi eskoletan (irrikatutako museoaren behin-behineko egoitza berri) irekitakoa izan zen. Han, erakusgai zeuden 400 obraren artean, Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Matisse eta Vallottonen margolanak ikus eta mirets zitezkeen, eta baita Picasso eta Zuloagarenak ere. «Espainiako aretoetan,

MANUEL MARIA SMITH

Tomas Allende Etxea, 1917. Bilbo.

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-1, 280. or

Ramon de la Sotako etxea. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbao paso a paso, 113. or.

Lezama-Legizamon Etxea.

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-1, 284. or

Carlton Hotela, 1919. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbao paso a paso, 115. or

Atxuriko Geltokia, 1912. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbo, Arte eta Historia II, 70. or

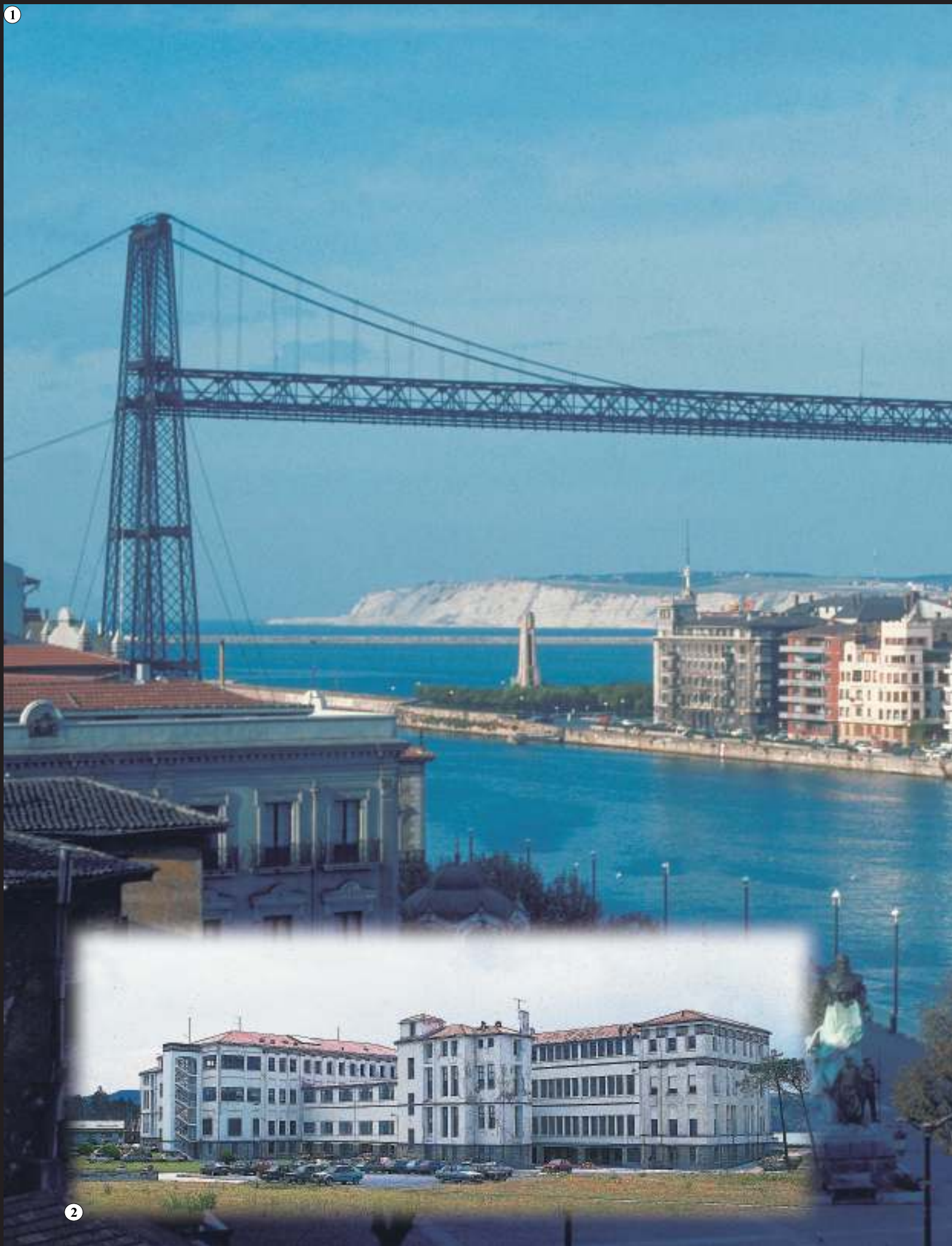

Neguriko Txaleta (B).

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-1, 284. or

1. Ikus, Pilar MUR PASTOR-en aipamenak eta erreferentziak, *La Asociación de Artistas Vascos. Arte Eretako Museoan, Bizkaiko Aurrezki Kutxa, Bilbo 1985. 9. or. eta hur.*
2. Gz. de Duranaren ustez, EAE eta Hermes aldizkaria dira erakunderik gailenenak, XX. mendearen bigarren hamarkadan.

1

2

1.- Portugaleteko zubi zintzilikaria (B). Martin Alberto Palacio. 2 eta 3.- Gorlizko Erietxea (B). Mario Camiña.
4.- Kristalezko Jauregia. El Retiro parkea. Madril. Martin Alberto Palacio.

ARKITEKTURA. MODERNISMOA

1.- Deustuko Unibertsitatea, Bilbo. F. de Cubas eta J. Mª Basterra. 2.- Bilbotar Elkartearen eraikina, Bilbo. Kalixto Emiliano Amann. 3.- Lezama-Legizamon Jauregia, Getxo (B). M. Mª Smith. 4.- Santanderko Geltokiaren fatxadako xebetetasuna (Konkordia), Bilbo. S. Atxukarro eta V. Gorbeña. 5.- Campos Antzokiko fatxada, Bilbo. A. Azebal. 6.- Iruñeko lehen zabaldegiko eraikin modernista baten atea, M.M. Ubago. 7.- Bonilla Altzarien eraikina, Gasteiz. F. Albiñana eta J. Casaus.

6

7

MARIO CAMIÑA

Goditzko Erietxea (B).

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 446. or.

Landa Etxea. Neguri (B), 1916.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 444. or.

PEDRO GUIMÓN

Hirukoiztarren eliza. Algona (B).

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 423. or.

Zuloaga Etxea. Zumaia (G).

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 378. or.

Gutiérrez Solanaren margolanetatik hasi eta Pablo Picassorengana bitarterakoak erakutsi ziren bertan, Pablo Gargallo eta Julio Antonio eskulturagileetatik igaroz». ³ Batzuk Bizkaiko Foru Aldundiak erosi zituen.

● ARTE MODERNOAREN MUSEO BAT

Ertilari garaikideen haserako ezagutza eta estimazio giro honetan sortu zen *Arte Moderno eta Garaikidearen museo* espezifiko bat osatzeko ideia, bere baitan erositako obrak eta belaualdi berriko euskal artisten beste lan batzuk hartuko zituen. Ideia, 1922ko abenduan Lorenzo Hurtado Saratxo jaunak Foru Aldundian proposatu eta babestutakoa izan zen. Museo berri hau, ezohiko azkartasun batez antolatu zen Foru Aldundiaren jabegoa zen etxe baten bigarren solainuko zenbait aretoetan, eta 1924ko urriaren 25ean ireki zen. Aurelio Arteta margolaria zuzendari izendatu zuten; baina Udaltxeko zinegotzi batzuen mesprezuzko zenbait adierazpen zirela eta, azkar dimititu zuen. Lisakar txiki hauek eta beste zailtasunek ez zuten eragotzi EAE-k bere erakusketa antolaketan eta ekintza kulturalen sustapen lanen jarraipena.

● EUSKO IKASKUNTZA

Urte horietan elkarlan estu bat lortu zen *Eusko Ikaskuntz*arekin. Bertako zenbait kide EAE-ko artistak zirenez, elkarlana onuragarria izan zen antolaketa eta ekonomia ikuspuntutik; eta baita baliaigarria ere, denbora jakin batez behintzat, Gran Vía-ko toki berbera okupatu baitzuten bi erakundeek.

● EUSKAL JAIK

Gipuzkoan antzeko garapena gertatu zen. 1896tik 1913ra urtero ospatzen ziren *Euskal Jaiak* jarraipena izan zuten Hondarribian 1925ean, eta teknika ezberdinetako arte modernoaren erakusketa bikain baterako aukera eman zuten.

● EUSKAL ASTEA

Bereziki garrantzitsua izatekoa zen 1928ko *Euskal Aste Nagusia*, eta Erakusketa handi bat egiteko egokiera ekarri zuen Donostiako Kasino Nagusian inauguratuz; bertan 200 bat obra ikus zitezkeen, eta ez zen arkitektura garaikidearen eredurik falta izan. Egunkarietan oso aipatua ez izan arren, Euskal Herriko arte modernoaren garapenean nabarmen eragin zuen gertakizuna izan zen.

Bultzada honekin garrantzi handiko beste erakusketa bat prestatu zuen, zeina, *Arkitektura eta Arte Garaikidearen* izenburu pean, jarraian hitz egingo duguna ospatu zen 1930ean, zeren eta euskal publikoarentzat Europako herrialde aurreratuenetan sortzen ari zen arkitektura arrazionalistaren erakustoki izan baitzen.

4.

■ ARKITEKTURA MODERNISTA

XIX. mendearen amaieran, zeinetan Erromantizismoaren eta Errealismoaren joerek gaitentasuna iritsia zuten, Europako artearen ba-

rruan, elkarren artean harremanetan dauden bi joera berritzaile agertzen dira, erreakzio mugimendu bat beraren bi aurpegi bezala har daitezkeenak: *Sinbolismoa* eta *Modernismoa*. Lehenak bere adierazpen nagusiak arte figuratiboetan izan zituen, eta bigarrena nabariago egin zen arkitektura eta arte aplikatuetan.

● MODERNISMOA ARTEAN

Arte modernista deiturikoa, ahalegin erakitzaile guztiak pozoitzen zituen arkeologismoari irteera bat bilatzeko sortu zen neurri batean. Bestalde, arkitektura eta arte aplikatuak sartzen ari ziren industrialtasunaren aurka sortutako kutsu estitizistaren erantzuna ere izan zen Ingalaterran behintzat. Mugimendu berritzaile hau *Jonh Ruskinen* ideia estetikoek eta *William Morrisen* utopia sozialistak bultzaturikoa zen. Bi idazle hauek eta beraien jarraitzaileak laster oharatu ziren garapen industrial eta makinismoa saihestezinak zirela; baina ez zuten artea bizitza zoriontsu baterako beharrezkoa zenaren ideia baztertu, bai artistaren jarduera atseginerako eta baita gizartearentzat ere.

Gizarte eta politika arloko ideia hauetaz kanpo, arteari baizik ez dagokion alorrean, *Arts Workers Guild*-en eskutik eta gizartearen erakusketa *Arts and Crafts*-en bitartez, artista eta enpresari talde bat sortu zen artea eta industriaren arteko distantzia, nolabait esatearren, laburtzea lortu zuena. Bestalde, Parisko dorrearekin (1887-89) goreneko puntua lortu zuten Eiffelen ingeniariartzako egitura handiek, estilo berriaren ezaugarri izango zen metalaren erabilera arrunt bihurtzera bultzatu zuten. Eta urte hauetan hedatzen hasi ziren japoniar irudiek sortutako berotasunak ere eraginik sortuko zuen margolari sinbolisten artean.

Mendebaldeko arkitekturaren historian, hauxe da beharbada, bizitza eta gizartearen eduki eta ikusmolde berriak adierazi beharri emandako erantzun bezala, arte estilo bat jaiozten ikusten ez den momentu bakarra; aurreko estiloaz aspertu eta historizismoen nekeagatik sortzen dena. Berria zen zerbait aurkitu nahi zen, besterik gabe.

Eta estilo berria zakarki jaio zen, arrapaladan hedatu eta horrexegatik, hil ere, azkar hil zen. Ulertzekoa da, beraz, *Modern Style* izenez deitzea Ingalaterran, eta *Art Nouveau* bezala Belgikan eta Frantzia, non, bultzatzaileak behar ala aurkitu zituen. *Jugendstil* (Municheko aldirikari bat) izena hartu zuen Alemanian, *Sezession* (ados ez zeudenen arteko areto batengatik) Austrian, eta *Liberty* estiloa edo *stilo floreale* Italian.

● MODERNISMOA ARKITEKTURAN

Lerro uhinduen diseinuengatik, bihurtura asimetrikoengatik, landare itxurak oroitarazten dituzten jariakortasunengatik, distira eta gardentasunengatik eta abar ezagutzen den estilo berria, rococo garaiko oroitzapenak diruditen ezaugarri multzoa da, eta Eugenio d'Ors-i estilo berria *barocchus finisecularis* bezala izendatzeko egokiera eman zion. Bulkada irrazionalen jario hau altzarrietan, apaingarritarako paperetan, bitxigintzan, oihaletan, liburuetan, iragarkietan eta nabarmenen, arkitekturaren aza-

lean, hedatzen da. Funtsean apaingarri den arte hau, kultura eta ikonografia simbolisten giroan garatzen da eta ongarria aurkitzen.

Arte arkitektonikoari dagokionez, apainketa irrazionalaren arriskua larria da, formek izan behar duten egitekoaren kaltetan, apainketa abstraktua bilatzen denean. Arkitekto onak ahalegintzen dira akats horietan ez erortzen, konturatzen baitira egiturazko eskema zaharrak bere horretan uzten zituela estilo berriak; eta jantzienak diren Victor Horta eta Henry Van de Velde belgikarrak, Mackintosh eskoziarra, Otto Wagner austriarra eta bere ikasleak, Hector Guimard frantsesa eta Antonio Gaudi jeinua, batez ere, hurrengo estiloak ezaugarri izango duen irrazionalismoa indartzera eramango ditu.

Europa guztian kafetegietan eta jatetxe ugarietan, Metroko sarreretan, biltegien egitura metalikoetan, fatxada eta barruko harmailen apainduraren zabartu egin zen modernismoa; baina irudimen handieneko arkitektoek, arinkeria horrekiko sentikor, Europako Lehen Gerra aurretik baztertu egin zuten.

Kataluniatik sartu zen arkitektura modernista Espainiara, Bartzelonan bere giro aproposa aurkituz. Herrialde horretan zenbait egilek eskualdeko sustraiak dituen Modernismo bat bereizten dute, *Renaixença* kultur mugimenduari zegokiona alegia, eta baita europar sustraiak zituen *Noucentismoa* eta beste *Modernismo manierista* bat ere.

● BIZKAIA

Euskal Herrian Modernismoa berandu samar sartuko da. Mendearen lehen urteetan jada agertzen dira sentikortasun artistiko berri baten lehen onarpen zantzuak.

Euskal arkitekturaren delako eragin modernista horien lekukotasuna utzi aurretik, saihestezina eta ezinbestekoa iruditzen zaigu bilbotar jeinua batek Madrilera eta Bilbora ekarritako berrikuntza garrantzitsuei oroipen bat eskaintzea.

PALACIO INGENARIA

Martin Alberto Palacio eta Elisage (1858-1939). Antolamendu kronologiko bati lotzeagatik, aurreko atalean bere aipamen bat egin bagenuen ere, bere izaera sortzailearen apartekotasun eta berritasunarengatik, bere tokiak hemen behar luke, mende eta ikuspuntu tekniko berri batzuen hasieran.

Palaciori buruzko informazio kritikorik osoena burutu duen Daniel Fullaondori,⁴ arkitekturako historialarien aldetik Palacioren ekarpen aparta urrutian ahazturik eduki izana deitoragarri deritzo, berau izanik, «XIX. mendeko injinerutza handiaren eoi kulturalak eman duen eraikuntzako ingeniari handien» bezala izendatu beharko litzatekeena, izan ere.

Alberto Palaciok buru-argitasun askotarikoa zuen eta bere garaiko bitxikeria zientifiko guztiei irekia, gauzatu gabeko egitasmo askoren diseinugilea, arkitektura modernoaren Ledoux edo Boullée-ren parekoa izan zen.

Kristalezko Jauregia. Urte gutxi batzuk lehenago, Paxtonek Londresko Cristal Palace-n eta Labroustek Parisko Liburutegi Nazionalan erabili zituzten burdin urtuzko zutabe finak eta

kristalezko gangak Madrilgo El Retiroko *Kristalezko Jauregia* erabili zituen proiektugilea (1885-87) izan zen bera.

Bizkaiko zubia. Palaciori zor dio Bizkaia Portugalera eta Areeta arteko zubi transbordadorea: goieneko zubi batetik kableen bidez garraiatutako ontzitzo baten bidez lortutako irtenbidea, bere soiltasunean munduko lehen zubi zintzilakaria zen (1885-1887). Arkitekto moduan, monumentalismo eklektiko eta lirismorik gabekoak ez izanik, injinerutza modernoaren irrazionaltasunak inspiraturiko forma berrien artean lazeriatan bizi izan bazen ere, bere ingeniari lanek, azpimarratutako aipamen bat merezi dute hemen, batez ere, paperean gelditu ziren bere **egitasmo** liluragarriak zerrendan sarzen badira, hara nola:

- **Koloni egindako monumentua** (1891), Chicagoko Nazioarteko Lehiaketan Lehen Saria eta Urrezko Dominaren irabazle,

- eta, **Baskongadetako Foruei egindako monumentua** (1894).

Goi-mailako proiektugile honen talentuak euskal artearen historian toki bat merezi du, jasan duen bidegabeko ahanzturarengatik guxtienez, 1894an bere patentea erosi eta honen erosketak nazioarteko ospea Fernando Arnodin frantsesari eman zionetik.

Palacio Elisageren sormen apartak eta bere oroimenak, XIX. mende bukaeran larriki azaleratzen ziren zabaldegi eta hirigintza arazoetan injinerutzaren eta bere erabilera mundura daramate historialaria. Liburu honetan ezartzen dizkiguten mugak direla eta, diseinugile nahiz proiektugile bezala, ingeniariaren jardunarekin kontrastean, normalean arkitektoen jarduera artistikoa deituriko horretara mugatu beharra daukagu gure azterketa eta informazioa. Horregatik, urte haietan jaiotzen ari zen Bilbo handiaren hirigintza antolatu behar izan zuten euskal ingeniari bikainei buruz ez dugu ezer esango.

METALEZKO EGITURA. TEKNIKA ETA ESTETIKA BERRIA

Mendearen abagunean eta Bizkaia garen kapitalista ikusgarriari erantzunez, eskualdeko arkitekto multzo batek (bi belaunalditan zatitu litezkeenak) aipaturiko hedakuntza ekonomikoaren menpe jarri zuen, inola ere zalanztan jartzekoa ez den, buru-argitasun eta gaitasuna. Euren obrak arkeologia pentsamoldean oso menpeko irauten du oraindik ere, eta modernismoa ez da oso astiro baizik onartuko, eta hemeretzigarren mendeko kutsua duen egitura baten eranskin bezala ia beti.

Metalezko egiturak XIX. mendearen erdialdetik eta hormigoi armatua mende horren amaieran asmatuak izanagatik, historialariak harrিতuta daude arkitektoak teknika hauek erabiltzera ausartu ez izanaz; logika eta ekonomia hutsez, guztiek bilatzen zuten estilo berrira iriziko baitziren. Baina, onartu beharra dago, jada egin den bezala, «material hauek berezkoak ziztuzten ahalbideak, osotasunez azaleratzeko, euren ezaugarri teknologikoei dagozkien oinarritzko ezagutzak eskatzen zituztela. Garaiko arkitektoek ez ziren, orokorrean, ezagutza hauen jabe... Lehen urte haietan (Baskonian eta Espainian oro har) ematen diren eta gero aipa-

RIKARDO BASTIDA

Bilboko alondegia.

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 403. or

Etxebizitza-erakina Bilboko Gnan Via-n.

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 399. or

Indautxuko Eskolak. Bilbo

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 399. or

Txaleta Ondategin. Areeta (B).

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-1, 310. or

3. K. de BARAÑANO, J. Gz de Durana eta Jon JUARISTI, *Arte en el País Vasco Madrid. Catedra*, 1987, 175-276. or. Ikus baita «Exposición de Internacional de Pintura y Escultura, Bilbo 1919». *Kobie*, VI, 1987, 159-186. or.

4. J.D. FULLAONDO, «La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao». *Alfaguara-n*, II. libk., 252-255. eta 273-345. or.

EMILIANO AMANN

Bilbotar Elkatea, 1913. Bilbo.
Irudi erref.: Bilbao paso a paso, 112. or.

Solokoetxe, 1932. Bilbo.
Irudi erref.: Arte eta Historia II, 167. or.

ANTONIO ARALIZE

Igeretxeko bainuetxea (B), 1913.
Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 460. or.

Igeretxeko bainuetxea (B), 1913.
Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao-2, 460. or.

5. Carlos FLORES, *Arquitectura Española Contemporánea 1880-1950*. Madrid, Aguilar, 1989, 22. or.

6. Darroquiaren Bilboko obrari buruz ikus, K. Barañano eta J. Gz. de Duranak ongi asmatutako oharrak: O.c., 269-270. or.

7. Manuel Mª Smith arkitekto. Erakusketa. Bilbo 1991, 18. or.; ikus baita ere egile honen funtsezko lana, Manuel Mª de Smith Ibarra, *Arquitecto 1879-1956*. Bizkaiko Foru Aldund., Bilbo 1988.

8. FULLAONDO, A.c., 366. or.

9. A. LOPEZ DE ABERASTURI, *La Casa -Torre de Loyola. Historia y noticia de las obras de consolidación*. Mensajero Argit., Bilbo, 1997.

10. Maite PALIZA MONDUATE, O.c., 1991, 23. or.

11. FULLAONDO, A.c., 347. or.

12. Idem, 369. or.

13. Jose IRIBARNE, *El arquitecto Pedro Guimón y las modernas orientaciones pictóricas en el País Vasco*. Bilbo 1922, 21. or.

tuko ditugun zeinu baikorreko gertakizun bakanak, aldi haren ezaugarri bezala har ezin daitezkeen salbuespenak dira».⁵

Estetika berria berenganatzeko euskal arkitektoen jarrera naghi horretan, beste arrazoiaren batzuk ere izango ziren eragile, hala nola, bezeriari atsegina eman nahia, beren igoera ekonomikoaren erakusgarri begien aurrean eta nabarmen, zalantzarik gabe monumentaltasun alderako joera kanporatzen zuen oligarkia batena; eta modu berean, berria eta gutxi probatua den guztiak beti berarekin dakarren arriskuaren beldurak ere zama erantsiko zion.

J. DARROQUI

Montero etxea. Jaurerriko hiriburuan eta baita Baskonia osoan ere ziurrenik, lanik zaharrena da etxebizitzaren eraikuntza hau, *art nouveau*ren arabera eraikitakoa, Errekalde Zumaridiko *Montero etxea*, 34. zenbakiduna (1900), Luis Aladrenek ohiko estiloan diseinatua izan arren, arkitekto honen heriotzaren ondoren bere taldeko dekoratzaile batek bukatua izan zen, J. Darroqui frantsesak, zeinak aurreikusitako fatxadaren egitasmoa erabat aldatzea onartu egingo zuen.

Gutxi dakigu Darroqui honi buruz Bilbon langela bat eta Donibane Lohitzunen beste bat zuela jakiteaz apart. Ezagunagoa izan zen bere semea, *Bernard Darroqui*, Hendaian bizi izan zena eta neoeuskaldun estiloko txalet batzuen eraikitzailea.

Campos Eliseos Antzokia. Estilo modernista berekoa da, beranduago zinema bilakatu eta 1902ko abuztuaren 7an inauguratu zen honek. Alfredo Azebalek eraikia izan zen, bere diseinuan aipaturiko frantses dekoratzaile J. Darroqui parte hartu bazuen ere. Nahiz eta Fullaondok kritikatzeko duen estrukturazko batasunik ez izan eta pixkanaka goratuz doazen hiru gorputzen banatze antzeko bat eman, fatxada rococoaren ezohiko ausardia modernista goraitu behar da eraikin honetan, horror vacuiren eta *art nouveau*ren iskanbila ordenatua erabat nagusi duela.⁶

LEONARDO RUCABADO

Gutxi samar izan arren, bere lanengatik, baina batez ere, Bizkaian izan zuen eraginaren-gatik aipamen bat merezi du hemen *Leonardo Rucabado* kantabiarrek. Lehen belaualdiko zenbait euskal arkitekto bezala Bartzelonan hezi zen mende hasieran. Bere lan eklektikoak apaindu zituzten eta ez bairik gabe Europatik zehar egin zituen bidaia ugarietan bisitaturiko lanetan *de visu* jaso zituen estilistikako apunte ugari arabera (gotikoak zehin zesezionistak), sentiberatasun irekia eta bereziki aldabera izan behar zuen. Berari zor dizkio Bilbok:

- Bilbon Indautxu auzoan eraikitako **hainbat txalet**.

Bigarren fase batean, 1910etik aurrera *erregionalismo arkitektonikoa* bihurtze bat emango da berarengan, hain zuzen ere, bere kantabiar lurreko arkitekturara itzultzea. Hau Euskal Herriera moldatu nahi duela dirudi, bere bi muga garaientarikoak honako hauekin lortuz:

- **Tomas Allenderen etxea** (1910),

- **Neguriko Barbier Jauregia** (1918).

Bigarren aldi honetan gauzaturiko lan askorik ez zuen utzi, baina bere jarduerak *arkitektura erregionalista* deiturikoari buruzko ideiak ereitea suposatzen zuen.

Neoeuskaldun estilorako joera honetan nabarmendu beharko dena, bere jarraitzaile eta ikasle bezala har daitezkeen Manuel Mª Smith da».

MANUEL Mª SMITH

Manuel Mª Smith, bilbotar hau, bere belaualdiko arkitekto esanguratsuen eta dudarik gabe emankorrena izan zen. Urduñako Jesuiten ikasle, karrera bikain bat egin zituen Madrilgo Arkitektura Eskolan eta segituan nabarmendu zen Bilbon. Bere lan guztiak laburbilduz, «Smith arkitektoaren lanaren oinarriko euskarri gisa ingeles estiloko arkitektura eta arkitektura erregionalista» bezala hartzen ditu Maite Paliza Monduatek bere monografia lan bikain eta zehatzean.⁷

Bi eragin hauek, garai hartan nagusi zen eklektizismoaren ildotik garatuz joan ziren bere arkitekto bizitza luze eta emankorrean. Bere zenbait lanetan sustrai herriko (*old english* estila) edo kultura (*Ana Erregina* estila) duen anglosaxoi arkitektura bitxia nagusituko da; besteetan berriz, herri-arkitektura edo lurraldeko arkitekturaren eragina nagusituko da, bere bertsio euskaldun eta menditarrean.

Smith-en aldaberatasuna ez da gustuen segida eta ordezkapen kronologiko batetara mugatzen. Batera diseinatzen eta eraikitzen zituen lanetan, estilo historikoaren inguruko bere zaletasunak aldi berean erabiltzea gustatzen zitzaion. Ia ez zegoen denborazko distantziarik *Etxebarriko Erdi Aroko eliza* (1907) eta bere *Neguriko txalet anglosaxoi* batzuen artean.

Bere lanen artean azpimarratzekoak dira:

- **Bittor txabarri Etxea** (1914), «U» formako oinplano baten gaineko bizitoki multzo bat da, barrualdean lau eremu erabilgarri markaturik dituena, eta kanpoaldeari forma asimetrikoak, xehetasun bitxiak, lerro haustiak eta argi-ilunaren kontraste biziak eskainiz:

- **Trianoko Markesaren Jauregia** Leioan (1915-1917),

- **Sota Etxeak** Bilboko Gran Vía (45 eta 47 znb.),

- **Carlton Hotela** (1919-1926),

- **Getxoko Tomas Allende auzo-etxea**,

- **Lezama-Legizamon Jauregia**, honetaz gainera badira Getxon (1916) beste batzuk gehiago. Jauregi hau dela eta, Fullaondok zorrotasunez aztertzen ditu Smithen desegokitasunak, nahiz eta bestalde, ezin dakizkiokeen formetan ahalmen sortzaile bereziak ukatu. Bere bizitzako azken urteetan eraikitako etxebizitza batzuetan arrazionaltasunarekin egindako maitakeria ahaleginek, pentsaera berriaren esanahia eta errotuta zeukan monumentu-lotura askatu beharra uler tu ez duen arkitekto baten zorrigaitza adierazten du.⁸

- **Loiolako Inazio Santuaren Dorretxearen zaharberritzea**.

Bere eklektizismo asegaizak eta, aldi berean, bere irudimen ahaltsu eta asmatzaileak goren-go nota eman zuen Jesuitek agindutako **Loio-**

Iako Inazio Santuaren Dorretxearen zaharberritze lanean; lehenagotik zenbait berriztatze jasan zituen Berant Erdi Aroko dorrearen edozein lehengoratzte saiakera alde batera utzirik, dorre zaharraren barrualde hau santutegi bihurtu nahi zuten, kapera eta aldareak jartzearen bidezko berriztatze honekin. Smith-ek agindutakoa egin zuen, estilo ezberdinetara (hautariko bat modernista) egokitzeko zuen gaitasun aparta agerian jarritz. Birgaitze honi ezin diezaiokegu forma eta estilo mailako aberastasun handia ukatu, eklektizismoaren ildorik garbienen. Bere diseinuan osagaiek berezko baliozkotasuna zuten, eta modu berdintsuan erabiltzen ziren kapera jakin bat apaintzeko, baina erabat ezberdin gainontzeko kaperekiko.⁹

Smith-engan hain ugariak eta antzak diren lanak aztertuz, multzoaren epai bat eman nahi duen historialariaren burura datorren izendapena, eklektizismoa da. Bere semeak, Joan Karlos Smith-ek, bera ere arkitektoa izanik, honako hau esan du berarengatik: «Eklektiko bat? Sakoan, nire aita barroko bat zen». Gainera, bere bizitzaren azken urteetan, gerra ondoren, Areetako auzo-etxe baten diseinuan Smith «ausardia handiz gerturatuko zen arkitektura arrazionalistaren mundura».¹⁰

MARIO CAMIÑA

Belaunaldi horren barruan *Mario Camiña* izan zen ziurrenik *art nouveaurekiko* sentiberatasunik handiena zuen euskal arkitektoa. Neguriko oligarkiarentzat ziren txaleten eraikitzaile gisa nabarmendu zen. Bere gainazalen etengabeko zatiketak *Sezesio estiloa* gogorarazten du, baina bere gehiegizko apainketak, formen metaketak eta argi-iluntasunak, jarraian etorriko diren ereduaren soiltasunarekin kontrastea egiten dute.

Landa Etxeak. Camiñak, modernismo berriaren barruan, bere indar asmatzaile handia Gextxon egin eta desagertuak diren **bi landa etxetan** erakutsi zuen. Mugaraino eramandako apainketa baten xehetasun bitxiez gain, eraikin hauetan, dorre ausartak eta estalki arriskutsuak jarri zituen Camiñak, «euskal *art nouveau* zapuztuaren erarik pertsonal eta jatorrena» Fullaondoren iritziz. Neguriko Camiñaren bi txaleten aipamen liriko horretan, Fullaondok berauek definitzen dituzten ezaugarri guztiak izendatzen ditu: ekialdeko exotismoa, azalera zurien gaineko *art nouveau* joerako ezinegona eta balorazioa; lerro hauek, gainazalak mugatzen eta zatitan banatzen dituen heinean *Hoffmann joeran* egindako zesezionismo bat; eraikitzaile baino sinbolikoagoa den egurrezko bilbadura egitura baten iradokizuna; argi-ilunaren balorazioa, eta abar.¹¹

Gorlizko Erietxea. *Gorlizko Erietxea* (1910-1914), lozorroan egondako modernismoaren eta lehen-berpizkunde arrazionalistaren artean, bilketa arina baina bitxia gertatzen den egundoko obra bat da. Eraikuntza handi batean, hormigoi armatuaren teknika, jakinaren gainean erabiltzen lehenengoa izatearen meritua du Camiñak. «Bere teknika, bere diseinua, bere espazio-mugatzea eta bere egitaraua aztertzen baditugu, espainiar garaiko planteamendu arkitektoniko aurreratuenetariko bat bezala agertuko zaigu Gorlizko Erietxea. Bizkaian, lehenengoa ez bairik gabe, Araluzek beara duen Igeretxeren ondoan».¹²

TEODORO ANASAGASTI

XX. mendeko lehen bi hamarkadetakako arkitekto aipagarrien zerrenda honetan, aurreko hiru atzetik *Teodoro Anasagasti* (1880-1938) azpimarratu behar da. Adin eta heziketa arrazoiengatik *historizista estiloaren* erakarpenetik askatzea oso zail izan zitzaion arkitekto honi. Bestalde, bere izaera poetikoa zela eta, alemaniar erromanizismoaren erdian bizi izan zenez, beronekiko erakarpena sentitu zuen Anasagastik.

Halaz ere, hormigoi armatuaren teknika modernoa behin-betiko bereganatzeak, logikaz irtenbide arrazionalistak hautatzera eramaten zuen. Horregatik, nahiago dugu trantsizio-gizon bezala, hurrengo atalean kokatzea.

PEDRO GIMON

Bere eraikuntza ibilbidea, garaiko estiloen labirintoan galdurik, estilo hauetako bat berari ere erabakigarri eta norabidezko lehentasunik ematea erabaki ezin eta, bakoitzaren aukerak probatu nahiago dituen arkitektoen arteko kasurik deigarriena da:

- *neoeuskalduna*, Zumaiako **Inazio Zuloagaren etxebizitzan**;
- *neobarrokoa*, Kasilda anderearen parkeko **Pergolan**;
- *neobizantziarra*, Algortako **Hirukoiztarren elizan**,
- *neopalladiarra*, **Komertzio Bankuaren fatxadan**, eta abar.

Hauetako lan bat bera ere ez da gutxietsi behar; baina esperimendu bezala bederen, erakartzen zutela ziruditen aukera ugarien aurrean, guztien multzoak nahastura sentsazio bat iradokitzen du. Horregatik, beharbada, egina zuen esperimenduzko sartu-irtenen bat modernismoan.

Orokorrean, garaiko korrante kulturekiko lotura ezarengatik alferrik galdu daitekeen buru-argitasunaren ageriko adibide bat da Gimón. Gainera, aipagarria da berak bere heldutasunaren isla zela uste zuena lortuta, une batez bere garaiko sentiberatasun berritzailearen mailan egon izanaz lotsatzera iritsiko dela. Hura akats bat izan zela pentsatu zuen, eta beste batzuk bezala, modaz kutsatu zela ere aitortu zuen.

«Horretatik ezin izan zuen inork ihes egin. Sasi-estilo horretaz maitemintzen da ikuslegoaren gustu txarra eta gainbehera, zeinaren oinarriak aurrerafelismoan kokatzeko ahaleginak egin zituzten bere defendatzaile batzuk. Goraipatu egin zen inongo euskarririk gabeko lerroaren askatasuna, bere esanahiak abagunetik ateraraziz. Gutziak eta bidegabekeriak, denak harrapatu zituen eta, sentsualtasunez beteriko laikotasun giro batean, gaur egun benetako ertilarrien lotsaizun diren obra asko eraiki ziren. Niri dagokidanez, eldarnio hartan aldi baterako erortzen utzi izanaz, gogo-gogoz damutzen naizela aitortu behar dut. Bilboko Kasillan dagoen *Tindur Fabrika* -Udaletxeak emandako fatxadaren saria merezi izan zuena-, eta kutsu bereko beste zenbait eraikuntza, niretzat ohorezko ekintzak izan beharrean, atsekabe dira. Egiazko euskal arteari nion maitasunari esker mendearen zoritxarrerako oraindik iraungo duen gaixotasun hartatik libratu nintzen».¹³

RAMON KORTAZAR

Bizitegi-multzooa Mendurrenaren Plazan, 1922 eta 1924. Donostia.

Irudi erref.: Donostia. San Sebastián. Guía de arquitectura, 130. or.

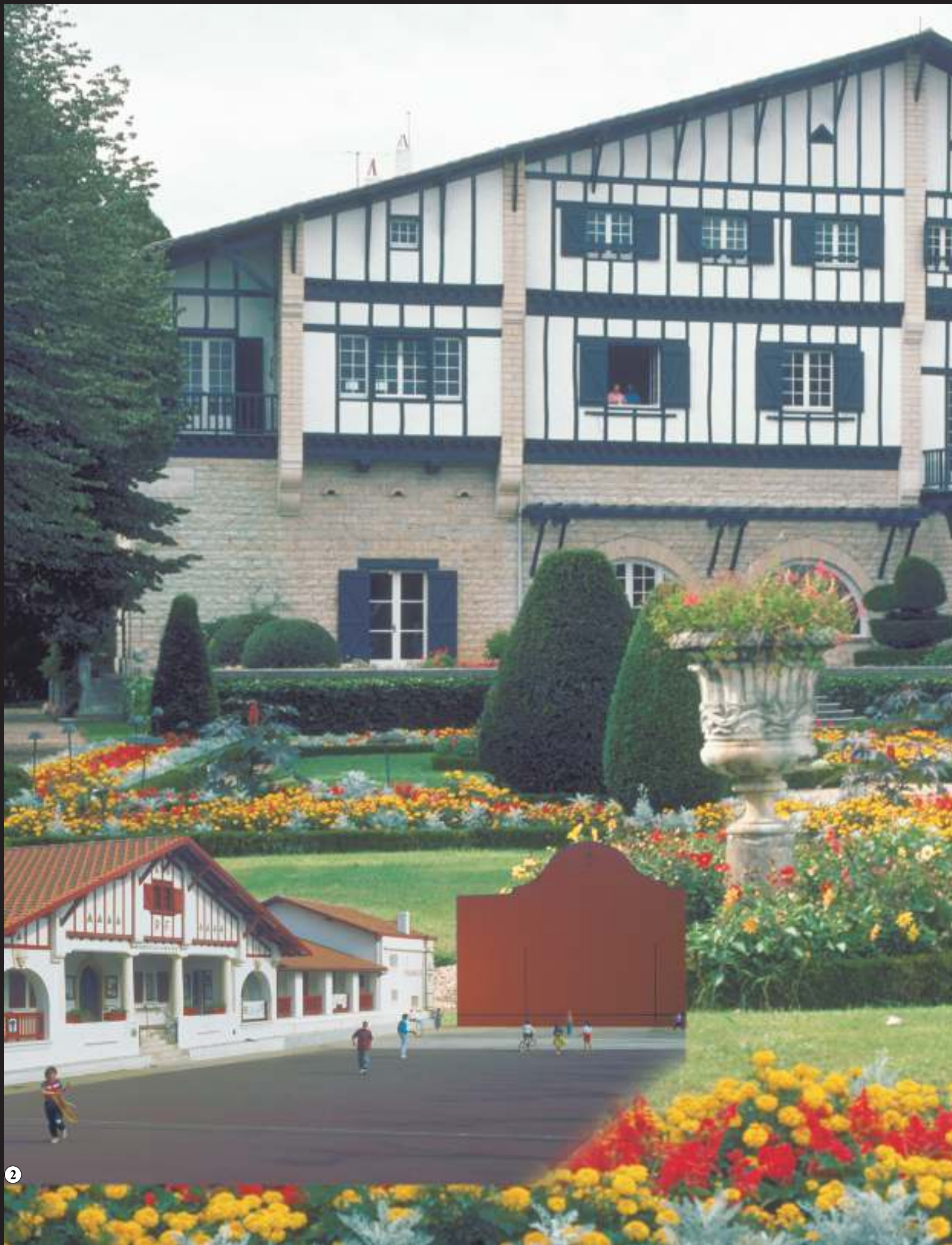
La Perla. Donostia.

Irudi erref.: Dario Garridor en artxiboa.

Urola eskualdeko trenbide geltokiak, neoeuskaldun eta neorregionalista estiloetan.

Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

2

GASTEIZ

Posta eta Telegrafia etxea, 1922.
Luis Diaz Tolosana.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Gía de
arquitectura, 93. or.

Ajuria Enea.
Alfredo Baeschlin.
Irudi err ef.: Iñaki Agirrerren artxiboa.

Abastos Plaza, 1897. Xabier
Agirre. 1975ean enáisia.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Gía de
arquitectura, 48. or.

Santa Maria Ikastetxea.
Xabier Agirre.
Irudi err ef.: Vida colegial. Gasteiz 1958.

Elizbarrutiko Apaiztegia, 1930.
Pedro Asua.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Gía de
arquitectura, 148. or.

RIKARDO BASTIDA

Rikardo Bastida (1879-1953), Bartzelonan Domènech i Montaner-en ikaslea izandakoa, bertan bizi izan zuen modernismoaren irakindaria. Bilbora itzulirik, Seberino atxukararren ikasgelan sartzen da (1904) eta Zabaldegiaren Handitze Lehiaketan parte hartu zuen. Bilboko udaleko teknikari izendatua izan zen, Hiribilduko arkitekturari eta hirigintzari zegozkion agindu ugarietan esku hartu beharra izan zuen.

Alondegia. Ardoen Alondegia (1905-1909) da bere lanik ezagunena, nahiz eta egokiena ez izan Elías Mas Serra-ren iritziz.¹⁴ Ardoen Alondegia, multzo monumentalista eta eklektiko bat da, mudejarren arrastoz jantzia eta formetan ukazinezko edertasuna duena. Kanpoaldean, osagai horizontalek -harri artifiziala basamentuan, Laudioko adreiluak eta hormatalak- izaera ematen diote angelu-dorreekin eta eraikinerako sarrera handiekin kontrastea sortuz, baeon formen kontrajartze egokian nabarmentzen den lerrozko diseinuaz gainera. 1919an jasandako sutetik salbatuko zuen egituraren hormigoi armatua erabiltzearen meritua berea da. Gure iritziz Bastidaren hobereña den eraikuntza hau, ez sutetik bakarrik, eraispen proiektu mehatxatzaile batetik eta kubo famatu eta garden batez estaltzetik ere salbatu da.

Olinpia Eraikina. Rikardo Bastidari esker egina da Olinpia eraikina, Merkatal-Erakusketara iraunkor gisa 1906an sortua, gero Olinpia Zinema 1947 arte bilakaturik eta Gran Vía Zinema 1996.era arte. Bastidak, Modernismo erabilgarri alderako bidea egin zuen 1915.etik aurrera.¹⁵

Udaleko arkitekto bezala, Bastidak ikastetxeak diseinatu zituen (1915-17), esate baterako:

- Bigarren Irakaskuntzako Institutua (1926),
- Sehaska Etxea (1912),
- Desinfekzio Zentroa (1916),
- Bilboko Parkea (1907).

«Kontraste kromatikoen edertasun formalerako, bere irudimen aldakorra eta sentiberatasun bitxi bat jokoan jarri zituen obrak» guztiak ere.¹⁶

Elizbarrutiko arkitekto ere bazenez (udalekoa izateaz gainera), bere eklektizismoari leial jarraituz, eliza batzuk diseinatu zituen Espainia barruan nahiz kanpoan, hauetariko batzuk eraiki gabeak edo desagertuak direlarik.

KALIXTO EMILIANO AMANN

Kalixto Emiliano Amann (1882-1942):

- Bere **Neguriko txaletetan** (1905-1910) neoeuskalduna lantzen zuenetako bat izan zen; «sustrai sezesionista sakonak zituena» zela dio Barañok.
- Revival neoklasikora itzultzen da **Deustuko Merkataritza Unibertsitatearen diseinuan**.
- Bere erabakirik sortzaileena, Bigarren Inperioko estiloan ausardia handiz diseinatutako **Bilbotar Elkartearen** blokean agertzen da.
- Bere arkeologismoak ez zion galarazi zenbait ausardia unetan arinkeria aurre-arrazionalista batzuk egitea **auzo-etxeen** egitasmo eta eraikuntzetan, **Solokoetxen** adibidez (1932).

BIZKAIKO BESTE ZENBAIT ARKITEKTO

Mendearen lehen hiru hamarkadetan famatu egin ziren belaunaldi honetako arkitekto bizkaitarren zerrenda oparo batek honako izenok bilduko lituzke bere baitan:

- Inazio Smith,
- Ismael Gorostiza,
- Federiko Ugalde,
- Angel Libano,
- Antonio Araluze, zeinak hormigoi armaturaren teknikaren lehen erabilera egin baitzuen Gorlizeko Erietxearen aldi berekoa den **Igeretxeko bainuetxean**,
- Kastor Iriarte, Gernikako frontoi zaharraren egilea,
- Frantzisko Hurtado de Saratxo,
- Jose Luis Oriol, Euskal Herrian ekoizpen urrikoa eta Neguriko Araluze eta Oriol txaletetan *arkitektura plutokratikoaren* adierazlea da.

Ez litzateke zuzena izango hauetariko batzuei maisutasuna, forma aldetiko dotoretasuna eta bertuosismo teknikoa ukatzea. Baina guztiak garai hartako Europako ikuspegi estetiko eta kulturaletatik oso urrun zeuden. Beren obra batzuetan monumentalismo eklektikoaren asperdura nekez desagertzen zen, ezaugarri «modernistaren» batekin edo fantasia eta lirismo distiraren batekin ere.

GIPUZKOA

Gipuzkoari dagokionez, Donostiako modernismoaren ordezkariak Ramon Kortazar eta bere lehengusu Luis Elizalde izan ziren, zeinak estilo berrira erabat lotu gabe, sentiberatasun berriarekiko zuten irekitasunaren aski frogatu izan, Ramon Kortazarrek bereziki.

RAMON KORTAZAR

Donostiako lehen zabaldegia egin zuen Antonio Kortazarren semea zen. Bere aita hil zenean, Foru Aldundiko arkitekto gisa bere ordezkari izan, egin behar horretan emango zuelarik bere lan-bizitza ia osoa.

- Artzain Onaren dorrea amaieran esku hartu zuen.
- Elizalderekin batera 1896an **Bigarren Irakaskuntzako Institutuko** eraikuntza lehiaketa irabazi zuen.

Bere modernismo epela eta Donostia izaten hasia zen horretara egokitutakoa, gaur egun oraindik Donostiako modernismoa ezagutzeko erreferentzia diren **etxebizitza batzuk** eraikiz erakutsi zuen 1901 eta 1906 bitartean (Garibay 21, Prim 17 eta 33, Easo 20 eta Zubieta 1).

Donostian, Ramon Kortazarrenak hauek dira:

- **Bainurako Ertege-Etxola**
- **La Perla**, hiriarren eta bere Kontxaren paisaia tipikoaren erakusgarri.
- Lan hauetan, eta baita ondorengoetan ere, ez da hain agerikoa modernismoaren erreferentzia:
- **Mendeurrenaren Plaza 2. zk.**, (1922)
- **Frantziako Ibilbidea** (1926)

14. E. MAS SERRA, *Arquitectos Municipales de Bilbao*. Bilbao 2001, 80. or.

15. J. Ramon FORESTIER BASTIDA eta Elisa BASTIDA DIAZ TEJERO, *Ricardo de Bastida arquitecto*. Nafar-Euskaldun Arkitektoen Eskola Ofiziala. Bilbo 2002. Ikus baita ere Adeliza MOYA eta Jesus ARPAL, «El Bilbao de Ricardo Bastida. Un proyecto metropolitano para una sociedad industrial». P. BIDART, *Architectes et architectures des Pays Basques (XIXe-Xxe)*. 111-133. or.

16. K. BARAÑANO, J. Gz. de DURANA, J. JUARISTI, O. c.,

Baina honek ez du kontraesanean jartzen bere joera eta forma berriekin saioak egiteko gaitasuna, eraikitako obra honetan ikusten den bezala:

- **Usandizaga 21. zk.** (1926).

Kortazar ez zen inoiz arrazionalista izatera iritsi.¹⁷ Oso arkitekto aditua zen, adierazpen gaitasun ikaragarri bat zuen, garai berriekiko soraioa ez zena, eta garapenean aurrera egiteko oso gai zen, halako moduz, non historialariak galde baitezake berak bere bidaietan ezagutu zuen arkitektura arrazionalistaren biluztasun linealari egindako ukapena ez ote datorren bezeroarengana egokitzeko zuen sentiberatasun handitik eta Donostiako hiriburuen *genius loci*-tik.

• ARABA

Hirigintza. Gasteizen, arkitektura ikuspuntutik begiratuta XX. mendearen lehen erdiko gertakizunik nabarmenena hiriaren zabalkuntza da, **Roberto Dublang** eta **Julian Apraizen** planoak jarraituz 1927tik aurrera gauzatzen joan zena; eta zabalduz jarraituko duena 1950-1980 urte bitartean, munduko krisi ekonomikoaren (1972-73) ondoriozko moteltzealdi batean izan ezik. Etengabeko zabalkunde hau, Euskal Herriko bigarren industrializazioaren babesean ematen den inmigrazioa dela eta gertatzen den hazkunde demografikoaren ondorioa da.

Arkitektura. Garapen guztiz eraikitzaile eta estilistikoari dagokionez, gerra zibilaren aurreko garai honetan ez dago azpimarratzeko askorik. Interesgarri moduan iragarri daitekeen guxti dago. Hala ere, eraikuntza hauei arreta apur bat jar diezaiekegu:

- **Zulueta Jauregia** (gaur egun *Santxo Jakitunaren Elkarte*a Senda Ibilbidean), **Fausto Iñiguez de Bestolazarena** (1902);
- **Katedral Berria**, **Jabier Luke** eta **Julian Apraizen** proiektu gotiko ikaragarria, 1907koa;
- **Korreoak eta Telegrafoak**, **Luis Diaz Tolosana-rena** (1916-22), bere Dorretxe itxurarekin, eraikuntzen fatxada aldearen apaintetan jartzen den euskal erregionalismoaren eredu arranditsuetariko bat da;
- **Abastos Plaza**, desagertua, **Jabier Agirrerena** (1897), (gaur egungo Foruen Plaza);
- **Santa Maria Ikastetxea (marianistak)** (1908) **Jabier Agirre** berberarena;
- **Ajuria-Enea Jauregia**, erregionalista, (1920) **Alfredo Baeschlin**-ek egindakotzat hartzen dena;
- **Bonilla Altzariak** deiturikoa, **Frantzisko Albiñana** eta **J. Casaus-ena**, bere fatxada dotoreak agertzen dituen xehetasun modernistetan begi-bistako kalitatea duena;
- **Elizbarrutiko Seminarioa**, **Pedro Asuarena**, (1932), egituraren euskarria erabat hormigoi armatuz egina daraman Gasteizko lehenengoetako eraikina;
- **Hoteltxo multzo bat** hiriaren hegoaldeko zabaldegian, non **Julio Sarazibarrek**, **Fausto Iñiguez de Bestolazak** proiektugileek eta **Luke-Apraiz** bikoteak eta besteren batzuk 1900 eta 1915 bitartean proiektuak landu zituzten; eklektizismo, erregionalismo, moder-

nismo eta abarretan etengabeko ugaritze korapilatsu bat emango delarik, horrela bertako arkitekturaren artean nabarmenena bihurtuz.

• NAFARROA

Nafarroako hiriburuan 1889an gertatu zen lehenengo Zabaldegi txikian, aipatutako korronte eklektizista bera jarraitu zen hurrengo hamarkadetan, erromantizismoari eskainitako atalean ikusi genuen moduan.

MANUEL MARTINEZ DE UBAGO

Hemen *Manuel Martinez de Ubago*ren iza-nagoratu beharko litzateke (Foruei egindako oroigarriaren diseinugilea), *Iruñeko modernismo*aren benetako ordezkaria izango delarik, jarraian aipatuko ditugun **etxebizitzetan** kanporatuko den bezala:

- **txintxilla Jenerala, 6** (1900),
- **San Nikolas, 72** (1899),
- **Jose Alonso, 4** (1902)
- eta **Estafeta 67** (1899), beste batzuen artean.

• NEOEUSKALDUN ESTILOA IPARRALDEAN

Euskal Herrian XIX. mendearen amaieran, edo, nahi izan ezker, XX.aren hasieran, iparraldeko Lapurdi lurraldean berezko estilo bat sortuko da, gure Herriko txalet edo **etxe** ezagunetan argi eta garbi azalduko dena.

Euskal etxea, Lapurdiko baserri-etxe zaharren birmoldatze sofistikatuen bidez, XX. mende ia osoan estilo nahastezin bihurtuko diren **etxe frantses-euskalduaren ezaugarriak** bilduko dituena da; iparraldetik Arcachongo lurretaraino eta ekialdetik Toulouseraino zabalduko den eredu:

- helburu estetikoaren disimetriak eraikineren estalki eta fatxadetan;
- burgesiaren arau estetikoaren arabera sortutako etxe esparrua: bao handiak;
- fatxadetan apaingarri gisa jarritako zurezko xafla paraleloen jokoa.

Batzuen ustez, estilo hau ezagutzen ez den arkitekto baten **Toki-Ederra etxearekin** (1896) hasiko da. Geroxeago Getarian, Donibane Lohitzunen eta Miarritzen jaioko dira agiri gehiago dituzten beste etxeak.¹⁸

Bigarren Mundu Gerratearen ondoren, erregionalismoaren krisi bat gertatuko da; baina hori, herritar burgesen babesean eta herrian bertako bezala sona harturik, jatorrizko ereduak eskaintzen dituen sinpletasun eta imitazioarako erraztasunekin ez da eragozpen izango estiloak luzez irauteko nazioarteko arrazionalismo modernoaren erasoan aurrean. Zementu armatua agertzeak, horma-aldeko zura bertikalek bere egiturazko betebeharra bertan behera uztea ekarriko du, baina apaingarri bezala mantenduko da osagai hau.

HENRI GODBARGE

Henri Godborge (1872-1946), Bordelen jaio, Parisko Arte Ederren Eskolan tituluaren jabe egin eta behin-betiko Donibane Lohitzunen kokatu zen hau izango da ezohiko gogo bizi batez arkitekturaren erregionalismo hau bultzatu eta neoeuskaldun estiloaren mezulari bihurtu

LAPURDIKO NEOEUSKALDUNA

Donibane-Lohitzuneko Kasino, 1925. William Marcel-en proiektua.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

Hendaia etxe bat. Godborge.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

M. Varin-en bizilekua. Donibane-Lohitzune. Longey arkitektoa.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

Etxe Gorria, 1911-1925. Hendaia. Durandean.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

Euskalduna bizitegia. Hendaia.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

Euskal Etxea. Hendaia. Godborge.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

17. Ikus, J. LABORDA Y NIEVA, «Discurso de ingreso en la RSBAP» 2000ko abendua-
ren 14a. *Nuevos extractos-en*, 14 G.

18. Jean-Claude LASERRE, «Le néo-basque, une autre face à la modernité (1920-1940)». *Documents historiques*, 147. zbk., urr.-aza. 1986, 65-72. or.; Maurice CULOT eta Bernard TOULIER, (zuzd.), *Le Pays Basque. Architectures des années 20 et 30*. Institut Française d'Architecture, Norma 1993; Pierre BIDART (zuzd.), *Architectes et architectures des Pays Basques (XIXe-XXe)*. Izpegi Argit., Baigorri 1997, 9-110. or.

JABIER ZIGA ETXANDI

“Korpusetako Prozesioa Iruñean”, 1944.

Irudi erref.: 75 años de pintura y escultura en Navarra. 1921-1966. 25. or.

“Castillo biolinjolea”. Irudi erref.: Museo de Navarra, 200. or.

“Txakolina”. Irudi erref.: Museo de Navarra, 199. or.

“Elizakoak Baztanen”. Irudi erref.: Ostoaren ar txiboa.

ENRIKE ZUBIRI

“Luzaide”, 1930-1936.

Irudi erref.: 75 años de pintura y escultura en Navarra. 1921-1966. 42. or.

“Paulino Caballeroren erretratua”. Irudi erref.: El arte en Navarra II, 583. or.

INOZENTZIO GARZIA ASARTA

“Idiak gurdia dakartela”, 1893.

Irudi erref.: Museo de Navarra, 192. or.

tuko dena. Estilo baten malgutasuna gorai-patzen zuen Godbarga-k, bere ustez, goi burgesiaren zaletasun finak asetzeko, nahiz langileen etxe-bloke kolektiboetako etxebizitzaren egokitzeko balio zuen.

Har ditzagun Henri Godbarga¹⁹ arkitektoaren hainbat etxe aipagarri:

- **Amustegia etxea** Donibane Lohitzunen (1922-23),
- **Irrintzina etxea** Ziburun (1921) eta Miarrizzen (1925),
- **Adiskide-Enea etxea** Getarian (1925-26).

Berarekin Gomez anaiek, Luisek (1876-1940) eta Benjaminek (1889-1950) estilo berria modu berezi batean zehazten lagundu zuten.

EDMOND DURANDEAU

Aipamen berezia merezi du *Edmond Durandea*-ren (1878-1960) obrak ere. Anguleman jaio zen, 1919an Hendaian bere bizitokia finkatu eta bertan etxe multzo bat eraiki zuen; oraindik edertasun arkitektonikoaren maitale den edonoren arreta lortzen duten batzuk, itsasertzean:

- **Etxe Berdea** (1907),
- **Gure Kaiola** (1910-28),
- **Etxe Gorria** (1910),
- **Itsas Lorea** (1913),
- **Itsas-aldean** (1910-27),
- **Agerre Mendi** (1923-29), eta abar.

LUIS ETA BENJAMIN GOMEZ

Godbarga-ren laguntzaile izan ziren Luis (1876-1940) eta Benjamin (1889-1950) Gomez anaiek, Baionan bizi izan ziren. Luis eraikitzailea zen batez ere, eta dekoratzailea zen bere anaia Benjaminekin ederki osatzen zen. Biak, Lapurdiko baserri tradizio garbiko estilo erreionalistaren zabalkundearen saiatzaren ziren, baina *Beaux-Arts*, *Art Decó* eta *Nazioarteko* estiloen osagaiekin elkartzuz.

Baionan jaio ziren hauek neoeuskaldun estiloa gustu handiz hedatu zuten egin zituzten bezero ugarien artean, eta ez, estiloa asko estimatzen zuten bertako familia burgesen artean bakarrik, baita euskal itsasertzeko urtaro epelen bila etortzen ziren Parisko burges askoren artean ere. Hain zuzen ere, 1925ean, Parisko Arte Apaingarrien Nazioarteko Erakusketan, Gomeztarrek euren obrak e zaguatera eman zituzten, Le Corbusier-ek bere «Pavillon de l'Esprit Nouveau» eta Robert Mallet Stevens-ek «Pavillon du Tourisme» aurkezten zituzten aldi berean, biak ere arkitektura berri bat iragartzen zuten oinarri buruzkoetan sortuak.

Oso ikasgarria da H. Godbarga-ri eta L. Dangle-ri elkartzutako Gomeztarren obra den Hosségor-ko **Sporting Kasinoa** eta Donibane Lohitzunen dagoen R. Mallet Stevens-en obra den **Pergola Kasinoaren** arteko kontrasteak ikustea. Momentu hartan euskal erreionalismoaren eta nazioartekotasunaren artean ematen ari zen etabaida adierazten zuten hauen konparaketak.

Gomeztarrei eman zitzaizkien estimazio orokorra ez zen beraien txaletetako kanpoko alderdien erakargarritasun formalagatik bakarrik

izan; baita etxea barruko apainketarekin eta alzariekin osatzeko gai zirelako ere.

Baionako **Malaye etxearen barrualdeak** (1932) ongi frogatzen du *Benjamin Gomez* bere modernismo erreionalistarekin, nazioarteko artearen apaindura soilen eruedetara gerturatzaren hasia zela.

Aipatu ditzagun bi anaiek *elkarrekin egin-dako obr*en adibide moduan:

- **Pare Gabea Etxea** Donibane Lohitzunen (1923);
- **Bakea Etxea** Miarrizzen (1931).

JOSEPH HIRIART

Joseph Hiriart (1888-1946) Iparraldeko euskal etxeen atal honetan gordetzea merezi duen beste izen bat da; Tribou eta Beau bi eraikitzaileekin bat eginik 1926 eta 1928 bitartean eraiki zituen:

- **hiru txalet**, Ziburuko muinoaren iparraldeko isurialdean. Hauetariko bat, **Lehentokia etxea**, oso aldapsua den hiruki itxurako lurzati batean dago Sokoako gotorlekuaren gainetik ikuspegi zirrargarri bat duela; etxeak, Lapurdiko ohiturak arte-apainketa gustuarekin nahasten ditu.

GARAI BATEN EMAITZAK

Ondorengo aldirian, Nazioarteko korronea ezarri zenean, Iparraldean eraiki ziren etxe eta eraikuntzek ez zuten zorte handirik izan; ez zen asmatu lurraldeko berezko estilo batekin. Norbaitek «kaos gorena» deituz kritikatu zuen, gorentasuna paisaia zegoela eta kaos eraikuntza, ziurtzat hartuz. Onargarriena, 20 eta 30 urteetako neoeuskaldun estiloa berreskuratzuz egin zena izan zen.

Pirinioen bi aldeetako gure arkitekturaren aipamena honela laburtzea ez litzateke zuzena izango, momenturen batzuetan gertatu den bezala, modernotasuna, abangoardia europarraren abiada berean ez hartu izateagatik, XX. mende hasierako euskal eraikitzaileekin kritikoki haserretzea. Egia da, Fullaondok adierazi duen bezala, denei gailendu zitzaizela erudizioa benetako kulturen gainetik, maisutasun formalista uste oso eta sendoen gainetik eta establishment-arekiko konpromisuak abentura sortzailearekiko gustuaren gainetik. Baina litekeena da gogorregia izatea, gaur egungo historialari batzuen aldetik eklektizismoak jaso duen azken epaia; Karlos Floresengandik, adibidez: «Orduko aberats berri haien neurriko estilo bat da eklektizismoa, ezer baino lehen eskuratua zuten aberastasunaren erakusgai izatea nahi zutena, eta bestalde, arkitektura baten kalitatea bereizteko ez baitziren gai eta are gutxiago gainezkaldi hura bideratuko zuen araua eskaintzeko».²⁰

Seguru asko, egitura mailan ezer berririk eskaintzen ez zuen *modernismoak* berekin zekarren gainezkaldi haren baliotasunari buruzko ziurtasunik ezak, zamarik erantsiko zuen arkitekto haien kontzientzietan. Gaudi bezalako jeinu batek baizik ez zuen ulertu apaingarritasunak ezin izango zuela historiaren epaia jasan egiturazko irtenbide berriak asmatzen ez baziren.

5.

■ KONTINUISMOKO MARGOLANAK

Izen hau aipatzen dugunean, euskal eta nafar gizarte baten barruan, kultur autarkia egoera batean finkaturik geratu zen belaunaldi jakin bati buruz ari gara, Frantzian azaltzen ziren arte berrikuntzetan inspiraturiko irizpide estetikoak ezin ulertu eta baikortasunez ezin baliozta zitzakeenari buruz. Karmen Alegriak XX. mendeko nafar margogintzaren laburpen historiko batetan ematen duen *Margolari Garaikideak* izenburua deserosoa gertatzen da, Gustavo Maeztuengana iritsi bitartekoak, izan ere, errealismoaren jarraitzaile huts edo eta gehienez ere inpresionismoarenak baitira.

● JESUS BASIANO

Historia honetako aurreko atalean gogoratu genituen XX. mende ongi sarturiko aldi lan egindakoak izanagatik, estilistikoki inpresionismoaren eskolan eroso sartzen diren zenbait nafar ertilari, *Jesus Basiano* (1889-1966) bezalakoak, zeinak bere akademiako prestakuntza gainditzen jakin baitzuen, bere bizitza osoan, inpresionismo aurreratu bat hebre egiteko, honekin nafar paisaiaren aniztasunaren aurrean sentitzen zuen zirrara komunikatzen zuelarik.

● ASZENSIO MARTIARENA

Atal horretan bertan gogoratu genuen Parisiko berrietasunak ongi ezagutzen zituen *Asensio Martiarena* ere (1884-1966), izan ere, bertako erakusketetan esku hartzea lor tu baitzuen, kritikaren eta jendearen aldetiko halakoxe arrakasta bat lortu zuelarik.

Frantziako Gobernuak 1925. urtean «Galliera Museoa» izango zen hartan egitekoa zen nazioarteko erakusketa batetarako hautatua gertatu zen.

Gerra zibilean garaile irten zirenen aldetiko errepresaliengatik Martiarenak zailtasunak izan zituen ekonomikoki bizirauteko eta bere gaitasun artistikoak sakontasunez garatzeko. Lantegi-eskola bat sortu zuen Donostian, bere irakaspeni esker, modernitatearen forma anitzekin lotura egiten asmatu zuten margolari belaunaldi baten maisu bilakatu (Olasagasti, Sarriegi, Ziga, A. Valverde, Canogar eta abar.).

Donostiako Arte eta Ofizioetako Eskolako marrazketa irakaslea eta Euskal Ertiliarien Elkarteko kide bizia izan zen.

Donostian eraiki berria zen Victoria Eugenia Antzokiko sarreran hiru musen (musika, dantza eta poesia) adierazgarri ziren *hiru panel* margotu zituen.

Martiarenaren margogintzak inpresionismoaren ildoan iraun zuen funtsean, inolako zalantzarik gabe, pastelarekin zuen esperientzia ikaragarritik zetorkion gai piktorikoen etengabeko balioztatze joeran, zeinaren bidez erretratu iradokitzaileak burutuko baitzituen, hara nola:

- *Unamuno*, 1926ean. Paisaia margolari bikaina zen, hauetako batzuk erakusten dute inpresionistak izateari utzi gabe, margogintza oso

aske eta egitura arinen aldera garatzen ari dela egilea.

- *Donostia elurturik*.

- *Donostiako kaia*.

● ELIAS SALABERRIA

Martiarena bezain ausarditsua ez izan arren, margogintza naturalistarako honen gaitasun berdina izan zituen *Elias Salaberria* lezoarrak (1893-1952), eta «historiako margogintza» haren jarraitzaile on bat izanik, XX. mendean sartuak izan arren, ez desagertzeko ahaleginak egiten zituena. Salaberriaren margogintzak, meriturik izatekotan, «literariotasunaren» gehiegizko zama gainditzearen artea dauka, bere pertsonaien arima adierazteko duen neurritz kanpoko abileziaren bitartez.

Elias Salaberriak pertsonaia ospetsuen erretratuak margotuz bildu zituen dominak, hara hemen:

- *Loiolako Inazio Santua* (1916),

- *On Joan Tenorio* (1927),

- *On Ramiro*.

Era berean eskerrak jaso zituen gertaera historiko eta ohituraren oroitzapenengatik ere, hara hemen:

- *Korpusetako prozesioa* (1912. go Arte Ederretako Naionalean saritu zutena).

- *Sebastian Elkanoren ontzitik lehorrenatzea* (1924).

Nolabaiteko akademikotasuna nozitzen duten lanak dira, dudarik gabe, hauek denak, baina, mota psikologikoen sorkuntzan duten adierazpen indarrarengatik esan liteke folkloriko hutsa dena gainditzen dutela.

● ANTONIO ORTIZ ETXAGUE

Guadalajaran jaioa zen, granadar militar baten eta arabar emakume baten seme *Antonio Ortiz Etxague* (1883-1942) margolaria, bere aita militarra izateak eta beste hainbat gorabeherek baldintzurik, bere margolaritzako gaitasun bikainei, ibiltari izatearen zoria erantsi behar izan zien ertilari bat zen. Bere bidaia eta bizitokiak ugari izan ziren herri eta herrialde desberdinetan; besteak beste baita Euskal Herria ere. Donostian bost urtez bizi izana zen Ortiz Etxague (1914tik 1919ra), gertakari honek San Telmo Museoak bere saletako bat betetzeko adinako koadro saila izana esplikatu dezakeelarik. Parisera, Erromara, Madrilera, Sardinia, Holandara eta Marrokora ere iritsia zen, baita bertan bizi izana ere, eta azkenik Argentina iritsita, han eman zituen bere bizitzako azken urteak.

Bere bidaia anitzek eta bizitoki ugariak argi adierazten dituzte bere estiloan sumatzen diren aztarnak: Velazquez, Goya, Manet, Sorolla, Zuloaga eta abar. Montserrat Fornells-ek ertilariari buruzko bere monografia lan bikainean ^{21bis} oso egoki epaitu ditu eragin guzti horiek, ertiliarik merezi duen estimu gorenarentzat ez direla inolako lotsaizun, agertuz. Berak hogeitaz zituela Erromako Akademiaren pentsio toki bat irabazi zuenetik sariak eta dominak bere gainera irristatuz joan ziren: Madriliko Arte Ederretako Nazionaletik (1904, 1906, 1910, 1924, Munichetik 1909, Parisetik, 1921 eta urrezko domina 1923.ean).

JESUS BASIANO

“Arga elurturik”, 1943.

Irudi erref.: 75 años de pintura y escultura en Navarra. 1921-1966. 23. or.

“Kaia”.

Irudi erref.: Museos del País Vasco I. Museo San Telmo, 421. or.

“Nafarroako ikusmirak”.

Irudi erref.: Pintores Navarros I, 18. or.

“Ur-ekarlea”, 1935.

Irudi erref.: Museo de Navarra, 205. or.

“Emakumea fruta saskia duela”.

Irudi erref.: Museo de Navarra, 206. or.

“Nafarroako ikusmirak”.

Irudi erref.: Pintores Navarros I, 25. or.

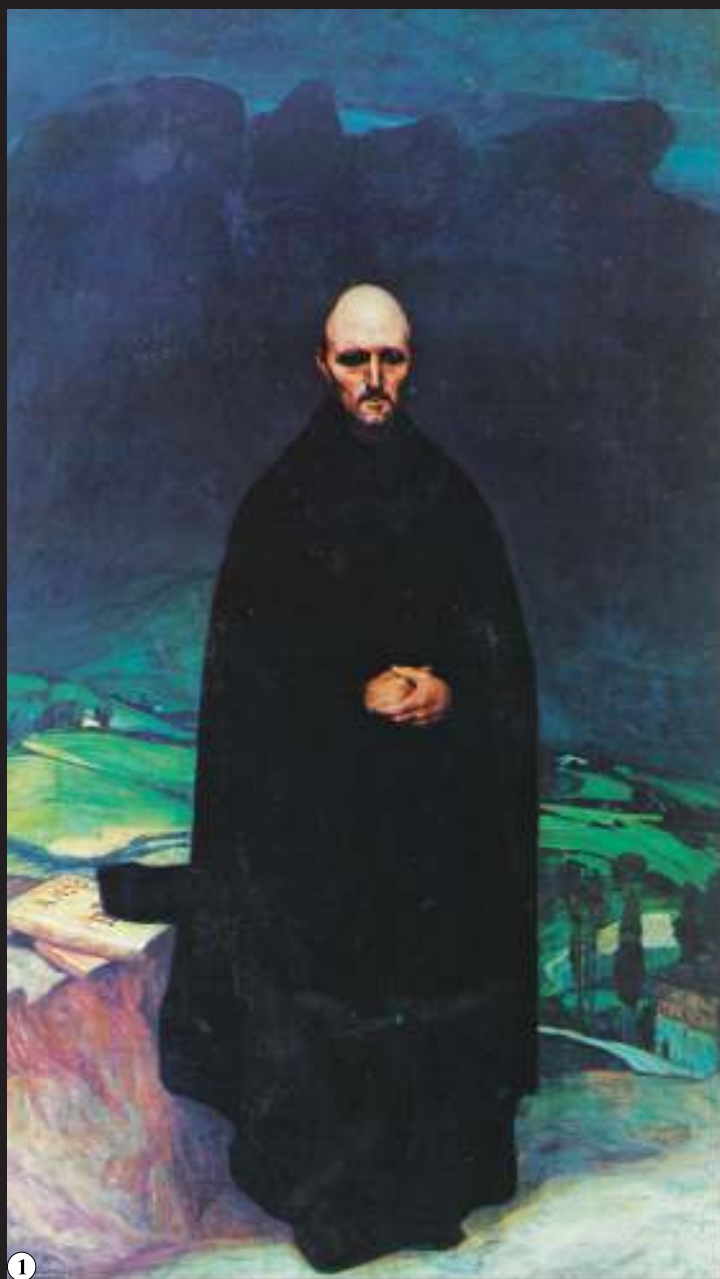
19. Godborge arkitektoari buruz, ikus Claude LAROCHE, «Enri Godborge, Le néobasque prospectif. Documentes historiques-en», 189. znb., ira.urr. 1993, 74-78. or.

20. Carlos FLORES, O.c., 25. or.

21. Carmen ALEGRIA GOÑI, «Pintores contemporáneos». *El arte en Navarra-n. Diario de Navarra Ardt.*, 37. znb.

21bis. Antonio Ortiz Etxague (1883-1942). Madril. Centro Cultural del Conde Duque, 1991.

PINTURA KONTINUUISTA

1.- "Loiolako Inazio Santua". E. Salaberria. 2.- "Elkanoven eskaintza". E. Salaberria. 3.- "Meatzariak". E. Salaberria. 4.- "Korpusetako prozesioa Lezoñ". E. Salaberria. 5.- "Gros auzoa margolariaren lantokitik begiratuta", 1950. A. Martiarena. 6.- "Arantzazuko ikuspegia ilunabarrean", 1950. A. Martiarena. 7.- "Kaia". R. Baroja. 8.- "Ileboriaren etxea", 1926. R. Baroja. 9.- "Olio margolana. Donostia. R. Baroja. 10.- "Migel Unamuno", 1926. A. Martiarena.

5

6

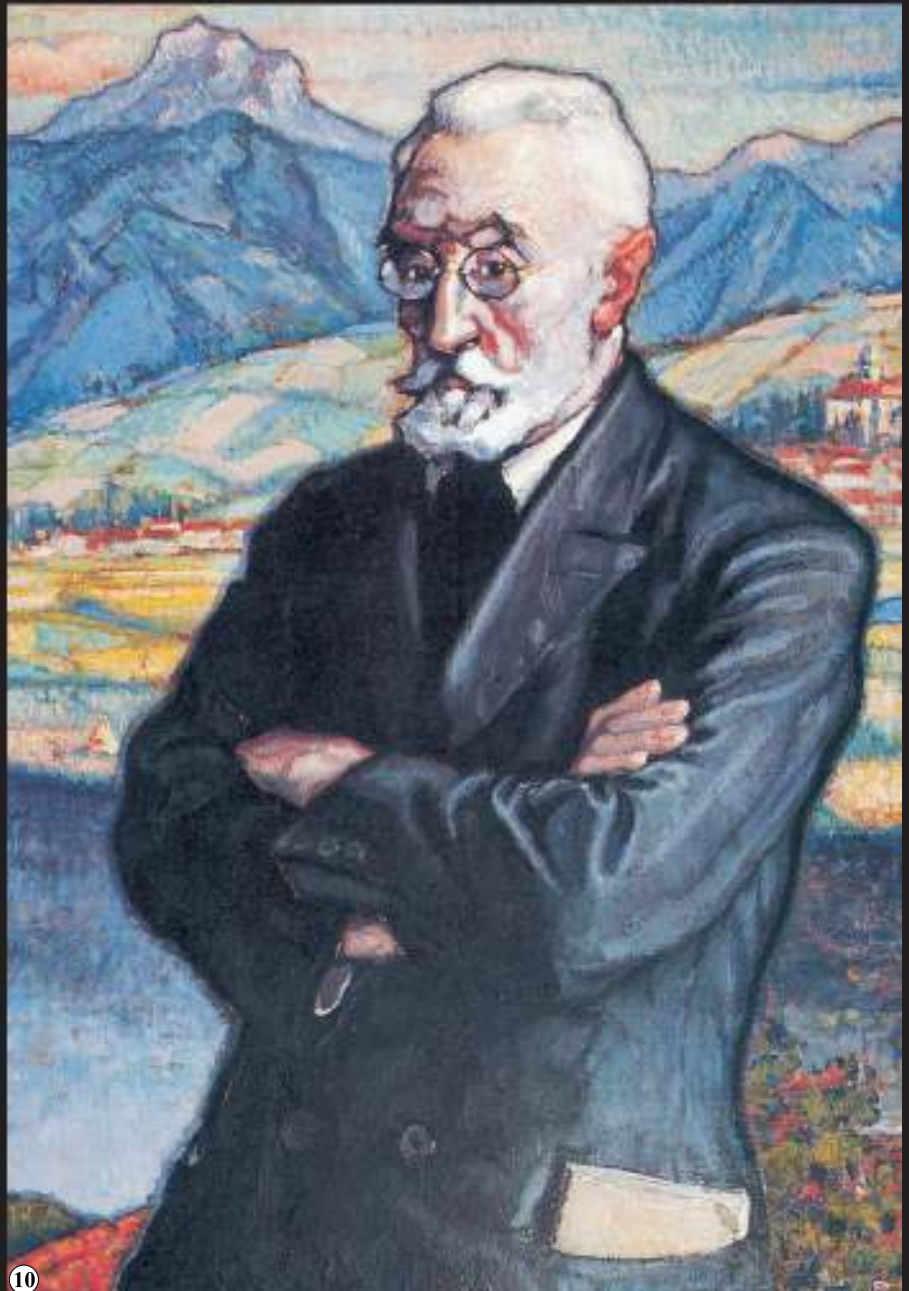
7

8

9

10

1

2

3

4

5

6

1.- "Autorretratu". 2.- "Nire osaba eta nire lehengusinak", 1898. 3.- "Sepulbeda-ko emakumeak", 1909. 4.- "Kristo odoletan", 1911.
 5.- "Herriko torerotoxoak". 6.- "Tureganoko torerotoxoak". 7.- "Noaillesko Kondesaren erretratua". 8.- "Catalayud-eko paisaia", 1930.
 9.- Ubide plaza. 10.- "Segoviako Alkazarra", 1938 aldera.

7

8

9

10

1.- "Lan-istripua". A. Larroque. 2.- "Baserritar familia euskalduna". A. Larroque. 3.- "Neska suilarekin". A. Larroque. 4.- "Arrantzalea eta neskatila". A. Larroque. 5.- "Neska eta katua". A. Larroque. 6.- "Amaren musua". A. Ortiz Etxague. 7.- "Nire alaba zaldiz". A. Ortiz Etxague. 8.- "Nire emaztea eta nire alaba gelan". A. Ortiz Etxague. 9.- "Sofako neska". A. Larroque.

6

7

8

9

INAZIO ZULOAGA

“Elkano”.

Irudi errref.: Pintura Vasca, 136. or.

“Manuel de Fallaren erretratua”, 1932.

Irudi errref.: Los genios de la pintura española. Zuloaga, 37. or.

“Malinowska Andearen erretratua, -Errusiarna-”, 1912.

Irudi errref.: Los genios de la pintura española. Zuloaga, 23. or. lana.

“Azorinen erretratua”, 1941.

Irudi errref.: Los genios de la pintura española. Zuloaga, 47. or.

“Beobide eskulturagilearen erretratua”, 1936.

Irudi errref.: Los genios de la pintura española. Zuloaga, 44. or.

Bere gaztaroko koadroetan –*Narvajako Meza*, *Lady Godiva*, *Lisatzaileak*, *atzara kofradiako festa*, eta abar.- bere zirrimarratzeengatik garbi azaltzen du jada, berezitasun handikoa izan behar zuela bere errealismoak, akademiaren azaleko ukituaren barruan. Ortiz Etxaguek, motz samarra izan zuen bere bizitzan zehar, marrazketa-lanak maisuki menderatzeari, aiputako maisu handiengan aurkitzen zituen nolakotasunak oso modu pertsonalean bereganatzeko sentiberatasun handia erantsi zion: tonuen erabilera jakintsua, kontraste kromatiko ederrak, eta argi efektuak.

Berak miresten zuen Franz Hals-ek inspiraturiko pintzelkada inpresionista luze eta soltea zuela, Ortiz Etxaguek jenero guztiei heldu zien, horrela lehen aipatutako Elias Salaberria bezalako margolari akademikoen zehaztasunetik urrutiratu. Bere **paisaietan** ez da zaila gertatzen Sorollaren urratsak ustekabe harrapatzea. Luze ezagutu zituen eta, kontraste kromatiko bikainen bidez, berak nortasun handiz margotzen asmatu zuen herrialdeetako **gorpuzkera eta janzkera** modu anitzetan ardura handiagoa aurki daiteke, bere marokoar aldiko.... *Emakume urdinak* ala *Senegaldarrak* lanetan esate baterako. **Biluztasuna** ere landu zuen, bai idealismo klasikoidetik nahiz naturalismo arruntetik ihes eginez. Bere emakume biluztasunak, argazkigintzaren morrontzatik guztiz askaturik, erabilitako tonuen urritasunagatik zirikatzen du arreta, *Hamaka* deritzan lanean adibidez (San Telmo Museoa). Bere **ohitura-koadroetan** argi efektu miresgarriak aurki daitezke, *La Santera* deituan bezala (Granada 1919). Azkeneko berezitasun hau, bere jenero kuttunera zen **erretratuetan** ere, nabarmentzen dena da; hauetan bere pertsonaiaren egia sentikorra bistakoa gertatzen bada, guztiz margoekikoak diren baliabideenganako leialtasuna oraindik ere nabariagoa gertatzen da, zeinak, Fez-eko *Arabiar Jendeak*, *Ijito andrea* (1914, Alfaro, Errioxa) deiturikoe-tan ala *Nire alaba bere jostailuekin* lanari eskainitako zuloagar pastelean bezala, oihal bakoitza argiz festa bat bihurtzen duen. Aski izango litzateke bere berezitasun berritzaile hori, Ortiz Etxagueren oroimena zuritzeko, XX. mendeko margogintza nafar-euskaldunaren ibilbide azkar horretan.

● JOSE M^A SERT

Ez nafar-euskaldun margogintzaren ildo «kontinuistaren» barruan kokatu beharko litzatekeelako, baizik ezohiko kasu bezala, hemen 1930 eta 1932. urte bitartean domingotarren San Telmo antzinako komentu elizako ormak apaindu zituen beste kanpoko ertilaria, *Jose Mª Sert* bartzelonarra aipatu beharko lirateke. Hiru dira lan honekiko gogora ekarri beharrezko izenak: eginkizun honetarako kataluniar dekoratzaile handiarengana jotzeko ideia izan zuen Zuloagarena, ideia berotasunez hartu zuen J. A. Begiristain donostiar alkatearena, eta bere enkargua betetzen berehalako abian murgildu zen ertilari berarena. Hamaika oihal izugarri dira, absidea eta elizako hormak erabat estaltzen dituztenak, urrezko hondo gainetan, tonu desberdinetako sepia koloreko margolanekin, itxurazko gortinez uztaiturik, Sert-engan berezko ezaugarri den fantasia liluragarri baten min-

tzaeraz (ikus, bere obrak Vich-eko katedralean, Ginebrako Nazioetako Elkartearen, New York-eko Rockefeller Center-en eta beste leku pribatuetan) gogora ekarriko ditu hemen euskal jendearen heroi bizimodua eta bere-bereak dituen jarduerak: santu, olagizon, itsasgizon, merkataria, arrantzaile, armadore, gizon libreen herria, arraza bereziko herria, foruen, jakintsuen eta elezaharren herri. Margolan arranditsuen benetako museo da eta berau kontenplatzeko, «*euskal herrian egiten zen artea*» ezagutu nahiez Donostiara iristen den edonolako turistentzat saihestezin da.

● JAZINTO OLABE

Jose Mª Sert eta Inazio Zuloaga bezalako margolariak (zeinarengana berehala itzuliko garen) gozatu zuten nazioarteko ingununearen eta sonaren kontrastean, lur honetako beste ertilariak beren obraren zintzotasuna apalki eta eratsuki babestu izanak, ezin gaitzake oso baliotsuak diren margolan batzuk ahanzturan uztera bultza. Hauxe baita, izan ere, eibartarra zen *Jazinto Olaberi* (1877-1957) gertaturikoa, zeinak, bere haurtzaroa Argentinan eman ondoren, bere armagin hirira itzulita, marrazketa eta margogintzarako bere gaitasun naturala oso azkar azaldu baitzuen. Delako azalpen haiek San Fernando Eskolako ikasketak ordaintzeko Isasi markes andearen mezenas laguntza ekarri zioten.

Olabe ertilari arduratsua izan zen eta merkataritza espekulaziotik nahiz, ospe ala diru gose guztitik askaturik zegoen, bere margolanen kalitateaz gehiago arduratzen zen, berauek erakusketa aretoetara eramateaz baino. Ia inoiz ez zen bere jaioterritik irten ere egin, eta bere lantegia hortxe kokatu zuen, sormen lana bere langintzaren irakaspenarekin txandakatuz. Marrazketa Zuzendari izan zen Udal Eskoletan, modelatua eta grabatua ere praktikatu. Bere lan bakarzalearen eta joera bakar tiagatik ia ez zuen inork ezagutzen gertuko inguruntik kanpo. Eibarko Udal Aretoetan 1948. urtean erakusketa handi bat eratu zitzaionean halakoa izan zen arrakasta, non, benetako aurkikuntza bezala izendaturik gertatu baitzen.

Jenero-margogintza eta erretratua landu zituen Olabek, batez ere. Bere *Ama ona* oihalarekin bere errealismoa kutsu poetiko iradokitzaile batez gantzutua zegoela erakutsi zuen, irudiak hondoekin elkartuz, frantses sinbolistek egin zuten bezala. Armonia kromatiko bera sumatzen da *El piro-po*-ko gai eusgarriaren eta honoko zeruko hodeien artean. Bistakoa da aldi bakoitzean aukera bat egin behar denaren kontziente zela Olabe; oihalen batetan margoaren egiazko leherketarik lagatzen bada, bere *Mutil-kozkorna*, edo bere ia bodegoi guztietan bezala, *Kafe-etxea* lanean aldiz, giro likitsa oso modu egokian azaltzen da, ia argirik eman gabe, baina balore joko ausarditsu batez baliatuz. Disimulu kromatiko bera agertzen da bere *Isasiko aurriak* paisaian.

Inon ikaragarri nabarmendu bazen Eibar-ko ertilariaren talentua *Erretratuen* jeneroan izan zen zalantzarik gabe. Hauetan izan ere, ia ikusi ere egiten ez den marrazki perfektu gainean pintzelkada luze eta askea kolore tonu asmatu bati loturik baitoa. Landutako teknika-

gatik aipa dezagun *Indalezio Ojangurenen* erretratua, eta bere oroitzapen psikologikoagatik *Arrillaga Doktoarena*, baita zenbait emakumeen erretratu ere, hara nola, *Garin Lasaren Anderearena*, eta margolaria beraren emaztearena. Baina Olabek bere maisu-lan, gure uste-tan, bere *Autorretratuan* (Olabe Familiaren Bilduman) burutu zuen, zeinarengan Rembrandt-en artea gogoratu den zintzotasunez.

● ZENBAIT NAFAR MARGOLARI

Halakoxe kutsu inpresionistadun naturalismo batetik askatzen jakin ez zuten ala nahi izan ez zuten nafar ertilari sail baten barnuan honako izen hauek gaineratuko genituzke:

- **Enrike Zubiri** (1868-1921) gure lurreko margolari asko eta asko hezi zituena,
- **Inozentzio Garzia Asarta** (1861-1921) Bilbon kokatu eta erretratugile bezala nahikoa sona irabazi zuena.
- **Rikardo Baroja** (1871-1953), Huelvan jaioa zen eta Madrilen hezia. Nafarroara itzulirik eta itzean (Bera) bizilekua hartuta, Erretratugile eta ohitura margolari bezala hasiko da lanean, erdi-impresionista teknikaz, gerora grabatuak lantzeari emango zitzaio-larik. Azkenean, istripu baten ondoren, amaitutzat emango du bere jarduera plastikoa eta literaturan eta beste ekimenetan murgiltzeko.
- **Jabier Ziga** (1877-1960), mendearen lehen erdiko margolari nafarrik ospetsuena dugu. Madrilen eta Parisen ikasitakoa izan zen, non aldi batez han bizi izan baitzen (1912-1914), bizitza luze batetan zehar erakutsi zuen ezagutza eta esperientzia ibilbide bikain batez jantzi zelarik. Bere armonia kromatikoa senagatik eta argiaganako gustuagatik inpresionista bikain bat izan zitekeen Ziga; baina nahiago izan zuen ohitura-naturalismori leial izatea, Nafarroan arrakasta handia iritsi zuen *Elizondoko azoka* lanean bezala.

● PABLO TILLAC

«Euskal Eskola» izena merezi izan zuten margolarien atala ezin irekiko dugu *Pablo Tillac* (1880-1969) marrazkilari famatuari aipamen bat egin gabe. Anguleman jaioa izanik ere, euskalduntzat har daiteke gure herriarekiko adiskidetasun loturarengatik eta bere ohiko bizitokia Kanbon izateagatik. Parisen ikasi zuen eta Estatu Batuetan eta Espainian barrena bidaiatzen ibilia zen. Galeriek eta bere garaikide zituen kritikarien aldetik bazter utzia, ikatz-ziriz, berunezko lapitz-harriz, tinta txinatarrez, pastelez eta olioaz eginiko lan ugari-ugari utzi zuen. Grabatua eta litografia ere landu zituen. Bere marrazkietan trazu motz eta etena erabiltzen zuen, zeinarekin formen eta mugimenduen esentzia «harrapatzen» baitzuen. Sarritan, horrela zehazturiko irudiei kolorea ematen zien. Liburu klasiko eta modernoan irudiztatze ugariez kanpo, garrantzirik handieneko bere gaia, euskal herriko nekazarien eta marinelen bizimodu tradizionala izan zen: etnia tipologia, bizimodu erlijioso, kirolak ohiturak, eta abar.

6.

■ SINBOLISMOA, ERREALISMOAREN LEHEN IRTENBIDEA

Eraikuntza artearen talka modernistaren garai eta aldiarekin batera, lehen esan bezala, Euskal Herrian bere ekimen alor nagusia arte figuratiboetan izan zuen joera sinbolistaren eragina sumatzen da.

Errealismoaren aurka sortu zen **Mugimendu Sinbolista** Frantzian, eta bere azken bertsioari, inpresionismoari, bere funtsezko materialtasunagatik egin zitzaion eraso, gizonaren erretinaz harrapatzeko beharrezkoa zen argia, izan ere, margolari inpresionisten helburu zuzena izanik, objektu materialen janzkera edo estaldura bezala baizik ez baitzen sentitzen. Auguste Renoir-ek berak errealismo inpresionistaren funtsezko ahultasuna aitortu zuen: «Gaur egun ez dugu Jainkoengandik ezertxo ere nahi. Eta jainkoak beharrezkoak zaizkio gure irudimena-ri. Aitortu egin behar da, jakintsuak asebeste baditzaie ere, arrazionalismo modernoa pentsaera modu bateraezina dela arte sormen batekin».²²

Sinbolismoa, arte plastikoetarako bakarrik ez zen sustatu, beste ezer baino lehen poesia eta literaturarako baizik. XIX. mendearen azken aurreko hamarkadan, poeta eta margolariak, beren sakon-sakoneko esperientzien berri adierazi ahal izateko sinboloetara jo beharra aldarrikatzen hasiak ziren. Naturalismoa ukatu beharra zegoen eta errealitate sentikorra harrapatzetik forma sinbolikoak atera behar ziren, gauzakiak berak adierazi gabe, ertilariari sortarazten zitzaizkion sentipenak iradokiko zituztenak.

Estetika berri horren adostasunean, ertilari plastikoez adierazten zuten ez zutela didaktikoak izan nahi iradokitzaileak baizik. Beren arte-lanak -Apollinaire poetak zioen bezala- oroiterazleak izan behar zuten, musika bera bezala.

Mugimendu sinbolistaren lehen aldian, garrantzi handia du oraindik figurazioak, Gustave, Moreau, Puvis de Chavannes, Odilon Redon eta abar bezalako ertilariengan; irudietan ber tan aurkitu nahi izaten da sinbolismoa.

Beranduago, Paul Gauguinen inguruan, funtzio sinbolikoaren bila zebilen talde bat osatu zen, baliabide guztiz plastikoetan baino gutxiago adierazitako irudietan. «Zenbat eta aurrerago noan -idazten zuen Gauguinek- orduan eta gehiago konturatzen naiz, literaturaren bitarteko desberdinetatik, pentsamendua itzuli beharraz». Naturaren figuratan ez da gelditu behar; beragandik ordain plastikoez hartu behar dira, amets egin behar da naturaren aurrean; deskribapena baino gehiago bilatu behar da iradokizuna.

Europako arte abangoardiaren historia, XX. mendearen hasieratan Picasso, Miró, Dalí, Gris, Julio Gonzalez, eta abarren izenik gabe ezin egin badaiteke ere, Espainiak, elkarre bezala hartuta, Modernismoaren eta Renaixença-ren Katalunia alde batera utziz, egia da ez zuela estilo berrienganako sentiberatasunik erakutsi, ez eta horiek sortuak izango zireneko eztabaida estetikoetan esku hartzerik izan. Bistakoa den bezala, ez eta Euskal Herriak ere.

PABLO TILLAC

22. Joan PLAZAOLA, *Historia y Sentido del Arte Cristiano*. BAC, 1996, 980. or.

ANTONIO ORTIZ ETXAGUE

“Festa-eguna Atzara Kofradian (Sardinia)”.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 104. or.

“Tafilalet-eko emakumeak”.

Irudi erref.: Museos del País Vasco I. Museo San Telmo, 386. or

“Biluzia bizkarrez”.

Irudi erref.: Museos del País Vasco I. Museo San Telmo, 388-389. or.

JOSE MARIA SERT

23. *La trama del arte vasco*. Bilbo 1920, 25. or.

24. *Omenaldi-Erakusketa Inazio Zuloaga margolariari*. San Telmo Museoa. Donostia. Apirila 1976.

25. Gregorio Balparda eman zion hasiera *Hermes* aldizkariaren orrietan (1. 1917, 255) eztabaida honi, karikatuzko Espainia bat erakusten duen Zuloagaren koadroak kritikatu, eta «Zuloagaren ospea gerora, bere izpiritua gaiztotzen duten eragin exotikoen bitartez, txikiagoturik iritsiko dela» baieztatuz. Hedatu egin zen eztabaida beste idazleen parte hartzearekin: Unamuno («La labor patriótica de Zuloaga», *Hermes*-en 1917, 493-497. or.), Inazio Zubialde («El vasquismo en Zuloaga», *Ibid.* 488-502. or.) eta azkenik J. de la Encinak («El arte de Ignacio Zuloaga», *Ibid.* 515-542. or.).

Sinbolismoa eta Euskal Eskola. Zein eratan eta zehatz samarra den zein ideia eragile berrien bidez zihuan sartzen Baskonian europar abangoardia piktorikoa zehaztea ez da erraza. Arkitekto batzuk beren diseinuetan *Art nouveau-ri* sarrera apala ematera bultzatu zituen errealismo akademikoarekiko gutxiespen bera izango zen, beharbada, margolariak europar joeretara irekitzera bultzatu zituena, delako erabakiak une hartakoxea zen arte sormenari buruz oso ikusmolde zehatza bazutela adierazi nahi ez badu ere. Egia da ertilari bakoitzak abagune hartan bere gogokoan zituenen alde egin zuela. Horrela gertatzen da gero, lehen belaunaldiko ertilariengan (zenbaitetan baita ertilari bat beragan ere) aurkitzen ditugula postinpresionismoa, sinbolismoa, fauvismo frantsesa eta kubismoa gogora ekartzen dituzten obrak, han eta hemen, saihestezinezko herentzia baten arrastok bezala, azaltzen diren euskal kostunbrismoaz ezer ez esateagatik. Nolanahi ere, une honixe buruz ari dira historialariak, kazetariak eta kritikariak «**pinturaren Euskal Eskolaz**» hitz egitean. Garrantzizkoa da, beraz, abagune historiko honetan geldialdi bat egitea.

Hemen ere moda Paristik etorria zen. Eta Frantziako hiriburuan lehorreratu ziren euskal gazteak izan ziren inpresionismoa garaitu zuten lehenengoak. Aurreko atalean ikusi genuen Juan de la Encinak «Baskonian Inpresionismoaren sartzaile izan zena» bezala izendatu zuen Adolfo Guiard-ek eta Manuel Lodosak nola moldatu zuten «frantses» mugimendu hau Euskal Herriko giro lanbrotzura. Baina Zuloaga izan zen, bere indar burujabe itzelaren bidez, inpresionismoa sastatu behar zuena.

INAZIO ZULOAGA

Eibartarra zen *Inazio Zuloaga* (1870-1945), bere aita Plazido Zuloaga zeramista eta grabatzailearen lantegian abiatu zen marrazkigintzan, Madrilan eta Erroman nerabe aldiaren egonaldian labor batzuk eman ondoren, Parisen aurkitu zuen berari zegokion giroa, bizimodu apur bat buhame eta hobetze leia amorratu baten bakardade artean azaldu zedin aparteko sormen gaitasuna.

Hogei urtez egona zen Parisen eta, han, hasieran inpresionistak izan zuten eragina beregan, Degas-ek batez ere.

Baina harremanik izan zuen Paul Gauguin, Emile Bernard eta Maurice Denis-ekin ere. Mugimenduaren hierofantea zen Gauguin-ekin oraindik ere estuago egin zen 1893-95. urteetan. Horrela uler daitezke bere lehen garaitako koadro batzuk margo lau eta uniforme guneetako agindu sinbolistak eta Gauguin eta Maurice Denis-en taldeari hainbeste gustatzen zitzaizkien silueta ederren bilaketa bat ekartzea gogora. Eibartarraren urte haietako koadroetan azterna sinbolista argi dago, honako hauetan esate baterako:

- *Nire osaba eta nire lehengusinak* (1898),
- *Balendin Desthomas*-en erretratua (1900),
- geroagoko *Errusiarra* bezalako koadroak (1913).

Handik laster, bere aiurriaren indarrak eta iraganeko ertilari handien egiazko balioaren ikuspegiak bere berezko hizkera sortzera eraman zuten: formen askapen modernoa, his-

paniar klasikoen estilo sendo eta tinkoarekin batzea: Grekoa, Ribera eta, batez ere Goya. Joan de la Encinak sormen betetasun aldiaren argitasunez deskribatzen zuen: «Eibartar margolaria, tradizioan txertatzen da bere bolumen eta guzti: bere lanaren kanpoko zeinu ia guztiak margogintza nazional zaharreko jatorria dutenak dira; baina jarrera kritikari eta zirikatzailea, horretan jartzen duen pentsamendu mina, ez da inola ere gure arte zaharrari dagokion zer bait. Zuloagak, izan ere, bere pentsamoldea osatu egin du eta bere sentiberatasun berezia bere garaiko europar izpirituan hezia zuen».²³

Zuloagaren bizitzako lan guztia laburdiko lukeen ideia ala hitz bat aurkitu beharko balitz, indarra izango litzateke hura. Ertilariaren dohain moral bezala, bere indarraz eta independentziaz hitz egin beharko litzateke; *ausardia*, *ausardia*, *ausardia*, errepikatzen du berretzat idazten zituen txarteletan. Eta irizpide estetikoaren bidez definitzen saiatu ezker, Zuloagak beti edertasuna baino *aiurria* nahiago izan zuela esan beharko litzateke. Ez zitzaion deus ere axola aurreko belaunaldiko inpresionistak hainbesteko arduraz landu zuten egurats margogintza.

Bere biografiagile eta kritikari Lafuente Ferrarik beste ertilarietara dagokienetan egokiro kokatu du, «Marrazkiarekiko arretan eta indarrean Riberaren kidea zen; Goyarena berriz, aiurrian baitaratzean; eraikuntza bolumetrikoren leia Cézanne-na; Van Gogh goldeak buztin bustia orraztuko balu bezala, pintzelkadaz ildaskaturiko pasta gizenengatik axola zitzaion; Gauguin-i zor dio lainoetan kurbatu puztueta-arako joera apaingarria; Degas-engana hurbiltzen duena konposaketa erdiratu gabe, sarritan, konposaketa ardatzetik ateratzea, motibo nagusia kanpoan uzteko zaletasuna da».²⁴ Nolanahi ere, sailkatu ezina da Zuloaga; bera, Zuloaga bera da, eta ez beste inor. Azkar asko utzi zituen inpresionistekiko antzak, margo beltzaren mendekotasunagatik, berak eguratseko argiak ezabatzeagatik eta marrazketan zuen *ausardia* eta tinkotasunagatik.

Zuloaga 98. go belaunaldiko ertilari bezala har daiteke, berak zuen Espainia arranditsu, malenkoniatsu eta agian ezkorren ikuskera-gatik. Bere marrazketa berezi eta indartsuarekin gaztelar lautadako tipoei izatea eman zien tristezia, eta miseria giroan, gainbehera eta porrot historikoen oroiterazle zirenak, garaikide zituen kritikari eta saiakeragile Gregorio de Balparda, Unamuno, Inazio Zubialde eta Jan de la Encinaren artean eztabaida luzeak eraginez.²⁵

Margolari bezala, Zuloagak aparteko talentua zuen marrazkilaria zen eta erretratugile maisu berdingabea. Behin-betiko arrakasta Parisen azkar samar iritsi zitzaion, 1899. ean zintzilikatu, eta lehenago ere aipatutako, *Nire osaba eta nire lehengusinak* koadroarekin.

Gero etorriko ziren Segovian (San Juan de los Caballerosen gaitzetsitako elizako absidean) margoturiko koadro handi ezagunak:

- *La Celestina* (1906),
- *Gregorio ipotxa*,
- *El Botero*, gaur egun Moskun dena (1906),
- *San Millan-eko Sorginak*, gaur Buenos Airesen dena (1907),

- *Zigorkariak*, egun New York-en dena (1908),
- *Sepulvedako emakumeak* (1909),
- *Festako Biktima* (1910),
- *Kristo odoletan* (Madril, 1911).

Egin behar dira honako erretratu bikain hauen aipamenak:

- *Larreta* (1912),
- *Kardinala* (1912),
- *Noailles-ko Kondesa* (1913), Bilboko Museoan,
- *Tureganoko Toreotxoak* (1913), Donostiako Museoan, eta abar.

Espainiara itzultzeraz behartuko du Europako gerrak, bere langela Zumaian kokatuko zuelarik. Ikustera joaten zitzaizkion hara poetak, filosofoak, ertilariak eta historialariak eta hara joan zitzaizkion Europako z enbait herrialdeetan, Ipar Ameriketara eta Hispanoamerikar aretorik garrantzizkoenetan erakusketak egiteko kontratua egitera. Madrilerara aldatu zen 1920. urtean eta Vistillas deritzan auzoko langelan paisaiak egiten jardun zuen, batez ere, hil zen arte.

ANJEL LARROQUE

Hizkera sinbolistak ukitutako margolaria izan zen *Anjel Larroque* (1874-1961) ere, bere lehen aldian, oso gaztetandik agertu zitzaizkion gaitasunak bikainak izanagatik, zeinak, bilbotar ingurunean itzaropenik handienak piztu bazituen ere, ez zuen nazioarteko sonarik iritsi. Foru Aldundiaren beka bat eskuraturik Pariserara joan zen 1893an eta hiru urte geroago, bere modernismo ausarditsuagatik miresmena sortu zuten bi koadro bidali zituen Bilbora:

- *Amatasuna* eta
- *Sofako neska* (1895).

Azkena aipatu honetan gorriaren, beltzaren eta horiaren tinta lauak nahasten dira helburu iradokitzaile eta apaingarriak dituela. Zantzu sinbolistak dituen margolari naturalista Carrière frantsesaren eraginei sartzen utzi ziela dirudi.

Europara zehar bidaiatu zuen Larroquek, eta Madrilen gelditu zen, non Murillo eta Velazquez, hispaniar klasiko handien estiloa bereganatu nahiez ibili baitzen. Errenta berri batek bide berriak irekitzen lagundu baziezaiokeen ere, nahiago izan zuen erretratugile bezala jarraitzea, non, XVIII.²⁶ mendeko ingeles erretratugile handiak imitatzeke joera erakutsi baitzuen arte honetan, haur erretratuetan izan zen estimatua bereziki:

- *Ramon de la Sota jauna*, 1908,
- *Kosme eta Horazio Etxebarrieta*, haurrak,
- *Yvonne Turner andereñoa*,
- *Sebastian Sotomayor*, 1817,
- *Isabel San Martin*, 1919, eta abar.

Hainbat urtetan jarraitu beharrezko bideari lotzeko zalantzan gelditu zela zirudien. Euskal gai kostunbristen aldera egin zuen, baiari Zubiaurretarren jatorrizko grinarik gabe, eta akademiaren zama nabarmena zuena:

- *Baserritarra*,
- *Mutil kozkorrak jaten*,
- *Azokarako bidea*, eta abar.

Azkenean behintzat, nahiago izan zituen gizarte dotorearen bere erretratugile iaioitasunaren lasaitasuna eta Bilboko Arte eta Langintze-

tako Eskolan irakaskintzaren egonkortasuna. Bere margogintzaz «zer esango ote» hartaz axola galdu, eta klasikoaren bere ezaguera gogotsu haren sareetan harrapatuta, bere margogintza gelditasunean sartu zen. Bere bizialdiko azken urteetan, bere margolari nortasuna ia erabat bazterturik gelditu zen kritikariaren aldetik. «Litekeena da –idatzi zuen Gonzalez de Duranaker erretratugile bezala gizartearen iritsi zuen arrakastak eta irakaskintzako soldata finkoak jeinu bat errematatu izatea, zeinak, maila distiratsu baina diskretu batetan gelditurik, gizatiarrago eta ez horregatik esangura gutxiagoko bihurtu baitzuen, edonola ere margolari aparta delarik».²⁷

ALBERTO ARRUE

Indar eta areagoko leialtasuna erakutsi zion sinbolismoari Larroquek baino, bere garaikidea eta ertilari familia batetako lehensemea zen *Alberto Arruek* (1874-1944):²⁸ Parisen bizi izan zen 1900-1902 urteetan zehar.

Paris orduko hartan egiten zen haren isla nabariak sumatzen dira bere:

- *Erromeriatik itzultzen*, lanean.

Euskal Artisten Elkarte oso kide eraginkorra izan zen Alberto Arrue; Italian zehar bidaiatzeko diru laguntzak izan zituen, Pariserara itzuli zen, Bilbo eta Madrilerara ia erakusketak guztietan hartu zuen parte, denetan ere erretratugile oso preziatua izan zelarik.

Garai horretako bere erretratuei «nabis» frantsesen estetika horren aldeko zaletasunak sumatzen zaizkie, zeinek, margoturiko koadroa, beste ezer baino lehen, «era jakin batetan antolaturiko kolorez estalirik zegoen hondo lau» bezala hartzen baitzuten. Maisutasun ikusgarria zeukan bere konposaketak plastikoki elkar-tzeko, zeruak eta lurak abilezia handiz lotuz, galiar sinbolistak egiten zuten moduan:

- *Atabalari euskalduna*,
- *Ijito emakumea*, eta abar.

Moral mailako arrazoiengatik eta ez izan behar zutenagatik –hau da, fotografikoegiak zirelako– kritikatuak izan ziren biluzi batzuk ezik, Alberto Arrueren lanak, oro har, gehiegizko errealismoa sailhesten zuten; ukimenezko baloreak eta plastikotasun gehiegikeria guztiak berari ezabatzen zituen arabeskoaren grazian atsegin hartzeko.

- *Manola*,
- *Emiliano Arriagaren* erretratuetan ere egiten zuten,
- *Tiburtzio Larrinaga*,
- *Tomas Meabe*, eta abar.

Halakoxe barruko subjektibotasun eta poesia baten bila ibili zen koloreetako *aplats* baliabideen bidez. Gauguindar oihartzun garbiak bere adin helduan azalduko dira, batez ere, oihal bikain batzuetan, hara nola:

- Bizkaitar Ospetsuen Galerian dagoen egundoko eta margo-bakarra den *Fray Joan Zumarragakoa* deritzanean, edo,
- *Sirga* deritzanean (Bilboko Museoan), eta oihal txiki batzuetan.

Alberto Arrueren ia lan guztiak, 1936ean bazituenak, «goiko agindu» batek suntsi arazi zituen ejertzito frankista Bilbon sartu zenean. Zorionean ez ala ere denak:

RIKARDO BAROJA

«Autoerretmatua».

Irudi erref.: Ricardo Baroja y el 98, 111. or.

«Itsas-pintura».

Irudi erref.: Ricardo Baroja y el 98, 101. or.

«Bodegoia», 1925.

Irudi erref.: Ricardo Baroja y el 98, 133. or.

«Ilehoriaren etxea», 1926 aldera.

Irudi erref.: Ricardo Baroja y el 98, 139. or.

26. Alejandro de la SOTA, *Anjel Larroque y la escuela de los retratistas ingleses*. Vasca Argit. 1961.

27. J. Gz. de DURANA, *La renuncia a un destino*. Bilbo 1977. Larroquei buruz ikus egile beraren monografia sakona: *Angel Larroque (Bilbo 1874-1961). Un pintor, el olvido y la memoria*. Arte Ederretako Museoa Argit., Bilbo 2003.

28. Arrueren sei anaietatik lau arte munduko profesionalak izan ziren. JOSE (1888-1977) karikatura eta diseinu folklorikoa eskainita aritu zen, arrakasta itzela lortuz; RIKARDO (1889-1978) Parisen bizi izan zen aldi batez eta han, Durriok esmaltearen artea irakatsi zion eta azkenik Venezuelara emigratu, han, sariak eta irabaziak lortu zituen; RAMIRO, gazteena (1892-1971) bere bizitza ia osoan Iparraldean bizitu zen, paisaien margogintzan, batez ere.

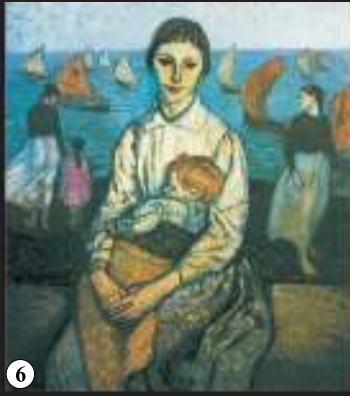

1.- "Eguerdia". Ramiro Arrue. 2.- "Euskal mendiak". Ramiro Arrue. 3.- "Gaztelua eta baserriak". Ramiro Arrue. 4.- "Arratiarrak". Alberto Arrue. 5.- "Trinketa". Ramiro Arrue. 6.- "Pilotaria". Ramiro Arrue. 7.- "Enbata". Alberto Arrue. 8.- "Tomas Meabe". Alberto Arrue. 9.- "Obitura-erakustaldia". Jose Arrue. 10.- "Arrantzaleen itsasaldea". Alberto Arrue.

1.- "Eva arratiarra", 1913. 2.- "Erromeria Durangon". 3.- "Sardinera eserita". 4.- "Erromerian". 5.- "Bikote ezkongaid". 6.- "Maria".
 7.- "Alferkeria eta lana", 1909-1910. 8.- Jesus Guridiren "Mirentxu" operarako irudia. 9.- "Meatzea". 10.- "Ereiled".
 11.- "Galdategia". 12.- "Trenbidea". 13.- "Zamaketariak". 14.- "Ontziola".

- 1.- "Eromeriatik etxera". 2.- "Neskatila gaixoa". 3.- "Mutil-kozkorra". 4.- "Ama ona". 5.- "Piropoa". 6.- "Azokatik etxera".
 7.- "Belarritako berriak". 8.- "Leda". 9.- "On Antonio Arrillaga doktorearen erretratua". 10.- "Nire emaztearen erretratua".
 11.- "Autorretratua". 12.- "Indalezio Ojangurenen erretratua". 13.- "Kafe-etxea".

7

8

9

10

11

12

13

BALENDIN ZUBIAURRE

"Hiru belaunaldi".

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Valentín Zubiaurre, 232. or.

"Kartaketan".

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

"Askaria familian".

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Valentín Zubiaurre, 218. or.

"Gazteak".

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Valentín Zubiaurre, 223. or.

"Nire herriskako intelektualak".
Ramón Zubiaurre.

Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Bilbao, 325. or.

29. Artetaren alderdi hauek buruz, ikus Edorta KORTADlren doktoresetza-tesia: Aurelio Arteta en su obra (Bilbao 1879, México 1940). Entre la renovación y las vanguardias. Deustuko Uniber., Donostia 1996, 304. or.

- *Baserritararen bidenatzea*, bere oinordekoek gorde duten koadro bat da, eta hemen, erasotzailea ustekabeen sartzearen aurrean, idien gurdi gainean bere lanabesak bildu eta bere arbasoen baserritik urruntzen dela kontatzen da. Zeruan hegazkin mehatxatzaile bat zebilen planeatzen, zebilen -diogu- zeren eta poliziak margolariaren etxera eginiko behin eta berrizko bisiten aurrean, oihaletik desageratu beharra izan baitzuen.

JOSE ARRUE

Arruetarrei bunuz ari garela, egin beharrezkoa da, euskal gaitan *humorezko irudi* (estampa) herrikoiei dagokienez, *Jose Arrueren* aipamena.

RAMIRO ARRUE

Familiako gazteena izan zen *Ramiro Arrue* (1892-1971) margolari handiaren oroitzapena egitea beharrezkoa da, autodidakta samarra izanik, aldi luzeak eman zituen Parisen han bizi ziren euskal ertilariekin harremanetan: Zuloaga, Durrio eta abar, Gauguinen etengabeko irakaspena bereganatzen, zeinarengandik eraikuntza postkubista batekin margoen antolaketa jakintsua bat elkartzen jakin zuena, beti ongi ikasia geratu baitzitzaion.

Bertako gizon eta emakumeak alde batera ezin utzi dituzten Zubiaurretarren ez bezala, zeinak normalean koadroaren azalera osoa, berauen aurrez aurreko presentziaren baieztapenarekin estaltzen baitituzte, Ramiroren paisaietan gizona oso gutxitan dago aurrez aurre; euskal lurreko zati biziak dira bere oihaltzikietatik ikuslearen begirada atxikitzen dutenak, bakar-dadea, bakea eta isiltasuna arnasten dutelako, baina gizatasun atsegin eta fin batez gainezka daudelako.

Donibane Lohitzuneko Ramiro Azkue museoak Iparraldeko paisaiari eskainitako oihalak baditu, gure herriko ikuspegiak, halakoxe filosofo post-modernoren batek esango lukeen bezala, «saihets-bidez» euskalduntasun eta gizatasun presentziaren isla hunkigarriak direnak.

AURELIO ARTETA

Kronologiagatik eta sinbolisten berrikuntza estetikoetara irekita egon zelako, eman behar zaio hemen postu bat ertilari handia izan zen *Aurelio Artetari* (1879-1940), nahiz eta, euskal artearen barruko esanahi enblematikoagatik eta bere obrak izan zuen gizarteko garrantziagatik, Arteta helduak bere lekua izango duen honen ondorengo atalean.

Bilbon jaioa eta Arte eta Ofizioetako Eskolan ikasia zen, baina 1894.ean familiaren beharrik zirela eta Valladoliden bizitzen jarri beharra izan zuen; hiru urte beranduago Madriler joango da, eta bere prestakuntza San Fernando Arte Ederretako Eskolan osatuko du. Bizkaiko Foru Aldundiak emandako beka baten errenta zuela, 1902.ean Parisera joango da eta Italian barrena ibiliko. Bilbora itzultzen denerako barneratuak ditu joera modernoak.

Ez da zaila gertatzen Artetak frantses sinbolisten estetika baitaratu zuela adierazten dueneko lanak bereiztea. Gaztaroko bere lanek erreialismo etnografiko eta sinbolismoaren arteko elkar-tze bat erakusten dute; hauetan, Cézanne, Gauguin eta Toulouse-Lautrec-en arras-

toak sumatzen dira, eta batez ere, Puvis-en eta Chavannes-enak, zeinarengandik erakarria izango zen bere kromatismoetako neurritasunagatik, marrazkien osotasunagatik eta bere konposaketan oreka lasai eta klasikoagatik, eta baita Liongo maisu honen horma margolanetatik isurtzen den barrentasun sakon eta malenkoniatsuaeren kutsuagatik ere.²⁹

Marrazkigintzari bereziki eskainitako lehenengo bolada baten ondoren, margolari, litografo eta kartelgile bezala, lanaldi emankor bati heldu zion, 1906. urtetik abiatuta. Bere olio lanak, 1910aren ingunukoak, hauek:

- *Alferkeria eta lana* (c. 1909-1910), zeinetan sinbolista joerari eutsiko baitio, beste batzuetan bezala,
- *Erromeria Durangon* (Bild. Brez. 1990), non kostunbrismo aldera egingo duen,
- Mendearen lehen erdikoak dira sinbolismo formalista bereziko oihaltzuk.
- *Eva arratiarra* (1920),
- *Festarako bidean*, (1913),
- *txalupen agurra* (1915-17),
- *Mirentxu*, erretratu zoragarria,
- zenbait amatasun,
- eta neskatila eder eta malenkoniatsuak (1915-1916).
- *Bikote ezkongai*a (c.1916), non gorputzen modelatua azaltzen hasiko den marren grazia galdu gabe.

Lan hauek kritikarien aurrean une hartako ertilaririk hoberena bihurtuko zuten; eta ospe horren eraginez goi-mailako gizartean arrakasta handiko erretratugile izatera iritsiko zen. Bastida arkitektoak urte horietan eskatu zizkion:

- *Alfontso XIII*.aren erretratua,
- eta Madrilen Bilboko Bankuaren *horma apainketa*.

Erronka suspertzailea izango da beretzat mandatu hau, ez baitu landu horma margogintza hormatan. Lan horretarako Ondarroako jangela batetan prestatuko da, honako izena daramadarekin: *Erromerian* (1922).

Madrildar Bankuko **hamabi freskoak**, euskal herriko lanei eta beren alegiei eskainitakoak izango dira, beraz, bere heldutasun aldiari amaiera emango dioten bere obra bikainak. Lan horietako zirriborro ugari jaso da bere konpromisoa betetzeko nolako ardura eta iraupena jarri zituen argi erakusten dutenak (1922-1923). Nolabaiteko epopeia trinkotu baten modukoak dira, pasadizorik gabeak, lan-mundukoak, Juan de la Encinakin dioenez Verhaeren belgikararen poematan inspiraturikoak. Eszena horietan formari dago-kionez marrazkiaren indarra, lan-munduko ekimenaren adierazpena, konposaketan asmatzea eta kromatismo neutro bidez deskribaturiko irudien modelatu arina (Puvis Chavannes-en arrastoak) nahasten dira, horrela ertilariak «horma zulatzea» eragotziko duelarik.

Madrileko eskarmentu horrek eta Tomas Meabe, Ramon Basterra, eta abarren tertulia garaikideekiko harremanek sutuko dute Artetarengan bere gizarte sentiberatasuna eta mendearen hirugarren ehuneko horren erdi aldera langile munduko gaiei heltzen hasiko da. Adierazi beharreko edukien eta aldi berean halakoxe

postkubismora hurbiltze hori, desafio berri bat izango dira Artetarentzat eta baita bigarren aldi bat ere bere heldutasun bidean. Honetara itzuliz beharko dugu datorren atalean.

ZUBIAURRETARRAK

Zubiaurretarren margogintzak (Artetarenak bezala) esankizun handia eman zuen urte horietan etnografiko edo kostunbrista izendatzea zela eta. Esan dezagun, behin betikoagatik, margolan bat etnografiko edo kostunbrista izendatzeak ez duela estetikoki esanguratsua den ezer adierazi nahi, artean axola duena eta izena ematen diona, izan ere, ez da edukia, forma baizik.

Forma alderdiari dagokionez, Zubiaurretarrak beste ertilari euskaldun kostunbristetatik oso urrun daude. Beren margolanetako gaiak, euskal izaera herrikoitik oso gertukoak beti, ez ziren eragozpen izan sinbolisten hizkera formalerak hurbiltzeko. Beren arraunlari eta arrantzaleen irudiak halako bikaintasun kromatikoz janzten zituzten, non hondo argitsu nahiz goibeltsu ginetan, euren ziluetaun profil zehatzaz azpimarratuta gelditzen baitziren; eta euren zeruak batzuetan, hori bizitzko hodeiez kargaturikoak, beren koadroetako lehen planoetan margoturiko giza irudiekin kementsu elkartzen dira. Ez da zalantzarik hauetan gau-guindar oihartzunik badela.

Buenos Airesen egin zuten erakusketa bat zela eta, Ortegak oinarrazten zuen Zubiaurretarrei buruz, biak «euskaldun, sorgorak eta margolariak zirela. Honek adierazi nahi zu be-
rauengan mututasunaren hiru ahalmen badi-
rela. Euskaldun izatea, bertakoen hitzeko adie-
razpideari ukapena egitea esan nahi du». Halaz ere, biak izaera desberdinekoak ziren, eta hasieran, estilistikoki oso antzekoa zen margogintza landu bazuten ere, euren heldutasunera iritsi zirenean, nortasunez eta bakoitza era bez-
ezian garatu zen.

Kritikariek hauei buruz eman dituzten epaietan kontraesanak daude;³⁰ baina, batzuk pertsona bezala epaitzen dituzte, izan ere, eta besteek margolari mailan. Eta denok dakiguna da zein arriskugarria den ertilari baten aiurria epaitzea, bere lanetan azaltzen digunagatik, besterik gabe. Badirudi, zaharrena zen Balen-
din Zubiaurre irekia eta bizia zela, bizitzan ber-
deren, nahiz eta margolanetan benazko eta se-
rioagoa izan bere anaia baino. Ramon, bere
anaia Balen din baino hiru urte gazteagoa zena,
biluagoa, zuhurragoa eta teknikoagoa zen, bere
koadroetan batzuetan jostalariagoa eta umore-
dunagoa bazen ere.

Bietan ere, euskal etnikotasun alderdiaren gainditze bera sumatzen dugu; bietan ere, -Man-
terolak ohartarazi duen bezala- «ezkutuan izpiritu
beraren taupadakari dira, barrentasun ber-
benaren irradiazioak, bi anaien lana, euskal margogin-
tzaren erreferentzia saihestezina bihurtuz».³¹

Hurrengo atalean, Arteta bezalako beste ert-
tilari garaikide batzuen aurrerabidea arakatu
beharko da, Cézannen margolanen alderago eta
ia kubista aldera doanarena. Zubiaurretarren
ez da horrelako ezer gertatzen, beren *ikuspegi pos-
timpresionista*, beti euskalduna denaren, Euskal He-
rriko andre eta gizonen, beren janzkeren, beren
etxeen, beren ohitura eta festak, euren mendi, itsa-
so eta luraren ikusmoldeari leial jarraituz.

BALENDIN ZUBIAURRE

Balen din Zubiaurreren (1879-1963) bizitza, bere anaiarekin Britainia eta Europako beste herrialdeetatik barrena egin zuen bidaiaren ondoren Ramonena baino etxezaleagoa izan zen. Madrilen eta Garaian (Bizkaia) bizi izan zen. Modernismoaren ideologia eta 98ko be-
launaldiaren eragina baitaratu egin zituen.

Margo ilun alderako joera zuen, hastape-
nean batez ere. Zeruak ia estali egiten dituzte
bere inudiek. Astiro-astiro garatu zen, eta zero
argitsuagoak onartu zituen gerora. Bere mar-
gogintza euskal eta gaztelar ereduaren oinarri-
turikoa zen. Lehendabizikoetan gizentasuna eta
indarra azpimarratzen zituen, segoviarrekin al-
deratuz:

- *Familia bildurik*,
- *Askaria familian*,
- *Gazteak*, etab.

Bere azken aldiko lanetan, konposaketa ba-
teratu egiten du, gehienetan gorritza den argi
jakin bati paisaien barruraino sartzen utziz:
zeruak, eraikinak eta irudiak, oroz ginetik au-
rpegiak. Baina jarrerak zurrinak dira; ez zaiz-
kio axola mugimendu fisikoak, normalean au-
rrez aurre ikusitako bere pertsonaien barru bi-
zitza baizik.

RAMON ZUBIAURRE

Ramon Zubiaurre (1882-1969) bere anaia-
ren gai etnografiko eta kostunbrista berak mar-
gotu zituen. Giza anatomia ezagutza han-
diagoa da agian honengan. Nolanahi ere, Ra-
monek neurrian gaintzatu hobetu zuen tipiko-
tasun etnografikoa. Bere erretratuak apur bat
karikaturazkoak direla salatu izan zaio. *Aiurria-
ren* bila dabilela egia da, eta umore neurri on
batez egiten du gainera.

«Bere margogintza latza da eta ez du lau-
sengurik ezagutzen. Zenbaitetan -idazten du
bere biografoak- ikuslearentzat ezatsegina ere
gertatzen da, baina hau gabekoa da; ez du be-
harrezkoa. Bere lanetan pertsonaiek giza al-
derdi guztiak barruan dituzte. Taupadaka ari
da bizia haiengan, haietako bakoitzaren his-
toria».³²

- *Nire herrixkako agintedunak*, (Arabako Pro-
bintziako Museo) 1910.ean hasi zen ezagu-
tzera ematen.
- *Maltzurak eta eskaleak* izan zen bere lehen
garaipen handia. Chilera eraman izan zen eta
Madrilen eta Erroman ere jarri zen erakusto-
kietan.
- *Xanti Handia Ausarta*, 1923an Parisen eraku-
tsiko da (eta ondorengo urtean Madrilén Le-
hen Domina irabaziko zuen). Marinel pa-
troieraren irudi itzela da, margo bikain eta ekai-
tz-zeruen kontraste izugarri baten gainean
kokatuta, ekaitza baretzen duen Kristo ba-
ten maiestate bidez uhinen ginetik beso
zorrotza luzatuz.

Bidaiari porrokatu bat izan zen Ramon
Zubiaurre. Holandara egin zuen bidaiatik he-
rri hartako gai herrikoiei buruzko hainbat
koadro ekarri zuen. Ameriketara 1920ean egin-
go du bere lehen bidaiaren beste lau alditan ere
itzuliko zen, beti ere arrakasta bikainarekin
erakusketak eginez.

RAMIRO ARRUE

“Neskaitila”.

Irudi err ef.: Palacio Retiro, 138. or.

“Jokalariak kartaketan”.

Irudi err ef.: Pintura vasca, 44. or.

“Mutil dantza”.

Irudi err ef.: Arte popular vasco, 9. or

“Neskaitila eserita”.

Irudi err ef.: Pintores Vascos, 3, 74. or.

Jose Arrue

Irudi err ef.: Inaki Agir ean artxiboa.

30. Ikus, epai kontraesankorrei buruzko aljamenak J. SAENZ DE GORBEA-n, *Los hermanos Zubiaurre*. IV. 87. znb., Bilbo, 1982ko martxo.

31. P. MANTEROLA, «Notas sobre algunos pintores inolvidables». *XX. Mendeko Euskal Pintura. Pintura Vasca del siglo XX*. Kutxa, Donostia 1999, 23. or.

32. Takeschi MACHIZUKI, *Ramón de Zubiaurre. El pintor y el hombre*. Bilbo 1980, 20. or.

JOAN ETXEBERRIA

“Autorretratu”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria I, 64. or.

“Ávila”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria II, 225. or.

“Unamuno orritxo zuri bat duela”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria III, 81. or.

“Valle Inclán-en erretratu”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria II, 232. or.

“Azorín-en erretratu”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria I, 87. or.

“On Pio”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria V, 51. or.

“Donostiako Kontxa”.

Irudi erref.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Joan Etxebarria V, 43. or.

JULIAN TELLAETXE

Bergaran jaio zenez Gipuzkoarra izan arren, *Julian Tellaetxek* (1884-1957) bizkaitar bezala ikusten zuen bere burua, Lekeitiora oso azkar lekualdatu baitzuen bere bizitokia, han bizitzen jarritz. Madrilén Eduardo Chicharroren klaseetara joan zen; zaharberritze langintza ikasi zuen, eta ondorenean Parisera joan, non hango auzo eta arte lantegietan, postmodernismoaren buruzagiekin egingo dituen harremanak. Bidaia sarritan egingo zituen Senaren hiriburura. Lekeitiora itzulita Eskola Nautikoan sartu zen eta bi urtetan zehar (1909-1910) Europa eta Ameriketako itsasoz barrena nabigatu zuen, itsasoko gaiak margotzeko gose aseगत batzuz itzuliko zelarik.

Bilboko Eskualdeko Arte Erakusketan agertu zituen bere margolanak 1910ean, Tellaetxek esku hartuko zuen Euskal Ertilarien Elkarteak jaioko zelarik gertakari honetan. Harrez geroztik, urtez urte azalduko dira hurrengo bi hamarkadatan bergarar margolariaren «itsas» oihalak, euskal ertilariak parte hartuko duten erakusketa ia guztietan.

Bergarar ertilariaren jarduera, bere aginpi-dea eta eragina Errepublikara garaira arte luzatu ziren, GU Elkartearen lehendakari izatera iritsiz, gerora ilundu egin zen, eta Perura emigratu eta hantxe hil.

Beharbada margolari baino itsas marinela-go zen Tellaetxek, sentitzen zuena margotu ohi zuen beti, bere arima hunkipenez eta miraz betetzen zuena:

- kaiak,
- belaontziak,
- txalupak,
- itsasmutilak,
- itsasoko gizaseme eta emakumeak.

Agian intuizioz sumatu zuen horixe zela bere arteren tankera eta ez zitzaion uzten muga horiek gainditzen. Conrad-en eleberrien jarraitzaile sutsua zen, eta itzuli ere egin zuen, benetako itsasoarekiko grina zertan zen, azalpenak ematea gustatu egiten zitzaizolarik: «Barkarolariak ez dute ikusi besterik egiten; eta itsasoak ez du berari begira besterik gabe egotea nahi, nabigatua izatea baizik eta gero iradokitzaile izatea». Eta hauxe zen Tellaetxek lortzen zuena: iradokitzea, Guaguinek bezala iradokitzea. Lekeitioko urak, Kantauriko belak eta mastak, euskal marinelak... baina, beti ere folklorea nabarmenki garaituz, Europako abangoardiak oso urrun ez zegoen joera kosmopolitaz kutsaturik.

* * *

Argi dago euskal margolari guzti hauek Thaiti-ko maisuaren ausardietatik urrutu daude, Serusier batengandik, Bernard batengandik eta baita Maurice Denis-ek bere oihalak pintzelkadez tapizatzen zituen konposaketa baketsu eta armoniatsuetatik ere. Badirudi euskal margolari guzti hauek frantses ereduaren iradokitzailerekiko sentiberak zirela, baina haietariko inortxori ere ez zitzaiola sinesgarri gertatzen, Gauguin eta Denisek euren mugimendua oinarritu nahi izan zuten filosofia sinbolista.

Beste hau ere erantsi dezagun, ikasgaia ikasita Paristik itzultzen ziren euskal ertilariengan, sinbolisten oinarrietan txintik atera gabe, aurre-

ra egiteko erresistentziarik sumatzen bada, ulertzekoa da, Bilbon gizarteko (salbuespen oso apur batzuk ezik) indar biziak uste osorik ez izatea berrikuntza haien balio hilezkorrean, eta horren ondorioz, baita 1919an ospatu zen Euskal Artisten Elkarteak bultzaturiko bilbotar erakusketan, euren jabe zen Pako Durriok salgai jarri zituen Gauguin-en (gaur egun Museoan gurtzen diren *Arles-ko latsariak* salbu) hogeit bat koadro lortzeko aukera ere galdu izana ere.

7.

■ AURRERANZKO IRTEERA BAT: BASAKERIA KROMATIKOA

Inpresionismoak erretinaren esklabutza adierazi bazuen, eta horren aurrean mugimendu ideista eta espiritualistari dagokionez 180 gradutako bira suposatu zuen Sinbolismoa erantzun erradikala izan bazen, Fauvismoa edo *Fierismoa*, aitzitik, Monet eta Renoir-en oinarri estetikoaren gaineko «aurreranzko irteera» bezala har daiteke. Inpresionistek erretinaren sentsibilitate berria eta bereziki zorrotza erakutsi zuten, eta horregatik zientzia optikoaren eta XIX. mendeko urte haietako aurkikuntza ospetsuen sektore baten ordezkari artistiko bezala har daitezke, geroago dagokien interpretazio filosofikoa ere izango dutelarik Henri Begson-en ideietan.

Baina abangoardia berriko talde batek -Fauveek- arrandiaz arbuatu zuen aldarrikatutako ikuspegi inpresionistaren zentzu zorrotz hori, margo eta argiaren ñabardurak aurkitzeko ahalgin hori. Sentipena oihaleratu nahi zuten, baina ez inpresionisten modura aztertuz, zakarki areagotuz baizik. Elementu intelektualak gaitzesten zituzten (konposaketa, kolorearen ñabardura) eta sinplifikatzerik eta biziagotzerik handiena bilatzen zuten, konposaketa albortzearekin, eta lerroa segmentuarekin, ordezkaturik. Inpresionismoaren ukitutik nahiz zuhertasun klasikotik urrun dagoen arinkeria bat da azken emaitza. Matisse, Dufy, Marquet, Rouault, Vlaminck, Derain eta Friesz-ek osatutako talde hau, lehen aldi horretan, garaiko esparru sinbolista eta izpiritualdean, atseginzaletasun sanoaren leherketa bat izan zen.

Errealitatearen ikuspegi fisiologikoa baino, psikiko eta moralagoa zena adierazteko, koloreen biziagotze handienaren bila ibili ziren. Honetan, bazegoen hasieran gutxi edo gehiago ezkutututako halako espresionismo bat (nabarmenagoa gero, batez ere Rouault-engan); eta egia esan, ikaragarria izan zen Van Gogh-en margo sutuak euren ganatu zuten zirrara. Eta ez da harriztekoa margolari talde frantses honen garaian, Alemanian margo ezberdineko lehen espresionistak agertzea, baina formari dagokionez bestea bezain bortitza dena.

Fauveak ez ziren zuhertasun bila ibiltzen, zaratatsua zenaren bila baizik. Haragi-kolore batean artistak odol-ñabarduraren bat topatzen bazuen, paletako gorriminik sutuena hustu egin behar zuen bertan. Matisse-k tonu berde bat sumatzen bazuen sudur baten itzal grisean, bertan berde bizi-bizi bat jarri behar zuen eta horregatik irudiak «marra berdeko erretratu» izena hartuko zuen. Ñabarduren zehaztasunak ez zen interesatzen, ezta tonuen bateratzerik ere, eta are gutxiago konposaketarik. Lehendabizi

sortutako zirrara adierazi behar zen piztia baten atzaparkadak bezala ikuslearengan sartuko ziren pintzeladaz. Halakoak izan ziren *fauveak*,³³ kristau kontserbadore bat baino gehiagoren sentiberatasuna irensteko asmo argi batekin 1904ko hartan Udazkeneko Aretora sartu ziren «pizti» haiek. Ez da esan beharrik, urteak joan ahala margo orekatu eta bare batera itzuli zirela guzti haiek, Matisse batez ere, zeinak bere bizitzaren amaieran aitortzen baitzuen sofa eder bat okupatzeak ematen duen bakea, gelditasuna eta gogobetetasuna igortzen zituen zela margolan on bat.

Mende hasi berri hartan, Parisko berritasun haren lekuko izan ziren zenbat euskal artista bereganatuko zituen estetika berriak?

FRANTZISKO ITURRINO

Frantzisko Iturrino (1864-1924) santanderarra zen (euskal jatorrikoa, hori bai) izaera independente eta kartsutasun dionisiako batez jantzia; *l'Essor* Barrutiak kate akademikoak hausten zituen unean Belgikara bidaiatu zuen, baita Parisera ere behin baino gehiagotan, non Picasso eta Matisse-rekin lagun egingo baitzen, eta han leku egin beregan Montmatre-ko izpiritu zorabigarri hari.

Paisaia batzuk margotu bazituen ere, bere margo motarik gogokoena figura izan zen. Ikusgai jarri zituen:

- Festa flamenkoa,
- *Emakumeak zaldi gainean* 1903ko Udazkeneko Aretoran.

Urteroko erakusketa sail batekin jarraitzen du Parisen (1911ko Udazkeneko Aretoa 28 margo-oihal jarriko dizkio erakusgai), eta Espainiako hainbat hiriburutan gero; Matisse-i Andaluzian zeharreko bidaietan lagundu zion (1910-1911) eta Tanger-era, 1912ko urtarrilean, han noizean behin gai berdina margotzen zituelarik.³⁴

Iturrinok grabatuak egin zituen (Bilboko Museoa 52 akuaforte xafra ditu) baina, batez ere, *fauve* estetikako kolorista sutsu bat izan zen, eta neurri batean baita aitzindari ere; eta estetika independente eta amorratu hari leial izanik, bere gairik gustukoenera itzultzen zen behin eta berriz:

- ijito nabarrak
- bodegoiak, barrualde apainduak,
- eta loretoki oparoak.

Era zalapartatsuan margotzen zuen, ez gaiak berez zirenagatik interesatzen zitzaizkiolako, bere eraldi kromatikoak askatzeko eskaintzen zion aukeragatik baizik. Salamanca eta Andaluziako lurretan gai herrikoia goi heldu zien:

- ganadu suharrak,
- zaldiak,
- unai-maizterrak.

Orduan bere paleta gehiago belzten zen, Zuloagaren ikuspegi gerturatuz.

JUAN ETXEBARRIA

Sailkapen egarri bat dela eta, Iturrinorekin batera jarri ohi da *Juan Etxebarria* (1875-1931), eta bere zenbait erretratuk -Unamunoren kasu-, Gaztelako paisaien argitasun biziak, eta kolore nabarrez gainezka egiten duten bere bodegoiek,

maisu frantsesetara garamatzatela ez da dudarik. Baina ez da engainatu behar: Etxebarria ez du *fauvetarrekiko* antzak definitzen, bere berezitasun hezigabeak baizik, zeukan kulturaren zimentaturiko autonomiak eta bere margolanak oinarritzen zitueneko intelektualtasun sakonak.

Fauvismoaren inguruko atal honetan kokatu dugu, baina esan dezagun bere konposaketan eta tonu-armoniaren ardurak, eta erretratzen zituen pertsonaien irudiak trazu sendoz lotzeko bere arr eta hark, fauvismo ortodoxotik nabarmenki aldentzen dutela.

GUSTABO DE MAEZTU

Beste hainbeste esan dezakegu *Gustavo de Maeztu* buruz (1887-1947). Gasteiztarra izan bazen, baina denbora luzez Lizarran bizi eta bertan hil zelako nafartzat har daiteke eta hantxe, herriko museoan, gordezen dira bere lan gehientsuenak. Pertsona bezala, hainbat lanbidetan gustura aritu izan zen pertsonaia bat da: torero, foileto-idazle, poeta; nolana ere, ikuslego elizkoa asaldaturik gozaten zuen ibiltari xelebrea. «Azken erromantiko» gisara izendatua izan da. Maeztu bere oihaletan agertzen dituen fantasia eta irudimenarengatik gertatzen da deigarri.

Parisen hezi zen eta Ingalaterran bizi aldi batez, Madrilgo *El Heraldoko* korrespontsal zen bere anai Ramiro bezala. Bere gairik joriena eta aktiboena 1910etik 1936ra bitartekoa izango da, eta Euskal Artisten Elkartearekin lankidetzan jardutera eta Espainia guztia igaro eta bertako paisaiak eta jende herrikoiak margotzera eramango zuen. Urte horietakoak dira bere obrarik interesgarrienak; honako hauek adibidez:

- Vozmediano-ko ezkongaiak,
- Iberiar lurra,
- Calatañaz or-go itsua,
- Eva.

Eskema ideal eta akademiko guztiak apurtzen zituelako kritikari asko beldurtu zituen emakume-irudia da *Eva*, baina agian indar simboliko handia duena, forma zehatzak, kolore aberatsak eta argi misteriotsuak eraikitzen dituen marrazki irmo batez diseinatua.

- Gernikako Juntetxean gordetzen da *Lirika eta Erljioa* izenburua duen triptikoa, eta norbaitek «indar epikoa duen egiazko konposizio araucoarra» bezala izendatuko du.³⁵

- Konposizio egokia dela eta bereziki aipagarria da *itsasoko emakumeak* deitua (Bizkaiko Foru Aldundia).

- Zentzu epiko berberaz hitz egin daiteke *Samariarrak* koadroaren izugarriko handitasun fisiko eta koadro honetako lau andereren barne-estura itxuraz.³⁶

Bere oihaletan guztia kolore dentsu eta mate batzuez ilundua dago, eta bere irudiak eguzki-argiari sarbiderik ematen ez dion lerro lodi eta ilun batez mugatuak daude.

Bere margolanik onenetan -idazten du P. Manterolak- «Maeztuk gustukoenera zituen jatorrizko gauzen laztasuna, kolorearen edertasun sutsua, marrazkiaren handitasun eta asuntasuna eta bere konposizioen kondairazko izaera suspertzen ditu, normalean berea bezala hartzen den apainketa maila oso simboliko batez antolatzen duelarik».³⁷

GUSTABO MAEZTU

“Autorretratu”, 1900.
Irudi err.: Sahats ar txiboa.

“San Martzial. Irungo erromeria”.
Irudi err.: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana 2, 87. or.

“Ramiro de Maeztu-ren erretratu”.
Irudi err.: Álava en sus manos, 316. or.

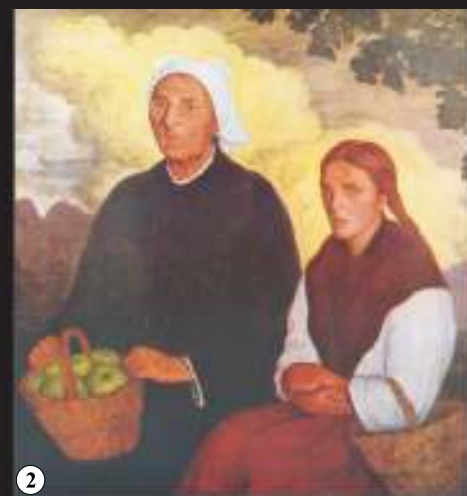
33. *Fauves* (basati) deitura guztiz ustekabekoa eta bitxia izan zen. L. de Vauxelles kazetariak oihu egin zuen 1904ko udazkeneko bere erakusketan koadro horiek zintzilikaturik zeuden aretoaren erdian zegoen estatuatxoa ikusi zuenean: *Donatello au milieu des fauves* («Donatello basatien erdia»).

34. Iturrino eta Matisse-en Marokoko egonaldia honetaz ikus, Kosme BARAÑANO-ren lanak. *Francisco Iturrino. Obra gráfica. Gasteiz 1988*; baita, «La relación Iturrino y Matisse». V.V.-n, *Francisco Iturrino. Exposición. Kutxa 1996*, 53-63. or.

35. K. de BARAÑANO, J. Gz. de DURANA eta Jon Juaristi, O.c., 287. or.

36. Maezturen koadroen konposaketa ildoak buruz, eta bere neke, gelditasun eta porrotaren arastok, ikus horretarako K. BARAÑANO, J. Gz. de DURANA, O.c., 290. or.

37. P. MANTEROLA, M. SANCHEZ ORTIZ ETA J. ZUBIAUR, «Gustavo de Maeztu». *Panorama* 6ean.

- 1.- "Mirentxu ezta". Ramon. 2.- "Lege zaharrak, lore berria". Balendin. 3.- "Euskal sutondoa". Ramon. 4.- "Kantauriko itsasertza". Balendin. 5.- "Gazteak askaltzen". Ramon. 6.- "Txalupen irteera". Balendin. 7.- «Segoviarrak bola dutela». Balendin. 8.- "Xanti Andia itsasgizona". Ramon. 9.- "Euskal erromeria". Balendin. 10.- "Prozesioa". Balendin. 11.- "Arrantzaleak Ondarroan". Ramon. 12.- "Bertsolariak". Balendin.

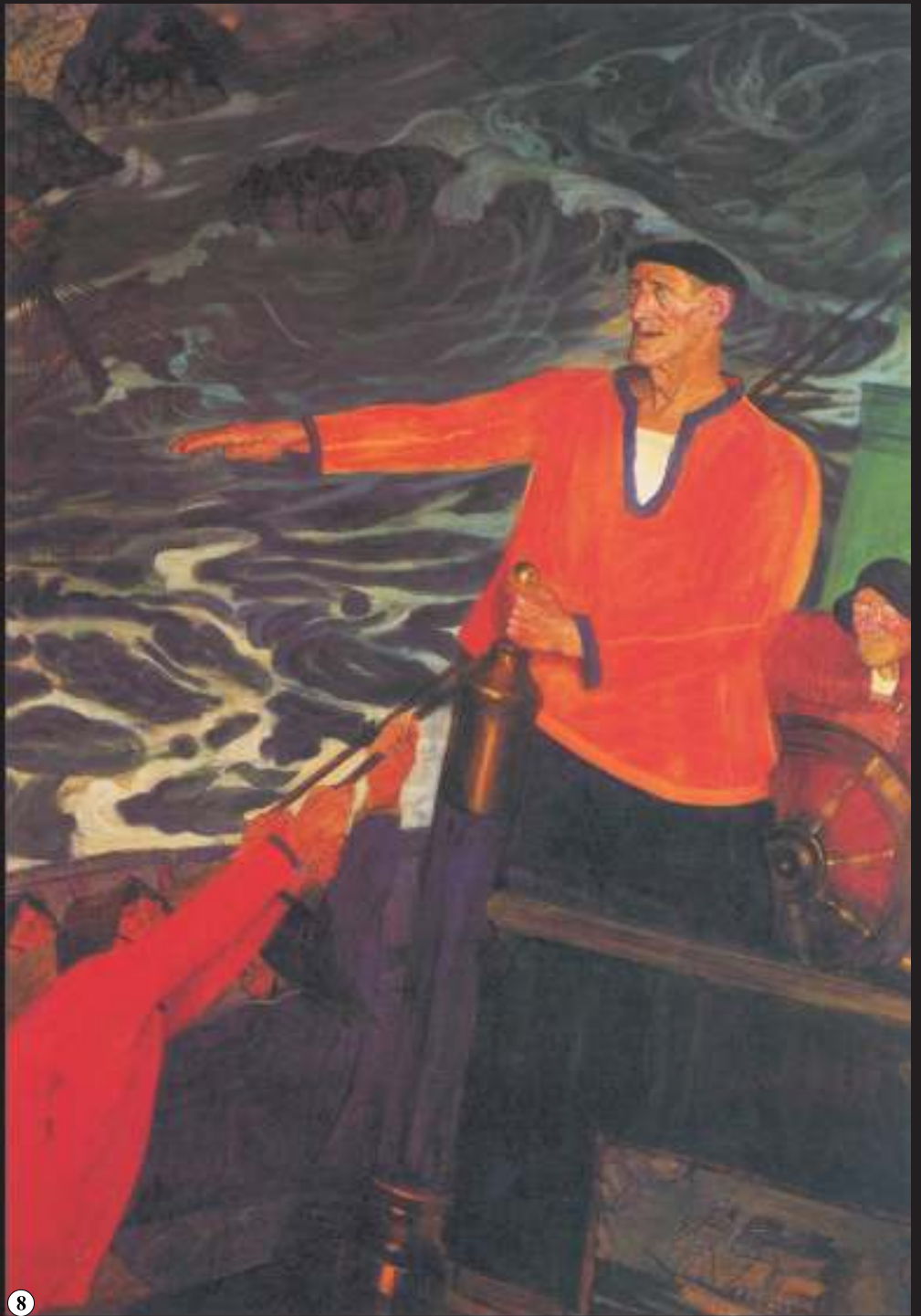
7

9

10

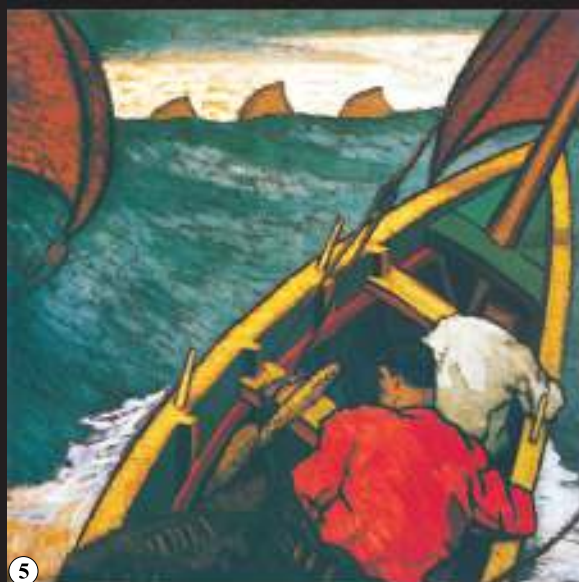
8

11

12

- 1.- "Islak", 1920-21. 2.- "Lekeitioko begibakarra", 1919. 3.- "Arrantzalea buiarekin", 1919. 4.- "Txo", 1921. 5.- "Lanean".
 6.- "Arraunlaria", 1919. 7.- "Hagak eta belak", 1932. 8.- "Amatasuna". 9.- "Amatasuna". 10.- "Kaiko txokoa", 1921.
 11.- "Kaia", 1924. 12.- "Brujas-ko Kanala", 1922. 13.- "Bermeoko portua".

8

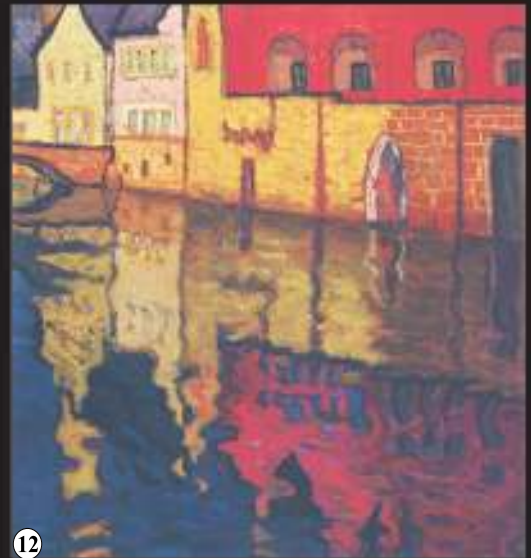
9

10

11

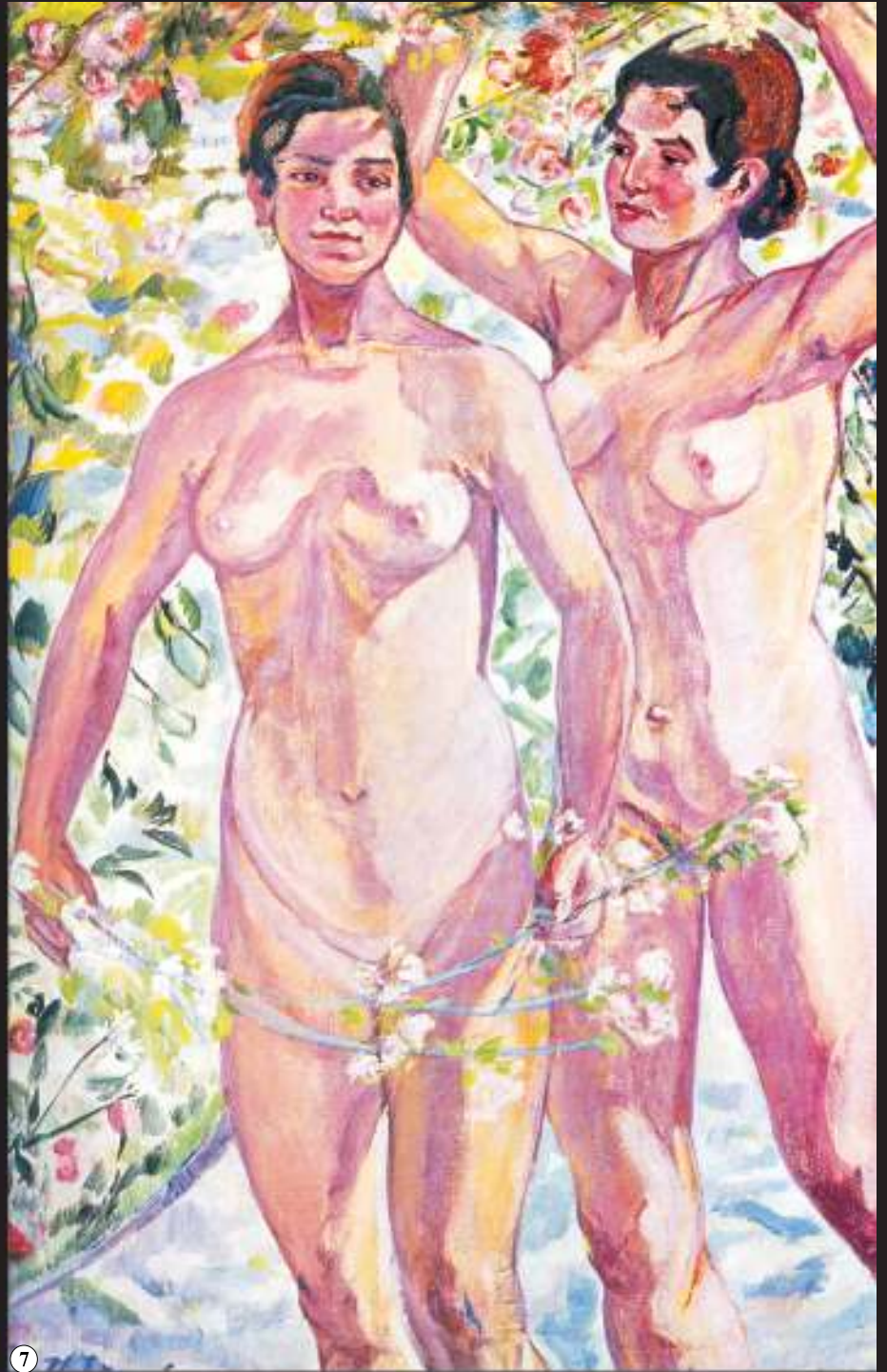
12

13

1.- "Espainiar bodegoia". 2.- "Iturridun lorategia". 3.- "Malagako lorategiak. Sorkuntza". 4.- "Biluziak korrika". 5.- "Moxalak zelaian".
6.- "Moulin Rouge-n". 7.- "Emakume biluziak zelaian". 8.- "Manola fauvea". 9.- "Ijitoak". 10.- "Festa flamenkod".

- 1.- "Emakume mestizu biluzia". 2.- "Ondarroako zubia". 3.- "Euskal askaria".
4.- "Ijitoak". 5.- "Lorontzia, liburuak, irudiak eta udare berdeak".

5

1

2

3

4

5

6

7

8

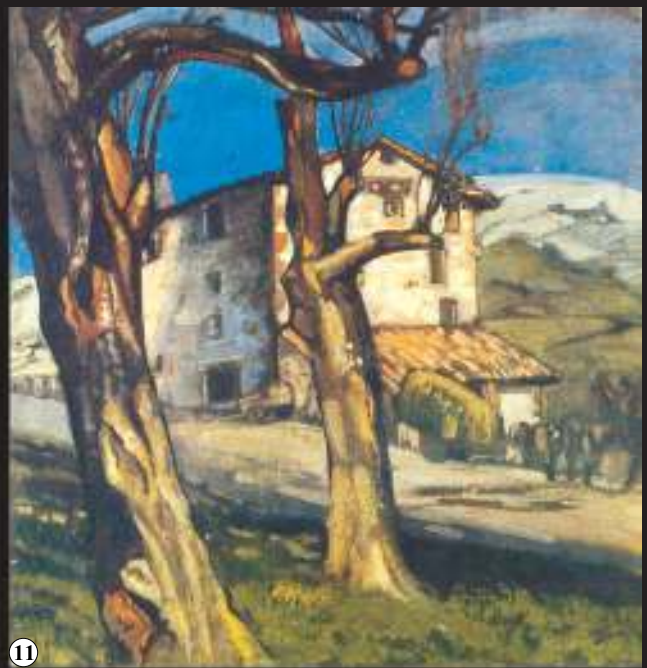

9

1.- "Bilboko Udaletxea". 2, 3, 4, 5, 10 eta 12.- "Vozmediano-ko ezkongaien" xehetasuna. 6.- "Nire arreba Maria". 7.- "Samariarrak". 8.- "Dantzaria", 1900. 9.- Olio margolana. 11.- "Paisaia". 13.- "La Paix kafetegia", 1918. 14.- "Gerratik itzultzen", 1938. 15.- "Eva", 1915.

10

11

12

13

14

15

Bere Lizarrako etapa, aldiz, oso desberdina izango da. «Gerraondoko Maetz» izango da bere gaitasunen gainbehera ezagutuko duena.³⁸

8.

■ ESKULTURAGILE MODERNISTAK

Egoki aipatu izan da, Espainiako bizitza sozial, politiko eta literatur alderdi batzuetan aldaketak ekarri zituen 98ko data emblemakoak ez zuela aparteko garrantzirik zuen inolako krisirik sortu adierazpen plastikoen alorrean. Alderantziz baikik; ezer pasa izan ez balitz bezala nagusi izaten jarraitu zuen eskultura historia-oroigarriak, agian ezaugarri errealista batzuk ar eagozuz, baina ia beti irudi jakin batzuen eta motibo alegorikoen ohiturazko balio semantikoa mantenduz.

Bestalde, estilo modernistari erantzun-go liokeen hizkuntza formalaren balizko garapen bati lotuz, margolanetan ikusten dugun bezala, nekez hitz egin daiteke garai honetako eskulturrez, zeinetan, «materiaren ukimenezko, piktoriko edo apaingarri diren efektu iheskorak iradoki nahiez eskultura azaleraren disolbatzea» harrapa dezakegun.³⁹ Beraz, beste arte plastikoekin alderatuta, aldi honetako eskultura monumentu gehienetan ez da erraza, arkitekturan eta pinturan ematen ari zirenenekin paralelotzat har daitezkeen aldaketak nabaritzea.

Dena den, bi salbuespen ospetsuren presentzia azpimarratu behar dugu Basconian, aurreko atalean jada aipatu genituen Pako Durrio eta Nemesio Mogrobojo izenak gogora ekarriz bi ertilari hauek kokatu beharreko lekua modernismo giroa zela esan genuen.

Durriok bere bizitza guztia Parisen igaro zenez, eta Mogrobojo garaia baino lehen hil zenez, ulertzeko da Euskal Herrian ere, monumentu oroigarri eta goresgarriak (momentuko eskulturagile ospetsuenen lana zehazten zeneko alorra) erakitzeke, sona zuten artistengana jotzea nahiago izaten zen, nahiz eta kanpotarrak izan. Has gaitezen bada, artista hauek Euskal Herriko hirietan egin zituzten lanak aipatzen.

GABRIEL BORRAS Y ABELLA

Gasteizko Guduari monumentua. Aldi honetako lanik adierazgarriena *Gabriel Borrás y Abella*-k (1913) hiriburu honetako erdialdeko plazan jaso zuen Gasteizko Guduari egindako monumentua da. Mariano Benlliure-ren lantegian hezi zen eskulturagile honek «Valentziako eskulturagile famatuak egin ohi zituen epopeia narratibo oso antzeko bat» egiten du hemen.⁴⁰

● ESKULTURAGILE ATZERITARAK

MIGUEL BLAY

Viktor txabarri monumentua. Bizkaia enpresaren sortzailea izan zen hau,

eta garai hartan entzute handia zuen eskulturagile honen esku utzia izan zen. Brontzezko busto bat da, indar sortzailearen sinbolo den haritz adar batez inguratua, eta marmol zuriko bloke handi baten gainean jarririk dagoena. Monumentuaren aurrean, brontzean urturik, alde batean bi langilek osatutako multzo bat; eta kontrako aldean, lorezko koroa bat eskaintzen duen emakume-irudi bat nabarmentzen dira. 1903ko abenduaren 23an inauguratu zen.

AGUSTIN QUEROL

Kasilda Iturrizar anderearen monumentua. Agustín Querol eskulturagileari eskatu zitzaion Hiribilduko kultura eta ongizatearen bultzatzaile eskuzabalaren oroimenezko *Kasilda Iturrizar anderearen monumentua* eraiki zezala. Monumentua 1906ko abuztuaren 19an inauguratu zen bere izena daraman parkean, eta omen-duaren soin-enbor bikaina jasotzen da oinarri baten gainean, alegiazko irudi batzuk erantsita dituela, hauen artean bere senarraren aurpegia erliebean nabarmentzen dena.

Pedro Viterin monumentua Arrasaten (Gipuzkoa), Gipuzkoan ikastetxeen bultzatzaile handia izan zen herriko seme baten oroimena goresteko eraiki zen, eta herriarren harpidetzarekin ordaindu. Hamabost egitasmoren artean *Piqué, Molina eta Riu taldeak* aurkeztutakoa aukeratu zen, garai hartan egitura mota honetan ohikoa zen eskema jarraitzen zuena: harrizko basamentua, zutabea edo pilastra, eta eskultura edo soin-enborra monumentua koroatuz. Hemen, basamentuaren (0,90 m) ondoan, irakurketan buru-belarri ari diren bi haur ikusten dira. Euskarriaren aurreko aldean (3,40 m altueran) begitarte indartsuko langile batek erramu sorta bat eskaintzen dio monumentua koroatzen duen Viterinaren soin-enborrari. 1911ko ekainaren 29an inauguratu zen.

BESTE MONUMENTUAK

Ez dugu beharrezkotzat jotzen arrazoi ezberdinengatik desagertu diren garaiko beste monumentuak deskribatzea. Bi besterik ez ditugu aipatuko, bereziki deigarriak izan omen zirenak:

- **Dugiols Balanzategiri monumentua,** Filipinetako gerrako heroi bat izan zenari (1879) egina, **Lorenzo Fernández Vianak** landu zuena. Tolosako herriari eskaini zitzaion 1901ean eta klandestinioki hondatua izan zen 1937an.
- **Zubietako zinegotziei monumentua,** eszenografia handiagorekin. **Piqué** egin zuen hiria erretzearen oroimenezko ger takizunaren lehen ehungarren urteurrena Donostian ospatzen zela eta, hiriaren berreraiketa Zubietan erabaki zuten zinegotzi famatuentzat oroitzen goresgarri bat izateaz gain, Habsburgoko Maria Kristina erreginaren estatua bat zeraman. 1913ko irailaren 1ean inauguratu zen.

● EUSKAL ESKULTURAGILEAK

Hainbat herrialde hispaniar lantegietatik irtendako eskultura lanen kontaketa hau baino zuzenagoa eta bidezkoagoa iruditzen zaigu, gogoratu berri ditugun bi euskal ertilari handiengan arreta jartzea: Durrio eta Mogrobojo.

FRANTZISKO DURRIO

Frantzisko Durrio (Bilbo 1876 – Paris 1940) ia ezezaguna izan da euskal historiografian oraintsu arte, bere izaera, bizitza eta obraren inguruan ikerketa egin den arte.⁴¹ Fernández Olivier-ek ondo informatzen digu bere izaera fisikoa eta moralari buru: «Oso txikia zen, borobila, izaera bitxikoa, zintzoa eta arteaz maitemindua, eta bere adiskideekin oso eskuzabala». Beste testigantza batzuen bidez dakigu familia frantsesa batetik zetorrela (bere benetako abizena Durrieu zen) eta Parisen bizi izan zela bizitza osoan; gustu aparta zuela apainketarako, eta bere sormen lana arte xeheak deiturikoetan erabiltzen zuela. Bere labeari Saint-Prix-en jarri zituen, Paristik gertu, eta beranduago Montmartre-ra aldatu zuen bere lantokia. Lantoki horretatik ontziak, jardinerak, zeramikazko gauzak, bitxi zoragarriak irten ziren. Sèvres-ko manufaktura lantegiak eskaini zion erakusketa handi batek eman zion bere ertilari fama. Bere lan guztietan, arte modernistaren kanonak jarraitu zituen.

Zoragarriak dira Bilboko Museoa dituen bere **formatu txikiko** lanak:

- *Kristoren burua*, (Bilboko Arte Ederren museoa)
- *Iturria*,
- *Xafla biribil handia* erliebean, (Bilboko Arte Ederretako museoa)
- *urregintza* lanak (Arte Garaikidearen Espainiako Museoa).

Formatu handiko eskulturrei dagokienez, Bilbok bi lan aipagarri ditu.

Arriagako Joan Krisostomori monumentua, bilbotar musikari bati egina, 1906an Udalak agindutako lana; diruaren bidegabeko erabilera egiteagatik epaiketa bat izan zuen, eta ikusgai jarri zenean eskandalu bat sorrarazi zuen. Urte asko igaro ziren Durriok eskultura amaitutzat emateko.

Irudiaren «gehiegizko biluztasunak» Bilboko ikuslegoaren zati jakin bat asaldatu eta bere erakustaldia atzeratu egin zen, 1932an monumentua inauguratu zen arte.

Monumentu hau -dio Gaya Nuñok- «ia espresionista den urritasun batez, omen-duaren irudirik gabeko omenaldi bat sinbolizatzen, garaiko erabilera hausten duen lehenengoa da». Ekialdeko aurpegi bat sinbolizatzen duen erliebe txiki bat grabatua dagoen basamentu sendo baten gainean eraikia, bizitzaren eta inspirazioaren betetasuna sinbolizatuz, bolumen biribilak dituen musa atletiko baten irudia bere hanketan zutitzen da lira bat bere bularraren kontra estutuz edo suntsituz, eta musikariaren garaia baino lehenagoko

heriotzaren kexua zerura luzatuz (Arriaga 20 urte bete aurretik hil zen).

Kosme Etxebarrietar en familiaren hilotxi monumentua. Getxoko nekropoliko kapera batean dagoelako hain ezaguna ez den obra bat da. Kosme santuren estatua bat da, argala eta oso luzanga, eta hilotxiaren gainean zutik dago eskuartearen buru-hezur bat duelarik, pentsakor. Eskultura honen simbolismo espresionista horretan ikusi behar da, beharbada, Euskal Herrian europar arte berriaren ausardiakoen lehenengo sarrera.

NEMESIO MOGROBEJO

Espresionismo berberaz hitz egin behar da *Nemesio Mogrobejo* (1875-1910) zoritxarrekoaren lanak izendatzen ditugunean. Bilbon jaioa, Federico Sáenz-en lanegian ikasi zuen modelatua, eta handik Pako Durriok atera zuen Parisera eramateko. Frantziako hiriburuan bere bizitzako bi gauza garrantzitsuak egin zituen: Rodin-en modelatuaren indarra barneratu eta zoro-zoro maitemindu ikaskide zuen Paula Scheneck austriarrarekin, zeinarekin bidaia sutsu bat hasiko duen 1897an. Hurrengo urtean hilko da Paula, eta heriotza hori dago beharbada eskulturagileak bere lanetan jarriko duen indar gartsu, etsi eta goibel horren erroan. Mogrobejo bera, tuberkulosiak suntsiturik, urte gutxiren buruan hilko da (1910), ibilbide artistiko distiratsu bat alferrik galduz. Mogrobejok, luzarago bizi izan balitz, Rodin-enaren antzeko handitasuna lortuko zukeela zioten Gaya Nuño eta Eugenio d'Ors-ek.

Mogrobejo Bilbora itzuli zenean, bi biluzi bikain modelatu zituen:

- **Eva**, bere anatomiaren mardulak Rodin-en oihartzun nabarmenak ditu; eta bere modelatuaren kutsu nabariak, Carpeaux-en estiloa luzatu egiten dute nolabait, Maillol-en bolumenezko sinplifikazioa lortu gabe.
- **Esnatzea.** Aurrekoaren gauza berdinak esan daitezke esna-aldirako itzulera sinbolizatzen duen gizon-irudiko estatua honen inguruan.
- **Orfeoren heriotza.** Mogrobejo 1904an Florentziara joango da, eta aurreko biak bezala, gaur egun arte Bilboko Museoan gorde den obra honetan lan egingo du. Konposizio eredu den erliebe honek gorpuz marduleko hiru menade biluzi agertzen ditu, beraien puntzoiekin, mito zaharraren arabera, Orfeo zorigaitzokoa eta maiteminduaren gainera oldar tzen direnak. «Nabarmenak eta dudarik gabekoak diren bere hemeretzigarreneko eranskin guztiekin, -dio Gaya Nuño- haxe da mende honetan kokatu beharreko gure lehenengo lan eskultorikoa. Bertan, ordura arte ezezagunak ziren mugimendu eta tentsio bat daude, egiazko dinamismoa, haragi-kolore kementsuak, gorpuzak maitasun ezezagun batez nabartuak, kontu handiz zaindutako emakumezkoen profilekin».⁴²

Nahiz eta Eugenio d'Ors-ek Mogrobejo, Miguel Angel-egandik baino Canova-ren-

gandik gertuago zegoela iruditzen zitzaioela esan, kontutan izaten badugu, edergarrietan modernismoa gailentzen den mende hasierako muga horretan, irudi hauen dinamismoa eta indarra 30 urte beteak ez dituen artista baten eskutik sortzen direla, onartu beharra izango dugu Mogrobejok urte batzuk gehiago bizi izan balitu, arte tentsio eta kalitate goreneko espresionismo batetan amaituko zuela. Unamunok lengoaiia honetan indarra, sakontasun izpirituala, soiltasuna eta zintzotasuna goraiatu zituen batez ere, euskal arimarekin zuen harreman zehatzena ikusten baitzuen. Eta, eskulturagilearen heriotza baino hiru urte lehenago, «niretzat Mogrobejo Espainian dugun lehen eskulturagilea da» zioen Zuloagak. Espainian Mariano Benillure eta Agustín Querol-en izenak nagusi zirenean esan zuen hori.

Bi artista hauen aurkezpenak laburtuz, Marín-Medinak honela idatzi du: «Eskultura berriaren lehen urratsak ezin zitezkeen garrantzitsuagoak izan Euskal Herrian. Durrio, forma zinez berrien eta kontzeptu berritzaileen agerpena da. Mogrobejo, Rodin-en inpresionismo eskultorikoaren eta hain berezkoa duen espresionismo bitxi baten artean zamalkatzen da, eskultura, sinbolo estetiko garbira hurreratuz».⁴³

* * *

Bi izen entzutetsu hauen ondoren, gorespen-tonua jaitsi beharrean aurkitzen gara bertako seme diren beste eskultore batzuk aipatzeko, oso sortzaile eta berritzaile ez diren lan batzuk utzi bazituzten ere, beharbada hurrengo belaunaldiari, «*Euskal eskulturaren eskola handia*» izena hartuko zuenari, bidea prestatuz joan zirela esateko modukoak izan ziren.

KINTIN TORRE

Talde honetako aipagarriena *Kintin Torre* (1877-) da, Foru Aldundiak emandako pentsioa bitarteko, Bartzelona eta Parisera joango den bilbotarra. Berrikuntza artistikoen hiriburuan hamabost urtez luzatutako egonaldia eginagatik, ez zuen bereziki berria zen ezer ekarri, agian bere tailla polikromatuarekiko mendekotasunak hispaniar tradizioarekin estuegi lotu zuelako, Sevillako irudigintzarekin zehatzago esanda, eta orduan Frantziar Rodin-en marmolak begiratzen ziren miresmenezko arretatik aldendu zuelako.

Torrek, herrikoia gertuko zen artearen lilura ere sentitu zuen:

- *Pas-eko neskatila,*
- *Bilboko zamaketaria,*
- *Joakina,*
- *itsas-gizona,* eta abar.

Bereziki baloratu dira aldi berean etnia eta gizar teko sentimendu batek iradokitakoak diruditen bere soin-enborrak:

- *Burdinagilearen laguntzailea,*
- *Kaiko zamaketaria,* eta abar.

Era berean, marmol polikromatua erabiltzea gustatu egin zitzaion, eta bere irudi erlijiosorik onenetako batzuk halaxe landu zituen:

- *Nekeetako Ama,*

- *Jaitsiera.*

Aureliano Valleri monumentua, bere eskulturen artean ongien landuena eta adierazkorrenetako bat den Bilboko Koru Elkarteko zuzendariaren monumentua da eta Kasilda Iturrizar Anderearen parkean kokatua dagoen hau 1922an inauguratu zen, Durriok egindako Arriagarena baino lehen, nahiz eta agian honek iradokia izan.

«Kintin Torrek izan zuen arrakasta, denborarekin, hein batean desagertu egin da, gaur egun, artista, eskulturagile presu eta ziurrari dagokion lekuan geldituz, bere sormen lanik fin, zoli eta adierazkorrek duten erakarpen bereziarekin».⁴⁴

JULIO ETXEANDIA GAL

Julio Etxeandia Gal (1872-1943) irundarra, iragarpen on batzuen babesean hasi zen lanean, izan ere, Lehen Domina irabazi zuen 1898an plastikako ikasketak egin zituen Munich-eko Arte Ederren Akademian. Hurrengo urtean Madrilgo Erakusketa Nazionalen Hirugarren Domina lortu zuen, eta Parisko Erakusketa Unibertsalean geroxeago brontzezko bat.

- Etxeandiari agindu zitzaion *P. Mendibururen Estatua*, gaur egun Oiartzungo plazan dagoena.

Berari zor zaizkio atzerrira bidalitako beste eskultura batzuk eta soin-enbor ugari ere. Bere eskulturak gaur egun konbentzionalgiak iruditu dakizkiguke, baina bere lan txiki batzuk behatzen direnean, anatomia-modelatzeetan ezin ukatu daitezkeen iaotasun ikaragarria, eta giza gorpuzaren jarrera eta mugimenduetan graziaren zentzu nabari bat, adibidez:

- *Bi maltzur*, Donostiako San Telmo Museoan dagoena.

Azkenik Irunera erretiratu zen, eta bertako Arte eta Ofizioen Akademian, ertilari belaunaldi baten irakasle gisa lan txalogarria egin zuen.

ISIDORO URIBESALGO

Isidoro Uribealago (1873-1928) irudigile emankor bat izan zen batez ere. Aretxabaletan jaioa, marrazkigintzan Gasteizko Arte eta Ofizioen Eskolan hasi zen. Gero Erromara bidalia izan zen eta hamar urtetan zehar museo italiarretako klasiko handiak begiratzen eta ikasten aritu zen, bere heziketaren bukaera Parisen osatuz, baina badirudi bertan ez zuela askorik ikasi. Itzuli zenean, Donostian finkatu zen.

Bere lanak dira:

- **Frai Andres Urdaneta**, Ordiziako plaza batean dagoen estatua. Egia esan, Manilan Legazpi konkistatzaileari monumentu bat jasotzeko asmoa zutela zioen berria iritsi zenean, Foru Aldundiak egitasmoa agindu zion. Zergatik ez jaso

1.- "Risveglio", 1903. Nemesio Mogrobejo. 2.- "Hero eta Leandro", 1910. Nemesio Mogrobejo. 3.- "Eva". Nemesio Mogrobejo. 4.- "Eva". Nemesio Mogrobejo. 5.- "Orfeoren heriotza". Nemesio Mogrobejo. 6.- "Gizon mozarroa". Frantzisko Durrio. 7.- "Kristoren burua". Frantzisko Durrio. 8.- Frantzisko Durrio eta Madron. 9.- "Arriagari omenaldia". Frantzisko Durrio. 10.- Frantzisko Durrio.

ESKULTURAGILE MODERNISTAK. TORRES, QUEROL

1.- "Itsasmutila". Kintin Torre. 2.- "Bilboko zamaketaria". Kintin Torre. 3.- "Lemazaina". Kintin Torre. 4.- Hilobi monumentua. Kintin Torre.
 5.- "Bittor Txabarriri monumentua", 1903. Brontzean egindako bi langileren eskulturak, Agustin Querol-en lana. 1907. 6.- "Maitasun profanoa". Kintin Torre. 7.- "Aureliano Valleri monumentua". Kintin Torre. 8.- "Gasteizko guduari monumentua" Gasteizen. Gabriel Borrás y Abella. 9.- "Andres Urdaneta Anaia", 1916. Isidoro Uribesalgo. 10.- "Kasilda Iturrizarri monumentua". Bilbo. Agustin Querol.

beste bat haren abenturetako lagunari, kosmografo jakintsu eta gero fraide agustindar izango zen Ordiziako seme ospetsuari? Uribealgok, 1899an ordezkari izendaturik, eskema jakin bat jarraitu zuen: marmolezko basamentua, bronzeko erliebeekin Urdanetaren bizitza zuen idulkia, heroiaren estatua bere Ordenako abitua jantzirik, bi indio ebanjelizatze jarrean. Fraidearen burua egiteko, badirudi Alejandrino Iruetak margotutako aurpegian oinarritu zela, nolana ere irudikatu zuena. Obra bukaturik, Ordiziako herriak, Foru Aldundiaren eskutik monumentua heroiaren jaioterriari ematea lortu zuen eta 1904an inauguratu zen.

- Las Palmas-eko Jesuiten ikastetxeak duen *Inazio Santua*.

- Lagun eta ezagunen soin-enbor ugari.

Bere erretratuari batzuk erliebearen teknikan eginda daude, hala nola:

- *Bizente Manterolarena*

- *Jose Maria Usandizagarena*, bakoitzaren jaiotetxeetako fatxadetan kokatuak.

9.

■ LABURPENEA

Atal honi bukaera ematean, irakurleak *belaunaldi erabakigarri* baten kronika kontatu zaionaren iritzia jasoko zuen, Jose Ortega Gasset espainiar filosofoaren ustez, *pilatzaile* eta *ez gerra-egile* deitu behar zaion garai bati dagokion *belaunaldi horietako* bat, hain zuzen. ⁴⁵ Teoria honi, historiako kaos uholdean ordena logiko bat ezartzeko ala aurkitzeko tresna bezala, edonolako balioa emanda ere, oraingo honetan **Euskal Eskola Artistikoaren** agerpen kasuan, Zuloaga postinpresionistatik Arteta neokubista arteraino doan *belaunaldi* hau, *belaunaldi erabakigarri* bezala aurkez daiteke. *Belaunaldi paristar* bezala ere izenda dezakegu. Atal honetan laburki bederen aipatu ditugun ertilari guztiak 1890etik 1910era doan aldi horretan, Parisen bizi izandakoak dira, bertan bizitoki finkoa hartuz, nahiz noizbehinka joanez. Berauek izango dira berriemaile, kritikari eta saiakeragileei *Euskal Margogintza Eskolaren* jaiotzaz hitz egin araziko dietenak.

Abangoardia frantsesak markaturiko urratsei egokitzen zaien *belaunaldi* hori da, «Behera mimesia» eta «gora gizasemearen Nia sakonaren adierazpidea» kontsigna beretzat hartuta aurrera egiten duena. Arkitektoek, beren aldetik, abiada geldoagoz egiten dute modernitate aldera, aberastu berria izan eta «estilo zaharreko» bitokiaren arrandia besterik bilatzen ez duten bezero batzuen gustuek dauden bezala baldintzaturik egonik. Mendearen bigarren hamarkadan, eraikitzaile horietan arduratsuen eta argienek ez dute oraindik zein bide hautatu behar duten garbi ikusten, baina argi sumatzen dute nondik ez duten jarraitu behar: «Behera eklektizismoa!».

Sormenaren alor guztietan, edukien gainetik eusten zaio formaren lehentasunari, oraingoz behintzat, argi eta garbi nora iritsiko diren ez ikusi arren, baina formarekiko gurtza, bere buruaren desegiterra doan mundu batetatik askatzeko tresna denaren sentipena nagusitzen da. Alorra prestatu aurkitzen zen helburu hau lortu nahi izan zuten poeta eta ertilarien aldetik.

Mende bat lehenago, Winckelmann-ek, *Antzinateko Arteari* eskainitako liburu batetan benetako Artearen Historia hasten zuen aldi berean, artelanaz berak zuen kontzeptua agertzen zuen, forma idealaren bilaketa eskatuz, baina aldi berean oinarria ere adierazten zuen, giza eskulana izanik, artelanak *adienazpide* ere izatearen halabeharra ezin zezakeela saihestu, alegia, *forma* ideala izateaz gainera, *aiurria* ere bazuela. Behar deitoragarria, pentsatzen zuen Winckelmann-ek, ura bezalakoa baita artelana, zenbat eta zapo gutxiago izan, orduan eta hobea. Buruera estetiko hau mende oso batetan nagusi izan zen. Orain, XIX.aren azken aldera, *aiurria* zen ertilariaren eginkizunari eskatzen zitzaiona. Belaunaldi berriaren maisu handia zen Cézannek azaltzen zuen bezala, ertilariaren Nia zen bere obran adierazi beharrezkoa: «Nire bilaketa, *ma petite sensation* islatzea da». Estetika berria zen, *tasun* moderno guztien sustraian aurkitzen dena, eta obra artistikoak era guztiz berri batean ikusaraziko diguna. Lehen Monna Lisa nolakoa zen ezagutzen saiatzen ginen Leonardoren koadro batetan; orain berriz, Leonardo nolakoa zen ezagutzen saiatuko gara Monna Lisaren erretratu batean.

Atal honetan aipatu dizkizuegun euskal ertilariak bi *belaunaldietako*ak dira eta berauen eskutik sartu zen modernitatea euskal artearen barruan. Gertakari honen arrazoi eragileen bila testuinguru historiko batean abiatuko bagina, ezinbestekoa genuke, atal honen hasieran gogorarazi genizuen bezala, Baskoniako ia geografia osoan urte horietan eman zen garapen ekonomiko ikusgarria aipatzea. Garapen horri esker, oso denbora gutxian eratu ahal izan ziren sortu ziren kultur egiturak: Museoak, Artisten Elkarteak, Euskal Biltzarra, Eusko Ikaskuntza, Euskaltzaindia, eta abar. Eskualdearen garapen ekonomiko ikaragarriari esker herriko elkarte eta pertsona ospetsuek berrikuntza horretan diru laguntzen bidez lagundu ahal izan zuten. Garapen horri esker artearen merkatuan dirutza handiak sartu ahal izan ziren eta bildumazaletasunari bultzada ederra eman zitzaion, eta baita gerora arrasto eskergaitz batekin artelanen pentsaezinezko kotizazio itsusi bat ere.

Baina dirulaguntza eskuzabal hori, inola ere traumatikoa ez zen erritmo batetan eman zen. «Euskal artearen barruko portaeraren bereizgarritasunik handiena —zioen Jaime Brihuelak egoki asko— artearen eraberritze dialektikan zitalkeri gutxi izatearena zen».⁴⁶

Baina, abiada lasterrago eta eztabaidatsua bat hartuko du tentsio berritzaile

horrek. Hurrengo atalean ikusiko dugu, 1930. urteko erakusketa sonatua eman zela eta Donostian jaio zen abangoardia aldi laburrean, sentiberatasunen alderaketa gogorrago bat gertatuko zen, *berezko tradizio piktoriko* bezala jada sentitzen zena- ren inguruan.

Alderaketa horren lehen leherketa, edo nahi izan ezker, eskularru zurizko lehen liskarra aurreko urteetan emana izan zen bi idazle ezagunen artean: Juan de la Encina eta Gregorio Balparda, eta horren zuzen-zuzeneko lekukotza *Hermes* aldizkariaren orrietan gorderik dugu. Batez ere izaera politikoa duen Balpardaren artikululu batek, Espainiatik kanpora gehiegi begiratzeko apeta kritikatzeko zuen eta *exotikotasun artistikoari* aipamen soil bat egiten, non, espainiar klasizismoaren sona handiko ertilariak ahortzian uzteko eta ez ezagutzeko joerari buruzko horrekin, Juan de la Encinari aldizkarian, *exotikotasun artistiko* izenburu horrexen pean, euskal ertilarien Pariserako bidaiak eta egonaldiak zurrizten zituen artikululu bat argitaratzeko aukera eman baitzion. «Euskal Herriak ez du -idatzi zuen- inolako tradizio artistikorik. Eta antza denez, bat batean, nabarmentasunen bat ala berritasunen bat duen ertilari talde batek, arte kultura exotikotara jo beharra izan du bere sentiberatasun eta pentsamolde estetiko hezi eta aberastera eta adierazpideak eskuratzeraz». Eta honen jarraian, kritikari ospetsuak bereizketa zuhurra egiten zuen, maisu handien azaleko osagaien kopia soila baizik, akademikotasuna besterik ez den tradizioarekiko leialtasun zuriaren eta «zain hilezko baten modura gure oraina zeharkatzen duen eta gure etorkizunera azkar doan iraganekoan senti erazten digun» beste leialtasun birsortzailearen artean.⁴⁷ Hauxe da gure ertilari euskaldunek egin dutena (Lósada, Guiard, Mogrobojo, Zuloaga, Arruetarrak, Zubiaurretarrak eta abar.). Aldizkari bereko ondorngo artikuluetan, beti ere zitalkeriatik aske zegoen Balparda eta De la Encina eta beste idazleen arteko eztabaida, Zuloagaren margogintza kritikatzeko aldera bideratu zuen, espainiar gizartearekin oso egoki eta zuzen jardun ez balu bezala.

● HIRU HAMARKADETAKO JOAN-ETORRIAK

Azkenik, atal honetan aipamenera ekarri ditugun 30 urte hauek, sartaldeko arte historiaren barruan, duten garrantzia azpimarratzea ezinbestekoa da. Ez estilistikako berrikuntzetara (aurreko atalean ikusi dugun bezala) soilik, baizik eta artearen nolokotasuna adieraziko digun pentsamolde berrietara ere irekiko gaituen atea izango da. Historian lehenengo aldiz «arte ez duela ulertzen» protesta eta oihu egiten zuen publikoaren aldetik kritikak entzuten dira. Hemendik aurrera ez dute poeta eta ertilariak lotsarik izango beren artelanak «mugagabeko gutxiengoari» zuzendurik daudela baieztatzen. Zuloaga ez da atertuko «publikoak ez dakiela margo-

gintzaz» esanaz. Ertilariek manifestuak idatziko dituzte; baina, beren lanetan «manifestatzen dira» batez ere. Arte mai-

lan praktika bihurtuko da teoria. Kant eta Baumgarten-ek uste izan zuten, artearen praktikari norabidea emateko teoria bat

aurkitu zutela. Oraingoan, teoria bat zuritzeko egingo da artea. Baina ez ditzagun gertakariak aurreratu.

■ BIBLIOGRAFIA

- ABON, Satur: *Biografía de Julián de Tellaeche (Infancia y juventud, 1884-1919)*. Erakusketak. Donostia 1997.
- ALEGRIA GOÑI, Carmen: «Pintores contemporáneos». *El Arte en Navarra*-n, 37. zk. Diario de Navarra Argit. 1994.
- ALVAREZ EMPARANZA, J.M.: *Origen y evolución de la pintura vasca*. Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, 1973.
- ANDRES ORDAX, S.: «Arte». *País Vasco-n. Tierras de España bild.* Madril 1987; 139-331. or.
- ANONIMOA: *Julián de Tellaeche*. Erakusketak. Kutxa gizarte eta kultur elkarteak, Donostia 1997.
- ARANO, F.: «Viteriren estatua». *Euskalherriaren Alde*, 1913, 55.znb. 193-197. or.
- ARSUAGA, Migel eta SESE, Luis: *Donostia-San Sebastián. Guía de Arquitectura*. Donostia, Euskal-Nafar Arkitektoen Eskola Ofiziala, 1996.
- BARAÑANO, K. M^o eta GONZALEZ DE DURANA, J.: «El escultor Francisco Durrio (1868-1940). Epistolario, Catálogo y Notas sobre su vida y su obra». *Kobie (Arte Ederak)*, V. zk., 1988, 113 eta 154. or.
- BARAÑANO, K., GONZALEZ DE DURANA, J., JUARISTI, J.: *Arte en el País Vasco*. Madril, Catedral, 1987.
- BARAÑANO, Kosme eta beste: *Francisco Iturrino (1864-1924)*. Erakusketak. Kutxa, Donostia 1996.
- BASURTO, N.: *Leonardo Rucabadoy la arquitectura montañesa*. Bilbo 1986.
- BASURTO, N.: *Aspectos de la arquitectura y urbanismo durante los dos últimos siglos*. Gasteiz 1982.
- BIDART, Pierre (zuznd.): *Architectes eta Architectures des Pays Basques (XIXe-XXe)*. Izpargi Argit., Baigorri 1887.
- BIONA, G. De: «Estatua de Chávarrri». *Euskalherriaren Alde*, III. alea 1913, 558-591. or.
- CAMON AZNAR, José: *El arte de Juan de Echevarría*. Bilbo 1977.
- CENICACELAYA, J., ROMAN, A., SALOÑA, J.: *Guía de Arquitectura metropolitana*. Bilbo 2003.
- CENICACELAYA eta beste: *Bilbao 1300-2000. Una visión urbana*. Bilbo 2003.
- CAHAVARRI, Raúl: *Maestros de la pintura vasca*. Madril 1973.
- ENCINA, Juan de la: «El Arte de Ignacio Zuloaga». *Hermes-en*, I, 1917, 515-542. or.
- ENCINA, Juan de la: *La trama de la arte vasco*. Bilbo 1919. (Faksimil Argit.).
- FLORES, Carlos: *Arquitectura Española Contemporánea. I: 1880-1950*. Madril, Aguilar 1989.
- FLORES KAPEROTXIPI, Mauricio: *Arte Vasco. Pintura, escultura, dibujo y grabado*. Buenos Aires 1954.
- FORNELLS, M.: Antonio Ortiz Echagüe (1883-1942). Madril, 1991.
- FORNELLS, M.: Los lienzos de José María Sert en la iglesia de San Telmo de San Sebastián. Donostia, 1985.
- FULLAONDO, J. Daniel: *La Arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao*. II. alea, Alfaguara Argit.
- FULLAONDO, Daniel: *Manuel M^o Smith e Ibarra. Reestreno de un arquitecto*. Madril 1980.
- GOMEZ DE CASO ESTRADA, Mariano: *Cinco pintores vascos*. Segoviako Aurrezki Kutxa eta Monte de piedad, 1993.
- GONZALEZ DE DURANA, Javier: *Historia social de la pintura vasca, 1876-1936*. Gasteiz 1986.
- LAFUENTE FERRARI, Enrique: *La vida y el arte de Ignacio Zuloaga*. Madril 1950.
- LLANO GOROSTIZA, M.: *Pintura Vasca*. Bilbo 1966.
- LASUEN, Balendin de: *Monumentos a vizcaínos ilustres*. Bilbo, Bilbo Bizkaia Kutxa, 1995.
- MADARIAGA, L.: *Pintores vascos*. 3 aleak. Donostia 1971.
- MARIN-MEDINA, José: *La Escultura Española Contemporánea*. Madril 1978.
- MAS SERRA, Elías: *Arquitectos municipales de Bilbao*. Bilbo 2001.
- MOZAS J. eta FERNANDEZ, A.: *Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura*. Gasteiz, COAVN, 1995.
- MUGICA, S.: Estatua de Urdaneta. *Euskalherriaren Alde*, III. alea, 54. zk., 1913, 162-170. or.
- MUGICA, S.: Estatua de Dugiols. *Euskalherriaren Alde*, III. alea, 58. zk., 1913, 290-295. or.
- MUR PASTOR, Pilar: *La Asociación de Artistas Vascos*. Bilbo 1985.
- ORBE SIVATTE, A.: *Arquitectura y Urbanismo en Pamplona a finales del siglo XIX y comienzos del XX*. Iruñea 1985.
- PALIZA MONDUATE, M.T.: «Estudios de la obra del arquitecto Manuel M^o Smith». *Kobie*. Bilbo 1985-86.
- PALIZA MONDUATE, Maitte: *Manuel M^o Smith Ibarra. Arquitecto 1879-1956*. Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo 1988.
- PEREZ REYES, C.: *Eskultura. Del Neoclacismo al Modernismo-n. Historia del Arte Hispánico-ko V. alea*. Madril 1979, 149-240. or.
- PIZZA, A.: *Guía de la arquitectura del siglo XX. España*. Milano-Madril, Electa, 1997.
- REYERO, Carlos: *la escultura monumental en España. La edad de oro del monumento público, 1820-1914*. Madril, Catedral, 1999.
- REYERO, C.: *La catárgis hipócrita. El 98 y la estructura monumental en Nueva York y España. XII. Congreso español de Historia del Arte. Arte e identidades culturales*. Oviedo, 1998, 327-336. or.
- REYERO, C. eta FREIXA, M.: *Pintura y escultura en España, 1800-1910*. Madril 1995.
- RODA, D.: *Arquitectura moderna en Bilbao*. Bilbo 1924.
- RODRIGUEZ SORONDO, M.C.: *Arquitectura pública en la ciudad de San Sebastián (1813-1922)*. Donostia 1985.
- SAENZ DE GORBEA, X.: *Escultura vasca, 1889-1939*. Bilbo 1984.
- SERDAN Y AGUIRREGABIRIA, E.: *Historia del monumento y de las medallas de la batalla de Vitoria*. Gasteiz 1916.
- URRUTIA NUÑEZ, Angel: *Arquitectura española del Siglo XX*. Manuales Arte Catedral, Madril 1997.
- V.V.: *Arte Vasco*. Donostia 1982.
- V.V.: *Guía de arquitectura de Bizkaia*. Bizkaiko Foru Aldundia. Bilbo 1997.
- V.V.: *Guía de arquitectura de Bilbao*. Bilbo 1993.
- V.V.: *Manuel M^o de Smith Ibarra, Arquitecto*. Bilboko Erakusketak, 1991. (Maite Paliza Monduateren testua)
- V.V.: *Pamplona. Guía de arquitectura*. Iruñea. COAVN, 1994.
38. Carmen ALEGRIA GOÑI, «Pintores contemporáneos». *Historia del Arte en Navarra*, 37. zk. Diario de Navarra. Argit. Nafarroa.
39. Carlos REYERO. *La escultura conmemorativa en España*. Madril 1999, 92-93. or.
40. C. REYERO, O.c., 84-85. or.; ikus baita J.J. MARTIN GONZALEZ-en, *La escultura española, ere*, 1996, 160. or.
41. Crisanto LASTERRA, *En París con Paco Durrio, Fernando Olivier, Picasso y sus amigos*. Bilbo 1966. Ikus baita, K. BARAÑANO eta Gz. de DURANA, «El escultor Francisco Durrio, ere(1868-1940). Gutun-liburua, Katalogoa eta Bere bizitzari eta lanari buruzko oharrak». *Kobie*, V, 1988, 113-154. or.
42. J. A. GAYA NUÑO, *Arte del siglo XX*, A. H., XXII, 62. or.
43. J. MARIN-MEDINA, *La escultura española contemporánea 1800-1978*. Madril 1978, 77. or.
44. J. MARIN-MEDINA, O.c., 137. or.
45. *En torno a Gallea Idazlan guztiak*, III, Madril 3. Argital. 1962, 147-148. or.
46. Jaime BRIHUEGA, *Metales en crisol. Encrucijada plástica de Aurelio Arteita*. E. KORTADI-ren alpamena, Aurelio Arteita. *Una mirada esencial: 1879-1940* Bilbo. Arte Ederetako Museoa 1998, 19. or.
47. *Hermes*, I, 1917, 203-205. or.

"Unamunoren burua".
Moises Huerta
Irudi errcf.:
Museo de Bellas Artes de Bilbao, 382. or.

18.

EUSKAL ARTEA GERRARTEAN

ARTE GIRO BERRIA

Unión Arte-ren ikurra,
Urbanok egina.
Irudi errcf.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 256. or.

Euskal Artisten Erakusketa
Bartzelonan.
Irudi errcf.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 274. or.

Arkitektura eta Pintura
Modernoarean erakusketa, 1930.
Irudi errcf.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 161.

1. Oriol BOHIGAS: *Arquitectura española de la Segunda República*. Barcelona 1970, 41. or.

TESTUINGURUA

Europako mapa politikoari dagozkionez, Lehen Mundu Gerraren ondorioz garrantzizkoenak, Europaren erdialdeko inperio handien desagertzea, nazionalitate berrien sorrera eta estatu berrien jaioza izan ziren. Bestalde, munduaren etorkizunari begira jarrita, Ameriketako Estatu Batuek eskaintako laguntza izan zen garrantzizkoena, aliatuen garaipenerako erabakigarria, baina Europarentzat, munduko mapa politikoan bere hegemoniaren amaiera laster eragingo zuena. Europako eta munduko bizimodu politikoa 70 urtez markatuko zuen beste gertakari bat, Errusian boltxebismoaren garaipena izan zen.

Pentsamendu politikoaren mailan bi mugimendu sortu ziren, XX. mendean zehar elkar osatu ala elkarren aurrez aurre jarri beste irtenbiderik ez zutenak: asimilaziorako neke handiak ekarriko zituen izpiritu demokratikoa, eta aldiz, gorakada mehatxatzailea izango zuen nazionalismoa. Europa demokratikoarentzat izaera mehatxatzaile hori bera URSS-ek eragingo zuen Stalinen aginpide zorrotzaren pean.

Europako Gerra 1918an amaitu berria zela, Wilson lehendakariak bultzaturik, Nazioetako Elkartasuna zeritzana fundatu zen munduari bakean eusteko eta Estatuaren arteko Elkartasuna bultzatzeko. Baina bake negoziaketetan estatu bakoitzak bere interesen alde egin zuenez, eta neurri gabeko eskakizunez gainera, gerra berri baten mamua laster azaldu zen zeruertzean.

Alemanian, Frantziaren gehiegizko xedeek, elementu kontserbatzaileen akatsek eta marxismoari zitzaien beldurrak Nazional Sozialismoari erraztu egin zioten aginpiderako igoera.

Italian faxismoa jaio zen gizarteko gatazken (1919-1920) eta ultranazionalismoaren aurrean beharrezkoa zen autoritatearengatik. Musolini 1924.eko hauteskundeetan iritsi zen agintera gizarterako erreforma eta lurraldeen konkista, eta sindikatuak eta alderdiak (sozialista eta komunista) ezabatzeke egitasmoa berekin zuela. Ganbarak ezeztatu egin zituen, haien ordezkio "Kontseilu Faxista Handia" jarri.

Espanian eta Europako gainerako estatuetan erregimen demokratikoari eustea lortu egin zen, baina ekonomia eta gizarte mailako krisialdia zela

eta, oso egoera aldabera eta nolabaiteko batean. Primo de Riveraren Diktadura, gizarte mailako nahasmendu larrien eta gobernu parlamentariaren eraginkortasunik ezaren aurrean jaio zena, ez zen gaizki hartua izan Euskal Herrian, ez bederen klase kontserbatzaileen artean. Aurreko urteetan gorakada nabaria izan zuen Nazionalismoak, oligarkia finantzariaren aldetik erregimen berriarenganako zuen atxikimendua ikusita, antolamendu bidezko herri kirol, folklore eta arte alorrera atzera egin beharrean gertatu zen. Erregionalismoa sustatuz egoera bideratzeko Diktadoreak zituen asmo onak hutsean gelditu ziren gizarteko krisialdia larriagotu, erregearen aldetiko uste ona galdu izan eta politikako azpilanaren aurrean. **Diktablanda** deituak ez zuen inolako irtenbideren ekarpenik egin. EAJko kideengan sendoturik gertatu zen herri mailan haziz zihoan bere indarraren kontzientzia. Bere ELA sindikatuak greba iraultzaileen parte hartu zuen.

Donostian bilera bat egin zen 1930eko abuztuaren 17an errepublikarren, sozialisten eta katalanisten artean (euskal nazionalistak bertan ez egote bitxia nolana ere) oinarrien deklarazio famatu bat eginez amaitu zelarik, Donostiako Itun sonatua, hain zuzen, errepublikarren eta sozialisten bat-bateko elkartasun emaitza izan zena, zeinarekin aurkeztu nahi izan zuen ezker espainiarrek udal hauteskundeetara. Inolako asaldaketarik ez zuen eragin hauen emaitzak, ez eta inolako gogorkeria azalpenik ere, baina aski izan zen, esan izan den bezala, monarkiaren berruz beste egiteko. Errepublika Eibarren aldarrikatu zen lehenik eta behin (baita Vigon ere agian), eta Madrilen biharamunean.

Nazionalismoaren ekimen presentzia berehala hasi zen hazten berriro euskal probintzietan; eta alkate komisio batek Espainiako Errepublika Federalari loturiko Euskal Gobernu bat eratzearen egitasmoa deklaratu zuen. Eta 1931ko uztailaren 14ean Lizarran (Estella) euskal-nafar Udalen biltzerra ospatu zen, bertan Euskal Estatuko Estatutu Orokor baten egitasmoa eztabaidatu eta onartu egin zen gehiengo handi baten bidez (guztira 548 udaletatik, 427 aldeko zituela), horrela 1836.aren aurreko egoera berreskuratu nahi zelarik. Ofizialki Gobernu buruzagia zen Alcalá Zamorari aurkeztu zitzaion Estatutu hau berehalako batean gertatu zen artxibatutik.

Espainiako Bigarren Errepublikaren bizitza, sei urte ere beteko ez zituena, hiru alditan banatu daiteke: ezkerrearen aginpideko lehenengo bi urteak bizimodu politiko baten borroka mingarriak izan ziren (komentuak erre, Jesusen Lagundiaren sakabanaketa, Gasteizko gotzaina eta Segura Kardinala, Espainiako Gotzainburua kanpora botatzea, nazionalismoaren zapalkuntza etab.) eta Asturiaseko iraultzean amaitu (1934ko urrian), eta honen azpiraketa eta zapalketaren ondoren, erradikalekin elkartuta eskuinaren aginpideko beste aldi bat eman zen, zenbaitetik bihurtzeko beltza deiturikoa; azkenik, Frente Populararen (1936ko otsaila) hauteskundeetako garaipenaren ondorengo hirugarren aldian, alderdi kontserbatzaileen zapalketa indartu egin zen konspirazio antierrepublikar eta katoliko izpiritua probokatuz, tradizionalisten eta falangisten laguntzaz indar armatuko zati handi baten altxamendua hezurmamituko zena (1936ko

uztailaren 18an), eta horrela, inor aurreikusitako eta nahi ez zituena iraupen eta ondorio lazarriak izango zituen gerra zibil izugarri bati hasiera emango.

Hemen ardura zaizkigunetan gertakari hauek izan zituzten ondorioei dagozkenez, historialarien aldetik baieztatu orokor samarrez onartzen da 1931ko erregimen monarkikoaren erorketa Espainiako kultura eta artearen aurrerabiderako, halarik ere, onuragarria izan zela.

Oriol Bohigas-ek oso argi eta garbi lotzen ditu arkitekto arrazionalisten kimen berritzailea, askatasun politiko eta "Bigarren Errepublikako abentura errealekin", "gizarte mailako kezka eta bere maila guztietako konformagaitasun" zama guztiarekin.¹ Euskal Herriari buruzkoetan antzeko gauzak baieztatu daitezke, zeren eta ikusiko dugun bezala, Errepublika aldarrikatu orduko Donostian bederen artearen indarberitze nabaria gertatu zen.

L.

■ ARTE GIRO BERRI BAT

Euskal Herrian, kritika, arte forma berriak ontzat hartzen nola hasi zen aurreko atalean azaldu genuen. Gogoratu ekar dezagun, neurri handi batean, ikuslegoaren artean sentiberatasunaren irekitze horretan eragile erabakigarriak erakusketak izan zirela. Bizkaiko probintzia izan bazen ere irekiera ekimen honetan aurrelari joan zena, eragin honen zati handi bat Euskal Aste Nagusia zela eta 1928ko uztailean egin zen Donostiako Kasino Handiko erakusketari esker gertatu zela ikusi genuen. Ordurako bertan, Europako arkitektura garaikidearen ereduak ikusi ziren.

Ertilari Iberikoen Erakusketa. Are garrantzitsuagoa izan zen *Arkitektura eta Arte garaikidea* izenburupean 1930ean Ateneo donostiarraren antolatutako Erakusketa, eta Espainiar geografian zehar laster abiatzekotan zen arkitektura arrazionalista hartan euskal arkitekto batzuk izango zuten zeregin garrantzitsua iragartzen lagundu zuen.

Hari honetan jarraituz, penintsularen erdialdean sentitzen ziren kezka artistikoekin izandako harremanek momentu hartan Euskal Herrian sartu zuen eragina aipatu daiteke hemen. Espainiako hiriburuan, 1925ean ireki zen abangoardia artistikoen sorreran ondorio onuragarri bat izan zuen *Artista Iberiarren Erakusketa* deiturikoa, geroxeago (Bigarren Errepublika ezarrita zela), *Artista Iberiarren Elkarte* forma hartuko zuen mugimendua izan zelarik. Guzti hau esanahi handikoa gertatzen da 30-40 urteetako euskal artearen historiako, *Artista Iberiarren Bigarren Erakusketa* Donostian, izan ere, 1931ko irailean egin baitzen.

Euskal Artisten Elkarte. Bizkaian, bestalde, Euskal Artisten Elkarteak (EAE) bere erakustaldien maiztasunari eutsi egin zion Errepublika aldiko lehen urteetan, taldekakoei eta bakarkakoei. Era honetan, ertilari gazteak kaleratzen lagundu beharrean, jada sona lortu zuten ertilariak bultzatzea baizik ez zuten egin.

Adibidez, Arte Modernoaren Museoa egin dako *Artista Baskongadoen Bigarren Erakusketa* (1931-32), 20. hamarkadako belaunaldiaren (Aranoa, Urrutia, Olasagasti) eta EAEren sortzaileen (Arruetarrak, Zubiaurretarrak, Tellae-

txe, Maeztu, eta abar.) baieztatze artistikoa izan zen, halakoa, ezen ertilari gazte batzuk bazterturik sentituta, beraien bazterrerara utzitako lanak erakusteko lokal bat eman ziezaietela eskatu zuten eta lortu ere, lortu zuten. Guzti honen arte modernoaren inguruko ideia eta eztabaida giro beroa biziagotzen lagundu zuen, baina ez asko ertilarien jarduerak bide-zidor berritzaile eta sortzaileetatik zuzentzen.

Apur bat gainbehera etorri zen EAEren jarduera, nahiz eta urtero egiten zen bere euskal artearen talde-erakusketa ohiturarekin jarraitu. *Artista Baskongadoen Hirugarren Erakusketa* 1934ko abenduan egin zen.

Artea-Batasuna. Belaunaldi gaztearekiko desadostasun egoeratik irtetea Elkar te berri bat sortzearen bitartez iritsi zen: *Artea-Batasuna*. 1933ko maiatzaren 20ean jaio zen artea sustatzeko asmotan (modernoa, bistakoa denez), baliabiderik gabeko ertilariak laguntzeko "guztatzat hain kaltegarria den egoera hau leunduko duen bloke bat osatzeko", eta zehatzago esanda, Arte Eskolatik irten berriak izan eta beren berri emateko bitartekorik gabekoentzat. Horretarako, Korporazioen eta Prentsaren laguntza eskatzen zuten. Honela lortu zuten beraien **Lehen Erakusketa** antolatzea (abuztuaren 12tik 30era arte) horretarako Udalak utzitako Berastegiko ikastetxeetan. Matias Angel Alvarez, Arturo Azabal Idigoras, Joan Luis Kruzalegi, Joakin Lucarini, F. Maidagan, Higinio Polo, L. Revenga, Santtafe Largarita eta abar bezalako artisten 200 lanetik gora ikusgai izan ziren bertan.

Arte-Batasunak, 1934ko martxoan 60 bazkide zituenak, gerra zibila baino lehen beste zenbait erakusketetarako laguntza lortu eta kultur hitzaldiak antolatu zituen. Herriarengandik EAE baino gertuago egon zen. Baina honen ez du esan nahi modu honetara gazteenei eskaintzen zitzaizkien erraztasuneko joera berritzaileen zabalkunde handiagoa ekarri zutenik. Aitzitik, artearen zabartzea sustatu zuten, eta badirudi abangoardiaren aurkako jarrera hartu zutela. Prentsak ez zituen bereziki goraipatu, eta ez zuten babes handirik aurkitu, jada sona irabazia zuten artisten aldetik ere.

ALEA. Taldeak, 1936an, partaideei dagozkenez oso konplexua zen eta Bilboko kultur bizitza biziagotzea helburu zuen **ALEA** izeneko beste elkarte batekin egin zuten bat azkenean.

EMILIANO AMANN

Irudi err ef.:
Arte y artistas vascos de los años 30, 44. or.

Irudi err ef.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 409. or.

Irudi err ef.: Bilbao, Artea eta Historia II, 182. or.

Solokoetxeren etxebizitza multzoa, 1932. Bilbo.

Irudi err ef.:
Arte y artistas vascos de los años 30, 44. or.

SEKUNDINO ZUAZO

Kontsulatu Zinemaren eraikina, 1946. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbao Guía de Arquitectura Metropolitana, 49. or.

Postaetxearen eraikina, 1927. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbao Guía de Arquitectura Metropolitana, 49. or.

TEODORO ANASAGASTI

Erret Zinema Isabel II. ar en Plazan, 1921. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 473. or.

Jurgi Santuaren eliza, 1926. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 477. or.

Pavon Zinema. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 468. or.

Monumental Zinema, 1923. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 470. or.

2. La Asociación de Artistas Vascos. Bilbo 1985, 189. or.

3. Arkitektoaren heriotzaren ondoren obra honek jasan zituen berrikuntzen ondoren, jatorrizkoarekin zerikusi gutxi du, zoritxarrez. J. D. FULLAHONDO, o.c., 370. or.

4. M^o Victoria GARCIA MORALES: Teodoro Anasagasti (1880-1938)

5. TORRES BALBAS (Anasagastiri buruz)

6. Arquitectura española contemporánea (1880-1950). Madril, Aguilar, 1980, 141. or.

Errepublikaren lehen urte haietan, europar joera berrien haize-erauntsi hark Donostia beste inor baino indar handiagoz astindu zuen. Hantxe bertan hasi zuten egiazko abangoardia mugimendua, *Artista Berrien Lehiaketan* saritutako artista batzuk. Aldi labur bat izan zen, Pilar Mur-en iritzia aplikatu behar zaiona: “Errepublika urteetako Bilbotarren halakoxe utzikeria baten aurrean, Donostiak hartua zuen Herriko norabide artistikoaren batuta”.²

Gu. 1934ko gertakizunik garrantzitsuen GU taldearen sorrera izan zen, arte erakusketak, hitzaldiak, kantaldiak eta omenaldiak antolatuz, kulturaren berrikuntza bat bultzatzeko asmoa zuen elkarte bat. Fundazio honen muna Donostiako Madril Kafetegiko solasaldietako partaideetatik sortu zen: Aizpurua, Olasagasti, Karlos Ribera, Julian Tellaetxe eta Angel Cabanas Oteiza. Beraien egoitza-lokala, hiriko *alde zahar*ean zutena, Sorondok apaindua izan zen eta Sanchez Mazas-en hitzaldi batekin inauguratua. Ideologia alorlean, osagai-eraginkorrenak badirudi Aizpurua eta Lagarde arkitektoak izan zirela, beraien adierazpenei falangista kutsu apur bat eman zienak.

Eusko Pizkunde. Kontrako norabide batean, baina GU taldearen garaikide izanik, *Eusko Pizkundeak* ere jardun zuen, antzeppen eszeniko eta musikalak, erakusketa eta ekitaldi kulturalak sustatzen. Abangoardiako esperimentazioak bazterrean utzita, nazionalismoaren oso gertuko izaera folkloriko-populista bati eutsi zion.

• ARKITEKTURA

Mendearen hirugarren hamarkadan, 1925 aldera zehatzago esanda, Europar gertakizun artistiko batzuk emango dira eta hauei buruzko informazioa sartuz joango da Espainian eta Euskal Herriko izpiriturik irekietan, sentiberatasun berri baten mesedetan izango dena, honako hauei dagokiena:

- arkitekturako arrazionalismoari,
- konstruktibismo kubistari,
- eta abstrakziorako joera duen garbizaletasun geometriko bati.

L'Esprit Nouveau aldizkariak 1920an jada hasi zuen bere ibilbidea eta bere orrialdeetan Le Corbusier-ek arkitektura berri baten beharra aldarrikatuko zuen. Handik gutxira Alemanian, *Deutscher Werkbund*-en alderdia zen *Die Form* aldizkaria agertu zen. Antzeko joera duten aldizkariak agertuko dira beste herrialdeetan.

Gropius-ek 1925ean, *Internationale Architektur*-a aldarrikatzen du eta norabide bereko libur uak argitaratzen hasten dira: *Die Baukunst der neuen Zeit*, Gustav Adolf Platz-en eskutik, eta *Bauen in Frankreich, Eisen und Eisenbeton*, Sigfried Giedion-en eskutik.

Garai berean, talde berritzaileak egituratuko dira Stuttgart-en *Die Ring* eta Italian *Gruppo 7* bezalakoak. Le Corbusier-ek arkitekto berritzaileen talde bat mugiarazi zuen *Architectum* aldizkariaren inguruan, eta denbora labur baten buruan AMNK (Arkitektura Modernoaren Nazioarteko Kongresuak) fundatzea lortu zuen.

Abangoardiako ahalegin hauen inguruko berriak, Bartzelona eta Madrilgo Arkitektura

Eskoletako ikasleen ingurumarian sartuko dira, jakin-mina eta gogo bizia sorraraziz. Ikasketak bukatu berriak zituen Josep Lluís Sert, Le Corbusier-ekin lan egitera joango da rue de Sèvres-ko bere lantegira. Madrilen, ikasketak bukatzean dituen eta mugimendu berriaren motorra izango den gazte talde baten aitzindari García Mercadal izango da, geroago ikusiko dugunez, euskal arkitekto zenbaitek ere parte hartuko duelarik.

• PINTURA

Arkitektura alorreko mugimendu berritzaile guzti honek izan zituen islak beste alor estetikotik, eta bereziki margolarien alorlean; lehenago aipatu genuen hau, *Arkitektura eta Pintura modernoaren Erakusketan* gauzatu zen, zati batean bederen J. Manuel Aizpurua antolatutik *Gipuzkoako Ateneoan* 1930eko irailan ospatu zen hartan.

Arkitektura berriaren oinarriek artista guztiengan joera berri bat sortzeko eragina izan zuten:

- araztasuna materialen eta tekniken erabileran,
- sentimenduen adierazpena baino gehiago formaren bikaintasun bilaketan,
- mito edukigileak albora utzi eta arte teknika bakoitzak berezkoa duen hizkeraren bidezko adierazpenean.

Honela lortu zen Euskal Herriko artista gazte askorentzat kubismoa gutxienez ulergarria izatea, eta Cézanne eta Juan Gris-en artean kokatzen zela ziru dien Vázquez Díaz-en formulak artista gipuzkoar batzuen hizkeran eraginik izatea. Hala eta guztiz ere, badirudi joan-etorri artistiko guzti honen lehentasuna arkitekturaren alorrari dagokiona dela; eta bertatik hasi behar du historia honek.

2.

■ ARKITEKTURAKO ARRAZIONALISMORA IRAGAITEA

TEODORO ANASAGASTI

Teodoro Anasagasti (1880-1938) trantsizioko arkitekto bezala izenda daiteke, ertilari honek, izan ere, bere zaletasun historizista eta sezesionistatik arrazionalismo aldera jo baitzuen. Eta ziurrenik irakasle on bat izango zen eskola honetan heriotza goiztiar batek bide hau eten izan ez balio. Ezbehar hau handiagotuz, gerrak bere material guztiak barruan zituen estudioa hondatu egin zuen. Anasagasti, Bermeon XIX. mende bukaeran jaiotako arkitektoen belaunaldikoa da: *Antonio Goikoetxea*, *Frantzisko Arzadun* eta *Pedro Ispizua* bezala.

Erroman bizi izan zen errentaz, eta hasiera batean Alemaniako monumentaltasun erromantiko baten eragina bereganatu egin zuen. Erromako errenta 1910an irabazi zuen. Erromako Nazioarteko Erakusketan, bere *Hilerrri Idealaren Egitasmo*arengatik sei Sari Handietako bat eman zioten 1911an, eta hauetariko beste bat Vienako mugimendu sezesionistaren sortzaile izan zen Otto Wagner-i eman zioten.

Aipagarriak dira bere **egitasmo** hauek ere:

- **Hilerrri Ideala**,

- Hilobia,
- Minaren tenplua (1909).

Aurrekoen antzera aipagarriak dira obra hauek ere:

- Maria Kristina Erreginari egindako Monumentua (1928)
- Isiltasunaren dorrea.

Denek badute zerikusirik elkarren artean, Manuel Abrilek dioen bezala, "bere beti berdina izate horretan, ordena, gelditasuna eta betikotasunarekin; bere lehor te horretan, atseka-bearekin; bere handitasun serio horretan, begirunezko maiestatearekin, bere osotasun horretan, azkenik, izugarri, misteriotsu eta handia den zerbaiten aurreko nahigabe larria eta isilarekin".

Geroago, Bermeoko udal-teknikari bezala hauek eraikitzen ditu:

- San Jose Ikastetxea (1909)
- Eskola Nautikoa (1917)

Beranduago, Espainiako beste hiriburuetan eraikuntza hauek diseinatuko ditu:

- Malagako Postetxea,
- Madrilgo Jurgi Santuaren eliza,
- Madrilgo Erret Zinema, non vienar sezesioaren ezaugarri batzuk ageri diren,
- Madrilgo Pavón Zinema, hau ere marmolez egindako lana da eta paramentu garbitasun ia erabat arrazionalista duen lerrokatze modernista batzuk erabiltzen dira obra honetan.³

Beste salbuespenzko kasu bat izan zen hau, teknika berriak hartu beharraz goiz jabetu zelako; euskal arkitekturaren hormigoi armatua sartu zuenetako bat izan zen. Anasagastik baditu, gainera, bere baitako beste meritu batzuk ere arkitekturako teoriko modura, berezko estetika arkitektonikoaren⁴ gainera argi handia isurtzen duten artikulu sail bat argitaratu baitzuen, eta idatzirik ere utzi zituen testu interesgarri batzuk: *Eraikuntzen ironia* (1927), *Hondoratzeak, eraikuntzaren hondamendi handiak* (1931).

Saiakera hauen aurretik, bere lanbidearen Irakaskuntza berritzearen inguruko lan bat egin zuen: *Arkitektura eta Kultura Modernoaren Irakaskuntza, Teoriko-Artistikoa* (1923).

Anasagasti, Torres Balbas-en iritziz, bere iudiak kode erromantikoan sentitu zituen poeta bat izan zen, baina bere lanak hizkera moderno batean egin zituen, hastapen historizistak ageri zitzaizkiola.⁵

SEKUNDINO ZUAZO

Sekundino Zuazo (1887-1970) bilbotarra, gerra zibilaren aurreko bi belaunaldietako gizonik jantzienetako bat bezala har daiteke penintsulako arkitektura osoaren mailan.

Bilbotar Elkartea. Nahiz eta bere lehenbiko eraikinetako bat izan, Emiliano Amann-en ondoan jardun zueneko *Bilbotar Elkartea*, oraindik ere monumentu neobarroko bat bezala sailkatu behar da, eta garai berrien hirigintzako beharretarako, baliozko formula egokiak iradoki zitzaion bere izaera errealista gorenak.

Eraikuntzen egitasmoa. Fullaondok sullivan inspirazioaren antzeko zerbait ikusten

du Bilboko *Ripa* kairako (1923) eraikuntzen egitasmoan, eta "sekulako intuizio" bat bezala markatzen du.

Musika Jauregia. Madrilera joanda, Zuazok *Musika Jauregia* diseinatuko du (1926) Gran Viarako, halako italiar ukitu erromantiko bat duena. Ordura artekoetan, eklektiko bezala hartu behar da.

Postetxea. Holandara egindako bidaia baten ondoren, ageriko adreiluaren eta paramentuen biluztasunaren erabateko erabileran, Berlage estiloko halako zorrotasun arrazionalista bat agertuko du ertilarik Bilboko *Postetxea* (1927). Zuazo arkitekto kontzientziaduna da; bere eraikuntzen zati bakoitza arretaz zaintzen du, eta dituzten aukerak ondo aztertu ondoren, logikaz aukeratzen ditu materialak.

Madrilgo hiri-plangintza Lehiaketan parte hartu zuen, eta hutsik gelditu arren, Zuazoren egitasmoak merezitako ospea ekarriko zion egileari.

Ministerio Berriak. Indalezio Prietok *Ministerio Berriak* agintzen dizkio, geroago beste arkitektoen eskuetatik pasa ondoren, nahiko desitxuratuak geldituko diren obrak direlarik.

Loreen Etxea. *Loreen Etxe* ezagunak (1932), zorrotasunaren ildoan, lerroen garbitasunean, gainazalen edertasunean eta hiri-plangintzaren errealismoan aurrerapauso bat emango du, Zuazok etxe-multzo itxiaren tradizioarekin hausten baitu bertan, Cerdá-k Bartzelonako zabaldirako egindako planoetan bezala hiru gorputzen artean dagoen patio bat sortuz. Ordurako GATEPAC sortua zen, eta Joan Manuel Aizpurua Donostiako Klub Nautikoan ari zen lanean.

Errekoletto Frontoia. Handik gutxira, Eduardo Torrojaren teknikak lagundurik, Zuazok mailarik goreneko bere lana diseinatuko du: *Errekoletto Frontoia* (zoritxarrez 1973an erauzia); angeluzuzen itxurako leku handi bat da, elkarren aldamenean eta diametro ezberdinak dituzten bi kanoi-ganga paraleloz estalia, ausardia teknikoaren eta diseinuaren zorrotasunaren arteko bateratze zorionekoa eginez.

Gerrak iraun zuen bitartean Frantzian erbesteratua izan zen (1936-39), eta bukatu zenean Kanariar Irletara zokoratua (1940-43), honako eraikuntza hauek egingo zituen:

- Las Palmasetako Apaizgaitegia,
- beste eraikuntza batzuk Madrilen.

Gernikako Frontoia. Azkenean *Gernikako Frontoia* (1936) egin zuen, arkitekturari ezer berririk eskaini ez eta, bere ospari ere deus ematen ez dion lana.

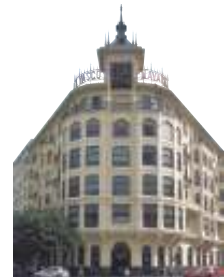
Bere gerraondoko arkitekturaren, zituen arazoerik zorrotasunez eta erabilitako materialen eskakizunei leialtasun logikoz erantzuten jarraitu zuen Zuazok, baina gure garaiko arkitekturaren adierazle den pentsaerarekiko jarrera aldatu egin dela ikusten da.⁶ Historialariek ez diote behar bezalako azalpen erantzunik ematen gertakizun honi.

Zuazo zorrotasunaren, logikaren eta zintzotasunaren arkitektoa izan zen, eta behar bada bere euskal izaeraren erroetan zeramatzan ezaugarri estetiko hauengatik, merezi zuen beregan geldialditxo bat egin eta Euskal Herriko mugetatik kanpo egin zituen obrak aipatzea.

VITTOR EUSA

Kursaal eraikina. Donostia.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

"La Vasco-Navarra" eraikina, 1925. Iruñea.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Bienako Printzea Plazako eraikina. Iruñea.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Garcia Gastañon kaleko etxea. Iruñea.
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Erriberriko Udaletxea (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

Umezurztegia. Tafalla (N).
Irudi erref.: Sahats artxiboa.

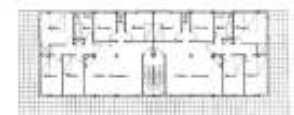
JOSE MANUEL AIZPURUA

Área sudeste.

Área norte.

Área noroeste.

Etxea Hondarribian (G), 1935.

Irudi erref.:

Arte y artistas vascos de los años 30, 39. or.

Etxea Hondarribian (G), 1935.

Irudi erref.:

Arte y artistas vascos de los años 30, 40. or.

EMILIANO AMANN

Emiliano Amann participa junto a Secundino Zuazo, en el edificio ecléctico de la *Sociedad Bilbaína*.

Viviendas de Solokoetxe. Habría también que recordar aquí a Emiliano Amann por su tentativa de aproximación al racionalismo en el grupo de viviendas de Solokoetxe (Bilbao, 1932): un bloque de planta en "U", con alzados que excluyen toda superfluidad, y donde la célula residencial queda reducida a superficies mínimas, pero respondiendo con suficiencia y acierto a las exigencias de funcionalidad e higiene.

BITTOR EUSA RAZQUIN

Garai honetako monumentalismo neoerromantikotik protoarrazionalismo baterako garapena beste arkitekto batzuetan ere antzeman zen. Hauen artean Bittor Eusa Razquin (1894-1990) nabarmentzen da, Madrilén hezia eta Anasagastiren ikaslea izandakoa, izaera gogorreko irakasle bilakatuko da laster. Bere obrak, ia erabat Iruñean gazaratu zituen.

Kursaal Handia. Bere lehen eraikin eklektiko handia, Donostiako *Kursaal Handia* izan zen; 1920ko lehiaketa baten emaitza zen hau, gaur egun Rafael Moneoren eraikinak ordezkatu duena da.

Gero, eragin konplexu eta kontraesankorren aldi bat hasiko du, espresionismo holandarraren mirespenean oinarritua batez ere, (Berlage, W. M. Dudock) ondorengo eraikuntzetan adieraziko dena:

- Vasco-Navarra Aseguruak (1924-26),
- Eskolapioen Ikastetxea (1926),
- Erruki Etxea (1927),
- Paultarren Eliza eta Komentuak (*Milagrosa*, 1928).

Sinbolismorako joera duen heldutasun handi bat erakutsiko du 1931 inguruan, osagai wrightiarretan eta kubismo aurreko espresionismoan oinarrituz, esate baterako:

- Eslaviar Kasinoa, gerora dezente hondatu dena,
- etxebizitza-multzoa (Vianako Printzearen plaza 3 eta Fernando Arenas kalea 4).

Kontzilio-Apaizgaitegia. Sinbolismoarekiko eginahal hau ageriago azalduko da lan izugarria den *Kontzilio-Apaizgaitegian* (1931-36), oinplano karratu gainean eta blokeak hiruhortzean garaturik, adierazpen geometriko handia eta bistan dituen osagaien arteko kontrasteak eder dituela: hormigoia, adreilua eta beirak. Material ezberdinekin egindako konposaketa joko hau barrualdeko patioetan ere ematen da, non, adreiluaren eraketak eta bistako zementuak arabiarturiko iaotasunak iristen dituzten. Eraikinaren fatxadaren txertaturiko gurutzeko erraldoia ez da egitarauaren sinboloa bakarrik, Erlijio Katolikoaren aldeko borrokaren une (Bigarren Errepublika) batena baizik.

Azkenik, oraindik ere espresionismo hari leial zaiolarik, eredu arrazionalistekin saioak egingo ditu:

- Tafallako babes-etxea (1933)
- Erroz txaleta, (1933) desagertua,

Gerraren ondoren ageriagoko arrazionalista izango da, orain berreskuratu den obra batean:

- Eibarko Koliseo Zinema (1947).⁷

3.

■ ARKITEKTURA ARRAZIONALISTA

Euskal arkitekturaren historia, 1925etik 1939ra bitartekoa, eskema batetan bildu nahiko bagenu, eta Oriol Bohigas-ek egiten duen bezala, batez ere Kataluniako arkitekturaren pentsatuz eta pentsamolde politikoa hartuta, batez besteko hurbilketa bat eginez hiru aldi labor mugatzen saiatuko ginateke:

- *lehenengoa* –1925etik 1931ra–, abangoardiako pentsamoldearena eta zenbait talde aitzindari eta gutxiengoetan Europarekin izandako harremanena izango litzateke, eta aldi berean, udalgintza enpresa garrantzitsuenak monumentaltasun oinarriez egiten diren harena;
- *bigarrena*, Errepublikaren lehen urteetan, arkitektura arrazionalista egiturako lehen lanak, udalgintza eta gizartearen helburuekin bat eginda, ezkerreko politika ofizial baten bultzadapean burutu zirenekoa izango litzateke;
- *hirugarrena* 1934-36 biurtekoari legokioke, eta aldi honetan kolpe geldiarazle bat nabari da, Sekundino Zuazoren egitasmoek zirela eta nozitu zena.

Gero gerraren sua etorriko da eta honen atzetik frankismoaren izotza, baina hauen garaiko kultura artistikoari hurrengo atala eskainiko diogu

● EUROPAKO HAIZEAK

Akademikotasun eskematatik 1925-1930 urte bitartean margogintzako lantegi asko jada ezabatu zituen Europako haizeak, Penintsulako leihoak ireki eta estudioak zeharkatu ere egin zituen:

- Suitzako gaztelu batean egindako arkitekto gazteen bilera batean AGAKNK (Arkitektura Garaikidearen Arazoen Konponbiderako Nazioarteko Komitea) sortu zen, AMNB Batzarrak (Arkitektura Modernoaren Nazioarteko Batzarra) sustatuko zituena. Suitzako Batzar honetan (1928) arkitekto espainiar batzuk parte hartu zuen, *García Mercadal* zagozarrak, eta Frankfurt-en (1929) eta Brusela-n (1930) izan ziren batzarretara joaten ere jarraitu zuen.
- Pixka bat lehenago, 1928an, Madrilgo Zaharra kafetegiararen diseinuan Zuazoren lankide izan zen *Martin Dominguez* donostiarra (eta Kuban eta AEBtan erbesteratuta bizi izan zen) Le Corbusier-ekin harremanetan jarri zen Parisen.
- Walter Gropius, Bauhaus-en sortzailea, Bilborako deia hartu zuen 1930ean, Carlton-en hitzaldi bat eman zezan.
- Urte horretan, irailean hain zuzen eta Gipuzkoako Ateneoak antolatutako, Donostiako Kasino Handian aurreko atalean aipatutako arkitektura eta pintura modernoaren erakusketa bat ireki zen. Arkitektura arloan Garzia

Mercadalen, Txurrukaren (Zezen Plazaren maketa), Jose Manuel Aizpuruaren eta Joakin Labaienen (Klub Nautikoaren proiektua) lan nabarmentzen ziren.

GATEPAC

Erakusketa honek, bertako partaide batzuk Zaragozan batzar bat sustatzera eramane zituen, eta bertan GATEPAC (*Grupo de Arquitectos y Técnicos Españoles para el Progreso de la Arquitectura Contemporánea/Arquitectura Garaikidearen Aurrerapenerako Arkitekto eta Tekniko Espainiarren Taldea*) sortu zen. 1930eko irailaren 26a zen. Bertako kide sortzaileak, Le Corbusier-en ideien eta lanen miresleak zirenak, hiru taldetan banatzen ziren: Madril, Katalunia eta Euskal Herria. Hirugarren talde honetako ordezkariak Vallejo (Bizkaia) eta J. Manuel Aizpuru eta Joakin Labaien (Gipuzkoatik) ziren.

GATEPAC-ek, A.G. (*Arquitectura Garaikidea*) aldizkaria sortu zuen, kaleratzen eta egiten zen haren kritika egitera bideraturik. "Aldizkariaren gauzarik interesgarriena GATEPAC-ek egiten zuen lan osoaren laburpenak edo arkitekturaren alorrean eta batez ere, hirigintzan, eztabaidak sortuz, egiten saiatzen zen egitasmoak ziren".⁸ Bere lehen aleetan urratsez urrats jarrai daiteke mugimendu honen historia; aldizkaria sei urtez bizi izan zen eta gerra zibila 1937an hasi ondoren desagertu. Esan daiteke GATEPAC-en eta bere aldizkari A.G.-ak egindako lana kataluniarra izan zela batez ere. Testuinguru honetan kokatzekoa da Aizpuru eta Labaienen lan labor eta bikaina.

JOSE MANUEL AIZPURUA ETA JOAKIN LABAIEN

Jose Manuel Aizpuru (1904-1936) donostiarra, gerra zibilaren hasieran fusilatua izan zen artista zoritxarrekoa, forma berrien zalea izan zen. Joakin Labaienekin estudio bat jarri zuen (gaur egun desagertua) Prim kaleko 32. zenbakiko beheko solairuan (Donostia), eta bertako fatxada abangoardista modura apaindu zuten. Bi arkitektoak *De Stijl*-en mugimenduaren gertuko ildo batekin hasi ziren lanean, Espainiara behin baino gehiagotan bisitan etorria zen Teo Van Doesburg-en eragina barneratu zitzaierarik.

Belaunaldi koherente bat osatu zuen artista eta intelektual talde batek laster aitortu zuen Aizpuruaren kalitatea eta asmamena, eta egitasmo zirrikagarri multzo bat proposatu zuten, baina gehienak egitasmo hutsaren fasean gelditu ziren.

Labaienen lankidetzan *Ulia mendiko jate-txearen egitasmoa* (1927) diseinatu zuen Aizpuruak, eta honek adierazten du -agian Espainian lehen aldiz (Oriol Bohigas-en hitzetan)- Le Corbusier-en ildoarekin bat egitea oso-osorik lortu zuen saiakera izan zela, forma erreferentzia oso zuzenekin gainera.

Ildo honetatik Donostian garrantzi apalagoko lan multzo bat agertu zen:

- Paper Biltegi Orokorak (1928),
- Yacaré Taberna Elkarte (1928),
- Sacha Aretoa,
- eta jada aipatutako eta desagertutako Prim kaleko 32an zegoen bi arkitektoen Studioa.

Aldi berean, Aizpuruak **etxebizitza txiki**en gaia lantzen du, GATEPAC-ek Katalunian egiten dituen azterketen antzeko proposamenekin, eta bere ikerketak honako hauetan aplikatuko ditu:

- txalet batzuen eraikuntzan
- Donostiako Amara auzoko etxadi baterako etxebizitza multzo baten lehiaketan (1932).

Labaienekin batera *Madrilgo Arte Modernoaren Museoarako egitasmo* bat aurkeztuko du 1933an, eta Bigarren Saria jasoko du, Garzia Mercadal zelarik Lehenengo Sariaren irabazlea.

Orduan ulergarria zen lotsa puntu batekin, Bartzelonako Diagonalaren egitasmoaren paraleloa zen **Amarako** (Donostia) **zabaldiaren egitasmoa** diseinatu du 1935ean, baina, gerraren ondoren, irizpide erabat atzerakoi baten arabera burutu zen egitasmo hau.

Donostiako Ospitalerako lehiaketan ere istilu ederra sortuko da 1933an, non, Aizpuru, Labaien, Lagarde eta Sanchez Arcas-en egitasmoa izango den gutxieneko duintasun kulturala duen bakarra, eta honek ez du lortuko garaile irtetea.

Aizpuruaren lanen artean badira interes berezia duten ikastetxe-eraikinen zenbait egitasmo, ez duten kalitate nabarmenagatik bakarrik, baina GATEPAC-ek asko saiatuz eragin zuen tipologia aztertzeke balio handiko ekarpenak direlako ere.

- **Ibarrako Lehen Irakaskintzako Ikastetxeak** (Gipuzkoa, 1930), zutoinen gainean jasoa, beheko solairua eskolako jolasleku bezala baliatuz.

Soiltasuna, lerroen araztasuna eta arrazionaltasuna izan ziren baita ere honako diseinuen jarraibideetan buru izan zirenak:

- **Madril Kafetegia,**
- **Yacaré Elkarte,**
- **Dastaketa Aretoa,** Donostian.

Klub Nautikoa (1929-1930) da arkitekto honen maisu-lana, eta honen lerroen, freskotasanaren eta argitasunaren edertasuna oharkabean pasa dakieke gaur egun kaia eta Udaltxe-puska arranditsuaren artetik igarotzen direnei; baina tarteko kultur mailaz jantzia den edozein donostiarrentzat, datagatik zaharkiturik eta bere edertasuna eta berezitasunagatik hain berria den eraikin hau, hiriko eraikin enblematikoa bihurtua da.

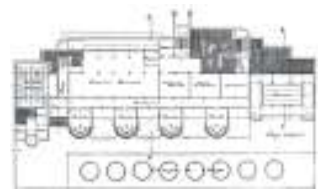
Eraikin honetan, ondoan duen Kasinoaren (gaur Udaltxea) handitasun serioaren kontrastean -idatzi zuen kritikari batek- "bada baikortasun, argi eta airetik, tonu hitsezko polikromia bat, mediterraniar poza dakarkiguna, poza eta atsedena". Donostiako hiriburu honetan ezusteko ikusgarri bat izan behar zuen Klub Nautikoan ohiko leiho sailak utzi eta komunikazio espazio etenik gabeak jaritzeak.

Jatorriz beste eskualde batetako den Joan Antonio Goya Nuño kritikariak ez dizkio gordean isildu goraiamenak: "Edozein eratan ere, zoragarria zen eta zoragarria da aingurak botatuko ontziaren traza duen hau. Ez da sinbolo bihurtzeko nahi soil bat, ez, egitura tektoniko bati, itsasontzi baten irudi dinamikoa lotzearena baizik, oso ontzi azkarraren planta duena, eta itsasertzean gainera, bi aldarteren guztiz

PEDRO ISPIZUA SUSUNAGA

Irudi err ef.:
Bilbo Artea eta Historia II, 173. or.

Brñas Eskola Multzoa, 1933.
Bilbo.

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 82 eta 83. or.

Aretoakio kioskoa, 1923. Bilbo.

Irudi err ef.: Bilbao Guía de Arquitectura Metropolitana, 100. or.

7. Alberto UZTARROZ. "Victor Eusa: un architecte expressioniste". P. BIDART-en (zund.), *Architectes et architectures des Pays Basques (XIXe-XXe)*, 135-160 or.; O. BOHIGAS: o.c., 85-86.; ikus Angel URUTIA ere; *Arquitectura española siglo XX. Cátedra* 1997, 280-281. or.
8. O. BOHIGAS: O.c., 47. or. GATEPAC-en historiari, hispaniar lurralde ezberdinetako bertako kideei eta A.G. aldizkariaren betebeharrari buruz, ikus Carlos FLORES, o.c., 177-213. or.

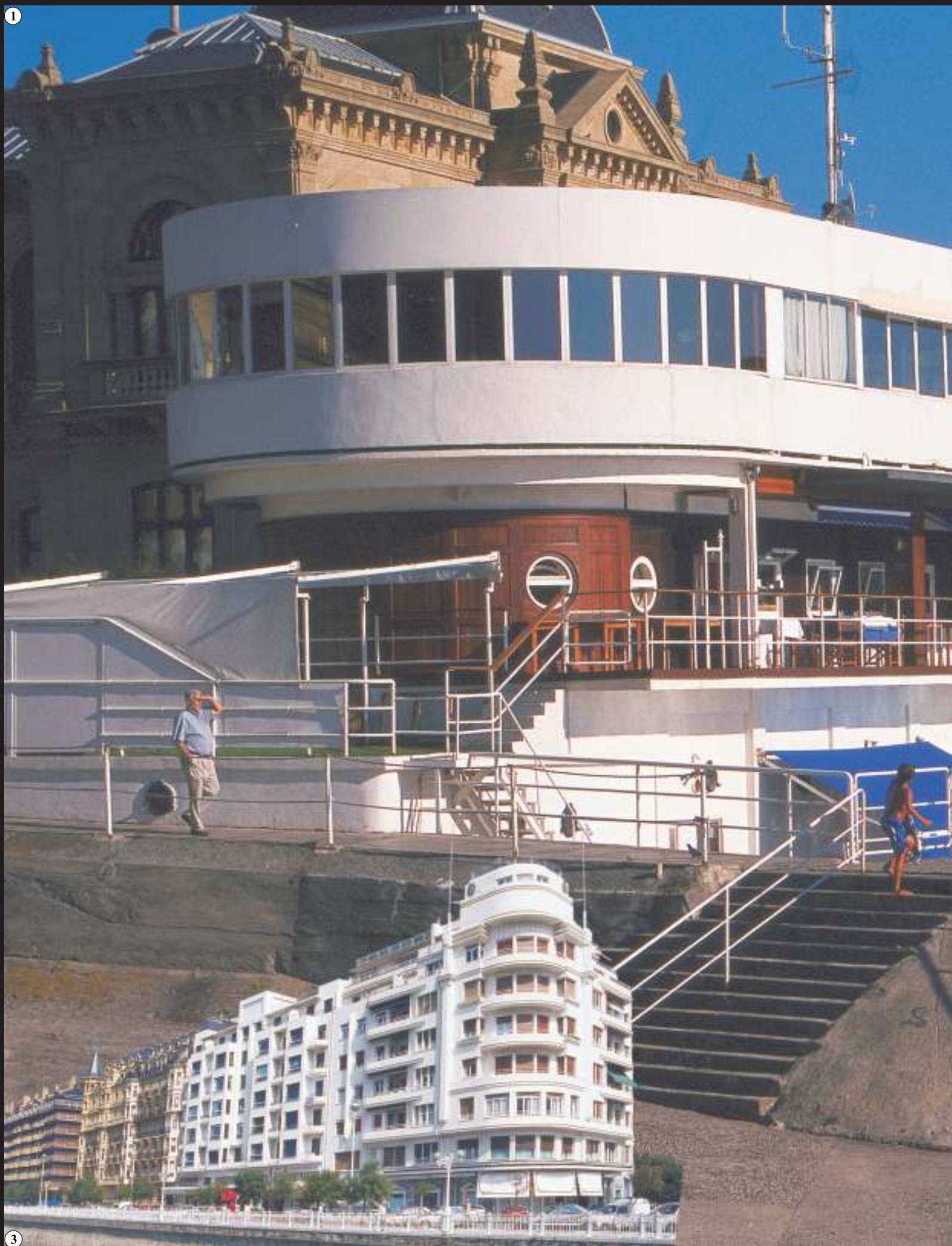

ARKITEKTURA. ARRAZIONALISMOA

1.- San Antonio kaleko etxebizitza 1937-1939. Gasteiz. Jesus Ginea. 2.- Kikunbera itsasontzi etxea, 1930. Bermeo. Fernando Arzadun.
3.- Abiazio eta merkataritza eraikina, 1943-1944. Bilbo. Pedro Ispizua eta Fernando Arzadun.
4.- Luis Briñas Eskola Multzoa. Pedro Ispizua. 5.- Erriberako Azoka, 1930. Bilbo. Pedro Ispizua.

1 eta 2.- Klub Nautikoa. Donostia. Jose Manuel Aipurua.
3.- La Equitativa eraikina. Donostia. Fernando Arzadun.

NIKOLAS LEKUONA

"Autorretratua"

Irudi erref.: Nikolas Lekuona 1913-1937, 6. or.

"Kontzientzia azterketa", 1935.

Irudi erref.:
Arte y artistas vascos de los años 30, 239. or.

Argazki-muntaketa.

Irudi erref.:
Nikolas Lekuona 1913-1937, 189. or.

Argazki-bromuroa, 1935.

Irudi erref.:
Arte y artistas vascos de los años 30, 241. or.

Izenik gabea.

Irudi erref.: Nikolas Lekuona 1913-1937, 51. or.

zorioneko aurkikuntza jokoan jarritz, ainguraturiko ontziarena eta lur sendoan dagoen pablioiarena. Eta ez da ahaztu behar egiazko fintasunez jantzita azaltzen dela xehetasun bakoitza".⁹

JOAKIN ZARRANZ

Nafarroako GATEPAC-eko kide bakarra izateagatik gogoratu beharko genuke hemen Espainiako Gerra Zibilean gazterik hil zen **Joakin Zarranz**, berari zor zaionak baitira bere lan urrien artean,

- **etxebizitzaren eraikin bat** (Sarasate Ibiltokia 5), lehiaketa baten irabazlea izan zena; bertan, etxebizitzaren eta Aurrezki Kutxaren bulegoen tipologiazko antolamenduaren xalotasuna hauteman daiteke. Arrazionalismoaren soiltasuna balkoietako, hegaletako eta barrunbeetako horizontaltasunean azaltzen da eta angelu gogor batzuetako nabarmenztzetan, guzti honekin konposaketa zentzu bikain eta berri bat erakutsiz.

PEDRO IZPIZUA

Pedro Izpizua (1895-1976) bermeotarraren obraren zati bat, gutxienez, arrazionalismoari atxiki behar diogu. Mas Serra-ren iritziz, bere jardura pertsonala doktrina batekiko leialtasun bezala baino gehiago, bere izaeraren bikaintasunaren erantzun natural bezala ulertu behar da.¹⁰ Bartzelonako Eskolan ikasi zuen eta bertan bere egitekoari Lluys Doménech i Montaner-ekin lan eginez heldu zion. Gero Rikardo Bastidak Bilbora ekarri zuen, eta udal arkitekto lanean bere ordezkari izan zen Hiribilduan bertan.

Udal arkitekto bezala eraikin oso ezberdinak egin zituen:

- **Ollerias Eskola Multzoa (1922)**
- **Atxuriko Eskola Multzoa**, erregionalismo kutsukoa,
- **Areetako Kioskoa**, "hemeretzigarren mendekoa eta modernista den tradizioetik abiatzen da, birfinkatu, birdiseinatu eta, arina baina zurrin eta adierazkorra den obra funtzional bat lortzeko, grabitazio legeei erronka egite-raino materialki graduaturiko estalkia duela".¹¹
- **Erriberako Azoka (1930)**, "hornidura-azoka" bezala, arrazionalismo erabilgarri eta gutzitxuroso alderako urrats bat gehiago.
- **Luis Briñas Eskola Multzoa**, Bolueta auzoan dago. Ospea eman zion lana izan zen eraikin hau (1932-33), Le Corbusier-en oinarriak hartu zituela dirudiena, (beheko solairua librea, eta abar) eta zoritxarrean gaur egun zementuzko bloke zatirarte harrapaturik gelditu dena. Izpizua eraikin honetan pilaketa bolometrikoen eragin plastikoa bilatu zuen, agerian zegoen desnibelagatik lau solairu garai hartzea erabakita areagotu egin zelarik. Oriol Bohigas-ek eransten duenez, arrazionalismo ortodoxoaz baino "Nottingham-eko Boots lantegi famatuan ematen den Owen Williams baten estetika industrial" batekin parekagarri denaz hitz egin beharko litzateke.¹²

Bermeoko Batzokia. Errepublikaldiko urteetan (1933) Bermeon *Batzokia* (Naziona-

listen Biltokia) eraiki zuen. Gaur egun EAJK berreskuratua den eraikin hau, frankismoaren urte luzeetan ahantzian egon zelako hondaturik gelditu bazen ere, erabilkortasun ederreko adibide bat dugu.

FERNANDO ARZADUN

Fernando Arzadun arrazionalismoaren jarraitzaile den beste bermeotar bat dugu, eta bere eraikinen artean aipagarriak dira:

- Bilboko *Buenos Aires kaleko etxebizitza multzoa*, 1938an eraikia, gaur egun erraz ezagutzen dena, izan ere arkitektoak bere-bereko balioa zuen entitate gisa sortu baitzuen, ingurunean plastikoki integratzeaz arduratu gabe. Bere egiturak, beheko solairuan atari txiki baten alde bietara bi lokal kokatzeko bide ematen du; horretarako, fatxadatik kanpo irtetzen den gorputz bat erabiliko du arkitektoak, hirugarren solairu hasten diren bi behatokitian oinarrituta dagoena, eta hauen gainean bertikaltasuna indartzen duten bi haga lirain jarriko ditu.
- **Itsasontzi-Etxea**, *Kikunbera* izenez ere ezaguna, Arzadunek bere gurasoentzat 1930ean eraikia da, eta nabarmenki arrazionalista da. Lur-sail aldatu batean zutiturik dago, badiara ikuspegi zoragarriak ditu, eta sarbidea bidetik urrutiratua du, etxea eta bidearen artean loretoke leku zabal bat duelarik.

* * *

Pablo Zabal donostiarraren (Lezako Sendategia 1935) eta *Joan Madariaga* bilbotarraren eraikinak, erbestealdi luzea jasan zutenen taldean gogoratu beharko dira.

4.

■ ERREALISMOA GAINDITZEA

Gerra arteko aldi horretan izan ziren, funtsean sentikorra den munduaren itxurari loturiko artearen ikusmolde batetik jasotako formak hausteko saiakerak. Ahalegin hauek, urte haietako Europan abangoardiakotzat jotzen ziren bi joeratan laburbildu daitezke: **surrealismoa** eta **kubismoa**.

● SUGESTIO SURREALISTA

Freuden teoriari emandako erantzun artistikoa zen, ertilariaren jardura sortzailearengan subkontzienteak duen eraginaren ingurukoa. Freuden arabera, artea gizonak duen eta, normalean sexu jatorrikoak diren obsesioak, sinboloetara bideratzeko –sinboloak, estilazio idealizatu edo "sublimazio" bati esker kalterik gabek bihurtu dira– bitartekatiko bat litzateke. Modu honetan, buruko gaixotasunen azpikoetatik bere arteak babestuko du artista, eta horregatik, neurri batean, gizaki normal eta neurotik baten erdibidean koka daitekeena da.

Surrealismoa horrela jaio zen, hein batean, Psikoanalisiaren teorian oinarrituta. Eta iraganeko jenio handien (L. Lotto, Leonardo da Vinci, Greco, Goya, eta abar) izaera ilogikoa, irreal eta onirikoa duten lan artistiko batzuen aurrean, izan dira inkontziente kolektibo edo subkontziente pertsonaleko ikuspuntutik azal-

penak, eta baita interpretapenak ere, bilatzen saiatu diren historialari eta kritikariak.

NIKOLAS LEKUONA

Frantses ertilariren surrealisten zenbait lan ezagunak izaten hasten diren garai honetako euskal ingurumarian gogoratu beharko lirateke, zoritxarrez hil zen **Nikolas Lekuonaren (1913-1937)** lan apur baina berdingabeak. Ordizian jaioa zen eta gerra zibilaren hasieran frontean hil beharra gertatu zitzaion.

Berauxe izan zen agian, Euskal Herrian gerra aurretik sortu zen abangoardia zalerik handiena. Errepublikako urteetan Madrilen arkitektura ikasle zela, ARTE aldizkariak (Manuel Abril eta Gómez de la Serna-rekin) abangoardiako mugimendu (Alberto, Dalí, Gutiérrez Solana) guztiak sustatzen zituenean, Lekuona gaztearen margogintzak emeki-emeki surrealismo aldera egingo du, beste esperientziak irekita egongo delarik, bai material eta teknikaz, nahiz forma aldetik ere.

San Telmoko erakusketan, 1932ko irailean, jada aurkeztu zituen *Euskal eredu* izeneko marrazki batzuk.

1933an, 5 olio-lan eta 7 marrazkirekin 2. saria lortuko du.

Bere lagun Oteiza eta Balenziagarekin batera, 1934an, Euskal Astearen barruan, Kur-saaleko aretoetan egin zuen erakusketa:

- 19 argazkiz osaturiko sorta bat,
- fotomuntaketa bat,
- 11 olio-lan eta
- 5 marrazki.

Lekuonak argazkigintza bitarteko sormen artistikoaren funtsezko kontzeptuak berehala bereganatu zituen. Fotomuntaketa izan zen bere arte prestakuntzaren egituretako bat. Izaera oniriko eta surrealista zuten konbinazioak burutzeko bitarteko bezala erabili zuen. Lekuonaren aldaberatasunak une hartako kritikari batzuei harridura sortu zien, baina gaur egun arrunt ematen ez den sentiberatasun baten lekukoa da.

NARTZISO BALENZIAGA

Lekuonaren adiskide eta bera bezala zoritxarrean hildakoa da, 30 urte besterik ez zuela hil baitzen, **Nartziso Balenziaga (1905-1935)**. Arroan jaioa eta Artista Berrietan saritua izan zen. Hispanoamerikan atzerriratu zen Oteizarekin batera eta Argentinan, Txilen eta Mexikon egin zituen erakusketak.

Euskal margolanak egiten saiatu zen, baina beti ere, folklorikoa eta etnografikoa zenarekiko hortsasuna nabarian azalduz. Bere lanek, norabiderik gabe uzten dute ikusle arrunta, gai eta estilo desberdinetatik zein azkar eta erregularriki aldatzen den ikusita:

- xalotasun *naïf* itxuran margoturiko hiri-paisaiak,
- *espresionismoaren* nahiz *surrealismoaren* itxuragabetze garratzak.

JOSE SARRIEGI

Talde honetan **Jose Sarriegi (1911-1967)** ordiziarra ere kokatu beharko litzateke, ia ahaz-

tua den margolari hau lehen aipaturikoen laguna izan zen, gerra zibilaren aurreko erakusketetan parte hartu zuen eta orduan pintura espresionista eta surrealistan sarraldiak egin zituen.

JOAN CABANAS ERAUSKIN

Eta ez dugu ahantzi behar **Joan Cabanas Erauskin (1907-1979)** apetatsuari, Parisen (1926-28) egon ondoren, sumatu zituen gogoen artean, ez zitzaizkiola ez surrealismoa, ez eta kubismoa ere falta izan.

● MARGOGINTZAKO NEOKLIBISMOA

Fauvismoaren gehiegikeria kromatikoa eta sentimenezkoaren aurreko erreakzio bezala, 1907-1910 urteetan kubismoa deiturikoa sortu zen Picassoren batutapean. Gutxi gorabehera zuzen-zuzenean Cezanne-rengan inspiratu zen, bere eraikuntza asmoetan, eta bere gauza errealekiko zentzuan, gorputz geometriko platonikoetara murriztu daitekeen egitura bezala. Ikuspegi berri honi mesedegarri gertatu zitzaion Afrika erdialdeko herrialdeetatik ekarritako maskar ek Parisiko inguruetan urte haietan modan jarri izanak.

Kubismoa, 1908ko Kahnweiler Galeriako Erakusketan izan zen bataiatua: Picasso, Braque, Villon, Léger, André Lhôte, Juan Gris, María Blanchard, Gleizes, Metzinger eta Surravege izan ziren mugimendu berri honen abangoardia osatu zuten ertilariren gazteetako batzuk.

Bere hastapenetan, ikusgarritasun harkikoa su-bizi haren (inpresionismoa, fauvismoa) aurka, Kubismoa "pentsamenduaren itzulera" da. Abangoardia honetako ertilariek, ikusten dutenak baino gehiago, objektuak "dakitena" margotzeak erakartzen ditu; bata bestearen ondorengo diren ikuskarriak aldi berean egingo dituzte, eta forma naturalak desegingo dituzte forma eta egitura berrietan berregiteko. Egitura hauek, planorik funtsezkoenak mugatuta geldituko dira.

Ondorengo aldietan, kubismoan, bolumenak lautu eta desagertu egiten dira; eguratsa ezabatu da; espazio erreala kendu egiten da, bolumen batzuk besteetan gainjarriz, ingurugiroaren edozein oroitzen deuseztatuz. *Fauweek*, gehiegizko egin zituzten kolore naturalen ez oso lagun, nahiago dituzte orain kolore neutroak: grisak, okreak, berdeak, beltzak.

Azken aldi batean – "kristalezko kubismoa" –, kromatikoki aberastuko da berriro ere paleta, eta jatorrizko kubismoa klasizismorako itzule- ra antzeko batean desagertuko da.

Esan daiteke kubismo ortodoxoa, Picassok, Braque-k eta aipaturiko margolari frantsesek egin zutena bezalako, ez zela Euskal Herrian sartu. Bere eragina lurralde honetara iritsi zenean, egile batzuk deitzen dioten bezala "kubismo gizatiar" baten itxura otzana zuen.

AURELIO ARTETA. KUBISTA

Euskal margogintzak jaso zuen kubismoaren gauza baikorrenik eta iraunkorrena Aurelio Artetak egin izan zen, zeina orrialde hauetara ekarri beharrean aurkitzen garen, izan ere euskal ertilariek norabide hori, Primo de Riveraren Diktadura eta Errepublikako urte haietan

NIKOLAS LEKUONA

"Paisaia dantzariak".
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

Izenik gabea ala "Izaki surrealistikak baso batean", 1936.
Irudi erref.:
Maestros antiguos y modernos, 135. or.

Argazki-muntaketa.
Irudi erref.:
Nikolas Lekuona 1913-1937, 183. or.

Izenik gabea, 1932.
Irudi erref.: Nikolas Lekuona 1913-1937, 157. or.

9. J.A. GAYA NUÑO: *Arte del siglo XX. A.H., XXII. alea*, 1958, 180. or. Aizpuruari buruz, ikus J.A. SANZ ESQUIDE, *Temporalité et intemporalité chez José Manuel Aizpuru*. P. BIDART-en (zund.): *Architectes eta architectures aux Pays Basques*. 161-173. or.
10. E. MAS SERRA: *Arquitectos municipales de Bilbao*. Bilbo 2001, 97-88. or.
11. Anjel URRUTIA: *O.c.*, 277. or.
12. *O.c.*, 79. or.

NARKIS BALENZIAGA

"Autorretratua", 1933.

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 225. or

"Neskaita", 1931.

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 222. or

"Paisaia", 1928.

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 221. or

"Bañarrietako erromeria".

Kutxak lotutako ondare artistikoak, 6. or.

"Mutikoaren Lehen Jaunartzeko erretratua", 1930.

Irudi err ef.: Euskal margolariak, 4, 65. or

hartu baitzuen, hain zuzen ere. Artetarengan antzematen da nabarmenen Picasso-tik baino Cezanne-tik gertuago dagoen *postkubismo* bat dela. Eta joera hau *formetako garbizaletasuna* deitu izan zaion horretan kokatu beharko genuke batez ere.

Itsasoan galduak. Arteta, 1932ko Arte Ederretako Erakusketan aurkeztu zen *Itsasoan galduak* koadroarekin eta Lehenengo Domina irabazi zuen. Gerrako jazoera bate inspiratu zuen koadro honetan euskal margolariaren estiloak aldaketa nabaria egingo du egituretan sinpletasun aldera; koadro honen zirriborro bezala har daitezkeen zenbait bertsio eta oihal batzuk ere gordetzen dira. Margoak batu egingo dira, irudietan modelatua nabarmendu eta *postkubista* izenda dezakegun eran geometriko bihurtu.

Bainulariak. Artetak 1930 eta 1935. urte bitartean, hain Cezanne-a den *Bainularien* gai honi buruz egindako koadroek bereizgarri berdintsuak dituzte. Artetak gai hau oso izpiritu mediterranean eta klasiko batez sumatzen du. Historialari eta kritikari batzuk arrazoi dute neo-klasizismo bati buruz hitz egiten dutenean.

Bolumenetan biribiltasuna eta koloretan sinpletasuna azaltzen da berriro beste obra hauetan:

- *Agurra*,
- *Soinujolea*,
- *Laiariak* (Bilboko Arte Ederren Museoa),
- *Arrantzaleak* (Bilboko Arte Ederren Museoa).

Edorta Kortadik aipamen hau egiten du, margolariaren lan plastiko biribilaren aurrean, euskal nekazariaren munduko irudi maitetsuak garrantzia galtzen duela ikusiz: "Nabardura okre, berde, urdin eta zurietan gutxitua gelditzen da kolorea, Arteta, nolabait ere, forma bolumetrikoen ikerketan murgiltzen da, funtsezko plano eta bolumenetan mugatutakoean".¹³

Berriro ere itzuli beharko dugu Artetarengana errealismo sozial eta politikoaz hitz egin dugunean, eta bizirauteko erretratu batzuk margotzen aritu behar izan zuen Mexikon istripu batean hil zela errepidean gogoratzeri iristen garnean.

NIKOLAS MARTINEZ ORTIZ

Nikolas Martinez Ortiz (1907-) bilbotarra neokubismoaren jarraitzaile sutua izan zen eta ekimen handikoa garai honetako mota guztietako "hautabide" jardunetan: kartelgintza, ilustrazioa, publizitatea, eszenografia eta abar. Gerra zibilaren ondoren horma-pinturak egin zituen Bilboko hainbat eraikinetan:

- Labe Garaietan,
- Carlton Hotelean,
- La Polar Aseguru-etxean, eta abar.

Bere lanak "itzalezadura industrial" deitzen den itzal bereizgarri margotu zituelako identifikatzen da. Forma berrien eta teknika ugarien bilaketa etsigaitzeko garai horretan eman zen margolaririk jatorrena dugu Martinez Ortiz.

JENARO URRUTIA

Belaunaldi bereko eta halakoxe neokubista apetatsu batez ukitua izan zen beste margolari

bat Plentziako bizkaitarra zen **Jenaro Urrutia (1893-1965)** dugu, Bilboko Arte eta Ofizio-tako Eskolan hasi ondoren, Paris eta Erromara bidaiatzeko Foru Aldundiak lau urtez diruz lagundu zuena. Euskal Artisten Elkarteko lehendakari izan zen (1926-1929).

Elizetako horma-margolari bezala nabarmendu zen:

- Barakaldoko San Josenean,
- Lutxanako Artzain Onean,
- Bilboko Santa Marinaran.

Erretratugile, paisajista eta bodegoi eta ohi-tura eszenen egile bezala ere ezagutua izan zen.

Biluziaren margolanak landu zituen eta horixe azaldu zen, agian, argi eta garbien postkubista margogintza, kromatismoak ukatu gabe, bolumenak azpimarratu eta sinpletzen dituen ulertzeko modu horretan. Postkubismo horretan izango zen beharbada bere garaikidea zen Artetaren eraginik.

Hain marrazkigile ona izanik, italiar kutsuko margogintza zuen gustukoa, inguruko eguratsa guztiz ahaztuta, irudien profilak indartuz eta margogintza klasikoaren eta Gauguin-enarekin konbinaketa moduko bat egin.

EZOHIKO BAT. ANTONIO GEZALA

Hemen aipaturiko neokubista taldean kokatu ezin daitekeena, baina, bere adinez belau-naldi berekoa dena eta ohiko ez den bere izar-ragatik beste inongo talde garaikideen janzkera egoki ez duen ertilaria da **Antonio Gezala (1889-1956)** bilbotarra.

Bere lurraldean ia ezezaguna Bilboko Arte Ederren Museoa 1991an eskaini zion erakusketara arte, Gezala Euskal Artisten Elkarteko (EAE) sortzaileetako bat izan zen, herrian ematen ziren bileren, eztabaiden eta kultur erakusketen partaide eta eragile etengabekoa. Izaeraz, aldaberatasun aseezinezkoa zen. Teknika oro eta genero oro gustatzen zitzaizkion.

Diseinua izan zen bere artearen alderdi bitxi eta iraunkorra. Marrazkia, karikatua, *ex-libris*-en diseinua, heraldika, filatelia, olio egindako margogintza, altzarien artisautza eta abar landu zituen.

Bildumagintzara eramango zuen arte zaharri zion maitasunak ez zen eragozpen izan joera abangoardistenetara irekitzeko, nahiz eta bere inguruan ez zen inor ausartzen hauek lantzen. Bere pintura kantitatez urria bazen ere, bere ausardiagatik, jakin-min agortezinarengatik eta nahi zuena egiteko zuen gose tolesgabeagatik ezin utz dezakegu ahanzturan, izan ere dohain hauek, artean kontserbadore samarra zen gizarte batean, Bizkaian ondorengo belaunaldietan bakarrik kanporatuko diren mugimenduen aitzindari izatera eramango zuten batzuetan.

Ugari dira bere margolanetan *modernismo simbolistak*, baina berari zor zaizkionak dira *futuristak* bezala baizik izenda ezin daitezkeen Bilboko Museoko hainbat koadro:

- *Automobil gorria* (1922),
- *Tranbien arteko talka*,
- *Ate birakaria* (1924).

Tellaetxe, Martinez Ortiz, Arruetarrak, Jenaro Urrutia, Arteta, Larroque eta Landetare-

13. Aurelio Arteta. *Una mirada esencial 1879-1940*. Erakusketak, 1998, 7. or.

14. *Euskalherriaren Alde*, 291. znb.

kin batera, 1936an talde-lan honetan parte hartu zuen:

- *Milizianoaren Umezurztegiko horma-irudietan*, margolan hauek gerora deseginak izan baziren ere.

ERESOINKA taldearekin Frantziara ihes egin zuen 1937an, baina Bilbora itzuli ahal izan zen 1941ean. Aldi baterako begi-bista galdu izanak margogintza jarduera uztera eramán zuen.

VÁZQUEZ DÍAZ

Neokubismoa Gipuzkoara, Vázquez Díaz margolariak ekarria izan zen. Andaluziarra zen (Nervan jaioa) ertilari honek Hondarrribian ematen zuen uda, eta bere margolanak ezagunak eta miretsiak egin ziren Euskal Herrian, Euskal Artisten Elkarteak eta bere lanetako batzuk erosi zituen Bilboko Arte Museoren eskutik antolatzen ziren erakusketen bitartez.

Euskal margolariengan, gipuzkoar nahiz bizkaitar izan, Vázquez Díaz-en eragina oso agerian dago. Gipuzkoan bereziki, 20 eta 30. urteetan islatu zen, Ertilari Berrien erakusketetan ezagutzera eman ziren ertilari gazte talde bategan.

GASPAR MONTES ITURRIOZ

Gaspar Montes Iturrioz (1901-1998), Madrilera bidali zuen bere lehen irakasleak López Mezquita eta Sotomayor-ekin ikastera. Lehenengotakoa izan zen Gipuzkoako Foru Aldundiak ezarritako Ertilari Berrien Lehiaketan sariak irabazten (1921 eta 1922). Aranjuezen egindako egonaldi batek Gaztelako museo nagusienak bisitatzeko aukera emango dio. Paris, Belgika eta Italiatik igaro ondoren Irunera itzuliko da, bertan irakasle lanetan hasiko delarik, eta irudi nagusitatz hartua da **Bidasoako Eskola** deituaren barruan. Montes Iturrioz, Vázquez Díaz-en Gipuzkoako lehen ikasleetakoa bat dugu.

Inpresionismoarekiko funtsezko eta ia eten gabeko atxikimendu bat dago Montes Iturriozen paisaietan.

- *Olaberria*, (1920),

- *Bilera*,

- *Hortentsiak*,

- *Aranjuez-eko lorategia*.

Cezanne-ren ukituak dituen bolumenen egituraketa batez gauditu nahi izaten du berak inpresionista kutsu hori. Konposaketa argi eta soil baten gainean, kromatismo alaietz gantzuturiko geometrikotasun neurritsu horrek xarma poetiko berezi bat ematen die bere paisaiei. Ederki kanporatzen da hori, esate baterako, bere olio-lanean:

- *Irungo inguruneak*, (1934).

Paisaiarenganako bere ikuspegi adeitsuaren leialtasuna, inpresionista eta sasi-kubista arteko hori, etengabekoa izan zen. Oso bakanetan etengo zen ukitu espresionista batzuen bidez, bere bertsiio honetan adibidez:

- *Lizarrako sailak*.

Bere bizitza luzean zehar izan zuen betarik Montes Iturriozek *erretratu* ere lantzeko, eta arkatzez eta sanginaz eginiko horietan kopuru oso handia utzi digu.

JESUS OLASGASTI

Montes Iturrioz baino geldiezinagoa izan zen Jesus Olasgasti donostiarra (1907-1955), eta erretratuari paisaiari ez bezalako lehentasuna eman ziolako, beronen ondoan oso bestelakoa dugu. Gizartean maila er taineko diruduna zen, eta heziketa arduratsu bat hartua zuen. Martiarenaren lantegian ikasi zuen bere lanbidea, eta honek Madrilera bideratu zuen. Vázquez Díaz-en eskutik ikasgaiak jaso zituen. Cabanas eta Flores Kaperotxipirekin 1926an Italiara bidaiatu zuen. Urte horretan, Ertilari Berrien Lehiaketan garaile izan zen.

Abangoardiako zenbait esperientzia izan ondoren, Cezanne-n margolanen alderako joeran azaldu zen. Argi asko ikusten diren eta ederki bereizitako planoak dituzten erretratuak izan dira berari ospea eta *kubismo gizatiarra* bezalako deitura eman diotena; baina badirudi beti gustatu izan zitzaioela esperimentazioa.

Bilbon 1928ko martxoan olio-lanen bilduma bat erakutsi zuenean, hauxe esan zen berari buruz: "oihalki alaietan saltoka ibiltzen da, aske eta zalu, berrikuntzetatik berrikuntzetara; futurismoa, kubismoa, espresionismoa, ez dio axolarik, kopa guztietatik edaten du eta gehiegi erabilitako kopatatik edateko arriskua dauka".¹⁴

Iberiar Artisten erakusketan (1931), abentura surrealistik gertu ere badago honako honetan:

- *Damatxo berdean*.

1933an **Eusko Pizkunde**-n egingo du erakusketa:

- *Yo-yoa duen neskatila*. Hemen, Eugenio d'Ors-ek inspiratu zion Quattrocento-ko klasisismo alderako halako erakarpen bat adierazten du.

Badira Olasgastiarengan Benjamin Palencia-ren oihartzunak ere.

ROBERTO RODET

Cezanne-n lanek inspiraturiko antzeko joera bat sumatzen da **Roberto Rodet**-engan ere (1906-1989), lauak eta bereziak diren gure goxo kromatikoen bitartez gauza eta iudien modelatua bilatuz.

JOSE MIGEL ZUMALABE

Belaunaldi bera eta joera funtsezko berean koka liteke **Jose Migel Zumalabe** donostiarra (1906-1992), bere grisén, berdeen eta zilar-koloreen bitartez inpresionismoaren kromatismo biziak saihesten eta ikusten zuenari, urrunekoak baziren ere, egitura sendoa ematen ahalegintzen zen paisaia margolaria.

SANTIAGO URANGA

Gertuagoko urteetan, gerra zibilararen ondoren, auki daitezke oraindik ere neokubismoko apunteak euskal margolariengan, Balmasedako **Santiago Urangarengan** (1913-) adibidez; margolari autodidakta hein batean, eta berantiar xamarra bazen ere, marrazkigintza eta margogintza ikasi zituen Bartzelonan (1942-45). Han bertan, eta gero Madrilén (Biosca Galerian), sarri erakusten zituen bere lanak kritikarien aldetik arrakasta jasoz.

JOAN CABANAS ERAUSKIN

Izenik gabea, 1933.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 207. or.

"Orakulu duin, misterioitsu eta entzutetsua".

Irudi erref.: Euskal margolariak, 4, 83. or.

KARLOS RIBERA

"Oreka II", 1931.

Irudi erref.:

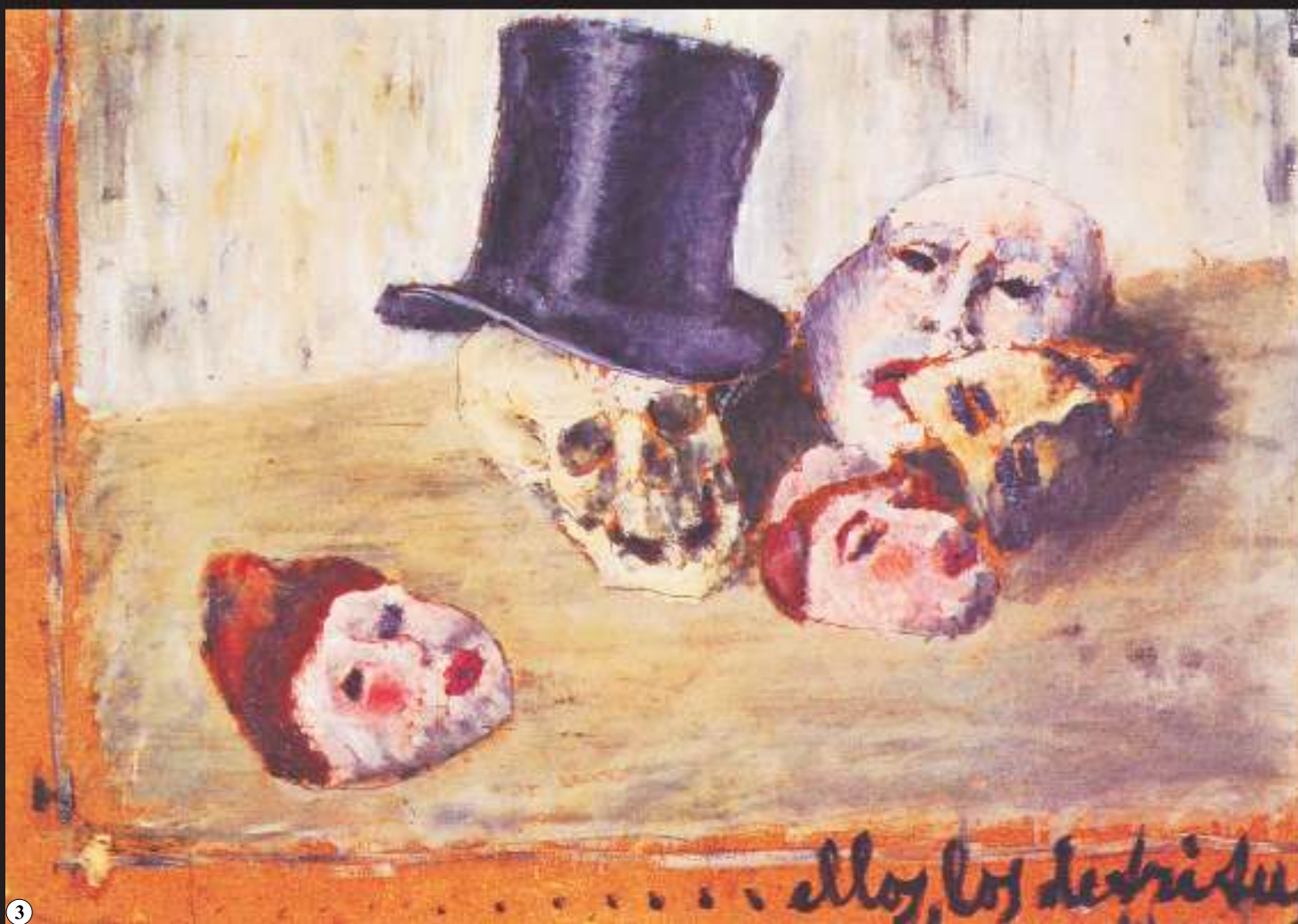
Arte y artistas vascos de los años 30, 213. or.

"Enezalea eguzkitan", 1930.

Irudi erref.:

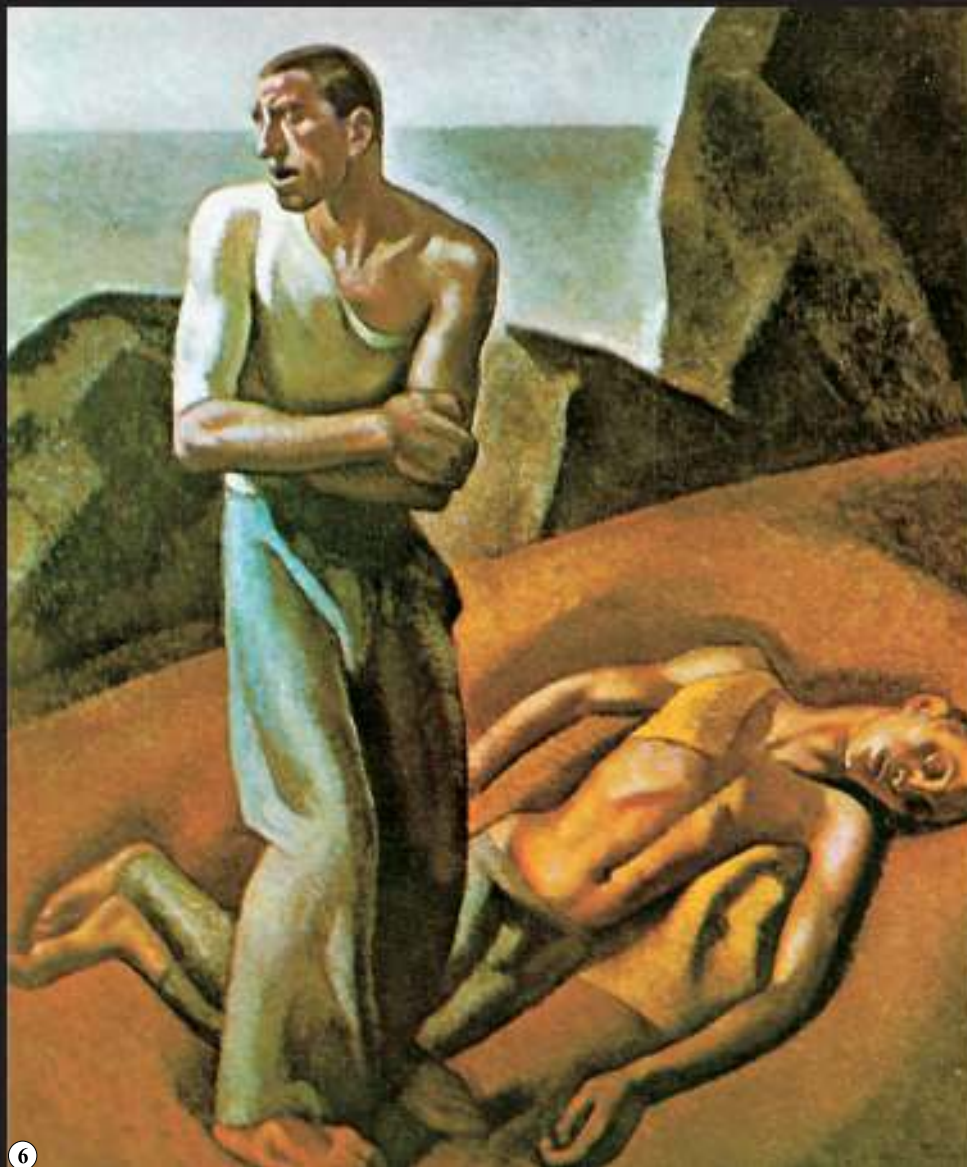
Arte y artistas vascos de los años 30, 212. or.

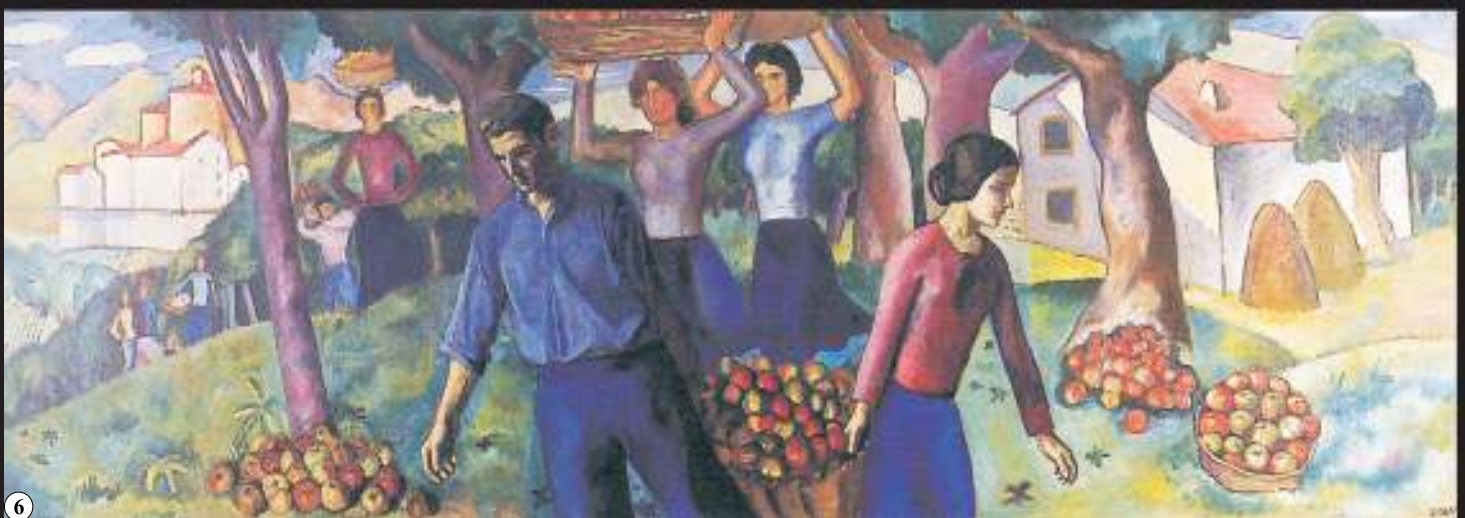

1.- Izenik gabea, 1936. 2.- "Oinetakoak", 1033. 3.- "...haiek, hondakinak". 4.- Izenik gabea (espazio hutsa), 1936.
6.- Izenik gabea, 1934. 7.- Izenik gabea, 1936. 8.- Argazki-muntaketa, 1935. 9.- Izenik gabea, 1935.

- 1.- "Trungo bazterrak", 1933. Montes Iturrioz. 2.- "Elementua", 1925. Montes Iturrioz. 3.- "Paisaia, irudiduna". Montes Iturrioz.
 4.- Izenik gabea. Montes Iturrioz. 5.- "Orioko arrantzaleak". Olasagasti. 6.- "Sagar-biltzea", 1930. Olasagasti.
 7.- "Lantegia", 1931. Zumalabe. 8.- Miliziano umezurztegi etxerako apainketa proiektua, 1936. Martínez Ortiz.
 9.- "San Seberino Plaza, Balmaseda", 1975. Rodet. 10.- "Maria Kristina zubia". Zumalabe.

7

8

9

10

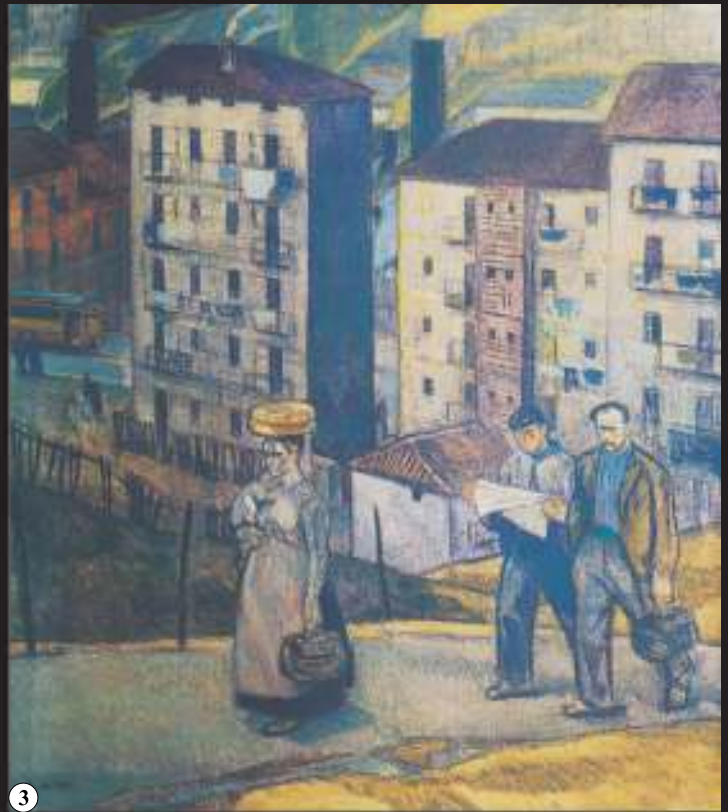

1

1.- "Burceñako zubia". Arteta. 2.- "Zamaketari bilbotarra". Kintin Torre. 3.- "Hiri paisaia irudiduna" ala "Langile auzoa", 1920-1923. Arteta. 4.- "Gipuzkoako alegia -itsas-anderea-" Txurrukari eginiko monumentua. Areeta (B). 5.- Alegiazko irudia Txurrukari eginiko monumentuan. Areeta (B). 6.- "Lan-istripua Bizkaiko lantegi batean", 1902. Arteta. 7.- "Hiri-paisaia", 1920. Arteta.

2

3

4

5

6

7

JENARO URRUTIA

"Artzain musikaria", 1933.

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 305. or

"Bainulariak".

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 304. or

"Bainulariak".

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 304. or

"Bilboko itsadarra".

Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 305. or

15. Ikus *Historia del Arte en el País Vasco*, K. Barañano eta Gz. De Duranarena, euskal filosofoaren gizarteko arte baten aldeko literatur matxinadaren kontakizuna. O.c., 232-236. or.

16. Aipaturiko egileek diotenez, Kintin Torreraren langileek zuzenean igortzen dute Meunier eta Bouchard bezalako ertilari atzeritarrengana.

17. Moisés BAZAN DE HUERTA, *El escultor Moisés de Huertas (1881-1962)*. Madrid 1992, 125. or.

Bere lanik goraiapatuenak paisaiak dira:

- *Sego viako paisaia*,
- *Toledo*,
- *Avila*,
- *Sepúlveda*,
- *Lerma*, eta abar.

Baina kubismoaren zantzua, batez ere Artetaren neokubismoaren modu neurritsu eta gizartiarrean, giza irudiko koadroetan aurkitzen da:

- *Arrantzalea*,
- *Oteizaren erretratua*, eta abar.

5.

■ GIZARTEKO ERREALISMOA

Jakina den bezala, Marx eta Engels-ek beraien 1848ko Manifestu ezagunean egindako "Mundu guztiko proletarioa, batu zaitezte" deiari erantzunez, Europako estatu guztietan langile Sindikatuak hasi ziren sortzen, garrantzi historiko ikaragarriko gertakizun hau, asaldaketa eta iraultza politiko kontaezinen sustraian dagoena; baina baita gizabanakoen eta gizar teen sentiberatasun etikoan gertatu zen erabateko aldaketaren sustraian ere; hori dela eta, artean isla eduki behar zuen gertakaria zen.

Esan dugun bezala, arte plastikoak (ez poesia, musika, literatura eta abar baino gutxiago), bere muinean eta bere historian, formen sorkuntza kontu bat bezala hartu behar dira; forma adierazgarriak. Arte historialariak ezin du alde batera utzi beti berarekin dakarren giza edukia; eta ondorioz, gizarte arazoengatik sentiberatasuna suspertzen den aldietan, gertakari honen isla gertatzen da askotan artea.

Saiozile eta kritikari batzuk XX. mendearen hasieran "euskal pinturaren eskola" batez hitz egiten hasi zirenean, etniana eta euskal ohitura gaietan inspiratutako pintura batez ari ziren. Handik gutxira, gizarte izaerako gaiak agertu ziren, etnografia-isla bezala uler zitezkeen lan mundutik hartutako irudiak, gizarteko protes-
taz busti ziren.

Gai hauek bazeramatzatzen hamarkada batzuk Europa erdialdeko artean agertuz. Gogora ekar *Daumier*-en behartsu eta emigranteak, *Millet*-en baserritarrak, *Courbet*-en gizon herrikoiak. Antzeko irudiak eskaintzen zituzten Ingalaterra eta Belgikako ertilariek.

Bitartean Euskal Herrian, Migel Unamuno, garai hartan ideal sozialista batek hartua, egunkarietako artikuluetan zalapartan aritzen zen Adolfo Guiard eta beste abangoardiako ertilari batzuen kontra, hauek nahiago baitzuten korronte formalistak jarraitzea artea, artea delako idealaren menpe.¹⁵ Unamunoren asmamenek ez zuten Guiard-ekin eta orduan euskal abangoardia izenda zitezkeen beste ertilariekin zuen adiskidetasuna apurtu; baina eraginik izango zuen handik lasterrera herriko margolari eta eskulturagileen ildoetan sartuko zen korronte gizartegile hartan.

Ez da zalantzarik, Paristik igarotzen ziren euskal ertilariek jaso behariko zutela aipatutako ertilari frantsesen talka, sozialismoaren sortzaileen garaikideak izan, eta XIX. mendearen erdialdetik aurrera beraien oihaletara lan-mun-

dua eramán zuten haiena. Baserrietako, itsasoko edo lantegiko proletarioa zen orain lanetako pertsonaia. Ulegarria da *Puvis de Chabannes*-en *Arrantzale* txiro eta isilak Arteta zintzo eta eskuzabala axolarik gabe ezin utzi izana.

Bestalde, badakigu Kintin Torre Parisera joan eta 1902an Artetarekin bizi izan zenean, jada ezagutuak zituela *Constantin Meunier*-en eskultura lanak, hain zuzen Regoyos-ekin euskal lurretan barrena egindako bidaia baten ondorioz margolari izatetik eskulturagile bihurtu zenekoak.

Antzinako bizitza idiliko baten sinbolo gisa baserritarrari eta nekazariari ematen zitzaion noble tratamendua orokortu egingo da, baita siderurgia langileari, meatzariari eta itsasoko arrantzan arriskatu behar duenari ematen zaiona ere.

● GIZARTE ERREALISMOKO ESKULTURA

Higinio Basterra eskulturaren arloan, langilearen munduari heltzen dion lehenengotako euskal artista bat da, honako honekin:

- *Palankaria*, 1912koa.

K. Salazarrek, Areetako kaian, *Ebaristo Txurruka industria gizonari egindako monumentuan* (1913an) eskulturagileak ez du bere basamentuan langile saiatuaren irudia landu gabe utziko. Portugaleten dagoen *Bittor Txabarriri* eskaintako lehenagoko monumentu batean **Migel Blay**-k egin zuen bezala.

Urte haietakoak dira, baita ere **Kintin Torrer**en:

- *Lemazain* edo *Gabarraria* (1913),
- *Zamaketeria* (1917), eta
- *Itsasmutila*, zurezkoa (1924).¹⁶

Nahiz eta sozialki ahul eta behartsu zirenen mundura egindako gerturatze amultsu baten kutsua izan, irudi hauek ez dute asaldura eta gizarte borrokaren izpiritua islatzen.

Jatorri artistikoari dagokionez, egile batzuen arabera, pintura arloan behintzat, norabide sozial honetan eraginik erabakigarriena indigena da; euskal pentsamendu sozialistatik dator. Llan Gorostizaren iritziz, Meabe izan zen, laiko-tasun liriko baten igarle hau, baskongadoetako margogintzara Aurelio Artetaren kezkekin hain egoki bat egiten zuen gizarte giroko errealismo sutsua ekarri zuena.

Baina, gizarte gaietako euskal pinturari zein eskulturari, gai hauen bereizgarria dela dirudien eta Alemania bezalako herrialdeetan sarritan ikusi ohi den espresionismo ukitua falta zaie, mexikar horma-pinturak ez aipatzearren.

AURELIO ARTETA, GIZARTEKO MARGOLARI

Dudarik gabe, Rikardo Bastida arkitektoak Madrilgo Bilboko Bankuaren eraikin berria apaintzeko Kintin Torre eskulturagilearen eta Aurelio Arteta margolariaren talentuetara jo zuzenean, bazekien zerbait artista biek lanaren gaiekiko sentitzen zuten erakarpen moralari buruz.

Eraikina bukatu aurretik, 20. hamarkadan Artetak jada hiriko eta meatzetako paisaiak margotutak zituen:

- *Hiriko paisaia*,

- *Etxeak*,
- *Meatzean*.

Bilboko Bankuko hamabi horma-pinturak asmatu eta lantzeko entrenamendu bezala balio izan zioten obrak ziren, eta hau berak maite zuten munduan murgiltzeko aukera eman go zion lana izan zen. “Erakarri egiten nau – zioen– margotzeko aldami batera langile bat bezala igotzeak. Langilearen lansaioaren arte horrek, lan motak nire zereginari ezarriko diena, nahikoa dela deritzot artea zintzotasunez janzteko”.

Gero, Bilbora itzulirik, ildo berean koadro bikain eta esanguratsuak margotu zituen:

- *Langile auzunea* margolanak (c. 1922), proletario munduko hainbat inudi azaleratzen diren giro lanbrotsu eta kutsatuaren aldiriko ikuspegi bat ematen du;
- *Lantegi bateko irteera* lanean, non akiturik eta nahigabeak jotako gizonak indar gehiago hartzen duen;
- *Burceñako zubia* (c. 1926), Kadagoa ibaira makurtuta bizkarrez dagoen pertsonaia bakar bat ageri da, zubiaren habe zehar eta indartsuek estuki atzituriko eraikuntza zikin batzuen bertikaltasun ingurune batean harrapatuik dena. Zerurik ere nekez ikusi daiteke geometria egitura zorrotzen multzo trinko honetan. Forma eta edukiaren arteko laburpen bezala hartzen den maisu-lana da.

Kaietako, meatzeetako, trenbideetako lan bizitzaren zenbait alderdi garatzen diren beste koadro batzuk aipatu gabe utziz amaituko dugu Artetaren “gizarte” dimentsioko pintura, gizarte-koari politikoa gehitzen zaion bere azken margolanak gogoratuz.; segituan deskribatuko ditugun oihalak, senide-hiltzaile izan zen gerra batek eta etorkizun erabat ezezagun baten ikuspegi larriak inspiratuak izan ziren.

6.

■ ESKULTURAGILE ERREALISTAK

Euskal arkitektoen harridurak agerikoen egiten diren XX. mendeko hirugarren eta laugarren hamarkadak, euskal eskulturagileak jarraipenaren edo berrikuntzaren artean ezbaian dabilzala ikusten den zalantza aldiak ere badira.

Zabaldien handiagotzeak jarraitzen duen hirietan, eta garapen industrial eta banku-garapena handituz doaz probintzietan eta estilo eklektiko eta monumentalean eraikuntza berriak eraikitzen diren eraikin apainketak eskulturagileen lana eskatzen du. Aurreko gertueneko aldian, eraikuntza ofizialak alegiazko eskulturaz apaintzen zireneko haietan bezala, orain ere, ernatzen ari den arrazionalismoak azalaren lautasuna, bolumenen geometrikotasun soila eta espazioen funtzionaltasuna modu orokortu batean ezarri aurretik, monumentuen apaintzaile diren ertilarik plastikoek beren lana ziurtaturik izango dute.

Belaunaldi honek heldutasun artistikoa, hain zuzen ere aipatzen ari garen aldi honetan lortuko du, Primo de Riveraren diktaduratik Franko Jeneralaren iristen den honetan bertan.

HIGINIO BASTERRA

Higinio Basterra (1876-1957). Bilbon jaio eta *bere aita Serafinen* lantegian eta Arte eta Ofizioen Eskolan (gero Eskulturako katedra irabaziko zuen hartan) hezia izan zen honek Rodin-en zenbait arrasto ekarri zuen Paristik.

Basterrak eginak dira:

- Madrilen dagoen Bilboko Bankuaren alboetan kokaturiko bi *koadrigak*,
- *Inazio Santu zalduna*, lehenik Loiolako Santutegiko arkupean eta gaur egun bertako patio batean ipinia, lantza eta armadurarekin ageri da, “jainkozko zaldun” baten alegoria gisa,
- Gernikako *Palankaria*, lehenago aipatua,
- *Erlizio irudi* batzuk eta *prozesioetako urrats* zenbait, non Basterrak nahiago izan zuen lengoia nahiko hotz eta akademiko bat erabiltzea.

MOISES HUERTA

Valladolideko probintzian jaioa izan arren (Muriel de Zapardiel), **Moises Huerta (1881-1962)** bilbotar bezala hartu behar da, zeren eta bere haurtzarotik Bilbon bizi eta lan egin baitzen, Hiriko Arte eta Ofizioen Eskolan hezi zen, bere ikasketak Madrilen bukatzea Bizkaiko Foru Aldundiko pentsio laguntzari esker lortu zuen eta Bilbon ezkondu zen.

Pariserako bidea hartuko du. Erromara joan eta Europako herrialdeak bisitatzeko aukera emango dion pentsio lehiaketa bat irabazten du (1909-1914). Erromako egonaldi luze horretan biluztasunaren ikerketa bat bidaliko du Madrilerara, eta honekin Lehen Domina lortuko 1912ko Arte Ederren Erakusketan:

- *Léucateko jauzia*.
- *Máximo Gómez jeneralari egindako monumentuaren egitasmoa*. Bere lan-bizitzaren lehen aldi honetan erretratu eskultorikoak landuko ditu, eta Kubarako bidea hartuko du *Máximo Gómez Jeneralari* egindako monumentuaren egitasmoa aurkezteko, itxura handiko egitasmoa da berau, handitasun epikoa, harmonia plastikoa eta originaltasun espresionista batzen dituen, dudarik gabe bere karre-rako handizaleeneko da, eta gauzatu izan balitz, egilearen bizitza eta arte jarduera funtsean baldintzatuko zukeena.¹⁷ Berebiziko egitasmo hori burutu gabe geldituko da.
- *Nicolás Riveroren Mausoleoa*. Habanan eskatuko diote eta bertan burutuko du. Inspirazio errenazentista duen obra monumentala da, irudi asko dituen, hauetariko batzuk alegiazkoak, eta urte batzuk pasako ditu Bilbon hauek egiten (1920-25) bera arduratuko delarik Habanara eraman eta Colón-en Hilerrian kokatzen.
- *Maine-ko biktimei egindako monumentua*. Habanako egonaldi hartan egingo du hau ere, beste oroigarriko multzo eta pertsonaia garaiakideen soin-enborrekin batera. Hauen artean modelatu batzuk nabarmen dira, gerora kalitate eta kolore ezberdinetako mar-moletan gauzatuak izateko.

Akademizismorik gabekoak ez diren beste soin-enbor edo erretratu batzuk ere modelatuko

ANTONIO GEZALA

“Tranbien talka Areetan”.
Irudi err ef.:
Bilbo, Arte eta Historia II, 159. or.

“Ate birakaria”, 1927.
Irudi err ef.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 292. or.

“Auto gorria”.
Irudi err ef.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 293. or.

“Elantxobe etxe arrosa”.
Irudi err ef.: Palacio Retiro, 160. or.

VÁZQUEZ DÍAZ

“Santa Ganazi ermita”, 1927.
Irudi erréf.:
Vázquez Díaz y el Bidasoa, 187. or.

“Lantegia lainoepen”.
Irudi erréf.: Ostoaren artxiboa.

“Igande arnatsaldea Baskonian”.
Irudi erréf.: Vázquez Díaz, 149. or.

“Bidasoako zilarra”, 1927.
Irudi erréf.: Vázquez Díaz y el Bidasoa, 182. or.

“Udazkena Hondarribian”, 1918.
Irudi erréf.: Vázquez Díaz y el Bidasoa, 155. or.

18. Clara ARAHUETES, “Fruktuoso Orduna”. *Panorama-n*, 7. znb. Nafarroako Gobernua 1987.

19. *La Estética del franquismo*, 156. or.

20. J. MARIN-MEDINA, *La Escultura española contemporánea*, 138. or.

ditu, guztien artean beharbada industria-gizon ezagunarena nabarmenduz:

- *Ramón de la Sota*.
- *Merkurio*. Jaurerriko hiriburuan Pedro Gimonek Bilbo-Bizkaia Kutzarentzat (antzinako Komertzio Bankuarentzat) burututako eraikuntzaren atikoa koroatzen duen bronzeko *Merkurioa*, Huertari esker egina da; Joan Boloniaren lan ospetsuaren kopia delako arreta berezirik merezi ez badu ere, Bilbon duen esanahi enblematikoagatik aipatu daitekeen eskultura da.
- *Koadriga (Lau-zaldikoa)*. Aldi horretan Huertak Bilboko Bankuaren eraikina (esan dugun bezala Higinio Basterrak eskuratua izango duena) koroatuko duen *Koadrigaren* lehiaketan parte hartuko du, eta baita Jesusen Bihotza-ren monumentuaren lehiaketan ere, bertara arkitekto eta eskulturagilez osatutako bikoteen 55 jatorrizko maketa aurkezten direlarik. Moises Huerta eta Manuel Galíndez arkitektoak osaturikoa azkenerako hautaturiko lauetakoa bat da; baina monumentu handia Pedro Muguruza eta Lorezo Coullaut-Vallera tandemari emana izango da.

Lortutako ospeak eskultura oroigarrien eta erretratuen eskaera erraztuko dio; hauetan anatomiaren sinplifikaziorako eta erretratatuaren arimaren bilaketarako joera ikusten da, honakoan bezala:

- *Pablo Iglesiasen burua*.
Fenix-aren batzea Aseguru Konpainiarentzat egindako *Oparotasunar* en multzoa barrokoagoa da, nahiz eta egia den gaiak, forma irekietako estilo baten alderako gonbitea egiten zuela.

30.eko hamarkadan –Errepublikaren urteak– soin-enbor eta erretratuak egiten jarraitzeaz gainera, eskulturagileak gai euskaldun eta erlijioso batzuetara gerturatzen da. Ageriago ikusten da Rodin-en lengoia sintetiko eta kementsuaren eragina ere, bere obretan:

- Eskaiolan egindako *Pentsalariak*, apur bat eskulturagile frantsesak egina gogoratzen du eta Migel Anjelen Moises-en urruneko kutsu bat ere badu.
- *Autorretratu* (c. 1932), oso argi eta garbi berragertzen dira Huertarengan bizitasun adierazpena eta “mugimendu ahalmena”, Rodinek bere elkarrizketa batean aipatzen dituenak: azaleko prestaketa guztiak kendurik dituen irudi bat da, bi hankak lurrean ongi itsatsirik, eta laneko imintzioa eta dinamismoa oso era berezian dituena.
- *Palankaria* (1934), buru, beso eta hankarik izan ez, baina den guztian energia eta mugimendua erakusten duen soin-enbor batekin, bizitasun-ahalmen hori bera adierazpen generara eramaten duen eskultura ezaguna da.

Aldi honetan Huertak erlijio gaia duen lan asko egingo du, gaur egun eliza eta jabego pribatuetan banaturik daudenak:

- *Gurutztzatzeak*,
- *Errukia*,
- *Bizente Santua martiria*,
- *Asisko Frantzisko Santua*, eta abar.

Gaur kontenplatuak izanagatik, euren garaiko giroan inudikatuak izan ziren irudi hauek, beren sorkuntzako bitxitasunagatik eta gero eta

nabarmenagoa den espresionismo batez harritu baizik ez gaituzte egiten.

Gerra zibilaren ondoren Moises Huerta Madrilen kokatuko da, San Fernando Arte Ederretako Eskolan klaseak eman eta omenaldiak jasotzen ditu; eta maketa hutsean geldituko diren egitasmoez gain, formatu txikiko pieza batzuk eta pertsonaia politikoen zenbait erretratu ere lantzen ditu.

- *Gasteizko Frai Frantzisko*, Gasteizko erakunde ofizialen eskaeraren unean, arabar hiriburua izen bereko ibiltokian kokatua izango dena.

● FRUKTUOSO ORDUNA

Harritzekoa ere bada, **Fruktuoso Orduna (1893-1973)** bezalako eskulturagile bati Euskal Herriko arte historialari berriek halako garrantzi gutxi ematea, normalean ezagutzen dena eta berea bezala hartzen dena baino askoz ugariagoko ekoizpena zor baitzaio.¹⁸

Erronkarin jaio (Nafarroa), eta 21 urte zituela Nafarroako Foru Aldundiko diru-laguntza bat jaso zuen Madrilera joateko, eta bertan, Mariano Benlliure-ren lantegian hasi zen lanean, Arte eta Ofizioen Eskolan ikasten zuen aldi berean. Hasiera batean Benlliure-rengandik gehiegizko modelatu baten oinordekotza jaso zuen.

Bere Aitaren Burua. Erretratu batzuk modelatzen hasi zen, eta hauetako batekin, bronzean egindako *bere aitaren buruarekin*, Madrilgo Erakusketa Nazionaleko Hirugarren Domina irabazi zuen 1920ko ekainean. Sari honek bere Erromara joateko pentsioaren handitzea ekarri zion.

Erromatik Madrilera bidali zituen bere obrak:

- *Erronkariarra*,
- *Post Nubila Phoebus* multzoarekin Lehen Domina (1922) jaso zuen 29 urte zituela. Konposaketa zentzu handi batez egokitutako bi irudiz osatzen den multzoa da; emakume eseri baten biluzi eder eta sensual bat, eta gizonezko biluzi irmo eta tente bat, jarreraz oso trebe eta modelatu kalitatean aberats, Migel Anjel eta Rodin-en oroitzapenak pizten dituen multzo oso adierazgarri bat osatuz.

Lortutako arrakastaren ondorioz, erakusketa eta lehiaketetako, museo patronatuetako eta elkarte artistikoen zuzendaritzako Epaimahaikide izendatu zuten behin baino gehiagotan. Bere ospea zela eta, enkargu ugari egin zituzten, Ordunak akademizismoa gainditzeko inolako ahaleginik egin gabe duintasunez bete zituenak. Aipatzekoak dira:

- *Nafarroako Pedro*, Erronkari Bailaran,
- *Santxo Indartsua* Nafarroako Foru Aldundia-
ren fatxadarako,
- bere aitaren *Erretratu*,
- *Atletak*, Ramiro Maeztu Institutuko patiorako eskatu zituzten sei eskulturak,
- *Lizarrako Diegori egindako monumentua* bere jaiotzaren Laugarren Menduarenean (1924).

Ordunak, kalitate artistiko ezberdineko emaitzak eman zituzten erliebe eta eskultura oroigarri ugari egin zituen, eta baita prozesioe-

tarako erlijiozkoak ere. Gogora ditzagun honakoak:

- *Kristo Gurutziltzatuaren* estatuak (hila edo hilzorian), eskatuta egin zituenak (marmol zurian edo apur bat polikromaturikoan), irudigintza klasiko eta errealistaren ildoari jarraituz beti, gorputzaren anatomia-egitura gero eta gehiago sintetizatuz eta, kontrastean, aurpegiaren adierazkortasuna ardura osoz nabarmenduz.

Orduna ez zen inoiz handinahiz beteriko artista izan; baina ederki menperatu zuen bere lanbidea, eta ezohiko kalitatea iritsi zuen emakume gorputz biluziaren irudikapenean, zeinari forma biribilak ematen jakin izan zuen, modelatu oso garbi eta aratzekoa zelarik, esate baterako izenburu hau duen honek bezala:

- *Araztasuna*, esanahia osoa eman behar zaion lana.

Egia da maisutasunik ez zuela lortu. Beharbada, bere sentiberatasunarekin ondo uztartzen ez ziren gaiak eskatzen zizkien enkargu ofizialekin zuen konpromisoak, erdipurdiko maila batean mantendu zuen.

- *Franco jeneralaren zaldi gaineko estatua* Hezkuntza Nazionaleko Sailak eskatu zion ertiarari eta bere eskultura politikorik bikainena izan zen; bertan, pertsonaia gorputz tente eta zurrun batez zaldi gainean ageri da, legioko uniformearekin jantzirik, txapela eskuan, gerrian gerriko estu batekin eta Fernando Donearen ohorezko gurutzeaz apaindurik. “Eskulturagilea –dio Ciricik– ez zen ausartu gogortasuna, zorroztasuna, indarra eta maiestatea beste ezaugarriarik jartzen. Ez zuen, Avalos-enak bezala, apaingarri edo adierazkor izango zen forma bereizgarrikeri ere egin, ziurrenik *moderno* izendapena aurpegi-ratuko ziotenaren beldurrez”.¹⁹

Obra hau, eta ziurrenik giro politiko konterbadorearen presiopean egindako beste batzuk, saritua izan zen bere lehen lanarekin kontrastea sortzen dute. Egilea 1963an San Fernando Akademiara eramango zuen *Post Nubila Phoebus* hari buruz, bere gaztaroko lana izatearekin bere obrarik garrantzitsuena dela idatzi da, “gure mendeko Penintsulako eskultura-zko irudigintzaren ikuspegian bere toki propioa duena”.²⁰ Horixe da gure iritzia re. Multzo hori, bere modelatu bikainagatik, konplexutasunaren barruan konposaketa egokia izateagatik, eta bere Rodin-tar eskortzo ausartarengatik, XX. mendeko lehen hereneko eskultura hispaniarak eskaintzen duen hoberenetariko da.

LEON BARRENETXEA

Ordunaren adin berekoa den **Leon Barrenetxea** (1892-1943) Irunen jaiotako gipuzkoarra da, eta Bilboko Arte eta Ofizioetako Eskolan hezi zen eta baita gero berarekin sei urtez lan egingo zuen Agustin Querol-en lantegian (Madril) ere. Aldi hartan hainbat bidaia egin zituen Parisera eta emakume frantses batekin ezkondu zen.

Bere lehen obretan, Barrenetxea erresumindurik agertzen da Tortosako irakaslearen berezko apaingarritasunerako eta halako akademiko-tasun erromantiko baterako joerarekin.

Erakusketetan arreta pizten zuten hainbat lan aurkeztu zituen, eta domina zenbait irabazi zituen Madrilan (1911-1913).

- *Iraganeko sei idazle ospetsuren soin-enbornak*.

Hiriburuan bertako Udalak Kristal Patio-rako honakoa eskatu zion:

- *Behi itsua*, Erakusketa Nazionalean aurkeztua (1915),

- *Autorretratua*, (1917) Erakusketa Nazional berean aurkeztua eta marmolean egina.

- *Maria Kristina Erreginari monumentua*. Diario Vasco-ko Zuzendariak Donostian sustatutako lehiaketan irabazle suertatuko da hiriburuko Mendeurrenaren Plazan jaso zen monumentu hau, 1919ko urriaren 12an inauguratua. Orain (2003), aipaturiko Erreginariaren estatuak hainbatetan bere lepoa moztearen txikieria basatia jasan duen honetan, gogoratuzkoa da Barrenetxeak diseinatu zuela monumentu xume eta eder hau: zirkuluerdiko exedra egiturako honen erdian erreginariaren estatua zutitzen da, intelektualen eta herriaren ordezkari diren erliebeak aurkeztuz alde bietara, eta muturretan, Karitatea eta Bertutea adierazten dituzten alegiazko inudiak. Atzeko aldean, Euskal Herriko lau probintziak sinbolizatzen dituzten lau irudi. Multzo hau burutzeko Joan Guraya bilbotar irudigile bikaina kontratatu zuen Barrenetxeak.

- *Pablo Sarasateri monumentua*, hilabete gutxi batzuk lehenago Iruñean inauguratutakoa, Juan Carlos Guerra arkitektoarekin elkarlanean egina izan zen.

- *Europako Gerran Hildakoen Oroimenezkoa*, Frantziako Eskolek Donostiako Foruen plazan, garaiko monumentu zaleek euskal eskulturagileari eskatu eta handik gutxira kokatu zutena.

Barrenetxeak, 1920an bi monumentu egin-go ditu:

- *Nizeto Muguruzasendagileari* egina, Eibarren,

- *Peñalver Kondeari* egina, politiko honen izena daramaten Eskoletan.

Berari zenbait obra erlijioso ere zor zaizkio, adibidez:

- *Frantzisko Santu* irudi bat Habanarako,

- *Antonio Santu* bat Madrilgo Nafarren San Fermin elizarako, gerra zibilean txikitua izan zena.

Agustin Querol-engandik oinordetzan jaso zuen apainketa joeratik askaturik, eta Constantin Meunier-en eskulturek eragiten dioten zirrara abiapuntutzat hartuta, bere berezko estiloa aurkitzen du: bere modelatua ezohiko eran indartzen da, batez ere, balore plastiko berezkoetan oinarrituz. Honela, lanari edo euskal herri-kirolei eskainitako multzoak sortuko dira bere eskuetatik:

- *Laiariak*,

- *Traineruak*,

- *Idi probak*,

- *Aizkolaria*,

- *Harri-zulatzaila*,

- *Harri-jasotzailea*, eta abar.

“Horma-margolan batetarako estudioa”. Roberto Rodet Villa.
Irudi erref.: Pintura vasca, 170. or.

NIKOLAS MARTINEZ ORTIZ

Izenik gabea.

Irudi erref.: Euskal margolariak, 4, 85. or.

“Lekuona margolaria”. Jose Sarriegi Aldanonda.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 243. or.

1.- "Arturo Kanpion". 2.- "Post Nubila Phoebus". Iruñea. 3.- "Pedro Navarrori eginiko monumentua", 1928. Iruñea.
 4, 7 eta 8.- "Gayarrerri eginiko monumentua". Iruñea. 5.- "Santxo Handia". Diputazio-jauregian. Iruñea.
 6.- "Santxo Indartsua". Diputazio-jauregian. Iruñea.

1.- "Harri-jasotzailea". Barrenetxea. 2.- Maria Kristina Erreginari eginiko monumentua. Donostia. Barrenetxearen diseinua eta Joan Gurayaren irudiak. 3.- "Laiaz lurra lantzen". Barrenetxea. 4.- "Hetaira". Moises Huerta. 5.- "Unamunoren burua". Moises Huerta. 6.- "Gizonezkoaren burua". Barrenetxea. 7.- "Dema". Barrenetxea.

FRUKTUOSO ORDUNA

“Ustekabea”.
Brontzez,
1940.
Irudi erref.:
Panorama 7.
Fructuoso Orduna,
azala.

“Emakume biluzia”.
Brontzez 1936.

Irudi erref.:
Panorama 7. Fructuoso Orduna, 25. or.

Madrileko Ramon eta Cajal
Ikastetxerako erliebeak.
Marmolez, 1929.

Irudi erref.: Panorama 7. Fructuoso Orduna, 41. or.

“Guztiz Garbia”.
Marmol zuriz,
1954.

Irudi erref.:
Panorama 7. Fructuoso
Orduna, 33. or.

“Fray Diego Estellakoaren
monumentu egitasmoa”, 1924.

Irudi erref.:
Panorama 7. Fructuoso Orduna, 11. or.

Franko jeneralaren lehen
zaldizko eskultura.

Irudi erref.: Arte Navario 1850-1940.
Panorama, 18, 15. or.

Doinuz eta kontrastez beteriko lengoia berri horien ezaugarri diren brontze txiki hauek, San Telmon, Euskal Artisten Erakusketa batean aurkeztu ziren, formatu handian egiteko maketa gisan, baina egitasmo hauek ez ziren gauzatu. Gerra zibila lehertzean bere borondatez Frantziara erbesteratu zenean Basterretxeak behin betiko utzi zuen eskulturgintza.

7.

■ LABURPENA

Estetika berria, esan liteke, Frantzia eta Alemanian XX. mendearen lehenengo urteetan nagusi izaten hasia zena eta Euskal Herrian, Parisen zenbait denboraz bizi izandako bakarren batzuen aldetik baizik heurganatu ez zena, mendearen hamargarren hamarkadan hasi zela hedatzen.

● ARKITEKTURA

Arkitekturaren alorrean, gaztetasunaren indarrak onartu zuten arrazionalismoa labetik ateratako arkitekto erreberiek, eta ez zen eklektizismoaren aurkako erasoaldi bat eta eraikuntza teknika berrien besterik gabeko onartze bat bakarrik izan, baizik eta zibilizazioaren garapenarekin bat zetorren arte jarduera eta adierazpide bat bezala ere onartua izan zen. **Arrazionalismoa** gizarteko kezka nagusi baten adierazpena izan zen. Hiriarren beharrei erantzuna emanez logikaz aritu nahi zuelako sumatzen zen arrazionalismo bezala, biztanleria izan ere, sarritan langile mailakoa eta kanpotik etorritakoa izanik, hirigintzako behar berriak zekarzkiena baitzen.

Euskal Herrian Le Corbusier-en obren eta ideien eragina handia izan zen, *Vers une architecture* bere liburuan azaldutakoak bereziki, Bizitoki Unitateak deiturikoetan, auzoa dugun herrialdean barrena hainbat lekutan, ageriko errrealitate izaten hasiak zirenak Marsellako Cité Radieuse delakoena, esate baterako.

Erromantizismo arrazionalista dei diezaioketun aldian gaude; iritsiko baita, izan ere, suitzar arkitekto sonatuaren *arrazionalismo basatia*, honek berak “*esanezinezko espazio*” deituriko filosofiak ordezkatuko duen aldia, eta bere Bizitoki Unitateetako *arrazionalismo funtzionalista* Ronchamp Kapera liriko eta espresionistei eta Bruselako (1958) Expo Unibertsaleko Philips pabilioi leku egingo diena.

Baina, oraingoz behintzat, apaingarririk gabeko blokeen biluztasuna da nagusitzen, lefroen eta profilen garbitasuna, hormetako lautun aratza eta espazioetako gehienezko funtzionaltasuna.

Euskal Herrian eraikin eklektiko eta modernistak beren bereizgarri dituzten zenbait arkitektoen bizitza luzeak, aire berritzaileak arnastera behartzen ditu, eta beren azken lanetan arrazionalismoaren eskakizunetara tolesten ikusiko ditugu.

Soiltasunaren irizpidea atseginez onartzen da, arkitektura herrikoien mailan behintzat, hiriko zabaldien handiagotzeak hiri-arkitektura berri bat eskatzen duen unean. Urte haietan,

Sekundino Zuazoren hirietarako egitasmo bikainak baditu Baskoniak. Jada ulertezina gertatzen da, aldi berean, hirigile ez den arkitekto bat.

● ARTE FIGURATIBOAK

Arte figuratiboei dagokienean, euskal artistek XX. mendeko lehen urteetan oraindik San Fernando Eskolatik ekarritako akademikotasunari eusten bazieten, gerrarteko aldi honetan aldaketa erabakigarri bat gertatzen dela esan liteke. Euskal herriko ertilariak abangoardiako arte aldera irekitzen hasiko dira:

- *Mimesi* oinarriak ahuldurik geldituko dira; nahiz eta oraindik edukien adierazpenari lehenetasuna eman: erretratuari, paisaiari, ohi-turei.
- Lehen mailan jarriko da ertilariaren niaren adierazpena, baina alemaniar espresionista garaikideen karrankarik gabe.
- Momentuko zenbait kultur alderdiren eragina nabarituko da. Freud-en teoriak ez dira Herriko giroan orokorrean oraindik ezarriko, baina itxurari zaion leialtasun gehiegizkoari ospea kentzen eta bere “susmoa izaten” uzten duen gizonaren konplexutasun psikologikoaren errealitatea sumatzen da. Zorigaitzoko Lehen Mundu Gerrak Europan Aurrearabidearen kulturarenganako desengainura bultzatzen du, eta arteari inkontziente kolektiboaren iradokizunetara irekitzea zilegi izango zaio.

Baskonian, beste herrialde europarretako esperientzia abangoardistak oraindik orokortu ez badira ere, bere aldakortasun ausartak esperientzia berritzaileenetara eramango zuen Antonio Gezala bezalako kasua, edo postkubista izendapena eman diegun beste kasu batzuk emblematikoak dira. Nahiko izango da Errepublikan iheskor baten urteetako giro libertarioa, Nikolas Lekuona baten eta Jorge Oteiza baten ausardia euskal arte tradizionalaren esparruan indarrean sartzeko.

Gizon bakoitzaren eta ertilari bakoitzaren ni sakonaren askatze hastapen horrekin batera, aldi honetan beste berrikuntza bat ematen da: gizarteari eta izaera soziopolitiko eta ekonomikoa duten gatazkei arreta nagusia eskaintzea.

Hemen, “susmoaren irakasle” izan zen Carlos Marx-ek ere garrantzia hartuko du. “Ez da kontzientzia errealitatea erabakitzen duena, baizik eta errealitateak berak erabakitzen du kontzientzia”. Era jakin batean pentsatzen delako ez da jarduten, baizik eta bizitza inposatzen zaigun moduaren arabera pentsatuz bukatzen dugu.

Oinarri marxista honen kontra, orain arte orokorrean onartu eta sustatutako artea, pentsaera kontserbatzaile baten isla izango zatekeen, botere sozio-politiko eta erlijiosoen inposatua.

Marxismo ortodoxo honen tesiak sentitzea eta adierazteko iritsi gabe, aldi honetan lan-mundua ageri da euskal ertilari batzuen lanetan; hasieran, modu atsegin eta alai batean, lurraren eta bertako biztanleen aurreko ikuspegi idiliko eta etnografikotik bereizten ez dena.

Gero, gizarteko errealitatearen alde mingarria nabariago azaltzen hasiko da Arteta beza-

lako ertilariengan: auzune apaletako paisaia tristea, langileen miseria, gehiegizko lanaren gizatasun eza. Ondorengo aldietan, mugimendu hau deskribapen zaka-rrago, espresionistago eta borrokalariago batean amaituko da.

■ BIBLIOGRAFIA

- ABRIL, Manuel: *Historia del arte en todos los ABRIL, Manuel: Historia del arte en todos los tiempos y pueblos*. Calleja argit. Madril 1925.
- ALVAREZ EMPARANZA, Juan M.: *Origen y evolución de la pintura vasca*. Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala. Donostia 1997.
- ARSUAGA, Miguel, SESE, Luis: *Donostia-San Sebastián. Guía de Arquitectura*. COAVN, Donostia 1996.
- BARAÑANO, K., GZ. De DURANA, J., JUARISTI, J.: *Arte en el País Vasco*. Madril, Alianza, 1987.
- BAZAN DE HUERTA, Moisés: *Moisés de Huerta*. BBK, Bilbo 1992.
- BOHIGAS, Oriol: *Arquitectura Española de la Segunda República*. Bartzelona 1970.
- CALVO SERRALLER, Francisco: *Del futuro al pasado. Vanguardia y tradición en el arte español contemporáneo*. Madril 1988.
- CENICACELAYA, J., ROMAN, A., SALOÑA, J.: *Guía de Arquitectura metropolitana*. Bilbo 2003.
- CIRLOT, Juan Eduardo: *La escultura del siglo XX*. Bartzelona, 1956.
- ENCINA, Juan de la: *La trama del arte vasco*. Bilbo 1919.
- FLORES, Carlos: *Arquitectura española contemporánea*. I. 1880-1950. Madril, Aguilar 1989.
- FLORES KAPEROTXIPI, M.: *Arte Vasco. Pintura, escultura, dibujo y grabado*. Buenos Aires 1954.

- GARCIA DIEZ, José Antonio: *La pintura en Alava*. Gasteiz, Gasteizko Aurrezki Kutxa, 1990.
- GAYA NUÑO, Juan Antonio: *Escultura Española Contemporánea*. Madril 1957.
- GONZALEZ DE DURANA, J.: *Historia social de la pintura vasca. 1876-1936*. Gasteiz 1986.
- GONZALEZ DE DURANA, J.: *Ideologías artísticas en el País Vasco*. Akal, Madril 1984.
- JIMENEZ-BLANCO eta CARRILLO DE ALBORNOZ, M D.: *Arte y Estado en la España del siglo XX*. Madril 1989.
- LLANO GOROSTIZA, Manuel: *Pintura Vasca*. Bilbo 1965.
- MARIN-MEDINA, J.: *La escultura española contemporánea 1800-1978*. Madril 1978.
- MADARIAGA, L.: *Pintores Vascos*. 3 ale. Donostia 1971.
- MARRODAN, Mario Angel: *La escultura vasca*, Bilbo 1980.
- MARRODAN, Mario Angel: *Diccionario de Pintores vascos*. Benamar argit. 1989.
- MAS SERRA, E.: *50 años de arquitectura en Euskadi*. Gasteiz, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Saila, 1990.
- MENDIETA, J.M^o, OLAZABAL, Manuel, SANZ ESQUIDE, J. Angel: *Archivo de Arquitectura en el País Vasco. Años 30*. Arkitekto Euskal-Nafarren Kolegio Ofiziala, Bilbo 1990.

- PIZZA, Antonio: *Guía de la arquitectura del siglo XX. España*. Electa argit., Milan 1997.
- RUBIO, Lilia Maure: *Zuazo*. COAM. Madril 1988.
- URQUIJO, Javier: "Escultura vasca en el siglo XX". *Batik-en*, 61. zk, 1981.
- URRUTIA, Angel: *Arquitectura española contemporánea. Documentos, escritos, testimonios inéditos*. COAM, Madrilgo Unibertsitate Autonomoko Argit., 2002.
- V.V.: *Pintores vascos el las colecciones de las Cajas de Ahorros*. BBK, Kutxa eta Caja Vital, 1993-1996, 8 libk.
- V.V.: *Arte vasca*. Donostia 1982.
- V.V.: *Archivo de arquitectura en el País Vasco. Años 30*. Bilbo 1991.

RIKARDO BASTIDA

"Emiliano Campuzano".

Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

"Loiolako Inazio Santua, zalduna". Azpeitia.

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

Bilbo Bankuko errematean lau-zaldikoa. Madril.

Irudi erref.: La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao, 2, 398. or

19.

EUSKAL ARTEA LURPERATZEA ETA ATZERRIRATZEA

Baileño etxe-orratzak, 1940-1946. Bilbo. Galindez eta Chapa.

Irudi err ef.: Bilbao. Guía de Arquitectura Metropolitana, 62. or.

Aznar Ontzi-lantegiaren eraikina, 1943-48. Bilbo. Galindez eta Chapa.

Irudi err ef.: Bilbao. Guía de Arquitectura Metropolitana, 60. or.

Iberduero eraikina, 1935. Bilbo. Galindez, Smith eta Madariaga.

Irudi err ef.: Bilbao. Guía de Arquitectura Metropolitana, 48. or.

TESTUINGURUA

Gerra zibilaren ondoren, Bigarren Mundu Gerran Italiari eta Alemaniari laguntza eman zien Espainiak bere porrota nahitaezko ikusi zuen arte, «autarkia» deituriko 14 urtetako isolamendu politiko eta ekonomikoa bizi beharra gertatu zitzaion, harik eta 1953an Estatu Batuekin hitzarmena eta Aulki Santuarekin konkordatu bat sinatu zuen arte. Ondoren mugiezintasun politikoaren urte luzeak etorri ziren (1953-1975); nahiz eta ekonomia eta kultura ikuspuntutik nabarmendu behar den Hirurogeiko hamarkadako «aurrerakuntzak» eraldaketa eta hazkunde prozesu azkar bat ekarri zuela, batez ere atzerriko inbertsioei, kanpoko turismoaren etorrerari eta Europako egoera ekonomiko onari esker. Garapen hau aurrez aurre edukitzea komeni da, ikusiko dugunez, Espainia osoko eta bereziki Baskoniako kulturaren eta artearen aurrerabidean hastapenaren testuingurua baitugu berau.

Frankoren diktadurak iraun zuen aldi luzean zehar, mendebaldeko eta mediterraneoko munduarentzat Bigarren Mundu Gerran eta honen ondoren sortu ziren gertakizun historiko garrantzitsuak (juduen holokaustoa eta bonba atomikoaren leherketa) oso ugariak eta garrantzi handikoak dira, eta aparteko abidan gertatuz joan-

go dira. Garrantzia unibertsal handienekoak edo kultura eta arte arloan aparteko oihartzunak dituztela uste ditugunak laburtuz adieraztera mugatuko gara:

- Antzinako koloniek Europako Estatuetan onartutako edo hauek lortutako independentzia.
- Munduko Estatu garrantzitsuenek bonba atomikoak edukitzea.
- Planetarteko espazioa: lehen Sputnik-aren jaurtiketa.
- Bi superpotentzien arteko «gerra hotza».
- Gobernu komunista Txinan.
- ONU-ren sorrera eta eskuarteak, eta Europako Batasunerantz pixkanakako itunak.
- Diktaduren pixkanakako desagerpena mendebaldeko kultura duten herrialdeetan.
- Torturaren gaitzespena Pio XII.aren aldetik, Vatikanoko II. Kontzilioaren ospakizuna (1963-65), eta kontzientzia askatasuna, ekumenismoa eta mundu modernora irekitzeari buruzko bere dekretuak.
- Neokolonialismoa, eta azpigarapenean zeuden herrialdeekin zalantza harreramanak.
- Emigrazioa eta errefuxiatuak.
- Feminismoa.

I.

■ GIRO KULTURAL ETA ARTISTIKOA

Frankoren diktadurarekin eman zitzaion hasera miseria eta kultur geldialdi baten etapari. Gaur egun edozein espainiarri lotsa eman behar dio 1936ko abenduan Kultura eta Irakaskuntza Batzordeak sortutako garbiketa egitaraua irakurtzeak, non hitzaurrean aitortzen zen garbiketa ez zela zigor hutsa, baita prebentzioa ere; eta espainiarrei ziurtatu egiten zitzaion zibilizazioa salbatuko zuen gerraren garaipenaren ondoren ez zirela onartuko, eta are gutxiago babestuko, ez eta diruz lagunduko herri-arimaren pozoitzaile zirenak, mundua izutzen duten bidegabekeria eta hondamendi guztien ardurdun nagusi eta handienak izanik, eta abar.»

Espainia imperialeko kulturaren oinordeko izendatu zuen bere burua frankismoak. Urrezko Mendearen kultura eta arte arloko handitasuna berpiztea zen bere ametsa. Erregimenak pentsamendu katoliko tradizionalaren balioa handiagotu egin zuen; eta kultura eta estetika alorrean, abangoardismoa ezik, berritasun estilistiko guztiak ere gorroto izan zituen. Aldiz, militar izpirituen eta katolikotasun zaharkituenaren goraipamena adierazten zuen guztien alde jokatu zuen. Milaka intelektual eta goi profesionalen behartutako ala borondatezko erbesteratzeak eragin zituen zerebroen galtzeari, Irakaskuntza ofizialeko maila guztietan eman zen arazketa erantsi zitzaion. Irakaskuntza Ertainetako eta Unibertsitateko Zuzendari Orokorrak honela idatzi zuen 1940an: «Irakaskuntza Askearen Erakundeko harri bakar batek ere ez du zutik gelditu behar».

1. Juan Pablo FUSI AIZPURUA: «1939-1989: Cincuenta años de cultura en España». 50 años de arquitectura en Euskadi-n. 1990, 37-64 or.
2. X. CICIRI PELLICER, *La estética del franquismo*. Barcelona, Gili, 1977, 34. or.
3. *Arquitectura española de la Segunda República*. Barcelona 17, 8. or.

Unibertsitateak, Institutuak, Irakasle Eskolak, eta maisu nazionalen saila, bereziki, erbestera-
tze zorrotzaren biktima izan ziren. Liburu eta
aldizkarien argitalpena zorrozki kontrolatua
gelditua zen. Zientzia Ikerkuntzen Kontseilu
Gorenaren fundazioak, ikerkuntza zienti-
fikoaren eta dotrina katolikoaren artean
beharrezko lotura baten itxura hartu zuen.
Unibertsitateko irakasleen izendapena, Orte-
ga eta Unamuno bezalako pentsalarien ideo-
logia, eta heterodoxo bezala estigmatizaturik
zeuden eta hispaniar tradizioarekin bat ez ze-
tozen beste filosofiak, neoeskolastikarekin
ordezkatuak izango ziren eran egiten zen.

Errepublikak sozialista eta ateo baten gain
garaipena lortzeak, Estatu berriari Mendebal-
deko kristau balioak salbatzeko erantzukizuna,
alajaina, emateko eskubidea zuela uste izan zuen
Frankok. Beretzat, uste horrek berekin zekarren
Eliza menpean edukitzea. Horregatik, azkar asko
ahalegindu zen, eta baita gotzain berrien *aur-
kezpenerako pribilegioa* lortu ere Aulki Santua-
ren eskutik. Ondorioz, elizako Hierarkia bat izan
zuen Espainiako Elizak, pentsamolde tradizio-
nal eta kontserbatzaileagatik nabarmendu zena;
Vatikanoko II. Kontzilioan isilik egoteko zuhur-
tasuna bederen izan zuten prelatuak, mundu
modernora irekia zegoen Eliza baten beharren
mailako ezer ez baitzuten esateko.

Gehiengo isil batean baino gehiengo,
egoeraren jabe ez zen gehiengoan oinarritu zen
Franko, geldotasun politikoak menperatuta eta
norberaren bizitza pribatuaren esparruan itxi-
rik zegoen gehiengoan, kiroletan eta, salbues-
pen urri batzuk kenduta, sentiberatasun zahar-
kitu bat sustatzen zuten ikuskizun batzuetarako
zaletasunekin bakarrik animatzen eta alaitzen
zena. Hain zuzen ere, Fusi Aizpurua historia-
lariak idazten duenez, Frankoren erregimene-
ko kultura maila gehiago definitzen zuela ma-
sen kontsumoaren azpi-kulturak kultura ofi-
ziala berak baino, hots, kezka politiko eta
intelektualik gabeko azpi-kultura batek, baina
honen ospeak eta arrakastak «entretanimendu
eta ihesbideen bitartez herriaren gizarteratzea
eta buru-desmobilizazioa» errazten zuela.¹

Kultura artistikoaren alorrean, mundu guz-
tiari «ordena berri bat» sortzen ari zela eraku-
tsi beharrak bultzatu zuen erregimen frankis-
ta, beronen ulertzeko modua guztien eskura
zegoen arte bati pribilegioak ematera: arkitek-
turari.

Diktaduraren lehen urteetan botere ofizia-
laren eskakizunez, arte modernoaren, eta be-
reziki arrazionalismoaren korranteak, aitzakiarik
eta ñabardurarik gabe ukatu egiten
ziren. Agerian azaltzen zen Paristik zetorren
guztiarekiko gaitzespena, eta Italiako eredu-
kiko begikotasuna adierazten zen, non Muso-
liniren ahotsak «Eraiki itzazue gauza handiak!»
durundi egiten zuten.²

Halaz ere, frankismoko historialariek idaz-
ten dute, nahiz eta garun paralisi hau ofizialki
sustatu, ez zutela «basamortu kulturala» era-
batekoa izaterik lortu. Biziraun ahal izateko,
diktadurak aurpegi jasanbera aurkeztu beha-
rra zeukan giro liberal eta independente har-
tako intelektual, idazle eta ertilari haiekin, er-
besteratu gabeko edo Espainiara azkar itzuli
ziren hauetariko batzuk nazioartean ezagunak

baitziren. Honela lortu zen kulturaren halakoxe
jarraipen bat, bederen, nahiko bizirik gordetzea;
eta 60ko hamar kada aldera nabarmen agertu zen
per tsona inkonformista horien lanei esker ezin
izan zuela lor tu frankismoak kultura deusezta-
tzea, eta epe ertainera erregimen politikoaren
aldaketa posible bat suma zitekeela. Bistakoa da
deskribatutako egoerak eta beronen aurrera-
bide makalak eragin bera izan zuela Baskonian
ere. Euskal Herriko artea garapen honen le-
kukotasuna emanez joango da.

2.

■ AUTARKIA ALDIKO ARKITEKTURA

Zoritzarreko gatazka zibila amaitzean, eta
baita lehenago ere, ugari izan ziren Espainian
atzerriera joateko hautatu beharra izan zuten adi-
tuak, ahozko edo idatzitako hitzarekin lan egi-
ten zutenak. Kasu hauetan, frankismoak «pen-
tsamendu bakarraren» legea ezarri zueneko
bortizkeria ankerra kontutan izanez gero,
atzerriatzea, erregimen berriak pertsona hauei
beren filosofia politiko pertsonal eta bar-
nekoagatik, edota beren lanbide jarduerari
emandako zentzuarengatik jarritako zigorra ote
den galde dakioke inork bere buruari. Galdera
hau, Euskal Herrian behintzat, ia ezin kanpo-
ra daiteke ertilari plastikoei buruz, zeren eta,
pinturak edo eskulturak ideia politikoaren az-
piegitura gisa balio izan zuten kasuak ez ziren
ugariak izan. Arkitekto, margolari eta eskul-
turagile euskaldunen artean, iritzi pertsonalak
eta menperatutako bandoko militantzia poli-
tiko hutsa erabakigarriak izan ziren, kartzelatik
edo heriotzatik ihes egiteko zegoen itenbide
bakarra atzerriaren ideia zela agertzeko.

Erbesteratuen artean, arkitekto kopurua
gainerako arte plastikoena baino nabarmen
urriagoa dela ohartu gara. Oriol Bohigas-ek
interesgarri baina beharbada eztabaidagarria
den gogoeta bat egin du, arkitektura moder-
noa hautatzearen eta Errepublikaren eta poli-
tikan ezkerreko jarrera onartzearen artean eman
zitekeen erlazioari buruz. Eta, arrazionalismo
arkitektonikoa uste sakon eta pertsonal bat
bilakatu zitzaizen arkitekto haietan, borondatez-
ko atzerriatzea naturaltasun garbiz eman zela
dioen ondorioa iritsi zen. Aitzitik, Errepu-
blikako urteetan zalantza estilistikoetan ibili
zirenetako askok, euren arrazionalismo aurre-
ratuaren jarrerari eusten ez zuten asmatu edo
ez zioten eutsi nahi izan Errepublikak ezabatu
zenez. Errepublikako abenturari gehien lo-
turik zeudenak izan ziren, desengainatuta edo
porrot eginda, Gerra Zibilaren amaieran atze-
rriera bideratuak sentitu zirenak. Eta hauen ar-
tean bakarrik aurki daitezke, bertakotzat har-
tu zituzten herrialde berrietatik ere, Mugimen-
du Modernoari leial izan zitzaizkionak. Kasu-
rik argiena eta sonatuena, Josep Lluís Sert-en
kasu dugu. Espainian gelditu zirenek utzi egin
zuten ildo hau, eta horrenbestez, Bigarren Erre-
publikaren gauzatze politikoari esker ireki zen
parentesi abangoardista itxi zuten...».³

Euskal arkitektoei buruz ari denean, Gon-
zalez de Duranaren iritzia ezberdina, edo na-
hiago bada, ñabardura gehiago duena da:

Etxebizitzak, 1934-1935. Bilbo.
Jose Luis Lopez Uralde.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de
arquitectura, 104. or.

*Galeako Golf Elkatea, 1962-
1964. Bilbo. Aginaga.*
Irudi erref.: Bilbao. Guía de Arquitectura
Metropolitana, 171. or.

*Etxebizitzak Solokoetxen, 1949-
1955. Bilbo. Aginaga eta Iñiguez.*
Irudi erref.: Bilbao. Guía de Arquitectura
Metropolitana, 118. or.

*Etxebizitza emikina, 1957-
1959. Bilbo. Aginaga eta Iñiguez.*
Irudi erref.: Bilbao. Guía de Arquitectura
Metropolitana, 81. or.

Etxebizitzak, 1968-1971. Bilbo.
Enrike Ginea, Migel Mieg.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de
arquitectura, 105. or.

Etxebizitzak, 1980. Bilbo.
*Ruiz de Ocenda, Usandizaga,
Mieg, Bellido, Esteve, Ginea
eta García Ormaetxea.*
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de
arquitectura, 187. or.

MANUEL GALINDEZ

La Equitativa, 1934. Bilbo.
Irudi err ef.: Arte y artistas vascos de los años 30, 71. or.

Bizkaiko Bankua,
1930-1932. Madril.
Irudi err ef.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 68. or.

La Aurora, 1934-1935. Bilbo.
Irudi err ef.: Arte y artistas vascos
de los años 30, 73. or.

«Arrazionalismoa, proiektuen jarraibidezko jarrera bezala, ez zen ezkerreko pentsaerei loturik egon; aitzitik, edozein kasutan, kontrakoei baikik». ⁴ Zentzu honetan balizko bat planteatu daiteke: ze norabide hartuko ote zukeen gerraostean arkitektura arrazionalistaren buru sutua zen J.M. Aizpuruak bere militantzia falangista zela eta eraila izan ez balitz.

Gerraren aldiaren eta irabazlearen erreazio bortitzak markaturiko ondorengo aldiaren, euskal arkitektoek hartutako jarreraren ezberdintasuna azpimarratzen du Gonzalez de Duranak. Dioenez, gerraren aldiak ere ez omen zuen inolako etenik adierazi. Sona zuten arkitektoek, Smith, Bastida, Garamendi, Ispizua, eta abarrek, eta baita gazteek ere, Galindez, Aginaga, eta abar, eraikuntzaren arrazionaltasun aratz eta nabarmen baten barruan jarraitu zuten euren lana, gerra urteetan behintzat.

Horrela izan zen; baina inork ez dezake ukatu, Francok garaipena lortu zuenean, kultur mentalitatean, arkitekturaren batez ere, gertatu zen errotikako aldaketa bortitza.

Arkitektoen estamentua bihozgabeki garbitzetik eman zitzaion hasiera. 1940ko otsailaren 24ko data zuen Ministerioko Agindu batek 84 arkitekto garbitzen zituen, alajaina (besteak beste 10 ala 12 nafar-euskaldunak), Aginduan bertan espresuki izendatuak izan zirenak, batzuen batzuk beren lanbidean biziarteko gaitasun gabetuak izanez, jarduera publiko nahiz pribaturako, era berean beste batzuk 30 urtez ala denbora gutxiagoan «lanbidearen jarduera publiko nahiz pribaturako guztizko etenaldia lurralde nazional osoan, bere jabegoetan eta babes-lurretan» zigortuak izan ziren. ⁵

Garbiketaren ondoren *ordena eta estilo arkitektoniko berriaren ezarpenaz* etorren, eta bere durundi ofiziala *Revista Nacional de Arquitectura* aldizkari sortu berria izango zen. Deiturak berak jada iritsi nahi zen helburua oroitazten zuen. Estatu osoan zehar hedatu beharreko «estilo nazional» bat ezartzea zen kontua. Horretan zeregin eragile bat jokatu zuten bi euskaldun izan ziren:

- *Pedro Muguruza Otaño*, Arkitekturako Zuzendaritza Orokorretik,
- *Pedro Bidagor Lasarte*, *Hondameneko Eskualdeen Zuzendaritza Orokorren* barruan sartutako Madrilgo berreraikuntzako bulego teknikitik, non bere hirigintzako planteamenduen eskumen eragilea izan zuten.

Beren bizitza salbatu ala beren lanaz bizibidea irabazi ahal izateko ihes egin behar izan zuten arkitektoak ere izan ziren batzuk. Ondoren oroituak ditugu ezagunenak izan ziren kasuak, hara hemen: *Tomas Bilbao*, *Sekundino Zuazo*, *Paulo Zabalo*, *Joan Madariaga*, *Martin Dominguez Esteban*, *Antonio Araluze*, *Jabier Yamos*, eta abar. Urteetan aurrera zihoan *Pedro Guimón*, euskal nazionalista bezala ezaguna zena, bazterturik eta ezinbesteko langabezian gelditu zen.

Kulturaren beste alor batzuetan bezala, frankismo aldiko arkitektura 50eko hamarkadaren azken urteetan egin daitekeen lerro-banatzailerak batek markaturiko bi aldiaren zati daiteke.

40.-50. aldia. Gerraren ondorengo lehen bi hamarkadetan estilo nazionala gailendu zen.

Estilo arrazionalistari aberrigabea izatea egotzi zitzaion; eta Mugimendu Nazionala gogo biziz onartu zuten pentsalariak eta kritikariak arduratu ziren Espainiako garai inperial eta loriatsuetako arkitekto eta arkitekturak goraiatzeaz, utopikotasun atzerakoi baten erudia, izan ere, etorkizunean kokatzen baitzen iraganen baino gehiago, «Austriako arkitekturaren (El Escorial) jartzen zen pentsamendua, eta zenbaitetan gainera, Villanuevaren monumentaltasun bilduagoa onartu ere egiten zen». ⁶

● **KOLOSALISMOA**

Halakoa izan zen ideologia honen inposaketa, non ezinezkoa gertatu zen beronengan itsatsi gabe geratzea, eta eraikuntza arte honetako maisurik ospetsuenetako batzuk euren aurreko estiloa eraldatu beharrean gertatu ziren, erraldoitasun honetara egokituz:

- *Pedro Muguruza* (*Valle de los Caídos*),
- *Luis Gutierrez Soto* (*Aire Ministerioa*),
- *Sekundino Zuazo* (*Ministerio Berriak*),
- *Luis Moya* (*Gijongo Lanbide Unibertsitatea*).

Honi dagokionez, irakasbide handikoa da une hartako *Aireko Ministerioa* (Madril) bezalako eraikuntza enblematiko baten historia; hamar urte beranduago proiektua egin eta bukatu ondoren, bere egilea jada damaturik zegoen eraikuntzaz. ⁷

Antzeko zerbait esan daiteke Luis Moya arkitektoaren *Gijongo Lan Unibertsitate* deigarriari buruz, bere diseinugilea, beronen sustatzaile zen Jose Antonio Girón falangista bezain pozik gelditu ez zeneko obra.

Egia da arkitektura historizista eta anakroniko hura, mintzaira klasizista eta material noblean erabilerarekin eraikuntza ofizialtara mugatzen zela bereziki; pribatuetarako, garrantzi gutxikoetarako edo eskualde edo baserri izaera zuten proiektuetarako aldiz, arrazionaltasunez gabekoa ez zen tipismo folkloriko bat hartuko zelarik. Estimazioa bederen merezi duena da 1943tik aurrera «Suntsituriko Lurraldeak» izenburua zuen estatu mailako erakundearen bitartez *Fernández del Amo* bezalako arkitekto batzuk burutuz joan zirena.

Emaitza, beraz, heterogeneoa da, estilo nazional horretatik urrun dagoena, guztientzako estilo bezala mamitza lortu ez zuena. Hortik datorrena da garai hartan arkitekto gazte deitzen zitzairen haiengan sortu zen nahasmendu orokorra, jarraitu beharreko bidearekiko egoera deseroso batean uzten zituena, geroztik idatzitako **Oroitzapenak** deituriko liburuek aditzera ematen duten bezala.

● **ARRAZIONALISMOAREN BERRESKURATZEA. (50KO AZKEN URTEAK)**

Gure Baskoniari helduz, jada 50. hamarkadan ondo sarturik, Madrilgo *Sindikatuaren Egoitzako* (*Francisco Cabreo* eta *Rafael Aburto* arkitek.) modernotasun neurritsua harrokeriaz erakusten duenean, 30. hamarkadako arrazionalismoa hasiko da berreskuratzen Euskal Herrian, gutxi gora-beherako tonu hibrido batean, edo, nolana ere, ezaugarri bereziak dituen modernismo bat. Gogora dezagun, ezer baino lehen, maisu zaharretako batzuk ez dutela arrazionalismo soilerako itzultzea arbuatzen.

4. J. GONZALEZ DE DURANA: «Medio siglo de arquitectura en Euskadi. Relámpagos en la oscuridad». *50 años de arquitectura en Euskadi*, 70. or.
5. Dokumentu honetako testu hau Joaquín Díaz Langak berrargitaratu zuen *Arquitectura* aldizkarian, 204-205 znb., 1977, 49. or. A. URRUTIAren aljamena, *Arquitectura española contemporánea. Documentos, etc.* (2002), 233-235 or.
6. CICIRI, O.c., 110. or.
7. A. URRUTIA, O.c., 230. or.
8. Jesús M^o SUSPERREGI, (*Galindez buruzkoa*) COAM, 2000.
9. Id., p. (*Galindez eta bere adreilu karabista*).

BITTOR EUSA

Eibarko *Koliseo Zineman* (1947) fatxadako soiltasuna berreskuratuko du, nahiz eta bere barrualdean Deco artearen oroitzapenak gordeko dituen. Dena den, bere kanpoko itxura klasizismo modernoa duena da. Zorionez, sasoi onez zahartu den eraikuntza honek, laster egingo dela dirudien zaharberritzea merezi du.

* * *

Beren tituluak 40. hamarkadan jasoko dituzten arkitektoen artean, Euskal Herrian batzuk badira, Manuel Inazio Galindez, Eugenio Mª Aginaga eta Frantzisko Jabier Saenz de Oiza bezala, *arkitektura historizistatik urrun-zen saiatuko direnak*.

MANUEL INAZIO GALINDEZ

Manuel Inazio Galindez (1892-1980), Rikardo Bastidaren ikaslea eta une hartako sona handiko izenen eragina -Rucabado, Smith, Palacio- bereganatu zuen eklektiko bat izan zen, bere lehenengo lan eta eraikinetan modernismo manierista eta erregionalista alderako joera azaltzen zitzaizkionak:

- Bilboko **familiabakarreko etxebizitzetan**.

Hormigoia teknika onartuz gero, tokian tokiko tradizioen itzalak ezer gutxi zezakeela jakinaren gainean egonik, soiltasun arrazionalistaren hizkera aukeratu zuen argi eta garbi Errepublikako urteetan.

Bere emaitzetan artean aipatzekoak dira:

- **La Equitativa seguru-etxearen eraikina** izan zen, 1934. urtean, bere egitasmorik adierazkorrena, beronen soiltasunarengatik eta izkinako dorrea eta eraikin osoaren paramentu biluziaren arteko aurkakotasuna dela eta, gaur oraindik ere begirada erakartzen duena da.

Honen jarraian itxura ederrean zahartu diren beste lan handi batzuk datoz, esaterako:

- **La Aurora Polar deritzan seguru-etxea** plaza eliptikoan dagoena (1934-35). Galindezek eraikin honetan bolumenen giltzadura bikain bat lortu zuen, alboetako gorputzen fatxada lauak, masa kurbatuen bidez, fatxada nagusiko bloke ahurretan sartuz, horrela multzoaren masa itxura leunduz eta granitozko basamendu berdearen (bi solairu) eta gaineko sei solairu zuriaren artean kontrastea sortuz.

- Gardoki kaleko **Iberdueroren eraikina**, antzeko konposaketa duena da.

Bikaintasun bera dutenak dira:

- **Bailen Dorrea** (1940), oinplano karratua eta garaieraz hamar metro dituen;

- **Banku Hispanoamerikarraren eraikina**, Galtzara Nagusian dagoena;

- itsasadarretik gertu dagoen **Aznar ontzi-lantegiaren eraikina**, oihartzun eklektikoak sumatzen bazaizkio ere, adreiluaren erabilera egoki askoa duena,⁸

- Galtzara Nagusiko 56ko **etxebizitzaren eraikina** (1954-57), inolako apainketarik gabea da eta ertz biribilduak, konposaketa polita duena adreiluaren erabileraren kontrastean itxituren, terrazan eta zuruturiko hainbat alderen zuritasunarekin jokatuz;

- Elkano kaleko Galindezen **etxebizitza multzoa** (1958), **Felix Iniguez Onzoñorekin** elkarlanean gauzatua, adreilu prentsaturaz egotako fatxada dotore bat duena.

- Solokoetxeke udal **langileen etxebizitzak**.

Galindezek zentzu estetiko handia izan zuen fatxadak aurkezterakoan, adreilu karabista gorria eusten maisutasuna erabiliz, ingurunean ber taktotze zentzu fin batez halako itxitura kromatikoen bitartez balkoi zuri eta toldodunak irekita, argia eta eguzkia bilatuz.⁹

EUGENIO AGINAGA

Orain berriki desagertua izatea da Eugenio Aginaga (1910-2002) donostiar arkitekto berezi honen bizitza eta obra berritzeko aukera emango digun monografia bat eskaintzeko arrazoia, bere lan nagusiak duten datagatik, gerraosteko belaunaldian erosoago kokaturik dagoena.

Bere lehenengo lana Gutierrez Sotorekin egina zuen, eta bai modernitateko aurrelarien ahaidetasunez (J.M. Aizpuruaren lehengusua baitzen eta Txurrukaren koinatua) nahiz bere belaunaldikoan (1934.ean titulatu zen) joera berekoa izateagatik arrazionalismo aldera jo beharra zeukan. Baina berea ez zen errotikako arrazionalismo bat izan. Bere obraren iruzkingileek ez dute beraganako goraiamenik ezkututzen modernismoaren aurrean jarrera fundamentalistetan ez erortzeko nolako askatasunez jokatu zuen ikusita. Inoiz bazekien bere bezeroarekiko betebeharez eklektikotasunez janzten.

Bere lanen artean aipagarrienak:

- **Sollube etxea** (Ategorrieta 53, Donostia), berezia eta harridura eragiten duen lan bat da, familia ugari batentzat antolaturikoa. Urte horietan arrunt ziren gainerako etxeetatik hainbat alderdigatik bereizten da: estalkia makurra duela eta isurialde bakarrekoa, etxebizitzaren antolaketa eta eraikinaren bolumena; honek barruko antolaketa alboetako fatxadatan adierazten du, fatxada nagusia berriz lau solairutan banatzen da balkoi eta terrazan mailaketa mugatu ederean.

- **Galeako Golf Elkarte**a (Getxo) (1963-64), non argi agertzen baita Aginagak bazekiela egoki iruditzen zitzaionean ingeles estiloko forma motak hartzen.

* * *

Arkitekturako arrazionalismoa modu berean agertu zen arabar lurraldean.

J. L. LÓPEZ DE URALDE

Gasteizen honakoak diseinatu zituen:

- **Goya gasolindegia** (Florida Parkean)

- eta San Antonio kaleko **39. zk-ko eraikuntza**.

ENRIKE GINEA

Berak hauek diseinatu zituen:

- hiru kaletara begira dagoen **etxebizitza multzo** eder bat, Florida Ibiltokian 1-3 (1968-71)

- eta **kristalezitutako fatxada multzo** bat Dato kaleko 11.ean, **Migel Mieg**-en lankidetzarekin egina.

JESUS GUINEA

San Antonio kaleko etxebizitza, 1937-1939. Gasteiz.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 96. or.

San Antonio kaleko etxea. Gasteiz.
Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 79. or.

EUGENIO DE AGINAGA

Sollube etxea, 1935-1936. Donostia.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 25 eta 26 or.

JOSE LUIS LÓPEZ URALDE

Goya gasolindegia, 1935. Gasteiz.

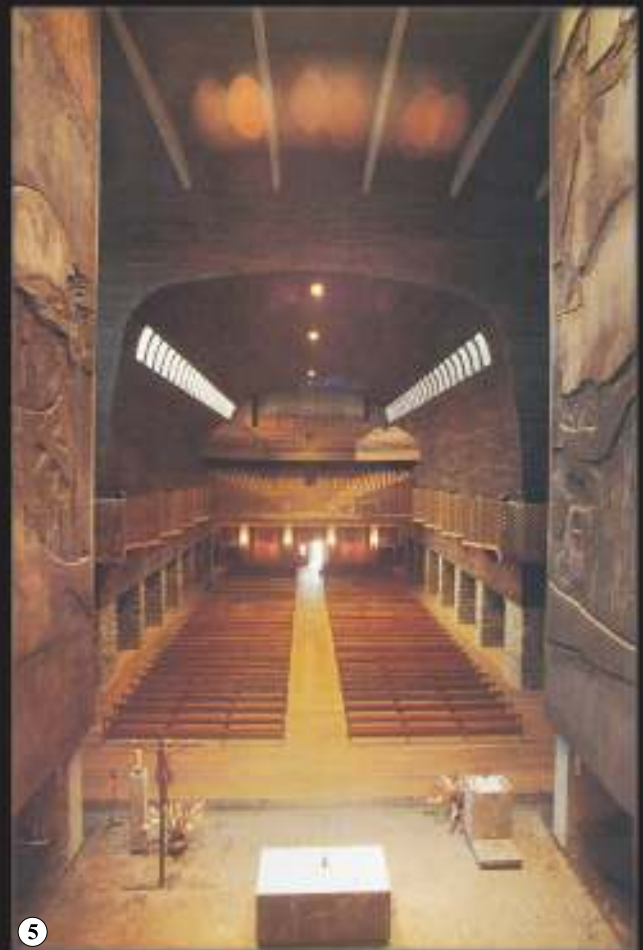
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 115. or.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 90. or.

1 eta 2.- Arantzazuko basilikaren aurretiko eta atzetiko ikuspegia. 3.- Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 1988.
4 eta 5.- Arantzazuko Santutegiko basilikaren barruko ikuspegia. Oñati (G).

Irudi erref.: Álava en sus manos 4, 204.or.

Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 119.or

Aingeruen elizako barnualdea, kanpoaldea eta oinplanoa, 1960. Jabier Carvajal eta Jose M. García Paredes.

Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 119.or

Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 118.or.

Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 118.or.

Koroapenaren Elizako barrualdea, kanpoaldea eta oinplanoa, 1960. Migel Fisac.

Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura, 118.or

Paulo Zabalo donostiarraren -Lezako Sendategia (1935)- eta Joan Madariaga bilbotarraren obrak, erbeste luze bat jasan zutenen taldean gogoratu beharko dira.

FRANTZISKO JABIER SAENZ OIZA

Proiektugile eta eraikitzaile bezala egindako ibilbide luze eta oparoagatik merezi du *Frantzisko Jabier Saenz Oizak (1918-2000)*, orain tsu zendu denak, bere izena azpimarratzea. Kasedan (Nafarroan) jaioa zen, eta USAra (1948-49) bidaiatu ahal izan zuen San Fernando Arte Ederretako beka bati esker.

Arantzazuko Basilika. Laster gaintu zituen Saenz de Oizak historikotasunak *Arantzazuko basilika berrian*, garai hartako elizako hierarkiaren akademia zaletasunaren kontinuitateari loturiko kontzientziaz aldabak izan zena.¹⁰

Madrilen kokapena harturik, Euskal Herrikan burutuko ditu bere obrak Saenz de Oizak, arrazionalismo ortodoxotik baino espresionismotik gertuago dagoen bide batek, eta bizitasun lazgarri zamaturiko organizazio aldera eginez.

- **Dorre Zuriak** (1960-1968). Hauetan, adibidez, bere teilatu-lorategian natura biltzerakoan eta ikusten den hormigoien erabilerrari originaltasun iradokitzaile baten formak emanerakoan Le Corbusier-engandik urrunduko da Oiza. Beranduago, mendearen azken hamarkadetan, kortenezko altxairuaren erabilerrari formazko originaltasun berbera ematen jakingo du.

Baskoniatik kanpo, bidezkoa den mirespen orokor bat irabazi du Saenz de Oizak (berari buruzko bibliografia gure garaiko arkitekto espainiarren artean ugarienetako bat da) hauek bezalako punta-puntako lanengatik:

- Madrilgo **BBVA-ren Eraikina**,
 - **Santanderko Jaialdiarako Jauregia**.
- Euskal Herrian ere, honakoak zor zaizkio:
- **familiabakarreko etxebizitza bat** Duranan (Araba).¹¹

● 60. HAMARKADAKO ELIZA MODERNOAK

Arantzazuko Basilikak adierazi zuen modernotasunerako irekitasun neurritsuak, euskal apaizterian nahi zen tradizioarekiko leialtasunak zaharkitutako ikusmoldeen haustea erraztu zuen arkitektura erlijiosoan. Baina, Euskal Herrian 60. hamarkada hasi aurretik eraiki ziren eliza moderno batzuen egileak ez ziren euskal arkitektoak izan.

Aingeruen Santa Maria. Gasteizen Jabier Carvajal eta Jose Mª Gartzia Paredesek eraiki zuten *Aingeruen Santa Maria* Parrokia (1958). Libre zegoen lurzoruari egokitzeak iradoki zuen eliza-barnearen oinplano triangeluarra. Honi, beste angeluzuzeneko eliza-barne bat erantsi zitzaion, estua eta luzea, sakramentuaren aldea, aitorlekuak eta bataiatagia bere baitan hartzen dituen. Adreiluz eraikitako hormak eta zurezko sabaia metalezko egitura baten gainean ezarritik daude, beltzez margoturik eta bistan gertzen direlarik.

Andre Mariaren Koroapena. Garaitu horretan bertan, Migel Fisac-ek arabar hiriburuan bertan *Andre Mariaren Koroapena* eliza (1958-59) eraikiko du, zeinetan berak **horma dinamiko** deiturikoa erabiliko duen: baoak dituen horma baten aurrean absidearen saihetsean dauden bao ikusezinetatik datorren zehar-argiz argizatzen den horma itsu baten arteko kontrastea. Elizaren arauetako beti irekirik den Migel Fisac-ek aurrera egingo du garapenean, bere eginahal espresionistak utziz eta Vatikanoko II. Kontzilioaren irizpideen araberako sakratutasunaren oroitzapena bilatuz.

Hiru urogeigaren hamarkadan, irudimen sortzailez jantzirik dauden eta gizarte kontzientzia bizi batez betetako komisio-emaileen eskakizunei erantzuteko beharraz jabetzen diren arkitektoen belaunaldi bat agertuko da: Luis Peña Gantxegi, Joan Daniel Fullaondo, Rufino Basañez, Jesus Rafael Basterretxea, Felix Iníñez Onzoño, eta abar. Beraien zeregina XX. mendearen azken laurdenean garatuko da, batez ere; eta honetaz hurrengo atalean arduratuko gara.

3.

■ EUSKAL ARTEAREN IRTEERA HANDIA

Atalaren hasieran esan dugun bezala, gerra zibila lehertzean erbestera behar izan zuten erlilariek asko izan ziren. Horretara bultzatzen zituen beldurra, Errepublikak eskaintzen zuen adierazpen askatasunezko giro hartan ondo ezagunak ziren beraien ideia politikoei eragindakoa izaten zen, beren obra artistikoen aldatzeak eta esanahiak baino gehiago.

Erbesteratuaren artean ugariago ziren artista figuratiboak arkitektoak baino. Askorentzat, herrialdeetik irteera ber tan gelditu ziren batzuek jasan behar izan zuten zori tristea ekiditeko modu bat zen. Bestalde, atsoz gisako bihurtu da askorentzat ez zela atzerriratzerik izan, *herrikeri urrutiratzeak* baizik; Hispanoamerikako zenbait herrialdeetan izan zuten harrera ona erabakigarria izan baitzen herrialde hauek egoera eroso bat gozatzeko. Dena den, anitz izan ziren iraupen laburreko atzerriratzeak izan zuten erlilariek, bai Euskal Herriarekin familia lotura oso bizirik sentitzen zituztelako, baita erregimen frankistaren lege drakoniarrak lasaitu zirenean, beraien lurrean euren lan-bizitza berreskuratzeko itxaropena beren baitan zutelako ere. Aberrira ustekabeko urreratze alderaketako bisitaldien baten bidez eta behin betiko itzultzea erabaki aurretik, bertako giroa eta eguratsa arnagarri zirenean esperientziarekin itzulera hasi zutenak ere izan ziren, Noeren usoak bezala erbesteratzearen ontzi salbatzailea betirako utziz.

Mugimendu koreografikoak

Hemen, atzerriratu behar izan zuten euskal musikariek hitz egitea ez badagokigu ere, musika arteak eta bere behin behineko eszenografiak erlilaria plastikoei izan zuen lotura dela eta, ezin utziko dugu aipatu gabe 36. urtean Euskal Herriko musika jardueran, eta batez ere folklore alderdian, gertatu zen kultur haustura.

Mugimendu koreografiko bikain bat garatu zen mendear en lehen herenean, eta bereziki Errepublikaren urteetan. Herri askotan dantza taldeak sortu ziren. Segundo Olaetako balet alderdia garatzen zuen talde bat sortu zuen Gernikan, eta arrakastaz jardun zuten Euskal Herriko hainbat tokitan. **Elai-Alai** izenez bataiatu rik gelditu zen taldea 1931an Lekeition emandako ekitaldi baten ondoren.

Saski-Naski izeneko beste taldea, Donostian sortu zen. Bere lehen ikuskizunak Bigarren Euskal Astean, 1928ko udan, izan ziren. Gero, Paristik itzuli bat egin, eta Hirugarren Euskal Astean jardun zuen 1929an.

Bilbon eratutako **Oldargi** taldeak, elkarrizketak onartzen zituen bere koadro eszenikoe-tan. Hauetan, apaintzaile gisa lagundu zuten Gezala, Ginea, Uzelai, Losada eta Renteria margolariak. Bilbon egindako ekitaldi batzuen ondoren, taldea Madril eta Parisera igaro zen. Euskal kulturaren zabalkunde giro honen gainera bota zuen erauntsia, ertilari plastiko askoren lanari loturik zegoen horren gainera, hain zuzen ere, «aberriaren batasun sakratuaren» aurkako eraso bezala uler daitekeen guztiarekin bukatzea helburua zuen erregimenak.

Frankismo garaian atzerriratzea behartutako euskal artistek izan zuten zorteari buruzko ibilaldi panoramiko batek halako patu aldaerak eskaintzen ditu, non ezinbestekoa den antolamendu batekin azaltzea, zergatien eta arrazoen aniztasuna, protagonisten adina, beraien erbesteak iraun duen denbora eta beraien gaitasun sortzaileari eusteko izan zituzten erraztasunak kontutan hartuta. Modu honetan, zenbait taldetan zati genezake.

● 1936A BAINO LEHENAGO ATZERIAN BIZI ZIRENAK

Ez ziren gutxi izan zorigaiztoko data honetan atzerriko lurretan zebiltzanak, eta gerrak eta gerraosteak aberri-rako itzuleraz pentsatzea galarazi ziotenak.

ANJEL CABANAS OTEIZA

Anjel Cabanas Oteiza (-1964) buhame izen-goitia egiazki irabazi zuen margolari gipuzkoarra zen, hispanoamerikar herrialdeetara 20 bidaiara baino gehiago egina baitzen, batez ere Buenos Airesera 20. hamarkada inguruan bere oihalak erakustera, beti ere salmentetan arrakasta lortuz.

Jose Artetxek egin eta «La Voz de España» zeritzonak (1948ko urriaren 27an) argitaratu zuen elkarrizketa batean, Amerikako lurretan jada 20 erakusketa eginak zituela adierazi zuen, «beti salmentetan arrakasta lortuz, han euskal giroko margolanen zale amorratuak baitira».

NIKOLAS MUJIKA

Badirudi Cabanasen arrakasta izan zela *Nikolas Mujika (1887-1948)* beronen erdua imitatzerantz bultzatu zuena: Euskal Herriko paisaiak margotu, Atlantikoa zeharkatu eta beti emaitza onak lortu. Madrilgo Erakusketa Nazionalan parte hartu zen 1926an eta 1932an, honelako lanekin:

- *Udazkeneko eguzkia,*
- *Gipuzkoa* eta
- *Errezil.*

Baina, bai berak eta baita Cabanas Oteizak ere, beraien erakusketarik bikainenak amerikar lurretan egin zituzten, modu honetara beraien lurretik urrun bizi ziren euskaldunen bihotzak alaituz. Horregatik, –dio Flores Kaperotxipik– egunen batean bi paisajista hauen ekoizpenaren zatirik handiena bildu nahiko bagenu, Amerikako errepublika ia guztiak igaro beharko genituzke.

JOSE BENITO BIKANDI

Jose Benito Bikandi (1896-1958) ondarrutar hau, gure beste ertilari ibiltarietako bat da, lur arrotzetan barrena ibili zale eta herrimin etengabekoz beterik bizitzea laket zaien euskaldun horietako bat. Artista goiztiarra izan zen. Paristik igaroa zen 14 urterekin; Bilbon erakusketa bat antolatu zioten 16rekin eta Arte eta Lanbideen Eskolan sartzeko aukera izan zuen margogintza eta zeramika espezialitatean. Euskal Artisten Elkartearen sartu eta bere erakusketekin arrakastak lortuko ditu.

Bizkaiko Foru Aldundiak lau urtetarako pentsio bat emango dio 1920an, Madril, Paris, Erroma eta Europako beste lurralde batzuetara bidaiatu eta bertan ikasteko aukera emango diona. Argentinan bizi ziren bere senideek errepublika hartara deituko diote, eta bertara joango da (1925), han kokatu, bertan argentinaz nazionalitate hartu, eta bertan burutuko duena izango da bere obra ia guztia.

Buenos Airesko Witcomb aretoan erakutsiko du 1926an. Parisen Pako Durriorekin ikasi zuen zeramikaren artea irakatsiko du; eta ostera erakusketa egingo du karguak eta sariak lortuz. Bikandi, izango da ziurrenik –Kaperotxipiren arabera– euskal kolonia hain ugaria den hegoamerikar herrialde hartako euskal ertilaririk ezagunena.

Bikandik euskal artisten Erakusketa batean parte hartu zuen 1943an Montevideon. Erbeste-teko Eusko Jaurlaritzaren Ordezkaritzaren ideia izan zen. Bikandik euskal artisten lanik esanguratsuenak biltzea lortu zuen; hauetariko asko Argentinan bizi ziren, baina Euskal Herri-rik ere askok bidali zituen beren lanak.

Atlantikoaren alde honetan apenas ezagutzen den Bikandi. Baina bidaiara batzuk egin zituen Espainiara bere lanen erakusketak egiteko. Madrilgo bigarren Bienal Hispanoamerikarrean hainbat oihala izan zituen erakusgai:

- *Zezenen entzierroa,*
- *Arrantzuntzia,* eta
- *Zuberoako Maskarada.*

Berriro bidaiatu zuen Espainia eta Frantziara 1953an, eta hurrengo urtean Buenos Airesen Bigarren Saria irabazi zuen bere *Lezoko Santokristoarekin.*

Bere bigarren aberri hartan hil zen 1958an.

Arrantzaleen portu ezagun batean jaioa zen, eta bere gaiak itsasoaren eta arrainen, Ondarroako kaiaren eta auzuneetan arrantzale jendeak dituen herriaren inguruan dabilta.

ANJEL CABANAS OTEIZA

“Baserria”.

Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

“Artzaina”.

Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

“Obiturazko eszena bat Euskal Herrian”.

Irudi erref.: Un siglo de arte, 23. or.

“Abeslariak”.

Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

“Amona”.

Irudi erref.: Adquisiciones del patrimonio artístico Kutxa, 7. or.

10. Ikus *Ecclesia-n* (1955eko uztailak 16), Aita Santuaren Arte Sakro Batzordeak sinaturiko Vatikanotik datorren agiria, non imajinagintzako proiektuak egitea galarazi eta burututako arkitekturari kritika gogor bat egiten zitzaion.

11. Saenz Olza XX. mendeko arkitekto nafar-euskalduna da, bibliografia luzeenetako bat duena.

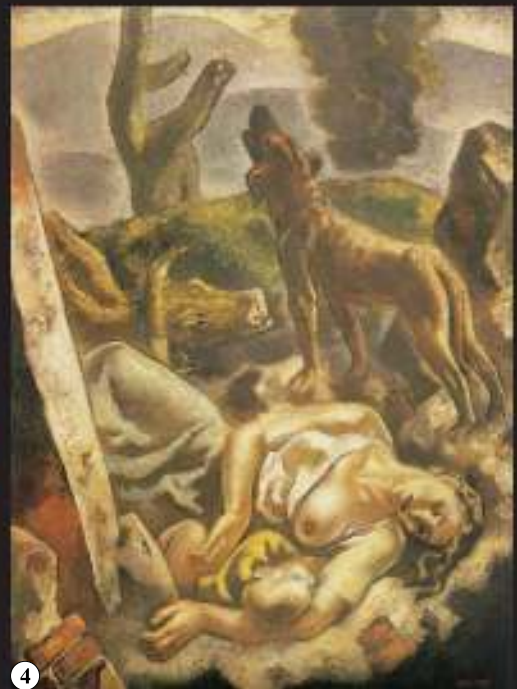
1

2

3

4

1.- "Gerrako triptikoa" 1937 obraren erdiko oihala. 2.- "Frontea". "Gerrako triptikoa" 1937, 1. oihala.
 3.- "Herri baten hustuketa", 1937-1938. 4.- "Erretagoardia". 1937 gerrako triptikoa", 3. oihala.
 5.- "Euskal erromeria". 6.- "Erromeria ikurrinarekin". 7.- "Euskal erromeria".

5

6

7

1.- "Amonatxoaren ipuina". Kaperotxipi. 2.- "Amona". Kaperotxipi. 3.- "Lagarde arkitektod", 1929. Kaperotxipi. 4, 5 eta 6.- "Diana ebiztaria" lanaren xehetasuna. Aranoa. 7.- Bizkaiko Foru Aldundiko Aranoaren horma-margolana. 8.- "Aiako harriak". Bienabe Artia. 9.- "Bidasoako paisaia", 1949. Bienabe Artia. 10.- "Ostiral Santua Hondarribian", 1960. Bienabe Artia.

4

5

6

7

8

9

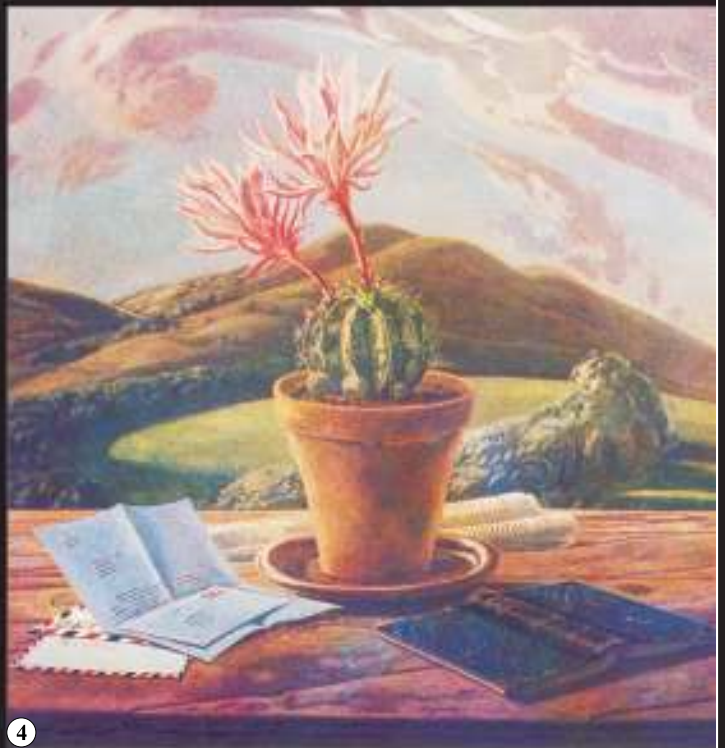
10

1.- "Bermeoko horma-margolana". 2.- "Martin arrantzalea duen paisaia". 3.- "Bodegoia". 4.- "Bodegoia".
5.- "Conversation piece cum tiffin". 6.- "Salís anderea Remelluriren paisaia atzean dueld".

3

4

5

6

JOAN ARANOA

“Andra Mari”.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, ho y y mañana 2, 284. or.

“Azken afaria”, 1956.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, ho y y mañana 2, 284. or.

“Jesusi gurutzera jarri diotenekoa”.

“Jesusiek Jerusalemko emakumeak kontsolatu zituenekoa”.

“Jesus lehenengo aldiz enri zenekoa”.

“Jesusiek bere Ama Txiti Santua aurkitu zuenekoa”.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, ho y y mañana 2, 288 eta 289. or.

“Jesus bigarrenez erori zenekoa”.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, ho y y mañana 2, 289. or.

Margolari bezala, bere ausardia eta pertsonalismoagatik Zuloagaren ikasle dirudi Bikandik. Joan Encinak «margolari zakar» bezala izendatzen zuen 1925ean, eta zakarkeria horrek bizitza guztian zehar lagunduko zion.¹² Bere paleta beroa da, bere marrazkia bikaina, zakarra eta ez da batere fina; bere pintzelada oso askea, laburra eta azkarra, inpresionismoaren oinordeko; bere koloreak *fauvisten* eta espresionisten oroiterazleak dira, halako modez, non bere konposaketetan hain analitikoak izan ez balitz, Van Gogh-en ondorengo zuzena emango lukeen.

JORGE OTEIZA

Jorge Oteiza eskulturagileaz eta bere bizitza luzean zehar Baskonian garatu zuen lanaz geroago hitz egin beharko dugu. Hemen, Frankoren Altxamendua baino urtebete lehena goeratik irurterara joan zela gogoratzea interesatzen zaigu. Bere lanetako batzuk Buenos Aires eta Santiago de Chilen erakutsi zituen, eta aldi batez irakaskuntzan aritu zen Argentinako hiriburuan.

Handik Kolonbiara igaro zen (1942) zeramikaren irakaskuntza ofiziala antolatzeko. Bogotan idatzi zuen *Gerraosteko arte berriari buruz Amerikako ertilariei idatzitako karta* sonatua («Revista de la Universidad de Popayán»), eta hitzaldiak emango ditu.

Quitara igaroko da, eta *Eстетика Objektiboari* buruzko Txosten bat eta bere *Estatua megalitikoari buruzko ikerketa Amerikan* izeneko aldarrikatuko du Kultur Etxean.

Trujillon (Peru), zeramika ikastaro bat emango du Ingeniaritza eskolan, eta *Arte berri baten sorrerari buruzko* beste bat Unibertsitatean.

Udako ikastaroak emango ditu Liman eta eskulturagile, margolari eta arkitektoekin «Espacio» esperimentazio taldea sortuko du.

Buenos Airesera itzuliko da 1948an, eta *Cabalgata* aldizkarian eskultura berriari buruzko bere ideiak argitaratuko ditu. Urte bereko abuztuan behin betirako itzuliko da Euskal Herrira.

● ITZULI EZ ZIRENAK

Hemen, atzerritik garaiz eta beren lanbidea berreskuratzeko ahalmenarekin etorri ez ziren euskal ertilari haietaz arituko gara. Batzuk, beraien bizitza berreraikitzeaz pentsatzeko betarik eman gabe heriotzak eraman zituen; besteak, diktadurak irauten zuen bitartean ez itzultzeko erabakia hartua zuten; azkenik, beste batzuk herrialde hartzaileetan kokatzeko zortea izan zuten, zorioneko adierazpenarekin esaten den bezala, hauen abegikortasunarengatik atzerria, urrutiko herri bihurtu baitzen.

MARTIN DOMINGEZ

Arkitektoen artean, Madrilgo *Zahara Kafetegia*ren diseinuan Zuazoren lankide izan eta Le Corbusier-ekin harremanak izan zituen Martin Domingez, 1940ko otsailaren 24an Ministroaren Agindu batek izendaturik «garbitutako» bat izan zen, «bere lanbide jardueran erabateko etenaldia, publikoa nahiz pribatua lurralde nazional osoan, bere jabegoetan eta babes-lurretan».¹³ Bere egunak Kuban eta AEBtan erbesteraturik amaitu zituen.

TOMAS BILBAO

Tomas Bilbao (1890-1954), 20. hamarkadan Bilboko auzoetan *herriaren etxebizitzaren enaikuntzagatik* nabarmendu zen.

Lehen eraikin horietan *Deco Artearekiko* sentibera azaldu zen, eta estilo honetan diseinatu zituen:

- *Bizkaiko Labe Garaien pabilioia Bartzelonako Erakusketanako* (1929).
- Bere *Solokoetxe*ko *etxebizitzetan*, irizpide gutiz arrazionalista baten aldera garatu zen Gropius-ek «*sentimenduzko dardara*» izendapenarekin iraindu zituen adabaki apaingarriak kendu nahi zituenez. Berak, «moral modu bat, etika bat» bezala barneratu zuen arrazionalismoa.

Tomas Bilbao, *Acción Nacionalista Vasca* alderdiaren sortzailetako bat izan zen, eta 1931ko hauteskundeen ondoren, Bilboko Alkateorde. Politikan, noblezia handi bat, nazionalismo neurritsu bat eta iraultzairen aurkako sozialismo bat erakutsiz sartu zen. Negrín-en Gobernuako Ministro izendatua izan zen 36ko zurrumbilo politikoak arrastan hartuta, Irujo ordezkatzuz. Frantziara igaro zen, Donibane Lohitzunera ANVren lerroetan berarekin militante izan zen Rikardo Arruerekin iritsi zen. Frantziako inbaditzaile alemanetatik ihesi, Mexikora joango zen (1942), eta bertan lan dezente egin zuen, zoritxarrez hauei buruzko inolako dokumentaziorik gelditu ez bada ere. Eusko Jaurlaritzako Kultura Batzordeko kide izan zen Mexikon, eta bertan hil zen 1954an, moral mailan pertsona oso noblea, profesionalki oso jantzia eta modernitatera irekitako sentiberatasuna zuen pertsona baten oroitzapena utzita.¹⁴

LEON BARRENETXEA

Sekula itzuli ezin, edo nahi izan ez zuten euskal ertilarien artean dago lehen ere hitz egin dugun Leon Barrenetxea eskulturagilea ere. Emakume frantses batekin ezkonduarik Parisen kokatu zen, eta lekualdaketa honen ondorioz bere lanbidea utzi egin zuen. Bere Madrilgo etxe eta estudioan lapurreta bat egin zioten, bertan zeukan guztia eramanez. 1947an hil zen. Handik urte askoren ondoren, bere semeak aitaren lanen eta beronek merezi izan zituen kritikei buruzko txosten bat gordetzen zuen Parisen.

AURELIO ARTETA

Euskal ertilariirik garrantzitsuenak, bere egunak atzerrian amaitu zituen Aurelio Arteta izan zen zalantzarik gabe. Lehen ere aipatua dugu zein obra garrantzitsu burutu zuen bere lurrean 36a baino lehenago. Gerra bizitu zenean, Valentziara joan zen Arteta; eta handik Frantzia aldera igaroko zen; eta triptiko moduan asmatu zituen hiru oihalak margotu zituen Miarritzen (lehenago aipaturikoak), ertilaria gerraren trauma izugarria jasaten ari den egunetan bertan burutuko zituenak:

- *gudariaren heriotza* armak eskuan dituela,
- *larri zauritu eta hildako amatasuna*, bularrean haurtxoa duela, zeruan makina txikitzaileak burrunban dabiltean bitartean; halako ankerkeria baten aurrean ulu dagian zakur bat kezuka ageri da. Den-dena margo arre eta gris batetan barrendurik,

- atzerriratzearen banaketa, ihesi doazen itsasontziak, agurraren besarkada, azkeneko musua emateko gora jasotako hauartzaroa, inola ere ulergarria ez den banaketari zaion izu eta minaz hunkituriko nerabetasuna.

Artetak Mexikora egin zuen ihes, eta bertan hil zen errepideko istripu zorigaiztoko batean. Indalezio Prietok berri nekrologiko bat eskaini zion 1940ko azaroaren 12an. Bertan, euskal margolariaren obra «mexikarra» laburbiltzen zuen, errepikatzea merezi duten hitz batzuekin:

«Artetak Mexikon hiru oihal handi margotu zituen euskaldun jator-jatorrak: erromeria mendian, eskusoinua eta panderoaz alaiturik; *aurreskua* –milaka urteko dantza, erdi gerrakoa, erdi adeitsua– herriko pertsonaia adierazgarrienak izaera egokiz marrazteko balio izan diolarik, hala nola, *txistularia*, alkatea, apaiza eta mikeletea, *aurreskularia* eta honek bere arintasanaren omena eskaintzen dion neska. Inor ez litzateke gauza izango, jatorriz misterioan galtzeraino urrutiratzen den arraza berezi honen arimako distirak, halako zehaztasun harrigarri oihalera eramateko. Baina Artetak Mexikon margotu dituen margolanen artean gorenekoa, Carlos Prietoren emazte eta seme-alaben erretratua da dudarik gabe. Artetak Mexikon liluratu nahi zuen. Amelia Solorzano de Cardenas anderearen erretratua bukatzea espero zuen. *Panadixa da gero* –zioen– *ni margolarien herrialde honetara etorri izana margotzera*».

JULIAN TELLAETXE

Aurreko orrietan hitz egin dugu Julian Tellaetxe margolari bergararren lanari buruz; margotzen hasi zenetik, erabilitako gaiengatik eta bere estiloengatik ezagun egin zen burutu zuen lana. Bere 52 urteren heldutasun betean zegoen, eta Euskal Pizkundeko bere erakusketen bidez, Aitzol eta euskal Nazionalismoko ingurune kulturalekin harremanak erraztuak zituen, Altxamendu militarrek ustekabea harapatu zuenean. Armada Gipuzkoara gerturatu zenean Euskadi utzi behar izan zuen. Parisen, Eusko Jaurlearitzako Kultura Ministerioak frantses hiriburuko Luxenburgoko Museoa zeuden Bilboko Museoko koadroen zainketa agindu zion Uzelairekin batera. Erraza izango zitzaion Parisera ohitzea, emakume frantses batekin ezkondurik baitzegoen.

Manuel de la Sotak, *Eresoinka* taldearen ekitaldietako ardura artistiko batzuk bere esku utzi zizkion.

- *Brankak* estanparako dekoratuak margotu zituen, egitarauetan *Depenak* izenburuarekin agertzen direnak, zeinak, Azkueren aburuz, «talka ekiditearren, txalupa baten brankara datorrenari zuzenduriko oihuak» adierazi nahi duena.

Frantzia alemaniarren armadak hartu zenean, Perura joatea erabakiko du Tellaetxe, hantxe bizi baitzen bere seme bat. Ez zen erosoia eta alai izan Tellaetxeren bizitza Liman. Zorionez, Peruko bankarien lehendakari zen Orbegozo jaun baten babesa aurkitu zuen. Berak nahi bezala bizi eta margotu ahal izateko, norbaitek Cuzcoar pinturaren Eraberritzaile izendapena lortu zion, Bilbon ikasitako teknika zuen hau. Peruko aldi horretako bere

margolanei dagokienez (paisaiak, erretratuak), ahalegintzen zen Parisera bidaltzen. Liman itas txokoak eta erretratuak margotzen jarraitu zuen, nahiz eta hauen kalitatea, agidanean, bere aurreko margolanen mailara iritsi ez. Bera hil zenean, Parisen gordeak ziren oraindik ere berrogeiren bat koadro. Bere zaintzan gelditu ziren lan hauek, ertiliararen familiari itzultzen ahalegindu zen Erbesteko Euskal Gobernuak.

JOSE LEON KRUZALEGI

Jose Leon Kruzalegi (1895-1969), bizkaitar hau ez da Tellaetxe bezain ezaguna. Mundakan jaioa eta Ingalaterran hezia izan zen, lehen marrazki irakaspenak Liverpool-eko Institutu Katolikoan jasoz. Bere ikasketak Bilbon eta Madrilen osatzeko bere aberrira itzuliko da. Hiribilduan, dagoeneko aipatu dugun eta 1933an talde erakusketa bat antolatu zuen erakundea, *Arte-Batasuna* deituriko taldea sortu zuen beste artista gazte batzuekin

Kruzalegi, amerikar lurretara egindako lekualdaketak bere bizitza egiazki emankor bihurtu zuen zenbait ertiliarren adibidea da. Madrilen Telefonika Konpainian lanpostu bat lortu zuen, eta bertan harrapatuko du ustekabea gerra zibilaren leherketak. Bilbora itzultzen saiatuko da, baina azkenik Frantziatik erbesterako bidea hautatuko du bere emazte eta seme-alabekin. Argentinako Errepublikan kokatuko da eta bertan euskal artearen aldeko kultur ekintza garrantzitsuak hedatuko ditu. Buenos Aires eta Mexikoko EUSKO DEIA egunkariaren, GERNIKA aldizkariaren eta beste euskal argitaraldi batzuen laguntzaile izan zen. Buenos Aires-tik Frantziara arrazoi artistikoengatik abiatu, Parisen aldi bat igaro, eta Argentinara itzuli zen euskal artea sustatzen jarraitzeko.

Hizlari bikaina izan zen, entretengarri eta azkarra, eta entzuleriak atsegin handiz entzuten zuen. Arte kritikari eta literatura idazle bezala, interesa piztu zuen, eta literatura eta arte maitaleek oso irakurria izan zen. Lan ugari argitaratu zituen, Argentina eta Mexikoko euskal aldizkarietan bereziki. Nazioko talde erakusketetan eta erakusketa pertsonaletan parte hartu zuen. Eta arrakasta handia lortu zuen 1950ean Buenos Airesko Riel Galeriako paisaia euskaroen erakusketan. 1952an, *Laurak Bat* Euskal Zentroaren Sorreraren 75. urteurrena zela eta, erakusketa bikain bat antolatu zuen bertan euskal margogintzako izenik ospetsuenak biltzea lortuz. Berak eman zion hasiera hitzaldi interesgarri batekin.

JOAN ARANO

Aberrirako itzulian hainbat bidaiara egin izanagatik, atzerritaruriko taldeko bezala har daitekeen beste ertilari bat dugu *Joan Aranoa (1901-1973)*. Bilbon jaioa zen eta Arte eta Lanbideen Eskolako ikasle izana, bere lanik onenak inspiratu zizkion fede erlijioso sako-eko egitasunez bizi izan zuen. Parisen eta Italian osatu zuen bere prestakuntza. Esperientzia hauetatik, Cezannen planoen bidezko sendotasun eta bolumetriren aldera, eta pertsonaietan halako idealizatzeko joeraren lehentasunezko gustu bat geldituko zaio.

Bere lehen lanak Euskal Artisten Elkartearen jarri zituen erakusgai; eta laster elizetan eta hauetatik kanpo horma-pinturen eskariak iris-

JON ZABALO "TXIKI"

"Mendiak".

Irudi erref.: Xabierxo, 35. or.

"Irakurtzea beharra da".

Irudi erref.: Xabierxo, 10. or.

"Negua".

Irudi erref.: Xabierxo, 73. or.

"Hondartzan".

Irudi erref.: Xabierxo, 73. or.

"Entzumena".

Irudi erref.: Xabierxo, 15. or.

12. Rosana GOIKOETXEA eta Edorta KORTADI, *José Benito Blandi*. TV. 295. znb., Bilbo, Kutxa 1999.

13. Arazketa honen idatzia eta zerrenda *Arquitectura-n ikus daiteke*. 204-205 znb., 43-49 or.

14. A. ONAINDIA, *Hombre de paz en la guerra*. Ekin Argit., Buenos Aires 1973; K. BARAÑANO eta J. GONZALEZ DE DURANA, «El racionalismo arquitectónico en Bilbao». *Muga-n*, 25. znb.

BIENABE ARTIA

“Uralde erreka”, 1953.

Irudi erref.: Biblioteca: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Bienabe Artia, 309. or.

“Prozesioa Nafarroan”, 1950.

Irudi erref.: Biblioteca: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Bienabe Artia, 331. or.

“Otoitza”, 1970.

Irudi erref.: Biblioteca: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Bienabe Artia, 327. or.

“Tuntuna Zumardian Hondarribia”, 1970.

Irudi erref.: Biblioteca: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Bienabe Artia, 340. or.

“Nire emaztea”, 1970.

Irudi erref.: Biblioteca: Pintores y Escultores vascos de ayer, hoy y mañana. Bienabe Artia, 311. or.

“Arrantzatik itzuli”.

Irudi erref.: Historia de la Literatura española 4, 286. or.

teko adinako ospea lortu zuen. Gerra zibilak Madrilen harrapatu zuen, Sekundino Zuazo arkitektoak Errekoletto Frontoianen eta Ministerio Berrien horma-pinturetako fresko margolanak eskatuak zizkionean.

Badirudi Zuazagoitiarekin zuen adiskidantza ekidin zuela FAIko anarkista talde batek fusilatua izatea. Bartzelonatik Frantziara igaro (1936 irailean), eta bere familiarekin Baionan elkartzea lortu zuen. Donibane Lohitzunen aurkitu zuen Sekundino Zuazori **erretratu bat** egingo zion (gaur egun New Yorken den erretratu). Frantzian margotzen jarraitu zuen, eta Parisen jarri zuen erakusgai bere laugarren **Gurutze Bidea** (Garzia-Urtiaga Bilduma, Mexiko).

Parisen, zenbait erretratu margotu eta Jacques Maritain filosofoaren erretraturako zirriborroak egingo ditu.

Bertan biziko da mundu gerrak beste bizileku batzuk bilatzera behartzen duen bitartean. Behin baino gehiagotan Espainian sartuko da eta hainbat obra egitea lortuko, hauen artean **Aurora Polar-erako apainketa**, oihalean egina urrezko hondoaren gainean (Bilbo).

Azkenik, Argentinara joatea erabakiko du. Bidaian Elias Urkullo ezagutuko du, laguntza eraginkorra emango dion gizon dirudun eta eskuzabala. Beroni buruzko eskerronezko oroitzapena gordeko du Aranoak, eta baita bere atzerri berrian lagunduko dion Jose Antonio Lauburu jesuita ezagunarena ere. Argentinan bizitokia harturik, Buenos Airesen jarriko ditu erakusgai, eta baita Montevideon ere, **Gurutze Bideko** bere geldialdi zenbait (1943).

Aranoaren margolanen bilakaera nabarmen azaltzen da. Gaztaroko *Cezanne-tar etapa* hartatik, *aldi manierista* bat azpimarra daiteke, non irudiek astuntasuna galdu eta hotz eta hil samarrak diren tonu gutxi batzuetan murriztuko duen bere paleta, apur bat malenkoniatsuak diren bere gaietara ukitu berdingabea emango dielarik; gerora *aldi sintetiko eta ausartago* baterantz joko du, ia liriko dena, desagertu egingo dira bolumenak eta marrazketari emango dio lehenetasuna, espresionista dei daitekeen mintzaera batetan tonu kontraste biziak bilatuz.

Krisialdi batetaz hitz egingo du ertilariak, aldi horretan margolari bezala igaro zuen horretaz. Bere **bosgarren Gurutze Bidearen** aldia da, gerora sakabanatu egingo zenarena (gaur egun Madrilen dago zati bat, Bilbon beste bat). Hiri askotan erakutsi zituen bere margolanak. Sail honek nolako sentipena sortu zion kontatzen du Flores Kaperotxipik bere *Euskal Artean*, Buenos Airesko Witcomb galerian erakutsi zuten eta **Denak Bat-ek** antolaturiko Mar de Platako Kasinoan egin zen beste erakusketan.

Aranoak Argentinako hiriburu ikaragarri hartatik ihes egingo du eta Olivos-en kokatuko, Buenos Airesko aldirietako herrian. Larriki gaixotuko da 1948an. Bere **bosgarren Gurutze Bidea** New York-era eramana izango da. Bilbo eta Bermeora itzuliko da 1951an; Ertzilla Dorrean itxi, eta bere lanetako batzuk erakutsiko ditu:

- *bodegoiak*,
- *amatasunak*,
- *Andra-Mariak*.

Gure iritziz, euskal pinturaren maisu handi bezala sagaritzen duten obra zoragarriak

dira. Orduetik, behin baino gehiagotan igaroko du Atlantikoa leku ezberdinetan antolatzen dizkieten erakusketen atzetik, 1973an bere Olivos-ko bizilekuan (Argentina) hil zen arte.

MAURIZIO FLORES KAPEROTXIPÍ

Itzultzeko aukera izan, baina «diktadorea bizi zen artean» itzuli nahi izan ez zuen artista bat zen XX. mendeko euskal pinturaren kronikari ezagun –kronikari eta historialari oso atsegingarria gainera– izan zen *Maurizio Flores Kaperotxipi (1901-1997)*. Errepublikan urteetan euskal prentsan argitaratzen zituen artikuluek gain, Kaperotxipiri bi liburu zor zaizkio -Margolari euskaldunak eta ez-euskaldunak, eta *Euskal Artean*, Buenos Airesko EKINEk argitaratuak.

Zarautzen jaioa zen, eta Villahermosako Dukeen pentsio laguntzak Madrilen Lopez Mezquitarekin luzez ikasteko aukera eman zion. Parisen ere bizitu zen aldi batez Montes Iturriozekin batera, eta Olasagasti eta Cabanas Erauskinekin berriz, Italiara joango zen. Gerora, bere lurraldera itzulirik, Ertulari Berrien Erakusketetan bat bestearen atzetik irabaziko ditu sariak. Erakusketak egiten eta lanak saltzen hasiko da. Salmenta baten emaitzari esker Buenos Aires eta Mexikora bidaiatuko du, bere koadroak ezagutzera eman eta arrakasta handia lortuz. Euskal Herrira itzuli eta Elgetan ezarriko du bere estudioa. Han harrapatuko du ustekabea gerra zibilak: bere estudio-lantegia, bere liburu eta koadroekin batera, bonbek deseginda utziko diote.

Santandertik barrena egin zuen ihes Espainiatik, eta Argentinan kokatu zen azkenik; hemen bazituen lagun eta pertsona euskaldunak, berari gustatzen zitzaion bezala erretratatzeko. Buenos Airesen erakutsi zuen berriro, **Gure Etxeako** aretoan, buenosaiestar kritikaren laudorio handienaz inguraturik. Mendozan hiru urteko egonaldia ondoan, Mar de Platan kokatuko da ia behin betirako izateko. Bere estudioa Erakusketara Areto bihurtuko du, eta bere ilusio guztia bertan ezarriko duen negozio horrek, urte batzuetan margotzea galarazi ere egingo dio.

Folklorikoa izan zen beti Kaperotxipiren margolana: paisaiak eta gizaseme euskaldunak, ikusteko atseginak eta gozoak. «Bizia margotu nahi dut –esan ohi zuen–, ez zait penak margotzea gustatzen». Margotu nahi zuen *bizitza* hori jendearen bizia izan ohi zen beti: gizonak, emakumeak, haurrak eta Euskal Herriko paisaiak. Historiografia modernoak Kaperotxipi «etnografo» eta «kostunbrista» bezala sailkatu du. Egia da, Zuloaga eta Artetarengan, esate baterako, eurena bezala jotzen den unibertsaltasuna ez duela lortu; baina postu duin bat merezi du gure margogintzaren historian. Bere teknika akabatuagatik, bere marrazketa gaitasunagatik eta bere kromatismo alaiagatik euskal fisionomiaren goreneko margolaria da, eta Atlantikoaz harantzago, euskal lurreko balio jatorren enbaxadore handi bezala estimatu behar dugu.

Kaperotxipi hemen koka daiteke, «itzuli ez ziren» ertilarien taldean alegia, izan ere, frankismoa amaiturik Zarautza etorri zenean, jada hila zegoen arterako.

Gaztelania hizkuntza ezaguna eta erabilia zela eta, gerra baino askoz lehenagotik he-

goamerikar herrialdeetan euskal zentro eta elkarrekin kulturalak bazirela eta, gehiengoaren exodoa batez ere herrialde horietara bideratzea ekarri zuen. Badira, hala ere, Estatu Batuetarako euskal inmigrazio kasuak. Hau izan zen Manuel Marina Barredo margolariaren kasua, eta arrazoi honetxengatik da ia ezezaguna bera jaiotzen lurrean.

MANUEL MARINA BARREDO

Manuel Marina Barredo (1915-1990) Bilbon jaiotzen baina aita-ama arabarrak zituen. Boluntario ibili zen gerra zibilaren lehen egunetatik, eta infanteriako kapitain gisa borrokatu zuen Frankoren armadaren aurka. Bizkaiko frontea erori ondoren, atzera-egite horretan jarraitu zuen Santander eta Asturias aldera azken *porrota* iritsi arte. Bilboko matrikula zuen itsasontzi txiki bat ohostu zuen kostan burkide sozialista bat lagun zuela, eta Frantziako itsasertzara iritsi ahal izan zuen. 1939ko abuztuaren II. Mundu Gerra hastear zela, Atlantikoa zeharkatzeari ekin zion. Ordutik, eleberririk baterako prest leudekeen abentura multzo bat da Marinaren bizitza. Eman genuen berauen berri prentsan duela urte batzuk (*Diario Vasco*, 1992ko martxoaren 17an) eta ez ditugu berriro kontatuko, zeren eta hemen, Venezuela, Santo Domingo, Eskoziak, Guatemala, Mexiko eta azkenik, Estatu Batuetara bidaiatu ondoren eta lanbide oso ezberdinetan jardun ondoren, Marinak margogintzarako bere zaletasuna eta gaitasuna aurkitu zuela interesatzen baitzaigu. Bere familiarekin Kaliforniako Santa Barbaran kokaturik, abentura berri eta sutsu bati ekingo dio.

Marinaren artearen barruan arreta erakartzen duen lehenengo gauza, originaltasuna da. Haurtzaroko oroitzapenei, euskal paisaiei eta erlijioari buruzko behin et aberriko gai multzo baten inguruan, bere pinturaren ezaugarri iraunkorrek izango dira kontraste kromatikoak, espazio guztia irudiz betetzera eramango duen *horror vacui* antzeko bat, bere pertsonaien aurrez aurrekotan obsesioa eta bere marrazkiaren espresionismoa.

Bere lehen aldiko erakusketa baten aurrean, bizantziar mosaikoen, persiar tapizen eta Erdi Aroko beirateen eraginez hitz egiten dute kritikariek. Zalantzarik gabe, Erdi Aroko miniatura ezagutzen duenak, Beato hispaniarrak bereziki, Marinaren koadro hauen aitatasun sekretua leporatzen die; etengabeko aurrez aurre batean dauden irudimenezko mamuz beteriko koadroak, balizko gerra atomiko batekiko obsesiozko izu bat nabaritzen zaien lanak. Picassoren eraginik gabekoa ez den espresionismo batekin heltzen die Marinak gai erlijiosoei; eta *Gurutze Bideari*, bereziki.

Ia beti modu harrigarri izuragabetu eta luzatzen zituen bere irudiak, bereziki buru eta eskuak, bere begi aurrean edo bere izpirituan zuen errealitatearen zentzu mistikoa bilatuz. «Artistak ukitzen duen guztiak –idatzi zuen bere *Egunerokoan*– magia izan behar du».

Madrilgo Antonio Machado galeriak gai ezberdin ugari (erlijiozkoak, euskal paisaiak, eguneroko eszenak) Marinaren koadroen sail zabal bat jarri zuen erakusgai 1973ko otsailean, ikuslegoari zurrara sortu zion eta lan haiek mundu anker honentzat senidetatsun mezu bat zirela esatera bultzatu zuten kritikari bat.

Marina Barredo galdutako aberriaren nostalgiaz hil zen. Bere *Egunerokoan* Bilboko bere haurtzaroko oroipenak ekartzen zituen gogorra. «Laster 74 urte beteko ditut, eta ez naiz sekula itzuliko nire lurrera. Horregatik, nire margolanak, irudikeria erraldoi baten antzera, nire Herri maitearen oroitzapenak dira».

JON ZABALO, TXIKI

Ezbairik gabe, badira erbestea ahanzturaren zigor bilakatu zitzaizen beste ertilari xume batzuk ere. Adibidetzat har dezakegu *Jon Zabalo (1892-1948)* marrazkilarik bikaina, bere garaian Txiki izengoitiz oso ezaguna izan zena, horrela izenpetu baitzituen kartel ugari, marrazkiak eta hainbat argitalpen, eta XX. mendeko hirugarren eta laugarren hamarkadetako euskal aldizkariaren orriak ilustratzeko egin zituen karikatidak.

Kubismo sintetikoak eta deco arteak apur bat ukitua izanik, Txikik inongo beste marrazkilarik baino hobeto menderatu zituen lerroaren ezkutukiak eta beronen adierazpeneko indarra. Bere trazu, zuzen nahiz oker, garbi eta jarraituetatik grazia eta adierazkor tasuna sortzen ziren.

Bere marrazkiekin euskararen propaganda-gile handi bat izan zen. Jakina, diktadurarekin Londresera atzerriatu beharra izan zuen. Bertan hil zen 1948an.

• GARAIZ ITZULI AHAL IZAN ZUTENAK

Hauteriko batzuetaz aurreko orrietan hitz egin dugu beraien obraren zati bat zoritxarreko Altxamendua baino lehen burutu zutelako. Gure iritziz, euskal arkitektoen gremioan, ez dira hiru edo lau baino gehiago hemen aipamen bat merezi dutenak. Ugariagoak dira gutxi gora-behera luzea izan zen erbestean euren arteari esker bizi izan ziren euskal margolariak.

SEKUNDINO ZUZAZO

Arkitekto bikain hau, 300 bat proiekturen egilea dugu, ia denak Baskoniatik kanpo:

- *Errekoletoen Frontoia*,

- Madrilgo *Ministerio Berriak*, eta abar.

«Garbitu» beharreko arkitektoen zerrendan sartu ondoren, erregimen frankistak hiru urtetarako Kanariar Irlatera bidali zuen konfinaturik. Madrilgo bere obra *Muguruzak* jarraitu zuen aginpidean zen ideologiaren arabera.

JOAN MADARIAGA

Joan Madariaga (1901-) Bilbotar arkitekto hau, Errepublikako urteetan honakookin egin zuen ezagun:

- Bilboko Udalak sustaturiko *babestutako etxebizitzaren proiektuekin*.

Bere eraikina arrazionalista joera batean kokatzekoa da, eta honen norabidea ekonomia, funtzionaltasuna eta higieanean txertatzen da.

Jose Antonio Agirre euskal lehendakariaren koinatua zen, eta hori nahikoa arrazoi baten 36ko uztailan Frantziara presa handiz ihes egin behar izateko. Madariaga, arkitekto izateaz gain, marrazkilaria ona ere bazen. Bilboko Arte eta Lanbideen Eskolan ikasi zuen, erretratuen alorrean ezohiko gaitasuna azalduz. Ezaugarri hauek, Frantziako Gobernuak marrazkilaria gisa bizitza irabaztera Tarbes-eko

JOSE ULIBARRENA

“Pirinioetako Zentauroak”. Ollo (N).
Irudi erref.: Sahats ar txiboak.

“Sarasateren omenez”, 1976.
Irudi erref.: 75 años de pintura y escultura en Navarra. 1921-1966, 60. or.

“Gumersindo Lizarrakoa”, 1961.
Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 60, 325. or.

“Olazarán Lizarrakoa”, 1961.
Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 60, 325. or.

“Felipe Murieta”, 1961.
Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 60, 324. or.

“Zesar Borgia”. Viana (N).
Irudi erref.: Enciclopedia Navarra XI alea-361.

Karmengo Anabirjinaren irudia.
Santurtzi (B).

Irudi err cf.: Itसाना 6, 158. or

Luis Beltran Santua. Izen bereko
Santu honen tenpluko Aldare
Nagusia. Bilba Joan Guraia.

Irudi err cf.: Pintores y escultores vascos
de ayer, hoy y mañana 22, 102. or.

lantegi batetara bidaltzeko balio izan zioten. Gero, Buenos Airesen lur hartzeko asmoz untziratu egin zen. Baina Mexikora iritsitakoan, han gelditzeko konbentzitu zuten bere lagunak. Azteken hiriburuan, Arkitektura eskolako Zuzendariak bere bulegoan onartu zuen eta harekin egin zuen lan.

Cardenas lehendakariak profesional erbesterratu hauei Espainian eskuratutako ikasketa eta tituluak baliozkotzea erabaki zuenez, Madariagak lana aurkitu eta etxebizitzan eraikuntzan jardun ahal izan zuen.

Aberrirako bere itzulera etapaka egin zen. Lehenengo Iparraldera gerturatu zen. Donibane Lohitzunen hiru urtez bizi izan zen Espainia frankistan bizileku aske bat bermatu zain. «Eskuineko inor ez zuela hil» egiaztatzeraharturik, Euskal Herrira itzuli zen 1955ean, 18 urteko erbestaldi baten ondoren.

Ondorengo urteetan, bere lanbidea berreskuratu ahal izan zuen eta honakoak eraiki:

- *etxebizitza multzoak* Algortan,
- Degremont-entzat *bulego eraikinak* Sondikan,
- *familiabakarreko etxeak* Getxon eta Bakion, ausardia modernoa zen mintzaira batean: solairu bikoitza, bi isurialdetako estalkia, teilategal handiak, harri, beira, bistako hormigoia eta metal egiturazko itxiturak.

PAULO ZABALO

Paulo Zabalo (1891-1961) arkitektoa arteetarako gaitasun bikainak zituen gizon bat zen: marrazkilaria, margolaria, musikaria eta arkitektoa; segituan atxiki zitzaion *korronte arrazionalistari*.

Lezako Sendategia. Gerra aurreko bere lanetatik, *Lezan* (Araña) dagoen **Tuberkulosiaren Aurkako Sendategiak**, urte beteko denbora errekor batean erabat zementu indartuan eraikia den honek, azpimarratzea merezi du. Funtzionaltasun handikoa da, ospitale berrien eta medikuntza zientzia modernoaren eskakizunei erantzuten diena. Gainera, egitura soil eta moderno baten adibidea eskaintzen du, multzoa lerroan jarririk eta zatiketa eskematiko bat jarraituz: susperraldirako zelula independenteak, eta guztientzako egongelak topaketa uneetarako. Esan daiteke, eraiki eta 60 urte geroago ere gordetzen duela bere edertasuna eta funtzionaltasuna.

Donostia Frankoren gudarostearen boterepean erortzean, Zabalok desagertu egin behar izan zuen. Mutrikun gorde zen, eta gero Pasaian. Handik, Baztango usoen igarobidetik, muga igaro eta bertan urte betez biziko den Uztaritzera iristea lortuko du polizia frankistak Donostiako hiriburuan bilatzen duen bitartean. Paulo Zabalok Txilera emigratuko du 1938an bere emazte eta lau seme-alabekin. Txilen bere arkitektura ikasketak baliozkotu behar izan zioten eta lurralde hartan berezkoa den arkitektura antisismikoarekin osatu. Hauetan aritu zen:

- txalet eraikuntzan eta horien salmentan,
- *Eskolapioen eliza* ere eraiki zuen, eta baita beste parroki elizaren bat ere.

Euskal Herriarekiko sentitzen zuen miragaindiezinak, bere familiarekin itzultzera behartu zuen 1948ko urrian. Aberriera itzulirik, Zabalok ezin izan zuen nahi zuena egin, ahal

zuena baizik. 1940ko «garbiketa» zerrenda famatuan zegoen, eta –jakina– mendekurako izpirituak oroimen ona du. Ardura handiz ahalegindu ziren elementu ofizialak garrantzi handiko egitasmorik eta desiragarri izan zitekeenik ez ziezaioten eskaini edo eskuetan jarri. Uzten ziotena onartu besterik ez zuen izan:

- bi solairuetako *txaletak*,
- *Lekaipe Josefisten eliza*,
- *Hendaiaiko eliza*, bere kanpai-horma bereziarekin,
- *Askizuko eliza*,
- Urnietako *Santa Leokadiaren ermita*,
- *Añorgako parrokia*, eta abar.

* * *

Margolariei dagokienez, azkar itzuli ahal izan zutenak ere baziren, Asentsio Martiarena donostiarra eta aurreko atal batean bere obra aipatu dugun Antonio Gezala bilbotarra esaterako.

JOSE MARI UZELAI

Batzuentzat exodoa abentura luze eta nekettsua izan zen, baina atzeritik, artean aparteko obraren bat egiteko, garaiz itzultzea erraztu zien egoerak. Hauen artean kontatu behar dugu *Jose Mari Uzelai (1903-1979)*, zeinari zahartzaroan, bere obraren doktoretza tesi arduratsu bat eskaini zitzaion.¹⁵ Bermeon jaio zen, 20 urte zituela Parisera joan eta han Aranoa eta Jenaro Urrutiarekin egokitu zen. Bere lurraldera itzultita, azkar sortuko zuen bere-berea zuen estiloa. Uzelai, bere inguruan ikusten duen horretan sakonera sartuko da, baina argazkietako erreallismoa gaintuz, eguneroko gauzak biltzen ditueneko giro magikoaren bidez.

Gaztaroko urte horietakoa da:

- *Bermeoko batzokirako* 1933an burutuko duen **konposaketa galanta**: 34 metro karratu dituen 16 panel elkarturen gainean, arrantza-leherri heroikoaren eguneroko bizimodua adieraziko zuen; Ertzilla Dorretxeren hormak edertuz amaituko zuen multzo eder honek, gorabehera askoren ondoren.

Gerra zibila hastean, Agirre lehendakariak Uzelairi deituko dio Arte Ederren, Artxiboan eta Liburutegien Zuzendaritza Orokorren ardura bere esku uzteko. Lehenengo neurria, gure ondare historiko eta artistikoa salbatzea da.¹⁶

Aldi berean, *Milizianoen Umezurtz Etxea* horma-pinturekin apaintzeko ideia sustatuko du Uzelai, eta hainbat artistek (Landeta, J. Arrue, Tellaetxe, eta abar) frankisten inbasioarekin desagertuak izango diren alegiak edo ipuinak margotuko dituzte bertan.

EAE-ren eta partikularren esku utzia izan zen Uzelairen obra pertsonala –42 koadro inguru–, ohostu egingo dizkiote erregimen berria ezartzean.

Ordezkariz izendatua izango da 1937ko apirilean Parisko Arte eta Tekniken Nazioarteko Erakusketako Euskadiko pabiloiraiko, Picassok bere *Gernika* erakutsiko duen horretan, eta Uzelai euskal artearen lagin eder bat bilduko du: 48 margolariren oihalak, 8 eskulturekin batera eta arte herrikoien adierazle duinak. Gero, Manuel de la Sotarekin batera, euskal kultura Europako hiriburu garrantzitsuetara eramango duen ERE-SOINKA musika eta dantza taldea sustatuko du.

15. K. BARAÑANO, *Ucelay/Uzelai*, Aurrezki Kutxa Bizkaitarra, 1981.

16. Horrela salbatu ziren Ziortzako Kolegio-elizako artxiboa, Urkijo kondearen liburutegia Markinan eta Elgetakoa deitzen den triptikoa; Kexaako hilobi ballotsuak ere babestu zituen, eta artistikoa zen oro paketeetan bildu eta Bilboko Uribitarte kaiko gordailu frankora eramane zituen.

17. *Bienabe Artia*. Donostia, Kutxa 1901; ikus baita ere Julián MARTINEZ RUIZ, *Vida y carácter de la obra del pintor Bernardino Bienabe Artia (1899)*. Donostia 1982.

Londresen kokatuko da bere emaztearekin 1938an, eta bertan egingo ditu:

- gerora nazien hegazkinetako bonbek txikituko dituen leku publikoetako apainketak,
- 1974an urperatua izango den *Caronia transatlantikoa apaintzeko margolanak*.

Uzelairen arrakastak hamabi urte iraungo du. Busturian dagoen Txirapozu bere oinetxera itzuliko da 1949an:

- Margotu eta Bilbon eta Madrilen erakusketak emango ditu kritikaren arrakasta bereganatuz.
- Bere **Zuberoako Dantzak** Veneziako erakusketak batera eramango dute eta handik, ia oharkabean igaroko da.

Oso berezia da Uzelairen margogintza. Ez zuten liluratu Parisko abangoardiek. Egunerokotasun guztia ukitzen duen errealismo poetiko eta magiko horri leial izaten jarraitu zitzaion: mahaiak, aulkiak, mahai-zapiak, begonien lore-ontzia, tigraeren larrua eta bere etxea apaintzen duten mimosak, Gernikako paisaia,... bere pintzelek, hala nahitako estilizazioen eta tonalitate bitxi bidez, den-dena argiaren girotze irreal eta ia ametsezko batera eramaten dute.

BERNARDINO BIENABE ARTIA

Bernardino Bienabe Artiaren (1899-1967) bizitza oso luzea izan zen, neketsua eta abenturaz josia. Irunen jaioa zen, Julio Etxandia eskulturagileak zuzentzen zuen Akademian bereganatu zuen marrazkigintza, eta San Fernando Arte Ederretako Eskolan egin zituen ikasketak. Bere bizitzako aldi hartatik ekarritako oihal batzuk jarri zituen erakusgai Euskal Ikaskuntzaren III. Biltzarrean (Gernika) eta 1923an Gipuzkoako Artista Berrien Lehiaketako Lehen Saria irabazi zuen.

Hamarkada hartan bere margolanak erakutsiz jarraituko du, ertilari gazte guztiak bezala, Pariserako beharrezko «erromesaldia» eginiz.

Hondarribian omenaldi bat jaso eta handik gutxira, gerra zibila lehertuko da eta bere abentura hasi. Frantziara ihes egingo du, eta Kataluniara sartuko da bere obra ezagutzera eman asmoz. Parisera abiatu behar izan zuen 1939an, eta han, Eusko Jaurilaritzaren laguntzarekin bere margolanen erakusketa bat antolatuko du uztailean, **Apokalipsiaren** gaiaren inguruan, eta bertako hasiera ekitaldira Agirre lehendakaria joango da.

Urte horretan bertan, urte batzuetan biziko den Txilerantz abiatuko da, lanak erakusgai jarriko ditu eta jatetxe ezagun baten horma-pinturak egiteko eskatuko diote. Argentinara igaro, ezkondu eta lanean jarraitzen du. Mar del Platako Udaberriko Aretoan atzerritarrentzako Lehen Saria irabaziko du bere **Euskaldunak** koadroarekin.

Bolibara pasako da, herrialde honetan Santa Cruz-eko Arte Ederren Akademiak Marrazki eta Margogintzaren Katedra bat eskaintzen baitio; baina handik denbora gutxira aldaketa politiko batek Txilera itzultzera behartuko du.

Euskal Herrira itzulita, hurrenez hurren Hondarribia, Aranaz, Bera Bidasoa, Irun eta azkenik Etxalarren (Nafarroa) kokatuko da. Beti euskal lurraren inguruko gai berberak lan-

duz jarraituko du, omenaldiak bata bestearen jarraian jasoz; azkena Gipuzkoako Kutzaren eskutik izan zen, ertilariaren heriotza zela eta Bienaberen 50 margolan bildu zituenean, bere margogintzari buruzko F. Jabier Zubiaurren ikerketa on batekin.¹⁷

Bienabe Artia *formari dagokionez neoinpresionista* bezala sailkatu behar da, eta *edukiari dagokionez kostunbrista* bezala. Paisaiak eta euskal gizasemeak margotzen ditu batez ere. Baina Hegoamerikan eman zuen eman zuen garaiko margolanetatik, gizaseme indigenak ere gordeko dira.

Parisko urteetatik marrazketa eta planokako eraikuntza arin bat gailentzen zaien erretratu batzuk ere gorde dira, berak begiratu zituen koadro kubistek erantsi zioten nahigabeko eragina, zalantzarik gabe; baina, «artearen Mekan» azkeneko berritasunak baino gehiago Inpresionismoko kromatismoeak, argiek eta pintzelkadek sorgortzen dute, eta bere bizialdi osorako markatuko.

Euskal margolari honen estiloa ez zen bere bizitza luze osoan zehar apenas aldatu. Normalean margotzen dituen pertsonaia eta gauzak lausotuak agertzen dira, giro etereo batean murgildurik. Erretratu batzuetan besterik ez du erabakiko profilak zehaztea. Bienaberen margogintza dardaratia, lirikoa izan zen beti; irudi eta pertsonaiak malenkoniak ukiturik azaltzen dira. Egileak berea duen malenkonia, inola ere, bere bizitza luzean zehar ibili zituen herrialdetako esperientzia eta abenturak, zahartzaroan, miraz gogoratzen zituena.

● ERBESTEKO HAURRAK

Gerra zela eta aberritik kanpo eramanak izan ziren haien abenturari buruz hainbeste idatzi den milaka haur haietatik, bazen atzerriko lurralde hartan ertilari bokazioa aurkitu zuenik ere. Ez dugu guztien berri, baina ziurrenik, batzuk, beren baitan onar tu zituen lurraldean sustraituak izango dira.

Egunen batean, Europa edo Amerikako bazter ezezagunen batean, daukan ikuspegia-erakartzen gaituen oihal baten gainean edo liluratzen gaituen eskultura baten oinean, ezaguna izango zaigun sinaduraren bat aurkituko dugu, euskaldun bati gertatu zitzaion bezala Ingalaterrako eliza katoliko batean sartu, zurean landutako hiltzorian dagoen Kristoren buru baten erakarmena sumatu eta beronen oinetan ingelesez zera irakurri zuenean: *Ion Aberdi, euskal eskulturagilea, umetan Ingalaterran emigratua*.

Ondoren lortu zuten ospeagatik, gero Euskal Herrira itzuli ahal izan zuten zenbait euskal artista, atzerritaruriko haurrak, oroimenera ekartzera besterik ez dugu egingo: Nestor Basterretxea, Jose Manuel Alberdi eta Bizente Arnoriaga.

NESTOR BASTERRETXEA

Behin baino gehiagotan kontatu du oraindik nerabe zela askatasuna lortzeko bizi behar izan zuen abentura handia, hainbat egun-betetan eta itsasontzi ezberdinetan Atlantikoa zeharkatuz, geldialdi luzeak eginiz Dakar, Casablanca, Miami, Veracruz, Barranquilla, Caracas eta Rio de Janeiro, eta azkenik Buenos

JOAKIN LUCARINI

“Ben-Galbon” eta “On Diego”.
Irudi erref.: Joakin Lucarini, 56 eta 57 or.

“Jimena Anderea”.
Irudi erref.: Joakin Lucarini, 55. or.

Logroñoako Aurrezki Kutxa
Probintzialeko eskulturak.
Irudi erref.: Joakin Lucarini, 64. or.

“Kirola”.
Irudi erref.: Joakin Lucarini, 26 eta 27 or.

1.- "Olagizona". Karlos Elgezua Lasuen. 2.- "Minerva", 1950. Bilbo. Rikardo Iñurria. 3.- "Mutiko euskalduna", 1929. Jose Díaz Bueno. 4.- "Kristo", 1931. Jose Díaz Bueno. 5.- "Bere aitaren soin-enborra". Karlos Elgezua Lasuen. 6.- "Atano III". Brontzea. Karlos Elgezua Lasuen. 7.- "Atano III". Karlos Elgezua Lasuen.

AZKEN IRUDIGILEAK. LUCARINI

1

3

2

4

5

6

7

1.- "Gosea". 2.- "Gurutziltzatua". 3.- "Bihotz Guztiz Santua". Elizbarrutiko Apaizgaitegia. Donostia. 4 eta 5.- "Familia Santua". Elizbarrutiko Apaizgaitegia. Donostia. 6.- "La Equitativa". Albia Lorategiak. Bilbo. 7.- "Azken Afaria". S.E.S.A., Burgosen. 8.- "Amatasuna". 9.- "Irakurketan ari den haurraren erretratua". 10.- "Arabarra". 11.- "Sardina-saltzailea" Santurtzi (B).

1.- "Nekeetako Ama". 2.- "Madalena". San Telmo Museoa. Donostia. 3.- "Kristo" Zuloagaren Etxean. Zumaia (G).
4.- Erlieba. 5.- "Manterola". 6.- Beobide Museoa. Zumaia (G).

4

5

6

JULIO BEOBIDE

“Emakume burua”.

Irudi erref.:Palacio de la Diputación Foral de Guipúzcoa, 1883-1983, 70. or.

“Soin-enborna”. Brontzea.

Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 32. or.

“Balentina”. Brontzea.

Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 33. or.

“Kristo”.

Irudi erref.: Ostoaen ar txiboa.

Airesen lehorreratu zenekoa: Marseillan itsasoratu eta handik 16 hilabetetara.

Argentinako Errepublikan hasi zen Nestor bere bizitza berregiten, Euskal Herria utzi eta bost urte beranduago. Ertilari nerabeari oroimena mila abenturekin eta koaderno mila irudi exotikorekin aberasteko balio izan zizkioten bost urte haiek. Artista bezala, Nestor Argentinan heldu zen. Merkataritza-enpresa batean hasi zen marrazkilari bezala eta lau urtez egin zuen lan bertan, margogintzan ere trebatuz. Ertilari gazteak, senide-hiltzaile zen gerra baten berriekin zertxobait traumatizaturik, ziu-rrenik, margogintzan bilatuko du bere askapena; bere oihalek Solana baten edo Orozko baten espresionismoa gogorarazten dute.

- Argentinan artista berrientzako dinulaguntza bat irabazi zuen, eta urte batzuk beranduago atzerritarrentzako Sari Bakarra Buenos Airesko Areto Nazionalean (1949).
- Hurrengo urtean Pauser Aretoan bere *estilo espresionista* dela eta, kritikarengan zauskada bat eragingo duen **Gurutze Bide** bat jarriko du erakusgai.
- Gerora hizkera hori laburbilduz eta *hormairudi formalistarantz* gerturatuz joango da, gerora ezagutuko den bezala.

Euskaldunen alaba batekin 1952an ezkonduarik, aberrira itzultzea erabakiko du. Eta Oteizarekin batera *Arantzazuko Basilika berriaren apainketarako proiektuen Lehiaketara* aurkezteko (1954) garaiz iritsiko da. Euskal artearen historian luzerako ondorioak utziko dituen langintza da hau, eta funtsezko gertaera, bestalde, ertilari bermeotarrak bere bizitza luzean egingo duen lan joria ulertzeko, baina honi buruz aurrerago hitz egingo dugu.

JOXE MANUEL ALBERDI

Azkoitiar hau 37an, Habana zeritzan itsasontzian, Ingalaterrara bidali ziren ehunka haurren arteko bat da. Artean mutiko bat zela, Donostiako Arte eta Lanbidetako Eskolan hasi zituen marrazki ikasketak. Britainia Handian eginiko karrera tekniko eta artistikoa luzea eta zaila izan zitzaion. Birminghamgo Arte Ederretako Eskolatik igaro zen, ingeniari zibila ikasi eta horrela lan handi eta iraunkorrak burutzeko balioko dioten ezaguera tekniko batzuk lortuko ditu; eta Londreseko San Martin Arte Ederretako Eskolan Eskultura maisu jardungo du. Maisu bikaina izango da 28 urtetarako jada.

Lehiaketa bat eta Londreseko Barclay's Bankerako lan kontratu bat irabazia izango du 1963an.

Sona emango dioten obra batzuk egingo ditu, eta Britainiako Eskulturagileen Erret Elkar-teak *fellor* kide bezala onartuko du 1967an, atzerritarrei oso bakanetan eman ohi zaien izendapena delarik.

Ikaskuntza tekniko luze eta sakona da beharbada erbestetik itzuli diren beste ertilariengandik bereizten duena. Euskal Herrira itzuliko da, baina bere emaztearen osasun arazoia direla medio bere jaioterritik urrun hartu beharko du bizilekua, Alicanteko probintzian, eta bertan, bere estudioa ezarri eta hantxe lan egingo du, Euskal Herrirako eta beste lurraldeetarako ikusiko dugunez.

BIZENTE ARNORIAGA

Bigarren Errepublikaren aldarrikatzearen urte berean jaio zen *Bizente Arnoriaga* (1931-) iruindarrak oso goiz ezagutu zuen erbestea, bere aitamek Kubara ihes egin behar izan baitzuten 1937an. Han zirelarik, Lopez Conteras jeneralaren Gobernuak Arnoriagaren aita kontratatu zuen gormutuentzako zentro bat sortzeko. Eta familia Caracasen jarri zen bizitzen.

Bizente 7 urteko haurra zen orduan, eta sentitzen zuen deiari erantzunez heziketa artistikoa jasotzeko adin ona zeukan mutikoak. Caracasko Arte Plastikoen Eskolan heziko da, 1951tik 1957ra bertan ikasketak eginez. Erromako Arte Ederren Akademian, eta italiar hiriburuko bereko Arte Institutuan hasiko da 1959an. Caracasera itzuliko da erakusketa sail baten has-teko eta sari batzuk lortzeko; ez Venezuelan soilik, baita Madril eta Parisen ere.

Arnoriagak venezuelar nazionalitatea du. Donostian 1968an erakusketa bat egiten duenean deigarri gertatzen da bere estiloaren amerikar kutsua. Hau ez da ordea eragozpen izango hurrengo urtean (1969) Deban eraikiko duen **Txistulariari egindako monumentua** berari eska diezaioten.

Bere bigarren aberrira, Caracasera, itzuli eta han Industri Diseinuaren Eskolan (Sucre Institutu Teknologikoa) hasiko da irakasten.

Materia eta egituraren zentzu sendo bat ere barne hartzen duen lengoia bat duen *espresionismo aldenako zaletasun* izaera ezagutzera ematen digun urte luzetako pinturaren ondoren, Arnoriaga eskulturara igaroko da, eta urte batzuk emango ditu honetan.

Margolan batzuetan gizarteko kritika eta umore alai eta baikorra (*Nire gizenak eta nire gizenen lagunak*) oso ongi elkartzen dira ertilari nafar honen lengoia espresionistan, bere aurretikako milaka emigrante bezala, euskaldunak amerikar giro kulturalera egokitze duen gaitasunaren adibide ona dela dirudielarik.

● MIGRATZAILEAK

Frankismo aldiko kultura eta arte arloko exodoaren historia hau behar bezala gorpuztu asmoz, eta bere muga geografikoez kanpo euskal arteak izan duen hedapenaren ezagutza areagotzen laguntzeko, komenigarri irizten diogu ertilari batzuei buruz ohar pare bat eranstea, nazio lurraldetik zuzenki eta ofizialki atzerriratuak ez izan arren, arrazoi ezberdinengatik egoki inuditu baitzitzaien emigratzea, inguruan zuten itotasun gotirik askatu nahita ziu-rrenik.

ELOY ERENTXUN

Eloy Erentxun (1904-1987) Arroan (Gipuzkoa) jaio zen eta herri eskoletako maisu izan zen urte luzez Nafarroako hainbat lekutan. Bere osaba Teodoro Erentxunekin izandako harremanetan aurkitu zuen, berandu samar, bere margogintzako bokazioa. Gerra zibilaren urteetan bizi izan zituen abenturak aski izan ziren borondatezko atzerriratzeaz pentsatzeko.¹⁸ Ezkonduarik, 1950ean Venezuelara emigratu zuen Euskal Herrian zenbait erakusketengatik ordurako ezaguna bazen ere. Venezuelan bizi izan zen 16 urtez. Lanaldi erdiko lanpostu bati heldu behar izan zion gainontzeko denbora maite zuen zereginari eskaini ahal izateko: margogintzari.

Erentxunek erretratua landu du, baina batez ere, paisaia. Bere obra San Telmon agertu zuenean, Artemis Olaizolak «liriko, subjektibo eta naturalista» bezala definitu zuen. «Erentxunek pintzelkada trinkoz egituratzen ditu bere lanak, halako iaioitasunez, non, langintzaren baliabideak erabat menderatzen dituela azaltzen duen, oso berea duen estiloan *errealismo naturalista*, *kostunbrismoarekin* elkartuz».

JOSE ULIBARRENA

Jose Ulibarrena (1924-) nafarrak, Peraltan jaiotako zenak, oso gaztetandik jo zuen eskulturaren norabidean. Ikasketan Iruñean egin eta, beka bat eskuratu zuenez, Parisera joan zen, eta han Marcel Gimond-en lantegian eskultura artea sakondu zuen. Frantziako hiriburuan egin zuen bere lehenengotako erakusketa bat.

Ulibarrena Venezuelara joango da 1954an, eta han arituko da etenik gabe lanean sei urtez; arte erlijiosoan bereziki. Egitasmo garrantzitsu bat eskatu zioten: Redentoristas en el Pinar deritzan elizaren frontiserako, garaieraz 5 m-tako Coromotoko Ama Birjinaren irudia kokatzeko 7 m. neurtzen zituen monumentu bat. Ulibarrenak landuak zituen aurretiaz bi **Amabirjina**: Curiara-ko Amabirjina eta Cambures-etako Amabirjina. Baina oraingoan, kreol neska gazteen hazpegi indiar eta mestizoz erudikatu nahi izan zuen. Bere lanketa honetan sei hilabete eman zituen, Amacuro ibai-arteko indigenak aztertzeke egin zuen behaketa etnikorako bidaia bat barne.

Coromotoko Amabirjina honek eztabaida ikaragarria sorrarazi zuen, edo hobeto esanda, proiektua finantzatzen zuten pertsona batzuen erabateko desadostasuna. Halako ahalmena zuten pertsona hauek irten ziren garaile. Amabirjina kreol hari koroa bat jartzera behartuz hasi ziren. Gero Marilyn Monroe-ren antzera eraldatuko zuen norbait aurkitu zuten, azal zuria eta ile horia zuela.

Caracasen, lan egin eta erakusketak egiteaz gainera, Euskal Etxean erakusketa bat prestatzeaz arduratu zen Ulibarrena 1957an. Eta, Euskal Herrira itzuliz, Iruñean eta Donostian (San Telmo Museoa) bisitatu ahal izan zen kolonietako venezuelarren arte erakusketa bat antolatu zuen.

Itzuli zenetik Ulibarrenak etenik gabe egin eta sustatuko du artea Euskal Herrian. Bere ekimenez sortu zen Berriobeitin **Euskal Etnografia Museoa**, gero Artetara (Ollo Bailara, Nafarroa) eramana izan zena. **Nafarroako Pedro Mariskala Fundazioak** zuzentzen du museo hau 1982az geroztik, eta Nafarroako Gobernuaren diru laguntzak jasotzen ditu 1986tik hona.

Nafar porrokatu honek sakonenean sentitu zituen gaiek Nafarroako zorigaitzoko historiara garamatzate sarritan. Ertilariaren lengoaia ere latza eta espresionista da, indar adierazkorragatik arduratuago dagoena formen edertasun eta armonia plastikoagatik baino. Mintzaira indartsu honekin gogorarazi ditu honakoen buruak:

- Cesar Borgiaena,
- Pedro Navarro Jaunarena,
- Mosen Pierres Penaltakoarena,
- mundu garaikideko pertsonaia edo irudi emblematicoak.

- *Pirinioetako Zentauroak*, eskultura erraldoi bat da, garaieran 4,70 m. dituen, Ollo bailararen sarreran Felix Urabayen-en omenez kokaturik dagoena.
- *Ermandadeak*, 15 tona eta ia 7 m-tako garaiera izanik, Ermandadeen ideia gorai patzen duen hormigoizko eskultura handi bat,
- *Garinoaingo Haritza*, *Vianako Printzearen* hezikaiztasunaren oroimenez zutiturik dena.

GUILLERMO LARRAZABAL

Euskalduntzat hartu behar da Kordoban (Veracruz) jaiotako *Guillermo Larrazabal* (1907-1983), aitarik gabe umezurtz, haurtzaroan aberriatua izan zena. Urduñan Jesuiten ikasle izan zen eta han azaldu zituen bere gaitasun artistikoak; bere gaztaroan, *beirateak marmaztu* zituen Felix Cañadaren etxerako (1926-1936) eta aldi berean klaseak hartzen zituen Atxuriko (Bilbo) Arte eta Lanbideen Eskolan diru-laguntza bat jaso zuen Madrilan margolari klasikoak ikasteko.

Gerra zibilak apur bat nahaspilatu zion bere bizitza; baina, bukatu zenean Donostian kokatu zen *Construcciones Vidrio-Arte* zeritzan lantegian proiektugile bezala. Garaiko zaletasunekin bat egiten zuten *revival* estiloko beirateak diseinatuko ditu elizetarako.

Madrila joango da, ezkondu, eta jada beirateen diseinugile bikain bezala ospea duen Olerkari, Cuencako (Ekuador) katedralerako beirateetarako kontratu bat onartuko du. Hegoamerikara joateak bizitza guztirako destinoa erabakiko dio. Beirateen lanketa guztia kontrolatuko du Cuencako obran (1955-1965), eta honek maisu ezagunaren izena emango dio. Beirateen artean, urregintzan eta zeramikan arituko den enpresa bat sortuko du, hiru urte iraungo duena. Baina bere lantegira atertu gabe etorriko zaizkio eskaerak: Cuenca, Kito, Guayaquil, Loja eta Ambatotik. Guayaquileko katedralerako artelanak sortu beharko ditu:

- *irudizko 37 beirate, eta arrosotoi bat.*

New Yorkera egindako bidaia batek joera pikturiko modernoak ezagutarazten dizkio; eta Larrazabalen artea garatu egingo da: Cuencako katedralerako triptikoetako errealismo konbenzionaletik hasi eta, abstraktutasunerako joera ere baduten espresionista kutsuko beirate batzuetatik igaroz, ondoren aipatutako forma eta kolore bikainen orrits horietara iritsiko dena:

- bere maisu-lana den **Guayaquilgo Santa Gemenaren elizako beirateetan.**

Bere azken urteetan, Larrazabal olio-pinturan eta argazkigintzan ahalegindu zen. Bere jitez forma menperatuz, margoz adieraztera eta materia pikturikoarekin jolastera askatasunez ekitea zilegi zaio. Bere olio-lanetan, *orbantasan* oso moderno batekin pintzel kolpez zehazten dira formak. Baina ez du alde batera baztertu nahi bere teknikarik gogokoena: bere azken bi **beirateak** honela deitzen dira:

- *Egipto*, bulego partikular bat apaintzeko egina,
- *Kasinoko jokoak*, Cuencako El Dorado Hotelerako egina (1982-83).

Nahiz eta emigratu zuten euskal artistei buruz ez hitz egin eta ez idaztea den ohikoena, Guillermo Larrazabalek zortea izan du duela gutxi monografia eder bat eskaini baitiote.¹⁹

JULIO BEOBIDE

“Arrantzale”. Zurezko burua.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 405. or.

“Olerkari”. Zurezko burua.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 404. or.

“Valentina”. Zurezko burua
polikromia arin batekin.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 405. or.

“Inazio Zuloaga margolaria”.
Zurezko soin-enborna.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 403. or.

18. V.V. Eloy Erenchun 1904-1987. Donostia, San Telmo Museoa 1987.

19. Patxi ARZAMENDI eta Fatima ERRASTI, *Guillermo Larrazabal, un artista vasco en Ecuador (1907-1984)*. Gasteiz 1992.

1.- "Urrikalpena". Arantzazuko fatxada. 2.- "Urrikalpena". San Bizenteko horma. Donostia.
3 eta 4.- "Apostoluak". Arantzazuko Santutegiko fatxada. 5.- "Lurra eta ilargia". Oñatiko Unibertsitatea (G).
6.- "Batasun hirukoitz eta arina". Iruñea. 7.- Elizondoko eskultura (N).

5

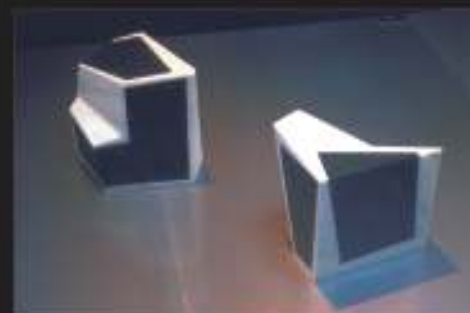
6

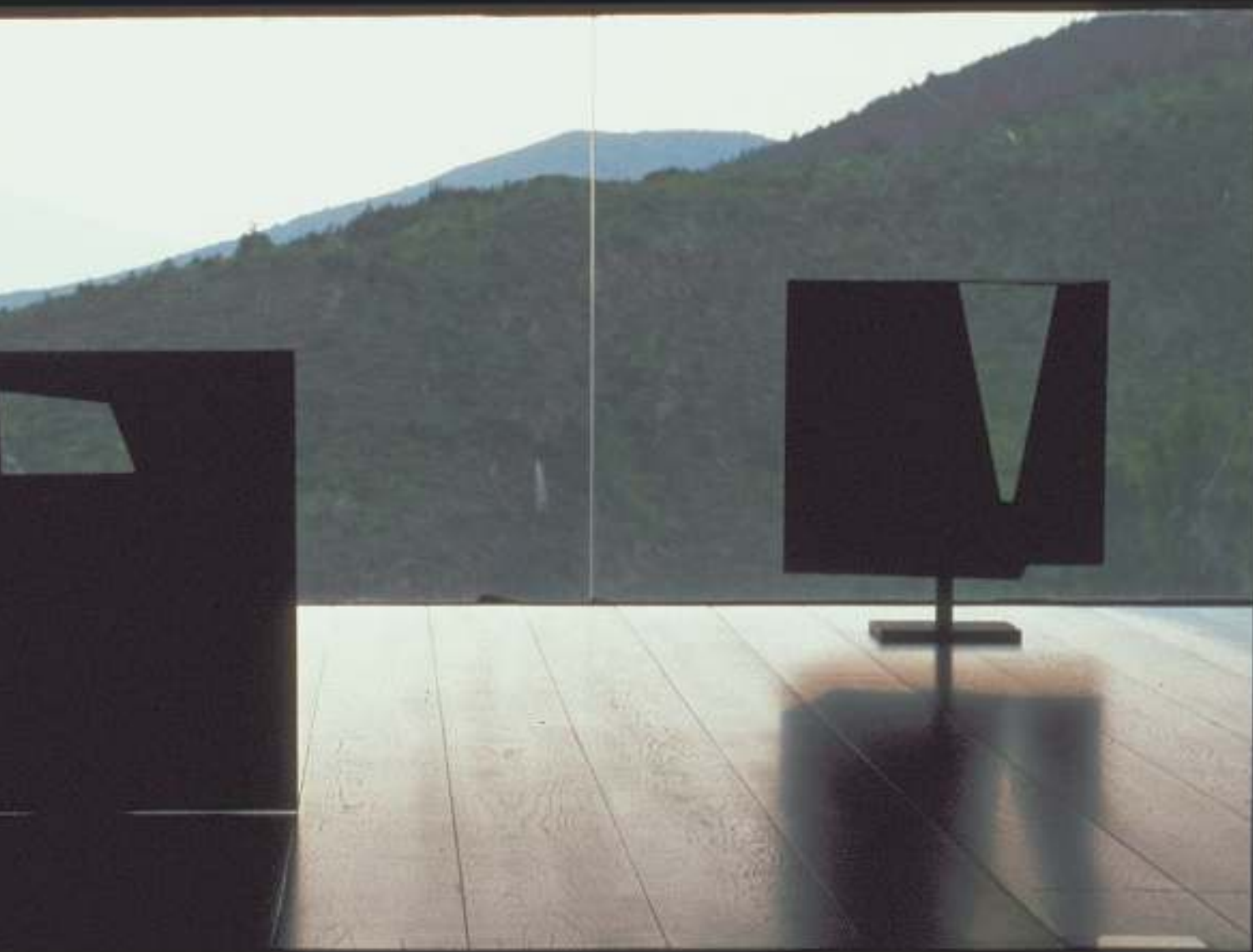

7

ESKULTURA. EUSKAL ESKOLA. OTEIZA

1.- "Eraikuntza butsa", Paseo Berria, Donostia. 2.- "Aita Donostia-ren omenez" Agiñan.
3.- "Kaxa metafisikoa" Yamaguchi parkean. Iruñea. 4.- "Esfera hustuaren aldaera arrauzkara", Ernesto Erkorena plaza, Bilbo.

3

4

JORGE OTEIZA

“Tg.S = E/A” (Adan eta Eba), 1931.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 226. or.

“Sarriegiren burua”, 1934.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 155. or.

“Balentziaga margolaria”, 1933.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 227. or.

“Uzkudun”, 1935.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 231. or.

“Jose Rezola”, 1934.

Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 30, 230. or.

“Aita Donostiaren omenez”. Agiña.

Irudi erref.: Iñaki Agirreren artxiboa.

• BERTAN ERBESTERATUIAK

Orrialde asko eskaini beharko litzazkiekie aberriko lurra utzi ezinik eta aldi berean borrokaldian alderdi irabazlea zenaren erreprezio bortitz batek ustekabeen harrapatuta, «aberrriaren barruan erbesteratutakoak» bezala gogoratzea merezi duten beste euskal ertilari hauei. Kartzela, jazarpena, edota, bere ondaren edo bere jarduera profesionalaren bahitura jasan zutenak izan ziren. Gogora ditzagun, batzuk baizik ez aipatzearren, Higinio Bastera, Jabier Ziga, Bittor Landeta eta beranduago Agustin Ibarrola, Ziriako Parraga eta beste zenbait.

AGUSTIN IBARROLA

Basauriko kartzelan bertan, margotzen utz ziezaioten lotu zuen Agustin Ibarrolak. Urte Zahar batean, zatar-paperez egindako apainketa bat egin ahal izan zuen: loturik zeuden bost irudi dinamiko (beranduago, buztinera pasako zirenak Barakaldon panel bat osatzeko), eta funtzionarioek, kuriositatez, berauen esanahia-ri buruz galdegin ziotenean, berak *Sorbaldala sorbaldarekin* izenburua jarri zion.

Urte gerrazale hauetako margolanetan, Agustin Ibarrola gaztea espresionista da: Bilboko Jesuiten San Luis Zentroko areto batean erlijio gaiei buruz egin zituen horma-pinturetan, Gernikako bonbardaketari buruz egin zuen lanean, kaleetako poliziaren erreprezio eszenekin egindako oihal eta grabatuetan, eta abar; azken hau berak honela izendatua da:

- *Euskadiko paisaiak.*

Beti inkonformista eta polemikoa zen margogintza batekin nekez bizi izan zen poliziaren etengabeko mehatxupear, eta azkenik atxilotu, torturatu eta urte batzuetarako kartzelan giltzaperatu zuten.

Frankismo aldiko Ibarrolaren margogintza, URSS estalinista hartan aldarrikatu eta sustatzen zen «gizarteko errealismoaren» antipodetan kokatu behar da. Forma aldetik, Ibarrolaren pinturak *irudietan desitxuratze espresionista* erabiltzen zuen, eta *konposaketaren dinamikotasuna* bilatzen.

Lehen sozialista britainiarrek bezala etorkizun utopiko bateko *labour in joy* kantatu beharrean, Ibarrolak indar ikaragarri salatzen du langile jendearen egoera *erreala*, langileak lan egin eta ozta-ozta bizi dir en giro zapaltzailea adieraziz. Kolore zikinez margoturiko fabriken barrualdeen irudikapenak langilearen bizitzaren zikinkeria sinbolizatzen du kementsu; langileria masarekin bat eginik dagoen gizonaren garrantzi urriak, giza duintasunaren eta gizabanakoaren pertsonalitatearen galera gogorarazten du, beti ere industria-makinen etengabeko mehatxupear txikiagoturik. (Oharra: Ikus Ibarrolaren margogintzari buruz J. González de Duranak, Bilbon 1987an, izan zen erakusketari eginiko iruzkina).

* * *

Euskal Herriaren barruko erbestealdian desberdintasunaren, bidegabekeriaren eta askatasunaren aurkako borrokan leialtasun adoretu eta ia heroiko hau ez zen ertilari askorengan eman.

ZIRIAKO PARRAGA

Gogora dezagun Ziriako Parragaren izena, Ibarrolaren antzeko patua ezagutu zuenarena. Historia ilun hau beharbada argitaratu egin beharko litzateke. Nahiz eta, bestalde, eta ondo pentsatuz, baikorragoa litzatekeen, oraingo honetan behintzat, «gerra zibilek ehun urteko iraupena» dutenaren atsotitza egia ez dadin gertatu ahalegintzea.

Euskal Eskulturagile Gamikideei buruzko bere tesi bikainean, euren lan artistikoarekin konpromiso moral, sozial eta politikoren bat nahasi zuten euskal ertilari oroitzen bat eskaintzean, Mª Soledad Alvarezek, Agustin Ibarrolarekin batera zenbait margolari gehiago aipatzen ditu, adibidez:

- Ismael Hidalgo,
- Maria Dapena eta
- Dionisio Blanco.

Hauek langilearen arazoetara gerturatzeko saiatu egin ziren, honela Aurelio Artetaren kezka sozialak oinordekotzan jaso zituen belaunaldi bat osatuz.²⁰

IMANOL ORDORIKA

Atseginagoa izango litzateke atal hau beste era bateko oroitzenekin amaitzea. Adibidez, lehenago «*erbesteko haurren*» artean aipa genezakeen *Imanol Ordorika* euskal arkitektoak idatzirik utzi zituen oroitzenekin. Lekeition 1931an jaioa, bere gurasoekin ezagutu zuen erbestea 1937an. Amerikako arkitekto entzute-tsuenetariko bat bezala kontsideratua, Mexikoko Unibertsitateko irakasle eta Arkitekturako Akademiko izan zen (herrialde hartan bertan jaio-takoa ez zen bakarra). Arkitekto izateaz gain, margolari eta eskulturagile ere bazen. Bere lanak Amerika eta Europako museoetan daude ikusgai.

Munduko II. Euskal Biltzarrean parte hartzeraz gonbidatua izan zen eta, bere azken gaixotasunak elbarriturik, honela idatzi zuen desenkusatuz:

«Euskal-mexikar edo mexikar-euskaldun bat naiz. Herrialde handi honetara –Mexikora– lehenengo aldiz 8 urterekin iritsi nintzen. Pertsonalki eta profesionalki herri eder honen zati bezala garatu naiz, bi kultura handiren laburbiltzearen partaide izanez, eskuzabalak eta malguak diren kulturak: euskal herriaren tradizio eta sustraitze sakona eta mexikarraren oparotasun amerikarraren artean. Askatasuna eta independentziarekiko maitasuna ikasi zuen belaunaldiaren zati naiz, hauen aldeko borroka bizimodu bihurtu duten bi herrirena. Gure izaera eta sentiberatasunari gozotasun eta leuntasun mexikarrak, euskal indarra eta sentiberatasun zakarra,... gehitzen dizkiogu. Plastikan, mexikar izateari utzi gabe euskaldun izango den adierazpen bat lortzea bilatu dut, euskaldun izateari utzi gabe mexikar izango dena. Berebereak dituen lurralde, hizkuntza eta adierazpen artistikoekin kultura indartsu bat duena da gure euskal kultura. Historian zehar luzaroan irauten duelako eta kultur adierazpide berriak sortu ahal izateko besteekin nahasteko gauza delako da hori; horretan datza euskal herriaren indarra».

20. Mª Soledad ALVAREZ: *Escultores contemporáneos de Guipúzcoa, 1930-1980. Medio siglo de Escuela Vasca de Escultura. Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, (3 ale) 1983, 1.º libk., 47-49 or.*

4.

■ AZKEN IRUDIGILEAK?

Abangoardiako haizete hori gora-behera, izaera tradizionalako eskulturak, beren heroien estatuak eta hauen ordezkari diren monumentuak jasotzeko ohiturari atxikirik jarraitzen zuten bezeroak zerbitzatzeko eskubidea defenditzen zuten. Gizartean XX. mendearen erdialdeko urteetan, euren zerbitzuak eske handiena izan zuten haien izenak nabarmendu ditzagun.

RIKARDO IÑURRIA

Rikardo Iñurria (1908-) Santurtziarra Bilboko Arte Ederretako ikaslea izan zen, Higinio Basterraren ikasle eta laguntzailea, eta Parisen ezagutu zituen Rodin eta Bourdelle-ren eskulturen eraginak ukitua sumatu zuen bere burua.

Rikardo Iñurria Espainiako gerraosteko irudigilea izan zen, batez ere. Bere irudigintzatik azpimarra dezagun:

- *Minerva* (1950) Central Hispano Bankua koroatzen duena da. Eskulturagileak jainkosa hau (greziarren Palas Atenea), jakinduriaren jainkosa, herri horren defendatzaile eztabaidatsua eta artisau eta merkatarien zaindari den hau bere ezaugarri klasiko guztiekin adierazten du: kasko, lantza, Gorgonaren burua duen ezkutua, babeskia, sorbaldak estaltzen dizkion ahuntz-larrua. Esku gainean garraipen bat darama –Nike– bereak dituen hegoak eta ereinotzeko koroa daramala. Lanaren adierazle diren brontzeko sei erliebeekin batera, merkataritzako ur arreetan garaipena lortzeko ezinbesteko osagaia delarik.
- *Karmengo Amabirjina* (Abrako monumentua),
- *Amatasuna* Bilboko Aurrezki Kutxa Munizipaleko fatxadan,
- *Prozesioetako urnats batzuk*,
- Ibarrangeluko parrokiako *Errukia*,
- Mungiako parrokiako *Gurutztatzatu* bat,
- Iralabarriko Frantziskotarren *Antonio Santua*,
- eta Bizkaian zehar zabalduriko *irudiak*.

JOAKIN LUCARINI

Joakin Lucarini (1905-1969) Fontetxan (Araba) jaio zen, baina Bilboko Arte eta Lanbideen Eskolan hezi zen, eta bere bizitza zein obra hiriarekin oso lotuta egon ziren. Arabako Foru Aldundiaren pentsio baten bidez, Paris eta Italiara bidaiatu ahal izan zuen, eta esperientzia hauetatik aterako zuen bere gaztaroko kontsigna: «Natura zalapartarik gabe, estilizazio barregarririk gabe kopiatu»; zorionez bete ez zuen kontsigna berau, handik laster, bere irudiak estilizatzen hasiko baita Beuron-en arte erlijiosoaren estilora, bere lan honetan bezala: - *Madonna*, 1934koan.

Ordurako, bere burua ezagutzera emana zuen Bilboko Arte Ederren Zirkulu eta Ateanoan jarri zen erakusketa batean (1928).

Era askotarikoak dira Lucariniren zizelek landutako gaiak. Eskultura erlijiosoa, historikoa, alegorizkoa, merkataritzakoa eta kirolakoa egin zituen; erretratu ere landu zuen. Bere lan erlijiosoan zerrendan, gogoratu beharrekoak dira:

- *Bihotz Guztiz Santua, Amabirjina* eta *Jose Santu bat*, Donostiako Apaizgaitegirako;
- *Frantzisko Xabier Santu bat* izen bera duen Bilboko parrokia baterako;
- Santanderko *Buen Suceso-ko Amabirjina*;
- *Amabirjina bat* Gasteizko Oblaten komenturako (1954),
- eta *Elizaren Ama Maria bat* Arabako hiriburu bereko Jesus Langilearen Zentrora.

Ugaria da bere ekoizpena izaera historiko eta monumentala dutenetan:

- Burgosko Zubiko zortzi irudiak (1953), Mio Cid-en poematik hartutakoak.

Baina eskulturagile arabarraren lanik gehienak Bilbon daude. Eskulturak ditu:

- Foru Aldundiaren barruan
- eta Bilboko Justizia Jauregian.

Alderdi guztietan fatxadismoa nagusi zen frankismo garaiko aldi historiko honetan, irudi alegorikoetarako sentitzen zuen bere burua beharbada inspiratuen, eta eskatutako lanik gehienak gisa horretan landu zituen. Mota honetako estiloaren lagin ugari utzi zuen Bilboko arkitektoen emankorrenetako batek, Pedro Ispizuak, diseinatutako fatxadetan.

- Equitativa eraikineko *Zuzentasunaren* alegoria (1934) ertiliarik egin zuen lehenengotakoa izan zen: bere magalean balantza bat duen emakume irudi bat da, erakunde sustatzailearen izenarekin lotura garbia duena.
 - Galtzara Nagusiko 55eko etxebizitza eraikinaran amaieran (1945) albo banatan gorputz osoko bi eskultura hieratikoko daude, eta ikur hauetan Ceres jainkosa ematen zaigu ezagutzera, bere oparotasunaren adar bereizgarriarekin, eta baita jainkosen mezularia den *Merkurio* ere.
 - *Industria eta Nabigaketa* irudikatzen duten eskulturak Galtzara Nagusia 68an (1943),
 - Tomas Bilbao arkitektoaren obra den *La Unión y el Fenix* eraikuntzaren kupulari amaiera ematen dion *Fenix hegaztiaren* eskultura izugarri bat.
 - *Eraikuntzaren* gaiari eskainitako erliebeak, Campo Volantin delakoan Udaletxeari erantsita dagoen eraikuntzan (1931).
 - Botika Zaharraren bulegoen eraikin bateko ikaragarriko *Lehoi-emea* (1943).
- Lucarinik erliebea ere landu zuen;
- Rodriguez Arias kalea eta Errekalde Zumardiaren elkargunean dagoen *Bilboko Aseguroen emikineko erliebe handia* adibide ona da: itsasadarraren, Nabigaketaren eta Eraikuntzaren alegorien bidez, hiribilduko jarduera historikoak sinbolizatzen dira bertan.

Gasteizen obra dezente utzi zituen Lucarinik, hauetariko batzuk, jendearen axolagabekeria dela eta, gaur egun hondatuak daude. Arabako Foru Aldundiarentzat landu zuen bere obrarik bikainenetariko bat:

- *lau urtarokak*, Gasteizko lorategi publiko batzuk apaintzen dituzten marmolezko lau eskultura dira.

Lucarinik eskultura teknika eta material guztiak menperatu zituen. Santurtziko *Sardina-saltzailearen* monumentua, adibidez, brontzean urtua dago.

JORGE OTEIZA

Donostia

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

Ordizia (G).

Irudi erref.: Iñaki Agirrearen artxiboa.

"Odiseo" Gotorlekuan. Iruñea.

Irudi erref.: Sahats artxiboa.

"Eferaren hustutzea", 1958.

Bundin kobreztatua.

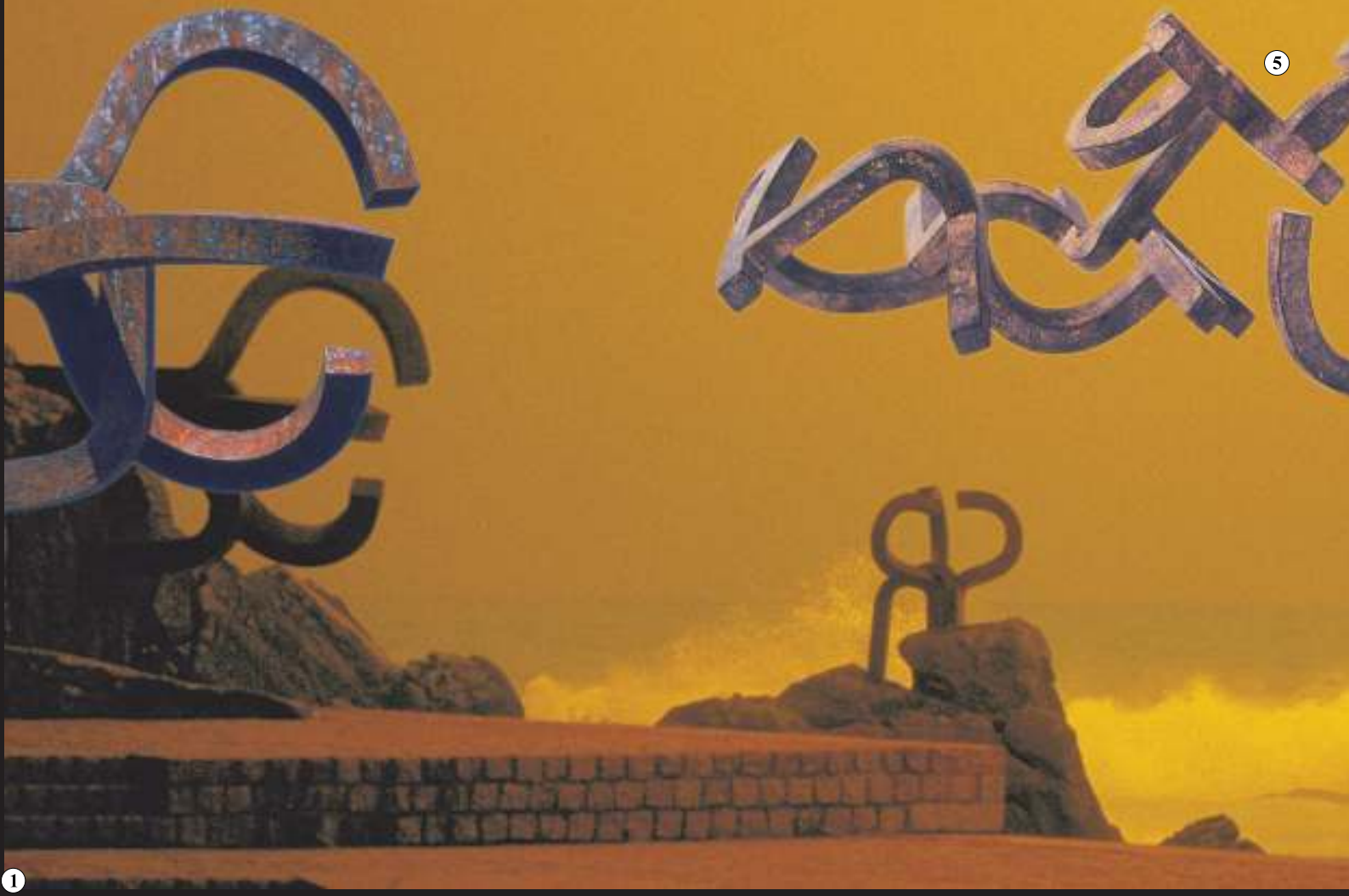
Irudi erref.:

Escultura vasca en la colección Kutxa, 59. or.

"Eferaren hustutzea", 1958.

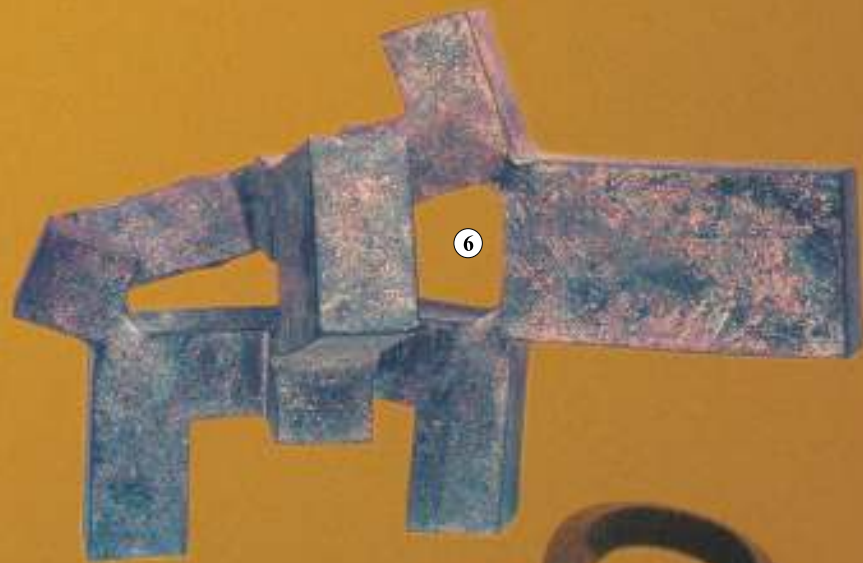
Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana 22, 153. or.

1 eta 4.- "Haizearen Orrazia". Donostia. 2.- "G. Braque-ren omenez" eskultura. 1990. 3.- "Burdinaren laudorioa III" eskultura. 1991.
5.- "Haizearen Orraziaren Ikerketa VII", 1968. 6.- "Hutsaren inguruan I", 1964.

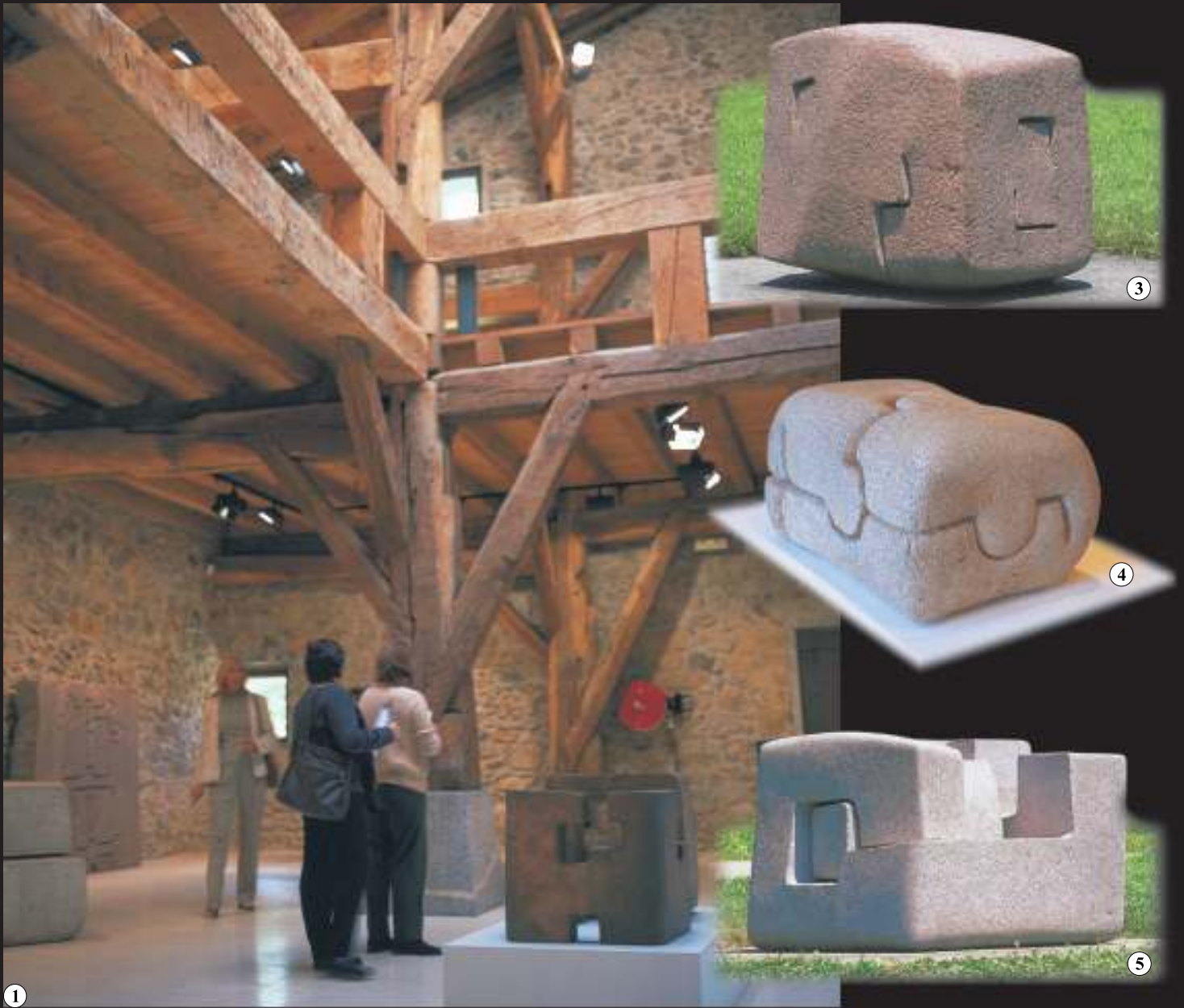

4

6

1.- Zabalaga baserri-museoaren barrualdea. Hernani (G). 2.- Zabalaga baserriaren kanpoaldea. Hernani (G).
 3, 4 eta 5.- "Lurra" sailekoa. 1984. 6.- "Sakontasuna airean XII". 1990. 7.- "Sakontasuna airean" saila. 8.- "Abolkua espazioari".
 9.- Balentziagaren omenez". 1990. 10.- "Musikaz" sailekoa. 11.- "Lotura XXXII". 12.- "Argiaren bild".

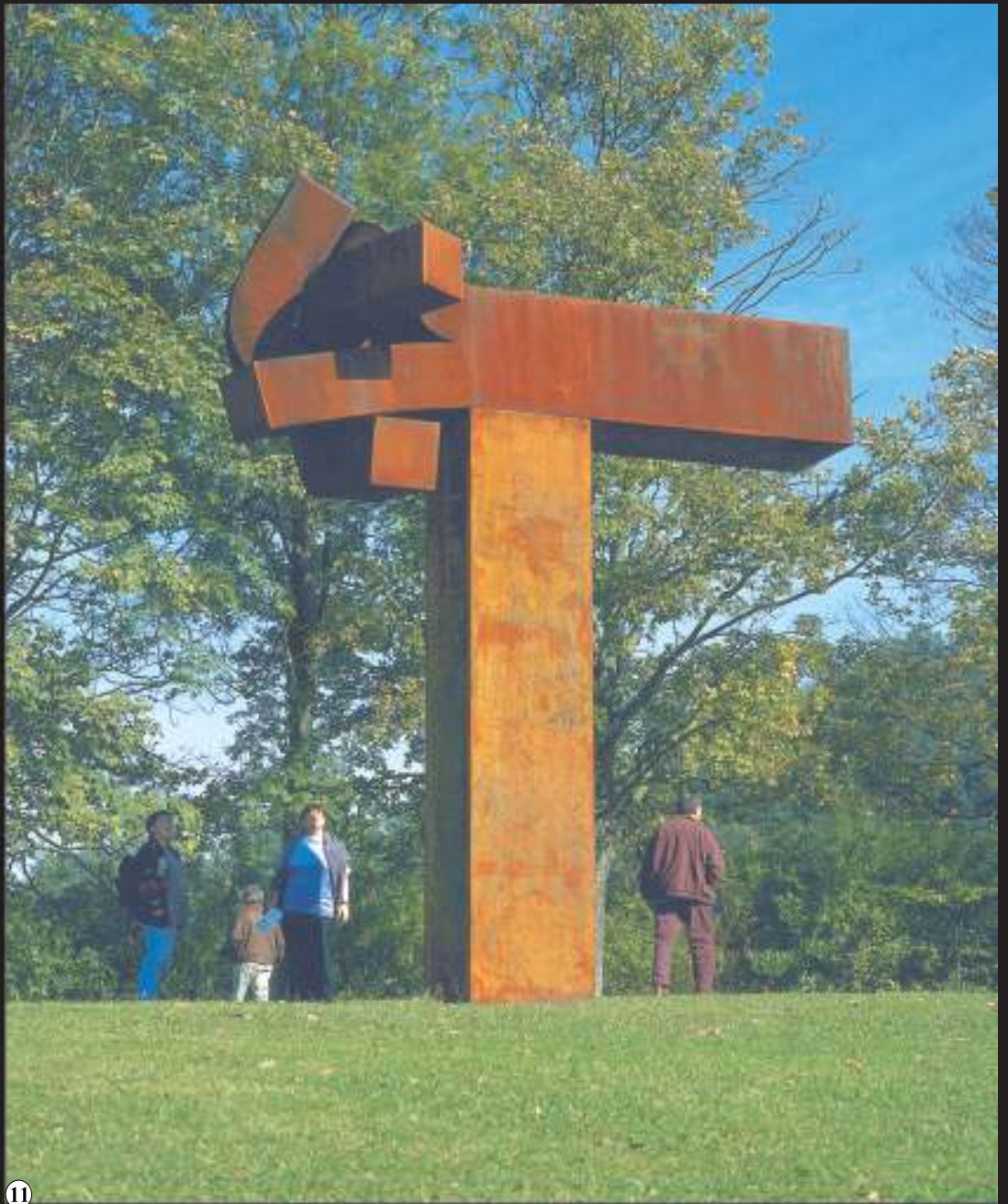
7

8

9

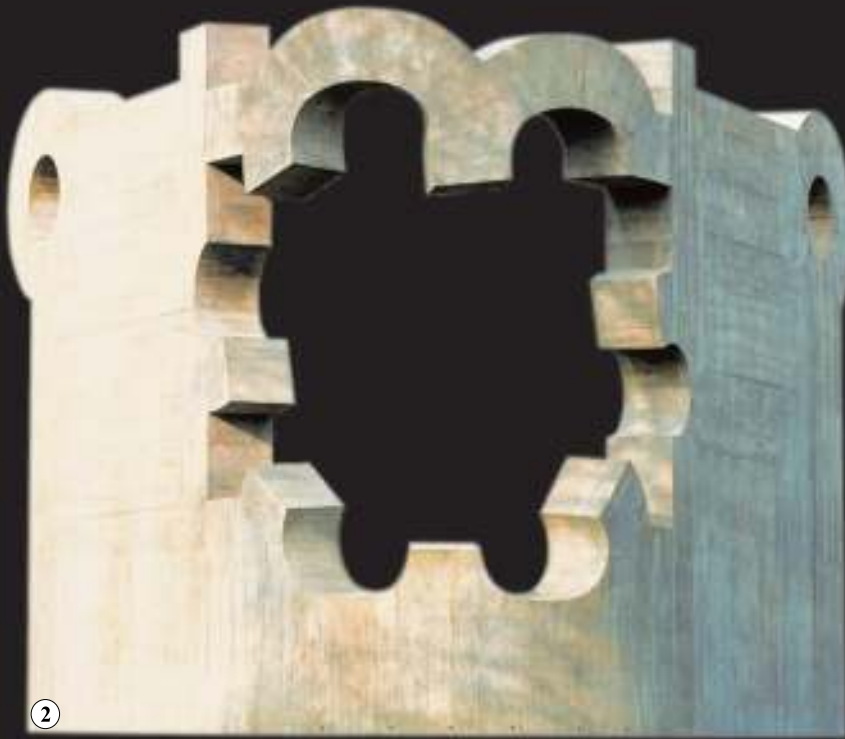
11

10

12

EDUARDO TXILLIDA

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

"Haizearen orrazia". Donostia.

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

"Kandinsky-ren omenez", 1965.

Irudi erref.: Hace 30 años, 11. or.

"Esferetako musika".

Irudi erref.: Pintores y escultores es de ayer, hoy y mañana 22, 81. or.

Santa Maria elizako bataiatetikiko eskultura. Donostia.

Irudi erref.: Iñaki Agirreiren artxiboa.

"Foruen omenez". Gasteiz.

Irudi erref.: Sahats ar txiboak.

21. Lucariniri buruz, ikus Ana de BEGOÑA eta M^o Jesús BERIAN, Joaquín Lucarini, *escultor*. Arabako Foru Aldundia, Gasteiz 1985; ikus baita ere M. Angel MARRODAN, *La Escultura Vasca*. La Gran Enciclopedia Vasca. Bilbo 1980, 120-130 or.

22. Ana M^o GUTIERREZ MARQUEZ, *Julio Beabide, un escultor del pueblo*. Donostia 1979, 47. or.

23. Jose ARTECHE, *Caminando*. Zarautz 1947.

Lucariniren estiloak klasizismo kutsu argi bat du. Anatomia naturala gailentzen da eta ez du irudimen faltarik; baina formaren edertasun eta perfektutasuna gehiegizko arduraz zaintzen ditu, eta ez dute itxuragabetze espresionistek erakartzen. Horrela, beraz, bolumenak sinplifikatzera, jantzien xehetasunak kentzera eta bere irudien anatomia, indar eta sendotasun zirrara eragingo duten planoetara murriztera mugatuko da.²¹

JOSE DÍAZ BUENO

Madriren jaioa den arren, *Jose Díaz Buenok* (1890-1979) donostiarra balitz bezalako aipamena merezi du, zeren eta 1920an Donostian jarri zen bizitzan eta bertan egin du bere obraren zati handi bat:

- *Mutiko euskalduna*, Foru Aldundirako dioritan egindako soin-enbor bat.
- Brontzean hustutako *Regoyos* bat.
- Ondarretako lorategian dagoen *Maria Kristina* erreginaren estatua 1942an.
- *Joan de Dios Santuari* egindako monumentua, Hondarribiako sarreran.
- *Jose Mari Salaberria* idazle donostiarraren soin-enborra, gaur egun Alderdi Ederreko lorategian. Beste soin-enbor ugari ere egin zituen.

KARLOS ELGEZUA LASUEN

Karlos Elgezua Lasuen (1898-1987) eibartarra, zintzotasun eta apaltasunaz lan egiten duen euskal artista tipikoa da, gaur egun *marketing* deitzen den horretan ezjakina, eta fama, ondo egindako lan baten kontzientzia baino gutxiago axola zaiona. Soldaduska egiten ari zelarik, eskulturgintza ikasi zuen Higinio Basterraren lantegian.

- **Bere aitaren erretratu**a maisu-lana da pertsona baten erretratu fisiko eta moral bezala; obra honekin irabazi zuen Ertulari Berrien Lehen Saria 1923an.

Parisen denboraldi luze bat igaro eta Eibarrera itzuliko da 1925ean. Gerra zibilaren aurreko urteetan bere lanik onenetariko batzuk modelatu zituen, hauen artean *Atano III.* bikaina, geroago kopia ugari egingo zaizkiona.

Italiara joango da 1936an, eta bere itzuleran gerrarekin topo egin zuen. Gerraosteak egoera zail batean jarriko du. Ekonomikoki bizirauteko gizar teko pertsona garrantzitsuen soin-enbor eta erretratuak egingo ditu:

- *Jazinto Orbea*,
- Diego Iñarra,
- Serapio Mujika,
- *Ama Maturana*,
- *Enbeita*, *Urretxindorna* bertsolariaren erretratu hau besteen artean nabarmentzen da,
- *Mendigoizale aparta* (San Telmo), besoa altxatua izanik, badirudi irrikatutako gailurra koroatzen duela.

Lan hauei begira jartzen denak, neurri apal baina indar adierazkor handiko lan hauek ikusiz, eskulturagile honek forma naturalaren menperatze hutsa baino zerbait gehiago baduela ohartuko da. Bere lanik onenak San Telmon gordetzen dira.

Elgezuak gerraosteko eskultura erlijiosoari egindako ekarpena ere bikaina izan zen, amai-

tutako iragan bat berrezartzean tematzen zen eta *espresionismo pertsonalista* kutsua zuen hizkera oro ukatzen zuen momentuko konbentzionalismoak ezarritako mugen barruan beti ere. Zentzu honetan merezi du gogoratzea: Getariako elizako *Kristo Elgezuarena*.

JOAN GURAYA

Joan Guraya (1893-1965) Bilboko beste eskulturagile zintzo eta apal bat da. Bere aitaren aroztegiaren ebanista lanak egiten zituen nerabezaroan jabetu ziren bere zaletasun eta gaitasunaz, eta Bartzelonara bidali zuten Joan Guraya ikastera, eta hiru urte eman zituen bertan. Madrildik ere igaro eta Bilbora etorri zen bueltan, bertan Arte eta Lanbideen Eskolatik itzulitako bere belaunaldi bereko Bilboko eskulturagile gazteen taldean sartuz. Paristik iragan bazen ere, bere lanetan ez zen agertzen korrante berritzaileek hunkitu zutenik. 33 urterekin Kubara joan zen (1924), eta bertan:

- *Maximo Gomez Jeneralari monumentua* egin zion Moises Huertarekin batera,
- Habanako *Kapitolio*ko eskulturazko *apainketan* parte hartu zuen,
- elkarte erlijiosoentzat *irudi* batzuk egin zituen.

Ertamerika, Mexiko eta Estatu Batuetara igaro zen, eta enkargu batzuk bete zituen, bereziki irudigintza erlijiosoari zegozkionak:

- *Fatimako Amabirjina* bat Texas-ko Aita Oblatoentzat.

Bilbora itzulirik, eraikuntza berrietarako apainketa monumentalak egiteaz gainera, bere lan-eremu nagusia erlijiosoan izan zen eta izen ona lortu zuen lan honetan.

Material mota guztiarekin egin zuen lan. Baina zura kolorean itza erabili zuen batez ere, bereziki irudigintza erlijiosoarekin lan egin zutenean. Eske handia zuten Gurayaren lanak, duarik gabe korrante abangoardistak albo batera utzi eta *errealismo oso nabarmen* bat bilatu zuelako beti. Eredu naturalaletan inspiratzen zen, baina hauetan *halakoxe adierazkortasun* bat ere lortzen saiatzen zen. Bere emaitza ugariatatik, ondorengo irudiak azpimarra ditzakegu:

- *Frantzisko Santua bi aingerurekin*, Habanako komentuan;
- *Frantzisko Santuak Kristori emandako besarkada*, eta *Kristo hilzorian* Iralabarriko frantziskotarren komentuan;
- *Joan Beltran Santua*, izen bereko parrokiaren;
- *Hirutasun Santua* Neguriganeko Oblatoen komenturako, gaur egun Madrilgo Almudena Katedraleko alboko aldare batean dagoena;
- *Afari Saindua* eta beste gurutz-bideko pauso batzuk Bilboko Vera Cruz kofradiarako.

Bere lantegitik irten zen onenaren artean gurutz-bideko pauso hauek daude:

- *Itxaropeneko Jesus* eta
- *Afari Sandua*, Aste Santuko prozesioetan bereziki preziatuak eta miretsiak direnak Valladoliderako. Hau, irudi multzo konplexu baten konposaketa plastikoaren trebetasun adibide on bat da.

Guraya, erlijio gaia duintasun eta nortasunaz sentitu eta lantzen duen hainbat euskal eskulturagileren arteko bat da, moder-

notasuneko gehiegikeriak ukatuz, baina leialtasun anatomikoaren esklabo bihurtu gabe. Denborarekin, adierazpen plastikoaren zentzu gero eta handiago bat nabari da. Ausardia handiagoz, ildo horretatik jarraitu zuen Gurayaren aldeberekoa eta hau bezala errealista den beste eskulturagile bat badugu: Julio Beobide.

JULIO BEOBIDE

Zumaian jaio zen *Julio Beobideren* (1891-1969) bizitza eta ibilbide artistikoa, ia osoorik Euskal Herrian igaro ziren, bere jaioterrian. Bere artista bokazioa Barakaldon jaio zen, teknika ezberdinak irakasteko klaseak ematen ziren Salesiar Ikastetxean, eta bertan, Ikastetxeko kaperako zenbait irudi lantzeko eta koloreanizteko Sarriá-tik (Bartzelona) deituriko Asorey eskulturagilea ikusi zuen lanean. Gasteizera joango da 1908an eta Katedral Berriaren kriptaren eraikuntzan eskua bete lanekin zebiltzan zizelari talde batekin harremanetan jarriko da. 16 urterekin *Katedral Berriaren atee-tako tailez* arduratuko da.

Bere ikasketak Kintin Torrerekin jarraitu asmoz, 1910ean Bilbora joango da. Honek, irudi erlijiosoaren tailarekiko grina eranstean dio Beobideri, eskulturagile gaztearen sakoneko kristau heziketari zuzen-zuzenean erantzuten diona. Gipuzkoako Foru Aldundiko dirulaguntza batek Madrilera joan eta San Fernando Arte Ederretako Eskolan sartzeko aukera ematen dio 28 urterekin. Han, Migel Blay-ren klaseetara joan, beste irakasleekin ere harremanetan jarri, (Pérez Comendador, Valverde eta Adsuara-rekin bezala), eta espainiar klasikoaren obrak ezagutuko ditu.

Zumaiara 1923an itzuliz, bertan jarriko da bizitzen behin betirako, eta Kresala bere estudioa eraikiko du, hemendik Erroma eta Parisera noizbehinkako joan-etorriak baizik egingo ez dituelarik. Bidaia hauek beregan eragina izango duten obrak ezagutzeko aukera eman-got diote: Rodin, Carpeaux, eta abar.

Beobide ezagun bihurtzen 1920 aldera hasiko da, bere gubiatik irten eta herriaren zale-tasunekin oso bat datozen irudi erlijiosoetan, gerora desagertuz joango den anatomiaren xehetasunengatik.

Nahiz eta bere obrarik onenatariko batzuk gerra zibilaren ondorengo aldiari dagozkionak izan, esan daiteke 1930 aldera, ezkondu zeneko urtea, Beobidek heldutasuna lortu zuela artista gisa. Bere ekipaia artistikoa (ikatzegindako marrazki eta zirriborro ugari gain) irudi erlijioso, erretratu (buruak edo soin-enborrak) eta monumentuek osatzen dute. Bere materiari gogokoena zura da, nahiz eta marmola ere lantzen duen. Bere teknika zuzena da, buztinez egingo dako eredu batetik abiatuakoa.

KRISTOREN IRUDIAK

Gai erlijiosorik gogokoena bere Nekaldiko zati desberdinetan minetan dagoen Kristorena da; baina gurutziltzatzearena bereziki. Beobideren Gurutziltzatzeak ia beti bizirik, hilzorian eta burua zerura jasorik dutela ageri dira, Joan de Mesa-ren estilora tailatuak, jaiera eragin asmoz alde aurrerik pentsatuak. Hasieran, Kristoren besoek gurutzean jarrera horizontala hartzen dute, honakoek bezala:

- Bilboko Bizente Santua parrokiako *Kristo* (1926),
- Añorgako parrokiako *Kristo* (1944) eta baita Gipuzkoako beste elizetan ere.

Beste *Kristoetan*, estuasun itxura indartu nahian edo, besoak bertikaltasunerako joera dute:

- Zumaian, bere lagun Zuloagaren etxeko kaperako *Kristo* (1927),
- Valle de los Caídos-eko *Kristo* monumentala (1942), bereziki.

Beobideren Gurutziltzatu batzuk atzerrian daude (Texas, Montevideo).

Heriotzak harrapatu zuen beste *Kristo* batekin lanean ari zela:

- **Bukatugabeko Kristo** (besoak falta zaizkio). Kresalako lantegian gordetzen den honen aurpegiak, azken arnasaren uea irudikatzen du; gorputzaren taila soil eta laburra une hartako hunkigarritasunaren oroiterazle berezia da.

Gainera, Beobidek hainbat **etzandako Kristo** ere landu zituen, XVII. mendeko eskulturagileetan inspiraturik.

AMABIRJINAK

Irudigintza erlijioso horren artean, santuen imajina batzuek gain, azpimarragarria da bere Amabirjinen edertasuna, Mariaren zenbait erruki aipamenen arabera irudikatua.

Bereziki ederra iruditzen zaigu Añorgako parrokiako Ama Birjina (Ama, 1949), naretasun zoragarri eta edertasun klasiko baten jabea.

ERRETRATUAK

Erretratuaren artean gaitasun bereziak zituen ertilaria izan zen Beobide. Inongo onura ekonomikoren bila edo gizarte osoa lortu nahian ibili gabe, bera inguratzen zuen eguneroko munduan bilatzen zituen ereduak: familiarekoengan, lagunengan, herriko jendearengan. Donostiako San Telmo Museoak bere estilo hau ezagutzera ematen duten hauetariko batzuk baditu: «estilo kementsu eta neurritsua, gordina eta benetakoa, herri baten gizatasun xume eta arketipozkoaren hatsa dariona». ²² Ez zitzaion argazkiez baliatzea gustatzen, zuzenean naturalean inspiratzen zen, buruaren egitura sakontasunehi behatuz. «Erretratu, pertsonaren, izaeraren interpretazio bezala, nire obsesioetako bat da —zioen berak—. Buru bakoitza kasu ezberdin bat da. Burua da eskulturako gauzarik interesgarriena. Horrek perfektua izan behar du. Forma hori menperatu behar da pertsonaren balizko barru-bizitza iristeko». ²³

Arima pertsonal hori da San Telmo Museoak dituen soin-enbor batzuetan azaltzen dena:

- *Olerkaria* (1930),
- *Valentina* (1934),
- *Tximu*, itsasgizon baten erretratu (1936),
- *Madalena* (1945),
- *Arrixu Olidenen* buru zoragarria (1954), Kresalan gordetzen dena.

Ez hainbeste erretratu ofizialetan, ez eta agindu zizkioten monumentuetan ere, bera inguratzen zuten pertsona xumeen erretratuetan ageri da zeharbidez euskal eskulturagilearen estilo pertsonala. Erretratatzeko zutenaren

EDUARDO TXILLIDA

“Gure Aitaren Etxea”, 1988. Gernika (B).

Irudi erref.: Chillida en San Sebastián, 415. or.

“Uraren laudorioa”, 1987. Creueta del Coll parkea. Bartzelona.

Irudi erref.: Chillida en San Sebastián, 407. or.

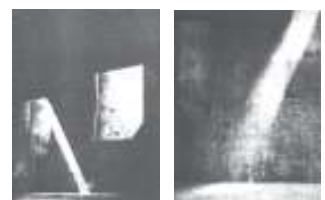
“Hodeiartzaren laudorioa”, 1990. Gijon.

Irudi erref.: Chillida en San Sebastián, 427. or.

“Tolerantziaren omenez”, 1984. Sevilla.

Irudi erref.: Chillida en San Sebastián, 429. or.

Tindaya mendirako egitasmoa. Fuerteventura.

Irudi erref.: El Diario Vasco. Aldizkari berezia 17. zk., 16. or.

NESTOR BASTERRETXEA

“Bakearen Usoa”. Donostia.
Irudi erréf.: Iñaki Agirrearen artxiboa.

“Gernikako arbola”. Zuma.
Irudi erréf.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 45. or.

“Gudari burua”, 1985.
Irudi erréf.: Un siglo de arte, 105. or.

“Askatasunari kanta”.
Irudi erréf.: Iñaki Agirrearen artxiboa.

arima bilatzen zuen Beobidek, eta erretratu horietan «agerian azaltzen ziren bere herriaren psikologia, bizimodua eta arrazaren aurpegierak»:²⁴

- Aita Vinuesa,
- Zuloaga,
- Joan Bosco Santua,
- Inazio Santu Hirugarrendarra, eta abar.

Hain euskal jatorriko ertilari honen ezinezkoa da begikotasun handiz ez ikustea, bere xumetasunagatik eta benetako frantziskotar apaltasunagatik, bere bizi deneko gizarteari zerbitzu isila egitea beste inolako goraiamenen bila ez dabilen ertilariaren paradigma modura arte historian aurkeztu daitekeena denez.

5.

■ ESKULTURAREN EUSKAL ESKOLA

Erljio krisiak eta bere santu eta prozesioei tradizioz atxikiriko gizarte bat hartzen ari zen sekulartzeak areagotutako irudien gainbehera iritsi zen Euskal Herrira ere. Arte figuratiboaren beharakadaren zantzuak anti-mimesis antzeko batean azalduko dira, Ertilari berrien Lehiaketetara aurkeztutako lanetan ere kanporatuz.

Atal honen hasieran gogoratu genuen, 1915. urtean Bilboko aretoan zintzilikaturik, Robert eta Sonia Delaunay-ren lanak izan zirela ikusgai; eta, handik gutxira (1930) Donostian, jada aipaturiko **Arkitektura eta Pintura Modernoaren** erakusketan, Picasso, Juan Gris, Miró eta Dalí-ren koadroak ikusi izan ahal zirela.

GU TALDEA

Kursaalaren azpian, 1934an XVIII. Euskal Astearen barruan eratu zen erakusketan, Oteiza, Gabarain, Nartziso Balentziaga, Sarriegi eta Nikolas Lekuonaren jada ausartak ziren lanak erakutsi ziren. Hauek, eta GU taldearen teorikoek, gremioetako mugimendu bat eratu nahi zuten Parisko abangoardiaren ezaugarri zen buhameria barreiatzailearen aurka. Baina elkarte hau porrotera zihoan zuzen-zuzenean, hain joera soziopolitiko kontrakoa zuten ertilariak biltzea ezinezkoa baitzen, batez ere alderdi politikoen arteko norgehiagoka halako muturreko asaldurara iristen ari zen momentuan, izan ere, modu honetan, gerora ikusiko zen bezala, edozein kultur bateratze saiakera deuseztatuko zuen gerra zibila saihestezina izango zen.

GAUR TALDEA

Urte batzuen igarotzearekin eta gizarte eta politikako halako lasaitasun batekin, behar-beharrezkoa izan zen Eskulturaren Euskal Eskola batez hitz egiten hastea. Hauxe gertatu zen, Jorge Oteiza Ameriketatik itzulirik, Txillida, Mendiburu, Basterretxea, eta Ruiz Balderdi, Zumeta eta Sistiaga margolariekin batera GAUR taldearen sustatzaile bilakatu zela, eta, talde hau, 30. hamarkadako GU taldearen oroitzenarekin eta bere euskal erroen kontziente ziren ertilari gipuzkoarrak bilduko zituen gremio antzeko bat osatzeko ideiarekin liluratu egin zela berriro ere.

Hemen, saialdi hartako kide nagusien lan sortzailea oroitzea besterik ez dugu egingo, honen eragile handia zen Oteizarengandik hasita.

JORGE OTEIZA

Jorge Oteiza (1908-2003) Orion jaio zen, eta batxilergoa egiten Donostian hasi zen, baina Lekarozen bukatu. Madrilen Medikuntza ikasten hasiko da, linotipista bezala lan egingo du, eta azkenik, Biokimikara egindako gerturatzeko bat izan zen, dirudienez, eskulturarekiko zaletasuna sortu ziona. Donostiara itzuliko da.

Ertilari Berrien Bienalean Lehen Saria lortuko du 1931an. Aipagarria da urte haietan epaimahai ofizial batek jarraian aipatuko dena bezalako obra abangoardista bat saritzea:

- *Adan eta Eba*.

Normalagoa iruditzen zaigu San Telmoren inaugurazioan eztabaida sutsu bat sorrarazi izana: bere Amabirjina Burgesa lanak.

Berriro ere, Berrien lehiaketa irabaziko du honakoarekin:

- *Langile hila* (abstraktutasuna ukitzen duen multzo eskematikoa),

- *Jesus Jordanen*

- eta hainbat erretratu.

Handik gutxira Oteizak *erbesteratzea* erabakiko du (denboran eta espazioan), eta, berak zioenez, «*faxismo aldera zihoan*» mundu batetik urrutiratzea. Aurreko atalean gogoratu eta azaletik deskribatu genuen Oteizaren erbestealdi hau, bere gogokoa eta gorabeheratsua izan zen, kolonurreko artearekin harreman estuan jarri zuen abentura luzea. Honek, baieztatu egingo dio bere intuizioan eskultura artea irudi mitikoen sorkuntza dela. Ordurako Oteizak aurreko urteetan modelatzen zituen buruek badute denboratik at kokatzen dituen zerbait, hauek pertsona bizi eta errealean ikono bezala identifikagarriak badira ere.

Baina, bere aurkikuntza, mende erdiz bere lanean oinarritzko izango den osagaia, espazio hutsaren ahalmen oroiterazlea izango da:

- *Harri-jasotzaile liluragarri horretan*, guztiek ikusten duten harri zilindriko hori, eta hutsune bat da!

Bere Arantzazuko eskulturen zirriborroetan antzematen zaio jada, ezer gabeko espazio hutsak baino gehiago espazio-masa kendu ondorengo *espazioaren hustutzea* ikertzea burutik kendu gabe dabilkiela. Henry Moore-ren obrak ustekabe harrapatzen duela aitortzen du berak.

- *Preso politiko ezezagunari* egindako monumentuan eskultura ez da masa bilakatzen, hutsune baizik.

Oteizak, Sao Paoloko IV. Bienaleko Nazioarteko Sari Handia irabaziko du 1957an. Orduan hasiko ditu poliedro irekiaren inguruko bere ikerketak eta honelako artelanak sortuko ditu:

- *Mallarmé-ri omenaldia* (1958)

- *Aita Donostiari egindako Monumentua* Agiñan (Lesaka, Nafarroa), ospetsua eta oso eza-guna dena.

Momentu horietan ari da iristen Oteiza «espazioaren hustutze» inguruko bere esperimentazioaren mugetara. «Nire eskultura—esango du geroago— 1958-1959an bukatu zen». Orduetik, batez ere idaztera, hirigintzako proiektuak diseinatzea eta berak «*euskal berpizkunde kulturala*» deitzen diotaren aldeko lan kulturalak sustatzea (Debako Eskola, eta abar) eskainiko zuen bere ahalegina.

24. J. MARIN-MEDINA, *La Escultura Española Contemporánea*.

25. *Quousque tandem*-aren lehen argitalpenari *Reseña* aldizkarian egindako nire aipamena zela eta penatu nintzen, 1. go znb., 1964ko otsaila.

26. *Nosotros los Vascos*. T.V. *Arte*. 38. or.

Halaz ere, 1969an izan zuen denborarik bere **Arantzazuko irudi** ikusgarriak lantzeko:

- *Errukiaren Amabirjina* basilikaren frontisean,
- eta zerrendako *Apostoluak* (1969).

Estuasunetako Amabirjina horren aurrean, hura sortu zeneko momentu soziopolitikoak ezagutzen duenak, galde lezake: «Giza ezbehar bat izan al da ala Kalbarioaren jainkozko zorigaitz eta erosmena ertilaria inspiratu duena?» Biak. Artista berarena da ondorengo aitormen hau: «*Esan nion Oizari nire eskultura guztia erlijiosoa zela*». Kristau tradizioak kontenplatu nahiago izan duen Eroslearen gorputz hila- ren edertasun anatomikoarekin ez du batere zerikusirik Arantzazuko Kristoren hilotzak. Enbor bat da «giza itxurarik eta antzik ez duena» (Isaias). Eta Amak ez du ukitu ere egiten: utzi egin du, heriotzaren zoritzarreko horizontaltasunean, Zerura askatasun gehiagorekin igo dadin, halabehararen bidegabekeriaren aurkako gaitzespen suminean. Kristau artean inoiz ez ziren bi gorputz hain estuki eta aurkakotasunez lotuak izan: bertikala eta horizontala, bizitza eta heriotza, oihua eta isiltasuna.

Handik gutxira, 1972an, Oteizak *Buitrago* goko Institutu Teknikoan kapenako *Amabirjina* zirraragarria (1972) landuko du. Aurpegirik gabeko Amabirjina honen aurrean, beharbada ez da otoitzik aterako, baina bai adierazten duen haraindi goitiarraren aurrean paralizaturik geldituko.

Hala ere, 1982an bere hustasun jariotsuaren obsesioak errepikapenera eramango du, honako honetan gertatzen zaion bezala:

- *Odiseo deituriko gudari armatu baten erretratu* (1982).

Oteiza, bere bizitzako azken berrogei urteetan, euskal artearen historiaren filosofian murgildurik aritu da, bere ustetan **cromlech** edo harrespila neolitikoko erabakia geratu zen arazoa, euskaldunak **horror vacui**-a gainditu zueneko, *estetikan, erlijioan eta politikan sendaturik* gelditu zen. Alajaina!

BERE FILOSOFIA EUSKAL ARTEAZ

Pena izan zen Euskal Herriko artearen historia filosofikoa, intuizio hutsez eta borondatezko bulkadez eraiki nahiaren grina honek ia eskultura baztertzeraren eraman izana.²⁵ «Oteiza, bere erraietan poeta jenioa daraman eskulturgile jenial bat da». Baina erratu egin zen bere teoria nagusienetarikoa batean, zeren eta, eskulturaren historiak ez du bere «aldaketen legearen» oinarritzko teoria bermatzen, ikertzen badu ere;

- ezer baino lehen, giza historian *legerik* ez dagoelako, eta
- bigarrenaz, euskal arima *cromlech*arekin identifikatzea doanekoa delako, zeren eta arte garaikidean hustasuna gurtzea ez baita euskal artistengan soilik ematen dena, baizik XX. mendeko Europako sentiberatasunaren osagai bat izanik, Henry Moore ingelesarengan bezala, Naum Gabo errusiarrarengan eta Julio Gonzalez katalanarengan ere aurkitzen da.

Oteizak ustezko «Euskal Eskola» ageriko egin nahi izan zuen eta erabat subjektibo eta mitiko zen eraikuntza guzti horrek izan zuen, euskal artea folklorismo etniazale arazotik

ateratzeko abantaila, bederen, Orioko artista- ren izaera sutsuak hartu zuen norabidearen azterketan asmatu zuen Martínez Gorriaranek ongi ohartarazi digun bezala. «Helburua, euskal berpizkundearen oinarri bezala, etnia ordezkaturiko zuen estetika bat bilbatzea zen, Worringerrek mende hasieran zehaztutako «latinoaren» eta «germaniarraren» ordezkaturiko izango zen «euskal estiloa» asmatu- rik, Oteizaren arabera, modernotasun unibertsala gailendu zezakeena».²⁶

Oteizaren eskultura-lanak eta bereziki berrienak:

- Bilboko itsasadarren ertzean dagoenak,
- Donostiako Paseo Berrikoak,

Ez dira eragozpen sentipen goitiarrak eta giza izatearen misterioak zeharkaturiko giza- seme bat ager tzen dutela onartzeko; eta hor- tik ulertzera ematen Gaya Nuñoren berotasuna, Oteiza *ertilari oso ona, bikaina, ezustekoa, gure mendea ongien goratzen duten gizasemeetako bat* dela dioenean.

EDUARDO TXILLIDA

Eduardo Txillida (1924-2002) donostiar- rak, bere gaztaroan, kirola derrigorrez utzi beharra izan bazuen ere, gero bere borondatez utzi zituen arkitekturako ikasketak, bere egiaz- ko bokazio zen plastikan buru belarri aritzeko. Marrazkigintzan iraunkor jarduteak (zeinaren maisutasun aztarnak utzi dituen) eta materia- rekin zuen harreman zuzenak teknikaren menperatzea ekarri zion, eta honek

- bere *soin-enborkak*
- bere *formak*

gero eta gehiago garbitzeko aukera eman zion, eskultura abstraktuaren kontinente za- bal hori aurkitzera iritsi arte.

Burdinarenganako erakarpena sentitu zuen, material hau, noblea eta gogorra zelako. Bere- rekin konpondu zituen bere sentiberatasuna- ren bidera irtendako hainbat arazo: airea, espazioa, formak espazioan, hustutasunaren ez- kutuko energia, eta abar. Horrela sortuak izan ziren, ingudearen gainean, mailu kolpez:

- *Haizearen orraziak*,
- *Musika isilak*,
- *Zurrumurrak*

- eta *Oihartzunak*, ikusmenaren mundua ent- zumenarekin lotzen zuen ahaidetasunaz jabetzen zen Txillida bat erakusten digu.

Txillida, garrantzi handiko galderek jaza- rritako ertilari bat izan da. Ez du dakielako lan egiten, «jakin nahi» duelako baizik. Eta espazioaren ingurukoak diren bere galderak le- henengo eta gero bertan grabitatzeko duten gorputzen inguruko erantzunak aurkitzen ditu, hurrenez hurren, *burdinan, altzairuan, zurean, alabastroan, harrian, hormigoi indartuan* eta baita *buztin egosian* ere. Ez da materiaren erake- ta liluragarriaren aurrean kontenplari bat bezala estasiatzen den eskulturgile bat. Ent- zun egiten du, galdetu, itzulinguruka ibili, ma- teriaren inertzia astindu, bere itxitasuna eraso eta bortxatu, bere bizigarria, bere izpiritua aska- tzera behartzen du; berak dioen bezala bere «*usaiek*», bere «*durundiek*» eta bere «*oihar- tzunek*» gida dezaten.

NESTOR BASTERRETXEA

Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

Arriarango presa.
Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

Itsasoan bildako arrantzale eta nabigatzaileen omenez.
Pasai San Pedro (G).
Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

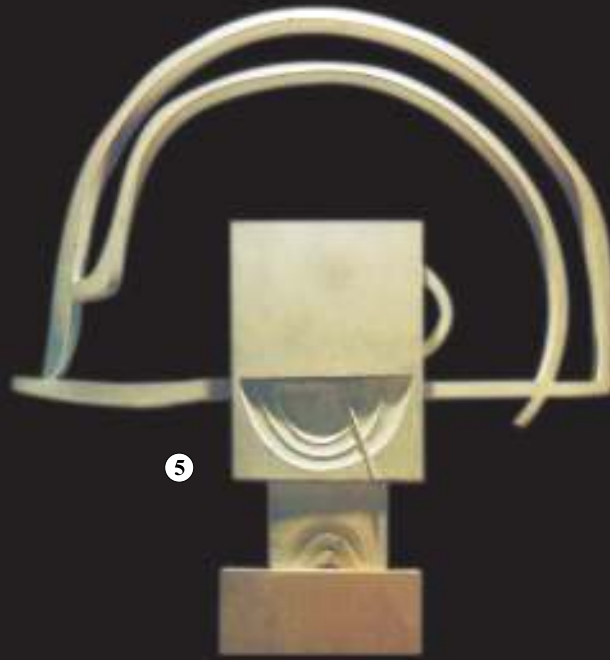
Irudi erref.: Otxoaren artxiboa.

«Euskal Artzainaren Monumentua». Oñati. Brontzea.
Nestor Basterretxea.
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 40. or.

1 eta 7.- "Akelarre". 2.- "Ebiztaria". 3.- "Hamalau-zanko". 4.- "Intxixu. Basa-deabrua".
5.- "Ortzadar. Zeruko adarra (Erromako zubia)". 6.- "Gauekod".

1.- "Birjina", 1989. 2.- "Gangak", 1968. 3.- "Birjina". 4.- "Mabatsondoa", 1967. 5.- Gotorlekuko eskultura. Iruñea.
6.- "Dodekatlos". Euskalduna Jauregia, Bilbo.

BIZENTE LARREA

"Gattamelata", 1987.
Irudi erref.: Vicente Larrea, 49. or.

"Forma zentrokideak I", 1968.
Irudi erref.: Arte y artistas vasos de los años 60, 294. or.

"Katea 3",
1968.

Irudi erref.:
Vicente Larrea, 96. or.

"Kateaturiko espazioak".
Irudi erref.: Vicente Larrea, 88. or.

"Maia", 1971.
Irudi erref.: Vicente Larrea, 136. or.

Zura. Abesti-Gogorra oinarrizko multzoen sail bat dira, antzinako euskal eskulangintzan oinarrituak, eta espazioa betez dauden formen arazoa planteatzera itzuliko da ertilaria honen bidez. Bere kezkarik iraunkorra, gauzek espazioan duten mugen azterketa izan da, hutsa espazio bezala edo bizileku bezala, bien arteko harreman iluna.

Altzairua. Altzairua erabiliko du labirintoaren misterio iradokitzailea ikertzeko:

- *Gnomon* (1965),
- *Iru-Burni* (1966),
- *Leku* (1968), eta abar.

Hauek, espazioaren magalean gordeleku sekretua bilatzearen inguruan landutako adierazpen ezberdinak dira.

Alabastroa. Harrira itzuliko da, eta materia zin espazioaren zirrikituetan argiak dituen sekretuak miatzeko alabastroa hartuko du. *Argiaren goraipamenak* monumentu sinbolikoak dira, barruko gaitasunetako galaxiekin urraturiko monolito distiratsuak, espazio sideraletan barrena ibiltzen diren mundu borobil eta perfektu horien parabolak. Bere *Kandinskiren Omenez* lanean, Txillida eskultura aratzaren mugetara gerturatzen da.

Munduko museo handi guztietan lanak erakusgai dituen eta nazioarteko saririk handien irabazle izanik, gaur egun, mundu osoko ospea duen euskal eskulturagile bakarra da Txillida, gure mendeko artistarik handien arteko bezala onartua.

Hormigoia. Bere sormen ibilbidearen buketan, senez sentitu zuen bere materialik gogokoenak gizakiak sorturikoak izan behar zuela, erabiliena eta gaur egungo gizartearen ikusiena: hormigoia. Eta honekin, zenbait mailatan eta neurri ezberdinekin, berak *Tópalekuak* deitutako zuena egin zuen. Marrazkilari gaztea, formen ikerlari heldua, hirigile handi bat izatera iritsiko da.

Tópalekuak honako hauek izan ziren:

- March-en Fundazioaren aurrean kokaturik dauden bi etxe multzo biki (Madril),
- Gernikako *Aitaren Etxea*,
- *Zerumugaren gomipamena* (Gijón).

Jatorrizko gaira itzultzen gara: espazioak bere babesean hartzen du gizakia; espazioak bizitzen eta arnasa hartzen utziko dio, elkartasuna eta bakea emango dizkio. Txillida, mendi baten barruan (Tindaya, Lanzarote) egitekoa zen erabateko isiltasuneko *espazio mistiko baten egitasmoa*, gizasemearen unibertso bizitokiaren oroitzapen berri eta erlijioso bat izan zitekeena gauzaturik ikusi gabe hil zen.

NESTOR BASTERRETXE

Bere Argentinako erbestealdiaz jada hitz egin dugun *Nestor Basterretxea* (1924) bermeotarra, garaiz itzuli zen Euskal Herrira Frantzisko Jabier Sáez de Oiza eta Luis Laorgaren planoen arabera bukatu berri zen Arantzazuko Basilika berriaren apainketa lehiaketan Oteizarekin lehiatzen. Kriptarako Basterretxearen *proiektu espresionista* aukeratu zen baina, Arte Sagaturako Pontifize Batzorde Zentralaren aldetik, apainketa eskultoriko eta piktorikoaren egitarau guztiak jasan zuen kondenaioan errudun gertatu zen Basterretxea (1955eko ekai-

naren 8an). Hogeita hamar urte beranduago (1983), berriro eskatu zioten kriptazabalen paretak apaintzeko, eta aurreko egitasmoarekin alderatuz oso desberdina den obra bat margotuko du espresionismo figuratibo orotatik urrutiratutako formen araztasun handiko mintzaera batean.

*Ekipo 57*²⁷ delakoarekin izan zituen abstrakzio eta egitura mailako zorrotasun esperientziak eta Oteizaren bat-bateko aholkuen babesean, garaia iritsi zitzaizenean bereziki sentiberak eta soziologikoak ziren gaietan sakontzeko balio izan zioten, diziplina plastikoaren aingura sakon hondoratua eduki zezan.

Obra sinbolikoak ala oroitzapenezkoak. Nestoren diziplina eta zorrotasun honek distira egiten du Gipuzkoa eta bere hiriburuko zenbait leku estrategiko zedarrituko dituzten bere lan sinboliko eta oroitzapenezko handietan:

- *Irungo iturria*,
- *Iztuetari* egindako Monumentua,
- *Pio Barojari* egindako Monumentua (Donostian),
- *Bi Pasaiei Omenez*.

Multzo kosmogonikoa. Basterretxearen laneko etaparik garrantzitsuenetako bat, euskal mitologiak eta euskal herriaren antzinako ohiturez markatua dago. *Euskal Multzo Kosmogonikoari* esker (1973) lortutako arrakasta herrikoiak adierazten du, herri honetako jendea aldi berean abstraktu eta espresionista zen lengoia horrekin aipatua sentitu zela.

Bere beste sail batzuei buruz ere gauza berak esan daitezke, hala nola:

- *Brankako Mamutzarrak saila*,
- *Eguzki-lore saila*, materiaganako gertutasun bero batez,
- *Disko antzeko Hilarriak saila*, herri tradizioa eta modernitatea lotzeko moduaren eredu ospetsu polita.

Ondorengo urteetan, plastikotasun soltearen gainetik beti ezohiko apainketaren zentzua jarri duen lanetan frogatu zuen Basterretxeak bere sentiberatasuna, ez formazko edertasuna adierazteko bakarrik, baita euskal herriak bereak dituen indarra eta handitasuna jokoan jartzeko ere. Honela azaltzen da **monumentu** baztuetan:

- *Gemikako arbolari*, (Donostiako Kutxa),
- *Zazpiak-Bat* (Gasteizko Eusko Legebiltzarra),
- *Bakearen Usoa* (Anoetako Plaza).

Nestorri, oraindik burutu gabeko proiektu apartak ere zor zaizkio.

- *Artzainari egindako Monumentua* (Oñati), egiturazko eder tasunagatik lanik harrigarrien hau, formazko edertasuna, landare bizitzaren iradokizuna, plastikotasuna eta aberastasun kromatikoa elkartzen diren metalezko xaflekin egindako zuhaitz erakargarri bat da.

JOSE MANUEL ALBERDI

Euskal Eskola batean biltzeko asmoa zuten taldeko kide izan ez bazen ere, hauen artean belaunaldi bereko beste eskulturagile hau kokatzea nahitaezkoa da, kontinuitate ez bezala, **gerraosteko abangoardia** izena mereziko lukeena, eta Ingalaterran erbeste emankorra

(lehenago aipatutakoa) izan zuen *Jose Manuel Alberdi* (1922) eskulturagilea. Britainia Handian ingeniari tekniko eta eskulturagile bezala jantzirik, lehendabizi han Migel Anjelen eta Rodinen mireslea izan zen, gerora zuzen-zuzeneko harremanetan bi ertilari garaikiderekin hasteko: Epstein eta Henry Moore.

Jada Ingalaterran zelarrik, Alberdik, *Kristo urnatua* bezalako eskultura figuratibo eta espresionista batetik, edertasuna eta adierazpidea orekatuko diren forma alderako garapena izango du.

Bere *Consummatum est* obraren erakusketarekin (1950), kritikaren arrakasta itzela lortuko du, eta segituan eskatuko dizkiote neurri handiko beste lan batzuk:

Hormairudi-erliebeak:

- Ilford-ko Ford Motor, Londres;
- Hotel Bedford; Bull Ring Center, Birmingham.
- Tamaina handiko **hirigintza monumentuak**
- *Nekazaritza* poliester eta beira-zuntzean (Tauton),
- *Fenix*, trabertino harrian (Felham),
- *Alma Mater*, harrian (Exter College, Oxford),
- *Hiri berri baten izpiritua*, beira-zuntz eta plasztikoan (Stevenage),
- *Iturria*, kobre eta nikelan (Londresko Barclays Bank),
- *Ama eta Haurra*, harrian (Felham),
- *Espazioaren urteak*, burdinan (Surbury-on-Thame), eta abar.

Alberdi ezaguna eta estimatua da anglosaxoi munduan. Material berri bat erabiltzen aitzindari izatearen meritua aitortzen zaio: beira-zuntza.

Espainiara egindako lehen ikustaldi batean, March familiari Mallorcan honako obra bikain hau egin zion:

- *Greco-ren omenezko Oda*.

Espainiara behin betirako berandu etorri eta bizitzen Baskoniatik kanpo jartzearen (Alacanten) ondorio da, bere lurrian bere lanak berandu ezagutu eta miretsi badira.

Pirinioen alde honetan ikus daitezkeen Alberdiren eskulturen artean azpimarragarriak dira:

- *Kristo Urnatua* (2,2 m-tako garaiera duen brontzea),
- *Gernikako Kristo*,
- *Andu Mari* (teka egurrean egina, 1,80 m-takoa),
- *Aitor* poliester eta beira-zuntzean, Ajuria-Eneko loretokietarako,
- *Agirre Lehendakaria*, Eusko Jaurlaritzarako soin-enborra,
- *Jaime I.*, 4 m-tako garaierako brontzean, Deniako plaza baterako.

Gipuzkoako Probintziak baditu bere hainbat obra; azpimarra ditzagun:

- *Pelotaria*, Donostiako Antiguu auzoan,
- *Euskal Herriari Omenaldiak* duen konplexutasunarengatik, formazko armoniarengatik eta oroitzapen sinbolikoengatik altzairu-kortenezko lanik ederren eta ikusgarrienetarikoa bat da. Bere jaioterriko, Azkoitiko Udalak agindu zion, herriko tokirik zabalaren apaingarri bezala jartzeko.

Zurez tailaturiko lan ugari ere (gaur egun, jabeago berezietan banaturik ia denak) badu Alberdik, gai erlijioso, folkloriko eta politikoei buruzkoak. Horietako askotan figuratiboa ere mintzaera abstraktu eta sinbolikoa bezainbat menderatzen duela erakusten du.

Bere azkenetariko lan bat, bikainenetarikoa dena, Oñatiko abenturazale ospetsu eta kriminal Lope Agirrerren hamahiru buruko multzoa da.

REMIGIO MENDIBURU

Zoritzarez hila den *Remigio Mendiburu* (1931-1989) ertilaria, bere lurraekin, gure lurreko basoekin zuen lotura, indarrak handinez sentitu eta adierazi duen euskal eskulturagilea izan da agian. Hondarribian (Gipuzkoa) jaio zenez, itsasoari ere lotuta dago; badirudi bere isiltasuna eta handitasuna jaso zituela oinordetzan.

Arte Ederren ikasketak egin zituen Madril etaartzelozan.

Gipuzkoako Ertilari Berrien Lehiaketan eskultura saria jaso zuen 1959an. GAUR taldeko kide izan zen Oteiza, Txillida eta Basterretxearekin. Azken honekin batera izan zituen lanak erakusgai *Eguno Artea* euskal erakusketako kolektiboan.

Obra garrantzitsu bat egingo du 1963an: Jaizkibel mendiko monumentua. Zazpi urte geroago, Mexikoko *Euskal Pintura eta Eskultura garaikidearen* erakusketan parte hartuko du, Basterretxea, Txillida eta Bizente Larrea bilbotarrarekin.

Nestor, Oteiza, Txillida eta Ugarteren ondoan, *Bost Euskal Eskulturagileen* erakustaldian bere burua ezagutzera emango du Madrilen 1973an. Mendiburu, Barakaldoko Arte Plasztikoen II. Erakustaldian Gipuzkoaren ordezkari izateko hautatua ere izan zen.

Remigio Mendibururen estiloak soiltasun harrigarria du. Bere materialik gogokoena zura da. Bere lantegitik iteten ziren enborrak euren jatorrizko azaletik ia arbastatu gabe zeuden, landare bizitza ahaltsuaren baieztapen modura, gizon artistak naturaren lekua hartu nahi izango ez balu bezala. Natura zati hauen azaletik, barruko indar hedakorra adierazteko, eskulturagilearen gubiak sarturiko konkorrak erretzen dira, Kutxako (Donostiako Garibai kalea) hall-ean ustekabeko **horma apainketan** bezala.

Zuraren izaeran baino, basoko jatorrian gehiago pentsatzen duela dirudi Remigiok. Beti ertilariaren eta *zuhaitzaren* arteko erantzukizuna azaltzen zaie bere obrei. «Zuhaitza da –zioen– gizakiaren antzik handiena duena».

«Ertilari soila, indartsua eta zuzena» deitu zion Carlos Areán-ek. Bere Hondarribiako etxean itsasoaren aurrez aurre gorderik edo aldi behin Aralarko basoan galdurik ibiltzea gustatzen zitzaion. Mendiburu arrazoiaren bideetatik baino gehiago senaz (berak *beharraz* esaten zuen) jokatu zuen ertilaria izan zen. Bere estudioan denetarik aurki zitekeen: Txalapartak, nekazaritzarako piezak, objektu leunduak, eta baita istinkatu eta margoturikoak ere, «txori kaiolak», berak zioen bezala, armazoiak eta maklak, tartekaturiko hainbat materialen

"Euskaldunak". Jose Alberdi.
Irudi erref.: Ostoar en artxiboa.

RIKARDO UGARTE

"Suaren begada". Burdina.
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 60. or.

"Lorea". Burdina.
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 63. or.

Pasai Donibaneko eskultura (G).
Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

27. *Ekipo 57*, Oteiza, Ibarrola, Basteu, Duarte, Serrano eta Hansen-ek eratutako mugimendu bat izan zen, eta egitura lau eta kolore uniforme eta argien bidez, espazio plasztikoaren elkarreraginari buruzko ikerketa egin asmo zuena.

JOXE ALBERDI

“Ama eta haurrentzako”. Intxaur-zura.
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 36. or.

“Txillidaren omenez”.
Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Álava, 113. or.

“Aitor”.
Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Álava, 113. or.

“J. Sebastián Bach-en omenez”.
Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Álava, 113. or.

esperimentuzko konbinazioak: zementua eta zura, adibidez; hura, hau irentsi nahian (gizakiaren tramankulua bizitza naturala suntsitzen?). Remigioren atsegina zitzaion, zakarretik finera, *bizi-dinamis* hartatik modu garbi eta abstraktura etengabeko iragatea egiaztatzea.

Zuraz maitemindurik bazegoen ere, Remigiok marmola, alabastroa eta zementua ere landu zituen.

Bere estudioan *Ataria* zutitzen da, bizitza eta naturaren zorrotada erraldoia, 3m-ko garaiera duen zutabe lerrobakarra, haritz oso bat, dinamismoz, argiz eta sakonunez, besoz eta besapez betea, totem-en sinbolismo misteriosu batez beteriko *betilo* izugarria.

Mendibururen obrek «sustraiak, ama-lurra eta bizitza geldiezina» gogorarazten dituzte.

BIZENTE LARREA

Bizente Larrea (1934) bilbotarra da, eskulturagileen semea eta biloba. Jesuitekin egindako batxilergoa bukatzean, Meatzarien Fakultate eskolan hasiko da, baina bere eskulturagile ikasketak Arte eta Lanbideen Eskolan eta aitaren lantegian burutuko ditu.

Frantziara joango da 1954an, eta Solesmesen eskultura egiten arituko da Raymond Dubois-en estudioan. Bere lehen lanak zurezko eta brontzezko irudi erlijiosoak dira.

Larreak, 1966an, imajinagintzako tradizioaren zama utzita ia bat-batean askatu eta eskultura ez-figuratiborako jauzia egingo du. Bere lehenengotariko obra, forjaturiko burdinez egindako xafla lerromakurrezko iturri bat da, espazio hutsa bilatzen duen bizitzako zorrotada bat bezala harritik sortzen dena:

- *Kirikiñori* egindako Monumentua.

Jarraian, materialen izaeratik jasotzen dituen iradokizunek bideratutako aldi bat dator. *Burdin forjatuaren* ondoren, eskulturagileak *galdatautako brontzea*, *aluminioa*, eta *altzairu herdoilezina* probatzen ditu: beti artistaren ametsi apur bat gogor egingo dien materialak. Eskulturagilearen ametsak lehenik argizarian modelatzen dira, edo piezak handiak bada dira poliespanean, gero burdinara edo galdatautako brontzera igarotzeko, teknika tradizionalaren arabera.

Sailak. Larreak sailen bidez egiten du ikerketa plastikoa, eta hauek, berak bakarrik dakien arazoaren batengatik, izen bereziekin bataiatzen ditu.

Mahatsoak. Bere lehenengotako multzo bat mahatsoa da, *zur margotuan* angeluen zuzentasuna nagusitzen den formekin egina.

Kateak. Ia berehala itzuliko da forma makur eta dinamikoetara, eta egituren hutsune bizkorgarrien bilaketara; eta *galdatautako brontzean* egindako «*Kateak*» sail berrian, makurrak eta leunak diren gainazal txikien aukera adierazkorak entseatuko ditu, hutsune beltz eta latzen kontrastean.

Forma Zentrokideak. Ia aldi berean, zirkulu formaren edertasun aratzak erakarria sentituko da: bere «*Forma Zentrokideak*», *material ezberdinetan* eta formatu ezberdinetan eginak (1968).

Espetxeak. Ustekabean sartuko da bere artelanetan lautasun eta angelu zuzenarekiko gustua (1969); «*Espetxeak*» saila da, *brontzean* edo *altzairuan* egina batez ere. Hauetatik sortuko da Otxandioko elizarako (1971): *Espetxe-Sagrario* bat.

Gangak. 70.eko hamarkadan eskulturagilearen hizkera funtsezko bihurtuko da, araztasun eta soiltasun handiko formetan atsegin hartuz, nahiz eta beti dinamikoak izango diren: hutsune txiki borobilak katean, «kateaturiko *gangak*» izenburua iradokitzen diona.

Nahikoa izan zen forma horiei monumentaltasuna eman eta azalera ugartuz joaten uztea honelako artelanak sortzeko:

- *Santimamiñe*.

Nahikoa izan zen zutik jartzea honakoa sorzedin:

- *Samotrazia*, garaieran 6 m-koa, gaur egun Barakaldoko plaza gainetik hegan egin nahi duena.

Barautsak. 1972-73 urteetan, hutsak eta tarreak ugartu egiten dira, gainazalak kizkurtu eta bihurtu; barrokismoa hasiko da. Konkorrak ugartu egiten dira, tarreak sakontasunean ireki; eta ganbiltasunak multzotzen bertikal-tasuna areagotuz. *Barautsen* aldia da:

- hauetariko *bat* Ajuria-Enean dago;

- *bestea*, Euskadiko Kutxaren egoitzaren aurrean zutitzen da Madrilgo Castellanan. 6 metro neurtzen ditu.

Makilak. Geroago *barautsak* argaldu egingo dira *makila* bihurtzeko. Hauetariko bat, oso garaia eta gorritz margotua, aireportura doan Leioako errepedean kokatua izango da.

Ihesak eta Kodizeak. 1978-79 urteetan eskulturagile mugimendu hedakor eta norabide anitzetakoek erakarria sentitzen da. *Ihesen* aldia da, eta *Kodizeek* jarraituko diote.

Irudizatze Berria. Azkenik, 80. hamarkadaren erdialdean irudia agertuko da berriz; pertsonaren aurpegia, hain zuzen ere. Bistan denez, ez da estilo aldaketa zakar bat. Eskulturagilearen hizkerak funtsean berbera izaten jarraitzen du. Gertatzen dena zera da, forma abstraktuen itsaso iskanbilatu horretako olatuak berak, giza oroitzapen oro erraustu zuen su horretako garrak direla honakoak iradokitzen tematu direnak:

- *Gattamelataren* aurpegia

- *Profetaren* profila

- *Artzainaren* profila edo

- *Berniniren* profila.

Berriro ikonoa etorriko da, baina iradokiztaile oraingoan, artistaren -imajinagileen seme eta biloba- hasierako ibilbide sortzaile hartan egindako «santu» haiek ez bezalakoa. Eskulturagileak plastika aratza lantzearen 20 urtetako esperientziaren fruitua bilduko du, hauetan ikus daitekeenez:

- *Amabirjina*, irudi bikaina, Bilboko Errekalde auzoko Arrosarioko parrokiarako egina,

- Zumarragako ehorzketa kriptu berrira jaitzen den *Aingerua*. Eskultura honekin irudia barrokotasun abstraktuarekin elkartzen den imajinagintza berriaren aldi honen gogenera iritsiko da. *Jose Antonio Pizarro* arkitektoaren

28. Bizente Larreaki buruzkoetan, ikus Kosme M^o Barañanok eskaini zion monografia konplexua: *La escultura de Vicente Larrea*. Eusko Jaurritzak argit., 1991.

29. Rikardo Ugarteren eskulturaren inguruan, ikus, batez ere, M^o Soledad ALVAREZ, *Cinco escultores. Escultura Vasca Contemporanea*. Kutxa, Donostia 1984.

eraikuntza bikaina den nekropoli txiki honen ezohiko edertasuna eta formen garbitasuneko espazio bat ixten du, zeinaren isiltasun izoztuan hildakoen piztuera aldarrikatzen duen *Aingeru* honen hegada besterik ez da nabaritzen.

Formatu handiak. Azken belaunaldietako beste euskal ertilariei gertatu zaien bezala, bere azken obretan formatu erraldoiekiko zorabioaren erakarpena sentitu zuen Larreak. Azpimarra dezagun honako erraldoi hau:

- *Dodekatlos* (Herkules mitologikoari aipamen egiten dion deitura), garaieran 8,50 m., 70 tonatako pisua eta giza iradokizunak dituen hau, Biltzarretarako Euskalduna Jauregiaren eraikin berriaren aurrean zutitu da.

Bizente Larrea ez da erraz sailkatzen «tasun» modernoetan. Inspirazioak beti aurkitzen duen ertilari kultu bat da. Eskulturagile moderno baina barroko bat da; bere irudimena aske uzten du, baina bere trebezia teknikoak uhalak jartzen dizkio; eskulturak modelatzen ditu, ez estatatuak, baina gure eguneroko hizkera arrunteko izenez bataiatzeari ezin dio laga.²⁸

RIKARDO UGARTE ZUBIARRAIN

Orain arte aipatu ditugun ertilariak baino zerbait gazteagoa da, baina kezka estetikoetan kide, *Rikardo Ugarte Zubiarraín* (1942) Pasai San Pedro herrian jaio zen eta Donostiako Arte eta Lanbideetako Eskolan eta Camps Akademiaren ikasten hasi. Mota guztietako adierazpen artistikoei irekiriko izaera izanik, poesia, saiakera, argazkigintza, marrazkigintza, pintura eta batez ere eskultura landuko ditu.

Lehiaketa eta talde erakusketa ugarietan parte hartuko du 1962tik aurrera, baita bakarkako erakusketa askotan ere 1967tik aurrera. Baditu dozena bat sari baino gehiago bere palmaresean.

Lorrazak. Ugarterentzat materialik gustukoena burdina da. Teknika anitzetan erabilia du eta estilistikako forma ugari emanaz. Nolabaiteko sailkapen kronologiko batetan saiatu nahirik, lehenengo aldi batean bere egiturak angeluzuzeneko ebakidura duten moduluz gauzatzen dituela esan beharko litzateke; *Lorrazten* garaiaz ari gara, *arrazionalismo konstruktibista* baten eraginez diseinaturik, ertilariak kontraste kromatikoez bizitu zituen:

- *Lorrazta*, Mendeurrenaren Plazan, (Donostia);
- *Lorea*, Santa Cruz de Tenerifeko aire librean;
- *Bideetako Lorrazta*, Mediterraneoako autopistan, eta abar.

Aldaketak. Ia aldi berean entseatuko ditu forma angeluzuzen guztiz zorrotzak zeharrek gurutzatzen eta batzen direneko aldaketak; hara zein aldi den:

- *desitxuratzeena*,
- *dandarizoena*,
- *kanpaiena*.

Hegaketa. Beste aldi bat letorke, landare formen mundura gertutasun garbiago eta dinamikoago bat iradokitzen duena.

Bertikaltasuna. Azkenik, bertikaltasuna azpimarratuko den aldia irekiko da, eta batzuetan neurri erraldoietan buruturikoak izango diren aldia da:

- *aingurena*, (*Herri batetarako Aingura* erraldoia, Pasai Antxon dagoena, 1994),
- *gatzeluena* (*Brankako gatzelua*, Pasai San Joanen; *Gatzelua*, Tolosan, *Tajamar*, Lasarten, eta abar).

Obra artistikoetan hiru dimentsioak egon behar dutela onartzen badugu –**forma, adierazten den nia**, eta ertilariaren elikagaia den **gizar tea**– Ugarteren ekoizpena hiru dimentsioak aberastua da.

Ezer baino lehen, **forma**. Ugarte konstruktibista bezala sailkatua izan da. Dudarik gabe, modulu angeluzuzenen aldiko bere lanetako askok, forma industrialetako eta eraikuntzetako metala, kristala eta plastiko zenbait bezalako material berrien zehaztasuna eta garbitasuna erakusten dute. Errepara daiteke, beste alor lirikoago eta espresionistago batzuetan ausartu ondoren, Ugarte erabateko forma garbien unibertso horretara itzultzen dela, batzuetan bere *Eskuaira* eta *Karaboien* hozkailu horretan sartzen gaituelarik.

Ugarteren artelanetako bigarren oinarrizko kontzeptua **arima** da, batzuetan artistaren Nia umiltasunik gabe adierazten dena. Lirikaren ordua da, poesiarren ordua, kantari hasi eta burdinazko diapasoa dardaratzen duen izpiritua. *Loreak* sailaren aldia da, metalezko zurtoinak koroatuz argitara eta zerura irekitzen direla diruditen loreena, su gartsuaren metafora horiena, bere *Itxas-burniak* eta *Haizearen adatsak* isurtzen dituzten itsasoko usain horiena.

Azkenik, esan behar da hain araz eta itxuraz hain kutsurik gabea den hizkera honetaz aparte, **gizar tea** ere azaltzen dela Ugarteren lanetan. Bere *Bideetako lorrazak* eta *Bizitzeko egokiak diren hutsuneak*, ertilaria ez dela bakarria esaten ari zaizkigu, eta gu geu ere ez gaude bakarrik. «Eskulturaren azken zeregina -esan du berak- hiritarraren hiriko eta izpirituko bilbaduraren barnuan komunitate-espazioan parte hartzea eta bera elkarretaratzea dela ulertzen dut». Ustekabeko logika batekin, hasieran sinbolo neurritsuak besterik ez ziren forma txiki haiek, erraldoi bihurtu eta hiriko espazio handien eskari zorrotz bilakatzen direla dirudi. Bertikaltasunaren aldia da; kalerako, lorategitarako, errepedetarako, plazetarako eta lurreko zein itsasoko bideetarako eginak diren obra erraldoien aldia: *Aingurak* eta *Gatzeluak*.

Agian, Rikardo Ugarteren aparteko ibilbide sortzaile honen sinbolo bezala, bere *Herri batentzako gurutzaduna* lana hautatu beharko litzateke (gaur egun Donostiako elizbarrutiko Museoa), aipaturiko hiru dimentsioak bat egiten duten lana: forma zehaztasuna, otoitzaren lirika eta gizar te eskaria. Biluzia eta hutsa den Gurutze horren aurrean, burdina argi bihurtzen den horretan, gustura belaunikatuko litzateke Joan de la Cruz santua, honakoa idatzi zuen mistikoa: «Ikusezinean benetako pertsona jainkozale denak, bere jaiera ipintzen du, nagusiki, eta irudi gutxi behar ditu, eta gutxi erabiltzen ditu, eta hauek gizakiarekin baino gehiago bat egiten dute jainkozkoarekin».²⁹

RAMON KARRERA

Belaunaldi honetakoa izateagatik eta euskal estilistika batekiko kezka plastiko eta leialtasunezko berberak ziztatua izateagatik,

JOXE ALBERDI

Burdinazko eskultura.

Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana 22, 129. or.

"Pelotari".

Irudi erref.: Ináki Agirre en artxiboa.

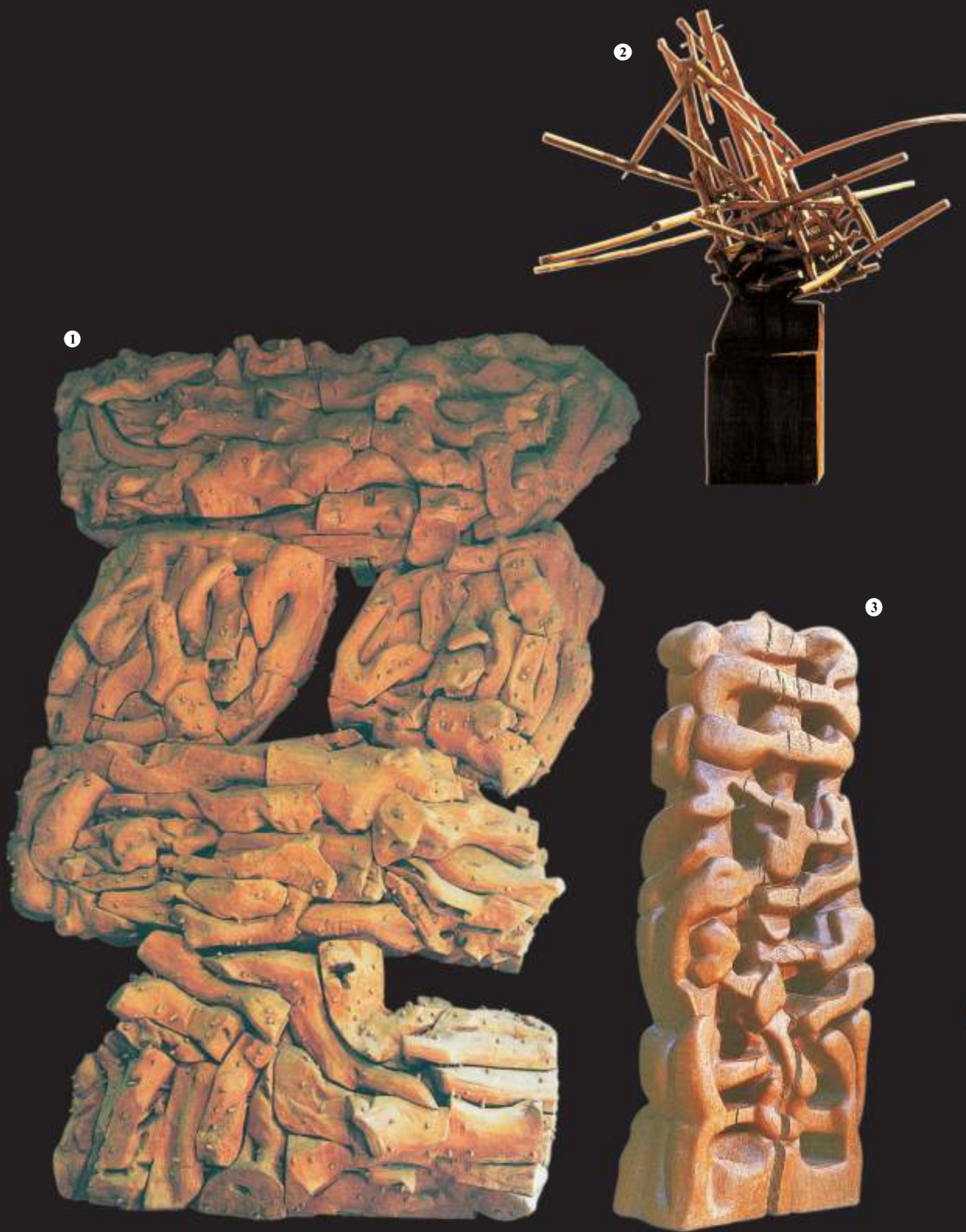
"García Lorca-ren omenez".

Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 37. or.

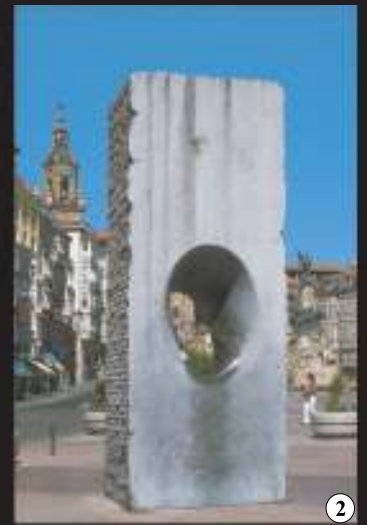
"Udako gau bateko ametsa".

Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana 22, 194. or.

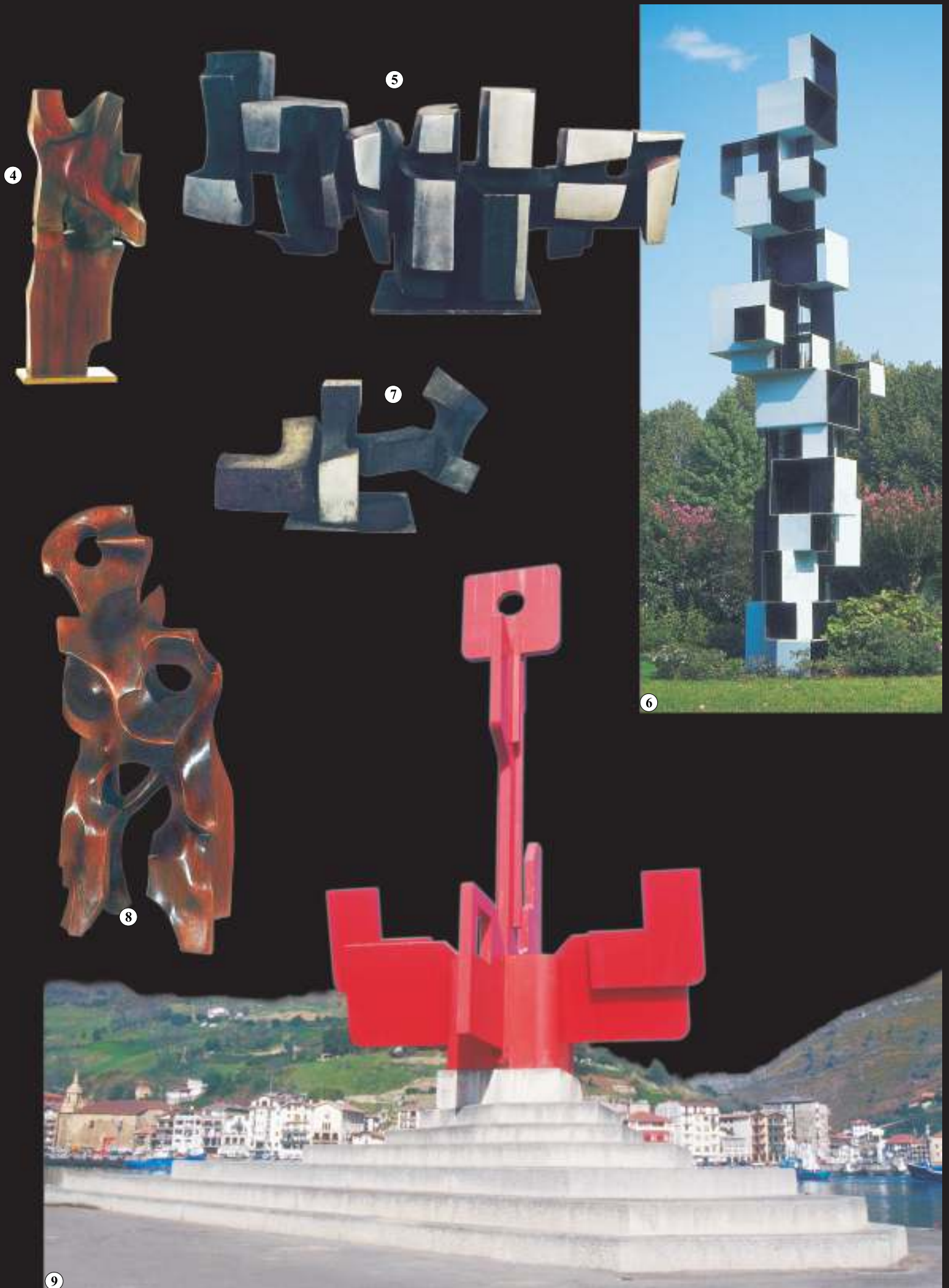

1.- "Amildegiko haizea". 2.- "Txori askeentzako kaiola". 3.- Eskultura. 4.- Eskultura. 5.- "Xalbadorreri". 6.- Eskultura. 7.- "Burua", 1979.

1.- "Trabesak". Donostia. Ibarrola. 2.- Gasteizko eskultura. Ibarrola. 3.- "Sorbalda sorbaldarekin". 1968-71. Gasteiz. Ibarrola.
4.- "Erantzuna". Tomas Murua. 5.- "Zazpi bat", Jose Ramon Karrera. 6.- "Hilarrid". Donostia. Rikardo Ugarte.
7.- "Lau bat", Jose Ramon Karrera. 8.- Eskultura. Tomas Murua. 9.- "Kai baterako aingura". Pasaiako kaia. Rikardo Ugarte.

AGUSTIN IBARROLA

“Omako basoa”. Gernika (B).
Irudi erref.: Iñaki Agirrearen artxiboa.

Hilarria Mutrikuko kaian (G).
Irudi erref.: Ostoaaren artxiboa.

“Trabesak”.
Abandoko geltokia. Bilbo.
Irudi erref.: Ostoaaren artxiboa.

“Ismael Fidalgo, margolari marinela”.
Irudi erref.: Pintura vasca, 179. or.

atal hau *Ramon Karrenaren (Bilbo 1935)* eskulturak gogoratuz bukatuko dugu. Karrera, hilarrien gertakari arkeologiko antzinakotik abiatu zen, ondoren, eguneroko bizitzako artisau gauzetatik jarraitu zuen, eta azkenik, hutsaren gaiari heldu zion, Txillidaren «ingudeen» gehiegizko antza erakusten duten lanak eginez.

TOMAS MURUA

Tomas Murua (1938) ertilari zarauztar honen eskulturak ere aipatuko ditugu, Oteizaren lanetan inspiraturik, eta baita Joxe Alberdiren lanetan ere agian, *zura* landu zuen lehenbizi eta brontzea ondoren, irudiak multzoka emateko joeran gai herrikoiei heldu zien:

- arraunlariak,
- kirolariak,
- amatasunak,
- arrantzaleak, eta abar.

Konposaketa arazoak egoki konpontzen ditu mintzaera sintetikoaren bidez, azalera nabardura sutuak dituela, ia beti dinamismo eta espresionismo kementsu alderako joeran.

AGUSTIN IBARROLA

Barneko atzerriratzea nozitu zutenen artean gogora dezagun *Agustín Ibarrola (1930)*, euskal ertilari gutxi batzuen artean, frankismo aldiaren askatasunaren aldeko borrokaren zerbitzuan beren pintzelak jarri izanaren meritua duena dugu.³⁰ Margolaria zen orduan oroz gainetik. Bere oihal eta grabatuak langile munduari eskainitako goraipamen kantu bero bat eta diktaduraz ekiko arbuioaren adierazpen sutua ziren, soiltasun kromatiko handia eta marrazketa espresionistaz eginiko –bere *Estanpa herrikoietan*– lengoia figuratiboa erabiliz. Frankismoa erortzean, aurkari politiko berriak aurkitu ditu, eta bere adierazpen teknika eta estiloa ere aldatu egin ditu.

Eskulturari eskaini izan zaio bereziki, Oteizarenetik oso hurbil dagoen hizkera formalista bat erabiliz eta hiri ñimiño alderako joerara etorriz. **Land art**-en bere ekarpenak eginez:

- hiriko paisaiatan *totem-trabes* sailak muntatuz
- edo Oma basoko zuhaitzak margotuz ala apainduz, gure gizarteko alderdi basati jakin batean erantzun larri eta bidegabekoak aurkitzen dituen abentura izanik, natura «gizatiarrago» egiteko saiakera bezala ulertu daitezkeenak, baina baita arte garaikidearen ihes-kortasun joeraren erakusketa bat gehiago bezala ere, izan ere, denok dakiguna baita landare bizitza dela zuhaitz apaindura hauek denak hutsera murrizteaz arduratuko dena.

6.

■ GERRAOSTEKO EUSKAL MARGOLARIAK

Gutxi gorabeherako eta behin-behineko formula bezala, behintzat, artea **intuizioz adierazkor diren for men sorkuntza** dela onartuko balitz, hots, arteak bi aurpegi hauek –*forma* eta *adierazpena*– dituela, esan beharko litzateke mendebaldeko arteak ziurtasunez egin zuela **for mari** nagusigoa ematearen alde XX. mendeko lehen hamarkadetan.

Argi dago formaren eskubideei pribilegioak emateko joera Frantzian jaio zela, hitzaren arteetan arte plastikoetan baino lehenago eta nabarmenago, behar bada. Gustave Flaubert nobelagileak 1852an eskutitz batean idatzi zuen: «Niri egiazki ederra iruditzen zaidana eta egin nahiko nukeena, ezeri buruzkoa ez den liburu bat da, kanpoko lotura eta euskarririk gabeko liburu bat, lurra espazioan euskarririk gabe mantentzen den bezala, bere estiloaren barne indarrari jarraiki, bakarrik eutsiko litzatekeena; ia gairik gabeko liburu bat, edo, posible balitz, ikusezina izan zedila, gutxienez...».³¹ Urte batzuk beranduago, beste literato frantses batek, Mallarmé poetak, *gela huts bati buruzko* soneto bat idaztea gustatuko litzaiokeela zioen. Berak eta Paul Valéry-k «poesia aratz» bat bilatzen zuten, hau da, bertsoaren musikatik, argumentuzko edukitik eta baita sentimendutik ere, ahalik eta gehien gabeturik zegoen poesia bat. Garai hartan utopia hau literaturan jarraitzen zen, hots, bere izaerarengatik errealitateari berehalako erreferentzia egin beharra ekidin ezin zuen arte batean. Normala da aldi berean arte plastikoetan antzeko joerak ematea.

Arte erakusgarri batetik, erreala denaren ikusmenezko erreproduktzioa saihesten zuen eta naturarekin edo historiarekin izandako harremanak artistarengan eragiten duen sentsazioaren nahiz sentimenduaren sinbolo edo isla bat bakarrik ematen zuen arte batera igaroz joan zen. «Arte plastikoek –zioen Apollinairek– musikaren antza izango duten aldi batera gerturatzen ari gara». Mugimendu honen amaieran arte abstraktua zegoen, eta esperimendu gisa haztamuka ibiliko zen XX. mendeko bigarren hamarkadan.

Aldi berean, Freud-ek psikologia sakonari egindako ekarpenetan inspiraturiko itxuragabete kubistek eta ameskeria surrealistik, «*errealitatearen aipua galtzea*» deiturikoan lagunduko zuten. Mimesi-a artearen arau izatearen destina orokortu egiten da European. Eta honek, mugimendu iraultzaile guzti honi oso zehatza ez den «*artea gizatasunez gabetua*» izenez deitza eragiten dio Ortega eta Gasset-i. Baina itxura naturalekiko urruntasun hura estilistikan forma ugari hartuz joan zen; hortik dator urte haietan euskal pinturaren sakabanaketa handiaz hitz egiteko aukera.

● ERREALISMOA POLITIKAREN ZERBITZURA

Esan bezala, erregimen frankistaren pixkanakako ahuldurarekin batera modernotasunera irekitze kultural bat gertatu zeneko hirurogeiko hamarkada baino lehen, merezi du gerra zibilaren irabazleen aldean ofizialki goraipatu ziren idealekiko enblematikotzat jo daitezkeen margolari baten lana gogoratzea. Horrexegatik agian, lagunduko zuen frankismoaren aurkako erreazio politikoak gutxiespen eta merezi gabeko ahanztura jasan behar horretan. Duela gutxi monografia on bat eskaini zaio.³²

CARLOS SÁENZ DE TEJADA

Carlos Sáenz de Tejada (1897-1958) Tanjeren jaioa zen arabar diplomaziako familia baten altzoan, eta honek heziketa artistiko sen-

30. Ibarrolari buruz, ikus V.V. *Ibarrola*. Bilboko Aurrezki Kutxa Municipalak argit., Bilbo 1987.
31. Juan de la ENCINAREN aipamena, *La trama del arte vasco*, 1919, 28.or.
32. S. ARCEDIANO eta J.A. SANCHEZ DIEZ, *Carlos Sáenz de Tejada Gasteiz* 1993.
33. *La estética del franquismo*, 101. or.

do bat eman zion, horretarako naturak arte gaitasun bikain batez jantzia baitzen. Oran-en eta Madrilen ikasi zuen; San Fernando eskolan López Mezquita eta Álvarez Sotomayor-en ikasle izan zen. Ertilari askotarikoa, bere bizitzako ibilbidean margolari, marrazkilari, grabatzaile, erretratugile, kartelgile, moda figurin-gile, eszenografo eta, bereziki, liburu eta aldizkarietako publizista eta marrazkilari bezala lan egin zuen. Beharbada alderdi hauxe da bere lan artistiko osoaren ezaugarririk hoberena.

Ilustratzaile gisa. Euskal Herrian egin zuen egonaldia motza izan zen. Artista Iberikoen Erakusketan parte hartu zuen 1925ean. Parisen egonaldi luze bat egin zuen (1926-1933) eta bertan hartu zuen ospea lan literarioen, eta bereziki «L'Illustration» aldizkari ezagunaren marrazkigintza lanean.

Gerra Zibila lehertzean, alderdi irabazlearekin Prentsa eta Iragarkien sailean zuen konpromiso artistikoak ertilari bezala ospe ikaragarria eman zion:

- Gerra-gaien ilustratzailea, laminatan zabal-tzen ziren, *Ganapenaren Egileak* izenburua duen multzoa bezala,
- *Vertice* aldizkari falangistarako marrazkigile eta margolanen egilea,
- José María Permán-en, *Por Dios, por a Patria y el Rey* izenburua zuen liburuaren marrazkigilea,
- Gerora, *Historia de la Cruzada Española* liburuan, 36 aletan berragertuko ziren pintura multzo handi baten egile.

Alejandro Ciciri-k Sáenz de Tejadaren marrazkiak barroko berantiarreko tapizekin alderatuko ditu, «XVIII. edo XIX.aren hasieran kokatutako gerra eszenekin eta antzez dekoratu baten aurrean zuhaitz handien zerrendak eta paisaia aztoratuak hondoan dituztela, lainoturiko zerupeak argi-itzal erdiragarrien sortzaile, mendi eta zelaiei hunkiberatasuna emanaz».³³

Paisaialari gisa. Hasiera Sorollaren argitasunak erakarri zuen; gero gehiago fiabartu zuen bere paleta.

Erretratugile gisa, erretratu psikologiko eta ohiturazkoa landu zuen. Bere-berea zuen estiloa berezia sortu zuen azkenik.

Bere margogintza materiaz urria da; akuarelariaren margolan lau aldera eta *art nouveau*-ren apaingarritasun joerakoa. Baina, kemen gutxiko arte batean klaustroan ixten dutela diruditen ezaugarri horiekin batera, Sáenz de Tejada-k badaki modu ausart, egoki eta originalean konposatzen, eta, dirudienez, ezagutu zuen Jose M. Sert-en margolanen kutsu nabarmeneko irudimen aberatsa du; gainera bere marrazkiak teknika gaitasun benetan bikain bat erakusten du.

Multzoari dinamikotasun bitxi bat ematen dion perspektiba zabaletako espazioak okupatu eta bertan mugitzen diren bere pertsonen adierazkortasuna da margolari hau berezi eta ezaguterraz bihurtzen dutena.

JOAN CABANAS ERAUSKIN

Egoera politikoaren menpeko pinturaren atal honetan bildu beharko litzateke *Joan Cabanas Erauskinen (Asteasu 1907)* izena, ibilbide oso aldakorreko artista izan zena, izan ere,

San Fernando eskolatik igaro (Madril), Parisera joan eta han apeta surrealista izan zituen; ondoren Erromara bidaiatu zuen, pintura metafisikora gerturatuz. Antzerkia egin zuen eta Sánchez Mazas bezalako eskuin muturreko literatoekin nahastu zen bertan, eta gerra zioztat hartuta faxismo aldera jo zuen, Burgosko Plastika Saileko Iragarkien arloan Lehendakari kargua betetzera iritsi zelarik, «Gurutzada» frankista izatea nahi zena goraiatzen zuten kar telen egile bezala ospe handia lortu zuen.

● ERREALISMO ASKE BAT

Frankismo gau luzeak ezin zuen betierekoa izan. «En España empieza a amanecer» kantatzen zen 40. hamarkadan. Urte haietan ez, baina beranduxeago iritsi zen egunsentia, falangistek ziotenaz oso bestelako modu batean. Kultura artistikoari dagokionez, 50 eta 60. hamarkadetan orokortu zen Espainian Europako kulturaren jarrera hartu behar zeneko kontzientzia. Eta, esan bezala, korronte berrietarako irekitasunak ondorengo urteetan ere jarraitu zuen.

Hirurogeiko hamarkada bereziki oparoa izan zen ertilari taldeen eraketan bai Probinzietan eta baita Nafarroan ere, elkarlanean burutzeko egitarauak diseinatzen saiatzen ziren, ideia estetikoek elkarrekin bat bazenaren ustetan. Arteak gizartearekin izan beharreko harremanari buruzkoetan azalduko jarrera ezberdinek eragindakoa izan zen, diktadura giro itogarria desagertzen ari zen bezala eta askatasun giroa sumatzen hasi zen momentu hartan, elkartze hauek bizitza luzerik ez izatea. Nolanahi ere, aldi honi kultur irakinaldi nabarmen bat eman zioten gertakariak ziren.

TALDEAK

Gipuzkoan, 1966an Oteizaren buruzagitzapean eta Euskal Eskola osatu edo aldarrikatu asmoz, GAUR taldea eratuko da, eta bulkada berberarekin joango dira sortuz EMEN, ORAIN eta DANOK taldeak. «Batasunean dago indarra» ideal berberak gidatu eta sustatuko ditu hain zaratsutsuak eta borrokalariak ez ziren eta errealitatearen begirune handiagoa zuten beste talde batzuk. Aipa ditzagun izen batzuk.

Bizkaian ere, apur bat beranduxeago, Hirurogeiko hamarkadan, «Bilbao» taldea sortu zen (1966), Santafé Largacha margolariak, Azebal Idigoras zeramikagileak eta Barreiro Bengoa akuarelariak osatua.

BIZKAIA

ENRIKE RENTERIA

Enrike Renteria (1900-1979) Zornotzan jaiotako autodidakta bat da. Eguratseko margolanetan interesatutako paisaia margolaria izan zen, apur bat Regoyos-en erara. Geroago, sendoago egituraturiko paisaien aldera egingo zuen Artetaren modura.

ZIRIAGO PARRAGA

Jada gogoratu dugu, bera izatez komunista zelako, kartzela frankistan egona izan zela; eta gorabehera latz horiek islatzen dira halako xe malenkonia bat isurtzen duten bere margolanetan.

AGUSTIN IBARROLA

«Sareak josten».

Irudi erref.: E uskal margolariak, 5, 46. or.

«Paisaia industrial», 1974.

Irudi erref.: E uskal margolariak, 5, 96. or.

«Fabrika».

Irudi erref.: Museos del País Vasco II. Museo de Bellas Artes de Bilbao, 360. or.

«Gruak».

Irudi erref.: E uskal margolariak, 7, 13. or.

Giza eskabide baten adierazgarria, labe garaien lantegi ingunuan.

Irudi erref.: Hiriburuak. Bilbo, 174. or.

JULIAN UGARTE

“Bidania”, 1976.
Julian Ugarte Munozabal.
Irudi erref.: Euskal margolariak, 7, 39. or.

“Arantzazurako ikerketa II”
lanaren xebetetasuna, 1952.
Irudi erref.: Julian Ugarte, 45. or.

“Pentsalari”, 1995.
Irudi erref.: Julian Ugarte, 78. or.

“Gernikan” saila, 1977-1978.
Irudi erref.: Julian Ugarte, 61. or.

“Erezilgo bailara”, 1975.
Irudi erref.: Julian Ugarte, 50. or.

Ziriako Parraga (1902-1973) ertilari independente samarra izan zen; folklorikotasunarekiko arduragabea eta jakin zuen erretratu eta paisaien bidez euskal herriaren muinean sakontzen. Ez zitzaizkion abangoardiaren garrasiak gustatzen. Margolan argitsuak egin zituen, kaligrafia zaindu batez, erdizkako ukituak eta kutsu intimista apur bat zutenak.

ROBERTO RODET VILLA

Bizkaian, jada berrogeita hamargarreneko hamarkadan nabarmendu zen *Roberto Rodet Villa* (1915-1989), Angel Larroque-ren ikasle bat, eta ziurrenik honengandik jaso zuen oinordetzan Parisko berrikuntzekiko gustua. Zenbait eginkizun publikoren karguan ari izanak (alkate, probintziako diputatu, Arte Ederretako museoaren idazkari) ez zion galarazi bere jarduera artistikoak ausardiaz azaltzen, eta sentiberatasun hispaniarra korronte modernoetara irekitzeko hainbesteko oihartzuna eta eragina izan zuen I.ºgo Hispanoamerikako Arte Bienalean parte hartzeko hautatua izan zen (1951).

Rodet-en margolanak batzuetan enpate oparoz egina zen, honela giza irudia modu apur bat ikusezin eta mamu-itxuran oroitzea gustatzen zitzaizkion; beste batzuetan, nahiago izaten zuen cezanniar kutsuko neokubista estilora planoen bidez bere pertsonaiak modelatzea.

PELAI OLAORTUA

Antzeko zerbait esan daiteke *Pelaio Olaortua* (1910-1986) gernikarrari buruz, bere belaunaldiko margolarien artean, bere nagusitasun tekniko handia sentiberatasun plastiko paregabe batekin lotzen jakin izan zuenari buruz. Bere margolanetan bi aldi nabari daitezke: bata, Espainian izan zuen heziketa akademikoari dagokiona; bestea, Parisen egin zuen egonaldia, eta bertatik Utrillo, eta batez ere Cezanne-en eraginak ekarri zituen, zeinarengandik formen egituraketa geometrikorako joera hartu zuen.

ARTURO AZEBAL IDIGORAS

Arturo Azebal Idigoras (1912-1986) Argentinajaioa bazen ere, amaren aldetik euskal jatorrikoa da, 1919an Bilbon hartu zuen bizilekua, baina bi herrialdeetan, behin batean behin bestean, bizi izan zen txandaka. Eskulturgintza ikasi zuen Bilboko Arte eta Lanbideen Eskolan, eta gure herrialdean luzez lan egin zuen margolari eta eskulturgile bezala. Menperatzen zuen zeramikaren teknika (beharbada Parisen Pako Durriorekin ikasia), «su handitan» erabili zuen, eta nahasketa kromatikoak eta tonu mailaketak zentzu handiz koloreanizten zituen zeramika bikainak modelatu zituen, nahiko estilizatuak, baiian forma aldetik zehaztasun eta edertasun aparta zuten eskulturak sortuz.

ANTONIO SANTAFÉ LARGACHA

Azebalen aldi berekoa, eta berarekin Bilboko Arte eta Lanbideen Eskolan ikasia izan zen *Antonio Santafé Largacha* (1911-). Marokon barrena ibilia zen, eta bere koadroen argitasuna bertatik ekarria da beharbada. Berauetan formen nolabaitko estilizazio bat nabari da, askotan, itzal bolumenak deuseztatzeko eta tindu laueta mugatzeko bere joerarengatik, kubismoko azken aldia

gogora dezaketenak («kristal kubismoa»). Horrela ulertzen da bere akuareletako gardentasun alderako zaletasuna eta iaotasuna.

GIPUZKOA

Urte haietan lortzen du halakoxe izen bat zenbait margolarik, ondo ikasitako teknika batekin, baina berritasun nabarmenik eskaintzen ez duten lanekin, hauetariko batzuk gerra aurretik ezagutzera emanak zirelarik. Zerrrendan sar ditzagun gerra ondore-ondorenean heldutasuna iritsi zuten beste batzuk.

ELOY ERENTXUN

Eloy Erentxun (1917-1987) da hauen arteko bat, bere osaba, Teodoro Erentxun margolariaren eskakizun gomendioari jarraikiz beranduan hasi zena margogintza ikasten eta inpresionismoari leial izan zen.

ANTONIO VALVERDE

Antonio Valverde (1915-1970), Ertilari Berririk erakusketan sarien irabazle izan zenak, bere olio-margolanak beste teknika batzuekin batera (akuarela, litografia, akuaforte) lantzen jakin izan zuen, eta baita litografia enpresa baten zuzendaritzarekin ere. Tonuetan oinarrituz osatutako lengoia nahiko sintetiko bat aukeratu zuen bere paisaietan.

UR TALDEA

Bitxiagoak izan ziren «Bidasoako Eskola» deitzen zaien eta 1965ean Donostia hirburuan sortu zuten UR taldearen barruan sartu ohi diren lau margolariak: Arozena, Bizkarrondo, Tapia eta Grazenea. Hauengan ez da ideologia baztertzailerik ikusten; guztiengan dagoen naturarenaganako maitasuna eta berotasun honek elkartzailerik den alderdi baten kontzientzia baizik. Bakoitzak norbera duen estilo nahastezin bat hartzen du; baina denetan ere suma daiteke halakoxe joera garbizale bat, Vázquez Díaz-en neokubismoan inspiraturikoa.

Jose Grazenea (*Irun* 1927). Bere adinkide diren beste ertilariei bezala gertatzen zaio, beraren estiloan heldutasuna iristen duenerako ez figuratibo esperientziako lehenengo lanak azaltzen hasiak direla; argiaren ortzadar-kolore goxopean, haren ala landare luraren azalen gogortasunetaik sortu daitekeen poesia sentiarazten dio Tapiesen informaltasunak. Bere paisaietan forma naturalak ezabatu egin behar zaizkigula dirudi, forma abstraktuen irudia utziz.

Alejandro Tapia. Forma naturalen ezabatze horren antzekoak sumatzen dira Alejandro Tapiaren (1930) paisaietan, goxoki tindatuta biltzen badakiela giroan ikusten duena kromatismo soilen bitartez, euskal lurtean berezkoa dena.

Karlos Bizkarrondo (1935). Lirismorako joera bere amarengandik (Mª Paz Jimenez) oinordekotzan hartu izan behar du, baina inolako intimismo ingenuistatik urruti agertzen da, ia beti oinarritzko estilo trinko bat eta bate-re alaiak ez diren margo sakon eta ilunak hartuz, sarritan kasik kolorebakarrak direnak eta ongi enpastaturiko paleta soil bat erabiliz. Bere paisaietan batzuetan zerua eta lurra urtu eta herriek mamu-itxura hartzen dute, siluetez baizik suma ez daitezkeena.

Jabier Arozena (1935). Margolari hau, bere aldetik itsasoko paisaiak erakartzen du, non inolako pasadizorik gabeko euskal kaietako *arrantzaleak* gainean kokatuko dituen, ia lauak diren oinarritzko orban teknika erabiliz eta tonu kontraste biziez konposaketa antolatuz.

MENTXU GAL

Parisen Ozenfant-ekin eta Madrilen Artearekin bere lanbidea ondo ikasi ondoren, *Mentxu Gal-i (1919-)* Benjamin Palenciaren eragina sartu zitzaion batez ere. Bere espresionismoa batez ere paisaietan agertzen da, gaztelar lurretan eta euskaldunetan, haitz eta arteei forma mindu eta makurrak emanez, pintzelada motz eta urdurien bitartez kromatismo bortitzetan sutuz eta, apur bat Van Gogh-en estilora, ikusgai zen guztia barne-bizitza aztoratu baten sinbolo eginez. Bere margolanen aurr ean hitz egin daiteke halako bortizkeria fauvista batetaz; baina, zehatzago esanda, bere paisaietan, eta bereziki bere erretratuetan, konposaketaren arkitektura eta forma eta koloreen leherketa lirikoaren arteko laburbiltze orekatu bat bilatzen duela esan beharko litzateke.

ENRIKE ALBIZU

Espresionismo horretatik oso urrun, Gipuzkoar Ertilari Berrien XV. Erakusketan (1947 eta 1949) saritua izan zen *Enrike Albizuk (1926)* nahiago izan du italiar margogintza handiaren ideal klasikoei leial jarraitzea. Erretratugile bikaina zen, beti errealtate naturalarekin begirune handikoa, eta enpastatu eta lausoduratan oinarritutako lengoia plastiko oso berezko bat sortuz joan zen, frantses zatikatzearen estilora gainezarritako pintzelada motzekin. Ez da kolore gris, beltz eta opakurik ageri bere paletan. Bere kromatismo alai eta beroek, zeinaren azpian marrakzi ezin hobe bat igartzen den, ikusleari baretasun ia erlijioso bat komunikatzen diote.

KARMELO GARCÍA BARRENA

Antzeko teknika batekin, *Karmelo García Barrena (1926)* ere Seurat-en estiloko puntillismo batetik abiatzen da, behatzen duen haren egitura geometrikoa zainduz, nahiz eta ikusten duen hura, zuri argitsuekin kontrastea sortzen duten kolore beroen pintzelada motzen joko batean nahastu. Beharbada teknika zehaztasun honek eraman du, sarritan, paisaia edo eraikuntza baten ikuste txikienek zatikatuturiko errealtate batetaz interesatzera; margolari flamenkoen ikuste zatikatuturikoekin zerikusirik izan lezaketen xehetasunekin jarrera amultsua berau.

KARLOS AÑIBARRO

Aldi honetako margolarien artean kokatu behar da *Karlos Añibarro (1924-1991)* donostiarra, baina azkenean abangoardiako borondate garbiz, ikuslegoaren gustuak eta interes komertzialak alde batera utzi zituen ertilari askatasun zale eta anarkiko bat dena. Gaur egun oso sakabanatuak eta eskuratzen zailak diren bere margolanetan, fauvisten oinordekotzan hartutako espresionismoaren, abstraktutasunaren eta surrealismoaren artean ibili zen.

GONZALO TXILLIDA

Gonzalo Txillida (1926) zuhurtasunaren eta isiltasunaren margolaria da. itsaso eta hondartzen paisaien margolaria, abstraktutasunaren mugan dagoen estilo berezi eta sintetiko bat eduki eta pasadizozko guztia ekiditen duena da, badirudi kreazioko osagai guztiak –zerua, itsasoa, lurra– batu nahi dituela arima bakar batean, atsekabe guztiak erantzita eta barne-poesiaz gantzututa.

JULIAN UGARTE

Julian Ugarte (1929) zarauztarra belaunaldi honetako gazteena da, eta Parisen bereganatu zituen fresko-margolanetako irakaspenetatik sostenguko egitura ez «zulatzeko» ardura eta ezkutaturik dagoen ala ez den marrakzi baten gainean halakoxe geometrikotasun postkubista, kromatismo bizi eta ia amorru espresionistez kontrajarriki diren orban ia lauen margolanen-ganako zaletasuna ekarri zituen. Bere lehen lanetan, Ugarteren espresionismo honek gizakia-aren bakardadean oinarriturik dagoela dirudi; gero, gizarte eta politika bizitzara egindako gerturatze bat ematen da, duela gutxiko bere atzera begirako lanean (2003) erakutsi zen bezala, bereziki *Gernikako* suntsiketaren oroitzapen bikainean. Egia esan, ahalegin abangoardista orotatik urrutiraturuz eta formazko eraikuntza eta indar adierazkorren arteko laburpena bilatuz dabilen Julian Ugarte eta bere ikasleen margolanekin, irekitzat jo daiteke euskal margogintzarentzat aldi berri bat.

Bere lanbide jada luzean, Ugartek erakusketak pertsonal asko egiteko eta uzta ugaria biltzeko denbora ere izan du.

MIGEL ANJEL ALVAREZ

Kritikak emandakoa baino arreta eta estimu askoz handiagoa merezi duen margolaria da *Miguel Anjel Alvarez (1927)* tolosarra. Asentsio Martiarenaren ikasle eta Gipuzkoako Ertilari Berrien Lehen Sariaren irabazlea, Hispanoamerikako Arte Bienalean aurkeztutako «Gazte bat josten» zeritzan gaztetako koadro batekin eman zen ezagutzera ikuslego zabalaren aurrean (Madril 1951).

Bere ondorengo margogintza luzean zehar, joera moderno ia guztien eredu bikainak utzi ditu, espresionismotik hasi eta geometrikotasunetik neokubista bitar terakoak, bere burua gai anitzen inspirazioak ukitzen utzita, erretratutik hasi eta paisaietara bitartean, bere baitan duen adierazpen erraztasun handiak ematen dion askatasunarekin jardunez beti, bai oihalean nahiz horma gainean, marrakzeta ederki menperatzen duela erakutsiz –Llano Gorostizak dioen bezala «marrakzi estu eta iradokitzaile» hori–, kolore ikasiez jantzirik dagoena. Álvarez-ek sari ugari irabazi ditu, hauetariko bat Pau-eko *Urrezko Domina*, honelako obregatik:

- *Emakumea ehogailuarekin,*
- *Autorretratu*
- eta *Arrantzaleak.*

Baina, gure ustez, bere lanik preziatuena eta garrantzitsuena **horma-pinturan** ematen da:

- Donostiako Antigua auzoko parrokian, monumentaltasun bikainekoa,

“Sofia”, 1974.
Ana María Parra Gómez.
Irudi erref.: Euskal margolariak, 7, 37. or.

JESUS APELLANIZ

“Gasteiz elurtua”, 1958.
Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana. Jesús Apellaniz, 162. or.

“Florida. Gasteiz”, 1957.
Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana. Jesús Apellaniz, 159. or.

“Arantzazu”.
Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana 2, 158. or.

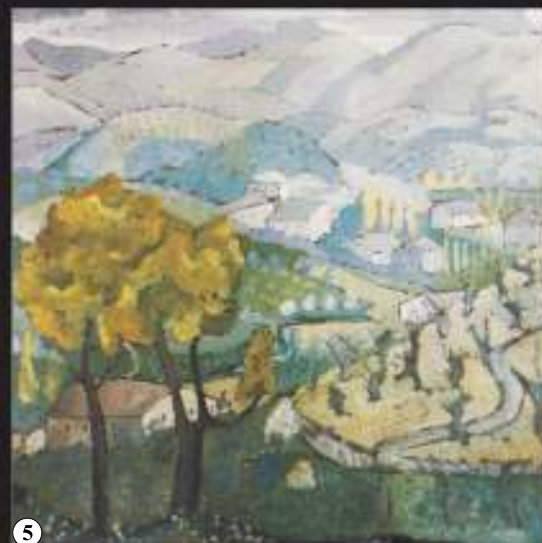
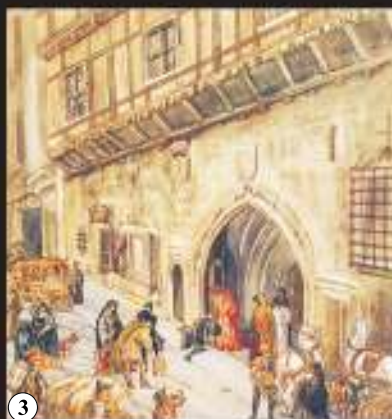
“Gasteizko ikuspegi”.
Irudi erref.: Pintores y escultores de ayer, hoy y mañana 2, 172. or.

GERRAOSTEKO MARGOLARIAK

1.- "Azoka Plaza Berrian". Saenz de Tejada.

2.- "Maritzu Lasarte", 1928-1929. C. Erauskin.

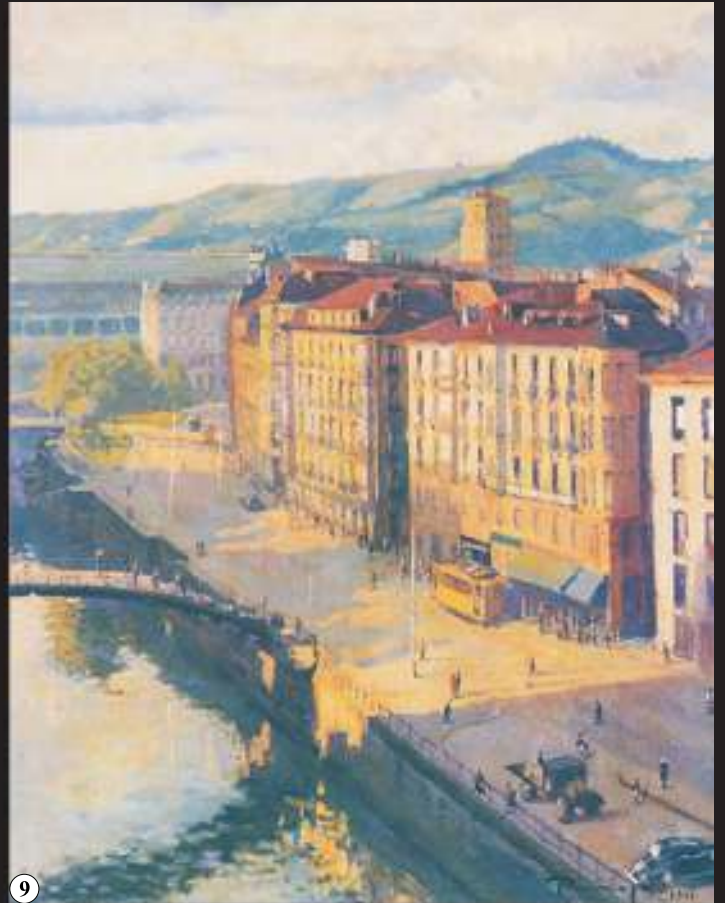
3.- "Adriano VI. Kordoi-etxean". Saenz de Tejada.

4.- "Eskibel Jauregia". Saenz de Tejada. 5.- "Paisaia", 1927. C. Erauskin. 6.- "Neskatoa goibel", 1924-1925. Saenz de Tejada. 7.- "Bodegoia", 1930. C. Erauskin. 8.- "Gerra galdu egin genuen", 1940. Parraga. 12.- "Artea", 1927. Renteria. 9.- "Erriberako eguzki zaharra", 1946. Parraga. 11.- "Udazkenekoa". Ayalde. 10.- "Paisaia Lemoan", 1936. Renteria. 13.- "Bidasoako Gabarraria", 1986. Albizu. 14.- "Oiarzuni". Ayalde.

8

9

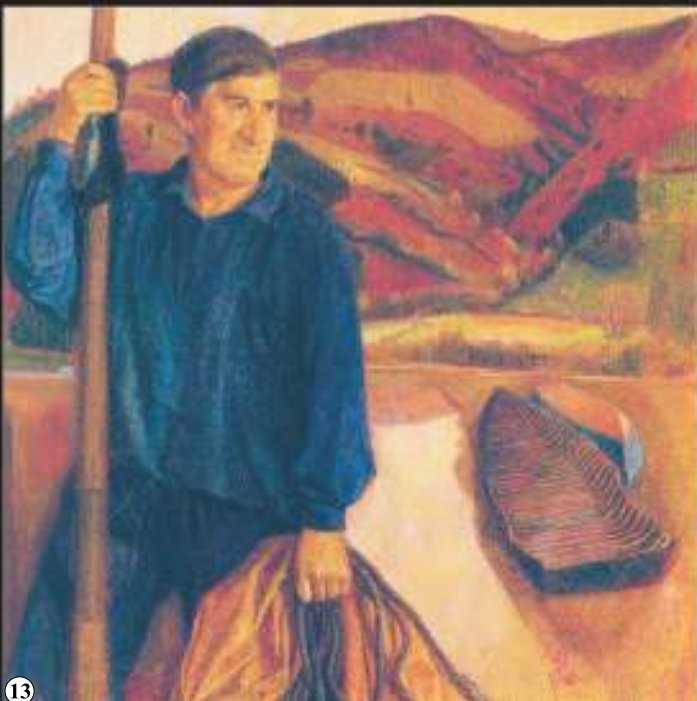
10

11

12

13

14

ERREALISMO ASKEA

1.- Grazenea. 2.- "Pasaiaiko lantegia". Grazenea. 3.- "Guadalupe udazkenean", 1987. Grazenea. 4.- Grazenea. 5.- "Abstrakzioa". Grazenea. 6.- "Pertsonaiak hondartzan", 1984. Arozena. 7.- "Hondarra eta ura", 1977. Grazenea.

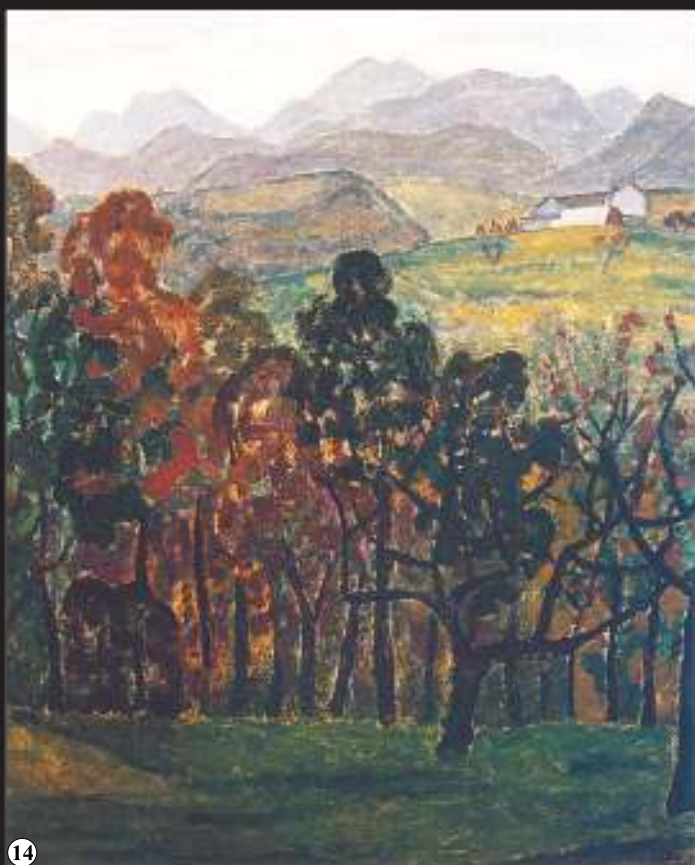
8.- "Euskal paisaiaren muina". Grazenea. 9.- Arozena. 10.- "Herria", 1985. Bizkarrondo. 11.- "Loiola auzoa", 1978-1980. Bizkarrondo. 12.- "Zuhaitzak", 1984. Tapia. 13.- "Aginagako paisaia", 1976. Tapia. 14.- "Euskal paisaia". Tapia. 15.- Arozena. 16.- "Paisaia", 1990. Arozena. 17.- "Arrain enkanteda". Arozena.

12

13

14

15

16

17

3.- "Jose Santua". Sebastian Santuaren eliza (Antiguo). Donostia. Migel Anjel Alvarez. 4.- Orioko itsasadarreko paisaia. Karlos Añibarro. 5.- "Monpas", 1986. Klara Gangutia. 6.- "Errepresioa". Dionisio Blanco. 7.- "Pailazoak". Luis Garzia Otxoa. 8.- "Bikote irudia". Dionisio Blanco. 9.- "Nire abizpa Mercedesen erretratua". Mentxu Gal. 10.- "Elizondoko paisaia". Mentxu Gal.

5

6

7

8

10

9

KLARA GANGUTIA

"Besaulkia".

Irudi erréf.: Pintores vascos 7, 80. or.

ISABEL BAKEDANO

"Autorretratuá", 1977.

Irudi erréf.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 75. or.

"Pertsonaiak barranean I", 1981.

Irudi erréf.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 79. or.

MARTA CARDENAS

"Leihoren islan", 1976.

Irudi erréf.: Euskal margolariak, 7, 55. or.

"Banco de la Concha", 1975.

Ref. gráf.: Euskal margolariak, 7, pág. 21

- eta Martin Santuarenean (Donostia),
- Leitzakoan
- Bordeleko Erakustazokan
- eta Tolosako Bizkaiko Kutxan.

ARABA

JESUS APELLANIZ

Arabian, inpresionista kutsuko errealisismoaren tradizioa (Díaz-Olano eta Fernando América), aparteko maisutasunez jaso zuen *Jesus Apellanizek (1898-1969)*, arabarren artean, paisaia inpresionistaren ordezkariarik leialenak. Díaz Olano ikasle izan zuen Gasteizko Arte eta Lanbideen eskolak eta geroago, berak bi urte igaro zituen Madrilgo Arte Ederren Akademiak ezarri zizkioten Apellanizi heziketa sendo baten oinarriak, ondorenean berak Parisen (1918-1926) egonaldia luze bat emanaz osatuko zituenak. Euskal Herrira itzuli eta Apellanizek Gipuzkoa hautatuko du bizitoki bezala. Eszenografia, beiraki eta tapizaren alorrean egin zituen bere saiakuntzak, paisajista itzel gisa ospetsu bihurtzeko.

NAFARROA

Nafarroan, bakartze kulturala hautsiko da hamarkada honetan.³⁴

- *Arte Aplikatu eta Lanbide Artistikoen Eskola* sortuko da 1969an;
- *Isabel Baquedano, Jose Mari Asunze* eta *Jose Ulibarrena* kide izan zireneko **Danok taldea**, arte garapen-hasiara baten sintoma izango da, nahiz eta bertako kideek ez duten erakusketari antolatetarik lortuko, ezta taldeari baturik eustea ere.

Lehenago gogoratu genituen Jose Ulibarrenaren eskulturazko lanak. Isabel Baquedanori eta paisaiaagile bikaina den eta bere oihal espresionistek Benjamin Palenciarenak erruz gogorarazten dizkiguten Jose M. Asunze-ri dagokienez, esan beharra dago, gero, Moreno Galbán-ek «Iruñeko Eskola» bezala izendatuko duen margolari gazte talde baten trebakuntza lanetan gogotsuenak eta eraginkorrenak izango direla.

● EMAKUMEAREN AGERPENA

Euskal artearen historian, Hirurogeigarren hamarkada arte irakinaldiagatik eta belaunaldi gazte batengan jarrera haustailearen hasieragatik markatuta gelditzen bada, arte alorrean emakumearen partehartzeak salbuespen izateari utzi egingo dion aldi bezala ere aipatu behar da.

Maria Paz Jimenez (1911-1975). Azpimarra dezagun lehenik izen hau, Valladolide jaioa izan eta arrakasta handiak lortuz Argentinan urte batzuetan bizi izan bazen ere, Jimenezek Donostian kokatu zuen bere bizilekua 1945ean. Euskal Herrian Gabriel Zelaia poetak berotasunez goraiatu zuen *naïf* artea («Maria Paz-ek aingerua dauka») landu zuen lehendabizi. Hainbat sari irabazi zituen Euskal Herrian eta Argentinan; margo-margogintzak berak emozioz beteriko arima batentzat eskaintzen dituen aukeren handitasuna aurkitu zuen bere baliabide ez figuratiboekin.

Mentxu Gal. Lehenago ere aipatu dugu irundar hau, baina ez litzateke zuzena izango

1970az geroztik margogintza arrakastaz lantzen duten emakumeak samalda direla ez gogoratzea. Álvarez Enparantzak bere euskal pintura garaikidearen liburuko (1978an argit.) atal bat eskaini zien, gutxienez 30 emakume izen bilduz. Zerrenda hau halako moduz luzatuz joan zen, non, 1969an jada Gipuzkoako Aurrezki Kutxak egoki ikusi zuen «Gipuzkoako Emakume Margolarien Lehiaketa» bat sortzea.

Emakume izen zerrenda honetatik, merezitako ospea iritsi duten batzuk nabarmendu behar dira, adibidez:

- **Ana Maria Parra**, erretratueta espezialista.
- **Irene Laffite (1931-2003)** egile ausarta izan zen, paisaia, lore eta oilarrena, eta denak bere espatula kolpez, suhartasun eta sinpletasun tekniko handiz sortu zituen, ezaguterrazak eta faltsifikatzen zailak direnak.
- **Marta Cardenas** abangoardiako figuratibismo zatikatu bati atxikirik dago.
- **Klara Gangutia**, figurazio hiperrealistaren jarraitzailea da.

● ERREALISMO NEURRITSU BAT GIZARTEAN

Bere pintura erregimen frankistaren aurka oldarkor espresionista den Agustin Ibarrolaz gain-jada gogoratua, izan ziren Euskal Herrian gizarte kontserbatzaile bateko konbentzionalismo eta ohitura inobilisten aurrean jarrera kritikoa mantendu ziren beste artistak ere.

LUIS GARZIA OTXOA

Luis Garzia Otxoaren (1920) margolanek, Ensor belgikarraren eta Rouault frantsesaren margogintza ekartzen digute gogora.

Paisaia bortitz batean jauzi gabe, eta berriaz politikoak ziren arazoan aipamenik egin gabe eman nahi izan dio Garzia Otxoak gizarte mailako garrantzia bere espresionismoari. Desitxuratzeak handituz eta bere koloreak bortizki bizituz, irudi ausartez osaturiko hizkera laburtu bat sortuz joan zen, eta hizkera honekin barregarri utziko ditu zenbait pertsonaia mota; bere egoeraz harro dauden gizaki alferrak, euren hustasuna diruaren gainean edo beren gizarte egoera pribilegiatuan oinarritzen duten burmuin hutsak.

DIONISIO BLANCO

Dionisio Blanco (1927-2003) berriki hilak ere merezi du oroitzapen bat. San Salvador del Valle-n jaioa, bere bizitza eta artea behin betiko markatu zituen lan istripu baten ondorioz bere gaztarotik fisikoki gutxitua, mende erdi batez pintura intimista landu zuen, oso pertsonala eta gizatasunez bete. Gaixoa, agurea, haurra —beti ere, gizakia— silueta lauez egin, bere pintura trinko, xume eta adierazgarriaren erdian ageri da.

Bizitzaren injustiziek ez zioten asaldura eta garraztasun erreakziorik sortarazi. Bere bizitzaren eta gizartearen ikuspegi mindua samurtasunez gantzutua dago, bere azken eta hil ondorengo erakusketaren ordezkari izan zen Sáenz de Gorbeak idazten duen bezala, «isiltasun, hustasun eta bakardadearen erronka hirukoitzari» aurre egingen.

34. J. ZUBIAUR, «Pintores contemporáneos». *Arte en Navarra*, *Diario de Navarra*-k argit., 38. zk.

35. Ináki MORENO RUIZ DE EGUIÑO, «Abstraccionismo Vasco». *XX. mendeko Euskal Pintura. Pintores vascos del siglo XX*, n.º 131. or.

36. *Ibid.*, 141. or. Kritiko batzuek idatzi dutenez, 1975az geroztik Balerdik teknika aldatu egingo du, paper gainean klarionaz lan eginez bere aldirik emankorrenetarikoa batean.

7.

■ ABANGOARDIAREN
BAT-BATEKO SARRERA

Maurice Denis-ek, 1890 inguruan, koadro piktoriko batean funtsezkoena zenari buruz formulatu zuen printzipioak «oihal baten gainean ordena jakin batean bilduriko kolore multzoa», sinbolista frantsesen konposaketetan erabiltzen zena, hogeitau urte beranduago 1910. urteko egun batez Kandinski margolari errusiarrak bere Munich-eko lantegian margotu zuen akuarela abstraktu batean aurkitu zuen bere adierazpenik logikoena.

Abstraktutasunarekin gertu-gertuan zebilen azken aldiko obra kubista asko ere. Mendean bigarren hamarkadatik aurrera, Frantzia eta Alemanian, artearen hainbat alderdi aurrerakoietan, laster askotariko formak hartuko zituen figurazio-eraberritzearen abentura piztu zen: zeren eta, bada abstraktutasun geometriko bat, beste espresionista bat, eta liriko dei geniezaiokeen besteren bat ere, informaltasuneraino iristen dena.

● EZ-FIGURAZIOAREN MUGIMENDUA

Gipuzkoan, 30. hamarkada inguruan jada irtena zen kanpora (Nikolas Lekuonaren zirribororen bat), Europari begira zegoen taldearen barruan; baina saiakera herabe hau gerra zibilak eta errepresio frankistak berehala itzalia gertatu zen. Llano Gorostizaren liburuak, 1965ean argitaratuak, ezin dio azkeneko orri pare bat baikiz eskaini Euskal Herriko paisaia artistikoko eman zen *informaltasun abstraktuaren* sorrerari, Txillida eta Oteizaren irakaspenek zeharbidez 50eko hamarkadan sustaturikoari.

Ekipo 57 izenekoak ere (Oteiza eta Basterretxea), orduan Malevitch-en *espazialismoan* eta *konstruktibismoan*, eta *neoplastizismoan* inspiratzen zenak, eraginik izango du margolari gazte batzuegan.

Hala eta guztiz ere, badirudi abstrakzioko lehen ereduak uste sendo estetikoak baino gehiago esperimintatzeko apeten emaitza izan zirela. Esate baterako, Arabako Aurrezki Kutxa Probintzialeko Aretoan Euskal Herriko lehen arte abstraktuaren erakusketa bat izan zen, Díaz Olanoren ikasle izan eta Madrilen ikasi zuen **Miguel Jimeno de Hidalga-k** (1895-1977) konstruktibo neokubista mailan 1946az geroztik eginez joan zen lan multzo bat jarritz ikusgai.

Alfontso Gonzalez (1929) bilbotarrak ere, 1948an jada landu zuen kubismo sintetikotik eratorritako geometrikotasun bat; baina kasu hasi berri guzti hauek berehalako garrantzirik gabeko esperimintazioak ziren, zeren eta, Jimeno bera margogintza figuratibora itzuli baitzen laster.³⁵

Bilbon, arte abstraktuaren lehen erakusketa 1957ko martxoan ireki zen, eta Bizkaitarren Arte Elkarteko aretoetan **Jose Duarte** eta **Joan S. Muñoz**-en eskutik etorri zen.

Horrela, Joan Etxebarriaren iloba izan eta beronen pintura fauveak hasieran eragin egingo dion **Federiko Etxebarriak** (1914-) margolan abstraktu batzuk jarriko ditu erakusgai lehenengo aldiz Madrilgo San Jorge galerian 1960an; eta ondoren, Bilboko Illescas Galerian.

● ESKULTURA ABSTRAKTUAREN ERAGINA

Baina badirudi 60ko hamarkadako eskultura abstraktua (Txillida, Oteiza, eta abar) izan zela Herrialdeko margolari hornituenetako batzuk kolektiboki onartu zituzten figurazioaren aurkako bide berrietan eragin zuena.

RAFAEL RUIZ BALERDI

Rafael Ruiz Balardi (1935-1992) donostiarra, bere ospearekiko erabat arduragabea izan zen, baina sortu ziren arazo artistikoez eta euskal gazteriarren heziketa estetikoaz aldiz, zinez arduratsua. Bere obra oso gutxi ezagutu dute arte-merkatariak.

Madrilgo Arte Ederretako Eskolatik igaro zen. Beste hainbat bezala Vazquez Díaz-en kubismo ondorengo geometrikotasunak erakarrira, eta bere lanbidea Migel Anjel Alvarezen lantegian ikasi ondoren, erabakiorra izan omen zen Txillidarekin 60. hamarkadan izan zuen harremana. Eskulturagileak, forma aratz eta kolore garbi soilen aukera adierazkorrekeriko jada utziko ez zuen uste osoa eta gogotsua helaraziko zion. Orduetik, mimetismo figuratibo oro behin betirako utzi zuen. Veneziako Biennalean Espainiaren ordezkari izateko aukeratu izan zen 1960an.

Sailkapena maite dutenek, espresionista abstraktuen artean koka dezakete. Eta, halaz ere, bere margolanak diruditen baina arrazional eta intelektual maila handiagoak dira. Egia esan, George Mathieu-k, subkontzientek agindurik bezala, Telebista frantsesaren kateetan erakusten zituen bat-batekotasun hartatik oso urrun zegoen. Bere pinturak misterioz eta ironiaz egina badirudi, beharbada bere nortasuna halakoxea zelako izango da, ikusten zen munduko ezer gordetzen ez zuten formen bidez barne-mundua margo zitekeela pentsatzen baitzuen.

Hauen ondoren:

- «Ubeldura» multzoa eta
- «Nahaspila» multzoak (1963), forma pulunpari argitsuak eta kolorez dardaratiak biltzen dituen abstrakzio bat iragaritzen du. Hutsunerik gabeko multzoak dira; guztia, argia eta kolorea zabalduz oihan batean bezala tartekatzen eta egituratzen diren formak dira denak.

«Balardik, harri mineralizazioen antzeko egitura pilatzaileekin batzen du lirikotasuna. Ekialdeko paisaiak, Monet-en kromatismoak eta Van Gogh-en sigi-saga lerroek osatzen dute Rafaelen mintzamen plastikoa».³⁶

JOSE ANTONIO SISTIAGA

Parisen hezitako *Jose Antonio Sistiaga* (1932), konposaketa abstraktuetara jo zuten lehenbizikoen artean dago. Gipuzkoako Ate-neoan hasi zen abstrakzio lirikotik gertu zuden lan batzuk erakusten eta gaur egun arte, irmotasunez eutsiko dio bere joera honi.

Lerromakurrezko keinuen trazu bidezko marrazki sistema bat landuko du, Monet-en Ninfea haien oroimena ekartzen duten margoez eta pintzelada luzez osatua; baina bestalde, keinu nabarmentasun baten berehalakotasunak badu automatismo surrealistik eta es-

MIGEL ANJEL ALVAREZ

“Obanosko paisaia”.
Irudi erref.: Migel Anjel Alvarez.

“Arrantzalea”.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 454. or.

GONZALO TXILLIDA

“Sepulveda”. San Telmo Museoa.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

“Sepulveda”.
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 448. or.

“Donostia itsas zabaletik
begintuta”, 1972.
Irudi erref.: Euskal margolariak, 5, 80. or.

DARIO VILLALBA

"Gizon eroria", 1993.
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

"Etenik gabeko agerpena I".
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

"Angelua", 1981.
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

MARIA PAZ JIMENEZ

"Margoa", 1962.
Irudi erref.: U n siglo de arte, 73. or.

"Aulkia eta loreak".
Irudi erref.: Museos del País Vasco I.
Museo San Telmo, 437. or.

presionista abstraktuetatik (*action painting*), baina beti ere egituraketa formalaren begirada zaintzaileari eutsiz. Bere margolanetan, kolore gardenak eta bat-bateko bizitasunaren trazu kaligrafiazkoak erabiliz lortutako adierazkortasunaren eragina, efektu onaren menpe dago. Haustailetzat har tu zen 60. hamarkadako bere margogintza.

Ildo horretan doaz bere lan berrietariko bazuk, adibidez:

- *Mitoak* eta
- *Paisaia kezkarriak* (1988).

Bereziki interesgarriak izan ziren zinematografian egin zituen sartu-irtenak. Konposaketa hauetako famatuenerako, Sistiagak lan izugarria hartu zuen zuzenean zeluloidearen aginean 75 minutuko iraupena zuen sail bat marrazten. Soinu-bandarik gabe, zerrenda eta marratu forman isurika zetozen gauzen behin eta berrizko erasoak zen pelikula hau ikustea, etenik gabeko dinamikotasunez eta beti kolore harrigarritz jantzia. Sistiaga behin baino gehiagotan saiatu da (1991an oraindik ere bai) teknika honetan hobetu nahian. Esperimentazio soilak direla uste dugu eta eragiten duten zirrara sorpresa baino harantzago ez doana.

RAMON VARGAS

Sistiagarenaren antzeko ahaleginengatik egin zen ezaguna *Ramon Vargas (1934) gextotarra*. Esperimentazio bideak bilatuz Euskal Herrikan kanpo bizi izan da, abangoardismo espresionistaren ildotik beti, eta askotan abstrakzioaren mugak ukituz.

Berrogeita hamarrek hamarkada hartan, informalismo gestualista baten barruan garatu zuen bere plastika. *Tinkadurak eta azalerak* izeneko bere lanetatik, beste multzo bat egitera igaro zen: *Atentatuak*.

Denboraldi batez Parisen bizi izan zen eta han filmetako irudien mintzaera batetan saiatu zen:

- *Les Quatre Saisons* eta
- *Le rebut* (1960).

Hurrengo urtean antzeko zerbait eginen saiatu zen, Sistiagak bezala zeluloidearen gainean zuzenean margotuz.

Ildo beretik, *collage* bitxiak egin zituen, bere margolanetan argazkiak erantsiz.

Bideoaren teknikari ere onura ateratzen ahalegindu zen.

- *Film kombentzional bati erasoka*, (1980). Bere obrarik ezagunenetako bat, 20 urte lehenago egindako bere film baten nolabaiteko suntsiketa da. Herrialdetik beti urrun egoteak eragindakoa da, dudarik gabe, Ramon Vargasi Euskal Herrian eskaini zaion arreta eskasaren arrazoiak.

JOSE LUIS ZUMETA

Balardi eta Sistiaga bezala, *Jose Luis Zumeta (1939)* usurbildarra Parisen bizi izan zen aldi batez. Bere espresionismoa ausarta, ia beti abstraktua eta hein batean figuratiboa zenak, iskanbila sortu zuen. Estetikoki bere kideak baino erradikalagoa izan zen eta 60. hamarkadako lehen urteetatik aurrera, zerrenda kro-

matikoz osaturiko margo kodigo bihurtutako marrez, oihal gaineko pintura akriliko multzo bat sortu zuen.

Keinuen abstrakzio honetatik (1961-64), trazu luzeak, koloreak mugaturiko berezko formak mihiztatzera etorriko da. Forma eta irudi zehaztugabeen abstrakzio organikoago bat garatuko du 70. hamarkadako lehen urteetan. Cobra taldetik gertu dagoen abstrakzio bat da, barru-bizitasuna barreiatzen duten masa koloredunez eratua.

Bi zeramikazko horma-margolan egingo ditu 1974an,

- Pasai Antxon 50 m-tako bat,
- Usurbilen 145 m-tako beste bat.

Informal zalea eta espontaneoak da batez ere, eraikuntza formalean arduragabearen antza duena eta beti askea den Zumeta ez da erraza euskal eskola nahi litzatekeenaren barruan sarturik ikustea. Usurbilgo zeramika Oteizari atsegin ez izatea ulertu egiten da, euskal estilo arruntaren erreferentziatik hain urrun dagoen margolana, lirismoaren halakoxe antza duen margolana izanik ere, ez du margolana bera beste gairik, adieraztekorik gabeko adierazlea baizik.

BONIFAZIO ALONSO

Bonifazio Alonso (1934) Donostian jaio eta Gipuzkoako lehen abstraktuen taldeko kide da.

GAUR taldeari oso lotua egon zen. Estatu arteko erakustaldi gehien zituen euskal artistetako bat da, eta bere obra, nazioarteko abangoardiaren informaltasunari leial zaio.

Cobra taldearen adierazpen moduek eragirik, kanpoko errealitateaz etengabe arduratuko da bere jarrera, non eraldatutako pertsonaiak eta alegiazko izakiak bizikide diren. Bizitza aztoratu eta geldiezin baten ikuspegi nabari bat uzten du bere lanetan.

Surrealismo eta espresionismo abstraktuaren tradizioak utzi egiten dio Bonifaziori formak berrasmutzen, eraldatzen, kode plastiko pertsonalak sortuz.

Cuencan jarri bazen ere bizitzen 1967an, euskal ama lurrarekiko loturari beti eutsi zion.

AMABLE ARIAS

Amable Arias (1927-1984), Bembibre de Bierzo-n jaio zen, eta 1941ean Donostiara iritsi eta hiriburu honetan erroto zen. Martiarenaren lantegitik igaro zen, Gabonetako XI. Lehiaketan (1959) sari bat lortu zuen obra abstraktu batekin («*Margolana*»), eta Gipuzkoako Arte Elkarteko kide izan zen, eta gero euskal abangoardiako taldearekin bat egin (GAUR taldea), baina Oteizaren etniari buruzko pentsamoldearekiko inolako interesik ezaldu gabe.

Paisaiak margotuz hasi zen bera jaio zen luraren inguruan, eta bertan, jada erakutsi zuen ekintza askatasun bat, Van Gogh-ena gogorarazten duen pintzelada sutu eta aztoratu bat, eta itxurez «harantzago» bilatu nahi urduri bat. Gero, Donostian jada, nahiago izan zuen gai pertsonal eta barnekoei heldu. «Eskua jasorik egindako erretratu» moduan definitu genitzakeen bere erretratuek, trazuen bikaintasun eta ekonomiagatik lilura sortzen dute. Parisera egindako bidaia batek (1962),

Kandinski eta honekin batera, pintura autonomo eta sinboliko baten aukerak ezagutarazi zizkion, ordutik hizkera espresionistaren eta abstrakzio informal baten gertutasun artean dabil. Bere oihaletako batzuetan, Rothko gogorarazten duten ñimiñotasun bat ere topatu daiteke. Abstraktutasunetik urrunduz joango da 70. hamarkadatik aurrera; eta emakumeari dion maitasunak edertasun eta samurtasun zentzu bizi bat adierazten duten koadroak inspiratzen dizkio. Baina laster itzuliko da bere abstraktutasun joerataraz; eta plano huts handien gainean sortuko dira, «literatura» arte pikturikoan bidegabeki sartze arraro bat baino, Ariasen azken urteetako pinturen azpian dagoen «ezerezaren bertigo» hura bezala ulertu behar direnak. Marrazkiarekiko zuen zaletasun handiak, olio egindako bere koadroak baldintzatuko ditu, bere obraren zatirik handiena teknika honetan egin baitzuen. Honela, Kleeren marrazki eta margolanak, edo ekialdeko irudiak oroitarazten dizkiguten kaligrafia zeinuak agertzen diren oihal batzuk margotu zituen; inolaz ere, mendebaldeko gure klasiko-tasunaren ezaugarri den modelatu sendoen pinturarekin antzik gabekoa. Azkenik, honako multzo hauek sortuko ditu:

- «Orriak eta Tupamaroak»,
- «Orri txinatarrak»,
- «Makillajeak eta inauteriak», eta abar.

Bere azken lanetan, bere joera abstraktuak oihal gaineko tanta-jario itxura hartuko du, isuri bertikalak, segur aski bizitzako «egien» inguruko ironiazko ikuspegi bat adierazten dituztenak. Amable Arias, gaizbideratzea gustatzen zitzaion ertilari «madarikatu» horietako bat zen (erakusketa batean bost marko huts zintzilikatu zituen); gorroto zituen lehiaketa eta erakusketa ofizialak, eta gizarteko sona oro arbuiatu egiten zuen. Guzti honez gain, duela gutxi egindako erakusketa ibiltari batek (2003), erabateko gaurkotasun harrigarri bat eman dio bere pentsaerari, Amable Ariasek (gaixo kronikoa berau, bere haurtzaroko istripu larri batekin eta bere senarrak utzi egin zuen ama baten oroitzenarekin traumatizatu) bizitzaren ikuspegi samina zuen, dudarik gabe, eta nahiago izan zuen aldarrikaturiko bizitzako egien aurrean eszeptizismoa agertu, baita bere margolanetan ere. Ezagutu zutenek, «bere lagunekin bihozbera» zela diote. Baina ez dira ez samurtasuna ez eta errukia ere; ikuspuntu inpartzial eta objektibo batetik begiratuta, ironia eta iseka dira «homunkulu» horiek gogorazten dutena, bere orri eta oihaletako espazio hutsetan galdurik diruditen irudi ñimiño kezkarri horiek. Bizitzako zorixarreko sentimenduz markatua ikusten da; baina, agian, doktoretza tesi eredugarri batean sakonki aztertu duenak idatzi duen bezala, «bere koadroen sakoneko esanahia babesten duen azal lañoa igarotzeko ahalegina egin egin behar da».³⁷

MARIA PAZ JIMENEZ

Margolari bezala Gaur taldeari oso loturik aurrerago aipatu dugun *Maria Paz Jimenez (1909-1975)* margogintza arteari eskainitako lehenengo emakumezko sonatua da XX. mendeko Euskal Herrian.

Picassoren eragineko irudigintzatik abstraktutasunera igaro zen 1953an:

- hasierako etapa forma zalantzakor, ia «keinuzko» batez,
- aldi honi beste «espaziozko» batek jarraitu zion (1968-71),
- azkenean, «informaltasun materiko» deituan amaitu zuen (1974-75).

Espresionismo abstrakturako joera zuten ertilari batzuk ere izan ziren, taldekako antolaketa kezketatik urrun, Euskal Herriko hainbat lurraldetan norbanako izaera gogor batez euren lana hedatuko zutenak.

JOSE BARCELÓ

Cartagenan jaio zen *Jose Barcelók (1923)*, Euskal Herriatik kanpora hezi eta hainbat herrialdeetatik igaro ondoren, Bilbon hartu zuen bizilekua. Bodegoiak eta erretratuak margotu zituen, eta bi generoetan ere jakin zuen bere pintura modernoagotzen, bere gaietara poesia eta misterio errainu bat erantsiz.

Gauzen forma zehazten duen marrazkia pixkanaka ezabatuz doan Barceló-ren obretan, iradokizun figuratiboa gutxieneko adierazpena ekarriz, eta azkenean, margo festa batetara mugatuko diren konposaketetan arte abstraktutik hurbil egongo da.

DARIO VILLALBA

Dario Villalba (1939) Donostian jaioa, Madridgo galeriatan eman zen ezagutzera 50. hamarkadaren azkenaldira. Biosca galerian (1964) bere «margolan fosilak» erakutsi zituen. Joera espresionistekin jarraitu zuen, eta gero minimalismo-tik gertu zeuden formekin, gutxieneko bitartekoekin zirrara psikiko eta izpiritual ahalik eta handiena eragiteko asmorik onenarekin.

Azkenean, erakarri egin zuen berriro ere espresionismoak, argazki teknika erabiliz oraingoan. Argazki makinak, ertilariaren esku bihotzen aginduetara, giza errealitatearen aurpegieretan mirariak egiten ditu.

Hauxe da dario bizi den mundua: giza aurpegiak, gorputz ahulak, begirada galduko nerabeak, emakume eroak, gorputz zatiak... Inolako giza ingurugirorik, paisaiarik, historiari, gizasemearen inguruko egunerokotasunik ez. Batzuetan, gizar te ingurune zantzu txiki bat, gizabanakoaren bakardadea sentiberago bihurtzeko.

Dario Villalbare artean, gizakiaren funtsezko ezgaitasuna sumatzen dugu agian, eta giza destinoaren esentziazko kontingentzia.

Abstraktutasuna Hirurogeigaren hamarkadako abangoardia izan bazen, Euskal Herrian ibilbide horretan barrena, askotan esperimenduzko pasakor bat bezala, sartu ziren margolari gazteen aniztasunak, *abangoardia* deitura honen erabilgarritasun balio metodologikoa zalantzan jarri arazten digu, eta edonola ere, kritikak arreta berezia eskaini dien izenen hautaketa bat egitera behartzen gaitu, nahitaez subjektiboa dena.

Gipuzkoan honako izen hauek gogoratuko ditugu:

- Iñaki Larrañaga,
- Alfredo G. Bikondoa,
- Iñaki Moreno Ruiz de Egino,
- Jose Ramon Morquillas.

JOSE BARCELÓ

«Basoa», 1960-1961.

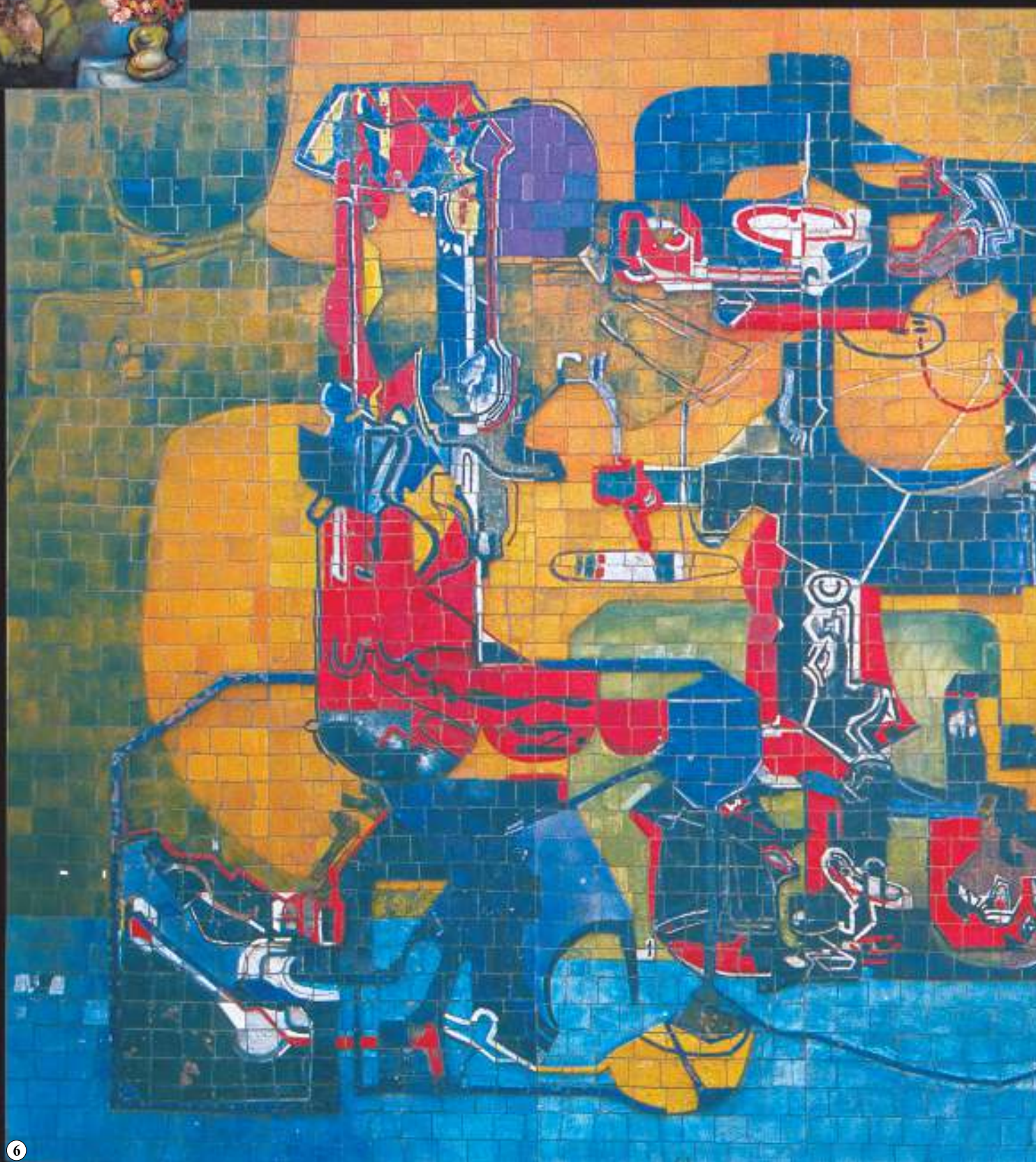
Irudi erref.: Arte y artistas vascos de los años 60, 287. or.

37. M. Carmen ALONSO-PIMENTEL, *Amable Arias*. Donostia 1997. Deustuko Unibertsitateko doktoretza tesia. Ikus baita ere Amable Ariasen pinturari buruz José GUIMONek egiten duen interpretazio psikoanalisia, «Amable Arias en la vanguardia vasca», RIEV, 47. znb. Donostia, 2002ko urtarila-ekaina, 63-78 or.

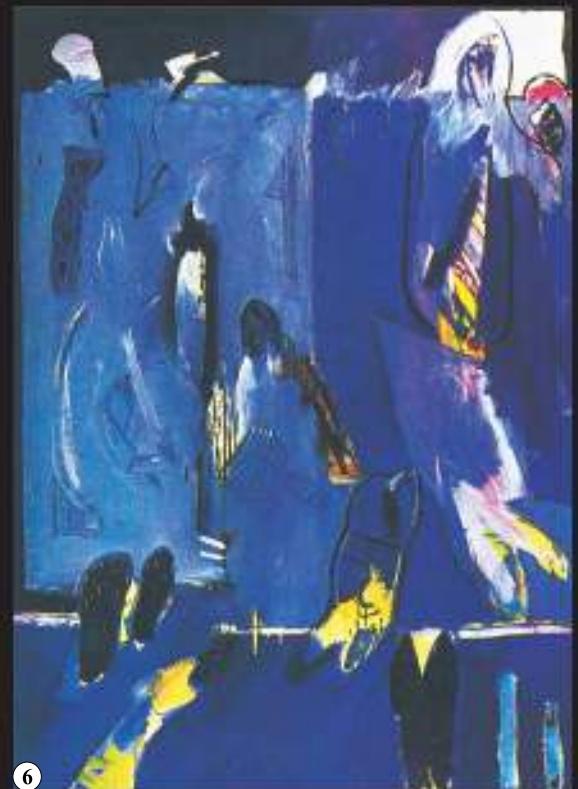
1.- "Lorategi argia I", 1975. Ruiz Balerdi. 2.- "Hondarra III". Ruiz Balerdi. 3.- "Autorretratu". Ruiz Balerdi.
 4.- "Lorategi Handia", 1966 eta 1974 bitartean. Ruiz Balerdi. 5.- "Egunsentiko natura. Mendia". Sistiaga. 6.- "Distira". Sistiaga.
 7.- "Gure arbasoen omenetan". Sistiaga. 8.- "Egunsentiko natura. Mendia". Sistiaga. 9.- "Goiz Argia". Sistiaga.

1.- "Zaldi inudidunak", 1982. 2.- "Zeramikazko horma-pintura". 3.- "Abstrakzioa", 1975.
4.- Izenik gabea, 1969. 5.- Izenik gabea. 6.- Zeramikazko horma-pintura. Usurbil (G).

1.- "Gurutziltzatzea", 1970. Vargas. 2.- "Zintzilikatu handia", 1972. Vargas. 3.- "Kristo", 1958. Vargas. 4.- "Margolanak argitan", 1965. Vargas.
 5.- "Gerrako aztiak", 1975-1976. Bonifazio Alonso. 6.- "Izenik gabea", 1976. Bonifazio. 7.- "Marraskia", 1970. Arias. 8.- "Grisak eta ubelak",
 1963-1965. Arias. 9.- "Tantaren margolana". Arias. 10.- "Pertsonaiak", 1976. Bonifazio Alonso. 11.- "Laranja eta Horia", 1975. Arias.

7

9

8

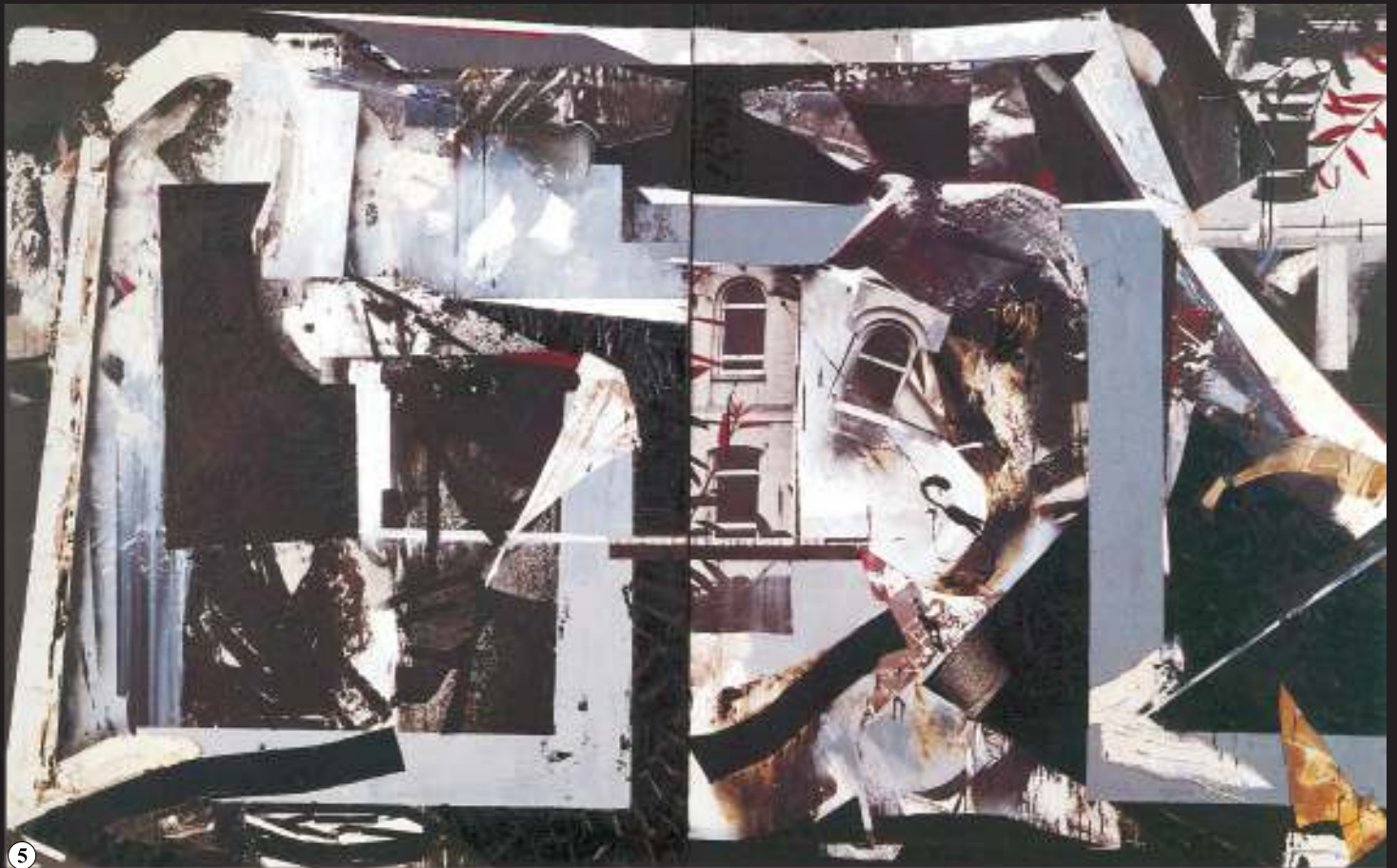
10

11

1.- "Hiru manolak", 1950. Paz Jimenez. 2.- Izenik gabea, 1959-1962. Paz Jimenez. 3.- "Ukimen-masa". Paz Jimenez. 4.- "Liseriketa taula", 1991. Barceló. 5.- "Building, eraikuntza, suntsiketa", 1987. Villalba. 6.- "Gaixoa", 1980. Villalba. 7.- "Gorrien gaineko margoak", 1969. Barceló. 8.- "Metgras-eko prozesua". Villalba.

5

6

7

8

Bizkaian, EMEN taldetik alor abstraktuetara igaro ziren:

- aipaturiko Jose Barceló-z gainera,
- Fernando Mirantes,
- Migel Diez Alava,
- Pedro Manterola,
- Iñaki de la Fuente,
- eta Fernando eta Bizente Ruscobas bi anaiak.

Arabian:

- jada aipaturiko Migel Jimeno de la Hilda,
- Santos Iñurreta,
- Alberto Gonzalez,
- Moises Alvarez Plagaro
- eta bereziki Ekipo 63 eta ORAIN taldeko kideak, hauen artean
- Joakin Fraile,
- Joan Mieg eta
- Karmelo Oriza Elgea.

La guztiek mende amaierara arte luzatu dute euren lan sortzailea, eta horregatik euskal arteari aro autonomikoan eskainitako hurrengo atalean ere gogoratu beharko dira.

■ LABURPENA

Espainiako historian gertaerarik izugarrien eta garrantzizkoena den 1936-39ko gerra zibila eta ia 40 urtetako diktadura militar batekin identifikaturiko gerraostea, Euskal Herrian eman zen kultur artistiko eta egoera politikoaren arteko harremanak ikertu eta aztertu nahi dituen historialariarentzat, garrantzia berezia duen aldi bat da. Gaur egun, erregimen demokratikoan ia 30 urte igaro ondoren, arrazoiak badira, frankismo aldi horretan sustatutako ala baimenduriko kultura eta arteari buruzko epai ez-oso baten aldera bultzatzea dezakeela frankismoaren aurkako berezko erreakzioak, oraindik ere badirela susmoak izateko. Frogatutako gertakarietara baizik ez jotzen saiatu gara, gai honi buruzko balore epaiak ematen baino gehiago.

Berehalako batean baieztatu litekeena eta horrexegatik gure Historiako atal honetan bistako hedadura eskaini nahi izan diogun lehen gertakaria, altxamendu frankistaren unean heldutasuna iritsia zuen ertilarimultz o baten atzerriratzea izan zen. Esan litekeen gauza da, garailearen bandoan lerratu ziren bakar batzuen aurrean, gehiengoan izan zen Euskal Herrian oposizioan kokatu zirenak; eta bi hautabideren artean aukera egin beharrean gertatu ziren: irteera eta atzerriratzea, ala norbere buruaren errepresioa, hau da, iharduera artistiko konbentzional batean ezkatzea, politika gaietan barrengo uste sakonen adierazteko inolako saioretatik askaturikoa. Horrexegatik, 20 urte igaro beharko dute posible izan eta nahi den «Euskal Eskola» bati buruz hitz egin ahal izateko.

Gertakari historiko berria izan eta agiriartatzen eta aztertzen ari direna eus-

kal ertilarien atzerriratzea da, oraindik ere denbora eta ikerketak beharko dituen; kasu askotan «atzerriratze» izena merezi izan duen erbesteratzea, onartu zituzten lurraldeek eskaini zioten harrera eskuzabalarengatik eta euren iharduera artistikoa berreskuratzeko izan zuten erraztasunagatik. Bat ezin daiteke Princeton-eko (USA) Unibertsitateko Erretore hartaz oroitu gabe gelditu, XX. mendeko 30. urte haietan, garaile zen nazizmotik euren aberriatik ihes egin ala kanpora botatako alemaniar jakintsu haiek bere irakasleriar en artean sartzeak ekarri zien onura aipatuz, Hitler Unibertsitatearen «ongile» izendatu beharra zeukala zioenean. Hispano-amerikako –Argentina eta Mexiko– zenbait herrirentzat euskal errefuxiatuak onartzeak ekarri zien kultur eta arte hazkundeaz ere halako zerbait esan liteke.

Txanponaren bigarren aurpegia Baskonian eta erregimen berriak ofizialki «probintzia saltzaileak» deklaratu zituen haietan «gelditu zirenen» artean ikusi behar da. Errepublikak garaian arte gaietan hasitako modernotasun Europa zale baten paralisia izan zen. Bake eta askatasun giroko bizimodu politiko eta sozial odoltsu hura gertatu ez balitz euskal arteak (Arte espainiarrak bezalaxe) nondik joko zuen amestea interesgarria gertatzen da.

Jakina den bezala, tsar-en Errusian arte iraultzaileen sustatzaileek Leninen garaipenarekin arte moderno eta iraultzailearentzat erabateko askatasun aldi bat iritsiko zenaren zain bazeuden, laster egin zuten topo Prolet-cult-a ezabatua eta zaporerik gabeko errealismoa baten alde egiten zuen errealitatearekin. Francoren erregimenean ez zen inolako ezbaierik izan. Masari handitasun eta argitasun hizkeraz hitz egingo zion mintzaera bat sortu behar zen. Handinahi inperialak iradokiko zituen arkitektura eta ez anbiguotasun, ez eta esanahi zabal eta ugariak hartuko zituen ikonografiarik. Ideia garbiak, zehatzak eta handinahiak. Helburu horretarako hormairudiak eta marrazki argi eta zehatzak baino hoberik ez zegoen. Halakoxeak izan ziren euskal marrazkigile Carlos Saenz Tejada handi honen izen ona argitzen duten arrazoiak.

Baina, gizakiaren guraririk sakonenak, adierazpen askatasuna bezalako xedeak, besteak beste, bortxatzen dituen ezerk iraupen luzeko bermerik ez duenez, erreresio sistemak bera, bere atzaparrak askatu beharrean gertatu zen, nahiz eta, bere garaian esan genuen bezala, sistema nabarmenegi erasotzera ausartzen ziren ertiliarientzat pertsekuzioa eta kartzela hor izan baziren ere. Diktaduraren 40 urtetako kronikak erakusten duen modura, elementu zapaltzaileen aldetiko biziraupenezko senak eta Europako kultura moldeetara derrigorrezko irekitzearekin autarkiatik alde egiteak, askatasun artistikoaren birsortzea ekarri zuen, ertilariek besoak zabalik onaturikoa eta gizarteak askatasun politiko baten bihozkada bezala sumatua izan zena. Hirurogeiko hamarkadan gertatzen hasi zen

irekitze horri zenbaitek eman izan dion «hamarkada miresegarria» deitura ongi merezia du, horrexegatik bakarrik, euskal arte historialariaren iritziz. Arantzazuko hamarkada da, Oteizaren inguruan maituriko taldeena, eta esperientzia emankor baina laburren garaia, Deba, Aia eta Soraluzeko eskolena, Euskal Unibertsitatearena eta bere Arte Ederretako Eskolarena, Arteleku-rena eta Museo eta Arte Galerien indarberritzearena.

Europako berrikuntzak atzerapenez iristen ziren Baskoniara, baina iritsi egin ziren azkenean. Eta euskal gizartea sentiberatasun berria sortzen hasi zen, horrela abangoardiako berrikuntzak, hasieran tolerantziaz eta jakin-minez eta azkenik halakoxe ulermenez onartzen zituelarik. Atal honetan, abstraktutasunean amaitzeko neo-kubismo eta garbitasun plastikotik abiatzen ziren lanen azalpen eta iruzkinak egitea egokitu zaigu, baita edozein motatako edertasun formala baino adierazpenean originaltasuna bilatzen zuten beste saialdiena ere.

Arte abstraktuaren zehar-aipamen honek bereziki euskal artearen historiari dagokion iritzira garamatza. Euskal Arteari buruzko bere liburuak argitaratzen du Flores Kaperotxipik³⁸ Bitoriano Juaristi sendagile margolari ezagunarekin eginiko elkarrizketa, non defendatzen baitu ikonoklasia (anikonismoa hobeto legoke) euskal jitearen funtsezko ezaugarria dela. Iritzi horren arabera, euskaldunak beti imajinak gogoko ez izateari eutsiko zioketen. Eta iritzi hau, euskaldunaren arte sormenerako ezgaitasunari buruzko beste gehiegizko orokortasun honetan zehaztuko zen. Beste nonbait ere aztertuak ditugu Juaristi Doktorearen baieztapen hauek eta baita euskaldunak bere historia estetikoaren jiteari eta berezko joerari buruzko ondorio batzuk aurkitu ere, ez hainbat ikonoetako, esanahiezko eta sinboloarekiko³⁹ bezainbat. Aski bekigu gai hau hemen idatzirik uztea eta euskal artearen anakonismoa hirurogeiko margogintzan berandu saman sartu zenaren kontua azpimarratzea. Esan liteke, artearen hiru dimentsioko gorputz izaera dela euskal ertilaria irudikapena baztertzera eramango duena. Beste hau ere esan liteke, aurreko orrialdeetan ohar-tarazi dugun bezala, margogintza abstraktua, hamar urte lehenagotik nazioarteko onarpenera merezi izan duten eskulturagile ez figuratiboan (Txillida, eta bereziki Oteiza) eraginagatik sortuko dela Baskonian.

Dena dela ere, Baskonian margogintza ez figuratiboa onartzeak European jada hedatuak ziren beste berrikuntzei ateak ireki zizkien: espresionismoari, surrealisismoari nimitasun eta ezerezetik oso gertuan zegoen kotzeptualtasun batetarantz joango zen informaltasun abstraktuari. Hortik aurrerako ertilaria profesional gazteek, ikusiko dugun bezala, abangoardia berri bat sortzeko ezohiko sormen beharko dute.

■ BIBLIOGRAFIA

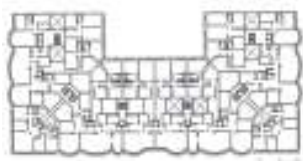
- ALVAREZ MARTINEZ, M^o Soledad: *Escultores contemporáneos de Guipuzcoa 1930-1980. Medio siglo de una Escuela Vasca de Escultura*. 3libk. Donostia 1983.
- ALVAREZ MARTINEZ, M^o Soledad: «Corrientes y estilos del grupo guipuzcoano de la Escuela Vasca de Escultura». *Muga*. Bilbo, 1985eko apirila.
- ALVAREZ MARTINEZ, M^o Soledad: *Escultores vascos, Oteiza, Basterrechea, Ugarte*. Oviedo 1991.
- AMON, Santiago: «Néstor Basterretxea y la vieja vanguardia». *Nueva Forma*-n, 74 (1972).
- ANGULO BARTUREN, Javier: *Ibarrola, ¿un pintor maldito? Arte vasco de postguerra, 1950-1977*. Donostia 1978.
- ARRIBAS, María J.: *40 años de arte vasco, 1937-1977. Historia y documentos*. Donostia 1979.
- BARAÑANO, Kosme de (Zuznd.): *Escultura pública en el País Vasco*. Artea. Dokumentuak. Euskal Herriko Unibertsitatea 2000.
- BARAÑANO, Kosme de: *Chillida en San Sebastián*. Madril 1992.
- BARAÑANO, Kosme de; GONZALEZ DE DURANA, Javier; JUARISTI, Jon: *Arte en el País Vasco*. Madril 1987.
- BARAÑANO, Kosme de: *La escultura de Vicente Larrea*. Gasteiz 1991.
- BARAÑANO, Kosme de: *La obra plástica de Eduardo Chillida*. Bilbo 1987.
- BARAÑANO, Kosme de: *Chillida 1948-1998*. Bilbo 1999.
- CENICACELAYA, J., ROMAN, A., SALOÑA, I.: *Guía de Arquitectura Metropolitana*. Bilbo, COAVN, 2002.
- BOZAL FERNANDEZ, Valeriano: *Pintura y escultura españoles del siglo XX (1939-1990)*. Summa Artis, 37. libk. Madril 1992.
- CALVO SERRALLER, Francisco et al: *Medio siglo de Arte de Vanguardia 1939-1985*. 2 libk. Madril 1985.
- CICIRI PELLICER, Alexandre: *La estética del franquismo*. Bartzelona 1977.
- FIGUEROA FERRETTI, J.: *Eduardo Chillida*. Madril 1971.
- FLORES KAPEROTXIPI, M.: *Arte Vasco*. Buenos Aires 1954.
- FULLAONDO, J. Daniel eta AMON, Santiago: *Chillida*. Madril 1968.
- FULLAONDO, J. D.: *Jorge de Oteiza, 1933-1968*. Madril 1968.
- FULLAONDO, J. D.: *Oteiza y Chillida en la moderna historiografía del arte*. Enciclopedia Vasca-k argit. Bilbo 1976.
- GAYA NUÑO, Juan Antonio: *Escultura española contemporánea*. Madril.
- GUASCH, Ana M^o: «Ideología y praxis en el arte vasco (1940-1980)» *Euskal artea Txostena*. *Batik*, 61 (1981), 45-50 or.
- GUASCH, Ana M^o: *Arte e Ideología en el País Vasco: 1940-1980* Madril 1985.
- KORTADI, Edorta: *Una mirada sobre Eduardo Chillida. Vida y obra de un artista universal*. Síntesis Argit. Madril 2003.
- MANTEROLA, Pedro: *El jardín de un caballero. La escultura vasca de postguerra en la obra y el pensamiento de Mendiburu, Oteiza y Chillida*. Donostia 1993.
- MARIN-MEDINA, José Luis: *La escultura española contemporánea*. Madril 1978.
- MARRODAN, M. Angel: *La escultura vasca*. Bilbo 1980.
- MARTINEZ GORRIARAN, C.: «El arte y los artistas vascos de 1966 a 1993». *Nosotros los Vascos*-en, 5. libk. Bilbo 1994.
- MARTINEZ, Julián: *La Escultura en Guipúzcoa (Breve introducción histórica)*. Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Munizipala. Donostia 1981.
- MORENO RUIZ DE EGUINO, Iñaki eta ABON, Satur: *Julián de Tellaeche (Exposición)*. Donostia, Kutxa Fundazioa, 1997.
- MAS SERRA, Elías: *50 años de Arquitectura en Euskadi*. Eusko Jaurlaritz 1990.
- MAS SERRA, Elías: *Arquitectos municipales de Bilbao*. Bilbo 2001.
- OLAIZOLA, Ana: «Arte y artistas guipuzcoanos en los años 60; el proyecto de la escuela vasca». *Euskal artea eta artistak 60ko hamarkadan*. *Arte y artistas vascos en los años 60-n*. Donostia 1995, 123-145. or.
- PELAY OROZCO, Miguel: *Oteiza, su vida, su pensamiento*. Bilbo 1978.
- PELAY OROZCO, Miguel: *La moderna escultura vasca*. Donostia 1976.
- PIZZA, Antonio: *Guía de la arquitectura del siglo XX. España*. Electa Argit., Milan 1987.
- PLAZAOLA, Juan: «La escuela vasca de escultura». *Cultura Vascan*, II, Donostia 1978.
- PLAZAOLA, Juan: *Néstor Basterrechea*. Madril 1976.
- SAENZ DE GORBEA, Xabier: «Arte en Bilbao. (1945-1989)». *Bilbao, Arte e Historia*. Bilbo 1999.
- SAENZ DE GORBEA, X.: «Bizkaia años sesenta». *Euskal artea eta artistak 60ko hamarkadan*. *Arte y artistas vascos en los años Sesenta-n*. Donostia 1995, 147-189. or.
- SAENZ DE UGARTE, J.L., ARCEDIANO, S.: *Exposición antológica. La pintura en Alava*. Gasteiz 1991.
- SANCHEZ MARTIN, V.: «Jorge Oteiza y Néstor Basterrechea». *Goya*-n, 36. Madril, 1960ko maiatza-ekaina.
- SAN MARTIN, Fco. Javier: *Ibarrola gure etxean*. Basauri 1990.
- SAN MARTIN, Fco. Javier: «Aspectos del arte alavés en la década de los sesenta», *Euskal artea eta artistak 60ko hamarkadan*. *Arte y artistas vascos en la década de los 60-n*. Donostia 1995, 191-224. or.
- SUREDA, J.: «Realidad y existencia de la escultura vasca». *Guadalimar*-en, 25 (1977), 60-64. or.
- TOLOSA, R.M^o: «Basterrechea», *Euskal Artearen txostenean*. *Batik*, 61 (1981), 73-75. or.
- UGALDE, M.: *Hablando con Chillida, escultor vasco*. Donostia 1995.
- URQUIJO, J.: «Escultura vasca en el siglo XX. En Dossier Arte Vasco». *Batik*-en, 61 (1981), 61-65. or.
- URRUTIA NUÑEZ, Angel: *Arquitectura española contemporánea. Documentos escritos, testimonios inéditos*. Madril COAM, 2002.
- VIAR, Javier: «Las artes plásticas en el País Vasco». *Gaceta del Arte*-n 37 eta 38. Madril 1975.
- VV.AA.: FERNANDEZ UREÑA, J. (Koord.): *Ibarrola*. 1987. Bilbo.
- VV.AA.: «Escultura a la intemperie». *Revista de Navarra de Arte*-n, 3 (1995)
- VV.AA.: *Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana*. Bilbo 1973.
- VV.AA.: *Néstor Basterrechea*. Ediciones Vascas. Donostia 1977.
- VV.AA.: *Remigio Mendiburu*. San Telmo Museoa, Donostia 1989.
- VV.AA.: *Ugarte*. Santa Coloma de Gramenet-eko Udala. 1994.
- VV.AA.: *Julio Beobide*. San Telmo Museoa, Donostia 1991.
- ZUBIAUR CARREÑO, F. Javier: *Bienabe Artia*. Donostia, Kutxa 1991.
- ZUBIAUR CARREÑO, Javier: *La Escuela Vasca de Bidasoa. Una actitud ante la naturaleza*. Iruñea 1986.

38. M. FLORES KAPEROTXIPI, *Arte Vasco*. Buenos Aires 1954, 118-123 or.39. «La escuela Vasca de Escultura». *Cultura Vasca II*, Erein 1978, 331-355 or.

20.

DEMOKRAZIAN ETA AUTONOMIAN

Urumea etxebizitzaren eraikina, 1979. Rafael Moneo, Jabier Marquet, Jabier Unzurrunzaga eta Luis M. Zulaika.

Irudi errref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 173. or.

Kursaala eta Zurriola itsasoko pasealekua. Rafael Moneo, 1990.

Antonio Pagola eta Luis Uzkanga, 1995.

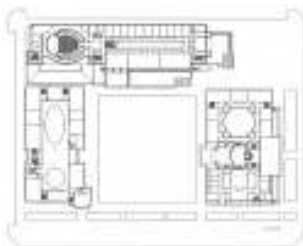
Irudi errref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 188. or.

Deustuko Unibertsitatea, (lehen EUTG zena), 1961.

Donostia. Migel Oriol.

Irudi errref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 195. or.

Enpresaritza Fakultatea Euskal Herriko Unibertsitatearen campusean, 1994. Joakin Montero.

Irudi errref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 200. or.

TESTUINGURUA

Gerra bukatuz geroztik, bi superpotentzien - Estatu Batuak eta URSS- arteko «Gerra hotzaren» bete-beteko giroan zebilen mundua. European sendoki erroturik zeuden demokraziak, eta ezin zitzaien bizitza luzea iragarri oinarritzat herriaren legezko ordezkariarik ez zuten erregimenei.

Spainian, Carrero Blancoren erailketaren eta Frankoren heriotzaren ondoren (1975), eta Arias Navarroren Gobernu saiakerek huts eginik, Errege berri eta Estatuko Buruzagiaren izendapena etorri zen. Eta Erregeak izendaturiko Gobernu lehendakari berri Adolfo Suarezek ere trebeki jokatu zuen Gorteek sistemaren likidazioa onartzeko eran (frankismoko harakiriaz hitz egin izan da), sufragio unibertsalean oinarritutako bi ganberatako sistema bat onartzuz.

Kulturalki garatutako gizarteei inposatutako diktaduren nekea, Grezia eta Portugalgo erregiminetako antzeko aldaketan oinarrian ere, aurkitzen zen. Espainiaren kasuan, Erregearen eskuarte tinkoaz gain mugimendu autonomisten presioak ere eragingo zuen. Preso politikoen amnistia eta alderdi eta sindikatu guztien legalizatzea eman zen. Eta ordena publikoan asaldatzeak, eta ETA zein GRAPoren atentatuak haserretutako estamentu militarren esku-hartzeen beldurrik izan bazen ere, demokrazia egonkortuz joan zen, oraingoan Vatikanoko II. Kontzilioak onartu eta bedeinkatutako tolerantzia eta sekularizazio ideia eta printzipioek inspiraturiko mugimendu errerformistaren aldeko zen Elizaren babesari esker, besteak beste. 1977ko ekainean hauteskunde kontsultan sistemari hasiera eman zitzaion, eta ondorioz, alderdien politika bati ekin zitzaion 40 urte baino gehiagotan horrelakorik ezagutu ez zuen gizarte batean.

Frankismoko azken urteetan laguntza gehien behar zuten sektoreetarako abantailaekin nolabait berreskuratze ekonomikoa eman bazen ere, Espainiako demokraziarako trantsizioak Hirurogeiko hamarkadako mundu mailako depresio ekonomikoarekin batera tokatzeko zorigaitza izan zuen. Inflazio eta langabezia krisi bat izan zen eta Moncloako Hitzarmenekin arindu nahi izan ziren ondorioak. 1978ko abenduaren 6an espainiar Konstituzioa onartzea lortu zen boto-emaitzen % 88aren babesarekin, baina Euskadiko gehiengoaren abstentzioarekin; modu honetara, gizarteko bakea ziurtatzea eta «nazionalitate historikoen» aldarrikapenarekin sortutako aldizkako indarkeriak neutralizatzea lortu nahi zuen Autonomien Estatua sortu zen. Euskal Herriko Estatutua ukatuz, indarkeria eta atentatu odoltsuen bidea hautatu zuen ETAk, era berean, Estatu kolpe baten saiakera erreakzioan eragina izan zuelarik honek (1981eko otsailaren 23an). Ordutik, Gobernuko alderdien txandatzearrekin, eta terrorismoaren eta egoera ekonomiko aldakorren ondoriozko izualdiekin, demokrazia egonkortuz joan da.

XX. mendeko azken 25 urteetako Euskal Herrian azpimarratzekoa da erregimen autonomikoak eskaintzako aukerei esker eman den garapen kultural ikaragarria: Euskal Herriko eta Nafarroako Unibertsitateen, Arte Eskolen, Kultura Zentron sorrrera eta abar.

Erreparatzekoa da bizitza publiko eta pribatuaren sekularizazioaren, erlijio krisiaren, eta Elizaren presentziaren gainbehera dela eta herrialde honetan, kristautasunaren eta Elizaren boterearen eraginak mendentako tradizioa izan zuten gizarte batean, eman den aldaketa kualitatiboa. XX. mendeko artearen historian ondorio nabarmenak izango dituzten gertakizunak dira hauek.

I.

■ MUGARIK GABEKO ARTE PLASTIKOAK

Izenburu honekin berez duela gutxiko arteari dagokion fenomeno bat aipatu nahi dugu, baina bereziki nabarmen eman dena azken urte

hauetako euskal ertilariengan. Hausnarketa estetikoak, arteen tradiziozko zatiketaren erlatibizazio antzeko bati buruz aritzera garamatza, bereziki «espazioaren arteak» deituriko arteen alorrean.

Hainbat arrazoiengatik ezin da zatiketa hau alde batera utzi, hauetariko batzuk erabat objektiboak, eta aldebereotasun pragmatiko, didaktiko, ekonomiko eta profesionalakiko menpekoagoak besteak. Baina bestalde, arte plastiko bakoitzaren mugak lausotuz joan direla ez dago dudarik. Honetan, material berrien ugaritasunak –lehen arlo plastikoan sumatu ere egin ezin ziren aukerekin– eta teknikaren garapen izugarriak eragin dute.

Bitxia da, baina bestalde, erabat ulergarria, abangoardiako euskal artista ia guztiak filmetako irudien unibertsoak erakarrira sentitu izana. Adierazi genuen hauetariko batzuk zine zuzendari gisara beren esperientziak egin zituztela: Basterretxea eta Ramon Vargas. Beste batzuk zeluloidearekin nahastu zuten margogintza, R. Ruiz Alberdik, J.A. Sistia-gak eta abarrek bezala. Ondo aztertuz gero harritu behar ez gintuzkeen gertakaria da, izan ere ikusmenez jasotako irudiaren aukera adierazkorretan sakontzean dago koska.

Ohar gaitetzen arkitektoak hirigile bilakatzeko ari direla, eskulturagileak arkitekturaren alorrean eta inguruak gizatiarrago bihurtze lanetan sartu direla, eta margolari asko ez direla bere burua gisa honetara definitzeko gai, euren konposaketetan hirugarren dimentsioa sartzeko zaletasuna dutelako.

Espazioaren arte deiturikoen mugen deuseztatze hau fenomeno orokortua den arren, euskal artearen historian azpimarratzea merezi du, izan ere zenbait gertakari eta euskal nortasunaren arteko erlazioen bat nahi den unean, azaldu egin beharko da mugarik ez izate hau bereziki ari dela nabarmentzen gure garaiko euskal ertilarik bikain batzuenengan.

Has gaitzen idazten artista hauetariko batzuk margogintza lantzetik eskulturgintzara, eta alderantziz, ia oharkabean igaroak direla. Ez da erraza Agustin Ibarrola eta Andres Nagel non kokatu behar diren zehaztea, margolarien gremioan ala eskulturagileen artean. Txillida, Oteiza edo Ugarte Zubiarrainen obra batzuk eskulturak baino gehiago hirigintzako artearen zati esanguratsu bezala baloratu behar ote diren erabakitzea ere ez da erraza.

Honen inguruan, bereziki argia izan da Nestor Basterretxea duela gutxi San Telmon egindako bere *Bolumetria arkitektonikoen* erakusketa batean, honi izendapen hau eman eta bere piezei buruz hitz egitean. «Bere eskultura lanetan beti aurrean izan dira kontzeptu arkitektonikoak» idatzi du erakusketa hartako ordezkariak.

Beren aldetik, gaur egungo arkitektoek enfasia hizkera arkitektonikoa jartzen dutela dirudi, oinarrizko garrantzia funtzionaltasunari ematen zioten aurreko belaunaldiekin kontrastean. Rafael Moneo nafar arkitektoa izan da egungo arkitekturaren gaitasun adierazkorren kontzientziaren inguruan arreta biztuarazi duena, eta joera hori neoplastizismotik abiatzen dela uste du, arkitekturarena baino pinturaren eta eskulturaren berezkoagotzat jotzen dugun eskola delarik berau.¹

2.

■ ASKATURIKO ARKITEKTURA

Eskolatik Berrogeiko hamarkadan irten-dako arkitektoek, hau da, gerraosteko lehen belaunaldikoak dei geniezaieken haiek, laster egin zioten uko aldi hartan arkitektura aurkitzen zen egoerari, eta are gehiago beronen pentsaerak osatzen zuten ikuspuntu arrazionalari. Hauek osatu zuten lehen erreboltari frontea.² Hala eta guztiz ere ezin zitzaizen bat-bateko modernizatze bat eskatu, justu aurreko belaunaldia, aldaketa nahi eraginkor bat erakutsi zuena, geografikoki nahiz izpiritualki sakanatu egin baitzen sistema politikoaren presio berbera zela eta. Gainera, lan aukeren espekulaziozko izaerak, forma interesik gabeko eraikuntzak eta ezinbesteko mintzaira merkantilizatuak³ gehienetan, ez zuten ahalmen sortzaileen jokoa errazten.

Bizi den garaiarekiko leialtasunak arkitekto hauen gogoak sutzen ditu. Egia da, arrazoi ekonomikoak medio, su hau ez dela kuantitatiboki garrantzitsuak izango diren sorkuntza bilakatzera iritsiko. Baina bai iritsiko dela pizgarri eta eredu bezala balioko duten obra batzuk zehaztera (Katalunian, Coderch eta Vallsenak adibidez).

Bestalde, arkitektura arrazionalistako maisu handiak jada desageratuak direlarik, arkitekto gazteek Europan bilatuko dituzte euren maisu iradokitzaileak, batez ere italiarren artean (Aldo Rossi, Giorgio Grassi, Tafuri, R. Venturi) eta amerikar lurraldean (Luis I. Kahn).

● GAUR EGUNGO OINARRI GIDATZAILEAK

Hau honela izanik, zerrendatze mugagabe batean gal gintekeen arkitekto, ekipo, eskola eta talde izenen labirintoan orientatzeko, XX. mendeko azken hamarkadetan arkitekturako egin behar orokorren gidatzaile bezala har daitezkeen hainbat oinarri azalduz hasiko gara.

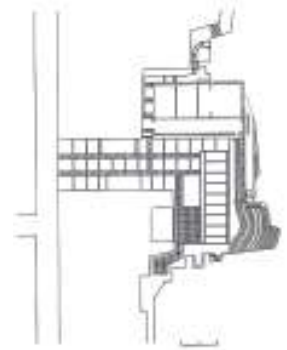
1.- Lehenengoa, normalean nortasunaren adierazpenari ematen zaion **askatasuna** izan liteke. Gizabanakoaren gaitasun bakoitzaren askatasunari gurtza eskaintzen dion zilegitasunaren ondoren, baliteke garaiak berezkoak dituen bulkada sozial eta ideologiko asko hauteman ahal izatea. Euskal Herriaren kasuan, arkitektoen asmamenarekiko ematen den halako tolerantzia aurrerakoia, berriki lortutako autonomia politikoa bizitzeko gogo handiarekin lotu beharko litzatekeela pentsa liteke. Dena den, gogo-gogoan izan behar da arkitektoaren askatasuna inoiz ez dela margolari edo eskulturagilearena bezainbestekoa izango, giza *habitataren* eraikitzaile arte «publiko» baten profesionala baita, zeinaren askatasuna, funtzionaltasunaren eta «genius loci»-arekiko begirunearen aginteak mugaturik (eta ernaldurik?) egongo den.

2.- Bigarren oinarria **fantasia espresionista** edo arrazionalismoa gaintzea litzateke, Rafael Moneok «irrazionala denaren garaipena» deitu diona; formen sorkuntzan sormenak nagusitasuna izatea. Hala eta guztiz ere, 30eko hamarkadako arrazionalismo ortodoxo eta erradikalak, lengoaiaren araztasun eta funtsez-

PEÑA GANTXEGI

Irudi erref.: Dario Garridoren artxiboa.

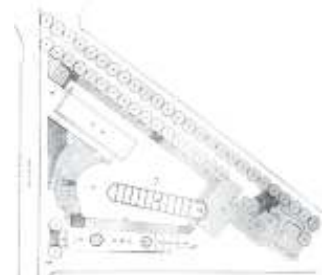

Trinitateko Plaza, 1963.

Irudi erref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 35. or.

Irudi erref.: País Vasco. Fundación Juan March, 321. or.

Fomen Plazaren airetiko ikuspegia eta plano. Gasteiz. Irudi erref.: Chillida en San Sebastián, 372. or.

Haizeen Orrazia, 1975. Luis Peña gantxegi eta Eduardo Txillida.

Irudi erref.: Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura, 92. or.

1. A. URRUTIAren aipua, *Arquitectura española contemporánea. Documentos, etc.* 541. or.
2. C. FLORES, *Arquitectura española contemporánea*. Aguilari, (red. 1988).
3. J. GONZALEZ DE DURANA, «Medio siglo de arquitectura en Euskadi. Relámpagos en la oscuridad». *50 años de arquitectura en Euskadi*. Gasteiz, Eusko Jaurlaritzak, 1990, 74-77 or.

LUIS PEÑA GANTXEGI

"Imanolena Exea". Mutriku (G).
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

Vista Alegre dorrea. Zarautz (G).
Irudi erref.: Ostoaren artxiboa.

Frantzisko Santuaren eliza,
1969. Gasteiz.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 139. or.

Frantzisko Santua parokiaren
barrualdea. Gasteiz.
Irudi erref.: Álava en sus manos 4, 204. or.

4. Antolamendu honekin egokituko gara aipaturiko obran A. Urrutiaren metodora, beroni jarraitzen baitiogu bere ohar tekniko eta artistikoetan.
5. NUEVA FORMA aldizkariaren zuzendari izan eta Txillida eta Oteiza euskal eskulturagileei buruzko hainbat saiakerak idazteaz gain, Fullaondok honakoak idatzi ditu: *La arquitectura y los arquitectos de la región y el entorno de Bilbao*. Alfaguara 1971; *Arte, arquitectura y todo lo demás*. Alfaguara 1972; «J. L. Iniguez de Onzoño y A. Vázquez de Castro». *Nueva Forma*-n, 1964ko otsaila eta 1974ko uztail-iraila; *Manuel M^o Smith*. Madril, COAM 1980; *Fernando García Meicadaf. Catálogo*. M.E.A.C. erakusketa, Madril COAM 1984.

kotasunerako gogo iraunkorra, eta barrokismoztat jo daitekeen guztiarekiko senezko errefusa arkitekto guztietan utzi dituela nabaritzen da.

Orain, buru hertsitasun gisa hartu eta ukatu egiten da *sorkuntza arkitektonikoa beti funtzioaren adierazpen jator bezala ulertzea*. Funtzioa beti izaera material eta pragmatikoa duten arazoan erabakietara murrizturik geldituko balitz bezala. Jada ez dute zertan harridurarik sortu, Frank O. Gehryk *Guggenheim Museoari* (Bilbo) edo Richard Meier-ek *Aita Jainko errukitsuen elizari* (Erromako kanpoaldean) emandako formek.

Honek, *formaren gaitasun adienazkorreko fedea* adierazten du. Aurreko oinarriari buruz aipatu berri dugunaren aurka, gaur, arkitektura beste arte plastikoetara hauek figuratibo eta espresibo diren heinean gerturatzen dela esan liteke.

Jarrera hau nolabait aurreikusia eta iragarria zegoen, funtzionaltasunaren dogmatiko handienak, Le Corbusier-ek, Antonio Gaudiren arkitekturarekiko sentitzen zuen mirespenean.

Oso egokia eta adierazgarria iruditzen zait Wölfflin-ek forma itxirik forma irekirako igarotzea deitu zionari buruz Moneok egin zuen gogoeta. Eta honek, arkitektura garai-kideko zenbait obraren aurrean, batzuetan **barrokismoaren** aipua egitearen zergatia argitu dezake.

3.- Joera orokor bezala aipa daiteke **erregionalismo kritiko** bat ere: bertako agintariengandik jasotako laguntzek bultzaturiko tokian tokiko ohiturei loturiko arkitektura bat. Espainian, eta bereziki Euskal Herrian, hobeto ulertzen da bertakotasun joera hau, esentzia herrikoei leialtasuna izatea berar ekin duena, eta aldi berean, atzerrian asmatuz doanaren lekuko direnen ekarpenei beharrezko orrazketak onartzen dizkiena.

4.- Azkenik, aipa dezagun garaiaren berezko ezaugarri bat, berariazkoa eta bakarra ez den arren euskal ingurunean oso bereizgarria dena: **inguruarekiko arreta**, paisaiari eta ekologia eskakizunei buruzkoa den guztiari begirunea izatea. Batzuetan *minimal artea oinarazten duten formulekin*, parametro tradizionalen hauste deigarrietara eramaten duen ingurunearen zaintza berezi bat da.

● ARKITEKTURA ESKOLAK

Arrazionalismoa bat-batean sartzearekin eta 30eko hamarkadako GATEPACen jaiotzarekin euskal talde batez hitz egin behar izan bagenuen, orain ere Iruñea eta Donostia Arkitektura Eskolen eraketaren ondorioz sortutako euskal foku batetaz hitz egin genezake. Zuhurtzia apur batekin, euskal taldearen berezko izaera batzuei buruz eta berariazko arazoei buruz hitz egin liteke, beti ere talde honetako aitzindariak Madril eta Bartzelonako eskoletan hezi zirela kontuan izanik. Euskal arkitektura berrienaren garapena jarraituko dugu lau lurraldeen banaketaren arabera.⁴

Azken 50 urte hauetan Baskonian egin diren arkitektura lanak hain ugariak izanik, Historia honetan ezinbestekoa da kritika eta bi-

bliografia garaikidearen esparruan nabarmenak iruditu zaizkigun izenak erregistratzera mugatu behar izana, gainera euren obrarik esanguratsuenetarikoz batzuk bakarrik kontuan izanik.

● BIZKAIA

Azken hamarkada horietako eraikuntza berritzaileak **Bizkaian** ia erabat bere hiriburuan, Bilbon, kokatzen dira. Gogoan izan eraikitzaile atzerritarren esku-hartzearen bidez, -Norman Foster-en Metroa, Frank Gehry-ren Guggenheim Museoa, Palacios Díaz eta Federico Sorianoaren Biltzarretarako eta Musikarako Euskalduna Jauregia, hirigintza espazio handiak sortzen ari direla Hiribilduan, eta hiria turismo-hiri bihurtzen ari dela.

JOAN DANIEL FULLAONDO

Bizkaiko azken hamarkadetakoa arkitekturari buruzko aipamen batek, artearen eta filosofiararen historiari buruzko liburuen idazle emankor ere izan zen Joan Daniel Fullaondoren obratik hasi beharko luke.⁵ Bere arkitektura lan joria Hirurogei eta Hirurogeita hamarreko hamarkaden artean dago, hau da, nazioarte mailan, aurreko arrazionalismoak sustaturiko arkitektura ametsak, une hartako baldintza ezberdinak zirela eta, garapenaren gelditzea, lurraren espekulazioa eta oinarrizko beharrak zituzten proiektuei erantzuna eman beharra, amets hutsean gelditu behar izan zuten aldi batean. Bere proiektuetariko asko beste zenbait arkitektoen lankidetzarekin egin zituen Fullaondok, batez ere **Fernando Olabarria** eta **Álvaro Líbano**-ekin.

Madrilen egindako eraikin batzuez gain, berari zor zaizkio Bizkaian:

- *etxebizitzaren eraikin bat* Bilboko *Mazarredo Etorbideko 73.ean* (1964-67),
- beste *bloke bat* Durangoko *Landako etxemultzoan*, lehenago *Ezkurdi Enparantzaren berritzea* egin zuen lekuan (1969-71),
- Santurtzi eta Zaratamoko *Eskola Multzoak* (1969),
- Portugaleteko *Liburutegia eta Kultur etxea* (1972),
- Errekalde Berriko *Eskola multzoa eta Haur Eskola* (1970-72),
- eta *Irakaskuntza Ertaineko Institutu* bi, mutilena eta neskena, Bilboko txurdinaga etxe-multzoan (1968-69), biak Álvaro Líbanoren laguntzarekin. Bigarrenean, unitateen desartikulazioa bilatu zuten arkitektoek, maila ezberdinetan zeuden pasabideen sistema batekin baturik zeuden bi gorputz nagusiekin «L» itxurako oinplano bat sortuz. Eraikin honetan, hein batean eskulturazkoa den hizkera plastiko bat azaltzen da, Fullaondoren ezaugarria duena: formen argitasunez, prisma funtzionalen maklatuaz eta erabilitako materialen zintotasunez (adreilua, bitrozementua, eta abar) laburbildutako asmo adierazkor garbi bat duela.

● BIZKAIA

JESUS RAFAEL BASTERRETXE

Bizkaiko arrazionalismo ondorengo aldi honetan Jesus Rafael Basterretxearen izena ere har dezagun gogoan bere obrarik garrantzitsuenarekin: Sarrikon (Bilbo) dagoen Zientzia Ekonomikoak eta Enpresaritzako Fakultatea (1962).

Bertan, Sarrikoko parkean eraikitakoaren erakustaldi organiko baten irudia eskaintzen du indartsu, egitasmoan landare osagaiak sartuz. Eraikuntza topografiara moldatuta dago, eta modu honetara, instalazioak bertan dituen korridore batetik abiatuz, ikasgelak altuera ezberdinetan oinarrituz antolatzen dira, baina zerbitzuen, administrazioaren eta sarreraren burualdearekin bat eginak daude.

RUFINO BASAÑEZ

Arkitekto bilbotarren artean gogoan hartu beharreko beste izen bat Rufino Basañezena da, **Esteban Argarate** eta **Julian Larrea Basterrearekin** batera, Bilboko **Larrako-Dorren etxebizitza** (1963-69) batzuetarako lehiaketako proiektu irabazlearen egilea berau.

Larrako-Dorreko etxebizitzak. Proiektugileek etxebizitza herrikoien alorrean Europako esperientziak berruleratzeko erabakia hartu zuten; Le Corbusier-en «Bizitoki unitateak» (Marsella, Nantes) gogoan izanik, baina beheko solairua libre utzi gabe, eta kanpoaldetik nabarmen utziz eskaileren estalkia, bizilekuen galeriaren antolamendua eta etxebizitzaren duplex erako tipologia. Polemika sortzeraino gordina den zementu indartuaren hizkerak, bereizgarri bitxi basatiz beterik, ikusten den sare eskematiko batera mugatzen du eraikina.

Volantin Zelaia 32.eko etxebizitzak. Basañezen beste obra berezietako bat da, mehelin artean egina (1977-79), fatxadaren adierazkortasuna bere bertikalitasuna areagotzen duten *bow-window* gorpuzt batzuen bitartez bilatzen delarik.

FRANK O. GEHRY (EEBB)

Guggenheim Museoa. Eraikin berezi bezala, berezkoa duen garrantziagatik, bere handitasunagatik eta Bilboko hiribilduan eta Euskadi osoan gizarte mailan, ekonomia eta kultur alorrean eragin duen zirrargatik ezin utz daiteke bazterreran Frank O. Gehry arkitektoaren Guggenheim Museoa (1994-1997).

Lehiaketa baten ondorioa izan zen, garai berri baten zeinu iragarle izango zenaz hornitu nahi baitzen hiribildua. Identifikatze prozesu baten abiapuntu izateko gai zitekeena gune zaharkitu eta bertan behera utzitako batetan: era honetan museo berria, Arte Ederretako Museoa, Deustuko Unibertsitateak eta Udaltxeak osatzen zuten kultur triangelu baten zati bilakatzeraz zihoan.

Lehiaketarako aurkezpen *Oroitidazkiak* honela dio: «Erakusketa lekuak erdiko atari baten inguruan daude egituratuta, non zubi lerromakurren, beirazko igogailuen eta dorre erako eskaileren sistema batek hiru mailatan dauden galeriak lotzen dituen hauek zentru-kide diren moduan... Aurrekaririk ez duen atari

nagusiaren neurriak, itsasadarraren ertzeko mailatik berrogeita hamar metro, museoaren instalazio ikaragarriak bisitatzeko gonbidapen dira. Egitarau zabal baten zati da Museoen erakargunea, administrazio publikoak sustatutako partehartzeen, eta baita nazioarteko sona duen arkitekturaren sarrerari esker ere Bilboko hiria suspertzeko helburua duena».

● GIPUZKOA

Gipuzkoari dagokionez berdintsu da, gure erakusketa lauzpabost izenetara mugatu beharrean aurkitzen bara.

LUIS PEÑA GANTXEGI

Oñatin jaio eta Madrileko Goi-mailako Eskola Teknikoan prestaketa aldia eman ondoren, **Luis Peña Gantxegi** (1926, *tit.* 1959) Bartzelonako Arkitektura Eskolako irakasle izan zen. Donostiako Arkitektura Eskola berriaren sustatzaile eta lehen zuzendari bezala eskuraturiko merezimenduez, eta bertako irakasle izateaz gainera, lan oso oparoa burutu duena da; Cementos Rezola lantegiak antolaturiko erakusketaren katalogoan azaltzen den bezala, zeinak bere lanbide bizitza luzea zuintzatzen duten 162 eraikuntzetako partehartze garrantzitsu biltzen dituen (burutugabeko proiektu zenbait ere bai). Lanbide hau Hirurogeiko hamarkadan hasi zuen honako eraikuntzekin:

- **etxebizitza multzoak** Euskal Herriko herri ezberdinetan, urte batzuetan bizi izandako herrian, Mutrikun, eta gero Zarautzen (1958-60),
- **Mutrikuko «Haietzu» bizitoki-eraikinak.** Eguraldi baldintzak eta lursailaren aldapa oso gogoan izanik, beheko solairuan antolatua zuen bere multzoa, aterpe eta patio estalien sistema baten inguruan; karga euskarri jakin batzuetan uzten duten plataforma independenteetan ezartzen dira unitateak. Hemen eta beste obretan, izaera poetiko eta intuiziozko bat adimen pragmatiko batekin batzen jakin izan du.
- **Zarauzko dorrea**, bere forma bitxi eta lecorbusier erako estalkiarekin gaur egun oraindik adierazgarri dena.
- **Berriki eginak diren Deustuko 82 etxebizitzak**, *Bilbo* (2001), etxebizitza bloke hauek eraikuntza mota honetan askozaz ere lanpetuagoa eduki du, non beti oso gogoan izan dituen baldintza klimatiko eta topologikoak.
- **Industria blokeak**, ikastetxeak, jatetxeak, hotelak, laborategiak, gizarte zentroak, kiroldegia, eta abar.

Frantzisko Santuaren eliza. Luis Peña Gantxegiren gurtza lekuen eraikuntzen aldeko ekarpena, **Gasteizko Frantzisko Santuaren** elizan burutu zen; bere garaian (1968) berritasun ospetsua izan zen oinplano karratu baten gaineko gela bat da, liturgia berriaren arabera ospakizuneko elkartearen antolamendua errazten duena.

Plazak. Peñak parke eta plazen egituraketan ere erakutsi du bere talentu berezia, hala nola:

- *Trinitateko Plazan*,

*Txingudi Ikastola. Irun (G).
Migel Garay
eta J. Inazio Linazasoro.
Irudi erref.: Ostoar en artxiboa.*

*Filosofia Fakultatea.
Euskal Herriko Unibertsitatea.
Donostia.
Irudi erref.: Ostoar en artxiboa.*

*Filologia, Geografia eta
Historiako Fakultatea, 1987.
Gasteiz. Migel Apraiz,
Iñaki Aspiazua
eta Jabier Botella.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 177. or.*

*Judizmendi Gizate Zentroa,
1989. Gasteiz.
Fernando Ruiz de Ocenda,
Iñaki Usandizaga, Jose Ramon
Castillo eta Karlos Muñoz.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 132. or.*

*San Martin Osasun Zentroa,
1992. Gasteiz.
Luis Maria Iriarte.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 154. or.*

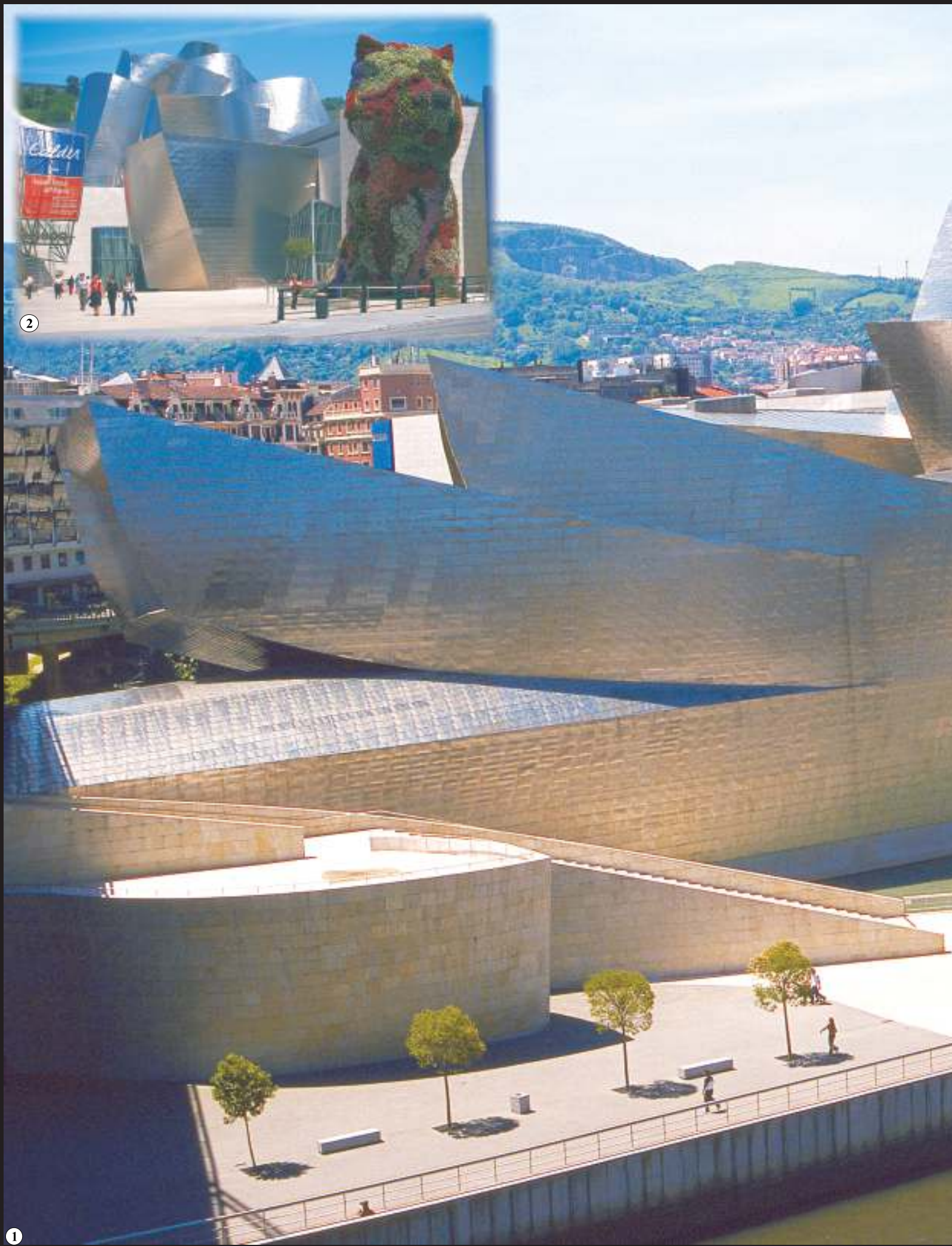

1.- Foruen Plaza, Gasteiz. Peña gantxegi. 2.- Arkitektura Fakultatea, Donostia. Migel Garay. 3.- Haizeen orraziaren plataforma, Donostia. Peña Gantxegi. 4 eta 6.- Deustuko Unibertsitatea, Donostia. Migel Oriol Ybarra. 5.- Amara Plaza Hotela, Donostia. Peña Gantxegi.

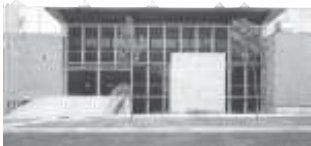

Lagasabaster Gomez etxea, 1991.
Miguel Anjel Campo
eta Roberto Ercilla.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 202. or.

Elkarrri atxikitako bi etxe, 1982.
Roberto Ercilla.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 171. or.

Ariznabarna Kiroldedia, 1993.
Jabier Mozas, Pablo Lopez de
Lacalle, Fernando Gállego
eta Iñaki Aristondo.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 155. or.

Ramon y Cajal eta Florida
kaleetako etxebizitzak, 1979.
Jose Erbina eta Anton Yeregi.
Irudi err ef.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 100. or.

- Haizearen Orraziako plataforma Donostian,
- Gasteizko Foruen Plazan.

Bigarren lanari buruz esan egin behar da, ez dela Baskonian, ez eta Espainian ere, naturaren halako begirunea eta berarekiko armonia hain estua duen arkitekturako lanik egin. Esan liteke «arkitektura ikusezin» bat egin duela. «Teknikoki oso landua den azpiegitura baten gainean, Peñak plano mailakatuak eta aritmia iradokitzaileak osatzen ditu, eta granitozko galtzadarrak adierazgarri eta erosi-natuz estaltzen, Igeldo mendiaren oinetan lehendikako inguruarekin elkartzeko direnak; horietatik itsas biziko ura sartzen da, geometriako abstrakzioaren baliabidearen bidez, indar telurikoa eta Eduardo Txillidaren Haizearen Orrazi aztoragarriarekin sinbiosi ederrean prozesioetako esparruak sortzen dituela, izaki zibilizatuak begirune zaion eta oraindik ere jarrera erromantikoaren barruan dagoen Naturarekin elkartasun eginez».⁶ Peñak berak, honetaz ari dela, Novalisen poesiari buruzko aipamena egiten du.

Imanolena. Peña Gantxegi arkitektoa arkitekturako poeta bezala ikusi nahi izanez gero, Mutrikuko **Imanolena familiabakarreko etxebizitzari** buruz jardutea litzateke samurrena: edertasun handiko paisaia batetatik jaitzen dela dirudiena eta mailakako plataforma bidez berari egokitzen zaiona. Eskailera zuloak irtenunean jarririk, etenik gabeko paramentuz mugatuta, adreiluzko zurgintza fatxadan eta arbelezko estalki makurtuak dituela, gaitasun plastiko bikainez janzten dute inguratzen duen ingurumariarekin harreman bizian sartuz.

Bere azken lanetan, arrazionalismorik soile-
na ere edertasun plastiko eta poesiaren jantzeko
duen gaitasuna azaltzen du:

- Donostiako Amara Plaza Hotela.

ARKITEKTURA ESKOLA

Gure herrialdeko Arkitekturaren historian funtsezko gertakizuna izan zen Donostiako Arkitektura Eskolaren sorrera, zeinak Bartzelonako Eskolaren agindupean egonik, 1976an hasi zituen ikasturteak, ofizial eta autonomo 1982an bilakatu. Hasiera-hasieratik izan ziren bertako irakasle eraikuntza bikainei loturiko izenak dituzten arkitektoak:

- Peña Gantxegi,
- Migel Garay,
- Jose Inazio Linazasoro,
- Alberto Ustarroz,
- Manuel Iñiguez,
- Iñaki Galarraga,
- Xabier Unzurrunzaga.

MIGEL GARAY ETA J. INAZIO LINAZASORO

Biak donostiarrek eta biak Bartzelonako eskolakoak diren Migel Garay (1936) eta J. Inazio Linazasorok (1947) elkarrekin lan egin zuten lehen aldi batean (1974-1979) «irakasle gonbidatu gisa Donostiako Eskolatik igaro ziren bi maisu italiar ospetsu Aldo Rossi eta Giorgio Grassiren jarrizko erreferentzia argiak dituen korrante klasizista baten lehenengo sar-tzaile mailara igotzeko».

Txingudi ikastola. Garay arkitektoak eta Linazasorok elkarrekin gauzaturiko emaitza esanguratsua izan zen **Hondarribiko Txingudi Ikastola** (1974-78) monumentala izateko asmo garbian diseinaturikoa, erdiguneko eskema baten eta lerroko beste baten hibridatze argi baten bidez hartaratu. Badu garrantzirik esparru pribatu eta publikoen arteko harreman hierarkikoak (gelak eta ororentzako guneak) eta klasizismoko eskema figuratiboak berrartzen dituen multzoarekiko erabaki batek. Bere bolumen soilen eta bere baoken diseinuek Adolf Loos-en oroitzapen saihestezinak ekartzen dituzte gogora.

MIGEL GARAY

Jada bakarka, Migel Garayk hainbat obra bikain burutuko ditu:

- Donostian, Frantziako Etorbidean dagoen *Arkitektoen Kolegioko egoitza berriaren antolaketa*,
- **Mendiola etxea Andoainen**, paregabe ko paisaia batetara egokitua,
- **eraberritze egokiak Aretxabaletako** eraikuntzetan,
- **Pasaiaiko Kultur etxea**,
- **Arrasateko Udaletxe zaharraren birmoldaketa**,
- **Donostiako Arkitektura Eskola**, bere lanik deigarriena beharbada, gorputz trinko eta luze modura sortutako eraikin galanta, fatxada bikaina duela eta ginga-argiz argiztaturiko kale bat sortzeko gela eta unibertsitate esparru oso gizalegezko bat gauzatzeko bide ematen duena.

JOSE INAZIO LINAZASORO

Bere eraikitzaile dohainei, arkitekturaren teoriko gaitasuna batzen die, eta honi buruz hainbat historia eta teoria liburu idatzi ditu.⁷

Linazasorori klasizismo historikoaren eta prestutasun eraikitzailearen diziplina eta konposaketa zentzua berreskuratzeko izan zuen ausardia aitortu zaio, aurretiaz bertan zeuden lokalak begirunez integratuz, eta esentziaren eta denboratik at izatearen irakaspen iraunkorrek (Louis I. Kahn) lekura moldatuz.⁸ Guzti honen adibideak ikus daitezke honakootan:

- Madrilgo Unibertsitate Hiriko UNEDen instalazio berrietan,
- **Zientzia Ekonomiko eta Enpresaritzaren Fakultatean** (1991-94),
- **Psikologia Fakultatean** (1992-95),
- **Unibertsitateko Liburutegian** (1992-93), Luis Seséren lankidetzarekin Kahn-etik gertu dagoen zorroztasun garbian eta tipologiazko oinarriarekin egindakoa, adreiluen bitartez aldi berean eraikin zaharrekin bat egiten dena.

Linazasororen azken lanak:

- **Pia Eskoletako Eliza, Liburutegi bezala birgaitu eta egokitzea** (Lavapiés, Madril),
- **Valdequemadako eliza** (Madril),
- **Medina de Rioseco-ko Gurutze Santuaren elizako partehartzea** (1985-88).

ALBERTO USTARROZ ETA MANUEL IÑIGEZ

Alberto Ustarroz (n. 1948) eta *Manuel Iñiguez* (n. 1948) nafarrak, Iruñeko Eskolan titulu eta Donostiako Eskolaren irakasle sortzaileak izan ziren, eta arkitekturaren historiako hizlari eta idazle bezala egindako lanagatik saritua izan den tandem bat osatuz elkartu ziren.

Jarraipen praktiko batean, arrazoi ezberdinegatik burutu ez ziren proiektu batzuen artean, beraiei zor zaizkie: Bruselako *Fondation pour l'Architecture* saria jaso zuten hiru **erakin Lesakan**:

- Udaletxearen zaharberritzea,
- Osasun Zentroa,
- eta Plaza Nagusiaren birmoldaketa (1982-1987).

Arrakasta honek, oraindik burutu gabeko Donostiako (Amara) eta Iruñeko *Osasun Zentroak* egiteko eskaintza ekarri zien.

Eraikuntzen alorrean, hauek eraiki zituzten:

- **familiabakarreko etxebizitza** bat *Alkizan*, hormarte luze baten bidez egituratutakoa, gelak eta paisaia zoragarria irekita dauden atxikitako bi gorputz –terraza eta garajeaizatera bideratua (1990).
- **Sarazibar etxea**, *Eguaratsen* (Nafarroa, 1990-1992).

XABIER UNZURRUNZAGA

Donostiako Arkitektura Eskolari estuki lotua izan den bertako Zuzendari eta Hirigintzako Katedradun Xabier Unzurrunzagak balio handiko proiektuak burutu ditu:

- *Zarauzko* Madoz kaleko **bizitoki multzo** bat,
- askotariko **etxebizitzak** *Arnasaten*,
- **Amarako geltoki berria** *Donostian* (1970).

HIRIGINTZA

Hirigintzaren espezialitatean Donostiako Arkitektura Eskolarekin loturiko hainbat arkitekto nabarmendu behar dira:

- **Xabier Unzurrunzaga**
- **Iñaki Galarraga**, hirigintza eta euskal hiriei buruzko zenbait ikerkuntzen eta *Miramar jauregiaren birgaitzearen* egilea.⁹
- Beste arkitekto batzuen artean:
- **Jabier Salazar**,
- **Eduardo Artamendi**.¹⁰

MIGEL ORIOL YBARRA

Donostiako Eskolarekin lotura berezirik gabe, baina Euskal Herritik kanpo, batez ere bera bizi den Espainiako hiriburuan egindako eraikuntzengatik da ezaguna.

Mundaigo EUTG deritzana. Migel Oriol Ybarra da pabiloi multzo eder eta espresionistaren egilea: *Estudios Universitarios y Técnicos de Gipuzkoa* zeritzana (gaur egun **Donostiako Deusto Unibertsitatea**). Antza denez bere lehen lana (1960) izan zen hau, Urumea aldera jaisten den mendi-gain baten hegalean eraikia da, arkitektoak saila ez berdintzea erabaki zuen horretan.

«Zelai-neurketak –honela irakur daiteke lehiaketara aurkezturiko *Oroitidazkian*– forma hexagonalak, karratuak, eta bien nahasketaren beste batzuk antolatzen ditu lur-sailaren gorabeherak islatzen dituela, bai eraikitako zatietan nola funtzio blokeen komunikazio pasabideen desnibetan. Hiri egitura nabartu baten konplexutasuna berregiten du azterketak, lokal desberdinak zatikatzen dituzten patio ireki batzuen antolaketa batenak, foku-gune bezala eliza hartuz. Multzoa, adreiluen buztin-kolore tankerak menderatzen du. Bertan diren beste material batzuen bidez, egurra, burdina eta kristala bezalakoekin egokiro elkar tzen dira, azalaren dinamikaz eta edergarrietako xehetasunen azterketa arduratsuz areagoturik. Behereneko solairuetan antolabide morfologiko baten antza sortzen da, elkarren artean sendotasunez harremanetan eta mailaz maila hostogabetuz doazen oinplano makurrez osatzen dena, bulegoen dorreari eta elizako kanpandorrearen goratasunari irtetzen utziz».¹¹

• NAFARROA

IRUÑEKO ARKITEKTURA ESKOLA

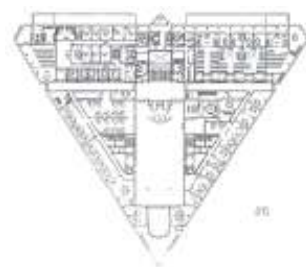
Gipuzkoatik **Nafarroara** pasako bagina, neurri batean Bittor Eusaren arrazionalismoaren oinordeko ziren *Frantzisko Jabier Gilbert* eta *Fernando Redon* bezalako arkitekto bikainek joera hau material eta teknika berrietara egokitzen asmatu zuten. Nabarmendu beharreko lehen gertakizun garrantzitsua, Donostian bezalaxe, **Iruñeko Arkitektura Eskolaren** sorrera da, 1964an sortua Nafarroako Unibertsitatearen barruan. Aipaturiko Garay, Ustarroz eta Iñiguez arkitektoez gain bertatik irten dira euren gaitasun eta modernotasuna erabat frogaturik gelditzen ari den arkitekto talde hau:

- Fernando Tabuenca,
- Jesus Leache,
- Eduardo de Miguel,
- Alfontso Alzugaray,
- Frantzisko Mangado.

FRANTZISKO MANGADO ETA ALFONTSO ALZUGARAY

Etxebizitza multzoa (184) Iruñeko Mendillorin (1992-94) Bi arkitekto hauen eraikin aparta da elkarlanaren emaitza, diruz lagundurikoa. Proiektua hiri-gune baten barruan zihoala jakinik, arkitektoek espazio publikoak pribatuetatik bereizteko berariazko asmoa izan zuten, berauen erlazioa zainduz eta partehartzearen batasun irudia gorde nahian.

«Ezarpn ortogonal batez gainera, merkataritza dagoen kalera ematen duten aurrealdearen artean bikoiztasun bat ematen da adreiluan eta konposaketan eta patiora ematen duen altxaeran antolaturik, azken honek orde, adierazkortasun handiago bat nahi du bere gainazalaren dardara bihurriari esker. Oinplano karratua duten etxebizitzetako barru-antolaketa, garaiera osoan argi osin batek alaitua

Justizia Jauregia, 1994.
Iñaki Aspiazu, Jabier Botella.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 122. or.

Ajuriako etxebizitzak, 1977.
Jose Antonio Coderch,
Gustavo Coderch, Jose Erbina,
Anton Yeregi, Enrike Ginea
eta Migel Mieg Sorozabal.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 151. or.

Foru Ogasunaren bulegoak,
1992. Jose Luis Catón.
Irudi erref.: Vitoria-Gasteiz.
Guía de arquitectura, 121. or.

6. A. URRUTIA, O.c., 531. or

7. J. I. Linazasororen lanak: *Permanencias y arquitectura urbana. Las ciudades vascas de la época romana a la Ilustración.* G. Gill, Bartzelona 1978; *Escritos 1976-1989.* Madrid COAM 1989; *Cuatro proyectos recientes.* Madrid COAM, 1990.

8. A. URRUTIA, O.c., 590. or

9. Iñaki GALARRAGAREN lanak: *Hirien Euskal Herria.* Donostia, 1996.

10. Eduardo Artamendi *La sombra de Roma* lanaren egilea da. Bilbo, COAVN, 1996.

11. *Ikus Arkitektura aldizkaria*, 87. eta 118. znb.; ikus baita ere M. ORIOL, *Ser arquitecto.*

KOLDOBIKA JAUREGI

"Zum".

Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 80. or.

"Esku", 1998.

Irudi erref.: El Diario Vasco. Boletín especial 27. zk., 7. or.

"Soin-enbor".

Irudi erref.: Koldobika Jauregi. Arteko galeria.

"Setioa".

Irudi erref.: Koldobika Jauregi. Arteko galeria.

"Jorge Guillen-en omenez".

Irudi erref.: Koldobika Jauregi. Arteko galeria.

dago, harmaila zuloaren eta etxe ezberdinetarako sarreraren eremuari itzala emanaz». ¹²

* * *

Euskal Eskolekin aparteko loturarik gabeak izanagatik, Nafarroan jaiok dira nazioarte mailako ospea irabazi izanda, euren obrak hemen gogoratuak izatea merezi duten sona handiko bi arkitekto: aurreko atalean jada aipatu genuen **Saenz Oiza** eta **Rafael Moneo**.

JOSE RAFAEL MONEO

Saenz Oizari buruz bezala, Jose Rafael Moneo Tuteran jaiotari (1937) buruz ere esan behar da ia bere obra guztia Baskoniatik kanpo egina dela:

- **Diestre Lantegia**, *Zamogozan* (1964-67),
- **Bankinter Eraikina**, *Madriren* (1972-77),
- *Logroñoko Udaletxea* (1973-75),
- **Erromatar Artearen Museoa**, *Meridan* (1980-85),
- **El Prado Museoa** (1999-),
- **Los Angeleseko Katedrala** (2000), eta abar.

Moneok Euskal Herrian egin duenik garrantzitsuen Donostian dago kokaturik:

- **Urumea Eraikina** (1962-72), Moneok gauzaturiko lehenengo eraikina da, **Jabier Marquet**, **Xabier Unzurrunzaga** eta **Luis Ma Zulaikarekin** batera, hain zuzen.

Donostian XIX. mendeko zabalduan eginiko etxadi baten erdia betetzen du. Beronen oinplanoa erdiko patio baten inguruan antolatutako dago eta apartamentu gune desberdinetarako sarbideen bereizketari esker, guztiz argi eta trinkoa den tipologia hazkunderako bidea uzten du, egongelari dagokion giroa eta itsasora eta ibairako ikusmirak probetxuz bereizteko borondateak bitartean, kanpotik begiratuta, eraikinaren ezaugarri diren behatokitako zerranda uhintsuak sortarazten dituzte. ¹³

- **Kursaala**, (1990-99). Moneok bere proposamenik ustekabekoen eta sofistikatuena sortuko du, baita teknologikoen eta arriskuetsuen ere. Hasieran oso eztabaidatua izan zen eraikina Donostiako giro neoerromantiko hartan, izan ere beren bolumentria lehor eta biluziekin, bloke haiek hemeretzigarrengo hiribide bateko eraikinekin erazten zuten kontrastea bitxiegia gertatzen baitzen. itsas ertzean hondarrera etorritako haitz horien garbitasun geometrikoetan bada ahaidetasunik Oteizaren kaxa metafisikoeekin eta Txillidaren alabastroekin.

Denborak, ikuslego zabalaren begirada hezi egiten du lengoia minimalista horren aurrean, Urgull mendia inguratzen duen eta haitz blokeez Kantauri itsasoaren erasoer muga jartzen dien ibiltoki honetan barneratzen den edozein bisitari lengoia honekin adiskidetzen baita.

● ARABA

JOSE ERBINA ARREGI

Arabara pasako bagina, irudi nabarmen bezala gogoratu beharko genuke bertako hiriburuan bere gaitasunaren eredu bikainak utzi dituen **Jose Erbina Arregi** (1930-2000):

- **Kultur etxea**,
- **Ajuria etxebizitza**,
- *Ramon y Cajal kalean 1.* znb.-ko **etxebizitza**,
- *Errioxa kalean 22-24.* znb.-etako **etxebizitza**,
- **HOFESA lantegiaren bulegoak** (1967-69), bereziki.

* * *

Filologia, Geografia eta Historiako Fakultatea. Hurrengo belaunaldian, demokrazia aldian jada, berriki eraikitako unibertsitate zentroetan kalitate bera ematen dela ohartu gara, Filologia, Geografia eta Historiako Fakultatean adibidez (1984-87), honako arkitekto hauena eraikinak direlarik:

- **Iñaki Aspiazua Iza** (t. 1980),
- **Jabier Botella Astorki** (t. 1976) eta
- **Migel Apraiz Buesa** (t. 1972).

ROBERTO ERZILLA ABAITUA

La minimalista den azken muturreko soiltasuna arkitektonikoagatik izan da bereziki nabarmena **Roberto Erzilla Abaituaren** obra (*tit. 1976*). Azpimarra ditzagun:

- **Sansomendiko Kiroldegia**, beste zenbait arkitektoekin elkarlanean egina,
- **Elkarri atxikiriko etxebizitza** batzuk *Gasteizko* San Saturio kaleko 10. zenbakian,
- lehiaketa ofizialetan *Bilbon eta Gasteizen* saritutako beste **eraikin** batzuk,
- **familia bakarreko etxebizitza** bat *Armentian* (1991-1992) **Migel A. Camporen** lankidetzarekin egina, eta urritasun zorrotz batek eta printzipio tektonikoen agerpen adierazkor batek ezaugarritzen dutena.

Eginkizun garrantzitsuenak lehen solairuan kokaturik daude, eta etxea zatiketa plastiko zehatz baten arabera antolatzen da, non komunikazio sistemak giltzarri-lana egiten duten oinarriko geometrienganako eta zementu indartuzko hormen adierazkortasun berezienganako err espetu bat nabaritzen den bitokien bolumentria ezberdinetan. ¹⁴

Luis Maria Uriarte Aldaiturriaga, honakoaren egile da:

- **San Martin O sasun Zentroa**, *Gasteiz* (1988-90), originaltasun eta pragmatismoaren ezaugarri bereziak biltzen dituena.

Jabier Mozas hauen eraikitzailea da:

- **Arriagako Gizarte Zentroa** (1989-1992),
- **Ariznabarra Kiroldegia** (1993).

Arkitekto taldeak. Gasteizko beste eraikin bikain batzuk, batzuetan belaunaldi ezberdinetakoak diren arkitekto taldeei zor zaizkie:

Judiz Mendi Gizarte Zentroan (1985-89) elkarlanean aritu ziren:

- **J. Ramon Castillo Sanz**,
- **Karlos Muñoz Alesanco**,
- **Fernando Ruiz de Ocenda** eta
- **Iñaki Usandizaga**.

Arkitektura orubearen maldari leunkiro egokitzen zaion **Foru-Ogasunaren Eraikinean** (1989-92) parte hartu zuten:

12. A. PIZZA, *Guía de la arquitectura del siglo XX. Electa argit.*, 84-85 or.
 13. M. ARSUAGA eta L. SESE, *Donostia-San Sebastián. Guía de arquitectura.* COAVN, 1996, 173. or.
 14. A. PIZZA, *O. c.*, 74-5 or. COAM, 1990.

- Migel Anjel Campo,
- Jose Luis Catón Santarén eta
- Roberto Erzilla Abaituak.

3.

■ ESKULTURAGILEEN BI BELAUNALDI

Guztien errealismo figuratiboarekin hautsi nahiak eta «Euskal Eskola» bat osatzeko asmoak elkartu zituen 50eko hamarkadako eskulturgileen taldeari, haustura lehiari eta material eta tekniken erabileraren askatasunari zegokionez beraiei estuki loturik zegoen belaunaldi batek jarraitu zion.

Belaunaldi honen ondoren, Euskal Eskola zehatz baten aldeko ahaleginean izandako porrota eta unibertsitate Eskoletan goi mailako heziketa baten bidez lortutako profesionalizazioaren ondorioa, euren eraikinak izendatzaile berdin batera mugatzea ezinezkoa da. Gaur egun nabaria da ia obsesiozkoa den originaltasunaren bilaketa, ertilaritako bakoitzak bere materiala, bere teknika eta bere adierazpide pertsonalak aukeratzen dituelarik.

Nabaritzen dira oraindik ere Oteiza eta Txillidaren durundiak 70eko hamarkadan heldutasuna lortu zuten eskulturgileengan; baina hauen ondoren burujabeagoa den gazteen belaunaldi bat dator, nahiz eta, beharbada, euren aitormen eta adierazpenetan ezin ahanztz dezaketen Orioko eskulturgilea izan zen profeta eztabaidatu hura.

Hirurogeiko hamarkada inguruan, irakitze artistikoak ezohiko maila lortuko du, eta –ez ahanztz gero– hau, aurreko belaunaldiaren kalitate estetiko eta dinamizatzailearen frui da. Ireki eta bi urtetara itxi bazen ere, *Debako eskolak* ideiak erein eta gogoak berotu zituen. Debaren ondoren, beste saiakera batzuk egin ziren amaitutakoa berpiztu nahian (*Aia eta Soraluzeko lantegiak*); eta azkenik egonkortasuna lortuz joango da emankorrak izango diren zentroetan. *Arteleku* eta *Bilboko Arte Ederren Eskola* sortuko dira.

Artearen bide berriak. Estatu demokratiko batean autonomia politikoa hasten den unetik, ezaugarri hauek dituzten pintura eta eskulturaren profesional labealdi berri eta ugariak sortuz joango dira:

- figuraziotik aldentzea, erabatekoa batzuetan (Nagel, Zugasti eta besteren bat salbu),
- *forma-espazioaren* arazotik pixkanakako urrutiratzea (aurreko belaunaldiarentzat funtsezkoa zena),
- materiaren igarkizun iradokitzaile gerturatzeko ausart bat,
- aldarrikatutako «Euskal Eskolaren» ideiarekiko nolabaiteko axolagabetasun bat (lehen elkartzailea zen),
- honen ondoriozko joeren sakabanaketa, eta
- atzerritik inportatutako korrante abangoardistarako irakitasuna, bereziki nimenotasunaren eta kontzeptualismoaren ildoan.

ANTONIO OTEIZA

Abstraktutasunetik gertu dauden bideak irekitzen saiatu eta gutxi edo gehiago euren burua Oteizaren ikasleztat duten artista gazteei buruz hitz egin aurretik, ezinbestekoa da Jorgeren anaia gazteena, kaputxinoa eta ertilaria den, *Antonio Oteizaren (Donostia 1926)* obra gogoratzea, antzinako «naturaren mirari» haien bertsio modernoa baita, zeinetan misterioaren zentzua, artea eta erlijioaren batzea modu miresgarrian azalartzen zen.

Bere lehen lanak ia erabat ezezagunak dira ikuslego zabal eta kritikarientzat eta, noski, arte-merkatarientzat, ertilaritako ez baitzion garrantzirik eman, erraz ulertzen den bezala, sektore honi.

Bere anaia Jorge bezala bere zeregin artistikoaren filosofo bat da Antonio Oteiza, baina antzekotasun horretatik kanpo, kontenplazio espiritualera eta misiolari zerbitzura (Amazonas aldean eta Hegoamerikatako herrialde desberdinetan) eskaintako bizitza baten ondoriozko halako sakontasuna lortu du bere sinesmen eta zeramiketako, eta ez du bere anaia ikasgairik barneratu beharrik izan.

Antoniok bere hizkera sortu du. Jorgeren bizitzako ibilbideak abstrakzio aldera egin bazuen, Antonioren alderantzira eman zen. Naturaren baitan izateak eta bizitzeak eman diote beregan dauden misterioak sentitzea. Bere obrak kontenplatu dituenak argi ikusiko du gizasemearen historia eta bizitza aberatsarekin harremanetan izateari ez diola inoiz uko egingo: bere ohitura eta grinak dituen gizonak, bere langintzak, arteak, kirolak, gizasemearena den guztiak eskatzen du barru begirada bat. Eta batez ere erlijio munduan: Kristok, Maria Amabirjinak, santuek.

Ezin hobeto menderatzen du Antoniok buztinaren modelatua, eta maitemindurik ere badago material honekin. Ez du izutzen neurrien handitasunak.

Multzoak. Beti gizakiaren inguruko gai ezberdinei buruzko multzoak gauzatu ditu bere zeramika txikietan:

- Lope de Agirre
 - San Joan Huartekoaren gogoetak bere *Azkartasunen Azterketan*,
 - Pablo Casals-en musika,
 - Asisko Frantziskoren «fioretti»-ak,
 - Loiolako Inazioren abenturak, zeinaren *Aranzazuko Amari Bisita* (formatu handian brontzera pasa dena) ongien eginetako bat eta adierazkorrenetako bat den bere estiloan.
- Oteizaren **baliabide adierazgarri eta formazkoak** originalak dira:
- sintetikoki desitxuraturiko *irudia*,
 - irudien eta euren espazioaren arteko *proporzioa*,
 - ahalik eta adierazgarriena den *keinua*,
 - eta taula berean irudiztatutako pertsonaien arteko *distantzia* irekia.

Emaitza formaren eta adierazpenaren laburpen egoki bat izan ohi da beti.

ANJEL GARRAZA

“Bikua”
(bi osagai).

Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Álava, 118. or.

“Lauaxeta”
(Lauaxeta poetaren omenez).

Anjel Garraza.
Irudi erref.: Museo de Bellas Artes de Álava, 118. or.

MIGEL ANJEL LERTXUNDI

Bere obraren antologia.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 272tik 274. orria.

Bere obraren antologia.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 272tik 274. orria.

Bere obraren antologia.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 272tik 274. orria.

Bere obraren antologia.

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 272tik 274. orria.

1.- "Zebarkí". Donostia. Jose Ramon Anda. 2.- Iponsteguiren eskultura. Gasteizko Arte Ederren Museoa.
3.- Hiru-Bide Plazako eskultura. Iruñea. Jose Ramon Anda. 4.- "Akademiako ikerlana". Jose Ramon Anda.
5.- "Larritasuna". Xabier Laka. 6.- "Bikotea elkarrizketan". Xabier Laka. 7.- "Totem-a" Intxaurrondon. Donostia. Koldobika Jauregi.

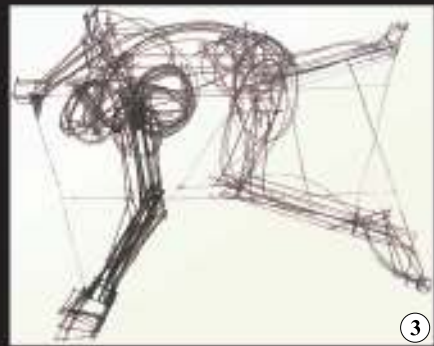
1.- "Bikotea". Campo Argote. 2.- "Giltzadura higikorra", 1988. Aitzkorbe. 3.- "Zoruaren gainean jarritako laguna II". Zugasti. 4.- "Zinegotziak" Zubietan. Donostia. Mendizabal. 5.- "Korten altzairua". Andres Nagel. 6.- Beruna eta poliesterra eta beira-zuntz gaineko nabastura. Andres Nagel. 7.- Olio eta poliesterra eta beira-zuntz gaineko berunaren nabastura. Andres Nagel.

1

2

3

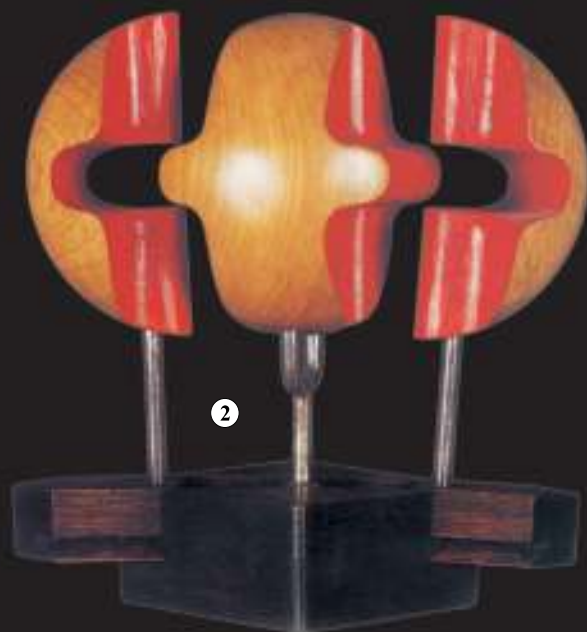
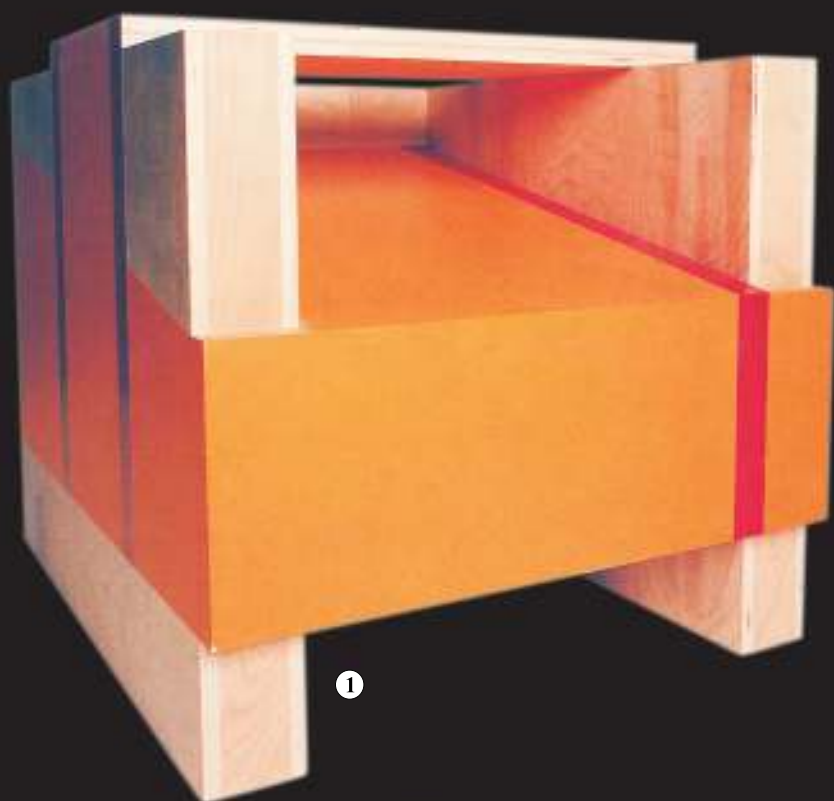

4

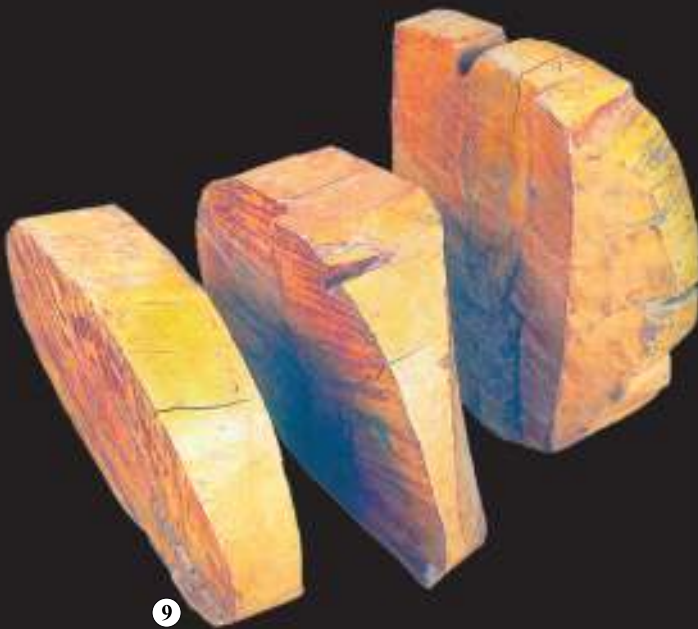
8.- Olioa, beruna, poliesterra eta beira-zuntz gaineko tresnen nabastura. Andres Nagel. 9.- Poliesterra eta beira-zuntz gaineko olioaren nabastura. Andres Nagel. 10.- Poliesterra eta beira-zuntz gaineko zinkaren nabastura. Andres Nagel. 11.- "Arr opak eskeitzen ari den laguna". Andres Nagel. 12.- Olioa, beruna, alambrea eta poliesterra gaineko ileen nabastura teknika. Andres Nagel. 13.- Beruna eta poliesterra eta beira-zuntz gaineko gauzen nabastura. Andres Nagel. 14.- Eskultura Donostian. Andres Nagel.

1.- "Red Strype", 1991. Pello Irazu. 2.- "Borobila biru zatitan", 1975. Anda Goikoetxea.
3.- "Relovido y protegido", Pello Irazu. 4.- "Sasikumea" (erretroatua) 2, 1992. Txomin Badiola.
5.- "Recent Family Plot", 1992. Txomin Badiola.

6.- "Harria-Zura-Burdina". Lertxundi. 7.- "S. T. II", 1988-1991. Anda Goikoetxea.
8.- "Ez gaituzte aita-amak kondenatuko". 1994. Pello Mitxelena.
9.- "Ebaketaren estetika". Mikel Cristi. 10.- "Xixitezko goitzu", 1990. Jose Ramon Anda.

ANTONIO OTEIZA

"Jesus".

Irudi erref.: Antonio Oteiza en el D.E.M., 25. or.

"Abentura".

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 113. or.

"Pau Casals".

Irudi erref.: Antonio Oteiza en el D.E.M., 55. or.

"Biolinjolea".

Irudi erref.: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana 22, 113. or.

"Zeruetara igotzen".

Irudi erref.: Antonio Oteiza en el D.E.M., 26. or.

Kristo garaileak, ezker besoa gurutzeari lotua eta eskuina garaipen keinuan gora jasorik duenak, gure edozein gurtza lekuren absidean jartzeko bere brontzezko bertsioa izatea mehezko luke.¹⁵

JEAN-ROBERT IPOUSTEGUI

Kritikak onaturiko ertiliarien belaunaldi honetakoa da *Jean-Robert IpousteGUI* (1920) ere, nazioarteko sariak irabazi dituen Iparraldeko eskulturagile bakarra.

Margolari bezala, bere hasieretan egin zituen:

- *Saint-Jaques de Montrouge* elizako freskoak.

Eskulturagile moduan, (hiru dimentsioetara 1949an igaro zen, Choisy-le-Roi-n bizilekua aukeratuz) bere egin zituen:

- lehenik, abstraktutasunerako joera zuten forma geometrizatuak,

- gero, errealismo barroko eta txundigarri batekin figuraziora igaro zen, elementu bitxien artean bat eginik baina beti nolabaiteko monumentalatasun espresionista bilatuz, forma lau eta dardaratiak gailentzen ziren lengoia batean.

Artelanak ditu:

- Grâce Hospitalean (Paris),

- Berlingo Batzarretarako Jauregiko atarian.

* * *

Hegoaldeko Euskadira itzuliz, eta arreta belaunaldi berrietan jarriz, Euskal Eskola deiturikoaren sustatzaileetatik gertuen daudenetatik hasiko gara.

JOSE RAMON ANDA GOIKOETXEA

Jose Ramon Anda Goikoetxea (*Bakaikoa* 1949), nafar ebanista baten semea, bere aitaren lantegian hezi eta prestatuko da, San Fernando Arte ederretako Eskolan ikasiko du lau urtez, gerora Italiara joan eta Bepizkundeko ertiliariekin harremanetan jar zea erabakigarria izango du ondorengo lanetarako. Erakusketak egingo ditu hiriburu ezberdinetan 1975etik aurrera. Oteizaren eredu abstraktuek erakarriko dute 1978 aldera, eta barru-espazioan masaren azterketa bati ekingo dio.

Bere katalogoan bertatik ihes egitea ezinezkoa den molde prismatikoetan sarturiko esferak hasiko dira azaltzen:

- *plastikoki*, bolumen kontraesankorren joko bat da; lerrozuzenak esferikoen aurka,

- *sinbolikoki*, itxialdi eta egoera itolarri batetik askatzeko alferrikako ahalegina da.

Anda Goikoetxeak **maketak** egin ditu:

- zurezkoak harrizko hilarrietarako,

- plano uhinduzkoak harrian edo alabastroan gauzatuak izateko (neurri handian).

Forma aratzak. Egitura garbi eta zehatzak axola zaizkio batez ere, eta horretarako ahal duen gehien leunduko du bere materiala. Gortuz platonikoen edertasuna gurtzen du, baina erabiltzen eta lantzen ere badaki, minimalismoaren mututasuna ekiditen duela. Jose Ramon Andaren artelanak ikusirik, Boticelli edo Piero de la Francesca baten oroitzapena datorkio bati burura, hauekin adibidez:

- **Palladiar leihoa**, Madrilgo Arte Garaikidearen Museoan.

- **Ondarretako monumentua**. Garbitasun plastiko bera azaltzen zaio Udalaren Saria irabazi zuen Ondarretako monumentuari: zilindrikoak diruditen hiru zutabe, baina hala izan gabe; paraleloak diruditenak, eta ez da halakorik.

Objektu erabilgarriak. Geometria aratz eta eskuzabalaren gurtzealdi horien ondoren, **objektu erabilgarrien munduari** heldu zion Andak, eta eseri aurretik luzez behatzera behar zuten gaituzten *aulkiak* eta euren gainean platera edo hautsontzia jartzera ausartu aurretik zirrara sortarazten diguten *mahaitxoak* eginen hasi zen.

Anda Goikoetxea gaur egungo gure euskal eskulturaren ordezkarietako bat da egitura garbiei, isiltasun antzera, gutxieneko baliabidez gehiengo adierazpidea lortzearen artelan zaila laburbiltzen duten horiei dien maitasunagatik.

FAUSTINO AITZKORBE

Faustino Aitzkorbe (*Olloki, Nafarroa, 1948*), bere gaztarotik landu zuen marrazkigintza eta margogintza, eskulturarekiko bokazioa aurkitu zuen arte. Anda Goikoetxeak bezala forma ongi landuak maite ditu Aitzkorbe; bai zurean eta baita metalean ere. Oteizak «edertasun» tentazioaren aurka jakinaren gainean jarriko du. Baina eskulturagile nafarrak ezin du alde batera utzi formazko perfektutasuna. Bere eskulturek ez dute argumentu figuratibo nahiz narraziozkorik, baina berez diren objektu eder eta adierazkor gisa behatuak izateko, eta altzifre edo gurbitz batek duen eskubide berberaz paisaia okupatzeko eginak dira.

Lanetariko batzuk Nestor Basterretxearen tailen eragina gordetzen dute, plano makurretarako zaletasun apur batekin:

- bere maklak,

- bere zurezko «trikuharriak»,

- bere «zutabeak».

Ziriak. Aitzkorberen berezitasunik handiena bere **zirien konposaketa dinamikoak** dira. «Zura politak –Oteizaren epaia– erasorako seinaturalariko tokian une batez sartzen eta hiltzen diren zirien gertakariak dituztela, itzulerako hegaldian birjaiotzen diren zirien forma frutadunak, puntu zaurigarriagoak bilatuz eraso berrietara zuzentzeko».

ANJEL GARRAZA

Nafar honek, Iruñea eta Bilboko Arte Ederretako Eskolatik irtendako *Anjel Garnazak* (*Allo, 1950*), zeramikaren bide teknikoetatik darama bere ikerketa. Labe bat erosi eta Algortan jarri zuen bere lantegia. Ez zaio hutsuketa axola. Buztin egosiak erakartzen du, bere pieza-multzo bolumen solidoa bistaratzuz. Bartzuetan, zura –haritza, artea edo gaztaina– zeramikarekin elkartzen du. Oso atsegina du izaera ezberdineko beste material batekin batuz eta harremanetan jarriz material batek dituen erreakzioak aztertzea. Osagai naturala, zura, askoz errazago landu daitekeela jabetzen da; osagai artifiziala, buztina, zailagoa da lantzen, ezusteko gehiago ditu, ustekabeagoa da.

Horra hor ertiliararen arriskua eta abentura. «Materiak hitz egin, arnasa hartu eta azken lanari bizitza eman diezaion uzten dut». Obra, kolorearen osagaia bere tinbre eta tonuarekin gehitzen zaionean bukatuko da garatzen.

Bilboko Merkataritzza Ganbarako zenbait **horma-zeramikaren** egilea da Garraza, eta bertan, oroimen adierazkorra arkitektura inguru-nearen soiltasunaren menpe dago; gero, itxitasuna areagotuz joan da.

Leku eta Tokiak. Azken urte hauetan, Euskalduna Jauregi berriko museo-lorategia apaintzeko lehiaketa batean saria irabazirik, Garrazak bere **Lekuak eta Tokiak** eskultura ezarri du anfiteatroaren ondoan; gorri eta beltzean, hormigoizko egitura duten zeramikazko bi pieza erraldoi. Bisitariak zera galdetzen du: «Zer esan nahi ote dute artelan simple eta alferrikako hauek?» Bada nolabaiteko kontzeptualismo bat (Oteizaren aztarnak dituen) zeinarekin, ertiliarik, inolako adierazirik eman gabe adierazle hutsa erakustearen bertigoa sentitzen duen.

KRISTINA IGLESIAS

Kristina Iglesiasen (Donostia 1956) nortasunaren ezaugarria da atzerrian duen arrakasta eta bere herrian bere lanik ez ezagutzearen arteko kontrastea; ia beti Baskoniatik kanpora bizi izan baita. Marrazkigintza eta zeramika ikasi zituen Bar tzelonan (1977-79), gero Londresko Chelsea Eskolara igaro zen (1980), eta bertan bere heziketa osatu eta nazioarterako jaurtiketaren hasera izan zen lan bat hasi zuen. Londres, Burdeos, Düsseldorf, Berna, Venezia eta Europako beste hiriburuetan ere izan ditu erakusketak.

Beti abstraktuak diren bere lanetan, natura jokoan jartze alderako nahi bat azaltzen da, *minimalistik* gertu dauden materialen erakusketak eginez, baina bere «instalakuntzetan» kokatuta ikusiz gero maila fantastiko bat hartzen dutenak, non ingurune naturaleko osagaiek funtsezko alderdia duten. Kristina Iglesiasek serigrafia eta ikus-entzunezkoak ere praktikatu ditu.

* * *

Aldi honetako eskulturagile gazteen zerrenda osatu batean, Oteizaren ikasleen eta orain heldutasuna lortzen ari diren belaunaldi gaztekoen artean zubi gisa balioko luketen zenbait izen agertuko lirateke:

- **Jose Anjel Lasak** (*Legorreta 1949*) Arantzazuko Oteizaren obraren aurrean jaso zuen lehen indarra, eta bere lehia zurezko artisautzari sustraitik adierazpena ateratzea da.
- **Migel Anjel Lertxundi** (*Ondarrea 1951*), materialen eta multzo bakar batean harremanetan jartzean hauek duten indar adierazle eta poetikoaren zalea da: «Harriak, zurak eta burdinak prozesu konplexu eta zail, arriskuetsu eta handi batean bat egiten dute, pilaturik gehienetan».
- **Xabier Laka.** Aiako lantegiaren sortzaile nagusi izan omen zen Reinaldo Lópezen lankide, bertako langilerik jakitun eta suspergarrinetako bat izan zen bereziki. Aiako egitasmoak bere erromantikotasunagatik, diru-

laguntzen faltagatik eta oinarri ideologiko eta estetikorik ezagatik (bere helburua, lanbidearen ikasketa eta ideien gurutzaketa zen elkarrekin biziz) porrot egitean, Lakak Sorabillara eraman zituen bere tresnak, bertan heziketa-lantegi bat sortzeko. Ziurrenik Zientzia Ekonomikoetako bere ikasketek emango zioten gorputz platonikoetan sentiberatasun berezi bat, eta hortik datorkio, inolaz ere, formen neoklasizismo aldera geldiezineko joera bat. Berritu asmoz, Londresera joan eta St. Martin School of Art-en ikasi zuen.

Pilatutako marmolezko obaloen bidez egindako bere eskulturei ezin dakieke formazko edertasuna ukatu:

- *Olerkariaren etxea* (1990),
- *Unamunoren zalantza* (1991),
- *Bizitzeko moduan ez dagoena* (1991).

Lan berriagoetan formalismo konstruktibista eta oinarritzotasun geometriko ia haserrekor bat azaltzen ditu, materialari erantsitako koloreztatze batek baizik gozatzen ez duena «horrela iheskorrena den postmoderno artearen arintasun eta hauskortasunetik apartatuz».¹⁶

- *Zelaiari* 1993,
- *Zumaia (Ero amorratuena)* 1993.

Normala da 50eko hamarkadan jaiotako eskulturagileen belaunaldi honetan Oteizaren ideiekiko burujabetza nabarmen bat azaltzen duten batzuk izatea, nahiz eta hasieran Orioko ertiliararen nortasunarekin liluraturik edo bere «irakaspenen» eraginpean gelditu.

AITOR MENDIZABAL

Antzeko zerbait gertatu zitzaion *Aitor Mendizabal* (1949) donostiarrari; eskulturagile gazte honek Venezuelan bizi izan zuen bere haurtzaroa eta handik bere sustraiak berreskuratzera etorria da Euskal Herrira. Aiako lantegitik igaro zen; eta bere lehen saria iritsi zuenean, Italiarako bidai batera bideratu zuen, eta bertan, euskalduna zen hura mediterraneanra zen harekin osatu zuen zortzi urtez. Maisu italiar modernoek (Marino Marini-k, bereziki) formaren zentzu jakin bat eman zioten, nabaria dena bere lehen:

- *gorputz-enborretan* eta
- *mozorroetan*.

Baina zatikatua denarekiko bere grinak (itsas bazterretan utzitako edo Azkoitiko antzokiaren sarrerako zutabeetan erantsitako bere brontzezko soin-enborretan), amaitu gabekoarekiko, metamorfikoarekiko eta totemikoarekiko gustu moderno agertzen zuen jada, eta baita higaturik edo forma bilaketa aldiaren dagoen materia baten egiturekiko lilurak ere. Ertilari honek, bere lanetariko batzuetan geometrikoaren eta organikoaren arteko antitesiarri heltzen diola dirudi sinboloan sintesia lortzeko (burdinazko edo granitozko zuhaitz horiek, leunak, kontzeptu hutsak babiliran).

Ateak. *Ateen* ideietan murgildurik dago bere kezka berria, eta ertiliarik geometria zatikortasuna eta sinbolismoa nahastuz diseinatzten dituen monumentuak dira.

“Gernika 5”. Zura.
Xabier Santotxena.

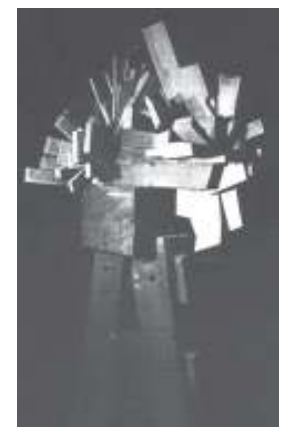
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 90. or.

“Amatasuna”. Marmol arrosa.
Irudi erref.: Iñaki Agirre en artxiboa.

“Kikildua”. Marmola.
Irudi erref.: Escultura vasca en la colección Kutxa, 83. or.

“Pertsona eraitzia”.
Faustino Aitzkorbe.

Irudi erref.: Pintors y escultor es vascos de ayer, hoy y mañana 22, 253. or.

15. Antonio Oteizari buruz, ikus V.V., *Antonio Oteiza en el D.E.M. Erakusketak*. Gipuzkoako Foru Aldundia, 2002.

16. C. MARTINEZ GORRIARAN, *Nosotros los Vascos. Arte*, V. alea, 182. or.

DORA SALAZAR

BAROJA COLLET

“Armiar ma”.

Irudi erref.: Arteko galeria.

“Gumizeak”.

Irudi erref.: Ostoaen artxiboa.

“Mugagabeko bidaia”.

Irudi erref.: Arteko galeria.

Donostiako Irun Plazan zutituriko bi ate simbolikok osatzen dute 1813ko sutearen ondoren Donostia behalakoan berreraikitzea erabaki zuten **Zubietan bildutako Zinegotzi** famatuaren monumentua, hiriaren bi unerren arteko lotura orotarazten dutenak: ateetako batean, «Zubietan» deritzanean, aurreko monumentu baten aurririk bilatzen dira «Zubietako izenpetzea» sonatuaren oroigarriak; bigarrenak, guztiz abstraktua denak, «geroa» orotarazten du.

ANDRES NAGEL

Inon sailka ezina eta guztiz originala den *Andres Nagel* (1947) donostiarra, atzerrian ere ezaguna da jada (erakusketak eginak ditu Paris, Chicago, Los Angeles, eta abarretan).

Ertilarir figuratiboa eta aldabera da funtsean: marrazkia eta pintura, grabatua eta eskulturrekin trukatzeko dituen.

Gutxi erabiliak diren materialak ikertu ditu, zinka eta beruna bezalakoak; baina ez dirudi materiala berezko horretan interesatzen zaionik.

Bere inguruko eguneroko objektu eta pertsonaiengandik jasotako iradokizunek heurganatzeko dute. Mamuak irudikatzen ditu, errealitatea umorez edo satiraz behatzen du bertatik urruntzeko, edo eskura duen oro (sokak, izarak, soinekoak, eguneroko gauzak) asmo simbolikoz erakusten ditu, eta guztia ironiaren bahetik iragazten du. Itxuragabekeria hauei izenburu arraroak jartzen dizkie, baina berak ohar tarazten du izen hauek ez dutela argudio jakinei dagozkienak izan nahi; zein piezaz hizketan ari den jakiteko ematen diren doaneko izendapenak baizik ez direla.

Bestalde, figurazio zale amorratua da, eta arte abstraktuari uko egiten dio bere iraupen luzeagatik artearentzat kaltegarritzat jotzen duelarik, zeren eta «figuratiboa gauza sortzaile bat bezala ikusteko aukera ezabatu egin du».

JOSE ZUGASTI

Jose Zugasti (1952) eibartarrak ondo ikasi zuen bera lizentziatu zen San Fernando Arte Ederretako Akademiak eman ziezaiokeen gutzia. Marrazkilari-margolari bikaina da, pinturan egitura adierazgarrien (zurezko, pomez hautsezko, oihalezko, ispiluzko, ikatz zanpatuzko collageak) bilaketa etengabeko eta pixkanakoan aritu ondoren, hirugarren dimentsioan adierazteko beharra sentitzen duena. Giacometti bezalako ertilariren lanek edo denborak higituriko monumentuek sortzen dioten zirrarak, formaren gurtza hutsa gaintitzen duten galderak egitera behartzen du. Donostian 1982an kokatuz, giza irudiaren begirunearen eta materiarekiko interesaren arteko laburpen bat bilatzen hasiko da. Irudia haragikoitasun oroz gabetu eta masarik gabekoena den materiala erabiltzeari ekiteko erronka onartuko du.

Bere burdin harizko, plastikozko edo sokazko hagatxoak nahikoa ditu forma eta bolumenak iradokitzeko: gizasemearen oroitzen eta airearen presentziaren laburpen bitxiak. Zugastik mintzaira honek gaitasun adierazkorrik baduela frogatuko du; eta bere lanen artean, besaulkian edo oharzean hondoratutako edo habearen oinarritutako pertsonaiak ikus daitezke, gizakiaren funtsez-

kotasunarekin bat egiten duen baliogabetsunean murgildurik bezala.

- «*Noraezean*». Duela gutxi kokatu du Euskalduna Jauregiaren zabaldegian bere *Noraezean* lana, forma eliptikoan gurutzatutako altzairuzko 42 hodik osatua, Hiribilduko jarduera industrialago gogora ekarri eta beronen garapenean itsasadarrak izan duen garrantzia azpimarratzen du.

PABLO DONEZAR

Pablo Donezar (1948) jarrera abangoardistago batean kokatu zen, «instalazioen» izaera iragankor eta postmodernoa hartuz. Muntaiak, forma lantzeak baino gehiago erakartzen du.

Baina onartu behar da bere

- **zurezko objektuetan** (1987),
- eta San Telmon erakusgai jarritako **margolanetan** (1990), formazko edertasunaren zentzurik finena azaltzen dela bere garbiketarik muturrekoenean. Donezarrek 1813ko Donostiako suntsiketa orotarazi nahi izan zuen objektu, hondakin material, espazio eta koloreen muntaia harrigarri eta original batekin.

Argi dago Donezarri ez zaiola axola museo publikora edo bilduma pribatura igaro daitekeen lan sendo eta irmoa, *assemblage*-a aldiz, bai, aldi berean ustekabeko eta iradokitzaila dena, jarri eta kendu egiten dena, collage koloreanitzek, zur garbiek, argazkiek, haurren jostailu hondakinek eta abar *apainduriko* panelen eszenografia hori. Guzti hau poesia eta simbolismo haize leunez jantzirik, duela gutxiko kobrezko edo altzairu margotuzko bere formen multzoetan ikusten den bezala (1995); gure izatearen arintasunaren metaforak dirudite.

Donezarri ez zaio *artelanak* uztea *esperientziak* sortaraztea bezainbeste axola. Bere eskultura presarik gabeko pertsonen zuzendua dago, arretaren dohaina dutenei, bizitzako objektu arruntekin izan dugun harremanek oroimenaren tantagailuan isuri duen poesia sentitzeko gai direnei.

TXOMIN BADIOLA

Azken belaunaldiko euskal ertilaririk intelektualena da agian honako hau. *txomin Badiola* (Bilbo 1957) marrazketan hasi zen, eta Bilboko Arte Ederren Eskolan ikasi eta Eskola bertako irakaslea izan zen. Oteizaren bideak jarraituz –formen arazketa espazioan eta masen hustuketa–, gauzarik sinpleenek inguruko espazioarekin duten harremanen ikerketa arrazional modu bat burutzen duen *ñimiñotasun* artean sartu zen.

Badiolaren asmoa ez da euskal artea egitea –*ñimiñotasun* artea esperimentazio unibertsala da–; ziurrenik, «arte» egiteko asmorik ere ez du izango. Materiala ere ez zaio axola dituen oroitzen misterioitsu eta poetikoengatik, artelana bera, izate abstraktu eta kontzeptual soil bat izateagatik baizik. Kolorea kenduz hasiko da, gero markoa puskatuko du paretarekin jolastuz, zeinaren gainean objektu geometriko sinpleak proiektatzen diren, planoarekin eta espazioarekin dituen harremanak aztertuko ditu, lengoia sintetiko eta arrazionalena bilatuz.

Egoera eta erlazio arazoak dira, artistak begiekin baino gehiago adimenarekin anto-

latuko dituenak; eta behatzaileak, ikusme-
nez baino gehiago kontzeptualki ulertu be-
har dituenak. Artistaren esku-hartzeak aha-
lik eta txikiena izan behar du. Objektu bat,
objektu geometrizatu bat, munduan ikusi eta
aztertu behar da gutxienez oroitzen afek-
tiboia esna dezan eta aukera eman dezan
oinarrizko arauak ulertzeko: grabitatea, ener-
gia, tentsioa.

Bartzelonako Arte Garaikidearen Museoan
berriki egindako azken hamar urteetako bere
lanaren erakusketa batek, euskal ertilaria na-
barmenkeria eta txundiduraren bilaketan zein
muturretaraino iritsi den azaldu du, hainbat
aretotan korronterik abangoardistek —objek-
tualismoa, dekonstruktibismoa eta kon-
zeptualismoa— bat egiten duten objektuen na-
haste-borraste bat bilduz. Baina, artearen es-
parru sagaratuan ala bere ehorzketaren kanpo-
santuan gaude?

KOLDOBIKA JAUREGI

Zugastiren itxuragabekeriaren arintasunare-
kin, Donezarren muntaien iragankortasuna-
rekin (lehenago aipatu dugun gaur egun ematen
den joeren sakabanaketa berretsiz) eta Ba-
diolaren kontzeptismoarekin kontrastean,
Koldobika Jauregik (Alkiza 1959) nahiago ditu
pisua, masa eta bolumenak. Hasiera batean,
gubia eta zizelaren arrastoak egur edo hari gai-
nean nabarmen uztea ere interesatzen zi-
tzaion.

Koldo teknikari autodidakta bat da; sari eta
diru-laguntzak lortu ditu, eta berak gero eta
asmo handiagokoak eta ausartagoak diren lan-
etan sartu ditu. Begi trebea du marrazkirako,
baina ez zaio formazko perfektutasuna axola
eta gutxiago oraindik gainazalen leuntasuna.

- Erdi eginik dauden bere *Zaldia*k zutitu egi-
ten dira beraiek eginda dauden zura eta be-
raien egitura eusten duten azkoin eta
metalezko xaflak eurak bezain garrantzitsua
dela esateko. Bere zaldietako batzuk ager tzen
duten ausartasun eta handitasun zirrarek at-
zerriko erakusketetarako gonbidapena eka-
rri zioten (Yasna Polana, Bulgarian), eta bai-
ta aire libreko **harritzko monumentuak** egi-
teko eskakizunak ere, hauek bezala:

- Pablo Sorozabalena, Deban,
- Zumaiako Plaza Zaharrekoa,
- Pasai San Pedrokoa,
- edo Intxaurrendoko plaza biribilean dagoen
zutabe-monumentutik azaleratzen diren zal-
di irudiena.

Batzuetan ironiaren zaina lehertzen zaio
Koldori, honakoetan bezala:

- Loiolako Inazioaren V. Mendeurrenean Az-
peitiko Agustin Santuaren elizan erakusgai
jarri ziren bere *Gogoeta Barrokoak*,
- sarkasmoz Legorretako Udaletxeko balkoi na-
gusia itxi zueneko **haritz leunduen zuresia**.

Orain dela gutxiko fase batean eta Aleman-
nian egonaldi luze bat eman ondoren, Jaure-
gik egur errea eta urre-kolorekoa hautatu zuen
gairik gogokoen bezala, «denboraren iragatea,
higadura, erosioa eta norberaren zahartzeari»
buruzko gogoeta baten ondoren beregan sor-
tu zen teknika berria.

JOAN LUIS BAROJA COLLET

Grabatu artean trebaturikoa eta artisautza
irakaslea da Deban; Eibarren 1964az geroztik
bizi den *Joan Luis Baroja Collet* (*Le Creusot*
1957) zurez eta burdinaz egindako tramanku-
lu handi eta sekulakoen sortzailea da, ikuslea-
rangan erantzunik gabeko galdera saihestezin
hau eragiten dutenak: «Zertarako balio du
honek?». «Instalazioen», objektuen erakusketa
iragankorraren joeraren aurka, Barojak bere
multzoekin txunditzen gaitu:

- gong-en multzoekin,
- Pandoraren kutxen multzoekin,
- inondik babesten ez duten babeslekuen mul-
tzoekin.

Zaragozako «Pablo Gargallo» Eskulturako
Saria eman zioten obrak dira, teknika perfek-
tu batez landuriko obrak.

Materia-forma-kontzeptua hiruki dialek-
tikoan, azken aipatutakoa da Barojaren maki-
nen aurrean nahastaile gertatzen dena; kon-
tzeptua da sinboloaren igarkizun edo enigma-
ren aurrean gelditzera behartzen gaituena.

MARIA JOSE LACADENA

Baroja Collet-en tramankuluek indar eta
gizontasun kontzeptuak eragiten badituzte,
Maria Jose Lacadenaren (*Orio* 1957) irudiek
emakumezkoaren eta jolasaren lorategian sar-
tuko gara.

Bartzelonan ikasi zuen, Bilbon lizentziatu,
Artelekutik igaro eta sari ezberdinak irabazi ditu.

Espazio lauan lerroen eta forma geome-
trikoen aukerak aztertuz, forma bakunak di-
seinatuz hasi zen, gero forma solido eta hiru
dimentsiotako espaziora igaroz.

Bere sentiberatasuna bereziki zorrotza da
material ezberdinen kalitatearekiko sare fin-
finitan bildurik aurkitzen direnean. Sentibera-
tasun honek eraman zuen, gero, iradokizun
organikoak dituzten materialekin, bizitza eta
bizitasuna zabaltzen dutela dirudien nukleo-
ekin, ezkutuko errealitateak edo irudimenaren
munduak gogorarazten dituzten forma oso
bakun eta jostalariekin esperimentuak egitera.

* * *

Arte Ederretako Eskoletatik irtendako er-
tilari gazteen ugaritasunak eta euren nahien al-
daerak eta hautatutako bideek, amaigabe egin-
go lukete atal hau guztien aipamen bat eman
nahiko bagenu. Batzuk irakaskuntzako langi-
le dira, beste batzuk nahiago izan dute zoria
atzerri bilatu, eta ia guztiak beren arte zere-
ginean garatuz joan dira euren lana lerro gutxi
batzuetan zehaztea ezinezkoa den eran.

IMANOL AGIRRE ARRIAGA

Aiako lantegiko beste kideetako bat da, eta
bere **Bernini multzoan** eskultura barrokoaren
tolesduren izaera berezia ikertu zuen, eskultura
modernoaren zulo eta kanalekin harremanetan
jarriz; honekin, figurazioaren eta historiaren
bihotz-gogor sutsuei forma eder tasuna bilatzen
duen begirada modernoak nondik nora joan
behar duen azaltzen duen ikasgaia eman zien.

Baina beste bide batzuk ere frogatu ditu:
pop art, hiperrealismoa eta arte kontzeptuala.¹⁷

ANDRES NAGEL

*Olio, zinka eta poliesternu eta
beira-zuntz gaineko nahastura,
1995.*

Irudi erref.: Fuera de Servicio.
Andres Nagel, 44. or.

*Olio, beruna, burdin gaineko
poliesterra eta beira-zuntzaren
nahastura, 1996.*

Irudi erref.: Fuera de Servicio.
Andres Nagel, 42. or.

Izenik gabea.

Irudi erref.: Andres Nagel, 36. or.

“Leire”. Joakin Fraile.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 225. or.

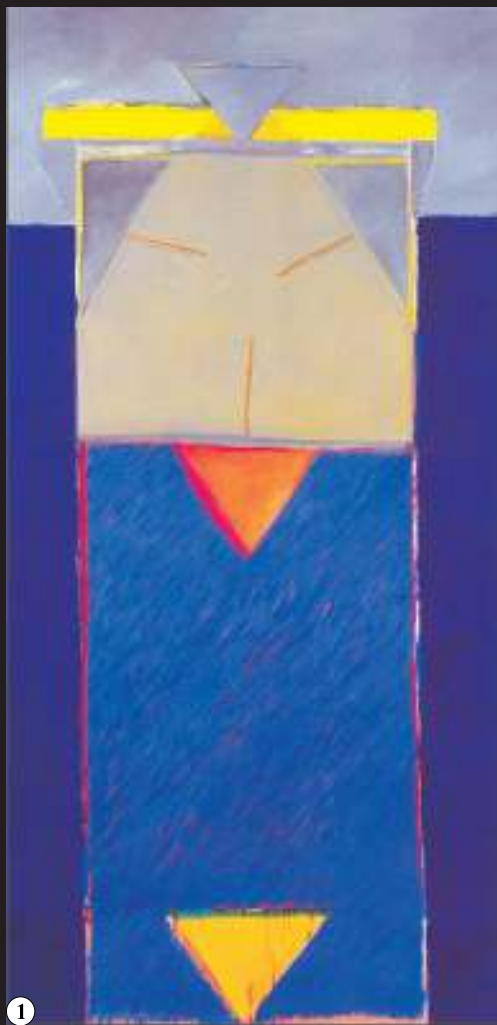

“Txalupa gorria”.

Frantzisko Jabier Bizkarna.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 222. or.

17. *Id.*, 180. or.

1.- "Margolana". 1979. Santos Iñurrieta. 2.- Izenik gabea, 1972. Jabier Urkijo Arana. 3.- "Herria". Frantzisko Jabier Bizkarra.
 4.- Izenik gabea, 1981. Santos Iñurrieta. 5.- Izenik gabea, 1966. Joan Mieg. 6.- "Konposaketa". Joan Mieg.
 7.- Izenik gabea, 1970. Rafael Lafuente. 8.- "Ausazko segida, 3. zk.", 1967. Pedro Manterola Armisen. 9.- "Abstrakzioa". Joakin Fraile.

5

6

7

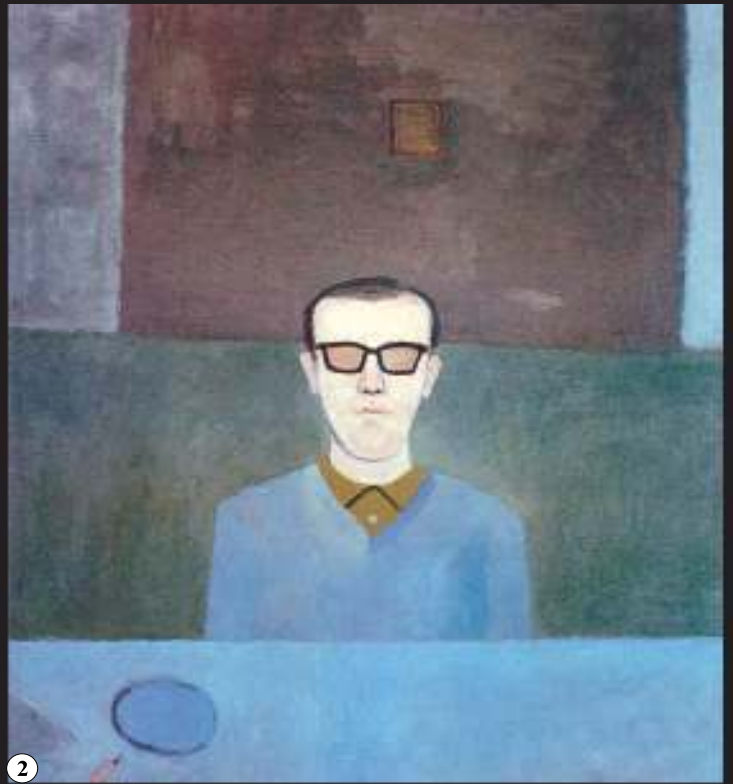
8

9

1

2

3

4

5

6

7

3.- "Eguerdia Mutilvako bidean", 1995. Akerreta. 4.- "Teniseko atzealdeak uretakoarekin". Akerreta. 5.- "Bi lagun ala ispilua". Akerreta. 6.- "Atletaren burua". Akerreta. 7.- "Apolo grabitaterik gabe", 1990. Akerreta. 8.- "Edozertarako kaxak", 1968. Karlos Sanz. 9.- "Argia jolasti iristen", 1970. Karlos Sanz. 10.- "Hoberena ez da beti gertatzen", 1974. Karlos Sanz. 11.- "Margolana", 1983. Karlos Sanz.

8

9

10

11

KRISTINA IGLESIAS

Irudi erref.:
El Diario Vasco.
Boletín especial
14. zk., 3. or.

Irudi erref.:
El Diario Vasco.
Boletín especial
12. zk., 3. or.

Azken belaunaldi honetan abangoardia aha-
legin mota guztiak aurki daitezke, askotan bak-
tak bestea azkar ordezkatzan duelarik.

Badira hasieran aurreko belaunalditik eta
formak espazioan arazoetatik oso getu koka-
tzen direnak, adibidez:

- Mikel Cristi (*Donostia 1955*).

Beste batzuk, materia eta forma ahalik eta
xalotasun handienera eramaten saiatzen dira,
«minimaletik» hurbil kokatuz:

- Ayui Revol (*Pasaia 1961*) edo,

- Jose Mari Herrera (*Azpeitia 1960*).

Beste batzuek nahiago izan dute onirikoa
eta neosurrealista den estilo markatu batez
objektuak sortu:

- Mikel Campo (*Zamautz 1957*).

Eta, ezin faltako zen bada, zirikatzailagoak
izanik, objektuarengan gutxiago pentsatzen
duenik honek sortu behar duen ustekabe zi-
rrararengan baino:

- Kepa Landaluze (*Arrasate 1958*),

- Pello Mitxelena (*Oiartzun 1963*),

- Pello Irazu (*1963*). Beste hainbat bezala, Bil-
boko Arte Ederren Eskolatik irten zen do-
nostiarra da eta hasiera batean Bilboko tal-
dearen joera minimalisten jarraitzaile izan
zenak «instalazio» iheskorrak eginez bukatu
du, amerikar estilo onean bezala.

Ezinbestean bidegabekoa den hautaketa
batetara beharturik, ezin ditugu aipatu gabe
utzi euren baitan obra ugaria duten ibilbide
ezberdineko bi eskulturagile: Xabier San-
xotena eta Dora Salazar.

4.

■ MARGOLARI GARAIDEAK

Eskultura aurkitu dugun joera estilistikoaren
sakabanaketa handia bada, are handiagoa da
mende amaierako margolariengan ematen dena.
Indibidualtasun artistikoa, gaur egun mendebal-
deko zibilizazioa ezaugarritzen duen indibidual-
tasunaren isla besterik ez da. Beraz, eta bestal-
de, gure garaian bilatu egiten den taldekatzea,
errealitatea sentitzeko eta norberaren sormena-
ri bide emateko modu jakin bat adierazten duen
ezaugarri estilistiko berdin batzuetan zehaztea
ez da erraza. Hala eta guztiz ere, gaur egun
historialarien eta kritikarien mintzairan ohikoak
diren izendapenak jarraituz, ahaleginduko gara
taldekatze moduren batean.

Atal honetan, aurreko belaunaldikoa izana-
gatik -zeinari buruz aurreko atalean hitz egin
dugun-, arte abstraktua eta espresionismoa be-
zalakoei atxikipena dien margolari batzuen lan-
naren berri eman beharko dugu, hau honela izan-
nik logikoagoa baiteritzozgu euren obra euskal
artearen azken atal honetan ematea ezagutzera.

● ABSTRAKTUTASUNAREN ALDAERAK

Badirudi Bizkaia pintura informal eta
abstraktuarekiko gogorrago agertu dela. Egia
esan, esperimentuzko bide honetan barnera-
tzen direnean 70eko hamarkada da jada.
Washingtoneko bezalako joera amerikarrei lo-
turiko arte abstraktu batera jotzen zuten «Abs-

trakzio berria» taldea eta ia aldi berean «Zue 2»
eta «Zue 3» taldeak 1969an sortu ziren.

Talde horietatik izenik sonatuenak soilik
aipatuko ditugu.

Jabier Urkijo (1939), «Abstrakzio berria»
taldearen sustatzaile izan zena, alde kroma-
tikoak nagusitzen diren geometrisimo batean
nahiko iraunkor mantendu da.

Fernando Mirantese (1953) modulu eta
kaxa argidunen saileko ekoizpenean agertu
zuen interesa, beti ere konstruktibismo plas-
tikoaz interesatuago koloreez baino.

J. R. Morquillas diziplina askotako ertila-
ria da, kontzeptuala den horretara bideratu
zuen espazioaren okupazio ikerketa batean,
minimalera iristen den geometria garbitu bat
burutuko duena gero hiru dimentsiotako pie-
zak garatzeko (trikuharrien antzerako formaz-
ko objektuak).

Migel Díez Alaba (1947), gizarte kritika
izaerako margogintza batekin hasi zena, espres-
ionismo aldera joan zen desbideratuz, eta 80ko
hamarkadan jada keinuzko espresionismo
abstraktu aldera jo zuen, inspirazioaren
erreferentzia gisa natura hartuz.

Jesus Maria Gallo Bidegain (Barakaldo
1947), Madrilén hezi zen eta 1967an hasiko
da bere lanak erakusten, 1973an «Abstrakzio
lirikoak» zeritzanean parte hartuko du (erakus-
ketan Ertzilla Hotelean jarri); amerikar espres-
ionismoaren moduak jasoko ditu oinordez-
tan. Santiago Amón-en iritziz, bere pintura
irrikazkoa da, barne indar batetatik jalgitzen
zaiona.

Pedro Manterola. Bilboko Arte Ederren
Fakultateko lehen dekanoa izan zen nafar hau,
margolari, historialari eta arte kritikaria da.

Margolari bezala, 70. eta 80. hamarkadetan
espresionista izaerako margogintza burutu du,
baita keinuzkoa ere. «Irudi plastiko bat baino
harantzago, kolorearen, mugimenduaren, den-
boraren eta espazioaren laburbiltze oroko bat-
ten bilaketa estetikoan, bere buruaren behaketa
ekimen baten ondorioz landutako obrak; per-
tzezpizioa eta sentsazioa, kolorea eta keinuaren
garapena barne hartzen dituzten obrak».¹⁸

* * *

Abangoardiaren esperimentazioaren aurka
nahikoa tinko mantentzen da Araba ere. Ara-
bako arte abstraktua, goiztiar hasi zen Migel
Jimeno Lahidalgarekin.

JOAKIN FRAILE

Gasteizen askoz ere beranduago agertuko
da «Ekipo 63», eta bertan egongo da bere le-
hen erakusketan (1936ko urrian) 18 lan
abstraktu erakutsi zituen Joakin Fraile (*Gari-
noain 1930*). Madrilén Viola aragoarraren la-
guna 1962az geroztik, honek bezala argiaren
kontrapuntuan oinarritutako soiltasun kroma-
tiko handiko abstraktutasun bat landuko du.

Hiru uste beranduago (1965) arabar sei
margolari elkartuko dira «Egungo Margogin-
tza arabarra» erakusketa antolatuzko.

Hurrengo urtean jaio zen bizitza oso labur-
ra izateko Orain taldea, eta hauen artean jada
aipaturiko J. Fraile eta Joan Mieg bezalako

JOAN MIEG

Irudi erref.: Álava en sus manos 4, 230. or.

“Gogoeta”.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 225. or.

“Margolana”, 1980.

Irudi erref.: Euskal margolariak, 6, 83. or.

abstraktu eta informalista zenbait zeuden, eta baita orduan figuratibo ziren:

- **A. Moraza, Frantzisko Jabier Vizcarra eta Rafael Lafuente** ere.

JOAN MIEG

Joan Mieg (Gasteiz 1938), bere abangoardismoarengatik izan daiteke nabarmendua aipaturikoen artean, eta honek postkubismo geometria alderako batetik margolan koloreztatu eta garden baterantz joko du, non espazio handi lauetan abere eta alegoriako formak azaleratzen eta gainjartzen diren, pintura materiko batean bukatuko, bere oihaitan gauzak sartuz.

SANTOS IÑURRIETA

Mieg baino zertxobait gazteagoa, *Santos Iñurrieta (Gasteiz 1950)* figuraziotik abstrakzioa igaro zen, forma geometrikoen eta kateaturiko bolumentez adierazpide bat aurkitzeko; kromatismo gogorrez elkar loturik.

* * *

Gutxi edo gehiago modu iraunkor batean ezaugarri ezberdinetako abstrakzio alderako sukarrak jasan zituzten margolarien izendapena gehiago ez luzatzearren, bibliografian aipatu nahi ditugun Carlos Martínez Gorriaran eta Iñaki Moreno Ruiz de Eguinok eman dizkiguten mende bukaerako euskal margolarien inguruko ikerketa bikaini lotuko gatzazkie.

● ESPRESIONISMOAREN PRESENTZIA TEMATIA

Espresionismoaren lehiak bizirik irauten du, maila ezberdinetan bada ere, Lehenengo Mundu Gerraren iragarle izan zen giro hartan europar mapa osoan mendearen aurrenean alemaniarrek hasi zutenetik.

Euskal Herrian, beste mende amaiera honetako espresionismo tematiaren berritasuna, batzuen batzuk abstrakzioa daramatzen lirisimo puntu hori ezin saihestuz dabilzala dirudiena da.

MIGEL DíEZ ALABA

Jada aipaturiko Migel Díez Alabak adibidez, gizarte salaketaren espresionismo gogor bat landu zuen errealismo liriko baterantz desbideratu aurretik.

Ez dira ugariak Baskonian Alemania, Frantzia edo Mexikoko espresionista handien estiloko espresionista figuratiboak, ez eta lbarrola antifrankistaren irudi eta grabatuen modukoak ere. Euren emoziozko bihozkadetan sumina abangoardia ez figuratiboaren mugimenduen alderako gerturatzeko batekin ito nahi dutela diruditen ertilariak dira.

IÑAKI DE LA FUENTE

Originaltasunaren jarraitzaile sutsu bat da, bide berrien bilatzaile amorratua. Bere aukeretan beti inkonformista eta ezustekoak betea den honek, gustuko du pertsonaia pentsaezinak sortzea. Baina beste batzuetan atsegin zaio errealismo hauetatik urruntzea eta ikuslea pinturaren mugetara eramatea, akoarela teknika bat erabiliz, pintura lodiera mehetuz eta euskarria begi bistan utziz.

FERNANDO ETA BIZENTE RUSCOBAS

Fernando eta Bizente Ruscobas (Mallorca 1953) anaia bikiek 1975etik aurrera gogatsu jardungo dute Bilbon. *Action painting* deiturikoa praktikatu zuten, ondoren desitxuratze espresionistetan ahalegindu ziren, eta gero ehunduz eta magma materikoeg egindako esperimentuetan saiatu ziren. Azkenik, beraien garapena hizkera ezberdinen nahasketan gauzatu dela dirudi.

IRUÑEKO ESKOLA

«*Iruñeko Eskola*» deiturikoan, hitzar en zentzu zehatz horretan halako eskolarik ez dela jakinik, ezaugarri espresionistak agertuko dira gizarte errealismo kritiko bati atxikitako ertilari batzuegan. **Jabier Morras**-en inguruan osatuko den taldea izango da:

- **Pedro Osés,**
- **Pedro Azketa,**
- **Juan Jose Akerreta,** eta abar.

Hauetariko bat, Akerreta, Iruñeko Arte eta Lanbideen Eskolako irakasle eta artista gazteen belaunaldi berriaren hezitzaile izango da aldi berean, eta 2002an Arte Plastikoen Sari Nazionala lortuko du.

● ERREALISMO SURREALISTA

Ez da harriztekoa zenbait euskal ertilariren gan ukitu surrealista somatzea: *Andres Nagel, Fernando Beorlegi, Ortiz de Elgea,* eta abar.

Beste zenbaitentzat surrealismoa esperimentazioaldi bat izan zen eta honen adibidea **Ramon Zuriarrainengan** ematen da, surrealismotik pintura materiko eta espresionista batera igaro baita eszena arreen bidez, kontu handiz landutako gris eta lur koloreen aukera zabala eginez.

Fernando Beorlegik bere lanaren zatirik handiena, oroimenaren figurazio garden eta itzalkorrek, eszenatoki errealisten gainean adieraziz garatu zuen.

Baina surrealismo zale irmoenak Karlos Sanz eta Bizente Ametzoy dira.

KARLOS SANZ

Karlos Sanz (1943-1987) eredu paradigmaticoa da, bizitza eta artea hain elkarturik izan eta bata bestearen aipamenik egin gabe azaltzea eta adieraztea ezinezkoa gertatzen dena. Hemofiliaz kutsaturik, bere muga fisikoak eta bere etengabeko oinazeak jasaten asmatu egin zuen eta paradoxikoa bada ere, baita bizi-poz sutsu batez mozorrotzen ere. Zuzenbidean lizentziatu zen, eta jarduera sozial, politiko eta, zalantzarik gabe, artistiko bortitz baten gorabeheretan, humanismo bizi batekin nahastu zen, 1965ean Gipuzkoako Elkarte Artistikoko lehendakari hautatua izan baitzen.

Olerkigintza eta narrazio literatura landu zituen, marrazkilaria aparta eta, batez ere, margolaria izateaz gain; duarik gabe, emankortasun miresgarri batekin oinazeen deabruak arakatu beharra izan zuen margolaria. Bere bizitzako oinazeetatik eta bere itxaropen ahulak eraginda normala da margogintza sutsu batean zozagarria bilatzea, eta bere gertuko

JESÚS MARI LAZKANO

“Egusenti laranja eta antzinako onezko itzulera”, 1997.

Irudi err. ef.: Jesús Mari Lazkano. “De los Tiempos”.

“Margogintza historiaren lehoa”, 1982.

Irudi err. ef.: Euskal margolariak, 8, 59. or.

“Mondrian Tivoli-n”, 1998.

Irudi err. ef.: Jesús Mari Lazkano. “De los Tiempos”.

“Berpizkundeko Kartografia”, 1998.

Irudi err. ef.: Jesús Mari Lazkano. “De los Tiempos”.

“Eskala eta denbora”, 1993.

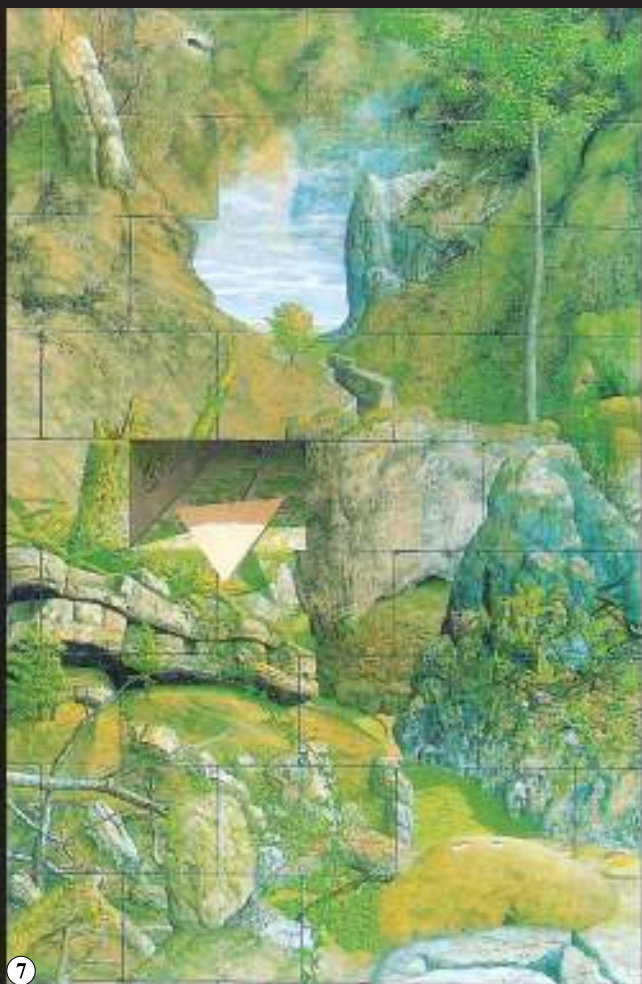
Irudi err. ef.: Jesús Mari Lazkano. “De los Tiempos”.

18. I. MORENO RUIZ DE EGUIÑO, «Abstraccionismo vasco». *Pintura vasca del siglo XX-n*. Donostiako Kultura, 1999, 147-149 or.

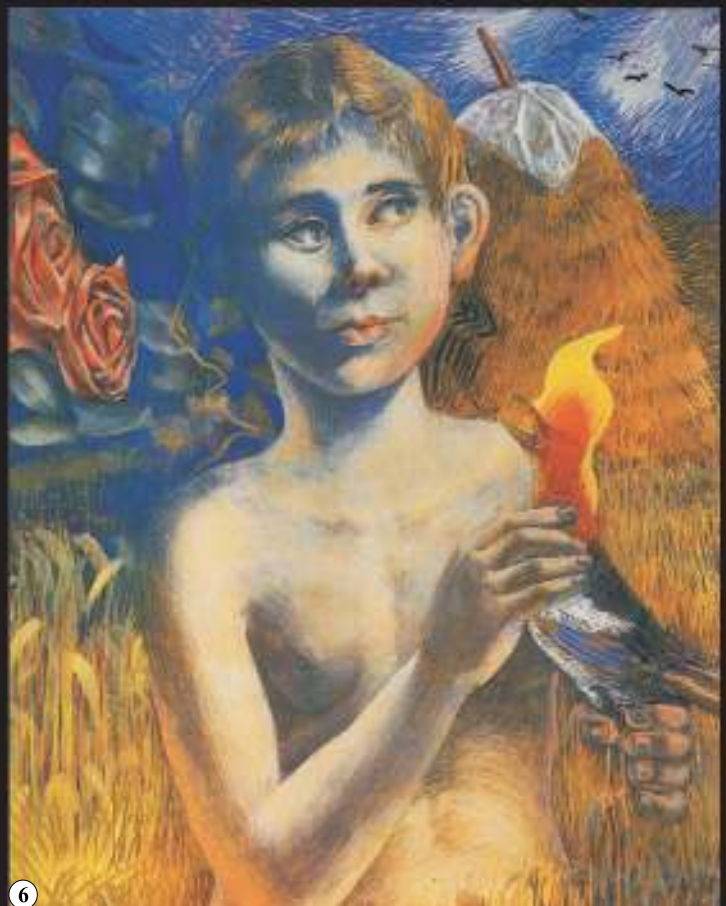
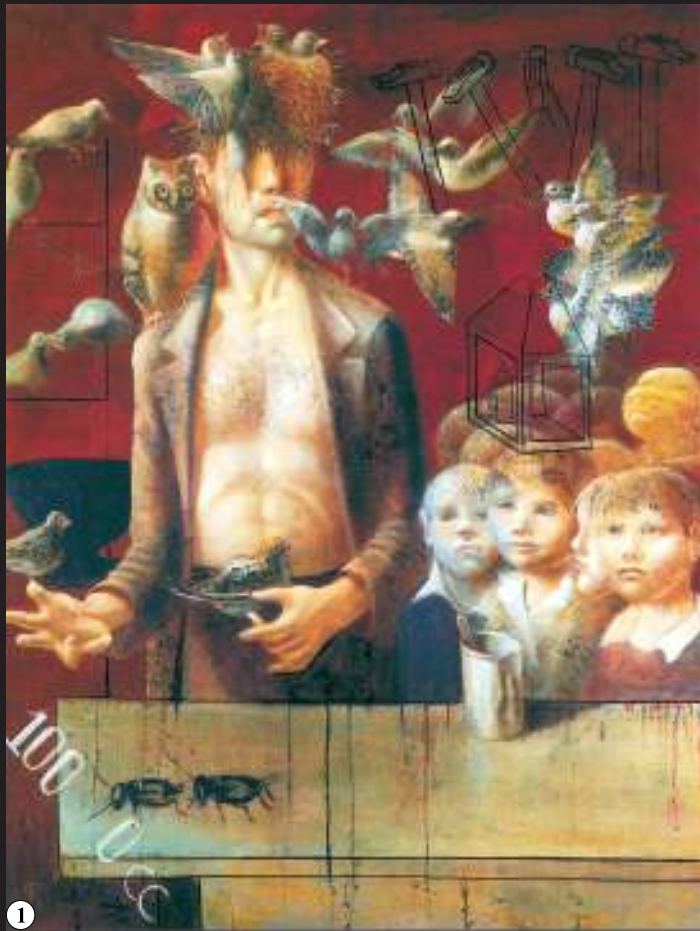
ERREALISMO SURREALISTA. ZURIARRAIN, AMEZTOY

1.- "Bikotearen erretratua", 1982. Ramon Zuriarrain. 2.- Izenik gabea. Ameztoy. 3.- Izenik gabea. Ameztoy. 4.- Izenik gabea. Ameztoy. 5.- Izenik gabea. Ameztoy. 6.- "Emakumearen metamorfosia". Ramon Zuriarrain. 7.- Izenik gabea, 1983. Ameztoy. 8.- Izenik gabea. Ameztoy. 9.- Izenik gabea, 1978. Ameztoy.

ERREALISMO SURREALISTA. BEORLEGI

1.- "Txori-saltzailea". 2.- "Ezkongaia". 3.- "Emakumea Hondarribian". 4.- "Bolo-bolo". 5.- "Txoria irrikitan". 6.- "Akordeoilari".
 7.- "Taberna zakurrarekin". 8.- "Musikariak". Diptikoa. 9.- "Taberna". 10.- "Musikaria Hondarribian". 11.- "Kalejira" (Eibar).

7

8

9

10

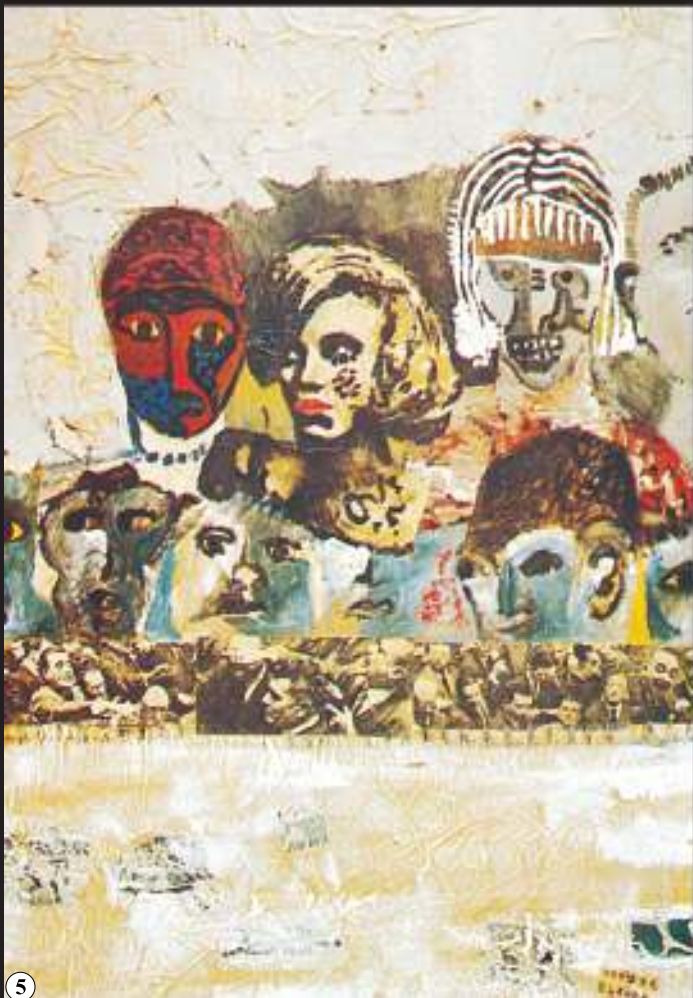

11

12

ERREALISMO SURREALISTA. GOENAGA, ORTIZ DE ELGEA

1.- "Giza-irudia" (Autoerretatua), 1983. Ortiz de Elgea. 2.- "Paisaia zuria", 1966. Ortiz de Elgea. 3.- "Paisaia abstraktua", 1983. Ortiz de Elgea. 4.- "Bizitzako zuhaitza", 1970. Ortiz de Elgea. 5.- "Demokrasiaren triptikoa", 1967. Ortiz de Elgea. 6.- "Gazteluan misterioa", 1984. Ortiz de Elgea. 7.- "Bainua". Ortiz de Elgea. 8.- "Kotxezitoa paseo berrian", 1984. Goenaga. 9.- "Izenik gabea". Goenaga. 10.- "Arrastoa", 1991. Goenaga. 11.- "Emakumea". Goenaga. 12.- "Enbor". Goenaga. 13.- "Sustraia". Goenaga.

8

9

10

11

12

13

JOAN JOSE AKERRETA

“Leiboa irekita eta grina deika sakonean”, 1981. Irudi err ef.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 59. or.

“Gaur azkenean”, 1980. Irudi err ef.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 55. or.

“Dantzarien horma-margolana”, 1984. Pedro Manterola. Irudi err ef.: El arte en Navarra II, 594. or.

SANTOS IÑURRIETA

“Bolumenak”. Irudi err ef.: La pintura en Álava, 237. or.

Izenik gabea, 1978. Irudi err ef.: Euskal margolariak, 6, 45. or.

halabeharraren ikuspuntu tristea pinturan murgiltzea ere, giza gorputzaren zentzu zatikatu, behin behineko eta suntsitzailea adierazten duelarik, batzuentzat Bacon britainiarraren pinturarekin antzekotasun garbiak direnak.

Hasiera batean (1965) informaltasun jakin bat landu zuen, El Paso taldetik oso gertu zegoen bat. Gero, keinuzko espresionismo baterantz egin zuen. Collageak eta fotomuntaiak ere egin zituen. Beharbada malenkonia amorratu bat gabekoa ez den bere margogintzak, Diktaduraren azken urteetan bizi izan zen egoera politikoaren salaketa bat gordetzen du:

- *Barrikada* (1973), edo
- *Oraindik hor daude* (1981) lanetan.

Bere margolanik bereizgarrienak, imajinagintza surrealista batean pentsarazten dutenak, izaki ernaberri, formagabe eta hilgarriak dira, batzuetan hiru dimentsioko espazio arkitektonikoetan kokatuak, ikuslego zabalaren begibihotzak gozatzeko eginak ez diren irudiak; oro har, hizkera surrealista eta kafkiar bat da, gaiztoa den horretan eta hilotzetan behin eta berriro lehiatuz, irudi zatikatuek agertzen duten torturaren iradokizunean, batzuentzat izugarriak baziren ere, Gabriel Zelaia bezalako izatera poetikoei misterioa sumarazten ziotenak: «Gizakiarena baino gehiago, pentsaezina gertatzen den zerbaiten berri ari da ematen hemen».

Bere lagun min Marta Cardenasek honela idatzi du bere teknika artistikoari buruz: Karlos Sanz-ek «konbinazio atsegingarriaz —urdin eta berde apartek, adibidez, edo urre kolore eta arrosek— zoritzarrekoena zen hura adieraztea lortu zuen. Eta guzti hau brotxa lodiko margolariaren «paletaxo» loditik hartutako pintzelkada atseginzale batekin, batzuetan koipetsua, besteetan ekortua, eskuaren eta eskumuturraren joko ugariz egina eta ia beti hondoko margoek berak gainean jartzen zituen koloreen tartetik arnasa hartzen utziz. Pintzela erabiltzeko modu jakintsu hau, sen bikain baten eta lan ordu askoren emaitza den hau izan zen bere ezaugarririk pertsonalena, ene iritziz».

BIZENTE AMEZTOY

Bizente Amezttoy (Donostia 1946), mende bukaerako margolari gehienak bezala joera ezberdinekin garatzen den margolaria da, baina beti ere surrealismoak oinarritzotzat jotzen duen hari, hala nola, logika kontzientea eta buruko konbentzionalismoen gainditzeari, leial zaiona.

Margolari konformaezina, kezkatia eta kezka sortzen duena, bere artearen konstante orokorrak ezagutu arren, ikuslea harritzen duen zerbait ekartzen du Amezttoyk erakusketa bat duen bakoitzean. Errealaren onirikoa denarekin batzen du, eta ohiko logikatik kanpoko gauzen eta pertsonen arteko hurbiltasunak ikuslearen barru gogoetara gonbidatzen du. Batzuetan, ezusteko elkarketa hauek badute umore ukitu bat, eta ikusleari Buñuelek bere pelikula batzuetan asmatzen zituen ustekabeko elkarketak dakartzkio gogora.

Askotan ageri da hiriaren irudi modernoa Amezttoyren lanetan, eta ezinegona sortzen duen denboraz gaindiko paisaia bat, organikoa, sexu misteriozua duten izaki izendaezinak bizi direnetakoa. Amezttoyren lanetan gehien harri-

tzen duten zantzuetakoa bat bere margogintzako teknika da —mantsoa, zehatza, bertutetsua—, dudarik gabe, modernotasun industrialaren aroan, kultura eta naturaren arteko borroka suntsitzailea iradokitzeke egokiena dena.

Bere katalogoan badira autorretratuak ere, baina pertsonaia androgino, humanoide eta erdi-landarezkoen arteko eldarniozko topaketak ageri dira ugarien. Bere margolanik garrantzitsuenak eta enblematikoenak egin zituen Amezttoyk hirurogeigarren hamarkadan. Izenburu hau duena, esate baterako:

- *Virginia eta Edume Zuri amanitas ontzi bat jaten mundua gainera datorkien bitartean* (1977).

● HIPERREALISMOA

Hiperrealismoaren ildoan kokatuko litzateke **Iñaki Lazkano**, artearen historian izandako naturaren eta arkitekturaren irudikapenak ikertzen dituen obra bat garatzen du gaur egun, presentzia hutsaren igarkizunaren aurrean eta beronen formazko esanahi ezezagunaren aurrean kokatzen gaituen begiratu bat ezarritzeko.

● INFORMALTASUNA ETA KEINUA

Ibilbide hau hasi zuten beteteranoen artean aipatu beharrekoak dira: *Ramos Uranga*, *Diez Alaba*, *Gallo Bidegain* eta *Jose Barweló*. Gazteen artean: *Ruscoba* anaia biak, *Rosa Adrada*, *txupí Sanz* eta *Iñaki de la Fuente*.

GABRIEL RAMOS URANGA

Eztabaidagarria da *Gabriel Ramos Uranga* (1939-) bilbotarraren margogintza informaltasun zorrotzean esleitu behar den ala ez, halako jite sentibera zuela kontutan izanik forma naturalarekiko, zeinaren eredu bikainak bere ibilbidearen hasieran eman zituen. Baina egia da naturan behatutako hainbat landareren edertasun zentzu honek informaltasun poetiko, fin eta klasizista batera joan arazi zutela. Balerdiren multzoekin alderatuta, Ramos Urangaren oiha-lak lirikoagoak eta sutuagoak dira, xehetasun zehatz eta oso txikietarako sentiberatasun fin baten jabe den arrazionalista arduratsua erakusten dutelarik. Oso piktorikoak eta ikusteko atseginak diren bilbe espazial leunak osatuz gurutzatzen diren kolore garbiko lerroen bidez egitako kaligrafiazko teknika bat da.

«Lan hauetariko batzuen neurri handia ez dago ertiliararen senetzko keinu bat askatzeko pentsatua, kaligrafiazko gauzatze zehatz, intimista bati espazioa emateko baizik. Obsesio izatera arte xeheturiko obrak dira, finak, misteriozkoak, handia eta mikroskopikoa elkartzen dituen ezohiko monumetaltasun bat dutenak».¹⁹

Gasteizko Eskola

Euskal informaltasunaren kronikak Gasteizko eskolara eramane behar gaitu derrigorrez, 70. hamarkadan euskal eskulturaren gertuko ezauzgarri batzuk zituen «makropaisaia abstraktua» lantzen zuten margolari talde honengana.

KARMELO ORTIZ ELGEA

Talde honetako ezagunena eta nabarmena *Karmelo Ortiz Elgea* (1944) izan zen, joera

desberdinekin saiatu ondoren, jatorri figuratibo eta espresionistara itzuli zen ertilaria, bere abstraktu aldian aurkitutako baliabide formalei —koloreari, materiari, enpastei eta grafismoei— ukorik egin gabe.

DARIO URZAIZ

Agian *Dario Urzaiz* (1958) bilbotarra da denetan ustekabe koena eta zirikatzaileena, ia hiperrealista den margogintza betetik, figurazioarekin nahastu eta inudi aldakorrek sortuz, zehaztasun gabeko profilak, informaltasun materikorako garapenean baitoa, edozein agerpen erreal edo fantastiko itxaroten duen irudiarena zirikatzen duela dirudien zukua duena.

• IKERLARI GELDIEZINAK

Arte garaikidearen problematikak kritikari eta historialarien arreta erakartzeaz gain, gai liluragarri bihurtu da berai, baita jardute artistikoaren mailan ere, eta hauxe oroitzutako dugu atal hau.

Ertilari batzuegan, garai batean artisautistaren obradorea zena gaur egun ideia lan-tegi bihurtzen ari da. Artea ez da dakigun hori sortzeko egiten, baizik eta jakiteko egiten da artea; artea zer den jakiteko.

Ikerketa grina honen hiru adibide aurkeztuz amaituko dugu, hiru ertilarirengan ematen dena, gipuzkoarrak hirurak, non hiruretan nor bere burua argitzeko ahalegin geldiezina ikus daitekeen: txopitea, Goenaga eta Uranga.

DANIEL TXOPITEA

Daniel txopitea (1950-1997) Ermuan jaiotako zoritxarreko ertilari hau, lehenik Eibarren eta gero Zarautzen bizi izan zen. Jakin, ezagutu eta sortu nahiak hartutako autodidakta bat izan zen, eta nahi honek literaturara eramango zuen; margolaria izateaz gain idazle ere izan zen. Margolari bezala ez da erraza bera sailkatzeko, izan ere bere ikertzeko grinak, historialariek *tasun* deitzen dioten XX. mendeko alor guztiak esperimentatzera bultzatu zuen. Pixkanaka, gizartearen sustrai garbiak zituen errealismo magiko eta surrealista batetara jo zuen.²⁰

Gauzak saila. Bere *Gauzak* deituriko ia abstraktuak baina beti formaren egitura egokia duten irudien saila edozein kontenplarentzat enigmatikoa da baina, begirada harrapatua gertatzen da iradokitzen duten misterioaren aurrean.

Gero, halakoxe ukitu surrealista duen espresionismo ageriko baten aldera garatuko da.

Kolorezko orban lauak zituen geometrikotasun soil baten aldera erakarria sentitzen zen garaian iritsi zitzaion heriotza.

JOAN LUIS GOENAGA

Txopitearen adin berbera duen *Joan Luis Goenaga* (1950) euskal artearen eremutarra da; bere Alkizako baserritik beste edozein artista garaikidek baino sakonagotik sentitzen ditu jaiotzen ikusi zuen lurrarekiko loturak, baina berak lurra ez du erromantikoen panteista modura sentitzen, lurrari buruz hitz egin daitekeen zentzurik material eta lurrekoenean baizik.

Ez da erraza Goenagaren margogintza definitzen, eta jakinaren aginean jarritako ikus-

leak ere, joera moderno guztien ezaugarriak antzemango lituzke: espresionismoa, surrealismoa, abstraktutasun lirikoa, informaltasuna.

Goenaga, Arte Eskoletatik pasa, eskulturaren esperientzia berriak entseatu, eta atzerrira egin-dako hainbat bidaietan maisu handiez blaitu ondoren, beti bere Alkizako monako-bakarlekura itzultzen da, berak dioten bezala «itzal eta isiltasunaren bideetara» eramaten duten estimuluz beterik.

Hiriko paisaiaren gaiari heldu dio, baina batez ere landare paisaiek erakartzen eta atxikitzen dute.

Goenagaren margolanen aurrean jarrita sortzen den lehenengo begirada batek arte abstraktuan bukatuko duela iradoki dezake, baina, hatik, ez da horrela gertatzen. Naturaren mugagabeko aniztasunaren figurazioak, gizasemea edo antropomorfoa, landareen errealitateak, adarrak, sustraiak, lumak, hegaztiak, lurrak ematen duen guztiak misterioaren zentzua asaldatzen du beregan, bere lehenbizikoetako sailean gertatzen den bezala: *Sustraiak*, 1973-77.

Beharbada une hartako konnotazio politikoren bat zuten eta apur bat zoritxarrekoak ziren pertsonaien espresionismo ia narratibo batetik igaro zen.

Estilistikoki, bere pintura segituan ezagutzen da. Kolore hotzek erakartzen dute, berdeek, grisek, marr oiek, ia beti tonalitate goibeltan; eta informaltasun materikoan pentsarazten duen zuku batean gainezartzen ditu bere pintzeladak. Ez da erraza egituraren eske-mak aurkitzea «Horror vacui» antzeko bat sumatzen den hostotza piktoriko dinamiko, bero eta bertikala den horretan.

Euskal pintura zer izan litekeen zehaztu nahi duenak aztertzea merezi duen margogintza liriko bat da.

ANJEL URANGA

Aurrekoak baino gazteagoa, *Anjel Uranga* (*Zarautz* 1961) margogintzako intelektual bat da. Arte Ederretan lizentziatua, 1994an Euskal Herriko Unibertsitatean doktoretza lortu zuen.

Paisaiak espatulaz margotuz hasi zen bere maisutasuna erakusten, halako grazia eta alaitasunez, non, pintura mota hau lantzen dutenen artean nahastezina den.

Izan zuen beste aldi bat ere, bere pinturak euskal eskolako eskulturagileek egiten zutenaren elkarbide piktorikoa zirudiena.

Uranga, egiten duenaren berri ematen dakien ertilari bat da. Bere bokazioa pintura egitea ala pintura ona zertan datzan aztertu eta erakustea ote den galdetzen dio nor bere buruari. Margogintza besteetatik ezberdina eta berariazkoa den komunikazio sistema bat dela sinisturik, bere lanik berriena pinturaren balio semiotikoaren kontzientziaren zerbitzura dago.

Bere berri emateko teknika pertsonal bat asmatu du Urangak: berak «baliabideen bateraezintasuna» deitzen diona da (bateraezintasun *kimikoa* bezala ulertu behar da), adibidez, olioaren eta uraren artekoa, eta hau, aukera bukazinak irekiko dizkion hizkera bat sortzeko baliatuz, bateraezintasun hau menperatzen saiatuko da. Horrela, irudimenezko espa-

RAFAEL LAFUENTE

“Ardi hila”. Araba aldeko artzainaren omenez.
Rafael Lafuente.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 232. or.

“Konposaketa”, 1979.
Rafael Lafuente.

Irudi erref.: Euskal margolariak, 6, 81. or.

Izenik gabea, 1972.
Rafael Lafuente.

Irudi erref.: La pintura en Álava, 233. or.

KARLOS SANZ

“Seiak hamar gutxi”, 1980.

Irudi erref.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 183. or.

“Margolana”, 1979.

Irudi erref.: Artistas vascos entre el realismo y la figuración. 1970-1982, 181. or.

19. C. MARTINEZ GORRIARAN, O.c., 149. or.
20. E. KORTADI, «Daniel txopitea. Dos tiempos del grupo Gorutz a la última obra». V.V. Daniel txopitea-n. Kutxa Fundazioa 1998, 31. or.

1.- "Amaiera baterako egitasmoa". Dario Urzay. 2.- Izenik gabea, 1985. Dario Urzay. 3.- Izenik gabea. Dario Urzay. 4.- "Keinu bikoitza", 1990. Dario Urzay. 5.- Izenik gabea. Gabriel Ramos Uranga. 6.- "Irudizko paisaia". Gabriel Ramos Uranga. 7.- "Hiri paisaia". Iñaki Fuente. 8.- Izenik gabea, 1979. Iñaki Fuente. 9.- Izenik gabea. Fernando Roscubas.

5

6

7

8

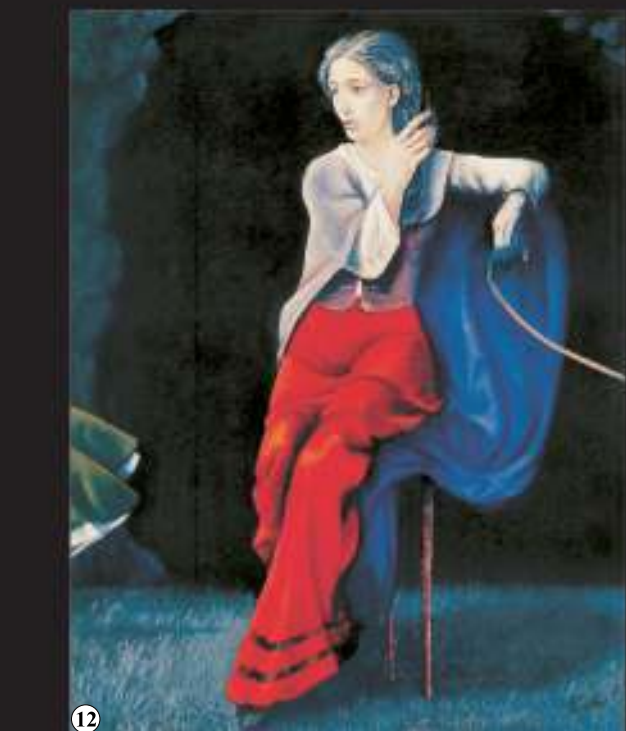

9

- 1.- "Marigorribeltz". Txopitea.
- 2.- "Segida erotikoa IV". Txopitea.
- 3.- "Gorua. Irulea". Txopitea.

4.- "Hustasuna (aulkiak)", 1982. Txopitea. 5.- "Haizeari begira". Txopitea. 6.- "Donostiako Kontxa". Uranga. 7.- "Mahats-bilketa garaia". Uranga. 8.- "Esnatzea". Uranga. 9.- "Zarauzko hondartza". Uranga. 10.- "Gauzak-Suak hartzea", 1973. Txopitea. 11.- "Iruditarrak", 1992. Txopitea. 12.- "Muruko Mari". Txopitea. 13.- "Personajes en estado museable". Txopitea.

“Collage”, 1979.
Bizente Roscubas.

Irudi erref.: Euskal margolariak, 7, 85. or.

“Udagoien”, 1979.
Txupi Sanz.

Irudi erref.: Euskal margolariak, 7, 28. or.

Portalea-rako erakusketa.

Portalea-rako emkusketaren kartela.
Udal galeria. Eibar.

zio eta bolumenaren ezagutzan sakonduko du, eta baita koadro baten irakurketako begiradaren bide edo ibilbidearen eta abarren oinarriko ezagutzan ere. Aparren, burbuilen eta globulu erdi-gardenen ikus-eremuen gainean sortarazten ditu irudiak eta paisaiak.

Kritikak onartua eta bere lengoaiaren beritasunagatik atzerriko galerietan aintzatetsia, Urangak osperako saltoa eman du azkenaldian zoritxarreko irailaren 11 hura baino lehenago Manhattango bi dorre bikiak marrazteagatik, hauetariko bat apurtua eta biak oreka eze-gonkor batean, esanahi iragarlea eman zaion koadroa berau.

■ LABURPENA

● JOEREN UGARITASUNA

Arte historialaren arreta XX. mendeko azken aldi honetako ezeak erakartzekotan, joeren ugaritasunak egingo du, halako moduz, ezen inor, bere ikuspegi panoramiko laburbiltzeko garaian, ertilarien artean lotura estuak aurkitu nahian ibiliz gero, deseroso sentituko den.

Sakabanaketa honek, eslogan jakin baten babesean talde batu bat eratu nahi zuten sormen artistikoaren lanbideko haiei ere eragiten die. Ezbairik gabe, garaiko gizartearen **indibidualtasuna** islatzen duen fenomeno bat da hau.

Artearen alorrean, indibidualtasun gogor hau bereziki urte, gutxiren buruan ertilari bakoitzak garapenaren bidean ematen duen aldakortasunean azalduko da nabari. Atal honetan aipaturiko ia ertilari guztiengan ikusi ahal izan dugu egonezinezko jokabide hau: sakonean sustraituriko uste sendoenaz mugituko ez balira bezala, edo unean uneko haize gorabeheratsuen alde jokatuko balute bezala, joera ezberdinak eta batzuetan aurkakoak direnetan atxikitzen dira, askotan aldi berean, denbora oso laburrean jarrera aldatzen dute eta esperimentazio alor bat uzten abentura berri bat entseatzeko. Hortik dator, sailkapenak egin eta tipologiak zehaztu zale den kritikari eta historialariak, ertilari bakoitza «bere lekuan» kokatzeko duen zailtasuna.

Horregatik pentsa liteke, Oteizak «Euskal Eskola» kaleratu nahi horren (edo bazela azaldu nahia) asmoz 60ko hamarkadan izan zuen alderatze grina horrek joeren aniztasun honengatik egin zuela porrot, Oteiza bera zen bezalako kontzientzia eta gogoen mobilizatzaile suharra izanik ere ez zelarik honen aurka borrokatzeraz ausartuko. Gaur egun **aniztasuna** dogma bat da arlo guztietan, eta arteak ezin islatu eta sustatu besterik egin.

Beronen adibide garbia, arkitektura europarrak izan duen garapena dugu Le Corbusier, Gropius eta Mies van der Rohe-ren arrazionalismoaren agerpenaz geroztik. Arrazionalismoa Euskal Herrian sartzen hasi zenean –ikusitu genuen bezala, berantiar–, arkitekto gazteen belaunaldietan hainbeste eta halako atxikipen sutsuak esnatu zituen, ezen «arrazionalismo mende bat» aurreikus zitekeen. Baina urte gutxiren buruan, beste joerek –organizistek, espressionistek, neoklasizistek, minimalistek, eta abar– ere euren izateko eskubidea galdatu zuten. Errotikako arrazionalista izan zen J. Ma-

nuel Aizpurua 30ko hamarkadan; eta hala izan zen garai hartan M. Inazio Galíndez ere; baina 20. urte geroago Galíndezen arrazionalismoa neurritsuago bilakatu zen (*Banku Hispanoamerikarra*, 1950); eta 30. urte beranduago, gure arkitekto Rafael Moneok arrazionalismo oro bazterreratzen zuen. Bere *Meridako Museoa*-rako (1980), arkitektura historikoan inspiratuz, iraganarekin bat egiten ausartu zen «maileguarengatik barkamenik eskatu gabe» (berak esan duen moduan). Ulegarria da «arau-gabetasunaren balioaz», «gertakizun denaren ulermenaz» eta «irrazional denaren erdiespenaz» hitz egin izana.

● HIRIGINTZAREKIKO KEZKA

Eta arkitekturari buruz ari garenez, beharrezkoa da **hirigintzako** kezken larritasun saihestezina gogoratzea. Arkitektura Eskoletako irakaskuntza ofiziala oso esanguratsua izan da zentzu honetan. Gaur egun ulertezina gertatzen da hirigile ez den arkitekto bat. Gizakiaren berehalako zoria lurrari, beronen zaintza eta babesari, loturik dagoenaren kontzientziak, eta planeta honetan gizakiaren etorkizuna eta bizi-kalitatea hein handi batean gure ingurunea babesten nola asmatzen dugunaren baitan ere badagoenak, arkitekturaren ideietan bertan eman den aldaketan eragin du.

Hemendik aurrera inguratzen gaituen espazioarekiko, ingurunearekiko eta «genius lociarekiko» begirunea, aurreko hamarkadetan baino askoz ere premiazoagoa izaten hasiko da. Hiriko eraikuntza bat izanik, eraikinak hiriko erreferentzia puntu bat sortu beharraz ondo jabetzen da arkitektoa. Eta Kursaalako blokeak, nahiz eta gertuko eraikin batzuekin egiten duen kontraste gogorra gustuko ez izan, erreferentzia puntu bat dira jada donostiarrentzat, veneziarrentzat Palazzo Ducale izan litekeen bezalaxe.

Orain hirietan jasotzen diren eskulturen zioa, jada ez da hainbeste oroitzea merezi duten pertsoniak ohoratu nahia, hiri-bizitzarako erreferentzia puntuak sortzea baizik: lehen euren jaioterrian Legazpi, Elkano edo Iparra-girre bilatzen baziren, gaur egun Txillida, Oteiza, Basterretxea eta Rikardo Ugarte bilatuko dira, eta hauen ondoren Anda Goikoetxea (Ondarretan), Koldo Jauregi (Intxaurrondon), Aitor Mendizabal (Irungo plazan) eta Andres Nagel (Tolosa hiribidean).

● ABANGOARDIAN EGOTEA

Kasu askotan azken urte hauetako arte esparru guztiaren ezaugarri izan den originaltasun lehiari loturik, **abangoardian egote** nahia bezala azal litekeen berariazko alderdi bat izan du indibidualtasunak.

Abangoardia kontzeptu modernoa da. Abangoardian egoteagatik entsegu barregarri eta pasakorrek egin direla ere, edozein behatzaile kritikok aditzera eman dezakeen gertakaria da. Agian, modernotasunaren muga honen erantzukizunaren zati bat artearen alderdi **sortzailean** hainbeste tematu diren esteta eta filosofoen bizkar jarri beharko litzateke. Poeta «mintzairaren sortzaile» bat dela eta ertilari oro «formen sortzaile» bat dela hainbeste az-

pimarratu da, non inkontzientzia gutxi edo gehiagorekin, arte ikasleak beharrezkotzat jotzen duen zeregin bakoitzean bide berriak urratzeko gauza dela erakustea, gizarteak eta tradizioak eskaintzen dion bilbean hari berri gutxi batzuk irazkitzearekin bere zeregina nahikoa betetzen duela pentsatu gabe.

● TEKNIKOEN ERAGINA

Azken atal honetan aipatu behar izan ditugun lan askotan elkarren artean nahastu eta korapilatzen diren **tasun** amai-gabeko hauen erroan, ikusmeneko teknikek azken urteetan izan duten garapen izugarria ere aurkitzen da. Tekniken aurrerapen inbaditzaile hori (argazkigintza, zinema, bideoa), Sistiaga, Ramon Vargas, Dario Villalba eta beste hainbat bezalako artistentzat esperimendazio alor izan da. Beste nonbait idatzi dugu: «Hainaldi teknokratikoa bikain bati estiloen ugaritze eta ugaritasun fantastiko eta nahasgarri bat tokatu zaio. Materia berriak sortzeko ahal-

menak arte garaikidearen mila itxuraldaketarako gaitasuna eman dio gizakiari».

● KULTURA POSTMODERNO BATEKO ARTEA

Joera ezberdinen eta askotariko tekniken aldaketa eta esperimendaziorako zaletasun honen oinarrian, ziurtasunik ezaren sentimendu bat ere aurkitzen da, kultura postmodernoak oso berea duena. Iraganeko dogma guztien etsipen aldian gaude, eta baita historiako bertako dogmenean ere. Arteak narrazio izateari utzi dio. Kontakizun deskribatzaile oro sinemen sendoen lekuko bezala ulertua izan liteke. Eta hori ez da gaur egun adierazi nahi dena. Arte abstraktua, Kandinski, ideiarik komunikatu gabe sentimenak eta jarrerak adieraz zitzaizela, ohartu zenean jaio zen. Abstrakzioa Euskal Herriari iritsi zenean eszeptizismoak lagundurik dator, aldi postmoderno hau kutsatuko duen birusa berau. Gure kultura giro guztia agnostikotasunak mende-

raturik dago (eta ez agnostikotasun erlijiosoak bakarrik eta ez eta preseski berau ere). Esan liteke inor ez dela ezeren ziurtasunik ematera ausartzen.

Tolerantzia ez da jada bertute bat, izpirituzko eskuzabaltasunaren adierazpide bat; orokortutako agnostizismo baten beharrezko emaitza besterik ez da. Arte alorrean honen lekukotasuna ematen du, beste bat hartu asmoz, joera bat uzteko erraztasunak, eta azken gotorlekuetara ere iristen den abstrakzio horri ematen zaion lehentasuna: materiaren azterketa, eta artea ukatzea zerbait objektiboaren emaitza gisa. Arteak, orain, produktuaren beharrik ez du bizipenean, gertakari soilean eta ertiliararen *performance*-an prozesu bilakatzeko, Euskal Herriaren Donezarrengan edo txomin Badiolarengan egiaztatzen ari garen bezala.

Baina segituan etorri zaigu burura galdera hau: Zer emango ote dio «mende amaierako» arte anorexiko honek Hirugarren Milurteko Euskal Herriari?

■ BIBLIOGRAFIA

- AGUIRIANO, Maya: «Los años setenta». *Pintores Vascos en las Colecciones de Cajas de Ahorros (Bilbao Bizkaia Kutxa, Gipuzkoa Donostia Kutxa, y Vital Kutxa)*-n. VII. alea, Donostia 1996.
- AGUIRIANO, Maya: *Artistas vascos entre el realismo y la figuración: 1970-1982*. Udal Museoa, Madrilgo Udala 1982.
- ALVAREZ EMPARANZA, Juan M^o: *La pintura vasca contemporánea 1935-1978*. Donostia 1978.
- ANONIMO: *Luis Peña Ganchegui. Arquitecto*. Erakusketa. Museum Cemento Rezola. Donostia 2001.
- ARCEDIANO, Santiago: «Las primeras tentativas abstractas en la pintura alavesa de postguerra»: *XI. Congreso de Estudios Vascos: Nuevas formulaciones culturales: Euskal Herria y Europa*-n. Donostia 1992.
- ARCEDIANO, Santiago: «El itinerario pictórico de Juan Mieg». *Catálogo Juan Mieg-en*. Amarika Aretoa. Arabako Foru Aldundia. Gasteiz, 1995eko irail-urria.
- ARCEDIANO, Santiago: «Una aproximación a la pintura alavesa contemporánea». *Vitoria-Gasteiz en el Arte*-n. II. alea. Gasteizko Udala 1997.
- ARSUAGA, M. eta SESÉ, L.: *Donostia-San Sebastián. Guía de Arquitectura*. COAVN. Gipuzkoa 1996.
- BARAÑANO, Kosme M^o: *Gabriel Ramos Uranga. Obra gráfica completa*. BBK, Bilbo 1996.
- BARAÑANO, K., GONZALEZ DE DURANA, J., JUARISTI, I.: *Arte en el País Vasco*. Catedra 1987.
- CENICACELAYA, J., ROMAN, A., SALOÑA, I.: *Bilbao. Guía de Arquitectura Metropolitana*. COAVN, Bizkaia 2002.
- GARCIA DIEZ, J. A.: *La Pintura en Álava*. C. A. de Vitoria y Álava argit. Gasteiz 1990.
- GARCIA GRINDA, E.: *J. I. Linazasoro. Obras y proyectos. 1988-1997*. Madril 1998.
- GONZALEZ DE DURANA, Javier: *Ideologías artísticas en el País Vasco*. Ekin, Bilbo 1992.
- KORTADI OLANO, Edorta: «Reflexiones en torno a la Escuela Vasca de pintura: sus raíces y su desarrollo». *Cultura Vasca* II-n. Erein, Donostia 1978.
- MARAÑA, Félix et al.: *Carlos Sanz por dentro. Un proceso interior*. Gipuzkoako Foru Aldundia, 199.
- MARCHAN FIZ, S.: *J. I. Linazasoro*. Bartzelona, G. Gilli, 1989.
- MARTINEZ GORRIARAN, Carlos: «El arte y los artistas vascos de 1966 a 1993». *Nosotros los Vascos. Arte*-n. V. alea. Bilbo 1994.
- MAS SERRA, Elías: *50 años de arquitectura en Euskadi*. Eusko Jaurilaritza, Bilbo 1990.
- MORENO RUIZ DE EGUINO, Iñaki: «Abstracción vasca. Inicio y desarrollo. 1928-1980». *Pintores Vascos en las Colecciones de las Cajas de Ahorros (Bilbao Bizkaia Kutxa, Gipuzkoa Donostia Kutxa y Vital Kutxa)*-n. VI. alea. Donostia 1996.
- MOZAS, J.; FERNANDEZ, A.: *Vitoria-Gasteiz. Guía de arquitectura*. Gasteiz, COAVN, 1995.
- MOZAS, Javier: «Roberto Ercilla o la arquitectura de la renuncia». *Documentos de Arquitectura*-n, 20. znb.
- PIZZA, Antonio: *Guía de la arquitectura del siglo XX. España*. Electa argit., Milan 1987.
- ROQUETA, Santiago: *Luis Peña Ganchegui. Conversaciones*. Bartzelona 1971.
- RUIZ QUINTANO, Ignacio: *Bonifacio Alonso*. Turner argit., Madril 1992.
- SAN MARTIN, Francisco Javier: «Diez años de exposiciones 1980-1990». *Pintores Vascos en las Colecciones de las Cajas de Ahorros (Bilbao Bizkaia Kutxa, Gipuzkoa Donostia Kutxa y Vital Kutxa)*-n. VIII. alea. Donostia 1996.
- SAN MARTIN, Fco. Javier: *Carlos Sanz (1943-1987)*. Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia 1982. 2 aleak.
- URRUTIA, Angel: *Arquitectura española contemporánea. Documentos, escritos, testimonios inéditos*. COAM, Madril 2002.
- V.V.: *Dossier Arte Vasco*. Batik-en, 61. znb., 1981eko maiatza.
- V.V.: *Juan Luis Goenaga. «Ilbelta» (por caminos de sombra y silencio) 1969-1995*. Gipuzkoako Foru Aldundia, 1995.
- V.V.: José Zugasti. *Kobie (Bellitas Artes)*-en. Bilbo, VI. znb., 1989.
- V.V.: *Itinerario escultórico en Álava. Certamen de escultura*. Caja Vital Kutxa Fundazioa. Gasteiz 2001.

21.

XXI. MENDEARI BEGIRA

TESTUINGURUA

Gaur egungo gizartearen fenomenologiek uste dute mundua aro berri batetan sartzeraz doala eta gizarte berri bat azalartzen ari dela. Badira egiatan horrela pentsatzeraz bultzatzen duten sintomak. Gure aurrean ikusten dugun honek iraganeko pentsamenduaren eta zibilizazioetako iraultza handien antza guztia dauka. Demografi ezta, hedapen tekniko harrigarriak, energia iturri berriak, materiaren azken osagaien ezagutzak, giza genomaren argitzeak, automatizatzeko eta zibernetikako parametroen plazaratzeak, konputagailuaren ahalbideak, planeta arte osoko komunikabideetan muga guztien gainditzeak, erlijioaren eta soziologiaren hainbesteko alderdietatik kanporatzen den kontzientzia mutazioa bera (New Age baten berri ematen dute batzuk, Ebanjelizatze Berria eskatzen du Joan Paulo II.ak), osoko ikuspegi berri baten itxura du, kultura berria, gizarte berri batetan. Arteak nola islatuko du aldaketa harrigarri hau? Iraultza horretan zein mailatan eragingo dio arkitekturek zein espazio eta ikonoen sormen jarduerak, gizarte eta kultura hau taxutzen, ikus arte berriek eta teknologia aurreratuak gaur egun eskaintzen dizkion mugagabeko birtualtasunak kontutan hartuta? Mahaigaineratzen diren galderak, baina eztabaidariek gabeko erantzunik onartzen ez dutenak dira. Gatozen geure esparrurik: euskal artea.

I.

■ EUSKAL ARTEA BIZIBIDETZA ETA KARISMA ARTEAN

● ARTE IHARDUERAREN LIGALKETA

Euskal artearen erakusketa honen azkenera iritsita, gertakizun garrantzizko eta bistako baten gogoeta ezin daiteke ahanzturan utzi: azken ehun urte hauetan arte ihardueran eman den ugalketa. Ez dago zalantzarik gertakari hau ez dela Euskal Herriarena bakarrik, baina bai gure aldetiko hausnarketa bat merezi duena, izan ere, historialarien iritziz, herri honen ezaugarria baita aurreko bi mendeetan arte erakusgaietan eskas samar ibili izana. Oteiza 1950ean arte tailerren eskola bat sortu nahirik, Madrileren Arte Ederretako Zuzendari Orokorra zen Lozoyako Markesarekin hitz egitera joan zenean, honen erantzuna lehorra izan zen: «Zuek, euskaldunok ez duzue arte tradizioirik, Eskolarik ez daukazue eta ez duzue eduki ere egingo». Iritzi hori arrunta da, baita Euskal Herriko jende askoren artean ere:¹ Garaiak aldatu egin ziren zinez.

Nire iritziz, ondorioek izango duten garrantziagatik, azken 30 urteetan Euskal Herriari arteak bizitu duen indarberritze guzti horren hiru alderdi azpimarratzea interesatzen zait: Ertilarien arteko talde mugimendua, arte irakaspeneko zentroek, maila gorenetan batez ere, gaur egun duten loraldi ikusgarria, eta bizitza artistiko horrek gizartearen eta erakunde ofizialetan aurkitzen duen babesia.

Baskonian, bizitza artistikoaren «eztanda» XX. mendeaz geroztik ematen hasi zen, Paristik igaro ziren ertilariek sortutako lanetatik abiatuta, alegia. Orduantxe hasi zen *Euskal Margogintza Eskola*

mintzagai izaten. Gertakari hau, orain lantzen ari garen hau markatzen duen beste baten ondoan gertatu zen. **Elkar** teen fenomeno dugu.

● ELKARTE ARTISTIKOEN MUGIMENDUA

Historia honetako azken ataletan behin eta berriz aitatu dugun **Euskal Artisten Elkarte**a 1911ean eratu zen. Elkarte artistikoen mugimendu hau erarik ustekabekeonean zabaldu zen. Maria Jose Arribasek idatzi duen liburuan, gertakari honen dokumentu bezala eta XX. mendeko jarduera artistikoaren garapenari dagozkion beste batzuetarako ezinbestekoa den horretan, aipatu baizik egingo ez ditugun datuak eman ditu.² Gerrak eta honen ondorioek desegin egin zuten Euskal Artisten Elkarte.

Baina, urte gutxiren buruan, Bilbon, ertilarik plastikoaren arteko laguntasuna sustatu eta eurekiko interesak babestu nahi zituen **Bizkaiko Artisten Elkarte**a sortu zen. Ertilarik mordoska bildu zuen elkarte horrek, Arte-Batasuna zeritzana, sortu zen urtean bertan, Probintziako Arte Ederretako Lehen Erakusketa antolatuta zuena, 60 ertilarik baino gehiago bildu zituelarik.

Antzeko helburuak zituen **Gipuzkoako Artisten Elkarte**a sortu zen 1947.ean Donostian, margolari, eskulturagile, grabatzaile eta Arte Ederren adiskideez osaturikoa; *San Inazio Zirkuluan* sartu zen eta baita Bergarako Erret Mintegian eta Oñatiko Unibertsitatean erakusketak antolatuta ere, inolako abangoardia zaletasunik gabe eta joera guztiz errealistak zitutela.

Aipatzen ari garen Elkarte hauen helburua ez zen ertilarien bizimodua eta egin-kizuna erraztea baizik, eta euren artelanen erakusketak sustatzearena, kalitatearen

1. M^o. J. ARRIBAS, *40 años de Arte Vasco*. Donostia 19779, 117. or.; baita Biktoriano Juaristi sendagile-margolariari buruzko iritzia ere, FLORES KAPEROTXIPI, *Arte Vascon*, 118-124. or.

2. M^o. J. ARRIBAS, O.c., 25-40. or.

3. F. Javier ZUBIAUR CARREÑO, «Pintores Contemporáneos». *Arte en Navarra-n*. Diario de Navarra-k Argit., 38. znb.

4. M^o. Jose ARRIBAS, O.c., 177-189. or.

nolabaiteko zaintzea eginez, baina modernizatzearen aldeko asmo kontzienterik eta estilistikako inolako eskakizunik gabe.

Gaurko Arte zeritzana sortuko da Bizkaian 1964ean, egiten zituen erakusketetan 60ren bat ertilari biltzen zituena. **UR Taldea** sortuko da ondorengo urtean Gipuzkoan, «*Bidasoako Eskola*» ere deituko dena, eta lau margolari bilduko ditu: Arozena, Tapia, Bizkarrondo eta Grazenea.

Elkarte mugimenduak edo, taldeetan antolatzearenak besterik gabe, 1966.etik aurrera Euskal Herrian indar izugarri eta eztabaidatu bat hartuko du. Ordurako Oteizak argitaratua zuen *Quousque tandem* liburua, askoren ustez, euskal herriaren identitateari buruz bizitzen zen sorgor tasunari ohartarazpen astindua eman ziona, bere identitatearen arabera adierazteko gaitasunari, alegia, eta liburuaren egileak nahi bezala benetako *Euskal Eskola* sortzeko ahalmenari, hain zuzen.

Urte horretako apirilean, Barandiaranen galeria donostiarrean erakusketa bat bazela eta **GAUR Taldea** sortuko da.

Gainerako probintzietan antzeko taldeen antolaketa sustatuko da:

- Urte honetan bertan, uztailean Bizkaiko EMEN taldea ere eratuko da, oso joera ezberdinetako hogeitazuzen bat ertilarik adierazpen askatasunaren aldeko manifestu bat sinatuz;
- gerora osatuko da Arabako ORAIN taldea, bost lagun zituena,
- jarraian, Nafarroako DANOK taldea.
- Urte apur batzuk beranduago, 1975ean, ENKOARI taldea sortu zen Iparraldean, abangoardiako fronte bat osatu nahirik.

Laster desadostasunak sortu ziren talde guzti haueetan, bai estetika mailan nahiz gizarte eta politikako irizpideetan, horrela talde izaera apurka-apurka ezabatuz. Porrot hau ez zen eragozpen getatu, gerora estilistikako joera nabarmena eta zenbaitetan baita politikoa ere zuten taldeak sortzeko:

- «Bilbo Taldea»,
- «Abstrakzio Berria Taldea»,
- «Zue Taldea»,
- «Indar», «Ikutze», e.a.

Denak ere iraupen gutxiko taldeak ziren ia beti.

Abangoardien aurrean Nafarroa zuhur azaldu bazen ere, berehala ezagutu zuen indar harrigarriko gertakari bera:

- *Triunfo* aldizkarian Moreno Galván kritikariak eman zion deituraren ondoren jaio zen 1970ean «Iruñeko Eskola».
- Interes berdintsuek eraginda sortutako elkarteak baino, estilistikoki iritzi berdinak zituzten familia mailako bilerak egiten zituzten beste talde batzuk jarraitu zuten: «Batzango ertilariak» (1970), Guk (1977) e.a.

Mendearen azken aldera arte luzatuko da korrontea:

- «Pintamonas» taldea, (1980),
- «Arte» (1984),
- «El Punto» (1988),
- «Alfredo Sada» (1994)
- «Joan-etorriko bidaia» (1993),
- «Defigurazioa» (1994).³

Ondorengo urteetan Iruñeak halakoxe ospe bat lortuko zuen 1972.ean Fermin Santuaren festetako egunetan ospatu ziren, ikuslegoak esku hartzea nahiko zuketenen, **Topaketa** famatuengatik. Populazioa mobilizatzea bazen kontua, Topaketak espero ez bezalako esku hartze arrakastatsua lortu zuen, baina herria, arteaz benetan arduratzea eta arte garaikidea zertan zen ideia argi eta garbi bat hartzea nahi bazen, porrota bikaina.⁴

Ospe handiagoa zuten taldeez ez dugu deus esango, abangoardiako artearen eragile bezala, Euskal Herriko mugetatik kanpo jaio eta bere baitan euskal ertilariak hartu zituzten taldeez, esate baterako:

- «Abstrakzioko lau eskulturagile», Oteizak ere esku hartu zueneko.
- «Ekipo 57», Oteiza, Basterretxea eta Ibarrola beraren esku hartzearekin.

● ARTE IRAKASPENERAKO ZENTROAK

Azken hogeita hamar urteetako euskal artearen aurrerapenerako garrantzi handiko bigarren gertakaria, goi mailako *Arte Irakaspeneko Zentroak* dira, gizarteko kultur garapenaren eta Europa aldera irekitzearen beretzko fruitu bezala sortu zirenak.

Gauza jakina da, Erdi Eoan arte sor-kuntza europarra, gremio famatu haietako batean bildurik geratzen zela. Eta bai ekonomia mailan nahiz estimazioaren aldetik, eskulangintzako jarduerarekiko, ez zegoela ofizialki ezagutzen zen ezberdintasunik.

Berpizkundeak arte plastikoak arte liberalen barruan sartzea ekarri zuen, eta horren ondorioz, baita gaur egun *arte sormena* deitzen diogun horren balio bereziaren kontzientzia gero eta handiagoa ere. Lanbide horretarako jantziak ziren gazteak, ofizialki eta herri mailako estimazioak emandako ospea zuten maisuen **lan-tegietan** prestatzen ziren.

Arrazoi politikoak zirela eta, hurrengo mendeetako monarkia absolutistetan, jarduera horren zaintza burutzera iritsi ziren Akademiak, aldi berean irakaskintzako sistema bati kokamena eman zitzaion, delako zaintza zuritzen zuelarik. Horrela sortuz joan ziren **Arte eta Lanbideetako Eskolak**.

Ikusia dugu jada **Eskola** eta **Akademia** ofizialetan prestatzen zirela euskal ertilari gehienak. Historiak argi azaltzen du, delako zentroetan, baliabide espresiboen menperatze teknikoak baino askoz gehiago ez zela ikasten, halatan ikasi ere, non gerora benetako sormenerako izaera zute-

nak or dura arte jasotako eraginetik askatu beharrean gertatzen ziren, horrela sortu zen *akademikotasun* deituraren gutxiespenezko esanahia.

Behar-beharrezko zen halako zentroetan, bai barruko arautegian nola programazioan eta ikasleei emandako adierazpen ahalmenetan, autonomia handiagoa edukitzea. Hau lortu ahal izateko ordea, **Unibertsitate** modernoetan bezalako autonomia zuten zentroetatik abiatu beharra zegoen

Behin Euskal Herriko Unibertsitatea sortu zenetik aurrera, eta arte elkar teek hedatua zuten garapena kontutan harturik, naturala zen goi mailako irakaskintzaren mailan, **Arte Ederretako Eskolen** beharra sumatzea, batez ere, gerra zela eta *Bilboko Arte eta Lanbideen Eskola* desagertua zela jakinik. *Donostiako Arte eta Lanbideen Eskola* 1960ean desagertu zen.

Jorge Oteizak urteak zeramatzen Estetikako, Ikerkuntzako eta Arte Irakaspeneko eskola baten fundatu beharra aldarrikatzen, Euskal Eskola baten errealtatea oroitaraziz; baina, Franko bizi izan zen bitartean autoritate ofizialak baztertu egin zituen bere ahalegin guztiak.

Azkenean, fundazio pribatu bati esker, bi urte besterik iraun ez zuen **Debako Eskola** sortu zen. Handik gutxira (1977) Xabier Laka iritsi zen Aiako San Pedrorra eskultura lantzeraino Reinaldorekin (Euskal Herrian sustraituriko gailegoa) batera, eta laster osatu zen lantegi bihurtuko zen (Aiako Lantegia, bederatzi lagunez osatua) talde bat, balizko arte maila eta euskal gizartearen errealtate zehatzaren artean zegoen desfasea berdintzea helburu hartuta.

Ordurako sortua zen (1969-70) Euskal Herriko Unibertsitatean **Arte Ederretako Eskola**, nahiz eta badirudien horrekin indargabetu nahi zirela, modernitatearen ahaleginak eta irizpideak, zeinaren bidez euskaldunek euren irakaspeneko zentroak ireki nahi zituzten. Oso sinisgarria gertatzen dena bestalde, bere lehenengo zuzendarien kudeaketa garaian Eskolako arautegiak eragin zuen eztabaida gogoratzen bada, erregimen politikoaren bitartez, Eskolak beharrezkoa zuen autonomia iritsi zuen arte.

Iruñean ere fundatu zen (1969) **Arte Aplikatuak eta Lanbide Artistikoen Eskola** bat.

Donostian arte mailako sustapen eta heziketari buruzko iharduera artistikorik garrantzizkoena **Artelekun** kokatua zen.

● ERAKUNDE OFIZIALEN ERAGINA

Iharduera artistikoa gizarteko gertakari garrantzizko bihurturik, erregimen politikoa aldatu eta autonomien estatua sortuz gero, ondorio natural bat izan zen erakunde ofizial berrien aldetik jaso zuen laguntza. Bi autonomi erkidegoetan –Eus-

kadi eta Nafarroa—gobernetan bertan eta lurraldeko Diputazioetan bakoitzari dago-kion kultura sailek euren gain hartu zu-ten erantzukizuna eta oso modu eraginko-rran lagundu dute euskal artearen aurre-beridea, erabaki praktikoak hartuz.

Euskadiko Gobernuaren aldetik, Ko-munitateko arte galerien proiektuetarako ematen dituen subentzioez eta Bilboko Arte Ederretako Museoarentzat urtero ematen duen laguntzaz gain, bere ekime-nik arranditsuen, ikusgarrien eta diru pa-rrastagarriena Guggenheim Museoaren eraikuntza eta sorkuntza izan da. Bi mu-seoek ere badute *Bizkaiko Foru Al-dundiaren* eta *Bilboko Udalaren* diru laguntza.

Foru Aldundiaren aldetik, autonomia erregimena eratu zen unetik bertatik:

- *Grabatu, Pintura eta Eskulturako Bizkaiko Sariak* sortu ziren, oso ongi onar-tuak eta ertilariei laguntzen zienarekin batera, kritikak eta eztabaidak susta-tzen zituzten arte joera berriei buruz-koetan. Aurkezturiko lanekin erakus-ketak egiten ziren, katalogoetan argi-tara ematen, eta Foru Aldundiak sari-turiko lanak eta akzesitak bereganatzen zituen.
- Erakusketa ibiltari bat ere (*Ertibil*) an-tolatu zen, Bizkaiko herrietan barrena ibili zena, gaurko euskal artea ezagutzera emateko eta ertilariak sustatu asmoz. Gaur oraindik arte plastikoetarako be-kak ematen dira, aurreko urteetako be-kadunen lanen erakusketa baten lagun-tzekin doan emaitza delarik.
- Foru Aldundia erakusketa aretoak jar-tzeaz arduratu zen. Erakusketa areto bi bikain sortuak dira (*Errekalde I eta II*),
- Oraindik gordetzen den ohitura da sa-riak ematea eta lanak eskatzea, —eskul-turak batez ere— hiribildua apaintzeko. Bertako kaleak, parkeak eta plazak eder-tzen dituzten eskulturak gaur ehun bat izatera iritsiko dira. Bizkaiko Saria ken-du zenean, horretarako finantza aurre-kontua euskal ertilarien lanak erosteko erabiltzen da.
- lurraldeko beste museoen sostengurako laguntza mardula ematen du, arte sakro-rako eta arkeologikorako, esate bate-rako, eta arte ondarearen zaintza eta zaharberritzeaz arduratzen.

GIPUZKOA ETA ARABA

Euskal erakunde ofizialen aldetik, Euskal Artearen aurrerapenerako lagun-tzen zerrenda hori ez errepikatzeke, esan dezagun soilik, Gipuzkoa eta Araba, eta Udal batzuetan Bizkaiko sistemaren an-tzeko bat jarraitzen dela.

Zehatzago esateko, Gipuzkoako Foru Aldundiak oso funtsezko mailan laguntzen dio:

- **Arteleku** zentroari,
- **San Telmo** Museoari,
- **Koldo Mitxelena** Kulturuneari, ertilari

gazteei beka eta laguntza sail bat ematez gainera. Hauek direlarik museo gipuzkoarretan erakunderik garrantziz-koenak.

«Gertaera adierazgarria da —idazten du Saenz Gorbeak honi buruz— halako sa-riketa pila Euskal Herrian antolatzea... Gogoratze hutsa argigarri gertatzen da: Gure Artea, Bizkaiko Artea, Bilboko Hiribildua, Zornotza, Santurtzi, Sestaoko Euskal Artearen Bienala, Donostiako Hiria, Zarauzko Eskultura, Zeramika eta Horma-margolana, Gasteizko Bienala, Nafarroako Jaialdiak, Iruñea Hiria, Iru-dikatu Euskadi, Osakidetza pintura eta eskultura, Arte Ederren Eskolan bertako sariketak ala Gernikan edo Gasteizen es-kulturak jartzeko deialdiak».⁵

Galeriak eta erakusketa aretoak. Arte iharduerarekiko beste interes ofizial eta sozialaren agerpen bat, hirietan zehar hamarnaka azaltzen diren galeriak eta erakusketa aretoak dira. Iruñean bakarrik hamalau Erakusketa Areto sortuko dira, hauetatik hiru Nafarroako Gobernuarenak dira eta beste hainbeste Udala-renak. Lizarra eta Tuteran ere badira. Iru-ñean gainera, 16 galeria pribatu irekiko dira; eta 24 dira Erakusketa Aretoarekin Kultur Etxea duten Udaletxeak. Nafa-rroako Gobernuak, arte plastikoan alor-rean deituriko bederlatzi lehiaketetan ematen ditu sariak urtero.

Banku erakunde batzuk euren aldetik eta bereziki Aurrezki Kutxek kulturaren alor garrantzitsu honen garapenean lagun-tzea erabakitzen dute euren gizarteko la-nen sailetatik.

● ARTEA BIZIBIDE BIHURTZEAN

Aurreko egoerarekin alderatuta, ger-takari hauek denek argi erakusten dute, arte ekimena **edonoren eskuetan dago-ela dirudien lanbidea** bihurtu dela. On-dorio onek arazo interesgarri bat azalera-tzen du, zeinaren erantzunetik etor-kizunerako artearen historiarentzat emai-tza nabariak sor daitezkeen.

Eta gaur egun arte zaletasunik duen edonork bere lanbidean prestatu ahal iza-teko eta dagokion teknika menderatzeko bitartekoak erraz aurkitzea eta jarduera honetan saiatzen direnak gero eta gehia-go izateak eta horien prestaera bereziak, kultur maila goratzen eta gizarte osoaren zentzu estetikoa garatzen laguntzen du-telarik, Euskal Herriarentzat onuragarri bezala denok estimatu behar ditugun ger-taerak dira.

Baina, abantaila hauen ondoan, artea-ren alor honetan zein kulturaren beste alor-retan, larritzeko fenomeno baten sinto-mak ikusten ditu begirada lasai eta inpar-tzial batek: masifikazioa, balio kualita-tiboa bermatzen ez duen gehitze kuantita-tiboa. Masifikazioak, unibertsitateko irakaspen maila eta sektore guztietan frogatzen ari diren bezala, eskakizun kua-litatibo ororen muga jaistera behartzen

du. Arteak ezin ihes egin dio patu horri. Eta hutsalkeria negargarrietara jaisten ari da Arte Ederren praktika.

Barakaldon 1971ko uztailean ospatu zen I. Arte Plastikoaren Erakusketako ordezkariak (Moreno Galván, Santiago Amon eta Enmanuel Borja) adierazpen batzuk egin zituzten, ertilariak eta Arte Ederretako Eskolako ikasleek eraberri-tzeko egitarau bezala onartu zutena, eta honela kontsideraturikoa: zentzudun eta egokia, besteak beste, orduko hartan Arte Plastikoetako Eskolaren egun haietan ha-sitako funtzionamendu modua kritika-tzen zuena. Euren lerroetan argi eta garbi azaltzen dira hemen aipatu nahi dugun arazoa jada iradokitzen duten ideiak, eta arte ihardueraren arrunckeria bezala izen-da ditzakegunak.⁶

Orain urte batzuk, Estetikan aditua zen batek bizitzako ordenamendu guztie-tan artearen «leherketa» bati buruz hitz egiten zuen, arte garaikide hau «garbiza-lekeriaren aurkako» bezala izendatuz. «Egunetik egunera —zioen— zehaztasun gutxiago dute hain argiak izan diren be-reizitasun tradizionalok, artea eta erabi-lera, artea eta bizia, artea eta ikuslea, bi-dea eta mezua».⁷ Gaur egun iraingarria gertatzen da —zioen idazle honek— artea-ren *oporraldi bezalako* usteari eustea. Zer-bait berezia izatearen edo horrela har-tzearen ideia kendu egin behar zaio ar-teari, berea duen emozio sakonen subli-mazio (ala errepresio) definiziotik askatu egin behar da. Idazle honentzat arte tra-dizional guztia «garbizalekeriaz» josia izan da. Artea lehenago ez zen orain izan nahi duen «adierazle hutsen joko».

Ordurako Rubert de Ventós-ek jada, bazirudien artea bizitzara gerturatzeko edo hobeto esan, bizitza arteagana hurbil-tzeko aholku eman nahi zuela: «irudime-na, bizitza praktikora eraman, erlijioaren, jantziaren, kosmetikaren, politikaren, gizar-teko harremanen eta sexuaren artean bar-reiatuz».⁸ «Arteak ez du «mensajea» izan behar *masajea* baizik».

Ohar hauek bere umore apurretik eta ironia kritikotik badutela uste dugu, etor-kizun historiko onuragarri, aldaezin eta aitzakiarik gabeko baten baieztapena bai-no gehiago. Bitxi eta deitoragarriena zera da, arte munduko beste alorretan tanke-ra bereko esaera zirikatzaileak entzun eta irakurtzen direla:

«Ez dezagun estasisirik bila bizitzatik kanpo. Akaba dezagun artearen ikuspe-gi esoterikoarekin eta arte lanbidearen edonolako ikuspegi elitistarekin». «Artea Zeuk egin dezakezun guztia da», zioen Marshall Mc Luhan-ek jada. «Edozein izan liteke ertilari norberak nahi izanez gero», zioen Beuys-ek. «Inork artea dela badio, orduan artea da» (Donald Judd). «Mozart gaur biziko balitz, rock-zalea li-tzateke», e.a. *Slogan* hauek errepikatu egi-ten dira eta ederki egurasten dira gaur gure Arte Eskoletako gela eta korrido-reetan.

● ARTE SORMENA ETA SENTIBERATASUN HARTZAILEA

Berriro ere kultura eta arteari buruzko itsaso zabal honetan begien bistan azaltzen dena da ideia argi eta zehatzez argudioak emateko ezgaitasuna. Arte sormena eta doktrina estetikoak lantzen aski mende igaro da, sentiberatasun estetikoak iharduera artistikoaren ikusmolde baten aldean zerbait desberdina balitz bezala baztertera utzi behar izateko. Ematea eta hartzea ez badira gauza bat bera, begietan emoziozko malkoak dituztela entzun eta euren musika txalotu dituzten milaka lagunentzako sentiberatasunarekin ezin ditugu Haendel edo Mozart sormen dohaiak ezagutu. Jakina da, ez dakieke eskagure eskulturagile guztiek Buenarroiti edo Bernini batek bezain prestakuntza sendoa izatea, ez eta gure margolari guztiak Velazquez edo Rembrandt-ekin aldera daitezkeenik ere. Baina nahikoa buru argitasun izan behar da gizaki guztiok dugun eta agian, hain zuzen ere, paleolitoko gizatiartzearen ataria markatzen duen sentiberatasun estetikoak, ez dela patuak gizaki jakin batzuei ematen dien karisma hori, zeinak gizakion bizitza lurtar hau eramangarriago egiten duten obrak sortzen dituen.

Euskal Herria, ertilari herri baten ametsari bere bizitza osoan zehar eutsi zion Jorge Oteizak bere abentura hispanoamerikar aldikoan uneraren batean *encontrismo* dei zitekeela irudikatzea bururatu zitzaion, naturan barrena paseoan ibilian edonork aurki zezakeen eta erakusketa ala galeriaren bateko standera eraman zitekeen halako gauzaren baten adierazpenean edertasuna sentitzera mugatzen zen dohain «artistiko» bat. Egiaren ondoagotik ibili zela uste dugu, beranduago honako hau idatzi zuenean: «*Artearen lanbidea –margolari gazteok, zuei gogorarazi nahi dizuet– bokazio heroikoa da. Heriotzaren aurkako borroka adierazi nahi du, izpirituaren bizitzarako prestaketa neketsu eta zail batetan zehar. Salbameneko negozio metafisiko horrek zeuon bihotzetan ukituak sentitzen ez zaretenok, ez ezazue margotzen jarraitu. Ezagumenezko senik gabe, betiko bizitzaren grinarik gabe, lanaren gainerako motibazio guztiek erlijiorik gabea bihurtzen dute, eskas eta likits».⁹*

Argi dago kontua ez dela Artea Erlijioarekin identifikatzea, Oteizak nahi bezala, ez eta «erromantiko basati» haien ideietara itzultzea ere, hauentzat ertiliararen bizitza bailitzateke artearen helburu nagusia, merezi beza izatearen eta gizonen gizarteko beste balio guztiak sakrifikatzea. Hori litzateke beste muturra, beraz baztergarria: *estetizismoa*. Artearen ulermen erlijioso pertsonaletik, oriotar ostetsuak ematen zien kutsu erlijioso kentzen bazaie aipaturiko bere hitzei, zalantzarik gabeko egia bat adierazten dute, «naturaren dohain» bat, edo «karisma» bat dela, zaletasun estetikoarekin

identifika ezin daitekeena eta are gutxiago lanbide jakin baten interesarekin.

Uste dugu **Euskal artearen historia** zintzo eta benetako batek, azken aldi honetan milaka «etorkizun oparoko duten gazteei» irekita dagoen lanbide jarduerarako gaur Euskal Herriak eskaintzen dituen erraztasunak gogoratu arazi dizkigunak, ezin zuela amaitu **lanbide eta karismaren** arteko funtsezko bereizketa honetan atentzioa eman gabe. Ikusle tolesgabearen bat-bateko inpresioa da, lanbide artistikoaren ugaltzeak garia las-toaz nahasirik dagoen zelai izugarri zabal bat ireki duela, eta adituak berak lantegi esperimental handi batean okupaturik kontsideratzen direla non, oraingoz berden, dena balekoa den.

Bai ertiliarren mailan zein kritikariernean, nazioarteko izateagatik besterik gabe, kanpoko korronte horietara irekizte txoro horretan, nolako arriskuak dau-den jakiteko ezaguera garbirik ez dutela esatera ausartuko ginatke. Neurri handi batean, kanpoko abangoardiak, Estatu Batuetan batez ere, zer egiten duen ikusi eta onar tzeo ahalegin horretan, bertako joeren ondoriozko likidatzearekin etorri dira inork uka ez ditzakeen mendekotasun estetikoak: huskeriak, edukirik gabeko edukitzailarekiko gurtza, zentzurik gabeko berritasunaren bilaketa, eta ororen gaintetik, «bigarren mailako» –gurea bezalako– herrialdeen zeharkako eta kontzientziarik gabeko dolarrarekiko menpetasuna.

Eta gure Arte Eskoletako gelatan jeinu sortzailearen ideiaz eta jarduera artistikoaren edozein elite izaeraz ere barre-algaraz ari direnei, kritika eta merkatuko arrakasta handia duen Antonio López margolariak zintzotasunez esatera iritsi dena oroitaraziko nieke: «Nire ustez benetan artea dena oso bakanetan baizik ez da gertatzen».

2.

■ HITZ EGIN AL DAITEKE EUSKAL ESKOLA BATETAZ? EZTABAIDA

Bitxia gertatzen da eta esanguratsua aldi berean, frankismoaren garai minean (Berrogeita hamargarrenaren azken aldera eta Hirurogeigarrenaren hasieran), Euskal Eskola baten gaiak Euskal Herriko ertiliarren inguruan, gogoak sutzeko eta eztabaida beroetarako arrazoiak ematea, eta gaur berriz, demokrazia eta askatasun giro batean, gai hau ia ahaztuan uztea.

Urte haietan Euskal Eskola baten sustapena mugimendu estetiko eta etiko bat bezala ulertu zen (hortaz, baita guztiz onartu gabeko inplikazio politikoak zituena ere) euskal artea sustatzeaz gainera, Euskal Herriaren modernizatzeo oinarritzko eragile bihurtu beharko zuena.¹⁰

«Euskal Eskola» bat jada bazenaren ia aho bateko adostasunez, eta batez ere, babetu eta lagundu egin behar zitzaienaren konbentzimenduz sortuak izan ziren 1966ean, orrialde hauetan hainbat alditan aipatu ditugun lurraldeetako taldeak: *Gaur*, *Emen*, *Oraín* eta *Danok*.

Talde hauek pasakor samarrak izan baziren, esan beharrezkoa gertatzen da, barruko kideen artean ez zegoela erabateko adostasunik delako Euskal Eskola bat bazenari buruzkoetan. Elkarretaratze lan estetiko, kultural eta nazional hau burutzeko moduei eta erei buruzko Oteizaren baieztapen eta eztabaida sutsuen aurrean zegoen Txillida, Gaur taldeko kidea izanagatik, delako eskolaren izaera ukatzen zuena. Lurralde bakoitzean euskal taldeen eraketarako balioko zuten irizpideak agertzea egokitzen zenean ezberdintasunak begien bistan nabarmentzen ziren, zeren, beren arteko batzuegan elitismoa nabaria izan eta oinarri estetiko jakinen onarpena eskatzen zenean, beste batzuegan hainbat joeretara irekiak zirela ziurtzat ematen zen. Telebistak ohituak gauzkan hainbat eztabaidatan egiaztatu dezakegun bezala, hemen ere elkarrizketa nahasmendua- ren zeremoniara zigorturik zegoen, ez baitzen erabakiak hartu behar ziren haiekiko kontzeptuak bereizi eta argitzetik hasten eta eztabaidagai zen hartako funtsezko argibideetan adostasunera etortzen.

● 'EUSKAL ESKOLAREN' ZENTZUAK

Nahasmendu hori ekidin dezagun eta Euskal Eskola deiturari hiru edo lau adiera desberdin eman diezazkiokegula esatetik has gaitzen, bai egoera politiko baten errealitateari edo talde nazional bati, nola ezaugarri estilistiko komunak dituen talde bati, nahiz herri jakin baten idiosinkrasia-ri dagozkiolarik.

1.- *Lehenengo adiera*, bere xalotasun eta argitasunagatik edonolako eztabaidak ekiditen dituen bat artearen historian sarritan erabili izan da. 1838.ean elizaren ondasunek desamor tizazio legearen ondorioz nozitu zuten balio-gutxitzea aprobe-txatuz Orleans-eko Luis Felipe Erregearen kontura Espainian Baron Taylor-ek eskuratu zituen 400 margolan eta gauza artistikoak Louvre Museoan erakusgai jarri zirenean, Parisko ikuslegoari delako gertaeraren berri «*Espainiako Eskola*» baten bilduma bezala azaldu zitzaion.

5. «Evolución de la pintura vasca». *Pintura vasca siglo XX-n*. Kutxa 1999, 277. or.

6. M^o. J. ARRIBAS, O.c., 165. or. eta hur.

7. Xavier RUBERT DE VENTOS, *La estética y sus herejías*. Anagrama, Bartzelona 1974, 80. or.

8. *Id.*, 206. or.

9. M^o. J. ARRIBAS, O.c., 67. or.

10. C. MARTINEZ GORRIARAN, «El Arte y los Artistas vascos». *Nosotros los vascos. Arte*, Vean. 26. or.

Gaur egun oraindik deitura orokor horrekin hitz egin daiteke alemaniar, italiar ala daniar eskola batez. Beharbada lurralde soilaren adiera horren aldagai bat baizik ez zen izan euskal ertilar batzuk, eskulturagileek batez ere, pentsatzen zutena, izan ere, 50-60ko urte haietan «Euskal Eskola» batetaz hitz egitean fronte kultural bat bezala ulertzen baitzuten, lana jatorrizkoa eta norbera izatea, beste eskakizunik ez zutela.

Diskurtso teoriko horren barruan euskal kulturak nozitu zuen kutsatzea, kanpoko beste zibilizazioen harremanetan sorturikoa, ekidin nahi zen. «Euskal Eskola» bat eratzek jatorrietara itzultzea zuen eskakizun, orduko hartan abangoardiako ezaugarri bezala bizi zen erabakia zelarik.¹¹ Esanguratsua geratzen da, Oteizak Euskal Eskola baten lehian, bere aldetik bere garaiko arte tradizionalarekiko jarrera haustaile bat hartzen zuela, eta beste alde batetik berriz, harrespila neolitikorekiko loturak bilatzen zituela.

2.- *Zentzu zorrotzago bat* ematen zaio «Euskal Eskolari» estilo jakin bati buruz aritzen denean. Esanahiaren zehaztasun hori iraganaz hitz egiten denean adierazten eta aplikatzen da bereziki. Esate baterako, artearen historiako ikerlarien azterketak XV-XVI. mendeetarako zuribidera edo justifikatzera eraman du «Eskola Florentziarra», «Veneziarraren» edo «Bolognarraren» aldean desberdin bezala. Kontzeptu honen eskakizunak dira:

- maisu ala bunuzagi batzuen izaera frogatua izatea,
- jarduera, irakaspen eta laguntzarako lan-tegi edo lokalena,
- estetikoaren halakoxe dotrina bat,
- eta estilistikako zantzu berdintasun bat, taldearen *ezagutza* hartzen lagunduko duena.

3.- *50-60ko urteetan* Oteizak «Euskal Eskola» sustatu asmotan zebiltzanen taldeak mobilizatu zituenen, «*modernitatearen lehia*» zen elkartzen zituena, *ez estilo bat berarekiko leialtasuna*.

Ez urte horietan eta ez gaurko une honetan ere, ezin daiteke zentzu hain itxian «Euskal Eskolaz» hitz egin. Iraganeko aldi haietan artearen garapeneko erritmoa bere formaren alderdian geldo samarra zen ertilarien belaunaldi batzuen ohiko jardueraren aldartea harrapatu ahal izateko.

Gaurkoan alderantziz, norbanakoaren berezitasuna bilatzearen nahikeriak, ertilariari eskaintzen zaion teknika ugaritasunak, eta gizarte mailan abangoardia kontzeptuari egiten zaion abegi baikorrak, gaurko Baskonian (eta beste edozein herrialdeetan) guztiz ezinezkoa bihurtzen dute hitzaren esanahi sakonean, arte historialariek arrunki onartua eta erabilia duten eran, «Eskola» batetaz hitz egin ahal izatea.

Jorge Oteizaren idatzietan eta esaretan aurkitzen ditugun zalantza eta kontrastesan ugarietatik atera daitekeena da

«Euskal Eskola bati buruz ari zenean hirugarren esanahi batez mintzo zela. Euskal Eskola baten baitan bilduko ziren, euskal idiosinkrasia baten isla izan eta gaur egun herri baten identitateko deritzanaren hizkuntza, eta bere-berea duen mintzaera, pentsaera, sentimena eta bakoitzaren portaera sozial eta politikorekiko zantzuen ikuspegi eta logikari zegozkien lanak egiten zituzten ertilari guztiak.

Baina bereizgarri horiek aipatu eta zehaztea erreza bada, ez da horrela artistikoki delako ezaugarri horiek dituzten zeinu estilistikoa aurkitzea. Eman dezagun planteamendu horri baiezkua esatea ez dela erraza, artea eta kultura errealitate bizi eta dinamikoak direla kontutan hartzen bada. Zein herriz ari gara? Euskal Herri sakon, baserri giroko eta idiliko, zeinaren amets giroan agian heziak izan ginen hartaz, ala Baskonia moderno, industrializatu eta borrokalaria, ehun urtetako inmigrazioez josia, eta Espainia eta Europaren sartzeko arazoetara irekitako hartaz?

Euskal identitateari buruzko idatzietan Julio Caro Barojak hizkuntzaren berezitasuna aipatzen zuen eta «herrien psikologia» aztertzen dutenen gai ardatza den «irudikapen kolektibo» horietaz mintzaten; baina, aldi berean, kulturak eta herri bakoitzaren historia pasatzen deneko zikloak beti berekin duen izaera dinamiko gogorarazten zuen. Aldaketa kulturalen zortzi ziklo, alajaina, aurkitzen zituen Caro Barojak Euskal Herriaren bilakaera historikoan.¹²

Paradoxakoa ere bada, bestalde, Euskal Eskolaren trikimailua antolatu nahi izan duten horietan izatea euskal artea modernitateara gidatu nahi zutenak berak. Azkarra bezain argia izango den izpiritu baten agerpenaren zain egon beharko da agian, herri-folklorekoa den guztia utziz, euskal tradizioaren oinarri sakonenak eta jatorrienak galdu gabe, euskal artea modernizatzeko gauza garela azaltzeko. Oraingo behintzat, Euskal Eskolaren profeta izan den Jorge Oteiza horrengan borondatea baizik ez dugu ikusten, Joan Antxietaren eskultura hazi eta puztuetan tarte eta hutsen modelatu bat ikusi nahirik eta neolitoko harrespilaren artean bere «espazioaren hustutzea» izango denaren sehaska aurkitu nahi horretan tematu dena.

Hau esanda, ez gara zigor beldur, euskal herria den errealitate honi buruzkoetan aitortzen badugu, identitate azternek ageriko lekuko plastiko bat utzi behar izan dutela arte adierazpenetan, non eta hauetan estilo estereotipatu eta iraunkorra ez den bat ikusten den, besteekin batera etengabeko garapenean eta bereganatze gorputz bat baizik. «Euskal Eskola» batetan ez zuela sinesten aitortu ondoren Eduardo Txillidak, gai honetaz ezer gutxi jakin arren, bestalde, bera euskalduna zenez, «euskaldun izate» horren arrastoren bat bere artelanetan gelditua izango zela esaten zuen.

Beste nonbait ere esan dugu¹³ euskal kulturaren nolabait ere iraunkorrak diren aztarnen eta mendeetan barrena euskal artearengan ikusi ditugun ezaugarriren batzuen arteko harremanak ikusi daitezkeela:

- lurrarekiko halakoxe lotura bat, mende luzeetako baserriarraren berezkoa hiriko kulturara iritsi denean (Caro Barojak aipatu bezala) «industria gizon» bihurtua, eta ez «letra gizona».
- historiaganakoa baino handiagoa den geografiarekiko gertutasuna, gure arteko eskulturaren ordezkariak (Txillida, Oteiza, Mendiburu), artisau ziguiletan islaturik, erakusten duten eguneroko lanean materialik tradizioaletako zaletasunean (zura eta burdina) azaltzen dena;
- setakeriaraino iristen den indarraren eta energiaren erakusketa, bizitza eta adierazpide berrietarako duen erresistentzia azalduko lukeena;
- mitoei eta haraindiko errealitateen zentzuari ematen zaion bertsio ageriko eta plastikoan ikono-gabetasuna, euskaldunek irudiekin baino zeinuen eta sinboloen bidez adierazi nahigo dituztenak (hilarrietan, kutxetan e.a.);
- bizitzaren aurrean benetakotasun eta zorrotzasuna (janzkeran ere badena), zeinari pragmatismo soil bat dagokion, arkitekturan esate baterako, sendotasuna, ekonomia eta edertasuna baino gehiago tinkotasuna bilatzen duenez («Euskal gotikoa» deritzana);
- espazioaren eta «espazioko formen» zentzu bat, izaera abstraktuarekin (*izan*) baino hobeto egokitzen dena egotearekin, (*egon*) –Xabier Zubirik filosofoak zioenez, «*izatea*»-rekin identifikatzen den errealitatean «*egote*» bat–, zeinaren baliokide estetikoak suma daitekeen gure arkitekto eta ertilari plastiko sonatuen hirigintzako kezketan.

Euskal Herriko Artearen Historia honetan noizean behin esan eta idatzi behar izan ditugun arrasto estilistikoa dira, eta Euskal Herriatik kanpora **Euskal Eskola** batetaz hitz egiteko arrazoibide izan direnak gainera. Carlos Arean-ek orain urte batzuk honela idazten zuen:

- «Eskola hau, irudi gutxi eta benetakotasun handikoa da, zuzen-zuzeneko egitura eta adierazpide xumea duena. Hemen espazioa forma bihurtzen da, *huts baten ezerezaren argitan*, presentzian, bere barruko taupadez *harantzagoko* harrapaezina irekitzen digula dirudiena».

Eta Fernando Chueca Goitia arkitekturako historialariak antzeko anbiguotasun poetikoarekin idatzi du:

- «Baskoniako egiazko estiloa sakona, funtsezkoa eta lehen mailakoa; paisaia baten hondoan txertaturik dago, arraza batetan, gizarte batetan; ez da ezartzen, Florentzian bezala, buru jenial batzuen idulki gainean. Ez da Historia, Natura baizik».

3.

■ GLOBALIZAZIOAREN AURREAN

Euskal Eskola baten izaerari buruz eritilari eta historialarien jarrera adostasun osokoa ez bada izan, arazoa ilunagoa eta korapilatsuagoa bihurtzen da berehalako eta ezinbesteko **globalizazioan** kokatuz heldzen baldin bazaio. Ezinbestekoa, pentsamolde bat ez delako, gertakari bat baik, eta trenbidea, Irratia ala Telebista diren bezain erreal eta egunerokotasun suharra duena. Globalizazioa lotura-bide konplexu bezala ezagutzen da, bat-bateko informazio eta komunikazio sistema batetatik abiatu, hazkunde azkar eta gero eta trinkoagoa den elkarlotze eta elkarren menekotasun sare batez osaturikoa, gaurko bizimodu modernoaren ezaugarria eta ohiko herrialdeen, arrazen eta zibilizazioen arteko mugak gaintzen dituena.

● KULTURA ETA ARTEAREN GLOBALIZAZIOA

Gaur egun berotasunez hitz egin, idatzi eta eztabaidatu ohi da globalizazioari buruz, baina ia beti ekonomia mailako globalizazioaz, hots, finantza merkatuen arteko elkarren mendekotasun bezala. Eztabaida, bera den bezala hartuz egin beharko litzateke, dimentsio aniztasunean alegia. Ekonomiaren ikuspuntutik bakarrik heldu izan zaiolako sortu da gatazka, eta erresistentziak biolentzia kutsua hartu dute, halakoa hartu ere, non, sartaldeko herrialde guztietan baden jada «globalizazioaren aurkako» fronteren bat. Hemen, globalizazioa den gertakari dimentsio aniztasun horren barruan, gu gaingiroki heldzen saiatuko gara *kultur eta arte* globalizazioaren gaiari.

Hasiera eman diezaiogun, globalizazioa ez dela fenomeno berri eta bat-batekoa, onartetik. Mugimendu baten azken etapa da (gaurkoa) gizonaren eta gizartearen artean zehazten den **komunikazio sistema** batena, zainaren garapen eta hazkunde aldiak ederki ezagutzen ditugun teknologia berrien izenekin defini daitezkeen: gero eta azkarragoak diren autoetan bidaiak eta joan-etorriak, inprenta, korreoa, argazkigintza, telegrafoa, telefonoa, zinea, Telebista, Faxe, korreo elektronikoa, eta azkenik, Interneta. Informazioko azken teknika hauxe izan da «informazioa mundu-mailakotze» batetan pentsarazi duena. Har dezagun hausnartzeko, zenbait estatistiken arabera, Internet bidezko bat-bateko komunikazioa, gaur egun, 500 milioi erabiltzaile baino gehiagoren eskueetan dagoela eta Europako Batasunean batz besteko tasak ziurrenik bere populazioaren herena gaintzen duela. *Gaur dena globalizatzeke joan gaude, eta bereziki irudien eta ikus sinboloen mundua. Eta hortxe aurkitzen gara segituan artea-ekin.*

● LURRALDEKOTASUN EZA

Globalizazioak batasunera jotzen duela suposatzen da, eta kultur globalizazioak beraz kulturaren batasunera eramango duela, eta honen barruan, hizkera artistikoaren batasunera. Honi dagokionez, globalizazioak *lurraldetasunaren eza* deitzen den fenomeno eragingo duela esan izan da. Kultura bat bera eta unibertsalak bertako kultural desegingo litzukeela. Kultur jardueraren zati bezala arteari dagokionez, dena batzuek uste duten bezala joango balitz, bere kultur eta arte dimentsioan globalizazioak Euskal Herriko kultura eta artea ezabatuko litzuke. Euskal Artearen Historia honetan, XIX. mendean azken aldean zehar gertatu zen modernizazioaz aritzean, azpimarratu genuen eritilari ikasleek, pentsionista eta bekari bezala, egin ahal izango zituzten bidaien garrantzia, Madril, Erroma eta batez ere Parisa, modernitatearen hirietara joatean. Hara bada, gaur ez da etxetik edo norbere lantegitik iten beharrik, istant horretan bertan Londres, New York ala Venezia eta Kassel-go galerietan eritilaririk ausartenak zertan ari diren ala zer erakusketak jarri duten ezagutu eta ikusteko.

● GLOBALIZAZIOAREN AURKA

Baina epe ertainerako ikuspuntu bezala, kultura global eta bakarraren ideia hau, informazioaren teknologia harrigarriaren bitartez errazturiko honek ere badiu kontraesale amorratuak. Komunikazioaren munduan lotura sistemak hedapenez, perfekzio teknikoak eta bat-batekotasunez aurreratu egingo duela pentsatzen da, eta geldiezinak aurrerapen horrek «pentsamendu bakarraren», «merkatu bakarraren» eta «kultura bakarraren» mamua egia bihurtuko ote duenaren beldur da zenbait: Bistakoa da lotura konplexu eta unibertsal horrek ahuldu ditzakeela bertako kulturaren harremanak. Baina, aurreikus al daiteke delako kultura jakin eta berezi horien desagertzea?

Ezer baino lehen, ohar gaitezke globalizazioaren fenomeno, oraingo bederen, sartaldeko munduaren arazo bat dela, eta hori horrela, zenbait ikerlarientzat, globalizazioaren teoria «sartalderakotzearen» teoria da, baina beste izen batekin.

● KULTURA-GLOBALIZAZIOAREN KONTRAESANA

«Globalizazioaren zapuztaile» deitu izan zaion John Gray pentsalari britainiarrik kritikatu egin du globalizazioaren ideia bera ere, kultur egitasmo bezala unibertsaltasuna gaitzetsiz, eta guzti hau, kulturaren kontzeptu zuzen bategatik, izan ere, berez, desberdintasunaren adiera bezala ulertu behar baita. Kultura, bizimodu, portaera eta gizonaren adierazpide bezala, aniztasunaren barruan ulertzen da batez ere, bertakotasunaren begirune zaion fenomeno bezala bereziki. **Kultura eta Globalizazioa**, berdintasun

unibertsalaren zentzuan «kontraesan in terminis» bat izango litzateke.

Karlos Mars izan zen XIX. mendean humanismo kosmopolita irudikatu zena, proletalgoaren interes kosmopolita benetakoen aurka jartzen zen nazionalismoaren eta aberriaren indar erreakzionarioen gainetik ezarritako joango zena. Gaur badakigu Mars-en akatsa izan zela etniaren eta erlijioaren loturen indar iraunkorra gutxieste. Marsall McLuhan ere tronpatu egin zen Telebistak mundua *herrixka global* bat bihurtuko zuela aldarrikatu zenean. Metafora gezurrezkoa irten da. Herrixka baten ezaugarri nagusia da biztanle guztiak ongi ezagutzen dutela elkar, eta gainera ahaide ere badirela elkarren artean. Harreman estu, bero eta baita minak ere, izaten diren tokia da herrixka. Aldiz, gaur bizi garen mundua oso urruti dago ezagutze harreman min horretatik. Ez da, ez, herrixka global bat, onenean «metropoli global» bat baik, Ryszard Kapuscinski dioen bezala. Poloniar kazetari azkar honek, egoki ohartarazi digu Hirugarren Munduko herriek, kolonizatuak izan diren heinean, euren duintasunaren kontzientzia oso bizia lortu dutela eta gero eta gehiagoko estimua euren nortasun zantzuekiko, Sartaldekoen aldean oso beselako herri izatearena. Ez du erraza izango globalizazio batek euren tradizio, sinismen eta euren pentsamolde, hizkuntza eta portaeraren ukapena onartu arazterakoan.

Guzti honek zerikusi handia du **euskal artearen geroarekin**.

Gure aroko Hirugarren Milurtekoan arterik izango bada, globalizazio saihesetzein baten aurrean itxi gabe, herri jakin baten artea bezala ezagutzeke estilistikako zeinuak gorde ditzan, komunikabideen gain ahalmena eta eskumena dutenak, (botere politikoa dutenak ez izanik, hain zuzen ere) aniztasuna onartu gabe ez dagoela benetako kulturarik ulertzeko eta sentitzeko behar bezain gizatiar izan beharko dute. Euskal eritilarien arabera ere egongo da, abangoardien fetitxismotik askaturik, (sarritan helburu plutokratikoak direla eta artifizialki sustaturikoak) globalizazio dogmatiko eta materialista baten izenean sakrifikatu behar ez den herri baten adierazpen bezala euren identitate kontzientziari bizirik eutsi diezaioten. Bai batak nahiz besteak, denek ulertu beharko lukete Sartaldean sortzen ari den kultur giro berriak bake, adiskidetasun eta elkar aberastearen eragile izan daitekeela eta izan behar duela. Egiazko kultur globalizazioak harreman esparru aberasgarriak eta harreman ugalkorrak sortu beharko litzuke.

11. I. MORENO RUIZ DE EGUINO, «Abstracionismo vasco». *Pintura Vasca Siglo XX-n*, 137. or.
12. J. CARO BAROJA, «Sobre la identidad vasca». *Nosotros los vascos-en*, V, 205-214. or.
13. «La Escuela Vasca de Escultura». *Cultura Vasca-n*, 1978, 347-355. or.

2003an, abenduaren 13an
Luzia Santuaren egunean
burutu da liburu honen argitalpena.

